

Միեր Հակոբյան

## Մեծ խաղը

(Եվրասիական Մեծ խաղը և Հայաստանը)

Հատոր II

*Մեծ խաղը կավարտվի միայն այն ժամանակ,  
երբ բոլորը կմահանան...*

*Ռեդյարդ Զիպլինգ*

Երևան  
Հեղինակային Հրատարակություն  
2025

ՀՏԴ 93/94  
ԳՄԴ 63.3  
Հ 177

*Գիրքը նվիրվում է հանուն Հայաստանի  
և հայ ժողովրդի ընկած ռազմիկների  
անմար հիշատակին...*

Հակոբյան Միեր

Հ 177 Մեծ խաղը/ Մ. Հակոբյան.- Եր.: Հեղ. հրատ., 2025, Հատոր II,- 989 էջ:

Սույն աշխատանքի երկրորդ հատորն ընդգրկում է 629-1198 թվականների միջակայքում ընդգրկած ժամանակաշրջանը՝ հայ ժողովրդի պատմության միջին միջնադարյան շրջանը:

Այն կարող է հետաքրքրել ինչպես մասնագետներին, այնպես էլ բոլոր նրանց, ովքեր հետաքրքրվում են հայ ժողովրդի, Հայաստանի և հարակից երկրների ռազմաքաղաքական պատմությամբ:

*Ժողովրդի ինքնագիտակցումը հնարավոր է միայն իր պատմության միջոցով:*

*Ժողովուրդներն այն չափով են ազգ, ինչ չափով, որ բյուրեղացած և զորավոր է այդ ինքնագիտակցությունը: Չկա ավելի մեծ հանցանք և ուրացում, քան իր սեփական պատմությանն անծանոթ լինելը: Նմանը, զուրկ պատմական զգացումից և հիշողությունից, ազգ չէ: Սեփական պատմությունն է մեր իմաստուն խորհրդականը, մեր ոգու դայակը, մեր ազգային խղճմտանքի վարիչը:*

*Իր պատմության ծանոթը երկու բան լավագույնս գիտի, նա գիտի, թե ի՞նչ կարող է անել և ի՞նչ պետք է անել՝ Հային ու Հայաստանը հավերժացնելու համար: Ցեղի օրենքին անինքնաճանաչին պակասում են հենց այդ զույգ բաները՝ սեփական ճակատագրի դասերից օգտվելու և սեփական հայրենիքին օգտակար լինելու կարելիությունը:*

*Քանի դեռ մեր ժողովրդին տրված չէ իր պատմության իմաստասիրությունը, նա չափի կարողանա օգտվել նրանից: Հայությանը ճակատագրական ծառայություն մատուցած կլինի նա, ով կիմաստասիրի նրա պատմությունը:*

*Գարեգին Նժդեհ*

# Մաս I

## Բյուզանդա-արաբական աշխարհը և Հայաստանը

### Գլուխ 1

#### Իսլամը և Արաբական խալիֆությունը

629 թվականի աշնանը սկզբին Հերակլես I-ը գտնվում էր իր հաջողության գագաթնակետին և, եթե նա մահանար հենց այս ժամանակ, ապա պատմության մեջ կմնար որպես Բյուզանդական կայսրության լավագույն զորավարներից մեկը: Հերակլես I-ին, սակայն, վիճակված էր ապրել ևս 12 տարի, իսկ դրանք ամենևին էլ հեշտ չէին լինելու նրա պետության համար, քանզի հենց նույն այն ժամանակ, երբ տեղի էր ունենում Կոստանդնուպոլսի հաղթահանոցը, իսկ հուսավառ մարդկանց էլ թվում էր, թե բոլոր պատերազմներն իսպառ վերջացել են, որպես ապագա ահեղ իրադարձությունների առաջին ծիծեռնակ, կայսրության սահմաններից մեկի ամենածայրում՝ Հարավային Ասորիքի և Մեծ անապատի շփման գոտում, տեղի ունեցավ առաջին ընդհարումը իսլամ ընդունած արաբների ու նորաստեղծ Արաբական խալիֆության հետ:

Ընդհանրապես ասած, արաբներն և արաբական ցեղերը հունահռոմեական քաղաքակրթությանը լավ հայտնի էին արդեն մոտ հազար տարի և ամենևին էլ այնպես չէր, որ նրանց հայտնվելը կամ նրանց հետ նույնիսկ ռազմական ընդհարումը աննախադեպ ու բացառիկ մի բան էր: Արաբական վերջին և ամենահայտնի պետական միավորներից Կոստանդնուպոլսի ռազմաքաղաքական միտքն ամենից առաջ լավ ծանոթ էր Գասանյանների ու Լախմյանների թագավորություններին, որոնց հետ արդեն վաղուց հաստատվել էր հարաբերությունների որոշակի և յուրօրինակ մի կացութաձև: Շուտով վրա հասան, սակայն, արդեն խոշորամասշտաբ զարգացումներ, որոնք ամենից առաջ պայմանավորված էին երկրագնդի բնակչիմայական պայմանների փոփոխություններով:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ նախորդ դարերում գրանցված ջերմաստիճանի անընդհատ անկումը, որի գագաթնակետը համընկել էր VI դարի կեսին, օրինաչափորեն բերել էր նրան, որ լավացել էին կենսապայմանները Արաբական թերակղզում ու Հյուսիսային Աֆրիկայում, ինչն էլ այստեղ բերել էր բնակչության թվաքանակի աճին: Երկրագնդի միջին ջերմաստիճանի անկումը, սակայն, սկսած արդեն VII դարի սկզբից, հակառակ տեսքն էր ստացել և երկրագունդը կրկին սկսել էր տաքանալ: Արդյունքում՝ Մեծ անապատի բնակիչները աստիճանաբար անհրաժեշտությամբ պատվեցին լքել հարավային շրջանները և, խուսափելով ուժեղացող շոգերից ու առաջացող ավազներից, շարժվել դեպի հյուսիս: Արդյունքը եղավ բեդվինների ու բերբերների ակտիվությունը, որն իր ռազմաքաղաքական արտահայտությունը ստացավ հենց մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում, երբ քանակապես շատացած մարդկային այս խմբերը հարևան պետական միավորների թուլության պայմաններում սկսեցին ակտիվություն դրսևորել և, դուրս գալով իրենց բնական սահմաններից, բռնեցին նվաճումների ուղին: Սրան գումարվեց, սակայն, նաև մեկ այլ ուշագրավ մի երևույթ՝ «ժամանակն է ծնում հերոսներին» սկզբունքով:

Դեռևս 570 թվականին, երբ այս մասին ոչ-ոք մեծ հաշվով չգիտեր ու դրա մասին մի քանի տասնամյակ ևս դեռ ոչ-ոք չէր մտածում, Մեքքայում ծնվել էր Մուհամմեդ անունով մի մարդ, որը հանդիսանում էր Կուրայշիների ազդեցիկ ցեղախմբի մեջ մտնող ոչ այնքան հայտնի Բանու Հաշիմ ցեղի շարքային մի անդամ: Սկսած արդեն 610 թվականից, սակայն, սկսելով, իր կողմից ստեղծված և արմատներով դեպի քրիստոնեությունը գնացող իսլամ կամ մահմեդականություն կոչվող նոր կրոնի քարոզը, արդեն 620-ական թվականների սկզբից վերջինս իր արդեն բավականին մեծաքանակ կողմակիցների հետ անցել էր նոր կրոնը ռազմական միջոցներով հաստատելուն: Արդյունքում՝ 620-ական թվականների վերջի վիճակով գործնականում ողջ Արաբական թերակղզին արդեն ընդունել էր իսլամը և ենթարկվում էր միասնական մեկ առաջնորդի՝ հոգևոր ու քաղաքական ղեկավարություն իրականացնող Մուհամմեդին (610-632): Եվ այսպես համաշխարհային հիմնական կրոններից մեկի հիմնադիրը հանդիսացած այս տիրակալը, որն, ի տարբերություն իր նախորդների, նաև լայն ռազմաքաղաքական գործունեություն էր իրականացնում, 629 թվականի վիճակով, ըստ էության, արդեն ձեռքի տակ

ուներ նորաստեղծ մի պետություն, ի դեմս Արաբական խալիֆության, որը, եթե մի կողմ թողնենք կրոնական առանձնահատկությունները, ռազմավարչական իմաստով իրենից դեռևս, ըստ էության, ներկայացնում էր միայն Գասանյանների ու Լախմյանների թագավորությունների տիպի պետական մի միավոր՝ իրեն բնորոշ բոլոր ատրիբուտներով: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ այժմ և արդեն նորովի պատմության թատերաբեմ մտնող արաբներն իրենցից արդեն լրիվ այլ մի երևույթ են ներկայացնում ամենից առաջ հենց պետականաշինական մակարդակում:

Տարբերությունն ամենից առաջ հանգում էր նրան, որ Մուհամմեդի ստեղծած Արաբական խալիֆությունը, ի տարբերություն նույն Գասանյանների կամ Լախմյանների թագավորությունների, իրենից ներկայացնում էր հստակ գաղափարական ուղղվածություն ունեցող մի պետություն, որը գլխավորվում էր ամենալայն լիազորություններով և մեծ հեղինակությամբ օժտված հոգևոր առաջնորդի կողմից, ընդ որում նույն այս հոգևոր առաջնորդի հպատակներն իրենք ևս, պատված Նոր կրոնի առաջացրած ոգևորությամբ, իրենց համարում էին նույն այդ պետության մի կողմից բաղկացուցիչ մասը, իսկ մյուս կողմից էլ՝ տերը: Այսպիսով, եթե Գասանյանների կամ Լախմյանների թագավորությունների բնակիչները, վաղուց արդեն ենթարկված լինելով սոցիալական շերտավորման բարդ համակարգին և, ըստ էության, գտնվելով շահագործվողի վիճակում, առանձնակի հիմքեր չունեին պայքարելու իրենց պետությունների համար կամ հավատարիմ լինել սեփական տիրակալներին, ապա Մուհամմեդի ու Արաբական խալիֆության պարագայում իրավիճակը լիովին հակառակ տեսքն ուներ: Արդյունքում բնականաբար այլ տեսք ուներ իր տարբերություններով աչքի ընկնող նաև Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենան:

630-ական թվականների սկզբի վիճակով Արաբական խալիֆության բանակն ընդհանուր առմամբ ի վիճակի էր մարտադաշտ հանել մոտ 100.000 ռազմիկներ, որոնք, ինչպես արդեն նշվեց, մարտնչում էին ամենայն եռանդով: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Արաբական խալիֆության բանակում, ի տարբերություն տարածված կարծրատիպի, որն իր արմատներով գնում է դեպի ավելի ուշ ժամանակներ, զգալի թիվ էր կազմում այնուհանդերձ հետևազորը: Միաժամանակ, սակայն, ի տարբերություն այլ հետևազորների, վերջինս լայնորեն կիրառում էր ուղտեր: Այսպիսով՝ իրենց մեծ մասով արաբ հետևակայինները հետևակային էին, ըստ էության, միայն պայմանականորեն՝ անմիջականորեն մարտի ժամանակ, այն դեպքում, երբ երթարշավի ժամանակ նրանք իրենց մեծ մասով շարժվում էին ուղտերի վրա, ինչը մի կողմից խնայում էր ռազմիկների ուժերը, իսկ մյուս կողմից էլ մեծացնում էր նրանց շարժման արագությունը, ինչպես նաև հեշտացնում էր տարաբնույթ իրերի փոխադրումը:

Արաբական խալիֆության բանակում, քանակությամբ ընդհանուր թվում կեսից քիչ, սակայն մարտավարական մեծ նշանակություն ուներ նաև հեծելազորը: Ավելին, կոմբինացիոն կիրառության մեջ դնելով ուղտերին և խոյզներին, երբ հեծյալները երթևեկում կամ մարտարշավ էին իրականացնում ուղտերի վրա բազմած և միայն մարտից անմիջապես առաջ էին տեղափոխվում այս ամենի արդյունքում թարմ մնացած ձիերի վրա, խալիֆության ռազմական մեքենայի բաղկացուցիչ տարրը կազմող հեծելազորը իր հակառակորդների հեծելազորների համեմատ դրսևորում էր անսովորության աստիճանի մի արագություն, ինչը հսկայական մարտավարական, իսկ, երբեմն, նույնիսկ օպերատիվ նշանակություն ուներ: Ավելին, եթե արագության առումով պարսկական ռազմական մեքենայի բաղկացուցիչ մասը կազմող հեծելազորը, եթե նույնիսկ զիջում էլ էր, ապա զիջում էր խալիֆության հեծելազորին զուտ պայմանականորեն, ապա կայսրության ռազմական մեքենայի պարագայում վիճակն իրոք ծանր տեսք ուներ, քանի որ, շեշտը դրած ոչ թե արագության, այլ՝ համակարգված ռազմական հարվածների վրա, Բյուզանդական կայսրության հեծելազորն արագության չափանիշով միանշանակ զիջում էր արաբական իր համարժեքին: Միաժամանակ երկու գերտերությունների հեծելազորներն էլ, իրենց միջին մակարդակում լինելով ավելի լավ զինված և ծանր զրահավորված, ձեռնամարտում զգալի առավելություն ունեին իրենց միջին մակարդակում ծանր զինվածություն չունեցող Արաբական խալիֆության հեծելազորի նկատմամբ: Սկզբնական շրջանում խալիֆության ռազմական մեքենայի հարաբերականորեն թույլ կողմը աղեղնաձիգների ստորաբաժանումներն էին, որոնք մի կողմից քանակությամբ էին քիչ, իսկ մյուս կողմից էլ կիրառվող աղեղներն ու նետերը իրենց մարտական որակներով զիջում էին նույն այն

զինատեսակներին, որը կիրառության մեջ էր արաբների հակառակորդների մոտ: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ 630-ական թվականների սկզբի վիճակով իրենց հերթին թուլության շրջան էին ապրում ոչ միայն Բյուզանդական կայսրությունն և Պարսից թագավորությունը, այլև նույն վիճակում էր գտնվում նաև տարածաշրջանն ընդհանրապես, ինչն անխուսափելի ազդեցություն ունեցավ վերջինիս հիմնական խաղացողների ռազմական մեքենաների վրա:

## Գլուխ 2

### Տարածաշրջանի հիմնական խաղացողների ռազմական մեքենաների համեմատականը և տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական ընդհանուր բնութագիրը

Այսպես, ուժերի հսկայական լարման հաշվին հաղթանակ տանելով վերջին պատերազմում՝ դրա ավարտից հետո Յերակլես I-ն անմիջապես էլ մոտ կիսով չափ իրականացրեց բանակային ուժերի կրճատում: Իրոք, պատերազմական վիճակում գործող կայսրության բանակի 120.000 հոգանոց հաստիքային կազմն, ըստ էության, ժամանակավոր մի դրություն էր, որին ֆինանսական միջոցների ծայրահեղ կենտրոնացման և լարման, ինչպես նաև պետական պարտքի չափի աննախադեպ մեծացման գնով կարճ մի ժամանակահատվածով հասել էր Յերակլես I-ը և որը, սակայն, հետպատերազմական իրավիճակում մի կողմից ավելորդ, իսկ մյուս կողմից էլ կայսրության գանձարանի համար անտանելի մի շռայլություն էր: Արդյունքում՝ կայսրության դաշտային բանակի թիվն էականորեն իջավ 120.000-ից, ընդ որում, ցրված ողջ կայսրությունով մեկ, Արևելքում այս բանակից կարող էին կուտակվել առավելագույնը մինչև 70.000 ռազմիկներ:

Ինչպես տեսանք վերևում, թեթև չէր դրությունը, սակայն, նաև Պարսից թագավորությունում, որի բանակն ինքն էլ վերջին պատերազմում ծանր մարդկային կորուստներ էր կրել: Ավելին, վերջին տարիների ժանտախտի համաճարակից թագավորության բնակչությունն ինքն էլ առնվազն մեկ երրորդով պակասել էր, ինչն իր հերթին բնականաբար ազդել էր նաև բանակի թվաքանակի վրա, դե իսկ ուժերի կենտրոնացմանն էլ խանգարում էր ներքաղաքական եռափեղկվածությունը: Արդյունքում, եթե նախկինում Պարսից թագավորության բանակի թվաքանակն անցնում էր 200.000 հոգուց, իսկ լավ ժամանակներում էլ հասնում էր մինչև 300.000 հոգու, ապա այժմ վերջինիս թվաքանակը սահմանափակվում էր մոտ 100.000 ռազմիկի սահմաններում, իսկ իրապես էլ մեկ ուղղությամբ մարտադաշտ կարող էր հանվել մոտ 70.000 ռազմիկ:

Եվ վերջապես անվերջ պատերազմներից, ինչպես նաև ժանտախտի բռնկվող ու թուլացող համաճարակից լրջորեն հյուժվել էին նաև տարածաշրջանի այլ ազգերի և պետական միավորների ուժերը: Վերջին պարագայում կոնկրետ տեղեկությունները սուղ են, սակայն հայերի հետ կապված պարզ մի օրինակում ընդհանուր օրինաչափությունն այնուհանդերձ երևում է: Այսպես, եթե V դարում Մարգաանական Չայաստանի այրուձին, որպես բնակչության ընդհանուր թվաքանակի ցուցիչ, կազմում էր 30.000 ռազմիկ, ապա արդեն VI դարի վերջին այն կազմում էր կրկնակի քիչ՝ 15.000 ռազմիկ: Այս առումով նախորդ թիվը հաստատում է նաև հատկանշական այն տեղեկությունը, որ 630-ական թվականների սկզբին Մարգաանական Չայաստանի այրուձին կազմում էր ընդամենը 7.000 ռազմիկ, երբ մոտավորապես այդքան էլ պետք է լինե՞ր Սատրապական Չայաստանում: Արդյունքում՝ կոպիտ գնահատական տալու պարագայում ամեն դեպքում ակնհայտ է, որ VI դարի առաջին կեսին առնվազն մեկ երրորդից մինչև կես պակասել էր հայ ժողովրդի թվաքանակը նաև Չայաստանում: Կոպիտ համեմատության պարագայում պարզ է, որ մոտավորապես նույն վիճակը պետք է լինե՞ր նաև Վրաստանում ու վրացիների մոտ, ինչպես նաև Աղվանքում:

Եվ այսպես, 630-ական թվականների վիճակով ամենայն եռանդով ու ոգևորությամբ լցված Արաբական խալիֆության, ընդհանուր առմամբ, մոտ 100.000 ռազմիկ կազմող բանակային ուժերին իրապես կարող էին դիմադրել միայն մինչև 70.000-ական ռազմիկներ մարտադաշտ դուրս բերելու ունակ Բյուզանդական կայսրությունն ու Պարսից թագավորությունը, որոնք միասնական գործելու պարագայում դեռևս գոնե քանակական ընդհանուր գերակշռություն ունեին, սակայն առանձին գործելու դեպքում, չխոսելով նույնիսկ որակականի մասին,

քանակապես որ հաստատ զիջում էին Արաբական խալիֆությանը: Դրական չէր, սակայն, նաև Բյուզանդական կայսրության և Պարսից թագավորության ներթափառական դրությունը, ինչը ևս հակառակորդի օգտին էր:

Այսպես, եթե Պարսից թագավորությունը գտնվում էր փաստացի եռափեղկված վիճակում, ապա վերջին 20 տարվա փաստացի անիշխանության հետևանքով պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի դեմ խիստ սրվել էին տրամադրությունները ողջ Արևելքում: Իրոք, վերջին տասնամյակներում առաջխաղացած Պարսից թագավորությանը այս կամ այն կերպ դիմադրելով, ըստ էության, միայն սեփական ուժերով և միջոցներով, կայսրության ողջ արևելքի բնակչության գերակշիռ մասն այժմ նույն այդ կայսրության կարիքն, ըստ էության, արդեն չէր տեսնում: Սրան գումարվում էր նաև ֆինանսների սուղ պակաս ունեցող պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի կողմից հարկային բեռի կտրուկ ավելացումն և հարկային վարչարարության խստացումը, ինչը լրացուցիչ դժգոհություններ առաջացրեց, ընդ որում այդ ամենն այն բանի ֆոնին, որ իրենց նվաճումների ընթացքում Արաբական խալիֆության պաշտոնյաները, առժամանակ բավարարվելով պատերազմական ավարով, հարկային անհամեմատ ավելի թեթև քաղաքականություն էին վարում: Հետպատերազմական շրջանում, սակայն, կայսրության առջև հանել էր նաև ևս մեկ խնդիր, որը հանգում էր կրոնին:

Հերակլես I-ի նախորդ կայսրերը, գործելով բացարձակապետության դիրքերից, իրականացնում էին քաղկեդոնականության պարտադրման հետ կապված նեղմիտ և բռնի մի քաղաքականություն, որն ինքնին անընդունելի էր իր ճնշող մեծամասնությամբ հակաքաղկեդոնական հանդիսացող արևելքի բնակչության համար: Եվ ահա արդեն հենց այս ոլորտում, մի կողմ թողնելով խիստ հարկահավաքությունը, որտեղ որևէ նահանջ հնարավոր չէր, Հերակլես I-ը որոշեց մի վճռական և ինչ-որ տեղ նույնիսկ դրական քայլ անել: Կայսրն ինքը, ի տարբերություն իր նախորդներից շատ-շատերի, հայկական ծագում ուներ և սերտորեն կապված էր Արևելքի հետ, իսկ վերջին տասնամյակների իրադարձություններն էլ առավել էին հաստատել այն մոտեցումը, որ առանց Արևելքի կայսրությունն, ըստ էության, կենսունակ լինել չի կարող: Արևելքին ամուր տիրելու ճանապարհին, սակայն, ամեն ինչից զատ, կանգնած էր նաև կրոնական գործոնը, քանի որ կայսրության պաշտոնական քրիստոնեական դավանանքը հանգում էր քաղկեդոնականությանը, իսկ Արևելքի քրիստոնյաներն իրենց հիմնական մասով հակաքաղկեդոնական էին: Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ արդեն խաղաղության հաստատումից հետո կայսրն ինքը, ըստ էության, չխորանալով կրոնական նրբությունների մեջ և կարծես չկարևորելով էլ դրանք, հավանություն տվեց Կոստանդնուպոլսի եռանդուն ու լայնախոհ պատրիարք Սերգիոսի կողմից մինչ այդ մշակված յուրօրինակ կրոնական առաջարկին, որը կոչվում էր միակամություն ու քրիստոնեության բոլոր ուղղությունների համար իրենից կարծես մի իսկական փոխհամաձայնություն էր ներկայացնում՝ իր մեջ տարրեր ունենալով և քաղկեդոնականությունից, և հակաքաղկեդոնականությունից ու սրանց ենթատեսակներից:

Արդեն 633 թվականին, ենթարկվելով որոշակի քաղաքական ճնշման, բայց մեծ հաշվով սկզբունքորեն դեմ չլինելով նոր մոտեցմանը, միակամությանն իրենց հավանությունը տվեցին Արևելքի քրիստոնյա երկու մեծ եկեղեցիներն, ի դեմս Ալեքսանդրիայի պատրիարք Կյուրոսի (630-642) և Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Եզրի (630-641): Առաջարկին սկզբունքորեն դեմ չէր նաև Հռոմի պապ Հոնորիոս I-ը (625-638), այնպես որ կարծես հասունանում էր կայսեր մի նոր և արդեն ներթափառական մի հաղթանակ՝ կայսրության ներսում հարթեցնել կրոնական բոլոր վեճերը: Այս ոլորտում, սակայն, հաջողությունները ժամանակավոր եղան, քանի որ տեղերի ավելի ցածր աստիճանի ամենատարբեր և հաճախ ծայրահեղական կրոնական գործիչների կողմից նորարարությունը չընդունվեց, իսկ ռազմավարչական միջոցառումների կիրառմամբ վերջինիս ընդունման պարտադրման փորձերն էլ բերեցին ուղիղ հակառակ արդյունքի, երբ տեղերում դիմադրությունը միայն ուժեղացավ: Ավելին, հետագա քաղաքական իրադարձությունները ևս խանգարեցին լիարժեք կերպով կյանքի կոչել միակամության գաղափարը, դե իսկ մի քանի տասնամյակ անց էլ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսն ինքը հրաժարվեց, ըստ էության, առաջադեմ այս առաջարկից և վերադարձավ մարտնչող քաղկեդոնականությանը:

### Գլուխ 3 Արաբական առաջխաղացման սկիզբը

629 թվականի աշնանը, երբ Յերակլես I-ը փայլում էր փառքի ճաճանչներում, աննկատ մի իրադարձություն տեղի ունեցավ, ինչպես արդեն ասացինք, նրա պետության ծայրամասային շրջաններից մեկում: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Մուհամմեդը, ցանկանալով տարածել իր ուսմունքը նաև հարևան երկրներում և գործելով որոշակիորեն ուղղամտորեն, դրանից դեռևս մի քանի ամիս առաջ հատուկ պատգամախմբեր էր ուղարկել բոլոր ուղղություններով, որոնցից մեկն էլ պետք է ուղղվեր Գասանյանների թագավորության մայրաքաղաք Բոստրա: Գասանյանների թագավորության արքա Ջաբալա IV-ը (632-636), սակայն, ազգությամբ լինելով արաբ, բայց, ըստ էության, հանդիսանալով հունահռոմեական քաղաքակրթության կրող և բացարձակապես խորթ լինելով Մուհամմեդի գործունեությանը, իրեն ուղղված պատգամախմբին նույնիսկ իր մայրաքաղաք Բոստրա իսկ թույլ չտվեց մտնել, այլ, հատուկ ուղարկած պաշտոնյայի միջոցով մայրաքաղաքից հեռու ձերբակալելով վերջինիս անդամներին, հենց տեղում էլ նրանց մահապատժի ենթարկեց: Արդյունքում՝ որոշակիորեն խոցված Մուհամմեդը իր զորավարների առաջ խնդիր դրեց պատժել Գասանյանների տիրակալին, որը, բնականաբար, աջակցության համար դիմեց Բյուզանդական կայսրության պաշտոնական իշխանություններին:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

629 սեպտեմբերի 14 – Մոթուսի ճ-մ (Մեռյալ ծովի հարավ-արևելյան ափից 25 կմ արևելք)<sup>1</sup>

Չայիդ իբն Յարիթի, Ջաֆար իբն Աբու Թալիբի, Աբդուլլահ իբն Ռավահի և Խալիդ իբն Վալիդի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (3.000) սկսեց մոտենալ կայսրեղբայր, Արևելքի հրամանատար Թեոդորոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության, ինչպես նաև Գասանյանների թագավորության միացյալ բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 50), որոնք, իմանալով այդ մասին, իրենք առաջացան ու մոտեցան ճամբարած հակառակորդին: Երկօրյա անգործությունից հետո Արաբական խալիֆության բանակը պատրաստվեց մարտի, ինչը արեցին նաև քրիստոնյաները:

I փուլ – Առաջին օրը առավոտից սկսած կողմերն անցան հանդիպակաց հարձակման: Բռնկվեց և մինչև օրվա վերջ շարունակվեց համառ մարտ, ինչի հետևանքով զգալի կորուստներ կրած կողմերը վերադարձան ելման դիրքեր, ընդ որում մարտում ընկան նաև Չայիդ իբն Յարիթը, Ջաֆար իբն Աբու Թալիբն ու Աբդուլլահ իբն Ռավահը:

II փուլ – Երկրորդ օրը Խալիդ իբն Վալիդը վերադասավորեց ուժերը և ենթարկվելով հակառակորդի հարվածներին, ի վերջո իր բանակով պոկվեց վերջինիցս ու հեռացավ:

Յայերը կորցրին մոտ 3, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:

Այսպիսով՝ կայսրության հետ ռազմաքաղաքական հարաբերությունների առաջին էջն ավարտվեց իսլամն ընդունած արաբների ոչ այնքան խոշոր, բայց այնուհանդերձ պարտությամբ, որից հետո կայսրության հետ գործ ունենալու ախորժակը Մուհամմեդի մոտ որոշակիորեն կորավ, իսկ պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսն էլ, չկասկածելով իսկ այդ մասին, շահեց խաղաղության ևս հինգ տարիներ, երբ վերջին ընդհարումն ընկալվեց ընդամենը որպես սահմանային մի սովորական երևույթ: 630 թվականին իր հերթին մի ռազմաքաղաքական, իսկ արդյունքում նաև ժողովրդագրական զարգացում էլ տեղի ունեցավ արդեն նաև բալկանյան ճակատում, որը պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի համար դրական էր և լրացուցիչ լավատեսության հիմքեր ստեղծեց:

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Նիկեիոր պատրիարք «Յամառոտ պատմություն», մաս 1; Չիզբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»: Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն», գիրք 8: Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են:



#### Գլուխ 4

### Ավարական խաբանության անկումը և Մեծ Բուլղարիայի թագավորությունը

Բանն այն էր, որ 630 թվականին, այն բանից հետո, երբ Բայան II-ը կնքեց իր մահկանացուն, սկսեց անկում ապրել նաև վերջին տարիներին այսպես թե այնպես լուրջ խնդիրներ ունեցող Ավարական խաբանությունը: Խնդրն ամենից առաջ սլավոններն էին, որոնք կազմում էին խաբանության ռազմական մեքենայի հիմնական տարրերից մեկը և որոնց ավարները երբեք էլ չէին դադարել վերաբերվել ընդամենը միայն որպես պատերազմի էժանագին մի միջոցի, ընդ որում վերջիններս իրենց հերթին ևս երբեք չէին դադարել ձգտել ինքնուրույնության, իսկ երբեմն էլ, օրինակ 623 թվականին, նրանք բանը հասցնում էին նույնիսկ գինված ապստամբության: 626 թվականի ամռանը Կոստանդնուպոլսի տակ ընթացած անհաջող մարտերն իր հերթին ծանր հարված էին հասցրել ինչպես խաբանության ռազմական մեքենային, այնպես էլ Բայան II-ի հեղինակությանը: Որպես հետևանք, սլավոնների ձգտումը դեպի ինքնուրույնություն վերջին տարիներին ավելի էր ուժեղացրել, մանավանդ այն դաժանությունների ֆոնին, որոնք անհաջող այդ պաշարման վերջում և դրանից անմիջապես հետո Բայան II-ը թույլ տվեց նույն սլավոնների նկատմամբ: Արդյունքում՝ մինչ այդ էլ դժվար զսպվող նույն այդ սլավոնները Բայան II-ի մահից անմիջապես հետո դուրս եկան կառավարումից՝ ըստ էության նոր խաբանի իշխանության տակից դուրս հանելով Բալկանյան թերակղզու ողջ հյուսիսային և կենտրոնական հատվածները:

Ավարական խաբանության ռազմական մեքենայի երկրորդ կարևորագույն տարրը իրենց հերթին կազմում էին բոլորներն, ի դեմս նրանց համադաշնության գլուխ կանգնած բուլղարների, որոնց ևս, սակայն, ավարները, որևէ կերպ չգնահատելով, վերաբերվում էին որպես ընդամենը պատերազմական հերթական մի էժանագին գործիքի: Արդյունքում՝ Բայան II-ի մահվանից անմիջապես հետո Մեծ Բուլղարիայի թագավորության հիմնադիր արքա հանդիսացած Կուրթատի (630-655) գլխավորած բուլղարները ևս ապստամբեցին: Այսպիսով՝ ինքնուրույնության ուղի բռնեցին նաև բուլղարները՝ նոր խաբանի իշխանության տակից, ըստ էության, դուրս հանելով արդեն նաև Դոնից մինչև Դանուբ ձգվող Մերձսևծովյան տափաստանները: Արդյունքում՝ ավարները, այդպես էլ ուշքի չգալով տեղի ունեցածից և, ըստ էության, կորցրած իրենց տարածքների ու ռազմիկների զգալի մասը, հավաքվեցին և կենտրոնացան Դանուբի վերին հովտում ու, հատկապես, հետագա Զոնգարիայի տարածքում, որով էլ, ըստ էության, այդուհետ սահմանափակվեցին Ավարական խաբանության սահմանները: Վերջ, կայսրության բալկանյան սահմաններին այդուհետ, ըստ էության, դադարեց գոյություն ունենալ գիշատիչ մի պետություն: Ավարական խաբանության հզորություն իր հերթին արդեն ինքնին կոտրվել էր և վերջինս այդուհետ առավելագույնն ի վիճակի էր սպառնալիքներ առաջացնել միայն Կենտրոնական Եվրոպայի սահմանափակ տարածքների նկատմամբ, ընդ որում դեպի հարավ որևէ առաջխաղացման մասին խոսք գնալ, ըստ էության, արդեն չէր կարող:

Արդյունքում՝ Ավարական խաբանության, ինչպես նաև սլավոնների և բուլղարների դեմ վերջին կես դարում համառ պայքար մղած Բյուզանդական կայսրությունը, որը նպատակ ուներ վերականգնել սահմանը Դանուբ գետի ափերով, այժմ, ըստ էության, առանց որևէ ճիգի ու ջանքի, աշխարհաքաղաքական մի իսկական նվեր ստացավ: Իրոք, նորաստեղծ Մեծ Բուլղարիայի թագավորությունը, իր արևելյան սահմաններում խնդիրներ ունենալով Արևմտյան Թյուրքական խաբանության հետ, որևէ կերպ ի վիճակի չէր սպառնալիքներ առաջացնել կայսրության նկատմամբ դանուբյան սահմանում: Ինչ վերաբերում է Բալկանյան թերակղզում հաստատված սլավոններին, որոնք փաստորեն կրկնեցին նույն գերմանացիների այն ուղին, որը սրանք անցել էին IV դարի վերջին և V դարի առաջին կեսին, ապա նրանք, քննարկվող ժամանակահատվածում իրենց հիմնական մասով այդպես էլ դեռևս բարձրացած չլինելով պետականաստեղծության մակարդակի, անցան նստակեցության ու խաղաղ կյանքի՝ հրաժեշտ տալով ռազմական գործին և աստիճանաբար փաստորեն վերածվելով կայսրության սովորական հպատակների:

Ուշագրավ այս զարգացումների արդյունքում, սկսած արդեն 630 թվականից, պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը առանց որևէ լուրջ ռազմական գործողության փաստորեն իր

տիրապետությունը վերահաստատվեց Բալկանյան թերակղզու հիմնական մասի նկատմամբ՝ մի իշխանությունը, որն աստիճանաբար թուլացող տեսքով ձգվում էր դեպի հյուսիս և աստիճանաբար վերանում էր ինչ-որ տեղ միայն Ադրիատիկ ծովի հյուսիս-արևելյան ափերի մոտ: Այսպիսով քննարկվող տեսանկյունից ևս, ըստ էության, կրկնելով IV դարի վերջին և V դարի առաջին կեսին գերմանացիների անցած ուղին, մինչև 670-ական թվականների սկիզբը սլավոնները զգալիորեն ուժեղացրին կայսրությունն ամենից առաջ հենց մարդկային ռեսուրսի տեսանկյունից, ինչպես մի ժամանակ այդ արել էին արդեն իսկ հիշատակված գերմանացիները: Խնդիրը վերջնականապես պարզաբանելու համար ավելացնենք, որ մեր կողմից քննարկվող ժամանակահատվածում Բալկանյան թերակղզու ամենահյուսիսում և Կենտրոնական Եվրոպայում սլավոնները ստեղծեցին ընդամենը միայն ֆրանկ վաճառական Սամոյի (630-658) գլխավորած թագավորությունը, որը, սակայն, 658 թվականին նույն Ավարական խաթանության հարվածներից այնուհանդերձ կործանվեց:

## **Գլուխ 5**

### **Պարսից թագավորության գահակալական քաոսի հետագա ընթացքն ու վերջը**

Նույն 630 թվականին վիճակը թեթև չէր, սակայն, նաև Պարսից թագավորությունում, որտեղ դիրքերն այդքան էլ հեշտ զիջել չպատրաստվող զինվորականների խմբավորումը պատրաստվում էր հարված հասցնել: Այս խմբավորման գլուխ կանգնած էր Խոռյան Ռազմիոգան Ֆառուխան Շահիր Վարազի կրտսեր որդի Շապուհը, որի մայրը Խոսրով II-ի աղջիկն էր: Եվ ահա զինվորականները, 630 թվականի հունիսի 16-ին գահընկեց անելով Բորանդուխտին, արյաց արբա հռչակեցին նույն այս Շապուհին՝ Շապուհ V-ին (630): Նոր արքան, սակայն, որևէ կերպ չընդունվեց մյուս խմբակցությունների և հատկապես Ասպահապետների ղեկավար Ֆառուխ-Որմիզդի կողմից, ընդ որում իրավիճակը չփրկեց նաև այն հանգամանքը, որ արյաց նոր արքան պատրաստվեց ամուսնանալ Խոսրով II-ի մյուս դուստր Զազարմիդուխտի հետ: Արդյունքում՝ գահ բարձրանալուց կարճ ժամանակ անց Շապուհ V-ը սպանվեց, որից հետո արյաց գահն արդեն երկրորդ անգամ կին զբաղեցրեց՝ Զազարմիդուխտը (630): Շապուհ V-ը սպանվել էր Ֆառուխ-Որմիզդի դրդմամբ, որն էլ այժմ փաստացի իր ձեռքը վերցրեց երկրի կառավարումը՝ ինքն ամուսնանալով Զազարմիդուխտի հետ: Վերջին քայլով նաև իրավաբանական տեսանկյունից ամրապնդելով իր դիրքերը՝ Ֆառուխ-Որմիզդը հռչակվեց արյաց արբա որպես Որմիզդ V (630-631): Միաժամանակ զինվորականների խմբավորումն իր հերթին, համառորեն չցանկանալով զիջել դիրքերը, Զյուսիսային Միջագետքում արյաց արբա հռչակեց ոմն Խոսրովի՝ Խոսրով IV-ին (630-632): Այս արքան, սակայն, ի սկզբանե թույլ էր և նա այդպես էլ չկարողացավ լայնացնել իր տիրապետության սահմանները:

Որմիզդ V-ի գահակալման շրջանում, սակայն, Տիգրանում գործերը շարունակում էին անորոշ մնալ, քանզի Զազարմիդուխտը, որ չէր ցանկանում ամուսնական մահիճը կիսել ամուսնու հետ ու իշխանությունն էլ, ըստ էության, զիջել Որմիզդ V-ին, կապեր հաստատեց Վահրամ VI Չուբինի թոռ Սիյավուշ Միհրանյանի հետ և արդյունքում 631 թվականի գարնանը Որմիզդ V-ը սպանվեց: Սպանվածի որդին Ռուստամ Ֆառուխզադեն իր հերթին, սակայն, մի կողմից ցանկանալով վրեժ լուծել հոր համար, իսկ մյուս կողմից էլ՝ պաշտպանել սեփական խմբակցությամբ շահերը, շուտով արդեն ինքը դավադրություն կազմեց և 631 թվականի ամռանը սպանեց Զազարմիդուխտին, որից հետո կրկին գահին բազմեցրեց Բորանդուխտին: Դրանից հետո նույն Ռուստամ Ֆառուխզադեի ջանքերով բոլոր հակամարտող ուժերը հավաքվեցին միասնական խորհրդակցության և փոխհամաձայնության եկան Բորանդուխտին թեկնածության շուրջ:

632 թվականի սկզբին, սակայն, ձեռք բերված փխրուն հավասարակշռությունը կրկին խախտվեց և դա տեղի ունեցավ այն բանից հետո, երբ Փիրուզ-Խոսրովի խմբակցությունը կազմակերպեց Բորանդուխտի սպանությունը՝ մարդասպանները քնած ժամանակ բարձով խեղդեցին արյաց արբայի գահին բազմած թագուհուն: Մեջտեղից վերացնելով Բորանդուխտին՝ դավադիրները արյաց արբա հռչակեցին Մահ-Ադիուր Գուշնասպի ավագ որդի Պերոզին՝ Պերոզ II-

ին (632), սակայն վերջինս կարճ ժամանակ անց զոհ գնաց Ռուստամ Ֆառուխզադեի պատասխան հարվածին: Պերոզ II-ի սպանությունից հետո Փիրուզ-խոսրովի խմբակցությունը արյաց արքա հռչակեց սպանվածի փոքր եղբայր Խոսրովին՝ Խոսրով V-ին (632), սակայն իր թագադրումից տառաջհորեն մի քանի օր անց վերջինս ևս սպանվեց: Արյաց հերթական արքայի սպանությունից հետո, մինչ Ռուստամ Ֆառուխզադեն և իր խմբակցությունը հարմար թեկնածու կգտնեին, Յյուսիսային Միջագետքից դեպի Տիգրոն շարժվեց զինվորականների խմբակցության կողմից պաշտպանվող Խոսրով IV-ը, սակայն ճանապարհին նա ևս զոհ գնաց դավադրությանը: Դրանից հետո զինվորականները, որպես իրենց թեկնածու, արյաց արքա հռչակեցին սպանվածի որդի Ռոմիզդին՝ Ռոմիզդ VI-ին (632), սակայն Տիգրոն մտած անհաջողակ այս գահակալը ևս իր հերթին, արդեն Պարսից թագավորության մայրաքաղաքում, սպանվեց:

Բացառիկ այն իրավիճակը, երբ արյաց արքաները անհավատալի արագությամբ գահ էին բարձրանում ու նույնքան էլ անհավատալի արագությամբ զրկվում էին ոչ միայն նույն այդ գահից, այլ նաև կյանքից, իրոք արդեն հոգնեցրել էր բոլորին, ընդ որում այսպես թե այնպես պարզ էր, որ ստեղծված պայմաններում գահի համար պայքարող խմբավորումներից և ոչ մեկը մոտ ապագայում վերջնական հաղթանակի հավակնել չի կարող: Արդյունքում՝ արդեն, ըստ էության, ուղղակի ճնշում գործադրելով սեփական խմբակցության ղեկավարների վրա, հակամարտող խմբակցությունների իրենց դերերով ավելի ցածր անդամները իսկական մի վերջնագիր ներկայացրին Ռուստամ Ֆառուխզադեին և Փիրուզ-խոսրովին՝ պահանջելով նրանց կանգ առնել գահի մեկ ու վերջնական մի թեկնածուի վրա: Արդյունքում՝ համատեղ որոշում ընդունվեց արյաց արքա հռչակել Խոսրով II-ի տղա Շահիրիարի ութնամյա որդի Յազկերտին՝ Յազկերտ III-ին (632-651): Սրանով էլ հենց Պարսից թագավորությունում մղվող գահակալական դաժան պայքարի բառամյա արյունոտ էջն, ըստ էության, փակվեց, թեև խնդիրները, որոնք կանգնած էին պետության առաջ, ոչ միայն չլուծվեցին, այլև ժամանակի հետ ավելի խորացան:

Իրոք, Յազկերտ III-ի գահակալումից հետո ևս Պարսից թագավորությունը շարունակեց, ըստ էության, կիսված մնալ իրար հետ առնվազն մրցակցության մեջ գտնվող խմբավորումների միջև, ինչն էլ բերեց արյաց արքայի իշխանության ընդհանուր թուլությանը: Ուժ, սակայն, Պարսից թագավորությանը հենց այդ պահին շատ ու շատ էր պետք, քանզի Յազկերտ III-ի գահ բարձրանալու հենց հաջորդ իսկ տարին սկիզբ առան Արաբական խալիֆության հարվածները Պարսից թագավորության ուղղությամբ:

## Գլուխ 6

### Պարսից թագավորությանը և Բյուզանդական կայսրությանը Արաբական խալիֆության հարվածի սկիզբը

632 թվականի հունիսի 8-ին Մուհամմեդը, առանց որոշակի հրահանգներ թողնելու, հանկարծամահ եղավ, որից հետո նորաստեղծ խալիֆությունում գահակալական ճգնաժամ առաջացավ, իսկ որոշ ցեղեր էլ նույնիսկ հրաժարվեցին իսլամից: Արդյունքում՝ կարճատև, սակայն բուռն գահակալական պայքարում ի վերջո Արաբական խալիֆության առաջնորդ հռչակվեց Մուհամմեդի մերձավոր զինակիցներից մեկը հանդիսացող Աբու-Բաքրը (632-634): Այս առումով հատկանշական է, որ այս տիրակալը առաջինն էր, որ իրեն վերցրեց «խալիֆ» կոչումը կամ տիտղոսը, որը, նկատի ունենալով Մուհամմեդին, բառացիորեն նշանակում էր. «Ալլահի մարգարեն փոխարինող», այսինքն խալիֆը Մուհամմեդին փոխարինողն էր երկրի վրա: Ծավալելով լայն կազմակերպչական գործունեություն և կարգավորելով գործերը՝ արդեն 633 թվականին Արաբական խալիֆության բանակը հարված հասցրեց Պարսից թագավորությանը, ընդ որում ռազմական գործի ղեկավարումը նորընծա խալիֆը հանձնեց ունակ զորավարների մի ամբողջ խմբի: Այս խմբում հատկապես աչքի էր ընկնում հեծելազորային տաղանդավոր հրամանատար Խալիդ իբն Վալիդը, որը ոչ միայն վերջնականապես կազմակերպեց խալիֆության ռազմական մեքենայի կարևորագույն տարրը հանդիսացող հեծելազորը, այլև նրան մարտական նոր որակներ հաղորդեց՝ շեշտը դնելով հատկապես արագ գործողությունների վրա:

Խալիդ իբն Վալիդի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000), հաղթանակ տանելով Պարսից թագավորության բանակների ու նրանց դաշնակցած Լախմյան ու

Աբու-Տաղլիբ քոչվոր համադաշնության քրիստոնյա արաբների դեմ 633 թվականի ապրիլի սկզբի Սալասայի ճ-մ-ում (= Շղթաների ճ-մ) (Հարավային Միջագետք, Պարսից ծոցի հյուսիս-արևմտյան ափին), 633 թվականի ապրիլի վերջի Մադարայի ճ-մ-ում (= Գետի ճ-մ) (Հարավային Միջագետք, Եփրատի և Տիգրիսի միախառնման վայրից մոտ 100 կմ հարավ-արևելք), 633 թվականի մայիսի սկզբի Վալայայի ճ-մ-ում (Հարավային Միջագետք, Եփրատի աջ ափին, Տիգրոսից մոտ 100 կմ հարավ), 633 թվականի մայիսի կեսի Ուլայիսի ճ-մ-ում (Հարավային Միջագետք, Եփրատի աջ ափին, Տիգրոսից մոտ 90 կմ հարավ) և 633 թվականի մայիսի վերջի Այն-այդ-Թամիթի ճ-մ-ում (Կենտրոնական Միջագետք, Եփրատի աջ ափին, Տիգրոսից մոտ 90 կմ արևմուտք), 633 թվականի մայիսի վերջին առանց լուրջ մարտերի գրավեց Հիրան (Կենտրոնական Միջագետք, Եփրատի աջ ափին, Տիգրոսից մոտ 80 կմ հարավ-արևմուտք): Ստեղծված ծանր պայմաններում Հազկերտ III-ը օգնության խնդրանքով դիմեց Հերակլես I-ին և ստացավ վերջինիս համաձայնությունը: Արդյունքում՝ Հյուսիսային և Կենտրոնական Միջագետքում տեղակայված կայսրության բանակը պատրաստվեց աջակցություն ցույց տալ Պարսից թագավորության բանակին:

633 թվականի վերջին, շարունակելով առաջխաղացումը դեպի հյուսիս, խալիֆ իբն Վալիդի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը Պարսից թագավորության բանակների ու նրանց դաշնակցած Լախմյան ու Աբու-Տաղլիբ քոչվոր համադաշնության քրիստոնյա արաբների դեմ հաղթանակ տարավ 633 թվականի նոյեմբերի սկզբի Չումայիլի ճ-մ-ում (Կենտրոնական Միջագետք, Եփրատի աջ ափին, Տիգրոսից մոտ 100 կմ արևմուտք), 633 թվականի նոյեմբերի կեսի Սանիյայի ճ-մ-ում (Կենտրոնական Միջագետք, Եփրատի աջ ափին, Տիգրոսից մոտ 120 կմ հյուսիս-արևմուտք) և 633 թվականի նոյեմբերի վերջի Մուզայայի ճ-մ-ում (Կենտրոնական Միջագետք, Եփրատի աջ ափին, Տիգրոսից մոտ 140 կմ հյուսիս-արևմուտք):

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

634 հունվարի սկիզբ – ***Ֆիրադի ճ-մ*** (Կենտրոնական Միջագետք, Կիրկեսիոնից մոտ 120 կմ հարավ-արևելք, Եփրատի աջ ափին)<sup>1</sup>

Խալիֆ իբն Վալիդի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) առաջացավ ավելի դեպի հյուսիս՝ Եփրատի աջ ափով մոտենալով Բյուզանդական կայսրության ու Պարսից թագավորության սահմանային շրջանում Եփրատի ձախ ափին ուժերը միավորած Ումիդ Ջադուի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակին (մոտ 10.000), ինչպես նաև Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 3.000): Դրանից հետո, հետ քաշելով ուժերը և թույլ տալով հակառակորդին անցնել Եփրատի աջ ափ, Արաբական խալիֆության բանակը մարտակարգ ընդունեց: Նույնն արեց նաև հակառակորդը:

I փուլ – Պարսից թագավորության և Բյուզանդական կայսրության միացյալ բանակը անցավ հարձակման և, հետ մղելով հակառակորդի կենտրոնը, սկսեց խորանալ վերջինիս մարտակարգում:

II փուլ – Արաբական խալիֆության բանակի թևերը, համառ դիմադրություն կազմակերպելով ու հետ մղելով հակառակորդի բանակի թևերին, ոչ միայն դուրս եկան իրենց կենտրոնում առաջխաղացող վերջինիս կենտրոնի թիկունք, այլև՝ գրավելով Եփրատի վրա գցված կամուրջը, իրականացրին հակառակորդի շրջապատում:

III փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը, ավարտելով հակառակորդի շրջապատումը, ծանր պարտության մատնեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 2.500, դաշնակիցները՝ մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Արաբական խալիֆության բանակը միջին մեծության 7 ճակատամարտերում հաղթանակ տարավ Պարսից թագավորության միջին մեծության բանակների նկատմամբ, ինչի արդյունքում Եփրատի հովիտը գետի ստորին հոսանքում ընկավ Աբու-Բաքրի տիրապետության

<sup>1</sup> Անանուն «Արաբ-բյուզանդական ժամանակագրություն 741 թվականի», մաս 17; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 4; Տաբարի «Արբանյակի ու մարգարեների պատմություն», գիրք 11: Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են:

տակ: Հարկ է կշռել, որ տրված 7 ճակատամարտերը, իրենց եռությամբ լինելով ոչ այնքան խոշոր, երբ երկու կողմից էլ հակամարտող բանակների ռազմիկների թիվը այդպես էլ չանցավ առավելագույնը 20.000 հոգին ամեն կողմի համար, իրենց արդյունքում այնուհանդերձ ծանր զին արժանացան մարտունակ ռազմիկների առանց այդ էլ մեծ պակաս ունեցող Հազկերտ III-ի ռազմական մեքենային, քանզի ընդհանուր գնահատականներով Պարսից թագավորության բանակը արդյունքում կորցրեց մոտ 50.000 զինվոր: Այս առումով բնական է, որ Արաբական խալիֆության բանակն ինքը, բոլոր ճակատամարտերում էլ հանդիսանալով որպես հաղթանակ տարած կողմ, անհամեմատ ավելի քիչ կորուստներ կրեց, ընդ որում պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ այս բանակն անընդհատ համալրվում էր՝ մանավանդ իրար հետևից շահաժ հաղթանակների առաջացրած դրական ֆոնի լույսի ներքո: 634 թվականի փետրվարի ամենասկզբին Արաբական խալիֆության բանակը մարտական գործողություններ սկսեց նաև Բյուզանդական կայսրության դեմ՝ առաջին հարվածը հասցնելով Ասորիքին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 634 փետրվարի 3-4 – Վաղի ալ-Արաբի ճ-մ (Պաղեստին, Գազայից 12 կմ արևելք)<sup>1</sup>

Եզդի իբն Աբու-Սուֆյանի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (4.000) սկսեց մոտենալ Սերգիոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 500):

I փուլ – Փետրվարի 3-ին Արաբական խալիֆության բանակը, անցնելով անակնկալ հարձակման, Վաղի ալ-Արաբի մոտ պարտության մատնեց կայսրության բանակի առաջապահին (300):

II փուլ – Փետրվարի 4-ին զարգացնելով հաջողությունը՝ Արաբական խալիֆության բանակը անցավ հարձակման և Հասին գյուղի մոտ (Պաղեստին, Գազայից 12 կմ արևելք) պարտության մատնեց կայսրության հիմնական բանակին:

Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000 զինվոր, որոնց թվում գերվեց ու սպանվեց նաև Սերգիոսը, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Չնայած նախորդ ճակատամարտում տարած հաղթանակին՝ Ասորիքում գործող Արաբական խալիֆության բանակը շարունակում էր ռազմիկների թվաքանակի լուրջ խնդիրներ ունենալ, ինչն էլ հաշվի, առնելով արդեն 634 թվականի մարտի կեսին Միջագետքում գործող խալիֆ իբն Վալիդը Աբու-Բաքրից, հրաման ստացավ իր բանակի զգալի մասով անցնել Ասորիք: Այս հանգամանքը, ծանրացնելով կայսրության դրությունը Ասորիքում, դրան հակառակ, սակայն, զգալիորեն թեթևացրեց Պարսից թագավորության դիրքերը Միջագետքում՝ հնարավորություն տալով վերջինիս բանակին անցնել հակահարձակման:

634 թվականի մարտի վերջին սկսելով մարտարշավը դեպի արևմուտք՝ խալիֆ իբն Վալիդն Ասորիք անցնել կարող էր, ըստ եռության, երեք ճանապարհով՝ շարժվելով հյուսիս-արևմտյան, հարավ-արևմտյան կամ արևմտյան ուղղություններով: Առաջին և երկրորդ ուղղությունները, սակայն, երկար ժամանակ էին պահանջում, ընդ որում հյուսիս-արևմտյան ուղղության կիրառման պարագայում նաև հավանականություն կար հանդիպել կայսրության տեղական բանակային ուժերին: Որպես հետևանք՝ որոշվեց, անցումն իրականացնելով ասորիքյան անապատով, շարժվել արևմտյան ուղղությամբ: Արդյունքում, ուղղակիորեն ավազուտների միջոցով իրականացնելով բացառիկորեն ծանր մի մարտարշավ, երբ մարդիկ սնվում էին հերթականությամբ սպանվող ուղտերի մսերով և խմում էին տիկերով տարվող ջուրը, գրեթե մեկ ամիս հետո խալիֆ իբն Վալիդի ռազմիկները դուրս եկան Ասորիքի ավելի բարեբեր շրջաններ: Այսպես թե այնպես, սակայն 634 թվականի ապրիլի 24-ին խալիֆ իբն Վալիդի գլխավորած Արաբական խալիֆության

<sup>1</sup> Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», մաս 106-108; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 4; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 1; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 2, գլուխ 4; Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 20; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 18; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1: Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են:

բանակը (8.000) Մարջ ալ-Ռահիտի ճ-մ-ում (Դամասկոսից 25 կմ հյուսիս-արևելք) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Բյուզանդական կայսրության, ինչպես նաև Գասանյանների թագավորության միացյալ բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 50)<sup>1</sup>: Հաջորդ հարվածն ուղղվեց Գասանյանների մայրաքաղաքին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 634 ապրիլի վերջ - հուլիսի կես - Բոստրալի գրավումը<sup>2</sup>

Շուրահբիլ իբն Հասանի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (4.000) պաշարեց քաղաքը Բյուզանդական կայսրության, ինչպես նաև Գասանյանների թագավորության միացյալ բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 10):

I փուլ - Ապրիլից մինչև հուլիսի սկիզբ Արաբական խալիֆության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց քաղաքի ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասավ:

II փուլ - Հուլիսի կեսին քրիստոնյաները, համարելով իրենց բավականին ուժեղ, արտագրոհ իրականացրին և, առավելության հասնելով, հետ շարտեցին հակառակորդին:

III փուլ - Մարտադաշտ հասավ Խալիդ իբն Վալիդի գլխավորած Արաբական խալիֆության մյուս բանակը (մոտ 8.000) և ծանր պարտության մատնեց քրիստոնյաներին, որոնց մնացորդները պատսպարվեցին քաղաքում:

IV փուլ - Հաջորդ օրը ուժերը վերամիավորած Արաբական խալիֆության բանակը վերսկսեց քաղաքի գրոհը և համառ հանդիպակաց մարտում ծանր պարտության մատնեց քաղաքի կայազորին:

V փուլ - Արաբական խալիֆության բանակը շարունակեց քաղաքի պաշարումը և ի վերջո ստիպեց հակառակորդին հանձնվել:

Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Չուտ ռազմավարչական տեսանկյունից գլխատելով Գասանյանների թագավորությունը՝ Արաբական խալիֆության բանակը սկսեց մոտենալ Հարավային Ասորիքի կենտրոնը հանդիսացող Դամասկոսին: Հենց այս ժամանակ, սակայն, կայսրեղբայր, Արևելքի հրամանատար Թեոդորոսի և Հեմսի կառավարիչ, Մարզպանական Հայաստանի V ապստամբություն ղեկավար Վարդան Մամիկոնյանի թոռ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ Հեմսից առաջխաղացող կայսերական բանակն իր հերթին սկսեց շարժվել հակառակորդին ընդառաջ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

#### 634 հուլիսի 1-20 - Դամասկոսի ճ-մ<sup>3</sup>

Հուլիսի 1-ին Աբու Ուբեյդայի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (4.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 50) պաշարեց Դամասկոսը:

I փուլ - Հուլիսի 1-ից մինչև հուլիսի կես Արաբական խալիֆության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց քաղաքի ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասավ:

II փուլ - Հուլիսի կեսին քաղաքը պաշարողների շարքերը համալրեց Խալիդ իբն Վալիդի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 8.000), ընդ որում միաժամանակ Հարավային Ասորիքում գործող Արաբական խալիֆության մյուս

<sup>1</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4; Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», մաս 110; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 4; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Այս մասին հաղորդում են Բալազորին և Տաբարին, որոնց հաղորդումները, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», մաս 111:

բանակներին հատուկ հրաման ուղարկվեց, որպեսզի բոլոր ուժերը կենտրոնացվեն Դամասկոսից հարավ:

III փուլ – Զուլիսի 20-ին, տեղեկանալով կայսրեղբայր Թեոդորոսի և Զեմսի կառավարիչ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ Յեմսից առաջխաղացող Բյուզանդական կայսրության խոշոր բանակի (40.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկների (մոտ 15.000) առաջխաղացման մասին, քաղաքի մոտ գտնվող Արաբական խալիֆության բանակը թողեց պաշարումը և սկսեց նահանջել դեպի հարավ-արևմուտք: Օգտվելով դրանից՝ նահանջողներին հետապնդող Դամասկոսի կայազորը Մարջ-աս-Սուֆֆայի հովտում<sup>1</sup> (Դամասկոսի մոտ 25 կմ հարավ) հարձակվեց հակառակորդի բանակի վերջապահի վրա, որոշակի կորուստներ պատճառեց նրան և հետ մղվեց միայն այն բանից հետո, երբ թշնամու բանակը հեծելազորային հիմնական ուժերով շարժվեցին իր դեմ:

Հայերը կորցրին մոտ 2, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

634 հուլիսի 29-30 – Աջն-այդ-դեյնի ճ-մ (Երուսաղեմից մոտ 30 կմ հյուսիս-արևելք)<sup>1</sup>

Կայսրեղբայր, Արևելքի հրամանատար Թեոդորոսի և Զեմսի կառավարիչ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ Յեմսից առաջխաղացող Բյուզանդական կայսրության, ինչպես նաև Գասանյանների թագավորության միացյալ բանակը (40.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 15.000) մոտեցան Խալիդ իբն Վալիդի, Ամիր իբն Ուկբայի, Աբու Ուբեյդայի, Շուրահիբի իբն Հասանի և Եզդ իբն Աբու-Սուֆյանի գլխավորությամբ ուժերը կենտրոնացրած Արաբական խալիֆության բանակին (21.000): Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին, ընդ որում Արաբական խալիֆության բանակի կենտրոնում տեղակայվեց հետևազորը, իսկ նրանից աջ ու ձախ՝ երկուական առանձին ջոկատներով՝ հեծելազորը: Հեծելազորի մի ընտիր ջոկատ էլ թողնվեց պահեստազորում: Կայսրության բանակի առաջին շարքում տեղակայվեց հետևազորը, երկրորդում՝ հեծելազորը:

I փուլ – Զուլիսի 29-ի առավոտյան կայսրության բանակի հետևակ նետածիգները մոտեցան հակառակորդի շարքերին և, օգտվելով ծանր հետևակի պաշտպանությունից, աղեղների հարվածի տակ առան հակառակորդի մարտակարգը: Օգտվելով բանակական և որակական առավելությունից՝ քրիստոնյաները զգալի կորուստներ պատճառեցին հակառակորդին:

II փուլ – Կեսօրին, օգտվելով առաջացած դադարից և ցանկանալով փոխել մարտի հետագա տեսքը, Արաբական խալիֆության բանակի լավագույն ռազմիկները առաջ եկան սեփական մարտակարգերից և մենամարտերի հրավիրեցին կայսրության բանակի լավագույն ռազմիկներին: Սկիզբ առան փոփոխակի հաջողությամբ ընթացած մենամարտեր, ընդ որում խմբային այդ մենամարտերը աստիճանաբար վերաճեցին մանր, իսկ հետո արդեն խոշոր ձեռնամարտի՝ ըստ էության սահմանափակելով մարտավարական առավելության տիրապետող կայսրության բանակի նետածիգների գործողության հնարավորությունը:

III փուլ – Օրվա վերջում, օգտվելով ստեղծված խառնաշփոթից, Արաբական խալիֆության բանակը անցավ կտրուկ հարձակման, ինչի արդյունքում բռնկված համառ մարտը շարունակվեց մինչև ուշ գիշեր, երբ կողմերը ելման դիրքեր վերադարձան միայն մութն ընկնելուց հետո: Օրվա արդյունքներով կայսրության բանակը կորցրեց 1.700 զինվոր:

IV փուլ – Զուլիսի 30-ի առավոտյան կողմերը կրկին մարտակարգ ընդունեցին, որից հետո Արաբական խալիֆության բանակը, ցանկանալով խուսափել հակառակորդի նետածիգների հարվածներից, անցավ կտրուկ հարձակման: Բռնկվեց և բավականին երկար շարունակվեց համառ հանդիպակաց մարտ:

<sup>1</sup> Անանուն «Արաբ-բյուզանդական ժամանակագրություն 741 թվականի», մաս 12-16; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», մաս 110; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 6; Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 42; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 34; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 18; Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 20; Չիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»: Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են:

V փուլ – Կեսօրին Խալիդ իբն Վալիդը մարտի նետեց պահեստագործ, ինչի արդյունքում Արաբական խալիֆության բանակը ի վերջո առավելության հասավ:

VI փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը սկսեց հետապնդել փախուստի դիմած կայսրության բանակին, որին, սակայն, հաջողվեց խուսափել ծանր կորուստներից, թեև հենց այս ընթացքում Վարդան Մամիկոնյանը գերվեց: Օրվա արդյունքներով կայսրության բանակը կորցրեց 3.000 զինվոր:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 4.700 զինվորից պարտվողները կորցրին մոտ 1.500, դաշնակիցը՝ մոտ 3.200 զինվոր, որոնց թվում գերվեց ու նաև Վարդան Մամիկոնյանը, թշնամին կորցրեց մոտ 2.000 զինվոր:

Նախորդ ճակատամարտում տարած խոշոր հաղթանակը, որը պարտվող կողմին կործանարար կորուստներ չարժեցավ, այնուհանդերձ գոնե այդ տարի, ըստ էության, ոչնչացրեց Հարավային Ասորիքում գործող կայսրության ռազմական մեքենան, իսկ դա Արաբական խալիֆության բանակի համար բոլոր հնարավորությունները ստեղծեց սրընթաց զարգացնել հաջողությունը՝ հընթացս ոչնչացնելով հակառակորդի առանձին և ցրված ուժերը: Արդյունքում՝ 634 թվականի օգոստոսի 7-ին Խալիդ իբն Վալիդի գլխավորությամբ դեպի Դամասկոս շարժվող Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 15.000) Յաթուսայի ճ-մ-ում (Դամասկոսից 50 կմ հարավ-արևմուտք) հաղթեց Դամասկոսից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 500)<sup>1</sup>, 634 թվականի օգոստոսի 15-ին դեպի Դամասկոս առաջխաղացումը շարունակող այս բանակը Մարջ ալ-Քաֆարի ճ-մ-ում (Դամասկոսից 25 կմ հարավ-արևմուտք) կրկին հաղթեց Դամասկոսից առաջխաղացած կայսրության բանակին<sup>2</sup>, որից հետո սկսվեցին արդեն բուն մարտերը Դամասկոսի համար:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 634 օգոստոսի 24 - սեպտեմբերի 19 – Դամասկոսի գրավումը<sup>3</sup>

Խալիդ իբն Վալիդի գլխավորած Արաբական խալիֆության համալրված բանակը (մոտ 20.000) պաշարեց Դամասկոսը Թովմայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500), ընդ որում քաղաքի 6 դարպասներից ամեն մեկի դիմաց առանձին զորավարի գլխավորությամբ տեղակայվեց առանձին մի ջոկատ: Արդյունքում՝ Շուրահիբիլ իբն Հասանի ջոկատը տեղակայվեց քաղաքի հարավ-արևմուտքում գտնվող Թովմայի դարպասի, Ամիր իբն ալ-Ասայի գլխավորած ջոկատը՝ հյուսիս-արևելքում գտնվող Դրախտային դարպասի, Աբու Ուբեյդայի գլխավորած ջոկատը՝ հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Ջաբիայի դարպասի դիմաց, իսկ Եզդ իբն Աբու-Սուֆյանի ջոկատին էլ հանձնվեց քաղաքից հարավ-արևմուտքում գտնվող Փոթր և Քիսանի դարպասների հսկողությունը: Խալիդ իբն Վալիդն իր ջոկատով տեղակայվեց քաղաքի հարավ-արևելքում գտնվող Արևելյան դարպասների դիմաց, որտեղ նրա ուժերի անմիջական ղեկավարումն իրականացնում էր Ռաֆայի իբն Օմարը: Տեղեկանալով քաղաքի պաշարման մասին՝ Անտիոքում գտնվող Հերակլես I-ը Յեմսուս կենտրոնացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (12.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000) շարժեց քաղաքին օգնության, ինչին ի պատասխան Արաբական խալիֆության բանակի մի մասը (5.000) շարժվեց հակառակորդի ուղղությամբ, իսկ կարճ ժամանակ անց էլ, արդեն անձամբ Խալիդ իբն Վալիդի գլխավորությամբ, վերջինիս հետևեց ևս մեկ ջոկատ (4.000):

<sup>1</sup> Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են:

<sup>2</sup> Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են:

<sup>3</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Յակուբի «Պատմություն»; իբն Խայաթ «Պատմություն»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», մաս 114; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 1, գլուխ 1:



I փուլ – Սեպտեմբերի 9-ին կայսերական բանակը Սանիաթ ալ-Ուբարի մոտ հարձակվեց իր ուղղությամբ շարժվող հակառակորդի առաջին ջոկատի վրա և, հասնելով առավելության, սկսեց շրջապատել վերջինիս:

II փուլ – Մարտի դաշտ հասավ Խալիդ իբն Վալիդի գլխավորած ջոկատը և, անակնկալ հարված հասցնելով հակառակորդին ու միավորելով ուժերը մյուս ջոկատի հետ, պարտության մատնեց ու հետ շարտեց կայսերական բանակին:

III փուլ – Սեպտեմբերի 15-ին Թովմայի անձնական ղեկավարությամբ գործող քաղաքի կայազորը Թովմայի դարպասից հզոր արտագրոհի իրականացրեց և զգալի կորուստներ պատճառեց Շուրահիլ իբն Յասսին ջոկատին, թեև բռնկված համառ մարտի արդյունքում ի վերջո ստիպված եղավ հետ քաշվել քաղաք, ընդ որում Թովման ինքը վերք ստացավ մեկ աչքից:

IV փուլ – Սեպտեմբերի 17-ին Թովմայի անձնական ղեկավարությամբ գործող քաղաքի կայազորը, շեղող արտագրոհներ իրականացնելով Ջաբիայի, ինչպես նաև Փոքր և Արևելյան դարպասների կողմից, հիմնական հարվածը կրկին հասցրեց Թովմայի դարպասից: Բոլոր հատվածներում բռնկվեցին համառ մարտեր, ինչի արդյունքում Աբու Ուբեյդայի գլխավորած ջոկատը Ջաբիայի դարպասի հատվածում հետ մղեց հակառակորդին, Փոքր դարպասի հատվածում արտագրոհը հետ մղվեց այն բանից հետո, երբ այդ հատվածում մարտնչողները պահեստագործից մի խոշոր ջոկատի կազմով (2.000) օժանդակություն ստացան, իսկ Արևելյան դարպասի հատվածում էլ նույն արդյունքը ստացվեց այն բանից հետո, երբ օգնության հասավ անձամբ Խալիդ իբն Վալիդն իր ջոկատով (400): Հաջողությունը քրիստոնյաների կողմում չեղավ նաև հիմնական հարվածի ուղղությամբ, երբ արդյունքում Թովման ստիպված եղավ հերթական անգամ հետ քաշվել քաղաք:

V փուլ – Սեպտեմբերի 18-ին քաղաքի պաշտպանությանը մասնակցող Հովհան անունով մի վանական գաղտնի կապ հաստատեց Խալիդ իբն Վալիդի հետ և հայտնեց, որ Արևելյան դարպասի մոտակայքում գտնվող մի վատ պաշտպանվող հատվածից կօժանդակի հակառակորդին քաղաք թափանցել: Արդյունքում՝ արդեն սեպտեմբերի լույս 19-ի գիշերը Խալիդ իբն Վալիդի գլխավորությամբ և Հովհանի աջակցությամբ մի փոքրաթիվ, բայց ընտիր ջոկատ քաղաք թափանցեց, որից հետո, բացելով դարպասները, սկսեց վերջինիս գրոհը: Ստեղծված ծանր պայմաններում Թովման, չտեսնելով այլ ելք, առկա բոլոր ուժերով Խալիդ իբն Վալիդի ուժերին համառ դիմադրություն կազմակերպեց, սակայն դրա հետ միաժամանակ էլ արագորեն պատգամավորներ ուղարկեց այդ ամենին անտեղյակ մնացած Աբու Ուբեյդայի մոտ և անվտանգության երաշխիքների դիմաց պարտավորվեց քաղաքը հանձնել վերջինիս: Աբու Ուբեյդան տվեց անհրաժեշտ երաշխիքները և արդեն լույսը բացվելուն պես, երբ Խալիդ իբն Վալիդի ջոկատն արդեն զգալիորեն առաջ էր շարժվել քաղաքում, Թովման վերջինիս տեղեկացրեց ձեռք բերված պայմանավորվածության մասին: Աբու Ուբեյդան ինքն իր հերթին պնդեց, որ պայմանավորվածությունը պահպանվի և Խալիդ իբն Վալիդին չէր մնում այլ բան, քան տալ իր համաձայնությունը:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր: Քաղաքի կայազորը և բնակչության այն հատվածը, որը ցանկություն հայտնեց հեռանալ, նույն օրն իսկ թողեցին այն ու Թովմայի գլխավորությամբ շարժվեցին Անտիոքի ուղղությամբ:

634 թվականի սեպտեմբերի 22-ին, խոցված Դամասկոսում տեղի ունեցած իրադարձություններից, Խալիդ իբն Վալիդի գլխավորությամբ մասերի բաժանված Արաբական խալիֆության բանակը (4.000 հեծյալ), շրջապատելով չորս կողմերից, Մարջ ալ-Դեբայի ճ-մ-ում (Դամասկոսից մոտ 100 կմ հյուսիս) հաղթեց Թովմայի գլխավորությամբ Դամասկոսից դեպի Հեմս հեռացող Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 200), ընդ որում գործնականում լրիվ կազմով ոչնչացված ռազմիկների հետ

միասին գոհվեց նաև Թովման<sup>1</sup>: Իր հերթին արդեն սեպտեմբերի վերջին Արաբական խալիֆության բանակը, պայմանագիր կնքելով քաղաքի բնակչության հետ, մտավ նաև Բաալբեկ (Դամասկոսի 56 կմ հյուսիս):

Հարկ է նշել, որ դեռևս Դամասկոսի համար մղվող ճակատամարտի օրերին, իսկ ավելի կոնկրետ՝ 634 թվականի օգոստոսի 22-ին, Մեդինայում իր մահկանացուն էր կնքել Մուհամմեդի գործի անսկուն շարունակող Աբու Բաքրը, որից հետո նոր խալիֆ էր հռչակվել կրկին Մուհամմեդի զինակիցների թվին պատկանող Օմարը (634-644), որը խալիֆության, ըստ էության, երկրորդ մարդն էր հանդիսանում դեռևս Աբու Բաքրի օրոք: Նոր խալիֆն աչքի էր ընկնում իր եռանդով, վճռականությամբ և կամքի ուժով: Բնավորության այս գծերով հաջողությամբ լրացնելով Աբու Բաքրին վերջինիս կազմակերպչական ձեռնարկումների ընթացքում՝ այժմ, պետության գլուխ կանգնելով արդեն որպես առաջին դեմք, Օմարը առավել եռանդով շարունակեց իր նախորդների գործը՝ հատկապես նոր նվաճումների բնագավառում: Արդյունքում, տիրելով Դամասկոսին և, ըստ էության, իր տիրապետությունը հաստատելով Հարավային Ասորիքի նկատմամբ, մասերի բաժանված Արաբական խալիֆության բանակը շարունակեց ոչնչացնել հակառակորդի բանակի ցրված մնացորդները և իր տիրապետությունը հաստատել երկրամասում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

634 հոկտեմբերի 15 – Աբու ալ-Քուդսի ճ-մ (Բեյրութից մոտ 50 կմ արևելք)<sup>2</sup>

Դամասկոսից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 1.000) փորձեց ասպատակել շրջակայքը, սակայն մոտակայքում գտնվող Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) սկսեցին անսկառ մոտենալ վերջինիս:

I փուլ – Օրվա սկզբին կայսրության բանակը անակնկալ հարձակվեց Արաբական խալիֆության բանակի վրա և աստիճանաբար սկսեց առավելության հասնել:

II փուլ – Օրվա կեսին զարգացող իրադարձությունների մասին ժամանակին տեղեկացած Խալիդ իբն Վալիդի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 4.000) մոտեցավ մարտադաշտին և անակնկալ հարված հասցրեց կայսրության բանակին:

III փուլ – Կայսրության բանակը խուճապի մատնվեց և, հետապնդվելով հակառակորդի կողմից, դիմեց փախուստի:

Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 1.200, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:

635 թվականի հունվարի 23-ին Խալիդ իբն Վալիդի և Շուրահբիլ իբն Հասանի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) Ֆահլայի ճ-մ-ում (Երուսաղեմից մոտ 90 կմ հյուսիս-արևելք, Հորդանան գետի աջ ափին) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000)<sup>3</sup>: Նույն թվականի փետրվարի 25-ին էլ Խալիդ իբն Սայիդի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը կայսրության բանակի նկատմամբ ևս մեկ հաղթանակ տարավ Մարջ-այս-Սուֆֆայի ճ-մ-ում, թեև հաղթանակի բերկրանքը մռայլվեց նրանով, որ մարտում ընկավ բանակի առաջնորդ Խալիդը իբն Սայիդը<sup>4</sup>:

634 թվականին և 635 թվականի սկզբին Ասորիքում իրար հետևից կրած մի քանի պարտությունները Բյուզանդական կայսրության համար, ըստ էության, հավասարազոր էին այն պարտություններին, որ 633 թվականին Միջագետքում կրել էր Պարսից թագավորության բանակը: Իրոք, այս անգամ ևս, իրենց էությանը լինելով ոչ այնքան խոշոր, երբ երկու կողմից էլ հակամարտող բանակների ռազմիկների թիվը այդպես էլ չանցավ առավելագույնը 20.000 հոգին ամեն կողմի համար, բացառությամբ, թերևս, 634 թվականի հուլիսի 29-30-ի Աջն-այդ-դեյնի ճ-մ-ի,

<sup>1</sup> Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են:

<sup>2</sup> Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են: Այս մասին տեղեկացնում է, մասնավորապես Ազդին:

<sup>3</sup> Յակուբի «Պատմություն»;

<sup>4</sup> Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», մաս 111: Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են:

իրենց արդյունքում այդ պարտությունները կայսրության բանակին այնուհանդերձ ծանր գին արժանացան, բանզի ընդհանուր գնահատականներով վերջինս արդյունքում կորցրել էր մոտ 25.000 զինվոր: Այս առումով բնական է, որ Արաբական խալիֆության բանակն ինքը, բոլոր ճակատամարտերում էլ հանդիսանալով որպես հաղթանակ տարած կողմ, կրկին անհամեմատ ավելի քիչ կորուստներ կրեց, ընդ որում պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ այս բանակն անընդհատ համալրվում էր՝ մանավանդ իրար հետևից շահած հաղթանակների առաջացրած դրական ֆոնի արդյունքում: Իր հերթին, սակայն, նույնիսկ ձեռք բերած փայլուն հաջողություններից հետո վերելքի վիճակում գտնվող Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենային ևս այս ամենից հետո որոշակի դադար էր պետք, ընդ որում ծանր պարտություն կրած սեփական ռազմական մեքենաների առկայության պարագայում ակտիվ ռազմական գործողությունների մասին մտածել չէին կարող նաև Կոստանդնուպոլսում և Տիգրեքում ու այստեղ վայրէրում ևս դադարի էին ձգտում: Արդյունքում՝ արդեն 635 թվականի գարնան սկզբից բոլոր ճակատներում հարաբերական հանգստի մի վիճակ հաստատվեց, երբ կողմերն, ըստ էության, ի մի էին բերում ուժերը՝ հետագա ակտիվացման համար: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ, եթե ընձեռնված դադարը Օմարն օգտագործեց, ըստ էության, միայն ռազմական միջոցառումների համար, ապա Յերակլես I-ն և Յազկերտ III-ը դրանից զատ նաև դիվանագիտական քայլեր ձեռնարկեցին:

Մինչ այդ, սակայն, օգտվելով այն բանից, որ 634 թվականի մարտի վերջին խալիդ իբն Վալիդը իր բանակի զգալի մասով անցել է Ասորիք, ինչը էականորեն թուլացրել է Արաբական խալիֆության դիրքերը Նոր Նվաճված Եփրատի ստորին հովտում, Պարսից թագավորության բանակը 634 թվականի գարնանը փորձել էր հակահարձակում կազմակերպել, սակայն պարտություն էր կրել Նամարաքի ճ-մ-ում (Յարավային Միջագետք, Եփրատի աջ ափին, Տիգրեքից մոտ 150 կմ հարավ) և Կաշթարի ճ-մ-ում (Յարավային Միջագետք, Տիգրիսի աջ ափին, Տիգրեքից մոտ 140 կմ հարավ-արևելք): Նոր հակահարձակման Պարսից թագավորության բանակն անցավ 634 թվականի երկրորդ կեսին և արդեն հոկտեմբերի վերջին խոշոր հաղթանակ տարավ ալ-Ջիսրայի ճ-մ-ում (= Կամրջի ճ-մ) (Յարավային Միջագետք, Եփրատի աջ ափին, Տիգրեքից մոտ 150 կմ հարավ), սակայն այս հաջողությունը լիովին արժեզրկվեց այն բանից հետո, երբ 634 թվականի նոյեմբերի 9-ին Արաբական խալիֆության բանակը իր հերթին խոշոր հաղթանակ տարավ Բուվայբայի ճ-մ-ում (Յարավային Միջագետք, Եփրատի աջ ափին, Տիգրեքից մոտ 130 կմ հարավ): Անհաջողության մատնվելով հակառակորդի դեմ հակահարձակում կազմակերպելու հերթական փորձում՝ Տիգրեքում ի վերջո որոշեցին դաշինքի մեջ մտնել պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հետ:

Յերակլես I-ը, որը 634 թվականի գարնանը ժամանել էր Յուսիսային Ասորիք և հաստատվել էր Անտիոքում, արդեն 635 թվականի գարնանը ընդունեց արաբների դեմ համատեղ ուժերով ու համակարգված գործողություններ ձեռնարկելու առաջարկով իրեն ներկայացած Յազկերտ III-ի պատվիրակության անդամներին ու վերջիններիս դրական պատասխան տվեց: Ավելին, ի հաստատումն հենց Նոր կնքված դաշինքի, կայսրը արյաց առթային որպես կին տվեց իր թոռնուհիներից մեկին, որից հետո կողմերը գործողությունների միասնական մի ծրագիր հաստատեցին: Արդյունքում որոշվեց, հավաքելով ինչքան հնարավոր է շատ ուժեր, 636 թվականի գարնանը երկու տերությունների ուժերով համատեղ հարված հասցնել Արաբական խալիֆությանը, ընդ որում ենթադրվում էր, որ Միջագետքում Պարսից թագավորության բանակի հասցրած հարվածի հետ միասին Ասորիքում հասցվող Բյուզանդական կայսրության հարվածին հակառակորդը չի դիմանա և առավելագույնը պարտություն կկրի, իսկ Նվազագույնն էլ՝ գոնե դուրս կմղվի մինչ այդ գրաված տարածքներից:

Այսպիսով՝ Յերակլես I-ը, որպես ապագա ռազմագործողությունների առավել փորձառու մի ղեկավար, ըստ էության, պատրաստվում էր, խուսափելով մեծ ճակատամարտից, իր խոշոր բանակով կամ մանր մարտերում պարտության մատնել հակառակորդի ցրված ուժերին առանձին-առանձին, կամ էլ ուզում էր հասնել մի վիճակի, երբ սեփական առաջխաղացումով դրանց կստիպի դուրս գալ գրաված տարածքներից: Նույն ռազմավարությունն էլ կայսրը խորհուրդ տվեց իրականացնել նաև Յազկերտ III-ին: 634 թվականին, սակայն, իրավիճակը որոշակիորեն լարվեց

Նաև Մարզպանական Հայաստանում, ինչը հետագայում խնդիրներ առաջացրեց արդեն Նաև Սատրապական Հայաստանում:

## Գլուխ 7

### Քրիստոնյաների մոտ առկա ներքին խնդիրները. Սատրապական Հայաստանի VIII ապստամբությունը

Բանը կայանում էր նրանում, որ Հազկերտ III-ի արքունիքում սեփական ազդեցիկ դիրքը պահպանող Ռուստամ Ֆառուխզադեն, որը իր փաստացի անկախ տիրապետության տակ ուներ Ատրպատականը, ակնհայտորեն ձգտելով իր գերիշխանությանը ենթարկել Նաև Մարզպանական Հայաստանը, նույն այս ժամանակ այդ հողի վրա լարված հարաբերություններ էր ստեղծել Հայոց մարզպան Վարազ-Տիրոց Բագրատունու հետ: Բանն հասավ նույնիսկ նրան, որ 634 թվականին Ռուստամ Ֆառուխզադեն նախատեսել էր նույնիսկ անակնկալ ներխուժում իրականացնել Դվին և ձերբակալել Վարազ-Տիրոցին: Այս ծրագիրը, սակայն, չգործեց, քանի որ, Ռուստամ Ֆառուխզադեի բանակում գտնվող իր ընկերներից նախապես իմանալով այս ամենի մասին և ձեռքի տակ չունենալով դիմադրության միջոցներ, Վարազ-Տիրոց Բագրատունին դիմեց փախուստի, անցավ Սատրապական Հայաստան ու հաստատվեց Տարոնում: Դրանից հետո Բագրատունյաց իշխանը, հոր մահից հետո վերջինիս փոխարինած Սմբատ Մամիկոնյանի որդի Վահանի միջոցով կապեր հաստատելով Հերակլես I-ի հետ, քաղաքական ապաստան խնդրեց վերջինիցս: Բագրատունյաց իշխանի խնդրանքը հարգվեց և արդյունքում Վարազ-Տիրոց Բագրատունին մեծ պարգևներ ստանալուց հետո հաստատվեց Կոստանդնուպոլսում, իսկ նրա պատանի որդի Սմբատն էլ նշանակվեց կայսեր սենեկապետի պաշտոնում: 634 թվականի վերջին իր հերթին լարվել էին հարաբերությունները, սակայն, Նաև Հերակլես I-ի և նրա եղբայր, Արևելքի նախկին հրամանատար Թեոդորոսի միջև:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ կայսրը եղբորը մեղադրում էր Ատրիքում կրած պարտությունների համար, իսկ վերջինս էլ հակադարձում էր, թե ամեն ինչ տեղի է ունեցել հենց իր՝ կայսեր, հակաքրիստոնեական վարքագծի պատճառով, որը, խախտելով եկեղեցական արգելքները, դեռևս 623 թվականին ամուսնացել էր իր հարազատ քրոջ աղջիկ Մարտինայի հետ: Արդյունքում՝ կատաղած Հերակլես I-ը ի վերջո ոչ միայն պաշտոնազրկեց Թեոդորոսին, այլև, այն բանից հետո, երբ վերջինս վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս, Մարտինայից ծնված իր որդի Հերակլեսին հրամայեց ընդհանուր հավաքում ստորացնել Թեոդորոսին: Հոր ստորացումը ծանր տարած Թեոդորոսի համանուն որդի Թեոդորոսն իր հերթին, սակայն, ի պատասխան այս ամենի, 635 թվականի սկզբին Կոստանդնուպոլսում մի մեծ դավադրություն կազմեց՝ նախատեսելով գահընկեց անել Հերակլես I-ին և գահին բազմեցնել վերջինիս ապօրինի որդի Աթալարիքոսին: Դավադրության մեջ ներգրավվեցին Նաև Վարազ-Տիրոց Բագրատունին, Վահան Խորխոռունին և այլք, թեև Բագրատունյաց իշխանը վճռականորեն դեմ եղավ կայսեր ու նրա որդիներին սպանելու դավադիրների ծրագրին: Դավադիրների շարքերում էր գտնվում, սակայն, Նաև Հերակլես I-ի մի ոմն պաշտոնյա, որն էլ հենց արդյունքում մատնեց բոլորին: Որպես հետևանք այս ամենի՝ Հերակլես I-ի հրամանով դավադիրները ձերբակալվեցին և աքսորվեցին կայսրության ծայրամասեր, ընդ որում մինչ այդ կտրեցին այս մարդկանցից յուրաքանչյուրի քթներն ու աջ ձեռքերը, իսկ քիչ հետո էլ Նաև՝ աջ ոտքերը: Կայսրը, հաշվի առնելով Վարազ-Տիրոց Բագրատունու դիրքորոշումն իրեն և որդիներին խնայելու հարցում, խնայեց միայն Բագրատունյաց իշխանին, սակայն նրան էլ այնուհանդերձ աքսորեց մայրաքաղաքի մոտ գտնվող Արքայազնների արխիպելագի կղզիներից մեկը:

635 թվականի գարնանը, ըստ էության, դեմ դուրս գալով Ատրպատականում իշխող Ռուստամ Ֆառուխզադեին, Մծեժ Գևուկին հասավ մի վիճակի, երբ հռչակվեց Նաև Հայոց մարզպանության ղեկավար, ընդ որում գործնականում արդեն իսկ ձևավորված հակաարաբական դաշինքի պայմաններում պաշտոնական Տիգրանը ստիպված եղավ այս ամենին տալ իր, ըստ էության, լռելյայն համաձայնությունը: 635 թվականի ամռանը, սակայն, երբ արաբների դեմ մարտերի հաճախականությունը մեծապես ընկել էր, Մարզպանական Հայաստանում ձեռք

բերված վերջին հաշտությունից հետո Յերակլես I-ի համար լիովին անակնկալ կերպով բռնկվեց Սատրապական Յայաստանի VIII ապստամբությունը (635):

Իրոք, Սատրապական Յայաստանում, ինչպես 591 թվականից հետո եղավ, մեծ պատերազմի ավարտից հետո հայերի դրությունը կրկին ծանրացել էր, ընդ որում, ինչպես այն ժամանակ, այնպես էլ այժմ, պատերազմի հիմնական ծանրությունն իրենց ուսերին տարած և մինչ այդ արդեն գրեթե երեք տասնամյակ փաստացի անկախություն վայելած հայերը դժգոհ էին սեփական իրավունքների սահմանափակումներից, ինչն անխուսափելի էր խաղաղության պարագայում: Յայերի դժգոհությունն առաջացրեց նաև միակամության այն պարտադրանքը, որը մեջտեղ բերվեց խաղաղության հաստատումից գրեթե անմիջապես հետո: Իր հերթին իրավիճակը հատկապես սրեց Յայոց իշխան նշանակված Մծեժ Գնունու համակարգված իշխանության հաստատումը արդեն նաև Մարզպանական Յայաստանում, որը, գործելով պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի օգտին, գործն ի վերջո հասցրեց պայթյունի:

Յետաքրքիր է նշել, որ այս անգամ, երբ Վահան Մամիկոնյանը զբաղեցնում էր կայսրության բանակի Յայաստանի հրամանատարի պաշտոնը, ապստամբությունը գլխավորեց Սահառունիների գործունյա նահապետ Դավիթը, որին Մծեժ Գնունին մինչ այդ ձերբակալել էր և, մեղադրելով վերջին դավադրությանը մասնակցություն ունենալու մեջ, պատրաստվում էր տեղափոխել Կոստանդնուպոլիս: Դավիթ Սահառունին, սակայն, կարողանալով սպանել իրեն ձերբակալածներին ու դիմել փախուստի, դրանից կարճ ժամանակ անց հավաքեց Յայկական բանակը (մոտ 5.000) և, անակնկալ հարձակվելով Մծեժ Գնունու ու նրա որդի Վարագ-Գնելի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկների (մոտ 1.000) վրա, հաղթեց նրանց<sup>1</sup>: Մծեժ Գնունին և Վարագ-Գնելը սպանվեցին, սակայն Դավիթ Սահառունին ինքը, ըստ էության, չցանկանալով ապստամբության հետագա տարածումը, դրանից հետո կապեր հաստատեց Յերակլես I-ի հետ և ապստամբությունն ավարտելու փոխարեն առաջարկեց իրեն նշանակել Մծեժ Գնունու պաշտոնում: Կայսրը, որն Ասորիքում հասցվող հարվածի համար այդ ժամանակ արդեն իսկ վերջացնում էր ուժերի կենտրոնացումը, իր հերթին ոչ մի կերպ չէր ցանկանում ռազմական գործողությունների մի նոր ճակատի առաջացումը թիկունքում, ինչն էլ հաշվի առնելով տվեց իր համաձայնությունը: Արդյունքում Դավիթ Սահառունին նշանակվեց Յայոց իշխան և փաստացի դարձավ նաև Յայոց մարզպան (635-641), իսկ Սատրապական Յայաստանի VIII ապստամբությունն էլ վերջացավ՝ որոշակիորեն ավելի մեծացնելով հայերի ներքին ինքնավարությունը, բան մինչ այդ էր:

## **Գլուխ 8** **Մեծ պայթյունը Ասորիքի և Միջագետքի համար**

635 թվականի վերջին Ասորիքում իրավիճակն արդեն մեծապես լարվել էր, իսկ կողմերն էլ արդեն, ըստ էության, պատրաստ էին ռազմական գործողությունները վերսկսելուն: Ստեղծված պայմաններում առաջին քայլն արեց Արաբական խալիֆությունը, որի բանակը հարված հասցրեց հյուսիսային ուղղությամբ:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

635 դեկտեմբերի 16 - 636 մարտի կես - **Յենսի գրավումը**<sup>2</sup>

Աբու Ուբեյդայի և Խալիֆ իբն Վալիդի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (15.000), բաժանվելով չորս մասի ու տեղակայվելով չորս դարպասների դիմաց, պաշարեց քաղաքը Յարբեսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 2.000):

<sup>1</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 41; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 33:

<sup>2</sup> Յակուբի «Պատմություն»; իբն Խայթաբ «Պատմություն»: Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են:

I փուլ – 635 թ-ի դեկտեմբերի 16-ից մինչև 636 թ-ի մարտի կես Արաբական խալիֆության բանակը օղակեց քաղաքը՝ զերծ մնալով գրոհներից և մտնելով միայն մանր ընդհարումների ու հեռամարտի մեջ:

II փուլ – 636 թ-ի մարտի կեսին քրիստոնյաները անակնկալ արտագրոհ իրականացրին հյուսիս-արևելյան դարպասից և, ծանր կորուստներ պատճառելով, այս կողմում տեղակայված հակառակորդի ջոկատին մատնեցին փախուստի:

III փուլ – Օրվա կեսին մարտի մեջ մտան խալիդ իբն Վալիդի գլխավորած օժանդակ ուժերը և արդյունքում քրիստոնյաները հետ քաշվեցին քաղաք: Նույն գիշերն էլ տեղի ունեցած խորհրդակցությունում խալիդ իբն Վալիդը ներկայացրեց քաղաքին տիրելու իր ծրագիրը՝ ցույց տալով, թե թողնում են պաշարումը և հեռանում, հետ քաշվել քաղաքից, դրդել հակառակորդին արտագրոհ իրականացնել հեռացող ուժերի վերջապահի ուղղությամբ, որից հետո անցնել վճռական հակահարձակման ու բաց դաշտում տեղի ունեցած մարտում ոչնչացնել հակառակորդին, ինչից հետո քաղաքին տիրելը դժվար չէր լինի:

IV փուլ – Հաջորդ օրն առավոտյան Արաբական խալիֆության բանակը սկսեց հեռանալ քաղաքից, ինչից փորձ կատարելով օգտվել էլ, Հարբեասի գլխավորած կայսերական բանակը սկսեց հետապնդելով Նահանջող հակառակորդին՝ դուրս գալով բաց դաշտ և շարժվելով վերջինիս հետքերով: Իր հերթին, բավականին հեռացնելով հակառակորդին քաղաքից, Արաբական խալիֆության բանակը անցավ հակահարձակման և սկսեց թևանցել կայսերական բանակին, որը, համառ դիմադրություն ցույց տալով, փորձեց հետ քաշվել: Այս ընթացքում Արաբական խալիֆության բանակի առանձին ջոկատներ, դուրս գալով հակառակորդի թիկունք, մոտեցան քաղաքի դարպասներին, ինչի արդյունքում դրանք փակվեցին: Արդյունքում՝ դեպի քաղաք հետ քաշվող կայսրության բանակը վերջնականապես շրջապատվեց: Նույն այդ ժամանակ տեղի ունեցած մենամարտում խալիդ իբն Վալիդը հաղթեց հակառակորդի լավագույն ռազմիկներից մեկին, իսկ Հարբեասն և Նրա գրեթե բոլոր ռազմիկներն էլ ի վերջո ընկան մարտում:

V փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը մոտեցավ կայազորից զրկված քաղաքին և կարճատև բանակցությունից հետո, պայմանագիր կնքելով վերջինիս բնակչության հետ, մտավ քաղաք:

Հայերը կորցրին մոտ 1.900, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:

Նախորդ հաջողությունից հետո, պայմանագիր կնքելով քաղաքների բնակիչների հետ, Արաբական խալիֆության բանակը մինչև մարտի վերջ մտավ Համմա (Հեմսից մոտ 45 կմ հյուսիս), Շեյգար (վերջինը՝ Համմայից մոտ 25 կմ հյուսիս-արևմուտք) և Կիննասարին: Վերջին քաղաքում, սակայն, տեղեկանալով արշավանքի ելած կայսրության խոշոր բանակի առաջխաղացման մասին, Արաբական խալիֆության բանակը սկսեց հետ քաշվել դեպի հարավ՝ թողնելով Նաև Համման, Հեմսը և Կիննասարին:

Իրոք, հենց այս ժամանակ էր, որ առաջապահում գտնվող խալիդ իբն Վալիդի ուժերին հաջողվեց գերել Կիննասարինին պարենամթերք հասցնող կայսերական գումակային ջոկատներից մեկի անդամներից ոմանց, որոնցից էլ հենց տեղեկություն ստացվեց, որ Հյուսիսային Ասորիքում կուտակված կայսրության բանակը պատրաստություններ է տեսնում արշավանք սկսել դեպի հարավ: Ստեղծված պայմաններում, հնարավոր չհամարելով մնալ հյուսիսում, Արաբական խալիֆության բանակը թողեց գրաված տարածքները և սկսեց հետ քաշվել դեպի հարավ:

Նահանջի հիմնական կողմնակիցը Աբու Ուբեյդան էր, սակայն խալիդ իբն Վալիդը դեմ էր դրան և, խորհրդակցություններից մեկի ընթացքում, երբ Աբու Ուբեյդան համառեց պնդել շարունակել Նահանջը դեպի հարավ ու թողնել Նաև Դամասկոսը, խալիդ իբն Վալիդը չդիմացավ և զայրացած նետեց. *«Եթե կարծում ես, որ Դամասկոսը թողնելուց հետո քո ռազմիկների թիվը կշատանա, ապա սխալվում ես»*: Այժմ դժվար է ասել, թե երկու զորավարներից ո՞րի առաջարկած ռազմավարությունն էր հիմնավոր, քանզի Աբու Ուբեյդան ուզում էր Նահանջել դեպի արաբներին ավելի հարազատ վայրեր և այդ ընթացքում համալրումներ ստանալ, այն դեպքում, երբ մշտապես ակտիվ գործողությունների կողմնակից խալիդ իբն Վալիդը իրենց պատրաստ էր համարում

մարտ տալ նաև տեղում: Այսպես թե այնպես, սակայն վճռական խոսքը պատկանում էր Աբու Ուբեյդային և արդյունքում Արաբական խալիֆության բանակը, շարունակելով նահանջը դեպի հարավ, ի վերջո ճամբար գարկեց Մեռյալ ծովից արևելք գտնվող Հորդանան գետի վտակ հանդիսացող Յարմուկ գետի մոտ տարածվող հարթավայրում: Իր հերթին կայսրության բանակը, 636 թվականի ողջ գարնանը դանդաղորեն շարժվելով դեպի հարավ և աստիճանաբար զբաղեցնելով հակառակորդի կողմից լքված շրջանները, արդեն ամռան կեսերին սկսեց մոտենալ հակառակորդի դասավորությանը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

#### 636 հուլիսի 23 – Ռուկնդ գետի ճ-մ (Հարավային Ասորիք)<sup>1</sup>

Արևելքի հրամանատար Թեոդորոս Սակելլիոսի, Հայաստանի հրամանատար Վահան Մամիկոնյանի, սլավոնների հրամանատար Կանատիրոսի, լանգոբարդների և ֆրանկների հրամանատարներ Գրիգոր Հայի ու Արդիգանի, ինչպես նաև պարսիկների հրամանատար Ռազմիոզան Ֆառուխան Շահր Վարազի որդի Նիկիտայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (80.000, այդ թվում սլավոններ, լանգոբարդներ, ֆրանկներ, պարսիկներ և վրացիներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (12.000), ինչպես նաև Գաբալա IV-ի գլխավորած Գասանյանների թագավորության բանակը (մոտ 10.000), մայիսի սկզբից 5 մասերի բաժանված առաջանալով Աստիոք-Հայեա-Շեյզար-Համա-Հեմ-Բաայրեկ-Դամասկոս երթուղով, արդեն հուլիսի վերջին հետ գրավեցին Հարավային Ասորիքի գգալը մասը՝ աստիճանաբար դադարեցնելով առաջխաղացումը ու հավաքելով ցրված ուժերը: Այս ընթացքում Գաբալա IV-ի գլխավորած կայսրության բանակի առաջապահը (մոտ 3.000, որից մոտ 1.000 հայ) սկսեց մոտենալ Արաբական խալիֆության բանակի ճամբարած առաջապահին (2.000 հեծյալներ, ինչպես նաև հետևակ նետաձիգներ):

I փուլ – Ծանր հանդերձանքով հետևակ վիճակում շոգ, անջրդի ու քարքարոտ տեղանքով շարժված, լրջորեն հոգնած և մարտակարգը կորցրած քրիստոնյաները հարձակվեցին հակառակորդի բանակի վրա, որը որոշակի դիմադրությունից հետո դիմեց կեղծ նահանջի դեպի ավազուտները:

II փուլ – Դարանում տեղակայված հակառակորդի նետաձիգները հարվածի տակ առան իրենց հիմնական ուժերին հետապնդող կայսերական բանակին, որից հետո, անցնելով համակցված հակահարձակման, ծանր պարտության մատնեցին վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 600, դաշնակիցը՝ մոտ 1.400, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:

#### 636 օգոստոսի 15-22 – Յարմուկ գետի ճ-մ (Հորդանանի արևելյան վտակ)<sup>2</sup>

Արևելքի հրամանատար Թեոդորոս Սակելլիոսի, Հայաստանի հրամանատար Վահան Մամիկոնյանի, սլավոնների հրամանատար Կանատիրոսի, լանգոբարդների և ֆրանկների հրամանատարներ Գրիգոր Հայի ու Արդիգանի, ինչպես նաև պարսիկների հրամանատար Նիկիտայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 78.000,

<sup>1</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 42; Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 1; Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 2, գլուխ 4; Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 1: Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են:

<sup>2</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Յակուբի «Պատմություն»; իբև խայթա «Պատմություն»; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Անանուս Ասորի «Սասանյանների ժամանակագրությունից»; Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4; Անանուս Եղեհացի «Ժամանակագրություն», մաս 116, 117; Անանուս Եղեհացի «Ժամանակագրություն», Հավելված; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 6; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 1; Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 2, գլուխ 4; Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 19; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 3; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 34; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1; Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 21; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 18; Հեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 15; Գեորգի Մտացմինդեյի «Սկյութների, ըստ էության, ռուսների, կողմից Կոստանդնուպոլսի պաշարման, ինչպես նաև դեպի Պարսկաստան կայսր Հերակլեսի արշավանքի մասին»; Հիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»: Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են:

այդ թվում սլավոններ, լանգոբարդներ, ֆրանկներ, պարսիկներ և վրացիներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 11.000), ինչպես նաև Գաբալա IV-ի գլխավորած Գասանյանների թագավորության բանակը (մոտ 9.000) մոտեցան Խալիդ իբն Վալիդի, Աբու Ուբեյդայի, Ամիր իբն ալ-Ասայի, Շուրահիբի իբն Հասանի ու Եզդ իբն Աբու-Սուֆյանի գլխավորությամբ ուժերը կենտրոնացրած Արաբական խալիֆության բանակին (40.000) և ճամբարեցին հակառակորդից արևմուտք, ընդ որում Արաբական խալիֆության բանակը, ստանալով համալրումներ, բայց այնուհանդերձ քանակապես զիջելով թշնամուն, հարմար դիրքեր գրավեց ավելի դեպի արևելք։ Երկու բանակների հարավային թևերը հարում էին Յարմուք գետի հյուսիսային ափին, որից հաշված էլ ընդհանուր ճակատը ձգվում էր դեպի հյուսիս մոտ 10 կմ։ Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ աստիճանաբար ստացվում էին համալրումներ՝ Արաբական խալիֆության բանակի հրամանատարությունը որդեգրեց սպասողական ռազմավարություն։ Իր հերթին կայսերական բանակի ղեկավար կազմը ևս, ի կատարում առկա դաշինքի սպասելով Հարավային Միջագետքի ուղղությամբ Պարսից թագավորության խոշոր բանակի հարվածին, ինքը ևս սկսեց ժամանակ ձգձգել։ Արդյունքում՝ սկիզբ առան և մոտ մեկ ամիս շարունակվեցին բանակցություններ, որոնց ընթացքում սկզբում Արաբական խալիֆության բանակի ճամբար ժամանեցին Գրիգոր Հայն և Գաբալա IV-ը, իսկ հետագայում էլ կայսրության բանակի ճամբար այցելեց Խալիդ իբն Վալիդը։

Օգոստոսի 15-ին կայսերական բանակը դուրս եկավ սեփական ճամբարից և մարտակարգ ընդունեց՝ առկա ուժերը բաժանելով չորս մասի ու տեղակայելով դրանք երկու շարքերում։ Աջ թևի ղեկավարումը ստանձնեց Գրիգոր Հայը, իսկ ձախ թևինը՝ Կանատիրոսը։ Կենտրոնը կազմվեց երկու մասերից, որոնցից աջը գտնվում էր Վահան Մամիկոնյանի, իսկ ձախը Արդիգանի հրամանատարության տակ։ Կայսերական բանակի առաջին շարքում տեղակայվեց հետևակը, երկրորդում՝ հեծելազորը։ Բանակի ընդհանուր ղեկավարությունն իրականացնում էր Թեոդորոս Սակելլիոսը, որը, սակայն, չլինելով զինվորական, իր հակասական ու անմիտ հրամաններով հաճախ խանգարում էր ավելի ցածր աստիճանի հրամանատարներին, որոնք իրենց հերթին միմյանց հետ լարված միջանձնային հարաբերություններ ունեին, ընդ որում տեղական պայմաններին լավ ծանոթ Գաբալա IV-ի կարծիքը սովորաբար անտեսվում էր։

Արաբական խալիֆության բանակը ևս դուրս եկավ ճամբարից և մարտակարգ ընդունեց՝ իր հերթին առկա ուժերը բաժանելով չորս մասի ու տեղակայելով դրանք երեք շարքերում։ Ձախ թևի ղեկավարումը ստանձնեց Եզդ իբն Աբու-Սուֆյանը, իսկ աջ թևինը՝ Ամիր իբն ալ-Ասան։ Կենտրոնը կազմվեց երկու մասերից, որոնցից ձախի ղեկավարումը ստանձնեց Աբու Ուբեյդան, իսկ աջինը՝ Շուրահիբի իբն Հասանը։ Բանակի առաջին շարքում տեղակայվեց հետևակը, երկրորդում՝ հեծելազորը, իսկ երրորդ շարքում՝ հեծելազորի լավագույն ուժերից կազմված մի ջոկատ։

I փուլ - Օգոստոսի 15-ին օրվա առաջին կեսին, ցանկանալով խուսափել մարտավարական առումով ոչ ձեռնտու փոխադարձ աղեղնամարտից, Արաբական խալիֆության բանակի լավագույն ռազմիկները առաջ եկան սեփական մարտակարգերից և մենամարտերի հրավիրեցին կայսրության բանակի լավագույն ռազմիկներին։ Սկիզբ առան փոփոխակի հաջողությամբ ընթացած մենամարտեր, ընդ որում խմբային այդ մենամարտերը աստիճանաբար վերաճեցին մանր, իսկ հետո արդեն խոշոր ձեռնամարտի՝ ձգվելով մինչև երեկո և, ըստ էության, սահմանափակելով մարտավարական առավելության տիրապետող կայսրության բանակի նետածիզների գործողության հնարավորությունը։ Մութն ընկնելու պես կողմերը վերադարձան ելման դիրքեր։ Գիշերը տեղի ունեցած խորհրդակցությունում Վահան Մամիկոնյանն առաջարկեց հաջորդ օրվա գործողության ծրագիրը, ըստ որի, դեռևս արևածագից առաջ անակնկալ հարված հասցնելով կենտրոնում, սակայն լրջորեն չգարգացնելով հաջողությունը ու գամելով հակառակորդի ուժերին տեղում, միաժամանակ պետք է հզոր հարված հասցվեր թևերում և, հասնելով առավելության ու իրականացնելով թևանցում, վերջնականապես շրջապատել հակառակորդի կենտրոնը։ Առաջարկված ծրագիրը ընդունվեց։



II փուլ – Օգոստոսի 16-ին արևածագից առաջ կայսրության բանակի կենտրոնի երկու ջոկատները Վահան Մամիկոնյանի և Արդիգանի գլխավորությամբ առաջ շարժվեցին ու փորձ կատարեցին անակնկալ հարված հասցնել հակառակորդի կենտրոնին, սակայն, շնորհիվ սեփական մարտակարգից առաջ տեղակայված պահակակետների, որոնք իրենց հիմնական մասով թեև ոչնչացան, սակայն վերջին հաշվով հասցրեցին աղմուկ բարձրացնել և ոտքի հանել հիմնական բանակին, անակնկալի գործոնը չգործեց: Արդյունքում՝ արդեն լուսաբացին կենտրոնում բռնկվեց համառ մարտ: Նախորդ իրադարձությունների հետ միաժամանակ հարված հասցնելով թևերում՝ կայսերական բանակը երկու թևում էլ հասավ առավելության և արդեն օրվա կեսին հետ շարտեց հակառակորդի թևերին:

III փուլ – Կեսօրին մարտի մեջ մտավ Արաբական խալիֆության բանակի երրորդ շարքի պահեստազորը և, օգնության հասնելով սեփական բանակի աջ թևին, նահանջը դադարեցրած այս թևի ռազմիկների հետ միասին հակահարված հասցրեց: Բռնկվեց համառ մարտ, ինչի արդյունքում քրիստոնյաները հետ մղվեցին ելման դիրքեր, ընդ որում մարտում ընկավ Արդիգանը:

IV փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին Արաբական խալիֆության բանակի երրորդ շարքի պահեստազորի մի մասը մնաց տեղում, աջակցելով այստեղ գործող ուժերին, իսկ հիմնական մասն էլ, խորը մարտարշավ իրականացնելով սեփական մարտակարգի թիկունքում, օգնության հասավ սեփական ձախ թևին՝ թևային հարված հասցնելով հաջողությունն աստիճանաբար զարգացնող կայսերական բանակի աջ թևին: Բռնկվեց համառ մարտ, ինչի արդյունքում քրիստոնյաները արդեն օրվա վերջում հետ մղվեցին ելման դիրքեր: Օրվա վերջում ելման դիրքեր վերադարձավ նաև կայսերական բանակի կենտրոնը: Գիշերը տեղի ունեցած խորհրդակցությունում Վահան Մամիկոնյանն առաջարկեց հաջորդ օրվա գործողության մեկ այլ ծրագիր, ըստ որի պետք է հարված հասցվեր հակառակորդի աջ թևի ու կենտրոնի աջ ջոկատի հարման վայրում՝ մասերի բաժանելով դրանք և ջախջախելով:

V փուլ – Օգոստոսի 17-ի առավոտյան կայսերական բանակն անցավ հարձակման և հարված հասցրեց հակառակորդի աջ թևի ու կենտրոնի աջ ջոկատի հարման վայրում: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում Արաբական խալիֆության բանակը հետ շարտվեց:

VI փուլ – Կեսօրին մարտի մեջ մտավ Արաբական խալիֆության բանակի երրորդ շարքի պահեստազորը և, օգնության հասնելով սեփական բանակի աջ թևին ու բաժանվելով երկու մասի, նահանջը դադարեցրած այս թևի ռազմիկների հետ միասին հակահարված հասցրեց: Բռնկվեց համառ մարտ, ինչի արդյունքում արդեն օրվա վերջին քրիստոնյաները հետ մղվեցին ելման դիրքեր: Գիշերը տեղի ունեցած խորհրդակցությունում Վահան Մամիկոնյանն առաջարկեց հաջորդ օրվա գործողության հերթական ծրագիրը, ըստ որի պետք է կրկին հարված հասցվեր հակառակորդի աջ թևի ու կենտրոնի աջ ջոկատի հարման վայրում, մասերի բաժանելով դրանք և ջախջախելով, ինչից հետո պետք է վճռական հարված հասցվեր արդեն նաև կենտրոնում ու աջ թևում:

VII փուլ – Օգոստոսի 18-ի առավոտյան կայսերական բանակն անցավ հարձակման և հարված հասցրեց հակառակորդի աջ թևի ու կենտրոնի աջ ջոկատի հարման վայրում: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում Արաբական խալիֆության բանակը հետ շարտվեց, ընդ որում հատկապես հետ քաշվեց կենտրոնի աջ ջոկատը: Այս ընթացքում, ցանկանալով թույլ չտալ հակառակորդին հարված հասցնել նաև այդ հատվածներում, Արաբական խալիֆության բանակը սեփական ձախ թևի, ինչպես նաև կենտրոնի ձախ թևի ուժերով տեղային հարձակումներ կազմակերպեց, ինչի արդյունքում Վահան Մամիկոնյանի կողմից նախապատրաստված հարվածն այս հատվածներում կյանքի չկոչվեց:

VIII փուլ – Կեսօրին մարտի մեջ մտավ Արաբական խալիֆության բանակի երրորդ շարքի պահեստազորը: Բաժանվելով երկու մասի և օգնության հասնելով սեփական բանակի աջ թևին ու կենտրոնի աջ ջոկատին՝ վերջինս նահանջը դադարեցրած այս թևի ռազմիկների հետ միասին հակահարված հասցրեց: Բռնկվեց համառ մարտ, ինչի արդյունքում ի վերջո թևանցված կայսերական բանակի կենտրոնի ձախ ջոկատը սկսեց

Նահանջել՝ ի վերջո վերադառնալով ելման դիրքեր: Այս ընթացքում զոհվեց նաև Կանատիրոսը: Արդյունքում՝ հետ քաշվեց ու ելման դիրքեր վերադարձավ նաև կայսերական բանակի ձախ թևը, որը մինչ այդ համառ դիմադրություն էր ցույց տալիս հակառակորդին, սակայն այժմ աջից մնացել էր անպաշտպան: Միաժամանակ, ցանկանալով այնուհանդերձ կյանքի կոչել նախնական ծրագրի երկրորդ մասը՝ կայսերական բանակի աջ թևն ու կենտրոնի աջ ջոկատն անցան հարձակման՝ աղեղների հարվածի տակ առնելով հակառակորդի մարտակարգը: Ստեղծված պայմաններում, չցանկանալով բորբոքել մարտն այդ հատվածներում և խուսափելով ձեռնամարտից, միայն մանր տեղային հակահարվածներ հասցնող Արաբական խալիֆության բանակը զգալի կորուստներ կրեց՝ կորցնելով 700 հոգի միայն հեծյալ, ընդ որում հատկապես շատ էին վիրավորները<sup>1</sup>: Օրվա վերջում, սակայն, կողմերը ելման դիրքեր վերադարձան նաև այս հատվածներում, ընդ որում մարտում ընկել էր Գրիգոր Յայը: Գիշերը տեղի ունեցած խորհրդակցությունում Վահան Մամիկոնյանը, հաշվի առնելով զգալի կորուստները, առաջարկեց հաջորդ օրը փորձ կատարել մի քանի օրով զինադադար կնքել: Օգոստոսի 19-ին Վահան Մամիկոնյանը զինադադար կնքելու նպատակով պատգամավորներ ուղարկեց խալիֆ իբն Վալիդի մոտ ու, թեև առաջարկը մերժվեց, սակայն այդ օրը ռազմական գործողություններ փաստացի այնուհանդերձ չեղան: Միաժամանակ խալիֆ իբն Վալիդն իրականացրեց ուժերի վերախմբավորում և, առկա հեծելազորը (8.000) հավաքելով մեկ բռունցքում, նախատեսեց ձախ կողմից շրջանցել հակառակորդի մարտակարգի ձախ թևը ու թևային և թիկունքային հարված հասցնել վերջինիս: Միաժամանակ առանձին մի հեծյալ ջոկատի (500) հրամայվեց խորը թևանցում իրականացնել հյուսիսից և անցնել հակառակորդի ձախ թևի թիկունք՝ խնդիր ունենալով հսկողության տակ վերցնել կայսերական թիկունքում ձգվող ու զգալի խորություն ունեցող կիրճում հոսող Ռուկադ գետի վրա գցված կամուրջը:

IX փուլ – Օգոստոսի 20-ի վաղ առավոտյան Արաբական խալիֆության բանակի հեծելազորը ձախից սկսեց շրջանցել կայսերական բանակի ձախ թևը՝ վերջինիս հետ թևային դրության մեջ բացազատվելով ողջ ճակատով: Ստեղծված պայմաններում Վահան Մամիկոնյանը սկսեց դեպի ձախ թև փոխադրել կենտրոնի և աջ թևի երկրորդ շարքում գտնվող հեծելազորը, սակայն մինչ այդ հակառակորդը ձախ կողմից և ճակատից համակցված հարված հասցրեց կայսերական բանակի ձախ թևին: Արդյունքում՝ լայն ճակատով հարվածող Արաբական խալիֆության բանակի հեծելազորի ձախ մասը հարվածեց կայսերական բանակի ձախ թևի հետևազորին վերջինիս ձախից, իսկ աջ մասը՝ երկրորդ շարքում գտնվող հեծելազորին: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում կայսերական բանակը հեծելազորը ծանր պարտություն կրեց և ցրվեց:

X փուլ – Օրվա կեսին Արաբական խալիֆության բանակ ճակատային, թևային ու թիկունքային հարված հասցրեց կայսերական բանակի ձախ թևին և արդյունքում ծանր պարտության մատնեց ու ցրեց վերջինիս, ինչից հետո նույն կերպ պարտության մատնվեց ու ցրվեց նաև կայսերական բանակի կենտրոնի ձախ ջոկատը:

XI փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին ողջ ճակատով հարձակման անցած Արաբական խալիֆության բանակը հարված հասցրեց կենտրոնում և սեփական ձախ թևում, ինչի հետ միաժամանակ հաջողությունը զարգացրին նաև աջ թևի ուժերը: Արդյունքում՝ այդպես էլ ուժերը կենտրոնացնել չհասցրած ու սեփական ձախ թևի հեծելազորին օգնության հասնել չկարողացած կայսերական բանակի հեծելազորը վերջնական պարտություն կրեց և ցրվեց, որից հետո ջախջախվեցին նաև կայսերական բանակի կենտրոնի աջ ջոկատն ու աջ թևը:

XII փուլ – Արաբական խալիֆության բանակի հեծելազորը սկսեց հետապնդել Դամասկոսի ուղղությամբ դեպի հյուսիս փախուստի դիմող կայսերական բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս, ընդ որում հենց այդ ընթացքում էլ մարտում ընկան Վահան Մամիկոնյանն ու Թեոդորոս Սակելլիոսը: Իր հերթին դեպի արևմուտք հեռացող

<sup>1</sup> Արաբական սկզբնաղբյուրները, ողջ ճակատամարտի ժամանակ առանձնացնելով, հատկապես մատնանշում են Յայ հետևակ նետածիզների խիստ հաջող գործողությունները, որի հետևանքով միայն հեծելազորային այդ գրոհի ժամանակ 700 արաբ մահմեդականներ «համբառնեցին» հայկական նետերից:

կենտրոնի ու աջ թևի քրիստոնյա ռազմիկներին հիմնականում հետապնդեց թշնամու բանակի հետևակը՝ ի վերջո սեղմելով վերջիններիս Ռուկար գետի կիրճին և, օգտվելով այն բանից, որ կամուրջը մինչ այդ վերցվել էր հսկողության տակ ու քրիստոնյաները հայտնվել են ծուղակում, ծանր կորուստներ պատճառեց վերջիններիս: Այս հատվածում քրիստոնյա բանակի ռազմիկների զգալի մասը զոհ գնաց հակառակորդի ռազմիկների հարվածներին, որոնք գերիներ չէին վերցնում, իսկ մի մասն էլ, փորձելով տարբեր վայրերում անցնել Ռուկար գետի կիրճը, զոհվեց գետի ջրերում կամ կիրճը իջնելու փորձ կատարելիս:

Հայերը կորցրին մոտ 7.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեցին նաև Վահան Մամիկոնյանն ու Գրիգոր Հայը, դաշնակիցները՝ մոտ 58.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:

Նախորդ ճակատամարտում տարած վճռական հաղթանակից հետո, երբ Արևելքում գործող կայսրության ռազմական մեքենան, ըստ էության, ոչնչացել էր, Արաբական խալիֆության բանակը վերսկսեց առաջխաղացումը դեպի հյուսիս և 636 թվականի օգոստոսի վերջին կայսրության բանակից առանց լուրջ մարտերի գրավեց Դամասկոսը<sup>1</sup>: Հարկ է նշել, ու սա ամենից հստակ երևում է հենց առաջին օրինակը հանդիսացած Դամասկոսի պարագայում, բայց հետագայում նման օրինակները շատ են լինելու, որ, դաշտային մարտում հասնելով առավելության և քաղաքների ու այլ ամրությունների նկատմամբ ձեռք բերելով ռազմավարական գերակշռություն, Արաբական խալիֆության բանակը դրանից հետո ձգտում էր հիշատակված քաղաքներն և ամրությունները գրավել առանց մարտի՝ պայմանավորվածություն ձեռք բերելով դրանց կայազորների ու բնակչության հետ: Խնդիրը կայանում էր ոչ միայն նրանում, որ ըստ հնարավորինս խուսափում լինի ռազմական գործողությունների հետ կապված դժվարություններից, այլև՝ քաղաքն և ամրությունն իրենք չավերվեն, իսկ բնակչությունն էլ, որպես ապագա հարկատու, կորուստներ չկրի: Այս առումով հատկանշական է, որ դաշտային բանակի բացակայության պարագայում հայտնվելով ռազմավարական փակուղում՝ քաղաքների և ամրությունների կայազորներին ու բնակչությանն իրենց հերթին իրոք հաճախ այլ ելք չէր մնում, քան հանձնվելն էր, մանավանդ դա այն պայմաններում, երբ սկզբնական տարիներին, ի համեմատ կայսրության ծանր և մանրախնդիր կառավարման, Արաբական խալիֆության պաշտոնյաներն անհամեմատ ավելի թեթև պայմաններ էին առաջարկում, այդ թվում նաև կրոնական առումով:

Դամասկոսի անկումից հետո զարգացնելով հաջողությունը՝ Արաբական խալիֆության բանակը, պայմանագիր կնքելով քաղաքների բնակչության հետ, շուտով մտավ նաև Սիդոն, Տյուրոս, Ակկա, Բեյրութ (Փյունիկիա, Միջերկրական ծովի ափին), Հեմա, Համմա և Շեյգար: Համեմատականորեն երկար դիմադրություն ցույց տվեց, թերևս, միայն Երուսաղեմը, որի պաշարումը սկսվեց 636 թվականի նոյեմբերին և ավարտվեց միայն 637 թվականի ապրիլին այն բանից հետո, երբ պաշտպանվողների պահանջով իրենց հանձնվելն ընդունեց անձամբ քաղաք ժամանած խալիֆ Օմարը<sup>2</sup>: Այս առումով հետաքրքիր է, որ, հաշվի առնելով ռազմական գործողությունների զարգացման հնարավոր ամենավատ տարբերակը, ինչն էլ ի վերջո հենց եղավ, Հերակլես I-ի հատուկ հրամանով դեռևս 634 թվականին Փրկչական խաչը հանվել էր Երուսաղեմից և տեղափոխվել էր Կոստանդնուպոլիս: Այսպիսով, թեև խաչը փրկվեց, սակայն դա չվերացրեց ընդհանուր խիստ բացասական պատկերը, երբ Հարավային Ասորիքն ու Պաղեստինը վերջնականապես կորսվեցին, իսկ հակառակորդի համար էլ բոլոր նախադրյալները ստեղծվեցին զարգացնել հաջողությունը նաև հետագայում՝ Հյուսիսային Ասորիքի ուղղությամբ: Եվ վերջապես ավելացնենք, որ նույն այս ժամանակ էր, որ ոչնչացավ նաև Գասանյանների թագավորությունը:

635 թվականը ծախսելով ուժերը կենտրոնացնելու և Հերակլես I-ի հետ դաշինքը վերջնական տեսքի բերելու համար՝ 636 թվականի գարնանը Հագկերտ III-ն իր հերթին սկսել էր ուժերի կենտրոնացումը Կադեսիայի շրջակայքում: Ինչպես արդեն ասվեց, համաձայն մինչ այդ ձեռք բերված պայմանավորվածության նախատեսվում էր, որ Ասորիքում հակառակորդին

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 6; Անանուն Լիվոնացի «Ժամանակագրություն»; Հիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»: Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 6; Հիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»: Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են:

Բյուզանդական կայսրության բանակի հասցրած հարվածի հետ միասին Պարսից թագավորության բանակն իր հերթին պետք է միաժամանակյա հարված հասցներ Միջագետքում: Ստեղծված պայմաններում, սակայն, Օմարը, ցանկանալով կանխել Պարսից թագավորության բանակի միասնական գործողությունները Բյուզանդական կայսրության բանակի հետ համահունչ, բանակցություններ սկսեց Հագկերտ III-ի հետ և, կիրառելով դիվանագիտական տարաբնույթ հնարքներ, ի վերջո հասավ նրան, որ վերջինս խախտեց կայսեր հետ ձեռք բերած պայմանավորվածությունն ու չիրականացրեց առաջխաղացում այն ժամանակ, երբ զարգանում էին 636 թվականի օգոստոսի 15-ից 22-ն ընթացած Յարմուքի ճ-մ-ի հետ կապված վճռական իրադարձությունները Ասորիքում: Արդյունքում, սակայն, այժմ, երբ Բյուզանդական կայսրության բանակն Ասորիքում, ըստ էության, այլևս չկար, եկավ հատուցման ժամն արդեն Հագկերտ III-ի համար:

Հարկ է նշել, որ Արաբական խալիֆության հետ վճռական ընդհարման համար պաշտոնական Տիգրնը մինչ այս ի մի էր բերել այդ պահին ձեռքի տակ առկա գործնականում բոլոր ուժերը, ընդ որում սեփական լայն մասնակցությունն էին ապահովել ինչպես Ռուստամ Ֆառուխզադեի գլխավորած Ասպահապետներն ու նրանց կողմնակիցները, այլ նաև Խանարանգեսի տոհմը, Միհրանյանները և Նույնիսկ Փիրուզ-Խոսրովն՝ իր կողմնակիցների հետ միասին: Ստեղծված պայմաններում համապարսկական բանակ իրենց ներկայացուցիչներին ուղարկեցին նաև Մարզպանական Հայաստանից, ընդ որում այս բանակի ղեկավարումն իրականացնում էր սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը: Հայերից համահայկական բանակում իրենց առանձին ներկայացումն էին ապահովում նաև մեր կողմից քննարկվող ժամանակահատվածում Մարզպանական Հայաստանից իրավաբանորեն դուրս գտնվող Գրիգոր Սյունու գլխավորած Սյունիները, ինչպես նաև երիտասարդ արքայազն Ջիվանշիրի առաջնորդությամբ գործող Արցախ-Ուտիքի թագավորության բանակը, որին Տիգրն էր ուղարկել հայրը՝ Վարազ-Գրիգորը (մոտ 628 - ուղ. 638): Այս մասին, սակայն, մինչև առաջ անցնելը չի խանգարի մի երկու խոսք ավել ասել:

Միհրանի մահից հետո Արցախ-Ուտիքի թագավորությունը հորից որդի սկզբունքով գլխավորել էին Արամայիլը (մոտ 600-605), Վարդ I-ը (մոտ 605-610) և Վարդան I Զաքը (մոտ 610-615), որը, շարունակելով պապի հոր քաղաքականությունը, հերթական մի հավաքի էր հրավիրել տեղական իշխաններից արդեն 60 հոգու ու նրանց ևս կոտորել էր: Վարդան I Զաքին հաջորդել էր նրա որդի Վարդ II-ը (մոտ 615-628), որին էլ հաջորդել էր իր որդին՝ արդեն մեր կողմից հիշատակվող Վարազ-Գրիգորը: Հարկ է նշել, սակայն, որ, չնայած տեղական հայկական իշխաններին ոչնչացնելու իրենց այս քաղաքականությանը, Միհրանյանները, ցանկանալով վերջ տալ տեղի բնակչության թշնամական վերաբերմունքին և ամրապնդել թագավորության գահին, աստիճանաբար խնամիական կապերի մեջ էին մտել տեղի հայ ազնվական որոշ տների հետ ու աստիճանաբար այնքան էին հայացել, որ արդեն Վարազ-Գրիգորը կնքվել էր քրիստոնեական ծեսով և, ըստ էության, նա արդեն փաստորեն հայ էր: Այս առումով հատկանշական է, որ Միհրանին հաջորդած այս տոհմի բոլոր արքաները կրում են հայերի մոտ հաճախ հանդիպող և սիրելի անուններ:

Եվ այսպես, ավարտած գործերն Ասորիքում և լիովի վայելելով հաջողության պտուղները՝ Օմարը Արաբական խալիֆության հարվածային ուժերը տեղափոխեց Պարսից թագավորության դեմ: Արդյունքում՝ Հագկերտ III-ը լիովի վայելեց սեփական անհեռատես քաղաքականության պտուղները:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

636 թ-ի աշնան սկզբին Սաադ իբն Աբու-Վաթասի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (38.000, որից 18.000 հեծյալ) սկսեց ուժերը կենտրոնացնել Ռուստամ Ֆառուխզադեի, Վահրամ Ջադուի, Փիրուզ-Խոսրովի և Մատյան գնդի հրամանատար Խիլանոսի ընդհանուր ղեկավարությամբ առաջխաղացում իրականացնող Պարսից թագավորության բանակի (70.000, որից 30.000 հեծյալ, ինչպես նաև 33 փիղ), սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի, Նրա երկու բրոջորդիների, Գրիգոր Սյունու ու վերջինիս որդու գլխավորած Հայոց այրուծիու (4.000), ինչպես նաև սպարապետ Զիվանշիրի գլխավորած Արցախ-Ուտիքի թագավորության բանակի (3.000) դեմ: Միաժամանակ Սաադ իբն Աբու-Վաթասը, համալրումներ ստանալու նպատակով ձգտելով ժամանակ շահել, բանակցություններ սկսեց Ռուստամի հետ, որոնք տևեցին երկու ամիս, սակայն հետագայում ընդհատվեցին: Անարդյունք ավարտված բանակցություններից հետո նոյեմբերի առաջին կեսին կողմերը մոտեցան իրար, որից հետո Ռուստամի բանակը գետի վրա գցված կամրջով անցավ Եփրատի աջ ափ և ճամբարեց: Հարավից մոտեցավ ու ճամբարեց նաև Արաբական խալիֆության բանակը:

Նոյեմբերի 16-ի առավոտյան Պարսից թագավորության բանակը մարտակարգ ընդունեց՝ բաժանվելով չորս հավասար մասերին: Աջ թևի հրամանատարությունը ստանձնեց Ումիդանը, կենտրոնի աջ ջոկատինը՝ Խիլանոսը, կենտրոնի ձախ ջոկատինը՝ Փիրուզ-Խոսրովը, իսկ ձախ թևինը՝ Վահրամ Ջադուն: Բանակի ընդհանուր ղեկավարությունն իր վրա վերցրեց Ռուստամ Ֆառուխզադեն: Առաջին շարքում տեղակայվեց ծանր հետևակի պաշտպանության տակ գործող թեթև հետևակը, երկրորդ շարքում՝ հեծելազորը: Փղերը հավասարապես բաշխվեցին մոտ 10 կմ ձգվող ճակատի առաջին գծում: Արաբական խալիֆության բանակը ևս դուրս եկավ ճամբարից ու մարտակարգ ընդունեց՝ իր հերթին առկա ուժերը բաժանելով չորս մասի և տեղակայելով դրանք երկու շարքերում: Բանակի առաջին շարքում տեղակայվեց հետևակը, երկրորդում՝ հեծելազորը:

I փուլ – Վաղ առավոտյան առանձին ռազմիկների մենամարտերից հետո Պարսից թագավորության բանակը, մարտի մեջ մտցնելով փղերին, ողջ ճակատով անցավ հարձակման՝ աղեղների հզոր հարվածի տակ առնելով հակառակորդի մարտակարգը և հիմնական հարվածը հասցնելով սեփական ձախ թևում: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում Արաբական խալիֆության բանակը սեփական աջ թևում սկսեց նահանջել: Ստեղծված պայմաններում Սաադ իբն Աբու-Վաթասը մարտի մեջ մտցրեց աջ թևի հեծելազորը և փորձեց կանգնեցնել առաջացող փղերին, սակայն, հանդիպակաց մարտի մեջ մտնելով նույն թևում գործող հակառակորդի հեծելազորի հետ, վերջինս ևս հետ մղվեց: Ցանկանալով շտկել իրավիճակը՝ Սաադ իբն Աբու-Վաթասը դեպի աջ թև տեղափոխեց կենտրոնի աջ ջոկատի հեծելազորը, որը, միավորելով աջ թևի հեծելազորի հետ, կրկին նետեց հակահարձակման: Միաժամանակ կենտրոնի աջ ջոկատի հետևակի մի մասին հրամայվեց պահել դիրքերը ճակատից առաջացող հակառակորդի դեմ, իսկ մյուս մասին էլ՝ օգնության հասնել աջ թևի հետևակին: Արդյունքում՝ Պարսից թագավորության բանակը, ընկնելով թևային ու ճակատային հարվածի տակ, սեփական ձախ թևում նահանջեց ելման դիրքեր, որից հետո հետ քաշվեցին ուժերը նաև կենտրոնում և աջ թևում:

II փուլ – Ժամը 10:00-ի մոտակայքում Պարսից թագավորության բանակը, կրկին մարտի մեջ մտցնելով փղերին, ողջ ճակատով անցավ հերթական հարձակման՝ աղեղների հզոր հարվածի տակ առնելով հակառակորդի մարտակարգը և հիմնական հարվածը

<sup>1</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Յակուբի «Պատմություն»;Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 42; Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 2, գլուխ 18; Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 2; Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 2, գլուխ 4; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 18; Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 21; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1; Անանուն Ասորի «Սասանյանների ժամանակագրությունից»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 7; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», մաս 113; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Հիգդետր ժամրացի «Տարեգրություն»: Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են:

հասցնելով արդեն սեփական բանակի աջ թևում: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում Արաբական խալիֆության բանակը սեփական ձախ թևում սկսեց նահանջել: Ստեղծված պայմաններում Սաադ իբն Աբու-Վաքասը մարտի մեջ մտցրեց ձախ թևի հեծելազորը և փորձեց կանգնեցնել առաջացող փղերին, սակայն, հանդիպակաց մարտի մեջ մտնելով նույն թևում գործող հակառակորդի հեծելազորի հետ, այն ևս հետ մղվեց: Ցանկանալով շտկել իրավիճակը՝ Սաադ իբն Աբու-Վաքասը դեպի ձախ թև տեղափոխեց կենտրոնի ձախ ջոկատի հեծելազորը, որը, միավորելով ձախ թևի հեծելազորի հետ, կրկին նետեց հակահարձակման: Միաժամանակ կենտրոնի ձախ ջոկատի հետևակի մի մասին հրամայվեց պահել դիրքերը ճակատից առաջացող հակառակորդի դեմ, իսկ մյուս մասին էլ՝ օգնության հասնել ձախ թևի հետևակին և հարվածել հատկապես փղերին: Արդյունքում՝ Պարսից թագավորության բանակը, ընկնելով թևային և ճակատային հարվածի տակ, սեփական աջ թևում նահանջեց ելման դիրքերը, ընդ որում ոչնչացվեցին կամ ահաբեկվելով մարտի դաշտից հեռացվեցին նաև փղերը, իսկ մարտադաշտում մնացած փղերի աշտարակներն էլ լրջորեն վնասվեցին: Աջ թևում հետ մղվելուց հետո հետ քաշվեցին Պարսից թագավորության բանակի ուժերը նաև կենտրոնում և ձախ թևում:

III փուլ – Կեսոփից սկսած մինչև երեկո Արաբական խալիֆության բանակը ողջ ճակատով մի շարք հարձակումներ ձեռնարկեց, ընդ որում հարձակումներից մեկի ժամանակ բանը հասավ նույնիսկ նրան, որ ձեռնամարտի մեջ մտավ նաև Ռուստամը, որը մի քանի վերքեր ստացավ: Մուրթ ընկնելուն պես կողմերը վերադարձան ելման դիրքեր:

IV փուլ – Նոյեմբերի 17-ին, ցանկանալով խուսափել մարտավարական առումով ոչ ձեռնտու փոխադարձ աղեղնամարտից, Արաբական խալիֆության բանակի լավագույն ռազմիկները առաջ եկան սեփական մարտակարգերից և մենամարտերի հրավիրեցին հակառակորդի բանակի լավագույն ռազմիկներին: Սկիզբ առան փոփոխակի հաջողությամբ ընթացած մենամարտեր, որոնց ընթացքում սպանվեցին Վահրամ Ջադուն և Ռուստամի եղբայր Վինդոյը, իսկ Փիրուզ-խոսրովը վիրավորվեց: Մենամարտերը ձգվեցին մինչև կեսօր, երբ Արաբական խալիֆության բանակը խոշոր համալրում (10.000, որից 1.000 հեծյալ) ստացավ, ընդ որում սկզբում տեղ հասավ հեծելազորը, իսկ մինչև օրվա վերջ էլ՝ մանր խմբերի բաժանված հետևազորը: Արդեն կեսօրին, օգտվելով այն բանից, որ հակառակորդի մարտակարգի առաջին շարքում բացակայում էր նախորդ օրը ծանր կորուստներ կրած փղերի գունդը, Արաբական խալիֆության բանակը ողջ ճակատով անցավ հարձակման, ընդ որում առաջին շարքում տեղակայվեցին զրահավորված ու վրաները աշտարակներ ունեցող ուղտերը, որոնց հենց միայն տեսքից հակառակորդի հեծելազորի նժույզները խուճապի մատնվեցին և հեռացան մարտադաշտից: Չարգացնելով հաջողությունը՝ Արաբական խալիֆության բանակը սկսեց հետ մղել հակառակորդին՝ հատկապես զգալի հաջողության հասնելով վերջինիս ձախ թևի նկատմամբ: Ստեղծված պայմաններում Ռուստամը մարտի մեջ մտցրեց սեփական բանակի երկրորդ շարքը և միայն օրվա վերջում ու մեծ դժվարությամբ հետ մղեց հակառակորդին ելման դիրքեր: Օրվա արդյունքներով Արաբական խալիֆության բանակը կորցրեց 2.500, իսկ հակառակորդը՝ 10.000 զինվոր:

V փուլ – Նոյեմբերի 18-ի առավոտյան Պարսից թագավորության բանակը, կրկին մարտի մեջ մտցնելով փղերին, ողջ ճակատով անցավ հարձակման՝ աղեղների հզոր հարվածի տակ առնելով հակառակորդի մարտակարգը: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում Արաբական խալիֆության բանակը ողջ ճակատով սկսեց նահանջել:

VI փուլ – Ժամը 10:00-ի մոտակայքում Ռուստամը, վերախմբավորելով և կրկին մարտի մեջ մտցնելով հեծելազորը, հակառակորդի ճակատային գծում առաջացած ճեղքվածքներով այն անցկացրեց Արաբական խալիֆության բանակի թիկունք, սակայն հաջողությունը զարգացնել չհաջողվեց, քանի որ հակառակորդի հեծելազորը, անցնելով հաջող հակահարձակման, հետ շարժվեց վերջինիս:

VII փուլ – Կեսօրին Արաբական խալիֆության բանակը ստացավ ևս մեկ համալրում (6.000), ընդ որում վերջինիս ժամանումը կազմակերպվեց հնարավորինս բացահայտ՝ ձգված ու երկար շարքերով, ինչը ծանր ազդեցություն ունեցավ Պարսից թագավորության

բանակի ռազմիկների վրա: Դրանից հետո, ողջ ճակատով անցնելով հարձակման, Արաբական խալիֆության բանակը հարված հասցրեց փղերի գնդին, ինչի արդյունքում փղերը ոչնչացվեցին կամ, ահաբեկելով ու տրորելով սեփական շարքերը, դիմեցին փախուստի: Չարգացնելով հաջողությունը և կիրառման մեջ դնելով արդեն ուղտերին՝ Արաբական խալիֆության բանակը փորձեց զարգացնել հարվածը, սակայն մինչև մութն ընկնելը իրականացված մի շարք հարձակումները հաջողություն չբերեցին: Արդեն օրվա ամենավերջում Արաբական խալիֆության բանակը ևս մեկ համալրում (700) ստացավ, ընդ որում այս ջոկատի ռազմիկները, մթնշաղում սեփական բանակին մոտենալով ձգված շարքերով, հերթական անգամ տպավորություն ստեղծեցին, թե ժամանել են մեծաքանակ ուժեր:

VIII փուլ - Նոյեմբերի լույս 19-ի գիշերը փոխադարձ հարձակումները շարունակվեցին, թեև դրանք ընթացան անկանոն կերպով և, իրենց բնույթով լինելով անկառավարելի, լուսաբացին աստիճանաբար դադարեցին:

IX փուլ - Նոյեմբերի 19-ի առավոտյան Արաբական խալիֆության բանակը հարձակման անցավ կենտրոնում՝ սկզբում հետ մղելով հակառակորդի կենտրոնի ձախ, իսկ հետո՝ աջ ջոկատին: Չարգացնելով հաջողությունը՝ Արաբական խալիֆության բանակը հասավ Ռուստամի անձնական ղեկավարությամբ մարտնչող հակառակորդի հեծելազորին, որին էլ բռնկված համառ մարտում պարտության մատնեց ու ցրեց: Մարտում այլոց հետ միասին ընկան նաև սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը, Գրիգոր Սյունին և վերջինիս որդին, իսկ ծանր վիրավորված Ռուստամն էլ տապալվեց նժույգից ու ընկած մնաց գետնին նստած գումակային ուղտերից մեկի մոտ: Նախորդ դեպքերի հետ միաժամանակ, սակայն, Պարսից թագավորության բանակի աջ թևը անցավ հարձակման և, պարտության ու փախուստի մատնելով հակառակորդի ձախ թևին, ի վերջո ստիպեց կենտրոնում ճեղքած և առաջ եկած հակառակորդին վերադառնալ ելման դիրքեր: Այդ ընթացքում, սակայն, հակառակորդի ռազմիկներից մեկը գտավ գետնին ընկած Ռուստամին և գլխատեց նրան: Շուտով սկիզբ առավ ավագի մի ուժեղ փոթորիկ, ընդ որում քամու ուղղությունն այնպիսին էր, որ ավագի ալիքները լցվեցին Պարսից թագավորության բանակի մարտակարգերի վրա: Վերջին հանգամանքը ոգևորեց Արաբական խալիֆության բանակի ռազմիկներին և վերջնականապես հուսալքեց Ռուստամի մահվան մասին լուրից առանց այդ էլ հուսալքված Պարսից թագավորության բանակի ռազմիկներին:

X փուլ - Օրվա երկրորդ կեսին, այլևս հնարավոր չհամարելով մնալ մարտադաշտում, Պարսից թագավորության բանակը, ենթարկվելով հակառակորդի մշտական հարվածներին, խիլանոսի ընդհանուր ղեկավարությամբ սկսեց ուժերը հետ քաշել դեպի գետի վրա ձգված կամուրջը: Արդյունքում՝ բանակի մի մասը կարողացավ անցնել Եփրատի ձախ ափ, սակայն ռազմիկներից շատերը զոհ գնացին հակառակորդի ռազմիկների հարվածներին, որոնք գերիներ չէին վերցնում, իսկ մի մասն էլ զոհվեց գետի ջրերում: Օրվա արդյունքներով Արաբական խալիֆության բանակը կորցրեց 6.000, իսկ հակառակորդը՝ 10.000 զինվոր՝ չհաշված գետում խեղդվածներին: Վերջին ընդհարումներից մեկում զոհվեց նաև խիլանոսը:

Հայերը կորցրին մոտ 5.000 զինվոր, այդ թվում զոհվեցին սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը, նրա երկու քրոջորդիները, Գրիգոր Սյունին և նրա որդին, դաշնակիցը՝ մոտ 50.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:

Հենց նոր ավարտված ճակատամարտում կրած պատմական պարտությունից հետո, ինչպես դա եղավ Ասորիքի և Բյուզանդական կայսրության պարագայում, այս անգամ արդեն Միջագետքում գտնվող Պարսից թագավորության բանակը, որպես կազմակերպված ուժ, բավականին երկար ժամանակով դադարեց գոյություն ունենալ: Այս ճակատամարտի արդյունքում Արաբական խալիֆության բանակին հասավ հսկայական ավար, ինչպես նաև Պարսից թագավորության բանակի սրբազան խորհրդանիշը համարվող Դիրյաիշ-ի-Կավյանի դրոշը, որը, քանի որ պատված էր թանկարժեք նյութերով ու քարերով, հետագայում մասնատվեց այն ձեռք բերողների միջև: Հարկ է նշել նաև, որ կրած պարտությունը, զուտ ուժերի դասավորման

Ներթադրաբանական համայնապատկերի առումով, կործանարար եղավ ամենից առաջ նաև հենց Ասպահապետների ու նրանց խմբակցության համար, որոնց առաջնորդներն ընկել էին ճակատամարտում, իսկ բուն խմբակցությունն էլ ծանրագույն կորուստներ էր կրել: Արդյունքում՝ այդուհետ Հազկերտ III-ի արքունիքում հսկայական ազդեցություն ձեռք բերեց մինչ այդ որոշակիորեն երկրորդ դերերում մնացած և, որպես հետևանք, համեմատականորեն քիչ կորուստներ կրած Փիրուզ-խոսրովն իր կողմնակիցների հետ միասին: Վերջինս իր հերթին, սակայն, ամենևին էլ պատված չլինելով արյաց արքայի դիրքերն ուժեղացնելու հոգսերով, մարտունակությունը քիչ թե շատ պահպանած իր ուժերով հետ քաշվեց և ամենից առաջ ամրացավ Պարսքում: Ստեղծված ծանր պայմաններում Հազկերտ III-ի համար իրական չէր արդեն նաև Տիգրանում մնալը, սակայն Նույնիսկ այս պայմաններում էլ ճակատագրական այդ օրերին վերջնական որոշումներն ընդունում էր ոչ նա:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

637 հունվարի սկիզբ - մարտի կես - Տիգրանի գրավումը<sup>1</sup>

636 թ-ի դեկտեմբերի կեսին գրավելով Բաբելոնը, իսկ 637 թ-ի հունվարի սկզբին էլ տիրելով Բուրսային (Տիգրանից մոտ 80 կմ հարավ-արևմուտք)՝ Սաադ իբն Աբու-Վաթասի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) մոտեցավ Տիգրանյան քաղաքային համալիրին, որտեղ պաշտպանության անցան Հազկերտ III-ի, Բավի Ֆառուխզադեի և Միհրան Միհրանյանի գլխավորած Պարսից թագավորության բանակը (մոտ 5.000) ու սպարապետ Ջիվանշիրի գլխավորած Հայոց այրուծին (մոտ 1.500):

I փուլ - 637 թ-ի հունվարի կեսին Արաբական խալիֆության բանակը առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու տիրեց Տիգրանյան քաղաքային համալիրի հարավային մասը կազմող Վաղաղաքային (Տիգրանից մոտ 7 կմ հարավ, Տիգրիսի աջ ափին):

II փուլ - 637 թ-ի հունվարի վերջին Արաբական խալիֆության բանակը մոտեցավ Տիգրանյան քաղաքային համալիրի արևմտյան մասը կազմող Վեհ-Կավատին, սակայն հանդիպեց զգալի դիմադրության՝ հարվածի ենթարկվելով, մասնավորապես, քարանետներով ու բալիստներով:

III փուլ - 637 թ-ի մարտի սկզբին պաշտպանվողները խոշոր արտագրոհ կազմակերպեցին Վեհ-Կավատից, սակայն մինչև օրվա վերջ տեղի ունեցած համառ մարտում հետ մղվեցին ելման դիրքեր: Դրանից հետո, սակայն, համարելով պաշտպանությունը Վեհ-Կավատում անհեռանկար, պաշտպանվողները թողեցին այն և անցան Տիգրանյան քաղաքային համալիրի կենտրոնական մասը կազմող Վեհ-Արտաշիր (Տիգրանից մոտ 3 կմ արևմուտք, Տիգրիսի կենտրոնում գտնվող կղզու վրա): Այստեղ ևս, սակայն, համարելով պաշտպանությունը անհեռանկար, պաշտպանվողները լքեցին նաև այն և, անցնելով Տիգրիսը, վերջնականապես ամրացան բուն Տիգրանում, ինչից հետո ոչնչացրին գետի վրա զգված բոլոր կամուրջները և հավաքեցին լողալու բոլոր միջոցները՝ հուսալով հորդացած գետի օգնությամբ կասեցնել հակառակորդի հետագա առաջխաղացումը:

IV փուլ - 637 թ-ի մարտի կեսին Արաբական խալիֆության բանակի մի քանի ռազմիկներ Նույնիսկի կիրառմամբ քաղաքից ավելի հարավ գետանցեցին Տիգրիսը և հետագայում ձեռք բերեցին Նավակներ, որից հետո գետանցեց նաև մնացած բանակը: Ստեղծված պայմաններում, համարելով պաշտպանությունը անհեռանկար արդեն նաև բուն Տիգրանում՝ պաշտպանվողները թողեցին այն ու աննկատ հեռացան, ինչից հետո Արաբական խալիֆության բանակը առանց լուրջ դիմադրության մտավ քաղաք:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

<sup>1</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Աբու Հանիֆա ալ-Դինավարի «Մատյան երկարապատում ավանդությունների»; Յակուբի «Պատմություն»; իբն խայսթ «Պատմություն»; Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 42; Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 2, գլուխ 18; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 18; Անանուն Ասորի «Սասանյանների ժամանակագրությունից»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 7; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», մաս 113; Բար-Չեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; «Քարթլիս-Ցխովրեբա», «Քարթլիի մատյանը»; «Քարթլիս-Ցխովրեբա»; Աբաադ Դավթորի «Բագրատունյաց պատմություն»: Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են:



Պարսից թագավորության գրեթե կես միլիոնանոց մայրաքաղաքի անկումը ամենակործանարար ազդեցությունն ունեցավ ոչ միայն թագավորության ու արյաց արքայի հեղինակության, այլև Սասանյանների գործի համար պայքարող ուժերի վրա և խնդիրն ամենևին էլ հակառակորդին հասած աներևակայելիորեն հսկայական ավարն ու բուն տարածքի կորուստը չէր: Տիգրանյան քաղաքային համալիրի անկումը վերջնականապես ի ցույց դրեց Պարսից թագավորության ներքին ողջ այն քայքայվածությունը, որն առկա էր վերջին տարիներին, ընդ որում անգործունյա և անճարակ Հազկերտ III-ի առկայությունն էլ միայն ծանրացնում էր դրությունը:

Մայրաքաղաքի կորստից հետո Հազկերտ III-ը և իր արքունիքը նահանջեցին դեպի հյուսիս, իսկ քաղաք մտած հակառակորդի բանակին էլ բաժին հասան այդ թվում նաև արյաց արքայի թագն ու հանդերձանքը, սակայն արաբները չէին պատրաստվում բավարարվել միայն ձեռք բերածով, իսկ Օմարն ու Նրա շրջապատն էլ սկզբի համար ուզում էին ամուր և վերջնականապես տիրել գոնե Միջագետքին: Վերջին պարագան ստիպում էր շարունակել ռազմական գործողությունները և արդյունքում Արաբական խալիֆության բանակի ամենամոտակա թիրախը դարձավ Նախկին բանակի մնացորդները հյուսիսում ի մի բերած Միհրան Միհրանյանի գլխավորած Պարսից թագավորության հերթական բանակը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

637 ապրիլ – Ջայուլայի ճ-մ (Բաղդադից մոտ 130 կմ հյուսիս-արևելք, Դիալա գետի միջին հովիտ)<sup>1</sup>

Հաշիմ իբն Ութբայի և Կակա իբն Ամրի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (14.000) մոտեցավ Միհրան Միհրանյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող ու սեփական բանակատեղիում պաշտպանական ամուր դիրքեր գրաված Պարսից թագավորության բանակին (20.000) և սպարապետ Ջիվանշիրի գլխավորած Հայոց այրուձիուն (մոտ 1.000), որոնց աջ թևը պաշտպանված էր Դիալա գետով, իսկ ձախ թևը՝ լեռներով: Այս պայմաններում Միհրան Միհրանյանը նախատեսել էր, համառ պաշտպանության ուժասպառ անելով հակառակորդին, վճռական հակահարձակումով ջախջախել վերջինիս, այն դեպքում, երբ Արաբական խալիֆության բանակի ղեկավարությունը, հաշվի առնելով թևանցման անհնարինությունը, ցանկանում էր հարձակումով ու կեղծ նահանջով բաց դաշտ քաշել հակառակորդին և, անցնելով վճռական հակահարձակման, հասնել հաղթանակի:

I փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը անցավ ճակատային հարձակման և, որոշ ժամանակ մարտ մղելով հակառակորդի հետ, աստիճանաբար սկսեց հետ քաշվել դեպի բաց դաշտ:

II փուլ – Պարսից թագավորության բանակը ու Հայոց այրուձին անցան հակահարձակման և, հետապնդելով նահանջող հակառակորդին, հայտնվեցին բաց դաշտում: Այս ընթացքում Կակա իբն Ամրի գլխավորած ջոկատը, իրականացնելով խորը թևանցում, գրավեց հակառակորդի բանակատեղիի գլխավոր մուտքի դիմաց գտնվող խանդակի վրա ձգվող կամուրջը:

III փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը անցավ հակահարձակման և սկսեց թևանցել հակառակորդին, որը փորձեց հետ քաշվել, սակայն, բանի որ կամուրջը մինչ այդ վերցվել էր հակառակորդի հսկողության տակ, ի վերջո շրջապատվեց ու գլխովին ջախջախվեց:

IV փուլ – Չարգացնելով հաջողությունը՝ Արաբական խալիֆության բանակը գրավեց հակառակորդի ճամբարը:

V փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը պաշարեց Ջայուլան, որը գրավվեց 6 ամիս դիմադրելուց հետո:

<sup>1</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»: Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», մաս 113; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 7; Բար-Յերեմու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 18: Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Միհրանը, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

Տանուլ տալով հերթական ճակատամարտը և ավելի անհեռանկար դարձնելով սեփական թագավորության դրությունը՝ Հազկերտ III-ն ու իր արքունիքը, շարունակելով հետ քաշվել դեպի հյուսիս-արևելք, ամրացան Ռեյում, ընդ որում ակտիվ գործողություններ մղելու մասին, համենայն դեպս գոնե մոտակա տարիներին, որևէ խոսք գնալ արդեն չէր կարող: Իրոք, վերջին իրադարձություններում ծանր կորուստներ կրած Հազկերտ III-ի համար նույնիսկ ռազմական գործողությունների կասեցումն և հակառակորդի ակտիվ առաջխաղացման դադարեցումն ինքնին մի նվեր էր, դե իսկ Օմարն ու Արաբական խալիֆության տեսաբաններն էլ առայժմ լիովին գոհ էին ձեռք բերված արդյունքից, ի դեմս հարուստ Միջագետքի, ընդ որում Օմարն ինքը հստակորեն հասկացնել տվեց բոլորին, որ կցանկանար, որ Արաբական խալիֆության և Պարսից թագավորության սահմանները այդուհետ կազմեն Չագրոսյան լեռները: Ստեղծված պայմաններում սպարապետ Ջիվանշիրը, որը մյուս առաջնորդների զոհվելուց հետո Պարսից թագավորությունում, ըստ էության, իրականացնում էր Հայոց այրուձիու համահավաք ղեկավարումը, ինքն էլ հավաքեց Հայկական բանակի մնացորդները և վերադարձավ Հայրենիք:

637 թվականի առաջին կեսին իր ուզած ձևով կարգավորելով գործերը նաև միջագետքյան ճակատում՝ Արաբական խալիֆության բանակը կրկին վերսկսեց ակտիվությունը Ասորիքում՝ խնդիր ունենալով վերջնականապես տիրել Հյուսիսային Ասորիքին և Հյուսիսային Միջագետքին: Արդյունքում՝ արդեն 637 թվականին հունիսին Կիննասրինին մոտեցած Արաբական խալիֆության բանակը (17.000) քաղաքից մոտ 5 կմ արևելք ընկած տարածքում շրջապատեց ու հաղթեց Միևսա Հայի գլխավորությամբ անակնկալ հարձակում գործել փորձող Բյուզանդական կայսրության բանակին (7.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000), որից հետո, պայմանագիր կնքելով քաղաքի բնակչության հետ, մտավ Կիննասրին<sup>1</sup>: Հաջորդը Հալեպն էր:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

637 օգոստոսի սկիզբ - հոկտեմբերի սկիզբ – *Հալեպի գրավումը*<sup>2</sup>

Արու Ուբեյդայի, Խալիդ իբն Վալիդի և Իյադ իբն Ղանմի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (17.000) սկսեց մոտենալ քաղաքին, որտեղ Հովակիմի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) իրենց հերթին պատրաստվում էին արտագրոհ իրականացնել:

I փուլ – Օգոստոսին քաղաքին մոտեցած Արաբական խալիֆության բանակը շրջապատեց և հաղթեց քաղաքից անակնկալ հարձակում գործել փորձող կայսերական բանակին, որոնց մնացորդները նահանջեցին քաղաք:

II փուլ – Օգոստոսից մինչև հոկտեմբեր կայսրության բանակը քաղաքը շրջապատած Արաբական խալիֆության բանակի ուղղությամբ մի շարք արտագրոհներ իրականացրեց, սակայն որևէ հաջողության չհասավ: Ի վերջո, պայմանագիր կնքելով հակառակորդի հետ, քաղաքի կայսրը ու բնակչությունը հանձնվեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 600, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր: Հովակիմը իսլամ ընդունեց և համալրեց Արաբական խալիֆության բանակի շարքերը, իսկ նրա ռազմիկների զգալի մասն էլ ազատություն ստացավ ու ցրվեց:

Հալեպի գրավումից հետո, պայմանագիր կնքելով քաղաքի բնակիչների հետ, Արաբական խալիֆության բանակը մտավ Ազազ (Հալեպից մոտ 40 կմ հյուսիս), ինչից հետո խնդիր դրվեց

<sup>1</sup> իբն Խայթ «Պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 42; Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 2, գլուխ 4; Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 19; Ստեփանոս Տարունցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4, 6; Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 36; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 35; Անանուն Լիվոնացի «Ժամանակագրություն»; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Կոնստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 19; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», մաս 120; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են:

<sup>2</sup> Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», մաս 115:

գրավել արդեն նաև վերջին տարիների ռազմական գործողություններում Յերակլես I-ի նստավայրը հանդիսացող Անտիոքը: Ինքը՝ կայսրը, մինչ այդ, ըստ էության, հույսն արդեն կորցրած լինելով պահել այս քաղաքը, բայց այնուհանդերձ հանձնարարելով ինչքան հնարավոր է համառ դիմադրություն ցույց տալ հակառակորդին, դեռևս Յալեայի անկման օրերին էր լքել Յյուսիսային Ասորիքը և, անցնելով Կիլիկիայով, վերադարձել էր մայրաքաղաք: Ասում են, թե հեռանալիս, Անտիտավրոսյան լեռների վրայից մի վերջին հայացք գցելով բարեբեր Ասորիքին, Յերակլես I-ը մի ծանր հառաչանք էր արձակել և, ըստ էության, ամրագրելով Ասորիքի համար մղված մարտերում իր կրած անհաջողությունը, ցավով ասել էր. «*Բարով մնաս, Ասորիք, սակայն ինչպիսի մի հիանալի երկիր ենք մենք թողնում հակառակորդին*»:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 637 հոկտեմբերի կես - հոկտեմբերի 30 – Անտիոքի գրավումը<sup>1</sup>

Աբու Ուբեյդայի, Խալիդ իբն Վալիդի և Իյադ իբն Ղանմի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (17.000) սկսեց մոտենալ քաղաքին, որտեղ գտնվող Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) պատրաստվեցին դիմադրություն կազմակերպել Երկաթյա կամրջի մոտ (Անտիոքից մոտ 20 կմ հյուսիս-արևելք, Օրոնտես գետի ափին):

I փուլ – Յոկտեմբերի կեսին Երկաթյա կամրջին մոտեցած Արաբական խալիֆության բանակը հաղթանակ տարավ կայսրության բանակի նկատմամբ, որի մնացորդները նահանջեցին քաղաք:

II փուլ – Յոկտեմբերի կեսից մինչև հոկտեմբերի 30-ը կայսրության բանակը մի շարք մանր արտագրոհներ իրականացրեց քաղաքը շրջապատած Արաբական խալիֆության բանակի ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասավ: Ի վերջո, պայմանագիր կնքելով հակառակորդի հետ, քաղաքի կայազորն ու բնակչությունը հանձնվեցին:

Յայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Անտիոքի գրավումից հետո Աբու Ուբեյդայի և Խալիդ իբն Վալիդի մոտ մի պահ տպավորություն ստեղծվեց, թե հնարավոր է գերել արդեն նաև բավականին հեռու գտնվող Յերակլես I-ին: Արդյունքում՝ 637 թվականի նոյեմբերին դեպի հյուսիս-արևմուտք շարժվող Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 5.000) Պլատանա կիրճի ճ-մ-ում ընդհարվեց այդ հատվածում գործող Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 3.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկների (մոտ 500) հետ և հաղթանակ տարավ, սակայն կայսրը, բնականաբար, արդեն հեռու էր<sup>2</sup>: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը Յյուսիսային Ասորիքում, Արաբական խալիֆության բանակը 637 թվականի արդեն դեկտեմբերի վերջին առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու մտավ նաև Մեմփիս:

638 թվականի սկզբի վիճակով Կիրկեսիոնն այն հազվադեպ ամրացված կետերից էր, որն Ասորիքում դեռևս մնացել էր կայսրության տիրապետության տակ: Յենց վերջինիս էլ ուղղվեց հերթական հարվածը և արդեն գարնան սկզբին այս քաղաքը ևս արաբների տիրապետության տակ էր<sup>3</sup>: Արաբական խալիֆության բանակի հետագա առաջխաղացումը, սակայն, «ժամտախտի տարի» կոչված 638 թվականը կասեցրեց կարծես հենց ինքն իրենով, երբ սարսափելի այդ համաճարակին գումարվեցին նաև անբերրիությունն ու սովը, ինչը ծանր մարդկային կորուստներ պատճառեց խալիֆության ոչ միայն բանակին, այլև՝ բնակչությանը՝ միաժամանակ ծանրացնելով նաև վերջին տարիների հաղթանակներից հետո բարձր վիճակում գտնվող բանակի բարոյահոգեբանական վիճակը: Ստեղծված պայմաններում, թեև ձեռքբերումներն ինքսին հսկայական էին, որևէ նոր նվաճման մասին խոսք գնալ չէր կարող և գործունյա Օմարն իր բոլոր

<sup>1</sup> իբն Խայթ «Պատմություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», մաս 121; Նիկեիոր պատրիարք «Յամառոտ պատմություն», մաս 1; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 3; Չիգբերտ Ժամբացի «Տարեգրություն»: Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են:

<sup>2</sup> Յակուբի «Պատմություն»;

<sup>3</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»: Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են:

միջոցներն ուղղեց աղետալի չափեր ընդունած համաճարակի դեմն առնելուն ու դրա հետևանքների չեզոքացմանը:

638 թվականի ամենասկզբին վերադառնալով Զաղկեդոն՝ ճնշված հոգեվիճակում գտնվող Յերակլես I-ը չցանկացավ մուտք գործել մայրաքաղաք և կանգ առավ Նույն Զաղկեդոնի մոտակայքում: Ժամանակակիցները սա բացատրում էին իբր թե Նրանով, թե կայսրը հանկարծ սկսել էր վախենալ ջրից, այսինքն՝ ի վիճակի չէ ծովով անցնել կայսրության եվրոպական ափ, սակայն իրական պատճառը, թերևս, կայանում էր Նրանում, որ 629 թվականի հաղթահանողեսից հետո այժմ 9 տարի անց, Յերակլես I-ն ուղղակի չէր ցանկանում պարտվածի կարգավիճակով մուտք գործել մայրաքաղաք: Ի վերջո, սակայն, երկարատև տատանումից հետո կայսրը Նեղուցն անցավ և մայրաքաղաք մտավ Նավերից կազմված հատուկ կամրջի վրայով, որը կողքերից պատված էր ծաղիկներով ու ծովը չէր երևում: Գուցե սրանով Յերակլես I-ը փորձ արեց հաղթահանողեսի նման մի տպավորություն ստեղծել, սակայն այսպես թե այնպես, իրականությունը դաժան էր:

Կոստանդնուպոլիս վերադառնալուց հետո Յերակլես I-ը կեսար Նշանակեց Մարտինայից ծնված իր կիսահաշմանդամ որդի Յերակլեսին, իսկ կարճ ժամանակ անց էլ ամենաբարձր կոչումներ տվեց Մարտինայից ծնված կիսահաշմանդամ կամ հաշմանդամ երկու մյուս որդիներին և դուստրերին: Այս առումով Յերակլես I-ը, հասկանալով կամ չհասկանալով, կայսրության գահի տակ ապագա գահակալական իսկական մի ական դրեց, քանզի իր առաջին կնոջից ծնված որդի Կոնստանդինին հենց ինքն էր կայսր հռչակել դեռևս 613 թվականին, իսկ այժմ էլ, ահա, տալով վերջինիս ընդամենը միայն կոնսուլի կոչում, նա Կոնստանդինին փաստորեն ստորադասում էր փոքր եղբորը: Վիճակն իր հերթին առավել ծանրանում էր Նրանով, որ ինչպես Մարտինայի որդի Յերակլեսին, այնպես էլ Նույն Մարտինային և Նրա մյուս զավակներին հասարակության գրեթե բոլոր խավերն ատում էին՝ սկզբում որպես արյունապիղծների ու արյունապղծության արդյունքում աշխարհ եկած հաշմանդամների, իսկ հետո արդեն՝ Նրանց հետ կապելով վերջին տարիներին բոլոր անհաջողությունները՝ որպես աստվածային պատիժ:

639 թվականի սկզբի վիճակով ժանտախտի համաճարակը որոշակիորեն թուլացել էր, իսկ մարդկանց և բանակի վիճակն էլ, չնայած կրած ծանր կորուստներին՝ թեթևացել էր: Ստեղծված պայմաններում Ասորիքում կայսրության տիրապետության տակ գտնվող վերջին ամրացված կետերից մեկն էր, ըստ էության, արդեն Կայսարիանան, որին էլ հենց Արաբական խալիֆության ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը որոշեց տիրել:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

639 զարուն - 640 հոկտեմբեր - Կայսարիանայի գրավումը (Փյունիկիա, Միջերկրական ծովի ափին)<sup>1</sup>

Ասորիքի կառավարիչ Եզդ իբն Աբու-Սուֆյանի և Նրա եղբայր Մուավիայի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (17.000) պաշարեց քաղաքը Բյուզանդական կայսրության բանակից (7.000) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 200):

I փուլ - 639 թ-ի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը, ասպատակելով քաղաքի շրջակայքը, օղակեց այն՝ գերծ մնալով ակտիվ գործողություններից: Գրեթե անմիջապես էլ քաղաքի կայազորը հզոր արտագրոհ իրականացրեց, բայց համառ մարտից հետո այն հետ մղվեց:

II փուլ - 640 թ-ի հոկտեմբերին Արաբական խալիֆության բանակը, տեղեկանալով դեպի քաղաք տանող գաղտնուղու մասին, Ներխուժեց քաղաք և գրավեց այն, ընդ որում քաղաքի կայազորի զգալի մասը ծովով հեռացավ:

Յայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

<sup>1</sup> Դիոնիս Տեկ-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 8; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», մաս 124; Բար-Յեբրեու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Աբդ ալ-Ջաֆա «Եգիպտոսի նվաճումը»: Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են:

639 թվականի գարնանը, երբ դեռևս անհույս կերպով դիմադրում էր Կայսարիան, որի համար մղվող մարտերում էլ առաջին անգամ, ի դեպ, փայլելու էր ապագա խալիֆ Մուավիայի աստղը, հյուսիսում գործող բանակի հրամանատար Նշանակվեց Աբու-Ուբեյդայի հորաքրոջ թոռ Իյադ իբն Ղանմը, որի շրջապատում էլ իր հերթին առաջին անգամ փայլեց նրա տեղակալ Յաբիր իբն Մասլաման։ Յենց Իյադ իբն Ղանմին էլ հանձնարարվեց հարված հասցնել արդեն նաև Յյուսիսային Միջագետքին։

Արդյունքում՝ 639 թվականի օգոստոսի 21-ին, տիրապետելով ռազմավարական լիակատար նախաձեռնության, Իյադ իբն Ղանմի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (5.000) մոտեցավ Նիկեիորիոնին (= Ռաբբա) և արդեն օգոստոսի 27-ին, պայմանագիր կնքելով քաղաքի բնակչության հետ, գրավեց այն կայսերական ուժերից<sup>1</sup>։ Նախորդ դեպքերից հետո՝ 639 թվականի սեպտեմբերի սկզբին, Արաբական խալիֆության բանակը առանց լուրջ մարտերի գրավեց նաև Խառանը և ալ-Խառանիան (վերջինը՝ Խառանի մոտ)<sup>2</sup>, որոնց բնակչության զգալի մասն այդ ժամանակ ապաստանել էր Եդեսիայում։ Արդյունքում՝ 639 թվականի սեպտեմբերի կեսին Իյադ իբն Ղանմի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը, ըստ էության, մտավ արդեն նաև Յայաստանի տարածք, ընդ որում հակառակորդի հարվածի սուր ծայրում ամենից առաջ Յայոց Միջագետքի մայրաքաղաք Եդեսիան էր։ Սկիզբ էր առնում Արաբա-Յայկական I պատերազմը (639-651), երբ Նորաստեղծ Արաբական խալիֆության բանակը առաջին անգամ ոտք էր դնելու Յայաստան և այստեղ ընդհարվելու էր հայերի հետ։

## Գլուխ 9

### Արաբա-Յայկական I պատերազմի սկիզբը

639 թվականի սեպտեմբերի կեսին Իյադ իբն Ղանմի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (5.000) պաշարեց Եդեսիան Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 500) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 500), որոնք անհաջող արտագրոհից հետո պայմանագիր կնքեցին և քաղաքը հանձնեցին թշնամուն<sup>3</sup>։ Այսպիսով՝ Արաբական խալիֆության բանակը առաջին անգամ ձեռք բերեց Յայաստանում գտնվող մի ամրություն և հաստատվեց այնտեղ։ Եդեսիայի անկումից հետո, արդեն 639 թվականի սեպտեմբերի կեսին, Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 4.000), կրկին ի վերջո պայմանագիր կնքելով քաղաքների բնակչության հետ, տիրեց նաև Սրուճին և Ռաշ-Այնին<sup>4</sup>, որից հետո պատրաստվեց զարգացնել հաջողությունն ամենից առաջ հյուսիսային ուղղությամբ։

639 թվականի հոկտեմբերին Խալիդ իբն Վալիդի և Յաբիր իբն Մասլամայի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Սամոսատը, Մելիտեն, Չապետրա ամրոցը (= Յիսն-Չիբաթրա) (Անդրեփորատյան Ծովքի արևմուտք, Մելիտեից մոտ 40 կմ հարավ-արևմուտք), Յադաս ամրոցը (վերջինը՝ Կիլիկիայի արևելք, Յադաս գավառ) ու Մարաշը և, ավերելով դրանց պարիսպները, անցավ առաջ<sup>5</sup>։ 639 թվականի նոյեմբերի սկզբին Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 15.000) Մարաշի ճ-մ-ում հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 10.000, այդ թվում քրիստոնյա արաբներ) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 1.000),<sup>6</sup> որից հետո

<sup>1</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ Յակուբի «Պատմություն»։ Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են։

<sup>2</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբական աղբյուրները, որոնք, սակայն, այս պահին ինձ անհասանելի են։

<sup>3</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 42; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2, 4; Անանուն «Ժամանակագրություն 1258 թվականի»։ Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»։ Յովհաննես Երեց «Ժամանակագրություն»։ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»։ Դիոնիս Տել-Մաիրացի «Տարեգրություն», մաս 4; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», մաս 121; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 7; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»։ «Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։ իբն Խալաֆ «Պատմություն»։ Յակուբի «Պատմություն»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։

<sup>4</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ Յակուբի «Պատմություն»։

<sup>5</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։

<sup>6</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։ Յակուբի «Պատմություն»։ Յակուտ ալ-Յամափ «Աշխարհագրական բառագիրք»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։

արդեն ամսվա կեսին ասպատակեց Կիլիկիան և հետ քաշվեց<sup>1</sup>: Ահա հենց այս ժամանակ էլ, ձեռք բերելով նավակներ, արդեն 639 թվականի նոյեմբերի վերջին Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 8.000, ուղիղ 1.000 նավ) ասպատակեց նաև Կիպրոսը, սակայն ի վերջո հետ քաշվեց ինչպես այս կողմ, այնպես էլ Կիլիկիայից<sup>2</sup>:

Կիլիկիայից հետ քաշվելու համար առկա էին երկու պատճառներ, որոնցից մեկը ռազմական էր, իսկ մյուսը՝ քաղաքական: Ռազմական պատճառն ամենից առաջ այն էր, որ, մինչ խալիֆության հիմնական ուժերը գտնվում էին Կիլիկիայում և Կիպրոսում, տեղեկություններ հասան, որ խալիֆի իշխանությունը մերժել է Սամոսատում ու Մելիտեում: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ Կյադ իբն Ղանմը հետ քաշեց ուժերը և արդեն 639 թվականի դեկտեմբերի սկզբին կրկին վերագրավեց նույն Սամոսատն ու Մելիտեն<sup>3</sup>: Արաբական խալիֆության բանակը, սակայն, վերջնականապես այնուհանդերձ այդպես էլ չամրացավ այդ քաղաքներում, այլ արդյունքում հետ քաշվեց դեպի ավելի հարավ: Կիլիկիայից և Կիպրոսից, ինչպես նաև Սամոսատից ու Մելիտեից հետ քաշվելու քաղաքական պատճառը ևս անչափ ուշագրավ էր, քանզի խալիֆ Օմարը, ինչպես Միջագետքի և Պարսից թագավորության պարագայում, այս անգամ արդեն Ասորիքի ու Բյուզանդական կայսրության պարագայում էր որդեգրել նույն մոտեցումը՝ առաջանալ մինչև լեռնաշղթա և կանգ առնել: Այս առումով ուշագրավ էին խալիֆի խոսքերը, որոնք նա հաճախ ասում էր իր շրջապատին. «*Կուզենայի, որ լեռնաշղթան արգելք լինի մեր ու Նրանց միջև, Նրանից այս կողմը մերը լինի, իսկ այն կողմը՝ հռոմեացիներինը*»: Արդյունքում, կրկին կենտրոնացնելով ուժերը Եդեսիայում և Նրա շրջակայքում, Կյադ իբն Ղանմն ու Նրա զորավարները այս անգամ որոշեցին հարված հասցնել արդեն հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ:

639 թվականի դեկտեմբերի կեսին Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 5.000) Սանասար Սասնեցու<sup>4</sup> գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) պաշարեց Ամիդը, սակայն այս քաղաքը գրավվեց միայն 640 թվականի մարտի վերջին<sup>5</sup>: Ամիդի պաշարման ընթացքում Արաբական խալիֆության բանակը, ի վերջո պայմանագիր կնքելով քաղաքի բնակչության հետ, գրավեց, սակայն, նաև Տիգրանակերտը<sup>6</sup>: Ամիդի պարիսպների տակ Հայաստանի հարավային շրջաններում գործող Արաբական խալիֆության բանակը մի պահ դադար վերցրեց, ընդ որում ժանտախտի թուլացող ալիքներից մեկին, այլոց թվում, արդեն 639 թվականին վերջին ի վերջո զոհ գնաց նաև տաղանդավոր զորավար Աբու-Ուբեյդան:

Հարկ է նշել նաև, որ հենց նույն այս ժամանակ էր, որ խալիֆ Օմարը, զգուշանալով բանակում հսկայական հեղինակություն վայելող Խալիդ իբն Վալիդից, մի չնչին առիթով անտեղի մեղադրանքներ բարդեց վերջինիս վրա և տաղանդավոր այս զորավարին հեռացրեց բանակից՝ ըստ էության վերջ դնելով Խալիդ իբն Վալիդի ռազմական գործունեությանը: Ռազմաքաղաքական ասպարեզից զորավարների նախորդ սերնդի հեռանալուց հետո Հայաստանի հարավում կենտրոնացած Արաբական խալիֆության բանակի ղեկավար կազմում վերջնականապես սկսեց առաջնային դեր խաղալ Կյադ իբն Ղանմը, ինչպես նաև Խալիդ իբն Վալիդի ռազմական դպրոցին պատկանող և մեծապես վերջինիս ռազմական դոկտրինայի կրողը հանդիսացող Հաբիբ իբն Մասլաման, որը, ոչ առաջին դերերում, սակայն մասնակցել էր իր ավագ ուսուցչի մղած շատ ու շատ մարտերի: Արդյունքում՝ հենց այս զորավարին էլ վիճակված էր լինելու գլխավորել առաջիկա խոշոր արշավանքը դեպի Հայաստանի կենտրոնական շրջաններ, իսկ հետագայում էլ՝ տասը տարուց ավել առաջին դերեր ստանձնել տարածաշրջանում գործող խալիֆության բանակում: Մինչ Արաբական խալիֆության բանակը դադար էր վերցրել Ամիդի պարիսպների տակ, սակայն, նվաճումների մի Նոր ճակատ բացվեց արդեն Եգիպտոսի ուղղությամբ:

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 8; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Հեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 15; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Կոնստանդին Ծիրանածին «Բանակաթեմերի մասին», գլուխ 15; Հովհաննես Նիկյուացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 118:

<sup>3</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք», իբն Խայթա «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 3:

<sup>4</sup> Այս մասին հայտնում է ալ-Վալիդին, ըստ որի քաղաքը գրավելիս Սանասանայի իշխան Սանասարը հռոմեների դաշնակիցն էր:

<sup>5</sup> Յակուտ ալ-Համադի «Աշխարհագրական բառագիրք»; իբն Խայթա «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-Նամե»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», մաս 121:

<sup>6</sup> Յակուտ ալ-Համադի «Աշխարհագրական բառագիրք»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

## Գլուխ 10

### Մեծ պայթյալի սկիզբ Եգիպտոսի համար

Ընդհանրապես ասած խալիֆ Օմարը, զգուշանալով սեփական պետության համար իր կարծիքով ուժերից վեր նվաճումներից, դեմ էր դեպի Եգիպտոս արշավանքի գաղափարին, սակայն արդեն իսկ ձևավորված զինվորական յուրօրինակ խմբավորումն այս ամենի մասին առանձնահատուկ և, ինչպես ցույց տվեց կյանքը, ավելի հիմնավոր մի կարծիք ուներ: Հենց այս ժամանակից սկսած էլ, ի դեպ ասած, արդեն իսկ սկսեցին երևալ ապագա այն մեծ գոտության առաջին ծիւերը, որոնք առկա էին մի կողմից կոնկրետ ռազմաքաղաքական իրավիճակում գործող դաշտային զորավարների, իսկ մյուս կողմից էլ հեռավոր Մեդինայում բազմած, առկա տեղեկատվությանը ոչ լիարժեք տիրապետող և ընդամենը միայն տեսական դատողություններով առաջնորդվող խալիֆների միջև:

Եգիպտոսի ուղղությամբ ակտիվ գործողությունների ամենաակտիվ կողմնակիցը պատկառելի մարտական ուղի անցած հերթական ակնառու զորավարներից մեկն էր, ի դեմս Ամր ալ-Ասայի: Եռանդուն այս հրամանատարը, իրատեսորեն գնահատելով իր և Եգիպտոսում տեղակայված կայսրության բանակի ուժերի հարաբերակցությունը, նույն այս ժամանակ իրավացիորեն պնդում էր, որ ժամանակն է հարված հասցնել նաև այդ երկրամասին: Խալիֆ Օմարը, սակայն, ինչպես և սպասելի էր, դեմ էր այս ձեռնարկին, սակայն Ամր ալ-Ասան այնուհանդերձ կարողացավ մի համաձայնություն կորզել Օմարից, որ, ամեն դեպքում, ելնի արշավանքի, ընդ որում խալիֆը պայման դրեց, որ, եթե մինչև Եգիպտոս մտնելը Ամր ալ-Ասային հետ կանչելու մասին նամակ ուղարկի, ապա նա պետք է հետ դառնա: Այսպիսով՝ Ամր ալ-Ասան, ըստ էության, չստանալով խալիֆի վերջնական պատասխանը, իր իսկ նախաձեռնությամբ ոտքի հանեց սեփական բանակը և մտավ Սինայի թերակղզի: Հենց այստեղ էր, որ զորավարին ի վերջո հասավ խալիֆի պատվիրակը, սակայն, ենթադրելով, որ ստանալու է հետ քաշման հրաման, խորամանկ Ամր ալ-Ասան իրեն խիստ զբաղված ձևացրեց և այնքան ժամանակ չստեղծեց պատվիրակին ու չկարդաց նրա բերած նամակը, մինչև որ նրա բանակը չմտավ բուն Եգիպտոսի տարածք: Դրանից հետո, նոր միայն ծանոթանալով սպասելի բովանդակությամբ նամակին, Ամր ալ-Ասան բանակի ղեկավար կազմի խորհրդակցություն հրավիրեց և, հաշվի առնելով, որ իրենք արդեն Եգիպտոսի տարածքում են, առաջարկեց իրենց ազատ համարել խալիֆի տված և արդեն կարծես ժամանակավրեպ հրամանը կատարելուց: Ինչպես և սպասելի էր, սեփական զինակիցները աջակցեցին Ամր ալ-Ասային:

Եվ այսպես, ձևականորեն խորը ափսոսանքով հետ ճանապարհելով խալիֆի պատվիրակին, Ամր ալ-Ասան սկսեց Եգիպտոսի նվաճումը, ընդ որում ի պատիվ Օմարի պետք է ասել, որ վերջինս, ընդունելով կատարվածը որպես փաստ, անմիջապես էլ հրամայեց Եգիպտոսում գործող բանակին օժանդակություն ապահովելու համար ուժեր կենտրոնացնել Հարավային Ասորիքում: Արդյունքում, որպես սկիզբ, 640 թվականի հունվարի սկզբին Ամր ալ-Ասայի գլխավորությամբ Եգիպտոս մտած Արաբական խալիֆության բանակը (4.000) և նրա կազմում գտնվող գերված Հայ ռազմիկներից կազմված ու Հեմսի երբեմնի գերված կառավարիչ Վարդան Մամիկոնյանի կողմից գլխավորվող հեծելազունը (մոտ 400) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 300) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 30) պաշարեցին ալ-Ֆառաման (= Պելուզիա) ու արդեն հուլիսի կեսին հերթական արտագրոհներից մեկից հետո նահանջող հակառակորդի ռազմիկների հետևից ներխուժեցին քաղաք<sup>1</sup>:

## Գլուխ 11

### Արաբա-Հայկական I պատերազմի հետագա ընթացքը

640 թվականի մարտի սկզբին, վերջնականապես ամրանալով նաև Ամիդում, Իյադ իբն Ղանմը սկսեց Հյուսիսային Միջագետքի նվաճումը, որից հետո արդեն նախատեսված էր արշավանք իրականացնել դեպի Հայաստանի կենտրոնական շրջաններ: 640 թվականի մարտի

<sup>1</sup> Արդ ալ-Հաբամ «Եգիպտոսի նվաճումը»; Հովհաննես Նիկյուացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 111, 112; Հիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»: Այս մասին տեղեկացնում են նաև Տաբարին, ալ-Զամիլը, ալ-Գավգին, Մակրիզին և այլոք:

սկզբին հյադ իբն Ղանմի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (21.000) Կոնստանդինի 6-մ-ում հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 150), որից հետո, ի վերջո պայմանագիր կնքելով տեղի բնակչության հետ, մտավ կայսրության Արևելքի հրամանատարի նստավայր հանդիսացող Նույն Կոնստանդինե, ինչպես նաև՝ Մարդին, Մոսուլ և Բզաբդե ամրոց<sup>1</sup>: 640 թվականի մարտի 15-ին Արաբական խալիֆության բանակը պաշարեց նաև Բյուզանդական կայսրության ռազմական մեքենայի փառավոր ուղի անցած, սակայն այժմ ռազմավարական անհույս դրության մեջ հայտնված արդեն Դարա ամրոցը: Արդյունքում՝ երբեմնի հզոր այս ամրությունը դիմադրեց ընդամենը 4 օր և հանձնվեց 640 թվականի մարտի 19-ին<sup>2</sup>: Դարա ամրոցի գրավումից հետո 640 թվականի մարտի վերջին հյադ իբն Ղանմը մոտեցավ մինչ այդ ապստամբած և խալիֆության իշխանությունը մերժած Ռաշ-Այնին ու կրկին հնազանդեցրեց այս քաղաքը<sup>3</sup>: Այս ամենից հետո հյադ իբն Ղանմի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը, պայմանագիր կնքելով քաղաքի բնակչության հետ, տիրեց վերջին հարյուրամյակներում արդեն նաև պարսկական զենքի փառավոր եջեր տեսած, սակայն այժմ իր հերթին առանց լուրջ դիմադրության հանձնված Մծբինին<sup>4</sup>: Մծբինի անկումից հետո Արաբական խալիֆության բանակը, կրկին առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու, կայսրության բանակից գրավեց Զաֆար-Տուսա ամրոցը (= Կաստրո-Մավրորում)<sup>5</sup>, որից հետո հյադ իբն Ղանմը իր ուժերին որոշակի հանգիստ տվեց՝ պատրաստվելով հետագայում արշավել դեպի Յայաստանի կենտրոնական շրջաններ:

Նույն այս ժամանակաշրջանում իրավաբանորեն երկու մասին բաժանված Յայաստանն, ըստ եռության, արդեն միավորված էր մեկ իշխանության ներքո, քանի որ Մարզպանական Յայաստանում, ըստ եռության, արդեն լիովին բացակայում էր պաշտոնական Տիգրանի իշխանությունը, իսկ Յայոց իշխան հռչակված Դավիթ Սահառունին էլ, ոչ այնքան հաջող ու լիովին, բայց այնուհանդերձ փաստորեն իրականացնում էր նաև Յայոց մարզպանի գործառնությունը՝ այս կամ այն չափով իր տիրապետության տակ ունենալով նաև Մարզպանական Յայաստանը: Միաժամանակ Յարմուքի ու Կադեսիայի ճակատամարտերում ծանր կորուստներ կրած Մամիկոնյանները, թեև առժամանակ, բայց այնուհանդերձ զգալիորեն զիջել էին դիրքերը և հայերի ռազմական ղեկավարությունը, ի դեմս Յայոց սպարապետի պաշտոնի, անցել էր Ռշտունյաց տոհմի նահապետ Թեոդորոսին՝ տաղանդավոր ու հայրենասեր ռազմաքաղաքական այդ գործչին, որը սրանից հետո մոտ մեկ տասնամյակից ավել ժամանակի մեծագույն այդ փոթորիկներում արժանապատիվ կերպով առաջնորդելու էր իր ժողովրդին: Ալ-Ֆառամանին տիրելուց հետո կարգի գցելով իր ուժերը՝ Նույն այս ժամանակ պատրաստվում էր գործել նաև եռանդուն Ամր ալ-Ասան:

## Գլուխ 12

### Եգիպտոսի համար Մեծ պայքարի հետագա ընթացքը

Արդյունքում՝ արդեն 640 թվականի ապրիլին Ամր ալ-Ասայի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 3.500) և նրա կազմում Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ գործող Յայկական հեծելազունը (մոտ 390) Բիլբայսի 6-մ-ում (Նեղոսից մոտ 100 կմ արևելք) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Յովհան Յայի գլխավորությամբ գիշերային հարձակում գործել փորձող Բյուզանդական կայսրության բանակին (4.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 100), ընդ որում Յովհանն ընկավ մարտում<sup>6</sup>: Դրանից հետո, համալրելով իր

<sup>1</sup> իբն խայթաթ «Պատմություն»։ Յակուտ ալ-Յամալի «Աշխարհագրական բառագիր»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։ Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», մաս 112, 121; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»։

<sup>2</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։ Յակուտ ալ-Յամալի «Աշխարհագրական բառագիր»։ իբն խայթաթ «Պատմություն»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ Դիոնիս Տել-Մաիրացի «Տարեգրություն», մաս 4։ Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», մաս 121։ Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 7։ Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10։ Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»։ Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 18։

<sup>3</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։

<sup>4</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։ Յակուտ ալ-Յամալի «Աշխարհագրական բառագիր»։ իբն խայթաթ «Պատմություն»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ իբն խայթաթ «Պատմություն»։ Յակուբի «Պատմություն»։

<sup>5</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։

<sup>6</sup> Աբդ ալ-Յաբաժ «Եգիպտոսի նվաճումը»։ Յովհաննես Նիկյուացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 111։ Նիկեփոր պատրիարք «Յամառոտ պատմություն», մաս 1։



բանակը շրջակայքի բեղվիներով, ինչպես նաև Ասորիքից ստացված ուժերով, տաղանդավոր Ամր ալ-Ասան պատրաստվեց շարունակել Եգիպտոսի նվաճումը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

640 հուլիսի 6 – Այն-Շամսի ճ-մ (= Հելիոպոլիսի ճ-մ) (Կահիրեի մոտ)<sup>1</sup>

Դեպի հարավ-արևմուտք արշաված Ամր ալ-Ասայի գլխավորած և բեղվիներով համալրված Արաբական խալիֆության բանակը (15.000) ու նրա կազմում Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ գործող Հայկական հեծելազունը (մոտ 500) մոտեցան Թեոդորոսի, Մարինոսի և Անաստասի գլխավորությամբ իրենց դեմ շարժված Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 200): Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին, ընդ որում Ամր ալ-Ասան իր բանակ բաժանեց երեք մասի, որոնցից մեկն իր գլխավորությամբ մնաց ճակատում, մյուսը դարան մտավ սեփական մարտակարգից ավելի ձախ գտնվող բլրի հետևում, իսկ երրորդ մասն էլ թևանցեց հակառակորդի մարտակարգը աջ կողմից՝ խնդիր ունենալով դուրս գալ վերջինիս թիկունք:

I փուլ – Կողմերն անցան հանդիպակաց հարձակման, որի արդյունքում բռնկվեց համառ մարտ:

II փուլ – Դարանում գտնվող ջոկատը հարվածեց կայսրության բանակի աջ թևին, ինչի արդյունքում վերջինս պարտություն կրեց և սկսեց նահանջել:

III փուլ – Դարանում գտնվող մյուս ջոկատը հարվածեց կայսրության բանակի թիկունքին, ինչի արդյունքում կայսրության բանակը վերջնական պարտություն կրեց և դիմեց փախուստի:

IV փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը հետապնդեց հակառակորդին և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50 զինվոր, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000 զինվոր:

### Գլուխ 13

#### Արաբա-Հայկական I պատերազմի շարունակությունը

640 թվականի օգոստոսին, գործի դնելով իր հանգստացած բանակը, Իյադ իբն Ղանմի, Հաբիբ իբն Մասլամայի ու Աբդուռահմանի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 35.000) անցավ ակտիվ գործողությունների և, ի վերջո պայմանագիր կնքելով քաղաքների բնակչության հետ, Հայկական բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Արզնն ու Բաղեշը<sup>2</sup>: Դրանից հետո Բաղեշի Ձորա Պահակ կիրճը անցած Արաբական խալիֆության բանակը (33.000) բաժանվեց 2 մասի, որից հետո բանակի առաջին մասը (18.000) շարժվեց դեպի հյուսիս-արևմուտք, իսկ երկրորդը (15.000)՝ դեպի հյուսիս-արևելք:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

640 սեպտեմբեր – Գրգուռ լեռան ճ-մ (Տարոն)<sup>3</sup>

Աբդուռահմանի գլխավորությամբ Բաղեշի Ձորա Պահակ կիրճը անցած Արաբական խալիֆության բանակը (33.000) բաժանվեց երկու մասի, որից հետո I բանակը (18.000) շարժվեց դեպի հյուսիս-արևմուտք: Այդ մասին տեղեկացած Վահան Մամիկոնյանի որդի Տիրանը միավորվելու ու թշնամու դեմ համատեղ մարտնչելու կոչ ուղղեց հայ

<sup>1</sup> Արդ ալ-Հաբամ «Եգիպտոսի նվաճումը»; Հովհաննես Նիկյուացի «ժամանակագրություն», գլուխ 111, 112; Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 1:

<sup>2</sup> Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»:

<sup>3</sup> Հովհան Մամիկոնյան «Տարոնի պատմություն», գիրք 3; Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 42; Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 3; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4; Սամվել Անեցի «ժամանակագրություն»; Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»:

նախարարներին և փորձեց կենտրոնացնել Հայկական բանակը, սակայն նրա կոչին քչերն արձագանքեցին: Շարժվելով Տարոն մտած Արաբական խալիֆության I բանակին ընդառաջ՝ Տիրան Մամիկոնյանի գլխավորած Հայկական բանակը (8.000) վերջինիս հանդիպեց Գրգուռ լեռան ստորոտում:

I փուլ – Լուսաբացին Հայկական բանակը ողջ ճակատով գրոհեց թշնամու վրա և, համառ մարտում պարտության մատնելով վերջինիս, արդեն օրվա երկրորդ կեսին ստիպեց հակառակորդին դիմել փախուստի:

II փուլ – Սահուռ Անձևացին, որը դեռևս Աղձնիքում էր ներկայացել հակառակորդին ու անցել նրան կողմը, իր տրամադրության տակ եղած ուժերով դուրս եկավ կռվից և փորձեց լքել մարտադաշտը: Ու, թեև Տիրանը հասավ դավաճանին և սպանեց նրան, սակայն հենց նույն տեղում էլ շրջապատվեց թշնամու ռազմիկների կողմից ու զոհվեց:

III փուլ – Օգտվելով ընձեռնված դադարից ու Հայկական բանակի շարքերում առաջացած խառնաշփոթից՝ թշնամին վերադասավորեց ուժերը և, ունենալով թվական գերակշռություն, շրջապատեց Հայկական բանակին:

IV փուլ – Հայկական բանակը ծանր կորուստների գնով ճեղքեց շրջապատման օղակը, որից հետո նրա մնացորդները ամրացան Օձնու:

Հայերը կորցրին մոտ 6.000, թշնամին՝ մոտ 6.000 զինվոր:

Արաբական խալիֆության առաջին բանակը, որը ձևականորեն պարտության էր մատնել հայերին Տարոնում, այնուհանդերձ ծանր կորուստներ էր կրել և, այլևս ի վիճակի չլինելով որևէ առաջխաղացում իրականացնել, հետ քաշվեց ու ի վերջո ճամբարեց Վանա լճի հյուսիսային ափերին՝ ապահովելով սեփական մյուս բանակի հաղորդակցման ուղիները: Մինչ այդ, սակայն, 640 թվականի սեպտեմբերին Էյադ իբն Ղանմի և Հաբիբ իբն Մասլամայի գլխավորած Արաբական խալիֆության երկրորդ բանակը (15.000) Հայկական բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Խլաթը, Արճեշը ու Բերկրին (վերջինը՝ Վասպուրական, Առբերանի գավառ, Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափին)<sup>1</sup>, որից հետո պատրաստվեց շարունակել առաջխաղացումը դեպի հյուսիս-արևելք: Արդյունքում, 640 թվականի սեպտեմբերի վերջին ի մի բերելով ուժերը, Էյադ իբն Ղանմը թիկունքային և հաղորդակցման ուղիների ապահովման համար մնաց տեղում, իսկ Հաբիբ իբն Մասլամայի ու Աբդուռահմանի գլխավորությամբ ուժերը վերամիավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 28.000) կրկին անցավ ակտիվ գործողությունների:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 640 հոկտեմբերի 2-6 – Դվինի գրավումը<sup>2</sup>

Հաբիբ իբն Մասլամայի և Աբդուռահմանի գլխավորությամբ Կոզոմիտ-Մասլագոտն երթուղով արշավանքը շարունակած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 28.000) ուղղություն վերցրեց դեպի Դվին, որտեղ շրջակայքից հավաքված աշխարհագորը (մոտ 2.000) Թեոդորոս Վահևունու, Խաչեն Առավելյանի ու Շապուհ Ամատունու գլխավորությամբ հասցրեց ամրացնել քաղաքը և պատրաստվել դիմադրության: Արաբական խալիֆության բանակը սկզբում դժվարացավ անցնել Արաքսը, սակայն, դավաճան Վարդիկ Մոկացու օգնությամբ գտնելով գետանցը, ի վերջո այն հաջողությամբ անցավ գետի մյուս ափը և հոկտեմբերի 2-ին շրջապատեց քաղաքը:

<sup>1</sup> Հովհան Մամիկոնյան «Տարոնի պատմություն», գիրք 3; Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 2; Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 42; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»;

<sup>2</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 42; Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 2, 10; Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 19; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2, 4, 6; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 35; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1; Հովհաննես Ավագերեց «Ժամանակագրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Ստեփանոս Տրեթցի «Գործոնի վկայաբանությունը»; Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4:

I փուլ – Հոկտեմբերի 3-ին Արաբական խալիֆության բանակն անցավ հարձակման, սակայն Հայկական աշխարհագրորդ համառ մարտերից հետո հետ մղեց հակառակորդին ելման դիրքեր:

II փուլ – Հոկտեմբերի 4-ին և 5-ին հակառակորդը մի շարք տեղային գրոհներ ձեռնարկեց, սակայն որևէ հաջողության չհասավ:

III փուլ – Հոկտեմբերի 6-ին գրոհի անցած թշնամուն ի վերջո հաջողվեց պարիսպների տակ կրակ վառելով թանձր ծուխ առաջացնելու, ինչպես նաև հզոր նետաձգության շնորհիվ աշխարհագրայիններին պարիսպներից հեռու վանելու միջոցով մտնել բաղաբ ու գրավել այն:

Հայերը կորցրին մոտ 1.800, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր, ընդ որում թշնամին վերցրեց նաև մեծ թվով գերիներ:

640 թվականի հոկտեմբերի կեսին սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունու գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 7.000), փորձելով ազատել գերիներին, Կոգովիտում հարձակվեց Դվինից հեռացող Արաբական խալիֆության բանակի (մոտ 26.000) վրա, սակայն համառ մարտում հաջողության չհասավ<sup>1</sup>: Շարունակելով նահանջը՝ Արաբական խալիֆության բանակը հասավ Խլաթ, որտեղից էլ հեռացավ դեպի Հայոց Միջագետք: Այսպիսով, շնորհիվ ցուցաբերված համառ, թեև հաճախ ոչ այնքան հաջող դիմադրության, Հայաստանի կենտրոնական շրջանները, ըստ էության, գերծ մնացին Ասորիքի և Միջագետքի ճակատագիրը կիսելուց ու չընկան Արաբական խալիֆության տիրապետության տակ:

## Գլուխ 14

### Եգիպտոսի համար Մեծ պայթյալի շարունակությունը

Նույն 640 թվականի սեպտեմբերին հաջող էին նաև Ամ ալ-Ասայի գործերը Եգիպտոսում, երբ Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) Սամանունդի ճ-մ-ում (Հյուսիսային Եգիպտոս, Ալեքսանդրիայից մոտ 175 կմ արևելք) սկզբում հաղթեցին դեպի հյուսիս արշավող Ամր ալ-Ասայի գլխավորած և բեդվիններով համալրված Արաբական խալիֆության բանակին (12.000) ու նրա կազմում գտնվող և իր հերթին գերված Հայ ռազմիկներից համալրված Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորած Հայկական հեծելազորին (մոտ 500), սակայն պարտվողները շուտով համալրում ստացան և հաղթանակ տարան<sup>2</sup>: Այս պայմաններում 640 թվականի սեպտեմբերին Կոստանդնուպոլիս ժամանեց զգալի փրկագնի դիմաց Ամր ալ-Ասայի հետ զինադադար կնքած Եգիպտոսի պատրիարք Կյուրոսը և ներկայացավ արդեն ջրգողությամբ ծանր հիվանդ կայսեր: Պատրիարքը ներկայացրեց Եգիպտոսում տիրող անհուսալիության աստիճանի ծանր դրությունը ու Հերակլես I-ին առաջարկեց հակառակորդի հետ, թեկուզ և զիջումների հաշվին, բայց հաշտության եզրեր գտնել: Մինչև հոգու խորքը ռազմիկ հանդիսացող Հերակլես I-ը, սակայն, մերժելով նման ամեն մի գաղափար, ձերբակալեց և զրկանքների ենթարկեց Կյուրոսին, ինչից հետո Եգիպտոսի փոխարքա Նշանակեց վճռական ռազմիկի համբավ ունեցող Մանվել Արշակունուն, որը Արտավան Արշակունու սերնդից էր, և նրան Արևելք ուղարկեց: Փաստորեն Եգիպտոսի համար սկիզբ էր առնում պայթյալի մի նոր փուլ:

Իրոք, 640 թվականի սեպտեմբերի վերջին Մանվել Արշակունին ժամանեց Եգիպտոս և անմիջապես էլ վճռականորեն ձեռնամուխ եղավ ռազմական նախապատրաստություններին: Ամր ալ-Ասան, համենայն դեպս հակառակորդի վերջնական մտադրությունները պարզելու նպատակով, մի պատվիրակություն ուղարկեց Մանվելի մոտ, սակայն ստացավ լիովին սպասելի կոպիտ մի մերժում, ընդ որում Եգիպտոսի զորավարը, ցույց տալով իր հագի օղազրահը, հատուկ շեշտեց. *«Ձեր առջև մետաքս հագած Կյուրոսը չէ, ես զինված եմ, իսկ իմ հագին էլ երկաթ է»*: Սա Նշանակում էր իսկական մի խզում և Ամր ալ-Ասան անցավ ակտիվ ռազմական

<sup>1</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 42; Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 2; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>2</sup> Աբդ ալ-Հաբամ «Եգիպտոսի նվաճումը»; Հովհաննես Նիկյուացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 114:

գործողությունների: Արդյունքում՝ 640 թվականի հոկտեմբերի կեսին Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 9.000) և Նրա կազմում Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ գործող Հայկական հեծելազունը (մոտ 400) ալ-Կիրայունի ճ-մ-ում (Ալեքսանդրիայի մոտ) եռօրյա համառ մարտում հաղթեցին Եգիպտոսի փոխարքա Մանվել Արշակունու գլխավորությամբ դեպի արևելք շարժված Բյուզանդական կայսրության բանակին (20.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000)<sup>1</sup>, իսկ արդեն հոկտեմբերի վերջին էլ պաշարեցին Բիլբայսը, որը, սակայն, հանձնվեց միայն 641 թվականի ապրիլի 6-ին<sup>2</sup>:

## Գլուխ 15

### Հերակլես I-ի մահը և Ներքաղաքական Նոր դրությունը Բյուզանդական կայսրությունում

641 թվականի փետրվարի սկզբին ջրգողությունից տառապող կայսրը մահանում էր: Հերակլես I-ը, պառկած Կոստանդնուպոլսի իր պալատում գտնվող մահճում ու, թերևս, հասկանալով, որ իրեն հաշված օրեր են մնացել, այժմ արդեն բոլոր հնարավորություններն ուներ հետադարձ մի հայացք գցել իր կյանքի անցած ուղու վրա՝ հասկանալով և վերագնահատելով այն: Գահին բազմելով որպես եռանդով լի երեսունհինգամյա մի երիտասարդ ու ստանձնելով կայսրության կառավարումը վերջինիս համար բացառիկորեն ծանր մի դրության մեջ՝ քսանամյա համառ պայքարի արդյունքում նա կարողացել էր անհույս այդ իրավիճակին լրիվ հակառակ տեսքը տալ և, որպես իսկական ու արժանի մի հաղթանակի ղեկավար, 629 թվականի այն արժանահիշատակ հաղթանակների ժամանակ փառքով մտնել Կոստանդնուպոլիս: Հետագա 11 տարում, սակայն, Հերակլես I-ը կորցրել էր կայսրության կարևորագույն մասերից մեկը՝ հանդիսացող Ասորիքը և արդեն գրեթե կորցնում էր նաև էլ ավելի կարևոր մաս՝ հանդիսացող Եգիպտոսը: Կիսատ էին մնացել բարեփոխումները, սակայն, նաև երկրի ներքին կյանքում, երբ քրիստոնեության տարբեր ուղղություններ դավանող կայսրության բնակչության զգալի մասի կողմից միակամությունը ընդունվել էր մեծ թեականությամբ ու այս առումով ևս դեռ մեծ ուղի կար անցնելու:

Երկրի ներքին, պետականաշինական ոլորտում որպես հաջողություն կայսրը կարող էր գրանցել, թերևս, միայն քիչ թե շատ հարթ հարաբերությունների ստեղծումը սլավոնների հետ և Նրանց համեմատականորեն հարմոնիկ ներգրավումը կայսրության ներքաղաքական ու ներտնտեսական կյանք, ինչպես նաև ժամանակակիցների համար աննկատ մնացած մեկ հաջողություն ևս՝ բանակաթեմային համակարգի առնվազն հիմքերի գծագրումը, համակարգ, որը հետագա չորս հարյուրամյակներում հանդիսանալու էր կայսրության ռազմաքաղաքական ամրության հիմքը: Հարթ չէր վիճակը, սակայն, կայսեր անձնական կյանքում, երբ արգելված ու հակաբնական, սակայն տղամարդկայնորեն դուրս պոռթկացած կիրքը քարուքանդ էր արել տառացիորեն ամեն ինչ:

Իրոք, կայսեր քրոջ աղջիկը՝ փառասեր, սակայն բոլորի կողմից ատելի Մարտինան, սեփական քեռու հետ մարդկային և եկեղեցական օրենքներով արգելված այդ միությունից լույս աշխարհ էր բերել մեծաբանակ, սակայն հիվանդ ու հաշմանդամ մի սերունդ, երբ այս կնոջից ծնված երեխաներից և ոչ մեկն էլ, առանց որևէ բացառության, չէր գտնվում հոգեկան կամ ֆիզիկական Նորմալ վիճակում ու դժվար էր, ի դեմս համր, խուլ, ծովիզ կամ հոգեպես հետամնաց այդ երեխաներից որևէ մեկի տեսնել գահի արժանավոր մի ժառանգորդի, այն էլ այն բարդ պայմաններում, որում գտնվում էր կայսրությունը: Իրապես գահի քիչ թե շատ հարմար թեկնածու կարող էր լինել, թերևս, միայն Հերակլես I-ի առաջին կնոջից ծնված որդի Կոնստանդինը, սակայն Նրան էլ հայրը չէր սիրում և, ի համեմատ Մարտինայի երեխաների, հետ էր մղել երկրորդական դիրքեր: Արդյունքում՝ հաշտություն չկար և ատելություն էր տիրում նաև կայսեր անձնական

<sup>1</sup> Աբդ ալ-Հաբամ «Եգիպտոսի նվաճումը»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; իբն ալ-Կսիր «Լիակատար պատմություն»; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», մաս 118; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 7; Բար-Յերեմու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Շապուի Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 3; Խսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 18:

<sup>2</sup> Աբդ ալ-Հաբամ «Եգիպտոսի նվաճումը»; Յովհաննես Նիկյուացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 117; Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 1; իբն Խայթ «Պատմություն»:

կյանքում ու ընտանիքում: 641 թվականի փետրվարի առաջին օրերին Յերակլես I-ը ծանր շնչելով մահանում էր և հետը տանում իր ապրած հակասական կյանքը: Փետրվարի 11-ին այդ հսկայի սիրտը կանգ առավ:

Այն, որ Յերակլես I-ի օրերը, ըստ էության, արդեն հաշվված են, 641 թվականի սկզբի վիճակով տեղյակ էին կայսեր մոտիկ շրջապատին պատկանող անձանցից, թերևս, բոլորը, ինչն էլ արդեն այս ժամանակ սրեց նրա հետևորդի խնդիրը: Յերակլես I-ի առաջին կնոջից ծնված որդի Կոնստանդինը և ավագն էր տարիքով, և ավելի շուտ էր համակայսր նշանակվել, և առավել սիրելի էր ժողովրդի կողմից, և, ընդհանրապես, համեմատականորեն ավելի պատրաստ էր իրեն վերապահվող դերին, սակայն կայսրն ինքն իր կյանքի վերջին տարիներին առավելությունը տվել էր Մարտինայի սերնդին՝ ըստ էության իրեն հետևորդ նշանակելով Մարտինայից ծնված ավագ որդի, տասնհինգամյա քարավիզ Յերակլեսին: Այսպես թե այնպես, սակայն Յերակլես I-ի մահվանից հետո որոշակի իրավական թեականությամբ, բայց այնուհանդերձ կայսր հռչակվեց հենց Կոնստանդինը՝ Կոնստանդին III-ը (641): Վերջինս կազմակերպեց հոր շքեղ թաղումը, թեև դրանից մի քանի օր անց այնուհանդերձ հրամայեց բացել վերջինիս դագաղը և, հանելով թանկարժեք քարերով պատված ոսկյա թագը, այն վերցրեց իրեն ու սկսեց օգտագործել որպես կայսերական թագ: Կոնստանդին III-ին աջակցում էին բնակչությունը և հատկապես բանակը, որի շարքերում արդեն միանշանակորեն առաջնային տեղ ունեին հայերը՝ վերջին տարիներին առաջին դերերի վրա հայտնված եղբայրներ Վալենտին ու Մանվել Արշակունիների գլխավորությամբ: Մանվելը գտնվում էր Եգիպտոսում, սակայն Վալենտինն ինքը տեղում էր և, հասցնելով նշանակվել Արևելքի հրամանատար, գործում էր ամենայն եռանդով: Նույն այս ժամանակ փորձեց փաստացի կայսերական պարտականությունների իրականացմանն անցնել, սակայն, նաև Մարտինայի որդի Յերակլեսը՝ Յերակլես II-ը (641), բայց նա այդպես էլ չընդունվեց ժողովրդի կողմից, իսկ արդյունքում էլ երկրում խառն ու անորոշ դրություն ստեղծվեց: Իրավիճակը, սակայն, ավելի սրվեց հատկապես այն բանից հետո, երբ 641 թվականի ապրիլի վերջին Կոնստանդին III-ը հանկարծամահ եղավ: Կոնստանդին III-ը երբեք էլ ամուր առողջություն չէր ունեցել և այս առումով նա ժառանգել էր, թերևս, մորը, սակայն համառ լուրեր էին պտտվում, թե նրան այնուհանդերձ թունավորել էր փառասեր Մարտինան՝ որդու իշխանությունը ամրապնդելու մտայնությամբ:

Այժմ դժվար է ասել, Մարտինան իրո՞ք մեղավոր էր, թե՞ կայսրն ուղղակի մահացավ սուր թոքաբորբից կամ արդեն քայքայվող դիակի վրայից հանված թագի անզգույշ օգտագործումից առաջացած բարդություններից, սակայն ատելության սայրն, այսպես թե այնպես, ամենից առաջ ուղղվեց հենց Մարտինայի և Յերակլես II-ի դեմ: Ավելին, հաշվի առնելով թունավորման վարկածը, Վալենտինն ինքն անմիջապես էլ Զադկեդոնին մոտեցրեց սեփական հրամանի տակ գործող զգալի զինական ուժեր և պատրաստվեց դրանք մտցնել Կոնստանդնուպոլիս: Իրերի ստեղծված դասավորության պայմաններում առանց այդ էլ չսիրված Մարտինայի ու Յերակլես II-ի վիճակը միանգամից բարդացավ, քանի որ նրանք և ոչ մի ուժի վրա հույս դնել, ըստ էության, արդեն չէին կարող: Արդյունքում՝ Յերակլես II-ը, 641 թվականի մայիսին մայրաքաղաքի բնակչությանը հավաքելով քաղաքային մարզադաշտում, փորձ կատարեց լեզու գտնել մարդկանց հետ, սակայն, չհասնելով որևէ հաջողության և ենթարկվելով ուժեղացող սպառնալիքների, ստիպված եղավ հենց տեղում էլ պաշտոնապես իրեն համակայսր հռչակել Կոնստանդին III-ի տասնամյա որդուն՝ Կոնստանդ II-ին (641-668), ինչպես նաև պարտավորվեց առիթի դեպքում ընդունել գահի նկատմամբ վերջինիս փոքր եղբայր Թեոդոսիոսի իրավունքները: Զբաղարարվելով սրանով, սակայն, և ինչ-որ տեղ հիմնավոր կասկածելով, որ տասնամյա նոր գահակալին կարող են շուտով ուղղակի սպանել, վերջինս դուրս հանվեց պալատից, տեղափոխվեց բանակ ու դրվեց Վալենտին Արշակունու աջալուրջ հսկողության տակ: Զիչ թե շատ կարգավորելով գործերը մայրաքաղաքում՝ Արևելքի հրամանատար Վալենտին Արշակունին որոշեց անցնել արդեն իր ուղղակի պարտականությունների կատարմանը և, համագործակցելով Յայոց իշխան ու մարզպան Դավիթ Սահառունու հետ, հակահարձակման անցնել արաբների ուղղությամբ, ընդ որում նախատեսվում էր համակցված հարված հասցնել ամենից առաջ Յայոց Միջագետքին: Այս ծրագրին, սակայն, վիճակված չէր հաջողությամբ կյանքի կոչվել:

Իրոք, 641 թվականի արդեն մայիսի սկզբին ինչ-որ տեղ Յայոց Միջագետքում Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) հաղթեց Վալենտին Արշակունու գլխավորած

Բյուզանդական կայսրության առաջին բանակին (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 4.000) ու հետ շարտեց<sup>1</sup>: Դրանից հետո, ակնհայտորեն չկարողանալով համակարգել գործողությունները, արդեն 641 թվականի մայիսի կեսին Հայաստանի կենտրոնական շրջաններից առաջացող Հայաստանի հրամանատար Պրոկոպիոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության երկրորդ բանակը (մոտ 10.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000), ինչպես նաև սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունու գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեցին Սրուճն ու նրա շրջակայքը, սակայն, Վալենտին Արշակունու պարտության պարագայում չտեսնելով հետագա որևէ հեռանկար, արագորեն նահանջեցին<sup>2</sup>: Նախորդների նման հեռատես չգործեց, սակայն, Հայոց իշխան Դավիթ Սահառունին, որի բանակը տրվեց ավարառության և հապաղեց տեղում: Արդյունքում՝ 641 թվականի մայիսի վերջին Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) մարտից ասորի ռազմիկների դուրս գալու պատճառով Բեմադա լեռան ճ-մ-ում (Հայոց Միջագետքի հյուսիս) հաղթեց Հայոց իշխան Դավիթ Սահառունու գլխավորած Բյուզանդական կայսրության երրորդ բանակին (մոտ 10.000, այդ թվում ասորիներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000), ընդ որում Դավիթ Սահառունին զոհվեց մարտում<sup>3</sup>: Այսպիսով՝ Արևելքում հակահարձակում կազմակերպելու փորձն ավարտվեց լիակատար անհաջողությամբ:

Անհաջողություն կրելով Արևելքում՝ Վալենտին Արշակունին սեփական բանակը կրկին կենտրոնացրեց Զաղկեդոնում և, աղջկան որպես կին տալով Կոնստանդ II-ին ու համագործակցելով Գևորգ Մագիստրոս Հայի, ինչպես նաև Արևմուտքի հրամանատար Սմբատ Վարազ-Տիրոցի Բագրատունու հետ, սկսեց գործել Մարտինայի ու Յերակլես II-ի դեմ: 641 թվականի հունիսի սկզբին, զգալով սեփական վիճակի օրեցօր վատթարացումը, Մարտինան և Յերակլես II-ը փորձեցին նավակով մոտենալ Զաղկեդոնին ու բանակցություններով խաղաղեցնել ապստամբներին, սակայն վերջիններս նրանց չթողեցին նույնիսկ ափ իջնել: Ամռան ընթացքում և, հատկապես, դրա վերջում Մարտինայի ու Յերակլես II-ի դրությունը մայրաքաղաքում ավելի ծանրացավ՝ մանավանդ այն բանի ֆոնին, որ քաղաքի բնակիչներից շատերը այգիներ ունեին Զաղկեդոնի շրջակայքում, որոնք այժմ ոտնատակ էին տրվում Վալենտինի ռազմիկների կողմից: Որպես հետևանք այս ամենի՝ նույն տարվա սեպտեմբերի վերջին Կոստանդնուպոլսի բնակչությունն արդեն բացահայտ խռովություն բարձրացրեց: Արդյունքում՝ Մարտինան և Յերակլես II-ը ստիպված եղան Վալենտին Արշակունու գլխավորած ջոկատին (3.000) թույլ տալ տեղաբաշխվել մայրաքաղաքում, սակայն դա ևս չփրկեց նրանց: Շուտով Յերակլես II-ը գահընկեց արվեց, նրա քիթը կտրեցին և, մոր հետ միասին, որի էլ արդեն լեզուն կտրեցին, աքսորեցին, ընդ որում դրանից կարճ ժամանակ անց մայր ու որդի ի վերջո այնուհանդերձ սպանվեցին: Արդյունքում՝ Բյուզանդական կայսրության միանձնյա կայսր մնաց Կոնստանդ II-ը: Վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նշել, սակայն, որ Կոնստանդ II-ի օգտին գործում էին ոչ միայն Վալենտին Արշակունին և բանակային նրա խմբավորումը, այլև Կոստանդնուպոլսի բնակչությունն ու հոգևորականները և ահա այժմ, երբ ընդհանուր թշնամին չկար, մի վերջին մարտի համար իրար եկան արդեն այս ուժերը:

Ընդհանրապես ասած առավելությունը, զուտ տեսականորեն, Վալենտինի կողմում էր, սակայն վերջինս, ակնհայտորեն թերագնահատելով Կոստանդնուպոլսի աշխարհագրին, սրվող իրավիճակում բավարարվեց միայն նրանով, որ մայրաքաղաքում արդեն իսկ առկա սեփական 3.000 հոգանոց պահակազորին ավելացրեց ընդամենը միայն 1.000 հոգի, ինչը ծանր հետևանքների բերեց: Արդյունքում՝ 641 թվականի արդեն հոկտեմբերին մայրաքաղաքի բնակչությունը սկսեց հավաքվել Կոստանդնուպոլսի մայր տաճարում և, պատրիարքի լուռ համաձայնությամբ, ելույթներ ունենալ Վալենտինի ու նրա ռազմիկներ դեմ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Վալենտինի թիկնապահների ղեկավար Անտոնիոսը պատրաստակամություն հայտնեց մեկնել դեպքի վայր և ցրել ժողովրդին: Վալենտինի համաձայնությամբ Անտոնիոսն այդպես էլ վարվեց և բանը հասցրեց նույնիսկ նրան, որ ապտակեց պատրիարքին: Այս ամենից խիստ

<sup>1</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 44; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 18; Դիոնիս Տել-Մահրացի «Ժամանակագրություն», մաս 4; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 10:

<sup>2</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Ժամանակագրություն», մաս 4:

<sup>3</sup> Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», հավելված; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 10; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 18:

կատաղած ամբոխն ի վերջո իր հերթին, սակայն, սպանեց Անտոնիոսին և նրա ուղեկիցներին, որից հետո, արդեն երեկոյան կողմ, Թեոդորոս Յայի գլխավորությամբ անցավ գիշերային հարձակման: Որպես հետևանք, գրոհի անցած ամբոխն ուղղակի սրբեց Վալենտին Արշակունու ռազմիկներին, իսկ վերջում էլ, գրավելով արդեն Արևելքի հրամանատարի տունը, բռնեց նաև հենց իրեն: Դրանից հետո կատաղած մարդիկ հենց տեղում էլ գլխատեցին Վալենտինին, որի դիակի կտորները Անտոնիոսի դիակի հետ միասին այրեցին: Վալենտին Արշակունուն քաղաքական ասպարեզից հեռացնելուց հետո նրա կողմնակիցները աքսորվեցին, Թեոդորոսը նշանակվեց Արևելքի հրամանատար և իրադրությունը ինչպես մայրաքաղաքում, այնպես էլ գահի շուրջ վերջնականապես հանդարտվեց<sup>1</sup>: Հենց այս դեպքերից հետո էր, որ Կոնստանդ II-ը աքսորից վերադարձրեց Վահան Խորխոռունուն, որը հաստատվեց մայրաքաղաքում, ընդ որում դրանից հետո Խոռխոռունյաց իշխանը և Վարազ-Տիրոց Բագրատունին սկսեցին Հայաստանի յուրօրինակ մի ներկայացուցչություն իրականացնել Կոստանդնուպոլսում: 641 թվականի կեսերին, սակայն, մինչ Կոստանդնուպոլսում իրենց գահակալական իրավունքներն էին պարզում տարբեր խմբավորումներ, դանդաղ, բայց հաստատուն կերպով շարունակում էր վատանալ կայսրության դրությունը սահմաններում:

Իրոք, արդեն 641 թվականի հունիսի սկզբին Ռոտարիոս արքայի (636-652) գլխավորած Լանգոբարդական թագավորության բանակը (մոտ 30.000) Իտալիայի Էքսարքոս Սահակ Կամսարականի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից գրավեց Ջենովան (Իտալիայի հյուսիս-արևմուտք, Միջերկրական ծովի ափին)<sup>2</sup>: Իր հերթին, 642 թվականի գարնանը, երբ Կոնստանդ II-ն արդեն հասցրել էր ամրապնդվել գահին, Ռոտարիոս արքայի գլխավորած Լանգոբարդական թագավորության բանակը (մոտ 30.000), շարունակելով բզկտել կայսրության տիրույթները Ալբենիյան թերակղզում, Իտալիայի Էքսարքոս Սահակ Կամսարականի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց նաև Օդերցոն (Յյուսիսային Իտալիայի, Վենետիկի մոտ)<sup>3</sup>: Առավել ողբալի էր դրությունը, սակայն, Եգիպտոսում:

## Գլուխ 16

### Եգիպտոսի համար Մեծ պայքարի վերջնական փուլը

641 հունիսի կես Սուլթախսայի ճ-մ (Ալեքսանդրիայից մոտ 75 կմ հարավ-արևելք)<sup>4</sup>

Դեպի հյուսիս-արևմուտք արշաված Ամր ալ-Ասայի գլխավորած և բեդվիններով համալրված Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 15.000) ու նրա կազմում Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ գործող Յայկական հեծելազունը (մոտ 300) մոտեցան Կոստանդնուպոլսի մագիստրոս Մանվել Արշակունու և Եգիպտոսի հրամանատար Մարիանոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (20.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 200):

I փուլ – Թառնուտի մոտ (Նեղոսի ձախ ափին) կայսերական բանակը անակնկալ հարված հասցրեց հակառակորդի բանակի առաջապահին և հետ շարտեց:

II փուլ – Հաջորդ օրը Շարիկի մոտ (Նեղոսի ձախ ափին) կայսերական բանակը կրկին հարված հասցրեց հակառակորդի բանակի համալրված առաջապահին և կանգնեցրեց վերջինիս առաջխաղացումը:

III փուլ – Մյուս օրը ուժերը կենտրոնացրած Արաբական խալիֆության բանակը անցավ հարձակման ողջ ճակատով և Սուլթախսայի մոտ պարտության մատնեց ու հետ շարտեց կայսրության բանակին:

<sup>1</sup> Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 1; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 44; Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 19; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 18; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», մաս 125; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 36; Հիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»:

<sup>2</sup> Պողոս Սարկավազ «Լանգոբարդների պատմություն», գիրք 4, գլուխ 45; Անանուն «Լանգոբարդների ծագումը»:

<sup>3</sup> Պողոս Սարկավազ «Լանգոբարդների պատմություն», գիրք 4, գլուխ 45; Անանուն «Լանգոբարդների ծագումը»:

<sup>4</sup> Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 1; Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»; Աբդ ալ-Հաքամ «Եգիպտոսի նվաճումը»:

IV փուլ – Հաջորդ օրը Արաբական խալիֆության բանակը մոտեցավ Դամասկոսի մոտ (վերջինը՝ Սուլթախայից մոտ 5 կմ հյուսիս-արևմուտք) ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված հակառակորդին և անցավ գրոհի, սակայն հետ մղվեց ելման դիրքեր:

V փուլ – Տասն օր անց Արաբական խալիֆության բանակը անցավ վճռական հարձակման և, ծանր պարտության մատնելով հակառակորդին, վերջինիս մատնեց փախուստի՝ արդյունքում մտնելով նաև Կարտասա (Սուլթախայից մոտ 15 կմ հյուսիս):

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Մարիանոսը:

Վերջին ճակատամարտն, ըստ էության, ոչնչացրեց Եգիպտոսում գտնվող կայսրության դաշտային բանակը: Դրանից հետո միակ հույսն ու փրկությունը մնացին Ալեքսանդրիայի ամրությունները:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 641 հուլիսի սկիզբ - 642 օգոստոսի 22 – Ալեքսանդրիայի գրավումը<sup>1</sup>

Ամր ալ-Ասայի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (34.000) և նրա կազմում Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ գործող Հայկական հեծելազունը (մոտ 400) պաշարեցին քաղաքը Կոստանդնուպոլսի մագիստրոս Մանվել Արշակունու գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100):

I փուլ – Հուլիսի սկզբին պաշարողները մի քանի անգամ գրոհեցին քաղաքի վրա, սակայն պարիսպների մոտ բռնկված համառ մարտում բոլոր գրոհները հետ մղվեցին: Մարտերից մեկի ժամանակ Ամր ալ-Ասան և Վարդանը ներխուժեցին քաղաք, բայց գերի ընկան ու փրկվեցին միայն շնորհիվ Վարդանի հնարամտության: Այն բանից հետո, երբ թշնամու ռազմիկներից մեկը հարցրեց Ամր ալ-Ասային, թե ի վերջո ի՞նչ է արաբների ուզածը, իսկ վերջինս էլ հպարտորեն նետեց, թե իրենց նպատակը Եգիպտոսը գրավելն է, Վարդանը, իբր որպես իր ծառայի, ապտակեց Ամր ալ-Ասային, ստիպեց վերջինիս լռել, որից հետո ներկայացրեց իրենց որպես խաղաղության պատգամավորներ, իսկ հետո էլ, որոշ ժամանակ բանակցելուց հետո, Վարդանը և Ամր ալ-Ասան հաջողությամբ հեռացան:

II փուլ – Հուլիսի 22-ին քաղաքը պաշարողները դադարեցրին ակտիվ գործողությունները, սակայն Կոստանդնուպոլսում սկսված գահակալական պայքարի հետևանքով բարդացած ռազմաքաղաքական պայմաններում նախապատրաստվող օգնությունը քաղաք այդպես էլ չհասավ: Սկսվեցին բանակցություններ, որոնց արդյունքում պաշտպանվողները, ցանկանալով ժամանակ շահել, պարտավորվեցին տասնմեկամսյա զինադադարից հետո քաղաքը հանձնել արաբներին: Դրանից հետո Մանվել Արշակունին թողեց քաղաքը և Վալենտին Արշակունու կողմում միացավ Կոստանդնուպոլսում մղվող գահակալական պայքարին:

III փուլ – 642 թ-ի օգոստոսի 22-ին Ամր ալ-Ասայի բանակը առանց լուրջ մարտերի մտավ քաղաք:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000 զինվոր:

642 թվականի սեպտեմբերի սկզբին շրջակայքում կայսրության դեռևս ուժեղ բանակը Կոստանդնուպոլսի մագիստրոս Մանվել Արշակունու գլխավորությամբ ծովից իրականացված անակնկալ հարձակումով հետ գրավեց ու մի որոշ ժամանակ կարողացավ պահել

<sup>1</sup> Արդ ալ-Հաբան «Եգիպտոսի նվաճումը»; իբն Խայաթ «Պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; Անանուն «Արաբա-բյուզանդական ժամանակագրություն 741 թվականի», մաս 21; Հովհաննես Նիկյուացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 118, 119; Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 42; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 3; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 35; Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»:



Ալեքսանդրիան<sup>1</sup>, սակայն քրիստոնյաների ուժերն ակնհայտորեն բավարար չէին քաղաքն իրենց ձեռքում վերջնականապես ունենալու համար և արդեն 642 թվականի սեպտեմբերի կեսին թշնամին իր հերթին հետ գրավեց այն<sup>2</sup>: Այսպիսով՝ ողջ Եգիպտոսն ընկավ Արաբական խալիֆության տիրապետության տակ: Ահա այժմ արդեն Եգիպտոսի գրավման իսկական հերոս Ամր ալ-Ասան կարող էր իրոք արդեն հանգիստ փայլել իրեն բաժին հասած անհավատալի փառքի ճաճանչներում: Այսպիսով՝ Եգիպտոսը վերջնականապես ընկավ Օմար խալիֆի իշխանության տակ, որը, սակայն, նույն այս ժամանակ իր ուժերի զգալի մասն ուղղել էր Պարսից թագավորության դեմ՝ խնդիր դնելով վերջնականապես ոչնչացնել այն: Որպես հետևանք, նույն այս ժամանակ վճռական իրադարձություններ սկսեցին զարգանալ արդեն Պարսից թագավորության սահմաններում:

## **Գլուխ 17** **Պարսից թագավորության անկումը**

Սկսած 638 թվականից Պարսից թագավորության և Արաբական խալիֆության հարաբերություններում ի հայտ էր եկել խաղաղության յուրօրինակ մի շրջան, քանզի խալիֆ Օմարը, գոհ լինելով Միջագետքի նվաճումից, ինչպես արդեն ասվեց, ըստ էության, ավելին չէր էլ ուզում: Սրան հակառակ, սակայն, Յազկերտ III-ն և նրա շրջապատը իրենց, ինչպես նաև տերության վարկը խորապես խոցված էին համարում այն փաստից, որ կորսվել են նույն Միջագետքն ու հատկապես արյաց արքաների հանրահայտ մայրաքաղաքը: Արդյունքում՝ Փիրուզ-Խոսրովը, որը Ասպահապետի խմբավորման ջախջախումից հետո արյաց արքայի արքունիքում արդեն միանշանակ առաջնային դեր ուներ, ինքը մնալով Ռեյում, 638 թվականի առաջին կեսին իր կողմնակից Որմզդանի միջոցով մի շարք մանր հարձակումներ կազմակերպեց Միջագետքի ու հատկապես վերջինիս հարավային հատվածի ուղղությամբ: Ստեղծված պայմաններում, երբ փաստորեն կասկածի տակ էր դրվում արաբների գերիշխանությունը Միջագետքի նկատմամբ, Օմար խալիֆի հրամանով 638 թվականի արդեն վերջից Պարսից թագավորության դեմ պատասխան գործողություններ սկսվեցին, ընդ որում հարվածներն արդեն հասցվում էին Չագրոսյան լեռնաշղթային և դրանից արևելք տարածվող տարածքներին: Արդյունքում, սկսած արդեն 639 թվականից, հաջողությունը վերջնականապես երես թեթեց Որմզդանից, որը, պարտությունը պարտության հետևից կրելով, 641 թվականի վերջի վիճակով, ըստ էության, արդեն կորցրել էր ողջ Պարսքը՝ Շոշ քաղաքով հանդերձ, իսկ ինքն էլ հայտնվել էր գերության մեջ:

Արդյունքում՝ ցանկանալով վերջնականապես լուծել խնդիրները Պարսից թագավորության հետ, արդեն 642 թվականի մայիսին Արաբական խալիֆության խոշոր բանակը արշավանք սկսեց դեպի հյուսիս, ընդ որում Յազկերտ III-ն ու Փիրուզ-Խոսրովն իրենք էլ, տեղեկանալով այս մասին և ի մի բերելով հնարավոր բոլոր ուժերը, շարժվեցին հակառակորդին ընդառաջ: Քննարկվող ժամանակաշրջանում Պարսից թագավորությունը փաստորեն արդեն կորցրել էր իր տիրապետությունը ողջ Մարգաանական Ջայաստանի նկատմամբ և արդյունքում, ենթարկվելով, թերևս, հինավուրց սովորությանը ու հաշվի առնելով սեփական Միհրանյան արմատները, Յազկերտ III-ի պարզած դրոշի տակ հայերից մի վերջին անգամ կանգնեց միայն Արցախ-Ուտիքի թագավորությունը՝ 638 թվականից թագավորության գահը զբաղեցրած թագավորության երբեմնի սպարապետ Ջիվանշիրի՝ այժմ արդեն Ջիվանշիր I Մեծի (638-681), գլխավորությամբ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> Արդ ալ-Ջաբամ «Եգիպտոսի նվաճումը»:

<sup>2</sup> Արդ ալ-Ջաբամ «Եգիպտոսի նվաճումը»:

Ան-Նուման իբն Մուկարիսի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (40.000) արշավանք սկսեց Պարսից դեպի հյուսիս ու սկսեց մոտենալ Փիրուզ-խոսրովի ընդհանուր ղեկավարությամբ Եկբատանից դեպի հարավ շարժվող Պարսից (60.000, մոտ 20 փիղ) և Ջիվանշիր I Մեծի գլխավորած Արցախ-Ուտիքի (3.000) թագավորությունների միացյալ բանակին:

I փուլ - Հունիսի 7-ին առավոտյան առաջապահում գտնվող Արցախ-Ուտիքի թագավորության բանակը մանր հարձակումներ գործեց երթի մեջ գտնվող թշնամու բանակի առաջապահի վրա և, որոշակի կորուստներ պատճառելով վերջինիս, հետ քաշվեց ու միացավ հիմնական բանակին: Օրվա վերջում Արաբական խալիֆության բանակը մոտեցավ հակառակորդի բանակատեղիին և ճամբարեց:

II փուլ - Հունիսի 8-ի լուսաբացին կողմերը մարտակարգ ընդունեցին, որից հետո Պարսից և Արցախ-Ուտիքի թագավորությունների միացյալ բանակը անցավ հարձակման՝ հիմնական հարվածը ուղղելով թշնամու բանակի աջ թևին, որը սկզբում հետ քաշվեց, սակայն ի վերջո, երկկողմանի մեծ կորուստների բերած համառ մարտից հետո, կարողացավ ստիպել հակառակորդին նահանջել:

III փուլ - Հունիսի 9-ի լուսաբացին կողմերը վերստին մարտակարգ ընդունեցին, որից հետո Պարսից և Արցախ-Ուտիքի թագավորությունների միացյալ բանակը կրկին անցավ հարձակման՝ այս անգամ արդեն հիմնական հարվածը հասցնելով թշնամու բանակի ձախ թևին, որը, ինչպես և նախորդ օրը, սկզբում հետ քաշվեց, սակայն ի վերջո երկկողմանի զգալի կորուստների բերած դաժան մարտից հետո կարողացավ ստիպել հակառակորդին հետ քաշվել: Նույն օրը գիշերն էլ Արաբական խալիֆության բանակը խոշոր համալրում (մոտ 10.000) ստացավ:

IV փուլ - Հունիսի 10-ի առավոտյան Արաբական խալիֆության բանակը ողջ ճակատով անցավ հարձակման և արդեն օրվա կեսին ստիպեց հակառակորդին փակվել սեփական ճամբարում:

V փուլ - Կեսօրից սկսած մի քանի ժամ շարունակ Արաբական խալիֆության բանակը մի շարք գրոհներ իրականացրեց հակառակորդի ճամբարի ուղղությամբ, սակայն հետ մղվեց ելման դիրքեր:

VI փուլ - Օրվա երկրորդ կեսին Արաբական խալիֆության բանակը հերթական անգամ անցավ հարձակման և, որոշ ժամանակ մարտ մղելով հակառակորդի դեմ, աստիճանաբար սկսեց հետ քաշվել դեպի բաց դաշտ:

VII փուլ - Պարսից ու Արցախ-Ուտիքի թագավորությունների միացյալ բանակը անցավ հակահարձակման և, հետապնդելով նահանջող հակառակորդին, հայտնվեց բաց դաշտում: Այս ընթացքում հատուկ դրա համար պատրաստված ուժերով իրականացնելով խորը թևանցում, թշնամին անակնկալ հարձակումով գրավեց պաշտպանվողների բանակատեղին: Գրեթե միաժամանակ էլ դարանում գտնվող Արաբական խալիֆության բանակի հիմնական ուժերը հարվածեցին կեղծ նահանջը շարունակող իրենց հեծելազորին հետապնդող Պարսից և Արցախ-Ուտիքի թագավորությունների միացյալ բանակին ու համառ մարտում, որում ընկան ինչպես ան-Նուման իբն Մուկարիսն և նրա տեղակալներից շատերը, այնպես էլ Փիրուզ-խոսրովն իր օգնականներից շատերի հետ միասին, գլխովին ջախջախեցին նրան:

VIII փուլ - Արաբական խալիֆության բանակը հետապնդեց փախուստի դիմած թշնամուն և ծանր կորուստներ պատճառեց նրան:

Հայերը կորցրին մոտ 1.500, դաշնակիցը՝ մոտ 30.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:

<sup>1</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 44; Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 2, գլուխ 18; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 18; Հեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 15; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», մաս 113; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Հիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»:

Վերագրյալի կապակցությամբ մինչև առաջ անցնելն ամենից առաջ նշենք, որ վերջին ճակատամարտից հետո հայերի և Սասանյանների Պարսից թագավորության ուղիները վերջնականապես բաժանվեցին: Ջիվանշիր I Մեծը, հավաքելով Հայկական բանակի մնացորդները, վերադարձավ Հայաստան՝ արդեն նույնիսկ ինքն իր թագավորության հետ միասին էլ վերջնականապես հրաժեշտ տալով Պարսից թագավորությանը և ներգրավվելով տեղական քաղաքական զարգացումների մեջ, որոնց այդուհետ տոն էին տալու Բյուզանդական կայսրությունն ու Արաբական խալիֆությունը: Իր հերթին, կրած ջախջախիչ պարտություն և կորցրած իր դաշտային վերջին խոշոր բանակը, նույնիսկ առանձին խմբակցություններից ու դրանց աջակցությունից էլ զրկված անգործունյա Հագկերտ III-ը դրանից հետո շարունակեց դանդաղորեն հեռանալ դեպի սեփական թագավորության արևելյան սահմանները՝ մինչև Արաբական խալիֆության բանակը այդ ընթացքում սկսեց մաս առ մաս գրավել լուրջ դիմադրություն ցույց տվող նրա թագավորության առանձին մասերը: Քաղաքական դիպակի վերածված Պարսից թագավորության պատմությունը հետագայում այլևս գործնականում չի առնչվում հայերին ու Հայաստանին և իրենից, ըստ էության, ներկայացնում է թերևս միայն արաբական առաջխաղացող ալիքին առանց որևէ կենտրոնացված ղեկավարման երկրի առանձին շրջանների այս կամ այն ուժի դիմադրության դրվագներ: Այս ջախջախումից հետո մի վերջին անգամ և, այս անգամ արդեն վերջնականապես, Պարսից թագավորության դեմ խաղաց քաղաքակրթական բնույթի բացասական այն գործոնը, որի մասին խոսվեց վերևում՝ գրադաշտականությունն ու վերջինիս վրա հիմնված արժեքային ողջ համակարգը:

Իրոք, VII դարի կեսերի վիճակով իրեն վաղուց ի վեր լինելով սպառած և փոխված հասարակությանն ու մարդկանց, ըստ էության, չկարողանալով այլևս որևէ մի նոր բան առաջարկել, նույն այս ժամանակ գրադաշտականությունն իր գոյությունը շարունակում էր արդեն, թերևս, բացառապես միայն ավանդույթի, ինչպես նաև արյաց արքաների ռազմավարչական աջակցության շնորհիվ: Խորթացած նույնիսկ պարսիկներին, սակայն՝ գրադաշտականությունն ու նրա վրա հիմնված արժեքային համակարգը ռազմավարչական բռնուցքի վերացումից հետո այլևս որևէ կերպ ի վիճակի չեղան ինքնուրույն գոյություն ունենալ և դա ամենից առաջ այն պատճառով, որ մարդկանց համար, ինչպես արդեն ասվեց, այս կրոնի առաջարկած արժեքային համակարգն ու դրա վրա հիմնված կենսաձևն արդեն անընդունելի էին: Դեռևս նախորդ հարյուրամյակներում քրիստոնեությունը, չնայած արյաց արքաների հակազդեցությանը, դանդաղ, սակայն հաստատուն կերպով իր դիրքերն էր հաստատում Պարսից թագավորությունում՝ դրանով իսկ հասարակական հարաբերություններում լրջորեն փայթայելով գրադաշտականության հիմքերը: Արդյունքում, ահա այժմ արդեն նորաստեղծ իսլամը, ունենալով նաև ռազմաքաղաքական աջակցություն և սկզբունքորեն, ըստ էության, նման լինելով միաստվածական քրիստոնեությանը, դարձավ վերևում նկարագրված ողջ գործընթացի հաջորդը՝ ըստ էության տեր դառնալով քրիստոնեության առաջխաղացման արդյունքում հիմնովին խարխված գրադաշտական քաղաքակրթության ժառանգությանը: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, սակայն, որ պարսկական հզոր քաղաքակրթությունն այնուհանդերձ չվերացավ, այլ՝ խորապես վերափոխվեց և արդեն մի քանի տասնամյակ անց պարսկական տարրը կարողացավ համախալամական աշխարհում իր անկրկնելի ու յուրօրինակ տեղը զբաղեցնել՝ հետագայում, թեև իսլամի սահմաններում, առանձնանալով նաև կրոնական մակարդակով:

Նեհեվանդի վճռական ճակատամարտից հետո Պարսից թագավորության հարցում իր նախկին կարծիքից հետ կանգնած Օմարը ձեռնամուխ եղավ այս ուղղությամբ նվաճումների հետագա ծրագրի կազմմանը, ինչի արդյունքում, մանրամասն քննարկելով ամեն ինչ և անձամբ հաստատելով գործողությունների ապագա ծրագրի ռազմավարական տեսքը, Օմարը որոշեց սկզբում տիրել Պարսից թագավորության կենտրոնական շրջաններին, ի դեմս ամենից առաջ Սպահանի, որից հետո արդեն՝ զարգացնել հաջողությունները հյուսիսային, հյուսիս-արևելյան և հարավ-արևելյան ուղղություններով: Միաժամանակ, նախատեսելով մի քանի ուղղություններով միանգամից մի քանի արշավանքներ իրականացնել, ինչպես նաև հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հակառակորդի կողմից կենտրոնացված դիմադրության մասին խոսք գնալ, ըստ էության, չէր կարող, Օմարը նաև որոշեց գործի դնել ոչ թե մեկ ուղղությամբ գործող խոշոր մի բանակ, այլ՝ մի քանի ուղղություններով գործող համեմատականորեն ավելի փոքրաքանակ ուժեր,

որոնք պետք է գործեն միաժամանակ և իրենց հերթին կազմված լինեն համեմատականորեն ինքնուրույնություն վայելող ավելի փոքր մասերից:

## Գլուխ 18

### Արաբա-Յայկական I պատերազմի վերջին փուլը

642 թվականի երկրորդ կեսին ավարտելով Պարսից թագավորության կենտրոնական շրջանների նվաճումը և հետագա առաջխաղացումը թողնելով հաջորդ տարիներին՝ Օմարն ու Նրա ռազմական տեսաբանները որոշեցին հերթական մի արշավանք իրականացնել Յայաստանի ուղղությամբ՝ ակնհայտորեն նպատակ ունենալով դեպի ավելի արևելք խորանալու պարագայում ապահովել սեփական թիկունքը Յայաստանում կուտակված քրիստոնյաների պատասխան հարվածից: Եվ ահա արդյունքում այս անգամ ևս, ինչպես Ասորիքի ու Յուսիսային Միջագետքի նվաճմանը հաջորդել էր հարվածը Յայաստանի կենտրոնական շրջաններին, Ատրպատականի նվաճման էլ հաջորդեց հարվածը Յայաստանի արդեն արևելյան շրջաններին: Յայաստանին հասցվող հարվածը պետք է համակարգեր Ատրպատականում գործող Սալման իբն Ռաբիան, որը փոխարինել էր մինչ այդ ժանտախտից մահացած Իյադ իբն Ղանմին, իսկ առանձին ջոկատների կոնկրետ ռազմական ղեկավարությունն էլ պետք է իրականացնեին այլ առաջնորդներ: Յարկ է նշել, սակայն, որ նույն այս ժամանակ քրիստոնյաների շարքերում ամենևին էլ համերաշխություն չէր, որ տիրում էր:

Դավիթ Սահառունու զոհվելուց հետո Յայոց իշխան հռչակված Թեոդորոս Ռշտունին (641-654), Նախորդ տարիներին գործուն միջոցներ ձեռնարկելով երկրի պաշտպանունակության ուժեղացման ուղղությամբ, նույն այս ժամանակ այնուհանդերձ ոչ հարթ հարաբերություններ ուներ Յայաստանում տեղակայված կայսրության բանակի Յայաստանի հրամանատար Պրոկոպիոսի հետ: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ, եթե Ռշտունյաց իշխանը սեփական երկրի անվտանգությունն ապահովելու համար կողմ էր ակտիվ պաշտպանության ռազմավարությանը, ապա Պրոկոպիոսն, ընդհակառակը, ըստ էության, հոգում էր միայն սեփական ուժերի անվտանգության մասին, ուժեր, որոնք իրենցից ներկայացնում էին կայսրության, ըստ էության, ողջ արևելյան բանակը և կազմում էին 60.000 ռազմիկ: Չորավարների ոչ հարթ այս հարաբերությունները զարգացող իրադարձությունների վրա հետագայում իրենց բացասական դերն էին ունենալու:

643 թվականի մարտի սկզբին ոտք դնելով Յայաստանի հարավ-արևելյան շրջաններ՝ Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 35.000) Ուրմիա լճի մոտ տեղի ունեցած համառ մարտում հաղթեց Յայկական բանակին (մոտ 5.000)<sup>1</sup>: Դրանից հետո, շարունակելով առաջխաղացումը հյուսիսային ուղղությամբ, արդեն 643 թվականի մարտի կեսին թշնամին Յայկական բանակից գրավեց Խրամը (Վասպուրական, Նախիջևան գավառ, Նախիջևան քաղաքից 2 կմ հարավ)<sup>2</sup>: Հաջորդը Նախիջևանն էր, սակայն 643 թվականի ապրիլի սկզբին սկիզբ առած այս քաղաքի պաշարումը ձգձգվեց մի քանի ամիս և վերջնական հաջողության այդպես էլ չբերեց<sup>3</sup>: Հենց այս քաղաքի պաշարման ժամանակ էր, որ մինչև ապրիլի վերջ Արաբական խալիֆության բանակի մի մասը ասպատակեց Վասպուրականը, թեև հետագայում հետ քաշվեց ու միացավ հիմնական բանակին<sup>4</sup>:

643 թվականի մայիսին դեպի հյուսիս արշավանքը շարունակած Արաբական խալիֆության բանակը Յայկական բանակից չգրավեց Երևանը (Արարատ, Ոստան Յայոց գավառ)<sup>5</sup>, ինչից հետո ձեռք բերած ավարով սկսեց հետ քաշվել: Այս ընթացքում 643 թվականի հունիսին Յայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունու գլխավորած Յայկական բանակը (մոտ 1.000) Եղբարք Սարակ լեռան (Վասպուրական, Արտազ գավառ) մի կիրճում դարանեց Արաբական խալիֆության բանակից

<sup>1</sup> Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 2, գլուխ 19:

Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Յակուբի «Պատմություն»; Յակուտ ալ-Յամադի «Աշխարհագրական բառագիրք»:

<sup>2</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 45:

<sup>3</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 45; Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 2; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4; Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 20:

<sup>4</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 44; Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 2; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 3:

<sup>5</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 44:

(մոտ 13.000) ասպատակության նպատակով առանձնացած մի ջոկատի (մոտ 2.000) և, թողնելով թշնամուն լիովին մուտք գործել կիրճ ու փլուզումով փակելով նրա մուտքը, ոչնչացրեց վերջինիս<sup>1</sup>: Նախորդ պարտությանից հետո լի վրեժխնդրությամբ՝ Հայաստանում գործող Արաբական խալիֆության բանակը կենտրոնացրեց ուժերը և փորձ կատարեց պատասխան գործողությունների դիմել, սակայն, բանի որ ստեղծված պայմաններում արագ գործողությունների և ոչ կանոնավոր պատերազմի հակված Ռշտունյաց իշխանի բանակին, ըստ էության, հնարավոր չէր գտնել, որոշվեց հարվածն ուղղել կայսրության ռազմական մեքենայի ուղղությամբ: Նույն այս ժամանակ Հայաստանի հրամանատար Պրոկոպիոսն իր հերթին, կարծես թե նախանձով լցված Թեոդորոս Ռշտունու հաջողության հանդեպ, ի մի բերեց իր ուժերը և, փորձելով գոնե մի ինչ-որ բան ձեռնարկել, դանդաղ առաջացավ ու ճամբար զարկեց Մարդուցայք գյուղի մոտակայքում: Հենց այստեղ էլ, սակայն, վերջինիս հասավ Արաբական խալիֆության բանակի պատասխան հարվածը: Արդյունքում՝ 643 թվականի հունիսին Մարդուցայք գյուղի ճ-մ-ում Արաբական խալիֆության բանակը (10.000) գիշերային անակնկալ հարձակումով ջախջախեց Հայաստանի հրամանատար Պրոկոպիոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (60.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 10.000)<sup>2</sup>, որից հետո շարունակեց հեռանալ դեպի հարավ: Մինչ այս, սակայն, հակառակորդի վերջապահ ստորաբաժանումներից ոմանք որոշեցի առանձին գործողությունների դիմել

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

643 օգոստոսի 8 - 10 – Արծալի ամրոցի ճ-մ (Կոզովիտ, Դարույնք ամրոցի մոտ)<sup>3</sup>

Հիմնական բանակից ասպատակության նպատակով առանձնացած Արաբական խալիֆության բանակի մի ջոկատ (3.000) պաշարեց ամրոցը Հայկական կայազորից (մոտ 500):

I փուլ – Օգոստոսի 8-ին Հայկական կայազորը հետ մղեց թշնամու գրոհները:

II փուլ – Օգոստոսի լույս 9-ի գիշերը Սմբատ Վարազ-Սահակի Բագրատունիի Դարույնք ամրոցից մի ջոկատ (40) օգնության ուղարկեց Արծալին, որը ամրոց մտավ գաղտնուղով: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ թշնամու ռազմիկները նկատեցին հայերի այդ շարժը և, գիշերը նույն գաղտնուղով մտնելով ամրոց ու գրավելով այն, գերեցին վերջինիս կայազորին՝ սպանելով 10 ռազմիկի: Այնուհետև թշնամու ռազմիկները սկսեցին բռնություններ գործադրել ամրոցում ապաստանած խաղաղ բնակչության նկատմամբ:

III փուլ – Օգոստոսի 10-ի առավոտյան Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունու գլխավորած Հայկական բանակը (600 հեծյալ) անակնկալ գրոհով ներխուժեց ամրոց և ոչնչացրեց թշնամուն:

Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ 3.000 զինվոր:

Նախորդ դեպքերից կարճ ժամանակ անց հակառակորդի վերջապահ ուժերը ևս մեկ հարված ստացան, երբ 643 թվականի օգոստոսի կեսին Հայկական բանակը (մոտ 1.000) Որդսպու գյուղի ճ-մ-ում (Արարատ, Կոզովիտ գավառի հարավ-արևելք) հաղթեց Արաբական խալիֆության բանակից ասպատակության նպատակով առանձնացած ևս մեկ ջոկատի (մոտ 1.000)<sup>4</sup>: Այսպիսով, որպես ընդհանուր արդյունք, Սալման իբն Ռաբիային փաստորեն, ըստ էության, չհաջողվեց կրկնել Նախորդ արշավանքի դրական ելքը և հաջողությունն այժմ մեծապես պայմանական էր, ընդ որում գիշերային ջարդ կրած Պրոկոպիոսի բանակն էլ, համեմատականորեն քիչ կորուստներ կրած լինելով և, ըստ էության, ավելի շուտ ցրիվ եղած, շուտով իրենից կրկին որոշակի ռազմական միավոր էր ներկայացնում: Այս առումով հարկ է նաև նշել, որ դեպի Հայաստան այս անգամ տեղի

<sup>1</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 2:

<sup>2</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 2; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 35:

<sup>3</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 44, 45; Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 3; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 3; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 20:

<sup>4</sup> Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 3; Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 44:

ունեցած ոչ այնքան հաջող արշավանքի հանգամանքը հետագայում, զուտ անձնական հարթության վրա, ևս մեկ հետևանք էր ունենալու:

Մինչ պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը դժվարությամբ ձգտում էր պահպանել հավասարակշռությունը Արևելքում, սակայն, Լանգոբարդական թագավորության հաջողակ արքա Ռոտարիոսը շարունակում էր գործնականում անպատիժ կերպով բզկտել Իտալիայի էքսարքոսությունը: Արդյունքում՝ արդեն 643 թվականի աշնանը Ռոտարիոս արքայի գլխավորած Լանգոբարդական թագավորության բանակը (մոտ 30.000) Պանարոյի ճ-մ-ում (Յյուսիսային Իտալիա, Սկոլտենա գետի ափին, Վենետիկի մոտ) հաղթեց Իտալիայի էքսարքոս Սահակ Կամսարականի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկներին (մոտ 500), որից հետո առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու մտավ Սալերնո (Իտալիայի հարավ-արևմուտք, Միջերկրական ծովի ափին): Կայսրության բանակի ռազմիկների ընդհանուր կորուստը ոչ փոքր այս անհաջողությունում կազմեց 8.000 զինվոր, ընդ որում մարտում ընկավ նաև Սահակ Կամսարականը<sup>1</sup>: Այս առումով հարկ է նշել, որ այս անհաջողությունը, ամեն ինչից զատ, ծանր հետևանքներ ունեցավ նաև Կամսարականների տոհմի համար: Իրոք, դատելով ըստ ամենայնի, այս ճակատամարտում Կամսարականները ծանր կորուստներ էին կրել, ինչի հետևանքով հետագայում նրանց դիրքերը կայսրությունում լրջորեն սասանվեցին: Նախորդ անհաջողության հետ գործնականում միաժամանակ ևս մեկ անհաջողություն կայսրությանը պատուհասեց, սակայն, արդեն նաև Յյուսիսային Աֆրիկայում, երբ գործնական Ամր ալ-Ասան, առաջանալով Եգիպտոսից, գրավեց Տրիպոլիս (Յյուսիսային Աֆրիկա, ծովի ափին)<sup>2</sup>՝ հիմքեր ստեղծելով հետագայում դեպի Էլ ավելի արևմուտք առաջանալու համար:

Չակասական արդյունքների հասնելով Չայաստանում՝ Մեդինայի ռազմական տեսաբանները որոշեցին գոնե 644 թվականին չառաջանալ այդ ուղղությամբ այլ, ամրանալով Պարսից թագավորության կենտրոնական շրջաններում և կենտրոնացնելով ուժերը, հիմնական հարվածը հասցնել հաջորդ տարիներին: Նույն 644 թվականին, սակայն, տեղի ունեցան ևս Էլի իրադարձությունները, որոնք հետագայում իրենց զգալի հետևանքներն էին ունենալու:

Ամենից առաջ պետք է նշել, որ հենց 644 թվականի ամռանն էր, որ Ասորիքի կառավարիչ Մուավիան առաջին արշավանքն իրականացրեց Անտիտավրոսյան լեռներից հյուսիս և ասպատակեց Անդրեփրատյան ճովքը, Կապադովկիան, Կեսարիան, Ամասիան, Եվփաիտիան (վերջինը՝ Ամասիայից մոտ 60 կմ արևմուտք) ու նրանց շրջակայքը, որից հետո հետ քաշվեց<sup>3</sup>: Այս արշավանքը կոնկրետ ռազմական արդյունքներից զատ, սակայն, նաև որոշակի գաղափարական հետևանքներ ունեցավ, քանզի հաջող այս հարձակումից հետո Մուավիան հետագայում նման հարձակումներ ևս բազմիցս էր ձեռնարկելու, իսկ իր վերջնական տեսքով Էլ այս ամենը դառնալու էր հետագա հարյուրամյակներում Բյուզանդական կայսրության և Արաբական խալիֆության ռազմական հարաբերությունների հիմնական տեսակներից մեկը:

Այդ տարվա մյուս կարևոր իրադարձությունն էլ այն էր, որ 644 թվականի հոկտեմբերի 31-ին ազգությամբ պարսիկ մի նախկին ռազմագերի, որն, այդ ժամանակ արդեն ազատություն ստացած լինելով, հաստատվել էր Մեդինայում, մզկիթում իրականացվող աղոթքի ժամանակ դանակահարելով ծանր վերքեր հասցրեց խալիֆ Օմարին, որն արդյունքում նոյեմբերի 3-ին կնքեց իր մահկանացուն: Չաջորդելով հանգուցյալին՝ 644 թվականի նոյեմբերի 4-ին խալիֆ հռչակվեց Օսմանը (644-656): Այս առումով հարկ է նշել, որ նոր խալիֆն, ըստ Էության, քաղաքական շարունակությունն էր իր նախորդների՝ այդ թվում նաև նրանց բնորոշ Էվոլյուցիոն տեսակետից:

Այսպես, պահպանողական և, ըստ Էության, Մուհամմեդին կրկնող Աբու-Բաքրին հաջորդել էր ավելի գործունյա, բայց միաժամանակ նաև դեռևս զգալիորեն պահպանողական ու մեծապես պահանջկոտ Օմարը: Օսմանը, սակայն, իրենից իր հերթին ներկայացնում էր արդեն, ըստ Էության, ավելի քիչ պահանջկոտ և կառավարման հարցում ավելի ապակենտրոնացման կողմնակից քաղաքական մի գործիչ: Այս առումով հարկ է նշել, որ Օսմանի դրսևորած վարքագիծը, կոնկրետ ժամանակատարածային հարթությունում համընկնելով տարբեր

<sup>1</sup> Պողոս Սարկավազ «Լանգոբարդների պատմություն», գիրք 4, գլուխ 45; Անանուն «Լանգոբարդների ծագումը»:

<sup>2</sup> Աբդ ալ-Ռաբաժ «Եգիպտոսի նվաճումը»:

<sup>3</sup> Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», մաս 124; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 18:

ուղղություններով տարածվող Արաբական խալիֆության ռազմաքաղաքական բաբախյունի հետ, այդ պահին անխուսափելի դրական ազդեցություն ունեցավ և ոչ միայն ավելի ուժեղացրեց նվաճումների ալիքը, այլև նաև նպաստեց երկրի տնտեսական ընդհանուր զարգացմանը, քանի որ դեռևս Մուհամմեդից եկող հայտնի պահպանողականությունը նոր պայմաններում արդեն աստիճանաբար կորցնում էր արդիականության գծերը: Ավելի հեռու հեռանկարում, սակայն, հենց Օսմանի քաղաքականությունն էր, որ աստիճանաբար, իսկ հետո արդեն անդամնալիորեն նվազեցրեց Մեդիսայի և այնտեղ նստող խալիֆների ռազմաքաղաքական դերն ու կշիռը, ինչն էլ հետագայում իր հետևանքներն էր ունենալու այդ թվում նաև Օսմանի համար: Եվ վերջապես որոշակիորեն բացասական հետևանք ունեցավ նաև այն հանգամանքը, որ, հաշվի չնստելով վերջին տարիների զարգացումների արդյունքում խալիֆությունում աստիճանաբար առաջացող ուժային նոր կենտրոնների հետ, ի դեմս տեղայնական խմբավորումների և հաջող արշավանքներից ու նվաճումներից ուժեղացած զինվորականության, Օսմանը նշանակումներ կատարելիս ամենուր առաջնայնությունն այնուհանդերձ տալիս էր սեփական մտերիներին և ազգականներին, ինչն իր հերթին բացասական արձագանքն էր գտնում տեղերում:

## **Գլուխ 19**

### **Եգիպտոսի համար Մեծ պայթյալի ավարտը**

645 թվականի առաջին կեսը, պայմանավորված Օսմանի գահակալման հետ կապված կազմակերպչական հարցերով, Արևելքում անցավ առանց լուրջ ռազմական գործողությունների, թեև Արաբական խալիֆության բանակն այնուհանդերձ շարունակեց դանդաղ քայլերով առաջանալ Իրանական լեռնաշխարհում: Նույն այս ժամանակ արդեն գրեթե չափահաս դարձած Կոնստանդ II-ը որոշեց ևս մեկ փորձ կատարել հետ բերելու Ալեքսանդրիան, սակայն նախատեսված ռազմագործողության հենց ամենաեռուն պահին անակնկալ կերպով բարդացավ իրադրությունը մինչև այդ երկարատև հանգստության տրված բալկանյան ճակատում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

645 օգոստոսի կես - 647 հուլիսի 30 - **Թեսալոնիկեի պաշտպանությունը**<sup>1</sup>

Ապստամբած սլավոնները (մոտ 30.000) պաշարեցին քաղաքը Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 50)<sup>2</sup> շրջափակելով այն ցամաքից ու ծովից:

I փուլ - 645 թ-ի օգոստոսի կեսից մինչև 647 թ-ի հուլիսի կես սլավոնները մի շարք հարձակումներ ձեռնարկեցին քաղաքի և նրա մատույցների ուղղությամբ, սակայն, չնայած քաղաքում սկիզբ առած ու մեծ չափերի հասած սովին, դրանք բոլորը հետ մղվեցին:

II փուլ - 647 թ-ի հուլիսի 25-ին սլավոնները պաշարողական տեխնիկայի լայն կիրառմամբ համակցված հարձակման անցան ցամաքից և ծովից, սակայն համառ մարտից արդյունքում կրկին հետ շարտվեցին ելման դիրքեր:

III փուլ - 647 թ-ի հուլիսի 26-ից սկսած սլավոնները սկսեցին աստիճանաբար նահանջել՝ միաժամանակ շարունակելով քաղաքի մատույցների ասպատակությունը մինչև հուլիսի 30:

Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 150, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

Թեսալոնիկեի համար մղվող մարտերը ձգձգվեցին, իսկ հակառակորդն էլ կարողացավ քաղաքը շրջապատել այդ թվում նաև ծովի կողմից այն պատճառով, որ, ինչպես արդեն ասվեց, հենց նույն այս ժամանակ պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը փորձ էր ձեռնարկում հերթական անգամ հետ բերել Ալեքսանդրիան, ինչի համար էլ կենտրոնացվել էին ծովային գործնականում բոլոր ուժերը: Արդյունքում՝ 645 թվականի սեպտեմբերի սկզբին Եգիպտոսի փոխարքա Մանվել Արշակունու գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակն (20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներն (մոտ 2.000) ափհանում իրականացրին և առանց լուրջ մարտերի մտան

<sup>1</sup> Հովհան Թեսալոնիկացի «Սուրբ Դմիտրիոս Սալոնիկացու իրաչափությունները», մաս 2, գլուխ 4:

Ալեքսանդրիա, իսկ հակառակորդի կայազորն էլ հետ քաշվեց: Միաժամանակ, սակայն, քաղաքի մոտ սկսեց կենտրոնանալ Արաբական խալիֆության բանակը (15.000): Արդյունքում՝ կայսրության բանակը, դուրս գալով քաղաքից ու փորձ կատարելով բաց մարտ տալ, Նիկուսիայի ճ-մ-ում (Ալեքսանդրիայի մոտ) եռօրյա համառ մարտում ծանր պարտություն կրեց և հետ շարվեց<sup>1</sup>: Ավելին, դրանից հետո Արաբական խալիֆության բանակը, զարգացնելով հաջողությունը, նախորդ ճակատամարտից անմիջապես հետո մոտեցավ Ալեքսանդրիային, որի պարիսպների տակ տեղի ունեցած բաց ճակատամարտում ևս մեկ անգամ ու արդեն վերջնական պարտության մատնեց Մանվել Արշակունու բանակին, որն ինքն էլ ընկավ մարտում<sup>2</sup>: Այս ամենից հետո հաղթողներն առանց լուրջ մարտերի մտան Ալեքսանդրիա: Վերջ, արաբական եգիպտոսն արդեն իրականություն էր:

## Գլուխ 20 Արաբա-Յայկական I պատերազմի ավարտը

645 թվականի երկրորդ կեսին Մեդինայում սկսեցին համարել, որ ամեն ինչ արդեն պատրաստ է Պարսից թագավորության և հարակից երկրների նվաճումն իր վերջին հասցնելու համար: Արդյունքում՝ Պարսից թագավորության նախկին տարածքում հերթական անգամ ակտիվացած Արաբական խալիֆության բանակը պատրաստվեց հարված հասցնել նաև Յայաստանին:

Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ, մի կողմից, կապված նախորդ արշավանքի ոչ այնքան հաջող ընթացքի, իսկ մյուս կողմից էլ այն հանգամանքի հետ, որ այդ արշավանքի ղեկավարներին ամեն դեպքում Օմարն էր նշանակել, հարվածային բանակի ղեկավար կազմում փոփոխություններ եղան: Այսպես, Սալման իբն Ռաբիան, նախկինում գործելով Ատրպատականի նախկին կառավարիչ Ութբա իբն Ֆարհադի գլխավորությամբ, բայց ըստ էության՝ ինքնուրույն, այժմ, ստանալով նոր ղեկավար, ի դեմս Ատրպատականի նոր կառավարիչ ալ-Վալիդ իբն Ուկբայի (646-656) և մնալով ընդամենը միայն հարվածային ջոկատներից մեկի հրամանատար, փաստացի զրկվեց արշավանքի ընդհանուր ղեկավարի պաշտոնից: Միաժամանակ Օսմանի որոշմամբ սահմանվեց նաև գործողությունների նոր մի ծրագիր և, եթե նախկինում ներխուժումը տեղի էր ունեցել միայն մեկ ուղղությամբ, ապա այժմ արևելյան ուղղությունից գատ նախատեսվեց նաև, որ Յաբիբ իբն Մասլամայի հետ միասին Ատրիքից պետք է հարված հասցնի նաև Ատրիքի կառավարիչ, գործող խալիֆի պապի եղբոր թոռ Մուավիան: Յետագայի համար նախատեսվում էր որ Յաբիբ իբն Մասլաման, առաջանալով արևմուտքից, իսկ Սալման իբն Ռաբիան էլ՝ արևելքից, պետք է ի վերջո իրար հանդիպեին և ավարտեին Յայաստանի նվաճումը: Այս առումով հատկանշական է, սակայն, որ, մինչև վերջ էլ այնուհանդերձ չկարողանալով պարզել, թե առաջիկա գործողություններում իրենցից ո՞վ է ամեն դեպքում գլխավորը և որի՞ն պետք է բաժին հասնի Յայաստանի ղեկավարությունը, Յաբիբ իբն Մասլաման ու Սալման իբն Ռաբիան հենց սկզբից էլ իրար հետ լարված հարաբերություններ ունեցան: Որպես հետևանք այս ամենի՝ Ատրպատականի կառավարիչ ալ-Վալիդ իբն Ուկբան և Սալման իբն Ռաբիան որոշեցին սեփական ուժերով ու մի քիչ շուտ սկսել Յայաստանի նվաճումը՝ նախատեսելով հետագայում տեղ հասած Յաբիբ իբն Մասլամային կանգնեցնել կատարված փաստի առաջ:

Եվ այսպես, 645 թվականի սեպտեմբերի կեսին Ատրպատականի կառավարիչ ալ-Վալիդ իբն Ուկբայի և Աբդուլլահ իբն Շուբայլ ալ-Ահմասու գլխավորությամբ Արդեբիլից (Ատրպատականի հյուսիս-արևմուտք, Կասպից ծովի ափից մոտ 45 կմ արևմուտք) առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Մուղանի հարթավայրը (Փայտակարան, Վարդանակերտ գավառի արևելք, Կասպից ծովի ափին)՝

<sup>1</sup> Աբդ ալ-Յաբան «Եգիպտոսի նվաճումը»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», մաս 118; Միքայել Ատրի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 7; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 3; Խսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 18:

<sup>2</sup> Աբդ ալ-Յաբան «Եգիպտոսի նվաճումը»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; իբն Խայթա «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Կոնստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 20:



վերացնելով տիրող ըմբոստ տրամադրությունները<sup>1</sup>: Դրանից հետո նույն 645 թվականի արդեն սեպտեմբերի վերջին Բաղասական դաշտի ճ-մ-ում (Աղվանք, Փայտակարանից հյուսիս, Կասպից ծովի ափին) Ատրպատականի կառավարիչ ալ-Վալիդ իբն Ուկբայի և Աբդուլլահ իբն Շուբայլ ալ-Ահմասու գլխավորությամբ Փայտակարան-Բաղասական երթուղով առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց բաղասականներին (մոտ 10.000) ու տեղի հայկական աշխարհագրին (մոտ 2.000)<sup>2</sup>: Օրակարգում հաջորդը ընդհարումն էր Արցախ-Ուտիքի թագավորության հետ:

645 թվականի հոկտեմբերի սկզբին Ջիվանշիր I Մեծի գլխավորած Արցախ-Ուտիքի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) Գարգարացվոց դաշտ ճ-մ-ում հաղթեց գետի հարավային հոսանքում Կուրն անցած Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 25.000)<sup>3</sup>, սակայն նույն այդ ժամանակ թշնամու մեկ այլ բանակ, գետանցելով Կուրն ավելի հյուսիսային մասում, հասցրել էր արդեն խորանալ Արցախի տարածքում: Արդյունքում՝ արդեն 645 թվականի հոկտեմբերի կեսին ինքն էլ դեպի հյուսիսի շարժված Ջիվանշիր I Մեծը Մուխանքի ճ-մ-ում Արցախ-Ուտիքի թագավորության բանակով (մոտ 9.000) հաղթեց Արաբական խալիֆության նաև այս բանակին (մոտ 20.000)<sup>4</sup>, սակայն հայերին այս անգամ ևս վիճակված չէր հանգստություն: Նախորդ ճակատամարտից անմիջապես հետո տեղեկություն ստացվեց, որ հակառակորդի մեկ այլ բանակ, իր հերթին Կուրը գետանցելով Նախորդ բանակից էլ ավելի հյուսիս, հոկտեմբերի վերջին տիրել է Խաղխաղին ու Պարտավին, ընդ որում վերջին բաղաքում այլոց հետ միասին գերի էր ընկել նաև Ջիվանշիր I Մեծի ընտանիքը<sup>5</sup>:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 645 նոյեմբերի սկիզբ – Կամբեճան գավառի ճ-մ<sup>6</sup>

Տեղեկանալով Պարտավի և Խաղխաղի գրավման մասին՝ Ջիվանշիր I Մեծի գլխավորած Արցախ-Ուտիքի թագավորության բանակը (մոտ 8.000) արագորեն շարժվեց Պարտավի ուղղությամբ: Այդ ընթացքում թշնամին, թողնելով գրաված բաղաքները և գերիների հետ միասին հասցնելով անցնել Կուր գետի ձախ ափ, սկսեց արագորեն նահանջել դեպի արևելք, սակայն Հայկական բանակը ի վերջո հասավ նրան:

I փուլ – Հայկական բանակը անցավ հարձակման և բռնկված համառ մարտում, որի ընթացքում Ջիվանշիր I Մեծը գլխից վիրավորվեց, ջախջախեց թշնամուն:

II փուլ – Հայկական բանակը մինչև Կախեթի հետապնդեց և ծանր կորուստներ պատճառեց թշնամու բանակին:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

Եվ այսպես, 645 թվականի աշնանը արևելքից Հայաստանի ուղղությամբ ձեռնարկված հարձակումը, չնայած սկզբնական որոշ հաջողությունների, ի վերջո ավարտվեց անհաջողությամբ ու այս պայմաններում ալ-Վալիդ իբն Ուկբային և Սալման իբն Ռաբիային չէր մնում այլ բան, քան սպասել հաջորդ տարվան ու գործել ըստ Նախապես հաստատված ծրագրի: Այս առումով հարկ է նշել, որ ձեռքերը ծալած նստած չէին, սակայն, նաև հայերը, իսկ հաջող այն դիմադրությունն էլ, որը Ջիվանշիր I Մեծը կարողացավ կազմակերպել Հայաստանի արևելքում, ըստ էության, ոչ միայն նրա, այլև համահավաք Հայաստանի հաջողությունն էր, որն իր հերթին կենտրոնացնում և դրան ընդհանուր առմամբ պետք եղած ուղղությունն էր ապահովում տաղանդավոր զորավարի, կրակոտ հայրենասերի ու սթափ բաղաքական գործչի բոլոր հատկանիշներին տիրապետող Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունին, որը զգալի հեղինակություն ուներ նաև Կոստանդնուպոլսում:

Իրոք, լայնորեն օգտվելով տեղի հայերի աջակցությունից, որոնց շարքերում աչքի ընկնող նույն Վարազ-Տիրոց Բագրատունու հետ Ռշտունյաց իշխանը դեռևս երեխա ժամանակ

<sup>1</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Ցակլուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»:

<sup>3</sup> Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 2, գլուխ 19:

<sup>4</sup> Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 2, գլուխ 19:

<sup>5</sup> Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 2, գլուխ 19:

<sup>6</sup> Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 2, գլուխ 19:

ընկերությունն էր անում Խոսրով II-ի արքունիքում, Հայոց իշխանը կարողացել էր 643 թվականի հարաբերական հաջողությունը դրան հաջորդող տարիներին ինչպես հարկն է ներկայացվել Կոստանդնուպոլսում, իսկ արդյունքում էլ՝ ամրապնդել իր դիրքերը Հայաստանում: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ դեպքերի զարգացման այլ պարագայում խնդիրները կարող էին իրոք լուրջ տեսք ստանալ, քանզի Պրոկոպիոսի ջախջախումից հետո դեռևս նույն 643 թվականի վերջերին անհաջողակ այս գորավարը բողոք էր հղել Կոստանդնուպոլիս և պարտության ողջ մեղքը բարդել էր Ռշտունյաց իշխանի վրա: Արդյունքում, սակայն, 644 թվականի սկզբին Հայաստան ժամանած Թովմայի միջոցով շղթայված վիճակում Կոստանդնուպոլիս տարված Թեոդորոս Ռշտունու քաղաքական հաշվարկն իրեն լրիվ արդարացեց: Իրոք, կայսրությանը պետք էին կռվող Հայաստանն ու այդ գործի գլուխ կանգնած Ռշտունյաց իշխանը և ահա նույն 644 թվականի կեսերին էլ Թեոդորոս Ռշտունին հաղթականորեն վերադարձավ սեփական երկիր ու զբաղեցրեց նախկին պաշտոնը: Այսպիսով, ի մի բերելով բոլոր առկա միջոցները, Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունին առժամանակ կարողացավ ապահովել նաև պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի աջակցությունը, որին ևս ձեռնադրել էր հայերի գրաված հակաարաբական մարտաշունչ դիրքորոշումը:

Իր ժամանակի քաղաքական երկնակամարում արժանիորեն փայլում էր Թեոդորոս Ռշտունու քաղաքական աստղը, սակայն, բնականաբար չթերագնահատելով հանդերձ վերջինիս, միաժամանակ հարկ է հիշել նաև որոշակիորեն սովորում մնացած, բայց իր ժամանակի ոչ պակաս արժանավոր մեկ այլ գործչի ևս՝ խոսքը Արցախ-Ուտիքի թագավորության արքա Ջիվանշիր I Մեծի մասին է: Իրոք, լինելով գործնականում արդեն հայացած տոհմի մի հետնորդ և ստեղծված պայմաններում ի պաշտպանություն հայերի ու Հայաստանի շահերի միանշանակորեն գործելով որպես եռանդուն մի հայ՝ տաղանդավոր այս արքան Թեոդորոս Ռշտունու ոչ հեշտ ձեռնարկումներում նրա իսկական մի հենարան հանդիսացավ՝ ապահովելով վերջինիս քաղաքական գծի պաշտպանությունը տեղում և, հատկապես, Հայաստանի արևելյան շրջաններում:

Եվ վերջապես սխալ կլինի, եթե իր ժամանակի Հայաստանի քաղաքական կյանքը նկարագրելիս չհիշատակենք Կադեսիայի ճակատամարտում զոհված Մուշեղ Մամիկոնյանի եղբայր Համագասպին, որը համագործակցում էր իր զոհված վերոհիշյալ եղբայր Մուշեղի որդու հետ, որը կրում էր հոր անունը: Այսպես թե այնպես, սակայն Համագասպն և Մուշեղը իրենք ևս մեծ հաշվով ամեն կերպ օժանդակում էին Ռշտունյաց իշխանին: Ստեղծված պայմաններում Հայաստանի իշխանների հետ սերտորեն համագործակցում էր նաև Վրաստանի Էրիսմտավար, Ատրներսեհի որդի Ստեփանոս Սասանյանը (642-650), որը, մի կողմ թողած հայերի հետ ավանդական մրցակցությունն, ի դեմս Բագրատունիների տոհմի հետ հակասության, դաշնակցային հարաբերություններ էր պահպանում նրանց ու հատկապես Ջիվանշիր I Մեծի հետ: Ահա քաղաքական գործիչների մեծ հաշվով հենց այս խմբին էլ վիճակվեց դեմ ելնել 646 թվականին դեպի Հայաստան սպասվող արաբական մեծ արշավանքին:

646 թվականի գարնանը Մուլավիայի ու Հաբիբ իբն Մասլամայի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց Կիլիկիան, Կապադովկիան և Անդրեփրատյան Ծոփքը՝ ավերելով հակառակորդի կողմից լքված բոլոր ամրությունները<sup>1</sup>: Դրանից հետո Մուլավիան զորքի ղեկավարումը հանձնեց Հաբիբ իբն Մասլամային, իսկ ինքը վերադարձավ Ատրիք: Արդյունքում, առաջանալով Եփրատի հովտով, իսկ հետո՝ Դարանադի-Եկեղյաց-Դերջան երթուղով, Հաբիբ իբն Մասլամայի գլխավորությամբ արշաված Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 35.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 400) գրավեց Կարինը<sup>2</sup>: Հենց այս ժամանակ էր, որ Վարագ-Տիրոց Բագրատունին, անհանգստանալով սեփական անվտանգության համար, փախուստի դիմելով Կոստանդնուպոլսից և, ապաստանելով Հայաստանի հյուսիսում, բանակցությունների մեջ մտավ Կոնստանդ II-ի հետ, սակայն շուտով նույն կայսեր իսկ դրդումներով նրան թունավորելով սպանեցին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»:

Հաբիբ իբն Մասլամայի գլխավորությամբ Բասեն-Բագուևան-Մասլագուն երթուղով արշավանքը շարունակած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 25.000) պաշարեց քաղաքը Հայկական բանակից (մոտ 1.000):

I փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց քաղաքի ուղղությամբ, սակայն դրանք հետ մղվեցին:

II փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը հաղթեց Սյունիքից առաջխաղացող Հայկական բանակին (մոտ 10.000) ու հետ մղեց վերջինիս, սակայն շուտով թողեց քաղաքի պաշարումը և, ստանալով փրկագին, նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

Դվինի գրավումն իրենից զգալի դժվարություն էր ներկայացնում, սակայն հետ քաշվելու գործում Հաբիբ իբն Մասլամայի համար ըստ երևույթին ոչ քիչ նշանակություն ունեցավ նաև այն հանգամանքը, որ արևելքից առաջխաղացող Սալման իբն Ռաբիայի գործերը կրկին լավ չէին ընթանում: Վերջինս այս անգամ ևս նախատեսել էր Կուրի ողջ երկայնքով երեք համակցված հարվածներ հասցնել, սակայն այդ ծրագիրն այս անգամ ևս հաջողություն չբերեց:

Իրոք, 646 թվականի գարնանը Սալման իբն Ռաբիայի գլխավորությամբ արշաված Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 15.000), ի վերջո պայմանագիր կնքելով քաղաքի բնակչության հետ, Արցախ-Ուտիքի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Բայլականը<sup>2</sup>, սակայն, փորձ կատարելով շարժվել դեպի հյուսիս, կարճ ժամանակ անց Տոհի գավառի ճ-մ-ում պարտություն կրեց Ջիվանշիր I Մեծի գլխավորած Արցախ-Ուտիքի թագավորության բանակից և հետ շարտվեց<sup>3</sup>: Հաջորդը հյուսիսային կողմից հասցվող հարվածն էր, սակայն 646 թվականի գարնանը Շակաշեն գավառի ճ-մ-ում Ջիվանշիր I Մեծի գլխավորած Արցախ-Ուտիքի թագավորության բանակը (մոտ 8.000) կրկին հաղթանակ տարավ<sup>4</sup>: Իր հերթին, սակայն, մինչ Ջիվանշիր I Մեծը մարտնչում էր իր պետության հարավ-արևելյան ու հյուսիս-արևելյան սահմաններին, Սալման իբն Ռաբիայի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) 646 թվականի նույն գարնանը Արցախ-Ուտիքի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) իր հիմնական ուժերով պաշարեց Պարտավը, սակայն այդպես էլ չկարողացավ գրավել այն<sup>5</sup>: Փոխարենը Սալման իբն Ռաբիային հաջողվեց տիրել Շամթորին (Ուտիք, Գարդման գավառ, Կուրի Շամթոր վտակի ափին)<sup>6</sup>, որից հետո հակառակորդի մասերի բաժանված բանակը սկսեց ասպատակել Արցախը, Ուտիքի հյուսիսը և Գուգարքը՝ միաժամանակ ենթարկվելով Հայկական բանակի անկանոն հարվածներին<sup>7</sup>:

646 թվականի ամռան սկզբի վիճակով, սակայն, մանավանդ այն բանի ֆոնին, որ արևմուտքից առաջացող Հաբիբ իբն Մասլաման հետ էր քաշվում, Արցախում և Ուտիքում մղվող պատերազմում որևէ հեռանկար չէր տեսնում արդեն նաև Սալման իբն Ռաբիան, ինչն էլ հաշվի առնելով, սկիզբ առած բանակցությունների ժամանակ վերջինս բավարարվեց իր գերիշխանության ընդունման մասին հայերի ձևական հավաստիացումներով՝ արդյունքում հետ քաշվելով Կուրի ձախափնյակ: Այսպիսով՝ այն մեծ հարձակումը, որը Հայաստանի նկատմամբ ձեռնարկվեց 646 թվականին, պաշտոնական Մեդինային Էական և նախատեսվող հաջողություն, ըստ էության, չբերեց, թեև, որպես դրական հետևանք, կարող էր դիտարկվել մասնավորապես այն հանգամանքը, որ վերջինիս իշխանությունը ուժեղացավ Կուրի ձախափնյակում, իսկ Դերբենդ ամրոցի պարսկական կայազորի հրամանատարն էլ իր ուժերով այդուհետ սկսեց ծառայել խալիֆին:

<sup>1</sup> Յակուտ ալ-Համադի «Աշխարհագրական բառագիրք»; Ստեփանոս Տրեթցի «Գործոնի վկայաբանությունը»:

<sup>2</sup> Յակուբի «Պատմություն»; Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 2; Յակուտ ալ-Համադի «Աշխարհագրական բառագիրք»:

<sup>3</sup> Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 2, գլուխ 19:

<sup>4</sup> Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 2, գլուխ 19:

<sup>5</sup> իբն խայաթ «Պատմություն»; Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 2; Յակուտ ալ-Համադի «Աշխարհագրական բառագիրք»:

<sup>6</sup> Յակուտ ալ-Համադի «Աշխարհագրական բառագիրք»:

<sup>7</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 2; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յակուտ ալ-Համադի «Աշխարհագրական բառագիրք»:

## Գլուխ 21 Մուավիան և Նրա Նոր պատերազմը

Նույն 646 թվականին, օգտվելով Օսման խալիֆի կողմից իրեն տված համեմատականորեն ավելի մեծ ազատությունից, Ասորիքում իրեն արդեն շատ ուժեղ և ամուր զգացող Մուավիան, լիովին գիտակցելով, որ առանց ուժեղ նավատորմի հնարավոր չէ հետագա հաջող պայքար մղել Բյուզանդական կայսրության դեմ, Փյունիկիայի առևտրական քաղաքների նավարաններում սկիզբ դրեց նավերի մասսայական կառուցմանը: Սկզբում, սակայն, Մուավիային մի մեծ անհաջողություն պատուհասեց, բանգի նավերի հավաքատեղի հռչակված Տրիպոլիսում (Հարավային Ասորիք, ծովի ափին, Յեմսից մոտ 85 կմ հարավ-արևմուտք) գտնվող քրիստոնյա ռազմագերիներից ոմանք, հասկանալով, թե ինչի է տանում նավերի մասսայական այդ կառուցումը, կարողացան ոչ միայն հաջող փախուստ կազմակերպել, այլև՝ այրել մեկ տեղում հավաքված նավերի հիմնական մասը: Մուավիան, սակայն, առաջին այդ անհաջողությունից չհուսահատվեց և, գործի մեջ դնելով նորանոր միջոցներ, արդեն հաջորդ տարիներին նավերի զգալի նոր մի քանակություն հավաքեց, ընդ որում գործունյա այս զորավարի մոտ որպես նավավարներ էին աշխատում ու, ընդհանրապես, նավային գործի ողջ գլխին կանգնած էին տեղի քրիստոնյաները Ասորիքի և Փյունիկիայի ափերից:

Այս կապակցությամբ մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ Եգիպտոսի անկումից հետո Յյուսիսային Աֆրիկայում որպես կայսրության տիրապետության, իսկ արդյունքում նաև վերջինիս քաղաքական կամքի կատարման հենարան էր մնացել ամենից առաջ արդեն Կարթագենը, որտեղ, ըստ Էուբայն, անկախ, բայց իրավաբանորեն ընդամենը որպես միայն Կոնստանդ II-ի մի պաշտոնյա, իշխում էր Յերակլես I-ի հորեղբորորդի Նիկիտայի որդի Գրիգորը: Վերջինս, սակայն, լինելով մոլի քաղկեդոնական, դեմ էր դուրս գալիս Կոնստանդ II-ի կողմից վերջին տարիներին համառորեն առաջ մղվող միակամությանը, իսկ 647 թվականի սկզբի վիճակով էլ արդեն բացահայտ ապստամբական դրության մեջ էր: 647 թվականի գարնանը, սակայն, Եգիպտոսից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 50.000) Սուֆետուլայի ճ-մ (Կարթագենի մոտ) հաղթեց ապստամբած և իրեն կայսր հռչակած Գրիգորի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 10.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 100), որից հետո ասպատակեց շրջակայքն և Նահանջեց<sup>1</sup>: Այս ճակատամարտի արդյունքում պաշտոնական Կոստանդնուպոլիս իշխանությունը դեռևս իր տիրապետության տակ մնացած Յյուսիսային Աֆրիկայում վերջնականապես թուլացավ:

Սկսած արդեն 647 թվականից Մուավիան, փաստացի գլխավորելով Բյուզանդական կայսրության դեմ մղվող պատերազմը, սկսեց ակտիվ գործողությունների մի իսկական շարան, որը հետագա տարիներին գնալով ուժեղացավ: 647 թվականի աշնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Կիլիկիան և հետ քաշվեց<sup>2</sup>, իսկ 648 թվականի գարնանը հետևեց նոր ու ավելի ուժեղ մի հարձակում, երբ Արաբական խալիֆության բանակը (5.000), ըստ Էուբայն, չհանդիպելով լուրջ դիմադրության, Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 500) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Իսոս ամրոցը, Մամեստիան, Ադանան և Տարսոնը, ինչից հետո ձեռք բերած ավարով հետ քաշվեց<sup>3</sup>: Կիլիկիայի ուղղությամբ ձեռնարկված հարձակումից զատ արդեն անձամբ Մուավիայի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000, ուղիղ 1.700 նավ) 648 թվականի գարնանը հերթական անգամ հարձակվեց նաև Կիպրոսի վրա և զբաղեցրեց այն, սակայն, չկարողանալով գրավել ամրացված քաղաքները ու ստանալով խոշոր փրկագին, ի վերջո ավարով Նահանջեց<sup>4</sup>:

<sup>1</sup> Անանուն «Արաբա-բյուզանդական ժամանակագրություն 741 թվականի», մաս 24; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 10; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Հիգդետոս Ժամբլացի «Տարեգրություն»;

Աբդ ալ-Հաթամ «Եգիպտոսի նվաճումը»:

<sup>2</sup> Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>3</sup> Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 3:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Կոնստանդին Շիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 20; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 18; Յեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 15; Դիոնիս Տեյ-Մաիրացի «Տարեգրություն», մաս 4; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 10; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

649 թվականի աշնանը կտրվեց կախվածությունն երթադրող այն փոքրիկ կապը, որ կար Հայաստանի և Արաբական խալիֆության միջև: Իրոք, հենց այս ժամանակ էր, որ Ջիվանշիր I Մեծի գլխավորած Արցախ-Ուտիքի թագավորության բանակը (մոտ 7.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Պարտավում տեղակայված Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 2.000), որը սկսել էր բնակչության նկատմամբ բռնություններ գործադրել, պատանդներ էր վերցնել և գերել էր բանակցություններ վարել փորձած նույնիսկ Վարազ-Գրիգորին<sup>1</sup>:

651 թվականին հերթական անգամ Եգիպտոսից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) Տրիպոլիի ճ-մ-ում անորոշ ելքով ընդհարվեց Գրիգորի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 150) հետ և, ասպատակելով շրջակայքը, նահանջեց<sup>2</sup>: Արդյունքում՝ Գրիգորը պահպանեց իշխանությունը քաղաքում և նրա շրջակայքում, սակայն 654 թվականին զոհ գնաց դավադրությանը, ինչից հետո տեղում վերահաստատվեց պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսի իշխանությունը:

651 թվականին Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց Անդրեփրատյան Ծոփքը, Կապադովկիան, Կիլիկիան ու Իսավրիան և նահանջեց<sup>3</sup>: Ստեղծված պայմաններում, առժամանակ պատրաստ չլինելով դեմ դուրս գալ հակառակորդին, Կոստանդ II-ը բանակցություններ վարելու և զինադադար կնքելու համար Մուլավիայի մոտ Ասորիք ուղարկեց Արևելքի հրամանատար Թեոդորոս Հային, ինչպես նաև Հայաստանի հրամանատար Պրոկոպիոսին: Մուլավիան տվեց իր համաձայնությունը և 3 տարով զինադադար կնքվեց, սակայն, որպես երաշխիք կնքված զինադադարի, նա իր մոտ պահեց Թեոդորոսի որդի Գրիգորին: Կայսրությունը Արաբական խալիֆության դեմ հանդիման փաստորեն մենակ էր թողնում Հայաստանին և այս պայմաններում քաղաքական կուրսի կտրուկ փոփոխություն իրականացրին արդեն նաև հայերը:

## Գլուխ 22 Սատրապական Հայաստանի IX ապստամբությունը

Արդյունքում՝ ըստ Էության սկսելով Սատրապական Հայաստանի IX ապստամբությունը (651), Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունու գլխավորությամբ հայերը սեփական նախաձեռնությամբ իրենք ևս հաշտության պայմանագիր կնքեցին Արաբական խալիֆության հետ, ի դեմս Մուլավիայի, որով էլ վերջացավ Արաբա-Հայկական I պատերազմը, ընդ որում Մուլավիայի մոտ այս անգամ որպես պատանդ մնացին Թեոդորոս Ռշտունու որդի Վարդը, ինչպես նաև 1.775 հոգի այլ անձիք: Ըստ հաշտության պայմանագրի հենց այդ տարի էլ փաստորեն ձևավորված Հայոց իշխանապետությունը ընդունում էր Արաբական խալիֆության գերիշխանությունը և, որպես հարկ, պարտավորվում էր տարեկան վճարել բավականին համեստ մի գումար: Դրա փոխարեն խալիֆությանը պետք է պաշտպաներ Հայոց իշխանապետությանը, ինչպես նաև, պարտավորվելով չօգտագործել Հայոց այրուծին Բյուզանդական կայսրության դեմ մղվող պատերազմում, ամենամյա բավականին մի խոշոր գումար փոխանցեր վերջինիս պահպանման համար: Հայերի սկսած ինքնուրույն խաղը մի իսկական անակնկալ էր Կոստանդ II-ի համար, որը, սակայն, համենայն դեպս այդ տարի, ի վիճակի չէր որևէ գործողության: Արդյունքում, ժամանելով Կեսարիայի մոտակայքում կենտրոնացած կայսրության արևելյան բանակ, որտեղ գտնվում էին նաև Հայաստանից հեռացած իր ուժերը, կայսրը ի վերջո վերադարձավ մայրաքաղաք:

Եվ վերջապես հենց նույն այս 651 թվականին արդեն նաև իրավաբանորեն իր վերջը գտավ չորս հարյուրամյակ Արևելքը դղրդացնող Պարսից թագավորությունը և ոչնչացավ զրադաշտական քաղաքակրթության ոգին հանդիսացող իր ժամանակի երբեմնի այդ գերտերությունը: Իրոք, հետ քաշված արդեն մինչև Մերվ, որտեղից անդին վերջանում էին արյաց արքայի տիրույթները, Հագկերտ III-ը մի վերջին կռվում ընդհարվեց Մերվի իշխանի հետ և արդյունքում մնաց լրիվ մեն-

<sup>1</sup> Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 2, գլուխ 19; իբն խայյաթ «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 10; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն խայյաթ «Պատմություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

մենակ: Արդյունքում արյաց արքան դիմեց փախուստի և, եռօրյա դեգերումներից հետո հոգնած ու սոված, պատսպարվեց մի ջրաղացում, որտեղ էլ Սասանյանների երբեմնի հզոր տոհմի վերջին այդ բեկորին քնած վիճակում սպանեց վերադարձած ջրաղացականը, որը նույնիսկ չիմացավ էլ, թե ում է սպանում: Վերջ, զրադաշտական քաղաքակրթությունը վերջնականապես ամրագրեց սեփական պարտությունն և այն հանգամանքը, որ ինչպես ինքը, այնպես էլ իր քաղաքական դեմքը հանդիսացող Պարսից թագավորությունը զիջում են ավելի ունիվերսալ ու ժամանակակից քրիստոնեությանը և վերջինիս քաղաքական դեմքը հանդիսացող Բյուզանդական կայսրությանը: Իրոք, եթե զրադաշտական Պարսից թագավորությունը կործանվեց, ապա քրիստոնեական Բյուզանդական կայսրությունը, թեկուզ և եկեղեցիկաձև հարվածների ու կրած զգալի կորուստներ, դրանից հետո դեռ էլի երկար հարյուրամյակներ շարունակեց իր գոյությունը:

651 թվականին, երբ Մերվի մոտ գտնվող ջրաղացում իր կյանքի վերջը գտավ Յազդերես III-ը, որպես քաղաքական, իսկ ինչ-որ տեղ նաև ռազմական գործիչ Կոստանդնուպոլսում վերջնականապես կայանում էր քսանամյա Կոնստանդ II-ը: Իրոք, գահը զբաղեցրած լինելով մահացու մրցակցության պայմաններում, ի դեմս վերջին տասնամյակում կայսրության կառավարումն աստիճանաբար իր ձեռքը վերցրած քսանամյա այս երիտասարդի, նույն այս ժամանակ ձևավորվել էր մի խելացի, ուժեղ, դաժան, հաշվենկատ և սենտիմենտներից բավականին զերծ անձնավորություն, որը բոլոր հնարավոր միջոցներով փորձում էր կյանքի կոչել իր մեծ պապի թողած քաղաքական գիծը: Արդյունքում՝ Կոնստանդ II-ը, կարծես թե, լռությամբ կույ տալով 651 թվականի ստորացումը, արդեն հաջորդ տարի մի հսկայական բանակ կենտրոնացրեց Արևելքում և պատրաստվեց արշավանք սկսել Յայոց իշխանապետության դեմ: Սկիզբ առավ Յայ-Բյուզանդական I պատերազմը (652-653):

### Գլուխ 23 Յայ-Բյուզանդական I պատերազմը

652 թվականի սեպտեմբերի սկզբից մինչև հոկտեմբերի սկիզբ Կոնստանդ II-ի գլխավորությամբ Սատաղից արշաված Բյուզանդական կայսրության բանակը (100.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20.000) Յայկական բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Կարինը, որից հետո, առաջանալով Բասեն-Բագրևանդ-Մասյացոտն երթուղով, առանց մարտերի մտան Դվին<sup>1</sup>: Դրանից հետո կայսրության բանակը պաշարեց Արփա բերդը, սակայն չկարողացավ գրավել այն<sup>2</sup>: Արդյունքում, սակայն, համարելով Յայաստանն այնուհանդերձ գրաված, կայսրը Դվինում հավաքված հատուկ խորհրդածոլովում առաջ քաշեց միակամության հարցը և ստեղծված պայմաններում Յայոց իշխան նշանակված Յամագասպի եղբորորդի Մուշեղ Մամիկոնյանը (652-654) ու այլ հայ իշխաններ, ինչպես նաև Ամենայն Յայոց կաթողիկոս Ներսես III Տայեցին (641-661) կրոնական առաջարկված նոր դոգմաներին, ըստ էության, տվեցին իրենց համաձայնությունը: Միաժամանակ, սակայն, Թեոդորոս Ռշտունին, նրա աղջկա ամուսին, Մուշեղ Մամիկոնյանի հորեղբայր Յամագասպ Մամիկոնյանը և մի շարք այլ իշխաններ ոչ միայն չներկայացան Դվինի խորհրդածոլովին, այլև բացահայտ թշնամական դիրք գրավեցին կայսրության բանակի նկատմամբ: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ կայսերական բանակն, ըստ էության, ընդամենը միայն ուղիղ մի գծով ներխուժել էր Յայոց իշխանապետության տարածք և, բացառությամբ Յայաստանի այն շրջանների, որտեղ ոտք էր դրել, այլ շրջաններում վերջինիս իշխանությունն ուղղակի գոյություն չունեց: Այլ իշխաններից զատ Թեոդորոս Ռշտունու կողմում էին գործում նաև Ստեփանոսին հաջորդած նրա որդի, Վրաստանի Երիսմտավար Ատրներսեհ Սասանյանը (650-685), թեև վերջինս հետագայում այնուհանդերձ անցավ կայսեր կողմը, ինչպես նաև Արցախ-Ուտիքի թագավորության արքա Զիվանշիր I Մեծը:

Արդյունքում՝ հաշվի առնելով ստեղծված իրավիճակը, Կոնստանդ II-ն իր բանակը բաժանեց մանր մասերի, որից հետո 652 թվականի հոկտեմբերի սկզբից մինչև նոյեմբերի սկիզբ այն ասպատակեց Վասպուրականը, Գուգարքը, Արարատի հյուսիսը, Արցախը և Սյունիքը՝ ի վերջո կրկին կենտրոնանալով Դվինում ու նրա շրջակայքում: Դրանից հետո կայսրը, Յայաստանի

<sup>1</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 48; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 48:

հրամանատար Մավրիանոսի գլխավորությամբ տեղում թողնելով մի բանակ (20.000), Մասյացոտն-Բագրևանդ-Բասեն-Կարին-Սատաղ երթուղով հիմնական ուժերով հետ քաշվեց<sup>1</sup>: 652 թվականի նոյեմբերի վերջին, սակայն, Վարազ-Ներսեհ Դաշտկարինցու գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 1.000), հետապնդելով Նահանջող Բյուզանդական կայսրության բանակին, Բասենում հարձակվեց վերջինիս գանձարանը տանող ջրկաթի (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 200) վրա, իսկ գանձարանը և ամրացավ Վարազ-Ներսեհի ամրոցում<sup>2</sup>: Այսպիսով, նույնիսկ եթե հաշվի չառնենք էլ արշավանքի ամենավերջում ստացված վիրավորական հարվածը, մեծամասշտաբ այդ հարվածը, որը Կոնստանդ II-ը ձեռնարկեց հայերի դեմ, վերջինիս որևէ իրական օգուտ այդպես էլ չտվեց և նույնիսկ ավելին՝ ավելի ամրապնդեց հայերի դաշինքը Արաբական խալիֆության հետ:

653 թվականի ապրիլին, համագործակցության մասին վերջնականապես պայմանավորվելով արաբների հետ, Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունու և Հաբիբ իբն Մասլամայի գլխավորած Արաբական խալիֆության (7.000) ու Հայկական (մոտ 10.000) միացյալ բանակը անցավ հակահարձակման՝ Ադիոփիտ գավառի ճ-մ-ում հաղթելով Հայաստանի հրամանատար Մավրիանոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 4.000)<sup>3</sup>: Դրանից հետո, հետապնդելով ու ոչնչացնելով Մավրիանոսի գլխավորությամբ Արարատ-Տայք-Աբխազիա երթուղով Նահանջող կայսերական բանակին, դաշնակիցները 653 թվականի նույն ապրիլին մտան Տրապիզոն<sup>4</sup>: Ձեռք բերվեց հսկայական ավար, սակայն, այն բանից հետո, երբ Արաբական խալիֆության բանակը հեռացավ արևմուտք, իսկ ծանր հիվանդացած Թեոդորոս Ռշտունին էլ ստիպված առանձնացավ Ադթամարում, Հայոց Նախարարները ևս հեռացան իրենց կալվածքներ և Հայոց իշխանապետության կենտրոնացված կառավարումն, ըստ էության, փլուզվեց: Արդյունքում կարելի է փաստել, որ, չնայած ներքին առումով Հայոց իշխանապետության ամրությունը քայքայվեց, սակայն արտաքին մարտահրավերը այնուհանդերձ գոնե առժամանակ վերացվեց: Հայաստանի ուղղությամբ հարվածը հետ մղելուց հետո, օգտվելով այն բանից, որ կայսրության բանակը ցրվել է, իսկ զինադադարի ժամկետն էլ վերջանում է, Մուավիան որոշեց ի վերջո ձեռնամուխ լինել դեպի Փոքր Ասիա տարիներ ի վեր Նախատեսվող հարվածը կյանքի կոչելուն:

## Գլուխ 24

### Մուավիայի Նոր պատերազմի հետագա ընթացքը

653 թվականի մայիսին Մուավիայի և Հաբիբ իբն Մասլամայի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 80.000) ասպատակեց Հիսն-Մանսուր ամրոցի (= Հարսան Մուր) (Անդրեփրատյան Ծոփք, Կոմագենե գավառ, Մելիտեից մոտ 70 կմ հարավ), Մելիտեի ու Տևրիկեի (վերջինը՝ Փոքր Հայք, Եփրատի Մելաս վտակի աջ ափին) շրջակայքը<sup>5</sup>, որից հետո, աստիճանաբար համարվելով, արդեն 653 թվականի ամռանը ոտնատակ տվեց Եփեսոսի, Հալիկառնասի, Չմյուննիայի և Ամորիոնի (Տուզ լճից մոտ 150 կմ արևմուտք) շրջակայքը<sup>6</sup>: Մուավիայի ոտքի հանած արաբական ալիքն անգուսպ կերպով առաջանում էր և շուտով Մուավիայի ու Հաբիբ իբն Մասլամայի ռազմիկները, ինչպես մի ժամանակ դա եղավ Պարսից թագավորության բանակի պարագայում, գրավեցին Նաև Զադկեդոնը:

Զադկեդոնի անկումից հետո Ասորիքի փառատենչ տիրակալին թվում էր թե, ինչպես մի ժամանակ արժանահիշատակ Շահենի և Ռազմիդան Ֆառուխան Շահի Վարազի պարագայում եղավ, Կոստանդնուպոլիսն արդեն իր ափի մեջ, բայց, ինչպես նույն այդ Նախորդների պարագայում էր, այս անգամ ևս բուն քաղաքը ասիական ափից բաժանում էր Նեղուցի ջրերի Նեղ

<sup>1</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 48; Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 2, գլուխ 22; Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 19; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 36:

<sup>2</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 48:

<sup>3</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 49:

<sup>4</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 49:

<sup>5</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Խայթ «Պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; Դիոնիս Տել-Մարացի «Տարեգրություն», մաս 4:

<sup>6</sup> Կոնստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 20; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 10; Բար-Յեբեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

շերտը, որն, իր հերթին, սակայն, դեռևս անցնել էր պետք: Ի տարբերություն իր նախորդների, սակայն, Մուավիան նախապես հեռատեսորեն նախատեսել էր վերջինս հանգամանքը և Զադկեդոնի պարիսպների տակ այժմ նա սպասում էր մինչ այդ կառուցած իր հսկայական նավատորմին (1.200 նավ):

Այս ծրագիրը, սակայն, այնուհանդերձ չգործեց, քանզի Ասորիքի ամենագոր տիրակալին ի վերջո լուր հասավ, որ տեղի ունեցած ուժեղ փոթորիկը խորտակել է 800 նավ, իսկ մնացած նավերն էլ ցրել է ողջ ծովով մեկ: Ստեղծված պայմաններում արդեն պարզ էր, որ եվրոպական ափ անցնելու հույսերն այնուհանդերձ կորցրել են իրականության գծերը<sup>1</sup>: Արդյունքում 653 թվականի օգոստոսին Մուավիան սկսեց իր ուժերը հետ քաշել Փոքր Ասիայից: Իր հերթին արդեն պարզ էր նաև, որ հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ ձեռք բերած հաջողությունը կարող էր ամբողջական լինել, թերևս, միայն այն բանից հետո, երբ կոչնչացվեին Չայաստանի հյուսիսային շրջաններում գտնվող կայսրության բավականին խոշոր ուժերը: Չայերի համար, սակայն, այս ամենում վատն այն էր, որ վտանգ կար, որ կայսրության բանակի դեմ, ըստ էության, Չայաստանի տարածքում իրականացվող գործողությունները այդ պարագայում կարող էին սահուն կերպով վերափոխվել դեպի Չայաստան Արաբական խալիֆության բանակի հերթական մի արշավանքի: Կյանքը ցույց տվեց, որ այս վտանգը ավելին, քան իրական էր և հենց այդպես էլ եղավ:

653 թվականի սեպտեմբերի սկզբին Մուավիայի հիմնական բանակի, ըստ էության, վերջապահի հրամանատարի դերը կատարող Չաբիբ իբն Մասլամայի գլխավորությամբ Եփրատն անցած Արաբական խալիֆության բանակը (8.000, որից 6.000 հեծյալ) համառ դիմադրությունից հետո, ի վերջո պայմանագիր կնքելով քաղաքի բնակչության հետ, Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկներից (մոտ 300) հերթական անգամ գրավեց Կարինը<sup>2</sup>: Չայաստանի կենտրոնական շրջանների վրա հետագա հարձակումներ գործելու նպատակ ունենալու պարագայում Կարինը Փոքր Չայքի ծովափնյա շրջաններում կենտրոնացած կայսրության բանակի համար հանդիսանում էր կարևորագույն մի հենակետ և այս քաղաքի կորուստի հետ Չայաստանի հրամանատար Մավրիանոսը ոչ մի կերպ համակերպվել չէր կարող:

Արդյունքում՝ արդեն 653 թվականի սեպտեմբերի վերջին Չայաստանի հրամանատար Մավրիանոսի գլխավորությամբ քաղաքին մոտեցան և ճամբար զարկեցին Բյուզանդական կայսրության բանակը (18.000<sup>3</sup>, այդ թվում արիստակներ, ալաններ, խազարներ) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 3.000), սակայն գրեթե անմիջապես էլ Չաբիբ իբն Մասլամայի գլխավորած Արաբական խալիֆության (մոտ 7.000) և Չայկական (մոտ 10.000) միացյալ բանակը զիջերային անակնկալ հարձակումով հաղթեց վերջինիս<sup>4</sup>: Մավրիանոսը, հավաքելով իր ջախջախված բանակի մնացորդները, հետ քաշվեց Փոքր Չայքի Կոլոնիա քաղաքի ուղղությամբ՝ հուսալով ընթացքում ստանալ նոր համալրումներ և կրկին փորձել պատերազմական բախտը:

Չետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

653 հոկտեմբեր – *Չայլ գետի ճ-մ* (Փոքր Չայք, Կոլոնիա քաղաքի մոտ)<sup>5</sup>

Չայաստանի հրամանատար Մավրիանոսի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Բյուզանդական կայսրության բանակը (30.000) և նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 5.000, այդ թվում Սմբատ Վարազ-Տիրոցի Բագրատունին), ինչպես նաև սպարապետ Վարդ Ռշտունու գլխավորած Չայկական բանակը (մոտ 5.000) մոտեցան Չաբիբ իբն Մասլամայի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 15.000):

Ի փուլ – Մավրիանոսը կայսրության հիմնական բանակով անցավ գետը և, Վարդ Ռշտունուն հանձնելով պարաններից կազմված կամրջի հսկողությունը, հարձակվեց

<sup>1</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 48, 49; Կոնստանդին Շիրանաժին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 21:

<sup>2</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 52: Աբբաս-գուլի-ադա Բաբիխանով «Պրախտային ծաղիկ», մաս 2; Շապուի Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 3; Յովհաննես Դրասխանակերտցի «Չայոց պատմություն», գլուխ 19: Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Ըստ իբն ալ-Ասիրի այս ճակատամարտում Բյուզանդական կայսրության բանակը կազմել է 80.000 ռազմիկ, ինչը իմ կարծիքով չի համապատասխանում ճշմարտությանը և այս տեսանկյունից ավելի գերադասելի են Բյուզանդական կայսրության աղբյուրների հայտնած տվյալները:

<sup>4</sup> Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>5</sup> Շապուի Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 3; Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 4; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 36:



Արաբական խալիֆության բանակի վրա: Վերջինս, սակայն, կեղծ փախուստի դիմելով առաջ քաշեց հակառակորդին, զցեց դարանը և ծանր պարտության մատնեց:

II փուլ – Կայսրության բանակի մնացորդները սկսեցին նահանջել դեպի գետանցումը, սակայն թշնամու կողմն անցած Վարդի հրամանով Հայկական բանակը անցավ գետի մյուս ափ և ոչնչացրեց կամուրջը:

III փուլ – Գետին սեղմված կայսերական բանակը ծանր պարտություն կրեց:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, պարտվողներից՝ հայերը մոտ 3.000, դաշնակիցը մոտ 17.000 զինվոր:

Վերջին ճակատամարտով Հայ-Բյուզանդական I պատերազմն, ըստ էության, ավարտվեց և արդյունքում Հայոց իշխանապետությունը պահպանեց իր անկախությունը: Ահեղ վտանգը, սակայն, ի դեմս Փոքր Ասիայից վերադարձող և որոշակիորեն անհաջողության մատնված արդեն Արաբական խալիֆության բանակի, նույն այս ժամանակ աստիճանաբար մեծանում էր:

653 թվականի հոկտեմբերի կեսին Հաբիբ իբն Մասլաման, սպասելով արևմուտքից մոտեցող հիմնական ուժերին, ասպատակեց Փոքր Հայքի արևմուտքը և կրկին հետ քաշվեց դեպի Կարին<sup>1</sup>: Իր հերթին 653 թվականի հոկտեմբերի վերջին Մուավիայի գլխավորությամբ ուժերի կենտրոնացումն ավարտած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) համառ գրոհներից հետո, ի վերջո պայմանագիր կնքելով քաղաքի բնակչության հետ, Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Կեսարիան<sup>2</sup>, որից հետո Ասորիքի ամենագոր կառավարիչը վերադարձավ Դամասկոս, իսկ նրա բանակի հիմնական մասն էլ հանձնվեց դեպի Հայաստան արշավանքի պատրաստվող Հաբիբ իբն Մասլամային: Սկիզբ առավ Արաբա-Հայկական II պատերազմը (653-654), ընդ որում, ինչպես 646 թվականին էր նախատեսված, Հաբիբ իբն Մասլաման պետք է հարված հասցներ արևմուտքից, իսկ Ասորպատականից առաջխաղացած Սալման իբն Ռաբիան էլ՝ արևելքից:

## Գլուխ 25

### Արաբա-Հայկական II պատերազմը

653 թվականի նոյեմբերին Կեսարիա-Կարին-Մարդաղի-Դասնվորք-Վարաժնունիք-Հաբե-Տարոն-Բզլունիք երթուղով Հաբիբ իբն Մասլամայի գլխավորությամբ ասպատակելով արշաված Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 70.000), ի վերջո պայմանագիր կնքելով քաղաքների բնակչության հետ, Հայոց իշխան Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորած Հայկական բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) առանց որևէ դիմադրության գրավեց Խլաթը, Արծկեն, Արճեշը և Բերկրին<sup>3</sup>: Այսպիսով՝ Մուշեղ Մամիկոնյանը, թեև Կոնստանդ II-ի նշանակած պաշտոնյան էր Հայաստանում, բայց այնուհանդերձ կարողացավ որոշակի պայմաններով համաձայնություն ձեռք բերել Հաբիբ իբն Մասլամայի հետ՝ զերծ պահելով ժողովրդին կոտորածից և գերեվարությունից, իսկ երկիրը՝ ավերածություններից: Դրանից հետո, շարունակելով արշավանքը դեպի արևելք, 653 թվականի նոյեմբերին Հաբիբ իբն Մասլամայի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 68.000), որոշակի դիմադրության հանդիպելուց և բաբաններ օգտագործելուց հետո, ի վերջո պայմանագիր կնքելով քաղաքների բնակչության հետ, Հայկական բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Նաև Արտաշատը, Դվինը ու Նախիջևանը<sup>4</sup>: Արաբսի միջին հովտում հաստատվելուց հետո Հաբիբ իբն Մասլաման հյուսիս-արևմուտքից մուտք գործեց Սյունիք և 653 թվականի նոյեմբերին Վայոց ձորի ճ-մ-ում հաղթանակ տարավ Հայկական բանակի նկատմամբ<sup>5</sup>, սակայն շուտով դադարեցրեց ակտիվ ռազմական գործողությունները:

653 թվականի նոյեմբերին, փորձելով համակարգել գործողությունները Հաբիբ իբն Մասլամայի հետ, Սալման իբն Ռաբիան իր հերթին Հայաստանին հարված հասցրեց արևելքից:

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 10; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»: Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»: Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 2; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 10; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»: Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>5</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

Արդյունքում, ինչպես և յոթ տարի առաջ էր, Սալման իբն Ռաբիայի գլխավորությամբ Ատրպատականից արշաված Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 50.000) որոշակի դիմադրությունից հետո, ի վերջո պայմանագիր կնքելով քաղաքի բնակչության հետ, Արցախ-Ուտիքի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) հերթական անգամ գրավեց Բայլականը<sup>1</sup>: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, վերջինս պարտության մատնեց բաղասականներին (մոտ 10.000) և տեղի հայկական աշխարհագրին (մոտ 2.000)<sup>2</sup>, ինչից հետո արդեն կրկին մոտեցավ Արցախ-Ուտիքի թագավորության կենտրոնական շրջաններին:

653 թվականի նոյեմբեր Արաբական խալիֆության բանակի մի մասը (մոտ 10.000) Արցախ-Ուտիքի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Շամբորը, իսկ հետո արդեն, մոտենալով Պարտավին, եռօրյա գրոհներից հետո, ի վերջո պայմանագիր կնքելով քաղաքի բնակչության հետ, գրավեց նաև Արցախ-Ուտիքի թագավորության մայրաքաղաքը<sup>3</sup>: Պարտավի գրավումից հետո 653 թվականի նոյեմբերին այս քաղաքից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) Արցախ-Ուտիքի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Բերդկունքը (Արցախ, Բերդաձոր գավառ)<sup>4</sup>: Ստեղծված ծանր պայմաններում Զիվանշիր I Մեծը, որ նահանջել էր Կուրի ձախափնյակ և պատսպարվել էր Ատրնեստեհ Սասանյանի մոտ, ի վերջո հաշտություն կնքելով հակառակորդի հետ, Արաբական խալիֆության գերիշխանությունն ընդունելու պայմանով հետ ստացավ իր տիրույթները: Այսպիսով՝ 653 թվականի վերջի վիճակով Հայոց իշխանապետությունն արդեն, ըստ էության, լիովին ընդունել էր Արաբական խալիֆության գերիշխանությունը, սակայն Տրապիզոնում ամրացած Հայաստանի հրամանատար Մավրիանոսը, դրվատանքի արժանի համառությամբ շարունակում էր կայսերական պայքարը Հայաստանի համար:

Արդյունքում՝ օգտվելով այն բանից, որ Հաբիբ իբն Մասլաման իր բանակը ցրել է ձմեռոցներում, 654 թվականի հունվարին Մավրիանոսի գլխավորությամբ Տրապիզոնից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000), մի կողմ թողնելով Դվինը, Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 800) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) պաշարեցին Նախիջևանը<sup>5</sup>, սակայն չկարողացան գրավել այն: Սրան ի պատասխան՝ 654 թվականի արդեն փետրվարին Հաբիբ իբն Մասլամայի և Հայոց իշխան Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ուժերը կենտրոնացրած Արաբական խալիֆության (մոտ 15.000) ու Հայկական (մոտ 2.000) միացյալ բանակը մոտեցավ Նախիջևանին և քաղաքի պարիսպների տակ տեղի ունեցած ճակատամարտում հաղթեց Հայաստանի հրամանատար Մավրիանոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 18.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.800)<sup>6</sup>: Դրանից հետո, շարունակելով հակառակորդին հենց նոր գրաված տարածքներից դուրս մղելու ռազմավարությունը, Հաբիբ իբն Մասլամայի և Հայոց իշխան Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ Նախիջևանից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության (մոտ 10.000) և Հայկական (մոտ 1.800) միացյալ բանակը գիշերային անակնկալ հարձակումով արդեն Դվինի մոտ հաղթեց Հայաստանի հրամանատար Մավրիանոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 500), որից հետո Մավրիանոսի բանակը, վերջնականապես դադարելով իրենից մարտական արժեք ներկայացնել, հետ քաշվեց մինչև Աբխազիա<sup>7</sup>:

654 թվականի գարնանը Հաբիբ իբն Մասլամայի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 50.000), ասպատակելով Շիրակը, Տայքը և Գուգարք, հասավ Տփղիս<sup>8</sup>, որից հետո

<sup>1</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։ իբն ալ-Ֆակիի «Գիրք երկրների մասին»։ իբն խայյաթ «Պատմություն»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ իբն խայյաթ «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։ իբն ալ-Ֆակիի «Գիրք երկրների մասին»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 2, գլուխ 19: Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։ Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 2: իբն խայյաթ «Պատմություն»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ իբն խայյաթ «Պատմություն»:

<sup>4</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>5</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 52:

<sup>6</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 52: Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»:

<sup>7</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>8</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 50: Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։ Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 2: իբն խայյաթ «Պատմություն»։ իբն ալ-Ֆակիի «Գիրք երկրների մասին»։ Յակուբի «Պատմություն»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

տիրեց նաև Հունան ամրոցին (Ռուսթավից մոտ 35 կմ հարավ-արևելք)<sup>1</sup>: Ստեղծված ծանր պայմաններում Վրաստանի երիսմտավար Ատրներսեհ Սասանյանին չէր մնում, ըստ էության, այլ բան, քան, ինչպես հայերն էին արել Հայաստանի պարագայում, հակառակորդի հետ հաշտություն կնքել և ընդունել վերջինիս գերիշխանությունը: Այսպիսով՝ 654 թվականի սկզբի վիճակով Հայաստանը և Վրաստանը, ինչպես նաև Աղվանքի տարածքը կարող էին գործնականում արդեն համարվել ենթակա Արաբական խալիֆության գերիշխանությանը: Հենց այս ժամանակ էլ, սակայն, Հաբիբ իբն Մասլամայի և Սալման իբն Ռաբիայի հարաբերություններում տեղի ունեցավ վերջնական խզում, քանզի Սալման իբն Ռաբիան իր ու իր ջոկատի համար պահանջում էր 653 թ-ի սեպտեմբերի վերջի Կարինի ճ-մ-ի արդյունքում ձեռք գցված ավարի մի մասը, սակայն, քանի որ վերջինս իր ջոկատով մասնակից չէր եղել մարտին, Հաբիբն իբն Մասլաման, ինչ-որ տեղ իրավացիորեն, մերժում էր բավարարում տալ այդ պահանջին: Խզումը, որն ընդունեց սուր վիճաբանության բնույթ, բավականին ծանր էր, ընդ որում բանը հասավ նույնիսկ նրան, որ Հաբիբ իբն Մասլամայի մարդկանցից ոմանք ուզեցին սպանել Սալման իբն Ռաբիային:

Վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նշել նաև, որ, ի տարբերություն մի քանի տարի առաջվա դրության, այժմ արաբները իրենց մեծապես համարում էին տիրած մի տարածքի, որը հնազանդվել է բացառապես միայն գեների ուժով: Արդյունքում՝ 651 թվականի պայմանագիրն, ըստ էության, դադարել էր գործել և ստեղծված ծանր պայմաններում հայերին պետք էր ամենից առաջ հենց վերջինիս գործողությունը վերականգնել: Այս ժամանակ Հայոց իշխանի պաշտոնը դեռևս վարում էր Մուշեղ Մամիկոնյանը, սակայն վերջինս հրաժարվեց մեկնել Դամասկոս և, լինելով կայսրության հետ հարաբերությունների քաղաքական գծի կրողը, ըստ էության, հրաժարական տվեց իր պաշտոնից՝ միաժամանակ, սակայն, որպես պատանդ արաբների մոտ ուղարկելով իր չորս որդիներին: Պաշտոնը կրկին զբաղեցնել ի վիճակի չէր, սակայն, նաև իրեն պատած հիվանդությունից արդեն մահվան դուռը հասած Թեոդորոս Ռշտունին, որը, այնուհանդերձ, որպես մի իսկական հայրենասեր ցանկանալով մահվանից առաջ ևս էլի գոնե մի որևէ օգուտ տալ իր ժողովրդին, կամավոր միացավ դեպի Ասորիք ուղղվող գերիների քարավանին՝ հույս ունենալով Դամասկոսում տեսակցել Մուսավիայի հետ: Ռշտունյաց հայրենանվեր իշխանը, սակայն, Դամասկոս այդպես էլ չհասավ և ճանապարհին կնքեց իր մահկանացուն: Թեոդորոս Ռշտունու մահանալուց հետո որոշվեց, որպես ինչպես վերջինիս քաղաքական գծի նվիրյալ մի շարունակողի, այնպես էլ հզոր մի տոհմի ներկայացուցչի, Հայոց իշխանի պաշտոնը հանձնել Համազասպ Մամիկոնյանին (654-662), որի ուսերին էլ հենց ընկավ ապագա իրադարձություններում Հայոց իշխանապետության ղեկը պահելու դժվարին գործը: Այսպիսով՝ 654 թվականի սկզբին Արաբ-Հայկական II պատերազմն, ըստ էության, ավարտվեց: Արդյունքում, չնայած Հայոց իշխանապետությունը կարճ ժամանակով ընդունեց Արաբական խալիֆության գերիշխանությունը, սակայն մի քանի տարի անց Արաբական խալիֆությունում բռնկված գահակալական պայթյարի հետևանքով Հայոց նոր իշխան Համազասպ Մամիկոնյանը այնուհանդերձ կապեր հաստատեց Կոնստանդ II-ի հետ և, որոշակի զիջումների գնալով, պահպանեց իր փաստացի անկախությունը: Հյուսիսում ռազմական գործողությունների որոշ շարունակություն, սակայն, այնուհանդերձ իր հերթին եղավ:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ, թեև պատերազմական գործողությունների ավարտից հետո Հաբիբ իբն Մասլաման իր բանակային հիմնական ուժերով վերադարձել էր Ասորիք, սակայն սեփական նկրտումներում այդպես էլ բավարարում չստացած Սալման իբն Ռաբիան նոր պատերազմի էր ձգտում: Արդյունքում, իրատեսորեն չգնահատելով իրավիճակը, վերջինս մի համեմատականորեն փոքր բանակով (4.000) անցավ Դերբենդի լեռնանցքով և արշավանք սկսեց Արևմտյան Թյուրքական խաբանության դեմ, սակայն արդյունքում ջախջախիչ պարտություն կրեց ու զոհվեց, ընդ որում նրա բանակից միայն հատ ու կենտ մարդիկ փրկվեցին: Իր անխոհեմ այս արարքով, սակայն, Սալման իբն Ռաբիան արժանացավ շահիդի պատվին և հետագայում նրա անունը բազմիցս էր հիշատակվելու իսլամի համար նահատակված հայտնի ռազմիկների շարքում:

<sup>1</sup> Յակուտ ալ-Համադի «Աշխարհագրական բառագիրք»: Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»: իբն Խայթա «Պատմություն»:

## Գլուխ 26

### Մուավիայի Նոր պատերազմի շարունակությունը

Դեպի Հայաստան կատարված արշավանքից հետո Ասորիքի կառավարիչ Մուավիան իր հերթին, համարելով, որ Հայաստանում խնդիրներն, ըստ էության, լուծված են, 654 թվականի ամռանը, արդեն լիովին գործարկելով սեփական նավատորմը, հերթական հարվածը հասցրեց, ինչի արդյունքում ասպատակեց Կիպրոս, Ջոդոս, Արվադոս, Զեոս և Կրետե կղզիները ու հետ քաշվեց<sup>1</sup>: 655 թվականի ամռանը, սակայն, հասցվեց արդեն նաև ցամաքային հարված և արդյունքում Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 70.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Հիսն-Մանսուր ամրոցը, Սամոսատը և Մելիտեն<sup>2</sup>: Դրանից հետո, հակառակորդը ասպատակեց Մելիտեի շրջակայքը Կապադոկիան ու Փոյուզիան և հսկայական ավարով հետ քաշվեց<sup>3</sup>:

Այս նույն արշավանքի ժամանակ Հաբիբ իբն Մասլամայի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 300) պաշարեց Անի-Կեմախ ամրոցը, սակայն այդպես էլ չկարողացավ գրավել այն և նահանջեց<sup>4</sup>: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ հենց 655 թվականի ամռանը այս արշավանքի ընթացքում էր որ, տեղի ունեցավ հիրավի պատմական մի իրադարձություն, երբ հենց այս ժամանակ էր, որ վերջին տասը տարիներին Մուավիայի հետևողական ջանքերի շնորհիվ ստեղծված իսլամական նավատորմը բաց ծովում առաջին անգամ ոչ միայն խոշոր ծովամարտի մեջ մտավ կայսրության նավատորմի հետ, այլև՝ մեծ մի հաղթանակ տարավ:

Իրոք, տեղեկանալով, որ Մուավիան առաջանում է, այդ թվում նաև ծովով, Կոնստանդ II-ը նույն այս ժամանակ ի մի բերեց կայսրության բոլոր ծովային ուժերը (1.000 նավ) և ինչ-որ տեղ Անթալիայի մոտակայքում դեմ դուրս եկավ Արաբական խալիֆության նավատորմին (200 նավ): Հաջորդած ծովամարտը, սակայն, որը հայտնի է Լյուկիայի, Փոենիկայի կամ Նավակայմերի ծովամարտ անունով, քրիստոնյաներին մի խոշոր պարտություն արժեցավ: Հետաքրքիր է, որ այս անգամ լիովին գործեց վաղուց ի վեր հենց նման դեպքի համար պահված մարտավարական այն հնարքը, երբ Մուավիան, հստակ գիտակցելով, որ դեռևս անփորձ իր նավավարները նավաշարժերի մեջ չեն կարողանա գերազանցել կայսրության փորձառու նավավարներին, բոլոր նավերի անձնակազմերին հատուկ հրամանով հրահանգել էր խուսափել խոյամարտից և, ընդհանրապես, ցանկացած բարդ նավաշարժից, այլ փոխարենը, ընդհուպ միայն մոտենալով հակառակորդի նավերին ու կիրառության մեջ դնելով կայմերի մոտ պահված նավակամուրջները, դրանք իջեցնել հակառակորդի նավերի վրա, ճանկել վերջիններս և առավելության հասնել աբորդաժային ձեռնամարտում: Հաջողությունն իրոք հսկայական էր, իսկ 20.000 ռազմիկ կորցրած Կոնստանդ II-ն ինքն էլ, այն էլ միայն ժամանակին Տրիպոլիսում Մուավիայի նավատորմի հրկիզումը կազմակերպած ազնվականներից մեկի անձնագոհության շնորհիվ, հազիվ մեծ դժվարությամբ փրկվեց, լքեց հարձակման ենթարկված իր նավը, փոխադրվեց մեկ այլ նավ և հեռացավ<sup>5</sup>:

Հաջող ավարտված 655 թվականը, սակայն, Հաբիբ իբն Մասլամային իր հետ բերել էր այն դառնությունը, որ ինքը չէր կարողացել տիրել Անի-Կեմախ ամրոցին: Արդյունքում՝ արդեն 656 թվականի գարնանը Հաբիբ իբն Մասլամայի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) կրկին պաշարեց այս ամրոցը, սակայն, այս անգամ ևս չկարողանալով գրավել այն և

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Կոնստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 20; Դիոնիս Տեյ-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 10; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 18; Յեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 15; Չիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»:

<sup>2</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»: Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> իբն Խայթա «Պատմություն»:

<sup>4</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>5</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Արաբ-բյուզանդական ժամանակագրություն 741 թվականի», մաս 24; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 13; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; Չիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»; Աբդ ալ-Հաբամ «Եգիպտոսի նվաճումը»:

հետ քաշվեց Ասորիք<sup>1</sup>: Սրանք առաջին մարտերն էին այս ամրոցի համար, սակայն հետագան ցույց տվեց, որ Հայոց հինավուրց մայրաքաղաքի տեղում գործող Անի-Կեմախ ամրոցը շուտով վերածվելու էր երկու տերությունների սահմանային շրջանում գտնվող կարևորագույն մի ամրության: Այս ամրության համար մղվող մարտերը, սակայն, լինելու էին ապագայում, իսկ մինչ այդ Արաբական խալիֆությունում տեղի ունեցան խիստ վճռորոշ իրադարձություններ, որոնք էլ կլանեցին վերջինիս ռազմական մեթենայի ողջ ուշադրությունը:

## Գլուխ 27

### Արաբական խալիֆության առաջին գահակալական պայքարը

656 թվականի հուլիսի 16-ին խալիֆ Օսմանի դեմ սեփական պետությունում վաղուց ի վեր հասունացող դժգոհությունն ի վերջո իրական տեսք ստացավ և մի խումբ դավադիրներ, ներխուժելով Մեդինայում գտնվող ու դեռևս նահապետական կենցաղով ապրող խալիֆ Օսմանի տուն, սպանեցին նրան: Խալիֆի սպանության կազմակերպիչների հետ կապված շատ վարկածներ կան, սակայն փաստն, այսպես թե այնպես, այն էր, որ վերջին տասնամյակների բուռն զարգացումից հետո Արաբական խալիֆությունն իրենից արդեն ամենևին էլ չէր ներկայացնում այն պետությունը, որը կարելի էր կառավարել Մեդինայի այդ տնից պարզունակ ձևով տրվող հրամաններով: Չնայած արտաքին պատկառանքին և նույնիսկ այն հանգամանքին, որ հեռավոր ազգականներ էին՝ Օսմանի հետ թաքնված մրցակցության մեջ էր ամենից առաջ հենց Ասորիքի ամենագործ կառավարիչ Մուավիան, որը, ներկայացնելով վերջին տասնամյակներում ծաղկում ապրած զինվորականների խմբակցությունը, նույն այս ժամանակ իրեն անչափ վստահ էր զգում: Օսմանի հետ առնվազն մրցակցային թաքնված հարաբերություններ ունեին, սակայն, նաև արդեն իսկ բավականին լայն տարածքներ ընդգրկող խալիֆության տարբեր ծայրերում առաջացած այլ ուժային կենտրոններ ևս և, ըստ էության, նույնիսկ կարևոր էլ չէր, թե ով կազմակերպեց խալիֆի սպանությունը, կարևորն այն էր, որ դրանից հետո Արաբական խալիֆությունում մի ամբողջ դարաշրջանն ավարտվեց:

Օսմանի սպանությունը Արաբական խալիֆության շատ տեղական կառավարիչների դրեց երկակի դրության մեջ, սակայն ամենից շատ կորցնելու բանն ուներ, թերևս, Մուավիան՝ և իր հզորության, և այն հանգամանքով պայմանավորված, որ նա այնուհանդերձ Օսմանի ազգականն էր: Իրոք, հայտնի չէր, թե ով կլիներ նոր խալիֆը և ինչ դիրքորոշում կորդեգրեր վերջինս Ասորիքի ամենագործ տիրակալի նկատմամբ՝ վերջիվերջո փառքի գազաթին գտնվող ու խալիֆի գրչի փետուրի մեկ իսկ հարվածով հենց այնտեղից էլ վայր գլորված խալիֆ իբն Վալիդի պատմությունը, որը մոռացության մեջ մահացավ 644 թվականի օգոստոսի 20-ին, դեռևս թարմ էր մարդկանց հիշողության մեջ: Հաշվի առնելով այս ամենը ու նաև այն հանգամանքը, որ կայսրության դեմ մղվող պատերազմում ռազմավարական նախաձեռնությունն իր կողմում է, Մուավիան, որպեսզի հետագայում գործողությունների մեջ ազատ լինի, բանակցություններ սկսեց Կոնստանդ II-ի հետ և արդեն 657 թվականին վերջինիս հետ եռամյա մի զինադադար կնքեց, որը 660 թվականին երկարացվեց ևս 3 տարով: Ստեղծված պայմաններում Կոնստանդ II-ն ինքը ևս, վերջին տարիներին կրած լինելով ծանր պարտություններ ու կորուստներ, ըստ էության, կողմ էր զինադադարին և այն ազնվորեն պահպանեց, ընդ որում հետաքրքիր է, որ, համաձայն զինադադարի պայմանների, հենց Մուավիան պետք է օրական վճարեր 1.000 դահեկան, 1 ձի և 1 ստրուկ:

656 թվականի աշնանը, կապված Օսմանի սպանության հետ, ապստամբական տրամադրություններ էին տիրում նաև Մուղանի հարթավայրում, սակայն Արդեբիլից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց ապստամբներին (մոտ 10.000) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000)<sup>2</sup>: Դրանից հետո Պաճերվանքի ճ-մ-ում (= Բագարվանք) (Վարդանակերտ ամրոցի մոտ) Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) ևս մեկ խոշոր հաղթանակ տարավ ու տարածաշրջանը հանդարտվեց<sup>3</sup>:

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»: Իբն Խայաթ «Պատմություն»: Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 2; Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>3</sup> Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

**Գլուխ 28**  
**Խազարական խաբանության և**  
**Բուլղարական խանության ստեղծումը**

657 թվականին, մինչ աստիճանաբար սրվում էին Արաբական խալիֆության հաջորդ խալիֆ հռչակված Մուհամմեդի հորեղբոր որդի Ալիի (656-661) և Մուավիայի հարաբերությունները, Մերձավոր Արևելքի կողմից կարծես արդեն մոռացվող Մեծ տափաստանում մի հիշարժան իրադարձություն տեղի ունեցավ: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Տուն-Յագբուի սպանությունից հետո Արևմտյան Թյուրքական խաբանությունը անհույս կերպով խրվել էր գահակալական արյունոտ մի պայթարի մեջ, երբ, մեկը մյուսին փոխարինելով և, որպես կանոն, սպանվելով, իրար հաջորդեցին Դուլու ցեղախմբի դրածո Զյուլուգ-Սիբիրը (629-631), Տուն-Յագբուի որդի, Նուշբիների կողմից դրված ու նրանց կողմից էլ սպանված Սի-Յագբուն (631-633), ինչպես նաև կրկին Դուլուների թեկնածուներ Նիշին (633-634) և վերջինիս եղբայր Իշբարա Թուխսշադը (634-657):

Ահա հենց վերջին խաբանի օրոք էլ չինական Տանի հզոր տերությունը, որը ակնդետ հետևում էր Մեծ տափաստանում զարգացող իրադարձություններին ու դեռևս 630 թվականին վերացրել էր Արևելյան Թյուրքական խաբանությունը, այժմ իր հերթին, օգտվելով արդեն այս պետության քաղաքական թուլությունից, ռազմական գործողություններ սկսեց Արևմտյան Թյուրքական խաբանության դեմ: Արդյունքում՝ նույն 657 թվականին Տանի տերությունը լիակատար հաջողության հասավ՝ վերացնելով թյուրքերի պետության նաև այս մասը: Ստեղծված պայմաններում, սակայն, Տանի տերությունը հսկայական խնդիրներ ուներ թեկուզ հենց միայն Միջին Ասիան իր տիրապետության տակ պահելու հետ կապված, իսկ Նախակովկասյան տափաստանների մասին նույնիսկ խոսք գնալ իսկ չէր կարող: Արդյունքում՝ տեղական քոչվորների հերթական համադաշնության գլուխ կանգնած խազարները, որոնք առաջնային դեր ունեին դեռևս Արևմտյան Թյուրքական խաբանությունում, այժմ իրենց արդեն վերջնականապես ազատ զգացին և ստեղծեցին սեփական պետությունը՝ Խազարական խաբանությունը: Այս առումով վերջինիս օգտին խաղաց նաև այն հանգամանքը, որ Տանի տերությունը, ինչպես արդեն ասվեց, ամուր չէր տիրապետում նույնիսկ Միջին Ասիային, իսկ այստեղ ստեղծված մանր իշխանություններն էլ իրենց հերթին նախ չափազանց թույլ էին Խազարական խաբանության համար լուրջ սպառնալիք հանդիսանալու առումով և հետո՝ վերջիններս նաև լրջորեն զբաղված էին Տանի տերությանը կուլ չգնալու հոգսերով՝ արդյունքում ապահով դրություն ստեղծելով խաբանության արևելյան սահմաններին: Նորաստեղծ Խազարական խաբանությունը, լինելով Նախակովկասյան և Մերձսևծովյան տափաստանների հերթական գերիշխող ուժը, ըստ էության, գործում էր լիովին նույն այն օրինաչափությունների սահմաններում, ինչ իր նախորդները՝ ի վիճակի լինելով մարտադաշտ հանել մինչև 300.000 ռազմիկ:

Մինչև խազարների կողմից սեփական պետություն ստեղծելը՝ Դոնի հովտով նրանց սահմանակից էին իր ժամանակին ավարներից առանձացած և սեփական պետությունը ստեղծած բուլղարները, ի դեմս Մեծ Բուլղարիայի թագավորության: Կուբրատի մահից հետո, սակայն, այս թագավորության գործերը դեպի անկում էին գնում, քանի որ մեծ այդ արքային հաջորդած նրա հինգ որդիները, Մեծ Բուլղարիայի թագավորությունն, ըստ էության, բաժանած հինգ մասի, մահացու հարված էին հասցրել վերջինիս հզորությանը: Արդյունքում՝ նորաստեղծ Խազարական խաբանության խաբան Ալփիլիթները (657-703), ճիշտ գնահատելով իրավիճակը, ամենից առաջ հարված հասցրեց Մեծ Բուլղարիայի թագավորությանը: Մարտական գործողությունները մեկ տարի էլ չտևեցին և վերջնարդյունքում Կուբրատի որդիները, կյանքով ապացուցելով միասնականության ուժն ու իմաստը, ցրվեցին տարբեր կողմեր՝ տարածվելով Վոլգայի վերին հովտում գտնվող Վոլգյան Բուլղարիայից մինչև Ներկայիս Յուկրաինայի տարածքում ծվարած Ավարական խաբանություն, իսկ Մեծ Բուլղարիայի թագավորությունն էլ կորցրեց Դոնից Դնեստր ընկած Մերձսևծովյան տափաստանները, որոնք հայտնվեցին Խազարական խաբանության տիրապետության ներքո:

Այս ամենի արդյունքում, մասնավորապես, Կուբրատի երրորդ որդի Ասպուրախը (655-701), մոտ 50.000 ռազմիկի գլուխն անցած շարժվելով դեպի հարավ-արևմուտք, ի վերջո հաստատվեց

Դնեստրի և Դանուբի միջագետքում ու հիմնադրեց Բուլղարական խանությունը, ընդ որում, ինչպես եղել էր հունների, ավարների և այլ քոչվորների պարագայում, այս անգամ ևս Ասպուրախին հաջողվեց հարաբերությունների նույն այն բնույթը հաստատել տեղերում հաստատված սլավոնների հետ, ինչ առաջ էր: Հատկանշական է, սակայն, որ Ասպուրախն ու իր հաջորդները այնուհանդերձ սկսեցին անհամեմատ ավելի մարդկային վերաբերմունք դրսևորել սլավոնների նկատմամբ, ինչի արդյունքում նորաստեղծ Բուլղարական խանության համար սլավոններն իրենց հերթին սկսեցին անհամեմատ ավելի եռանդով պայքարել, իսկ հետագա հարյուրամյակներում էլ բանը հասավ նույնիսկ նրան, որ ի սկզբանե քոչվոր և առնվազն ոչ հնդեվրոպացի բուլղարները լիովին ձուլվեցին տեղական սլավոնների մեջ, որոնք ի վերջո ստեղծեցին արդեն սլավոնական բնույթ ունեցող իրենց պետությունը: Դանուբից հյուսիս գործող մարտաշունչ բուլղարների հայտնվելն իր հերթին, սակայն, անմիջապես էլ քայքայիչ ազդեցություն ունեցավ Դանուբից հարավ ձգվող տարածքներում և ամենից առաջ Հյուսիսային Թրակիայում հաստատված սլավոնների շարքերում:

Արդյունքում՝ արդեն 658 թվականի աշնանը Կոնստանդ II-ի գլխավորությամբ Կոստանդնուպոլսից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) ասպատակեցին Հյուսիսային ու Կենտրոնական Թրակիան՝ տեղում անհրաժեշտ կարգուկանոն հաստատելով և ի վերջո հավաքվելով Թեսալոնիկում<sup>1</sup>: Ուժերի առաջին այս փորձությունը կայսրության համար հաջող անցավ, սակայն արդեն պարզ էր, որ երկար տասնամյակներ խաղաղված դանուբյան սահմանը ապագայում նորանոր խնդիրներ է առաջացնելու, իսկ սլավոններն էլ, որպես վերջին տասնամյակներում կայսրության համար մարդկային ռեսուրսի կարևորագույն մի աղբյուր, վերջինիս համար աստիճանաբար կորելու էին:

## Գլուխ 29

### Մուավիան, որպես Արաբական խալիֆության ղեկավար

Արաբական խալիֆությունում սրված ներքաղաքական դրությունը 657 թվականից սկսած քերեց մի շարք արյունոտ ընդհարումների, ընդ որում, որպեսզի պարզ լինի դրանց մասշտաբները, նշենք, որ 657 թվականի հուլիսի 26-ից 28-ն ընթացած և մարտական ոչ-ոքիով ավարտված միայն Սիֆֆինի ճակատամարտում գործող խալիֆ Ալիի 80.000 հոգանոց բանակը կորցրեց 25.000 զինվոր, իսկ Մուավիայի 120.000 հոգանոց բանակն էլ՝ 45.000 զինվոր: Այսպես թե այնպես, սակայն 661 թվականի հունվարի 24-ին Ալին սպանվեց և նոր խալիֆ դարձավ վերջինիս որդի Հասանը (661): Այս ժամանակ, սակայն, զինվորականությանը ներկայացնող Մուավիայի դիրքերն արդեն այնքան էին ուժեղացել, որ նույն 661 թվականի հունիսին Ասորիքի ամենագոր կառավարչի աննկատ, սակայն հաստատուն ճնշման արդյունքում Հասանը հրաժարվեց իր տիտղոսից և Արաբական խալիֆության խալիֆ հռչակվեց կայսրության դեմ մարտերում հռչակված նույն Մուավիան (661-680):

Մուավիայի օրոք Արաբական խալիֆության ռազմաքաղաքական կենտրոնը դարձավ նոր խալիֆին սիրելի և հարազատ Ասորիքը, իսկ մայրաքաղաք էլ հռչակվեց Դամասկոսը: Այսպիսով՝ Մեդինան և Արաբական թերակղզին վերջնականապես մղվեցին հետին պլան, իսկ երկրում էլ, չնայած պետության կրոնապետական բնույթին, սկսեցին տոն տալ ավելի աշխարհիկ հովերով տարված քաղաքական գործիչները: Մուավիայի գահ բարձրանալով, ըստ էության, փաստացի և վերջնականապես ավարտվեց Արաբական խալիֆության «հերոսական» կամ «իդեալիստական» դարաշրջանը, երբ պետական այս միավորը վերջնականապես դարձավ իր ժամանակին բնորոշ գծերով մի պետություն, ընդ որում հենց Մուավիան էր, որ ստեղծեց պետական կառավարման հստակ համակարգ՝ ըստ էության հիմնված Արևելքի պետականաշինական խորը ավանդույթների վրա: Մուավիայի գահ բարձրանալով, ինչպես արդեն ասվեց, վերջնականապես ամրապնդվեց այն դրությունը, երբ խալիֆությունում առաջնային շրջան էր դառնում Ասորիքը, իսկ արաբների ավանդական բնօրրանը հանդիսացող Արաբական թերակղզին էլ, իր հայտնի կենտրոնների հետ

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Չիզբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»; Իլյա Նիսիբցի «Ասորական ժամանակագրություն» 817 թվի»:

միասին, մղվում էր հետին պլան: Վերջ, այսուհետ մայրաքաղաքը Դամասկոսն էր և հենց այստեղ էր բաբախում խալիֆության սիրտը:

Զինվորական դասին պատկանող Մուավիայի օրոք մեծ ուշադրություն դարձվեց նաև խալիֆության բանակային ուժերին, որոնք ավելի զարգացան, ստացան կառուցվածքային առավել հստակ համակարգ և կառավարում, իսկ ռազմիկների ընդհանուր թիվն էլ արդեն հասնում էր մոտ 200.000 հոգու, ընդ որում, որպեսզի պարզ լինի այս քանակի նշանակությունը, նշենք, որ նույն այս ժամանակաշրջանում Բյուզանդական կայսրության ողջ բանակը կազմում էր առավելագույնը մոտ 150.000, իսկ օրինակ Յայոց իշխանապետության բանակը՝ մոտ 50.000 ռազմիկ: Բանակի կազմում առայժմ քիչ էին ոչ արաբական տարրերը և առավելագույնը կարելի էր խոսել միայն պարսկական տարրի որոշակի ու դեռևս չնչին առկայության մասին: Հետագայում, սակայն, ոչ արաբական տարրի քանակն ու նշանակությունը բանակում աստիճանաբար մեծանալու էր:

662 թվականի գարնանը, երբ Մուավիան կարգի էր գցում գործերը խալիֆությունում և արդեն զգալիորեն ամրապնդվել էր խալիֆի գահին, վերջինս դիմեց Յայոց իշխանապետության ղեկավարներին ու պահանջեց հնազանդության նույն այն պայմանների կյանքի կոչումը, որոնք հաստատվել էին դեռևս 651 թվականին, ընդ որում հայերի վիճակը բարդանում էր նրանով, որ երկրի ղեկավար կազմին այս կամ այն կերպ մոտիկ ու հարազատ 1.775 հոգի, ըստ էության, պատանդի կարգավիճակով գտնվում էին Ասորիքում: Ավելին, ցանկանալով հիմնովին ճնշել հնարավոր անհնազանդության ամեն մի մտադրություն, Մուավիան պահանջ դրեց նաև, որ Յամազասպ Մամիկոնյանը, ինչպես նաև նրա ընտանիքի անդամները անձամբ ներկայանան Ասորիք: Հասկանալով, սակայն, որ սա առնվազն կբերի ընդամենը միայն պատանդների թվի ավելացման, իսկ այլ պարագայում էլ Յայոց իշխանապետությունն, ըստ էության, կզլխատվի՝ հայերը մերժեցին արված առաջարկը և պատրաստվեցին դիմադրության: Միաժամանակ, ինչպես վարվել էին վերջին հարյուրամյակներում, հայերը հերթական անգամ կապեր հաստատեցին պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հետ և ընդունեցին Կոնստանդ II-ի գերիշխանությունը: Քիչ թե շատ, իսկ գուցե ինչ-որ տեղ էլ ձևական, քանի որ արաբների մոտ պատանդ էին իր չորս որդիները, հակառակ դիրք գրավեցին միայն Մուշեղ Մամիկոնյանը և, ենթադրաբար նաև նույն մղումով՝ մի քանի այլ իշխաններ, որոնց, սակայն, ձերբակալեցին ու ուղարկեցին Կոստանդնուպոլիս:

Այս պայմաններում Կոնստանդ II-ը, չնայած արդեն լիովին տարված էր Արևմուտքում սպասվելիք պատերազմի նախապատրաստություններով, այնուհանդերձ որոշեց աջակցել հայերին և այդ նպատակով ոտքի հանեց կայսրության արևելյան բանակը՝ այն հանձնելով Արևելքի հրամանատար Թեոդորոս Յայի, ինչպես նաև Սմբատ Վարազ-Տիրոցի Բագրատունու ղեկավարությանը: Խալիֆ Մուավիան իր հերթին, ցանկանալով հնազանդեցնել Յայոց իշխանապետությունը, հայերի հին ծանոթ Յաքիբ իբն Մասլամայի գլխավորությամբ բանակ ուղարկեց Յայաստան: Արդյունքում, սակայն, 662 թվականի ամռանը Յայոց իշխան Յամազասպ Մամիկոնյանի և Վրաստանի Երիսմտավար Ատրներսեհ Սասանյանի գլխավորած Յայկական (մոտ 20.000) ու վրացական (մոտ 10.000) միացյալ բանակը Երևանի ճ-մ-ում համառ մարտում ջախջախեց Թավրիզ-Գաբիթյան-Բաքեան-Գողթն-Նախիջևան-Արած-Ուրծածոր-Արտաշատ երթուղով Յաքիբ իբն Մասլամայի գլխավորությամբ ներխուժած Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 40.000)՝ դուրս շարտելով թշնամուն Յայոց իշխանապետության սահմաններից: Այս ճակատամարտում զոհվեց նաև Յաքիբ իբն Մասլաման՝ իր մահով, ըստ էության, Յայաստանի համար կարծես նաև խորհրդանշորեն փակելով արաբական առաջին արշավանքների էջը<sup>1</sup>:

Նախորդ իրադարձություններից հետո խիստ խոցված Մուավիան մահապատժի ենթարկեց Դամասկոսում պահվող պատանդներից 1.753 հոգու և փրկվեցին միայն 22 հոգի, այն էլ այն պատճառով, որ իրենց ազգականների վարքագիծը, համենայն դեպս գոնե ձևականորեն, մի քիչ ավելի ընդունելի էր: Փրկվողների մեջ էր նաև Յամազասպ Մամիկոնյանի եղբայր Գրիգորը, որը շուտով վերադարձավ Յայաստան և արդեն 662 թվականի վերջին փոխարինեց կյանքից հեռացած Յամազասպին: Յայոց իշխանապետության դեմ իրականացված արշավանքի հետ

<sup>1</sup> Սերբոս «Պատմություն», գլուխ 52; Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 20; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 36; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն խայթա «Պատմություն»:



միաժամանակ, սակայն, ռազմական գործողությունները վերսկսվեցին նաև կայսրության դեմ, ընդ որում այս ճակատում հաջողությունն արդեն Մուավիայի կողմում էր:

Իրոք, 662 թվականի ամռանը Անի-Կեմախ ամրոցի ճ-մ-ում Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Թեոդորոս Յայի գլխավորությամբ Եփրատն անցած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 10.000, այդ թվում Սմբատ Վարազ-Տիրոցի Բագրատունին)<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ ինչպես պաշտոնական Դամասկոսի, այնպես էլ, ինչ-որ տեղ միջնորդավորված, պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հավակնությունները Յայոց իշխանապետության նկատմամբ հետ մղվեցին, սակայն նույն այս ժամանակ ի հայտ եկավ մի նոր և ոչ պակաս վտանգավոր թշնամի:

### **Գլուխ 30** **Յյուսիսային IV պատերազմը**

Խազարական խաթանությունը, մի քանի տարում ամրանալով Նախակովկասյան և Մերձսևծովյան տափաստաններում, արդեն 660-ական թվականների սկզբին սկսեց հավակնություններ դրսևորել Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքների նկատմամբ՝ ակնհայտորեն մտադիր լինելով շարունակել Թյուրքական խաթանության քաղաքականությունն այս ուղղությամբ: Արդյունքում՝ սկիզբ առավ Յյուսիսային IV պատերազմը (662-664): Սկիզբը, սակայն, հայերի օգտին էր:

Իրոք, 662 թվականի աշնանը Յայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի (662-685) ու Ջիվանշիր I Մեծի գլխավորած Յայոց իշխանապետության և Արցախ-Ուտիքի թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 40.000) անցավ Կուրը ու հաղթեց և հետ մղեց Դերբենդի լեռնանցքից ներխուժած Խազարական խաթանության բանակին (մոտ 60.000), ընդ որում Ջիվանշիր I Մեծը մարտի ժամանակ ընկավ ձիուց, սակայն արագորեն ոտքի կանգնեց ու շարունակեց մարտնչել հետևակ վիճակում<sup>2</sup>: Գիշատիչ քոչվորների առաջին հարվածը հետ մղվեց, սակայն դրան հաջորդելու էին նորերը:

### **Գլուխ 31** **Պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի արևմտյան հայացքը**

Արաբական խալիֆության հետ կնքած զինադադարը, ինչպես նաև դրանից հետո արաբների մոտ սկիզբ առած գահակալական պայքարը Կոնստանդ II-ի ձեռքերն ազատեց, ընդ որում, կարծես թե արդեն հանգիստ Արևելքից, կայսրը որոշեց երկար տասնամյակների պասիվությունից հետո ակտիվություն դրսևորել Արևմուտքում՝ ի վերջո սանձելով այդքան ժամանակ գործնականում անպատիժ կերպով կայսրության արևմտյան տիրույթները բզկտող Լանգոբարդական թագավորությանը, որի գահին հենց վերջերս բազմել էր եռանդուն և զորավարական տաղանդներից ամենևին էլ ոչ զուրկ Գրիմուալդոսը (662-671): Միաժամանակ կայսրն ամենևին էլ տրամադրված չէր խուլ պաշտպանության անցնել նաև Արևելքում և այս ուղղությամբ ևս ուշադիր հետևում էր հակառակորդին:

Արդյունքում՝ մինչ Արևելքում զարգանում էին վերևում նկարագրված իրադարձությունները, Կոնստանդ II-ը լքեց Կոստանդնուպոլիսը և տեղափոխվեց Ապենինյան թերակղզի: Կայսրը, դատելով ըստ ամենայնի, երբեք էլ չէր սիրել իր մանկության ծանր հիշողությունների հետ կապված այդ քաղաքը և հիմա, թողնելով Կոստանդնուպոլիսը, ասում էին, թե նա հեռանալիս նույնիսկ թթել էլ էր քաղաքի ուղղությամբ: Կայսեր հեռանալու գործում, սակայն, զուցե ինչ-որ տեղ դեր էր խաղացել նաև այն հանգամանքը, որ դեռևս 660 թվականին նրա հրամանով մայրաքաղաքում սպանել էին իբր թե գահակալական հավակնություններ դրսևորած նրա եղբայր Թեոդոսիոսին, սակայն դրանից հետո սպանվածը երևում էր կայսեր՝ վերջինիս գիշերային ծանր մղձավանջներում:

<sup>1</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4; Յակովբի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»;

Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 2, գլուխ 23; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

Այսպես թե այնպես, սակայն Կոնստանդ II-ը, հատկապես արաբներից առաջացած սպառնալիքների պայմաններում, կայսրության քաղաքական սիրտը դեպի Արևմուտք փոխադրելու հարցով լուրջ ծրագրեր ուներ և այն հանգամանքը, որ նա ինքը լքեց Կոստանդնուպոլիսը ու դրանից հետո այլևս երբեք այդպես էլ մայրաքաղաք չվերադարձավ, այդ ուղղությամբ արված կարևոր քայլերից մեկն էր: Ստեղծված պայմաններում առավելագույնը, որ կարողացան անել քաղաքի բնակչությունն և սենատը, դա այն էր, որ վերջիններս կարողացան հասնել գոնե նրան, որ կայսրուհին՝ Վալենտինա Արշակունու աղջիկը, որին կայսրը երբեք էլ չէր սիրել, ինչպես նաև գահի ապագա ժառանգորդ, Կոնստանդ II-ի տասնամյա որդի Կոնստանդինը մնան քաղաքում: Եվ այսպես, կայսրության ռազմաքաղաքական հետաքրքրությունների տեղափոխումը դեպի արևմուտք առաջին պլան մղեց մարտական գործողությունները Լանգոբարդական թագավորության դեմ, որոնք էլ շուտով սկիզբ առան:

663 թվականի մարտին Կոնստանդ II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) ու նրան կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 5.000, այդ թվում Շապուհ 3այ Պարսկաձինը) Լանգոբարդական թագավորության բանակից (մոտ 500) գրավեցին Լուչերիան (Բենվենտի մոտ)<sup>1</sup>, որից հետո պաշարեցին Ալեքսենդա ամրոցը, սակայն չկարողացան գրավել այն<sup>2</sup>: Կոնստանդ II-ի հիմնական հարվածը, սակայն, ուղղված էր Լանգոբարդական թագավորության կարևորագույն մասը կազմող Բենվենտի դքսությանն ու նրա կենտրոն հանդիսացող Բենվենտին, որն էլ պաշարվեց 663 թվականի ապրիլին: Տեղում գտնվող Բենվենտի դուքս Ռոմուալդոսի (662-683) գլխավորած Լանգոբարդական թագավորության բանակը (մոտ 1.000), սակայն, համառ պաշտպանություն իրականացրեց, ընդ որում շուտով Բենվենտին սկսեց մոտենալ նաև Գրիմուալդոս արքայի գլխավորած Լանգոբարդական թագավորության բանակը: Ստեղծված պայմաններում, զգուշանալով սեղմված մնալ քաղաքի, ինչպես նաև թիկունքում գործող հակառակորդի խոշոր բանակի մեջ, կայսրության ուժերը հետ քաշվեցին<sup>3</sup>:

663 թվականի մայիսի Կապուալի կոմս Միթուլայի գլխավորած Լանգոբարդական թագավորության բանակը (մոտ 10.000) Կապուր գետի ճ-մ-ում (Բենվենտի մոտ) հաղթեց Կոնստանդ II-ի գլխավորությամբ Բենվենտից նահանջող Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 43.000) ու նրան կազմում գտնվող 3այ ռազմիկների (մոտ 4.300, այդ թվում Շապուհ 3այ Պարսկաձինը) վերջապահին, սակայն թշնամու հիմնական բանակն այնուհանդերձ կարողացավ ապաստանել Նեապոլում<sup>4</sup>: Առաջխաղացում իրականացնելու ևս մեկ ավիք, արդեն ոչ թե կայսեր, այլ՝ Շապուհ 3այ Պարսկաձնի գլխավորությամբ, կայսրության բանակի զգալի մասը փորձ կատարեց իրականացնել 663 թվականի հունիսին, սակայն Բենվենտի դուքս Ռոմուալդոսի գլխավորած Լանգոբարդական թագավորության բանակը (մոտ 25.000) Ֆորինի ճ-մ (Նեապոլից մոտ 35 կմ արևելք) այս անգամ ևս հաղթեց Նեապոլից առաջխաղացած Շապուհին և նրա բանակին հետ մղեց ելման դիրքեր<sup>5</sup>: Սրանով Ալեքսինյան թերակղզում մղվող մարտական գործողություններն, ըստ էության, իրենց վերջը գտան, Լանգոբարդական թագավորությունը կարողացավ պահել դիրքերը և ապացուցել, որ, համենայն դեպս կոնկրետ ժամանակատարածային հարթության մեջ, ի վիճակի է պատշաճ դիմադրություն ցույց տալ Բյուզանդական կայսրությանը: Լանգոբարդական թագավորության դեմ մղվող հետագա ռազմական գործողություններից զերծ մնալուն, ամեն ինչից զատ, սակայն, կայսեր դրդեց նաև այն հանգամանքը, որ շուտով ծանրացավ իրավիճակը Արևելքում, ընդ որում, դատելով ըստ ամենայնի, Մուավիայի նախատեսված հարվածն այս անգամ լինելու էր անսահադեպ ուժի, իսկ փառատենչ խալիֆի դրած նպատակն էլ պարզ էր և հասկանալի՝ տիրել Կոստանդնուպոլսին:

<sup>1</sup> Պողոս Սարկավազ «Լանգոբարդների պատմություն», գիրք 5, գլուխ 6, 7; Յովհան Սարկավազ «Վենետիկյան ժամանակագրություն», գիրք 1, գլուխ 28; Հիգբերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»:

<sup>2</sup> Պողոս Սարկավազ «Լանգոբարդների պատմություն», գիրք 5, գլուխ 7; Յովհան Սարկավազ «Վենետիկյան ժամանակագրություն», գիրք 1, գլուխ 28:

<sup>3</sup> Պողոս Սարկավազ «Լանգոբարդների պատմություն», գիրք 5, գլուխ 7-9; Յովհան Սարկավազ «Վենետիկյան ժամանակագրություն», գիրք 1, գլուխ 28; Հիգբերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»:

<sup>4</sup> Պողոս Սարկավազ «Լանգոբարդների պատմություն», գիրք 5, գլուխ 9; Յովհան Սարկավազ «Վենետիկյան ժամանակագրություն», գիրք 1, գլուխ 28; Հիգբերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»:

<sup>5</sup> Պողոս Սարկավազ «Լանգոբարդների պատմություն», գիրք 5, գլուխ 10; Յովհան Սարկավազ «Վենետիկյան ժամանակագրություն», գիրք 1, գլուխ 28:

663 թվականի աշնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 150.000) ասպատակեց Անդրեփրատյան Ծոփքը և Կոլոնիայի շրջակայքը ու, թեև 664 թվականի գարնանը նահանջեց, սակայն արդեն պարզ էր, որ սա մի մեծ հարվածի ընդամենը միայն սկիզբն էր<sup>1</sup>: Հատկանշական է, որ հենց այս արշավանքի ժամանակ առաջին անգամ եղավ, որ Արաբական խալիֆության զգալի մեծության բանակը ձմեռեց հակառակորդի տարածքում՝ դատելով ըստ ամենայնի փորձարկելով ապագայում սպասվելիք ռազմական գործողությունների հավանական պատկերներից մեկը: Վերջին արշավանքի ժամանակ, ի դեպ ասած, տեղի ունեցավ ևս մեկ ոչ այնքան հայտնի, սակայն ուշագորավ պատահար, երբ սլավոններից կազմված խոշոր մի ջոկատ (5.000) անցավ հակառակորդի կողմը, երբ այս ռազմիկները հետագայում հողային տիրույթներ ստացան Ասորիքում:

664 թվականի ամռանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 60.000) հարված հասցրեց մի քիչ դեպի ավելի արևմուտք և ոտնատակ տվեց Անդրեփրատյան Ծոփքը, Կապադովկիան ու Փոյուզիան, սակայն կրկին հետ քաշվեց<sup>2</sup>: Ուժերը աստիճանաբար կուտակելու հետ միաժամանակ Մուավիան ակնհայտորեն հիմք էր նախապատրաստում հետագա առաջխաղացման համար:

Արաբական խալիֆության ակտիվացման պայմաններում, ցանկանալով գոնե մի որևէ բան ձեռնարկել և ամենից առաջ գոնե ապահովել Հայոց իշխանապետության աջակցությունը, 664 թվականի աշնանը Տրապիզոնից առաջխաղացած և Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի գլխավորած Հայկական բանակի (մոտ 20.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000) Հայկական կայազորներից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեցին Դվինը և Պտիզը (վերջինը՝ Դվինի մոտ), սակայն, չկարողանալով ամրանալ տեղում, հետ քաշվեցին ելման դիրքեր<sup>3</sup>: Այսպիսով, օգտվելով այն հանգամանքից, որ Գրիգոր Մամիկոնյանը իշխանապետության հիմնական ուժերը կենտրոնացրել էր Կուրի աջ ափին և պատրաստվում էր դիմագրավել խազարներին, կայսրությունը մի ցավոտ հարված հասցրեց հայերին, սակայն, չհասնելով վերջնական հաջողության, ի վերջո ստիպված եղավ հետ քաշվել:

Խազարներից եկող վտանգն իր հերթին, իրոք խիստ իրական էր և արդեն 664 թվականի դեկտեմբերի վերջին Դերբենդի լեռնանցքից ներխուժած Խազարական խաթանության բանակը (մոտ 150.000) ասպատակեց Աղվանքը, Ուտիքը, Արցախը, Սյունիքը ու Արարատի արևելքը: Վիճակն բացառիկորեն ծանր էր ու վտանգավոր և ստեղծված պայմաններում, երբ ռազմական ելքը կասկածելի էր, քանի որ ուժերը խիստ անհավասար էին, լուծումը տվեց հայրենանվեր Ջիվանշիր I Մեծը, որը ամուսնացավ Ալփիլիթվեր խաթանի աղջկա հետ ու դրա կապակցությամբ ոչ միայն հասավ հաշտության կնքմանը, այլև, որպես կնոջ օժիտ՝ Հայաստանից տարված հսկայական ավարի ու գերիների ազատմանը<sup>4</sup>: Սրանով Հյուսիսային IV պատերազմը ավարտվեց, ինչի արդյունքում Հայաստանի արևելյան նահանգները որոշ ժամանակ զերծ մնացին Խազարական խաթանության բանակի արշավանքներից:

665 թվականի աշնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 150.000) ասպատակեց Անդրեփրատյան Ծոփքը, Կապադովկիան, Փոյուզիան, Պիսիդան, ինչպես նաև Պերգամոնը, Չմյուռնիան ու նրանց շրջակայքը և նահանջեց միայն 666 թվականի գարնանը<sup>5</sup>: Նույն այս ժամանակ, պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի համար լիովին անսպասելի, բռնկվեց Սատրապական Հայաստանի X ապստամբությունը (666), որն, ըստ էության, արտահայտում էր հակասական այն տրամադրությունները, որոնք առկա էին կայսրության Արևելյան բանակում՝ իր զգալի մասով կազմված լինելով հայերից՝ այս բանակը չէր պաշտպանում հայերին ու Հայաստանը և հաճախ նույնիսկ պատերազմում էր նրանց դեմ:

<sup>1</sup> Յակուբի «Պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Յակուբի «Պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 2, գլուխ 23:

<sup>5</sup> Յակուբի «Պատմություն»: Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

Ապստամբության գլուխ կանգնած էր Արմենիակոն բանակաթեմի հրամանատար Շապուհ Յայ Պարսկածինը, որը մինչ այդ Արևմուտքում ոչ այնքան հաջող պատերազմել էր լանգոբարդների դեմ և այժմ Արևելքում էր: Ապստամբությունը սկսելուց հետո Շապուհ Յայ Պարսկածինը աջակցություն ստանալու համար դիմեց Մուավիային, որին, ապստամբներին չաջակցելու խնդրանքով, նույն այս ժամանակ, սակայն, դիմել էր նաև Կոստանդնուպոլսում հոր փոխարեն փաստացի կառավարող կայսեր որդի Կոնստանդինը:

Մուավիան իր հերթին ի վերջո որոշեց աջակցել ապստամբներին, մանավանդ այն բանի ֆոնին, որ հենց այս ժամանակ աստիճանաբար թափ էին առնում խալիֆության բանակի արշավանքները դեպի Յայաստանի արևմտյան տարածքներ և Փոքր Ասիա: Ամեն ինչ, սակայն, անակնկալ մի վախճան ունեցավ, քանզի, այն բանից հետո, երբ քաղաքներից մեկի դարպասի տակից անցնելիս Շապուհի ձին խրտնեց և վեր ցատկեց, իսկ Շապուհն էլ գլխով հարվածեց դարպասի վերնամասին ու ստացած վնասվածքից շուտով մահացավ, նրա ապստամբությունն ինքն իրեն, ըստ էության, հանգեց, իսկ Արմենիակների նորաստեղծ բանակաթեմն էլ կրկին ընդգրկվեց կայսերական ռազմական համակարգում<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ Սատրապական Յայաստանի X ապստամբությունը վերջացավ, սակայն արաբական վտանգը պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի համար նույն այս ժամանակ միայն ահագնանում էր:

666 թվականի աշնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 150.000) հերթական անգամ ասպատակեց Անդրեփրատյան Ծոփքը, Կապադովկիան, Փռյուզիան, Պիսիդիան, Ամորիոնը ու նրա, ինչպես նաև Քաղկեդոնի շրջակայքը և, ձմեռելով այդ տարածքներում, 667 թվականի գարնանը հետ քաշվեց<sup>2</sup>: Հարկ է նշել, որ, թեև տարին տարու վրա ուժեղացող հարձակումներին կայսրությունն ինքը դիմանում էր ամենայն դժվարությամբ, սակայն բաց ճակատամարտում հակառակորդին դիմադրելու մասին, հաշվի առնելով ուժերի տարբերությունը և հատկապես այն հանգամանքը, որ Կոնստանդ II-ը կայսրության զգալի ուժերով գտնվում էր Արևմուտքում, Կոստանդնուպոլսում գտնվող Կոնստանդինը մտածել որևէ կերպ չէր կարող: Որոշ գործողությունների, սակայն, վերջինս, ինչպես նաև նրա եռանդուն օգնական Անդրեասը, որը Սատրապական Յայաստանի X ապստամբության դեմ պայքարելիս իր կազմակերպչական շնորհքով աչքի էր ընկել դեռևս մինչ այդ, այնուհանդերձ դիմեցին:

Խոսքն ամենից առաջ վերաբերում էր Ամորիոն քաղաքին, որը մինչ այդ զբաղեցվել էր հակառակորդի 5.000 հոգանոց ուժեղ կայազորի կողմից: Արդյունքում՝ 667 թվականի հունվարին Անդրեասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) գիշերային անակնկալ հարձակումով գրավեցին Ամորիոնը և գլխովին ոչնչացրին հակառակորդի ողջ կայազորը<sup>3</sup>: Արդյունքում՝ հաջորդ տարի, կապված Ամորիոնյան աղետի հետ, թեև Մուավիան հերթական անգամ այնուհանդերձ հարված հասցրեց, սակայն այս անգամ այն եղավ մի քիչ սահմանափակ, երբ 667 թվականի աշնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 120.000) ասպատակեց Անդրեփրատյան Ծոփքն ու Կապադովկիան և 668 թվականի գարնանը նահանջեց<sup>4</sup>:

668 թվականի սեպտեմբերի 13-ի առավոտյան արդեն տարիներ ի վեր Սիցիլիա կղզու կենտրոններից մեկը հանդիսացող Սիրակուզա քաղաքում հաստատված Կոնստանդ II-ը որոշեց բաղնիք ընդունել՝ նույնիսկ չկասկածելով էլ, սակայն, որ իր, ըստ էության, սովորական այդ գործողությունն այս անգամ իրեն կյանք է արժենալու: Իրոք, ընտանիքից ու երկրի ռազմաքաղաքական միջավայրից կտրված կայսեր շուրջ դավադրության օղակը վաղուց էր հյուսվել և հենց այդ օրն էր, որ այն կյանքի կոչվեց: Եվ այսպես, այն բանից հետո, երբ կայսեր լողացնող Տրալոսի որդի Անդրեասը Կոնստանդ II-ի գլուխն օժանդակեց այնպես, որ վերջինս աչքերը փակել էր ու ոչինչ չէր տեսնում, հենց անմիջապես էլ շուր լցնելու համար նախատեսված արծաթյա դուլիկով մի ծանր հարված հասցրեց իր տիրակալի գլխին, որից կայսրն ուշաթափ եղած գետին տապալվեց: Դրանից հետո Անդրեասը, առանց որևէ մեկին որևէ բան ասելու, դուրս եկավ

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 12; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Յակուբի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Յակուբի «Պատմություն»; իբն Խայթ «Պատմություն»:

բաղնիքից և հեռացավ, իսկ կայսեր ուղեկիցներն էլ, ի վերջո չափից դուրս անհանգստանալով այն բանից, որ Կոնստանդ II-ը բաղնիքում ուշանում է, ներս մտան ու տեսան գիտակցությունը կորցրած այս տիրակալին: Սեպտեմբերի 15-ին Կոնստանդ II-ը, այդպես էլ ուշքի չգալով հարվածից, ի վերջո մահացավ:

Կոնստանդ II-ի մահվանից հետո դավադիրները կայսր հռչակեցին երբեմնի Զայոց իշխան Մժեժ Գնունու որդի Վարազ-Գնելի տղա Մժեժին, որը, ինչպես փաստում են ժամանակակիցները, փառահեղ մի տղամարդ ու աչքի ընկնող մի զորական էր: Մժեժ Գնունուն, սակայն, ամենևին էլ չընդունեցին կայսրության այլ մասերում և, հատկապես, բանակում, ընդ որում Կոստանդնուպոլսում գտնվող ու հոր մահից հետո կայսր հռչակված տասնվեցամյա Կոնստանդինը՝ Կոնստանդին IV-ը (668-685), ինքն էլ որևէ կերպ հակված չէր կորցնելու հորենական գահը: Արդյունքում՝ առկա բանակային ուժերն ու նավատորմն անմիջապես էլ ի մի բերած Կոնստանդին IV-ը արշավեց Սիցիլիա և, ունենալով ուժերի հսկայական առավելություն ու լիովին տիրելով ռազմավարական նախաձեռնությանը, առանց լուրջ մարտերի ձերբակալեց հոր դեմ դավադրության մեջ կասկածվող բոլորին և մահապատժի ենթարկեց: Փրկվել կարողացավ, թերևս, միայն Մժեժ Գնունու որդի Զովհաննեսը, որը մի քանի ամիս պատսպարվեց Սիցիլիայի լեռներում՝ օգտվելով հատկապես այն բանից, որ Կոնստանդին IV-ի ու նրա բանակի հեռանալուց հետո կղզու վրա էին արշավել Եգիպտոսից առաջացած արաբները և տեղում ստեղծվել էր շատ խառը մի դրություն: Արդյունքում, սակայն, Զովհաննեսն ինքն էլ ի վերջո սպանվեց և Կոնստանդին IV-ի դիրքերը գահի վրա վերջնականապես ամրապնդվեցին<sup>1</sup>:

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ գահի վրա ամրապնդվելը Կոստանդնուպոլսի Նոր տիրակալին շատ էր պետք ու հենց այդ ժամանակ էր պետք, քանի որ արդեն հաջորդ տարիներին, ըստ էության, հաջող ավարտելով մի քանի տարի շարունակ Փոքր Ասիան ոտնատակ տալու իր ռազմավարության փորձարկումը, Մուավիան պատրաստվում էր սկիզբ դնել ուղղակի հարձակմանը Կոստանդնուպոլսի վրա: Այսպես, դեռևս լիովին չէին հանդարտվել Կոնստանդ II-ի սպանության հետ կապված հուզումները, երբ 668 թվականի դեկտեմբերին Արաբական խալիֆոսության բանակը (ընդհանուր՝ մոտ 60.000) ասպատակեց Անդրեփրատյան Ծոփքը, Կապադովկիան և Նույնիսկ Կարթագենի շրջակայքը ու հետ քաշվեց միայն 669 թվականի փետրվարին<sup>2</sup>:

Նոր կայսրը հոր նման եռանդուն և վճռական, սակայն, ի տարբերություն վերջինիս, ավելի հավասարակշռված ու պոռթկումներից զուրկ մի անձնավորություն էր, որը աչքի էր ընկնում ամենից առաջ քաղաքական սթափ հաշվարկներ անելու կարողությամբ: Վերջինս նաև աչքաթող չէր անում գիտությունն ու գիտությանը նվիրված մարդկանց և հենց այս հանգամանքն էլ նրան մի իսկական ու անակնկալ, սակայն նաև հսկայական արժեք ունեցող նվեր մատուցեց, երբ ոմն Կալլինիկոս կայսեր տեղյակ պահեց իր կողմից հայտնաբերված և հետագայում «Հունական կրակ» կոչված մահացու գենքի մասին՝ մի կրակի մասին, որն, ըստ էության, հնարավոր չէր հանգցնել գործնականում ոչնչով ու Նույնիսկ ջրի տակ այն շարունակում էր ճարակել այն Նյութը, որի վրա լցված էր: Նորահայտ «Հունական կրակի» քաղադրատոմսը անմիջապես էլ հայտարարվեց պետական գաղտնիք, իսկ այդ ամենից տպավորված Կոնստանդին IV-ն էլ հրամայեց վերջինիս կիրառության համար միջոցներ պատրաստել ամենից առաջ նավատորմում: Արդյունքում որոշվեց, որ «Հունական կրակը» հակառակորդի նավերի դեմ կկիրառվի հիմնականում երեք ձևով՝ հեռամարտում այն կատապուլտներով հակառակորդների նավերի վրա կնետվի այրվող քուղ ունեցող կավե անոթների միջոցով, որոնք, ընկնելով հակառակորդի նավի վրա, կկոտրվեին և կբերեին բռնկման, ավելի մոտիկ տարածության վրա կայսրության ռազմիկները այն հակառակորդի նավերի վրա կսրսկեին ներարկիչանման հատուկ սարքերով, իսկ հատկապես Արաբական խալիֆոսության նավատորմի կողմից սիրված աբորդաժային ձեռնամարտի պարագայում էլ կայսերական նավի կայմի վրա ամրացված հատուկ ամբարձիչի

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 1; Անանուս «Արաբա-բյուզանդական ժամանակագրություն» 741 թվականի», մաս 25; Միքայել Ատրի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 13; Անանուս Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», 3-րդ վաված; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Պողոս Սարկավագ «Լանգոբարդների պատմություն», գիրք 5, գլուխ 11-13; Զովհան Սարկավագ «Վենետիկյան ժամանակագրություն», գիրք 1, գլուխ 36, 37; Վիյամ Մալմսբերցի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Պապրի վարքաբանություն; Չիգբերտ ժամբացի «Տարեգրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; Բեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Աբդ ալ-Ռաթաբ «Եգիպտոսի նվաճումը»:

<sup>2</sup> Յակուբի «Պատմություն»; իբն Խայթ «Պատմություն»; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

միջոցով վեր հանված այրվող քուղերով նույն այդ կավե անոթներն ուղղակի կգցվեն հակառակորդի նավի վրա: Նորընծա կայսրը, սակայն, նաև ավելի գործնական քայլեր ձեռնարկեց և դրանցից մեկը Մուավիային ի վերջո պատասխան հարված հասցնելն էր:

Արդյունքում, լինելով Արևելքում ավելի ակտիվ գործողությունների կողմակից, Կոնստանդին IV-ը որոշեց, ինչպես գրեթե 25 տարի առաջ էր արվել, ծովային անակնկալ դեսանտի ուժերով հարված հասցնել Եգիպտոսի և Պաղեստինի շրջակայքին: Որպես հետևանք, 669 թվականի ամռանը ափ իջած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 2.000) ասպատակեցին Ալեքսանդրիան և նրա շրջակայքը, ինչպես նաև Պաղեստինը, սակայն, այդպես էլ չհասնելով որևէ իրական արդյունքի ու խուսափելով հակառակորդի առաջխաղացող ուժերից, նստեցին իրենց նավերը և հետ քաշվեցին<sup>1</sup>: Այս իրադարձությունների մասնավոր, սակայն ուշագրավ արդյունքներից մեկն էլ այն եղավ, որ հենց այս ընթացքում տեղի ունեցած մանր ընդհարումներից մեկում զոհվեց արդեն որոշակիորեն տարիքն առած Վարդան Մամիկոնյանը՝ Եգիպտոսի գրավման հերոս Ամր ալ-Ասայի հավատարիմ այդ զինակիցը, որը վերջին այդ անգամն էլ զենք բարձրացրեց հանուն խալիֆության:

669 թվականի աշնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 150.000) ասպատակեց Անդերփրատյան Ծոփքը, Կապադովկիան, Փռյուզիան, Պիսիդան, Ամորիոնը և նրա, ինչպես նաև Զադկեդոնի շրջակայքը՝ ձմռանը պաշարելով Կիզիկոսը ու ճամբարելով նրա շրջակայքում<sup>2</sup>: Ու, թեև արդեն 670 թվականի գարնանը հակառակորդի ուժերը հետ քաշվեցին, սակայն արդյունքն այս անգամ ևս գոհացուցիչ էր հենց Մուավիայի համար, քանի որ նա պարզեց կայսրության մայրաքաղաքի վրա ապագա հարձակումների հարմար ցատկահարթակի տեղն, ի դեմս Կիզիկոսի:

670 թվականի աշնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 150.000) ասպատակեց Անդերփրատյան Ծոփքը, Կապադովկիան, Փռյուզիան, Պիսիդան, Ամորիոնը ու նրա, ինչպես նաև Զադկեդոնի շրջակայքը և նահանջեց միայն 671 թվականի գարնանը<sup>3</sup>, ընդ որում այս անգամ պարզվեց նաև Զադկեդոնի շրջակայքում հետագայում բանակելու հնարավորությունը: Լրիվ նույնատոմս մի արշավանք էլ Մուավիան ձեռնարկեց արդեն 671 թվականի ամռանը և ավարտեց այն 672 թվականի գարնանը<sup>4</sup>:

672 թվականի վերջի վիճակով արդեն ամեն ինչ, թերևս, պատրաստ էր Կոնստանդնուպոլսին մահացու հարված հասցնելու համար և Մուավիան, իր հսկայական խալիֆության ծայրերից աստիճանաբար ի մի բերելով ու տարբեր ճանապարհներով դեպի Կոնստանդնուպոլիս ուղարկելով ամենամեծ բանակներից մեկը, որն ինքն երբևէ ունեցել էր, սկիզբ դրեց վերջին տասնամյակներում իր կողմից այդքան փայփայված նպատակի կյանքի կոչմանը: Հենց այս ընթացքում էր, որ 672 թվականի աշնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց մինչ այդ համառորեն դիմադրող ու կայսրության ռազմածովային կարևոր հենակետներից մեկը հանդիսացող Տարսոնը, սակայն, չամրանալով տեղանքում, հեռացավ<sup>5</sup>: Արդյունքում՝ Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենան ծովից առաջխաղացած կայսրության բանակից ստիպված եղավ ևս մեկ անգամ գրավել Տարսոնը արդեն 673 թվականի մարտին<sup>6</sup>: Կիլիկյան այդ թեկուզ և կարևոր, թեև ընդամենը տեղական մի քաղաքի համար մղված մարտերը, սակայն, ոչինչ էին այն հսկայական ճակատամարտի համեմատ, որը հենց այս ժամանակ սկիզբ առավ Կոնստանդին I Մեծի հիմնադրած քաղաքի համար: Սկիզբ էր առնում միջնադարի ամենամեծ ու ամենաերկար տևած ճակատամարտերից մեկը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>2</sup> Յակուբի «Պատմություն»;<sup>3</sup> իբն Խայաթ «Պատմություն»;<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»;<sup>5</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Յակուբի «Պատմություն»;<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»;<sup>5</sup> Յակուբի «Պատմություն»;<sup>6</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>5</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>6</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

Արաբական խալիֆության բանակը (200.000) և Նավատորմը (1.300 նավ)<sup>2</sup>, ճամբարելով Կիզիկոսի ու Քաղկեդոնի մոտակայքում և շրջափակելով այդ քաղաքները, պատրաստվեցին հարձակումներ գործել Կոստանդնուպոլսի վրա, որը պաշտպանում էին Կոնստանդին IV-ի գլխավորությամբ քաղաքի ներսում գտնվող ու նրանից հյուսիս գործող Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 100.000, մոտ 500 նավ) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 30.000):

I փուլ - 673 թ-ի ապրիլից սեպտեմբեր կայսերական բանակը ծովային և ցամաքային մարտերում հետ մղեց Արաբական խալիֆության բանակին:

II փուլ - 673 թ-ի հոկտեմբերին Արաբական խալիֆության բանակը գրավեց Կիզիկոսը:

III փուլ - 674 թ-ի գարնանից մինչև աշուն Արաբական խալիֆության բանակը վերսկսեց հարձակումները Կոստանդնուպոլսի ուղղությամբ, սակայն որևէ արդյունքի չհասավ:

IV փուլ - 674 թ-ի աշնանից մինչև 675 թ-ի գարուն Կիզիկոսից և Քաղկեդոնից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակի հիմնական մասը, պարենավորման նպատակով ցրելով ուժերը, ասպատակեց Պիսիդան, Փռյուզիան, Կապադոկիան ու Անդրեփրատյան Ծոփքը և միայն գարնանը վերադարձավ ելման դիրքեր:

V փուլ - 675 թ-ի գարնանից մինչև աշուն թշնամին վերսկսեց հարձակումները Կոստանդնուպոլսի ուղղությամբ, սակայն կրկին որևէ արդյունքի չհասավ:

VI փուլ - 675 թ-ի աշնանից մինչև 676 թ-ի գարուն Կիզիկոսից և Քաղկեդոնից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակի հիմնական մասը, լուծելով պարենավորման խնդիրը, կրկին ասպատակեց Պիսիդան, Փռյուզիան, Կապադոկիան ու Անդրեփրատյան Ծոփքը և գարնանը վերադարձավ ելման դիրքեր:

VII փուլ - 676 թ-ի գարնանից մինչև աշուն կայսրության մայրաքաղաքի ուղղությամբ հարձակումը վերսկսված Արաբական խալիֆության բանակը կրկին հետ մղվեց:

VIII փուլ - 676 թ-ի աշնանից մինչև 677 թ-ի գարուն Արաբական խալիֆության բանակը, ձմեռային ժամանակաշրջանը բարեհաջող անցկացնելու նպատակով կրկին ցրելով ուժերը և լուծելով պարենավորման խնդիրը, ասպատակեց Պիսիդան, Փռյուզիան, Կապադոկիան ու Անդրեփրատյան Ծոփքը Կիզիկոսի և Քաղկեդոնի պարիսպների տակ վերադառնալով միայն գարնանը:

IX փուլ - 677 թ-ի գարնանից մինչև աշուն տևած մարտական գործողություններում հաջողությունը կրկին մնաց քրիստոնյաների կողմում:

X փուլ - 677 թ-ի աշնանից մինչև 678 թ-ի գարուն պարենավորման խնդիրներ լուծելու նպատակով Կիզիկոսից և Քաղկեդոնից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակը հերթական անգամ ասպատակեց Պիսիդան, Փռյուզիան, Կապադոկիան ու Անդրեփրատյան Ծոփքը և գարնանը վերադարձավ ելման դիրքեր:

XI փուլ - 678 թ-ի գարնանից մինչև աշուն Արաբական խալիֆության բանակը վերսկսեց հարձակումները Կոստանդնուպոլսի ուղղությամբ, սակայն որևէ արդյունքի չհասավ:

<sup>1</sup> Սեբեոս «Պատմություն», գլուխ 50; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 37; Դեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 15; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 1; Ամանուն «Արաբա-բյուզանդական ժամանակագրություն 741 թվականի», մաս 25, 31; Կոնստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 21, 48; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 13; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Գեորգի Ստացմիկեյի «Սկյութների, ըստ էության, ռուսների, կողմից Կոստանդնուպոլսի պաշարման, ինչպես նաև դեպի Պարսկաստան կայսր Դերակլեսի արշավանքի մասին»; Զիզբերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»; Յակուբի «Պատմություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Ըստ Սեբեոսի, այս արշավանքին մասնակցել է 300 մեծ նավեր, որոնցից յուրաքանչյուրում կար 1.000 ռազմիկ, ինչպես նաև 5.000 փոքր նավ, որոնցից յուրաքանչյուրում կար 100 ռազմիկ: Ըստ Վարդան Արևելցու, սակայն, փոքր նավերի թիվը կազմել է 1.000 հատ: Կարելի է կարծել, որ ավելի հավանական է հենց վերջին հեղինակի հայտնած տեղեկությունը, քանի որ քննարկվող ժամանակաշրջանում Արաբական խալիֆությունը կարող էր առավելագույնը ունենալ ոչ ավել, քան 250.000 ռազմիկ:

XII փուլ – 678 թ-ի աշնանից 679 թ-ի գարուն Պիսիդան, Փռյուզիան, Կապադոկիան և Անտրեփրատյան Ճուղեր կրկին ենթարկվեցին ասպատակության Կիզիկոսից ու Բադկեռոնից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակի կողմից, որը ի վերջո վերադարձավ ելման դիրքեր, ընդ որում այս ընթացքում Արաբական խալիֆության բանակի մի մասը (մոտ 20.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Երզնկան և Անի-Կեմախ ամրոցը։ Նույն այս ժամանակ, դաշնակցային օգնություն ցույց տալով կայսրությանը, Ամանուսյան լեռներում հաստատված ու Մարդպետունիների կողմից գլխավորվող Հայկական բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Հյուսիսային Անտրիքը և նահանջեց։

XIII փուլ – 679 թ-ի գարնանը կայսերական բանակը հաղթեց վճռական հարձակման նպատակով իր հիմնական ուժերով Կոստանդնուպոլսից հյուսիս ափ իջած Արաբական խալիֆության բանակին, ընդ որում ծովի վրա հակառակորդի նավատորմի նկատմամբ հաղթանակ տարավ նաև «Հունական կրակ» օգտագործող կայսերական նավատորմը։

XIV փուլ – 679 թ-ի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը ծովում ու ցամաքում սկսեց նահանջել։ Իր հերթին, օգտվելով հակառակորդի նավատորմի անկազմակերպ հետ քաշումից, կայսերական նավատորմը հասավ նրան և, հերթական անգամ արդյունավետ օգտագործելով «Հունական կրակ»-ը, ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս, ընդ որում բաց ծովում ցրված հակառակորդի նավատորմի մնացորդներին էլ հետագայում գործնականում արդեն լիովին ոչնչացրեց հենց այդ օրերին բռնկված ուժեղ փոթորիկը։

XV փուլ – Ցամաքում գործող կայսերական բանակը, հետապնդելով Բադկեռոնից և Կիզիկոսից նահանջող Արաբական խալիֆության բանակին, ի վերջո հասավ ու ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս, որը կորցրեց 30.000 ռազմիկ։

XVI փուլ – Չարգացնելով հաջողությունը՝ կայսերական բանակը առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու գրավեց Երզնկան և Անի-Կեմախ ամրոցը։

XVII փուլ – Կայսերական բանակը, հետապնդելով Արաբական խալիֆության նահանջող բանակին, ասպատակեց Հյուսիսային Անտրիքը և հետ քաշվեց ելման դիրքեր։

Հայերը կորցրին մոտ 6.000, դաշնակիցը՝ մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 80.000 զինվոր, 1.200 նավ։

Կոստանդնուպոլսի պարիսպների տակ, իսկ հետագայում արդեն Փոքր Ասիայում և Հայաստանի արևմտյան շրջաններում Արաբական խալիֆության դեմ տարված վերջին հաղթանակն իրոք պատմական նշանակություն ունեցավ։ Իհարկե, այս հաղթանակը դեռևս ամենևին էլ չէր նշանակում, թե կայսրության համար վերացել էր արաբական վտանգը կամ կանխվել էին հետագա սպառնալիքները Կոստանդնուպոլսին, բայց այնուհանդերձ մի բան փաստ էր, որ խալիֆության ռազմական մեքենան ծանրագույն մի հարված էր ստացել, ընդ որում հարվածը ծանր էր նաև բարոյահոգեբանական տեսանկյունից։ Իրոք, հենց այս ժամանակ էր, որ երկար տասնամյակների անվերջ թվացող հաջողություններից հղիացած արաբական ռազմական միտքը առաջին անգամ հանկարծ կանգ առավ մի արգելքի առջև ու պարզ դարձավ, որ ամեն ինչ չէ, որ հասանելի է սեփական ռազմական մեքենայի համար։ Քրիստոնյաների համար դրական, իսկ իսլամի ռազմիկների համար էլ ոչ պակաս կարևոր եղավ նաև այն հանգամանքը, որ կայսրությունը շահել էր հաղթանակը հենց ծովի վրա, քանզի 655 թվականի ծովային հաղթահանդեսից հետո մի պահ թվում էր, թե ծովը ևս արդեն միանշանակ ու վերջնականապես պատկանում է Արաբական խալիֆությանը։

Կոնկրետ ռազմաքաղաքական մակարդակում հենց նոր ավարտված իրադարձություններն այն հետևանքն ունեցան, որ դրանցից հետո շուտով սկսվեցին հաշտության բանակցություններ, որի արդյունքում 30 տարով զինադադար կնքվեց՝ պայմանով, որ Բյուզանդական կայսրությանն է վերադարձվում Կրետեն և ամեն տարի Արաբական խալիֆությունը վճարում է 13 կգ ոսկի, 50 ստրուկ ու 50 ազնվացեղ ձի։ Հետաքրքիր է, որ, ըստ որոշ աղբյուրների, զինադադարը կնքվել էր ոչ թե 30, այլ 9 տարվա համար ու, թեև ճշմարտությունը վերջին հաշվով առաջին տարբերակում էր,



սակայն կարելի է ենթադրել, որ սկզբում կողմերը պայմանավորվել էին այնուհանդերձ 9 տարվա համար և միայն հետագայում էր, որ գինադադարը երկարացվել էր ևս 21 տարով: Աննկատ այս անհարթությունը, սակայն, որի վրա ի սկզբանե ոչ-ոք ուշադրություն չդարձրեց, հետագայում իր հետևանքներն էր ունենալու: Իր հերթին, Արաբական խալիֆության հետ հարաբերությունները կարգավորելով և խաղաղության բավականին կայուն վիճակ հաստատելով Արևելքում, ռազմական զգալի հեղինակության հասած Կոնստանդին IV-ը որոշեց անդրադառնալ վաղուց ի վեր հասունացող ու, թերևս, արդեն լուծում պահանջող սլավոնական խնդրին:

### Գլուխ 33

#### Պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հյուսիսային հայացքը

Բանը կայանում էր նրանում, որ սլավոնները, վերջին տասնամյակներում կայսերական բանակում աստիճանաբար մեծացնելով իրենց թվաքանակը, այժմ այնտեղ եթե ոչ գերակշիռ, ապա համեմայն դեպս զգալի թիվ էին կազմում, թեև այնուհանդերձ որևէ կերպ աչքի չէին ընկնում իրենց հավատարմությամբ և այս առումով վերջիններս ամենաքիչ չափով իսկ չկարողացան կրկնել այն դերը, որը ժամանակին կայսրության բանակում խաղացել էին գերմանացիները: Միաժամանակ Բալկանյան թերակղզին իր հերթին, վաղուց արդեն զրկված իր գերմանական կամ ռոմանականացված դիմագծից, այժմ, ըստ էության, պատկանում էր նույն սլավոններին, որոնք էլ հենց զգալի մարդկային միջոցներ էին տրամադրում կայսրությանը: Իր հերթին վերջին տասնամյակում, պայմանավորված հատկապես մի կողմից Կոստանդնուպոլսի համար մղված ծանր մարտերով, իսկ մյուս կողմից էլ Բուլղարական խանությունը վերջնականապես ոտքի հանած Ասպուրախի ակտիվությամբ, սլավոնները աստիճանաբար նորից համակվում էին ըմբոստ տրամադրություններով: Սա արդյունքում սպառնում էր կրկնել հարյուրամյա վաղեմության դրությունը, որը եղավ Ավարական խաթանության պարագայում, և ահա, հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, Կոստանդնուպոլսում որոշեցին ռազմական գործողություններ սկսել Բուլղարական խանության դեմ: Սկիզբ էր առնում պատերազմների մի երկարատև շղթա, որը տևելու էր գրեթե երկու դար և կես:

679 թվականի ամռանը Կոնստանդին IV-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 100.000) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 20.000) Ստրիմոնի ճ-մ-ում (հարավ-արևելյան Թրակիա) հաղթեցին դարանակալ հարձակում գործել փորձող սլավոններին (մոտ 20.000)<sup>1</sup>, որից հետո պատերազմական գործողությունների մեջ ներքաշվեց նաև Բուլղարական խանությունը: Ասպուրախն իր նստավայր էր դարձրել Դանուբի ձախ ափի բազմաթիվ վտակներից մեկի վրա գտնվող Պեկոս կղզին և Կոնստանդին IV-ն ու նրա օգնականները որոշեցին ամենից առաջ հարված հասցնել հենց վերջինիս: 680 թվականի ամռանը, սակայն, երբ Կոնստանդին IV-ի գլխավորությամբ ասպատակելով առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 100.000, այդ թվում Արմենիակոն և Անատոլիկոն բանակաթեմերի միացյալ բանակները) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 20.000) արշավանք ձեռնարկեցին այդ ուղղությամբ, առաջխաղացող հակառակորդի վրա մանր հարձակումներ գործելուց ու վերջինիս թուլացնելուց հետո Բուլղարական խանության բանակը (մոտ 40.000) ի վերջո անցավ վճռական հարձակման և ծանր պարտության մատնեց կայսերական բանակին<sup>2</sup>:

Կրած պարտությունն անմիջապես էլ ծանր հետևանքներով անդրադարձավ կայսրության վրա, ընդ որում 3յուսիսային, Կենտրոնական և Արևմտյան Թրակիան ընկան Բուլղարական խանության տիրապետության տակ, իսկ բալկանյան սահմաններում էլ իրավիճակն ավելի լարվեց՝ դառնալով մշտական սպառնալիքների մի իսկական աղբյուր: Որպես այլ հետևանքներ կրած պարտության՝ Կոնստանդին IV-ը ստիպված եղավ ոչ միայն դրամական հատուցում տալ Ասպուրախին, որպեսզի վերջինս հետագայում հարձակում չգործի կայսրության տարածքների վրա, այլև ստեղծվեց Թրակիա բանակաթեմը: Նույն այս ժամանակ էր նաև, որ Կոնստանդին IV-ը

<sup>1</sup> Հովհան Թեսալոնիկացի «Սուրբ Դմիտրիոս Սալոնիկացու հրաշագործությունները», մաս 2, գլուխ 4; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Նիկեիոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 1;

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Նիկեիոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 1; Չիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»:

հրամայեց կտրել իր երկու փոքր եղբայրների քթերը, որպեսզի սրանք գահակալական պայքարում իրեն հանկարծ հակառակորդ դուրս չգան: Եվ վերջապես հենց այս ժամանակ էր, որ կայսրը եկեղեցական հերթական ժողովը հրավիրեց և պաշտոնապես մերժեց իր պապի հոր և հոր կողմից այդքան փայփայվող միակամությունը, երբ Բյուզանդական կայսրությունը կրկին վերադարձավ դասական քաղկեդոնականությանը:

### **Գլուխ 34**

#### **Մուավիայի դարաշրջանի բնութագիրը**

680 թվականի մայիսի 6-ին Դամասկոսում իր մահկանացուն կնքեց յոթանասունյոթամյա Մուավիան, որին հաջորդեց նրա որդի Եզիդ իբն Մուավիան (680-683): Մուավիան՝ խալիֆության առաջին տասնամյակների այդ մեծ գորավարն և կազմակերպիչը, որն, ի տարբերության շատ ու շատ այլ հաջողակ գորավարների, կարողացել էր ռազմական փառքն և ազդեցությունը քաղաքական իշխանության վերածել, իր հետ գերեզման տարավ մի ողջ դարաշրջան: Առաջինը լինելով, որ նորաստեղծ Արաբական խալիֆությանը հաղորդեց պետական մարմնին բնորոշ իրական տարրեր, Մուավիան նաև ակտիվ ռազմական գործունեություն էր իրականացնում, ընդ որում, ի տարբերություն իր բոլոր նախորդների, ապագա ռազմական գործողությունների թատերաբեմին խալիֆը ծանոթ էր անձամբ, քանի որ նա ինքն էր այդ տարածքներում բազմիցս մարտնչել: Իսլամական նավատորմը, որը ստեղծվեց հենց Մուավիայի կողմից, մինչ այդ անապատային կենցաղ վարող արաբների համար լիովին նոր մի ոլորտ էր և այս դուռը իր պետության ու ազգակիցների համար ևս Մուավիան բացեց:

Միաժամանակ, սակայն, ռազմաքաղաքական վերջին գերնպատակը, որն այս տիրակալը դրել էր իր առաջ, խոսքը վերաբերում էր Կոստանդնուպոլսի գրավմանը, ոչ միայն կյանքի չկոչվեց, այլև խալիֆությանը մի ծանր և ամոթալի պարտություն արժեցավ, ընդ որում դրա արդյունքում, բացառիկ մի դեպք ինչպես խալիֆության, այնպես էլ Բյուզանդական կայսրության վերջին տասնամյակների պատմության մեջ, հենց պաշտոնական Դամասկոսը, թեկուզ և որոշակիորեն խորհրդանշական, սակայն սկսեց հարկ մուծել կայսրությանը: Այսպիսով՝ Մուավիայի դարաշրջանը, Արաբական խալիֆության համար ընդհանուր առմամբ փայլուն ու արգասաբեր, Մուավիայի գահակալման վերջին շրջանում մռայլվեց ծանր մի անհաջողությամբ և այս խալիֆն ինչ-որ տեղ ու ինչ-որ իմաստով կրկնեց Յերակլես I-ի քաղաքական ճակատագիրը: Նոր խալիֆ Եզիդ իբն Մուավիան իր հերթին, որը, հատկապես վերջին տարիներին իր լայն մասնակցությունն էր բերել հոր իրականացրած գործնականում բոլոր ձեռնարկումներին, միաժամանակ նաև չունեց հոր ոչ խելքը, ոչ խորաթափանցությունը և ոչ էլ մարդկանց հետ հարաբերվելու պետքական տակտը, ինչն իր հերթին շուտով պայթյունի հասցրեց: Հենց նոր այս խալիֆի ժամանակ էր, ի դեպ, որ սպանվեց հետագայում շիա մահմեդականների սրբերից մեկը համարված Երբեմնի խալիֆ Ալիի որդի Հուսեյն իբն Ալին, ընդ որում այդ սպանությունը բացեց իսլամում մինչև այժմ էլ առկա ամենամեծ ճեղքերից մեկը, ի դեմս սուննիզմի և շիիզմի:

### **Գլուխ 35**

#### **Մարդայենների հիմնախնդիրը**

679 թվականին Բյուզանդական կայսրության և Արաբական խալիֆության միջև կնքվել էր պաշտոնական մի զինադադար, որը, սակայն, սահմանային շրջանների մշտական ամորֆ դրության պայմաններում, այստեղ որոշակի լարվածություն այնուհանդերձ պահպանեց: Փաստորեն արդեն աստիճանաբար ձևավորվում էր Սուղուրը՝ երկու պետությունների միջև ձգվող մահվան սարսափելի այդ գոտին, որտեղ չէր գործում և ոչ մի կանոն ու օրենք և որտեղ տիրում էր բացառապես միայն զենքի ուժը: Այս գործընթացն իր առաջին արտահայտություններից մեկն էլ ունեցավ հենց մեր կողմից դիտարկվող այս ժամանակաշրջանում:

VII դարի վերջին քառորդում Ասորիքում և մասամբ էլ Լիբանանում Հայկական բանակի մղած հարձակողական գործողությունները առ այսօր բավարար չափով ուսումնասիրված չեն ու մնացել են հսկայական թվով վիճելի հարցեր՝ հիմնականում աղբյուրների հայտնած խիստ

աղթատիկ տեղեկությունների պատճառով: Մինչև այժմ էլ վերջնական կարծիք չկա այն բանի շուրջ, թե ովքե՞ր էին սկզբնաղբյուրներում հիշատակվող քրիստոնյա մարդայեները, որոնք, հաստատվելով Ամանոսյան լեռներում, մշտական հարվածի տակ էին պահում Ասորիքը: Արդյունքում, թեև դեռևս շատ գործ կա այս թեզը վերջնականապես հիմնավորելու համար, սակայն թույլ տանք մեզ պնդել, որ, ի դեմս մարդայեների, մենք գործ ունենք արդեն ապադասակարգայնացված, բայց այնուհանդերձ Մարդպետունիների կողմից առնվազն ղեկավարվող մի շարժման հետ: Արդյունքում՝ կարծում եմ, որ հիշատակվող «մարդայեներ»-ը կապ ունեն Մարդուցայքում, Մարդաստանում և Մարդաղի գավառներում կալվածքներ ունեցող Մարդպետունիների նախարարական տան հետ<sup>1</sup>:

Հարկ է նշել, որ մարդայեները կարևոր դեր էին խաղացել դեռևս Կոստանդնուպոլսի համար մղվող բազմամյա ճակատամարտի ամենավերջին փուլում, սակայն գինադադարի կնքումից հետո նրանք, զուտ ձևականորեն ընդգրկված չլինելով հաշտություն կնքած կողմերի կազմում և գործելով, ըստ էության, իրավական կարգավորումից դուրս գտնվող մի տարածքում, Արաբական խալիֆության դեմ սկսեցին իրենց սեփական պատերազմը ու շարունակեցին այն երկար տարիներ: Իր հերթին հարկ է նշել, որ Մարդպետունիների ծավալած գործունեությունը առանց այդ էլ անհանգիստ Սուղուրում իրավիճակն ավելի էր բարդացնում, ընդ որում, եթե Արաբական խալիֆությունը, երբեմն, պատասխան հարված էր հասցնում, իսկ երբեմն էլ նույնիսկ խորանում էր կայսրության տարածքում, ապա մեծ պատերազմ չիրահրելու մտայնությամբ Կոստանդնուպոլսում ոչ միայն փորձ էին կատարում այդ ամենը նկատելու չտալ, այլև՝ ամեն կերպ հրաժարվում էին Մարդպետունիներից ու կտրուկ կերպով մերժում էին նրանց որևէ կերպ աջակցել: 679 թվականին տեղի էր ունեցել Հյուսիսային Ասորիքի ուղղությամբ Մարդպետունիների գլխավորած Հայկական բանակի (մոտ 12.000) առաջին հարձակումը և ահա արդեն 680<sup>2</sup> ու 681 թվականներին հարվածը կրկնվեց<sup>3</sup>: Նույն 681 թվականին ռազմական ոլորտում առաջին անգամ իրենց քայլերն արեցին նաև մինչ այդ երկու հարյուրամյակ, ըստ էության, քրիստոնեության սովորական մի աղանդի կարգավիճակ ունեցող պավլիկյանները, ընդ որում կրկին հատկանշական էր, որ այդ քայլը անխզելիորեն կապված էր Սուղուրի հետ:

Առաջին այս քայլը, սակայն, մեծապես զուտ խորհրդանշական, պավլիկյանների համար անհաջող ընթացք ունեցավ, երբ 681 թվականի ամռանը Արմենիակոն բանակաթեմի գորավար Սիմոն Հայի գլխավորած Արմենիակոն բանակաթեմի բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) Կոստանդին-Սիլվանի գլխավորած պավլիկյաններից (մոտ 1.000) ու նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 800) գրավեցին Կիբոսա ամրոցը (Փոքր Հայք, Կոլոնիա գավառ), իսկ Կոստանդին-Սիլվանն էլ զոհվեց: Հետաքրքիր է, սակայն, որ կարճ ժամանակ անց Սիմոն Հայն ինքը ընդունեց պավլիկյանների գաղափարախոսությունը և սկսեց գլխավորել նրանց, թեև ի վերջո իր այդ քայլի համար ինքն էլ կյանքով հատուցեց<sup>4</sup>: Մինչ, սակայն, Մերձավոր Արևելքում, կարծես թե, գոնե մի պահ պետք է խաղաղություն հաստատվեր, սրվեցին հայերի հարաբերությունները խազարական խաբանության հետ և սկիզբ առավ Հյուսիսային V պատերազմը (681-685):

### Գլուխ 36 Հյուսիսային V պատերազմի սկիզբը

Իր ժամանակին Ջիվանշիր I Մեծին հաջողվել էր դիվանագիտական հաջող գործունեությամբ հետ մղել խազարների նկրտումները Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքների նկատմամբ, սակայն 681 թվականի սկզբին արդեն բավականին տարիքն առած Արցախ-Ուտիքի թագավորության արքային սպանեցին: Այժմ դժվար է որոշակի բան ասել սպանության դրդապատճառների կամ նրա կազմակերպիչների մասին, սակայն ժամանակակիցները խոսում են կնոջ հետ կապված մի ինչ-որ պատմության մասին և բավականին խուլ կերպով ակնարկներ են անում Առանշահիկների չմարած տոհմական վրիժառության

<sup>1</sup> Տե՛ս՝ Օտար աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին, Թեոփանոս Խոստովանող, Երևան 1983, էջ 257-258:

<sup>2</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Պետրոս Սիկլիդացի «Պիտանի պատմություն»:

վերաբերյալ: Այսպես թե այնպես, սակայն դեպի ծուղակ գայթակղված Ջիվանշիր I Մեծը, չնայած վերջին այդ մարտում էլ դրսևորած իրեն բնորոշ խիզախությանը, ի վերջո սպանվեց, սակայն այս անգամ իրենց խիստ վիրավորված համարեցին արդեն նաև Արցախ-Ուտիքի թագավորության ինսամիները հազարական խաթանությունում:

Արդյունքում՝ Ջիվանշիր I Մեծի սպանությունը համարելով սեփական ազդեցության դեմ ուղղված մի քայլ, 681 թվականի հոկտեմբերից մինչև նոյեմբեր Դերբենդի լեռնանցքից ներխուժած հազարական խաթանության բանակը (մոտ 120.000) ասպատակեց Աղվանքը և Ուտիքը: Ստեղծված ծանր պայմաններում, բարեբախտաբար, Արցախ-Ուտիքի թագավորության նոր արքա հռչակված սպանվածի հորեղբայր Վարագ-Տրդատ I-ին (681-705) հաջողվեց հավատարմության հավաստիացումներ տալ խազարներին և դադարեցնել նրանց առաջխաղացումն ու ասպատակությունները: Այս հանգամանքը, սակայն, ունենալով կոնկրետ արդյունք 681 թվականին, այնուհանդերձ այլևս արդեն երբեք էլ չվերականգնեց հազարական խաթանության բարյացակամությունը, որը մոտակա տարիներին պահպանեց սպառնալից դիրքորոշումը և շարունակեց պատերազմը<sup>1</sup>:

681 թվականի աշնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 60.000), փորձելով կասեցնել Մարդպետունիներին, մի բավականին մեծածավալ արշավանք ձեռնարկեց, ասպատակեց Անդրեփրատյան Ծոփքը ու Կեսարիայի շրջակայքը և նահանջեց<sup>2</sup>: Սա, սակայն, չխանգարեց, որ 682 թվականի գարնանը Մարդպետունիների գլխավորած Հայկական բանակը կրկին ասպատակի Հյուսիսային Ասորիքը և իր հերթին նահանջի<sup>3</sup>: 682 թվականի ամռանը Անդրեփրատյան Ծոփքի ուղղությամբ հետևեց Արաբական խալիֆության բանակի (մոտ 30.000) նոր հարվածը, սակայն այս բանակը ևս ի վերջո հետ քաշվեց<sup>4</sup>:

683 թվականի գարնանը Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի ու Վրաստանի Երիսմտավար Ատրնեբսեի Սասանյանի գլխավորած Հայկական (մոտ 30.000) և վրացական (մոտ 20.000) միացյալ բանակը հաղթեց Արաբական խալիֆության առաջխաղացած բանակին (մոտ 20.000) ու Հայոց իշխանապետությունը պահպանեց անկախությունը<sup>5</sup>: Գրեթե նույն այդ ժամանակ Հյուսիսային Ասորիքին հարված հասցրին նաև Մարդպետունիները<sup>6</sup>, իսկ նույն տարվա ամռանը հերթական հարված հասցրին արդեն խազարները, սակայն 683 թվականի ամռանը Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի և Վրաստանի Երիսմտավար Ատրնեբսեի Սասանյանի գլխավորած Հայկական (մոտ 30.000) ու վրացական (մոտ 15.000) միացյալ բանակը հետ մղեց Դերբենդի լեռնանցքից ներխուժած և Աղվանքն ու Ուտիքը ասպատակած հազարական խաթանության բանակին (մոտ 70.000)<sup>7</sup>:

### Գլուխ 37

#### Արաբական խալիֆության նոր խալիֆները

683 թվականի նոյեմբերի 12-ին, սեփական պետության համար այդպես էլ, ըստ էության, չկարողանալով կամ չհասցնելով մի որևէ եական բան անել, Եզիդ իբն Մուավիան մահացավ, որից հետո գահին բազմեց նրա թուլակամ և անկարող քսաներկուամյա որդի Մուավիա իբն Եզիդը (683-684): Շուտով պարզվեց, սակայն, որ նոր խալիֆը ոչ ցանկություն և ոչ էլ հնարավորություն չունեի ղեկավարել խալիֆությունը՝ մանավանդ այն պարագայում, երբ գահի շուրջ հավաքված էին բազում փառասեր ու հզոր անհատականություններ: Սրանք գումարվում էր նաև այն հանգամանքը, որ Մեդինայում և Մեքքայում իր հերթին ոտքի էր կանգնել Մուավիայի երբեմնի զինակից Աբդուլլահ իբն ազ-Զուբայրը, որը ապստամբության շնչով էր համակել ողջ Արաբական թերակղզին՝ ըստ էության արտահայտելով ողջ այն դժգոհությունը, որը այստեղ առկա էր երկրի քաղաքական կենտրոնը Ասորիք տեղափոխելու կապակցությամբ:

<sup>1</sup> Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», գիրք 2, գլուխ 36:

<sup>2</sup> իբն Խայթ «Պատմություն»:

<sup>3</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> իբն Խայթ «Պատմություն»:

<sup>5</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>6</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>7</sup> Անանիա Շիրակացի «Պատմություն»; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2, 4; Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 20:

684 թվականի հունիսի սկզբին իր հերթին, այդպես էլ, ըստ էության, չհասցնելով և չուզենալով կառավարել, Մուավիա իբն Եզիդը հրաժարվեց գահից հօգուտ դեռևս իր պապի օրոք կարևոր պաշտոններ զբաղեցրած ու երկրի կայացման գործում մեծ ավանդ ներդրած Մուավիայի պապի եղբոր թոռ և երբեմնի խալիֆ Օսմանի հորեղբոր որդի Մրվանի (684-685): Նախատեսվում էր, որ վերջինս գահը կզբաղեցնի մինչ Եզիդ իբն Մուավիայի մյուս որդի խալիֆ իբն Եզիդի չափահաս դառնալը, ընդ որում վերջինիս մայրը դարձավ նորընծա խալիֆի կինը: Նոր խալիֆը, որ մի եռանդուն և խելացի գործիչ էր, անմիջապես էլ պայթար սկսեց երկրում ծայր առած անիշխանության դեմ, որն այն աստիճանի էր հասել, որ Եզիպտոսի հետ միասին պաշտոնական Դամասկոսի տիրապետության տակից փաստացի դուրս էին եկել ոչ միայն Արաբական թերակղզին ու Միջագետքը, այլև խնդիրներ կային արդեն Նաև Ասորիքում և հենց Նույնիսկ Դամասկոսի շրջակայքում: Այս պայմաններում ընդհանուր խառնաշփոթը միայն մեծացնում էին Մարդպետունիները, որոնք 684 թվականին ևս շարունակեցին ոտնատակ տալ Զյուսիսային Ասորիքը<sup>1</sup>:

684 թվականի վերջի վիճակով, սակայն, ի պատիվ Մրվանի, վերջինիս արդեն մեծապես հաջողվել էր կարգուկանոն հաստատել երկրում, երբ ապստամբական դրության մեջ էր մտնում միայն Արաբական թերակղզին, իսկ Զյուսիսային Ասորիքն էլ շարունակում էին բզկտել Մարդպետունիները<sup>2</sup>: Այս պայմաններում Մրվանը որոշեց խախտել մինչ այդ ձեռք բերված պայմանավորվածությունը և իրեն հաջորդ հռչակեց սեփական որդիներին: Չկարողանալով համակերպվել ստեղծված իրավիճակի հետ, սակայն, խալիֆ իբն Եզիդի մայրը 685 թվականի ապրիլի 11-ին քնած ժամանակ խեղդեց ամուսնուն, թեև նրա հույսերին, այսպես թե այնպես, վիճակված չէին կյանքի կոչվել:

Մրվանի մահից հետո խալիֆի կոչումն ընդունեց նրա ավագ որդի Աբդ ալ-Մելիքը (685-705)՝ մի ուժեղ, կամային և կազմակերպչական մեծ շնորհով օժտված, բայց Նաև դաժան ու միջոցների մեջ խտրականություն չդնող անձնավորություն, որը արժանի եղավ ոչ միայն հորն ու շարունակեց վերջինիս կիսատ թողած գործունեությունը, այլև ավելին՝ բաղաբական առումով հենց Նա եղավ Մուավիայի իրական ժառանգորդը, երբ ոչ միայն ավարտին հասցրեց վերջինիս սկսած պետականաշինական գործունեությունն, այլև՝ ավելի զարգացրեց այն: Իրոք, հենց այս խալիֆի օրոք էր, որ Արաբական խալիֆությունը ոտքի կանգնեց գահակալական պայթարի մղձավանջից և հենց այս խալիֆն էր, որ, պետական համակարգը կարգավորելով արդեն իր բաղկացուցիչ տարրերի առումով, ավարտին հասցրեց, ըստ էության, կիսատ մնացած պետական կառույցի ամբողջացման ողջ գործընթացը: Աբդ ալ-Մելիքը հատուկ հրամանով արգելեց պետական գրագրության մեջ որևէ այլ լեզվի կիրառումը, բացի արաբերենից, ինչպես Նաև հենց այս տիրակալն էր, որ, առաջին անգամ իսլամի պատմության մեջ, թողարկեց և շրջանառության մեջ դրեց խալիֆության սեփական դրամը՝ իր պետության տարածքում արգելելով մինչ այդ լայն շրջանառության մեջ գտնվող կայսերական դրամի կիրառումը: Եվ վերջապես այս խալիֆի ուժի զգալի մասն էլ կայանում էր նրանում, որ վերջինս չէր գործում միայնակ, այլ հենվում էր կազմակերպչական և անձնական մեծ ունակություններ ունեցող անձանց մի ամբողջ համաստեղության վրա, որոնց շարքերում հատկապես աչքի էր ընկնում նրա փոքր եղբայր Մուհամմեդ իբն Մրվանը:

### **Գլուխ 38** **Զյուսիսային V պատերազմի** **հետագա ընթացքը և ավարտը**

685 թվականին Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ գտնվող տարածքների վրա շարունակում էր կախված մնալ խազարական ահեղ սպառնալիքը: Արդյունքում՝ խազարական խաթանության ռազմական մեքենան, ի մի բերելով սեփական խաթանության ողջ հարվածային բռնուցքը և 685 թվականի օգոստոսի սկզբին անցնելով Դերբենդի լեռնանցքով, կրկին ներխուժեց

<sup>1</sup> Խախակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Խախակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ընկած տարածքներ: Վտանգն այս անգամ իրոք հսկայական էր և ստեղծված պայմաններում, հաշվի առնելով, որ Կուրի ձախափնյակը անխնա կերպով ոտնատակ տված խազարական հորդան շարժվում է դեպի Վրաստան, Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի գլխավորած Հայկական (մոտ 50.000) բանակը միավորեց ուժերը Վրաստանի էրիսմտավար Ատրներսեի Սասանյանի գլխավորած վրացական (մոտ 40.000) բանակի հետ, որից հետո քրիստոնյաները պատրաստվեցին մահացու մարտ տալ:

685 թվականի օգոստոսի 16-ին ինչ-որ տեղ Կամբեճանի տարածքում հայ-վրացական միացյալ բանակը համառ և արյունահեղ մարտում այնուհանդերձ կորզեց հաղթանակը խազարների ձեռքից, թեև դաժան այդ նախճիրում ընկան ինչպես Գրիգոր Մամիկոնյանն ու Ատրներսեի Սասանյանը, այնպես էլ հայ և վրացի շատ ու շատ հայտնի իշխաններ և ռազմիկներ<sup>1</sup>: Այսպես թե այնպես, բայց այնուհանդերձ խազարական ռազմական մեքենան այդ օրը ծանր մի հարված ստացավ, ընդ որում այդ հարվածն այն մակարդակի էր, որ դրանից հետո Հյուսիսային V պատերազմը ավարտվեց և խազարական խաթանության բանակը դրանից հետո երկար տասնամյակներ դադարեցրեց իր արշավանքները դեպի Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներ:

### Գլուխ 39

#### Հուստինիանոս II-ի կառավարման առաջին շրջանը

685 թվականի սեպտեմբերի 14-ին սուր ընթացք ստացած դիզենտերիայից Կոստանդնուպոլսում իր վաղաժամ մահկանացուն կնքեց Կոնստանդին IV-ը, որից հետո կայսր հռչակվեց նրա տասնվեցամյա որդի Հուստինիանոսը՝ Հուստինիանոս II-ը (685-695, 705-711): Նոր կայսրը, ինչը բնորոշ էր, թերևս, բոլոր երիտասարդներին, աչքի էր ընկնում բնավորության կտրուկությամբ և ամեն ինչ հեղափոխելու ու ամեն տեղ իր հետքը թողնելու մղումով, ընդ որում նրա վրա հաստատապես ազդել էր նաև այդքան երիտասարդ տարիքում այնպիսի մի տերության ղեկին կանգնելը, ինչպիսին Բյուզանդական կայսրությունն էր: Ժամանակին Կոնստանդ II-ը մեծ հաշվով հաջողությամբ դիմացավ այս փորձությանը և Կոնստանդին IV-ն էլ հաջող տարավ այն, սակայն այժմ Հուստինիանոս II-ը տանուլ տվեց իրեն բաժին հասած փորձությունը, ընդ որում այն հանգամանքը, որ կայսրը գահը զբաղեցրեց սեփական կայսրության համար բավականին բարենպաստ ներքաղաքական և արտաքին քաղաքական դրության մեջ, վերջինիս բերեց այն համոզման, որ նման տիպի պետություն կառավարելը առանձնապես բարդ բան չէ, իսկ հոր ու պապի ծանր քրտինքով ձեռք բերած արդյունքներն էլ նա մեծապես վերագրեց իրեն: Այս ամենը ուղղակի չէր կարող պայթյունի չբերել:

Հուստինիանոս II-ի գահ բարձրանալու առաջին տարիներին Արաբական խալիֆության ներքին դրությունը շարունակում էր մնալ ծանր, թեև, ի տարբերություն Կոստանդնուպոլսի թեթևամիտ տիրակալի, խոհեմ Աբդ ալ-Մելիքն աստիճանաբար և քայլ առ քայլ ուղղում էր իր պետության մեջքը: 685<sup>2</sup>, 686<sup>3</sup> ու 687<sup>4</sup> թվականներին Մարդպետունիների գլխավորած Հայկական բանակը շարունակում էր ասպատակել Հյուսիսային Ասորիքը և ահա այս հանգամանքը, ինչպես նաև Արաբական խալիֆության ներքաղաքական դրության բարդության որոշակի գերազանահատումը բերեց նրան, որ Հուստինիանոս II-ը, խախտելով երեսնամյա զինադադարի պայմանները ու ակնհայտորեն նկատի ունենալով վերևում հիշատակված այն հանգամանքը, որ զինադադարը նախակնքվել էր իննը տարվա համար, Արաբական խալիֆության դեմ ռազմական գործողություններ սկսեց: Ապագա պատերազմում կայսրը հատկապես մեծ հույսեր էր կապում նույն այս ժամանակ կայսրության բանակում իրենց ներկայությունը գազաթնակետին հասցրած սլավոնների հետ, որոնց թիվն արդեն հասնում էր 30.000 ռազմիկի և որոնց կայսրը հավաքել էր մի գորաբանակում, որը կոչել էր «Ընտրյալ

<sup>1</sup> Անանիա Շիրակացի «Պատմություն»; Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 4; Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 20; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2, 6; Սամվել Լևեցի «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1:

<sup>2</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19 Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

բանակ»: Առաջին հարվածը հասցվեց Կիպրոսին, որը մինչ այդ երկու պետությունների մեջ յուրօրինակ մի չեզոք տարածքի կարգավիճակ ուներ:

Արդյունքում՝ 687 թվականի ամռանը Յուստինիանոս II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 8.000) ուղղակի թալանեցին Կիպրոսը<sup>1</sup>, որից հետո որոշվեց, որ այս կղզուց ստացվող եկամուտները պետք է անցնեն կայսրությանը: Յաջորդ հարվածը կարճ ժամանակ անց հասցվեց արդեն Կիլիկիային, երբ, ասպատակելով Մամեստիայի, իսկ հետո արդեն Մելիտեի շրջակայքը, կայսերական բանակը ոչ միայն մեծ ավար ձեռք գցեց, այլ նաև կարծես առավելության հասավ Արաբական խալիֆության նկատմամբ: Իրականում հենց այս ժամանակ էր, սակայն, որ Աբդ ալ-Մելիքը ձեռնամուխ էր եղել կարգուկանոնի հաստատմանը, մարտական գործողություններն ընթանում էին ողջ խալիֆությունով մեկ և ընդամենը միայն սահմանային ինչ-որ շրջան ոտնատակ տվող կայսրության բանակի հետ ընդհարվելու ոչ միջոց կար, ոչ էլ, սակայն նաև՝ անհրաժեշտություն: Ավելին, խոհեմ Աբդ ալ-Մելիքը, հիմնավոր կերպով գալով այն համոզման, որ վաղ թե ուշ կորցրածը հետ է բերելու, հենց այս ժամանակ համաձայնեց կայսրության հետ մի նոր զինադադար կնքել, համաձայն որի Արաբական խալիֆությունը պետք է կայսրությանը վճարեր տարեկան արդեն 1.500 կգ ոսկի, 1 ստրուկ և 1 ազնվացեղ ձի<sup>2</sup>: Արդյունքում, համարելով նախորդ պատերազմը հաջողությամբ ավարտած՝ Յուստինիանոս II-ը անմիջապես էլ ձեռնամուխ եղավ մի նոր պատերազմի սանձազերծմանը՝ այս անգամ արդեն Յայոց իշխանապետության դեմ:

#### Գլուխ 40 Յայ-Բյուզանդական II պատերազմը

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում ծանր կորուստների բերած 630-ականներից հետո Մամիկոնյանները դժվարությամբ վերականգնվել էին և վերջին երկու տասնամյակներում Յայաստանում կրկին առաջին դերերի վրա էին, սակայն, դատելով ըստ ամենայնի, խազարների դեմ տրված վերջին արյունահեղ ճակատամարտը հերթական ծանր հարվածն էր հասցրել այս տոհմի ուժին ու հզորությանը, ինչի արդյունքում Մամիկոնյանները կրկին զիջել էին քաղաքական առաջնայնությունը և այս անգամ արդեն՝ Բագրատունիներին, երբ Յայոց իշխան դարձավ Սմբատ Բագմահաղթ Բագրատունու փոքր տղա Վարագ-Սահակի որդի, Արծափին անհաջող օգնություն կազմակերպած Սմբատի տղա Աշոտը (685-689): Յայոց նոր իշխանի կառավարման առաջին տարիները համեմատականորեն խաղաղ անցան և, ինչքան ուսյալ ու խելացի, այնքան էլ քաջարի Բագրատունյաց իշխանը կարողացավ տնտեսական և մշակութային զգալի գործունեություն իրականացնել: Այս առումով հարկ է նշել, որ Աշոտի աջակցում էր նաև նրա հոր հորեղբոր որդի, Վարագ-Տիրոցի տղա, հենց նույն այս ժամանակ կայսրությունից վերադարձած և արդեն Յայաստանում սպարապետի պաշտոնը ստանձնած Սմբատ Բագրատունին: Յայոց իշխան Աշոտ Բագրատունուն բաժին հասած խաղաղության տարիները, սակայն, արագ անցան և պատերազմը շուտով թակեց նաև նրա դուռը, երբ փառատենչ Յուստինիանոս II-ը, տրված երիտասարդական իր մաքսիմալիզմին, պատերազմ սկսեց արդեն Յայոց իշխանապետության դեմ: Սկիզբ առավ Յայ-Բյուզանդական II պատերազմը (687-699):

687 թվականի աշնանը Անատոլիկոն բանակաթեմի գորավար Լեոնտիոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 120.000) գրավեց Մինչեփրատյան Ծոփքը<sup>3</sup>: Դրանից հետո, արդեն 688 թվականի գարնանը, Լեոնտիոսը շարունակեց արշավանքը դեպի Յայաստանի կենտրոնական շրջաններ, ընդ որում կայսերական բանակին հատուկ հրաման էր տրված արշավանքի ընթացքում գործվել ինչպես նվաճված երկրում, իսկ հայերին էլ դիտարկել որպես թշնամիներ:

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 15; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19:

<sup>2</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2; Կոնստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 22:

<sup>3</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2; Կոնստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 22; Դովհան Սարկավագ «Վենետիկյան ժամանակագրություն», գիրք 1, գլուխ 45:

Արդյունքում՝ ուսնատակ գնացին Հայաստանի 25 գավառներ, իսկ գերեվարված ընտանիքների թիվն էլ հասավ 8.000-ի: Ի վերջո, սակայն, Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու և սպարապետ Սմբատ Բագրատունու գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 40.000) անկանոն մարտերում հետ շարտեց հակառակորդին<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ հայերի դեմ սկսած ռազմական գործողությունները Հուստինիանոս II-ին, համենայն դեպս զոնե սկզբնական տարիներին, որևէ էական հաջողություն չտվեցին, բայց նույն այս ժամանակ երիտասարդ կայսրը ռազմական գործողություններ սկսեց արդեն նաև Բուլղարական խանության դեմ:

688 թվականի սեպտեմբերին Հուստինիանոս II-ի գլխավորությամբ Կոստանդնուպոլսից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 100.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) ասպատակեցին Բուլղարական խանության տարածքը՝ ի վերջո հավաքվելով Թեսալոնիկեում<sup>2</sup>: 689 թվականի գարնանը, առաջանալով արդեն Թեսալոնիկեից, կայսերական բանակը ևս մեկ անգամ ասպատակեց Ասպուրախի տիրույթները և ի վերջո հանգրվանեց արդեն Կոստանդնուպոլսում՝ այս անգամ, սակայն, հակառակորդի մանր հարվածներից կրելով զգալի կորուստներ<sup>3</sup>:

689 թվականին Հայոց իշխանապետությանը որոշեց հարված հասցնել արդեն նաև Աբդ ալ-Մելիքը: Հարկ է նշել, սակայն, որ այդ ամենն ավելի շուտ հետախուզական բնույթ ուներ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 689 գարուն – Նախիջևանի ճ-մ<sup>4</sup>

Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու և սպարապետ Սմբատ Բագրատունու գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 10.000) շարժվեց Թավրիզ-Մարանդ-Նախիջևան երթուղով ներխուժած ու ասպատակող Արաբական խալիֆության բանակի (մոտ 20.000) դեմ:

I փուլ – Հայկական բանակը անակնկալ հարձակվեց հակառակորդի վրա և փախուստի մատնեց վերջինիս, սակայն Հայկական բանակի ռազմիկների հիմնական մասը թշնամուն հետապնդելու փոխարեն սկսեց զբաղվել ավար հավաքելով:

II փուլ – Օգտվելով նրանից, որ հետապնդմանը մասնակցում է միայն Բագրատունյաց զունդը, հակառակորդի բանակը վերականգնեց շարքերը և հակահարձակում գործեց Բագրատունյաց գնդի վրա: Բռնկվեց համառ մարտ, որի ընթացքում Աշոտ Բագրատունին ծանր վիրավորվեց:

III փուլ – Հակահարձակման մասին տեղեկացած Հայկական հիմնական բանակը ի վերջո հասավ նոր ընդհարման վայր և վերջնական պարտության մատնեց հակառակորդի բանակին:

IV փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց հակառակորդի բանակին մինչև Մարանդ:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 13.000 զինվոր:

Այսպիսով, թեև հայերը հաջողության հասան և հետ մղեցին հարվածը, սակայն վատն այն եղավ, որ այս ճակատամարտից կարճ ժամանակ անց մարտում ստացած վերքից իր մահկանացուն կնքեց Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունին: Սպառնալիքներն իրենց հերթին, սակայն, դեռևս չէին վերացել: Այս պայմաններում, ինչ-որ տեղ որպես փոխզիջումային թեկնածու պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի համար, Հայոց իշխան հռչակվեց Կոստանդնուպոլսից Հայաստան վերադարձած Ներսեհ Կամսարականը (689-691): 689 թվականի աշնանը, սակայն, հերթական անգամ դեպի Հայոց իշխանապետության տարածք արշավեցին Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար Լեոնտիոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»։ Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 5; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»։ Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 1; Կոստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 22; Հիգբերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»։ Հիգբերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»:

<sup>4</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 5; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»։ Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1:



100.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000), որոնք, թեև ասպատակեցին շրջակայքը, սակայն, հանդիպելով զգալի դիմադրության, կրկին նահանջեցին<sup>1</sup>:

690 թվականի վիճակով Աբդ ալ-Մելիքին արդեն մեծապես հաջողվել էր մեկ բռունցքի մեջ ի մի բերել սեփական տերությունը՝ ապստամբների դիմադրության վերջին օջախները մեկուսացնելով արդեն միայն Արաբական թերակղզու սահմաններում: Այս հանգամանքն իր հերթին մեծապես ազատեց եռանդուն խալիֆի ուժերը և վերջինս որոշեց ամենից առաջ հաշիվ տեսնել Մարդպետունիների հետ: Արդյունքում՝ 690 թվականի աշնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) ինչ-որ տեղ Ամանուսյան լեռներում անակնկալ հարձակումով հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 20.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 6.000), ինչպես նաև Մարդպետունիների գլխավորած Հայկական բանակին (12.000)<sup>2</sup>, որից հետո Մարդպետունիների ակտիվությունը մեծապես չեզոքացվեց:

Նույն այս ժամանակ հաջող էին խալիֆի գործողությունները նաև Հյուսիսային Աֆրիկայում, որտեղ, առաջանալով Եգիպտոսից և մի կողմ թողնելով առայժմ դեռևս Բյուզանդական կայսրությանը պատկանող Կարթագենը, Աբդ ալ-Մելիքի ուղարկած մարտունակ բանակը 690 թվականին ծանր պարտության մատնեց բերբերներին, որից հետո աստիճանաբար հիմքեր ստեղծվեցին Հյուսիսային Աֆրիկայի նաև արևմտյան մասի նվաճման համար: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ բերբերները, ի սկզբանե եռանդուն և համառ պայքար մղելով արաբների դեմ, արդյունքում ոչ միայն ընդունեցին իսլամն ու խալիֆների իշխանությունը, այլև՝ հետագայում կազմեցին արաբ ժողովրդի յուրօրինակ մի հատվածը, որը ներկայումս ևս բնակվում է Հյուսիսային Աֆրիկայի այնպիսի երկրներում, ինչպիսիք են Լիբիան, Ալժիրը, Թունիսը և Մարոկկոն: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ բերբերները, իրենց կենցաղով անչափ մոտ լինելով արաբներին, ի դեմս ամենից առաջ բեդվինների, նոր իշխանության պայմաններում որևէ կորուստ, ըստ էության, չկրեցին այլ, ավելին, Նույնիսկ հնարավորություն ստացան թալան իրականացնել հաջող պատերազմներում և ասպատակություններում, որոնց առկայությունը խալիֆների հզոր իշխանությունը իր հերթին երաշխավորում էր: Արդյունքում, թեև իսլամն ընդունած բերբերները մի կողմից աստիճանաբար արաբականացան և դրանով մեծապես նպաստեցին Արաբական խալիֆության հզորացմանն ամենից առաջ հենց մարտունակ մարդկային ռեսուրսի տեսանկյունից, բայց մյուս կողմից էլ Եգիպտոսից արևմուտք ձգվող տարածքներում հետագա դարերում ի հայտ եկած մարդկային նոր այս հանրույթը դասական իմաստով այդպես էլ այնուհանդերձ չարաբականացավ: Իրոք, վերջին հաշվով խորթ մնալով խալիֆության հիմնական մասին, վերջինս հավատարմություն էր պահպանում կենտրոնական իշխանությանը միայն նրա ուժեղ լինելու և հաջող պատերազմներ վարելու հնարավորության առկայության պարագայում՝ մինչև մեր օրերն էլ արաբական մեծ հանրույթում պահպանելով գենետիկ, ցեղային ու լեզվական զգալի առանձնահատկություններ: Այսպիսով՝ բերբերների և բեդվինների յուրօրինակ միաձուլումը հանդիսացած Հյուսիսային Աֆրիկայի բնակչությունը միայն մեծ պայմանականությամբ էր ապրում համաարաբական շահերով ու հետաքրքրություններով, թեև, ինչպես ասվեց, այս ամենի արդյունքում Արաբական խալիֆությունը սկզբում, իսկ մահմեդական աշխարհն էլ՝ հեռանկարում, մարդկային զգալի ռեսուրսների տեր դարձան:

691 թվականին Հայոց իշխանի պաշտոնում Ներսեհ Կամսարականին հաջորդեց մինչ այդ սպարապետի պաշտոնը զբաղեցնող Սմբատ Բագրատունին (691-726), ընդ որում, դատելով ըստ ամենայնի, Հայոց իշխանապետությունում չէին կարողացել մոռանալ այն հանգամանքը, որ, չնայած Ներսեհ Կամսարականի փոխզիջումային նշանակմանը, մինչ այդ նախատեսված հարվածը Հայաստանին կայսրությունն այնուհանդերձ հասցրել էր: Սմբատ Բագրատունին բարդ ճակատագիր ունեցած մի մարդ էր, որի հայրը զոհ էր գնացել դեռևս Կոնստանդ II-ի ու նրա շրջակայքի խարդավանքներին և որը, սակայն, չնայած դրան, դրանից հետո ևս տասնհինգ տարի պայքարել էր հանուն կայսրության շահերի՝ այդ կարգավիճակում հասցնելով Նույնիսկ որպես պատանդ հայտնվել Դամասկոսում: Հետագայում, ազատվելով պատանդությունից, 662 թվականին Բագրատունյաց այս իշխանը ևս մեկ ու վերջին մի անգամ պայքարել էր հանուն կայսրության շահերի, իսկ հետո էլ վերադարձել էր Հայոց իշխանապետություն՝ սատար

<sup>1</sup> Ստեփանոս Տարունցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2:

<sup>2</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

կանգնելով իր հորեղբոր թոռանը՝ երիտասարդ Աշոտ Բագրատունուն: Եվ ահա այժմ, երբ Աշոտն արդեն չկար, իսկ նրա որդիներ Սմբատը, Վասակն ու Բագրատն էլ տարիքով դեռ փոքր էին, հենց այս իշխանին վիճակվեց ոչ միայն կանգնել Բագրատունիների տոհմի, այլև՝ Հայոց իշխանապետության գլուխ, ընդ որում ընտրությունն ավելի քան տեղին էր: Իրոք, Սմբատ Բագրատունին կյանքի մեծ ուղի անցած և հսկայական կենսափորձի տեր մի անձնավորություն էր, որը հիանալի ծանոթ էր Բյուզանդական կայսրության ու Արաբական խալիֆության ռազմաքաղաքական դրությանը, ձեռագրերին և ներքին խոհանոցին: Բացի այս՝ Սմբատ Բագրատունին նաև կամային մեծ հատկանիշների, խելքի, խորաթափանցության, խիզախության և զորավարական զգալի տաղանդի տեր մի անձնավորություն էր, իսկ նման մի մարդ, որպես առաջնորդ առաջիկա փոթորկալից տարիներին, հայերին շատ էր պետք:

691 թվականին Հուստինիանոս II-ը վերջնականապես սկսեց հակվել այն մտքին, որ ժամանակն է հերթական անգամ ռազմական գործողություններ սկսել նաև Արաբական խալիֆության դեմ: Կայսրը հույսը հատկապես դրել էր իր բանակում բավականին մեծ թիվ կազմող սլավոնների և նրանց «Ընտրյալ բանակի» վրա, սակայն պետք է ասել, որ ժամանակը արաբական բռնաբույնը բզբզելու համար այնուհանդերձ ընտրված էր խիստ անհաջող՝ Աբդ ալ-Մելիքը արդեն գործնականում վերջացնում էր ապստամբության նույնիսկ վերջին օջախների ճնշումը Արաբական թերակղզում, իսկ այդ պարագայում ուժերի հարաբերակցությունը միանշանակորեն չէր լինելու կայսրության օգտին: Ոչ պակաս կարևոր էր, սակայն, նաև սլավոն ռազմիկների հավատարմության հարցը, որը, ինչպես ցույց տվեց կյանքը, Հուստինիանոս II-ը զգալիորեն գերազնահատում էր:

Իրենց հերթին ակտիվ դիվանագիտական շփումները, որոնք 680-ական թվականների վերջին և 690-ական թվականների սկզբին ծավալվեցին պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի և Դամասկոսի միջև, իրականում, ըստ էության, ընթանում էր հենց Աբդ ալ-Մելիքի լիակատար, թեև աննկատ առաջնորդությամբ: Իրոք, խորամանկ խալիֆը, անընդհատ ժամանակ ձգձգելով, անընդունելի պահանջներ ներկայացնելով և աստիճանաբար ցուցադրելով իր իբր թուլությունը, արդյունքում երիտասարդ կայսեր ռազմական գործողությունների հակեց հենց իր իսկ ուզած պահին՝ դիվանագիտական այդ խաղում հասնելով լիակատար հաջողության: Արդյունքում արդեն 692 թվականի սկզբին Հուստինիանոս II-ը տոգորված էր վստահությամբ, որ Աբդ ալ-Մելիքը խրված է ներքաղաքական խնդիրների մեջ ու պատրաստ չէ պատերազմի և դա այն դեպքում, երբ նույն այս ժամանակ գործույթ խալիֆն իրականում արդեն գրեթե չեզոքացրել էր Արաբական թերակղզում գործող ապստամբներին ու ամուր պաշարման մեջ էր առել նրանց վերջին կենտրոն հանդիսացող Մեքքան, իսկ խալիֆի զորավարներից մեկն էլ հանգստացրել էր Միջագետքն և հատկապես նրա հյուսիսային հատվածը: Այսպես թե այնպես, սակայն 692 թվականի ամռանը, կոպտորեն խախտելով միևնույն կնքված և ստեղծված պայմաններում իր համար, ըստ էության, անչափ ձեռնտու վերջին զինադադարը, Հուստինիանոս II-ը ռազմական գործողություններ սկսեց Արաբական խալիֆության դեմ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 692 ամառ – Կեսարիայի ճ-մ<sup>1</sup>

Հուստինիանոս II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000, այդ թվում 30.000 սլավոն) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000, այդ թվում Գևորգ Հայը) շարժվեցին քաղաքին մոտեցող Արաբական խալիֆության բանակի (մոտ 40.000) դեմ:

I փուլ – Կայսրական բանակը անցավ հարձակման և պարտության մատնեց հակառակորդի բանակին, որը սկսեց նահանջել:

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Նիկեիոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 1; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 15; Բար-Յերբեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Այս մասին հայտնում են նաև Խալիֆան, Տաբարին և Իյյա Նիսիբացին:

II փուլ – Հակառակորդի կողմից կաշառված սլավոնների մի մասի (20.000) հրամանատար Գևորգ Յայը իր ուժերով անցավ վերջինիս կողմը և հարված հասցրեց կայսերական բանակին, որի արդյունքում այն ծանր պարտություն կրեց:

Յայերը կորցրին մոտ 3.000, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000 սպանված և վիրավոր, 30.000 դասալիք, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

Նախորդ ճակատամարտում կրած պարտությունը, ինչքան էլ անսպասելի և ծանր, նույնքան էլ կործանարար հետևանքներ ունեցավ Հուստինիանոս II-ի փայփայած ու նրա փառասիրական տենչերի իրագործման համար հիմնական գործիք հանդիսանալուն կոչված ռազմական մեքենայի վրա, ընդ որում բան չսահմանափակվեց միայն ճակատամարտով, քանի որ դրանից անմիջապես հետո կատաղած կայսեր հրամանով կոտորվեցին ինչպես կայսերական բանակում գտնվող և վերջինիս չդավաճանած 10.000 այլ սլավոն ռազմիկները, այնպես էլ Փոքր Ասիայի այլ վայրերում հաստատված նրանց ընտանիքների անդամները: Կայսեր թվում էր, թե ինքն արդարադատություն է իրականացնում, սակայն իրականում Հուստինիանոս II-ն, ըստ էության, ոչնչացրեց իր իսկ բանակի զգալի քանակությամբ, ըստ էության, անմեղ ռազմիկների և դրանով ավելի թուլացրեց սեփական ռազմական հզորությունը, դեռ չասած էլ, որ նա դրանով կյանքից զրկեց նաև արդեն լիովին անմեղ զգալի քանակի այլ մարդկանց, ի դեմս նույն այդ ռազմիկների ծնողների, կանանց ու երեխաների: Այսպիսով՝ սլավոնների 30.000 հոգանոց հարվածային զորախումբն, ըստ էության, դադարեց գործել, իսկ զուտ ռազմական մակարդակում էլ կայսրության համար վատն այն եղավ, որ ստեղծված պայմաններում, մանավանդ հաշվի առնելով այս ամենից հետո սկիզբ առած սլավոնների հասկանալի թշնամանքը, վերջիններիս պակասը հնարավոր չէր լինելու որևէ կերպ, այն էլ արագորեն, լրացնել: Ավելին, այս արյունոտ դրվագը հեռանկարային առումով նաև այն հետևանքն ունեցավ, որ մինչ այդ էլ ջերմությամբ չփայլող հարաբերությունները սլավոնների հետ վերջնականապես փչացան, իսկ սլավոններն էլ սկսեցին արդեն հիմնականում ձգտել դեպի Բուլղարական խանություն: Որպես ընդհանուր հետևանք այս ամենի՝ կայսրությունը զրկվեց ռազմունակ մարդկային ռեսուրսի մի լայն շուկայից, իսկ իր ապագա հակառակորդ Բուլղարական խանությունն էլ, ընդհակառակը՝ ձեռք բերեց այն:

Կրած ծանր պարտությունից հետո արագորեն և, կարելի է ասել արդեն անվերադարձ կերպով, հակառակորդին զիջելով օպերատիվ, իսկ շատ շուտով էլ նաև արդեն նույնիսկ ռազմավարական նախաձեռնությունը, Հուստինիանոս II-ը վերադարձավ մայրաքաղաք, սակայն նրա կողմից բացված պատերազմի դուռը հենց դրան էլ ձգտող Աբդ ալ-Մելիքի կողմից բնականաբար որևէ կերպ չփակվեց: Թատերական էֆեկտների հակված խալիֆի հրամանով վերջին ճակատամարտում նրա ռազմիկները հարձակման էին գնացել ձեռքերին նիզակներ, որոնց սայրերին կապված էին զինադարձի պայմանագրի մագաղաթները, և ահա այժմ, օգտվելով հարմար առիթից ու, կարծես թե, պայքարելով անհիմն վիրավորվածի և արդարությունը վերականգնողի դիրքերից, Աբդ ալ-Մելիքը պատրաստվում էր լիովին օգտվել իրեն ընձեռնված բարենպաստ հնարավորությունից: Ավելին, ապագա գործողություններում Աբդ ալ-Մելիքը ընդհանուր հրամանատար նշանակեց իր եղբայր Մուհամմեդ իբն Մրվանին, որը մի ուժեղ, վճռական և դաժան մարդ էր ու հանդիսանում էր ոչ միայն խալիֆի եղբայրը, այլ նաև՝ նրա լավագույն զորավարներից մեկը:

692 թվականի ամռանը Արաբական խալիֆության բանակը (4.000) Մելիտեի ճ-մ-ում հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (20.000<sup>1</sup>) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (6.000), ինչի արդյունքում Անդրեփրատյան Ծոփքը ընկավ Արաբական խալիֆության տիրապետության տակ<sup>2</sup>: Այս դեպքերից կարճ ժամանակ անց Աբդ ալ-Մելիքի բանակային ուժերը վերջնականապես գրավեցին Մեքքան և Աբդուլլահ իբն ադ-Չուբայրի հետ միասին ոչնչացրին ապստամբների նույնիսկ այդ վերջին օջախն, իսկ դա նշանակում էր միայն մեկ բան՝ ազատվում էին Նորանոր ուժեր, որոնք պետք է իրենց կիրառությունը գտնեին ամենից առաջ կայսրության դեմ հենց Նոր սկիզբ առած ռազմական գործողություններում:

<sup>1</sup> Ըստ իբն ալ-Ասիրի այս ճակատամարտում Բյուզանդական կայսրության բանակը կազմել է 60.000 ռազմիկ, ինչը մեր կարծիքով չի համապատասխանում ճշմարտությանը և այս տեսանկյունից ավելի գերադասելի են այլ աղբյուրների հայտնած տվյալները:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Նիկեիոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 1:

693 թվականի ամռանը կայսրության բանակը փորձ կատարեց գոնե մի ինչ-որ կերպ շտկել իրավիճակը, սակայն անարդյունք՝ ծանր պարտություն կրելով և հետ շարտվելով ելման դիրքեր Մարաշի ճ-մ-ում<sup>1</sup>, ինչպես նաև ինչ-որ տեղ Անդրեփրատյան Ծովքում տեղի ունեցած ևս մեկ ճակատամարտում<sup>2</sup>։ Վերջին պարտությունները վերջնականապես վերացրին կայսրության բանակի հետագա ակտիվության ամեն մի էական հնարավորություն՝ թույլ տալով եռանդուն Մուհամմեդ իբն Մրվանին հետևողական հարվածներ հասցնել հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ։

694 թվականի սեպտեմբերին Մելիտեից արշաված Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) Մարաշի ճ-մ-ում հաղթեց Ամլ լճի շրջակայքը ասպատակելուց հետո հետ քաշվող Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 3.000)<sup>3</sup>, իսկ մեկ ամիս անց էլ՝ 694 թվականի հոկտեմբերին, Յաարայի կամրջի ճ-մ-ում (Սամոսատից մոտ 16 կմ հարավ) Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենան ևս մեկ հաղթանակ տարավ<sup>4</sup>։ 695 թվականի գարնանը Մելիտեից արշաված Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Կիլիկիան ու Կապադովկիան և Նահանջեց<sup>5</sup>։ Մուհամմեդ իբն Մրվանը դեռ էլի կշարունակեր իր հարձակումները, սակայն հենց այս ժամանակ խալիֆության բանակի թիկունքում բռնկվեց մանր ավազակությունների և սպանությունների բնույթ ունեցող սուֆիդյանների շարժումը։

Արդյունքում՝ 695 թվականի մայիսին Ամիդի ճ-մ-ում ապստամբները հաղթեցին կառավարական բանակի մի ոչ փոքր ջոկատի<sup>6</sup>, իսկ հունիսին էլ Դարա ամրոցի մոտ պարտության մատնեցին կառավարական բանակի ավելի մեծ ուժերի (1.000)<sup>7</sup>։ Արդյունքում՝ ապստամբների դեմ շարժվեցին բանակային զգալի ուժեր և, որպես հետևանք, արդեն 695 թվականի հուլիսին Դարա ամրոցի ճ-մ-ում Արաբական խալիֆության բանակը (3.000) ծանր պարտության մատնեց սուֆիդյաններին (մոտ 100)<sup>8</sup>։ Դրանից հետո սուֆիդյանները Հյուսիսային Միջագետքում և հարակից լեռնային շրջաններում որոշ ժամանակ ևս շարունակեցին դիմադրությունը, սակայն հետագայում վերջնական պարտություն կրեցին։ Մինչև Արաբական խալիֆության բանակը հապաղում էր թիկունքում, սակայն, Կոստանդնուպոլսում մի կարևոր իրադարձություն տեղի ունեցավ։

#### Գլուխ 41 Կայսր Լեոնտիոսը

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Հուստինիանոս II-ը, 692 թվականի աղետից հետո քավության նոխազ դարձնելով, ըստ էության, ամենևին էլ ոչ վատ զորավար հանդիսացող Անատոլիկոն բանակաթեմի հրամանատար, հայերի հին ծանոթ Լեոնտիոսին, բանտարկել էր վերջինիս, սակայն արդեն 695 թվականի գարնանը, նրան կրկին ազատություն շնորհելով, ուզում էր նշանակել նորաստեղծ Հելլադա բանակաթեմի հրամանատար։ Լեոնտիոսը, սակայն, ամենևին էլ վստահ չլինելով, որ իրեն վերջին հաշվով չեն սպանի, նշանակման նոր վայր մեկնելու փոխարեն իր մտերիմների հետ միասին հենց Կոստանդնուպոլսի Նավահանգստում էլ մի խորհրդակցություն ունեցավ, որից հետո, նրանց հորդորներով հաղթահարելով տատանումները, անցավ վճռական գործողությունների։

Ապստամբներն ամենից առաջ գրավեցին քաղաքային բանտը և ազատեցին Հուստինիանոս II-ից բնականաբար դժգոհ զգալի բանակի մարդկանց, իսկ հետո էլ արդեն ոտքի հանեցին ողջ քաղաքը, որի բնակչությունն ինքն էլ գոհ չէր կայսեր հարկային ու հողային քաղաքականությունից։ Արդյունքում՝ կայսրությունում տեղի ունեցած անակնկալ իշխանափոխությունն առավոտյան արդեն իրականություն էր, երբ Հուստինիանոս II-ին պալատից քարշ տալով բերեցին կրկես, այստեղ բազում ստորացումների ենթարկեցին և ի վերջո, կտրելով քիթը, աքսորեցին Խերսոնես։

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։

<sup>2</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։

<sup>3</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։ Յակուբի «Պատմություն»։ իբն Խայաթ «Պատմություն»։

<sup>4</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։

<sup>5</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»։ Յակուբի «Պատմություն»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։

<sup>6</sup> Այս մասին հայտնում է Տաբարին։

<sup>7</sup> Այս մասին հայտնում է Տաբարին։

<sup>8</sup> Այս մասին հայտնում է Տաբարին։

Ապստամբները դաժան հաշվեհարդար տեսան նաև կայսեր գործակալների հետ, որոնք, ի տարբերություն վերջինիս, ուղղակի սպանվեցին: Դրանից հետո կայսր հռչակվեց Լենտոիոսը (695-698): Նոր կայսրը, սակայն, չնայած զինվորական անցյալ ունեցող մի անձնավորություն էր, հայտնվելով գահի վրա և այդպես էլ չընկալելով իր այդ նոր կարգավիճակի էությունը, արդյունքում ոչ մի էական գործունեություն կամ փոփոխություն այդպես էլ չիրականացրեց, ինչի հետևանքով վերջինիս նկատմամբ մարդիկ շուտով սկսեցին լցվել նույն այն դժգոհությամբ, ինչն առկա էր նախորդ կայսեր նկատմամբ:

## **Գլուխ 42**

### **Արաբա-Յայկական III պատերազմը**

Վերջին տարիներին կայսրության դեմ մղվող պատերազմը Արաբական խալիֆության համար մեծ հաշվով հաջող ընթացք էր ստացել և արդեն իսկ նշմարվում էին դեպի արևմուտք ուղղված հերթական այն մեծ հարվածի նախանշանները, որը երկրորդ անգամ պետք է հասցվեր Կոստանդնուպոլսին: Միաժամանակ, սակայն, Աբդ ալ-Մելիքն և հատկապես ռազմական գործում խիստ փորձառու վերջինիս եղբայր Մուհամմեդ իբն Մրվանը հստակորեն հասկանում էին, որ այդ հարվածը չի կարող հաջողություն ունենալ այն պարագայում, եթե Յայաստանը չի գտնվում խալիֆության ամուր տիրապետության տակ: Արդյունքում, առժամանակ հրաժարվելով դեպի Արևմուտք առաջանալուց, որոշվեց սկսել Յայոց իշխանապետության նվաճումը: Սկիզբ էր առնում Արաբա-Յայկական III պատերազմը (696-700), որին վիճակված էր մեծ հետևանքներ ունենալ: Յայաստանին հասցվող հարվածի համար Մուհամմեդ իբն Մրվանը կենտրոնացրել էր հսկայական մի բանակ, որին ստեղծված պայմաններում բաց դաշտում որևէ դիմադրություն ցույց տալու մասին խոսք գնալ որևէ կերպ չէր կարող: Արդյունքում՝ Յայոց իշխան Սմբատ Բագրատունին և այլ իշխաններ որոշեցին, զերծ մնալով բաց դաշտային ճակատամարտից, հնարավորության սահմաններում դիմադրությունը կազմակերպել անկանոն պատերազմի և անակնկալ հարձակումների միջոցով:

696 թվականի գարնանը Մոսուլ-Բգաբդե-Տիգրիս գետի հուն-Ջերմ գետի հուն երթուղով ներխուժած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 130.000) Յայկական կայազորներից (ընդհանուր մոտ 2.000) գրավեց Ջերմաձոր գավառի բերդերը (Մոկթ), որից հետո մտավ Արճեշ, Արծկե և Դվին<sup>1</sup>: Արդեն տարվա կեսերին թշնամու հսկայական բանակը սկսեց տարածվել Յայաստանի հյուսիսային շրջաններում: Վերջինս այս ընթացքում, սկսած արդեն 696 թվականի ամառվանից, սկսեց իրականացնել մասնավորապես նաև Սևանա լճի կղզու բերդի շրջափակումը, որտեղ ամրացած Յայկական բանակը (մոտ 500), սակայն, ողջ ամառ հետ մղեց նավակներով և լաստերով կղզուն մոտենալ փորձող թշնամու բոլոր գրոհները<sup>2</sup>:

Մինչ Մուհամմեդ իբն Մրվանի բանակը խրվել էր Յայաստանի հյուսիսային շրջաններում, սակայն, Բյուզանդական կայսրության բանակը (100.000), նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20.000), ինչպես նաև Յայոց իշխան Սմբատ Բագրատունու գլխավորած Յայկական բանակը (մոտ 40.000), օպերատիվ անակնկալի բերելով հակառակորդին, մոտեցան Դվինին և գլխովին ջախջախեցին քաղաքում ու նրա շրջակայքում տեղակայված Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 65.000): Նման մեծության պարտություն արաբներն, ըստ էության, մինչ այս երբեք չէին կրել, երբ մարտում ընկածների թիվը հասնում էր 62.000 հոգու<sup>3</sup>: Արդյունքում՝ Մուհամմեդ իբն Մրվանը, հավաքելով իր բանակի մնացորդները, Աղվանքի տարածքով այն արագորեն հետ քաշեց դեպի Ատրպատական, ինչից հետո փորձեց կարգի բերել ծանր կորուստներ կրած սեփական ուժերը: Այսպիսով՝ ուղղակի ռազմական հարվածը, որը հասցվեց Յայոց իշխանապետությանը, պաշտոնական Դամասկոսին ոչ միայն որևէ հաջողություն չբերեց, այլ նաև ծանր կորուստներ արժեցավ:

<sup>1</sup> Դևոնդ «Պատմություն», գլուխ 7; Զովհաննես Դրասխանակերտցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 20; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Մխիթար Անեցի «Յանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 20, Դավելված:

<sup>2</sup> Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 16; Զովհաննես Դրասխանակերտցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 20; Ծապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4:

<sup>3</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 6; Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 16:

697 թվականի գարնանը Մելիտեից արշաված Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Կիլիկիայի արևելքը և Նահանջեց<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, կարևոր իրադարձություններ էին զարգանում Զյուսիսային Աֆրիկայում կայսրության տիրապետության վերջին միջնաբերդը հանդիսացող Կարթագենի շուրջ:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Արաբական խալիֆության բանակը, պայթար մղելով բերքերների դեմ, բայց աստիճանաբար Նաև սեփական հմայքին ենթարկելով Նրանց, սկսած արդեն 690 թվականից շատ էր ամրացրել դիրքերը Եգիպտոսից արևմուտք տարածվող Զյուսիսային Աֆրիկայում: Արդյունքում՝ ահա արդեն այժմ Կարթագենին մոտեցած Արաբական խալիֆության բանակը (40.000) 697 թվականի ամռանը գրավեց այն Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 5.000) ու Նրա կազմում գտնվող Զայ ռազմիկներից (մոտ 50)<sup>2</sup>: Խոշոր այս անհաջողությունը վերջին տասնամյակներում Զյուսիսային Աֆրիկայում պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին բաժին հասած անհաջողությունների կարծես թագը հանդիսացավ: Արդյունքում՝ որոշելով գոնե մի որևէ կերպ ուղղել իրավիճակը, Լեոնտիոսը Կարթագենի ուղղությամբ մի խոշոր հակահարված պատրաստեց: Ապագա ռազմագործողության գլխավորներ կարգվեցին Զովհան Պատրիկը, ինչպես նաև կյանքն արաբների ծառայության մեջ ավարտած Վարդան Մամիկոնյանի որդի Նիկեփորի տղա Վարդան Մամիկոնյանը:

### Գլուխ 43

#### Տիբերիոս II-ի գահակալման սկզբնական շրջանը

697 թվականի աշնանը Զովհան Պատրիկի ու Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ծովով արշաված Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000, 1.000 նավ) և Նրա կազմում գտնվող Զայ ռազմիկները (մոտ 5.000) հաղթեցին Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 5.000) ու մտան Կարթագեն<sup>3</sup>, սակայն արդեն 698 թվականի մայիսին քաղաքին մոտեցած Արաբական խալիֆության բանակն (40.000) ինքը ծանր պարտության մատնեց քրիստոնյաներին, որից հետո վերջնականապես տիրեց Կարթագենին<sup>4</sup>: Արդյունքում՝ Զովհան Պատրիկն ու Վարդան Մամիկոնյանը, փրկված ռազմիկների հետ միասին Նստելով Նավերը, հետ քաշվեցին Կրետե: Վերջ, Զյուսիսային Աֆրիկան կայսրության համար վերջնականապես կորսված էր և այս պայմաններում Աբդ ալ-Մելիքը, մինչև 705 թվականը իրեն ենթարկեցնելով բերքերներին, Նրանց վերջնականապես ընդգրկեց համախալամական հարթեցման գործընթացի մեջ:

698 թվականի հունվարից մինչև մարտ Մելիտեից արշաված Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Կիլիկիայի արևելքը, սակայն վերադարձին Զադաս ամրոցի կիրճում ընկավ սելաֆի տակ և կորուստներ կրեց<sup>5</sup>: Լեոնտիոսի հոգսը, սակայն, Նույն այս ժամանակ ամենևին էլ տեղական Նշանակություն ունեցող այս արշավանքը չէր, քանզի հենց այս ժամանակ բանակում բռնկվել էր հերթական ապստամբությունը:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Կրետեում հաստատված Զովհան Պատրիկը և Վարդան Մամիկոնյանն ի սկզբանե ամենևին էլ չէին շտապում Ներկայանալ Կոստանդնուպոլիս, քանզի պարզ էր, որ Կարթագենի համար մղվող ռազմագործողությունը տանուլ տալու կապակցությամբ Լեոնտիոսը Նրանց գլուխն ամենևին էլ չէր շոյելու: Սրա հետ միաժամանակ Կրետե սկսեցին լուրեր հասնել Նաև այն մասին, որ մայրաքաղաքում ժանտախտի հերթական մի համաճարակ է բռնկվել և ծանր կորուստներ կրած բնակչության դժգոհությունը անգործունյա Լեոնտիոսից հասել է իր գագաթնակետին: Ստեղծված պայմաններում Զովհան Պատրիկը և Վարդան Մամիկոնյանը կարողացան համոզել Կիբրեոսների ծովային բանակաթեմի հրամանատար Ապսիմարոսին ու Նրա եղբայր Զերակլեսին, որ Նրանք աջակցեն իրենց և կայսրությունում իշխանափոխություն

<sup>1</sup> Յակուբի «Պատմություն»: իբն Խայթաբ «Պատմություն»: Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2; Կոստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 22:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2; Աբդ ալ-Ռաբան «Եգիպտոսի նվաճումը»:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2; Աբդ ալ-Ռաբան «Եգիպտոսի նվաճումը»:

<sup>5</sup> իբն Խայթաբ «Պատմություն»:

իրականացնեն, ընդ որում նախատեսվում էր, որ հետագայում կայսր պետք է դառնա հենց Ապսիմարոսը:

Արդյունքում՝ 698 թվականի ամռանը, մինչ Լեոնտիոսը զբաղված էր մայրաքաղաքում ժանտախտի հետևանքները վերացնելով, կայսր հռչակված Ապսիմարոսի, ինչպես նաև Յովհան Պատրիկի և Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորած բանակը (մոտ 20.000, 100 նավ) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 4.000) մանր մարտերից հետո Վլախեռնյան պարսպահատվածը պաշտպանող Յայ ռազմիկների դավաճանության շնորհիվ գրավեցին մայրաքաղաքը կայսր Լեոնտիոսի կողմում հանդես եկող կառավարական բանակից (մոտ 4.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 400)<sup>1</sup>: Տեղի ունեցած իշխանափոխությունից հետո Լեոնտիոսի քիթը կտրեցին և վանք աքսորեցին, իսկ կայսր Էլ հռչակվեց Ապսիմարոսը, որը կոչվեց Տիբերիոս II (698-705): Նոր կայսրը, սակայն, ոչ միայն անմիջապես իր եղբայր Յերակլեսին նշանակեց Անատոլիկոն բանակաթեմի հրամանատար, այլև 4 տարով էլ հեռավոր խերսոնես աքսորեց նույն Վարդան Մամիկոնյանին և հաջող իշխանափոխությանը նպաստած այլ անձանց<sup>2</sup>:

Տիբերիոս II-ը, ինչպես և Լեոնտիոսը դուրս եկած լինելով զինվորական դասից, ի տարբերություն վերջինիս, սակայն, ավելի վճռական բնավորության տեր մի անձնավորություն էր, ընդ որում նա, ճիշտ գնահատելով իրավիճակը ու հասկանալով, որ Արևմուտքում դիրքերը վերականգնելու համար որևէ բավարար նախադրյալ, ըստ էության, չկա, շեշտը դրեց գոնե տարիներ ի վեր բարձրորդի վիճակում հայտնված Արևելքում գործերը կարգի գցելու վրա, ընդ որում ակտիվ գործողությունների համար, ինչպես արդեն ասվեց, նա նախատեսել էր իր եղբորը: Այս առումով հարկ է նշել, որ արաբներին հասցվող հարվածի հետ միաժամանակ կայսրը չէր մոռացել նաև հայերին՝ մանավանդ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հենց այս ժամանակ ապստամբել էր Լազիկայի կառավարիչ Սերգիոսն և իր երկրամասի հետ միասին ընդունել էր Արաբական խալիֆոսության գերիշխանությունը:

698 թվականի աշնանը Անատոլիկոն բանակաթեմի հրամանատար, կայսրեղբայր Յերակլեսի գլխավորությամբ Կիլիկիայից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակն (մոտ 80.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20.000) մոտեցան Անտիոքին, սակայն, հենց քաղաքի պարիսպների տակ էլ տեղի ունեցած արյունահեղ ճակատամարտում Արաբական խալիֆոսության բանակը (մոտ 80.000) ի վերջո ստիպեց հակառակորդին նահանջել, ընդ որում կողմերից յուրաքանչյուրը կորցրեց 40.000-ական ռազմիկ<sup>3</sup>: Ասորիքին հասցված հարվածի հետ գործնականում միաժամանակ Տիբերիոս II-ը հարված հասցրեց նաև Յայաստանի ուղղությամբ, սակայն այս անգամ ևս անհաջող:

Իրոք, 698 թվականի աշնանը ինչ-որ տեղ Բարձր Յայքում գտնվող Պայիկ ճահճուտում Յայոց իշխան Սմբատ Բագրատունու գլխավորած Յայկական բանակը (մոտ 15.000), ինքն էլ զգալի կորուստներ կրելով, այնուհանդերձ կարողացավ ծանր կորուստներ պատճառել Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 2.000) և ստիպել վերջիններին նահանջել<sup>4</sup>: Եվ վերջապես ևս մեկ հարված 698 թվականի նույն աշնանը հասցվեց Յյուսիսային ու Կենտրոնական Թրակիային, երբ արդեն անձամբ Տիբերիոս II-ի գլխավորությամբ Կոստանդնուպոլսից արշաված Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 45.000) և նրանց կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 4.000) ասպատակեցին այս երկրամասերը՝ հնազանդեցնելով սլավոններին<sup>5</sup>: 698 թվականն, այսպիսով, իր վերջը գտավ, ընդ որում Տիբերիոս II-ի ձեռնարկած ռազմական անսախաղեպ ակտիվության գործնական արդյունքներն ավելի քան համեստ էին, եթե ընդհանրապես, իհարկե, նույնիսկ կային:

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողը չի հստակեցնում պարսպահատվածը հանձնաձևերի ազգային պատկանելիությունը, սակայն ընդգծում է, որ այդ արարքը գործեցին «օտար», այսինքն ոչ իույն ռազմիկները: Յաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Կոստանդնուպոլսի դեռևս 626 թվականի պաշտպանության ժամանակ Վլախեռնյան պարսպահատվածի պաշտպանությունը հանձնված էր հայերին, կարելի է կարծել, որ այս անգամ ևս խոսքը նրանց մասին է: Յաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ կայսր Լեոնտիոսը դեռևս Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար եղած ժամանակ դեպի Յայաստան իրականացված արշավանքի ժամանակ անչափ դաժան էր վարվել հայերի հետ՝ կարելի է կարծել, որ սա հայերի լիովին արդարացված վրեժն էր կայսեր նկատմամբ:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Նիկեփոր պատրիարք «Յամառոտ պատմություն», մաս 2; Կոստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 22; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Չիգբերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»:

<sup>3</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; Սիբայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 15:

<sup>4</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 6:

<sup>5</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

699 թվականի գարնանը Անատոլիկոն բանակաթեմի հրամանատար, կայսրեղբայր Յերակլեսի գլխավորությամբ Կիլիկիայից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000) ասպատակեցին Սամոսատի շրջակայքը և նահանջեցին<sup>1</sup>: Սրանով էլ հենց Յայ-Բյուզանդական II պատերազմն, ըստ էության, փաստացի ավարտվեց: Արդյունքում՝ Յայոց իշխանապետությունը պահպանեց իր անկախությունը, սակայն դա արդեն շատ կարճ էր տևելու:

Մուհամմեդ իբն Մրվանը, որը խոշոր անհաջողություն էր կրել 696 թվականին, իսկ հետագայում էլ ստիպված էր եղել զբաղվել Միջագետքում տիրող հերթական ապստամբական շարժումները ճնշելով, 699 թվականի սկզբի վիճակով ձեռքի տակ կրկին հավաքել էր իրենից հսկայական բանակություն և մեծ ուժ ներկայացնող մի բանակ, որի կիրառմամբ էլ պատրաստվում էր հերթական անգամ ներխուժել Յայոց իշխանապետության տարածք: Հարվածն այս անգամ նախապատրաստվում էր հասցնել հարավ-արևելքից, որտեղից Յայաստանին սովորաբար հարվածներ էր գալիս դեռևս Պարսից թագավորության ժամանակներից, իսկ արշավանքն էլ խալիֆի գործունյա եղբայրը պատրաստվում էր ավարտել Կարինի նվաճումով: Հետաքրքիր է, որ, որպես այս արշավանքի կրտսեր ղեկավարներ, Աբդ ալ-Մելիքը նշանակեց իր որդիներ Աբդուլլահ իբն Աբդ ալ-Մելիքին և Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքին: Երկու եղբայրներից սկզբնական տարիներին առաջին դերերի վրա էր Աբդուլլան, սակայն հետագա տարիներին առաջնայնությունն անցավ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքին:

Այսպիսով՝ Յայոց իշխանապետությունը հերթական անգամ կանգնած էր հակառակորդի մեծաքանակ բանակի ներխուժման սպառնալիքի առջև, ընդ որում, ի տարբերություն նույն 696 թվականի, այս անգամ, թերևս, բացառել կարելի էր նաև կայսրության կողմից սպասվող օգնությունը: Ստեղծված ծանր պայմաններում Յայոց իշխան Սմբատ Բագրատունին և նրան աջակցող երկրի առաջատար իշխաններն ընդունեցին ծանր ու ողբերգական, սակայն ստեղծված պայմաններում միակ ճիշտ որոշումը՝ չդիմադրել հակառակորդին: 699 թվականի գարնանը Մուհամմեդ իբն Մրվանի գլխավորած բանակը, առաջանալով Թավրիզից, Արաքսի հովտով հասավ Դվին, որից հետո Աբդուլլահ իբն Աբդ ալ-Մելիքի գլխավորությամբ սրընթաց առաջխաղացում իրականացրած ջոկատներից մեկը առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու զբաղեցրեց Կարինը<sup>2</sup>, Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքի գլխավորած ուժերը գրավեցին Անի-Կեմախ ամրոցը<sup>3</sup>, իսկ Մուհամմեդ իբն Մրվանն էլ տիրեց Սևանա լճի կղզու վրայի բերդին ու ավերեց այն<sup>4</sup>: Արաքս-Յայկական III պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում՝ Արաքսական խալիֆությունը վերջնականապես գրավեց Յայոց իշխանապետության տարածքը, ինչպես նաև ողջ Անդրկովկասը՝ վերջիններիս միավորումով ստեղծելով Արմինիա<sup>5</sup> կուսակալությունը: 700 թվականին վիճակված էր բացվել որպես Յայոց պատմության մի նոր էջ՝ արաքսական տիրապետության շրջանը:

#### Գլուխ 44

#### Արմինիան և նրա ընդհանուր բնութագիրը

Յայաստանն անսովորության աստիճանի հեշտ նվաճելուց հետո Դամասկոսում որոշակիորեն շփոթված էին, քանի որ այստեղ տրամադրված էին կռվի և դիմադրության, ինչն էլ պետք է առիթ հանդիսանար ավերածությունների ու կոտորածների համար, ընդ որում կարևորվում էր հատկապես վերջին հանգամանքը՝ որպես տեղական դիմադրական ակտիվ ուժերի, կարծես թե, օրինական ոչնչացման մի միջոց: Այժմ, սակայն, երբ մի ողջ երկիր, ըստ

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Խահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 17; Բար-Յերեմեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Հիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>4</sup> Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 16; Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 20; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4; Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 1; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 37; Մխիթար Այրիվանցի «Յայոց պատմություն», մաս 3; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; իբն Խայաթ «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 3:

<sup>5</sup> Այսուհետ և հետագայում «Արմինիա» տերմինը, ի տարբերություն «Արմինիա» վարչատարածքային միավորը նկատի ունեցող հասկացության, ես կիրառելու եմ լայն իմաստով ու դրա տակ նկատի եմ ունենալու տվյալ ժամանակաշրջանում Արաքսական խալիֆության տիրապետության տակ գտնվող Յայաստանի բոլոր տարածքները, ինչ չափի էլ որ դրանք եղած լինեն և մտած լինեն կամ չլինեն «Արմինիա» իրավաբանական հասկացության մեջ:



Եւրոյան, հնազանդվել էր խալիֆին, նույնիսկ անհավատների նկատմամբ ամենայն ամենաթողութունն, ըստ Եւրոյան, թույլատրող մահմեդական համոզմունքի համար անկարելի էր ոտնատակ տալ մի տարածք, որն արդեն պատկանում էր խալիֆին: Ստեղծված խնդրի լուծման վրա Դամասկոսում մտածեցին մի քանի տարի, որից հետո կարծես մի ելք այնուհանդերձ գտնվեց:

Հայաստանի նվաճումը աշխարհաբաղաբական իմաստով ունեցավ սկզբունքորեն նույն այն հետևանքը, ինչ վերջինիս 387 թվականի բաժանումը, ընդ որում տարածքային ընդգրկման առումով Բյուզանդական կայսրության դրությունն այժմ ավելի վատ էր, քան այն ժամանակ Հռոմեական կայսրության դրությունը, քանի որ Արաբական խալիֆությանն այժմ հասել էր ավելի մեծ մի բաժին, քան Պարսից թագավորությանը 387 թվականին: Առկա էին, սակայն, նաև ավելի լուրջ խնդիրներ:

Այսպես, ամենից առաջ երկարեց արաբա-բյուզանդական սահմանը, քանզի նախկինում, եթե կայսրությանը հարված հասցնելիս խալիֆությունը ստիպված էր այդ անել բացառապես միայն Հյուսիսային Ասորիքի և Հայոց Միջագետքի վրայով, իսկ հակառակ պարագայում էլ՝ հաղթահարել հայերի համառ դիմադրությունը ու նոր միայն հասնել Բյուզանդական կայսրության տիրույթներին, ապա այժմ արաբա-բյուզանդական սահմանը ձգվեց գործնականում գրեթե մինչև Սև ծով և կարիք առաջացավ կայսրության սահմանների պահպանությունը իրականացնել նաև ողջ այդ տարածության երկայնքով: Սրանից զատ, հերթական անգամ դրվեց նաև Վրաստանի հարցը, որը ևս ընդգրկվեց խալիֆության ռազմավարչական համակարգում, իսկ այդ պայմաններում կայսրության միակ հույսը Վրաստանում, ինչպես և սպասելի էր, մնում էր հենց այդ պատճառով էլ աստիճանաբար վերելք ապրող, սակայն ամուր կերպով պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին ենթակա ու Հյուսիս-արևմտյան Վրաստանն ընդգրկող Աբխազական իշխանությունը, իսկ հետո արդեն՝ թագավորությունը, որը, փաստորեն, այժմ իր վրա վերցրեց աշխարհաբաղաբական նույն այն դերակատարությունը, ինչ ժամանակին ունեցել էր Լազական թագավորությունը:

Հայաստանին և հարակից երկրներին տիրելուց հետո, ինչպես արդեն ասվեց, ստեղծվեց Արաբական խալիֆության ռազմավարչական շրջան հանդիսացող «Արմինիա» կուսակալությունը, որն իր անունը ստացավ կուսակալության ամենամեծ մասի՝ Հայաստանի, անունից, սակայն որի մեջ ընդգրկվում էին նաև Արևելյան Վրաստանը, ինչպես նաև Աղվանքի տարածքի զգալի մասը: Կուսակալությունը, ինչպես առաջ եղավ Հայոց մարզպանությունում գործող մարզպանի պարագայում, գլխավորում էր Արաբական խալիֆության ղեկավարի կողմից նշանակված պաշտոնյան, որին կոչեցին «ոստիկան»: Այս առումով հարկ է նշել, որ, ի տարբերություն նույն մարզպանների, ոստիկանները, որպես կանոն, ավելի անկայուն էին իրենց պաշտոններում և արդյունքում ավելի քիչ էին շահագրգռված իրենց տիրապետության տակ հայտնված տարածքների բարգավաճմամբ: Արմինիայի կազմավորմամբ իր վերջնական տեսքը ստացավ նաև Սուղուրը, որտեղ պաշտոնական Դամասկոսն իրեն այդուհետ սկսեց ավելի վստահ և ագրեսիվ պահել:

Հարկ է նշել, որ Արմինիայի ոստիկանի պաշտոնի հաստատումը չվերացրեց Հայոց իշխանի պաշտոնը, թեև վերջինս որոշակիորեն արդեն անորոշ բնույթ ստացավ և ավելի շատ սկսեց արտահայտել տեղական հայերի համահավաք կամքը՝ կարծես կոչված լինելով հակակշռել Արմինիայի ոստիկանին: Եվ վերջապես պետք է նշել, որ, իր ուղղումներով հանդերձ, այնուհանդերձ սկզբունքորեն շարունակում էր գործել նաև 651 թվականի համաձայնագիրը ու, մասնավորապես նրա նաև այն կետը, որ Հայկական բանակը չպետք է օգտագործվի Բյուզանդական կայսրության դեմ պատերազմի հարձակողական գործողություններում: Այս կապակցությամբ պետք է ասել, որ արաբներն իրենք էլ մեծ հաշվով չէին վստահում քրիստոնյաներին և, մանավանդ հաշվի առնելով այն պարագան, որ պատերազմի ճակատները շատ էին ու, մասնավորապես, առկա էր հատկապես խազարների դեմ ճակատ կազմելու անհրաժեշտությունը, նրանք Հայկական բանակը հիմնականում օգտագործում էին հենց այս ուղղությամբ:

## Գլուխ 45

### Տիրերիոս II-ի գահակալման վերջին շրջանը

700 թվականից սկսած մի քանի տարի կայսրության դեմ իրականացվող արշավանքները գլխավորում էր Աբդուլլահ իբն Աբդ ալ-Մելիքը: Արդեն գարնանը Մելիտեից արշաված և Անդրեփրատյան ճոփն ու Կիլիկիայի արևելքը ասպատակած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) պաշարեց Տարանդա ամրոցը (Անդրեփրատյան ճոփ, Արիարաթեսիա գավառ, Մելիտեից մոտ 80 կմ հյուսիս-արևմուտք, Եփրատի աջ վտակ Կավկավի առաջին աջ վտակի ափին), սակայն, չկարողանալով գրավել այն, նահանջեց<sup>1</sup>: Փոխարենը 701 թվականի գարնանը Մելիտեից արշաված և Փոքր Յայքի հարավը ու Կապադովկիան ասպատակած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Սինան ամրոցը (Կապադովկիա), սակայն, չամրանալով տեղում, նահանջեց<sup>2</sup>:

Հաջորդ տարի կայսրությունը որոշեց հակահարված հասցնել, սակայն 702 թվականի ամռանը Մելիտեից արշաված Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) Լուլուա ամրոցի ճ-մ-ում (Կիլիկիայի հյուսիս-արևմուտք, Տիանա գավառ) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 30.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 15.000)<sup>3</sup>: Նույն թվականի աշնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000), շարունակելով իր հաջող գործողությունները Սուղուրում, Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) ու քաղաքների Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 500) գրավեց Սիսը (վերջինը՝ Դաշտային Կիլիկիա, Ջեյհուն գետի Սիս վտակի ափին), Մամեստիան, ինչպես նաև Սինան և Տարանդա ամրոցները: Հենց այս ժամանակ էր, որ Մամեստիայում տեղակայվեց Արաբական խալիֆության 300 ռազմիկից բաղկացած կայազոր, որի ռազմիկների թիվը հետագա հարյուրամյակում հասավ 2.000 ռազմիկի<sup>4</sup>:

## Գլուխ 46

### Արմինիայի I ապստամբությունը

Արաբական տիրապետության հաստատումը Հայաստանում, ինչքան էլ որպես կոնկրետ ռազմաքաղաքական գործողություն անցավ հարթ, այնուհանդերձ դրա հետևանքներն այստեղ ոչ մի կերպ չէին կարող գոհունակություն պատճառել: Երկրում սկիզբ առավ հարկային իսկական մի տեռոր, իսկ իրենց վերջնականապես Հայաստանի տերեր զգացած արաբներն էլ բանը հասցրին Նույսիսկ Նրան, որ սկսեցին ոտնձգություն իրականացնել հայ Նախարարների տոհմական տիրույթների նկատմամբ: Այս ամենի արդյունքում բռնկվեց Արմինիայի I ապստամբությունը (702-705)<sup>5</sup>՝ առաջինը հետագա 182 տարում խալիֆության դեմ բռնկված մեծաթիվ ապստամբությունների շարքում:

Ամեն ինչ սկսվեց Նրանից, որ ստեղծված ծանր պայմանները քննարկելու համար Հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունին 702 թվականի դեկտեմբերին հայ իշխանների մի գաղտնի ժողով հրավիրեց, որին, մասնավորապես, մասնակցում էին իր եղբայր Աշոտը, 689 թվականին զոհված Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու որդի Սմբատը, Համազասպ Մամիկոնյանի որդի, սպարապետ Մուշեղը (685 - մոտ 705), Սմբատ Արծրունին, ինչպես նաև Թեոդորոս Ռշտունու որդի Վարդ Ռշտունին: Իրադրությունը բազմակողմանի վերլուծության ենթարկելուց հետո հայ Նախարարները եկան հետևության, որ զուտ ներհայաստանյան ուժերով ամեն դեպքում, հաշվի առնելով ուժերի հսկայական տարբերությունը, ուղղակի հնարավոր չէ պայքարի մեջ մտնել Արաբական խալիֆության հետ: Միաժամանակ, այնուհանդերձ գոնե մի որևէ բան անելու

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Իբն Խայթա «Պատմություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>3</sup> Իբն Խայթա «Պատմություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>4</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Յակուբի «Պատմություն»; Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»; Իբն Խայթա «Պատմություն»; Իբն Աբդ ալ-Հափիթի «Պատմություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19 Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 17 Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

մտայնությամբ, հայոց իշխանները որոշեցին անցնել Բյուզանդական կայսրություն և արդեն այնտեղից, ունենալով կայսրության աջակցությունը, մի որևէ բան ձեռնարկել:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

702 դեկտեմբեր – Վարդանակերտ գյուղի ճ-մ (Արարատ, Մասյացոտն գավառ, Արաքս գետի աջ ափին, Մասիսի հյուսիսային ստորոտին)<sup>1</sup>

Հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունու, վերջինիս եղբայր Աշոտի և հորեղբոր թոռան որդի Սմբատ Աշոտի Բագրատունու, սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի, Սմբատ Արծրունու, ինչպես նաև Վարդ Ռշտունու գլխավորած Հայկական բանակը (2.000 հեծյալ), նպատակ ունենալով ձեռք բերել կայսերական աջակցությունն ու պայթար սկսել արաբական տիրապետության դեմ, փորձեց անցնել Սատրապական Հայաստան: Իմանալով այդ մասին՝ Արաբական խալիֆության բանակը (8.000, որից 5.000 հեծյալ<sup>2</sup>) շարժվեց վերջինիս հետքերով, գետանցեց Արաքսը և սկսեց մոտենալ Ակոռիում տեղակայված Հայկական բանակին: Տեղեկանալով թշնամու առաջխաղացման մասին՝ Հայկական բանակը ևս մի քիչ տեղաշարժվեց դեպի հյուսիս և, դիրքեր գրավելով Վարդանակերտ գյուղում, ամրացրեց այն: Շուտով թշնամին մոտեցավ գյուղին և պաշարեց այն՝ տեղավորվելով բաց գետին՝ ուղղակի ձյան վրա: Արդեն երեկոյան սկսված բանակցություններում Հայոց իշխանը առաջարկեց չխանգարել իրենց երթին, սակայն ստացավ մերժում:

I փուլ – Հաջորդ օրը լուսաբացին Հայկական բանակը անակնկալ հարձակվեց ողջ ցրտաշունչ գիշերը ուղղակի ձյան վրա անցկացրած ու ցրտից փայտացած թշնամու ռազմիկների վրա և սկսեց անխնա կոտորել:

II փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց թշնամուն փախչող ռազմիկներին և ծանր կորուստներ պատճառեց նրանց: Հակառակորդի բանակի մի մասը խուճապահար փախուստի մեջ փորձեց գետանցել Արաքսը, սակայն սառույցը կոտրվեց և թշնամու ռազմիկների մեծ մասը խեղդվեց սառցաջրում:

Հայերը կորցրին մոտ 200 զինվոր, թշնամին՝ 7.700 սպանված և վիրավոր, 300 գերի:

Նախորդ ճակատամարտի հաջողությունը ոգևորություն առաջացրեց հայերի շրջանակում և արդյունքում որոշվեց չհեռանալ, մնալ երկրում, պայթարել ու մաքրել այն նորեկ զավթիչներից: Հաջորդ հարվածը հասցվեց Վասպուրականում:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

703 հունվար – Գուկանք գյուղի ճ-մ (Վասպուրական, Ռշտունիք գավառ)<sup>3</sup>

Արմինիայի ոստիկան Աբու-Շեյխ իբն Աբդուլլահի (701-703) գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 4.000), տեղյակ չլինելով նախորդ իրադարձությունների մասին, մտավ Վասպուրական և սկսեց ասպատակել այն: Ստեղծված պայմաններում

<sup>1</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 8; Ստեփանոս Տարնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2, 4; Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 21; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 37; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Այս ճակատամարտում Արաբական խալիֆության բանակի թվաքանակի վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներում առկա են տարբերություններ: Այսպես, Ղևոնդի երկրի 1982 թ-ի հրատարակության մեջ նշված է «5.000 հոգուց ավել», սակայն Նույն հեղինակի երկի 1862 թ-ի ռուսերեն հրատարակության 16-րդ էջի 84-րդ ծանոթագրության մեջ ասվում է, որ այս երկի փարիզյան հրատարակության մեջ այդ թիվը «8.000» է ինչպես հայերենում, այնպես էլ ֆրանսերեն թարգմանության մեջ: Նմանատիպ խնդիր է առկա նաև քննարկվող հարցի վերաբերյալ Վարդան Արևելցու բերած տեղեկությունների պարագայում, երբ այս հեղինակի երկի 2001 թ-ի հրատարակության մեջ նշված է «հինգ հազար», սակայն 1861 թ-ի ռուսերեն հրատարակության մեջ այս թիվը «8.000» է (էջ 92): Եվ վերջապես պետք է նշել, որ Ստեփանոս Տարնեցու մոտ հենց «5.000» է: Ես, սակայն, այնուհանդերձ ավելի շատ հավանում եմ «8.000»-ի կողմը՝ հաշվի առնելով ամենից առաջ հենց ուժերի տարբերության պարագան, որը հայերին ստիպել է բանակցել: Այս դեպքում այդ տարբերությունն ավելի հավանական է ընդունել 1-ը 4-ի, քան 1-ը 2,5 հարաբերակցության տեսքով: Այս առումով հետաքրքիր է, որ, ըստ Ղևոնդի, թշնամու բանակն ամեն դեպքում 5.000 հոգուց ավել էր: Արդյունքում՝ փորձելով համատեղել բոլոր սկզբնաղբյուրները, ես թույլ եմ տվել ինձ ենթադրել, որ իրականում Արաբական խալիֆության բանակը ի սկզբանե եղել է 8.000 հոգի, որից 3.000-ը հետևակ, սակայն, հաշվի առնելով միջնադարում առկա միտումը, երբ «ռազմիկ էին համարում միայն հեծյալին», հետագայում այդ թիվը փոխվել է 5.000-ի՝ իր հետքն այնուհանդերձ պահպանելով Ղևոնդի մոտ, ի դեմս «...5.000 հոգուց ավելի էին» արտահայտության:

<sup>3</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 8; իբն Խայթա «Պատմություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; իբն Խայթա «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

Սմբատ Արծրունին կենտրոնացրեց Հայկական բանակը (մոտ 5.000) և պատրաստվեց անակնկալ հարված հասցնել վերջինիս:

I փուլ – Հայկական բանակը անակնկալ հարձակում գործեց հակառակորդի բանակի վրա և գլխովին ջախջախեց:

II փուլ – Արաբական խալիֆության բանակի մնացորդը (280) պատասպարվեց գյուղի եկեղեցում և փորձեց գուրթ աղերսել այն շրջապատած Հայ ռազմիկներից: Արդյունքի չհասնելով՝ Աբու-Շեյխը խնդրեց խնայել գոնե իրեն, սակայն Սմբատ Արծրունին դրան էլ չհամաձայնեց: Ի վերջո, թշնամու ռազմիկները փորձեցին ճեղքել շրջապատումը և հեռանալ, սակայն ողջ կազմով ոչնչացան:

Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 3.500 զինվոր:

Վասպուրականում սկիզբ առած գործողությունների հետ միասին ոտքի կանգնեցին նաև Կամսարականները և արդյունքում 703 թվականի հունվարին Վանանդի ճ-մ-ում Գագիկ Կամսարականի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 1.000) ջախջախեց Արաբական խալիֆության բանակներից ևս մեկին (մոտ 2.000)<sup>1</sup>: Հաղթարշավն ավարտվեց 703 թվականի հունվարի վերջին<sup>2</sup> Երևանի պարիսպների տակ, որտեղ սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի կողմից պարտություն կրած Արաբական խալիֆության բանակի մնացորդները հետ քաշվեցին և փակվեցին Դվինում<sup>3</sup>:

Երկիրը արաբական նվաճողներից գործնականում մաքրելուց հետո հայ նախարարների առջև այնուհանդերձ հառնեց նույն հարցը՝ ի՞նչ անել հետո: Պարզ էր, որ վաղ թե ուշ պաշտոնական Դամասկոսը պատասխան հարված է հասցնելու, իսկ առկա ուժերը այն հետ մղելու համար ինչպես քիչ էին ապստամբությունից առաջ, այնպես էլ սկզբունքորեն քիչ էին նաև այժմ: Արդյունքում՝ որոշվեց գնալ հին և հակասական, բայց ստեղծված պայմաններում այնուհանդերձ միակ ուղով՝ դիմում հղել Կոստանդնուպոլիս:

Այս կապակցությամբ պետք է ասել, որ հայերի օգտին էր այնուհանդերձ այն հանգամանքը, որ Տիբերիոս II-ն իրոք ակտիվ գործողությունների կողմնակից մի կայսր էր և, որ առավել լավ էր, նա այդ գործողությունները ձգտում էր իրականացնել ամենից առաջ հենց Արևելքում: Միաժամանակ, քանի որ կայսրն ինքը մինչ կայսրության գահին բազմելը Կիբրեոտների ծովային բանակաթեմի ղեկավարն էր եղել, որոշվեց, ինչպես 698-699 թվականներին, հակառակորդին հարված հասցնել ամենից առաջ Կիլիկիայում, թեև չմոռացվեցին նաև ավելի հյուսիս ընկած տարածքները: Հետաքրքիր ձևով կրկնվում էր աշխարհաքաղաքական նույն այն իրավիճակը, որն առկա էր նախկինում, երբ Բյուզանդական կայսրությունը, այս կամ այն կերպ ձգտելով աջակցել հայերին և տարածաշրջանում առաջ տանել սեփական շահերը, պայքար էր սկսում իր արևելյան սահմաններին, ընդ որում այս մակարդակում միակ տարբերությունն, ըստ էության, այն էր, որ Պարսից թագավորությանը փոխարինել էր Արաբական խալիֆությունը: Արդյունքում՝ Տիբերիոս II-ը որոշեց ակտիվ ռազմական գործողություններ սկսել Արևելքում, ինչն էլ կյանքի կոչվեց հենց հաջորդ տարի:

704 թվականի գարնանը Անատոլիկոն բանակաթեմի հրամանատար, կայսրեղբայր Հերակլեսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Տիանայի ճ-մ-ում (= Սաուսանսա ամրոցի ճ-մ) հաղթեցին Արաբական խալիֆության ասպատակող բանակին (մոտ 5.000), ընդ որում միայն սպանված հակառակորդը կորցրեց 1.000 ռազմիկ<sup>4</sup>: Դրանից կարճ ժամանակ անց առանց մարտի Սիս մտած կայսրության բանակը ևս մեկ անգամ հաղթեց քաղաքին մոտեցած Արաբական խալիֆության բանակին, ընդ որում այս անգամ հակառակորդի կորուստները կազմեցին արդեն 12.000 զինվոր<sup>5</sup>: Նախորդ դեպքերից ոչ շատ ժամանակ անց Անատոլիկոն բանակաթեմի հրամանատար, կայսրեղբայր Հերակլեսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ

<sup>1</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 21:

<sup>2</sup> Այս ճակատամարտի մասին տեղեկացնում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին (գլուխ 20), ըստ որի այն եղել է Դավիթ Դվինցու նահատակության ժամանակ, (ըստ մեր պատմիչի. «Այն ժամանակ...») որը, ըստ VIII դարի հայկական «Վարդ Դավթի» հայերենում չպահպանված, սակայն IX դարում վրացերեն թարգմանված մատյանի, տեղի է ունեցել 703 թվականի հունվարի 22-ին:

<sup>3</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 21:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; իբն խայթաթ «Պատմություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>5</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) հաղթեցին Արաբական խալիֆության ասպատակող բանակին (մոտ 7.000) արդեն նաև Մամեստիայի պարիսպների տակ, որից հետո մտան քաղաք, իսկ հետո էլ առանց մարտերի տիրեցին Սինան և Տարանդա ամրոցներին<sup>1</sup>: 704 թվականի ամռանը, թույլ չտալով հակառակորդին ուշքի գալ, հարվածն աստիճանաբար ավելի դեպի հյուսիս տեղափոխած Հերակլեսը տիրեց նաև Անի-Կեմախ ամրոցին<sup>2</sup>: Սրանով էլ հենց ռազմական գործողություններն Արևելքում այդ տարի իրենց վերջը գտան:

Փաստորեն Տիբերիոս II-ին մի քանի հաջող հարվածներով հաջողվեց ոչ միայն զգալիորեն վերականգնել դիրքերը Արևելքում, այլև թույլ չտալ պաշտոնական Դամասկոսին ուժեր կենտրոնացնել Հայաստանին հարվածելու համար: Այս առումով հատկանշական էր, որ հաջորդ տարի նախատեսված էր հարված հասցնել արդեն Հայաստանի հյուսիսային շրջաններից դեպի հարավ և արդյունքում խոչընդոտ չհանդիսացավ նույնիսկ այն, որ 704 թվականի ամռանը Բենվենտի դուքս Գիզուֆուսի (690-707) գլխավորած Լանգոբարդական թագավորության բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ ընդհանուր՝ մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 5) գրավեց Սուրան, ինչպես նաև Իրափնոսն և Արթուր (Հռոմից մոտ 80 կմ հարավ-արևելք)<sup>3</sup>: Այս առումով հարկ է նաև նշել, որ կայսերական բանակի այս հաջողությունների մասնավոր հետևանքներից մեկն էլ այն եղավ, որ պատշաճ դիմադրություն ցուցաբերել չկարողացած Աբդուլլահ իբն Աբդ ալ-Մելիքն ազատվեց զբաղեցված պաշտոնից և առաջին դերերի վրա հայտնվեց արդեն Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը, որն անհամեմատ ավելի լավ էր կազմակերպում ռազմական գործը: Եվ այսպես, 705 թվականին Փոքր Հայքի ծովափնյա գավառներում կուտակված կայսերական բանակը վերսկսեց ռազմական գործողությունները:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

705 գարուն – Պրաշպետի ճ-մ (Արարատ, Վանանդ գավառ)<sup>4</sup>

Արմինիա մտած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 70.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) միացան Հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունու գլխավորած Հայկական բանակին (մոտ 15.000), որից հետո շարժվեցին Արաբական խալիֆության բանակի (40.000) դեմ: Կողմերը մոտեցան իրար և մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Ամիջապես մարտից առաջ կայսերական ահաբեկված բանակի ռազմիկները լքեցին մարտակարգը և դիմեցին խուճապահար փախուստի:

II փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը անցավ հարձակման, որի արդյունքում միայնակ մնացած Հայկական բանակը և Հայ ռազմիկները, պահպանելով մարտակարգը, դժվարությամբ նահանջեցին ու կտրվեցին թշնամուց, այն դեպքում, երբ խուճապահար փախչող կայսերական բանակը ծանր կորուստներ կրեց:

Հայերը կորցրին մոտ 4.000, դաշնակիցը՝ 50.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:

Նախորդ ճակատամարտում կրած պարտությունը, որը գործնականում ոչնչացրեց Արևելքում գործող կայսրության դաշտային բանակը, ռազմական ծանր անդրադարձ ունեցավ ամենից առաջ հենց կայսրության վրա, քանի որ վերջինիս ջախջախված ռազմական մեքենան, ըստ էության, դադարեց գործել և օպերատիվ նախաձեռնությունը կրկին անցավ Արաբական խալիֆությանը: Առկա էին, սակայն, նաև քաղաքական ծանր հետևանքներ՝ այս անգամ արդեն հայերի համար:

Խաղից կայսրության դուրս գալուց հետո, ընդ որում դատելով ըստ ամենայնի՝ երկար ժամանակով դուրս գալուց հետո, հայերը կրկին մեն միայնակ էին մնում Արաբական

<sup>1</sup> Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>2</sup> Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>3</sup> Պողոս Սարկավազ «Լանգոբարդների պատմություն», գիրք 6, գլուխ 27:

<sup>4</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 10; Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 16; Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», գլուխ 20; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Անանուս Եղեցիացի «Ժամանակագրություն», Հավելված Յակոբի «Պատմություն»; իբն Խայաթ «Պատմություն»; Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 6 իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

խալիֆության դեմ, որի բանակը Հայկական բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500) հենց այս ժամանակ գրավեց Ջուղան (Սյունիք, Գողթն գավառ, Արաքսի ձախ ափին) և Նախիջևանը: Ստեղծված պայմաններում սկսվեցին բանակցություններ, որոնք հայերի կողմից վարում էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սահակ III Ձորափորցին (677-705), իսկ պաշտոնական Դամասկոսին էլ ներկայացնում էր Մուհամմեդ իբն Մրվանը, որը լավ ծանոթ էր Հայաստանում պատերազմ մղելու դժվարություններին:

Հաշտության պայմանները քննարկելու համար Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն ուղղություն վերցրեց դեպի Ասորիք, սակայն, այդպես էլ չհասցնելով տեսնվել Մուհամմեդ իբն Մրվանի հետ, հանդիպումից մի քանի օր առաջ վերջինս կնքեց իր մահկանացուն: Այնուհանդերձ հայրենանվեր այս կաթողիկոսը Նույնիսկ մահվան շեմին հասած լինելով էլ չէր մոռացել սեփական ազգի առաջ իր ունեցած պարտավորության մասին և, կազմելով հատուկ մի նամակ, հրամայել էր իր մեռնելուց հետո այն դնել դագաղում գտնվող սեփական դիակի ձեռքում: Արդյունքում՝ Մուհամմեդ իբն Մրվանը, որը հառան հասավ այն ժամանակ, երբ Սահակ III Ձորափորցին արդեն մահացել էր, մտնելով հանգուցյալի մոտ և ծանոթանալով վերջինիս ձեռքում գտնվող առաջարկին, ազդված այդ թվում նաև դրանից՝ տվեց իր համաձայնությունը կնքել հաշտություն: Որպես հետևանք, փոխադարձ զիջումներով կնքվեց հաշտություն, վերականգնվեց Նախկին վիճակը և Արմինիայի I ապստամբությունը վերջացավ, իսկ Նախիջևանում էլ հաստատվեց 8.000 ռազմիկից բաղկացած Արաբական խալիֆության կայազոր<sup>1</sup>: Մինչ Հայաստանում զարգանում էին վերոհիշյալ դրամատիկ իրադարձությունները, սակայն, անձնական բնույթի մի դրամա էլ զարգանում էր Սև ծովի հյուսիսային ափերին:

#### Գլուխ 47

#### Հուստինիանոս II-ի վերահաստատվելը գահին

Իրոք, այստեղ, զրկված քթից, արդեն տասներորդ տարին էր, որ աբսորի իր օրերն էր անցկացնում Նախկին կայսր Հուստինիանոս II-ը, որը, սակայն, ամենևին էլ չէր հրաժարվել կայսրության գահը կրկին զբաղեցնելու մտադրությունից: Արդյունքում՝ դեռևս 704 թվականին կապ հաստատելով հազարական խաբանության հերթական խաբան Իբուզիր Գյավանի (մոտ 703-730) հետ, վերջինս ի վերջո դիմեց փախուստի Խեթսունեսից և որպես կին վերցրեց խաբանի քրոջը՝ փորձ կատարելով հետագա պայթարում դրանով հնարավորինս ամրապնդել իր դիրքերը: Իմանալով տեղի ունեցածի մասին, սակայն, Տիբերիոս II-ը մեծ նվերներով հատուկ դիմում հղեց Իբուզիրին, որպեսզի վերջինս սպանի Հուստինիանոս II-ին: Խազարական խաբանը համաձայնեց, սակայն Հուստինիանոս II-ի Նոր կինը, ժամանակին իմանալով ամուսնու գլխին կախված վտանգի մասին, տեղեկացրեց վերջինիս այդ մասին, ինչից հետո Հուստինիանոս II-ն անձամբ խեղդեց իրեն սպանելու նպատակով մոտը ժամանած Գյավանի երկու պաշտոնյաներին: Այսպես թե այնպես, սակայն այս ամենից հետո Հուստինիանոս II-ն այլևս չէր կարող մնալ խազարների իշխանության տակ գտնվող տարածքներում և արդյունքում, իր կողմնակիցների հետ անմիջապես էլ նավ նստելով, վերջինս ուղղություն բռնեց Դնեստրի գետաբերանի ուղղությամբ՝ հույս ունենալով այս անգամ ստանալ արդեն Բուլղարական խանության խան, Ասպուրախին փոխարինած Նրա որդի Տերվելի (701-721) աջակցությունը:

Եվ ահա արդեն 705 թվականի գարնանը, խոստացված զգալի գումարի, ինչպես նաև տարածքային զիջումների դիմաց, Տերվելը Հուստինիանոս II-ին աջակցելու վերաբերյալ տվեց իր համաձայնությունը, որից հետո վերջինս, հավաքած իր արդեն ավելի մեծաթիվ կողմնակիցներին, ինչպես նաև վայելելով Տերվելի տրամադրած զգալի մեծության բանակի օժանդակությունը, հայտնվեց Կոստանդնուպոլսի պարիսպների տակ: Պետք է ասել, որ վերադարձի համար Հուստինիանոս II-ն ավելի քան հարմար ժամանակ էր ընտրել, քանի որ հենց այս ժամանակ կայսրության բանակն արդեն ջախջախիչ պարտություն էր կրել 705 թվականի գարնան Դրաշպետի ճ-մ-ում, ինչի արդյունքում ոչ միայն Տիբերիոս II-ի ռազմական մեքենան, այլև հեղինակությունը հողին էին հավասարվել: Ստեղծված պայմաններում Կոստանդնուպոլսի բնակչությունը հերթական անգամ ոտքի կանգնեց և, գահընկեց անելով Տիբերիոս II-ին, որը

<sup>1</sup> Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 2:

պատասպարվեց վանքում, քաղաք թողեց ու կայսերական գահին կրկին բազմեցրեց Յուստինիանոս II-ին:

Կորցրած քիթը, իսկ գուցե նաև աքսորում անցկացրած երկար տարիները, սակայն, Յուստինիանոս II-ի մեջ վերջնականապես ջնջել էին ողջ այն լավն ու բարին, որը նրա մեջ գուցե կար իր առաջին գահակալման ժամանակաշրջանում: Իրոք, գուցե ինչ-որ տեղ կյանքից կտրված, բայց այնուհանդերձ իդեալներով լեցուն երիտասարդին այժմ փոխարինել էր չարացած, քինախնդիր, կասկածամիտ, դաժան, նեղմիտ և ոչ մեկի ու ոչնչի հետ հաշվի չնստող մի անձնավորություն: Արդյունքում՝ երկրորդ անգամ գահը զբաղեցնելուց անմիջապես հետո Յուստինիանոս II-ը մահապատժի ենթարկեց մինչ իր հայտնվելը Կոստանդնուպոլիս վերադարձած Անատոլիկոն բանակաթեմի ղեկավար, Տիբերիոս II-ի եղբայր Յերակլեսին, ինչպես նաև նախորդ կայսեր կողմնակից մի քանի այլ բարձրաստիճան զինվորականների՝ հրամայելով կախել նրանց քաղաքի պարիսպներից: Դրանից որոշ ժամանակ անց Յուստինիանոս II-ը, հետ կանչելով վանքից և կրկեսում մի լավ ստորացնելուց ու ծաղրելուց հետո, հրամայեց սպանել նաև ինչպես Տիբերիոս II-ին, այնպես էլ՝ Լեոնտիոսին:

Մինչ Կոստանդնուպոլսում կրկին հորենական գահին տիրացած Յուստինիանոս II-ը հին հաշիվներն էր մաքրում իր հակառակորդների հետ, Մուհամմեդ իբն Մրվանը, ինչպես նաև հենց այս ժամանակ վերջինիս օգնական նշանակված և Աբդ ալ-Մելիքի որդի Մաւլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը, ազատելով հայերի դեմ պատրաստված զինված ուժերն ու դրանք ուղղելով դեպի արևմուտք, 705 թվականի աշնանը առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու գրավեցին Սիսը, Մամեստիան, ինչպես նաև Յիսն-Բուլակ, Յիսն-ալ-Ախրամ, Յիսն-Բուլուս և Կումկում ամրոցները (Կիլիկիա)<sup>1</sup>: Այս դեպքերից կարճ ժամանակ անց էլ հենց 705 թվականի հոկտեմբերի 9-ին իր մահկանացուն կնքեց Աբդ ալ-Մելիքը, որից հետո խալիֆության գահին բազմեց նրա որդի Վալիդ իբն Աբդ ալ-Մելիքը (705-715):

#### Գլուխ 48

##### Աբդ ալ-Մելիքի դարաշրջանի բնութագիրը

Աբդ ալ-Մելիքն իր հաջորդին թողեց մեջքն արդեն ուղղած և վերելքի ուղին բռնած մի պետություն, որի սահմաններում իր քսանամյա իշխանության ընթացքում վերջինս արդեն լիովին ընդգրկել էր ողջ Յուստինային Աֆրիկյան արևմուտքում, մինչև Ինդոս ու Ամու-Դարյա գետերը ձգվող տարածքներն արևելքում, ինչպես նաև Յայկական լեռնաշխարհի հիմնական մասը՝ որպես հյուսիսային սահման ունենալով Կովկասյան լեռնաշղթան: Գործույա Աբդ ալ-Մելիքի օրոք, սակայն, բանակական, իսկ ինչ-որ տեղ նաև որակական աճ էր ապրել նաև խալիֆության բանակը: Վերջինիս թիվն այժմ, հաշվի առնելով նոր գրաված տարածքներից հավաքվող մարդկային ռեսուրսը, արդեն կարող էր գնահատվել մոտ 400.000 ռազմիկի սահմաններում, թեև հատուկ պետք է ընդգծել, որ խոսքը վերաբերում է խալիֆության լայնարձակ տարածության վրա գտնվող ռազմիկներին ընդհանուր թվաքանակին և մեկ ուղղությամբ հիշատակված քանակի ռազմիկները երբեք չեն հավաքվել և, ըստ երևույթին, չէին էլ կարող հավաքվել՝ սկզբունքորեն մոտավորապես այնպես, ինչպես Յոմեական հանրապետության կամ կայսրության պարագայում էր: Յարկ է նշել, սակայն, որ, ի տարբերությունը նախորդ շրջանի, բանակի թվաքանակի գրեթե կրկնակի աճն, ըստ էության, մեծապես կատարվեց արդեն ոչ արաբական տարրի հաշվին, երբ Յուստինային Աֆրիկայում բանակում սկսեցին խիստ զգալի դերակատարություն ունենալ բերբերները և, ավելի քիչ չափով՝ ղոպտերը, իսկ Իրանական լեռնաշխարհում էլ խալիֆության ռազմական մեքենան համալրվեց իսլամն ընդունած մեծաքանակ պարսիկներով, ինչպես նաև, ավելի քիչ քանակությամբ՝ թյուրքական ցեղերի ներկայացուցիչներով:

Ամենաընդհանուր իմաստով խալիֆության բանակի 400.000 ռազմիկներից մոտ 100.000 ռազմիկ գործում էր Իրանական լեռնաշխարհում, մոտ 100.000 հոգի կազմում էին Յուստինային Աֆրիկայում գործող բանակային ուժերը, իսկ մնացածները տեղակայված էին Արաբական թերակղզում, Ասորիքում և Միջագետքում: Այս առումով կարևոր է ընդգծել, որ առանձին ուղղություններ, բնականաբար անհրաժեշտության պարագայում, իրենց հարևան շրջաններից

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Խայթա «Պատմություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

երբեմն համալրումներ էին ստանում, թեև մեծ տեղաշարժեր խալիֆներն ամեն դեպքում փորձում էին չանել՝ գործելով «*հարևանն անցնում է հարևանի մոտ, սակայն չի անցնում հարևանի հարևանի մոտ*» սկզբունքով: Իրոք, խալիֆության ռազմական գործիչները, օրինակ, երբեք էլ զգալի քանակի ուժեր չէին տեղափոխում, ասենք, Ինդոսի ափերից դեպի Ջիբրալթարի նեղուց կամ հակառակը, մանավանդ որ Արաբական խալիֆության բանակը գործնականում բոլոր սահմաններում էլ հարևանների նկատմամբ քանակական այս կամ այն չափի առավելություն այսպես թե այնպես ուներ, ինչը հնարավորություն էր տալիս խնդիրները լուծել տեղական ռազմիկների միջոցներով, դեռ չասած էլ այն մասին, որ նման հեռավոր տեղաշարժերն անչափ դժվար էր կազմակերպել: Իրոք, հեռու տարածությունների վրա տեղաշարժն ինքը, որպես երևույթ, ինքնին կապված էր մեծ դժվարությունների և ժամանակի հետ, ընդ որում այդ պարագայում վտանգ կար նաև հենց նույն այդ թուլացած ուղղության կողմում հարված ստանալ հարևանից: Իրադարձություններով հագեցված 705 թվականի աշնանը, սակայն, վիճակված էր ողբերգական մի դրվագ էլ կյանքի կոչել արդեն Արմինիայում:

#### Գլուխ 49 Հայերի Կրակի տարին

Իրոք, հաշտությունը կնքվել էր և Արմինիայի I ապստամբությունն, ըստ էության, արդեն վերջացել էր, սակայն քինախնդիր Դամասկոսում չէին պատրաստվում ամեն ինչ այդքան անհետևանք թողնել: Արդյունքում՝ որոշվեց անել այն, ինչ չէր հաջողվել անել 699 թվականին՝ այնուհանդերձ ոչնչացնել հայ հասարակության ղեկավար կազմի հնարավորինս շատ անդամների: Դամասկոսում որոշել էին գործել նենգությամբ և արդեն 705 թվականի ամռանը Մուհամմեդ իբն Մրվանը հրաման ստացավ գործի անցնել, որից հետո վերջինս Նախիջևանում տեղակայված խալիֆության բանակի հրամանատար Կասիմին պատվիրեց, իբր ցուցակագրելու ու տրամադրվող գումարի չափը պարզելու նպատակով, իր մոտ հավաքել հայ նախարարներին՝ հետագայում ոչնչացնելով նրանց:

Նախատեսվող հավաքին, թերևս, կանխազգալով թակարդը, չներկայացավ միայն Հայոց բազմափորձ իշխան Սմբատ Բագրատունին, որը դրանից կարողացավ գերծ պահել նաև իր հորեղբոր թոռ Աշոտի որդիներ Վասակին և Բագրատին, այն դեպքում, երբ նրա հորեղբոր թոռան մյուս որդի, Վասակի ու Բագրատի եղբայր Սմբատը, ինչպես նաև Գրիգոր և Կորյուն Արծրունիները, Վարազշապուհ Ամատունին ու իր եղբայրը շատ այլ ավագ և կրտսեր նախարարների հետ միասին ներկայացան Կասիմին, ինչից անմիջապես հետո էլ, սակայն, ձերբակալվեցին: Դրանից հետո, ձերբակալվածների համար ստանալով խոշոր փրկագին, արաբները վերջիններիս այնուհանդերձ փակեցին Նախիջևանի, Խրամի, Դվինի ու Խլաթի եկեղեցիներում և կրակի մատնեցին: Ընդհանուր առմամբ այս ջարդին զոհ գնաց 1.200 ազնվական:

Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ իրականացված ջարդը, ամենից առաջ հենց հետևանքների առումով, հայրենական պատմագիտության մեջ որոշակիորեն գերազնահատված է: Այո, իր ժամանակի հայ հասարակության ռազմաքաղաքական ակտիվ անդամներից 1.200 հոգու ոչնչացումն ինքնին ծանր հարված էր հայերի համար, իսկ մարդկային ողբերգությունն էլ ակնհայտ է, սակայն մյուս կողմից էլ, եթե իրավիճակին սթափ նայենք, դա միջին մի ճակատամարտում կրած կորստի չափ կորուստ էր և ինքնին չէր կարող ու չկտրեց էլ հայերի ռազմական հզորության ու քաղաքական ակտիվության հիմքերը: Այսպիսով՝ կարծում եմ, որ տեղի ունեցածը, չթերազնահատելով հանդերձ այն, նաև չպետք է գերազնահատել:

Արաբների վերջին բացահայտ թշնամական քայլից հետո Արմինիայում դրությունը խիստ բարդացել էր և ստեղծված ծանր պայմաններում Հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունին, այլևս անվտանգ չհամարելով իր մնալը տեղում, սկզբում պատսպարվեց Տայքի իր անառիկ ամրություններից մեկում, իսկ հետո էլ, կապ հաստատելով Զուստինիանոս II-ի հետ, 706 թվականի սկզբին տեղափոխվեց Լազիկա և հաստատվեց Փոթի քաղաքում: Հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունին Արմինիա վերադարձավ միայն 711 թվականին և, ներքաղաքական



անհամեմատ ավելի խաղաղ պայմաններում շարունակելով վարել Հայոց իշխանի պաշտոնը ու արդեն հասած լինելով խորը ծերության տարիքի, մահացավ 726 թվականին:

## Գլուխ 50

### Հուստինիանոս II-ի երկրորդ գահակալման հետագա ընթացքը

706 թվականի գարնանը Մելիտեից արշաված Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Ֆիղամը, Ֆուրսան (Անդրեփրատյան Շոփք) ու Հիսն-Կալավդիա ամրոցը (Մելիտեից մոտ 60 կմ հարավ-արևելք), ասպատակեց դրանց շրջակայքը և նահանջեց<sup>1</sup>: 706 թվականի աշնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 400) պաշարեց Տիանան, սակայն, մնալով այդ քաղաքի պարիսպների տակ մինչև 707 թվականի գարուն, հետ քաշվեց<sup>2</sup>: 707 թվականի ամռանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 500) իրենց հերթին գրավեց Հիսն-Կուսթանթին, Ղադալա և Հիսն-ալ-Ախրամ ամրոցները (Լեռնային Կիլիկիա)<sup>3</sup>:

708 թվականի գարնանը, շարունակելով զարգացնել հաջողությունը, Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) հասավ Ամորիոսին և քաղաքի պարիսպների տակ հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 5.000)<sup>4</sup>: Նույն այս ժամանակ Արևելքում ընկան կայսրության նաև այնպիսի ամրացված կետեր, ինչպիսիք էին Ռոսեյլի ամրոցը (Հռոսոս գավառ, Ալեքսանդրեկից մոտ 50 կմ հարավ) և Ալեքսանդրեկը<sup>5</sup>, ինչպես նաև Հերակլեան (= Կիբիստրա) (Կիլիկիա, Արակլիա գավառ, Իկոնիայից մոտ 140 կմ հարավ-արևելք) և Կոմանան (Կիլիկիայի հյուսիս, Հարզան գավառ)<sup>6</sup>, որից հետո հարված հասցվեց Կապադովկիային<sup>7</sup>: Հենց այստեղ էլ տեղի ունեցած Ազրուկիայի ճ-մ-ում (Կապադովկիա) Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 5.000)<sup>8</sup> Այսպիսով, տիրելով առնվազն օպերատիվ նախաձեռնությանը, պաշտոնական Դամասկոսը շարունակում էր բզկտել կայսրության արևելյան սահմանները: Նույն այս ժամանակ, սակայն, պաշտոնական Դամասկոսի համար ծանրացավ իրադրությունը կովկասյան ճակատում, որտեղ ակտիվ սպառնալիքներ սկսեց առաջացնել հազարական խաթանությունը, իսկ այդ հանգամանքն էլ, ինչպես եղավ օրինակ 503 թվականի վերջին Պարսից թագավորության և սաբիրների պարագայում, ոչ միայն թեթևացրեց Բյուզանդական կայսրության դրությունը Արևելքում, այլև հիմքեր ստեղծեց վերջինիս ակտիվանալու համար:

## Գլուխ 51

### Արաբա-խազարական I պատերազմի առաջին շրջանը

Եվ այսպես, հենց նույն այս ժամանակ սկիզբ առավ Արաբա-խազարական I պատերազմը (707-740), որին վիճակված էր բավականին ծանր անդրադառնալ Արաբական խալիֆության ռազմական դրության վրա: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը նշենք, սակայն, որ պատերազմի սկզբում Դերբենդ ամրոցը գտնվում էր ոչ թե Արաբական խալիֆության, այլ հենց խազարական խաթանության հսկողության տակ, ինչը մեծապես բարդացնում էր Կովկասյան լեռնաշղթայից

<sup>1</sup> իբն խայյաթ «Պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 17: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> իբն խայյաթ «Պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>5</sup> Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>6</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>7</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>8</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

հարավ ձգվող տարածքների պաշտպանության խնդիրը, քանի որ խազարները կարող էին հարված հասցնել իրենց ուզած ցանկացած պահի:

Արդյունքում՝ արդեն 707 թվականի աշնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) ու Հայոց այրուձին (15.000), ձգտելով կանխել հակառակորդի ակտիվացումը, ասպատակեցին Դերբենդ ամրոցի շրջակայքը և նահանջեցին<sup>1</sup>: Որպես հետևանք, հարավային ուղղությամբ խազարներն առժամանակ զերծ մնացին ակտիվությունից, սակայն, այսպես թե այնպես, խալիֆության զգալի ուժեր արդեն պետք է մնային Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան ափերին: 708 թվականի սկզբին, սակայն, սրվել էին նաև նախկին դաշնակիցների հարաբերությունները, ի դեմս Հուստինիանոս II-ի և բուլղարական խան Տերվելի:

## **Գլուխ 52**

### **Հուստինիանոս II-ը և բուլղարական խնդիրը**

Հուստինիանոս II-ն իր երկրորդ գահակալումն, ըստ էության, պարտական էր հենց Տերվելին, սակայն այդ հանգամանքը բնականաբար ամենևին էլ չէր խանգարել միջոցների մեջ խտրականություն չդնող այս տիրակալին ոչ միայն հրաժարվել իր տված խոստումներից և անցնել սպառնալիքների լեզվին, այլև՝ հակառակորդին սաստելու համար ռազմական մի արշավանք ձեռնարկել դեպի հյուսիս՝ Բուլղարական խանության դեմ: Այս պայմաններում, հասկանալի, որ ձեռքերը ծալած նստել չէր կարող նաև Տերվելը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

708 ամառ – *Անթիոսի 6-րդ*

Հուստինիանոս II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000), առաջանալով ծովով ու ցամաքով, ճամբարեցին քաղաքում և նրա շրջակայքում, որից հետո Տերվելի գլխավորած Բուլղարական խանության բանակի (մոտ 15.000) անմիջական հարևանությամբ, սակայն չիմանալով այդ մասին, պարեն ձեռք բերելու նպատակով ցրեցին ուժերը շրջակայքում:

I փուլ – Բուլղարական խանության բանակ անակնկալ հարձակումով ծանր պարտության մատնեց իրարից հեռու գտնվող հակառակորդի ջոկատներին:

II փուլ – Հուստինիանոս II-ի գլխավորությամբ քաղաքում պատասպարված կայսրության բանակի մնացորդներին միայն եռօրյա պաշարումից հետո հաջողվեց ծովով հեռանալ:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Բուլղարական խանությանը հասցված արդեն երկրորդ հարվածը ծանր անհաջողությամբ ավարտվեց և Հուստինիանոս II-ն այս հարցում, ըստ էության, կրկնեց իր ճակատագիրը, երբ արդեն իսկ ակնհայտ էր, որ, ի դեմս սլավոնների հետ անհամեմատ ավելի հաջող համագործակցություն իրականացրած բուլղարական խաների, կայսրությունը ձեռք է բերել մի վտանգավոր հակառակորդ, իսկ դանուբյան սահմանում էլ լարվածությունն արդեն դառնալու է կայուն: Նույն այս ժամանակ, սակայն, երբ բուլղարները հերթական հաղթահանող են տոնում, Արաբական խալիֆությունն իր հերթին շարունակում էր բզկտել կայսրության արևելյան սահմանները:

<sup>1</sup> Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 16 իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Նիկեիոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2 Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 6, մաս 9; Չիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»:

## Գլուխ 53 Հուստիսիանոս II-ի գահակալման վերջին շրջանը

708 թվականի ամռանը Դուռն Կիլիկիո կիրճից (= Բողանդոն, = ալ-Նադանդուն) առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Կապադովկիան<sup>1</sup>, որից հետո առաջխաղացում իրականացրեց դեպի ավելի արևմուտք։ Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Անատոլիկոն բանակաթեմի հրամանատար Յերակլեսի և Նրա շրջապատի զորավարների նկատմամբ իրականացված հաշվեհարդարը, ըստ էության, կայսրության արևելյան բանակը զրկել էր որակյալ հրամանատարական կազմից, սակայն իր հսկայական բացասական դերն ունեցավ նաև այն հանգամանքը, որ Դրաշպետի արյունոտ ջախջախումից հետո որակյալ կադրերի խնդիր կար նույնիսկ ռազմիկների մակարդակում։ Իրոք, հենց միայն այդ ճակատամարտում, դեռ չհաշված էլ մյուս տարիների կորուստները, կայսրության արևելյան բանակը կորցրել էր 50.000 ռազմիկ, իսկ նման կորուստները, այն էլ այն պայմաններում, որում գտնվում էր կայսրությունը, անչափ դժվար էր վերականգնել ամենից առաջ հենց որակի տեսանկյունից։

Իրավիճակը բարդանում էր նաև այն հանգամանքով, որ հենց նոր կայսերական բանակը ծանր կորուստներ էր կրել նաև դանության սահմանում ու այստեղ ևս, ըստ էության, առաջացել էին մոտավորապես նույն այն խնդիրները, ինչ Արևելքում։ Արդյունքում, ցանկանալով այնուհանդերձ գոնե մի որևէ բան անել, Հուստիսիանոս II-ը ուղղակի ի մի բերեց կայսրության փոքրասիական տիրույթների զենք կրելու ընդունակ գյուղացիներին և փորձ կատարեց նրանց միջոցով դեմ դուրս գալ արաբական ալիքին։ Արդյունքը, սակայն, ինչքան սպասելի, նույնքան էլ ողբերգական եղավ։

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 708 օգոստոս - 709 ապրիլ – *Տիանայի ճակատ*

Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 40.000) պաշարեց քաղաքը Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500)։

I փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը իննը ամիս շարունակ շրջափակման մեջ պահեց քաղաքը ու, թեև կարողացավ բաբանների հարվածներով փլել պարսպափակման մի մասը, սակայն դա որևէ էական առավելություն չտվեց։

II փուլ – 709 թ-ի ապրիլին հիմնականում շատ վատ սպառազինված և պատրաստված աշխարհագորայիններից կազմված Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 70.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000), Թեոդորոս Կատերակասի և Թեոփիլակտոս Սալիբասի գլխավորությամբ շարժվելով քաղաքին օգնության, զորավարների միջև առաջացած գժտության պատճառով անկազմակերպ գրոհեցին թշնամու վրա, որի արդյունքում, թեև սկզբում սկսեցին հաղթանակ տանել, բայց ի վերջո ծանր պարտություն կրեցին ու դիմեցին փախուստի։

III փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը, պայմանագիր կնքելով քաղաքի բնակչության հետ, առանց մարտի մտավ *Տիանա*։

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 50.000 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցները՝ մոտ 45.000 զինվոր։ Թշնամին կորցրեց մոտ 10.000 զինվոր։

Տիանայի պարիսպների տակ տարած հաղթանակից հետո Մարաշն ավելի ամրացվեց և այստեղ տեղակայվեց Արաբական խալիֆության մշտական հարվածային մի ջոկատ։ Արդյունքում՝ արաբական ռազմական մեթենայի համար այս քաղաքը վերածվեց Սուլուրի հերթական և կարևոր ամրացված ևս մի կետի։

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»։ Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 17; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն Խայթաթ «Պատմություն»։

իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։

Եվ այսպես, կառավարչական այն խառնաշփոթը, որը տիրում էր կայսրությունում, վերջինիս հերթական ու արյունոտ ևս մեկ ջախջախում արժեցավ, ընդ որում այդ ամենն այն պայմաններում, երբ կայսրության մարդկային ռեսուրսներն ինքնին անչափ սահմանափակ էին: Հենց այս ամենի արդյունքում էր, ահա, որ խալիֆ Վալիդ իբն Աբդ ալ-Մելիքն ի վերջո որոշեց հերթական անգամ հարված հասցնել Կոստանդնուպոլսին, ընդ որում, ինչպես և նախորդ անգամ, որոշվեց հարվածը կյանքի կոչել աստիճանաբար՝ վերջում, սակայն՝ մարտավարական լիովին այլ մի լուծումով: Հենց այս ամենի հետ կապված էլ, սակայն, ըստ էության, ավարտվեց նաև Մուհամմեդ իբն Մրվանի ռազմաքաղաքական ակտիվության շրջանը և Բյուզանդական կայսրության ու Խազարական խաթանության դեմ մղվող պատերազմական գործողությունների վարումը այդուհետ հանձնվեց խալիֆի եղբայր Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքին, որի օգնականներ նշանակվեցին խալիֆի որդիներ Աբբաս իբն Վալիդը և Աբդ ալ-Ազիզ իբն Վալիդը: Իր հերթին, նախորդ նշանակման հետ միաժամանակ, Արմինիայի ոստիկանի պաշտոնը տրվեց Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքին (709-715, 731-732): Փաստորեն վերջինս տեր նշանակվեց մի տարածքի, որն անչափ կարևոր դեր ու նշանակություն ուներ Կոստանդնուպոլսին ապագայում հասցվող հարվածի համար՝ մի կողմից որպես հարմար ցատկահարթակ, իսկ մյուս կողմից էլ՝ միջոց հսկողության տակ ունենալու համար հաղորդակցության ուղիները: Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքին եռանդի պակասի մեջ մեղադրել, ըստ էության, հնարավոր չէր, սակայն սրա հետ միասին հարկ է այնուհանդերձ ամրագրել, որ գորավարական տաղանդն և գիտելիքները վերջինիս այնուհանդերձ զգալիորեն պակասում էին, իսկ սեփական ուժերի գերազնահատում ու հակառակորդի ուժերի թերազնահատումն էլ հաճախ բերում էր ծանր հետևանքների: Ինչ վերաբերում է Մուհամմեդ իբն Մրվանին, ապա, հեռացված գործերից, 719 թ-ին վերջինս կնքեց իր մահկանացուն:

709 թվականի ամռանը Մելիտեից արշաված Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Տարանդա ամրոցը, որից հետո վերակառուցեց և ամրացրեց նաև Տիանան<sup>1</sup>: Դրանից հետո, շարունակելով զարգացնել հաջողությունը, 709 թվականի նույն ամռանը Արաբական խալիֆության բանակը գրավեց նաև Փուրթանդեն (Լուլուա ամրոցից հարավ-արևելք) և Ճոճումբերդը (Փուրթանդեի մոտ)<sup>2</sup>: Հետագա առաջխաղացմանը, սակայն, խանգարեցին խազարները:

709 թվականի ամռանը Խազարական խաթանության բանակը (80.000) ասպատակեց Աղվանքը, Ուտիքը ու Արցախը և նահանջեց<sup>3</sup>: Նույն այս ժամանակ իրենց հերթին ըմբոստ տրամադրություններ էին առկա նաև Աղձնիքում և Հայոց Միջագետքում, որոնք վերացնելու համար էլ 709 թվականի աշնանը խալիֆության ռազմական մեքենան ոտնատակ տվեց նաև այս տարածքները<sup>4</sup>:

710 թվականի գարնանը Արմինիայի ոստիկան Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 130.000) և Հայոց այրուձին (15.000) ասպատակեցին Դերբենդ ամրոցի շրջակայք<sup>5</sup>, որից հետո, շարունակելով առաջխաղացումը դեպի հյուսիս, գրավեցին Խազարական մի քանի ամրություններ: Ի վերջո, սակայն, պատրաստ չլինելով խորանալ տափաստաններում, խալիֆության ռազմական մեքենան հետ քաշվեց ելման դիրքեր<sup>6</sup>:

710 թվականի ամռանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 50.000), ավելի շուտ հետախուզական նպատակներով, մի խորը մարտարշավ իրականացրեց Փոքր Ասիայում և, ասպատակելով Փոքր Հայքի հարավը, Կապադովկիան ու Խրիսոպոլսի շրջակայքը (Քադկեդոնի մոտ), ի վերջո նահանջեց<sup>7</sup>: Դեպի Կոստանդնուպոլիս հասցվող հարվածին դեռ շատ ժամանակ կար, որը, սակայն Վալիդ իբն Աբդ ալ-Մելիքը չէր ուզում իզուր կորցնել:

<sup>1</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 17; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 16:

<sup>4</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Խայթա «Պատմություն»:

<sup>5</sup> Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 16; իբն Խայթա «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>6</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Խայթա «Պատմություն»:

<sup>7</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2:

## **Գլուխ 54**

### **Վեսթգոթական թագավորության նվաճումը**

Իրոք, վերջնականապես ամրացած լինելով Յյուսխային Աֆրիկայում, ի մի բերելով այստեղ առկա բոլոր ուժերը և խալիֆության բանակի կազմում ընդգրկելով մեծ բանակի տեղական բերքերների, ընդ որում նույնիսկ ապագա արշավանքի անմիջական հրամանատար Թարիֆ իբն Չիյադն էր արմատներով նրանցից, 710 թվականի ամռան սկզբին Վալիդ իբն Աբդ ալ-Մելիքը Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենան, ըստ էության, արդեն պատրաստ էր համարում Պիրենեյան թերակղզու նվաճումը սկսելու համար, երբ միայն հարմար առիթն էր պակասում։ Վերջինս, սակայն, չուշացավ, քանզի Վեսթգոթական թագավորության նորընծա արքա Ռոդերիքը (710-711) ոչ միայն, ըստ էության, մինչ այդ ուժով էր բռնատիրել գահին, այլև, միջանձնային հարաբերություններում լինելով կոպիտ մի բռնակալ, իր դեմ էր տրամադրել գրեթե բոլորին։ Արդյունքում՝ Վեսթգոթական թագավորությունում ստեղծվել էր խառն և անկայուն մի դրություն։

Օգտվելով առիթից՝ 710 թվականի ամռանը Յյուսխային Աֆրիկայից Ջիբրալթարի նեղուցն անցած Արաբական խալիֆության բանակը հետախուզական մի արշավանք իրականացրեց Վեսթգոթական թագավորության հարավում, որից հետո արդեն վերջնականապես պարզ դարձավ, որ այս թագավորությունը պետք է որ չդիմանա արաբ-բերբերական համակցված հարվածին։ Արդյունքում՝ 711 թվականի ամռան սկզբին Արաբական խալիֆության խոշոր մի բանակ (187.000) Վեսթգոթական թագավորությունն արդեն հենց նվաճելու մտադրությամբ անցավ Ջիբրալթարի նեղուցի հյուսիսային ափ և 711 թվականի հուլիսին 19-ին Գվադալետեի ճ-մ-ում գլխովին ջախջախեց Ռոդերիքի գլխավորած Վեսթգոթական թագավորության բանակին (100.000), որում այս արքան մինչ այդ, առանց որևէ խտրականության, ի մի էր բերել զենք կրելու ունակ թագավորության բոլոր տղամարդկանց։ Զրիստոնյաների կորուստներն աղետալի էին, սակայն առավել վատն այն էր, որ մարտում ընկավ նաև Ռոդերիքը և դրանից հետո նվաճողներին որևէ կազմակերպված դիմադրություն ոչ-ոք այդպես էլ ցույց չտվեց ու Վեսթգոթական թագավորությունը ոչնչացավ։

Այսպիսով՝ Արաբական խալիֆության հարվածից ընկավ ռոմանո-գերմանական քաղաքակրթության ակնառու մասերից ևս մեկը՝ ավելի մեծացնելով մահմեդական քաղաքակրթության սահմանները և, համապատասխանաբար, ավելի փոքրացնելով քրիստոնեական քաղաքակրթության տարածքային ընդգրկումը։ Պիրենեյան թերակղզու նվաճումն, ըստ էության, ավարտվեց 715 թվականին և հենց այս ժամանակից էլ սկիզբ է առնում «ալ-Անդալուս» կոչվող մահմեդական Իսպանիայի պատմությունը։ Եվ այսպես, Կոստանդնուպոլսի Նախատեսվող գրոհից կարճ ժամանակ առաջ Վալիդ իբն Աբդ ալ-Մելիքը մի հսկայական հաջողություն գրանցեց։

## **Գլուխ 55**

### **Արաբական խալիֆության պայթյալը Մավերնահրի և Սինդի համար**

Վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նաև նշել, որ իր տերության ծայր արևմուտքում ձեռք բերած խոշոր հաջողության հետ միաժամանակ Վալիդ իբն Աբդ ալ-Մելիքը Նորանոր նվաճումներ էր իրականացնում նաև Արաբական խալիֆության ծայր արևելքում, որտեղ Միջագետքի և, ըստ էության, Արաբական խալիֆության ողջ Արևելքի տիրակալ նշանակված ալ-Հաջաջ իբն Յուսուֆը, իրենից ներկայացնելով Աբդ ալ-Մելիքի հաջող պաշտոնյաներից մեկը, իր երկաթյա ձեռքով ու համառ կամքով խալիֆության սահմաններն անընդհատ ավելի ու ավելի էր առաջ մղում դեպի արևելք։ Այս կապակցությամբ հարկ է ավելացնել, որ Աբդ ալ-Մելիքի մահից հետո վերջինիս հաջորդած Վալիդ իբն Աբդ ալ-Մելիքն իր հերթին ոչ միայն ձեռք չտվեց հաջողակ այս կառավարչին, այլև ավելի ոգևորեց նրան։ Արդյունքում՝ որոշվեց նվաճել Ամու-Դարյա գետից հյուսիս, ինչպես նաև Ինդոս գետից արևելք ընկած տարածքները՝ համապատասխանաբար Մավերնահրն և Սինդը։

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Արևմտյան Թյուրքական խաբանության անկումից հետո դրան հաջորդած տասնամյակներում Տանի տերությունն այնուհանդերձ չէր կարողացել իր

ամուր իշխանությունը հաստատել Մեծ տափաստանի կենտրոնական ու արևելյան հատվածներում և արդյունքում այստեղ կրկին ուրիշ էին կանգնել տեղական ուժերը: Որպես հետևանք, ստեղծվել էին, մասնավորապես, Մեծ տափաստանի արևելքն ընդգրկող Գյոկթյուրքական խաքանությունը, Նրանից ավելի արևմուտք տարածվող և Մեծ տափաստանի կենտրոնական հատվածի արևելյան մասն ընդգրկող Թյուրքեշական խաքանությունը, ինչպես նաև Մավերնահիրն ընդգրկող Սողդի իշխանությունը, ընդ որում խազարական խաքանությունն էլ, ինչպես արդեն ասվեց, գործում էր Մեծ տափաստանի արևմուտքում և Միջին Ասիայի արևմուտքում:

Դեռևս 650-ական թվականների սկզբներին, ավարտելով Պարսից թագավորության նվաճումը, Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենան, ըստ էության, արդեն իսկ հասել էր Ամու-Դարյային և Ինդոսին, սակայն առաջին գետից հյուսիս շարժը կասեցվել էր Սողդի իշխանության համառ դիմադրության պատճառով, իսկ Սինդի ուղղությամբ առաջխաղացումն էլ համարվել էր ոչ նպատակահարմար, քանի որ Մեդինայում, ոչ լրիվ հետախուզական տվյալների հիման վրա լավ չպատկերացնելով իրավիճակը, Բելուջիստանի անապատը ընկալել էին որպես անպետք մի տարածք՝ չիմանալով, որ այն կտրելուց հետո սկսվում է բարեբեր Յնդկաստանը: 705 թվականի վիճակով, սակայն, Դամասկոսում արդեն հիանալի տեղյակ էին և Մավերնահիրում, և Սինդում տիրող իրավիճակի մասին, ինչն էլ հաշվի առնելով ալ-Հաջաջ իբն Յուսուֆը Վալիդ իբն Աբդ ալ-Մելիքի թույլտվությամբ իրականացրեց երկու զորավարների նշանակում: Արդյունքում՝ որոշվեց, որ Կուտայբա իբն Մուսլիմը պետք է իրականացներ Մավերնահիրի, իսկ Մուհամմեդ իբն Կասիմը՝ Սինդի գրավումը, ընդ որում վերջին դեպքում որպես հակառակորդ էր հանդես գալիս դեռևս VI դարի վերջին անկում ապրած Գուպտերի թագավորության տեղական հետնորդի դերում գործող Սինդի ռաջայությունը:

711 թվականի սկզբի վիճակով Կուտայբա իբն Մուսլիմը Մավերնահիրում արդեն համառ մարտեր էր մղում Սողդի իշխանության դեմ և հաջողությունն աստիճանաբար թեքվում էր Նրա կողմը: Այս առումով պաշտոնական Դամասկոսի օգտին եղավ ամենից առաջ այն հանգամանքը, որ ի սկզբանե Սողդի իշխանությանը լայն աջակցություն ցույց տված Թյուրքեշական խաքանությունում ի վերջո գահակալական պայքար բռնկվեց, ինչով պայմանավորված էլ վերջինս ծանր հարված ստացավ նույն այդ գահակալական պայքարին միջամտած Գյոկթյուրքական խաքանության կողմից: Հաշվի առնելով Մավերնահիրում մղվող մարտերի դրական ընթացքը՝ նույն 711 թվականին սկսեց գործել նաև Մուհամմեդ իբն Կասիմը՝ ի վերջո ծանր պարտության մատնելով Սինդի ռաջայության բանակին, ինչի արդյունքում ռաջայությունը ոչնչացավ և խալիֆության ռազմական մեքենան տիրեց Ինդոս գետի ողջ հովտին:

Այսպիսով՝ 711 թվականը Արաբական խալիֆության համար, ըստ էության, խոշոր հաջողությունների մի տարի էր, ընդ որում բանը հասավ նույնիսկ նրան, որ ալ-Հաջաջ իբն Յուսուֆը պաշտոնապես հայտարարեց, որ Չինաստանի կառավարիչ կնշանակի առաջին իսկ այն զորավարին, որը կնվաճի այդ երկիրը: Ռազմաքաղաքական առումով ծրագիրն, իհարկե, անիրատեսական էր և Տանի հեռավոր տերությունում նույնիսկ եթե լսեին էլ այս մասին, ապա շատ կգարմանային կամ նույնիսկ կծիծաղեին այս ամենի կապակցությամբ, սակայն նույն այդ ծրագրի բարձրաձայնումն իսկ ինքնին վկայում էր այն մեծ ոգևորության մասին, որն այս տարիներին տիրում էր արաբների մոտ: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ, ուժերի զգալի լարումով մարտնչելով իր տերության ծայր արևելքում և ծայր արևմուտքում, խալիֆը նույն այս ժամանակ Մերձավոր Արևելքում գործող ավանդական հակառակորդների դեմ որոշակիորեն թուլացրել էր ճնշումը, սակայն Բյուզանդական կայսրության դեմ գործող նույնիսկ տեղական ուժերն իրենք էլ բավարար էին վերջինիս հետ հարաբերություններում առնվազն գոնե օպերատիվ նախաձեռնությանը տիրելու համար:

## Գլուխ 56

### Լևոն Մարաշցու արևելյան արկածները

711 թվականի նույն ամռանը, երբ Դամասկոսի տիրակալը հսկայական հաջողություններ էր գրանցում իր տերության սահմաններում, Կոստանդնուպոլսում որոշեցին ամրացնել սեփական

գերիշխանությունը Աբխազիայում, ընդ որում, ինչպես արդեն ասվեց, Հայաստանի և Վրաստանի փաստացի կորստյան պայմաններում այս երկրամասի դերը կայսրության համար խիստ կարևորվում էր: Հենց այս իրադարձությունների հետ կապված էլ առաջին անգամ պատմական ասպարեզում է հայտնվում ծննդով Մարաշի հայերից սերող Լևոն զորավարը, որին հետագայում վիճակված էր լինելու, ըստ էության, կրկնել Հերակլես I-ի քաղաքական ճակատագիրը:

Լևոն Մարաշցու հորենական ընտանիքը, ելած լինելով Մարաշից, մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում հաստատվել էր Թրակիայի Մեսեմվրիա քաղաքում: Հենց այստեղ էր, որ երկրորդ անգամ գահը զբաղեցնելու հետ կապված Հուստինիանոս II-ի արշավանքի ժամանակ 705 թվականի գարնանը Լևոնը հանդիպեց վերջինիս և, Հուստինիանոս II-ի ու նրա ուղեկիցներին նվիրելով 500 ոչխար, շահեց այս տիրակալի համակրանքը: Հարկ է նշել, որ մարաշցի զորավարն իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր կայսերական զորավարների ողջ այն դրական հատկանիշների ամբողջությունը, որը քննարկվող ժամանակում առկա էր: Լևոնը քաջ էր, ճկուն, խորամանկ, հիմնալի կողմնորոշվում էր բարոյ և արագ փոփոխվող իրավիճակներում, լավ գիտեր ռազմական գործը, ուներ կազմակերպչական մեծ շնորհք ու դիվանագիտական բարձր ունակություններ: Այս առումով, եթե հաշվի առնենք, որ վերջին երկու տասնամյակներում կայսրությունում տիրող խառնաշփոթն իրենով, ըստ էության, կրկնում էր ողջ այն ողբերգականը, որն այստեղ տեղի էր ունեցել Փոկասի տիրահռչակ կառավարման շրջանում, Լևոն Մարաշցուն իրոք որ վիճակված էր լինելու խաղալ նույն Հերակլես I-ի դերը՝ հարյուր տարի անց տարբերությամբ: Ահա հենց այս հետաքրքիր անձնավորությանն էր, որ Հուստինիանոս II-ը, համենայն դեպս ցանկանալով նրան հեռու պահել նաև Կոստանդնուպոլսից, հանձնարարեց կարգավորել գործերը Աբխազիայում: Իրոք, վերջին տարիներին Լևոնին մեղադրել էին կայսերական հավակնություններ ունենալու մեջ ու, թեև այդ մեղադրանքը չէր հաստատվել, սակայն Հուստինիանոս II-ը ամեն դեպքում այս զորավարին չէր ուզում տեսնել մայրաքաղաքում:

711 թվականի ամռանը Լևոն Մարաշցու գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) աբխազներից (մոտ 1.000) պաշարեցին Աբխազիայի իշխանության մայրաքաղաք Ցիխե-Գոջեն (= Արքեոպոլիս), սակայն չկարողացան գրավել այն: Դրանից հետո, չհամակերպվելով անհաջողության հետ, Լևոնը, հետ ուղարկելով իր հիմնական բանակը և խնդիր ունենալով տեղում այնուհանդերձ հակաարաբական մի դաշինք կազմակերպել, անցավ Ալանական թագավորություն, սակայն, այն բանից հետո, երբ աբխազները ալաններից պահանջեցին հանձնել Լևոնին, վերջինս հեռացավ նաև այնտեղից ու առժամանակ ստանձնեց հիմնական բանակից հետ մնացած մի ջոկատի (200) հրամանատարությունը<sup>1</sup>: Հիշատակված դեպքերից կարճ ժամանակ անց տաղանդավոր այս զորավարը, հայտնվելով Սուխումիի (Աբխազիա, Սև ծովի ափին) մոտ, 711 թվականի սեպտեմբերին անակնկալ հարձակումով գրավեց այն տեղական կայազորից, որից հետո աբխազները պարտավորվեցին կայսրության հետ հարաբերություններում ավելի զիջող լինել: Դրանից հետո, համարելով իր առաքելությունը հիմնալի կերպով կյանքի կոչված, Լևոն Մարաշցին իր ջոկատով վերադարձավ կայսրության տարածք և, որպես պարգև, նշանակվեց առանցքային նշանակություն ունեցող Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար<sup>2</sup>:

Հարկ է նշել, որ Լևոն Մարաշցու նշանակումը տեղի ունեցավ կայսրության համար իրոք բարոյ մի պահի, քանի որ այս ժամանակ վիճակն իրոք բացառիկորեն ծանր էր, իսկ մարդկային ռեսուրսի սուր պակասն էլ բոլոր հնարավորություններն ապահովում էր հենց խալիֆության բանակի համար: Արդյունքում 711 թվականի սեպտեմբերին Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Կիլիկիայի հյուսիսը՝ առանց մարտի մտնելով մի քանի լքված ամրոցներ<sup>3</sup>: Նույն այս ժամանակ հակառակորդը դավաճանության շնորհիվ կայսրության բանակից գրավեց Անի-Կեմախ ամրոցն ու Երզնկան, սակայն, չամրանալով տեղերում, ավերեց դրանք և նահանջեց<sup>4</sup>:

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

## Գլուխ 57 Հուստինիանոս II-ի անկումը

711 թվականի երկրորդ կեսի վիճակով ընթանում էր Հուստինիանոս II-ի երկրորդ գահակալման յոթերորդ տարին և արդեն պարզ էր, որ գործնականում բոլոր ոլորտներում կայսրը ձախողել է համարյա ամեն ինչ: Իրոք, Արևելքում գործող կայսրության բանակը արյունաքամ էր եղել իրար հաջորդած ծանր պարտություններից ու անհաջողություններից, իսկ դանուբյան սահմանում էլ տարին տարու վրա ուժեղանում էր Բուլղարական խանությունը և իր կողմն էր գրավում մարդկային այնքան արժեքավոր այն ռեսուրսն, ի դեմս սլավոնների, որոնց հետ նույն Հուստինիանոս II-ը մեծ հույսեր ուներ դեռևս իր առաջին գահակալման սկզբում ու որոնք այդ հույսերն այդպես էլ որևէ կերպ չարդարացրին: Բավարար չէր վիճակը, սակայն, նաև կայսրության ներսում, քանզի, բացառությամբ, թերևս, անձնական վրիժառության բնույթ ունեցող որոշ գործողությունների, երբ, օրինակ, կայսրը հրամայեց նենգաբար ձերբակալել Ռավեննայի աչքի ընկնող քաղաքացիներին, բերել մայրաքաղաք ու մահապատժի ենթարկել, Հուստինիանոս II-ը երկրի ներքին կյանքը բարեփոխելու և ոչ մի փորձ այդպես էլ չէր արել: Հասունանում էր համընդհանուր դժգոհությունը, դրա վերջնական պայթյունի համար միայն հարմար առիթն էր պակասում և այն շուտով ներկայացավ:

711 թվականի ամռանը Հուստինիանոս II-ը, կրկին գործելով անձնական վրեժխնդրության դաշտում, հիշելով խերսոնեսում կրած իր վիրավորանքները և դույզն իսկ չմտածելով կայսրության մասին, հիմնականում ամենացածր խավերից ու պատահական մարդկանցից հավաքված մոտ 100.000 հոգանոց մի խառնամբոխ բանակ կազմեց, այն տեղակայեց այդ պահին առկա գործնականում բոլոր տեսակի նավերում և նավակներում, գլխավոր նշանակեց Ստեփանոս Ասմիկատոսին ու սրանց բոլորին մի քանի սենատորների հետ միասին ուղարկեց խերսոնես՝ հրամայելով դաժան հաշվեհարդար տեսնել այդ, ինչպես նաև շրջակա քաղաքների բնակչության հետ: Մեկնողների հետ էր նաև կայսրը գինակիր Էլիասը, որը պետք է նշանակվեր խերսոնեսի քաղաքագլուխ և հատկապես ուշադիր հսկեր այնտեղ գտնվող Վարդան Մամիկոնյանին: Ստեփանոսի խառնամբոխը առանց որևէ դժվարությամբ հասավ խերսոնես, որից հետո նրա ռազմիկները մտան քաղաք և տեղացիների համար այն մի իսկական դժոխքի վերածեցին: Մասսայական մահապատիժները հաջորդում էին մեկը մյուսին, ընդ որում գործի էին դրվում ոչ միայն սովորական միջոցները, այլև՝ արտառոցները: Այսպես, խերսոնեսի շրջակա 20 ավելի մանր բնակավայրերի ղեկավարները, կապկաված վիճակում դրվելով նավակներից մեկի մեջ, ջրասույզ արվեցին, իսկ բուն խերսոնեսի ավագանու 7 անդամների էլ, կապելով փայտյա նիզակակոթերին, կենդանի վիճակում խորովեցին: Փրկվեցին միայն խերսոնեսի ղեկավարներ Տուդոնոսն ու Չոյիլոսը, որոնք, սակայն, իրենց ընտանիքների հետ միասին այնուհանդերձ ձերբակալվեցին և ուղարկվեցին մայրաքաղաք: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ դահիճների վերածված Ստեփանոսի ու նրա օգնականների գործողություններից Հուստինիանոս II-ն այնուհանդերձ դժգոհ է մնացել, քանի որ վերջիններս ինչպես էին խերսոնեսում գտնվող երեխաներին և, չսպանելով նրանց, ընդամենը միայն ստրկության էին վաճառել: Չայրացած վերջին հանգամանքից՝ կայսրը Ստեփանոսին հրամայեց հավաքել իր նավատորմն ու մարդկանց և հետ վերադառնալ Կոստանդնուպոլիս՝ չնայած այն բանին, որ սկիզբ էր առնում աշունը ու Սև ծովը նավարկության համար դառնում էր արդեն վտանգավոր: Արդյունքում՝ Ստեփանոսն իր հսկայական խառնամբոխ բանակով և նավատորմով այնուհանդերձ բաց ծով դուրս եկավ, սակայն շուտով բռնկված հուժկու փոթորիկը կործանեց նրա ողջ նավատորմը, ընդ որում, համաձայն հետագայում արված հաշվարկների, խեղդվածների թիվը կազմում էր 73.000 հոգի:

Հուստինիանոս II-ը, սակայն, տեղեկանալով այս աղետի մասին, մազաչափ իսկ չտխրեց և, մի նոր ու ավելի փոքր նավատորմ կազմելով, վերջինիս հրամանատար նշանակեց Գևորգ Ասորուն և Կոստանդնուպոլիսի Էպարքոս Հովհաննեսին, որոնց հանձնեց նաև ցենտուրիոն Քրիստոփորի ղեկավարությամբ գործող Թրակեսիոն բանակաթեմի 300 ռազմիկ: Դրանից հետո սրանց բոլորին նա հրամայեց Տուդոնոսին և Չոյիլոսին խերսոնես հասցնել, նշանակել նրանց քաղաքի ղեկավար ու սպասել իր հետագա հրահանգներին: խերսոնեսի ողջ մնացած բնակչությունը, սակայն, մի կողմից կորցնելու, ըստ էության, այլևս բան չունենալով, իսկ մյուս



կողմից էլ ենթարկվելով Վարդան Մամիկոնյանի դրդումներին, որին, ինչ-որ տեղ գուցե ստիպողաբար, միացավ նաև քաղաքագլուխ Էլիասը, այս անգամ արդեն բացահայտ ապստամբություն բարձրացեց և կտրականապես հրաժարվեց կրկին քաղաքին մոտեցած կայսերական նավատորմին քաղաքի նավահանգիստ թողնել: Ավելին, ըստ Էության, խորամանկելով, հաջորդ օրը խերսոնեսցիները Գևորգ Ասորուն և Կոստանդնուպոլսի Էպարքոս Յովհաննեսին ցենտուրիոն Զրիստոփորի գլխավորած 300 ռազմիկների հետ միասին այնուհանդերձ քաղաք թողեցին, սակայն գրեթե անմիջապես էլ առաջին երկուսին սպանեցին, իսկ, Զրիստոփորին ու նրա ռազմիկներին էլ գերի վերցնելով, Տուրոնոսի ու Չոյիլոսի հետ միասին ուղարկեցին Խազարական խաթանություն: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ Տուրոնոսը ճանապարհին մահացավ, ինչից զայրացած Իբուզիր Գյավանի հրամանով էլ սպանվեցին արդեն նաև Զրիստոփորն ու նրա զինվորները:

Անակնկալ ծագած խերսոնեսի հիմնախնդիրը առանց այդ էլ միջոցների հսկայական պակաս ունեցող Յուստինիանոս II-ից նորանոր ջանքեր էր պահանջում, սակայն վերջինս այս անգամ ևս չնահանջեց և Մավրոս Բեսսասի գլխավորությամբ ոտքի հանեց արդեն երրորդ մի նավատորմ՝ հրամայելով այնուհանդերձ գրավել ապստամբ քաղաքը, տեղում բոլորին սրի քաշել ու հողին հավասարեցնել ամեն ինչ: Ավելին, կայսրը չմոռացավ նաև անձնական վրիժառության մասին և, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ իր երբեմնի զինակիր Էլիասը մնացել էր խերսոնեսում ու, ենթադրաբար, ապստամբների հետ էր, հենց իրենց մոր իսկ գրկում սպանեց Էլիասի երեխաներին, իսկ վշտից խելագարված այդ կնոջն էլ հարկադրեց ամուսնանալ բացառիկ տգեղ արտաքին ունեցող իր հնդիկ խոհարարի հետ: Մինչ կայսրը նախապատրաստվում էր հերթական հարվածը հասցնել խերսոնեսին, սակայն, ապստամբ այս քաղաքի բնակչությունն իր հերթին, նահանջի ճանապարհ, ըստ Էության, որևէ կերպ այլևս չունենալով, վերջնական համաձայնության եկավ Խազարական խաթանության խաթան Իբուզիր Գյավանի հետ և, ընդունելով վերջինիս իշխանությունը, նրանից ռազմական օժանդակություն ստացավ:

711 թվականի հոկտեմբերին Մավրոս Բեսսասի գլխավորած կառավարական նավատորմն ու բանակը խերսոնեսի պարիսպների տակ էին, սակայն սրանք, չնայած կարողացան փլել պարսպի երկու աշտարակ, սակայն ի վերջո, խուսափելով Խազարական խաթանության առաջխաղացած բանակից, ի վերջո ստիպված եղան, առանց դրված խնդիրը կատարելու, հետ քաշվել, թողնել ցամաքը և դուրս գալ բաց ծով: Դրանից հետո, ըստ Էության, կրկնվեց Կարթագենի հետ կապված 698 թվականի իրավիճակը, ընդ որում այս անգամ դրությունը ծանրանում էր նրանով, որ բոլորին էր հայտնի իր կողմից դրված խնդիրները կյանքի կոչելու ի վիճակի չեղած անձանց նկատմամբ Յուստինիանոս II-ի դաժանությունը, իսկ այս պայմաններում արդեն Մավրոս Բեսսասն ինքն էլ, ըստ Էության, արդեն հույս չէր կարող ունենալ փրկվելու հաշվեհարդարից: Արդյունքում՝ անհաջողության մատնված կառավարական բանակի ու նավատորմի ղեկավարները, երկյուղելով առանց որևէ արդյունքի հետ վերադառնալ մայրաքաղաք, Մավրոս Բեսսասի գլխավորությամբ իրենք ևս անցան ապստամբների կողմը, որոնք դրանից հետո կայսր հռչակեցին Վարդան Մամիկոնյանին, ինչից հետո արագորեն շարժվեցին մայրաքաղաքի ուղղությամբ<sup>1</sup>:

711 թվականի նոյեմբերի վերջին Վարդան Մամիկոնյանի, Մավրոս Բեսսասի և կայսեր նախկին զինակիր Էլիասի գլխավորած ուժերն արդեն Կոստանդնուպոլսի մոտակայքում էին ու շուտով հեշտությամբ տիրեցին քաղաքին, ընդ որում պարզվեց, որ Յուստինիանոս II-ն իրոք անչափ հոգնեցրել էր նաև Կոստանդնուպոլսի ըմբոստ բնակչությանը, ինչի արդյունքում մարդիկ պատրաստակամորեն աջակցեցին ապստամբներին: Նույն այս ժամանակ, սակայն, կայսրը մայրաքաղաքում չէր, քանզի նա, իր, թերևս, վերջին մտերիմներից մեկի՝ Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար, հայազգի Վարազ-Բակուրի հետ միասին փորձելով տեղեկություններ ստանալ խերսոնեսից և Բուլղարական խանությունից ստացված 30.000 հոգանոց օգնական բանակին ու իր ուժերի հիմնական մասին էլ այդ ընթացքում թողնելով Քաղկեդոնի մոտակայքում գտնվող Դամանտիրյան դաշտավայրում, ինքը գտնվում էր Սինոպում: Արդյունքում, իմանալով, որ մի մեծ նավատորմ է ուղղվում դեպի Կոստանդնուպոլիս և հասկանալով, թե ինչ է կատարվել, կայսրն ինքն էլ շտապեց մայրաքաղաքի ուղղությամբ, սակայն ուշացավ: Ավելին, շուտով պարզվեց, որ

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Նիկեիոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2:

հանուն բոլորին ատելի կայսեր պայթարելու ցանկությամբ չի այրվում նաև հենց այդ պահին իր հետ իսկ գտնվող բանակը, որի ռազմիկները, աստիճանաբար ցրվելով, Հուստինիանոս II-ին և Վարազ-Բակուրին շուտով գործնականում մեն-միայնակ թողեցին, ընդ որում հեռացավ նաև անհրաժեշտ երաշխիքներ ստացած Բուլղարական խանության բանակը:

Հուստինիանոս II-ն ամեն ինչում կրկնել էր չարաբաստիկ Փոկասին և արդեն, թերևս, զարմանալի էլ չէր, որ նրա վերջաբանն էլ եղավ Փոկասի վերջաբանի կրկնությունը: Ժամանակին Փոկասին սպանությանը նպաստել էր իր կնոջ պատվի համար ոտքի ելած Փոտը, իսկ այժմ այդ դերը ստանձնեց Հուստինիանոս II-ի իսկ նախկին զինակիր Էլիասը, որի ընտանիքի հետ կայսրը դաժան հաշվեհարդար էր տեսել հենց վերջերս: Արդյունքում՝ Էլիասը, սեփական կողմնակիցների հետ միասին անմիջապես անցնելով ասիական ափ, անձնական երաշխիքներ տալով Հուստինիանոս II-ից հեռացրեց նրա վերջին թիկնապահներին, որից հետո 711 թվականի դեկտեմբերի 11-ին անձամբ գլխատեց արդեն հենց իրեն՝ չարաբաստիկ այդ կայսեր: Շուտով սպանեցին նաև Վարազ-Բակուրին, սակայն ողջ այս պատմության մեջ ամենաանմեղ զոհը եղավ, թերևս, միայն Հուստինիանոս II-ի խազարուկի կնոջից ծնված վեցամյա Տիբերիոսը, որին, չնայած այն բանին, որ պատասպարվել էր եկեղեցում, ինչպես նաև անտեսելով նրա տատի՝ Կոնստանդին IV-ի կնոջ, աղաչանքները, Մավրոս Բեսասի հետ գտնվող Հովհաննես Ստրուփոսն անձամբ դուրս հանեց եկեղեցուց և ուղղակի մորթեց: Արյունարբու Հուստինիանոս II-ի անմեղ այդ երեխան՝ ողջ այս պատմության, ըստ էության, իրոք ամենաանմեղ զոհը, փաստորեն լիովի հատուցեց սեփական հոր գործած մեղքերի համար<sup>1</sup>: Վերջ, սրանով Հերակլեսյան գահատոհմն ընդհատվեց:

## Գլուխ 58 Կայսր Վարդան-Ֆիլիպիկը

Հուստինիանոս II-ի սպանությունից հետո կայսրության գահին բազմեց Վարդան Մամիկոնյանը, որը, իր մորական կողմի նախնիների մեջ ունենալով երբեմնի անվանի այդ զորավարին, ստացավ «Ֆիլիպիկ» մականունը (711-713), սակայն վերջինիս չէր, որ վիճակված էր լինելու կրկնել Հերակլես I-ին: Իրոք, գահին հաստատված Վարդան-Ֆիլիպիկն արդյունքում այդպես էլ չհասկացվեց կայսրության հասարակության կողմից, ընդ որում նորահայտ կայսրն ինքը ևս սեփական հպատակների սրտերը գրավելու համար ոչ մի էական ջանք չգործադրեց: Առնվազն ջերմ վերաբերմունք ունենալով միաբնակության նկատմամբ՝ գահ բարձրանալուց անմիջապես հետո Վարդան-Ֆիլիպիկը պաշտոնապես վերականգնեց միակամությունը, ինչը անմիջապես էլ փչացրեց նրա հարաբերությունները ոչ միայն Կոստանդնուպոլսի և կայսրության հունական մասի հիմնական բնակչության, այլ նաև Հռոմի պապի հետ: Գործող կայսեր օգտին համակրանքը չէր ավելացնում նաև այն հանգամանքը, որ նա անվերջ խնջույքների և հարբեցողության մեջ էր, ինչպես նաև չափից շատ ու բացահայտ էր տեղ տալիս կանացի սեռին: Այսպիսով՝ ստեղծված բարդ պայմաններում դեպքերի, ըստ էության, հաջող բերումով կայսրության գահին հայտնված Վարդան-Ֆիլիպիկը չէր լինելու այն անձնավորությունը, որին վիճակված էր լինելու ելքեր առաջարկել:

712 թվականի գարնանը Հարավային Թրակիան ասպատակած Բուլղարական խանության բանակը (մոտ 60.000), որը, կարծես, վրեժ էր լուծում Հուստինիանոս II-ի համար, մի ինչ-որ պահի մոտեցավ Կոստանդնուպոլսի պարիսպներին, սակայն, առանց որևէ լուրջ փորձ կատարելու տիրել քաղաքին, հետ քաշվեց<sup>2</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, արևելքից քայլ առ քայլ շարունակում էին առաջանալ արաբները, որոնք, ասպատակելով շրջակայքը, 712 թվականի գարնանը տիրեցին Սեբաստուպոլսին (Կապադովկիա, Սեբաստիայից մոտ 90 կմ արևմուտք), ալ-Մարգուբանային (Կիլիկիայի հյուսիս), Մսականդարային, ինչպես նաև Տարսունին, որից հետո ավերելով լեռնին ալ-Մարգուբանայնը<sup>3</sup>: Արդյունքում՝ Կիլիկիան ընկավ Արաբական խալիֆության տիրապետության

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»։ Նիկեիոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2 Անանուն «Արաբա-բյուզանդական ժամանակագրություն 741 թվականի», մաս 37։ Պողոս Սարկավազ «Լանգոբարդների պատմություն», գիրք 6, գլուխ 31, 32։ Հովհան Սարկավազ «Վենետիկյան ժամանակագրություն», գիրք 1, գլուխ 49։ Բար-Յեբրեոն «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10։ Չիգբերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»։

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»։ Նիկեիոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2։

<sup>3</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիպկատար պատմություն»։ Իբն Խայթա «Պատմություն»։ Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»։ Նիկեիոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2։

տակ, որը, ինչպես 670-ական թվականների սկզբին էր, Կոստանդնուպոլսին ապագայում հասցվելիք հարվածի համար ևս մեկ հարմար մի ցատկահարթակ ստացավ: Հետաքրքիր է նշել, որ Կիլիկիայի գրավումով Հայաստանի 18 նահանգներից 17 ու կեսն, ըստ էության, ընկան Արաբական խալիֆության տիրապետության տակ և միայն Փոքր Հայքի մի մասն էր, որ շարունակում էր պատկանել կայսրությանը: 712 թվականի ամռանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 70.000) գրավեց Ամասիան, ինչպես նաև Հիսն-ալ-Հադիդ և Ղադալա ամրոցները<sup>1</sup>, իսկ 712 թվականի աշնանն էլ ընկավ Անտիոքի բերդը (Հայոց ծոցի հարավ-արևելյան ափին)<sup>2</sup>:

713 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության երեք մասերի բաժանված բանակը (ընդհանուր՝ մոտ 40.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>3</sup>: Այդ, ինչպես նաև հաջորդ տարի, սակայն, Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը, Կոստանդնուպոլսին հասցվող մոտակա հարվածին ընդառաջ, նախատեսել էր մի հզոր հարված հասցնել այնուհանդերձ հենց խազարական խաթանության ուղղությամբ, որպեսզի ապագա ռազմագործողություններում թիկունքից հանգիստ լինի:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 713 ամառ<sup>4</sup> – Դերբենդ ամրոցի ճ-մ<sup>5</sup>

Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Արաբական խալիֆության բանակը (70.000) և Արցախ-Ուտիքի թագավորության արքա Վաչագան-Գագիկի (705 - մոտ 720) գլխավորած Հայոց այրուծին (15.000) արշավեցին Դերբենդի լեռնանցքի մոտ գտնվող խազարական խաթանության բանակի (մոտ 30.000) դեմ, որը, թողնելով ամրությունները, սկզբում արագորեն նահանջեց, սակայն, հետագայում համալրում (մոտ 30.000) ստանալով, կրկին հետ դարձավ: Կողմերը ճամբարեցին միմյանց դեմ Դերբենդ ամրոցից հյուսիս տարածվող մի հարթավայրում, որից հետո սկիզբ առան առանձին ռազմիկների մենամարտեր: Ստեղծված պայմաններում, սակայն, տեղեկանալով, որ հակառակորդը խոշոր համալրումների է սպասում, Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը հրամայեց տեղում թողնել ճամբարի ողջ հանդերձանքը և արագ ու աննկատ հետ քաշվել:

I փուլ – խազարական խաթանության բանակը, հետապնդելով հակառակորդին, մի նեղ կիրճում դարանը գցեց և ծանր պարտության մատնեց վերջինիս, որից հետո սկսեց հետապնդել:

II փուլ – Մարտի մեջ մտավ Հայոց այրուծին և հետ շարտեց թշնամուն, որը նահանջեց դեպի հյուսիս:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 6.000 զինվոր:

713 թվականի հունիսի 3-ին Օպսիկիոն բանակաթեմի ռազմիկները ներխուժեցին Կոստանդնուպոլսի կայսերական պալատ և, ձերբակալելով հերթական խնջույքից հետո լույ հարբած վիճակում գտնվող Վարդան-Ֆիլիպիկին, դուրս բերեցին նրան պալատից ու կուրացրին, ինչից հետո կայսր հռչակվեց կայսերական սենեկապետ Անաստասը՝ Անաստաս II-ը (713-715), իսկ վանք աքսորված Վարդան-Ֆիլիպիկը հենց վանքում էլ կքնեց իր մահկանացուն 714 թվականի հունվարի 20-ին: Փաստորեն կյանքը ցույց տվեց, որ ամբողջ երկու անգամ բանակը ապստամբելուն դրդելու ի վիճակի եղած անձնավորությունը որպես երկրի ղեկավար այնուհանդերձ ամենևին էլ իր տեղում չէր: Նոր կայսր Անաստաս II-ն իր հերթին անմիջապես վերացրեց միակամության վերաբերյալ նախորդ կայսեր որոշումը, մի քանի տեղին նշանակումներ արեց բանակում, սակայն արդյունքում դրանով էլ, ըստ էության, սահմանափակեց իր ողջ

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 17; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: իբն Խայաթ «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 17; իբն Խայաթ «Պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 17; Բար-Յերբեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> Հայկական աղբյուրները Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքի արշավանքը խազարների դեմ դնում են 716/717 թվականին, սակայն այդ ժամանակ Մասլաման պաշարում էր Կոստանդնուպոլսը, ուստի Մ. Արտամունովը գտնում է, որ, այն պետք է տեղի ունեցած լինել ավելի շուտ՝ 713/714 թվականին:

<sup>5</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 12; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 3; Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 16:

գործունեությունը: Բյուզանդական կայսրության գահի վրա փաստորեն հաստատվել էր հերթական անգործունյա կայսրը:

## Գլուխ 59

### Կոստանդնուպոլսի ուղղությամբ հարվածի սկիզբը

714 թվականի մարտին Արմինիայի ոստիկան Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 60.000) և Վաչագան-Գագիկ արքայի գլխավորած Հայոց այրուձին (մոտ 13.000) 3 ամսյա պաշարումից հետո մայիս ամսին այս անգամ արդեն ամրությունների հետևում մարտ տալ փորձող խազարական խաթանության բանակից (3.000) ի վերջո դավաճանության շնորհիվ գրավեցին Դերբենդ ամրոցը, ընդ որում թշնամու հիմնական բանակը (80.000), չմտնելով մարտի մեջ, նահանջեց դեպի հյուսիս<sup>1</sup>: Այս անգամ, սակայն, Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը նախորդ անգամվա նման հետ չքաշվեց, այլ ամրացավ Դերբենդ ամրոցում: Սա զգալի մի հաջողություն էր, քանզի, ունենալով այս ամրությունը սեփական հսկողության ներքո, Արաբական խալիֆության պաշտպանական հնարավորություններն ընդդեմ խազարական խաթանության կտրուկ մեծանում էին: Դերբենդ ամրոցի պաշարման հետ միաժամանակ դաշնակից ուժերը գրավեցին նաև ավելի մանր ամրություններ, ի դեմս Զումրանի, Բառանի և Զողայի (Դերբենդ ամրոցի մոտ), սակայն, չամրացան դրանցում<sup>2</sup>:

Արդյունքում՝ ամրապնդելով պաշտպանությունն ընդդեմ խազարների, Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը իր հարվածային ուժերը կրկին տեղափոխեց կայսրության դեմ և արդեն 714 թվականի ամռանը կայսրության բանակից գրավեց Հերակլեան, Թուլուսը և ալ-Մարգուբանայնը<sup>3</sup>: Նույն 714 թվականի աշնանը, սակայն, խազարական խաթանության բանակը (մոտ 100.000) հետ գրավեց Դերբենդ ամրոցը<sup>4</sup>, որից հետո սպառնալիքները խազարների կողմից կրկին ուժեղացան:

715 թվականը, թերևս, կարող է համարվել Արաբական խալիֆության ռազմաքաղաքական հզորության գագաթնակետի տարի, երբ Պիրենյան թերակղզու նվաճումն արդեն ավարտվել էր, իսկ Սինդն էլ, Ինդոս գետի բարեբեր հովտով, արդեն մի քանի տարուց ի վեր Դամասկոսինն էր: Այսպիսով՝ խալիֆությունը հասել էր իր սահմանների առավել լայնացման մի վիճակի, իսկ նյութական և մարդկային ռեսուրսներն էլ այնքան շատ էին, ինչքան չէին եղել ու այլևս չէին էլ լինելու դրանից հետո երբեք: Արդյունքում՝ գործնականում արդեն ամեն ինչ պատրաստ էր նաև Կոստանդնուպոլսին վաղուց ի վեր պատրաստվող թվով երկրորդ հարվածը հասցնելու համար, սակայն նույն 715 թվականի փետրվարի 23-ին Վալիդ իբն Աբդ ալ-Մելիքը կնքեց իր մահկանացուն, ինչը այնուհանդերձ հետաձգեց հարվածը:

Հանգուցյալին հաջորդեց նրա եղբայր Սուլեյման իբն Աբդ ալ-Մելիքը (715-717), որը մեծ հաշվով կողմ էր եղբոր քաղաքականության շարունակմանը, սակայն հարվածի հետաձգմանը, գահակալի փոփոխության հետ կապված անխուսափելի անհարթություններից զատ, նպաստեց նաև Կուտայբա իբն Մուսլիմի խնդիրը, քանզի նոր խալիֆի կողմից չսիրված ալ-Հաջաջ իբն Յուսուֆը դեռևս 714 թվականին էր մահացել, իսկ Կուտայբա իբն Մուսլիմն ու Մուհամմեդ իբն Կասիմն էլ համարվում էին հենց վերջինիս դրածոները: Մուհամմեդ իբն Կասիմի պարագան զուտ պաշտոնի փոփոխության առումով դժվարություններ չհարուցեց, սակայն Կուտայբա իբն Մուսլիմը, որ արդեն գործնականում նվաճել էր ողջ Մավերնահիրը, թեև հեռակա կարգով իր հավատարմության հավաստիքը մատուցեց նոր խալիֆին և նրա կողմից էլ հավաստիացում ստացավ, որ պաշտոնանկ չի արվի, այնուհանդերձ ի վերջո ապստամբություն բարձրացրեց, սակայն վերջնարդյունքում իր իսկ բանակի ապստամբած ռազմիկների կողմից սպանվեց: Միաժամանակ խաղաղ չէր վիճակը, սակայն, նաև, թվում էր, թե հանգիստ կերպով սեփական

<sup>1</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 12; Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 16; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 3; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 18; Բար-Յեքրեմ «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 6; իբն Խայաթ «Պատմություն»; իբն Խայաթ «Պատմություն»; Անանուն «Դերբենդ-նամե»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 2:

<sup>2</sup> իբն Խայաթ «Պատմություն»:

<sup>3</sup> իբն Խայաթ «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19:

<sup>4</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 6; Անանուն «Դերբենդ-նամե»:

պաշտոնը լքած, սակայն այնուհանդերձ մահապատժի ենթարկված Մուհամմեդ իբն Կասիմի նախկին տիրույթներում, քանզի այս պարագայում էլ արդեն այլ տիպի դժվարություններ առաջացան: Իրոք, Սինդի ռաջայության ոչնչացումից հետո երկրամասում իշխանությունն, ըստ եուրյան, անցել էր մինչ այդ ռաջայության մասը կազմող տեղական մի շարք ավելի մանր պետական միավորների, որոնք իրենց հերթին, թեև որոշակի ցանկություն չէին դրսևորում հնազանդվել պաշտոնական Դամասկոսին, սակայն բացահայտ ելույթից ևս առայժմ զերծ էին մնում: Բոլոր այս իրադարձությունները կլանեցին նոր խալիֆի ուշադրությունը և կայսրության դեմ վաղուց նախապատրաստվող հարվածը սկիզբ առավ միայն տարվա երկրորդ կեսին: Մինչ այդ, սակայն՝ 715 թվականի գարնանը, Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Զայ ռազմիկները (մոտ 2.000) ինչ-որ տեղ Կապադովկիայում հաղթեցին Փոքր Զայքի հարավը և Կապադովկիան ասպատակած Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 7.000)<sup>1</sup>, սակայն փոքրիկ այս հաջողությունն արդեն որևէ կերպ չէր կարող կասեցնել անկասելի այն ալիքը, որը գալիս էր Կոստանդնուպոլսի վրա:

Իրոք նույն այս ժամանակ հետախույզներն արդեն միաբերան հայտնում էին Անաստաս II-ին, որ Ասորիքում և Կիլիկիայում հսկայական քանակի զորք, զենք, պարենամթերք ու պատերազմական այլ պարագաներ են կուտակված, իսկ նույն այդ երկրամասերի նավահանգիստներն էլ լիքն են ծով դուրս գալու պատրաստ նավերով: Ստեղծված ծանր պայմաններում Անաստաս II-ը մայրաքաղաքի պարիսպներն ուժեղացնելու ուղղությամբ անմիջապես էլ լայն պաշտպանական միջոցառումներ ձեռնարկեց, ինչպես նաև քաղաքում խոշոր քանակի պարենամթերք կուտակեց: Միաժամանակ նաև հատուկ հրահանգ տրվեց, որ յուրաքանչյուր ոք պետք է կուտակած ունենա երեք տարվա պարենամթերք, իսկ եթե չի կարողանա բավարարել այդ պայմանը, ապա պետք է լքի Կոստանդնուպոլիսը: Կայսրը հատուկ պաշտոնյաներ նշանակեց, որոնք պետք է հետևին արտակարգ այս հրամանների կյանքի կոչմանը, բայց միաժամանակ նաև, ցանկանալով կանխել հակառակորդին, նա ոտքի հանեց Կիբրեոտների ծովային, ինչպես նաև Օպսիկիոնի ցամաքային բանակաթեմերը՝ խնդիր դնելով կանխարգելիչ հարված հասցնել հակառակորդի կուտակման վայրերին:

Գործող կայսեր կողմից բանակի առջև դրված խնդիրը, սակայն, իր հիմնական մասով անիրագործելի էր, քանի որ, ինչպես շուտով պարզվեց, ուժերի հսկայական գերակշռություն ունեցող հակառակորդի հետ ինքնասպան բաց ընդհարման գնալու ցանկություն, ըստ եուրյան, ոչ-ոք չունեին: Արդյունքում՝ երկու բանակաթեմերի զորքերը, հասնելով ինչ-որ տեղ Զոռոսի մոտակայքը, դադարեցրին առաջխաղացումը, ապստամբություն բարձրացրին և, կայսր հռչակելով ցածր օղակի հրամանատարներից մեկը հանդիսացող Թեոդոսիոսին, որը Տիբերիոս II-ին ավանդականորեն լավ վերաբերվող Կիբրեոտների ծովային բանակաթեմի ռազմիկներին որպես վերջինիս որդի ներկայացավ, հետ շարժվեցին դեպի մայրաքաղաք: Ստեղծված ծանր պայմաններում Անաստաս II-ը ձեռնամուխ եղավ պաշտպանության, սակայն մայրաքաղաքի պարիսպներին մոտեցած ապստամբները, շնորհիվ Վլախեռնյան պարսպահատվածը պաշտպանող Զայ ռազմիկների<sup>2</sup> դավաճանության, որոնք, ըստ երևույթին, չէին կարողացել ներել Վարդան-Ֆիլիպիկի գահագրկումը, գրավեցին մայրաքաղաքը: Անաստաս II-ը, ի տարբերություն իր շատ նախորդների, սակայն, հասցրեց դիմել փախուստի և ապաստանել Նիկիայում, ինչից հետո մինչև նույնաբեր Կոստանդնուպոլսում հաստատված Թեոդոսիոսի և Նիկիայում հաստատված Անաստաս II-ի բանակների միջև սկսեցին մանր մարտեր ընթանալ: Ի վերջո, սակայն, Կոստանդնուպոլսում հաստատված տիրակալը, Նիկիայում ապաստանած Անաստաս II-ին և նրա կողմնակիցներին տալով բավարար երաշխիքներ, ստիպեց վերջիններիս դադարեցնել պայքարը, ինչից հետո արդեն Բյուզանդական կայսրության կայսր հռչակվեց Թեոդոսիոսը՝ Թեոդոսիոս III-ը (715-717)<sup>3</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, մինչ գահակալներն իրենց

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Սկզբնաղբյուրները չեն հստակեցնում պարսպահատվածը հանձնաժնեի ազգային պատկանելիությունը, սակայն հայտնի է, որ Կոստանդնուպոլսի դեռևս 626 թվականի պաշտպանության ժամանակ Վլախեռնյան պարսպահատվածի պաշտպանությունը հանձնված էր հայերին: Շատ հավանական է, որ պատկերը նույնն էր նաև 698 թվականին: Զաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ կայսր Վարդան-Ֆիլիպիկը ազգությամբ հայ էր՝ կարելի է կարծել, որ սա հայերի լիովին արդարացված վրեժն էր վերջինիս գահագրկած և կուրացրած Անաստաս II կայսրից:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Նիկեփոր պատրիարք «Զամառոտ պատմություն», մաս 2; Պողոս Սարկավազ «Լանգոբարդների պատմություն», գիրք 6, գլուխ 36; Զովհան Սարկավազ «Վենետիկյան ժամանակագրություն», գիրք 2, գլուխ 4; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 17; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

հարաբերություններն էին պարզում Կոստանդնուպոլսում և Նրա շրջակայքում, ի վերջո լիակատար կերպով սկսեց գործել արդեն նաև տարիներ ի վեր Նախապատրաստվող հարվածը Կոստանդնուպոլսի ուղղությամբ:

Հարվածի առաջին ու դեռևս մանր ալիքները 715 թվականի ամռանը եկան Հիսն-ալ-Հադիդ ամրոցի, Սարդուասալի և Բարջամանի վրա, որոնք ընկան Արաբական խալիֆության բանակի գրոհներից<sup>1</sup>, ընդ որում հակառակորդը կրկին սկսեց ամայացնել Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան<sup>2</sup>: Եվ այսպես, արաբական բանակային անկասելի ալիքը մոտենում էր Կոստանդնուպոլսին, սակայն իրերի հաջող մի դասավորության շնորհիվ վերջնական հարվածը մեկ տարով ևս այնուհանդերձ հետաձգվեց:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենան, կայսրության բանակին քայլ առ քայլ և աստիճանաբար հետ մղելով դեպի Փոքր Ասիայի սկզբում արևմուտք, իսկ հետո՝ հյուսիս-արևմուտք, 716 թվականի սկզբի վիճակով, ըստ էության, ստեղծել էր մի դրություն, երբ մի կողմից, սեղմված մայրաքաղաքին ու ծովափին, բայց մյուս կողմից էլ, համեմատաբար արդեն ավելի նեղ ճակատով ու Նախապես պատրաստված դիրքերում, ամուր պաշտպանության էին անցել Լևոն Մարաշցու գլխավորած Անատոլիկոն և վերջինիս աղջիկ Աննայի ամուսին ու Վարդան-Ֆիլիպիկի եղբորորդի Արտավազդ Մամիկոնյանի գլխավորած Արմենիակոն բանակաթեմերի ռազմիկները: Արդյունքում, վերջին տարիների մարտերի բովով անցած ռազմիկները, ի տարբերություն շատ շատերի, տրամադրված էին խիստ վճռական և նրանք իրենցից, մանավանդ այնպիսի բանիմաց զորավարների հրամանատարության տակ, ինչպիսիք էին Լևոնն ու Արտավազդը, զգալի ուժ էին ներկայացնում: Առաջխաղացման դանդաղեցման, իսկ հետո էլ արդեն առժամանակ դադարեցման գործում իր դերը խաղաց նաև այն հանգամանքը, որ, Նախատեսելով հակառակորդի մայրաքաղաքին հարված հասցնել վերջինիս կայազորին ավելի քան տասն անգամ գերազանցող ուժերով, Պիրենյան թերակղզուց մինչև Սինդ ձգվող տարածքներից ապագա հարվածի համար Նախատեսված 200.000 ռազմիկների հավաքման համար այնուհանդերձ ևս էլի ժամանակ էր պետք: Եվ ի վերջո կար ևս մեկ կարևոր հանգամանք, որը հայտնի էր Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքին և Նրա եղբորը՝ խալիֆ Սուլեյման իբն Աբդ ալ-Մելիքին:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ ծովայինների աջակցությամբ, զինվորական ալիքի վրա և, ըստ էության, պատահականորեն Կոստանդնուպոլսում իշխանության հասած Թեոդոսիոս III-ը ի սկզբանե մեծ թեականությամբ էր ընդունվել ցամաքային բանակի կողմից, որտեղ դեռևս Հուստինիանոս II-ի կողմից Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար կարգված Լևոն Մարաշցին մայրաքաղաքում ամեն մի կայսեր փոխվելու հետ միաժամանակ իր հերթին ավելի ու ավելի քիչ հիմքեր էր տեսնում ենթարկվելու վերջինիս: Իրոք, ստեղծված դրության մեջ Անատոլիկոն և Արմենիակոն բանակաթեմերն իրար հետ միասին ներկայացնում էին կայսրության ողջ ռազմական համակարգի, ըստ էության, առնվազ երկու երրորդը, ընդ որում, ի տարբերություն այլոց, այստեղ, ինչպես արդեն ասվեց, իրենց հիմնական մասով գործում էին թրծված և մահվան միջով անցած զորականներ: Արդյունքում՝ իրերի ստեղծված դասավորության մասին այս կամ այն կերպ տեղեկացած Արաբական խալիֆության ռազմաքաղաքական ղեկավարությունն իր հերթին փորձեց օգտվել այս հանգամանքից և, կապ հաստատելով Լևոն Մարաշցու հետ ու խոստանալով աջակցել վերջինիս գահակալական պայքարում և պաշտպանել Նրա հավակնությունները գահի նկատմամբ, փոխարենը պահանջեց մայրաքաղաքին հասցվող հարվածի համար իր առջև բաց ճանապարհ ունենալ: Պետք է ասել, սակայն, որ իրավիճակն իրոք երկակի էր և, դատելով ըստ ամենայնի, արաբ զորավարները լրջորեն թերագնահատում էին Լևոնին, եթե կարծում էին, որ Նա ի վերջո կհամաձայնի այդ առաջարկին: Իրոք, արաբներին կայսրության մայրաքաղաքի վրա թողնելու պարագայում ոչ միայն խսպառ գետնին կհավասարվեր մարտունակ այս զորավարի հեղինակությունը, այլև՝ ըստ էության կդադարեր գոյություն ունենալ նաև կայսրության մայրաքաղաքը, որի գահը արաբները խոստանում էին Լևոնին: Եվ վերջապես որևէ երաշխիք չկար նաև, որ Կոստանդնուպոլսին տիրելուց հետո հակառակորդի հրամանատարները

<sup>1</sup> Յակուբի «Պատմություն»: իբն Խայթաբ «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4; Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4; իբն Խայթաբ «Պատմություն»:

ընդհանրապես կհարգեին իրենց խոստումը, չասած դեռ այն մասին, որ, նույնիսկ արաբների աջակցման պարագայում էլ սեփական կողմնակիցների աջակցությունից անխուսափելիորեն զրկվող Լևոնը այդ պարագայում թույլ տիրակալ կլիներ: Այսպես թե այնպես, սակայն բանակցությունները սկսվեցին և, չնայած փոխադարձ անվստահությանն ու դրանց ծանր ընթացքին, ձգվեցին ողջ 716 թվականը:

716 թվականի սկզբի վիճակով, սակայն Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը և Սուլեյման իրենց հերթին, սկսելով բանակցել Լևոնի հետ, ապագա հարվածի համար ոչ միայն ի վերջո ավարտեցին ուժերի կենտրոնացումը, այլև՝ մարտական որոշակի գործողություններ մղեցին նաև թիկունքում: Այսպես, 716 թվականի ապրիլի սկզբից մինչև մայիսի սկիզբ դեպի Յուրկանիա անհաջող արշավանք իրականացրած և նահանջած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 40.000) ի վերջո տեղում իրեն միացած Յայոց այրուձիու (15.000) հետ միասին հազարական խաբանության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Չողան և նահանջեց միայն հնազանդության երաշխիքներ ու խոշոր փրկագին ստանալուց հետո: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, Արաբական խալիֆության բանակը առանց մարտերի մտավ Դերբենդ ամրոց և, արագորեն ամրացնելով այն, տեղում ուժեղ մի կայազոր (5.000) հաստատեց<sup>1</sup>: Բանակցությունների ընթացքում իրենց հերթին վերացած չէին նաև տեղական ասպատակությունների հնարավորությունները և 716 թվականի աշնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 100.000) ասպատակեց Փոքր Յայքի հարավը, Կապադովկիան, Փոյուզիան, Պիսիդիան ու Ամորիոնի շրջակայքը<sup>2</sup>:

716 թվականի աշնան կեսերի վիճակով Արաբական խալիֆության հարվածային բանակներն արդեն Փոքր Ասիայի արևմուտքում էին, որտեղ նրանք պաշարեցին, սակայն չկարողացան գրավել Ամորիոնը<sup>3</sup>, սակայն տիրեցին Պերգամոսին<sup>4</sup>: Այս առումով հատկանշական է, որ անկման եզրին գտնվող Ամորիոնը փրկվեց միայն այն բանի շնորհիվ, որ քաղաքի բնակչությունը որպես կայսր ընդունեց հենց Լևոնին, որից հետո, հակառակորդի հետ դեռևս ընթացող բանակցությունների պայմաններում, այս քաղաքը ձեռք բերեց դաշնակցի կարգավիճակ՝ որպես Լևոն Մարաշցու տիրույթ:

717 թվականի սկզբին Թեոդոսիոս III-ն ի վերջո փորձ կատարեց վնասագերծել երկիմաստ դիրք գրաված իր զորավարներին, սակայն 717 թվականի մարտի կեսին Նիկոմեդիայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար Լևոն Մարաշցու և Արմենիակոն բանակաթեմի զորավար Արտավազդ Մամիկոնյանի գլխավորած Անատոլիկոն ու Արմենիակոն բանակաթեմերի միացյալ բանակը (մոտ 80.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 50.000) հաղթեցին Թեոդոսիոս III-ի որդու գլխավորած Օպսիկոն բանակաթեմի բանակին (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 1.000): Ավելին, դրանից հետո, արագորեն զարգացնելով հաջողությունը, հաղթողներն առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու մտան Կոստանդնուպոլիս: Ստեղծված պայմաններում Թեոդոսիոս III-ը հրաժարվեց գահից և վանք հեռացավ, որտեղ էլ, հայտնի դառնալով որպես բարեպաշտ մի վանական, մոտ չորս տասնամյակ անց մահացավ: Իր հերթին, նույն 717 թվականի մարտի 25-ին Լևոն Մարաշցին՝ Լևոն III-ը (717-741), հռչակվեց կայսր՝ հիմնադրելով ծագումով հայկական բյուզանդական կայսերական երկրորդ գահատոհմը<sup>5</sup>: Լևոն III-ի գահակալումով իր հերթին, ըստ երևույթան, խզվեցին այն բանակցությունները, որոնք Արաբական խալիֆության ռազմաքաղաքական ղեկավարության հետ ընթանում էին Կոստանդնուպոլսի գահի կապակցությամբ: Այսպիսով՝ չմնաց և ոչ մի պատճառ, որը կկասեցներ արաբական հարվածը Կոստանդնուպոլսին, ընդ որում ստեղծված պայմաններում Լևոն III-ն ինքը, լքելով փոքրասիական ափը, սակայն տեղում Արտավազդի գլխավորությամբ թողնելով զգալի ուժեր, ամրացավ մայրաքաղաքում:

<sup>1</sup> իբն Խայթ «Պատմություն»: Անանուն «Դերբենդ-նամե»:

<sup>2</sup> իբն Խայթ «Պատմություն»:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Նիկեփոր պատրիարք «Յամառոտ պատմություն», մաս 2: Անանուն «Արաբա-բյուզանդական ժամանակագրություն 741 թվականի», մաս 38: Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 18: Բար-Յերբեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>5</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

## Գլուխ 60

### Մեծ պայթյալը Կոստանդնուպոլսի համար

717 թվականի ամռանը Դերբենդի լեռնանցքից ներխուժած խազարական խաթանության բանակը (20.000) սկսեց ասպատակել Աղվանքը, սակայն Արմինիայի ոստիկան Աբդ-ալ-Ազիզի (705-709, 717) գլխավորած Արաբական խալիֆոլայան բանակը (4.000) և Հայոց այրուձին (մոտ 4.000) հետ շարժեցին վերջինիս<sup>1</sup>: Հենց այս ժամանակ էր նաև, որ ընկավ կայսերական Հիսն-ալ-Մարա ամրոցը (Մելիտեի մոտ)<sup>2</sup>, թեև թշնամին տեղում չամրացավ, սակայն այս ամենն արդեն քչերին էր հետաքրքրում, քանզի սկիզբ էր առնում վիթխարի ճակատամարտը Կոստանդնուպոլսի համար:

Այս կապակցությամբ մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ, ի տարբերություն Նախկինի, Դամասկոսի ռազմական տեսաբաններն այս անգամ որոշել էին Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաքի գրավումն իրականացնել լիովին այլ մի ձևով: Իր ժամանակին Մուավիան, ըստ երևյալի, զոհ գնալով ինքնավստահությանը, թերագնահատելով հակառակորդի ուժերը և գերագնահատելով սեփականը, Կոստանդնուպոլսի պաշարումն իրականացրել էր, փաստորեն, միայն ծովային ուժերի միջոցով, երբ, ռազմածովային բազա հաստատելով Կիզիկոս թերակղզում, Մարմարա ծովում մղվող ծովամարտերով փորձ էր կատարվում կոտրել հակառակորդի ծովային հզորությունն ու հետագայում տիրել վերջինիս մայրաքաղաքին: Այժմ, սակայն, հաշվի առնելով Նախորդ անհաջող փորձը, Դամասկոսում որոշել էին գործել լիովին այլ կերպ և, ծովում գերիշխանություն հասնելու հետ միաժամանակ, իրականացնել նաև Կոստանդնուպոլսի ցամաքային պաշարում ու գրոհներ: Հատկանշական է, որ ցամաքում գործող բանակի համար Նախատեսվել էին պարենային զգալի բանակի պաշարներ, ընդ որում Նախատեսվում էր նաև, որ Կոստանդնուպոլսի պարիսպների տակ գործող բանակը պետք է պարենային և ռազմական այլ միջոցների անընդհատ համալրումներ ստանար ինչպես ծովով, այնպես էլ տեղական միջոցների և հատկապես Թրակիայի ասպատակության հաշվին: Հարկ է նշել, որ առաջարկված ծրագիրն իդեալում լավն էր, սակայն կյանքը ցույց տվեց, որ գործնականում այն պարունակում էր ռազմական բնույթի լուրջ բացթողումներ, որոնցից գլխավորը կրկին կայսրության ռազմածովային ուժերի թերագնահատումն էր, ինչի արդյունքում էլ ոչ միայն չհաջողվեց գերիշխել ծովում, այլև՝ այն լիովին զիջվեց հակառակորդին, իսկ դա էլ Կոստանդնուպոլսի պարիսպների տակ տեղակայված բանակի համար իր հերթին պարենային, ինչպես նաև ռազմական այլ պարագաների կործանարար պակաս առաջացրեց:

Կոստանդնուպոլսի վրա ձեռնարկված հարձակման ծրագրի երկրորդ թերությունը քաղաքական էր, քանզի արաբական կողմը հաշվի չէր առել Բուլղարական խանության դիրքորոշումը, որի խան Տերվելը Նորահայտ և ուժեղ Արաբական խալիֆոլայան փոխարեն հարավում գերադասում էր ունենալ լավ ծանոթ ու համեմատականորեն ավելի թույլ մի պետություն, ի դեմս Բյուզանդական կայսրության: Արդյունքում՝ Լևոն III-ին հենց ամենավերջին պահին հաջողվեց ռազմաքաղաքական աջակցության մի կարևոր դաշինք կնքել Տերվելի հետ, ինչի հետևանքով Կոստանդնուպոլսի պարիսպների տակ հայտնված իսլամի ռազմիկները ոչ միայն զրկվեցին Թրակիան ասպատակելու և նրա միջոցներին տիրանալու հնարավորությունից, այլև՝ հայտնվեցին թիկունքային մշտական հարվածների վտանգի տակ՝ սեղմված լինելով մի կողմից կայսրության մայրաքաղաքի, իսկ մյուս կողմից էլ Բուլղարական խանության մարտունակ բանակի միջև: Եվ վերջապես պետք է նշել նաև, որ, իր մշտական և ձգձգվող բանակցություններով ողջ 716 թվականին, ըստ երևյալի, քթից բռնած ման ածելով Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքին, Լևոն III-ը կայսրության գահը զբաղեցնելուց հետո ևս, փաստացի արդեն իսկ խաբած արաբ զորավարին, չդադարեցրեց դիվանագիտական շփումները վերջինիս հետ ու շարունակեց մանր օգուտներ քաղել դրանից: Սկիզբ էր առնում իր ժամանակի մեծագույն ճակատամարտերից մեկը՝ ճակատամարտը Կոստանդնուպոլսի համար

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> իբն Խայթ «Պատմություն»: Անանուն «Դերբենդ-Նամե»:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:



Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքի, Օմար իբն Յուբայրայի ու Սուլեյման իբն Մաուդի գլխավորությամբ Պերգամոսի շրջակայքից դեպի հյուսիս արշավանքը շարունակող Արաբական խալիֆության բանակը (200.000, այդ թվում, մասնավորապես, 80.000 ծանր հետևակայիններ, 30.000 դաշիններ, 12.000 գումակայիններ, գումակային 6.000 ուղտ, 6.000 էշ) օգոստոսի 15-ին մոտեցավ Աբիդոսին և, առանց մարտի մոտեցնելու՝ քաղաք, միավորվեց կես ամիս անց Դարդանեի նեղուց ժամանած սեփական նավատորմի (5.000 նավ ու նավակ, որոնցից 1.800 հատը տարբեր տեսակների մարտական նավեր) հետ։ Այնուհետև Արաբական խալիֆության նավատորմը մտավ Մաքմարա ծով, իսկ բանակը, անցնելով Դարդանեի նեղուցի հյուսիսային ափ, շարունակեց երթարշավը դեպի հյուսիս-արևելք և քաղաքին մոտեցավ ցամաքից՝ վերջինիս ցամաքային պարսպի դիմաց կառուցելով պաշարողական պարիսպ։ Ի պատասխան դրա՝ Լևոն III-ի գլխավորությամբ քաղաքի ներսում գտնվող ու նրանից հյուսիս, ինչպես նաև Փոքր Ասիայում գործող Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 100.000, մոտ 500 նավ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 30.000) պատրաստվեցին պաշտպանության։

I փուլ - 717 թ-ի սեպտեմբերի 1-ին Բոսֆորի նեղուց մտնող թշնամու նավատորմի 20 մեծ նավերի հոսանքը բշեց քաղաքի ուղղությամբ, ինչից էլ օգտվելով «Հունական կրակ» օգտագործող կայսերական նավատորմը ոչնչացրեց դրանք, որից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, կորուստներ պատճառեց նաև թշնամու մնացած նավերին։ Յակառակորդը կորցրեց 2.000 զինվոր։

II փուլ - 717 թ-ի սեպտեմբերի կեսին նավերի վրա տեղավորված հատուկ պատրաստված ռազմիկները փորձ կատարեցին ծովից կազմակերպված հարձակումով գրավել քաղաքի ծովահայաց պարիսպները, սակայն ողջ օրը տևած համառ մարտում ծանր կորուստներով հետ շարտվեցին։

III փուլ - 717 թ-ի սեպտեմբերի կեսից մինչև 718 թ-ի գարուն Արաբական խալիֆության բանակը, իրականացնելով միայն տեղական գրոհներ, շարունակեց շրջափակված պահել քաղաքը, սակայն սեփական ճամբարում տարածված դաժան սովի, ինչպես նաև տարաբնույթ համաճարակների պատճառով հենց ինքը հայտնվեց ծանր վիճակում, քանի որ կայսրության նավատորմը, լիակատար գերիշխանություն հաստատելով ծովում, ըստ էության, շրջապատեց մայրաքաղաքի պարիսպների տակ գործող խալիֆության ռազմիկներին՝ կտրելով վերջիններիս մատակարարման պահեստներից։ Միաժամանակ Արաբական խալիֆության բանակի թիկունքում գործող Բուլղարական խանության բանակը (4.000) անակնկալ հարձակումներով և մանր հարվածներով ավելի ծանրացրեց հակառակորդի բանակի վիճակը՝ ոչնչացնելով վերջինիս 22.000 ռազմիկներին։

IV փուլ - 718 թ-ի գարնանը Արաբական խալիֆության նավատորմը համալրվեց երկու տորմիկներով ժամանած համալրումներով, որոնցից մեկը ժամանել էր Կարթագենից (360 նավ), իսկ մյուսը՝ Ալեքսանդրիայից (400 նավ), ընդ որում Եգիպտոսից ժամանած նավատորմում ծառայող քրիստոնյա ռազմիկներն անցան կայսրության կողմը՝ հայտնելով կարևոր տեղեկություններ, ինչպես նաև փաստացի անգործության մատնելով նավերը։ Արդյունքում՝ շուտով բռնկված ծովամարտում կայսերական նավատորմը, կրկին արդյունավետ օգտագործելով «Հունական կրակ»-ը, ծանր պարտության մատնեց հակառակորդի նավատորմին։

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»։ Նիկեփոր պատրիարք «Յամառոտ պատմություն», մաս 2; Անանուս «Արաբա-բյուզանդական ժամանակագրություն 741 թվականի», մաս 38; Կոստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 21, 22; Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 20; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 3; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 39; Մխիթար Այրիվանցի «Յայոց պատմություն», մաս 3; Յեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»։ Պողոս Սարկավազ «Լանգոբարդների պատմություն», գիրք 6, գլուխ 47; Յովհան Սարկավազ «Վենետիկյան ժամանակագրություն», գիրք 2, գլուխ 8; Հիգբերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»։ Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 19; Յակոբի «Պատմություն»։ իբն Խայթա «Պատմություն»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։

V փուլ – 718 թ-ի մայիսին ապստամբություն բռնկվեց Սիցիլիայում, սակայն Լևոն III-ին հաջողվեց կղզում ափհանում իրականացրած սակավաթիվ ուժերի միջոցով ճնշել այն: Նույն ժամանակ էլ Արաբական խալիֆության բանակը գրավեց Յիսն-ալ-Մարա ամրոցը:

VI փուլ – 718 թ-ի հունիսին Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) Նիկոմեդիայի մոտ անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Մարդասանի գլխավորությամբ քաղաքը պաշարողներին օգնության շտապող և ուժերը ցրած Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 70.000)՝ ստիպելով վերջինիս նահանջել:

VII փուլ – 718 թ-ի օգոստոսի 15-ին Արաբական խալիֆության բանակը սկսեց նահանջել: Ցամաքային բանակը նահանջը իրականացրեց համեմատաբար հաջող, սակայն այլ կերպ դասավորվեց նավատորմի ճակատագիրը, քանզի վերջինիս ցրված մնացորդներին ոչնչացրեց Էգեյան ծովում բռնկված փոթորիկը, ինչպես նաև հենց այդ ժամանակ Սանտորինի հրաբխի ժայթքման արդյունքում առաջացած և երկնքից թափվող շիկացած մոխիրը: Ատորիքի ափերին հասավ միայն 5 նավ:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000 զինվոր, մոտ 20 նավ, թշնամին՝ 150.000 զինվոր, 4.995 նավ:

Կոստանդնուպոլսի համար մղվող և հենց նոր ավարտված վիթխարի ճակատամարտը ծանր հարված հասցրեց նույնիսկ այնպիսի մի ռազմաքաղաքական հսկայի ռազմական հնարավորություններին, ինչպիսին իր հզորության գագաթնակետում գտնվող Արաբական խալիֆությունն էր: Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաքին տիրելու համար ոտքի էր հանվել աննախադեպ մեծության մի բանակ, որը կազմում էր տերության ողջ ռազմական մեքենայի մոտ կեսը, իսկ այժմ էլ նույն այդ ռազմական մեքենայի երեք քառորդը ոչնչացված էր: Իրոք, 150.000 ռազմիկի և խալիֆության գործնականում ողջ նավատորմի կորուստը 400.000 ռազմիկ ունեցող և մինչև վերջերս սեփական նավատորմի անպարտելիության հովերով տարված խալիֆության համար ամեն առումով կարող էր ծանր համարվել: Միաժամանակ պակաս կարևոր չէր նաև այն հանգամանքը, որ կյանքի կոչված և լիակատար ջախջախումով ավարտված այդ հարվածին հիմնականում մասնակցել էին Արաբական խալիֆության կենտրոնական հատվածի բանակային ուժերը՝ ռազմիկներ, որոնք հավաքվել էին Ատորիքից, Միջագետքից, Արաբական թերակղզուց և, ավելի քացող չափով, Իրանական լեռնաշխարհից, Հյուսիսային Աֆրիկայից ու Պիրենեյան թերակղզուց:

Արդյունքում՝ ոչ միայն ընկել էին 150.000 ռազմիկներ, այլև առկա 400.000 ռազմիկների շարքերից հիմնականում ընկել էին հենց այն 150.000 հոգին, որոնք առավել նվիրված էին համաարաբական գաղափարներին և կազմում էին իշխող գահատոհմի առավել հավատարիմ հենարանը: Իրոք, համեմատականորեն քիչ կորուստներ էին կրել Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենայի այն ռազմիկները, որոնք տեղակայված էին Հյուսիսային Աֆրիկայում և Պիրենեյան թերակղզում, ինչպես նաև Իրանական լեռնաշխարհում, իսկ այդ պարագայում անխուսափելի էր լինելու նաև ժողովրդագրական բնույթ ունեցող հետագա ռազմաքաղաքական արձագանքը՝ տեղայնացման գործընթացի ուժեղացումը Հյուսիսային Աֆրիկայում, Իրանական լեռնաշխարհում և Պիրենեյան թերակղզում, ինչպես նաև իշխող գահատոհմի հեղինակության ընդհանուր անկումն ու ռազմաքաղաքական թուլացումը:

Մուավիան հիմնել էր, ըստ էության, ժառանգական սկզբունքով գահը ժառանգող խալիֆների Օմայան գահատոհմը, որի դեմ էլ, ահա, այժմ աստիճանաբար ուժեղանում էին տրամադրությունները տեղերում, ընդ որում Կոստանդնուպոլսի անհաջող պաշարումը կարծես սկիզբ հանդիսացավ հակաօմայան տրամադրությունների աստիճանական ուժեղացման գործընթացի համար: Այսպիսով, թերևս, կարելի է պնդել, որ Կոստանդնուպոլսի համար մղված ճակատամարտում նույն այս ջախջախիչ պարտությունը, կարծես թե, վերջնականապես ոչնչացրեց մահմեդական ռազմիկների մշտական հաջողության և իսլամի դրոշի տակ պայքարող մարտիկների անհաղթելիության մասին տրամադրությունները, ինչը ծանր բարոյահոգեբանական ազդեցություն ունեցավ Արաբական խալիֆությունում և, ընդհակառակը, ոգևորեց խալիֆության բոլոր հակառակորդներին: Ավելին, հենց այս վճռական տարիներին էր, որ հեռավոր

Մավերնահիրում, առայժմ թեկուզ որոշակիորեն հեռակա կարգով և անուղղակի, սակայն ռազմական ընդհարման դուռ բացվեց մի կողմի Արաբական խալիֆության, իսկ մյուս կողմից էլ դեպի արևմուտք առաջանալ փորձող չինական Տանի տերության միջև:

## **Գլուխ 61**

### **Արաբա-չինական մրցակցության սկիզբը**

Ամեն ինչ սկսվեց տեղական իշխաններից մեկի գահի շուրջ սկիզբ առած արաբա-չինական մրցակցությունից, երբ, արդյունքում, 715 թվականին Կաշագարյան հարթավայրից Ֆերգանայի հովտի ուղղությամբ ձեռնարկած հարձակումը Տանի տերությանը հաջողություն բերեց, իսկ 717 թվականին էլ Արաբական խալիֆության բանակի արդեն Մավերնահիրից ձեռնարկած պատասխան հարվածը դեպի Կաշագարյան հարթավայր ավարտվեց Ակսու քաղաքի մոտ տեղի ունեցած զգալի մեծության ճակատամարտով, որում լիակատար հաջողությունը կրկին Տանի տերության կողմում մնաց: Այս առումով հետաքրքիր է, սակայն, որ Տանի տերության հետ հետագա մրցակցությունը այնուհանդերձ հետաձգվեց, քանի որ տարածաշրջանում շուտով կրկին ոտքի կանգնեց Թյուրքեշական խաբանությունը, որն էլ հենց մոտակա երկու տասնամյակներում իր վրա վերցրեց արաբական առաջխաղացման դեմ պայքարի բեռը Մեծ տափաստանի արևելյան և կենտրոնական հատվածների հատման կետում տարածվող Յոթնագետքում: Իրոք, նույն այս ժամանակ երկրագունդը շարունակում էր տաքանալ, դա հանգեցնում էր Մեծ տափաստանի Մեծ ակտիվությանը և այս ակտիվության ռազմաքաղաքական արտահատիչներից մեկն էլ հենց եղավ Թյուրքեշական խաբանությունը: Նույն այս ժամանակ փոփոխություններ էին եղել, սակայն, նաև Դամասկոսում:

Իրոք, դեռևս Կոստանդնուպոլսի համար մղված մարտերի ժամանակ՝ 717 թվականի սեպտեմբերի 21-ին, մահացել էր մինչ այդ էլ ամուր առողջությամբ աչքի չընկնող Սուլեյման իբն Աբդ ալ-Մելիքը, որից հետո, քանի որ հանգուցյալի երեխաները տարիքով դեռևս փոքր էին, խալիֆության գահին բազմել էր վերջինիս հորեղբայր Աբդ ալ-Ազիզի որդի Օմար իբն Աբդ ալ-Ազիզը (717-720)՝ Աբդ ալ-Մելիքի եղբոր որդին: Նոր խալիֆն աչքի էր ընկնում իր գիտելիքներով, նա, ընդհանրապես ասած, ուսյալ և հանգիստ մի մարդ էր, բայց դրա հետ միաժամանակ նաև վերջինս իրենի ներկայացնում էր մոլեռանդ մի մահմեդական, որը բոլոր հնարավոր վայրերում ամեն կերպ ձգտում էր ամրապնդել իսլամի դիրքերը:

Եվ վերջապես ավելորդ չէ նշել, որ վճռական այս տարիներին կասկածի տակ դրվեցին խալիֆության ձեռքբերումները նաև Սինդում, երբ արդեն 717 թվականի վիճակով տեղական մանր իշխանությունների դիմադրությունն ավելի էր ուժեղացել և, ըստ էության, արդեն ստացել էր բացահայտ, թեև մանր հարձակումների բնույթ: Այս առումով երկրամասում հավասարակշռությունը պահպանել առժամանակ հաջողվեց, թերևս, միայն Օմար իբն Աբդ ալ-Ազիզի դրսևորած դիվանագիտական եռանդուն ջանքերի շնորհիվ, երբ ձեռք բերվեց փոխհամաձայնություն, ըստ որի տեղական իշխանությունների ղեկավարները իսլամ ընդունեցին և դրա հետ միասին ձևականորեն ընդունեցին նաև խալիֆի գերակայությունը, սակայն փաստացի պահպանեցին իրենց ներքին լայն ինքնավարությունը:

## **Գլուխ 62**

### **Սուղուրը և Նրա ընդհանուր բնութագիրը**

Կոստանդնուպոլսի վրա եկած հարվածի հետ մղումը, ամեն ինչից գատ, հսկայական և գործնականում անբեկանելի հեղինակություն ապահովեց Լևոն III-ին, որի դիրքերը գահի վրա վերջնականապես ամրապնդվեցին, իսկ արդյունքում էլ կայսրությունում առկա գահակալական երկարատև անկայունությունն իր վերջը գտավ: Մոտ հարյուր տարի առաջ գործնականում նմանատիպ պայմաններում Յերակլես I-ը, հետ մղելով հարվածը, պատասխան հարվածով տապալել էր Պարսից թագավորությանը, սակայն Լևոն III-ի առջև ծագած խնդիրն այս անգամ ավելի բարդ էր, քանի որ նույնիսկ կրած ծանր պարտությունից և հսկայական կորուստներ տալուց հետո էլ Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենան անառարկելի գերակշռություն ուներ

կայսրության ռազմական մեքենայի նկատմամբ՝ ամենից առաջ քանակական տեսանկյունից: Եվ վերջապես պետք է նշել նաև, որ սեփական մայրաքաղաքի համար մղված մարտերի ժամանակ Լևոն III-ը ի վիճակի չէր եղել ակտիվ գործել Արևմուտքում ու հազիվ կարողացել էր ճնշել Սիցիլիայում սկիզբ առած ապստամբությունը, ընդ որում նույն 718 թվականի գարնանը Լանգոբարդական թագավորության բանակը տիրել էր Կլասիսին, թեև այս ամբողջությունն արդյունքում հաջողվեց հետ բերել դիվանագիտական միջոցառումների կիրառմամբ<sup>1</sup>:

Արդյունքում՝ ի տարբերություն Նախկինի, ռազմավարական Նախաձեռնությունն Արևելքում այժմ շարունակեց մնալ Արաբական խալիֆության ձեռքում, թեև այստեղ ևս այնուհանդերձ առաջ եկան նրբություններ: Այսպես, եթե Նախկինում Արաբական խալիֆության բանակը գործում էր հակառակորդի նկատմամբ ռազմավարական, իսկ արդյունքում նաև ընդհուպ մինչև հոգեբանական գերակշռության պայմաններում, ապա այժմ, հաշվի առնելով ստեղծված իրավիճակը, հետագա ավելի քան կես դարում վերջինս, որպես կանոն գերծ մնալով խորը ներխուժումներից և արդեն չմտածելով իսկ հակառակորդին վճռական պարտության մատնելու մասին, սկսեց ընդամենը բզկտել կայսրության սահմանային շրջանները: Այսպիսով՝ վերջնականապես ձևավորվեց Սուլդուրը և ռազմական գործողությունների այն անկրկնելի տեսքը, որը բնորոշում էր վերջինիս:

Սուլդուրը կամ, այլ կերպ ասած, Պաշտպանական շրջանն իրենից ներկայացնում էր անորոշ սահմաններով մահվան մի գոտի, որը ամենաընդհանուր իմաստով սկսվում էր Ամանոսյան, Անտիտավրոսյան և, մասամբ էլ, Տավրոսյան լեռներից ու Եփրատի հովտով ձգվում էր մինչև Տրապիզոն: Բացառիկ ռազմավարչական այս երևույթը, որն առաջացավ այն բանի հետևանքով, որ Բյուզանդական կայսրության և Արաբական խալիֆության միջև հարյուրամյակների ընթացքում ամուր խաղաղություն այդպես էլ չհաստատվեց, իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր ռազմականացված մի շրջան, որտեղ քիչ էին բնակավայրերը, իսկ եղածներն էլ խիստ ամրացված էին և այնտեղ հաստատված էր մարտերում թրծված բնակչություն, երբ, պատկերավոր ասած, Նիզակն ու գերանդին օգտագործվում էին նույն հաճախականությամբ, իսկ նույնիսկ գյուղատնտեսական աշխատանքների մեկնող մարդիկ էլ երբեք չէին բաժանվում գենքից: Եվ այսպես, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ, ի տարբերություն նույն Պարսից թագավորության հետ հարաբերությունների, երբ լինում էին ծանր պատերազմներ, սակայն խաղաղություն կնքելու պարագայում այն պահվում էր բավականին խստորեն, Արաբական խալիֆության հետ կայուն խաղաղություն այդպես էլ երբեք չհաստատվեց, իսկ կարճատև զինադադարներն էլ պահպանվում էին խիստ վատ և հարաբերականորեն: Ահա հենց այս ամենի հետևանքն էլ եղավ Սուլդուրի առաջացումը, որը սկզբնական հարյուրամյակներում ռազմավարական Նախաձեռնությանը տիրապետող Արաբական խալիֆության համար հանդիսանում էր հակառակորդի վրա հարձակվելու հարմար ռազմական մի հարթակ, իսկ Բյուզանդական կայսրության համար էլ իրենից ներկայացնում էր հազվադեպ հակահարվածների մի շրջան՝ իր հիմնական նշանակությամբ բուժերային դեր կատարելով կայսրության ավելի թիկունքային տարածքների համար:

Ինչպես արդեն ասվեց, Սուլդուրում օրենքներն ու կանոնները գործում էին մեծ հարաբերականությամբ և տիրում էր ուժեղի կամ զենքի իրավունքը: Արդյունքում՝ անկրկնելի ռազմավարչական այս տարածքում, որտեղ իշխանության որոշակի վակուում կար, աստիճանաբար հաստատվում էին ապաստոցիականացված ամենատարբեր տարրեր, որոնք կրոնական, սոցիալական, ազգային կամ որևէ այլ հիմքով իրենց տեղը չէին գտել սեփական հասարակություններում: Սուլդուրի այս դերն առաջինը գիտակցողներից մեկը Մարդպետունիներն էին, սակայն հետագայում այն առավել արդյունավետ օգտագործելու էին պավլիկյանները:

Ջերակլեսյան դարաշրջանում Սուլդուրի նշանակությունը դեռևս այնքան էլ որոշակի չէր, քանի որ ուժերի հսկայական գերակշռություն ունեցող Արաբական խալիֆությունն, ըստ էության, ուղղակի ներխուժումներ էր կազմակերպում դեպի կայսրության տարածքի խորքերը՝ հասնելով ընդհուպ մինչև Փոքր Ասիայի արևմուտքում տեղակայված շրջաններ՝ երկու անգամ էլ, ինչպես տեսանք, պաշարելով նաև Կոստանդնուպոլիսը: Նոր բացվող դարաշրջանում, սակայն, երբ խոշոր

<sup>1</sup> Պողոս Սարկավազ «Լանգոբարդների պատմություն», գիրք 3, գլուխ 44; Յովհան Բիկլարացի «Ժամանակագրություն»; Չիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»:

ուժերով խորը ներխուժումներն արդեն ավելի շուտ բացառություն էին, քան օրինաչափություն, Սուղուրի դերը կարևորվեց և այն վերջնականապես ձևավորվեց: Այս առումով կարևոր է նշել նաև, որ Սուղուրը ձգվում էր Ամանոսյան, Անտիտավրոսյան, իսկ մասամբ էլ նաև Տավրոսյան լեռնաշղթաներով, երբ կողմերը մշտապես ձգտում էին իրենց տիրապետության տակ ունենալ լեռնանցքները հսկող ամրությունները՝ իրենց ուզած ժամանակ հարված հասցնելու կամ, հարվածը կասեցնելու դեպքում, պաշտպանությունը հեշտացնելու նպատակով: Միաժամանակ պետք է ավելացնել նաև, որ, հաճախ չկարողանալով տիրել մի որևէ լեռնանցքը հսկող ամրությանը, հակառակորդ կողմերից մյուսը նույն այդ ամրության դիմաց կառուցում էր վերջինիս համարժեքը, ինչից հետո յուրօրինակ մի պայթար ու մրցակցություն էր սկսվում այս ամրությունների միջև: Արդյունքում՝ Բյուզանդական կայսրության պարագայում ձևավորվեցին կլետությունները, որպես բանակաթեմի ստորադաս մի ենթամիավորներ, որոնց կոնկրետ նպատակը լեռնանցքները հսկելն ու պաշտպանելն էր:

Արաբական խալիֆության ռազմական համակարգը Սուղուրում ներկայացված էր ամենից առաջ տարբեր մեծություն ունեցող ամրացված կետերում տեղակայված կայազորներով, որտեղ ծառայություն էին իրականացնում կիսականավոր հիմունքներով այնտեղ տեղակայված և, որպես կանոն, իսլամին բարձր նվիրվածություն ունեցող ռազմիկներ: Վերջիններիս, մի կողմ թողնելով իսլամական կրոնական սրբությունները, ամենաընդհանուր իմաստով կարելի է կոչել «ղազի» կամ «ղազիներ»: Խոսքը վերաբերում է մահմեդականության համար պայթար մղող ռազմիկներին, որոնք, կյանքի կոչելով իրենց այս գործունեությունը, մի կողմից հագուրդ էին տալիս իրենց կրոնական գաղափարախոսությանը, իսկ մյուս կողմից էլ լուծում էին սեփական սոցիալական խնդիրները և ապահովում էին խալիֆության ռազմական պահանջմունքների բավարարումը Սուղուրում: Ղազիները տեղակայված էին տարբեր մեծություն ունեցող ամրություններում, որոնցից խոշորներից կարելի է մատնանշել Կարինը, Մելտին, Մարաշը, Մամեստիան, Սիսը և այլ ամրացված քաղաքներ: Չափով ավելի փոք ամրությունները թվով բնականաբար ավելի շատ էին և սրանցից տիպիկ օրինակ է հանդիսանում Անի-Կեմախ ամրոցը, որը հաճախ էր ձեռքից ձեռք անցնում:

Մանր ամրությունների տեղերը այժմ արդեն շատ վատ են հայտնի, սակայն հայտնի է, որ դրանցում տեղակայվում էին մինչև մի քանի հարյուր հոգի կազմող կայազորներ, այն դեպքում, երբ խոշոր ամրությունների կայազորների ռազմիկների թվաքանակը կարող էր հասնել մինչև 10.000 հոգու: Այսպես, VIII դարի սկզբին որպես սահմանային կարևոր ամրացված կետ վերահիմնադրված Մամեստիայում կային 300 ղազիներ, իսկ հետագայում էլ քաղաքը մեծացվեց և ղազիների թիվը հասավ 2.000 հոգու: Նույն այս ժամանակ Մելիտեում կար 4.000 հոգուց կազմված կայազոր, սակայն հետագա տասնամյակներում այս թիվն աճեց ու հասավ 8.000 ռազմիկի: VIII դարի վերջին 6.000 ռազմիկներ կային Ջադաս ամրոցում, որը, փաստորեն, արդեն զգալի մեծության մի բնակավայրի կարգավիճակի էր հասել: Ղազիները բնակվում էին իրենց համար հատուկ կառուցված գորանոցներում, որոնք սովորաբար երկհարկանի էին, երբ երկրորդ հարկում առանձին սենյակում կամ սենյակներում տեղակայվում էին ռազմիկները, իսկ առաջին հարկում գտնվում էին զինապահեստը, մթերանոցը և ախոռը: Ավելորդ էլ է ասել, որ սրընթաց արշավանքների տեսք ունեցող այն պատերազմում, որը մղվում էր Սուղուրում, խիստ կարևորվում էին հենց նժույգների և հեծելազորի դերը, երբ ղազիները, որպես կանոն, գործում էին ձիերի վրա, իսկ երբեմն էլ կիրառում էին ուղտեր:

Արաբական կողմից Սուղուրի ընդհանուր ռազմական ղեկավարությունն իրականացնում էր խալիֆը կամ նրա կողմից նշանակված գորավարներից մեկը, սակայն խոշոր ռազմական գործողությունների բացակայության և միայն ընթացիկ պատերազմական գործողությունները վարելու համար կային նաև Էմիրիների կարգավիճակ ունեցող ղազիների կոնկրետ հրամանատարներ, որոնք իրենց այդ կարգավիճակի հետ համատեղում էին նաև ամրության ղեկավարի պաշտոնը: Ղազիների այս ղեկավարները, որպես կանոն, խոշոր ռազմաքաղաքական կշիռ չունեին, սակայն բացառիկ դեպքերում, երբ կենտրոնական իշխանության դերը այս կամ այն պատճառով նվազում էր, դրան հավասար համեմատական մեծանում էր նաև Սուղուրի այս Էմիրների դերն ու նշանակությունը: Չարկ է նշել, որ, եթե Սուղուրում տեղակայված ղազիները իրենց միջին մակարդակում մի կողմից, որպես կանոն, ավելի բարձր բարոյահոգեբանական և

մարտական հատկանիշների տիրապետողներ էին, քան Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենայի այլ ռազմիկներ, ապա մյուս կողմից էլ նրանց բանակը խալիֆության ռազմական մեքենայի ռազմիկների ընդհանուր թվաքանակում երբեք էլ մեծ թիվ չէր կազմում: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է նաև նշել, որ խալիֆները, ելնելով սեփական ռազմաքաղաքական ու նույնիսկ կրոնական բացառիկության կանխավարկածից, իրենց որևէ հարևանի հետ երբեք կայուն խաղաղություն չէին կնքում և արդյունքում Սուլդուրի տիպի մահվան գոտիներ կային խալիֆության, ըստ էության, բոլոր սահմաններում, թեև իր մաքուր տեսքով երևույթը այնուհանդերձ դիտարկվում է հենց Բյուզանդական կայսրության սահմանին: Այսպես թե այնպես, սակայն դազիների խոշոր խմբեր կային նաև Սինդում, Մավերնահիրում և Պիրենյան թերակղզու հյուսիսում, որտեղ սրանք պայթարում էին, համապատասխանաբար, «անհավատ» հնդիկների, թյուրքերի և ֆրանկների դեմ:

Բյուզանդական կայսրության կողմից պաշտպանական գիծը կազմված էր արդեն բազմիցս հիշատակված բանակաթեմային համակարգից, որն իր ժամանակատարածային հարթության մեջ ինքնին ևս բացառիկ մի երևույթ էր: Եվ կրկին, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ կայուն խաղաղություն Սուլդուրում երբեք չէր լինում, ոչ միայն Սուլդուրում, այլև նրա հարակից և հատկապես կայսրության կողմում գտնվող տարածքում ապրող բնակչությունը մշտապես ենթակա էր ռազմական հարձակումների: Արդյունքում՝ գրեթե միանգամից էլ դադարեց բավարար լինել դեռևս Զուստինիանոսյան դարաշրջանից եկող ոչ ճկուն այն համակարգը, որը, իր հիմքերով գնալով դեպի հռոմեական դարաշրջանը, իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր դանդաղ գործող մի մեխանիզմ, երբ գորավարը, ստանալով կայսերական հրամանը, մի որոշակի տարածքում հավաքում էր իր ռազմիկներին և դրանից հետո լուծում էր հարձակողական կամ պաշտպանողական որոշակի խնդիրներ: Իրոք, այժմ, երբ սահմանային շրջաններում գործնականում ամեն օր ընդհարումներ էին, Կոստանդնուպոլսում ուղղակի սկզբունքորեն իսկ չէին կարող հասցնել բավարար արձագանքել առաջացող մարտահրավերներին, իսկ արդյունքում էլ անհրաժեշտություն առաջացավ մեծացնել տեղական ռազմական ինքնավարությունը, երբ ռազմական գործողություններին պետք է ներգրավվեին ամենից առաջ հենց տեղական ուժերը: Արդյունքում՝ առաջացավ «բանակաթեմ» կոչված ռազմավարչական երևույթը, որի էությունը, սեղմ դիտարկման դեպքում, հանգում էր հետևյալին:

Ամենից առաջ կայսրության կենտրոնական իշխանության կողմից Սուլդուրի սահմաններում ստեղծվում էր ազդանշանային գործուն մի համակարգ, երբ, գործի դնելով տեսողական սկզբունքով գործող ազդանշաններ, տարածքի խորքում շատ կարճ ժամանակում տեղեկություն էր տարածվում հակառակորդի հարձակման մասին, ինչից հետո զենք կրելու ոչ ունակ բնակչությունը հավաքում էր բոլոր անհրաժեշտ միջոցները և, ոչնչացնելով մնացած ամեն ինչ, պատասպարվում էր հատուկ ապաստարաններում, իսկ զենք կրելու ունակ մարդիկ էլ հավաքվում էին իրենց տեղական, սովորաբար գյուղական առաջնորդի մոտ: Ձևավորված այս ջոկատները կենտրոնանում էին ավելի խոշոր քաղաքներում, իսկ հետո էլ վերջնականապես հավաքվում էին բանակաթեմի կենտրոնում՝ բանակաթեմի ղեկավարի անմիջական հրամանատարության ներքո: Որպես յուրօրինակ սոցիալական հակակշիռ դազիների՝ բանակաթեմային համակարգի հիմքն, արդեն քրիստոնյաների պարագայում, սկսեցին կազմել «ստրատիոտներ»-ը, որոնք հավաքագրվում էին անձնապես ազատ արական սեռի գյուղական բնակչությունից և պատերազմի պարագայում զենք էին վերցնում: Ոչ պատերազմական իրադրության մեջ ստրատիոտները վարժանքներ էին իրականացնում, որոնց միջոցով վարժվում էին զենքի կիրառման, ինչպես նաև կոլեկտիվ գործողությունների նրբություններին, թեև հաճախ դրա կարիքը չէր էլ լինում, քանի որ ռազմական գործողությունները մղվում էին գրեթե անընդհատ, ստրատիոտները մշտական փորձառություն էին ձեռք բերում հենց մարտերում և փորձը փոխանցում էին սերնդից սերունդ: Այս առումով հատկանշական է, որ, եթե, օրինակ, Զուստինիանոս II-ի երկրորդ գահակալման վերջում հաճախակի էին վատ զինված և պատրաստված աշխարհագրորային ուժերի կիրառման դեպքերը, բնականաբար շատ ցածր արդյունավետությամբ ու ծանր կորուստներով, ապա Լևոն III-ի և նրա հաջորդների օրոք նման օրինակներ այլևս չեն հանդիպում: Բանակաթեմային համակարգում առանձին սոցիալական դեր ունեին բանակաթեմային մշտական ուժերը, այսպես կոչված «սահմանապահները», որոնց կոչում

Էին «ակրիտներ»: Ելած լինելով բանակաթեմային սոցիալական միջավայրից՝ սրանք, ըստ Էուրոյան, իրենցից ներկայացնում էին բանակաթեմի մշտական զինված ուժերի ռազմիկներ, որոնք մի կողմից թվով ավելի քիչ էին, բայց մյուս կողմից էլ, պայմանավորված սեփական գործունեությամբ, իրենց միջին մակարդակում բնականաբար ավելի լավ պատրաստվածություն ունեին, քան մնացած ստրատիոնները:

Բանակաթեմային համակարգի սերմերը ցանեց դեռևս Զերակլես I-ը, սակայն իր վերջնական տեսքով այն ձևավորվեց Լևոն III-ի օրոք, երբ Արևելքում սկսեցին գործել երկու կարևորագույն բանակաթեմերը՝ Արմենիականը և Անատոլիկոնը: Անատոլիկոնն իր չափերով մի քիչ ավելի մեծ էր Արմենիական բանակաթեմից, սակայն վերջինս, որպես առավել սահմանային, ավելի կարևոր նշանակություն ուներ և սրա ուժերը մի քիչ ավելի մարտունակ էին: Կային նաև այլ բանակաթեմեր, որոնցից կարելի է մատնանշել Նույն սկզբունքով, բայց արդեն Բուլղարական խանության դեմ գործելուն ուղղված Թրակիա ու Զելլադա բանակաթեմերը, ինչպես նաև Կիբրեոտների ծովային բանակաթեմը, որի ռազմիկները համալրվում էին ծովափնյա շրջաններից՝ Կիլիկիայից, Իսափրիայից, Պամֆիլիայից և այլն: Սուղուրը, ինչպես նաև Արմենիական բանակաթեմը իրենց զգալի չափերով գտնվում էին Հայաստանում, ինչի արդյունքում Արմենիական բանակաթեմում գերակշիռ, իսկ Անատոլիկոն բանակաթեմում էլ զգալի քանակություն էին կազմում հայերը: Արդյունքում, հաշվի առնելով այս բանակաթեմերի առաջնային դերն ու նշանակությունը, սպասելի էր նաև հետևանքը, երբ «բանակաթեմային դարաշրջանի» ողջ ընթացքում կայսրության ռազմավարչական համակարգում առաջնային դեր գրավեցին հենց հայերը:

Հարկ է նաև ավելացնել, որ, քանի որ ռազմավարական նախաձեռնությունը, որպես կանոն, գտնվում էր խալիֆության ռազմական մեքենայի ձեռքում, Սուղուրում և նրա հարակից տարածքներում մղվող ռազմական գործողությունները, որպես կանոն, ունեին ասպատակությունների նպատակ ունեցող հարձակումների տեսք, որոնք Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենան այս կամ այն ուժով կազմակերպում էր դեպի կայսրության տարածքի խորքեր: Խոշոր հարվածների դեպքում ղազինների ուժերը լրացվում էին խալիֆության ռազմական մեքենայի այլ տարրերի հաշվին, որոնք, ուժերը կենտրոնացնելով Հալեպից հյուսիս գտնվող Դաբիկի հարթավայրում կամ մարգագետնում, այսպես կոչված «Մարջ ալ-Դաբիկում», շարժվում էին դեպի հյուսիս, միանում ղազիններին և հարված հասցնում կայսրությանը: Մտնելով հակառակորդի տարածք և նպատակ ունենալով ամենից առաջ ասպատակություն իրականացնել՝ այս ուժերը սովորաբար առանձնապես չէին ձգտում բաց դաշտային ընդհարման, որից խուսափում էր նաև հակառակորդին, որպես կանոն, քանակապես զիջող բանակաթեմային բանակը: Եվ այսպես, հայտնվելով հակառակորդի տարածքում և չտեսնելով այնտեղ կենտրոնացած դաշտային բանակ, Արաբական խալիֆության բանակը ճամբար էր զարկում կենտրոնական մի վայրում, որից հետո, խաչաձև սկզբունքով ցրում էր ուժերը: Այսպես, հնարավորինս շատ ավար ձեռք բերելու և մեկը մյուսին չխանգարելու համար, երբ Նույն տարածքում կարող էին հայտնվել չափից շատ ռազմիկներ, իսկ այլ տարածքներն էլ կմնային առանց ասպատակման, արդեն իսկ հիշատակված կենտրոնական ճամբարում ուժեղ պահպանություն թողնելուց հետո ռազմիկներն ամենից առաջ ցրվում էին չորս ուղղություններով, որից հետո, հասնելով մի որոշակի հեռավորության կենտրոնական ճամբարից, ամեն մի ուղղության ռազմիկներ իրենց հերթին ևս ցրվում էին չորս ուղղություններով: Սա, որպես կանոն, հերիք էր լինում, թեև հետագա ցրումը սկզբունքորեն Նույն տեսքով ևս բացառված չէր: Եվ այսպես, վերևում նկարագրված տեսքով ցրվելուց և ասպատակություններ ու ավարառություն իրականացնելուց հետո ռազմիկները Նույն ձևով, կարծես հետ հավաքելով խաչերը, հետ էին հավաքվում, ի վերջո կենտրոնանում էին նախնական ճամբարում, որից հետո փորձ էր կատարվում հնարավորինս արագ ու անվտանգ վերադառնալ սեփական տարածք:

Հակառակորդի գործողությունների ստանդարտ այս տեսքով պայմանավորված էր նաև բանակաթեմային ուժերի գործողությունները, որոնց կառուցվածքային մասն արդեն նկարագրվեց: Բուն ներխուժման դեմ բանակաթեմային բանակը, հաշվի առնելով քանակական գործոնը, դաշտային բաց ճակատամարտի միջոցով, որպես կանոն, անմիջական պայքար չէր մղում, թեև, երբեմն, այնուհանդերձ լինում էին փորձեր կասեցնել հակառակորդին

լեռնանցքներում կամ բաց մարտ տալ: Որպես կանոն, սակայն, հիշատակված տիպի ներխուժումների դեմ բանակաթեմային ուժերը պայքարում էին հակառակորդի ցրված առանձին ուժերի կամ նրանց ճամբարների, ինչպես նաև, ավելի հազվադեպ, հիմնական ճամբարի վրա հարձակվելու միջոցով: Պայքարի կարևոր մարտավարական հնարք էր նաև սեփական տարածք վերադարձող հակառակորդին հարված հասցնելը լեռնանցքներում, երբ դարանակալ հարձակման դեպքում հակառակորդի թվական գերակշռությունը մի կողմից հնարավոր էր լինում արդյունավետ չեզոքացնել, իսկ մյուս կողմից էլ ավարով ծանրաբեռնված ռազմիկները մարտական, կազմակերպչական և ընդհուպ մինչև հոգեբանական առումով ավելի խոցելի էին:

Մեկ բանակաթեմի վրա հարձակման պարագայում հարևան բանակաթեմից, ինչպես նաև մայրաքաղաքից, որպես կանոն, ձգտում էին օգնության հասնել, ընդ որում, եթե վերջինը այնքան էլ արդյունավետ չէր, ապա առաջինը շատ արդյունավետ էր: Բանակաթեմային գործերը, որպես կանոն, գործում էին իրենց բանակաթեմի, առավելագույնը՝ հարևան բանակաթեմի տարածքներում և շատ հազվադեպ ու բացառիկ էին դեպքերը, երբ մեկ բանակաթեմի բանակը տեղափոխվում էր հարևանից ավելի հեռու բանակաթեմի տարածք: Կայսրության բանակաթեմային բանակի ընդհանուր թվաքանակի մասին հստակ տեղեկություններ չկան, սակայն, առկա փաստերի վրա իրականացված գնահատականի արդյունքում VIII-IX դարերում այն կարող է սահմանվել մոտ 150.000 ռազմիկի սահմաններում, ընդ որում գործնականում ամեն երրորդ ռազմիկը հայ էր կամ, առնվազն, հայկական արմատներ ուներ:

Լևոն III-ի գահակալումը իրենով նշանավորեց նախորդ դարաշրջանի ավարտը և մի նոր դարաշրջանի սկիզբը: Նոր դարաշրջանի կարևորագույն տարրերից մեկն էր կազմում բանակաթեմային համակարգը և այս առումով պատահական չէր, որ Լևոն III-ն ինքն էլ մինչև գահ բարձրանալը եղել էր ամենագլխավոր բանակաթեմերից մեկի ղեկավարը: Այսպիսով, եթե Յերակլեսյան դարաշրջանում բանակաթեմային համակարգը միայն կայունանում էր, ապա այժմ կայսրության ռազմաքաղաքական և վարչական կյանքում այն իր վերջնական ու կարևորագույն տեղ զբաղեցրեց, երբ այդուհետ գրեթե երեք դար շարունակ կայսրության ղեկավար կազմը ձևավորվելու էր հենց բանակաթեմային համակարգում աչքի ընկած անձանցից:

### Գլուխ 63

#### Լևոն III-ի գահակալման և Արաբա-Խազարական I պատերազմի հետագա ընթացքը, պաշտոնական Բաղդադի արևելյան հոգսերը

719 թվականի գարնանը, ձգտելով պատասխան հարված հասցնել հակառակորդին, ավի իջած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) ասպատակեցին Լաոդիկեան ու նրա շրջակայքը, սակայն ուժերն այսպես թե այնպես խիստ անհավասար էին տեղում մնալու համար և քրիստոնյաները նահանջեցին<sup>1</sup>: Յարկ է նշել, որ կայսրության հասցրած հարվածի հետ միաժամանակ ակտիվացել էր նաև Խազարական խաթանությունը, որը, դատելով ըստ ամենայնի, իր հերթին ցանկություն ուներ օգտվել պաշտոնական Դամասկոսին վերջերս պատուհասած խոշոր անհաջողությունից և առաջանալ Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներում: Ծերացած Իբուզիր Գյավանի փոխարեն վերջին տարիներին Խազարական խաթանությունում առաջին դերերի վրա էր հայտնվել վերջինիս որդի Բարսեկը և ահա այժմ պատերազմական գործողությունները գլխավորում էր հիմնականում հենց վերջինս: Արդյունքում՝ խազարների դեմ մղվող պատերազմը, որտեղ ռազմավարական նախաձեռնությունը մինչ այդ պատկանում էր Արաբական խալիֆությանը և հենց վերջինս էր իր ցանկացած ժամանակ սկսում կամ ավարտում ռազմական գործողությունները, այժմ աստիճանաբար ավելի թեժացավ, ընդ որում խազարները սկսեցին վիճարկել նաև Նույն այդ ռազմավարական նախաձեռնության հարցը: Արդեն 719 թվականի գարնանը Դերբենդի լեռնանցքից ներխուժած Խազարական խաթանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Աղվանքը, Փայտակարանը և Ատրպատականը, սակայն Արաբական

<sup>1</sup> Յակուբի «Պատմություն»:



խալիֆության բանակը (մոտ 5.000) ու Հայոց այրուձին (մոտ 5.000) հաղթեցին հակառակորդին և հետ շարտեցին<sup>1</sup>: Այս հարվածին, սակայն հետևելու էին նորերը:

719 թվականի ամռանը, երբ փոթորիկներն արդեն անցել էին, իր գահակալական իրավունքների մասին հանկարծ հիշեց Նախկին կայսր Անաստաս II-ը, որը, Նախնական հաջող բանակցություններով, կարծես թե, ապահովելով Բուլղարական խանության աջակցությունը, փորձ կատարեց գրավել Կոստանդնուպոլիսը, սակայն Լևոն III-ը, որը հետ էր մղել Արաբական խալիֆության հարվածը, այն մարդը չէր, որ զոհ գնար այդ պարզ հնարքին: Արդյունքում, արագորեն ընդհանուր լեզու գտնելով Բուլղարական խանության խան Տերվելի հետ, կայսրը համոզեց վերջինիս դադարել աջակցել Անաստաս II-ին, որից հետո բավարար հատուցում ստացած բուլղար ռազմիկները հենց քաղաքի պարիսպների տակ էլ ձերբակալեցին Անաստաս II-ին և, հանձնելով նրան Լևոն III-ին, հետ վերադարձան: Դրանից հետո Անաստաս II-ը և նրան հարած շատերը մահապատժի ենթարկվեցին կամ այլ պատիժների արժանացան, իսկ Լևոն III-ի իշխանությունն էլ վերջնականապես ամրապնդվեց<sup>2</sup>:

720 թվականի փետրվարի 10-ին թունավորման զոհ գնաց և կյանքից հեռացավ Օմար իբն Աբդ ալ-Ազիզը, որի կառավարման խիստ ոճը շատ շատերին էր, որ դուր չէր գալիս, իսկ գուցե մարդկանց դուր չէր եկել նաև այն հանգամանքը, որ Վալիդ իբն Աբդ ալ-Մելիքի զավակները դուրս էին մնացել կառավարման համակարգից: Հատկանշական է, որ մինչև վերջ էլ իր սկզբունքներին հավատարմ մնացած խալիֆը Նույնիսկ մահվան մահճում ներեց բռնված մարդասպանին՝ պայմանով, որ սա զգալի մի գումար մուծի պետական գանձարան: Օմար իբն Աբդ ալ-Ազիզի մահվանից հետո գահին անցավ Աբդ ալ-Մելիքի հերթական որդուն՝ Եզիդ իբն Աբդ ալ-Մելիքին (720-724): Նոր խալիֆը, ըստ էության, հանդիսանալով Նախկինի հակապատկերը, ավելի կենսասեր և ամեն ինչին թեթև վերաբերվող մի անձնավորություն էր: Միաժամանակ նաև հենց վերջինիս օրոք էր, որ սկիզբ առան հալածանքները քրիստոնյաների նկատմամբ, ընդ որում, եթե Օմար իբն Աբդ ալ-Ազիզը ձգտում էր ուժեղացնել մահմեդականությունը վերջինիս ներքին զարգացման հաշվին, ապա Եզիդ իբն Աբդ ալ-Մելիքը ձգտում էր հասնել Նույն նպատակին արդեն քրիստոնեությունը թուլացնելու միջոցով: Նոր խալիֆը նաև սնոտիապաշտ մի մարդ էր, որը, երբեմն, հասնում էր ծայրահեղության, երբ հատուկ հրամաններ էին արձակվում խալիֆության տարածքում ոչնչացնելու ոչ միայն խոզերին, այլև սպիտակ շներին, սպիտակ աղավաղներին, սպիտակ աքլորներին և Նույնիսկ մեծ քթերով մարդկանց, ընդ որում վերջին հրամանի կյանքի կոչումը արգելակվեց միայն խալիֆի մահվան պատճառով:

Եզիդ իբն Աբդ ալ-Մելիքի օրոք Արաբական խալիֆությունը, ինչպես Հռոմեական կայսրությունը II դարում, ըստ էության, անցավ ռազմավարական պաշտպանության՝ փորձ կատարելով պահպանել ձեռք բերածը և Նոր նվաճումներ չիրականացնել, ինչի համար ուժերն արդեն իրոք չէին հերիքում: Սա, իհարկե, չէր նշանակում, որ առանձին հարձակողական գործողություններ չէին լինելու, սակայն այսպես թե այնպես, դրանք արդեն ուղղված չէին Նոր տարածքներ նվաճելուն և, ըստ էության, միտված էին արդեն պաշտպանությունն ուժեղացնելուն: Հարկ է նշել, որ հենց Նույն 720-ական թվականների սկզբից էլ խալիֆության սահմանների վրա իր հերթին սկիզբ առավ արտաքին ճնշումը, երբ հարևանների դիմադրությունն առնվազն ուժեղացավ, իսկ որոշ հարևաններ էլ սկսեցին պատասխան հարվածներ հասցնել: Անհանգիստ էր դրությունն ամենից առաջ Մավերնահիրում, որտեղ տեղի բռնկվող բնակչությունը Թյուրքեշական խաբանության աջակցությամբ մշտապես վիճարկում էր խալիֆների գերիշխանությունը, հավերժական պատերազմ էր ընթանում Սուղուրում, իսկ Արմինիայում և Ատրպատականում էլ ձգտում էր առաջանալ Խազարական խաբանությունը: Այս ամենը նման տեսքով շարունակվելու էր առնվազն մի քանի տասնամյակ, երբ իր ռազմաքաղաքական հզորության գագաթնակետից աստիճանաբար անկում ապրող Արաբական խալիֆության համար աստիճանաբար ավելի ու ավելի դժվար էր լինելու իրականացնել սեփական սահմանների ամբողջականության ապահովումը:

720 թվականի գարնանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000), փորձելով օգուտ քաղել խալիֆների

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: իբն Խայթ «Պատմություն»: Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Նիկեիոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2:

փոփոխության հանգամանքով պայմանավորված ենթադրյալ խառնաշփոթի առաջացումից, ասպատակեցին Մելիտեի, Տարանդա ամրոցի ու Ամիդի շրջակայքը և Նահանջեցին<sup>1</sup>, սակայն արդեն 720 թվականի ամռանը պատասխան հարված հասցրեց Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 40.000), որը, ոտնատակ տալով Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան, գրավեց Նեոկեսարիան (= Կաբեյրա) և ավարով Նահանջեց<sup>2</sup>: 721 թվականի ամռանը Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան ասպատակած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) Սամոսատի ճ-մ-ում հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 20.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 7.000), ընդ որում այլ կորուստների շարքում քրիստոնյաները կորցրին Նաև 700 գերի<sup>3</sup>, իսկ արդեն 721 թվականի աշնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) գրավեց Ռասլա ամրոցը (= Դաբսա, = Թեբասա), սակայն Նահանջեց<sup>4</sup>:

Նույն այս ժամանակ, սակայն, մինչ պաշտոնական Դամասկոսը, ընդհանուր առմամբ, հաջող ռազմական գործողություններ էր մղում Փոքր Ասիայում, մի խոշոր անհաջողություն պատուհասեց վերջինիս խալիֆության ամենածայր արևմուտքում, երբ Պիրենյան թերակղզուց առաջխաղացում իրականացրած և Ֆրանկական թագավորության սահմաններ մտած Արաբական խալիֆության բանակը 721 թվականի հունիսի 9-ին Տուլուզի ճ-մ-ում ծանր պարտություն կրեց Ֆրանկական թագավորության բանակից՝ կորցնելով 37.500 զինվոր: Այս պայմաններում Եզդի իբն Աբդ ալ-Մելիքի համար քիչ թե շատ միսթարանք կարող էր հանդիսանալ, թերևս, միայն այն հանգամանքը, որ կորուստների հիմնական քանակությունն իրենց վրա կրեցին արդեն իսկ մեծապես արաբացած, բայց այնուհանդերձ բերբերները:

722 թվականի փետրվարի վերջին Դերբենդի լեռնանցքից ներխուժած և Աղվանքը ասպատակած հազարական խաբանության բանակը (մոտ 50.000) Մարջ-ալ-Հիջարի ճ-մ-ում (= Զարերի մարզագետնի ճ-մ) հաղթեց Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 60.000) և Հայոց այրուձիուն (15.000)՝ վտանգավոր իրավիճակ ստեղծելով Ատրպատականում<sup>5</sup>: Նույն այս ժամանակ, փորձելով հետ շրջել անհաջողություն բերած Նախորդ տարիների արդյունքները, կայսրության բանակը հերթական անգամ մոտեցավ Սամոսատին, սակայն 722 թվականի ամռանը այս քաղաքի մոտ տեղի ունեցած Նոր ճակատամարտում կրկին պարտություն կրեց<sup>6</sup>, ընդ որում սպասելի եղավ Նաև հետևանքը՝ 2 զորասյունով արշաված Արաբական խալիֆության բանակը (ընդհանուր՝ մոտ 40.000) դրանից հետո ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և Նահանջեց<sup>7</sup>՝ հերթական անգամ գրավելով ու թողնելով Ռասլա ամրոցը (= Դաբսա, = Թեբասա)<sup>8</sup>:

Կայսրության ակտիվությունը ճնշելուց հետո Դամասկոսում որոշում կայացվեց առկա ուժերը շարժել արդեն խազարների դեմ, ընդ որում այս գործողության գլխավոր նշանակվեց Արմինիայի ոստիկան Ջառահ իբն Աբդուլլահը (722-724, 729-730), որը մի եռանդուն կազմակերպիչ ու քաջարի ռազմիկ էր, սակայն՝ ոչ այնքան լավ զորավար: Արմինիայի ոստիկանին հաջողվեց ստիպել հազարական խաբանության բանակին հետ քաշվել Դերբենդ ամրոցից հյուսիս, որից հետո որոշվեց հակառակորդին հարված հասցնել արդեն Նաև Նրա իսկ տարածքում:

722 թվականի օգոստոսի սկզբին Արմինիայի ոստիկան Ջառահ իբն Աբդուլլահի գլխավորությամբ Պարտավից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակը (150.000, այդ թվում 30.000 ղազիններ և 25.000 հեծյալ) և Հայոց այրուձին (մոտ 15.000), հետաանդելով Բարսբեկի գլխավորությամբ Դերբենդ ամրոցից հյուսիս Նահանջող հազարական խաբանության բանակին (100.000, այդ թվում 40.000 հեծյալ), հասան թշնամուն ու Դարբախի ճ-մ-ում (= Բաբ-Վակի ճ-մ) (Դերբենդ ամրոցից 30 կմ հյուսիս) պարտության մատնեցին վերջինիս<sup>9</sup>: Շարունակելով առաջխաղացումը՝ դաշնակից ուժերը արդեն 722 թվականի օգոստոսի կեսին գրավեցին Համզին

<sup>1</sup> Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 19; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>4</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; իբն խայթա «Պատմություն»:

<sup>5</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն խայթա «Պատմություն»:

<sup>6</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 19; Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>7</sup> իբն խայթա «Պատմություն»:

<sup>8</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; իբն խայթա «Պատմություն»:

<sup>9</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; իբն խայթա «Պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Ամանուն «Դերբենդ-Նամե»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 2:

ամրոցը (= Բերդիկ, = Յուսայն) (Թարգուից մոտ 15 կմ արևելք) և Թարգուն (= Յարդուն)<sup>1</sup>: Խազարները, սակայն, իրենց ամենևին էլ պարտված չէին համարում և շուտով առաջ շարժեցին իրենց բանակներից ևս մեկը:

Արդյունքում՝ 722 թվականի օգոստոսի 22-ին Արմինիայի ոստիկան Ջառահ իբն Աբդուլլահի գլխավորած բանակը, մեծ դժվարությամբ հեռացնելով ամրոցի առջև տեղադրված հակառակորդի սայլերը, Բալանջուր ամրոցի ճ-մ-ում (Նախակովկասյան տափաստաններ) այնուհանդերձ հաղթեց Խազարական խաթանության պաշտպանվող բանակին<sup>2</sup>: Դրանից հետո վերջինս մինչև 722 թվականի սեպտեմբեր ասպատակեց Վառաչանի շրջակայքը (Դերբենդ ամրոցից մոտ 100 կմ հյուսիս, Կասպից ծովի ափին), սակայն, տեղեկանալով Խազարական խաթանության ևս մեկ խոշոր բանակի (մոտ 50.000) առաջխաղացման մասին, Նահանջեց Դերբենդ ամրոցից հարավ<sup>3</sup>:

722 թվականի հոկտեմբերից նոյեմբեր Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց Փոքր Ղազինի հարավը ու Կապադովկիան և Նահանջեց<sup>4</sup>, իսկ 723 թվականի գարնանն էլ, կրկնելով հարվածը արդեն Արմինիայի ապագա ոստիկան և ապագա խալիֆ Մրվան իբն Մուհամմեդի գլխավորությամբ, գրավեց Անի-Կեմախ ամրոցն ու Երզնկան, ինչպես նաև՝ հակառակորդի տարածքում բավականին խորը տեղակայված Իկոնիան (վերջինը՝ Տուզ լճից մոտ 150 կմ հարավ-արևմուտք)՝ չամրանալով, սակայն, Իկոնիայում և ավարով հետ քաշվելով, բայց փոխարենն ամրանալով Երզնկայում ու Անի-Կեմախ ամրոցում<sup>5</sup>: Այսպիսով, ճնշելով Նախորդ տարիներին կայսրության բանակի ձեռնարկած ակտիվության փորձերը՝ Արաբական խալիֆության բանակը կրկին ամուր կերպով իր ձեռքը վերցրեց ռազմավարական Նախաձեռնությունը և շարունակեց պահպանել այն բավականին երկար: Ծարունակվում էր պատերազմը, սակայն, նաև Խազարական խաթանության դեմ:

723 թվականի գարնանը, փորձ կատարելով հակառակորդին հարվածել մեկ այլ կողմից և առնվազն գոնե խաղից դուրս հանել Կովկասյան լեռնաշղթայում Խազարական խաթանության կարևոր ենթակա ու դաշնակից Ալանական թագավորությանը, Արմինիայի ոստիկան Ջառահ իբն Աբդուլլահի գլխավորությամբ Ալանաց դուռ լեռնանցքից դեպի հյուսիս արշաված Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 60.000) և Ղազինց այրուձին (15.000) այս ուղղությամբ գրավեցին մի քանի կարևոր ամրություններ, սակայն Նահանջեցին<sup>6</sup>: 723 թվականի աշնանը Ջառահ իբն Աբդուլլահը լրիվ նույն կերպ և հետևանքներով կրկնեց հարվածը<sup>7</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, պաշտոնական Դամասկոսը որոշեց առաջխաղացում իրականացնել նաև խալիֆության ծայր արևելքում:

Սինդի մանր իշխանները, համենայն դեպս գոնե ձևականորեն, իսլամ էին ընդունել դեռևս 717 թվականին, սակայն հետագա տարիներին վերջիններս, ըստ էության, վերադարձել էին հին հավատքին և արդյունքում իրավիճակը երկրամասում կրկին դառնում էր սպառնալից: Յնդիկներին հատկապես ոգևորում էր այն հանգամանքը, որ, թեև Սինդի ռաջայությունն, ըստ էության, արդեն չկար, սակայն հնդկական միանգամից երեք այլ պետական միավորներ, որոնք տարածվում էին վերջինիցս ավելի արևելք, այս կամ այն կերպ պայքար էին մղում հակառակորդի դեմ՝ ձգտելով դուրս մղել Արաբական խալիֆությանը վիճահարույց այս երկրամասից, որը համարում էին իրենցը: Խոսքը, հյուսիսից հարավ դասավորությամբ, վերաբերում էր դեռևս Գուպտերի թագավորության անկումից հետո ստեղծված Կարկոտայի թագավորությանը, որի սիրտը Քաշմիրի լեռնազանգվածն էր, սրանից հարավ ձգվող Կաննաուլի թագավորությանը, ինչպես նաև Յնդկաստանի արևմտյան ծովեզերքն ընդգրկող Զալուկայի թագավորությանը: Արդյունքում՝ 723 թվականի սկզբին Սինդի նոր կառավարիչ Նշանակված ալ-Ջունայիդը վերացրեց երկրամասում տիրող ապստամբական տրամադրությունները, որից հետո ռազմական

<sup>1</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; Յակուբի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Անանուն «Դերբենդ-Նամե»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 2:

<sup>2</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; իբն Խայթաթ «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 2:

<sup>3</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 19; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Յակուբի «Պատմություն»; իբն Խայթաթ «Պատմություն»:

<sup>5</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; իբն Խայթաթ «Պատմություն»:

<sup>6</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>7</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

գործողություններ սկսեց հնդկական մոտակա երեք թագավորությունների դեմ, որոնք, սակայն, դրանից հետո դեռ երկար էին տևելու:

724 թվականի փետրվարին Արմինիայի ոստիկան Ջառահ իբն Աբդուլլահի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 60.000) և Յայոց այրուձին (15.000) Իլդումի ճ-մ-ում (Աղվանք, Արաքսի և Կուրի միախառնման վայրից արևելք) մեկօրյա համառ մարտում հաղթեցին Դերբենդի լեռնանցքից առաջխաղացած հազարական խաբանության բանակին (մոտ 80.000)<sup>1</sup>: Իր հերթին, արդեն գարնանը, Արմինիայի ոստիկանը, կրկնելով Նախորդ տարիների վարքագիծը, հերթական հարվածը հասցրեց Ալանաց դուռ լեռնանցքի կողմից և հետ քաշվեց<sup>2</sup>:

724 թվականի հունվարի 26-ին սրված թոթաբորբից իր մահկանացուն կնքեց Եզիդ իբն Աբդ ալ-Մելիքը, որին փոխարինեց Աբդ ալ-Մելիքի հերթական որդին՝ Յիշամ իբն Աբդ ալ-Մելիքը (724-743): Նոր խալիֆն իրենից, ըստ Էության, ներկայացնում իր մի քանի Նախորդների խառնուրդը՝ ձգտելով առանց որևէ ծայրահեղության լուծել իր պետության առջև ծառացած խնդիրները: Իրոք, Արաբական խալիֆության լավ ժամանակներն արդեն աստիճանաբար անցնում էին, իսկ սահմանների վրա ճնշումն էլ, հատկապես խալիֆության արևելքում և կովկասյան ճակատում, աստիճանաբար ավելի էր ուժեղանում:

724 թվականի գարնանը Լևոն III-ը հերթական անգամ փորձեց օգուտ քաղել խալիֆների փոփոխության հանգամանքով պայմանավորված ենթադրյալ խառնաշփոթի առաջացումից, երբ կայսրության բանակն անցավ Եփրատը ու ներխուժեց Միկեփրատյան Ծովք, սակայն արդյունքում Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց ասպատակելով առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 7.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 2.000)<sup>3</sup>, իսկ արդեն 724 թվականի ամռանն էլ ասպատակեց Փոքր Յայքի հարավը ու Կապադովկիան և Նահանջեց<sup>4</sup>: 724 թվականի աշնանը Արմինիայի ոստիկան Ջառահ իբն Աբդուլլահի գլխավորությամբ Ալանաց դուռ լեռնանցքից հյուսիս արշաված Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 60.000) և Յայոց այրուձին (15.000) Ալանական թագավորության ու հազարական խաբանության միացյալ բանակից (ընդհանուր մոտ՝ 1.000) գրավեցին Ալանական թագավորության մի քանի բերդեր և Նահանջեցին<sup>5</sup>: Կայսրության հետ հարաբերություններում Յիշամ իբն Աբդ ալ-Մելիքին, ըստ Էության, հաջողվեց պահպանել հավասարակշռությունը, սակայն Նույն այս ժամանակ գործերն անհամեմատ ավելի վատ ընթացք ընդունեցին Արևելքում:

Իրոք, հենց Նույն այս ժամանակ Ամու-Դարյան անցաշ և Ֆերգանայի հովտում խորացած խալիֆության բանակն ընկավ Թյուրքեշական խաբանության ու տեղի ապստամբած իշխանների միացյալ բանակի հարվածների տակ և, կրելով ծանր կորուստներ, միայն մեծ դժվարությամբ հետ գետնացեց Ամու-Դարյան: Արդյունքում՝ մոտակա մի քանի տարվա կտրվածքով Մավերնահրն, ըստ Էության, վերածվեց պատերազմական մի գոտու, որտեղ պաշտոնական Դամասկոսի իշխանությունն ավելի քան ձևական էր: Նույն այս ժամանակ գործերի ընթացքը կասկածելի էր նաև Սինդի ուղղությամբ, երբ երկու տարի տևած հետևողական հարվածների արդյունքում ալ-Ջունայիդը, ըստ Էության, կարողացել էր քիչ թե շատ հաջողություն գրանցել միայն արևելյան ուղղությամբ տարածվող Կաննաուի թագավորության նկատմամբ, առաջնալով դեպի Ջնդկաստանի կենտրոնական տարածքներ, այն դեպքում, երբ հյուսիսում և հարավում Կարկոտայի ու Չալուկայի թագավորություններին հաջողվել էր հետ մղել հակառակորդին: Ավելին, որպես ընդհանուր հետևանք այս ամենի, հարավից և հյուսիսից մշտապես սպառնալով դեպի Ջնդկաստանի կենտրոնական շրջաններ առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակի թևերին, Կարկոտայի և Չալուկայի թագավորություններին վերջին հաշվով հաջողվեց կասեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը նաև դեպի արևելք: Արդյունքում՝ այն բանից հետո, երբ 726 թվականին ալ-Ջունայիդը պաշտոնանկ արվեց, պաշտոնական Դամասկոսն ուղղակի վտանգավոր համարեց փորձ կատարել պահպանել վերջինիս ձեռքբերումները և հետ քաշեց

<sup>1</sup> իբն Խայթ «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Յակուբի «Պատմություն»; իբն Խայթ «Պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>3</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Յակուբի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Խայթ «Պատմություն»:

<sup>5</sup> իբն Խայթ «Պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»:

ուժերը, որից հետո Արաբական խալիֆության իշխանությունը Յնդկաստանում շարունակվեց սահմանափակվել միայն Սինդով:

725 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 50.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 1.000) գրավեց Կեսարիան ու Սիսարա ամրոցը (Կեսարիայի մոտ) և նահանջեց<sup>1</sup>, իսկ 725 թվականի գարնանն էլ հերթական անգամ ուղի տակ տվեց Փոքր Յայքի հարավը ու Կապադովկիան և կրկին հետ քաշվեց<sup>2</sup>: 725 թվականի ամռանը Արմինիայի նոր ոստիկան Յարիս իբն Ամր ալ-Թայիի (724-725, 725-729) գլխավորությամբ Ալանաց դուռ լեռնանցքից հյուսիս արշաված Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 60.000) և Յայոց այրուձին (15.000) Ալանական թագավորության ու Խազարական խաբանության միացյալ բանակից (ընդհանուր մոտ՝ 1.000) գրավեցին մի քանի ամրություններ, սակայն կրկին հետ քաշվեցին<sup>3</sup>: Նույն 725 թվականի ամռանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Փոքր Յայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>4</sup>, իսկ 725 թվականի դեկտեմբերից մինչև 726 թվականի գարուն էլ Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Փոքր Յայքի հարավը, Կապադովկիան ու Ազրուկիայի շրջակայքը և կրկին նահանջեց<sup>5</sup>:

726 թվականի հունվարի 14-ին Մելիտեից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 50.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 1.000) կրկին գրավեց Կեսարիան և նահանջեց<sup>6</sup>: Այս հաջողությունը, կարծես, թագը հանդիսացավ կայսրության դեմ մղվող պատերազմում վերջին տարիներին պաշտոնական Դամասկոսի ձեռք բերած հաջողությունների, ընդ որում հարվածները ոչ մի կերպ չէին դադարելու ու 726 թվականի ամռանը, չնայած կովկասյան ճակատում կրկին սրված դրությանը, թշնամին կրկին հարվածեց Փոքր Յայքի հարավին ու Կապադովկիային և նահանջեց<sup>7</sup>:

726 թվականի ամռանը Բարսեկի գլխավորությամբ Դերբենդ ամրոց-Աղվանք-Փայտակարան երթուղով ասպատակելով առաջխաղացած Խազարական խաբանության բանակը (մոտ 100.000) պաշարեց Վարդանակերտ ամրոցը, սակայն, չնայած պաշարողական տեխնիկայի կիրառմանը, չկարողացավ գրավել այն Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 400)<sup>8</sup>: Տեղեկանալով զարգացող իրադարձությունների մասին՝ Արմինիայի ոստիկան Յարիս իբն Ամր ալ-Թայիի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 40.000) և Յայոց այրուձին (15.000) շարժվեցին այդ ուղղությամբ և հաղթեցին Վարդանակերտի մոտ գործող Խազարական խաբանության բանակին (մոտ 50.000)<sup>9</sup>, իսկ հետագայում էլ, հետապնդելով ուժերը հավաքելով հետ քաշվող հակառակորդին, Արաբս գետի ափերին տեղի ունեցած հերթական ճակատամարտում (Փայտակարան, Վարդանակերտ գավառ) ևս մեկ հաղթանակ տարան<sup>10</sup>: Այսպիսով՝ Խազարական հարվածը հետ մղվեց, որից հետո, արդեն 726 թվականի աշունը նշանավորվեց Փոքր Յայքի հարավի ու Կապադովկիայի ուղղությամբ Արաբական խալիֆության բանակի (մոտ 20.000) հերթական հարվածով և նահանջով<sup>11</sup>:

727 թվականի ապրիլի սկզբին Յելլադա բանակաթեմի ուժերը, կայսր հռչակելով ոմն Կոզմայի, հերթական անգամ փորձ կատարեցին գործող կայսեր հետ վիճարկել գահակալման իրավունքը: Լևոն III-ին գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000, մոտ 500 նավ) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000), սակայն, նույն թվականի ապրիլի 18-ին հաղթեցին հակառակորդի առաջխաղացած բանակին (մոտ 30.000, 600 նավ), ընդ որում Կոզման գերվեց և մահապատժի ենթարկվեց, իսկ Լևոն III-ի իշխանությունն էլ վերջնականապես

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Խայաթ «Պատմություն»; Սիբայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 19:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; իբն Խայաթ «Պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Խայաթ «Պատմություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>4</sup> իբն Խայաթ «Պատմություն»:

<sup>5</sup> իբն Խայաթ «Պատմություն»:

<sup>6</sup> իբն Խայաթ «Պատմություն»:

<sup>7</sup> Յակուբի «Պատմություն»; իբն Խայաթ «Պատմություն»:

<sup>8</sup> իբն Խայաթ «Պատմություն»:

<sup>9</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>10</sup> իբն Խայաթ «Պատմություն»:

<sup>11</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>12</sup> իբն Խայաթ «Պատմություն»:

<sup>13</sup> Յակուբի «Պատմություն»; իբն Խայաթ «Պատմություն»:

ամրապնդվեց<sup>1</sup>: Մինչ մայրաքաղաքում զբաղված էին գահակալական հարցերով, սակայն, Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենան շարունակում էր բզկտել կայսրության արևելյան սահմանները:

Իրոք, հարձակումն այս անգամ սովորականից ավելի ուժեղ էր և ահա 727 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը (110.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը, Կապադովկիան, Պաֆլագոնիան ու Բյուզանդիան<sup>2</sup> և այդ ընթացքում գրավեց Գանգրան (= Թիբա)<sup>3</sup>: Բանը հասավ նույնիսկ նրան, որ հակառակորդի հսկայական բանակը (100.000) պաշարեց նաև Նիկիան, որտեղ պաշտպանությունը գլխավորում էր Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար և արդեն նաև կայսեր աղջիկ Աննայի ամուսին Արտավազդ Մամիկոնյանը: Զրիստոնյաները հակառակորդին 40 օր շարունակ համառ դիմադրություն ցույց տվեցին, որից հետո, սակայն, սպառելով դիմադրության բոլոր միջոցներն ու տեղավորվելով Ասկանյան լճի վրա գործող նավակներում, թողեցին դիրքերը: Արաբական խալիֆության բանակը մտավ Նիկիա, թալանեց և ավերեց այն, սակայն հետագայում հետ քաշվեց ելման դիրքեր<sup>4</sup>: Այս արշավանքի ժամանակ էր նաև, որ աչքի ընկավ հետագայում այնքան հայտնի դարձած դագի ալ-Բաթթալ Աբդուլլան, որը մասնակցել էր դեռևս Կոստանդնուպոլսի համար մղված մարտերին:

Լևոն III-ը, իր կամքից անկախ և պատմական հետաքրքիր զուգահեյությունների արդյունքում մեկդարյա կտրվածքով շատ ու շատ հարցերում սկզբունքորեն կրկնելով Հերակլես I-ին, զարմանալի ձևով կրկնեց վերջինիս նաև կրոնական հարցում և Բյուզանդական կայսերական եկեղեցու հետ հարաբերություններում, թեև խնդիրն այս անգամ լրիվ ուրիշ մակարդակի վրա էր: Ժամանակին Հերակլես I-ը, փորձ կատարելով ապահովել կայսրության կրոնական միասնականությունը, առաջ էր մղել միակամության գաղափարախոսությունը, որը լիակատար արդյունք չէր գրանցել և ի վերջո վերացվել էր Կոստանդին IV-ի կողմից: 727 թվականի վիճակով միաբնակ քրիստոնյաներով բնակված լայնարձակ տարածքները, սակայն, ի դեմս ամենից առաջ Հայաստանի, Ասորիքի ու Եգիպտոսի, արդեն դուրս էին եկել կայսրության իշխանության տակից և այս առումով խնդիրը, կարծես, ինքնստիպյալ լուծվել էր: Փոխարենը, սակայն, խիստ ուժեղացել էին հունադավան եկեղեցու դիրքերը, որը, երբեմն, փորձ էր անում նույնիսկ քաղաքական հարցեր լուծել: Եկեղեցու եկամտի գլխավոր աղբյուրներից մեկը սրբապատկերների առևտուրն էր ու հենց սրա դեմը փորձեց առնել Լևոն III-ը՝ ինչպես և Հերակլես I-ը սկիզբ դնելով կրոնական իր վիճահարույց բարեփոխմանը, ի դեմս պատկերամարտության: Արդյունքում՝ հենց 727 թվականի սկզբին հրատարակված հատուկ հրամանագրով կայսրն արգելեց պաշտել սրբապատկերները՝ որպես կռապաշտության մի տեսակ: Կայսերական հրամանագիրը, սակայն, ոչ միանշանակ ընդունելություն գտավ հասարակության ամենատարբեր շերտերում, որտեղ այն հանդիպեց համառ դիմադրության, երբ բանը հասավ խռովության տարբեր տեսակների և մարմնական պատիժների:

Իրադրությունը ծանր տեսք ընդունեց հատկապես կայսրության արևմուտքում, որտեղ ռոմանականացված բնակչությունը և գերմանական տարրը նույն այս ժամանակ աստիճանաբար ավելի ու ավելի քիչ հիմքեր էին տեսնում հաշվի նստել հեռավոր և արդեն մեծապես անհասկանալի դարձած Կոստանդնուպոլսի հետ: Իրավիճակը վերջնականապես պայթեց այն բանից հետո, երբ Իտալիայի էքսարքոս Պողոսը փորձ կատարեց գրավել Հռոմը և ձերբակալել պատկերամարտության դեմ հանդես եկող Հռոմի պապ Գրիգոր II-ին (715-731), սակայն անհաջողության մատնվեց, քանի որ ժամանակին քաղաք մտած Լանգոբարդական թագավորության բանակը հաջողությամբ պաշտպանեց այն<sup>5</sup>: Այսպիսով՝ Արևմուտքում, ըստ էության, սկիզբ առավ մի պատերազմ և արդյունքում 727 թվականի գարնանը Լիուտուպրանդոս արքայի (712-744) գլխավորությամբ հարձակման անցած Լանգոբարդական թագավորության բանակը (մոտ 60.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) ու նրա

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Յակուբի «Պատմություն»։ Իբն Խայթ «Պատմություն»։ Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 39:

<sup>3</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19: Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 21: Բար-Շեքրետս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»։ Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2: Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6: Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19: Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 21: Բար-Շեքրետս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>5</sup> Պողոս Սարկավագ «Լանգոբարդների պատմություն», գիրք 6, գլուխ 49:

կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 50) գրավեց Ֆրենյանոն, Մոնտեբելոն, Բուսետան, Պերսիկետոն, Բոլոնիան, Օսիմոն, Ռիմնին, Անկոնան և Կլասիսը (Իտալիա)<sup>1</sup>: Սա ծանր մի հարված էր կայսրության տիրապետությանը Ապենինյան թերակղզում, ընդ որում գործնականում վերացավ կայսեր իշխանությունը թերակղզու հատկապես հյուսիսային և կենտրոնական հատվածների վրա: Այսպիսով՝ Ապենինյան թերակղզում կայսրության տիրապետությունը մեծապես դարձավ խորհրդանշական, իսկ թերակղզու հյուսիսային և կենտրոնական հատվածում քիչ թե շատ ամրացված վերջին կետերի անկումն էլ արդեն դարձավ զուտ ժամանակի հարց:

727 թվականի ամռանը Ալանաց դուռ լեռնանցքից հյուսիս արշաված Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 60.000) և Հայոց այրուձին (15.000) ալաններից ու խազարական խաթանության բանակից (ընդհանուր մոտ՝ 1.000) գրավեցին Պուղանը և մի քանի այլ բերդեր: Չամբանալով տեղում, սակայն, վերջիններս արդյունքում նահանջեցին<sup>2</sup>:

728 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 50.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Սիմլա, ալ-Ղաթթասի և ալ-Բավան ամրոցները (Կապադովկիա)<sup>3</sup>, իսկ կարճ ժամանակ անց էլ դավաճանության շնորհիվ տիրեց Նեոկեսարիային, թեև այդպես էլ չամրացավ տեղերում և նահանջեց<sup>4</sup>: 728 թվականի ամռանը զուտ հետախուզական նպատակներով Սիցիլիայում ափ իջած Արաբական խալիֆության բանակը (700) Սիրակուզայի ճ-մ-ում հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 50), մտավ քաղաք և, ավերելով այն, նահանջեց<sup>5</sup>: Սա դեռևս, սակայն, ընդամենը միայն աննկատ մի դրվագ էր և այդ հետագայում էր Սիցիլիան դառնալու արաբական առաջխաղացման հերթական ու կարևորագույն մի օբյեկտ: Դա, սակայն, ինչպես արդեն ասվեց, լինելու էր ամեն դեպքում մեկ հարյուրամյակ անց, իսկ այժմ, մի կողմ թողնելով կայսրության դեմ մշտապես պլավացող և խալիֆության համար իրենից վտանգ ու ուժերի առանձնակի լարում չպահանջող պատերազմը, պաշտոնական Դամասկոսն իր օրակարգում առաջնային դեր և նշանակություն տվեց պատերազմին խազարական խաթանության դեմ:

## Գլուխ 64

### Արաբա-խազարական I պատերազմի գագաթնակետ և ավարտը

727 թվականի կեսերին, կարծես ընդգծելով խազարական խաթանության դեմ մղվող պատերազմի առաջնահերթությունը, Հիշամ իբն Աբդ ալ-Մելիքը, ինչպես Կոստանդնուպոլսի համար մղվող պայքարի վճռական տարիներին էր, խալիֆության Հյուսիսային կուսակալության ղեկավար նշանակեց իր եռանդուն եղբայր Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքին, որի իշխանության տակ հայտնվեցին Արմինիան, Ատրպատականն ու Հյուսիսային Սիջազետքը, ընդ որում Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը Պարտավ ժամանեց 727 թվականի վերջին: Եվ այսպես, իրականացնելով լայն նախապատրաստական գործողություններ, 728 թվականի ամռան սկզբին Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը ռազմական գործողություններ սկսեց խազարական խաթանության դեմ:

728 թվականի օգոստոսի 15-ից 18-ը Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 40.000) և Հայոց այրուձին (15.000) Դերբենդ ամրոցի ճ-մ-ում հաղթեցին Դերբենդի լեռնանցքից ներխուժած խազարական խաթանության բանակին (մոտ 70.000), որից հետո հիմքեր ստեղծվեցին հյուսիսային ուղղությամբ հաջող ռազմական գործողություններ սկսելու համար<sup>6</sup>: 728 թվականի հոկտեմբերի սկզբից մինչև նոյեմբերի սկիզբ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքի գլխավորությամբ Ալանաց դուռ լեռնանցքից հյուսիս արշաված Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) և Հայոց այրուձին (մոտ 14.000) մեկամսյա

<sup>1</sup> Պողոս Սարկավազ «Լանգոբարդների պատմություն», գիրք 6, գլուխ 49:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն իսայաթ «Պատմություն»; Անանուն «Դերբենդ-Նամե»:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն իսայաթ «Պատմություն»; իբն իսայաթ «Պատմություն»:

<sup>4</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4:

<sup>5</sup> իբն իսայաթ «Պատմություն»:

<sup>6</sup> իբն իսայաթ «Պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն» գիրք 11, գլուխ 21; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

մանր մարտերում գրավեցին Ալանական թագավորության մի քանի բերդեր, սակայն հերթական անգամ նահանջեցին<sup>1</sup>:

729 թվականի գարնանը Լանգոբարդական թագավորության բանակը (մոտ 20.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 50) գրավեց Ռավեննան<sup>2</sup>, սակայն պայքարն այս քաղաքի համար դեռևս ավարտված չէր: Իրոք, ուժեր չունենալով և, ըստ էության, ի վիճակի էլ չլինելով սեփական միջոցներով հետ բերել Ռավեննան, Լևոն III-ն արդյունքում դաշնակցային հարաբերություն հաստատեց Նույն այս ժամանակ հենց Նոր իր առաջին քայլերն անել փորձող Վենետիկի հանրապետության հետ՝ ըստ էության ճանաչելով վերջինիս որպես միջազգային իրավունքի լիիրավ մի սուբյեկտ ու գործի մեջ ներթափելով Սուրբ Մարկոսի այս պետությանը: Արդյունքում՝ 729 թվականի ամռանը Վենետիկի հանրապետության բանակը (մոտ 10.000), ինչպես նաև Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 800) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 40) Լանգոբարդական թագավորության բանակից (մոտ 1.000) հետ գրավեցին Ռավեննան<sup>3</sup>: Կայսրության դիրքերը Ապենինյան թերակղզու հյուսիսում կարծես մի պահ վերականգնվեցին, սակայն դրանք, այսպես թե այնպես, շարունակեցին անչափ թույլ մնալ:

729 թվականի ամռանը Արաբական խալիֆության երկու մասի բաժանված բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>4</sup>, սակայն առաջնայինը, այսպես թե այնպես, արդեն կովկասյան ճակատն էր: 729 թվականի ամռանը Արմինիայի ոստիկան Հարիս իբն Ամր ալ-Թայիի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 40.000) և Հայոց այրուծին (15.000) Դերբենդ ամրոցի ճ-մ-ում հաղթեցին Դերբենդի լեռնանցքից ներխուժած Խազարական խաբանության բանակին (մոտ 70.000) և հետ շարտեցին<sup>5</sup>: 729 թվականի աշնանը Արմինիայի Նոր ոստիկան, երկրորդ անգամ այդ պաշտոնը զբաղեցնող Ջառահ իբն Աբդուլլահի ընդհանուր ղեկավարությամբ Ալանաց դուռ և Դերբենդի լեռնանցքներից հյուսիս արշաված Արաբական խալիֆության 2 մասի բաժանված բանակը (մոտ 80.000) ու Հայոց այրուծին (15.000) Խազարական խաբանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) գրավեցին Սպիտակ քաղաքը (= ալ-Բայդա) (Նախակովկասյան տափաստաններ), Ղումիկը (Դերբենդ ամրոցից մոտ 70 կմ արևմուտք), ինչպես նաև Համզին ամրոցը, սակայն, ինչպես և սպասելի էր, նահանջեցին<sup>6</sup>: Հարկ է նշել, որ 729 թվականին հաջող չէին Հիշամ իբն Աբդ ալ-Մելիքի գործերը նաև Մավերնահիրում, որտեղ Թյուրքեշական խաբանության և տեղական ուժերի դեմ տրված մի շարք ծանր մարտերում Արաբական խալիֆության բանակը հալվում էր առանց որևէ էական արդյունքի:

730 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը, Կապադովկիան ու Կեսարիայի շրջակայքը և նահանջեց<sup>7</sup>, սակայն արդեն աշնանը, կրկին դավաճանության շնորհիվ, գրավեց Սեբաստուպոլիսն ու պահեց այս քաղաքն իր ձեռքում<sup>8</sup>: Նույն այս ժամանակ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը, որը, ամենալայն լիազորությունների տիրապետելով, հարված էր նախատեսում խազարներին, այնուհանդերձ դանդաղում էր՝ ըստ էության որոշակիորեն թերազնահատելով հակառակորդին և կարծելով, թե ռազմական գործողությունների սկսողն ամեն դեպքում ինքն է լինելու: Արդյունքում, սակայն, արդեն Իբուզիր Գյավանը ի մի բերեց խաբանության բոլոր ուժերը և սեփական հսկայական բանակով հենց ինքն արեց առաջին քայլը:

730 թվականի Նոյեմբերին Դերբենդ ամրոց-Աղվանք-Փայտակարան երթուղով ասպատակելով արշաված Խազարական խաբանության բանակի (300.000) մի մասը (մոտ 10.000) չգրավեց Վարդանակերտ ամրոցը Արաբական խալիֆության բանակից (2.000) ու նրա

<sup>1</sup> Յակուբի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն խայյաթ «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Հովհան Սարկավազ «Վենետիկյան ժամանակագրություն», գիրք 2, գլուխ 12:

<sup>3</sup> Հովհան Սարկավազ «Վենետիկյան ժամանակագրություն», գիրք 2, գլուխ 12:

<sup>4</sup> իբն խայյաթ «Պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>5</sup> Յակուբի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>6</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; իբն խայյաթ «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 16; Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>7</sup> Յակուբի «Պատմություն»; իբն խայյաթ «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>8</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 21; իբն խայյաթ «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Զյաթիբ Չելեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 41:



կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) և, թողնելով պաշարողական բանակ (մոտ 5.000), շարժվեց առաջ<sup>1</sup>: 730 թվականի դեկտեմբերի 3-ից 5-ը հազարական խաթանության բանակը (մոտ 295.000) Շահրիզադի ճ-մ-ում (Արդեբիլից հյուսիս-արևմուտք, Սաբալան լեռան լանջին) ջախջախեց ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Արմինիայի ոստիկան Ջառահ իբն Աբդուլլահի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 25.000) ու Հայոց այրուձիուհուն (մոտ 5.000), ընդ որում փրկվեցին միայն 700 հոգի, իսկ Ջառահն ինքն էլ ընկավ մարտում<sup>2</sup>: 730 թվականի դեկտեմբերի 6-ից 8-ը հակառակորդը գրավեց Արդեբիլը և կոտորեց ու գերեվարեց տեղի բնակչությանը՝ ավերելով քաղաքը<sup>3</sup>:

730 թվականի դեկտեմբերի վերջին Արդեբիլ-Թավրիզ-Գաբիթյան-Բաքեան-Ճվաշ երթուղով ասպատակելով արշաված խազարական ալիքի մի մասը հասավ Վասպուրական, սակայն չկարողացավ գրավել Ամարիովտիկ ամրոցը (Վասպուրական, Ճվաշ գավառի հարավ)<sup>4</sup>: Դրանից հետո, ցրելով ուժերը Աղվանքում, Փայտակարանում, Ատրպատականում, Պարսկահայքում և Վասպուրականում, հազարական խաթանության բանակը ծանր ասպատակության ենթարկեց հիշատակված տարածքները, ընդ որում հակառակորդի առանձին ջոկատներ հասան Նույսիսկ Հյուսիսային Միջագետք ու Մելիտեի շրջակայք<sup>5</sup>: Փաստորեն ոչ միայն Արմինիային և Նույսիսկ ոչ այնքան Արմինիային, այլ արդեն Արաբական խալիֆության ողջ Հյուսիսային կուսակալությանն էր մի անակնկալ հարված հասցվել, ինչի արդյունքում ոչ միայն հսկայական էին մարդկային և նյութական կորուստները, այլև ոտնատակ էր տրվել նաև խալիֆի ու նրա պաշտոնյաների հեղինակությունը: Այսպիսով՝ երկար տարիների զորավարական փորձ ունեցող, սակայն զորավարական բավարար մակարդակի այդպես էլ չհասած Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը Կոստանդնուպոլսի պարիսպների տակ կրած նախորդ աղետից հետո այս էլ արդեն երկրորդ անգամ ծանր փաստի առաջ էր կանգնեցնում իր պետությանը:

Արաբական խալիֆության բանակի և Ջառահ իբն Աբդուլլահի գլխին եղած աղետի լուրը Ատրպատականում գտնվող Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքին հասավ դեկտեմբերի վերջին, իսկ դրանից կարճ ժամանակ անց էլ ամեն ինչ հայտնի դարձավ արդեն նաև Դամասկոսում: Ստեղծված ծանր իրավիճակում, երբ ոչ միայն ոտնատակ էր գնում երկրի Հյուսիսային կուսակալության զգալի մասը, այլև՝ խալիֆի հեղինակությունը, առաջինը գործեց ավելի շուտ տեղեկացած Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը, որի մեղքն ինքնին հսկայական էր և որը, սակայն, հասկանալով այդ, փորձեց արագորեն շտկել իրավիճակը՝ հետագայում ամեն ինչ գոնե քիչ թե շատ դրական լույսի տակ ունենալու համար: Արդյունքում՝ վերջինս Արմինիայի ոստիկան, բայց փաստացի, ըստ էության, հարվածային բանակի ղեկավար նշանակեց զորավարական ոչ վատ ունակություններ ունեցող Սայիդ ալ-Հարաշիին (730-731) և ուղարկեց խազարների դեմ: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ, մինչև նոր ոստիկանը կազմակերպչական խնդիրներն էր լուծում, տեղի ունեցած աղետի մասին ի վերջո տեղեկացած և, դատելով ըստ ամենայնի, Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքի վրա խիստ զայրացած խալիֆ Հիշամ իբն Աբդ ալ-Մելիքն ինքը սեփական նշանակումն իրականացրեց և Սայիդ ալ-Հարաշիին արդեն իր հրամանով նշանակեց գործող բանակի հրամանատար: Արդյունքում՝ երկակի իրավիճակում հայտնված Արմինիայի նոր ոստիկանը, կատարելով բարդ, բայց, ըստ էության, ճիշտ մի ընտրություն, որպես հենց խալիֆին ուղղակի ենթակա անձնավորություն, հետագա իր գործողություններում սկսեց չենթարկվել Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքին, ինչը, սակայն, խիստ զայրացրեց առանց այդ էլ խոցված այս զորավարին:

Այսպես թե այնպես, սակայն առաջնայինը խազարների դեմ մղվող ռազմական գործողություններն էին և, իրեն հանձնված ուժերին գումարելով նոր հավաքագրված նորանոր

<sup>1</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; իբն հայաթ «Պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 2; Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», Հավելված; Դևունդ «Պատմություն», գլուխ 18; Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 16; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 2:

<sup>4</sup> Դևունդ «Պատմություն», գլուխ 18:

<sup>5</sup> Դևունդ «Պատմություն», գլուխ 18; Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 21; Բար-Յերեմու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Խափակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; իբն հայաթ «Պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 2:

ռազմիկներ և հատկապես՝ Ջառահի բանակի մնացորդներից, 730 թվականի դեկտեմբերի վերջին Արմինիայի ոստիկան Սայիդ ալ-Յարաշին արդեն հսկայական էր, մի քաղաքում, որն այս ժամանակ արդեն վերածվել էր Արմինիայի ռազմավարչական կարևոր մի կենտրոնի: Տեղում պարզվեց, սակայն, որ բռնկվել է Արմինիայի II ապստամբությունը (730-731), հսկայական Ռայ ռազմիկները հավաքվել էին միջնաբերդում և հակված չէին ներս թողնել նոր ոստիկանին: Արդյունքում, առժամանակ մի կողմ թողած խազարների դեմ արշավանքի հոգսը, Սայիդ ալ-Յարաշի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 100.000) պաշարեց հսկայական միջնաբերդը և մի քանի օր անց գրավեց այն քաղաքի Ռայ ռազմիկներից (մոտ 1.000)<sup>1</sup>, ճնշելով այդպես էլ մեծ ծավալներ չընդունած Արմինիայի II ապստամբությունը:

Ի մի բերելով ուժերը և կարգավորելով դրանք՝ եռանդուն Սայիդ ալ-Յարաշին 731 թվականի հունվարի արդեն առաջին օրերին արշավանքի էր ելել խազարների դեմ, որոնք իրենց հերթին, որոշակիորեն հղիացած ու հանգստացած վերջին խոշոր հաջողություններից, ցրել էին ուժերը և, իրար բերելով ձեռք բերված հսկայական ավարն ու գերիներին, պատրաստվում էին դրանք տեղափոխել խաբանության տարածք: Այս ծրագրերին, սակայն, վիճակված չէր կյանքի կոչվել: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Արմինիայի ոստիկանը, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հակառակորդը մասնատել է ուժերը և մի կողմից կարիք չկա բոլոր ուժերով հակառակորդի մեկ փոքրիկ ջոկատի վրա հարձակվելու, իսկ մյուս կողմից էլ այդ պարագայում մյուս ջոկատները ժամանակ կունենային միավորել ուժերը կամ արագ հեռանալ, ընտրեց գործողությունների լիովին հիմնավորված մեկ այլ ծրագիր, երբ, հյուսիսից մոտենալով հակառակորդին, առաջին հարվածը պետք է հասցվեին համեմատաբար մանր ուժերով, բայց միաժամանակ նաև՝ տարբեր վայրերում:

731 թվականի հունվարի կեսին Արմինիայի ոստիկան Սայիդ ալ-Յարաշիի գլխավորությամբ հսկայական Արծե-Արծե-Բերկի-Կոգովիտ-Մասյացոտն-Դվին-Կոտայք-Վարաժնունիք-Տուչ Կատակ-Աղվե-Կուր-Գարդման-Պարտավ երթուղով արշաված Արաբական խալիֆության բանակի (մոտ 100.000) մի մասը (մոտ 1.000) և Յայկական բանակը (մոտ 100) Բայլականի ճ-մ-ում անակնկալ հարձակումով հաղթեցին խազարական խաբանության ճամբարած բանակին (մոտ 5.000)<sup>2</sup>: Նախորդ ճակատամարտից կարճ ժամանակ անց արդեն Վարդանակերտ ամրոցի ճ-մ-ում Արմինիայի ոստիկան Սայիդ ալ-Յարաշիի անձնական գլխավորությամբ գործող Արաբական խալիֆության (4.000) և Յայկական (մոտ 2.000) միացյալ բանակը լուսաբացին անակնկալ հարձակվեց գերիներ տանող խազարական խաբանության բանակի (10.000) ճամբարի վրա ու գլխովին ջախջախեց թշնամուն<sup>3</sup>: Եվս մեկ հաղթանակ ձեռք բերվեց քիչ օրեր անց արդեն Պաճերվանքի ճ-մ-ում (= Բագարվանք), երբ Արմինիայի ոստիկան Սայիդ ալ-Յարաշիի գլխավորած Արաբական խալիֆության (մոտ 10.000) և Յայկական (մոտ 5.000) միացյալ բանակը գիշերը անակնկալ հարձակվեց գերիներ տանող խազարական խաբանության բանակի (20.000) ճամբարի վրա ու գլխովին ջախջախեց նաև թշնամու բանակի այս մասը<sup>4</sup>: Այսպիսով՝ առաջնային խնդիրը լուծվեց և խազարական խաբանության բանակը ոչ միայն զգալի հարվածներ ստացավ, այլև հետ խլվեցին մեծ քանակի գերիներ և ավար: Օպերատիվ անակնկալը, սակայն, 731 թվականի հունվարի արդեն երկրորդ կեսին վերացավ և ուշքի եկած Բարսեղը սկսեց հետ քաշելով ի մի բերել սեփական ուժերը: Ստեղծված պայմաններում այլ ելք չէր մնում նաև Սայիդ ալ-Յարաշին, քան իր հերթին իրար բերել ուժերը և ավելի խոշոր ծավալի ճակատամարտի մեջ մտնել հակառակորդի դեմ:

731 թվականի հունվարի վերջին Արմինիայի ոստիկան Սայիդ ալ-Յարաշիի գլխավորած Արաբական խալիֆության (մոտ 70.000) և Յայկական (մոտ 30.000) միացյալ համալրված բանակը Բագդի ճ-մ-ում (Փայտակարան, Առոսպեճան գավառ) համառ մարտում հաղթեց

<sup>1</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 18; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 2:

<sup>3</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Յակուբի «Պատմություն»; իբն խայթաթ «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 2:

<sup>4</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; իբն խայթաթ «Պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 2:

հազարական խաթանության բանակին (մոտ 100.000)<sup>1</sup>, սակայն շուտով պարզվեց, որ սա դեռ միայն սկիզբն էր, քանի որ նույն այս ժամանակ Մուղանի հարթավայրում վերջնականապես ուժերը կենտրոնացած Բարսբեկը իրեն դեռևս ամենևին էլ պարտված չէր համարում: Արդյունքում՝ 731 թվականի փետրվարի սկզբին Արմինիայի ոստիկան Սայիդ ալ-Յարաշիի գլխավորած Արաբական խալիֆության (53.000) և Յայկական (մոտ 25.000) միացյալ բանակը Մուղանի հարթավայրի ճ-մ-ում ծանր պարտության մատնեց ցրված ուժերը հավաքած և դեպի հյուսիս-արևելք շարժվող հազարական խաթանության բանակին (190.000)<sup>2</sup>՝ հետապնդելով թշնամուն մինչև Կուրի ու Արաքսի միախառնման վայրը և ծանր կորուստներ պատճառելով<sup>3</sup>: Վերջ, դրանից հետո հազարական խաթանության բանակը, համենայն դեպս գոնե առժամանակ, դադարեց իրենից որևէ կազմակերպված ուժ ներկայացնել, ընդ որում խոսք չէր կարող գնալ արդեն նաև ավարի կամ գերիների նկատմամբ վերահսկողություն ունենալու մասին, երբ նախկին բանակի ցրված ուժերը անցան Դերբենդ ամրոցը ու պատսպարվեցին նրանից հյուսիս:

Արմինիայի ոստիկան Սայիդ ալ-Յարաշին խազարների նկատմամբ մի իսկական հաղթահանդես էր կազմակերպել, ընդ որում այն, կարծես, ստվերում էր բոլոր այն քիչ թե շատ կամ այս կամ այն չափի ձեռք բերված հաջողությունները, որ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը մինչ այդ գրանցել էր խազարների դեմ մղվող պայքարում: Ավելին, անձամբ ձեռք բերելով հաղթանակը, Արմինիայի ոստիկան Սայիդ ալ-Յարաշին կարծես նաև անձնական մակարդակում էր նսեմացրել Յուսիսային կուսակալության և իր անմիջական ղեկավարին, ընդ որում դա արվել էր այն համատեքստում, որ վերջինս բաց է թողել հակառակորդի հարվածը, իսկ Սայիդ ալ-Յարաշին էլ ուղղել է նրա սխալը: Ահա հենց այս ամենն էր, որ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը ոչ մի կերպ չէր կարողանում ներել իր չափազանց հաջողակ ենթակային:

731 թվականի փետրվարի կեսերին, երբ Դերբենդ ամրոցից հարավ ձգվող տարածքները արդեն մաքրված էին հակառակորդի բանակից, Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը Պարտավում տեսակցություն ունեցավ Սայիդ ալ-Յարաշիի հետ և այդ ընթացքում, չկարողանալով զսպել իրեն, հաղթական այդ զորավարին ողջ բանակի ներկայությամբ կոպիտ վիրավորանքներ հասցրեց: Ավելին, արդյունքում արդեն վերջնականապես տրվելով զայրույթի անտեղի պոռթկումին, Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքի հրամանով բերեցին հաղթական Սայիդ ալ-Յարաշիի դրոշը և հենց զորավարի ներկայությամբ էլ կոտրեցին վերջինիս ձողափայտը, որից հետո հրաման տրվեց Սայիդ ալ-Յարաշիին շղթայակապ անել:

Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքի վերջին գործողությունները, որոնք թելադրված էին զուտ անձնական խոցված փառատենչությամբ և զայրույթի անզուսպ պոռթկումով, բնականաբար որևէ կերպ չէին կարող ընդունվել բանակի կողմից, սակայն դրանք չէին կարող դրական արձագանք գտնել նաև Դամասկոսում, որտեղ իր նշանակած պաշտոնյայի նկատմամբ նման վերաբերմունքը խալիֆ Յիշամ իբն Աբդ ալ-Մելիքը ընկալեց ոչ այլ կերպ, քան անձնական մարտահրավերի մակարդակում: Խոսքը, սակայն, վերաբերում էր խալիֆի եղբորը, ընդ որում վերջինիս կոպտելը հանրության կողմից կընկալվեր որպես խալիֆության բանակի անհաջողությունների ամրագրում և դա այն պայմաններում, երբ դեռևս օրակարգում էր հազարական խաթանությանը պատասխան հարված հասցնելու խնդիրը: Արդյունքում՝ խալիֆը, հրահանգելով անհապաղ ազատ արձակել Սայիդ ալ-Յարաշիին, գործող բանակի հրամանատարությունն այնուհանդերձ թողեց Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքին: Այս առումով հետաքրքիր է, որ, կարծես ձեռք չտալով եղբորը, խալիֆն այնուհանդերձ իրականացրեց վերջինիս պաշտոնի աննկատ իջեցում՝ Արաբական խալիֆության հյուսիսային կուսակալի փոխարեն վերջինիս նշանակելով նույն կուսակալության կազմի մեջ մտնող Արմինիայի ոստիկան, բայց նաև՝ Յուսիսային Նոր կուսակալ չնշանակելով: Այսպես թե այնպես, սակայն հազարական խաթանության դեմ պատերազմի հետագա ղեկավարումը թողնվեց հենց վերջինիս վրա, իսկ Սայիդ ալ-Յարաշին էլ, պատճառ բռնելով թուլացած տեսողությունը, մի կողմ քաշվեց գործերից:

<sup>1</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 18; Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; իբն խայթ «Պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 2; Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 18; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

731 թվականի մարտին Արմինիայի ոստիկան Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 100.000) և Յայոց այրուձին (15.000) Լեզգիական իշխանության բանակից (1.000) գրավեցին Յամգին ամրոցը այն բանից հետո, երբ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը խոստացավ դիմադրությունը դադարեցնելու դեպքում չսպանել մեկ մարդ կամ մեկ շուն: Նենգամիտ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը, սակայն, այս անգամ ևս յուրօրինակ մեկնաբանում տվեց իր տված խոստմանը, և, այն բանից հետո, երբ քաղաքը պաշտպանողները հայտնվեցին Արմինիայի ոստիկանի տիրապետության տակ, վերջինս հրամայեց քաղաքում չթողնել ոչ մի կենդանի շուն, բացառությամբ մեկ մարդու և մեկ շան<sup>1</sup>: Լեզգիների հետ արյունոտ հաշվեհարդար տեսնելով ահաբեկելով շրջակայքի լեռնական տիրակալներին և ստանալով վերջիններիս հավատարմության հավաստիքը՝ Արմինիայի ոստիկան Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը շարժվեց Դերբենդ ամրոցի ուղղությամբ և 731 թվականի ապրիլին պաշարեց այն: Ամրոցը համառ դիմադրություն ցույց տվեց և միայն մայիս ամսին ընկավ այն բանից հետո, երբ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը, մի դասալիքի միջոցով իմանալով դեպի ամրության ջրի պաշարը պարունակող ջրավազանը սնուցող գետակի տեղը, մորթված կենդանիների արյունը նույն այդ գետակը թափելու միջոցով թունավորեց այն, ինչն էլ բերվեց ամրոցի կայազորի նահանջին<sup>2</sup>: Յետաքրքիր է, որ, ի տարբերություն նախկին անգամների, երբ Դերբենդ ամրոցն այս կամ այն կերպ ավերվում էր, այս անգամ ամրոցն ու նրա պարիսպներն, ընդհակառակը, հիմնովին ամրացվեցին, այնտեղ տեղաբաշխվեց կառավարական բանակի մշտական կայազոր (24.000) և վերջինս վերածվեց Արաբական խալիֆության կարևորագույն սահմանային ամրության:

Դերբենդ ամրոցն ամրացնելուց հետո օրակարգային հաջորդ հարցը արդեն բուն հազարական խաբանության տարածքին հարվածելն էր, որովհետև արդեն պարզ էր, որ, առանց պատասխան հարվածների, խաղաղություն սպասելը խազարներից իրական չէր, ընդ որում հարվածին պետք է նպաստեր նաև այն հանգամանքը, որ 730 թվականի ամենավերջում խաբան Իբուզիր Գյլավանը մահացել էր և կրած ծանր ռազմական պարտության հետևանքով առաջացած խառնաշփոթի արդյունքում նոր խաբան դեռևս չէր ընտրվել, իսկ երկիրն էլ ղեկավարում էր հանգուցյալի կին Պարսբիտը, որը պատրաստվում էր խաբան դարձնել իր փոքրիկ որդուն: 731 թվականի մայիսին Արմինիայի ոստիկան Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքի գլխավորությամբ Դերբենդ ամրոցից հյուսիս արշաված Արաբական խալիֆության բանակը (120.000) և Յայոց իշխան, Յայոց իշխանապետության երբեմնի իշխան Աշոտ Բագրատունու որդի, 705 թվականի ողջակիզումից հրաշքով փրկված Վասակ Բագրատունու տղա Աշոտ Բագրատունու (726-748) գլխավորած Յայոց այրուձին (15.000) հազարական խաբանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեցին Վառաչանը, սակայն, տեղեկանալով իրենց ուղղությամբ հակառակորդի խոշոր բանակի առաջխաղացման մասին, թողեցին քաղաքը և սկսեցին հետ քաշվել<sup>3</sup>: Իրոք, չնայած կրած ծանր պարտությանը, Բարսբեկին հաջողվել էր կրկին ի մի բերել խաբանության ռազմական մեքենան և այժմ ռազմատենչ այս զորավարը փորձում էր վրեժխնդիր լինել:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 731 մայիս – Դարբախի ճ-մ (= Բաբ-Վակի ճ-մ)<sup>4</sup>

Արմինիայի ոստիկան Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքի և Յայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու գլխավորությամբ Դերբենդ ամրոցից հյուսիս արշավող Արաբական խալիֆության (մոտ 100.000) ու Յայկական (մոտ 20.000) միացյալ բանակը, տեղեկանալով Բարսբեկի գլխավորած հազարական խաբանության բանակի (մոտ 150.000) մոտենալու մասին, արագորեն նահանջեց և ամրացավ մի հարմար վայրում՝ մարտակարգի առաջին

<sup>1</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; իբն Խայթա «Պատմություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 2; Դիոնիս Տել-Մահրաջի «Տարեգրություն», մաս 4; Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 16; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Խայթա «Պատմություն»:

<sup>4</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; Յակուբի «Պատմություն»; իբն Խայթա «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն» գիրք 11, գլուխ 21; Խսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; Դիոնիս Տել-Մահրաջի «Տարեգրություն», մաս 4; Բար-Յերբեոս «Աշխարհիկ պատմություն»:

շարքում տեղադրելով Հայկական ու կովկասյան լեռնականների դաշնակից նետաձիգներին, երկրորդում՝ ծանր հետևակը, իսկ երրորդում՝ հեծելազորը: Խազարական խաթանության բանակը մոտեցավ հակառակորդի ամրացված դիրքերին և պատրաստվեց գրոհել դրանք:

I փուլ - Առաջին օրը լուսաբացից մինչև օրվա վերջ Հայկական և կովկասյան լեռնականների դաշնակից նետաձիգները, ինչպես նաև ծանր հետևակը համառ մարտում հետ մղեցին Խազարական խաթանության բանակի հարձակումը:

II փուլ - Օրվա վերջին Արաբական խալիֆության բանակի հեծելազորը և Հայոց այրուձին, օգտվելով թշնամու շարքերում սկսված խառնաշփոթից, թևային հարված հասցրին ու ծանր կորուստներով հետ շարտեցին որոշակիորեն առաջխաղացած հակառակորդի բանակին:

III փուլ - Հաջորդ օրը օրվա սկզբից մինչև օրվա երկրորդ կես Հայկական և կովկասյան լեռնականների դաշնակից նետաձիգները, ինչպես նաև ծանր հետևակը կրկին հաջողությամբ կանգնեցրեցին թշնամուն, իսկ Արաբական խալիֆության հեծելազորն ու Հայոց այրուձին էլ հաջող հակահարվածներ հասցրին:

IV փուլ - Օրվա երկրորդ կեսին հակառակորդի կողմից ուժեղացող ճնշման պայմաններում պաշտպանվողները սկսեցին տեղի տալ, ինչն էլ հաշվի առնելով շահիդների մի ջոկատ (1.000) խնդիր ստացավ թափանցել թշնամու ճամբար և սպանել Բարսեղին՝ դրանով բարոյալքելով թշնամուն:

V փուլ - Օրվա վերջին հարված հասցրած շահիդների ջոկատին չհաջողվեց կատարել իր խնդիրը և Բարսեղը միայն վիրավորված տապալվեց նժույգից, բայց դրա փոխարեն վերջինս համարձակ գործողություններով թշնամու թիկունքում խուճապ ու շփոթ առաջացրեց, ինչից էլ օգտվելով ուժերը կենտրոնացրած Արաբական խալիֆության և Հայկական միացյալ բանակը անցավ հարձակման ու ծանր պարտության մատնեց հակառակորդի բանակին:

Հայերը կորցրին մոտ 8.000, դաշնակիցը՝ մոտ 30.000, թշնամին՝ մոտ 70.000 զինվոր:

Արաբական խալիֆության դեմ մղվող ռազմական գործողություններում Խազարական խաթանությունը լուրջ անհաջողություն էր կրել և Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը գոնե ձևականորեն կարող էր համարել, որ իր հեղինակությունը փրկված է: Մարդիկ, սակայն, և ամենից առաջ Դամասկոսում, հիանալի հասկանում էին իրավիճակը ու, թերևս, միայն վերջին հաջողությունն էր, որ փրկեց Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքին առավել լուրջ հետևանքներից: Հարկ է նշել, սակայն, որ նույն այս ժամանակ ծանր մարտեր էին ընթանում նաև Մավերնահիրում:

Իրոք, հենց նույն 731 թվականի հուլիսին էր, որ Մավերնահիրում գործող Արաբական խալիֆության մոտ 50.000 ռազմիկներից կազմված բանակը Թյուրքեշական խաթանության բանակի դեմ մղված և մի քանի օր տևած այսպես կոչված «Կիրճի ճ-մ-ում» թեև չպարտվեց, բայց կորցրեց մոտ 30.000 ռազմիկ, ինչից հետո Մավերնահիրը շարունակվեց փոթորկվել: Փաստորեն լայն ճակատով մարտեր էին ընթանում խալիֆության ողջ հյուսիսային սահմանով մեկ և այս պայմաններում կտրուկ քայլեր անելը, այսինքն՝ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքին մեղադրելն ու առավել ևս՝ պատժելը, համարվեց սխալ: Այսպես թե այնպես, սակայն արդեն 732 թվականի սկզբին զորավարական հակասական ուղի անցած Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը վերջնականապես ազատվեց բոլոր պաշտոններից և մինչև իր մահը որևէ ռազմական կամ վարչական այլ պաշտոն, ըստ էության, արդեն այդպես էլ չգրադեցրեց: Սրանից հետո նա ընդամենը մեկ կամ երկու անգամ մասնակցեց Սուղուրում իրականացվող ռազմական գործողություններին, կարծես ավելի շուտ սիրտը հովացնելու համար, սակայն հետո արդեն վերջնականապես հետ կանգնեց ամեն ինչից:

Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքին Հյուսիսային կուսակալության ղեկավարի պաշտոնում փոխարինեց իր անձնական որակներով աչքի ընկնող բացառիկ մի անձնավորություն, ի դեմս Մրվան իբն Մուհամմեդի, որը խալիֆ Աբդ ալ-Մելիքի եղբայր նույն այն հայտնի Մուհամմեդ իբն Մրվանի որդին էր, որը կյանքի կոչեց Հայաստանի նվաճումը: Հետաքրքիր է, որ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը կայսրության դեմ մղվող պատերազմական գործողությունների հրամանատարի

դեկից իր ժամանակին մի կողմ էր մղել սեփական հորեղբայր Մուհամմեդ իբն Մրվանին և ահա այժմ արդեն ինքն էր ստիպված դիրքերը զիջել վերջինիս որդուն՝ Մրվան իբն Մուհամմեդին: Մրվան իբն Մուհամմեդն իրոք աչքի ընկնող մի անձնավորություն էր, որը, կարծես, շարունակությունն էր հանդիսանում իր հորը: Ի տարբերություն պալատական կյանքում արդեն որոշակիորեն հղիացած Օմայանների տոհմի ավագ գծի ներկայացուցիչների՝ վերջինս իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր Օմայանների գահատոհմի ողջ այն դրականը, որն առկա էր այնտեղ նրա լավ ժամանակներում՝ ամենից առաջ, ի դեմս երկաթյա կամփի տեր Աբդ ալ-Մելիքի և սեփական հայր Մուհամմեդ իբն Մրվանի: Նոր կուսակալը, ի տարբերություն որոշակիորեն ցուցադրական Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքի, զորավարական իրապես լավ ունակություններ ունեցող, զգալի խելքի, եռանդի և ուժեղ կամփի տեր մի անձնավորություն էր: Սրանով հանդերձ, սակայն, Մրվան իբն Մուհամմեդն ուներ նաև մի շարք թերություններ, որոնցից հատկապես աչքի էր զարնում դոգմատիկության և հաճախ նույնիսկ անմտության հասնող համառությունը, ինչի համար, ի դեպ, վերջինս վաստակել էր «խուլ» մականունը, ինչպես նաև մտահորիզոնի որոշակի սահմանափակությունը, երբ, ներփակված Օմայանների բացառիկության մասին գաղափարների մեջ, վերջինս չէր նկատում գործնականում և ոչ մի այլ բան:

Արդեն մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Մրվան իբն Մուհամմեդն իր եռանդով հավակնում էր առաջինը լինել Օմայանների առնվազն գոնե ոչխալիֆական ցանկում, ընդ որում մոռացված չէր նաև խուլ մրցակցությունը Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքի հետ, որն իր ժամանակին, ինչպես արդեն ասվեց, առաջատար դերերից հետ էր մղել Մրվան իբն Մուհամմեդի հայր Մուհամմեդ իբն Մրվանին: Այս առումով հատկանշական է, որ, դեռևս մինչև իր նշանակումը, երբ թեժ մարտերից մեկի ժամանակ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքին զեկուցեցին, թե Մրվան իբն Մուհամմեդն անհետ կորել է, վերջինս հեզնախառն հումորով նետեց. «*Մի՞թե առանց խալիֆ դառնալու: Երբեք*»: Զետաքրթիր է նաև, որ 730 թվականի աղետը թույլ տված Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքի պաշտոնազրկման հարցում ամենաակտիվ դերն ունեցավ կրկին հենց նույն Մրվան իբն Մուհամմեդը, որը ռազմական գործողությունների ամենաթեժ պահերից մեկում այնուհանդերձ ավելորդ չհամարեց սրընթաց, սակայն գաղտնի երթով ներկայանալ Զիշամ իբն Աբդ ալ-Մելիքին ու, թեև ինչ-որ տեղ հիմնավոր, սակայն որպես զորավարի այնուհանդերձ վատաբանել Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքին, որից հետո, խաղալով այն ընդհանուր դժգոհության վրա, որ խալիֆի մոտ կար իր եղբոր նկատմամբ, Մրվան իբն Մուհամմեդը ի վերջո հասավ նրան, որ Զիշամ իբն Աբդ ալ-Մելիքը պաշտոնազրկեց Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքին և նրա փոխարեն նշանակեց իրեն: Ահա հենց նման հետաքրթիր մի անձնավորության հանձնվեց Զյուսիսային կուսակալության, իսկ որոշ ժամանակ անց նաև՝ Արմինիայի ոստիկանի պաշտոնը, որը վերջինս վարելու էր ոստիկանների համար բացառիկ երկար մի ժամանակաշրջան՝ ամբողջ 12 տարի, ընդ որում նա այս պաշտոնը լքելու էր միայն խալիֆի կոչումն ընդունելու համար:

Զյուսիսային կուսակալ Մրվան իբն Մուհամմեդի առջև ծառացած և անհետաձգելի լուծում պահանջող խնդիրներից առաջնային խազարական էր, երբ սպասվում էր, որ պարտված, սակայն չհնազանդեցված այդ խաբանությունը ապագայում ևս մշտական բարդություններ էր ստեղծելու: Արդյունքում, արագորեն գնահատելով իրավիճակը և զգալով, որ առանց լուրջ նախապատրաստությունների խազարական խաբանության նոր խաբան Աստարխանի (մոտ 730-770) հետ ուժերը չափելը որևէ հեռանկար չի խոստանում, Մրվան իբն Մուհամմեդն իր առջև խնդիր դրեց ամենից առաջ ավարտին հասցնել նախորդ պատերազմը, իսկ հետո արդեն, հիմնարար նախապատրաստություններ տեսնելուց և հարվածի ուղղությամբ զգալի ուժեր կենտրոնացնելուց հետո միայն, հարված հասցնել, ընդ որում այս ճանապարհին վերջինս չմոռացավ նաև Սայիդ ալ-Զարաշիին: Ի կատարում ընդունված ծրագրի՝ 732 թվականի մարտից մինչև ապրիլ Մրվան իբն Մուհամմեդի գլխավորությամբ Դերբենդ ամրոցից հյուսիս առաջխաղացած Արաբական խալիֆության (40.000) ու Զայկական (մոտ 10.000) միացյալ բանակը ասպատակեց խազարական խաբանության հարավը և նահանջեց<sup>1</sup>, ինչով խազարական ակտիվությունը որոշակիորեն սահմանափակվեց:

Հանգստացնելով խազարներին և լայն նախապատրաստություններ տեսնելով ապագա հարվածի համար՝ Արմինիայի նոր ոստիկանը միաժամանակ նաև հարված հասցրեց արևմտյան

<sup>1</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8:

ուղղությամբ: 732 թվականի ամռանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 100.000), վերսկսելով վերջին տարիներին, կարծես թե, անկում ապրած ռազմական գործողությունների շղթան կայսրության դեմ և մեծացնելով դրան ծավալները, ասպատակեց Փոքր Յայթի հարավը, Կապադովկիան, Փոյուզիան, Պիսիդիան ու Ակրոյիսոնի շրջակայքը (վերջինը՝ Ամորիոնից մոտ 80 կմ հյուսիս-արևմուտք) և նահանջեց<sup>1</sup>: 732 թվականի աշնանը, կազմակերպելով հերթական ներխուժումը, Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 5.000) ինչ-որ տեղ Կապադովկիայում հաղթեց Կոնստանդինի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 7.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 2.000), ընդ որում քրիստոնյաները կորցրին 700 զինվոր, որոնց թվում գերի ընկավ նաև Կոնստանդին ինքը<sup>2</sup>: Այս առումով հարկ է նշել, որ աշնանային հենց նույն այդ օրերին, երբ Յուսիսային եռանդուն կուսակալը բզկտում էր կայսրության սահմանները և պատրաստվում էր խոշոր արշավանք իրականացնել խազարների դեմ, խալիֆության ամենածայր արևմուտքում այդպես էլ տեղի տալ չպատրաստվող Ֆրանկական թագավորության դեմ մղվող պայքարում պաշտոնական Դամասկոսին այնուհանդերձ մի խոշոր անհաջողություն պատուհասեց:

Իրոք, Պիրենյան թերակղզուց առաջխաղացող Արաբական խալիֆության 80.000 հոգանոց ուժեղ բանակը, հենց այս ժամանակ հերթական անգամ խորանալով Ֆրանկական թագավորության տարածքում, սկզբնական հաջողություններից հետո 732 թվականի հոկտեմբերի 10-ին Պուատիեի ճ-մ-ում (= Տուրի ճ-մ) ծանր պարտություն կրեց Ֆրանկական թագավորության բանակից՝ կորցնելով 37.500 զինվոր և հետ մղվելով ելման դիրքեր: Այս առումով, ինչպես և եղավ 721 թվականին, պաշտոնական Դամասկոսի համար միակ միսթարանքը կարող էր հանդիսանալ, թերևս, միայն կրկին այն հանգամանքը, որ կորուստների հիմնական քանակությունն իրենց վրա ընդունեցին արաբացած բերբերները, թեև հասկանալի էր, որ, այսպես թե այնպես, նույնիսկ արաբացած բերբերների նմանատիպ ջարդն ինքն էլ ինքնին թուլացնում էր խալիֆության ռազմական մեքենայի հարվածային հնարավորությունները:

732 թվականի դեկտեմբերից մինչև 733 թվականի փետրվար Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Փոքր Յայթի հարավը, Կապադովկիան ու Կեսարիայի շրջակայքը և նահանջեց<sup>3</sup>, իսկ 733 թվականի գարունից մինչև ամառ էլ Սրվան իբն Մուհամմեդի գլխավորությամբ Դերբենդ ամրոցից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության (մոտ 40.000) ու Յայկական (մոտ 10.000) միացյալ բանակը ասպատակեց Խազարական խաբանության հարավը և նահանջեց<sup>4</sup>: Սրան հաջորդեց հերթական հարվածը Փոքր Յայթի հարավին, Կապադովկիային և Պաֆլագոնիային, որը Արաբական խալիֆության բանակը իրականացրեց 733 թվականի սեպտեմբերից հոկտեմբեր ամիսներին<sup>5</sup>: 734 թվականին, կապված խազարներին հասցվող հարվածի նախապատրաստություններն ավարտին հասցնելու հետ, մարտական գործողությունների ծավալը Սուղուրում անկում ապրեց և միայն 734 թվականի ամռանն էր, որ Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) հերթական անգամ ասպատակեց Փոքր Յայթի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>6</sup>:

735 թվականի սկզբի վիճակով Խազարական խաբանությանը հասցվող հարվածի նախապատրաստությունն արդեն գործնականում ավարտված էր: Առկա էր մոտ 200.000 ռազմիկից բաղկացած բավականին մարտունակ մի բանակ, երբ փաստորեն ի մի էր բերվել Արաբական խալիֆության ռազմական ողջ մեքենայի մոտ կեսը: Իր հերթին Սրվան իբն Մուհամմեդը, հաշվի առնելով հյուսիսային հակառակորդի դեմ մղված պատերազմների ողջ մարտական փորձը, նախատեսել էր Խազարական խաբանության տարածք ներխուժում իրականացնել երկու զորասյուններով, երբ առաջին և գլխավոր զորասյունը 150.000 ռազմիկ կազմող բանակային հզոր բռունցքի կազմով պետք է հարված հասցներ Դերբենդ ամրոցից հյուսիս, իսկ երկրորդ զորասյունն էլ, անհամեմատ ավելի փոքր, պետք է աջակցեր վերջինիս՝ առաջխաղացում իրականացնելով Ալանաց դուռ լեռնանցքից: Նախատեսվում էր, որ հետագայում

<sup>1</sup> Յակուբի «Պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Յակուբի «Պատմություն»: իբն իսայաթ «Պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> իբն իսայաթ «Պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8:

<sup>5</sup> իբն իսայաթ «Պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>6</sup> Յակուբի «Պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

այս գործառնությունները պետք է ուժեղ միավորեն և շարունակեն առաջխաղացումը դեպի հյուսիս արդեն համատեղ ուժերով՝ նպատակակետ ունենալով Կասպից ծովի հյուսիսային ափերին՝ Վոլգայի գետաբերանի դելտայում, գտնվող հազարական խաթանության մայրաքաղաք Իթիլը:

735 թվականի գարնանը Ալանաց դուռ լեռնանցքից հյուսիս արշաված Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 50.000) և Հայոց այրուձին (մոտ 5.000) Ալանական թագավորության ու հազարական խաթանության միացյալ բանակից (ընդհանուր մոտ՝ 1.000) գրավեցին 3 ամրություններ<sup>1</sup>, որից հետո դուրս եկան Նախակովկասյան տափաստաններ: Այս ընթացքում Հյուսիսային կուսակալ Մրվան իբն Մուհամմեդի և Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (150.000) ու Հայոց այրուձին (մոտ 10.000) ևս առաջխաղացում իրականացրին դեպի հյուսիս՝ հասնելով մինչև Սամանդար և չհանդիպելով որևէ եական դիմադրության: Դատելով ըստ ամենայնի անակնկալի եկած և ուժերի հավաքում չհասցրած Աստարխանը ամեն կերպ խուսափում էր բաց ճակատամարտից:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

735 ամառ – Իթիլի ճ-մ (Կասպից ծովի հյուսիսային ափ, Վոլգայի դելտայում)<sup>2</sup>

Հյուսիսային կուսակալ Մրվան իբն Մուհամմեդի և Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու ղեկավարությամբ Դեռքենդ ամրոց-Սամանդար երթուղով առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակը (150.000) ու Հայոց այրուձին (մոտ 10.000) ուժերը միավորեցին Ալանաց դուռ լեռնանցքից առաջխաղացում իրականացրած մյուս բանակի (մոտ 47.000) և Հայոց այրուձիու մյուս ջոկատի (մոտ 4.700) հետ, որից հետո սկսեցին մոտենալ հազարական խաթանության մայրաքաղաքին: Ստեղծված ծանր պայմաններում հազարական խաթանության խաթան Աստարխանը, չհասցնելով ուժերը կենտրոնացնել և արդյունքում ձգտելով խուսափել բաց դաշտային ընդհարումից, տեղակայվեց Վոլգա գետի դելտայից արևելք՝ Նախատեսելով իր և հակառակորդի առաջացող ուժերի միջև ունենալ ջրային լայնահուն այդ տարածքը: Մրվան իբն Մուհամմեդն իր հերթին, սակայն, հաշվի առնելով իրերի առկա դասավորությունը, ստեղծեց հեծելազորային հարվածային մի ջոկատ (40.000), որի կազմում ընդգրկվեցին նաև Հայ ռազմիկներ (մոտ 10.000):

I փուլ – Մրվան իբն Մուհամմեդի բանակի հեծելազորային հարվածային ջոկատը աննկատ գետանցեց Վոլգան և փոքր ընդհարումում ոչնչացրեց որսով զբաղված Բարսբեկին ուղեկցող շքախումբը (20), ընդ որում մարտում ընկավ նաև Բարսբեկը:

II փուլ – Մրվան իբն Մուհամմեդի բանակի առաջապահն անակնկալ հարձակվեց հազարական խաթանության ճամբարած բանակի (40.000) վրա և գլխովին ջախջախեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500 զինվոր, թշնամին՝ 10.000 սպանված և վիրավոր, 7.000 գերի: Սրանից հետո, ասպատակելով շրջակայքը, ձեռք գցելով 40.000 գերի և Աստարխանից ստանալով հնազանդության երաշխիք՝ Մրվան իբն Մուհամմեդի բանակը վերադարձավ Դեռքենդ ամրոց:

Այսպիսով՝ Մրվան իբն Մուհամմեդի ձեռնարկած գործողությունների արդյունքում Արաբական խալիֆությունը հասավ իր այն ամենամեծ հաջողությանը, որը երբևէ գրանցել էր հազարական խաթանության հետ հարաբերություններում: Հարվածն իրոք տպավորիչ էր և արդյունքում մոտակա գրեթե երկուս ու կես տասնամյակում հազարական ագրեսիային, ըստ էության, վերջ տրվեց: Մնացել էին, սակայն, տեղական լեռնական ցեղերն և մանր իշխանությունները, որոնք մինչ այդ այս կամ այն չափով ենթակա էին պաշտոնական Իթիլին, սակայն այժմ, ձևականորեն թողնված իրենք իրենց, իսկ փաստացի ենթարկվելով Նույն պաշտոնական Իթիլի աննկատ դրդումներին, Մրվան իբն Մուհամմեդի նկատմամբ ըմբոստ դիրք գրավեցին: Լեռնական հակառակորդների շարքերում գլխավորը լեռնեցիների յուրօրինակ

<sup>1</sup> իբն Խայթ «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; իբն Խայթ «Պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:



համադաշնության ամենավերևում գտնվող Ալանական թագավորությունն էր, սակայն կարևոր դեր ունեին նաև այլ միավորներ, ի դեմս օրինակ Լեզգիական իշխանության, ընդ որում առաջիկա հակամարտության հետ կապված կարևոր է ընդգծել, որ խաբանության և խալիֆության ուժերի հավասարակշռության կետում գտնվող լեռնականները, այդ իսկ պատճառով սովոր լինելով ազատության, ամենևին էլ չէին այրվում խալիֆների գերիշխանությունն ու մահմեդականությունն ընդունելու գաղափարից:

735 թվականի աշնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և Նահանջեց<sup>1</sup>, իսկ 736 թվականի ամռանն էլ կյանքի կոչվեց չափերով ավելի մեծ մի նոր արշավանքը, երբ Արաբական խալիֆության երկու մասի բաժանված բանակը (մոտ 30.000) հասավ մինչև Սարդեսի շրջակայքը ու ամեն ինչ ոտնատակ տվեց, թեև ի վերջո Նահանջեց<sup>2</sup>: Մեկ այլ արշավանք, ավելի սահմանափակ խնդիրներով, Արաբական խալիֆության երկու մասի բաժանված բանակը կայսրության դեմ ձեռնարկեց արդեն 736 թվականի աշնանը<sup>3</sup>: Հետաքրքիր է, որ այս իրադարձությունների ժամանակ Պերգամոս քաղաքի մի ոմս բնակիչ փորձ կատարեց իրեն ներկայացնել որպես Հուստինիանոս II-ի որդի Տիբերիոս, որը, իբր, հրաշքով փրկվել էր: Արաբական խալիֆության ղեկավարությունը փորձ կատարեց գործարկել այս ծրագիրը և սկզբնական ժամանակներում մեծ ուշադրություն ու պատիվ հատկացրեց այս կեղծարարին, սակայն Թեոդոսիոսի հետ կապված հարյուրամյա վաղեմության փորձը այս անգամ կրկնել չհաջողվեց այդ թվում ամենից առաջ հենց քաղաքական պատճառներով և կեղծ այս Տիբերիոսի մասին հետագա հաղորդումները բացակայում են:

736 թվականի աշնանը, սկիզբ դնելով Ալանական թագավորության և լեռնականների դեմ պատերազմին, Հյուսիսային կուսակալ Մրվան իբն Մուհամմեդի գլխավորությամբ դեպի հյուսիս արշաված Արաբական խալիֆության բանակը և Հայոց այրուձին Ալանական թագավորության բանակից գրավեցին Ալանաց դուռ լեռնանցքի մոտակայքում գտնվող մի կարևոր ամրություն<sup>4</sup>: Գլխավոր հարվածը լեռնականներին, սակայն, Նախատեսված էր մյուս տարում:

737 թվականի ամռանը Հյուսիսային կուսակալ Մրվան իբն Մուհամմեդի գլխավորությամբ Ալանաց դուռ լեռնանցքից դեպի հյուսիս արշաված Արաբական խալիֆության բանակը (150.000) ու Հայոց այրուձին (մոտ 15.000) Ալանական թագավորության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Բալանջուր ամրոցը, ինչպես նաև Սեմանդար և Սպիտակ քաղաքները<sup>5</sup> ու, թեև ի վերջո հետ քաշվեցին, սակայն ծանր հարվածներ ստացած լեռնականների շարքերում պատերազմի հետագա շարունակման տրամադրությունները զգալի անկում ապրեցին: 737 թվականի ամռանը Հյուսիսային կուսակալը հերթական հարվածը հասցրեց կայսրության ուղղությամբ<sup>6</sup>, իսկ 737 թվականի աշնանն էլ գրավեց ու ավերեց Ալանական թագավորության ևս մի քանի ամրացված կետեր, որից հետո կրկին հետ քաշվեց<sup>7</sup>:

Նույն այս ժամանակ, երբ Մրվան իբն Մուհամմեդը փորձ էր կատարում ավարտին հասցնել պատերազմը կովկասյան ճակատում, 737 թվականի սեպտեմբերի 30-ին Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենան մի ծանր ընդհարում ունեցավ Մավերնահիրում գործող Թյուրքեշական խաբանության և Նրա դաշնակիցների հետ, որը վճռական հաղթանակ չտվեց կողմերից և ոչ մեկին: Եվ միայն 737 թվականի դեկտեմբերի 7-ին էր, որ սեփական խոշոր ուժերը ձմեռոցներում ցրած Թյուրքեշական խաբանը ի վերջո ծանր պարտություն կրեց իր ճամբարի վրա անակնկալ կերպով հարձակված հակառակորդի համեմատականորեն փոքրաթիվ ուժերից, ընդ որում այս պարտությունը վերջինիս հաջորդ տարի կյանք արժեցավ, իսկ Թյուրքեշական խաբանությունն էլ քայքայվեց: Արդյունքում՝ Մավերնահիրը մոտ 15 տարով, կարծես թե, խաղաղվեց, սակայն խալիֆության բանակի կորուստները կրկին կազմել էին մի քանի տասնյակ հազար ռազմիկ, ընդ որում հատկապես արյունաքամ էին եղել Ասորիքից և Միջագետքից, ինչպես նաև Արաբական թերակղզուց ելած ռազմիկները:

<sup>1</sup> Յակուբի «Պատմություն»: Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Իբն Խայթ «Պատմություն»:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Իբն Խայթ «Պատմություն»:

<sup>4</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Իբն Խայթ «Պատմություն»:

<sup>5</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Իբն Խայթ «Պատմություն»:

<sup>6</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Իբն Խայթ «Պատմություն»:

<sup>7</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

Այսպես թե այնպես, սակայն, հաշվի առնելով, որ Մավերնահիրը, կարծես թե, խաղաղվում է, պաշտոնական Դամասկոսը որոշեց ազատված ուժերը իր սահմանների հյուսիս-արևելքից տեղափոխել դեպի հարավ-արևելք և հերթական անգամ փորձ կատարել խորանալ Յուսիսային Յնդկաստանում: Աստիճանաբար ուժեղացող մարտական գործողությունները Սինդից արևելք ձգվող տարածքներում, սակայն, որոնք հատկապես մեծ ծավալ ընդունեցին սկսած 738 թվականի գարնանից, Կարկոտայի և Զալուկայի, ինչպես նաև Կաննաուի թագավորությանը փոխարինած Պրատիհարայի թագավորությունների համատեղ ջանքերով պաշտոնական Դամասկոսին այս անգամ արդեն մի ծանր պարտություն արժեցան, երբ, որպես ընդհանուր արդյունք, ոչ միայն մարտական խնդիրը չուժվեց, այլև մեծ դժվարությամբ պահպանվեց խալիֆության գերիշխանությունը նույնիսկ բուն Սինդում: Եվ վերջապես նույն այս ժամանակ, երբ զարգանում էին վերոհիշյալ իրադարձությունները Արաբական խալիֆության ծայր արևելքում, նույն խալիֆության ծայր արևմուտքում Ֆրանկական թագավորությունը հաղթական վերջակետներն էր դնում քսանամյա այն պայքարի, որը մղել էր Պիրենյան թերակղզուց կազմակերպված ներխուժումների դեմ, երբ այս ուղղությամբ որևէ լուրջ առաջխաղացման մասին մտածել ևս արդեն սկզբունքորեն այլևս հնարավոր չէր:

738 թվականի գարնանը Փոքր Հայքի հարավը և Կապադովկիան ասպատակած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 300) գրավեց Երկաթե բերդը<sup>1</sup>, սակայն Մրվան իբն Մուհամմեդի ուշադրության հիմնական ուղղությունն այս անգամ ևս Կովկասյան լեռներն էին, որոնց ուղղությամբ Նախորդ տարիների Նախապատրաստական հարվածներից հետո այժմ ծավալներով ավելի մեծ մի հարված էր Նախատեսվում: Արդյունքում 738 թվականի ամռանը Յուսիսային կուսակալ Մրվան իբն Մուհամմեդի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 100.000) ու Հայոց այրուձին (մոտ 10.000), մտնելով Նախակովկասյան տափաստաններ և այնտեղ մնալով գրեթե մեկ տարի, 739 թվականի ամռանը վիճակով Ալանական թագավորության բանակից (ընդհանուր մոտ՝ 4.000) արդեն գրավել էին Սարիրը (= ալ-Բալալ) (Դերբենդ ամրոցից մոտ 50 կմ հարավ-արևմուտք), Ղումիկը, ինչպես նաև Հայջախ (Ղումիկից մոտ 50 կմ հյուսիս-արևմուտք) և Համզին ամրոցները<sup>2</sup>:

Խազարների ու լեռնականների դեմ մղվող ծանր պատերազմը դանդաղորեն մոտենում էր իր ավարտին և ահա Արաբական խալիֆությանն այսքան ջանք ու միջոց արժեցած պատերազմը ի վերջո իր վերջը գտավ 739 թվականի աշնանը, երբ Յուսիսային կուսակալ Մրվան իբն Մուհամմեդի ուժերը մեկ ամսում գրավեցին Ազերբեյանը, Համզին, Մազդար, Զիրան երկրամասերի ամրոցները, ինչպես նաև Թավասպարանը և Ֆիլանը (Դերբենդ ամրոցի մոտ)<sup>3</sup>: Իրոք, 739 թվականի վերջի վիճակով արդեն իսկ պարզ էր, որ Աստարխանը ցանկություն չունի խառնվել արաբների դեմ հետագա հակամարտությանը, իսկ ալանների, լեզգիների, ինչպես նաև այլ լեռնականների ուժերն էլ բավարար դիմադրություն ցույց տալու համար քիչ են: Արդյունքում՝ Արաբա-խազարական I պատերազմը ավարտվեց, ինչի հետևանքով խազարական խաթանությունը, ինչպես նաև Ալանական թագավորությունը և Լեզգիական իշխանությունը այս կամ այն չափով ընդունեցին Արաբական խալիֆության գերիշխանությունը: Այս առումով պատկերն ամբողջական դարձնելու համար, թերևս, պետք է ավելացնել մասնավոր, սակայն հատկանշական մի դետալ:

Իրոք, դեռևս 738 թվականի վերջին խալիֆ Հիշամ իբն Աբդ ալ-Մելիքը հատուկ նամակ հղեց Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքին՝ որպես պաշտոնական ամփոփում ամրագրելով, որ Մրվան իբն Մուհամմեդն արեց այն, ինչը ինքը՝ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը, չէր կարողացել անել: Ի պատասխան այս նամակի Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը ընդամենը պատասխանեց. *«Ես ոչ թե մարդկանց դեմ էի պատերազմում, այլ՝ Աստծո, իսկ նա պատերազմում էր անբան անասունների դեմ»*: Դատարկ այս պատասխանը, սակայն, թերևս, միայն ժպիտ առաջացրեց Դամասկոսի

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Խայաթ «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Խայաթ «Պատմություն»; Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 22; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 39:

<sup>3</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Յակուբի «Պատմություն»; իբն Խայաթ «Պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; իբն ալ-Ֆակի «Գիրք երկրների մասին»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Անանուն «Դերբենդ-Նամե»; «Զարթիս-Յիսուվերթա», «Զարթիի մատյանը»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 2:

պալատում, ընդ որում իր կյանքի գլխավոր մտահոգումները տապալած Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մելիքը, թերևս, նաև այս նախատիևի պատճառով էր, որ արագորեն դեպի մահվան դուռը գնաց և 738 թվականի դեկտեմբերի 28-ին հեռացավ կյանքից:

## **Գլուխ 65** **Ակրոյինոնի շարդը և դրա հետևանքները**

739 թվականի վերջին, հաջողությամբ ավարտելով պատերազմը կովկասյան ճակատում և գոհ ձեռք բերված արդյունքներից, Յուսիսային կուսակալ Մրվան իբն Մուհամմեդը իր հարվածային ուժերը տեղափոխեց դեպի արևմուտք և փորձ կատարեց ավելի բորբոքել կայսրության դեմ մղվող պատերազմական գործողությունների հուրը: Իրոք, արդեն 739 թվականի դեկտեմբերին Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Փոքր Ղազինի հարավը ու Կապադովկիան և 740 թվականի փետրվարին նահանջեց<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ ուժեղանում էր պատերազմը կայսրության դեմ, սակայն այս ճանապարհին Արաբական խալիֆությանը մի ծանր անհաջողություն պատուհասեց:

740 թվականի գարնանը Մելիտեի եմիր Մելիք Շեյուբի, ղազի ալ-Բաթթալ Աբդուլլահի ու ևս մեկ եմիրի գլխավորած Արաբական խալիֆության երեք մասի բաժանված բանակը (10.000, 20.000 և 50.000) ասպատակեց Փոքր Ղազինի հարավը, Կապադովկիան, Ակրոյինոնը և Նրա շրջակայքը<sup>2</sup>: Ի տարբերություն նախորդ շատ ու շատ տարիների, սակայն, այս անգամ հարձակվողներին մի դաժան անակնկալ էր սպասում, քանի որ Լևոն III-ը, հրաժարվելով երկար տարիներ ի վեր որդեգրած պասիվ պաշտպանության ռազմավարությունից, այս անգամ որոշել էր անցնել ակտիվ գործողությունների: Արդյունքում՝ 740 թվականի մայիսին Ակրոյինոնի ճ-մ-ում Լևոն III-ի և Նրա որդի Կոնստանդինի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 15.000) ու Նրա կազմում գտնվող Ղազ ռազմիկները (մոտ 5.000) անակնկալ գիշերային հարձակումով ջախջախեցին Մելիտեի եմիր Մելիք Շեյուբի և ղազի ալ-Բաթթալ Աբդուլլահի գլխավորությամբ ուժերը մասնակիորեն միավորած Արաբական խալիֆության բանակին (50.000) ու մտան քաղաք: Զրիստոնյաների կորուստների մասին հայտնի չէ և դրանք, ըստ էության, Եսկան չէին, սակայն փոխարենը թշնամին կորցրել էր 45.000 զինվոր, որոնց թվում գոհվել էին նաև Շեյուբն ու ալ-Բաթթալ<sup>3</sup>: Կայսրության դեմ մղվող պայքարում կրած պարտությունը զգալիորեն խուճացրեց միևնույն ալի փառքի լուսավոր ճաճանչներում փայլատակող Մրվան իբն Մուհամմեդի հեղինակությունը, սակայն սրանից զատ վերջին ճակատամարտը ևս էլի մի ծանր հետևանք ունեցավ:

Իրոք, մարտում ընկել էին 45.000 ռազմիկներ, ընդ որում կորուստները եղել էին մեծապես հենց Ասորիքից, Միջագետքից և Արաբական թերակղզուց հավաքագրված ռազմիկների շարքերից, որոնք խալիֆության ողջ ռազմական համակարգում հանդիսանում էին Դամասկոսի տիրակալի ամենահավատարիմ հենարանը: Այս պարտությունը, իհարկե ծավալով ավելի փոքր, սակայն իր հետևանքով, ըստ էության, սկզբունքորեն կրկնեց Կոստանդնուպոլսի 717-718 թվականների աղետը: Կար, սակայն, կարևոր ևս մեկ հանգամանք, քանզի հարվածի տակ էին ընկել մեծապես հենց ղազիները՝ համեմատականորեն որակյալ, քաղաքականությունից հեռու մնացող և հանուն հավատի պայքարի ելած այդ մարդիկ, իսկ այս հանգամանքը ինքնին թուլացնելու էր Սուլդուրից հասցվող հարվածների ուժը: Իրոք, ինչպես արդեն ասվեց, հենց նոր ավարտված ճակատամարտում այլ հայտնի ղազիների թվում գոհվել էին, մասնավորապես նաև ինչպես Մելիք Շեյուբը, այնպես էլ ալ-Բաթթալ Աբդուլլահը, ընդ որում վերջինս Սուլդուրի մի իսկական հերոս էր և ղազիների շրջանում հայտնի էր որպես կենդանի մի լեգենդ: Ալ-Բաթթալը, ինչպես արդեն ասվեց, մասնակցել էր դեռևս Կոստանդնուպոլսի համար մղված մարտերին, հետագա երկու տասնամյակներում էլ իր ակտիվ մասնակցությունն էր բերել կայսրության դեմ մղվող պատերազմին և նման մի մարդու կործանումը, այլ հանգամանքների թվում, միայն ուժեղացրեց այս պարտության հետ կապված անկումային տրամադրությունները: 740 թվականի

<sup>1</sup> Յակուբի «Պատմություն»: իբն Խայթա «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Յակուբի «Պատմություն»: իբն Խայթա «Պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Դիոնիս Տել-Մաիրացի «Տարեգրություն», մաս 4: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: իբն Խայթա «Պատմություն»:

գարնան Ակրոյինոնի ճակատամարտը, ոչ այնքան հայտնի ռազմական պատմության մեջ, ըստ էության, իրենով ամփոփեց վերջին երկու տասնամյակները, երբ այդուհետ Բյուզանդական կայսրությունը Սուղուրում գործելու էր ավելի ու ավելի ուժեղացող ակտիվությամբ:

Նախորդ փառահեղ հաղթանակից հետո հակահարձակման անցած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 200), որպես վաճառական ծալված զորավարի քարավանի արկղերում թաքնված զինվորներ մտցնելով քաղաք, 740 թվականի ամռանը Արաբական խալիֆության կայազորից (մոտ 1.000) անակնկալ հարվածով գրավեցին Սեբաստուպոլիսը<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ հարված հասցվեց նաև Եգիպտոսի ուղղությամբ, երբ ափ իջած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, մոտ 100 նավ) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 3.000) 740 թվականի ամռանը ասպատակեցին Դամիեթան և նրա շրջակայքը (Վերին Եգիպտոս, ծովի ափին), թեև ի վերջո բավարար ուժերի բացակայության պատճառով նահանջեցին<sup>2</sup>:

## Գլուխ 66

### Արմինիայի III ապստամբությունը

Խազարական խաթանության դեմ գրեթե երեք տասնամյակ ձգված հակամարտությունը որոշակի անիշխանության և ազատության մթնոլորտ էր ստեղծել Կովկասյան լեռնաշղթային հարավից անմիջապես հարող տարածքներում, ընդ որում իրավիճակը սրվում էր մի կողմից խազարներից եկող մշտական սպառնալիքի պատճառով, երբ մարդիկ հաճախ կորցնելու որևէ բան ուղղակի չունեին, մյուս կողմից էլ հենց պաշտոնական Դամասկոսի կողմից իրականացվող քաղաքականության հետևանքով, երբ սահմանային այդ շրջանում փորձում էին առանձնակի խստությունների չդիմել և հաճախ նույնիսկ գնում էին փոխզիջումների՝ տեղում խազարներին դաշնակիցներ չավելացնելու նկատառումով: 740 թվականի սկզբին, սակայն, երբ, ավարտելով պատերազմը խազարների դեմ, տարածաշրջանից ոչ միայն հեռացել էին 3յուսիսային կուսակալ Մրվան իբն Մուհամմեդի հարվածային ուժերը, այլև դրանք կայսրության դեմ մղվող պատերազմում նաև զգալի կորուստներ էին կրել, Կովկասյան լեռներին հարավ-արևմուտքից հարող տարածքներում ըմբոստ տրամադրություններն ավելի լայն թափ ստացան:

Արմինիայի I ապստամբությունից անցել էր արդեն 35 տարի և, եթե մի կողմ թողնենք Արմինիայի II ապստամբությունը, որն, ըստ էության, դուրս չէր եկել խլաթի սահմաններից ու որևէ եական նշանակություն չէր ունեցել, չնայած ուժեղացող հարկային ճնշմանը և պաշտոնական Դամասկոսի ռազմավարչական ներկայության աստիճանական ուժեղացմանը, երկրամասում մեծ հաշվով խաղաղություն էր տիրել: Այս ընթացքում Արմինիայի հիմնական մասը կազմող 3այաստանում շարունակում էր առաջատար դերը պահպանել երկու ճյուղերի բաժանված Բագրատունիների տոհմը: 726 թվականին Սմբատ Վարազ-Տիրոցի Բագրատունու մահից հետո Բագրատունիներին սկսել էր ղեկավարել արդեն իսկ հիշատակված Աշոտ Բագրատունին, որը հետագայում հայտնի էր դառնալու «Կուրացյալ» մականվամբ: Բագրատունիների տոհմի ղեկավար կազմում որոշակի դեր ունեին, սակայն, նաև 3այոց արդեն հանգուցյալ իշխան Սմբատ Վարազ-Տիրոցի Բագրատունու երկու որդիները, որոնց անունները մեզ չեն հասել, ինչպես նաև 3յուսիսային Բագրատունիների ղեկավարները, որոնք 620-ական թվականներին ստացած ծանր հարվածներից հետո աստիճանաբար ուշքի էին եկել:

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ, պայմանավորված 3յուսիսային Բագրատունիների կողմից 620-ական թվականներին դրսևորած հակակայսերական քաղաքականությամբ, ինչպես նաև, սրան հակառակ, Կախեթիի Սասանյանների կողմից նույն այդ ժամանակ հետևողական կերպով վարվող պրոկայսերական քաղաքականությամբ, 3յուսիսային Բագրատունիները նույն այս տարիներին Վրաստանում զգալիորեն կորցրել էին իրենց դիրքերը, իսկ Կախեթիի Սասանյաններն էլ՝ ուժեղացել էին: Սկսած արդեն 640-ական թվականներից, սակայն, երբ կայսրության դիրքերը տարածաշրջանում լրջագույն անկում ապրեցին, Վրաստանի երիսմտավարի պաշտոնը դեռևս պահպանող Կախեթիի Սասանյաններն այնուհանդերձ մի կողմ

<sup>1</sup> Զյաթիր Զելեթի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 41:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

թողեցին հակաբազրատունյաց դիրքորոշումով ենթադրվող հակահայկականությունը ու իրենք ևս սկսեցին հստակ համագործակցության քաղաքականություն իրականացնել Հայոց իշխանապետության հետ, որտեղ առաջնային դեր ունեին նույն Բազրատունիները: Այս առումով վճռորոշ եղավ արդեն 685 թվականը, երբ խազարների դեմ տրված մարտում ծանր կորուստներ կրած Սասանյաններին Երիսմտավարի պաշտոնում կրկին փոխարինեցին Հյուսիսային Բազրատունիները, իսկ Վրաստանի Երիսմտավար Էլ հռչակվեց 627 թվականին զոհված Ստեփանոս Բազրատունու որդի Գուրգեն-Գուարմ Բազրատունին (685-693), ընդ որում վերջինս, ինչպես և հարյուրամյակ առաջ նրա պապը, կապեր հաստատեց Հուստինիանոս II-ի հետ՝ նրանից ստանալով կյուրապաղատի կոչում: Գուրգեն-Գուարմի մահվանից հետո Վրաստանի Երիսմտավարի պաշտոնը անցավ նրա նույնանուն որդի Գուրգեն-Գուարմին (693-748), որը, օգտվելով հայերի և իր տոհմի հիմնական ճյուղի աջակցությունից, Վրաստանի տարածքում վերջնականապես վերականգնեց Հյուսիսային Բազրատունիների ուժն ու նշանակությունը՝ անվերադարձ կերպով հետ մղելով Կախեթի իշխան Ստեփանոս Սասանյանին (685-736):

740 թվականի վիճակով Կախեթի իշխանն Էր Ստեփանոսի որդի Միիր Սասանյանը (736-740), որը կառավարում էր իր եղբայր Արչիլի հետ միասին և քաղաքականապես հենվում էր արմատներով դեռևս Սասանյանները գնացող ու մինչև 523 թվականը Կախեթում իշխած Ներսեսյանների տոհմի վրա, ընդ որում Միիրի աղջիկն ամուսնացած էր Ներսես Ներսեսյանի հետ: Միաժամանակ, ի տարբերություն ապստամբական տրամադրություններով պատված Միիրի և նրա կողմնակիցների, Վրաստանի Երիսմտավար Գուրգեն-Գուարմ Բազրատունին, հետևելով Բազրատունիների հիմնական ճյուղի գլուխ կանգնած Հայոց իշխան Աշոտ Բազրատունու կողմից վարվող քաղաքական գծին, ավելի հաշտվողական քաղաքականության վարման կողմնակից էր՝ մանավանդ այն բանի ֆոնին, որ Հայոց իշխանը լավ անձնական հարաբերություններ ուներ ամենագոր Մրվան իբն Մուհամմեդի հետ: Այս առումով կարելի է կարծել, որ, թողնելով Սասանյաններին և նրանց կողմնակիցներին այնուհանդերձ ապստամբել, Գուրգեն-Գուարմն և Աշոտը, ըստ էության, հասնում էին նրան, որ տարածաշրջանում հենց իրենց դիրքերն էին վերջնականապես ուժեղանում: Արդյունքում, այն բանից հետո, երբ Մրվան իբն Մուհամմեդը շարժվեց Կախեթի վրա և հնազանդության երաշխիքներ պահանջեց Միիր Սասանյանից և նրա կողմնակիցներից, սկիզբ առավ Արմինիայի III ապստամբությունը (740), որին, թեև որոշակիորեն սահմանափակ չափերով, մասնակցեցին նաև հայերը Հայաստանի հյուսիսային շրջաններից:

740 թվականի աշնանը Հյուսիսային կուսակալ Մրվան իբն Մուհամմեդի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (120.000) Կախեթի իշխանության բանակից (ընդհանուր մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Կախեթի, ինչպես նաև Գուգարքի արևելքի մի շարք ամրություններ, որից հետո ասպատակեց շրջակայքը ու ծանր հարկադրեց<sup>1</sup>: Դրանից հետո, շարունակելով առաջխաղացումը ու, թերևս, առժամանակ չկողմնորոշվելով, 740 թվականի աշնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 50.000) Հայկական կայագրից (մոտ 1.000) գրավեց Արտանուշը (Գուգարք, Կղարջք գավառ) և ավերեց<sup>2</sup>: Ստեղծված պայմաններում, սակայն, Վրաստանի Երիսմտավար Գուրգեն-Գուարմ Բազրատունին, ինչպես նաև Հայոց իշխան Աշոտ Բազրատունին կապեր հաստատեցին Մրվան իբն Մուհամմեդի հետ և, հասնելով փոխհամաձայնության, դուրս հանեցին Հյուսիսային Հայաստանում գտնվող Բազրատունիների տիրույթները ինչպես ապստամբությունից, այնպես էլ՝ հարվածի տակից:

Մինչ Բազրատունիները իրենց հարաբերություններն էին կարգավորում Հյուսիսային ռազմատենչ կուսակալի հետ, սակայն, Սասանյաններն ու Ներսեսյանները շարունակում էին անգիջում դիրքորոշման կյանքի կոչումը: Արդյունքում, սակայն, բավարար ուժեր չունենալով դիմադրելու համար, նրանք ի վերջո հետ քաշվեցին Աբխազիայի ուղղությամբ, որտեղ այս ժամանակ իշխում էր հորենական իշխանությունը սրանից մոտ մեկ տասնամյակ առաջ թագավորության մակարդակի բարձրացրած և պրոկայսերական դիրքորոշում ունեցող Աբխազական թագավորության հիմնադիր արքա Լևոն I-ը (մոտ 730-770):

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Վախուշտի Բազրատունի «Զարթիկի պատմությունը»:

<sup>2</sup> «Զարթիկ-Ցիսվրեբա», Սմբատ Դավթորի «Բազրատունյաց պատմություն»:

740 աշուն – Անակոսիայի ճ-մ (Յուսիսային Աբխազիա, Սև ծովի ափին) (= Ցիտնիկ-Ցիտի ճ-մ, = Թավկերի գետի ճ-մ)<sup>1</sup>

Յուսիսային կուսակալ Մրվան իբն Մուհամմեդի գլխավորությամբ Իքտիա-Աբխազիա երթուղով ասպատակելով արշաված Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 100.000) պաշարեց քաղաքը Աբխազական թագավորության արքա Լևոն I-ի, Միիր Սասանյանի և Արագվիի իշխաններ Դավթի ու Կոնստանդինի գլխավորած բանակից (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 1.000):

I փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց քաղաքի ուղղությամբ, որոնք հետ մղվեցին, թեև այդ ընթացքում Միիրը նիզակի հարված ստացավ որովայնի շրջանում և հետագայում մահացավ: Միաժամանակ քաղաքը պաշարողների շարքերում բռնկվեց ծանր մի համաճարակ, որին զոհ գնաց 35.000 հոգի:

II փուլ – Թողնելով քաղաքի պաշարումը՝ հակառակորդի մանր հարձակումներին ենթարկվող Արաբական խալիֆության բանակը Ցիտնիկ-Ցիտի գետի (Յուսիս-արևմտյան Վրաստան) հովտով սկսեց նահանջել՝ կորցնելով 3.000 ռազմիկ: Դրանից հետո Արաբական խալիֆության բանակը կրկին կենտրոնացրեց ցրված ուժերը Արաշա գետի (Յուսիս-արևմտյան Վրաստան) մի հովտում, բայց այս անգամ էլ ծանր կորուստներ կրեց գետերի հորդացումի արդյունքում առաջացած ցեխախառն սելաֆից ու փլուզումներից՝ կորցնելով ևս 30.000 ռազմիկ և զրկվելով բանակային նժույգների մեծ մասից:

Յայերը կորցրին մոտ 100 զինվոր, դաշնակիցները՝ մոտ 400 զինվոր, այդ թվում սպանվեց Միիրը, ինչպես նաև գերվեցին ու սպանվեցին Դավիթը և Կոնստանդինը, թշնամին՝ 68.000 զինվոր:

Յենց նոր ավարտված իրադարձությունները ծանր անդրադարձ ունեցան Յուսիսային կուսակալ Մրվան իբն Մուհամմեդի բանակի վրա ամենից առաջ մարդկային կորուստների տեսանկյունից՝ գումարվելով կայսրության դեմ մղված պատերազմում կրած ծանր հարվածներին, ինչպես նաև խոշոր այն անհաջողությանը, որը պաշտոնական Դամասկոսը մինչ այդ կրել էր Սինդում: Որպես հետևանք այս ամենի՝ Մրվան իբն Մուհամմեդը դարձավ ավելի զիջող, արդյունքում սկսվեցին բանակցություններ, փոխադարձ զիջումներով հաշտություն կնքվեց և Արմինիայի III ապստամբությունը վերջացավ: Արդյունքում, թեև հիմնականում վերականգնվեց նախկին վիճակը, սակայն Սասանյաններն ու Ներսեսյանները, կորցնելով իրենց հիմնական կալվածքները, մեծապես թուլացան ու զրկվեցին մինչ այդ Վրաստանում և Յայաստանի հյուսիսում ունեցած առաջատար դիրքից, ինչին հակառակ Յուսիսային Բագրատունիները շարունակեցին ուժեղանալ:

## Գլուխ 67

### Լևոն III-ի մահը և Ներքաղաքական նոր դրությունը Բյուզանդական կայսրությունում

740 թվականի սեպտեմբերից հոկտեմբեր Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000), արդեն որոշակիորեն թուլացող ուժով ասպատակեց Փոքր Յայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>2</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Լևոն III-ի և Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար Արտավազդ Մամիկոնյանի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (20.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000), անցնելով վերջին տարիների համար հազվադեպ հակահարձակումներից մեկին և փորձ կատարելով զարգացնել տարվա սկզբում ձեռք բերված հաջողությունը, 740 թվականի նոյեմբերից մինչև 741 թվականի մարտ Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեցին Մելիտեն, սակայն ի վերջո, տեղեկանալով Արաբական խալիֆության խոշոր բանակի (մոտ 70.000) առաջխաղացման մասին,

<sup>1</sup> «Քարթլի-Ցիտվերա», «Քարթլիի մատյանը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 82; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»; Մխիթար Այրիվանցի «Յայոց պատմություն», մաս 3:

<sup>2</sup> Յակովբի «Պատմություն»; իբն իսայաթ «Պատմություն»:

նահանջեցին<sup>1</sup>: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ հենց նոր ծանր կորուստներ կրած Սուղուրում Արաբական խալիֆության ուժերն այնքան տրորված վիճակում էին, որ Մելիտեի պաշտպանությանը մասնակցեցին նույնիսկ կանայք:

Մելիտեի համար մղված մարտերով, սակայն, ռազմագործողությունը չավարտվեց, քանի որ Սուղուրում ուժերի հավասարակշռությունը վերականգնելու համար գործի մեջ մտավ արդեն նաև պաշտոնական Դամասկոսը, իսկ խալիֆն ինքն էլ ոչ միայն զգալի ուժեր ուղարկեց, այլև՝ անձամբ ժամանեց Մելիտե: Արդյունքում՝ Արաբական խալիֆության բանակը ինչ-որ տեղ Կապադովկիայում անակնկալ հարձակում գործեց կայսերական ճամբարած բանակներից մեկի վրա և ծանր պարտության մատնեց վերջինիս<sup>2</sup>, ընդ որում Սուղուրի հերթական համալրումը ցույց տվեց, որ Արաբական խալիֆության ուժերը դեռևս ամենևին էլ սպառված չեն: Այսպիսով՝ ինչպես Մելիտեի անհաջող պաշարումը, այնպես էլ վերջին պարտությունը, ըստ էության, վերացրին հերթական անգամ լուրջ հակահարձակում անցնելու պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի բոլոր հույները, քանի որ պարզվեց, որ, չնայած ամեն ինչին, Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենան նույնիսկ իր տարածաշրջանային մասով էլ լրջորեն գերազանցում է Բյուզանդական կայսրության բանակին և Լևոն III-ը այս հարցում Յերակլես I-ի դերին որևէ կերպ հավակնել չի կարող:

### **Գլուխ 68** **Լևոն III-ի գահակալման արդյունքները**

741 թվականի հունիսի 18-ին, նույնիսկ դրանով էլ ինչ-որ տեղ կրկնելով Յերակլես I-ի ճակատագիրը, վերջինիցս ուղիղ հարյուր տարի անց ջրգողության բերած ծանր ջրծաղիկից տառապող Լևոն III-ը կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո գահին անցավ վերջինիս քսաներեքամյա որդի Կոնստանդինին՝ Կոնստանդին V-ին (741, 742-775): Լևոն III-ն իր գահակալմամբ, ինչպես և Յերակլես I-ը դրանից հարյուր տարի առաջ, ոչ միայն Կոստանդնուպոլսի գահին սկիզբ դրեց կայսերական նոր գահատոհմի, այլև դրանով իսկ շատ բան տեսած կայսրության կյանքում նշանավորեց հերթական մի դարաշրջանի սկիզբ: Լինելով իրոք արժանի մի մարդ, որին կայսրության համար վճռական այդ տարիներին հանգամանքները խիստ տեղին ձևով հաստատեցին պետական համակարգի ամենագագաթին, Լևոն III-ը մինչև վերջ արժանի կերպով տարավ իրեն բաժին հասած այդ դերը:

Կոստանդնուպոլսի վրա եկած ճակատագրական հարվածի հետ մղումն և բանակաթեմային համակարգի վերջնական ձևավորումն այս կայսրը կարող էր լիովին ու արժանի կերպով գրանցել իր պատմական ձեռքբերումների շարքում, ընդ որում հետագա ոչ այնքան հաջող պատերազմն էլ սահմաններում, լուսավորված, թերևս, միայն Ակրոյինոնի խոշոր հաջողությամբ, ամենևին չէր նսեմացնում այս ռազմաքաղաքական գործչի անցած ուղին: Իրոք, այս կայսեր կառավարման շրջանում Արաբական խալիֆությունը գտնվում էր իր զարգացման կիզակետում և Լևոն III-ի փոխարեն կայսրության գահը զբաղեցրած որևէ մեկ այլ անձնավորություն հազիվ թե կարողանար անել ավելին: Միակ գործը, որը պատմականորեն իրեն չարդարացրեց և որոշակիորեն ստվերեց կայսեր մյուս ձեռնարկումները, դա ինքին վիճահարույց պատկերամարտությունն էր, որը հետագա տասնամյակներում աստիճանաբար վերացվեց: Այս առումով հատկանշական է, որ, հենց վերջին հանգամանքով էլ պայմանավորված, հետագա կայսերական պատմիչները, որոնք առանց բացառության ստեղծագործում էին արդեն պատկերամարտության վերացման պայմաններում, թեև զլանում էին գովեստի խոսքեր ասել Լևոն III-ի հասցեին, նրան վերաբերվելով բավականին սառը, սակայն վերջինիս գործունեության դրական կողմերն այնքան շատ էին, որ նույն այս պատմիչներն իրենց այնուհանդերձ թույլ չէին տալիս Լևոն III-ի հասցեին նաև բացահայտ բացասական խոսքեր ասել:

Ինչ վերաբերում է նոր կայսեր, ապա Կոնստանդին V-ը արժանի գավալն էր իր հոր ինչպես անձնական որակների, այնպես էլ վերջինիս քաղաքականությունը կյանքի կոչելու տեսանկյունից: Կոնստանդին V-ը ուժեղ, եռանդուն, իրերն ու երևույթները սթափ գնահատող և զորավարական ոչ

<sup>1</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>2</sup> Յակուբի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

վատ ունակություններ ունեցող մի անձնավորություն էր, որը քաղաքական առումով կրկնեց Կոնստանդ II-ին ճիշտ այնպես, ինչպես իր հայրն էր կրկնել Զերակլես I-ին, ընդ որում՝ նույնիսկ իր գահակալման սկզբին ուղեկցած իրադարձությունների առումով:

### Գլուխ 69 «Խնամիական» պատերազմը

Իրոք, Կոնստանդին V-ին իր անձնական որակները դրսևորելու առիթ հենց անմիջապես էլ ընձեռնվեց, քանզի Լևոն III-ի մահվանից հետո սեփական գահակալական հավակնություններով առաջ եկավ հանգուցյալի հավատարիմ զինակից և աղջկա ընտրյալ, Կոնստանդին V-ի քույր Աննայի ամուսին Արտավազդ Մամիկոնյանը, որը իր պայքարի սկզբունքային նպատակներից մեկն էլ հայտարարեց պայքարը պատկերամարտության դեմ: Սկիզբ էր առնում գահակալական մի պայքար, որը այսուհետ թույլ կտանք մեզ կոչել «Խնամիական» պատերազմ (741-742): Արտավազդ Մամիկոնյանը, կանգնած լինելով Լևոն III-ի կողքին և վերջին քառորդ դարում նրա հետ անցած լինելով վերջինիս ողջ մարտական ուղին, իր ավագ ընկերոջ մահվանից հետո ակնհայտորեն հետևության էր եկել, որ կայսրության գահի համար ինքն ավելի արժանի թեկնածու կլինի՝ մանավանդ հաշվի առնելով նույն այդ գահը հենց նոր զբաղեցրած կայսեր երիտասարդ տարիքը: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ Կոնստանդին V-ի երիտասարդ տարիքը խաբկանք է և Արտավազդ Մամիկոնյանի հակառակորդն իրականում մի ուժեղ ու իր տարիքին այնքան էլ ոչ բնորոշ ունակությունների տեր մի անձնավորություն է:

741 թվականի հուլիսին, տեղեկանալով Արտավազդ Մամիկոնյանի կայսերական հավակնությունների մասին, սակայն դեռևս չունենալով կոնկրետ ապացույց որպես գործողություն, Կոնստանդինուպոլսից ասիական ափ անցած Կոնստանդին V-ը, իբր Արաբական խալիֆության դեմ արշավելու նպատակով, սկսեց առաջանալ դեպի Դորիլեոնի հարթավայր, որտեղ գտնվում էր Արտավազդ Մամիկոնյանը և որտեղ հավաքված էին նրա հիմնական ուժերը: Դրանից հետո, հակառակորդի մտադրությունները պարզելու մտայնությամբ, Կոնստանդին V-ը ազգությամբ արաբ ոմն Բեշիրի ուղարկեց իր քրոջ ամուսնու մոտ և, հայտնելով արշավանքի ձևական նպատակի մասին, ցանկություն հայտնեց տեսնել քրոջ տղաներին՝ խնդրելով Արտավազդին նրանց իր մոտ ուղարկել: Պարզից էլ պարզ էր, սակայն, որ Կոնստանդին V-ը, ըստ էության, պատանդներ էր պահանջում և սպասելի եղավ նաև արդյունքը, քանզի Արտավազդ Մամիկոնյանը սպանել տվեց Բեշիրին ու նրա ուղեկիցներին, որից հետո նրա ապստամբությունն արդեն բացահայտ բնույթ ընդունեց: Կոնստանդին V-ի հետ, սակայն, նույն այդ ժամանակ բավարար ուժեր չկային և վերջինիս այլ բան չէր մնում, քան արագորեն հետ քաշվել դեպի մայրաքաղաք, ընդ որում շուտով պարզվեց նաև, որ այստեղ մնալ նա ևս չի կարող:

Իրոք, արդեն 741 թվականի հուլիսին Արտավազդ Մամիկոնյանին գլխավորած Օպսիկիոն բանակաթեմի բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Զայ ռազմիկները (մոտ 10.000) քաղաքի բնակչության աջակցությամբ առանց մարտերի մտան Կոնստանդինուպոլիս, սակայն Կոնստանդին V-ը հասցրեց դիմել հաջող փախուստի: Արդյունքում՝ Արտավազդ Մամիկոնյանը հռչակվեց կայսր (741-742), իսկ Կոնստանդին V-ն էլ ապաստանեց ժամանակին դեռևս իր հոր կողմից փրկված Ամորիոնում՝ իր հերթին վայելելով ինչպես այս քաղաքի, այնպես էլ Անատոլիկոն և Թրակեսիոն բանակաթեմերի աջակցությունը<sup>1</sup>:

Կոնստանդինուպոլսում հաստատված Արտավազդ Մամիկոնյանի և Ամորիոնում հաստատված Կոնստանդին V-ի միջև նախորդ դեպքերից հետո գրեթե մեկ տարի շարունակ հաստատվեց լարված հավասարակշռության մի վիճակ, երբ կողմերից և ոչ մեկը չէր ուզում կամ չէր կարողանում դիմել ակտիվ գործողությունների, ընդ որում Արտավազդ Մամիկոնյանը հիմնականում վայելում էր Բալկանյան թերակղզու և մայրաքաղաքի բնակչության աջակցությունը, իսկ Կոնստանդին V-ն էլ լայն աջակցություն ուներ հենց փոքրասիական տիրույթներում: Այս ընթացքում հակամարտող երկու կայսրերն էլ աջակցության համար դիմեցին

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Նիկեփոր պատրիարք «Չամառոտ պատմություն», մաս 2; Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 21; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; Չիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»:



պաշտոնական Դամասկոսին, սակայն Հիշամ իբն Աբդ ալ-Մելիքը, այդպես էլ վերջնականապես չկողմնորոշվելով, որոշեց ուղղակի օգտվել առիթից: Արդյունքում՝ 741 թվականի աշնանը Արաբական խալիֆոթյան բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>1</sup>, իսկ 742 թվականի գարնան էլ կրկնեց արշավանքը<sup>2</sup> ու տիրեց վատ պաշտպանված Պելոպոնեզում ամրոցին<sup>3</sup>, թեև ի վերջո հետ քաշվեց: Արաբական վտանգի վրա, սակայն, գահակալական պայքարով զբաղված կողմերից և ոչ մեկը ուշադրություն չդարձրեց, ընդ որում այս ընթացքում Արտավազդը իր ավագ որդի, մինչ այդ Թրակիա բանակաթեմի ղեկավար Նիկեփորին նշանակեց իրեն համակայսր, իսկ երկրորդ որդի Նիկիտային էլ հանձնեց Արմենիակոն բանակաթեմի հրամանատարությունը:

742 թվականի հուլիսին Կոնստանդին V-ի և վերջինիս հորեղբոր որդի, Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար Սիսիննակիոս Հայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) Սարդեսի ճ-մ-ում հաղթեցին Արտավազդ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ Կոստանդուպոլսից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 20.000), որոնց հետապնդեցին մինչև Կիզիկոս:<sup>4</sup> Սա մի լուրջ հաջողություն էր, որը եղավ Արտավազդ Մամիկոնյանի իշխանության վերջի սկիզբը: 742 թվականի օգոստոսին Կոնստանդին V-ի կողմում գործող բանակը Մոդրենեի ճ-մ-ում (Բյուրթանիա) հաղթանակ տարավ արդեն Նիկիտա Մամիկոնյանի, վերջինիս հորեղբայր Վասակ Մամիկոնյանի և նրա որդի Տրդատ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված բանակի նկատմամբ<sup>5</sup>: Երկրորդ այս պարտությունն արդեն մի կողմից լրջորեն թուլացրեց Արտավազդ Մամիկոնյանի դիրքերը, իսկ մյուս կողմից էլ հիմքեր ստեղծեց Կոնստանդին V-ի համար՝ անցնելու հաջող հակահարձակման: Հենց այս ժամանակ արդեն նաև Կոստանդուպոլսում սկսեց իրեն զգացնել տալ պարենային ճգնաժամը, որը հետագայում ավելի էր սրվելու:

742 թվականի սեպտեմբերի սկզբին Կոնստանդին V-ի օգտին գործող նավերը Աբիդոսի թերակղզու մոտ առանց լուրջ մարտերի գերեցին ասեկրետ Աթանասիոսի և դոմեստիկ Արտավազդ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ պարեն ձեռք բերելու նպատակով բաց ծով դուրս եկած կայսր Արտավազդ Մամիկոնյանի նավերին, ընդ որում գերված Աթանասիոսը ու Արտավազդը կուրացվեցին<sup>6</sup>: Սա առաջին քայլն էր Կոստանդուպոլիսը շրջափակելու ուղղությամբ: Իրոք, նախատեսվում էր, որ քաղաքում սրվող պարենային ճգնաժամը կբայթայի Արտավազդ Մամիկոնյանի իշխանությունը մայրաքաղաքում, ընդ որում կյանքը ցույց տվեց, որ սա իրատեսական ծրագիր էր: Արդյունքում՝ 742 թվականի սեպտեմբերի կեսին Կոնստանդին V-ի բանակը մոտեցավ մայրաքաղաքին և վերջինիս պարիսպների տակ հաղթանակ տարավ արդեն կայսր Արտավազդ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ քաղաքից արտագրոհ իրականացրած բանակի նկատմամբ<sup>7</sup>, ինչից հետո մայրաքաղաքը շրջափակվեց նաև ցամաքից: Որպես հետևանք այս հաջողությունների՝ ուժեղացան Կոնստանդին V-ի դիրքերը նաև կայսրության եվրոպական տիրույթներում:

742 թվականի սեպտեմբերի վերջին Կոնստանդին V-ի նավատորմը կրկին Աբիդոսի մոտ հերթական հաղթանակը տարավ դեպի քաղաք ճեղքելով անցում կատարել փորձող Արտավազդ Մամիկոնյանի նավատորմի նկատմամբ, ինչի արդյունքում արդեն լիակատար շրջափակման ենթարկված մայրաքաղաքում սկսված սովն աստիճանաբար թափ առավ<sup>8</sup>: Ձգտելով օգնության հասնել մայրաքաղաքին՝ Նիկիտա և Վասակ Մամիկոնյանների գլխավորությամբ ասիական ափից քաղաքին մոտեցավ հերթական մի բանակ, սակայն Կոստանդուպոլիսը շրջափակումից ազատելու այդ փորձը ձախողվեց, քանի որ խրիստոպոլսի ճ-մ-ում Կոնստանդին V-ի բանակը այս անգամ ևս հաղթանակ տարավ<sup>9</sup>: Արդյունքում՝ 742 թվականի հոկտեմբերի վերջից

<sup>1</sup> իբն խայթա «Պատմություն»; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4:

<sup>3</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 21; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>5</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2:

<sup>6</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>7</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>8</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2:

<sup>9</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2:

Կոստանդնուպոլսի պարիսպների տակ գտնվող Կոնստանդին V-ի բանակը նույն թվականի նոյեմբերի 2-ին անակնկալ գիշերային հարձակումով գրավեց այն: Արտավազը և Նիկեփորը դիմեցին փախուստի, մի պահ ապաստանեցին Նիկիայում, հետո՝ Պուլզանյան ամրոցում, բայց ի վերջո գերվեցին ու, չնայած Կոնստանդին V-ի հետ խնամիական կապին, կուրացվեցին: Ձերբակալվեցին ու կուրացվեցին նաև Արտավազի Մամիկոնյանի ընտանիքի այլ անդամներ ևս, ընդ որում տարաբնույթ ծանր մարմնական պատիժներ հասան նաև տապալված կայսեր այս կամ այն կերպ աջակցած շատ շատերին: «Խնամիական» պատերազմը վերջացավ, որի արդյունքում Կոնստանդին V-ը վերջնականապես ամրապնդեց իր դիրքերը գահի վրա<sup>1</sup>:

Եվ այսպես, կայսերական գահի վրա հայտնվեց մի երիտասարդ, ունակ և եռանդուն կայսր, որին վիճակված էր զգալի դեր ունենալ Բյուզանդական կայսրության կյանքում: Այս առումով հետաքրքիր է, որ վերջին ապստամբության ճնշումից ընդամենը 40 օր անց Կոնստանդին V-ը հրամայեց ձերբակալել և կուրացնել նաև իր հորեղբոր որդի Սիսիննակիոսին, որը, դատելով ըստ ամենայնի, հերթական անգամ խաբվել էր կայսեր երիտասարդ տարիքից ու փորձ էր կատարել զբաղեցնել կայսրության գահը: Բյուզանդական կայսրությունում ընթացող գահակալական պատերազմն ավարտվեց ու, թեև այն Արաբական խալիֆության համար հարմար մի առիթ հանդիսացավ վերջինիս վրա հարձակվելու համար, սակայն շուտով պարզվեց, որ հենց նույն Արաբական խալիֆությունում է շուտով բռնկվելու գահակալական անհամեմատ ավելի խոշոր մի փոթորիկ, ինչի համեմատ Կոստանդնուպոլսի գահի շուրջ մղվող վեճը մանկական մրցակցություն էր թվալու:

## **Գլուխ 70** **Օմայանների գահատոհմի անկումը**

743 թվականի փետրվարի 6-ին Յիշամ իբն Աբդ ալ-Մելիքը մահացավ՝ իրենից հետո թողնելով չլուծված խնդիրների մի ամբողջ համակցություն: Իրոք, 19 տարի Արաբական խալիֆությունը ղեկավարելով հանդերձ Յիշամ իբն Աբդ ալ-Մելիքը ընդամենը միայն հասել էր նրան, որ ամուր պահել էր սեփական իշխանությունը, երբ առկա և մեծապես հենց համակարգային բնույթ ունեցող խնդիրները ոչ միայն չէին լուծվել, այլև՝ ավելի էին խորացել:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ հենց նոր մահացած խալիֆի իշխանության օրոք Արաբական խալիֆությունն աստիճանաբար ավելի ու ավելի էր անկում ապրում իր հզորության երբեմնի գագաթնակետից, երբ, ի տարբերություն նախկինի, գրեթե բոլոր սահմաններում էլ հաջող նվաճումներին փոխարինելու եկան ուժեղացող դիմադրությամբ պայմանավորված առնվազն մեծ կորուստները, իսկ հաճախ նաև՝ ծանր պարտությունները: Արդյունքում, սկսած արդեն 740-ական թվականների սկզբից, Արաբական խալիֆությունը ռազմավարական վերջնական պաշտպանության էր անցել ինչպես Պիրենեյան թերակղզում, այնպես էլ Մավերնահիրում, Սինդում և Կովկասում, ընդ որում քիչ թե շատ ակտիվություն դրսևորող Սուլդուրում էլ Ակրոյինոսի ջարդում հսկայական կորուստներ կրած դագինների հարվածներն էին մեծապես թուլացել էին:

Որպես հետևանք այս ամենի, թերևս, միայն հաջող նվաճումների հիմքով սեփական իշխանության ամրությունն ապահովող Դամասկոսի խալիֆների ուժն ու հեղինակությունը վերջին երեք տասնամյակներում աստիճանաբար սկսել էր սասանվել: Իր հերթին իրավիճակը բարդանում էր մի կողմից այն բանով, որ Արաբական խալիֆության հասարակական կյանքում, իսկ արդյունքում նաև ռազմական համակարգում քանակապես աստիճանաբար անկում էր ապրում ավանդականորեն Դամասկոսի խալիֆների հենարանը հանդիսացող ընդհանրապես մարդկանց և, մասնավորապես, ռազմիկների թվաքանակը Ասորիքից, Միջագետքից ու Արաբական թերակղզուց, իսկ մյուս կողմից էլ վերջին մեկ դարում մահմեդականացման գործընթացը նվաճված տարածքներում արդեն այնքան էր խորացել, որ այստեղ առաջացել էր մարդկային մի հոծ զանգված, որից ելնող ռազմիկները, թեև մահմեդական էին, սակայն մեծապես խորթ էին ոչ միայն համաարաբական գաղափարներին, այլև՝ Դամասկոսի խալիֆներին: Վիճակը

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 22; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 19; Զիզբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»:

հատկապես ծանր տեսք էր ստացել Իրանական լեռնաշխարհում և Հյուսիսային Աֆրիկայում: Իրոք, իսլամ ընդունած բերբերների լայն զանգվածների համար այս կրոնը այդպես էլ մնացել էր որպես ընդամենը միայն իրենց կենցաղը որոշակիորեն կարգավորող և հաջող նվաճումների համար հիմք հանդիսացած մի հարմար գործիք, բայց նույն այդ բերբերներին մեծապես խորթ էին Եգիպտոսից արևելք տարածվող տարածքների քաղաքական ու հոգևոր հետաքրքրությունները: Այս առումով ամենևին էլ պատահական չէր, որ հենց նոր մահացած խալիֆի ողջ իշխանության շրջանում Հյուսիսային Աֆրիկան անհանգիստ էր և այստեղ հաճախ էին բռնկվում արաբացած բերբերների այս կամ այն ուժի հուզումներ ու խռովություններ, ինչը հաճախ գործնականում վերացնում էր պաշտոնական Դամասկոսի մինչ այդ էլ մեծապես երևութական իշխանությունը նաև Պիրենյան թերակղզում: Վերջին ապստամբությունը, որը 740 թվականին բռնկվել էր Հյուսիսային Աֆրիկայում և նույնիսկ Պիրենյան թերակղզում, մեծ կորուստների գնով ճնշվել էր միայն 742 թվականին:

Վիճակը, սակայն, ավելի ծանր տեսք էր ստացել Իրանական լեռնաշխարհում, երբ անսպասելի պարտություն կրած ու քաղաքակրթական մի իսկական աղետ ապրած պարսկական զրադաշտական հասարակությունը, ուշքի գալով և ուժերն ի մի բերելով, քաղաքակրթական մակարդակի պատասխան մի քայլ ձեռնարկեց, ինչի արդյունքում ստեղծվեց իսլամի շրջանակներում գործող շիա կրոնական ուղղությունը, որը մեծապես պարսկական ազգային գծեր ունեցող մի երևույթ էր ու իրենից ներկայացնում էր իսլամի կարծես ազգայնացված, պարսկականացված և պարսկական տարբերակը: Մի կողմ թողնելով ներիսլամական կրոնական ուղղությունների տարբերությունների վեր հանումը, որն առանձին ու լայն քննարկման մի թեմա է, այստեղ ընդամենը միայն արձանագրենք, որ իսլամի շիա ուղղության հետևորդները զուտ քաղաքական մակարդակում, բացառությամբ առաջին չորս խալիֆների, ըստ էության, մերժում էին մյուս խալիֆների քաղաքական և հատկապես հոգևոր իշխանության օրինականությունը: Արդյունքում՝ մերժվում էր ոչ միայն Օմայանների ողջ գահատոհմի իշխանության օրինականությունը, այլև՝ իսլամական համակարգում արաբական տարրի ունեցած առաջնային դերը, իսկ որպես ընդհանուր հետևանք էլ՝ Ասորիքի, Արաբական թերակղզու, իսկ, մասամբ նաև, Միջագետքի քաղաքական հավակնությունները ստորադասվում էին Իրանական լեռնաշխարհում գործող և շիա ուղղությանը դավանող մահմեդականների քաղաքական հավակնություններին: Այս առումով հարկ է նաև ավելացնել, որ, եթե Օմայանները, շարունակելով ավանդական արաբկենտրոն քաղաքականությունը, բոլոր հարցերում առաջնայնությունը տալիս էին հենց արաբ մահմեդականներին, ապա շիաները հաջողությամբ կյանքի կոչեցին իսլամի հենց վերարաբականացման գործընթացը և վերջինիս նույնիսկ վերապարսկական բնույթ հաղորդեցին: Արդյունքում, շահելով ոչ արաբ, սակայն մահմեդական հանդիսացող մարդկանց լայն զանգվածների սրտերը, շիա ուղղության հետևորդները անհամեմատ մեծացրին իրենց սոցիալական աջակցության բազան՝ ի տարբերություն բացառապես միայն արաբների վրա հենվող և վերջին տասնամյակներում ծանր մարդկային կորուստներ կրած նույն Օմայանների: Ասվածի ֆոնին ամենևին էլ պատահական չէր, որ շիա ուղղությունը իր լայն տարածումը ստացավ ընդհուպ մինչև արմատներով բերբերներից սերող Հյուսիսային Աֆրիկայի բնակչության շարքերում:

Այս առումով կարևոր է նաև ավելացնել, որ, պայմանավորված սկզբում Հեփթաղական թագավորության, իսկ հետո արդեն Աբումոյան Թյուրքական խաքանության անկումով, Միջին Ասիայի հարավային և կենտրոնական շրջաններում ուժեղացել էր ավանդականորեն այստեղ միշտ էլ գերիշխող դիրք ունեցող պարսկական տարրը, որի հոգևոր ու մշակութային ազդեցության ոլորտում, սկսած արդեն VII դարի սկզբից, ընդգրկվել էին նաև այստեղ հաստատված և քաղաքակրթական մակարդակում ավելի ցածր աստիճանի վրա գտնվող մեծաթիվ թյուրքեր: Արդյունքում՝ Միջին Ասիայի հարավային և կենտրոնական շրջաններում հաստատված պարսկական, ինչպես նաև պարսկացած թյուրքական տարրը արդեն մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում մասսայականորեն ընդունեց իսլամը, ընդ որում ընդունեց դրա, բնականաբար՝ շիա դավանանքը: Որպես հետևանք այս ամենի՝ մահմեդականության ընդհանուր շրջանակներում հակաօմայան և հակաարաբական դիմադրությունն ավելի ուժեղացավ:

Եվ վերջապես հարկ է նշել, որ մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում պաշտոնական Դամասկոսի դիրքերի թուլացման գործում իր դերը խաղաց նաև սոցիալ-տնտեսական գործոնը: Իրոք, պայմանավորված հաջող նվաճումների սահմանափակումով, սահմանային շրջանների ղեկավարները մի կողմից սկսեցին ավելի ու ավելի հաճախակի պաշտոնագրկվել և փոփոխվել, իսկ մյուս կողմից էլ սրանց մոտ արդեն բավականին միջոցներ էին հայտնվել Դամասկոսին չենթարկվելու ու, տեղական միջոցների վրա հիմնվելով, սեփական քայլերն անելու համար:

Հիշամ իբն Աբդ ալ-Մելիքի մահվան տարում դեռևս թվում էր, թե ոչինչ չի փոխվել և վերջինիս հաջորդած Եզիդ իբն Աբդ ալ-Մելիքի որդի Վալիդ իբն Եզիդի (743-744) օրոք, ինչպես և նախկինում, 743 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>1</sup>, իսկ ևս մեկ նմանատիպ արշավանք էլ Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենան ձեռնարկեց արդեն 743 թվականի աշնանը՝ նույն արդյունքով<sup>2</sup>: Միաժամանակ շուտով պարզվեց, սակայն, որ Նոր խալիֆը, ի տարբերություն իր ամուր հորեղբոր, ընդհանրապես չի տիրապետում իրավիճակին: Իրոք, լինելով հսկայամարմին մի մարդ, որը, հատկապես խոշոր թևեր ու ոտքեր ուներ, Նոր խալիֆը իրեն ոչ մի կերպ չէր պահում խալիֆին արժանի ձևով՝ նա մշտապես տրվում էր հարբեցողությանը և, ինչն ինքնին արտառոց էր, իրեն համարելով ձեռնամարտի լավագույն մի վարպետ, մասնակցում էր ձեռնամարտային մենամարտերի: Այսպիսով՝ Վալիդ իբն Եզիդն իր բնավորությամբ և սոցիալական վարքագծով խոցելի մի մարդ էր, որը, սակայն, դրան գումարած, նույնիսկ փորձ իսկ չարեց լուծել Ներքին բարդ հակասությունների հորձանուտում հայտնված սեփական տերության առջև ծառացած խնդիրները՝ ընդամենը միայն ավելի խորացնելով դրանք:

Արդեն 744 թվականի գարնան սկզբի դրությամբ իրավիճակը Դամասկոսում լարված էր, ընդ որում ժողովրդի մեջ խալիֆի անարժան վարքագծի մասին տարածված և որոշակիորեն ուռճացված լուրերին ի վերջո գումարվեց նաև այն լուրը, թե իբր Վալիդ իբն Եզիդը Նետահարություն է իրականացրել՝ թիրախի փոխարեն ունենալով Ղուրանը: Տարերայնորեն սկիզբ առած հուզումները, որոնց Վալիդ իբն Եզիդը սկզբում լուրջ չվերաբերվեց, շուտով սկսեց ղեկավարել վերջինիս հորեղբոր որդի, խալիֆ Վալիդ իբն Աբդ ալ-Մելիքի որդի Եզիդ իբն Վալիդը: Վերջինս, մի քանի եռանդուն գործողություններով կենտրոնացնելով տարերային շարժումը և դրան տալով արդեն կոնկրետ գործողությունների տեսք, հարվածի սայրն ուղղեց գործող խալիֆի դեմ: Խալիֆ Վալիդ իբն Եզիդը որևէ հեղինակություն չուներ և նրա ձեռքի տակ խոշոր ուժեր չկային, դրա համար էլ, ի վերջո կորցնելով Դամասկոսը, վերջինս հետ քաշվեց դեպի Պալմիրայի մոտ գտնվող փոքրիկ մի ամրություն, որի մոտ ընթացած մարտերում պարտություն կրեց և նույն այդ ամրության գրավման ընթացքում էլ հենց 744 թվականի ապրիլի 16-ին սպանվեց:

Վալիդ իբն Եզիդի սպանությունից հետո խալիֆ հռչակվեց վերջին իրադարձությունները կազմակերպած նրա հորեղբոր որդի Եզիդ իբն Վալիդը (744), որի դիրքերն էլ, սակայն, որևէ կերպ ամուր չէին: Նոր խալիֆը պատկանում էր արդեն իսկ շատերի կողմից չսիրված Օմայանների գահատոհմին, դե իսկ այն հանգամանքն էլ, որ շատերի ընկալմամբ խալիֆը այդ կոչումին հասել էր նախորդի արյան վրայով, ինքնին ամենաին չէր բարձրացնում վերջինիս հեղինակությունը: Այս ամենից զատ, սակայն, կար նաև մեկ այլ հանգամանք, քանզի Նոր խալիֆի մորական տատը Հազկերտ III-ի աղջիկներից մեկն էր և, ի տարբերություն այլ Օմայանների, Եզիդ իբն Վալիդը ավելի հաշտվողական դիրքորոշում ուներ Արաբական խալիֆությունում գործող հակաարաբական և Օմայանների բացառիկությունը այս կամ այն կերպ կասկածի տակ դնող ուժերի հետ՝ մի հանգամանք, որը դուր չէր կարող գալ արդեն Օմայաններին և արաբներին, որոնք դեռևս գերակշռում էին Ասորիքում: Արդյունքում՝ իր հնգամյա կարճատև իշխանության շրջանում Եզիդ իբն Վալիդը ստիպված էր մշտապես ճնշել Ասորիքում, Պաղեստինում, Միջագետքում և Իրանական լեռնաշխարհում առաջացող այս կամ այն ուժի կողմից այս կամ այն ուժգնությամբ կազմակերպված խռովությունները: Այդպես էլ որևէ արդյունքի չհասած, սակայն՝ 744 թվականի սեպտեմբերի 25-ին ծանր հիվանդության, իսկ գուցե նաև թունավորման արդյունքում Եզիդ իբն Վալիդը կնքեց իր մահկանացուն: Միակ բանը, որ մինչև մահանալը իրապես հասցրեց անել այս

<sup>1</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> իբն Խայթ «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

խալիֆը, դա այն էր, որ սեփական հաջորդ նշանակեց եղբորը՝ Իբրահիմ իբն Վալիդին (744)՝ բնականաբար վերջինիս փոխանցելով նաև նույն այն խնդիրները, որն ուներ ինքը: Նոր խալիֆը, քաղաքական առումով, ըստ էության, շարունակությունն էր իր եղբոր և, չնայած բոլորի կողմից ընդունված անձնական խիզախությանն ու պատվավոր «Երկու սուր» մականվանը, այդպես էլ ոչ սիրվեց արաբական միջավայրում, ոչ էլ ընդունվեց՝ հատկապես կարմրության հասնող իր սպիտակամաշկության և ոչ արաբական արտաքինի պատճառով:

Օմայանների գահատոհմում պայթած փոթորկի օրերին, թերևս, և ոչ մի խալիֆի ձեռքում էլ անմիջականորեն բավարար ռազմական միջոցներ չկային, քանի որ մայրաքաղաքում կամ նրա մոտակայքում խալիֆական մշտական ուժերը քիչ էին և անվստահելի, իսկ բանակային հիմնական ստորաբաժանումներն էլ գտնվում էին սահմաններում: Այնուհանդերձ, սակայն, կար մեկ Օմայան, որը 744 թվականի այդ վճռական օրերին իր ձեռքի տակ իրական ռազմական ուժեր ուներ և կարող էր ազդել իրադարձությունների ընթացքի վրա: Խոսքը Արաբական խալիֆության Յյուսիսային կուսակալության կուսակալ և միաժամանակ նաև, ըստ էության, Արմինիայի ոստիկան Մրվան իբն Մուհամմեդի մասին է, ընդ որում մարտերի բոլոր անցած, թրծված ու տարաբնույթ վտանգներին ոչ միայն սովոր, այլև դրանց դիմակայած և դրանք հաղթահարած երկաթյա կամքի տեր հենց այս Օմայանն էր, որ, ի տարբերություն վայելքների մեջ թուլացած Ասորիքի իր տոհմակիցների, ոչ միայն կարող էր վիճարկել խալիֆի կոչումն, այլև իրապես պատրաստ էր այն կրել՝ ամենահարմար թեկնածուն հանդիսանալով Օմայանների գահատոհմին ապագայում սպասվող հերթական փորձություններին դիմագրավելիս:

Յիշամ իբն Աբդ ալ-Մելիքի մահը Մրվան իբն Մուհամմեդը հանգիստ էր տարել, սակայն արդեն Վալիդ իբն Եզիդի սպանությունը վերջինիս ստիպեց գահակալական հնարավոր պայքարի համար կենտրոնացնել ուժերը, ընդ որում Եզիդ իբն Վալիդը, ըստ էության, ստիպված էր գնալ Էական գիջումների՝ 744 թվականի օգոստոսին փաստացի ընդունելով զգալի ուժերով Խառանին մոտեցած Մրվան իբն Մուհամմեդի ինքնավար դրությունը Յյուսիսային կուսակալությունում: Այս առումով հետաքրքիր է, որ ներքաղաքական լարված իրավիճակը Արաբական խալիֆությունում ոչ միայն բացառում էր որևէ ակտիվություն սահմաններում և մասնավորապես Սուղուրում, այլև՝ հնարավորություն էր ընձեռում հենց կայսրությանը հակահարված հասցնել: Արդյունքում՝ 744 թվականի հունիսին Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000) Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Չապետրա ամրոցը, ավերեցին այն և նահանջեցին<sup>1</sup>: Այս առումով առավելագույնը, որ կարողացավ անել Յյուսիսային կուսակալության կուսակալը, դա այն էր, որ կարճ ժամանակ անց վերջինս վերականգնեց այդ ամրոցը և այնտեղ մի նոր կայազոր վերահաստատեց: Եզիդ իբն Վալիդի մահվանից հետո, սակայն, մինչ այդ հեռատեսորեն ուժերը նախկինում Նիկեփորիոն, իսկ այժմ ավելի ու ավելի շատ որպես Ռաֆթա հայտնի դարձող քաղաքում և նրա շրջակայքում կուտակված Մրվան իբն Մուհամմեդն արդեն որոշեց գործել:

744 թվականի հոկտեմբերին, որդուն թողնելով հսկելու թիկունքային կարևոր հենակետ հանդիսացող Ռաֆթան, Մրվան իբն Մուհամմեդի 31.000 հոգանոց ոչ այնքան մեծաթիվ, սակայն մարտերի բոլոր անցած և երկաթյա կարգապահության ենթարկվող հարվածային բանակը մտավ շարժի մեջ՝ ամենից առաջ մոտենալով Յալեպին ու այս քաղաքի մոտակայքում պարտության մատնելով կառավարական ուժերին: Դրանից հետո, պարտվածների, ինչպես նաև շրջակա իր համակիրների հաշվի սեփական բանակի թվաքանակը հասցնելով 36.000 ռազմիկի, Մրվան իբն Մուհամմեդը շարունակեց արշավանքն արդեն դեպի հարավ և 744 թվականի նոյեմբերի 1-ին Բաալբեկից 40 կմ հարավ գտնվող Այն-Ջար գետի ափին բռնկված մեկօրյա համառ ճակատամարտում գլխովին ջախջախեց իր դեմ ուղարկված կառավարական բանակին: Ոչնչացնելով Իբրահիմ իբն Վալիդի ռազմական մեքենան՝ երկաթյա այս զորավարը շարունակեց արշավանքը Դամասկոսի ուղղությամբ և արդյունքում 744 թվականի նոյեմբերի 25-ին Արաբական խալիֆության խալիֆ հռչակվեց Մրվան իբն Մուհամմեդը (744-750): Հանուն համերաշխության վերականգման նոր խալիֆը խիստ չվարվեց գահագրկված Իբրահիմ իբն Վալիդի հետ և նրան ուղղակի հրամայեց ապրել Ռաֆթայում, սակայն, այն բանից հետո, երբ

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

վերջինս այս քաղաքից դիմեց փախուստի, 745 թվականի հունվարի 25-ին նրան ձերբակալեցին ու սպանեցին:

Մրվան իբն Մուհամմեդը գահ բարձրացավ Արաբական խալիֆության և Օմայանների գահատոհմի համար խիստ բարդ, կարելի է ասել՝ նույնիսկ ճակատագրական մի ժամանակաշրջանում: Իրոք, ստեղծվել էր բացառիկ մի դրություն, երբ Դամասկոսում հաստատված խալիֆը կառավարչական խնդիրներ ուներ ոչ միայն ավանդականորեն թույլ կառավարվող տարածքներում, ինչպիսիք էին, օրինակ՝ Պիրենյան թերակղզին, Մավերնահիրը կամ Սիևդը, այլև՝ խալիֆներին նույնքան ավանդականորեն հավատարիմ Միջագետքում և նույնիսկ Օմայանների գահատոհմի հիմքը հանդիսացող Ասորիքում: Գուցե, եթե Մրվան իբն Մուհամմեդի փոխարեն լինեի մեկ ուրիշ՝ ավելի մեղմ վարքագծով և դիվանագիտական գործողությունների ու բանակցությունների ավելի շատ հակված, մի անձնավորություն, հնարավոր լինեի իրավիճակն աստիճանաբար կրկին հսկողության տակ առնել, սակայն կոշտ բնավորության տեր, խալիֆի կոչման և իր տոհմի բացառիկության մեջ վստահ ու ռազմական ճանապարհով խնդիրների լուծմանը հակված Մրվան իբն Մուհամմեդի պարագայում խնդիրների սպառման փոխգիշումային տարբերակներն, ըստ էության, բացակայում էին: Ծկունության հենց այս պակասն էր, որ նոր խալիֆի գահ բարձրանալուց տառացիորեն մի քանի ամիս անց ոչ միայն չհանգեցրեց ապստամբությունների և խռովությունների այրվող հուրն, այլև ավելի ուժեղացրեց դրանք՝ աստիճանաբար մեծացնելով վերջիններիս ծավալներն ու դրանցում ընդգրկելով նորանոր տարածքներ:

745 թվականի մարտին հարաբերությունները սկսեցին միալ եզփայտոսում, իսկ արդեն ապրիլին էլ այստեղ բացահայտ անհնազանդության բնույթ ստացած խռովություն բռնկվեց: Ստեղծված պայմաններում Զյուսիսային Աֆրիկայի ավանդականորեն կիսաանկախ բերքեր կամ արաբացած բերքեր բնակչության վրա առկա առանց այդ էլ թույլ հսկողությունը վերջնականապես կորսվեց, դե իսկ Պիրենյան թերակղզում էլ պաշտոնական Դամասկոսի իշխանությունը վերջնականապես վերացավ: Իրավիճակը լարվեց նաև Իրանական լեռնաշխարհում և Մավերնահիրում, որտեղ ավանդականորեն գործում էին խարաջյաններն ու շիա տարաբնույթ խմբավորումները, ընդ որում նույն այս տարածքներում և նույն այս ժամանակաշրջանում ապագա հզոր ապստամբության առաջին սերմերն էին ցրում արդեն նաև Աբբասյանները, ի դեմս ընդհատակյա գործակալների մի ամուր ու աննկատ ցանցի: Նախորդ երկրամասերի հետ միաժամանակ, սակայն, նույն այս ժամանակ նոր ուժով պայթեց ապստամբությունը նաև Ասորիքում, որի ուժային կենտրոններից մեկը վերջին տարիների դժգոհության ավանդական կենտրոն հանդիսացող Զեմսն էր: 745 թվականի մայիսի խարաջյանների կողմից մշտապես մլմլացող խռովության կրակը նոր ուժով պատեց նաև Միջագետքը, իսկ շուտով էլ խռովարար տրամադրությունները հասան արդեն նաև Արմինիա, ընդ որում ստեղծված ծանր պայմաններում Սուղուրում մղվող մարտական գործողություններում ակտիվացավ նաև Բյուզանդական կայսրությունը:

745 թվականի ապրիլին Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Զայ ռազմիկները (մոտ 10.000) Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 1.000) հերթական անգամ գրավեցին Չապետրա ամրոցը և ավերեցին<sup>1</sup>: Կայսրության ռազմիկներն այս անգամ ևս չամրացան ամրոցում, սակայն արդեն միայն հետագայում՝ մի քանի տարի անց էր, որ ամրոցը վերականգնվեց և այնտեղ կրկին հաստատվեց Արաբական խալիֆության կայազոր: Դա լինելու էր, սակայն, ինչպես արդեն ասացինք՝ ապագայում, իսկ այժմ կայսրության բանակը, շարունակելով առաջխաղացումը, Արաբական խալիֆության բանակից պաշարեց Զադաս ամրոցը և ստիպեց հանձնվել, որից հետո այս ամրությունը ևս ավերեց<sup>2</sup>: Զաջորդը կայսերական ծննդավայր Մարաշն էր, որը Զադասից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Զայ ռազմիկները (մոտ 7.000) պաշարեցին Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 1.000) ու ստիպեցին հանձնվել, ինչից հետո, չնայած սա, ինչպես արդեն ասվեց, Լևոն III-ի ծննդավայրն էր, այնուհանդերձ ավերեցին այն

<sup>1</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

և հեռացան<sup>1</sup>: Կոնստանդին V-ը ակնհայտորեն զգուշանում էր Արաբական խալիֆությունից և, լիովին չպատկերացնելով այստեղ սկիզբ առած խառնաշփոթի ելությունը, ծավալներն ու հետևանքները, գործում էր զգուշորեն և քայլ առ քայլ:

## Գլուխ 71 Արմինիայի IV ապստամբությունը

Մինչ այս, մինչ այն, սակայն, բռնկվեց նաև Արմինիայի IV ապստամբությունը (745-753), ընդ որում, նման միանգամից մի քանի տեղից հրդեհվող մի մեծ կառույցի, ապստամբական շարժումները միաժամանակ սկսվեցին Արմինիայի գործնականում միանգամից մի քանի մասերում: Հետաքրքիր է, որ կրակի հիշատակված օջախները, հազվադեպ միավորվելով և հանդես գալով որպես մեկ միասնություն, այնուհանդերձ կարծես ստեղծում էին ամբողջական և մեծ մի հրդեհի տպավորություն: Մինչև առաջ անցնելը հարկ է նաև նշել, որ, ի տարբերություն հայ ժողովրդի կողմից իրականացված մի շարք ապստամբությունների, որոնք հայրենական պատմական գրականության մեջ համեմատաբար լավ են ներկայացված կամ ընդհանրապես մոռացված են, Արմինիայի IV ապստամբության վերաբերյալ հայրենական պատմական նույն այդ գրականության մեջ առկա է լիակատար աղավաղված մի պատկեր, իսկ նրա բովանդակությունը կազմող հիմնական իրադարձությունները, տրված իբև Ասիմ ալ-Կաֆայի մոտ Արցախ-Ուտիքի մասով, Դիոնիս Տել-Մահարացու մոտ Սասունի մասով և այլոց մոտ Հայոց Միջագետքի մասով, ինչպես նաև Բյուզանդական կայսրության և արաբական աղբյուրներում խալիֆության դեմ կայսրության ակտիվացրած ռազմական գործողությունների մասով, հիմնականում մնացել են անտեսված: Դրան հակառակ, սակայն, հիմնականում հաշվի առնելով Ղևոնդի բերած տեղեկությունները, մանրամասնորեն լուսաբանված են Նախորդների համեմատ որոշակիորեն երկրորդական իրադարձություններ և փաստեր:

Ապստամբության առաջին օջախը, որը սկիզբ առավ Արմինիայում, առաջացավ Հյուսիսային Միջագետքից Հայոց Միջագետք տարածված խարաջյանների ապակենտրոնացված ելույթի տարածաշրջանային կենտրոններից մեկից, երբ Աբբասյաններին հարող ոմն Վիստահմ իբև Լայս աս-Սալաբի իր մի քանի հարյուր կողմնակիցների հետ միասին ինչ-որ տեղ Կորդուբում անակնկալ հարձակում գործեց Մոսուլից իրենց դեմ արշաված ու տեղում ճամբարած Արաբական խալիֆության կառավարական բանակի (1.000) վրա և հաղթանակ տարավ<sup>2</sup>: Նախորդ դեպքերից կարճ ժամանակ անց Վիստահմ իր թվով ավելի մեծացած կողմնակիցների հետ միասին ոտնատակ տվեց կառավարական կարևոր կենտրոն հանդիսացող Մծբինի շրջակայքը<sup>3</sup> և մոտ մեկ ամիս այնքան անհանգստություն պատճառեց Հյուսիսային Միջագետքի կառավարչին, որ վերջինս ի վերջո ապստամբների դեմ ուղարկեց զգալի մեծության մի բանակ: Արդյունքում, սակայն, 745 թվականի մայիսին Մծբինի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Վիստահմ իբև Լայս աս-Սալաբիի գլխավորած ապստամբները (200) անակնկալ հարձակումով կրկին հաղթեցին Արաբական խալիֆության բանակին (6.000)<sup>4</sup>: Այս հաղթանակից հետո, սակայն, այնուհանդերձ այլևս հնարավորություն չունենալով մնալ Հայոց Միջագետքում, Վիստահմ իբև Լայս աս-Սալաբին և իր կողմնակիցները անցան Հյուսիսային Միջագետք, որից հետո Արմինիայի IV ապստամբության առաջին կրակներից մեկը վառած այս ուշագրավ անձնավորության հետքերը կորում են Միջագետքի հետագա արյունոտ իրադարձությունների հորձանուտում:

Նույն այս ժամանակ, երբ դեռևս ընթանում էին մարտական գործողությունները Մծբինի շուրջ, ապստամբության հրդեհի մի նոր օջախ էլ բռնկվեց Արմինիայի արդեն կենտրոնական շրջաններում, այլ խոսքերով ասած՝ Հայաստանի կենտրոնական նահանգներում: Ամեն ինչ սկսեցին Սմբատ Վարազ-Տիրոցի Բագրատունու որդիները, որոնք լարված հարաբերություններ ունեին իրենց պապի եղբոր թոռան թոռ, Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու հետ և վիճարկում էին վերջինիս առաջնությունը ինչպես սեփական տոհմում, այնպես էլ ողջ Արմինիայում՝

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Նիկեիոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>2</sup> իբև Խայաթ «Պատմություն»:

<sup>3</sup> իբև Խայաթ «Պատմություն»:

<sup>4</sup> իբև Խայաթ «Պատմություն»:

չհամակերպվելով Աշոտի իշխանության պաշտոնական այն ճանաչման հետ, որը տեղի էր ունեցել դեռևս 732 թվականին: Նույն 732 թվականին, սակայն, երկու եղբայրների ըմբոստ վարքագծի մասին Աշոտ Բագրատունին արագորեն զեկուցել էր Հիշամ իբն Աբդ ալ-Մելիքին և այդ ժամանակ դեռևս Հյուսիսային կուսակալ Մրվան իբն Մուհամմեդին, ինչի արդյունքում վերջիններս, իսկ նրանց հետ նաև Մուշեղ Մամիկոնյանի որդի Հրահատի (մոտ 705-730) տղաներ Գրիգորն ու Դավիթը ձերբակալվել էին և աքսորվել էին Եմեն: Սկզբում նախատեսվում էր, որ չորս հայ իշխանագուհիների աքսորը պետք է ցմահ լինի, սակայն արդեն Հիշամ իբն Աբդ ալ-Մելիքի մահվանից հետո այլ բանտարկյալների հետ միասին 743 թվականի աշնանը նրանք ազատ արձակվեցին: Փորձ կատարելով շարժվել Հայաստանի ուղղությամբ՝ հայ իշխանագուհիները արդեն Նոր խալիֆ Վալիդ իբն Եզդիդի հրամանով Ասորիքում կրկին ձերբակալվեցին, սակայն վերջինիս սպանությամբ պայմանավորված սկիզբ առած խառնաշփոթի պայմաններում նրանք կրկին ազատություն ձեռք բերեցին և 744 թվականի վերջում արդեն Հայաստանում էին:

Հայաստան վերադարձած իշխանագուհիները հասկանալի պատճառով լուրջ հիմքեր ունեին ատելու այդ ժամանակ դեռևս Հայոց իշխանի պաշտոնը վարող Աշոտ Բագրատունուն, սակայն Մրվան իբն Մուհամմեդի իշխանության առաջին ամիսներին նրանք դեռևս զգուշանում էին բացահայտ ելույթից: Իրոք, Աշոտ Բագրատունին հիանալի հարաբերություններ ուներ ինչպես Հյուսիսային կուսակալի, այնպես էլ Հիշամ իբն Աբդ ալ-Մելիքի հետ, ի հավաստումն ինչի, ի դեպ, Աշոտը կարողացել էր հասնել նաև նրան, որ պաշտոնական Դամասկոսը 300.000 արծաթե դրամի չափով վճարել էր վերջին 3 տարիներին Հայոց այրուձիու չվճարած աշխատավարձը, մի հանգամանք, որը շատ էր բարձրացրել Հայոց այս իշխանի հեղինակությունը երկրում: Այսպես թե այնպես, սակայն արդեն 745 թվականի գարնան կեսերից սկսած, երբ Մրվան իբն Մուհամմեդի վրա, ինչպես առատության եղջյուրից, իրար հետևից թափվեցին ապստամբությունները, Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու դեմ տրամադրված ուժերը իրենք ևս որոշեցին գործել:

Արդյունքում՝ Մամիկոնյան եղբայրները, գործելով իրենց փոքր եղբայր Մուշեղի հետ միասին, որը հետագայում ստանալու էր «Զաջ» մականունը, ինչպես նաև հիանալի կերպով պատկերացնելով Արաբական խալիֆությունում սկիզբ առած խառնաշփոթի ծավալները, բնույթը և հեռուն գնացող հետևանքները, սկսեցին հայ իշխանների շարքերում լայն քարոզչական գործունեություն իրականացնել՝ կոչ անելով թողնել Աշոտ Բագրատունուն, հրաժարվել վերջինիս կողմից վարվող զգուշավոր ու Մրվան իբն Մուհամմեդին աջակցելուն ուղղված քաղաքականությունից, ապստամբություն բարձրացնել և թոթափել Արաբական խալիֆության իշխանությունը: Ավելին, եթե Մամիկոնյանց իշխանները գործում էին երկրում, ապա Բագրատունի եղբայրները որոշեցին վերացնել Աշոտ Բագրատունու իշխանությունը նաև իրենց իսկ սեփական տոհմի ներսում: Արդյունքում, օգտվելով վերջինիս ավանդական դաշնակիցն և հովանավորը հանդիսացող Մրվան իբն Մուհամմեդի համար շլացուցիչ արագությամբ առաջացող դժվարություններից, երկու եղբայրներն անցան վճռական գործողությունների: Եվ ահա գարնանային մի գիշեր Սմբատի Վարազ-Տիրոցի Բագրատունու որդիները սեփական կողմնակիցների հետ միասին անսկառ թափանցեցին Աշոտի բանակատեղի և փորձ կատարեցին սպանել Հայոց իշխանին: Եղբայրների մտադրությունը, սակայն, չհաջողեց, ինչից հետո ձեռք գցած հսկայական ավարի հետ միասին նրանք առժամանակ թաքնվեցին: Տեղի ունեցածից մեծապես խոցված Աշոտ Բագրատունին իր հերթին հատուկ հրամանով հավաքեց Հայոց այրուձին և, ամեն ինչի մասին խալիֆին զեկուցելու նպատակով, արդեն ամռանը պատրաստվեց շարժվել դեպի Ասորիք, բայց որոշ իրադարձություններ նրան առժամանակ այնուհանդերձ հետ պահեցին այդ քայլից: 745 թվականի հունիսի, սակայն, Արմինիայում բռնկվող ապստամբության հրդեհի հուրն ուժեղացավ ևս մեկ օջախով:

Բանը կայանում էր նրանում, որ Միջագետքում գործող խարաջյանների առաջնորդ Դահիաթ իբն Կայս ալ-Հարուրին, հաջող մարտեր մղելով կառավարական ուժերի դեմ, արդեն ամռան կեսերին վերջիններիս, ըստ էության, դուրս էր մղել Միջագետքի հարավային ու կենտրոնական հատվածներից: Դրանից հետո, ցանկանալով գերիշխանության հասնել նաև Արմինիայում, խարաջյանների առաջնորդը կապեր հաստատեց Բայլականում ապրող, սակայն իսլամ ընդունած և քաղաքում մեծ հեղինակության հասած Մուսաֆիր իբն Կասիր անունով տեղացի մի պարսիկ մսավաճառի հետ, որը դրական վերաբերմունք ուներ խարաջյանների



նկատմամբ: Կողմերն արագորեն ընդհանուր լեզու գտան և ամռան սկզբին ապստամբները արդեն նաև այս կողմից այրեցին Արմինիան:

745 թվականի հունիսին Մուսաֆիր իբն Կասիր գլխավորած ապստամբները (մոտ 2.000) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 1.000) անակնկալ գիշերային գրոհով գրավեցին Բայլականը<sup>1</sup>, որից հետո որոշվեց հարված հասցնել արդեն նաև Պարտավին: 745 թվականի հունիսին Մուսաֆիր իբն Կասիրի գլխավորությամբ դեպի հյուսիս շարժված ապստամբները (մոտ 5.000) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) Պարտավի ճ-մ-ում (Ուտիթ, Տրտու գետի ափին) գիշերային անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Պարտավից առաջխաղացած ու ճամբարած Արմինիայի ոստիկան Ասիմ իբն Աբդուլլահ ալ-Յիլալիի (744-745) գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 10.000), ընդ որում զոհվածների թվում էր նաև Ասիմը<sup>2</sup>:

Մինչ զարգանում էին վերևում նկարագրված իրադարձությունները՝ Մրվան իբն Մուհամմեդը, ի մի բերելով առկա բոլոր ուժերը, հարձակում էր սկսել ապստամբների դեմ, ընդ որում որոշվել էր, որ պետք է ապստամբներից մաքրվի սկզբում Ասորիքը, հետո՝ Միջագետքը, իսկ հետո արդեն նոր միայն գործող խալիֆը պետք է անդրադառնար ըմբոստության ուղին բռնած իր պետության մնացած շրջաններին: 745 թվականի գարնան վերջին և ամռան սկզբին Մրվան իբն Մուհամմեդը և նրա թրծված ռազմական մեքենան, ճզմելով ապստամբությունների տեղական օջախները, անցան ողջ Ասորիքով մեկ: Հաջորդ թիրախը Միջագետքն էր, սակայն, հաշվի առնելով Հայաստանի անհանգիստ դրությունը, խալիֆը այստեղ գործելու համար սահմանափակ օժանդակ ուժերով սկզբում առաջ ուղարկեց Աբդ ալ-Մելիք իբն Մուսլիմ ալ-Ուկայլին, ընդ որում, հաշվի առնելով, որ Մրվան իբն Մուհամմեդը ինքը պատրաստվում էր գործել Միջագետքի խարաջյանների դեմ, այս զորավարի առջև խնդիր դրվեց խարաջյաններին հարվածել արդեն Արմինիայի տարածքում:

Ժամանելով Հայաստան՝ Աբդ ալ-Մելիք իբն Մուսլիմ ալ-Ուկայլի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 5.000) 745 թվականի օգոստոսին Պարտավից երթարշավ սկսեց դեպի հարավ, նպատակ ունենալով մտնել Բայլական, սակայն ինչ-որ տեղ երկու այս քաղաքների միջև ընկած տարածության վրա Մուսաֆիր իբն Կասիրի գլխավորած ապստամբները (մոտ 10.000) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) ծանր պարտության մատնեցին վերջինս, ընդ որում մարտում ընկավ նաև անհաջողակ այս զորավարը<sup>3</sup>: Վերջին այս հաղթանակից հետո Մուսաֆիր իբն Կասիրն ավելի մեծացրեց իր գործունեության ծավալները, որի մեջ ներթափվեցին արդեն նաև Արցախ-Ուտիքի թագավորությունն ու Սյունիները: Այս առումով հետաքրքիր է, որ որպես իր նստավայր Մուսաֆիր իբն Կասիրը ընտրեց Սյունիք նահանգի Ծղուկ գավառում գտնվող անառիկ Շինուհայր ամրոցը<sup>4</sup>:

Ի տարբերություն Արմինիայում գործող խարաջյանի, սակայն, հաջող չդասավորվեցին վերջինիս ղեկավարի գործերը, որը գործում էր Միջագետքում և որի հակառակորդն այս անգամ արդեն Մրվան իբն Մուհամմեդն էր: Իրոք, նախատեսելով կանխել հակառակորդի հետագա առաջխաղացումը Հայոց Միջագետքում, Մրվան իբն Մուհամմեդը ամենից առաջ ամրացրեց Մծբինը, ինչպես նաև իր զորքերի համար ավանդականորեն հարմար բանակատեղի հանդիսացող Ռաբբան, ընդ որում թիկունքային բազաներ ստեղծվեցին նաև Խառանում և Եդեսիայում: Միաժամանակ արդյունավետ համագործակցություն հաստատվեց նաև դեպի Հայաստանի հարավային սահմաններ շարժվող Աշոտ Բագրատունու հետ, որը, հետը բերելով Հայոց այրուձին, պատրաստվում էր ռազմական աջակցություն ցույց տալ իր դաշնակից խալիֆին ու միաժամանակ նաև վերջինիս ի վերջո զեկույց ներկայացնել Արմինիայում տիրող իրավիճակի մասին:

745 թվականի օգոստոսի վերջին մինչ այդ առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու Մոսուլ մտած Դահիաթ իբն Կայս ալ-Հարուրի գլխավորած խարաջյան ապստամբները (20.000) Արաբական խալիֆության բանակից (8.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 800) պաշարեցին Մծբինը, սակայն, քաղաքի պարիսպների տակ մնալով մինչև հոկտեմբերի վերջ, որևէ

<sup>1</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>2</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; Յակուբի «Պատմություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>3</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8:

<sup>4</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8:

հաջողության չհասան: Դրանից հետո խարաջյանները առանձին մի ջոկատով (5.000) փորձ կատարեցին գրավել Ռաբբան, սակայն այստեղ ևս չկարողացան ճնշել քաղաքի 500 հոգանոց կայազորի դիմադրությունը<sup>1</sup>:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 745 նոյեմբերի կես – Քաֆար-Տուսա ամիոնի ճ-մ<sup>2</sup>

Մրվան իբն Մուհամմեդի գլխավորած Արաբական խալիֆության կառավարական բանակը (մոտ 30.000) աննկատ մոտեցավ Ռաբբան պաշարած խարաջյան ապստամբներին (5.000) և պարտության մատնեց ու ցրեց նրանց, ընդ որում գերիները (30) անմիջապես ենթարկվեցին մահապատժի: Դրանից հետո շարունակելով առաջխաղացումը՝ Արաբական խալիֆության կառավարական բանակը մոտեցավ Դահիաթ իբն Կայս ալ-Հարուրի գլխավորությամբ Մծբինից իր դեմ շարժված խարաջյան ապստամբներին (մոտ 18.000): Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Կողմերն անցան հանդիպակաց հարձակման, ինչի արդյունքում բռնկվեց և միևնույն երեկո շարունակվեց համառ մարտ: Մութն ընկնելուն պես կողմերը վերադարձան ելման դիրքեր, ընդ որում մարտում ապստամբներից ընկել էին 3.800 զինվոր, որոնց թվում զոհվել էր նաև Դահիակը: Հաջորդ օրը Մրվան իբն Մուհամմեդը հրամայեց ծածանել «ներողամտության» դրոշը, ապահովության երաշխիք խոստանալով կոչ անելով դրա շուրջ հավաքվել հակառակորդի ռազմիկներին, սակայն ապստամբները, ի վերջո պարզելով սեփական առաջնորդի զոհվելու փաստը, որպես նոր առաջնորդ ընտրեցին ալ-Հայբարիին և պատրաստվեցին անսակնկալ հարձակում գործել հակառակորդի վրա:

II փուլ – Հաջորդ օրը ապստամբներն ալ-Հայբարիի անձնական ղեկավարությամբ անցան անսակնկալ հարձակման, ինչի արդյունքում ոչ միայն ճեղքեցին հակառակորդի մարտակարգը կենտրոնում, այլև ներխուժեցին Մրվան իբն Մուհամմեդի բանակի ճամբար և տապալեցին խալիֆի վրանը, թեև Մրվան իբն Մուհամմեդն իր թիկնապահների հետ միասին հասցրեց հեռանալ:

III փուլ – Արաբական խալիֆության կառավարական բանակը, օգտվելով այն բանից, որ հակառակորդի ռազմիկները սկսել են զբաղվել ավարառությամբ, վերախմբավորեց ուժերը և, մարտին մասնակցելու համար ազատություն խոստանալով նույնիսկ ստրուկներին, պատրաստվեց հակահարված հասցնել հակառակորդին, ընդ որում խարաջյան ռազմիկներին հատկապես բարոյալքեց հենց այդ նույն ժամանակ տարածված այն լուրը, թե Հայոց այրուձիու (15.000) գլուխն անցած մարտի դաշտին է մոտենում Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունին: Արդյունքում՝ Մրվան իբն Մուհամմեդի բանակը հարված հասցրեց հակառակորդին և ծանր պարտության մատնեց վերջինիս:

IV փուլ – Արաբական խալիֆության կառավարական բանակը և Հայոց այրուձին հետապնդեցին հակառակորդին և ծանր կորուստներ պատճառեցին վերջինիս, ընդ որում մարտում ընկավ նաև ալ-Հայբարին:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 8.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:

Խարաջյանների կրած պարտությունը ստիպեց վերջիններին ուժերը հետ քաշել Մոսուլի ուղղությամբ, սակայն բավարար ուժերի չտիրապետող Մրվան իբն Մուհամմեդն ինքն էլ արդյունքում իր հերթին հետագայում ձեռնպահ մնաց ապստամբներին նոր հարված հասցնելուց՝ տեղակայվելով Հայոց Միջագետքի ծայր արևելքում, ուժեր կուտակելով և ընդամենը միայն սահմանափակելով հակառակորդի առաջխաղացման հետագա հնարավորությունները: Առժամանակ ակտիվ հարձակողական գործողություններից զերծ մնացին նաև խարաջյանները ու, թեև այս կամ այն մեծության ընդհարումները, հատկապես Միջագետքում, շարունակվեցին ողջ 746 թվականին, սակայն ուժերի հավասարակշռության յուրօրինակ այս վիճակը շարունակվեց ողջ այդ տարի:

<sup>1</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 25; իբն Խայաթ «Պատմություն»: Այս իրադարձության մասին հայտնում են նաև ալ-Այակը, Տաբարին և այլոք:

746 թվականին աստիճանաբար սկսեց իր դիրքերը Հայաստանում կորցնել նաև Աշոտ Բագրատունին, քանի որ արդեն շատերի համար էր պարզ, որ Մրվան իբն Մուհամմեդի դեմ ծագած ապստամբությունները ամենևին էլ շարքային ելույթներ չեն, իսկ խալիֆն ինքն էլ իր հերթին արդեն բավարար ուժեր չունի նույնիսկ Ասորիքին և Միջագետքին լիարժեք տիրելու համար: Ստեղծված պայմաններում Մամիկոնյան իշխանագույնների մղած քարոզչությունը սկսեց իր իրական պտուղները տալ և, եթե դեռևս 745 թվականին Աշոտ Բագրատունին իր ձեռքի տակ ուներ Հայոց այրուձիու 15.000 ռազմիկներ, այսինքն իր ազդեցության տակ ուներ գործնականում ողջ Հայաստանը, ապա այժմ նրա կողմակիցները էականորեն պակասեցին: Արդյունքում, փորձելով պահել Բագրատունյաց իշխանի, իսկ արդյունքում նաև պաշտոնական Դամասկոսի դիրքերը Արմինիայում, Արմինիայի հերթական ոստիկան Իսահակ իբն Մուսլիմ ալ-Ռուկային (745-749) ձերբակալեց Դավիթ Մամիկոնյանին և, ստանալով Մրվան իբն Մուհամմեդի համաձայնությունը, բառատեղ վերջինիս: Այս դաժան հաշվեհարդարը, սակայն, ամենևին էլ չուժեղացրեց Աշոտ Բագրատունու դիրքերը, որը ընդամենը միայն վաստակեց Մամիկոնյանների այրող ատելությունը և, ընդհանրապես, Հայոց հասարակության տարբեր շերտերում ավելի ու ավելի շատ սկսվեց ընկալվել որպես տեղում օտարի շահերի ներկայացուցիչ: Գրիգոր և Մուշեղ Զաչ Մամիկոնյանները իրենց հերթին ևս, սակայն, հաշվի առնելով իրերի դրության անորոշ վիճակը հարավում, 746 թվականին գերծ մնացին ակտիվ գործողություններից:

747 թվականը Մրվան իբն Մուհամմեդի համար բացվեց նոր հոգսերով: Նախորդ տարիներին հաջողվել էր քիչ թե շատ ամուր հաստատվել ընդամենը միայն Ասորիքում, սակայն փոխարենը ավելի ու ավելի շատ էր կորսվում հսկողությունը այլ տարածքների, այդ թվում նաև Արմինիայի նկատմամբ: Ավելին, հաջող հակահարձակման անցած Կոնստանդին V-ը հենց նույն այդ գարնանն էլ որոշել էր նաև ծովային հարված հասցնել, ընդ որում կենտրոնական իշխանության զբաղվածության պարագայում ամեն ինչ մնում էր զուտ Եգիպտոսի ապստամբած իշխանության ուսերին, որն իր առջև դրված խնդիրը տապալեց: Իրոք, 747 թվականի գարնանը կայսերական նավատորմը (մոտ 500 նավ) Կերամիայի ծովամարտում (Կիպրոսի մոտ) առաջ քաշեց, դարանը գցեց Եգիպտոսից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության նավատորմին (1.000 նավ) և անակնկալ հարձակումով լիովին ոչնչացրեց այն: Հսկայական մարդկային կորուստներից զատ պաշտոնական Դամասկոսը փաստորեն կորցրեց իր գործնականում նաև ողջ նավատորմը, քանզի Եգիպտոսի ափերին կարողացան մոտենալ միայն հրաշքով փրկված 3 նավեր<sup>1</sup>: Մրվան իբն Մուհամմեդի հոգսը նույն այս ժամանակ, սակայն, ինչքան էլ զարմանալի կարող է թվալ, ամենևին էլ չախջախված նավատորմը չէր:

747 թվականի գարնանը վերջնականապես պայթեց իրավիճակը մինչ այդ միացող Մավերնահիրում և Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում, ընդ որում շուտով պարզվեց, որ տարացեղ ու տարաբնույթ մանր խմբերի և խմբավորումների միջև վերջին տարիներին ընթացող հավերժական պայքարին այժմ փոխարինելու է եկել խալիֆության առաջատար տոհմերից մեկը համարվող Աբբասյանների կողմից վաղուց ի վեր նախապատրաստվող հարվածը, որի գլուխ էր կանգնել արմատներով պարսիկներից սերող, սակայն իսլամն ընդունած տաղանդավոր զորավար, բայց վատ քաղաքական գործիչ, ազատարձակյալ նախկին ստրուկ Աբու-Մուսլիմը: Իրոք, ընդհատակում գործող Աբբասյանները առժամանակ հեռու էին մնում կոնկրետ գործողություններում իրենց ցուցադրելուց և ամեն ինչի փաստացի ղեկավարն ու կազմակերպիչը հենց Աբու-Մուսլիմն էր, որի հեղինակությունը տեղի շիա բնակչության մեջ հսկայական էր: 747 թվականի ամռանը, սակայն, Մավերնահիրում արդեն բացահայտ բնույթ տալով իր ելույթին, մինչ այդ տեղի, թեև մեծապես իսլամ ընդունած, սակայն պարսկական արմատներ ունեցող բնակչության մեծ աջակցությունն ապահոված Աբու-Մուսլիմն և Աբբասյանները հենց անմիջապես էլ մեծ ուժ ստացան:

Նույն այս ժամանակ Արաբական թերակղզում բորբոքվեց խարաջյանների հերթական ապստամբությունը և, քանի որ սրանք իրենց ավելի ագրեսիվ էին պահում, ավելի մոտ էին Ասորիքին ու գոնե առերևույթ ավելի մեծ հավակնություններ ունեին, Մրվան իբն Մուհամմեդը, Իրանական լեռնաշխարհում գործող ապստամբների դեմ պայքարը թողնելով անվերջ

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:  
Նիկեյիոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2:

անհաջողություն կրող իր տեղական ուժերին, հիմնական ուժերը շարժեց դեպի Արաբական թերակղզի: Արդյունքում՝ սկզբնական խոշոր հաջողություններ գրանցած և մահմեդականների նույնիսկ սրբազան քաղաքներ մտած խարաջյանները արդեն ամռան վերջում ու աշնանը սկսեցին պարտություններ կրել, իսկ 748 թվականի սկզբում էլ ապստամբության այս օջախը վերջնականապես ճնշվեց, թեև ապստամբական տրամադրությունները բնականաբար որևէ կերպ չվերացան: Հետաքրքիր է, որ Արաբական թերակղզում խարաջյաններին դեմ հաջողությունն ակնհայտ դառնալու հետ հենց նույն ժամանակ երկար տարիների ընդմիջումից հետո Սուլդուրում ակտիվացավ Արաբական խալիֆության բանակը, որը 747 թվականի աշնանը հարված հասցրեց Փոքր Հայքի հարավին ու Կապադովկիային և նահանջեց<sup>1</sup>:

748 թվականի գարնան վիճակով Արաբական թերակղզում Մրվան իբն Մուհամմեդի դիրքերը գոնե ձևականորեն վերականգնված էին, սակայն նույն այս ժամանակ գործող խալիֆի իշխանությունը վերջնականապես փլուզվեց արդեն Իրանական լեռնաշխարհում, երբ 748 թվականի նույն գարնան վիճակով Մավերնահիրն ու Իրանական լեռնաշխարհի արևելքն արդեն լիովին պատկանում էին ապստամբներին, իսկ ամռանն էլ նրանք տիրեցին նաև Հյուրկանիային: Հարկ է նշել, որ նույն այս ժամանակ իրադրությունը վերջնականապես դուրս եկավ Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու հսկողության տակից նաև Արմինիայում, երբ ի վերջո ոտքի կանգնած հայ նախարարները կտրուկ կերպով պահանջ դրեցին վերջինիս առաջ՝ խզել բոլոր կապերը գործող խալիֆի հետ և ապստամբել: Ապստամբություն գլխավոր պահանջ դնողները Գրիգոր ու Մուշեղ Զաջ Մամիկոնյաններն էին և արդյունքում Աշոտ Բագրատունին, թեև չուզենալով, սակայն ի վերջո գոնե առժամանակ միացավ սկսվող գործին:

Ապստամբների օգտին էր անկասկած այն հանգամանքը, որ Աբբասյանների սկիզբ դրած վերջին և ամենահզոր ապստամբությունն արդեն լիովին կլանել էր Մրվան իբն Մուհամմեդի մեծապես արդեն հյուծված ուժերը ու հայերի դեմ որևէ գործողություն ձեռնարկելու մասին սկզբունքորեն իսկ խոսք չկալ ուղղակի չէր կարող: Ավելին, հենց այս ժամանակ դադարեց նույնիսկ մանր ընդհարումների տեսք ստացած մարտերի այն մշտական շղթան, որ 745 թվականի սկզբից կառավարական բանակը վարում էր Մուսաֆիր իբն Կասիրի դեմ Արցախում ու Սյունիքում և հայերը կարող էին հանգիստ լինել նաև արևելքից: Արդյունքում՝ որոշվեց հավաքել ուժերը, աստիճանաբար առաջանալ դեպի Փոքր Հայք և, այստեղ միավորելով ուժերը կայսերական բանակի հետ, միասնական ուժերով հարված հասցնել Արաբական խալիֆությանը: Այս կապակցությամբ մինչև առաջ անցնելը հետաքրքիր է նշել, որ արդեն այս ժամանակ Սուլդուրում ոչ միայն հասցրել էին հաստատվել պավլիկյանները, այլև նրանք այստեղ իրենց բավականին ուժեղ էին զգում, ինչի առարկայական արտացոլումը դրսևորվեց նրանում, որ ապստամբների շարքերը համալրողների մեջ զգալի թիվ էին կազմում կրոնական հենց այս ուղղության հետևորդները:

748 թվականի ամռանը ապստամբների հիմնական ուժերն արդեն Տայքում էին, որից անդին արդեն կայսրության սահմանն էր: Մինչ այս Աշոտ Բագրատունին դեռևս քիչ թե շատ ի վիճակի էր խուսանալով, սակայն արդեն այստեղ պարզ դարձավ, որ կայսրության սահմանն անցնելու պարագայում նա իրեն արդեն վերջնականապես կհռչակի որպես Մրվան իբն Մուհամմեդի դեմ ապստամբած անձնավորություն: Արդյունքում, չուզենալով անել վերջին այդ քայլը, Հայոց իշխանը լքեց ապստամբների շարքերը և փորձ կատարեց արագորեն վերադառնալ Դարույնք: Գրիգոր Մամիկոնյանը, սակայն, որը ամեն ինչ, թվում է, թե հենց դրան էր տանում, արդեն կարծես նաև ձևականորեն հակահայկական դիրքորոշման մեջ մերկացնելով Բագրատունյաց իշխանին և վերջնականապես վարկաբեկելով նրան, սրընթաց հետապնդում կազմակերպեց, ձերբակալեց Աշոտ Բագրատունուն ու կուրացրեց նրան<sup>2</sup>: Մամիկոնյանց իշխանը լուծեց սպանված եղբոր վրեժը, սակայն ինքն էլ դրանից հետո շատ չապրեց և շուտով մի ծանր հիվանդությունից, իսկ գուցե՝ թունավորումից, մահացավ, ինչից հետո Հայոց իշխան հռչակվեց և ապստամբության գլուխ կանգնեց հանգուցյալի եղբայր Մուշեղ Զաջ Մամիկոնյանը (748-753): Այս առումով հատկանշական է, որ նույն այս ժամանակ կառավարական համակարգում

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 25, 26; Ստեփանոս Տարնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2, 4; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 39:

փոփոխություն եղավ նաև Վրաստանում, երբ Յյուսիսային Բագրատունիների երկարամյա ղեկավար, Աշոտ Բագրատունու քաղաքական գծի հավատարիմ հետևորդ, երիտմտավար Գուրգեն-Գուարմ Բագրատունին ևս զրկվեց «Յայոց իշխան»-ին սկզբունքորեն հավասարժեք «Երիտմտավար»-ի տիտղոսից ու հետագայում սպանվեց, իսկ տիտղոսն էլ անցավ Ներսես Ներսեսյանի և Միհր Սասանյանի աղջկա որդի Ատրենսեհին (748-760): Վերջինս, սակայն, Յյուսիսային Բագրատունիների հետ հաշտության եզրերն այնուհանդերձ պահպանելու մտայնությամբ, իր աղջկան ամուսնացրեց Նույն Գուրգեն-Գուարմ Բագրատունու որդի Գուրգեն-Գուարմի (748-780) հետ և որևէ կերպ չարեց հարաբերությունները:

Մուշեղ Զաչ Մամիկոնյանը, ի տարբերություն իր երկու ավագ եղբայրների լինելով ավելի հավասարակշռված մի անձնավորություն, փորձ կատարեց հարթեցնել Բագրատունիների հետ մղվող և տոհմային թշնամության բնույթ ստացած վեճը՝ դրա հետ միաժամանակ նաև որևէ կտրուկ քայլերի չգնալով նաև պաշտոնական Դամասկոսի հետ հարաբերություններում: Արդյունքում՝ ստեղծվեց մի վիճակ, երբ ապստամբները, ըստ էության, տրվելով անգործության, ուղղակի սկսեցին վայելել փաստացի անկախությունը՝ հույս ունենալով պահել դիրքերը Արաբական խալիֆությունից հետագայում սպասվող ոտնձգությունների պարագայում: Այս ընթացքում, սակայն, մինչ Արմինիայում զարգանում էին վերևում նկարագրված իրադարձությունները, Աբբասյանների օգտին գործող ապստամբները վերջնականապես հաստատվեցին Իրանական լեռնաշխարհում, որից հետո պատրաստվեցին հարված հասցնել արդեն Միջագետքին:

749 թվականի գարնանը Սուղուրում հերթական հարվածը հասցրած կայսերական բանակը Արաբական խալիֆության բանակից պաշարեց Մարաշը և ստիպեց քաղաքի կայազորին հանձնվել<sup>1</sup>: Չարգացնելով հաջողությունը՝ կայսերական բանակը արդեն 749 թվականի ամռանը պաշարեց նաև Սամոսատը, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, հետ քաշվեց<sup>2</sup>: Այս ժամանակ, սակայն, Մրվան իբն Մուհամմեդի խնդիրն արդեն վաղուց Սուղուրը չէր, քանզի պարզ էր, որ կայսրության բանակը, եթե Նույնիսկ առաջանար էլ, իսկ հայտնի էր, որ վերջինս Սամոսատից այն կողմ չանցավ, ապա Նույնիսկ այդ պարագայում էլ խորքային հարված հասցնել ի վիճակի չէր լինելու: Խալիֆին իրականում ավելի շատ մտահոգում էր արևելքից առաջացող Աբբասյանների ահեղ հորձանքը, որը մայիսին տիրել էր Ատրպատականին, իսկ ամռանն էլ սկսել էր արդեն Միջագետքի նվաճումը:

Մրվան իբն Մուհամմեդին, ըստ էության, քիչ էին մտահոգում նաև սպասողական դիրք գրաված հայերը, բայց այնուհանդերձ, հիմնական ուժերը հավաքելով Աբբասյանների դեմ, գործող խալիֆը տեղական որոշ կառավարիչների հրամայեց հայերի ուղղությամբ գոնե մի որևէ բան ձեռնարկել: Արդյունքում՝ 749 թվականի ամռանը Տիգրանակերտից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 2.000) ասպատակեց Խուլբի շրջակայքը (Սասուն)՝ գերելով ու սպանելով տեղական մի քանի առաջնորդների և հաստատվելով տեղում<sup>3</sup>: Շուտով, սակայն, Յովհան Մամիկոնյանի գլխավորած Տարոնի իշխանության բանակը (մոտ 2.000) անցավ հաջող հակահարձակման և մաս առ մաս ջախջախեց Սասունը (Տուրուբերան, Տարոն գավառ) ասպատակած հակառակորդի բանակին (մոտ 5.000)<sup>4</sup>: Խուլբում հաստատված ուժերը, սակայն, առժամանակ մնացին տեղում, թեև այս հաջողությունը, ըստ էության, ոչինչ էր այն բանի համեմատ, որ արդեն 749 թվականի աշնան կեսերին կառավարական բանակը կորցրել էր արդեն նաև Միջագետքը:

Յարկ Է Նշել, որ, երկար ժամանակ չկարողանալով պարզել, թե ո՞վ է իրականում այն խորհրդավոր իմամը, հանուն որի մարտի են գնում արևելքից եկող ապստամբները, 749 թվականի աշնան վիճակով Մրվան իբն Մուհամմեդն ի վերջո իմացել էր, որ խոսքը Աբբասյանների իշխանական տոհմի հերթական ղեկավար Իբրահիմ իբն Մուհամմեդի մասին է, որին էլ բնականաբար ձերբակալել էր, տեղակայել էր Խառանի պետական բանտում, իսկ աշնան սկզբին էլ թունավորելով սպանել էր տվել: Ըստ էության արդեն ոչինչ չորոշող Իբրահիմի սպանությունից հետո, սակայն, Աբբասյանների իշխանական տոհմի ղեկավարությունը ստանձնեց

<sup>1</sup> Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>2</sup> Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>3</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4:

<sup>4</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4:

վերջինիս եղբորորդի և Աբբասյանների գահատոհմի ապագա առաջին հիմնադիր խալիֆ Աբու-Աբբաս իբն Մուհամմեդը, որը գործում էր իր եռանդուն եղբայր և ապագա հաջորդ խալիֆ Աբու-Ջաֆարի, ինչպես նաև իր հորեղբայր Աբդուլլահ իբն Ալիի հետ սերտ համագործակցության մեջ: Եվ ահա արդեն 749 թվականի նոյեմբերի 28-ին ապստամբներն իրենց այնքան ամուր զգացին, որ ի վերջո բացահայտեցին մինչ այդ գաղտնի պահվող իմամին ու ներկայացրին վերջինիս Կուֆայում հավաքված հանրությանը, ընդ որում Մրվան իբն Մուհամմեդը արդեն և ոչ մի հնարավորություն չուներ հարված հասցնել Միջագետքին: Իրոք գործող խալիֆը, չնայած ձեռնարկում էր բացառիկ միջոցառումներ և ի մի էր բերում բոլոր հնարավոր ուժերը, սակայն մի կողմից դրանք շատ դանդաղ էին հավաքվում ու գործում էին առանց որոշակի ոգևորության, իսկ մյուս կողմից էլ Մրվան իբն Մուհամմեդի նյութական և մարդկային ռեսուրսներն արդեն ինքնին սպառվում էին: Հետաքրքիր է, որ նույն այս օրերին բացահայտ ապստամբություն բռնկվեց նաև Հյուսիսային Աֆրիկայում և Պիրենյան թերակղզում, սակայն գործող խալիֆը, որն այդ պահին չէր վերահսկում նույնիսկ Եգիպտոսը, որևէ բան ձեռնարկել այս ուղղություններում ևս ուղղակի չէր կարող:

Այսպես թե այնպես, սակայն 750 թվականի հունվարի սկզբին Մոսուլում ի մի բերելով իր վերջին բանակը (120.000), Մրվան իբն Մուհամմեդը սկսեց առաջխաղացում իրականացնել Արբելայի ուղղությամբ՝ նպատակ ունենալով անցնել Մեծ Չափ գետը և գետի արդեն ձախ ափին պարտության մատնել իր հերթին ուժերը կենտրոնացրած Աբբասյանների ապստամբական բանակին (80.000): 750 թվականի հունվարի 23-ին կառավարական բանակի առաջապահը համառ մարտի մեջ մտավ մինչ այդ գետն անցած ու հարված հասցրած հակառակորդի առաջապահ ջոկատի (5.000) հետ և միայն օրվա վերջում էր, որ հետ շարտեց վերջինս գետի մյուս ափ: Օրվա վերջում հիմնական ուժերով իր հերթին գետին մոտեցավ նաև Մրվան իբն Մուհամմեդը, սակայն պարզեց, որ հակառակորդը ամուր դիրքեր է գրավել գետի մյուս ափին և ստեղծված պայմաններում գրոհել վերջինիս դիրքերը գետի միջով անհնար է: Գետի հոսանքով մոտ 8 կմ ավելի ներքև մի հարմար վայր գտնելով՝ հունվարի 24-ին կառավարական բանակը այնուհանդերձ գետանցում իրականացրեց՝ սկզբում առաջապահ, իսկ օրվա վերջում արդեն հիմնական ուժերով: 750 թվականի հունվարի 25-ին վիճակված էր մարդկության պատմության մեջ հավերժ մնալ որպես Օմայանների անկման և Աբբասյանների հաղթահանդեսի մի օր:

Ապստամբները, որոնք ոչ միայն բանակապես էին զիջում հակառակորդին, այլև զիջում էին վերջինիս նաև հեծելազորի թվով, ի սկզբանե պաշտպանական մարտավարություն որդեգրեցին: Արդյունքում, սակայն, Մրվան իբն Մուհամմեդի կողմից ալիք առ ալիք հարձակման նետված կառավարական բանակի հեծելազորը իր մեծաքանակ այդ գրոհներում այդպես էլ որևէ հաջողության չհասավ, իսկ արդեն օրվա երկրորդ կեսում էլ հաջող հակահարված հասցրած Աբբասյանների բանակն իր հերթին վերջնական պարտության մատնեց կառավարական բանակին, ընդ որում պարտություն կրածների թիվունքում գետն էր և այդ հանգամանքը լրացուցիչ ծանրություն հաղորդեց առանց այդ էլ ծանր կորուստներին: Ամենաընդհանուր գնահատականով պարտություն կրած կառավարական բանակը կորցրեց մոտ 60.000 ռազմիկ, ընդ որում վատն այն էր, որ դրանից հետո բանակն ինքը ցրվեց և դադարեց իրենից որևէ կազմակերպված ուժ ներկայացնել:

Ավելին, դժվարությամբ նահանջած Մրվան իբն Մուհամմեդն ինքն էլ, դրանից հետո այլևս և ոչ մի հնարավորություն չտեսնելով դիմադրություն ցույց տալու առաջացող հակառակորդին, հետ քաշվեց սկզբում դեպի Ասորիք, իսկ հետո էլ իր փոքրաթիվ ուղեկիցների հետ միասին անցավ Եգիպտոս: Սրան հակառակ՝ հաղթականորեն առաջացող Աբբասյանների բանակը, չհանդիպելով որևէ Էական դիմադրության, 750 թվականի մայիսի վիճակով արդեն իր տիրապետությունն էր հաստատել Ասորիքի և Պաղեստինի նկատմամբ: Նույն այս ժամանակ, իրականացնելով Օմայանների տոհմին պատկանող և նրանց հետ որևէ կապ ունեցող անձանց որս, Աբբասյանները իրենց տիրապետության տակ հայտնված տարածքներում մի իսկական ընտրողական շարք իրականացրին՝ մահացու հարված հասցնելով Օմայանների մարդկային, ինչպես նաև տնտեսական ու քաղաքական բոլոր հնարավորություններին: Ինչ վերաբերում է Մրվան իբն Մուհամմեդին, ապա արդեն ամռան սկզբին նույնիսկ արդեն Եգիպտոսում էլ ենթարկվելով անվերջ հետապնդումների, 750 թվականի օգոստոսի 1-ին նա մի վերջին ընդհարումում ծանր

վիրավորված վիճակում գերի ընկավ և նույն թվականի օգոստոսի 5-ի լույս 6-ի գիշերն էլ մահապատժի ենթարկվեց: Վերջ, Արաբական խալիֆության գահին Օմայանների գահատոհմի պատմությունը գտավ իր վերջը: Սկիզբ էր առնում Աբբասյանների գահատոհմի պատմությունը, որին վիճակված էր լինելու ղեկավարել Արաբական խալիֆությունը ամբողջ կես հազարամյակ և, դրան գումարած նաև, 8 տարի: Արաբական խալիֆության խալիֆ հռչակվեց Աբու-Աբբաս իբն Մուհամմեդը (750-754):

## Գլուխ 72

### Աբբասյանների գահատոհմի ընդհանուր բնութագիրը

Արաբական խալիֆության ղեկին Աբբասյանների հաստատումով անկրկնելի պետական այս միավորը մի կողմից դադարեց լինել միայն արաբների պետություն, իսկ մյուս կողմից էլ այն ընդունեց համամահմեդական մի բնույթ, երբ, ըստ էության, կարևորվում էր ոչ թե անձի ազգային պատկանելիությունը, ի դեմս արաբների և Օմայանների, այլ ամենից առաջ՝ կրոնական հանգամանքը: Այսուհետ ամեն մի մահմեդական իրեն կարող էր Արաբական խալիֆության լիովին մի մասը զգալ և մյուսների հետ համահավասար հնարավորություն ունենալ ոչ միայն այս պետությանը նվիրել իր ունակությունները, այլև վերջինիցս պատասխան ակնկալել: Միաժամանակ հարկ է հատուկ ընդգծել, որ Աբբասյանները, որոնք այնուհանդերձ իշխանության էին եկել ամենից առաջ հենց Իրականական լեռնաշխարհի և իսլամն ընդունած պարսկական տարրի զգալի աջակցությամբ, ամեն դեպքում առաջնային դերերի վրա բերեցին ու դրանից հետո երկար ժամանակ պահեցին հենց վերջինիս՝ ամենաընդհանուր իմաստով հենվելով իսլամն ընդունած պարսկական տարրի վրա մոտավորապես այնպես, ինչպես Օմայանները հենվում էին իսլամն ընդունած արաբների վրա: Այս հանգամանքը զգալիորեն ուժեղացրեց մահմեդականության շիա ուղղության դիրքերը, թեև Աբբասյաններն իրենք, մեծ հաշվով իրենցից ներկայացնելով բոլոր մահմեդականների առաջնորդներ, այդպես էլ երբեք բացահայտորեն չտրվեցին շիիզմին, իսկ հետագա հարյուրամյակներում էլ նույնիսկ հաճախ պայքարում էին վերջինիս դեմ: Արդյունքում՝ Աբբասյանների գործունեությունը բերեց երկարատև ու բարդ ուղի անցած պարսկական մշակույթի յուրօրինակ մի վերածնունդին, որը փոխարինեց մինչ այդ գերիշխող և որոշակիորեն պարզունակ արաբական մշակութային ավանդույթներին: Փաստորեն VII դարում կործանված պարսկական գրադաշտական քաղաքակրթությունը Աբբասյանների օրոք մի իսկական վերածնունդ ապրեց և, կտրվելով մինչ այդ իրեն, կարծես թե, կաշկանդող գրադաշտական կապանքներից, իսլամի լույսի ներքո ապրած սեփական բուռն զարգացման մեջ ինչ-որ տեղ նույնիսկ ստացավ վերապարսկական, վերարաբական և համաիսլամական բնույթ:

Այսպես թե այնպես, սակայն Աբբասյանները Արաբական խալիֆության պետական կառուցվածքի հիմքում մեծապես դրեցին հենց պարսկական տարրը և պարսկական պետականության մշակած բաղադրատարրերը: Գործընթացը առանձնակի ցայտուն դրսևորում ստացավ պետական համակարգում և հատկապես բանակում, երբ պետական համակարգում առաջնային դերերում հայտնվեցին իսլամ ընդունած, սակայն պարսկական արմատ ունեցող անձիք ու տոհմեր, իսկ մինչ այդ գործնականում իր ողջ կազմով արաբներից կազմված բանակում էլ մինչ այդ զգալի կորուստներ կրած բուն արաբական տարրը առնվազն գոնե զրկվեց իր գերիշխող դիրքից, երբ սկսեցին զգալի դեր ունենալ այլ և հիմնականում պարսկական, միջինասիական, բերբերական կամ նույնիսկ թյուրքական արմատներ ունեցող տարրեր: Այս առումով ասվածն ամբողջական դարձնելու համար ուղղակի մեջբերենք Աբբասյանների ռազմական մեթենայի բաղադրատարրերի վերաբերյալ դեպքերին գործնականում ժամանակակից Դիոնիս Տել-Մահրացու նկարագրություն VIII դարի երկրորդ կեսի կապակցությամբ. «*Հարկ է նշել, որ այս բանակը կազմված էր ամենատարբեր տարրերից և այնտեղ հնարավոր էր գտնել ամեն կրոնի ու հավատքի մարդկանց: Այնտեղ կային նաև այնպիսիները, որոնք հավատում էին կրակին, իսկ այլք էլ հավատում էին արեգակին և ամեն օր նրա ծագելուն պես, ինչպես նաև կեսօրին ու երեկոյան, երբ արեգակը մայր էր մտնում, խոնարհվում էին նրան: Կային նաև լուսնապաշտներ, ոմանք էլ հավատում էին աստղերին, ոմանք՝ ձիերին, իսկ այլք էլ ամենատարբեր կուռքերի, մի խոսքով այստեղ հավաքվել էին ամենատարբեր ազգերի և հավատքի*

ներկայացուցիչներ, որոնք հավատում էին իրենց կեղծ աստվածներին: Այսպիսով՝ այս բանակն իրենց ներկայացնում էր արքայական ողջ բազմազանությունը, քանզի, իրոք, այնտեղ կային սինդեր, ալաններ, խազարներ, մարեր, պարսիկներ, աղուլարներ, արաբներ, քուշանյաններ, այսինքն՝ թուրքեր, և մենք ամենայն հիմնավորվածությամբ կարող ենք ասել, որ այն կրետների մի իսկական պարս էր: Այս բանակն ամենաալլանդակ բաներն էր անում, ընկնում էր կեղտոտության ամենահատակը, սակայն մենք այդ մասին չենք պատմի, որպեսզի ընթերցողի լեզուն չպղծենք, չամաչեցնենք այն մարդկանց, որոնք լսում են, և անհարմար վիճակի մեջ չդնենք նրանց, որոնք կարտասանեն այդ բառերը»<sup>1</sup>:

### Գլուխ 73

#### Աբբասյանների գահատոհմի ամրապնդումը Արաբական խալիֆության ղեկին

750 թվականի գարնանը, հաղթահանդեսով մտնելով Ասորիք և այստեղ չհանդիպելով եական դիմադրության, Աբբասյանները արագորեն միջոցներ ձեռնարկեցին երկրում կարգ ու կանոն հաստատելու ուղղությամբ՝ ի վերջո արդեն իրենց իսկ ղեկավարությամբ կյանքի կոչելու համար այն, ինչը չկարողացավ կյանքի կոչել Մովսես իբն Մուհամմեդը: Օրակարգային առաջին հարցերից մեկը բնականաբար Արմինիայի խնդիրն էր, իսկ հետո կարիք էր լինելու անդրադառնալ արդեն նաև Սուղուրին, Արաբական թերակղզուն, Յյուսիսային Աֆրիկային, Պիրենեյան թերակղզուն, Մավերնահիրին և Սինդին:

Արդեն 750 թվականի փետրվարին Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) պաշարեց Բալլականը Մուսաֆիր իբն Կասիրի բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 500), որոնք կարճատև դիմադրությունից հետո հանձնվեցին<sup>2</sup>: Դրանից հետո, զրկված լինելով բաց դաշտում դիմադրություն կազմակերպելու հնարավորությունից, Մուսաֆիր իբն Կասիրը հետ քաշվեց դեպի Ուտիքի լեռնային շրջաններ: 750 թվականի գարնանը, սակայն, Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) Մուսաֆիր իբն Կասիրի բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) համառ մարտերից հետո գրավեց Կատադի ամրոցը (Ուտիք), ընդ որում հենց այս մարտերում էլ Մուսաֆիրը կնքեց իր մահկանացուն: Արմինիայի արևելքը հնազանդեցնելուց հետո Արաբական խալիֆության բանակը ասպատակեց Ուտիքը և Գուգարքը<sup>3</sup>, սակայն գերծ մնաց Յայաստանի տարածքում հետագա խորանալուց, քանի որ մի կողմից հայ նախարարների դիրքորոշումն ամենևին էլ անգիշում չէր, իսկ մյուս կողմից էլ անտեղի կտրուկության պայմաններում վտանգ կար, որ հայերը, չունենալով, ըստ էության, արդեն կորցնելու և ոչ մի բան, բացահայտ կերպով կանցնեին Սուղուրում հետևողական հարվածներ հասցնող կայսրության կողմը:

Նույն այս ժամանակ, սակայն, ապստամբությունը համեմատականորեն ակտիվ ընթացքի մեջ էր Յայաստանի հարավ-արևմտյան շրջաններում, երբ 750 թվականի գարնանը Սասունից առաջխաղացած Տարոնի իշխանության բանակը (մոտ 2.000), ձգտելով դուրս մղել հակառակորդին տեղից, ասպատակեց Խուլբը և Նահանջեց<sup>4</sup>: Յայերին իր հերթին ակնհայտորեն ոգևորում էր կայսրության բանակի մոտիկությունն և վերջինիս ուժեղացող ակտիվությունը, քանզի 750 թվականի նույն գարնանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ասպատակեցին Մելիտեի շրջակայքը և Նահանջեցին<sup>5</sup>: 751 թվականի գարնանը Տարոնի իշխանությունը կրկնեց հարվածը Խուլբի ուղղությամբ, սակայն կրկին առանց եական արդյունքների հետ քաշվեց<sup>6</sup>: Նույն այս ժամանակ իր հերթին վերջին տարիներին Սուղուրում իր ամենաուժեղ հարվածներից մեկը հասցրեց նաև կայսերական բանակը:

<sup>1</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; իբն Խայթա «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Յակուբի «Պատմություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>3</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>4</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4:

<sup>5</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4:

<sup>6</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4:



Ամեն ինչ սկսվեց նրանից, որ 751 թվականի գարնանը Անի-Կեմախ ամրոցը պաշարած Բյուզանդական կայսրության բանակի մի մասը (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 700) հաղթեցին Մելիտեից առաջխաղացած Արաբական խալիֆոթյան բանակին (800)<sup>1</sup>, իսկ արդեն 751 թվականի ամռանն էլ անձամբ Կոնստանդին V-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000, այդ թվում Արմենիական բանակաթեմի զորավար Աշկիրաշ Հայը) Արաբական խալիֆոթյան բանակից (մոտ 1.000) հերթական անգամ պաշարեցին Մելիտեն: Քրիստոնյաները հարվածեցին պարիսպներին քարանետ մեքենաներով ու ստիպեցին քաղաքի կայազորին հանձնվել, որից հետո ավերեցին Մելիտեն և Նահանջեցին<sup>2</sup> մինչ այդ ասպատակելով քաղաքի շրջակայքը<sup>3</sup>:

Հարկ է նշել, սակայն, որ Արևելքում ձեռք բերած զգալի հաջողությունների հետ միասին նույն այս ժամանակ Արևմուտքում ևս զարգացան իրադարձություններ, որոնք որոշակիորեն շեղեցին Կոնստանդին V-ի ուշադրությունը դեպի այդ կողմ: Իր հերթին նույն այս ժամանակ արդեն Արաբական խալիֆոթյան արևելքում սկսեցին զարգանալ այնպիսի իրադարձություններ, որոնք էլ շեղեցին այս անգամ արդեն Աբբասյանների ուշադրությունն իրենց սահմանների արևմտյան հատվածից:

## Գլուխ 74

### Պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի նոր խնդիրները Արևմուտքում

Իրոք, Կոնստանդին V-ի վարած հետևողական պատկերամարտ քաղաքականությունը, որն աստիճանաբար խորը դժգոհություններ էր հարուցել Արևմուտքում, Ապենինյան թերակղզում նույն այս ժամանակ իր կոնկրետ արտահայտությունը ստացավ այն բանում, որ ուժեղացան Հռոմի պապի, ինչպես նաև Լանգոբարդական թագավորության դիրքերը: Արդյունքում՝ Լանգոբարդական թագավորության արքա Աիստուլֆը (749-756), գաղտնի համաձայնության գալով Իտալիայի վերջին Էքսարքոս Եվստաթիոսի հետ, անսկատ մոտեցավ Ռավեննային և 751 թվականի հուլիսի 4-ին առանց լուրջ մարտերի գրավեց այս քաղաքը, ինչից հետո ընկան նաև Կոմակիան և Ֆեռառան (Հյուսիսային Իտալիա)<sup>4</sup>: Ռավեննայի անկումով ոչ միայն փաստացի, այլ նաև խորհրդանշական կերպով վերջ դրվեց կայսրության տիրապետությանը Ապենինյան թերակղզու հյուսիսում: Այսպիսով՝ Հուստինիանոս I-ի կողմից Ռավեննան գրավելուց գրեթե երկու հարյուրամյակ անց այս քաղաքը վերջնականապես կորսվեց, ինչը, կարծես, հերթական անգամ ընդգծեց այն խորը ճեղքվածքը, որն արդեն կար արևելյան կայսրության և Իտալիայի միջև: Նույն այս ժամանակ, սակայն, կայսրությունն, ըստ էության, առանց մարտերի կորցրեց նաև Հռոմը, քանի որ Հավերժական քաղաքում պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը սեփական կայազոր, այսպես թե այնպես, չուներ, ամեն ինչ հենվում էր Հռոմի պապերի հետ հաստատված յուրօրինակ կիսադաշնակցային հարաբերությունների վրա և ահա այժմ Հռոմի պապ, ի դեպ՝ ազգությամբ հույն, Չաբարիան (741-752) վերջնականապես կտրեց արդեն իսկ գործնականում գոյություն չունեցող կապերը Կոստանդնուպոլսի հետ՝ փորձ կատարելով սկզբում հենվել Լանգոբարդական, իսկ հետո արդեն Ֆրանկական թագավորությունների վրա: Արդյունքում՝ Իտալիայի Էքսարքոսությունը ոչնչացավ, իսկ Իտալիայում Բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ էլ մնացին միայն Ապենինյան թերակղզու հարավ-արևմուտքը, Սիցիլիան, ինչպես նաև Անապոլիսից հարավ ու հարավ-արևելք ընկած տարածքները:

Հարկ է նշել, սակայն, որ Արևմուտքում առաջացած անհաջողությունները միայն սրանով չսահմանափակվեցին, քանի որ երկարատև հանդարտությունից հետո բարդացավ կայսրության դրությունը նաև բալկանյան ճակատում, ընդ որում, ինչպես ցույց տվեց կյանքը, դանուբյան

<sup>1</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»: իբև խայաթ «Պատմություն»: իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»: Յակուբի «Պատմություն»: իբև խայաթ «Պատմություն»: իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»: Փոտ Պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 973: Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2: Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Ազապիոս Հիերապոլսցի: Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4: Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20:

<sup>3</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4: Սիբայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 22: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Անանուն «Սալերնոյի ժամանակագրություն», գլուխ 2:

սահմանը սրանից հետո դեռ երկար էր անհանգստացնելու Կոստանդնուպոլսի տիրակալներին: Դեռևս Կոստանդնուպոլսի վրա եկած վերջին հարվածը հետ մղելիս Բուլղարական խանությունը զգալի օգնություն էր ցույց տվել Բյուզանդական կայսրությանը, ինչի կապակցությամբ երկու պետությունների միջև արդեն գրեթե կես դար տիրում էր համերաշխություն: Այժմ, սակայն, տեղի էին ունեցել իրադարձություններ, որոնք, կարծես թե, հիմքեր էին տալիս Կոստանդին V-ին այլ կերպ նայել բուլղարական գործերին:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ խաղաղության երկար տարիներին Բուլղարական խանությունում որոշակի անկում էր ապրել ռազմական գործը և, համեմայն դեպս, նախկին տարիների տափաստանային բռնի ռազմունակությունն արդեն, ըստ էության, չկար: Իհարկե, սլավոնների հետ բուլղարների միասերումն արդեն լիովին ընթացքի մեջ էր, սակայն այն լիակատար արդյունք էր ապահովելու դեռ միայն ապագայում, երբ կդրվեր ռազմական հստակ համակարգի շրջանակներում: Միաժամանակ նաև, իհարկե ոչ այն չափերով և տեսքով, ինչ նախատեսում էր արժանահիշատակ Յուստինիանոս II-ը, բայց սլավոնների հոծ զանգվածների հաստատումը Բալկանյան թերակղզում այնուհանդերձ ի օգուտ էր եղել նաև կայսրությանը: Իրոք, եթե մի կողմ թողնենք Յյուսիսային Թրակիան և այնտեղ հաստատված սլավոններին, որոնք գործում էին Բուլղարական խանության պետական համակարգի սահմաններում, ապա մինչև երբեմնի Սինգիդուն, իսկ այժմ արդեն՝ Բելգրադ, որտեղից էլ ուղիղ գծով դեպի Դիրիխիա ընկած Բալկանյան թերակղզու տարածքները մեծ հաշվով գտնվում էր կայսրության տիրապետության տակ, իսկ այստեղ հաստատված սլավոններն էլ, որպես մարդկային ռեսուրս, բավականին ուժեղացրել էին վերջինիս: Իհարկե, սլավոններն այժմ գործում էին լրիվ այլ պայմաններում, քան նախկինում գերմանացիները կամ ռոմանականացված գերմանացիները, սակայն, այսպես թե այնպես, առկա էր որոշակի ռազմական համակարգ, ի դեմս կայսրության ռազմական համակարգի, և սլավոնները, համալրելով այդ համակարգը, ուժեղացնում էին կայսրությունը ամենից առաջ զուտ մարդկային ռեսուրսի տեսանկյունից:

Եվ այսպես, համարելով իրեն բավականին ուժեղ, Կոստանդին V-ը, նպատակ ունենալով զսպել Յյուսիսային Թրակիայում հաստատված Բուլղարական խանության հնարավոր ագրեսիվ նկրտումները, արդեն մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում սկսեց լրացուցիչ ամրություններ կառուցել Կենտրոնական Թրակիայում, ինչպես նաև, դրանից զատ՝ Յայաստանից ու Յյուսիսային Ասորիքից բռնագաղթված զգալի թվով հայերի, պավլիկյան հայերի և ասորիների էլ հաստատել այստեղի սահմանային շրջաններում, ինչն ինքնին խզման առիթ հանդիսացավ: Բանակցությունները որևէ արդյունք չտվեցին և արդեն 751 թվականի ամռանը, երբ կայսրը նոր էր վերադարձել Արևելքից, Տերվելին հաջորդած Նրա որդի Կորմեշոշի (721-737) տղա Սեվարի (737-753) գլխավորած Բուլղարական խանության բանակը, ասպատակելով շրջակայքը, առաջացավ մինչև Երկար պարիսպներ: Արդյունքում, սակայն, Կոստանդին V-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 4.000) հաղթեցին ու հետ շարտեցին հակառակորդին<sup>1</sup>: Իր հերթին արդեն 751 թվականի աշնանը Կոստանդին V-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 6.000) պատասխան հարվածով ասպատակեցին Բուլղարական խանության տարածքը և նահանջեցին<sup>2</sup>, երբ արդեն պարզ էր, որ այս հակամարտությունը հեշտ ավարտ չի ունենա: Նույն այս ժամանակ, երբ Կոստանդին V-ը, կարծես մոռացած Արևելքը, խնդիրներ էր լուծում Արևմուտքում, Արաբական խալիֆության արևելքում զարգացող իրադարձություններն իրենց հերթին, ինչպես արդեն ասվեց, շեղեցին արդեն նաև Աբբասյանների ուշադրությունը:

## Գլուխ 75

### Արաբա-չինական մրցակցության զագաթնակետ և ավարտը

Իրոք 751 թվականի ամռան վիճակով Մավերնահիրում ստեղծվել էր մի իրավիճակ, երբ, թերևս, արդեն անխուսափելի էր երկու այլ գերտերությունների ընդհարումը՝ խոսքը Արաբական

<sup>1</sup> Նիկեյիոր պատրիարք «Յամառոտ պատմություն», մաս 2:

<sup>2</sup> Նիկեյիոր պատրիարք «Յամառոտ պատմություն», մաս 2:

խալիֆության և այս անգամ արդեն չինական Տանի տերության մասին է: Չինական պետական միավորներն ընդհանրապես և Տանի տերությունը մասնավորապես ասիական գերտերություններից, որպես կանոն, կտրված էին մնում Մեծ տափաստանի արևելյան ու կենտրոնական լայնարձակ շրջաններով: Արդյունքում շատ հազվադեպ էին ոչ միայն ռազմական, այլև նույնիսկ քաղաքական շփումները նույն այդ չինական պետական միավորների և նույն իրանական լեռնաշխարհում ստեղծված պետությունների միջև: Պարսից թագավորության կործանումն, օրինակ, Տանի տերությունում ընկալվեց որպես հեռավոր և անհասկանալի մի իրադարձություն, թեև իրենց մոտ ապաստանած Յազդերտ III-ի ժառանգներին Տանի տիրակալները որոշակի աջակցություն այնուհանդերձ ապահովեցին՝ առանց թերևս, սակայն, որևէ էական արդյունքի:

Մեր կողմից քննարկվող ժամանակաշրջանում, սակայն, կապված Գյոկթյուրքական և Թյուրքեշական խաբանությունների անկման հետ, Տանի տերության սահմաններն արևմուտքում աննախադեպ լայնացում էին ապրել, իսկ դեռևս VII դարի վերջից էլ չինական կայսրորդներ կային, օրինակ, նույն Կաշագարյան հարթավայրում: 715-717 թվականներին Արաբական խալիֆության և Տանի տերության ռազմական մեքենաների միջև Ֆերգանայի հովտում և Կաշագարյան հարթավայրում արդեն իսկ ընթացել էին փոփոխակի հաջողություններ ունեցած ընդհարումներ, սակայն հետագա տասնամյակներում, կապված Թյուրքեշական խաբանության վերելքի հետ, վերջինս ինքն էր հերթական բուֆերի դեր ստանձնել երկու գերտերությունների միջև ձգվող տարածքներում ու հենց ինքն էր իր վրա վերցրել պաշտոնական Դամասկոսին դիմադրելու գործը, ընդ որում առանձնակի առաջխաղացման չէին ձգտել նաև չինացիները: Այժմ, սակայն, երբ Թյուրքեշական խաբանությունն արդեն չկար, իսկ 744 թվականին այն ոչնչացրած Կարլուկական խաբանությունն էլ, որն իր իշխանության տակ ուներ Սիր-Դարյա գետից անդին տարածվող Յոթնագետքը, հարաբերությունների գոնե արտաքինից դրական տեսք էր հաստատել Տանի տերության հետ, վերջինս ավելի ագրեսիվ դիրք գրավեց դեպի արևմուտք առաջանալու և, մասնավորապես, սկզբի համար գոնե Մավերնահիրն տիրելու հարցում: Միաժամանակ Տանի տեսաբաններին ակնհայտորեն լավ հույսեր էր ներշնչում և այն մեծ փոթորիկը, որը ընթանում էր Արաբական խալիֆությունում սկսած արդեն 744 թվականից, և այն հանգամանքը, որ նույն 744 թվականին Գյոկթյուրքական խաբանությունը ոչնչացրած Ույղուրական նորաստեղծ խաբանությունն իր հերթին հարաբերությունների դրական տեսք ուներ հաստատած Տանի տերության հետ:

Դեպի արևմուտք հասցվող հարվածի համար, սակայն, Տանի տերությունում ժամանակն արդեն անհույս կերպով բաց էին թողել, քանզի, եթե այն գուցե և հաջողություն ապահովեր 740-ական թվականների երկրորդ կեսին դեռևս Օմայանների օրոք, ապա 750-ական թվականների սկզբին Աբբասյաններն արդեն ի մի էին բերել Արաբական խալիֆության ուժերը ու պատրաստ էին անհամեմատ ավելի ուժեղ դիմադրության: Այսպես թե այնպես, սակայն, որպես հետևանք այս ամենի, 751 թվականի ամռան սկզբին Տանի տերության 150.000 հոգանոց բանակը, ուժեղացված տեղական քոչվոր ուժերի և հատկապես էթնիկ առումով թյուրք կարլուկների կողմից, Կաշագարյան հարթավայրից մտավ Մավերնահիր, իսկ հետո էլ, հետ մղելով հակառակորդի ուժերին ու փորձ կատարելով մաքրել Սիր-Դարյայից հյուսիս ձգվող տարածքները, սկսեց առաջանալ դեպի արևմուտք՝ հասնելով Արալյան ծովին: Նույն այս ժամանակ, սակայն, հակառակորդի առաջխաղացման մասին տեղեկացված Արաբական խալիֆության գրեթե նույնաբանակ բանակն, իր հերթին ուժեղացված Տանի տերության երդվյալ հակառակորդ Տիբեթի թագավորության մեծաբանակ ուժերով, շարժվեց հակառակորդի ուղղությամբ:

Արդյունքում՝ 751 թվականի հուլիսի ամենավերջին կողմերն իրար եկան Արալյան ծովից արևելք և Սիր-Դարյա գետից հյուսիս գտնվող Տալլաս գետի մոտ գտնվող լայնարձակ դաշտավայրում, իսկ 3 օր տևած ծանր ճակատամարտն էլ, շնորհիվ ի վերջո դավաճանած ու Տանի տերության բանակին թիկունքից հարված հասցրած կարլուկների, ավարտվեց Արաբական խալիֆության բանակի խոշոր հաղթանակով: Այս ճակատամարտը, որը չինական կողմին մոտ 50.000 ռազմիկ արժեցավ և զրկեց վերջինիս կարլուկների աջակցությունից, ըստ էության ոչնչացրեց նաև Արաբական խալիֆության դեմ գործող Տանի տերության ռազմական մեքենան: Իր հերթին բացասական արդյունքը, գումարված Տանի տերությունում հետագայում առաջացած

ներթաղաքական բարոյություններին, սկզբունքորեն վերջ դրեց դեպի Միջին Ասիա առաջխաղացում կազմակերպելու Տանի նույն այդ տերության հետագա բոլոր փորձերին: Որպես ընդհանուր հետևանք Աբբասյանների ձեռք բերած այս խոշոր հաջողության՝ ոչ միայն ազատվեցին խոշոր ուժեր, որոնք հնարավոր եղավ կիրառել պետության արդեն այլ սահմաններում, այլև Միջին Ասիան վերջնականապես ընդգրկվեց և այդուհետ մնաց հենց մահմեդական քաղաքակրթության սահմաններում:

## **Գլուխ 76** **Աբբասյանների գահատոհմի հակահարվածը**

751 թվականի աշնանը դիրքերն արդեն զգալիորեն ամրապնդած Աբբասյանները որոշեցին ի վերջո խլել նախաձեռնությունը կայսրությունից և հարված հասցնել Սուլդուրի ուղղությամբ: Արդյունքում՝ Կիլիկիայից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Կապադովկիան ու Տիանայի շրջակայքը և նահանջեց<sup>1</sup>: Հարկ է նշել, որ Սուլդուրում ակտիվանալ Աբուլ-Աբբաս իբն Մուհամմեդին ստիպում էր ոչ միայն ավանդական հակառակորդի դեմ պայքար մղելու անհրաժեշտությունը, այլ նաև այն հանգամանքը, որ պահպանողական այս տարածաշրջանում դեռևս մնում էին Օմայանների զգալի թվով կողմնակիցներ, որոնք հաճախ ամբողջական կայազորներ էին կազմում և, մեղմ ասած, ամենևին էլ սիրով չէին լցված նոր իշխանությունների նկատմամբ: Իրոք, Օմայանների հեղինակությունն ու ազդեցությունը Սուլդուրում ավանդականորեն մեծ էր և իրենց պատկերացմամբ հավատի համար մարտնչող ռազմիկներից շատ շատերը պատրաստ չէին միանգամից ընդունել գահատոհմի այն փոփոխությունը, որը եղել էր Արաբական խալիֆությունում:

Արդյունքում՝ 751 թվականի սեպտեմբերին Արաբական խալիֆության կառավարական բանակը (մոտ 10.000) տեղի ապստամբած կայազորից (մոտ 500) պաշարեց Հիսն-Մանսուր ամրոցը և մանր ընդհարումներից հետո գրավեց այս ամրությունը միայն այն բանից հետո, երբ ամրոցի հրամանատարը դիմեց փախուստի<sup>2</sup>: Ավելի դժվար եղավ խնդիրը, սակայն, անհամեմատ ավելի խոշոր Սամոսատի պարագայում, որը Աբբասյանների կառավարական բանակը (մոտ 100.000) պաշարեց Արմինիայի նախկին ոստիկան Իսահակ իբն Մուսլիմ ալ-Ուկայլիի բանակից (60.000) և քաղաքի Հայկական աշխարհագրից (մոտ 1.000): Սամոսատում և նրա շրջակայքում էին հավաքվել Օմայաններին հավատարիմ բոլոր ուժերը և քաղաքի պաշարումը, որը սկսվեց 751 թվականի սեպտեմբերին, ձգվեց մինչև 752 թվականի ապրիլ, ընդ որում Իսահակը հանձնվեց միայն այն բանից հետո, երբ ճշտեց ու վերջնականապես հաստատում ստացավ, որ Մրվան իբն Մուհամմեդը սպանված է<sup>3</sup>:

752 թվականի գարնանը Խուլբից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 2.000) ասպատակեց Էլուլը ու Փաշփաշատը (Սասուն) և նահանջեց<sup>4</sup>: Կարճ ժամանակ անց, սակայն, Հովհան Մամիկոնյանի գլխավորած Տարոնի իշխանության բանակը (մոտ 1.000) Խուլբի ճ-մ-ում հաղթեց Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 2.000)<sup>5</sup>: Նախորդ անհաջողությունից հետո հակառակորդը փորձ կատարեց գործել խորամանկությամբ և գերել ապստամբության տեղական առաջնորդին, սակայն 752 թվականի գարնանը Հովհան Մամիկոնյանի գլխավորած Տարոնի իշխանության բանակը (մոտ 1.000) Հազրոյի ճ-մ-ում (Սասուն) անակնկալ հարձակումով հենց ինքը հաղթեց դարանակալած և Հովհանին բռնել փորձող Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 2.000)<sup>6</sup>: Նույն այս ժամանակ առավել ուժեղացավ նաև ավանդական հակառակորդների մրցակցությունը Սուլդուրում:

752 թվականի գարնանը Գուսան Հայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 35.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) Արաբական խալիֆության

<sup>1</sup> իբն Խայթ «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»: Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»:

<sup>3</sup> Յակուբի «Պատմություն»: Անանուն «Ժամանակագրություն 1403 թվականի»:

<sup>4</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4:

<sup>5</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4:

<sup>6</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4:

բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Անի-Կեմախ ամրոցը<sup>1</sup>: Դրանից կարճ ժամանակ անց Գուսան Յայի գլխավորած կայսերական բանակը գրավեց նաև Կարինը, ընդ որում գործը հաջողեց միայն այն բանից հետո, երբ քաղաքում գտնվող երկու հայ եղբայրներ ճեղք բացեցին պարիսպների մեջ և քրիստոնյա ռազմիկներին քաղաք մտցրին<sup>2</sup>: Եվ վերջապես հաջողությամբ մարտնչում էր նաև Արմենիական բանակաթեմի գորավար Աշկիրաշ Յայը, որի գլխավորած Արմենիական բանակաթեմի բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20.000) ասպատակեցին Մելիտեն ու նրա շրջակայքն և նահանջեցին<sup>3</sup>: Արդյունքում, առժամանակ ի վիճակի չլինելով վիճարկել նախաձեռնությունը Սուլուրում, Աբուլ-Աբբաս իբն Մուհամմեդը այս ամենին միայն մեկ ու յուրօրինակ մի պատասխան տվեց, երբ Յուսիսային Աֆրիկայից առաջխաղացում իրականացրած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) նույն այս ժամանակ ոտնատակ տվեց Սիցիլիան և պաշարեց, սակայն, չկարողանալով գրավել Սիրակուզան, ի վերջո լքեց կղզին<sup>4</sup>:

752 թվականի ամռանը Արմենիական բանակաթեմի գորավար Աշկիրաշ Յայի գլխավորած Արմենիական բանակաթեմի բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 12.000) Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Զին-Կալավդիա ամրոցը<sup>5</sup>, իսկ կարճ ժամանակ անց էլ արդեն Գուսան Յայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 11.000) նույն ամրոցի մոտակայքում հաղթեցին վերջինիս օգնության շտապող հակառակորդի բանակին (մոտ 20.000)<sup>6</sup>: Այսպիսով՝ Սուլուրում՝ նոր իշխանությունների նկատմամբ հաստատված անվստահության մթնոլորտը, ինչպես նաև պաշտպանական յուրօրինակ այս շրջանի առանձնահատկություններին դեռևս ոչ լավ ծանոթ Աբբասյանների ռազմական նոր մեթոսն լուրջ դժվարությունների բախվեց, ընդ որում ապստամբությունը դեռևս շարունակվում էր նաև թիկունքում:

752 թվականի ամռանը Սևորդիների գունդը (մոտ 1.000) Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 600) անակնկալ հարձակումով գրավեց Շամբորը և ավերեց քաղաքի ամրությունները<sup>7</sup>: Նույն այս ժամանակ Սասունում և նրա շրջակայքում Զովհան Մամիկոնյանի գլխավորած Տարոնի իշխանության բանակը (մոտ 1.000) մանր հարձակումներ գործեց շրջակայքում գործող Արաբական խալիֆության բանակի (մոտ 5.000) վրա և այս հարձակումները շարունակվեցին մինչև աշուն<sup>8</sup>: Արդյունքում՝ Աբուլ-Աբբաս իբն Մուհամմեդը ստիպված եղավ արդեն հաջորդ տարում հարված հասցնել ավելի խոշոր ուժերով, որոնք մեծ խմբերով ժամանում էին արևելյան սահմանից:

753 թվականի գարնանը Տարոնի իշխանության տարածք ներխուժեց և սկսեց ասպատակել Զովհան Մամիկոնյանի գլխավորած Տարոնի իշխանության բանակի (մոտ 4.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Արաբական խալիֆության մի խոշոր բանակ (մոտ 30.000): Նույն այս ժամանակ թշնամուն հաջողվեց ի վերջո գերել Զովհան Մամիկոնյանին, սակայն բանակցություններից հետո վերջինս ազատ արձակվեց և մնաց Տարոնի իշխան: Դրանից հետո սկսվեցին նոր բանակցություններ, որոնց արդյունքում փոխադարձ զիջումներով կնքվեց հաշտություն, վերականգնվեց նախկին վիճակը և Արմինիայի IV ապստամբությունն ի վերջո իր ավարտը գտավ<sup>9</sup>: Կապված ապստամբության վերջի հետ, որպես փոխզիջումային մի տարբերակ, Յայոց իշխան հռչակվեց երբեմնի Յայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու մյուս որդի, Բագրատ

<sup>1</sup> Միքայել Ասրի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 24; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 29; Ստեփանոս Տարոնցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4, 6; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Զովհաննես Ավագերեց «Ժամանակագրություն»; Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 973; Նիկեփոր պատրիարք «Հակաճառություն», մաս 508-509; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Գեորգ Վանական; Ագապիոս Յիերապոլսցի; Միքայել Ասրի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 24; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

<sup>3</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>5</sup> Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», Զավելված; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>6</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4; Ագապիոս Յիերապոլսցի; Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», Զավելված; իբն Խայթա «Պատմություն»:

<sup>7</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն ալ-Ֆակի «Գիրք երկրների մասին»; Յակուտ ալ-Համադի «Աշխարհագրական բառագիրք»:

<sup>8</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4:

<sup>9</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4:

Բագրատունու տղա Սահակ Բագրատունին (753-770)՝ Աշոտ Կուրացյալ Բագրատունու հորեղբոր որդին, իսկ սպարապետ Էլ Նշանակվեց արդեն հենց իր՝ Կուրացյալի, որդի Սմբատ Բագրատունին: Ինքը՝ Աշոտ Կուրացյալը, հեռանալով քաղաքական կյանքից, իր մահկանացուն կնքեց 761 թվականին: Եվ վերջապես հարկ է նշել, որ ապստամբության վերջի գործում ոչ քիչ դերակատարություն չունեցավ նաև այն հանգամանքը, որ Կոնստանդին V-ը չկարողացավ կամ չուզեց լիակատար ուժով գործել Արաբական խալիֆության դեմ, իսկ հայերի սպասողական դրությունը չէր կարող երկար շարունակվել: Այս առումով, թերևս, հատկանշական է, որ հենց այս ժամանակ պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը, կարծես մի կողմ թողած Արևելքը, զգալի ուժերով հարված հասցրեց դանուբյան սահմանում:

753 թվականի գարնանը Կոնստանդին V-ի գլխավորությամբ Բուլղարական խանության տարածք ներխուժած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 70.000, 500 նավ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները Մարկինոպոլսի ճ-մ-ում (մոտ 5.000) ծանր պարտության մատնեցին Բուլղարական խանության բանակին (մոտ 60.000)<sup>1</sup>, ընդ որում, որպեսզի կասեցնի հակառակորդի հետագա առաջխաղացումը, գործող խան Սեվարը մի քանի բարձրատոհմիկ պատանդներ տվեց կայսեր: Այս դեպքերից կարճ ժամանակ անց Սեվարը մահացավ և Բուլղարական խանության հաջորդ խան հռչակվեց Կորմիշոշը (753-756): Հաջողությունը դանուբյան սահմանում ակնհայտ էր, սակայն սրա գինը եղավ այն, որ կայսրությունը զրկվեց վերջին տարիներին Սուլդուրում ունեցած իր բոլոր ձեռքբերումներից:

754 թվականի գարնան վիճակով Արաբական խալիֆության Հյուսիսային կուսակալի դերն, ըստ էության, ստանձնել էր գործող խալիֆի հորեղբայր Աբդուլլահ իբն Ալին, որը եռանդուն և ունակ մի զորավար էր: Նա մեծապես նպաստել էր Աբբասյանների վերջնական հաղթանակին և հենց նա էր Մեծ Չաբ գետի ափերին ձեռք բերված հաղթանակի իրական կազմակերպիչը: Արդյունքում, ցանկանալով հետ բերել կորսված դիրքերը Սուլդուրում, վերջինիս ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 50.000) 754 թվականի գարնանը Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Կարինը ու ավերեց: Այս ժամանակ Աբբասյանները դեռևս ակնհայտորեն լավ չէին պատկերացնում, թե ինչ է իրենից ներկայացնում Սուլդուրը, սակայն նրանք արագ ըմբռնեցին իրավիճակը և արդյունքում ինչպես Կարինի, այնպես էլ Մելիտեի պաշտպանական ամրությունները շուտով վերականգնվեցին ու երկու վայրերում էլ տեղակայվեց Արաբական խալիֆության մշտական հարվածային ջոկատներ<sup>2</sup>: Հետագա առաջխաղացում իրականացնել, սակայն, այդ տարի վիճակված չէր, քանի որ 754 թվականի հունիսի 10-ին ջրծաղիկով վարակված Աբու-Աբբաս իբն Մուհամմեդը Մեքքայի ճանապարհին կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո Արաբական խալիֆության գահին բազմեց վերջինիս եղբայր Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրը (754-775):

## Գլուխ 77

### Աբբասյանների գահատոհմի վերջնական ամրապնդումը

Նոր խալիֆը, որը Աբբասյանների և հատկապես իր եղբոր հետ միասին անցել էր պայքարի բարդ ու վտանգներով լի մի ուղի, խելացի, եռանդուն, դաժան և միջոցների մեջ խտրականություն չդնող մի անձնավորություն էր, որին էլ հենց վիճակված էր վերջնական տեսք տալ Աբբասյանների իշխանությանը Արաբական խալիֆությունում: Խալիֆի կոչումին տիրելուց անմիջապես հետո, սակայն, Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրի դեմ բացահայտ ապստամբություն սկսեց նրա հորեղբայր Աբդուլլահ իբն Ալին, որի ձեռքի տակ այդ պահին Սուլդուրում կուտակված զգալի ուժեր կային:

Գործող խալիֆը, սակայն, չթողնելով ապստամբներին տիրել նախաձեռնությանը, անմիջապես դիմեց բանակում հսկայական հեղինակություն ունեցող Աբու-Մուսլիմին և, ի մի բերելով բոլոր ուժերը, ուղղեց դրանք սեփական հորեղբոր դեմ: 754 թվականի նոյեմբերի սկզբին Արաբական խալիֆության կառավարական բանակը (մոտ 100.000) մոտեցավ նահանջած և

<sup>1</sup> Նիկեյիոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2:

<sup>2</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 29; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4, 6; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Յակուբի «Պատմություն»:

Մծբինի շրջակայքում ուժերը կենտրոնացրած Աբդուլլահ իբն Ալիի բանակին (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 1.000), ընդ որում ապստամբների դեմ խաղաց այն հանգամանքը, որ մի կողմից Աբու-Մուսլիմը բանակում, այդ թվում նաև այդ պահին ապստամբների շարքերում գտնվող ռազմիկների մոտ, հսկայական հեղինակություն ուներ, իսկ մյուս կողմից էլ ապստամբների մյուս և ոչ պակաս զգալի մասը կազմող Օմայանների նախկին ռազմիկներն իրենք իրենց հերթին չէին սիրում իրենց ժամանակին պարտության մատնած Աբդուլլահ իբն Ալիին, մանավանդ որ վերջինս նրանցից զգալի քանակի մարդ էր ոչնչացրել: Եթե Աբդուլլահ իբն Ալին խաղը մինչև վերջ տաներ, գուցե և նա հաջողության հասներ, սակայն արդյունքում, իմանալով կառավարական բանակի առաջխաղացման մասին, վերջինս թողեց ապստամբներին և դիմեց փախուստի՝ ապաստանելով Բասրայում գտնվող իր մյուս եղբոր մոտ: Ստեղծված պայմաններում որևէ լուրջ դիմադրություն ցույց չտվեց նաև Մծբինի մոտ կուտակված բանակը, որը իր հնազանդությունը հայտնեց գործող խալիֆին<sup>1</sup>: Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրի դիրքերը, որպես խալիֆ վերջնականապես ամրապնդվեցին, իսկ մի քանի տարի անց այնուհանդերձ ձերբակալված Աբդուլլահ իբն Ալին էլ սպանվեց 764 թվականին:

Հարկ է նշել, որ դեռևս Աբու-Աբբաս իբն Մուհամմեդն էր սկիզբ դրել Աբբասյանների բոլոր աչքի ընկնող կողմնակիցներին վերացնելու աննկատ քաղաքականությանը, սակայն նոր խալիֆի օրոք հնարավոր բոլոր մրցակիցներից ազատվելու այս միտումն ավելի լայն թափ հավաքեց: Աբդուլլահ իբն Ալիին վնասազերծելուց հետո գործող խալիֆի վերջին և ամենավտանգավոր մրցակիցը մնացել էր որոշակիորեն ուղղամիտ նույն Աբու-Մուսլիմը: Արդյունքում՝ Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրը որոշեց մեջտեղից վերացնել նաև այս զորավարին:

Խալիֆն և Աբու-Մուսլիմը փոխադարձ հակակրակներ ունեին դեռ վաղուց, ընդ որում Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրը, ինչ-որ տեղ հիմնավոր, զգուշանում էր Աբու-Մուսլիմի աճող հեղինակությունից, իսկ վերջինս էլ ուղղակի արհամարհում էր մի մարդու, որի հաջողությունն ինքն էր նախապատրաստել: Աբդուլլահ իբն Ալիի խնդիրը լուծելուց հետո խալիֆի և Աբու-Մուսլիմի միջև սուր տոնայնությամբ նամակագրական մի կապ հաստատվեց, ընդ որում դեպի արևելք հեռացող Աբու-Մուսլիմին խալիֆը սկսեց մեղադրել ֆինանսական չարաշահումների մեջ: Հետո, սակայն, տոնայնությունը փոխվեց և առաջինը տեղի տվեց, կարծես թե, խալիֆը:

Իրոք, ժամանակին գիտակցելով, որ խալիֆության արևելյան շրջաններ հասնելուն պես Աբու-Մուսլիմը ի վիճակի կլինի ապստամբության մի նոր ալիք ուղծելու հանել ու այս անգամ այն ուղղել արդեն իր վրա, Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրը կտրուկ փոխեց դիրքորոշումը՝ առաջարկելով հաշտություն և ցույց տալով հնազանդություն: Արդյունքում՝ Աբու-Մուսլիմի որոշ կաշառված խորհրդականների միջոցով Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրն ի վերջո կարողացավ հասնել նրան, որ Աբու-Մուսլիմը փոխեց իր շարժի ուղղությունը և 755 թվականի փետրվարի 13-ին ներկայացավ Տիգրոսյան քաղաքային համալիրի հյուսիսային մասը կազմող ալ-Մադայինում գտնվող խալիֆին: Հետևանքը ավելի քան սպասելի էր, քանզի, սեփական պալատում և, ըստ էության, իր պահակազորի տիրապետության տակ հայտնված հակառակորդի հետ կրկին կտրուկ տոնայնության անցած Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրը արդյունքում վեճ հրահրեց, զարգացրեց այն, իսկ վերջում էլ աննկատ կերպով սենյակում հայտնված նրա հինգ թիկնապահները սպանեցին Աբու-Մուսլիմին ու նրա դիակը պալատի պատուհանից նետեցին Տիգրիսը:

755 թվականի գարնանը Կոնստանդին V-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) հետ մղեցին Կոստանդնուպոլսի վրա ձեռնարկված Բուլղարական խանության բանակի (մոտ 80.000) հարձակումը<sup>2</sup>: Արևելքում զարգացող իրադարձությունները, սակայն, կայսեր կրկին ստիպեցին ժամանել Սուղուր:

Իրոք, կապված Աբու-Մուսլիմի սպանության հետ, 755 թվականի արդեն մարտին Իրանական լեռնաշխարհում սկիզբ էր առել ապստամբական մի իսկական փոթորիկ, որը գլխավորում էր Աբու-Մուսլիմի մտերիմ և օգնական, պարսկական արմատներ ունեցող ու իսլամ չընդունած ոմն Սուլեյման: Սուլեյմանը հաջողվել էր ուղիղ հանել հսկայական, թեև որոշակիորեն վատ պատրաստված մի բանակ և արդյունքում Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրը ստիպված եղավ ոչ

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: իբն Խայթ «Պատմություն»: Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3:

պակաս ուժերով արշավանք սկսել այս ուղղությամբ: Արդյունքում՝ 755 թվականի մայիսին ինչ-որ տեղ Էկբատանի կամ, ինչպես արդեն աստիճանաբար հայտնի էր դառնում այս քաղաքը՝ Յամադանի, ու Ռեյի միջև ընկած տարածքում տեղի ունեցավ մի խոշոր ճակատամարտ, որը տևեց երեք օր և որի արդյունքում ապստամբները ջախջախիչ պարտություն կրեցին: Ապստամբների կորուստները կազմում էին մոտ 60.000 ռազմիկ, ընդ որում այս պարտությունից հետո որևէ կազմակերպված դիմադրության մասին խոսք գնալ արդեն չէր կարող: Ինչ վերաբերում է Սուլբատին, ապա նա դիմեց փախուստի, սակայն շուտով սպանվեց<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ կենտրոնական իշխանության դեմ բռնկված վտանգավոր ապստամբությունը ճնշվեց, թեև նոր խալիֆի դեմ խաղաց այն հանգամանքը, որ, ճնշելով ապստամբությունը, այդ ընթացքում կառավարական ռազմական մեթենան, ինքն էլ ինքնին լուրջ կորուստներ կրելով, ըստ էության, ոչնչացրեց իր մյուս, ընդ որում՝ առավել հավատարիմ և մարտունակ մասին: Աբու-Մուսլիմի և Սուլբատի հետ կապված դեպքերը շեղեցին Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրի ինչպես ռազմական ուժերը, այնպես էլ ուշադրությունը Սուլդուրից, ինչը պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսին հերթական անգամ, ինչպես արդեն ասվեց, կարծես թե, հնարավորություն տվեց ակտիվանալ այս ուղղությամբ:

Արդյունքում՝ 755 թվականի ամռանը Կոստանդին V-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20.000) Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Մելիտեն և, ավերելով քաղաքի պարիսպները, նահանջեցին<sup>2</sup>: Միաժամանակ կայսրության բանակը ասպատակեց նաև Հիսն-Կալավդիա ամրոցի շրջակայքը և կրկին հետ քաշվեց<sup>3</sup>: Արևելքում ավանդականորեն զգուշորեն գործող Կոստանդին V-ը վճռական մի հարված էր նախապատրաստում, սակայն գերզգուշությունն այս անգամ հակառակ արդյունքի բերեց և հարվածի հարմար պահը բաց թողնվեց: Իրոք, մեր կողմից դիտարկվող ժամանակահատվածում ապստամբությունները Արաբական խալիֆությունում հիմնականում արդեն հանգում էին, ընդ որում վերջին խոշոր ապստամբության օջախը ճնշվել էր դեռևս զարնանը և սա այն դեպքում, որ Յյուսիսային Ասորիքի ուղղությամբ նախապատրաստվող հարվածը Կոստանդին V-ը պատրաստվեց կյանքի կոչել նույն տարվա միայն աշնանը, երբ, արդեն ավարտած ամեն ինչ, Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրը ուժերը կրկին կենտրոնացնում էր Սուլդուրի ուղղությամբ:

Այսպես թե այնպես, սակայն 755 թվականի աշնանը քրիստոնյաների կողմից ձեռնարկված մի անհնազանդություն բռնկվեց Եդեսիայում, ընդ որում նույն այս ժամանակ առաջխաղացում սկսեց նաև Կոստանդին V-ի կողմից ի մի բերված կայսրության խոշոր բանակը: Արդյունքում՝ 755 թվականի աշնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 80.000) Մաջ-Դաբիկի ճ-մ-ում (Հալեպից մոտ 70 կմ հյուսիս-արևելք) հաղթեց Կոստանդին V-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (100.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 40.000)<sup>4</sup>: Կայսրությունն իրոք ծանր մի պարտություն էր կրել, որն ի չիք դարձրեց ոչ միայն վերջին ձեռքբերումները Սուլդուրում, այլև զգալի ժամանակով վերջ դրեց նաև այնտեղ ակտիվանալու հետագա բոլոր հնարավորություններին: Տարած մեծ հաղթանակից հետո Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 50.000) պաշարեց Եդեսիան և մանր ընդհարումներից հետո ի վերջո հաշտություն կնքվեց, որի արդյունքում քաղաքի պարիսպները ավերվեցին<sup>5</sup>: Սրանով, ըստ էության, վերջ դրվեցին երկու տերություններում ներքաղաքական անկայունությամբ պայմանավորված այն բուռն իրադարձություններին, որոնք վերջին մեկուկես տասնամյակում իրենց արտացոլումն էին ստանում նաև Սուլդուրում: Վերջ, այսուհետ այստեղ ամեն ինչ մեծ հաշվով վերադառնում էր ի շրջանս յուր:

Վերջին դարերում հայաստանյան նախարարական տոհմերից, թերևս, միայն Մամիկոնյաններն ու Բագրատունիներն էին, որ համահայաստանյան մակարդակով առաջնության էին հավակնում և փորձում էին իրենց տիրույթներից զատ գլխավորել նաև ողջ երկիրը:

<sup>1</sup> Մասուդի «Ոսկու մարգագետիններ և գոհարների հանքեր», գիրք 2, գլուխ 2; Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; Նիզամի ալ-Մուլք «Գիրք կառավարման մասին», գլուխ 46; իբն Խայթաթ «Պատմություն»: Այս մասին հայտնում է նաև իբն ալ-Ասիրը:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> իբն Խայթաթ «Պատմություն»:

<sup>5</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 7; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:



Առաջատար հնգյակի մեջ մտնող մյուս տոհմերից Արծրունիներն և Սյունիները, առաջատար իրենց երկրամասերում, որպես կանոն, դուրս չէին գալիս դրանց սահմաններից, իսկ մեծապես թուլացած Կամսարականներն էլ արդեն կորցրել էին սեփական դիրքերի զգալի մասը: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում, սակայն, որոշակի ակտիվություն սկսեցին դրսևորել ամենից առաջ Արծրունիները, որոնք հետագայում աստիճանաբար փորձ էին կատարելու դուրս գալ նաև համահայկական մակարդակ՝ թուլացած Մամիկոնյանների փոխարեն հենց իրենք դառնալով Բագրատունիների մրցակիցները: Նույն այս ժամանակ Արծրունիների տոհմում առաջնային դերակատարություն ունեին եղբայրներ Գագիկը, Յամագասպ, Սահակը և Գրիգոր-Դերենիկը, ընդ որում, եթե առաջին երեքը հողատերերի քիչ թե շատ կայուն սոցիալական կարգավիճակ ունեին, ապա միջոցները չխնայելով լայնաոտք կյանք վարող Գրիգոր-Դերենիկն աստիճանաբար իջնում էր սովորական վարձու ռազմիկի մակարդակի: Մի հաջող հանգամանք, սակայն, օգնեց վերջինիս՝ դարձնելով նրան Արծրունիների առաջնորդ: Տեղեկատվությունը պատված է որոշակիորեն հեքիաթային բողոք, բայց փաստն ամենայն հավանականությամբ կայանում է նրանում, որ առաջին Աբբասյաններին ցույց տված այս կամ այն տեսակի զգալի աջակցության շնորհիվ Գրիգոր-Դերենիկը շահեց գործող խալիֆ Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրի աջակցությունը և, իր զինակից Չափրան Գնունու հետ միասին մեկնելով խալիֆի մոտ ու հետագայում վերադառնալով Չայրենիք, 756 թվականին նշանակվեց Արծրունիների առաջնորդ:

Նույն այս ժամանակ, պայմանավորված Զյուսիսային Միջագետքում և Ատրպատականում մեկ տասնամյակից ավել տևած անիշխանությամբ, ի հայտ էին եկել քոչվոր կամ կիսաքոչվոր, իսկ հաճախ էլ ապագայնացված ու, երբեմն, նույնիսկ ավագակախմբերի տեսք ունեցող մարդկանց խմբեր, որոնք ապրում էին թալանի և ավագակության հաշվին: Արդյունքում՝ 756 թվականին նման մարդկանց մի խումբ, ուժերն ի մի բերելով և պատրաստվելով ոտնատակ տալ Վասպուրականը, ներխուժեց Գրիգոր-Դերենիկ Արծրունու տիրույթներ: Վերջինս, սակայն, որ վայելում էր գործող խալիֆի լայն աջակցությունը, իր եղբայրներ Գագիկ և Յամագասպ Արծրունիների հետ միասին ի մի բերեց Արծրունիների գունդը (մոտ 5.000), ինչպես նաև Արաբական խալիֆության բանակը (40.000 հետևակ) ու ճահուկ ամրոցի ճ-մ-ում (Կորճայք, ճահուկ գավառ) ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին<sup>1</sup>: Այս հաղթանակը միայն ավելացրեց Գրիգոր-Դերենիկի հեղինակությունը, սակայն նման հարձակումներ դեռ էլի էին լինելու:

756 թվականի գարնանը վերջնականապես ուժերը Սուղուրի ուղղությամբ կենտրոնացրած Արաբական խալիֆության բանակը (80.000) ասպատակեց Փոքր Չայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>2</sup>: Նույն թվականի ամռանը կայսերական բանակը պատասխան հարված հասցրեց և իր հերթին նահանջեց<sup>3</sup>: 757 թվականի աշնանը հետևեց մի նոր հարված, երբ Արաբական խալիֆության երկու մասի բաժանված բանակը (70.000) ասպատակեց Փոքր Չայքի հարավը ու Կապադովկիան, սակայն, տեղեկանալով Կոնստանդին V-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակի (100.000) և նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկների (մոտ 40.000) առաջխաղացման մասին, նահանջեց<sup>4</sup>: Այս առումով հետաքրքիր է, որ բաց ընդհարումից խուսափեց նաև ռազմունակ կայսրը:

758 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Զիսն-Կալավդիա ամրոցը: Ամրոցն այրվեց, սակայն շուտով վերականգնվեց և դարձավ կարևոր պաշտպանական կետ: Ավելին, լուրջ քայլեր ձեռնարկվեցին նաև Սուղուրն ընդհանրապես ամրացնելու ուղղությամբ, երբ, մասնավորապես, Մելիտեն, Մամեստիան, Չապետրա ամրոցը և այլ ամրացված կետեր վերականգնվեցին կամ առավել ամրապնդվեցին, որից հետո դրանք վերածվեցին Արաբական խալիֆության կարևորագույն ռազմական հենակետերի: Մելիտեում տեղակայվեց Արաբական խալիֆության 4.000 ռազմիկից բաղկացած մշտական հարվածային

<sup>1</sup> Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն Անանուն պատմիչի», մաս 2:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Յակուբի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Խայաթ «Պատմություն»:

<sup>3</sup> իբն Խայաթ «Պատմություն»:

<sup>4</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Յակուբի «Գիրք երկրների մասին»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Խայաթ «Պատմություն»:

ջոկատ, իսկ Մամեստիայի մշտական հարվածային ջոկատը կազմեց 1.000 ռազմիկ<sup>1</sup>: Պաշտպանական լայն այս միջոցառումները, որոնց կոնկրետ արտահայտությունն ամենից առաջ երևում էր Սուղուրում, ինքնին խոսում էին այն մասին, որ Արաբական խալիֆությունն իր ողջ սահմանների երկայնքով անցնում էր ռազմավարական պաշտպանության:

758 թվականի նույն գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և Նահանջեց<sup>2</sup>, սակայն այս անգամ նոր բարդություններ ծագեցին արդեն կովկասյան ճակատում, քանզի երկարատև ընդմիջումից հետո կրկին ակտիվացել էր ուժերը որոշակիորեն վերականգնած հազարական խաբանությունը: Սկիզբ էր առնում Արաբա-հազարական II պատերազմը (758-764), որը Արաբական խալիֆության համար բավականին բարդություններ էր հարուցելու:

## **Գլուխ 78** **Արաբա-հազարական II պատերազմի սկիզբը**

758 թվականի ամռանը Դերբենդի լեռնանցքից ներխուժած և Աղվանքը ու Ուտիքը ասպատակած հազարական խաբանության բանակը (մոտ 80.000) ինչ-որ տեղ Աղվանքում տեղի ունեցած ճակատամարտում հաղթեց Արմինիայի ոստիկան Եգիդ իբն Մագիադ աս-Սուլամիի (752-754, 758-770, 775-780) գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 30.000) և Հայոց այրուձիուն (մոտ 5.000), որից հետո, ասպատակելով շրջակայքը, Նահանջեց<sup>3</sup>: հազարներն ի վերջո Նահանջեցին, սակայն պարտությունը զգալի էր, իսկ ի՞նչն էր ավելի վատ՝ դրանից հետո Արաբական խալիֆությունը ստիպված էր լինելու մշտապես զգուշանալ Կովկասյան լեռնաշղթայից և, այլ ուղղություններով հարված հասցնելով, միշտ հայացք գցել այս ուղղությամբ: Ստեղծված պայմաններում, ցանկանալով կանխել հազարական խաբանության հետ հարաբերությունների վերջնական խզումը, Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրը Արմինիայի ոստիկան Եգիդ իբն Մագիադ աս-Սուլամիին հրամայեց բանակցություններ սկսել հազարական խաբանության խաբան Աստարխանի հետ և, որպես կին վերցնելով նրա աղջկան, վերականգնել բարիդրացիական հարաբերությունները: Բանակցությունները, սակայն, ձգձգվեցին:

758 թվականի ամռանը Կոնստանդին V-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000, այդ թվում Տաճատ Անձևացին) ասպատակեցին Մակեդոնիան, Մեգիան ու Դալմացիայի հարավը և, կայսրության իշխանությունն ամրապնդելով տեղում հաստատված սլավոնների նկատմամբ, հետ քաշվեցին<sup>4</sup>: Այս արշավանքը կարևոր նշանակություն ունեցավ սլավոններով բնակեցված բալկանյան կայսերահպատակ տարածքներում պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի դիրքերի ամրապնդման համար: Պետք է ավելացնել նաև, որ, ամեն ինչից զատ, այս իրադարձությունների ժամանակ առաջին անգամ փայլեց նաև Տաճատ Անձևացու աստղը, ընդ որում Անձևաց իշխանը հետագայում ավելի հայտնի էր դառնալու:

759 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան<sup>5</sup>, իսկ հետո արդեն Մելաս գետի ճ-մ-ում հաղթեց Արմենիակոն բանակաթեմի զորավար Պավլոս Հայի գլխավորած Արմենիակոն բանակաթեմի բանակին (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 20.000), ընդ որում Պավլոսը զոհվեց<sup>6</sup>: Այս անգամ ևս, սակայն, հաջողությունը զարգացնել չհաջողվեց, քանի որ կրկին հարվածեցին խազարները:

759 թվականի ամռանը Դերբենդի լեռնանցքից ներխուժած և Աղվանքը ու Ուտիքը ասպատակած հազարական խաբանության բանակը (մոտ 60.000) կրկին ինչ-որ տեղ Աղվանքում հաղթեց Արմինիայի ոստիկան Եգիդ իբն Մագիադ աս-Սուլամիի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակին (20.000) և Հայոց այրուձիուն (մոտ 4.000), որից հետո, ասպատակելով

<sup>1</sup> Յակուբի «Պատմություն»: Յակուտ ալ-Համադի «Աշխարհագրական բառագիրք»: Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20:

<sup>2</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>3</sup> Յակուբի «Պատմություն»: Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 39:

<sup>5</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Յակուտ ալ-Համադի «Աշխարհագրական բառագիրք»:

<sup>6</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

շրջակայքը, նահանջեց<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ զգալի մեծության մի անհաջողություն էլ պատուհասեց Արաբական խալիֆության նավատորմին այս անգամ արդեն խալիֆների տերության ամենարևելքում, երբ, փորձ կատարելով Սինդից հարված հասցնել Գուջարատի թերակղզու պաշտպանված նավահանգիստներից մեկից գործող հնդիկ ծովահեններին, Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրի ձեռնարկած ծովացամաքային հարվածը լիակատար անհաջողության կրեց:

760 թվականի գարնանը Բերեգաբայի կիրճի-մ-ում (Յյուսիսային Թրակիա) Կորմիշոշին փոխարինած խան Վինեխի (756-762) գլխավորած Բուլղարական խանության բանակը (մոտ 60.000) դարանը գցեց, հաղթեց և հետ շարտեց Կոնստանդին V-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 80.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 20.000)<sup>2</sup>: Այսպիսով՝ Բուլղարական խանության դեմ պայքարում կայսրությունը մի լուրջ անհաջողություն կրեց, սակայն իրադարձությունները դեռևս զարգանալու էին: Նույն այս ժամանակ Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Փոքր Յայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>3</sup>:

761 թվականի ամռանը Դերբենդի լեռնանցքից ներխուժած և Ադվանքը ու Ուտիքը ասպատակած Խազարական խաբանության բանակը (200.000) հերթական անգամ հաղթեց Արմինիայի ոստիկան Եզիդ իբն Մազիադ աս-Սուլամիի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակին (60.000) և Յայոց այրուձիուն (մոտ 10.000), որից հետո, ասպատակելով շրջակայքը, հսկայական ավարով նահանջեց<sup>4</sup>: Արաբական խալիֆության բանակի կորուստները զգալի էին և, դատելով ըստ ամենայնի, կազմում էին մոտ 40.000 հոգի: Այս ճակատամարտից հետո, սակայն, Եզիդ իբն Մազիադ աս-Սուլամին ի վերջո կարողացավ ստանալ Աստարխանի համաձայնությունը և վերջինիս աղջիկը, մեծ հանդիսավորությամբ ժամանելով Արմինիա, ամուսնացավ երկրամասի տիրակալի հետ: Արդյունքում, սակայն, լինելու էր ոչ թե խաղաղություն, այլ նոր մի հարված:

## Գլուխ 79 Արմինիայի V ապստամբությանը

760-ական թվականների սկզբին Յյուսիսային Միջագետքում և Ատրպատականում դեռևս շարունակվում էր որոշակիորեն խառը դրությունը: Այս կողմից մեկ հարձակում Վասպուրականի վրա եղել էր դեռևս 756 թվականին, սակայն իրադարձություններն իրենց զարգացումը ստացան արդեն 762 թվականին, ինչն էլ, ըստ էության, բերեց Արմինիայի V ապստամբությանը (762-763), որի հիմնական իրադարձությունները զարգացան Վասպուրականում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 762 գարուն – Վասպուրականի ճ-մ<sup>5</sup>

Արաբական խալիֆության մի բանակ (մոտ 10.000) մտավ Վասպուրական և սկսեց ասպատակել հայկական գյուղերը: Տեղեկանալով այդ մասին՝ եղբայրներ Յամագասպ և Սահակ Արծրունիների գլխավորած Արծրունյաց գնդի մի մասը (մոտ 1.000) շարժվեց թշնամուն ընդառաջ:

I փուլ – Յայկական բանակը անակնկալ հարձակվեց թշնամու վրա և սկսեց հաղթանակ տանել:

II փուլ – Օգտվելով ունեցած թվական գերակշռությունից՝ թշնամին կենտրոնացրեց ուժերը և շրջապատեց Յայկական բանակին:

III փուլ – Յայկական բանակը անցավ գրոհի և փորձեց ճեղքել շրջապատման օղակը: Բռնկված անհավասար մարտում Յամագասպը զոհվեց: Տեսնելով եղբոր մահը՝ Սահակը, որպես մինչև վերջ պայքարելու խորհրդանիշ, կտրեց սեփական ձիու ջիլերը և արդեն

<sup>1</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>4</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 31; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 11, գլուխ 24; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Չիգբերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»:

<sup>5</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 30; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4:

հետևակ վիճակում հարձակվեց հակառակորդի վրա: Կատաղի ու խիզախ, սակայն խիստ անհավասար այդ մարտում ի վերջո ընկավ նաև Սահակը և զոհվեցին նրա գրեթե բոլոր ռազմիկները:

Հայերը կորցրին մոտ 950, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

Տեղեկանալով հենց նոր ավարտված ճակատամարտի մասին՝ Գագիկ Արծրունու գլխավորած Արծրունյաց գունդը (մոտ 3.000 հեծյալ) Հեր քաղաքի մոտ հարձակվեց Նախորդ ճակատամարտից հետո արագորեն նահանջած ու ճամբարած Արաբական խալիֆության բանակի (մոտ 8.000) վրա և հաղթանակ տարավ<sup>1</sup>: Հետագայում, սակայն, երբ հայերը փորձեցին զարգացնել հաջողությունը, նույն Հեր քաղաքի մոտ հաղթանակ տարավ արդեն թշնամին<sup>2</sup>: Մարտական գործողությունները շարունակվեցին նաև ամռանը, երբ Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 3.000) Արծրունյաց բանակից (մոտ 500) գրավեց Ամյուկ ամրոցը (Վասպուրական, Առբերանի գավառ, Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափին)<sup>3</sup>: Հաջորդող իրադարձությունները ծավալվեցին հետագայում ավելի հայտնի դարձած Նկան ամրոցի շուրջ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

762 ամառ - 763 ամառ - Նկան ամրոցի պաշարումը (Վասպուրական, Մեծունիք գավառի արևելք)<sup>4</sup>

Նախորդ իրադարձությունների համար վրեժ լուծելու նպատակով Արաբական խալիֆության մի բանակ (մոտ 20.000) մտավ Վասպուրական:

I փուլ - Ենթարկվելով Հայկական բանակի (մոտ 4.000) անկանոն հարվածներին՝ թշնամին պաշարեց ամրոցը, ուր ուժեղ կայազորով (մոտ 800) ամրացել էր Գագիկ Արծրունին:

II փուլ - 762 թ-ի ամառվանից մինչև 763 թ-ի ամառ Հայկական բանակը հետ մղեց թշնամու բոլոր գրոհները: Տեսնելով գրոհների անարդյունավետությունը՝ թշնամու առաջնորդները իբր բանակցելու նպատակով իրենց մոտ կանչեցին Գագիկ Արծրունուն, որը, փորձ կատարելով սպառել իրադարձությունները, ընդունեց հրավերը: Արդյունքում, սակայն Արծրունյաց իշխանին գերեցին և աքսորեցին, ընդ որում վերջինս աքսորում մահացավ:

Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

Գագիկ Արծրունու գերվելով Արմինիայի V ապստամբությունը, ըստ էության, վերջացավ, ընդ որում, քանի որ այն չունեւ քաղաքական որևէ հստակ նպատակ կամ հեռանկար, որին ձգտում էր, բնականաբար չեղավ նաև որևէ փոփոխություն, իսկ Արծրունիներին էլ սկսեց դեկավարել Նախորդ իրադարձություններին չմասնակցած Գրիգոր-Դերենիկը: Նույն այս տարում, սակայն, Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրը երկու կարևոր ձեռնարկումներ իրականացրեց՝ Բաղդադի շինարարության սկսումն ու արշավանքը դեպի Պիրենեյան թերակղզի:

## Գլուխ 80

### Բաղդադի շինարարությունը և Արաբական խալիֆության ստացած առաջին տարածքային կորուստը

Նոր մայրաքաղաքի կառուցումը Աբբասյանների համար իրոք որ արդեն հրատապ խնդիր էր դարձել: Դամասկոսը, որպես Օմայանների ավանդական մայրաքաղաք, որը, մանավանդ գտնվում էր Ասորիքում, արդեն սկզբունքորեն իսկ չէր կարող հավակնել այդ դերին: Աբբասյանները առժամանակ հաստատվել էին Միջագետքում գտնվող Կուֆայում, երբեմն լինում էին նաև արդեն իսկ մեծապես լքվող Տիգրիսյան քաղաքային համալիրի մասը կազմող ալ-

<sup>1</sup> Դևոնդ «Պատմություն», գլուխ 30: Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4:

<sup>2</sup> Դևոնդ «Պատմություն», գլուխ 32:

<sup>3</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 18:

<sup>4</sup> Դևոնդ «Պատմություն», գլուխ 32: Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4:

Մադայինում, սակայն այն ևս հարմար չէր: Եվ ահա Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրը հարցին արմատական լուծում տվեց՝ որոշվեց հիմնադրել նոր մայրաքաղաք: Արդյունքում՝ հենց մեր կողմից դիտարկվող տարիներին սկիզբ դրվեց Բաղդադի կառուցմանը, որին հետագա հարյուրամյակներում վիճակվելու էր լինել իր ժամանակի քաղաքակիրթ աշխարհի ամենախոշոր քաղաքներից մեկը՝ այդ չափանիշով որոշակիորեն գերազանցելով նաև Կոստանդնուպոլսին: Սա ինչպես գործող խալիֆի, այնպես էլ Աբբասյանների ամենաերկարակյաց ձեռքբերումն էր: Մյուս ձեռնարկումը, որը աննկատ, սակայն ևս խորը գնացող հետևանքներ ունեցավ, Պիրենյան թերակղզու խնդիրն էր:

Դեռևս Օմայյանների դեմ իրականացվող ջարդի բուռն տարիներին խալիֆ Հիշամ իբն Աբդ ալ-Մելիքի տղա Մուավիայի որդի Աբդուռահմանը, ըստ էության, երկրորդական մի դերակատար Օմայյանների գահատոհմում, կարողացել էր հրաշքով փրկվել և, ամրանալով Օմայյաններին ավանդականորեն լավ վերաբերվող Պիրենյան թերակղզում, որոշակի պայքարից հետո տեղում ամրացնել իր իշխանությունը: Ավելին, արդեն 756 թվականին Աբդուռահման իբն Մուավիան (756-788) իրեն հռչակեց Էմիր, իսկ ողջ Պիրենյան թերակղզին էլ, կտրելով Արաբական խալիֆությունից և հռչակելով որպես Կորդովայի Էմիրություն, այդուհետ սկսեց ներկայանալ որպես առանձին պետական մի միավոր: Այսպիսով՝ իսլամի պատմության մեջ տեղի ունեցավ առաջին և արժանահիշատակ այն նախադեպը, երբ մինչ այդ միասնական քաղաքական ու վարչական ամբողջություն հանդիսացող Արաբական խալիֆությունից առանձնացավ մի բավականին լուրջ հատված, որն ուներ սեփական պետական հավակնությունները: Կորդովայի Էմիրության հռչակումը փաստորեն Արաբական խալիֆության լրջագույն կորուստն էր, ընդ որում այն նույնիսկ արդեն ճեղքվածքի մակարդակի էլ չէր, այլ հենց ուղղակի տարածքային կորուստ էր՝ իր ամենաբացասական քաղաքական և նույնիսկ հոգևոր ու մշակութային արձագանքներով:

Այս ամենը հաշվի առնելով՝ արդեն 763 թվականին եռանդի ամենևին էլ պակաս չգացող Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրը որոշեց հետ բերել Պիրենյան թերակղզին՝ մի նպատակ, որը կյանքի կոչելու համար էլ վերջինս ռազմական արշավանք կազմակերպեց: Խալիֆը հարվածի պահը ավելի քան հարմար էր ընտրել, քանի որ հենց նույն 763 թվականին Աբդուռահման իբն Մուավիայի դեմ Տոլեդոյում ապստամբություն էր բռնկվել և Էմիրը զբաղված էր այս հոգսերով: Որպես հետևանք՝ կառավարական բանակը ոչ միայն կարողացավ ոտք դնել Պիրենյան թերակղզի, այլև Կորդովայի Էմիրին ու նրա բանակին հետ մղել դեպի Կարմոնա և երկու ամիս պաշարել ինչպես քաղաքը, այնպես էլ Էմիրին ու նրա բանակին: Պաշարողական գործողությունները, սակայն, ձգձգվեցին, իսկ օրերից մի օր էլ պաշարյալներն այնպիսի մի կտրուկ արտագրոհ իրականացրին, որ դրա արդյունքում կառավարական բանակը ոչ միայն հետ քաշվեց, այլև շուտով թողեց նաև Պիրենյան թերակղզին և նահանջեց Հյուսիսային Աֆրիկա: Վերջ, Կորդովայի Էմիրությունը ոչ միայն ապացուցեց իր կենսունակությունը, այլև վերջնականապես իրականություն դարձավ Արաբական խալիֆության հետագա քայքայմանը բերած տարածքային կորստի առաջին փաստը:

## Գլուխ 81

### Արաբա-խազարական II պատերազմի հետագա ընթացքը

Հեռանկարային խնդիրները լուծելու հետ միաժամանակ Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրը զբաղված էր նաև ավելի սովորական պատերազմական գործողություններով և ահա 763 թվականի ամռանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց Կիլիկիայի արևմուտքը, Սելևկիայի, Տիանայի, ինչպես նաև Կարմայի շրջակայքը ու նահանջեց<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, կրկին գործեցին խազարները:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ քաղաքական հաշվարկի վրա հիմնված ամուսնությունից մոտ 2 տարի անց մահացավ ոչ միայն խաբանի աղջկա նորածին որդին, այլև իր մահկանացուն կնքեց նաև հենց խաբանի աղջիկն ինքը: Ցավով ու կասկածով ընդունելով այս կորուստը և դրանում մեղավոր համարելով հենց Արմինիայի ոստիկանին՝ խազարական խաբանության բանակը (մոտ 40.000) 763 թվականի ամռանը անցավ Դերբենդի լեռնանցքը ու կրկին ոտնատակ

<sup>1</sup> Յակուբի «Պատմություն»; իբն իսայթ «Պատմություն»:

տվեց Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքները: Որպես հետևանք այս ամենի՝ Արաբական խալիֆության բանակը (37.000) և Հայոց այրուձին (մոտ 13.000) ստիպված եղան մի շարք մանր մարտեր տալ, որից հետո թշնամին հետ քաշվեց<sup>1</sup>: Արդյունքում, ի վերջո, կարծես թե, կովկասյան ճակատում ևս ըմբռնելով այն, ինչին հասել էին Օմայանները սրանից 30 տարի առաջ, Աբբասյանները հիմնովին ամրացրին Դերբենդ ամրոցը, այնտեղ տեղաբաշխեցին կառավարական բանակի մշտական կայազոր և վերջինս կրկին վերածեցին Արաբական խալիֆության կարևորագույն սահմանային մի ամրության: Այս հանգամանքը կասեցրեց հարվածները գոնե Դերբենդ ամրոցի կողմից, սակայն մնում էր դեռևս Ալանաց դուռ լեռնանցքը: Նույն այս ժամանակ իր հերթին սեփական խնդիրներն ուներ, սակայն, նաև Բյուզանդական կայսրությունը:

Անհաջողության մատնվելով 760 թվականին՝ Կոնստանդին V-ը վերջին տարիներին բալկանյան ճակատում նոր հարված էր նախապատրաստում, ընդ որում կայսեր օգտին էր այն հանգամանքը, որ, չնայած հաղթանակին, խան Վինեխն իրեն շատ խաղաղասիրաբար էր պահում: Թերևս հենց այս հանգամանքն էլ չար կատակ խաղաց վերջինիս գլխին, որը արդյունքում զրկվեց գահից և նրան փոխարինեց ավելի անզիջում դիրքորոշման կողմնակից Տելեցը (762-765): Միաժամանակ հարկ է նշել, որ, եթե Վինեխը ավանդականորեն հետևում էր ներդաշնակության այն քաղաքականությանը, որն առկա էր կիսաբոլոր թյուրք բուլղարների և առավելապես նստակյաց սլավոնների միջև, ապա Տելեցը, մի կողմ մղելով սլավոններին ու կարծես ցանկանալով վերադարձնել Ավարական խաթանության լավ ժամանակները, սկսեց հիմնականում շեշտադրել հենց թյուրք բուլղարներին: Որպես հետևանք, ավելի քան 200.000 սլավոններ թողեցին Բուլղարական խանության տարածքն և անցան Բյուզանդական կայսրություն, որտեղ Կոնստանդին V-ը նրանց լավ դիմավորեց ու հաստատեց Բյուզանդիայում: Արդյունքում՝ Բուլղարական խանությունը, կորցնելով մարդկային ռեսուրսի զգալի բանակություն, որոշակիորեն թուլացավ, իսկ կայսրությունն էլ՝ ուժեղացավ: Տելեցի ակտիվ գործունեությունը սահմանին համընկավ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի ակտիվ միջոցառումների հետ և արդյունքում արդեն 763 թվականի հունիսի 30-ին Կոնստանդին V-ի գլխավորությամբ Բուլղարական խանության տարածք ներխուժած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 80.000, այդ թվում 800 նավ և նրանցում տեղաբաշխված 9.600 հեծյալ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000) Անքիլոսի ճ-մ-ում դավաճանության շնորհիվ հաղթեցին խան Տելեցի գլխավորած Բուլղարական խանության բանակին (մոտ 50.000), որից հետո դաժանորեն ասպատակեցին երկիրը<sup>2</sup>:

764 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>3</sup>, սակայն կրկին գործեց խազարական գործոնը: Իրոք, նույն 764 թվականի ամռանը, մի կողմ թողած Դերբենդ ամրոցի ամրությունները, արդեն Ալանաց դուռ լեռնանցքից ներխուժած հազարական խաթանության բանակը (200.000), դաժանորեն ամայացնելով շրջակայքը, Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 50) ի վերջո գրավեց Տփղիսը<sup>4</sup>: Դրանից հետո, շարունակելով արշավանքը դեպի հարավ-արևելք, հազարական խաթանության բանակը (մոտ 195.000) հաղխաղի ճ-մ-ում հաղթեց Արաբական խալիֆության առաջին բանակին (մոտ 70.000) և Հայոց այրուձիուն (15.000), իսկ այս պայմաններում մարտադաշտին մոտեցող Արաբական խալիֆության երկրորդ բանակն (մոտ 30.000) էլ խուսափեց մարտից: Արդյունքում՝ հազարական խաթանության բանակը ձեռք բերած հսկայական ավարով հետ քաշվեց և հեռացավ Նախակովկասյան տափաստաններ<sup>5</sup>: Սրանով էլ հենց Արաբա-հազարական II պատերազմը ավարտվեց և որևէ փոփոխություն, ըստ էության, չեղավ, թեև Արաբական խալիֆության տիրույթները Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ զգալի կորուստներ կրեցին:

<sup>1</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; Յակուբի «Պատմություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; իբն ալ-Ֆակի «Գիրք երկրների մասին»; Անանուն «Դերբենդ-նամե»; Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 31:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2; Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 6, մաս 9:

<sup>3</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>4</sup> «Քարթլիս-Ցխովրեբա», «Քարթլիի մատյանը»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 84:

<sup>5</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 84:

**Գլուխ 82**  
**Արաբական խալիֆության և Բյուզանդական կայսրության**  
**ընթացիկ հոգսերը**

765 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 50.000) հերթական հարվածը հասցրեց Փոքր Հայքի հարավին ու Կապադովկիային և նահանջեց<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, փոփոխություններ եղան Բուլղարական խանությունում:

Իրոք, կայսրության դեմ մղված պատերազմում կրած անհաջողությունը Բուլղարական խանության խան Տելեցին և նրա կողմնակիցներին 765 թվականին կյանք արժեցավ, որից հետո, սկիզբ առած քաղաքական անկայունության պայմաններում, Տելեցին փոխարինեց ավելի խաղաղ մոտեցման կողմնակից Սաբինը (765-766), իսկ նրան էլ հաջորդեց Տելեցի խնամի, կրկին ավելի անզիջում Ումորը (766): Ումորը, սակայն, շուտով իր հերթին սպանվեց և նրան հաջորդեց որոշակիորեն ավարական արմատներ ունեցող Թոթան (766-767): Ստեղծված պայմաններն ավելի քան հարմար էին հարված հասցնելու համար և արդյունքում 766 թվականի աշնանը Կոնստանդին V-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000) կրկին ոտնատակ տվեցին Բուլղարական խանության տարածքը՝ հետ քաշվելով միայն 767 թվականի գարնանը<sup>2</sup>: Կոնստանդին V-ի հասցրած հարվածի ժամանակ անտառներում ապաստանած Թոթան սպանվել էր, որից հետո խան էր հռչակվել Վինեխի որդի և խաղաղության կողմնակից Պագանը (767-768), որի թեկնածությունը հարմար էր պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին:

Նույն 766 թվականի ամռանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 300) գրավեց Անի-Կեմախ ամրոցը<sup>3</sup>, իսկ հետո էլ արդեն ավանդական դարձած հարվածը հասցրեց կայսրության ավելի խորքային տարածքներին<sup>4</sup>: Այս կապակցությամբ հետաքրքիրն այն էր, որ արշավանքի ընդհանուր ղեկավարումն այս անգամ, որպես բացառություն, իրականացնում էր Հադաս ամրոց ժամանած խալիֆն անձամբ:

767 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 40.000) հերթական անգամ ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>5</sup>, սակայն այս անգամ պատասխան քայլի հերթն արդեն կարծես կայսրությանն էր, երբ Կոնստանդին V-ը, ակնհայտորեն գոհ դանության սահմանում ձեռք բերած արդյունքներից, զգալի ուժեր էր տեղափոխել Արևելք և պատրաստվում էր Արաբական խալիֆության հետ վիճարկել նախաձեռնությունը Սուլդուրում: Արդյունքում՝ 767 թվականի ամռանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 1.000) հետ գրավեցին Անի-Կեմախ ամրոցը<sup>6</sup>, որից կարճ ժամանակ անց էլ տիրեցին արդեն նաև ոչ պակաս բազմաչարչար Չապետրա ամրոցին, ընդ որում, ի տարբերություն առաջինի, վերջինս ավերվեց<sup>7</sup>: Այս դեպքերից միայն մոտ 20 տարի անց էր, որ Չապետրա ամրոցը կրկին վերականգնվեց և այնտեղ կրկին վերահաստատվեց Արաբական խալիֆության կայազոր:

768 թվականի հունվարի սկզբին Վառնայում գտնվող Պագանը յուրայինների կողմից սպանվեց, որից հետո Բուլղարական խանության խան հռչակվեց Տելեցի որդի Տելերիզը (768-777): Այս պայմաններում Կոնստանդին V-ը հերթական հարվածը հասցրեց Բուլղարական խանությանը և, մինչև հուլիս ասպատակելով վերջինիս տարածքը ու մեծ հաշվով գոհ արդյունքից, կրկին նահանջեց<sup>8</sup>, չնայած ծովում բռնկված փոթորիկը զգալի կորուստներ էր պատճառել կայսերական նավատորմին:

768 թվականի աշնանը կայսերական բանակը ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները ասպատակեցին Սամոսատի շրջակայքը և նահանջեցին՝ վերացնելով կատարված ամրաշինական

<sup>1</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»։ Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2:

<sup>3</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20:

<sup>4</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>5</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>6</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>7</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>8</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»։ Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն», մաս 2:

աշխատանքների արդյունքները<sup>1</sup>: Այս արշավանքի հետևանքները իսլամի ռազմիկները կարողացան վերացնել միայն մոտ մեկ տարի անց, երբ 769 թվականի աշնանը իրենց հերթին տրորեցին Սամուսատի շրջակայքը և ավարտին հասցրին ամրաշինական աշխատանքները<sup>2</sup>: Հաջորդն արդեն հայտնի դարձած Անի-Կեմախն էր, ընդ որում այս ամրոցի պաշարումը սկսելով 769 թվականի աշնանը, 770 թվականի գարնանը իսլամի ռազմիկները առանց որևէ արդյունքի այնուհանդերձ հետ քաշվեցին<sup>3</sup>, կրելով ինչպես մարդկային և նյութական այլ ռեսուրսների, այնպես էլ հեղինակության լուրջ կորուստ:

770 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 40.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Մարաշը, ինչից հետո քաղաքը ամրացվեց և այստեղ տեղակայվեց Արաբական խալիֆության մշտական հարվածային ջոկատ<sup>4</sup>: Նույն այս ժամանակ հակառակորդի բանակը (50.000) ոտնատակ տվեց Նաև Կապադոկիան ու Կիլիկիայի արևմուտքը<sup>5</sup>, սակայն ուժերը հետ քաշելիս ինչ-որ տեղ Ամանոսյան լեռներում վերջինս ընկավ կայսրության բանակի (12.000) նախապատրաստած դարանը և ողջ օրը տևած համառ մարտում գլխովին ջախջախվեց<sup>6</sup>: 770 թվականը հաջող տարի չէր Արաբական խալիֆության համար Նաև Հայաստանում, երբ Սուղուրում կրած ծանր պարտությանը գումարվեց Արմինիայի VI ապստամբությունը (770-772):

### Գլուխ 83 Արմինիայի VI ապստամբությունը

Ապստամբությունն այս անգամ բռնկվեց Արմինիայի հյուսիս-արևելքում և նրա շարժիչ ուժը հենց այս ժամանակ առաջին անգամ իրենց մարտունակության մասին բարձրաձայնած Կախեթի լեռնաբնակ ծանարներն էին, որոնք, օգտվելով սահմանային այդ շրջանում պաշտոնական Բաղդադի իշխանության ավանդական թույլ տեսքից, ոտքի էին կանգնել ու աստիճանաբար իրենց ազդեցությունն էին տարածել Նաև ավելի դաշտային շրջանների վրա: Այս ժամանակ, փոխարինելով Եզիդ իբն Մազիադ աս-Սուլամիին, Արմինիայի ոստիկան էր նշանակվել Հասան իբն Կահթաբան (754-758, 770-775), որը աչքի ընկնող մի անձնավորություն էր:

Լինելով մեծահոգև Կահթաբա ալ-Թայիի որդին, որը Աբբասյանների դատի համար պայքարող աչքի ընկնող զորավարներից մեկն էր և զոհվել էր վերջնական հաղթանակից քիչ առաջ, Հասանը նույն այս ժամանակ լիովին օգտվում էր այն բարիքներից, որոնք պետք է բաժին հասնեին դեռ իր հորը: Արդյունքում՝ իրեն ցույց տալու առիթ Արմինիայի նոր ոստիկանը հենց միանգամից էլ ունեցավ, քանզի նոր նշանակումից անմիջապես հետ Նա պետք է պայքարեր Արմինիայի հերթական ապստամբության դեմ:

Արդեն 770 թվականի ամռանը Կովկասյան լեռներից դեպի հարավ շարժվող ծանարները (մոտ 10.000) ու նրանց միացած Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ինչ-որ տեղ Գուգարքի արևելքում անորոշ ելքով ընդհարվեցին Արաբական խալիֆության բանակի (50.000) հետ և ստիպեցին վերջինիս հետ քաշվել<sup>7</sup>: Հենց այս թվականին տեղի ունեցավ Նաև Հայոց իշխան Սահակ Բագրատունու պաշտոնազրկումը, ձերբակալումը, սպանությունը և ունեցվածքի բռնագրավումը, ինչը, չնայած ուղղակի տեղեկատվության բացակայությանը, կարող էր վկայել այն մասին, որ Բագրատունյաց իշխանն ու հայերը այս կամ այն չափով կապ ունեին ծանարների ելույթի հետ և Հասան իբն Կահթաբան չէր ներել հենց այս հանգամանքը: Սահակ Բագրատունու սպանությունից հետո Հայոց իշխան նշանակվեց Աշոտ Կուրացյալ Բագրատունու որդի Սմբատ Բագրատունին (770-775), որը միաժամանակ վարում էր Նաև սպարապետի պաշտոնը:

Արմինիայի հերթական ապստամբությունից օգտվելով՝ առավել ակտիվացավ Նաև Կոնստանդին V-ը և արդյունքում 771 թվականի աշնանը Բյուզանդական կայսրության բանակը

<sup>1</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4:

<sup>2</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; իբն Խայթա «Պատմություն»:

<sup>4</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>5</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4; իբն Խայթա «Պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>6</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4:

<sup>7</sup> Յակուբի «Պատմություն»; Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8:



(մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000) ասպատակեցին Անդրեփրատյան ճակատը և Նահանջեցին:<sup>1</sup> Հետագա գործողությունները, սակայն, պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի համար այնքան էլ հաջող չեղան:

772 թվականի ամռանը Կիլիկիան ասպատակած և Սիկիբերդը (Կիլիկիա, Անամուռ հրվանդանից մոտ 20 կմ արևելք, ծովի ափին) պաշարած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) անակնկալ հարձակումով պարտության մատնեց իրեն շրջափակել փորձած Միքայել Լախանոդրակոնի գլխավորած Անատոլիկոն, Երբեմնի կայսր Վարդան-Ֆիլիպիկի թոռ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորած Արմենիակոն և Մանիի գլխավորած Բուկելարների բանակաթեմերի, ինչպես նաև Պետրոնասի գլխավորությամբ ծովից մոտեցած Կիբրեոտների ծովային բանակաթեմի միացյալ բանակին (մոտ 60.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 25.000)<sup>2</sup>: Ծանր այս պարտությունը կոտրեց կայսրության բանակի հարձակողական թափը Սուղուրում, իսկ վերջինիս մասնավոր հետևանքներից մեկն էլ այն եղավ, որ Վարդան Մամիկոնյանը ազատվեց պաշտոնից, թեև հետագայում այնուհանդերձ դարձավ սխուրթի դոմեստիկոս: Միաժամանակ նույն այս իրադարձություններում էր, որ, թեև ոչ այնքան հաջող, սակայն առաջին անգամ իրեն ցույց տվեց նաև «Լախանոդրակոն» մականունին արժանացած Միքայելը՝ տաղանդավոր մի զորավար, որը ակտիվորեն աջակցում էր նաև պատկերամարտությանը և կայսեր լավագույն օգնականներից մեկն էր: Այս առումով կարելի է, թերևս, կարծել, որ Միքայելին տրված մականունը որոշակի հեզնական, բայց նաև չարագուշակ իմաստ ուներ՝ կազմված «բանջարանոց» և «օձ» բառերից, որոնք ակնարկում էին այդ մականունը կրողի բնավորության նմանությունը օձին, իսկ գործունեության արդյունքն էլ, նկատի ունենալով պատկերամարտությունը, բանջարանոցում օձի կողմից իրականացրած կաղամբների ջարդը: Այսպես թե այնպես, սակայն, ինչքան էլ պատկերապաշտները ատեին Միքայելին, սակայն փաստը կայանում էր նրանում, որ հետագա տարիներին Միքայելը Լախանոդրակոնը հանդիսանալու էր կայսրության ռազմական մեքենայի ձեռք բերած հաջողությունների հիմնական կազմակերպիչներից մեկը՝ այս առումով հաջողությամբ փոխարինելով Կոստանդնուպոլիսը աստիճանաբար դժվարությամբ լքող և տարիքն առնող կայսեր:

Քիչ թե շատ ազատվելով կայսրության առաջացրած սպառնալիքներից՝ պաշտոնական Բաղդադը ձեռնամուխ եղավ Արմինիայի հերթական ապստամբության դեմ պայքարին: Արդյունքում՝ արդեն 772 թվականի ամռանը Արմինիայի ոստիկան Հասան իբն Կահթաբայի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (20.000) ինչ-որ տեղ Կախեթիում հաղթեց ծանարներին (մոտ 20.000) և նրանց միացած Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000), ընդ որում ապստամբների կորուստները կազմեցին 16.000 ռազմիկ<sup>3</sup>: Ծուռով կառավարական բանակի թիվը հասավ 80.000 ռազմիկի, ապստամբները ևս մեկ ծանր պարտություն կրեցին և, կորցնելով ևս 10.000 ռազմիկ, ըստ էության, դադարեցրին կազմակերպված դիմադրությունը<sup>4</sup>: Արմինիայի VI ապստամբությունը ճնշվեց, սակայն այն ծնող պատճառները ոչ միայն չվերացան, այլև ավելի խորացան: Ավելին, ռազմատենչ Հասան իբն Կահթաբան, ցանկանալով խեղդել հետագա ապստամբական բոլոր տրամադրությունները, երկրամասում ավելի ուժեղացրեց ճնշումն ու հալածանքները, ինչը, սակայն, լրիվ հակառակ արդյունքի բերեց:

## Գլուխ 84

### Արմինիայի VII ապստամբության սկզբնական փուլը

773 թվականի ամռանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Կիլիկիայի արևմուտքը և սկսեց Նահանջել<sup>5</sup>, սակայն Մալիս կիրճում կայսերական բանակը դարանը գցեց հակառակորդին ու պարտության մատնեց վերջինիս, որի կորուստները կազմեցին

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4:

<sup>3</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>4</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>5</sup> Յակուբի «Պատմություն»; իբն Խայթաբ «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

1.000 զինվոր<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի գործերը նոր զարգացում ապրեցին Արևմուտքում:

Ամեն ինչ սկսվեց նրանից, որ 773 թվականի աշնանը Բուլղարական խանության խան Տելերիզը խաղաղության կեղծ բանակցություններ սկսեց Կոնստանդին V-ի հետ: Իր հերթին, կայսրը, տեղեկանալով իրերի իրական դրության մասին և առերես ցույց տալով, թե խաբվել է, միաժամանակ հավաքեց իր բանակը ու, հայտարարելով, թե պատրաստվում է արշավել դեպի Արևելք, Կոստանդնուպոլսից հաջողությամբ ճանապարհեց Տելերիզի դեսպաններին: Իրականում, սակայն, Կոնստանդին V-ն հերթական հարվածն էր նախապատրաստում բուլղարների ուղղությամբ և ստեղծված պայմաններն ավելի քան հարմար էին: Արդյունքում՝ 773 թվականի հոկտեմբերին Կոնստանդին V-ի գլխավորությամբ անակնկալ կերպով Բուլղարական խանության տարածք ներխուժած Բյուզանդական կայսրության բանակը (80.000, այդ թվում՝ Տաճատ Անձևացու գլխավորած Բուկելարների բանակաթեմը) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) Լիթոսորիայի ճ-մ-ում (Բուլղարիա) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Բուլղարական խանության բանակին (12.000)<sup>2</sup>:

774 թվականի մայիսից մինչև հուլիս Կոնստանդին V-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000) կրկին ասպատակեցին Բուլղարական խանության տարածքը և նահանջեցին<sup>3</sup>: Հենց այս ժամանակ էր, որ Տելերիզը դիմեց կայսեր և, հաղորդելով, թե պատրաստվում է նրա կողմն անցնել, խնդրեց վերջինիս հայտնել խանությունում գործող լրտեսների ու կայսեր կողմնակիցների անունները, իբր թե վերջիններիս և իր անվտանգության նկատառումներով: Կոնստանդին V-ն իր հերթին, սակայն, օգտագործելով առիթը և կրկին ցույց տալով, թե իբր խաբված է, մի շարք անուններ թվարկեց, ինչի արդյունքը եղավ Տելերիզի կազմակերպած ջարդը սեփական իշխանների շարքերում, ընդ որում մեծապես բաց է մնում այն հարցը, թե ով ինչքան մեղք ուներ և, ընդհանրապես, կապ ունե՞ր արդյոք լրտեսության ու դավաճանության հետ, թե՞ ոչ: Արդյունքում՝ այս հաշվեհարդարը ոչ միայն վատ ազդեցություն ունեցավ Տելերիզի դիրքերի վրա որպես գահակալ, այլև զգալի բացասական արձագանք գտավ նաև Բուլղարական խանության ներքաղաքական կյանքում:

774 թվականի ամռանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>4</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, բռնկվեց Արմինիայի VII ապստամբությունը (774-782)<sup>5</sup>՝ ամենաշատը հիշատակված և, կարծես թե, հետազոտված, սակայն ամենավատն ուսումնասիրված Արմինիայի բոլոր ապստամբություններից:

Ամեն ինչ սկսվեց նրանից, որ 774 թվականի ամռանը Մամիկոնյանների հյուսիսային ճյուղի ներկայացուցիչ Արտավազդ Մամիկոնյանն իր ջոկատով ժամանեց Դվին, որտեղ գտնվում էր խալիֆության բանակի խոշոր մի զինապահեստ, որից հետո, իբր պատրաստվում է մարտնչել սահմանային շրջաններում, խնդրեց ու իր ռազմիկների համար բավարար քանակի զենքեր ստացավ: Դրանից հետո, շարժվելով դեպի հյուսիս, Արտավազդ Մամիկոնյանի ջոկատը (մոտ 800) Կումայրիի մոտ (Շիրակ, Ախուրյան գետի ձախ ափին) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Արաբական խալիֆության հարկահանների ջոկատին (մոտ 1.000) և խլեց հարկը<sup>6</sup>: Խոցված տեղի ունեցածից՝ Հասան իբն Կահթաբան հետապնդում կազմակերպեց, սակայն Արտավազդ Մամիկոնյանի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 1.000) 774 թվականի ամռանը Ախալցխայի ճ-մ-ում (Գուգարք, Գողերձական գավառ) կրկին հաղթեց իրեն հետապնդող Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 2.000), որից հետո ապաստանեց Աբխազական թագավորության տարածքում<sup>6</sup>: Թվում էր, թե ամեն ինչ վերջացավ, սակայն այս անգամ ապստամբության գլուխ կանգնեց արդեն Մուշեղ Զաչ Մամիկոնյանը, որին հաջողվեց իր դրոշի տակ հավաքել ոչ միայն հայ նախարարների զգալի մասին, այլև նույնիսկ Բագրատունիներին, ի դեմս Հայոց իշխան և սպարապետ Սմբատ Բագրատունու:

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Հիգբերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Իբն Խայթաբ «Պատմություն»:

<sup>5</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 34; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>6</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 34:

774 թվականի ամռանը Մուշեղ Զաչ Մամիկոնյանի գլխավորած Հայկական բանակը (260 հեծյալ) Բագրևանդի մոտ անակնկալ հարձակումով ջախջախեց Արաբական խալիֆոթյան հարկահանների ջոկատին (մոտ 800)<sup>1</sup>: Դրանից հետո, Մուշեղ Զաչ Մամիկոնյանի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 100), աննկատ հետևելով Կարին-Արտագերս երթուղով շարժվող Արաբական խալիֆոթյան բանակին (200), 774 թվականի ամռանը Խարս գյուղի մոտ անակնկալ հարձակվեց ճամբարած թշնամու վրա և, այգիների պարիսպները փլելով խուճապ առաջացնելով, գլխովին ջախջախեց նաև վերջինիս: Թշնամու կորուստները կազմեցին 200 զինվոր<sup>2</sup>: 774 թվականի աշնանը Մուշեղ Զաչ Մամիկոնյանի գլխավորած Հայկական բանակը (200 հեծյալ) բոլոր կողմերից միաժամանակյա հարձակումով արդեն Բագավանի մոտ ջախջախեց Արաբական խալիֆոթյան հերթական բանակին (4.000), ընդ որում թշնամու կորուստներն այս անգամ կազմեցին 1.000 զինվոր<sup>3</sup>: Դրանից հետո Հայկական բանակը (մոտ 150 հեծյալ) հասավ փախուստի դիմած թշնամու բանակի մնացորդներին (մոտ 2.000) և Արուճ գյուղի մոտ կրկին պարտության մատնեց վերջինիս<sup>4</sup>:

Վերջին անհաջողությունների ֆոնին Արմինիայի արաբական ղեկավարությունը փաստորեն հայտնվեց կաթվածահար վիճակում և, փակվելով ամրություններում, անցավ խուլ պաշտպանության՝ սպասելով հաջորդ տարվան ու նախատեսելով ակտիվանալ միայն կենտրոնական իշխանության կողմից աջակցություն ստանալուց հետո: Այս առումով հատկանշական է, սակայն, որ Բաղդադում ևս գոհ չէին գործը ապստամբության հասցրած Արմինիայի ոստիկանից և պատահական չէր, որ, այն բանից հետո, երբ սկիզբ առած ապստամբության և, մասնավորապես, Արտավազդ Մամիկոնյանի ջոկատի գործողությունների մասին Հասան իբն Կահթաբան գրեց Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրին, որպես պատասխան ուղարկված նամակում կարծես շառաչուն մի ապտակ ստացավ, երբ իրեն զսպել չկարողացած խալիֆն ասում էր. «*Զբվիր, ով խայտառակված պաշտոնյա, եթե խելոք լինեիր՝ խռովություն չէին բարձրացնի, իսկ եթե խիստ լինեիր՝ չէին կողոպտի*»: Սա պաշտոնագրկման պես մի բան էր, սակայն պաշտոնական Բաղդադում այնուհանդերձ մի պահ հապաղեցին և, բանի որ հենց անմիջական ռազմական գործողություններ մղելու կարիք կար, այնուհանդերձ թույլ տվեցին Հասան իբն Կահթաբային ավարտել դրանք:

Նույն այս ժամանակ Հայկական բանակի ղեկավարությունը, ապստամբությանը ընթացքն ակտիվ պահելու, ինչպես նաև կայսրության հնարավոր աջակցությունն ապահովելու նպատակով որոշեց հարված հասնել Արմինիայի, ինչպես նաև Սուղուրի կարևորագույն պաշտպանական կետերից մեկը հանդիսացող Կարինին: Արդյունքում՝ Մուշեղ Զաչ Մամիկոնյանի, Հայոց իշխան և սպարապետ Սմբատ Բագրատունու ու Նրա եղբայր Վասակի, ինչպես նաև Համազասպ Արծրունու գլխավորած Հայկական բանակը (5.000) 774 թվականի դեկտեմբերին Արաբական խալիֆոթյան բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Կարինը: Պաշարողների ուժերը, սակայն, նման մի ամրացված քաղաք գրավելու համար, ինչպիսին Կարինն էր, ակնհայտորեն քիչ էին, ընդ որում չօգնեց նաև այն հանգամանքը, որ հայերը սկսեցին կիրառել պաշարողական տեխնիկա և, մասնավորապես, քարանետներ: Արդյունքում՝ Կարինի պաշարումն, ըստ էության, վերածվեց քաղաքի շրջափակման, ընդ որում Համազասպ Արծրունու գլխավորած Արծրունյաց գունդը (մոտ 500) դեռևս ձմռանը հեռացավ Վասպուրական, Ամատունիների (մոտ 100) ու Տրունիների (մոտ 100) զնդերը ամրացան Դարույնք ամրոցում և Արագեղոտի բերդում, իսկ Վասակ Բագրատունու գլխավորած Բագրատունիների զնդի մի մասն էլ դադարեցրեց ակտիվ գործողությունները: 775 թվականի գարնան սկզբի վիճակում քաղաքի պարիսպը արդեն որոշակիորեն վնասված էր, իսկ քաղաքում էլ սով էր սկսվել, սակայն վերջնական հաջողությունը դեռևս շատ հեռու էր<sup>5</sup>: Իր հերթին 775 թվականի հունվարին Դվինում տեղակայված Արաբական խալիֆոթյան բանակը (3.000) ասպատակեց Թալին (Արարատ, Արագածոտն գավառի հյուսիս-արևմուտք), Կողբ (Արարատ, Արշարունիք գավառ, Արաքսի աջ ափին), Պտղնի (Արարատ, Ոստան Հայոց գավառ), Արենի (Սյունիք, Վայոց ձոր գավառի հարավ-արևմուտք) և Զալինի գյուղերը՝ սպանելով 700 ու գերելով

<sup>1</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 34:

<sup>2</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 34: Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 39:

<sup>3</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 34: Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 39:

<sup>4</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 34:

<sup>5</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 34:

1.200 խաղաղ բնակչի<sup>1</sup>: 775 թվականի գարնանը, սակայն, սկսեցին վճռական իրադարձություններ հասունանալ:

Իրոք, նպատակ ունենալով արյան մեջ խեղդել ապստամբությունը, 775 թվականի գարնանը Ամիր իբն Իսմայիլի գլխավորությամբ Արմինիա մտավ Արաբական խալիֆության լավ պատրաստված մի բանակ (30.000 հեծյալ) և բանակեց Խլաթում, որտեղ էլ տեղի արաբներից սկսեց տեղեկություններ հավաքել Յայկական բանակի բանակի, որակի, զորատեսակների, հրամանատարական կազմի և միաբանության մասին: Այս ամենի մասին Յայոց երբեմնի իշխան Սահակ Բագրատունու որդի Աշոտը, որն ի սկզբանե դեմ էր ապստամբությանը և իր մասնակցությունը չէր բերել դրան, տեղեկացրեց ապստամբներին, որոնք, սակայն, վերջինիս հաղորդածին վերաբերվեցին կասկածանքով ու թերահավատությամբ՝ կարծելով, թե Աշոտը իրականում ընդամենը ուզում է օգնած լինել Կարինում պատսպարված թշնամուն: Արդյունքը եղավ մի զգալի մեծության ճակատամարտ:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 775 ապրիլի 15 – Արճեշի ճ-մ<sup>2</sup>

Համագասպ Արծրունու գլխավորած Արծրունիների (մոտ 1.000) գունդը, Վասակ Բագրատունու գլխավորած Բագրատունիների գնդի մի մասը (մոտ 500), ինչպես նաև Ամատունիների (մոտ 1.000), Տրունիների (մոտ 200) և Ուրծեցիների (մոտ 200) գնդերը ուղղություն վերցրեցին դեպի Արճեշ՝ նպատակ ունենալով գրավել այն: Ճանապարհին նախարարական գնդերին միացավ նաև քաղաքի շրջակա գյուղերի գյուղացիական աշխարհագորը (մոտ 2.000), որը, սակայն, զինված էր շատ վատ: Ու, թեև քաղաքի մատույցներում Յայկական բանակի ղեկավարությանը ներկայացավ մի մարդ և հայտնեց, որ Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) դարան է դրել քաղաքում, այս տեղեկությունը հաշվի չառնվեց:

I փուլ – Յայկական բանակը մոտեցավ Արճեշին և անցավ գրոհի:

II փուլ – Արաբական խալիֆության դարանակալ բանակը թիկունքից, իսկ քաղաքի կայազորը՝ ճակատից, հարվածեցին Յայկական բանակին և, մատնելով պարտության, հարկադրեցին փախուստի:

III փուլ – Մինչև Տայ գյուղ հետապնդված Յայկական հեծելազորը համեմատաբար հեշտությամբ պոկվեց թշնամուց, սակայն աշխարհագորը մեծ կորուստներ կրեց:

Հայերը կորցրին մոտ 1.504 զինվոր, այդ թվում Տրունիների տոհմից զոհվեց 3, իսկ Ուրծեցիների տոհմից՝ 1 հոգի, թշնամին կորցրեց մոտ 200 զինվոր:

Տեղեկանալով նախորդ ճակատամարտի բացասական ելքի մասին՝ Կարինի մոտ գտնվող Յայկական բանակի ղեկավարությունը հավաքվեց խորհրդակցության: Առաջարկվեցին երկու ելքեր՝ ըստ Էուրթյան ավարտելով ապստամբությունը հեռանալ Բյուզանդական կայսրություն և երկիրը թողնել բախտի քմահաճության կամ, չնայած ուժերի ծայրահեղ անհավասարությանը, շարժվել հակառակորդի դեմ ու փորձ կատարել անկանոն մարտավարության հնարքներից մեկի կիրառմամբ փոխել իրերի դրությունը հօգուտ ապստամբների: Ի վերջո, ընտրությունը կանգնեց վերջին տարբերակի վրա, ինչի արդյունքը եղավ մի խոշոր ճակատամարտ:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 775 ապրիլի 25 – Արձն գյուղի ճ-մ (Բագրևանդ, Արածանիի ափին)<sup>3</sup>

Կարինի մոտ գտնվող բանակը միավորեց ուժերը նախորդ պարտությունից հետո իրենց միացած ռազմիկների հետ, որից հետո Մուշեղ Քաջ Մամիկոնյանի ու վերջինիս որդի

<sup>1</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 34; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 1; Մխիթար Այրիվանցի «Յայոց պատմություն», մաս 3:

<sup>2</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 34:

<sup>3</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 34; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 39; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 1; Մխիթար Այրիվանցի «Յայոց պատմություն», մաս 3; Սիմեոն Երևանցի «Ջամբռ», գլուխ 2; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; իբն ալ-Ֆակիհ «Գիրք երկրների մասին»:

Շապուհի, Սամվել Մամիկոնյանի և Նրա որդի Շապուհի, Հայոց իշխան ու սպարապետ Սմբատ Բագրատունու, վերջինիս որդիներ Աշոտի և Շապուհի, եղբայր Վասակի, զինակիր Սահակ Բագրատունու, Համազասպ Արծրունու, ինչպես նաև Վահան Դաշույն Գնունու գլխավորությամբ գործող Հայկական բանակը (5.000 հեծյալ) դադարեցրեց քաղաքի պաշարումը ու Կարին-Քասեն-Քազընանը երթուղով շարժվեց Ամիր իբն Իսմայիլի գլխավորությամբ Ալպահուկի-Քազընանը երթուղով առաջխաղացող Արաբական խալիֆության բանակի (մոտ 29.800 հեծյալ) դեմ: Հասնելով Արծն գյուղին՝ Հայկական բանակը ճամբարեց գյուղի միջով հոսող Արածանի գետի հարավային ափին:

Հաշվի առնելով թշնամու բանակական վեցապատիկ գերակշռությունը և այն, որ վերջինիս բանակը ամբողջովին կազմված է հեծելազորից, որի հետ նման պայմաններում բաց դաշտում կանոնավոր մարտ տալը անհեռանկար համարվեց, Հայկական բանակի հրամանատարությունը որոշեց վաղ առավոտյան անակնկալ հարձակում գործել ճամբարած թշնամու վրա: Այդ նպատակով Հայ ռազմիկները, թողնելով ձիերը գյուղից զգալի հեռավորության վրա, հետևակ վիճակում աննկատ մոտեցան թշնամու ճամբարին:

I փուլ – Վաղ լուսաբացին Հայկական բանակը անցավ գետը և անակնկալ հարձակվեց թշնամու ռազմիկների վրա, որոնք, խուճապի մատնվելով ու կորուստներ կրելով, դիմեցին փախուստի: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ թշնամու ռազմիկները այնքան շատ են, որ Հայկական բանակի ուժերը հազիվ են հերիքում ճամբարում գտնվող թշնամու ռազմիկներին ոչնչացնելու համար:

II փուլ – Մարտի սկզբում սեփական ճամբարից փախուստի դիմած թշնամու ռազմիկները, օգտվելով անմիջական հետապնդման բացակայությունից, կենտրոնացրին ուժերը և, հետ վերադառնալով, հարվածեցին Հայկական բանակին: Դա ոգևորեց նաև անմիջականորեն ճամբարում գտնվող և դիմադրությունը շարունակող թշնամու ռազմիկներին: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում Հայկական բանակի մի մասին (2.000) հաջողվեց հեռանալ ճամբարից դեպի ոչ հեռու գտնվող ձիերի ուղղությամբ և պոկվել թշնամուց:

III փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը շրջապատեց Հայկական բանակի տեղում մնացած մասին (1.000) և առաջարկեց հանձնվել:

IV փուլ – Հայկական բանակը մերժեց թշնամու առաջարկը և անցավ հարձակման՝ փորձելով ճեղքել շրջապատման օղակը: Սկսվեց համառ ու կատաղի, սակայն խիստ անհավասար մի մարտ, որի արդյունքում, կռվելով մինչև վերջ, ի վերջո ընկան Մուշեղ Քաջ և Սամվել Մամիկոնյանները, Սմբատ ու Սահակ Բագրատունիները, Վահան Դաշույն Գնունին, ինչպես նաև զոհվեցին նրանց գրեթե բոլոր ռազմիկները:

Հայերը կորցրին 3.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:

Համարվում է, որ հայկական կողմի համար իրոք ծանր հետևանք ունեցած այս ճակատամարտից հետո Արմինիայի այս ապստամբությունը վերջացել է՝ ճնշվելով արյան մեջ: Իրականում, սակայն, սկզբնաղբյուրների համակողմանի վերլուծության արդյունքում կարելի է հանգել հետևությանը, որ այս ապստամբությունը վերջացել միայն 782 թվականին և ունեցել է լիովին այլ վախճան, քան ընդունված է կարծել: Իրոք, խորհրդահայ պատմագիտությունը, հիմք ընդունելով Ղևոնդի, ըստ էության, անավարտ երկը, միանգամայն անհիմն կերպով անտեսում է ապստամբական գործողությունների հետագա զարգացումը, որոնց մասին, թեև ոչ մանրամասն ու ցրված, այնուամենայնիվ կան որոշակի տեղեկություններ:

Արձևի ողբերգական ճակատամարտի արդյունքում ապստամբության ղեկավար և շարքային կազմը զգալի կորուստներ կրեց, սակայն պայքարը շարունակվում էր ու դրա գլուխ կանգնեցին արդեն այլ անձիք: Փոփոխություններ եղան, սակայն, նաև հայերի հակառակորդի ղեկավար կազմում, քանզի հենց նույն այս ժամանակ Հասան իբն Կահթաբան ի վերջո պաշտոնանկ արվեց և Արմինիայի ոստիկան նշանակվեց մինչ այդ երկու անգամ Արմինիայի ոստիկանի պաշտոնը զբաղեցրած Եզիդ իբն Մագհադ ա-Սուլամին: Արդյունքում, կարծելով, թե կազմակերպված դիմադրության այլևս չի հանդիպի, Եզիդ իբն Մագհադ ա-Սուլամին մասերի

բաժանեց սեփական ուժերը և փորձ կատարեց ոտնատակ տալ երկիրը: Այս ճանապարհին, սակայն, Արմինիայի ոստիկանին անհաջողություն պատուհասեց:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

775 հունիս – Գառնիի ճ-մ (Վասպուրական, Ոսկեգոտի լեռան մոտ) <sup>1</sup>

Գրիգոր-Դերենիկ Արծրունու գլխավորած Արծրունիների գունդը (5.000, որից 3.000 հեծյալ) շարժվեց հյուսիս-արևելքից Նահանգ մտած և շրջակայքն ասպատակող Արաբական խալիֆության բանակի (մոտ 10.000) դեմ: Այս ընթացքում Արծրունյաց իշխանը փորձեց հակառակորդի բանակի առաջնորդին հանձնած Նվերներով համոզել վերջինիս չասպատակել Նահանգը, սակայն, ստանալով մերժում, իր գնդով արագորեն մոտեցավ հակառակորդի բանակին:

I փուլ – Հայկական բանակի հեծելազորը հարձակվեց հակառակորդի վրա և ստիպեց վերջինիս Նահանջել:

II փուլ – Հակառակորդը մարտի մեջ մտցրեց Նոր ուժեր, ինչի արդյունքում բռնկվեց համառ մարտ:

III փուլ – Մարտադաշտ հասած Հայկական բանակի հետևազորը հարվածեց թշնամուն, որի արդյունքում վերջինս պարտության կրեց և դիմեց փախուստի:

IV փուլ – Հայկական բանակը սկսեց հետապնդել և ոչնչացնել փախուստի դիմած հակառակորդի բանակին:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 6.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Գրիգոր-Դերենիկ Արծրունուն հաջողվեց հետ մղել Վասպուրականի վրա եկող հարվածը, սակայն հաջող գործեց Նաև առժամանակ սեփական տիրույթներ վերադարձած Տաճատ Անձևացին, երբ 775 թվականի հուլիսին Անձևյաց իշխանի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 3.000) Շահաստան դաշտի ճ-մ-ում (Վասպուրական, Անձևացիք գավառ) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Անձևացիք Ներիսուծած Արաբական խալիֆության ևս մեկ բանակի (մոտ 7.000)<sup>2</sup>: Առաջին հարվածի անհաջողությունից հետո Եզդի իբն Մազիադ աս-Սուլամին վերախմբավորեց ուժերը և 775 թվականի օգոստոսին այնուհանդերձ ասպատակեց Վասպուրականի հարավն ու Անձևացիքը, սակայն որևէ Էական հաջողություն չարձանագրեց և ի վերջո հետ քաշվեց<sup>3</sup>:

Հարկ է նշել, որ Արմինիայում բարդ ընթացք ստացած ապստամբության պայմաններում ուժեղացավ լարումը Նաև Սուղուրում, ընդ որում, դատելով ըստ ամենայնի, այս հարցում փոքր չէր Նաև սեփական տիրույթներում հայտնված Տաճատ Անձևացու դերակատարությունը, որը ամենաթաքման տեղեկություններով ապահովեց կայսերական բանակի ղեկավարությանը, իսկ հետո էլ, ուժեղացնելով սեփական ամրությունները, վերադարձավ կայսրության գործող բանակ: Արաբների Նկատմամբ վրիժառության զգացումով այրվում էր, սակայն, Նաև ապստամբությանը սկիզբ դրած Արտավազդ Մամիկոնյանը, որը իր հերթին ևս միացավ կայսրության ռազմական մեքենային և շուտով այստեղ ամենաբարձր պաշտոններ զբաղեցրեց:

775 թվականի օգոստոսին Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և Նահանջեց<sup>4</sup>: Սրան հետևեց, սակայն, կայսրության ռազմական մեքենայի պատասխան հարվածը, որն աննախադեպ էր իր հզորությամբ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով

<sup>1</sup> Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4; Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 35:

<sup>2</sup> Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4; Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 35:

<sup>3</sup> Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4:

<sup>4</sup> իբն խայթա «Պատմություն»; Բալազորի «Երկրների Նվաճումների գիրք»; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

Թրակեսիոն բանակաթեմի գորավար Միքայել Լախանոդրակոնի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (80.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 35.000), առաջանալով Կիլիկիայի արևմտյան շրջաններից, սկսեցին մոտենալ քաղաքին, որտեղ տեղակայված էր Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 5.000):

I փուլ – Կայսերական բանակի առաջապահը, կեղծ հարձակում գործելով քաղաքի վրա, սկսեց դիտավորյալ նահանջ իրականացնել՝ ի վերջո հասնելով նրան, որ հակառակորդի կայազորը դուրս եկավ բաց դաշտ:

II փուլ – Կայսերական բանակը անակնկալ հարված հասցրեց հակառակորդին և ծանր պարտության մատնեց վերջինիս:

III փուլ – Կայսերական բանակը առաջապահը որոշ ժամանակ պաշարեց քաղաքը, սակայն ի վերջո նահանջեց և հիմնական բանակի հետ միասին վերադարձավ ելման դիրքեր:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 600, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

775 թվականի սեպտեմբերի սկզբին Կոնստանդին V-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 80.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000) ասպատակեցին Բուլղարական խանության տարածքը և նահանջեցին<sup>2</sup>: Այս ժամանակ, սակայն, կայսրն արդեն իսկ ծանր հիվանդ էր, նա տառապում էր աճուկի շրջանում առաջացած բորբոքային երևույթներից, և ահա հենց հիշատակված արշավանքի ժամանակ էլ 775 թվականի սեպտեմբերի 14-ին Կոնստանդին V-ը մահացավ, որից հետո կայսր հռչակվեց նրա որդի Լևոն IV-ը (775-780):

## Գլուխ 85

### Կոնստանդին V-ի գահակալման արդյունքները

Կոնստանդին V-ը՝ երկաթյա այդ կայսր, որն այդքան շատ բան արեց իր պետության համար և որին հետագա սերունդները, սակայն, այդպես էլ ըստ արժանվույն չգնահատեցին, արժանիորեն շարունակելով հոր գործը, ավելի զարգացրեց բանակաթեմային համակարգն ու կարգավորեց դրա կիրառման գործնական կողմերը: Այս կայսեր ձեռքբերումներից էր նաև այն, որ, թեև ոչ միշտ հաջողության մեջ, սակայն, եռանդուն պայքար մղելով Արաբական խալիֆության դեմ Սուլդուրում, վերջին հաշվով նա, համենայն դեպս գոնե Նախկինի համեմատ, կարողացավ կայսերական ռազմական մեքենային ավելի մեծ նախաձեռնողականություն հաղորդել՝ պաշտպանական այս համակարգում վիճարկելով մինչ այդ անվիճելիորեն Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենային պատկանող ռազմավարական նախաձեռնությունը: Նույն այս կայսրն էր նաև, որ ակտիվ տեսք տվեց Բուլղարական խանության հետ առկա խուլ հակամարտությանը, ընդ որում, չնայած առանձին անհաջողություններին, բուլղարական ուղղությամբ ձեռք բերված հաջողություններն այս կայսեր գործունեության մյուս բոլոր ուղղությունների հետ համեմատած ամենամեծն էին: Միակ բանը, որը, թերևս, կարող է կազմել Կոնստանդին V-ի գործունեության թերի կողմը, դա առավել եռանդով կյանքի կոչված պատկերամարտության քաղաքականությունն էր, ընդ որում եռանդը ակնհայտորեն դրսևորվել էր այն աստիճան, որ, եթե պատկերապաշտ պատմիչները խնայում էին Լևոն III-ին, ապա Կոնստանդին V-ի պարագայում վերջինիս արդեն նկարագրում են ամենամռայլ գույներով:

Ինչ վերաբերում է նոր կայսր Լևոն IV-ին, ապա կայսրության գահին հայտնված քսանհինգամյա այս տիրակալը, ըստ էության, չունեւ ոչ իր հոր և ոչ էլ պապի ոչ ուժը, ոչ էլ՝ եռանդը: Ավելին, հիվանդ լինելով թոքային ինչ-որ հիվանդությամբ, վերջինս, ըստ էության, մեծապես կառավարում էր հոր կողմից ժառանգված պետական համակարգի միայն հարակայուն ուժի շնորհիվ, ընդ որում պալատում հենց միանգամից էլ մեծ ազդեցություն ձեռք բերեց Լևոն IV-ի

<sup>1</sup> Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

կին Իրենեն: Վերջինիս ապագայում վիճակված էր լինելու առաջին իրապես կառավարող կին կայսրուհին դառնալ Բյուզանդական կայսրության գահին, բայց նաև՝ կյանքի կոչելու նույնիսկ իր դաժան ժամանակների համար անհավատալի մի հանցագործություն:

### **Գլուխ 86**

#### **Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրի գահակալման արդյունքները**

775 թվականի հոկտեմբերի 6-ին, մեկ ամիս իսկ ավել չկառավարելով կայսրության իր համարժեք տիրակալից, կյանքից հեռացավ նաև խալիֆ Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրը և նրան հաջորդեց իր որդի Աբու Աբդուլլահ Մուհամմեդ իբն Աբդուլլահ ալ-Մանսուրը, որն ավելի հայտնի էր ալ-Մահդի անունով (775-785): Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրը, լինելով երկրորդը Աբբասյան խալիֆներից, հենց այն տիրակալն էր, որը Օմայյանների տապալումով պայմանավորված խառնաշփոթից հետո ոչ միայն առաջինն ու իրապես կարգավորեց Արաբական խալիֆության ընդհանուր դրությունը, այլև հենց այն տիրակալն էր, որը վերջնականապես կազմավորեց խալիֆության պետական կառավարման համակարգն ըստ պարսկական պետականաշինական ավանդույթների:

Յենց այս խալիֆի օրոք էր, որ Արաբական խալիֆությունում ստեղծվեց դեռևս Պարսից թագավորությունում առկա վեզիրի պաշտոնը, ինչպես նաև կազմակերպվեցին վերջինիս ենթակա առանձին գործակալություններ: Կյանքից հեռացած խալիֆը հիմնադրեց նաև այդուհետ գրեթե 5 դար խալիֆության մայրաքաղաքի դերը ստանձնած և իր ժամանակի աշխարհի մեծագույն քաղաքներից մեկը հանդիսացող Բաղդադը, վերականգնեց կենտրոնական իշխանության դերն ու նշանակությունը և, չնայած խալիֆության տնտեսական վիճակի ընդհանուր վատթարացմանը, իրենից հետո պետական գանձարանում կուտակած հսկայական դրամական միջոցներ ու այլ արժեքներ թողեց: Միաժամանակ հարկ է նշել նաև, որ հենց այս խալիֆի օրոք էր, որ տեղի ունեցավ առաջին այն նախադեպը, երբ Արաբական խալիֆության մի լայն հատված ոչ միայն դուրս եկավ կենտրոնական իշխանության դեմ և անկախացավ, այլև կարողացավ պահպանել իր այդ անկախությունը՝ խոսքը Կորդովայի Էմիրության մասին է:

Ինչ վերաբերում է ալ-Մահդիին, ապա վերջինս, չնայած վաղ տարիքից մասնակցել էր համաաբբասյան ձեռնարկումներին, սակայն նա իր գործունեությունն ամեն դեպքում սկսել էր այն ժամանակ, երբ Աբբասյանների հաջողությունն արդեն վերջնական էր: Արդյունքում՝ ձևավորվել էր քաղաքական մի գործիչ, որը, ի տարբերություն ավելի խիստ հենց նույն ավագ սերնդի, ավելի թեթև բնավորության տեր մի մարդ էր և հակված չէր մեծ ձեռնարկումների, չնայած վերջինս այսպես թե այնպես, մեծ հաշվով դրա հիմնական գծերով շարունակեց հոր քաղաքականությունը: Չարկ է նշել նաև, որ, ի տարբերություն որոշակիորեն խստապահանջ իր հոր, նոր խալիֆի օրոք իր վերջնական ու ամենաշքեղ տեսքը ստացան նաև խալիֆի պալատն ու շքախումբը՝ կարծես արդեն արաբական պալատական իրականության մեջ վերակենդանացնելով Սասանյանների ավանդույթները:

### **Գլուխ 87**

#### **Արմինիայի VII ապստամբության հետագա ընթացքը և ավարտը**

Ամենատարբեր տարրերի մեջ, որոնք որպես ժառանգություն հասել էին ալ-Մահդիին, յուրօրինակ տեղ ունեւ դեռևս ընթացքի մեջ գտնվող Արմինիայի ապստամբությունը, երբ հայերը, չնայած ծանր կորուստներին և ուժերի անհավասարությանը, շարունակում էին դիմադրությունը՝ անկայունության վիճակ ստեղծելով նաև հարակից երկրամասերում: Այս առումով պետք է նշել, սակայն, որ, մինչև նոր խալիֆը իրապես կտիրապետեր իրավիճակին, խալիֆության պատժիչ համակարգը շարունակում էր այս կամ այն ուժով գործել Արմինիայում: 775 թվականի դեկտեմբերին Տարոնի իշխանության բանակը (մոտ 2.000, այդ թվում ասորիներ) Տուտիսի ճ-մ-ում (Աղձնիք, Անգեղ տուն գավառ) հաղթեց և հետ մղեց Ամիդից առաջխաղացած և շրջակայքը ասպատակած Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 5.000)<sup>1</sup>: Նոր հարձակումը, սակայն,

<sup>1</sup> Դիոնիս Տել-Մահրազի «Տարեգրություն», մաս 4:



որին իրենց մասնակցությունը բերեցին նաև պավլիկյանները, ավելի հաջող եղավ և արդեն 776 թվականի հունվարին Արաբական խալիֆության կրկին հարձակման անցած բանակը (մոտ 10.000) Տուտիսի ճ-մ-ում հաղթեց Տարոնի իշխանության բանակին (մոտ 2.000, այդ թվում ասորիներ), որից հետո գրավեց վերջինիս ճամբարը ու դաժանորեն ասպատակեց շրջակայքը<sup>1</sup>: Չնայած այս հաջողությանը, սակայն, Արմինիան շարունակում էր մնալ ապստամբական դրության մեջ:

776 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>2</sup>, իսկ արդեն աշնանը Արմինիայում ապստամբության նոր օջախ բացեց ոմն Աբդ ալ-Սալամ իբն Հաշիմ ալ-Յաշբարի, որի գլխավորած խարաջյան ապստամբները (20.000) Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) պաշարեցին Մծբինը, դրանից հետո առաջացան դեպի Ռաշ-Այն, սակայն անհաջողության մատնվեցին նաև այստեղ ու շարժվեցին դեպի Ամիդ<sup>3</sup>: Չկարողանալով գրավել նաև Ամիդը<sup>4</sup> ապստամբները հետ քաշվեցին, սակայն նոր հարձակումը, որն արդեն աշնանը ձեռնարկեց Աբդ ալ-Սալամ իբն Հաշիմ ալ-Յաշբարին, նրան ի վերջո հաջողություն բերեց և Ամիդն ընկավ<sup>5</sup>: Խարաջյանների հերթական այս ակտիվացումը, սակայն, շուտով ինքնաբերաբար հանգեց, ընդ որում այս հարցում հսկայական դեր ունեցավ Հյուսիսային Միջագետքի կառավարիչ Նշանակված և հետագայում այնքան հայտնի դարձած Յահա իբն Խալիդ ալ-Բարմակին՝ Բարմակյանների հայտնի տոհմի հետագա վերելքն ապահոված այդ առաջին ներկայացուցիչը:

776 թվականի ամռանը, երբ Արմինիան դեռևս ապստամբական դրության մեջ էր, Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000) Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեցին Սամոսատը և, ասպատակելով շրջակայքը, նահանջեցին՝ խուսափելով թշնամու առաջխաղացող խոշոր բանակից (մոտ 70.000)<sup>6</sup>: 776 թվականի աշնանը Տարոնի իշխանության բանակը (մոտ 5.000) Մուշի մոտ անորոշ ելքով ընդհարում ունեցավ Արաբական խալիֆության բանակի (մոտ 7.000) հետ<sup>7</sup> և, դատելով ըստ ամենայնի, Արաբական խալիֆության բանակը հետ շարժվեց Տարոնից նաև այս անգամ:

Ավարտվում էր արդեն 776 թվականը, սակայն Արմինիայի ապստամբությունը վերջնականապես ճնշել ոչ մի կերպ չէր հաջողվում: Ավելին, իրադարձություններով հագեցված հենց 776 թվականին էր, որ Մավերնահրում բռնկվեց Մուբաննայի ապստամբությունը, որն իր սոցիալական կազմում գլխավորապես ընդգրկեց դեռևս իսլամին դիմադրող պարսկական տարրի վերջին ալիքներից մեկը, ինչպես նաև՝ բոլոր թյուրքական կամ արդեն պարսկացած թյուրքական զգալի զանգվածներ: Արդյունքում՝ հայերի դեմ, ինչպես նաև Սուղուրում որևէ մեծածավալ գործողություն իրականացնելն առժամանակ դարձավ ոչ իրական:

777 թվականի ամռանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) հերթական հարվածը հասցրեց Փոքր Հայքի հարավին ու Կապադովկիային և նահանջեց<sup>8</sup>, սակայն նույն այս տարում Մավերնահրում ծավալվող ապստամբությունն իր ծավալներով ավելի մեծացավ ու հասավ իր գագաթնակետին, ընդ որում մեկ այլ ապստամբություն էլ բռնկվեց արդեն նաև Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում: Արդյունքում՝ պաշտոնական Բաղդադը ստիպված եղավ զգալի ուժեր կենտրոնացնել ամենից առաջ հենց Արևելքում, ինչն էլ իր հերթին բերեց նրան, որ հաջորդ տարին Նշանակվող կայսրության բանակի խոշոր հակահարվածով:

778 թվականի գարնանը շրջակայքն ասպատակած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Հադաս ամրոցը և հիմնովին ավերեցին այն<sup>9</sup>: Նույն այս

<sup>1</sup> Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն», մաս 4:

<sup>2</sup> Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»: Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> իբն Խայթաթ «Պատմություն»:

<sup>4</sup> իբն Խայթաթ «Պատմություն»:

<sup>5</sup> իբն Խայթաթ «Պատմություն»:

<sup>6</sup> Յակուբի «Պատմություն»: Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20:

<sup>7</sup> Հովհաննես Ավագերեց «Ժամանակագրություն»:

<sup>8</sup> Յակուբի «Պատմություն»: իբն Խայթաթ «Պատմություն»:

<sup>9</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: իբն Խայթաթ «Պատմություն»:

ժամանակ, սակայն, կայսրության բանակը մեկ այլ և ավելի մեծածավալ մի հարված էր նախապատրաստում, որում, այն էլ ղեկավար դերերի վրա, ընդգրկված էին Արմինիայի VII ապստամբության մի շարք ղեկավարներ, ի դեմս ամենից առաջ Տաճատ Անձևացու, Արտավազդ Մամիկոնյանի, Մուշեղ Զաչ Մամիկոնյանի որդի Գրիգորի և Վարազ-Տիրոց Բագրատունու։ Արդյունքում՝ 778 թվականի նույն գարնանը Թրակեսիոն բանակաթեմի գորավար Միքայել Լախանոդրակոնի, Արմենիակոն բանակաթեմի գորավար Վարազ-Տիրոց Բագրատունու, Անատոլիկոն բանակաթեմի գորավար Արտավազդ Մամիկոնյանի, Օպսիկոն բանակաթեմի գորավար Գրիգոր Մուշեղի Մամիկոնյանի և Բուկելարների բանակաթեմի գորավար Տաճատ Անձևացու գլխավորությամբ Մարաշը պաշարած ու շրջակայքը ասպատակած Արմենիակոն, Անատոլիկոն, Օպսիկոն, Բուկելարների և Թրակեսիոն բանակաթեմերի միացյալ բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000) հաղթեցին քաղաքին օգնել փորձող Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 40.000), սակայն ի վերջո նահանջեցին<sup>1</sup>։ Եվս մեկ խոշոր ընդհարում տեղի ունեցավ 778 թվականի գարնանը Ջեյհուն գետի ափերին, երբ կայսրության բանակը հաղթանակ տարավ իրեն հետապնդող Արաբական խալիֆության բանակի (մոտ 30.000) նկատմամբ, որից հետո հիմնովին ավերելով Տարսուսը, նահանջեց Կիլիկիայի արևմտյան շրջաններ<sup>2</sup>։

778 թվականի գարնանը, մինչ Սուղուրում տեղին էին ունենում զգալի մեծության ռազմական գործողություններ, իսկ ալ-Մահդիևն էլ, ի վերջո ճնշելով Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում բռնկված ապստամբությունը, ուժեր էր նախապատրաստում Մավերնահիրում գործող Մուբաննային հարվածի հասցնելու համար, մեկ այլ անհաջողություն պատուհասեց խալիֆին իր տերության ամենաարևելքում։ Իրոք, ինչպես և իր հայրը 759 թվականին, խալիֆը նույն այս ժամանակ փորձ կատարեց Սինդից հարված հասցնել Գուլջարատի թերակղզու պաշտպանված Նավահանգիստներից մեկից գործող հնդիկ ծովահեններին, սակայն ծովացամաքային այս խոշոր հարվածը հերթական անգամ լիակատար անհաջողության մատնվեց։

778 թվականի աշնանից սկսած մինչև 779 թվականի գարուն Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 100.000, որից 80.000-ը կանոնավոր բանակի ռազմիկներ) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը, Կապադովկիան, Փոյուզիան, Պիսիդիան, ինչպես նաև Ամորիոնի ու Եփեսոսի շրջակայքը և նահանջեց։ Դրանից հետո Հադաս ամրոցը մի քանի տարում վերականգնվեց և այստեղ տեղակայվեց Արաբական խալիֆության 6.000 ռազմիկից բաղկացած մշտական հարվածային ջոկատ<sup>3</sup>։ Արդեն իսկ այս գործողություններով սկիզբ դրվեց ապագա այն մեծ արշավանքի հիմքը, որը պաշտոնական Բաղդադը նախատեսում էր իրականացնել դեպի Արևմուտք։ Միաժամանակ, սակայն, առժամանակ չլուծված էր մնում Արմինիայի ապստամբության հարցը, առանց որի Արևմուտքում հաջողության հասնելը շատ դժվար էր։

779 թվականի ամռանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 800) գրավեց Փոքր Հայքի 3 ամրություններ, ասպատակեց շրջակայքը և նահանջեց<sup>4</sup>։ Այս նույն ժամանակ, սակայն, Արաբական խալիֆության հարվածային հիմնական ուժերն արդեն գործում էին Մավերնահիրում, որտեղ համառ, սակայն վերջին հաշվով անհաջող դիմադրություն ցույց տված Մուբաննային հնարավոր եղավ ճնշել միայն 780 թվականի վերջում, երբ ապստամբների հիմնական ուժերը ոչնչացվեցին կամ ցրվեցին, իսկ բոլոր կողմերից շրջապատված իր ամրություններից մեկում մնացած Մուբաննան ինքն էլ ինքնասպան եղավ։

780 թվականի հուլիսի վերջից սեպտեմբեր խալիֆի որդի, հետագայում «Հազար ու մեկ գիշեր» հեքիաթաշարում այդքան հայտնի դարձած Հարուն ալ-Ռաշիդի գլխավորությամբ Փոքր Հայքի հարավը և Կապադովկիան ասպատակած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 70.000), անվտանգ հեռանալու երաշխիքներ տալով ամրության կայազորին, Բյուզանդական

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»։ Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 37; Յակուբի «Պատմություն»։ իբն Խայթաթ «Պատմություն»։ Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։ Յակուբի «Պատմություն»։

<sup>2</sup> իբն Խայթաթ «Պատմություն»։ Չիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»։

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 38; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 40; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 1; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։ Յակուբի «Պատմություն»։ իբն Խայթաթ «Պատմություն»։

<sup>4</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։

կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 300) 38 օրում գրավեց Սեմալաուա ամրոցը (= Դամալու) (Կիլիկիայի հյուսիս)<sup>1</sup>: Նույն թվականի աշնանը, սակայն, ինչ որ տեղ Կապադոկիայում տեղի ունեցած ճակատամարտում Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար Միքայել Լախանոդրակոնի գլխավորած Թրակեսիոն բանակաթեմի բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Սեմալաուա ամրոցից առաջխաղացած և շրջակայքը ասպատակող Արաբական խալիֆության բանակին (50.000)<sup>2</sup>:

Մինչ կայսրության բանակը վերջին հաղթանակն էր տանում, 780 թվականի սեպտեմբերի 8-ին իրեն տանջող հիվանդությունից Կոստանդնուպոլսում մահացավ Լևոն IV-ը, որից հետո կայսրության գահն անցավ նրա իննամյա որդի Կոնստանդին VI-ին (780-797), ընդ որում, հաշվի առնելով նոր կայսեր մանկահասակությունը, կայսրության կառավարման ղեկը միանգամից էլ իր ձեռքը վերցրեց Լևոն IV-ի կին և մանկահասակ կայսեր մայր, իշխանատենչ ու փառասեր Իրենեն: Կայսրուհին մի քանի սկզբունքային հարցերում դեմ էր իր ամուսնու ու հատկապես նրա հոր իրականացած քաղաքականությանը և խնդիրը վերաբերում էր ամենից առաջ պատկերամարտությանը, ինչն Իրենեի փաստացի կառավարման շրջանում վերացավ: Այս հողի վրա, սակայն, բնականաբար պետք է, որ լարվեին հարաբերությունները նաև տաղանդավոր այն անձանց գործնական խմբի հետ, որոնց հանուն իր ռազմաքաղաքական նպատակների կյանքի կոչման, ի մի էր բերել Կոնստանդին V-ը և որոնց ծառայությունից, ըստ էության, առանց որևէ փոփոխության, օգտվում էր նաև Լևոն IV-ը: Վերջին հանգամանքն իր հերթին որևէ կերպ չէր կարող չազդել կայսրության ռազմաքաղաքական հաջողությունների վրա:

781 թվականի սկզբի վիճակով պաշտոնական Բաղդադը, ըստ էության, արդեն ճնշել էր ապստամբության բոլոր օջախները Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում և Մավերնահիրում, ինչի արդյունքում խնդիր դրվեց հիմնական ուժերով հարված հասցնել արդեն նաև Սուղուրում: Արդյունքում 781 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը (50.000) ասպատակեց Կիլիկիայի արևելքը, սակայն, խուսափելով Բուկելարների բանակաթեմի զորավար Տաճատ Անձևացու և Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար Միքայել Լախանոդրակոնի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (90.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 40.000), նահանջեց<sup>3</sup>: Նույն թվականի ամռանը Հովհաննես Սակելլիոսի և Բուկելարների բանակաթեմի զորավար Տաճատ Անձևացու գլխավորած Արմենիակոն, Անատոլիկոն, Օպսիկոն և Բուկելարների բանակաթեմերի միացյալ բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000) Մելեոնի ճ-մ-ում (Կիլիկիայի հյուսիս) հաղթեցին խալիֆի որդի Հարուն ալ-Ռաշիդի գլխավորությամբ Տարսոնից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 70.000):

782 թվականի գարնանը քոչվոր Ջահաֆյանների բանակը (մոտ 3.000) Փարվանա լճի մոտակայքում (Գուգարք նահանգ, Ջավախք գավառ) փորձեց անակնկալ հարձակվել Սատրապական Հայաստան ուղևորվող խաղաղ բնակիչներին ուղեկցող Արտանուշի իշխան, Արձնի ճակատամարտում փրկված Վասակ Բագրատունու որդի Ատրներսեհ Բագրատունու և նրա տղա Աշոտի գլխավորությամբ հանգստի տեղավորված բանակի (մոտ 1.000) վրա, սակայն վերջինս ինքն անցավ հուժկու հակահարձակման ու փախուստի մատնեց թշնամուն<sup>4</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, խոշոր իրադարձություններ էին զարգանում Բյուզանդական կայսրության դեմ Արաբական խալիֆության կողմից մղվող պայքարում: Արդյունքում, հերթական անգամ ի մի բերելով ուժերը, պաշտոնական Բաղդադը հենց այս ժամանակ հասցրեց իր ամենախոշոր այն հարվածներից մեկը, որը նախապատրաստում էր վերջին մի քանի տարիներին:

Իրոք, 782 թվականի գարնանը Սուղուրում կենտրոնացնելով հսկայական մի բանակ (մոտ 150.000, որից 100.000-ը կանոնավոր բանակի ռազմիկներ) և այն ղեկելով Հարուն ալ-Ռաշիդի ընդհանուր հրամանատարության տակ, խալիֆ ալ-Մահդին սկիզբ դրեց ռազմական գործողությունների: Այս անգամ, ի տարբերություն նախորդ անգամների, նախատեսվում էր,

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Յակուբի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Խայթաբ «Պատմություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 1:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>4</sup> «Զարդիս-Ցիսովերթա», Սմբատ Դավթորդի «Բագրատունյաց պատմություն»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 85:

հարվածը հասցնել աննախադեպ խորությամբ, հասնելով մինչև Փոքր Ասիայի արևմուտք, թեև բուն Կոստանդնուպոլսին հարվածել մեծ հաշվով չէր նախատեսվում:

Եվ այսպես, 782 թվականի գարնանը ալ-Ռաբի իբն Յունուսի գլխավորությամբ Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան ասպատակած Արաբական խալիֆության բանակի մի մասը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 300) պաշարեց Նակոլիա ամրոցը (Դորիլեոնից մոտ 10 կմ հարավ), սակայն այդպես էլ չկարողացավ գրավել այն<sup>1</sup>: Թողնելով այս ամրությունը պաշարված՝ Արաբական խալիֆության բանակը շարունակեց առաջխաղացումը և սկսեց մոտենալ Աբիդոսի թերակղզուն: Արդյունքում, չնայած Կոստանդնուպոլսի վրա ուղղակի ցամաքային հարված հասցնել այսպես թե այնպես չէր նախատեսվում, սակայն փառասեր Հարուն ալ-Ռաշիդը, մի կողմ թողնելով լավ պաշտպանված Զադկեդոնը և չցանկանալով փորձ կատարել անցում իրականացնել Բոսֆորի նեղուցով, համենայն դեպս որոշեց առաջանալ դեպի այն վայրը, որտեղից Արաբական խալիֆության բանակին 717 թվականին հաջողվել էր անցնել Դարդանելի նեղուցի մյուս ափ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

782 ամառ - Բաբենուսի ճ-մ (Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմուտք, Գրանիկոս գետի ակունքների մոտ)<sup>2</sup>

Հարուն ալ-Ռաշիդի, Եզիդ իբն Մագհադ ալ-Շայբանու, խալիֆի հաջիբ ալ-Ռաբի իբն Յունուսի ու սենեկապետ Յահա իբն Խալիդ ալ-Բարմակիի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 150.000, որից 95.793-ը կանոնավոր բանակի ռազմիկներ) ներխուժեց Փոքր Ասիա և, հասնելով Աբիդոսի թերակղզուն ու բաժանվելով մի քանի խոշոր մասերի, ճամբար զարկեց Գրանիկոս գետի ափերին: Այս պայմաններում Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար Միքայել Լախանոդրակոնի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 100.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 40.000), առժամանակ գերծ մնալով բաց դաշտային ընդհարումից, նախատեսում էին հարված հասցնել հիմնական բանակից առանձնացած հակառակորդի առանձին ուժերի ու գլխավոր մարտը տալ միայն այն ժամանակ, երբ վերջինիս բանակը կսկսի հետ քաշվել:

I փուլ - Ալ-Բարմակիի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակի մի մասը (30.000), առաջանալով դեպի հարավ, Բաբենուսի մոտ պարտության մատնեց Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար Միքայել Լախանոդրակոնի գլխավորած Թրակեսիոն բանակաթեմի բանակին (30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 10.000): Կայսրության բանակի կորուստը կազմեց 15.000 ռազմիկ: Սրանից հետո, սակայն, որևէ հնարավորություն չտեսնելով այլևս անցնել Դարդանելը և հնարավոր չհամարելով նաև մնալ տեղում, Արաբական խալիֆության բանակը միավորեց ուժերը ու սկսեց հետ քաշվել արևելյան ուղղությամբ:

II փուլ - Եզիդ իբն Մագհադ ալ-Շայբանու գլխավորությամբ գործող Արաբական խալիֆության հիմնական բանակի առաջապահը (30.000) Նիկիայի մոտ պարտության մատնեց Նիկիտայի գլխավորած կայսերական բանակին, որի մնացորդները պատասպարվեցին Նիկիայում և Նիկոմեդիայում:

III փուլ - Արաբական խալիֆության բանակը, ասպատակելով շրջակայքը, հասավ մինչև Խոփսուպոլիս, որից հետո ուժերը հետ քաշեց, գետանցեց Սանգարիա գետը և ճամբար զարկեց գետի աջ ափի ու դեպի ավելի արևելք սկսվող Լեռնազանգվածի միջև տարածվող հարթավայրում: Այս ընթացքում արևմուտքից Սանգարիա գետի ձախ ափին մոտեցած կայսերական բանակի մի մասը արևելքից Լեռնազանգվածի անցումները փակած մյուս մասի հետ միասին, ըստ էության, շրջապատեցին հակառակորդի բանակին: Սկիզբ

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 39; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4; Խահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 1; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 85; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; իբն Խայթաբ «Պատմություն»:

առան մանր ընդհարումներ, որից հետո մինչ այդ գաղտնի Հարուն ալ-Ռաշիդի կողմն անցած Տաճատ Անձնացու միջնորդությամբ սկսվեցին բանակցություններ:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 56.090 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 16.000, դաշնակիցը՝ մոտ 40.000 զինվոր: Թշնամին կորցրեց մոտ 20.000 զինվոր:

Նախորդ բուռն իրադարձությունների արդյունքում կնքվեց եռամյա զինադադար, համաձայն որի Արաբական խալիֆության բանակը ազատ էր արձակում գերիներին և, առանց որևէ խոչընդոտի ու կայսրության հաշվի պարենամթերք ստանալով, հանգիստ հեռանում էր, իսկ կայսրությունն էլ, անկախ մինչ այդ հակառակորդի ձեռք բերածից, այդ տարվա համար վճարում է 250 կգ ոսկի և 10.000 կապ մետաքս՝ Նույսեան էլ պարտավորվելով վճարել հաջորդ երկու տարիներից յուրաքանչյուրի համար: Համաձայնության ձեռք բերումից հետո մինչ այդ փաստացի կառավարող կայսրուհի Իրենեի ու Նրա շրջապատի հետ առանց այդ էլ վատ հարաբերություններ ունեցող Տաճատ Անձնացին իր ընտանիքի հետ միասին անցավ Արաբական խալիֆության կողմը և, որպես ծանր իրավիճակում հայտնված Արաբական խալիֆության բանակին Նույն այդ իրավիճակից Նույսիսկ մեծ օգուտով էլ դուրս հանած անձնավորություն, 782 թվականի վերջին, փոխարինելով Հայոց իշխան Աշոտ Սահակի Բագրատունուն (775-782), նշանակվեց Հայոց իշխան: Այսպիսով՝ Հայոց իշխան հռչակվեց Տաճատ Անձնացին (782-786), ինչը Անձնացիների տոհմի համար բացառիկ մի ձեռքբերում էր: Միաժամանակ, այնուհանդերձ Բագրատունիներին սիրաշահելու համար, Աշոտի եղբայր Բագրատը նշանակվեց սպարապետ: Տաճատ Անձնացու անցնելը Հարուն ալ-Ռաշիդի կողմը համընկավ պաշտոնական Բաղդադի ձգտման հետ ի վերջո հանգնել Արմինիայում դեռևս շարունակվող ապստամբությունը:

Իրոք, Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքն և Մավերնահիրն արդեն, վատ թե լավ, հանգստացվել էին ու, թեև անհնազանդության ուղին էր բռնել արդեն Նաև Տաբարիստանը, սակայն գործն այստեղ բացահայտ ելույթի դեռևս չէր հասել, իսկ այս պայմաններում պաշտոնական Բաղդադին արդեն մի լավ հոգնեցրած ապստամբությունն Արմինիայում արդեն որևէ կերպ պետք չէր: Եվ ահա ալ-Մահդին Արմինիայում թեթևացրեց հարկային ճնշումը, դադարեցրեց հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնությունները ու արդեն տարվա վերջում Արմինիայի VII ապստամբությունը վերջացավ: Ապստամբության արդյունքում Մամիկոնյանները, Կամսարականները, Ապահունիները և Գևուրիները կորցրին իրենց գործնականում բոլոր կալվածքները ու հիմնականում արտագաղթեցին Բյուզանդական կայսրություն, սակայն, դրան հակառակ, Բագրատունիները ոչ միայն պահպանեցին իրենց կալվածքները, այլև, վերանվաճելով մինչ այդ Զյուսիսային Բագրատունիների կորցրած բոլոր կալվածքները Գուգարքում ու Տայքում, հիմնեցին Զյուսիսային Բագրատունիների նորացված ճյուղի կողմից կառավարվող Արտանուշի հզոր իշխանությունը, որի գլուխ կանգնեց Վասակ Բագրատունու որդի Ատրներսեհը (782-807):

## **Գլուխ 88**

### **Կայսրուհի Իրենեն և պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի արևմտյան հոգսերը**

Արաբական խալիֆության ռազմական մեթենայի վերջին ահարկու արշավանքը իր ողջ մերկությամբ ցույց տվեց կործանարար այն քաղաքականության բնույթը, որը, ընդառաջ այս վտանգին, ամուսնու մահից հետո կյանքի էր կոչում կայսրության ղեկը փաստացի իր ձեռքը վերցրած փառատենչ Իրենեն: Իրոք, կայսրության ռազմական մեթենայի կառավարման ղեկից, ըստ էության, մի կողմ էին մղվել անձիք, որոնք Նախկինում կերտել էին Կոնստանդին V-ի հաղթանակները և, վատ թե լավ, շարունակում էին իրենց գործը Նաև Լևոն IV-ի ժամանակ՝ մարդիկ, որոնց այժմ փոխարինել էին ռազմական գործից հեռու և դրան անսովոր պալատական պաշտոնյաները: Անհաջողությունը, սակայն, չսթափեցրեց Իրենեին և, քանի որ Տաճատ Անձնացին արդեն անցել էր հակառակորդի կողմն ու անհասանելի էր, պատկերապաշտ կայսրուհին իր ողջ իշխանական եռանդը թափեց պատկերամարտության կարկառուն ներկայացուցիչ հանդիսացող հին գորավար Միքայել Լախանոդրակոնի վրա, որը վերջին իրադարձություններում, ինչ-որ տեղ գուցե ոչ իր մեղքով, բայց այնուհանդերձ մի ծանր

պարտություն էր կրել: Արդյունքում՝ Միքայելը պաշտոնանկ արվեց և նրա հետ միասին բանակից հեռացվեցին նաև մի շարք բարձրաստիճան ու փորձառու այլ գործիչներ ևս, սակայն այս հանգամանքը, որպես հետևանք ընդամենը միայն ավելի թուլացրեց նախորդ կայսրերի օրոք այդքան մեծ ջանքերի գնով կարգի գցված կայսրության ռազմական մեքենան:

Հարկ է նշել, սակայն, որ Արևելքի իր ավանդական հակառակորդի հետ գոնե երեք տարով կնքված զինադադարը կայսրությանը թեթևություն չբերեց նաև այլ սահմաններում, քանզի, ինչպես 717-718 թվականներին, այս անգամ ևս հեռավոր Սիցիլիայում գտնվեցին ուժեր, որոնք համարեցին, թե Կոստանդնուպոլիսն արդեն կործանված է: Արդյունքում՝ դեռևս 780 թվականից սկսած իրեն անհնազանդ պահող տեղի կառավարիչ Էլպիդոսը, որն, ըստ լուրերի, մինչ այդ Իրենեի սիրեկանն էր եղել, Նույն 782 թվականին իրեն կայսր էր հռչակել: Հարուն ալ-Ռաշիդի նահանջը, սակայն, ազատեց Իրենեի ձեռքերը և արդյունքում 782 թվականի աշնանը կայսերական կառավարական բանակը առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու գրավեց կղզին, իսկ Էլպիդիոսն էլ դիմեց փախուստի և ապաստանեց Կարթագենում<sup>1</sup>: Խնդիրներն Արևմուտքում, սակայն, միայն սրանով չսահմանափակվեցին:

Բանը կայանում էր նրանում, որ 751 թվականին տեղի ունեցած Ռավեննայի անկումից հետո Բյուզանդական կայսրության ազդեցությունը Ապենինյան թերակղզում, ինչպես արդեն ասվեց, ըստ էության, սահմանափակվել էր վերջինիս միայն հարավային մասով: Դրան հակառակ, սակայն, առժամանակ ուժեղացել էին Լանգոբարդական թագավորության դիրքերը, ընդ որում ստեղծված նոր պայմաններում Հռոմի պապերի հետ մրցակցության խնդիրը կայսրության ուսերից վերցվեց և, ըստ էության, ընկավ արդեն Լանգոբարդական արքաների ուսերին, որոնք, սակայն, չկարողացան հաջողությամբ տանել այն: Իրոք, Նեովելյով Լանգոբարդական թագավորության հավակնություններից, արդեն 750-ական թվականների սկզբից Հռոմի պապերը անընդհատ դիմումներ էին հղում վերելքի հերթական ուղին բռնած Ֆրանկական թագավորություն՝ դրդելով վերջինիս ոչնչացնել Լանգոբարդական թագավորությունը և տիրել Ապենինյան թերակղզուն: Այս ամենի արդյունքը եղան մի շարք ռազմական գործողություններ, որոնք, Լանգոբարդական թագավորության համար անհաջող ավարտ ունեցան, իսկ ամեն ինչ էլ վերջացավ նրանով, որ 774 թվականի հունիսի 5-ին Ֆրանկական թագավորության արքա Կառլոս I Մեծի (768-814) գլխավորած բանակը գրավեց Լանգոբարդական թագավորության մայրաքաղաք Պավիան: Դրանից հետո Լանգոբարդական թագավորության վերջին արքա Դեզիդերիան (756-774) գահազրկվեց և վանք աքսորվեց, որտեղ էլ մահացավ, իսկ Լանգոբարդական թագավորությունը ոչնչացավ:

Ոչնչացնելով Լանգոբարդական թագավորությունը և հաստատելով Հռոմն իր կենտրոն ունեցող Պապական մարզի գոյությունը, ինչպես նաև սեփական ռազմաքաղաքական գերիշխանությունը Ապենինյան թերակղզու հյուսիսային ու կենտրոնական հատվածների նկատմամբ՝ Ֆրանկական թագավորությունը Ապենինյան թերակղզում, ըստ էության, սահմանակից դարձավ Բյուզանդական կայսրությանը: Արդյունքում՝ այնուհանդերձ ոչ այնքան ուժեղ Լանգոբարդական թագավորության փոխարեն Բյուզանդական կայսրությանն Արևմուտքում այժմ վիճակված էր լինելու որպես մրցակից ունենալ իր հզորության գագաթնակետերից ամենաբարձրին հասած Ֆրանկական թագավորությանը: Այս առումով լավը գոնե այն էր, որ Բյուզանդական կայսրությունը վաղուց էր կորցրել իր հիմնական տիրույթները Ապենինյան թերակղզում և արդյունքում Հռոմից հարավ ընկած տարածքները Եվրոպայում լայն նվաճումներ իրականացնող Կառլոս I Մեծին, կարծես թե, այնքան էլ չէին հետաքրքրում: Կառլոս I Մեծը, սակայն, ուներ այլ հավակնություններ ևս ու այս ճանապարհին վերջինս ցավոտ մի հարված էր հասցնելու կայսրությանը:

## Գլուխ 89

### Պաշտոնական Բաղդադի ընթացիկ հոգսերը

Հարկ է նշել, որ կայսրության հետ հարաբերություններում խաղաղությունը պետք էր նաև պաշտոնական Բաղդադին, քանզի Նույն այս ժամանակաշրջանում, ինչպես արդեն ասվեց,

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20:

լարվում էին հարաբերությունները Կասպից ծովից հարավ ձգվող Տաբարիստանում, որն իր մեջ ամենաընդհանուր իմաստով ընդգրկում էր Գիլանից մինչև Հյուրկանիա ձգվող Կասպից ծովի հարավային և լեռներով շրջապատված դաշտային շրջանները: Տաբարիստանում կային արմատներով դեռևս Սասանյաններ գնացող տեղական պարսկական տոհմեր, որոնք Նույնիսկ Պարսից թագավորության անկումից հետո էլ կարողացել էին այս կամ այն կերպ ապահովել իրենց անկախ կամ կիսաանկախ դրությունն, իսկ 782 թվականի կեսերից էլ այստեղ արդեն բացահայտ ապստամբություն էր բռնկվել: Նույն այս տարիներին ալ-Մահդին, ձգտելով, ինչպես Սուլդուրում եղավ, կարգի գցել գործերը նաև Սինդում, զգալի ուժեր տեղափոխեց իր տերության ամենաարևելք և վերսկսեց հետևողական հարվածները հասցնել Հնդկաստանի կենտրոնական հատվածներում մինչ այդ ուժեղացած Պրատիխիրայի թագավորությանը՝ մինչև 785 թվականը իրականացնելով զգալի առաջխաղացում ու տիրելով մի շարք ամրությունների:

Այս ամենը պաշտոնական Բաղդադին որոշակիորեն շեղեց կայսրության դեմ մղվող պատերազմից և հարվածները Սուլդուրում թուլացան, թեև նաև լիովին չվերացան: Իրոք, այդքան թանկ գնով ձեռք բերված հաշտությունը Իրենեի գլխավորած կայսրությանն այնուհանդերձ վերջնական խաղաղություն չբերեց և արդեն 783 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>1</sup>: Նույն 783 թվականի աշնանից մինչև 784 թվականի հունվար Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) իրենց հերթին ասպատակեցին Հունաստանը<sup>2</sup>, ընդ որում այս արշավանքը կարևոր նշանակություն ունեցավ սլավոններով բնակեցված բալկանյան կայսերահպատակ տարածքներում պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի դիրքերի հերթական անգամ ամրապնդման համար:

784 թվականի ամռանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) կրկին ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>3</sup>: Կայսրությանը ևս մեկ հարված հասցվեց արդեն զինադադարի ավարտից հետո, երբ 785 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) կրկնեց հարվածը քրիստոնյաների ուղղությամբ և հետ քաշվեց<sup>4</sup>: Նույն այս ժամանակ Արաբական խալիֆության խոշոր բանակը (40.000) մտավ Տաբարիստան և ճնշեց այստեղ բռնկված ապստամբությունը, սակայն այս հանգամանքը կրկին հնարավորություն չտվեց կենտրոնացնել ուժերը Սուլդուրում, քանի որ Պրատիխիրայի թագավորության դեմ մղվող մարտերը Սինդում հենց այս ժամանակ մեծ թափ էին առել, իսկ բացի այդ էլ ուժեղանում էր լարումը արդեն նաև խազարների հետ հարաբերություններում: Վերջին պարագայում, սակայն, պաշտոնական Բաղդադը որոշեց կանխարգելիչ հարված հասցնել, ինչի արդյունքում էլ բռնկվեց Արաբա-խազարական III պատերազմը (786-799):

## Գլուխ 90

### Արաբա-խազարական III պատերազմի սկիզբը

Ալ-Մահդին, այդպես էլ իրապես ձեռնամուխ չլինելով իրեն բաժին հասած տերության կառավարմանը, վերջին տարիներին իրեն հետևորդ էր հռչակել իր պարսկուհի կին Հեյզուրանից ծնված ավագ որդի ալ-Հադիին, որին նոր միայն պետք է հաջորդեր Հարուն ալ-Ռաշիդը: 785 թվականի սկզբի վիճակով ալ-Հադին իրականացնում էր Տաբարիստանում գործող բանակի ղեկավարությունը, սակայն Նույն այս ժամանակ Հեյզուրանին հաջողվեց համոզել ամուսնուն փոխել մտադրությունը և ալ-Հադիի փոխարեն խալիֆ հռչակել կրտսեր որդի Հարուն ալ-Ռաշիդին: Միաժամանակ, որպեսզի զերծ մնան ալ-Հադիի կողմից դժգոհության արտահայտումից և մանավանդ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ վերջինիս ձեռքի տակ զգալի ուժեր կային, ալ-Մահդին որոշեց անձամբ մեկնել Տաբարիստան ու խոսել որդու հետ: Ճանապարհին, սակայն, մինչ այժմ էլ մինչև վերջ չպարզված հանգամանքներում 785 թվականի ապրիլի վերջին ալ-Մահդին որսի ժամանակ կնքեց իր մահկանացուն: Իմանալով հոր մահվան մասին՝ ալ-Հադին սրընթաց

<sup>1</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>4</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

երթով շարժվեց դեպի Բաղդադ: 785 թվականի հուլիսի 25-ին Արաբական խալիֆության խալիֆ հռչակվեց ալ-Յադիս (785-786):

Նոր խալիֆը եռանդուն, ռազմունակ և կտրուկ բնավորության տեր մի անձնավորություն էր, որը, ի տարբերություն իր որոշակիորեն մեղմաբարո ու քաղաքական մեծ հավակնություններից զերծ հոր, չէր պատրաստվում կիսել իրեն բաժին հասած իշխանությունը ոչ մեկի և հատկապես կնոջ հետ, նույնիսկ եթե այդ կինն իր մայրն էր: Բաղդադում հաստատվելու առաջին շաբաթներին մոր և որդու հարաբերությունները գոնե արտաբևուտ վատ չէին, սակայն շատ շուտով, երբ նոր խալիֆը պարզորեն տեսավ, որ գոյություն ունի կառավարման, ըստ էության, երկու համակարգ՝ մեկն իրեն պատկանող, իսկ մյուսն էլ՝ մորը, վճռական կերպով վերջ տվեց այդ ամենին՝ մահվան ու գուլթի բռնագրավման սպառնալիքով արգելելով որևէ պաշտոնյայի երևալ մոր պալատում կամ խորհրդակցել վերջինիս հետ: Հարթ չէին հարաբերությունները, սակայն, նաև Հարուն ալ-Ռաշիդի հետ, քանզի ալ-Յադիս, չնայած նախկին պայմանավորվածություններին, իրեն հետևորդ էր հռչակել սեփական որդի Ջաֆարին, թեև Հարուն ալ-Ռաշիդին գահակալական իրավունքներից զրկելու հարցը մինչև վերջ այդպես էլ անորոշ մնաց:

Ալ-Յադիս, չնայած աչքի չէր ընկնում մտավոր առանձնակի ունակություններով, սակայն անմիջապես էլ եռանդուն կերպով ձեռնամուխ եղավ պետական կառավարման հիմնախնդիրներին լուծում տալուն: Առաջին խնդիրներից մեկը, որը լուծում էր պահանջում, դա Մեդինայում բռնկված հերթական ապստամբությունն էր, որը, սակայն, ամենայն եռանդով գործած նոր խալիֆը ճնշել էր արդեն տարվա վերջին: Այս ապստամբության կողմնակի արդյունքներից մեկն էլ, սակայն, այն եղավ, որ ապստամբության ղեկավար Յահա իբն Աբդուլլահի եղբայր Իդրիս իբն Աբդուլլան դիմեց փախուստի և ապաստանեց Յուսիսային Աֆրիկայում, որտեղ սկսեց աստիճանաբար իր շուրջը հավաքել բերբերական ծագում ունեցող և շիա գաղափարախոսությանը բավականին ջերմ վերաբերվող տեղական տարրերին:

786 թվականի գարնանը Հադաս ամրոցի շրջակայքը ասպատակած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) գրավեցին այն Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 1.000) և հիմնովին ավերեցին<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ կրկին անհանգիստ էր, սակայն, նաև Ուտիքում, Աղվանքում և Կախեթիում, որոնք ենթարկեցին Արաբական խալիֆության բանակի (մոտ 30.000) ասպատակությանը<sup>2</sup>, ընդ որում հենց այս իրադարձությունների ժամանակ էր, որ վերջնական հարված ստացած Սասանյանները զիջեցին իրենց բոլոր դիրքերը, երբ տոհմի ղեկավար Արշիլը ձերբակալվեց ու տանջամահ արվեց: Դրանից հետո Արշիլի ավագ որդի Հովհաննեսը հեռացավ Արևմտյան Վրաստան և մի քանի տարի անց մահացավ: Ինչ վերաբերում է Արշիլի կրտսեր որդի Ջիվանշիրին, ապա նա, զրկված հորենական բոլոր տիրույթներից, հետագայում աչքի ընկավ արդեն որպես պատմիչ, որը գրեց Վախթանգ I Գորգասալի և Իբերիայի թագավորության հետագա պատմությունը:

Նույն այս ժամանակ էր նաև, որ ակտիվացավ պաշտոնական Բաղդադի քաղաքականությունը Կովկասյան լեռնաշղթայից հյուսիս, երբ, փաստորեն, սկսվեց Արաբա-խազարական III պատերազմը: Արդյունքում՝ 786 թվականի ամռանը Դերբենդի լեռնանցքով առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 70.000) և Հայոց իշխան Տաճատ Անձևացու, սպարապետ Բագրատ Բագրատունու ու Ներսեհ Կամսարականի գլխավորած Հայոց այրուձին (15.000) ներխուժեցին խազարական խաթանության տարածք, բայց առանց լուրջ մարտերի նահանջեցին: Այս ընթացքում, սակայն, հայ նախարարների շարքերում լուրջ կորուստներ եղան, քանզի Հայոց իշխան Տաճատ Անձևացին, սպարապետ Բագրատ Բագրատունին, Ներսեհ Կամսարականը և ուրիշներ զոհ գնացին բռնկված համաճարակին, իսկ զուցե նաև՝ դավադիր թունավորմանը<sup>3</sup>: Տաճատ Անձևացու մահվանից հետո Հայոց իշխան նշանակվեց Աշոտ Սահակի Բագրատունու որդի Սմբատ Աշոտի Բագրատունին (786-806), սակայն նույն այս ժամանակ լրջագույն փոփոխություններ եղան նաև Բաղդադում:

<sup>1</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»: Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 1; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> «Զարդիս-Ցիսովերբա», Լեոնտիոս Մրովելի «Վրաց արքա, սուրբ Արշիլի նահատակությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 83:

<sup>3</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 39:



## Գլուխ 91 Հարուն ալ-Ռաշիդի գահակալման սկիզբը

786 թվականի սեպտեմբերի 14-ին ալ-Հադին մահացավ այն բանից հետո, երբ սեփական հարձերից մեկը թունավորեց, իսկ հետո արդեն բարձով խեղդեց թուլացած խալիֆին: Դատելով ըստ ամենայնի, քաղաքական այս սպանության թիկունքում կանգնած էր փառատենչ Յեյզուրանը, որը չէր կարողացել համակերպվել իրական իշխանության կորստի հետ: Արդյունքում՝ հոր մահից անմիջապես հետո ձերբակալվեց ու սպանվեց նաև Ջաֆարը, որից հետո Արաբական խալիֆության խալիֆ հռչակվեց Յեյզուրանի կրտսեր որդի, մինչ այդ Յյուսիսային կուսակալության կուսակալի պաշտոնը վարող քսաներեքամյա Հարուն ալ-Ռաշիդը (786-809): Նոր խալիֆը հետաքրքիր մի մարդ էր՝ ինչ-որ տեղ գտնվելով մեղմ բնավորության տեր իր հոր և կտրուկ բնավորության տեր եղբոր մեջտեղում: Հարուն ալ-Ռաշիդը կրթված անձնավորություն էր, որը լրջորեն ակտիվացրեց մշակութային կյանքը, իսկ երկրի տնտեսական կյանքն էլ այս խալիֆի օրոք, եթե նույնիսկ չգարգացավ էլ, ապա գոնե պահպանեց նախկին ձեռքբերումները: Լայն կապեր հաստատելով հարևան երկրների հետ և ծավալելով խոշոր ռազմական ու դիվանագիտական միջոցառումներ՝ այս խալիֆը կապեր հաստատեց նույնիսկ Կառլոս I Մեծի հետ: Սրա հետ միաժամանակ, սակայն, Հարուն ալ-Ռաշիդը բավարար միջոցներ չձեռնարկեց Արաբական խալիֆության տարածքային ամբողջության ապահովման ուղղությամբ, երբ շատ շուտով հայտնվեցին նոր ուժեր, որոնք գնացին Կորդովայի եմիրության հետքերով:

787 թվականին բռնկվեց Արմինիայի VIII ապստամբությունը (787-788), որը, սակայն, որոշակիորեն հախուռն բնույթ ուներ: Ամեն ինչ սկսվեց նրանից, որ Շապուհ Ամատունու և Նրա որդի Համամի գլխավորած Ամատունիները, այլևս հնարավոր չհամարելով մնալ Արմինիայում, բնակչության մի մեծ խմբի գլուխն անցած որոշեցին հեռանալ Բյուզանդական կայսրության տարածք: Արմինիայի իշխանությունները իրենց հերթին սա համարեցին անհնազանդության մի արտահայտություն և այս երթի դեմն առնելու համար գործի դրեցին բանակային ուժեր: Արդյունքում, սակայն, Ակամասիս գյուղի մոտակայքում (Տայթ, Կող գավառ) Հայկական բանակը (2.000 հեծյալ) հաղթեց իրեն հետապնդող Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 4.000), որից հետո վերջացրեց երթն արդեն կայսրության տարածքում: Արդյունքում՝ Խաղկտիքի հյուսիս-արևելյան մասում հիմնվեց Համշենի Ամատունիների իշխանությունը<sup>1</sup>:

788 թվականի գարնանը ապստամբության մի նոր օջախ էլ բռնկվեց Պարտավում, երբ քաղաքի աշխարհագորը (մոտ 3.000) ոչնչացրեց Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 1.000): Շուտով, սակայն, Արմինիա մտավ Արաբական խալիֆության մի խոշոր բանակ (մոտ 50.000), որի հետևանքով Արմինիայի VIII ապստամբությունը վերջացավ և վերականգնվեց նախկին վիճակը<sup>2</sup>:

788 թվականի ամռանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>3</sup>: Միաժամանակ Տարսուրն առավել ամրացվեց և այստեղ տեղակայվեց Արաբական խալիֆության 5.000 ռազմիկից բաղկացած մշտական հարվածային ջոկատ, իսկ նույն թվականի նոյեմբերին էլ Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) հարված հասցրեց Կիլիկիայի արևմուտքին ու կրկին հետ քաշվեց<sup>4</sup>:

789 թվականի ամռանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>5</sup>, իսկ արդեն 789 թվականի սեպտեմբերին Ապանդնայի ճ-մ-ում Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 20.000)<sup>6</sup>: Այսպիսով՝ Սուղուրում մղվող ավանդական պայքարում պաշտոնական Բաղդադը մի բավականին լուրջ հաղթանակ տարավ, սակայն նույն այս ժամանակ վերջինիս մի խոշոր անհաջողություն պատուհասեց Յյուսիսային Աֆրիկայում:

<sup>1</sup> Ղևոնդ «Պատմություն», գլուխ 42; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4:

<sup>2</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>3</sup> Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։ Յակուբի «Պատմություն»։ իբն Խայաթ «Պատմություն»:

<sup>4</sup> իբն Խայաթ «Պատմություն»:

<sup>5</sup> Յակուբի «Պատմություն»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>6</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

Իրոք, դեռևս 785 թվականին Մեդինայից փախուստի դիմած Իդրիս իբն Աբդուլլան Նախորդ չորս տարիներին կարողացել էր ոչ միայն հաստատվել Յուսուֆային Աֆրիկայի արևմուտքում, այլև իր անվերջ քարոզներով էլ զգալի հեղինակության հասնել տեղի արաբացած Նախկին բերբեր բնակչության շրջանում: Եվ ահա արդեն 789 թվականին վերջինս իրեն բավականին ամուր գգաց կենտրոնական իշխանության դեմ բացահայտ ելույթի համար: Արդյունքում, լինելով երկրորդը Կորդովայի էմիրությունից հետո, հռչակվեց Իդրիսյանների էմիրության անկախությունը, որի առաջին և հիմնադիր էմիր դարձավ Նույն Իդրիս իբն Աբդուլլան (789-791):

Պաշտոնական Բադղադի իշխանությունը Յուսուֆային Աֆրիկայի հատկապես արևմտյան մասում երբեք էլ ամուր չէր եղել և տեղական բնակչությունը, ըստ էության, այդպես էլ դուրս չէր եկել կիսապատմական ու կիսաանկախ այն դրությունից, որին վերջինս հասել էր դեռևս 740-ական թվականներին: Ստեղծված պայմաններում Իդրիսյանների էմիրության ստեղծումը, մանավանդ հաշվի առնելով վերջինիս բոլոր կամ կիսաբոլոր բնույթը, իրերի իրական դրության մեջ, ըստ էության, քիչ բան փոխեց: Միաժամանակ, այսպես թե այնպես, սակայն, ըստ էության, ստեղծվեց արդեն երկրորդ Նախադեպը, երբ Արաբական երբեմնի միասնական խալիֆության տարածքից, ի դեմս Յուսուֆային Աֆրիկայի արևմտյան մասի, պոկվեց ևս մեկ կտոր, որը չէր ընդունում կենտրոնական իշխանության հեղինակությունը:

Ինքը՝ Յարուն ալ-Ռաշիդը, որևէ կերպ հնարավորություն չունենալով կամ, թերևս, Նույնիսկ չցանկանալով էլ ռազմական հարված հասցնել Իդրիսյանների էմիրությանը, բավարարվեց միայն նրանով, որ կազմակերպեց Իդրիս իբն Աբդուլլահի թունավորումը, որը տեղի ունեցավ 791 թվականին: Դա, սակայն, ինքնին չբերեց Իդրիսյանների էմիրության վերացմանը և Յուսուֆային Աֆրիկայի արևմուտքում պաշտոնական Բադղադի դիրքերի վերականգմանը: Նույն այս ժամանակ, երբ Յարուն ալ-Ռաշիդի տերությունն աստիճանաբար և անսկստ քայքայվում էր, ինդիրներ էին հասունանում, սակայն, Նաև Բյուզանդական կայսրությունում:

## Գլուխ 92

### Կոնստանդին VI-ի ինքնություն գահակալման սկիզբը

Վերջին տասը տարում կայսրության ղեկին էր կանգնած Իրենեն, որը, կառավարում էր Կոնստանդին VI-ի մանկահասակության պայմաններում: Այժմ, սակայն, երբ կայսրն արդեն անցել էր տարիքային տասնութամյա սահմանը, հենց Կոնստանդին VI-ը կանգնեց կայսրության գլուխ: Նմանատիպ պայմաններում հարևան խալիֆությունում մի քանի տարի առաջ ալ-Յադին չէր կարողացել պատշաճ լուծում տալ ազդեցիկ մոր հետ հարաբերություններին, իսկ Ներկայիս խալիֆ Յարուն ալ-Ռաշիդն է, գործելով ավելի ճկուն տարբերակով, ինդրի լուծմանը հասել էր ինքնաբերաբար, երբ իշխանատենչ Յեզուրանը 789 թվականին կնքել էր իր մահկանացուն: Կայսրության պարագայում, սակայն, Իրենեն լցված էր ուժով ու եռանդով և որևէ ցանկություն չուներ երկրի կառավարման իրական սանձերը բաց թողնել ձեռքից ու փոխանցել որդուն: Ստեղծված պայմաններում իրական կառավարում սկսած որդու և մոր հարաբերությունները աստիճանաբար լարվեցին, ընդ որում որդին սկսեց կառավարել, ըստ էության, միայն այն բանից հետո, երբ բանակը և ամենից առաջ Արմենիական բանակաթեմը իր զորավար, Գրիգոր Մամիկոնյանի որդի Ալեքսեյ-Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, ըստ էության, խռովություն բարձրացրեց ու հայտարարեց, որ չի ընդունի այլ տիրակալի, բացի Կոնստանդին VI-ից, ինչի արդյունքում Իրենեն ստիպված եղավ ի վերջո զիջել:

Պետք է ասել, սակայն, որ ոչ ղեկավարի և ոչ էլ հատկապես մարդկային առանձնակի բարձր հատկանիշներով աչքի չէր ընկնում Նաև բավարար դաստիարակություն չստացած Կոնստանդին VI-ը, որին արդյունքում, ինչպես պարզվեց, ակնհայտորեն որևէ կերպ չէին Նախապատրաստել իր այն մեծ դերի համար, որը վերջինս ստանձնել էր դեպքերի և ծննդի բերումով: Նոր կայսեր բնորոշ էին երիտասարդական իր տարիքին սովորաբար ուղեկցող բոլոր թերությունները՝ վերջինս բռնկուն էր, կամակոր էր և անհեռատես, չէր կարողանում պատշաճ կերպով գնահատել իրավիճակը, մարդկանց ու դեպքերը և չէր կարողանում իր կողմը տրամադրել Նույն այդ մարդկանց: Այսպես թե այնպես, սակայն 789 թվականին իրապես կառավարում էր, ըստ էության, արդեն Կոնստանդին VI-ը, իսկ սա մի ժամանակ էր, երբ երկարատև ճգնաժամից հետո

Բուլղարական խանությունն աստիճանաբար ուղղում էր մեջքը, ընդ որում սլավոնների և թյուրքերի հաջող սինթեզն ապահոված այս պետությունը մեր կողմից նկարագրված ժամանակաշրջանում նույն այս պատճառով էլ արդեն աստիճանաբար հզորանում էր՝ անցնելով ավելի ագրեսիվ արտաքին քաղաքականության:

789 թվականի հոկտեմբերին Տելերիգին փոխարինած Կարդամի (777-803) գլխավորած Բուլղարական խանության բանակը (մոտ 5.000) Ստրիմոնի ճ-մ-ում գիշերային անակնկալ հարձակումով հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկներին (մոտ 2.000)<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ անհաջողությունների երկարատև շարքից հետո Բուլղարական խանությունը իր քաղաքական հավակնությունները ներկայացրեց Բյուզանդական կայսրությանը, ընդ որում վերջինիս նույն այս ժամանակ ևս մեկ անհաջողություն պատուհասեց, այս անգամ արդեն Ապենինյան թերակղզում:

Բանը կայանում էր նրանում, որ մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Լանգոբարդական ոչնչացված թագավորությունից կանգուն էր մնացել վերջինիս, ըստ էության, միայն փոքրիկ մի մասն, ի դեմս Բենվենտի իշխանության, որը, սակայն, պահպանել էր իր գոյությունը բնականաբար միայն Ֆրանկական թագավորության գերիշխանությունն ընդունելու պայմանով: Իր հերթին Լանգոբարդական թագավորության վերջին արքա Դեզիդերիայի գահազրկումից հետո նրա որդի Ադալգիզը փախուստի էր դիմել և ապաստանել էր Բյուզանդական կայսրությունում: Արդյունքում՝ 789 թվականի կեսերին վերջինս կարողացավ հասնել նրան, որ սեփական իրավունքների պաշտպանության համար կայսրությունն իրեն ռազմական աջակցություն ապահովի: Խնդիրը, սակայն, ամենևին էլ, ըստ էության, տեղական նշանակություն ունեցող Բենվենտի իշխանությունը չէր, որտեղ Ադալգիզին չէին ընդունում, խնդիրը ամենից առաջ իր հզորության գագաթնակետում փայլող Ֆրանկական թագավորությունն էր, որը հանդիսանում էր ինչպես Բենվենտի իշխանության, այնպես էլ 3յուսիսային ու Կեստրոնական Իտալիայի իրական տերը և ոչ մի ցանկություն չունեցող զինվորական ոչ Բյուզանդական կայսրությանը, ոչ էլ, առավել ևս, վերստեղծվող Լանգոբարդական թագավորությանը: Արդյունքում՝ 789 թվականի հոկտեմբերին Ֆրանկական թագավորության և Բենվենտի իշխանության միացյալ բանակը (մոտ 20.000) Բենվենտի ճ-մ-ում հաղթեց Բյուզանդական կայսրության առաջխաղացած բանակին (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկներին (մոտ 1.000)<sup>2</sup>, ինչը, ըստ էության, վերջակետ դրեց ինչպես Ադալգիզի հավակնություններին առ Լանգոբարդական վերականգնվող թագավորության գահը, այնպես էլ՝ կայսրության հավակնություններին Ապենինյան թերակղզու հիմնական մասի նկատմամբ:

790 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Փոքր 3այքի հարավը ու Կապադովկիան և Նահանջեց<sup>3</sup>: Նույն թվականի արդեն ամռանը Աթալիային (Պամֆիլիա, Ծովի ափին) մոտեցած Արաբական խալիֆության Նավատորմին հաջողվեց, օգտվելով այն բանից, որ Կիբրեոտների բանակաթեմի զորավար Թեոփիլոսն իր նավով առաջ է անցել, գերել վերջինիս ու հետ քաշվել, ընդ որում Թեոփիլոսը հետագայում սպանվեց<sup>4</sup>: 791 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 5.000) նոր հարված հասցրեց Փոքր 3այքի հարավին ու Կապադովկիային և հետ քաշվեց<sup>5</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, արդեն ծայրահեղ լարվել էր դրությունը դանուբյան սահմանում և ինչպես Կոնստանդին VI-ի, այնպես էլ կայսրության ռազմական մեքենայի ողջ ուշադրությունն, ըստ էության, սևեռված էր այս ուղղությամբ:

791 թվականի ապրիլին Կոնստանդին VI-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 25.000) Պրոքատոնի ճ-մ-ում (3յուսիսային Թրակիա) մանր գիշերային մարտում ընդհարվեցին Բուլղարական խանության բանակի (մոտ 50.000) հետ, որից հետո երկու կողմերն էլ Նահանջեցին<sup>6</sup>: Դրանից հետո կայսրը առժամանակ որոշեց ուշադրություն հատկացնել Նաև Արևելքին և արդյունքում 791 թվականի

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Անանուն «Ֆրանկական թագավորության ժամանակագրությունը» Զիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»:

<sup>3</sup> Յակուբի «Պատմություն»: իբն Խայաթ «Պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>5</sup> իբն Խայաթ «Պատմություն»: Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>6</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 6, մաս 9:

սեպտեմբերից մինչև հոկտեմբեր Կոնստանդին VI-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 15.000) ասպատակեցին Կիլիկիայի հյուսիսը ու Տարսուսի շրջակայքը և Նահանջեցին<sup>1</sup>:

792 թվականը բոլորի համար բացվեց նոր հոգսերով: Իրոք, մինչ մայր ու որդի չէին կարողանում իշխանությունը կիսել կայսրությունում, անշեղորեն լարվում էին Արաբական խալիֆոթյան հարաբերությունները խազարական խաթանության հետ և արդյունքում 792 թվականի գարնանը Արմինիայի ոստիկան ալ-Ֆադլ իբն Յահիայի (791-792) գլխավորությամբ առաջխաղացած Արաբական խալիֆոթյան բանակը (մոտ 50.000) ու Հայոց այրուձին (մոտ 5.000) խազարական խաթանության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեցին, սակայն այդպես էլ չկարողացան գրավել Համզին ամրոցը<sup>2</sup>, որից հետո հետ քաշվեցին: Նույն այս ժամանակ էլ հենց սկիզբ առավ Արմինիայի IX ապստամբությունը (792-795):

### Գլուխ 93

#### Արմինիայի IX ապստամբության սկիզբը և Կոնստանդին VI-ի գահակալման հետագա ընթացքը

Ամեն ինչ սկսվեց նրանից, որ հերթական անգամ ութի կանգնած խարաջանները Ֆադիլ իբն Աբու Խալիդի գլխավորությամբ ասպատակեցին Մծքիսի, Դարա ամրոցի, Ամիդի, Տիգրանակերտի, Արզնի և Խլաթի շրջակայքը, ընդ որում ապստամբները մեծապես սահմանափակվում էին փրկագին շորթելով: Դրանից հետո նրանք շարժվեցին դեպի Մոսուլ, որտեղ սկզբում հաղթեցին, բայց ի վերջո պարտություն կրեցին կառավարական բանակից<sup>3</sup>: Ֆադիլը սպանվեց, սակայն խարաջանները դեռևս հակված էին ակտիվ գործողությունների:

Նույն 792 թվականի գարնանը Դուռն Կիլիկիո կիրճից ներխուժած Արաբական խալիֆոթյան բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադոկիան և Նահանջեց Հադաս ամրոցի կիրճով՝ կոտորելով 19.000 մարդ<sup>4</sup>: Այս անգամ ևս, սակայն, պաշտոնական Կոստանդինուպոլսի հոգսը Արևելքը չէր:

792 թվականի մայիսին Կոնստանդին VI-ը, ի մի բերելով զգալի ուժեր, մոռացությունից հանված Միքայել Լախանոդրակոնի հետ միասին մեծ արշավանք սկսեց Բուլղարական խանության դեմ: Նույն թվականի հուլիսի 20-ին, սակայն, Մարկինոպոլսի ճ-մ-ում խան Կարդամի գլխավորած Բուլղարական խանության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց և հետ շարտեց Կոնստանդին VI-ի և Միքայել Լախանոդրակոնի գլխավորությամբ անկանոն կերպով մարտի մեջ մտնող Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 60.000, այդ թվում Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար Վարդ Սկլերոսի գլխավորած Թրակեսիոն բանակաթեմի բանակը) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 20.000, այդ թվում Բագրատ Հայը): Կորուստները ծանր էին, որոնց թվում հայերից զոհվեցին նաև Վարդը և Բագրատը: Ընկավ նաև Նախկին դարաշրջանի վերջին փառահեղ ներկայացուցիչներից մեկն, ի դեմս Միքայել Լախանոդրակոնի<sup>5</sup>: Պարտությունը զգալի էր և այն ոչնչացրեց Բուլղարական խանության դեմ հետագա հարձակման բոլոր հնարավորությունները առնվազն գոնե մոտակա ժամանակաշրջանում, ընդ որում խոշոր այս անհաջողությունը կործանարար ազդեցություն ունեցավ հպատակների կողմից առանց այդ էլ այդպես էլ չսիրված Կոնստանդին VI-ի հեղինակության վրա: Այս ճակատամարտի հետաքրքիր, սակայն մասնավոր արդյունքներից մեկն էլ այն եղավ, որ այստեղ առաջին անգամ փայլեց Սկլերոսների տոհմը, որը հետագայում այդքան հայտնի էր դառնալու<sup>6</sup>:

Հենց նոր կրած ծանր անհաջողությունը կատաղեցրել էր առանց այդ էլ խելքի մեծ պաշարով և ինքնատիրապետման բարձր մակարդակով աչքի չընկնող Կոնստանդին VI-ին, որը,

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>3</sup> իբն Խայաթ «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> Յակուբի «Պատմություն»; իբն Խայաթ «Պատմություն»:

<sup>5</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն» 2իգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»:

<sup>6</sup> «Մոնեմվասիայի ժամանակագրության» համաձայն Սկլերոսները ծագում էին Փոքր Հայքից: Միաժամանակ, հաշվի առնելով այն, որ այս տոհմում շատ հաճախ է հանդիպում այդ ժամանակ միայն հայերին ընդդեմ ու սիրելի «Վարդ(աս)» անունը, ինչպես նաև այն, որ հայտնի Վարդ Սկլերոսի ապստամբության ժամանակ վերջինս չէրմ աջակցություն ունեցավ առաջին հերթին հենց հայերի կողմից, նրանց հայակախությունը գործնականում կասկած չի հարուցում:

չիմանալով ինչ անել ու խոցված փառասիրության մեջ փնտրելով մեղավորներ, մոր ճարպիկ դրդումներով սկսեց հալածել սեփական կողմնակիցներին: Արդյունքում՝ երիտասարդ կայսեր ամեն կերպ աջակցած և վերջինիս գահակալման հարցում վճռական դեր ունեցած Ալեքսեյ-Մուշեղ Մամիկոնյանը, որը մինչ այդ ձերբակալվել էր, այս անգամ արդեն կուրացվեց, ընդ որում կուրացվեցին կամ լեզուները կտրելու միջոցով պատժվեցին նաև գործող կայսեր հորեղբայրները: Իրենեի մտադրությունը պարզից էլ պարզ էր և, քանի որ հենց Արմենիակոն բանակաթեմն ու հատկապես վերջինիս ղեկավարն էր, որ հանդես էին եկել որպես Կոնստանդին VI-ի գահակալման գլխավոր պահանջատերեր, վերջինս հարվածն ուղղում էր հենց նրանց ուղղությամբ: Ամեն ինչ և բոլորին պարզ էր, սակայն թերևս՝ ոչ միայն Կոնստանդին VI-ին: Այսպիսով՝ կայսրը ոչ միայն սեփական ձեռքով ոչնչացրեց իր իսկ ռազմաքաղաքական հենարանը, այլև կայսրության ռազմական մեքենայի ամենակարևոր մասերից մեկը հանեց իր անձի դեմ՝ մի պարագա, որը նույնիսկ հաջողության պարագայում էլ նրան պարտություն էր արժենալու: Արդյունքում՝ երկարատև ընդմիջումից հետո Սատրապական Հայաստանում բռնկվեց հերթական ապստամբությունը՝ սկիզբ առավ Սատրապական Հայաստանի XI ապստամբությունը (792-793), որի շարժիչ ուժը Արմենիակոն բանակաթեմի խոցված հայերն էին:

#### Գլուխ 94

##### Սատրապական Հայաստանի XI ապստամբությունը

Ցանկանալով անմիջապես լուծել ապստամբների հարցերը՝ արդեն 792 թվականի վերջին Կոնստանդին VI-ը նրանց դեմ խոշոր ուժեր շարժեց, սակայն 792 թվականի նոյեմբերին ինչ-որ տեղ Փոքր Հայքում տեղի ունեցած ճակատամարտում Արմենիակոն բանակաթեմի ապստամբած Հայկական բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց պրոտոպասթար Կոնստանդին-Արտաշիր Հայի ու Խրիստիսիի գլխավորությամբ առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակին (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 5.000)<sup>1</sup>: Ապստամբները առաջին հարվածը հետ մղեցին, սակայն նրանք ներկայացված էին, ըստ էության, միայն մեկ բանակաթեմի կազմով, այն դեպքում, երբ նրանց դեմ գործում էր կայսրության ողջ ռազմական մեքենան: Ավելին, նոր բացվող տարում Կոնստանդին VI-ը, որը չէր կարողացել հաջող մարտնչել արտաքին և ոչ մի հակառակորդի դեմ, որոշեց անձամբ գլխավորել ապստամբների դեմ գործող բանակը:

Արդյունքում՝ 793 թվականի մայիսի 26-ին ինչ-որ տեղ Փոքր Հայքում տեղի ունեցած ճակատամարտում Կոնստանդին VI-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակը (մոտ 70.000) դավաճանության շնորհիվ հաղթեց Արմենիակոն բանակաթեմի Հայկական բանակին (մոտ 40.000)՝ ստիպելով նրան նահանջել: Արդյունքում՝ Արմենիակոն բանակաթեմի մնացորդները հուլիսի 30-ին անցան Արաբական խալիֆություն և վերջինիս հանձնեցին Անի-Կեմախ ամրոցը<sup>2</sup>: Այսպիսով՝ Սատրապական Հայաստանի XI ապստամբությունը ճնշվեց, ինչը, սակայն, մի իսկական Պյուրոսյան հաղթանակ էր այդ իրադարձությունների զարգացման իրական բնույթն այդպես էլ ըմբռնել չկարողացած կայսեր համար:

#### Գլուխ 95

##### Արմինիայի IX ապստամբության հետագա ընթացքը

793 թվականի ամռանը խարաջանները (մոտ 2.000) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Ռույանի ճ-մ-ում (Վարդանակերտ ամրոցի մոտ) հաղթեցին Արմինիայի ոստիկան Խալիդ իբն Եզիդ իբն Ուսայդ ալ-Սալամիի (793-794) գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակին (5.000)<sup>3</sup>: Նախորդ դեպքերից շատ կաճ ժամանակ անց խարաջանները Վարդանակերտի մոտ պարտություն մատնեցին նաև ալ-Աբբաս իբն Ջարիր իբն Խալիդ ալ-

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 2; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>3</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

Կասրի<sup>1</sup> և Մադան ալ-Յուսսինի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակներին<sup>2</sup>, ընդ որում երկու դեպքում էլ պարտությունը շախջախված բանակի զորավարներին կյանք արժեցավ: Խոշոր այս հաջողություններից հետո արդեն 793 թվականի աշնանը ապստամբները գրավեցին Կատաղի ամրոցը<sup>3</sup>, որը դարձավ ապստամբության կարևոր մի հենակետ:

Նույն այս ժամանակ մարտերը շարունակվում էին նաև Սուղուրում, երբ 793 թվականի աշնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Փոքր Յայթի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>4</sup>: Եվս մեկ արշավանք Յարուն ալ-Ռաշիդի ռազմական մեքենան ձեռնարկեց 793 թվականի դեկտեմբերին և ձգեց այն մինչև 794 թվականի փետրվար, ընդ որում արշավանքը ղեկավարում էր Սիցիլիայի նախկին ապստամբ կառավարիչ Էլպիդիոսը: Դատելով ըստ ամենայնի՝ Բաղդադում ծրագրել էին Էլպիդիոսին առաջ քաշել առնվազն գոնե որպես հակակայսր, սակայն Արաբական խալիֆության բանակը (40.000), այս անգամ ցրտերից կորցնելով 4.000 հոգու, ինչպես նաև ենթարկվելով ցրտահարության այլ հետևանքների, հետ նահանջեց ավելի համեստ արդյունքներով<sup>5</sup>: Յաջորդ տարուն վիճակված էր լինելու Արմինիայի IX ապստամբության առավել տարածման մի տարի:

794 թվականի արդեն գարնանը խարաջյանները (մոտ 7.000) և նրանց կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 3.000) պաշարեցին Պարտավը, սակայն Արմինիայի ոստիկան ալ-Աբբաս իբն Ջարիր ալ-Բաջալիի (794) գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակից չկարողացան գրավել այն<sup>6</sup>, ինչից կարճ ժամանակ անց հետ քաշվեցին դեպի Փայտակարան ու պարտության մատնեցին իրենց դեմ շարժված կառավարական բանակին (6.000)<sup>7</sup>: Յերթական այս հաջողությունից հետո զարգացնելով նախաձեռնությունը՝ ապստամբները որոշեցին հարված հասցնել արդեն նաև Արաբսի հովտի ուղղությամբ դեպի հյուսիս՝ նպատակ ունենալով այս անգամ տիրել Արմինիայի գոնե մյուս կարևոր կենտրոնին:

Արդյունքում՝ 794 թվականի ապրիլին ապստամբները գրավեցին Նախիջևանը<sup>8</sup>, իսկ արդեն 794 թվականի մայիս ամսին էլ պաշարեցին Դվինը: Ամրացված հերթական այս քաղաքի պաշարումը, սակայն, այս անգամ ևս հաջողություն չբերեց խարաջյաններին և վերջիններս օգոստոս ամսին ստիպված եղան հետ քաշվել ելման դիրքեր<sup>9</sup>: Արմինիայում սկիզբ առած հերթական խառնաշփոթը ունեցավ իր ավանդական հետևանքը՝ նաև Սուղուրում, որտեղ ակտիվացավ կայսերական ռազմական մեքենան:

794 թվականի նույն գարնանը, երբ ապստամբները վիճարկում էին գերիշխանությունը Արաբսի հովտի վրա, Տիանայից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000) ասպատակեցին Մամեստիայի շրջակայքը և նահանջեցին<sup>10</sup>: Կայսերական բանակի ակտիվությունը, սակայն, անհաջողությամբ ավարտվեց և վերացավ այն բանից հետո, երբ 794 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 40.000) Մելիտեի ճ-մ-ում հաղթեց քաղաքը պաշարած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 10.000)<sup>11</sup>: Այսպիսով՝ Սուղուրում գործող ղազիները կարողացան պահել դիրքերը, ինչը պաշտոնական Բաղդադին հնարավորություն տվեց ազատ մնացած ուժերով գործողություններ ձեռնարկել ապստամբների դեմ թիկունքում:

794 թվականի ամռանը արդեն Վալիդ իբն Թարիֆի գլխավորած խարաջյանները Տելլ Աբուլ-Ջաուդայի ճ-մ-ում (Մծբինի մոտ) հաղթեցին իրենց դեմ շարժված տեղական արաբական աշխարհագորին (մոտ 3.000)<sup>12</sup>: Ձեռք բերած հաջողությունից հետո 794 թվականի նույն ամռանը խարաջյանները (10.000) ասպատակեցին Մծբինի, Դարա ամրոցի, Ամիդի, Տիգրանակերտի և

<sup>1</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8:

<sup>2</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8:

<sup>3</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>4</sup> Յակուբի «Պատմություն»; իբն Խայթաթ «Պատմություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>5</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 2; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Յակուբի «Պատմություն»; իբն Խայթաթ «Պատմություն»:

<sup>6</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>7</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>8</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8:

<sup>9</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>10</sup> իբն Խայթաթ «Պատմություն»:

<sup>11</sup> Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>12</sup> իբն Խայթաթ «Պատմություն»:

Արզնի շրջակայքը, որից հետո շարժվեցին դեպի հլաթ<sup>1</sup>: Հարավային Հայաստանի ամենամարագված քաղաքներից մեկը հանդիսացող հլաթի պաշարումը, սակայն, որը նաև Արմինիայի կարևոր ռազմավարչական կենտրոններից մեկն էր, խարաջաններին որևէ հեռանկար չէր խոստանում և արդյունքում, 20 օր մնալով քաղաքի պարիսպների տակ ու ստանալով փրկագին, վերջիններս հետ քաշվեցին<sup>2</sup>:

794 թվականի հոկտեմբերին Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 5.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (400) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) Սուղուրում պաշարեց Ռասլա ամրոցը (= Դաբսա, = Թեբասա) և ի վերջո ջրից զրկված կայազորին ստիպեց հանձնվել<sup>3</sup>: Դրանից հետո, ապահով լինելով Սուղուրից, Հարուն ալ-Ռաշիդը գործողություններ սկսեց արդեն նաև խարաջանների դեմ:

Արդյունքում՝ 794 թվականի աշնանը Արաբական խալիֆության բանակի (30.000) մի մասը (12.000) Բայլականի ճ-մ-ում հաղթեց խարաջաններին (մոտ 7.000) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 3.000) ու մտավ քաղաք: Ապստամբները ապաստանեցին Կատաղի ամրոցում, սակայն շուտով դադարեցրին դիմադրությունը և ցրվեցին<sup>4</sup>: Նույն այս ժամանակով կարող են թվագրվել, թերևս, նաև Սյունիքում զարգացող հետաքրքիր իրադարձությունները, երբ Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 1.000) ինչ-որ տեղ Տաթևի վանքի մոտակայքում հարձակվեց Արցախ-Ուտիքի թագավորության արքայադուստր, Վաչագան-Գագիկին հաջորդած Զիվանշիր II-ին (մոտ 720 - ուղ. 725) փոխարինած Ստեփանոս I-ի (725 - մոտ 740) հաջորդ Զիվանշիր III-ի հետևորդ (մոտ 740-760) Վարազ-Տրդատ II-ի (մոտ 760 - ուղ. 821) աղջիկ Շահանդուխտի շքախմբի (մոտ 300) վրա, նպատակ ունենալով փախցնել արքայադստերը, սակայն Շահանդուխտը իր ձիով ցատկեց մեծ բարձրությունից և փրկվեց<sup>5</sup>:

795 թվականի սկզբին Բաղդադում ի վերջո որոշում ընդունվեց վերջնականապես լուծել Արմինիայի խնդիրը: Մինչ այդ, սակայն, նույն 795 թվականի փետրվարին Վալիդ իբն Թարիֆի գլխավորած խարաջանները (մոտ 15.000) ինչ-որ տեղ Պարսկահայքում հաղթեցին Արմինիայի ոստիկան Յահիա ալ-Հարաշիի (794-795, 795-796) գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 5.000)<sup>6</sup>: Դրանից հետո ապստամբները մոտեցան Մծբինին և արդեն 795 թվականի մարտին, օգտվելով պարսպի մի հատվածում գտնված ու պաշտպանների համար աննկատ մնացած ճեղքվածքից, գրավեցին քաղաքը, որտեղ սպանվեցին 5.000 խաղաղ բնակիչներ<sup>7</sup>: Շուտով, սակայն, խարաջանների դեմ շարժվեց արդեն Հարուն ալ-Ռաշիդի ամենամիլիոված և փորձառու զորավարներից մեկը ու պարզվեց, որ Մծբինը վերջիններիս համար մի իսկական թակարդի է վերածվել: Արդյունքում՝ 795 թվականի ապրիլին Եզիդ իբն Մագհադի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) Մծբինի ճ-մ-ում ծանր պարտության մատնեցին ու իրենց հիմնական մասով ոչնչացրին Վալիդ իբն Թարիֆի գլխավորած խարաջաններին (մոտ 15.000)<sup>8</sup>, որոնց մնացորդները ցրվեցին, իսկ արդեն տարվա վերջին էլ, երբ Վալիդ իբն Թարիֆը սպանվեց, վերջիններս դադարեցրին ակտիվ դիմադրությունը: Սրանով էլ հենց Արմինիայի IX ապստամբությունը ճնշվեց, թեև այն ծնող պատճառները որևէ կերպ բնականաբար չվերացան:

## Գլուխ 96

### Կոնստանդին VI-ի գահակալման ավարտը

Հերթական անգամ հանգստացնելով Արմինիան՝ Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենան վերադարձավ իր սովորական պայթարին Սուղուրում: Այս անգամ, սակայն, դատելով

<sup>1</sup> իբն իսայաթ «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն իսայաթ «Պատմություն»:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 2; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն իսայաթ «Պատմություն»:

<sup>4</sup> Յակուբի «Պատմություն»; Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8:

<sup>5</sup> Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 36:

<sup>6</sup> իբն իսայաթ «Պատմություն»:

<sup>7</sup> իբն իսայաթ «Պատմություն»:

<sup>8</sup> Յակուբի «Պատմություն»; իբն իսայաթ «Պատմություն»:

ըստ ամենայնի, Հարուն ալ-Ռաշիդը որոշել էր, տարին տարու վրա ուժեղացնելով ճնշումը սահմանում, արդյունքում կայսրության նկատմամբ 782 թվականի հաղթահանող նման մի բան կազմակերպել, մանավանդ, որ անճարակ Կոնստանդին VI-ի և բացառապես միայն սեփական անձի մասին մտածող Իրենեի առկայությունը բոլոր հիմքերը ստեղծում էին արդեն որոշակիորեն քայքայված Բյուզանդական կայսրության նկատմամբ հաջողության հասնելու համար:

795 թվականի ամռանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և Նահանջեց<sup>1</sup>: Եվս մեկ արշավանք ձեռնարկվեց 796 թվականի գարնանը<sup>2</sup>, սակայն այս անգամ այն բերեց խոշոր մի ճակատամարտի, քանի որ դանուբյան ճակատը հանգստացրած Կոնստանդին VI-ը այս անգամ որոշել էր անձամբ և ավելի ակտիվ գործել:

Արդյունքում՝ 796 թվականի մայիսի 8-ին Կոնստանդին VI-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) Անուսանի ճ-մ-ում (Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմուտք) հաղթեցին Փոքր Հայքի հարավը և Կապադովկիան ասպատակած Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 50.000)<sup>3</sup>: Չգալի այս անհաջողությունը որոշակիորեն զցեց պաշտոնական Բաղդադի ակտիվությունը Սուլդուրում, մանավանդ որ շուտով կրկին բարդություններ ծագեցին Արմինիայում: Այս անգամ անհանգիստ այս երկրամասում բանը հակապետական ապստամբության, սակայն, ըստ Էուբայն, չհասավ, բայց ամեն դեպքում մի ընդհարում եղավ, երբ 797 թվականի գարնանը Արմինիայի Նախկին ոստիկան Յահիա ալ-Հարաշիի բանակը (մոտ 10.000) Պարտավի մոտ հաղթեց Արմինիայի Նոր ոստիկան Նշանակված Ահմեդ իբն Եզիդ ալ-Սուլամիի (796-797) (մոտ 10.000) բանակին: Շուտով, սակայն, Ահմեդ իբն Եզիդ ալ-Սուլամիին հետ կանչվեց և նրա փոխարեն Նշանակվեց Սայիդ իբն Սալմ ալ-Բահիլին (797-799)<sup>4</sup>, որից հետո խնդիրը համարվեց հարթեցված:

Նույն այս ժամանակ իր հերթին, հաշվի առնելով Նաև հատկապես վերջին անհաջողությունը Սուլդուրում, Հարուն ալ-Ռաշիդը լքեց Բաղդադը և իր ողջ արքունիքով ու պետական ապարատով հաստատվեց Ռաբբայում: Այդուհետև և գործնականում մինչև իր կյանքի վերջ խալիֆը հենց այս քաղաքից իրականացրեց ինչպես լայնարձակ խալիֆության, այնպես էլ Սուլդուրում մղվող ռազմական գործողությունների ղեկավարումը, ընդ որում վերջին պարագայում Հարուն ալ-Ռաշիդը հաճախ գործում էր անձամբ: Մինչ արևելյան վտանգավոր հարևանը լրջագույն պատրաստություններ էր տեսնում Բյուզանդական կայսրությանը հարվածելու համար, սակայն, Կոնստանդնուպոլսում տիրում էին լիովին այլ տրամադրություններ:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Կոնստանդին VI-ը՝ ըստ Էուբայն այդպես էլ չմեծացած այդ երեխան, ձևական պատճառ ունենալով այն հանգամանքը, որ կինն իրեն արական սեռի զավակ չի պարգևել, Նույն այս ժամանակ որոշել էր բաժանվել վերջինիցս և ամուսնանալ իր սիրուհու հետ, որը, առնվազն, համընդհանուր արհամարհանք էր վայելում: Նման վտանգավոր արարք իրեն կարող էր թույլ տալ և դրա հետևանքները կարող էր տանել, թերևս, միայն այնպիսի երկաթյա մի տիրակալ, ինչպիսին, ասես, Հուստինիանոս I-ն էր, սակայն դա հաստատ սեփական հպատակների վրա ոչ իշխանություն ու նրանց մոտ ոչ էլ հեղինակություն չունեցող Կոնստանդին VI-ի ուժի բանը չէր, մանավանդ որ վերջինիս դեմ ակտիվ աշխատանք էր տանում Նաև սեփական փառատենչ մայրը: Այսպես թե այնպես, սակայն, ուշադրություն չդարձնելով ոչնչի վրա, 796 թվականի վերջում Կոնստանդին VI-ը կյանքի կոչեց իր մտադրությունը, որից հետո սկսեց ակտիվ հաշվեհարդար տեսնել իր Նոր կնոջ դեմ դուրս եկող և նրան քննադատող ցանկացած մեկի հետ: Այս գործողությունները, սակայն, ի վերջո բերեցին իսկական մի պայթյունի:

797 թվականի գարնանը Կոնստանդին VI-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000) ասպատակեցին Բուլղարական խանության տարածքը, սակայն, խուսափելով լուրջ մարտերի մեջ մտնել, Նահանջեցին<sup>5</sup>: Մայրաքաղաքում, սակայն, կայսեր արդեն մի իսկական կործանում էր սպասում:

<sup>1</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Յակուբի «Պատմություն»: Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 2:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>5</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 4: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:



Իրոք, 797 թվականի ապրիլի 19-ին Իրենեի կողմից ուղղորդվող դավադիրները ձերբակալեցին մայրաքաղաք վերադարձած կայսեր և, թվում է, թե անհավատալի մի բան, Իրենեի իսկ հրամանով ու գիտությամբ կուրացրին վերջինիս, ընդ որում ծանր վերքեր ստացած Կոնստանդին VI-ը դրանից կարճ ժամանակ անց մահացավ:

## Գլուխ 97

### Կայսրուհի Իրենեի գահակալման ընթացքը և Արաբա-Խազարական III պատերազմի ավարտը

Կայսրուհի հռչակված Իրենեի (797-802) արարքը իր աննախադեպ ու անբարոյական դաժանությամբ բարբերի մեղմությամբ ամենևին էլ աչքի չընկնող նույնիսկ խիստ միջնադարում իսկ անցնում էր բոլոր սահմանները և արդյունքում վերջինիս շուրջ ստեղծվեց զուսպ արհամարհանքի ու խորը ատելության ծանր մի մթնոլորտ: Իր հերթին, կայսրության գահին կնոջ հայտնվելը, որպես արտառոց մի փաստ ինքնին, սկզբունքորեն չընդունվեց Բյուզանդական կայսրության հասարակության գործնականում բոլոր խավերի և խմբերի կողմից: Ավելին, երկրի սահմաններից դուրս խնդիրն արդյունքում այնպիսի տեսք ստացավ, թե գործող կայսր, ըստ Էուբյան, արդեն ուղղակի չկա, իսկ վերջին հանգամանքն էլ իր անակնկալ արտացոլումն ունեցավ սեփական հզորության գազաթնակետին գտնվող Ֆրանկական թագավորության արքա Կառլոս I Մեծի պարագայում: Խնդիրը, սակայն, իր բացասական արտացոլումը ստացավ նաև Հարուն ալ-Ռաշիդի հետ հարաբերություններում, որի մոտ, ինչ-որ տեղ հիմնավորված, տպավորություն ստեղծվեց, թե կարելի է անպատիժ ոտնատակ տալ անտեր մնացած երկիրը: Արդյունքում, մինչ Կոստանդնուպոլսում փորձ էին կատարում հասկանալ և ընկալել ընդհուպ մինչև բնության օրենքների դեմ դուրս եկած այդ անընկալելի հանցագործության Էուբյունը, Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենան սկսեց հարվածը հարվածի հետևից հասցնել:

797 թվականի ամռանը Հարուն ալ-Ռաշիդի գլխավորությամբ Փոքր Հայքի հարավը, Կապադովկիան, Փոյուզիան, Պիսիդան և Ամորիոնի շրջակայքը ասպատակած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 120.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 300) գրավեց Տիանան (= Սաֆսաֆ) և Նահանջեց<sup>1</sup> Միաժամանակ խալիֆի հատուկ հրամանով առավել ամրացվեց Անարզաբան (Դաշտային Կիլիկիա, Ասուրան և Սիս գետերի միջի հարթավայրում), որին հետագայում վիճակված էր Սուլդուրի առաջնային մի ամրություն դառնալ: Նույն 797 թվականի ամռանից մինչև աշուն Արմինիայի ոստիկան Սայիդ իբն Սալմ ալ-Բահիլիի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) Արմինիայի արևելքում սկսեց որոշակի պատժիչ գործողություններ իրականացնել՝ փորձելով վերացնել տիրող ապստամբական տրամադրությունները և, ըստ Էուբյան, զգալի հաջողության հասնելով<sup>2</sup>:

798 թվականի գարնանը ու ամռանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 100.000) կրկին խորքային մի հարված հասցրեց և, ասպատակելով Փոքր Հայքի հարավը, Կապադովկիան, Փոյուզիան, Պիսիդան, ինչպես նաև Ամորիոնի ու Եփեսոսի շրջակայքը, Նահանջեց<sup>3</sup>: Հաջորդ տարի Նախապատրաստվող հարվածը, սակայն, մի քիչ ուշացավ, քանզի գործեց աշխարհաքաղաքական հայտնի դասավորությունը և 799 թվականի գարնանը Դերբենդի լեռնանցքից ներխուժած Խազարական խաթանության բանակը (40.000) ասպատակեց Ադվանքը, Փայտակարանը ու Ատրպատականը և Նահանջեց<sup>4</sup>: Խազարների հարվածը, սակայն, այս անգամ թույլ էր և, ինչն է խորհրդանշական, այն, ըստ Էուբյան, նաև արդեն վերջինն էր, երբ վերջացող դարն իր հետ դեպի անցյալ տարավ նաև Արաբական խալիֆության արյունահեղ հակամարտությունը Խազարական խաթանության հետ:

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Յակուբի «Պատմություն»; Աբու Հանիֆա ալ-Դինավարի «Մատյան երկարապատում ավանդությունների»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբու-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

<sup>2</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>3</sup> Յակուբի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; Յակուբի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 2:

Իրոք, Խազարական խաթանության լավ ժամանակներն արդեն աստիճանաբար անցնում էին և երբեմնի հզոր այս տերությունն աստիճանաբար սուզվում էր հարաճուն սոցիալական ու նույնիսկ ազգային բնույթ ունեցող ներքին հակամարտության մեջ, իսկ այդ պարագայում որևէ արտաքին ակտիվության մասին խոսք լինել, ըստ էության, արդեն չէր կարող: Այսպիսով՝ Արաբ-Խազարական III պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում՝ որևէ Էական փոփոխություն տեղի չունեցավ, թեև, ի համեմատ Նախկինի, կայուն խաղաղություն հաստատվեց խալիֆության կոկկասյան սահմանում, ինչը մեծացրեց հարվածային հնարավորություններն այլ ուղղություններով:

799 թվականի ամռանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց Փոքր Չայքի հարավը, Կապադովիան, Փոյուզիան, Պիսիդան, ինչպես նաև Նիկոմեդիայի և Եփեսոսի շրջակայքը<sup>1</sup>, որին հաջորդեց խոշոր մի ընդհարում, երբ Չարուն ալ-Ռաշիդի ռազմական մեքենայի ընդամենը մի մասը (մոտ 30.000) Նիկոմեդիայի մոտ հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկներին (մոտ 4.000), իսկ հետո արդեն մյուս ուժերի հետ միասին Նահանջեց<sup>2</sup>: Այս արշավանքից հետո Իրենեի իսկոթանքով Չարուն ալ-Ռաշիդը խոշոր փրկագնի դիմաց, կարծես թե, պարտավորվեց 3 տարով զինադադար կնքել, սակայն դրա պայմանները այդպես էլ կյանքի չկոչվեցին:

## Գլուխ 98

### Ֆրանկական կայսրության հռչակումը և դրա իրավաբաղադական հետևանքները

Իրենեի գահակալումը, ինչպես արդեն ասվեց, մի հետաքրքիր, իսկ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի համար էլ ինչ-որ տեղ նույնիսկ անակնկալ արձագանք ունեցավ Արևմուտքում, քանզի, ինչպես արդեն ասվեց, այս կայսրուհու աննախադեպ հանցագործ վարքագծի ֆոնին նրա կին լինելու հանգամանքն ավելի ընդգծվեց և արդյունքում այստեղ հաջողությամբ կյանք ստացավ այն թեզը, թե հռոմեական կայսր այլևս չկա: Իր հերթին, Արևմուտքում նույն այս ժամանակ իր հզորության գագաթնակետին փայլում էր Կառլոս I Մեծի ստեղծած Ֆրանկական թագավորությունը, որը 800 թվականի վիճակով, ըստ էության, հասել էր նրան, որ իրենով էր արել այդ պահին գոյություն ունեցող գերմանական աշխարհի զգալի մասը՝ ըստ էության ներկայացնելով Եթևմշակութային այս ամբողջության միասնական հետաքրքրությունները: Արդյունքում, ենթարկվելով Ֆրանկական թագավորության արքայի աննկատ դրդումներին՝ 800 թվականի հունվարի 25-ին Յոմի պապ Լևոն III-ը (795-816) Յոմի սուրբ Պետրոսի տաճարում բոլորի, այդ թվում, կարծես թե, նաև ֆրանկների արքայի համար, անակնկալ Կառլոս I Մեծին թագադրեց որպես կայսր:

Այսպիսով, ըստ էության, տեղի ունեցավ իրավաբաղադական աննախադեպ մի դեպք, քանզի 476 թվականից հետո, բացառությամբ Բյուզանդական կայսրության կայսեր, Բյուզանդական կայսրության իրավաբաղադական սահմաններից անդին քրիստոնեական աշխարհում ոչ մի այլ անձ չէր ստացել այս տիտղոսը: Ավելին, դեռևս հռոմեական ժամանակներից կարծես ընդունված մի փաստ էր, որ Յոմեական, իսկ հետո արդեն Բյուզանդական կայսրության կայսրերը հանդիսանում են համաքրիստոնեական քաղաքակրթության միակ ու անբեկանելի առաջնորդները և, ի տարբերություն բազմաթիվ արքաների, հենց իրենք էին միակ ու անկրկնելի աստիճանի՝ կայսեր տիտղոսի, կրողները: Այժմ, սակայն, իրավիճակը փաստորեն փոխվեց և Արևմուտքը ոչ միայն սեփական կայսր հռչակեց, այլև սկսեց հստակորեն հենց վերջինիս ընդունել առաջնային դերում, ընդ որում այն հանգամանքը, որ Կառլոս I Մեծը թագադրվել է հենց Յոմում, սկզբում խոսակցական, իսկ տասնամյակներ անց էլ արդեն նաև իրավական առումով նրան ու նրա սերունդներին հիմքեր տվեցին ներկայանալ հենց որպես հռոմեական կամ Յոմեական կայսրության կայսրեր՝ հոգեբանական, իսկ ինչ որ տեղ էլ նույնիսկ իրավական մակարդակում

<sup>1</sup> Յակոբի «Պատմություն»; իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 4:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 4; Բար-Շեքրետոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

արժեզրկելով Յոմ քաղաքին չտիրող Բյուզանդական կայսրության կայսրերի կողմից «Յոմեական կայսրության կայսր» ներկայանալու հանգամանքը:

Արդյունքում՝ առանց այդ էլ Արևմուտքից վաղուց և հսկայական չափով օտարացած Բյուզանդական կայսրությունն ու Նրա կայսրերը վերջնականապես դադարեցին ընդունվել Նույն այդ Արևմուտքում, իսկ այն հանգամանքն էլ, որ Բյուզանդական կայսրության կայսրերը երբեք էլ, ըստ էության, բավականին հնարավորություն չէին ունենալու զենքի ուժով հաստատելու իրենց իրավունքներն այստեղ, միայն ամրապնդելու էր Արևմուտքի կայսրերի դիրքերը: Այսպես թե այնպես, սակայն արդեն 800 թվականից սկսած քրիստոնեական աշխարհում կայսերական տիտղոսը դադարեց լինել բացառապես միայն Բյուզանդական կայսրության իրավական մենաշնորհը, իսկ մինչ այդ առանց այդ էլ մեծապես ձևական տեսք ունեցող այն հանգամանքը, որ Բյուզանդական կայսրության կայսրերը Նաև համաքրիստոնեական աշխարհի առաջնորդներն են, իր վերջը գտավ արդեն Նաև իրավական մակարդակում:

## **Գլուխ 99** **Նիկեփոր I-ի գահակալման սկիզբը**

Նույն 800 թվականին, երբ Իրենեն անուժ կերպով հետևում էր, թե ինչպես է կայսրությունը վերջնականապես կորցնում Արևմուտքը, թվում է, թե անհամեմատ ավելի լավ վիճակում գտնվող Յարուն ալ-Ռաշիդի տերությունն ինքն էլ, սակայն, հերթական կորուստն ունեցավ, երբ Կարթագենում ու հարակից լայնարձակ տարածքներում փաստացի, բայց ոչ իրավական անկախություն հռչակեց Աղլաբյանների Եմիրության հիմնադիր Եմիր Իբրահիմ իբն ալ-Աղլաբը (800-812): Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ Աղլաբյանների Եմիրության ավելի հարավ ընկած շրջաններում, որտեղ առավել ուժեղ էին քոչվոր բերքերների դիրքերը, իրենց հերթին Աղլաբյանների նկատմամբ բացահայտ անհնազանդության ուղին բռնեցին Ռուստամյանները, ընդ որում խարաջյանների զգալի ազդեցությունը կրող քոչվորների այս առաջնորդներն արդեն Նաև իրավաբանորեն էին ընդգծում իրենց անկախությունը և Աղլաբյաններից, և պաշտոնական Բաղդադից:

800 թվականին Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց Փոքր Յայթի հարավը ու Կապադոկիան և Նահանջեց<sup>1</sup>, իսկ 801 թվականին էլ, գործելով լրիվ Նույն ձեռագրով, կրկնեց հարվածը<sup>2</sup>: Մոտենում էին, կարծես, 700-730-ական թվականների մռայլ ժամանակները, երբ կայսրությունը Սուղուրում միայն պասիվ պաշտպանվողի դերում էր, ընդ որում, եթե Կոնստանդին VI-ը իր քաղաքական ճակատագրով հետ չլմաց սեփական տոհմի համապատասխան անդամներից և Յերակլեսյաններից կրկնեց, ըստ էության, Յուստինիանոս II-ին, ապա Իրենեն, փաստորեն, արդեն բոլոր հնարավորություններն էր ստանում կրկնել չարաբաստիկ Փոկասին: 802 թվականի հոկտեմբերի 31-ին, սակայն, Իրենեի դեմ նյութված դավադրությունը տվեց իր սպասելի արդյունքը և զարմանալի այս կինը գահագրկվեց, ընդ որում դավադրության գլուխ կանգնած էր կայսրուհու զանձապահ Նիկեփորը: Արդյունքում՝ Բյուզանդական կայսրության կայսր հռչակվեց Նիկեփոր I-ը (802-811):

Նոր կայսրը, ըստ որոշ աղոտ ակնարկների, իր հեռավոր Նախնիների շարքում ուներ վաղուց արդեն պատմական թատերաբեմից հեռացած Գասանյաններին, սակայն վերջինս այժմ բնականաբար գործում էր որպես կայսրության իսկական տիպիկ ազնվական: Նիկեփոր I-ը մի հաշվենկատ, բայց տաղանդներից և անձնական հմայքից բացարձակապես զուրկ անձնավորություն էր, որին ամենավերև բարձրացրեց, ըստ էության, միայն համընդհանուր տեսք ստացած ատելությունը Իրենեի նկատմամբ: Ինչ վերաբերում է Իրենեին, ապա Նա, վերջնականապես լքված բոլորի կողմից, 803 թվականի օգոստոսի 9-ին կայսրության վանքերից մեկում էլ հենց կնքեց իր մահկանացուն:

Իրենեի գահագրկումով, իսկ, ըստ էության, թերևս, դեռ Կոնստանդին VI-ի տապալումով Բյուզանդական կայսրության գահը լքեց ծագումով արդեն երկրորդ հայկական գահատոհմը, երբ

<sup>1</sup> Յակուբի «Պատմություն»: իբն Խայթ «Պատմություն»: Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 4: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

Լևոն III-ի սերունդը ոչ միայն հեռացավ կայսրության կառավարումից, այլև, ըստ էության, նաև սպառվեց: Ներկայացված լինելով երկու առաջնակարգ, մեկ ոչինչ չասող և մեկ տաղանդներից զուրկ արական սեռի ներկայացուցիչներով՝ Լևոնյան գահատոհմը, սակայն, այնուհանդերձ հսկայական դեր խաղաց շատ բան տեսած կայսրության ռազմաքաղաքական կյանքում, երբ նրա համար ամենածանր ժամանակաշրջաններից մեկում հետ մղեց կայսրության վրա եկող բոլոր հարվածները և հիմք ստեղծեց հետագա ձեռքբերումների համար:

802 թվականի դեկտեմբերի վիճակով ճնշումը Սուղուրում աստիճանաբար ուժեղանում էր, սակայն հենց նոր կայսրության կառավարման ղեկին հայտնված Նիկեփոր I-ը, ակնհայտորեն ճիշտ չգնահատելով իրավիճակը, հենց ինքը հատուկ նամակով դիմեց Յարուն ալ-Ռաշիդին և ոչ միայն հետ պահանջեց Իրենեի կողմից վերջինիս մինչ այդ վճարված գումարները, այլև սպառնաց խալիֆին: Սա կատաղության գիրկը գցեց Յարուն ալ-Ռաշիդին, որը, կարճ և կոպիտ մի պատասխան ուղարկելով կայսեր, անցավ գործի: Արդյունքում՝ Յարուն ալ-Ռաշիդի գլխավորությամբ Կիլիկիայից առաջխաղացած և Կապադովկիան ու Փոյուզիան ասպատակած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 120.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 300) գրավեց Յերակլեան ու նահանջեց միայն Նիկեփոր I-ի կողմից նույն այն գումարները վճարելու պարտավորությունը ստանձնելուց հետո, որոնք մինչ այդ վճարվել էին Իրենեի կողմից<sup>1</sup>: Հետ քաշվելուց հետո, սակայն, Նիկեփոր I-ը, ինչպես և սպասելի էր, հրաժարվեց իր ստանձնած պարտավորություններից ու արդյունքում պատվախնդիր խալիֆը, չնայած խիստ ձմռանը, 803 թվականի հունվարին կրկին ոտքի հանեց սեփական ուժերը: Եվ ահա Յարուն ալ-Ռաշիդի գլխավորությամբ Կիլիկիայից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 100.000) կրկին ասպատակեց Փոքր Յայքի հարավը ու Կապադովկիան և հերթական անգամ հետ քաշվեց<sup>2</sup>: 803 թվականի վիճակով, նույնիսկ մի կողմ էլ թողնելով այն խոշոր անհաջողությունը, որը նոր կայսրը կրել էր արևելյան սահմաններին, Նիկեփոր I-ը կանգնել էր լուրջ խնդիրների առջև:

Իրոք, գործող կայսրը, լինելով ընդամենը միայն պալատական ծառայողների դասին պատկանող մի մարդ, շատ վատ էր ընդունվել բանակաթեմային ազնվականության և, հատկապես, հայերի կողմից, որոնք, վերջին հարյուրամյակներում սովոր լինելով գահին տեսնել սեփական Եթևմշակությանի ու սոցիալական արժեքների կրողը հանդիսացող տիրակալների, այժմ անչափ դժգոհ էին: Արդյունքում՝ Արևելքի 5 բանակաթեմերի զորավար Վարդան Տորք Յայի, վերջինիս երկու փեսաներ Լևոն Արծրունու և Միքայել Ամորիացու, ինչպես նաև նրանց զինակից ընկեր Թովմա Յայ Գազիրացու գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20.000) 803 թվականի հուլիսին մոտեցան Խրիստապոլսին, որի պարիսպների տակ էլ մնացին մինչև սեպտեմբեր: Փաստորեն իր շարունակականության մեջ կրկին առկա էր այն գործընթացը, երբ ռազմավարական համակարգում առաջնային դեր ունեցող հայկական տարրը փորձում էր վերականգնել իր դիրքերը կայսրության գահի վրա: Վարդան Տորքին, սակայն, չհաջողվեց կրկնել Յերակլեա I-ի և Լևոն III-ի քաղաքական ճակատագրերը, քանի որ հսկայամարմին այս զորավարը մի կողմից պակաս վճռականությամբ գործեց, իսկ մյուս կողմից էլ պալատական ինտրիգներում փորձված Նիկեփոր I-ին հաջողվեց ապստամբների շարքերում այնուհանդերձ տարածայնություններ մտցնել: Որպես հետևանք՝ Վարդան Տորքի փեսաները լքեցին նրան, հեռացավ նաև Թովմա Յայ Գազիրացին, իսկ արդյունքում էլ ապստամբած բանակը ցրվեց ու հետ դարձավ ելման դիրքեր:

Հաշվի առնելով ստեղծված իրավիճակը՝ Վարդան Տորքը, իր անձի ապահովության համար ստանալով բավարար երաշխիքներ, դադարեցրեց դիմադրությունը և վանք հեռացավ: Որոշ ժամանակ անց, սակայն, խախտելով տված երաշխիքները, որոշ անձիք, իբր Նիկեփոր I-ի չիմացությամբ, ձերբակալեցին Վարդան Տորքին և կուրացրին<sup>3</sup>: Իր հերթին, մինչ Կոստանդնուպոլսի պարիսպների տակ կողմերը կայսերական հավակնություններն էին պարզում, 803 թվականի հուլիսի վերջից մինչև օգոստոսի վերջ Փոքր Յայքի հարավը ու Կապադովկիան

<sup>1</sup> իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; Աբու Յանիֆա ալ-Դինավարի «Մատյան երկարապատում ավանդությունների»:

<sup>2</sup> իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն» 2իգբերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Թեոփանոս Խոստովանողի Ծարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 1, մաս 3; Հովհան Սարկավազ «Վենետիկյան ժամանակագրություն», գիրք 2, գլուխ 23:

ասպատակած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 50.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) պաշարեց Կորոն (Կապադովկիա, Տիանայից մոտ 50 կմ հյուսիս-արևմուտք) ու Սինան ամրոցները և նահանջեց միայն 320 յուրային գերիներ հետ ստանալուց հետո<sup>1</sup>:

### Գլուխ 100 Արմինիայի X ապստամբությունը

804 թվականին Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 15.000) հերթական անգամ ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>2</sup>, սակայն հենց նույն այս ժամանակ բռնկվեց Արմինիայի X ապստամբությունը (804-807), որը հիմնականում իր զարգացումը ստացավ Արմինիայի հյուսիսային ու հյուսիս-արևելյան շրջաններում և որի շարժիչ հիմնական ուժն այս անգամ կրկին ծանարներն էին: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ հարատև հարվածների և, հատկապես, 786 թվականի ավերիչ ասպատակությունից հետո Կախեթիում թուլացել էին ոչ միայն Սասանյանների ու Ներսեսյանների, այլև, ընդհանրապես, դաշտաբնակ քրիստոնյաների դիրքերը: Արդյունքում՝ լեռներից դաշտավայր էին իջել լեռնաբնակ ծանարները, որոնք առավել անհանդուրժող տրամադրություններով էին պատված և առավել ռազմատենչ էին: Իր հերթին, տեղում առկա քառսի պայմաններում, ծանարներին սկսեց ղեկավարել Կախեթիի քորեպիսկոպոսի աստիճան ունեցող Գրիգոր Դոնուրին (787-827), որը հետագայում ևս աչքի էր ընկնելու:

Ցանկանալով թույլ չտալ ապստամբության ծավալումը՝ նույն 804 թվականին Արմինիայի ոստիկան Հուզայմա իբն Խադիմ ալ-Թամիմի (786-787, 803-806) գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Արմինիայի արևելքը և հյուսիս-արևելքը, սակայն որևէ հաջողության չհասավ<sup>3</sup>: 805 թվականի գարնանը Կովկասյան լեռներից դեպի հարավ շարժվող ծանարները (մոտ 10.000) և նրանց միացած Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) Գուգարքի ճ-մ-ում (նահանգի արևելք) հաղթեցին Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 20.000)<sup>4</sup>, որից հետո ապստամբությունն ավելի ծավալվեց: Նույն այս ժամանակ, ինչպես և սպասելի էր, ակտիվացավ նաև կայսրությունը, երբ 805 թվականի հունիսից մինչև հուլիս Նիկեփոր I-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000) ասպատակեցին Անարգաբայի, Մամեստիայի և Ադանայի շրջակայքը, ինչպես նաև Ալեքսանդրեկ գավառը, սակայն, խուսափելով հետագա ընդհարումներից, նահանջեցին<sup>5</sup>: Պատասխան հարվածի հերթը Հարուն ալ-Ռաշիդին էր, որը չհապաղեց:

Որպես հետևանք այս ամենի, 805 թվականի օգոստոսին հակահարձակման անցած և Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան ասպատակած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 70.000) Կրասոսի ճ-մ-ում (Դորիլեոնից մոտ 10 կմ արևելք) ծանր պարտության մատնեց Նիկեփոր I-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 60.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 10.000), որից հետո հետ քաշվեց: Նիկեփոր I-ը մարտում երեք վերք ստացավ և հազիվ փրկվեց գերվելուց, սակայն առավել ողբերգական էր նրա ռազմական մեքենայի վիճակը, որի կորուստները կազմեցին 40.700 ռազմիկ, իսկ այդ հանգամանքն էլ ծանր անդրադարձավ ոչ միայն Արևելքում, այլև կայսրության ողջ մակարդակում գործող վերջինիս մարտունակության վրա<sup>6</sup>:

Սաստելով կայսրությանը՝ պաշտոնական Բաղդադը անդրադարձավ արդեն նաև Արմինիային և զգալի ուժեր շարժեց այս ուղղությամբ: Արդյունքում՝ 806 թվականի գարնանը ինչ-որ տեղ Կախեթիի տարածքում տեղի ունեցած ճակատամարտում Արաբական խալիֆության բանակը (20.000) և Հայոց այրուձին (մոտ 5.000) հաղթեցին ծանարներին (մոտ 20.000) ու նրանց

<sup>1</sup> Յակուբի «Պատմություն»: իբն Խայթ «Պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Յակուբի «Պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>4</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>5</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 4; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20:

<sup>6</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն» Չիգբերտ ժամբլացի «Տարեգրություն» իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

միացած Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000)<sup>1</sup>, ինչից հետո ապստամբությունն անկում ապրեց: Վերջակետներից մեկը դնելը, սակայն, այնուհանդերձ վիճակված էր խալիֆին, որի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող ուժերը 806 թվականի գարնանը ասպատակեցին Եդեսիայի շրջակայքը՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները<sup>2</sup>:

Հանգստություն հաստատելով թիկունքում՝ Հարուն ալ-Ռաշիդը պատրաստվեց կայսրությանը հասցնել վաղուց նախապատրաստված խոշոր հարվածը, ընդ որում, ինչպես պարզվեց արդյունքում, սա իր ծավալով ամենամեծ հարվածն էր, որը Արաբական խալիֆությունը երբևէ հասցրել էր կայսրությանը, երբ այս ռազմագործողության մեջ ներգրավված ուժերի բանակությունը գերազանցում էին մինչ այդ իրականացված բոլոր ռազմագործողությունների, այդ թվում՝ նաև Կոստանդնուպոլսի երկու ճակատամարտերի, ինչպես նաև 782 թվականի հարվածի չափերը: Իրոք, ի մի բերելով խալիֆության գործնականում բոլոր ազատ ուժերը, Հարուն ալ-Ռաշիդը ստեղծել էր հարվածային մի բռնուցք, որում կային 300.000 ռազմիկներ, ընդ որում բուն խալիֆի, այսինքն՝ կենտրոնական իշխանության, բանակի ռազմիկների թիվը հասնում էր 135.000 հոգու:

806 թվականի օգոստոսի 20-ին Արաբական խալիֆության ահեղ ռազմական մեքենան մոտեցավ Հերակլեային և Նույն թվականի սեպտեմբերի 17-ին էլ գրավեց այն<sup>3</sup>: Հակառակորդը թվական ուղղակի ճնշող գերակշռություն ուներ և Նիկեիոր I-ն ու Նրա զորավարները դաշտային որևէ ընդհարման մասին Նույնիսկ մտածել իսկ չէին կարող:

Արդյունքում՝ 806 թվականի օգոստոսի վերջից մինչև սեպտեմբեր Արաբական խալիֆության բանակի մի մասը (60.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը, Կապադովկիան, ինչպես նաև Անկյուրան ու Նրա շրջակայքը և Նահանջեց<sup>4</sup>: 806 թվականի հոկտեմբերին Արաբական խալիֆության բանակի մի մասը (մոտ 50.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) պաշարեց Չիլ-Զիլա ամրոց (Կապադովկիա), սակայն, չկարողանալով գրավել այն, Նահանջեց<sup>5</sup>: Չնայած այս անհաջողությանը, սակայն, Հարուն ալ-Ռաշիդը կարող էր գոհ մնալ, բանգի Նրա ռազմական մեքենան մինչև 806 թվականի հոկտեմբեր գրավեց Տիանան (= Սիդերապոլիս), բացառությամբ միջնաբերդի, Անդրաստը (վերջինը՝ Կիլիկիա, Կալիկանդանոս գետի մոտ), ինչպես նաև Մուլան (= Հիսն-Սակալիբա) (վերջինը՝ Կիլիկիա, Մուլան գավառ), Ռասլա (= Դաբսա, = Թեբասա) և Մալկունիա (= Մալակոպեա) ամրոցները (վերջինը՝ Կապադովկիա)<sup>6</sup>՝ այս ընթացքում ինչպես հարկն է ոտնատակ տալով կայսրության փոքրասիական տիրույթների զգալի մասը: Արդյունքում՝ արդեն տարվա վերջին Նիկեիոր I-ը ստիպված հաշտության բանակցություններ սկսեց և, վճարելով 150 կգ ոսկի ու 5.000 կապ մետաքս, պարտավորվեց Նույնիսկ վճարել նաև հետագա խաղաղ ամեն մի տարվա համար: Միայն դրանից հետո էր, որ Արաբական խալիֆության բանակը հետ քաշվեց ելման դիրքեր:

807 թվականի գարնանը լեռներից կրկին հարթավայր իջած ծանարները (մոտ 10.000) և Նրանց միացած Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) Գուգարքի ճ-մ-ում (Նահանգի արևելք) հաղթեցին Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 20.000), սակայն ի վերջո կնքվեց հաշտություն և Արմինիայի X ապստամբությունը վերջացավ՝ առանց որևէ էական հետևանքներ առաջացնելու<sup>7</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, երբ Արմինիան գոնե առժամանակ հանգստացավ, չափերով անհամեմատ ավելի մեծ մի ապստամբություն էլ բռնկվեց Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում, որտեղի բնակչության հիմնական մասը կազմող իսլամն ընդունած պարսկական տարրը Նույն այս ժամանակ աստիճանաբար ավելի ու ավելի էր օտարանում սեփական հույսերն այդպես էլ մեծ հաշվով չարդարացրած Աբբասյաններից:

<sup>1</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»։ Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 4; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Յակուբի «Պատմություն»։ իբն Խայաթ «Պատմություն» իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 88:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>5</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>6</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»։ Չիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»։ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 88; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>7</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

## Գլուխ 101 Նիկեփոր I-ի գահակալման հետագա ընթացքը

807 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 40.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 300) հերթական անգամ գրավեց Ռասլա ամրոցը (= Դաբսա, = Թեբասա)<sup>1</sup>, սակայն նույն այդ ժամանակ հիմնական հարվածը նախատեսվում էր ծովի վրա, երբ Յարուն ալ-Ռաշիդի ռազմական մեքենան ոտքի տվեց Կիպրոսը ու հսկայական ավարով հետ քաշվեց<sup>2</sup>: Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում բռնկված ապստամբությունը, սակայն, նույն այս ժամանակ աստիճանաբար մեծ չափեր էր ընդունում, ինչն էլ լրջորեն շեղեց խալիֆի ռազմական մեքենայի ուշադրությունն այս ուղղությամբ՝ խալիֆների տերության արևմուտքում թեթևացնելով պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի դրությունը:

Յարկ է նշել, որ Նիկեփոր I-ի ընդհանուր առմամբ անարդյունք կառավարումը խնդիրներ հարուցեց նույնիսկ մինչ այդ, կարծես թե, մոռացված Յունաստանում, որտեղ ոտքի կանգնեցին այստեղ արդեն երկու հարյուրամյակ հաստատված սլավոնները, ընդ որում վերջիններս օգնության կանչեցին նաև նույն այդ ժամանակ ծովում ակտիվացած Արաբական խալիֆության բանակին: Արդյունքում, սակայն, 807 թվականի ամռանը Սկլերոս Յայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000), միաժամանակ հարձակվելով ամրոցի ներսից ու դրսից, Պատրա ամրոցի ճ-մ-ում (Յունաստան, Պելոպոնեսի հյուսիս-արևմուտք) հաղթեցին ամրոցը պաշարած ապստամբած սլավոններին (մոտ 10.000), ինչպես նաև Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 5.000)<sup>3</sup>: Այսպիսով՝ սլավոնների ելույթը ճնշվեց, ինչից հետո, հաշվի առնելով Սուղուրում Յարուն ալ-Ռաշիդի ուժերի նվազումը, որոնք ուղղվել էին դեպի Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելք, Նիկեփոր I-ը հերթական անգամ որոշեց ակտիվ գործողությունների անցնել:

807 թվականի աշնանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 6.000) ասպատակեցին Կիլիկիան և Նահանջեցին<sup>4</sup>: Նույն այս ժամանակ Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) Տարսոսի մոտ հաղթեցին ասպատակումից վերադարձող Արաբական խալիֆության բանակի (10.000) մի մասին (մոտ 500): Պարտվողների կորուստները կազմեցին 50 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև արշավանքի ղեկավարը<sup>5</sup>:

808 թվականի ամռանը, երբ Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում մարտերը մեծ ծավալ էին ընդունել, իր քրիստոնյա հարևանին այնուհանդերձ սանձելու նպատակով խալիֆի ռազմական մեքենան հերթական հարվածը հասցրեց Փոքր Յայքի հարավին ու Կապադովկիային, ընդ որում, գործի դնելով նաև ծովային ուժերը, թշնամին հարվածեց նաև Յոռդոս կղզուն, ինչից հետո ավարով հետ քաշվեց<sup>6</sup>: Ճնշման ընդհանուր թուլացումը Սուղուրում, սակայն, իր հերթին բերեց նրան, որ Նիկեփոր I-ը նույն այս ժամանակ որոշեց անդրադառնալ դանուբյան սահմանին, որտեղ նախորդ երկու տասնամյակներում, զգալիորեն ուժեղացել էր Բուլղարական խանությունը, ինչն իր բացատրությունն ուներ:

Իրոք, սկսած դեռևս 791 թվականից Կառլոս I Մեծը, Արևելքում ամբողջացնելով «գերմանական աշխարհի» սահմաններն ու հետ մղելով սլավոններին, արշավանքների ամենամյա մի շարք էր սկսել հետագա Յունագարիայի տարածքում այդ ժամանակ դեռևս գործող Ավարական խաբանության դեմ: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Ավարական խաբանությունը, չնայած երբեմնի իր հզորության հիմնական մասը կորցրել էր դեռևս 630 թվականին, սակայն հաջորդ մեկուկես հարյուրամյակում նույն այդ «գերմանական աշխարհի» համար այնուհանդերձ շարունակում էր էական սպառնալիք հանդիսանալ՝ օգտվելով վերջինիս տարանջատվածությունից և մի շարք ավարառուական արշավանքներ կազմակերպելով դեպի

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Յակուբի «Պատմություն»: Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Կոստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 49: «Մոնոմեվասայի ժամանակագրություն»: Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 4: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>5</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>6</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»: Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

գերմանական ժողովուրդներով բնակեցված տարածքների խորքեր: Այժմ, սակայն, եկել էր հատուցման ժամը և Կառլոս I Մեծի ստեղծած ահեղ ռազմական մեքենան, դաշնակցելով ավարներին ավանդականորեն չսիրող տեղի սլավոնների հետ, ուղղակի ոչնչացրեց Ավարական խաթանությունը, որի առաջնորդների հանձնվելն ու պետականության վերացումը տեղի ունեցան արդեն 799 թվականին:

Որպես մասնավոր հետևանք այս ամենի, սակայն, արդեն ֆրանկների իշխանության հետ համակերպվել չցանկացող ավարների զգալի հատվածներ արդյունքում հետ քաշվեցին դեպի Բուլղարական խանություն, ընդ որում այստեղ նրանք ոչ միայն նպաստեցին արմատներով և ռազմավարչական մտածողության ընդհանուր առաջնահերթությունների ուղղվածությամբ առավելապես դեպի քոչվորներն ուղղվող նոր խան Կրումի (803-814) գահ բարձրանալուն, այլև հասան նաև նրան, որ Բուլղարական խանության սահմանները հյուսիսում ընդգրկեցին գործնականում ողջ Կարպատյան լեռնաշղթան: Այս ամենի հետևանքով Բյուզանդական կայսրությանը մինչ այդ աստիճանաբար զիջող Բուլղարական խանությունը ոչ միայն նոր հզորության հասավ, այլև դանության սահմանում հերթական անգամ դարձավ կայսրության վտանգավոր հակառակորդը:

809 թվականի մարտին խան Կրումի գլխավորությամբ անակնկալ հարձակման անցած Բուլղարական խանության բանակը (մոտ 20.000) Ստրիմոն բանակաթեմի ճ-մ-ում ծանր պարտության մատնեց Բյուզանդական կայսրության ճամբարած բանակին (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 2.000)<sup>1</sup> խլելով ռազմիկների աշխատավարձի համար նախատեսված 300 կգ ոսկին<sup>1</sup>: Շարունակելով առաջխաղացումը և երաշխիքներ տալով քաղաքի կայազորին՝ 809 թվականի ապրիլին Կրումը գրավեց Սոֆիան (= Սերդիկա), որից հետո այնուհանդերձ ոչնչացրեց բոլոր հանձնվածներին: Դրանից հետո, սակայն, խուսափելով Նիկեիոր I-ի գլխավորությամբ առաջացող Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 60.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 10.000), վերջինս նահանջեց<sup>2</sup>:

Յետ մղելով հակառակորդին՝ Նիկեիոր I-ը փորձեց զարգացնել հաջողությունը և վերականգնել Ստրիմոնի պարիսպները, սակայն նույն այդ ժամանակ բացահայտվեց մի դավադրություն, որի մասնակիցները պատրաստվում էին կայսր հռչակել Արճավուր Կամսարականին: Արդյունքում՝ Նիկեիոր I-ը, թեև ձերբակալեց դավադիրներին և պատժեց, իսկ Արճավուրին էլ վանք աքսորեց, բայց այնուհանդերձ ստիպված եղավ արագորեն մայրաքաղաք վերադառնալ: Դավադրությանը ուղղակի մասնակցություն չէր ունեցել Լևոն Արծրունին, սակայն, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ վերջինս, զրկված նախկին կնոջից, այժմ ամուսնացած էր Արճավուրի աղջկա հետ, որոշ ժամանակով պաշտոնազրկման ենթարկվեց նաև նա, թեև երկու տարի անց կրկին նշանակեց Արմենիակոն բանակաթեմի ղեկավար:

## **Գլուխ 102** **Յարուն ալ-Ռաշիդի գահակալման վերջը և** **Աբբասյանների Մեծ քառսի սկիզբը**

809 թվականի մարտի 24-ին սեփական հարվածային բանակի գլուխն անցած Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում գործող ապստամբների դեմ շարժվելիս հենց երթարշավի ժամանակ էլ իր մահկանացուն կնքեց հեքիաթներում այդքան հայտնի դարձած խալիֆ Յարուն ալ-Ռաշիդը, որից հետո արշավանքն ընդհատվեց, իսկ նոր խալիֆ էլ հռչակվեց հանգուցյալի կրտսեր որդի ալ-Ամինը (809-811): Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, սակայն, որ Յարուն ալ-Ռաշիդը, չնայած իր եռանդուն կառավարմանը, գահը թողեց ավելի շատ խնդիրներով պատված վիճակում, քան դրանք առկա էին, երբ նա ընդունում էր այն:

Իրոք, հանգուցյալ խալիֆը, ինչպես մի ժամանակ արժանահիշատակ Յիշամ իբն Աբդ ալ-Մելիքի դեպքում էր եղել, այդպես էլ որևէ սկզբունքային լուծում չտվեց իր տերության ներքին խնդիրներին՝ ըստ էության փորձ կատարելով հաղթահարել դրանք միայն հաջող նվաճումների միջոցով՝ մի ուղի, որը ևս, սակայն, նրան մեծ հաշվով հաջողություն չբերեց: Ավելին, նույն Յարուն

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:



ալ-Ռաշիդի կառավարման շրջանում պաշտոնական Բաղդադն, ըստ էության, արդեն կորցրել էր Եգիպտոսից արևմուտք ձգտող Զյուսիսային Աֆրիկայի լայնարձակ շրջանները՝ Զյուսիսային Աֆրիկայի կենտրոնական և արևմտյան մասերը: Խնդիրներ կային, սակայն, նաև Արմինիայում և, հատկապես, Իրանական լեռնաշխարհում, որտեղ Աբբասյաններից վերջնականապես հիասթափված իսլամ ընդունած պարսկական տարր, ինչպես արդեն ասվեց, ավելի ու ավելի էր հակվում դեպի սեփական ուղու ընտրությունը:

Արդյունքում՝ Նույն այդ պարսկական տարրի մի մասը փորձ կատարեց այս կամ այն կերպ վերադառնալ վաղուց արդեն իրեն սպառած և պատմության գիրկն անցած զրադաշտականությանն, ի դեմս ամենից առաջ խուրամյանների գաղափարախոսության, իսկ մյուս ու ավելի զգալի մասն էլ սեփական ինքնությունն և ինքնիշխանությունը սկսեց փնտրել իսլամի ու ամենից առաջ հենց վերջինիս շիա դավանանքի սահմաններում: Այս առումով ավելացնենք, որ Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում բռնկված վերջին ապստամբությունը, որի դեմ արշավանքի ելնելիս էլ խալիֆը հեռացավ կյանքից, ոչ առաջինն էր և ոչ էլ հատկապես վերջինն էր լինելու ապստամբությունների այն երկար շարքում, որոնք արտահայտությունը հանդիսացան վերևում նկարագրված գործընթացի:

Եվ վերջապես, որպես Զարուն ալ-Ռաշիդի քաղաքական գործունեության բացասական արդյունք կարելի է մատնանշել նաև այն հանգամանքը, որ վերջինս խալիֆությունը բաժանեց իր երկու որդիների միջև, երբ կրտսեր որդի ալ-Ամինը պետք է կառավարեր Բաղդադում և իրենից, ըստ էության, ներկայացներ պետության գլուխ, այն դեպքում, երբ մեկ այլ կնոջից ծնված ավագ որդի ալ-Մամունը նշանակվեց Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքի կառավարիչ, ընդ որում նախատեսվում էր, որ հենց նա պետք է ժառանգեր կրտսեր եղբորը: Արդյունքում, թեև պետության գլուխը ալ-Ամինն էր, սակայն իրեն բաժին հասած փաստացի իշխանության ծավալով ալ-Մամունը հավասար էր վերջինիս, ընդ որում, եթե հորական ու մորական կողմից Աբբասյան ալ-Ամինը հենվում էր հիմնականում արաբական, կամ պարսկական, սակայն արդեն մայրաքաղաքում հաստատված տարրի վրա, ապա պարսկուհու զավակ ալ-Մամունի նկատմամբ համակրանք ուներ արդեն բուն Իրանական լեռնաշխարհի պարսկական իսլամացած տարրը: Իր հերթին, եթե ալ-Ամինը աչքի էր ընկնում իր թեթևամտությամբ, խալիֆին ոչ հարիր վարքագծով և Նույնիսկ, ըստ որոշ լուրերի՝ արվամոլությամբ, ապա ալ-Մամունը իրենից ներկայացնում էր խալիֆի դասական հատկանիշները կրող մի իսկական կերպար՝ նա ավելի հավասարակշռված վարքագիծ ուներ, ավելի խելացի էր և ավելի պատասխանատու էր մոտենում կրոնական հարցերին: 810 թվականը երկու տիրակալների միջև անցավ քիչ թե շատ խաղաղ պայմաններում, սակայն, թերևս, արդեն պարզ էր, որ պայթյունը սարերի հետևում չէ և այն կոնֆլիկտը, որը հետաձգվել էր ալ-Զադիի ու Զարուն ալ-Ռաշիդի պարագայում, եղբայրների Նոր սերնդում այժմ այնուհանդերձ պետք է կոնկրետ տեսք ստանար:

811 թվականի փետրվարին Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 50.000) Եվփաիտայի ճ-մ-ում հաղթեց Արմենիակոն բանակաթեմի զորավար Լևոն Արծրունու գլխավորած Արմենիակոն բանակաթեմի բանակին (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկներին (մոտ 20.000)՝ խլելով ռազմիկների աշխատավարձի համար նախատեսված 300 կգ ոսկին<sup>1</sup>: Զենց այս ժամանակ էլ, սակայն, Արաբական խալիֆությունում իշխող երկու եղբայրների հարաբերությունները վերջնականապես հանգեցին խզման, ինչը բավականին երկար ժամանակով զգալի ազդեցություն ունեցավ Սուղուրում մղվող ռազմական գործողությունների ակտիվության վրա:

811 թվականի ապրիլին, որպես իրեն հաջորդ հռչակելով որդուն և ցանկանալով վերջնականապես սանձել Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում ինքնիշխան դիրք գրաված եղբորը, որին դեռևս 810 թվականին հաջողվել էր ճնշել տեղական վերջին ապստամբությունը և կանգնել տեղի համահավաք ուժերի գլուխ, ալ-Ամինը 40.000 հոգանոց մի խառնամբոխ բանակ ուղարկեց վերջինիս դեմ: Ալ-Մամունն իր հերթին, որը սկզբունքորեն պատրաստ էր խզմանը, բայց՝ կոնկրետ ոչ հենց այդ պահին, սկզբում անակնկալի եկավ, սակայն շուտով ի մի բերեց այդ ժամանակ իր ձեռքի տակ առկա ուժերը և, հանձնելով դրանք տաղանդավոր զորավար Թահիր իբն Զուսեյնին, ուղարկեց հակառակորդի դեմ: Արդյունքում՝ 811 թվականի մայիսի 1-ին Թահիր իբն Զուսեյնի բանակը, որի 5.000 հեծյալներին մինչ այդ համարում

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 1, մաս 4:

Էին ուղղակի ուղիղ դեպի մահը գնացող մարդիկ, այնուհանդերձ հաջողվեց ջախջախիչ պարտության մատնել կառավարական բանակին, որը ծանր կորուստներ կրեց և հետ գլորվեց: Ավելին, նույն այս ժամանակ ալ-Ամինի դեմ դժգոհություններ ծագեցին նաև խալիֆության այլ մասերում, ի դեմս ամենից առաջ Ասորիքի և Եգիպտոսի, ինչի հետևանքով վերջինիս իշխանությունն առավել թուլացավ:

Իր հերթին շուտով անհաջողությամբ ավարտվեց նաև ալ-Մամունի դեմ ձեռնարկված հերթական արշավանքը, երբ կառավարական 20.000 հոգանոց բանակը հերթական անգամ ծանր պարտություն կրեց ու հետ շարվեց: Եվ վերջապես նույն այս ընթացքում հակախալիֆական մի ապստամբություն էլ բռնկվեց ու ճնշվեց արդեն նաև հենց բուն Բաղդադում: Այսպես թե այնպես, սակայն արդյունքում արդեն տարվա վերջում գործնականում ողջ Իրանական լեռնաշխարհը պատկանում էր ալ-Մամունին: Մինչ խորթ եղբայրներն իրենց հարաբերություններն էին պարզում Արաբական խալիֆության տարածքում, սակայն, իրենց դրամատիկ ողբերգությամբ ոչ պակաս ուժեղ իրադարձություններ էլ սկսեցին զարգանալ նաև Բյուզանդական կայսրության ու Բուլղարական խանության հարաբերություններում:

### Գլուխ 103

#### Նիկեփոր I-ի գահակալման ավարտը և բուլղարական Մեծ ճգնաժամի սկիզբը

Իրոք, ցանկանալով մահացու հարված հասցնել Բուլղարական խանությանը, 811 թվականի հունիսից մինչև հուլիս Նիկեփոր I-ի գլխավորությամբ Բուլղարական խանության տարածքը մտած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 80.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 15.000) դաժանորեն ասպատակեցին այն, ընդ որում հարվածի տակ ընկավ նաև Կրումի մայրաքաղաք Պլիսկան, որից հետո սկսեցին հետ քաշվել<sup>1</sup>: Արշավանքը, սակայն, ի տարբերություն Նախկին ժամանակների, շատ վատ էր կազմակերպված, մասերի բաժանված մեծ բանակի տարբեր ուժերի միջև չկար համագործակցություն, ռազմիկները իրենց հիմնական մասով տրվել էին թալանին և, ընդհանրապես, ձգտում էին ուղղակի արագ ավարտել գործերն ու շուտ տուն դառնալ, դե իսկ ռազմական գործից հեռու կայսեր առկայությունն էլ միայն խորացնում էր ընդհանուր ծանր դրությունը:

Արդյունքում՝ 811 թվականի հուլիսի 26-ին Վիրբիսկյան կիրճում (Ադրիանապոլիսի մոտ), ըստ էության, արդեն շրջապատված կայսերական բանակը վաղ լուսաբացին անակնկալ հարձակման ենթարկվեց խան Կրումի գլխավորած Բուլղարական խանության բանակի (մոտ 70.000) կողմից և, չնայած 3այ ռազմիկների համառ դիմադրությանը, ջախջախիչ պարտության կրեց: Ծանր ջախջախմանը, սակայն, որպես վերջին գրեթե կես հազարամյակի համար բացառիկ մի բան, հետևեց ևս մեկ անհաջողություն, բանգի հենց նույն այդ ժամանակ յուրայինների կողմից հղացած դավադրության զոհ գնաց նաև Նիկեփոր I-ը և նրա դիակը բաժին հասավ հակառակորդին, իսկ մինչ այդ համակայսր հռչակված կայսրորդի Ստավրիկիոսն էլ ողնաշարի հատվածում ծանր վերք ստացավ ու հայտնվեց կաթվածահար վիճակում<sup>2</sup>: Կայսրն և նրա գահակից որդին գործնականում չկային, սակայն հսկայական էին նաև այլ կորուստները, որոնք, ուղղակի տեղեկությունների բացակայության պայմաններում, կարող են գնահատվել մոտ 70.000 ռազմիկի սահմաններում:

Վերջին ճակատամարտում կայսրության բանակը ոչ միայն խայտառակ, այլ նաև ծանր մի պարտություն էր կրել, որը ցնցել էր նաև պետական ողջ համակարգը՝ լրջագույն վնաս հասցնելով պետության ռազմական ողջ կառույցին: Ավելին, այս պարտությունը նաև հեռուն գնացող հետևանքներ ունեցավ, ի դեմս այն բանի, որ Բուլղարական խանության դեմ պատերազմում մինչ այդ գրեթե մեկ դար ռազմավարական Նախաձեռնությունն իր ձեռքում պահող պաշտոնական

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 1, մաս 4; Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 6, մաս 9; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20 Չիգբերտ ժամբլացի «Տարեգրություն» Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 4; Բար-Յեբրես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Տաբարի «Արքաների ու մարգարեների պատմություն»; իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

Կոստանդնուպոլիսն այժմ այն զիջեց հակառակորդին: Արդյունքում՝ Բուլղարական խանությունն այդուհետ կարողացավ աստիճանաբար իր իշխանությունը տարածել Հյուսիսային Թրակիայի սահմաններից անդին և սեփական ազդեցության ոլորտն ընդգրկել նաև Բալկանյան թերակղզու կենտրոնական հատվածը՝ այստեղ բնակվող սլավոն հոծ բնակչության հետ միասին:

Հեռանկարային այս զարգացումներից զատ, սակայն, կար նաև կոնկրետ խնդիր, ի դեմս անգործունակ, սակայն կայսր հռչակված Նիկեփոր I-ի որդի Ստավրիկիոսի (811), ինչպես նաև բուլղարական ուժեղացած վտանգի, ընդ որում այս ամենին գումարվեց նաև այն հանգամանքը, որ կայսեր հաջորդի խնդիրը դրվեց գործնականում անմիջապես այն բանից հետո, երբ Ստավրիկիոսը կանգնեց պետության գլուխ: Արդյունքում՝ զարմանալի կերպով կրկնվեց հարյուրամյա վաղեմության ներթափառական դրությունը, երբ կայսրերը սկսեցին անսովոր արագությամբ փոխել միմյանց հինավուրց կայսրության գահին:

Ի սկզբանե կայսերական գահի ամենահավանական թեկնածուն կայսեր քրոջ ամուսին Միքայել Ռանգաբեն էր և Ստավրիկիոսը, ինչ-որ մի պահ չցանկանալով համակերպվել իրավիճակի հետ, 811 թվականի հոկտեմբերի 1-ին հրամայեց ձերբակալել ու կուրացնել իր փեսային, սակայն նրան կարողացան ժամանակին հետ համոզել այդ քայլից և արդյունքում արդեն հոկտեմբերի 2-ին իշխանափոխությունը կայացած փաստ էր: Եվ այսպես, Բյուզանդական կայսրության կայսր հռչակվեց Միքայել Ռանգաբեն՝ Միքայել I-ը (811-813): Նոր կայսրը, սակայն, մի թույլ և կամային հատկություններից ու ռազմական գործիչ հեռու անձնավորություն էր՝ մի մարդ, որը ևս քիչ էր հարմար կայսրությանը այն ծանր վիճակում ղեկավարելու համար, որում հայտնվել էր վերջինս:

Միքայել I-ը, Բուլղարական խանության դեմ պայքարում ապահովելու համար Ֆրանկական կայսրության աջակցությունը, անմիջապես էլ ճանաչեց Կառլոս I Մեծի կայսերական տիտղոսը և դրա հաշվին Նույնիսկ որոշ տարածքային ձեռքբերումների հասավ Բալկանյան թերակղզում: Այդ ամենը, սակայն, կոնկրետ ռազմաթափառական օգուտ վերջին հաշվով այդպես էլ չտվեց, բայց փոխարենը քրիստոնեական աշխարհում վերջնականապես վերացրեց կայսերական տիտղոսի բացառիկության ընկալումը, որպես Բյուզանդական կայսրության մենաշնորհ: Ինչ վերաբերում է Ստավրիկիոսին, ապա վերջինս 812 թվականի հունվարի 12-ին կայսրության վանքերից մեկում կնքեց իր մահկանացուն:

## Գլուխ 104

### Հյուսիսային Բագրատունիների երկրորդ սերունդը

Խալիֆության տարածքում բռնկված փոթորիկն իր ալիքներով հասավ նաև Արմինիա, որտեղ վերջին տասնամյակներում իրենց դիրքերը հաստատուն կերպով ուժեղացրել էին Բագրատունիները: Իշխանական այս տոհմի գլխավոր ճյուղի գլուխ էր կանգնած «Մսակեր» մականվանյալ Աշոտ Սմբատի Բագրատունին՝ 775 թվականին զոհված Սմբատ Աշոտի Բագրատունու որդին, որը 806 թվականին ինչպես տոհմի գլխավորի, այնպես էլ Հայոց իշխանի պաշտոնում փոխարինել էր իր հոր հորեղբոր թոռան որդի Սմբատ Սահակի Բագրատունուն: Արդյունքում՝ Հայոց իշխան Աշոտ Սմբատի Բագրատունին (806-826), ընդունելի հարաբերություններ հաստատելով պաշտոնական Բաղդադի հետ, այդուհետ ոչ միայն Նոր ձեռքբերումներ ապահովեց սեփական տոհմին, այլև մեծացրեց նաև հայերի ազդեցությունը Արմինիայի կառավարման ընդհանուր համակարգում: Հայոց իշխան Աշոտ Սմբատի Բագրատունին իր հիմնական ձեռնարկներում որպես օժանդակող ուներ սեփական տոհմի մեկ այլ ճյուղի ղեկավարի՝ Հյուսիսային Բագրատունիների առաջնորդ, իր հորեղբոր թոռ և անվանակից Աշոտ Ատրներսեհի Բագրատունուն (807-826): Այս մասին, սակայն, հարկ կա մի քանի խոսք ավել ասել:

Ինչպես արդեն ասվեց, Վրաստանի Երիսմտավար Ատրենսեհ Ներսեսյանը իր աղջիկներից մեկին ամուսնացրել էր Հյուսիսային Բագրատունիների առաջին սերնդի վերջին ներկայացուցիչներից մեկը հանդիսացող Գուրգեն-Գուարմ Բագրատունու որդի Գուրգեն-Գուարմի հետ: Ատրներսեհի մահից հետո Ներսեսյանների մոտ նրան հաջորդեց իր որդին և Վրաստանի Երիսմտավար հռչակվեց Ներսեսը (760-780), որը, սակայն, մահացավ անզավակ, իսկ արդյունքում

Էլ Վրաստանի Երիսմտավարի պաշտոնը անցավ նրա քրոջորդուն՝ Գուրգեն-Գուարմի և Երիսմտավար Ատրենսեհի աղջկա որդի Ստեփանոս Բագրատունուն (780-786): Ստեփանոսը, սակայն, ևս անգավակ մահացավ, ինչից հետո, ըստ Էության, առանց ուղղակի ժառանգորդների մնացած տիրույթները, ինչպես նաև Երիսմտավարի պաշտոնը անցան Աշոտ Կուրացյալ Բագրատունու որդի Վասակ Բագրատունու տղա Ատրենսեհին, որն ամուսնացած էր Գուրգեն-Գուարմի և Երիսմտավար Ատրենսեհի աղջկա դստեր, այսինքն՝ Ստեփանոս Բագրատունու քրոջ, հետ:

Ավելին, 790 թվականին Ատրենսեհ Բագրատունին արդեն սեփական աղջկան ամուսնացրեց Սասանյանների տոհմի արական սերնդի վերջին ներկայացուցիչ, 786 թվականին մահացած Արչիլի որդի, պատմիչ Ջիվանշիրի հետ: Այս գույգը, սակայն, ևս անգավակ մնաց և արդյունքում, այն բանից հետո, երբ Ջիվանշիրը 807 թվականին կնքեց իր մահկանացուն, նրանց ժառանգեց Ջիվանշիրի աներ Ատրենսեհ Վասակի Բագրատունին: Վերջինս, սակայն, դրանից հետո ևս կարճ ապրեց և արդյունքում նույն 807 թվականին սեփական հայր Ատրենսեհին ժառանգեց Վրաստանի Երիսմտավար հռչակված արդեն Աշոտ Ատրենսեհի Բագրատունին: Քաղաքական իմաստով անչափ հաջող այս ամուսնություններով և ժառանգություններով, փաստորեն, Յյուսիսային Բագրատունիների երկրորդ սերունդը միավորված տեսքով տեր դարձավ ինչպես Յյուսիսային Բագրատունիների առաջին սերնդի, այնպես էլ Սասանյանների ու Ներսեսյանների սպառված տոհմերի միացյալ ժառանգությանը՝ իր ուժով և ազդեցությամբ հասնելով մոտավորապես այն դրության, ինչ դրություն, որ Յյուսիսային Բագրատունիների առաջին սերունդը ուներ տարածաշրջանում VI-րդ դարի երկրորդ և VII-րդ դարի առաջին կեսերին: Ավելին, Աշոտ Ատրենսեհի Բագրատունին լայն դաշնակցական կապեր էր հաստատել նաև նույն այս ժամանակ տարածաշրջանում իր հավակնությունների մասին, ըստ Էության, առաջին անգամ բարձրաձայնած Աբխազական թագավորության հետ:

Այսպիսով՝ երկու Աշոտների խոհեմ կառավարման օրոք Բագրատունիների տոհմը Արմինիայի հայազգի նախարարական տոհմերի շարքում ոչ միայն ստանձնեց անվիճելի առաջատարի դերը, այլև ուժեղացրեց դիրքերը նաև երկրամասի կառավարման ընդհանուր համակարգում: Ինչ վերաբերում է նախարարական այլ տոհմերին, ապա ծայրահեղ թուլացած, սակայն այնուհանդերձ չվերացած Մամիկոնյաններին երկրորդ տեղում փոխարինեցին իրենց հերթին վերելք ապրող Արծրունիները, իսկ երրորդ տեղում էին Սյունիները: Ռազմաքաղաքական իմաստով չկային, սակայն, արդեն Կամսարականները, որոնց որոշակիորեն փոխարինել էին Առանշահիկները, իսկ առաջատար նախարարական տոհմերի այս քառյակին էլ միայն մեծ զիջումով հետևում էին նախարարական այլ տոհմեր, որոնք բոլորն էլ սակայն, որպես կանոն, գործում էին Բագրատունիների, Արծրունիների, Սյունիների կամ Առանշահիկների քաղաքական հովանու ներքո: Այս կապակցությամբ մինչև առաջ անցնելը պետք է նշել նաև հետևյալը:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Յյուսիսային Բագրատունիների երկրորդ կամ թարմացված սերունդը, ի դեմս Աշոտ Ատրենսեհի Բագրատունու, քաղաքական առաջնության համար մղվող պայքարի հերթական փուլն էր մղում ինչպես Յայաստանի հյուսիսային շրջանների, այնպես էլ նաև բուն Վրաստանի նկատմամբ գերիշխանություն ունենալու համար: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ, եթե Յյուսիսային Բագրատունիների առաջին սերնդի համար մրցակից էին Իբերիայի թագավորության Սասանյանները, իսկ հետո ինչ-որ չափով արդեն նաև՝ Կախեթի Սասանյանները և Ներսեսյանները, ապա Յյուսիսային Բագրատունիների երկրորդ սերնդի համար էլ այս անգամ մրցակցի դեր ստանձնեց Կախեթում հաստատված լեռնական ծանարներից սերող Կախեթի քորեպիսկոպոս Գրիգորը, որը քաղաքական ասպարեզից Սասանյանների ու Ներսեսյանների հեռանալուց հետո Կախեթում տիրել էր վերջիններիս բոլոր տիրույթներին: Այդուհետ Կախեթի քորեպիսկոպոսությունը փաստորեն համառորեն փորձելու էր իր գերիշխանությունը տարածել Կենտրոնական Վրաստանի վրա՝ այդ ճանապարհին անզիջում հակամարտության մեջ մտնելով ինչպես Աբխազական թագավորության, այնպես էլ հայերի հետ: Այս առումով հետաքրքիր է, սակայն, որ Կենտրոնական Վրաստանի հիմնական բնակչությունը կազմող վրացիները հոգևոր-մշակութային և սոցիալ-տնտեսական կապերով սերտորեն կապված էին հենց հայերի, հետո նոր միայն աբխազների կամ Կախեթի քորեպիսկոպոսության էթնիկ հիմքը կազմող Կովկասյան լեռներից իջած ծանարների

հետ: Արդյունքում՝ և Աբխազական թագավորության, և Կախեթի քորեպիսկոպոսության դիրքերը Վրաստանի կենտրոնական հատվածում մշտապես անկայուն էին, իսկ տեղի բնակչությունն էլ ձգտում էր դեպի հայկական պետական միավորները:

Աբխազական թագավորությունը, որը վերջին հարյուրամյակներում անցել էր ցեղապետությունից մինչև վաղ ֆեոդալական տիպի միապետություն բերած ուշագրավ մի ուղի, հատկապես վերելք էր ապրել VIII դարի սկզբին, ընդ որում, որպես երկրամաս կորցրած արդեն Նաև Լազիկան, հենց Աբխազական թագավորության վրա էր, որ Վրաստանի տարածքում ամենից առաջ հենվում էր պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը: Աբխազական թագավորության դերը ռազմաքաղաքական առումով առաջին անգամ իրապես ընդգծվեց, սակայն, Արմինիայի III ապստամբության ժամանակ, երբ Աբխազական թագավորության արքա Լևոն I-ը ոչ միայն, ըստ էության, ճանաչվեց Բյուզանդական կայսրության կայսր Լևոն III-ի կողմից, այլև, եռանդուն պայքար մղելով Արաբական խալիֆության դեմ, ապացուցեց իր կարևորությունը: Լևոն I-ին հաջորդել էր Նրա եղբոր որդի Լևոն II-ը (մոտ 770 - ուղ. 811), որը 780-ական թվականների վերջին ճանաչում էր ստացել արդեն Նաև Խազարական խաքանությունից և, ընդունելով հանդերձ Բյուզանդական կայսրության առաջնայնությունը, Նույն այդ ժամանակ, օգտվելով պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսի թուլությունից, սկսել էր ավելի ինքնուրույն քաղաքականություն վարել: Լևոն II-ին Աբխազական թագավորության գահի վրա հաջորդել էր Նրա որդի Թեոդոսիոս I-ը (811-837), որի հետ էլ հենց դաշնակցային լայն հարաբերություններ հաստատեց Վրաստանի Երիսմտավար Աշոտ Ատրներսեհի Բագրատունին՝ վերջինիս կնության տալով իր աղջկան:

Այսպիսով՝ արդեն մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում հենց Հայոց իշխան Աշոտ Սմբատի Բագրատունին և Վրաստանի Երիսմտավար Աշոտ Ատրներսեհի Բագրատունին էին, որ տոն էին տալիս Արմինիայի քաղաքական կյանքին ու հանդիսանում էին տարածաշրջանի քրիստոնյաների գլխավոր երկու առաջնորդները: Բագրատունի Աշոտների գերիշխանության հետ համակերպվել, սակայն, պատրաստ չէին, թերևս, միայն Կախեթի քորեպիսկոպոսությունում, որտեղ քորեպիսկոպոս Գրիգորը հենց իրեն էր համարում ինչպես պատմիչ Ջիվանշիր Սասանյանի ժառանգորդ, այնպես էլ, ընդհանրապես, Վրաստանի իրական առաջնորդ: Բագրատունիների հետ մրցակցության այս ճանապարհին Գրիգորն ամենից առաջ հենվում էր Արաբական խալիֆության, իսկ ավելի կոնկրետ՝ Տիֆլիսում հաստատված Շուաբյանների Էմիրության վրա: Եվ ահա հենց Նույն այն տարում, երբ Բաղդադում զբաղված էին ներքին գահակալական պայքարով, իսկ Բյուզանդական կայսրության գլխին էլ կախվել էր բուլղարական ահեղ վտանգը, Կախեթի քորեպիսկոպոսությունը հայտարարեց իր հավակնությունների մասին:

Արդյունքում՝ Արտանուշի իշխան Աշոտ Ատրներսեհի Բագրատունու գլխավորած Արտանուշի իշխանության (մոտ 10.000) և Թեոդոսիոս I-ի գլխավորած Աբխազական թագավորության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը Քսանի գետի ճ-մ-ում (Քարթլիի և Կախեթիի սահմանում) հաղթեց Գրիգոր Դոնուրիի գլխավորած Կախեթի քորեպիսկոպոսության ու Շուաբյանների Էմիրության միացյալ բանակին (մոտ 20.000, այդ թվում ծանարներ, այլ լեռնականներ, արաբներ և պարսիկներ)<sup>1</sup>, ընդ որում այս կարևոր հաղթանակի արդյունքում ծանարների հավակնությունները լրջորեն սահմանափակվեցին, իսկ մինչև Քսանի գետը ձգվող Քարթլիի տարածքը, ինչպես Նաև Գուգարքը վերջնականապես և ամուր կերպով ընկան Արտանուշի իշխանության գերիշխանության տակ: Նույն այս ժամանակ, երբ Վրաստանի Երիսմտավար Աշոտ Ատրներսեհի Բագրատունին իր տոհմի իրավունքներն էր հաստատում Հյուսիսային Հայաստանում և Վրաստանում, ավելի հարավ սեփական ազգի ու տոհմի համար մեկ այլ պայքար էլ մղում էր արդեն Հայոց իշխան Աշոտ Սմբատի Բագրատունին, որը շուտով արժանանալու էր Նաև «Քաջ» մականունին:

<sup>1</sup> «Քարթլի-Ցխովրեթա», «Քարթլի մատյանը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Հերքի կյանքը»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 41:

## Գլուխ 105 Բազրատունիները և Ջահաֆյանները

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Հայաստանում հաստատված քոչվոր արաբական տոհմ հանդիսացող Ջահաֆյանների առաջնորդ Ջահաֆը, օգտվելով Մամիկոնյանների տոհմի բայթայումից, ամուսնացել էր Մուշեղ Զաչ Մամիկոնյանի աղջիկներից մեկի հետ, որից հետո, օգտվելով այն բանից, որ Մուշեղի բոլոր տղաները մահացել էին անզավակ, իսկ մի որդին էլ կայսրությունում էր, իբր կնոջ, բայց իրականում, բնականաբար, իր շահերն առաջ տանելու մտայնությամբ, սկսել էր պահանջներ ներկայացնել Մամիկոնյանների ժառանգության զգալի մասին տեր դարձած Բազրատունիներին<sup>1</sup>, ընդ որում այս գործում վերջինիս ակտիվորեն աջակցում էր նաև նրա որդի Աբդ ալ-Մելիքը: Արդյունքում, սակայն 812 թվականի նույն զարնանը ինչ-որ տեղ Շիրակում տեղի ունեցած ճակատամարտում Հայոց իշխան Աշոտ Զաչ Բազրատունու գլխավորած Բազրատունյաց զունդ (1.000 հեծյալ) անակնկալ հարձակումով ջախջախեց շրջակայքը ասպատակող Ջահաֆյանների բանակին (5.000), ընդ որում թշնամու բանակի կորուստը կազմեց 3.000 զինվոր<sup>2</sup>:

Չհամակերպվելով այս անհաջողության հետ՝ նախորդ դեպքերից կարճ ժամանակ անց հակառակորդը կրկին ի մի բերեց ուժերը (2.000) և փորձեց անակնկալ հարձակվել Հայոց իշխան Աշոտ Սմբատի Բազրատունու գլխավորած Բազրատունյաց զնդի (մոտ 800 հեծյալ) վրա, սակայն վերջինս անցավ հուժկու հակահարձակման և փախուստի մատնեց թշնամուն, ընդ որում մարտի ընթացքում Աշոտը մենամարտեց հակառակորդի հրամանատարի հետ և թրի հզոր հարվածով սպանեց նրան<sup>3</sup>: Դրանից հետո արդեն 813 թվականի զարնանը Ջահաֆյանները, որոնք մինչ այդ պարտություն էին կրել Բազրատունիների դեմ պայքարում, դուրս եկան նաև Արմինիայի ոստիկանի դեմ և արդյունքում Աբդ ալ-Մելիքը, պաշարելով Դվինը, ի վերջո գրավեց այն<sup>4</sup>: Արաբական խալիֆությունում տիրող խառնաշփոթի պայմաններում հնարավոր չէր ոչինչ անել և Աբդ ալ-Մելիքը առժամանակ պահեց դիրքերը: Այս ժամանակ, սակայն, մինչ երկու Աշոտները իրենց իրավունքներն էին հաստատում Արմինիայում, վճռական իրադարձություններ էին զարգանում նաև ավելի արևմուտք:

## Գլուխ 106 Բուլղարական Մեծ ճգնաժամի հետագա ընթացքը

Իրոք, 812 թվականի հունիսին խան Կրումի գլխավորած Բուլղարական խանության բանակը (մոտ 60.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Դեբելտոսը (Բուլղարիա), որից հետո առանց դիմադրության մտավ Անքիլոս, Բերիա, Նիկիա, Պրոքատոն, Ֆիլիպոպոլիս ու Ֆիլիպպե (Բուլղարիա), սակայն, խուսափելով Սիֆայել Լ-ի գլխավորությամբ առաջացող Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 60.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 25.000), նահանջեց: Դրանից հետո Սիֆայել Լ-ն իր հերթին փորձեց զարգացնել հաջողությունը, սակայն թիկունքում բռնկված ապստամբության պատճառով ստիպված եղավ վերադառնալ մայրաքաղաք<sup>5</sup>:

812 թվականի օգոստոսին ինչ-որ տեղ Փոքր Հայքում տեղի ունեցած ճակատամարտում Արմենիակոն բանակաթեմի զորավար Լևոն Արծրունու գլխավորած Արմենիակոն բանակաթեմի բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) հաղթեցին Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 20.000), ընդ որում Սուղուրում պաշտոնական Բաղդադին պատուհասած այս անհաջողությունը վերջինիս արժեցավ 2.000 զինվոր: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է նշել, որ գերիների մեջ էր նաև հետագայում այնքան հայտնի

<sup>1</sup> Տես՝ Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն. «Արաբական ամիրայությունները Բազրատունյաց Հայաստանում», Երևան 1965, էջ 66:

<sup>2</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 41:

<sup>3</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 41:

<sup>4</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 41:

<sup>5</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 1, մաս 6:

դարձած, սակայն այժմ ընդամենը միայն մի պատանի Օմար իբն Աբդուլլահ ալ-Աբթան<sup>1</sup>: Փոքրիկ այս հաջողությունը, սակայն, ըստ էության, խունանում էր բալկանյան ճակատում ստեղծված աղետալի իրադրության ֆոնին, երբ 812 թվականի հոկտեմբերի կեսին Բուլղարական խանության բանակը տիրեց Նաև Մենեմլիդալին<sup>2</sup>: Արդյունքում, ցանկանալով գոնե ինչ-որ կերպ հետ մղել խան Կրումին, Միքայել I-ը հավաքեց բոլոր հնարավոր ուժերը և արշավանքի դուրս եկավ հակառակորդի դեմ:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով:

813 հունիսի 22 – Վերսինիկայի ճ-մ (Ադրիանապոլսից մոտ 60 կմ հյուսիս)<sup>3</sup>

Միքայել I-ի և Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար Լևոն Արծրունու գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000, այդ թվում Գարջույլ խորխոռունին, նրա որդի Վարդանը, Ճանճայ Յայը, Արտավազդ Յայը, Վարդան Յայը<sup>4</sup> և Լևոն Սկլերոսը) մոտեցան խան Կրումի գլխավորած Բուլղարական խանության բանակին (մոտ 80.000):

I փուլ – Բուլղարական խանության բանակը հաղթեց դեռ մարտը սկսելուց առաջ Նահանջել փորձող, սակայն Նահանջը անկանոն փախուստի վերածած կայսերական բանակին: Մարտում զոհվեցին Արտավազդ Յայը և Վարդան Յայը, իսկ Գարջույլ խորխոռունին ու նրա որդի Վարդանը, ինչպես նաև Ճանճայ Յայը գերվեցին և հետագայում սկսեցին ծառայել բուլղարական խանին:

II փուլ – Բուլղարական խանության բանակը հետապնդեց հակառակորդին և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Յայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցը՝ մոտ 37.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:

Նախորդ ճակատամարտից հետո զարգացնելով հաջողությունը՝ 813 թվականի հունիսի կեսին Բուլղարական խանության բանակը (մոտ 20.000) պաշարեց Ադրիանապոլիսը և արդեն հուլիսի վերջին ստիպեց վերջինիս կայազորին դադարեցնել դիմադրությունը<sup>5</sup>: Հակառակորդի բանակը ավերեց քաղաքը՝ տանելով մեծ թվով Նաև հայազգի գերիներ, որոնց թվում էր Նաև, ի դեպ, Վասիլ անունով մի նորածին՝ իր ծնողների հետ միասին:

Այսպիսով՝ կայսրությունը հերթական ծանր և խայտառակ պարտությունը կրեց, որը ոչ միայն վերջնականապես ոչնչացրեց դանուբյան սահմանում գործող կայսրության ռազմական մեքենան, այլ նաև՝ մինչ այդ առանց այդ էլ խիստ ցածր մակարդակի վրա գտնվող Միքայել I-ի հեղինակությունը, ընդ որում գործող կայսրն ինքը, ցրված բանակի ուժեր հավաքելու ու թշնամու դեմ պայքարելու համար տեղում թողնելով Լևոն Արծրունուն, վերադարձավ մայրաքաղաք: Ամենուր, սակայն, հսկայական էր դժգոհությունը Միքայել I-ից, որը փաստորեն չէր հասել և ոչ մի արդյունքի, իսկ դրան հակառակ էլ՝ բանակում զգալի հեղինակության էր հասել Լևոն Արծրունին: Ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ գործնականում ոչնչացված կայսրության բալկանյան բանակի ֆոնին կայսրության ռազմական մեքենայի ընդհանուր համակարգում համեմատականորեն քիչ կորուստներ էր կրել արևելքում գործող բանակը, որը, բնականաբար, կրկին տրամադրված էր Լևոն Արծրունու օգտին: Արդյունքում, հասու լինելով տիրող տրամադրություններին, 813 թվականի հուլիսի 11-ին Միքայել I-ը հրաժարվեց գահից և վանք հեռացավ, որտեղ էլ 844 թվականի հունվարի 11-ին մահացավ, իսկ 813 թվականի հուլիսի 12-ին էլ Բյուզանդական կայսրության կայսր հռչակվեց Լևոն Արծրունին՝ Լևոն V Յայկազնը (813-820):

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 1, մաս 6; Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 1; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 7; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Յովհան Սարկավազ «Վենետիկյան ժամանակագրություն», գիրք 2, գլուխ 30 Չիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> Այս մասին մանրամասն տես՝ Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն» Երևան 1990, էջ 339:

<sup>5</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 4; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»:

Հայազգի հերթական կայսրը, առժամանակ գոնե դրանով կրկնելով Հերակլես I-ին և Լևոն III-ին, գահ էր բարձրացել կայսրության համար բավականին ծանր մի ժամանակաշրջանում: Իրոք, կայսրության ռազմական մեքենան ծանրագույն հարվածներ էր ստացել, կորսվել էին Բալկանյան թերակղզում մինչ այդ այդքան ջանքերի գնով պահված տարածքները և այստեղ կայսրության տիրապետության տակ էր մնացել, ըստ էության, միայն Հունաստանն ու Հարավային Թրակիան, ընդ որում բուլղարական ահեղ վտանգը մոտենում էր արդեն Կոստանդնուպոլսի մատույցներին: Կարիք կար եռանդուն ու ունակ մի զորավարի և արդյունքում հետագան ցույց տվեց, որ կյանքի հետաքրքիր ուղի անցած ու կայսերական աստիճանի հասած Արծրունյաց Նախկին սեպուհը պատվով կատարեց հանգամանքների անկրկնելի զուգորդությամբ իր վրա դրված պատմական առաքելությունը: Իրոք, արագորեն Արևելքից մայրաքաղաք տեղափոխելով իրեն հավատարիմ և մարտունակ ջոկատները՝ Նոր կայսրը ոչ միայն ամրապնդեց մայրաքաղաքի պաշտպանունակությունը, այլև հիմքեր ստեղծեց ապագա հակահարձակման համար:

813 թվականի հուլիսի կեսին խան Կրումի գլխավորած Բուլղարական խանության բանակը (մոտ 60.000) մոտեցավ Կոստանդնուպոլսին, սակայն Լևոն V Հայկազկի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000, այդ թվում Արմենիակոն բանակաթեմի զորավար Մանվել Հայը) հակառակորդից հաջողությամբ պաշտպանեցին մայրաքաղաքը և արդեն հուլիսի վերջին ստիպեցին վերջինիս հետ քաշել ուժերը<sup>1</sup>: Կողմերի միջև առժամանակ հաստատվեց ուժերի հավասարակշռության մի վիճակ, երբ երկու տիրակալներն էլ սկսեցին ապագա գործողությունների համար ուժեր կուտակել:

Ռազմական գործողությունների ակտիվության անկման այս շրջանում Լևոն V Հայկազկը, տարված դանության ճակատում ծագող հոգսերով, այնուհանդերձ աչքաթող չարեց Նաև Արևելքը, թեև Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենայի ակտիվությունն այստեղ, հասկանալի պատճառներով, ինքն էլ իր հերթին գործնականում վերացել էր: Արդյունքում, օգտագործելով հայրական զգացմունքները, կայսրը գաղտնի բանակցությունների մեջ մտավ այդ ժամանակ Անի-Կեմախ ամրոցի կայազորի հրամանատարի պաշտոնը վարող Օմար իբն Աբդուլլահ ալ-Աթթայի հայր Աբդուլլահի հետ և 813 թվականի սեպտեմբերին հասավ նրան, որ որդու ազատության դիմաց հայրը աջակցեց կայսերական բանակին անակնկալ գրոհով գրավել այդ ամրոցը<sup>2</sup>:

### **Գլուխ 107** **Արբասյանների Մեծ քառսի հետագա ընթացքը**

812 թվականը անհանգստությամբ բացվեց իրար դեմ մահացու մարտի ելած խորթ եղբայրների կողմից փոթորկվող և, ըստ էության, երկու մասի բաժանված Նաև Արաբական խալիֆությունում: Ալ-Ամինը, ըստ էության, կառավարում էր արդեն միայն Բաղդադում, մինչդեռ լայնարձակ խալիֆության առանց բացառության մնացած բոլոր մասերում տնօրինություն էր անում այս կամ այն ապստամբական ուժը, ընդ որում Իրանական ողջ լեռնաշխարհն էլ գտնվում էր ալ-Մամունի հսկողության տակ: Որպես հետևանք, Նույն 812 թվականի արդեն օգոստոսին, վերջնականապես իր կողմը գրավելով Արաբական խալիֆության հիմնական մասի բնակչության համակրանքը և օգտվելով եղբոր ուղղակի անգործությունից, ալ-Մամունը իր բանակը մոտեցրեց Բաղդադին ու սկսեց իր ժամանակի մեծագույն այդ քաղաքի պաշարումը: Զաղաքի պաշարման գործը, սակայն, թեև ձգձգվեց, բայց ավելի քան մեկ տարի անց ի վերջո ավարտվեց հաջողությամբ:

Արդյունքում՝ 813 թվականի սեպտեմբերի 27-ին ալ-Ամինը, որը վճռական այդ պահին ինչ-որ մեկի հետ այնուհանդերձ շախմատ էր խաղում, չնայած այն մասին լուրին, որ հակառակորդի ռազմիկները արդեն իր պալատին են մոտենում, հաղթանակով վերջացրեց խաղը և, ուրախացած ու ոգևորված դատարկ այդ առիթից, բանազնացներ ուղարկեց եղբոր ճամբար՝ խաղաղության բանակցություններ սկսելու մտայնությամբ: Թահիր իբն Հուսեյնը, սակայն, որն այդքան վտանգների միջով էր անցել և այժմ գտնվում էր վերջնական հաջողության հենց եզրին,

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 7; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 30; Չիզբերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»:

<sup>2</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»:



անդրդվելի էր և իր հերթին միակ պահանջը, որ փոխանցեց ալ-Ամինին, դա առանց որևէ նախապայմանի հանձնվելն ու խալիֆական կոչումից հրաժարվելն էր: Արդյունքում, կարծես միայն այժմ իրապես գիտանցելով, թե ուր է հասել դրությունը, ալ-Ամինը իր մի քանի մտերիմների հետ միասին լքեց պալատը և փորձ կատարեց, գետանցելով Տիգրիսը, հեռանալ: Խալիֆին փոխադրող նավակը, սակայն նկատվեց ապստամբների ռազմիկների կողմից, նետերի հարվածների տակ ընկավ և, որպես ընդհանուր հետևանք այս ամենի, ալ-Ամինն ու նրա կողմնակիցները գերվեցին: Թահիր իբն Յուսեյնը, իմանալով տեղի ունեցածի մասին, անմիջապես հրամայեց սպանել ալ-Ամինին և իր իրական կոչման գիտակցությանը այդպես էլ չհասած անհաջողակ այս խալիֆը նույն օրը երեկոյան էլ մահապատժի ենթարկվեց:

813 թվականի սեպտեմբերի 28-ին ալ-Մամունի հարձակվող բանակին փողոցային համառ մարտերով գործնականում գրեթե մինչև վերջ դիմադրած Բաղդադը, որը լուրջ ավերածությունների էր ենթարկվել, ի վերջո ընկավ, իսկ Արաբական խալիֆության խալիֆ էլ հռչակվեց ալ-Մամունը (813-833): Նորընծա խալիֆին, սակայն, բաժին էր հասել ծանր մի ժառանգություն, երբ խալիֆության զգալի տարածքներում վառվում էր ապստամբության հուրը, իսկ մայրաքաղաքն էլ վերածվել էր ավերակների մի կույտի: Ավելին, որպես պարսկական տարրի հովանավոր ընկալվող ալ-Մամունի դեմ էին տրամադրված գործնականում ողջ Միջագետքն ու Ասորիքը, անհանգիստ էր Արմինիան և գործերը խառն էին նույնիսկ Սինդում, որտեղ հաջող հակահարձակման անցած Պրատիսիրայի թագավորությունը նույն այս ժամանակ հետ գրավեց մինչ այդ կորցրած տարածքները՝ հակառակորդին կրկին սեղմելով Ինդոսի հովտին: Ինչ վերաբերում է Յուսուսային Աֆրիկային, ապա գործերը խառն էին ամենից առաջ հենց Եգիպտոսում, իսկ Յուսուսային Աֆրիկայի մնացած մասն էլ գործնականում արդեն կորսված էր, քանի որ Բաղդադում տիրող խառնաշփոթը մի իսկական նվեր հանդիսացավ խալիֆներին առանց այդ էլ վաղուց արդեն միայն ձևականորեն հիշատակող Աղլաբյանների համար, որոնք այժմ վերացրին Բաղդադից կախվածության նույնիսկ վերջին փաստական նշույլները: Վերջ, այդուհետ Յուսուսային Աֆրիկայում Բաղդադի տիրակալների փաստացի իշխանությունը չէր անցնելու Եգիպտոսից այն կողմ, ընդ որում շատ հաճախ ինքնին խնդիրներ էր հարուցում արդեն նույնիսկ նույն այդ տիրապետությունը Եգիպտոսի վրա: Ի պատիվ ալ-Մամունի, սակայն, պետք է ասել, որ վերջինիս, թեև տարիներ տևած այս կամ այն ուժի դիմադրությունը հաղթահարելու գնով, բայց ի վերջո մեծ հաշվով այնուհանդերձ կարողացավ քիչ թե շատ խաղաղեցնել իրավիճակը գոնե խալիֆության ներսում, թեև Յուսուսային Աֆրիկայի զգալի մասի փաստացի կորուստը վերականգնել վերջինիս այնուհանդերձ այդպես էլ չհաջողվեց:

813 թվականի աշնանը շարունակվում էր նաև այն պայթարը, որը Արմինիայում Ջահաֆյանները մղում էին ինչպես տեղի ոստիկանի, այնպես էլ Բագրատունիների դեմ: Արդյունքում, ցանկանալով ի վերջո հաշիվ տեսնել Յայոց իշխանի հետ, Աբդ ալ-Մելիքի գլխավորած Ջահաֆյանների բանակը (5.000) մտավ Տարոն և ճամբար զարկեց: Ի պատասխան դրա, սակայն, Յայոց իշխան Աշոտ Քաջ Բագրատունու և նրա եղբայր, սպարապետ Շապուհի շքախումբը (500, որից 200 հեծյալ) անակնկալ հարձակում գործեց ճամբարած հակառակորդի վրա և ծանր պարտության մատնեց վերջինիս, ընդ որում Ջահաֆյանների կորուստները կազմում էին 3.000 զինվոր<sup>1</sup>: Վերջին այս պարտությունը ծանր հարված հասցրեց Ջահաֆյանների ռազմական մեքենային և հիմք տվեց Աշոտ Սմբատի Բագրատունուն իր հերթին հարված հասցնել արդեն Դվինին: Արդյունքում՝ 813 թվականի դեկտեմբերին Յայոց իշխան Աշոտ Սմբատի Բագրատունու գլխավորած Յայկական բանակը (մոտ 5.000), օգտվելով քաղաքի աշխարհազորի ապստամբությունից, գրավեց քաղաքը Ջահաֆյանների բանակից (մոտ 1.000)<sup>2</sup>՝ սրանով, ըստ եության, ավարտին հասցնելով մրցակցության այս փուլը Ջահաֆյանների հետ:

<sup>1</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 41:

<sup>2</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 41:

**Գլուխ 108**  
**Բուլղարական Մեծ ճգնաժամի ավարտը**

814 թվականը բացվեց կայսրությանը հարված հասցնելուն ուղղված խան Կրումի ձեռնարկած հսկայական նախապատրաստություններով, ընդ որում հարվածի ծայրակետում հենց Կոստանդնուպոլիսն էր: 814 թվականի ապրիլի 13-ին, սակայն, դեպի հարավ արշավանքի նախապատրաստության հենց ամենաեռուն պահին էլ խան Կրումը հանկարծամահ եղավ, որից հետո, մարտական առաջնորդների միջև առաջացած որոշակի անհարթություններից հետո, Բուլղարական խանության խան հռչակվեց հանգուցյալի մանկահասակ որդի Օմուրտագը (814-831): Ռազմատենչ Կրումի մահը մի իսկական նվեր էր պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսին, ընդ որում առաջացած գահակալական որոշակի անհարթությունները, ինչպես նաև նոր խանի մանկահասակությունը միայն ուժեղացնում էին լավատեսության հիմքերը: Արդյունքում, Արևելքից բերած նոր ուժերով հերթական անգամ համալրելով իր բանակը, Լևոնը V Յայկազըն արդեն մայիսին հակահարձակման անցավ:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

**814 հունիս – Մեսեմյրիայի ճ-մ<sup>1</sup>**

Լևոն V Յայկազնի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20.000, այդ թվում Արմենիակոն բանակաթեմի զորավար Մանվել Յայը) մոտեցան քաղաքին ու ճամբարեցին: Շուտով կայսերական բանակին մոտեցավ և մոտակայքում ճամբարեց նաև Բուլղարական խանության բանակը (մոտ 70.000):

I փուլ – Կայսերական բանակ լքեց սեփական ճամբարը և, ցույց տալով, թե իբր խուճապահար փախուստի է դիմել, նրա շրջակայքում դարան մտավ: Բուլղարական խանության բանակն իր հերթին, տրվելով հնարքին, մտավ ճամբար և գրավեց այն, որից հետո սկսեց զբաղվել ավարառությամբ:

II փուլ – Կայսերական բանակը անակնկալ հարձակվեց ճամբար մտած հակառակորդի վրա և պարտության ու փախուստի մատնեց վերջինիս:

III փուլ – Կայսերական բանակը հետապնդեց հակառակորդին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Յայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր:

Կրած խոշոր անհաջողությունը, թեև չվերացնելով պատերազմը շարունակելու հետագա հնարավորությունները, արդյունքում Բուլղարական խանության ղեկավար կազմին այնուհանդերձ մեծապես հակեց դեպի խաղաղությունը: Արդյունքում սկիզբ առան հաշտության բանակցություններ և արդեն 815 թվականի սկզբին կնքվեց երեսնամյա հաշտության մի պայմանագիր: Այս կապակցությամբ հատկապես պետք է նշել, որ գերիների և այլ անձանց փոխանակության ու այլ երկրորդական հարցերի կարգավորման հետ միաժամանակ արդեն նաև իրավաբանորեն ամրագրվեց այն դրությունը, երբ Դալմացիայի հարավը, Մեզիան և գործնականում ողջ Մակեդոնիան, ի դեմս բալկանյան թերակղզու կենտրոնական հատվածի, ընկան Բուլղարական խանության տիրապետության տակ: Պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը, փաստորեն, տարածքային զգալի կորուստներ կրեց, ընդ որում հակառակորդին էր անցել սլավոններով բնակեցված Բալկանյան թերակղզու հիմնական մասը, ինչը, զրկելով կայսրությանը մարդկային ռեսուրսի կարևոր այդ աղբյուրից և, ըստ էության, թուլացնելով վերջինիս, դրան հակառակ՝ ուժեղացրեց արդեն Բուլղարական խանությունը, որը մարդկային նոր ռեսուրսներ ստացավ:

Այս առումով հետաքրքիր է նշել, սակայն, որ հետագա տասնամյակներում խաղաղության պայմանագրի պայմանները ոչ միայն պահպանվեցին, այլև խաղաղությունը, ըստ էության, պահպանվեց նաև պայմանավորված ժամկետից հետո: Վերջին հանգամանքը, թերևս, կարելի է

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 1, մաս 13; Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 1:

բացատրել նրանով, որ, բուլղարական խաների հպատակի կարգավիճակ ստացած սլավոնները, Կրումի օրոք դեպի թյուրքական արմատներ իրականացված կարճատև նահանջից հետո, հերթական անգամ, բայց արդեն վերջնականապես առավելության նժարը խանությունում թեթեցին դեպի նստակյաց հնդեվրոպական տարրը: Արդյունքում՝ Բուլղարական խանության մակարդակով սլավոնների տարած ժողովրդագրական հաղթանակը ոչ միայն իջեցրեց խանության ագրեսիվության մակարդակը արտաքին հարաբերություններում, այլև, ի տարբերություն ավելի ցածր մշակութային մակարդակի վրա գտնվող թյուրքական տարրի գերիշխանության ժամանակաշրջանի, հնարավորություն տվեց երկրին ներքին կայուն զարգացում ապրել՝ աստիճանաբար ձևավորելով իր ժամանակի հնդեվրոպական պետական միավորներին բնորոշ պետաիրավական մի կմախք: Որպես ընդհանուր հետևանք այս գործընթացի՝ հետագա տասնամյակներում բուլղարները վերջնականապես ձևավորվեցին որպես մեկ էթնոմշակութային ամբողջություն, որտեղ սլավոնական էր արդեն գործնականում ամեն ինչ, թյուրքական անցյալից մնացել էր միայն ազգի ինքնանվանումը, դե իսկ բուլղարների պետությունն էլ ամուր հիմքերի վրա դրվեց:

## Գլուխ 109

### Աբբասյանների Մեծ քաոսի ավարտը և խուրամյանների վերելքը

814 թվականին Արաբական խալիֆության տարածքում ընդհանրապես և, մասնավորապես Միջագետքում շարունակում էր տիրել խառն ու անկայուն դրություն: Իր հերթին, սակայն, առժամանակ Իրանական լեռնաշխարհի դեռևս հյուսիս-արևելքում հաստատված ալ-Մամունը, տեղում կյանքի կոչելով իսլամակենտրոն մի քաղաքականություն, դրա հետևանքով օբյեկտիվորեն ստեղծեց մի դրություն, երբ դեռևս իսլամին դիմադրող տարրերը աստիճանաբար սկսեցին լքել երկրամասը և շարժվել արևմտյան ուղղությամբ: Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքից դեպի արևմուտք, սակայն, տարածվում էր Ատրպատականը, որտեղ էլ արդյունքում ուժեղացավ դեռևս իսլամին դիմադրող պարսկական տարրի տեսակարար կշիռը, ինչը շուտով բերեց պայթյունի: Արդյունքում՝ վերելք ապրեց խուրամյանների գաղափարախոսությունը:

Խուրամյանները արմատներով դեպի զրադաշտականությունը գնացող և հիմնականում պարսկական տարրի կողմից դավանվող կրոնական մի ուղղության ներկայացուցիչներ էին, որոնք տարածաշրջանում դեռևս պահպանում էին իրենց զգալի դերակատարությունը: Խուրամյանների դավանած կրոնական հայացքների սրբությունների շուրջ մինչ այժմ էլ տարբեր կարծիքներ են հանդիպում, ընդ որում սկզբնաղբյուրների հայտնած տեղեկատվության ակնհայտ տենդենցիոզությունն և կցկտուր բնույթը միայն բարդացնում է հարցի վերջնական պարզաբանումը, սակայն մի բան, այսպես թե այնպես, պարզ է՝ խուրամյանների կրոնական համակարգն իր արմատներով գնում էր դեպի զրադաշտականությունը ու քարոզում էր սոցիալական լայն հավասարության մեծապես ընդունելի մի գաղափար: Վերջին պարագայում ինչ-որ տեղ հարելով նույնիսկ մազդակյաններին՝ խուրամյանների կրոնական հայացքները, անկասկած, պետք է իրենց դրական արձագանքը գտնեին Աբբասյանների կողմից իր ողջ ուժով գործի դրված Արաբական խալիֆության վարչատնտեսական ապարատի երկաթյա կրունկի տակ տանջվող ամենից առաջ հենց պարսկական տարրի մոտ: Իրավիճակում վերջնական պարզություն մտցնելու համար հարկ է նաև ամրագրել, որ, քանի որ ապստամբությունը զարգանում էր Հայաստանի տարածքում կամ, առավելագույնը վերջինիս սահմանների անմիջական մոտակայքում, սրան իրենց ակտիվ մասնակցությունը բերեցին նաև հայերը, թեև խուրամյանների բուն կրոնական հայացքները վերջիններիս սկզբունքորեն մնում էին խորթ:

Արդեն 814 թվականի նոյեմբերին, սկսելով հերթական ապստամբությունը, իրեն «Մահդի», այսինքն, ըստ խուրամյանների պատկերացման՝ փրկիչ, հռչակած Ջավիդան-Մահդիի գլխավորած խուրամյանները, ոտնատակ տալով շրջակայքը, առաջացան Բգաբդե-Տուռաբդե-Հյուսիսային Միջագետք երթուղով<sup>1</sup>: Այնուհետև, խուսափելով իշխանական ռազմական մեթենայից և հույս ունենալով հաջողության հասնել Արմինիայում, խուրամյանները շարժվեցին դեպի հյուսիս և

<sup>1</sup> Միքայել Ասրի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 12; Բար-Յեթրես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Ամանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», Հավելված Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20:

սկսեցին մոտենալ Տարոնին, որը հենց վերջերս Մամիկոնյաններից անցել էր Բագրատունիներին և որտեղ հաստատվել էր Տարոնի իշխան Սահակը՝ Հայոց իշխան Աշոտ Սմբատի Բագրատունու որդին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 814 դեկտեմբեր – Ողական ամրոցի ճ-մ<sup>1</sup>

Ջավիդան-Մահդիի գլխավորած խուրամյանները (մոտ 6.000) ներխուժեցին Տարոն, ու, թեև սկզբնական շրջանում վերջիններս իրենց բավականին հանգիստ էին պահում, սակայն, վախենալով նրանց կասկածելի ներկայությունից, Տարոնի իշխան Սահակ Բագրատունին բանակցությունների պատրվակով իր վրանը կանչեց Ջավիդան-Մահդիին և գլխատեց: Դրանից հետո Բագրատունյաց իշխանը իր կնոջն և երեխաներին ուժեղ կայազորով (մոտ 500) թողեց Ողական ամրոցում, իսկ ինքը մեկնեց օգնություն բերելու: Տեղեկանալով սեփական առաջնորդի մահվան մասին՝ Հասանի գլխավորած խուրամյանների բանակը սկսեց մոտենալ Ողականին, սակայն, այդ ընթացքում վերջինս ավերեց մի գյուղ, որի խուճապահար բնակիչներն էլ ամրոցի կայազորին (մոտ 500) տեղեկացրին վերահաս վտանգի մասին:

I փուլ – խուրամյանները անցան գրոհի, սակայն ողջ օրը տևած մարտում Հայկական բանակը համառորեն հետ մղեց այն:

II փուլ – Երեկոյան թշնամուն հաջողվեց ավերել ամրոցի պարսպի մի մասը և այրել դարպասը: Չգալով, որ վիճակը դառնում է օրհասական, Սահակի աներորդին՝ մի խիզախ վանական, ցած թռավ պարսպից և, մոտենալով Հասանին, նիզակահարեց նրան: Թշնամու բանակում առաջացավ շփոթ և այն դադարեցրեց գրոհը:

III փուլ – Հաջորդ օրը լուսաբացին Հայկական բանակով (մոտ 2.000) ամրոցին մոտեցած Սահակը մի ուժեղ ջոկատ մտցրեց ամրոց, որից հետո Սահակի բանակը թիկունքից, իսկ ամրոցի կայազորը՝ ճակատից, համակցված հարված հասցրին թշնամուն և գլխովին ջախջախեցին վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 700, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 5.500 զինվոր:

815 թվականին ալ-Մամունի տերությունը դեռևս շարունակվում էր ցնցվել ապստամբություններից, ընդ որում այն պայմաններում, երբ նոր խալիֆը ոչ մի կերպ չէր ժամանում Միջագետք, ըմբոստ տրամադրությունները տեղում ավելի էին զարգանում: Իրավիճակը չթեթևացավ, սակայն, նաև 816 թվականին, իսկ արդեն 817 թվականի հուլիսի 17-ին էլ Բաղդադում իրեն խալիֆ հռչակեց ալ-Մամունի հորեղբայր Իբրահիմը: Ստեղծված խառնաշփոթը մի իսկական նվեր էր, այդ թվում նաև խուրամյանների համար, որոնք, անհաջողություն կրելով Հյուսիսային և Հայոց Միջագետքներում, ինչպես նաև Հայաստանի հարավ-արևմտյան շրջաններում, իրենց շարժումը վերջնականապես տեղափոխեցին դեպի Ատրպատական ու հաստատվեցին պատմական Հայաստանի Փայտակարան նահանգի Առուսպեճան գավառում գտնվող Բազզ ամրացված քաղաքում՝ պատմական Հայաստանի ամենածայր հարավ-արևելքում: Ավելին, կարճ ժամանակում խուրամյանները ուժեղացրին առանց այդ էլ լեռնային դժվարհասանելի շրջանում գտնվող Բազզը և դրանից հետո այն վերածվեց վերջիններիս շարժման սրտի: Սկիզբ էր առնում խուրամյանների վերջին և ամենաուժեղ ապստամբությունը, որը դրանից հետո ամբողջ 20 տարի հիմնովին ցնցելու էր խալիֆների տերությունը:

Ապստամբությանը, ինչպես արդեն ասվեց, հաշվի առնելով այն, որ վերջինս ծավալվում էր Հայաստանի սահմանային շրջաններից մեկում և դրան հարակից տարածքներում, այս կամ այն կերպ մասնակցեցին նաև հայերը, թեև այն հարցը, թե որակ ապահովող քանակությամբ ինչքանով էին նրանք կիսում խուրամյանների գաղափարախոսությունը կամ, կիսում էին նրանք

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 12; Բար-Յերբեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», Հավելված: Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3 Այս մասին հայտնում են նաև իբն Միսբալեղը, Յակուբին և Տաքարին:

այն ընդհանրապես, թե ոչ, արդեն ասվեց, մնում է մեծապես բաց: Եվ վերջապես հարկ է նշել, որ հենց այս ժամանակ էլ խուրամյանների առաջնորդ և ղեկավար հռչակվեց նախկին ուղտապան Բաբեկը՝ դաժան, թեև տաղանդավոր ու հաշվենկատ մի անձնավորություն, որը դրանից հետո դեռ երկար էր պղտորելու խալիֆների արյունը: Այսպիսով՝ Արաբական խալիֆության կարևորագույն մասերից մեկում սկիզբ էր առնում մի ծանր հակամարտություն:

Իրոք, արդեն 817 թվականի ամռանը, երբ խալիֆության ներքին դրությունը ոչ մի կերպ չէր հանդարտվում, Բաբեկի գլխավորած խուրամյանները (մոտ 10.000) և նրանց կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 500) Բագդի ճ-մ-ում անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 5.000)<sup>1</sup>: Սկզբնական տարիներին, սակայն, Բաբեկն իրեն այնուհանդերձ դեռևս որոշակիորեն աննկատ էր պահում, դե իսկ սեփական հոգսերի մեջ խրված ալ-Մամունն էլ իր հերթին, ինչպես պարզվեց, գոնե առժամանակ որևէ ցանկություն չունեցրեց զբաղվել նրանով:

817 թվականի երկրորդ կեսին ալ-Մամունի խորհրդականներին ի վերջո հաջողվեց համոզել վերջինիս, որ, առանց Միջագետքում և Բաղդադում նրա անձնական ներկայության, խաղաղությունն ու վերջնական հաջողությունը ոչ մի կերպ հասանելի չեն լինի: Արդյունքում՝ 818 թվականի ապրիլի 22-ին ալ-Մամունը Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքից դանդաղ հանդիսավորությամբ սկսեց առաջանալ դեպի արևմուտք: Յետաքրքիր է, սակայն, որ այս ճամփորդության սկզբից անմիջապես հետո էլ հենց սեփական լողավազանում մեռած գտան ալ-Մամունի պարսկամետ գլխավոր խորհրդականներից մեկին ու, թեև խալիֆի առնչությունն այդ մահվանը այդպես էլ չիմնավորվեց, սակայն, թերևս, պարզ էր, որ դեպի Բաղդադ առաջացող ալ-Մամունն ամեն դեպքում զգուշանում էր տեղում պարսկական տարրին չափից դուրս ուժեղ առաջնորդ թողնելուց: Ալ-Մամունի առաջանալը դեպի Միջագետք իր հերթին միանգամից էլ խաթարեց նրա հորեղբայր Իբրահիմի դրությունը մայրաքաղաքում, որը, լքված իր կողմնակիցների կողմից, ի վերջո փախավ Բաղդադից:

819 թվականի օգոստոսի 11-ին ալ-Մամունը առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու մտավ Բաղդադ, ինչը սկիզբ հանդիսացավ պետության ներքին դրությունը վերջնականապես կարգի գցելու գործընթացը սկսելու համար: Խալիֆն անմիջապես ձեռնամուխ եղավ հին և իրենց արդարացրած կարգերը վերականգնելուն ու այս ճանապարհին չմոռացվեց նաև ալ-Մամունի համար այդքան պայքարած Թահիր իբն Յուսեյնը: Թահիր իբն Յուսեյնը, որը սպանել էր տվել նախկին խալիֆին, շատերի կողմից բացասական ընկալվող մի անձնավորություն էր և այդ պատճառով վերջինին տարիներին ալ-Մամունը նրան ստվերում էր պահում: Այժմ, սակայն, եկավ ժամանակը տաղանդավոր այս կազմակերպչին կրկին գործի լծելու համար:

Արդյունքում՝ արդեն 821 թվականին սկզբին Թահիր իբն Յուսեյնը նշանակվեց Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքի կառավարիչ և դրանից հետո Թահիրի հետնորդները, Իրանական լեռնաշխարհում հանդես գալով, ըստ էության, որպես արդեն ժառանգական կառավարիչներ, այդ հսկայական երկրամասը այնուհանդերձ մոտ կես դար պահեցին պաշտոնական Բաղդադի հավատարմության տիրույթում: Մինչ ալ-Մամունն աստիճանաբար կարգի էր գցում գործերը սեփական տերությունում, գահակալական մի խոշոր պայքար բռնկվեց, սակայն, արդեն Բյուզանդական կայսրությունում:

## Գլուխ 110

### Միքայել II-ը և Ամորիական գահատոհմի հաստատումը Բյուզանդական կայսրության ղեկին

Իրոք, Լևոն V Յակազը, լինելով ոչ վատ գորավար, այնուհանդերձ, ինչպես ցույց տվեց կյանքը, լավ չէր կողմնորոշվում պալատական ինտրիգների և հարաբերությունների բարդ, իսկ հաճախ էլ նույնիսկ վտանգավոր հանգույցներում: Իր գահակալման սկզբի տարիներին, կարծես թե, վերադառնալով պատկերապաշտությանը՝ հետագա տարիներին, սակայն, Լևոն V Յակազը կրկին անցավ ակտիվ պատկերամարտության, ինչը, ի հաշիվ եկեղեցական բռնագրավումների,

<sup>1</sup> Աբու Յահիֆա ալ-Ղինավարի «Մատյան երկարապատում ավանդությունների»: Այս մասին հայտնում են նաև իբն ալ-Յադիմը, ալ-Այյան, Յակուբին, Տաբարին և իբն ալ-Ասիրը:

մեծացրեց պետական գանձարանի եկամուտները, բայց նաև՝ կայսեր դեմ հանեց եկեղեցականներին, ինչպես նաև հավատացյալ ժողովրդի լայն խմբերին: Ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ կայսրը ուշադիր չէր իր շրջապատի մարդկանց ամենից առաջ հավատարմության տեսանկյունից: Այս առումով խոսքն ամենից առաջ վերաբերում է կայսեր վաղեմի զինակից ընկեր և առաջին կնոջ քրոջ ամուսին Միքայել Ամորիացուն, որը նշանակվել էր կայսերական թիկնապահների հրամանատար, սակայն իրականում ամենևին էլ հավատարիմ չէր իրեն: Իրեն կասկածելի էր պահում նաև կայսեր մեկ այլ զինակից՝ 820 թվականին Անատոլիկոն բանակաթեմի հրամանատար նշանակված Թովմա Յայ Գագիրացին և արդյունքում ինչպես Թովման, այնպես էլ Միքայելը ամենևին էլ այն մարդիկ չէին, որոնք պետք է ամրացնեին Լևոն V Յայկազնի իշխանությունը գահի վրա:

Իրոք, արդեն վաթսուևին մոտեցող Թովմա Յայ Գագիրացին՝ փոքրիայքեցի փառատենչ այդ հայը, որն իր մյուս ընկերների հետ միասին ժամանակին աջակցել, իսկ հետո էլ լքել էր Վարդան Տորթին, բուռն բնավորություն ուներ և իր կյանքում հատկապես մեծ տեղ էր հատկացնում կանանց հետ հարաբերություններին: Յենց նման արկածներից մեկն էր, որ դեռևս Նիկեփոր I-ի ժամանակներում վերջինիս ստիպել էր թողնել կայսրության սահմանները, դիմել փախուստի և ապաստանել Սուղուրի արաբական կողմում: Լևոն V Յայկազնի օրոք, սակայն, նա հետ էր վերադարձել և նշանակվել էր զինվորական բարձրագույն պաշտոններից մեկին: Թովման, թեև կաղում էր, սակայն բարձրահասակ, ուժեղ, երկար հոսքով ներքև իջնող գեղեցիկ սպիտակ մազերով մի հմայիչ անձնավորություն էր, որը, շատ բաներ տեսած լինելով կյանքում, լավ էր սերտել մարդկանց հետ վարվելու և մարդկանց իր կողմը գրավելու բարդ արվեստը: Միաժամանակ, որպես զորավար, Թովման ամենևին էլ չէր փայլում առանձնակի ունակություններով: Միքայել Ամորիացին իր հերթին՝ Թովմայի լիակատար այդ հակապատկերը, որը աթինգանոսների ադանդավորական ուղղությանը պատկանող անբարետես և, դրան գումարած նաև, թիկ մի անձնավորություն էր, փակ բնավորության տեր մի մարդ էր: Միաժամանակ Միքայելը լավ էր տիրապետում քաղաքական պայքարի առանձնահատկություններին և ներպալատական ինտրիգների արվեստին, ինչպես նաև, մեծ հաշվով, նա նաև ոչ վատ զորավար էր: Ահա նման հետաքրքիր երկու անձնավորությունների էր իր մոտ հավաքել Լևոն V Յայկազնը, որը, սրան գումարած, վերջիններիս նաև բարձր և նույնիսկ իր անձի անվտանգության հետ կապված պաշտոններ էր վստահել:

820 թվականի դեկտեմբերի սկզբին կայսեր զեկուցեցին, որ Միքայել Ամորիացին դավադրություն է կյուրթում: Գործնականում միաժամանակ սկսվեցին տեղեկություններ ստացվել նաև այն մասին, որ անհանգիստ է նաև Թովմա Յայ Գագիրացին, որը, անսկատ տարածելով այն լուրը, թե, ի դեմս իրեն մարդիկ գործ ունեն չմահացած Կոնստանդին VI-ի հետ, աստիճանաբար վերջիններիս անհնազանդության էր դրդում՝ գլխավոր նպատակ ունենալով բնականաբար կայսերական գահը: Այս պայմաններում վերջին տարիներին առանձնակի եռանդով աչքի չընկած Լևոն V Յայկազնը այնուհանդերձ անմիջապես էլ հրամայեց ձերբակալել Միքայելին, սակայն, հաշվի առնելով, որ դիմացը Սուրբ ծնունդն էր, առժամանակ հետաձգեց նրա վերջնական պատիժը: Յապաղումը, սակայն, ձերբակալվածի օգտին եղավ և վերջին հաշվով կործանեց կայսեր, քանի որ Միքայելը կարողացավ բանտից տեղեկացնել դավադրության մյուս մասնակիցներին, որ, եթե նրանք չգործեն, ինքը բոլորին կմատնի: Արդյունքում՝ դավադիրները վերջնական տեսքի բերեցին գործը՝ նախատեսելով հարված հասցնել հենց Սուրբ ծննդյան օրը:

820 թվականի դեկտեմբերի 25-ին Լևոն V Յայկազնը ժամանեց մայրաքաղաքի սուրբ Ստեփանոսի վանք, սակայն, այն բանից հետո, երբ նա ներս մտավ, վանականների սքեմների տակ ներսում պատսպարված դավադիրները փակեցին վանքի դռները և կտրեցին վերջինիս իր ուղեկիցներից, որից հետո, մերկացնելով թերըրը, հարձակվեցին կայսեր վրա: Անգեղ Լևոն V Յայկազնը, փորձ կատարելով դիմադրել, այնուհանդերձ կարողացավ ձեռք գցել երկաթյա խաչը և որոշ ժամանակ պաշտպանվել դրանով, սակայն դավադիրներն ի վերջո առավելության հասան ու սպանեցին նրան: Դրանից հետո կայսեր դիակը վանքից դուրս նետվեց հենց ձյան վրա, որից հետո իր հերթին էլ բանտից արագորեն վանք հասցված Միքայելին դավադիրները կայսր հռչակեցին: Արդյունքում՝ Բյուզանդական կայսրության գահին հայտնվեց Միքայելը՝ Միքայել II-ը (820-829), որին էլ հենց վիճակված էր լինելու դառնալ կայսերական նոր գահատոհմի հիմնադիրը:

Այս առումով հարկ է նշել, որ, ինչքան էլ զարմանալի էր, հատկապես վերջին հարյուրամյակի իրադարձությունների ֆոնին, սակայն «Ամորիական» կոչված կայսերական նոր գահատոհմը, հաշվի առնելով արական գործոնը, ձևական առումով այնուհանդերձ հայկական չէր, չնայած նոր կայսեր կինն այնուհանդերձ հայուհի էր և նոր գահատոհմը ամեն դեպքում գոնե կանացի կողմից հայկական էր: Մյուս կողմից, սակայն, չնայած այս կիսատ հանգամանքին որն, ըստ էության, էական էլ չէր, կայսրության ռազմավարչական համակարգում հայերի դերը ցանկացած պարագայում ոչ միայն շարունակում էր զգալի մնալ, այլև նրանց քանակությունը ու նշանակությունը նոր այս գահատոհմի ժամանակաշրջանում ավելի մեծացավ:

Գահ բարձրանալուց անմիջապես հետո Միքայել II-ը բախվեց արդեն բացահայտ տեսք ստացած Թովմա Յայ Գազիրացու ապստամբության հետ, որը, գահի համար սկսելով սեփական պայքարը, այնուհանդերձ բնականաբար անմիջապես էլ հայտարարեց, որ ձգտում է վրեժ լուծել սպանված Լևոն V Յայկազնի համար: Արդեն 820 թվականի դեկտեմբերի երկրորդ կեսից Թովմա Յայ Գազիրացու և նրա որդեգիր Կոնստանդին Յայի գլխավորությամբ ապստամբած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000, այդ թվում արաբներ, թյուրքեր, վրացիներ, ասորիներ, պարսիկներ, հնդիկներ, գեխեր, սաբիրներ, պալիկյաններ) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000) ասպատակեցին կայսրության փոքրասիական տիրույթները՝ երկրամասում հաստատելով իրենց իշխանությունը և ծովային ու ցամաքային ուժերով աստիճանաբար շարժվելով մայրաքաղաքի ուղղությամբ<sup>1</sup>: Միաժամանակ, սակայն, ապստամբների դեմ խաղաց այն հանգամանքը, որ Արմենիականների, ինչպես նաև Օպսիկոն բանակաթեմերն այդպես էլ չմիացան վերջիններիս, իսկ Թրակեսիոն բանակաթեմն էլ միացավ նրանց միայն երկարատև տատանումներից հետո: Այսպես թե այնպես, սակայն Թովման լայն գործունեություն ծավալեց և կապեր հաստատեց նույնիսկ ալ-Մամունի հետ: Վերջինս սկզբում որոշեց ուշադրություն չդարձնել ապստամբների վրա, սակայն, այն բանից հետո, երբ 821 թվականի ամռանը ապստամբները Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 500) գրավեցին Չապետրա ամրոցը և ավերեցին<sup>2</sup>, փոխեց իր վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ: Արդյունքում, կարծես նոր միայն գիտակցելով, թե ինչ ծավալի է սկսված շարժումը, ալ-Մամունը որոշակի օժանդակություն ապահովեց Թովմային, թույլատրեց Անտիոքի հունական պատրիարքին թագադրել վերջինիս, ինչպես նաև հրաման տվեց Սուղուրում գործող ուժերին, թեկուզ մասնավոր կարգով և ըստ ցանկության, աջակցել ապստամբներին:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 821 ամառ - 822 հոկտեմբերի կես – Կոնստանդնուպոլսի ճ-մ<sup>3</sup>

Թովմա Յայ Գազիրացու և նրա որդեգիրներ Կոնստանդին Յայի ու Անաստաս Յայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (80.000 այդ թվում արաբներ, թյուրքեր, վրացիներ, ասորիներ, պարսիկներ, հնդիկներ, գեխեր, սաբիրներ, պալիկյաններ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000, այդ թվում հետագայում պայքարին միացած Գրիգոր Արծրունին) սկսեցին մոտենալ քաղաքին, որտեղ Միքայել II-ի բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 7.000, այդ թվում Զրիստոփոր մագիստրոսը և նրա որդիներ Վասակն ու Նազարը) պատրաստվեցին համառ պաշտպանության:

I փուլ – Կոնստանդին Յայի գլխավորությամբ Աբիդոսի մոտեցած Թովմայի բանակի առաջապահը ընկավ թշնամու նախապատրաստած դարանը և ոչնչացավ, ընդ որում Կոնստանդինը զոհվեց: Չնայած այս անհաջողությանը, սակայն, ապստամբներին հաջողվեց անցնել Բոսֆորի նեղուցը և պաշարել քաղաքը նաև ցամաքից:

II փուլ – Սեպտեմբերին և հոկտեմբերին ապստամբները, մանր ընդհարումներ ունենալով քաղաքի պաշտպանների հետ, պատրաստվեցին վճռական հարձակման:

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 2, մաս 11-13 Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 2:

<sup>2</sup> Բալզգորի «Երկրների նվաճումների գիրք»: Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 2, մաս 13-20 Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 2; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Բար-Յերեմոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

III փուլ - Նոյեմբերին ապստամբները ծովից և ցամաքից անցան վճռական հարձակման, սակայն բռնկված համառ մարտերից հետո այն հետ մղվեց: Ստեղծված պայմաններում ապստամբները նահանջեցին դեպի նախապես պատրաստված ձմեռոցներ՝ նախատեսելով վերսկսել քաղաքի պաշարումը հաջորդ տարվա գարնանը:

IV փուլ - 822 թ-ի գարնանը ապստամբները կրկին մոտեցան քաղաքին և, մանր ընդհարումներ ունենալով քաղաքի պաշտպանների հետ, ի վերջո անցան վճռական հարձակման, որը, սակայն, հետ մղվեց: Միաժամանակ ծովում հարձակման հրաման ստացած ապստամբների նավատորմը անցավ Միքայել II-ի կողմը կամ ցրվեց:

V փուլ - Գրիգոր Արծրունին, իր կողմը գրավելով ապստամբների մի մասին (10.000) և համաձայնության գալով Միքայել II-ի հետ, անցավ ապստամբների թիկունք ու սպառնալից դիրք գրավեց: Ի պատասխան դրա՝ Թովման, չթուլացնելով քաղաքի պաշարումը, փոքրաթիվ ջոկատով հարձակվեց Գրիգորի վրա և ծանր պարտության մատնեց նրան, ընդ որում Գրիգորը գերվեց ու սպանվեց:

VI փուլ - Թովմա Յայ Գազիրացին հրամայեց Յունաստանում գտնվող իր նավատորմին մոտենալ քաղաքին, սակայն կառավարական նավատորմին հաջողվեց, կիրառելով «Յունական կրակ», ոչնչացնել վերջինիս:

VII փուլ - Ամռանը Բուլղարական խանության բանակը (մոտ 50.000) թիկունքից մոտեցավ և Կեղուկտոսի (Մարմարայի ծովի հյուսիսային ափին) մոտ ծանր պարտության մատնեց քաղաքի պաշարումը թողած ու Թովմա Յայ Գազիրացու և Անաստաս Յայի գլխավորությամբ իր դեմ շարժված ապստամբների բանակին: Իմանալով կատարվածի մասին՝ Թովմայի նավատորմի մնացորդները վերջնականապես անցան Միքայել II-ի կողմը:

VIII փուլ - Ամռան վերջին, հավաքելով ցրված ուժերը, ապստամբները ճամբարեցին Դիաբասիսի դաշտում: Դրանից հետո, տեղեկանալով իրենց դեմ սկսված արշավանքի մասին, ապստամբների բանակը փորձեց կեղծ նահանջ իրականացնել, սակայն այն վերածվեց իրական փախուստի: Օգտվելով դրանից՝ կառավարական բանակն անցավ վճռական գրոհի և ծանր պարտության մատնեց ապստամբներին: Թովմա Յայ Գազիրացին ապաստանեց Արկադիապոլսում (Ադրիանապոլսից 60 կմ հարավ-արևելք) իսկ Անաստասը՝ Բյուզնում:

IX փուլ - Սեպտեմբերի սկզբին կառավարական բանակը պաշարեց Արկադիապոլիսը, որի հետևանքով քաղաքում բռնկվեց դաժան սով: Արդյունքում՝ հոկտեմբերի կեսերին սեփական կողմնակիցները գերեցին Թովմային և հանձնեցին կայսեր: Նույնը կատարվեց նաև Անաստասի հետ Բյուզնում:

Յաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 5.000, դաշնակիցը՝ մոտ 20.000 զինվոր:

Ավարտին հասցնելով հաջողությունը և, ի տարբերություն դանդաղած Լևոն V Յայկազնի, գործելով ամենայն վճռականությամբ ու արագությամբ՝ Միքայել II-ի հրամանով Թովման և Անաստասը անմիջապես էլ մահապատժի ենթարկվեցին: Դրանից հետո առանց լուրջ դիմադրության հանձնվեցին նաև մինչ այդ ապստամբների կողմն անցած այլ քաղաքներ և արդեն տարվա վերջում Թովմա Յայ Գազիրացու ապստամբությունն, ըստ էության, ճնշված էր, իսկ Միքայել II-ի իշխանությունն էլ՝ վերջնականապես ամրապնդված:

## Գլուխ 111

### Խուրամյանների ապստամբության հետագա ընթացքը

820-ական թվականները սկսվեցին տարածաշրջանի երկու գերտերությունների ղեկավարների կողմից իրենց տերություններում կարգուկանոն հաստատելու և սեփական իշխանությունն ամրապնդելու ջանքերով: Վիճակը, սակայն, այնուհանդերձ ավելի ծանր էր հենց Արաբական խալիֆությունում, որտեղ ալ-Մամունը բախվեց ավելի շուտ համակարգային բնույթ ունեցող խնդիրների հետ:



Իրոք, մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում արդեն վաղուց անցել էր այն ոգևորությունը, որը պարսկական տարրին պատել էր Օմայանների տապալման բուռն տարիներին և արդեն պարզ էր, որ պարսկական տարրի միջոցով իշխանության եկած Աբբասյանները Նույն այդ պարսկական տարրի նկատմամբ վարում են այնքան զգուշավոր քաղաքականություն, որ ամեն ինչ, ըստ էության, հանգում է ոչինչ չանելուն: Սրա պատասխանը եղավ, ինչպես արդեն ասվեց, պարսկական տարրի խուլ դիմադրությունը, որը մոտակա տարիներին արտահայտվելու էր ամենից առաջ խուրամյաններին ցույց տրված լայն աջակցությամբ, երբ պարսից հասարակության լայն խավերն ինչ-որ մի պահի սկսեցին հավատալ, թե Բաբեկն ի վիճակի է վերադարձնել Սասանյանների կորսված տերությունը և նրա ներքին երբեմնի կարգերը՝ մագդալյանների մոռացված գաղափարախոսության նոր լույսի ներքո: Միաժամանակ խռովության մեջ էր նաև Եգիպտոսը, բայց հանգիստ չէր նաև Միջագետքում, Արաբական թերակղզում և Սինդում: Հիմնական խնդիրը, սակայն, այնուհանդերձ Ատրպատականն էր, որտեղ Բաբեկի գլխավորած խուրամյանների շարժումն աստիճանաբար թափ էր հավաքում: Արդյունքում Բաղդադում որոշեցին հարված հասցնել ամենից առաջ հենց խուրամյաններին:

Եվ այսպես, ցանկանալով հնարավորինս արդյունավետ գործել ապստամբների դեմ, կառավարական բանակը փորձ կատարեց ամենից առաջ հաստատվել Արցախում և Սյունիքում: Սովորական երթարշավը սեփական տարածքում, սակայն, վերածվեց տեղական տարածքների մի իսկական ասպատակության: Արդյունքում՝ 821 թվականի աշնանը Սմբատի որդի Սահլ Առանշահիկի գլխավորած Խաչենի Առանշահիկների գունդը (մոտ 4.000) Շիկաբար ամրոցի մոտ (Արցախ, Մեծիրանք գավառ) լուսաբացին անակնկալ հարվածով ջախջախեց ասպատակելով Արցախ ներխուժած և Ամարաս վանքն ավերած Արաբական խալիֆության ճամբարած բանակին (մոտ 10.000)<sup>1</sup>՝ ազատելով գերիներին<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ Նույնատիպ իրադարձություններ էին զարգանում նաև Սյունիքում, որտեղ Վասակ Սյունու գլխավորած Սյունյաց գունդը (մոտ 2.000) և խուրամյանները (մոտ 2.000) 821 թվականի աշնանը Շաղատ բերդի ճ-մ-ում (Սյունիք) հաղթեցին Արաբական խալիֆության առաջխաղացած բանակին (4.000)<sup>2</sup>: Դեպի Հայաստան կատարված շարժի հետ միաժամանակ պաշտոնական Բաղդադը ուղիղ հարված հասցրեց նաև խուրամյաններին, սակայն 822 թվականի աշնանը Բաբեկի գլխավորած խուրամյանները (մոտ 20.000) ու նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) Բազգի մոտ գտնվող մի կիրճում դարանը գցեցին և անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 30.000):<sup>3</sup>

Անհաջողություն կրելով խուրամյանների դեմ ձեռնարկված առաջին ուղղակի հարվածներում՝ պաշտոնական Բաղդադը դրանից հետո որոշեց առավել հիմնավոր գործել՝ կարգի գցելով բոլոր ուժերը և հարված հասցնելով միայն դրանից հետո: Արդյունքում՝ եռանդուն Թահիր իբն Հուսեյնը, գործելով ամենից առաջ Միջագետքում գտնվող ապստամբների դեմ, արդեն 824 թվականին հասավ մի վիճակի, երբ վերջիններս, ըստ էության, ջախջախված էին, իսկ նրանց առաջնորդն էլ հանձնվել էր: Այս պայմաններում, ցանկանալով հերթական անգամ ստուգել խուրամյանների ամրությունը, ալ-Մամունը Նույն տարում ևս մեկ հարված հասցրեց: Արդյունքում, սակայն, 824 թվականին գարնանը Բաբեկի գլխավորած խուրամյանները (մոտ 20.000) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) Բազգի ճ-մ-ում անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 10.000)<sup>4</sup>՝ գերելով վերջինիս հրամանատարին<sup>4</sup>:

Չնայած վերջին անհաջողությանը՝ պաշտոնական Բաղդադը, մանավանդ հաշվի առնելով խուրամյանների պաշտպանական ռազմավարությունը, որոշեց վերսկսել երկար ժամանակ զսպված ակտիվությունը նաև ավանդական մեկ այլ ուղղությամբ՝ ռազմական գործողություններ սկսելով Սուղուրում: Առաջին հարվածը, սակայն, ավարտվեց անհաջողությամբ, քանզի 825 թվականի ամռանը Միքայել II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) Անկյուրայի ճ-մ-ում հաղթեցին Փոքր Հայքի հարավը և Կապադովկիան ասպատակած Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ

<sup>1</sup> Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 19:

<sup>2</sup> Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 19: Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 33:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 42; Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», Հավելված Յակուբի, Տաբարի, իբն ալ-Ասիր:

<sup>4</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

50.000)<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, որոշակիորեն ակտիվացան նաև խուրամյանները, ընդ որում, դատելով ըստ ամենայնի, Բաբելը նպատակ ուներ հասնել նրան, որ Հայաստանի արևելյան տարածքները ուղղակիորեն ենթարկվեին իրեն: Արդյունքում՝ 825 թվականի ամռանը խուրամյանները (մոտ 30.000) ասպատակեցին Սյունիքը և Նահանջեցին<sup>2</sup>: Նման հարձակումներ, սակայն, հետագայում ևս էլի էին լինելու:

Խուրամյանների դեմ, ինչպես նաև Սուղուրում մղվող պայքարի ակտիվացման հետ միաժամանակ պաշտոնական Բաղդադը որոշեց ամրապնդել դիրքերը նաև Արմինիայում, որտեղ երկու Աշոտները, ինչպես նաև Արծրունիների, Սյունիների և Առանշահիկների առաջնորդները, ըստ էության, իրենցով էին արել երկրի կառավարումը: Առաջին հարվածը որոշվեց հասցնել անակնկալի կիրառմամբ և այն ուղղել Աշոտ Ատրնեսեհի Բագրատունու դեմ: Արդյունքում՝ 826 թվականի հունվարի 29-ին Գարդմաթ մտած և շրջակայքն ասպատակող Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 7.000) անակնկալ հարձակում գործեց իր բանակը հավաքել փորձող Արտանուշի իշխան Աշոտ Ատրնեսեհի Բագրատունու շքախմբի (մոտ 700) վրա ու պարտության մատնեց վերջինիս: Աշոտը դիմեց փախուստի և փորձեց նոր ուժեր հավաքել, սակայն նույն այս ժամանակ դավադիրները սպանեցին նրան<sup>3</sup>: Արդյունքում, թեև 826 թվականի փետրվարի սկզբին ինչ-որ տեղ Ճորոխի հովտում մինչ այդ Շավշեթում հավաքված Արտանուշի իշխանության բանակը (մոտ 5.000) հասավ Աշոտին սպանած ու փախուստի դիմած դավադիրներին (մոտ 200) և ոչնչացրեց նրանց<sup>4</sup>, սակայն տաղանդավոր առաջնորդն արդեն, այսպես թե այնպես, չկար: Ստեղծված պայմաններում կողմերը եկան փոխհամաձայնության, ըստ որի մի կողմից Ջավախք, Թռեղք ու Աշոցք գավառները վերջնականապես ազատագրվեցին և վերամիավորվեցին Արտանուշի իշխանությանը, սակայն մյուս կողմից էլ վերջինս պարտավորվեց պաշտոնական Բաղդադին որոշակի չափի հարկ վճարել:

Նախորդ դեպքերի հետ միաժամանակ Արմինիայի արևելքում շարունակվում էր խուրամյանների հակամարտությունը Սյունյաց իշխանների հետ, ինչի արդյունքում 826 թվականի մայիսին խուրամյանները (մոտ 30.000) հերթական անգամ ասպատակեցին Սյունիքը և Նահանջեցին<sup>5</sup>: Արաբական խալիֆության մեկ այլ ծայրում, սակայն, նույն այս դեպքերի հետ միաժամանակ տեղի ունեցան նաև էլի իրադարձություններ, որոնք հեռուն գնացող հետևանքներ էին ունենալու:

## Գլուխ 112

### Կրետեի Էմիրության ստեղծումը և մահմեդական ակտիվության մեծացումը ծովի վրա

Ամեն ինչ սկսվեց նրանից, որ Կորդովայի Էմիրության Էմիր ալ-Հաբիմը (796-822), ջախջախելով իր պետության սահմաններում գործող կրոնական ապստամբ ծայրահեղականներին, 818 թվականին հասավ նրան, որ վերջիններս, որևէ հնարավորություն չունենալով այլևս մնալ Կորդովայի Էմիրության սահմաններում, լքեցին այն և դուրս եկան բաց ծով: Դրանից հետո, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Էմիրությունը լքողներին շարքերում չատ էին ծովայինները և ծովահենները, որոնք լավ գիտեին Միջերկրական ծովն ու, մասնավորապես, նրա արևելյան հատվածը, Կորդովայի Էմիրությունից վտարված այս խիստ ռազմունակ և համախմբված մարդկանց հանրույթն ավի իջավ Ալեքսանդրիայում, որտեղ, կիրառելով փափուկ ուժ, ըստ էության, գրավեց քաղաքն ու իր իշխանությունը հաստատեց այնտեղ: 818 թվականին Արաբական խալիֆությունում այն վիճակը չէր, որ կենտրոնական իշխանությունը կարողանար համարժեք պատասխան տալ այս ամենին, սակայն արդեն 826 թվականի դրությամբ իր հերթին ստեղծվել էր մի դրություն, երբ ալ-Մամունը ոչ մի կերպ չէր

<sup>1</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6; Բալզազի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>2</sup> Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 19; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 33:

<sup>3</sup> «Զարթյիս-Ցիսվրեբա», Սմբատ Դավթորդի «Բագրատունյաց պատմություն»; «Զարթյիս-Ցիսվրեբա», «Զարթյի մատյանը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 85:

<sup>4</sup> «Զարթյիս-Ցիսվրեբա», Սմբատ Դավթորդի «Բագրատունյաց պատմություն»:

<sup>5</sup> Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 19; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 33; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 42; Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», Հավելված:

կարող համակերպվել Եգիպտոսում ստեղծված կիսաապստամբական իրավիճակի և, մասնավորապես, Ալեքսանդրիայի կորստյան հետ:

Արդյունքում՝ խալիֆը ուղիքի հանեց իր հավատարիմ և հաջողակ զորավար Թահիր իբն Յուսեյին, որը նույն 826 թվականին կարողացավ պաշտոնական Բաղդադի իշխանության ոլորտ բերել Եգիպտոսը ընդհանրապես և, մասնավորապես՝ վերահաստատել կենտրոնական իշխանությունը Ալեքսանդրիայում: Արդյունքում՝ Ալեքսանդրիայից վտարված ռազմական կրոնական ծայրահեղականները կրկին բաց ծով դուրս եկան, որտեղ այս անգամ, չիմանալով արդեն, ըստ էության, թե այլևս ուր գնալ, քանի որ, դատելով ըստ ամենայնի, Թահիր իբն Յուսեյնը արգելել էր նրանց հայտնվելը ալ-Մամունի իշխանության տակ գտնվող որևէ այլ տարածքում, վերջիններս ուղղություն բռնեցին դեպի Կրետե կղզի, որն այդ ժամանակ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի կողմից թույլ էր հսկվում, և հաստատվեցին այնտեղ:

Արդյունքում՝ 826 թվականի ամռանը Կորդովայի Եմիրության ապստամբած ու խալիֆությունից էլ վտարված, կղզում ափ իջած և այն ասպատակող բանակը (մոտ 8.000, 40 նավ) Խանդաբսի ճ-մ-ում (= Խանիայի ճ-մ) (Կրետե կղզու հյուսիս) հաղթեց կղզում ափ իջած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 10.000, մոտ 60 նավ) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 1.000)<sup>1</sup>: Չնայած իր ոչ այնքան մասշտաբայնությանը՝ սա իսկական պատմական մի հաղթանակ էր, քանզի դրանից հետո ողջ կղզին գրավվեց և այստեղ ստեղծվեց Կրետեի Եմիրությունը, որի առաջին և հիմնադիր Եմիր դարձավ տաղանդավոր ու խարիզմատիկ առաջնորդ Աբու-Յաֆսը (827-855): Նորահռչակ այս Եմիրությունը, ունենալով հիմնականում ծովահենական բնույթ և պաշտոնական Բաղդադին ենթարկվելով, ըստ էության, միայն այնքանով, որ խալիֆն էր բոլոր մահմեդականների ընդհանուր հոգևոր առաջնորդը, Բյուզանդական կայսրության դեմ մղվող համառ պայքարում հետագա տարիներին կարողացավ հաստատել իր գոյության իրավունքը, իսկ հաջորդ տասնամյակներում էլ վերածվեց ծովահենական իսկական մի կենտրոնի՝ ի դեմս իրեն ներկայացնելով մահմեդական ծովային ռազմուժի հիմնական տարրերից մեկը:

Միաժամանակ հարկ է նշել, սակայն, որ Կոստանդնուպոլսում իրոք շատ ցավոտ ընկալեց Կրետեի կորուստը և Միքայել II-ը անմիջապես էլ ձեռնամուխ եղավ պատասխան գործողությունների: Արդյունքում՝ 827 թվականի գարնանը կղզում ափ իջած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, 70 նավ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Խանդաբսի ճ-մ-ում հաղթեցին Կրետեի Եմիրության բանակին (մոտ 8.000), սակայն նույն գիշերն իսկ թշնամին գիշերային անակնկալ հարվածով պարտության մատնեց նրանց<sup>2</sup>: Այս հաջողությամբ Աբու-Յաֆսն, ըստ էության, վերջնականապես ամրապնդեց իր դիրքերը, իսկ դրան հաջորդած նոր անհաջողություններն էլ Արևմուտքում վերջնականապես խաչ քաշեցին Կրետեի Եմիրությանը նոր հարված հասցնելու Միքայել II-ի հնարավորությունների վրա: Իրոք, կարծես ոգևորված Կորդովայի Եմիրությունից դուրս եկած նախկին փախստականների այդ փայլուն հաջողությունից Կրետեում, նույն այս ժամանակ ուղիքի ելան արդեն նաև Աղլաբյանները, որոնք կայսրության հետ համառ մրցակցության սկիզբ դրեցին արդեն Սիցիլիայի կապակցությամբ, երբ, բարեբախտաբար իրենց համար, հարմար առիթը հենց միանգամից էլ ընձեռնվեց:

### Գլուխ 113 Սիցիլիայի նվաճման սկիզբը

Նույն 827 թվականի գարնանը, երբ Կրետեի Եմիրությունը հաստատում էր գոյության իր իրավունքը, Սիցիլիայի ծովային ուժերի հրամանատար Եվթեմիոսը, մի միանձնուհու առևանգելու և վերջինիս բռնատիրելու պատճառով կենտրոնական իշխանության կողմից ենթարկված լինելով պատժի վտանգի, ապստամբեց ու Սիցիլիան հերթական անգամ դուրս բերեց պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի իշխանության ոլորտից: Չարգացնելով հաջողությունը՝ 827 թվականի նույն գարնանը Եվթեմիոսի գլխավորած ապստամբները (մոտ 5.000) և նրանց կազմում գտնվող Յայ

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 2, մաս 21-23, գիրք 6 «Ռոմանոս (II)» մաս 7: Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 2: Կոստանդին Տիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 22: Տաբարի «Արքաների ու մարզաբանների պատմություն»: Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 2, մաս 25: Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 2:

ռազմիկները (մոտ 50, այդ թվում Բաղատոս Յայի և Նրա եղբայր Միքայելը) Սիրակուզայի ճ-մ-ում հաղթեցին Սիցիլիայի կառավարիչ Կոնստանդին Սուդասի գլխավորած կառավարական բանակին (մոտ 3.000) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 30) և իրենց տիրապետությունը հաստատեցին կղզում, ընդ որում Կոնստանդինը դիմեց փախուստի, բայց շուտով սպանվեց<sup>1</sup>: Կարճ ժամանակ անց, սակայն, սրվեցին հարաբերություններն արդեն ապստամբական ուժերի շարքերում և արդյունքում 827 թվականի նույն գարնանը նույն Սիրակուզայի մոտ արդեն Բաղատոս Յայի ու Նրա եղբայր Միքայելի գլխավորած ապստամբները (մոտ 2.000) և Նրանց կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20) հաղթեցին Սիցիլիայի կառավարիչ Եվթեմիոսի գլխավորած բանակին (մոտ 2.000) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 20)<sup>2</sup>: Ահա հենց սրանից հետո էր, որ Եվթեմիոսը դիմեց փախուստի և օժանդակություն ստանալու նպատակով ապաստանեց Աղլաբյանների էմիրությունում:

Առիթն, ինչպես արդեն ասվեց, ավելի քան հարմար էր, մանավանդ որ Աղլաբյանների էմիրության էմիր Չիյադիուլլան (817-838) հենց նույն այս ժամանակ եթե ոչ այնքան ուզում էր ծովային Նոր Նվաճումներ իրականացնել և ավարի տեր դառնալ, այլ ավելի շատ տենչում էր իր տիրույթներից հեռացնել ալ-Մամունի դիրքերի ուժեղացմամբ պայմանավորված տեղում ակտիվացած զինվորական այն ուժերին, որոնք, ըստ էության, դեմ էին դուրս գալիս անկախանալու իր հետագա մղումներին: Եվ այսպես, Սիցիլիայի դեմ արշավանք իրականացնելու հրապուրիչ առաջարկով Եվթեմիոսի հայտնվելը Չիյադիուլլայի տիրույթներում հենց իսկը և շատ տեղին համընկավ Աղլաբյանների էմիրի ցանկության հետ իր դեմ տրամադրված բանակային ուժերին հեռացնել սեփական իշխանության սահմաններից, ընդ որում առիթը՝ պայքարն անհավատների դեմ հանուն Սիցիլիայի, ամենից լավ կարող էր ծառայել այս նպատակին:

Արդյունքում՝ 827 թվականի հուլիսի 15-ին հայտնի կադի և զորավար Ասադ իբն Ֆուրատի գլխավորած Աղլաբյանների էմիրության բանակը (10.000, որից 700 հեծյալ, ինչպես նաև 100 նավ) ափ իջավ Սիցիլիայում ու Մաճարայի ճ-մ-ում (Սիցիլիայի հարավ-արևմտյան ափ) հաղթեց Բաղատոս Յայի և Նրա եղբայր Միքայելի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (15.000<sup>3</sup>) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 500), ինչպես նաև Վենետիկի հանրապետության բանակին (մոտ 5.000)<sup>4</sup>: Բաղատոսը և Միքայելը ապաստանեցին Յարավային Իտալիայում, որտեղ էլ, սակայն, հետագայում սպանվեցին: Այսպիսով, ինչպես եղավ Կրետեի պարագայում, այս անգամ ևս մահմեդական ռազմական մեքենան իսկական մի պատմական հաղթանակ տարավ, քանզի հետագա տասնամյակներում վերջինս տիրելու էր, ըստ էության, արդեն ողջ Սիցիլիային՝ դրանով ոչ միայն կայսրությանը զրկելով այս կարևոր երկրամասից, այլև՝ հիմնելով ծովահենության հերթական ու առաջնային կենտրոններից ևս մեկը, որի ծովային ուժերն իրենց հերթին կազմելու էին մահմեդականների ծովային ուժերի կարևորագույն մասը: Միաժամանակ հարկ է նաև նշել, սակայն, որ Սիցիլիայի նվաճումը այնուհանդերձ չանցավ այնքան արագ ու հարթ, ինչպես եղավ Կրետեի պարագայում, և կղզու համար մարտերը դրանից հետո ձգվեցին դեռ էլի երկար տասնամյակներ:

827 թվականի հուլիսի վերջին Աղլաբյանների էմիրության բանակը (մոտ 8.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 10) պաշարեց Սիրակուզան, սակայն, քաղաքի պարիսպների տակ մնալով մինչև 828 թվականի հուլիս և բռնկված համաճարակից հետո կրելով կորուստներ, Նահանջեց դեպի Մինեո (Սիցիլիայի արևելյան ափ)<sup>5</sup>: Յատկանշական է, որ ստեղծված պայմաններում թշնամին պատրաստ էր թողնել կղզին և հեռանալ Սիցիլիայից ընդհանրապես, սակայն կայսերական

<sup>1</sup> ան-Նուվելլի «Ուսման կատարելություն»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։

<sup>2</sup> ան-Նուվելլի «Ուսման կատարելություն»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։

<sup>3</sup> Ըստ Ռիյադ ան-Նուֆուսի այս ճակատամարտում Բյուզանդական կայսրության բանակը կազմել է 150.000 ռազմիկ, սակայն սա բացարձակապես անընդունելի մի թիվ է, քանի որ դա քննարկվող ժամանակաշրջանում գրեթե ողջ կայսրության բանակի թվաքանակին հավասար մի թիվ է կազմում։ Յաշվի առնելով Աղլաբյանների էմիրության բանակի թվաքանակը, իմ կարծիքով այս դեպքում ևս պետք է առաջնորդվել «մեկ զրո պակասեցնել»-ու մեթոդով։ Այդ դեպքում քրիստոնյաների բանակի թվաքանակը, հաշվի առնելով Սիցիլիայի ռազմական պոտենցիալը, միանգամից իրական տեսք է ստանում։

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 2, մաս 27։ Յովհան Սարկավազ «Վենետիկյան ժամանակագրություն», գիրք 2, գլուխ 38 «Զեմբրիջյան ժամանակագրություն»։ Չիգերտ ժամբլացի «Տարեգրություն» Ռիյադ ան-Նուֆուս «Յովհանի այգի»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ իբն Ադարի «Մադրիբի պատմությունը»։ ան-Նուվելլի «Ուսման կատարելություն»։

<sup>5</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 2, մաս 27։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ ան-Նուվելլի «Ուսման կատարելություն»։ Ռիյադ ան-Նուֆուս «Յովհանի այգի»։ իբն Ադարի «Մադրիբի պատմությունը»։

Նավատորմն ինքը փակեց Միսեոյի նավահանգիստը և արգելեց վերջինիս հեռանալ: Այս առումով, թերևս, խորհրդանշական էր, որ հենց Սիրակուզայի անհաջող այդ պաշարման ժամանակ էր, որ սպանվեց չարաբաստիկ Եվթեմիոսը, որը, որպես կայսր աստիճան կրող անձնավորություն փորձ կատարելով մոտենալ քաղաքի պարիսպներին, վերջինիս կայագործի կազմում գտնվող երկու եղբայրների կողմից խաբեությամբ բռնվեց և անմիջապես էլ զլխատվեց: Ավելի երկար չապրեց, սակայն, նաև արժանահիշատակ Ասադ իբն Ֆուրատը, որը զոհ գնաց բռնկված համաճարակին: Կյանքից հեռացած երկու այս անձնավորությունները, սակայն, իրենց պատմական դերերն արդեն, այսպես թե այնպես, կատարել էին: Այս պայմաններում 827 թվականի աշնանը Ադլաբյանների Էմիրության բանակը (մոտ 5.000) Ջիրջանետիի ճ-մ-ում (Սիցիլիայի հարավ-արևմուտք) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 3.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկներին (մոտ 300), ինչպես նաև Վենետիկի հանրապետության բանակին (մոտ 1.000)<sup>1</sup>, որից հետո կայսրության ռազմական հնարավորությունները կղզում ավելի սահմանափակվեցին:

## **Գլուխ 114** **Արմինիայի XI ապստամբությունը**

826 թվականին, քիչ ավել ապրելով մյուս Աշոտից, կյանքից հեռացել էր Աշոտ Սմբատի Բագրատունին, որից հետո 3այոց իշխան էր հռչակվել նրա որդին՝ Բագրատ Պատրիկ Աշոտի Բագրատունին (826-851), իսկ սպարապետի պաշտոնն էլ բաժին էր հասել վերջինիս եղբայր Սմբատին: Բագրատի տիրույթների կազմում էին Բագրատունիների հիմնականում հարավային կալվածքներն, ի դեմս ամենից առաջ Տարոնի, իսկ Սմբատը տիրում էր 3այաստանի կենտրոնական հատվածներում գտնվող Բագրատունիների մնացած տիրույթներին: Ինչ վերաբերում է 3յուսիսային Բագրատունիներին, ապա Արտանուշի իշխանությունում, հաջորդելով հորը, իշխանության ղեկին էին հայտնվել Աշոտ Ատրներսեհի Բագրատունու միանգամից երեք որդիները՝ Ատրներսեհը, Բագրատը և Գուրգեն-Գուարմը: Բագրատ Երիսմտավար Աշոտի Բագրատունին (826-876), կրելով Վրաստանի Երիսմտավարի տիտղոսը, ամուսնացած էր 3այոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունու աղջկա հետ, ընդ որում Սմբատ Բագրատունու մյուս աղջիկն էլ ամուսնացած էր եղբայրներից կրտսերի՝ Գուրգեն-Գուարմի, հետ: Բագրատունիների իշխանական համակարգում, որպես ավագ սերնդի ներկայացուցիչ, ազդեցիկ էր նաև Աշոտ Սմբատի Բագրատունու եղբայր Շապուհի դերը, որը, եղբոր հետ անցած լինելով բարդ ու հագեցած ռազմաքաղաքական մի ուղի, զգալի փորձառության տեր մի անձնավորություն էր: Միաժամանակ հարկ է նշել, սակայն, որ, եթե Աշոտ Սմբատի Բագրատունուց հետո նրա սերունդները կարողացան ոչ միայն պահել դիրքերը 3այաստանում, այլև ուժեղացնել դրանք, ապա Աշոտ Ատրներսեհի Բագրատունու մահից հետո նրա որդիների դիրքերը, ընդհակառակը, թուլացան, երբ Բագրատ Երիսմտավար Աշոտի Բագրատունին հոր համեմատ արդեն ավելի թույլ էր, իսկ մյուս եղբայրներին էլ ավելի վատ վիճակում էին: Այս պայմաններում առավել ընդգծվեց Բագրատունիների հիմնական ճյուղի առաջնորդող դերը, մանավանդ այն պարագայում, որ 3յուսիսային Բագրատունի երեք եղբայրներից երկուսը 3այոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունու փեսաներն էին:

829 թվականի սկզբին Արմինիայում իրավիճակը կրկին սրվել էր, քանի որ խուրամյանների ապստամբությունը հասել էր իր գագաթնակետին, ինչի արդյունքում լրջորեն սահմանափակվել էր նաև Արմինիայի ոստիկանի փաստացի լիազորությունների շրջանակը: Ուժեղացել էին, սակայն, նաև տեղական ուժերը, որոնք հաճախ ըմբոստ դիրք էին գրավում ոստիկանի նկատմամբ և նույնիսկ հարկերը վճարում էին ըստ իրենց հայեցողության: Պաշտոնական Բաղդադի դեմ ըմբոստ դիրք գրաված ուժերի շարքում յուրօրինակ տեղ ունեին նաև հայերի հին ծանոթ Զահաֆյանները, որոնց, այն բանից հետո, երբ Աբդ ալ-Մելիքը սպանվել էր 813 թվականին, այժմ սկսել էր ղեկավարել վերջինիս հորեղբայր Սևադան, որն ամուսնացած էր Արուսյակ Բագրատունու հետ: Դեռևս 820 թվականին Սևադան փորձել էր ըմբոստ դիրք գրավել ալ-Մամունի նկատմամբ, սակայն շուտով ներում էր խնդրել և հնազանդվել էր<sup>2</sup>: Այժմ, սակայն, Սևադան կրկին ոտքի

<sup>1</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Տե՛ս՝ Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն. «Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց 3այաստանում», Երևան 1965, էջ 78:

կանգնեց, ընդ որում վերջինիս հաջողվեց ապստամբության դրդել նաև ինչպես Բագրատունիներին, այնպես էլ Սյունիներին: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ պաշտոնական Բաղդադի անկարողությունը ճնշել Բաբելին, ինչպես նաև վերացնել վերջինիս հարաճուն հավակնությունները Հայաստանի կենտրոնական տարածքների նկատմամբ, Արմինիայում իրենց հերթին լուրջ անկայունություն առաջացրին, ընդ որում դրանց շարժիչ ուժն այս անգամ կրկին հայ նախարարներն էին, ի դեմս ամենից առաջ Բագրատունիների և Սյունիների: Սկիզբ առավ Արմինիայի XI ապստամբությունը (829):

Հաշվի առնելով Բաբելի դեմ մղվող պայքարի ծանր և օրըստօրե ծանրացող բնույթը ու չցանկանալով ռազմական գործողությունների նոր ճակատ բացել՝ ալ-Մամունն ամենից առաջ փորձ կատարեց ապստամբներին խաղաղեցնել բանակցություններով, ինչի կապակցությամբ էլ Արմինիա ժամանած նոր ոստիկան խալիդ իբն Եզիդ աշ-Շեյբանին (829-832, 841, 842-845) փորձ կատարեց խնդիրը լուծել խաղաղությամբ: Սևադան, սակայն, առժամանակ, կարծես թե, տրամադրված էր վճռականորեն և արդյունքում վերջինս ի վերջո իր գործունեության ոլորտ ներթափեց նաև Բագրատունիներին ու Սյունիներին՝ արդեն ավելի գործնական մակարդակով: 829 թվականի օգոստոսին Արմինիայի ոստիկանի բանակն (2.000) արդեն իսկ ճամբարած էր Կավակերտ գյուղի մոտակայքում (Երևանից 5 կմ հարավ-արևմուտք, Հրազդան գետի ափին), ինչն էլ հաշվի առնելով Սահակ Սյունու գլխավորած Սյունյաց (մոտ 3.000), սպարապետ Սմբատ Բագրատունու և նրա հորեղբայր Շապուհի գլխավորած Բագրատունյաց (500), ինչպես նաև Ջահաֆյանների (մոտ 2.000) միացյալ բանակը շարժվեց վերջինիս ուղղությամբ ու ինքն էլ ճամբարեց: Արդյունքում, սակայն, Արաբական խալիֆության բանակը անակնկալ հարվածով պարտության մատնեց իր դեմ շարժված բանակին, ընդ որում մարտում ընկավ Սահակ Սյունին<sup>1</sup>:

Այս անհաջողությունը միանգամից գցեց ապստամբության տեմպը, ընդ որում այն պայմաններում, երբ Ջահաֆյանները անցան կառավարական բանակի կողմը, Բագրատունիները նահանջեցին Շիրակ, իսկ Սյունիները՝ Սյունիք: Ավելին, ապստամբության դրդումն իրականացրած Սևադան դրանից հետո ինքն էլ, արագորեն կողմնորոշվելով և կապեր հաստատելով խալիդ իբն Եզիդ աշ-Շեյբանու հետ, անցավ նրա կողմը ու փորձեց իր շահերը որսալ՝ ամենից առաջ հարվածելով Բագրատունիներին: 829 թվականի օգոստոսին սպարապետ Սմբատ Բագրատունու և նրա հորեղբայր Շապուհի գլխավորած Բագրատունյաց զույգը (մոտ 1.000), սակայն, Շիրակում տեղի ունեցած ծանր մարտում մեծ կորուստներ պատճառեց Ջահաֆյանների գլխավորությամբ Շիրակ ներխուժած Արաբական խալիֆության բանակին (4.000)<sup>2</sup>: Ստեղծված պայմաններում ի վերջո կնքվեց հաշտություն, Արմինիայի XI ապստամբությունը վերջացավ և վերականգնվեց նախկին վիճակը:

## Գլուխ 115

### Խուրամյանների ապստամբության շարունակությունը

Նույն այս ժամանակ Բաբելին ոչ մի կերպ չէր հաջողվում ընդհանուր լեզու գտնել Արմինիայի արևելքում գտնվող հայ նախարարների հետ, ինչ արդյունքում 828 թվականի գարնանը խուրամյանները (մոտ 10.000) ասպատակեցին Տավուշը և նահանջեցին<sup>3</sup>: Բաբելի խնդիրը, սակայն, այնուհանդերձ հայերը չէին, քանի որ տարին տարու վրա ուժեղանում էին Բաղդադից եկող հարվածները:

829 թվականի հունիսի 3-ին Բաբելի գլխավորած խուրամյանները (մոտ 20.000) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) Բազգի ճ-մ-ում անակնկալ արտագրոհով, ինչպես նաև թիկունքային հարվածով փախուստի մատնեցին իրենց ճամբարը պաշարած Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 50.000), որից հետո մտան Համադան<sup>4</sup>: Խոշոր այս հաջողությունը խուրամյաններին իշխանություն տվեց ողջ Ատրպատականի նկատմամբ, ընդ որում շուտով նաև

<sup>1</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 25; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 37; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 42, 43; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 42:

<sup>3</sup> Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 20:

<sup>4</sup> Իբն ալ-Նսիր «Լիակատար պատմություն»; Աբու Հանիֆա ալ-Դինավարի «Մատյան երկարապատում ավանդությունների»; Իբն Խայթա «Պատմություն»:

Բաղդադում պարզ եղավ, որ խնդիրը դրված է արդեն ոչ թե Բաքեկին հարվածելու համար հարմար պահի սպասելու նպատակով ուժերը հավաքելու, այլ՝ վերջինիս հետագա արդեն առաջխաղացումը կասեցնելու հարթության վրա:

Արդյունքում՝ 829 թվականի աշնանից մինչև 830 թվականի աշուն խուրամյանները (մոտ 15.000) Ստեփանոս-Աբլասադ Միհրանյանի գլխավորած Դիզակի իշխանության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեցին Քթիշ ամրոցը (Արցախ, Սիսական-ի-Կոտակ գավառ), սակայն, ծանր կորուստներ կրելով ողջ Արցախում և Ուտիքի Տոի գավառում ծավալված պարտիզանական շարժումից, նահանջեցին<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ վճռական իրադարձություններ էին զարգանում, սակայն, նաև Սիցիլիայում:

Քետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

829 հուլիս – Կաստորոթականիի ճ-մ (Սիցիլիայի կենտրոնական մասում)<sup>2</sup>

Սիցիլիայի ստրատեգոս Թեոդոտոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000), ինչպես նաև Վենետիկի հանրապետության բանակը (մոտ 2.000) մոտեցան Միլետոից առաջխաղացած և քաղաքի պաշարումը սկսած Աղլաբյանների Եմիրության բանակին (35.000):

I փուլ – Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին, որին հաջորդած մարտում քրիստոնյաները պարտություն կրեցին, սակայն հիմնական ուժերով կարողացան նահանջել:

II փուլ – Թեոդոտոսը, հավաքելով ցրված ուժերը, շրջափակեց քաղաքը պաշարող հակառակորդին և շուտով պարտության մատնեց պարենամթերք ձեռք բերելու համար քաղաքից հեռացած թշնամու ջոկատներից մեկին: Հաջորդ օրը պարտություն կրեց մեկ այլ ջոկատ, ընդ որում թշնամին կորցրեց 1.000 զինվոր: Դրանից հետո կայսերական բանակը պաշտպանական կառույցներով շրջապատեց թշնամուն, որը ևս ստիպված եղավ նույն կերպ վարվել:

III փուլ – Չգալով հետագա պայքարի անհեռանկարությունը՝ Աղլաբյանների Եմիրության բանակը պատրաստվեց գիշերային գրոհով ճեղքել շրջափակման օղակը և հեռանալ՝ նախատեսելով անակնկալ գիշերային հարված հասցնել թշնամու ճամբարին: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Թեոդոտոսը, թաքցնելով հիմնական ուժերը ճամբարի խորքում, սկսեց ցուցադրել սեփական ճամբարում տիրող անհոգություն և հանգստություն: Նույն գիշերն էլ Աղլաբյանների Եմիրության բանակը ներխուժեց, կարծես թե, քնած ռազմիկներով լցված հակառակորդի ճամբար, սակայն արդեն ճամբարում Թեոդոտոսի թաքնված ուժերը անակնկալ հարվածեցին և ծանր պարտության մատնեցին վերջինիս:

IV փուլ – Աղլաբյանների Եմիրության բանակի մնացորդները նահանջեցին Միլետո:

Հայերը կորցրին մոտ 2.500, դաշնակիցները՝ մոտ 12.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:

829 թվականը կարող է համարվել Սիցիլիայի համար պայքարում կայսրության բանակի, ըստ էության, թերևս, հաջողության գագաթնակետի տարի, քանզի այս ամենի արդյունքում կղզում Աղլաբյանների Եմիրության տիրապետության տակ մնացին միայն Մինետոն և Մաձարան, ընդ որում շրջափակված Մինետոյում բռնկված սովը քաղաքում խիստ ծանր դրություն ստեղծեց: Իրավիճակը, սակայն, շուտով փոխվելու էր:

829 թվականի հոկտեմբերի կեսին Թրակեսիոն բանակաթեմի բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Լատրոս լեռան ճ-մ-ում (Եփեսոսի մոտ) հաղթեցին ափիանում իրականացրած և շրջակայքը ասպատակող Կրետեի Եմիրության բանակին (մոտ 10.000)<sup>3</sup>, սակայն արդեն 829 թվականի հոկտեմբերի վերջին Կրետեի Եմիրության նավատորմը (մոտ 200 նավ) Թասոս կղզու ծովամարտում (Հունաստանի հյուսիս-արևելք) հաղթեց

<sup>1</sup> Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 20:

<sup>2</sup> ան-Նուվեյնի «Ուսման կատարելություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Հովհան Սարկավազ «Վենետիկյան ժամանակագրություն», գիրք 2, գլուխ 38:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 3, մաս 39:

Բյուզանդական կայսրության նավատորմին (մոտ 400 նավ)<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ Կրետեի եմիրությունը, ըստ էության, ոչ միայն հարվածն էր հետ մղել, այլև ինքն էր ծովում լուրջ հավակնություններ ներկայացնում կայսրությանը: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Կոստանդնուպոլսում արդեն լրիվ ուրիշ հոգսերով էին զբաղված:

## **Գլուխ 116** **Կայսր Թեոֆիլոսը**

829 թվականի հոկտեմբերի 2-ին, այդպես էլ, ըստ էության, ոչ մի բան չարած կայսրության համար և նույնիսկ չլուծած հեղափոխությունը իր իսկ օրոք ծովում առաջացած հակամարտությունը մահմեդական աշխարհի հետ, Միքայել II-ը կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո գահին անցավ նրա քսանվեցամյա որդի Թեոֆիլոսին (829-842): Նոր կայսրը, որը չէր պատկանում բանակաթեմային ազնվականության խստաբարո և թրծված դասակարգին, մի մարդ էր, որը պաշտոնի հասել էր զուտ ընտանեկան հանգամանքների բերումով:

Արդյունքում՝ Թեոֆիլոսը մի խելացի, ուրախ, մեծահոգի, արդարադատ, բայց նաև պայթարի բովով չանցած և դրանում չթրծված անձնավորություն էր, որը, ինչպես ցույց տվեց կյանքը, պատրաստ չէր ոչ լուրջ պայթարի, ոչ էլ լուրջ լարվածության: Այս առումով հատկանշական էր, որ, եթե երիտասարդ կայսրն, օրինակ, հրամայեց քանդել մի խեղճ այրի կնոջ տան հաշվին կառուցված սեփական բեռն տունը և շինանյութը հանձնել նույն այդ կնոջը, ապա նույն Թեոֆիլոսը նաև պատրաստ չէր լինել կայսրությանը բաժին հասած ռազմական անհաջողությունների բեռը: Միաժամանակ հարկ է ավելացնել նաև, որ նոր կայսրը բռնկուն բնավորություն ուներ և զայրույթի ազդեցության տակ հաճախ չհիմնավորված քայլեր էր անում, թեև, ի պատիվ իրեն կրկին պետք է նշել, որ զայրույթն անցնելուց հետո նա ի վիճակի էր ընդունել իր սխալը և ուղղել այն, ինչն ինքնին բնավորության այնուհանդերձ դրական հատկանիշների մասին էր վկայում: Այսպիսով, որպես անձնավորություն, ըստ էության, լինելով ոչ վատ մի մարդ, նոր կայսրը, արդեն ռազմաքաղաքական մակարդակում, այնուհանդերձ լավ պատրաստ չէր կայսրությունը ղեկավարողի բարդ դերակատարությանը: Վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նշել նաև հետևյալը:

Իրոք, արմատներով հայկական երկու գահատոհմերից հետո Լևոն V Յայկազնի գահակալումով թվում էր, թե ստեղծվել է մի իրավիճակ, երբ կայսրության գահին հաստատվում է արմատներով հայկական արդեն երրորդ գահատոհմը: Լևոն V Յայկազնի սպանվելն և Միքայել II-ի գահակալումը, սակայն, կարծես թե, մի պահ ստեղծեց այլ դրություն, երբ թվում էր, թե հայկական տարրը հետ է մղվում կայսրության կառավարման ղեկից: Իրոք, չնայած Միքայել II-ը, ինչպես արդեն ասվեց, ամուսնացած էր հայուհու հետ և, մոր կողմից դիտարկելիս, նրա որդու պարագայում գահատոհմը առնվազն գոնե կիսով չափ կրկին հայկական արմատներ ուներ, այնուհանդերձ այս կայսեր գահակալման տարիներին հայերին հետ մղելու միտում որոշակիորեն կային: Արմինիայի VII ապստամբության առաջնորդներից, իսկ հետագայում արդեն Բյուզանդական կայսրության գլխավոր զորավարներից մեկը հանդիսացած Արտավազդ Մամիկոնյանի որդի Մարինոսի աղջիկ Թեոդորայի հետ ամուսնացած Թեոֆիլոսի գահակալումը, սակայն, հետ շրջեց նույն այդ միտումը և էականորեն փոխեց իրերի ընդհանուր դրությունը, երբ հայերի դերն ու նշանակությունը ոչ միայն վերականգնվեց, այլև շուտով ավելի մեծ զարգացում ապրեց՝ արդյունքում նույնիսկ գերազանցելով նախորդ գահատոհմերի օրոք առկա վիճակը: Եվ վերջապես հարկ է ավելացնել, որ Թեոֆիլոսի գահակալումը համընկավ այն ժամանակաշրջանի հետ, երբ ալ-Մամունին, ըստ էության, արդեն մեծապես հաջողվել էր կայունացնել իր տերության ներքին դրությունը, իսկ արդյունքում էլ, չնայած խուրամյանների չլուծված հիմնախնդրին, հնարավոր էր առնվազն գոնե ակտիվացնել պայթարը կայսրության դեմ Սուղուրում:

<sup>1</sup> Թեոֆանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 3, մաս 39:



## Ռազմական ակտիվության մեծացումը մահմեդականների դեմ պայքարում և խուրամյանների ապստամբության ավարտը

Արդեն 830 թվականի հունիսին Արաբական խալիֆության բանակը (80.000) ինչ-որ տեղ Կապադովկիայում տեղի ունեցած համառ մարտում հաղթեց Թեոֆիլոս կայսեր գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 100.000, այդ թվում 2.000 պարսիկներ) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 20.000), ընդ որում կայսրն ինքը սեփական թիկնազորով ամրացավ մի բլրի վրա և գիշերը դժվարությամբ հեռացավ<sup>1</sup>: Որպես հետևանք այս պարտության՝ 830 թվականի հունիսից մինչև հուլիս ալ-Մամունի գլխավորությամբ Կապադովկիան և Փոքր Յայքի հարավը ասպատակած Արաբական խալիֆության երկու մասի բաժանված բանակը (մոտ 120.000) Մանվել Զաջ Մամիկոնյանի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Խարսիանոնը, Անկյուրան, ինչպես նաև Մուռդուս (Լամբրոն ամրոցից մոտ 10 կմ հյուսիս-արևմուտք, Խոջա գետի աջ ափին), Կորոն, Մաջիդ, Սինադ (վերջին երկուսը՝ Կապադովկիա) և Սեմալաուա ամրոցները, որից հետո նահանջեց<sup>2</sup>: Նույն այս ժամանակ ալ-Մամունի ռազմական մեքենան տիրեց նաև բազմաչարչար Անի-Կեմախ ամրոցին<sup>3</sup>:

Այս առումով հարկ է նշել, որ, ամեն ինչից զատ, հենց այս մարտերում էր, որ առաջին անգամ փայլեց հետագայում այդքան հայտնի դարձած Մանվել Զաջ Մամիկոնյանի ռազմական աստղը, որը կայսեր կնոջ՝ Թեոդորայի, հորեղբայրն էր, այսինքն՝ Արտավազդ Մամիկոնյանի որդին, և որի քաջությունը, խիզախությունն ու ռազմական տաղանդը մարդկանց բերանում առած էր դարձել: Իրոք, հենց այս կապակցությամբ էր, որ իր ժամանակին թևավոր մի խոսք կար, թե. *«Մանվելը քաջ է, քանի որ նա հայ է»*: Իր հերթին նույն այս ժամանակ սկսեցին վեր հանել նաև Թեոդորայի եղբայրների հաջողության աստղերը, որոնց մեջ գլխավորը ավագ եղբայր Վարդանն էր: Եվ վերջապես նույն այս ժամանակից սկսած էլ հայտնի դարձավ նաև Սատրապական Յայաստանի XI ապստամբության ղեկավար Ալեքսեյ-Մուշեղ Մամիկոնյանի թոռ Ալեքսեյ-Մուշեղ Մամիկոնյանը, որին կայսրն ամուսնացրել էր իր Նորածին աղջկա հետ և, քանի որ այդ պահին արու գավակ չուներ, առիթի դեպքում վերջինիս նախապատրաստում էր իր հետնորդի դերին: Ի տարբերություն Մանվելի, սակայն, Ալեքսեյ-Մուշեղը աչքի չէր ընկնում զորավարական և զորական առանձին հատկանիշներով, ինչպես նաև բնավորության ամրությամբ:

Արևելքում կայսրության պատուհասած դժվարությունների հետ միաժամանակ բարդացավ կայսրության դրությունը, սակայն, նաև Արևմուտքում, որտեղ ոչ միայն Աղլաբյանների Էմիրության բանակը լուրջ համալրում ստացավ, այլև մղվող և համախալամական բնույթ ստացած պայքարին շուտով միացավ նաև Կորդովայի Էմիրության բանակը: Արդյունքում՝ 830 թվականի օգոստոսին Աղլաբյանների Էմիրության համալրված, ինչպես նաև կղզի ժամանած Կորդովայի Էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 30.000, 300 նավ) հաղթեց Սիցիլիայի ստրատեգոս Թեոդոտոսի գլխավորությամբ Մինեոն շրջափակած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 2.000): Կայսրության բանակը ծանր կորուստներ կրեց, ընդ որում մարտում ընկավ նաև մինչ այդ պայքարի ոգին հանդիսացող Թեոդոտոսը<sup>4</sup>: Այս պարտությունից հետո կայսրության բանակը Սիցիլիայում վերջնականապես անցավ ռազմավարական պաշտպանության՝ հակառակորդին զիջելով նախաձեռնությունը:

Իր հերթին արդեն 830 թվականի օգոստոսին Կորդովայի Էմիրության առաջխաղացած բանակը (մոտ 15.000) մոտեցավ Կալթանիսետտային (Սիցիլիա, Կաստրոջովանիից հարավ-արևմուտք), սակայն Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի «Ժամանակագրություն», գիրք 3, մաս 22:

<sup>2</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; իբն Կուտայբա «Պատմություն»; Վակիդի «Ասորիքի նվաճումը»; իբն Միսբակեի «Ժողովուրդների փորձը»; Անանուն «Աղբյուրների գիրք»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբու-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 16; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Ալ-Մաքին իր «Պատմություն» կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Իբն Յալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Իբն Տաղիթբեդին իր «Պատմություն»-ում կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

<sup>3</sup> Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>4</sup> իբն Ադրի «Մաղդիբի պատմությունը»; ան-Նուվեյնի «Ուսման կատարելություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; «Զեմբրիջյան ժամանակագրություն»:

գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) մանր մարտերում հաղթեցին քաղաքը շրջապատած և վարակիչ հիվանդություններից կորուստներ կրող հակառակորդի բանակին, որի մնացորդներն ի վերջո վերադարձան սեփական նավերի մոտ ու հեռացան կղզուց<sup>1</sup>: Կորդովայի էմիրության բանակի հեռանալուց հետո Սիցիլիայում մղվող պայքարի բեռը կրկին իր վրա վերցրեց միայն Ադլաբյանների էմիրությունը, որի բանակը 830 թվականի օգոստոսին շրջապատեց Պալերմոն<sup>2</sup>: Այս քաղաքի պաշարումը, սակայն, ձգձգվեց և այն դադարեցրեց դիմադրությունը միայն 835 թվականի հուլիսին: Այսպիսով՝ մոտակա տարիներին Սիցիլիայի համար մղվող պայքարը, ըստ էության, հանգեց Պալերմոյի համար մղվող պայքարին:

831 թվականի գարնանը պատերազմի ընթացքը այնուհանդերձ դեպի իր կողմը շրջելու մտադրությամբ համակված կայսրը վերսկսեց պայքարը Արևելքում և արդյունքում Թեոֆիլոս կայսեր, ինչպես նաև Արմենիակոն և Անատոլիկոն բանակաթեմերի զորավար Մանվել Քաջ Մամիկոնյանի ու Ալեքսեյ-Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 70.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) Սեբաստուպոլսի ճ-մ-ում (= Խարսիանոսի ճ-մ) հաղթեցին Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 50.000): Արաբական խալիֆության ռազմական մեթենային բաժին հասած պարտությունը այս անգամ իրոք զգալի էր, ընդ որում միայն գերիների թիվը կազմում էր 25.000 հոգի<sup>3</sup>: Նախորդ հաղթանակից հետո զարգացնելով հաջողությունը՝ կայսերական բանակը տիրեց Տարսոսին և Մամեստիային, որտեղ զոհվեցին 1.600 խաղաղ բնակիչներ<sup>4</sup>, որից հետո նահանջեց:

Նույն այս ժամանակ ալ-Մամունին մեկ այլ անհաջողություն պատուհասեց արդեն Բաբելի դեմ պայքարում, երբ խուրամյանները հերթական անգամ հետ մղեցին Բազզի վրա եկող հարվածը<sup>5</sup>: Այնուհանդերձ, առժամանակ մի կողմ թողնելով խուրամյաններին, 831 թվականի հուլիսի սկզբից մինչև սեպտեմբերի վերջ պատասխան հարված հասցրած ու ալ-Մամունի գլխավորությամբ Կապադովկիան և Փոքր Հայքի հարավը ասպատակած Արաբական խալիֆության երկու մասի բաժանված բանակը (մոտ 140.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 4.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Անթիու բերդը (Կապադովկիա), ևս 30 բերդ, ինչպես նաև Հերակլեան ու Տիանան, որից հետո իր հերթին հետ քաշվեց<sup>6</sup>:

831 թվականի ամռանը խուրամյանների դեմ մրցակցության ճակատում հաջողությամբ պահում էին դիրքերը նաև հայերը: Իրոք, հենց այս ժամանակ էր, որ Եսայի (830-855) ու Սահլ Առանշահիկիների գլխավորած Դիզակի և Խաչենի իշխանությունների միացյալ բանակը (մոտ 8.000) Մուխանթ գավառի ճ-մ-ում ջախջախեց Արցախ ներխուժած բաղասականներին (մոտ 12.000)<sup>7</sup>:

831 թվականի հոկտեմբերի սկզբին Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 90.000) ինչ-որ տեղ Կապադովկիայում հաղթեց Թեոֆիլոս կայսեր, Արմենիակոն և Անատոլիկոն բանակաթեմերի զորավար Մանվել Քաջ Մամիկոնյանի ու Ալեքսեյ-Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 80.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 50.000), ընդ որում մարտի վերջում Մանվելին հաջողվեց խիզախ հարձակումով հանել կայսրին շրջապատման օղակից ու փրկել նրան<sup>8</sup>: Նույն այս ժամանակ Արցախում հայերն իրենց հերթին շարունակում էին հաջողությամբ գործել նաև խուրամյանների դեմ, երբ Եսայի Առանշահիկի գլխավորած Դիզակի իշխանության բանակը (մոտ 2.000) 831 թ-ի

<sup>1</sup> Իբն Ադարի «Մադրիբի պատմությունը»:

<sup>2</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»;

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 3, մաս 23:

<sup>4</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»;

<sup>5</sup> Մովսես Դափնուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 19:

<sup>6</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»;

<sup>7</sup> Մովսես Դափնուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 19:

<sup>8</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 3, մաս 24; Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 3; Յակուբի «Պատմություն»;

աշխատող Զբոսի ճ-մ-ում անակնկալ հարվածով ջախջախեց Ռուստամի գլխավորությամբ ամրոցը պաշարած խուրամյաններին (մոտ 7.000)<sup>1</sup>:

Լարված մրցակցությամբ լցված 831 թվականից հետո, սակայն, տարածաշրջանային հակամարտությունը, կարծես թե, որոշակի անկում ապրեց, քանզի բոլոր կողմերին էլ պետք էր ուժերն ի մի բերել: Արդյունքում՝ հաջորդ տարվա ռազմական բովանդակությունն, ըստ էության, սահմանափակվեց միայն մեկ ամրոցի համար մղված դրամատիկ, սակայն այնուհանդերձ ոչ այնքան մասշտաբային հակամարտությամբ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 832 գարուն – Լուլուա ամրոցի գրավումը<sup>2</sup>

Կապադոկիան և Փոքր Հայքի հարավը ասպատակած հիմնական բանակի նահանգից հետո Ուլայֆի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) պաշարեց ամրոցը Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 400):

I փուլ – Ամրոցի կայազորը հետ մղեց թշնամու բոլոր գրոհները, ընդ որում Ուլայֆը խաբեությամբ գերվեց և ազատ արձակվեց միայն ութ օր անց:

II փուլ – Թեոֆիլոս կայսեր և Ալեքսեյ-Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 18.000) մոտեցան ամրոցին և պաշարեցին այն Արաբական խալիֆության բանակից:

III փուլ – Տեղեկանալով ստեղծված վիճակի մասին՝ ալ-Մամունի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 100.000) իր հերթին շարժվեց ամրոցի ուղղությամբ և ստիպեց թշնամուն նահանջել: Արդյունքում՝ ամրոցի կայազորը դադարեցրեց դիմադրությունը և հանձնվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

833 թվականի հունիսին Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 70.000) հերթական անգամ ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադոկիան: Նույն թվականին օգոստոսի 7-ին, սակայն, սեփական հարվածային բանակի ընդհանուր ղեկավարումն իրականացնող ալ-Մամունը արշավանքի հենց ամենաեռուն պահին էլ Տարսնում կնքեց իր մահկանացուն, ինչից հետո ռազմագործողությունը բնականաբար ընդհատվեց<sup>3</sup>:

Խալիֆի մահից հետո իր ողջ հասակով հառնեց նրա հաջորդի հարցը և հավանական էր համարվում, որ այդ պաշտոնը կգբաղեցնի վերջինիս որդի ալ-Աբբաս իբն ալ-Մամունը, որը վերջին տարիներին հոր հետ էր եղել նրա բոլոր կարևոր ռազմական ձեռնարկումներում և բավականին սիրված էր բանակում գերիշխող պարսկական տարրի կողմից: Միաժամանակ, սակայն, վերջին տարիներին բավականին ուժեղացել էին նաև խալիֆի եղբայր ալ-Մութասիմի դիրքերը՝ մանավանդ այն բանի ֆոնին, որ վերջինս ստեղծել էր թյուրք ստրուկներից կազմված գուլյամների սեփական կորպուսը, որը մեծացրել էր և իր տիրոջ, և, ընդհանրապես, ողջ բանակի

<sup>1</sup> Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 19:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 46; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Վարդան Արևելցի «Տեղեկական պատմություն», գլուխ 42; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 16; Բար-Յեբրենու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Յակուբի «Պատմություն»; Տաբարի «Արքաների ու մարզաբների պատմություն»; Վակիդի «Ասորիքի նվաճումը»; իբն Կուտայբա «Պատմություն»; Անանուն «Աղբյուրների գիրք»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յակուտ ալ-Համադի «Աշխարհագրական բառագիրք»: Ալ-Մաքին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի և իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը: Իբն Հալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Իբն Տաղրիբերդին իր «Պատմություն»-ում կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

<sup>3</sup> Տաբարի «Արքաների ու մարզաբների պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; Վակիդի «Ասորիքի նվաճումը»; իբն Կուտայբա «Պատմություն»; Աբու Հանիֆա ալ-Դիսալարի «Մատյան երկարապատում ավանդությունների»; Մասուդի «Ոսկու մարգագետիններ և գոհարների հանքեր», գիրք 2, գլուխ 8; իբն Միքայել «Ժողովուրդների փորձը»; Անանուն «Աղբյուրների գիրք»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 16; Բար-Յեբրենու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 20; Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 1, գլուխ 10; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20: Այս մասին տեղեկացնում է նաև ալ-Մաքին իր «Պատմություն» աշխատությունում, որն ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի և իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը: Աբու-Ֆիդան իր «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի և Տաբարի հաղորդածը: Իբն Հալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Իբն Տաղրիբերդին իր «Պատմություն»-ում կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

մարտունակությունը: Միաժամանակ ալ-Աբբաս իբն ալ-Մամունը քաղաքական հարցերում որոշակիորեն անփորձ էր և անհեռատես, ինչը հնարավոր չէր ասել ալ-Մուլթասիմի վերաբերյալ, որը տեսել էր դեռևս Յարուն ալ-Ռաշիդի օրոք փոթորկվող ներքաղաքական կրթերը: Արդյունքում՝ հանգուցյալ խալիֆի եղբորը հաջողվեց իր կողմը գրավել բանակային բարձր ղեկավարությանը և, որպես հետևանք այս ամենի, Արաբական խալիֆության խալիֆ հռչակվեց ալ-Մուլթասիմը (833-842): Իր ժամանակին ալ-Մամունը նախատեսել էր, աստիճանաբար տիրելով Կապադովկիային, վերջնական ու կործանիչ մի հզոր հարված հասցնել կայսրությանը և այդ ճանապարհին Տիանան պետք է դառնար կարևոր ռազմական մի հանգույց, ինչն էլ հաշվի առնելով այստեղ տեղակայվել էր մշտական կայազոր (1.000) և այն սկսել էին եռանդուն ամրացնել: Այժմ, սակայն, երբ կայսրության դեմ նախատեսվող հարվածն առժամանակ հետաձգվում էր, Տիանայից կայազորը հանվեց և այն կրկին ավերվեց: Իրոք, ալ-Մուլթասիմը նախատեսել էր պայթարն ուժեղացնել ամենից առաջ հենց Բաբելի և խուրամյանների դեմ, իսկ այդ պարագայում Սուլուրում մղվող պատերազմը մղվում էր հետին պլան<sup>1</sup>:

833 թվականի ամռանը Բաբելի գլխավորած խուրամյանները (մոտ 20.000) և նրանց կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 200) ինչ-որ տեղ Ատրպատականում հաղթեցին Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 40.000)<sup>2</sup>, որից հետո սկսեցին մոտենալ Յամադանին: Ժամանակները, սակայն, արդեն փոխվել էին և, եթե նախկինում ալ-Մամունը քիչ ուշադրություն էր դարձնում խուրամյաններին, ապա նոր խալիֆի օրոք վերաբերմունքը լրիվ այլ եղավ: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ, կապված Թեոֆիլոս կայսեր մոտ ծագած անհիմն կասկածների հետ, առժամանակ Բյուզանդական կայսրությունը լքել և Նույն այս ժամանակ Արաբական խալիֆությունում էր ապաստանել Մանվել Զաջ Մամիկոնյանը: Իրոք, Միքայել II-ի կառավարման վերջին և Թեոֆիլոս կայսեր կառավարման առաջին շրջանում աչքի ընկած այս զորավարը Նույն այս ժամանակ, պայմանավորված, թերևս, նոր կայսեր երիտասարդությամբ ու անփորձությամբ, որոնք պարարտ հող առաջացրին պալատական ինտրիգների համար, գերադասեց լքել կայսրությունը և հեռանալ ալ-Մուլթասիմի մոտ: Սա, ինչպես արդեն ասվեց, համընկավ այն ժամանակի հետ, երբ խալիֆը ի մի էր բերել ռազմական այն բռնուցքը, որը պետք է գործեր Բաբելի գլխավորած խուրամյանների դեմ, և արդյունքում Մանվել Զաջ Մամիկոնյանը իր մասնակցությունը բերեց այդ գործընթացին:

Ալ-Մուլթասիմի կողմից Բաբելին հասցվող հարվածն իրոք հսկայական էր և արդյունքում 833 թվականի դեկտեմբերի սկզբին Յամադանի ճ-մ-ում Մանվել Զաջ Մամիկոնյանի կողմից գլխավորվող Արաբական խալիֆության (մոտ 150.000), Եսայի Առանշահիկի գլխավորած Դիզակի և Խաչենի իշխանությունների (մոտ 5.000) միացյալ բանակը, ինչպես նաև ազատություն ստացած քրիստոնյա ռազմագերիներից կազմված Մանվելի ջոկատը (150) գլխովին ջախջախեցին Բաբելի գլխավորած խուրամյաններին (մոտ 120.000), ընդ որում ապստամբների կորուստները կազմում էին 60.000 ռազմիկ: Սա ծանր մի հարված էր խուրամյաններին, որից հետո նրանք այլևս ուշքի չեկան: Ինչ վերաբերում է Մամիկոնյան իշխանին, ապա վերջինս, շուտով ստանալով Թեոֆիլոս կայսեր կողմից ուղարկված անվտանգության երաշխիքները, դիմեց հաջող փախուստի ու կրկին վերադարձավ կայսեր մոտ, ինչով պայմանավորված էլ և խնդիրն, ըստ էության, սպառվեց<sup>3</sup>:

834 թվականի սկզբին ակտիվացավ պայթարը Սիցիլիայում: Այս տարում օղակված Պալերմոն դեռևս դիմադրում էր, սակայն կղզում մղվող պայթարի ռազմավարական նախաձեռնությունը այնուհանդերձ լիովին պատկանում էր հենց Աղլաբյանների էմիրությանը:

<sup>1</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; Վակիդի «Ատրիքի նվաճումը»; իբն Կուտայբա «Պատմություն»; Աբու Յանիֆա ալ-Դինավարի «Մատյան երկարապատում ավանդությունների»; Մասուդի «Ոսկու մարգագետիններ և գոհարների հանքեր», գիրք 2, գլուխ 8; իբն Միսբալեի «Ժողովուրդների փորձը»; Անանուն «Աղբյուրների գիրք»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 16; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 20; Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 1, գլուխ 10; Իսահակ երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20: Ալ-Մաքին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի և իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը: Աբուլ-Ֆիդան իր «Յամադան պատմություն մարդկային ցեղի» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Իբն Յալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Իբն Տաղիբերդին իր «Պատմություն»-ում կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

<sup>2</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>3</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»; Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; Յակուբի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 2; Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 3, մաս 25-26; Լևոն Զեթական «Պատմություն»; Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 2: Այս մասին հայտնում է նաև Չոնորասը:

Արդյունքում՝ արդեն 834 թվականի փետրվարին Աղլաբյանների եմիրության առաջխաղացած բանակը (մոտ 20.000) Կաստրոշովանիի ճ-մ-ում հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 2.000)<sup>1</sup>: Նույն վայրում հակառակորդը ևս մեկ հաղթանակ շահեց արդեն հաջորդ ամիս<sup>2</sup> ու կրկնեց այն ապրիլին<sup>3</sup>: Միաժամանակ հանգիստ չէր դրությունը նաև Սուղուրում, երբ 834 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) ավանդական հարվածը հասցրեց Փոքր Յայքի հարավին ու Կապադովկիային և Նահանջեց<sup>4</sup>:

835 թվականի գարնանը Կաստրոշովանիի մոտ անտառում դարանած Աղլաբյանների եմիրության բանակը (մոտ 5.000), օգտվելով այն բանից, որ վրա հասած գիշերվա պատճառով թշնամին, չսպասելով մարտի, սկսեց Նահանջել, անակնկալ հարձակումով հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 8.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 800)<sup>5</sup>: Մինչ Սիցիլիան դանդաղ, բայց անշեղորեն անցնում էր իսլամի տիրապետության տակ, պաշտոնական Բաղդադն իր հերթին, վերջնականապես կարգավորած ամեն ինչ, ի վերջո համակարգված պայքար սկսեց Բաբելի գլխավորած խուրամյանների դեմ:

Պայքարի ընդհանուր ղեկավարումը բնականաբար իրականացնում էր ալ-Մուրասիմը, սակայն դրա հետ միաժամանակ ապստամբների դեմ գործող բանակի բարձրագույն հրամանատարական կազմում նշանակվեցին նաև խալիֆի թյուրքական գուլյամական կորպուսից ելած ունակ զորավարներ: Յյուսիսային կուսակալության, ինչպես նաև խուրամյանների դեմ գործող բանակի գլխավոր հրամանատար նշանակվեց թյուրքական արմատներ ունեցող, սակայն արդեն պարսկացած Յեյդար իբն Զավուս ալ-Աֆշինը, որին սովորաբար կոչում էին հենց այդպես՝ «Աֆշին»: Աֆշինը, որ սերում էր հայտնի մի տոհմից և լայն կապեր ու հեղինակություն ուներ հատկապես Մավերնահիրում, իրոք ունակ մի զորավար էր: Այլ հրամանատարների կազմում պետք է մատնանշել ամենից առաջ Բուղա ալ-Քաբիրին կամ Բուղա Ավագին, որը, ի տարբերություն իր Նախորդի, գուլյամական կորպուսից ելած ոչ տոհմիկ մի անձնավորություն էր, որն ամեն ինչի հասել էր սեփական ուժերով և միջոցներով: Արդյունքում՝ Աֆշինը, որպես երկու այս զորավարներից, թերևս, առավել քաղաքակրթվածը, աչքի էր ընկնում բնավորության համեմատականորեն առավել մեղմությամբ, լայն մտահորիզոնով և կրթական անհամեմատ ավելի բարձր մակարդակով, այն դեպքում, երբ Բուղա ալ-Քաբիրը ընդամենը կոպիտ, դաժան ու նեղմիտ մի զինվորական էր: Այսպես թե այնպես, սակայն, հաշվի առնելով խուրամյանների դեմ մինչ այդ մղված պայքարի դառը փորձը, Բաբելի դեմ արշավի Նախապատրաստվող բանակի բարձր ղեկավարությունն այս անգամ որոշեց հարցին մոտենալ ամենայն մանրախնդրությամբ և, փոխանակ, ինչպես Նախորդ անգամները, ուղղակի հարված հասցնել Բազզին, որոշում ընդունվեց գործել քայլ առ քայլ՝ աստիճանաբար գրավելով խուրամյանների տիրապետության տակ գտնվող տարածքները, սահմանափակել նրանց իշխանությունը և, հետ մղելով Բաբելին, Բազզին հասցնել հարված միայն այն բանից հետո, երբ, ըստ էության, դիմադրության որպես միակ օջախ կմնա միայն այդ քաղաքը:

835 թվականի հունիսին Բուղա ալ-Քաբիրիի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) Արշակ ամրոցի ճ-մ-ում (Ատրպատականի հյուսիս) անակնկալ հակահարձակումով հաղթեց քարավանի վրա հարձակվել փորձող Բաբելի գլխավորած խուրամյաններին (մոտ 3.000) և նրանց կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 20)<sup>6</sup>: Մյուս ամիս, սակայն, հաջողությունը ապստամբների կողմում եղավ, երբ 835 թվականի հուլիսին ինչ-որ տեղ Ատրպատականում խուրամյանները (մոտ 5.000) և նրանց կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին պարեն տեղափոխող Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 1.000)<sup>7</sup>: 835 թվականի օգոստոսին Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) Սինդաբայի մոտակայքում (Արդեբիլի մոտ) հետապնդելով հասավ ձեռք

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> Թեփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 3, մաս 28:

<sup>5</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>6</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Այս մասին մանրամասն տեղեկություններ է հայտնում Տաբարին, որին հիմնական գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրը:

<sup>7</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

բերած ավարով նահանջող խուրամյաններին (մոտ 10.000) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 20) ու անակնկալ հարձակումով հաղթեց նրանց<sup>1</sup>: Առաջին այս հաջողությունները զգալիորեն բարձրացրին խուրամյանների դեմ պայքարող բանակի ռազմիկների մարտական ոգին ու դրա հետ միաժամանակ նաև ապստամբներին ցույց տվեցին, որ նրանց դեմ մղվող պայքարն այժմ արդեն բարձրացել է նոր մակարդակի: Հարկ է նշել, որ, կանխատեսելով նոր ժամանակները, նույն այս ժամանակ որոշակի միջոցառումներ էր ձեռնարկել նաև Բաբելը և դրանց շարքում առաջնային տեղ ուներ դիվանագիտությունը:

Իրոք, խուրամյանների առաջնորդը, կանխատեսելով սպասվող հզոր հարվածը, նույն այս ժամանակ կապեր էր հաստատել պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հետ և, իրեն ու իր շարժումը ներկայացնելով որպես Սասանյանների Պարսից թագավորության վերականգմանն ուղղված մի ապստամբություն, աջակցություն էր խնդրել այնտեղից: Իհարկե, Սասանյանները ժամանակին բավականին պլոտորել էին քրիստոնյաների և, մասնավորապես, Բյուզանդական կայսրության տիրակալների արյունը, սակայն դա արդեն խորը պատմական հիշողություն էր, որը խամրում էր ինչպես Արաբական խալիֆության պատճառած ավելի թարմ չարիքների, այնպես էլ վերջինիս առաջացրած սպառնալիքների ու ձեռքբերումների առջև: Արդյունքում՝ Թեոֆիլոսը որոշեց աջակցել Բաբելին, ի կատարումն, որի էլ պարտավորվեց ակտիվանալ Սուղուրում: Նախատեսվում էր, որ կայսրության բանակի ակտիվությունը մի կողմից իր կողմը կշեղի խուրամյանների դեմ գործող ալ-Մուրասիմի հարվածային բանակի գոնե մի մասը, իսկ մյուս կողմից էլ հենց կայսրությանը կօգնի գոնե առժամանակ առավելության հասնել սահմանային այդ երկրամասում, քանի որ խալիֆի ռազմական մեքենան իր հիմնական կազմով ամեն դեպքում կգործի Բաբելի դեմ: Տարածաշրջանում սկիզբ էր առնում ռազմաքաղաքական բարդ մի գործողություն, որն իր հետ լուրջ հետևանքներ էր բերելու:

Այս առումով սկիզբը, կարծես թե, խոստումնալից էր և, մինչ Աֆշինը, աստիճանաբար հետ մղելով խուրամյաններին, փորձում էր մաքրել Ատրպատականը, 835 թվականի հոկտեմբերին Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000) Անարզաբայի ճ-մ-ում հաղթեցին Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 8.000, այդ թվում մեծաթիվ զնչուներ)<sup>2</sup>: Հարկ է նշել, սակայն, որ, տարված Արևելքում զարգացող իրադարձություններով, պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը համառորեն չէր ուզում ուշադրություն դարձնել Սիցիլիայի վրա, որտեղ քրիստոնյաները, արդեն կորցրած Պալերմոն, դանդաղ, բայց անշեղորեն շարունակում էին զիջել դիրքերը:

Իրոք, 835 թվականի սեպտեմբերին Ադլաբյանների Էմիրության բանակը (մոտ 5.000) Էտնայի ճ-մ-ում (Սիցիլիայի հյուսիս-արևելք) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 3.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 300) և ասպատակեց շրջակայքը<sup>3</sup>: Այս առումով դեռ լավ էր, որ նույն 835 թվականի հոկտեմբերին նույն լեռան մոտ հաջողության հասան արդեն քրիստոնյաները<sup>4</sup>: Հաջորդ տարին, սակայն, նշանավորվեց կայսերական բանակի խոշոր նոր անհաջողությամբ, երբ տապալվեց Սիցիլիային օգնության հասնելու հազվադեպ փորձերից մեկը:

Իրոք, 836 թվականի ամռանը Ադլաբյանների Էմիրության նավատորմը (մոտ 20 նավ) Սիցիլիայի ծովամարտում հաղթեց Բյուզանդական կայսրության նավատորմին (մոտ 10 նավ)<sup>5</sup>, որից հետո շարունակեց ճնշում գործադրել կղզում դիմադրությունը շարունակող քրիստոնյաների վրա: Ի վերջո, 837 թվականի գարնանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Կաստրոջովանիի ճ-մ-ում հաղթեցին Ադլաբյանների Էմիրության առաջխաղացած բանակին (մոտ 12.000)<sup>6</sup>, սակայն այս հաջողությունն ուժերի ընդհանուր դասավորությունը որևէ կերպ չփոխեց:

<sup>1</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; Յակուբի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարենների պատմություն»; իբն խայթաբ «Պատմություն»: Իբն Տադրիբերդին իր «Պատմություն»-ում կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

<sup>3</sup> իբն Ադարի «Մադրիբի պատմությունը»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> իբն Ադարի «Մադրիբի պատմությունը»:

<sup>5</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>6</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

836 թվականի փետրվարին Արաբական խալիֆության կառավարական բանակը սկիզբ դրեց լայնածավալ ռազմական գործողությունների, ընդ որում մարտերն արդեն մղվում էին Հայաստանի Փայտակարան Նահանգի Առոսպեճան գավառի լեռներում՝ Բազզի մոտակայքում, թեև հարձակումը խուրամյանների բուն կենտրոնի վրա առայժմ չէր նախատեսվում։ Բազզի շրջակայքի լեռնաշղթան ժամանակակիցները կոչում էին Հեշտասար և հենց այստեղ էլ մոտակա կես տարում զարգացան հիմնական մարտական գործողությունները։

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

836 փետրվար – Հեշտասարի ճամ (Փայտակարան, Առոսպեճան գավառ, Բազզի մոտ)<sup>1</sup>

Գլխավոր հրամանատար Աֆշինի, Բուղա ալ-Զաբիրիի և այլոց ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 50.000) նախապատրաստվեց արշավանքի Բազզում ու նրա մոտակայքում Բաբեկի գլխավորությամբ ճամբարած խուրամյանների (մոտ 20.000) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 200) դեմ։ Աֆշինը սեփական բանակը բաժանեց երեք կորպուսների, որոնցից առաջինի գլուխն անցած հարավից պետք է առաջ շարժվեր Բուղա ալ-Զաբիրը։ Իր հերթին այս կորպուսին, շարժվելով առանձին, սակայն արդյունքում վերջնական դիրքերում միավորելով ուժերը, լեռնաշղթան արևելքից, իսկ հետո արդեն հյուսիսից շրջանցելով պետք է հետևեին Աֆշինի և Աբու-Սայիդի գլխավորած մյուս կորպուսները, ընդ որում Աբու-Սայիդի կորպուսը պետք է մնար վերջապահում։

I փուլ – Բաբեկի բանակի առաջապահը անակնկալ հարձակվեց Բուղա ալ-Զաբիրի կորպուսի առաջապահի (1.000) վրա և, ծանր պարտության մատնելով վերջինիս, հետ շարտեց։ Դրանից հետո Բուղա ալ-Զաբիրը հետ քաշեց սեփական կորպուսը և ստեղծված իրավիճակի մասին տեղեկացրեց Աֆշինի, որը, որպես օժանդակություն, Ահմեդ իբն ալ-Խալիլ իբն Հիշամիի, իբն Ջաուշանի, Ջանահ Միականու, Հասան իբն Սահլի և Փադլուն իբն Սահլի ազգական երկու եղբայրների գլխավորությամբ վերջինիս մոտ ուղարկեց լրացուցիչ ուժեր։ Միաժամանակ Աֆշինը օր նշանակեց, երբ իր և Բուղայի կորպուսները հյուսիսից և հարավից պետք է համակցված հարված հասցնեին հակառակորդին։

II փուլ – Նախապես նշանակված օրը ուժեղ ցրտի և քամու պայմաններում Բուղայի կորպուսի ռազմիկները հարավից առաջխաղացում իրականացրին հակառակորդի ուղղությամբ, սակայն, ընթացքում պարզելով, որ Աֆշինի կորպուսի ռազմիկները առաջխաղացում չեն իրականացրել և տեղում չեն, հետ քաշվեցին ելման դիրքեր։ Մյուս օրը հյուսիսից առաջխաղացում իրականացրեց արդեն Աֆշինի կորպուսը և, իր հերթին չհանդիպելով արդեն Բուղայի կորպուսին, այնուհանդերձ հարված հասցրեց հակառակորդի ճամբարին ու պարտության և փախուստի մատնեց վերջինիս։

III փուլ – Հաջորդ օրը Բուղայի կորպուսը փորձ կատարեց շարժվել Աֆշինի կորպուսի ուղղությամբ, սակայն, կասեցվելով մանր մարտերում, հետ մղվեց ելման դիրքեր։ Մյուս օրը Բուղայի կորպուսը վերսկսեց մանր մարտերով ուղեկցվող առաջխաղացումը, սակայն օրվա վերջում, այնուհանդերձ չհասնելով Աֆշինի կորպուսին, կրկին կանգ առավ։ Նույն գիշեր Աֆշինն իր հերթին, հակառակորդի ուժեղ դիմադրության, ինչպես նաև ցրտի և պարենի անբավարարության պատճառով այլևս հնարավոր չհամարելով մնալ մինչ այդ նվաճված հակառակորդի ճամբարում, մեկ այլ ճանապարհով հետ քաշեց ուժերը ու վերադարձավ ելման դիրքեր։

IV փուլ – Հաջորդ օրը Բուղայի կորպուսը հարավից վերսկսեց մանր մարտերով ուղեկցվող առաջխաղացումը և ի վերջո հասավ նախապես պայմանավորված վայրը, սակայն շուտով պարզեց, որ Աֆշինի կորպուսն արդեն այնտեղ չէ։ Ստեղծված պայմաններում Բուղայի կորպուսը ինքը ևս սկսեց հետ քաշվել ուժերը, սակայն ապստամբները հզոր հարձակում կազմակերպեցին հակառակորդի ուղղությամբ և ծանր պարտության մատնեցին վերջինիս, ընդ որում առանց նժույգի մնացած Բուղան հազիվ

<sup>1</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»։ Այս մասին մանրամասն տեղեկություններ է հայտնում Տաբարին, որին հիմնական գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրը։

փրկվեց, Փաղուն իբն Զաուսը վիրավորվեց, Ջանահ ալ-Սուբբարին և իբն Ջաուշանը սպանվեցին, իսկ Փաղուն իբն Սահլի երկու ազգական եղբայրները գերի ընկան:

Հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցները՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Հեշտասարի լեռներում հաջողությունն առժամանակ մնաց խուրամյանների կողմում: Ավելի հարթավայրային շրջաններում, սակայն, որոշ հաջողությունների հաջողվեց հասնել արդեն կառավարական բանակին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 836 գարուն – Վարդանակերտ ամրոցի ճ-մ<sup>1</sup>

Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 1.000) պատրաստվեց անակնկալ հարձակում գործել Ազինի գլխավորած խուրամյանների (մոտ 1.000) և Նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 10) ճամբարի վրա ու գերել հակառակորդի ռազմիկների ընտանիքների անդամներին, ընդ որում Աֆշինի հատուկ հրամանով մոտակա բարձունքների վրա տեղակայվեցին սև դրոշներով ազդանշան տվող ռազմիկներ, ինչպես նաև, որպես աջակցություն, առաջ մղվեցին լրացուցիչ ուժեր:

I փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը անակնկալ հարձակում գործեց հակառակորդի ճամբարի վրա և, հասնելով հաջողության, գերեց ապստամբների ընտանիքների անդամներից շատերին, որից հետո սկսեց հետ քաշել ուժերը:

II փուլ – Ազինի անձնական ղեկավարությամբ գործող ապստամբները կիրճերից մեկում դարանակալ հարձակում գործեցին ուժերը հետ քաշող Արաբական խալիֆության բանակի վրա և սկսեցին առավելության հասնել:

III փուլ – Բարձունքների վրա տեղակայված սև դրոշներով ռազմիկների ազդանշաններից ժամանակին տեղեկանալով հարձակման ժամանակի ու վայրի մասին՝ Աֆշինի գլխավորած հիմնական ուժերը առաջխաղացում իրականացրին և, հետ մղելով հակառակորդին, թույլ տվեցին սեփական ուժերին հաջողությամբ ավարտել գործողությունը:

Հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:

Արդյունքում՝ վերջնականապես մաքրած շրջակայքը ապստամբներից, ալ-Սուբբասիմ և իր զորավարները որոշեցին ի վերջո վճռական հարված հասցնել խուրամյանների կենտրոնատեղիին: Սկիզբ էր առնում խուրամյանների դեմ մղվող ամենավճռական մարտը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 837 հունիս - օգոստոսի 26 – Քազզի գրավումը<sup>2</sup>

Աֆշինի, Բուղա ալ-Քաբիրիի և այլոց գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 100.000) արշավանքի ելավ Բաբելի գլխավորությամբ քաղաքում ամուր պաշտպանության անցած խուրամյանների (մոտ 20.000) ու Նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 200) դեմ:

I փուլ – Հուլիսի վերջին քաղաքը պաշարողները, մանրակրկիտ հետախուզելով առաջխաղացման ուղիները և դրանց հիմնական հանգույցներում կառուցելով հակառակորդի տեղաշարժը կասեցնող ամրություններ, սկսեցին դանդաղ, բայց հաստատուն կերպով մոտենալ քաղաքին: Ի վերջո, ապստամբները փորձեցին գրոհով գրավել այդ ամրություններից մեկը, սակայն, իրենք ենթարկվելով անակնկալ հարձակման,

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք», մաս 8; Աբու Հանիֆա ալ-Դինավարի «Մատյան երկարապատում ավանդությունների»; Յակուբի «Պատմություն»; իբն Խայաթ «Պատմություն»; Մասուդի «Ոսկու մարգագետիններ և գոհարների հանքեր», գիրք 2, գլուխ 8 Մասուդի «Ցուցումների և դիտարկումների գիրք»; Աբու-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Անանուն «Շիրվանի և Ալ-Բաքի պատմություն»; Մյունեջջիմ-Բաշի «Պատմություն»; Աբբաս-գուլի-ադա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 2 Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 42: Այս մասին մանրամասն տեղեկություններ է հայտնում Տաբարին, որին հիմնական գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրը:



հետ շարտվեցին: Արդյունքում՝ Արաբական խալիֆության բանակը ընդհուպ մոտեցավ քաղաքին և սկսեց վերջինիս պաշարումը:

II փուլ – Խուրամյանները հետ մղեցին մի քանի մանր գրոհներ, իսկ պաշարման սկզբից մի քանի օր անց էլ գրոհներից մեկի ժամանակ նրանք ուժեղ հակազրոհ ձեռնարկեցին, սակայն ի վերջո պարտություն կրեցին և, հետաանդվելով հակառակորդի կողմից, կրկին պատսպարվեցին քաղաքում:

III փուլ – Օգոստոսի 25-ին Արաբական խալիֆության բանակը, մանրագնի պատրաստվելով նոր գրոհի, պաշարողական տեխնիկայի և հատկապես կրակատետների լայն կիրառմամբ պարիսպների ողջ երկայնքով անցավ վճռական գրոհի: Արդյունքում՝ մեկօրյա համառ մարտերից հետո ընկավ պաշտպանության գլխավոր հանգույցներից մեկը և հարձակվողները ներխուժեցին քաղաք:

IV փուլ – Քաղաքում և հատկապես միջնաբերդի մոտակայքում բռնկված համառ մարտում խուրամյանները վերջնական պարտություն կրեցին և օգոստոսի 26-ին քաղաքն ընկավ:

Հայերը կորցրին մոտ 150, դաշնակիցները՝ մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր: Ողջ գործողության ժամանակ զոհվեց նաև 80.000 խաղաղ բնակիչ:

Սեփական նստավայրը կորցնելուց հետո Բաբելը դիմեց փախուստի, սակայն շուտով Խաչենի իշխան Սահլ Առանշահիկը գերեց իր տիրույթներում հայտնված Բաբելին և հանձնեց Արաբական խալիֆությանը՝ դրանով իսկ ինչպես անձնական վրեժ լուծելով տարիներ առաջ իր մոր, քրոջ ու կնոջ նկատմամբ բռնություն գործադրած Բաբելից, այնպես էլ՝ ստանալով հսկայական փրկագին: Արդյունքում, թերևս, հատկանշական էր, որ խուրամյանները, ինչպես բարդ հարաբերություններ ունեին հայերի հետ իրենց ապստամբության ողջ ընթացքում, այդպես էլ չկարողացան կարգավորել դրանք նաև ապստամբության ավարտից անմիջապես հետո, ընդ որում, ինչն է խորհրդանշական, Բաբելին բռնեց և իշխանություններին հանձնեց հենց Արցախի հայ իշխանը:

Ձերբակալված Բաբելին մեծ հանդիսավորությամբ փոխադրեցին խալիֆի նստավայր և, այստեղ պահելով մոտ կես տարի, 838 թվականի հունվարին դաժան մահապատժի ենթարկեցին՝ մարմինն ուղղակի կտրատելով մասերի: Խուրամյանների առաջնորդի դաժան այս վերջաբանը, սակայն, որևէ կերպ չէր կարող ամոքել ծանր այն կորուստները, որ Արաբական խալիֆությունը վերջին 20 տարում կրել էր Բաբելի կողմնակիցների դեմ պայքարում, քանզի, ըստ պաշտոնական Բաղդադին իսկ մոտ կանգնած աղբյուրների, զոհերի թիվն ընդհանուր առմամբ կազմում էր մոտ 500.000 հոգի, ընդ որում այս թվի զգալի մասն իր վրա էր կրել հենց պարսկական տարրը, որն այս ամենից դուրս էր եկել խիստ թուլացած և արյունաքամ եղած վիճակում:

Ոչ պակաս կարևոր էր, սակայն, նաև խնդրի բարոյահոգեբանական կողմը, քանզի խուրամյանների այս ապստամբությունը վերջնականապես ցրեց այն գեղեցիկ մտայնությունը, որը պարսկական տարրը մինչև վերջ կրում էր ի սրտում և որի էությունը հանգում էր նրան, որ Օմայաններին հեռացրած Աբբասյանները հանդիսանում են պարսիկների հովանավորը ու հենց նրանք են, որ, ոչնչացնելով Օմայաններին և հետ մղելով արաբներին, կվերականգնեն պարսից պետականությունը՝ հինավուրց գրադաշտականության կամ, գոնե, ավելի չափավոր տարբերակում, իսլամի հովանու ներքո: Վերջ, այսուհետ և հավետ պարսկական տարրը Աբբասյաններին զրկեց իր աջակցությունից, իսկ այս պարագայում էլ, եթե հաշվի առնենք նաև, որ վերջիններիս նկատմամբ գործվանքով լցված չէին նաև արաբները, ստացվում էր մի իրավիճակ, երբ Աբբասյաններն ուղղակի կախված էին մնում օդում:

Վերջին հանգամանքի կապակցությամբ հարկ է նշել, սակայն նաև, որ, հիանալի գիտակցելով իրավիճակը և լավ գնահատելով առաջացած սոցիալ-քաղաքական ընդհանուր դրությունը՝ ալ-Մութասիմը գործի դրեց ստեղծված պայմաններում միակ և առժամանակ գործող, սակայն հեռանկարում ծանր հետևանքների բերած վերջին մի միջոց՝ մեծացնել ու ուժեղացնել թյուրք գուլյամներից կազմված իր բանակային կորպուսը և, որպես կենտրոնական իշխանության ձեռքի տակ եղած հուսալի մի գործիք, հենվել հենց նրա վրա: Արդյունքում՝ հենց ալ-Մութասիմի ջանքերով էր, որ ոչ միայն ստեղծվեց, այլև իր զարգացումը ստացավ գուլյամների սոցիալական

ինստիտուտը, որը հետագա գրեթե մեկ հազարամյակում իր իշխող դերն էր պահելու մահմեդական պետական բոլոր միավորներում՝ ինչ տեսքով էլ, որ դրանք հանդես գային:

## Գլուխ 118

### Գուլյամների սոցիալական ինստիտուտի ընդհանուր բնութագիրը

Գուլյամների սոցիալական ինստիտուտը, բնորոշ լինելով բացառապես միայն մահմեդական աշխարհին, իր արմատներով, անկասկած, գնում էր դեպի մինչմահմեդական ժամանակները, երբ, օրինակ, Պարթևական կամ Սասանյանների Պարսից թագավորությունների ռազմական համակարգերում առկա էին սուբյեկտներ, որոնց կարգավիճակի որոշ առանձնահատկություններ թույլ են տալիս ասելու, որ խոսքը այս ինստիտուտի առնվազն նախատիպի մասին է: Այնուհանդերձ, ինչպես վերևում նշվեց, գուլյամները իրենց ավարտուն տեսքը ստացան հենց մահմեդական աշխարհում: «Գուլյամ» տերմինը թարգմանաբար նշանակում է «ստրուկ», ինչն էլ ամենից լավ բնորոշում է այս խմբի անդամների սոցիալական կարգավիճակը: Միաժամանակ, սակայն, քանի որ Արաբական խալիֆության անկումով պայմանավորված առաջացան բազում տեղական գահատոհմեր, որոնք տեղական և կենտրոնական հանրության հետ չկապված ռազմական տարրերի սուր կարիք ունեին, արդեն IX դարի կեսից գուլյամների ինստիտուտը բուռն զարգացում ապրեց և իր այդ տեսքով սեփական գոյությունը պահպանեց բավականին երկար:

Միջնադարյան մահմեդական գուլյամն իրենից ներկայացնում էր իր ժամանակի ռազմական հանդերձանքին համահունչ զինվածություն ունեցող, որպես կանոն, ծանր հեծյալ, որը, անձնապես պատկանելով և նվիրված լինելով իր անմիջական տիրակալին, որոշակի իմաստով հանդիսանում էր վերջինիս սոցիալական կայունության հիմքը՝ իհարկե այնքանով, ինչքանով որ հանդիսանում էր ռազմականացված ստրուկ՝ իր դրական ու բացասական կողմերով: Պետք է նշել, սակայն, որ գուլյամները, հաշվի առնելով ուսուցման և ռազմական ապահովման հետ կապված ծախսերը, մեկ անձի հաշվով տիրակալի համար բավականին թանկ արժենալով, ընդհանուր բանակի թվաքանակի հետ համեմատած երբեք էլ մեծաթիվ չէին: Այսուհանդերձ, սակայն, սրանով հանդերձ կրկին ընդգծենք, որ մահմեդական ցանկացած պետական միավորում գուլյամների դերը, ինչքան էլ դա թանկ և ծանր արժենար ֆինանսական առումով, միշտ էլ անչափ կարևոր էր, քանզի գուլյամները ունեին սոցիալական խիստ կարևոր նշանակություն:

Խնդրի բանալին կայանում էր նրանում, որ մահմեդական բոլոր երկրներում միշտ էլ փորձեր եղել են ստեղծել կենտրոնացված միապետություններ, սակայն, քանի որ դրանցում իրենց հերթին միշտ և ավանդականորեն մեծ է եղել քոչվոր տարրի դերը, ի դեմս բեդվինների, բերբերների, տարաբնույթ թյուրքական քոչվոր ցեղերի և այլ նմանատիպ տարրերի, այդ պատճառով էլ հենց ամուր է եղել ամենից առաջ այն միապետի դիրքը, որը կարողացել է այս քոչվոր տարրին հակադրել որևէ այլ իրական ուժ: Իրոք, պատմությունը միանշանակ ցույց է տվել, որ քոչվոր տարրն ինքնին իր բնույթով իսկ ցանկացած կենտրոնացված միապետության համար դեստրուկտիվ է և միշտ էլ կգտնվեն տարբեր ցեղախմբերի առաջնորդներ կամ այլ տիպի ղեկավարներ, որոնք մի կողմից ձեռքի տակ ռազմունակ ուժեր կունենան, իսկ մյուս կողմից էլ՝ բավարար փառասիրություն, որ, իրենք իրենց կամ իրենց հովանու տակ իշխող մեկին առաջ քաշելով, կենտրոնական իշխանության դեմ կամ առնվազն կցնցեն այն: Եվ այսպես, բոլոր ժամանակների մահմեդական իշխանավորները, նույնիսկ եթե իշխանության եկած լինեն քոչվորների «սրերի ուժով», ձգտել են, հանուն իրենց իսկ իշխանության կայունության, կտրվել քոչվորներից կամ որևէ կերպ հակադրվել նրանց, իսկ դրա համար նրանց իրական ուժ է պետք եղել:

Արդյունքում՝ հենց այս խնդիրը լուծելու համար էր, որ իսլամի միջնադարյան պատմության ընթացքում ոչ մի այլ հաջող բան չհորինվեց, քան այն, որ մահմեդական տիրակալները փորձեցին քոչվոր տարրին հակադրել իրենց վարձկան ուժերին, ի դեմս ամենից առաջ սեփական գուլյամների: Սրանով հանդերձ մահմեդական տիրակալները, ձգտելով առավելագույնին հասցնել գուլյամների քանակությունը իրենց բանակներում, այնուհանդերձ այս հարցով որոշակիորեն սահմանափակված էին, քանի որ միջին գուլյամը, իրոք լինելով ավելի լավը, քան բանակի միջին ռազմիկը, միաժամանակ նաև անհամեմատ թանկ էր արժենում իր տիրակալի համար, իսկ այդ

հանգամանքը ոչ մի կերպ թույլ չէր տալիս գույամների մասսայական բանակ ստեղծել: Համեմատության համար նշենք օրինակ, որ նույն ալ-Մութասիմն և նրա հաջորդները, տառացիորեն ուժասպառ անելով պետական գանձարանը, ուղղակիորեն գործելով միջոցների սպառման բացասական հաշվեկշռի պայմաններում ու հսկայական միջոցներ ուղղելով գույամական կորպուսի համալրման ուղղությամբ, մեծ դժվարությամբ կարողանում էին հասնել նրան, որ գույամների թվաքանակը կազմի 70.000 հոգի: Իր տեսակի մեջ բացառիկ այս թվաքանակը, սակայն, բնականաբար ուժի բանը չէր միջոցների մեջ ավելի սահմանափակված մահմեդական աշխարհի այլ տիրակալների համար և նրանցից նույնիսկ ուժեղագույնների պարագայում գույամների ընդհանուր թիվը հազիվ կարող էր հասնել մի քանի հազարի:

Եվ այսպես ալ-Մութասիմը, հիանալի կերպով գիտակցելով, որ պարսկական տարրն արդեն հրաժարվել է իր սոցիալական աջակցությունը տրամադրել Աբբասյաններին, իսկ արաբական տարրի վրա էլ Աբբասյաններն ի սկզբանե որևէ հույս չունեին, սկսեց շեշտադրել գույամների կորպուսի զարգացումը և մոտակա տարիներին նրա ռազմիկների թիվը հասցրեց 10.000 հոգու, սակայն հետագայում, ինչպես արդեն ասվեց, հիշատակած այս քանակությունը դեռ էլի էր մեծանալու: Իր հերթին բացասական արձագանքը, որը լինելու էր ֆինանսական այս բեռը տանելուն ոչ ի վիճակի պետական գանձարանի, ինչպես նաև հասարակության ամենալայն շերտերի կողմից, լինելու էր դեռ ապագայում, իսկ այժմ՝ մոտակա մի քանի տարիներին, գույամական կորպուսը շատ պետքական ռազմական ծառայություն մատուցեց խալիֆին՝ Բաբեկի խուրամյաններին ջախջախելուց հետո հիանալի ծառայելով պաշտոնական Բաղդադին նաև ավանդական հակառակորդի դեմ պայքարում Սուլդուրում: Գույամական կորպուսի մեծացման հետ միասին ալ-Մութասիմը հոգաց նաև վերջինիս տեղակայման մասին:

Իրոք, ի սկզբանե թյուրք գույամները տեղակայված էին Բաղդադում և նրա շրջակայքում, սակայն այս հանգամանքը տարաբնույթ մեծության անվերջ ընդհարումների մի դուռ էր բացել վայրենի, իսկ հաճախ նույնիսկ իսլամն էլ չընդունած և արաբերեն չհաղորդակցվող այս ռազմիկների ու տեղական բնակչության միջև: Հաշվի առնելով այս ամենը՝ խալիֆը որոշեց մի նոր մայրաքաղաք հիմնադրել, ընդ որում դրանով իսկ, կարծես թե, նա նաև ընդգծվում էր, որ հին դարաշրջանն արդեն ավարտվել է և սկսվում է նորը: Արդյունքում, ինչպես մի ժամանակ Տիգրոսից հյուսիս հիմնադրվել էր Բաղդադը, այնպես էլ այժմ՝ արդեն Բաղդադից մոտ 125 կմ հյուսիս, հիմնադրվեց նոր մի մայրաքաղաք, երբ մինչ այս երկրորդական բնակավայրի կարգավիճակ ունեցող Սամառան վերակառուցվեց և դարձավ պետության գլխավոր քաղաք: Նոր մայրաքաղաքի հիմնադրումը խալիֆը սկսեց գրոյից և մի քանի տարում ոտքի հանեց Տիգրիսի ձախ ափին փռված երկարավուն տեսք ունեցող մի քաղաք: Ի տարբերություն Բաղդադի, որտեղ ամեն ինչ իր տերն ուներ և առկա էին շահերի ու հետաքրքրությունների անվերջ բախումներ, խալիֆը նոր մայրաքաղաքում տարածքն անձամբ ինքը բաժանեց յուրայինների միջև և դրանով կարծես փորձ կատարեց դնել ինչ-որ մի նորի սկիզբ: Արդեն 836 թվականին, ըստ էության, տեղի ունեցավ նոր մայրաքաղաքի պաշտոնական բացումը և խալիֆն իր յուրայինների հետ միասին, լքելով անհանգիստ Բաղդադը, հաստատվեց այստեղ: Սոցիալական յուրօրինակ այս փորձարարությունը, սակայն, ձգվելով մոտ կես դար, ոչ միայն իրեն չէր արդարացնելու, այլ ավելին՝ մոտակա տասնամյակներում հենց խալիֆների իսկ գլխին մի իսկական պատուհասի էր վերածվելու:

## **Գլուխ 119**

### **Պաշտոնական Կոստանդնուպոլիս աջակցման փորձը խուրամյաններին և պատասխան հակահարվածը**

Հարկ է նշել, որ դեռ այն օրերին, երբ Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենան դանդաղ, բայց անշեղորեն սեղմում էր օղակը Բագդի շուրջ, Սուլդուրում իր հերթին ռազմական գործողություններ սկսեց նաև Բյուզանդական կայսրության ռազմական մեքենան՝ ցանկանալով աջակցել կամ գոնե որևէ կերպ թեթևացնել խուրամյանների դրությունը: Արդյունքում՝ 837 թվականի գարնանը Թեոֆիլոս կայսեր և Ալեքսեյ-Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (100.000, այդ թվում սլավոններ, բուլղարներ) ու նրա

կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 40.000), ինչպես նաև խուրամյանները (մոտ 20.000) Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին բազմաչարչար Չապետրա ամրոցը, ավերեցին այն և ասպատակեցին շրջակայքը<sup>1</sup>: Ուշագրավ այս ռազմագործողությունը ամեն ինչից զատ, սակայն, մի հատուկ բացասական արձագանք գտավ Սամառայում, քանզի հենց ավերված Չապետրայում էր լույս աշխարհ եկել ալ-Մուրթասիմը և այս ամրոցի ավերումը գնահատվեց որպես հենց խալիֆին հասցված անձնական վիրավորանք, իսկ դրան քինախնդիր ալ-Մուրթասիմը դեռ հատուկ պատասխան էր տալու: Առժամանակ, սակայն, երբ այդ պահին պաշտոնական Սամառայի տրամադրության տակ գտնվող, ըստ էության, ողջ ռազմական մեքենան զբաղված էր խուրամյանների դեմ մղվող պայքարով, ինչպես Չապետրայի ավերման, այնպես էլ Սուլդուրում կայսրության բանակի ընդհանուր առաջխաղացման վրա Սամառայում գերադասեցին ուշադրություն չդարձնել՝ թույլ տալով քրիստոնյաներին բզկտել Սուլդուրը և ինչ-որ տեղ հիմնավոր կերպով գալով հետևության, որ ավելին անել կայսրության ռազմական մեքենան, այսպես թե այնպես, ըստ էության, ի վիճակի չէ:

Նույն 837 թվականի գարնանը, անմիջապես Չապետրային հասցված հարվածից հետո, Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 90.000, այդ թվում սլավոններ, բուլղարներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 38.000), ինչպես նաև խուրամյանները (մոտ 18.000) ասպատակեցին Տարսուհի, Մամեստիայի, Ադանայի, Անարգաբայի, Իրինապոլսի ու Անտիոքի քերդի շրջակայքը և նահանջեցին<sup>2</sup>: Հաջորդը հարվածը հասցվեց դեպի ավելի արևելք և արդեն 837 թվականի ամռանը՝ Բագդի համար մղվող մարտերի ամենաթեժ օրերին, Թեոֆիլոս կայսեր և Ալեքսեյ-Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 90.000, այդ թվում սլավոններ, բուլղարներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 38.000), ինչպես նաև խուրամյանները (մոտ 20.000) Արաբական խալիֆության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) գրավեցին Մելիտեն և Սամոսատը<sup>3</sup>, ինչպես նաև Զրվիկ, Սոկ, Քոմի (Մինչեփրատյան Ծոփք, Դեգիք գավառ), Ծմու, Մեծկերտ (Մինչեփրատյան Ծոփք, Շահունի գավառ), Պաղին (Մինչեփրատյան Ծոփք, Պաղնատուն գավառ), Ասաղին ու Անզղ (Աղձնիք, Անգեղտուն գավառ, Տիգրիսի վերին հոսանքում) ամրոցները<sup>4</sup>: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, 837 թվականի նույն ամռանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000) Արշամաշատի ճ-մ-ում հաղթեցին Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 8.000)<sup>5</sup>: Հենց այս ժամանակ, սակայն, ի վերջո տեղ հասավ Բագդի անկման ու Բաբելի ձերբակալման լուրը և արդյունքում հարվածի թափն արդեն, ըստ էության, կորցրած կայսրության բանակը այդ տարի սահմանափակեց ռազմական գործողությունները:

837 թվականի աշնանը Սուլդուրում աստիճանաբար ակտիվացած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>6</sup>: Սա առաջին ազդանշանն էր ապագա փոթորկի, որի մասին, սակայն, Կոստանդնուպոլսում կարծես դեռևս չէին էլ կասկածում: Իրոք, հենց այս ժամանակ էր, որ Թեոֆիլոսը ակտիվորեն մշակում էր հաջորդ տարի դեպի արևելք հասցվող հարվածի իր ծրագիրը, ինչպես նաև պատրաստություններ էր տեսնում օգնության հասնելու Սիցիլիային: Վերջին ծրագրի կյանքի կոչման համար կայսրը նշանակեց Ալեքսեյ-Մուշեղ Մամիկոնյանին, իսկ

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Ծարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 3, մաս 29; Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 3; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 16; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Տաբարի «Արքաների ու մարգարեների պատմություն»; Յակոբի «Պատմություն»; Մասուդի «Ոսկու մարգագետիններ և գոհարների հանքեր», գիրք 2, գլուխ 8; Մասուդի «Յուցումների և դիտարկումների գիրք»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Անանուն իր «Արքայությունների գիրք»-ում գրեթե բառացի կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Ալ-Մաքին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Աբու-Ֆիդան իր «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Իբն Ջալուրը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Իբն Տարիքբերդին իր «Պատմություն»-ում կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

<sup>2</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Տաբարի «Արքաների ու մարգարեների պատմություն»:

<sup>3</sup> Սամոսատի մասին հիշատակում են նաև Սիմեոն Մագիստրոսը և Գևորգ Վանականը:

<sup>4</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 19; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Տաբարի «Արքաների ու մարգարեների պատմություն»; Մասուդի «Ոսկու մարգագետիններ և գոհարների հանքեր», գիրք 2, գլուխ 8; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն» Ալ-Մաքին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի և հաղորդածը:

<sup>5</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 19; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6:

<sup>6</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 19:

դեպի Արևելք հասցվող հարվածն էլ պետք է գլխավորեր արդեն նա ինքն անձամբ՝ իր մտերիմների հետ միասին:

837 թվականի աշնանը Բաբելի և խուրամյանների հետ հարցերը լուծած Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենան, կամ թյուրիմացաբար, կամ էլ Արցախն ու արցախահայությանը համարելով խուրամյանների դաշնակից, փորձեց հարվածել Հայոց այս երկրամասին, սակայն Եսայի ու Սահլ Առանշահիկների գլխավորած Դիզակի և Խաչենի իշխանությունների միացյալ բանակը (մոտ 8.000) Մուխանք գավառի ճ-մ գիշերային անակնկալ հարձակումով ջախջախեցին Արցախ ներխուժած Արաբական խալիֆության բանակին (12.000)<sup>1</sup>: Այս կարևոր հաղթանակով սահմանափակվեց հնարավոր բռնությունների այն հեռանկարը, որը կարող էր սպառնալ արցախահայությանը՝ հարևան երկրամասում խուրամյանների նկատմամբ իրականացվող լայնածավալ պատժիչ գործողությունների առկայության պարագայում: 837 թվականի վերջին և 838 թվականի սկզբին շարունակվում էր հակամարտությունը, սակայն, նաև Սիցիլիայում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

### 837 դեկտեմբեր – Կաստորոջովանիի ճ-մ<sup>2</sup>

Միևնոյից առաջխաղացած Աղլաբյանների Էմիրության բանակը (մոտ 20.000) պաշարեց քաղաքը Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 10):

I փուլ – Կայսերական բանակը հետ մղեց թշնամու գրոհները, սակայն վերջինիս ի վերջո հաջողվեց քաղաք ներխուժել չպաշտպանվող մի արահետով: Արդյունքում՝ քրիստոնյաները պատսպարվեցին միջնաբերդում:

II փուլ – Աղլաբյանների Էմիրության բանակը պաշարեց միջնաբերդը, սակայն, հաշվի առնելով սկսված ցրտերը, համաձայնեց փրկագնի ու հետագայում հարկ մուծելու պայմանով թողնել քաղաքը և նահանջել:

Հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:

### 837 դեկտեմբեր - 838 գարուն – Չեֆայուի ճ-մ (Սիցիլիայի հյուսիս, Պալերմոյից մոտ 75 կմ արևելք)<sup>3</sup>

Միևնոյից առաջխաղացած Աղլաբյանների Էմիրության բանակը (մոտ 20.000) պաշարեց քաղաքը Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 10):

I փուլ – Կայսերական բանակը հետ մղեց թշնամու գրոհները, որից հետո վերջինս որոշեց քաղաքը գրավել շրջափակումով:

II փուլ – 838 թ-ի մարտին Ալեքսեյ-Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ Արևելքից ժամանած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000, մոտ 300 նավ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) մի շարք մարտերում առավելության հասան հակառակորդի նկատմամբ և արդյունքում ստիպեցին վերջինիս նահանջել:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցները՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

838 թվականը բացվեց նրանով, որ տարածաշրջանի երկու գերտերություններն էլ հարձակողական գործողություններ էին նախատեսում, ընդ որում Կոստանդնուպոլսում, ակնհայտորեն լավ չպատկերացնելով ոչ իրավիճակը, ոչ էլ ուժերի ընդհանուր հարաբերակցությունը, ինչպես նաև ոգևորված Սիցիլիայից ստացվող լավ լուրերով, պատրաստվում էին, զարգացնելով նախորդ տարվա հաջողությունները, խորանալ Արմինիայի տարածքում: Սրան հակառակ՝ Սամառայում գործող ալ-Մութասիմը և վերջին

<sup>1</sup> Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 20; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 3, մաս 18:

իրադարձություններում աչքի ընկած նրա գորավարները, իրենց հերթին պատրաստվելով կյանքի կոչել հարձակողական արդեն սեփական ծրագիրը, որպես հարվածի վերջնական կետ ընտրել էին Թեոֆիլոս կայսեր ծննդավայր Ամորիոնը: Այս առումով պետք է նշել, որ կայսերական բանակը զուտ միայն բանակապես մոտ երեք անգամ զիջում էր ալ-Մութասիմի հարվածային ուժերին և դա դեռ՝ հաշվի չառնելով որակական գործոնը, քանզի թյուրքերից կազմված գուլյամական կորպուսի մասին քրիստոնյաների կողմում, կարծես թե, դեռևս տեղյակ չէին և այս կորպուսի մարտավարական գործողությունները Թեոֆիլոսի ու նրա գորավարների համար արդյունքում լուրջ անակնկալ հանդիսացան:

Սկիզբը ամեն դեպքում դրեցին քրիստոնյաները և արդեն 838 թվականի մայիսին Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 70.000, այդ թվում սլավոններ, բուլղարներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 25.000), ինչպես նաև խուրամյանները (մոտ 15.000) Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Գումաձոր բերդը<sup>1</sup>: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը արդեն հիմնական ուժերով, 838 թվականի հունիսի սկզբին Թեոֆիլոս կայսեր, Վարդան Մամիկոնյանի և Արմենիակոն ու Անատոլիկոն բանակաթեմերի գորավար Մանվել Քաջ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ արշաված Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 90.000, այդ թվում սլավոններ, բուլղարներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 35.000), ինչպես նաև խուրամյանները (մոտ 15.000) Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 5.000) պաշարեցին Արմինիայի, ըստ էության, մուտքը հանդիսացող Կարինը: Քաղաքը, սակայն, համառորեն դիմադրում էր և արդյունքում, վերջինիս մոտ թողնելով պաշարողական մի բանակ, որը սկսեց քարանետներով հարվածել քաղաքի պարիսպներին, քրիստոնյաները սկսեցին հիմնական ուժերով աստիճանաբար խորանալ Արմինիայի տարածքում<sup>2</sup>: Այս առումով հատկանշական է, որ, հաշվի առնելով կայսերական բանակի առաջխաղացումը, Արմինիայի ղեկավարությունն իրենց ձեռքում պահող Բագրատունիներն այնուհանդերձ հարմար համարեցին պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հետ հարաբերությունները, համենայն դեպս, գոնե վերջնականապես չխզել, սակայն՝ չզայրացնել նաև ալ-Մութասիմին: Արդյունքում՝ կայսեր մոտ ուղարկվեց և անորոշ լիազորություններով ու հետևանքներով բանակցությունների մեջ ներքաշվեց հանգուցյալ Շապուհ Բագրատունու որդի Աշոտը: Կայսրության համար հետագայում անհաջող զարգացում ստացած իրադարձությունների առկայության պարագայում, սակայն, Աշոտի առաքելությունը, ըստ էության, հենց սրանով էլ ավարտվեց:

838 թվականի հունիսի վերջին Տփղիսի Շուաբյանների Էմիրության Էմիր Իսահակ իբն Իսմայիլի (833-853) գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 50.000) Կաճկաքար ամրոցի ճ-մ-ում (Արարատ, Վանանդ գավառ) հաղթեց Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 65.000, այդ թվում սլավոններ, բուլղարներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 30.000), ինչպես նաև խուրամյաններին (մոտ 13.000), որոնց մնացորդները նահանջեցին դեպի Կարին: Ստեղծված պայմաններում որևէ հեռանկար չէր խոստանում արդեն նաև այս քաղաքի պաշարումը և արդյունքում, վերացնելով այն, կայսերական բանակը շարունակեց նահանջը դեպի արևմուտք<sup>3</sup>: Հենց այս ժամանակ էլ, սակայն, Թեոֆիլոսին և նրա գորավարներին հայտնի դարձավ օպերատիվ այն մեծ անակնկալը, որն իրենց համար պատրաստել էին ալ-Մութասիմն ու նրա գորավարները, որոնց հարվածային ուժերը, ունենալով թվական հսկայական գերակշռություն, դուրս էին եկել հետ քաշվող կայսրության բանակի թիկունք և, գործելով Արմինիայից առաջացող ուժերի հետ միասին, պատրաստվում էին մի յուրօրինակ օղակում սեղմել դեպի իրենց գալացող ու ուժերը հետ քաշող կայսերական բանակին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> Ստեփանոս Տարնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6:

<sup>2</sup> Ստեփանոս Տարնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6: Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>3</sup> Ստեփանոս Տարնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6:

Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 3, մաս 39, գիրք 4, մաս 39:

Խալիֆ ալ-Մութասիմի ընդհանուր ղեկավարությամբ Հալեպի մոտ կենտրոնացած Արաբական խալիֆության բանակը (200.000, այդ թվում 10.000 թյուրքեր), ինչպես նաև Հայոց իշխան Բագրատ Պատրիկ Աշոտի Բագրատունու գլխավորած Բագրատունյաց (մոտ 4.000) և իր քրոջ տղա Աշոտ Զաչ Արծրունու գլխավորած Արծրունյաց (մոտ 3.000) զնդերը մեծ արշավանք սկսեցին դեպի հյուսիս-արևմուտք։ Հիմնական ուժերով մտնելով Կիլիկիա<sup>1</sup> խալիֆը կտրեց այն և, անցնելով Ղուռն Կիլիկիո կիրճով, մտավ Կապադոկիա<sup>1</sup> ուղղություն բռնելով դեպի Անկյուրա։ Մինչ Կիլիկիա մտնելը, սակայն, խալիֆը Աֆշինի գլխավորությամբ մի ուժեղ բանակ (մոտ 30.000, այդ թվում 10.000 թյուրքեր), ինչպես նաև Հայոց իշխան Բագրատ Պատրիկ Աշոտի Բագրատունու գլխավորած Բագրատունյաց և Աշոտ Զաչ Արծրունու (826-874) գլխավորած Արծրունյաց զնդերը ուղարկեց Թքաթի (Սեբաստիայից մոտ 62 կմ հյուսիս-արևմուտք) ուղղությամբ՝ ձգտելով փակել Թեոֆիլոս կայսեր, Վարդան Մամիկոնյանի ու Արմենիակոն և Անատոլիկոն բանակաթեմերի զորավար Մանվել Զաչ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ Կառնիկ դեպի արևմուտք նահանջող Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 50.000, այդ թվում սլավոններ, բուլղարներ) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 20.000), ինչպես նաև խուրամյանների (մոտ 10.000) նահանգի ճանապարհը։

I փուլ – Կայսերական բանակը անակնկալ հարձակումով փախուստի մատնեց քաղաքի մոտ ճամբարած հակառակորդի բանակին, որը կորցրեց 3.000 ռազմիկ։

II փուլ – Մարտի մեջ մտան թյուրքերը և, կազմակերպելով ուժեղ նետածություն, հետ շարժեցին հակառակորդին՝ ապահովելով սեփական բանակի նահանջը ու թույլ տալով վերջինիս վերականգնել մարտակարգը։

III փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը անցավ հակահարձակման ու պարտության մատնեցին թշնամուն։

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000 զինվոր։ Պարտվողներից ընդհանուր շարքից դուրս եկած 40.000 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 15.000 զինվոր, որոնց թվում ծանր վիրավորվեց նաև Մանվելը, դաշնակիցը՝ մոտ 25.000 զինվոր։

Նախորդ ճակատամարտից հետո զարգացնելով հաջողությունը՝ Արաբական խալիֆության բանակը առանց լուրջ մարտերի մտավ Անկյուրա, իսկ արդեն 838 թվականի օգոստոսի 1-ին էլ պաշարեց ողջ արշավանքի միակ նպատակակետ հայտարարված Ամորիոնը։ Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Կոստանդնուպոլսում ի վերջո իմացել էին այն մասին, որ հարվածի նշանակետը կայսեր հայրենի հենց այս քաղաքն է և, ինչքան հնարավոր էր, մինչ այդ հասցրել էին ամրացնել այն։ Հենց Նոր ավարտված ճակատամարտում կրած ծանր պարտությանը, սակայն, գումարվեց նաև մեկ այլ բարդություն, ինչը գործնականում վերացրեց քաղաքին օգնության հասնելու ամեն մի հնարավորությունը։

Բանը կայանում էր նրանում, որ կայսրության բանակին խոշոր պարտություն արժեցած Նախորդ ճակատամարտից հետո լուր էր տարածվել, թե կայսրը սպանվել է, ինչն էլ իր հերթին բերել էր նրան, որ Կոստանդնուպոլսում ի մի եկած կայսերական ավագանին որոշել էր Նոր կայսր ընտրել։ Որպես հետևանք, առաջացած այս Նոր վտանգի մասին սեփական մորից տեղեկացած Թեոֆիլոսը ստիպված եղավ արագորեն սլանալ դեպի մայրաքաղաք՝ արդյունքում մահապատժի ենթարկելով դավադրությանն իրենց առնչությանը բերած շատ շատերին։ Դրանից հետո Թեոֆիլոսը, ի մի բերելով Նախորդ պարտությունից հետո ցրված ուժերը, դրանք հավաքեց

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի «Շարունակող «ժամանակագրություն», գիրք 3, մաս 31, 32; Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 3; Միքայել Ասորի «ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 20; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Տաբարի «Արքաների ու մարգարեների պատմություն»; Յակոբի «Պատմություն»; իբն Խայաթ «Պատմություն»; Մասուդի «Ոսկու մարգագետիններ և գոհարների հանքեր», գիրք 2, գլուխ 8 Մասուդի «Ցուցումների և դիտարկումների գիրք»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ Իբն Միսքվայիը գրեթե բառացի կրկնում է Տաբարի հաղորդածը։ Անանուն իր «Աղբյուրների գիրք»-ում գրեթե բառացի կրկնում է Տաբարի հաղորդածը։ Իբն Թիկթաթան իր «Խալիֆության և վեզիրության պատմություն»-ում կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը։ Աբուլ-Ֆիդան իր «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի հաղորդածը։ Իբն Հալիլունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի հաղորդածը։ Իբն Տադրիբեդդին իր «Պատմություն»-ում կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը։

Դորիլենի հարթավայրում, սակայն, ինչպես շուտով պարզվեց, դավադրության որոշակի ծիլեր առկա էին նաև բանակում: Վերջին պարտությունից հետո բանակում բռնությունների գործադրելը, սակայն, կբերեր ուղղակի կործանման, ինչն էլ հաշվի առնելով կայսրը որոշեց ներել իրեն ներկայացած բանակի բարձրաստիճան այն հրամանատարներին, որոնց մասնակցությանը դավադրությանը ուղղակիորեն չէր ապացուցված, բայց որոնք, հնարավոր է, առնվազն լուռ մասնակցություն էին ունեցել դրան:

Այսպես թե այնպես, սակայն կայսերական բանակն ուժերն ի մի բերեց Դորիլենի հարթավայրում, սակայն, հաշվի առնելով հակառակորդի բանակի բանակական ճնշող գերակշռությունը ու հատկապես նախորդ պարտությունը, Թեոֆիլոսն ուղղակի և ոչ մի հնարավորություն չունեցավ օգնության հասնելու հայրենի քաղաքին: Արդյունքում՝ համառ դիմադրություն ցույց տված Ամորիոնի կայազորը (մոտ 7.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 700, այդ թվում Բաբոց Յայը և Մլեհ Յայը) ի վերջո զոհ գնացին ուժերի ընդհանուր հյուժվածությանը ու նաև դավաճանությանը, ինչի հետևանքով սեպտեմբերի 24-ին քաղաքն ընկավ: Յայերից այլոց թվում գոհվեցին մասնավորապես Բաբոց Յայը և Մլեհը, ընդ որում քրիստոնյաների կայազորը ոչնչացվեց գործնականում ողջ կազմով, 80.000 հոգի կազմող բնակչությունից 30.000 հոգի սպանվեցին, իսկ մնացածն էլ՝ գերվեցին<sup>1</sup>: Յարկ է նշել, սակայն, որ հաղթանակը Եժան գին չարժեցավ նաև ալ-Մութասիմի ռազմական մեքենային, որի կորուստները կազմեցին 70.000 զինվոր: Արդյունքում՝ կատաղած խալիֆը հրամայեց գլխովին գերեվարել և իր տերության խորքերը քշել քաղաքի ողջ բնակչությանը, իսկ ով էլ այս կամ այն պատճառով չէր կարողանա ընթանալ՝ սպանել հենց տեղում:

Չնայած ոչ թեթև կորուստներին՝ Ամորիոնի գրավումը Արաբական խալիֆության բանակին այնուհանդերձ հսկայական ավար ապահովեց, ինչպես նաև վերջինիս համար բարոյահոգեբանական մեծ ազդակ հանդիսացավ՝ բնականաբար հակառակ տեսքն ունենալով քրիստոնյաների ճամբարում: Ստեղծված պայմաններում ալ-Մութասիմը, փորձելով զարգացնել հաջողությունը, սկսեց շարժվել Դորիլենի հարթավայրում ճամբարած կայսերական բանակի դեմ, սակայն, լուր ստանալով թիկունքում կազմակերպված դավադրության մասին, ստիպված եղավ նահանջել, որից հետո իր ողջ բանակով հեռացավ կայսրության տարածքից: Իրոք, շուտով պարզվեց, որ հարձակումը զարգացնող խալիֆության ռազմական մեքենայի թիկունքում իրավիճակը բարդացել էր:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ, զբաղեցնելով խալիֆի գահը, ալ-Մութասիմը երկրի կառավարման դեկից վերջնականապես մի կողմ էր մղել Աբբասյանների գահատոհմի համար ոչ այնքան հուսալի հենարան հանդիսացող պարսկական տարրին և սկսել էր, ինչպես արդեն մի քանի անգամ ասվեց, շեշտադրել թյուրքերին, որոնց սիրտը կազմում էր խալիֆի արդեն իսկ հիշատակված թյուրքական գուլյամների կորպուսը: Սեփական դիրքերից զրկված պարսկական տարրը, սակայն, չէր պատրաստվում հեշտությամբ զիջել այն դիրքերը, որոնք այդքան հաստատուն էին թվում դեռևս ալ-Մամունի ժամանակ: Ավելին, փորձ կատարելով օգտվել այն բանից, որ, մի կողմ մղելով ալ-Մամունի որդի ալ-Աբբաս իբն ալ-Մամունին, ալ-Մութասիմը խալիֆի աստիճանին հասել էր որոշակիորեն կասկածելի հանգամանքներում, պարսկական տարրը, կորսված դիրքերը վերականգնելու մտայնությամբ, առաջին պլան մղեց հենց գահից զրկված ալ-Մամունի նույն այդ ժառանգին: Համարելով դավադրությունը կայացած՝ դավադիրները իրենց ծրագրի մասին տեղյակ պահեցին ալ-Աբբաս իբն ալ-Մամունին, որը, սակայն, առերևույթ տալով իր համաձայնությունը, արդյունքում հենց Ամորիոնի գրավման վերջին

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Ծարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 3, մաս 30, 32-34; Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 3; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 14, գլուխ 1; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 20 Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 42; Մխիթար Այրիվանցի «Յայոց պատմություն», մաս 3; Տաբարի «Արքաների ու մարզաբնների պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; իբն Խայթա «Պատմություն»; Աբու Յահիթա ալ-Դինավարի «Մատյան երկարապատում ավանդությունների»; Վակիդի «Ասորիքի նվաճումը»; իբն Կուտայբա «Պատմություն»; Կուդամա իբն Ջաֆար «Հարկամատյան և արվեստ քարտուղարության», մաս 6, գլուխ 7; Մասուդի «Ոսկու մարգագետիններ և գոհարների հանքեր», գիրք 2, գլուխ 8 Մասուդի «Ցուցումների և դիտարկումների գիրք»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Ալ-Մաքին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով շատ կրճատ ամրագրում է Ամորիոնի գրավման փաստը: Իբն Թիկթաքան իր «Խալիֆության և վեզիրության պատմություն»-ում կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Աբու-Ֆիդան իր «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Իբն Յալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Իբն Տադիբեդդին իր «Պատմություն»-ում կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում են նաև Գենեսիոսը և Կեդրենոսը:



օրերին էլ բացահայտեց դավադիրներին: Որպես հետևանք այս ամենի՝ ալ-Մուլթասիմի երկաթյա բռունցքն իր ամբողջ ծանրությամբ իջավ դավադիրների վրա, ընդ որում վարչական ու բանակային 70 բարձր ղեկավարներ, ինչպես նաև շատ այլ ձերբակալվեցին և դաժան մահապատժի ենթարկվեցին: Հարվածից չխուսափեց, սակայն, նաև ալ-Աբբաս իբն ալ-Մամունը, որին ևս ձերբակալեցին և, գրկելով ջրից, սպանեցին՝ միաժամանակ ոչնչացնելով նաև վերջինիս զավակներին:

Արաբական խալիֆության ռազմական մեթենայի հեռանալը կայսրության սահմաններից թեթևացրեց կայսրության դրությունն ընդամենը միայն այնքանով, որ անմիջական ռազմական սպառնալիքը վերացավ: Կորուստները, սակայն, հսկայական էին, ընդ որում նյութական կորուստներին գումարվեց նաև կայսեր հեղինակության բացարձակ անկումը՝ կայսեր, որը մինչև վերջերս ներկայանում էր որպես մահմեդականների դեմ հաջող պայքար մղող մի առաջնորդ և որի կասկածելի հաջողությունները սեփական քարոզչական մեթենան ուռճացնում էր ինչքան հնարավոր էր շատ: Իր հերթին Թեոֆիլոսը չափավոր, իսկ ինչ-որ տեղ նույնիսկ ձևական պատկերամարտ էր, սակայն վերջին ռազմական աղետը ջախջախիչ հարված հասցրեց նաև պատկերամարտության գաղափարախոսությանը, քանի որ մինչ այս վերջինիս հիմնական հաղթաթուղթը հենց ռազմական հաջողություններն էին: Եվ վերջապես հարկ է նշել, որ վերջին իրադարձություններում կայսրության ռազմաքաղաքական ավագանին ևս ծանր կորուստներ էր կրել, մասնավորապես Մանվել Զաջ Մամիկոնյանը ծանր վիրավորվել էր, սակայն թեթև չէր նաև Թեոֆիլոսի դրությունը, որը տանջվում էր ամենից առաջ հենց հոգեպես և որը մինչև իր մահն էլ, թերևս, այդպես էլ դուրս չեկավ հոգեճնշված վիճակից:

## Գլուխ 120

### Ալ-Մուլթասիմի գահակալման վերջին շրջանը

838 թվականի երկրորդ կեսին, չնայած ռազմական վերջին հաջողությանը, որն այնուհանդերձ ավելի շատ ավար ու հոգեկան բավարարվածություն, այլ ոչ թե իրական մի արդյունք էր բերել, խաղաղություն չէր տիրում նաև ալ-Մուլթասիմի տերության տարածքում: Իրոք, զայրացած և ահաբեկված պարսկական տարրը, չնայած վերջին տարիների ծանր կորուստներին, շարունակում էր հիմնականում լուռ ու աննկատ դիմադրություն ցույց տալ, թեև որոշ վայրերում անհնազանդությունն այնուհանդերձ բացահայտ բնույթ էր ստանում: Այդպիսի տեսք ստացան գործերն ամենից առաջ Տաբարիստանում, որտեղ 838 թվականի երկրորդ կեսին սկիզբ առած անհնազանդությունը բացահայտ ապստամբության վերաճեց 839 թվականին և դժվարությամբ ճնշվեց միայն 840 թվականին: Այս ամենին գումարվում էր նաև այն հանգամանքը, որ թյուրքերի հայտնվելով ոչ թե երկրորդական, այլ փաստորեն արդեն երրորդական դերերում հայտնված արաբական տարրը ևս խորը դժգոհության մեջ էր, ընդ որում խալիֆը վերացրել էր նաև արաբական ցեղային աշխարհագրին պետական գանձարանից մինչ այդ վճարվող գումարները, իսկ դա էլ իր հերթին, մեղմ ասած, ամենևին չէր ավելացրել արաբների սերը գործող խալիֆի նկատմամբ: Արդյունքում՝ այս կամ այն ուժի անհնազանդության գործողություններով էր պատվել նաև Ասորիքը, ինչպես նաև, մասնակիորեն՝ Եգիպտոսը: Հանգիստ չէր, սակայն, նաև Սինդում, որտեղ հաջող հակահարված հասցրած Պրատիխրայի թագավորությունը հետ էր գրավել մի քանի ամրություններ և ավելի էր մոտեցել Ինդոսի ձախ ափին: Անհանգստությունը պատել էր խալիֆների տերությանը և ընդհանուր այդ գործընթացից գերծ չէր նաև Արմինիան:

Բաբելի ջախջախումից հետո Աֆշինը Ատրպատականի ոստիկան նշանակեց իր կնոջ եղբայր Մանքիջուր ալ-Ֆերգանիին (838-840), որը սկզբնական շրջանում եռանդուն կերպով ձեռնամուխ եղավ տեղում կենտրոնական իշխանության դիրքերի ամրապնդմանը: Իրոք, արդեն 838 թվականի աշնանը Մանքիջուր ալ-Ֆերգանիի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը ասպատակեց Վարդանակերտ ամրոցի շրջակայքը՝ ճնշելով քաղաքի կառավարիչ Մուհամմեդ իբն Ուբեյդալլահի ապստամբությունը: Արդյունքում, սակայն, իսլամ ընդունած հայազգի Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանին երաշխավորեց Մուհամմեդի համար և ալ-Մուլթասիմը

ներեց վերջինս<sup>1</sup>: Վերջին կիրադարձությունների կապակցությամբ հարկ է նշել, որ առաջին անգամն էր, որ, ըստ էության, Արաբական խալիֆության պատմության մեջ ծագեց Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանիի քաղաքական աստղը՝ մի մարդու, որը մահմեդական այս պետական միավորումում դեռևս շատ ու շատ բարձր պաշտոններ էր զբաղեցնելու և արդյունքում դառնալու էր վերջինս ամենահարգված հերոսներից մեկը:

Նույն 838 թվականին Յուսիսային կուսակալ Աֆշինը Արմինիայի ոստիկան նշանակեց իր հերթական հավատարիմ զորավարներից մեկին՝ խուրամյանների դեմ պայքարում աչքի ընկած Մուհամմեդ իբն Խալիդ Բուխար-խուդային (838-839): Վերջինս իր հերթին ամենից առաջ երկրամասը հանգստացնելու խնդիր ուներ և արդյունքում Արմինիայի նոր ոստիկան Մուհամմեդ իբն Խալիդ Բուխար-խուդայի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը ասպատակեց Կախեթին և Գուգարքի արևելքը՝ վերացնելով նաև այստեղ տիրող ապստամբական տրամադրությունները<sup>2</sup>:

Իրավիճակը, սակայն, Արմինիայի արևելքում ոչ մի կերպ չէր հանդարտվում և արդյունքում 840 թվականի գարնանը Ատրպատականի ոստիկան Մանքիջուր ալ-Ֆերգանիի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը կրկին ասպատակեց Վարդանակերտ ամրոցի շրջակայքը՝ այս անգամ արդեն ձերբակալելով ու սպանելով քաղաքի կառավարիչ Մուհամմեդ իբն Ուբեյդալլահին: Դրանից հետո, սակայն, Մանքիջուր ալ-Ֆերգանին ինքն ոտքի կանգնեց, ինչը խիստ բացասական անդրադարձ ունեցավ նաև Աֆշինի վրա՝ վերջնականապես կործանելով այս զորավարի մինչ այդ առանց այդ էլ սասանվող դիրքերը:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ մի կողմից հերթական այս ապստամբը Աֆշինի փեսան ու հովանավորյալն էր, իսկ մյուս կողմից էլ նրան մեղադրում էին այն բանում, որ նա իր կողմնակիցների հետ միասին յուրացրել է Բաբեկի գաղտնարաններից մեկում հայտնաբերված խոշոր մի գումար: Արդյունքում՝ Մանքիջուր ալ-Ֆերգանին, ամրացնելով Բազզը, 840 թվականի սկզբին մի պահ փորձ կատարեց նույնիսկ բացահայտ ապստամբություն ձեռնարկել, սակայն, լքված յուրայիններից, ի վերջո հանձնվեց իր դեմ շարժված Աբու-Սաջի, ինչպես նաև հետագայում նրան միացած Բուդա ալ-Քաբիրի բանակին, որն էլ հենց նրան ձերբակալված վիճակում հասցրեց Սամառա<sup>3</sup>: Մանքիջուր ալ-Ֆերգանիի ողջ գործունեությունը, ինչպես արդեն ասվեց, ամենակործանարար ազդեցությունն ունեցավ նաև Աֆշինի վրա, որին ևս ձերբակալեցին, ընդ որում արդեն 841 թվականի հունիսի սկզբին հենց բանտում էլ նրանց աննկատ կերպով զրկեցին կյանքից:

Յետաքրքիր է նաև նշել, որ հենց այս իրադարձությունների ժամանակ սկսեց վերելք ապրել թյուրքական ծագում ունեցող մեկ այլ գուլյամի ռազմաքաղաքական ընթացքը: Խոսքը Աբու-Սաջի մասին է, որը հետագա տասնամյակներում Ատրպատականում ավելի էր ամրապնդելու իր դիրքերը:

## Գլուխ 121

### Թեոֆիլոսի գահակալման վերջին շրջանը

840 թվականի գարնանը, շարունակելով զարգացնել հաջողությունը Սիցիլիայում, Ադլաբյանների Եմիրության բանակը (մոտ 15.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Պլատանին, Կալտաբելուտան, Կառլեոնեն և Մարիենոն (Սիցիլիայի արևմուտք)<sup>4</sup>: Դրանից հետո 840 թվականի արդեն ամռանը Ադլաբյանների Եմիրության նավատորմը (մոտ 20 նավ) Սիցիլիայի ափերի մոտ հաղթեց Բյուզանդական կայսրության նավատորմին (մոտ 10 նավ) և վիժեցրեց կղզուն օգնության հասնելու փորձը<sup>5</sup>:

Այսպիսով՝ կայսերական ռազմական մեքենան Արևմուտքում ևս խոշոր անհաջողության կրեց, ինչը, այլ բացասական զարգացումների թվում, ծանր հետևանքներ ունեցավ նաև այս

<sup>1</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>3</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>4</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>5</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

ուղղությամբ գործող Ալեքսեյ-Մուշեղ Մամիկոնյանի վրա, որին նույն այս ժամանակ իր իսկ գորավարներն իրենց հերթին սկսել էին մեղադրել կայսերական հավակնություններ ունենալու մեջ: Իր ժամանակին Թեոֆիլիոսը, չունենալով արու զավակ, հետևողականորեն առաջ էր քաշում Ալեքսեյ-Մուշեղին, արդյունքում առիթի դեպքում ամենասիրելի փոքրիկ աղջկա հենց այս ամուսնուն նախատեսելով որպես իր հետնորդ: 840 թվականի սկզբին, սակայն, կայսրն ի վերջո որդի էր ունեցել, իսկ արդեն այս պայմաններում առանց այդ էլ անհաջողության մատնված գորավարի հնարավոր հավակնությունները 838 թվականի աղետից հետո հավերժական կասկածներով պատված Թեոֆիլոսին արդյունքում սկսեցին վտանգավոր թվալ: Իր հերթին իրավիճակին լրացուցիչ սրություն էր հաղորդում նաև այն հանգամանքը, որ հենց այս ժամանակ կյանքից հեռացել էր նաև Ալեքսեյ-Մուշեղի կինը՝ Թեոֆիլոսի աղջիկը: Արդյունքում՝ Ալեքսեյ-Մուշեղ Մամիկոնյանը հետ կանգվեց Սիցիլիայից և, կայսեր հետ բարդ խոսակցություն ունենալուց հետո, վանական դարձավ՝ ըստ էության սրանով էլ հենց ավարտելով իր ռազմաքաղաքական ողջ գործունեությունը:

## **Գլուխ 122** **Ալ-Մուլթասիմի գահակալման ավարտը**

841 թվականի գարնանը ապստամբները (մոտ 10.000) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) Արմինիայի ոստիկան Ալի իբն ալ-Հուսեյն ալ-Կայսի (840-841, 841) գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեցին Պարտավը՝ ի վերջո հասնելով նրան, որ ոստիկանը պաշտոնազրկվի<sup>1</sup>: Տարածարջանը, սակայն, չէր հանգստանում և տեղի մահմեդական ուժերը այնուհանդերձ որոշեցին հարված հասցնել Արցախին:

841 թվականի ամռանը, սակայն, Եսայի և Սահլ Առանշահիկների գլխավորած Դիզակի ու Խաչենի իշխանությունների միացյալ բանակը (մոտ 8.000) Մուխանթ գավառի ճ-մ-ում հաղթեց Արցախ ներխուժած Արաբական խալիֆության բանակին (12.000)<sup>2</sup>: Ստեղծված ոչ միանշանակ պայմաններում չէին կարող հաջող լինել գործողությունները նաև Սուղուրում և արդյունքում 841 թվականի ամռանը, թեև Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) հարված հասցրեց այս ուղղությամբ, սակայն, հետապնդվելով Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 6.000) կողմից, թողեց գերիներին և նահանջեց<sup>3</sup>: 841 թվականի երկրորդ կեսին կայսրությանը նախորդից ավելի հզոր և նպատակակետում ակնհայտորեն Կոստանդնուպոլիսն ունեցող հարված հասցնելու համար արդեն իսկ մահացու հիվանդ ալ-Մուլթասիմը մի մեծ նավատորմ էր նախապատրաստել, սակայն անակնկալ փոթորիկը ոչնչացրեց այն, ինչն էլ, ըստ էության, վերջակետ դրեց ինչպես ալ-Մուլթասիմի, այնպես էլ նրա հաջորդների կողմից կայսրության մայրաքաղաքի վրա հարձակվելու ծրագրերին:

842 թվականի հունվարի 5-ին ալ-Մուլթասիմը՝ վերջինս իրոք հզոր խալիֆներից, կնքեց իր մահկանացուն: Սամառայի շքեղ պալատում կյանքից հեռացող խալիֆը, սակայն, հետահայաց զգելով իր անցած ուղու վրա, ամենևին էլ դրական զգացումներով չէր, որ պետք է համակված լիներ, քանզի բացվում էր Արաբական խալիֆության անկման դարաշրջանը և մեռնող խալիֆը չէր կարող չգիտակցել այդ հանգամանքը: Իրոք, 842 թվականի առաջին օրերին մահացած ալ-Մուլթասիմն իր հաջորդներին թողեց խնդիրների մի ամբողջ համաստեղություն, որոնց նա ինքը փորձ էր կատարել լուծում տալ, սակայն ոչ միայն չէր հաջողել այդ գործում, այլև եղածներին ավելացրել էր նոր խնդիրներ: Իրականությունը վերջնարդյունքում հանգում էր նրան, որ անհնազանդություն արտահայտող տարատեսակ գործողությունները, իսկ հաճախ նաև բացահայտ ապստամբությունները խալիֆության ողջ տարածքով մեկ ոչ միայն չէին վերացել, այլև, մղված ընդհատակ, ապագայում սպառնում էին սասանել խալիֆների տերությունը մի նոր ուժով, ընդ որում այդ ամենն այն պայմաններում, երբ պաշտոնական Սամառան, ըստ էության, արդեն կորցրել էր Հյուսիսային Աֆրիկայի զգալի մասը, իսկ Արևելքում հաստատված Թահիր իբն Հուսեյնի սերունդներն էլ, չնայած արտաքին հնազանդությանը, աստիճանաբար արդեն, ըստ

<sup>1</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 20:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 20; Բար-Չեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

Եւոթյան, իրենցով էին արել նաև Մավերնահորը, Սինդը և Իրանական ողջ լեռնաշխարհը: Ապագա խնդիրների յուրօրինակ մի կծիկ էր իրենից ներկայացնում նաև բանակը, որի մարզային հատվածներում ուժեղանում էր տեղական կառավարիչների դերն ու ազդեցությունը, սակայն հարթ չէին հարաբերությունները նաև կենտրոնական իշխանության տրամադրության տակ գտնվող բանակային ուժերի հետ:

Խալիֆի գուլյամական կորպուսը, ներկայացված էր 4 մեծ գնդերով, սակայն սրանցից միայն մեկն էր, որ, համալրված լինելով Զյուսիսային Աֆրիկայի ժամանած բերքերներով և, ավելի քիչ չափով, նաև Աֆրիկայի սևամորթներով, քիչ թե շատ արաբական էր ու համեմատականորեն լոյալ էր տրամադրված արաբական տարրի նկատմամբ: Այս գունդը, սակայն, և բանակապետ էր զիջում մյուս երեք գնդերին նույնիսկ դրանք առանձին վերցրած էլ, և՛ զինվածությամբ ու կառուցվածքային տարրերով, քանի որ այն կազմված էր հիմնականում հետևակայիններից, որոնք գրեթե կրկնակի քիչ էին վճարվում, քան թյուրքերը, իսկ մարտական որակի առումով էլ մեծապես զիջում էին հեծելազորի և հետևակի համակցությունը կիրառող մյուս երեք գնդերին: Ինչ վերաբերում է մնացած նույն այդ երեք գնդերին, ապա սրանցից երկուսը, ըստ Էության, թյուրքական էին, իսկ երրորդն էլ կազմված էր պարսկացած թյուրքերից կամ թյուրքացած պարսիկներից և լրացնում էր առաջին երկուսին:

Արդեն ալ-Մութասիմի մահվան ժամանակ թյուրքական տարրը առաջնային դեր ուներ ոչ միայն խալիֆի ստեղծած ռազմական համակարգում, այլև՝ վերջինիս ստորադասված պետական կառավարման ապարատում: Թյուրքական տարրի ռազմաքաղաքական գլխավոր առաջնորդներն էին Վասիֆը, Իթահը, Բուղա ալ-Քաբիրը, Բուղա Շարաֆին և ինչպես նրանց, այնպես էլ թյուրքերի ընդհանուր ազդեցությունն արդեն այնքան մեծ էր, որ, ըստ Էության, հենց նրանք որոշեցին խալիֆ հռչակել հանգուցյալի որդի, երեսնամյա ալ-Վասիկին (842-847): Իր հերթին նոր խալիֆը, իրենից, ըստ Էության, ներկայացնելով հոր քաղաքական շարունակությունը, բայց միաժամանակ նաև լինելով պասիվ, ոչ նախաձեռնող և վայելքներին տրվելուն հակված մի անձնավորություն, խալիֆության կառավարումը ամբողջովին թողեց թյուրքական տարրի ձեռքին, որը վերջնականապես ամրապնդեց դիրքերը: Այսպիսով՝ առաջին դերերում հաստատվեց խալիֆի թյուրք գուլյամների կորպուսը, որից ելած ռազմիկ առաջնորդները սեփական ճաշակն և քաղաքական հավակնություններն ունեին:

### Գլուխ 123

#### Միքայել III-ի գահակալման սկզբնական շրջանը

842 թվականի հունվարի 20-ին՝ ալ-Մութասիմի մահից ընդամենը 15 օր անց, այդպես էլ դուրս չգալով ճնշված հոգեվիճակից, հյուժող թանչից իր մահկանացուն կնքեց նաև Թեոֆիլոսը, որից հետո կայսր հռչակվեց նրա երկամյա որդի Միքայելը՝ Միքայել III-ը (842-867): Գործնականում անմիջապես էլ, սակայն, հաշվի առնելով նոր կայսեր տարիքը, ձևավորվեց կայսեր խնամակալական մի խորհուրդ, որում բնականաբար ազդեցիկ դեր ստանձնեց ամենից առաջ Միքայել III-ի մայր Թեոդորան: Խնամակալական խորհրդի մյուս անդամներն էին Թեոդորայի հորեղբայր Մանվել Զաջ Մամիկոնյանը, Թեոդորայի մորական կողմի ազգական Սերգիոս Նիկետայանը, Թեոդորայի եղբայրներ Վարդան և Պետրոնաս Մամիկոնյանները, ինչպես նաև պալատական ծառայության աստիճաններով դանդաղ, սակայն կայուն վերելք ապրած սենեկապետ Թեոկտիստոսը, որին չար լեզուները դնում էին Թեոդորայի սիրեկանի դերում: Մոտակա 15 տարում հիմնականում հենց այս անձիք էին տոն տալու կայսրության կառավարման գործին, ընդ որում, եթե ծանր վերքից դժվարությամբ ապաքինվող և տարիքն էլ որոշակիորեն արդեն առած Մանվելը հիմնականում մի կողմ էր քաշվել ինտրիգներից, իսկ Սերգիոսն էլ հաջորդ տարի մահացավ, ապա Թեոդորայի եղբայրների և Թեոկտիստոսի միջև շուտով ծայր առավ մահացու մի մրցակցություն, ընդ որում Թեոդորան ինքը փորձում էր վեր կանգնել նույն այդ մրցակցությունից: Արդյունքում, կապված Բյուզանդական կայսրության ղեկավար կազմում Մամիկոնյանների հաստատման հետ, դեռևս նախորդ կայսեր օրոք սկսված այն գործընթացը, երբ կայսրության ռազմաքաղաքական կյանքում հայկական տարրն աստիճանաբար վերականգնում էր իր դիրքերը, այժմ վերջնական տեսք ստացավ և սկսեց իր հետագա զարգացումն ապրել: Այս

առումով հետաքրքիր է, որ ինչպես իր հայրը, այնպես էլ Թեոֆիլոսն ինքը ամուսնացած էին հայուհու հետ և, եթե մի կողմ թողնենք հորենական գործոնը, ապա և մորական կողմից, և ըստ կառավարման կազմում ընդգրկված անձանց քանակության, և ըստ իր փաստացի էության իշխող Ամորիական գահատոհմն, ըստ էության, փաստորեն հայկական էր:

842 թվականի գարնանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000) ասպատակեցին Հադաս ամրոցի, ինչպես նաև Մարաշի ու Մելիտեի շրջակայքը և նահանջեցին<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, բռնկվեց Հունաստանում հաստատված սլավոնների հերթական խռովությունը և արդյունքում 842 թվականի ամռանը կայսրության բանակը, շեղելով ուշադրությունը, ասպատակեց Պելոպոնեսի շրջակայքը՝ տեղում կարգավորելով իրավիճակը<sup>2</sup>: Այս ժամանակ հանգիստ չէր, սակայն, նաև ալ-Վասիկի տիրույթներում:

## Գլուխ 124

### Արմինիայի XII ապստամբության սկզբնական շրջանը

Իրոք, դեռևս ալ-Մութասիմի օրոք ծխացող Պաղեստինն ու Հարավային Ասորիքը նոր խալիֆի կառավարման հենց առաջին իսկ ամիսներին պայթեցին բացահայտ ապստամբությամբ և այն հնարավոր եղավ ճնշել միայն հաջորդ տարի, ընդ որում պաշտոնական Սամառային դա լուրջ ռազմական ջանքեր արժեցավ: Հանգիստ չէր, սակայն, նաև մինչ այդ էլ իր հերթին եռացող Արմինիայում, որտեղ ուժեղացել էին ոչ միայն տեղական ուժերը, այլև գործունեությունը շարունակում էր նաև հակապետական ուղղվածություն ունեցող եկվոր տարրը: Արդեն 842 թվականի ամռանը Ջահաֆյանները փորձեցին հարված հասցնել Սյունիքին, սակայն Բաբկեն Սյունու գլխավորած Սյունյաց գնդի մի մասը (200), չսպասելով հիմնական ուժերի հավաքվելուն, անակնկալ հարվածով ջախջախեց Ջահաֆյանների բանակին (4.000)<sup>3</sup>: Այս անհաջողությունը վերջնականապես ոչնչացրեց Ջահաֆյանների ռազմական հնարավորությունները և հողին հավասարեցրեց նրանց հեղինակությունը, սակայն այն երկրամասին խաղաղություն այնուհանդերձ չբերեց և շուտով բռնկվեց Արմինիայի XII ապստամբությունը (842-848):

842 թվականի ամռանը Արմինիայի հերթական ոստիկան և դեռևս 829 թվականից հայերի հին ծանոթ խալիֆ իբն Եզիդ աշ-Շեյբանու գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 12.000) ասպատակեց Արցախի արևելքն ու Ուտիքը և ներխուժեց Կախեթի<sup>4</sup>: Հարվածի սուր ծայրում Շույուբյանների Եմիրության Եմիր Իսահակ իբն Իսմայիլն էր, սակայն հարվածը Տփղիսին այդպես էլ չհասավ, իսկ Շույուբյանների Եմիրն էլ ուղղակի հրաժարվեց ներկայանալ ոստիկանին: Ավելին, դեռևս Կախեթիում հաջողություն չլինեց Արմինիայի ոստիկանին, երբ 842 թվականի ամռանը Կախեթիի քորեպիսկոպոս Սամուիլ Դոնուրիի (839-861) գլխավորած Կախեթիի քորեպիսկոպոսության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Գավազկի ամրոցի ճ-մ-ում (Կախեթիի հյուսիս) գիշերային հարձակումով ծանր կորուստներ պատճառեցին Արմինիայի ոստիկան խալիֆ իբն Եզիդ աշ-Շեյբանու գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 12.000) և հետ քաշվեցին<sup>5</sup>, ինչից հետո կողմերը հաշտության եկան: Այսպիսով՝ Կախեթիի քորեպիսկոպոսությունում Դոնուրիների ժառանգական իշխանությունը հաստատած Սամուիլին հաջողվեց պահել դիրքերը:

842 թվականի դեկտեմբերին Աղլաբյանների Եմիրության բանակը կայսերական բանակից պաշարեց Մեսսինան և, ծովային հարձակումով շեղելով հակառակորդի ուշադրությունը, 843 թվականի հունվարին անակնկալ ցամաքային հարձակումով գրավեց քաղաքը<sup>6</sup>: Սիցիլիան դանդաղ, բայց հաստատուն կերպով շարունակում էր ընկնել իսլամի տիրապետության տակ, ինչն էլ հաշվի առնելով, Կոստանդնուպոլսում որոշեցին ի վերջո միջոցներ ձեռնարկել ծովում

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 20; Բար-Յեքոբոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Կոնստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 50:

<sup>3</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 42:

<sup>4</sup> Յակուբի «Պատմություն»; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2:

<sup>5</sup> Յակուբի «Պատմություն»; Անանուն «Շիրվանի և Ալ-Բաթի պատմություն»; Սյունեջիմ-Բաշի «Պատմություն»; «Զարթիս-Ցխովեբա», «Զարթիի մատյանը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 85; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Ջերբի կյանքը»:

<sup>6</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

հակառակորդի առաջխաղացման դեմ: Ամենամոտիկ և հասանելի թիրախ համարվեց Կրետեն և որոշվեց հակահարձակումը սկսել հենց այս կղզուն վերատիրելուց:

Արշավանքի գլխավորումը կայսեր խմանակալական խորհրդի միահամուռ որոշմամբ հանձնվեց կայսեր Նույն խնամակալական խորհրդի ազդեցիկ անդամներ Թեոկտիտոսին, որին պետք է օգնեք Վարդան Մամիկոնյանը: Հարված հասցնող բանակի ղեկավար կազմը, սակայն, ակնհայտորեն սխալ էր ընտրված, քանի որ Թեոկտիտոսն և Վարդանը փոխադարձ խիստ լարված հարաբերություններ ունեին ու խորը մրցակցության մեջ էին, ինչը ուղղակի չէր կարող ամենավատ ազդեցությունը չունենալ գործի ընդհանուր ելքի վրա: Այսպես թե այնպես, սակայն 843 թվականի մարտի վերջին կայսերական բանակը ափ իջավ Կրետեում և առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու տիրեց կղզու անպաշտպան մնացած հատվածներին, այն դեպքում, երբ Կրետեի էմիրության բանակը պատսպարվեց ամրություններում: Դրանից հետո հետագա գործողությունները հստակեցնելու նպատակով Վարդան Մամիկոնյանը վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս, որտեղ մնաց բավականին երկար ժամանակ, իսկ այս պայմաններում արդեն Թեոկտիտոսն ինքն իր հերթին, համարելով, որ մայրաքաղաքում իր դեմ հնարավոր է դավեր նյութվեն, ի վերջո ինքն էլ թողեց Կրետեում գործող բանակն ու հետ վերադարձավ: Ստեղծված պայմաններում մի քանի ամիս անց կղզին թողեց ու հետ քաշվեց նաև կայսերական բանակը, ինչն ամրագրեց դեպի Կրետե արշավանքի անհաջող ելքը<sup>1</sup>: Իր հերթին 843 թվականի գարնանը Աղլաբյանների էմիրության բանակի հարվածներից Սիցիլիայում ընկավ նաև Ալիմենան (Սիցիլիա, Պալերմոյի մոտ)<sup>2</sup>:

Տարվա երկրորդ կեսին Արևմուտքում կրած անհաջողությունը Կոստանդնուպոլսում որոշեցին փոխհատուցել Արևելքում և արդյունքում 843 թվականի աշնանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000) Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեցին Չապետրա ամրոցը, սակայն այդպես էլ չկարողացան գրավել այս արժանահիշատակ ամրությունը<sup>3</sup>: Մեկ հաջողություն, սակայն, Արևելքում կայսրության ռազմական մեքենային այնուհանդերձ ժպտաց և արդյունքում Նույն այս ժամանակ Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 1.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500), ինչպես նաև Հայոց իշխան Բագրատ Պատրիկ Աշոտի Բագրատունու գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 1.000) Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 1.000) կրկին դավաճանության միջոցով գրավեցին Անի-Կեմախ ամրոցը<sup>4</sup>:

## Գլուխ 125

### Հայ-թրդական հարաբերությունների սկիզբը

844 թվականին, երբ Հարավային Ասորիքն ու Պաղեստինը դեռ Նոր Էին հանդարտվել, սակայն Արմինիան ապստամբական դրության մեջ էր, լարվեց իրավիճակը նաև Իրանական լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածում, որտեղ սեփական իրավունքների մասին ավելի ու ավելի ազդու էին սկսում հիշեցնել զարգացման երկար ուղի անցած, սակայն այժմ, ըստ Էության, ձևավորված և արդեն իսկ քաղաքական ասպարեզ դուրս եկած քրդերը: Այս կապակցությամբ, սակայն, տեղեկատվությունը, ցավոք, անչափ սուղ է և դժվար է հստակ ու որոշակիորեն վերջնական հետևություն անել, բայց այնուհանդերձ, դատելով որոշ ակնարկներից, քրդերի այս վերելքի գործում, համենայն դեպս գոնե Հայաստանի հարավային տարածքներում, զգալի դերակատարում էին ստանձնել սեփական տիրույթներից զրկված Մամիկոնյանները, որոնք, ըստ երևույթին, փորձում էին արիական այս ժողովրդին հակադրել արաբական տարրին և որևէ կերպ աջակցել հայերի գործին:

Արդյունքում՝ կարելի է ենթադրել, որ հենց այստեղ էր արդեն, որ արվում էին առաջին քայլերը այն յուրօրինակ, հակասական և, ըստ Էության, որևէ կերպ չուսումնասիրված համագործակցության, երբ տեղական մահմեդական տարրը, լինելով, ըստ Էության, եկվոր ու տեղի հայերի նկատմամբ գտնվելով նվաճողի կարգավիճակում, կենտրոնական իշխանության դեմ

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի «Ժամանակագրություն», գիրք 4, մաս 39:

<sup>2</sup> Այս մասին տեղեկացնում է իբն ալ-Ասիրը:

<sup>3</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

<sup>4</sup> Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։ Կուղամա իբն Ջաֆար «Հարկամատյան և արվեստ քարտուղարության», գիրք 5, գլուխ 11:

ելույթ ունենալիս այնուհանդերձ օգտվում էր նույն այդ տեղի հայերի աջակցությունից, ընդ որում այս համագործակցության արդյունքում ապստամբած տեղական մահմեդական տարրը հայերի միջոցով լրացուցիչ ուժ էր ձեռք բերում, իսկ հայերն էլ փորձում էին ապահովել անկախության ավելի բարձր աստիճան և քիչ թե շատ ավելի տանելի մի դրություն: Հիշատակված համագործակցությունը, որպես կանոն, առկա էր լինում հայերի և քրդական տարրի որոշ շրջանակների ներակայացուցիչների միջև, քանզի քրդերը, ի տարբերություն նույն արաբական կամ թյուրքական տարրի, ոչ միայն տեղաբնիկ էին, այլև հոգեկերտվածքով ավելի մոտ էին հայերին: Արաբական կամ թյուրքական տարրի հետ համագործակցության դեպքերն այս տեսանկյունով անհամեմատ ավելի քիչ էին, թեև դրանք ևս հանդիպում էին:

Եվ այսպես, 844 թվականի հունվարին ինչ-որ տեղ Կորճայքում Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորած քրդերը (մոտ 5.000) և նրանց օգնող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) անակնկալ հակահարձակումով հաղթեցին սեփական ճամբարի վրա անակնկալ հարձակում գործել փորձող Արաբական խալիֆության բանակին (15.000)<sup>1</sup>: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է նշել, որ արդեն տարվա ընթացքում քրդերի անհնազանդությունն ավելի լայն թափ ստացավ:

## Գլուխ 126

### Արմինիայի XII ապստամբության հետագա ընթացքը

Տապալած լինելով արշավանքը դեպի Կրետե՝ Թեոկտիստիոսը որոշեց հաջողությունը փորձել Արևելքում և արդյունքում հասավ նրան, որ 844 թվականի սկզբին կանգնեց արդեն այս ուղղությամբ գործող կայսրության ռազմական մեքենայի դեկին՝ ակնհայտորեն փորձ կատարելով օգտվել Արմինիայի XII ապստամբությունից: Արդյունքը, սակայն, մեղմ ասած, կրկին անբավարար էր և 844 թվականի գարնանը Մավրոպոտամոսի ճ-մ-ում (Կապադովկիա, Արգեսոս լեռան մոտ) Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 80.000) հաղթեց Թեոկտիստիոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 100.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 40.000), ընդ որում կայսրության բանակի կորուստները կազմեցին 40.000 զինվոր<sup>2</sup>:

Նոր և լուրջ այս անհաջողությունը, որը ծանր գին արժեցավ նոր-նոր մեջքն ուղղող կայսրության ռազմական մեքենային, սահմանափակեց վերջինիս հետագա ակտիվությունը սկզբում միայն Արևելքում, իսկ հետո արդեն նաև՝ մնացած ուղղություններում, ինչը, զումարած ալ-Վասիկի ընդհանուր խաղաղասիրական տրամադրություններին, ինչպես նաև այն հանգամանքին, որ խալիֆի տերությունը ևս պատված էր ներքին խնդիրներով, բերեց լարվածության ընդհանուր անկմանը ամենից առաջ հենց Սուղուրում: Ուժերի ստեղծված այս դասավորությունը բացասական ազդեցություն ունեցավ, սակայն, արդեն Արմինիայի XII ապստամբության հետագա ընթացքի վրա, թեև ապստամբների օգտին եղավ այնուհանդերձ այն հանգամանքը, որ հերթական անգամ պայթեց Արաբական թերակղզին: Իրոք, արդեն 845 թվականի սկզբին կենտրոնական իշխանության դեմ Արաբական թերակղզում բռնկվեց հերթական ապստամբությունը և պաշտոնական Սամառայի կրած սկզբնական անհաջողություններից հետո գործի գլուխ կանգնած Բուլա ալ-Քաբիրին տեղում հաջողվեց կարգուկանոն հաստատել միայն 847 թվականի գարնանը:

845 թվականի գարնանը Վրաստանի Էրիսմտավար Բագրատ Էրիսմտավար Աշոտի Բագրատունու գլխավորած Արտանուշի իշխանության բանակը (մոտ 10.000) խոզաբիր գյուղի ճ-մ-ում (Գուգարք, Ջավախք) հաղթեց Արմինիայի ոստիկան խալիֆ իբն Եզիդ աշ-Շեյբանու գլխավորած Արաբական խալիֆության առաջխաղացած բանակին (մոտ 15.000), ընդ որում այս ընթացքում ծանր վիրավորվեց և ստացած վերքից շուտով մահացավ նաև խալիֆը<sup>3</sup>: 845 թվականի ամռանը Արմինիայի նոր ոստիկան, Նախորդի որդի Մուհամմեդ իբն խալիֆ աշ-

<sup>1</sup> Միքայել Ասրի «Ժամանակագրություն», գիրք 12, գլուխ 21; Բար-Յերբեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 4, մաս 39 Այս մասին հայտնում են նաև Հովհաննես Քերականն ու Սիմոն Մագիստրոսը:

<sup>3</sup> Յակովբի «Պատմություն»; Անանուն «Շիրվանի և Ալ-Բաքի պատմություն»; Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»; Ստեփանոս Տարունեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2; «Քարթլի-Ցխովրեբա», «Քարթլիի մատյանը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 85:

Շեյբանու (845-849, 857-862, 877) գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Մծբինը և Նրա շրջակայքը՝ վերացնելով տիրող ապստամբական տրամադրությունները<sup>1</sup>: Իրենց հերթին, շուտով սկսվեցին բանակցություններ Նաև ավելի լայն ընդգրկմամբ և արդյունքում ապստամբության գաղափարից հետ կանգնեցին Նաև Բագրատունիները:

Այսպիսով՝ պաշտոնական Բաղդադի համար Նորանոր հոգսերով լցված ընթացիկ տարում կայսրության դեմ պայքարը, այն էլ որոշակիորեն սահմանափակ տարածքում, շարունակում էր միայն Աղլաբյանների Եմիրությունը, որի բանակը 845 թվականի գարնանը Սիցիլիայում տիրեց Մոդիկա ամրոցին (Սիցիլիայի հարավ-արևելք)<sup>2</sup>, որից հետո, 845 թվականի արդեն ամռանը Բուտերայի ճ-մ-ում (Սիցիլիայի հարավ) պարտության մատնեց Արևելքից ժամանած կայսերական մեկ այլ բանակին, որի կազմում գործում էր Խարսիանոն բանակաթեմը: Վերջին այս անհաջողության արդյունքում քրիստոնյաների կորուստը կազմեց 10.000 ռազմիկ<sup>3</sup>: Ավելին, 846 թվականի աշնանը Աղլաբյանների Եմիրության բանակը (մոտ 10.000), իմանալով, որ Լենտինիային (Սիցիլիայի արևելք, Կատանիայի մոտ) օգնության շտապող ուժերը մոտակա բարձունքի վրա կրակ վառելով իմաց են տալու իրենց ժամանելու մասին, ինքը կրակ վառելով քաղաքից դուրս քաշելով վերջինիս կայազորը կազմող Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 1.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 10) և, կեղծ փախուստ ձևացնելով զցելով դարանը, գլխովին ոչնչացրեց վերջիններիս, որից հետո մտավ քաղաք<sup>4</sup>:

845 թվականի հոկտեմբերից մինչև 846 թվականի հունվար Արաբական խալիֆության բանակը (7.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և Նահանջեց՝ ցրտերից կրելով որոշակի կորուստներ<sup>5</sup>: Չափերով սահմանափակ այս հարվածը, սակայն, չբերեց Սուղուրում հաստատված ռազմական պասիվության վերացմանը:

Խնդիրը կայանում էր Նրանում, որ հայերի ու Հայաստանի հանդարտեցումից հետո երկրամասում այնուհանդերձ կային որոշակի ուժեր, որոնք դեռևս հակված էին ենթարկվել պաշտոնական Սամառայի թուլացող իշխանությանը: Իրոք, Կախեթի թորեպիսկոպոսությունը Նույն այս ժամանակ որևէ կերպ չէր համարում պայքարը դադարեցված, սակայն անհնազանդության ոգով էր համակված Նաև Տփղիսի Շույուբյանների Եմիրության Եմիր, տաղանդներից ամենևին էլ ոչ զուրկ Իսահակ իբն Իսմայիլը: Այս Եմիրը լուրջ դերակատարություն էր ունեցել դեպի արևելք կայսրության բանակի 838 թվականի հարվածը հետ մղելու գործում և այդ հանգամանքը Նրան ոչ միայն զգալի հեղինակություն էր ապահովել, այլև մեծացրել էր Նաև վերջինիս հավակնությունները, ընդ որում այն, որ Իսահակ իբն Իսմայիլը որպես կին ուներ Ալանական թագավորության արքայադստերը, միայն ուժեղացնում էին վերջինիս հավակնությունները, դե իսկ վերջին հարվածի չեղարկումն էլ Տփղիսի ուղղությամբ միայն ավելի էր թեկավորել Շուլաբյանների գործող Եմիրին: Արդյունքում 846 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության (մոտ 20.000) և Վրաստանի Երիսմտավար Բագրատ Երիսմտավար Աշոտի Բագրատունու գլխավորած Արտանուշի իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը Ռեխի գյուղի ճ-մ (Գորիի մոտ) անորոշ ելքով ընդհարվեց Շույուբյանների Եմիրության ու Կախեթի թորեպիսկոպոսության միացյալ բանակի (մոտ 15.000) հետ, որից հետո երկու կողմերն էլ Նահանջեցին<sup>6</sup>: Ստեղծված պայմաններում ի վերջո սկիզբ առան բանակցություններ, որոնց արդյունքում Արմինիայի գործող ոստիկանին հաջողվեց քիչ թե շատ կարգավորել հարաբերությունները Շույուբյանների Եմիրության ու Կախեթի թորեպիսկոպոսության տիրակալների հետ:

847 թվականի սկզբին, սակայն, Արմինիան դեռևս անհանգիստ էր: Իրոք, համարելով, որ երկրամասի արևելքում տիրում են ապստամբական տրամադրություններ, 847 թվականի ամռանը Արմինիայի ոստիկան Մուհամմեդ իբն Խալիդ աշ-Շեյբանու գլխավորած Արաբական

<sup>1</sup> Յակուբի «Պատմություն»: Բար-Յեբերես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 85

<sup>2</sup> «Զեմբրիջյան ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> «Զեմբրիջյան ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: «Զեմբրիջյան ժամանակագրություն»:

<sup>5</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»: Յակուբի «Պատմություն»: իբն Խալաթ «Պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Իբն Միսբալիդ գրեթե բառացի կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Իբն Հալիլունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Իբն Տաղիբերդին իր «Պատմություն»-ում կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

<sup>6</sup> «Զարթիս-Ցիսլվերա», «Զարթիի մատյանը»:



խալիֆության բանակը (մոտ 12.000) ասպատակեց Սյունիքի հյուսիսը<sup>1</sup>՝ պատրաստվելով ներխուժել Արցախ: Արդյունքը եղավ բավականին խոշոր մի ճակատամարտ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

847 ամառ – Արբուզետի ճ-մ (Այունիք, Աղահեճք գավառ)<sup>2</sup>

Սյունյաց (մոտ 5.000), ինչպես նաև Եսայի և Սահլ Առանշահիկների գլխավորած Դիզակի ու Խաչենի Առանշահիկների (մոտ 8.000) միացյալ զնդերը մոտեցան Արմինիայի ոստիկան Մուհամմեդ իբն Խալիդ աշ-Շեյբանու գլխավորությամբ Սյունիք ներխուժած և շրջակայքն ասպատակող Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 20.000):

I փուլ – Հայկական բանակը Արբուզետի մոտ հարձակվեց Արաբական խալիֆության բանակի վրա և, պարտության մատնելով վերջինիս, մատնեց փախուստի:

II փուլ – Շարունակելով հետապնդել հակառակորդին՝ Հայկական բանակը հասավ վերջինիս Խոյի եղջյուր լեռան մոտ (Արցախ, Վայկունիք գավառ) և վերջնական պարտության մատնեց:

III փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց հակառակորդին և ծանր կորուստներ պատճառեց՝ ազատելով գերված խաղաղ բնակիչներին:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:

847 թվականի օգոստոսի 10-ին, այդպես էլ, ըստ Էության, ոչինչ չարած սեփական տերության առջև հառնած խնդիրներին լուծում տալու համար, ջրգողությունից մահացավ ալ-Վասիկը, որից հետո գահը, բնականաբար գուլյամական կորպուսի թյուրք հրամանատարների ջանքերով, անցավ ոչ թե նրա որդի Մուհամմեդին, այլ եղբորը՝ քսանվեցամյա ալ-Մութավաթիլին (847-861): Նոր խալիֆը մի ուժեղ, դաժան և եռանդուն անձնավորություն էր, որը, առավել, քան իր եղբայրը, հանդիսանալով սեփական հոր ժառանգորդը, բոլոր ջանքերը ձեռնարկեց խալիֆի արդեն որոշակիորեն հեղինակագրված կոչմանը նոր փայլ հաղորդելու համար, ընդ որում, չնայած սկզբնական աջակցությանը ու ջերմ հարաբերություններին, արդեն պարզ էր, որ հենց վերջինս է սկիզբ դնելու մահացու մրցակցությանը թյուրքական տարրի հետ: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ, նույնիսկ մի կողմ էլ թողած ներքաղաքական կայունության խնդիրը, թյուրք գուլյամների կորպուսն ինքն ինքնին արդեն անտանելիորեն թանկ էր նստում պետական գանձարանի վրա, որի խորացող պակասորդը դեռևս ալ-Վասիկը փորձ էր կատարում համալրել իշխող վերնախավի հարուստ անդամների ունեցվածքի բռնագանձումների և կամայական տուգանքների հաշվին, սակայն, թերևս, բոլորի համար էլ պարզ, որ այդ կերպ երկար շարունակվել չի կարող:

Կապված նոր խալիֆի գահ բարձրանալու հետ՝ Արաբական խալիֆությամբ մեկ գլորվեց անկայունության հերթական ալիքը, որը հասավ նաև Հայաստանին: Խնդիրը տեղական պաշտոնյաներն էին, որոնք իրենց արդեն այնքան ուժեղ էին զգում, որ չենթարկվեին տեղական իշխանությանը, բայց նաև այնքան թույլ էին, որ վախենում էին կորցնել իրենց պաշտոնները: Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևելյան և Իրանական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջաններում ակտիվ էին հատկապես արմատներով քրդերից սերող տեղական մանր ու մեծ իշխողները, որոնք աստիճանաբար ուժեղացնում էին դիրքերը: Իրոք, այս ընթացքում, ինչպես արդեն ասվեց, քրդերն աստիճանաբար հաստատվում էին Հայաստանի հարավ-արևելյան տարածքներում, որտեղ նրանց դերն ու կշիռը ժամանակի հետ ուժեղանում էր:

Արդեն 847 թվականի աշնանը իրեն, ըստ Էության, անկախ էր պահում Հերի Էմիրության հիմնադիր Էմիր Մուհամմադ իբն ալ-Բայխ իբն ալ-Զալիսը (847-848), որի առաջին ռազմաքաղաքական քայլերը, սակայն, հեշտ չէին, քանի որ, այս Էմիրին, ըստ Էության, համարելով ապստամբ, ալ-Մութավաթիլը կտրուկ միջոցներ ձեռնարկեց: Արդյունքում՝ Ատրպատականի ոստիկան Հուսնիդի իբն Ալի իբն ալ-Ֆադլ աս-Սաադի (847, 848) գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը ասպատակեց Մարանդի շրջակայքը՝ գերելով Մուհամմեդ իբն ալ-Բայխ

<sup>1</sup> Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 20:

<sup>2</sup> Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 20:

իբն ալ-Ջալիսին: Յերի էմիրը տեղափոխվեց Սամառա, սակայն այստեղ, գործի դնելով լայն կապեր, վերջինս ի վերջո հասավ նրան, որ իրեն ազատ արձակեցին<sup>1</sup>: Արդյունքում արդեն տարվա վերջում Մուհամմեդ իբն ալ-Բայիս իբն ալ-Ջալիսը, օգտվելով ալ-Մութավաֆիի մահվան մասին տարածված լուրերի կապակցությամբ առաջացած խառնաշփոթից, կրկին Մարանդում էր: Խալիֆի մահվան լուրը, սակայն, ինչպես շուտով պարզվեց, կեղծ էր և քուրդ էմիրն, ըստ էության, կրկին հայտնվեց ապստամբական դրության մեջ:

848 թվականի գարնանից սկսած Չամդուլվեհ իբն Ալի իբն ալ-Ֆադլ ալ-Սաադի, իսկ հետագայում արդեն վերջինիս միացած Չիրաֆ ալ-Թուրքի, Օմար իբն Սիսիլ իբն Քալի, Աթթաբ իբն Աթթաբի և Բուղա Շարաբիի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000, որից 3.100 օղուզ), կիրառելով 40 քարանետներ, պաշարեց Մարանդը Յերի էմիրության բանակից (2.200) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 800) և աշնանը ի վերջո ստիպեց հանձնվել: Կողմերից յուրաքանչյուրը կորցրել էին 100-ական սպանված և 400 վիրավոր, ընդ որում զոհվել էր նաև Չամդուլվեհը, իսկ Մուհամմեդ իբն ալ-Բայիս իբն ալ-Ջալիսը կրկին գերվել էր<sup>2</sup>: Արդյունքում Արմինիայի XII ապստամբությունն ավարտվեց, փոխադարձ զիջումներով կնքվեց հաշտություն ու վերականգնվեց նախկին վիճակը: Ինչ վերաբերում է կրկին Սամառայում հայտնված Յերի էմիրին, ապա նրան այս անգամ չներեցին և վերջինիս հենց բանտում էլ սպանեցին: Չնայած վերջին հանգամանքին, սակայն, քոչվոր կամ կիսաքոչվոր քրդական տարրը մնաց Մարանդի շրջակայքում և, տեղում կենտրոնական իշխանության հետագա թուլության պայմաններում, պահպանեց Յերի կիսաամորֆ էմիրության գոյությունը՝ հետագայում փորձ կատարելով ամեն կերպ ուժեղացնել այն:

## Գլուխ 127

### Չայաստանի տարածքում ստեղծված արաբական էմիրությունների ընդհանուր բնութագիրը

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում, ինչպես մասնավորապես տեսանք հենց վերևում, Չայաստանի տարածքում առաջ էին եկել նոր ուժեր, որոնք, լինելով եկվոր, արդեն այս կամ այն չափով, ըստ էության, հաստատվել էին երկրամասում: Խոսքը «էմիրություն» կոչված պետական միավորի մասին է, որը Արաբական խալիֆության աստիճանական քայքայման պայմաններում առաջացավ ինչպես խալիֆության այլ մասերում, այնպես էլ բնականաբար նաև՝ Արմինիայում: Արդյունքում՝ կարծում եմ, որ այս կապակցությամբ կարիք կա մի քանի խոսք ավել ասելու: Այս կապակցությամբ մինչև առաջ անցնելը ամենից առաջ հարկ է նշել, որ մինչ այս, ինչպես արդեն ասվեց, արդեն իսկ առաջացել էին Կորդովայի, Իդրիսյանների, Աղլաբյանների և Կրետեի էմիրությունները, սակայն սրանք փաստացի գործում էին անկախ մի կարգավիճակում, այն դեպքում, երբ մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում ի հայտ եկած նոր էմիրությունները մի քիչ այլ տիպի հարաբերություններ ունեին խալիֆության կենտրոնական իշխանության հետ, իսկ արդյունքում էլ լրացուցիչ պարզաբանման կարիք կա:

Ընդհանրապես ասած՝ «էմիր» տիտղոսն ու նրա մեջ դրվող բովանդակությունն ամենաընդհանուր իմաստով համապատասխանում է «իշխան» կամ «գորավար» հասկացություններին՝ իրենց բովանդակային նրբերանգներով: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ մահմեդական կրոնաիրավական դոկտրինան մինչ այդ փաստորեն ամրագրել էր մի դրություն, երբ, ի տարբերություն, օրինակ՝ նույն քրիստոնեական կրոնաիրավական գաղափարախոսության, իսլամի տիրույթների սահմաններում բացառում էր որևէ այլ լիիրավ տիրակալի առկայությունը, բացառությամբ բնականաբար խալիֆի: Այսպիսով՝ փաստորեն ամրագրվում էր մի դրություն, երբ ստեղծվում էր գերկենտրոնացված պետական մի համակարգ, որի գլուխ կանգնած էր խալիֆը, սակայն նրանից ավելի ներքև չկային քիչ թե շատ ինքնուրույնությամբ օժտված այլ պաշտոնատար անձիք:

<sup>1</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Յակուտ ալ-Ռամավի «Աշխարհագրական բառագիրք»:

Արաբական խալիֆության լավ ժամանակներում համակարգը գործում էր հիանալի, երբ խալիֆության առանց բացառության բոլոր պաշտոնատար անձիք ուղղակի կամ անուղղակի նշանակվում էին խալիֆի կողմից և ենթակա էին նրան: Մեր կողմից քննարկվող ժամանակահատվածում, սակայն, խալիֆության ներսում խմորվող սոցիալ-տնտեսական և ժողովրդագրական զարգացումները բերել էին նրան, որ կենտրոնական իշխանությունը թուլացել էր, իսկ տեղական ուժերն էլ ուժեղացել էին, ինչը հանգեցրել էր Արաբական խալիֆության սկզբում ապակենտրոնացմանը, իսկ հետո՝ փաստացի քայքայմանը: Ահա հենց այս պայմաններում էլ անհրաժեշտություն առաջացավ մահմեդական կրոնաիրավական համակարգի սահմաններում գործնականում ունենալ մի տիտղոս, որն իր փաստացի և իրավական բովանդակությամբ առավելագույնը կհամապատասխաներ կրոնական ու իրավական առումով խալիֆին այնուհանդերձ ենթակա, սակայն փաստացի անկախ տեղական այս կամ այն տիրակալի կարգավիճակին: Արդյունքում՝ կարծես ինքնըստինքյան առաջարկվեց «Էմիր» տերմինը, որն ի սկզբանե, ինչպես արդեն ասվեց, ամենաընդհանուր իմաստով նշանակում էր «իշխան» կամ «գորավար», սակայն այժմ վերջինս որոշակի էվոյուցիա ապրեց և սկսեց նշանակել ավելի շուտ ու ավելի շատ արդեն. *«որոշակի տարածքի վրա լայն ներքին ինքնավարություն ու շատ մեծ փաստացի արտաքին անկախություն ունեցող մահմեդական տիրակալ»*: Այսպիսով՝ Էմիրը, կրոնական, իրավական և ինչ-որ տեղ նույնիսկ բարոյական առումով ընդունելով խալիֆի իշխանությունը, որպես իդեալական գաղափարախոսություն հռչակելով սա ու հետևելով դրան, փաստացի կյանքում և կոնկրետ իրադրության մեջ, որպես կանոն, ձգտում էր բոլոր միջոցներով ապահովել իր անկախությունը նույն այդ խալիֆից, իսկ արդյունքում էլ հաճախ դուրս էր գալիս կենտրոնական իշխանության դեմ: Իդեալում ենթակա, սակայն փաստացի անկախության ձգտող՝ հենց սրանում էր հանդիսանում «Էմիր»-ի սոցիալ-իրավական կարգավիճակի հակասական դուալիզմը: Նոր իմաստով «Էմիր» տերմինի առաջ գալը առաջացրեց նաև անհրաժեշտություն մի որևէ կերպ կոչել «Էմիր»-ի իշխանության տակ հայտնված տարածքը, որը բնականաբար կոչվեց «Էմիրություն»: Ահա հենց այս պայմաններում էլ ինչպես խալիֆության այլ մասերում, այնպես էլ, բնականաբար նաև, Հայաստանի տարածքում առաջացան նոր Էմիրություններ:

Հայաստանի տարածքում առաջացած արաբական Էմիրություններն իրենց հերթին, սակայն, հաշվի առնելով Հայաստանի անկրկնելի պայմանները, անցան զարգացման իրենց յուրօրինակ ուղին, որը տարբերվում էր խալիֆության այլ տարածքներում ստեղծված Էմիրությունների անցած ուղուց: Յուրօրինակությունը պայմանավորող առաջին և հիմնական գործոնն ամենից առաջ այն էր, որ արաբական կամ նույնիսկ մահմեդական տարրը Հայաստանում ոչ միայն եկվոր էր, այլև կազմում էր, ըստ էության, բնականական փոքրամասնություն՝ վարելով քոչվոր կամ կիսաքոչվոր կյանք և որպես հիմք ունենալով, ըստ էության, միայն Արաբական խալիֆության ռազմավարչական կենտրոններ հանդիսացող խոշոր այնպիսի քաղաքներ, ինչպիսիք էին, օրինակ՝ Դվինը, Պարտավը, Խլաթը, Կարինը և այլն: Երկրորդ առանձնահատկությունը, որը պայմանավորեց Հայաստանի տարածքում ստեղծված արաբական Էմիրությունների յուրօրինակ բնույթը, դա հայերի ինքնուրույն ռազմաքաղաքական միավորներ ունենալու հանգամանքն էր, ինչը մեծապես դժվարացրեց Էմիրությունների ոչ միայն առաջացումը, այլև՝ դրանց հետագա գոյությունը: Իրոք, սեփական ռազմավարչական համակարգ ունեցող հայերը, որոնք շուտով վերակերտելու էին նաև իրենց թագավորությունը, լուրջ հակակշիռ հանդիսացան Հայաստանի տարածքում ստեղծված և իրենց գոյությունը շարունակող արաբական Էմիրություններին:

Այսպիսով, պայմանավորված հենց այս հանգամանքներով, Հայաստանի տարածքում ստեղծված մահմեդական Էմիրությունների սոցիալ-վարչական և ռազմական հիմքն ամենից առաջ կազմեց հենց մահմեդական տարրը, ընդ որում, կախված Էմիրության բնույթից, խոսքն ամենից առաջ գնում էր որևէ ցեղի կողմից ստեղծված Էմիրության մասին, որի հիմքն իր ցեղակիցներն էին: Այս առումով առավել շահեկան էին քրդական Էմիրությունների դիրքերը, երբ քրդերն ավելի մոտ էին տեղակայված Հայաստանին, իսկ հաճախ նաև արդեն գործում էին Հայաստանի տարածքում, այն դեպքում, երբ արաբական տարրը հանդես էր գալիս մաքուր եկվորի դերում: Արդյունքում, պայմանավորված այս կամ այն ռազմաքաղաքական զարգացումով, որպես կանոն, ի հայտ էր գալիս մի իրավիճակ, երբ քոչվոր տարրը նստակեցության անցած իր ցեղակից

Եմիրներին աստիճանաբար գրկում էր սեփական աջակցությունից, իսկ դա էլ իր հերթին բերում էր Եմիրության կտրուկ թուլացման: Այս պարագայում նմանատիպ Եմիրությունների համար միակ ելքը մնում էր, ըստ Էուլթյան, վարձկան բանակը, ի դեմս ամենից առաջ գուլյամների, սակայն ֆինանսական միջոցների պակասն էլ իր հերթին թույլ չէր տալիս այս ուղղությամբ լուրջ հաջողություն արձանագրել, իսկ վերջնարդյունքում էլ նմանատիպ Եմիրությունները, որպես կանոն, հայտնվում էին շատ թույլ դրության մեջ: Արդյունքում՝ վերջիններս իրենց գոյությունը հիմնականում պահպանում էին այն բանի հաշվին, որ կենտրոնական իշխանությունը, սեփական շահերի համատեքստում, այնուհանդերձ գոնե մի որևէ կերպ աջակցում էր քրիստոնեական միջավայրում հաստատված յուրայիններին, իսկ տեղի հայերն էլ, եթե հարվածեին Եմիրությանը, դրանով, ըստ Էուլթյան, դուրս կգային նույն այդ կենտրոնական իշխանության դեմ, ինչի պատճառով էլ հաճախ խուսափում էին այդ կերպ վարվել:

Եվ այսպես, արդեն IX դարի կեսերից Հայաստանի տարածքում ստեղծվեցին Եմիրություններ, որոնք, սկզբում իրենց բնույթով լինելով արաբական, հետագայում լրացվելու էին քրդականներով, այնուհետև արաբականները վերանալու էին և առաջանալու էին թյուրքականները, ինչի արդյունքում յուրօրինակ այս պետական միավորները գրեթե մեկ հազարամյակ լուրջ դերակատարություն էին ունենալու Հայաստանի ռազմաքաղաքական կյանքում: Հայաստանի տարածքում ստեղծված մահմեդական Եմիրությունների առաջին սերունդը ներկայացված էր արաբական և քրդական տարրով, ընդ որում սեփական Եմիրությունները փորձ կատարեցին ստեղծել ինչպես քոչվոր կամ կիսաքոչվոր տարրերը, այնպես էլ Հայաստանի տարածքում գտնվող Արաբական խալիֆության ռազմավարչական կենտրոններում հաստատված ու նստակեցության անցած Արաբական խալիֆության տեղական վարչական համակարգի նախկին ծառայողները:

Հայաստանի տարածքում Եմիրության մակարդակի հավակնություններ դրսևորող առաջին ուժերից մեկը Ջահաֆյանների տոհմն էր, սակայն վերջինիս մղած պայքարն, ինչպես արդեն տեսանք, ըստ Էուլթյան, ավարտվեց անհաջողությամբ: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակահատվածում Ջահաֆյաններ, թեև դեռևս չէին վերացել, բայց այնուհանդերձ զգալիորեն թուլացել էին: Այս տոհմի փոխարեն, սակայն, ի հայտ էին եկել նոր ուժեր, որոնք էլ հենց արդեն ստեղծեցին առաջին իրական Եմիրությունները: Այժմ դժվար է կոնկրետ մատնանշել, թե արաբական որ Եմիրությունը Հայաստանի տարածքում երբ ստեղծվեց, բանի որ, ի տարբերություն շատ ու շատ այլ դեպքերի, հիշատակված Եմիրությունների ստեղծումը չի կարելի կապել որևէ դեպքի կամ թվականի հետ, ինչպես, օրինակ, եղավ Կորդովայի Եմիրության պարագայում: Իրոք, ի տարբերություն հենց նույն Կորդովայի Եմիրության օրինակի, մեր կողմից քննարկվող պարագայում ընդամենը մի որևէ ուժ, այս կամ այն կերպ ազդեցիկ լինելով որոշակի տարածքում և աստիճանաբար ուժեղանալով, կենտրոնական իշխանության թուլացման պայմաններում մի ինչ-որ պահի սահուն կերպով քայլ էր անում դեպի Եմիրության կարգավիճակ՝ հաճախ նույնիսկ չստանալով էլ իր նոր այդ կարգավիճակի իրավական ամրագրումը: Այսպես թե այնպես, սակայն, որպես Հայաստանի տարածքում առաջացած առաջին Եմիրությունների ստեղծման ժամանակաշրջան, կարելի է ընդհանուր առմամբ մատնանշել IX դարի կեսը:

Արդեն 840-ական թվականների վերջում Մարանդում իր կիսաանկախ դրության պահպանության համար պայքար էր մղում արդեն իսկ հիշատակված Մուհամմադ իբն ալ-Բայիս իբն ալ-Ջալիսը: Վերջինս, հենվելով շրջակայքում հաստատված և հետագայում Ջալայյաններ կոչված քրդական ցեղախմբի վրա ու իր տիրապետության տակ ունենալով Մարանդը, ըստ Էուլթյան, հիմնեց Հերի Եմիրությունը, որը Հայաստանի տարածքում ստեղծված մահմեդական առաջին Եմիրություններից մեկն էր և իր բնույթով արաբա-քրդական էր: Եմիրության ղեկավար կազմը սկզբում բաղկացած էր արաբացած և իսլամի լայն ազդեցությանը ենթարկված քրդերից, սակայն հետագայում իսլամ ընդունած քրդական տարրն աստիճանաբար ազատվելու էր արաբական ազդեցությունից: Ամենամոտավոր իմաստով այս Եմիրության տարածքային սահմաններում էին գտնվում Ուրմիա լճից հյուսիս տարածվող Պարսկահայքի հյուսիսային և Վասպուրականի արևելյան շրջանները:

Նույն այս ժամանակ Արզնում և Նրա շրջակայքում քիչ թե շատ կիսաանկախ դրության էր հասել նաև Մուսա իբն Չուրարան (մոտ 845-854), որը հիմնել էր Չուրարիկների Եմիրությունը:

Մուսան իբն Չուրարան ամուսնացած էր Յայոց իշխան Բագրատ Պատրիկ Աշոտի Բագրատունու քրոջ հետ և բավականին մոտ էր կանգնած հայ իրականությանը:

840-ական թվականների վերջերին Բերկրիում ստեղծվել էր Ութմանիկների էմիրությունը, որն ընդգրկում էր Բերկրին և նրա շրջակայքը: Սա Յայաստանի տարածքում ստեղծված այն հազվադեպ էմիրություններից է, որի էմիրներից և ոչ մեկի անունը մեզ չի հասել:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակահատվածում Արմինիայում յուրօրինակ դիրք էին զբաղեցնում Շեյբանյանները, որոնք, բացահայտորեն դուրս չգալով կենտրոնական իշխանության դեմ, այնուհանդերձ տեղում զգալի ազդեցություն ունեին և, լայն կապեր ունենալով խալիֆության իշխող վերնախավում, հաճախ զբաղեցնում էին Արմինիայի ոստիկանի պաշտոնը: Շեյբանյանները բառիս դասական իմաստով այդպես էլ էմիրություն չստեղծեցին, սակայն այս տոհմից նշանակված պաշտոնյաները ամենալայն լիազորություններով հաճախ իրենց իշխանության տակ ունեին Յայոց ու Յյուսիսային Միջագետքների, ինչպես նաև Ասորիքի և հատկապես Յյուսիսային Ասորիքի լայնարձակ շրջաններ, իսկ, երբեմն նույնիսկ, որպես Արմինիայի ոստիկաններ, նաև՝ Յայաստանը:

## **Գլուխ 128** **Արմինիայի XIII ապստամբությունը**

840-ական թվականների վերջի վիճակով դրությունն Արմինիայում, չնայած հենց նոր ավարտված վերջին ապստամբությանը, ավելի քան խառն էր, իսկ կենտրոնական իշխանության դիրքերն էլ շատ թույլ էին: Դեռևս նոր էր ավարտվել Արմինիայի XII ապստամբությունը, որի արդյունքում կիսաանկախ դրության մեջ էին հայտնվել Արմինիայի հյուսիս-արևելյան իշխանությունները՝ Տփղիսի Շուկուբյանների էմիրությունն ու մեծապես կովկասյան լեռնականների վրա հիմնվող Կախեթի քորեպիսկոպոսությունը: Մի քիչ ավելի քիչ, բայց մեծ հաշվով կիսաանկախ դրության մեջ էին նաև Արցախն ու Սյունիքը, դե իսկ Բագրատունիների երեք ճյուղերն էլ, ի դեմս Տարոնի իշխանության, ինչպես նաև Յայոց իշխան Բագրատ Պատրիկ Աշոտի Բագրատունու, վերջինիս եղբայր, Շիրակում և Բագրատունիների այլ տիրույթներում իշխող սպարապետ Սմբատ Բագրատունու, ինչպես նաև Արտանուշի իշխանության իշխան և Վրաստանի Երիսմտավար Բագրատ Երիսմտավար Աշոտի Բագրատունու, ամուր կերպով իրենց ձեռքերում էին պահում Արմինիայի ընդհանուր ղեկավարումը: Համահայաստանյան մակարդակում Բագրատունիների հետ ի վիճակի էին մրցել, թերևս, միայն Արծրունիները, որոնք Յայոց իշխան Բագրատ Պատրիկ Աշոտի Բագրատունու քույր Հռիփսիմեի որդի Աշոտ Զաջ Արծրունու տոհմապետության օրոք զգալի առաջընթաց էին ապրել:

Եվ այսպես, ինչպես արդեն ասվեց, մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Յայաստանի առաջատար գահերեց նախարարական տոհմերը ներկայացված էին ամենից առաջ, ի դեմս Բագրատունիների, որոնց հաջորդում էին Վասպուրականում իշխող Արծրունիները, Սյունիքում իշխող Սյունիները և Արցախում ու Ուտիքում իշխող Առանշահիկները: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Առանշահիկների տոհմական վրիժառության վերջին գոհը դարձած, Վարագ-Տրդատ II-ի հաջորդած վերջին Միհրանյան արքա Ստեփանոս II Աբլասադի (821-830) սպանությունից հետո Արցախ-Ուտիքի թագավորությունը փաստորեն վերացել էր, նոր արքա այդպես էլ ի հայտ չէր եկել և երկրամասում հռչակվել էր երկու հիմնական ճյուղերից բաղկացած Խաչենի իշխանությունը: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Խաչենի իշխանության հարավային սահմաններում, ըստ էության, գահերեց իշխանի կարգավիճակով իշխում էր Մովսեսի որդի Եսային, որը ժամանակակիցներին հայտնի էր որպես Եսայի Աբու-Մուսե, ընդ որում վերջինիս որոշակիորեն ենթակա, սակայն ավելի շատ դաշնակցի կարգավիճակում էր գտնվում Բաբեկի կապակցությամբ արդեն իսկ հիշատակված Սահլ Առանշահիկը:

849 թվականին քիչ թե շատ կարգի գցելով գործերը խալիֆության տարբեր մասերում՝ 850 թվականին ալ-Մուլթավաթիլը Արմինիա ուղարկեց հերթական ոստիկաններից մեկին, ի դեմս Աբու-Սայիդի (849-850)՝ դեռևս Բաբեկի դեմ պայքարած և թյուրք զուլյամների շարքերից ելած այդ զորավարին, որի առջև խնդիր դրվեց ամենայն հետևողականությամբ ու խստությամբ հավաքել հարկերը, ինչպես նաև ճնշել տեղում առկա ապստամբական տրամադրությունները: Տեղեկանալով Աբու-Սայիդի ժամանման մասին, սակայն, Յայոց իշխան Բագրատ Պատրիկ Աշոտի

Բագրատունին ու Աշոտ Զաչ Արծրունին Բաղեշի Ձորա Պահակ կիրճում դիմավորեցին վերջինիս և, փոխանցելով Արմինիայի հարկերի մի մասը, հասկացրին, որ ոստիկանի մուտքը երկրամաս անցանկալի է՝ միաժամանակ պարտավորվելով հավաքել ու հետագայում ոստիկանին փոխանցել հարկերի նաև մնացած մասը: Ստեղծված պայմաններում Աբու-Սայիդը ստացած հարկով հետ վերադարձավ, սակայն միաժամանակ նա իր բանակը բաժանեց երկու մասի և, հանձնելով դրանք ալ-Շովափին, ինչպես նաև Մուսա իբն Չուրարային, հրամայեց կարգուկանոն հաստատել Արմինիայում: Սկիզբ առավ Արմինիայի XIII ապստամբությունը (850-855)<sup>1</sup> վերջինն ու ամենամեծը Արմինիայի բոլոր ապստամբությունների շարքում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

850 գարուն – Արծուն գյուղի ճ-մ (Վասպուրական, Անձևացիք գավառ)<sup>1</sup>

Ալ-Շովափի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) Պարսկահայքից մտավ Վասպուրական և ասպատակելով առաջացավ Աղբակ-Անձևացիք երթուղով: Ի պատասխան դրա՝ Աշոտ Զաչ Արծրունին հատուկ նամակով ալ-Շովափին խնդրեց չասպատակել շրջակայքը, այլ հանգիստ ճամբարել մի որևէ վայրում՝ մինչև կստանա հարկերի մյուս մասը: Ալ-Շովափին, սակայն, չպատասխանեց Արծրունյաց իշխանին և նրա բանակը շարունակեց ասպատակությունները:

I փուլ – Աշոտ Զաչ Արծրունին Արծրունյաց գունդը (մոտ 5.000) բաժանեց երեք մասի, երբ առաջին մասի և ընդհանուր ղեկավարությունը ստանձնեց ինքը, երկրորդ մասը հանձնեց իր հորեղբայր Գուրգեն Ապուլայեժն Արծրունուն, որպես օգնական նշանակելով Վահան Հավնունուն, իսկ երրորդ մասի ղեկավար նշանակեց եղբորը՝ Գուրգենին՝ որպես օգնական նշանակելով մյուս եղբորը՝ Վահանին: Դրանից հետո Հայկական բանակը երեք կողմից անակնկալ հարձակվեց թշնամու ճամբարած բանակի վրա և գլխովին ջախջախեց:

II փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց հակառակորդի փախչող բանակին մինչև Բերկի<sup>2</sup> ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000 զինվոր, որոնց թվում վիրավորվեց նաև Գուրգենը, թշնամին՝ մոտ 6.000 զինվոր:

850 գարուն – Մուշի ճ-մ<sup>2</sup>

Չուրարիկների եմիրության եմիր Մուսա իբն Չուրարայի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) մտավ Տարոն և սկսեց մոտենալ Հայոց իշխան Բագրատ Պատրիկ Աշոտի Բագրատունու գլխավորությամբ քաղաքում ու նրա շրջակայքում տեղակայված Հայկական բանակին (մոտ 5.000):

I փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը հարձակվեց քաղաքի դիմաց մարտակարգ ընդունած Հայկական բանակի վրա և, ունենալով թվական գերակշռություն, սկսեց աստիճանաբար հաղթանակ տանել:

II փուլ – Աշոտ Զաչ Արծրունու գլխավորությամբ սրընթաց երթով մարտադաշտ հասած Արծրունյաց գունդը (մոտ 4.000, այդ թվում Աշոտի հորեղբայր Գուրգեն Ապուլայեժը, եղբայրներ Գուրգենը և Գրիգորը, վերջինիս որդի Վասակը, ինչպես նաև Վահան, Վասակ, Մուշեղ, Վասակ, Ապուջափր, Մուշեղ, Ապումայան, Վասակ, Վահան, Համազասպ, Սահակ Ապումկղեմ, Մեհրուժան ու Գրիգոր Արծրունիները, Թոմնկորդի Բագրատունին, Շապուհ Ամատունին իր 8 տոհմակիցներով, Գրիգոր Գևունին իր 6 տոհմակիցներով, Արտավազդ Տրունին իր 7 տոհմակիցներով, Սմբատ Ապահունին, Գրիգոր Զաչբերունին, Վահան Հավնունին, Խոսրով Ալեացին, Վարդան Գաբեղյանը, Սմբատ Մուրացյանը, Պատրիկ Անձևացին, Գևորգ Հարմացին, Սահակ Սեպուհը և Դավիթ զորականը) ջախջախիչ հարված հասցրեց Արաբական խալիֆության բանակի աջ թևին և փախուստի մատնեց վերջինիս:

<sup>1</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 2, գլուխ 6; Յակուբի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն ալ-Ֆակիհ «Գիրք երկրների մասին»:

<sup>2</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 2, գլուխ 6:

III փուլ – Հայկական բանակը ճակատային ու թևային համակցված հարված հասցրեց թշնամու կենտրոնին և, ջախջախելով նաև այն, վերջնականապես փախուստի մատնեց հակառակորդին:

IV փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց հակառակորդի փախչող բանակին մինչև ***Բաւթ*** և դադարեցրեց հետապնդումը միայն ընդառաջ գնալով Բագրատ Պատրիկ Աշոտի Բագրատունու քրոջ խնդրանքին, որը Մուսա իբն Չուրարայի կինն էր:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 13.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ 850 թվականին Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենան Արմինիայում մի զգալի անհաջողություն կրեց: Այս պայմաններում ամենևին էլ միսթարական չէր կարող հանդիսանալ այն, որ 850 թվականի աշնանը Աղլաբյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 20) գրավեց Կաստրոջովանին և, ավերելով քաղաքը, նահանջեց<sup>1</sup>:

851 թվականի գարնանը իր տեսակի մեջ բավականին հազվադեպ ներտոհմական մի պայթյալ բռնկվեց Սյունիների տոհմում, ինչի արդյունքում Սյունիների գահերեց իշխան Բաբկեն Սյունու (848-851) բանակը (մոտ 300) Վայոց ձորում հաղթեց գահերեցության հավակնություններ դրսևորած իր հորեղբոր որդի Գրիգոր Սուփան Սյունու (831-851) բանակին (մոտ 200), երբ Գրիգորը գոհվեց և Սյունիների գահերեց իշխան մնաց միայն Բաբկենը<sup>2</sup>: Արդյունքում Սյունիների տոհմը այնուհանդերձ շարունակվեց բաժանված մնալ երկու մասին, երբ հիմնական մասի ներկայացուցիչ Բաբկենի, իսկ հետո արդեն նրա եղբայր Վասակի (851-892) հետ միասին Գեղարքունիքում շարունակեց իշխել սպանված Գրիգորի որդի, համանուն Վասակը (851-859):

Նույն 851 թվականի գարնանը Աղլաբյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) կայսերական բանակից պաշարեց Կալտավուտրոն (Սիցիլիայի հյուսիս, Մոդենայի մոտ), սակայն, չկարողանալով տիրել վերջինիս, հետ քաշվեց<sup>3</sup>: Հիմնական իրադարձությունները, սակայն, զարգանալու էին տարվա երկրորդ կեսին, երբ հայերի անհնազանդությունից զայրացած խալիֆը նույն Աբու-Սայիդի գլխավորությամբ մի խոշոր բանակ ուղարկեց վերջիններիս դեմ:

Հարվածը, սակայն, որն ըստ ամենայնի նախատեսված էր հասցնել տարվա սկզբին կամ գոնե կեսերին, որոշակիորեն այնուհանդերձ հետաձգվեց այն բանի պատճառով, որ Աբու-Սայիդը ճանապարհին մահացավ, ինչը անհրաժեշտություն առաջացրեց փնտրել բանակի նոր հրամանատար: Արդյունքում՝ ինչպես արշավող բանակի հրամանատար, այնպես էլ Արմինիայի նոր ոստիկան նշանակվեց հանգուցյալի որդի Յուսուֆը (850-852): Դրանից հետո, առաջանալով Ատրպատական-Պարսկահայք-Աղբակ-Վանա լճի արևելյան ափ-Վանա լճի հյուսիսային ափ-Խլաթ-Մուշ երթուղով և ենթարկվելով Հայկական բանակի (մոտ 10.000) անկանոն հարվածներին, Յուսուֆի գլխավորությամբ ասպատակելով արշավեց Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 60.000) 851 թվականի աշնանը ճամբար զարկեց Մուշում ու նրա շրջակայքում<sup>4</sup>: Դիմացը, սակայն, ծանր ծմեռ էր և Յուսուֆը ռազմական գործողությունների հետագա զարգացումը հետաձգեց հաջորդ տարվան: Միաժամանակ, ցանկանալով որևէ կերպ թուլացնել ապստամբներին, վերջինս, տալով անհրաժեշտ երաշխիքներ, բանակցությունների պատրվակով իր մոտ հրավիրեց Հայոց իշխան Բագրատ Պատրիկ Աշոտի Բագրատունուն և վերջինիս լավ ընդունելություն կազմակերպեց, սակայն հետո ձերբակալեց ու ուղարկեց Սամառա: Յուսուֆն իր մոտ էր կանչել նաև ապստամբության մյուս առաջնորդ Աշոտ Քաջ Արծրունուն, սակայն վերջինս, չհետևելով իր քեռու անզգույշ օրինակին, հրաժարվեց ներկայանալ ոստիկանին: Միաժամանակ, սակայն, բանակցությունների դուռը վերջնականապես չփակելու մտայնությամբ, Արծրունյաց իշխանն իր փոխարեն բանակցելու ուղարկեց մորը: Այսպես թե այնպես, սակայն համարելով, որ ապստամբության ճնշման խնդիրը գոնե որոշակիորեն լուծվել է, Յուսուֆը տեղավորվեց Մուշում և պատրաստվեց ծմեռել այնտեղ: Հանգիստ ծմեռ անցկացնել, սակայն, Արմինիայի ոստիկանին և նրա բանակին վիճակված չէր լինելու:

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; ան-Նուվեյնի «Ուսման կատարելություն»:

<sup>2</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 25; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 37:

<sup>3</sup> իբն Ադարի «Մադդիքի պատմությունը»:

<sup>4</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 2, գլուխ 6; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

852 թվականի փետրվարի կեսին Հայոց իշխան Բագրատ Պատրիկ Աշոտի Բագրատունու որդիներ Աշոտի, Դավթի, ինչպես նաև Հովհան Բագրատունու գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 10.000) և Սասունի ու Խուբի աշխարհագրորդ (մոտ 10.000՝ երկար նիզակներով և մեծ դաշույններով զինված հետևակային) անակնկալ հարվածով ջախջախեցին Մուշում ու Նրա շրջակայքում տեղակայված Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 50.000), ընդ որում մարտից հետո Հովհանը նիզակահարելով սպանեց քաղաքի եկեղեցու գմբեթում ապաստանած Յուսուֆին<sup>1</sup>: Դրանից հետո Հայկական բանակը (մոտ 15.000) հետապնդեց և ոչնչացրեց Արաբական խալիֆության բանակի մնացորդներին (մոտ 10.000)<sup>2</sup>:

Այսպիսով՝ 852 թվականի սկզբի վիճակով պաշտոնական Սամառան Արմինիայի պարագայում կանգնեց նույն այն իրավիճակի առաջ, ինչ եղել էր Նախորդ տարի: Հայաստանում կրած երկրորդ անհաջողությունն, սակայն, այս անգամ արդեն ծայրահեղ կատաղեցրեց ալ-Մուլաավաթիլին, որը ապստամբության դեմ պայքարի գլխավոր նշանակեց Արաբական խալիֆության, ըստ էության, գլխավոր անձանցից մեկին, ի դեմս Բուղա ալ-Քաբիրի, որը տարաբնույթ ապստամբությունների դեմ պայքարելու մեծ փորձ ուներ: Ավելին, տարված այս անգամ գործը վերջնական և հաջող ավարտին հասցնելու հաստատ մտայնությամբ, ալ-Մուլաավաթիլը վերջինիս տրամադրության տակ դրեց, ըստ էության, բոլոր այն ուժերը, որոնք պաշտոնական Սամառան այդ պահին տիրապետում էր:

852 թվականի վիճակով խալիֆներն, ըստ էության, արդեն կորցրել էին փաստացի իշխանությունը Եգիպտոսից արևմուտք ձգվող տարածքների նկատմամբ, ինչը Նախկինում ապահովում էր մոտ 100.000 ռազմիկ: Լավ ժամանակներում Իրանական լեռնաշխարհը համախալիֆյան բանակին ապահովում էր ևս 100.000 ռազմիկ, սակայն այստեղ Աբբասյանների գործի նկատմամբ այժմ զգալի հիասթափություն էր տիրում, դե իսկ տեղում լայն ինքնավարության հասած Թահիրյաններն էլ, չնայած պաշտոնական Սամառային տրվող հավատարմության ջերմ երաշխիքներին, ամենատարբեր պատճառաբանությամբ մի կողմ էին քաշվել վերջինիս աջակցելու գործից: Արդյունքում, եթե Արաբական խալիֆության միասնականության լավ օրերին վերջինիս ռազմական հզորությունը կազմում էին Սինդից ու Մավերնահիրից մինչև Պիրենյան թերակղզի ձգվող տարածքներից հավաքված մոտ 400.000 ռազմիկներ, ապա այժմ այդ թիվն, ըստ էության, կրկնակի չափով նվազել էր և Սամառայի տիրակալները կարող էին լավագույն դեպքում հույս դնել միայն երբեմնի միասնական խալիֆության կենտրոնական հատվածում գործող ուժերի վրա, որոնք ավանդականորեն կազմում էին մոտ 200.000 ռազմիկ:

Իրավիճակը վերջնականապես հստակեցնելու համար նաև ամրագրենք, որ հիշատակված թիվն ամենից առաջ կազմվում էր խալիֆի գանձարանի հաշվին պահվող թյուրք գուլյամների երկու, ինչպես նաև պարսկացած թյուրքերից կամ թյուրքացած պարսիկների ևս մեկ զնդերի հաշվին, որոնցում, բոլորը միասին դիտարկելիս, այժմ ընդգրկված էին 70.000 ռազմիկներ: Իր թվով ու կազմակերպվածությամբ հաջորդը, ինչպես արդեն ասվեց, գուլյամական կորպուսի չորրորդ գունդն էր, որ համալրված էր Հյուսիսային Աֆրիկայի ժամանած բերքերներով և, ավելի քիչ չափով, նաև՝ Աֆրիկայի սևամորթներով ու կազմում էր մոտ 10.000 ռազմիկ: Մնացած ուժերը ներկայացված էին արաբական աշխարհագրորդ, ինչպես նաև տարաբնույթ կամավոր կամ կիսակամավոր վարձկանների հաշվին, որոնք արշավանքի էին ելնում իրենց նյութական և կրոնական պահանջմունքներին հագուրդ տալու մտայնությամբ: Այս առումով հատկանշական է Թովմա Արծրունու կողմից Բուղա ալ-Քաբիրի տրամադրության տակ դրված բանակի կազմի նկարագրությունն ամենից առաջ հենց վերջինիս կազմի առումով. «*Այնժամ թագավորը հրովարտակներ արձակեց և արագագնաց սուրհանդակներ ուղարկեց իր տերության բոլոր կողմերը՝ Ասորեստանի ու Բաբելոնի, Թուրքեստանի և Խուժաստանի, մարերի, ելիմացիների ու եգիպտացիների հեռաբնակ վայրերը, Արաբիայի ներքին կողմերը, մինչև Սակաստանի*

<sup>1</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 2, գլուխ 7; Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գիրք 25; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 37; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 43; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Բար-Չեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Յակոբի «Պատմություն»; իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Անանուն «Շիրվանի և Ալ-Բաբի պատմություն»; Մյունեջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:



սահմանները՝ այդ երկրների զորքերին և զորագլուխներին, նահանգապետներին, քաղաքագլուխներին, հազարապետներին, կուսակալներին ու մեծամեծներին ժամանակ տալով՝ փոխով ներկայանալ իրենց թագավորաբնակ քաղաքը: Եվ ահա ամենքը թագավորի հրամանով սպառազեն այլ հորինվածով հանդերձ բոլոր կողմերից այրուձի գումարեցին, որից հետո անհապաղ ու արագությամբ եկան ժամադրված տեղը: Այսպիսով՝ ակնհայտ է, որ զորահավաքային տարածքն ընդգրկել է ամենից առաջ Ասորիքն ու Միջագետքը, իսկ հետո, ավելի փոքրացող չափերով, Եգիպտոսը, ինչպես նաև Իրանական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան և հյուսիսի-արևմտյան մասերը, իսկ, ի դեմս «Թուրքեստանի ու Խուժաստանի» էլ, ըստ Էուբայն, առկա են հաղորդումներ խալիֆի գուլյամական կորպուսի չորս գնդերի մասին:

Խնդիրը նման կերպ մանրամասն քննարկել ինձ ստիպեց այն հանգամանքը, որ պատմական և նույնիսկ ռազմապատմական գրականության մեջ հանդիպում են դեպքեր, երբ 852 թվականի գարնանը Բուղա ալ-Քաբիրի գլխավորությամբ հայերի դեմ արշաված բանակի թվաքանակը, որպես 200.000 ռազմիկ հստակորեն ամրագրված Թովմա Արծրունու մոտ, դրվում է կասկածի տակ կամ, առավելագույնը, հեղինակները զգուշանում են այս մասին հիշատակել՝ դա ակնհայտորեն համարելով չափազանցում: Այս առումով կարծում եմ, որ որևէ հիմք չկա կասկածի տակ դնելու Թովմա Արծրունու հաղորդումը և նրա տեղեկությունը հայերի դեմ արշավանքի ելած Արաբական խալիֆության բանակի մասին համապատասխանում է այն ռազմական հնարավորություններին, որոնք կարող էին առկա լինել հայերին ամեն գնով ճնշել ձգտող ու նախորդ անհաջողություններից հետո խիստ կատաղած ալ-Մուլադաբիլի ձեռքում:

Եվ այսպես, ցանկանալով վերջնականապես արյան մեջ խեղդել ապստամբությունը, ալ-Մուլադաբիլը Բուղա ալ-Քաբիրին (852-856) նշանակեց Արմինիայի ոստիկան և վերջինիս գլխավորությամբ Արմինիա ուղարկեց մի հսկայական բանակ: Թշնամին Արմինիա մտավ Մծրին-Արզն-Բաղեշ երթուղով և, բանակը բաժանելով մի քանի մասերի, ուղղություն վերցրեց ամենից առաջ դեպի Տարոն: Այնուհետև Արաբական խալիֆության բանակի մի մասը (մոտ 50.000) շարժվեց Խուրթի վրա և Վաշդիկական լեռան մոտ բռնկված համառ մարտում պարտության մատնեց եղբայրներ Աշոտ ու Դավիթ Բագրատունիների, ինչպես նաև Յովհան Բագրատունու գլխավորած Սասունի և Խուրթի աշխարհագորին (մոտ 8.000): Դրանից հետո թշնամին մտավ արդեն նաև Սասուն ու Խուրթ՝ այս ընթացքում կոտորելով 30.000 խաղաղ բնակիչների: Յովհան Բագրատունին գերվեց և հետագայում սպանվեց: Գերվեցին նաև եղբայրներ Աշոտ ու Դավիթ Բագրատունիները<sup>1</sup>: Հակառակորդի հսկայական բանակի դեմ վերջինիս քանակապես բացարձակ զիջելու պարագայում բաց դաշտում մարտ տալու մասին ապստամբության, ըստ Էուբայն, միակ ղեկավար մնացած Աշոտ Քաջ Արծրունին արդյունքում որևէ կերպ մտածել իսկ չէր կարող և այս պայմաններում հայերը դիրքեր գրավեցին ամրություններում՝ միաժամանակ փորձ կատարելով անկանոն հարվածներ հասցնել հակառակորդի հիմնական բանակից առանձնացած ուժերին: Այս հաջող հարվածներից մեկը տեղի ունեցավ հենց 852 թվականի մայիսին Ածանա ձորում (Վասպուրական, Ուշտունիքի հարավ), որտեղ Հայկական հեծելազորը (մոտ 100) հարձակվեց հայ գերիների քարավանը ուղեկցող Արաբական խալիֆության բանակի (1.000) վրա և ազատեց գերիներին<sup>2</sup>:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

### 852 հունիս – Ռշտունիքի ճ-մ

Չիրաք ալ-Թուրքիի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակի մի մասը (մոտ 30.000), արշավելով Սուկե-Ռշտունիք երթուղով, մոտեցավ մի կիրճում Շապուհ Երեցի

<sup>1</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 3, գլուխ 1, 2; Յովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գիրք 25; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 43; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Յովհաննես Ավագերեց «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 4, մաս 17; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Յակուբի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Անանուն «Շիրվանի և Ալ-Բաքի պատմություն»; Մյունեջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 2:

<sup>3</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 2:

գլխավորությամբ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Հայկական բանակին (մոտ 3.000, որից մոտ 1.000 աշխարհագրային):

I փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը անցավ հարձակման, սակայն հայերը աղեղների և պարսատիկների հզոր հարվածներով, ինչպես նաև խոշոր քարեր գլորելով հետ մղեցին վերջինիս:

II փուլ – Հարձակումը շարունակել փորձող թշնամին ենթարկվեց հզոր հակազորոհների, որի արդյունքում ի վերջո նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

852 հունիս - օգոստոս – Նկան ամրոցի գրավումը<sup>1</sup>

Իր զինակիցների մեծ մասի կողմից լքված Աշոտ Զաջ Արծրունին սակավ ուժերով (մոտ 1.000, այդ թվում Վահան և Մուշեղ Արծրունիները, տանուտեր Մուշեղ Վահևունին, Աշոտի զինակիր Վահրամ սեպուհը, Աշոտի որդիներ Համագասպը ու Գրիգոր-Դերենիկը, քրոջ տղա Իշխանիկը, Վահան Ամատունին, Վահրամ Տրունին և Հասան սեպուհը) ամրացավ ամրոցում, որը շուտով պաշարվեց Արաբական խալիֆության բանակի (մոտ 20.000) կողմից:

I փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը սկսեց բաբաններով հարվածել ամրոցի պարիսպներին և ձեռնարկել մասնակի գրոհներ: Ի պատասխան դրա՝ հայերը հզոր նետաձգությամբ հետ շարտեցին թշնամուն, ինչպես նաև պարիսպներից կախեցին խոտի տուկեր, որոնք չեզոքացրեցին պարսպին կաչող քարերի արդյունավետությունը:

II փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը պաշարողական տեխնիկայի և, հատկապես, կրականետների կիրառմամբ բազում գրոհներ կազմակերպեց, բայց Հայկական բանակը հետ մղեց դրանք: Ի վերջո, սակայն, Բուղայի հետ կապ հաստատած Մուշեղ Վահևունին, Վահրամ Տրունին, Վահրամ սեպուհը և այլք, բացահայտորեն հրաժարվելով կատարել Աշոտի հրամանները, ցանկացան վերջինիս հանձնել թշնամուն: Այս պայմաններում Աշոտը ինքը ստիպված եղավ բանակցությունների մեկնել հակառակորդի ճամբար, որտեղ էլ նա անմիջապես գերվեց, իսկ ամրոցը գրավվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:

Աշոտ Զաջ Արծրունու գերումը, որը, կարծես թե, պետք է նշանակեր ապստամբության ավարտ, իրականում ամենևին էլ դրա վերջը չհանդիսացավ և, գործելով անկանոն մարտավարությամբ, հայերը շարունակեցին դիմադրությունը, ընդ որում շուտով ի հայտ եկան արդեն նաև այլ առաջնորդներ: Նկանի անկումից հետո 852 թվականի օգոստոսին Գևորգ Ակեացու ու Խոսրով Գաբելյանի գլխավորած Հայկական հեծելազորը (մոտ 500) ինչ-որ տեղ Վասպուրականում հարձակվեց հայ գերիների քարավանը ուղեկցող Արաբական խալիֆության բանակի (մոտ 1.000) վրա և ազատեց գերիների մի մասին: Ռազմագործողությունն ընդհանուր առմամբ հաջող ավարտ ունեցավ, սակայն դժբախտաբար Գևորգն ու Խոսրովը գերի ընկան և սպանվեցին<sup>2</sup>: Միաժամանակ, օգտվելով հայերի համար ստեղծված բացառիկ ծանր դրությունից, 852 թվականի օգոստոսին Ութմանիկների Էմիրության բանակը (մոտ 6.000) Արծրունիների կայազորներից (ընդհանուր՝ մոտ 500) գրավեց Ջլմար (Կորճայք, Փոքր Աղբակ գավառ) և Սրինգ (Կորճայք, Մոքողայք գավառի հյուսիս) ամրոցները<sup>3</sup>: Իր հերթին, Աշոտ Զաջ Արծրունու գերվելուց հետո ապստամբության գլուխ կանգնեց նաև Նրա եղբայր Գուրգեն Արծրունին, որն էլ Նոր ուժ հաղորդեց վերջինիս:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 3, գլուխ 2, 3; Հովհաննես Դրասխանակետցի «Հայոց պատմություն», գիրք 25; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4; Ստեփանոս Տարունցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Յակուբի «Պատմություն»; իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 4:

<sup>3</sup> Այս ամրոցների գրավման մասին Նշում արվել է՝ հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ հետագայում, երբ Բուղայի ուժերն արդեն հեռանում էին Հայաստանից, Արծրունիները դրանք հետ են գրավել:

Բուղա ալ-Քաբիրը մի ուժեղ բանակ (15.000) շարժեց ընդդեմ օգնական ուժեր հավաքած և դեպի Վասպուրականի խորքեր շարժվող Աշոտի եղբայր Գուրգեն Արծրունու զլխավորած բանակի (900, այդ թվում Մուշեղ, Վասակ, Պելճ, Սահակ, Սահակ Ապումկոյեմ և Աշոտ Արծրունիները, Վահան, Շապուհ, Ապուսեթ, Պատրիկ, Ապուսեմ ու Վարդան Գնունիները, Ապուսելմ, Վասակ և Վահան Գազրիկյանները, Մուշեղ, Ասիթ ու Սահակ Ամատունիները, Մլեհ, Ռոստոմ և Վարազ-Շապուհ Վարաժնունիները, Գևորգ, Հիսեն ու Սահակ Տրունիները, Քաբարակ և Հրահատ Վահևունիները, Պատրիկ, Գևորգ, Դավիթ ու Հասան Անձևացիները, Վասակ Ակեացի ու Դավիթ գորականը) դեմ, ընդ որում սկզբում թշնամու բանակի առաջնորդները փորձեցին բանակցությունների միջոցով թուլացնել հայերի զգոնությունը և անակնկալ հարված հասցնել: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ Հայկական բանակի գիշերապահ ջոկատի հրամանատար Սահակ Ապումկոյեմ Արծրունին ժամանակին նկատեց թշնամու առաջխաղացումը և այդ մասին տեղեկացրեց հիմնական բանակին: Արդյունքում՝ բանակցությունների մեկնել պատրաստվող Գուրգենը հասցրեց նեղ կիրճի խորքում մարտական պատրաստության բերել իր բանակը:

Հայկական բանակի հեծելազորը ընդունեց եռանկյունաձև դասավորություն: Եռանկյունու առաջին շարքերում տեղավորվեցին Արծրունյաց, իսկ նրանց թիկունքում՝ Գնունյաց, Գազրիկյանց, Ամատունյաց, Վարաժնունյաց, Տրունյաց, Վահևունյաց և Անձևյաց զևորդի հեծյալները: Մարտակարգի առջևում դասավորվեցին հետևակ նետաձիգները: Կիրճի թևերում՝ բարձունքների վրա, թաքնվեցին գյուղացիները՝ խնդիր ունենալով դեպի կիրճի խորքերը շարժվող թշնամու ռազմիկների ուղղությամբ քարահուսք կազմակերպել: Հայկական բանակի աջ թևը դեկավարում էր Սահակ Ապումկոյեմ Արծրունին, իսկ ձախը և ողջ բանակը՝ Գուրգեն Արծրունին:

I փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը մտավ կիրճ և, հույս դնելով թվական գերակշռության վրա, միանգամից անցավ հարձակման: Հայկական բանակի հետևակ նետաձիգները հզոր հարվածի տակ առան թշնամուն և կասեցրեցին նրա առաջխաղացումը:

II փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը փորձեց շարունակել հարձակումը, սակայն այս անգամ առաջխաղացած թշնամուն բարձունքներից կազմակերպվող քարահուսքով սկսեցին հարվածել նաև գյուղացիները՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս:

III փուլ – Հայկական հեծելազորը անցավ հուժկու հակազրոհի և ջախջախեց շփոթված ու բարոյալքված Արաբական խալիֆության բանակին՝ խուճապահար փախուստի մատնելով վերջինիս:

IV փուլ – Խուճապը փոխանցվեց թշնամու ողջ բանակին: Արդյունքում՝ վերջինս դիմեց անկանոն փախուստի: Օգտվելով դրանից՝ Հայկական բանակը հետապնդեց հակառակորդին մինչև Ատրպատական և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Հայերը կորցրին մոտ 200 զինվոր, թշնամին՝ 1.800 սպանված, մոտ 3.000 վիրավոր և գերի:

Արյան լճի ճակատամարտից հետո ռազմական գործողությունների թափն ընկավ: Բուղա ալ-Քաբիրը, կարծես թե, հասել էր իր ուզածին, գոնե ձևականորեն իր տիրապետությունն էր հաստատել Արմինիայի առնվազն գոնե հարավային հատվածի վրա և ձերբակալել էր ապստամբության ակնառու ղեկավարներից վերջինին, ընդ որում շուտով, կրկին բանակցությունների պատրվակով, այնուհանդերձ ձերբակալվեց նաև Աշոտի եղբայր Գուրգենը: Սրան հակառակ, սակայն, հայերին ևս հաջողվել էր որոշակիորեն պահպանել դիրքերը, ապստամբությունը պարտություն չէր կրել և հակառակորդի հաջողություններն ամենևին էլ որոշակի չէին, իսկ ապստամբության ղեկավարի դերն էլ շուտով ստանձնեց Աշոտ Քաջ Արծրունու հորեղբայր Գուրգեն Ապուկելճ Արծրունին, որը մի քաջ, գործունյա և խելացի անձնավորություն

<sup>1</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 3, գլուխ 4, 5:

եր: Այսպես թե այնպես, սակայն, համարելով սեփական դիրքերն Արմինիայում որոշակիորեն ամրապնդված, Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենան երկարատև ընդհատումից հետո ակտիվացավ նաև Սուդոնում:

Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ նույն այս ժամանակ Տարսուհի, իսկ փաստացի նաև ողջ Սուդոնում գտնվող Արաբական խալիֆության բանակի հրամանատար նշանակվեց Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանին, որը մինչ այդ երկու անգամ զբաղեցրել էր Եգիպտոսի կառավարչի պաշտոնը 841-843 և 849-850 թվականներին: Դժբախտաբար սկզբնաղբյուրների լռության պատճառով որևէ որոշակի բան չի կարելի ասել այն մասին, թե ի՞նչ կերպ և ինչպե՞ս էր այս ուշագրավ մարդը հայտնվել Արաբական խալիֆությունում ու այնտեղ նման բարձր դիրքի հասել, բայց մի բան փաստ է, որ IX դարի կեսեր մահմեդական աշխարհում վերջինս հսկայական հեղինակություն ուներ: Այսպես թե այնպես, սակայն 852 թվականի աշնանը Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանիի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Փոքր Չայքի հարավը ու Կապադովկիան և Նահանջեց<sup>1</sup>՝ սրանով սկիզբ դնելով Սուդոնում մղվող մարտական գործողությունների հերթական ակտիվ փուլին: Եվ վերջապես ռազմական գործողություններով հագեցած այս տարվա իրադարձություններից պետք է մատնանշել նաև այն, որ 852 թվականի աշնանը Աղլաբյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Սիցիլիայի արևելքը և Նահանջեց<sup>2</sup>:

Չայկական լեռնաշխարհում խորը ձմեռ էր, սակայն այս հանգամանքը, կարծես թե, չկանգնեցրեց Բուղա ալ-Քաբիրին, որը փորձ կատարեց գոնե սահմանափակ ծավալի գործողություններ իրականացնել դեռևս դիմադրությունը շարունակող հայերի դեմ: Արդյունքում՝ 853 թվականի հունվարին Տաճատ Անձևացու որդու գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը շարժվեց Խուրթի ուղղությամբ, սակայն Խուրթի ճ-մ-ում Սասունի ու Խուրթի աշխարհագրոր (մոտ 3.000) ոչ միայն հաղթեց (մոտ 10.000) ու հետ շարտեց վերջինիս, այլև մարտում ոչնչացրեց նաև Անձևաց դավաճան իշխանին<sup>3</sup>: Իր հերթին, չսպասելով ձմեռվա ավարտին, արդեն 853 թվականի փետրվարին Բուղա ալ-Քաբիրը սկիզբ դրեց մարտական գործողություններին արդեն լրիվ ծավալով՝ այս անգամ հարվածն ուղղելով Չայաստանի ավելի հյուսիսային շրջաններին: Արդյունքում, թողնելով զգալի ուժեր Չայաստանի հարավում, թյուրք զորավարը Նախապատրաստեց մոտ 130.000 հոգանոց հարվածային մի բռունցք, որով Նախատեսում էր հրով ու սրով հասնել մինչև Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավային փեշեր:

853 թվականի փետրվարի վերջին Արաբական խալիֆության բանակը արշավանք սկսեց դեպի հյուսիս: Ստեղծված պայմաններում Կաճկաբար ամրոցի մոտ Չայկական բանակը (մոտ 8.000) անորոշ ելքով ընդհարվեց Տուրուբերան-Բագրևանդ-Արշարունիք-Վանանդ երթուղով դեպի հյուսիս շարժվող հետ հակառակորդի բանակի առաջապահի հետ և հետ քաշվեց<sup>4</sup>: Բուղա ալ-Քաբիրի հարվածի սուր ծայրում, սակայն, գտնվում էր Դվինը, որի շրջակայքն ասպատակելով էլ Արաբական խալիֆության բանակը տիրեց վերջինիս Նախորդ իրադարձություններից քիչ ժամանակ անց<sup>5</sup>: Հաստատվելով Դվինում՝ Բուղա ալ-Քաբիրն, ըստ էության, ճշտեց նաև Չայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունու դիրքորոշումը, որը ստեղծված ծանր պայմաններում կայացրեց բարդ, սակայն հետագայում իրեն, ըստ էության, արդարացրած մի որոշում՝ առերես հնազանդվել Սամառայից ժամանած զորավարին՝ հընթացս փորձ կատարելով թեթևացնել հայրենակիցների դրությունը: Ի տարբերություն իր ժամանակին ձևական տեսանկյունից, թվում է, թե, նույն կերպ վարված Վասակ Սյունու, սակայն, Սմբատ Բագրատունու պահվածքը հակառակորդի նկատմամբ այս անգամ իրոք որ անկեղծ չէր և այս առումով հատկանշական է, որ վերջինս, չնայած իր այդ վարքագծին, ժամանակակիցների կողմից մեծ հաշվով ամենևին էլ պարսավանքի չենթարկվեց: Սմբատ Բագրատունու հետ միասին Բուղա ալ-Քաբիրին հնազանդություն հայտնեց նաև Վրաստանի Երիսմտավար Բագրատ Երիսմտավար Աշոտի Բագրատունին, ինչից հետո ինչպես Չայաստանի կենտրոնական, այնպես էլ հյուսիսային

<sup>1</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարենների պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> իբն Ադարի «Մաղրիբի պատմությունը»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: «Զեմբրիչյան ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4:

<sup>4</sup> Հովհաննես Ավագերեց «Ժամանակագրություն»:

<sup>5</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 8; Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Չայոց պատմություն», գլուխ 25; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 37:

տարածքները մեծ հաշվով գերծ մնացին լայնածավալ ասպատակություններից: Սրան հակառակ, սակայն, հարվածի տակ ընկան Վրաստանի կենտրոնական և արևելյան շրջանները, ինչպես նաև պակաս ճկունություն դրսևորած Հայաստանի արևելյան շրջանների տիրակալների իշխանության տակ գտնվող տարածքները:

853 թվականի գարնանը ակտիվացավ նաև Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանին, որը հերթական հարվածը հասցրեց կայսրության տարածքին և հետ քաշվեց ելման դիրքեր<sup>1</sup>: Սրանից հետո, սակայն, ակնհայտորեն ելնելով այն բանից, որ պաշտոնական Սամառայի տրամադրության տակ գտնվող հիմնական ուժերը խրված են Հայաստանի լեռներում, 853 թվականի մայիսի 22-ից 24-ը Եգիպտոսում ափ իջած Բյուզանդական կայսրության բանակը (5.000, 300 նավ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) ասպատակեցին Դամիթթան ու նրա շրջակայքը և նահանջեցին՝ գերելով զգալի քանակությամբ խաղաղ բնակիչ ու այրելով քաղաք<sup>2</sup>: Հաջողությունը կայսրությանը հերթական անգամ դավաճանեց, սակայն, Սիցիլիայում, երբ Աղլաբյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) 853 թվականի հունիսից մինչև դեկտեմբեր Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 50) պաշարեց Բուտերան և նահանջեց միայն այն բանից հետո, երբ ազատ արձակվեցին 6.000 մահմեդական գերիներ<sup>3</sup>:

Տարվա հիմնական ռազմական իրադարձությունները, սակայն, այնուհանդերձ զարգանում էին Հայաստանում, երբ, գարնանը վերջնականապես հաստատվելով Հայաստանի նաև կենտրոնական և հյուսիսային շրջաններում, Բուղա ալ-Քաբիրի գլխավորած հարվածային բանակը շարժվեց Տփղիսում ըմբոստ դիրքը դեռևս պահպանող Շուլուբյանների Էմիրության Էմիր Իսահակ իբն Իսմայիլի դեմ: Արդյունքում՝ 853 թվականի օգոստոսի 5-ին<sup>4</sup> Բուղա ալ-Քաբիրի գլխավորությամբ Վանանդ-Աշոց-Տաշիր երթուղով ասպատակելով արշաված Արաբական խալիֆության բանակը (120.000) պաշարողական տեխնիկայի և հատկապես կրականետների լայն կիրառմամբ Շուլուբյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց հիմնականում փայտյա ամրություններ ունեցող Տփղիս<sup>5</sup>: Իսահակ իբն Իսմայիլը գերի ընկավ և սպանվեց, իսկ Շուլուբյանների Էմիրությունն էլ մի այնպիսի ծանր հարված ստացավ, որից այլևս ուշքի չեկավ:

Բուղա ալ-Քաբիրի հարվածների հաջորդ թեկնածուները երկուսն էին՝ Աբխազական թագավորությունը և Կախեթի բորեպիսկոպոսությունը: Աբխազներն իրենց սպասեցնել չուլեցին և իրենք առաջացան, սակայն 853 թվականի օգոստոսի կեսին Կվարցխրի ճ-մ-ում (Մծխեթից մոտ 105 կմ արևմուտք, Կուրի աջ ափին) Վրաստանի Երիսմտավար Բագրատ Երիսմտավար Աշոտի Բագրատունու գլխավորած Արտանուշի իշխանության (մոտ 15.000) և Արաբական խալիֆության (մոտ 20.000) միացյալ բանակը հաղթեց Աբխազական թագավորության բանակին (մոտ 20.000)<sup>6</sup>, ինչից հետո, հետապնդելով հակառակորդի բանակի մնացորդներին, 853 թվականի օգոստոսի կեսին Ջվարիսգվերդի ճ-մ-ում (Կվարցխրի մոտ, Կուրի աջ ափին) ևս մեկ անգամ պարտության մատնեց վերջինիս<sup>7</sup>: Կրած ծանր պարտությունից հետո Աբխազական թագավորության արքա, Թեոդոսիոս I-ին հաջորդած նրա եղբայր Դեմետրե I-ը (837-872) սկսեց Կենտրոնական Վրաստանի նկատմամբ իրեն ընդգծված պասիվ պահել, ինչն էլ հաշվի առնելով որոշվեց արշավանք դեպի Աբխազական թագավորություն չիրականացնել, մանավանդ որ դա, հնարավոր է, նոր բարդություններ առաջացներ Բյուզանդական կայսրության հետ

<sup>1</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարների պատմություն»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։

<sup>2</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարների պատմություն»։ Յակուբի «Պատմություն»։ Մաբրիզի։ իբն ալ-Ասիրը իր «Լիակատար պատմություն» աշխատությունում որոշակիորեն կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը։ իբն Տաղրիբերդին իր «Պատմություն»-ում կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը։

<sup>3</sup> իբն Ադարի «Մաղրիբի պատմությունը»։

<sup>4</sup> Կոնկրետ ամսաթիվը հայտնի է Աթենիի տաճարի վրա պահպանված արձանագրությունից։

<sup>5</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 9։ «Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 20։ Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2։ «Քարթլիս-Ցխովրեբա», «Քարթլիի մատյանը»։ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 86։ Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10։ Մատուլի «Ոսկու մարգագետիններ և գոհարների հանքեր», գիրք 1։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»։ Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»։ Յակուբի «Պատմություն»։ Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»։ Ամանուն «Շիրվանի և Ալ-Բաբի պատմություն»։ Մյունեջիմ-Բաշի «Պատմություն»։

<sup>6</sup> «Քարթլիս-Ցխովրեբա», «Քարթլիի մատյանը»։ Վախուշտի Բագրատունի «Եգերի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»։ Ամանուն «Շիրվանի և Ալ-Բաբի պատմություն»։ Մյունեջիմ-Բաշի «Պատմություն»։

<sup>7</sup> «Քարթլիս-Ցխովրեբա», «Քարթլիի մատյանը»։ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 86։ Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերբի կյանքը»։ Ամանուն «Շիրվանի և Ալ-Բաբի պատմություն»։ Մյունեջիմ-Բաշի «Պատմություն»։

հարաբերություններում: Փոխարենը, ի մի բերելով ուժերը, Բուդա ալ-Զաբիրը որոշեց հարված հասցնել Կախեթի բորեպիսկոպոսությանը:

Դեպի լեռները հետ քաշված Կախեթի բորեպիսկոպոսության բանակը (մոտ 20.000), սակայն, 853 թվականի նոյեմբերի կեսից մինչև դեկտեմբերի սկիզբ ձգված Ցխավատի ճ-մ-ում (Կախեթի հյուսիս) 19-օրյա մարտում հաղթեց Տփղիսից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 110.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 10.000)<sup>1</sup>: Բուդա ալ-Զաբիրի ձախողումն ակնհայտ էր և ստեղծված ծանր պայմաններում, հաշվի առնելով նաև սկսվող ձմեռը, վերջինս ստիպված նահանջի հրաման տվեց: Արդուներում Արաբական խալիֆության հարվածային բանակը տեղավորվեց Դվինից Տփղիս ձգվող տարածքներում և, Վասպուրականից ստացվող համալրումների հաշվին ամրապնդվեց կորուստները, պատրաստվեց հարված հասցնել Հայաստանի արդեն արևելյան շրջաններին:

854 թվականի գարնանը Վասակ Իշխանիկ Սյունու և նրա եղբայր Աշոտի գլխավորած Սյունյաց գունդը (5.000) Կոտայքի ճ-մ-ում պարտության մատնեց Տփղիս-Տաշիր-Նիգ-Արագածոտն երթուղով արշավող Բուդա ալ-Զաբիրի գլխավորած բանակի (մոտ 100.000) մի մասին (մոտ 20.000), որից հետո նահանջեց դեպի Գարդման<sup>2</sup>, թեև հետագայում Վասակն այնուհանդերձ գերվեց: Իր հերթին զարգացնելով հաջողությունը՝ 854 թվականի գարնանը Բուդա ալ-Զաբիրի գլխավորությամբ Ոստան Հայոց-Վարաժնունիք-Տուչ Կատակ երթուղով արշաված Արաբական խալիֆության բանակի (մոտ 95.000) մի մասը (մոտ 20.000) Սահլի Առանշահիկի և նրա որդի Ատրներսեհի, ինչպես նաև Ստեփանոս Գարդմանցու գլխավորած Խաչենի իշխանության բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Խաչեն ամրոցը, ընդ որում Սահլը, Ատրներսեհը ու Ստեփանոսը գերվեցին<sup>3</sup>: Դրանից հետո, կրկին 854 թվականի գարնանը Չիրաք-ալ-Թուրքիի գլխավորությամբ Տուչ Կատակ-Աղվե-Կուր-Գարդման երթուղով արշաված Արաբական խալիֆության բանակի (մոտ 95.000) մի մասը (մոտ 18.500) կարճատև դիմադրությունից հետո Կտրիճ Սևորդու գլխավորած Սևորդիների գնդից (մոտ 1.000) գրավեց Շամբորը և Գարդման ամրոցը, ընդ որում Կտրիճը գերվեց<sup>4</sup>:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 854 գարուն - 855 գարուն - Քթի ամրոցի ճ-մ<sup>5</sup>

Բուդա ալ-Զաբիրի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 93.000), մի քանի շաբաթյունով ներխուժելով Աղսախ և ենթարկվելով Եսայի Առանշահիկի գլխավորած Դիզակի ու Խաչենի Առանշահիկների գնդերի (մոտ 10.000) անկանոն հարվածներին, մոտեցավ կրկնապարիսպներով ամրացված ամրոցին: Վերջինիս կայազորը (մոտ 1.000) Եսայի Առանշահիկի գլխավորությամբ անցավ համառ պաշտպանության, ընդ որում Դիզակի իշխանը իր ուժերի հիմնական մասը գիտակցաբար թողեց թշնամու թիկունքում՝ անկանոն գործողություններ իրականացնելու համար:

I փուլ - Առաջին օրը Հայկական բանակը անակնկալ հարձակում գործեց Արաբական խալիֆության բանակի վրա և, կորուստներ պատճառելով վերջինիս, նահանջեց:

II փուլ - Երկրորդ օրը Հայկական բանակը կրկնեց հարձակումը թշնամու վրա և, կորուստներ պատճառելով նրան, նահանջեց:

III փուլ - Երրորդ օրը Հայկական բանակը ևս մեկ անգամ հարձակվեց թշնամու վրա և ստիպեց վերջինիս նահանջել:

<sup>1</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 10; «Զարթիս-Ցխուլիթա», «Զարթիի մատյանը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 86; Անանուն «Շիրվանի և Ալ-Բաթի պատմություն»; Սյունեցի-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 26; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 37; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն» գիրք 2, գլուխ 2:

<sup>3</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 26; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2;

<sup>4</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 26; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; իբն ալ-Ֆակի «Գիրք երկրների մասին»; Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 86:

<sup>5</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 3, գլուխ 10; Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 26; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բալազորի «Երկրների նվաճումների գիրք»:

IV փուլ – Մարտակարգը վերականգնած Արաբական խալիֆության բանակը կրկին սկսեց մոտենալ Չայկական բանակին, որը նրան դիմավորեց խաչածն՝ առաջապահից, թևերից և պահեստագործից, կազմված մարտակարգով: Չայկական բանակը հարձակվեց ամրոցին մոտեցած թշնամու վրա և, օգտագործելով նաև բարձունքից արշավող ծանր հեծելազորի հարվածային հզոր թափը, խորը մխրճվեց նրա դասավորության մեջ՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս:

V փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը փորձեց շրջապատել Չայկական բանակին: Այս վճռական պահին Չայկական խաչածն մարտակարգի վերջում գտնվող և դեռևս մարտին չմասնակցած պահեստագործը դրսից հարված հասցրեց սեփական բանակը շրջապատած թշնամուն: Գրեթե միաժամանակ էլ շրջապատման օղակի ներսից գրոհի անցավ նաև Չայկական հիմնական բանակը: Համակցված հարվածների արդյունքում շրջապատման օղակը հաջողությամբ ճեղքվեց և Չայկական բանակը նահանջեց ամրոց:

VI փուլ – Չայկական բանակը մեկ տարի հետ մղեց հյուսիսից և արևելքից պաշարողական տեխնիկա, ինչպես նաև քարանետ ու կրականետ մեքենաների կիրառմամբ թշնամու ձեռնարկած 24 գրոհ՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս: Ի վերջո, Եսային ու Բուղան պայմանավորվեցին առանձին-առանձին ներկայանալ խալիֆին և տալ անհրաժեշտ բացատրություններ:

Հայերը կորցրին մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր:

Մինչ Զթիշի մոտ ահեղ մարտեր էին ընթանում՝ Գուրգեն Ապուլայեժ Արծրունու և Իշխանիկ Բագրատունու գլխավորած Չայկական բանակը (մոտ 100) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 200) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 50) 854 թվականի ամռանը անակնկալ հարձակումով գրավեց Արամանյակ բերդը (Բարձր Հայք, Սպեր գավառ)<sup>1</sup>: Սրանից կարճ ժամանակ անց Բյուզանդական կայսրության բանակը (1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 400) մոտեցան ամրոցին, սակայն Գուրգեն Ապուլայեժ Արծրունու և Իշխանիկ Բագրատունու գլխավորած Չայկական բանակը (40) անակնկալ հարձակումով փախուստի մատնեց հակառակորդին<sup>2</sup>: Նույն այս ժամանակ իրենց հերթին աստիճանաբար սրվում էին նաև Արաբական խալիֆության հարաբերությունները Բյուզանդական կայսրության հետ:

Իրոք, 854 թվականի ամռանը Դամիեթայում և նրա շրջակայքում ափ իջած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 4.000, 200 նավ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հերթական հարվածը հասցրեցին և նահանջեցին՝ գերելով զգալի քանակությամբ խաղաղ բնակիչ<sup>3</sup>: Իր հերթին 854 թվականի ամռանը Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանիի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) հերթական անգամ ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադոկիան և նահանջեց՝ գերեվարելով 20.000 խաղաղ բնակիչ<sup>4</sup>: 854 թվականի նույն ամռանը Աղլաբյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 20) պաշարեց Կաստրոջովանին, սակայն, չկարողանալով գրավել այն և ասպատակելով շրջակայքը, նահանջեց<sup>5</sup>: Եվ վերջապես նույն այս ժամանակ, մինչ Բուղա ալ-Քաբիրն իր բանակով մարտնչում էր Արցախում, կրկին սրվեց իրավիճակը Վասպուրականում, որտեղ ևս հայերը որևէ կերպ հակված չէին հնազանդության:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

854 օգոստոսի վերջ – խոզաբերդ գյուղի ճ-մ (Վասպուրական, Աղիովիտ գավառ, Վանա լճից հյուսիս-արևելք)<sup>6</sup>

Իբրահիմի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակի մի մասը (մոտ 10.000) և Ութմանիկների Էմիրության բանակը (մոտ 5.000) շարժվեցին Սահակ Ապումկոյեմ ու

<sup>1</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 13:

<sup>2</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 13:

<sup>3</sup> Մաթրիզի:

<sup>4</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարների պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: ալ-Մահասի «Պատմություն»:

<sup>5</sup> իբն Ադարի «Մադրիբի պատմությունը»:

<sup>6</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 13:

Վասակ Ապուջափր Արծրունիների գլխավորած Արծրունյաց գնդի (4.000) դեմ, որը գյուղի մոտ փակեց թշնամու ճանապարհը:

I փուլ – Հայկական բանակը Սահակի անձնական ղեկավարությամբ անցավ հարձակման և, փախուստի մատնելով թշնամուն, սկսեց հետապնդել վերջինիս:

II փուլ – Օգտվելով նրանից, որ իրեն հետապնդող Հայկական հեծելազորը կտրվել է սեփական հետևակից՝ թշնամին հետ դարձավ և հարձակվեց Սահակի ջոկատի վրա: Բռնկված մարտում Սահակը զոհվեց:

III փուլ – Թշնամին հարձակվեց Հայկական բանակի հետևակի վրա և պարտության մատնեց նաև նրան, սակայն Հայկական բանակը կարողացավ պոկվել հակառակորդից և ցրվել:

Հայերը կորցրին մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

854 սեպտեմբեր – **Որոշուք գյուղի ճ-մ** (Վասպուրական, Երվանդունիքի գավառի արևելք)<sup>1</sup>

Բուբելի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակի մի մասը և Ութմանիկների Էմիրության բանակը (2.000), նպատակ ունենալով անակնկալ հարված հասցնել, մոտեցան գյուղի մոտ ճամբարած Գուրգեն Ապուլպեյն Արծրունու բանակին (400), սակայն Հայկական բանակը, ժամանակին տեղեկանալով թշնամու առաջխաղացման մասին, մարտակարգ ընդունեց՝ կենտրոնի առաջին շարքում տեղավորելով ծանր, իսկ երկրորդ շարքում՝ թեթև հետևակը: Գուրգեն Ապուլպեյն Արծրունին ստանձնեց ընդհանուր բանակի և աջ թևի ղեկավարությունը:

I փուլ – Փոխադարձ նետաձգությունից հետո Հայկական բանակի թևերն անցան հարձակման, որի արդյունքում բռնկվեց համառ մարտ:

II փուլ – Հայկական բանակի աջ թևը Գուրգեն Ապուլպեյն Արծրունու անձնական ղեկավարությամբ անցավ հարձակման և փախուստի մատնեց թշնամու ձախ թևին:

III փուլ – Հայկական բանակի ձախ թևը, չդիմանալով թշնամու ճնշմանը, սկսեց աստիճանաբար նահանջել:

IV փուլ – Փախչող հակառակորդին հետապնդելուց հետո մարտադաշտ վերադարձած Հայկական բանակի աջ թևը թիկունքից, իսկ ձախ թևը՝ ճակատից, համակցված հարված հասցրեցին թշնամու աջ թևին և ջախջախեցին այն:

V փուլ – Հայկական բանակը սկսեց հետապնդել և ոչնչացնել թշնամու փախչող բանակին:

Հայերը կորցրին մոտ 150, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Զիչ թե շատ իր իշխանությունը հաստատելով նաև Հայաստանի արևելքում՝ 855 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության արյունաքամ եղած բանակը հետ քաշեց ուժերը դեպի Վասպուրական՝ սրանով ընդամենը ամրագրելով միայն այն, որ իրեն հաջողվել էր հրով ու սրով անցնել ողջ Հայաստանով մեկ, սակայն իրեն չէր հաջողվել իրապես տիրել երկրին: Վասպուրականում ուժերը կենտրոնացնող Բուղա ալ-Զաբիրը, սակայն, ինչպես, թերևս, նաև նրա բանակը, հոգնած և մինչև կոկորդներն արդեն կուշտ էին հայկական անվերջ պատերազմից, սակայն Հայաստանն իրապես այդպես էլ չէր նվաճվել և արդեն պարզից էլ պարզ էր, որ նախորդ բոլոր հաջողություններն, ըստ էության, կեղծ էին: Ավելին, դիմադրության ոգով էր պատված Նույն Հարավային Հայաստանը, որտեղից վերջիններս ամեն ինչ սկսել էին, իսկ նման պայմաններում խոսք իսկ գնալ չէր կարող ավելի հյուսիսային շրջաններում կայուն գերիշխանություն ունենալու մասին: Իրոք, Գուրգեն Ապուլպեյն Արծրունին, ըստ էության, կանգնելով ապստամբության գլուխ, Նույն այս ժամանակ նոր թափ էր հաղորդել վերջինիս, ինչի արդյունքում արդեն ակնհայտ էր դարձել, որ ապստամբությունն ամենևին էլ վերջացած չէ: Ստեղծված ծանր պայմաններում Բուղա ալ-Զաբիրը մի վերջին փորձ կատարեց հարված հասցնել ապստամբներին և հարձակման սուր ծայրն ուղղեց Գուրգեն Ապուլպեյն Արծրունու նստավայրը հանդիսացող Արամանյակ բերդի ուղղությամբ, սակայն 855 թվականի գարնանը Գուրգեն Ապուլպեյն Արծրունու և Իշխանիկ

<sup>1</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 13:



Բագրատունու գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 1.000) հետ մղեց այս բերդի ուղղությամբ հարձակման անցած Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 5.000)<sup>1</sup>:

Վերջ, սրանով էլ, ըստ էության, Բուղա ալ-Քաբիրի ռազմական ձեռնարկումները Հայաստանում ավարտվեցին, քանի որ առջևում հերթական ձմեռն էր, հայերը պատված էին դիմադրությունը շարունակելու տրամադրություններով, իսկ ևս մեկ ձմեռ հայկական լեռներում անցկացնելու պարագայում թյուրք զորավարը իրեն ու իր բանակին վտանգի էր ենթարկում կրկնելու տիրահռչակ Յուսուֆի և Նրա բանակի ծանր ճակատագիրը: Արդյունքում, հավաքելով ուժերը և Հայաստանը ձևականորեն հայտարարելով նվաճված, 855 թվականի ամռանը Բուղա ալ-Քաբիրը ուղղություն բռնեց դեպի Սամառա: Հայաստանից հեռացող թյուրք զորավարն իր հետ, որպես գերիների, տանում էր շատ նախարարների ու նրանց ընտանիքի անդամների, որոնց թվում պետք է ամենից առաջ մատնանշել Աշոտ Քաջ Արծրունուն և նրա եղբայր Գուրգենին, ինչպես նաև Եսայի Առանշահիկին: Կամավոր թե ստիպված՝ գերյալների քարավանին միացավ նաև Հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունին, թերևս, հույս ունենալով անձնական կապերի և հաջող բանակցությունների միջոցով Սամառայում որևէ կերպ հետագայում օգտակար լինել հայրենակիցներին ու իր երկրին: Այս ծրագրերը, սակայն, չիրականացան և Սմբատ Բագրատունին, հետագայում հրաժարվելով կրոնափոխ լինելու պահանջից, իր ուղին ընտրած մի քանի այլ իշխանների հետ միասին 859 թվականին հենց Սամառայում էլ մահապատժի ենթարկվեց: Սամառայում իրենց մահկանացուն կնքեցին նաև Սմբատ Բագրատունու եղբայր և Հայոց իշխան Բագրատ Պատրիկ Աշոտի Բագրատունին, Եսայի ու Սահլ Առանշահիկները, Ստեփանոս Գարդմանցին և այլք: Միաժամանակ նաև շատ հայ գերյալներ, հատկապես Աշոտ Քաջ Արծրունին և նրա մտերիմներից, այս կամ այն կերպ համաձայնություն տալով կրոնափոխության առաջարկին, պահպանեցին իրենց կյանքը:

Սմբատ Բագրատունու հեռանալուց հետո Հայոց իշխանի պաշտոնը զբաղեցրեց նրա որդի Աշոտ Բագրատունին (855-884, 884-891՝ արքա), որին վիճակված էր լինելու Բագրատունյաց առաջին և Անիի թագավորության հիմնադիր արքան, իսկ սպարապետի պաշտոնն էլ բաժին հասավ նրա եղբայր Աբբասին: Ինչ վերաբերում է Հայաստանում մնացած ապստամբներին, ապա Բուղա ալ-Քաբիրի և Նրա բանակի հեռանալուց հետո նրանք, ըստ էության, վերականգնեցին իրենց բոլոր դիրքերը, երբ, մասնավորապես, նույն 855 թվականի աշնանը Գուրգեն Ապուլպեյժ Արծրունու գլխավորած Արծրունյաց զուկողը (մոտ 5.000) Արաբական խալիֆության բանակից (ընդհանուր մոտ 2.000) ազատագրեց Ջլմար, Սրինգ, ինչպես նաև Վասպուրականի մնացած բերդերն ու ամրոցները՝ գահերեց իշխանի իրավունքներով դառնալով ազատագրված Վասպուրականի փաստացի տիրակալ<sup>2</sup>: Ձևական հաշտություն այդպես էլ չկնքվեց, սակայն հենց այս իրադարձություններն էլ, ըստ էության, վերջը հանդիսացան Արմինիայի XIII ապստամբությանը: Արդյունքում, թեև շատ հայ առաջատար նախարարներ գերվեցին, սակայն Սամառայում վերջիններս, ըստ էության, հարատև բանակցությունների մեջ ներքաշվեցին ալ-Մուրթավաթիլի հետ, ինչի արդյունքում Արմինիայի փաստացի անկախությունը մեծապես ավելացավ, իսկ Արաբական խալիֆության գերիշխանությունն էլ երկրամասում աստիճանաբար դարձավ ձևական:

## Գլուխ 129

### Միքայել III-ի գահակալման հետագա ընթացքը

855 թվականի գարնանը Աղլաբյանների եմիրության բանակը (մոտ 10.000) հերթական հարձակումը գործեց Կաստրոքովանիի վրա և, չկարողանալով գրավել քաղաքը ու ասպատակելով շրջակայքը, նահանջեց<sup>3</sup>: 855 թվականի հուլիսին Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանիի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում պավլիկյաններ) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>4</sup>: Ի պատասխան դրա՝ 855

<sup>1</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 13:

<sup>2</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 13:

<sup>3</sup> իբն Աղարի «Մաղրիբի պատմությունը»; «Քեմերիջյան ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 4, մաս 16; Տաբարի «Արքաների ու մարգարեների պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Տաղրիբեդդին իր «Պատմություն»-ում կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

թվականի աշնանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) ասպատակեցին Անարգաբայի շրջակայքը՝ այլոց թվում գերելով նաև մեծաթիվ գնչուների<sup>1</sup>: Մինչ Արևելքում զարգանում էին մեր կողմից նկարագրվող իրադարձությունները, սակայն, հետաքրքիր փոփոխություններ էին եղել Կոստանդնուպոլսում:

Իրոք, Միքայել III-ը, որը վերջին տասներեք տարին տարիքի բերումով կառավարում էր զուտ ձևականորեն, այժմ, դառնալով չափահաս, ավելի ու ավելի ուժեղացող ցանկություն էր դրսևորում դառնալ իրական կայսր: Փոփոխություններ էին եղել, սակայն, նաև կայսեր ինսամակալական խորհրդում, որտեղ Մանվել Քաջ Մամիկոնյանի, ըստ էության, մի կողմ քաշվելուց և Սերգիոս Նիկետայանի մահանալուց հետո կայսրուհի Թեոդորան կարողացել էր մի կողմ մղել նաև իր եղբայրներ Վարդանին ու Պետրոնասին և առաջին դերը հատկացնել հաջողակ ժամիշխան Թեոկտիստոսին: Այժմ, սակայն, երբ Միքայել III-ն արդեն հասունացել էր, վերջինիս քեռի Վարդանը կարողացել էր հաջող ազդեցություն ապահովել քրոջորդու նկատմամբ և տրամադրել վերջինիս ինչպես մոր, այնպես էլ նրա մտերիմ Թեոկտիստիոսի դեմ: Վարդանի ջանքերը շուտով իրենց արդյունքը տվեցին, ընդ որում Միքայել III-ի դժգոհությունը ծայրահեղ աստիճանի հասավ հատկապես այն բանից հետո, երբ կայսեր համար հարսնացուների ընտրություն իրականացնելիս, վերջինիս կամքը որևէ կերպ հաշվի չառնելով, նախապատվությունը տրվեց ոչ թե Միքայել III-ի մանկության ընկերուհի, իսկ գուցե նաև սիրուհի Եվդոկիա Ինգերնային, այլ՝ Թեոդորայի ընտրյալ Եվդոկիա Դեկապոլիտիսային: Արդյունքում՝ 855 թվականի նոյեմբերի 20-ին Վարդան Մամիկոնյանի կազմակերպած դավադրությունն իր արդյունքը տվեց ու վերջինիս օգտին գործող ռազմիկները հենց պալատում էլ հարձակվեցին և ուղղակի սպանեցին Թեոկտիստիոսին: Դրանից հետո կառավարման սանձերը սեփական ձեռքում երկար պահել չկարողացավ նաև Թեոդորան և արդեն 856 թվականի սկզբին վերջինիս վանք աքսորեցին, որտեղ նա 867 թվականի փետրվարի 11-ին կնքեց իր մահկանացուն, իսկ Բյուզանդական կայսրության արդեն փաստացի ղեկավարությունն էլ իր ձեռքը վերցրեց Միքայել III-ը, որի մոտ հսկայական ազդեցություն ուներ քեռին՝ Վարդան Մամիկոնյանը, ընդ որում վերջինս կեսար հռչակվեց: Ազդեցիկ դիրք գրավեց նաև Պետրոնաս Մամիկոնյանը, որն, ըստ էության, ստանձնեց երկրի ռազմական ղեկավարությունը:

Թեոդորան և Թեոկտիստիոսն իրենցից հետո հակասական ժառանգություն էին թողել: Մի կողմից, այո, վերջին քիչ թե շատ խաղաղ տարիները հնարավորություն էին տվել կայունացնել կայսրության ընդհանուր դրությունն և տնտեսական լուրջ առաջընթաց գրանցել, սակայն մյուս կողմից էլ ուժեղացել էին կրոնական հալածանքները: Հատկապես ծանր հարվածներ էին հասցվել պավլիկյաններին, հենց միայն որոնք կայսրությանը մարդկային լուրջ կորուստ արժեցան, երբ ամենամոտավոր հաշվարկներով սպանվեցին մոտ 100.000 հոգի, իսկ շատ պավլիկյաններ էլ լքեցին իրենց բնակավայրերը և հաստատվեցին Սուղուրում, որտեղ պաշտոնական Սամառայի աստիճանական թուլացման ու Սուղուրի նկատմամբ հետաքրքրության անկման պայմաններում տեղական հրամանատարները նման մարտունակ և վրիժառության տենչով լի մարդկանց աջակցությունը ստանալու համար միայն ուրախ էին: Իրոք, մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Արաբական խալիֆության գործերն Սուղուրում ոչ միայն վատ վիճակում էին, այլև աստիճանաբար ավելի էին վատանում:

Խնդիրը կայանում էր ամենից առաջ նրանում, որ ալ-Մութավաֆիլը, որևէ էական արդյունքի չհասնելով դեպի Հայաստան կազմակերպված արշավանքից և աստիճանաբար ավելի թուլանալով, այլևս և ոչ մի հնարավորություն չունեի ոչ միայն Սուղուրից խոշոր ռազմական արշավանքներ կազմակերպել դեպի կայսրության տարածքի խորքեր, այլ նույնիսկ՝ էական օգնություն ցույց տալ նույն այդ Սուղուրին: Արդյունքում՝ Սուղուրի ռազմական հրամանատարները աստիճանաբար մնացին իրենք իրենց, ինչը մի կողմից վերջիններիս որոշակի անկախություն տվեց, բայց մյուս կողմից էլ դա ձեռք բերվեց ընդհանուր թուլության գնով: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակահատվածում Սուղուրի հարավային հատվածի հրամանատարությունը, ինչպես նաև, դատելով ըստ ամենայնի, Արմինիայի ոստիկանի

<sup>1</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; իբև ալ-Ասիիրը իր «Լիակատար պատմություն աշխատությունում կրկնում է Տաբարի հաղորդածը; ալ-Մաթին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի և հաղորդածը: Այս մասին տեղեկացնում է նաև Մակրիզին:

պարտականություններն իրականացնում էր Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանին (856-863), որի նստավայրը Տարսոնն էր, իսկ Սուլդուրի հյուսիսային հատվածի ղեկավարությունն էլ իր հերթին ստանձնել էր հայտնի միաժեռք Էմիր Օմար իբն Աբդուլլահ ալ-Աբթան, որի նստավայրը Մելիտեն էր և որին արդեն հիշատակել ենք, կապված 813 թվականի իրադարձությունների հետ: Այսպիսով, ըստ էության, ստեղծվել էին Էմիրության փաստացի կարգավիճակ ունեցող յուրօրինակ ներպետություններ, որտեղ, սակայն, իշխում էր իսլամի համար պայթարի գաղափարախոսությունը, դրանք հստակ պետական կառավարման համակարգ չունեին և ծայրահեղ ռազմականացված էին:

Ինչ վերաբերում է պավլիկյաններին, ապա նրանց ռազմական ղեկավարությունը ստանձնեց Անատոլիկոն բանակաթեմի նախկին միջին օղակի հրամանատար Կարապետը, որը հայտնի էր որպես Կարբեաս, ընդ որում տաղանդավոր ռազմական այս գործիչը դեռ երկար էր բարդացնելու կայսրության դրությունը վերջինիս արևելյան սահմաններին: Պավլիկյանների շարքերում տաղանդավոր այս գորականի հայտնվելը պայմանավորված էր նրանով, որ պավլիկյանների դեմ իրականացված դաժան հալածանքների վերջին տարում բնություններին զոհ էր գնացել նաև Կարապետի հայրը և, պայմանավորված հենց այս հանգամանքով, որդին հավաքեց իր 5.000 կողմնակիցների ու հաստատվեց Սուլդուրում:

Այս առումով հարկ է նշել, որ, ի տարբերություն նախկինի, երբ պավլիկյանների առաջնորդներն, ըստ էության, միայն հոգևոր գործունեություն էին իրականացնում և, որպես կանոն, խուսափում էին ամեն տեսակի ռազմաքաղաքական ակտիվությունից, Կարապետի օրոք պավլիկյաններն անցան բացահայտ զինված պայքարի՝ ամենաընդհանուր սոցիալական իմաստով ստանձնելով այն դերը, որը սրանից մոտ 20 տարի առաջ Արաբական խալիֆությունում ստանձնել էին խուրամյանները: Պավլիկյանների շարքերում գերիշխող թիվ էին կազմում հայերը, թեև բնականաբար կային նաև կայսրության փոքրասիական տիրույթներում գտնվող այլ ազգերի ներկայացուցիչներ, այդ թվում նաև հույներ: Այժմ դժվար է որոշակի բան ասել պավլիկյանների ռազմական համակարգի մասին, սակայն, հաշվի առնելով սոցիալական գործունե, հավանական է համարել, որ վերջիններիս ռազմական համակարգի հիմքը կազմում էր հետևազորը, որը, սակայն, բավականին արագաշարժ էր և ճկուն: Կարապետի ստեղծած ռազմական համակարգը իր հիմքում ուներ լավ ամրացված ամուր պաշտպանական կետերի վրա հիմնված ակտիվ պաշտպանության և հակահարձակման ռազմավարությունը, որը բավականին արդյունավետ կիրառություն ուներ: Այսպիսով՝ Միքայել III-ին բաժին հասան բավականին մեծ բարդություններ ամենից առաջ հենց Արևելքում՝ խնդիրներ, որոնք արդեն անհապաղ լուծում էին պահանջում: Միաժամանակ, սակայն, ուշագրավ զարգացումներ էին եղել նաև Արևմուտքում, որը նոր մոտեցումներ էր պահանջում նաև կայսրության արևմտյան սահմաններին:

### Գլուխ 130

#### **Ֆրանկական կայսրության անկումը և Եվրոպայում սկիզբ առած նոր իրականության ընդհանուր բնութագիրը**

Կառլոս I Մեծին Ֆրանկական կայսրության գահին հաջորդել էր նրա որդի Լյուդովիկոս I-ը (813-840), որի օրոք Ֆրանկական կայսրությունը մի շարք ներքաղաքական ծանր պատերազմներ տեսավ, սակայն վերջին հաշվով պահպանեց ամբողջությունը: Լյուդովիկոս I-ի մահից հետո, սակայն, Ֆրանկական կայսրությունում պայթեց գահակալական մի նոր պայքար, որի արդյունքում 843 թվականին վերջինս ոչնչացավ՝ բաժանվելով երեք մասերի: Ստեղծվեցին Արևմտյան Ֆրանկական թագավորությունը, որը ամենաընդհանուր իմաստով ընդգրկում էր ներկայիս Ֆրանսիայի արևմտյան հատվածը, Միջին Ֆրանկական թագավորությունը, ամենաընդհանուր իմաստով կազմված ներկայիս Ֆրանսիայի արևելյան հատվածից և Իտալիայի հյուսիսային ու կենտրոնական մասերից, ինչպես նաև Արևելյան Ֆրանկական թագավորությունը, որը մոտավորապես համապատասխանում էր ներկայիս Գերմանիայի և Ավստրիայի տարածքներին: Խմորվելով բարդ հակասություններում և շահերի սուր բախումներում՝ երեք այս թագավորությունների արտաքին ռազմական ակտիվությունը մեծապես անկում ապրեց:

Վերջին հանգամանքին գումարվեցին նաև հենց այս ժամանակ թափ առնող հյուսիս-գերմանական ցեղերի կողմից սկիզբ դրված հերթական արշավանքները, որոնք այդ արշավանքների հիմնական մասնակիցների անունով ընդունված է կոչել «վիկինգների արշավանքներ»: Իրոք, բշված Սկանդինավյան, ինչպես նաև մարտաշունչ գերմանացիների ավանդական նախահայրենիքը հանդիսացող դանիական Գոթլանդի թերակղզիների խստաշունչ բնության կողմից, խոշոր պատերազմների բացակայությամբ պայմանավորված քանակական զգալի աճ ունեցած տեղական գերմանական ցեղերից ելած ու «վիկինգի» սոցիալական կարգավիճակ ընդունած այդ մարտունակ ռազմիկները արդյունքում խմբեր էին կազմում և նավակների կիրառմամբ ավարառության արշավանքներ էին գործում սկզբում հարևան սլավոնական ցեղերի, իսկ հետո արդեն՝ իր երբեմնի հզորությունից զրկված Ֆրանկական Նախկին կայսրության տարածքների ուղղությամբ: Վիկինգների արշավանքները մեր ուշադրության կենտրոնում գտնվող տարածաշրջան մեծ հաշվով չհասան և միայն անուղղակի ու շատ հեռավոր ազդեցություն ունեցան վերջինիս վրա, դրա համար էլ այս առումով մենք կսահմանափակվենք միայն այսքանով՝ ևս մեկ անգամ ամրագրելով, որ երբեմնի Ֆրանկական հզոր կայսրության ընդհանուր քայքայման պայմաններում իրենց արշավանքներով վիկինգները միայն խորացրին ընդհանուր ծանր դրությունը: Ստեղծված պայմաններում, սակայն Արևելյան Եվրոպայում ուշագրավ դրության մեջ հայտնվեցին նաև վերջնականապես այստեղ հաստատված սլավոնները:

Ի սկզբանե ներգրավված լինելով Բուլղարական խանության պետական համակարգի ազդեցության ոլորտում՝ IX դարի սկզբին, կապված դեպի արևելք Ֆրանկական թագավորության լուրջ առաջխաղացման հետ, սլավոնների զգալի հատվածներ, հատկապես Դանուբի միջին ու վերին հոսանքներում, աստիճանաբար հայտնվեցին նաև Ֆրանկների ազդեցության ոլորտում, որոնց գերիշխանությունը, սակայն, սլավոնների նկատմամբ այսպես թե այնպես ամուր չեղավ: Արդյունքում՝ 833 թվականին մոտավորապես Ներկայիս Չեխիայի և Սլովակիայի տարածքում ստեղծվեց Մեծ Մորավիայի թագավորությունը, որը, բնականաբար, անմիջապես էլ այս կամ այն ուժի հակասության մեջ մտավ սկզբում Ֆրանկական կայսրության, իսկ հետո արդեն Արևելյան Ֆրանկական թագավորության հետ: Ավելի հարավ՝ Բալկանյան թերակղզու հյուսիսային հատվածում, նույն այս ժամանակ փաստացի անկախ վիճակի հասավ ձևականորեն Արևելյան Ֆրանկական թագավորությանը ենթակա Խորվաթական դքսությունը, որտեղ մեծամասնություն էին կազմում ծագումով սլավոն խորվաթները: Վերջիններիցս ավելի հարավ, որպես արդեն Բուլղարական խանության ու Բյուզանդական կայսրության հյուսիսային հարևան, նույն այս ժամանակ առաջացավ ծագումով կրկին սլավոններ հանդիսացող սերբերի կողմից հիմնված Սերբական իշխանությունը, որն արդեն նույնիսկ ձևականորեն էլ կախված չէր Արևելյան Ֆրանկական թագավորությունից և այստեղ բնականաբար գերիշխում էին սերբերը: Ֆրանկների և սլավոնների մոտ տեղի ունեցած այս ուշագրավ զարգացումների արդյունքում ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ մի կողմից Արևելյան Ֆրանկական թագավորությունը, իսկ մյուս կողմից էլ Բուլղարական խանությունը ձգտում էին իրենց ազդեցությունը տարածել կամ վերատարածել սլավոնների պետական միավորների նկատմամբ, այն դեպքում, երբ վերջիններս էլ ձգտում էին պահպանել սեփական անկախությունը:

Սլավոնները երբեք էլ որակաստեղծ ազդեցություն չէին ունեցել Ֆրանկական կայսրությունում և այժմ Կենտրոնական Եվրոպայում վերջինիս իրավահաջորդը հանդիսացող Արևելյան Ֆրանկական թագավորության պայքարը սլավոնների դեմ իր մեջ, ըստ էության, ոչ մի առանձնահատուկ երանգ չէր պարունակում: Սրան հակառակ, սակայն, սլավոնները կարևորագույն նշանակություն ունեին Բուլղարական խանության պետական համակարգում, իսկ այս պարագայում սլավոնների ինքնուրույն քայլեր անելը կամ, առավել ևս, սեփական պետական միավորներ ստեղծելը լրջագույն ազդեցություն գործեց Բուլղարական խանության ռազմական հզորության վրա, ինչն իր հերթին հեռուն գնացող հետևանքներ էր ունենալու:

820-ական թվականներին Բուլղարական խանությունը սահմանային մի քանի մանր ընդհարումներ ունեցավ Ֆրանկական կայսրության հետ, որոնք, սակայն, Էական հետևանքների չբերեցին: 830-ական թվականների երկրորդ կեսից սկսած, սակայն, երկու հակամարտող կողմերի միջատարածքում սկսեցին գործել սեփական շահերը հետապնդող սլավոնական արդեն իսկ հիշատակված երեք պետական միավորները՝ հետագայում, ըստ էության, բացառելով

Ֆրանկական կայսրության, իսկ հետո արդեն Արևելյան Ֆրանկական թագավորության և Բուլղարական խանության ռազմական բախումները: Դրան հակառակ՝ սլավոնական երեք պետական միավորները հենց իրենք սկսեցին եռանդուն պայքար մղել նախկին հակառակորդների դեմ: Ուժերի նկարագրված դասավորությունը ինքնին ենթադրում էր նաև դաշնակիցներին և հակառակորդներին, երբ Սերբական իշխանությունը, որպես կանոն, հանդես էր գալիս որպես Բյուզանդական կայսրության դաշնակից ու Բուլղարական խանության հակառակորդ, Խորվաթական դքսությունը և Մեծ Մորավիայի թագավորությունն էլ պայքար էին մղում Արևելյան Ֆրանկական թագավորության դեմ ու իրենց հերթին փորձում էին ապահովել Բուլղարական խանության աջակցությունը:

Բալկանյան թերակղզում Բուլղարական խանության առաջնային հակառակորդը, ինչպես արդեն ասվեց, Սերբական իշխանությունն էր, որի դեմ մղված պայքարում Բուլղարական խանության խան Պրեսիանը (836-853) 839-842 թվականներին զգալի անհաջողության մատնվեց: Պրեսիանի որդի և հաջորդ Բորիս I-ը (853-889) իր իշխանության հենց առաջին իսկ տարում վերսկսեց պայքարը Սերբական իշխանության դեմ և հարձակման անցավ, սակայն արդեն 854 թվականին նա ևս իր հերթին ոչ միայն ծանր պարտություն կրեց, այլև սեփական մեծատոհմիկ իշխանների հետ միասին գերի ընկավ: Ազատություն ստանալու դիմաց Բորիսը I-ը զգալի զիջումների գնաց, ինչը էականորեն ուժեղացրեց Սերբական իշխանության դիրքերը: Սրան հակառակ՝ կրած անհաջողությունները ծանր անդրադարձան Բուլղարական խանության հզորության վրա, երբ արդեն պարզ էր, որ սլավոնական հզոր հորձանքից զրկված խանությունը լուրջ խնդիրների առաջ է կանգնում:

854 թվականին, փորձելով որևէ կերպ սանձել սերբերին, Բորիս I-ը համաձայնեց Արևելյան Ֆրանկական թագավորության դեմ ռազմաբաղաժան դաշինք կնքելու վերաբերյալ Մեծ Մորավիայի թագավորության արքա Ռոստիսլավի (846-870) կողմից արված առաջարկին, ինչից հետո դաշնակիցները պատրաստվեցին ապագա ռազմական գործողություններին: Արևելյան Ֆրանկական թագավորության արքա Լյուդովիկոս II-ը (843-876), սակայն, իր հերթին դաշինք կնքեց Սերբական իշխանության հետ: Արդյունքում՝ արդեն 855 թվականին Բորիս I-ն և Ռոստիսլավը ծանր պարտություն կրեցին, ինչից հետո Բորիս I-ը հրաժարվեց հետագայում ևս դաշնակցել Ռոստիսլավին: Դրանից հետո Մեծ Մորավիայի թագավորությունը ստիպված եղավ միայնակ շարունակել պայքարը Արևելյան Ֆրանկական թագավորության դեմ, իսկ Սերբական իշխանությունն էլ շարունակեց սպառնալ Բուլղարական խանության հյուսիսային սահմաններին: Ահա հենց նման մի հետաքրքիր իրավիճակ էր ստեղծվել Միքայել III-ի տերության արևմտյան սահմաններին այն բանից հետո, երբ վերջինս ստանձնեց կայսրության փաստացի կառավարչի դերը, ընդ որում՝ դեռ չհաշված Աղլաբյանների էմիրությունը, որը շարունակում էր բզկտել կայսրության տիրույթները Սիցիլիայում:

### Գլուխ 131

#### Միքայել III-ի գահակալման վերջին փուլը

856 թվականի գարնանը Աղլաբյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկներից (մոտ 20) Սիցիլիայում գրավեց 5 բերդ<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Կոստանդնուպոլսում առավելապես հոգում էին Արևելքի մասին և հենց այս ուղղությամբ էին պատրաստվում ակտիվ գործողությունների: Արդյունքում՝ 856 թվականի օգոստոսին Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար Պետրոնաս Մամիկոնյանի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 8.000) ասպատակեցին Փոքր 3այքի հարավը, Անդրեփրատյան Ծոփքի հյուսիսը, Տևրիկեի, Սամոսատի ու Ամիդի շրջակայքը և նահանջեցին՝ փորձելով ճնշել պավլիկյաններին<sup>2</sup>:

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ ալ-Մաքին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի և հաղորդածը:

857 թվականի հունվարին Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանի գլխավորած Արաբական խալիֆոթյան բանակը (մոտ 30.000), Կարապետ Յայի գլխավորած պավլիկյանները (մոտ 10.000) և նրանց կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 8.000) ասպատակեցին Փոքր Յայքի հարավը ու Կապադովկիան և Նահանջեցին<sup>1</sup>: 857 թվականի գարնանը Աղլաբյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 20) գրավեց Գազիանոն (Կաստրոջովանիից հյուսիս-արևելք), որից հետո հանձնվեց Նաև Չեֆալուն և նրա ամրություններն ավերվեցին<sup>2</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, հարաբերությունները պարզ չէին Նաև Արմինիայում:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Արմինիայի ղեկավար կազմի երկրից, ըստ էության, հեռանալու պարագայում վերջինս հայտնվել էր որոշակիորեն անկառավարելի դրության մեջ, ինչի խնդիրներ առաջացրեց նույնիսկ առանձին իշխանական տների պարագայում: Հարաբերությունները սրվեցին, մասնավորապես, Արծրունիների մոտ, երբ Սամառայում հայտնված Աշոտ և Գուրգեն Արծրունիների մյուս եղբայր Գրիգորը, որը խուսափել էր գերությունից, պայթար սկսեց Վասպուրականում ու Արծրունիների տոհմում իշխանության հասած իր հորեղբայր Գուրգեն Ապուլպելճ Արծրունու դեմ: Արդյունքում՝ 857 թվականի ամռանը, փորձելով Վասպուրականի իշխանությունից զրկել Գուրգեն Ապուլպելճ Արծրունուն, երկրամաս մտավ Գրիգոր Արծրունու գլխավորած Արտանուշի իշխանության (մոտ 2.000) և Աբխազական թագավորության (մոտ 2.000) միացյալ բանակը, սակայն լուրջ ընդհարումներ չեղան ու Գրիգորը շուտով Նահանջեց<sup>3</sup>:

858 թվականի գարնանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 70.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 15.000) Կարապետ Յայի գլխավորած պավլիկյաններից (մոտ 1.000) և նրանց կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 800) պաշարեցին Տևրիկեն ու Սամոսատը, սակայն, չկարողանալով հասնել հաջողության, հետ քաշվեցին<sup>4</sup>: 858 թվականի նույն գարնանը Աղլաբյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) հերթական անգամ պաշարեց Կաստրոջովանին, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, հետ մղվեց<sup>5</sup>՝ այնուհանդերձ տիրելով Ալ-Կասր ալ-Ջիդադ ամրոցին (Սիցիլիայի արևելք)<sup>6</sup>:

858 թվականի ամռանը Արծրունիների տոհմում խմորումները շարունակվում էին, ընդ որում Գուրգեն Ապուլպելճ Արծրունու դեմ այս անգամ պայթար սկսեց արդեն Սամառայից վերադարձած Աշոտ Զաջ Արծրունու որդի Գրիգոր-Դերենիկը: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Գուրգենը, ամուսնանալով մինչ այդ մահացած Անձևացիքի իշխան Մուշեղ Անձևացու այրու հետ, իր իշխանության տակ էր վերցրել ողջ Անձևացիքը, այն դեպքում, երբ գավառի նկատմամբ սեփական ծրագրերն ուներ Նաև Գրիգոր-Դերենիկը: Վերջինս հիմնվում էր այն բանի վրա, որ Մուշեղը մահվանից առաջ ողջ գավառը հանձնել էր Արծրունիների հիմնական ճյուղին՝ խնդրելով որդուն և կնոջը թողնել միայն Նորաբերդը: Հանգուցյալի այրին, սակայն, գործեց իր ուզածով և, ըստ էության, օգտվելով Արծրունիների մոտ առկա ներքին անհամաձայնություններից, ապագա պայթարում ապահովեց Գուրգենի աջակցությունը: Արդյունքում՝ Գրիգոր-Դերենիկ, հավաքելով յուրայիններին, Գուրգեն Ապուլպելճ Արծրունու բանակից պաշարեց Կանգավարը (Վասպուրական, Անձևացիք գավառ), սակայն որևէ հաջողության չհասավ<sup>7</sup>: Սրան հակառակ, երիտասարդ իշխանին նույն այս ժամանակ այնուհանդերձ հաջողվեց անակնկալ հարվածով տիրել Նորաբերդին (Վասպուրական, Անձևացիք գավառ)<sup>8</sup>, որից հետո կողմերը շարունակեցին մնալ լարված հավասարակշռության մեջ:

Զիչ թե շատ կարգի գցելով գործերը Արևելքում՝ Միքայել III-ը և Վարդան Մամիկոնյանը նույն այս ժամանակ որոշեցին անդրադառնալ արդեն Արևմուտքին, որտեղ առաջնայինը ներքին համակարգային խնդիրների առաջ կանգնած Բուլղարական խանության հետ

<sup>1</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարենների պատմություն»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ իբն Տադրիբերդին իր «Պատմություն»-ում կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

<sup>2</sup> իբն Ադարի «Մադրիքի պատմությունը»:

<sup>3</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 13:

<sup>4</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարենների պատմություն»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>5</sup> ան-Նուվելի «Ուսման կատարելություն»։ իբն Ադարի «Մադրիքի պատմությունը»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>6</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>7</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 15:

<sup>8</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 15:

հարաբերություններն էին: Վերևում արդեն ասվեց, թե ինչ խնդիրներ ուներ Բուլղարական խանությունը, ընդ որում, դատելով ըստ ամենայնի, դրանք գիտակցում էր նաև Բորիս I-ը: Բանը կայանում էր նրանում, որ Բուլղարական խանության հիմնական ազգային կազմը ներկայացնող հնդեվրոպացի սլավոնները և թյուրք բուլղարները դավանում էին տարբեր կրոններ, ինչը լուրջ ազդեցություն էր ունենում ոչ միայն խանության ներքաղաքական կայունության, այլև՝ ռազմական հզորության վրա: Սրան գումարվում էր նաև այն, որ մեծապես Արևելյան Ֆրանկական թագավորության ազդեցությանը ենթարկված սլավոններն ավելի ու ավելի ահագնացող քանակությամբ էին սկսում ընդունել քրիստոնեությունը, ինչի արդյունքում Բուլղարական խանությունը, կարծես, հայտնվում էր կրոնա-մշակութային մեկուսացման վիճակում: Իր հերթին Կոստանդնուպոլսում հաշվարկել էին նաև, որ, եթե խանությունն ընդունի քրիստոնեությունը, բալկանյան ճակատում այն ոչ միայն կդադարի սպառնալ կայսրությանը, այլև նույն այդ ճակատում հուսալի դաշնակից կդառնա վերջինիս: Արդյունքում՝ 858 թվականի ամռանը Միքայել III-ի և կեսար Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 80.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 25.000) ասպատակեցին Բուլղարական խանության տարածքը և նահանջեցին միայն այն բանից հետո, երբ Բուլղարական խանությունը պաշտոնապես ընդունեց քրիստոնեությունը, որպես պետական կրոն, ինչպես նաև արեց տարածքային մի շարք զիջումներ<sup>1</sup>: Սրանից հետո, ըստ էության, փոխվեց նաև այս պետության պետաիրավական բնութագիրը, երբ խանության փոխարեն այն դարձավ թագավորություն, իսկ Բորիս I-ն էլ «խանի» փոխարեն սկսեց կոչվել «թագավոր» կամ «արքա»:

858 թվականի նույն այս ամռանը Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանիի և Բուլղա ալ-Զաբիրի գլխավորությամբ Փոքր 3այքի հարավը ու Կապադովկիան ասպատակած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000), Կարապետ 3այի գլխավորած պավլիկյանները (մոտ 10.000) և նրանց կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 8.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկներից (մոտ 300) գրավեցին Սեմուլաուա ամրոցը<sup>2</sup>: Տարվա վերջին իր հերթին շարունակվում էր հակամարտությունը, սակայն նաև Արծրունիների տոհմում, երբ 858 թվականի աշնանը Գուրգեն Ապուլպեյն Արծրունու բանակը (մոտ 500) Գրիգոր-Դերենիկ Արծրունու բանակից (մոտ 300) անակնկալ հարվածով հետ գրավեց Նորաբերդը<sup>3</sup>:

Չնայած դանության սահմանին ձեռք բերած խոշոր հաջողությանը՝ կայսրության գործերը նույն այս ժամանակ շարունակում էին անշեղորեն վատանալ Սիցիլիայում, երբ 858 թվականի աշնանը Աղլաբյանների Էմիրության նավատորմը (մոտ 70 նավ) Սիցիլիայի ափերին հաղթեց Բյուզանդական կայսրության նավատորմին (40 նավ)<sup>4</sup>: Դրանից հետո, արդեն 859 թվականի հունվարին Աղլաբյանների Էմիրության բանակը (1.700, որից 1.000 հեծյալ) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկներից (մոտ 20) դավաճանության շնորհիվ ի վերջո գրավեց Կաստրոջովանին<sup>5</sup>: Խոշոր այս հաջողությունն ավելի ամրապնդեց իսլամի դիրքերը իտալական այս կղզում, ընդ որում կայսերական նավատորմը, որը 859 թվականի գարնանը մոտեցավ Ապուլիային, թեև սկզբում պարտվեց, բայց հետո հաղթանակ տարավ Աղլաբյանների Էմիրության նավատորմի (40 նավ) նկատմամբ, սակայն այս հաջողությունը դեպի լավը չփոխեց կայսրության գործերի ընդհանուր դրությունը Սիցիլիայում<sup>6</sup>:

859 թվականի գարնանը Մելիտեի Էմիր Օմար իբն Աբդուլլահ ալ-Աբթալի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000), Կարապետ 3այի գլխավորած պավլիկյանները (մոտ 20.000) և նրանց կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 18.000) Սամոսատի պաշարման երրորդ օրը անակնկալ հարձակումով ջախջախեցին Միքայել III-ի ու կեսար Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ հաղորդության պատրաստվող Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկներին (մոտ 10.000): Այս

<sup>1</sup> Անանուն «Անցած օրերի տարեգրությունը»: Այս մասին հայտնում է նաև Ամորտուլոսի Շարունակողը:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 4, մաս 16; Տաբարի «Արքաների ու մարգարեների պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: իբն Տադրիբերդին իր «Պատմություն»-ում կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

<sup>3</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 15:

<sup>4</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>5</sup> ան-Նուվելլի «Ուսման կատարելություն»: Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>6</sup> իբն Ադարի «Մադրիբի պատմությունը»: ան-Նուվելլի «Ուսման կատարելություն»: «Զեմբրիջյան ժամանակագրություն»:

կապակցությամբ հետաքրքիր է նշել, որ Միքայել III-ը ու Վարդան Մամիկոնյանը արդյունքում հազիվ փրկվեցին գերվելուց<sup>1</sup>:

859 թվականի ամռանը Մելիտեի եմիր Օմար իբն Աբդուլլահ ալ-Աբթալի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 18.000), Կարապետ Յայի գլխավորած պավլիկյանները (մոտ 18.000) և նրանց կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 16.000) ասպատակեցին Փոքր Յայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեցին<sup>2</sup>: Նույն այս ժամանակ Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 2.000, ուղիղ 20 նավ) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Անտիոքի բերդը<sup>3</sup>: 859 թվականի ամռանը Արծրունիների տոհմում իր հերթին շարունակվում էր ներքին հակամարտությանը

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 859 ամառ – *Ոստանի ճ-մ*<sup>4</sup>

Վասպուրական վերադարձած Աշոտ Բաջի Արծրունու ազգական Վահան Արծրունին իր բանակով (մոտ 1.000, այդ թվում Շապուհ Ամատունին և Ջիվանշիրը) մոտեցավ քաղաքում տեղակայված Գուրգեն Ապուլպեյի Արծրունու բանակին (մոտ 300)

I փուլ – Քաղաքից արտագրոհ իրականացրած Գուրգենի բանակը հարձակվեց Վահանի բանակի վրա և ստիպեց վերջինիս նահանջել:

II փուլ – Գուրգենի բանակը, հետապնդելով նահանջող հակառակորդին, հզոր հարձակումով կրկին փախուստի մատնեց վերջինիս: Մարտում վիրավորվեց Շապուհ Ամատունին:

III փուլ – Վահանի բանակը, որպես պաշտպանական գիծ օգտագործելով դաշտերի միջով հոսող առվի խորը հունը, կանգնեցրեց Գուրգենի հեծելազորին, որից հետ ձեռնամարտի մեջ մտավ վերջինիս հետ: Այդ ընթացքում Ջիվանշիրը մեջքի կողմից հարվածեց Գուրգենին, սակայն ինքն էլ պատասխան հարվածով վիրավորվեց երեսից: Ի վերջո, Գուրգեն Արծրունու բանակը հետ քաշվեց:

Յաղթողները կորցրին մոտ 50, պարտվողները՝ մոտ 100 զինվոր:

858 թվականին Սիցիլիայի մոտ մահմեդականները ծովում անհաջողություն էին կրել, որից հետո կայսերական նավատորմը կղզու շրջակայքում սկսել էր իրեն որոշակիորեն ազատ զգալ: 859 թվականի աշնանը, սակայն, Աղլաբյանների եմիրության նավատորմը (մոտ 200 նավ) Սիցիլիայի ափերի մոտ հաղթեց Բյուզանդական կայսրության նավատորմին (300 նավ)<sup>5</sup>, որից հետո կղզու հարակից ջրերում գերիշխանությունը կրկին անցավ մահմեդականներին:

860 թվականի մայիսին Միքայել III-ն ու իր քեռի Վարդան Մամիկոնյանը, հերթական արշավանքն իրականացնելով դեպի Արևելք, հասել էին արդեն Կապադովկիայի արևելյան սահմաններին, երբ անսպասելի և տարօրինակ մի լուր ստիպեց վերջիններիս ընդհատել արշավանքը ու վերադառնալ մայրաքաղաք: Բանը կայանում էր նրանում, որ 860 թվականի հունիսի 18-ին, անսպասելի, թերևս, բոլորի համար, իշխան Ռյուրիկի (860-879) գլխավորությամբ Սև ծովի կողմից ծովով առաջխաղացած Կիևյան Ռուսիայի բանակը (14.400, ինչպես նաև 360 նավակ) ոչ միայն մոտեցել էր Կոստանդնուպոլսի ծովահայաց պարիսպներին, այլև ափհանում էր իրականացրել և մոտեցել էր կայսրության մայրաքաղաքին պարիսպներին նաև ցամաքի կողմից: Կայսրության Նորահայտ հակառակորդի առաջին այս հարվածում ներգրավված ռազմիկների թիվն, իհարկե, ոչ միայն ակնհայտորեն քիչ էր Կոստանդնուպոլսի նման քաղաքը գրավելու փորձ կատարելու համար, այլև այն բավարար չէր նույնիսկ վերջինս պաշարումն իրականացնելու խնդիրը կյանքի կոչելու առումով, սակայն գրեթե հարյուրամյակ ու կես իր պարիսպների տակ

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի «Ժամանակագրություն», գիրք 4, մաս 23; Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 4; իբն ալ-Ասիրը իր «Լիակատար պատմություն աշխատությունում որոշակիորեն կրճատ կրկնում է Տաբարիի հաղորդածը: Իբն Տաղրիբերդին իր «Պատմություն»-ում կրկնում համառոտ անդրադառնում է այս իրադարձությանը:

<sup>2</sup> Տաբարիի «Արքաների ու մարգարեների պատմություն»:

<sup>3</sup> Տաբարիի «Արքաների ու մարգարեների պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 13:

<sup>5</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:



հակառակորդի բանակ չտեսած մայրաքաղաքին պատած շփոթությունն այնքան մեծ էր, որ կայսրն ու իր քեռին գերադասեցին վերադառնալ: Այս առումով հատկանշական է, որ Ռյուրիկը, չսպասելով էլ նույնիսկ կայսրության թրծված ռազմական մեքենայի հայտնվելուն, ուժի ակնհայտ այդ ցուցադրումից հետո հենց անմիջապես էլ իր ռազմիկներին տեղավորեց նավակներում և հեռացավ Սև ծով<sup>1</sup>: Կայծակնային հարձակումը, որը, կարծես, երազի պես եկավ ու անցավ հինավուրց կայսրության մայրաքաղաքի պարիսպների տակով, որևէ ռազմական կամ նույնիսկ քաղաքական հետևանք, իհարկե, չունեցավ, սակայն այն ազդարարեց գլխավորը՝ ի հայտ էր գալիս սլավոնական լիովին այլ մի ուժ, որը, ի տարբերություն արդեն բոլորի համար սովորական դարձած բուլղարների, հեռավոր և անվստահ Մեծ Մորավիայի կամ կայսրության համար լուրջ սպառնալիքների բացարձակապես ոչ ունակ սերբերի ու խորվաթների, ոչ միայն հեռուն գնացող հավակնություններ ունի, այլև ի վիճակի է լրջորեն վիճարկել կայսրության գերիշխանությունը Բալկանյան թերակղզում և Սև ծովի ավազանում:

Երկար են վիճել ու դեռ երկար կվիճեն այն բանի շուրջ, թե ինչպե՞ս առաջացավ Կիևյան Ռուսիան և ո՞րն էր պետական ուշագրավ այս միավորի ստեղծման գաղտնիքը, սակայն այս տողերը գրելու պահին, համենայն դեպս ինձ համար ակնհայտ է, որ արևելյան սլավոնների ստեղծած պետական հզոր այս միավորի շարժիչ ուժն ամենից առաջ հենց սլավոններն էին՝ անկախ այն բանից, որ նրանց առաջին իշխող իշխանատոհմն, ի դեմս իր հիմնադիր Ռյուրիկի, հնարավոր է, որ ունի սկանդինավական ծագում, իսկ Ռյուրիկն ինքն էլ ընդամենը հաջողակ մի վիկինգ էր: Այսպիսով՝ թույլ տամ ինձ կարծել, որ Ռյուրիկի հայտնվելը արևելյան սլավոնների առաջնորդի դերում վերջիններիս մոտ ընդամենը զարգացրեց այս ժամանակ արդեն իսկ առկա պետականաշինական գործընթացը, ինչի արդյունքում ստեղծվեց Կիևյան Ռուսիայի թագավորությունը: Այսպես թե այնպես, սակայն սլավոնների ավանդական պետական միավորներին 860 թվականին գումարվեց ևս մեկը, որը, տեղադրված լինելով խիստ հարմար և հեռու կայսրության պատասխան հարվածներից, միաժամանակ ինքն էր ի վիճակի իր գետերի լայն կիրառմամբ ցանկացած պահին հարված հասցնել կայսրությանը՝ իրերի հարմար դասավորվածության պարագայում այդ գործում ներգրավելով նաև խազարական խաբանության թուլացման պայմաններում Մեծ տափաստանի արևմուտքում հաստատված ուժերին:

860 թվականի ամռանը Մելիտեի Եմիր Օմար իբն Աբդուլլահ ալ-Աբթայի ու Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանիի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 18.000), Կարապետ Յայի գլխավորած պավլիկյանները (մոտ 18.000) և նրանց կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 16.000) ասպատակեցին Փոքր Յայքի հարավը ու Կապադովկիան և Նահանջեցին<sup>2</sup>: Այս արշավանքից հետո մյուս տարի Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանին թողեց Տարսուսի հրամանատարի պաշտոնը և շարժվեց ավելի դեպի արևելք: Արդյունքում Սուղուրի ռազմական հրամանատարությունը սկսեց իրականացնել միայն Մելիտեի Եմիրը:

860 թվականի ամռանը Աղլաբյանների Եմիրության բանակը (մոտ 10.000) Կուլտավուտրոյի ճ-մ-ում հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 1.000)<sup>3</sup>: Դրանից կարճ ժամանակ անց մահմեդականները Սիցիլիայում ևս մեկ հաղթանակ տարան, այս անգամ՝ Զեֆալուի ճ-մ-ում<sup>4</sup>:

861 թվականի գարնանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000) ասպատակեցին Անարգաբայի շրջակայքը և Նահանջեցին<sup>5</sup>: Թվում էր, թե հաջողությունը թեքվում է կայսրության կողմը և հնարավոր է այն զարգացնել, սակայն 861 թվականի ամռանը Մելիտեի Եմիր Օմար իբն Աբդուլլահ ալ-Աբթայի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը ու Կարապետ Յայի գլխավորած պավլիկյանները (ընդհանուր՝ 30.000), ինչպես նաև նրանց կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 18.000)

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 4, մաս 25; Անանուն «Կայսերացանկ»; Յովհան Սարկավազ «Վենետիկյան ժամանակագրություն», գիրք 2, գլուխ 58; Անանուն «Անցած օրերի տարեգրությունը»: Այս մասին հայտնում են նաև Գեորգի Ամարտոլը, Սիմեոն Լոգոթեղը, Նիկիտա Պափլագոնացի և Բյուզ Փլավիոսը:

<sup>2</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»: Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; ալ-Մաքին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի և հաղորդածը; իբն Տադիբեդդին իր «Պատմություն»-ում կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

<sup>3</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>5</sup> Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

Կելարիոնի ճ-մ-ում (2ելայի մոտ) հաղթեցին Միքայել III-ի և Մանվել Զաջ Մամիկոնյանի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (40.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկներին (մոտ 10.000), ընդ որում, ինչպես երեք տասնամյակ առաջ էր եղել Թեոֆիլոսի պարագայում, Միքայել III-ը ամրացավ մի բլրի վրա և միայն օրվա վերջում Մանվելին հաջողվեց, խիզախ հարձակումով ճեղքելով շրջապատման օղակը ու, իր վրա շեղելով թշնամու ուշադրությունը, հնարավորություն տալ կայսեր աննկատ հեռանալ<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ կայսրության բանակը ծանր անհաջողության մատնվեց, ընդ որում խորհրդանշական էր, որ քաջարի Մանվելը այս անգամ էլ փրկեց որդուն լիովին այն կերպ, ինչ կերպ, որ ժամանակին փրկել էր հորը: Այս ճակատամարտից հետո հաղորդումները Մանվել Զաջ Մամիկոնյանի վերաբերյալ դադարում են և կարելի է ենթադրել, որ իր վերջին այս խիզախումից հետո քաջարի այս ռազմիկը հեռացել է կյանքից:

861 թվականի ամռանը Արաբական խալիֆության բանակը (10.000), Կարապետ 3այի գլխավորած պավլիկյանները (մոտ 20.000) և նրանց կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 18.000) հերթական անգամ ասպատակեցին Փոքր 3այքի հարավը ու Կապադովկիան և Նահանջեցին<sup>2</sup>: Նույն տարվա վերջում, սակայն հեռուն գնացող մի իրադարձություն տեղի ունեցավ արդեն հեռավոր Սամառայում:

### Գլուխ 132 Սամառայի քառսի սկիզբը

861 թվականի դեկտեմբերի լույս 11-ի գիշերը ալ-Մութավաթիլի պահակագործը կազմող թյուրք գուլյամները Բուղա ալ-Զաբիրի որդի Մուսա իբն Բուղայի գլխավորությամբ երեկոյան ընթրիքից հետո հարձակվեցին պալատի դահլիճում իր վեզիրի հետ միասին մենակ մնացած խալիֆի վրա և սպանեցին ինչպես նրան, այնպես էլ վեզիրին: Թյուրքական ալիքը փաստորեն սրբեց խալիֆներից այն վերջինին, որը փորձ էր կատարել հավասարակշռություն պահել թյուրքական գուլյամների հետ վտանգավոր այդ հարաբերություններում: Արդյունքում՝ այսուհետ ուղիղ 10 տարով Արաբական խալիֆության հենց սրտում սկիզբ էր առնելու իսկական մի անիշխանություն, որը մի շարք խալիֆներին կյանք էր արժանանալու, իսկայական մարդկային ու նյութական կորուստներ էր պատճառելու խալիֆների տերությանը և վերջնականապես բերելու էր նրա քայքայմանը:

Ընդհանրապես ասած, ալ-Մութավաթիլն իր թյուրք գուլյամների հետ ի սկզբանե ի վեր լարված հարաբերություններ ուներ, իսկ իսկայական միջոցներ արժեցած, բայց այդպես էլ պետք եղած արդյունքը չապահոված արշավանքը դեպի Արմինիա էլ ավելի սրեց հարաբերությունները: Ժամանակին խալիֆները, փորձ կատարելով հեռանալ խորը ինտրիգներով հագեցած Բաղդադից, մայրաքաղաքը տեղափոխել էին Սամառա, սակայն արդեն ալ-Մութավաթիլի օրոք պարզվեց, որ սա ևս բավարար լուծում չէ, քանի որ այս պարագայում էլ խալիֆն գերի էր դառնում արդեն իր թյուրք պահակագործին: Դեռևս 858 թվականին ալ-Մութավաթիլը Նախատեսում էր մայրաքաղաքի հերթական տեղափոխում իրականացնել և անցնել Դամասկոս, սակայն այդ ծրագիրն այդպես էլ կյանքի չկոչվեց: Միաժամանակ տարին տարու վրա սրվում էին հարաբերությունները նաև թյուրքական տարրի հետ, մանավանդ այն բանի ֆոնին, որ խալիֆության գանձարանը արդեն ավելի ու ավելի էր դատարկվում, իսկ գուլյամների համար վճարելն էլ աստիճանաբար դառնում էր խնդրահարույց:

860-ական թվականների սկզբին որպես ալ-Մութավաթիլի հաջորդ դիտարկվում էր նրա ավագ որդի ալ-Մուլթասիրը, սակայն, զգալով, որ վերջինիս պաշտպանում է հենց թյուրքական տարրը, խալիֆը աստիճանաբար սկսեց մտքափոխվել և իր մահվանից առաջ ավելի ու ավելի շատ սկսեց տեղ տալ երկրորդ որդի ալ-Մուլթազային: Այսպիսով՝ հավանական է համարել, որ հոր Նախապատրաստվող սպանության մասին ալ-Մուլթասիրն առնվազն տեղյակ էր և այն տեղի էր ունեցել վերջինիս լուռ համաձայնությամբ, ընդ որում հատկանշական է, որ սպանության հենց

<sup>1</sup> Թեոֆանոս Խոստովանողի «Ժամանակագրություն», գիրք 4, մաս 24; Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 4:

<sup>2</sup> Տաբարի «Արբանյակի ու մարգարիտների պատմություն»; իբն ալ-Ասիրը իր «Լիակատար պատմություն աշխատությունում որոշակիորեն կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը; իբն Միսբայիդ գրեթե բառացի կրկնում է Տաբարի հաղորդածը; իբն Տաղրիբերդին իր «Պատմություն»-ում կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

հաջորդ, իսկ օրը խալիֆ հռչակված նույն ալ-Մուլթասիրը (861-862) չվարանեց ստել՝ հայտարարելով, թե հորը սպանել է վեզիրը և ինքն ու իր կողմակիցները հենց դրա համար են սպանել նույն այդ վեզիրին: Այս սուտը, սակայն, որ ընդամենը կոչված էր բացատրել իրավիճակը, որևէ կերպ չօգնեց նոր խալիֆ հռչակված ալ-Մուլթասիրին, որն, ըստ էության, արդեն կորցրել էր կառավարումը ոչ միայն Արաբական խալիֆության՝ Սամառայից դուրս գտնվող հատվածներում, այնպես էլ նույնիսկ բուն Սամառայում, որտեղ առաջնային դերերի վրա էին թյուրքերը: Այս առումով առավելագույնը, որ ալ-Մուլթասիրը կարողացավ անել, դա հասնելն էր այն բանին, որ 862 թվականի ապրիլի 27-ին ալ-Մուլթազան պաշտոնական փաստաթուղթ ստորագրեց և հրաժարվեց խալիֆի կոչման նկատմամբ ամեն մի հետագա հավակնությունից: Իրական իշխանությունը, սակայն, պատկանում էր թյուրքերին, ընդ որում, այն բանից հետո, երբ 862 թվականի գարնանը Բուղա ալ-Զաբիրը կնքեց իր մահկանացուն, թյուրք գուլյամների փաստացի առաջնորդներից ամենաազդեցիկի դերում հայտնվեց արդեն նրա որդի Մուսա իբն Բուղան:

862 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը (10.000), Կարապետ Յայի գլխավորած պավլիկյանները (մոտ 20.000) ու նրանց կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 18.000) հերթական անգամ ասպատակեցին Փոքր Յայքի հարավը և Կապադովկիան ու նահանջեցին<sup>1</sup>: 862 թվականի նուն գարնանը Աղլաբյանների էմիրության բանակը (մոտ 15.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) Սիցիլիայում գրավեց Ջեբել-Աբի-Մելիթ, Ղալաթականալ-Արմանի և Ղալաթ-ալ-Մուսարիի ամրոցները<sup>2</sup>: Խալիֆների տերության հիմնական խնդիրները, սակայն, նույն այս ժամանակ այնուհանդերձ հասունանում էին հենց Սամառայում:

862 թվականի հունիսի 7-ին բժշկական չնչին մի միջամտություն արժեցող գործողության ժամանակ ալ-Մուլթասիրին թունավորեցին բժշկական թունավորված դանակով ու նա մահացավ, ինչից հետո թյուրք զորավարները խորհրդի հավաքվեցին և, քանի որ ոչ մի կերպ չէին ուզում որպես խալիֆ տեսնել ալ-Մուլթազային, խալիֆ ընտրեցին ալ-Մուլթասիմի որդի Մուհամմեդի տղա ալ-Մուլթային (862-866): Թյուրքերին ներկայացնող նոր խալիֆի ընտրությունը երկրում միանգամից էլ նոր հուզումներ առաջացրեց, ընդ որում բուն Բաղդադում գործը հասավ զինված ընդհարման, երբ քաղաքի կայազորը կազմող ու նոր խալիֆի օգտին գործող թյուրք, բերբեր և սևամորթ գուլյամներին միայն մեծ դժվարությամբ հաջողվեց կրկին հսկողության տակ վերցնել իրավիճակը:

862 թվականի նույն ամռանը երկարատև անհաջողություններից հետո ռազմական բախտը Սիցիլիայում մի պահ ժպտաց քրիստոնյաներին, երբ Սիրակուզայի ճ-մ-ում Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին Աղլաբյանների էմիրության առաջխաղացած բանակին (մոտ 10.000)<sup>3</sup>: 862 թվականի ամռանը վիճակը հանգիստ չէր, սակայն, նաև Վասպուրականում, որտեղ Արծրունիների մոտ շարունակվում էր ներտոհմային հակասությունը:

### Գլուխ 133

#### Բագրատունիներ և Արծրունիների դաշինքի փորձը

Յենց այս ժամանակ էր, որ Գուրգեն Ապուլպեյն Արծրունու բանակը (մոտ 500) ինչ-որ տեղ Մարդաստանում հաղթեց Գրիգոր-Դերենիկ Արծրունու գլխավորած Արծրունյաց զնդին (մոտ 800)<sup>4</sup>: Նույն տարվա աշնանը, սակայն, կրկին ինչ-որ տեղ Մարդաստանում, Արծրունյաց զունդը (մոտ 500) անակնկալ հարձակվեց Գուրգեն Ապուլպեյն Արծրունու բանակի (մոտ 300) վրա և գերեց Գուրգենին<sup>5</sup>, որին, սակայն, հետագայում հաջողվեց փախչել գերությունից:

Նախորդ իրադարձություններից հետո իր բանակով Վասպուրական ժամանած Յայոց իշխան Աշոտ Բագրատունուն իր հերթին հաջողվեց գերել բանակցությունների համար իր մոտ ժամանած Գրիգոր-Դերենիկին, սակայն այս անգամ արդեն Գուրգեն Ապուլպեյն Արծրունին, վեր

<sup>1</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարների պատմություն»: իբն Միսքվայիդ գրեթե բառացի կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: իբն Ադարի «Մաղրիբի պատմությունը»:

<sup>3</sup> իբն Ադարի «Մաղրիբի պատմությունը»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 14:

<sup>5</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 14:

կանգնելով ներտոհմային հակասություններից և առաջնորդվելով հենց Արծրունիների շահերով, բավականին կտրուկ կերպով Աշոտ Բագրատունուց պահանջեց ազատ արձակել գերյալին: Այնուհանդերձ, սակայն, որպեսզի կտրուկությունը մեղմվի, Գուրգենը նաև առաջարկեց, որ Բագրատունյաց իշխանը իր աղջիկ Սոֆիին կնության տա վերջինիս, որից հետո հակասությունները կհամարվեին իրոք սպառված:

Հարկ է նշել, որ իր քաղաքական հեռատեսությամբ աչքի ընկնող Աշոտ Բագրատունուն ևս, դատելով ըստ ամենայնի, որպես Հարավային Հայաստանում իր դիրքերի ուժեղացման գրավական, պետք էր այդ ամուսնությունը և արդյունքում գործը զլուխ եղավ: Վատը, սակայն, այն էր, որ քաղաքական այս հաշվարկն իր հիմքում չունեց սերը, որպես ամուսնության ամրության ամենակարևոր մի գրավական, ինչը ապագայում իրեն զգացնել էր տալու և իր հերթին հեռուն գնացող հետևանքներ էր ունենալու: Այսպես թե այնպես, սակայն արդեն տարվա վերջին Սոֆիին ամուսնացրին Գրիգոր-Դերենիկի հետ և մեծապես ուժեղացան ոչ միայն Բագրատունիների դիրքերը Վասպուրականում, այլև՝ մեծապես բարձրացավ նաև հայերի միասնության աստիճանը: Լուծվեց խնդիրը նաև Գուրգեն-Ապուլպեղծի հետ, երբ վերջինս, Արծրունիների տոհմում այլևս, ըստ էության, չհավակնելով բարձր իշխանության, շարունակեց իշխել Մարդաստան գավառում և Անձնացիքում: Հարաբերությունները, սակայն, Արծրունիների տոհմի ներսում կարգավորված լինելով փաստորեն միայն ձևականորեն, հակամարտության երկու կողմերի միջև շարունակեցին բավականին սառը մնալ:

### Գլուխ 134

#### Արաբական խալիֆության Սև տարին և դրա արձագանքները

863 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը (10.000), Կարապետ Հայի գլխավորած պավլիկյանները (մոտ 20.000) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 18.000) ասպատակեցին Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադոկիան և նահանջեցին<sup>1</sup>: Այս անգամ, սակայն, հարձակվողներին խոշոր միան հաջողություն էր սպասում:

Հետագան անհրաժեշտ է անդրադառնալ առանձին մեջբերման տեսքով:

863 սեպտեմբերի 3 - Պոստնի ճ-մ (= Լալակոնի ճ-մ) (= Մարջ ալ-Ռուսկաֆի ճ-մ) (Պաֆլագոնիայի հարավ-արևմուտք, Ամիսոսից մոտ 130 կմ հարավ-արևելք, Հալիս գետի աջ ափին)<sup>2</sup>

Պետրոնաս Մամիկոնյանի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000) սկսեցին աննկատ հետապնդել Մելիտեի եմիր Օմար իբն Աբդուլլահ ալ-Աբթայի գլխավորությամբ Սեբաստիա-Ղազինոն-Ամասիա-Ամիսոս-Պոստնի երթուղով առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակին (8.000<sup>3</sup>), ինչպես նաև Կարապետ Հայի գլխավորած պավլիկյաններին (40.000<sup>4</sup>) ու նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 35.000), որից հետո մի հարմար վայրում շրջապատեցին նրանց: Արմենիական, Բուկելարների, Կոլոնիայի և Պաֆլագոնիայի բանակաթեմերի միացյալ բանակը շրջապատումը իրականացրեց հյուսիսից, Անատոլիկոն ու Օպսիկոն բանակաթեմերի, ինչպես նաև Սելևկիայի և Խարսիանոնի կլեյսուրությունների միացյալ բանակը՝ հարավից, իսկ Պետրոնասի անձնական ղեկավարությամբ գործող Թրակեսիոն ու Մակեդոնիա բանակաթեմերի, ինչպես նաև մայրաքաղաքային գնդերից կազմված միացյալ բանակն էլ՝ արևմուտքից:

<sup>1</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարենների պատմություն»։ իբն ալ-Ասիրը իր «Լիակատար պատմությունն աշխատությունում կրկնում է Տաբարի հաղորդածը; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 4, մաս 25; Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 4: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Տաբարի «Արբանների ու մարգարենների պատմություն»։ Յակուբի «Պատմություն»։ Մասուդի «Ռսուլ մարգագետիններ և գոհարների հանքեր», գիրք 1; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ իբն Միսքվայիզ գրեթե բառացի կրկնում է Տաբարի հաղորդածը; Աբուլ-Ֆիդան իր «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

<sup>3</sup> Այս թիվը, ըստ Յակուբի, որը ակնհայտորեն նկատի ունի միայն եմիր ալ-Աբթայի ռազմիկներին:

<sup>4</sup> Այս թիվը, ըստ Թեոփանոսի Շարունակողի, որը նկատի արդեն թշվառ ողջ բանակը:

I փուլ – Փորձելով ճեղքել շրջապատման օղակը՝ պավլիկյանները և Արաբական խալիֆության բանակը օրվա սկզբում գրոհի անցան հյուսիսային ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասան:

II փուլ – Կրկին փորձելով ճեղքել շրջապատման օղակը՝ պավլիկյանները և Արաբական խալիֆության բանակը կեսօրին գրոհի անցան հարավային ուղղությամբ, սակայն կրկին հաջողության չհասան:

III փուլ – Օրվա վերջում պավլիկյանները և Արաբական խալիֆության բանակը գրոհի անցան արևմտյան ուղղությամբ, սակայն ծանր կորուստներով հետ մղվեցին:

IV փուլ – Չարգացնելով հաջողությունը՝ հյուսիսից, հարավից և արևմուտքից համակցված հակահարձակման անցած կայսերական բանակը վճռական հաղթանակ տարավ ու ծանր կորուստներ պատճառեց հակառակորդին: Այս մարտում շատերի հետ միասին ընկավ նաև ալ-Աբթան, իսկ Կարապետն էլ ծանր վիրավորվեց:

V փուլ – Էմիր ալ-Աբթայի որդին փորձեց շրջապատումից դուրս պրծած մի ջոկատով (100) հեռանալ, սակայն Յայիս գետի մոտ շրջապատվեց և գերվեց:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 3.000, դաշնակիցը՝ մոտ 7.000, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 34.000 զինվոր, որոնց թվում նաև ծանր վիրավորված և հետագայում մահացած Կարապետ Յայը<sup>1</sup>, դաշնակիցները՝ մոտ 7.000 զինվոր:

Հենց նոր ավարտված ճակատամարտը մեծ արձագանք տալով գլորվեց ողջ Արաբական խալիֆությունով մեկ, ընդ որում թյուրքերին ատող բնակչության և իշխող վերնախավի որոշ շերտերի համար սա հարմար մի առիթ էր հարձակում գործելու երկրի ռազմաքաղաքական դեկլ ստանձնած թյուրքերի վրա, որոնք մինչ այդ իրենց առկայությունը, կարծես, հիմնավորում էին ռազմական հաջողություններ ապահովելով: Այժմ, սակայն, հենց նոր կրած ծանր պարտությունը և խալիֆությունում ու հատկապես Սուլդուրում մեծ հեղինակության հասած Օմար իբն Աբդուլլահ ալ-Աբթայի զոհվելը նորից պայթեցրեց դրությունը Բաղդադում, որտեղ կրքերը հաջողվեց զսպել միայն մեծ դժվարությամբ: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ սա միայն սկիզբն էր:

Շահած խոշոր հաջողությունից հետո, երբ խալիֆության ռազմական մեքենան Սուլդուրում, ըստ էության, առնվազն գոնե առժամանակ կազմալուծված էր, քրիստոնյաները առաջխաղացում իրականացրին դեպի Յայաստանի ավելի խորքային շրջաններ: Այս ժամանակ Արմինիայի ոստիկանի պաշտոնը վարում էր Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանին, մի մարդ, որը անձնապես մեծապես կապված էր հենց Սուլդուրի հետ և այնտեղ կրած անհաջողությունը, բնականաբար, շատ ծանր էր տանում: Արդյունքում՝ Արմինիայի ոստիկանը փորձ կատարեց առնել հակառակորդի առաջխաղացման դեմը, սակայն 863 թվականի հոկտեմբերի վերջին Յալուերս գետի ճ-մ-ում (= Տիգրանակերտի ճ-մ) (Տիգրիս գետի ակունքի մոտ) Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 1.500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին Արմինիայի ոստիկան Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանիի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 1.000) ու Տարոնի Բագրատունիների զնդին (մոտ 500)<sup>2</sup>, ընդ որում այս անգամ մարտում ընկավ արդեն ալ-Արմանին<sup>3</sup>: Երկու ամսվա ընթացքում կրած արդեն երկրորդ անհաջողությունը և երկրորդ փառապանծ զորավարի կորուստը ավելի բարդացրեց խալիֆության ներքաղաքական դրությունը ու առավել սրեց տրամադրությունները թյուրքերի դեմ: Միաժամանակ երկրորդ այս պարտությունը մեկ այլ հետևանք ևս ունեցավ:

Իրոք, երկու այս ճակատամարտերը, ինչպես արդեն ասվեց, մեծ արձագանք գտան Արաբական խալիֆության ողջ տարածքում և ստեղծված պայմաններում ավելի լայն թափ առավ շարժումը, երբ մահմեդական դագիի կարգավիճակ ընդունած անձիք խալիֆության

<sup>1</sup> Հաշվի առնելով, որ Կարապետը մահացել է նույն 863 թ-ին, կա կարծիք, որ նա զոհվել է հենց այս ճակատամարտում: Դրան հակառակ, սակայն, ըստ Փոտ պատրիարքի տվյալների, Կարապետը մահացել է ոչ մարտում՝ հիվանդությունից: Արդյունքում՝ կարելի է կարծել, որ Կարապետը վիրավորվել է այս ճակատամարտում և հետագայում մահացել է ստացած վերքից:

<sup>2</sup> Այս մասին վկայում է այն հանգամանքը, որ խալիֆության բանակի հետ միասին իշխատակվում է «Սալսա»-ն, որը նշանակում է շղթա և ակնհայտորեն նույնանուն Տավրոսի լեռնաշղթայի հետ:

<sup>3</sup> Տաբարի «Արբաների ու մարգարեների պատմություն»; Յակուբի «Պատմություն»; Մասուդի «Ոսկու մարգագետիններ և գոհարների հանքեր», գիրք 1; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»; Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 4, մաս 16; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն Տադրիբերդին իր «Պատմություն»-ում համառոտ անդրադառնում է այս իրադարձությանը:

ամենատարբեր ծայրերից սկսեցին ուղղություն վերցնել դեպի Սուղուր: Տեղում պարզվեց, սակայն, որ Բյուզանդական կայսրության հաղթական բանակի դեմ անմիջական արշավանք կազմակերպելու ռազմական հնարավորություն, ըստ էության, չկա, սակայն Սուղուրում կուտակվող դազիների մոտ կրոնական ֆանատիզմն և անմիջապես ռազմական պատասխան տալու ձգտումը այնքան մեծ էր, որ որոշում կայացվեց հարված հասցնել Արմինիայի հայերին, որոնք էլ հենց հռչակվեցին կրած անհաջողության հիմնական մեղավորներ: Իրավիճակն իր հերթին, սակայն, լրացուցիչ կերպով սրեց ևս մեկ հանգամանք:

Իրոեք, քննարկվող ժամանակաշրջանում Սուղուրի ռազմական ղեկավարության շարքերում տիրում էր մի իսկական բառս և ստեղծված պայմաններում մի վերջին անգամ իրենց բախտը որոշեցին փորձել մինչ այդ Հայաստանում սեփական բավականին աննկատ գոյությունը շարունակող Ջահաֆյանները: Սրանցից Ջահաֆ իբն Սևադան, որը մինչ այդ միջին հրամանատարական մի պաշտոն էր վարում Սուղուրում, այժմ, տեղում առաջացած անիշխանության պայմաններում, որոշեց ոչ միայն գլխավորել ժամանող ուժերը, այլև ուղղել դրանց բուն Հայաստանի դեմ: Արդյունքում՝ Սուղուրում հավաքված դազիները դեպի արևմուտք շարժվելու փոխարեն սկսեցին շարժվել դեպի արևելք, սակայն 863 թվականի նոյեմբերի վերջին Քառասունքի ճ-մ-ում (Արարատ, Արշարունիք գավառ, Արաքսի հյուսիսային ափին) սպարապետ Աբբաս Բագրատունու գլխավորած Հայկական բանակը (40.000) շրջապատեց և անակնկալ հարձակումով հաղթեց Ջահաֆ իբն Սևադայի գլխավորած Ջահաֆյանների ճամբարած բանակին (մոտ 50.000): Հայերը գործում էին անխնա և արդյունքում 26 հոգու հետ միասին փրկվել հաջողվեց միայն Ջահաֆին<sup>1</sup>: Կրած ծանր ջախջախումը սառեցրեց դազիներից նույնիսկ ամենատաքզուկներին, որոնք դրանից հետո այլևս երագել իսկ չէին կարող ոչ միայն հայերի վրա հարձակվելու, այլև՝ Սուղուրում մի որևէ մեծածավալ գործողություն իրականացնելու մասին:

Եվ վերջապես վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նշել, որ խալիֆների իշխանության աստիճանական թուլացման պայմաններում Հայաստանում մեծանում էր ոչ միայն տեղի նախարարական տների դերն և կշիռը, այլև որոշակիորեն ուժեղանում էին նաև տեղական եմիրությունները: Արդյունքում՝ մինչ այդ գոյություն ունեցող Յերի, Ութմանիկների և Չուրարիկների եմիրություններին գումարվեց արդեն նաև Կայսիկների եմիրությունը, որը որպես կենտրոն ուներ Մանազկերտը: Եվ կրկին, ինչպես նախորդ եմիրությունների պարագայում, անհնար է նշել կոնկրետ այն տարին, երբ ստեղծվեց Կայսիկների եմիրությունը ու այս առումով հավանական է, թերևս, կարծել, որ Կայսիկների եմիրությունը, ըստ էության, հիմնադրվեց հենց 864 թվականի սկզբին, երբ Սուղուրում և Արմինիայում կրած ծանր պարտություններից ու հաստատված փաստացի անիշխանությունից հետո Մուդար ցեղախմբի Կայս ցեղի Սուլայմ տոհմին պատկանող Աբուլ-Վարդը (864-884) փաստացի հռչակեց սեփական իշխանությունը: Այս առումով հարկ է նշել, որ Կայսիկների եմիրությունը Հայաստանում ստեղծված բոլոր եմիրություններից ոչ միայն ամենահզորն էր, այլև՝ ամենահեղինակավորը և ամենամեծ հավակնություններ ունեցողը:

### Գլուխ 135

#### Սամառայի բառսի հետագա ընթացքը

864 թվականի փետրվարի վերջից մինչև մարտի սկիզբ Ադլաբյանների եմիրության բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 20) գրավեց Նոտոն և Շիկլին (Սիցիլիայի հարավ-արևելք)<sup>2</sup>: Իր հերթին 864 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000), պավլիկյանները (մոտ 20.000) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 18.000) հերթական անգամ ասպատակեցին Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադոկիան և նահանջեցին<sup>3</sup>: Նույն այս տարում հանգիստ չէր դրությունը, սակայն, նաև խալիֆության ներսում, երբ այս կամ այն ուժի ապստամբություններ բռնկվեցին Միջագետքում և Ասորիքում:

<sup>1</sup> Ստեփանոս Տարնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2:

<sup>2</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; «Քեմերիջյան ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»:

865 թվականի փետրվարի կեսին ինչ-որ ոչ հայկական ուժեր, կարելի է ենթադրել Ջահաֆյանները, Արմինիայում ապստամբեցին, սակայն նրանց ելույթը հեշտությամբ ճնշվեց<sup>1</sup>: 865 թվականի սկզբին Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000), պավլիկյանները (մոտ 20.000) և նրանց կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 18.000) հերթական անգամ ասպատակեցին Փոքր Յայթի հարավը ու Կապադովկիան և Նահանջեցին<sup>2</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, հարցերը որևէ կերպ լուծված չէին նաև Սամառայում:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ թյուրք գուլյամները, որպես այդպիսին, իրենք ևս միատարր չէին և, մասնավորապես, միջոցների ավելի ու ավելի սղության պայմաններում սրվել էին հարաբերությունները հասարակ ռազմիկների և նրանց զորավարների միջև, ընդ որում առաջինները վերջիններին մեղադրում էին իրենց հասանելիք առանց այդ էլ սուղ գումարները յուրացնելու մեջ: Հասարակ ռազմիկների ատելության սայրն այս անգամ ուղղված էր ամենից առաջ Բուղա Շարաբիի և Վասիֆի դեմ, ինչը վերջիններիս ստիպեց իրենց հերթին դաշինք կազմել իր հերթին թյուրքերից դժգոհ գործող խալիֆի հետ:

Արդյունքում՝ 865 թվականի սկզբին ալ-Մուսթայինը և թյուրք երկու զորավարները իրենց սակավաթիվ կողմնակիցներով աննկատ լքեցին Սամառան ու ճանապարհ բռնեցին դեպի Բաղդադ: Բավականին ուշ պարզելով բարձրաստիճան անձանց հեռանալը՝ թյուրք ռազմիկները մի պատվիրակություն կազմեցին և ուղարկեցին հեռացողների հետևից, սակայն սա ոչ միայն որևէ արդյունքի չհանգեցրեց, այլև բերեց նրան, որ բռնկված թեժ վեճում այդ պատվիրակության ղեկավարը վերք ստացավ: Արդյունքում՝ պատվիրակության Սամառա վերադառնալուց հետո թյուրքերին այլ ելք չէր մնում, քան մեկ այլ անձի խալիֆ հռչակելը և այս կապակցությամբ նրանք հիշեցին արդեն ալ-Մուսթաֆային, որին, ի կատարում ալ-Մուսթայինի կամքի, մինչ այդ ձերբակալել էին: Արդյունքում՝ թյուրք ռազմիկներին և նրանց սատարող բեդվիկների ու սևամորթների կողմից Սամառայում խալիֆ հռչակվեց ալ-Մուսթաֆան, այն դեպքում, երբ ալ-Մուսթայինը հասավ Բաղդադ և, ստանալով Թահիրյանների տոհմին պատկանող Բաղդադի քաղաքապետ Մուհամմեդ իբն Աբդուլլահի աջակցությունը, հաստատվեց այնտեղ: Բաղդադի և Սամառայի միջև սկիզբ առավ յուրօրինակ մի պատերազմ, որին կոչված էր որոշելու նաև խալիֆի թեկնածուի ճակատագիրը:

Հարկ է նշել, որ Սամառայում կենտրոնացած 50.000 թյուրք և 2.000 բերբեր ու սևամորթ ռազմիկներին, զուտ քանակական տեսակետից, Բաղդադի կառավարիչները իրոք կարող էին ավելի շատ ռազմիկներ հակադրել, սակայն կազմակերպչական բոլոր առավելությունները, իսկ արդյունքում նաև նախաձեռնությունը միանշանակ հենց Սամառայի կառավարիչների օգտին էր: Արդյունքում՝ առաջինը հարված հասցրին հենց գուլյամները, որոնք մոտեցան լավագույն պաշտպանական միջոցներով ամրացված Բաղդադին և սկսեցին ինչպես այս քաղաքի պաշարումը, այնպես էլ հարակից շրջանների ասպատակությունը՝ վերջնական նպատակ ունենալով հյուժել Բաղդադի պաշտպաններին: Վերջիններս իրենց հերթին, սակայն, ընտրելով զուտ պաշտպանական ռազմավարություն, ի վերջո ձգտում էին հասնել նրան, որ ուժասպառ եղած հակառակորդը հետ քաշվի: Բաղդադի համար մղվող մարտերը, որոնք սկիզբ առան 865 թվականի մարտի սկզբին, իրենց ավարտը գտան 866 թվականի հունվարի վերջին, երբ ի վերջո ուժասպառ եղած և ներքին հակասություններից բզկտվող ալ-Մուսթայինը, լքված յուրայինների կողմից, տեղի տվեց: Անհաջողության գործում մեծ էր հատկապես Մուհամմեդ իբն Աբդուլլահի դերը, որը, սկզբում եռանդով լծվելով ալ-Մուսթայինի դատին, հետագա դժվարությունների ֆոնին բանակցություններ սկսեց հակառակորդի հետ և գործը հասցրեց քաղաքի հանձնմանը: Արդյունքում՝ 866 թվականի հունվարի 25-ին Արաբական խալիֆության խալիֆ հռչակվեց ալ-Մուսթաֆան (866-869), իսկ նույն տարվա հոկտեմբերի 17-ին էլ մինչ այդ, թվում է, թե բոլոր երաշխիքները ստացած ալ-Մուսթայինը սպանվեց: Ինչ վերաբերում է Վասիֆին և Բուղա Շարաբիին, ապա նրանք անցան հաղթողների կողմը և իրենց հին պաշտոնները զբաղեցրին գուլյամական կորպուսում:

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Տաբարի «Աղբաների ու մարգարեների պատմություն», գիրք 35:

<sup>2</sup> Տաբարի «Աղբաների ու մարգարեների պատմություն»; իբն ալ-Ասիրը իր «Լիակատար պատմություն» աշխատությունում կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

## Գլուխ 136

### Միջայել III-ի գահակալման վերջին շրջանը

865 թվականի ամռանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) Սիրակուզայի ճ-մ-ում հաղթեցին Աղլաբյանների էմիրության առաջխաղացած բանակին (մոտ 10.000), ինչի արդյունքում քրիստոնյաները կղզում առժամանակ կարողացան պահել դիրքերը<sup>1</sup>: Գործերը, սակայն, նույն այս ժամանակ աստիճանաբար խառն ընթացք էին ստանում նաև Կոստանդնուպոլսում, որտեղ վերջին տասը տարում Միջայել III-ի նկատմամբ մեծ ազդեցություն ունեցող վերջինիս քեռի Վարդան Մամիկոնյանի դիրքերն աստիճանաբար սասանվում էին:

Իրոք, իր կյանքի արդեն երրորդ տասնամյակի երկրորդ կեսը մտնող Միջայել III-ի համար նույն այս ժամանակ աստիճանաբար ծանր էր դառնում սեփական քեռու հարաճուն ազդեցությունը, որը տարված պետականակենտրոն իր գաղափարներով, որոշակիորեն խանգարում էր կայսեր գործունեությանը՝ ուղղված բացառապես միայն կանանց, հաճույքներին, հարբեցողությանը և կայսեր ոչ վայել այլ արարքներին: Այս առումով հարկ է նաև ընդգծել, որ հենց այս ժամանակ էր, որ կայսեր շրջապատում հայտնվել էր ուշագրավ մի անձնավորություն, որն աստիճանաբար հենց ինքն էր սեփական ազդեցության տակ վերցնում Միջայել III-ին: Խոսքը Վասիլ անունով մի հայ մարդու մասին է, որը, իր կյանքի ուղին սկսելով հասարակության ամենացածր խավերից և դեռևս 813 թվականին Ադրիանապոլսում գտնվող սեփական ընտանիքի հետ միասին բարուրի երեխա եղած վիճակում գերի տարվելով, իսկ հետո էլ հետ վերադարձվելով, իր կյանքի վեցերորդ տասնամյակի կեսերին սեփական մտավոր և ֆիզիկական բացառիկ ունակությունների շնորհիվ կարողացել էր այնուհանդերձ լիովին կլանել կայսեր ուշադրությունը:

Իրոք, Վասիլը, որ ծնվել էր 811 թվականին, այժմ արդեն 54 տարեկան էր, սակայն, չնայած դրան, դեռևս աչքի էր ընկնում ֆիզիկական արտառոց ուժով: Առավել կարևորը, սակայն՝ մտավոր ունակությունները, որն այս ուշագրավ անձնավորությունն, անկասկած ուներ, առայժմ քչերն էին նկատում ու բոլորի համար Վասիլը շարունակում էր մնալ ընդամենը միայն հաճելի մի մարդ, որը ժամանակին ըմբռնարարում հաղթել էր Բորիս I-ի պատվիրակին, փրկել էր կայսրության սպորտային պատիվը և այժմ անկրկնելի ուղեկիցն էր կայսեր դրսևորած ակտիվ կյանքում: Վասիլի դիրքերն առավել ամրապնդվեցին այն բանից հետո, երբ 866 թվականի սկզբին կայսեր ու նրա նեղ շրջապատին հայտնի դարձավ, որ Միջայել III-ի սիրուհի Եվդոկիա Ինգերնան հղի է արու զավակով և դա այն դեպքում, երբ կայսեր պաշտոնական կին Եվդոկիա Դեկապոլիտիսան դեռևս զավակ չուներ ու չէր էլ սպասում վերջինիս: Ստեղծված պայմաններում Միջայել III-ը, չցանկանալով բաժանվել կնոջից և, ըստ երևույթին, հիշելով Կոնստանդին VI-ին ու ձգտելով խուսափել բաժանումից հետո սիրուհու հետ ամուսնանալու բացասական արձագանքներից, ի կործանում իրեն այնուհանդերձ մի տարօրինակ վճռի հանգեց, երբ, համոզելով Վասիլին բաժանվել կնոջից, վերջինիս նաև համոզեց կին վերցնել նույն Եվդոկիա Ինգերնային: Նախատեսվում էր, որ դրանից հետո Միջայել III-ը Վասիլին համակայսր կոչակի, ինչից հետո նրա խորթ զավակը՝ Միջայել III-ի և նրա սիրուհի Եվդոկիա Ինգերնայի որդին, ի վերջո կժառանգի կայսրության գահը: Այս ճանապարհին ամենամեծ խոչընդոտը, սակայն, համարվեց կայսեր քեռի, կեսար Վարդան Մամիկոնյանը, որը նման տարօրինակ ծրագրերին համաձայնություն տալ որևէ կերպ բնականաբար չէր կարող: Արդյունքում՝ Վասիլը կարողացավ Միջայել III-ին հանգեցնել այն մտքի, որ Վարդան Մամիկոնյանը սպանվի:

866 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության կառավարական բանակը (մոտ 30.000) Սահմանային գոտու կառավարիչ իբն Մուջահիդի բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայկական աշխարհագորից (մոտ 500), որոնք, դատելով ըստ ամենայնի, դեռևս հավատարմություն էին պահպանում ալ-Մուսթայինին, գրավեց Սամոսատը<sup>2</sup>: Նույն այս ժամանակ Կոստանդնուպոլսում իր հերթին, կարծես թե, եռանդուն պատրաստություններ էին տեսնում դեպի Կրետե հերթական արշավանք իրականացնելու համար և գորքեր էին կուտակում Միլեթում: Իրական նպատակը, սակայն, հայտնի միայն շատ քչերին, նույն Միլեթում կյանքի կոչվեց այն բանից հետո, երբ տեղ

<sup>1</sup> իբն Ադարի «Մադրիքի պատմությունը»:

<sup>2</sup> Յակուբի «Պատմություն»:



հասան արշավանքի ղեկավարները: Արդյունքում՝ 866 թվականի ապրիլի 21-ին Վասիլն և Նրա կողմնակիցները Միքայել III-ի լուռ համաձայնությամբ հենց կայսեր իսկ վրանում սպանեցին Վարդան Մամիկոնյանին, ինչից հետո արշավանքը դեպի Կրետե չեղյալ համարվեց: Սրանով էլ հենց ավարտվեց Նաև Մամիկոնյանների ազդեցության շրջանը Կոստանդնուպոլսում, քանզի Վարդանի սպանությունից հետո կայսրության կառավարումից հեռացվեցին Նաև Նրա կողմնակիցները, իսկ Միքայել III-ն էլ սկսեց կառավարել, ըստ էության, Վասիլի հետ միասին: Վերջինս իր հերթին, այն բանից հետո, երբ 866 թվականի մայիսի 26-ին կեսար իռչակվեց, չհապաղեց բոլոր կարևոր պաշտոններում անմիջապես էլ յուրայիններին նշանակել:

866 թվականի ամռանը Աղլաբյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 500) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 20) գրավեց Նոտոն ու Տավրոմինիան (վերջինը՝ Սիցիլիայի արևելք) և, ավերելով քաղաքները, նահանջեց<sup>1</sup>: 866 թվականի աշնանը Աղլաբյանների էմիրության բանակը տիրեց Նաև Ռագուզային (Սիցիլիայի հարավ-արևելք)՝ ճնշելով տեղացիների ապստամբությունը<sup>2</sup>: 867 թվականի գարնանը, սակայն, Աղլաբյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) չկարողացավ գրավել Սիրակուզան, որից հետո, ասպատակելով շրջակայքը, նահանջեց<sup>3</sup>: Սիցիլիայում ձեռք բերած հարաճուն հաջողությունները, սակայն, Աղլաբյանների էմիրության առաջնորդներին ի վերջո բերեցին այն մտքի, որ անհրաժեշտ է լայնացնել գործունեության շրջանակը և հարված հասցնել արդեն Նաև Բալկանյան թերակղզուն:

Արդյունքում՝ 867 թվականի գարնանը Աղլաբյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000, 36 նավ) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000, այդ թվում սերբեր և խորվաթներ) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Ստորին Դեկոտորիան, Բուտոման և Ռոսան (ներկայիս Չերնոգորիայի արևմուտքում, Կոտորյան նեղուցի ափին)<sup>4</sup>, թեև չամրացավ տեղում: Միաժամանակ հակառակորդը սկսեց Նաև Ռաուսիոնի (= Դուբրովնա) (ներկայիս Չերնոգորիայի արևմուտքում, Կոտորյան նեղուցի ափին) պաշարումը, որը ձգվեց մինչև 868 թվականի ամառ, ընդ որում հակառակորդը նահանջեց միայն այն բանից հետո, երբ տեղեկացավ իր դեմ շարժվող կայսերական խոշոր բանակի մասին<sup>5</sup>: Այս առումով հատկանշական է, սակայն, որ, հեռանալով Բալկանյան թերակղզուց, իսլամի ռազմիկները հարձակվեցին Ապենինյան թերակղզու վրա և տիրեցին Բարիին:

867 թվականի գարունից մինչև ամառ Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) ասպատակեցին Մելիտեի շրջակայքը և նահանջեցին<sup>6</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Արաբական խալիֆությունում շարունակվում էր ներքաղաքական դաժան ճգնաժամը:

### Գլուխ 137

#### Սամառայի քառսի շարունակությունը

Իրոք, ալ-Մուլթազան խալիֆի կոչումին հասել էր թյուրք գուլյամների շնորհիվ, սակայն դա ամենևին էլ չէր վերացրել Նրանց միջև ի սկզբանե առկա հակասությունը, ընդ որում իրավիճակին լրացուցիչ սրություն էր հաղորդում այն հանգամանքը, որը ռազմաշունչ այդ ռազմիկներին վճարելու համար պետական գանձարանում միջոցները, այսպես թե այնպես, բավարար չէին: Արդյունքում՝ ալ-Մուլթազան, չսպասելով վերջնական խզմանը, որոշեց առաջինը գործել և ահա 866 թվականի վերջում ալ-Մուլթազայինի սպանությանը հաջորդեց սեփական գահակալական իրավունքներից հրաժարված, բայց այնուհանդերձ այդպես էլ չփրկված ալ-Մուլթազայի մյուս եղբայր ալ-Մուլայիդի սպանությունը: Նույն այս ժամանակ խալիֆը ձերբակալեց Նաև թյուրքական գնդերի հրամանատարներ Վասիֆին և Բուդա Շարաբիին, բայց գուլյամներն անմիջապես էլ

<sup>1</sup> Իբն Ադարի «Մադրիքի պատմությունը»; Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; «Զեմբրիջյան ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն», գիրք 35; Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; «Զեմբրիջյան ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 53; Կոնստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 29:

<sup>5</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 53; Կոնստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 29:

<sup>6</sup> Յակուբի «Պատմություն»; Իբն Տադիբեդդին իր «Պատմություն»-ում կրկնում է Յակուբիի հաղորդածը:

զինված ապստամբություն բարձրացրին ու խալիֆը ստիպված էր ձերբակալվածներին ազատ արձակել: 867 թվականի սկզբին, սակայն, ալ-Մութազայի անսկատ դրդումներով Վասիֆն այնուհանդերձ սպանվեց իր իսկ զինվորների կողմից, որից հետո խալիֆը աքսորեց իր գահակալման գործում մեծ դեր ունեցած իր մյուս եղբորը՝ ալ-Մուվաֆաթին, ընդ որում վերջինիս մահից փրկեց միայն այն հանգամանքը, որ նա թյուրքերի մոտ մեծ հեղինակություն ուներ: Հաջորդը Բուլա Շարաֆին և Մուսա իբն Բուլան էին, ընդ որում վերջինիս մայրաքաղաքից հեռացնելու պատեհ առիթ տվեց հենց կյանքը:

Բանը կայանում էր նրանում, որ, պայմանավորված վերջին տարիների ներքաղաքական ճգնաժամով, Արաբական խալիֆությունն, ըստ էության, արդեն փլուզվել էր, երբ, մասնավորապես, անկախացել էր արդեն Նաև Իրանական լեռնաշխարհը, որտեղ ավանդականորեն խալիֆներին աջակցող Թահիրյանները անշրջելի նահանջ էին ապրում՝ զիջելով դիրքերը տեղական տոհմերին: Սրանցից մեկը Դուլուֆյանների տոհմն էր, որը զգալի ազդեցություն ուներ Ատրպատականի կենտրոնական և հարավային շրջաններում: Արդյունքում՝ ալ-Մութազան որոշեց միանգամից երկու նպատակի հասնել՝ և մայրաքաղաքից հեռացնել Մուսա իբն Բուլային, և փորձ կատարել հնազանդեցնել Դուլուֆյաններին: Հատկանշական է, որ նախատեսվող ռազմագործողությանը Մուսա իբն Բուլայի խնդրանքով իրենց մասնակցությունը բերեցին Նաև այդ ժամանակ դեռևս Սամառայում գերության մեջ գտնվող հայ ազնվականները՝ Աշոտ Զաջ Արծրունու գլխավորությամբ: Հայերին խալիֆն ու Մուսա իբն Բուլան ազատություն էին խոստացել, ինչն էլ ստիպեց վերջիններս տալ իրենց համաձայնությունը:

867 թվականի հուլիսի 28-ին Մուսա իբն Բուլայի ընդհանուր ղեկավարությամբ և Մուֆլիհի առաջնորդությամբ գործող Արաբական խալիֆության բանակը (2.443), ինչպես նաև Աշոտ Զաջ Արծրունու ու նրա որդի Վահանի գլխավորությամբ գործող գերված հայ ազնվականներից կազմված հեծելազույգը (913) Համադանի ճ-մ-ում հաղթեցին ապստամբած Աբդ ալ-Ազիզ Աբու-Դուլուֆի գլխավորությամբ քաղաքի մոտ մարտակարգ ընդունած վերջինիս բանակին (20.000)<sup>1</sup>: 867 թվականի օգոստոսի սկզբին Զարաջի ճ-մ-ում (Թեհրանի մոտ) Մուսա իբն Բուլայի ընդհանուր ղեկավարությամբ և Մուֆլիհի առաջնորդությամբ գործող Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 2.300), ինչպես նաև Աշոտ Զաջ Արծրունու ու նրա որդի Վահանի գլխավորությամբ գործող գերված հայ ազնվականներից կազմված հեծելազույգը (մոտ 800), դարանը գցելով և երկու կողմից միանգամից հարձակվելով, ևս մեկ անգամ հաղթեցին Աբդ ալ-Ազիզ Աբու-Դուլուֆի գլխավորությամբ հարձակման անցնել փորձող վերջինիս բանակին (20.000)<sup>2</sup>: Արդյունքում՝ Աբդ ալ-Ազիզ Աբու-Դուլուֆի ընտանիքը գերվեց, իսկ նա ինքն էլ դադարեցրեց անհնազանդությունը: Այսպիսով՝ Դուլուֆյանների անհնազանդությունն, ըստ էության, ճնշվեց, սակայն ինչպես Մուսա իբն Բուլան, այնպես էլ խալիֆը դրանից հետո հրաժարվեցին ազատություն տալ հայերին՝ ակնհայտորեն զգուշանալով այն հանգամանքից, որ, հայտնվելով Հայաստանում, հայերը միայն կուժեղացնեին տեղում տիրող անկախական տրամադրությունները: Նույն այս ժամանակ, սակայն, իր հերթին կարևոր իրադարձություններ տեղի ունեցան արդեն Նաև Կոստանդնուպոլսում:

### Գլուխ 138

#### Միքայել III-ի գահակալման ավարտը և Վասիլ I-ը

Միքայել III-ը, որին թվում էր, թե սեփական թեռու սպանությամբ և Վասիլի առաջ մղմամբ ինքն ամրապնդել է սեփական իշխանությունը, նույն այս ժամանակ իրականում անսկատ կերպով դեպի կործանում էր գնում և արդյունքում, ըստ էության, զրկված փաստացի իշխանությունից, անհաջողակ այս կայսրը վերջնականապես զրկվեց Նաև ոչ միայն այդ իշխանության երևութական կողմից, այլ նաև՝ կյանքից: Իրոք, Վասիլը, որը վերջին տարում դարձել էր ամեն ինչ և իրենով էր արել բոլորին, հենց այդ ժամանակ այնուհանդերձ վտանգ էր տեսել սեփական ազդեցության համար, քանի որ Միքայել III-ը որպես կեսար առաջ էր քաշում արդեն ոմն Վասիլիկսիանոսի և Վասիլին, կարծես թե, շնորհագրկում էր սպառնում:

<sup>1</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն», գիրք 35:

<sup>2</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն», գիրք 35:

Արդյունքում՝ 867 թվականի սեպտեմբերի 23-ի լույս 24-ի գիշերը Վասիլը իր ավագ որդի Վարդանի, եղբայր Մարինոսի, հորեղբոր որդի Էյլեոնի և մի քանի այլ կողմնակիցների հետ միասին, օգտվելով այն բանից, որ բոլոր դռների բանալիներն իրենց մոտ կային, ներխուժեցին լույ հարբած Միքայել III-ի ննջարան: Դավադիրները սկզբում սպանեցին Վասիլիկսիանոսին, իսկ հետո Էլ՝ Միքայել III-ին, ընդ որում վերջինս, փորձ կատարելով դիմադրել և առաջ մղելով ձեռքերը, սակայն ընկնելով հատու հարվածների տակ, զրկվեց սկզբում ձեռքերից, իսկ հետո արդեն՝ կյանքից: 867 թվականի սեպտեմբերի 24-ը կայսրության կյանքում բացվեց որպես նոր գահատոհմի առավոտ, երբ բոլորը անմիջապես Էլ կայսր հռչակեցին Վասիլին՝ Վասիլ I-ին (867-886): Սրանով Բյուզանդական կայսրության գահին հայտնվեց ծագումով հայկական երրորդ գահատոհմը:

Վասիլ I-ը անձնական մեծ ունակությունների տեր մի անձնավորություն էր, որը, կայսրության գահին հասած լինելով հասարակության ցածր շերտերից և ամեն ինչ ձեռք բերած լինելով, ըստ էության, սեփական ջանքերի արդյունքում, լայն գործունեություն ծավալեց արդեն նաև որպես կայսր: Նախորդ գահատոհմի ժամանակ, ըստ էության, ընդհատվել էր այն կայուն զարգացման շրջանը, որն առկա էր եղել Լևոն III-ի հիմնադրած գահատոհմի դարաշրջանում, և ահա Վասիլ I-ի հիմնադրած գահատոհմը վերսկսեց լավագույն ավանդույթները ու հենց վերջինիս իշխանությամբ դարաշրջանում էր, որ կայսրությունը երկրորդ ու վերջին անգամ հասավ իր հզորության գագաթնակետին: Վասիլ I-ի օրոք Միքայել III-ի կառավարման շրջանում, ըստ էության, ապակազմակերպված կայսրության պետական մեքենան կրկին գործի դրվեց իր ողջ հզորությամբ և փայլով, ինչն Էլ հիմք հանդիսացավ հետագա հաջողությունների համար, ընդ որում կայսրն ինքն անմիջապես Էլ մի շարք խիստ տեղին վարչական, իրավական ու հարկային ձեռնարկումներ իրականացրեց:

Մոռացված չէր, սակայն, բնականաբար նաև պատերազմական գործը և արդեն 867 թվականի նոյեմբերին Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 500) Մելիտեի ճ-մ-ում հաղթեցին Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 5.000), պավլիկյաններին (մոտ 2.000) և նրանց կազմում գտնվող 3այ ռազմիկներին (մոտ 1.000)<sup>1</sup>:

### Գլուխ 139 Սամառայի քառսը և զինչիների ապստամբությունը

Նույն այս ժամանակ ալ-Մուրթազան կրկին դիմեց հայերի օգնությանը: Իրոք այս անգամ հերթական անգամ ապստամբել էին խարաջյանները:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

867 դեկտեմբերի 1 – Ղազվիսի ճ-մ (Սուլթանիեից մոտ 95 կմ հարավ-արևելք)<sup>2</sup>

Մուսա իբն Բուղայի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 4.000), ինչպես նաև Աշոտ Քաջ Արծրունու և նրա որդի Վահանի գլխավորությամբ գործող գերված հայ ազնվականներից կազմված հեծելազունը (մոտ 750) մոտեցան ալ-Քավթաբիի գլխավորած խարաջյանների բանակին (մոտ 5.000, այդ թվում դելմիկներ): Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Արաբական խալիֆության բանակը հարձակում գործեց հակառակորդի վրա, սակայն պարտություն կրեց և հետ քաշվեց Էլման դիրքեր:

II փուլ – Արաբական խալիֆության բանակի հեծյալ և հետևակ նետածիգները աղեղների հարվածի տակ առան հակառակորդի մարտակարգը, սակայն վերջինիս կազմակերպած հոծ վահանափակի պայմաններում որևէ հաջողության չհասան: Այս ընթացքում, սակայն Մուսայի հրամանով առաջին շարքում գործող սեփական բանակի թիկունքում գետինն աննկատ, սակայն առատորեն պատեցին դյուրավառ յուղերով և

<sup>1</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարների պատմություն», գիրք 35; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարների պատմություն», գիրք 35; Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 16:

նավթով, ինչից հետո նետածիզները, ցույց տալով կեղծ փախուստ, հետ քաշվեցին ու պատասպարվեցին թիկունքում:

III փուլ – Խարաջյանների բանակը անցավ հարձակման, սակայն, այն բանից հետո, երբ հայտնվեց մինչ այդ Մուսայի կողմից նախապատրաստված տարածքում, դյուրավառ նյութերն ու նավթը հրկիզվեցին, ինչը շփոթեցրեց և զգալի կորուստներ պատճառեց խարաջյան ռազմիկներին:

IV փուլ – Մուսա իբն Բուղայի բանակն անցավ հակահարձակման և ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին, որից հետո մտավ Ղազվին:

Չայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 150, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:

868 թվականը ալ-Մուլթազայի համար բացվեց նոր խնդիրներով: Բանը կայանում էր նրանում, որ հոր սպանությունից հետո ըմբոստ դիրք էր գրավել Վասիֆի որդի Սալիհը, իսկ Մուսա իբն Բուղան էլ արդեն հետ էր վերադարձել Ատրպատականից: Նույն այս ժամանակ, սակայն, իր հերթին հատկապես հզոր թափ էր առել նաև Միջագետքի հարավում բռնկված սևամորթ ստրուկների ապստամբությունը, ստրուկներ, որոնց կոչում էին «զինջիներ»:

Իրոք, Միջագետքի հարավում գործող պլանտացիաներում աշխատելու համար երկար տասնամյակներ ստրուկներ ներմուծելով Աֆրիկայից, արդեն մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում այստեղ ստեղծվել էր մի իրավիճակ, երբ մի կողմից այս ստրուկների թիվն էր տեղում անչափ շատացել, իսկ մյուս կողմից էլ կենտրոնական իշխանությունն ինքն էր բավականին թուլացել՝ զինջիների հաջող ելույթի համար ստեղծելով բոլոր նախադրյալները: Արդյունքում՝ արդեն 868 թվականի գարնանը զինջիները բացահայտ ապստամբության բարձրացրին, որից հետո, ըստ էության, իրենցով արեցին Միջագետքի ողջ հարավը, իսկ նրանց որոշ ջոկատներ էլ սկսեցին մոտենալ նույնիսկ Բաղդադին: Ստեղծված պայմաններում ալ-Մուլթազան հերթական անգամ անձամբ դիմեց հայերին, որոնք այս անգամ ևս չմերժեցին, թեև արդեն ունեին իրենց ծրագիրը: Այսպես թե այնպես, սակայն 868 թվականի գարնանը Աշոտ Զաջ Արծրունու և Նրա որդի Վահանի գլխավորությամբ գործող գերված հայ ազնվականներից կազմված հեծելազույգը (մոտ 800), ընդամաք գնալով խալիֆ ալ-Մուլթազայի խնդրանքին, գլխովին ջախջախեց ապստամբած և քաղաքին մոտեցած զինջիներին (մոտ 2.000), ընդ որում մարտի ընթացքում Աշոտը մենամարտեց հակառակորդի հրամանատարի հետ, հաղթեց ու սպանեց նրան<sup>1</sup>:

## Գլուխ 140

### Վասիլ I-ի կառավարման սկզբնական փուլը

868 թվականը բացվեց նաև որպես Վասիլ I-ի ինքնուրույն կառավարման առաջին տարի և առաջին բանը, որ այս կայսրը ձեռնարկեց, դա Բալկանյան թերակղզուց Աղլաբյաններին հեռու քշելն էր: Նույն այս ժամանակ նոր խնդիրների աղբյուր էր խոստանում դառնալ, սակայն, արդեն նաև Սուղուրը, որտեղ պավլիկյանները կրկին ուժեղացել էին, ընդ որում այս անգամ նրանց գլխավորում էր արդեն Կարապետի եղբորորդի, «Ոսկեծեռ»<sup>2</sup> մականվանյալ Յովհաննեսը:

868 թվականի մարտին Տևրիկեի ճ-մ-ում Յովհան Ոսկեծեռի և Սարկավագի գլխավորած պավլիկյանները (մոտ 40.000) ու նրանց կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 35.000) հետ մղեցին Վասիլ I-ի գլխավորությամբ Ագրանե-Սեբաստիա-Տևրիկե երթուղով ներխուժած և անկանոն հարվածների ենթարկվող Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 80.000) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկներին (մոտ 30.000, այդ թվում Վաշտակ Գաբեղյանը<sup>3</sup>), ընդ որում մարտի վերջում պավլիկյան ռազմիկներին հաջողվեց տապալել Վասիլ I-ին ձիուց և կապկալել, սակայն Վաշտակ Գաբեղյանը անակնկալ հարձակվեց վերջիններիս վրա ու ազատեց կայսրին: Այս

<sup>1</sup> Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4:

<sup>2</sup> Պավլիկյանների ազդեցությամբ հայ այս առաջնորդը գրականության մեջ առավելապես հայտնի է «Խրիստիի» անունով, որը, նշանակում է «ոսկեծեռ»: Բոլոր հիմքերը կան ենթադրելու, որ այս «Խրիստիի»-ը իրականում Փոտ պատրիարքի նամակներում հիշատակված Յովհաննեսն է՝ Կարապետ Չայի հորեղբոր տղան:

<sup>3</sup> Բյուզանդական կայսրության աղբյուրները այս անունը փոխանցում են «Ավաստակ Լգաբեն» տեսքով, նշելով, որ նրա կողող հայ է: Ես վերականգնել եմ անվան իրական տեսքը: Յետագայում մեծամեծ պատիվների արժանացած այս Վաստակ Գաբեղյանի որդի Ռոմանոսը դարձավ ծովակալ, ավելի ուշ՝ համակայսր, իսկ հետո՝ կայսր, կոչվելով Ռոմանոս I Լգաբեն:

անհաջողությունը, սակայն, որոշակիորեն փոխհատուցվեց այն բանով, որ նախորդ դեպքերից կարճ ժամանակ անց Տարանդա և Լոկանա (վերջինը՝ Տևրիկեի մոտ) ամրոցների հրամանատարները անցան Վասիլ I-ի կողմը, որի արդյունքում հիշատակված ամրությունները վերածվեցին արևելքում կայսրության կարևորագույն ռազմական հենակետերի<sup>1</sup>:

868 թվականի մարտի վերջին Սիրակուզայի ճ-մ-ում Աղլաբյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 5.000)<sup>2</sup>, ինչից հետո ռազմական բախտը կղզում կրկին երես թեթեց քրիստոնյաներից: Այս ընթացքում իրենց վերջին էին մոտենում, սակայն, նաև հայերի դեգերումները Միջագետքում:

#### **Գլուխ 141** **Սամառայի բառսի ավարտ և արդյունքները**

Իրոք, 868 թվականի աշնանը Բաղդատի ճ-մ-ում Աշոտ Բաջ Արծրունու և Նրա որդի Վահանի գլխավորությամբ գործող գերված հայ ազնվականներից կազմված հեծելազունը (մոտ 750), հերթական անգամ ընդառաջ գնալով խալիֆ ալ-Մութազայի խնդրանքին, գլխովին ջախջախեց կրկին անգամ քաղաքին մոտեցած զինյիներին (մոտ 2.000), ընդ որում մարտի ընթացքում Աշոտը մենամարտեց նախորդ անգամ իր կողմից հաղթված և սպանված հակառակորդի հրամանատարի եղբոր հետ՝ հաղթելով ու սպանելով նաև նրան<sup>3</sup>: Սրանից հետո, սակայն, Յայական բանակը սկսեց հետապնդել թշնամու փախչող մնացորդներին, որից հետո, օգտվելով առիթից, այլևս քաղաք չվերադարձավ և սրընթաց երթով հասավ Յայաստան: Նույն 868 թվականի աշնանը ալ-Մութազայի դավերին զոհ գնաց նաև Բուղա Շարաբին, ինչը, սակայն, առանձնապես չուժեղացրեց խալիֆի դիրքերը:

869 թվականի հունվարի վերջին Աղլաբյանների էմիրության բանակը (մոտ 1.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 20) դավաճանության շնորհիվ գրավեց Տավրոմինիան, սակայն, ժամանակին չստանալով աջակցություն դրսից, նահանջեց<sup>4</sup>: 869 թվականի փետրվարին Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Սիրակուզայի ճ-մ-ում հաղթեցին Աղլաբյանների էմիրության առաջխաղացած բանակին (մոտ 15.000)<sup>5</sup>, սակայն արդեն 869 թվականի ապրիլին հակառակորդը կրկին այս քաղաքի պարիսպների տակ էր՝ հետ քաշվելով միայն հուլիսին<sup>6</sup>:

Յայ նախարարների և, հատկապես, Աշոտ Բաջ Արծրունու վերադարձը Յայաստան հսկայական դրական ազդեցություն ունեցավ այստեղ հետագայում զարգացող իրադարձությունների վրա՝ ուժեղացնելով տեղական ուժերը: Միաժամանակ Արծրունյաց իշխանի վերադարձը մի վերջին, բայց բավականին սուր տեսքով սրեց հակասությունները նաև Արծրունյաց տոհմի ներսում:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### **869 ամառ – Կանգավարի ճ-մ**

Աշոտ Բաջ Արծրունու բանակը (մոտ 900) մոտեցավ քաղաքին և պաշարեց այն Գուրգեն Ապուլաեյն Արծրունու բանակից (200 հեծյալ): Միաժամանակ հարավային կողմից էլ քաղաքին սկսեց մոտենալ Գրիգոր-Դերենիկ Արծրունու գլխավորած Արծրունյաց զունդը (մոտ 2.000):

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 37, 38; Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 4:

<sup>2</sup> Իբն Ադարի «Մադրիբի պատմությունը»; Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4:

<sup>4</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>5</sup> Իբն Ադարի «Մադրիբի պատմությունը»; Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>6</sup> Իբն Ադարի «Մադրիբի պատմությունը»; Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>7</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 17:

I փուլ – Չթողնելով հակառակորդին միավորել ուժերը՝ Գուրգենը անակնկալ գիշերային հարձակումով փախուստի մատնեց Աշոտի բանակին, որի հետևանքով Գրիգոր-Դերենիկի գունդը ևս նահանջեց:

II փուլ – Աշոտ Բաջ Արծրունու և Գրիգոր-Դերենիկի գլխավորած Արծրունյաց, Սահակ և Շապուհ Բագրատունիների գլխավորած Բագրատունյաց ու Մուշեղ Մոկացու գլխավորած Մոկաց գնդերը (5.000 հեծյալ), ինչպես նաև Չուրարիկների եմիրության բանակը (մոտ 500) 2 ամիս պաշարեցին քաղաքը Գուրգեն Ապուլպեյն Արծրունու բանակից (մոտ 1.000), սակայն ի վերջո հետ քաշվեցին:

Հարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 10, պաշտպանվողները՝ մոտ 100 զինվոր:

Այս իրադարձությունները, կարծես թե, վերջնականապես լիցքաթափեցին իրադրությունը Վասպուրականում, երբ արդյունքում կնքվեց հաշտություն, ըստ որի Գուրգեն Ապուլպեյնը շարունակեց իշխել Վասպուրականի Մարդաստան գավառում, իսկ Աշոտ Բաջ Արծրունին՝ ողջ Վասպուրականում: Մինչ Վասպուրականում Արծրունիներն իրենց գործերն էին կարգավորվում, սակայն, Սամառայում տեղի ունեցավ հերթական քաղաքական հեղաշրջումը:

869 թվականի հուլիսի 11-ին Սալիհի և Նրա օգնական Բայքեթի գլխավորած թյուրք զուլյամները, հասնելով հերթական հարվածը, գահընկեց արեցին ու ձերբակալեցին ալ-Մութազային, որին, պահելով շատ շոգ սենյակում, հուլիսի 16-ին ի վերջո զրկեցին կյանքից: Դրանից հետո խալիֆ հռչակվեց ալ-Վասիկի որդի ալ-Մուհթադին (869-870): Նոր խալիֆը փորձեց վերադարձ կատարել դեպի Օմայանների լավագույն ժամանակները, երբ խալիֆները կարծես հոգևոր մի իսկական օրինակ էին հպատակների համար, և վերջինս իր այս վարքագծով ակնհայտորեն հույս ուներ ապահովել ամենից առաջ հենց սեփական արաբ հպատակների աջակցությունը, սակայն ընդհանուր ողբալի դրությունը դա քիչ փոխեց, քանի որ նահանգներում սկիզբ առած ապստամբություններն ու ընդհանուր անհնազանդ դրությունն ավելի ուժեղացավ, իսկ բուն մայրաքաղաքում էլ մահացու մրցակցության մեջ իրար եկան արդեն թյուրքերի երկու առաջնորդները՝ Սալիհն և Մուսա իբն Բուղան: Այսպիսով՝ վիճակը բուն Սամառայում այնքան ծանր էր, որ ալ-Մուհթադին ուղղակի հնարավորություն իսկ չուներ անդրադառնալ նահանգներին՝ փոխարենն ինքը գտնվելով թյուրք զուլյամների հարաճուն սպառնալիքների տակ:

Փորձ կատարելով այնուհանդերձ միջոցներ ձեռնարկել թյուրք զուլյամների ամենաթողության դեմն առնելու ուղղությամբ՝ ալ-Մուհթադին սկզբում սկսեց աջակցել, կարծես թե, ավելի թույլ Մուսա իբն Բուղային՝ վերջինիս միջոցով ի վերջո հասնելով Սալիհի սկզբում փախուստին, իսկ հետո արդեն՝ սպանությանը: Շուտով, սակայն, իրեն բավականին ազատ սկսեց զգալ արդեն նաև Մուսա իբն Բուղան և խալիֆը ստիպված եղավ այս անգամ միջոցներ ձեռնարկել արդեն Նրա դեմ, երբ, մասնավորապես, ձերբակալեց ու սպանել տվեց Մուսա իբն Բուղայի եղբայր Մուհամմեդին: Դա, սակայն, միայն մոտեցրեց վերջնական խզումը: Արդյունքում՝ թյուրք զուլյամների կազմակերպած հերթական դավադրության արդյունքում 870 թվականի հուլիսի 21-ին ալ-Մուհթադին սպանվեց, ինչից հետո որպես խալիֆի հերթական թեկնածու առաջ քաշվեց ալ-Մուրթադաֆիլի հերթական որդի ալ-Մուրթամիդը (870-891), սակայն իրական իշխանությունը բնականաբար կրկին անցավ թյուրք վարձկանների հետ մոտ հարաբերություններ ունեցող վերջինիս եղբայր, աքսորից վերադարձած ալ-Մուվաֆաֆին: Ինչ վերաբերում է Մուսա իբն Բուղային, ապա նա, այս կամ այն կերպ պահելով դիրքերը, մահացավ 877 թվականին, ընդ որում Նրա որդիներն արդեն որևէ կերպ չունեին այն ազդեցությունը, ինչ ունեին իրենց հայրը և պապը:

Այսպես թե այնպես, սակայն վերջին ակտով խալիֆի և թյուրք զուլյամների հարաբերությունները, կարծես թե, ի վերջո քիչ թե շատ կանոնավոր հուն մտան, երբ մի կողմից բարձրագույն իշխանությունը թյուրքերին այնուհանդերձ չհասավ, սակայն Նույն այդ բարձրագույն իշխանությունը կրողների շարքերում նրանց հովանավորող ալ-Մուվաֆաֆի առկայությունն էլ բավական հիմքեր էր ստեղծում իրենց շահերի քիչ թե շատ պաշտպանության համար: Ավելին, ամենևին էլ ոչ հիմար ալ-Մուվաֆաֆը, հիանալի հասկանալով, որ ինքն ու եղբայրն ամեն դեպքում Նստած են կարծես գործող մի հրաքիս ամենագագաթին, գործունե միջոցներ ձեռնարկեց ոչ միայն

թյուրքերի ռազմական եռանդը մի որևէ կողմ ուղղելու համար, այլև՝ նրանց մայրաքաղաքից հեռացնելու ուղղությամբ: Առիթը, դժբախտաբար թե բարեբախտաբար, առկա էր՝ խոսքը աստիճանաբար թափ հավաքող Նույն զինջիների ապստամբության մասին էր:

Արդյունքում՝ մոտակա 13 տարում պաշտոնական Սամառայի ռազմաքաղաքական օրակարգը հիմնականում լցվեց ապստամբած սևամորթ հենց այս ստրուկների դեմ պայքարով: Որպես հետևանք, այլ պայմաններում ծանր այս պատերազմն այժմ ուղղակի թեթևություն բերեց Սամառայում և այստեղ քիչ թե շատ քաղաքական կայունություն հաստատվեց, բայց մեծ հաշվով դա նաև ընդհանուր ու վերջնական թուլության բերեց: Վերջ, սրանով Սամառայի բառն, ըստ էության, ավարտվեց, սակայն Արաբական խալիֆության համար վիճակն ավելի քան ողբալի էր, իսկ այն, որ Սամառայում հաջողվեց պահպանել Աբբասյանների խալիֆության գահը, ընդհանուր անկման ֆոնին հազիվ թե կարող էր մխիթարանք հանդիսանալ:

Իրոք, քառսի 10 տարիների ընթացքում պաշտոնական Սամառայի իշխանության տակից, ըստ էության, դուրս էին եկել Մավերնահիրը, Սինդը, Իրանական և Հայկական լեռնաշխարհներն իրենց հարակից տարածքներով, ինչպես նաև Հյուսիսային Աֆրիկայում փաստացի խալիֆների իշխանության վերջին հենարանը հանդիսացող Եգիպտոսը: Խալիֆների իշխանությունն անչափ թույլ էր նաև Միջագետքում և Ասորիքում, ինչպես նաև Սուդանում: Ավելին, Իրանական լեռնաշխարհի հարավ-արևելքում Նույն այս ժամանակ ոտքի էր կանգնում նախկին պղնձագործ Յադուբ իբն Լայսի (870-879) կողմից հիմնադրված Սաֆֆարյանների Էմիրությունը, որը հենց այս ժամանակ էլ լուրջ մարտահրավեր նետեց խալիֆներին մեծ հաշվով հնազանդ Թահիրյաններին և հետագա տասնամյակում դուրս մղեց նրանց ինչպես Իրանական լեռնաշխարհից, այնպես էլ քաղաքական թատերաբեմից: Միաժամանակ մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում քիչ թե շատ անկախ կամ կիսանկախ իշխանատոհմեր էին հաստատվել նաև Ատրպատականում, ի դեմս ամենից առաջ արդեն իսկ հիշատակված Դուլուֆյանների, ինչպես նաև Տաբարիստանում և Գիլանում:

Նույն այս ժամանակ Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում, Միջին Ասիայում և Մավերնահիրում իր հերթին հիմնվել էր Սամանյանների Էմիրությունը, որը, օգտվելով Թահիրյանների դեմ Սաֆֆարյանների ունեցած հաջողություններից, ինքն էլ լայնացրեց սեփական տիրապետության սահմանները՝ հետագայում պատրաստվելով լուրջ պայքար մղել Նույն Սաֆֆարյանների դեմ: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, սակայն, որ սեփական հզորությամբ իր բոլոր մահմեդական հարևաններին գերազանցող Սամանյանների Էմիրությանն այնուհանդերձ զգալիորեն զսպում էր այն հանգամանքը, որ վերջինս ստիպված էր լուրջ պայքար մղել սեփական արևելյան սահմաններում: Իրոք, Ույղուրական խաբանությունը դեռևս 812 թվականին իրեն էր ենթարկեցրել և, ըստ էության, ոչնչացրել էր Կարլուկական խաբանությունը, սակայն, այն բանից հետո, երբ 840 թվականին Ույղուրական խաբանությունից հյուսիս-արևելք տարածվող Ղրղզական խաբանությունն իր հերթին ինքը ոչնչացրեց Ույղուրական խաբանությունը, սակայն չկարողացավ ամուր իշխանություն հաստատել վերջինիս տարածքում, Յոթնագետքում իր գոյությունը սկսեց Ղարախանյանների ոչխլամական խանությունը, որը Սամանյանների Էմիրության համար հանդես եկավ լուրջ մրցակցի դերում:

Նույն այս ժամանակ պաշտոնական Սամառան կորցրել էր հսկողությունը նաև, ինչպես արդեն ասվեց, Եգիպտոսի նկատմամբ, որտեղ ծագումով թյուրք գուլյամներից սերող Ահմեդ իբն Թուլունը (868-884) հիմել էր Թուլունյանների Էմիրությունը: Տաղանդավոր ու գործունյա Ահմեդը, որը, ինչպես և իր հայրը, ելել էր թյուրք գուլյամների միջավայրից, շնորհիվ իր խորթ հայր Բայբեկի հովանավորության, 868 թվականին նշանակվեց Եգիպտոսի կառավարիչ, որից հետո, խելամիտ կերպով կառավարելով իրեն հանձնված երկրամասի տնտեսությունը, ինչպես նաև կյանքի կոչելով վարչական ու ռազմաքաղաքական մի շարք դրական ձեռնարկումներ, արդեն 870-ական թվականների սկզբից մեծ հզորության հասավ: Ահմեդ իբն Թուլունի ուժի աղբյուրը ամենից առաջ բնականաբար տնտեսական հիանալի ձեռքբերումներն էին, սակայն ոչ պակաս կարևոր էր նաև այդ արդյունքների խելամիտ իրացումը, որը ևս աչքաթող չարվեց:

Արդյունքում՝ Ահմեդ իբն Թուլունը ստեղծեց ուժեղ և մարտունակ մի բանակ, որի բանակը հասնում էր 100.000 ռազմիկի: Ավելին, Եգիպտոսի հարուստ միջոցների խելամիտ կիրառման հաշվին խոշոր բանակի սևամորթ, թյուրք և քրիստոնյա ստրուկներ ձեռք բերելու արդյունքում

Եգիպտոսի կառավարիչը տեր դարձավ նաև գուլյամների մեծ քանակության, երբ սևամորթները կազմում էին 24.000, իսկ թյուրքերը՝ 42.000 հոգի: Թվաքանակով անհամեմատ ավելի փոքրաքանակ էին քրիստոնյա ռազմիկները, սակայն սրանք կիրառվում էին հատկապես կարևոր վայրերում և, մասնավորապես, Էմիրի անձնական անվտանգությունն ապահովելիս: Այսպիսով՝ Ահմեդ իբն Թուլունը, որը Եգիպտոսի մակարդակով ստեղծեց Արաբական խալիֆության մոդելը կրկնող մի մինիմոդել, իր փաստացի հզորությամբ, ըստ էության, արդեն հավասար էր Սամառայի տիրակալներին, իսկ դրա արդյունքում էլ բնականաբար մեծացան նաև վերջինիս հավակնությունները:

Ահմեդ իբն Թուլունը մեծ հավակնություններ ուներ ամենից առաջ Եգիպտոսի աշխարհաբաղաբական ավանդական հետաքրքրություններից առաջնայինը հանդիսացող Ասորիքի նկատմամբ, որտեղ նրա փաստացի ազդեցությունն անչափ մեծ էր՝ հաճախ գերակշռելով պաշտոնական Սամառայի ազդեցությանը: Վերջնական խզումը կողմերի միջև, սակայն, տեղի ունեցավ մի քանի տարի անց, երբ Ահմեդ իբն Թուլունը, Եգիպտոսից հավաքված հարկերը Սամառա ուղարկելիս, դրանց զգալի մասը հանձնեց հենց ոչ թե ալ-Մուվաֆաքին, այլ՝ ալ-Մուլթամիդին: Դրանից հետո կանխիկ միջոցների մեծ պակաս ունեցող ալ-Մուվաֆաքի հետ հարաբերությունները վերջնականապես վատացան, ինչից հետո Թուլունյանների ինքնիշխան Էմիրն ուղղակի հրաժարվեց հետագայում որևէ հարկ ուղարկել Սամառա:

Եվ վերջապես հարկ է նշել, որ, իր քրիստոնյա և մահմեդական իշխանություններով հանդերձ, նույն այս ժամանակ անկախության ուղին էր բռնել նաև Արմինիան, ընդ որում հետաքրքիր է, որ բանը հասել էր նույնիսկ նրան, որ իրենց անկախ էին զգում նույնիսկ Սուղուրում գործող զորավարները: Այսպիսով՝ 870-ական թվականների սկզբի վիճակով քիչ թե շատ կայուն կերպով խալիֆի կոչումը վայելել շարունակող ալ-Մուլթամիդի, ինչպես նաև փաստացի իշխանության տերը հանդիսացող նրա եղբայր ալ-Մուվաֆաքի իշխանությունն, ըստ էության, փաստացի տարածվում էր միայն Կենտրոնական Միջագետքի վրա:

## Գլուխ 142

### Վասիլ I-ի կառավարման հետագա ընթացքը

870 թվականի ամռանը Զովհան Ոսկեծեռքի և Սարկավազի գլխավորած պավլիկյանները (մոտ 60.000) ու նրանց կազմում գտնվող Զայ ռազմիկները (մոտ 45.000) խորը մարտարշավ իրականացրին Տևրիկե-Սեբաստիա-Դազիմոն-2ելա-Անկյուրա-Նիկոմեդիա-Նիկա-Եփեսոս-Ամորիոն-Անկյուրա-2ելա-Դազիմոն-Սեբաստիա-Տևրիկե երթուղով և նահանջեցին<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ կայսրությանը մի անհաջողություն էլ պատուհասեց Արևմուտքում, երբ 870 թվականի օգոստոսի 29-ին Մալթայում ափ իջած Աղլաբյանների Էմիրության բանակը (մոտ 15.000) անակնկալ հարվածով հաղթեց մինչ այդ կղզին զբաղեցրած սեփական բանակի մի մասին (մոտ 5.000) շրջափակած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Զայ ռազմիկներին (մոտ 1.500), ինչից հետո կղզին ընկավ Աղլաբյանների Էմիրության տիրապետության տակ<sup>2</sup>:

Արևմուտքում կայսրության դիրքերն անկասելիորեն թուլանում էին և այս պարագայում քրիստոնյաների համար քիչ թե շատ դրական էր գոնե այն, որ Ապենինյան թերակղզում վերջինիս բնական դաշնակիցն էր հանդիսանում Միջին Ֆրանկական թագավորությունը, որի արքա Լյուդովիկոս II-ը (843-875) նույն այս ժամանակ իր հերթին եռանդուն պայքար էր մղում թերակղզում սեփական դիրքերը հաստատել փորձող Աղլաբյանների Էմիրության դեմ, իսկ 870-ական թվականների սկզբին էլ թշնամուն արդեն սեղմել էր թերակղզու հարավին: Ընդհանրապես ասած, Ապենինյան թերակղզում ընդհանուր թշնամու դեմ համատեղ պայքար մղելու համար համագործակցության կոնկրետ քայլեր Վասիլ I-ը և Լյուդովիկոս II-ը ձեռնարկել էին դեռևս 869 թվականին, սակայն զգալի ուժերով Լյուդովիկոս II-ի մոտ ժամանած կայսերական ծովակալ Նիկիտաս Օրեֆասը հրաժարվել էր ճանաչել Կառլոս I Մեծից իր թոռ Լյուդովիկոս II-ին անցած ու Զոմի պապի կողմից հաստատված վերջինիս «կայսր» տիտղոսն և Միջին Ֆրանկական

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 37; Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 4:

<sup>2</sup> «Զեմբրիջյան ժամանակագրություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:



թագավորության այս տիրակալին ուղղակի արքա էր կոչել, իսկ դա դիվանագիտական մի իսկական կոնֆլիկտ էր առաջացրել, որից հետո ուշագրավ այդ ծովակալն իր բանակով հեռացել էր: 870 թվականին, սակայն, աչքաթող անելով տիտղոսների հետ կապված անհամաձայնությունը, Վասիլ I-ն ու Լյուդովիկոս II-ը այնուհանդերձ հաջող պայմանավորվածության եկան և արդեն 871 թվականի հունվարին Միջին Ֆրանկական թագավորության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Բյուզանդական կայսրության (մոտ 10.000, այդ թվում սերբեր և խորվաթներ, 400 նավ) բանակը ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Աղլաբյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեցին Բարին, իսկ փետրվարի 2-ին էլ ի վերջո գրավեցին այն<sup>1</sup>: Քաղաքն անցավ Միջին Ֆրանկական թագավորությանը, սակայն արևելքի քրիստոնյաների հաջողությունը ևս, այսպես թե այնպես, զգալի էր:

871 թվականի ամռանը Վասիլ I-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 100.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 40.000) Արաբական խալիֆության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) գրավեցին Ռապսակիոն (Սամոսատից հյուսիս-արևելք, Եփրատի ձախ ափին), Ամեր, Մորինաբս, Աբդալա, (Խարբերդից մոտ), Խախոն (Խարբերդից հարավ) և Կուրտիկա (Տարոնի հարավ) ամրոցները<sup>2</sup>: Դրանից հետո կայսերական բանակը մոտեցավ Մելիտեին և, բաց ճակատամարտում հաղթելով Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 30.000), պավլիկյաններին (մոտ 10.000) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000), պաշարեց քաղաքը, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, նահանջեց<sup>3</sup>: 871 թվականի նույն ամռանը Աղլաբյանների Էմիրության բանակը (մոտ 20.000) Սիրակուզայի ճ-մ-ում հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 5.000)<sup>4</sup>՝ իր հերթին կարծես վրեժ լուծելով Ապենինյան թերակղզում կրած անհաջողության համար:

872 թվականի ամռանը Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանիի որդի Մուհամմադ իբն Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանիի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000), Հովհան Ոսկեձեռքի ու Սարկավազի գլխավորած պավլիկյանները (մոտ 20.000) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 18.000) ասպատակեցին Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեցին<sup>5</sup>: Նույն այս ժամանակ Կրետեի Էմիրության բանակին կայսրության բանակից հաջողվեց գրավել Բրաժան (Դալմացիա, Ադրիատիկ ծովի ափին), որից հետո, ասպատակելով շրջակայքը, վերջինս նահանջեց<sup>6</sup>: Նույն 872 թվականի ամռանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) Էվրիպոս ամրոցի ճ-մ-ում (= Խալկիս) (Էվբեա կղզի) հետ մղեցին Տարսուսից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակի (6.000, 30 նավ) հարձակումները, որից հետո վճռական հարձակումով ջախջախեցին վերջինիս<sup>7</sup>:

872 թվականի նոյեմբերին Վասիլ I-ի գլխավորությամբ հերթական անգամ դեպի արևելք արշաված Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 100.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 40.000) մի մասը (մոտ 20.000) Արաբական խալիֆության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) գրավեց Չապետրա ամրոցը, ինչպես նաև Սամոսատը և, ավերելով դրանք, միացավ հիմնական բանակին<sup>8</sup>: Դրանից հետո, արդեն 873 թվականի հունվարին, Սամոսատ-Ամիդ-Տերիկե երթուղով ասպատակելով արշաված կայսերական բանակը պաշարեց նաև Տերիկեն, սակայն, չկարողանալով տիրել այս քաղաքին, հետ քաշվեց<sup>9</sup>:

873 թվականի մարտին Հովհան Ոսկեձեռքի և Սարկավազի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000), պավլիկյանները (մոտ 10.000) ու նրանց կազմում գտնվող

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 53, 55; Հովհան Սարկավազ «Վենետիկյան ժամանակագրություն», գիրք 3, գլուխ 6:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 40; Լևոն VI «Մարտավարություն», մաս 9, գլուխ 13:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 40:

<sup>4</sup> իբն Ադարի «Մադրիբի պատմությունը»:

<sup>5</sup> Յակուբի «Պատմություն»:

<sup>6</sup> Հովհան Սարկավազ «Վենետիկյան ժամանակագրություն», գիրք 3, գլուխ 30:

<sup>7</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 59:

<sup>8</sup> «Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 39; Տաբարի «Արքաների ու մարզաբանների պատմություն»;

Կուլամա իբն Ջաֆար «Հարկամատյան և արվեստ քարտուղարություն», գիրք 5, գլուխ 11; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>9</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 37:

Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 4:

Հայ ռազմիկները (մոտ 35.000) Մելիտեի ճ-մ-ում հաղթեցին Սամոսատից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 20.000, այդ թվում Նիկեփոր Փոկասը<sup>1</sup>): 873 թվականի գարնանը Ադլաբյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) իր հերթին հերթական անգամ պաշարեց Սիրակուզան, սակայն, չհասնելով որևէ հաջողության, հետ շարտվեց<sup>2</sup>:

873 թվականի ամռանը Տևրիկե-Սեբաստիա-Դազիմոն-Չելա-Անկյուրա երթուղով ասպատակելով արշավեցին Յովհան Ոսկեձեռքի և Սարկավազի գլխավորած պավլիկյանները (մոտ 10.000) ու նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000)<sup>4</sup>, որից հետո ուժերը բաժանեցին: Արդյունքում՝ 873 թվականի նույն ամռանը Ագրանեի ճ-մ (Սեբաստիայից մոտ 67 կմ հարավ-արևմուտք) Զրիստոփորի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 400) վաղ առավոտյան անակնկալ երկրորդմանի համակցված հարձակումով և աղմուկով խուճապ տարածելով գլխովին ջախջախեցին Յովհան Ոսկեձեռքի գլխավորությամբ ճամբարած պավլիկյաններին (մոտ 5.000) ու նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 4.000), ընդ որում Յովհանը զոհվեց դավաճան Փոլադի հարվածից<sup>5</sup>:

Երկրորդ ծանր այս հարվածը, որ ստացան պավլիկյանները, արդեն գործնականում ոչնչացրեց նրանց դիմադրական բոլոր հնարավորությունները: Արդյունքում՝ հաջողությունը զարգացրած կայսրության բանակը 873 թվականի նույն ամռանը առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու տիրեց Տևրիկեին, Կատաբատալանին և պավլիկյանների մյուս ամրություններին (Անդրեփրատյան Ծոփք)<sup>6</sup>: Այսպիսով՝ պավլիկյանների շարժումն, ըստ էության, ճնշվեց, իսկ ադանդավորների մեծ մասը բռնազաղթեցվեց Բալկանյան թերակղզի, որտեղից էլ նրանց գաղափարները, սակայն, հետագայում տարածվեցին Եվրոպայով մեկ:

873 թվականի ամռանը Սարոս հրվանդանի ծովամարտում (Էգեյան ծով, Հալիպոլի թերակղզուց հյուսիս) Բյուզանդական կայսրության նավատորմը (մոտ 20 նավ), արդյունավետ կիրառելով «Հունական կրակ»-ը, հաղթեց Կրետեի Էմիրության նավատորմին (36 նավ): Թշնամին կորցրեց, մասնավորապես, 20 նավ<sup>7</sup>: Իր հերթին, սակայն, 873 թվականի ամռանը Ադլաբյանների Էմիրության բանակը (մոտ 15.000) Բենվենտի և Կապուալի իշխանությունների միացյալ բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) պաշարեց Բենվենտն ու Կապուան, սակայն, տեղեկանալով, որ իր դեմ Բյուզանդական կայսրության խոշոր նավատորմ է շարժվում, նահանջեց<sup>8</sup>: Արդյունքում Բենվենտի և Կապուալի իշխանություններն ընդունեցին Բյուզանդական կայսրության գերիշխանությունը, որի դիրքերը Ապենինյան թերակղզու հարավում ավելի ամրացան:

Պավլիկյան խնդրի լուծումը, որը Վասիլ I-ին լուրջ ջանքեր էր արժեցել, իր հետ միասին Սուլդուրում որոշակի հանգստություն բերեց, քանզի կրած հսկայական լարումից հետո կայսրության ռազմական մեքենան շունչ քաշելու կարիք ուներ, պավլիկյաններն արդեն, ըստ էության, չկային, դե իսկ Արաբական խալիֆության ուժերն էլ հարձակողական գործողություններ իրականացնելու համար արդեն չափազանց թույլ էին: Ավելին, Սուլդուրն ինքն արդեն կարծես կտրվել էր Արաբական խալիֆության ռազմական ընդհանուր համակարգից և, կառավարվելով Տարսոնում իշխող և ողջ Սուլդուրում հսկայական հեղինակության հասած, ռազմունակ ու փառասեր Յազման ալ-Հադիմի կողմից, գտնվում էր երկու տերությունների միջակայքում գործող ռազմական յուրօրինակ մի հավասարակշռության վիճակում՝ այդպես էլ չհասնելով պետական ինքնուրույն մակարդակի, սակայն, միաժամանակ նաև՝ վայելելով յուրօրինակ մի անկախություն:

<sup>1</sup> Փոկասների հայականության մասին սկզբնաղբյուրները երբեք չեն արտահայտվել, սակայն, հաշվի առնելով, որ այս տոհմում շատ հաճախ է հանդիպում այդ ժամանակ միայն հայերին բնորոշ և սիրելի «Վարդ(աս)» անունը, նրանց հայականության հարցը համարում եմ անչափ հավանական ու գրեթե լուծված:

<sup>2</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարենների պատմություն»;<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»;<sup>4</sup> Սիբտ իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայեցիների գիրք»:<sup>5</sup> Այս մասին հայտնում է նաև իբն Հալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում:<sup>6</sup> Այս մասին հայտնում է նաև իբն Տադրիբերդին իր «Պատմություն» աշխատությունում; ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

<sup>3</sup> իբն Ադարի «Մադրիբի պատմությունը»;<sup>4</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 4; Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 41:

<sup>5</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 41-43; Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 4:

<sup>6</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 46:

<sup>7</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 60:

<sup>8</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 58:

Այս ընթացքում Արծրունիները, հարթելով ներտոհմային ներհակությունները, միավորեցին ուժերը՝ Վասպուրականում և հարակից տարածքներում հաստատված ոչ հայկական իշխանությունների դեմ պայքարում: Հատկապես անհաշտ էին տրամադրությունները Ութմանիկների էմիրության նկատմամբ, որը հայերի դեմ էր դուրս եկել դեռևս Բուղա ալ-Զաքիի արշավանքի ժամանակ, իսկ այժմ էլ ամեն կերպ ձգտում էր արգելակել քրիստոնյաներին: Արդյունքում՝ 874 թվականի մարտին Աշոտ Զաջ Արծրունու գլխավորած Արծրունյաց զունդը (մոտ 3.000) Ութմանիկների էմիրության բանակից (մոտ 500) ազատագրեց Վարազա ամրոցը (Վասպուրական, Վանից մոտ 8 կմ հարավ-արևելք)<sup>1</sup>, ինչից կարճ ժամանակ անց պաշարեց նաև Ամյուկ ամրոցը, սակայն չկարողացավ գրավել այն<sup>2</sup>: Այս ամենը, սակայն, սկիզբ հանդիսացավ նոր իրադարձությունների:

Իրոք, Ութմանիկներին հասցված հարվածը ոտքի հանեց Հայաստանի տարածքում իրենց շահերն ունեցող արդեն Կայսիկների էմիրությանը, որի առաջնորդ Աբուլ-Վարդը Ութմանիկների էմիրի հետ միասին դիմեց նույն այս ժամանակ Հյուսիսային Ասորիքում կիսաանկախ դրության հասած Շեյբանյանների էմիրության էմիր և միաժամանակ նաև Արմինիայի ոստիկան Իսա իբն Շեյխի (869-878, 883) օգնությանը: Արդյունքում՝ 874 թվականի ապրիլին Շեյբանյանների, Կայսիկների և Ութմանիկների էմիրությունների միացյալ բանակը (15.000) Արմինիայի ոստիկանի գլխավորությամբ ներխուժեց Վասպուրական: Այս պարագայում, սակայն, գործի մեջ մտավ արդեն նաև Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունին, ինչի արդյունքում հակառակորդի բանակը, զգուշանալով Աշոտ Զաջ Արծրունու գլխավորությամբ իրեն ընդառաջ շարժված Արծրունյաց զնդից (2.000), ինչպես նաև վերջինիս օգնության շտապած Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու բանակից (մոտ 40.000) հաշտություն կնքեց<sup>3</sup>, համաձայն որի ոստիկանը չի մտնում Միջնաշխարհ և, հարկերը ստանալով, հեռանում է:

874 թվականի մայիսի 27-ին իր մահկանացուն կնքեց Աշոտ Զաջ Արծրունին, որից հետո Արծրունիների տոհմի գլուխ կանգնեց նրա որդի Գրիգոր-Դերենիկը (874-886): Վերջինս, ի տարբերություն հոր, ավելի բուռն բնավորության տեր մի անձնավորություն էր: Արծրունյաց նոր իշխանն ամուսնացած էր Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու դուստր Սոֆիի հետ, ինչը յուրօրինակ ամրություն էր հաղորդում Արծրունիների և Բագրատունիների հարաբերություններին՝ չբացառելով հանդերձ, սակայն, ներքին մրցակցությունը: Այս առումով հարկ է նշել, որ Հյուսիսային Բագրատունիները նույն այս ժամանակ արդեն զգալիորեն թուլացել էին և, ըստ էության, բաժանված լինելով երեք ճյուղի, կորցրել էին հիմնական ճյուղի հետ ռազմաքաղաքական մրցակցության ամեն մի հնարավորություն: Այսպիսով՝ Արմինիայի միակ և փաստացի տերն, ըստ էության, հենց Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունին էր, ընդ որում բավարար հիմքեր կան ենթադրելու, որ արդեն 860-ական թվականների կեսերին վերջինիս այստեղ արդեն որպես թագավոր էին ընկալում: Իրոք, դեռևս 862 թվականի օգոստոսին Արմինիայի քրիստոնյա տիրակալները Շիրակավանում աննկատ մի խորհրդակցություն էին ունեցել և արդյունքում Աշոտ Բագրատունուն ճանաչել էին Հայոց արքա:

876 թվականի գարնանը Գրիգոր-Դերենիկ Արծրունու գլխավորած Արծրունյաց զունդը (մոտ 10.000) Հերի էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500) գրավեց Հերը և Սալմաստը (վերջինը՝ = Սաղամաս) (վերջինը՝ Պարսկահայք, Առնա գավառ)<sup>4</sup>: Արդյունքում՝ Հերի էմիրությունը ընդունեց Արծրունիների գերիշխանությունը, սակայն ըմբոստ տրամադրությունները տեղում պահպանվեցին:

Նույն այս տարում, սակայն, անակնկալ խնդիրներ առաջացան արդեն նաև հենց Սամառայում իշխող եղբայրների համար, երբ Սաֆֆարյանների էմիրության էմիր Յաղուբ իբն Լայսը, ըստ էության, արդեն իրենով արած Իրանական լեռնաշխարհի զգալի մասը, սեփական բանակն իջեցրեց Միջագետք և հարձակման անցավ Սամառայի ուղղությամբ: 876 թվականի ապրիլի 8-ին, սակայն, Սամառայի մոտակայքում տեղի ունեցած Դեյր ալ-Աբուլի համառ ճակատամարտում Սաֆֆարյանների էմիրության բանակը ծանր պարտության կրեց և հետ շարժվեց: Դրանից հետո պաշտոնական Սամառան Իրանական լեռնաշխարհը փաստացի հետ

<sup>1</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 18:

<sup>2</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 18: Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 4:

<sup>3</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 18:

<sup>4</sup> Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4: Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 30:

բերելու ուղղությամբ մի քանի անվճռական քայլեր ձեռնարկեց, բայց որևէ հաջողության չհասավ: Կրած պարտությունից հետո, սակայն, սասանվել էին նաև Յաղուբ իբն Լայսի դիրքերը և իր կյանքի հաջորդ երեք տարիները, մինչև իր մահը, Սաֆֆարյանների էմիրության հիմնադիր այս էմիրը ստիպված անցկացրեց սեփական իշխանությունը իր իսկ էմիրության ներսում ամրապնդելու հոգսերում:

877 թվականի գարնանը Արմինիայի ոստիկան Իսա իբն Շեյխի դեմ ապստամբել էր Պարտավում նստող նրա տեղակալ Մուհամմեդ ալ-Յամանին կամ, ինչպես հայերն էին նրան կոչում՝ Յամամնիկը: Արդյունքում՝ 877 թվականի սկզբից մինչև 878 թվականի սկիզբ Իսա իբն Շեյխի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) և Յայոց այրուծին (մոտ 5.000) Մուհամմեդ ալ-Յամանի գլխավորած բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեցին Պարտավը, սակայն այդպես էլ չկարողացան գրավել այն<sup>1</sup>: Ավելին, նույն 877 թվականի վերջին Մուհամմեդ ալ-Յամանին հատուկ կոչով դիմեց Աշոտ Բագրատունուն և, կանխատեսելով, որ Իսա իբն Շեյխը շուտով զրկվելու է ոստիկանի պաշտոնից, խնդրեց հենց իրեն ճանաչել Արմինիայի ոստիկան: Յայոց իշխանը, սակայն, տալով իր համաձայնությունը, միաժամանակ պաշտոնական Սամառային խնդրեց Արմինիայի ոստիկան ճանաչել ոչ թե Մուհամմեդ ալ-Յամանին, այլ մինչ այդ երկու անգամ Արմինիայի ոստիկանի պաշտոնը զբաղեցրած Մուհամմեդ իբն Խալիդ աշ-Շեյբանուն, որը կրկին Շեյբանյանների տոհմից էր: Յայերի խնդրանքը բավարարվեց և Արմինիայի ոստիկան արդեն երրորդ անգամ հռչակվեց Մուհամմեդ իբն Խալիդը: Վերջինս, սակայն, իր այդ պաշտոնը զբաղեցրեց շատ կարճ և բարդությունները տեղում պահպանվեցին:

877 թվականի ամռանը Պելոպոնեսի ծովացամաքամարտում Բյուզանդական կայսրության նավատորմում (մոտ 40 նավ) տեղակայված Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500), ցամաքով քաշելով անցկացնելով նավերը Պելոպոնեսի թերակղզու նեղ հատվածով, անակնկալ հարվածով հաղթեցին Կրետեի էմիրության նավատորմին (մոտ 30 նավ) ու ոչնչացրին ցամաքում ցրված վերջինիս բանակը (մոտ 4.000)<sup>2</sup>: Այս պարտությունը զգալիորեն սահմանափակեց Կրետեի էմիրության ծովահենական հավակնությունները, մանավանդ որ մահմեդականների մոտ շարունակվում էին ներքին ընդհարումները: Արդյունքում, զարգացնելով հաջողությունը, վանքում իր օրերն ավարտած երբեմնի գրեթե կայսր Ալեքսեյ-Մուշեղ Մամիկոնյանի որդի, ծովակալ Ալեքսեյ-Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 4.000) 877 թվականի ամռանը Թուլունյանների էմիրության բանակից (մոտ 2.000) գրավեցին Կիպրոսը<sup>3</sup>:

877 թվականի ամռանը Տարսուսի պաշտոնազրկված էմիր Յազման ալ-Յադիմի բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 50) Տարսուսի ճ-մ-ում հաղթեցին Տարսուսի նոր էմիր նշանակված Մուհամմադ իբն Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանիի գլխավորությամբ քաղաքի շրջակայքն ասպատակելու միջոցով վերջինիս տիրել փորձող բանակին (մոտ 8.000), ընդ որում Մուհամմադ իբն Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանին զոհվեց<sup>4</sup>: Այսպիսով՝ Սուլդուրը արդեն զենքը ձեռքին հռչակեց իր անկախությունն ու պահպանեց այն, ինչը, սակայն իր հերթին, ըստ էության, կայսրության դեմ պայքարում վերացրեց Արաբական խալիֆության ռազմական մեքենայի հարձակողական բոլոր հնարավորությունները:

877 թվականի օգոստոս Ադլաբյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) հերթական, սակայն մի վերջին անգամ մոտեցավ Սիրակուզային: Սկիզբ էին առնում վճռական իրադարձություններ:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 19; Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 21:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 61:

<sup>3</sup> Կոնստանդին Ծիրանածին «Բանակաթեմերի մասին», գլուխ 15:

<sup>4</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

Աղլաբյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) պաշարեց քաղաքը Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100):

I փուլ – 877 թ-ի ամռան վերջից մինչև 878 թ-ի գարնան կեսեր Աղլաբյանների էմիրության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց քաղաքի ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասավ:

II փուլ – 878 թ-ի գարնան կեսերին քաղաքին մոտեցավ կայսերական նավատորմը, սակայն սկիզբ առած ծովամարտում պարտություն կրեց և հետ մղվեց:

III փուլ – 878 թ-ի մայիսի 21-ին Աղլաբյանների էմիրության բանակը անցավ վճռական գրոհի և գրավեց քաղաքը:

Յայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:

Խոշոր և բեկումնային նշանակություն ունեցող այս հաջողությունն, ըստ էության, ավարտին հասցրեց Սիցիլիայի համար տասնամյակներ շարունակ մղվող պայքարը: Վերջակետը, սակայն, դրվելու էր ամեն դեպքում միայն քառորդ դար անց:

Մինչ սեփական ռազմական մեքենան անհաջողություն էր կրում Սիցիլիայում, Վասիլ I-ը խոշոր հարձակողական գործողություններ էր նախապատրաստում իր տերության Արևելքում, որն էլ կյանքի կոչեց հենց այս ժամանակ: Արդյունքում՝ 877 թվականի նոյեմբերին Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Արաբական խալիֆության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեցին Լուլուա ու Մոլուն ամրոցները և այդ կարողացան անել այն բանից հետո, երբ երկար ժամանակ աշխատավարձ չստացած սլավոն վարձկանները դրանք հանձնեցին հակառակորդին<sup>2</sup>:

Ստեղծված ծանր պայմաններում, ցանկանալով գոնե մի որևէ կերպ ապահովել Սուղուրի պաշտպանականությունը, ալ-Մուվաֆաքը էմիր Ահմեդ իբն Թուլունի գլխավորած Թուլունյանների էմիրությանն, ըստ էության, ուղղակիորեն հանձնեց Պաղեստինը, Ասորիքը, Յայոց Միջագետքը և Կիլիկիան: Սուղուրում ամրացած Յազման ալ-Յադիմը, սակայն, չէր պատրաստվում այդքան հեշտությամբ հրաժեշտ տալ իր կիսաանկախ կարգավիճակին և հնազանդվեց միայն այն բանից հետո, երբ 878 թվականի գարնանը առանց լուրջ մարտերի Տարսոն մտավ Տարսոսի նոր էմիր նշանակված Արխուզ իբն Յուլադ իբն Թարխան ալ-Թուրքի գլխավորած Թուլունյանների էմիրության բանակը (մոտ 30.000)<sup>3</sup>: Սրանից հետո մի քանի տարի, համենայն դեպս իրավաբանորեն, Սուղուրում որպես Բյուզանդական կայսրության հակառակորդ հանդես էր գալու հենց Թուլունյանների էմիրությունը:

878 թվականի հունիսին Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Սեբաստուպոլսի ճ-մ-ում հաղթեցին Թուլունյանների էմիրության առաջխաղացած բանակին (4.000)<sup>4</sup>, ինչից հետո, արդեն 878 թվականի հուլիս-օգոստոս ամիսներին Վասիլ I-ի և նրա որդի Կոնստանդինի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 100.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 40.000) Թուլունյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) գրավեցին Պսիլոկաստելլոն, Պարամակաստելլոն, Ճադատ (= Ֆալակրոնկաստելլոն) (Կեսարիայի մոտ,

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 69; Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 4; Յովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Նիկեիոր Փոկաս», մաս 4; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Ադարի «Մադրիքի պատմությունը»; Նուվեյրի «Պատմություն»; «Զեմբրիջյան ժամանակագրություն»: Այս մասին հայտնում է նաև ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 46; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Տաբարի «Արքաների ու մարգարեների պատմություն»; Սիբու իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»; իբն Աբու-Ռուսայթա «Բժիշկների կենսագրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Աս-Սուլիսին իր «Պատմություն»-ում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի հաղորդածը; իբն Յալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը; ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Տադրիբեդդին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

<sup>3</sup> իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> Տաբարի «Արքաների ու մարգարեների պատմություն»; Սիբու իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Յալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում; ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

Արգենտա լեռան հարավային լանջերին), Կայսոս, (= Կատասամա, = Կասամա), Ռոբամ, (= Էնդելեխոն) (Ամիդի մոտ), Անդալ (= Անդալան) և Էրիմոսիկեա ամրոցները<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Վասիլ I-ին կրկին անհաջողություն պատուհասեց Սիցիլիայում, երբ 878 թվականի հուլիսի վերջին Սիրակուզային մոտեցած կայսերական նավատորմը հետ շարտվեց՝ կորցնելով 4 նավ<sup>2</sup>:

878 թվականի սեպտեմբերին Վասիլ I-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 100.000) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 40.000) Կոկիսոնի ճ-մ-ում (Կիլիկիայի հյուսիս-արևելք, Կոկիսոն գավառ) հաղթեցին Տարսոնի Էմիր Արիսուզ իբն Յուլադ իբն Թարխան ալ-Թուրքի գլխավորությամբ կիրճում դարանակալ հարձակում գործել փորձող Թուլունյանների Էմիրության բանակին (մոտ 30.000)<sup>3</sup>, որից հետո, 878 թվականի հոկտեմբերից մինչև նոյեմբեր պաշարեցին Մելիտեն, Սամոսատը, Մարաշը ու 3ադաս ամրոցը, սակայն, չկարողանալով գրավել դրանք և ավերելով շրջակայքը, նահանջեցին<sup>4</sup>: 878 թվականի նոյեմբերին 3ադաս ամրոցից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 5.000) Թուլունյանների Էմիրության բանակից (մոտ 500) գրավեցին Գերոնտ ամրոցը (3ադասի մոտ)<sup>5</sup>, որից հետո կայսրության բանակը, ոտնատակ տալով Անդրեփրատյան Ծոփքը և Կիլիկիայի հյուսիսը, նահանջեց<sup>6</sup>:

879 թվականի հունվարին Բյուզանդական կայսրության բանակը (30.000) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 10.000) Ադանայի ճ-մ-ում հաղթեցին Տարսոնի Էմիր Արիսուզ իբն Յուլադ իբն Թարխան ալ-Թուրքի գլխավորած Թուլունյանների Էմիրության բանակին (մոտ 10.000), ընդ որում հակառակորդը կորցրեց 1.400 սպանված և 400 զերի, որոնց թվում զերվեց նաև Արիսուզը<sup>7</sup>: Այսպիսով՝ Վասիլ I-ը Սուղուրում մի իսկական հաղթահանող կազմակերպեց, ինչը մեծապես վերացրեց մինչ այդ մեծ ծրագրերով երկրամաս ոտք դրած Ահմեդ իբն Թուլունի հավակնությունները: Ավելին, Թուլունյանների Էմիրի դեմ եղավ նաև այն հանգամանքը, որ հենց այս ժամանակ Եգիպտոսում թողնված վերջինիս որդի Աբբասը ապստամբական դիրք գրավեց ու Ահմեդ իբն Թուլունը ստիպված եղավ զգալի ուժ և ուշադրություն շեղել այդ ուղղությամբ: Սրան հակառակ, սակայն, պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի համար անհաջողությունները շարունակվում էին արդեն գրեթե անհուն վիճակում հայտնված Սիցիլիայում:

Իրոք, արդեն 879 թվականի ամռանը Ադլաբյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Տավրոմինիայի ճ-մ-ում հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկներին (մոտ 50) և, ասպատակելով քաղաքի շրջակայքը, նահանջեց<sup>8</sup>: Կրած անհաջողությունը, մանավանդ Արևելքում ձեռք բերած խոշոր հաջողությունների ֆոնին, ստիպեց Վասիլ I-ին ռազմական ջանքերն այս անգամ ուղղել արդեն դեպի Արևմուտք, սակայն Ադլաբյանների Էմիրության նավատորմը (մոտ 100 նավ) 879 թվականի սեպտեմբերին Սիրակուզայի մոտ հերթական անգամ հաղթեց Բյուզանդական կայսրության առաջխաղացած նավատորմին (մոտ 80 նավ) և հետ մղեց<sup>9</sup>:

870-ական թվականների վերջին և 880-ական թվականների սկզբին իր գագաթնակետին, բայց նաև ավարտին էր հասնում այն համառ պայքարը, որը ալ-Մուվաֆաքը մղում էր ապստամբած զինյունների դեմ: Նույն այս ժամանակ, սակայն, վերջինս արդեն իրոք որ որևէ կերպ չէր կարող աչքաթող անել նաև 3յուսիսային Միջագետքում, իսկ մասնավորապես նաև 3այոց Միջագետքում ստեղծված ծանր դրությունը, որտեղ, դեռևս 866 թվականին սկիզբ առած և մեծ թափ ստացած խարաջյան հերթական ապստամբության պայմաններում, երբ մեկը մյուսի հետևից անհաջողության էին մատնվում այս ապստամբությունը ճնշելու փորձերը, իսկական մի

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 46-47:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 48:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 48; Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 4:

<sup>5</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 48:

<sup>6</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 49:

<sup>7</sup> Տաբարի «Արքաների ու մարգարեների պատմություն»; Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 4: Իբն ալ-Ասիրը իր «Լիակատար պատմություն» աշխատությունում որոշակիորեն կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն 3ալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում: Այս մասին կրճատ հայտնում է նաև ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

<sup>8</sup> իբն Ադարի «Մադրիքի պատմությունը»; «Զեմբրիջյան ժամանակագրություն»:

<sup>9</sup> իբն Ադարի «Մադրիքի պատմությունը»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Այս մասին հայտնում է նաև իբն 3ալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում:

անկախություն էին սկսել վայելել տեղական բեդվինական ցեղերն ու նրանց առաջնորդները, ընդ որում սրանց շարքերում առաջնային դերը պատկանում էր Շեյբանյաններին և նրանց արդեն իսկ հիշատակված առաջնորդ Իսա իբն Շեյխին: Իրոք, Յայաստանում անհաջողություն կրելուց հետո Իսա իբն Շեյխը հետ էր վերադարձել Յյուսիսային ու Յայոց Միջագետքներ և այստեղ լայն գործունեություն էր ծավալել՝ համագործակցելով Չուրարիկների էմիրության էմիր, Մուսա իբն Չուրարիկի որդի Աբու-Մադրայի հետ (մոտ 854-895), որը մոր կողմից հայ էր և ինքն էլ ամուսնացած էր Արծրունյաց տոհմին պատկանող մի կնոջ հետ: Իսա իբն Շեյխի հնարավոր այլ դաշնակիցների թվում էին նաև տեղական բեդվինական ցեղերը, որոնց առաջնորդների շարքում աչքի էր ընկնում Յամդան իբն Յամդանը, ինչպես նաև, այս կամ այն չափով, խարաջյանները և այլ ռազմական առաջնորդներ, ինչպիսիք օրինակ արդեն իսկ հիշատակված Աբու-Սաջն էր: Միաժամանակ հարկ է նշել, սակայն, որ ամենատարբեր և հաճախ ներցեղային կամ նույնիսկ ներանձնային շահերով առաջնորդվող այս դաշնակցությունը կամ նրա հնարավոր տարբերակները որևէ ձևով կայուն չէին և հետագայում ամենատարբեր դրսևորումները ստացան:

Այսպես թե այնպես, սակայն, ցանկանալով կարգուկանոն հաստատել Յյուսիսային և Յայոց Միջագետքներում, երբ բանը հասել էր նույնիսկ նրան, որ սպառնալիքի տակ էին հայտնվել նույնիսկ ցորենի մատակարարումները դեպի հարավ, իսկ Կենտրոնական Միջագետքից էլ առանց բանակային լուրջ ուղեկցության ցամաքային ճանապարհով Յյուսիսային Միջագետք գնալ ուղղակի հնարավոր չէր, ալ-Մուվաֆաքը Յյուսիսային Միջագետքի կառավարիչ նշանակեց իր հավատարիմ գուլյամներից մեկը հանդիսացող Իսահակ իբն Զունդաշիկին և, վերջինիս օժտելով ամենալայն լիազորություններով, ուղարկեց Մոսուլ: Յաստատվելով Յյուսիսային Միջագետքի կենտրոնական այդ քաղաքում՝ արդեն 879 թվականի աշնանը Իսահակ իբն Զունդաշիկը անցավ ակտիվ ռազմական գործողությունների:

Արդյունքում՝ 879 թվականի աշնանը Իսահակ իբն Զունդաշիկի գլխավորած բանակը (մոտ 20.000) տեղի ապստամբած էմիր իբն Էյուբի բանակից (մոտ 2.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Մծբինը<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, անակնկալ կերպով խաղի մեջ մտավ կայսրության ռազմական մեքենան և արդյունքում 879 թվականի աշնանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Թել-Բասմայի ճ-մ-ում (Մծբինի մոտ) հաղթեցին Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 2.000), որից հետո, ասպատակելով Մծբինի և Մոսուլի շրջակայքը, նահանջեցին<sup>2</sup>: Ավելին, դրանից հետո 879 թվականի դեկտեմբերից մինչև 880 թվականի հունվար կայսերական ռազմական մեքենան ասպատակեց նաև Յայոց Միջագետքի արևմուտքը և նահանջեց<sup>3</sup>, ուժերը հետագայում այնուհանդերձ ուղղելով Թուլուսյանների դեմ: Արդյունքում՝ 880 թվականի հունվարին Յերակլեսայի ճ-մ-ում Բյուզանդական կայսրության բանակը (4.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին Թուլուսյանների էմիրության բանակին (300)<sup>4</sup>:

Կրած անսպասելի անհաջողությունը Իսահակ իբն Զունդաշիկին իր հերթին ստիպեց մեղմել դիրքորոշումը և բանակցությունների գնալ տեղական ուժերի հետ, որոնք իրենք ևս առանձնապես չէին ձգտում սրել հարաբերությունները: Արդյունքում՝ 880 թվականին կնքվեց յուրօրինակ մի զինադադար, սակայն, թերևս, պարզ էր, որ հակասությունները հետագայում ևս շարունակվելու էին:

880 թվականի գարնանը Պելոպոնեսի ծովագամաքամարտում Բյուզանդական կայսրության նավատորմում (մոտ 40 նավ) տեղակայված Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 4.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) անակնկալ գիշերային հարվածով հաղթեցին Աղլաբյանների էմիրության նավատորմին (60 նավ) ու ոչնչացրին ցամաքում ցրված վերջինիս բանակը (12.000)<sup>5</sup>: Դրանից հետո Նասր ծովակալի և Մակեդոնիա

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»: իբն ալ-Ասիրը իր «Լիակատար պատմություն» աշխատությունում որոշակիորեն կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Յայունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում:

<sup>3</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»: Սիբտ իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»: իբն ալ-Ասիրը իր «Լիակատար պատմություն» աշխատությունում կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Աս-Սուլիտին իր «Պատմություն»-ում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

<sup>4</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»: Այս մասին հայտնում է նաև ալ-Ալիին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

<sup>5</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 62-63; Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 4; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: «Զեմբրիջյան ժամանակագրություն»:

բանակաթեմի գորավար Լևոն Ապոստոլուպես Յայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության նավատորմում (մոտ 40 նավ) տեղակայված Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) ասպատակեցին Սիցիլիան և Յարավային Իտալիան<sup>1</sup>:

880 թվականի ամռանը Ստիլո հրվանդանի ծովամարտում Բյուզանդական կայսրության նավատորմը (մոտ 40 նավ) հաղթեց Ադլաբյանների Էմիրության նավատորմին (մոտ 30 նավ)<sup>2</sup>: 880 թվականի նույն ամռանը Նեապոլի ճ-մ-ում Մակեդոնիա բանակաթեմի գորավար Լևոն Ապոստոլուպես Յայի և Պրոկոպիոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, այդ թվում սլավոններ, սերբեր և խորվաթներ) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500), չնայած այն բանին, որ ձախ թեև ծանր կորուստներ կրեց և զոհվեց այն գլխավորող Պրոկոպիոսը, շնորհիվ Լևոնի գլխավորած աջ թևի հաջող գործողությունների հաղթեցին Ադլաբյանների Էմիրության բանակին (մոտ 10.000)<sup>3</sup>: Արդյունքում, զարգացնելով հաջողությունը, 880 թվականի արդեն օգոստոսին կայսրության բանակը տիրեց Տերենտին<sup>4</sup>, ինչի արդյունքում կայսրության դիրքերը Յարավային Իտալիայում ավելի ամրապնդվեցին, իսկ դա իր հերթին որոշակիորեն փոխհատուցեց Սիցիլիայի փաստացի կորուստը:

880 թվականի ամռանը Յայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու գլխավորած Յայկական բանակը (մոտ 40.000) Կայսիկների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Մանազկերտը, սակայն, տեղեկանալով, որ Վասպուրականի Սևան ամրոցի (Վասպուրական, Արժիշակովիտ գավառ) տեր, Գրիգոր-Դերենիկի քեռորդի Յասանը գերել է Արծրունյաց իշխանին, հաշտություն կնքեց և շարժվեց Վասպուրական: Արդյունքում՝ Գրիգոր-Դերենիկը առանց մարտի ազատվեց<sup>5</sup>, իսկ Կայսիկների և Ութմանիկների Էմիրություններն էլ ընդունեցին Յայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու գերիշխանությունը:

881 թվականի ապրիլին Իսահակ իբն Զունդաշիկի գլխավորած Արաբական խալիֆության (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) Մծքինի ճ-մ-ում հաղթեցին Շեյբանյանների ու Չուրարիկների Էմիրությունների, ինչպես նաև տեղի բեդվինների միացյալ բանակին (մոտ 7.000)<sup>6</sup>: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, Իսահակ իբն Զունդաշիկը շարժվեց Ամիդում ամրացած իբն Էյուբի դեմ, սակայն անորոշ ելքով ընդհարումներից հետո 881 թվականի արդեն մայիսին հետ քաշվեց<sup>7</sup>:

881 թվականի օգոստոսին Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 50) Տավրոմինիայի ճ-մ-ում հաղթեցին Ադլաբյանների Էմիրության բանակին (մոտ 3.000)<sup>8</sup>, սակայն 881 թվականի աշնանը տեղի ունեցած Կատանիայի ճ-մ-ում հաջողությունը մնաց Ադլաբյանների Էմիրության կողմում<sup>9</sup>: Ավելին, զարգացնելով հաջողությունը, 881 թվականի նույն աշնանը հակառակորդը կրկին մոտեցավ Տավրոմինիայի և կրկին հաղթանակ տարավ կայսրության բանակի նկատմամբ, որի կորուստները կազմեցին 3.000 իռաքի<sup>10</sup>: Դրանից հետո, ևս մեկ անգամ զարգացնելով հաջողությունը, 881 թվականի նույն աշնանը Ադլաբյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Ցեզարեապոլիսը (Սիցիլիա, Տավրոմինիայի մոտ)<sup>11</sup>:

882 թվականի գարնանը փաստացի իշխանությունից զուրկ խալիֆ ալ-Մութամիդը փորձ կատարեց փախուստի դիմել Սամառայից և ապաստանել Ահմեդ իբն Թուլունի մոտ, ընդ որում, փորձելով ապահովել իր հաջող հեռանալը, խալիֆը նույն այս ժամանակ կապեր էր հաստատել ինչպես Իսահակ իբն Զունդաշիկի, այնպես էլ դեռևս Տարսնում գտնվող Յազման ալ-Յադիմի հետ: Փախուստը, սակայն, չհաջողվեց և Իսահակ իբն Զունդաշիկը, հավատարմություն

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 64-65:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 65:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 66; Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 4; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 66:

<sup>5</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 20:

<sup>6</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>7</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>8</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Այս մասին հայտնում է նաև ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

<sup>9</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>10</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: «Զեմբրիջյան ժամանակագրություն»: Այս մասին հայտնում է նաև ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

<sup>11</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:



պահպանելով ալ-Մուվաֆաքին, ձերբակալեց խալիֆին ու հետ ուղարկեց նրան Սամառա, որտեղ արդեն վերջինիս ստիպեցին բանադրանքի ենթարկել Ահմեդ իբն Թուլունին: Միաժամանակ, սակայն, նույն կերպ վարվեց նաև Թուլունյանների եմիրը, որը, Դամասկոսում հավաքելով Ասորիքի և Եգիպտոսի մահմեդական հայտնի իրավագետներին, չնչին բացառությամբ հասավ միահամուռ մի որոշման, որով, որպես խալիֆի կամքի վրա բռնատիրոջ, բանադրանքի ենթարկվեց այս անգամ արդեն ալ-Մուվաֆաքը:

Կապված այս իրադարձությունների հետ՝ Տարսնում սրվեցին կրքերը մի կողմից տեղական ռազմիկների մեջ դեռևս մեծ հեղինակություն ունեցող Յազման ալ-Յադիմի, իսկ մյուս կողմից էլ Թուլունյաններին հավատարիմ ռազմիկների միջև, որոնց մեծ քանակի հայտնվելը Կիլիկիայում ընդհանրապես և Տարսնում, մասնավորապես, ամենատարբեր տիպի, այդ թվում նաև տնտեսական ու հոգեբանական բարդություններ էր առաջացրել: Արդյունքում, ցանկանալով հնազանդեցնել Յազման ալ-Յադիմին, 882 թվականի գարնանը եմիր Ահմեդ իբն Թուլունի գլխավորած Թուլունյանների եմիրության բանակը (մոտ 30.000) պաշարեց Տարսնը ապստամբած և խալիֆ ալ-Մուրթամիդի կողմն անցած Տարսնի եմիր Յազման ալ-Յադիմի բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200), սակայն Յազմանը բաց թողեց գետի ջրերը, մի իսկական հեղեղ կազմակերպեց հակառակորդի բանակում և վերջինս ի վերջո նահանջեց<sup>1</sup>: Դրանից հետո 882 թվականի ամռանը Թուլունյանների եմիրության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց Փոքր Յայքի հարավը ու Կապադովկիան և կրկին նահանջեց<sup>2</sup>: Ավելին, շուտով Ահմեդ իբն Թուլունը լրջորեն հիվանդացավ և վերադարձավ Եգիպտոս: Այսպիսով՝ Սուլդուրի հարավային հատվածն, ըստ էության, դուրս եկավ Թուլունյանների եմիրության իշխանության տակից:

882 թվականի ամռանը ծովակալ Ալեքսեյ-Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500), հարվածելով թշնամու աջ թևին, Կուլտավուտոյի ճ-մ-ում հաղթեցին Աղլաբյանների եմիրության բանակին (մոտ 3.000)<sup>3</sup>: Դրանից հետո 882 թվականի նույն ամռանը վերջիններս պաշարեցին Ամանտիան (Կալաբրիա, Ապենինյան թերակղզու հարավ), սակայն չկարողացան գրավել այն և հետ քաշվեցին<sup>4</sup>:

882 թվականի աշնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) Մելիտեի ճ-մ-ում անակնկալ հարձակումով հաղթեց Վասիլ I-ի գլխավորությամբ քաղաքի շրջակայքն ասպատակող Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 20.000)<sup>5</sup>: Կայսրության բանակը փաստորեն լուրջ անհաջողություն կրեց, ընդ որում հակառակորդի ուժեղացող դիմադրության պայմաններում արդեն պարզ էր, որ Վասիլ I-ի ռազմական հաջողություններ Արևելքում շուտով զգալիորեն սահմանափակվելու են:

883 թվականի գարնանը Աղլաբյանների եմիրության բանակը (մոտ 10.000) Տավրոմինիայի ճ-մ-ում հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 50) և, հերթական անգամ ասպատակելով քաղաքի շրջակայքը, նահանջեց<sup>6</sup>: Դրանից հետո, 883 թվականի հունիսին, Աղլաբյանների եմիրության բանակը (մոտ 8.000) գրավեց Պոլիցան (Սիցիլիա, Տավրոմինիայի մոտ)<sup>7</sup>, սակայն Կատանիայի ու Ռեմատայի (Սիցիլիայի արևելյան ափ) պաշարումը վերջինիս որևէ հաջողություն չբերեց և արդեն հուլիսին Աղլաբյանների եմիրության բանակը վերադարձավ ելման դիրքեր<sup>8</sup>:

<sup>1</sup> իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»: Այս մասին հայտնում է նաև Տաբարին:

<sup>2</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Սիբու իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Դալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Տադիբերդին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

<sup>3</sup> Այս մասին տեղեկացնում են իբն ալ-Ասիրը և ալ-Այնին: Կա կարծիք, որ այս մասին է նաև Նիկիտա Պափլագոնցու հաղորդումը, որը փոխանցվում է սուրբ Իզնատիոսի վարքաբանությունում:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 71: Զովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Նիկեփոր Փոկաս», մաս 4:

<sup>5</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

<sup>6</sup> Այս մասին տեղեկացնում են իբն ալ-Ասիրը:

<sup>7</sup> Այս մասին տեղեկացնում են իբն ալ-Ասիրը:

<sup>8</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը:

883 թվականի ամռանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Փուլանդեի ճ-մ-ում հաղթեցին Տարսուսի Էմիր Յազման ալ-Հադիմի գլխավորած Արաբական խալիֆոթյան բանակին (մոտ 25.000)<sup>1</sup>: Շահաժ խոշոր հաղթանակից հետո, որը մի պահ, կարծես թե, հավասարակշռեց նախորդ տարվա անհաջողությանը, կայսրության ռազմական մեքենան գրավեց արդեն նաև Անարզաբան<sup>2</sup>: Առջևում, սակայն, վերջինիս սպասում էր աննախադեպ չափերի խոշոր մի անհաջողություն:

883 թվականի սեպտեմբերի 14-ին Կալամիայի ճ-մ-ում (= Խրիստովուլունի ճ-մ) (Տարսուսից մոտ 10 կմ արևմուտք) Տարսուսի Էմիր Յազման ալ-Հադիմի գլխավորած Արաբական խալիֆոթյան բանակը (մոտ 20.000) գիշերային անակնկալ հարձակումով ծանր պարտության մատնեց Բյուզանդական կայսրության ճամբարած բանակին (100.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 45.000), ընդ որում կայսրության բանակի կորուստները կազմեցին 70.000 ռազմիկ<sup>3</sup>: Վասիլ I-ի կրած այս ջախջախիչ պարտությունը, ըստ էության, արյունաքամ արեց Բյուզանդական կայսրության ռազմական մեքենան, որը, մինչ այդ Սուղուրում հասած լինելով ինչ-որ տեղ նույնիսկ ռազմավարական նախաձեռնության, դրանից հետո զրկվեց հարձակողական ամեն մի թափից և նույնիսկ նույն այդ ռազմավարական նախաձեռնությունն էլ բավականին երկար ժամանակով փաստորեն զիջեց հակառակորդին: Այս պայմաններում պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը խուսափեց ծանր հետևանքներից, թերևս, միայն այն պատճառով, որ ներքին արյունոտ հակասությունների մեջ խրված Արաբական խալիֆոթյան ռազմական մեքենան ինքը ևս ի վիճակի չէր լուրջ հակահարված հասցնել: Հետաքրքիր է նշել, որ բավականին անհայտ այս ճակատամարտի կապակցությամբ նույնիսկ Վասիլ I-ին ամեն կերպ մեծարել ձգտող կայսերական պատմիչներն իրենք ևս արդյունքում ստիպված են ցավով արձանագրել, որ կրած պարտությունը, կարծես, կտրեց կայսրության ջլերը: Իրոք որ վերջ, կրած ծանր պարտությունից հետո ծերացող Վասիլ I-ն Արևելքում, ըստ էության, այլևս որևէ նոր ռազմական ակտիվության մասին մտածել արդեն չէր կարող և նրա տերությունը կրկին անցավ ռազմավարական պաշտպանության:

Արդյունքում՝ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի գլխին պայթած աղետի պատկերը իր վերջնական տեսքը ստացավ 884 թվականի գարնանը, երբ Թուլունյանների Էմիրության բանակը (մոտ 20.000, 1.000 նավ) ծովակալ Ալեքսեյ-Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 800) գրավեց Կիպրոսը<sup>4</sup>: Այս առումով Վասիլ I-ի համար, թերևս, չնչին մխիթարանք կարող էր հանդիսանալ այն հանգամանքը, որ 884 թվականի գարնանը Աղլաբյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000), Սիցիլիայում հերթական անգամ մոտենալով Ռեմատային, չկարողացավ գրավել այս քաղաքը կայսրության կայազորից և հետ քաշվեց<sup>5</sup>:

Սկիզբ էին առնում, սակայն, արդեն նոր ժամանակներ:

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 50; Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 4:

<sup>2</sup> Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»; Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 50-51; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Նիկեփոր Փոկաս», մաս 14; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Տաբարի «Արքաների ու մարգարեների պատմություն»; իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Սիբտ իբև ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»: Այս մասին հայտնում է նաև իբև Հալիդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում; ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի և իբև ալ-Ասիրի հաղորդածը; Աս-Սուլիտին իր «Պատմություն»-ում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

<sup>4</sup> Կոնստանդին Ծիրանածին «Բանակաթեմերի մասին», գլուխ 15:

<sup>5</sup> իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում կրճատ կրկնում է իբև ալ-Ասիրի հաղորդածը:

## Մաս II Բյուզանդա-թյուրքական աշխարհը և Հայաստանը

### Գլուխ 1 Անիի թագավորության հռչակումը

884 թվականի օգոստոսի 26-ին մինչ այդ արդեն 29 տարի Հայոց իշխանի պաշտոնը վարող Աշոտ Բագրատունին Սամառայից ստացած արքայական թագի և նշանակների կիրառմամբ հռչակվեց Հայոց արքա: Բացվում էր Հայոց պատմության նոր էջը:

Ընդհանրապես ասած դեռևս Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունին փաստացի արքայական իշխանություն էր վարում արդեն ալ-Մուլթավաթիլի սպանությունից հետո, ընդ որում դա նաև ներիրավական ձևակերպում էր ստացել այն բանից հետո, երբ, Սամառայում սկիզբ առած քաոսի պայմաններում, ինչպես արդեն ասվեց, Արմինիայի քրիստոնյա տիրակալներն ի մի եկան և 862 թվականի օգոստոսին Շիրակավանում հրավիրված ժողովում նրան ճանաչեցին Հայոց արքա: Հետագա տարիներին, սակայն, Բագրատունյաց հեռատես ու զգուշավոր իշխանը, ըստ էության, լինելով արքայական իշխանության կրող ինչպես փաստացի, այնպես էլ իրավական մակարդակում, այնուհանդերձ որևէ կերպ տուրք չէր տալիս կեղծ մղումներին և, մասնավորապես անձնական փառասիրությանը ու որևէ կերպ չէր ընդգծում իր այդ կարգավիճակը՝ հատկապես միջազգային հարաբերություններում: 882 թվականի կեսերից սկսած, սակայն, երբ, կապված ալ-Մուլթամիդի անհաջող փախուստի ու հետ վերադարձվելու հետ, արդեն, թերևս, բոլորի համար էր ակնհայտ ինչպես այս խալիֆի, այնպես էլ պաշտոնական Սամառայի կաթվածահար վիճակը, Աշոտ Բագրատունին ու նրա համախոհները ակնհայտորեն եկան հետևության, որ ժամանակն է անցնել արդեն հաջորդ մակարդակին: Արդյունքում՝ արդեն 883 թվականի գարնանը Արմինիայի քրիստոնյա տիրակալները հատուկ դիմում հղեցին իրենց վաղեմի ծանոթ, Շեյբանյանների հայտնի առաջնորդ ու Արմինիայի երբեմնի ոստիկան Իսա իբն Շեյխին և խնդրեցին նրան միջնորդել Սամառայում՝ Աշոտ Բագրատունուն թագ ու արքայական նշանակներ ուղարկելու հարցում: Իսա իբն Շեյխը, որն առանձնապես կողմ չէր հայերի ուժեղանալուն, սակայն դրա հետ միաժամանակ նաև արդեն ինքն էլ սեփական իշխանությունն ուժեղացնելու և իր անկախության աստիճանը մեծացնելու հարցում ակնհայտորեն հեռուն գնացող նպատակներ ուներ, Իսահակ իբն Քունդաշիկի հետ շարունակվող ծանր հակամարտության պայմաններում ընդառաջեց հայերին ու հաջողացրեց նրանց գործը Սամառայում: Թափած ջանքերի արդյունքը, սակայն, Շեյբանյանների էմիրին վայելել այդպես էլ չհաջողվեց, քանզի, մինչ թագն ու հարակից պարագաները Հայաստան կհասնեին, 883 թվականի ամռանը նա արդեն մահացել էր: Այսպես թե այնպես, սակայն 884 թվականի ամռանը Սամառայից ստացված թագն և արքայական նշանակներն արդեն Հայաստանում էին ու արդեն ոչինչ չէր կարող խանգարել Աշոտ Բագրատունուն իր փաստացի և ներիրավական վիճակին նաև արտաքին ու նաև միջազգային բովանդակություն հաղորդել՝ բացահայտորեն ընդունելով «թագավոր Հայոց» տիտղոսը: Եվ այսպես, Անիի թագավորության արքա հռչակվեց Աշոտ I Մեծը (884-891):

### Գլուխ 2 Վասիլ I-ը և Անիի թագավորության հռչակումը

885 թվականը Հայոց արքա Աշոտ I Մեծի համար բացվեց մեծ հույսերով և լավատեսությամբ, սակայն նույնը չէր կարելի ասել Վասիլ I-ի մասին, որը հոգեպես գտնվում էր բավականին ճնշված վիճակում: Դեռևս գահ բարձրանալուց քիչ ժամանակ անց կայսրը կորցրել էր իր առաջին կնոջից ծնված որդի Վարդանին, իսկ 879 թվականին էլ մահացավ մյուս սիրելի որդի Կոնստանդինը, որին էլ հենց, մի կողմ թողնելով Եվդոկիա Ինգերնայից ծնված հաջորդ որդի Լևոնին, կայսրը նախատեսում էր որպես իր հաջորդ: Վասիլ I-ին մի պահ, կարծես թե, պետք է սփոփեր հաջող ընթացք ստացած պատերազմը Արևելքում, սակայն Կալամիայի ջարդը մոտակա և, համեմայն դեպս արդեն իր կյանքի մայրամուտն ապրող կայսեր համար, մնացած տարիների թաղեց նաև այդ ուղղությամբ հաջողության հասնելու ամեն մի հույս: Այս առումով դեռ լավ էր, որ

նույն այս ժամանակ Արաբական խալիֆության քայքայումն արդեն անդառնալի տեսք էր ընդունել, ինչն ազատեց կայսրությանը հետագա մեծամասշտաբ սպառնալիքներից:

Ծանր էր դրությունը, սակայն, նաև կայսեր անձնական կյանքում, քանզի ոչ մի կերպ չէին հարթվում հարաբերությունները հոր և, ըստ ավագության, հաջորդի որդու միջև, մանավանդ այն բանից հետո, երբ 883 թվականին, իր կամքին հակառակ, Լևոնին ամուսնացրին բարձրատոհմիկ Թեոֆանոյի հետ: Վասիլ I-ը երբեմն ծեծում էր Լևոնին, իսկ նույն 883 թվականին էլ բանը հասավ նույնիսկ նրան, որ դավադրության չհաստատված կասկածների մեջ մերկացված Լևոնին ազատազրկեցին և, կարծես թե, նույնիսկ ուզում էին կուրացնել: Ու, թեև բռնկուն Վասիլ I-ը ի վերջո հետ կանգնեց որդուն կուրացնելու մտադրությունից, սակայն Լևոնը դրանից հետո մոտ 3 տարի ևս, ըստ էության, մնաց անազատության մեջ, իսկ որպես իր հաջորդ էլ Վասիլ I-ը, մի կողմ թողնելով Եվդոկիա Ինգերնայից ծնված, սակայն եկեղեցական ծառայությանը տրված հաջորդ որդի Ստեփանին, նշանակեց իր վերջին որդի Ալեքսանդրին:

Կայսրության համար ստեղծված ծանր պայմանները, սակայն, հակառակ տեսքն ունեցան հայերի դեպքում, քանզի իրեն Արշակունիներից սերած հայտարարած Վասիլ I-ն այլ պարագայում ոչ մի կերպ չէր ընդառաջի Աշոտ I Մեծին, սակայն այժմ, երբ Արևելքի հետ կապված բոլոր հույսերը խորտակվել էին և բանը հասել էր նույնիսկ նրան, որ կայսրությունն ինքն էր հակառակորդին զիջել ռազմավարական նախաձեռնությունը, Հայոց արքայի կողմից իրեն ճանաչելու հարցով 885 թվականի սկզբին Կոստանդնուպոլիս հղված դիմումն այլ կերպ դիտարկվեց: Արդյունքում Վասիլ I-ը, վերջնականապես հրաժարվելով ինչպես Հայոց գահի, այնպես էլ քրիստոնեական միակ առաջնորդը լինելու կրոնաքաղաքական համառ այն գաղափարախոսությունից, որը մինչ այդ հետևողականորեն վարվում էր Բյուզանդական կայսրության բոլոր տիրակալների կողմից, ինչպես նաև ակնհայտորեն հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ վտանգվում էր կորցնել հայերին ու դրդել նրանց պաշտոնական Սամառայի կողմը, որոշակի ձգձգումներից հետո Անիի գահակալին ինքն էլ այնուհանդերձ թագ ու արքայական նշանակներ ուղարկեց, որոնք տեղ հասան 886 թվականի սկզբին:

### Գլուխ 3

#### Վասիլ I-գահակալման վերջին շրջանը և արդյունքը

Մինչ, սակայն, Վասիլ I-ը փորձում էր համակերպվել Հայոց արքային թագ ուղարկելու գաղափարի հետ, երկրի սահմաններում առաջ էին գալիս նորանոր հոգսեր և ամենից առաջ՝ Արևմուտքում, որտեղ Աղլաբյանների Եմիրության բանակը 885 թվականի գարնանը հերթական անգամ պաշարեց Տավրոմիսիան ու Կատանիան և հետ քաշվեց<sup>1</sup>: Իրավիճակը պարզ չէր, սակայն, նաև Ապենինյան թերակղզու հարավում:

Իրոք, դեռևս 875 թվականի օգոստոսի 12-ին Միջին Ֆրանկական թագավորության արքա Լյուդովիկոս II-ի մահացել էր և դրան հաջորդած բուռն պայքարից հետո վերջինիս տիրույթների մեծ մասը վերջնական արդյունքում անցել էին Արևելյան Ֆրանկական թագավորությանը: Վերջինիս արքա Կառլոս III-ը (882-888), սակայն, թույլ գահակալ էր, իսկ որպես հետևանք էլ այս ամենի, Ապենինյան թերակղզում նրա իշխանությունը ձևական լինելուն հավասար թույլ էր: Այս պայմաններում պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսին հաջողվեց իր իշխանությունը տարածել Բարիի վրա, սակայն Ապենինյան թերակղզու հարավում, այսպես թե այնպես, ստեղծվել էր, ըստ էության, անիշխանության հավասար մի վիճակ, երբ տարբեր իշխանություններ, միանալով ամենատարբեր դաշինքներում, միմյանց հետ տարաբնույթ հաշիվներ էին պարզում: Ահա նման խառնաշփոթի պարագայում էլ հենց հերթական դաշինքների և հակադաշինքների ձևավորման մեջ ներգրավվեց նաև թերակղզում կայսրության տիրույթների կառավարիչ Գրիգորը, որը, Նեապոլի իշխանության բանակի հետ միասին փորձ կատարեց աջակցել Կապուայի գահազրկված իշխան Պանդոլֆին (862-864, 879-882): 885 թվականի գարնանը, սակայն Կապուայի իշխանության բանակը (մոտ 100) հաղթեց շրջակայքն ասպատակող Նեապոլի իշխանության և Բյուզանդական կայսրության միացյալ բանակի (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ

<sup>1</sup> իբն Ադարի «Մադրիքի պատմությունը»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը:

ռազմիկների (մոտ 5) մի մասին (80)<sup>1</sup> ստիպելով հիմնական բանակին նահանջել<sup>1</sup>: Նախորդ դեպքերից հետո, կարծես ավելի տարվելով Արևմուտքով, չնայած այն բանին, որ 885 թվականի ամռանը Տարսուհի եմիր Յազման ալ-Յադիմի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000, ուղիղ 20 նավ) ասպատակեց Փոքր Յայթի հարավը, Կապադովկիան, Փոյուզիան, Պիսիդիան, ինչպես նաև Հունաստանի հարավային ափերը ու նահանջեց<sup>2</sup>, Վասիլ I-ը ոտքի հանեց իր լավագույն զորավարներից մեկը հանդիսացող Նիկեփոր Փոկասին և, զգալի ուժեր հանձնելով վերջինիս, ուղարկեց Ապենինյան թերակղզի:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 885 ամառ - 886 աշուն – Ամանտիայի գրավումը<sup>3</sup>

Սխուլերի դոմեստիկոս Նիկեփոր Փոկասի և Սմբատ Յայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000, այդ թվում Սարկավագի գլխավորած պավլիկյանները) պաշարեցին քաղաքը Աղլաբյանների եմիրության բանակից (մոտ 1.000):

I փուլ – 885 թ-ի ամռանը կայսերական բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, ինչի արդյունքում ի վերջո գրավեց քաղաքը, սակայն հակառակորդի կայազորի մնացորդները հետ քաշվեցին և ամրացան միջնաբերդում:

II փուլ – 885 թ-ի ամռանից մինչև 886 թ-ի աշուն կայսերական բանակը պաշարեց միջնաբերդը և ի վերջո ստիպեց հանձնվել, որից հետո առանց լուրջ մարտերի տիրեց Տրոպաս և Սևերինա ամրոցներին:

Հայերը կորցրին մոտ 700, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000 զինվոր, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Հայազգի զորավարի ձեռք բերած հաջողությունը շատ կարևոր էր կայսրության համար և արդյունքում վերջինիս դիրքերը Ապենինյան թերակղզու հարավում լրջորեն ամրապնդվեցին: Սրան հակառակ, սակայն, կայսրության թուլությունն ակնհայտ էր Արևելքում, երբ այստեղ մեծ հաշվով նույնիսկ խոշոր ուժերի չտիրապետող Տարսուհի եմիր Յազման ալ-Յադիմի տիպի զորավարների էր հաջողվում ոտնատակ տալ կայսրության սահմաններն ու հետ քաշվել, ինչը հերթական անգամ տեղի ունեցավ 886 թվականի գարնանը<sup>4</sup>: Այս ժամանակ կայսրության զորքերը բավարար տեսք չունեին, սակայն, նաև Սիցիլիայում, որտեղ 886 թվականի գարնանը Աղլաբյանների եմիրության բանակը հերթական անգամ հարված հասցրեց Տավրոմիսիային ու Կատանիային և հետ քաշվեց<sup>5</sup>, այնպես որ հաջողության միակ կետն, ըստ էության, միայն Ապենինյան թերակղզին էր:

886 թվականի ամռանը Աշոտ I Մեծը ևս մեկ անգամ կազմակերպեց սեփական թագադրման արարողությունը և, որպեսզի չնսեմացնի քրիստոնյա դաշնակցին և անձամբ Վասիլ I-ին, ինչպես նաև, բնականաբար, ևս մեկ անգամ ընդգծի իր տեղն ու դիրքը Հայաստանում և հարակից երկրներում, այս անգամ էլ ընդունեց արդեն կայսրությունից ստացված թագը: Հայոց արքայի այս հաղթահանդեսի լավ օրերում, սակայն, ողբերգական իրադարձություններ տեղի ունեցան Կոստանդնուպոլսում:

Վասիլ I-ը, որն այդպես էլ դուրս չէր գալիս ճնշված հոգեվիճակից, 886 թվականի օգոստոսի վերջին որոշեց որսի մեկնել, սակայն ֆիզիկական վարժություններում մշտապես ուժեղ և հաջողակ կայսեր նույն այդ ուժն ու հաջողությունը այս անգամ դավաճանեցին և այնպես ստացվեց, որ եղջերուն, որի վրա էր եկել կայսրը, ոչ միայն խուսափեց հարվածից, այլև, կոտորների վրա վերցնելով Վասիլ I-ին, երկար մղոններ քարշ տալով տարավ իր հետ: Ի վերջո, կայսեր փրկեց նրա թիկնապահներից մեկը, որը, մեծ դժվարությամբ մոտենալով կենդանուն,

<sup>1</sup> Երիսեմբերտ «Բենվենտի լանգոբարդների պատմությունը», գլուխ 60;

<sup>2</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմությունը»; ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի և իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Տադիբերդին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 71; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Նիկեփոր Փոկաս», մաս 4; իբն Ադարի «Մադրիբի պատմությունը»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»;

<sup>4</sup> իբն Հալիդուն «Մեծ պատմություն»; իբն ալ-Ասիրը իր «Լիակատար պատմություն» աշխատությունում կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

<sup>5</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

մոտը եղած դաշույնով կտրեց վերջինիս կոտորներին փաթաթված Վասիլ I-ի գոտին և ազատեց նրան: Ստացված վնասվածքները, սակայն, զգալի էին և ներքին արյունահոսությունից այդպես էլ չապաքինված Վասիլ I-ը 886 թվականի օգոստոսի 29-ին Կոստանդնուպոլսի սեփական պալատում կնքեց իր մահկանացուն, ընդ որում մահվանից մի քանի օր առաջ նա հրամայեց այնուհանդերձ մահապատժի ենթարկել իրեն ազատած թիկնապահին, որը, չնայած դաշույնը մերկացրել էր իրեն փրկելու համար, սակայն Վասիլ I-ի պնդմամբ նա այն մերկացրել էր կայսեր կոչում կրող անձի դեմ և Վասիլ I-ը մինչև վերջ էլ չհաստատված կասկածների մեջ մնաց, որ այդ ամենը մեծ հաշվով կազմակերպվել էր իրեն սպանելու նպատակով:

Վասիլ I-ն իրենից հետո թողեց մեջքն ուղղող և վերելքի ուղին բռնած, սակայն վերելքի նույն այդ ուղին այնուհանդերձ մի քիչ դանդաղեցրած մի պետություն: Իրոք, չնայած վերջին տարիներին Վասիլ I-ին պատուհասած ռազմաքաղաքական և նույնիսկ անձնական բնույթի անհաջողություններին, կայսրություն գտնվում էր սոցիալ-տնտեսական ու ժողովրդագրական վերելքի ճանապարհին, իսկ հենց նոր մահացած կայսեր իրականացրած վարչաիրավական բարեփոխումներն էլ, ի տարբերություն նախորդ կայսրերի անհարթ և անկայուն կառավարման, ամեն կերպ նպաստեցին դրան: Նոր կայսր հռչակվեց հանգուցյալ կայսեր որդի Լևոնը՝ Լևոն VI-ը (886-912), որը, չնայած հոր հետ ունեցած անհարթ հարաբերություններին, նույն այդ հոր շարունակությունն էր ամենից առաջ հենց ռազմաքաղաքական և վարչաիրավական մակարդակներում: Ավելին, եթե Վասիլ I-ն ամեն դեպքում ներքևներից դեպի կայսրության վերին դասեր ելած մի մարդ էր և, մասնավորապես, կանոնավոր կրթություն չէր ստացել, ապա նոր կայսրը լավ կրթություն ստացած ու խելացի մի անձնավորություն էր, որը ժամանակակիցների կողմից ի վերջո մեծարվեց «Իմաստասեր» կամ «Փիլիսոփա» մականվամբ: Լևոն VI-ը խելացի, կրթված, հավասարակշռված և կենսասեր մի անձնավորություն էր, որը մի կողմից զուրկ էր հորը բնորոշ դաժան վճռականությունից, իսկ մյուս կողմից էլ նույն այդ հորը որոշակիորեն զիջում էր եռանդի տեսանկյունից: Այսպես թե այնպես, սակայն Լևոն VI-ն կայսրության գահին հայտնված իրոք արժանի մի անձնավորություն էր, որը իր տերությանը մեծ հաշվով կայուն զարգացում ապահովեց:

#### **Գլուխ 4** **Գրիգոր-Դերենիկի սպանությունը և Արծրունիների** **հզորության անկումը**

886 թվականի վերջին անձնական բնույթ ունեցող, սակայն ռազմաքաղաքական հեռուն գնացող մի իրադարձություն էլ տեղի ունեցավ Անիի թագավորությունում: Ամեն ինչ, սակայն, սկսվել էր դեռևս տարիներ առաջ, երբ Գրիգոր-Դերենիկ Արծրունին, տուրք տալով քաղաքական անհրաժեշտությանը, ամուսնացել էր այն ժամանակ դեռևս Հայոց իշխան, իսկ այժմ արդեն Հայոց արքա Աշոտ I Մեծի աղջկա հետ: Այդ ամուսնությունից արդեն ծնվել էին երեք աղջիկ և երեք տղա, սակայն այն երջանիկ համարել այնուհանդերձ որևէ կերպ հնարավոր չէր, քանի որ Գրիգոր-Դերենիկի ու Սոֆիի միջև սերը բացակայում էր, իսկ բռնկուն և կրքոտ Արծրունյաց իշխանն էլ արդեն երկար տարիներ էր, որ սիրային կապ էր պահպանում Հերի հերթական եմիր Աբու-Մուսարի (մոտ 848-888) աղջիկ Կուլինարի հետ:

Այս հանգամանքը, ինչպես նաև այն, որ կենտրոնաձիգ պետության ջատագով Աշոտ I Մեծն աստիճանաբար կասկածներով էր լցվում Արծրունիների ենթակայության կապակցությամբ և Վասպուրականում Հայոց արքայի գերիշխանությունը պահպանելու հարցում ապագայում խնդիրներ էր տեսնում, որոշակիորեն լարեցին աներոջ ու փեսայի հարաբերությունները: Իրավիճակին լրացուցիչ սրություն հաղորդեց նաև այն հանգամանքը, որ Արծրունյաց իշխանի ազգակիցներից մեկը հանդիսացող Վահանի որդի Գագիկ Աբումրվան Արծրունին այս ժամանակ ամուսնացած էր Հայոց արքայի մյուս աղջկա հետ և, հաշվի առնելով այս հանգամանքը, վերջինս ընկալվում էր որպես Բագրատունիների շահերի պաշտպան Վասպուրականում, ինչն էլ կասկածներ ու անվստահություն էր ծնում նրա նկատմամբ արդեն Արծրունիների մոտ: Փառասեր Գագիկին հատկապես չէր սիրում Գրիգոր-Դերենիկը, չնայած նույնիսկ այն բանին, որ Գրիգոր-Դերենիկի որդի Աշոտը ամուսնացած էր Գագիկի աղջկա հետ:

Եվ այսպես ինչ-որ մի պահի 886 թվականի կեսերին Աշոտ I Մեծի որդի արքայազն Սմբատը, ըստ ամենայնի հոր գիտությամբ, Յերի Էմիրին և Նրա որդիներին տեղյակ պահեց իրենց քրոջ համար որոշակիորեն անպատվաբեր դրության մասին: Աբու-Մուսարն ինքը ևս ամենևին անկեղծ զգացմունքներով չէր, որ լցված էր վերջերս իրեն հնազանդեցրած Արծրունիների նկատմամբ, իսկ սեփական աղջկա պատվի հետ կապված դրվագն էլ Նրան վերջնականապես դրդեց գործել: Արդյունքում՝ Աբու-Մուսարն իր որդիներ Ալիի և Մահմեդի հետ միասին հատուկ ընտրված ռազմիկներով դարան դրեցին Յերի մոտակայքում՝ այն վայրում, որտեղ պատրաստվում էին դիմավորել Յեր ժամանող Գրիգոր-Դերենիկ Արծրունուն: Հարկ է նշել, որ, կամ կոնկրետ տեղեկատվություն ունենալով ապագա դավադրության մասին, կամ էլ ուղղակի կասկածելով, որ այդ ամենը լավ չի վերջանա, Արծրունյաց իշխանի մտերիմներից ոմանք Նրան այնուհանդերձ զգուշացրին վտանգի մասին և փորձ կատարեցին կանխել վերջինիս մեկնելը Յեր, սակայն հաջողության չհասան: Ըստ որոշ տեղեկությունների՝ Գրիգոր-Դերենիկի օգտին, համենայն դեպս խոսակցական մակարդակում, հանդես եկավ Նաև Գագիկ Աբումրվանը, որը մինչ այդ ձերբակալվել էր Արծրունյաց իշխանի կողմից, սակայն ոչ ոքի այդպես էլ չհաջողվեց հակառակը համոզել Վասպուրականի համառ գահերեց իշխանին:

Արդյունքում՝ Գրիգոր-Դերենիկն և իր շքախումբը, նախատեսելով քաղաքի մոտակայքում հետագայում հաջող որս կազմակերպել, սկսեցին մոտենալ Յերին, որից հետո չար պատահականությունը, իսկ գուցե նաև ոմանց դիտավորությունը, իրար եկան դեպքերի զարմանալի զուգադիպությամբ, ինչն էլ բերեց ողբերգության: Ալին և Մահմեդը, որ իրենց մարդկանց թաքցրել էին քաղաքի մոտ տարածվող խաղողի այգիներում, այնուհանդերձ նախատեսել էին գործել ըստ իրավիճակի, երբ, կախված Գրիգոր-Դերենիկի հետ գտնվող մարդկանց քանակից, վերջինիս կամ պետք է հարված հասցվեր, կամ այն պետք է հետաձգվեր, ընդ որում նախատեսված էր նաև, որ, եթե Արծրունյաց իշխանին ողջունելիս Ալին ձախ ձեռքով նշան տա, Մահմեդը պետք է հարված հասցնի, իսկ եթե նա բարձրացնի աջ ձեռքը, հարվածը պետք է հետաձգվի: Գրիգոր-Դերենիկի ուղեկիցները ինքնին չուզեցնալով էին մոտենում Յերին, սակայն Արծրունյաց իշխանը, երևի թե գեղեցկուհի Կուլինարի հետ հանդիպելու մտայնությամբ, ընդհակառակը, շտապում էր, և արդյունքում որոշեց առաջանալ կարճ ուղով՝ դաշտերի միջով: Այնպես ստացվեց, սակայն, որ դաշտերը կտրտված էին բավականին խորը առվակներով և դրանց մոտենալիս Նույնիսկ վերջին պահին էլ Ազատ Արծրունին իր եղբայրների հետ մի վերջին փորձ կատարեց հետ պահել Գրիգոր-Դերենիկին, քանի որ քաղաքից վերջինիս դիմավորելու համար դուրս եկած զինված մարդկանց թիվը Նրանց չափից շատ թվաց: Արծրունյաց իշխանը, սակայն, այս զգուշացումը ևս անտեսեց և, իր նժույգով արագորեն կտրելով առուններից վերջին երկուսը, առաջ անցավ, ընդ որում Նրա ուղեկիցները այս կամ այն պատճառով հետ մնացին: Արդյունքում՝ Գրիգոր-Դերենիկը իրեն դիմավորողներին մոտեցավ, ըստ Էության, միայնակ, ինչից հետո Ալին ձախ ձեռքով ողջույնի նշան տվեց, որից հետո ողջագուրվեց Վասպուրականի իշխանի հետ: Նույն պահին էլ Մահմեդը նիզակով հարված հասցրեց Գրիգոր-Դերենիկին ու, մինչ վերջինս ձեռքը կտաներ թրին, խաղողի այգիներից դուրս եկած այստեղ թաքցված ռազմիկները բռնեցին Նրա թևերը, զինաթափեցին և ի վերջո սպանեցին, ընդ որում Արծրունյաց իշխանի շքախմբի անդամները, տեսնելով թե ինչ է կատարվում, ուղղակի ցրվեցին: Արդյունքում՝ Գրիգոր-Դերենիկի դին տեղափոխեցին Յեր և լուրն արագորեն տարածվեց շրջակայքում, ընդ որում հետագայում Կուլինարը գնեց Գրիգոր-Դերենիկի դին ու այն ուղարկեց Սոֆիին: Գրիգոր-Դերենիկի սպանությունից հետո Արծրունիների տոհմի գերագահությունն անցավ Նրա որդի Աշոտին (887-903), որն այդ պահին դեռևս տասը տարեկան մի երեխա էր: Արդյունքում՝ Արծրունիների տոհմի ղեկավարումն, ըստ Էության, սկսեց իրականացնել Սոֆին, ընդ որում փաստացի մեծ ազդեցության հասավ նաև վերջինիս խնամի Գագիկ Աբումրվան Արծրունին, ինչի հետևանքով մոտ երկու տասնամյակ Արծրունիների քաղաքական հավակնությունները խիստ սահմանափակվեցին և կենտրոնական իշխանության դիրքերը Վասպուրականում մեծապես ամրապնդվեցին:

## Գլուխ 5 Հյուսիսային Բագրատունիների խնդիրների առաջին փուլը

887 թվականի գարնանը Աշոտ I Մեծը, ստացած թագեր արդեն տարածաշրջանի երկու գերտերություններից, ևս մեկ անգամ ստուգելով նոր կայսր Լևոն VI-ի վերաբերմունքն իր թագադրման վերաբերյալ ու ստանալով վերջինիս համաձայնությունը, կազմակերպեց իր թագադրության վերջնական և պաշտոնական տոնահանդեսը: Վերջին այս գործողությունը կոչված էր հատկապես ընդգծել Հայոց արքայի ուժը ու հեղինակությունը՝ վերջնականապես ամրագրելով նրա հարաբերությունների բնույթը քրիստոնյա այլ տիրակալների հետ: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Աշոտ I Մեծը կարգավորել էր իր գործերը հարավում, սակայն խնդիրներ էին հասունանում նաև հյուսիսում՝ Հյուսիսային Բագրատունիների հետ հարաբերություններում, ընդ որում, դատելով ըստ ամենայնի, այս անգամ ամեն ինչ ավելի բարդ տեսք ստանալու հեռանկար ուներ:

Իրոք, 876 թվականին Վրաստանի Երիսմտավար Բագրատ Երիսմտավար Աշոտի Բագրատունու մահից հետո Երիսմտավարի պաշտոնում վերջինիս հաջորդել էր որդին՝ Դավիթը (876-881), սակայն նույն այս ժամանակ հարաբերությունները Հյուսիսային Բագրատունիների ենթատոհմի ներսում արդեն որոշակի լարում էին ապրել: Իր ժամանակին Աշոտ Ատրնետսեհի Բագրատունու որդիներ Ատրնետսեհը, Բագրատը և Գուրգեն-Գուարմը կարողացել էին պահպանել եղբայրական համերաշխությունը ու միասնաբար իրականացնել սեփական տիրույթների ղեկավարումը, սակայն, այն բանից հետո, երբ Բագրատը մահացավ և նրան հաջորդեց որդին, իսկ 881 թվականին էլ գործնականում միաժամանակ մահացան նաև Ատրնետսեհն ու Գուրգեն-Գուարմը, Դավթի հարաբերություններն իր սերնդակից, Ատրնետսեհի որդի Գուրգենի և հատկապես Գուրգեն-Գուարմի որդի Ներսեհի հետ սկսեցին ճգնաժամ ապրել: Իրավիճակին հատուկ սրություն հաղորդեց նաև այն հանգամանքը, որ, եթե Բագրատն ու Գուրգեն-Գուարմը ամուսնացած էին Աշոտ I Մեծի քույրերի հետ, ապա Ատրնետսեհը ամուսնացած էր Աբխազական թագավորության գահազրկված արքայազն Բագրատի աղջկա հետ, ընդ որում Բագրատն ինքն արդեն երկար տարիներ ապրում էր Կոստանդնուպոլսում և բնականաբար Բյուզանդական կայսրության ազդեցության զգալի կրող էր: Այսպիսով՝ եղբայրների որդիների մեջ, ըստ էության, արդեն իսկ կային երկու խմբավորումներ, երբ միաժամանակ հորեղբոր և մորաքրոջ որդիներ Դավիթն ու Ներսեհը ի սկզբանե կանգնած էին մի կողմում, իսկ միայն հորեղբոր որդի Գուրգենը՝ մյուս:

Կյանքից ավագ սերնդի հեռանալուց հետո, սակայն, միաժամանակ հորեղբոր և մորաքրոջ որդիներ հանդիսացող Բագրատի որդի Դավթի ու Գուրգեն-Գուարմի որդի Ներսեհի հարաբերությունները խիստ լարվեցին, քանի որ Ներսեհի հայրը մահից առաջ իր բոլոր տիրույթները հանձնել էր ոչ թե որդուն, այլ այդ ժամանակ դեռևս ողջ իր մյուս երկու եղբայրներին: Արդյունքում, ըստ էության, առանց ժառանգության մնացած Ներսեհը հոր ժառանգության կապակցությամբ սկսեց պահանջներ ներկայացնել Դավթին և, չհասնելով հաջողության ու միաժամանակ նաև ստանալով Ատրնետսեհի որդի Գուրգենի աննկատ աջակցությունը, նույն 881 թվականին էլ դավադրություն կազմեց ու սպանեց Դավթին: Հոր սպանության ժամանակ Դավթի որդի Ատրնետսեհը դեռևս 11 տարեկան էր և Ներսեհն ակնհայտորեն հույս ուներ օգտվել այդ հանգամանքից, սակայն հորեղբոր ուժեղ որդիներից մեկին շարքից հանելուց հետո ստեղծված իրավիճակում իր շահերն էր տեսնում նաև Գուրգենը: Իրոք, Դավիթն արդեն չկար, նրա որդի Ատրնետսեհը դեռ երեխա էր, Ներսեհը զրկված էր իրական ուժից և այս պայմաններում ապագայում հատկապես Աբխազական թագավորության աջակցությունը վայելելը նախատեսող Գուրգենը հենց ինքը հույս ուներ Հյուսիսային Բագրատունիների մոտ առաջատար դառնալ: Վերջին հանգամանքը, սակայն, բնականաբար դուրս էր գալիս Հայոց արքա Աշոտ I Մեծի պատկերացումների դեմ, երբ, փաստորեն, նրա սեփական տոհմում առաջ էր գալիս անջատողականության մի օջախ, որը, դրան գումարած էլ, երկրամաս էր բերում Աբխազական թագավորությանը, ինչն արդեն ընդհանրապես չէր մտնում Հայոց արքայի ծրագրերի մեջ:

Արդյունքում՝ Աշոտ I Մեծը եռանդուն ռազմաքաղաքական աջակցություն ցույց տվեց պատանի Ատրնետսեհին և ամեն կերպ սկսեց պաշտպանել վերջինիս շահերը Ներսեհի



բացահայտ, բայց հատկապես նաև Գուրգենի աննկատ նկրտումներից: Միաժամանակ Հայոց արքայի օգտին սկսեց գործել նաև մինչ այդ Մամիկոնյանների աննկատ մի սեպուհի կարգավիճակ ունեցող Նրանց տոհմի երբեմնի հյուսիսային ճյուղի ներկայացուցիչ, Օրբեթ ամրոցի տիրակալ Լիպարիտը (881 - մոտ 930), որը հենց այս ժամանակ էլ Գուրգենից խլեց Գուգարքի արևելյան որոշ շրջաններ և հիմնադրեց ռազմավարական շատ կարևոր դիրք զբաղեցնող Զարադուռի իշխանությունը՝ աստիճանաբար ավելի ու ավելի հայտնի դառնալով որպես Օրբեթյան: Որպես հետևանք այս ամենի՝ Ներսեհը չկարողացավ ամրանալ տեղում և, խուսափելով Հայոց արքայի հետ հակամարտության մեջ մտնելուց, հեռացավ Կոստանդնուպոլիս, որտեղ ամուսնացավ Աբխազական թագավորության գահագրկված արքայազն Բագրատի մյուս աղջկա հետ: Այսպիսով՝ Հյուսիսային Բագրատունիների մոտ սկիզբ առած պայքարի առաջին փուլումը հաջողությունը միանշանակ մնաց Աշոտ I Մեծի կողմում: Դավթի որդի Ատրներսեհի դիրքերը տեղում ամրապնդվեցին, սակայն Աբխազական թագավորության գահագրկված արքայազն Բագրատի աղջկա որդի Գուրգենը տեղում, իսկ մյուս աղջկա ամուսին Ներսեհն էլ դրսում իրենց դեռևս որևէ կերպ պարտված չէին համարում:

887 թվականի սկզբում Կոստանդնուպոլսում գտնվող Աբխազական թագավորության գահագրկված արքայազն Բագրատին հաջողվեց դավադրություն կազմել և, սպանելով Աբխազական թագավորության գործող արքա Ատրներսեհին (880-887), որպես Բագրատ I (887-889) բազմել հորենական գահին: Վերջին հանգամանքը բնականաբար խիստ ուժեղացրեց նաև Նրա փեսա Ներսեհի դիրքերը և մեծ հույսեր առաջացրեց վերջինիս մոտ ի վերջո վերատիրելու հայրենի իշխանությանը ու գերագահ դիրք գրավելու Հյուսիսային Բագրատունիների մոտ: Այս ամենը, սակայն, հերթական անգամ կասկածի տակ էր դնում արդեն տասնյոթ տարեկան դարձած Ատրներսեհի գերագահությունը Հյուսիսային Բագրատունիների մոտ, իսկ արդյունքում նաև՝ Աշոտ I Մեծի ազդեցությունը հյուսիսում: Իրերի Նոր դասավորությունը դուր չեկավ, սակայն, նաև Գուրգենին, քանզի, եթե նախկինում նա օգնում էր թույլ Ներսեհին ընդդեմ Դավթի և, վայելելով մորական պապի աջակցությունը, հույս ուներ վերջին հաշվով ամրապնդել հենց իր դիրքերը, ապա այժմ, երբ Ներսեհը, վայելելով Աբխազական թագավորության արքա Բագրատ I-ի հովանավորությունը, մեծ ուժ էր ձեռք բերել և սկսել էր հենց ինքը վայելել Աբխազական թագավորության աջակցությունը, Հյուսիսային Բագրատունիների մոտ առաջնության վերաբերյալ վեճում ինքը միանշանակ զիջում էր վերջինիս: Այսպիսով՝ Հայաստանի հյուսիսում և Վրաստանի հարավում ձևավորվեցին հերթական դաշինքները, ի դեմս մի կողմից Ատրներսեհ և Գուրգեն Բագրատունիների, ինչպես նաև Լիպարիտ Օրբեթյանի, որոնց գլխին կանգնած էր Աշոտ I Մեծը, իսկ մյուս կողմից էլ՝ ի դեմս Ներսեհ Բագրատունու և Նրա աներ Բագրատ I-ի: Եվ այսպես, հաջողությամբ ավարտելով թագադրության հանդեսը, Հայոց արքան անցավ ակտիվ գործողությունների հյուսիսում:

Արդյունքում՝ Սմբատ արքայազնի, Ատրներսեհ և Գուրգեն Բագրատունիների, ինչպես նաև Լիպարիտ Օրբեթյանի գլխավորած Անիի թագավորության (մոտ 40.000) ու Զարադուռի իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը ռազմերթ իրականացրեց Գուգարք-Ալանանց Դուռ լեռնանցք-Ուտիք երթուղով՝ տեղում ամրացնելով Հայոց արքայի իշխանությունը և սաստելով Աբխազական թագավորության ու Ներսեհ Բագրատունու հետագա հավակնությունները: Մինչ Աշոտ I Մեծը զարգացած ֆեոդալիզմին բնորոշ բարդ միջավայրում զգուշորեն կարգի էր գցում իր գործերը Անիի թագավորությունում, սակայն, փոփոխություններ էին եղել նաև Հյուսիսային ու Հայոց Միջագետքներում, ինչպես նաև Հյուսիսային Ասորիքում:

## Գլուխ 6

### Արաբական խալիֆության և Թուլունյանների Էմիրության պայքարի սկզբնական փուլը Ասորիքի ու Հյուսիսային և Հայոց Միջագետքների համար

883 թվականի ամռանը Շեյբանյանների հայտնի առաջնորդ և Արմինիայի երբեմնի ոստիկան Իսա իբն Շեյխի մահվանից հետո Շեյբանյանների ամիրՖ Էմիրությունը սկսել էր դեկավարել Նրա որդի Ահմեդ իբն Իսան (883-899), որն առժամանակ շարունակեց պաշտոնական Սամառային հակադրվելու այն նույն քաղաքականությունը, որն իրականացնում էր իր հայրը:

Տեղում գործում էին, սակայն, անշատողական նաև այլ ուժեր, այդ թվում նաև խարաջյանները, որոնք, ըստ եուրյան, կաթվածահար էին արել Մոսուլում հաստատված Իսահակ իբն Զունդաշիկի իշխանությունը՝ առաջացնելով փխրուն հավասարակշռության մի դրություն: Շուտով, սակայն, երկրամասում հայտնվեց նոր և ավելի մեծ հավակնություններ ունեցող մի ուժ:

884 թվականի մայիսի 10-ին Եգիպտոսում մահացավ Ահմեդ իբն Թուլունը, որին հաջորդեց նրա որդի, քսանամյա Յունարվեհը (884-896): Վերջինս, ի տարբերություն ամեն ինչի սեփական ուժերով հասած իր զգուշավոր ու խոհեմ հոր, ավելի անզուսպ և բռնկուն բնավորություն ուներ՝ անխնա ծախսելով հոր կողմից այդքան մեծ դժվարությամբ հավաքված ու Եմիրության համար այդքան անհրաժեշտ միջոցները: Յունարվեհը անմիջապես էլ մահապատժի ենթարկեց իր ավագ եղբայր Աբբասին, որից հետո սկսեց վայելել իշխանությունը: Այս ժամանակ զինջիների ահեղ ապստամբությունը, սակայն, ըստ եուրյան, արդեն ճնշված էր և այս պայմաններում ալ-Մուվաֆաքի կողմից իր հերթին որոշում ընդունվեց հետ գրավել Եգիպտոսը, սակայն, բանի որ նա ինքն անձամբ ի վիճակի չէր թողնել Սամառան, գործի դրեց ունակ զորավարներին՝ մինչ այդ իրեն մեծապես արդարացրած Իսահակ իբն Զունդաշիկին կցելով ևս մեկ կարող անձնավորության:

Բանը կայանում էր նրանում, որ վերջին տասնամյակներում խալիֆների ակտիվ, թեև ոչ միշտ հաջողակ զորավար Աբու-Սաջը, այդպես էլ կայուն հաջողություն և դիրք չթողնելով իր ժառանգներին, 879 թվականին մահացել էր, ինչից հետո նրա որդիներ Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջն ու Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջը ծառայության էին անցել Սաֆֆարյանների նոր Եմիր, Յադուբ իբն Լայսին հաջորդած նրա եղբայր Ամր իբն ալ-Լայսի (879-901) մոտ: Յետագայում, սակայն, նրանք թողել էին արդեն որոշակիորեն անկում ապրող այս Եմիրությունը, որից հետո կրկին ծառայության էին անցել ալ-Մուվաֆաքին: Ակտիվ էր հատկապես ավագ եղբայր Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջը, որն էլ հենց Թուլունյանների Եմիրության դեմ նախապատրաստվող ապագա ռազմական գործողություններում նշանակվեց Իսահակ իբն Զունդաշիկի օգնական:

884 թվականի ամռանը Իսահակ իբն Զունդաշիկի և Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը հարձակման անցավ Ասորիքի ուղղությամբ և շուտով գրավեց այն: Առաջին հարվածը բաց թողած անփույթ Յունարվեհը, սակայն, շուտով գործի դրեց հորից ժառանգած առաջնակարգ ռազմական մեքենան և տարվա վերջում հետ գրավեց Ասորիքը՝ վերականգնելով ուժերի մինչ այդ առկա դրությունը:

Զիսանելով հաջողության առաջին հարվածում՝ ալ-Մուվաֆաքը համալրեց իր զորավարների ուժերը և նրանց մոտ ուղարկեց նաև իր որդի ալ-Մութադիդին: Արդյունքում՝ արդեն 885 թվականի գարնանը Արաբական խալիֆության բանակը կրկին հարձակման անցավ Ասորիքի ուղղությամբ, սակայն նույն թվականի ապրիլի 6-ին Ռամալայի մոտ տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտում, չնայած սկզբնական հաջողություններին, ծանր պարտություն կրեց և հետ շարտվեց, ընդ որում հատկապես շատ էին գերիները: Յունարվեհն իր հերթին, փորձ կատարելով մեծացնել սեփական հեղինակությունը, շատ լավ վարվեց գերիների հետ և թույլ տվեց ցանկացողին հեռանալ, իսկ այլոց էլ, եթե ցանկություն լինի՝ անցնել ծառայության իր մոտ: Արդյունքում՝ շատ շատերի հետ միասին Յունարվեհին ծառայելու մնաց նաև Մուհամմեդը իբն Աբու-Սաջը, որը, որպես պատանդ, վերջինիս հանձնեց իր որդուն: Ձեռք բերած խոշոր հաջողությունից հետո Թուլունյանների Եմիրության բանակն անցավ հաջող հակահարձակման և արդեն տարվա վերջին հետ գրավեց Ասորիքը, իսկ 886 թվականի դեկտեմբերի վիճակով էլ վերջինս արդեն տիրել էր Յայոց և Յուսիսային Միջագետքներին: Արդյունքում՝ ալ-Մուվաֆաքը ստիպված եղավ իր ծեծված ուժերը հետ քաշել դեպի Կեստրոնական Միջագետք, ընդ որում բանը հասավ նույնիսկ նրան, որ ալ-Մութամիդը պաշտոնապես ճանաչեց Յունարվեհի ձեռքբերումները: Այս առումով հետաքրքիր է, սակայն, որ Իսահակ իբն Զունդաշիկը այնուհանդերձ մնաց Մոսուլում և սկսեց ծառայել Յունարվեհին:

887 թվականի գարնանը ակնհայտորեն ձևականորեն Յունարվեհին ենթարկված Իսահակ իբն Զունդաշիկը պաշտոնական Սամառայի աննկատ դրդումներով ապստամբություն բարձրացրեց, սակայն նրա դեմ շարժվեց Թուլունյաններին հավատարմություն պահպանած Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջը: Վերջինս Ռաբբայի մոտ պարտության մատնեց հակառակորդին և հետ շարտեց, որից հետո Իսահակ իբն Զունդաշիկի բանակից պաշարեց Մարդինը, սակայն

չկարողացավ գրավել այն<sup>1</sup>: Անհաջողություն կրելով Մարդինի պարիսպների տակ՝ Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջը շարժվեց դեպի հարավ և երբեմնի Սինգարայի, իսկ այժմ արդեն Շնչարի ճ-մ-ում հաղթեց Իսահակ իբն Զունդաշիկին օգնության շարժվել փորձող բեդվիններին, որից հետո Բառկաիդի ճ-մ-ում (Մոսուլի մոտ) կրկին անգամ պարտության մատնեց արդեն նաև անձամբ Իսահակ իբն Զունդաշիկի գլխավորած բանակին: Դրանից հետո Իսահակ իբն Զունդաշիկը բանակցություններ սկսեց Յումարվեհի հետ և արդյունքում, զրկվելով Մոսուլի կառավարիչի պաշտոնից, այնուհանդերձ մնաց տեղում ու շարունակեց իր գործունեությունը՝ ձգտելով Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջին հետագայում վնասագերծել արդեն պալատական ինտրիգների օգնությամբ:

Այսպիսով՝ հերթական տարին ևս ավարտվեց պաշտոնական Սամառայի անհաջողությամբ և այս պայմաններում առավելագույնը, որ մնում էր անել ալ-Մուվաֆաթին, դա հաշտություն կնքելն էր, որը, որոշակի հարկի դիմաց, հաստատեց Յումարվեհի ձեռքբերումները հյուսիսում: Այս առումով հատկանշական է, որ, կտրված լինելով Արաբական խալիֆությունից, Սուղուրի առաջնորդ Յազման ալ-Յադիմն ինքն էլ, թեև այնուհանդերձ զգալի մի գումարի դիմաց, բայց իր հերթին ընդունեց Թուլույանների էմիրության գերիշխանությունը: Ստեղծված պայմաններում Յումարվեհին այս կամ այն չափով հնազանդվեցին նաև տեղում գործող և մինչ այդ պաշտոնական Սամառայի նկատմամբ ըմբոստ դիրքորոշում ունեցող այլ ուժեր ևս, որոնց թվում էր, մասնավորապես, նաև Շեյբանյանների էմիրության էմիր Ահմեդ իբն Իսան: Ահա այսպիսին էր դրությունը Անիի թագավորության հարավային սահմաններում, երբ Յայոց արքան իր դիրքերն էր ամրապնդում սեփական թագավորության հյուսիսում: 887 թվականի գարնանը խառն էին գործերը, սակայն, նաև Ապենինյան թերակղզում:

## Գլուխ 7

### Հյուսիսային Բագրատունիների խնդիրների հետագա զարգացումը

Իրոք, ըստ էության, անիշխանությունն և տարաբնույթ ու վաղանցիկ դաշինքներն այստեղ շարունակվում էին և այս անգամ դաշնակցային հարաբերություններում հայտնվեցին մի կողմից Նեապոլի իշխանությունն ու Բյուզանդական կայսրությունը, իսկ մյուս կողմից էլ Բենվենտի և Կապուայի իշխանությունները: Արդյունքում՝ 887 թվականի ամռանը Լանի գետի ճ-մ-ում (Իտալիա, Կապուայի մոտ) Նեապոլի իշխանության և Բյուզանդական կայսրության միացյալ բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10) սկզբում պարտվեցին, բայց հետո հաղթեցին շրջակայքն ասպատակող Կապուայի և Բենվենտի իշխանությունների միացյալ բանակին<sup>2</sup>: Հաջողությունը զարգացնել, սակայն, չհաջողվեց, քանզի 887 թվականի հոկտեմբերին Բարիի ճ-մ-ում Բենվենտի ապստամբած իշխանության և վերջինիս օգնության եկած Ադլաբյանների էմիրության միացյալ բանակն իր հերթին հաղթանակ տարավ կայսրության բանակի նկատմամբ<sup>3</sup>:

Թիկունքում Թուլույանների հզոր էմիրությունն ունենալը իր հերթին ոգևորեց Յազման ալ-Յադիմին և արդյունքում 888 թվականի հունվարի վերջից մինչև փետրվարի սկիզբ վերջինս ոտնատակ տվեց Փոքր Յայքի հարավը, Կապադովկիան, Փռյուզիան և Պիսիդան ու հետ քաշվեց<sup>4</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Աբխազական թագավորությունն և Ներսեհ Բագրատունին հերթական քայլը կատարեցին Անիի թագավորության հյուսիսային սահմանների ուղղությամբ, ինչն այստեղ կրկին անգամ լարվածություն առաջացրեց, ընդ որում այս անգամ Աշոտ I Մեծի դեմ, թեև որոշակիորեն միջնորդավորված, սակայն գործում էր նաև Բյուզանդական կայսրությունը:

888 թվականի գարնանը անցնելով հարձակման՝ Ներսեհ Բագրատունու գլխավորած Բյուզանդական կայսրության և Աբխազական թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 15.000, այդ թվում ալաններ) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) Անիի թագավորության

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Էրիսեմբերտ «Բենվենտի լանգոբարդների պատմությունը», գլուխ 72:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 6:

<sup>4</sup> Տաբարի «Աբքաների ու մարգարեների պատմություն»;  
<sup>5</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»;  
ալ-Այնին իր «Պատմություն»  
աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Տադրիբերդին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեցին Օձրախե (Ախալցխայից մոտ 15 կմ հյուսիս-արևմուտք) և Ջավար (Մծխեթից մոտ 3 կմ արևելք) ամրոցները, ինչպես նաև Ախալցխան<sup>1</sup>։ Կարճ ժամանակ անց, սակայն, Ներսեհին մի խոշոր անհաջողություն պատուհասեց, երբ 888 թվականի նույն գարնանը Սմբատ արքայազնի, Ատրնեսեհ և Գուրգեն Բագրատունիների, ինչպես նաև Լիպարիտ Օրբելյանի գլխավորած Անիի թագավորության (մոտ 2.000) ու Քարադուռի իշխանության (մոտ 2.000) միացյալ բանակը Ասպնջակի ճ-մ-ում (Գողերձականի հյուսիս) հաղթեց նրա գլխավորած Բյուզանդական կայսրության և Աբխազական թագավորության միացյալ բանակին (մոտ 13.000, այդ թվում ալաններ) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 450)<sup>2</sup>։ Հենց նոր ավարտված ճակատամարտը հեռուն գնացող հետևանքներ ունեցավ, քանզի Ներսեհ Բագրատունին գերվեց և սպանվեց, ինչով էլ մեծապես սահմանափակվեցին Աբխազական թագավորության հավակնությունները հարավային ուղղությամբ։ Ավելի հեռուն գնացող արդյունք էր, սակայն, այն, որ, նպատակ ունենալով հիմնավորել Վրաստանի տարածքի նկատմամբ հետագայում ներկայացվելիք հավակնությունները, ինչպես նաև ցանկանալով դեմ ելնել Աբխազական թագավորության նկրտումներին նույն այդ տարածքների նկատմամբ, Աշոտ I Մեծը Ատրնեսեհ Բագրատունուն՝ Ատրնեսեհին (888-923), հռչակեց հենց նոր ստեղծված Արտանուշի թագավորության արքա՝ հանձնելով վերջինիս «թագավոր Վրաց» տիտղոսը։ Կղարջբում, սակայն, կենտրոն ունենալով Արդահանը և հանդիսանալով Արտանուշի թագավորության ենթական, սկսեց գործել այս ամենից այդպես էլ գոհ չմնացած նորընծա արքայի հոր հորեղբոր որդի Գուրգենը։

## Գլուխ 8 Յյուսիսային Բագրատունիների խնդիրների վերջնական հանգուցալուծումը

888 թվականի գարնանը Կապուլայի և Բենվենտի իշխանությունների միացյալ բանակը (մոտ 1.000, այդ թվում արաբներ) Սուրբ Կարցիոսի ճ-մ-ում (Իտալիա, Կապուլայի մոտ, Լան գետի մոտակայքում) հաղթեց շրջակայքն ասպատակող Նեապոլի իշխանության ու Բյուզանդական կայսրության միացյալ բանակին (մոտ 1.000, այդ թվում արաբներ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 10)<sup>3</sup>։ Քիչ անց ևս մեկ անհաջողություն պատուհասեց Լևոն VI-ին արդեն Արևելքում, երբ 888 թվականի ամռանը Թուլունյանների էմիրության բանակը գրավեց Յյուսիսիլե ամրոցը (Փոքր Յայք, Սեբաստիայից հյուսիս-արևելք), թալանեց շրջակայքը և հետ քաշվեց<sup>4</sup>։ Միաժամանակ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի գործերը լավ չէին ընթանում նաև ծովի վրա, քանզի Տարսուսի եռանդուն էմիրի կողմից լայն կիրառության մեջ դրվեց դեռևս հեռատես Ահմեդ իբն Թուլունի կողմից ստեղծված նավատորմը։ Արդյունքում՝ 888 թվականի հոկտեմբերին Տարսուսի էմիր Յազման ալ-Հադիմի գլխավորած Թուլունյանների էմիրության նավատորմը (մոտ 10 նավ) Ջոդոսի ծովամարտում հաղթեց Բյուզանդական կայսրության նավատորմին (մոտ 10 նավ)<sup>5</sup>։ Գործնականում նույն այս ժամանակ 888 թվականի հոկտեմբերի Միլացոյի ծովամարտում (Սիցիլիայի հյուսիս-արևելյան ափին) կայսերական նավատորմը ևս մեկ պարտություն կրեց այս անգամ արդեն Ադաբյանների էմիրության նավատորմից<sup>6</sup>։

Վերջին իրադարձությունները Յայաստանի հյուսիսում, ինչպես արդեն ասվեց, որևէ կերպ չէին գոհացրել Գուրգեն Բագրատունուն, իսկ Ատրնեսեհի կողմից արքայական կոչում ստանալն էլ կարծես վերջնականապես խաչ քաշեց Յյուսիսային Բագրատունիների ավանդական տիրույթներում գերիշխանություն ձեռք բերելու նրա հույսերի վրա։ Միաժամանակ Ներսեհն արդեն չկար և այս պայմաններում Անիի թագավորության հետ մրցակցությունը դեռևս շարունակող Աբխազական թագավորության արքա Բագրատ I-ն իր հերթին որոշեց գործարկել արդեն մյուս աղջկա որդի Գուրգենին, որին մինչ այդ, կարծես թե, հետին պլան էր մղել և որը

<sup>1</sup> «Քարթլիս-Ցխովրեբա», «Քարթլիի մատյանը»։

<sup>2</sup> «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Սմբատ Դավթորդի «Բագրատունյաց պատմություն»։ «Քարթլիս-Ցխովրեբա», «Քարթլիի մատյանը»։ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 88։ Վախուշտի Բագրատունի «Եգերթի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»։

<sup>3</sup> Երխենբերտ «Բենվենտի լանգոբարդների պատմությունը», գլուխ 73։

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 4։

<sup>5</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարների պատմություն»։ Այս մասին հայտնում է նաև իբն Տարդիբերդին իր «Պատմություն» աշխատությունում։

<sup>6</sup> իբն Ադարի «Մադրիբի պատմությունը»։ «Զեմբրիջյան ժամանակագրություն»։ Երխենբերտ «Բենվենտի լանգոբարդների պատմությունը», գլուխ 81։

նույնիսկ հանդես էր գալիս իր դեմ: Կողմերն անմիջապես էլ համաձայնության եկան և Աբխազական թագավորության բանակը կրկին մոտեցավ Անիի թագավորության հյուսիսային սահմաններին: Աշոտ I Մեծի և Ատրնեսեհի կողմում, սակայն, այս անգամ հանդես եկավ Հյուսիսային Բագրատունիների արդեն մեկ այլ ներկայացուցիչ՝ Գուրգենի եղբայր, նույն այդ ժամանակ մահացած Սմբատի որդի Բագրատ Բագրատունին, որը դեմ դուրս եկավ հորեղբորը: Արդյունքում՝ 888 թվականի աշնանը Մգլինավի գյուղի ճ-մ-ում (Արդահանի մոտ) Ատրնեսեհի և Բագրատ Բագրատունու զլխավորած Արտանուշի (մոտ 10.000) ու Սմբատ արքայորդու զլխավորած Անիի թագավորությունների (մոտ 5.000), ինչպես նաև Լիպարիտ Օրբելյանի զլխավորած Զարադուռի իշխանության (մոտ 2.000) միացյալ բանակը հաղթեց Կղարջքի ապստամբած իշխան Գուրգեն Բագրատունու զլխավորած Բյուզանդական կայսրության, ինչպես նաև Աբխազական թագավորության միացյալ բանակին (մոտ 13.000, այդ թվում ալաններ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 450)<sup>1</sup>: Կրած անհաջողությունն այս անգամ կյանք արժեցավ արդեն նաև մարտում վիրավորված Գուրգենին, որը գերվեց ու գերության մեջ էլ մահացավ: Այսպիսով՝ Հյուսիսային Բագրատունիների մոտ շարունակվող պայքարի հերթական փուլումը հաջողությունը կրկին մնաց Աշոտ I Մեծի կողմում, իսկ Հյուսիսային Բագրատունիների մոտ էլ դիրքերը վերջնականապես ամրապնդեց արքայական կոչում կրող Ատրնեսեհը:

## **Գլուխ 9**

### **Սմբատ I-ի գահակալման սկզբնական շրջանը**

889 թվականի գարնանը Աղլաբյանների Էմիրության բանակը հերթական հարվածը հասցրեց Տավրոմինիային և նահանջեց<sup>2</sup>, ընդ որում, արդեն տպավորություն էր ստեղծվում, թե Կոստանդնուպոլսում դրա վրա այլևս և ոչ-ոք ուշադրություն չի դարձնում: Իրոք, Լևոն VI-ը, որն ի տարբերություն իր հոր, ավելի շուտ տեսաբան էր, քան թե գործնական մի մարդ, որևէ կերպ հակված չէր ակտիվ գործողությունների, առավել ևս՝ սեփական մասնակցությամբ:

890 թվականի աշնանը Գուգարքի արևելքում իր հերթին ակտիվացել էր Կախեթիի քորեպիսկոպոսությունը, որի հավակնությունները սանձելու նպատակով էլ հենց արքայազն Սմբատը զգալի ուժերով մեկնեց այդ ուղղությամբ և ողջ ձմեռ մնաց այնտեղ<sup>3</sup>: Այս ընթացքում, սակայն, 891 թվականի փետրվարի 1-ի լույս 2-ի գիշերը Բագարանի մոտ գտնվող Կարսպարան գյուղում յոթանասունմեկամյա Աշոտ I Մեծը ծանր հիվանդությունից հետո կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո նրա դիակը տեղափոխեցին Բագարան և, այդպես էլ չկարողանալով սպասել արքայազն Սմբատին, ի վերջո հողին հանձնեցին Բագրատունիների տոհմական դամբարանում:

Աշոտ I Մեծը, որը զուտ միջազգային իրավունքի տեսանկյունից թագավորել էր 5-ից 7 տարի, իրականում, ըստ Էության, նույն միապետի լիազորություններով, կանգնած էր երկրի գլխին ամբողջ 36 տարի՝ այդ ընթացքում իր ժողովրդի համար անելով իրապես այն ամենն, ինչ ստեղծված պայմաններում հնարավոր էր անել: Իրոք, այս արքան իր խոհեմ կառավարմամբ, ըստ Էության, հանգիստ և առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու վիճակը հասցրեց նրան, որ, բացառիկ մի դեպք պատմության ընթացքում, Հայաստանի նկատմամբ հավակնություններ ունեցող տարածաշրջանի երկու գերտերությունների առաջնորդները ոչ միայն չէին դիմադրել Հայոց այս տիրակալի արքայական նկրտումներին, այլև՝ իրենք էին թագ ուղարկել վերջինիս: Ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ Աշոտ I Մեծը կարողացավ մեկ բռնկման մեջ հավաքել զարգացած ֆեոդալական հասարակական հարաբերություններով պայմանավորված քրիստոնեական մասնատված տարածաշրջանը՝ միաժամանակ կենտրոնացնելով և իր շահերին ծառայեցնելով նաև սեփական տոհմի արդեն վաղուց ի վեր վերընձյուղված ճյուղավորումները: Եվ վերջապես, որպես այս արքայի անուրանալի ձեռքբերում, կարելի է արձանագրել այն, որ վերջինս իր խոհեմ ներքին քաղաքականությամբ, ըստ Էության, ամուր հիմքերի վրա դրեց երկրի ներքին

<sup>1</sup> «Զարթուխ-Ցխովրեբա», Սմբատ Դավթորդի «Բագրատունյաց պատմություն»:

<sup>2</sup> իբն Աղարի «Մաղրիբի պատմությունը»:

<sup>3</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 30: «Զարթուխ-Ցխովրեբա», «Զարթուխի մատյանը»; Կախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Հերքի կյանքը»:

կյանքը՝ վերջնական տեսք տալով թագավորության պետաիրավական ու վարչական համակարգին:

Աշոտ I Մեծի մահվան պահին արքայազն և թագաժառանգ Սմբատը, ինչպես արդեն ասվեց, գտնվում էր Գուգարքում, որտեղ որոշակի լարում էր առաջացել Կախեթի քորեպիսկոպոսության հետ հարաբերություններում, թեև բանը զինված բախման այդպես էլ չհասավ, երբ քորեպիսկոպոսությունը բավարարվեց մինչ այդ, ըստ էության, ոչ-ոքի չպատկանող տարածքներում հողային որոշակի ձեռքբերումներով Կախեթի ծայր արևմուտքում, իսկ Անիի թագավորությունն էլ պահպանեց իր բոլոր այն հաջողությունները Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներում, որոնք ձեռք էր բերել մինչ այդ: Սրան հակառակ, սակայն, Յայոց արքայի սպասելի, բայց կոնկրետ այդ պահին անակնկալ մահը որոշակիորեն սրեց հարաբերությունները թագավորության ներսում, երբ իր գահակալական իրավունքներով առաջ եկավ մինչ այդ սպարապետի պաշտոնը զբաղեցնող Աբբասը՝ Սմբատ արքայազնի հորեղբայրը: Թագավորության ղեկավար կազմը, սակայն, ըստ էության, հակված էր հենց Սմբատի օգտին, ընդ որում այս դիրքերի վրա էին կանգնած ինչպես Արծրունիները, այնպես էլ մինչ այդ Սմբատ արքայազնի հետ ակտիվ համագործակցություն իրականացրած Ատրնեսեից, որի հետ հարաբերություններն արդեն վաղուց ընկերական բնույթ էին ստացել: Սմբատի թեկնածությանը դեմ չէին նաև այլ իշխաններ և արդյունքում Աբբասն, ըստ էության, մնաց միայնակ:

Փորձ կատարելով այնուհանդերձ մի որևէ բանի հասնել մինչ այն պահը, երբ Սմբատը կժամաներ Բագարան՝ 891 թվականի մարտին Աբբասը իր մոտ Կարսում հյուրընկալված Ատրնեսեիին սկսեց համոզել աջակցել իրեն և չմեկնել Սմբատին տեսության: Ատրնեսեից, սակայն, չհամաձայնեց և ի վերջո մեկնեց Բագարան ժամանած Սմբատին տեսակցության, երբ պետք է որոշվեր նաև վերջինիս թագադրության օրն ու վայրը: Չայրացած այդ ամենից՝ Աբբասը ձերբակալեց հետդարձի ճանապարհին կրկին իր մոտ հյուրընկալված Ատրնեսեիին, որից հետո արդեն, ամրանալով նույն Կարսում, բացահայտ խռովություն բարձրացրեց: Սկիզբ էր առնում Յայոց պատմության մեջ բավականին հազվադեպ հանդիպող գահակալական պայքարներից մեկը, երբ հայերը, թողած արտաքին թշնամուն, ըստ էության, պետք է կռվեին մեկը մյուսի դեմ: Այս պայմաններում Սմբատի և Աբբասի միջև միջնորդի դեր ստանձնեց Ամենայն Յայոց կաթողիկոս Գևորգ II Գառնեցին (877-897), սակայն Աբբասը խորամանկեց և խաբեց կաթողիկոսին, երբ, Ատրնեսեի ազատության փոխարեն նրանից ստանալով մի քանի ամրություններ ու խոստանալով վերջինիս բաց թողնեց, դրժեց իր այդ խոստումը:

891 թվականի ապրիլի սկզբին Սմբատ արքայազնը այնուհանդերձ հռչակվեց Անիի թագավորության արքա, որից հետո հայոց նորահռչակ արքա Սմբատ I-ի (891-913) գլխավորած Ոստանիկ բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Կարսի շրջակայքը՝ ի վերջո ճնշելով ապստամբած սպարապետ Աբբաս Բագրատունու ելույթը<sup>1</sup>: Կողմերը խուսափեցին ծանր հետևանքներից և հաշտություն կնքեցին այն պայմանով, որ Ատրնեսեից ազատ է արձակվում, իսկ Սմբատ I-ի որդի Աշոտն ու նրա եղբայր Շապուհի որդի Աշոտն էլ առժամանակ հյուրընկալվում են Աբբասի մոտ՝ ի ապահովում վերջինիս անվտանգության: Այսպես թե այնպես, սակայն դրանից հետո Աբբասը լիովին դուրս մղվեց Անիի թագավորության ռազմաքաղաքական կյանքից և որոշ ժամանակ անց աննկատ մահացավ: Այսպիսով՝ Անիի թագավորության գահին վերջնականապես հաստատվեց Սմբատ I-ը, որը, ռազմաքաղաքական իմաստով մեծապես հանդիսանալով իր հոր ժառանգորդը, ընդհանուր առմամբ արժանի կերպով շարունակեց վերջինիս գործունեությունը: Միաժամանակ հարկ է նշել նաև, սակայն, որ, ի տարբերություն իր խոհեմ և գերզգույշ հոր, նոր գահակալն ավելի թեթև էր վերաբերվում շատ ու շատ հարցերի: Արդյունքում՝ վերջին հաշվով խնդիրներ առաջացան ինչպես երկրի ներսում, ի դեմս ներքին կապերի թուլացման, այնպես էլ արտաքին հարաբերություններում, երբ, պայմանավորված դիվանագիտական որոշակի ճկունության և հեռատեսության բացակայությամբ, երկիրը ներքաշվեց մի շարք ծանր ռազմական գործողությունների մեջ: Այսպիսով, եթե Աշոտ I Մեծն ամենից առաջ հենց բարեփոխիչ և դիվանագետ էր, ապա Սմբատ I-ը՝ ռազմիկ ու զորավար:

Յայոց արժանահիշատակ արքային մահ բերած տարին մահ բերեց նաև տարածաշրջանի մեկ այլ ականավոր գործչի, ի դեմս Տարսունի ակնառու էմիր Յազման ալ-Յադիմի: Իրոք, 891

<sup>1</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 30:

թվականի սեպտեմբերի կեսից հոկտեմբերի սկիզբ այս էմիրը, թվում էր թե, հերթականը լինելուն կոչված մի արշավանք ձեռնարկեց կայսրության տարածքների ուղղությամբ, որի ընթացքում, սակայն, փորձ կատարելով գրավել Ճամնդավ ամրոցը (Կիլիկիայի հյուսիս), այդ ընթացքում բախտից արձակված տեգի հարվածից ծանր վերք ստացավ և շուտով մահացավ, իսկ նրա ուժերն էլ հետ քաշվեցին<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ սեփական տերության արևելյան սահմաններում Լևոն VI-ը ազատվեց մի անչափ վտանգավոր հակառակորդից: Եվ վերջապես 891 թվականի հունիսի 2-ին իր մահկանացուն կնքեց նաև ալ-Մուվաֆակը, որին, նույն լիազորություններով և իր հորեղբայր ալ-Մուրթամիդի հետ հարաբերությունների նույն բնույթով, հաջորդեց որդին՝ ալ-Մուրթադիդը:

Այս ամենի ֆոնին ևս մեկ հաջողություն կայսեր սպասում էր Ապենինյան թերակղզում, երբ 891 թվականի հոկտեմբերի 18-ին Սմբատ Յայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) տեղի իշխանության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Բենվենտը, ինչի արդյունքում Բենվենտի իշխանությունը առժամանակ ոչնչացավ, իսկ Ապենինյան թերակղզու հարավը՝ Սալեռնոյից ու Բենվենտից արևելք, ընկավ Բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ: Նոր ձեռք բերած տարածքների կառավարիչ նշանակվեց Սմբատ Յայը<sup>2</sup>: Մինչ տեղի էին ունենում մեր կողմից նկարագրված իրադարձությունները, սակայն, դեպքերը շարունակում էին զարգանալ նաև Արաբական խալիֆության և Թուլունյանների Էմիրության հարաբերություններում:

## Գլուխ 10

### Արաբական խալիֆության և Թուլունյանների Էմիրության պայքարի հետագա ընթացքը Ասորիքի ու Յյուսիսային և Յայոց Միջագետքների համար

888 թվականին վերստին Յուսուֆի հնազանդված Իսահակ իբն Զուլդաշիկն այնուհանդերձ շարունակում էր խարդավանքները Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջի դեմ, ինչի հետևանքով նա ի վերջո հասավ այն բանին, որ նախընտրությունն այս անգամ տրվեց արդեն իրեն: Դրանից հետո, անցնելով Թուլունյանների կառավարական բանակի գլուխ, Իսահակ իբն Զուլդաշիկը մարտական գործողություններ սկսեց իր հերթին այս ամենից դժգոհ մնացած և անհնազանդության ուղին բռնած Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջի դեմ ու ստիպեց վերջինիս ապաստանել Սամառայում: Այսպիսով՝ երկու հզոր զորավարների պայքարն ի վերջո ավարտվեց Իսահակ իբն Զուլդաշիկի հաղթանակով, որը, որպես Յուսուֆի եղբայր, մնաց Մոսուլում:

Սամառայում հայտնված Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջը, սակայն, իրեն ամենևին էլ չէր համարում անհաջողության մատնված և արդեն 889 թվականի վերջին հասավ այն բանին, որ նշանակվեց Ատրպատականի կառավարիչ: 890 թվականին Ատրպատականի նոր կառավարիչն արդեն իրեն հանձնված երկրամասում էր, սակայն տեղում առկա էին անհնազանդության հակված որոշակի ուժեր, որոնց էլ նա վերջնականապես կարողացավ ճնշել միայն որոշ ժամանակ անց: Այսպես թե այնպես, սակայն, ըստ էության, հենց 890 թվականին էլ վերջնականապես քայքայված Արաբական խալիֆության տարածքում ստեղծվեց Սաջյանների Էմիրությունը, որը մոտակա չորս տասնամյակներում հանդիսանալու էր Անիի թագավորության ամենավտանգավոր հակառակորդը: Ավելին, նույն այդ Էմիրության գլխին կանգնեց երկար տարիների մարտական ուղի անցած և ամենատարբեր փորձություններում թրծված մի Էմիր, ի դեմս Սաջյանների Էմիրության հիմնադիր Էմիր Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջի (890-901), որը շուտով ընդունեց նաև «ալ-Աֆշին» պատվավոր տոհմանունը՝ ակնարկելով Բաբելի դեմ հաջող պայքար մղած երբեմնի հայտնի այդ զորավարին: Այս առումով կարևոր է նաև ընդգծել, որ Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջին բաժին հասած բոլոր վայրիվերումներում նրա հետ միասին աննահանջ գործում էր նաև վերջինիս եղբայր Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջը՝ ինքն էլ լինելով ռազմաքաղաքական տաղանդներից ամենևին ոչ գուրկ մի անձնավորություն և այս առումով որոշակիորեն գերազանցելով նույնիսկ եղբորը:

Մինչ Սաջյանների հիմնադիր Էմիրը իր գործերն էր կարգի գցում հենց նոր հիմնադրված Էմիրությունում, 892 թվականի սկզբին այդպես էլ դիրքերը վերջնականապես ամրապնդել

<sup>1</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»: Մասուդի «Ոսկու մարգագետիններ և գոհարների հանքեր», գիրք 1: իբն ալ-Ասիրը իր «Լիակատար պատմություն աշխատությունում կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Յալուդը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Տադիբերդին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

<sup>2</sup> Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»:

չհասցրած Իսահակ իբն Զունդաշիկը Մոսուլում կնքեց իր մահկանացուն: Դրանից հետո նրան հաջորդեց որդին՝ Մուհամմեդ իբն Իսահակը, որը պասիվ մի անձնավորություն էր և չէր հանդիսանում հոր հատկությունների կրողը: Օգտվելով առիթից՝ տեղում անմիջապես էլ ակտիվացան այլ ուժեր: Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջն արդեն իր էմիրությունն ուներ և Զյուսիսային Միջագետքը նրան այլևս քիչ էր հետաքրքրում, սակայն փոխարենը այստեղ կրկին իրենց ինքնիշխան դրության մասին հիշեցին ամենատարբեր ուժեր, որոնց մեջ աչքի էին ընկնում ամենից առաջ Շեյբանյանների էմիրության էմիր Ահմեդ իբն Իսան, ինչպես նաև խարաջյանների ռազմական առաջնորդ հռչակված և մինչ այդ արաբ բեդվինների հաջողակ ղեկավար համարվող Զամդան իբն Զամդանը, որը, դեռևս 879 թվականին նշանակված լինելով գործել խարաջյանների դեմ, Իսահակ իբն Զունդաշիկի նշանակումից իր հերթին դժգոհ էր մնացել և, անցնելով հակառակորդի կողմը, սկսել էր իրականացնել խարաջյանների ռազմական ղեկավարությունը: Ստեղծված պայմաններում Շեյբանյանների էմիրության էմիր Ահմեդ իբն Իսան, ըստ էության, դուրս գալով Մուհամմեդ իբն Իսահակի դեմ, առանց լուրջ մարտերի տիրեց Մարդինին<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ Զյուսիսային և Զայոց Միջագետքներում կրկին ստեղծվեց խառը մի դրություն: Զումարվեցին, սակայն, իր էմիրության հեռավոր այդ շրջանում զարգացող իրադարձությունները ոչ մի կերպ չհետաքրքրեցին:

892 թվականի հոկտեմբերի 15-ին, այդպես էլ, ըստ էության, չհասցնելով ու չկարողանալով իրապես իշխել, իր մահկանացուն կնքեց ալ-Մուլթամիդը, որին, արդեն որպես խալիֆ, հաջորդեց մինչ այդ էլ փաստացի իշխանության լիակատար կրող հանդիսացող ալ-Մուլթաֆաթի որդի ալ-Մուլթադիդը (892-902): Նոր խալիֆը, որը երկար տարիների ռազմական փորձ ուներ և խելացի, եռանդուն ու դաժան մի անձնավորություն էր, վերջ տվեց մինչ այդ առկա անորոշ դրությանը և սկսեց ավելի ակտիվ քաղաքականություն վարել:

Արդյունքում՝ նախորդ տարիների քաոսային դրությանն, ըստ էության, վերջ տրվեց, սակայն դրա հետ միասին իրերի հստակեցված հարաբերակցությունը պարզեց նաև այն հանգամանքը, որ խալիֆն այսուհետ փաստորեն տիրում է միայն Միջագետքում, իսկ հարակից երկրամասերում գերիշխանությունն էլ առկա է լինելու միայն այնքանով, որքանով որ կհաջողի ռազմական բախտը, ընդ որում ավելի հեռուն խալիֆի փաստացի լիազորություններն, այսպես թե այնպես, չէին տարածվելու: Այսպիսով, եթե մի պահ վերանանք այն առանձնահատուկ կրոնաքաղաքական բովանդակությունից, որը դեռևս պահպանում ու մինչև իր կործանումն էլ պահպանելու էր Արաբական խալիֆությունը, զուտ ռազմաքաղաքական իմաստով և իր ուժով վերջինս այսուհետ, ըստ էության, վերջնականապես վերածվեց սովորական մի էմիրության՝ մեծ իր չափերով, առաջատար ու հեղինակավոր, բայց այնուհանդերձ՝ սովորական մի էմիրության, ինչպիսիք էին օրինակ Թուլունյանների կամ Սաֆֆարյանների էմիրությունները: Այս առումով արդեն, թերևս, պարզ էր, որ խալիֆները անմիջականորեն հարաբերվելու էին, թերևս, միայն Ասորիքում կամ առավելագույնը Եգիպտոսում, ինչպես նաև Իրանական լեռնաշխարհում հաստատված ուժերի հետ, սակայն այստեղ էլ ամեն ինչ հարթ չէր: Իրոք, Թուլունյանների էմիրության հետ հարաբերությունները վաղուց ի վեր ունեին սուր մրցակցության բնույթ, իսկ Իրանական լեռնաշխարհում էլ ալ-Մուլթադիդը, ինչպես, թերևս, նաև իր հայրը, առժամանակ սկսեցին հենվել Սաֆֆարյանների էմիրության վրա՝ փորձ կատարելով, ի դեմս նրանց ստանալ այն իրավիճակը, որն առկա էր արդեն պատմության գիրկն անցած Թահիրյանների պարագայում, թեև այս ծրագիրը արդյունքում, ըստ էության, տապալվեց:

Այսպես թե այնպես, սակայն ալ-Մուլթամիդը, թեկուզ և արդեն, ըստ էության, սովորական էմիրության մակարդակով, վերջնականապես կարգի գցեց իր պետության գործերը, ընդ որում հատկանշական է նաև այն, որ, կարծես ուզենալով կտրել բոլոր կապերը խալիֆներին այդպես էլ երջանկություն չբերած Սամառայի հետ, վերջինս անմիջապես էլ մայրաքաղաքը Սամառայից դեպի հետ՝ Բաղդադ, տեղափոխեց: Այս պայմաններում էլ հենց 892 թվականի նոյեմբերին սկիզբ առավ Սաջյան I պատերազմը (892-901), որը մղվում էր Անիի թագավորության և Սաջյանների էմիրության միջև:

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:



## Գլուխ 11 Սաջյան I պատերազմի սկզբնական փուլը

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ դեռևս 891 թվականի ապրիլի Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինը, որպես խալիֆի ներկայացուցիչ, թագ էր ուղարկել Սմբատ I-ին և դրանով իսկ ընդունել էր կատարված իրողությունը, սակայն, այն բանից հետո, երբ Հայոց արքան դիվանագիտական կապեր էր հաստատել նաև պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հետ և թագ էր ստացել նաև Լևոն VI-ից, խալիֆությունում իրենց համարել էին խոցված, իսկ սեփական գերիշխանությունն էլ նախկին Արմինիայի տարածքում՝ վտանգի ենթարկված: Իր հերթին իրավիճակին լրացուցիչ սրություն էր հաղորդում նաև այն հանգամանքը, որ Անիի թագավորության հարավ-արևելյան սահմաններին հաստատված Սաջյանների Եմիրության հետ իրոք անխուսափելի էր ի վերջո շահերի բախման իրավիճակ ունենալը և դա, ըստ էության, միայն ժամանակի հարց էր:

Իրոք, մինչ այս պաշտոնական Սամառան որևէ կերպ ի վիճակի չէր ազդել նախկին Արմինիայի տարածքում զարգացող իրադարձությունների վրա, սակայն, այն բանից հետո, երբ Հյուսիսային և Կենտրոնական Ատրպատականն, ըստ էության, կենտրոնացան մեկ իշխանության տակ, հնարավոր եղավ նաև հայերի դեմ հաջող պատերազմական գործողություններ մղելու համար առիթի դեպքում բավարար ուժեր ունենալ: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ ուժերի ստեղծված դասավորությունը մի կողմից լրջորեն թուլացրեց Սուղուրը, որի թիկունքում մշտապես սկսեցին գործել քրիստոնյաների զգալի ուժեր, իսկ համալրումն էլ դեպի սահմանային այդ գոտի մեծապես կրճատվեց, բայց մյուս կողմից էլ Սուղուրի սահմաններն ինչ-որ իմաստով լայնացան և ձգվեցին դեպի արևելք, երբ մահմեդական ու քրիստոնյա աշխարհների բախման գոտին շարժվեց դեպի ավելի արևելք և, ըստ էության, ընդգրկեց ողջ Հայաստանը: Այսպիսով՝ մահմեդական աշխարհի դեմ Անիի թագավորության մղած պայքարը ռազմաքաղաքական իմաստով իրենից, ըստ էության, արդեն ներկայացնում էր այն մեծ պայքարի մեկ, կարևոր, իսկ հաճախ նույնիսկ գերակշիռ մասը, որը քրիստոնյա քաղաքակրթությունն, ի դեմս նաև մինչ այդ միայնակ գործող Բյուզանդական կայսրությանը, նույն այս ժամանակ Արևելքում մղում էր մահմեդական աշխարհի դեմ:

Պատերազմի սկզբի համար կոնկրետ առիթ հանդիսացավ այն, որ, օգտվելով ալ-Մուլամիդի մահից, 892 թվականի նոյեմբերին Սմբատ I-ի գլխավորած Անիի թագավորության բանակը (30.000) առանց լուրջ մարտերի մտավ Փառիսոս (Արցախ, Զուստ-ի-Փառնես գավառի հյուսիս), Պարտավ և Բայլական՝ դեմ դուրս գալով Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինի գլխավորությամբ առաջխաղացած Սաջյանների Եմիրության բանակին (մոտ 30.000): Սաջյանների Եմիրը դժգոհ էր մնացել կայսեր հետ Հայոց արքայի հաստատած հարաբերություններից, սակայն այս անգամ բանն ամեն դեպքում ռազմական ընդհարման չհասավ, քանի որ Սմբատ I-ը կարողացավ կապեր հաստատել Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինի հետ և գործը ներկայացնել այնպես, որ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հետ իր հարաբերությունները կարող են առիթի դեպքում օգտակար լինել նաև մահմեդականներին: Կնքվեց հաշտություն, ըստ որի Սաջյանների Եմիրության և Անիի թագավորության սահման հռչակվեց Արաքս գետը իր ստորին հոսանքում<sup>1</sup>: Նոր էր Հայոց արքային հաջողվել լեզու գտնել հավակնոտ Եմիրի հետ և վերջինիս հետ դարձնել, սակայն, երբ հզոր մի երկրաշարժ ավերեց Դվինը:

Ընդհանրապես ասած, Հայոց թագավորության հռչակումից հետո Դվինը հայտնվել էր բավականին երկիմաստ մի դրության մեջ: Իրոք, Աշոտ I Մեծի կողմից վարվող զգուշավոր քաղաքականությունը մի կողմից բացառում էր որևէ ուղղակի ոտնձգություն այս քաղաքի նկատմամբ, ինչը, քանի որ Դվինը Արմինիայի ոստիկանի ավանդական նստավայրն էր, կդիտվեր ոտնձգություն Արաքսյան խալիֆության դեմ, բայց մյուս կողմից էլ Դվինում այս կամ այն կերպ իրենց գոյությունը շարունակող խալիֆության պաշտոնյաներն իրենք ևս որևէ իրական իշխանություն չունեին, ընդ որում փաստացի Եմիրության կարգավիճակ ստացած այս քաղաքում մահմեդականների ամուր վարչական իշխանություն այդպես էլ չհաստատվեց: Հենց նոր տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժն իր հերթին հսկայական վնաս էր հասցրել Դվինի բնակչությանը,

<sup>1</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 31:

բայց ոչ պակաս կարևոր էր նաև քաղաքի պաշտպանական համակարգին հասցված ծանր հարվածը, ընդ որում, դատելով ըստ ամենայնի, քաղաքի բնակչությանը կրած մարդկային հսկայական կորուստների հանգամանքն ինքն էլ ստեղծել էր հումանիտար աղետի տիպի մի իրավիճակ: Այս ամենը Անիի թագավորության համար լավագույն մի առիթ հանդիսացավ ի վերջո փորձ կատարել լուծել Դվինի հիմնախնդիրը և ահա, հարմար պատրվակի տակ, հենց նոր սահմանից վերադարձող Չայոց արքան 892 թվականի դեկտեմբերին իր բանակով մոտեցավ քաղաքին: Քաղաքի վարչական ղեկավարությունն իրականացնող եղբայրներ Մահմեդը և Ուման սկզբում որոշակի դիմադրություն կազմակերպեցին, բայց հետագայում, չդիմանալով պաշարմանը, գիշերով լքեցին քաղաքը ու դիմեցին փախուստի: Սմբատ I-ի մարդիկ, սակայն, բռնեցին նրանց և բերեցին Չայոց արքայի մոտ: Տանջաքննելով գերյալներին՝ Չայոց արքան նրանցից ստացավ զգալի կյուրթական հարստություն, հետո՝ Դվին քաղաքի բանալիները, իսկ վերջում էլ նա այս գերյալներին ուղարկեց Լևոն VI-ին: Այսպիսով 893 թվականի հունվարին Չայոց արքան վերջնականապես հաստատվեց Դվինում<sup>1</sup>: Խնդրին իրոք որ հաջող և պատեհ լուծում էր տրվել, բայց այնուհանդերձ հարկ է նշել, որ դրանից հետո ևս երկար տասնամյակներ Դվինը Արաբական խալիֆության համար շարունակեց պահպանել իր յուրօրինակ հոգևոր-քաղաքական նշանակությունը, ինչով պայմանավորված էլ Չայոց արքաների իշխանությունը այս քաղաքում հաճախ թույլ էր, իսկ քաղաքն ինքն էլ, որպես կանոն, վայելում էր ներքին լայն ինքնավարություն՝ երբեմն մոտենալով, բայց այնուհանդերձ այդպես էլ երբեք լիովին չհասնելով լիարժեք Եմիրության իրական մակարդակի:

Այսպես թե այնպես, սակայն Դվինի խնդիրը ինչ-որ մի կերպ այնուհանդերձ լուծված էր և արդյունքում Անիի թագավորության բանակը (մոտ 60.000), անդրադառնալով արդեն մեկ այլ հիմնախնդրի, 893 թվականի գարնանը Ութմանիկների Եմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) գրավեց Արճեշը, Արծկեն ու Խլաթը: Արդյունքում՝ Ութմանիկների Եմիրությանը ընդունեց Անիի թագավորության գերիշխանությունը, իսկ վերջինիս ռազմական հզորությանը և հավակնություններին էլ մեծ հարված հասցվեց<sup>2</sup>: Լուծելով նաև այս խնդիրը՝ 893 թվականի նույն գարնանը Սմբատ I-ի գլխավորությամբ արշաված Անիի թագավորության բանակը (մոտ 60.000) երթարշավ իրականացրեց Տարոն-Չարք-Ապահունիք-Մանազկերտ-Ալաշկերտ-Կարին երթուղով՝ ստիպելով Անիի թագավորության գերիշխանությունն ընդունել նաև Կայսիկների Եմիրությանը, ի դեմս Աբուլ-Վարդի որդի և հաջորդ Աբդ ալ-Ռամիդի (884-898)<sup>3</sup>: Տրամադրությունները Կայսիկների մոտ, սակայն, մնացին ըմբոստ վիճակում, ինչը հետագայում իր հետևանքներն էր ունենալու:

893 թվականի ամռանը, շարունակելով մարտարշավը, Սմբատ I-ի գլխավորած Անիի (մոտ 58.000) ու Ատրներսեհի գլխավորած Արտանուշի (մոտ 40.000) թագավորությունների միացյալ բանակը առաջացավ Կարին-Տայք-Գուգարք-Աբխազիա-Ալանաց Դուռ ամրոց երթուղով և հարաբերությունների հստակ տեսք հաստատեց Վրաստանի կենտրոնական տարածքներում գործող մանր ուժերի, Ալանական ու Աբխազական թագավորությունների, ինչպես նաև Տփղիսում իր գոյությունը շարունակող Շուկուբյանների Եմիրության հետ<sup>4</sup>: Եվ վերջապես 893 թվականի արդեն աշնանը Չայկական բանակը մարտարշավն ավարտեց՝ արշավելով Տփղիս-Յունան-Շամքոր երթուղով և ուժի ցուցադրումով այս անգամ սաստելով արդեն Դվինի հետ կապված իրադարձություններից խիստ դժգոհ մնացած Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինին ու Կախեթիի քորեպիսկոպոսությանը<sup>5</sup>: Արդյունքում՝ Աբխազական թագավորությունը և Կախեթիի քորեպիսկոպոսությունը առժամանակ հրաժարվեցին Վրաստանի նկատմամբ հավակնություններից, Շուկուբյանների Եմիրությունը ընդունեց Անիի թագավորության գերագահության տակ գտնվող Արտանուշի թագավորության գերիշխանությունը, իսկ Ալանաց Դուռ ամրոցն էլ վերակառուցվեց, հիմնովին ամրացվեց և վերածվեց Անիի թագավորության հյուսիսային կարևորագույն սահմանային ամրության:

<sup>1</sup> Յովհաննես Դրասխանակերտցի «Չայոց պատմություն», գլուխ 31; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 3:

<sup>2</sup> Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4:

<sup>3</sup> Յովհաննես Դրասխանակերտցի «Չայոց պատմություն», գլուխ 31; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4:

<sup>4</sup> Յովհաննես Դրասխանակերտցի «Չայոց պատմություն», գլուխ 31:

<sup>5</sup> Յովհաննես Դրասխանակերտցի «Չայոց պատմություն», գլուխ 31:

893 թվականի հաղթահանդեսը և հատկապես այն, որ Հայոց արքան խոշոր ուժերով հայտնվել էր իր պետության արևելքում, ևս մեկ քաղաքական հետևանք ունեցավ: Իրոք, որպեսզի ամրապնդի սեփական իշխանությունը Կուրի աջափնյակում և առիթի դեպքում հիմնավորի իր հավակնությունները Նույն այդ գետի ձախափնյակի նկատմամբ, Սմբատ I-ը Խաչենի իշխանության իշխան, ՍահլԱռանշահիկի որդի, իր ժամանակին արաբական գերությունից հաջողությամբ վերադարձած ու հորենական տիրույթներին տեր կանգնած Ատրներսեսի (855-870) տղա Համամ-Գրիգոր Առանշահիկին (870-893, 893-895՝ արքա), լրիվ Նույն այն դրդումներով, ինչ ժամանակին Ատրներսեսի դեպքում էր եղել հյուսիսում, հռչակեց հենց Նոր ստեղծված Խաչենի թագավորության արքա՝ բնականաբար իր գերագահության ներքո:

893 թվականի սեպտեմբերի վերջից մինչև հոկտեմբերի սկիզբ Տարսուսի Նոր Էմիր Ահմեդ իբն Աբբասի գլխավորած Թուլունյանների Էմիրության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>1</sup> այս ընթացքում գրավելով Նաև Սամոսը ու հետ քաշվելով<sup>2</sup>: Սուղուրում մղվող ավանդական այս միջոցառումներին, սակայն, շուտով գումարվեցին ակտիվացած ռազմական գործողությունները Անիի թագավորության և Սաջյանների Էմիրության միջև՝ կարծես ավելի մեծացնելով մինչ այդ ավանդական տարածքներում ավանդական ձևով ու միջոցներով մղվող ռազմական գործողությունների ծավալները, ընդ որում Սաջյանների Էմիրությունն ինքն էլ բնականաբար ամեն կերպ ձգտում էր համագործակցել իրենց հերթին հայերի ուժեղացումից դժգոհ մնացած Անիի թագավորության, ինչպես նաև վերջինիս հարակից տարածքներում գտնվող Էմիրությունների հետ: Իրոք, Սաջյանների Էմիրությունում մեծապես դժգոհ էին մնացել վերջին իրադարձություններից, իսկ եռանդուն և ռազմունակ ալ-Մուլթադիդի առկայությունն էլ ի վերջո միայն ամրացրեց հայերին հարված հասցնելու վճռականությունը:

## Գլուխ 12

### Սաջյան I պատերազմի շարունակությունը

Նույն 893 թվականին իրեն արդեն բավականին ուժեղ զգացող ալ-Մուլթադիդը, գործի դնելով այդ պահին իր տրամադրության տակ առկա բոլոր ռազմական միջոցները, վերսկսեց ռազմական գործողությունները Թուլունյանների Էմիրության դեմ ամենից առաջ Հյուսիսային և Հայոց Միջագետքներում՝ հաջողության պարագայում բնականաբար նախատեսելով առաջանալ արդեն Նաև դեպի Ասորիք: Նույն այս ժամանակ Հումարվեհը, սակայն, շարունակում էր սառը վերաբերմունք դրսևորել հիշատակված երկրամասերի նկատմամբ: Արդյունքում՝ տեղում խալիֆի բանակին դիմադրելու ունակ մնացել էին, ըստ էության, միայն երկու ուժեր, ի դեմս Ահմեդ իբն Իսայի Ներկայացրած Շեյբանյանների Էմիրության և Համդան իբն Համդանի գլխավորած խարաջյանների, ընդ որում վերջիններս այդ ժամանակ արդեն լրջորեն թուլացել էին իրենց իսկ շարքերում սկսված ծանր երկպառակտություններից:

Չուտ աշխարհագրորեն առաջինը հարվածն իր վրա ընդունեց Համդան իբն Համդանը, որը, ըստ էության, գրկված լինելով ինչպես Հումարվեհի, այնպես էլ Ահմեդ իբն Իսայի որևէ աջակցությունից, միանգամից էլ հայտնվեց ծանր դրության մեջ և կորցրեց Մոսուլը: Խարաջյանների դեմ պայքարում ալ-Մուլթադիդի ձեռք բերած հաջողություններն ավելի ոգևորեցին Սաջյանների Էմիրին և արդյունքում, 893 թվականին ավարտելով անհրաժեշտ նախապատրաստությունները, 894 թվականի գարնանը Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինը սկիզբ դրեց ռազմական գործողությունների: Այս կապակցությամբ մինչև առաջ անցնելը, սակայն, հարկ է ևս մի պահ կանգ առնել և արդեն աշխարհաքաղաքական բնույթի մի ընդհանրացում անել:

IX դարի կեսերին, երբ Արաբական խալիֆությունը քայքայվում էր, Ատրպատականում տարածքում կենտրոնական իշխանության դիրքերը բնականաբար թուլացան, ինչը դրական եղավ հարևան երկրամասերի և հատկապես քրիստոնյաների համար, քանի որ այստեղ գործող ուժերը պայքարում էին ամենից առաջ հենց Նույն կենտրոնական իշխանության դեմ, իսկ արդյունքում էլ

<sup>1</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 7:

ոչ միայն որևէ հնարավորություն չունենի պայթար մղել ավելի հյուսիս գտնվող քրիստոնյա պետական միավորների դեմ, այլև նույնիսկ շահագրգռված էին վերջիններիս հետ համագործակցության հարցում: Հետագայում, սակայն, երբ այս երկրամասերը վերջնականապես անջատվեցին կենտրոնական իշխանությունից և համախմբվեցին արդեն տեղական գահատոհմերի շուրջ, իսկ կենտրոնական իշխանությունից եկող սպառնալիքն էլ ոչ միայն վերացավ, այլև վերջինս ինքը սկսեց շահագրգռված լինել այս երկրամասերի ուժեղացման հարցում, ի հակադրում հյուսիսում գործող նույն քրիստոնյա իշխանությունների, քրիստոնյա իշխանությունների դրությունը նույն հյուսիսում կրկին ծանրացավ, քանի որ Ատրպատականի տարածքում ստեղծված ուժերը, մանավանդ միասնականորեն հանդես գալու պարագայում, ամենից առաջ հենց քանակապես գերազանցում էին քրիստոնյա իշխանությունների ուժերին և արդյունքում նրանց համար սկսում էին մեծ վտանգ ներկայացնել: Այսպես եղավ ամենից առաջ հենց նույն Սաջյանների պարագայում:

Արդյունքում՝ 894 թվականի գարնանը Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինի գլխավորությամբ Արտավանյան-Գողթն երթուղով առաջխաղացած Սաջյանների և Հերի Էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 90.000) Հայկական բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500) գրավեց Նախիջևանը<sup>1</sup>, որից հետո պատրաստվեց շարունակել արշավանքը դեպի հյուսիս: Ստեղծված պայմաններում, սակայն, հակամիջոցներ ձեռնարկեց նաև Սմբատ I-ը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

894 գարուն – Դողսի ճ-մ<sup>2</sup> (Արարատ, Արագածոտն գավառ, Վաղարշապատից մոտ 15 կմ հյուսիս)<sup>3</sup>

Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինի գլխավորությամբ Նախիջևանից արշավանքը դեպի հյուսիս-արևմուտք շարունակած Սաջյանների և Հերի Էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 87.000) առանց մարտերի մտավ մինչ այդ երկրաշարժից ավերված Դվին: Այդ ընթացքում Սմբատ I-ը հասցրեց կենտրոնացնել Անիի թագավորության բանակի մի մասը (մոտ 50.000) և, հյուսիսից մոտենալով թշնամուն, փակեց նրա առաջխաղացման ճանապարհը:

Հայկական բանակը ճամբարեց Դողս գյուղի մոտ գտնվող մի բարձրադիր վայրում՝ դաշտային ամրությունների միջոցով ավելի ամրապնդելով իր դիրքերը: Հաշվի առնելով թշնամու թվական գերազանցությունը և այն, որ վերջինիս հեծելազորը լեռնային պայմաններում կոժվարանա մարտնչել ամուր դիրքեր գրաված Հայկական բանակի դեմ՝ Հայոց արքան պատրաստվեց վարել պաշտպանողական մարտ: Միաժամանակ, սակայն, մինչ այդ Սմբատ I-ի և Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինի միջև սկսվել էին բանակցություններ, որոնց անհաջող ավարտից հետո հակառակորդի բանակը մոտեցավ Հայկական բանակին ու տեղակայվեց վերջինիս անմիջական հարևանությամբ՝ հայկական դիրքերից ներքև գտնվող դաշտավայրում:

I փուլ – Երեք օր անց հակառակորդի բանակը անցավ հարձակման՝ փորձելով գրավել Հայկական բանակի դիրքերը, սակայն Հայկական հեծյալ և հետևակ նետածիգների, ինչպես նաև տեգավորների ու պարսատիկավորների արդյունավետ գործունեության արդյունքում բոլոր գրոհները հետ մղվեցին, ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս, ընդ որում Հայկական ծանր հետևակի, ինչպես նաև հետևակ վիճակում մարտնչող Հայկական ծանր հեծելազորի ռազմիկները կարողացան մերձամարտում արդյունավետ ապահովել սեփական թեթև հետևակի պաշտպանությունը վերջինիս չափազանց մոտեցած և ձեռնամարտի ձգտող թշնամու մանր ջոկատներից կամ առանձին ռազմիկներից:<sup>4</sup>

<sup>1</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 33; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4:

<sup>2</sup> Այս ճակատամարտը պատմագիտական գրականության մեջ բավարար լուսաբանում չի ստացել, իսկ նրա ընթացքում Հայկական բանակի կիրառած մարտավարական հնարքները որևէ կերպ չեն վերլուծվել:

<sup>3</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 33; Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 21; Սիմեոն Երևանցի «Զամբռ», գլուխ 10:

<sup>4</sup> Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու. «Այնտեղ, սակայն, քաջ տուներավորներն ու լայնալիճ աղեղնավորները շատ մեծ վախ ու կոտորած են հասցնում իսմայելցիների զնդին: Եվ այդտեղ հարվածելով թշնամուն, նրան գետին են գցում ու փռում դաշտի վրա, իսկ մնացածներին էլ, փախցնելով ու ցրելով, գցում են օտարների բանակի շուրջը և նրանք հազիվ էին կարողանում պահել ու պաշտպանել իրենց տեղերը և

II փուլ – Հակառակորդի բանակի վերջին և ամենաուժեղ հարձակում հետ մղվեց նրա համար ծանր կորուստներով:

III փուլ – Հետևակ վիճակում մարտնչող հայ հեծյալները արագորեն հեծնեցին սեփական նժույգները և, օգտվելով հակառակորդի շարքերում առաջացած շփոթից ու խուճապից, ինչպես նաև օգտագործելով բարձունքից արշավող ծանր հեծելազորի հարվածային հզոր թափը, հուժկու հարվածով ջախջախեցին հակառակորդի ռազմիկներին:

IV փուլ – Հայոց այրուձին, ծանր կորուստներ պատճառելով հակառակորդի բանակին, ստիպեց վերջինիս պատսպարվել սեփական ճամբարում, սակայն ուժերի դեռևս պահպանվող անհավասարության պայմաններում, չցանկանալով սկսել հակառակորդի ամրացված ճամբարի գրոհը, նահանջեց ելման դիրքեր:<sup>1</sup>

Հայերը կորցրին մոտ 8.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր:

Նախորդ ճակատամարտում ծանր կորուստներ կրած Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինը չհամարձակվեց այլևս շարունակել մարտական գործողությունները: Այսպիսով՝ կրկին սկսվեցին բանակցություններ, որոնց արդյունքում վերջինս համաձայնեց ստանալ դրամական փոխհատուցում և նահանջել՝ թողնելով նաև մինչ այդ զբաղեցրած Նախիջևանը: Մինչ Հայոց արքան զբաղված էր Անիի թագավորության արևելյան սահմանների վրա եկող հարվածը հետ մղելով՝ մանր և մեծ իրադարձություններ էին զարգանում, սակայն, նրա թագավորության մյուս մասում:

Համեմատականորեն մանր իրադարձություններից էր, օրինակ, այն, որ արդեն բավականին տարիքն առած Գուրգեն Ապուլայեժ Արծրունին ընդհարման մեջ մտավ Մուշեղ Մուկացու հետ և սպանեց նրան, որից հետո, ըստ էության, տիրեց Մուկեին<sup>2</sup>: Ավելի լուրջ զարգացումներ, սակայն, տեղի էին ունենում դեռևս Թուլունյանների էմիրության սահմանների մոտ գտնվող Անիի թագավորության սահմանակից շրջաններում, որտեղ Համդան իբն Համդանը շարունակում էր դանդաղ, բայց անշեղորեն զիջել դիրքերը:

*կացարանները»* (գլուխ 32: Միանգամից նշենք, որ այս հատվածը գրաբարից թարգմանվել է լիովին աղավաղված: Այսպես, քննադուրմ գրված «ի բաջ արանց սուսերամերկաց»-ը չգիտես ինչու թարգմանվել է որպես «սուսերածիզներ» և բաջ է թողնվել «արանց» («տղամարդկանց»), բառը, որի հետևանքով աղավաղվել է ողջ նախադասության իմաստը (տես՝ Հովհաննես Կաթողիկոս Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», Երևան 1996, էջ 172, 173): Խնդիրը կայանում է նրանում, որ իրականում «սուսերածիզներ» գորատեսակ Հայկական և ընդհանրապես որևէ այլ բանակում գոյություն չի ունեցել, քանի որ, եթե նկատի է ունեցվում «սուսերը» կամ «սուրը», ապա այն ձեռնամարտի, այլ ոչ թե նետողական զենք է և, եթե բացառիկ դեպքերում նետվել է, ապա միայն ձեռնամարտում՝ շատ մոտիկ տարածության վրա, ու ոչ մի կերպ չի կարող օգտագործվել դիրքային պաշտպանությունում, երբ թշնամին բավականին հեռու է: Իրոք, փորձենք պատկերացնել մոտ 100-150 մետրի վրա նետահարող նետածիզի կողքին կանգնած «սուսերածիզին», որ իր, այն էլ, որպես կանոն, միակ, սուրը նետում է հակառակորդի վրա և կիսականաթ, թե ինչ անհեթեթություն կստացվի: Այս կապակցությամբ կարծում եմ, որ այս մասը գրաբարից աշխարհաբար թարգմանողները ըստ երևույթին գտնվել են այն բանի ազդեցության ներքո, որ դիրքային պաշտպանության մեջ գտնվող Հայկական բանակը, որի նետածիզները և թեթև հետևակայինները բնականաբար ակտիվորեն գործում էին, պետք է իրոք հեռվից հարվածեր թշնամուն, իսկ, քանի որ այս սխեմայում չէին տեղավորվում «մերկ սուսերներով քաջ տղամարդիկ» (որոնք թվում է թե անգործության մեջ են), ապա նրանք մեխանիկորեն դարձել են «սուսերածիզներ»՝ ամենևին հաշվի չառնելով պաշտպանությունում գտնվող Հայկական բանակի գորատեսակների համատեղ գործողությունների առանձնահատկությունը, որի վրա էլ են հենց ուշադրություն եմ հրավիրում: Իր հերթին այն, որ հեծյալները այս դեպքում անգործ մնալու փոխարեն հանդես են եկել որպես հետևակայիններ և ուժեղացրել պաշտպանությունը, բխում է հենց մարտի տրամաբանությունից, քանի որ, եթե հետևակը պաշտպանություն է վարում ուժերի ողջ լարումով, ապա անհնար է պատկերացնել, որ հեծյալները իրենց հերթին չեն միանա մարտին, իսկ դա վերջիններս կարող էին արդյունավետ իրականացնել հետևակ նետածիզների և թեթև հետևակայինների մոտ գտնվելու ու ձեռնամարտում նրանց պաշտպանելու միջոցով: Հայկական բանակի կողմից դիրքային պաշտպանությունում կիրառված գորատեսակների համագործակցության այս մարտավարությունը, որն ըստ մեզ հասած տվյալների առաջին անգամ դիտարկվում է մ.թ.ա. 857 թ-ի հուլիսի Սիփան լեռան ճակատամարտում և որի փայլուն օրինակ է նաև 998 թվականի հոկտեմբերի 18-ից նոյեմբերի սկիզբ ընթացած Ծումբ ամրոցի ճակատամարտը, հետագայում (գուցե լիովին անկախ, իսկ գուցե և Կիլիկիայում գտնված խաչակիր-անգլիացիների կողմից փոխառնված) Հայրուբայա պատերազմի ընթացքում անգլիացիների կողմից կիրառվեց ֆրանսիացիների դեմ 1346 թ-ի օգոստոսի 26-ի Կրեսսիի, 1356 թ-ի սեպտեմբերի 19-ի Պուատիեի, ինչպես նաև 1415 թ-ի հոկտեմբերի 25-ի Ագենկուրի ճակատամարտերում, որտեղ դարձյալ հիմնալի արդյունք ապահովեց: Այս օրինակը, ի դեպ, ցույց է տալիս մեր պատմիչների գրեթե համատարած բնորոշ այն թերությունը, որ նրանք, լինելով հոգևորականներ և խորթ ռազմական գործից, չէին մտնում ռազմական մանրամասնությունների մեջ ու իրենց աշխատություններում ներկայացնում էին ավելի շատ մարտի հոգեբանաբարոյական կողմը և արդյունքը: Ռազմական մանրամասները պարզելու տեսակետից արդեն իսկ դժվար ընկալելի այս տեղեկատվությունը հետագա մասնագետների թեթև ձեռքով, որոնք իրենք էլ լինելով փայլուն բանասերներ կամ լեզվաբաններ, այնուամենայնիվ չունեին ռազմական պատմության ոլորտի բավարար գիտելիքներ, ավելի է աղավաղվել:

<sup>1</sup> Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու. «*Եվ այրերը, հարվածելով թշնամուն, նրան գետին են գցում ու փռում դաշտի վրա, իսկ մնացածներին էլ, փախցնելով ու ցրելով, գցում են օտարների բանակի շուրջը և նրանք հազիվ էին կարողանում պահել ու պաշտպանել իրենց տեղերը և կացարանները*» (գլուխ 32): Եվս մի ապացույց, թե մեր հոգևորական պատմիչները, ժամանակի առաջադեմ մտավորականները լինելով հանդերձ, ինչ «պարզությամբ» են փոխանցում մարտի իրական պատկերը:

<sup>2</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 34:

**Արաբական խալիֆության և Թուլունյանների էմիրության պայթյալի շարունակությունը Ասորիքի ու Յուսիսային և Յայոց Միջագետքների համար**

Իրոք, իր հնարավոր և նույնիսկ բնական դաշնակցի համար առաջացած ծանր դրության պայմաններում Ահմեդ իբն Իսան Յամդան իբն Յամդանի նկատմամբ նույն այս ժամանակ այնուհանդերձ շատ երկիմաստ դիրքորոշում էր որդեգրել, երբ, ձևականորեն ցույց տալով, թե ցանկանում է պաշտպանել վերջինիս, իսկ արդյունքում նաև՝ Թուլունյանների էմիրության ձեռքբերումները տեղում, նա Յուսիսարևելյան անընդհատ միջոցներ էր պահանջում, սակայն, փոխանակ դրանք Յամդան իբն Յամդանին ուղարկել, կուտակում էր իր մոտ՝ մի կողմից ինքն ուժեղանալու ու մրցակցին չուժեղացնելու, մյուս կողմից էլ մեկ այլ մտահաղացման կյանքի կոչման համար, որի մասին հայր և որդի չէին դադարել մտածել երբեք: Խոսքը վերաբերում էր Անիի թագավորությանը հասցվելիք հնարավոր հարվածին, ընդ որում, դատելով ըստ ամենայնի, Յայաստանում երկար ժամանակ բարձր պաշտոններ զբաղեցրած Շեյբանյանները, որոնք հիանալի ծանոթ էին տեղական պայմաններին, նախատեսում էին թողնել հավերժ անհանգիստ Ասորիքն ու Միջագետքները և արմատներ ձգել ավելի հյուսիսում, իսկ այս պարագայում Յուսիսարևելյան ստացված ուժերը շատ տեղին էին: Ավելորդ էլ է ասել, որ խորամանկ Ահմեդ իբն Իսան հաշվի էր առել նաև այն հանգամանքը, որ Արաբական խալիֆությունը ու Թուլունյանների էմիրությունը վերջնական հաշիվները պարզելու համար վաղ թե ուշ իրար էին գալու և այս պարագայում Շեյբանյանների էմիրը ոչ միայն չէր ուզում ոտքի տակ ընկնել ու ձգտում էր մի կողմ քաշվել, այլև ուզում էր հնարավորինս ամուր դիրքեր ունենալ:

Արդյունքում՝ 894 թվականի գարնանը, երբ ալ-Մուրթադիդը հերթական անգամ հարձակման անցավ խարաջյանների ուղղությամբ և Յամդան իբն Յամդանը վերսկսեց նահանջը, Ահմեդ իբն Իսայի գլխավորած Շեյբանյանների էմիրության բանակը (մոտ 50.000) երբեմնի Յայոց իշխան Բագրատ Պատրիկ Աշոտի Բագրատունու որդի Աշոտի (851-878) տղա Դավիթ Արթայիկ Բագրատունու (878-895) գլխավորած Տարոնի իշխանության (մոտ 1.000) և Չուրարիկների էմիրության (մոտ 1.000) միացյալ բանակից գրավեց Սասունը<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ Թուլունյանների էմիրության քաղաքական գիծը ներկայացնող Շեյբանյանների էմիրությունը Անիի թագավորությանը հետագայում հարված հասցնելու համար մի հարմար ցատկահարթակ ձեռք բերեց, ընդ որում Յուսիսարևելյան մոտ էլ իրավիճակը բնականաբար ներկայացվեց այնպես, թե ամեն ինչ արվում է ի փառս նրա էմիրության՝ Սուլդուրում քրիստոնյաների դեմ մղվող պայթյալի շրջանակներում: Յաշվարկը գործեց և, դատելով ըստ ամենայնի, Եգիպտոսում գոհ մնացին Ահմեդ իբն Իսայի գործունեությունից:

Արդյունքում՝ այն բանից հետո, երբ 894 թվականի օգոստոսի վերջից մինչև սեպտեմբերի սկիզբ Տարսուսի էմիր Թուգթ իբն Ջուֆայի գլխավորած Թուլունյանների էմիրության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Փոքր Յայքի հարավն ու Կապադոկիան և հետ քաշվեց<sup>2</sup>, այլ ուժերի թվում այդ թվում նաև հենց այս ուժերից հերթական խոշոր համալրումներ ուղարկվեցին Շեյբանյանների խորամանկ էմիրին, որը ստեղծված իրավիճակի կապակցությամբ, սակայն, բնականաբար, ինչպես արդեն ասվեց, իր յուրօրինակ կարծիքն ուներ: Մինչ Արևելքում աստիճանաբար մեծանում էր լարումը և կողմերն ուժերն էին ի մի բերում ապագա մարտահրավերներին ընդառաջ, սակայն, նույն այս ժամանակ Արևմուտքում Բյուզանդական կայսրության համար բացվեց մինչ այդ, կարծես թե, սովորական, սակայն վաղուց արդեն խաղաղ հերթական մի ճակատ՝ մարտական գործողություններ սկսվեցին իրավաքաղաքական և էթնոմշակութային առումով Բուլղարական խանության ժառանգորդը հանդիսացած ու վերջինիս փոխարինած Բուլղարական թագավորության դեմ:

<sup>1</sup> Դովհանես Դրասխանակերտցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 34:

<sup>2</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: աս-Սուլիսի «Պատմություն»: Աբու-Ֆիդան իր «Յամառու պատմություն մարդկային ցեղի» աշխատությունում ևս հաղորդում է այս մասին: Ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Տադիբերդին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

## Բյուզանդական կայսրության հակամարտության սկիզբը Բուլղարական թագավորության հետ

Իր ժամանակին՝ դեռևս 858 թվականին, Բորիս I-ը, ինչպես արդեն ասվեց, ընդունել էր քրիստոնեությունը, որից հետո, ըստ էության, սա ևս ասվեց, փոխվել էր նաև նրա պետության պետաիրավական բնութագիրը, երբ Բորիս I-ը «խանի» փոխարեն սկսեց կոչվել «թագավոր» կամ «արքա», իսկ նրա պետությունն էլ, բնականաբար, դարձավ թագավորություն: Արդյունքում՝ քրիստոնեության ընդունումից հետո անցած գրեթե չորս տասնամյակները անդառնալի հետք էին թողել Բուլղարական թագավորության էթնոմշակութային և հոգևոր բաղադրիչների վրա, երբ վերջնականապես առավելության էր հասել հնդեվրոպական տարրն, ի դեմս սլավոնների, իսկ քրիստոնեության հաղթահանդեսն էլ Բուլղարական թագավորությունը վերածել էր իր ժամանակի բնորոշ եվրոպական տիպի մի պետության: Ավելին, քրիստոնեությանն ուղեկցող պետաիրավական և հոգևոր բնութագրիչները մեծապես նպաստել էին Բուլղարական թագավորության հզորության աճին և դա այն դեպքում, երբ մինչ այդ այս թագավորությունը զգալի ճգնաժամ էր ապրում: Միաժամանակ Բուլղարական թագավորության օգտին հերթական անգամ խաղացին նաև Մեծ տափաստանում տեղի ունեցող զարգացումները, որոնք յուրօրինակ այս պետական միավորը, որը պետական մեկ միավորի սահմաններում, կարծես, շարունակում էր ապահովել ոչ միայն բոլոր և նստակյաց, այլև հնդեվրոպական ու թյուրքական տարրերի խիստ հաջող սինթեզը, հերթական անգամ կարողացավ օգտագործել հոգուտ իրեն: Եվ վերջապես Բուլղարական թագավորության օգտին եղավ ևս մեկ հանգամանք, որը կրկին պայմանավորված էր հարևան պետություններում տեղի ունեցած փոփոխություններով:

Բանը կայանում էր նրանում, որ մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Մեծ Մորավիայի թագավորությունը, ենթարկվելով Արևելյան Ֆրանկական թագավորության ծանր հարվածներին, արդեն քայքայվել էր և բռնել էր կործանման ուղին: Ֆրանկները անկասելիորեն առաջանում էին Մեծ Մորավիայի թագավորության տարածքում և այս պայմաններում տեղի սլավոններից շատ շատերը, չկարողանալով կամ չցանկանալով ապրել ֆրանկների իշխանության ներքո, մեծ խմբերով շարժվում էին դեպի հարավ ու հաստատվում էին Բուլղարական թագավորության ազդեցության ոլորտում գտնվող տարածքներում կամ հենց բուն Բուլղարական թագավորությունում: Արդյունքում՝ մարդկային ռեսուրսի հերթական և խոշոր հոսք ստացած Բուլղարական թագավորությունը բռնեց հզորացման ուղին, ընդ որում իրենց հիմնական կազմով արդեն քրիստոնյա սլավոնների խոշոր խմբերի հայտնվելը Բուլղարական թագավորությունում այստեղ վերջնականապես ապահովեց քրիստոնեության հաղթահանդեսը: Այս առումով կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև այն հանգամանքը, որ Բուլղարական թագավորությունն ի վերջո կարողացավ գերիշխանության հասնել Սերբական իշխանության նկատմամբ և արդյունքում կիրառության մեջ դնել նաև վերջինիս ռեսուրսները: Եղան, սակայն, նաև խնդիրներ, որոնք այնուհանդերձ խաղացին այս թագավորության դեմ: Խոսքը երկրագնդի բնակչիմայական պայմանների հերթական փոփոխության մասին է:

Ինչպես արդեն ասվեց, VII դարի սկզբից երկրագնդի միջին շերմաստիճանը կրկին աստիճանաբար սկսել էր բարձրանալ, ինչն իր արդեն իսկ մի քանի անգամ դիտարկված արդյունքն էր ունեցել ինչպես Մեծ անապատում, այնպես էլ Մեծ տափաստանում: Մեծ անապատի մասին արդեն բավարար խոսվեց, իսկ ինչ վերաբերում է Մեծ տափաստանին, ապա երկրագնդի տաքացումն իր հերթին օրինաչափորեն բերեց Մեծ տափաստանի Մեծ ակտիվությանը, որի ռազմաքաղաքական արտահայտիչներին անհրաժեշտ է դիտարկել մի քիչ ավելի մանրամասն, քանի որ դրանք ուղղակի ազդեցություն ունեցան մեր կողմից նկարագրվող իրադարձությունների վրա:

IX դարի կեսերին, արևելքից արևմուտք սկզբունքով դիտարկելիս, Մեծ տափաստանում, որոշակիորեն պայմանական ժամանակագրական համապատասխանությամբ, գոյություն ունեին Ղրղզական խաբանությունը, Ղարախանյանների, Ղփչախական, Օղուզական և Պաժինական խանությունները, Խազարական խաբանությունը ու Վոլգյան Բուլղարիայի խանությունը: Ղրղզական խաբանությունը տարածվում էր Մեծ տափաստանի արևելյան հատվածում,

Ղարախանյանների խանությունը հիմնականում իր իշխանության տակ ուներ Յոթնագետքը, Ղփչախական խանությունն ընդգրկում էր Մեծ տափաստանի կենտրոնական հատվածի հյուսիսային մասը, Օղուզական ու Պածինական խանությունները տարածվում էին Կասպից ծովից, համապատասխանաբար, հյուսիս-արևելք և հյուսիս-արևմուտք ձգվող տափաստաններում, իսկ հազարական խաքանությունն էլ, ըստ էության, արդեն սահմանափակվել էր միայն Կասպից ծովը թափվող հատվածում գտնվող Վոլգայի գետաբերանով ու Նախակովկասյան տափաստաններով: Վոլգյան Բուլղարիայի խանությունը գտնվում էր Օղուզական և Պածինական խանություններից հյուսիս: Նույն IX դարի կեսերին, պայմանավորված հազարական խաքանության քայքայման գործընթացով, վերջինիս պատկանող Մերձսևծովյան տափաստաններում, ըստ էության, անկախ դրության մեջ իր հերթին հաստատվել էր հունգարական յոթ ցեղերի համադաշնություն ընդգրկող Հունգարական խանությունը, ընդ որում ի սկզբանե Օղուզական և Ղփչախական խանությունների միջև գտնվող հունգարների հայտնվելը Մերձսևծովյան տափաստաններում ուներ իր ուշագրավ նախապատմությունը:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ մոտավորապես 830-ական թվականների կեսերին հազարական խաքանությունում սկսվեց և մինչև 880-ական թվականները շարունակվեց իշխող վերնախավի դեմ ուղղված, մեծ չափեր ընդունած և հսկայական զոհերի հանգեցրած ներքաղաքական մի ծանր պատերազմ, որի ընթացքում հունգարները հանդես եկան ապստամբների կողմում, իսկ Պածինական ու Օղուզական խանություններն էլ սկսեցին գործել պաշտոնական Իթիլի օգտին: Արդյունքում՝ պարտված և նահանջող հունգարները արդեն 880-ական թվականների սկզբին ապստամբների մեծ մասի հետ միասին ստիպված եղան շարժվել դեպի արևմուտք ու հաստատվել Դանուբի հյուսիսային ափերին՝ ստեղծելով Հունգարական խանությունը: Միաժամանակ Պածինական խանությունը ևս փոխեց իր տեղադրությունը և, գնալով հունգարների հետքերով, զբաղեցրեց Մերձսևծովյան տափաստանների հիմնական մասը՝ հազարական խաքանության արևելյան հարևանից դառնալով նրա արևմտյան հարևանը, իսկ պածինականների կողմից լքված տարածքներն էլ անցան Օղուզական խանությանը: Արդյունքում՝ հազարական խաքանությունը վերջնականապես կորցրեց արևելյան և արևմտյան զգալի տարածքներ ու թուլացավ, իսկ արդեն մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում էլ, ըստ էության, սլավոնական բնույթ ընդունած Բուլղարական թագավորության թիկունքում հայտնվեցին հերթական հզոր քոչվոր ուժերն, ի դեմս Հունգարական և Պածինական խանությունների:

889 թվականին արդեն ծերացած Բորիս I-ը թողեց գահը և, չիրաժարվելով հանդերձ երկրի լիակատար կառավարումն իրականացնելուց, վանք հեռացավ, որից հետո գահն անցավ նրա ավագ որդի Վլադիմիրին (889-893), որը որոշակի նահանջ իրականացրեց հոր կողմից մինչ այդ վարվող քաղաքականությունից: Արդյունքում՝ 893 թվականին Բորիս I-ը կրկին ստանձնեց երկրի կառավարումը և, գահընկեց անելով ու կուրացնելով Վլադիմիրին, գահը հանձնեց իր մյուս որդի Սիմեոնին՝ Սիմեոն I-ին (893-927): Բուլղարական թագավորության գահին հայտնվեց, այդ թվում նաև Կոստանդնուպոլսում փայլուն կրթություն ստացած, մեծ խելքի, երկաթյա կամքի, հզոր եռանդի և ռազմական մեծ տաղանդի տեր մի անձնավորություն, որը, այդ ամենին գումարած նաև, հիանալի ծանոթ էր նաև Բյուզանդական կայսրության ներքին դրությանը:

Հարաբերությունները Բյուզանդական կայսրության հետ աննկատ, սակայն սրվում էին դեռևս վաղուց, սակայն այժմ վերջնական խզման համար առիթ հանդիսացավ այն, որ Լևոն VI-ը ինչ-որ մի պահի որոշեց բուլղարական առևտրականների համար Կոստանդնուպոլսում գործող շուկան տեղափոխել Թեսալոնիկե: Կողմերը դիվանագիտական քայլեր ձեռնարկեցին, սակայն դրանք որևէ հաջողության չբերեցին և արդյունքում սկիզբ առան ռազմական գործողություններ, որոնք ծանր ընթացք էին ստանալու ամենից առաջ հենց կայսրության համար:

894 թվականի աշնանը Սիմեոն I-ի գլխավորած Բուլղարական թագավորության բանակը (մոտ 20.000) Ադրիանապոլսի ճ-մ-ում հաղթեց Պրոկոպիոս Կարինիտ Հայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 30.000, այդ թվում խազարներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 7.000, այդ թվում Կուրտիկ Մամիկոնյանը և Մեղրիկ Հայը)<sup>1</sup>: Իր ծավալով ոչ կործանիչ, սակայն բավականին զգալի այս պարտությունը պաշտոնական

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 9:



Կոստանդնուպոլսի համար ամեն ինչից զատ նաև ապագայի առումով անհանգստացնող մի ահազանգ հանդիսացավ: Միաժամանակ շարունակվում էր հակամարտությունը նաև Արևելքում:

895 թվականի գարնանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) Կայսիկների Եմիրության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Կարինը, սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդը, շրջակայքը ասպատակելով նահանջեցին<sup>1</sup>: Առաջնայինը, սակայն, ըստ էության, արդեն բալկանյան ճակատն էր և հենց այստեղ էլ սկսեց գործել կայսրության ռազմական մեքենայի հիմնական մասը: Արդյունքում՝ 895 թվականի գարնանը սխուրթի դոմեստիկոս Նիկեփոր Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000) ասպատակեցին Բուլղարական թագավորության տարածքը և նահանջեցին<sup>2</sup>: Մինչ Բուլղարական թագավորությունն ու Բյուզանդական կայսրությունը ապագա ծանր ընդհարման համար ուժերն էին կենտրոնացնում, սակայն, հետաքրքիր իրադարձություններ էին զարգանում նաև Հայաստանում:

## Գլուխ 15

### Բագրատունիներ և Արծրունիների հերթական ներհակությունը

Արծրունիները, որոնք Գրիգոր-Դերենիկի սպանությունից հետո դեռևս ոչ մի կերպ չէին կարողանում ուշքի գալ, նույն այս ժամանակ գտնվում էին ներտոհմական պայքարի հերթական փուլում: Իրոք, Գրիգոր-Դերենիկ որդիներն արդեն չափահաս էին դարձել, իսկ նրանցից ավագը՝ Աշոտը, արդեն 18 տարեկան էր, ընդ որում նրա մայր Սոֆին մահացել էր դեռևս 889 թվականի մարտին: Արդեն իր ժամանակի Վասպուրականում համառոշուկներ էին պատվում այն բանի շուրջ, որ Գրիգոր-Դերենիկի սպանության դրդիչը Սմբատ I-ն է եղել ու, թեև այս կասկածները այդպես էլ վերջնականապես չհաստատվեցին, սակայն երիտասարդ Աշոտն ի սկզբանե իսկ շատ սառը վերաբերմունք ուներ քեռու նկատմամբ: Իրավիճակի լիցքաթափման ամենակին չէր նպաստում նաև Գագիկ Աբումրվանի առկայությունը, որը, ինչ որ տեղ չուզենալով մի կողմ քաշվելով և Աշոտին զիջելով հորենական իշխանությունը, այնուհանդերձ շարունակում էր վայելել Հայոց արքայի հովանավորությունը ու շատ ազդեցիկ էր Վասպուրականում: Արդյունքում՝ Աշոտ Արծրունին, գործելով երիտասարդական անխոհեմությամբ և որոշակիորեն հապճեպ, 895 թվականի գարնանը մեկնեց Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինի մոտ և փորձ կատարեց նրանից արքայական թագ ստանալ: Սաջյանների Եմիրը, սակայն, գործելով զգուշորեն, թեև կտրուկ չմերժեց, բայց այնուհանդերձ առայժմ հրաժարվեց Արծրունյաց իշխանին թագ շնորհել:

Աշոտ Արծրունին դեռևս Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինի մոտ էր, երբ նրա այս արարքի մասին իմացած Հայոց արքան ոտքի հանեց վերջինիս ավանդականորեն հակադիր հին ու նոր ուժերին: Արդյունքում՝ 895 թվականի գարնանը Աշոտ Արծրունու դեմ ապստամբած Գուրգեն Ապուլպեյն և Գագիկ Աբումրվան Արծրունիների միացյալ բանակը (մոտ 3.000) Հիսե ու Թադևոս Ակեացիների գլխավորած Աշոտ Արծրունու կայազորից (մոտ 500) պաշարեց Վանը, որը, մեկ ամիս դիմադրելուց հետո, ի վերջո ջրի պակասի պատճառով ստիպված հանձնվեց<sup>3</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինից ստացած խոշոր ուժերով Սաջյանների Եմիրությունից վերադարձավ Արծրունյաց իշխանը, որից հետո Գուրգենն և Գագիկը հեռացան քաղաքից: Այս փոքրիկ ընդհարումը, սակայն, լուրջ հետևանքներ չբերեց, թեև իր արձագանքներն այն հետագայում ամեն դեպքում ունենալու էր:

Այս առումով հետաքրքիր էր այն, որ մինչ այդ հետևողականորեն Արծրունիների հիմնական ճյուղի օօգտին հանդես եկող Գուրգեն Ապուլպեյն Արծրունին այդուհետ սկսեց համագործակցել Սմբատ I-ի քրոջ Գագիկ Աբումրվան Արծրունու հետ, ընդ որում Գուրգենը, կարծես, մի վերջին անգամ, փորձում էր Արծրունիների տոհմում գահերեցության հասնել: Այս դեպքերից քիչ ժամանակ անց, սակայն, արդեն տարիքով շատ առաջացած Գուրգենը Ապուլպեյն Արծրունին, ընկնելով ձիուց, կնքեց իր մահկանացուն, սակայն Գագիկ Աբումրվան Արծրունին շարունակեց իր

<sup>1</sup> Լևոն VI «Մարտավարություն», մաս 18, գլուխ 141; Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 22:

<sup>2</sup> Լևոն VI «Մարտավարություն», մաս 11, գլուխ 25:

<sup>3</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 22:

գործունեությունը Վասպուրականում, քանի որ Գրիգոր-Դերենիկի երեք որդիները շարունակում էին իրենց քեռու նկատմամբ անհնազանդություն դրսևորել: Արդյունքում, այն բանից հետո, երբ Սաջանների էմիրության բանակը հետ քաշվեց Վասպուրականից, արքաեղբայր Շապուհի գլխավորած Ոստանիկ բանակը մտավ Վասպուրական և, ռազմական կոնկրետ աջակցություն ցույց տալով Գագիկ Աբումրվան Արծրունուն, հասավ նրան, որ վերջինս ձերբակալեց ու բանտարկեց Աշոտ, Գագիկ և Գուրգեն Արծրունիներին՝ դրանից հետո, ըստ էության, իր ձեռքը վերցնելով Վասպուրականի կառավարումը: Այս հանգամանքը, սակայն, իր հերթին խորը դժգոհություն առաջացրեց Վասպուրականում, իսկ ինքնահավան Գագիկ Աբումրվան Արծրունին էլ, դժբախտաբար, որևէ միջոց չձեռնարկեց այն մեղմելու ուղղությամբ:

## Գլուխ 16

### Շեյբանյանների առաջխաղացման, ինչպես նաև Արաբական խալիֆության և Թուլունյանների էմիրության մրցակցության հետագա ընթացքը

Մինչ Հայաստանի այլ մասերում նման մանր հաշիվներ էին պարզվում, սակայն, շարունակում էր գործել նաև Ահմեդ իբն Իսան, որը, ոգևորված նախորդ տարվա ձեռքբերումներից և հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Տարոնի իշխան Դավիթ Արթայիկ Բագրատունին մինչ այդ կնքել էր իր մահկանացուն, որոշեց զարգացնել հաջողությունը և առաջխաղացում իրականացնել դեպի Հայաստանի ավելի խորքեր: Արդյունքում՝ 895 թվականի գարնանը Ահմեդ իբն Իսայի գլխավորած Շեյբանյանների էմիրության բանակը (մոտ 50.000) Տարոնի ճ-մ-ում հաղթեց Դավիթ Արթայիկ Բագրատունուն հաջորդած նրա որդի Գուրգեն Բագրատունու (895-896) գլխավորած Տարոնի իշխանության բանակին (մոտ 7.000), ընդ որում մարտում զոհվեց նաև Գուրգենը<sup>1</sup>:

Նույն այս ժամանակ, սակայն, Շեյբանյանների խորամանկ էմիրի ավագ հովանավոր Թուլունյանների էմիրության առաջխաղացումը այնուհանդերձ լրջորեն կասեցվում էր մեկ այլ հանգամանքով, քանզի ալ-Մուլադդիի գլխավորությամբ հարձակման անցած Արաբական խալիֆության բանակը 895 թվականի մարտի 31-ին Համդան իբն Համդանի գլխավորած խարաջյաններից առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու գրավեց Մարդինը և Արտամուշտ ամրոցը (վերջինը՝ Հայոց Միջագետքի արևելք, Բզաբդեի մոտ)<sup>2</sup>: Սա, ըստ էության, ինչպես խարաջյանների, այնպես էլ Համդան իբն Համդանի վերջն էր, որը դիմեց փախուստի, սակայն ի վերջո բռնվեց, բանտարկվեց և հետագայում մահապատժի ենթարկվեց: Այսպիսով՝ պաշտոնական Բաղդադը երկարատև ընդմիջումից հետո ի վերջո կրկին հաստատվեց Հյուսիսային և Հայոց Միջագետքներում, որից հետո օրակարգ էր դառնում արդեն նաև Ասորիքին հասցվելիք հարվածի հարցը, ինչն ինքնին լրջորեն սահմանափակում էր ինչպես Թուլունյանների էմիրության, այնպես էլ Ահմեդ իբն Իսայի հավակնությունները Հյուսիսային Ասորիքում և Հայաստանում:

## Գլուխ 17

### Բյուզանդական կայսրության հակամարտության հետագա ընթացքը Բուլղարական թագավորության հետ

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ կայսրությունն իր հիմնական ուժերն աստիճանաբար կուտակում էր բալկանյան ճակատում, 895 թվականի օգոստոսի 7-ին Սպյուլետոյի դքսության բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Բենվենտը<sup>3</sup>, երբ վերաստեղծվեց Բենվենտի իշխանությունը: Ապենինյան թերակղզում մղվող մանր պայքարը, սակայն, որը երբեք էլ վճռական հետևանքների չէր հասցնում, նույն այս ժամանակ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին աստիճանաբար արդեն սկսում էր քիչ հետաքրքրել, քանի որ մոտենում էր ծանր ընդհարումը ահեղ Սիմեոն I-ի հետ:

<sup>1</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 22; Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 34;

<sup>2</sup> Аль-Табари, т. 38: стр. 15-17:

<sup>3</sup> Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»:

Ստեղծված մտահոգիչ պայմաններում, սակայն, Կոստանդնուպոլսում որոշեցին գործի դնել ամենից առաջ դիվանագիտությունը և, հատուկ պատվիրակության միջոցով խաղաղություն առաջարկ անելով Սիմեոն I-ին, միաժամանակ նաև կապ հաստատեցին Զուլգարական խանության մարտունակ խան Արապդի (845-907) հետ՝ ուղղելով վերջինիս Բուլղարական թագավորության դեմ: Ծրագիրը հաջողություն բերեց, քանզի, թեև Բուլղարական թագավորության արքան չհամաձայնեց խաղաղության առաջարկին, սակայն բաց թողեց երկրորդ հարվածը: Արդյունքում՝ արդեն տարվա երկրորդ կեսին անակնկալ մարտարշավ իրականացրած Զուլգարական խանության բանակը ոչ միայն ոտնատակ տվեց Բուլղարական թագավորության հյուսիս-արևելյան սահմանները, այլև ինչ-որ տեղ Դանուբի ստորին հոսանքում տրված մարտում էլ Նույնիսկ ցրեց հապճեպ հավաքված ուժերով իր դեմ շարժված Սիմեոն I-ի բանակը՝ արդյունքում ստիպելով վերջինիս պատսպարվել լավ պաշտպանված Դրիստր ամրոցում: Դրանից հետո հակառակորդը գրավեց Բուլղարական թագավորության մայրաքաղաք Պլիսկան, ավերեց այն և հետ դարձավ ելման դիրքեր:

Ստեղծված պայմաններում Սիմեոն I-ն ի վերջո, թեև այնուհանդերձ ժամանակավորապես, համաձայնեց հաշտության արված առաջարկին, որից հետո, ի մի բերելով կայսրության դեմ նախատեսված հարվածի համար հավաքված ուժերը, դրանք ուղղեց Արապդի դեմ: Միաժամանակ Սիմեոն I-ն իր հերթին դիվանագիտական կապեր հաստատեց նաև Պաթինակների խանության հետ՝ արդեն վերջինիս դրդելով հարված հասցնել Զուլգարական խանությանը: Մինչ զարգանում էին այս իրադարձությունները, սակայն, հետաքրքիր զարգացումներ եղան նաև Մերձավոր Արևելքում:

## Գլուխ 18

### Շեյբանյանների առաջխաղացման գագաթնակետը, ինչպես նաև Արաբական խալիֆայության և Թուլունյանների էմիրության մրցակցության շարունակությունը

Իրոք, 895 թվականի դեկտեմբերին Թուլունյանների էմիրության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Փոքր Զայթի հարավը ու Կապադովկիան և Նահանջեց<sup>1</sup>, սակայն այս հանգամանքը ևս վճռական հետևանքներ չառաջացրեց ու չստիպեց Լևոն VI-ին փոխել պայքարի ուղղությունը: Միաժամանակ Թուլունյանների էմիրության բանակի ակտիվությունը Սուլդուրում, սակայն, հերթական անգամ ոգևորեց Ահմեդ իբն Իսային, որը առաջիկա տարում նախատեսել էր վերջնական հարված հասցնել Անիի թագավորությանը: Տարին, սակայն, սկսվեց անակնկալ մի իրադարձությամբ:

896 թվականի հունվարի 18-ին Զումարվեհի կանանցից մեկի հետ անթույլատրելի կապի մեջ կասկածվող Զումարվեհի ծառաներից մեկը սպանեց Թուլունյանների էմիրին, ինչից հետո Թուլունյանների էմիրությունում ամեն ինչ իրար խառնվեց: Զաջորդ էմիր հռչակվեց Զումարվեհի տասնչորսամյա որդի Ջուայշ իբն Զումարվեհը (896), սակայն, եթե բավարար չէր կառավարում դեռևս հայրը, ապա որդու պարագայում գործերը վերջնականապես հայտնվեցին բարձիթողի վիճակում: Առավելագույնը, որ արեց Նոր էմիրը, դա սեփական հորեղբորը մահապատժի ենթարկելն էր, սակայն, այսպես թե այնպես, Ջուայշ իբն Զումարվեհին չընդունեցին ոչ Սուլդուրում և ոչ էլ հատկապես Ասորիքում: Արդյունքում՝ 896 թվականի հունիսին բանակն ապստամբեց և, իշխանությունից զրկելով ու բանտարկելով արդեն Ջուայշ իբն Զումարվեհին, էմիր հռչակեց վերջինիս եղբայր Զարուն իբն Զումարվեհին (896-904): Նոր էմիրին բաժին էր հասել ծանր մի ժառանգություն՝ իր անսպառ հարստությամբ հայտնի պետական գանձարանն արդեն փաստացի դատարկ էր, բանակային ուժերը մնացել էին առանց իրենց հասանելի գումարների, երկիրը բզկտվում էր տարբեր խմբավորումների միջև ընթացող պայքարից, գերիշխանությունը Ասորիքի նկատմամբ թույլ էր, իսկ Սուլդուրում էլ այն այլևս այդպես էլ չվերականգնվեց: Իր հերթին, միայն հաճույքներին և վայելքներին տրված էմիրը սեփական անպատասխանատու վարքագծով միայն խորացրեց ընդհանուր քաոսը: Այս ամենն իր հերթին, սակայն, կարծես ավելի ոգևորեց Ահմեդ իբն Իսային, որը արդեն կարող էր գործել լրիվ ինքնուրույն: Արդյունքում, գործի դնելով մինչ այդ

<sup>1</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

կուտակվող ուժերը, Շեյբանյանների էմիրը որոշեց հարված հասցնել Անիի թագավորության ուղիղ հենց կենտրոնական շրջաններին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

896 ամառ – ***Թուլխի ճ-Մ*** (Տուրուբերան, Բզնունիք գավառ, Խլաթից մոտ 10 կմ հարավ-արևմուտք, Թխաջուր գետի ափին)<sup>1</sup>

Սմբատ I-ի գլխավորած Անիի թագավորության բանակի մի մասը (60.000), նպատակ ունենալով հետ մղել Ահմեդ իբն Իսայի գլխավորությամբ հարավից առաջխաղացող Թուլունյանների և Շեյբանյանների էմիրության միացյալ բանակին (մոտ 60.000), ուղղություն վերցրեց դեպի Տարոն: Միաժամանակ, սակայն Հայկական բանակում գտնվող և ուղեկցողի դեր կատարող Վասպուրականի կառավարիչ Գագիկ Աբումրվան Արծրունին ոչ միայն Հայկական բանակն առաջնորդեց անջրդի ու քարքարոտ վայրերով և թուլացրեց նրան, այլև, կապ հաստատելով հակառակորդի բանակի ղեկավար կազմի հետ, տեղեկացրեց նրան վերջինիս վիճակի մասին ու մատնանշեց մի հարմար վայր, որտեղ հակառակորդի բանակը կկարողանար անակնկալ հարձակվել նրա վրա: Ծանր հանդերձանքով շոգ եղանակին անջրդի ու քարքարոտ տեղանքով շարժված, հոգնած և մարտակարգը կորցրած Հայկական բանակը երեկոյան տեղավորվեց հանգստի, ընդ որում Հայոց արքան, տեղյակ լինելով այն մասին, որ իր բանակը գտնվում է հակառակորդի բանակի անմիջական հարևանությամբ, ծանր հեծելազորի մի մասը պահեց մարտական վիճակում:

I փուլ – Հանկարծակի հայտնված հակառակորդի հեծելազորը փորձեց անակնկալ հարված հասցնել Հայկական բանակին, սակայն Հայոց արքան, անձամբ գլխավորելով դեռևս մարտական վիճակում գտնվող ծանր հեծելազորի մի մասը, այն շարժեց հակառակորդին ընդառաջ՝ միաժամանակ հրամայելով մարտական պատրաստության վիճակի բերել հիմնական բանակը:

II փուլ – Հարվածելով անակնկալի եկած հակառակորդի ռազմիկներին՝ Հայկական հեծելազորը ծանր կորուստներ պատճառեց և փախուստի մատնեց վերջիններին:

III փուլ – Փոխանակ օգնության հասնելու սեփական արքային՝ Գագիկը Ապուրվանը և իր որոշ կողմնակիցներ իրենց գնդերով հապճեպորեն լքեցին մարտադաշտը, ինչի հետևեցին նաև խուճապի մատնված այլ գնդեր:

IV փուլ – Հակառակորդի բանակը վերադասավորեց ուժերը և անցավ հակազորի: Գրեթե միաժամանակ էլ թիկունքից Հայոց արքայի հետ գտնվող ծանր հեծելազորին հարվածեց հակառակորդի մի ուժեղ ջոկատ (10.000):

V փուլ – Հայոց արքայի հետ գտնվող ծանր հեծելազորը ոչ միայն ճեղքեց հակառակորդի բանակի շարքերը և հաջողությամբ նահանջեց, այլև թույլ չտվեց հետապնդել խուճապահար հեռացող սեփական հիմնական բանակին:

VI փուլ – Մարտադաշտին սկսեց մոտենալ Ատրնեսեհի գլխավորությամբ Անիի թագավորության բանակին օգնության շտապող Արտանուշի թագավորության բանակը (40.000), ինչի արդյունքում Ահմեդ իբն Իսան ոչ միայն հրաժարվեց շարունակել մարտը, այլև, հավաքելով ցրված ուժերը, արագորեն նահանջեց:

Հայերը կորցրին 5.050 զինվոր, ընդ որում առաջատար նախարարական տոհմերից զոհվեցին 50 հոգի, որոնց թվում նաև Սյունյաց իշխան Գրիգոր Սուփան Սյունու որդի Աշոտը: Թշնամին կորցրեց մոտ 3.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Հայկական բանակը մի բավականին անակնկալ անհաջողություն կրեց, թեև վերջինս, բարեբախտաբար, ծանր հետևանքներ չունեցավ: Իրոք, շուտով պարզ դարձավ, որ Ահմեդ իբն Իսան, ըստ էության, գործելով ինքնագլուխ և չստանալով Թուլունյանների էմիրության

<sup>1</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 34; Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 22, 23; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4; Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 21; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 3:

դեկավար կազմի պաշտոնական համաձայնությունը, փորձ էր կատարել ուղղակի խոշոր հաջողությամբ արդարացնել իր գործողությունները, սակայն այդ հաջողությունն, ըստ էության, չկար: Իրոք, անմիջական հաղթանակն, այո, առկա էր, սակայն միաժամանակ պարզ էր նաև, որ այն զարգացնելու փորձ կատարելու պարագայում առջևում սպասվում էին կասկածելի հեռանկարով ծանր մարտեր, ինչին ոչ Շեյբանյանների էմիրն և ոչ էլ Թուլունյանների էմիրության ռազմական մեքենան, ըստ էության, պատրաստ չէին, դեռ չասած այն, որ Արաբական խալիֆության բանակն արդեն կանգնած էր Ասորիքի հյուսիս-արևելյան սահմաններին և այդ պարագայում, հարվածելով Ասորիքին, ոչ միայն կտիրեր կարևոր այդ երկրամասին, այլև Հայաստանի լեռներում խրված բանակին էլ կգրկեր թիկունքային հաղորդակցությունից: Այսպիսով, չնայած ձեռք բերած, ըստ էության, մարտավարական հաջողությանը, Ահմեդ իբն Իսան ստիպված եղավ նահանջի հրաման տալ ու հետ քաշվել դեպի Տարոն, ընդ որում դրանից հետո նրա տրամադրության տակ գտնվող Թուլունյանների էմիրության բանակը վերջնականապես լքեց իրեն և, շարունակելով հետ քաշվել, հեռացավ Ասորիք: Արդյունքում՝ Ահմեդ իբն Իսայի տրամադրության տակ մնացին անհամեմատ ավելի քիչ ուժեր, որոնցով ոչ միայն հնարավորություն չկար հետագա հարձակողական գործողություններ իրականացնել, այլև՝ խիստ կասկածի տակ էր դրվում նույնիսկ Շեյբանյանների էմիրության բուն գոյությունն իսկ:

Հենց նոր կրած անտեղի պարտությունն իր արձագանքն ունեցավ նաև Վասպուրականում, քանզի Հայոց արքային դավաճանած Գագիկ Աբուևրվան Արծրունին բնականաբար անմիջապես էլ գրկվեց վերջինիս աջակցությունից: Արդյունքում, կարծես մնացած օդի մեջ, վերջինս բանտարկությունից ազատեց մինչ այդ ձերբակալված Արծրունի երեք եղբայրներին և փորձեց նրանց աջակցությունն ապահովել, սակայն որևէ հաջողության այդպես էլ չհասավ: Իրոք, այս դեպքերից կարճ ժամանակ անց Աշոտ Արծրունին, գործելով եղբայրներ Շապուհ, Վահան և Սարա Ամատունիների, Աբուսակ Վահևունու ու մի քանի այլ ազնվականների աջակցությամբ, անակնկալ հարձակվեց ջորով Վանում գրոսնող Գագիկ Աբուևրվան Արծրունու վրա և սպանեց նրան: Քաղաքական ասպարեզից այդպես էլ չկողմնորոշված երկերեսանի այս իշխանի հեռանալուց հետո Վասպուրականում վերջնականապես իշխանության գլուխ կանգնեց Աշոտ Արծրունին, որը կառավարման բնագավառում լայնորեն օգտվում էր իր եղբայրներ Գագիկի և Գուրգենի աջակցությունից: Մինչ Անիի թագավորության տարածքում զարգանում էին վերևում նկարագրված իրադարձությունները, սակայն, բալկանյան ճակատում վճռական ընդհարման համար իրար եկան Լևոն VI-ի և Սիմոն I-ի ռազմական մեքենաները:

## **Գլուխ 19**

### **Բյուզանդական կայսրության հակամարտության ավարտը Բուլղարական թագավորության հետ**

Իրոք, ինչպես և նախատեսել էր Բուլղարական թագավորության արքան, 896 թվականին զարնանը Պաժինակական խանության բանակը ներխուժել էր Հունգարական խանության տարածք և ծանր կորուստներ էր պատճառել Արպադին: Դրան հաջորդել էր արդեն նաև Բուլղարական թագավորության բանակի հարվածը արևելյան ուղղությամբ, երբ, նախորդ դեպքերից կարճ ժամանակ անց, ինչ-որ տեղ Հարավային Բուզի ափերին Սիմոն I-ի ռազմական մեքենան ծանր հարված հասցրեց Հունգարական խանության ռազմական մեքենային: Հունգարական խանության ստացած հարվածն իրոք ջախջախիչ էր, ընդ որում այն աստիճանի, որ այդ ամենի արդյունքում Արպադը ստիպված եղավ հավաքել իր հորդայի մնացորդները և, Մերձսևծովյան տափաստանները վերջնականապես թողնելով պաժինակներին, շարժվել նույն այն ուղով, որով դրանից դեռևս երկուսուկես դար առաջ շարժվել էին բուլղարներից ջախջախված ավարները: Արդյունքում՝ Հունգարական քոչվոր խանությունը մի վերջին անգամ փոխեց իր տեղակայման վայրը և շարժվեց դեպի հյուսիս, ընդ որում այստեղ ևս կրկնվեց հին պատմությունը:

Իրոք, նույն այս ժամանակ Արևելյան Ֆրանկական թագավորության հարվածներից, ինչպես նաև գահակալական ծանր պայքարից թուլացած Մեծ Մորավիայի թագավորությունն արդեն անկում էր ապրում և Արպադի պարտված, սակայն մարտունակությունը պահպանած ուժերի

հայտնվելը Դանուբի վերին հոսանքում ու Կարպատյան լեռնաշղթայից հյուսիս վերջնականապես դրեց այս թագավորության վերջը: Արդյունքում՝ հունգարները հավաքվեցին և կենտրոնացան Դանուբի վերին հոսանքից արևելք տարածվող Պանոնիայում՝ այսուհետ Հունգարական կոչված այդ մեծ հարթավայրում, որով էլ այդուհետ, ըստ ելության, սահմանափակվեցին Հունգարական խանության սահմանները, ընդ որում նոր տարածքներում հայտնված խանությունը դրանից հետո սկսեց սպառնալիքներ առաջացնել ամենից առաջ հենց Արևելյան Ֆրանկական թագավորության համար: Իրավիճակը վերջնականապես հստակեցնելու համար նշենք, որ Բուլղարական թագավորության հյուսիս-արևելյան սահմաններին հայտնված Պաթինական խանությունն իր հերթին, հիմնական հարվածներն ուղղելով դեպի ավելի հյուսիս տարածվող Կիևյան Ռուսիայի դեմ, ըստ ելության, երբեք էլ լուրջ սպառնալիքներ չառաջացրեց Դանուբ գետի աջափնյակում տարածվող Բուլղարական թագավորության համար՝ երբեմն նույնիսկ դաշնակցելով ինչպես վերջինիս, այնպես էլ Կիևյան Ռուսիայի հետ:

Եվ այսպես, կարգի գցելով գործերը իր թագավորության հյուսիսային սահմաններին, Սիմեոն I-ը իր հարվածային բանակը կրկին դեպի հարավ շարժեց: Այս անգամ որևէ հաշտության մասին խոսք գնալ արդեն սկզբունքորեն իսկ չէր կարող, ընդ որում կայսրության ռազմական մեքենայի համար խիստ բացասական հետևանք ունեցավ այն հանգամանքը, որ մինչ այդ ծանր հիվանդացած սխուլերի դոմեստիկոս Նիկեփոր Փոկասը լքել էր իր պաշտոնը և նրան փոխարինել էր կրկին հայազգի Լևոն Կատակոլոնը:

Արդյունքում՝ 896 թվականի նույն ամռանը, մինչ Հայոց արքան մարտնչում էր փառատենչ Ահմեդ իբն Իսայի դեմ, Սիմեոն I-ի գլխավորած Բուլղարական թագավորության բանակը (մոտ 100.000) Բուլղարաֆիզոնի ճ-մ-ում (Ադրիանապոլսի մոտ) գլխովին ջախջախեց սխուլերի դոմեստիկոս Լևոն Կատակոլոնի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 100.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 30.000)<sup>1</sup>: Կրած ջախջախիչ պարտությունը, որի մանրամասները մեզ ցավոք չեն հասել, Բյուզանդական կայսրության համար ծանր հետևանքներ ունեցավ, քանզի վերջինիս ռազմական մեքենան ծանր կորուստներ կրեց: Որպես հետևանք, կնքվեց հաշտություն, ըստ որի Բուլղարական թագավորությանն անցավ, ըստ ելության, արդեն Բալկանյան թերակղզու հիմնական մասը, երբ վերջինիս ազդեցության ոլորտում էին գտնվում արդեն նաև թերակղզու հյուսիսային հատվածում գտնվող սլավոնական պետական միավորները: Բալկանյան թերակղզում կայսրության տիրապետության տակ իրենց հերթին, ըստ ելության, մնացին միայն Հունաստանը և Հարավային Թրակիան, ինչպես նաև երկու այս երկրամասերն իրար կապող նեղ ծովափնյա հատվածը: Մինչ տարածաշրջանում քրիստոնյաների հիմնական խաղացողը փորձում էր ուշքի գալ իր ստացած ծանր հարվածից, սակայն, ակտիվացան նաև քրիստոնյաների ավանդական հակառակորդները, որոնց առաջամարտիկի դերում այժմ արդեն Սաջյանների Էմիրությունն էր:

## Գլուխ 20

### Սաջյան I պատերազմի հետագա ընթացքը

Իրոք, 896 թվականի կեսի վիճակով Արաբական խալիֆության բանակն արդեն վերջնականապես ամրապնդվել էր Հյուսիսային և Հայոց Միջագետքներում, իսկ այդ հանգամանքը, լրացուցիչ ուժեր ապահովելով Սաջյանների փառասեր Էմիրին, իր հերթին մեծապես ծանրացնում էր հայերի վիճակը: Արդյունքում՝ 896 թվականի աշնանը Փայտակարանից Անիի թագավորության տարածք ներխուժած Սաջյանների Էմիրության բանակը (մոտ 120.000) Անիի թագավորության կայազորներից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) պաշարեց Ուտիքի բերդերն ու ամրոցները, սակայն, մինչև 897 թվականի հունվար գործելով այս ամրությունների դեմ և, ըստ ելության, ոչնչի չհասնելով, շարունակեց արշավանքը դեպի արևմուտք<sup>2</sup>: Այս ընթացքում Սմբատ I-ը, Տայքում ի մի բերած Անիի թագավորության բանակը և խուսափելով հակառակորդի հետ բաց

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 10; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 13, գլուխ 2; Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Տաբարի «Արքաների ու մարգարեների պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

<sup>2</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 35; Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 3; Հովհաննես Ավագերեց «Ժամանակագրություն»:

ընդհարումից, ուշադիր հետևում էր վերջինիս՝ ըստ հնարավորինս հակառակորդի շարժի ուղղության վրայից հեռացնելով բնակչությանը:

897 թվականի հունվարին Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինի գլխավորությամբ Ուտիբ-Գուգարբ երթուղով արշավանքը շարունակող Սաջանների էմիրության բանակը (մոտ 115.000), շնորհիվ այն բանի, որ կայազորի հրամանատար Հասան Գևթունին քաղաքը դավաճանաբար հանձնեց թշնամուն, Հայկական կայազորից (մոտ 500) գրավեց Կարսը, որից հետո, չամբանալով քաղաքում, մտավ նաև Դվին և բանակեց վերջինիս շրջակայքում<sup>1</sup>: Կարսի անկումը ծանր հարված էր Հայոց արքային համար ամենից առաջ հենց անձնական մակարդակում, քանի որ գերության մեջ էին հայտնվել Սմբատ I-ի կինն ու նրա հարսն, ի դեմս արքայազն Մուշեղի կնոջ, որը Աբխազական թագավորության արքա Բագրատ I-ի աղջիկն էր, ինչպես նաև շատ այլ ազնվականներ և նրանց ընտանիքի անդամներ: Սկիզբ առան բանակցություններ, որոնց արդյունքում որոշվեց կնքել հաշտության նման մի բան, ընդ որում, ի կատարումն հաշտության պայմանների, Սմբատ I-ը Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինին կնության հանձնեց իր եղբայր Շապուհի աղջկան, իսկ արդեն հանգուցյալ մյուս եղբայր Սահակի որդի Սմբատին, ինչպես նաև իր որդուն էլ՝ արքայազն Աշոտին, տվեց որպես քաղաքական պատանդներ: Միայն այս գնով Սաջանների էմիրը համաձայնեց ազատ արձակել գերյալներին՝ ինքը, սակայն, մնալով Դվինում:

897 թվականի գարնան Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինի գլխավորությամբ Դվինից այս անգամ դեպի հարավ առաջխաղացած Սաջանների էմիրության բանակը (մոտ 90.000) ասպատակեց արդեն նաև Վասպուրականը և կրկին հետ քաշվեց Դվին<sup>2</sup>: Որպես պատանդ և հաշտության գրավական՝ Սաջանների էմիրին այս անգամ արդեն Աշոտ Արծրունին տվեց իր եղբայր Գագիկին, թեև հետո մոթափոխվեց և, ուղարկելով մյուս եղբայր Գուրգենին, Գագիկին բերել տվեց իր մոտ: Այս առումով այնուհանդերձ լավ էր, որ հետագայում Գուրգենին հաջողվեց փախուստի դիմել և տուն վերադառնալ: Այս արարքն իր հերթին մնաց անպատիժ, քանի որ Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինը հենց այս ժամանակ նախատեսում էր արշավանք դեպի հյուսիս և որևէ հնարավորություն, կրկին հարվածելու Վասպուրականին, վերջինս արդեն, ըստ էության, չունեց:

Արդյունքում՝ 897 թվականի ամռանը Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինի գլխավորությամբ Դվին-Արագածոտն-Կումայրի-Ջավախք երթուղով արշաված Սաջանների էմիրության բանակը (մոտ 100.000) Շուլյուբյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000, այդ թվում վրացիներ) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 300) պաշարեց Տփղիսը, սակայն, չկարողանալով գրավել այն ու ասպատակելով քաղաքի շրջակայքը, կրկին հետ քաշվեց Դվին: Այս ընթացքում Հայոց արքան, հերթական անգամ խուսափելով բաց ընդհարումից, այնուհանդերձ կրկին ուշադիր հետևում էր հակառակորդի շարժին: Դվին վերադառնալուց հետո Սաջանների էմիրը հիմնական ուժերով վերադարձավ Ատրպատական, ընդ որում այս ընթացքում Սահակի այրին կարողացավ մեծ նվերներով ներկայանալ Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինին և փրկագնել իր որդի Սմբատին<sup>3</sup>:

Այսպիսով՝ Սաջանների էմիրությունը, թեև ծանր մի հարված հասցրեց քրիստոնյաներին, սակայն այդպես էլ չհասավ վերջնական հաջողության, իսկ Հայոց արքան էլ, ըստ էության, կարողացավ պահել դիրքերը: Դրանից հետո կողմերի միջև կրկին սկսվեցին բանակցություններ, որոնք տևեցին բավականին երկար: Այս բանակցությունների հերթական փուլերից մեկի ընթացքում էլ հենց բանակցություններից վերադարձող Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինի ներքինապետ Վասիֆի շբախումբը (մոտ 500) ինչ-որ տեղ Ուտիբում հարձակվեց իրեն ուղեկցող Գևորգ Սևորդու գլխավորած Սևորդյաց գնդի (մոտ 100) վրա և, հաղթելով նրան, գերեց Գևորգին ու նրա եղբայր Արվեսին, որոնք հետագայում սպանվեցին<sup>4</sup>:

<sup>1</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 35; Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 21; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 3; Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 3:

<sup>2</sup> Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 3:

<sup>3</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 37; Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 3:

<sup>4</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 37; Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 21:

## Գլուխ 21

### Շեյքանյանների եմիրության կործանումը

897 թվականի օգոստոսին Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Կորոն ամրոցը<sup>1</sup>, ընդ որում նախորդ տարի ստացած ծանր հարվածից հետո կայսրության ռազմական մեքենան, ըստ էության, որևէ իրական փորձ նույնիսկ չարեց էլ հակառակորդին ակտիվ դիմադրություն կազմակերպել: 898 թվականի օգոստոսի վերջին Տարսուսի եմիր Ռահիբի գլխավորած թուլունյանների եմիրության նավատորմը (մոտ 100 նավ) Յոռոսի ծովամարտում իր հերթին հաղթեց Բյուզանդական կայսրության նավատորմին (մոտ 80 նավ), որը ամեն ինչից զատ կորցրեց նաև 3.000 զերիների, որոնք հետագայում սպանվեցին<sup>2</sup>:

898 թվականի աշնանը Ամիդում իր մահկանացուն կնքեց Շեյքանյանների եմիրության եմիր Ահմեդ իբն Իսան, որից հետո Շեյքանյանների եմիրության եմիր հռչակվեց նրա որդի Մուհամմեդ իբն Ահմեդը (898-899): Այս եմիրության լավ ժամանակները, սակայն, վաղուց արդեն անցյալում էին, ընդ որում իր հերթին հետաքրքիր նշել, որ, եթե թուլունյանների եմիրությունում նախկինում ուղղակի ուշադրություն չէին դարձնում զարգացող իրադարձությունների վրա, ապա այժմ դրա համար արդեն ուղղակի հնարավորություն չկար: Արդյունքում՝ 898 թվականի դեկտեմբերի 19-ին խալիֆ ալ-Մութադիդի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 50.000) Շեյքանյանների եմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Ամիդը և 899 թվականի ապրիլի 16-ին ստիպեց դադարեցնել դիմադրությունը<sup>3</sup>: Մուհամմեդ իբն Ահմեդը գերվեց և տեղափոխվեց Բաղդադ, որտեղ էլ, չնայած սկզբնական լավ վերաբերմունքին, 900 թվականի հունվարին, փախուստի փորձ կատարելու ժամանակ, սպանվեց: Այսպիսով՝ Շեյքանյանների քոչվոր ցեղային բեդվինական համադաշնությունը ծանր հարված ստացավ, որից հետո այլևս երբեք չկարողացավ հանդես գալ որպես կենտրոնացված ուժ և աստիճանաբար ցրվեց: Մուհամմեդ իբն Ահմեդի հետնորդներից ոմանք, արդեն ընդամենը որպես միայն մանր բերդատերեր, դեռ որոշ ժամանակ ևս շարունակեցին իրենց գոյությունը տարածաշրջանում, սակայն՝ ընդամենը տիրապետելով միայն չնչին ազդեցության: Արդյունքում՝ վերացավ Շեյքանյանների եմիրության իշխանությունը նաև Սասունի և հարակից շրջանների նկատմամբ:

## Գլուխ 22

### Պաշտոնական Բաղդադի դիրքերի ուժեղացումը Իրանական լեռնաշխարհում

898 թվականի դեկտեմբերի վերջից մինչև 899 թվականի հունվար, մինչ խալիֆը հիմնական ուժերով գտնվում էր Ամիդի մոտակայքում, Տարսուսի եմիր Թուգջ իբն Ջուֆա ալ-Ինշյանի գլխավորությամբ Փոքր Յայքի հարավը և Կապադովկիան ասպատակած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 40.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 300) գրավեց Ծամնդավ ամրոցը և նահանջեց<sup>4</sup>: Այսպիսով, օգտվելով բալկանյան սահմանում կայսրության կրած ծանր պարտությունից, ինքնին դեռևս թույլ, բայց որոշակիորեն դիրքերն այնուհանդերձ վերականգնած Արաբական խալիֆության բանակը առնվազն օպերատիվ մակարդակում կրկին տիրեց նախածեռնությանը Սուլուրում:

Վերջնականապես ամրապնդելով դիրքերը Յյուսիսային և Յայոց Միջագետքներում՝ գործունյա խալիֆը, սակայն, նույն այս ժամանակ որոշեց շարժվել մեկ այլ ուղղությամբ ու անդրադարձ կատարել արդեն Իրանական լեռնաշխարհին: Քննարկվող ժամանակաշրջանում

<sup>1</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»: Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 10: իբն ալ-Ասիրը իր «Լիակատար պատմություն աշխատությունում որոշակիորեն կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

<sup>2</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»: իբն ալ-Ասիրը իր «Լիակատար պատմություն աշխատությունում որոշակիորեն կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Տադիբերդին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Յալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում: Ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի և իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը:



այստեղ գերիշխում էր իր հերթին դեպի անկում գնացող Սաֆֆարյանների էմիրությունը, որի հետ պաշտոնական Բաղդադը մինչ այդ հարաբերությունների յուրօրինակ մի բնույթ էր հաստատել: Իրոք, մինչ այս, սիրաշահելով որոշակիորեն անհեռատես Ամր իբն Լայսին, ալ-Մուլթադիդը վերջինիս միջոցով հաշիվ էր տեսել տեղական մի շարք անհնազանդ ուժերի հետ, ի դեմս օրինակ Դուլուֆյանների էմիրության: Նույն Սաֆֆարյանների էմիրության միջոցով էր նաև, որ վերջին տարիներին խալիֆը կարողացել էր սահմանափակել նաև Տաբարիստանում և Գիլանում իշխող տեղական իշխանատոհմերից ոմանց: Սաֆֆարյաններն այս ժամանակ ակնհայտորեն ձգտում էին այն դերին, ինչ դեր որ Իրանական լեռնաշխարհում մի ժամանակ զբաղեցնում էին Թահիրյանները, սակայն խորամանկ ալ-Մուլթադիդն այս ամենի վերաբերյալ սեփական կարծիքն ուներ: Եվ այսպես, արդեն մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում, ըստ Էուլթյան, համարելով, որ Ամր իբն Լայսը չափից շատ է ուժեղացել, խալիֆը վերջինիս հանձնեց նաև Մավերնահիրը՝ այն հաշվարկով, որ այս ու հարակից երկրամասերին տիրող Սամանյանների էմիրությունը հաշիվ տեսնի Սաֆֆարյանների էմիրության հետ:

Այդպես էլ եղավ և, այն բանից հետո, երբ 900 թվականին Ամր իբն Լայսը փորձ կատարեց իր իրավունքները հաստատել սեփական հզորության գագաթնակետում գտնվող Սամանյանների էմիրության հետ հարաբերություններում, Սամանյանների էմիրության էմիր Իսմայիլ իբն Ահմեդը (892-907) ոչ միայն գլխովին ջախջախեց Սաֆֆարյանների էմիրության բանակը, այլև, գերելով Ամր իբն Լայսին, որպես յուրօրինակ մի ակնարկ, շղթայակապ վիճակում վերջինիս հենց Բաղդադ ուղարկեց: Այս պարտությունից հետո Սաֆֆարյանների էմիրությունը թեև չոչնչացավ, սակայն համաիրանական նշանակություն այն այլևս երբեք այլևս չունեցավ՝ պարփակվելով լեռնաշխարհի հարավ-արևելյան որոշ շրջաններում և, որպես շարքային մի էմիրություն, իր գոյությունը դրանից հետո շարունակելով ևս մոտ մեկ դար: Սրան հակառակ, սակայն, Սաֆֆարյանների ջախջախումից հետո Իրանական լեռնաշխարհում առաջնային դեր ստանձնեց Սամանյանների էմիրությունը, որը մեծապես հենվում էր Միջին Ասիայի և Մավերնահիրի պարսկացած թյուրքական տարրի վրա: Այս առումով պաշտոնական Բաղդադի համար այնուհանդերձ լավն այն եղավ, որ Սամանյանների էմիրության սիրտն, այսպես թե այնպես, գտնվում էր Մավերնահիրում, Իրանական լեռնաշխարհում նրա իշխանությունը թույլ էր, այն մշտապես զբաղված էր սեփական արևելյան սահմանների պաշտպանությամբ և, ինչպես ցույց տվեց կյանքը, վերջինս երբեք էլ ի վիճակի չէր լինելու այստեղ ամուր գերիշխանություն հաստատել: Արդյունքում՝ Իրանական լեռնաշխարհից Արաբական խալիֆության համար առաջացող հնարավոր սպառնալիքներն առնվազն չեզոքացվեցին, իսկ առավելագույնն էլ՝ հնարավորություն ստեղծվեց վերականգնել պաշտոնական Բաղդադի այս կամ այն տիպի ազդեցությունը նույն Իրանական լեռնաշխարհում:

## Գլուխ 23

### Սաջյան I պատերազմի ավարտը

Նույն այս ժամանակ շարունակվում էր հակամարտությունը նաև Սուղուրի, ըստ Էուլթյան, արդեն ավելի խորը մի հատվածի վերածված Զայաստանում, երբ, հերթական անգամ խալիֆից ստանալով զգալի ուժեր, Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինի գլխավորած Սաջյանների և Զերի էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 120.000) 899 թվականի աշնանը կրկին մտավ Անիի թագավորության տարածք՝ այս անգամ, սակայն, ուղղություն բռնելով դեպի Վասպուրական: Դրանից հետո հակառակորդի բանակի մի մասը (մոտ 5.000) հարձակվեց Կակենից գյուղում (Վասպուրական, Մեծ Աղբակ գավառ) տեղակայված Արծրունյաց գնդի (մոտ 2.000) վրա, սակայն վերջինս համարձակ հակազդողով ծանր պարտության մատնեց թշնամուն<sup>1</sup>: Չնայած նախկին հաջողությանը, սակայն, ուժերը խիստ անհավասար էին և արդեն 899 թվականի աշնանը Մեծ Աղբակ-Կողիանովիտ-Տոսպ երթուղով առաջխաղացող հակառակորդի բանակը առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու մտավ Վան<sup>2</sup>: Սաջյանների էմիրության բանակը Վասպուրականի տարածքում էր հայտնվել ձմեռվա շեմին և, ըստ Էուլթյան, չհասնելով որևէ լուրջ հաջողության, վերջինս արդեն ձմեռվա կեսերին սկսեց հետ քաշել ուժերը:

<sup>1</sup> Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 3:

<sup>2</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 25:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

900 հունվար – Համընդհանուր գյուղի ճ-մ (Վասպուրական, Մեծ Աղբակ գավառ)<sup>1</sup>

Տոսպ-Կաղիանովիտ-Մեծ Աղբակ երթուղով նահանջող Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինի գլխավորած Սաջյանների և Հերի եմիրությունների միացյալ բանակի (մոտ 100.000) մի մասը (մոտ 1.000) սկսեց ասպատակել հայկական գյուղերը, որին ի պատասխան Արծրունյաց հեծելազորը (մոտ 600) մոտեցավ թշնամուն:

I փուլ – Հայկական հեծելազորը հզոր հարձակումով փախուստի մատնեց թշնամուն՝ ազատելով գերիներին և հետ խլելով ավարը:

II փուլ – Հայկական հեծյալները սկսեցին հետապնդել թշնամու ռազմիկներին, սակայն նրանց ձիերը խրվեցին խորը ձյան մեջ: Օգտվելով դրանից՝ թշնամու ռազմիկները հետ դարձան և, աղեղների հարվածի տակ առնելով շարժունակությունից զրկված հայկական ջոկատին, ծանր կորուստներ պատճառեցին վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 600 զինվոր: Շարունակելով նահանջը՝ հակառակորդի բանակը թողեց Անիի թագավորության սահմանները և հեռացավ Ատրպատական:

900 թվականի գարնան Կապադովկիան ասպատակած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 60.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 300) պաշարեց Միսիֆիա ամրոցը (Կիլիկիայի հյուսիս), սակայն, տեղեկանալով Ադանայի ճ-մ-ի մասին, թողեց պաշարումը և շարժվեց դեպի Կիլիկիա<sup>2</sup>: Իրոք, Ադանայի մոտ նույն այդ ժամանակ խոշոր մի իրադարձություն էր տեղի ունեցել, քանի որ երկարատև հիվանդությունից հետո մի պահ, կարծես թե, ոտքի կանգնած ու կրկին սխուլերի դոմեստիկոսի պաշտոնը ստանձնած տաղանդավոր Նիկեփոր Փոկասը ի մի էր բերել կայսերական բանակը և 900 թվականի նույն գարնանը ծանր պարտության էր մատնել հենց մարտի սկզբում փախուստի դիմած Տարսոնի եմիր Աբու-Սաբիտի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակին, ընդ որում գերության մեջ էր հայտնվել նաև Աբու-Սաբիտն ինքը<sup>3</sup>: Դրանից հետո տաղանդավոր դոմեստիկոսը, սակայն, խուսափելով Միսիֆիայից առաջխաղացող թշնամու խոշոր ուժերից, Ադանայի մոտի ճամբարում մեծ քանակի խարույկներ վառելու, այդ միջոցով թշնամուն մոլորության մեջ գցելու և վերջինիս առաջխաղացումը կասեցնելու շնորհիվ ձեռք բերած ավարով արագորեն հեռացավ դեպի արևմուտք ու թողեց Կիլիկիան: Նույն այս ընթացքում, սակայն, հարաբերությունները պարզ չէին նաև Սուղուրի մահմեդական կողմում:

Իրոք, Սաջյանների եմիրի ակնհայտորեն մեծացող նկրտումները նույն այս ժամանակ աստիճանաբար լարել էին նույնիսկ վերջինիս և ալ-Մուլթադիտի հարաբերությունները, իսկ վերջին իրադարձությունների ազդեցության տակ էլ բանն ի վերջո հասավ ուղղակի խզման, ընդ որում խալիֆը սկսել էր կասկածել, թե Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինը ձգտում էր իր ազդեցության տակ գցել հենց նոր Թուլունյանների ազդեցությունից ազատված Սուղուրը: Դատելով ըստ ամենայնի՝ նման կասկածների համար որոշ հիմքեր այնուհանդերձ իրոք կային, քանի որ Աբու-Սաբիտի գերվելուց հետո Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինն այնպես էր արել, որ Սուղուրի հրամանատար էր նշանակվել իր հավատարիմ ներքինի Վասիֆը: Այս առումով հետաքրքիր է, որ Վասիֆին Սաջյանների խորամանկ եմիրն այնուհանդերձ ներկայացրել էր որպես ապստամբ, որն իր կարծեցյալ այդ կարգավիճակով Տարսոն մեկնելու ճանապարհին Անիի թագավորության տարածքում նույնիսկ տեսակցություն էր ունեցել Սմբատ I-ի հետ՝ վերջինիս վերադարձնելով արքայազն Աշոտին: Ամեն ինչից զատ՝ իր այս քայլով Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինը, կարծես թե, ձգտում էր ապագա իրադարձություններում ապահովել նաև հայերի

<sup>1</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 25:

<sup>2</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Այս մասին կրճատ հայտնում է նաև իբն Զալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում:

<sup>3</sup> Լևոն VI «Մարտավարություն», մաս 11, գլուխ 25; Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Այս մասին կրճատ հայտնում է նաև իբն Զալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում: Ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Տաբարի և իբն Ասիրի հաղորդածը:

աջակցությունը, սակայն բոլոր այս ծրագրերին վերջին հաշվով վիճակված չէր կյանքի կոչվել: Իրոք, չցանկանալով համակերպվել այս ամենի հետ, ռազմունակ խալիֆն անմիջապես էլ գործի դրեց իր բանակային ուժերը:

Արդյունքում՝ 900 թվականի ամռանը Մալիս կիրճի ճ-մ-ում խալիֆ ալ-Մութադիտի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակի (մոտ 60.000) առաջապահը (մոտ 1.000) հաղթեց Վասիֆի գլխավորած Սաջյանների Էմիրության բանակին (մոտ 500): Որպես հետևանք այս հաղթանակի, Վասիֆը դիմեց փախուստի, սակայն հետո գերվեց, ինչից հետո Տարսունը կրկին հայտնվեց խալիֆի ուղղակի տիրապետության ներքո<sup>1</sup>: Ձեռք բերած հաղթանակի պտուղներից, սակայն, ալ-Մութադիտը օգտվեց շատ վիճահարույց մի կերպով, քանզի, համարելով իր համար վտանգավոր, նրա հատուկ հրամանով հենց անմիջապես էլ կրակի մատնվեց Սուլդուրի ծովային ուժերի հիմքը կազմող նավերի զգալի մասը: Վերջին հանգամանքը մոտակա մի քանի տարիներին լրջորեն սահմանափակեց ծովում մահմեդականների կողմից հասցվող հարվածների ուժը և մեծապես թեթևացրեց կայսրության դրությունը մարտական գործողությունների արևելյան թատերաբեմում:

Մինչ զարգանում էին մեր կողմից նկարագրվող իրադարձությունները՝ աստիճանաբար, կարծես թե, մեջքն ուղղող Լևոն VI-ի կառավարությանը հերթական անգամ զգացնել տվեց հեռավոր Սիցիլիան, որի մասին բոլորը, կարծես թե, արդեն մոռացել էին: Արդյունքում՝ 900 թվականի նոյեմբերին կղզում կայսրության հին հակառակորդ Աղլաբյանների Էմիրության բանակը հերթական անգամ պաշարեց Տավրոմիսիան և Կատանիան, սակայն, այս անգամ ևս որևէ հաջողության չհասնելով, ոտնատակ տվեց այդ քաղաքների շրջակայքը ու հետ քաշվեց ելման դիրքեր<sup>2</sup>:

900 թվականի դեկտեմբերին Աշոտ Արծրունու գլխավորած Արծրունյաց բանակը (մոտ 100) շարժվեց վերջին արշավանքի ժամանակ դավաճանորեն Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինին միացած Հասան Արծրունու դեմ, սակայն սա, արագորեն համալրելով իր բանակը (մոտ 500), գիշերով շրջապատեց Պլուանս գյուղում (Վասպուրական, Պալուսիք գավառ) ճամբարած Աշոտի բանակին: Դրանից հետո Հասանի բանակը փորձեց հանկարծակի հարձակում գործել, բայց բռնկված մարտում հաղթանակ տարավ Աշոտի բանակը, ընդ որում մարտի ժամանակ Հասանը՝ մի ծանր և հսկայամարմին մարդ, հենվելով իր նիզակի վրա, ցատկեց այն տան կտուրի վրա, որտեղ գտնվում էր Աշոտը, սակայն կտուրը, չդիմանալով Հասանի ծանրությանը փլվեց, իսկ տան մեջ հայտնված Հասանն էլ գերվեց: Աշոտ Արծրունին Հասանին անվնաս բաց թողնելու համար նրա մորից և եղբորից ստացավ Սևան ամրոցը, բայց հետո այնուհանդերձ կուրացրեց Հասանին<sup>3</sup>:

901 թվականի գարնանը Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինի գլխավորած Սաջյանների Էմիրության բանակը (մոտ 100.000) ասպատակելով արշավեց Փայտակարան-Ուտիք երթուղով, սակայն հենց այդ ժամանակ էլ ծանր կորուստներ կրեց բանակում բռնկված խուլերայի լայնածավալ համաճարակից և նահանջեց, ընդ որում Անիի թագավորության համար լավն այն էր, որ իր երկու որդիների հետ միասին համաճարակին զոհ գնաց նաև Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինը<sup>4</sup>, ինչի հետևանքով Անիի թագավորությունն ազատվեց ոչ միայն ռազմական վտանգից, այլև՝ վտանգավոր մի հակառակորդից: Սաջյանների գործունյա Էմիրի մահից հետո նրան հաջորդեց որդին՝ Դեվդադ իբն Մուհամմեդը (901), սակայն վերջինիս հորեղբայր Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջը, որը հենց նոր մահացած սեփական եղբոր հետ միասին կյանքի երկար մի իսկական ճանապարհ էր անցել և իր հսկայական մասնաբաժինն ուներ ձեռք բերված հաջողություններում ու Էմիրության կայացման գործում, բնականաբար չէր կարող այս ամենին հանգիստ վերաբերվել: Վերջին հանգամանքը Սաջյանների Էմիրության ներքաղաքական կյանքում ստեղծեց լարված մի դրություն, որն իր դրական ազդեցությունն ունեցավ Անիի թագավորության համար: Այս ընթացքում վճռական իրադարձություններ զարգացան կայսրության արևմուտքում, երբ Աղլաբյանների Էմիրության հետ մշտապես մլմլացող պատերազմը մի նոր մակարդակի բարձրացավ:

<sup>1</sup> Մաս ուղի «Ոսկու մարգագետիններ և գոհարների հանքեր», գիրք 2, գլուխ 16; Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 37; Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 3; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 38; Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 3:

<sup>4</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 37; Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 3:

Իրոք, 901 թվականի մարտի 25-ին Աղլաբյանների Էմիրության բանակը կայսրության բանակից պաշարեց Դեմոնեն (Սիցիլիայի արևելք) և, չկարողանալով գրավել այն, մարտի վերջին նահանջեց<sup>1</sup>: Փոխարենը, սակայն, 901 թվականի հունիսի 9-ին հակառակորդի բանակը մոտեցավ Ռեգիումին և հաջորդ օրը գրավեց այն, սակայն, չամրանալով տեղում, ավարով հետ քաշվեց: Գերվեցին 17.000 խաղաղ բնակիչներ և հաղթողներին բաժին հասավ հսկայական ավար<sup>2</sup>:

Նույն այս ժամանակ դանուբյան սահմանում առժամանակ առաջացած հանգիստը թույլ տվեց կայսրությանը որոշակիորեն ակտիվանալ արևելքում և արդյունքում 901 թվականի ամռանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 15.000) ասպատակեցին Բասենը և նահանջեցին<sup>3</sup>: Սրան ի պատասխան՝ 901 թվականի նույն ամռանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>4</sup>: Հերթական քայլի հերթը, սակայն, այս անգամ կրկին կայսրությանն էր և արդյունքում 901 թվականի հոկտեմբերին սխուրթի դոմեստիկոս Նիկեփոր Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 15.000) ասպատակեցին Կիլիկիան և նահանջեցին՝ միայն մահմեդականներից գերելով 15.000 խաղաղ բնակիչ, չհաշված քրիստոնյա գերիներին<sup>5</sup>:

Մինչ Սուղուրում զարգանում էին փոփոխակի հաջողությամբ ընթացած մեր կողմից նկարագրված իրադարձությունները, Սաջյանների Էմիրությունում դավադրություն կազմվեց և Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջը գահընկեց արեց ու սպանեց եղբորորդուն, ինչից հետո Սաջյանների Էմիրության Էմիր հռչակվեց հենց ինքը՝ Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջը (901-928): Վերջին հանգամանքը զգալիորեն ծանրացրեց Անիի թագավորության դրությունը, քանի որ նոր Էմիրը իր հանգուցյալ եղբորից, ինչպես արդեն ասվեց, նույնիսկ ավելի խելացի և գործունյա մի անձնավորություն էր, որն օժտված էր դիվանագիտական լավագույն ունակություններով: Այսպիսով՝ Անիի թագավորության հարավային սահմաններում հայտնվեց մի նոր և ավելի վտանգավոր հակառակորդ: Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջը չթողեց իրեն երկար սպասեցնել տալ և արդեն տարվա վերջին ռազմական գործողություններ սկսեց հայերի դեմ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

901 աշուն – Գինո բլրի ճ-մ (Արտաշատից մոտ 5 կմ արևմուտք)<sup>6</sup>

Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջի գլխավորած Սաջյանների ու Հերի Էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 100.000) Փայտակարան-Ուտիք-Տիդիս-Քվեշ ամրոց-Կարս-Շիրակ երթուղով ներխուժեց Անիի թագավորության տարածք և, շրջանցելով Սմբատ I-ի գլխավորությամբ Տաշիրում իր ճանապարհը փակել փորձող Անիի թագավորության բանակին (մոտ 80.000), շարժվեց դեպի հարավ ու մտավ Դվին: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Անիի թագավորության բանակը հետապնդեց թշնամուն և, մոտենալով վերջինիս, բանակեց Արուն գլղղում (Արարատ, Արագածոտն գավառ): Սկսված բանակցությունները վերջացան անարդյունք, որից հետո Հայկական բանակը տեղաշարժվեց դեպի հարավ-արևելք: Իր հերթին հակառակորդի բանակը թողեց Դվինը և մարտակարգ ընդունեց Արտաշատից արևելք գտնվող ընդարձակ դաշտում՝ Գինո բլրի ստորոտում:

I փուլ – Հայկական բանակը անցավ հարձակման և բավականին երկար տևած համառ ու արյունահեղ մարտում ի վերջո ծանր պարտության մատնեց թշնամուն: Թշնամու բանակի մնացորդները դիմեցին խուճապահար փախուստի, իսկ Յուսուֆը սակավաթիվ ուժերով պատասպարվեց Արտաշատում:

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»;

<sup>2</sup> իբն Աղարի «Մադրիքի պատմությունը»; «Զեմբրիջյան ժամանակագրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»;

<sup>3</sup> Կոնստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 45:

<sup>4</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»: Այս մասին հայտնում է նաև ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

<sup>5</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; իբն ալ-Ասիրը իր «Լիակատար պատմություն» աշխատությունում որոշակիորեն կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Հալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում:

<sup>6</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 39; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 4; Մխիթար Այրիվանցի, «Հայոց պատմություն», մաս 3:

II փուլ – Հաջողությունը զարգացրած Հայկական բանակի մի մասը գրավեց Արտաշատը ու գերեց Յուսուֆին, իսկ մնացած մասը հետապնդեց թշնամուն և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 50.000 զինվոր: Կնքվեց հաշտություն և Սաջյան I պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում՝ Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջը ազատ արձակվեց, իսկ պարտություն կրած Սաջյանների էմիրությունը առժամանակ հրաժարվեց Անիի թագավորության նկատմամբ ոտնձգություններից:<sup>1</sup>

Հենց նոր շահած խոշոր հաղթանակը կարևորագույն նշանակություն ունեցավ Անիի թագավորության համար, որը մի կողմից հետ մղեց ռազմաշունչ հակառակորդի հզոր հարվածը, վերջինիս համար ջախջախիչ արդյունքներով, իսկ մյուս կողմից էլ Սաջյանների էմիրության ռազմական հզորությունը առնվազն որոշ ժամանակով զգալի անկում ապրեց, ինչը Անիի թագավորությանը բավականին երկար ժամանակով ազատեց նրա սպառնալիքներից: Ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ հայերին հաջողվել էր գերել Սաջյանների էմիրին, որի ազատության դիմաց էլ հենց հայերը հաշտության խիստ ձեռնտու պայմանների հասան: Ավելին, ռազմաքաղաքական լուրջ անհաջողություն կրած Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջը դրանից հետո նույնիսկ համաձայնեց Հայոց արքային թագ ուղարկել:

## Գլուխ 24

### Պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի արևմտյան հոգսերը

902 թվականի ապրիլի 5-ին, վերջին պահին համենայն դեպս հրամայելով սպանել Ամր իբն Լայսին, Բաղդադում իր մահկանացուն կնքեց վերջին տարիներին արդեն հիվանդ ալ-Մուքթադիդը, ընդ որում խոսում էին նաև, թե խալիֆին թունավորել են: Հանգուցյալ խալիֆը, բնականաբար, սակայն, արդեն խիստ սահմանափակ չափերով, բայց այնուհանդերձ զգալիորեն վերականգնել էր Արաբական խալիֆության ռազմաքաղաքական ազդեցությունը և նրա հաջորդ ու որդի ալ-Մուքթաֆին (902-908) բաժին էր հասել բավականին կայուն և ուժեղ պետական մի միավոր: Նոր խալիֆը, սակայն, ի տարբերություն իր եռանդուն և ռազմաշունչ հոր, ավելի հանգիստ բնավորության տեր ու եռանդի ավելի պակաս ունեցող մի անձնավորություն էր, որը, դրան գումարած նաև, թույլ առողջություն ուներ: Այսպես թե այնպես, սակայն, ալ-Մուքթաֆին ընդհանուր գծերով հաջողվեց շարունակել հոր քաղաքականությունը:

902 թվականի հունիսին Աղլաբյանների էմիրության նավատորմը (մոտ 100 նավ) Մեսսինայի ծովամարտում (Սիցիլիայի արևելք) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության նավատորմին (մոտ 100 նավ)<sup>2</sup>: Նույն այս ժամանակ հավատուրաց ոմն Դամիանի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 40) 902 թվականի ամռանը գրավեց Դեմետրիասը (Արևելյան Հունաստան, Թեսալիա, ծովափին) և նահանջեց<sup>3</sup>: Այդուհետ «Ուրացող» մականվանյալ այս Դամիանը երկար ժամանակով դառնալու էր ծովի վրա կայսրության ամենավտանգավոր հակառակորդներից մեկը: Իրոք, եռանդուն, դաժան և իր տեսակի մեջ տաղանդավոր այդ ծովայինը սրանից հետո Միջերկրական ծովի արևելյան հատվածում դեռ երկար էր ռազմաքաղաքական մի իսկական գլխացավանք հանդիսանալու քրիստոնյանների համար: Նույն այս ժամանակ, սակայն, խոշոր մի անհաջողություն էլ Լևոն VI-ին պատուհասեց

<sup>1</sup> Գրականության մեջ, հիմք ընդունելով Հովհաննես Դրասխանակերտցու բերած տվյալները, ընդունված է այն տեսակետը, որ Սաջյանների էմիրության 901 թվականի արշավանքը վերջացել է խաղաղ բանակցություններով, սակայն Շապուհ Բագրատունու աշխատության ուսումնասիրությունը մեզ բերում է այն հետևության, որ իրականում բանը վերջացել է զինված ընդհարումով և Հայկական բանակը հաղթել ու դուրս է շարտել թշնամուն երկրից, ընդ որում վճռական ճակատամարտը տեղի է ունեցել Գնա դաշտում, որը նույնացվում է Արտաշատի մոտ գտնվող Գինո բլրի հետ: Ինչպես տեսնում ենք, Շապուհ Բագրատունու մոտ հստակորեն նկարագրված է ամեն ինչ, իսկ թե ի՞նչ պատճառներով Հովհաննես Դրասխանակերտցին չի անդրադարձնում այս ճակատամարտին, դեռևս պարզաբանման կարիք ունի: Ի դեպ, նույն կերպ Հովհաննես Դրասխանակերտցին չի անդրադարձել նաև որևէ կասկած չհարուցող 923 թվականի ամառվա և 927 թվականի ապրիլից մայիս ընթացած Դվինի ճակատամարտերին, այնպես, որ մեր պատմիչի լռությունը դեռևս չի նշանակում, որ իրադարձությունը տեղի չի ունեցել: Այս առումով հետաքրքիր է, որ ճակատամարտի մասին հիշատակում է նաև Մխիթար Այրիվանցին:

<sup>2</sup> Այս մասին տեղեկացնում են իբն ալ-Ասիրը:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 16:

Նաև վերջին տասնամյակներում անհաջողությունների մշտական աղբյուր հանդիսացող Սիցիլիայում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 902 օգոստոսի 1 – Տավրոմինիայի գրավումը<sup>1</sup>

Հուլիսի երկրորդ կեսին Պալեոմոնիզ առաջխաղացած Աղլաբյանների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) մոտեցավ քաղաքին, որի մոտ Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Աղլաբյանների էմիրության բանակը անցավ հարձակման և փոփոխական ընթացք ունեցած մարտում, շնորհիվ թվական գերակշռության ու ժամանակին մարտի մեջ մտցրած պահեստազորային ուժերի, ի վերջո հաղթանակ տարավ:

II փուլ – Աղլաբյանների էմիրության բանակը պաշարեց քաղաքը և օգոստոսի 1-ին գրավեց այն:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 4.500, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:

Տավրոմինիան իրենից ներկայացնում էր կայսրության վերջին խոշոր ամրացված կետը Սիցիլիայում, որի գրավումով էլ, ըստ էության, արդեն կարող էր իրոք փաստվել կղզու վերջնական անկումը: Այն իրենից ներկայացրեց մահմեդական աշխարհի խոշոր հաջողության ավարտական փուլը, ընդ որում դրանից հետո այս կղզին դեռ երկար էր ծառայելու իսլամի ռազմաքաղաքական շահերին և մահմեդական ռազմիկներին: Այս առումով հետաքրքիր է, սակայն, որ կղզու համար այդքան երկար ու համառ պայքարած Աղլաբյանների էմիրներին չէր, որ իրապես վիճակված էր լինելու վայելել այս ամենը և հաղթանակի արդյունքները վայելել պատրաստվող այդ էմիրության ջանքերի պտուղները այնուհանդերձ բաժին էին հասնելու մեկ այլ պետության:

### Գլուխ 25

#### Ֆաթիմյանների խալիֆության և Կարմատյանների էմիրության ստեղծումը

Խնդիրն, ինչն օրինաչափ էր ողջ միջնադարի և հատկապես մահմեդական աշխարհի համար, կրկին ամենից առաջ կրոնական հարթության վրա էր, որից էլ արդեն բխում էին քաղաքական հետևանքները: Վերջին երկուսուկես հարյուրամյակներում խալիֆների կրոնագաղափարական հիմնական հակառակորդները խարաջյաններն էին, որոնք մի շարք ապստամբություններ էին ձեռնարկել, սակայն, զործելով հիմնականում Ասորիքում, Միջագետքում և Իրանական լեռնաշխարհում, որևէ վերջնական հաջողության այդպես էլ չէին հասել: Արդյունքում՝ արդեն մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում կրոնագաղափարական այս ուղղվածությունը մեծապես զիջել էր դիրքերը որոշակիորեն այնուհանդերձ իրենցի բխող մեկ այլ կրոնագաղափարական ուղղվածության, ի դեմս իսմայիլիզմի, որն այդուհետ հիմնականում հենց ինքն իր վրա վերցրեց բոլոր այն դժգոհներին գաղափարական հիմք ապահովելու դերակատարությունը, որը նախկինում իրականացնում էին խարաջյանները:

Զիտրանալով կրոնական դոգմաների խրթին նրբությունների մեջ՝ միաժամանակ այնուհանդերձ փաստենք, որ արդեն 899 թվականին արմատներով դեպի շիիզմը գնացող իսմայիլիզմի հետևորդներն իրենց հերթին կիսվեցին երկու մասի, որոնց առաջին մասի կողմնակիցները կոչվեցին կարմատյաններ, իսկ մյուս մասինը՝ ֆաթիմյաններ, ընդ որում վերջին անվանումը բխեցվում էր Մուհամմեդ մարգարեի աղջիկ Ֆաթիմայի անունից: Այս առումով ամենաընդհանուր իմաստով երևույթը դիտարկելիս կարող ենք, թերևս, փաստել, որ կարմատյաններն իրենց գաղափարական հիմքով ու ընդհանուր վարքագծով հակված էին ավելի պարզունակ և նույնիսկ բարբարոս վարքագծի, այն դեպքում, երբ ֆաթիմյանները համեմատականորեն ավելի քաղաքակիրթ մոտեցման կողմնակից էին: Ասվածի ֆոնին

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 18; Նուվելյրի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Վալ Խադիկ «Պատմություն»; «Զեմբրիջյան ժամանակագրություն»:

հետաքրքիր է, որ կարմատյաններն ամենից առաջ աջակցություն ստացան Արաբական թերակղզու բեդվինների կողմից, իսկ ֆաթիմյանները՝ Յյուսիսային Աֆրիկայի բերբերների, ինչպես նաև Իրանական լեռնաշխարհի բնակչության բավականին խոշոր մի հատվածի կողմից:

Արդեն 902 թվականի ամռանը կարմատյանները, օգտվելով նոր խալիֆի որոշակիորեն ազատ կառավարումից, տիրեցին Բահրեյնին և, այդուհետ արագորեն իրենց տիրապետությունը հաստատելով Արաբական թերակղզու հիմնական մասի նկատմամբ, ստեղծեցին իր հիմքում քոչվոր բեդվինների փխրուն համադաշնությունն ունեցող Կարմատյանների Եմիրությունը: Վերջինս անմիջապես էլ սկսեց գիշատիչ և բացահայտ ավարառուական քաղաքականություն իրականացնել իր հարևան պետությունների ու տարածքների նկատմամբ՝ մոտակա մի քանի տասնամյակներում ձեռք բերելով ռազմաքաղաքական զգալի կշիռ ու մի իսկական գլխացավանք դառնալով բոլորի, այդ թվում նաև խալիֆների համար:

Գործնականում նույն այն ժամանակ, երբ ստեղծվում էր Կարմատյանների Եմիրությունը, Յյուսիսային Աֆրիկայում ամենից առաջ հենց քոչվոր, սակայն արաբացած բերբերների միջավայրում իրենց գաղափարական սերմերը գցեցին նաև ֆաթիմյանների քարոզիչները, ինչի արդյունքում հաջորդ մի քանի տարիներին այստեղ ոտքի կանգնեց ֆաթիմյանների խալիֆությունը: Այս առումով հատկանշական է, որ հերթական այս պետական միավորի ղեկավարն ի սկզբանե իսկ քայլ արեց կարծես մի ինչ-որ բացառիկ բանի վրայով ու իրեն հռչակեց ոչ թե «Եմիր», այլ հենց «խալիֆ»՝ ըստ էության վիճարկելով սուննիներին պատկանող բարձրագույն այդ կրոնական տիտղոսի բացառիկությունը և, միաժամանակ նաև կարծես հակադրելով դրան՝ շիաների համար ստեղծելով իրենց բարձրագույն կրոնական տիտղոսը: Նույն 902 թվականին մարտական գործողություններ սկսելով Ալլաբյանների Եմիրության դեմ՝ արդեն մի քանի տարի անց քոչվոր և մեծապես արդեն արաբացած բերբերների փխրուն համադաշնության բնույթ ունեցող ֆաթիմյանների խալիֆությունը զգալիորեն ամրապնդեց իր դիրքերը ու հասավ մեծ հաջողությունների:

## Գլուխ 26

### Սմբատ I-ի գահակալման հետագա ընթացքը

Նախորդ տարիներին Սուղուրում կայսրության բանակի դրսևորած ակտիվությունը և նույնիսկ արձանագրած հաջողությունները ուժեղ արձագանք գտան Արաբական ողջ խալիֆությունով մեկ, ինչից հետո հերթական անգամ դեպի Սուղուր ձգվեցին ղազինների խոշոր խմբեր: Նույն այս ժամանակ 902 թվականի ամռանը կրկին սխուլերի դոմեստիկոսի պաշտոնին հասած և Նիկեփոր Փոկասին փոխարինած Լևոն Կատակոլոնի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) ասպատակեցին Բասենը և Նահանջեցին<sup>1</sup>, ինչին էլ փորձեցին պատասխանել Սուղուրում հայտնված ռազմիկները: Հարվածը, սակայն, եղավ ոչ այն ուղղությամբ, որ սպասվում էր:

Բանը կայանում էր նրանում, որ, ինչպես 4 տասնամյակ առաջ վարվել էին Ջահաֆյանները և Ջահաֆ իբն Սևադան, այս անգամ լրիվ նույն կերպ փորձ կատարեցին գործել արդեն Կայսիկները, ի դեմս Աբդ ալ-Համիդին հաջորդած Նրա որդի, Կայսիկների Եմիրության Եմիր Աբու-Սևադայի (898-936): Արդյունքում՝ Կայսիկները, ի մի բերելով Սուղուրում կուտակվող ղազիններին, փորձ կատարեցին վերջիններիս օգտագործել իրենց անմիջական շահերի համար և հարված հասցնել ոչ թե Բյուզանդական կայսրությանը, այլ, ամենից առաջ՝ հենց Անիի թագավորությանը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

902 ամառ – *Օշական դաշտի ճ-մ* (Մանագկերտի մոտ)<sup>2</sup>

Սմբատ I-ի գլխավորած Անիի թագավորության բանակը (մոտ 90.000), նպատակ ունենալով վերջնականապես հնազանդեցնել Կայսիկների Եմիրությանը, շարժվեց

<sup>1</sup> Կոնստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 45:

<sup>2</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 28; Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 3; Հովհաննես Ավագերեց «Ժամանակագրություն»:

Ապահովելու հավաքված Կայսիկների, Ութմանիկների և Շեյբանյանների էմիրությունների միացյալ բանակի ու նրան միացած մեծաթիվ ղազիների (մոտ 60.000) դեմ: Կողմերը ճամբարեցին և սկսվեցին բանակցություններ:

I փուլ – Հակառակորդի բանակը անակնկալ հարձակվեց Հայկական բանակի վրա, որը սկսեց նահանջել:

II փուլ – Աշոտ Արծրունու գլխավորությամբ հիմնական բանակից առանձին բանակած ու հարձակման չենթարկված Արծրունյաց զունդը ժամանակին մտավ մարտի մեջ և, հարվածելով հակառակորդի բանակի աջ թևին, ջախջախեց այն:

III փուլ – Հայկական բանակը ճակատային ու թևային համակցված հարված հասցրեց հակառակորդի բանակի կենտրոնին և, ջախջախելով նաև այն, վերջնականապես փախուստի մատնեց հակառակորդի ողջ բանակին:

IV փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց հակառակորդի բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր:

Նախորդ ճակատամարտում Անիի թագավորության բանակի շահած փայլուն հաղթանակը կարևոր նշանակություն ունեցավ ինչպես Սուղուրում կայսրությանը հասցվելիք հարվածի խափանման, այնպես էլ Անիի թագավորության անվտանգության, ըստ էության, ավելի մեծացման համար: Ավելին, այս պարտությունից հետո թուլացան և աստիճանաբար անկման ուղին բռնեցին նաև վերջնականապես Անիի թագավորության գերիշխանությունն ընդունած Կայսիկների և Ութմանիկների էմիրությունները, իսկ Շեյբանյանների էմիրությունն էլ վերջնականապես զրկվեց որևէ հեռանկարից:

903 թվականի գարնանը որոշակիորեն լարվել էին Հայոց արքայի հարաբերությունները Սյունյաց իշխանական տոհմի հիմնական ճյուղի հետ, որտեղ ուժեղացել էին տրամադրությունները անջատվելու կենտրոնական իշխանությունից: Այս պարագայում ևս, ինչպես Արծրունիների դեպքում եղավ, Սյունյաց գահերեց իշխան, Վասակ Բաբկենի Սյունու հորեղբայր Աշոտ Սյունին (892-908), որին ակնհայտորեն հանգիստ չէր տալիս այն հանգամանքը, որ հենց իր կողքին դրանից դեռևս 12 տարի առաջ թագավորություն էր հռչակվել Խաչենը և այստեղ ամենայն հաջողությամբ իշխում էր Համամ-Գրիգորի որդի Սահակ Սևադան (895-940), կապեր հաստատեց Սաջյանների էմիրության հետ: Բանակցությունները սկզբում վարվում էին Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջ ալ-Աֆշինի հետ, իսկ հետո դրանք շարունակվեցին արդեն նաև Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջի հետ: Արդյունքում՝ Սյունյաց իշխանը նույնիսկ մեկնեց Սաջյանների էմիրություն, սակայն այնտեղից վերադարձավ լրիվ նույն արդյունքներով, ինչ Աշոտ Արծրունին դրանից մոտ 8 տարի առաջ: Այս պայմաններում Սմբատ I-ի գլխավորած Անիի թագավորության բանակը (25.000) ասպատակեց Սյունիքի հյուսիսը և ճնշեց առկա ապստամբական տրամադրությունները<sup>1</sup> արդյունքում, ըստ էության, այնուհանդերձ ներելով Աշոտին և հաշտվելով վերջինիս հետ: Հատկանշական է, որ վերջին պարագայում Հայոց արքային ամենայն ակտիվ օժանդակություն ապահովեց նույն Աշոտ Արծրունին: Այս առումով, թերևս, միայն ավելացնենք, որ սա եղավ Աշոտ Արծրունու վերջին ռազմաքաղաքական ձեռնարկումը և հենց նույն 903 թվականի նոյեմբերի 13-ին էլ նա հանկարծամահ եղավ, ինչից հետո Արծրունիների գահերեց իշխան հռչակվեց նրա եղբայր Գագիկը (903-908, 908-944՝ արքա), որին ակտիվորեն աջակցում էր մյուս եղբայր Գուրգենը:

Անհաջողության մատնվելով նախորդ տարի Անիի թագավորության ուղղությամբ՝ 903 թվականին ամռանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>2</sup>: Այս անգամ հիմնական գործողությունները, սակայն, նախատեսվում էին ծովի վրա և դա իր պատճառներն ուներ:

<sup>1</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 34; Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 28:

<sup>2</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»:



## Գլուխ 27

### Թուլունյանների եմիրության ոչնչացումը

Խնդիրն ամենից առաջ կայանում էր նրանում, որ նույն այս ժամանակ Թուլունյանների եմիրությունն արդեն հասել էր քայքայման ծայր աստիճանի, ընդ որում առողջացման նշաններն իսպառ բացակայում էին: Իրոք, Չարուն իբն Յուսուֆը իրեն բաժին հասած կառավարման տարիներին սեփական պետության վիճակը բարելավելու կամ գոնե բացասական զարգացումները չեզոքացնելու ուղղությամբ վճռականորեն և ոչ մի բան չձեռնարկեց, իսկ այս եմիրի իշխանության թույլ բնույթն էլ պաշտոնական Բաղդադին բոլոր հիմքերը տալիս էր հույս ունենալ հետ վերադարձնելու կորսված Եգիպտոսը: Կար, սակայն, նաև Կարմատյանների եմիրության խնդիրը, ընդ որում սրանց ավագակային հարձակումներին արդեն իսկ ենթարկվել էր Չարավային Միջագետքը, սակայն առավել ծանր հարվածի տակ ընկել էր Չարավային Ասորիքը: Իրոք, նույն 902 թվականին այս ավագակները պաշարել էին Դամասկոսը ու, թեև չէին կարողացել այն գրավել, սակայն հիմնովին թալանել էին Չարավային Ասորիքի այլ հատվածներ, ընդ որում քիչ չէին նաև մարդկային զոհերը: Ասորիքի համար այս ժամանակ պատասխանատու էր հենց Թուլունյանների եմիրությունը, սակայն կյանքը ցույց տվեց, որ վերջինս արդեն իր նույնիսկ այդ խնդիրը չի կարողանում պատշաճ մակարդակի լուծել, իսկ այն, որ Կարմատյանները իրենց շատ ազատ էին պահել այս տարածքներում և տեղի բնակչությունը ձգտում էր որպես իշխանություն մի որևէ ուժեղ ձեռք ունենալ, միայն մեծացրեց նույն այս ժամանակ վերելքում գտնվող պաշտոնական Բաղդադի հնարավորությունները: Եվ այսպես, կայսրությանը հասցվելիք հերթական հարվածն այս անգամ թողնելով ծովային ուժերին, ալ-Մուբթաֆին որոշեց ցամաքային ուժերն օգտագործել Ասորիքում՝ Կարմատյանների, իսկ արդյունքում նաև Թուլունյանների եմիրությունների դեմ պայքարում:

903 թվականի ամռանը Արաբական խալիֆության և Կրետեի եմիրության միացյալ բանակը (մոտ 5.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկներից (մոտ 10) գրավեց Լեմնոս կղզին (Էգեյան ծով)<sup>1</sup>, սակայն սկիզբ առած փոթորիկը ցրեց մահմեդականների նավատորմը, որի նավերի անձնակազմներից մի քանիսը ափ իջան Պելոպոնեսյան թերակղզում և տեղի ուժերից պարտություն կրեցին<sup>2</sup>: Նույն այս ժամանակ մահմեդականների հիմնական հաջողությունն այնուհանդերձ պատկանում էր ցամաքային ուժերին: Իրոք, տարվա առաջին կեսին սկսելով Ասորիքին տիրելու ռազմագործողությունը, արդեն տարվա վերջի վիճակով պաշտոնական Բաղդադը հասել էր մի դրության, երբ Կարմատյանները, ծանր պարտության մատնվելով, դուրս էին մղվել Ասորիքից, իսկ կարևոր այդ երկրամասն էլ կրկին ընկել էր Արաբական խալիֆության իշխանության տակ: Օրակարգում հաջորդը դրվում էր Եգիպտոսին վերատիրելու հարցը, ինչին էլ պաշտոնական Բաղդադը ձեռնամուխ եղավ հաջորդ տարի:

904 թվականի մայիսից մինչև հունիս Բյուզանդական կայսրության բանակը (100.000) և նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 40.000) ասպատակեցին Չադասի շրջակայքը (Կիլիկիայի արևելք, Մարաշից մոտ 90 կմ հյուսիս-արևելք) և նահանջեցին<sup>3</sup>: Այս հանգամանքը, սակայն, չէր կարող ստիպել ալ-Մուբթաֆին փոխել ծրագրերը և, ինչպես նախորդ տարում էր, կայսրության դեմ պայքարի հիմնական ծանրությունը թողնելով ծովային ուժերի վրա, խալիֆը մինչև տարվա վերջ իր հիմնական ուժերը կենտրոնացրեց Չարավային Ասորիքում՝ նախատեսելով հենց ձմռանը՝ Եգիպտոսում ռազմական գործողություններ մղելու եղանակային այդ ամենահարմար ժամանակաշրջանում, հարված հասցնել Թուլունյանների եմիրությանը: Չարկ է նշել, սակայն, որ, կարծես թե, երկրորդական համարված ծովային գործողություններն այս անգամ ևս պաշտոնական Բաղդադին խոշոր հաջողություն ապահովվեցին, ընդ որում Դամիան Ուրացողին այս անգամ միացել էր ևս մեկ տաղանդավոր ուրացող, ի դեմս ծովային գործողությունների լավագույն զորավար համարվող Լևոն Տրիպոլիցուն:

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 18:

<sup>2</sup> Գենեսիոս «Թագավորություններ», գիրք 2:

<sup>3</sup> Տաբարի «Ալթանների ու մարգարեների պատմություն»; Արիք իբն Սադ «Տաբարի համառոտագրություն»; Սիբտ իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»; իբն ալ-Ասիրը իր «Լիակատար պատմություն աշխատությունում որոշակիորեն կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Տադրիբեդդին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

904 թվականի հուլիսի կեսին, մինչ Արաբական խալիֆության ցամաքային ուժերը կենտրոնանում էին Չարավային Ասորիքում, Լևոն Տրիպոլիսցու գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 5.000, 70 նավ) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 500) ու Նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Աթալիան: Գերվեց 5.000 խաղաղ բնակիչ և ազատ արձակվեցին 4.000 մահմեդական գերիներ<sup>1</sup>: Դրանից հետո, շարունակելով առաջխաղացումը և, օգտվելով կայսրության նավատորմի անվճռական գործողություններից, մոտենալով Նույնիսկ Կոստանդնուպոլսի մատույցներին, Լևոն Տրիպոլիսցին ի վերջո եկավ հիմնավոր մի եզրակացության, որ կայսրության մայրաքաղաքի վրա հարձակում գործելը իր հետ այդ պահին եղած ուժերով իրոք իրական չէ, ինչից հետո փոխեց շարժման ուղղությունը ու, շարունակելով օգտվել կայսրության նավատորմի անվճռական գործողություններից, ուղղություն վերցրեց դեպի Թեսալոնիկե:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 904 հուլիսի 29 - 31 – Թեսալոնիկեի գրավումը<sup>2</sup>

Լևոն Տրիպոլիսցու գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000, 54 ռազմական նավ և մեծ քանակությամբ տրանսպորտային նավեր) պաշարեց քաղաքը Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկներից (մոտ 50):

I փուլ – Յուլիսի 29-ին թշնամին հարձակում գործեց քաղաքի պարսպի ծովահայաց կողմից, սակայն համառ մարտից հետո կորուստներով հետ շարտվեց:

II փուլ – Յուլիսի 30-ին ափիանում իրականացրած Արաբական խալիֆության բանակը, կիրառելով պաշարողական տեխնիկա, կրկին անցավ գրոհի: Հատկապես ուժեղ գրոհ կազմակերպվեց քաղաքի արևելյան դարպասների ուղղությամբ, սակայն համառ և փոփոխակի հաջողությամբ ընթացած մարտերից հետո հակառակորդն ի վերջո ստիպված եղավ կրկին վերադառնալ ելման դիրքեր:

III փուլ – Յուլիսի 31-ին Արաբական խալիֆության բանակը միաժամանակյա ցամաքային ու ծովային գրոհ ձեռնարկեց և համառ մարտերից հետո, այրելով դարպասներից մի քանիսը, գրավեց քաղաք:

Չայերը կորցրին մոտ 45, դաշնակիցը՝ մոտ 900, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր: Մինչև օգոստոսի 9-ը մնալով քաղաքում և ավերելով այն՝ Լևոն Տրիպոլիսցու բանակը 22.000 գերված խաղաղ բնակիչների հետ միասին թողեց այն, որից հետո, զիզգազած և տեղաշարժերով խուսափելով կայսերական նավատորմի հետ հանդիպելուց, աշնան կեսերին վերադարձավ ելման դիրքեր:

Այսպիսով՝ ծովային ուղղությունը, որի վրա հույսերն ի սկզբանե, կարծես թե, այնքան էլ մեծ չէին, իրականում պաշտոնական Բաղդադին մի աննախադեպ հաջողություն ապահովեց, երբ գրավվեց ու թալանվեց կայսրության, ըստ էության, երկրորդ քաղաքը, համենայն դեպս ծովափնյա քաղաքների շարքում, ընդ որում ավարից ու գերիներից զատ հսկայական էր նաև այս հաջողության հոգեբանական նշանակությունը՝ դրական հաղթողների և բացասական պարտվողների համար: Այս առումով պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի համար, թերևս, չնչին մխիթարություն կարող էր հանդիսանալ այն, որ 904 թվականի Նոյեմբերին սխուրի դոմեստիկոս Անդրոնիկոս Դուկասի<sup>3</sup> գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) ու Նրա

<sup>1</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»; Արիբ իբն Սադ «Տաբարի համառոտագրություն»; Սիբու իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»; իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիրը իր «Լիակատար պատմություն աշխատությունում որոշակիորեն կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Չալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում: Այս մասին հայտնում է նաև աս-Սուլիսին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 20: Եվստաթիոս Ալեքսանդրիացի «Թանկարժեք քարերի շարան»; ալ-Այնի «Պատմություն»; ալ-Մաքին իր «Պատմություն»-ում հիմնական գծերով կրկնում է Եվստաթիոս Ալեքսանդրիացու հաղորդումը: Մանրամասները Յովհան Կամենացու մոտ:

<sup>3</sup> Գրականության մեջ կա կարծիք, որ Դուկասները հայկական ծագում ունեն: Ինձ, սակայն, որևէ ուղղակի վկայություն առ այդ չի հանդիպել, թեև, իհարկե, բացառված չէ, որ մայրական գծով Նրանք կապ ունեցած լինեն հայերի հետ: Միակ ակնարկը, որը կարող է վկայել այս տոհմի հայականության մասին, այն է, որ այս ապստամբության ճնշման համար ոտքի հանված զորքերին, որպես Դուկասների խնամի, գլխավորել է

կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) Մարաշի ճ-մ-ում հաղթեցին Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 30.000)<sup>1</sup>: Տարվա ամենավերջին, սակայն, մի խոշոր հաջողություն էլ ալ-Մուքթաֆին սպասում էր հարավում:

904 թվականի դեկտեմբերի 30-ին սպանվեց իր պետության համար այդպես էլ ոչինչ չարած Հարուն իբն Հուժարվեհը, որից հետո իշխանությունն անցավ վերջինիս հորեղբայր Շեյբան իբն Ահմեդին (904-905), որը մինչ այդ, վատ թե լավ, սակայն փորձում էր դիմադրել Ասորիքից առաջխաղացող թշնամական ուժերին: Թուլունյանների էմիրության քայքայումը, սակայն, արդեն անդառնալի չափեր էր ընդունել և արդյունքում, այն բանից հետո, երբ Արաբական խալիֆության բանակը մտավ Եգիպտոսի սահմաններ, նորընծա էմիրին չէր մնում որևէ այլ բան, քան մարտերով հետ քաշվել: Արդյունքում՝ 905 թվականի հունվարի 10-ին ընկավ Թուլունյանների էմիրության մայրաքաղաք Ֆուստատը և վերջին էմիր Շեյբան իբն Ահմեդը դադարեցրեց դիմադրությունը, ինչն էլ ամրագրեց վերջնական արդյունքը՝ Թուլունյանների էմիրությունը ոչնչացավ, իսկ Եգիպտոսը երկարատև ընդմիջումից հետո կրկին ընկավ Արաբական խալիֆության գերիշխանության տակ:

## Գլուխ 28

### Անիի և Աբխազական թագավորությունների ակտիվ մրցակցության սկիզբը

Մինչ պաշտոնական Բաղդադը ամրապնդում էր դիրքերը Մերձավոր Արևելքում, լարվածություն առաջացավ Անիի թագավորության հյուսիսային սահմաններում: Իրոք, հենց նույն այս ժամանակ երկարատև ընդմիջումից հետո կրկին անգամ իր հավակնությունները մեջտեղ բերեց Աբխազական թագավորությունը, որտեղ արդեն թագավորում էր Բագրատ I-ի երկրորդ կնոջից ծնված որդի Կոնստանդինը (898-916), որի մայրն, ի դեպ, Գուրգեն-Գուարմ Բագրատունու աղջիկն ու Ներսեհ Բագրատունու քույրն էր:

Հետագային անհրաժեշտ է անդրադառնալ առանձին մեջբերման տեսքով.

904 ամառ – Ուլիսիսիսի ճ-մ (Մծխեթից մոտ 33 կմ հյուսիս-արևմուտք)<sup>2</sup>

Սմբատ I-ի և Ատրնեսրեսի գլխավորած Անիի ու Արտանուշի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 70.000) արշավեց Կոնստանդին արքայի գլխավորությամբ Կրաստանը ասպատակող Աբխազական թագավորության բանակի (մոտ 50.000) դեմ: Զաղաքի մոտ կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Հայկական բանակը անցավ հարձակման և պարտության մատնեց հակառակորդի բանակին, որը պատսպարվեց քաղաքում:

II փուլ – Հայկական բանակը օղակեց քաղաքը, անցավ գրոհի և գրավեց այն: Միջնաբերդում ամրացած Կոնստանդինը գերվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Աբխազական թագավորության կողմից Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ընկած տարածքներում Անիի թագավորության գերիշխանության հերթական վիճարկումն ավարտվեց վերջինիս ծանր պարտությամբ, ընդ որում Կոնստանդին արքան գերվեց և գերության մեջ մնաց մի քանի ամիս: Ի վերջո, սակայն, ստանալով հնազանդության բավարար երաշխիքներ, Հայոց արքան ազատ արձակեց Կոնստանդինին, ընդ որում Աբխազական թագավորությունը ընդունեց Անիի թագավորության գերիշխանությունը: Այսպիսով՝ սեփական թագավորության հյուսիսում Հայոց արքան վերջնականապես ամրապնդեց իր դիրքերը: Ստեղծվում էին հարմար

Գրիգոր Իբերացին: Խնամիական կապը, սակայն, հասկանալիորեն դեռևս չի կարող վկայել այն մասին, որ անձիք նույն ազգից են: Կարծում եմ, որ Դուկասների հայականությունը քիչ հավանական է:

<sup>1</sup> Տաթարի «Արքաների ու մարգարեների պատմություն»: Արիք իբն Սադ «Տաթարի համառոտագրություն»: իբն ալ-Ասիրը իր «Լիակատար պատմություն աշխատությունում որոշակիորեն կրճատ կրկնում է Տաթարի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Հալոունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում:

<sup>2</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 41: Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 4: Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4: Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3: «Զարթիս-Ցխովրեբա», «Զարթիի մատյանը»: Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»: Վախուշտի Բագրատունի «Եգեթի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»:

պայմաններ ամրանալու համար նաև հարավում, ինչին էլ Հայոց արքան ձեռնամուխ եղավ հաջորդ տարում:

## **Գլուխ 29**

### **Սմբատ I-ի ակտիվությունը հարավում**

905 թվականի ամռանը Շամիրամ բերդի կայազորի հրամանատար Թադևոս Ակեացին, հետախույզներից տեղեկանալով Հերի Էմիրության բանակի (մոտ 2.000) ներխուժման ու ասպատակությունների մասին, իր տրամադրության տակ եղած բանակով (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակվեց թշնամու վրա և Փայտակշտան գյուղի ճ-մ-ում (Վասպուրական, Մարդաստան գավառ) գլխովին ջախջախեց վերջինիս<sup>1</sup>: Դրանից հետո մարտական գործողությունները շարունակվեցին արդեն ձմռանը, երբ 905 թվականի դեկտեմբերից մինչև 906 թվականի հունվար եղբայրներ Գագիկ և Գուրգեն Արծրունիների գլխավորած Արծրունիների բանակը (մոտ 5.000) Մոկքի իշխանության բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Պաղա, Փարուհաց ու Առվենից ձոր բերդերը (Մոկք), ինչից հետո Մոկաց իշխանությունը կրկին ընդունեց Արծրունիների գերագահությունը<sup>2</sup>:

906 թվականի մայիսին Գուրգեն և Գագիկ Արծրունիների գլխավորած Արծրունիների բանակը (մոտ 3.000) Ութմանիկների Էմիրության բանակից (մոտ 800) գիշերային անակնկալ գրոհով գրավեց Ամյուկ ամրոցը<sup>3</sup>: Կարճ ժամանակ անց՝ 906 թվականի հունիսին, Արծրունիների բանակը (մոտ 10.000) արդեն Չուրարիկների Էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Կոտոմբ, Համիդ ու Շահրան ամրոցները (Աղձնիքի արևելք)<sup>4</sup>, ընդ որում այ խոշոր հաջողության արդյունքում Չուրարիկների Էմիրությունը ոչնչացավ: Շարունակելով առաջընթացը՝ 906 թվականի հուլիսին Գուրգեն Արծրունու գլխավորած Արծրունիների բանակը (մոտ 10.000) Հերի Էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500) ազատագրեց Առնա, Ապուշափր, Տամբեր և Որմի ամրոցները (Պարսկահայք)<sup>5</sup>: Հաջողությունը, սակայն, այս ուղղությամբ վերջնական չեղավ, քանզի 906 թվականի հուլիսին Ճվաշ-Մարդաստան-Թոռնավան-Կճրունիք երթուղով ասպատակելով ներխուժած Հերի Էմիրության բանակը (մոտ 1.000) Գյուղիկի ճ-մ-ում (Վասպուրական, Ճահուկ ամրոցի մոտ) հաղթեց Շապուհ Ակեացու գլխավորությամբ իր վրա հարձակված Արծրունյաց բանակին (մոտ 500), ընդ որում մարտում զոհվեց նաև Շապուհը<sup>6</sup>:

907 թվականի գարնանը Գուրգեն Արծրունու գլխավորած Արծրունյաց հեծելազորը (700), հետապնդելով կրկին Արծրունյաց տիրույթներում առաջխաղացած ու նահանջող Հերի Էմիրության բանակին (մոտ 500), վաղ առավոտյան, արշավից հոգնած վիճակում, այնուամենայնիվ, անակնկալ հարձակվեց թշնամու ճամբարած բանակի (մոտ 500) վրա և Տարոնա գետի ճ-մ-ում (Պարսկահայք) հաղթեց վերջինիս<sup>7</sup>: Հետո, սակայն, արդեն կարճ ժամանակ անց տեղի ունեցած Մղունիս գյուղի ճ-մ-ում (Պարսկահայք) արշավանքը ծայրահեղ հոգնած վիճակում շարունակած հայկական համալրված հեծելազորը (1.000) պարտություն կրեց<sup>8</sup>: Հայոց արքա Սմբատ I-ի կողմից սեփական թագավորության հարավում ունեցած կասկածելի արդյունքին, սակայն, նույն այս ժամանակ գումարվեց հերթական լարվածությունը իր թագավորության հյուսիսային սահմաններում:

## **Գլուխ 30**

### **Սմբատ I-ի և Ատրնեստեհի ներհակությունը**

Իրոք, ինչպես արդեն ասվեց, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Կոնստանդինին ազատ չարձակելու պարագայում Աբխազական թագավորությունում նոր արքա կընտրեին և այս թագավորությունը կշարունակեր թշնամական դիրքորոշում ունենալ հայերի նկատմամբ, ընդ

<sup>1</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 29; Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 1:

<sup>2</sup> Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 4:

<sup>3</sup> Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 1, 4:

<sup>4</sup> Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 9:

<sup>5</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 29; Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 1:

<sup>6</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 29:

<sup>7</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 29:

<sup>8</sup> Թովմա Արծրունի «Պատմություն Արծրունյաց տան», գիրք 3, գլուխ 29:

որում նման արժեքի ընտրության մասին խոսակցություններն արդեն ակտիվացել էին, Հայոց արքան վերջին պահին այնուհանդերձ ազատ էր արձակել Կոնստանդինին ու, զգալի աջակցություն ցույց տալով վերջինիս, կրկին հաստատել էր իր թագավորության գահին: Ենթադրվում էր, որ դրանից հետո սեփական դիրքերի լուրջ թուլացում ապրած, ինչպես նաև շնորհակալական զգացմունքներով լցված արքայական արքան Անիի թագավորության հյուսիսային սահմաններին առնվազն գոնե նոր լարվածություն չի ստեղծի և այս հաշվարկն իրեն, ըստ էության, արդարացրեց: Այս անգամ խնդիրներ ստեղծեց, սակայն, արդեն Ատրնետերը, որը, անմիջականորեն սահմանակից լինելով Կոնստանդինին և մինչ այդ վերջինիս հետ ունենալով թշնամանքի հասնող մրցակցային հարաբերություններ, այս ամենից իրեն, թեև լիովին անտեղի, բայց այնուհանդերձ խորապես վիրավորված ու անտեսված զգաց:

Արդյունքում՝ Արտանուշի թագավորության արքան, գործի մեջ ներքաշելով մինչ այդ էլ հավատարմությամբ աչքի չընկած Հայոց արքայի սենեկապետ Հասան Գևթունուն, որը ժամանակին Կարսի ամրոցը հանձնել էր Սաջանների էմիրությանը, ինչպես նաև Վանանդեցի և Հավնունի իշխաններին, մի դավադրություն կազմեց, որի նպատակն էր սպանել Սմբատ I-ին: Դավադրությունը, սակայն, բացահայտվեց, որից հետո Ատրնետերը, ասպատակելով Անիի շրջակայքը<sup>1</sup>, բայց այնուհանդերձ խուսափելով զգալի ուժերով իր դեմ շարժված Հայոց արքայից, հետ քաշվեց դեպի սեփական թագավորության տարածք: Պատասխան հարվածի հերթը Անիի գահակալին էր և ահա 906 թվականի նույն աշնանը Սմբատ I-ի գլխավորած Անիի թագավորության բանակն (մոտ 50.000) իր հերթին ասպատակեց Գուգարքը, ընդ որում Հայոց արքայի հատուկ հրամանով խաղաղ բնակչությանը հնարավորինս քիչ վնաս հասցվեց: Արդյունքում՝ արդեն այլ ելք չունեցող Ատրնետերը ոչ միայն վերստին հնազանդվեց իր տիրակալին, այլև հանձնեց բոլոր դավադիրներին, որոնք կուրացվեցին: Սրանից զատ Արտանուշի արքան իր որդի Դավթին որպես պատանդ տվեց Սմբատ I-ին, իսկ աղջկան էլ համաձայնեց որպես կին տալ Կոնստանդինին, ինչից հետո խնդիրը համարվեց սպառված<sup>2</sup>:

### Գլուխ 31 Դուկանների ապստամբությունը

906 թվականի հուլիսին սխուրի դոմեստիկոս Անդրոնիկոս Դուկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) Կորոն ամրոցի ճ-մ-ում հաղթեցին Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 10.000)<sup>3</sup> և այս հաղթանակը արդյունքում որոշակիորեն վերականգնեց կայսրության տրորված ռազմական հեղինակությունը Սուղուրում: Նույն այս ժամանակ մեկ հաջողության էլ կայսրության ռազմական մեքենային հանդիպեց արդեն նաև ծովի վրա, երբ 906 թվականի հոկտեմբերի 6-ին ինչ-որ տեղ Էգեյան ծովում վերջինս զգալի մեծության հաղթանակ շահեց Արաբական խալիֆության նավատորմի նկատմամբ<sup>4</sup>:

Դրանից հետո, սակայն, կրկին մի կողմ թողած մարտական գործողությունների վարման ծովային թատերաբեմը, պաշտոնական Բաղդադը ակտիվացրեց մարտական գործողությունները ցամաքում՝ գործի դնելով հարավից դեպի հյուսիս տեղափոխված զգալի ուժեր: Արդյունքում՝ 906 թվականի հոկտեմբերի վերջից մինչև նոյեմբերի սկիզբ Տարսուսի էմիր Ռուստամ իբն Բարդի ալ-Ֆերգանիի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Ծամնդավի շրջակայքը ու Կապադովկիայի հարավը և նահանջեց՝ գերելով 5.000 խաղաղ բնակչի<sup>5</sup>: Իր հերթին, 906 թվականի դեկտեմբերից մինչև 907 թվականի հունվար Տարսուսի էմիրը հարված հասցրեց արդեն Կիլիկիայի արևմուտքին ու Կապադովկիայի հարավին և, գերելով 4.000

<sup>1</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 42; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4; Ստեփանոս Տարնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 4:

<sup>2</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 42; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4:

<sup>3</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարենների պատմություն»; Արիբ իբն Սադ «Տաբարի համառոտագրություն»; իբն ալ-Ասիրը իր «Լիակատար պատմություն աշխատությունում կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Հալունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում: Այս մասին հայտնում է նաև ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 26:

<sup>5</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարենների պատմություն»; Արիբ իբն Սադ «Տաբարի համառոտագրություն»:

խաղաղ բնակչի, կրկին հետ քաշվեց<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ կայսրության համար Սուղուրում իրավիճակը կրկին սկսեց բարդանալ, սակայն նույն այս ժամանակ իրավիճակին լրացուցիչ սրություն հաղորդեց արդեն նաև ներքաղաքական ճգնաժամը:

907 թվականի փետրվարի կեսերին ժամանակակիցների կողմից որոշակիորեն որպես անգործունյա ընկալվող կայսեր դեմ ապստամբություն բարձրացրեց մինչ այդ էլ Լևոն VI-ի կողմից այսպես թե այնպես առանձնակի վստահություն չվայելող Դուկասների տոհմը: Արդյունքում, առկա ուժերով հետ քաշվելով դեպի արևմուտք և մերկացնելով Սուղուրի սահմանը, արդեն փետրվարի վերջին սխուլերի դոմեստիկոս Անդրոնիկոս Դուկասի ու նրա որդի Կոնստանդինի գլխավորությամբ բացահայտ ապստամբություն սկսած ուժերը կառավարական բանակից առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Կաբալան (Կապադովկիա, Իկոնիայի մոտ), ընդ որում սխուլերի նոր դոմեստիկոս Գրիգոր Իբերացու գլխավորությամբ առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակին էլ ստիպեց նահանջել նույն այս ժամանակ Սուղուրից առաջացած և քաղաքին մոտեցած Արաբական խալիֆության բանակը: Այսպիսով՝ Սուղուրից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակն, ըստ էության, փրկեց ապստամբներին, սակայն նրանք ավելիին հասնել արդեն, թերևս, չէին կարող և արդյունքում անցան Արաբական խալիֆություն: Այնուհետև, որոշ ժամանակ մնալով այստեղ, Անդրոնիկոսն ու իր մտերիմները ստիպված իսլամ ընդունեցին, իսկ Կոնստանդինը փախչելով տուն վերադարձավ և ներման արժանացավ<sup>2</sup>:

### Գլուխ 32

#### Արաբական խալիֆության հետագա թուլացումը

907 թվականի ամռանը, ինչպես դա արել էր տասնամյակներ առաջ, այս անգամ արդեն իշխան Օլեգի (879-912) գլխավորությամբ ծովով և ցամաքով առաջխաղացած Կիևյան Ռուսիայի անհամեմատ ավելի մեծ բանակը (80.000, այդ թվում վարյագներ, սլավոններ, չուդեր, կրիվիչներ, մերեր, դրևյաններ, ռադիմիչներ, պոլյաններ, սեվերյաններ, վյատիչներ, խորվաթներ, դուլեբներ, տիվերներ, հունգարներ, ինչպես նաև 2.000 նավակ), այն ժամանակ, երբ ոչ-ոք վերջինիս մասին կրկին չէր մտածում և կայսրությունը լիովին տարված էր Բուլղարական թագավորությունով ու Արաբական խալիֆությունով, մոտեցավ Կոստանդնուպոլսին: Արշավանքի բուն նպատակն այս անգամ ևս, սակայն, քաղաքը գրավելը չէր, քանի որ Օլեգի թիկունքում գործում էր Սիմոն I-ը, որը, Օլեգին ցամաքով թողնելով կայսրության մայրաքաղաքի վրա, ինքն էլ իր ծրագրերն ուներ: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ Կոստանդնուպոլսին մոտեցած բանակն ինքն էլ, դատելով ըստ ամենայնի, պատրաստ չէր երկարատև պաշարողական գործողությունների: Արդյունքում, ստանալով առևտրական որոշ արտոնություններ, իշխան Օլեգը հետ քաշեց իր ուժերը, ընդ որում կայսրության համար որոշակիորեն դրական եղավ այն հանգամանքը, որ, հենց այս ժամանակից էլ սկսած մրցակցության մեջ մտնելով Բուլղարական թագավորության հետ, հետագայում դրա ավելի ու ավելի ուժեղանալու պայմաններում իրերի որոշակի դասավորության պարագայում Կիևյան Ռուսիան դանության ճակատում կարող էր Բյուզանդական կայսրության հնարավոր դաշնակիցը հանդիսանալ<sup>3</sup>:

908 թվականի ամռանը ալ-Կասիմ իբն Սիմայի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) հերթական անգամ ասպատակեց Կիլիկիայի արևմուտքը ու Կապադովկիայի հարավը և նահանջեց<sup>4</sup>: Ռազմական գործողությունների հետագա ծավալմանը, սակայն, խանգարեց այն հանգամանքը, որ 908 թվականի օգոստոսի 13-ին ալ-Մուբթաֆին կնքեց իր մահկանացուն, ինչից հետո խալիֆ հռչակվեց վերջինիս տասներեքամյա եղբայր ալ-Մուբթադիրը (908-929, 929-932): Նոր խալիֆը, որը տարիքով ամենափոքր տիրակալն էր, որ երբևէ հասել էր այդ կոչումին, սկզբում լինելով ընդամենը մի պատանի, երբ, ըստ էության, կառավարում էր սեփական մոր կողմից գլխավորվող խնամակալական խորհուրդը, հետո ևս,

<sup>1</sup> Տաբարի «Արբաների ու մարգարեների պատմություն»: Արիբ իբն Սադ «Տաբարի համառոտագրություն»:

<sup>2</sup> Թեփակնոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 26; Անանուն վանական «Կոստանդնուպոլսի շատկական վանքի ժամանակագրությունը», մաս 2, գլուխ 11; Տաբարի «Արբաների ու մարգարեների պատմություն»: Արիբ իբն Սադ «Տաբարի համառոտագրություն»: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Զալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում:

<sup>3</sup> Անանուն «Անցած օրերի տարեգրությունը»: Չիգբերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»: Այս մասին հայտնում է նաև Ամիրտոլոսի Շարունակողը:

<sup>4</sup> իբն Կեսիր «Եգիպտոսի և Դամասկոսի պատմություն»: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Զալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում:

սակայն՝ արդեն ավելի մեծ տարիքում, աչքի ընկավ կառավարչական բացարձակ անգործունայնությամբ, երբ ամեն ինչ թողնված էր բարձրիորդի դրության մեւ, իսկ նախկին երկու խալիֆների կողմից ապահովված քիչ թե շատ կայուն ձեռքբերումներն ու նվաճումներն էլ, ըստ էության, փոշիացվեցին:

Դեռևս նախորդ երեք խալիֆների օրոք իր ժամանակի, ըստ էության, սովորական էմիրության կարգավիճակ ստացած Արաբական խալիֆությունում, ինչպես կես դար առաջ էր եղել, առաջնային նշանակություն էր ձեռք բերել գուլյամական կորպուսը, թեև այժմ խալիֆները, համենայն դեպս գոնե առժամանակ և քանի դեռ հնարավորություն կար, զգուշանում էին այստեղ հասնել նույն ազգի ներկայացուցիչների այն կուտակմանը, որը մի ժամանակ կար թյուրքերի պարագայում և ծանր հետևանքների էր հանգեցրել: Այս հանգամանքը, սակայն, որն ազատեց խալիֆներին քաղաքական ծանր զարգացումներից, չվերացրեց գուլյամական կորպուսի առկայության հետ կապված տնտեսական խնդիրը, որն արտացոլվեց մոտավորապես այն տեսքով, ինչ նախկինում եղել էր Թուլունյանների էմիրության պարագայում: Իրոք, ինչպես Թուլունյանների մոտ եղավ, այս անգամ արդեն Աբբասյանների մոտ, ըստ էության, չկար և ոչ մի հնարավորություն ապահովել բանակային ուժերի պակասի խնդիրն այլ կերպ, քան այդ գործի մեջ զգալի գումարներ ներդնելով: Իրոք, եթե նույն Ֆաթիմյանների խալիֆությունն ու Կարմատյանների էմիրությունը լայնորեն հենվում էին քոչվոր բերքերական և բեղվինական տարրի ու սրանից կազմվող ռազմունակ աշխարհագրի վրա, ապա Աբբասյանների խալիֆության համար, ինչպես եղել էր նաև Թուլունյանների էմիրության պարագայում, այդ հնարավորությունն, ըստ էության, բացակայում էր: Արդյունքում՝ միակ ելքը, որ մնում էր, դա ծախսերը հնարավորինս քչացնելու միջոցով հաջող տնտեսվարություն իրականացնելն էր, ինչը, գումարած հաջող պատերազմներին, պետք է, որ բավարար միջոցներ ապահովեր նմանատիպ պետության համար կենսական առաջին անհրաժեշտություն հանդիսացող բանակին, թեև բանակային այնպիսի հնարավորություններին ձգտելը, որոնք կապահովվեին խոշոր նվաճումներ, ըստ էության, արդեն պետք էր մոռանալ:

Ալ-Մուվաֆաքը, ալ-Մուբադիդը և ալ-Մուբթաֆին, ինչպես մի ժամանակ դա կարողացել էր անել Ահմեդ իբն Թուլունը Թուլունյանների էմիրության պարագայում, իրենց թերություններով հանդերձ, սակայն իրենք ևս կարողացել էին քիչ թե շատ հաջող լուծում տալ վերևում նկարագրված խնդիրն, սակայն այժմ ալ-Մուբթադիդը կիսեց արդեն Զումարվեհի ու Նրա հաջորդների ճակատագիրը, երբ սխալ տնտեսվարության և հաջող պատերազմների բացակայության պարագայում խիստ թանկ արժեցող բանակը սկզբում, ըստ էության, խժռեց պետության բոլոր տնտեսական միջոցները, իսկ հետո էլ, խժռելու արդեն այլ բան չունենալով ու քայքայվելով, քայքայեց նաև բուն պետությունը: Թուլունյանների էմիրության պարագայում այս ամենը բերեց էմիրության ոչնչացմանը, սակայն այնուհանդերձ բարոյական բարձր հեղինակությունը դեռևս պահպանած Արաբական խալիֆության պարագայում դա սկզբունքորեն նույն, բայց յուրօրինակ մեկ այլ արդյունք ապահովեց, ինչը երևան էր գալու մի քանի տասնամյակ անց:

### Գլուխ 33

#### Սաջյան II պատերազմի սկիզբը

Կենտրոնական իշխանության թուլացումն անմիջապես էլ իրեն զգացնել տվեց պաշտոնական Բաղդադի այս կամ այն չափի ազդեցության ոլորտում դեռևս գտնվող տարածքներում, երբ տեղական կառավարիչներն իրենց միանգամից էլ սկսեցին ազատ զգալ: Իրեն ազատ սկսեց զգալ, սակայն, բնականաբար նաև Սաջյանների էմիրության փառատենչ էմիր Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջը, որը մինչ այդ առանձնակի հաջողության չէր հասել Անիի թագավորության դեմ պայքարում, սակայն այդ պահին ստեղծված հնարավորությունը նոր հաջողության համար կարծես ավելի լավ հիմքեր էր խոստանում: Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջին խորապես խոցել էր նաև մեկ այլ հանգամանք, քանզի այն պայմաններում, երբ ալ-Մուբթաֆիի մահվանից կարճ ժամանակ անց նա ըմբոստացել էր խալիֆի դեմ և չէր ուղարկել սահմանված հարկերը Բաղդադ, Սմբատ I-ն անցել էր պաշտոնական Բաղդադի կողմը: Բանը զինված

ընդհարման, այսպես թե այնպես, չէր հասել, իսկ Սմբատ I-ն էլ ամեն կերպ հասկացրել էր Սաջյանների էմիրին, որ իրականում նրա դեմ թշնամական նկրտումներ չունի, բայց այս պարագան ինքնասեր էմիրը մոռանալ այնուհանդերձ ոչ մի կերպ չէր կարող: Հայերի հետ ապագա հակամարտության գործում Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջին ոգևորում էր հատկապես այն հանգամանքը, որ նոր խալիֆի օրոք միանգամից էլ խիստ ազդեցիկ դեր ստանձնած վեզիր Աբու-Հասան Ալին ամեն կերպ աջակցում էր իրեն, ընդ որում բանը հասել էր նույնիսկ նրան, որ Սաջյանների էմիրը, ընդհուպ մինչև պաշտոնական մակարդակում որպես իր իրական տեր ու հովանավոր նշում էր ամենից առաջ հենց վեզիրին, հետո նոր միայն՝ խալիֆին, իսկ ամենագոր վեզիրն էլ ամեն տեսակի աջակցություն, այդ թվում նաև ռազմական զգալի ուժեր էր տրամադրում Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջին: Հարված հասցնելուց առաջ, սակայն, Սաջյանների խորամանկ էմիրը փորձ կատարեց խաթարել հայերի միասնությունը և այդ փորձը զգալի հաջողություն ունեցավ:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Վասպուրականում իշխող Գագիկ Արծրունին, ինչպես, թերևս, նաև իր եղբայր Գուրգենը, ավելի հաջողակ գտնված Բագրատունիների ոչ մի կերպ չէին կարողանում ներել ոչ միայն արքայական տիտղոս կրելը, այլև՝ սեփական հոր սպանության գործում որոշակի մասնակցություն ունենալը: Արդյունքում, թեև խոսքը գնում էր սեփական քեռու մասին, սակայն, ինչպես Աշոտ Արծրունին էր վարվել դեռևս 895 թվականին, այս անգամ արդեն Գագիկ Արծրունին կապ հաստատեց Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջի հետ և նրանից արքայական թագ խնդրեց: Այս առումով հարկ է նշել, սակայն, որ իր գործողություններին գոնե մի որևէ արդարացում տալու համար Արծրունյաց փառատենչ իշխանը մեջտեղ բերեց իբր նեղացածությունը Հայոց արքայից այն պատճառով, որ վերջինս, Սյունիների հետ Նախիջևանի հարցով Արծրունիների ունեցած հին վեճը մինչ այդ լուծել էր հոգուտ Սյունիների՝ այդ քաղաքը հանձնելով վերջիններին:

Սյունիների գեղարքունիքյան ճյուղում Վասակին հաջորդել էր Գրիգոր-Սուփանը (859-911) և, քանի որ նրա որդին զոհվել էր դեռևս 896 թվականի ամռան Թուլսի ճ-մ-ում, վերջինիս ժառանգությունն անցնելու էր եղբորը՝ Սահակին (911-914): 908 թվականին իր ժամանակին Հայոց արքայի դեմ ապստամբական քայլի դիմած Սյունիների հիմնական ճյուղի ներկայացուցիչ Աշոտի մահից հետո իր հերթին այժմ, փոխարինելով հորը, այստեղ իշխում էր Աշոտի որդի Սմբատը (908-940): Եվ այսպես Գագիկ Արծրունին, չնայած խոսքը գնում էր իր քույր Սոֆիի ամուսին Սմբատի մասին, Սյունիների հետ Նախիջևանի շուրջ վեճը պատրվակ բռնելով ու արդեն երրորդը լինելով տեղական թագավորություններից, Արտանուշի և Խաչենի թագավորություններից հետո հռչակեց արդեն նաև Վասպուրականի թագավորության անկախությունը, ընդ որում, եթե առաջին երկուսն ընդունում էին Անիի գահակալների գերիշխանությունը, ապա սկզբնական ժամանակաշրջանում Գագիկ Արծրունին գերծ մնաց այդ քայլից և փորձ կատարել լինել Սմբատ I-ին հենց իրավական առումով համահավասար մի գահակալ: Այդպիսով Հայոց միասնության մեջ առաջին ճեղքն, ըստ էության, զգված էր, որից հետո Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջն անցավ արդեն բացահայտ ռազմական գործողությունների: Սկիզբ առավ Սաջյան II պատերազմը (909-924), որին Հայոց թագավորության համար վիճակված էր ծանր հետևանքներ ունենալու:

909 թվականի ապրիլին Սյունյաց բանակը (մոտ 10.000), հարմար դիրքավորվելով Նախիջևանի մոտ գտնվող լեռներում, կորուստներ պատճառեց էմիր Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջի գլխավորությամբ Արտավանյան-Գողթն երթուղով Անիի թագավորության տարածք ներխուժած Սաջյանների և Հերի էմիրությունների, (մոտ 100.000), ինչպես նաև Գագիկ ու Գուրգեն Արծրունիների գլխավորած Վասպուրականի թագավորության (մոտ 10.000) միացյալ բանակին, որից հետո նահանջեց դեպի արևելք<sup>1</sup>: Դրանից հետո, շարունակելով արշավանքը դեպի հյուսիս, 909 թվականի ապրիլին հակառակորդի բանակը մարտերով մտավ Դվին<sup>2</sup>: Համարելով իր դիրքերը բավականին ամուր՝ Սաջյանների էմիրության բանակը շարունակեց արշավանքը դեպի

<sup>1</sup> Դովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 43; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 38:

<sup>2</sup> Դովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 43; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 38; Ստեփանոս Տքեթցի «Գողթնի վկայաբանությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 88:



հյուսիս և 909 թվականի մայիսին Շուկուբյանների էմիրության բանակից գրավեց նաև Տփղիսը<sup>1</sup>: Հաջորդը Ուջարման (Կախեթի արևմուտք, Տփղիսից մոտ 40 կմ արևելք) էր, որը Սաջյանների էմիրության բանակը Կախեթի քորեպիսկոպոսության բանակից (300) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 30) գրավեց արդեն 909 թվականի հունիսին, որից հետո առանց լուրջ մարտերի մտավ նաև Բոջորմա<sup>2</sup>: Կախեթի քորեպիսկոպոսությունը, ինչպես մինչ այդ Շուկուբյանների էմիրությունն էր արել, ընդունեց Սաջյանների էմիրության գերիշխանությունը:

Հակառակորդի արշավանքը Հայոց արքային որոշակիորեն անակնկալի էր բերել և արդյունքում վերջինս, առժամանակ մի կողմ թողնելով բաց մարտում թշնամուն դիմադրելու գործը, ուժերն էր ի մի բերում Անիի թագավորության հյուսիսում: Արևելքում գործերն ավարտելուց հետո, սակայն, Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջն իր հարվածն ուղղեց արդեն վերջինիս դեմ և 909 թվականի հուլիսին պաշարեց Թմբկաբերդը (= Թմոզվի) Արդահան գավառի արևելք, Կուրի ձախ ափին), սակայն, չկարողանալով գրավել այն Անիի թագավորության բանակից և ասպատակելով շրջակայքը, նահանջեց<sup>3</sup>: Դրանից հետո Հայոց արքան փորձ կատարեց հակառակորդի հետ հաշտության բանակցություններ սկսել և նույնիսկ գումարային որոշակի փրկագին վճարեց, սակայն դրանից որևէ օգուտ չեղավ:

909 թվականի հուլիսին Ղվել ամրոցի ճ-մ-ում (Գուգարք, Կղարջք գավառի հյուսիս, Ախալցխայից մոտ 30 կմ հարավ-արևմուտք) Սաջյանների և Հերի էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 80.000) հասավ Սմբատ I-ի գլխավորած Անիի թագավորության բանակին (մոտ 20.000), սակայն վերջինս կարողացավ մարտերով պոկվել հակառակորդից, նահանջել ու ամուր դիրքեր գրավել լեռներում<sup>4</sup>: Չկարողանալով հասնել Հայոց արքային՝ Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջը հարվածն ուղղեց Ղվել ամրոցի ուղղությամբ և 909 թվականի օգոստոսին գրավեց այն<sup>5</sup>: Սրանով Անիի թագավորության հյուսիսային շրջաններում մղվող ռազմական գործողություններն առժամանակ ավարտվեցին և Սաջյանների էմիրությանը էմիրը իր ռազմական մեքենան հետ քաշեց դեպի հարավ:

Սուղուրի, ըստ էության, թիկունքային շրջաններում մղվող ռազմական գործողությունների ակտիվացումը բերեց նրան, սակայն, որ ակտիվացան արդեն նաև բուն Սուղուրում գտնվող Արաբական խալիֆության ուժերը: Արդյունքում՝ 909 թվականի ամռանը Սուլիսի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Կիլիկիայի արևմուտքը ու Կապադովկիայի հարավը և նահանջեց<sup>6</sup>:

910 թվականի գարնանը Մելիտեից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) Իսմայիլ Հայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Սյումպոսիոն ամրոցը (Լեռնային Կիլիկիա)<sup>7</sup>, սակայն արդեն նույն 910 թվականի հունիսին Լիկանոս բանակաթեմի զորավար Մլեհ Հայ Մեծի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000) Արաբական խալիֆության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեցին Լիկանոս, Ծամնոպ և Սյումպոսիոն ամրոցները (Լեռնային Կիլիկիա)<sup>8</sup>, ինչի արդյունքում Անդրեփրատյան Ծոփքի արևմուտքը ընկավ Բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ: Ի պատասխան սրա՝ 910 թվականի հուլիսից մինչև օգոստոս ալ-Կասիմ իբն Սիմայի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց

<sup>1</sup> «Քարթլիս-Ցխովրեբա», «Քարթլի մատյանը»; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 88:

<sup>2</sup> «Քարթլիս-Ցխովրեբա», «Քարթլի մատյանը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 88; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Հերթի կյանքը»:

<sup>3</sup> «Քարթլիս-Ցխովրեբա», «Քարթլի մատյանը»; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլի պատմությունը»:

<sup>4</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 43, 44; Ստեփանոս Տարունցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 4; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4; Ստեփանոս Տրեթցի «Գործոնի վկայաբանությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 88:

<sup>5</sup> Ստեփանոս Տարունցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 4; «Քարթլիս-Ցխովրեբա», «Քարթլի մատյանը»; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլի պատմությունը»:

<sup>6</sup> Տաբարի «Արբանյանի ու մարգարեների պատմություն»; Արիբ իբն Սադ «Տաբարի համառոտագրություն»: Իբն ալ-Ասիրը իր «Լիակատար պատմություն աշխատությունում որոշակիորեն կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը:

<sup>7</sup> Կոնստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 51:

<sup>8</sup> Կոնստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 51:

Կիլիկիայի արևմուտքը ու Կապադովկիայի հարավն և նահանջեց<sup>1</sup>: Նույն 910 թվականի ամառվա վերջին, սակայն, ափ իջած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, որից 4.037 հեծյալ, 700 ռուսներ, 177 նավ) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (1.500) Արաբական խալիֆության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) գրավեցին Ալ-Կուբա ամրոցը (Լաոդիկեայի մոտ) ու Լաոդիկեան և ասպատակեցին շրջակայքը: Ավելին, քրիստոնյաները մնացին գրաված տարածքներում մոտ մեկ տարի, սակայն, այն բանից հետո, երբ Արաբական խալիֆության բանակը 911 թվականի հունիսին զբաղեցրեց Կիպրոսը և մինչև սեպտեմբեր դաժան ասպատակության ենթարկեց այն, թողեցին դրանք ու հեռացան Էգեյան ծովի ուղղությամբ<sup>2</sup>:

Նույն այս ժամանակ, սակայն, մի ուշագրավ զարգացում տեղի ունեցավ նաև խաչենի թագավորությունում, երբ Սահակ Սևադայի եղբայր Ատրներսեհը, որը մինչ այդ սահմանափակ տիրույթներ ուներ թագավորության հյուսիսն ընդգրկող անդրկուրյան Կամբեճան գավառում, Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջի աջակցությամբ հերթական թագը ստացավ, ինչից հետո, որպես հակակշիռ Կախեթի քորեպիսկոպոսությանը ու ենթադրյալ հակառակորդ խաչենի թագավորությանը, վերջինիս հանձնվեց Կախեթի արևմուտքում գտնվող 3երք երկրամասը: Այսպիսով՝ հռչակվեց 3երքի թագավորությունը, որի հիմնադիր արքան հանդիսացավ նույն Ատրներսեհ Առանշահիկը՝ Ատրներսեհ Պատրիկը (909-944): Այս թագավորությունը ի սկզբանե իսկ բարդ հարաբերություններ ուներ Կախեթի քորեպիսկոպոսության հետ և առաջ անցնելով նշենք, որ արդյունքում հենց դա էլ ի վերջո բերելու էր նրա ոչնչացմանը, երբ կովկասյան ու վրացական տարրը, կարծես ոչ մի կերպ չցանկանալով համակերպվել վրացական տարածքներում հայկական գահատոհմի իշխանության և հայերի գերիշխանության հետ, տասնամյակներ անց ի վերջո հասավ հաջողության: Իրավիճակը վերջնականապես պարզաբանած լինելու համար հարկ է նաև ավելացնել, որ, չնայած հայ բնակչության որոշակի առկայությանը այդ թվում նաև այս թագավորության իշխող վերնախավում, այստեղ հիմնական բնակչությունն այնուհանդերձ իրոք կազմում էին վրացիները և հյուսիսում տարածվող կովկասյան լեռնեցիները, ինչի արդյունքում գրեթե ի սկզբանե ու հատկապես հետագա տարիներին այս թագավորությունը, ի հակառակ նույն Արտանուշի թագավորության, ընկավ վրացիների հոգևոր և էթնոմշակութային ազդեցության տակ:

Նախորդ տարի 3այոց արքան, ըստ Էության, բաց էր թողել հարվածը, սակայն մեկ տարին, կարծես թե, բավարար եղավ, որ Անիի թագավորությունն ի մի բերի ուժերը և փորձ կատարի դուրս մղել հակառակորդին թագավորության կենտրոնական շրջաններից: 3արկ է նշել, սակայն, որ ուժերն ի մի բերելու գործընթացն այնքան էլ հաջող ընթացք չստացավ, երբ համահայկական բանակում փաստորեն բացակայում էին կամ առնվազն գոնե շատ քիչ էին ուժերը ամենից առաջ բնականաբար Վասպուրականից, ինչպես նաև Սյունիքից, Արցախից և Տարոնից: Այսպիսով՝ հակառակորդի դեմ դուրս եկավ, ըստ Էության, միայն Անիի թագավորության արքայական կամ Ոստանիկ բանակը, ինչը ուժերի հսկայական անհավասարություն ստեղծեց, ընդ որում նույնիսկ այս ուժերի շարքերում ուժեղ չէր միասնությունը: Այս առումով հատկանշական էր, որ հակառակորդի կողմն էր անցել նույնիսկ Անիի թագավորության սպարապետ և 3այոց արքայի եղբորորդի Աշոտ Շապուհի Բագրատունին:

3ետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

910 ամառ – Ձկնավաճառի հովտի ճ-մ (Արարատ, Նիգ գավառի հարավ, Արագած լեռան արևելյան փեշերին)<sup>3</sup>

Անիի թագավորության հյուսիսային գավառներում կենտրոնացած 3այկական բանակը (մոտ 25.000) Սմբատ I-ը Մուշեղ ու Աշոտ արքայորդիների գլխավորությամբ

<sup>1</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»; Սիբու իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»; իբն Կեսիր «Եգիպտոսի և Դամասկոսի պատմություն»; ալ-Այնի «Պատմություն»: Իբն ալ-Ասիրը իր «Լիակատար պատմություն աշխատությունում որոշակիորեն կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն 3ալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում: Իբն Տադիբերդին իր «Պատմություն»-ում կրճատ կրկնում է Արիբ իբն Սադի և իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը:

<sup>2</sup> Մասուդի «Ոսկու մարգագետիններ և գոհարների հանքեր», գիրք 2, գլուխ 18; Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 8; Կոնստանդին Ծիրանածին «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին», գիրք 2, գլուխ 44; ալ-Այնի «Պատմություն»:

<sup>3</sup> 3ովհաննես Դրասխանակերտցի «3այոց պատմություն», գլուխ 45; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 4; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 38:

շարժեց թշնամու դեմ: Ի պատասխան դրա՝ Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջի զորավարների, դավաճաններ Գազիկ արքայի, Անիի թագավորության սպարապետ Աշոտ Շապուհի Բագրատունու և Ատրնեստեի Պատրիկի գլխավորած Սաջյանների ու Յերի եմիրությունների (մոտ 35.000), ինչպես նաև Վասպուրականի (մոտ 5.000) և Յերթի թագավորությունների (մոտ 2.000) միացյալ բանակը շարժվեց դեպի հյուսիս ու բանակեց Ձկնավաճառի հովտում: Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին, ընդ որում Մուշեղը և Աշոտը ստանձնեցին Անիի թագավորության բանակի թևերի հրամանատարությունը:

I փուլ – Անիի թագավորության բանակը անցավ հարձակման և բռնկված համառ մարտում ստիպեց հակառակորդին նահանջել:

II փուլ – Անիի թագավորության բանակի կազմում մարտնչող Սևորդիների գունդը դավաճանաբար լքեց մարտադաշտը, ինչի արդյունքում շիրթի և խուճապի մատնվեց ողջ այն թևը, որի կազմում մարտնչում էր այս գունդը:

III փուլ – Շիրթը և խուճապը փոխանցվեց Անիի թագավորության ողջ բանակին, որը պարտություն կրեց ու դիմեց փախուստի: Քաջաբար մարտնչող Մուշեղը գերվեց և հետագայում սպանվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 7.000, վերջինիս կողմում հանդես եկող հայերը՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Կրած ծանր պարտությունը ամենակործանարար ազդեցությունն ունեցավ Անիի թագավորության ռազմաքաղաքական հետագա ճակատագրի վրա, քանզի դրանից հետո մինչ այդ աննկատ ընթացող և մեծ ջանքերի գնով զսպվող ապակենտրոնացվածության ու կենտրոնական իշխանության քայքայման գործընթացն արդեն բացահայտ տեսք ստացավ, ընդ որում ինչ-որ տեղ խորհրդանշական էր, որ երկարատև ընդմիջումից հետո հակառակորդը հարված հասցրեց արդեն նաև Հայոց Միջնաշխարհին, երբ 910 թվականի ամռանը Սաջյանների եմիրության մասերի բաժանված բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Արարատ նահանգը<sup>1</sup>: Ստեղծված ծանր պայմաններում Հայոց արքան ապաստանեց խիստ ամրացված Կապույտ ամրոցում, իսկ Հայոց առանձին պետական միավորներն էլ փակվեցին սեփական սահմաններում՝ փորձ կատարելով այս կամ այն կերպ անցկացնել ծանր ժամանակները:

Սուղուրի թիկունքում ձեռք բերած նոր ու ավելի վճռական հաջողությունը ստիպեց կրկին անգամ ակտիվանալ հակառակորդին նաև բուն Սուղուրում և արդյունքում 911 թվականի գարնանը ալ-Կասիմ իբն Սիմայի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Կիլիկիայի արևմուտքը ու Կապադովկիայի հարավը և նահանջեց<sup>2</sup>: 911 թվականի նույն գարնանը, նվաճված տարածքներում, ըստ էության, զբաղվելով ավազակությամբ, Արարատ նահանգը հերթական անգամ ոտքի տակ տվեց նաև Սաջյանների եմիրության բանակը<sup>3</sup>: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում լուրջ փոփոխություններ էին եղել, սակայն, նաև Հյուսիսային Աֆրիկայում:

### Գլուխ 34

#### Ֆաթիմյանների խալիֆության վերջնական հաստատումը

Ֆաթիմյանների խալիֆությունը, որը, գործի դնելով նոր գաղափարախոսությամբ ոգևորված արաբացած բերբերների լայն մասսաներ, դեռևս հին մեթոդներն օգտագործող Աղլաբյանների եմիրության դեմ պայքարում վերջին տարիներին հաջողությունը հաջողության հետևից էր գրանցում, ի վերջո հասավ նրան, որ 909 թվականի մարտի 18-ի Աղլաբյանների եմիրության եմիր Չիյադիուլլա իբն Աբդուլլան (903-909) ալ-Արաբուսի ճակատամարտում վերջնական պարտություն կրեց և դիմեց փախուստի: Արդյունքում՝ Աղլաբյանների անհաջողակ եմիրը հաստատվեց Պաղեստինում ու 916 թվականին հենց այդտեղ էլ կնքեց իր մահկանացուն, իսկ Աղլաբյանների եմիրությունն էլ ոչնչացավ և նրա տարածքն անցավ Ֆաթիմյանների

<sup>1</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 44:

<sup>2</sup> Արիբ իբն Սադ «Տաբարի համառոտագրություն»: Իբն ալ-Ասիրը իր «Լիակատար պատմություն աշխատությունում կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Հալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում:

<sup>3</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 47:

խալիֆությանը: Ավելի, նոր խալիֆության հիմնադիր Ուբեյդուլլահ իբն Յուսեյնը (902-934) ոչ միայն իր ձեռքը վերցրեց արդեն իսկ ոչնչացված Աղլաբյանների ժառանգությունը, այլև, ռազմական պարտության մատնելով տեղական գահատոհմերին, ի վերջո հասավ մի դրության, երբ Եգիպտոսից արևմուտք մինչև Ատլանտյան օվկիանոս ձգվող ողջ Յուսիսային Աֆրիկան, այդ թվում նաև Իդրիսյանների թուլացած Էմիրությունը, ընկան սեփական խալիֆության իշխանության ներքո:

Դրանից հետո Ֆաթիմյանների խալիֆությունը արևմուտքում ռազմաքաղաքական հակասության մեջ մտավ Կորդովայի Էմիրության հետ, իսկ արևելքում Էլ առաջնային խնդիր հռչակվեց Եգիպտոսի գրավումը: Նոր խալիֆության դիրքերը համեմատականորեն թույլ էին, թերևս, միայն Սիցիլիայում, որտեղ դեռևս պահպանվում էին Աղլաբյաններին հավատարիմ լինելու տրամադրությունները: Այսպես թե այնպես, սակայն 911 թվականի գարնանը Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը կայսերական բանակից պաշարեց կղզում քրիստոնյաների ձեռքում մնացած, թերևս, վերջին ամրություններից մեկն, ի դեմս Դեմոնեի, սակայն, չկարողանալով տիրել դրան, հետ քաշվեց<sup>1</sup>: Վերջին հանգամանքն իր հերթին, սակայն, ավելի ուժեղացրեց կղզում առկա տրամադրությունները Ֆաթիմյանների խալիֆության դեմ:

### Գլուխ 35

#### Սաջյան II պատերազմի հետագա ընթացքը

Մինչ Ֆաթիմյանները հաստատում էին իրենց տերությունը՝ Անիի թագավորությունում շարունակվում էր պահպանվել ծանր դրությունը, ընդ որում, կարծես կշտանալով Միջնաշխարհից կամ սպառնելով նրա ռեսուրսները, հակառակորդի բանակն այս անգամ հարվածն ուղղեց արդեն այլ շրջանների և 911 թվականի գարունից մինչև ամառ ասպատակեց Սյունիքը ու Գուգարքի արևելքը<sup>2</sup>: Սա, սակայն, բնականաբար չէր նշանակում, որ հակառակորդը աչքաթող է անում Միջնաշխարհը և ահա 911 թվականի ամռանը վերջինս պաշարեց Ալաշկերտը, սակայն այդպես էլ չկարողացավ տիրել ամրացված այս քաղաքին<sup>3</sup>: Այս մարտերում ևս Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջին ցավալիորեն աջակցում էին սեփական պետությանը դավաճանած ուժերն, ի դեմս ամենից առաջ Վասպուրականի թագավորության արքա Գագիկի:

911 թվականի ամռան վիճակով Սմբատ I-ն ամրացած մնում էր Կապույտ ամրոցում, որն օղակել, սակայն որին ոչ մի կերպ տիրել չէր կարողանում Սաջյանների Էմիրության բանակը<sup>4</sup>: Ստեղծված ծանր պայմաններում, սակայն, Ջայոց արքան ընդունեց մի խիստ վիճահարույց որոշում և, ի վերջո դադարեցնելով դիմադրությունը, անձնական բանակցությունների միջոցով պատերազմի դեմս առնելու մտայնությամբ ներկայացավ Սաջյանների Էմիրին: Այս քայլը, սակայն, ինչպես եղավ արժանահիշատակ Արշակ III-ի և Վասակ Մամիկոնյանի պարագայում, ըստ էության, ոչ մի արդյունքի չբերեց, այլ ուղղակի հանգեցրեց միայն Սմբատ I-ի կործանմանը:

Ջայոց արքայի գերվելուց հետո, կարծես թե, նույնիսկ իրավաբանորեն էլ վերացավ «թագավոր Ջայոց» տիտղոսի առաջնային կրողը և Գագիկ Արծրունին, սեփական քեռու կործանման, ազգին հասցրած դաժան փորձությունների ու Ջայոց պետականության բաժին հասած ծանր կորուստների գնով այնուհանդերձ, թերևս, կարող էր արդեն գոհ լինել, քանզի «թագավոր Ջայոց» տիտղոսի կրողն, ըստ էության, մնում էր միայն ինքը, ընդ որում, վայելելով Սաջյանների Էմիրի աջակցությունը, վերջինս կարծես միանշանակ առաջնային դեր էր ստանում նաև բոլոր այլ հայկական և ոչ հայկական պետական միավորների ղեկավարների շարքում: Ավելին, փորձ կատարելով ավելի ամրապնդել իր դիրքերը, 911 թվականի ամռանը դավաճան Գագիկ արքայի գլխավորած Վասպուրականի թագավորության բանակը Անիի թագավորության

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Ջայոց պատմություն», գլուխ 47:

<sup>3</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Ջայոց պատմություն», գլուխ 47; Ստեփանոս Տարնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 4;

<sup>4</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Ջայոց պատմություն», գլուխ 48; Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 4; Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 21; Ստեփանոս Տարնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 4; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Գանձակեցի «Ջայոց պատմություն», գլուխ 1; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 46; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 38; Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4; Անանուն «Ժամանակագրություն 1175 թվականի»; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; «Զարթիս-Ցիսովրեբա», «Զարթիլի մատյանը»; Ստեփանոս Տեթեցի «Գործոնի վկայաբանությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիլի պատմությունը»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», հավելված 5:

Ոստանիկ բանակից գիշերային հանկարծակի գրոհով գրավեց Դարույնք ամրոցը<sup>1</sup>, իսկ կարճ ժամանակ անց էլ տիրեց արդեն նաև Մակու ամրոցին (Վասպուրական, Արտազ գավառի հյուսիս-արևմուտք) և Ողեո բերդին<sup>2</sup>, ինչի արդյունքում Կոզովիտ ու Մասյացոտն գավառները ընկան Վասպուրականի թագավորության տիրապետության տակ:

Հարկ է նշել, սակայն, որ ստեղծված դրությունն, ըստ էության, վերջնական բավարարում չբերեց նաև Գագիկ Արծրունուն, քանզի պարզից էլ պարզ էր, որ նրա համար չէր Սաջանների էմիրության ռազմատենչ էմիր Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջն այսքան ջանքերից հետո, ըստ էության, տապալել Բագրատունյաց տիրակալին, որ այժմ վերջինիս փոխարիներ Արծրունիներից ելած Հայոց հերթական արքայով: Գագիկ Արծրունի, ըստ էության, զոհ գնալով ճղճիմ փառասիրությանը ու ընտանեկան հին վիրավորանքներին, փաստորեն միայն հաջող մի գործիք էր հանդիսացել Սաջանների էմիրի համար և այդ հանգամանքն այժմ արդեն՝ Սմբատ I-ի գերվելուց հետո, լիովին պարզ դարձավ: Ավելին, վախի ու արհամարհանքի այն ծանր մթնոլորտը, որը ստեղծվել էր Վասպուրականի նորելուկ արքայի շուրջը, նրանից վանում էր նաև այլ իշխանների և արդյունքում, ըստ էության, զրկված իր հզոր հովանավորի իրական աջակցությունից, Գագիկ Արծրունին ի վերջո ստիպված եղավ բավարարվել միայն Վասպուրականով: Իր հերթին տրամադրություններն Անիի թագավորությունում, չնայած ստեղծված ծանր դրությանը, իրոք որ մարտական էին, ընդ որում Սմբատ I-ի գերվելը, իսկ հետագայում էլ նույնիսկ արդեն սպանվելը մինչ այդ սեփական տիրակալի հետ մանրախնդիր հաշիվներ մաքրող Հայոց իշխաններին ի վերջո, կարծես թե, հասկացնել տվեց, որ վտանգի տակ է արդեն Հայոց պետականությունն ինքը՝ վերջին տասնամյակների այդ մեծագույն ձեռքբերումը:

911 թվականի ամռանը Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջն որոշեց հարված հասցնել Սյունիներին, որոնք այս ժամանակ դեռևս թեև բաժանված էին երկու ճյուղերի, սակայն ներտոհմական հին թշնամությունն արդեն չկար: Արդյունքում՝ 911 թվականի ամռանը Միափորի ճ-մ-ում (Սյունիք) Սահակ Սյունու ու նրա եղբայր Վասակի գլխավորած Սյունյաց բանակը (մոտ 8.000) համառ մարտում ծանր կորուստներ պատճառեց Սյունիքի գեղարքունիքյան տարածքներ ներխուժած Սաջանների էմիրության բանակին (մոտ 20.000) և նահանջեց դեպի արևելք<sup>3</sup>: Այսպիսով՝ դեպի Սյունիքի խորքերը ներխուժելու փորձը անհաջողության մատնվեց, սակայն փոխարենը 911 թվականի նույն ամռանը հակառակորդը սկսեց Երևչակ ամրոցի (Սյունիք, Երևչակ գավառի հարավ-արևմուտք) պաշարումը, որը քարագնացների կիրառմամբ գիշերային անակնկալ հարձակման շնորհիվ Սյունյաց հիմնական ճյուղի կայազորից գրավվեց միայն 913 թվականի աշնանը<sup>4</sup>: Այս առումով հետաքրքիր է, որ, ուզենալով հաղթահարել ամրոցականների դիմադրությունը, Սաջանների էմիրը պաշարման ընթացքում Երևչակի մոտ բերեց Սմբատ I-ին, որպեսզի նա կոչ անի հանձնվել, սակայն վերջինս այդպես չվարվեց և կոչ արեց դիմադրել: Երևչակի անկումից հետո Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջնի հովանավորությամբ ստեղծվեց մեծապես քրդական բնույթ ունեցող Գողթնի էմիրությունը, որը, ընդգրկելով Գողթն գավառը և արմատներով գնալով դեպի Հերի էմիրություն, բավականին երկար կյանք էր ունենալու ու դեռևս շատ էր բարդացնելու հայերի գործերը հարավ-արևելքում:

### Գլուխ 36

#### Իշխանական փոփոխությունները Կոստանդնուպոլսում և բուլղարական խնդրի հերթական ակտիվացումը

Մինչ հայերը մաքառում էին քրիստոնեական աշխարհի արևելքում, 911 թվականի հոկտեմբերին Դամիան Ուրացողի և Լևոն Տրիպուսցու գլխավորած Արաբական խալիֆության նավատորմը (300 նավ) Սամոսի ծովամարտում հաղթեց Բյուզանդական կայսրության նավատորմին (մոտ 180 նավ, հայերից՝ Ռոմանոս Գաբեղյանը)<sup>5</sup>: Այս պարտությունը, սակայն,

<sup>1</sup> Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 4:

<sup>2</sup> Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 4:

<sup>3</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 46, 47: Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 38: Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4:

<sup>4</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 49, 50: Ստեփանոս Տարնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 4: Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 38:

<sup>5</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 31:

ստվերվեց այն իրադարձություններով, որոնք շուտով տեղի ունեցան Կոստանդնուպոլսում և նրա հարակից շրջաններում:

912 թվականի մայիսի 11-ին Կոստանդնուպոլսում իր մահկանացուն կնքեց Լևոն VI-ը՝ զարմանալի մի կայսր, որը, ինչպես հակասական արդյունքներով կառավարեց կայսրությունը ավելի քան բառորդ դար, նույն տիպի հակասական տեսքով էլ թողեց այն իր ժառանգներին, ընդ որում հակասական էր կայսեր ոչ միայն հասարակական, այլ նաև անձնական կյանքը: Դեռևս պատանեկան տարիքից կրթոտ կերպով տրվելով կանանց՝ այդպես էլ մայրաքաղաքից դուրս գալ չձգտող այս կայսրը պալատական հետագա երկար ու ձիգ տարիների ընթացքում հասցրել էր ամբողջ չորս անգամ ամուսնանալ, ինչը բացառիկ մի դեպք էր ոչ միայն կայսրերի, այլ նաև հասարակ մահկանացուների պարագայում, ընդ որում զարմանալին այն էր, որ կայսրը ոչ մի անգամ էլ չէր բաժանվել իր հերթական կնոջից, այլ ուղղակի հերթական կինն էր մշտապես մահանում՝ ամեն անգամ առավել ծանրացնելով դրությունը նաև նրանով, որ գործող կայսեր ժառանգ չէր թողնում: Սեփական կայսեր արդեն երկրորդ ամուսնությանը վերջինիս կրոնապաշտ հպատակները խեթ աչքով էին նայում, իսկ երրորդ և հատկապես չորրորդ ամուսնությունն էլ բուռն կրքեր բորբոքեց, ընդ որում հատկապես դեմ էին հոգևորականները, որոնք կույր համառությամբ այդպես էլ չէին ուզում հասկանալ, որ արդեն քառասունին մոտեցող Լևոն VI-ին օդի ու ջրի պես արու ժառանգ է հարկավոր: Լևոն VI-ի երրորդ կինը 901 թվականին ի վերջո արու զավակ ունեցավ, սակայն շուտով մահացան և ինքը, և նորածին երեխան: Կայսրը կարողացավ կենսունակ արու զավակ ունենալ միայն իր վերջին կին Չոյա Կարբոնոսպիևայից, երբ 905 թվականի մայիսի 17-ի լույս 18-ի գիշերը կայսերական մենաշնորհը հանդիսացող ծիրանի գույնով պատված պալատական դահլիճում ի վերջո լույս աշխարհ եկավ Կոնստանդին կոչված փոքրիկը, որը հենց այդ պատճառով էլ ժամանակակիցների կողմից ստացավ «Ծիրանածին» մականունը: Թվում էր, թե խնդիրներն աստիճանաբար իրենց լուծումն են գտնում, սակայն Լևոն VI-ի անժամանակ մահը կրկին սրեց դրանք, քանի որ հերթական կայսր հռչակվեց մինչ այդ դեռևս Վասիլ I-ի կողմից համակայսր հռչակված հանգուցյալի եղբայր Ալեքսանդրը (912-913), որը մի անգործունյա, ալարկոտ, որևէ եռանդ չդրսևորող և հաճույքներին տրվելու հակված անձնավորություն էր: Այսպիսով, եթե առանձնակի դաշտային կյանքի չձգտող Լևոն VI-ը գոնե ընդհանուր առմամբ խելամիտ կերպով կառավարում էր իր տերությունը, ապա Ալեքսանդրի օրոք գործերն ընդհանրապես հայտնվեցին բարձիթողի վիճակում:

912 թվականի ամռանը Տարսուսի եմիր Ռուստամ իբն Բարդի ալ-Ֆերգանիի ու Դամիաս Ուրացողի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Ծամնդավ ամրոցի շրջակայքն և նահանջեց<sup>1</sup>, սակայն առավել բարդ էր արևելյան ավանդական դաշնակից հայերի դրությունը, որոնց որևէ կերպ օգնելու մասին, սակայն, Ալեքսանդրի օրոք նույնիսկ խոսք իսկ չգնաց: Այսպիսով՝ սահմաններում մլմլում էր պատերազմը, այն կայսրության համար առանց որևէ էական հաջողության մղվում էր նաև ծովի վրա, սակայն Ալեքսանդրն ինքը, մի որևէ բան անելու փոխարեն բանն ի վերջո հասցրեց նաև նրան, որ կայսրության դեմ պատերազմական գործողություններ սկսեց մինչև այդ Լևոն VI-ի զգուշավոր քաղաքականությամբ զսպվող Բուլղարական թագավորությունը: Արդյունքում՝ 913 թվականի հունիսի 6-ին կյանքից հեռացած կայսր Ալեքսանդրը իր հաջորդ, նոր կայսր հռչակված Լևոն VI-ի ութնամյա որդի Կոնստանդին VII-ին (913-959), որպես ժառանգություն, չլուծված խնդիրների մի բարդ կծիկ թողեց:

Նոր կայսրը դեռ մի երեխա էր և արդյունքում, ինչպես իր ժամանակին Կոնստանդին VI-ի և Միքայել III-ի պարագայում էր եղել, անմիջապես էլ ձևավորվեց խնամակալական մի խորհուրդ, որը մինչև կայսեր չափահաս դառնալը պետք է իրականացներ կայսրության կառավարումը: Ինչպես և սպասելի էր, խնամակալական խորհրդում անմիջապես էլ գլխավոր դիրք գրավեց կայսեր մայր Չոյան: Չոյային, որպես Լևոն VI-ի չորրորդ կնոջ, սակայն, ի սկզբանե չէին սիրում, իսկ Ալեքսանդրն էլ բանը հասցրել էր նույնիսկ նրան, որ վերջինիս վանք էին աքսորել: Հայտարարելով այն մասին, սակայն, թե միանձնուհի խուզվելուց առաջ ինքը միս է կերած եղել, այսինքն՝

<sup>1</sup> Տաբարի «Արբաների ու մարգարենների պատմություն»; Արիբ իբն Սադ «Տաբարի համառոտագրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բար-Յեբրես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Հալոունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում:

վանական օծվելու ծեսը ուժ չի ունեցել, Չոյան իր ժամանակին կարողացել էր հասնել նրան, որ միանձնուհի լինելու սեփական կարգավիճակը չէր հաստատվել և ահա այժմ եռանդուն այս կինը, օգտվելով հարմար առիթից, աշխարհիկ կյանքի վերադարձավ: Չոյայի դրությունը, սակայն, հատկապես սկզբում, բավականին բարդ էր, քանի որ մանկահասակ երեխայի մայր և ընդամենը միայն որպես մի կին ընկալվող նման անձնավորության հայտնվելը կայսրության կառավարման ամենավերին օղակներում շատերի մոտ հույսեր արթնացրեց տիրել, թվում էր, թե արդեն դատարկ մնացած կայսրության գահին: Արդյունքում՝ հերթական անգամ ութի կանգնեցին անգուսպ Դուկասները, որոնց այս անգամ արդեն գլխավորում էր դեռևս մի քանի տարի առաջ Արաբական խալիֆությունից վերադարձած և մինչ այժմ իրեն աննկատ պահող Կոնստանդինը, իսկ հայերից էլ աջակցում էր Կուրտիկ Մամիկոնյանը: Կոնստանդին Դուկասի բախտը, սակայն, համառորեն չէր բերում և այս անգամ էլ այնպես եղավ, որ արդեն իսկ սկիզբ առած գահակալական մանր ընդհարումներով պատված Կոստանդնուպոլսի փողոցներով արշավելիս նրա ձին սալահատիկներից մեկի վրա սայթաքեց, վերջինս ընկավ ձիուց և հենց տեղում էլ սպանվեց, դրանից հետո նրա կողմնակիցները ցրվեցին, իսկ ապստամբությունն էլ բնականաբար իր վերջը գտավ<sup>1</sup>:

Նոր էր, սակայն, վիճակը դեռ քիչ թե շատ հանդարտվել, երբ 913 թվականի օգոստոսին Սիմեոն I-ի գլխավորած Բուլղարական թագավորության բանակը մոտեցավ մայրաքաղաքին և, որոշ փորձեր կատարելուց հետո տիրել վերջինիս, հետ քաշվեց<sup>2</sup>: Սրանով էլ հենց Բուլղարական թագավորության դեմ սկիզբ առավ մարտական գործողությունների հերթական շղթան, որը դրանից հետո տևելու էր տասը տարի և կայսրությանը ուժերի հսկայական լարում էր արժենալու:

Սիմեոն I-ին հետ մղելուց հետո, աստիճանաբար սանձելով ըմբոստ տրամադրությունները հատկապես հոգևորական շրջանակներում և մեծապես ամրապնդելով իր դիրքերը նաև արդեն կյանքից հեռացած Նիկեփոր Փոկասի որդի, անձնական մեծ քաջության տեր Լևոն Փոկասի օգնությամբ, որը ենթադրաբար նաև իր սիրեկանն էր, Չոյան ի վերջո հասավ նրան, որ տարվա վերջում վերջնականապես հրաժեշտ տվեց միանձնուհու կարգավիճակին, իսկ հետո էլ կայսրության կառավարումը լիովին կենտրոնացրեց սեփական ձեռքերում: Միակ հակառակորդի դերում դեռևս մնում էր, սակայն, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկոլայոս Միստիկոսը (901-907, 912-925), որը եռանդուն կերպով և անդադար հանդես էր գալիս Չոյայի դեմ դեռևս Լևոն VI-ի ժամանակներից սկսած: Պատրիարքի վրա Լևոն Փոկասի աննկատ դրդումներով կազմակերպված զինված մի հարձակումից հետո, սակայն, երբ վերջինս հազիվ փրկվեց, նա ևս ի վերջո դադարեց համառել:

913 թվականի օգոստոսին Դամիան Ուրացողի և արժանահիշատակ Զամդան իբն Զամդանի եղբայր Զուսեյն իբն Զամդանի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Կիլիկիայի արևմուտքը, Փոքր Զայքի հարավը ու Կապադովկիան, սակայն, այն բանից հետո, երբ Դամիան Ուրացողը մահացավ, նահանջեց<sup>3</sup>: Այս առումով լավը, թերևս, այն եղավ, որ կայսրությունն ազատվեց իր ծովային ամենավտանգավոր հակառակորդներից մեկից, սակայն նույն այս ժամանակ առաջին անգամ կայսրությանը լսելի դարձավ նաև «Զամդան» անունը, երբ հենց այս տոհմի ներկայացուցիչներից Էին հետագայում դուրս գալու Արևելքում վերջինիս հերթական վտանգավոր հակառակորդները: Դա լինելու էր, սակայն, ապագայում, իսկ այժմ 913 թվականի աշնանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Զայ ռազմիկները (մոտ 10.000) իրենց հերթին ասպատակեցին Ադանիքը ու Ամիդի շրջակայքն և նահանջեցին<sup>4</sup>:

Վերջին տարիների պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի արդեն սովորական դարձած թուլությունը, ինչպես նաև դանության սահմանում ահագնացող հոգսերը նույն այս ժամանակ Ապենինյան թերակղզու հարավում ստեղծել էին մի վիճակ, երբ կայսրության ազդեցությունն

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 2; Անանուն վանական «Կոստանդնուպոլսի Չատկական վանքի ժամանակագրությունը», մաս 2, գլուխ 11; Մատուղի «Ոսկու մարգագետիններ և գոհարների հանքեր», գիրք 1; Զովհաննես Դրասխանակերտցի «Զայոց պատմություն», գլուխ 48:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 5; Անանուն «Անցած օրերի տարեգրությունը»: Այս մասին հայտնում է նաև Ամորտոլոսի Շարունակողը:

<sup>3</sup> Տաբարի «Արբանյակի ու մարգարների պատմություն»; ալ-Այնի «Պատմություն»: Իբն Կեսիրը իր «Եգիպտոսի և Դամասկոսի պատմություն» աշխատությունում կրկնում է Տաբարի հաղորդածը:

<sup>4</sup> Սիբտ իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»:

այստեղ կրկին թուլացել էր: Տեղական բնակչությունը, որը Նիկեփոր Փոկասի սիրալիր կառավարման տարիներին որոշակիորեն կապվել էր կայսրության հետ, այժմ կրկին համակվում էր ըմբոստ տրամադրություններով, ընդ որում իրավիճակը բարդանում էր նրանով, որ կայսրությունն ինքը գրեթե հնարավորություն չունեւ լուրջ ուժեր ուղարկել այս ուղղությամբ: Արդյունքում Չոյան կապեր հաստատեց Ֆաթիմյանների խալիֆության խալիֆ Ուբեյդուլլահ իբն Յուսեյնի հետ, ինչից հետո 913 թվականի աշնանը Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը (մոտ 30.000), ինչպես նաև Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 300) ասպատակեցին Յարավային Իտալիան՝ ճնշելով այստեղ բռնկված ապստամբությունը<sup>1</sup>: Ֆաթիմյանների հետ համագործակցությունը, սակայն, հետագա զարգացում չունեցավ:

### Գլուխ 37 Սաջյան II պատերազմի շարունակությունը

Յարկ է նշել, որ Անիի թագավորության կենտրոնական իշխանության գոնե առժամանակ, բայց այնուհանդերձ վերացումը խաթարել էր հարաբերությունները ոչ միայն վերջինիս ազդեցության ոլորտում գտնվող քրիստոնյա, այլև մահմեդական պետական միավորների միջև: Սրվել էին, մասնավորապես, Կայսիկների և արդեն թուլացած Ութմանիկների Եմիրությունների հարաբերությունները, ընդ որում, սեփական թուլությամբ հանդերձ, վերջինս այնուհանդերձ իր ձեռքում էր պահում մի շարք կարևորագույն ամրացված կետեր: Արդյունքում՝ 913 թվականի աշնանը Կայսիկների Եմիրության բանակը (մոտ 30.000) Ութմանիկների Եմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) ու քաղաքների Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Խլաթը, Արծկեն, Արճեշը և Բերկրին, ինչի արդյունքում Ութմանիկների Եմիրությունը ոչնչացավ<sup>2</sup>, իսկ Կայսիկների Եմիրությունն էլ, իհարկե ոչ նախկին չափով, բայց այնուհանդերձ զգալիորեն ուժեղացավ: Նույն այս ժամանակ սկիզբ առան, սակայն, արդեն նաև այլ փոփոխություններ, ինչը վերջ տվեց Սաջյանների Եմիրության հզորությանը և Անիի թագավորության հատկապես արքայական տարածքներում վերջինիս, թվում էր թե, անբեկանելի գերակայությանը:

Սմբատ I-ի ռազմաքաղաքական տապալումից իր ժամանակի Յայաստանում ինչ-որ մի պահ, կարծես թե, շատերը գոհ մնացին, քանզի ոմանք, արդեն իսկ պատված արքայական կոչումով ու թագով, իրենց տապալված գահակալից ամենևին էլ պակաս չէին համարում և պատրաստ էին զբաղեցնել վերջինիս տեղը, իսկ ոմանք էլ, որ դեռ չունեին արքայական իշխանության այդ դատարկ խորհրդանիշները, ոչ պակաս ազատություն էին վայելում սեփական տիրույթներում՝ դրան գումարած էլ, հնարավորություն տեսնելով այնուհանդերձ հասնել ավելիին: Սաջյանների Եմիրության բիրտ տիրապետության մի քանի տարիները, սակայն, արդեն մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում զգվեցրել էին գործնականում բոլորին, ընդ որում դժգոհ էին նույնիսկ նրանք, որոնք սկզբում թվում էր, թե համագործակցում էին Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջի հետ և նրա կամքի հյու կամակատարներն էին: Իրոք, արդեն պարզ էր, որ Սաջյանների Եմիրն ամենևին էլ հակված չէ բավարարվել միայն գահակալի փոփոխությամբ և իր վերջնական նպատակում նա ունի Յայոց թագավորության հենց ոչնչացումը, իսկ այդ պարագայում, բնականաբար, վերանում էին այս տիրակալի հետ հետագա համագործակցության բոլոր փառասիրական հույսերը, որոնք ոմանց մոտ մինչ այդ մի կողմ էին մղել ազգային և հայրենասիրական մղումները: Իր հերթին, վերջին տարիների անվերջ պատերազմներով և ասպատակություններով պայմանավորված դաժան հետևանքներն ու ընդհանուր սպառնալից դրությունը ևս չէր ավելացնում Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջի հետ համագործակցելու ցանկությունը: Այս ամենից գատ, սակայն, հայերի օգտին եղավ նաև մեկ այլ հանգամանք:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Բաղդադի ամենագոր վեզիր և Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջի հովանավոր Աբու-Յասան Ալին, որը մինչ այդ մերկացվել էր մի շարք չարաշահումների մեջ, 912 թվականի հուլիսի 21-ին պաշտոնազրկվել ու ձերբակալվել էր, ինչից հետո նշանակված նոր վեզիրը, որպես նախորդի հովանավորյալի, փոխել էր պաշտոնական Բաղդադի վերաբերմունքը

<sup>1</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Նիկեփոր Փոկաս», մաս 4:

<sup>2</sup> Կոնստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 44:



Նաև Սաջյանների Էմիրության նկատմամբ: Այսպիսով՝ Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջը գրկվել էր պաշտոնական Բաղդադի ռազմական աջակցությունից, որը հետ էր կանչել մինչ այդ Էմիրության օգտին գործող իր ուժերը: Ավելին, մի կողմից իրեն ապահով չգալով արդեն Բաղդադի կողմից, իսկ մյուս կողմից էլ համարելով Անիի թագավորությունը ոչնչացված, իսկ տեղի դիմադրական ուժն էլ՝ ճնշված, Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջը արդեն մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում հիմնականում հետ էր քաշել Անիի թագավորության տարածքում տեղակայված նաև սեփական բանակային հարվածային ուժերը և տեղերում թողել էր, ըստ Էության, միայն կայազորային ուժեր՝ մի հանգամանք, որը դիմադրության հակված ուժերին լավատեսության լրացուցիչ հիմքեր էր տալիս: Այսպիսով՝ աստիճանաբար, կարծես թե, ամեն ինչ հասունանում էր հակառակորդի դեմ վճռական պայքարի դուրս գալու համար և վերջնական հրդեհի բռնկման համար պետք էր միայն ցնցող մի կայծ, ինչի դերն էլ հենց խաղաց 914 թվականի գարնանը տարածված լուրն այն մասին, որ Սմբատ I-ին գերության մեջ ոչ միայն դաժան խոշտանգումների են ենթարկել ու 914 թ-ի հունվարի 7-ին էլ սպանել են, այլև՝ դրանից հետո Յայոց երբեմնի արքայի բզկտված մարմինը, կարծես ի խայտառակ պարսավանք հայերին, կախել են Դվինի պարիսպներից: Այս ամենն էլ հենց ի վերջո ընթացքի մեջ դրեց դիմադրական մեխանիզմը, ընդ որում համահայկական պայքարի գլուխ այս անգամ կանգնեց Յայոց արքայի տիտղոսն ընդունած արքայազն Աշոտը՝ Աշոտ II Երկաթը (914-929):

Յայոց նոր գահակալը ուշագրավ մի անձնավորություն էր, որն աչքի էր ընկնում ամենից առաջ անձնական մեծ ուժով, քաջությամբ, խիզախությամբ և, հատկապես՝ կամային բացառիկ հատկանիշներով: Միաժամանակ, սակայն, նոր արքան նաև բռնկուն էր, իսկ, երբեմն, նույնիսկ՝ դաժան, թեև բացառիկ այն պայմաններում, որում գործում էր վերջինս, դա ինչ-որ տեղ գուցե առնվազն բացատրելի էր: Աշոտ II Երկաթը աչքի էր ընկնում նաև զորավարական հիմնալի հատկանիշներով և դիվանագիտական ոչ վատ ունակություններով: Այս ամենի համատեղման արդյունքում էլ, ըստ Էության, պատմական ասպարեզում հայտնվեց մի տիրակալ, որին վիճակված էր խորը ճգնաժամից կրկին ոտքի կանգնեցնել Անիի թագավորությունը: Յայոց արքայի հետ միասին հաջող դաշնակցությամբ գործում էր նաև վերջինիս եղբայր Աբբասը, որին հետագայում վիճակված էր լինելու փոխարինել եղբորը նաև Անիի թագավորության գահին:

914 թվականի ամռանը Աշոտ II Երկաթի և նրա եղբայր Աբբասի գլխավորած Անիի թագավորության Ոստանիկ բանակը (մոտ 300) Բագրևանդի ճ-մ-ում հաղթեց Սաջյանների Էմիրության բանակին (մոտ 800)<sup>1</sup>: Նախորդ հաղթանակից կարճ ժամանակ անց՝ 914 թվականի ամռանը, Ոստանիկ բանակը (200) Սաջյանների Էմիրության բանակի (մոտ 500) նկատմամբ ևս մեկ հաղթանակ տարավ Շիրակի ճ-մ-ում<sup>2</sup>: Դրանից հետո 914 թվականի նույն ամռանը Անիի թագավորության Ոստանիկ բանակը (մոտ 5.000) ազատագրեց Գագ ամրոցը<sup>3</sup>, իսկ կարճ ժամանակ անց էլ, շարժվելով դեպի հյուսիս, անակնկալ հարվածով գրավեց Տփղիսը<sup>4</sup>: Վրաստանի մայրաքաղաքն ազատագրելուց հետո 914 թվականի ամռանը Անիի թագավորության Ոստանիկ բանակը (200) կրկին իջավ հարավ և Աղստևի ճ-մ-ում հերթական հաղթանակը տարավ Սաջյանների Էմիրության բանակի (մոտ 500) նկատմամբ<sup>5</sup>:

Արքայական բանակի թեև ոչ այնքան մեծածավալ, սակայն հաջող գործողությունները դրդեցին գործել նաև «թագավոր Յայոց» կոչման նկատմամբ իր հավակնություններից, ըստ Էության, արդեն հրաժարված Գագիկ Արծրունուն, որը, փաստորեն անուղղակի համագործակցություն սկսելով իր քեռու որդու հետ, 914 թվականի նույն ամռանը Սաջյանների Էմիրության բանակից մաքրեց Վասպուրականը<sup>6</sup>, իսկ կարճ ժամանակ անց էլ Կորդուքի ճ-մ-ում կրկին պարտության մատնեց և հետ մղեց երկրամաս ներխուժել պատրաստվող Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջի բանակին<sup>7</sup>: Նույն այս ժամանակ հաջողությամբ ոտքի կանգնեցին նաև Սյունիները, երբ 914 թվականի արժանահիշատակ այդ ամռանը Սահակ և Վասակ Սյունիների գլխավորած Սյունյաց բանակը հաղթանակ տարավ Դվինից Սյունիքի ուղղությամբ առաջխաղացած

<sup>1</sup> Զովհաննես Դրասխանակերտցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 50:

<sup>2</sup> Զովհաննես Դրասխանակերտցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 50:

<sup>3</sup> Զովհաննես Դրասխանակերտցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 50:

<sup>4</sup> Զովհաննես Դրասխանակերտցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 50:

<sup>5</sup> Զովհաննես Դրասխանակերտցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 50:

<sup>6</sup> Զովհաննես Դրասխանակերտցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 51:

<sup>7</sup> Զովհաննես Դրասխանակերտցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 51:

Սաջանների էմիրության բանակի նկատմամբ և հետ շարունակ վերջինիս<sup>1</sup>: Նախորդ իրադարձություններից հետո, ըստ էության, վերջնականապես կորցնելով Գագիկ Արծրունուն որպես «թագավոր Յայոց» կոչման հակակշիռ թեկնածուի, Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջը արքայական թագ շնորհեց արդեն Աշոտ Շապուհի Բագրատունուն՝ Աշոտ III Բռնակալին (914-918), սակայն, իր առաջացրած խնդիրներով հանդերձ, Բագրատունիների տոհմի սահմաններում գործող գահի հերթական այս թեկնածուն, բարեբախտաբար, ի սկզբանե իսկ այնքան էլ ուժեղ չէր: Մինչ հայերն աստիճանաբար ուղղում էին Անիի թագավորության մեջքը, խնդիրները շարունակվում էին, սակայն, Բյուզանդական կայսրության համար, որի վրա ճնշումն ուժեղանում էր բոլոր սահմաններում:

Իրոք, 914 թվականի ամռանը Տարսուսի էմիրի պաշտոնը զբաղեցնող Սուհամմեդ իբն Աբու-Սաջի որդի Բեշիրի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Փոքր Յայքի հարավը ու Կապադոկիան և նահանջեց<sup>2</sup>: Բեշիրը, որը հոր մահից ու Սաջանների էմիրությունում հորեղբոր հաստատումից հետո դագիի կյանքն էր ընտրել և Սուղուրում հասել էր ամենաբարձր պաշտոնի, սկզբնական այդ տարիներին դեռևս զգուշանում էր Սաջանների էմիրություն վերադառնալ, սակայն հետագայում, կապված հորեղբոր դիրքերի թուլացման և այն բանի հետ, որ ինքը, լինելով Սաջան, արդեն չէր կարող պահել իր բարձր դիրքը Սուղուրում, նա այնուհանդերձ հետ էր վերադառնալու ու բավականին հայտնիություն էր ձեռք բերելու Անիի թագավորությունում:

914 թվականի աշնանը Սիմոն I-ի գլխավորած Բուլղարական թագավորության բանակը (մոտ 100.000), օգտվելով պաժինակների դավաճանությունից, Ադրիանապոլսի ճ-մ հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 80.000) և սրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 30.000)<sup>3</sup>, որից հետո, պաշարելով քաղաքը, գրավեց Ադրիանապոլիսը Բագրատ Յայի գլխավորած կայսերական բանակից՝ հետագայում թողնելով քաղաքը միայն մեծ փրկագին ստանալուց հետո<sup>4</sup>: Նույն այս ժամանակ էր, որ Անիի թագավորության տարածքում ձեռք բերած նախնական հաջողություններից հետո կայսրության աջակցությունն ապահովելու նպատակով Կոստանդնուպոլիս ժամանեց Աշոտ II Երկաթը և հիանալի ընդունելության արժանացավ, ընդ որում ամեն ինչից զատ Յայոց արքան կայսերական մայրաքաղաքի վերնախավին զարմացրեց նաև իր ֆիզիկական հսկայական ուժով: Յայոց արքան արևելքում կայսրության կարևորագույն դաշնակիցներից և մահմեդական առաջխաղացումը զսպող հիմնական դերակատարներից մեկն էր և այս առումով վերջինիս Կոստանդնուպոլսում ամեն կերպ սիրաշահեցին, սակայն, ինչ վերաբերվում է կոնկրետ գործողություններին, դրանք, համեսայն դեպս գոնե այդ պահին, որևէ կերպ կազմակերպել հնարավոր չէր, քանզի ահեղ Սիմեոն I-ը տարին տարու վրա միայն ուժեղացնում էր ճնշումը դանության սահմանում: Արդյունքում՝ արդեն տարվա վերջին Աշոտ II Երկաթը, այդպես էլ որոշակի հաջողության չհասած, բացառությամբ, թերևս, իր միջազգային ճանաչման, կրկին հայրենի եզերքներում էր:

915 թվականի փետրվարի կեսից մինչև մարտի կես Տարսուսի էմիր Բեշիրի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) հերթական անգամ ասպատակեց Փոքր Յայքի հարավը ու Կապադոկիան և նահանջեց՝ գերելով 2.000 խաղաղ բնակիչ<sup>5</sup>: Սուղուրում արդեն սովորական դարձած արշավանքներին ի հակառակ, սակայն, Անիի թագավորության տարածքում շարունակեցին զարգանալ հետագա մեծ փոփոխությունների բերած իրադարձություններ, ընդ որում ընթացող գործընթացներին իրենց մասնակցությունը սկսեցին բերել նաև այլ ուժեր:

Աբխազական թագավորության արքա Կոնստանդինի և Արտանուշի թագավորության արքա Ատրներսեհի հարաբերությունները, չնայած այն բանին, որ Կոնստանդինն արդեն ամուսնացած էր Ատրներսեհի աղջկա հետ, ի սկզբանե, ինչպես արդեն ասվեց, մրցակցային էին և

<sup>1</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 51:

<sup>2</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»: Իբն Կեսիրը իր «Եգիպտոսի և Դամասկոսի պատմություն» աշխատությունում կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Զալուլը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում:

<sup>3</sup> Անանուն «Անցած օրերի տարեգրությունը»: Այս մասին հայտնում է նաև Ամորտոլոսի Շարունակողը:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 8; Անանուն «Անցած օրերի տարեգրությունը»: Այս մասին հայտնում է նաև Ամորտոլոսի Շարունակողը:

<sup>5</sup> Տաբարի «Արբանների ու մարգարեների պատմություն»: Իբն ալ-Ասիրը իր «Լիակատար պատմություն աշխատությունում որոշակիորեն կրճատ կրկնում է Տաբարի հաղորդածը: Աբու-Ֆիդան իր «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի» աշխատությունում ևս հաղորդում է այս մասին: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Զալուլը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում:

խնամիական կապը որևէ կերպ չէր մեղմել այդ մրցակցությունը: Եվ ահա այժմ, երբ Ատրնեսեիին աջակցող Անիի թագավորությունը, կարծես թե, ինչ-որ տեղ խաղից դուրս էր բերվել, Կոնստանդինը որոշեց գործել և առաջացավ Արտանուշի թագավորության ուղղությամբ: Արդյունքում, սակայն, 915 թվականի գարնանը Ատրնեսեիի գլխավորած Արտանուշի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) Գուգարքի ճ-մ հաղթեց Գուգարք ներխուժած Աբխազական թագավորության բանակին (մոտ 15.000) և հետ մղեց<sup>1</sup>: Այս հաղթանակը անուղղակի, սակայն լուրջ աջակցություն էր Աշոտ II Երկաթին, որի դիրքերը թիկունքում ամրապնդվեցին:

Հաջողության չհասնելով Ատրնեսեիին հարված հասցնելու գործում՝ Կոնստանդինը վերջնական տեսքի բերեց դաշնակցային հարաբերությունները Կախեթիի բորեպիսկոպոսության հետ, որի առաջնորդ Գուրգեն Դոնուրին (893-918) նույն այս ժամանակ իր հերթին ոչ մի կերպ չէր համակերպվում հայկական գահատոհմի կողմից ղեկավարվող Յերքի թագավորության հաջողությունների հետ: Արդյունքում՝ որոշվեց հարված հասցնել այս անգամ արդեն Յերքի թագավորությանը և ահա 915 թվականի ամռանը Կոնստանդին արքայի ու Գուրգեն Դոնուրիի գլխավորած Աբխազական թագավորության (մոտ 30.000) և Կախեթիի բորեպիսկոպոսության (մոտ 15.000) միացյալ բանակը Յերքի թագավորության բանակից (մոտ 3.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000) պաշարեց Վաժիանի ամրոցը (Կախեթի)<sup>2</sup>: Արդյունքում՝ Ատրնեսեի Պատրիկի հետ կնքվեց հաշտություն և այս պարագայում դաշնակիցները կարող էին իրենց, թերևս, որոշակիորեն ավելի բավարարված զգալ, քանզի, ըստ հաշտության պայմանների, Գավազն ամրոցն և Արեշին (վերջինը՝ Կախեթիի հարավ, Կուրի ձախ ափին) անցան Աբխազական թագավորությանը, իսկ Օրչոբին էլ (Կախեթիի արևմուտք)՝ Կախեթիի բորեպիսկոպոսությանը:

Մինչև հյուսիսում զարգանում էին մեր կողմից նկարագրվող իրադարձությունները՝ 915 թվականի գարնանը Գագիկ արքայի գլխավորած Վասպուրականի թագավորության բանակը հերթական անգամ հաղթեց ու հետ մղեց Սաջյանների Էմիրության բանակին<sup>3</sup>, իսկ արդեն 915 թվականի ամռանը Տարսուհի Էմիր Մունիսի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը Սուղուրից հերթական հարվածը հասցրեց կայսրությանը և հետ քաշվեց<sup>4</sup>: Տարվա վերջում կայսրությունը Սուղուրում հակահարված հասցրեց և արդյունքում 915 թվականի սեպտեմբերին Լիկանոս բանակաթեմի զորավար Մլեհ Հայ Մեծի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) Մարաշի ճ-մ-ում հաղթեցին Տարսուհից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 10.000), որից հետո ասպատակեցին Հիսն-Մանսուր և Հադաս ամրոցների, ինչպես նաև Տարսուհի ու Մարաշի շրջակայքը և նահանջեցին՝ գերելով 50.000 խաղաղ բնակիչ<sup>5</sup>:

Ամրապնդելով իր դիրքերը Անիի թագավորության գահին՝ Աշոտ II Երկաթն ու նրա եղբայր Աբբասը պայքար սկսեցին հակաարքա Աշոտ III Բռնակալի դեմ՝ 916 թվականի ամռանը Տրապիզոնից առաջխաղացած կայսրության բանակի աջակցությամբ ասպատակելով Կողբը և նրա շրջակայքը (Արարատ, Արշարունիք գավառի արևելք): Աշոտ III Բռնակալին չեզոքացնել, սակայն, այնուհանդերձ չհաջողվեց և դաշնակիցները շուտով հետ քաշվեցին<sup>6</sup>:

Իր ժամանակին Ապենիյան թերակղզու հարավի կապակցությամբ պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը դիմել էր Ուբեյդուլլահ իբն Հուսեյնի օգնությանը և այս քայլն իրեն ինչ-որ տեղ արդարացրել էր, սակայն այժմ Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը նույն այդ տարածքներում սկսել էր իրեն չափից դուրս ազատ զգալ: Արդյունքում՝ տեղական ուժերը ստիպված եղան կրկին դիմել պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին, ինչի հետևանքով 916 թվականի հունիսի սկզբից մինչև օգոստոսի վերջ Գարիյանոյի (Նեապոլից մոտ 60 կմ հյուսիս-արևմուտք) մոտ տեղի ունեցած մարտերում Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000), Բենվենտի, Ջոմի, Սպոլետոյի և Կապուայի իշխանությունների,

<sup>1</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 52:

<sup>2</sup> «Զարթիս-Ցիտլիբեա», «Զարթիի մատյանը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Յերքի կյանքը»:

<sup>3</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 54, 55:

<sup>4</sup> ալ-Անի «Պատմություն»: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Տարիքբեդին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

<sup>5</sup> Արիբ իբն Սադ «Տաբարի համառոտագրություն»; Արիբ իբն Սադ «Տաբարի համառոտագրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բար-Յեբրես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Հալոունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում: Ալ-Անին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը:

<sup>6</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 56; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 38:

ինչպես նաև Կամերինի, Բերենգարիայի ու Ֆրիուլի կոմսությունների միացյալ բանակը (մոտ 10.000) հաղթեցին Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակին (մոտ 10.000), որից հետո մտան քաղաք<sup>1</sup>: Կարևոր այս հաղթանակը մեծապես սահմանափակեց Ֆաթիմյանների խալիֆության հավակնությունները Ապենինյան թերակղզում:

916 թվականի աշնանը Մունիսի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի ու Կապադովկիայի հարավը և Նահանջեց<sup>2</sup>: Հենց սրանով էլ, ըստ էության, այդ տարի սահմանափակվեցին ռազմական գործողությունները Սուղուրում:

917 թվականի գարնանը Աշոտ II Երկաթը որոշեց հետագա պայքարը շարունակելու Նպատակով վերջնականապես ամրապնդել դիրքերը հյուսիսում: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ իրենց հայր Հասան Գևթունու ստացած ծանր պատժից հետո Հայոց արքայի նկատմամբ այստեղ բացահայտ թշնամական դիրք էին գրավել Հասան Գևթունու որդիներ Վասակն և Աշոտը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

917 գարուն – Սակուրթե ամրոցի ճ-մ (Գուգարք, Տաշիր գավառի հյուսիս)<sup>3</sup>

Աշոտ II Երկաթի և Նրա եղբայր Աբբասի գլխավորած Անիի թագավորության Ոստանիկ բանակը (մոտ 5.000) շարժվեց դեպի հյուսիս՝ Նպատակ ունենալով ապստամբած Վասակ ու Աշոտ Գևթունիների գլխավորած կայազորից գրավել Շամշուղե ամրոցը: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ Հայոց արքան Անիի թագավորության Ոստանիկ բանակի հիմնական ուժերը պարեն ձեռք բերելու Նպատակով ցրեց Տաշիրում, իսկ ինքը՝ Մաղխազական հեծյալ գնդով (250) բանակեց Սակուրթե ամրոցի մոտ: Օգտվելով դրանից՝ Գևթունի եղբայրների գլխավորած վարձկան ծանարները (4.000) աննկատ մոտեցան Մաղխազական հեծյալ գնդին:

I փուլ – Ծանարները անցան հարձակման, սակայն Մաղխազական գնդի ռազմիկները անակնկալի չեկան և, հեծնելով ձիերը, Հայոց արքայի անձնական ղեկավարությամբ իրենք գրոհեցին հակառակորդի վրա:

II փուլ – Թշնամին անակնկալի եկավ, մատնվեց խուճապի և, ծանր կորուստներ կրելով, դիմեց փախուստի, ընդ որում մարտում սպանվեց Աշոտ Գևթունին:

III փուլ – Մաղխազական գունդը հետապնդեց և անխնա ոչնչացրեց թշնամուն մնացորդներին:

Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

Նախատեսվածից ավելի մեծ ծավալ ստացած Նախորդ ճակատամարտի արդյունքում, չնայած հաջողությանը, Անիի թագավորության Ոստանիկ բանակը չշարունակեց արշավանքը դեպի Շամշուղե, մանավանդ որ Հայոց արքան տեղեկացավ Աշոտ III Բռնակալի կողմից Վաղարշապատի շրջակայքին տիրելու մասին: Այնուհանդերձ, սակայն, մինչև դեպի հարավ իջնելը Հայոց արքան կարողացավ ամրացնել Սակուրթե ամրոցը և վերածել այն Անիի թագավորության հյուսիսային կարևորագույն սահմանային ամրության:

Ավարտելով գործերը հյուսիսում՝ 917 թվականի գարնանը Աշոտ II Երկաթի և Նրա եղբայր Աբբասի գլխավորած Անիի թագավորության Ոստանիկ բանակը (մոտ 3.000) իջավ դեպի հարավ ու Վաղարշապատ գյուղի ճ-մ-ում (Վաղարշապատի մոտ) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Աշոտ III Բռնակալի բանակին (մոտ 1.000)<sup>4</sup>: Այս պարտությունն առավել թուլացրեց Հայոց հավակնոտ այդ հակաարքային, սակայն նույն այս ժամանակ Բյուզանդական կայսրության համար խոշոր իրադարձություններ տեղի ունեցան արդեն բալկանյան ճակատում:

<sup>1</sup> Լիտուարանդոս Կրեմնացի «Հատուցման գիրք», գիրք 2, գլուխ 52-54; Չիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»; Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Սիբտ Իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»: Այս մասին հայտնում է նաև Իբն Հալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում: Ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը:

<sup>3</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 57:

<sup>4</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 58:

**Գլուխ 38**  
**Պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը և Բուլղարական**  
**խնդրի հետագա սրացումը**

Իրոք, Բուլղարական թագավորության արքա Սիմեոն I-ի հետ հարաբերությունները, որոնք վաղուց արդեն բացահայտ ռազմական մրցակցության բնույթ էին ստացել, վերջին տարիներին այնուհանդերձ զերծ էին արժանահիշատակ մարտերից, ինչի պայմաններում էլ պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը նույն այս ժամանակ հակահարձակման մի մեծ ծրագիր էր հղացել: Գործի գլուխ կանգնած էին սխուլերի դոմեստիկոս Լևոն Փոկասն և նրա եղբայր Վարդը, ընդ որում խոշոր ուժերով հակառակորդին հարվածելուց զատ նախատեսվում էր ռազմադիվանագիտական միջոցառումներով ի վերջո հասնել նաև նրան, որ, ինչպես երկու տասնամյակ առաջ, Բուլղարական թագավորությանը թիկունքից հարված հասցվի՝ այս անգամ արդեն Զոնգարական խանությանը փոխարինած Պաժինակական խանության միջոցով: Ռազմաշունչ պաժինակների հնարավորինս աջակցելու նպատակով էլ հենց, ահա, ապագա կայսր, իսկ այժմ դեռևս ծովային ուժերի բարձրաստիճան հրամանատար Ռոմանոս Լգաբենոսի գլխավորությամբ Դանուբի գետաբերան ուղարկվեցին ռազմատրանսպորտային նավատորմի զգալի ուժեր, ընդ որում նախատեսվում էր, որ որոշակիորեն խորանալով Դանուբի ստորին հոսանքում, կայսրության նավատորմը պետք է Պաժինակական խանության խոշոր ուժեր անցկացնել Սիմեոն I-ի թիկունք, իսկ հետագայում էլ դրանց հետ միասին ասպատակել Սիմեոն I-ի թիկունքային տարածքները:

Բարդ միջոցառումներից բաղկացած այս ծրագիրը, սակայն, լիարժեք չգործեց, քանի որ, մինչ կայսրության բանակը դանդաղ կառաջանար դեպի հյուսիս, պաժինակները, չսպասելով Ռոմանոս Լգաբենոսի ուժերին, սեփական միջոցներով անցան Դանուբը, ավարառության ենթարկեցին Բուլղարական թագավորության մոտակա երկրամասերը և բուն իրադարձությունների ժամանակ արդեն հետ քաշված վիճակում էին: Արդյունքում՝ Բուլղարական թագավորությանը համատեղ ուժերով հարված հասցնելու ծրագիրը խափանվեց և կայսրության բանակը հիմնական հարվածը հասցնելիս ստիպված եղավ գործ ունենալ Սիմեոն I-ի հիմնական ուժերի հետ, ընդ որում Բուլղարական թագավորության արքան իր հերթին, լիովին հիմնավորված կերպով ընտրելով հակառակորդներից առաջնայինին, մի կողմ թողեց պաժինակներին ու շարժվեց դեպի հարավ:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

917 օգոստոսի 20 – Աբելյոս գետի ճ-մ (= Անքիլոսի ճ-մ) (= Պրեսլավի ճ-մ) (Անքիլոսից կմ հյուսիս)<sup>1</sup>

Սխուլերի դոմեստիկոս Լևոն Փոկասի և նրա եղբայր Վարդի, դոմեստիկոս Ռոմանոս Արգիրոսի, Լիկանդոս բանակաթեմի գորավար Մլեի Հայ Մեծի, կայսերական թիկնապահ գնդի հրամանատար Աշոտ Հսկա Բագրատունու և Կոնստանդին Լիպս Հայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 25.000) մոտեցան Սիմեոն I-ի գլխավորած Բուլղարական թագավորության բանակին (մոտ 60.000):

I փուլ – Կայսերական բանակը անցավ հարձակման, որին ի պատասխան հակառակորդի բանակը սկսեց կեղծ նահանջ իրականացնել և, իր հետևից տանելով հետապնդող ուժերին, խառնեց վերջիններիս մարտակարգը:

II փուլ – Բուլղարական թագավորության բանակը անցավ վճռական հակահարձակման և ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին:

III փուլ – Բուլղարական թագավորության բանակը հետապնդեց հակառակորդի բանակին մինչև Կոստանդնուպոլիս և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 10; Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 7, մաս 7; Կոնստանդին Շիրանաժին «Բանակաթեմերի մասին», գլուխ 12; Եվստաթիոս Ալեքսանդրիացի «Թանկարժեք բարերի շարան»; «Չիգբերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»: Ալ-Մաքին իր «Պատմություն»-ում կրկնում է Եվստաթիոս Ալեքսանդրիացու հաղորդումը:

Հայերը կորցրին մոտ 13.000 զինվոր, որոնց թվում գոհվեցին Աշոտ Հսկա Բագրատունին և Կոնստանդին Լիպս Հայը, դաշնակիցը՝ մոտ 17.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

Հենց նոր կրած ծանր պարտությունը ոչ միայն զրկեց կայսրությանը Բուլղարական թագավորության դեմ հետագա որևէ հարձակողական գործողություն ձեռնարկելու հնարավորությունից, այլև ավելին՝ հարձակումը հակառակ ուղղությամբ զարգացնելու բոլոր հնարավորությունները ստեղծեց հենց հակառակորդի համար: Իրոք, զարգացնելով հաջողությունը, Սիմեոն I-ն իր հարվածային բանակով գրեթե հենց անմիջապես էլ շարժվեց Կոստանդնուպոլսի ուղղությամբ: Այս ընթացքում սխուրթի դոմեստիկոս Լևոն Փոկասը և Նրա եղբայր Վարդը, ի մի բերելով նախորդ ճակատամարտից փրկված ուժերին, փորձ կատարեցին, ինչպես արժանահիշատակ 813 թվականին եղավ, փակել հակառակորդի առաջխաղացման ճանապարհը, սակայն 917 թվականի սեպտեմբերի սկզբին Սիմեոն I-ի գլխավորած Բուլղարական թագավորության բանակը (մոտ 60.000) Կատապոլոտասի ճ-մ-ում (Կոստանդնուպոլսի մոտ) կայսերական բանակի նկատմամբ հերթական անգամ հաղթանակ տարավ<sup>1</sup>:

Առջևում Կոստանդնուպոլիսն էր, սակայն իր ժամանակի լավագույնս ամրացված այդ քաղաքի գրոհից Սիմեոն I-ը, ի տարբերություն դրանից մեկ դար առաջ նմանատիպ պայմաններում գործող խան Կրումի, այս անգամ զերծ մնաց՝ մի կողմից հաշվի առնելով նման մի ձեռնարկման համար իր ուժերի սակավությունը, իսկ մյուս կողմից էլ գուցե՝ իր նախորդի անհաջող փորձը: Կայսրության մայրաքաղաքի պաշարումից այդ պահին զերծ մնալուն Սիմեոն I-ին դրդեց նաև այն հանգամանքը, որ թիկունքում, որոշակիորեն սպառնալից դրության մեջ, այնուհանդերձ մնում էին Պադինական և Հունգարական խանությունները, իսկ մինչ այդ դաշնակից ուժի կարգավիճակ ունեցող Սերբական իշխանությունն էլ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի կողմից թափած եռանդուն ջանքերի արդյունքում նույն այս ժամանակ Բուլղարական թագավորության դեմ նույնիսկ արդեն բացահայտ ռազմական գործողություններ էր սկսել: Սերբական խնդիրը զբաղեցրեց ահեղ Սիմեոն I-ին տարվա մնացած մասում և հաջորդ տարվա սկզբում, ինչը արդյունքում պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը, ստանալով բավարար ժամանակ, հնարավորություն ստացավ պաշտպանական միջոցառումներ ձեռնարկել:

918 թվականի գարնանը Ջինիսի և Սումլի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և Նահանջեց<sup>2</sup>: Այդ պահին, սակայն, կայսրության հոգսը ցանկացած դեպքում արևելյան սահմանը չէր:

### Գլուխ 39

#### Սաջյան II պատերազմի գագաթնակետը

Մինչ Բալկանյան թերակղզում տեղի էին ունենում մեր կողմից նկարագրված դրամատիկ իրադարձությունները, սակայն, հերթական մի փոփոխություն տեղի ունեցավ արդեն պաշտոնական Բաղդադում, երբ 917 թվականի հունիսի 3-ին, հաղթանակ տանելով պալատական խառը ինտրիգներում, Աբուլ-Հասան Ալին կրկին ստանձնեց վեզիրի պաշտոնը: Իր նախկին հովանավորյալ Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջի հետ, սակայն, հարաբերություններն այժմ արդեն լարված էին և վերջինս ոչ միայն չէր կարող որևէ կերպ հույս դնել պաշտոնական Բաղդադի աջակցության վրա, այլև բանը շուտով հասավ նույնիսկ նրան, որ Սաջյանների Էմիրը բացահայտ ապստամբություն սկսեց Արաբական խալիֆության դեմ:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակահատվածում Իրանական լեռնաշխարհում պաշտոնական Բաղդադի շահերի պաշտպանի դերն արդեն զգալի ժամանակ էր, որ ստանձնել էր գրեթե ողջ Իրանական լեռնաշխարհին, ըստ էության, արդեն իր իշխանության տակ հավաքած Սամանյանների Էմիրությունը, որտեղ, սակայն, հենց այս տարիներին գործերն իրենց հերթին բավականին խառն էին: Իրոք, այս Էմիրությունն արդեն հետևում էր թողել իր հզորության լավ

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 10:

<sup>2</sup> իբն Կեսիր «Եգիպտոսի և Դամասկոսի պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիպկատար պատմություն»: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Հալիունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում, ընդ որում ըստ հեղինակի ամառային արշավանքի ցամաքային մասը գլխավորել է Ջինիս, իսկ ծովայինը՝ Սումլը:

ժամանակները և այժմ անսկառ, սակայն անսահանջ անկում էր ապրում, որը սրվում էր, մասնավորապես, նաև այն բանով, որ Եմիրության գլուխ էր կանգնած փոքրահասակ Եմիր Նասր իբն Ահմեդը (914-943), ինչն էլ բնականաբար ուժեղացրել էր ընդհանուր խառնաշփոթը ու ոմանց գահակալական նկրտումները: Արդյունքում՝ Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջը ոչ միայն չբավարարվեց բացահայտ անհնազանդության դրսևորմամբ, այլև, անցնելով ինչ-որ տեղ կանխարգելիչ բնույթ ունեցող հարձակման ամենից առաջ հենց Սամանյանների Եմիրության ուղղությամբ, 917 թվականի վերջի վիճակով այս Եմիրությունից արդեն իսկ գրավել էր Տաբարիստանից հարավ ձգվող շրջանները, ընդ որում այս ամենի մասին ավանդականորեն սեփական կարծիքն ունեցող Տաբարիստանում էլ տեղական ուժերը մեծ հաշվով դաշնակցում էին Սաջյանների Եմիրին:

Պաշտոնական Բաղդադի և Սամանյանների հետ սկիզբ առած հակասությունն իր սպասելի դրական ազդեցությունն ունեցավ Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջի և Աշուտ II Երկաթի հարաբերությունների վրա, ընդ որում բանը հասավ նույնիսկ նրան, որ Սաջյանների Եմիրը, ակնհայտորեն թիկունքն ապահովելու մտայնությամբ, այդուհետ ոչ միայն հրաժարվեց որևէ կերպ աջակցել Աշուտ III Բռնակալին, այլև թագ ուղարկեց Աշուտ II Երկաթին, իսկ դեռևս Անիի թագավորության տարածքում գտնվող իր կայազորային ուժերին էլ հրահանգեց օժանդակել վերջինիս: Հենց այս օրերին էր նաև, որ Աշուտ II Երկաթը ամուսնացավ Խաչենի թագավորության արքա Սահակ Սևադայի աղջկա հետ, ընդ որում ենթադրվում էր, որ այդ հանգամանքն ինքնին ավելի է ուժեղացնելու վերջինիս դիրքերը գահի վրա: Արդյունքում՝ 918 թվականի ամռանը Աշուտ II Երկաթի և նրա եղբայր Աբբասի գլխավորած Ոստանիկ (մոտ 3.000) ու Սաջյանների Եմիրության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը մոտեցավ Դվինում ամրացած Աշուտ III Բռնակալի բանակին (մոտ 1.000), սակայն հենց Դվինի մոտ էլ տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտություն կրեց և հետ մղվեց<sup>1</sup>:

Դատելով ըստ ամենայնի, այս անհաջող ճակատամարտից հետո Հայոց արքայի մոտ որոշակի հիմքեր առաջացան հետագայում այլևս չվստահելու Սաջյանների Եմիրության բանակին և արդյունքում 918 թվականի ամռանը վերականգնված ուժերով, սակայն արդեն առանց Սաջյանների բանակի կրկին հարձակման անցած ու Վաղարշապատին մոտեցած Աշուտ II Երկաթի և նրա եղբայր Աբբասի գլխավորած Անիի թագավորության համալրված Ոստանիկ բանակը (մոտ 5.000) պաշարեց այս քաղաքը Աշուտ III Բռնակալի բանակից (մոտ 500): Ի վերջո, կնքվեց հաշտություն, համաձայն որի Աշուտ III Բռնակալը հրաժարվեց արքայական հավակնություններից<sup>2</sup>: Այսպիսով՝ «թագավոր Հայոց» տիտղոսի միակ կրողն, ըստ էության, մնաց միայն Աշուտ II Երկաթը, որի դիրքերը զգալիորեն ամրապնդվեցին: Դեռևս գոյություն ունեին, սակայն, նաև ապստամբական այլ ուժեր, որոնց դեմ էլ տարվա վերջում որոշեց գործել Անիի թագավորության արքան:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 918 աշուն – Ուտիքի ճ-մ<sup>3</sup>

Աշուտ II Երկաթի և նրա եղբայր Աբբասի գլխավորած Անիի թագավորության Ոստանիկ (մոտ 3.000), Խաչենի (մոտ 3.000) թագավորության, ինչպես նաև Կախեթիի քորեպիսկոպոսության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը շարժվեց ապստամբած Մովսեսի հյուսիս-կովկասյան վարձկան լեռնականներից կազմված բանակի (մոտ 8.000) դեմ: Դաշնակից բանակը մոտեցավ հակառակորդին և մարտակարգ ընդունեց: Առաջին շարքի առաջին գծում տեղավորվեց ծանր հետևակը, երկրորդ գծում տեղաբաշխվեցին նետածիգները, իսկ երկրորդ շարքում՝ ծանր հեծյալները: Ի տարբերություն աջ թևի՝ Հայոց արքան իր բանակի մեծ մասը տեղաբաշխեց սեփական մարտակարգի կենտրոնում և ձախ թևում:

<sup>1</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 58:

<sup>2</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 58:

<sup>3</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 59:

I փուլ – Դաշնակից բանակի նետաձիգները աղեղների հուժկու հարված հասցրեցին հակառակորդին՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս և խառնաշփոթ առաջացնելով նրա շարքերում:

II փուլ – Թույլ չտալով հակառակորդի բանակին ուշքի գալ՝ դաշնակից բանակը ծանր հեծելազորի և նրան կրկնած ծանր հետևակը ճակատային, ինչպես նաև թեթև հետևակի թևային համակցված հուժկու հարվածներով գլխովին ջախջախեց վերջինիս:

III փուլ – Մովսեսը իր թիկնապահներով փորձեց փախուստի դիմել դեպի լեռներ, սակայն կարճ ժամանակ անց Մարդպետական գունդը շրջապատեց նրա ջոկատը, իսկ Աշոտ II Երկաթն էլ մենամարտում հաղթեց ու գերեց Մովսեսին, որը հետագայում կուրացվեց:

IV փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց թշնամուն և ծանր կորուստներ պատճառեց նրան:

Հայերը կորցրին մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 6.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Հայոց արքային հաջողվեց ևս մեկ հաջող քայլ կատարել իր իշխանությունը ամրապնդելու ուղղությամբ: Շուտով, սակայն, անակնկալ խնդիրներ ծագեցին Աշոտ II Երկաթի ընտանիքում՝ սրվեցին հարաբերությունները եղբոր՝ Աբբասի, հետ:

Ժամանակակիցները շատ սեղմ են արտահայտվում երկու եղբայրների միջև ծագած խնդիրների վերաբերյալ և, ըստ էության, ամրագրում են իրադարձությունների միայն արտաքին կողմը, սակայն, հաշվի առնելով այն, որ Աբբասն ամուսնացած էր 888 թվականին դեռևս Աշոտ I Մեծի դեմ ապստամբած ու դրա արդյունքում կյանքից հեռացած Գուրգեն Ատրնետսեհի Բագրատունու որդի Ատրնետսեհի (888-896) տղա, փառասեր և մեծ ձգտումների տեր Գուրգեն Բագրատունու (896-941) աղջկա հետ, պետք է կարծել, որ երիտասարդ Աբբասին ապստամբության էր դրդել հենց իր աները, որը ցանկանում էր միաժամանակ և սեփական պապի կործանման վրեժը լուծել, և իր փառասիրական նկրտումներին բավարարում տալ՝ ի վերջո կյանքի կոչելով նույն այդ պապի չիրականացված երազանքները:

Դավադիրները փորձեցին աննկատ հարվածով Հայոց արքայի սպանությունը իրականացնել դեռևս Որոմանի գյուղում կազմակերպված խնջույքի ժամանակ, սակայն մատնվեցին անհաջողության: Դրանից հետո Աշոտ II Երկաթն անցավ Երազգավորս և ահա այժմ դավադիրները փորձեցին արդեն ավելի բացահայտ գործել՝ այն կերպ, ինչպես Արտանուշի թագավորության արքա Ատրնետսեհն էր վարվել դեռևս 904 թվականին: Այս փորձը, սակայն, ևս ավարտվեց լիակատար ձախողմամբ, քանզի Հայոց արքան արագորեն լքեց Երազգավորսը և հեռացավ Ուտիք, ընդ որում նաև՝ հետը տանելով Աբբասի փոքրահասակ որդի Աշոտին: Որպես հետևանք, Աբբասին և Գուրգենին չմնաց այլ բան, քան հետ քաշվել սեփական տիրույթներ: Արդյունքում՝ թեև դավադրությունը վերջնականապես անհաջողության մատնվեց, սակայն Աշոտ II Երկաթի հարվածային հնարավորությունները խիստ թուլացան<sup>1</sup>, քանի որ սկիզբ առավ գահակալական ներտոհմային պայքար արդեն արքայական ուստանի ներսում:

918 թվականի սեպտեմբերի 1-ին Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը (մոտ 10.000), օգտվելով դանուբյան սահմանում կայսրության համար առաջացած և շարունակվող դժվարություններից, վերջինիս բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 50) գիշերային անակնկալ գրոհով գրավեց Ռեգիումը<sup>2</sup>: Ապենինյան թերակղզում հետագա առաջխաղացման փորձերը, սակայն, այսպես թե այնպես, հաջողությամբ չապսակվեցին:

919 թվականի գարնանը Բեշիրի և Սումլի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց:<sup>3</sup> Նույն այս ժամանակ, սակայն, հերթական անգամ կարևոր իրադարձություններ տեղի ունեցան Արաբական խալիֆությունում:

<sup>1</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 59:

<sup>2</sup> «Զեմբրիջյան ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Իբն Կեսիր «Եգիպտոսի և Դամասկոսի պատմություն»: Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Այս մասին հայտնում է նաև Իբն Հալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում, ընդ որում ըստ հեղինակի ամառային արշավանքի ցամաքային մասը գլխավորել է Բեշիրը, իսկ ծովային՝ Սումլը: Ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը:



917 թվականին արդեն բացահայտ ապստամբության բնույթ ստացած Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջի ելույթը մեծ զայրույթ էր առաջացրել Բաղդադում և արդյունքում ըմբոստ էմիրի դեմ ռազմական գործողություններ ձեռնարկվեցին: Հաջողությունը սկզբում Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջի կողմում էր և նա նույնիսկ խոշոր մի հաղթանակ շահեց, սակայն, ինչպես հետագայում պարզվեց, ուժերն այնուհանդերձ անհավասար էին և արդեն տարվա վերջին Սաջանների էմիրը ստիպված եղավ հետ քաշվել դեպի իր նոր մայրաքաղաք Արդեբիլ: 918 թվականին պաշտոնական Բաղդադը հարված հասցրեց արդեն նաև Արդեբիլի ուղղությամբ և, կրկին ջնապած սկզբնական հաջողություններին, Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջը այս անգամ ևս վերջին հաշվով պարտություն կրեց, իսկ արդյունքում էլ նույնիսկ գերվեց: Սաջանների ըմբոստ էմիրի գերվելն և Բաղդադ փոխադրվելը ծանր անդրադարձավ Սաջանների էմիրության վրա, որը կորցրեց մինչ այդ Սամանյանների էմիրությունից խլած տարածքները, իսկ երկրի ներսում էլ ստեղծվեց խառն և անկայուն դրություն: Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջի գերվելուց հետո էմիրությունը սկսեց կառավարել վերջինիս հավատարիմ գուլյամ Սյուբուկը, որը, սակայն, շատ թույլ էր և առաջնային խնդիր ուներ ամենից առաջ հենց պահպանել Սաջանների տոհմի իշխանությունը: Արդյունքում՝ մինչ այդ առանց այդ էլ հայերին սիրաշահելու հակված Սաջանների էմիրության այս դիրքորոշումն ավելի խորացավ և Սյուբուկը փորձեց ամեն կերպ խաղաղ հարաբերություններ հաստատել Անիի թագավորության հետ՝ որպես Դվինի ղեկավար Նշանակելով Նասր անունով իր ենթականերից մեկին:

Ստեղծված պայմաններում Դվինի էմիրության դիրքերը շատ էին թուլացել, սակայն, դատելով ըստ ամենայնի, Նասրը չէր գիտակցում այդ, ընդ որում անհեռադատես այս անձնավորությանը հասու չէր նաև ուժերի քաղաքական ընդհանուր դասավորվածությունը: Արդյունքում՝ 919 թվականի գարնանը Դվինի էմիրության բանակը (մոտ 2.000) ասպատակեց Արարատ նահանգի կենտրոնական գավառները և հետ քաշվեց<sup>1</sup>: Ի պատասխան դրա՝ 919 թվականի ամռանը Անիի թագավորության Ոստանիկ բանակը (մոտ 3.000) Դվինի ճ-մ-ում հաղթեց Դվինի էմիրության բանակին (մոտ 2.000)<sup>2</sup>, ինչի արդյունքում Նասրի գլխավորած Դվինի էմիրությունը Սյուբուկի լուռ համաձայնությամբ ընդունեց Անիի թագավորության գերիշխանությունը:

Հարկ է նշել, որ Աշոտ II Երկաթի հաջողությունները ակտիվացրին նաև Հայաստանի այլ շրջաններում գործող Հայոց պետական միավորներին, որոնք, մի կողմ թողնելով պասիվ պաշտպանության ռազմավարությունը, արդյունքում ավելի ակտիվ դիրքորոշում որդեգրեցին: Այս գործընթացն իր արտահայտությունը ստացավ ամենից առաջ հակառակորդի հարվածների առաջնային թիրախում գտնվող Վասպուրականում, որտեղ արդեն մի քանի տարի ակտիվ պայքար էր գնում արտաքին թշնամու դեմ, սակայն անմասն չմնացին նաև Սյունյաց իշխանները, որոնք իրենց հերթին փորձ կատարեցին սանձել վերջին տարիներին խիստ ակտիվացած Գողթնի էմիրության բանակին: Միաժամանակ կարևոր էր, որ այս էմիրության ակտիվությունից դժգոհ էր նաև շրջակայքն իր ազդեցության գոտի համարող Յերի էմիրությունը, ինչն էլ բերեց սպասելի մի դաշինքի:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 919 ամառ – Գողթնի ճ-մ<sup>3</sup>

Սմբատ և Վասակ Սյունիների գլխավորած Սյունյաց (մոտ 6.000) ու Յերի էմիրության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը, արշավանք սկսելով Գողթնի էմիրության դեմ, մոտեցավ վերջինիս բանակին (մոտ 5.000) և մարտակարգ ընդունեց: Յերի էմիրության բանակը տեղավորեց մարտակարգի ձախ թևում:

I փուլ – Հայկական բանակը հզոր հարձակումով հաղթեց թշնամուն, որը սկսեց նահանջել:

<sup>1</sup> Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 38:

<sup>2</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 60:

<sup>3</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 60; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 38:

II փուլ – Հերի եմիրության բանակը դավաճանեց և, անցնելով հակառակորդի կողմը, հարվածեց Հայկական բանակին:

III փուլ – Հայկական բանակը դժվարությամբ նահանջեց և պոկվեց հակառակորդից, ընդ որում մարտում զոհվեց Վասակ Սյունին:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Մինչ Սյունիները անհաջող ռազմական գործողությունից հետո կորուստներն էին ամոքում, շարունակվում էր ներտոհմային հակամարտությունը Բագրատունիների մոտ: Իրոք, դավադիրներին նախկինում չէր հաջողվել կյանքից զրկել Հայոց արքային և ասիա այժմ նրանք, արդեն զենքը ձեռքին և բացահայտ, պայթար էին մղում հարձակման անցած Աշոտ II Երկաթի բանակի դեմ: Այս առումով հետաքրքիր է, որ Բագրատունիների տոհմի ներսում, ըստ էության, ստեղծվել էին երկու խմբակցություններ, երբ, ինքն էլ չսիրելով Աբբասի անցկացրած իր պապի եղբոր ծոռ Գուրգենին ու վերջինիս համարելով մրցակից, Արտանուշի թագավորության արքա Ատրնետսեհը անցկացրել էր Աշոտ II Երկաթին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 919 աշուն – Գուրգենի ճ-մ<sup>1</sup>

Աշոտ II Երկաթի և Ատրնետսեհի գլխավորած Անիի թագավորության Ոստանիկ (մոտ 5.000) ու Արտանուշի թագավորության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը մոտեցավ Գուրգեն Ատրնետսեհի Բագրատունու և Աբբաս արքաների գլխավորած բանակին, որը դիրքավորվել էր մի լեռնոտ վայրում (մոտ 8.000):

I փուլ – Անիի թագավորության կառավարական բանակը անցավ հարձակման, սակայն լեռնային և անձանոթ տեղանքը, ինչպես նաև հակառակորդի բանակի համառ դիմադրությունը ստիպեցին վերջինիս նահանջել:

II փուլ – Հակառակորդ բանակը փորձեց հակահարձակման անցնել, սակայն, խախտելով սեփական մարտակարգը և որևէ արդյունքի չհասնելով, իր հերթին նահանջեց ելման դիրքեր:

III փուլ – Անիի թագավորության կառավարական բանակը հերթական անգամ անցավ հարձակման և պարտության մատնեց ու ցրեց հակառակորդի բանակին:

Հաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Այս ճակատամարտից հետո արտաքին թշնամու դեմ պայքարելու փոխարեն միմյանց ոչնչացնելը, դատելով ըստ ամենայնի, վերջնականապես հոգնեցրեց առնվազն գոնե Բագրատունիներին, ինչի հետևանքով շուտով սկսվեցին բանակցություններ և, համաձայնելով ներել դավադիր ապստամբներին, Աշոտ II Երկաթն ի վերջո հասավ նրան, որ ապստամբությունն ավարտվեց: Նոր էր իր վերջաբանը գտել խնդիրը Գուրգենի և Աբբասի հետ, սակայն, երբ ապստամբության մի նոր օջախ ծագեց արդեն հարավում՝ Խաչենի թագավորությունում:

Աշոտ II Երկաթն, ինչպես արդեն ասվեց, ամուսնացած էր Խաչենի թագավորության արքա Սահակ Սևադայի աղջկա հետ և, դատելով որոշ անուղղակի տվյալներից, այս ամուսնությունը երջանիկ համարել այնուհանդերձ որևէ կերպ հնարավոր չէր: Ժամանակակիցները խիստ անորոշ են խոսում աներոջ և փեսայի թշնամության պատճառների մասին, սակայն, դատելով ըստ ամենայնի, հերթական այս հակամարտության, համենայն դեպս, գոնե ձևական պատճառը հենց Հայոց արքայի հարաբերությունների բնույթն էր սեփական կնոջ հետ: Այսպես թե այնպես, սակայն արդեն 919 թվականի աշնանը Սահակ Սևադայի գլխավորած Խաչենի ապստամբած թագավորության բանակը (մոտ 4.000) Անիի թագավորության Ոստանիկ բանակից (մոտ 400) զրավեց Կայեն ամրոցը (Աղվե գավառ, Աղստև գետի աջ ափին)<sup>2</sup>, որը Անիի գահակալի համար պետական բանտի դեր էր կատարում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 60:

<sup>2</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 60; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 38:

Խաչենի թագավորության ապստամբության մասին տեղեկացած Աշոտ II Երկաթը, ցանկանալով խուսափել արյունահեղությունից և այդ նպատակով իր տրամադրության տակ գտնվող Անի թագավորության Ոստանիկ (մոտ 4.000) ու Արտանուշի թագավորության (մոտ 4.000) միացյալ բանակը թողնելով դանդաղ առաջանալ, ինքը Մաղխազական գնդով (250) առաջ անցավ և մոտեցավ Սահակ Սևադայի գլխավորած Խաչենի թագավորության բանակին (մոտ 8.000)՝ ճամբարելով մի բարձրադիր վայրում: Խաչենի թագավորության բանակը շրջապատեց Մաղխազական գնդին և մարտակարգը ընդունեց: Առաջին շարքում տեղավորվեց թեթև հեծելազորը, իսկ երկրորդ շարքի առաջին գծում՝ ծանր հետևակը: Երկրորդ գծում տեղաբաշխվեցին նետածիգները: Ծանր հեծելազորը, որպես հիմնական հարվածային ուժ, մնաց երրորդ շարքում:

Անմիջապես մարտից առաջ Մաղխազական գնդի ռազմիկներին հաջողվեց խորամանկությամբ գերել Սահակին, որից հետո նրա բանակի իշխանները մասամբ ցրվեցին, մասամբ էլ անցան Աշոտ II Երկաթի կողմը:

Բացի գերված Սահակից՝ այլ կորուստներ չեղան, վերջինս կուրացվեց, իսկ Խաչենի թագավորության ապստամբությունը ճնշվեց:

Խաչենի թագավորության ապստամբությունը ճնշումից հետո Հայոց արքայի դիրքերը ավելի ամրապնդվեցին, սակայն նույն այս ժամանակ սեփական դիրքերը Սաջանների Էմիրությունում իր հերթին որոշակիորեն կայունացրած Սյուբուկը, ակնհայտորեն չմոռացած Դվինի մասին, որոշեց հարված հասցնել Անիի թագավորությանը, թեև վերջնական նպատակակետն այս անգամ այնուհանդերձ Վասպուրականն էր: 920 թվականի գարնանը, սակայն, Վասպուրականի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) անկանոն հարվածներ հասցրեց Արտավանյան-Գողթն-Ճվաշ երթուղով Վասպուրական ներխուժած Սաջանների Էմիրության բանակին (մոտ 30.000), որից հետո, տալով փրկագին, հետ մղեց<sup>2</sup>: Մինչ Անիի թագավորությունում զարգանում էին մեր կողմից նկարագրված իրադարձությունները, սակայն, թեթև չէր, ներքաղաքական դրությունը նաև Բյուզանդական կայսրությունում:

#### Գլուխ 40

#### Փոփոխությունները Բյուզանդական կայսրության ղեկավար կազմում և Բուլղարական իսկրի հետագա ընթացքը

917 թվականի աղետից հետո Սիմեոն I-ն արդեն անկասելի էր դարձել և 918 թվականին բանը հասավ նույնիսկ նրան, որ Բուլղարական թագավորության բանակը մասսայական ներխուժում կազմակերպեց դեպի Հունաստան՝ հասնելով մինչև Կորնթոսի պարանոց: Հակառակորդին դիմադրելու համար կայսրությունն իրոք որ բավարար ուժեր չունեին և այս հանգամանքը, զումարած նաև այն բանին, որ վերջին իրադարձություններում ծովային ուժերն անհամեմատ ավելի քիչ էին տուժվել, իր սպասելի ներքաղաքական արդյունքն ունեցավ: Իրոք, Լևոն Փոկասն արդեն բացարձակապես վարկաբեկված էր, իսկ այդ պայմաններում էլ հաջող զորավարի համբավ ունեցող Ռոմանոս Լգաբենոսի հնարավորությունները միայն մեծանում էին, ընդ որում արդեն գրեթե հիսնամյա ծովային այս հրամանատարն ինքն էլ նույն այս ժամանակ զործում էր ամենայն վճռականությամբ: Եվ ահա 919 թվականի մարտի 24-ին Չոյա Կարբենոսպինան, ակնհայտորեն Լևոն Փոկասի գիտությամբ, մի պաշտոնյա ուղարկեց նավատորմ, որպեսզի սա ձերբակալի Ռոմանոսին, սակայն արդյունքը անսպասելի էր, թերևս, միայն իշխող զույգի համար:

Իրոք, անմիջապես էլ չեզոքացնելով իր մոտ ուղարկված կայսերական պատգամավորին, Ռոմանոսն իր ծովային հետևակի ուժերն արագորեն մայրաքաղաք մտցրեց և արդեն 919 թվականի մարտի 25-ին կայսրության իրական տիրակալը հենց նա էր: Դրանից անմիջապես

<sup>1</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 60:

<sup>2</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 61:

հետո կրկին ազդեցությունն ստացած Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկոլայոս Միստիկոսի աջակցությամբ կայսրության նոր տիրակալը անմիջապես վանք աքսորեց Չոյային, իսկ արդեն ապրիլի սկզբին էլ հասավ նրան, որ տասնչորսամյա Կոնստանդին VII-ին ամուսնացրին իր աղջիկ Զեդինեի հետ, ինչից հետո Ռոմանոս I Լգաբենոսը (919-944), որպես համակայսր, բայց փաստացի որպես իրական և միակ կայսր, ստացավ «կայսերահայր» տիտղոսը՝ սկսելով իրականացնել փաստացի ու միանձնյա կառավարում: Ինչ վերաբերում է արդեն ամեն ինչից զրկված Լևոն Փոկասին, ապա վերջինս այս դեպքերից կարճ ժամանակ անց փորձ կատարեց բանակային ուժերում իր օգտին ապստամբություն հրահրել, սակայն Ռոմանոս I Լգաբենոսը այս անգամ ևս գործեց ամենայն վճռականությամբ, իսկ ի պաշտպանություն աներոջ բանակին հղված Կոնստանդին VII-ի պաշտոնական կոչն էլ վերջնականապես խաբիսլեց ապստամբի դիրքերը զինված ուժերում: Արդյունքում՝ Լևոն Փոկասը դիմեց փախուստի, սակայն նրան բռնեցին, որպես ստորացում, ջորու վրա նստեցրած պատեցրին մայրաքաղաքում, իսկ հետո էլ կուրացրին: Վերջ, Գաբելյան նախարարական տոհմից սերած հասարակ սեպուհի որդին, որի հայրը ժամանակին բախտ էր ունեցել մարտի ժամանակ փրկելու Վասիլ I-ի կյանքը և դրանից հետո զինվորական առաջընթաց էր ապրել, այժմ հայտնվեց կայսրության կառավարման համակարգի ամենագագաթին: Այսպիսով՝ կայսրության ղեկին հայտնվեց ուժեղ կամքի, ինչպես նաև զորավարական և դիվանագիտական մեծ ունակությունների տեր ամուր մի տղամարդ, ինչը հենց այդ պահին կայսրությանն իրոք որ շատ էր պետք:

Ինչպես հետագայում պարզվեց, Ռոմանոս I Լգաբենոսի հայտնվելը կայսրության կառավարման ղեկին, իրոք, իսկապես խիստ տեղին էր, քանի որ արդեն 920 թվականի աշնանը, ծանր հարվածներ հասցրած Սերբական իշխանությանը և այն կրկին ենթարկեցրած իրեն, Սիմեոն I-ի գլխավորած Բուլղարական թագավորության բանակը (մոտ 80.000) հերթական անգամ Կոստանդնուպոլսի մոտակայքում էր: Այս անգամ ևս, սակայն, ուղղակի հարված քաղաքին չեկավ և արդյունքում, ասպատակելով կայսրության մայրաքաղաքի շրջակայքը, հակառակորդի բանակը հետ քաշվեց ելման դիրքեր<sup>1</sup>:

Հաջորդ տարվա սկզբներին Ռոմանոս I Լգաբենոսը, ապագայում հակառակորդի մտադրությունները հասկանալու նպատակով, մի ռազմարշավ կազմակերպեց, սակայն 921 թվականի փետրվարի կեսին տեղին ունեցած Ավակալիդայի ճ-մ-ում (Արևելյան Թրակիա, ներկայիս Բուրգասի մոտ) Սիմեոն I-ի գլխավորած Բուլղարական թագավորության բանակը (մոտ 15.000) հաղթեց Միքայելի գլխավորությամբ հետախուզություն իրականացնող Բյուզանդական կայսրության այդ բանակին (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 3.000), ընդ որում մարտում ստացած վերքերի պատճառով մեծ դժվարությամբ մայրաքաղաք հասած Միքայելը հետագայում նույն այդ վերքերից էլ այնուհանդերձ մահացավ<sup>2</sup>: Այսպիսով՝ կայսրության ռազմական մեքենան ևս մեկ պարտություն կրեց, սակայն կարևորը, թերևս, արդեն պարզ էր՝ ապագայում սպասվում էր հարված մայրաքաղաքի ուղղությամբ:

Իրոք, Սիմեոն I-ը չհապաղեց անմիջապես էլ դեպի հարավ շարժվել և արդեն մարտի սկզբներին նա կրկին Կոստանդնուպոլսի պարիսպների տակ էր: Այս պայմաններում Ռոմանոս I Լգաբենոսը պաշտպանական գործողություններին ներգրավեց նաև Կիպրոսի հետ կապված գործողություններում իր ժամանակին աչքի ընկած Ալեքսեյ-Մուշեղ Մամիկոնյանի որդի, ծովակալ Ալեքսեյ-Մուշեղ Մամիկոնյանին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

921 մարտի 11 - 18 - **Պիդեսիի ճ-մ** (Կոստանդնուպոլսի ցամաքահայաց պարսպից մոտ 10 կմ հարավ-արևմուտք)<sup>3</sup>

Կաուկասոսի և Մենիկոսի գլխավորած Բուլղարական թագավորության բանակը (մոտ 80.000) մոտեցավ Կոստանդնուպոլսին, որտեղ Ռոմանոս I Լգաբենոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 25.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 5:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 5:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 8:

ռազմիկները (մոտ 10.000, այդ թվում ծովակալ Ալեքսեյ-Մուշեղ Մամիկոնյանը) անցան ամուր պաշտպանության:

I փուլ – Մարտի 11-ից 15-ը Բուլղարական թագավորության բանակը ասպատակեց քաղաքի շրջակայքը, որից հետո հետ քաշեց ուժերը:

II փուլ – Մարտի 16-ին, նպատակ ունենալով պաշտպանել Պիզեայի մոտակայքի պալատական շինություններն ավերից, Ռոմանոս I Լգաբենոսի հրամանով Պոտոս Արգիրոսի և Նրա եղբայր Լևոնի, Հովհան Ռեկտորի, ինչպես նաև ծովակալ Ալեքսեյ-Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորած ուժերը ամրացան իրականացրին ու մարտակարգ ընդունեցին, սակայն հյուսիս-արևելքից մոտեցող հակառակորդի բանակն անցավ վճռական հարձակման, ծանր պարտության մատնեց կայսրության բանակին և հեռացավ:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000 զինվոր, այդ թվում զոհվեց նաև նավից ծովն ընկած և խեղդված ծովակալ Ալեքսեյ-Մուշեղ Մամիկոնյանը, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

Մայրաքաղաքի համար մարտերի վճռական այդ օրերին 921 թվականի մարտի 6-ից 13-ը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000) Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 1.000) այնուհանդերձ պաշարեցին Հառնի ամրոցը (= ալ-Հարունիա) (Կիլիկիա, Հառնի գավառ) և ի վերջո ստիպեցին հանձնվել<sup>1</sup>: Նույն այս օրերին, սակայն, կայսրը չէր մոռանում իր տերության նաև այլ մասերի մասին և այս առումով առաջնայինը, թերևս, Հունաստանն էր, որտեղ հակառակորդի 918 թվականի արշավանքից հետո պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի իշխանությունը որոշակիորեն թուլացել էր: Արդյունքում՝ 921 թվականի մարտի վերջից մինչև Նոյեմբերի վերջ Օրոատոս Կարինիտ Հայի և Նրան փոխարինած Վարդ Պլատիպոդես Հայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) ասպատակեցին Պելոպոնեսի շրջակայքը՝ ճնշելով սլավոնների ապստամբությունը<sup>2</sup>: Այս առումով հետաքրքիր է, որ եռանդուն կայսրը չմոռացավ նաև Ապենինյան թերակղզու մասին և 921 թվականի աշնանը կայսերական բանակը ասպատակեց Հարավային Իտալիան՝ սահմանափակելով Կապուայի ու Բենվենտի միացյալ դքսության հավակնությունները<sup>3</sup>:

922 թվականի հունիսին Սիմեոն I-ի գլխավորած Բուլղարական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) Կոստանդնուպոլսի ճ-մ-ում հաղթեց գիշերային հարձակումով թիկունքից իր ճամբար ներխուժած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 8.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000)<sup>4</sup>, որից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, արդեն 922 թվականի հուլիսին հերթական անգամ գրավեց Ադրիանապոլիսը: Դրանից հետո Սիմեոն I-ը, սակայն, խուսափելով իր դեմ շարժվող կայսերական Նոր բանակից, խոշոր փրկագնի դիմաց հետ քաշվեց<sup>5</sup>: Նույն այս ժամանակ չէին դադարում հարձակումները կայսրության սահմանների վրա, սակայն, նաև այլ ուղղություններով:

Իրոք, 922 թվականի օգոստոսին Կարինից և Տարսոնից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>6</sup>: Իր հերթին 922 թվականի օգոստոսին Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը (մոտ 10.000, ուղիղ 20 նավ) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 500) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 10) գրավեց Սեն-Ագաթիոսը (Հարավային Իտալիա, Ռեգիայի մոտ) և նահանջեց<sup>7</sup>:

<sup>1</sup> Յակուտ ալ-Համադի «Աշխարհագրական բառագիրք»:

<sup>2</sup> Կոստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 50:

<sup>3</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Նիկեփոր Փոկաս», մաս 5:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 10:

<sup>5</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 13; Բար-Յեքեռոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>6</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

Այս մասին հայտնում է նաև իբն Հալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում՝ ավելացնելով տեղեկությունը նաև Տարսոնի մասին:

Ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը:

<sup>7</sup> Իբն Ադարի «Մաղրիբի պատմությունը»; «Քեմրիջյան ժամանակագրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Հալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում:

Այս պարագայում միակ լուսավոր կետը, թերևս, 922 թվականի օգոստոսի Լեմնոս կղզու ծովամարտն էր, երբ Բյուզանդական կայսրության նավատորմը (մոտ 50 նավ) հաղթեց Լևոն Տրիպոլիացու գլխավորած Արաբական խալիֆության նավատորմին (մոտ 30 նավ)<sup>1</sup>, ընդ որում վերջին հաղթանակը որոշակիորեն սահմանափակեց մահմեդականների հարձակողական հնարավորությունները ծովի վրա: Այս առումով հատկանշական է, որ, սկսած հենց այս ժամանակներից և մոտակա մի քանի տասնամյակներում, մինչ այդ ավանդականորեն երկրորդ դերերի վրա գտնվող կայսերական նավատորմը մեծ զարգացում է ապրում, հատկապես աչքի ընկնելով «Հունական կրակ»-ի հաջող կիրառման հմտություններով, ինչը, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ կայսրության իրական ղեկավարումն իրականացնող անձնավորությունը ծովային նախկին բարձրաստիճան հրամանատար էր, բնականաբար բացատրելի էր:

Օպերատիվ նախաձեռնությունը, սակայն, առայժմ այնուհանդերձ Արաբական խալիֆության կողմում էր և արդյունքում 922 թվականի սեպտեմբերին Մելիտեի ճ-մ Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության առաջխաղացած բանակին (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 5.000)<sup>2</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, հետաքրքիր իրադարձությունների էին զարգանում նաև Անիի թագավորությունում:

#### **Գլուխ 41** **Սաջան II պատերազմի ավարտական փուլը**

Իրոք, նույն այս ժամանակ սեփական թագավորության սահմաններում ապստամբ հերթական ուժերի դեմ աննկուն պայքարը շարունակում էր նաև Հայոց արքան: Իր ժամանակին չէր հաջողվել լուծել Գնթունիների խնդիրը և այժմ արդեն ժամանակն էր դրա համար:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

##### **921 ամառ – Շամշուղե ամրոցի ճ-մ**

Անիի թագավորությունում հարաբերական կայունություն հաստատած Աշոտ II Երկաթը որոշեց գրավել Շամշուղե ամրոցը դավաճան Վասակ Գնթունու գլխավորած կայազորից և վերջնականապես ամրապնդել Հայոց թագավորության հյուսիսային սահմանը: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Վասակ Գնթունին որոշեց ամրոցը հանձնել Գուրգեն Ատրնետսեհի Բագրատունուն և այդ նպատակով մեկնեց այս իշխանի մոտ: Վերջինս, սակայն, ձերբակալեց Վասակին և, իր բանակով (մոտ 1.000) պաշարելով ամրոցը Հայկական կայազորից (մոտ 100), պահանջեց այն իրեն հանձնել: Ամրոցի կայազորը, սակայն, չենթարկվեց այդ պահանջին՝ առաջարկելով ամենից առաջ ազատ արձակել Վասակին, բայց, միաժամանակ նաև՝ ստեղծված իրավիճակի մասին տեղեկացնելով Աշոտ II Երկաթին: Իմանալով այդ մասին՝ Հայոց արքան Անիի թագավորության Ոստանիկ (մոտ 5.000) բանակով սկսեց արագորեն մոտենալ ամրոցին:

I փուլ – Գուրգենն առերես համաձայնեց ազատ արձակել Վասակին, սակայն սկսված բանակցությունների ժամանակ նրա ուղարկած հետևակ ջոկատն (300) անցավ անակնկալ հարձակման և հարավային աշտարակի հետ միասին գրավեց ամրոցի արտաքին պարիսպը:

II փուլ – Ամրոցի կայազորը, հուսահատ գրոհի նետվելով արագորեն ամրոց ներխուժող հակառակորդի բանակի ուղղությամբ և ճեղքելով նրա շարքերը, հետ գրավեց արտաքին պարսպի մի մասն ու հարավային կորսված աշտարակը:

III փուլ – Այս ընթացքում ամրոցին մոտեցած Անիի թագավորության բանակը դրսից հզոր հարձակում գործեց պարիսպների վրա ու, թեև կողմերը սկզբում իրար չհասկացան, սակայն արտաքին պարիսպը գրաված ամրոցի կայազորը շատ արագ ստեղծված

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 14:

<sup>2</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 62:

իրավիճակի մասին տեղեկացրեց Ոստանիկ բանակին: Արդյունքում՝ Անիի թագավորության բանակը և ամրոցի կայազորը շրջապատեցին անելանելի վիճակի մեջ հայտնված հակառակորդի ռազմիկներին, որոնք դադարեցրեցին դիմադրությունը և գերի հանձնվեցին:

Հաղթողները կորցրին մոտ 300, պարտվողները՝ մոտ 800 զինվոր, ընդ որում գերիները կուրացվեցին, նրանց ականջներն և քթները կտրվեցին ու միայն դրանից հետո նրանք ազատ արձակվեցին:

Վերջնականապես լուծելով Գևթունիների հարցը և ամրապնդվելով հյուսիսում՝ Հայոց արքան որոշեց անդրադառնալ արդեն հարավին, որտեղ ինչպես դիմադրության, այնպես էլ Անիի թագավորության վրա հետագա հարձակումների համար առաջնային ցատկահարթակ էր հանդիսանում Դվինը՝ առանձին էմիրության հավակնող իր պաշտոնյաներով հանդերձ: Այս ժամանակ եռանդուն Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջը դեռևս բանտարկված էր, Սյուբուկը հազիվ էր պահում դիրքերը Արդեբիլում և արտաքին որևէ օժանդակությունից զրկված Դվինի ըմբոստ մահմեդական կառավարիչ Նասրին անդրադառնալու իրոք իսկը ժամանակն էր: Արդյունքում՝ 921 թվականի աշնանը Անիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) Դվինի էմիրության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Դվինը և տեղի էմիրությանն ի վերջո հարկադրեց ընդունել Անիի թագավորության գերագահությունը<sup>1</sup>:

922 թվականի գարնան վիճակով Աբու-Հասան Ալին կրկին շնորհագրկվել էր, իսկ արդյունքում էլ Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջն իր հերթին ազատվել էր բանտարկությունից և վերադարձել էր Արդեբիլ, որտեղ դրանից շատ քիչ ժամանակ առաջ մահացել էր իր տիրոջը մինչև վերջ հավատարմություն պահպանած Սյուբուկը: Վերահաստատվելով սեփական մայրաքաղաքում՝ Սաջյանների էմիրը սկսեց վերականգնել կորսված դիրքերը և արդյունքում 922 թվականի աշնանը Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջի գլխավորած Սաջյանների էմիրության բանակը (մոտ 70.000) Արտավանյան-Գողթն-Ճվաշ երթուղով ներխուժեց Վասպուրական, սակայն, ենթարկվելով Վասպուրականի թագավորության բանակի (մոտ 15.000) անկանոն հարվածներին և ստանալով փրկագին, հետ քաշվեց<sup>2</sup>: Վերջին իրադարձությունների ժամանակ Աշոտ II Երկաթը, թերևս, օգնության կգար իր հորաքրոջ տղային, սակայն նրան հետ պահեցին այլ հոգսեր՝ կրկին անգամ ապստամբել էր կուրացված Սահակ Սևադան ու ոտքի էր հանել խաչենի թագավորությունը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

922 աշուն – Կաթավաբերդի ճակատ (Գուգարք, Ձորափոր գավառ)<sup>3</sup>

Խաչենի թագավորությունը հերթական անգամ ապստամբեց, ընդ որում այս անգամ ստացվեց այնպես, որ Աշոտ II Երկաթի բոլոր վասալները լքեցին նրան: Ստեղծված պայմաններում չտեսնելով այլ ելք՝ Հայոց արքան մեկնեց Աբխազական թագավորություն և ստացավ զինական օժանդակություն: Դրանից հետո Մադխազական գունդը (250) և Աբխազական թագավորության բանակը (մոտ 5.000) ուղղություն վերցրին դեպի Ուտիք ու բանակեցին Կաթավաբերդի ավերակների վրա՝ ամուր, սակայն ջրազուրկ մի վայրում: Օգտվելով հակառակորդի անհաջող մարտավարական քայլից՝ խաչենի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) անակնկալ մոտեցավ վերջինիս և, փակելով կիրճի նեղ մուտքը, հակառակորդին դրեց անելանելի վիճակի մեջ:

I փուլ – Հայոց արքայի բանակը 3 օր անընդհատ փորձեց ճեղքել պաշարումը, սակայն այդպես էլ որևէ արդյունքի չհասավ:

II փուլ – Չորրորդ օրը հատկապես ջրի խիստ պակասից նեղվող Աբխազական թագավորության բանակի ղեկավար կազմը կապ հաստատեց ապստամբների հետ և պայմանավորվեց նրանց հանձնել Հայոց արքային՝ դրա փոխարեն պահանջելով թույլ տալ իրենց բանակին անվնաս հեռանալ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Աշոտ II Երկաթը

<sup>1</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 62:

<sup>2</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 64:

<sup>3</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 63:

Մադիագական գնդով ճեղքեց ապստամբների շարքերը և հեռացավ՝ հետագայում ամրանալով Սևանա լճի կղզում:

III փուլ – Աբխազական թագավորության բանակը ողջ կազմով գերվեց և բաց թողնվեց միայն մեծ փրկագին վճարելուց հետո:

Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, ապստամբները՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Նախորդ տարվա վերելքից հետո բացվող հերթական տարում Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջին հատկապես ոգևորեց այն հանգամանքը, որ 923 թվականի գարնանը Աբու-Հասան Ալին երրորդ ու վերջին անգամ ստանձնեց վեզիրի պաշտոնը: Այս ժամանակ հարաբերություններն իր ամենագոր հովանավորի հետ Սաջյանների էմիրը կրկին կարգի էր գցել և արդյունքում առաջիկա տարում վերջինս անմիջապես էլ իր հասավ նրան, որ վիճահարույց այն տարածքները, որը Սաջյանների էմիրը ժամանակին խլել էր Սամանյանների էմիրությունից, իսկ հետո էլ կորցրել էր, այժմ կրկին հանձնվեցին իրեն: Արդյունքում՝ Սաջյանների էմիրության դիրքերը կրկին ուժեղացան, որից հետո որպես առաջնային խնդիր հռչակվեց նաև դիրքերի վերականգնումը Անիի թագավորությունում, ընդ որում Հայոց արքայի հերթական անհաջողությունը բոլոր հիմքերը ստեղծում էր լավատեսության համար: Վերջին տարիների հաջողությունից հետո, իրոք, այս անգամ Հայոց արքան փաստորեն լուրջ անհաջողություն էր կրել, ինչը, մանավանդ Սաջյանների էմիրության հերթական ուժեղացման ֆոնին, կրկին բարդացրել էր Անիի թագավորության առանց այն էլ ոչ թեթև դրությունը: Այս պայմաններում ոտքի կանգնեց ամենից առաջ Դվինի էմիրությունը, որի ռազմական ղեկավարությունն արդեն սկսել էր իրականացնել դեռևս Սուլդուրում մղվող մարտական գործողություններում աչքի ընկած, սակայն այժմ Հայաստանի արևելյան շրջաններ ժամանած Բեշիրը:

923 թվականի մարտին Դվինի էմիրության բանակը (մոտ 2.000) մտավ Վայոց ձոր, սակայն, խուսափելով ընդառաջ շարժվող Սյունյաց բանակից (մոտ 8.000), հետ քաշվեց ելման դիրքեր<sup>1</sup>: Հաջողության չհասնելով Սյունիքի ուղղությամբ՝ Բեշիրի բանակը հարված հասցրեց Բյուրականին (Արագածոտն, Արագած լեռան հարավային փեշին) և յոթնօրյա պաշարումից հետո 923 թվականի ապրիլի 10-ին ի վերջո դավաճանության շնորհիվ գրավեց այն Անիի թագավորության բանակից<sup>2</sup>: Երկիրը կրկին ընկղմվեց քաոսի և անիշխանության հորձանուտում:

923 թվականի գարնանը Մուսիսի և Սումլի գլխավորած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց՝ գերելով 8.000 խաղաղ բնակիչ ու որպես ավար վերցնելով 8.000 ձի, 200.000 գլուխ եղջերավոր անասուն, մեծ քանակությամբ ոսկի և արծաթ<sup>3</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսն Արևելքում այլ խնդիրներ ևս ունեցավ:

Իրոք, մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում երկարատև ընդմիջումից հետո, կայսրության դեմ ապստամբության դրոշ բարձրացրին նաև հայերը, թեև այս շարժումը լայն թափ այդպես էլ չստացավ: Արդյունքում՝ Սատրապական Հայաստանի XI ապստամբությունից հետո 130 տարի անց 923 թվականի գարնանը բռնկվեց Սատրապական Հայաստանի XII ապստամբությունը (923), երբ Ադրիանոս Հայի, Տաճատ Հայի և Խաղկտիք բանակաթեմի զորավար Վարդ Բոյիլաս Հայի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 4.000) կայսերական բանակից (մոտ 500) գրավեց Բաբերդ ամրոցը: Շուտով, սակայն, ապստամբների դեմ արշավեցին հետագայում այդքան հայտնի դարձած սխուլերի դոմեստիկոս Հովհան-Կիրակոսի, ինչպես նաև նրա եղբայր Թեոփիլիոս-Կիրակոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000), որի հետևանքով ապստամբների բանակը ցրվեց, իսկ ղեկավարները գերվեցին: Սատրապական Հայաստանի XII ապստամբությունը ճնշվեց<sup>4</sup>: Ամեն ինչից զատ այս գործողությունում, ինչպես արդեն ասվեց, առաջին անգամ փայլեց նաև Ռոմանոս I Լգաբենոսի տաղանդավոր ցամաքային զորավար Հովհան-Կիրակոսի աստղը, որը դրանից հետո ամբողջ երկու տասնամյակ ղեկավարելու էր

<sup>1</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 66; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 38:

<sup>2</sup> Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 66; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 46:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 12:



կայսրության ռազմական մեքենան Արևելքում երբեմն կրելով անհաջողություններ, սակայն ավելի շատ գրանցելով հաջողություններ, իսկ մի քանի անգամ էլ հասնելով նույնիսկ բացառիկ արդյունքների: Սրանով, ըստ էության, սկիզբ դրվեց ոչ միայն հաջողակ այս զորավարի ռազմական գործունեությանը Արևելքում, այլև՝ կայսրության ռազմական հաղթահանդեսին ռազմական գործողությունների նույն այդ թատերաբեմում:

Հաջողությամբ խաղաղեցնելով երկրամասը՝ եռանդուն սխուլերի դոմեստիկոսը որոշեց Կայսիկների էմիրության տարածքում ուժի ցուցադրում իրականացնել, ինչի արդյունքում էլ 923 թվականի նույն գարնանը նրա բանակն ասպատակեց Բասենը<sup>1</sup>: Ավելին, ըստ էության, դուրս գալով հակառակորդի խոշոր ուժերի թիկունք, սրանից հետո նա ևս մեկ համարձակ միջոցառում իրականացրեց:

Արդյունքում՝ 923 թվականի ամռանը սխուլերի դոմեստիկոս Յովհան-Կիրակոսի գլխավորությամբ Բասեն-Բագրևանդ-Մասյացոտն երթուղով Անիի թագավորության տարածք մտած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Անիի թագավորության (մոտ 2.000) ու Դվինի էմիրության (մոտ 2.000) միացյալ բանակից պաշարեցին Դվինը, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, արագորեն հետ քաշվեցին<sup>2</sup>: Այս առումով հետաքրքիր է, որ 696 թվականից հետո սա առաջին անգամն էր, որ կայսրության բանակը հասավ Դվինին: Հայոց հինավուրց մայրաքաղաքի պարիսպների տակ կրած հարաբերական անհաջողությունը, սակայն, կայսրության հայազգի զորավարը որոշեց փոխհատուցել այնուհանդերձ մեկ այլ բանով: Արդյունքում՝ 923 թվականի ամռանը սխուլերի դոմեստիկոս Յովհան-Կիրակոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) Կայսիկների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեցին Խլաթը և, Կայսիկների էմիր Աբու-Սևադայից, ինչպես նաև նրա եղբայրներ Աբու-Ասվադից ու Աբու-Սալիմից ստանալով հնազանդության երաշխիքներ, մեծ ավարով նահանջեցին<sup>3</sup>:

924 թվականի գարնանը Բեշիրը, նպատակ ունենալով ի վերջո հաղթական վերջակետ դնել ձգվող պատերազմում, պատրաստվում էր հարված հասցնել Սևանա լճի կղզում ամրացած Հայոց արքային: Այս ծրագրերին, սակայն, վիճակված չէր կյանքի կոչվել, քանզի 924 թվականի գարնանը Գեղ ամրոցի ճ-մ-ում (Արարատ, Կոտայք գավառ) Գևորգ Մարդաբետունու ջոկատը (20) անակնկալ հարձակումով ջախջախեց Բեշիրի գլխավորած Սաջյանների և Դվինի էմիրությունների միացյալ բանակին (1.000)<sup>4</sup> ու ցրեց այն: Կատաղած նախորդ անհաջողությունից և ցանկանալով այնուհանդերձ ամեն գնով հարված հասցնել Աշոտ II Երկաթին՝ Բեշիրը կրկին ի մի բերեց ուժերը և շուտով վերսկսեց առաջխաղացումը Դվինից դեպի հյուսիս:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 924 գարուն – Սևանա լճի ճ-մ

Բեշիրի գլխավորած Սաջյանների և Դվինի էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 2.000) Դվին-Յրագղան գետի հովիտ-Սևանա լիճ երթուղով մոտեցավ Սևանա լճի կղզուն, որից հետո Բեշիրը Հայոց արքայից պահանջել հանձնվել: Աշոտ II Երկաթը հայտնեց իր կեղծ համաձայնությունը, որից հետո վերջինս, Մաղխազական գնդի մի մասին (մոտ 180) նախապես զաղտնի անցկացնելով լճի ափ, իսկ մնացած մասին (70 նետածիզներ) էլ տեղավորելով նավակներում, հաջորդ օրը լուսաբացին մոտեցավ թշնամու բանակին, որի ռազմիկները գրեթե անզեն հավաքվել էին լճի ափին՝ կղզու դիմաց:

Ի փուլ – Ընդհուպ մոտենալով ափին՝ Հայ ռազմիկները սկսեցին անակնկալ և հուժկու նետածգություն: Թշնամու ռազմիկները սկսեցին ծանր կորուստներ կրել, մատնվեցին խուճապի ու դիմեցին փախուստի:

<sup>1</sup> Կոնստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 45:

<sup>2</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 6:

<sup>3</sup> Կոնստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 44:

<sup>4</sup> Յովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 67:

<sup>5</sup> Յովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 67; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 6:

II փուլ – Նավակների վրա գտնվող Հայ ռազմիկները ափ իջան և, միանալով ափին դարան մտած յուրայինների մյուս մասի հետ, համակցված հարված հասցրին բարոյալքված թշնամուն ու գլխովին ջախջախեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:

Այս անհաջողությունն, ըստ էության, վերջ դրեց Անիի թագավորության դեմ հաջողության հասնելու Սաջյանների էմիրությունում մշակվող բոլոր ծրագրերին: Դրան գումարվեց նաև այն, որ Նախորդ դեպքերից շատ կարճ ժամանակ անց Գևորգ Մարդաբեկը գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 700) Գեղ ամրոցի մոտ կրկին անակնկալ հարձակումով գլխովին ջախջախեց Բեշիրի գլխավորությամբ Դվինից հերթական անգամ առաջխաղացած Սաջյանների և Դվինի էմիրությունների միացյալ բանակին (մոտ 3.000), ընդ որում, հանդիպելով Բեշիրին մարտադաշտում, Գևորգը հեծյալ թրամարտում ծանր թրի հզոր հարվածով վերջինիս ձիու հետ միասին գետին տապալեց<sup>1</sup>:

Ստեղծված պայմաններում Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջը, որն իր արևելյան սահմաններում աստիճանաբար ուժեղացող ճնշման էր ենթարկվում Սամանյանների էմիրության կողմից ու ստիպված էր առկա ուժերի հիմնական մասը պահել այդ ուղղությամբ, այլևս և ոչ մի հնարավորություն չուներ Անիի թագավորության ուղղությամբ խոշոր ուժեր գործարկել: Այսպիսով՝ Սաջյան II պատերազմն, ըստ էության, ավարտվեց: Արդյունքում, թեև Անիի թագավորությունը հսկայական կորուստներ կրեց, սակայն կարողացավ պահպանել իր անկախությունը: Հենց նոր ավարտված պատերազմից հետո Անիի թագավորության տարածքում երկարատև խաղաղություն հաստատվեց, թեև առանձին ընդհարումները սահմանային շրջաններում այդպես էլ չդադարեցին:

Զդադարեցին, սակայն, նաև հակամարտությունները տարածաշրջանային հիմնական ուժերի միջև, որոնք շարունակվեցին Նախկին ուժով: Իրոք, արդեն 924 թվականի աշնանը Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) հերթական անգամ ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադոկիան և Նահանջեց<sup>2</sup>:

## **Գլուխ 42**

### **Բուլղարական խնդրի գագաթնակետը**

Այս տարիներին կայսրության համար հիմնական իրադարձությունները, սակայն, այնուհանդերձ զարգանում էին դեռևս դանուբյան ճակատում, որտեղ 924 թվականի սեպտեմբերից մինչև նոյեմբեր Ռոմանոս I Լգաբենոսի գլխավորությամբ քաղաքի ներսում գտնվող և նրանից դուրս գործող Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) պաշտպանեցին Կոստանդնուպոլիսը Սիմեոն I-ի գլխավորած Բուլղարական թագավորության բանակից (մոտ 100.000), որը Նահանջեց միայն երկկողմ բանակցություններից հետո<sup>3</sup>: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ, թեև Ռոմանոս I Լգաբենոսը ի վերջո տեղի տվեց և Սիմեոն I-ին ճանաչեց որպես համակայսր, դրանով բուլղարական արքայի համար, կարծես թե, դուռ բացելով դեպի իր ողջ կյանքի ձգտմանը վերածված այդ երազանքը, սակայն հետագայում, գործի դնելով ամենատարբեր իրավաբանական հնարքներ, ոչ Ռոմանոս I Լգաբենոսը և ոչ էլ հատկապես նրա հաջորդները այդ տիտղոսը Սիմեոն I-ի կամ նրա հաջորդներից որևէ մեկի համար որևէ կերպ այդպես էլ վերջնականապես երբեք չճանաչեցին: Վերջին հանգամանքը խանգարեց վերջնական հաշտության կնքմանը և հաջորդ մի քանի տարում երկու պետությունների միջև ռազմական ընդհարման հավանականությունը շարունակեց զգալի մնալ:

925 թվականի գարնանը Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից

<sup>1</sup> Դովհանես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 67:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Հալոունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում:

<sup>3</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 15; Ամանուն «Անցած օրերի տարեգրությունը»; Չիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»: Այս մասին հայտնում է նաև Ամորտուոսի Շարունակողը:

(մոտ 10) գրավեց Բրուտիանոն (Յարավային Իտալիա, Բրուտիոսյան թերակղզու հարավ)<sup>1</sup>, իսկ 925 թվականի հուլիսի 4-ին էլ՝ Օրիան (Յարավարևելյան Իտալիա, Տերենտից արևելք), ընդ որում, որպես ընդհանուր արդյունք, 6.000 խաղաղ բնակիչներ սպանվեցին, 10.000-ը գերի տարվեցին<sup>2</sup>: Նույն այս ժամանակ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հիմնական, հոգսը, սակայն, այնուհանդերձ կրկին բալկանյան սահմանն էր:

Իրոք, չնայած հերթական տարին կայսրության համար անհամեմատ ավելի հանգիստ ընթացք ունեցավ, սակայն առանձնակի լավատեսության հիմքեր, այսպես թե այնպես, չկային, քանի որ, հասկանալով, որ այդ պահին առկա ուժերով Կոստանդնուպոլիսը գրավել, ըստ էության, հնարավոր չէ, Սիմեոն I-ը նույն այդ ժամանակ վերջին ու վճռական հարվածի համար խոշոր ուժեր էր կուտակում: Այս առումով Բուլղարական թագավորության արքան չմոռացավ նաև դիվանագիտական միջոցառումների մասին և, քանի որ նախորդ տարիներին որևէ հաջողությամբ չէին պսակվել Ֆաթիմյանների խալիֆության խալիֆ Ուբեյդուլլահ իբն Յուսեյնի հետ մղվող բանակցությունները, երբ Կոստանդնուպոլսի վրա ապագա հարձակման ժամանակ նախատեսվում էր ապահովել վերջինիս նավատորմի աջակցությունը, Սիմեոն I-ը փորձ կատարեց բանակցել Յուզգարական ու Պաժինական խանությունների հետ, սակայն այս առումով ևս որևէ առաջընթաց չգրանցեց: Դրան հակառակ՝ դիվանագիտական մի իսկական հաջողություն գրանցեց պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը, երբ, գործի դնելով ամենատարբեր դիվանագիտական հնարքներ, նույն 924 թվականին վերջինս հերթական անգամ Բուլղարական թագավորության դեմ ոտքի հանեց Սերբական իշխանությանը, իսկ հետո էլ արդեն՝ 924 թվականի ամենավերջում թագավորություն հռչակված Տոմիսլավի (910-924, 924-928՝ արքա) գլխավորած խորվաթական թագավորությանը:

Սիմեոն I-ը, դեռևս 924 թվականի վերջին հետ քաշվելով Կոստանդնուպոլսի պարիսպների տակից և իր հարվածային ուժերն ուղղելով Սերբական իշխանության դեմ, 925 թվականի վիճակով, ըստ էության, արդեն ոչնչացրել էր այն, ընդ որում տեղի իշխող ավագանու հիմնական մասը գերվել ու փոխադրվել էր Պրեսլավ, իսկ փոքր մասն էլ բնակչության սովոր գանգվածի հետ միասին ապաստանել էր խորվաթական թագավորությունում: Սեփական իշխանությունը կորցրած սերբերն ու նույն սպառնալիքի տակ գտնվող խորվաթները, սակայն, տրամադրված էին խիստ վճռական և արդյունքում հենց այս ուժերի գլուխ կանգնած Տոմիսլավի հետ էլ արդեն 925 թվականին բանակցությունները հաջող ավարտին հասցրեց Ռոմանոս I Լգաբենոսը:

926 թվականի սկզբին խորվաթական թագավորության հակաբուլղարական դիրքորոշումը վերջնականապես պարզվեց և անկոտրում Սիմեոն I-ը իր զորավարներից մեկի գլխավորությամբ անմիջապես էլ խոշոր ուժեր ուղարկեց Տոմիսլավի գլխավորած սերբերի ու խորվաթների դեմ: 926 թվականի մայիսի 27-ին տեղի ունեցած խոշոր ճակատամարտում, սակայն, հարձակման անցած Բուլղարական թագավորության այս բանակը դարանն ընկավ և, չնայած համառ դիմադրությանը, գլխովին ջախջախվեց: Այս պարտությունը թանկ գին արժեցավ Սիմեոն I-ին, որը Կոստանդնուպոլսի դեմ վարվելիք ապագա գործողություններում առանց այդ էլ մարդկային ուժի մեծ կարիք ուներ: Սրան հակառակ՝ վերջին հանգամանքը միանգամից էլ թեթևացրեց կայսրության դրությունը դանուբյան ճակատում և հնարավորություն տվեց ակտիվանալ Արևելքում, մանավանդ որ նույն այս ժամանակ իսկոնների հերթական փունջն առաջացավ նաև անգործունյա ալ-Մուքթադիի կողմից գլխավորվող Արաբական խալիֆությունում: Իրոք, հենց այս ժամանակ էր, որ վաղուց ի վեր առկա և, կարծես թե, արդեն սովորական դարձած իսկոններին այստեղ գումարվեց նաև նորը, ի դեմս ամենից առաջ շիաների առաջխաղացման:

### Գլուխ 43

#### Բյուզանդական կայսրության ակտիվության սկիզբը Արևելքում

Բանը կայանում էր նրանում, որ Ֆաթիմյանների խալիֆությունը, ի վերջո ամրանալով Յյուսիսային Աֆրիկայում և պաշտոնական Բաղդադին վերջնականապես ստիպելով մոռանալ այդ

<sup>1</sup> «Զեմբրիջյան ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> իբն Ադարի «Մադրիբի պատմությունը»; «Զեմբրիջյան ժամանակագրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Բարիացի «Տարեգրություն»:

տարածքների մասին, այնուհանդերձ չէր բավարարվում դրանով և մշտական փորձեր էր կատարում առաջանալ դեպի ավելի արևելք: 915 և 920 թվականներին արդեն իսկ տեղի էին ունեցել երկու հարձակումներ Եգիպտոսի վրա ու, թեև դրանք հաջողվել էր հետ մղել, սակայն վտանգը պահպանվում էր՝ միաժամանակ ուժեղացած նաև Կարմատյանների Եմիրության կողմից ստեղծվող սպառնալիքներով: Իրոք, ավազակային գործունեությունը գործնականում արդեն պաշտոնապես պետական քաղաքականության մակարդակի բարձրացրած Կարմատյանների Եմիրության Եմիր Աբու-Թահիրը (923-944) նույն այս ժամանակ Արաբական թերակղզում իրեն անչափ ագրեսիվ էր պահում, ընդ որում այս Եմիրը, կարծես վերադարձած մինչիսլամական բեդվինիզմին, բացարձակապես չէր քաշվում ոչ խալիֆի հեղինակությունից և ոչ էլ նույնիսկ մահմեդական սրբությունների նկատմամբ ունձգություն իրականացնելու գաղափարից: Արդյունքում՝ հենց այս ժամանակ էր, որ ավազակային ասպատակությունների բնույթ կրող իր բազմաթիվ հարձակումներով Աբու-Թահիրը մշտական քաոս և խառնաշփոթ էր առաջացնում ինչպես Չարավային Ասորիքում, այնպես էլ Չարավային Միջագետքում, դե իսկ Արաբական թերակղզում ու մահմեդականների սրբազան քաղաքներ Մեքքայի և Մեդինայի մոտ հայտնվելն էլ ամեն մի օտարականի համար հղի էր ամենակործանարար հետևանքներով, ինչն իր հերթին վտանգի տակ էր դնում արդեն ամենամյա մահմեդական Չաջը: Դեռևս 923 թվականին Կարմատյանների Եմիրության բանակը հիմնովին թալանել էր Բասրան, իսկ այժմ էլ արդեն բանը հասել էր նրան, որ Աբու-Թահիրի ավազակները սկսել էին երևալ նույնիսկ Բաղդադի շրջակայքում: Պաշտոնական Բաղդադը իրապես շատ քիչ ուժեր ուներ Կարմատյանների Եմիրության դեմ գործելու համար, քանի որ առկա ուժերը կամ Սուլդուրում էին, կամ Եգիպտոսում էին և կամ էլ Սաջյանների մոտ, ընդ որում դրանք նույնիսկ այդ հատվածներում չէին հերիքում: Այս պայմաններում, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Սամանյանների Եմիրությունն ինքն էլ լիովին զբաղված է իր ներքին հաշիվներով և Իրանական լեռնաշխարհը ազդեցության տակ պահելու հոգսերով, Բաղդադում ի վերջո որոշվեց Աբու-Թահիրի դեմ պայքարի համար գործի դնել Սաջյանների Եմիրության Եմիր Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջին, որը զգալի ռազմական հեղինակություն ուներ: Այսպիսով՝ 926 թվականի սկզբներից սկսած Սաջյանների Եմիրը և նրա ձեռքի տակ եղած ուժերը սկսեցին գործել հարավում, ինչն ավելի թեթևացրեց քրիստոնյաների դրությունը հյուսիսում:

Ըննարկվող ժամանակաշրջանում քրիստոնյաների մոտ առաջացած, թերևս, միակ խնդիրը Ուլիլիսցիխեի կառավարիչ նշանակված Աբխազական թագավորության արքայորդի Կոնստանդինի ապստամբությունն էր, որը, սակայն, ճնշվեց այն բանից հետո, երբ 926 թվականի գարնանը Կոնստանդին արքային հաջորդած նրա որդի Գեորգի II-ի (916-956) գլխավորած Աբխազական թագավորության և Փաղուն Դոնուրիի (918-929) գլխավորած Կախեթիի քորեպիսկոպոսության (մոտ 20.000), ինչպես նաև Արտանուշի թագավորության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը պաշարեց քաղաքը, որից հետո քաղաքը պաշարողներին հաջողվեց խորամանկությամբ գերել Կոնստանդինին ու մոտել քաղաք<sup>1</sup>: Կոնստանդինը գերվեց, կուրացվեց և ամորձատվեց, իսկ նրա ապստամբությունն էլ ճնշվեց:

Չաշվի առնելով իրերի առաջացրած բարեհաջող դրությունը՝ եռանդուն Ռոմանոս I Լգաբենոսը որոշեց նույն այս ժամանակ գործել Արևելքում, ինչի համար էլ ոտքի հանեց Չովհան-Կիրակոսին: Չայազգի այս գորավարը Արևելքում մղվող ռազմական գործողություններում նախորդ տարիներին իրեն հիանալի էր դրսևորել և, հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ վերջինս հանդիսանում էր կայսեր ամենամիլիոված անձնավորություններից մեկը, որը վճռական գործողություններով մինչ այդ նաև մեծապես աջակցել էր վերջինիս գահակալմանը, համարվեց, որ նրանից հարմար թեկնածու լինել ուղղակի չի կարող:

Արդյունքում՝ 926 թվականի հունիսի վերջից մինչև հուլիսի կես սխուրթի դոմեստիկոս Չովհան-Կիրակոսի և Լիկանդոս բանակաթեմի գորավար Մլեհ Չայ Մեծ գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 15.000) Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 5.000) գրավեցին Մելիտեն, սակայն,

<sup>1</sup> «Զարթիս-Ցիսովրեբա», «Զարթիի մատյանը»:

չկարողանալով գրավել միջնաբերդը, ավարով նահանջեցին<sup>1</sup>: Չնայած քաղաքը վերջնականապես չգրավվեց, սակայն, նույնիսկ մի կողմ իսկ թողնելով ձեռք բերված խոշոր ավարը, ամենից առաջ հենց հոգեբանական տպավորությունը հսկայական էր, քանի որ Մելիտեն ընկալվում էր որպես Սուղուրի կարևորագույն մի կենտրոն: Ի պատասխան այս ամենին՝ 926 թվականի օգոստոսից մինչև սեպտեմբեր Տարսուհից արշաված Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) իր հերթին ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>2</sup>:

Նախորդ տարվա ռազմագործողությունը, չնայած իր փայլուն արդյունքին, կայսրության ռազմական ղեկավարության կողմից դիտարկվում էր, ըստ էության, կարծես միայն նախապատրաստական մի քայլ, երբ հիմնական հարվածը թողնվել էր մյուս տարվան: Արդյունքում՝ 927 թվականի ապրիլին սխուլերի դոմեստիկոս Հովհան-Կիրակոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 5.000) գրավեցին այս անգամ արդեն Սուղուրի մեկ այլ կարևոր պաշտպանական կենտրոն հանդիսացող Սամոսատը, սակայն այս անգամ ևս, ինչպես Մելիտեի պարագայում եղավ, չկարողանալով գրավել միջնաբերդը, ավարով նահանջեցին՝ վերջապահային մարտերում կրելով որոշակի կորուստներ<sup>3</sup>: Ի տարբերություն նախորդ տարվա, սակայն, այս անգամ նախատեսված էր շարունակություն, ի դեմս դեպի Հայաստանի ավելի խորքեր իրականացվող արշավանքի:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

927 ապրիլ - մայիս - Դվինի ճ-մ<sup>4</sup>

Սխուլերի դոմեստիկոս Հովհան-Կիրակոսի գլխավորությամբ Քասեն-Քազրևանդ-Մասյացոուն երթուղով Անիի թագավորության տարածք մտած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) պաշարեցին քաղաքը Անիի թագավորության (մոտ 2.000) ու Դվինի Էմիրության (մոտ 2.000) միացյալ բանակից:

I փուլ - Կայսերական բանակը քարանետ ու կրականետ մեքենաների կիրառմամբ անցավ գրոհի և, կարողանալով փլել պարսպի մի հատվածը, ներխուժեց քաղաք:

II փուլ - Պաշտպանվողները անցան հուժկու հակազրոհի և քաղաքի մոտից հետ մղեցին հակառակորդին:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 200 զինվոր: Պարտվողները կորցրին 10.000 զինվոր, որից մոտ 4.000 զինվոր կորցրեցին հայերը: Արդյունքում՝ կայսերական բանակը Մասյացոուն-Քազրևանդ-Քասեն երթուղով հեռացավ Անիի թագավորության տարածքից: Դվինի Էմիրությունը ոչնչացավ:

Վերջին իրադարձությունները Հայոց արքային դրել էին որոշակիորեն երկիմաստ մի դրության մեջ: Այո, մի կողմից ակնհայտ էր, որ կայսրության ռազմական մեքենայի առաջխաղացումը իր վերջնական արդյունքում օգուտ էր Հայոց թագավորությանը, քանի որ թուլանում էին տեղի և հարևան մահմեդական իշխանությունները, իսկ Անիի թագավորության նկատմամբ էլ հետագա հարձակումների հավանականությունը պակասում էր, սակայն միաժամանակ կար նաև մեղալի մյուս կողմը, երբ իրենց քրիստոնեական աշխարհի միակ առաջնորդներ համարող Բյուզանդական կայսրության կայսրերը նման պարագայում վաղ թե ուշ պետք է փորձ կատարեին ոտնձգել նաև Անիի գահակալների ինքնիշխան իրավունքների նկատմամբ: Երկակի այս դուալիզմի առաջացրած հիմնախնդրին հաջող լուծում տալ, սակայն,

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: իբն Կեսիր «Եգիպտոսի և Դամասկոսի պատմություն»: Վալ խադիկ «Պատմություն»: ալ-Համադանի «Տաբարիի համառոտագրություն»: Սիբտ իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»: Ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև Չահաբին իր «Իսլամի պատմություն» աշխատությունում: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Հալլունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Տադիբերդին իր «Պատմություն» աշխատությունում: Այս մասին հայտնում է նաև աս-Սուլիտին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: իբն Կեսիր «Եգիպտոսի և Դամասկոսի պատմություն»:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Սիբտ իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»: Վալ խադիկ «Պատմություն»: աս-Սուլիտի «Պատմություն»: Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Այս մասին հայտնում է նաև Չահաբին իր «Իսլամի պատմություն» աշխատությունում: Ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում կրճատ կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը:

<sup>4</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Հալլունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում:

այդպես էլ չստացվեց և հետագայում նման պարագաներում կողմերն ուղղակի փորձում էին այս կամ այն կերպ մանևրել: Կոնկրետ այս դեպքում, օրինակ, ինչպես Դվինի վրա 923 թվականի հարձակման ժամանակ էր եղել, վերջնական արդյունքը հաշվի առնելով կողմերը փորձում էին այս կամ այն կերպ հարթեցնել իրավիճակը՝ գերծ մնալով հեռուն գնացող հետևություններից:

Նույն այս ժամանակ ռազմական գործողությունները շարունակվում էին նաև Սուղուրի այլ հատվածներում, սակայն դրանք մահմեդականների համար այս անգամ ևս անհաջող եղան: Իրոք, 927 թվականի հունիսի վերջին Լուլուա ամրոցի ճ-մ-ում<sup>1</sup> Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող 3-րդ ռազմիկները (մոտ 2.000) հաղթեցին Տարսուհից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 4.000), ընդ որում հակառակորդը կորցրեց, մասնավորապես 400 զերիներ, որոնք սպանվեցին<sup>2</sup>:

#### **Գլուխ 44** **Բուլղարական խնդրի հանգուցալուծումը**

927 թվականի մայիսի 27-ին, ինչպես մի ժամանակ եղել էր արժանահիշատակ խան Կրումի պարագայում, Կոստանդնուպոլսի դեմ արշավանքի նախապատրաստությունների ամենաեռուն պահին ահարկու Սիմեոն I-ը սրտի կաթվածից հանկարծամահ եղավ, ինչը մի իսկական նվեր էր պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի համար: Իրոք, Բուլղարական թագավորությունը, որը տաղանդավոր այս տիրակալի օրոք առկա բոլոր ուժերի հաջող կենտրոնացման և կիրառման բարձր արդյունավետության հաշվին հաճախ գերազանցում էր Բյուզանդական կայսրությանը, վերջինիս մահից հետո աստիճանաբար թուլացավ ու անկում ապրեց:

Հանգուցյալի որդի Պետրոսը՝ Պետրոս I-ը (927-969), որը ոչ եռանդուն ու թույլ մի տիրակալ էր, մեծ հաշվով կառավարում էր միայն հոր թողած հարակայունության հաշվին և վերջինս ոչ միայն որևէ փորձ չարեց ապահովել հոր կողմից վեր հանած ուժերի հետագա ընթացքը, այլ ընդհակառակը՝ սկսեց աստիճանաբար զիջել հարևան պետական միավորներին: Արդյունքում՝ կայսրության դանուբյան սահմանում երկարատև խաղաղություն հաստատվեց, երբ աստիճանական տեղատվություն ապրող Բուլղարական թագավորությունն այստեղ այլևս որևէ հավակնություն չուներ և դա այն դեպքում, երբ նույն այս տարում վերակերտված Սերբական իշխանության ու Խորվաթական թագավորության նկատմամբ կայսրությունը միանշանակ ռազմական գերակշռություն ուներ ու պետական այս միավորները ոչ մի կերպ ի վիճակի չէին սպառնալ կայսրությանը:

Միակ հակառակորդը, որը, թերևս, մնում էր այստեղ, դա, պատկերավոր ասած, հարևանի հարևաններն էին, ի դեմս Բուլղարական թագավորության արևելյան հարևան Պաթինական խանության և հյուսիսային հարևան Հունգարական խանության: Սրանցից առաջինը, սակայն, հարվածները, որպես կանոն, գերադասում էր ուղղել ամենից առաջ դեպի ավելի հյուսիս գտնվող Կիևյան Ռուսիայի դեմ, իսկ երկրորդն էլ, թեև երբեմն, իջնում էր հարավ, սակայն հիմնական հակամարտությունն այնուհանդերձ մղում էր ավելի մոտիկ գտնվող և ավելի հարմար թիրախ հանդիսացող Արևելյան Ֆրանկական թագավորության դեմ: Աշխարհաբաղադարական փոփոխված իրավիճակի այս պայմաններում, մանավանդ Արաբական խալիֆության ավելի ու ավելի անկման ֆոնին, երկարատև ընդմիջումից հետո պաշտոնական Կոստանդնուպոլսը բոլոր հնարավորությունները ստացավ ի վերջո հաջող հակահարձակման անցնել Արևելքում: Միաժամանակ, սակայն, չմոռացվեց նաև Արևմուտքը, երբ առանձին ռազմագործողություններ ձեռնարկվեցին նաև այս ուղղությամբ:

<sup>1</sup> Այս ճակատամարտի տեղը մոտավոր է և հնարավորություն այլ մեկնաբանությունների: Ցանկացած դեպքում պարզ է, որ խոսքը Տարսուհից հյուսիս կամ հյուսիս-արևմուտք գտնվող մի սահմանային տարածքի մասին է:

<sup>2</sup> իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

## Գլուխ 45

### Սաջանների էմիրության անկումը

927 թվականի օգոստոսին, շարունակելով բզկտել կայսրության տիրույթները Ապենինյան թերակղզում, Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 10) գրավեց Տերենտը, ընդ որում 6.000 խաղաղ բնակիչներ սպանվեցին, մի քանի հազար հոգի էլ գերվեցին<sup>1</sup>: Հաջորդը Օթրանտն էր, որը ընկավ 927 թվականի դեկտեմբերին և այս առումով լավը, թերևս, միայն այն էր, որ հակառակորդը չամրացավ այս քաղաքներում ու, ձեռք բերած հարուստ ավարով հանդերձ, շուտով թողեց դրանք<sup>2</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, ուշագրավ իրադարձություններ տեղի ունեցան արդեն Հարավային Միջագետքում:

Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջը, որը, որոշակիորեն չուզենալով, բայց խալիֆի համառ խնդրանքներին տեղի տալով այնուհանդերձ ստանձնել էր Կարմատյանների էմիրության դեմ մղվող ռազմական գործողությունների գլխավորումը, 927 թվականի դեկտեմբերին, տիրապետելով ուժերի զգալի գերակշռության, սկսեց մոտենալ Կուֆային, սակայն արդյունքում պարզվեց, որ ավագակը ոչ միայն ավագակին իրոք արժանի էր, այլև՝ Կարմատյանների գործող էմիրն ավելի հաջողակ մի ավագակ էր: Իրոք, հենց անմիջապես էլ հաջորդած ճակատամարտում Արաբական խալիֆության բանակը Կարմատյանների էմիրության բանակից ծանր պարտություն կրեց, իսկ մինչ այդ հազար տեսակի փորձանքներից և վայրիվերումներից անվնաս դուրս պրծած Սաջանների էմիրին էլ հաջողությունն այս անգամ լքեց այն աստիճան, որ նա հայտնվեց գերության մեջ: Պաշտոնական Բաղդադում փորձ կատարեցին փրկել իրենց զորավարին, սակայն, այն բանից հետո, երբ Աբու-Թահիրն իմացավ, որ 928 թվականի գարնան սկզբին խոշոր ուժերով կրկին իր դեմ է շարժվում խալիֆի կողմից ուղարկված ևս մեկ զորավար, անմիջապես էլ հրամայեց ուղղակի գլխատել այդ ամենից, կարծես թե, ոգևորված Յուսուֆին: Այսպիսով՝ Անիի թագավորությանն այդքան հոգսեր պատճառած ահեղ էմիրը գտավ իր, թերևս, արժանի վերջաբանը և այս առումով կարևոր էր հատկապես այն, որ դրանից հետո Սաջանների էմիրությունն անկում ապրեց, երբ իրավիճակը կրկնվեց մոտավորապես այնպես, ինչպես Բուլղարական թագավորության և Բյուզանդական կայսրության պարագայում:

Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջի գերվելուց և սպանվելուց հետո Սաջանների էմիրության էմիր հռչակվեց նրա եղբայր Մուհամմեդ իբն Աբու-Սաջի որդի Աբու-Մուսաֆիրը (928-929), որը, սակայն, թույլ տիրակալ էր և արդեն 929 թվականի գարնանը թունավորվեց ու սպանվեց: Արդյունքում՝ Սաջանների էմիրությունը ոչնչացավ և այս իշխանական տոհմն էլ սպառվեց, ընդ որում Սաջանների նախկին տիրույթներում սկսեցին տիրություն անել ուժեր, որոնց չէր հերիքում կենտրոնացվածությունն ու միասնական նպատակներով գործելու ունակությունը: Ստեղծված պայմաններում Անիի թագավորությունը վերջնականապես ամրապնդվեց, մասնավորապես, արդեն նաև Դվինում, ինչը Հայոց թագավորության համար լուրջ մի հաջողություն էր, քանի որ վերացավ հարավից դեպի Անիի թագավորության խորքեր հարված հասցնելու համար նախատեսված հարմար մի ցատկահարթակ:

## Գլուխ 46

### Բյուզանդական կայսրության ակտիվության հետագա ընթացքը Արևելքում

928 թվականի հունվարին Տարսուհից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 10.000) Ջաֆար ամրոցի ճ-մ-ում (Կիլիկիայի հյուսիս) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 1.000) և նահանջեց<sup>3</sup>, սակայն այս անգամ ևս կայսրությունը պատասխան հզոր հարված հասցրեց: Արդյունքում՝ արդեն 928 թվականի գարնանը սխուլերի դոմեստիկոս Հովհան-Կիրակոսի գլխավորությամբ Բասեն-

<sup>1</sup> իբն Ադարի «Մադրիքի պատմությունը»; «Զեմբրիջյան ժամանակագրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Վալ խադիկ «Պատմություն»; Նուվեյրի «Պատմություն»; Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Բարիացի «Տարեգրություն»:

<sup>2</sup> Նուվեյրի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Վալ խադիկ «Պատմություն»:

Տուրուբերան երթուղով առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 15.000) Կայսիկների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Խլաթը, որից հետո, ստանալով հնազանդության երաշխիքներ և վերցնելով մեծ ավար, թողեցին քաղաք<sup>1</sup>: Չաջորդը Բաղեշն էր, ուր ծվարել էին Շեյբանյանների երբեմնի հզոր Էմիրության վերջին մնացորդները, սակայն այս քաղաքը ևս չկարողացավ դիմադրել սխուրի ահեղ դոմեստիկոսին և 928 թվականի նույն գարնանն ընկավ: Այստեղ ևս ստանալով հնազանդության երաշխիքներ և վերցնելով մեծ ավար՝ կայսրության բանակը Աղձնիք-Տուրուբերան-Բասեն երթուղով նահանջեց: Այսպիսով՝ ընկավ Անիի թագավորության ևս մեկ ու երբեմնի ահեղ, սակայն այժմ, թերևս, միայն արդեն խորհրդանշական նշանակություն ունեցող մի հակառակորդ, երբ փաստվեց Շեյբանյանների Էմիրության ոչնչացումը<sup>2</sup>:

928 թվականի ամռանը Փոքր Ասիայի Արևմուտքում բռնկվել էր իրեն որպես չմահացած, թաքնված և միայն այժմ մարդկանց իր մասին հայտարարած ու որպես Կոնստանդին Դուկաս ներկայացած ոմն Վասիլ Պղնձաձեռքի ապստամբությունը: Այս ելույթը, սկսվելով որպես ընդամենը միայն ավազակություն, այնուհանդերձ շուտով սպառնում էր մեծ ծավալներ ընդունել և արդյունքում Յովհան-Կիրակոսի ակտիվությունը Արևելքում այդ տարի սահմանափակվեց, երբ վերջինս ստիպված եղավ բանակային զգալի ուժեր ուղարկել ապստամբների դեմ: Արդյունքում՝ Վասիլը գերվեց և Կոստանդնուպոլսում մահապատժի ենթարկվեց, իսկ նրա ապստամբությունն էլ ճնշվեց: Եվ այսպես, քանի որ Արևելքում ռազմական խոշոր գործողություններ մղելու համար տարին, ըստ էության, արդեն կորսված էր, որոշվեց գոնե մի փոքր ռազմագործողություն իրականացնել: Արդյունքում՝ Լիկանոս բանակաթեմի զորավար Մլեխ Յայ Մեծը, ծալելով որպես հողագործ բանվորներ, քաղաքի պաշարման ժամանակ ներսից հարված հասցնելու համար մի ջոկատ (700) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներ (մոտ 400) մտցրեց Մելիտե, սակայն գաղտնիքը բացվեց և Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 2.000) ոչնչացրեց հակառակորդին<sup>3</sup>: Նույն այս ժամանակ այնքան էլ հաջող չէին կայսրության գործերը նաև Արևմուտքում, երբ 928 թվականի ամռանը Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը գրավեց Գիրանը և Յասան ամրոցը (Յարավային Իտալիա), որից հետո, ասպատակելով Սալերնոյի ու Նեապոլի շրջակայքը, ավարով նահանջեց<sup>4</sup>:

929 թվականի գարնանը Բենվենտի և Սպոլետոյի դքսությունների միացյալ բանակը (մոտ 2.000) Կալաբրիայի ճ-մ-ում հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (1.453, այդ թվում 84 հունգարներ, 47 իսազարներ, 45 վարյագներ, 11 արաբներ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (36 հեծյալ)<sup>5</sup>: 929 թվականի նույն գարունը կայսրության համար Արևմուտքում հաջող չէր նաև ծովի վրա, երբ Ֆաթիմյանների խալիֆության նավատորմը (4 նավ) Տիրոլիի ծովամարտում (Յարավային Իտալիա) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության նավատորմին (7 նավ), որից հետո ասպատակեց Յարավային Իտալիան և ավարով նահանջեց՝ գերելով 12.000 խաղաղ բնակիչ<sup>6</sup>:

Արևմուտքում կրած անհաջողությունը, սակայն, պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի համար շուտով փոխարինվեց Արևելքում ձեռք բերված խոշոր հաջողությամբ: Իրոք, 929 թվականի ամռանը սխուրի դոմեստիկոս Յովհան-Կիրակոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20.000) Արաբական խալիֆության կայազորից (մոտ 2.000) պաշարեցին Մելիտեն և ի վերջո ստիպեցին հանձնվել, ընդ

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Աբուլ-Ֆիդա «Յամառու պատմություն մարդկային ցեղի»: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Յալուրը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Տադրիբեդին իր «Պատմություն» աշխատությունում: Այս մասին հայտնում է նաև աս-Սուլիտին իր «Պատմություն» աշխատությունում: Ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Աբուլ-Ֆիդա «Յամառու պատմություն մարդկային ցեղի»: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Յալուրը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Տադրիբեդին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Այս մասին շատ կարճ հայտնում է Ալ-Յամադանին: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Յալուրը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում: Ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Տադրիբեդին իր «Պատմություն»-ում: Այս մասին հայտնում է նաև Աբուլ-Ֆիդան իր «Յամառու պատմություն մարդկային ցեղի» աշխատությունում: Այս մասին հայտնում է նաև աս-Սուլիտին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

<sup>4</sup> իբն Ադարի «Մադրիբի պատմությունը»:

<sup>5</sup> Լիտուպրանդոս Կրեմնացի «Յատուցման գիրք», գիրք 4, գլուխ 9: Կոնստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 44: Յովհաննես Սկիլիցես «Յամառու պատմություն»:

<sup>6</sup> իբն Ադարի «Մադրիբի պատմությունը»: «Զեմբրիջան ժամանակագրություն»:



որում Մելիտեի եմիրը ընդունեց Բյուզանդական կայսրության գերիշխանությունը, իսկ քաղաքում էլ տեղաբաշխվեց կայսերական կայազոր<sup>1</sup>:

Նույն այս ժամանակ էլ հենց կյանքից հեռացավ Յայոց երկաթյա արքան՝ Աշոտ II Երկաթը կնքեց իր մահկանացուն և Անիի թագավորության գահին նրան հաջորդեց եղբայրը՝ Աբբասը (929-953): Բուռն ու հակասական կյանք ապրած Աշոտ II Երկաթը, չնայած իր գահակալման շրջանին ուղեկցող խառն իրադարձություններին և ուժեղ վայրիվերումներին, իր հաջորդին այնուհանդերձ թողեց վերքերից ապաքինվող ու վերելքի վրա գտնվող մի պետություն, ընդ որում խոհեմ և կշռադատված նրա եղբորն էլ արդեն իր թագավորության բավականին երկար ընթացքում հաջողվեց վերջնականապես կյանքի կոչել թագավորության հինավուրց հզորության վերականգնումը: Սկիզբ էին առնում նոր ժամանակներ և պատմական թատերաբեմը լցվում էր նոր մարդկանցով, երբ մահմեդական մոլեռանդ առաջընթացի և քրիստոնեական անգիջում հակազդեցության մթնոլորտում դաստիարակված զորավարների ու քաղաքական գործիչների խստաբարո սերնդին աստիճանաբար փոխարինելու էին գալիս ավելի լուսավոր ժամանակների փափուկ պայմաններում աճած մարդիկ և գործիչներ:

Նույն 929 թվականին, երբ մահացավ Յայոց երկաթյա արքան, դրությունը լարված էր նաև Բաղդադում, որտեղ խալիֆ ալ-Մուբթադիի անգործունայնությունը բանը հասցրել էր նրան, որ արդեն բուն քաղաքում ուժեղացել էին տրամադրություններն ի վերջո ազատվել այդ անպետք տիրակալից: Արդյունքում՝ դավադրություն կազմվեց և դավադիրները, 929 թվականի կեսերին գահընկեց անելով ալ-Մուբթադիին, նրա փոխարեն խալիֆական կոչումը շնորհեցին վերջինիս եղբայր ալ-Կահիրին (929, 932-934): Տապալված խալիֆի պալատական թիկնազորը, սակայն, գործելով սեփական հետաքրքրությունների ոլորտում, ընդամենը մի քանի օր անց գահն արագորեն վերադարձրեց նախկին խալիֆին, եղբայրները հաշտվեցին և խալիֆական կոչումը շարունակեց կրել ալ-Մուբթադիի:

930 թվականի փետրվարին Արշամաշատի ճ-մ-ում Արաբական խալիֆության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Լիկանդոս բանակաթմի զորավար Մլեհ Յայ Մեծի գլխավորությամբ առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 2.000)<sup>2</sup>: Այս անհաջողությունը, սակայն, քրիստոնյաների համար լուրջ հետևանքներ չառաջացրեց:

931 թվականի մարտի վերջին Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) ուժեղ ձյան պայմաններում հարձակվեցին Տարսուհից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակի (մոտ 5.000) վրա, սակայն Լուլուա ամրոցի ճ-մ-ում<sup>3</sup> պարտվեցին՝ կորցնելով սպանված 600 զինվոր ու 3.000 գերի<sup>4</sup>: Նախորդ անհաջողության համար հաջողվեց վրեժ լուծել, սակայն, կարճ ժամանակ անց, երբ 931 թվականի մայիսին նույն Լուլուա ամրոցի մոտ տեղի ունեցած հերթական ճ-մ-ում<sup>5</sup>, Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) հաղթեցին Արաբական խալիֆության նահանջող բանակին (մոտ 4.000)<sup>6</sup>:

931 թվականի հուլիսից մինչև սեպտեմբեր Տարսուհից առաջխաղացած Արաբական խալիֆության բանակն (22.000, որից 12.000 հեծյալ) ասպատակեց Կապադովկիան, ինչպես նաև Ամորիոնի և Անկյուրայի շրջակայքը<sup>7</sup>, սակայն կայսրությունը այս անգամ ևս չհապաղեց պատասխանից, ընդ որում հարվածը կրկին հասցվեց Անիի թագավորության ուղղությամբ գտնվող մահմեդական պետական միավորներին: Արդյունքում՝ 931 թվականի սեպտեմբերին սխուրթի դոմեստիկոս Յովհան-Կիրակոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 24: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Յալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում:

<sup>2</sup> Արիբ իբն Սադ «Տաբարի համառոտագրություն»:

<sup>3</sup> Այս ճակատամարտի տեղը մոտավոր է և հնարավորություն այլ մեկնաբանությունների: Ցանկացած դեպքում պարզ է, որ խոսքը Տարսուհից հյուսիս կամ հյուսիս-արևմուտք գտնվող մի սահմանային տարածքի մասին է, քանի որ մյուս արշավանքը եղել է դեպի արևմուտք:

<sup>4</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»;  
<sup>5</sup> ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում կրճատ կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը: Արիբ իբն Սադ «Տաբարի համառոտագրություն»;  
<sup>6</sup> Չահաբի «Իսլամի պատմություն»:  
<sup>7</sup> Իբն Կեսիրը իր «Եգիպտոսի և Դամասկոսի պատմություն» աշխատությունում կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը:

<sup>5</sup> Այս ճակատամարտի տեղը մոտավոր է և հնարավորություն այլ մեկնաբանությունների: Ցանկացած դեպքում պարզ է, որ խոսքը Տարսուհից հյուսիս կամ հյուսիս-արևմուտք գտնվող մի սահմանային տարածքի մասին է:

<sup>6</sup> Չահաբի «Իսլամի պատմություն»:

<sup>7</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»;  
<sup>8</sup> Չահաբի «Իսլամի պատմություն»:  
Այս մասին հայտնում է նաև իբն Յալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում:

(մոտ 50.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000), ինչպես նաև Գագիկ արքայի գլխավորած Վասպուրականի թագավորության բանակը (մոտ 15.000) Կայսիկների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500) գրավեցին Խլաթը ու Բերկրին և, ստանալով հնազանդության երաշխիքներ ու վերցնելով մեծ ավար, նահանջեցին<sup>1</sup>: Պատասխան քայլի հերթը մահմեդականներին էր ու այն ևս իրեն շատ սպասեցնել չուվեց:

Սաջանների էմիրության ոչնչացումից հետո նախկին այս էմիրության տարածքում իշխանության հասավ սկզբում Սաջանների գուլյամ Վասիֆ ալ-Շիրվանսիին (929), սակայն վերջինիս շուտով սպանեցին և իշխանությունն անցավ Սաջանների մեկ այլ նախկին գուլյամ Մուֆլիհ ալ-Սաջին (929-932): Բավականին լուրջ իշխանության հասած հերթական այս գուլյամը, ի տարբերություն իր նախորդի, ավելի զգուշավոր և, դատելով ըստ ամենայնի, նաև ավելի տաղանդավոր մի անձնավորություն էր, որը մոտակա մի քանի տարիներում զգալի բարդություններ առաջացրեց քրիստոնյաների համար: Հաջողակ այս գուլյամի օգտին եղան, սակայն, նաև քաղաքական, իսկ իր արմատներում նույնիսկ ժողովրդագրական հիմքեր ունեցող խորը այն զարգացումները, որոնք նույն այս ժամանակ տեղի էին ունենում Իրանական լեռնաշխարհում:

#### Գլուխ 47

#### X դարի պարսկական վերածննդի ընդհանուր բնութագիրը

Խնդիրն ամենից առաջ կայանում էր նրանում, որ դեռևս Օմայանների գահատոհմի իշխանության վերջին տասնամյակներում, իսկ ավելի ուժեղ շարունակվող թափով էլ՝ այդ գահատոհմի անկումից հետո և նոր գահատոհմի օրոք, Արաբական խալիֆության տարածքում շարունակվում էր արաբական տարրի տեղատվության գործընթացը: Երևույթն իր զգալի ազդեցությունը չունեցավ Պիրենյան թերակղզում, որտեղ հիմնական բնակչությունն ի սկզբանե կազմված էր քրիստոնյաներից, իսկ այդ պայմաններում էլ արաբական տարրը տեղում իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր իսլամի, թերևս, միակ կրողը՝ չունենալով որևէ մրցակից: Գործընթացը մեծ հաշվով էական ազդեցություն չունեցավ նաև Հյուսիսային Աֆրիկայում, քանի որ զարգացման անհամեմատ ավելի ցածր մակարդակի վրա գտնվող տեղի բերքերներն արդեն վաղուց արաբացել էին և, կորցնելով իրենց ցեղային դիմագծերը, այլընտրանքի բացակայության պայմաններում իրենց շարունակում էին, ըստ էության, արաբ զգալ: Այս կամ այն չափով արաբական տարրն էր գերիշխում նաև Եգիպտոսում և Ասորիքում, սակայն իրավիճակը հատկապես ծանր տեսք էր ստացել, ինչպես արդեն ասվեց, Իրանական լեռնաշխարհում, որտեղ զրադաշտական հզոր քաղաքակրթության ավերակների վրա ոտքի կանգնած ու վերելքի ուղին բռնած պարսկական տարրը իսլամի ընդհանուր սահմաններում դեռևս երկու հարյուրամյակ առաջ էր ընտրել զարգացման իր յուրօրինակ ուղին, ի դեմս շիիզմի, իսկ հետագայում էլ ավելի էր զարգացրել այն:

Պարսկական տարրը սկզբում փորձ կատարեց հաստատել իր դիրքերը դեռևս Աբբասյաններին խալիֆական կոչում ապահովելով, սակայն հետագա երկու հարյուրամյակները ցույց տվեցին, որ արմատներով արաբներից սերող այս գահատոհմը այնուհանդերձ որևէ կերպ չի ցանկանում ծառայել համապարսկական շահերին: Այս պայմաններում, շարունակելով այնուհանդերձ վերելք ապրել, պարսկական տարրն արդեն IX դարի երկրորդ քառորդից սկսած, ինչպես արդեն ասվեց, Աբբասյաններին, ըստ էության, զրկեց իր աջակցությունից, որից հետո սկսեց շեշտը դնել Իրանական լեռնաշխարհում առանձին գահատոհմերի իշխանական ազդեցության ուժեղացման վրա: Այս գործընթացն իր կոնկրետ քաղաքական արտահայտությունն ունեցավ ամենից առաջ Թահիրյանների վերելքում, որին հաջորդեցին Սաֆֆարյանները և Սամանյանները, սակայն վերջինս իր արտահայտությունը ստացավ նաև իրենց ազդեցությամբ համեմատականորեն ավելի թույլ այլ իշխանական գահատոհմերի իշխանության հաստատման պարագայում:

Իրավիճակը հատկապես բուռն զարգացում ստացավ պարսկական տարրի ավանդական կենտրոններից մեկը հանդիսացող Տաբարիստանում, որտեղ IX դարի կեսերից իրական

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

քաղաքական անկախության հասավ շրջակա ավելի մանր գահատոհմերի նկատմամբ իր գերիշխանությունը հաստատած Չայոյանների Եմիրությունը: Այս առումով վերջնականապես պարզ լինելու համար նաև նշենք, որ պարսկական տարրի ընդհանուր վերելքի օրինաչափության սահմաններում վերելքի ուղին բռնեց նաև պարսկական տարրի մի ենթատարրը հանդիսացող քրդական տարրը, որը, սակայն, շուտով սկսեց ինքնուրույն քայլեր անել՝ մեծապես հակադրվելով պարսիկներին: Եվ այսպես, սկսած արդեն IX դարի կեսերից Իրանական լեռնաշխարհը խմորվում էր սեփական ինքնության իշխանության ապահովման մեր կողմից նկարագրված գործընթացներում, այն դեպքում, երբ ոչ պակաս ուշագրավ զարգացումներ սկսեցին տեղի ունենալ նաև Արաբական խալիֆությունում: Այս ամենն իր հետ մեծ փոփոխություններ բերեց:

Իրոք, շուտով պարզվեց, որ պարսկական տարրի աջակցությունից զրկված և ի սկզբանե իսկ արաբական տարրի աջակցությունը չվայելող Աբբասյանների գահատոհմի ներկայացուցիչներին նույն այս ժամանակ չի մնում այլ ելք, քան, իր իշխանությունը պահպանելու համար, շեշտը դնել ֆինանսական հզորության վրա հիմնվող գուլյամների սոցիալական ինստիտուտի վրա: Դա, սակայն, սկզբում բերեց ռազմական գործում մենաշնորհի հասած գուլյամների ամենաթողությանն, ի դեմս Սամառայի քառսի ծանր տարիների, իսկ հետո էլ բանը հասավ նրան, որ առկա միջոցներն արդեն որևէ կերպ չէին հերիքում ռազմիկների բավարար այնպիսի քանակություն ունենալու համար, որը կհերիքեր պահպանել կենտրոնական իշխանության ազդեցությունը խալիֆության ողջ լայնատարած տիրույթների վրա: Որպես հետևանք, Արաբական խալիֆությունում կենտրոնական իշխանությունն անկում ապրեց, թեև հետագա տասնամյակներում մի քանի եռանդուն խալիֆների այնուհանդերձ հաջողվեց որոշակի հավասարակշռություն հաստատել ստացվող ֆինանսական միջոցների և ռազմական համակարգի միջև: Արդյունքում՝ Արաբական խալիֆությունը, քաղաքական փաստացի արդեն սահմանափակ, սակայն կրոնական այնուհանդերձ անսահմանափակ ազդեցությամբ, իր գոյությունը շարունակեց ավելի սեղմված սահմաններում, ընդ որում այս մասին ևս արդեն խոսվել է: Այսպիսով՝ Արաբական խալիֆությունն, ըստ էության, իջավ իր ժամանակի սովորական մահմեդական մի պետական միավորի մակարդակի, որտեղ իշխանությունը չէր վայելում մի որևէ եթնոսի ընդգծված ազգային կամ կրոնական աջակցությունը՝ իր բնույթով փաստորեն հավասարվելով, օրինակ, Թուլունյանների Եմիրությանը, սակայն զիջելով ասենք բերբերների լայն աջակցությունը վայելող Ֆաթիմյանների խալիֆությանը, բայց միաժամանակ նաև՝ պահպանելով կրոնական բարձր հեղինակությունը:

Դեռևս Սամառայի քառսի ավարտից հետո նոր կարգավիճակ ձեռք բերած Արաբական խալիֆությունը նման պայմաններում իր գոյությունը շարունակեց ևս կես դար, սակայն հիշատակված կարգավիճակի պահպանման համար անհրաժեշտ էր եռանդուն ու խելացի խալիֆի մշտական առկայություն և, եթե իր նախորդները մեծ հաշվով համապատասխանում էին այդ չափանիշներին, ապա ալ-Մուբթադիրը հաստատ այդ խալիֆը չէր: Արդյունքում՝ իր երկարատև և անպտուղ կառավարման շրջանում արաբական տարրի աջակցությունից վաղուց ի վեր զրկված Աբբասյանների պետությունը զրկվեց սեփական կայունության աղբյուր հանդիսացող նյութական հոսքերի ու ռազմական ծախսերի միջև նախկինում առկա փխրուն հավասարակշռության իր օգտակար նաև այդ վիճակից և, նյութական միջոցների ավելի ու ավելի պակասող հոսքի պայմաններում, ռազմական հզորության լուրջ անկում ունեցավ:

Այլ պայմաններում, ինչպես եղավ օրինակ նույն սիսալը թույլ տված Թուլունյանների Եմիրների պարագայում, Աբբասյանների պետությունն ուղղակի կկործանվեր և կուլ կգնար հարևան պետական միավորների հարվածներին, սակայն այս դեպքում, քանի որ Աբբասյանների պետության գլուխը ողջ մահմեդականության համար բացառիկ կրոնական հեղինակություն ունեցող մի կոչման տեր անձնավորություն էր, Արաբական խալիֆության անհետ կործանում այնուհանդերձ տեղի չունեցավ: Արդյունքում՝ առաջացավ բացառիկ մի իրավիճակ, երբ Արաբական խալիֆության ծայրահեղ թուլացման պայմաններում այն այդպես էլ ոչ միայն չկործանվեց, այլև վերջինիս տարածքում փաստացի գերիշխանության հասած ուժերն իրենք էին շահագրգռված պահպանել այս պետության թեկուզ միայն երևութական գոյությունը՝ խալիֆի հեղինակությունն օգտագործելով վերջինիս անունից իրենց քաղաքական հետաքրքրությունները հաջողությամբ կյանքի կոչելու մտայնությամբ: Եվ այսպես, արդեն 930-ական թվականների

սկզբից Արաբական խալիֆությունը գտնվում էր հենց նման թուլացած դրության մեջ, երբ վերջինիս տարածքում շուտով, պահպանելով խալիֆներին զուտ ձևական մակարդակում և որևէ կերպ չուզենալով Արաբական խալիֆության կործանումը, սկսեցին գերիշխանության ձգտել շրջակա այս կամ այն ուժերը:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում երկրագնդի միջին ջերմաստիճանը շարունակում էր անշեղորեն բարձրանալ, ինչի արդյունքում երկրագնդի հարավային շրջաններում և, մասնավորապես Մեծ անապատում կենսական պայմաններն աստիճանաբար դառնում էին ավելի ու ավելի անտանելի: Ստեղծված պայմաններում շարունակվում էր դեռևս VII դարի սկզբից սկիզբ առած այն գործընթացը, երբ արաբական տարրը լքում էր հիշատակված տարածքները և ձգտում էր հաստատվել ավելի հյուսիս ընկած ու կենսագործունեության համար ավելի դրական շրջաններում: Այս հանգամանքը, սակայն, այնուհանդերձ ուժ չապահովեց արաբական տարրի կողմից վաղուց ի վեր մերժված Աբբասյան տիրակալներին և հիշատակված ժողովրդավարական դրական գործընթացի հաջող կրողները հանդիսացան ամենից առաջ այլ՝ Կարմատյանների եմիրությունը Արաբական թերակղզու ու Ֆաթիմյանների խալիֆությունը Սահարայի անապատի մասով:

Աբբասյանների հետ առնչվում էր ամենից առաջ հենց Արաբական թերակղզին, սակայն երկրագնդի բնակչության կարգացումներով պայմանավորված իսլամի համար դրական ժողովրդագրական այս գործընթացները նրանք, ի տարբերություն Օմայանների, իրենց օգտին օգտագործել այդպես էլ իրոք ոչ մի կերպ չկարողացան, ընդ որում արաբական տարրն ինքն էլ այս գահատոհմին իր հերթին գրկեց սեփական աջակցությունից: Սրան հակառակ, սակայն, վերելքի ամենից առաջ հենց ժողովրդագրական ուղին բռնած մահմեդական մեկ այլ միավոր հենց նույն այս ժամանակ բոլոր ջանքերը գործադրեց Արաբական խալիֆությունում գերիշխանության հասնելու համար՝ խոսքը արդեն իսկ հիշատակված պարսկական տարրի մասին է: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Չայդյանների եմիրությունը հենց նոր կործանվել էր, սակայն ինչպես Տաբարիստանում, այնպես էլ Իրանական լեռնաշխարհի այլ հատվածներում ի հայտ էին եկել նոր ուժեր: Արդյունքում՝ վերջիններս, մինչ այդ Իրանական լեռնաշխարհին, ըստ էության, իր հսկողության տակ պահող Սամանյանների եմիրությունում շարունակվող ճգնաժամի պայմաններում, իրենց լիովին պատրաստ էին համարում ոչ միայն ինքնուրույն քայլեր ձեռնարկելու, այլև՝ Արաբական խալիֆությունն իրենց ազդեցության տակ վերցնելու համար:

Այս առումով հատկանշական է, որ սեփական եմիրությունները ոտքի հանող և արդեն, ըստ էության, պարսիկներին ներկայացնող տեղական գահատոհմերից շատ շատերն այնուհանդերձ տարված էին վաղուց արդեն անցյալ դարձած Սասանյանների քաղաքական փառքի վերականգման հեռուն գնացող ծրագրերով, ինչը հաճախ իր կոնկրետ արտահայտությունն էր գտնում կյանքում: Իրոք, ըստ էության, մերժելով արաբական անցյալը և զարգացման արաբական ուղին, այս ուժերը արդյունքում ամենաբնական կերպով իրենց հայացքը հառեցին մինչարաբական դարաշրջանին, իսկ այդ պարագայում էլ գործն իրոք հանգում էր Սասանյաններին մոտավորապես այն տեսքով, երբ Անիի թագավորության գահակալներն աչքի առաջ ունեին Մեծ Հայքի թագավորությունը: Մինչև առաջ անցնելը կարևոր է այնուհանդերձ ընդգծել, սակայն, որ, պետական համակարգում հենվելով հանդերձ պարսկական տարրի վրա, սակայն հասարակական հարաբերությունների մակարդակում լինելով մահմեդական արժեհամակարգի կրողներ, բոլոր այս պետական միավորներն էլ ռազմական համակարգում այս կամ այն չափով շարունակում էին օգտագործման մեջ ունենալ գուլյամների սոցիալական ինստիտուտը, ընդ որում գուլյամներն իրենց զգալի մասով ներկայացված էին հենց ի դեմս թյուրքերի: Իրանական լեռնաշխարհում սկիզբ առած պարսկական վերածննդի այս դարաշրջանն իր բուռն վերելքին հասավ սկսած արդեն X դարի 30-ական թվականներից:

Մինչ այս արդեն իսկ հիշատակված և քաղաքական ասպարեզից, ըստ էության, արդեն հեռացած Չայդյանները, Սաֆֆարյաններն ու Սաջյանները, ինչպես նաև մի քանի մանր այլ գահատոհմեր հիշատակված գործընթացի, ըստ էության, արդեն իսկ կրողներն էին, սակայն այժմ, ինչպես արդեն նշվեց, Սամանյանների եմիրությունում շարունակվող ճգնաժամի պայմաններում առաջ եկան նոր գահատոհմեր, որոնք փորձ կատարեցին Իրանական լեռնաշխարհում հենց իրենք ստանձնել առաջատարի դերը՝ ձգտելով Իրանական լեռնաշխարհից դուրս մղել Սամանյաններին

և հասնել մի դրության, երբ վերջինս կսահմանափակվեր Մավերնահրով: Այս առումով որոշակի նշանակություն ուներ նաև այն հանգամանքը, որ, եթե որպես ռազմաքաղաքական կենտրոն Մավերնահրն և Միջին Ասիայի հարավային շրջաններն ունեցող Սամանյանների էմիրությունը ավանդականորեն հենվում էր հիմնականում պարսկացած թյուրքերի լայն հատվածների վրա, ապա արդեն բուն Իրանական լեռնաշխարհում ոտքի կանգնած ուժերը ձգտում էին հենվել հենց բուն պարսկական տարրի վրա, որը էթնո-հոգեբանական, կենցաղային և մշակութային զգալի տարբերություններ ուներ իրենց քոչվոր անցյալի զգալի հետքը դեռևս այնուհանդերձ պահպանած պարսկական տարրի միջինասիական հատվածի հետ:

Եվ այսպես, երկրագնդի արդեն իսկ հիշատակված տաքացումը, որը բերել էր նաև Կասպից ծովի մակարդակի բարձրացմանը, գումարված մեծ հաշվով խաղաղ բնույթ ունեցող վերջին հարյուրամյակներում տեղի ունեցած ժողովրդագրական աճին, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի մեջ հայտնված հարևան պետական միավորների առկայությունը նույն այս ժամանակ Տաբարիստանի պարսկական տարրի համար Իրանական լեռնաշխարհը նվաճելու լայն հնարավորություններ ստեղծեցին: Ավելին, Տաբարիստանի բնակիչները, դեռևս պահպանված տոհմացեղային հարաբերությունների բարձր մակարդակի պայմաններում, առավել կենտրոնացված էին և ռազմունակ: Արդյունքում՝ Տաբարիստանի մերձկասպյան հարթավայրերից Կասպից ծովի բարձրացող ջրերը պարսկական տարրին քշում էին դեպի դրանցից ավելի հարավ տարածվող լեռները, իսկ այստեղ առաջացած ժողովրդագրական ճգնաժամն էլ, սրված միջոցների պակասով, ի վերջո բերեց նրան, որ պարսկական այս տարրը շարունակեց ձգտել տարածվել դեպի ավելի հարավ ձգվող տարածքներում՝ Իրանական լեռնաշխարհի կենտրոնական և նույնիսկ հարավային հատվածներում:

Այսպիսով՝ Իրանական լեռնաշխարհում հերթական անգամ գործեց հին օրինաչափությունը, երբ երկրամասի արիական ժողովուրդներից յուրաքանչյուրը ինչքան ավելի հյուսիս էր տեղակայված և ինչքան մոտ էր Մեծ տափաստանին, այնքան ավելի էր վարում քոչվոր ապրելակերպ՝ դրա հետ միաժամանակ նաև, որպես կանոն, լինելով ավելի քիչ քաղաքակրթված, սակայն՝ ավելի մարտունակ: Արդեն տեսանք, որ իր ժամանակին սկյութները ռազմաքաղաքական մեծ հզորություն հաղորդեցին իրենցից դեպի ավելի հարավ տեղակայված, կիսանստակյաց և ավելի զարգացած մարերին, որոնք մի հզոր տերություն ստեղծեցին, սակայն ի վերջո իրենց հերթին զիջեցին այն իրենցից դեպի ավելի հարավ տեղակայված, նստակյաց ու ավելի զարգացած պարսիկներին: Նույն կերպ նաև հետագայում եղավ՝ պարսիկների կողմից քաղաքական իշխանությունը կորցնելուց հետո հակասելակյան ալիք բարձրացրած արիական ժողովուրդների մեջ պայթարի դրոշը կրկին պարզեցին ամենից առաջ հենց սակերի կողմից ուժեղացված պարթևները, որոնք էլ, սակայն, ի վերջո կրկին տեղի տվեցին հարավի նույն պարսիկներին: Իր հերթին, նույն այդ հարավի պարսիկների կողմից քաղաքական իշխանությունը կորցնելուց հետո արաբական գերիշխանության դեմ, ահա արդեն այժմ, հերթական անգամ պայթարի դրոշ պարզեցին Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիսային հատվածի բնակիչները:

#### **Գլուխ 48**

#### **X դարի պարսկական վերածննդի արտացոլման սկիզբը Մերձավոր և Միջին Արևելքում**

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում, իր գերիշխանությունը տարածելով հարևան ավելի մանր պետական միավորների նկատմամբ հատկապես Տաբարիստանում, Չայդյանների էմիրության փլատակների վրա ոտքի էր կանգնել պարսկական տարրի ուժեղացման ալիքն առաջին անգամ, ըստ էության, լիակատար կիրառության մեջ դրած Չիյարյանների էմիրությունը, որի եռանդուն և փառատենչ հիմնադիր էմիր Մարդավեհը (930-935), ինչն իրոք հատկանշական էր, իրեն համարում էր սերված ուղիղ վերջին Սասանյաններից: Ավելին, վերջինս բացահայտ և պաշտոնական կերպով որպես պետական ծրագիր էր ներկայացնում նաև իր նպատակը՝ արաբներին ու Աբբասյաններին դուրս մղել Միջագետքից և վերականգնել Սասանյանների հինավուրց թագավորությունը:

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ, բացի արդեն իսկ նկարագրված բնակլիմայական և ժողովրդագրական զարգացումներից, Մարդավեհի օգտին մեծապես եղավ նաև այն հանգամանքը, որ Սամանյանների էմիրության իշխանությունը Իրանական լեռնաշխարհի կենտրոնական շրջաններում ավանդականորեն թույլ էր, ընդ որում 930-ական թվականների սկզբին բանը հասել էր արդեն նրան, որ Սամանյանների էմիրության որոշ զորավարներ այստեղ ինքնիշխան դիրք էին գրավել: Արդյունքում՝ սրանք, լինելով բավականին թույլ Մարդավեհին սպառնալու համար, միաժամանակ նաև բավականին ուժեղ էին Սամանյանների առաջխաղացումը դեպի արևմուտք այնուհանդերձ կասեցնելու, իսկ արդյունքում էլ արևելքից Մարդավեհին փաստացի պաշտպանելու առումով: Սկզբունքորեն ըստ էության, նույն վիճակում էր նաև Սաջյանների ժառանգությանը տեղ դարձած Մուֆլիի ալ-Սաջը, որը, գործելով Չիյարյանների էմիրությունից ավելի դեպի արևմուտք, իր հերթին հարաբերությունների հաջող տեսք հաստատեց Մարդավեհի հետ՝ հասնելով ռազմական մեծ հզորության:

Արդյունքում՝ մեծ արշավանք սկսելով դեպի արևմուտք, 931 թվականի սեպտեմբերին Մուֆլիի ալ-Սաջիի գլխավորած Չիյարյանների և Յերի էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 100.000) Արտավանյան-Գողթն երթուղով ներխուժեց Վասպուրականի հյուսիս: Ստեղծված ծանր պայմաններում Գագիկ արքայի գլխավորած Վասպուրականի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) սկսեց անկանոն հարվածներ հասցնել հակառակորդին, որի վերջնական նպատակը, սակայն, Վասպուրականը չէր<sup>1</sup>: 931 թվականի հոկտեմբերի կեսին սխուլերի դոմեստիկոս Յովհան-Կիրակոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20.000) Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Սամոսատը, սակայն, տեղեկանալով, որ քաղաքին մոտենում է հակառակորդի խոշոր բանակ (մոտ 40.000), նահանջեցին՝ թողնելով նաև Մելիտեն<sup>2</sup>: 931 թվականի նոյեմբերի սկզբին, սակայն, Մուֆլիի ալ-Սաջիի գլխավորությամբ Վասպուրականից ասպատակելով արշաված Չիյարյանների, Յերի ու Կայսիկների էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 80.000) Բասենի ճ-մ-ում հաղթեց սխուլերի դոմեստիկոս Յովհան-Կիրակոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 20.000)<sup>3</sup>, որից հետո մինչև դեկտեմբեր ասպատակեց Փոքր Յայքի հարավը ու Կապադոկիան և նահանջեց՝ հեռանալով նաև Վասպուրականից<sup>4</sup>:

932 թվականի գարնանը Մարդավեհի ևս մեկ հաջող գուլյամի կարգավիճակը վայելող Մուհամմեդ իբն Մուսաֆիիի գլխավորած Չիյարյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) իր հերթին, հավատարիմ հայկական պետական միավորներին հերթով հարված հասցնելու մինչ այդ կիրառված ռազմավարությանը, այս անգամ արդեն Խաչենի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Պարտավը<sup>5</sup>: Այսպիսով՝ քրիստոնյաները անակնկալ ուժի մի հարված ստացան:

Վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նշել, սակայն, որ նույն այս ժամանակ այնուհանդերձ քրիստոնյաների օգտին եղավ այն հանգամանքը, որը դեպի արևմուտք հասցվող հզոր հարվածի համար Մարդավեհն ի մի էր բերել իր, ըստ էության, բոլոր ուժերը, ինչն իր հերթին մեծ անախորժություններ էր առաջացրել Չիյարյանների էմիրության արդեն արևելյան սահմաններում, երբ Սամանյանների էմիրության դեմ մինչ այդ ըմբոստացած զորավարներից մեկը հանդիսացող Մականը այնուհանդերձ ոչ միայն հարված էր հասցրել Մարդավեհի ուղղությամբ, այլև զգալի հաջողություն էր գրանցել: Նույն այս ժամանակ Մարդավեհի տիրույթների արևելյան սահմաններում ոտքի էին կանգել ևս էլի ըմբոստ ուժեր և արդյունքում Չիյարյանների էմիրը, անորոշ ժամկետով հետաձգելով հետագա հարվածները դեպի արևմուտք, նույն 932 թվականին էլ իր հարվածային բանակը տեղափոխեց դեպի սեփական էմիրության արևելք:

Եվ այսպես, չնայած նախորդ հզոր հարվածներին, դեպի արևմուտք առաջանալու հետագա որևէ հնարավորություն Չիյարյանների փառասեր էմիրն, ըստ էության, այլևս չուներ, ինչը զգալիորեն թեթևացրեց քրիստոնյաների դրությունը տեղում: Միաժամանակ Մարդավեհի հզոր աջակցությունից զրկվելը իր հերթին գրեթե անմիջապես էլ խարխլեց նաև Սաջյանների

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Չահաբի «Իսլամի պատմություն»: Արիբ իբն Սադ «Տաբարիի համառոտագրություն»:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>5</sup> Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 21: «Զարթիս-Ցիսովրեբա», «Զարթիի մատյանը»:

Եմիրության նախկին տարածքներում գործող Մուֆլիի ալ-Սաջի դիրքերը, ընդ որում բանն ի վերջո հասավ նրան, որ վերջինս դիմեց փախուստի և ապաստանեց Նույն այս ժամանակ իր անկախության առաջին քայլերն անող ու Աղվանքի արևելքն ընդգրկող Շիրվանշահերի Եմիրությունում: Մուֆլիի ալ-Սաջի փախուստից հետո Սաջյանների ժառանգությանը տեր դարձավ հերթական գուլյամն, ի դեմս Վաղդավեհի (932-937), սակայն առանց Մարդավեհի վերջինիս դիրքերը ևս չափազանց թույլ էին և Վաղդավեհն արդեն ի վիճակի չէր որևէ իրական սպառնալիք ներկայացնել քրիստոնյաներին: 932 թվականի վերջում Մարդավեհը վերականգնեց իր Եմիրության կորսված դիրքերը արևելքում և ոչնչացրեց մինչ այդ իր Եմիրության և Սամանյանների Եմիրության միջև գործող ուժերին, այդ թվում նաև Մականին, սակայն դրանից հետո Նույն արևելքում նա արդեն ուղղակի սահմանակից դարձավ Սամանյանների Եմիրությանը, ինչն արդյունքում բնականաբար ամենևին էլ թեթևություն չբերեց նրա Եմիրության արևելյան սահմաններին:

Քաղաքական վայրիվերումների հերթական փուլերից մեկում 932 թվականի հոկտեմբերի երկրորդ կեսին ալ-Մուլթադիի մի պահ լքեց Բաղդադը, սակայն 932 թվականի հոկտեմբերի 31-ին մինչ այժմ էլ մինչև վերջ չպարզված հանգամանքներում հենց քաղաքի պարիսպների մոտակայքում էլ սպանվեց, որից հետո խալիֆ հռչակվեց մեկ անգամ արդեն խալիֆի կոչումի հասած նրա եղբայր ալ-Կահիրը: Լինելով Նեղմիտ, անհեռատես և դաժան մի անձնավորություն, սակայն՝ վերջինս ինքը ևս ոչ միայն որևէ կերպ չկարողացավ կայունացնել մինչ այդ էլ ծանր տեսք ստացած իրավիճակը, այլև սեփական անխոհեմ վարքագծով ավելի խորացրեց առկա ճգնաժամը:

Բաղդադում նոր և ավելի թույլ մի խալիֆի հայտնվելը Մարդավեհի մոտ ակնհայտորեն ցանկություն առաջացրեց ի վերջո արշավել այդ ուղղությամբ և վերջնականապես կյանքի կոչել իր կյանքի գլխավոր նպատակը: Արդյունքում՝ 933 թվականի սկզբում, որոշակի զիջումների գնով հավասարակշռության մոտ մի վիճակ հաստատելով Սամանյանների Եմիրության Եմիր Նասր իբն Ահմեդի հետ, Չիյարյանների եռանդուն Եմիրը սկսեց Իրանական լեռնաշխարհի կենտրոնական հատվածի նվաճումը, ինչի վրա էլ հենց, ըստ էության, ծախսեց ողջ 934 թվականը:

#### Գլուխ 49

##### Բյուզանդական կայսրության ակտիվության շարունակությունը Արևելքում

933 թվականի դեկտեմբերին սխուլերի դոմեստիկոս Զովհան-Կիրակոսի և Լիկանդոս բանակաթեմի զորավար Մլեհ Յայ Մեծի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (50.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20.000) Արաբական խալիֆության բանակից (մոտ 2.000) պաշարեցին Մելիտեն և ի վերջո քաղաքում բռնկված դաժան սովի պատճառով ստիպեցին վերջինիս կայազորին հանձնվել: Դրանից հետո քաղաքի մահմեդական բնակչությանը առաջարկվեց կամ քրիստոնեություն ընդունել և մնալ քաղաքում, կամ էլ լքել այն, ինչի արդյունքում մահմեդականները հիմնականում հեռացան: Քաղաքի պարիսպները ավերվեցին և դրանից հետո երկար ժամանակ այլևս չվերականգնվեցին<sup>1</sup>: Մելիտեի գրավումը հսկայական ռազմական, քաղաքական և Նույնիսկ հոգեբանական նշանակություն ունեցավ Սուլդուրում արդեն երրորդ հարյուրամյակը ընթացող պատերազմում, քանզի մահմեդականների կարևորագույն այս հենակետի վերջնական գրավումով պաշտպանական այդ ամուր շրջանի ողջ երկայնքով, ըստ էության, ոչ միայն կտրվեց Արաբական խալիֆության պաշտպանական բնագծի մեջքը, այլև՝ խիստ թուլացան նաև դեպի կայսրության խորքերը հետագա հարվածներ հասցնելու ինչպես հնարավորությունները, այնպես էլ՝ դրանց ուժը: Եվ վերջապես Մելիտեի գրավումը քրիստոնյաների մոտ զուտ հոգեբանական առումով ևս հսկայական ոգևորություն առաջացրեց և, ընդհակառակը, լրջորեն հուսալքեց մահմեդականներին: Սուլդուրի կենտրոնական հատվածում

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 24; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 7; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 47; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 13, գլուխ 2; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Զաուկալ «Երկրի պատկերը», Շամ; Աբուլ-Ֆիդա «Զամառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»; Չահաբի «Իսլամի պատմություն»: Իբն Կեսիրը իր «Եգիպտոսի և Դամասկոսի պատմություն» աշխատությունում համառոտ կերպով կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Զալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում: Ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը:

գտնվող Մելիտեի անկումից հետո առաջնահերթ դարձավ արդեն Կարինի գրավումը հյուսիսում, Սամոսատի գրավումը Սուղուրի կենտրոնական հատվածում, ինչպես նաև Տարսունի գրավումը հարավում, ընդ որում Սուղուրի գործունեության ապահովման հարցում պաշտոնական Բաղդադի լիակատար անկարողության պայմաններում այստեղ շուտով ի հայտ եկան նոր ուժեր:

Մելիտեի անկումը, ինչպես արդեն ասվեց, բարոյալքել էր մահմեդականներին պաշտպանական ողջ շրջանի երկայնքով և արդյունքում 934 թվականի մարտին սխուրի դոմեստիկոս Զովհան-Կիրակոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (50.000) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 20.000) Արաբական խալիֆության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեցին Սամոսատը, Զիսն-Մանսուր ամրոցը ու Անի-Կեմախը և նահանջեցին<sup>1</sup>: 934 թվականի ապրիլին սխուրի ահեղ դոմեստիկոսն արդեն Կարինի մոտակայքում էր և արդյունքում վերջինս արդեն Կայսիկների Էմիրության բանակից գրավեց նաև այս քաղաք<sup>2</sup>: Այսպիսով՝ խիստ հաջողակ այդ տարում Սուղուրում մղվող ռազմական գործողությունների շարանում կայսրությունը ոչ միայն հսկայական ձեռքբերումներ արձանագրեց, ռազմական գործողություններ, որոնք դրանից առաջ երկար հարյուրամյակներ աչքի էին ընկնում, թերևս, միայն պաշտպանությամբ և մեծ հաշվով անհաջող ընթացք ունեին, այլև, ամուր կերպով տիրելով օպերատիվ նախաձեռնությանը, ի վերջո հասավ իր ձեռքում նաև ռազմավարական նախաձեռնության լիակատար կենտրոնացմանը: Նույն այս ժամանակ, սակայն, որոշակիորեն բարդացավ կայսրության դրությունը դանուբյան սահմանում:

## Գլուխ 50

### Պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հյուսիսային հայացքը

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ, թեև կայսրությունն ամուր խաղաղություն էր հաստատել Բուլղարական թագավորության արքա Պետրոս I-ի հետ հարաբերություններում, սակայն նույն այս ժամանակ վերջինիս դիրքերը ևս ամուր չէին, ընդ որում՝ ոչ երկրի ներսում և ոչ էլ դրսում: Իրոք, սկսած արդեն 929 թվականից Բուլղարական թագավորությունը մի քանի տարի շարունակ ցնցվում էր գահակալական հուզումներից, երբ, հերթ չտալով մեկը մյուսին, եղբոր իշխանությունն էին վիճարկում պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի որոշակիորեն աննկատ աջակցությունը վայելող գահի թեկնածուները:

Կայուն չէր երկրի դրությունը, սակայն, նաև արտաքին հարաբերություններում, քանզի ահեղ Սիմեոն I-ի մահից հետո ակտիվացել էին Բուլղարական թագավորության մրցակիցները նաև սահմաններում: Խորվաթական թագավորությունը կարողացել էր պահպանել իր ինքնուրույնությունը դեռևս Սիմեոն I-ի օրոք, սակայն թշնամությունը Բուլղարական թագավորության հետ չէր վերացել, իսկ 933 թվականին էլ հյուսիս-արևմտյան սահմաններում առաջացող խնդիրներին գումարվեց նաև այն, որ վերստին անկախություն ձեռք բերեց մինչ այդ Բուլղարական թագավորությանը կցված Սերբական իշխանությունը: Առավել վտանգավոր էր դրությունը, սակայն, հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան սահմաններում, որտեղ Արպադին հաջորդած նրա որդի, նոր խան Չոլթանի (907-950) օրոք, ինչպես մի ժամանակ Ավարական խանությունն էր վարվել նույն տարածքներում ու նմանատիպ արդյունքներով, Զունգարական խանությունը մեծ հզորության էր հասել: Արդյունքում՝ ծանր հարվածներ հասցնելով Արևելյան Ֆրանկական թագավորությանը, Զունգարական խանությունը, համագործակցելով Պաժինակական խանության հետ, լուրջ խնդիրներ էր հարուցում նաև Բուլղարական թագավորության սահմաններին: Ավելին, 933 թ-ի մարտի 15-ին զգալի անհաջողության մատնվելով Արևելյան Ֆրանկական թագավորության դեմ տրված Մարզբուլգի ճակատամարտում և դրանից հետո առժամանակ դադարեցնելով ակտիվությունը արևմտյան ուղղությամբ, Չոլթանը որոշեց ակտիվանալ հենց հարավում:

Արդյունքում, արդեն 934 թվականի սկզբին բանը հասավ ուղղակի ռազմական բախման և Զունգարական ու Պաժինակական խանությունների միացյալ բանակը մարտարշավ սկսեց

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Զաուկալ «Երկրի պատկերը», Շամ; Չահաբի «Իսլամի պատմություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20:

<sup>2</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 13, գլուխ 2; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Չահաբի «Իսլամի պատմություն»:



Բելգրադի ուղղությամբ: Մինչ այդ Պետրոս I-ն իր հերթին հասցրել էր որոշակի օժանդակություն ստանալ կայսրությունից և ահա այժմ, ի մի բերելով բոլոր ուժերը, վերջինս շարժեց դրանք հակառակորդի դեմ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

934 մարտ – Վալդարի ճ-մ (Բելգրադի մոտ)<sup>1</sup>

Բուլղարական թագավորության բանակը (50.000), ինչպես նաև Բյուզանդական կայսրության բանակը (12.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) մոտեցան Հունգարական ու Պադիսկական խանությունների միացյալ բանակին (60.000):

I փուլ – Առաջին օրը քրիստոնյաների բանակը անցավ հարձակման: Բռնկվեցին և մինչև օրվա վերջ շարունակվեցին մանր մարտեր, ինչից հետո կողմերը վերադարձան ելման դիրքեր:

II փուլ – Երկրորդ օրը Պադիսկական խանության բանակ անցավ հարձակման և, աղետների հզոր հարվածի տակ առնելով քրիստոնյաների մարտակարգը, զգալի կորուստներ պատճառեց հակառակորդին:

III փուլ – Ցանկանալով փոխել մարտի ոչ բարենպաստ ընթացքը՝ քրիստոնյաների բանակն անցավ հարձակման, որին ի պատասխան Պադիսկական խանության բանակը սկսեց կեղծ նահանջ իրականացնել, որը հետագայում շարունակեց նաև Հունգարական խանության բանակը: Արդյունքում՝ հետապնդող հակառակորդի մարտակարգը խառնվեց:

IV փուլ – Հունգարական և Պադիսկական խանությունների միացյալ բանակը անցավ վճռական հակահարձակման ու ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին:

V փուլ – Հունգարական և Պադիսկական խանությունների միացյալ բանակը հետապնդեց հակառակորդի բանակին ու ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս՝ առանց լուրջ մարտերի գրավելով և ավերելով նաև Բելգրադը:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցները՝ մոտ 50.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:

Հենց նոր կրած խոշոր պարտությունը հատկապես ծանր հետևանքներ ունեցավ Բուլղարական թագավորության համար, որը, հազիվ ամբթած 926 թվականի աղետալից հետևանքները, նոր և ավելի ծանր մի հարված ստացավ: Արդյունքում՝ Պետրոս I-ի թագավորության ռազմական համակարգը լրջորեն խաթարվեց, իսկ նրա հզորությունն էլ մեծապես անկում ապրեց, ընդ որում ստեղծված պայմաններում Բուլղարական թագավորության արքան այլևս մտածել իսկ չէր կարող Բյուզանդական կայսրության դեմ որևէ ակտիվ գործողություն ձեռնարկելու մասին՝ արդեն լիովին տարված լինելով ամենից առաջ հենց Հունգարական խանության կողմից առաջացող սպառնալիքներով, թեև հանգիստ չէին նաև ինչպես պադիսկները, այնպես էլ սերբերն ու խորվաթները: Ստեղծված ծանր պայմաններում այլ ելք, քան համագործակցելն էր Չոլթանի հետ, Պետրոս I-ն, ըստ էության, արդեն չգտավ:

Արդյունքում՝ այս կարգավիճակում առաջին անգամ հանդես գալով որպես ինքնուրույն մի ուժ, Հունգարական խանության բանակը, Պադիսկական խանության բանակի լայն աջակցությամբ առաջանալով Բուլղարական թագավորության տարածքով, սկսեց մոտենալ Կոստանդնուպոլսին: 934 թվականի ապրիլին, սակայն, Ռոմանոս I Լգաբենոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) այնուհանդերձ հաջողությամբ պաշտպանեցին Կոստանդնուպոլիսը Հունգարական խանության բանակից (մոտ 80.000, այդ թվում պադիսկներ) ու հետ մղեցին վերջինիս<sup>2</sup>: ընդ որում, դատելով ըստ ամենայնի, կայսրության հինավուրց մայրաքաղաքի պարիսպների տակ հայտնված նորահայտ այս թշնամիները որևէ կերպ պատրաստ չէին և նույնիսկ տրամադրված էլ չէին նման մի խոշոր քաղաքի երկարատև պաշարմանը:

<sup>1</sup> Մասուդի «Ոսկու մարգագետիններ և գոհարների հանքեր», գիրք 17: Այս մասին հայտնում է նաև Սիմեոն Մետաֆրաստեսը:

<sup>2</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 37: Անանուն «Անցած օրերի տարեգրությունը»: Այս մասին հայտնում են նաև Ամորտոլոսի Շարունակողը, ինչպես նաև Սիմեոն Մետաֆրաստեսը:

Այս հաջողությունը մեծապես սկայսրության օգտին եղավ: Ավելին, ինչ-որ տեղ հիմնավորված կարծելով, որ կասկածելի դաշնակից հանդիսացող Բուլղարական թագավորության տարածքով հեռավոր կայսերական տիրույթներին հարվածելու փոխարեն ավելի հարմար է շարունակել բզկտել հենց կողքին գտնվող Արևելյան Ֆրանկական թագավորության տարածքները, Յունգարական խանության տիրակալները հետագայում մեծ հաշվով հենց այդպես էլ վարվեցին՝ դեպի հարավ իջնելով, որպես կանոն, քիչ դեպքերում: Այսպիսով՝ դանուբյան սահմանում առաջացած բարդությունները, թեև որոշակիորեն շեղեցին պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին Արևելքում մղվող ռազմական գործողություններից, սակայն հեռուն գնացող հետևանքներ դրանք մեծ հաշվով այդպես էլ չառաջացրին: Ստեղծված պայմաններում գործունյա Ռոմանոս I Լգաբենոսն իր հերթին իրեն նույնիսկ այնքան ազատ զգաց, որ, գործի դնելով իրեն լավ ծանոթ կայսերական նավատորմը, հեռավոր ծովային մի արշավանք կազմակերպեց:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Ֆաթիմյանների խալիֆության խալիֆ Ուբեյդուլլահ իբն Յուսեյնի հետ մրցակցող Կորդովայի տիրակալ Աբդուռահման իբն Մուհամմեդը (912-961), որը ոչ միայն ոտքի էր հանել մինչ այդ զգալիորեն թուլացած իր Էմիրությունը, այլև 929 թվականին նույնիսկ խալիֆի տիտղոս էր ընդունել, Միջերկրական ծովի արևմտյան հատվածում նույն այս ժամանակ մեծապես զարկ էր տվել ծովահենությանը: 934 թվականի ամռանը, սակայն Ֆրակսինետի (= Ջելալ-ալ-Խիյալի) ծովամարտում (Յարավային Ֆրանսիա, Սեն-Տրոպե քաղաքի մոտ), արդյունավետ օգտագործելով «Յունական կրակ»-ը, կայսերական նավատորմը ուղղակի ոչնչացեց Կորդովայի խալիֆության նավատորմը<sup>1</sup>՝ ծանր հարված հասցնելով Արևմտյան Ֆրանկական թագավորության ծովափնյա շրջանների համար մի իսկական պատուհաս դարձած Կորդովայի մահմեդական ծովահենական ուժերին, ընդ որում արդեն ցամաքում հաջող հարձակման անցած Արևմտյան Ֆրանկական թագավորության ուժերն էլ իրենց հերթին ոչնչացրին ծովահենների ցամաքային հենակետերը: Նույն այս ժամանակ լուրջ փոփոխություններ էին եղել, սակայն, նաև Արաբական խալիֆությունում:

## Գլուխ 51

### X դարի պարսկական վերածննդի արտացոլանքի սկիզբը Արաբական խալիֆությունում

Իրոք, սեփական անսանձ բռնություններով հպատակներին վերջնականապես հոգնեցրած ալ-Կահիրը 934 թվականի ապրիլի 19-ին գահընկեց արվեց և, քանի որ համառորեն չէր ցանկանում հրաժարվել խալիֆի կոչումից, ի վերջո կուրացվեց ու բանտարկվեց: Դրանից հետո խալիֆ հռչակվեց ալ-Մուբթադիի քսանհինգամյա որդի առ-Ռադին (934-940), սակայն իրական իշխանությունը վաղուց արդեն խալիֆներին չէր պատկանում և բնականաբար այն չէր պատկանելու նաև այս նոր խալիֆին: Առ-Ռադիի օրոք հենց անմիջապես էլ ղեկավար դեր ստանձնեց վերջին շրջանի քաղաքական վայրիվերումների մշտական մասնակից, ինչպես նաև հենց վերջին դավադրության իրական կազմակերպիչ, թյուրք գուլյամների առաջնորդ իբն Մուբլան, երբ, ինչպես Սամառայի արժանահիշատակ քառսի օրերին էր, խալիֆն ընդամենը միայն սկսեց ներկայացուցչական լիազորություններ իրականացնել:

Յերթական քառսը, որ սկիզբ առավ Բաղդադում և որին, ինչպես Սամառայի արժանահիշատակ քառսի օրերին էր, իրենց ակտիվ մասնակցությունը բերեցին թյուրք գուլյամները, վերջնականապես թաղեց Արաբական խալիֆության մնացորդները նույնիսկ իր այն սահմանափակ տեսքով, որով այն գոյություն ուներ վերջին կես դարում: Իրոք, նույն այս ժամանակ բեղվիներն իրենց եռանդը ծառայեցնում էին Կարմատյաններին, բերբերները հոգում էին Ֆաթիմյանների դատը, պարսիկներն սեփական ապագան տեսնում էին Իրանական լեռնաշխարհում ոտքի կանգնող պարսիկ զորավարների վերելքում և այս պայմաններում առ-Ռադին ու Աբբասյանները վերջնականապես մնացին առանց որևէ աջակցության, իսկ թյուրք գուլյամներն էլ իրական իշխանությունը Բաղդադում արդյունքում հերթական անգամ կենտրոնացրին իրենց ձեռքում:

<sup>1</sup> Ֆլորդարդ «Տարեգրություն»; Զիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»:

Թյուրք գուլյամների վերելքը Բաղդադում, սակայն, մարգերում գործող այն ուժերին, որոնք որևէ կերպ ցանկություն չունեին ենթարկվել վերջիններին, իր հերթին ստիպեց քայլեր անել սեփական անկախության հռչակման ուղղությամբ: Արդյունքում՝ Եգիպտոսում, ինչպես մի ժամանակ վարվել էր արժանահիշատակ Ահմեդ իբն Թուլունը, իր փաստացի անկախությունը հռչակեց Տարսուսի երբեմնի հայտնի Թուլունյան զորավար Թուգ իբն Ջուֆայի որդի Մուհամմեդ իբն Թուգ ալ-Իսշյանը (935-946)՝ թյուրք հերթական հաջողակ այդ գուլյամը, որը հիմնադրեց Եգիպտոսը, իսկ կարճ ժամանակ անց նաև Ասորիքն ընդգրկող Իսշյանների հզոր էմիրությունը: Այս էմիրությունն իր սոցիալական բնույթով լիովին կրկնում էր Թուլունյանների էմիրությանը և իրենից կրկին ներկայացնում էր Եգիպտոսի հարուստ միջոցների օգտագործմամբ գործող գուլյամական ռազմական համակարգի վրա հիմնված պետական մի միավոր՝ ըստ էության գործելով առկա նյութական հոսքերի և ռազմական ծախսերի հաջող համադրման արդեն իսկ քննարկված մեխանիզմի սկզբունքով: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ Ասորիքին տիրելիս Մուհամմեդ իբն Թուգ ալ-Իսշյանի կողմից սպանվեց մի ժամանակ հայերի հարցով այդքան հավակնություններ ունեցող Բեշիրը, որը, իր տոհմին պատկանող էմիրության կործանումից հետո անցել էր Ասորիք, ինչ-որ մի պահ նշանակվել էր Դամասկոսի կառավարիչ և հենց այդ պաշտոնում էլ 935 թվականին գտավ իր վերջը:

Չնայած այն բանին, որ վերջին մի քանի տասնամյակներում մեծ հաշվով հավատարմորեն ծառայել էին կենտրոնական իշխանությանը, նոր իշխանություններից իրենց հերթին դժգոհ էին նաև ժամանակին խարաջյանների օգտին հանդես եկած Համդան իբն Համդանի սերունդները: Արդյունքում՝ սկիզբ առած այս խառը ժամանակներում Համդանյանների գլուխ կանգնեցին արժանահիշատակ Համդան իբն Համդանի տղա Աբուլ-Հայջա Աբդուլլահի երկու որդիները՝ Հասանը և Նրա կրտսեր եղբայր Ալին, որոնք հետագայում ստանալու էին իրենց պատվավոր այն մականունները, որոնցով էլ հենց մեծապես հայտնի էին դառնալու: Իրոք, Հասանը շուտով կոչվեց «Նասր-Էդ-Դուլա», իսկ Ալին՝ «Սեյֆ-Էդ-Դուլա»՝ բացառապես միայն մահմեդական աշխարհին բնորոշ պաշտոնական պատվավոր մականուններ, որոնք, համապատասխանաբար, նշանակում էին «Գահատոհմի վահան» և «Գահատոհմի թուր»։ Համդանյան երկու եղբայրները այդ խառը, անկայուն և հանուն իշխանության բարոյական արժեքները մեծապես ոտնահարելու հակված դարաշրջանում մինչև իրենց կյանքի վերջ էլ տվեցին եղբայրական սիրո ու միասնության գեղեցիկ մի օրինակ՝ մինչև մահ այդպես էլ չդավաճանելով միմյանց և օգնելով իրար ամեն ինչում:

Արդյունքում՝ Միջագետքի և Ասորիքի արաբ բնակչության ու հատկապես բեդվինների շարքերում մեծ հեղինակություն վայելող Համդանյան այս եղբայրները, սկսած արդեն ալ-Մուբթադիի կառավարման վերջին տարիներից, երբ Բաղդադի քաոսն արդեն աստիճանաբար թափ էր հավաքում, իսկ Կարմատյանների էմիրության հեղինակությունն և ուժն էլ աստիճանաբար ընկնում էր, պայթար սկսեցին Զյուսիսային ու Հայոց Միջագետքներում, իսկ հետագայում նաև Զյուսիսային Ասորիքում հաստատվելու ուղղությամբ: Այս առումով հատկանշական է, որ թյուրք գուլյամների հաստատվելը Բաղդադում միայն ուժեղացրեց Համդանյանների դիրքերը, քանի որ տեղի արաբ բնակչությունը ոչ մի կերպ չէր ուզում համակերպվել թյուրքերի հետ և, վերջիններին դեմ ելնելու իրենց մղումն օբյեկտիվորեն ծառայեցնում էր Համդանյան եղբայրների ձգտումներին, որոնք սրանից ոչ պակաս չափով օգտվում էին նաև, ինչպես արդեն ասվեց, Կարմատյաններից հոգնած ու, շոգից և ավազներից խուսափելով, դեպի հյուսիս շարժվող բեդվինների ուժերից: Արդյունքում, սկզբում ճնշելով սեփական իսկ տոհմում առկա որոշակի դիմադրությունն, ի դեմս պաշտոնական Բաղդադի օգտին գործող իրենց հորեղբայր Սայիդի, արդեն 935 թվականին Նասր-Էդ-Դուլան (935-967) կարողացավ ոչ միայն հաստատվել Մոսուլում և հետագայում էլ այնպես անել, որ Սեյֆ-Էդ-Դուլան (944-967) հաստատվի Հալեպում, այլև հասնել Նրան, որ, որոշակի դրամական զիջումների դիմաց, սեփական ձեռքբերումների պաշտոնական հաստատումը պոկի առ-Ռադիից ու Նրա փոխարեն, ըստ էության, իշխող իբն Մուբլայից: Այսպիսով՝ ստեղծվեց Զյուսիսային և Հայոց Միջագետքները, իսկ հետո արդեն նաև Զյուսիսային Ասորիքը, ինչպես նաև հարակից որոշ տարածքներն ընդգրկող

Համդանյանների էմիրությունը, որն իր ժամանակի մահմեդական էմիրությունների շարքում աչքի էր ընկնում մի շարք ուշագրավ առանձնահատկություններով:

Համդանյանների էմիրության առաջին և գլխավոր առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ վերջինս գտնվում էր մահմեդական աշխարհի սահմանում, ընդ որում ոչ միայն ուղղակի սահմանում, այլև վերջինիս այն հատվածում, որն ակտիվ պայքար էր մղում հենց նույն այս ժամանակ իր հերթին ակտիվորեն առաջխաղացող գլխավոր քրիստոնյա հակառակորդ Բյուզանդական կայսրության դեմ: Պայմանավորված այս հանգամանքով՝ Համդանյանների էմիրությունում, ի տարբերություն ավելի թիկունքային շատ ու շատ այլ մահմեդական պետական միավորների, սոցիալ-հոգեբանական, ռազմական և մշակութային լայն երանգավորմամբ առավել ուժեղ էր շեշտադրվում «հավատի համար պայքար մղողի» կերպարը: Արդյունքում՝ աստիճանաբար ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ Համդանյանների էմիրությունը իր վրա վերցրեց Բյուզանդական կայսրության, հայկական պետական միավորների, ինչպես նաև սուննի մահմեդականների համար անհավատի նույն կարգավիճակ ունեցող շիիզմը դավանող և հետագայում տարածաշրջանում հայտնված Ֆաթիմյանների խալիֆության դեմ պայքարելու բեռը: Այս առումով հատկապես աչքի ընկավ տաղանդավոր և փաստացի անկախ Սեյֆ-էդ-Դուլան, որը, ընդունելով խալիֆի գերագույն իշխանությունը, հաջողությամբ խաղալով «հավատի համար մաքառողի» դերը ու ազդելով մահմեդականների կրոնական զգացմունքների վրա, կարողացավ իր ձեռքի տակ հավաքել խոշոր ռազմական ուժեր և լուրջ դիմադրություն կազմակերպել իր բոլոր հակառակորդներին՝ լրջորեն արգելակելով նույնիսկ Բյուզանդական կայսրության առաջխաղացումը:

Համդանյանների էմիրության մյուս ակնառու առանձնահատկությունը կայանում էր նրանում, որ այստեղ առաջացած ռազմական համակարգն, ըստ էության, հիմնվում էր երեք բաղադրատարրերի միաժամանակյա և հաջող համադրության վրա՝ կազմված լինելով բեղվիսական ցեղային ուժերից, բավականին զգալի թիվ կազմող գուլյամներից, ինչպես նաև հավատի համար պայքար մղող ղազիներից: Իրոք, իր ժամանակի մահմեդական պետական միավորներից շատերը հենված էին այս բաղադրատարրերից միայն մեկի, հազվադեպ՝ երկուսի և, միայն բացառիկ դեպքերում՝ երեքի վրա միաժամանակ: Այս առումով Համդանյանների ստեղծած պետական միավորն իրոք բացառիկ մի բան էր:

Այսպես՝ օրինակ, նույն Արաբական խալիֆությունն այս ժամանակ հիմնվում էր միայն մեկ տարրի վրա, ի դեմս գուլյամների, իսկ օրինակ Կարմատյանների էմիրությունն էլ հիմնվում էր, ըստ էության, միայն բեղվիսական ուժերի վրա: Ցեղային՝ հիմնականում բնականաբար պարսկական, աշխարհագրորի և գուլյամական ուժերի քիչ թե շատ հաջող համադրություն էր իր հերթին ապահովում նաև Չիյարյանների էմիրությունը, իսկ Կորդուվայի խալիֆությունն էլ հիմնվում էր միայն գուլյամական տարրի ու ղազիների վրա: Այս առումով, թերևս, միակ բացառություն կազմեցին իրոք Համդանյանները, ինչի արդյունքում եղբայր էմիրների իշխանությունը ոչ միայն ամուր եղավ էմիրության հենց ներսում, այլև, չնայած իրենց էմիրության համեմատականորեն փոքր չափսերին, նրանք կարողացան վերջինիս իր օբյեկտիվ հնարավորություններից ավելի շատ մի հզորություն ապահովել:

Եվս մեկ առանձնահատկություն, որ բնորոշ էր Համդանյանների էմիրությանը, դա լայն ինքնավարության բնույթ ունեցող վերջինիս ներքին կառուցվածքն էր, երբ տարիքով ավագն և բարոյական մակարդակում առաջնորդը հանդիսացող Նասր-էդ-Դուլան տիրում էր Մոսուլում, իսկ տարիքով կրտսերն ու կրկին մեծապես միայն բարոյական մակարդակում եղբորը ենթակա Սեյֆ-էդ-Դուլան էլ իր իշխանության տակ ուներ էմիրության արևմտյան հատվածը, որի կենտրոն հետագայում հռչակվեց Հալեպը: Ուժերի այս դասավորությունից էլ հենց, ըստ էության, բխում էին նաև եղբայրների կողմից կյանքի կոչվող խնդիրները, երբ Նասր-էդ-Դուլան ապահովում էր պետության արևելյան սահմանների անվտանգությունը և, լայն իմաստով, հարաբերությունները պաշտոնական Բաղդադի հետ, իսկ Սեյֆ-էդ-Դուլան էլ կյանքի էր կոչում պայքարը «անհավատների» դեմ, ինչպես նաև հարաբերությունները Ասորիքի մնացած հատվածների հետ: Էմիրության ներքին ուշագրավ այս կառուցվածքը արտաքին հարաբերություններում հաճախ լայն ճկունություն էր ապահովում և թույլ էր տալիս արդյունավետ կառավարում իրականացնել վերջինիս և արևելյան, և արևմտյան սահմաններում, ինչպես նաև հնարավորություն էր ստեղծում

առիթի դեպքում ուժերը կենտրոնացնել արևելյան կամ արևմտյան ուղղություններից որևէ մեկում:

### Գլուխ 53

#### Բուվեհյանների Եմիրության ընդհանուր բնութագիրը

934 թվականին Բաղդադում առաջացած խառնաշփոթը ոտքի հանեց նաև պարսկական տարրին, երբ այդ պահին վերջինիս ամենաուժեղ ներկայացուցիչներից մեկը հանդիսացող Չիյարյանների Եմիրության Եմիր Մարդավեհը, որը մինչ այդ իր տիրապետությունն էր հաստատել Իրանական լեռնաշխարհի նաև կենտրոնական հատվածների նկատմամբ, վերջնականապես կարգի բերեց սեփական ուժերը՝ ի վերջո Միջագետքին և Բաղդադին տիրելու համար: Ուշագրավ այս տիրակալի ծրագրերին, սակայն, վիճակված չէր կյանքի կոչվել, քանի որ 935 թվականի հունվարին վերջինիս թյուրք զուլյամները նրան սպանեցին, ինչից հետո Չիյարյանների Եմիրությունը կտրուկ անկում ապրեց և իջավ սովորական պարսկական մի Եմիրության մակարդակի:

Մարդավեհի սկիզբ դրած ակտիվությունը, սակայն, որը կոնկրետ մակարդակում իրեն և իր Եմիրությանը որևէ օգուտ չտվեց, այնուհանդերձ հեռուն գնացող մեծ հետևանքներ ունեցավ, քանի որ նույն այդ Եմիրության ռազմական համակարգի խոշոր բեկորներ, թողնելով Չիյարյանների գործը, ծառայության անցան այլոց կամ ինքնուրույն գոյություն սկսեցին: Արդյունքում՝ Մարդավեհի նախկին բանակի թյուրք զուլյամներն իրենց գտան Չարավային Միջագետքում այդ պահին իշխող Մուհամմեդ իբն Ռայիթին ծառայելու գործում, իսկ պարսկական տարրի զգալի մասն էլ, որը ներկայացված էր մեծապես ի դեմս ռազմաշունչ դելմիկների, ծառայության անցավ մինչ այդ Պարսքում ու հարակից որոշ այլ շրջաններում իշխանության եկած և նույն 935 թվականին էլ Բուվեհյանների Եմիրությունը հիմնադրած Երեք եղբայրների մոտ: Այսպիսով, չնայած Մարդավեհի գործը, կապված իր անձի հետ, հաջողության չհասավ, սակայն այն չմեռավ:

Մարդավեհի գործի շարունակողը, խորհրդանշական իմաստով կարծես յուրօրինակ հակադրություն ներկայացնելով ազգությամբ արաբ և սուննի դավանանքի հետևորդ Չամդանյան Չասան ու Ալի եղբայրների, եղան ազգությամբ արդեն պարսիկ և շիա դավանանքի հետևորդ Բուվեհյան եղբայրները՝ ոչ պակաս սիրով ու հավատարմությամբ աչքի ընկնող Ալին, Չասանը և Ահմեդը: Չետագայում Բուվեհյան այս եղբայրները, սակայն, ինչպես եղավ Չամդանյանների պարագայում, ավելի հայտնի էին դառնալու իրենց պատվանուններով՝ համապատասխանաբար, որպես «Իմադ-եդ-Դուլա», «Ռուքն-եդ-Դուլա» և «Մուիզ-եդ-Դուլա», որոնք նշանակում էին, կրկին համապատասխանաբար, «Գահատոհմին օգնող», «Գահատոհմին աջակցող» ու «Գահատոհմն ամրապնդող»:

Պարսքի Բուվեհյանների Եմիրությունը, դեռևս ընդգրկելով միայն Իրանական լեռնաշխարհի հարավային հատվածը, ըստ էության, սկզբնավորվեց Իմադ-եդ-Դուլայի (935-949) կողմից: Չետագայում, սակայն, ստեղծվեց Ռեյի Բուվեհյանների Եմիրությունը, որը հիմնադրեց Ռուքն-եդ-Դուլան (940-976), իսկ ավելի ուշ էլ առաջացավ նաև Բաղդադի Բուվեհյանների Եմիրությունը, որը ստեղծեց արդեն Մուիզ-եդ-Դուլան (945-967): Եվ այսպես, մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում արդեն իսկ փաստացի սահմանափակ տարածքներ ընդգրկող Արաբական խալիֆության տարածքում անկախության հերթական ու մի վերջին շքերթը տեղի ունեցավ, ինչի արդյունքում թյուրք զուլյամների կողմից կառավարվող պաշտոնական Բաղդադի տիրապետության տակ բուն Բաղդադի հետ միասին մնացին ընդամենը միայն Կենտրոնական և, երբեմն միայն, Չարավային Միջագետքը, այն դեպքում, երբ հարևան պետական միավորներն, ի դեմս արաբներին ներկայացնող Չամդանյանների ու պարսիկներին ներկայացնող Բուվեհյանների Եմիրությունների, համառ պայքարի մեջ մտան թյուրք զուլյամների կողմից վերահսկվող նույն այդ Բաղդադին տիրելու և խալիֆների վրա իրական իշխանություն ունենալու համար: Այս պայմաններում, բնականաբար, խոսք իսկ գնալ չէր կարող պաշտոնական Բաղդադի կողմից ավելի հեռավոր շրջաններում ազդեցություն ունենալու մասին, որտեղ, ըստ իրենց հայեցողության և ուժերի առաջացրած կոնկրետ հարաբերակցության, սկսեցին գործել տեղական գահատոհմերը:

## Գլուխ 54

### Բաղդադյան ժառանգության համար մղվող Մեծ պայքարի սկիզբը

935 թվականի գարնանը սխուերի դոմեստիկոս Զովհան-Կիրակոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 10.000) ասպատակեցին Սամոսատի, Ամիդի, Տիգրանակերտի և Զեսունի շրջակայքը, սակայն, տեղեկանալով, որ քաղաքին մոտենում է Զամդանյանների Եմիրության խոշոր բանակ (մոտ 60.000), նահանջեցին՝ թողնելով նաև Մելիտեն<sup>1</sup>: Զենց սրանով էլ սկիզբ դրվեց Զամդանյանների Եմիրության ռազմական հակամարտությանը Արևելքի քրիստոնյաների հետ, որը դրանից հետո տևելու էր գրեթե երեսուն տարի:

Չնայած այն հանգամանքին, սակայն, որ կայսրության հասցրած առաջին հարվածը դիրքերը դեռևս վերջնականապես չամրապնդած Զամդանյանների Եմիրությունն այնուհանդերձ հետ մղեց, վերջինս դեռևս իր խնդիրներն ուներ, ի դեմս ամենից առաջ պաշտոնական Բաղդադից եկող հավակնությունների, որտեղ իշխող իբն Մուբլան և նրա թյուրք գուլյամներն որևէ կերպ չէին ուզում համակերպվել Զամդանյան եղբայրների ինքնուրույնության հետ: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Զամդանյան եղբայրների օգտին եղավ այնուհանդերձ այն հանգամանքը, որ, երբ 936 թվականի սկզբին իբն Մուբլան փորձ կատարեց հնազանդեցնել այս անգամ արդեն Զարավային Միջագետքում մեծ ազդեցության հասած Մուհամմեդ իբն Ռայիքին, քանի որ հարվածը հասցվելու էր մեծապես հենց իրենց թյուրք ազգակիցներին, հիմնականում թյուրք գուլյամներից կազմված իբն Մուբլայի բանակն ապստամբեց և ձերբակալեց սեփական առաջնորդին, որը մի քանի տարի մնաց բանտում: Վիճակը, սակայն, շուտով և ավելի մեծ չափով էր ծանրանալու, քանզի ապստամբած գուլյամները վերջնարդյունքում Բաղդադ հրավիրեցին Նույն Մուհամմեդ իբն Ռայիքին և, որպես հետևանք այս զարգացումների, թյուրք գուլյամների դիրքերը Բաղդադում ավելի ուժեղացան:

Նույն այս ժամանակ իր հերթին խաղաղ չէր նաև Զամդանյանների մոտ, որտեղ ապստամբել էին այս Եմիրության ռազմական մեքենայում իրենց որոշակի տեղն ունեցող դելմիկները, սակայն իրավիճակը քիչ թե շատ հուսկի մեջ մտավ այն բանից հետո, երբ 936 թվականի ամռանը Սեյֆ-էդ-Դուլայի գլխավորած Զամդանյանների Եմիրության կառավարական բանակը (մոտ 30.000) Արգևի ճ-մ-ում հաղթեց Ալի իբն Ջաֆար Դեյլամցու գլխավորությամբ ապստամբած Զամդանյանների Եմիրության բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկներին (մոտ 1.000)<sup>2</sup>, իսկ ապստամբությունն էլ ճնշվեց: Մինչ Զամդանյաններն ու Բուլեհյաններն ամրապնդում էին իրենց դիրքերը և պատրաստվում էին ապագա հակամարտությանը Բաղդադում գերիշխելու համար, Սաջյանների նախկին Եմիրության ժառանգությունը, սակայն, շարունակում էր մնալ առանց իրական տիրակալի ու նորանոր վեճեր էր հարուցում:

## Գլուխ 55

### Գիլանյան պատերազմը

Իրոք, Վաղդավեհը, որը Մարդավեհի անունից իրականացնում էր Սաջյանների ժառանգության կառավարումը, իր տիրոջ մահից հետո իր հերթին մնացել էր առանց իրական աջակցության և նրա դիրքերը տեղում, ինչպես արդեն ասվեց, շատ թույլ էին: Այս պայմաններում Սաջյանների ժառանգության տիրելու համար ոտքի կանգնեցին Մարդավեհի նախկին զորավարներից միանգամից մի քանիսը, որոնք իրենց հերթին ձեռքի տակ Մարդավեհի փշրված ռազմական մեքենայի զգալի հատվածներ էին պահպանել: Այս զորավարներից առաջինը ոտքի ելավ Լաշքարի իբն Մարդը, որը, ի մի բերելով իր ուժերը և, ըստ էության, ապստամբելով Չիյարյանների հերթական Եմիր, Մարդավեհի եղբայր Վուշմահիի (935-967) դեմ, շարժվեց

<sup>1</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 7: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Չահաբի «Իսլամի պատմություն»: իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»: Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20: Ալ-Զամդանին իր «Տաբարի համառոտագրություն»-ում ընդհանուր գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը:

<sup>2</sup> Այս մասին հայտնում են իբն Չաֆիը, իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկին և Դահաբին:

Վաղդավեհի վրա: Իրավիճակը, սակայն, շուտով սրվեց Սաջյանների ժառանգության համար մղվող պայքարում այլ խաղացողների ևս հայտնվելով:

Իրոք, Վաղդավեհն առանց դիմադրություն ցույց տալու դիմել էր փախուստի դեռևս մինչև Լաշբարի իբն Մարդի մոտենալը, սակայն, դրանից անմիջապես հետո տեղում իր իշխանությունն էր տարածել քրդական տարրի զգալի աջակցությունը վայելող Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջի գուլյամներից ևս մեկն, ի դեմս Դայսամ Իբրահիմ ալ-Քուրդի, որը ձգտում էր բյուրեղացնել տարածաշրջանի արդեն քրդական հնարավորությունները: Արդյունքում, սակայն, 937 թվականի աշնանը Լաշբարի իբն Մարդի գլխավորած բանակը (մոտ 15.000) Վարդանակերտ գավառի ճ-մ-ում հաղթեց Ատրպատականի Էմիր Դայսամ Իբրահիմ ալ-Քուրդի (մոտ 10.000) բանակին<sup>1</sup>: Դրանից հետո, արագորեն հասնելով դեպի հյուսիս հետ քաշվող հակառակորդի բանակի մնացորդներին, 937 թվականի աշնանը Խուդափեդինի կամրջի ճ-մ-ում Լաշբարի իբն Մարդը ևս մեկ հաղթանակ տարավ<sup>2</sup>, թեև Դայսամ Իբրահիմ ալ-Քուրդն այնուհանդերձ կարողացավ հաջողությամբ փախուստի դիմել և ապաստանել հայերի մոտ:

Ի տարբերություն իր նախորդների՝ Անիի թագավորության հարավ-արևելյան սահմաններին հայտնված նոր այս հարևանը հայերի դեմ հարձակողական գործողություններ իրականացնելու համար իրեն բավականին ուժեղ էր համարում, իսկ այն հանգամանքն էլ, որ հայերի որոշակի աջակցություն վայելող Դայսամ Իբրահիմ ալ-Քուրդին ապաստանել էր Անիի թագավորության տարածքում, մինչդեռ Վուլմահիրն էլ սպառնում էր թիկունքից, միայն մեծացնում էր հարձակման հավանականությունը: Արդյունքում՝ բռնկվեց Գիլանյան պատերազմը (938), որը, սակայն, կարճ ընթացք ունեցավ:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

938 սեպտեմբերի սկիզբ - Խոր-Վիրապ ամրոցի ճ-մ (Արարատ, Ոստան Յայոց գավառ, Արտաշատի մոտ)<sup>3</sup>

Լաշբարի իբն Մարդի, ինչպես նաև Յերի և Գողթնի Էմիրությունների միացյալ բանակի մի մասը (13.000), արշավանք սկսելով դեպի հյուսիս, առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու մտավ Դվին: Տեղեկանալով թշնամու արշավանքի մասին՝ արքայից-արքա Աբբաս Զաջը, չսպասելով Մարզպանական և Ոստանիկ բանակի հիմնական ուժերի հավաքվելուն, միայն Ոստանիկ բանակի մի մասով (մոտ 10.000) ելավ վերջինիս ընդառաջ: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ սրընթաց երթի արդյունքում Ոստանիկ բանակը մասնատվեց և հետևակը հետ մնաց հեծելազորից: Արդյունքում՝ Խոր-Վիրապ ամրոցի դիմացի ընդարձակ հարթավայրում մարտակարգ ընդունած հակառակորդի բանակին Յայոց արքայի անձնական ղեկավարությամբ մոտեցավ միայն Ոստանիկ բանակի հեծելազորը:

I փուլ - Յայկական հեծելազորը ողջ ճակատով անցավ հարձակման և, ջախջախելով հակառակորդին, փախուստի մատնեց վերջինիս, որից հետո առանց մարտերի մտավ Դվին:

II փուլ - Յաջորդ օրը հակառակորդի բանակը Խոր-Վիրապ ամրոցի դիմացի հարթավայրում կրկին մարտակարգ ընդունեց: Ի պատասխան դրա՝ Յայկական հեծելազորը կրկնեց հարձակումը թշնամու բանակի վրա, ինչի արդյունքում բռնկվեց համառ մարտ:

III փուլ - Մարտադաշտ հասավ Գագիկ արքայի գլխավորած Վասպուրականի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և, ընթացքից գետնացելով Արաքսը, ջախջախիչ հարված հասցրեց հակառակորդի բանակի ձախ թևին ու փախուստի մատնեց վերջինիս:

IV փուլ - Յայկական բանակը ճակատային ու թևային համակցված հարված հասցրեց հակառակորդի բանակի կենտրոնին և, ջախջախելով նաև այն, վերջնականապես փախուստի մատնեց հակառակորդի ողջ բանակին:

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 10:

V փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց հակառակորդի բանակին մինչև Նախիջևան և ծանր կորուստներ պատճառեց նրան:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ 8.000 զինվոր:

938 սեպտեմբերի սկիզբ – Հաղամակերտի ճ-մ (Վասպուրական, Մեծ Աղբակ գավառ)<sup>1</sup>

Նախորդ իրադարձությունների հետ միաժամանակ Լաշքարի իբն Մարդի և Նրա որդի Լաշքարիստանի գլխավորած բանակի մյուս մասը (մոտ 2.500) Պարսկահայք-Մեծ Աղբակ երթուղով ներխուժեց Վասպուրական: Ի պատասխան դրա՝ Ատոմ Արծրունու գլխավորած Անձնացիքի իշխանության բանակը (մոտ 1.000) շարժվեց հակառակորդին ընդառաջ և քաղաքի մոտակայքի մի կիրճում դարան դրեց: Այնուհետև Ատոմը բանակցություններ սկսեց ու խոշոր գումարի փոխարեն հակառակորդին առաջարկեց հեռանալ, սակայն Լաշքարին չընդունեց այս առաջարկը և, շարժվելով Հայկական բանակի ուղղությամբ, ճամբարեց Նրա անմիջական մոտակայքում:

I փուլ – Հայկական թեթև հեծելազորը ներխուժեց հակառակորդի բանակատեղի և, որոշակի կորուստներ պատճառելով հակառակորդի բանակին, կեղծ փախուստի դիմեց դեպի մոտակա կիրճի խորքը:

II փուլ – Լաշքարին իր հեծելազորի մի մասով սկսեց հետապնդել Հայկական թեթև հեծյալներին, մտավ կիրճը և ընկավ նախապես պատրաստված դարանը:

III փուլ – Հայկական հիմնական բանակը փակեց կիրճի մուտքը, որից հետո նախապես պատրաստված խոշոր քարեր գլորելու և նետահարության միջոցով գլխովին ոչնչացրեց հակառակորդին, ընդ որում մարտում ընկավ նաև Լաշքարին:

IV փուլ – Լաշքարիստանը, իմանալով տեղի ունեցած մասին, իր բանակի մնացած մասով անցավ հարձակման և կրկին մտավ կիրճը, սակայն դարանակալ Հայկական բանակը թշնամու բանակի այս մասին ևս նույն կերպ ոչնչացրեց:

Հայերը կորցրին 50, թշնամին՝ 2.000 զինվոր: Գիլանյան պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում՝ Անիի թագավորությունը պահպանեց իր լիակատար անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը:

## Գլուխ 56

### Համդանյանների Էմիրության Մեծ պատերազմի սկիզբը քրիստոնյաների դեմ

Լաշքարի իբն Մարդի սպանվելուց հետո Սաջյանների ժառանգության հարցը հերթական անգամ մնաց բաց և իր իրավունքներով կրկին մեջտեղ եկավ Դայսամ Իբրահիմ ալ-Զուրդին, որը ձգտում էր ապահովել նաև Նասր-էդ-Դուլայի աջակցությունը: Վերջինս, սակայն, կապված հարավում զարգացող իրադարձությունների հետ, այդպես էլ ի վիճակի չէր լուրջ օգնություն ցույց տալ և Դայսամ Իբրահիմ ալ-Զուրդիի դիրքերը Սաջյանների նախկին Էմիրության տարածքում շարունակեցին շատ թույլ մնալ, ընդ որում նրան այս անգամ սպառնում էր արդեն Չիյարյանների Էմիրության արևմտյան տարածքն ընդգրկող Դեյլամում ու շրջակա որոշ այլ տարածքներում իշխանության հասած Մարդվեհի երբեմնի հերթական գորավարներից ևս մեկն, ի դեմս արդեն իսկ հիշատակված Մուհամմեդ իբն Մուսաֆիրի (935-941), որը հիմնադրել էր Սալարյանների Էմիրությունը:

Նույն այս ժամանակ, սակայն, ամուր չէին նաև թյուրքերի աջակցությամբ Բաղդադում իշխանության հասած Մուհամմեդ իբն Ռայիքի դիրքերը, երբ 938 թվականի հոկտեմբերին տեղի թյուրք գուլյամների առաջնորդ Բայթամը վերջինիս զրկեց իշխանությունից և աքսորեց՝ իշխանությունն, ըստ էության, կենտրոնացնելով իր ձեռքում: Բաղդադի նկատմամբ իր ծրագրերն ուներ նաև Նասր-էդ-Դուլան, սակայն Բայթամի դիրքերի ամրապնդումը առնվազն առժամանակ հետաձգեց դրանց իրագործումը: Ստեղծված պայմաններում Համդանյանների Էմիրությունում որոշվեց պատերազմական գործողություններ սկսել Բյուզանդական կայսրության դեմ՝ սպասելով ավելի լավ ժամանակների:

<sup>1</sup> Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», գլուխ 11; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:



938 թվականի սեպտեմբերի սկզբին Սեյֆ-Էդ-Դուլայի գլխավորությամբ ասպատակելով առաջխաղացած Յամդանյանների էմիրության բանակը (մոտ 60.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) 9 օր պաշարեց Խարբերդը (= Յիսն-Չիադ), (= Ճզնավորների բերդ) (Մինչեփրատյան Ծոփք, Անձիտ գավառ, Ծովք լճակից մոտ 20 կմ հյուսիս-արևմուտք), սակայն, տեղեկանալով Յովհան-Կիրակոսի գլխավորությամբ առաջխաղացող Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 100.000<sup>1</sup>) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկների (մոտ 40.000) առաջխաղացման մասին, Նահանջեց<sup>2</sup>: Դրանից հետո 938 թվականի հոկտեմբերի 8-ին Յիսի-Սեյլամի ճ-մ-ում (Արշամաշատի մոտ) Սեյֆ-Էդ-Դուլայի գլխավորած Յամդանյանների էմիրության բանակը (մոտ 55.000) խոշոր հաղթանակ տարավ երթարշավից հետո ուժերը ձգած և մաս առ մաս մարտադաշտ ժամանող սիսլերի դոմեստիկոս Յովհան-Կիրակոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 60.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկների (մոտ 20.000) նկատմամբ<sup>3</sup>: Շնորհիվ այս հաջողություններով Սեյֆ-Էդ-Դուլան ավելի քան բարձր հայտարարեց իր հավակնությունների մասին, սակայն այս հարվածին էլի հարվածներ էին հետևելու:

939 թվականի հոկտեմբերի 18-ին Սեյֆ-Էդ-Դուլայի գլխավորությամբ ասպատակելով առաջխաղացած, քաղաքը պաշարած և Նահանջած Յամդանյանների էմիրության բանակը (մոտ 70.000) կրկին հաղթեց սիսլերի դոմեստիկոս Յովհան-Կիրակոսի գլխավորությամբ թշնամուն հետապնդել փորձած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 20.000)<sup>4</sup>: Դրանից հետո Մծբին-Արզն-Մանազկերտ երթուղով առաջխաղացած հակառակորդի առաջապահ ջոկատները 939 թվականի նոյեմբերին կայսրության բանակից պաշարեցին Յավճիչ ամրոցն և Կարինը, որոնց կայազորները մասը ընդհարումներից հետո ավերեցին ամրություններն ու հեռացան: Սկսվող ձմռան պայմաններում Յամդանյանների էմիրության բանակը կենտրոնացավ Արզնում<sup>5</sup>: Այսպիսով՝ Նախորդ տարիների հաջողությունից հետո կայսրության ռազմական մեքենան լուրջ անհաջողության մատնվեց և Սուղուրում զգալի դիրքեր կորցրեց, ինչը, ինչպես արդեն ասվեց, արդեն Սեյֆ-Էդ-Դուլային հսկայական հեղինակություն ապահովեց:

Շարունակելով քրիստոնյաներին հարվածելու իր քաղաքականությունը՝ 940 թվականի գարնանը Սեյֆ-Էդ-Դուլայի գլխավորությամբ Արզնից առաջխաղացած Յամդանյանների էմիրության բանակը (մոտ 50.000) Տարոնի իշխանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) գրավեց Սուլիման (Տարոն) և Խուրթ (Տուրուբերան, Խուրթ գավառ) ամրոցները, ինչպես նաև՝ Մուշը, որից հետո, շարժվելով դեպի արևելք, առանց լուրջ մարտերի մտավ Խլաթը, Արծկե ու Արծեշ՝ իրեն ենթարկեցնելով Կայսիկների էմիրությանը<sup>6</sup>: Այսպիսով՝ Յամդանյանների ռազմունակ էմիրն այս անգամ լուրջ հաջողություն ապահովեց արդեն նաև Անիի թագավորության ուղղությամբ, որից հետո, Գագիկ Արծրունուց ստանալով խոշոր փրկագին, ինչպես նաև Յամիդ և Շիրան բերդերը (Վասպուրական), իր բանակով հետ քաշվեց դեպի Մծբին:

Վերջին տարիներին Յամդանյանների էմիրությունը լուրջ հաջողությունների էր հասել քրիստոնյաների դեմ պայքարում, սակայն գլխավոր խնդիրն, ի դեմս գերիշխանության հասնելը Բաղդադում, դեռևս լուծված չէր: 940 թվականի սկզբին իրենց հերթին կրկին սրվել էին Բայթամի և Նասր-Էդ-Դուլայի հարաբերությունները ու, թեև բանը լուրջ ռազմական բախման այդպես էլ չհասավ, սակայն այս հանգամանքը ստիպեց Յամդանյան եղբայրներին թուլացնել քրիստոնյաների դեմ պայքարի գործը և էմիրության հիմնական ուժերը տեղափոխել արևելյան ճակատ: Վերջին հանգամանքն անմիջապես էլ արժեզրկեց Սեյֆ-Էդ-Դուլայի Նախորդ տարիների ձեռքբերումները, երբ ամենևին էլ Յամդանյաններին ենթարկվելու ոգևորությամբ չէր պատված

<sup>1</sup> Ըստ Նուվեյրիի Բյուզանդական կայսրության բանակը կազմել է 200.000 ռազմիկ, սակայն իրականում այդքան կարող էր կազմել միայն կայսրության ողջ բանակը: Յաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ կարծում եմ, որ Յովհան-Կիրակոսի բանակը իրականում կազմել է մոտ 100.000 ռազմիկ:

<sup>2</sup> Իբն Զաֆիր «Տրոհված պետության պատմություն»;

<sup>3</sup> Իբն Զաֆիր «Տրոհված պետության պատմություն»;

<sup>4</sup> Իբն Զաֆիր «Տրոհված պետության պատմություն»;

<sup>5</sup> Իբն Զաֆիր «Տրոհված պետության պատմություն»;

<sup>6</sup> Իբն Զաֆիր «Տրոհված պետության պատմություն»:

Աբու-Սևադային հաջորդած նրա եղբայր, Կայսիկների Էմիրության հերթական Էմիր Աբու-Ասվադը (936-952): Արդյունքում՝ 940 թվականի սեպտեմբերին Կայսիկների Էմիրության բանակը (մոտ 5.000) Համդանյանների Էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) և քաղաքների Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 100) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Խլաթը, Արծկեն ու Արճեշը<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ, օգտվելով հակառակորդի թուլացումից, հակահարձակման անցավ նաև փոխվրեժի զգացումով պատված սխուրի դոմեստիկոս Հովհան-Կիրակոսը, որի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) 940 թվականի հոկտեմբերից մինչև նոյեմբեր ասպատակեցին Հայոց Միջագետքը ու Զաֆար-Տուսա ամրոցի շրջակայքը և նահանջեցին<sup>2</sup>:

Մինչ Արևելքում պահպանվում էր նման լարված մի դրություն, 940 թվականի նոյեմբերին Ջարջինետտի (Սիցիլիա) կայագորն ապստամբություն բարձրացրեց և ապավինեց կայսրության աջակցությանը: Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը (մոտ 20.000), սակայն, արդյունքում գրավեց քաղաքը ինչպես տեղի ապստամբած կայագորից (մոտ 500), այնպես էլ վերջինիս օգնության եկած Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 50, այդ թվում Կարինիտ Հայը)<sup>3</sup> պահպանելով դիրքերը:

## Գլուխ 57

### Բաղդադյան ժառանգության համար մղվող Մեծ պայքարի հետագա ընթացքը

940 թվականի դեկտեմբերի 12-ին, այդպես էլ չհասցնելով իրապես կառավարել, Բաղդադում իր մահկանացուն կնքեց առ-Ռադին, որից հետո խալիֆ հռչակվեց հանգուցյալի եղբայր ալ-Մուրաբիհն (940-944), որը գտնվում էր լիովին նույն իրավական ու փաստական դրության մեջ, ինչ իր նախորդը: Հետաքրքիր է, որ իր ընտրվելուց հետո նոր խալիֆն այնուհանդերձ բարձրագույն ռազմական իշխանության նշաններ ուղարկեց ամենագոր Բայթամին, թեև այս հանգամանքը իրականում, թերևս, միայն խորհրդանշական նշանակություն ուներ: Բայթամն իր հերթին անմիջապես էլ սպանել տվեց դեռևս բանտարկված իբն Մուբլային, որից հետո ակտիվ գործունեություն ծավալեց:

941 թվականի մայիսի երկրորդ կեսին Բայթամը, հերթական ռազմարշավը նախապատրաստելու ընթացքում մի պահ շեղվելով որսով, հեռացավ սեփական բանակային հիմնական ուժերից, ինչի արդյունքում նույն տարվա մայիսի 21-ին էլ իր փոքրաթիվ ուղեկիցների հետ միասին պատահական մի ընդհարման մեջ մտավ շրջակայքում ավազակությամբ զբաղվող քրդերի հետ և սպանվեց: Դրանից հետո թյուրք շփոթված գուլյամները մի ինչ-որ պահ փորձ կատարեցին շարժվել դեպի հյուսիս և միանալ Նասր-էդ-Դուլային, սակայն վերջինս մերժեց համագործակցության այդ առաջարկը: Միաժամանակ ճակատագրի այս հաջող շրջադարձից իր հերթին փորձեց օգտվել Մուհամմեդ իբն Ռայիքը, որին իրենց ամենագոր առաջնորդից նման անակնկալ կերպով զրկված թյուրք գուլյամները հերթական անգամ կանչեցին իշխելու և 941 թվականի սեպտեմբերի 23-ին հաստատեցին իշխանության գլուխ: Թերևս պարզ էր, սակայն, որ Մուհամմեդ իբն Ռայիքի իշխանությունն այնուհանդերձ թույլ էր ու ժամանակավոր, ընդ որում խզումն իրեն երկար սպասել չտվեց և արդեն նույն տարվա նոյեմբերի թյուրք գուլյամները գործում էին Մուհամմեդ իբն Ռայիքի հակառակորդների հետ միասին:

## Գլուխ 58

### Կիևյան Ռուսիան և պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի տեղական հոգսերը

941 թվականի ամռան սկզբին, երբ այս մասին ինչպես միշտ ոչ-ոք չէր մտածում, իրեն հերթական անգամ հիշեցնել տվեց հեռավոր Կիևյան Ռուսիան: Արդյունքը եղավ խոշոր մի ծովացամաքամարտ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> Կոնստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 44:

<sup>2</sup> իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»:

<sup>3</sup> իբն Ադարի «Մադրիքի պատմությունը»: «Զեմբրիջյան ժամանակագրություն»: Աբու-Ֆիդան իր «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի» աշխատությունում ևս հաղորդում է այս մասին:

Իշխան Իգորի գլխավորությամբ արևելքից առաջխաղացած Կիևյան Ռուսիայի նավատորմը (50.000, այդ թվում պածինակներ, 1.000 նավ) սկսեց մոտենալ Բոսֆորի նեղուցին: Ստեղծված պայմաններում Ռոմանոս I Լգաբենոսի հրամանով հակառակորդի դեմ շարժվեց Բյուզանդական կայսրության նավատորմը (մոտ 200, այդ թվում 15 հրակիր նավ), ընդ որում կայսրը դեպի արևմուտք տեղափոխեց նաև Վարդ Փոկասի գլխավորած Արմենիակոն բանակաթեմի բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 5.000), ինչպես նաև սխուլերի դոմեստիկոս Յովհան-Կիրակոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (40.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 15.000):

I փուլ - Յունիսի 11-ին, արդյունավետ օգտագործելով «Յունական կրակ»-ը, կայսրության նավատորմը Յիերոնիսի մոտ ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին, ինչից հետո Իգորը 10 նավով վերադարձավ Կիևյան Ռուսիա, իսկ նրա նավատորմի հիմնական մասը շարժվեց Փոքր Ասիայի ափերի ուղղությամբ:

II փուլ - Յունիսին Վարդ Փոկասի գլխավորությամբ արևելքից ժամանած բանակը ջախջախեց պարեն ձեռք բերելու նպատակով ափում իրականացրած և ցրված Կիևյան Ռուսիայի բանակին:

III փուլ - Օգոստոսին սխուլերի դոմեստիկոս Յովհան-Կիրակոսի գլխավորությամբ Արևելքից ժամանած կայսերական բանակը անակնկալ հարվածով ջախջախեց կրկին պարեն ձեռք բերելու նպատակով ափում իրականացրած և Բյուզանդայում ցրված Կիևյան Ռուսիայի բանակին:

IV փուլ - Սեպտեմբերին կայսերական նավատորմը, հերթական անգամ արդյունավետ օգտագործելով «Յունական կրակ»-ը, Կիլիկիայի մոտ հաղթեց հեռանալ փորձող Կիևյան Ռուսիայի նավատորմին:

Յայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցները՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր, մոտ 600 նավ:

Այսպիսով՝ Կիևյան Ռուսիայի անակնկալ հարվածը հետ մղվեց վերջինիս համար մեծ կորուստներով, որից հետո կողմերը կրկին վերադարձան իրենց համար սովորական դարձած դերերին: 941 թվականի դեկտեմբերից մինչև 942 թվականի հունվար Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 8.000) ասպատակեցին Կիլիկիայի արևելքը, ինչպես նաև Յունիս (վերջինը՝ Կիլիկիայի արևելք, Թիլ-Յամտուն ամրոցի մոտ) ու Քաֆար-Տաբ (Ասորիք, Շեյզար ամրոցից մոտ 25 կմ հյուսիս) ամրոցների շրջակայքը և նահանջեցին՝ գերելով 15.000 խաղաղ բնակիչ<sup>2</sup>:

942 թվականի գարնանը կայսրության մարտունակ նավատորմը ևս մեկ հարված հասցրեց ծովահեններին, երբ Ֆրակսինետիի (= Ջելալ-ալ-Խիյալի) ծովամարտում Բյուզանդական կայսրության նավատորմը (մոտ 50 նավ), արդյունավետ օգտագործելով «Յունական կրակ»-ը, հաղթեց Կորդովայի խալիֆության նավատորմին (մոտ 100 նավ)՝ դրանով իսկ օժանդակելով ցամաքային ճանապարհով հարձակման անցած Միջին Ֆրանկական թագավորության արքա Յուզո Արլացու (926-945) բանակին (մոտ 10.000), որը, ասպատակելով շրջակայքը, նահանջեց<sup>3</sup>:

Այս ընթացքում Յամդանյանները, լիովին տարված Բաղդադի համար մղվող համառ ու փոփոխական ընթացք ունեցող պայքարով, քիչ ուշադրություն էին դարձնում Սուլդուրին և առավելագույնը, որ նրանք իրենց կարող էին թույլ տալ, դա այն էր, որ 942 թվականի ամռանը

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 39; Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 6, մաս 10, գիրք 9, մաս 2; Լիտուպրանդոս Կրեմնացի «Յատուցման գիրք», գիրք 5, գլուխ 15; Չիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Անանուս «Անցած օրերի տարեգրությունը»:

<sup>2</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Սիբու Իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»; Չահաբի «Իսլամի պատմություն»; Իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Այս մասին հայտնում է նաև Իբն Յալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում: Ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է Իբն ալ-Ասիրի և Սիբու Իբն ալ-Ջուզի հաղորդածները՝ ավելացնելով միայն, որ ըստ որոշ հեղինակների գերիների թիվը կազմել է 15.000 հոգի:

<sup>3</sup> Լիտուպրանդոս Կրեմնացի «Յատուցման գիրք», գիրք 5, գլուխ 9, 14, 16, 17:

Սումլի գլխավորությամբ Տարսնից առաջխաղացած Համդանյանների եմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Բաղդադում տեղի էին ունեցել նոր զարգացումներ, որոնք ուշադրություն էին պահանջում:

## Գլուխ 59

### Բաղդադյան ժառանգության համար մղվող Մեծ պայքարի շարունակությունը

Իրոք, դեռևս 942 թվականի ապրիլի 11-ին տարբեր ուժերի միջև անվերջ խուսանավող Մուհամմեդ իբն Ռալիքը այնուհանդերձ զոհ էր գնացել թյուրք գուլյամների կազմակերպած հարվածներին: Արդյունքում նույն տարվա արդեն ամռանը, ուժերի հաջող դասավորությունը մի պահ իր օգտին շուռ տված Նասր-էդ-Դուլային ի վերջո հաջողվել էր, հետ մղելով պարսկական տարրին ներկայացնող դելմիկների զորավարներից ոմանց, արժանահիշատակ Մարդավեհի թյուրք գուլյամների առաջնորդ Թուզունի հետ դաշնակցած վիճակում ի վերջո տիրել Բաղդադին:

Բաղդադի համար մղվող լարված պայքարն իր հերթին, սակայն, կլանում էր Համդանյանների եմիրության բոլոր ուժերը և արդյունքում 942 թվականի սեպտեմբերից մինչև 943 թվականի մայիսի 18 սխուլերի դոմեստիկոս Յովհան-Կիրակոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 80.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 30.000), ինչպես նաև Իսլամյանների եմիրության բանակը (մոտ 1.000) ծանր հարված հասցրին՝ Համդանյանների եմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) գրավելով Մելիտեն, Ամիդը, Տիգրանակերտը, Արզնը, Մծբինը և Դարա ամրոցը, սակայն ի վերջո նահանջելով: Այս գործողության արդյունքում Մելիտեի եմիրը վերջնականապես ընդունեց կայսրության գերիշխանությունը և շարունակեց իշխել քաղաքում ու նրա շրջակայքում<sup>2</sup>: Նույն այս ռազմագործողության ժամանակ Հյուսիսային Միջագետքը ու Ռաշ-Այն քաղաքի շրջակայքը ասպատակած կայսրության բանակը 942 թվականի հոկտեմբերի կեսին մոտեցավ նաև Եդեսիային և, քաղաքի պարիսպների տակ մնալով մինչև նոյեմբերի սկիզբ, նահանջեց միայն Քրիստոսի անձեռակերտ պատկերը ստանալուց հետո<sup>3</sup>:

Համդանյանների եմիրության արևմտյան հատվածին բաժին հասած այս ծանր հարվածների ժամանակ եմիրության առաջնորդ երկու եղբայրներն էլ, սակայն, ինչպես արդեն ասվեց, վճռականորեն և ոչ մի հնարավորություն չունեին պատշաճ դիմադրություն ցույց տալու հակառակորդին, քանի որ բանակային հիմնական ուժերով փորձում էին ամրանալ Բաղդադում ու Կենտրոնական Միջագետքում: Այս ծրագիրը, սակայն, ի վերջո տապալվեց, քանզի ի վերջո տեղի իր ազգակիցների կողմն անցած Թուզունի և թյուրք գուլյամների հետ օրըստօրե սրվող հարաբերությունները 943 թվականի մայիսի 7-ին հանգեցրին Սեյֆ-էդ-Դուլայի համար անհաջող ելք ունեցած ռազմական խոշոր մի ընդհարման, իսկ արդեն մայիսի 20-ին էլ վերջինս Նասր-էդ-Դուլայի հետ միասին ստիպված եղավ ուժերը հետ քաշել Բաղդադից՝ տեղում իշխանությունը թողնելով Թուզունին ու նրա ազգակից թյուրք գուլյամներին:

Մինչ Արևելքը գտնվում էր նման լարվածության մեջ՝ աստիճանաբար ավելի ու ավելի շատ թուլացող Բուլղարական թագավորության արքա Պետրոս I-ի կամավոր, իսկ ինչ-որ տեղ գուցե նաև արդեն ստիպողական համաձայնությամբ Հունգարական խանության բանակը (մոտ 80.000) ևս մեկ անգամ անցավ վերջինիս թագավորության տարածքով և, 943 թվականի ապրիլին ոտնատակ տալով Կոստանդնուպոլսի շրջակայքը, կրկին առանց քաղաքին տիրելու լուրջ փորձ կատարելու հետ քաշվեց<sup>4</sup>: Նույն այս ժամանակ անակնկալ կերպով ռազմական գործողությունների մեջ ներքաշվեց, սակայն, նաև Անիի թագավորությունը:

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը: Իբն Կեսիրը իր «Եգիպտոսի և Դամասկոսի պատմություն» աշխատությունում համառոտ կերպով կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Չալոունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում:

<sup>2</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Վալ Խադիկ «Պատմություն»: Չահաբի «Իսլամի պատմություն»: իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»: Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Այս մասին հայտնում է նաև աս-Սուլիտին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

<sup>3</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 48: Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 13, գլուխ 3: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Սիբտ իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 45: Անանուն «Անցած օրերի տարեգրությունը»: Այս մասին հայտնում է նաև Ամրոտոլոսի Շարունակողը:

**Գլուխ 60**  
**Անիի և Աբխազական թագավորությունների**  
**մրցակցության հետագա ընթացքը**

Իրոք, Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքների և հատկապես Կենտրոնական Վրաստանի համար Անիի թագավորության հետ մղվող մշտական մրցակցության պայմաններում 943 թվականի ինչ-որ տեղ սկզբին վերելքի ուղու վրա գտնվող Աբխազական թագավորությունում որոշեցին, որ ժամանակն է հզոր հարված հասցնել Անիի թագավորությանը: Արդյունքը եղավ բավականի խոշոր ծավալի մի ճակատամարտ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

943 ամառ – *Կուրի ճ-մ* (Գուգարք, Արդահան գավառ)<sup>1</sup>

Բերի գլխավորած Աբխազական թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ներխուժեց Անիի թագավորության տարածք և բանակեց Կուր գետի հյուսիսային ափին: Տեղեկանալով այս արշավանքի մասին՝ արքայից-արքա Աբբաս Քաջը, չսպասելով վասալ ուժերի հավաքվելուն և նպատակ ունենալով արգելափակել թշնամու հետագա առաջխաղացումը, միայն Ոստանիկ բանակով (մոտ 40.000) շարժվեց հակառակորդի բանակին ընդառաջ ու ճամբար զարկեց վերջինիս դիմաց՝ Կուր գետի հարավային ափին: Ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ Հայոց արքան չէր շտապում մարտի մեջ մտնել, քանի որ սպասում էր օգնության շարժվող Մարզպանական բանակի (մոտ 40.000) ժամանելուն:

I փուլ – Մի քանի օր հակառակորդ ճամբարների ռազմիկների միջև տեղի ունեցան մանր ընդհարումներ և մենամարտեր:

II փուլ – Չգալով, որ ժամանակը իր օգտին չի աշխատում՝ Բերը մի օր լուսաբացին իր ողջ բանակով անակնկալ անցավ Կուրը և հարձակվեց Հայկական ճամբարած բանակի վրա: Վերջինս, սակայն, խուճապի չմատնվեց, ընդ որում Հայոց արքայի կողմից արագորեն մարտական պատրաստության բերված Հայկական հեծելազորը ինքը գրոհեց հակառակորդի վրա և, ծանր պարտության մատնելով վերջինիս, շարտեց գետի մյուս ափ:

III փուլ – Հայկական բանակը գետանցեց Կուրը և սկսեց հետապնդել ու կոտորել հակառակորդի փախչող բանակին:

Հայերը կորցրին մոտ 8.000, թշնամին՝ մոտ 25.000 զինվոր: Բերը գերվեց, կուրացվեց և միայն հետագայում մեծ փրկագնով ազատ արձակվեց:

**Գլուխ 61**  
**Գահակալական ներհակությունների սկիզբը Կոստանդնուպոլսում**

943 թվականի նոյեմբերի 13-ից 15-ը սխուլերի դոմեստիկոս Հովհան-Կիրակոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (80.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 40.000) ասպատակեցին Հյուսիսային Միջագետքը և Ռաշ-Այն քաղաքն ու նրա շրջակայքը և նահանջեցին՝ գերելով 1.000 խաղաղ բնակիչ<sup>2</sup>: Հենց այս արշավանքից հետո էլ, սակայն, սխուլերի-դոմեստիկոսի պաշտոնի իր քսանամյակը բոլորած Հովհան-Կիրակոսը կայսեր կողմից պաշտոնանկ արվեց, ընդ որում այս պաշտոնանկության շարժառիթները մինչև այժմ էլ մեծ հաշվով մնում են անհայտ:

Այս առումով բացառված չէ, որ Հովհան-Կիրակոսի հետագա պաշտոնավարման վրա բացասական ազդեցություն ունեցան Համդանյաններից մի քանի տարի առաջ նրա կրած պարտությունները, թեև հետագա տարիներին դրանց հետևանքները, ըստ էության, արդեն չեզոքացված էին: Միաժամանակ բացառված չէ նաև, որ իր բացասական դեր ունեցավ նաև անձնական գործոնը, քանզի, այս ժամանակ արդեն իսկ քննարկվում էր այն հարցը, որ Հովհան-

<sup>1</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 7; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 46:

<sup>2</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; ալ-Մաքին «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Կեսիրը իր «Եգիպտոսի և Դամասկոսի պատմություն» աշխատությունում կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Հալդունը իր «Մեծ պատմություն» աշխատությունում: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Տարիբերդին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

Կիրակոսի աղջիկ Եվրոսիային ամուսնացնեն Ռոմանոս I Լգաբենոսի աղջկա և Կոնստանդին VII-ի որդի Ռոմանոսի հետ, սակայն այս ծրագրերի բնականաբար դեմ էին դուրս գալիս գահի ժառանգման հարցում իրենց կարծիքն ունեցող կայսեր որդիները, որոնց էլ ի վերջո հաջողվեց հետ համոզել սեփական հորը: Բացառված չէ նաև, որ հաճախ հիվանդացող և արդեն իսկ իր կյանքի մայրամուտին մոտեցող Ռոմանոս I Լգաբենոսը նույն այս ժամանակ Արևելքում հսկայական հեղինակության հասած Յովհան-Կիրակոսին սկսել էր դիտարկել որպես իր հակառակորդ, սակայն այս ամենի մասին վերջնական տեղեկատվություն ցանկացած դեպքում չկա: Այսպես թե այնպես, սակայն հայտնի է արդյունքը, երբ կայսրությանն այդքան հաջողություններ ապահոված Յովհան-Կիրակոսը պաշտոնանկ արվեց: Յովհան-Կիրակոսի մասին վերջին հիշատակությունը պատկանում է 946 թվականին, որից հետո էլ հենց պատմությունն իր տեսադաշտից վերջնականապես կորցնում է վերջին երկու տասնամյակներում Սուղուրում կայսերական հաջող հակահարձակումը կազմակերպված այս տաղանդավոր զորավարին:

## Գլուխ 62

### Բաղդադյան ժառանգության համար մղվող Մեծ պայքարի գագաթնակետը

944 թվականի ամռանը Տարսուհից առաջխաղացած, հենց նոր Սուղուրում հաստատված և սրանով էլ Թուլունյանների Եմիրության աշխարհաբաղաբական դերակատարությունը կրկնած Իխշյանների Եմիրության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>1</sup>: Այս անգամ ևս, սակայն, կարևոր իրադարձությունները զարգանում էին հենց Միջագետքում, որտեղ, նպատակակետ ունենալով Բաղդադը, վճռական պայքարի համար կրկին իրար էին եկել Համդանյանների Եմիրությունն և Թուլունի գլխավորած թյուրք գուլյամները, ինչպես նաև նոր միայն պայքարին միացած, սակայն դրա հետ կապված հեռուն գնացող հույսեր փայփայող Իխշյանների ու Բուվեհյանների Եմիրությունները:

Իրոք, իր հաջող կառավարման շրջանում Մուհամմեդ իբն Թուգջ ալ-Իխշյանը ոչ միայն ամուր կերպով հաստատվել էր Ասորիքում, այլև, արդեն մեր կողմից դիտակվող ժամանակաշրջանում, սեփական հավակնություններ ուներ նույնիսկ Բաղդադի նկատմամբ՝ կապեր հաստատելով գործող խալիֆ ալ-Մուլթաթիի հետ: Արդյունքում՝ ինչպես մի ժամանակ արժանահիշատակ Ահմեդ իբն Թուլունն էր վարվել, այժմ արդեն Մուհամմեդ իբն Թուգջն էր ձգտում դուրս հանել խալիֆին Բաղդադից և, բերելով վերջինիս Եգիպտոս՝ ապագա պայքարում գաղափարական խոշոր մի հաղթաթուղթ ձեռք բերել: Խալիֆի հարցով սեփական նմանօրինակ ծրագրերն ունեին, սակայն, նաև Համդանյան եղբայրները:

Արդյունքում՝ գործելով լրիվ նույն մտայնությամբ, ինչ Իխշյանների Եմիրը, բայց դրան գումարած նաև գտնվելով իրադարձություններին ավելի մոտ, 944 թվականի զարնանը Համդանյանները զգալի ուժերով անակնկալ կերպով մոտեցան Բաղդադին և, համաձայն նախնական պայմանավորվածության իրենց հետ վերցնելով խալիֆին, սրընթաց երթով հետ քաշվեցին դեպի Մոսուլ: Այս ամենից խոցված Թուլունն անմիջապես էլ ոտքի հանեց իր թրծված գուլյամներին և, շարժվելով հեռացողների հետքերով, 944 թվականի մայիսին ծանր պարտության մատնեց իր առաջխաղացումը կասեցնել փորձող Համդանյանների Եմիրության բանակին: Դրանից հետո Համդանյան եղբայրները հետ քաշվեցին ընդհուպ մինչև իրենց Եմիրության հյուսիսային սահմաններ և բանակցություններ սկսեցին Թուլունի հետ՝ միաժամանակ ապահովության համար խալիֆին համենայն դեպս ուղարկելով Ռաբբա՝ մի քաղաք, որին նույն այս ժամանակ խոշոր ուժերով մոտենում էր Մուհամմեդ իբն Թուգջ ալ-Իխշյանը: Ստեղծված բարդ պայմաններում, ըստ էության, պատին սեղմված Համդանյան եղբայրները, ի վերջո հրաժարվելով խալիֆից, փոխարենը հասան այն բանին, որ Թուլունն ինքն էլ իր հերթին համակերպվեց Համդանյանների Եմիրության գոյության փաստի հետ:

944 թվականի հունիսին Ռաբբայում գտնվող և երկիմաստ դրության մեջ հայտնված խալիֆ ալ-Մուլթաթին, տեսակցություն ունենալով մինչ այդ նույն Ռաբբան գրոհով վերցրած, իսկ Հալեպ էլ առանց դիմադրության մտած Մուհամմեդ իբն Թուգջ ալ-Իխշյանի հետ, չնայած վերջինիս համառ պնդումներին, այդպես էլ համաձայնություն չտվեց անցնել Ասորիք և Եգիպտոս:

<sup>1</sup> Մասուդի «Ոսկու մարգագետիններ և գոհարների հանքեր», գիրք 1:

Դրանից հետո Ինչյան Էմիրն իր բանակով հետ քաշվեց, իսկ խալիֆն էլ, հավատալով Թուզունի կողմից տրված սրբազան երդումներին, վերադարձավ Բաղդադ: Ինչպես շուտով պարզվեց, սակայն, ալ-Մուսթաֆին սրանով իսկ ճակատագրական մի սխալ էր գործել, քանի որ արդեն 944 թվականի օգոստոսի 26-ին Թուզունի հրամանով Նրան ձերբակալեցին, գահընկեց արեցին և կուրացրին, որից հետո թյուրք զուլյամների ամենագոր առաջնորդը խալիֆ հռչակեց ալ-Մուսթաֆիի եղբայր ալ-Մուսթաֆիին (944-946): Նոր խալիֆը բնականաբար այս անգամ ևս որևէ իրական իշխանություն չունեւր և ամեն ինչի իրական տիրակալը Թուզունն էր, սակայն նույն այս ժամանակ հենց վերջինիս դրությունն էլ արդեն ամուր չէր, քանզի Ինչյաններից ու Յամդանյաններից հետո Բաղդադին սկսել էր սպառնալ արդեն բոլոր հակառակորդներից ամենաուժեղն և ամենավտանգավորը՝ Բուվեհյանների Էմիրությունը:

944 թվականի արժանահիշատակ ամառը ևս մեկ անակնկալ մատուցեց տարածաշրջանին այս անգամ արդեն Կիւյան Ռուսիայի տեսքով, որը, նախորդ տարիներին անհաջողության մատնվելով Բյուզանդական կայսրության դեմ պայքարում, այժմ փորձ էր կատարում հաջողություն գրանցել Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան ափերին: Արդյունքում՝ 944 թվականի ամռանը Կասպից ծով-Կուր գետ երթուղով նավարկած Կիւյան Ռուսիայի բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում սլավոններ, ալաններ, լեզգիներ, մոտ 500 նավակ) Պարտավի ճ-մ-ում հաղթեց Սալարյանների Էմիրության բանակին (5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 1.000) ու մտավ քաղաք՝ ավերելով այն և կոտորելով բնակչությանը<sup>1</sup>:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում աստիճանաբար ոտքի կանգնող Սալարյանների Էմիրությունում իշխանությունը պատկանում էր իրենց հայր Մուհամմեդ իբն Մուսաֆիին դեռևս 941 թվականին գահընկեց արած ու ձերբակալված նրա որդիներ Վահսուդան իբն Մուհամմեդին (941-967) և վերջինիս կրտսեր եղբայր Մարգուբան իբն Մուհամմեդին (941-957), ընդ որում Վահսուդան իբն Մուհամմեդն իրականացնում էր Էմիրության ընդհանուր կառավարումը, իսկ Մարգուբան իբն Մուհամմեդն էլ զբաղված էր ռազմական գործողություններով ու Էմիրության սահմանների պաշտպանությամբ կամ դրանց ընդլայնմամբ: Դեռևս 942 թվականին, հերթական անգամ հանդիպելով Սաջանների ժառանգության բաց մնացած հարցին, Սալարյանների Էմիրության բանակը մտել էր Ատրպատական և, փոփոխական ընթացք ունեցած պայքարից հետո այնտեղից հերթական անգամ դուրս էր մղել Լաշբարի իբն Մարդիի զոհվելուց հետո հայերի ու քրդերի աջակցությամբ այստեղ հերթական անգամ հաստատված Դայսամ Իբրահիմ ալ-Զուրդիին, սակայն Սալարյանների դիրքերը տեղում այնուհանդերձ դեռևս այնքան էլ ամուր չէին: Այսպես թե այնպես, սակայն իշխան Իգորի անակնկալ այս հարվածի դեմ առնելը վիճակվեց հենց Մարգուբան իբն Մուհամմեդին և վերջինս մեծ հաշվով հաջողությամբ լուծեց այս խնդիրը:

944 թվականի ամռանը Կիւյան Ռուսիայի բանակը (մոտ 25.500) Պարտավի ճ-մ-ում հաղթեց Մարգուբան իբն Մուհամմեդի գլխավորությամբ քաղաքին մոտեցած Սալարյանների Էմիրության բանակին (մոտ 20.000)<sup>2</sup>, սակայն արդեն 944 թվականի աշնանը կրկին Պարտավին մոտեցած Սալարյանների Էմիրության բանակը (30.000), փոքր ուժերով կեղծ հարձակում գործելով, Կիւյան Ռուսիայի բանակին (մոտ 20.000) քաշեց բաց դաշտ, շրջապատեց և պարտության մատնեց: Դրանից հետո, սկսած արդեն 944 թվականի դեկտեմբերից և մինչև 945 թվականի փետրվար Սալարյանների Էմիրության բանակը (մոտ 20.000) Կիւյան Ռուսիայի բանակից (մոտ 20.000) պաշարեց Պարտավը, սակայն իրավիճակին լրացուցիչ բարդություն հաղորդեց այն հանգամանքը, որ Ատրպատականի նկատմամբ նույն այս ժամանակ անակնկալ հավակնություններ առաջ քաշեցին Նան Յամդանյան եղբայրները, որոնք, գոնե առժամանակ հույսները կտրած Բաղդադից և տեղի տալով Դայսամ Իբրահիմ ալ-Զուրդիի համառ պնդումներին, իրենց մարտունակ ուժերի համար հենց այս ժամանակ այլ կիրառություն էին որոնում:

Իրոք, մինչ այս, սակայն՝ դեռևս 944 թվականի հոկտեմբերին, Սեյֆ-Էդ-Դուլայի գլխավորած Յամդանյանների Էմիրության բանակը (մոտ 30.000), չհանդիպելով ուժերը հետ քաշող Ինչյանների Էմիրության բանակի դիմադրությանը, մտել էր Յալեպ, իսկ արդեն 944 թվականի

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 2:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 2:

դեկտեմբերին էլ Մարաշի ճ-մ-ում անակնկալ գիշերային հարձակումով հաղթել էր սխուերի դոմեստիկոս Վարդ Փոկասի գլխավորությամբ Կիլիկիայի արևելքը ու Յուսիսային Ասորիքը ասպատակած և նահանջելով քաղաք մտած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 20.000), որից հետո որոշակի դիմադրությունից հետո մտել էր քաղաք<sup>1</sup>: Իր հերթին, արդեն 944 թվականի դեկտեմբերին Տարսուսից առաջխաղացած Յամդանյանների էմիրության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակել էր Տիանայի ու Ըռասաս ամրոցի շրջակայքը (վերջինը՝ Կիլիկիա, Թլպաշար գավառ) և հետ էր քաշվել<sup>2</sup>: Ահա հենց դրանից հետո էր, որ Յամդանյաններն իրենց ուժերը բաժանեցին, երբ Նասր-էդ-Դուլայի բանակը շարժեցին Սալարյանների դեմ, իսկ Սեյֆ-էդ-Դուլան էլ գնաց ուժերն ի մի բերած և հարավից կրկին առաջացող Իխշյանների էմիրության բանակի ուղղությամբ, որը գլխավորում էր Մուհամմեդ իբն Թուգջ ալ-Իխշյանի հավատարիմ սևամորթ զուլյամ, տաղանդներից ամենահին էլ ոչ զուրկ Աբուլ-Միսբ Զաֆուրը:

944 թվականի դեկտեմբերի ամենավերջին Սեյֆ-էդ-Դուլայի գլխավորած Յամդանյանների էմիրության բանակը Ռաբբայի մոտ ծանր պարտության մատնեց ու հետ շարտեց Աբուլ-Միսբ Զաֆուրի գլխավորած Իխշյանների էմիրության բանակին, որից հետո, առաջանալով մինչև Յեմս, 945 թվականի հունվարին տիրեց այս քաղաքին: Յաջորդ նպատակակետը Դամասկոսն էր, սակայն արդեն Յեմսում զգացվեց, որ տեղի բնակչությունը չի ընդունում Յամդանյան էմիրին, իսկ շուտով էլ լուրեր հասան, որ, կրկին ի մի բերելով ուժերը, խոշոր բանակով դեպի հյուսիս է շարժվում այս անգամ արդեն անձամբ Մուհամմեդ իբն Թուգջ ալ-Իխշյանը:

Մինչ Ասորիքում զարգանում էին մեր կողմից նկարագրվող իրադարձությունները, սակայն, 945 թվականի փետրվարին Մարգուբան իբն Մուհամմեդի գլխավորած Սալարյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) Սալմաստի ճ-մ-ում անորոշ ելքով ընդհարվեց Յամդանյանների էմիրության առաջխաղացած բանակի (մոտ 20.000) հետ, որը հետագայում տեղացած առատ ձյան պատճառով ցրվեց<sup>3</sup>: Ըստ էության, հետ մղելով Յամդանյաններին՝ Մարգուբան իբն Մուհամմեդը պատրաստվեց իր հիմնական ուժերով կրկին շարժվել Պարտավի դեմ, սակայն մինչ այս Կիլիկյան Ռուսիայի բանակն իր հերթին, կորուստներ կրելով բռնկված համաճարակից և ի վերջո այդուհետ վտանգավոր համարելով այլևս մնալ քաղաքում, գիշերը, նավարկելով Կուր գետ-Կասպից ծով երթուղով, նահանջեց<sup>4</sup>:

945 թվականի գարնանը խոհեմ Մուհամմեդ իբն Թուգջ ալ-Իխշյանը բանակցություններ սկսեց Սեյֆ-էդ-Դուլայի հետ՝ պահանջելով վերջինիցս բավարարվել միայն Յուսիսային Ասորիքով և Սուղուրով ու լքել Կենտրոնական Ասորիքը: Ձեռք բերած հաջողությունից գլուխն ակնհայտորեն կորցրած Սեյֆ-էդ-Դուլան, սակայն, պատասխան պահանջ առաջ քաշեց՝ Մուհամմեդ իբն Թուգջ ալ-Իխշյանին կոչ անելով իր հերթին լքել Յարավային Ասորիքը: Կողմերը հաշտության եզրեր չգտան, բանը հասավ ռազմական բախման և 945 թվականի մայիսին տեղի ունեցած խոշոր ճակատամարտում Սեյֆ-էդ-Դուլան ծանր պարտություն կրեց: Արդյունքում վերջինիս ռազմական մեքենան հետ շարտվեց սկզբում մինչև Ռաբբա, իսկ արդեն հոկտեմբերին էլ Իխշյանների էմիրության բանակը կրկին մոտեցավ Յալեպին: Այս պայմաններում Սեյֆ-էդ-Դուլային, ըստ էության, արդեն չէր մնում այլ բան, քան, հրաժարվելով նախկին հավակնություններից, ընդունել Իխշյանների էմիրի կողմից առաջարկված նույն պայմանները և բավարարվել միայն Սուղուրով ու Յուսիսային Ասորիքով: Այս առումով շահեց, թերևս, նաև Մուհամմեդ իբն Թուգջ ալ-Իխշյանը, քանզի Յուսիսային Ասորիքին ու Սուղուրին տիրելը կապված էր ռազմական մշտական գործողությունների և մեծ ծախսերի հետ, ինչը Եգիպտոսի համար, զուտ տնտեսապես, ուղղակի արդարացված չէր: Միաժամանակ Իխշյանների հեռատես էմիրը հաշվի էր առնում նաև այն հանգամանքը, որ մի կողմից իր էմիրության, իսկ մյուս կողմից էլ Բյուզանդական կայսրության և Արաբական խալիֆության միջև վատ չի լինի ունենալ միջանկյալ մի ուժ, ի դեմս մշտական դիմադրության հակված, սակայն իր էմիրության համեմատ ոչ այնքան հզոր Յամդանյանների

<sup>1</sup> Չահաբի «Իսլամի պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Իբն Տադիբերդին իր «Պատմություն»-ում գրեթե բառացի կրկնում է Չահաբիի հաղորդածը:

<sup>2</sup> Զեմալ-էդ-Դին «Յալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 2:

<sup>4</sup> Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն», գլուխ 21: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Աբուլ-Ֆիդա «Յամառոտ պատմություն մարդկային գեղի»: Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 2: «Զարթիս-Ֆիսվիթեբա», «Զարթիի մատյանը»: Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»:



Եմիրության: Արդյունքում՝ աչքաթող չէր արվում նաև այն հանգամանքը, որ Իսլամյանների Եմիրության արևմտյան սահմաններին մշտական սպառնալիքի նման կախված էր Ֆաթիմյանների խալիֆությունը և այս ուղղությամբ ևս պետք էր ոչ միայն լուրջ ուժեր ունենալ, այլև առիթի դեպքում էլ նույնիսկ՝ բոլոր ուժերը կենտրոնացնել այս ուղղությամբ: Մինչ Արևելքում զարգանում էին մեր կողմից նկարագրված իրադարձությունները, սակայն լուրջ փոփոխություններ եղան ինչպես Կոստանդնուպոլսում, այնպես էլ Բաղդադում:

### Գլուխ 63

#### Քաղաքական փոփոխությունները Կոստանդնուպոլսում

Երկաթյա Ռոմանոս I Լգաբենոսը, որը վերջին քառորդ դարում իր ամուր ձեռքով կառավարել էր կայսրությունը և հաջողությամբ հաղթահարել էր սեփական տերության դեմ ծառացած ամենատարբեր մարտահրավերները, 944 թվականի վերջի վիճակով, սակայն, արդեն որոշակիորեն զիջում էր դիրքերը՝ ինչպես առաջացած տարիքի, այնպես էլ իրեն պատած հիվանդության պատճառով: Կայսրն արդեն շատ վաղուց իրեն համակայսրեր էր հռչակել իր որդիներ Զրիստոփորին, Ստեփանոսին և Կոնստանդինին, ընդ որում շարունակում էր համակայսրեր կոչում կրել նաև Լևոն VI-ի որդի Կոնստանդին VII-ը, որն այս ժամանակ արդեն գրեթե երեսուն տարեկան էր: Հոր կողմից ջերմորեն սիրված Զրիստոփորը, սակայն, մահացել էր դեռևս 931 թվականին, որից հետո առաջին դերերում հայտնվեցին Ստեփանոսն և Կոնստանդինը: Մինչև իր կյանքի վերջն էլ իրատեսության զգացումը չկորցրած կայսրը, սակայն, արդեն մեր կողմից քննարկվող ժամանակաշրջանում պարզորեն տեսնում էր, որ իր այս երկու որդիներից և ոչ մեկը սեփական ջանքերի գնով մեծ դժվարությամբ ոտքի հանված կայսրությունը հետագայում կառավարելու համար ոչ մի առումով հարմար թեկնածու չէ: Արդյունքում, աստիճանաբար հակվելով դեպի ավելի խոհեմ սեփական փեսա Կոնստանդին VII-ը, յոթանասունչորսամյա կայսրը արդեն մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում որոշեց իրեն հաջորդ, որպես գլխավոր համակայսր, հռչակել հենց վերջինիս: Այս բանի հետ, սակայն, որևէ կերպ համակերպվել չէին ուզում Ստեփանոսն ու Կոնստանդինը և արդյունքում, ենթարկվելով ամեն ինչին ընդգծված, սակայն կեղծ անտարբերությամբ մոտեցող իրենց քրոջ ամուսին Կոնստանդին VII-ի աննկատ դրդումներին, նրանք ծանր հիվանդությունից անօգնական վիճակում հայտնված իրենց հոր դեմ ի վերջո դավադրություն կազմեցին: Արդյունքում՝ 944 թվականի դեկտեմբերի 20-ին երկու եղբայրները, աննկատ պալատ մտցնելով իրենց կողմնակիցներին, գահընկեց հայտարարեցին որևէ մեկի կողմից այդպես էլ չպաշտպանված սեփական հորը և, վանականի կարգավիճակ տալով վերջինիս, աթոռեցին նմանատիպ դեպքերում բարձրաստիճան պաշտոնյաների համար ավանդական աթոռավայր հանդիսացող Արքայազնների կղզի: Այսպիսով՝ ավագ համակայսրեր կարգավիճակ ստացավ Ստեփանոսը (944-945), իսկ նրա եղբայր Կոնստանդինն ու Կոնստանդին VII-ն էլ շարունակեցին իշխել կրտսեր համակայսրերի կարգավիճակում:

Կյանքը շատ արագ իրոք ցույց տվեց, սակայն, որ ոչ Ստեփանոսն և ոչ էլ իր եղբայրը պատրաստ չեն իրենց բաժին հասած բարձր տիտղոսը կրելուն՝ ընդ որում Կոնստանդին VII-ն ինքն էլ շարունակում էր աննկատ գործունեությունն այս անգամ արդեն փառասեր այս եղբայրների դեմ, երբ վերջինս ամենից առաջ կարողացավ իր օգտին տրամադրել ինչպես Կոստանդնուպոլսի բնակիչներին, այնպես էլ կայսրության իշխող վերնախավի գրեթե բոլոր ներկայացուցիչներին: Որպես հետևանք՝ 945 թվականի հունվարի 25-ին պայթեց հերթական հեղաշրջումը:

Արդյունքում՝ լքված բոլորի կողմից, այս անգամ արդեն Ստեփանոսն ու Կոնստանդինը հեռացվեցին գահից և, կարծես մի յուրօրինակ ծաղր, ամենից առաջ աթոռվեցին նույն Արքայազնների կղզի, որտեղ արդեն գտնվում էր նրանց հայրը: Այս կապակցությամբ ժամանակակիցները պատմում են, որ հոր և որդիների հանդիպումը շատ ուշագրավ է եղել, երբ, որոշակիորեն փիլիսոփայական մտածողության տիրապետող Ռոմանոսը իր անարժան որդիներին դիմավորել է նուրբ ու քողարկված, սակայն դաժան մի ծաղրով: Արդյունքում՝ Կոնստանդինը, չհամակերպվելով իրավիճակի հետ և դիմելով փախուստի, սպանվեց այս դեպքերից արդեն երկու կամ երեք տարի անց, իսկ Ստեփանոսն էլ, բանտից բանտ տեղափոխվելով, մահացավ 963

թվականին: Իր հերթին 948 թվականի հունիսի 15-ին հենց Արքայազնների կղզում էլ իր մահկանացուն կնքեց նաև երբեմնի կայսր Ռոմանոս I Լգաբենոսը:

Այսպես թե այնպես, սակայն արդյունքում Բյուզանդական կայսրության արդեն միանձնյա կայսր մնաց Կոնստանդին VII-ը՝ մի խոհեմ, մեղմ բնավորության տեր, անչափ խելացի և փայլուն կրթություն ստացած անձնավորություն, որը, սակայն, ըստ էության, կրկնելով իր հայր Լևոն VI-ին, այդ դաժան, երկաթով ու արյունով պատված դարաշրջանում այնուհանդերձ որևէ կերպ հարմար չէր կայսրության դեկն իր ձեռքում ունենալու համար: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ կայսրության իրական կառավարում իրականացնելու համար Կոնստանդին VII-ին ամենից առաջ չէր հերիքում ռազմաքաղաքական գործչի կարևորագույն բաղադրիչ հանդիսացող այնպիսի մի առաջնային հատկանիշ, ինչպիսին եռանդն էր:

Իրոք, մտավորական գործունեության հակված կայսրը գերադասում էր իր ժամանակն անցկացնել ռազմապատմական կամ քաղաքական բնույթի մտավոր վարժանքներում, որոնք, որպես մտավորականի գործունեություն, հաճախ փայլուն արդյունք էին ապահովում, սակայն միաժամանակ նաև որևէ կերպ չէին նպաստում կայսրության կոնկրետ կառավարմանը: Ի պատիվ կայսեր այնուհանդերձ պետք է ասել, սակայն, որ վերջինս, ըստ էության, շարունակելով մի կողմ քաշված մնալ կայսրության կոնկրետ կառավարումից և տերության ղեկավարումը իրականացնելով միայն ամենաընդհանուր մակարդակում, կարևոր պաշտոններում առաջ քաշեց փայլուն գործիչների մի ամբողջ համաստեղություն, որոնք էլ մինչև Կոնստանդին VII-ի կյանքի վերջ մեծ հաշվով հաջողությամբ իրականացրին կայսրության կառավարման բարդ գործը:

Այս առումով հետաքրքիր է, որ միակ ոլորտը, որտեղ նոր կայսրը դրսևորում էր բացահայտ զգացմունքայնություն, դա վերաբերմունքն էր հենց նոր ավարտված Ռոմանոս I Լգաբենոսի և նրա դարաշրջանի նկատմամբ, երբ Կոնստանդին VII-ն իր աներոջն ուղղակի չէր կարողանում ներել այն հանգամանքը, որ ամբողջ քառորդ դար կայսրության կառավարման լծակներից փաստացի մղված է եղել երկրորդ պլան, իրոք զարմանալի մի հանգամանք՝ հաշվի առնելով Կոնստանդին VII-ի ընդգծված պասիվությունը իշխանության նաև փաստացի լծակներին տեր դառնալուց հետո: Այսպիսով, թերևս, կարող ենք փաստել, որ ուղղակի մարդկային պարզ փառասիրությունն էր, որ այնուհանդերձ շարունակում էր իր չար կատակը խաղալ ընդհանուր առմամբ իր ժամանակի համար անչափ խելացի ու զարգացած անձնավորություն հանդիսացող այս ուշագրավ կայսեր հետ և վերջինս ուղղակի տուրք էր տալիս մարդկային այդ պարզ թուլությանը: Արդյունքում, չնայած փաստացի իրոք ակնառու ձեռքբերումներին, իր աշխատություններում Կոնստանդին VII-ը Ռոմանոս I Լգաբենոսին որակում է ամենավատ գնահատականներով, ինչն, իհարկե, չի համապատասխանում իրականությանը: Այս առումով հետաքրքիր է նաև, որ, թեև ավելի փոքր չափով, սակայն առնվազն սառը վերաբերմունքից զերծ չմնաց նաև ցամաքային ակնառու զորավար Յովհան-Կիրակոսը, որին դեռևս կենդանության օրոք երբեմն կոչում էին «Երկրորդ Բելիսարիոս»: Չնայած սրան, սակայն, ինչպես և եղավ քաղաքական բանադրանքի ենթարկված Ռոմանոս I Լգաբենոսի պարագայում, նույն կերպ նաև նրա զորավարի ռազմաքաղաքական ժառանգությունը որոշակիորեն թերագնահատվեց, իսկ առաջնային դերերի վրա էլ կրկին հայտնվեց Փոկասների տոհմը, ի դեմս Կոնստանդին VII-ի մոր երբեմնի մտերիմ Լևոն Փոկասի եղբայր Վարդ Փոկասի, որը նշանակվեց սխուերի-դոմեստիկոս: Նույն այս ժամանակ, սակայն, ոչ պակաս հետաքրքիր զարգացումներ եղան նաև, ինչպես արդեն ասացինք, Բաղդադում:

## Գլուխ 64

### Բաղդադյան ժառանգության համար մղվող Մեծ պայքարի ավարտը

945 թվականի հուլիսին, երբ թյուրք գուլամների դիրքերն արդեն բավականին թուլացած էին, Բաղդադում իր մահկանացուն կնքեց Թուգուլը, որից հետո ռազմաքաղաքական այս խմբավորումն որպես իր առաջնորդ արդեն և ոչ մի հարմար թեկնածու այդպես էլ չկարողացավ առաջ քաշել: Արդյունքում, օգտվելով տեղում հաստատված փաստացի անիշխանությունից և իրականացնելով հաջող առաջխաղացում, Մուիզ-Էդ-Դուլայի գլխավորած Բուվեհյանների եմիրության բանակը արդեն 945 թվականի դեկտեմբերին իր իշխանությունը հաստատեց

Բաղդադում, իսկ թյուրք գուլյամներն էլ հետ քաշվեցին դեպի հյուսիս և հաստատվեցին Յամդանյանների էմիրությունում: Սրանով, ըստ էության, սկիզբ առավ նոր մի դարաշրջան, երբ Արաբական խալիֆությունն, ըստ էության, հայտնվեց Բուվեհյանների տոհմի իշխանության տակ, իսկ մինչ այդ էլ արդեն փաստացի իշխանությունից զրկված խալիֆներին դրանից հետո շատ երկար ժամանակ վիճակված էր լինելու ընդամենը միայն ներկայացուցչական գործունեություն իրականացնել՝ այս անգամ արդեն Բուվեհյանների էմիրների մոտ:

Բուվեհյանների էմիրությունն իր գոյության առաջին տասնամյակներում իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր երեք եղբայրների կամ նրանց սերունդների կողմից կառավարվող, ներքնապես մեծապես անկախ, բայց արտաքին հարաբերություններում, որպես կանոն, միասնականություն դրսևորող մահմեդական ուշագրավ մի պետական միավոր, որն իրենով ներկայացրեց և հենց իրենով էլ, ըստ էության, ամփոփեց շիիզմը դավանող պարսկական տարրի ռազմաքաղաքական զարգացման գագաթնակետը՝ կյանքի կոչելով այն, ինչին մինչ այդ ձգտել էին, սակայն այս կամ այն պատճառով չէին հասել Իրանական լեռնաշխարհի այլ իշխանատոհմերն ու նրանց կողմից ստեղծված էմիրությունները: Բուվեհյանների էմիրության գերիշխանության հաստատումը Յարավային ու Կենտրոնական Միջագետքում, ինչպես նաև Իրանական լեռնաշխարհի հիմնական մասում իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր պարսկական տարրի հաջողված մի ռազմաքաղաքական հակահարված, երբ արաբական ազդեցությունն Իրանական լեռնաշխարհից այդուհետ և ընդմիշտ վերացավ՝ տեղում թողնելով միայն հոգևոր խորը ու անջնջելի իր հետքն, ի դեմս իսլամի, չնայած այս ոլորտում ևս պարսկական տարրն այնուհանդերձ իր յուրօրինակությունը դրսևորեց, ի դեմս շիիզմի:

Արդյունքում՝ X դարի կեսի վիճակով Արաբական երբեմնի միասնական խալիֆության տարածքում արևմուտքից արևելք դասավորվածությամբ, որպես հիմնական խաղացողներ, իրենց գոյությունը վերջնականապես հաստատեցին Կորդվայի և Ֆաթիմյանների խալիֆությունները, ինչպես նաև Իխշյանների, Կարմատյանների, Յամդանյանների, Բուվեհյանների, Սալարյանների, Չիյարյանների ու Սամանյանների էմիրությունները, ընդ որում առաջին երկու խալիֆություններն ընդհանրապես չէին ընդունում Աբբասյան խալիֆների նույնիսկ հոգևոր առաջնայնությունը, իսկ մնացած էմիրություններն էլ այդ անում էին միայն ձևական մակարդակում: Իխշյանների և Կարմատյաններ էմիրությունները մեծ հաշվով պարփակված էին, համապատասխանաբար Եգիպտոսի և Արաբական թերակղզու սահմաններում, իսկ Սամանյանների էմիրությունն էլ այս կամ այն հաջողությամբ իր իշխանության տակ էր պահում միայն Մավերնահիրը, ինչպես նաև Միջին Ասիայի հարավային ու Իրանական լեռնաշխարհի արևելյան հատվածները: Այս պայմաններում Մերձավոր Արևելքում բուն արաբական տարրի շահերը ներկայացնում էր, թերևս, միայն Յամդանյանների էմիրությունը, որտեղ իշխող երկու եղբայր էմիրները, ձգտելով հետ մղել Կարմատյաններին և ստանձնել արաբական տարրի միանձնյա առաջնորդի դերը, վերջնական նպատակ ունեին նաև վերադարձնել Բաղդադին ու հետ մղել խալիֆներին իրենց ազդեցության տակ գցած Բուվեհյան եղբայրներին: Ինչ վերաբերում է մնացած մահմեդական ուժերին, ապա Տաբարիստանի արևմուտքում և արևելքում, ինչպես նաև Ատրպատականում ու Յուրկանիայում յուրօրինակ դիրք էին գրավել Սալարյանների և Չիյարյանների էմիրությունները, որոնք, Եթև-Քաղաքական առումով կրկին լինելով պարսկական տարրի ներկայացուցիչներ, իրենց անկախությունը այս կամ այն չափով պահպանելու մտայնությամբ խուսանավում էին ավելի հզոր Բուվեհյանների ու Սամանյանների էմիրությունների միջև:

Իրավիճակը վերջնականապես հստակեցնելու համար նշենք նաև, որ Բուվեհյան եղբայրներից ավագ և ավանդականորեն առաջնորդ ընկալվող Իմադ-էդ-Դուլան իր իշխանության տակ ուներ Իրանական լեռնաշխարհի հարավային հատվածը, ի դեմս ամենից առաջ էմիրության սիրտը համարվող Պարսֆի, տարիքով հաջորդ եղբայր Ռուքն-էդ-Դուլան իշխում էր Իրանական լեռնաշխարհի կենտրոնական հատվածներում և փորձում էր հետ մղել Սամանյանների առաջխաղացումն ու իր ազդեցության ոլորտում պահել Սալարյաններին և Չիյարյաններին, իսկ կրտսեր եղբայր Մուիզ-էդ-Դուլան էլ տիրում էր Յարավային ու Կենտրոնական Միջագետքին՝ բնականաբար իր իշխանության տակ ունենալով խալիֆին և Բաղդադը: Յարկ է նշել նաև, որ, ինչպես Յամդանյան եղբայրների պարագայում եղավ, Բուվեհյան եղբայրների

հարաբերությունները ևս որևէ իրավական կարգավորում չստացան և կարգավորվում էին ամենից առաջ հենց բարոյական սկզբունքներով: Իրոք, թեև օրինակ նույն Մուիզ-Էդ-Դուլան մահմեդական իրավաբաղաբական համակարգի շրջանակներում հանդես էր գալիս որպես ամենաբարձր կոչումի կրող, ի դեմս «Էմիր ալ-Մուսնայի», որը նշանակում էր «խալիֆի գլխավոր զորավար», սակայն զուտ բարոյական մակարդակում նա ամեն դեպքում ենթակա էր ավագ եղբայրներին, իսկ Ռուբն-Էդ-Դուլան էլ մեծ հաշվով ընդունում էր Իմադ-Էդ-Դուլայի առաջնությունը: Այս առումով ևս մեկ անգամ ընդգծենք, սակայն, որ երեք եղբայրների հարաբերություններում որևէ իրավական կամ հարկադրանքի տարր այնուհանդերձ չկար և նրանք, Բուվեհյան տոհմի ընդհանուր ռազմաբաղաբական շահերի համատեքստում, գործում էին ըստ իրավիճակի՝ բարոյական խորը պարտավորվածություն ունենալով ըստ հնարավորության աջակցել մեկը մյուսին:

946 թվականի հունվարի 28-ին Բաղդադում արդեն վերջնականապես հաստատված Մուիզ-Էդ-Դուլան բարեհաճեց ներկայանալ մինչ այդ փախուստի դիմած, սակայն կրկին քաղաք վերադարձած ալ-Մուսթաֆին և այդ նպատակով վերջինիս պալատ ժամանեց, որտեղ, բնականաբար, լավ ընդունելության արժանացավ: Թվում էր, թե ամեն ինչ հարթվել է, սակայն, այն բանից հետո, երբ խալիֆը մեկնեց ձեռքը Մուիզ-Էդ-Դուլային, որ սա համբուրի, Մուիզ-Էդ-Դուլայի թիկնապահներից երկուսը ցած քաշեցին նրան իր գահավորակից և, դուրս տանելով սենյակից, բանտարկեցին, իսկ հետո էլ՝ կուրացրին: Նոր խալիֆ հռչակվեց ալ-Մուսթաֆիի հերթական որդի ալ-Մուսթին (946-974), որը կրկին գտնվում էր լիովին նույն այն իրավական և փաստական դրության մեջ, ինչ իր անհաջողակ նախորդները մինչ այդ:

Ամրապնդելով դիրքերը Բաղդադում՝ Մուիզ-Էդ-Դուլան գործի մեջ դրեց Բուվեհյանների Էմիրության ռազմական մեքենան և, պարտության մատնելով ու հետ մղելով Համդանյանների Էմիրության բանակին, սկսեց մոտենալ Մոսուլին: Ստեղծված ծանր պայմաններում Նասր-Էդ-Դուլան բանակցությունների մեջ մտավ իր հաջողակ հակառակորդի հետ և կողմերը հաշտություն կնքեցին, ըստ որի Համդանյաններին ընդունում էին Բուվեհյանների ձեռքբերումները, իսկ սրանք էլ համակերպվում էին Համդանյանների Էմիրության գոյության հետ: Վերջին հանգամանքն ինչ-որ տեղ ձեռնտու էր նաև Մուիզ-Էդ-Դուլային, քանի որ նա ցանկանում էր Հյուսիսային Միջագետքի մշտական քաոսի փոխարեն տեղում ունենալ գոնե մեկ և քիչ թե շատ կանխատեսելի ուժ: Կնքված հաշտությունից գոհ չմնացին, թերևս, միայն Համդանյանների Էմիրությունում հաստատված հանգուցյալ Թուգուսի նախկին կողմնակիցները, սակայն, այն բանից հետո, երբ նրանք փորձ կատարեցին ապստամբություն բարձրացնել, նորընծա դաշնակիցները միահամուռ ուժերով ճնշեցին այդ ելույթը և դաժան հաշվեհարդար տեսան թյուրք գուլյամների հետ, որոնց մնացորդները տարալուծվեցին Համդանյանների Էմիրության ռազմական մեքենայի մեջ:

## Գլուխ 65

### Համդանյանների և Իխշյանների Էմիրությունների հարաբերությունների կարգավորումը

Ռազմական ասպարեզից Հովհան-Կիրակոսի հեռանալուց հետո մեր կողմից դիտակվող ժամանակաշրջանում սխուլերի դոմեստիկոս էր նշանակվել, ինչպես արդեն ասվեց, Մլեհ Հայ Մեծի աղջկա հետ ամուսնացած Վարդ Փոկասը, որի ուսերին էլ հենց ամենից առաջ ընկավ Համդանյանների հերթական հարվածը հետ մղելու պարտականությունը: Նույն այս ժամանակ Համդանյաններն իրենց հերթին վերջնականապես հույսները կտրել էին հարավից և գոնե առժամանակ կարգավորել էին հարաբերությունները Բուվեհյանների Էմիրության հետ, իսկ դա իր հերթին ամենից առաջ նշանակում էր ակտիվացում քրիստոնյաների հետ հարաբերություններում: Արդյունքում՝ 946 թվականի օգոստոսի կեսին Սեյֆ-Էդ-Դուլայի գլխավորությամբ ասպատակելով առաջխաղացած Համդանյանների Էմիրության բանակը (մոտ 30.000) Խարբերդի ճ-մ-ում հաղթեց սխուլերի դոմեստիկոս Վարդ Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 20.000), ընդ որում կայսրության բանակի ընդհանուր կորուստը կազմեց 20.000 սպանված և 2.000 գերի<sup>1</sup>:

<sup>1</sup> ալ-Մաքին «Պատմություն»:

Հարկ է նշել, որ Միջազգետքի ուղղությամբ Համդանյան եղբայրների հույսերի տապալումը, նույն այս ժամանակ համընկավ Ասորիքի ուղղությամբ նրանց մոտ Նոր հույսերի առաջացման հետ, քանզի 946 թվականին հուլիսի 24-ին մահացավ մինչ այդ Սեյֆ-էդ-Դուլային լրջորեն սաստած Մուհամմեդ իբն Թուգջ ալ-Իխշյանը, որից հետո Եմիրության ղեկին հայտնվեց վերջինիս փոքրահասակ որդի Աբու-Կասիմ Ունուջուրին (946-961), իսկ այդ պարագան կարծես մեծ հեռանկարներ էր խոստանում: Համդանյան եղբայրները, սակայն, ակնհայտորեն հաշվի չէին առել հանգուցյալ Եմիրի գուլյամ Աբու-Միսք Զաֆուրին՝ իրենց վաղեմի այդ հակառակորդին, որը Նոր Եմիրի իշխանության օրոք անմիջապես էլ իր ձեռքում կենտրոնացրեց Եմիրության կառավարումը և գործերը սկսեց տնօրինել հանգուցյալ տիրոջ պահանջած նույն որակով:

Այսպես թե այնպես, սակայն կայսրության ռազմական մեքենային հետ շարտելուց հետո եռանդի պակասից ամենևին էլ չնեղվող Սեյֆ-էդ-Դուլան ի մի բերեց Համդանյանների Եմիրության ողջ ռազմական մեքենան և արդեն 946 թվականի ծման սկզբի վիճակով նա արդեն կրկին տիրել էր Դամասկոսին ու հասել էր մինչև Պաղեստին: 946 թվականի դեկտեմբերի կեսին, սակայն, Իխշյանների Եմիրության բանակն ի մի բերած Աբու-Միսք Զաֆուրը կարողացավ վրեժխնդիր լինել Սեյֆ-էդ-Դուլայից երկու տարի առաջ կրած պարտության համար և, իր հերթին պարտության մատնելով Համդանյան Եմիրի բանակին, հետ շարտել վերջինիս սկզբում դեպի Դամասկոս, իսկ հետո արդեն՝ Յեմա: Այստեղ, օգտվելով անմիջական հետապնդման բացակայությունից, Սեյֆ-էդ-Դուլան ի մի բերեց իր որոշակիորեն ծեծված իր ուժերը և 947 թվականի գարնանը ևս մեկ անգամ հարձակման անցավ Դամասկոսի ուղղությամբ, սակայն դրան հաջորդած ճակատամարտում կրկին ու ավելի ծանր մի պարտություն կրեց:

Դրանից հետո, կորցրած արդեն ամեն ինչ, Սեյֆ-էդ-Դուլան հետ քաշվեց դեպի Հայոց Միջազգետք, իսկ այս անգամ էլ արդեն հաջողությունը լիովին զարգացրած Աբու-Միսք Զաֆուրի գլխավորած Իխշյանների Եմիրության բանակը 947 թվականի հուլիսին հերթական անգամ գրավեց Հալեպը: Հարկ է նշել, սակայն, որ Աբու-Միսք Զաֆուրը ևս հետևողական եղավ և իր հերթին չհրաժարվեց հանգուցյալ տիրոջ վարած խոհեմ քաղաքականությունից ու արդյունքում վարվեց լրիվ նույն կերպ, ինչ կերպ ժամանակին վարվել էր Մուհամմեդ իբն Թուգջ ալ-Իխշյանը, ընդ որում այս անգամ ևս Համդանյանների բռնկուն Եմիրը այլ ելք չուներ, քան տեղի տալն էր: Արդյունքում՝ Համդանյանների Եմիրությունը վերջնականապես հրաժարվեց Հարավային Ասորիքի նկատմամբ հավակնություններից և կենտրոնացավ Սուղուրում, ինչպես նաև, առիթի դեպքում, այնուհանդերձ Բաղդադում մղվող պայքարի վրա: Հետաքրքիր է, որ այդուհետ իրենով այդքան էլ զբաղվելու ցանկություն չունեցող Իխշյանների Եմիրությանը հանգիստ թողնելը խաղաղություն ապահովեց Համդանյանների Եմիրությանը այս Եմիրության հետ հարաբերություններում և թույլ տվեց չցրել ուժերը՝ փորձ կատարելով առավել արդյունավետ լուծում ապահովել մնացած խնդիրներին, ի դեմս Սուղուրի և մշտական անհանգստությունների աղբյուր հանդիսացող Բաղդադի:

## **Գլուխ 66**

### **Բուվեհյանների Եմիրության վերելքը**

946 թվականին Արևելքում կրած խոշոր անհաջողությունը կայսրությունը շուտով կարողացավ փոխհատուցել Արևմուտքում, երբ 947 թվականի գարնանը Պոթոս Արգիրոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000) Կոստանդնուպոլսի ճ-մ-ում գիշերային անակնկալ հարվածով ջախջախեցին Բուվեհյանական թագավորության տարածքով հերթական անգամ առաջխաղացած և կայսրության մայրաքաղաքին մոտեցած Հունգարական խանության բանակին (մոտ 100.000)<sup>1</sup>: Վարդ Փոկասին, սակայն, հաջողությունն ակնհայտորեն չէր հերիքում Արևելքում:

Իրոք, 948 թվականի գարնանը Սեյֆ-էդ-Դուլայի գլխավորած Համդանյանների Եմիրության բանակը (մոտ 30.000) Մարաշի ճ-մ-ում անակնկալ հարձակումով հաղթեց սխուրի դոմեստիկոս Վարդ Փոկասի գլխավորությամբ Հյուսիսային Ասորիքը և Ռաշ-Ալնը ու նրա շրջակայքը ասպատակած և նահանջելով քաղաք մտած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 50.000)

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 47:

ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 20.000), որից հետո որոշակի դիմադրությունից հետո մտավ քաղաք<sup>1</sup>։ Վերջին հաջողությունները, սակայն, հերթական անգամ թևավորեցին Համդանյաններին, որոնց մոտ կրկին ցանկություն առաջացավ վիճարկել Բուվեհյանների գերիշխանությունը Բաղդադում։

Ապագա գործողություններում միայնակ չլինելու մտայնությամբ, սակայն, Նասր-էդ-Դուլան կապեր հաստատեց Ռուբն-էդ-Դուլայի նկրտումներից իր հերթին լրջորեն անհանգստացած Սալարյանների Եմիրության Եմիր Մարգուբան իբն Մուհամմեդի հետ, ինչից հետո որոշվեց Բուվեհյանների դեմ գործել համատեղ ուժերով։ Չգուշավոր Համդանյանները, սակայն, մինչև վերջին պահն էլ հապաղում էին և, խուսափելով բացահայտ ընդհարման մեջ մտնել Բուվեհյանների դեմ, ի վերջո բավարարվեցին ընդամենը միայն դրամական տարեկան հատուցումը Բաղդադ ուղարկելուց հրաժարվելով։

Արդյունքում՝ խզումը հրահրեց ամենից առաջ հենց Սալարյանների անզուսպ Եմիրը, որը, Մուհ-էդ-Դուլայի նամակներից մեկում եղած ձևակերպումներից ինչ-որ մի չնչին պատճառով իրեն վիրավորված համարելով, ուղղակի հարձակման անցավ Բուվեհյանների Եմիրության ուղղությամբ։ Հարվածի սուր ծայրում, բնականաբար, ամենից առաջ հենց Ռուբն-էդ-Դուլան էր, սակայն խորամանկ այս Եմիրը ամենատարբեր հնարքներով այնքան ձգձգեց վճռական ընդհարումը, մինչև որ եղբայրներից լուրջ համալրումներ ստացավ։ Հաջորդած ճակատամարտը, որն արդեն 948 թվականի ամռանը տեղի ունեցավ Ղազվինի մոտակայքում, ավարտվեց Սալարյանների Եմիրության բանակի ծանր պարտությամբ, ընդ որում Մարգուբան իբն Մուհամմեդն ինքն էլ հայտնվեց գերության մեջ։ Սալարյանների ջախջախումն աչքի առաջ ունեցած Նասր-էդ-Դուլան սրանից անմիջապես հետո ոչ միայն անմիջապես էլ Մուհ-էդ-Դուլային ուղարկեց մինչ այդ պայմանավորված տարեկան դրամական հատուցումը, այլև պարտավորվեց նաև ամենշաբաթյա պաշտոնական աղոթքներում խալիֆից հետո հիշատակել նաև Բուվեհյան երեք եղբայրներին։ Այսպիսով՝ Համդանյանների Եմիրությունն այս անգամ խուսափեց ծանր հետևանքներից, սակայն Սալարյանների Եմիրությանը վիճակվեց լիովին իր վրա զգալ Բուվեհյանների Եմիրության հզորության հետևանքները։

Մարգուբան իբն Մուհամմեդի գերվելուց հետո սեփական կողմնակիցներից ոմանք բանտարկությունից ազատեցին վերջինիս հայր Մուհամմեդ իբն Մուսաֆիրին, սակայն սա շուտով գժտվեց իր նույն այդ կողմնակիցների հետ, դիմեց փախուստի և ապաստանեց իր որդի Վահսուդանի մոտ, որն իր հերթին կրկին բանտարկեց հորը։ Դրանից հետո, քանի որ Մարգուբան իբն Մուհամմեդի տեղն ամեն դեպքում բաց էր մնում, Վահսուդան իբն Մուհամմեդը կապ հաստատեց սեփական վաղեմի ծրագրերից այդպես էլ չիրաժարված Դայսամ Իբրահիմ ալ-Քուրդիի հետ և վերջինիս հրավիրեց իր հովանու ներքո տիրել Սալարյանների Եմիրության արևմուտքում։ Ապագայում սպասվում էր Բուվեհյանների Եմիրության բանակի ներխուժումը Ատրպատական և Վահսուդան իբն Մուհամմեդն ակնհայտորեն փորձում էր ամրապնդել իր դիրքերն այստեղ։

949 թվականի գարնանը Սամանյանների Եմիրությունից փախուստի դիմած Աբու-Մանսուր Մուհամմեդը, որը Ղազվինի մոտակայքում Ռուբն-էդ-Դուլայի համար հաղթանակ էր ձեռք բերել դեռևս նախորդ տարի, սակայն հետո գժտվել էր իր տիրոջ հետ, ապաստանել էր Սամանյանների մոտ, բայց հիմա կրկին վերադարձել էր, Բուվեհյանների Եմիրության մեծաքանակ ուժերով հարված հասցրեց Սալարյանների Եմիրության արևմտյան շրջաններին, ինչի արդյունքում բազմաչարչար Դայսամ Իբրահիմ ալ-Քուրդին, այս անգամ ևս չկարողանալով պահել դիրքերը, հերթական անգամ դիմեց փախուստի։ Տարվա կեսերին, սակայն, Աբու-Մանսուր Մուհամմեդը ստիպված եղավ հեռանալ Ռեյ, ինչից էլ օգտվելով, կրկին Ատրպատական վերադարձած Դայսամ Իբրահիմ ալ-Քուրդին տեղում հաջող ապստամբություն կազմակերպեց և տարվա վերջում կրկին հաստատվեց Ատրպատականում, չնայած տեղում շարունակեց զգալի ազդեցություն պահպանել նաև Մարգուբան իբն Մուհամմեդի որդի Իբրահիմ իբն Մարգուբանը։ Այսպիսով՝ Ատրպատականում շարունակվեց պահպանվել թույլ մի իշխանություն, ինչը մեծացնում էր Անիի թագավորության անվտանգությունը հարավ-արևելքում։

<sup>1</sup> Ստեփանոս Տարնեցի «Տիգրեական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 7; Չահաբի «Իսլամի պատմություն»; իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»; ալ-Համադանի «Տաբարի համառոտագրություն»; Հովհաննես Ավագերեց «Ժամանակագրություն»։

## Գլուխ 67

### Բյուզանդական կայսրության պայթյալի ակտիվացումը Համդանյանների էմիրության դեմ

Վերջին տարիներին կյանքը բոլորին ու, թերևս, նաև հենց իրեն՝ Վարդ Փոկասին, ապացուցել էր, որ բանակային խոշոր ուժեր ղեկավարելու համար նա բավական ունակությունների չի տիրապետում: Արդյունքում, ցանկանալով գոնե մի որևէ կերպ շտկել իրավիճակն և այնուհանդերձ իրենց ձեռքում պահել կարևոր այդ պաշտոնը, Փոկասները, որպես Վարդ Փոկասի կրտսեր օգնականներ, առաջ քաշեցին նոր անձանց: Խոսքն ամենից առաջ վերաբերում էր Վարդ Փոկասի որդիներ Նիկեփորին, նրա եղբայր Լևոնին, ինչպես նաև Հովհան-Կիրակոսի տոհմի ներկայացուցիչներին, որոնց հեռատես Փոկասները որևէ կերպ այնուհանդերձ աչքաթող չարեցին: Արդյունքում՝ հենց մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Հովհան-Կիրակոսի որդի Ռոմանոս-Կիրակոսը, մյուս տղայի որդի Հովհաննես Չմշիկը, որի մայրը Վարդ Փոկասի աղջիկն էր, ինչպես նաև եղբայր Թեոփոլիոս-Կիրակոսը իրենց ծանրակշիռ տեղը զբաղեցրին կայսրության ռազմական համակարգում, իսկ դրանից հետո էլ Համդանյանների էմիրության դեմ մղվող պայքարը նոր թափ ստացավ:

948 թվականի գարունից մինչև աշուն Խաղկտիք բանակաթեմի գորավար Թեոփիլոս-Կիրակոսի, Ռոմանոս-Կիրակոսի և Հովհաննես Չմշիկի գլխավորած Խաղկտիք բանակաթեմի բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000), ինչպես նաև Արտանուշի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեցին Կարինի շրջակայքը, ինչի արդյունքում Սևուկ բերդը (վերջինը՝ Մարդաղի գավառ) առանց լուրջ մարտերի ընկավ կայսրության տիրապետության տակ<sup>1</sup>: 948 թվականի աշնանը Լևոն Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) Համդանյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) իրենց հերթին գրավեցին Հադաս ամրոցը<sup>2</sup>:

949 թվականի գարնանը սխուլերի դոմեստիկոս Վարդ Փոկասի գլխավորությամբ առանց մարտերի Մարաշ մտած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) հենց քաղաքի մոտ էլ հաղթեցին Սեյֆ-Էդ-Դուլայի գլխավորած Համդանյանների էմիրության բանակին (մոտ 35.000)<sup>3</sup>, իսկ քիչ անց էլ ասպատակեցին Տարսուսի շրջակայքը և Նահանջեցին<sup>4</sup>: Քիչ թե շատ կարգի գցելով գործերը Արևելքում՝ Կոստանդնուպոլսում որոշեցին անդրադառնալ վաղուց ի վեր խնդիրների մշտական աղբյուր հանդիսացող Կրետեի էմիրությանը:

Արդյունքում՝ 949 թվականի հուլիսից մինչև օգոստոս Կրետեում ափ իջած Բյուզանդական կայսրության բանակը (5.500, այդ թվում 629 ռուսներ, 220 սլավոններ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.600<sup>5</sup>, այդ թվում Կուրտիկ Մամիկոնյանը) մանր մարտեր մղեցին, սակայն այդպես էլ չկարողացան գրավել կղզին Կրետեի էմիրության բանակից (մոտ 2.000) և Նահանջեցին<sup>6</sup>՝ զգալի կորուստներ կրելով ուժեղ փոթորիկներից: Այս անհաջողությանը հաջորդեցին ավելի թեժացած ընդհարումները Համդանյանների էմիրության հետ:

949 թվականի օգոստոսի սկզբին Համդանյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Սուրի ճ-մ-ում հաղթեց քաղաքը պաշարած Լևոն Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 7.000),

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 42:

<sup>2</sup> Ալ-Ալին «Պատմություն»: իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»:

<sup>3</sup> Ալ-Համադանի «Տաբարի համառոտագրություն»: Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեայի պատմության հատընտիր»: իբն Ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Սիբտ իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»: Վալ Խաղիկ «Պատմություն»: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»: Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 47: Այս մասին հայտնում է նաև Չահաքին իր «Իսլամի պատմություն» աշխատությունում: Իբն Կեսիրը իր «Եգիպտոսի և Դամասկոսի պատմություն» աշխատությունում կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Տարիբեբեդին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

<sup>4</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեայի պատմության հատընտիր»: Վալ Խաղիկ «Պատմություն»:

<sup>5</sup> 600 հայ ռազմիկներ, որոնց մասնակցությունը նախատեսված էր այս արշավանքին Թրակեսիոն բանակաթեմից, չկարողացան ժամանակին ներկայանալ փոխադրամիջոցների հետ կապված խնդիրների պատճառով: Միաժամանակ, չի կարելի նաև մյուս կողմից բացառել, որ Էթնիկ հայեր չեղել են նաև այլ զորամասերի կազմում:

<sup>6</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 3; 8: Կոնստանդին Ծիրանածին «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին», գիրք 2, գլուխ 45: Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 1, մաս 2:

ընդ որում քրիստոնյաները կորցրին 400 սպանված և մեծ քանակի գերիներ<sup>1</sup>: Կարճ ժամանակ անց, սակայն, 949 թվականի օգոստոսի կեսին Լևոն Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Բուքայի ճ-մ-ում (Անտիոքի մոտ) հաղթեցին Յալեպից առաջխաղացած Յամդանյանների էմիրության բանակին (մոտ 4.000), ընդ որում այս անգամ արդեն հակառակորդի բանակը կորցրեց 400 սպանված ու մեծաթիվ գերիներ<sup>2</sup>:

949 թվականի սեպտեմբերին խաղկոսիք բանակաթեմի զորավար Թեոփիլոս-Կիրակոսի, Ռոմանոս-Կիրակոսի և Յովհաննես Չմշիկի գլխավորած խաղկոսիք բանակաթեմի բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000), ինչպես նաև Արտանուշի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) Կայսիկների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Կարինը<sup>3</sup>, ինչից հետո Թեոփիլոս-Կիրակոսը դարձավ Կարինի զորավար-կառավարիչ: Կարինի վերջնական գրավումը կարևորագույն նշանակություն ունեցավ Սուղուրի հյուսիսային հատվածում մղվող պայքարի համար և այս առումով կարող էր, թերևս, համեմատվել միայն Մելիտեի գրավման հետ: Այսպիսով՝ Սուղուրի հյուսիսային և կենտրոնական հատվածներում մահմեդականների պաշտպանությունն, ըստ էության, արդեն ճեղքված էր և հետագայում պայքարի հիմնական ուղղությունը տեղափոխվեց դեպի ավելի հարավ:

949 թվականի դեկտեմբերին խոշոր փոփոխություն եղավ նաև Բուլվեհյանների մոտ, երբ արական ժառանգ չունեցող Իմադ-Էդ-Դուլան մահացավ: Դրանից հետո մնացած երկու եղբայրներից բարոյական առաջնորդի դերը ստանձնեց Ռուբն-Էդ-Դուլան, որը, մյուս եղբոր համաձայնությամբ, Իմադ-Էդ-Դուլային ժառանգորդ դարձրեց իր որդի Ադուդ-Էդ-Դուլային՝ «Գահատոհմի հիմնասյանը»:

950 թվականի օգոստոսի վերջին Սեյֆ-Էդ-Դուլայի գլխավորած Յամդանյանների էմիրության բանակը (30.000) ասպատակեց Փոքր Յայքի հարավը, Կապադովկիա և Տիանայի շրջակայքը<sup>4</sup>, իսկ 950 թվականի սեպտեմբերի սկզբին էլ Սեյֆ-Էդ-Դուլայի գլխավորությամբ ասպատակելով առաջխաղացած Յամդանյանների էմիրության բանակի (մոտ 70.000, այդ թվում 4.000 ռազմիկ Տարսունից) առաջապահը (մոտ 30.000) ճամնդավ ամրոցի ճ-մ-ում հաղթեց սիսուրի դոմեստիկոս Վարդ Փոկասի գլխավորությամբ Նահանջող Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 10.000)<sup>5</sup>: Եվս մեկ ու ավելի խոշոր մի հաղթանակ հակառակորդը շահեց 950 թվականի սեպտեմբերի վերջին, երբ Սեյֆ-Էդ-Դուլայի գլխավորած Յամդանյանների էմիրության բանակը (մոտ 50.000) խարսիանոնի ճ-մ-ում (= ալ-Մլկաթի ճ-մ) կրկին հաղթեց սիսուրի դոմեստիկոս Վարդ Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 60.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 25.000), ընդ որում քրիստոնյաների կորուստը կազմում էր 30.000 սպանված և 2.000 գերի<sup>6</sup>: Ծանր այս անհաջողությունների համար, սակայն, շուտով հնարավոր եղավ որոշակիորեն վրեժ լուծել:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> ալ-Մաքին «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: Զեմալ-Էդ-Ղին «Յալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>3</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 7; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: Կոնստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», գլուխ 45; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»: Յովհաննես Ավագերեց «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»: Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»: Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Այս մասին հայտնում է նաև դեպքերին ականատես Սեյֆ-Էդ-Դուլայի պալատական պոետ ալ-Մութանաբին:

<sup>5</sup> Չահաբի «Իսլամի պատմություն»: իբն Չաֆիր «Տրոհված պետության պատմություն»: Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»: ալ-Այնի «Պատմություն»: իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»: Այս մասին հայտնում է նաև դեպքերին ականատես Սեյֆ-Էդ-Դուլայի պալատական պոետ ալ-Մութանաբին:

<sup>6</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: իբն Չաֆիր «Տրոհված պետության պատմություն»: ալ-Մաքին «Պատմություն»: Չահաբի «Իսլամի պատմություն»: ալ-Այնի «Պատմություն»: իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»: Այս մասին հայտնում է նաև դեպքերին ականատես Սեյֆ-Էդ-Դուլայի պալատական պոետ ալ-Մութանաբին:



Սխուլերի դոմեստիկոս Վարդ Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000) դարան դրեցին Սեյֆ-էդ-Դուլայի գլխավորությամբ ուժերը հետ քաշող Համդանյանների էմիրության բանակին (մոտ 10.000) նահանջի ճանապարհի ուղղության վրա:

I փուլ – Հոկտեմբերի 25-ին, այն բանից հետո, երբ հակառակորդի բանակը հատնվեց կիրճում, կայսերական բանակի ռազմիկները կիրճի գագաթից կազմակերպվող քարահուսքով հարվածեցին նրան և մինչև օրվա վերջ ծանր կորուստներ պատճառեցին վերջինիս: Ստեղծված պայմաններում չգտնելով այլ ելք՝ Սեյֆ-էդ-Դուլան հենց նույն գիշեր էլ հատուկ հրամանով սպանել տվեց հակառակորդի 400 ազնվատոհմիկ գերիների, այրեց սեփական գումակը, ոչնչացրեց բոլոր անասուններին և պատրաստեց իր ռազմիկների հետ միասին հաջորդը օրը ճեղքել շրջապատման օղակը:

II փուլ – Հոկտեմբերի 26-ի առավոտյան կայսերական բանակը շարունակեց հարվածել հակառակորդին:

III փուլ – Օրվա կեսին Համդանյանների էմիրության բանակը անցավ հարձակման և փորձ կատարեց ճեղքել պաշարման օղակը, սակայն կայսրության բանակի համակցված հարվածների արդյունքում վերջնական պարտության կրեց ու գրեթե ողջ կազմով ոչնչացավ: Շատ քչերի հետ փրկվեց միայն Սեյֆ-էդ-Դուլան, այն էլ շնորհիվ այն բանի, որ, երբ արդեն շրջապատվել էր մի բարձր ժայռի վրա, նժույգի հետ միասին ցատկեց գետը և հեռացավ:

Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 700 զինվոր, թշնամին՝ մոտ 6.800 սպանված, 3.000 գերի:

Վերջին հաղթանակը, որը զուտ ռազմական առումով այնուհանդերձ չհավասարակշռեց նախորդ պարտություններին, ամեն դեպքում զգալի կորուստներ արժեցավ Համդանյանների էմիրությանը՝ հերթական անգամ փրկելով Վարդ Փոկասի հեղինակությունը և որոշակիորեն խուսացնելով մինչ այդ հաղթական ճաճանչներով պատված Սեյֆ-էդ-Դուլայի նույն այդ հեղինակությունը: Որպես հետևանք, արդեն 950 թվականի հոկտեմբերի վերջից մինչև նոյեմբերի սկիզբ սխուլերի դոմեստիկոս Վարդ Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) ասպատակեցին Հյուսիսային Սիջագետքը և նահանջեցին<sup>2</sup>, ինչին հետևեց Համդանյանների աննկուն էմիրի պատասխան հարվածը: Արդյունքում՝ 950 թվականի դեկտեմբերից մինչև 951 թվականի հունվար Սեյֆ-էդ-Դուլայի գլխավորած Համդանյանների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) իր հերթին ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>3</sup>, իսկ 951 թվականի գարնան էլ Սեյֆ-էդ-Դուլայի ռազմական մեքենան ասպատակեց Անձիտ գավառը, ինչպես նաև Ամիդի շրջակայքն ու նահանջեց<sup>4</sup>:

Պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը, որը վերջին տարիներին իր ողջ ուշադրությունը նվիրել էր Արևելքին, նույն այս ժամանակ փորձում էր այնուհանդերձ աչքաթող չանել նաև Արևմուտքը, որտեղ Ֆաթիմյանների խալիֆությունը շարունակում էր իր ագրեսիվ քաղաքականությունը՝ միաժամանակ ռազմաքաղաքական և նույնիսկ գաղափարական մրցակցության մեջ գտնվելով նաև Կորդովայի խալիֆության հետ: Այս առումով հարկ է նշել, որ, ցանկանալով հնարավորինս ամրապնդվել Սիցիլիայում, ինչպես նաև հետագայում հնարավորինս հարմար պայմաններում

<sup>1</sup> իբն Չաֆիր «Տրոհված պետության պատմություն»; Յահա Աստիֆազի «Ժամանակագրություն»; Չահաբի «Իսլամի պատմություն»; Քեմալ-էդ-Դին «Հայկաի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; ալ-Այնի «Պատմություն»; Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 5, մաս 48; Բար-Յերբեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 47: Այս մասին հայտնում է նաև ալ-Համադանին; ընդ որում վերջինս տեղեկացնում է Համդանյանների էմիրության բանակի թվաքանակի մասին: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Տադրիբերդին իր «Պատմություն» աշխատությունում: Այս մասին հայտնում է նաև դեպքերին ակնատես Սեյֆ-էդ-Դուլայի պալատական պոետ ալ-Մութանաբին: Իբն Կեսիրը իր «Եգիպտոսի և Դամասկոսի պատմություն» աշխատությունում կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը: Ալ-Այնին իր «Պատմություն» աշխատությունում ընդհանուր գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Տադրիբերդին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

<sup>2</sup> Չահաբի «Իսլամի պատմություն»:

<sup>3</sup> Սիբու իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»; Չահաբի «Իսլամի պատմություն»: Աբուլ-Ֆիդան իր «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի» աշխատությունում ևս հաղորդում է այս մասին:

<sup>4</sup> Չահաբի «Իսլամի պատմություն»:

հարված հասցնել Ապենինյան թերակղզուն՝ Ֆաթիմյանների խալիֆության հերթական խալիֆ Աբու-Թահիրը (946-953) 948 թվականին Սիցիլիայի կառավարիչ նշանակեց իր հավատարիմ կողմնակիցներից մեկը հանդիսացող Ջասան իբն Ալիին (948-952), ընդ որում, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այս եմիրին հետագայում ժառանգական հիմունքներով փոխարինեցին նրա սերունդները, թերևս, կարելի է ամրագրել, որ հենց նույն 948 թվականին էլ ստեղծվեց Սիցիլիայի մահմեդական հատվածը, այսինքն՝ կղզու հիմնական մասը, ընդգրկող Ղալբյանների էմիրությունը:

Ֆաթիմյանների խալիֆությունն Ապենինյան թերակղզու կապակցությամբ իրոք լայն նվաճողական ծրագրեր ուներ և արդյունքում արդեն 951 թվականի հունիսի կեսից մինչև օգոստոս ասպատակելով առաջխաղացած Ֆաթիմյանների խալիֆության ու Ղալբյանների էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 15.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 5) պաշարեց Ջերաչին (Բրուտիոսյան թերակղզու արևելք), սակայն, տեղեկանալով քաղաքին մոտեցող Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 8.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկների (մոտ 400) մասին, փրկագնի դիմաց թողեց պաշարումը և, ստիպելով հակառակորդին նահանջել Օթրանտ, շրջակայքն ասպատակելով հեռացավ<sup>1</sup>: Այս հարձակումը նշանավորեց Ապենինյան թերակղզու համար հետագա պայքարի նոր փուլի առաջացումը, ընդ որում առաջիկա տարիներին այդ պայքարը լուրջ տեսք էր ընդունելու:

951 թվականի հոկտեմբերից մինչև նոյեմբեր Ջամդանյանների էմիրության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց Փոքր Յայքի հարավը ու Կապադովկիան և, խուսափելով առաջխաղացող Բյուզանդական կայսրության բանակից (40.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 15.000), նահանջեց<sup>2</sup>: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ, դատելով ըստ ամենայնի, Սեյֆ-էդ-Դուլան դեռևս ամբողջովին չէր ամոքել նախորդ տարում կրած ռազմական ծանր կորուստները:

952 թվականի հունվարի 24-ին Բյուզանդական կայսրության նավատորմը (մոտ 50 նավ), արդյունավետ կիրառելով «Հունական կրակ»-ը, Սիցիլիայի ծովամարտում հաղթեց Ղալբյանների էմիրության նավատորմին (մոտ 100 նավ)<sup>3</sup>: Իր հերթին, սակայն, 952 թվականի մայիսի 7-ից մինչև 8-ը տեղի ունեցած Ջերաչիի ճ-մ-ում Ֆաթիմյանների խալիֆության և Ղալբյանների էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 15.000) օրվա վերջում սկսված մարտում հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 2.000) և ողջ գիշեր իրականացրեց հետապնդում, որից հետո պաշարեց քաղաքը, սակայն շուտով, ասպատակելով շրջակայքը, նահանջեց՝ մտնելով այնուհանդերձ Պետրակուկա<sup>4</sup>:

952 թվականի ամռանը Լևոն Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 7.000) Ջամդանյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Սրուճը, սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդը, ավարով նահանջեցին<sup>5</sup>: Ի պատասխան դրա՝ 952 թվականի աշնանը Սեյֆ-էդ-Դուլայի գլխավորած Ջամդանյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) առաջխաղացում իրականացրեց և Մարաշի ճ-մ-ում հաղթեց սխուլերի դոմեստիկոս Վարդ Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 15.000, այդ թվում Կոնստանդին Փոկասը), որից հետո մտավ քաղաք<sup>6</sup>:

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> իբն Չաֆի «Տրոհված պետության պատմություն»;

<sup>3</sup> թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 31; Վալ Խադիկ «Պատմություն»:

<sup>4</sup> Ղովհաննես Սկիլիցես «Ջամառոտություն պատմության», «Նիկեփոր Փոկաս», մաս 7,8; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»;

<sup>5</sup> ալ-Ջամդանի «Տաբարի համառոտագրություն»;

<sup>6</sup> Ջեմալ-էդ-Դին «Ջալեայի պատմության հատընտիր»:

## Գլուխ 68

### Անիի թագավորության պայթարը Դվինի համար

951 թվականի աշնանը մի մեծ անհաջողություն պատուհասեց արդեն իր կյանքի մայրամուտին մոտեցող Անիի թագավորության արքա Աբբաս Զաջին, երբ Յերի Էմիրության հովանավորությունը վայելող Մուհամմեդ իբն Շադդադի (951-954) գլխավորած քրդական Շադդադյան ցեղի քրդերը (մոտ 5.000) Անիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Դվինը<sup>1</sup>: Արդյունքում ստեղծվեց Շադդադյանների Էմիրությունը, ընդ որում Դվինի կորուստը, որը հարավ-արևելքից եկող հարվածներին ընդառաջ Յայոց թագավորության կարևորագույն հենակետներից մեկն էր, ծանր ազդեցություն ունեցավ Անիի թագավորության ընդհանուր անվտանգության վրա: Յայերը փորձեցին արագորեն շտկել դրությունը, սակայն 952 թվականի գարնան Մուհամմեդ իբն Շադդադի գլխավորած Շադդադյանների Էմիրության բանակը (մոտ 5.000) Դվինի ճ-մ-ում (Ոստան Յայոց գավառ, Մեծամոր գետի ափին) հաղթեց քաղաքը գրավել փորձող Սյունյաց իշխանության բանակին (մոտ 10.000, այդ թվում լեզգիներ) և հաջողությամբ պահեց դիրքերը<sup>2</sup>:

952 թվականի աշնանը Դվինի համար մղվող պայթարի մեջ ներքաշվեց արդեն նաև հոր փոխարեն Ատրպատականի որոշ հատվածներում իշխող Իբրահիմ իբն Մարզուբանը: Արդյունքում՝ Արտավանյան-Գողթն-Արած-Ուրծաձոր երթուղով Անիի թագավորության տարածք ներխուժած Սալարյան, Յերի և Գողթնի Էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 70.000) Շադդադյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) դավաճանության շնորհիվ գրավեց Դվինը, որից հետո, ուժեղ կայազոր թողնելով քաղաքում, բանակային հիմնական ուժերով հեռացավ Անիի թագավորության տարածքից<sup>3</sup>: Ստեղծված պայմաններում Աբբաս Զաջն իր հերթին դաշնակցային հարաբերություններ հաստատեց Մուհամմեդ իբն Շադդադի հետ և արդյունքում 953 թվականի գարնանը Անիի թագավորության (մոտ 20.000)<sup>4</sup> և Շադդադյանների Էմիրության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը Սալարյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Դվինը<sup>5</sup>: Խնդիրը, սակայն, սրանով չսպառնվեց, քանի որ Մուհամմեդ իբն Շադդադը ոչ մի կերպ հակված չէր ենթարկվելու Յայոց արքային, ընդ որում բանը շուտով կրկին ռազմական ընդհարման հասավ: Արդյունքում՝ 953 թվականի աշնանը Մուհամմեդ իբն Շադդադի գլխավորությամբ ապստամբած Շադդադյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Դվինի ճ-մ-ում անակնկալ հարձակումով հաղթեց քաղաքին մոտեցած ու նրա մոտակայքի այգիներում հանգստի տեղավորված Անիի թագավորության բանակին (30.000) և հետ շարժեց<sup>6</sup>:

## Գլուխ 69

### Բյուզանդական կայսրության պայթարի հետագա ընթացքը Համդանյանների Էմիրության դեմ

953 թվականի հուլիսի սկզբին Սեյֆ-Էդ-Դուլայի գլխավորած Համդանյանների Էմիրության բանակը (մոտ 50.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 800) գրավեց Մելիտեն ու Արեգա ամրոցը (վերջինը՝ Մելիտեի մոտ) և, այրելով դրանք, նահանջեց<sup>7</sup>: 953 թվականի հուլիսի վերջին, սակայն, Դարբ-Մաուզանի ճ-մ-ում (Չապետրայի մոտ) Վարդ Փոկասի որդի Կոնստանդինի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 4.000) կիրճում կրկին դարանը զցեցին ու ծանր կորուստներ պատճառեցին Սեյֆ-Էդ-Դուլայի

<sup>1</sup> ալ-Ֆակիհ «Ալ-Բաբի և Շիրվանի պատմություն»: Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> ալ-Ֆակիհ «Ալ-Բաբի և Շիրվանի պատմություն»: Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>3</sup> ալ-Ֆակիհ «Ալ-Բաբի և Շիրվանի պատմություն»: Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>4</sup> Այս իրադարձությանը Անիի թագավորության բանակի մասնակցությունը ենթադրվել է դեպքերի տրամաբանության շրջանակում, ինչպես նաև՝ հաշվի առնելով պահպանված որոշ անուղղակի ակնարկներ: Մանրամասն տես՝ Եղիազարյան Ա. «Աշոտ Գ Ողորմած. Թագավոր Յայոց», Երևան 2020, էջ 21-23:

<sup>5</sup> ալ-Ֆակիհ «Ալ-Բաբի և Շիրվանի պատմություն»: Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>6</sup> ալ-Ֆակիհ «Ալ-Բաբի և Շիրվանի պատմություն»: Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>7</sup> Յահա Անտոնովա «Ժամանակագրություն»: իբն Չաֆի «Տրոիկա՝ պետության պատմություն»: Այս մասին հայտնում է նաև դեպքերին ականատես Սեյֆ-Էդ-Դուլայի պալատական պոետ ալ-Մուլթանաբին:

գլխավորած Համդանյանների եմիրության բանակին (մոտ 49.000), թեև այս անգամ ի վերջո ստիպված իրենք նահանջեցին<sup>1</sup>: 953 թվականի օգոստոսի սկզբին Սեյֆ-էդ-Դուլայի գլխավորած Համդանյանների եմիրության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Անձիտ գավառը, ինչպես նաև Չապետրա ու Սուլմիհա ամրոցների շրջակայքը՝ սպանելով մեծ քանակությամբ խաղաղ բնակչություն<sup>2</sup>: 953 թվականի օգոստոսի վերջին Յովհաննես Չմշկի և Նիկեփոր Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000) Խարսիանոնի ճ-մ-ում հաղթեցին Սեյֆ-էդ-Դուլայի գլխավորած Համդանյանների եմիրության բանակին (մոտ 25.000)<sup>3</sup>: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, 953 թվականի սեպտեմբերից մինչև հոկտեմբեր սխուլերի դոմեստիկոս Վարդ Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000, այդ թվում Կոնստանդին Փոկասը և Լևոն Մլեհը) ասպատակեցին Յյուսիսային Ասորիքը ու Հալեպի շրջակայքը և նահանջեցին<sup>4</sup>:

Այդ տարի ռազմական մրցակցության ոլորտում վերջին խոսքն այնուհանդերձ, սակայն, իրենց պահեցին Համդանյանները, երբ 953 թվականի դեկտեմբերին Սեյֆ-էդ-Դուլայի գլխավորած Համդանյանների եմիրության բանակը (մոտ 15.000), շնորհիվ իր իսկ գլխավորած հարվածային ջոկատի (600 հեծյալ) վճռական հարձակման, Հադաս ամրոցի ճ-մ-ում հաղթեց սխուլերի դոմեստիկոս Վարդ Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 50.000, այդ թվում մեծաթիվ ռուսներ, բուլղարներ և խազարներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 15.000, այդ թվում Կոնստանդին Փոկասը), որից հետո մտավ քաղաք: Զրիստոնյաններին այս անգամ իրոք որ ծանր բաժին հասավ, ընդ որում արդեն ամենևին էլ ոչ երիտասարդ Վարդ Փոկասը իր որդի Նիկեփորի հետ միասին վիրավորված վիճակում ստիպված եղավ թաքնվել մոտակա ջրատարում, իսկ նրա մյուս որդի Կոնստանդինն էլ գերի ընկավ և գերության մեջ մահացավ, ընդ որում արտաքին պատվավոր վիճակի հետ միասին Կոնստանդինին, գերության մեջ երբեմն նաև զուգարան մաքրել էին պարտադրում<sup>5</sup>: Այս ամենով հանդերձ, սակայն, արդեն թերևս պարզ էր, որ մղվող պատերազմը հեշտ չէր տրվում և քիչ կորուստներ չէր արժենում նաև Համդանյանների եմիրությանը:

## Գլուխ 70

### Դվինի համար Անիի թագավորության պայքարի հետագա ընթացքը

Արևելքում զարգացող դաժան հակամարտության այս փուլում էլ հենց, ինչ-որ ժամանակ 953 թվականի երկրորդ կեսին, իր մահկանացուն կնքեց Անիի թագավորության արքա Աբբաս Բաշը, որից հետո գահն անցավ նրա որդի Աշոտ IV Ողորմածին (953-978): Հանգուցյալ արքան իրենից հետո թողել էր պատերազմի ծանր վերքերն արդեն ամոքած և կայուն զարգացում ապրող մի ուժեղ թագավորություն, թեև ընդհանուր արդյունքը որոշակիորեն մթազնվում էր հենց վերջերս տեղի ունեցած Դվինի կորստով, ինչպես նաև ապակենտրոնացվածության ընդհանուր այն մթնոլորտի ուժեղացմամբ, որը բնորոշ էր ֆեոդալական զարգացած հասարակական հարաբերություններին և որի դեմը հանգուցյալ արքան արդյունավետ առնել այդպես էլ չկարողացավ: Ինչ վերաբերում է նոր արքային, ապա Աշոտ IV Ողորմածը մի բարի, արդարադատ, խելացի և հավասարակշռված անձնավորություն էր, որը նաև աչքի էր ընկնում դիվանագիտական ու զորավարական զգալի ունակություններով:

Անիի թագավորությունում տեղի ունեցած գահակալական փոփոխությունների օրերին հետաքրքիր զարգացումներ եղան, սակայն, նաև հարավում, երբ Մարզուբան իբն Մուհամմեդին

<sup>1</sup> Յահա Աստիոբացի «Ժամանակագրություն»; իբն Չաֆիր «Տրոհված պետության պատմություն»; Զեմալ-էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>2</sup> իբն Չաֆիր «Տրոհված պետության պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Կեսիր «Եգիպտոսի և Դամասկոսի պատմություն»: Այս մասին հայտնում է նաև դեպքերին ականատես Սեյֆ-էդ-Դուլայի պալատական պոետ ալ-Մուբանաթին:

<sup>3</sup> ալ-Այնի «Պատմություն»:

<sup>4</sup> իբն Չաֆիր «Տրոհված պետության պատմություն»; Յահա Աստիոբացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>5</sup> Յահա Աստիոբացի «Ժամանակագրություն»; իբն Չաֆիր «Տրոհված պետության պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»; Չահաբի «Իսլամի պատմություն»; ալ-Համադանի «Տաբարի համառոտագրություն»; Սիբտ իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»; ալ-Այնի «Պատմություն»; իբն Հաուկալ «Երկրի պատկերը», Շամ; Յակուտ ալ-Համադի «Աշխարհագրական բառագիրք»: Այս մասին հայտնում է նաև դեպքերին ականատես Սեյֆ-էդ-Դուլայի պալատական պոետ ալ-Մուբանաթին: Իբն Կեսիրը իր «Եգիպտոսի և Դամասկոսի պատմություն» աշխատությունում կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը:

հաջողվեց ոչ միայն փախչել գերությունից, այլև, հաջողությամբ հասնել Ատրպատական և այստեղ վերականգնել իր նախկին դիրքերը՝ հերթական անգամ փախուստի մատնելով Դայսամ Իբրահիմ ալ-Քուրդիին: Հարկ է նշել, սակայն, որ Սալարյանների այս եմիրն այժմ ի սկզբանե ավելի թույլ էր և, որպես հետևանք, հարևանների նկատմամբ ավելի փոխզիջումային տրամադրություններով էր պատված: Արդյունքում՝ արդեն 954 թվականի սկզբին Մարգուբան իբն Մուհամմեդը կարգավորեց հարաբերությունները ոչ միայն Չիյարյանների եմիրության եմիր Վուշմահիի հետ, այլև հաշտության եզրեր գտավ նաև Ռուբն-էդ-Դուլայի հետ հարաբերություններում՝ վերջինիս կնության տալով իր աղջկան և ընդունելով այս եմիրի գերիշխանությունը:

Կարգավորելով հարաբերությունները հարավում և արևելքում՝ Մարգուբան իբն Մուհամմեդը անդրադարձավ նաև Դվինի խնդրին, ընդ որում Սալարյաններն այս քաղաքը համարում էին իրենցը և ոչ մի ցանկություն չունեին այն գիշել Շադդադյաններին: Արդյունքում՝ 954 թվականի գարնան Սալարյանների եմիրության (մոտ 30.000) և Անիի թագավորության (մոտ 3.000)<sup>1</sup> միացյալ բանակը Մուհամմեդ իբն Շադդադի գլխավորած Շադդադյանների եմիրության բանակից (մոտ 2.000) դավաճանության շնորհիվ գրավեց Դվինը, որից հետո կողմերը եկան փոխհամաձայնության, ըստ որի Շադդադյանների եմիրությունը ընդունեց Սալարյանների եմիրության գերիշխանությունը<sup>2</sup>, միաժամանակ պարտավորվելով բարեկամական հարաբերություններ պահպանել նաև Անիի թագավորության հետ:

## Գլուխ 71

### Բյուզանդական կայսրության պայթյալի շարունակությունը Համդանյանների եմիրության դեմ

954 թվականի հուլիսին Սեյֆ-էդ-Դուլայի գլխավորած Համդանյանների եմիրության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>3</sup>: Իր հերթին, 954 թվականի հոկտեմբերի 30-ին Սեյֆ-էդ-Դուլայի գլխավորած Համդանյանների եմիրության բանակը (մոտ 50.000), շնորհիվ իր իսկ գլխավորած հարվածային ջոկատի (500 հեծյալ) վճռական հարձակման, Հադաս ամրոցի ճ-մ-ում հաղթեց սխուլերի դոմեստիկոս Վարդ Փոկասի և Նրա որդի Նիկեփորի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (50.000, այդ թվում բուլղարներ, ռուսներ և խազարներ) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 18.000, այդ թվում Լևոն Մլեհը և Վարաժնունին), որից հետո 12 օրում վերականգնեց ամրոցը՝ այնտեղ հաստատելով ուժեղ կայազոր: Կայսրության բանակը կորցրեց 3.000 զինվոր, որոնց թվում էր հայերից նաև Լևոն Մլեհը: Քրիստոնյաներից շատ էին նաև գերիները, որոնց թվում հայերից էր մասնավորապես Վարաժնունյաց սեպուհը<sup>4</sup>:

955 թվականի սեպտեմբերի 2-ից մինչև սեպտեմբերի վերջ սխուլերի դոմեստիկոս Վարդ Փոկասի և Նրա որդի Նիկեփորի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000, այդ թվում բուլղարներ և ռուսներ) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 18.000) պաշարեցին Հադաս ամրոցը, սակայն, չնայած այն բանին, որ մի հատվածում ճեղքել էին պարիսպը և թշնամու կայազորն արդեն պատրաստվում էր հանձնվելն այնուհանդերձ չկարողացան գրավել այն Համդանյանների եմիրության բանակից (մոտ 1.000)՝ հապճեպ նահանջով խուսափելով Սեյֆ-էդ-Դուլայի գլխավորությամբ առաջխաղացող Համդանյանների եմիրության բանակից (մոտ 70.000):<sup>5</sup> Վերջին այս անհաջողությունից հետո մինչ այդ համառող

<sup>1</sup> Այս իրադարձությանը Անիի թագավորության բանակի մասնակցությունը ենթադրվել է դեպքերի տրամաբանության շրջանակում, ինչպես նաև՝ հաշվի առնելով պահպանված որոշ անուղղակի ակնարկներ: Մանրամասն տես՝ Եղիազարյան Ա. «Աշոտ Գ Ողորմած. Թագավոր Հայոց», Երևան 2020, էջ 21-23:

<sup>2</sup> ալ-Ֆակիի «Ալ-Բաբի և Շիրվանի պատմություն»: Մյունենցիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>3</sup> Այս մասին հայտնում է իբն ալ-Ասիրն իր «Լիակատար պատմություն» աշխատանքում: Այս մասին հայտնում է նաև Աբուլ-Ֆիդան իր «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի» աշխատանքում:

<sup>4</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: ալ-Մութանաբի «Բանաստեղծությունների հավաքածու»: իբն Չաֆիի «Տրոիկած պետության պատմություն»: Զեմալ-էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»: իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»: ալ-Այնի «Պատմություն»: իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»: Այս մասին հայտնում է նաև Չահաբին իր «Իսլամի պատմություն» աշխատությունում, որը հիշատակում է բուլղարների մասին, իսկ որպես ճակատամարտի վայր էլ հիշատակում է Հադաս ամրոցի շրջակայքը: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Տադրիբերդի իր «Պատմություն»-ում: Այս մասին հայտնում է նաև դեպքերին ակնատես Սեյֆ-էդ-Դուլայի պալատական պոետ ալ-Մութանաբին: Այս մասին հայտնում է նաև Աբուլ-Ֆիդան իր «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի» աշխատությունում:

<sup>5</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: իբն Չաֆիի «Տրոիկած պետության պատմություն»: ալ-Մութանաբի: Այս մասին համառոտ հայտնում է նաև Չահաբին իր «Իսլամի պատմություն» աշխատությունում՝ կրկնելով իբն ալ-Ասիրին:

Վարդ Փոկասը վերջնականապես լքեց սխուլերի դոմեստիկոսի պաշտոնը և այն փոխանցեց իր որդի Լևոնին, որի օրոք իրավիճակը որոշակիորեն փոխվեց:

955 թվականի ամռանը հերթական անգամ Ատրպատականի համար պայքարը վերսկսած Էմիր Դայսամ Իբրահիմ ալ-Զուրդին Յերի Էմիրության և Վասպուրականի թագավորության միացյալ բանակի ուժերով Սալարյանների Էմիրության բանակից գրավեց Սալմաստը<sup>1</sup>: Դրանից հետո Մարզուբան իբն Մուհամմեդը հակառակորդի դեմ խոշոր բանակ ուղարկեց, սակայն վերջինիս շարքում տեղի ունեցած դավաճանության արդյունքում Դայսամ Իբրահիմ ալ-Զուրդին հաջողվեց հետ մղել հարվածը<sup>2</sup>: Հաջողությունը, սակայն, այս անգամ ևս լքեց Դայսամ Իբրահիմ ալ-Զուրդին և արդյունքում 955 թվականի նույն ամռանը Սալարյանների Էմիրության հերթական բանակը (մոտ 30.000), շնորհիվ այս անգամ արդեն քրդերի դավաճանության, Սալմաստի ճ-մ-ում այնուհանդերձ հաղթեց Դայսամ Իբրահիմ ալ-Զուրդի գլխավորած Յերի Էմիրության (մոտ 10.000) և Վասպուրականի թագավորության (մոտ 10.000) միացյալ բանակին<sup>3</sup>: Յերթական անգամ անհաջողության մատնված Դայսամ Իբրահիմ ալ-Զուրդը փորձեց պատսպարվել Վասպուրականի թագավորությունում: 956 թվականի ամռանը, սակայն, Գագիկին փոխարինած Նրա որդի Դերենիկ արքան (943-958), չցանկանալով փչացնել հարաբերությունները Մարզուբան իբն Մուհամմեդի հետ, Դայսամ Իբրահիմ ալ-Զուրդին ի վերջո հանձնեց Սալարյաններին, ընդ որում վերջինս գերության մեջ կուրացվեց, իսկ հետագայում էլ՝ սպանվեց: Այսպիսով՝ Մարզուբան իբն Մուհամմեդն ազատվեց մի համառ հակառակորդից և ավելի ամրապնդեց իր դիրքերը Ատրպատականում:

955 թվականի վերջին դրությունն Արևմուտքում ավելի սրվեց, ընդ որում, թերևս, միայն այն պատճառով, որ մահմեդականների ավանդական ակտիվությանը Արևելքում մի պահ անկում էր ապրել, Կոստանդնուպոլսում որոշվեց հակահարված հասցնել այս ուղղությամբ: 955 թվականի աշնանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) ասպատակեցին Նեապոլը, Նրա շրջակայքը ու Իտալիայի հարավը՝ վերացնելով տեղերում տիրող ապստամբական տրամադրությունները և պատրաստվելով առավել հարմար դիրքերում դիմագրավել հետագա մարտահրավերներին<sup>4</sup>: Չնայած սրան, սակայն, 956 թվականի ամռանը Բրուտիոսյան թերակղզում ափ իջած Ֆաթիմյանների խալիֆության և Ղալբյանների Էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 15.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 500)<sup>5</sup>: Այսպիսով՝ Արևմուտքում ակտիվանալու առաջին քայլերն անհաջողությամբ ավարտվեցին, սակայն նույն այս ժամանակ հաջող չէին գործերը Նաև Արևելքում:

Ավելին, 956 թվականի ամռանը սրվեց և, ինչպես կյանքը ցույց տվեց, հետագայում ավելի էր սրվելու Կենտրոնական Վրաստանի համար պայքարը: Որպես հետևանք, Լևոն արքայորդու գլխավորած Աբխազական (մոտ 15.000) և արքայից-արքա Աշոտ IV Ողորմածի գլխավորած Անիի (մոտ 15.000) թագավորությունների միացյալ բանակը Կախեթի քորեպիսկոպոսության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Մարանի, Շուրիս-Ցիխե և Նոխճավան ամրոցները (Կախեթի, Շուրիս-Խևի և Ալազանի գետերի հատման վայրում): Արդյունքում՝ Կախեթի տիրակալ Գուրգեն Դոնուրիին (929-976) հանձնվեց, իսկ Կախեթի քորեպիսկոպոսությունն էլ առերես ընդունեց Աբխազական թագավորության գերիշխանությունը<sup>6</sup>:

956 թվականի ամռանը Սեյֆ-էդ-Դուլայի գլխավորությամբ ասպատակելով առաջխաղացած Համդանյանների Էմիրության բանակը (մոտ 30.000) Թել-Պատրիկ ամրոցի ճ-մ-ում (Անդրեփրատյան ճոփք) հաղթեց Հովհաննես Չմշկի և Նրա քրոջ ամուսին Ռոմանոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 15.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 5.000), ընդ որում քրիստոնյաների կորուստը կազմեց 4.000 զինվոր, որոնց

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 30; Վալ Խադիկ «Պատմություն»:

<sup>5</sup> «Քենթրիջյան ժամանակագրություն»:

<sup>6</sup> «Զարթիս-Ցիսուրեբա»; «Զարթիի մատյանը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերթի կյանքը»:

թվում գտնվեց նաև Ռոմանոսը<sup>1</sup>: 956 թվականի ամռանը Սեյֆ-Էդ-Դուլայի գլխավորած Համդանյանների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) Դարբ ալ-Հայաթինի ճ-մ-ում (Անդրեփրատյան Ծոփք) ևս մեկ անգամ հաղթանակ տարավ դարանակալ հարձակում գործել փորձող Կոզմա Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 5.000) նկատմամբ, որից հետո կենտրոնացավ Ամիդում<sup>2</sup>: Դրանից հետո 956 թվականի հոկտեմբերից մինչև նոյեմբերի սկիզբ Հադաս ամրոցից առաջխաղացած Սեյֆ-Էդ-Դուլայի գլխավորած Համդանյանների էմիրության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց՝ իր հովանավորության տակ վերցնելով Իխշանների էմիրության կողմից փաստացի անտերության մատնված Կիլիկիան<sup>3</sup>:

956 թվականի նոյեմբերի սկզբին, սակայն, Բյուզանդական կայսրության նավատորմը (մոտ 50 նավ), արդյունավետ կիրառելով «Հունական կրակ»-ը, Ջոդոսի ծովամարտում հաղթեց Տարսոնից առաջխաղացած Համդանյանների էմիրության նավատորմին (մոտ 100 նավ), ընդ որում թշնամին կորցրեց 1.800 սպանված և մեծաթիվ գերիներ<sup>4</sup>: Այս հաղթանակը որոշակիորեն հակակշռեց նախորդ ճակատամարտերում կայսրության ռազմական մեքենայի կրած անհաջողությունները, սակայն ավելի լուրջ անհաջողության Համդանյանների էմիրության ռազմական մեքենային սպասում էր առջևում, երբ Լևոն Փոկասը լիուլի փոխհատուցեց նախորդ տարիներում հոր կրած անհաջողությունները:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

956 նոյեմբերի կես – Արանդոսի ճ-մ (Կիլիկիայի արևելք, Տլուբ գավառ, Տլուբի մոտ)<sup>5</sup>

Սխուլերի դոմեստիկոս Լևոն Փոկասի և Հովհաննես Զմշիկի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000) դարան դրեցին Սեյֆ-Էդ-Դուլայի գլխավորությամբ ուժերը հետ քաշող Համդանյանների էմիրության բանակի (մոտ 20.000) նահանջի ճանապարհի վրա:

I փուլ – Այն բանից հետո, երբ հակառակորդի բանակը հատնվեց կիրճում, կայսերական բանակի ռազմիկները կիրճի գագաթից կազմակերպվող քարահուսքով հարվածեցին նրան և մինչև օրվա վերջ ծանր կորուստներ պատճառեցին վերջինիս:

II փուլ – Օրվա վերջին Համդանյանների էմիրության բանակը անցավ հարձակման և փորձ կատարեց ճեղքել պաշարման օղակը, սակայն կայսրության բանակի գիշերային համակցված հարվածների արդյունքում վերջնական պարտության կրեց ու գրեթե ողջ կազմով ոչնչացավ, ընդ որում շատ քչերի հետ փրկվեց միայն Սեյֆ-Էդ-Դուլան:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:

Հենց նոր կրած պարտությունը ծանր հարված հասցրեց Համդանյանների ռազմական մեքենային, որն առժամանակ կազմալուծվեց: Օգտվելով դրանից՝ 956 թվականի նոյեմբերի վերջին Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) ասպատակեցին Սամոսատի, Ամիդի, Տիգրանակերտի ու Արզնի շրջակայքը և նահանջեցին<sup>6</sup>: Եվ վերջապես տարին փակվեց կրկին մահմեդականների անհաջողությամբ, երբ 956 թվականի դեկտեմբերին ծովով արշաված Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000)

<sup>1</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; իբն Զաֆիր «Տրոիկած պետության պատմություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; ալ-Մաքին «Պատմություն»: Աբուլ-Ֆիդան իր «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի» աշխատությունում ևս հաղորդում է այս մասին:

<sup>2</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>3</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; ալ-Այնի «Պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդան իր «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի» աշխատությունում ևս հաղորդում է այս մասին: Իբն Կեսիրը իր «Եգիպտոսի և Դամասկոսի պատմություն» աշխատությունում կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը:

<sup>4</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 29:

<sup>5</sup> ալ-Մաքին «Պատմություն»; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; Վալ Խադիկ «Պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդան իր «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի» աշխատությունում ևս հաղորդում է այս մասին:

<sup>6</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; ալ-Այնի «Պատմություն»; ալ-Համադանին իր «Տաբարի համառոտագրություն»-ում ընդհանուր գծերով կրկնում է իբն ալ-Ասիրի հաղորդածը: Այս մասին հայտնում է նաև Զահաբին իր «Իսլամի պատմություն» աշխատությունում, որը ինչպես և նաև Ամիրի ու Արզնի մասին: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Տադիբեբերդին իր «Պատմություն» աշխատությունում:

Տարսոնի ճ-մ-ում հաղթեցին Համդանյանների Էմիրության բանակին (մոտ 7.000) և ավարով նահանջեցին<sup>1</sup>:

Հաջորդ տարին իր հիմնական ուղղություններով շարունակեց նախորդ տարում կիսատ թողած հակամարտությունը: Իրոք, 956 թվականի ծանր արդյունքը 957 թվականի գարնանը շարունակում էր իր բացասական ազդեցությունն ունենալ Համդանյանների Էմիրությունում, ընդ որում պայթյունը եղավ ամենից առաջ Սեյֆ-Էդ-Դուլայի մոտ:

Այժմ դժվար է ասել, պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի աննկատ դրոշմներով, թե՞ սեփական նախաձեռնությամբ, սակայն, այսպես թե այնպես, արդեն այս ժամանակ յուրայինների շարքերում Սեյֆ-Էդ-Դուլայի դեմ խոշոր մի դավադրություն էր ձևավորվել, որի հիմնական շարժիչ ուժը նրա գուլյամներն էին: Իրոք, կայսրության դեմ արդեն իսկ ծանր տեսք ստացող երկարատև պայքարը ի վերջո ստիպել էր ավանդականորեն բեդվինների վրա շեշտադրում իրականացնող նաև նույնիսկ Սեյֆ-Էդ-Դուլային սեփական ռազմական մեքենայի համակարգում այնուհանդերձ որոշակիորեն ավելացնել նույն գուլյամների տեսակարար կշիռը: Դրական արդյունքից զատ, սակայն, Համդանյանների Էմիրը, որպես հետևանք, բնականաբար ժառանգեց նաև գուլյամների սոցիալական ինստիտուտին ուղեկցող բացասականը՝ գուլյամների մշտական ձգտումը տեղ դառնալ իշխանությանը: Այս ամենի վերջնարդյունքն էլ հենց եղավ այն դավադրությունը, որը 957 թվականի գարնանը իր վերջնական տեսքը ստացավ, ընդ որում նախատեսվում էր, որ գուլյամները հենց արշավանքի ժամանակ պետք է գերեին Սեյֆ-Էդ-Դուլային և հանձնեին կայսրությանը: Դավադիրները, սակայն, հաջողություն չունեցան, քանի որ դավադրության մասնակիցներից մեկը մատնեց բոլորին և երբեք էլ վճռականության պակաս չունեցող Սեյֆ-Էդ-Դուլան պատասխան հարված հասցրեց: Արդյունքում՝ Համդանյանների Էմիրը ընդհատեց արշավանքը և վերադարձավ Հալեպ, որից հետո նախապես որոշված օրը հատուկ զորատես իրականացրեց: Չորատեսի ընթացքում մինչ այդ հատուկ հրահանգավորված բեդվին ռազմիկները մերկացրած գեներով հարձակվեցին անակնկալի եկած և այդ ամենին անպատրաստ գուլյամների վրա ու ծանր կորուստներ պատճառեցին վերջիններիս: 180 հոգի հենց տեղում սպանվեցին, իսկ 200 գուլյամի էլ ձերբակալեցին և կտրեցին ձեռքերը կամ ոտքերը: Փրկվեցին միայն շատ քչերը, որոնք միայն մեծ դժվարությամբ կարողացան փախուստի դիմել: Դավադրության ջախջախումը, սակայն, որը ամրապնդեց Սեյֆ-Էդ-Դուլայի իշխանությունը տեղում, բնականաբար ծանր անդրադարձ ունեցավ վերջինիս ռազմական մեքենայի վրա, որի մասերից մեկն, ըստ էության, փաստորեն ոչնչացրել էր մյուսին: Սրանից զատ կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ վերջին դավադրությունն, ըստ էության, փաստեց՝ գուլյամական համալրման համակարգը Համդանյանների Էմիրությանը կարող է օգնել միայն մինչև մի որոշակի սահման, դրանից այն կողմ հարցը կապված էր վտանգների հետ, սակայն խնդիրը կայանում էր նրանում, որ նույն այդ անվտանգության սահմանը չանցած վիճակը բավարար չէր Էմիրության առջև դրված ռազմական խնդիրներին բավարար լուծում տալու համար:

957 թվականի գարնանը Լևոն արքայորդու գլխավորած Աբխազական (մոտ 15.000), Հերթի (մոտ 10.000) և Խաչենի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեց Կախեթի բորեպիսկոպոսության տարածքը, ինչի արդյունքում Կախեթի ապստամբած տիրակալ Գուրգեն Դոնուրիին կրկին հանձնվեց Լևոն արքայորդուն: Վերջինս, սակայն, որն այդ ժամանակ արդեն տեղեկացել էր իր հոր մահվան մասին, հաշտություն կնքեց Գուրգենի հետ և շտապեց Աբխազական թագավորություն՝ գրավելու թափուր մնացած հայրենական գահը<sup>2</sup>:

Աբխազական թագավորության նոր արքա Լևոն III-ին (956-967) վիճակված էր դառնալ այս թագավորության ամենաանկառու արքաներից մեկը՝ գերազանցելով նույնիսկ առանց այդ էլ հիմնալի հատկանիշներ դրսևորած իր հորը: Լևոն III-ի օրոք Աբխազական թագավորությունը հասավ իր զարգացման բարձրակետին, սակայն նույն այս տիրակալի օրոք էր նաև, որ սրվեցին թագավորության առաջ կանգնած հայեցակարգային խնդիրները, որոնց բավարար լուծում չտրվեց և որոնք նույն այդ թագավորության համար ամենածանր հետևանքներ ունեցան: 957 թվականի գարնանն իր հերթին, սակայն, շարունակվում էր հակամարտությունը նաև Դվինի համար:

<sup>1</sup> իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»;

<sup>2</sup> «Զարթոյս-Ցիսովերբա»;



## Գլուխ 72

### Դվինի համար պայթարի ավարտը

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Սալարյանների եմիրության դեմ խաղաց վերջինիս փաստացի երկփեղկված բնույթը, երբ, ի տարբերություն նույն Համդանյանների կամ Բուվեհյանների եմիրություններում իշխող անձանց, Սալարյանների եմիրությունում ոչ միայն չհաջողվեց եղբայրների, իսկ արդյունքում նաև եմիրության տարբեր մասերի միջև բավարար փոխհամագործակցություն հաստատել, այլև հարաբերություններն իրենք շուտով բացահայտ թշնամական բնույթ ստացան: Իրոք, իր կյանքի վերջին ամիսներին Մարգուբան իբն Մուհամմեդը իրեն հաջորդներ էր նշանակել որդիներին՝ Յուսթանին, Իբրահիմին ու Նասրին, սակայն մահվանից անմիջապես առաջ վերջինս, կարծես թե, մտքափոխվել էր և մոտիկների մոտ հայտարարել էր, թե իրեն հաջորդ է ուզում տեսնել եղբորը՝ Վահսուդանին: Այս հայտարարությունը, սակայն, վերջնականապես այսպես թե այնպես չէր ամրապնդվել:

957 թվականի գարնանը Արդեբիլում գտնվող Մարգուբան իբն Մուհամմեդը կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո Սալարյանների եմիրությունում սկիզբ առավ գահակալական բավականին ծանր մի պայթար: Եղբոր մահվան լուրն առնելուն պես Վահսուդանը խոշոր ուժերով առաջացավ դեպի արևմուտք, սակայն նրա երեք եղբորորդիների հմուտ դրդումներին ենթարկվող Մարգուբան իբն Մուհամմեդի նախկին հրամանատարները հրաժարվեցին իրենց ամրացված կետերը հանձնել վերջինիս: Չենթարկվեց միայն Մարգուբան իբն Մուհամմեդի Յուսթան անունով զուլյամներից մեկը, որը, սակայն, չկարողանալով մնալ տեղում, 957 թվականի գարնանը իր ձեռքի տակ եղած ուժերով հետ քաշվեց և Շադդադյանների եմիրության բանակից գրավեց Դվինը: Ու, թեև Յուսթանն ի վերջո լքեց քաղաքը և հեռացավ, սակայն Շադդադյանների եմիրությունն արդեն ոչնչացվել էր<sup>1</sup>:

Հանդիպելով համառ դիմադրության՝ Վահսուդանն իր հերթին հետ քաշվեց, որից հետո, հաջորդելով հորը, Սալարյանների եմիրության արևմուտքում սկսեց իշխել Յուսթան իբն Մարգուբանը (957-960), իսկ Դվինում էլ իշխանության հասավ նրա եղբայր Իբրահիմ իբն Մարգուբանը: Գործնականում նույն այս ժամանակ եռանդուն Սեյֆ-էդ-Դուլան, կրկին անցնելով հարձակման, փորձ կատարեց շտկել նախորդ տարվա անհաջող պատկերը: Արդյունքը, սակայն, մեղմ ասած ոչ բավարար եղավ:

## Գլուխ 73

### Բյուզանդական կայսրության պայթարի ավարտական փուլի սկիզբը Համդանյանների եմիրության դեմ

957 թվականի հունիսին Սեյֆ-էդ-Դուլայի գլխավորությամբ խարբերդի շրջակայքն ասպատակած Համդանյանների եմիրության բանակը (մոտ 50.000) չգրավեց քաղաքը Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) և նահանջեց Կիլիկիայի ուղղությամբ<sup>2</sup>: Այս ժամանակ, սակայն, սխուլերի դոմեստիկոսի պաշտոնում Լևոն Փոկասին արդեն փոխարինել էր եղբայրը՝ Նիկեփոր Փոկասը՝ կայսրության պատմության երբեմնի ամենատաղանդավոր այդ զորավարներից մեկը: Արդյունքը բնականաբար ամենևին էլ չուշացրեց իրեն զգացնել տալ:

957 թվականի հունիսին սխուլերի դոմեստիկոս Նիկեփոր Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000) ասպատակեցին Հադաս ամրոցի շրջակայքը և, հիմնովին ավերելով առանց դիմադրության հանձնված ամրոցը, նահանջեցին՝ խուսափելով Սեյֆ-էդ-Դուլայի գլխավորությամբ առաջխաղացող Համդանյանների եմիրության բանակից (մոտ 50.000)<sup>3</sup>: Ուժի առաջին այս ցուցադրումը, որը վճռական հետևանքների չբերեց, այնուհանդերձ ցույց տվեց բոլորին, որ ապագայում մեծ փոփոխություններ են սպասվում: Նույն այս ժամանակ գործերի վիճակը

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: ալ-Այնի «Պատմություն»: Այս մասին հայտնում է նաև Չահաբին իր «Իսլամի պատմություն» աշխատությունում:

կայսրության համար դեպի դրականը սկսեց գնալ նաև Արևմուտքում, երբ 957 թվականի աշնան Սիցիլիայում ափ իջած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) շրջապատեցին ու հաղթեցին Ղալբյանների Էմիրության բանակին (մոտ 10.000), թեև ի վերջո, չամրանալով կղզում, նահանջեցին<sup>1</sup>: Եվ վերջապես նույն այս ժամանակ կայսրության ռազմական մեքենան ևս մեկ հաջողություն ունեցավ արդեն դանուբյան ճակատում, ընդ որում վերջին ժամանակներում այստեղ ևս լուրջ փոփոխություններ էին եղել:

## **Գլուխ 74**

### **Յունգարական խանության սանձումը**

Իրոք, գրեթե կես դար Կենտրոնական Եվրոպան վախի մեջ պահող Յունգարական խանությունը, որը հարևանների և հատկապես Արևելյան Ֆրանկական թագավորության նկատմամբ մինչ այդ մի քանի խոշոր հաղթանակներ էր գրանցել, 955 թվականի օգոստոսի 10-ին Կենտրոնական Եվրոպայում գտնվող Լեխ գետի ափին տեղի ունեցած ճակատամարտում ջախջախիչ պարտություն էր կրել Արևելյան Ֆրանկական թագավորության արքա Օտտոն I Մեծի (936-973) կողմից գլխավորվող նույն Արևելյան Ֆրանկական թագավորության բանակից, ընդ որում կրած կորուստները հասնում էին մի քանի տասնյակ հազարի: Գերմանացիները հունգարներից լիովին վրեժխնդիր էին եղել ամեն ինչի համար, ընդ որում դրանից հետո Յունգարական խանության արշավանքները Արևելյան Ֆրանկական թագավորության դեմ գործնականում դադարեցին: Որպես հետևանք, մի քանի տարի ծախսելով ուժերն այնուհանդերձ վերականգնելու վրա և դրանից հետո այլևս չցանկանալով գործ ունենալ Օտտոն I Մեծի կողմից կարգի գցված երկաթյա բանակի հետ, Յունգարական խանության խան Տոկսոնը (955-972) ռազմաքաղաքական ակտիվության սլաքն ուղղեց այս անգամ արդեն դեպի հարավ:

Արդյունքում հերթական անգամ համաձայնության գալով Պետրոս I-ի հետո, Յունգարական խանության բանակը, անցնելով Բուլղարական թագավորության տարածքով, սկսեց մոտենալ կայսրության տիրույթներին: 958 թվականի ապրիլի 11-ին, սակայն, Արևմուտքի նախկին դոմեստիկոս Մարիանոս Արգիրոսի, ինչպես նաև հենց նոր այդ պաշտոնին նշանակված Արևմուտքի դոմեստիկոս, մագիստրոս Լևոն Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 7.000) ինչ-որ տեղ Դանուբի ափերին գիշերային անակնկալ հարվածով ջախջախեցին Յունգարական խանության բանակը (մոտ 50.000)<sup>2</sup>, որից հետո դանուբյան սահմանում կրկին խաղաղություն հաստատվեց:

## **Գլուխ 75**

### **Բյուզանդական կայսրության պայթարի ավարտական փուլի հետագա ընթացքը Յամդանյանների Էմիրության դեմ**

958 թվականի մայիսի վերջին Ռոմանոս I Լգաբենոսի ապօրինի որդի Վասիլ Լգաբենոս Յայի և Յովհաննես Չմշիկի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 12.000) ասպատակեցին Ամիդի և Տիգրանակերտի շրջակայքը<sup>3</sup>: Դրանից հետո, արդեն 958 թվականի հունիսի սկզբին, Յովհաննես Չմշիկի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ալ-Յամանի ամրոցի ճ-մ-ում (Ամիդի մոտ) հաղթեցին Սեյֆ-էդ-Դուլայի հավատարիմ գուլյամներից մեկը հանդիսացող Նաջայի գլխավորած Յամդանյանների Էմիրության բանակին (10.000), ընդ որում հակառակորդը կորցրեց 5.000 սպանված և 3.000 գերի<sup>4</sup>:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Յամառնություն պատմության», «Նիկեփոր Փոկաս», մաս 8: Այս մասին հայտնում է նաև Ամեդ-Էբի-Աբդալ Վեզամ Նովայրին, որը տեղեկացնում է, որ 954 թվականին հույները, հայերը և ռուսները Սիցիլիայում շրջապատել են Ղալբյանների Էմիրության Էմիր Յասսան իբն Ալիի բանակը:

<sup>2</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 2, մաս 2: Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 15:

<sup>3</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Սիբտ իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»; ալ-Այնի «Պատմություն»; իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»; Բար-Յեբրես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Զեմալ-էդ-Դին «Յալեպի պատմության հատընտիր»:

Վասիլ Լգաբենու Յայի և Յովհաննես Չմշիկի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 15.000) պաշարեցին քաղաքը Յամդանյանների Եմիրության բանակից (մոտ 1.000):

I փուլ – Յունիսի վերջին կայսրության բանակն անցավ գրոհի և գրավեց քաղաքը: Յակառակորդի կայազորի մնացորդը ամրացավ միջնաբերդում, որը պաշարվեց:

II փուլ – Տեղեկանալով ստեղծված իրավիճակի մասին՝ Սեյֆ-Էդ-Դուլայի, ինչպես նաև Տարսուսի Եմիր Կարամունի և Տրիպոլիսի Եմիր Եզիդի գլխավորած Յամդանյանների Եմիրության բանակը (մոտ 60.000) հոկտեմբերի վերջին շարժվեց քաղաքի ուղղությամբ: Իր հերթին, իմանալով հակառակորդի առաջխաղացման մասին, կայսրության բանակը, որոշակի ուժեր թողնելով շրջափակելու միջնաբերդը, հիմնական ուժերով շարժվեց վերջինիս ընդառաջ, ինչի արդյունքում հակառակորդի բանակը գլխովին ջախջախվեց:

III փուլ – Կայսրության բանակը վերսկսեց քաղաքի միջնաբերդի պաշարումը, որն ի վերջո հանձնվեց:

Յայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 8.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր, որոնց թվում 1.700 գերի:

Սամոսատի անկումը ծանր հարված հասցրեց ոչ միայն Սուլդուրի արդեն գրեթե ոչնչացված մահմեդական պաշտպանական համակարգին, այլև ծանր անդրադարձ ունեցավ նաև մինչ այդ «հավատի համար պայքարողի» հաջող կերպարի մեջ մտած Սեյֆ-Էդ-Դուլայի անձնական հեղինակության վրա: Ցանկանալով այնուհանդերձ շտկել իրավիճակը, սակայն՝ հավակնոտ Եմիրը հարված հասցրեց հակառակորդի տարածքի ուղղությամբ, բայց 958 թվականի նոյեմբերին սխուլերի դոմեստիկոս Նիկեփոր Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 8.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Տլուքի ճ-մ-ում (Կիլիկիայի արևելք, Տլուք գավառ) հերթական դարանը գցեցին ու ծանր պարտության մատնեցին Սեյֆ-Էդ-Դուլայի գլխավորած Յամդանյանների Եմիրության բանակին (մոտ 10.000), ընդ որում այլ կորուստների թվում Յամդանյանների Եմիրության բանակը կորցրեց նաև 1.700 գերի<sup>2</sup>: Այս բարդ տարում Սեյֆ-Էդ-Դուլայի կրած անհաջողությունները, սակայն, սրանով չավարտվեցին, քանի որ շուտով իսղիքներ հարուցեց նաև Նասր-Էդ-Դուլան:

Իրոք, հաշվի առնելով տեղի ակնառու զորավարներից մեկի կողմից Բուվեհյանների Եմիրությունում հենց նույն 958 թվականին բարձրացված ապստամբության պարագան, նույն այս ժամանակ սխալ հաշվարկ կատարած Նասր-Էդ-Դուլային մի ինչ ոչ պահի սկսել էր թվալ, թե ինքն ի վերջո կկարողանա հետ մղել Մուհ-Էդ-Դուլային և գոնե այժմ տիրել Բաղդադին: Սկիզբն իրոք հաջող էր ու այս անգամ ևս հաջողվեց մտնել Բաղդադ, սակայն արդեն տարվա վերջին սեփական զորավարի ապստամբությունը հաջողությամբ ճնշած Մուհ-Էդ-Դուլան վերադարձավ Բաղդադ, իսկ այս պայմաններում էլ Նասր-Էդ-Դուլան ինքն արդեն որևէ կերպ ի վիճակի չէր մնալ այդ քաղաքում: Արդյունքում՝ Յամդանյանների ավագ Եմիրը հետ քաշվեց Մոսուլ և, հակառակորդի վրիժառությունը կանխելու մտայնությամբ, անմիջապես էլ վճարեց այդ տարվա համար սահմանված բոլոր գումարները: Սա, սակայն, կանխեց հակառակորդի հարվածը միայն ժամանակավորապես, քանզի ուժերը կարգի գցած Բուվեհյանները հենց հաջորդ իսկ տարվա սկզբում Նասր-Էդ-Դուլայից պահանջեցին վճարել ընթացիկ տարվա գումարները: Վճարումը սովորաբար կատարվում էր տարվա վերջում և Նասր-Էդ-Դուլան անզուգուշություն ունեցավ մերժել ահեղ Բուվեհյաններին:

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 44; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Ստեփանոս Տարսուցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 7; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Բար-Յեբրետոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Սիբու իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»; իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»; ալ-Այնի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Յովհաննես Սկիլիցեց «Յամառոտություն պատմության», «Ռոմանոս (II)», մաս 4; Բար-Յեբրետոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»; Յակուտ ալ-Յամադի «Աշխարհագրական բառագիրք»; ալ-Այնի «Պատմություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»:

Արդյունքում՝ արդեն 959 թվականի գարնանը Բուվեհյանների Էմիրության բանակը (մոտ 60.000) շարժվեց դեպի հյուսիս և ասպատակեց Մոսուլի, Մծբինի ու Տիգրանակերտի շրջակայքը<sup>1</sup>: Ստեղծված ծանր պայմաններում Նասր-էդ-Դուլային չէր մնում այլ բան, քան նահանջել դեպի եղբոր տարածքներ, որի վիճակն էլ, սակայն, նույն այս ժամանակ որևէ կերպ թեթև չէր: Այս պայմաններում Յամդանյան եղբայրներին փրկեց միայն այն, որ նրանց մոտ այնուհանդերձ դեռևս զգալի նյութական միջոցներ կային: Արդյունքում՝ Սեյֆ-էդ-Դուլան, եղբոր փոխարեն ավելի հաջող բանակցությունների մեջ մտնելով Մուհիդ-էդ-Դուլայի հետ ու դեռ մի բան էլ պահանջվածից ավելին վճարելով, մեծ դժվարությամբ կարգավորեց հարաբերությունները Բուվեհյանների հետ: Այս իրադարձությունները, սակայն, լիովին կլանեցին Յամդանյանների Էմիրության առանց այդ էլ ծեծված ռազմական մեքենայի ուշադրությունը, ինչը աղետալի հետևանքների բերեց արդեն կայսրության դեմ պայքարում:

959 թվականի ապրիլին սիսուլերի դոմեստիկոս Նիկեփոր Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20.000) Յամդանյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Յառնի ամրոցը (= ալ-Յարուսիա)<sup>2</sup>: Ուժերն արդեն անհավասար էին և Յամդանյանների եռանդուն Էմիրն ինքն էր այս անգամ ստիպված դիմել ոչ կանոնավոր մարտավարությանը: Արդյունքում՝ 959 թվականի մայիսին Սեյֆ-էդ-Դուլայի գլխավորած Յամդանյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Կյուրոս ամրոցի ճ-մ-ում (Կիլիկիա, Կյուրոս գավառ) գիշերային անակնկալ հարձակումով փախուստի մատնեց մինչ այդ շրջակայքն ասպատակած ու գերիներ վերցրած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 8.000)<sup>3</sup>՝ ազատելով գերիներին<sup>4</sup> Սա, սակայն, չփոխեց ընդհանուր ծանր դրությունը, երբ 959 թվականի հունիսին սիսուլերի դոմեստիկոս Նիկեփոր Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000), նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 15.000), ինչպես նաև Անիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեցին Յուսիսայի Ասորիքը ու Յալեպի շրջակայքը և նահանջեցին<sup>4</sup>, 959 թվականի հուլիսին ոտնատակ տվեցին Տարսուսի շրջակայքը<sup>5</sup>, իսկ 959 թվականի նոյեմբերի վերջից մինչև դեկտեմբեր էլ ասպատակեցին արդեն Ամիդի ու Տիգրանակերտի շրջակայքը և կրկին հետ քաշվեցին<sup>6</sup>:

959 թվականի նոյեմբերի 9-ին հիսունչորս տարեկան հասակում իր մահկանացուն կնքեց զարմանալի այդ կայսր Կոնստանդին VII-ը, որը, մինչև վերջ էլ տրված մնալով գիտատեսական գործունեությանը, կյանքում, ըստ էության, միայն մեկ անգամ եռանդ դրսևորեց՝ իրեն իրական իշխանություն ապահովելիս, թեև ի վերջո նա իրապես չօգտվեց նաև դրանից: Կոնստանդին VII-ին հաջորդեց նրա քսանամյա որդին՝ Ռոմանոս II-ը (959-963), որը նման էր հորը, թերևս, միայն այն բանով, որ բացարձակապես չէր հետաքրքրվում կայսրության կառավարման խնդրով: Իրոք, լինելով ուրախ և կենսասեր մի երիտասարդ՝ նոր կայսրը գերադասում էր իր ողջ ազատ ժամանակը նվիրել որսին ու հաճույքներին, այն դեպքում, երբ նրա հայրն իր եռանդը նվիրում էր գիտությանն և իմաստասիրական դատողություններին: Դեռևս տասնութ տարեկան հասակում Ռոմանոսն ամուսնացել էր հասարակ մի պանդոկապանի աղջկա հետ, որին կոչում էին Թեոփանո, ընդ որում մինչև վերջ էլ կասկածներ էին թևածում առ այն, որ Կոնստանդին VII-ի մահը բնական չէր եղել և այդ հենց փառասեր Թեոփանոն էր թունավորել ամուսնու հորը: Այսպես թե այնպես, սակայն Ռոմանոս II-ը կրկնում էր Միքայել III-ին և այս պարագայում լավը գոնե այն էր, որ նոր կայսրը ձեռք չտվեց իր հոր կողմից կարգի գցած ռազմավարչական համակարգին, երբ ռազմական գործը գտնվում էր կարող զորավարների մի ամբողջ աստղաբույլի ձեռքում, իսկ վարչական ապարատն էլ գլխավորում էր խելամիտ Յովսեփ Բրինգասը:

960 թվականի սկզբին Յամդանյան եղբայրները փորձ էին կատարում ուշքի գալ նախորդ տարիներին ստացած ծանր հարվածներից և այս ճանապարհին, փորձելով հաղթանակ տանել,

<sup>1</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Սիբու իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»: իբն Յաուկալ «Երկրի պատկերը», Շամ; Ցակուտ ալ-Յամալի «Աշխարհագրական բառագիրք»:

<sup>3</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Սիբու իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>5</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>6</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

ըստ իրենց, թույլ մի հակառակորդի նկատմամբ ու գոնե մի որևէ կերպ ոգևորել յուրայիններին, ինչպես նաև պատրվակ ունենալով նախորդ տարում Անիի թագավորության դրսևորած աջակցությունը կայսրությանը, պատերազմ սկսեցին Հայոց թագավորության դեմ: Արդյունքում՝ 960 թվականի գարնանը Սեյֆ-էդ-Դուլայի գլխավորած Համդանյանների էմիրության բանակը (մոտ 70.000) ներխուժեց Անիի թագավորության տարածք, սակայն արքայից-արքա Աշոտ IV Ողորմածի գլխավորած Անիի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ինչ-որ տեղ Վանա լճի մոտակայքում ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին և հետ շարտեց<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ անհաջողությունները շարունակում էին հետապնդել Համդանյանների էմիրությանը և այս առումով հայերը ևս ոչ միայն չկարողացան «օգնել» վերջինիս, այլ նույնիսկ խանգարեցին: Նույն 960 թվականի սկզբին Կոստանդնուպոլսում որոշեցին ի վերջո լուծել Կրետեի հիմնախնդիրը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 960 հուլիսի 13 - 961 մարտի 7 - Խանիայի գրավումը<sup>2</sup> (= Կանդիայի գրավում)

Միտլերի դոմեստիկոս Նիկեփոր Փոկասի գլխավորությամբ կղզում ափ իջած Բյուզանդական կայսրության բանակը (12.200<sup>3</sup>, որից 5.000 հեծյալ, այդ թվում ռուսներ, 3.307 նավ<sup>4</sup>) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) մոտեցան Կրետեի էմիրության մարտակարգ ընդունած բանակին (10.000<sup>5</sup>, այդ թվում Անեմաս Հայը<sup>6</sup>):

I փուլ - 960 թ-ի հուլիսին կայսրության բանակը անցավ վճռական հարձակման և պարտության ու փախուստի մատնեց հակառակորդին, որից հետո պաշարեց քաղաքը:

II փուլ - 960 թ-ի հուլիսից մինչև օգոստոս Նիկեփոր Փոկասի բանակը մանր գրոհներ իրականացրեց քաղաքի ուղղությամբ, որի հետո անցավ վերջինիս շրջափակմանը:

III փուլ - 960 թ-ի օգոստոսին Կրետեի էմիրության բանակը անակնկալ հարձակումով հաղթեց քաղաքից հեռացած ու կղզին հետախուզելու խնդիր ունեցող, սակայն ճամբարած ու ողջ կազմով հարբեցողության տրված կայսերական բանակի մի շոկատի:

IV փուլ - 960 թ-ի սեպտեմբերին Իսշյանների էմիրության բանակը (40.000) ափ իջավ կղզում և, մոտենալով քաղաքին, ճամբարեց: Օգտվելով դրանից՝ կայսերական բանակի մի մասը Նիկեփոր Փոկասի անձնական ղեկավարությամբ գիշերային անակնկալ հարձակումով գլխովին ջախջախեց թշնամուն:

V փուլ - Հաջորդ օրը քրիստոնյաները վճռական հարձակում կազմակերպեցին քաղաքի ուղղությամբ, սակայն համառ մարտերից հետո հետ մղվեցին ելման դիրքեր:

VI փուլ - 961 թ-ի մարտի 7-ին, փլելով պարսպի մի մասը և օգտվելով հակառակորդի շարքերում բռնկված սովից, կայսերական բանակը վճռական գրոհով գրավեց քաղաքը:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 2.500, թշնամին՝ մոտ 45.000 զինվոր: Կրետեի էմիրությունը ոչնչացավ, իսկ Կրետեն ընկավ Բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ:

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն»: Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 1, մաս 2-8, գիրք 2, մաս 6-8; Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 7; 10-12; 16; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Ռոմանոս (II)», մաս 4; Պանտալեոն Պոլիսեցի «Հիշատակարան 965 թվականի»: Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Վատիկանյան Անալոն, մաս 21: Այս մասին հայտնում է նաև Յահա Անտիոքացին իր «Ժամանակագրություն»-ում:

<sup>3</sup> Այս թիվը ըստ արաբական հեղինակների:

<sup>4</sup> Ըստ Աֆանասի Աֆոնացու առկա է եղել 250 նավ: Կարելի է կարծել, որ վերջին դեպքում նկատի է ունեցվում միայն անմիջականորեն կղզու մոտ գործած նավերը, այն դեպքում, երբ Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակողը, հիշատակելով թվով 3.307 նավ, նկատի ունի Միջերկրական ծովում գործող ողջ նավատորմը, որն ապահովում էր անմիջականորեն արդեն կղզում գործող բանակի հաջողությունը:

<sup>5</sup> Այս թիվը ըստ Թեոդոսիոսի:

<sup>6</sup> Հովհաննես Սկիլիցեսը այս անձնավորությանը համարում է. «Կրետեի ամիրայի որդի» և դրա հիման վրա ուսումնասիրողները եկել են հետևության, թե իբր վերջինս մահմեդական էր: Իրականում, սակայն, ըստ Հովհաննես Սկիլիցեսի, 960 թվականների սկզբին Կրետեում ապրում էր կղզու էմիրից հետո. «կղզու առաջին դեմքը հանդիսացող» ոմն Անեմաս: Այսպիսով՝ շատ մեծ հավանականությամբ կարելի է այնդել, որ մեր այս Անեմասը Կրետեի էմիր Աբդ-ալ-Ազիզ իբն Սայիդի որդեգիրն էր, իսկ եթե հաշվի առնենք, որ բյուզանդական աղբյուրներում հանդիպող Անեմաս տոհմի առաջին ներկայացուցիչը, ըստ Թեոփանոս Խոստովանողի, դեռևս VIII դարի վերջում կրում էր «Վարդան» անունը, ապա ակնհայտ է դառնում, որ այստեղ մենք գործ ունենք առնվազն արմատներով հայի հետ:

Կրետեի հիմնախնդրի հաջող լուծումը կայսրության համար հսկայական նշանակություն ունեցավ, երբ Միջերկրական ծովի արևելքում ոչ միայն վերացավ մահմեդականների կարևորագույն հենակետը, այլև մեծապես ուժեղացավ անվտանգությունը նաև կայսրության ծովափնյա շրջաններում: Կրետեի հաղթահանդեսն իր հերթին, որի իրական կազմակերպիչը Նիկեփոր Փոկասն էր, վերջինիս հսկայական հեղինակություն ապահովեց: Նույն այս ժամանակ, սակայն, ևս մեկ հաջողության էլ կայսրությանը նվիրեց Փոկասներից մյուս եղբայրը՝ Լևոնը:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

960 նոյեմբերի 8 – Անդրաստսի ճ-մ (= Ադրաստսի ճ-մ) (= Կիլինդրոսի ճ-մ<sup>1</sup>) (= Դարբ-Միսրազի ճ-մ)<sup>3</sup>

Արևելքի դոմեստիկոս Լևոն Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 4.000) դարան դրեցին Սեյֆ-էդ-Դուլայի գլխավորությամբ Փոքր Յայքի հարավի ու Կապադոկիան ասպատակելուց հետո ուժերը հետ քաշող Յամդանյանների Եմիրության բանակի (մոտ 30.000) նահանջի ճանապարհի վրա:

I փուլ – Այն բանից հետո, երբ հակառակորդի բանակը հատնվեց կիրճում, կայսերական բանակի ռազմիկները, օգտվելով այն բանից, որ հակառակորդի բանակի ռազմիկները ստիպված էին իջնել ձիերից, անակնկալ հարձակումով ծանր պարտության մատնեցին Յամդանյանների Եմիրության բանակին:

II փուլ – Կայսրության բանակը հետապնդեց Յամդանյանների Եմիրության բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս, ընդ որում Սեյֆ-էդ-Դուլան փրկվեց միայն այն բանի շնորհիվ, որ, հակառակորդի հետապնդող ռազմիկների ճանապարհի ոսկե և արծաթե դրամներ շաղ տալով, շեղեց վերջիններիս ուշադրությունը, իսկ իր զինակիրն էլ նրան տվեց սեփական ձին:

Յայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 25.000 զինվոր:

Յենց նոր ավարտված ճակատամարտում Սեյֆ-էդ-Դուլան, ըստ էության, հրաշքով փրկվեց, սակայն դա ոչ մի կերպ չէր վերացնում այն հանգամանքը, որ Յամդանյանների Եմիրության բանակը հերթական ծանր պարտությունն էր կրել, ընդ որում վերջին տարիների առումով դա արդեն, կարծես թե, օրինաչափություն էր դառնում: Այս ամենից մեծապես տուժում էր նաև Եմիրի վերջին տարիներին առանց այդ էլ մեծապես անկում ապրած հեղինակությունը, ընդ որում արդեն տարիքով բավականին առաջացած Սեյֆ-էդ-Դուլան աստիճանաբար նաև առողջական խնդիրներ էր ունենում:

961 թվականի ամռանը Նաջայի գլխավորությամբ շրջակայքն ասպատակած Յամդանյանների Եմիրության բանակը (մոտ 10.000) Անձիտի ճ-մ-ում հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 5.000) և նահանջեց, ընդ որում կայսրության բանակի կորուստները կազմեցին 600 զինվոր<sup>4</sup>: Փոխվրեժը, սակայն, այն էլ ավելի մեծ չափերով, Յամդանյանների Եմիրությանը պատուհասեց արդեն տարվա վերջին, երբ 961 թվականի դեկտեմբերին սիսուլերի դոմեստիկոս Նիկեփոր Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20.000) Յալեպի ճ-մ-ում հաղթեցին Սեյֆ-էդ-Դուլայի գլխավորած Յամդանյանների Եմիրության բանակին (մոտ 60.000) ու մտան քաղաք, սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդը, ավարով նահանջեցին<sup>5</sup>:

<sup>1</sup> Ըստ Վատիկանյան անանունի:

<sup>2</sup> Ըստ Յահա Անտիոքացու:

<sup>3</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 2, մաս 1-4; Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 6, մաս 14; Յովհաննես Սկիլիցես «Յամառոտություն պատմության», «Ռոմանոս (II)», մաս 4; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Իբև Չաֆիր «Տրոհված պետության պատմություն»:

<sup>5</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Յամառոտություն պատմության», «Ռոմանոս (II)», մաս 10; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 8; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Այս մասին հայտնում է նաև Յահա Անտիոքացին իր «Ժամանակագրություն»-ում:

Հալեպի հասցված հարվածը արդեն գործնականում ոչնչացրեց Սեյֆ-Էդ-Դուլայի ու Նրա Եմիրության ռազմական հեղինակությունը և այս հանգամանքը, թերևս, ավելի կարևոր էր, քան Հալեպի ոտնատակ գնալն ու հակառակորդին բաժին հասած հսկայական ավարը: Իրոք, ինդիրն արդեն դրված էր փաստորեն ոչ թե կայսրությանը հերթական հարված հասցնելու, այլ՝ Համդանյանների Եմիրության, համենայն դեպս, գոնե Հալեպի ճյուղի գոյատևման մակարդակի վրա: Այս առումով հետաքրքիր է, որ Սուլուրի երբեմնի հզոր տիրակալն այժմ հայտնվել էր արդեն այնպիսի մի դրության մեջ, որ իրեն չէր կարող ապահով զգալ Նույնիսկ Հալեպում և արդյունքում իր կյանքի վերջին տարիները Սեյֆ-Էդ-Դուլան ստիպված եղավ անցկացնել հարվածներից համեմատականորեն հեռու ու լավ պաշտպանված Հայոց հինավուրց Տիգրանակերտում: Միաժամանակ ընդհանուր ծանր վիճակին գումարվեց նաև այն հանգամանքը, որ վերջին իրադարձությունների ազդեցության տակ ապստամբեց և Սեյֆ-Էդ-Դուլայի հսկողության տակից դուրս եկավ նաև Սուլուրը, որի առաջնորդ իբև աս-Չիյաթը, ամրանալով Անարզաբայում և փորձ կատարելով սեփական ուժերով դիմադրել կայսրությանը, հենց այս ժամանակ էլ սկսեց իր ուրույն քաղաքականությունը վարել:

Հարավածները, սակայն, որ մահմեդականների վրա գալիս էին ամեն կողմից, չէին դադարում, և արդեն 962 թվականի հունվարի 10-ին սխուլերի ահեղ դոմեստիկոսը գրավեց նաև Անարզաբան, թեև այս անգամ ևս, չկարողանալով գրավել միջնաբերդը և ավերելով քաղաքի պարիսպները, քրիստոնյաները ավարով նահանջեցին: Իր հերթին, տեսնելով իրեն բաժին հասած աղետը, իբև աս-Չիյաթը ցած նետվեց կամ Նրան ցած նետեցին միջնաբերդի պարսպի վրայից և այս կերպ նա կնքեց իր մահկանացուն<sup>1</sup>: Շարունակելով հաղթական հարվածները՝ 962 թվականի ապրիլի 9-ից մինչև մայիսի 8 սխուլերի դոմեստիկոս Նիկեփոր Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 100.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000) Համդանյանների Եմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) գրավեցին Մարաշը, ինչպես նաև Հադաս, Դուլուխ, Մալախ և Ռաբան ամրոցները (Կիլիկիայի արևելք)<sup>2</sup>: Դրանից հետո 962 թվականի հունիսին կայսերական բանակը (մոտ 8.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) Կոկիսոնի ճ-մ-ում դարանը զցեցին ու ոչնչացրին Տարսոնից առաջխաղացած և քրիստոնյաների հիմնական բանակին Սեյֆ-Էդ-Դուլայի կողմից Սուլուրի Նոր ղեկավար Նշանակված Ռաշիկ ալ-Նասիհի գլխավորությամբ հետապնդել փորձող Համդանյանների Եմիրության բանակին (4.000), որից հետո առանց լուրջ մարտերի տիրեցին Սիսին<sup>3</sup>:

Ստեղծված պայմաններում գոնե ինչ-որ բան այնուհանդերձ արած լինելու համար 962 թվականի հուլիսից մինչև օգոստոս Նաջայի և Ռաշիկ ալ-Նասիհի գլխավորած Համդանյանների Եմիրության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հարավը ու Կապադովկիան և նահանջեց<sup>4</sup>: Դրանից հետո, արդեն 962 թվականի աշնանը, Խարբերդի ճ-մ-ում Նաջայի գլխավորությամբ շրջակայքն ասպատակած Համդանյանների Եմիրության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 10.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 5.000) և կրկին նահանջեց՝ գերելով կայսերական բանակի 500 ռազմիկների<sup>5</sup>: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, սակայն, որ սեփական հաջողակ այս գուլյամի, թվում է թե, դրական այդ գործողությունները միայն ավելի ծանրացրին ընդհանուր դրությունը, քանի որ չուշացավ պատասխան հարվածը, որը կրկին եկավ Սեյֆ-Էդ-Դուլայի պետության սրտին:

Արդյունքում՝ 962 թվականի դեկտեմբերի 23-ին սխուլերի դոմեստիկոս Նիկեփոր Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 120.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 40.000), անցնելով հակառակորդի հետևակի կողմից պահպանվող ծանծաղուտը, Հալեպի ճ-մ-ում կրկին հաղթեցին Սեյֆ-Էդ-Դուլայի գլխավորած Համդանյանների

<sup>1</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Ստեփանոս Տարսնեցի «Տիգրեական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 8; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1:

<sup>2</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 2, մաս 9; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբև Հաուկալ «Երկրի պատկերը»; Շամ; իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Այս մասին հայտնում է նաև Յահա Անտիոքացին իր «Ժամանակագրություն»-ում:

<sup>3</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Այս մասին հայտնում է նաև Յահա Անտիոքացին իր «Ժամանակագրություն»-ում:

<sup>5</sup> իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Այս մասին հայտնում է նաև Յահա Անտիոքացին իր «Ժամանակագրություն»-ում:

Էմիրության բանակին (մոտ 50.000), մտան քաղաք ու ավերեցին այն, սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդը, ձեռք բերած հսկայական ավարով, ինչպես նախորդ անգամն էր, նահանջեցին<sup>1</sup>:

## Գլուխ 76

### Քաղաքական հերթական փոփոխությունները Կոստանդնուպոլսում

963 թվականի մարտի 13-ին, հյուժված իրեն ուժասպառ արած հերթական ծանր որսից, այդպես էլ իրապես չկառավարած Ռոմանոս II-ը կնքեց իր մահկանացուն, ինչը երկրում գահակալական ճգնաժամ առաջացրեց: Ժամանակակիցները խոսում էին այն մասին, թե, ինչպես հորը, որդուն ևս թունավորել է փառասեր Թեոփանոն, սակայն այդ կասկածները այդպես էլ չհաստատվեցին: Հանգուցյալից հետո մնացել էին երկու որդիներ՝ հնգամյա Վասիլը և երկամյա Կոնստանդինը, որոնք էլ հենց հռչակվեցին համակայսրեր՝ համապատասխանաբար որպես Վասիլ II (963-1025) և Կոնստանդին VIII (963-1028): Իրապես կառավարել, սակայն, երկու եղբայրները բնականաբար ի վիճակի չէին ու այս պարագայում, ինչպես և սովորաբար վարվում էին, կազմվեց խմանակալական մի խորհուրդ, որի կազմում բնականաբար ընդգրկվեց ամենից առաջ հենց Թեոփանոն: Խնամակալական խորհրդի մյուս մասնակիցների և, ընդհանրապես, կայսրության կառավարման լծակներն իրենց ձեռքն ունեցող խմբի մյուս անդամների վերաբերյալ, սակայն, վեճեր առաջացան, քանի որ Հովսեփ Բրինգասը, որպես խորհրդի անդամ, իսկ հեռանկարում էլ նույնիսկ՝ կայսր, ամենից առաջ առաջարկեց Արևմուտքի երբեմնի դոմեստիկոս Մարիանոս Արգիրոսի թեկնածությունը, սակայն կայսրության բանակի արևելյան հատվածում ավանդականորեն ուժեղ հայերն այս ամենի մասին բնականաբար սեփական կարծիքն ունեին: Արդյունքում՝ Արևմուտքի և ակնհայտորեն նաև հունական տարրի աջակցությունը վայելող Արգիրոսները, ինչպես մի ժամանակ Դուկասներն էին վարվել, փորձ կատարեցին Բյուզանդական կայսրության գահին գահատոհմի փոփոխություն իրականացնել, ընդ որում, եթե Դուկասներն ուղղակի գործում էին բիրտ ուժի ու իրենց հեղինակության հաշվին, ապա Արգիրոսները որպես փաստարկ ունեին նաև այն հանգամանքը, որ Մարիանոս Արգիրոսի եղբայր Լևոնն ամուսնացած էր Ռոմանոս I Լգաբենոսի աղջիկներից մեկի հետ: Կայսեր մահվան օրերին հայկական խմբակցության առաջնորդները, սակայն, դեռևս Արևելքում էին և կարևոր իրադարձությունների սկիզբը նրանք, կարծես թե, բաց թողեցին:

Իրոք, 963 թվականի մարտի 30-ին Բյուզանդական կայսրության բանակի կազմում գործող Հայ հետևակ ռազմիկները (մոտ 1.000) Համդանյանների Էմիրության բանակից (մոտ 700) անակնկալ գրոհով գրավեցին Եդեսիան, սակայն, չկարողանալով ամրապնդվել քաղաքում, ավարով հեռացան<sup>2</sup>, իսկ 963 թվականի հունիսին էլ Արևելքի դոմեստիկոս Հովհաննես Չմշիկի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000), չնայած կարողացան ճեղքել պարսպի մի հատվածը, բայց այնուհանդերձ Համդանյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) չկարողացան գրավել Մամեստիան և հետ քաշվեցին<sup>3</sup>: Հետագայում այնքան հայտնի դարձած ահեղ Չմշիկը, սակայն, հաջորդ հարվածը հասցրեց Ադանային:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> Վատիկանյան Անանուն, մաս 22; Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 2, մաս 9; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Նիկեփոր Փոկաս», մաս 16; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 13, գլուխ 3; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; իբն Հաուկալ «Երկրի պատկերը»; Շամ; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»: Այս մասին հայտնում է նաև Յահա Անտիոքացին իր «Ժամանակագրություն»-ում:

<sup>2</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 13, գլուխ 3; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Այս մասին հայտնում է նաև Յահա Անտիոքացին իր «Ժամանակագրություն»-ում:



Արևելքի դոմեստիկոս Յովհաննես Չմշիկի գլխավորությամբ Աղանայի և Տաթևի շրջակայքը ասպատակած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) մոտեցան քաղաքի մոտ մարտակարգ ընդունած Յամդանյանների էմիրության բանակին (20.000, որից 15.000 հեծյալ):

I փուլ – Զրիստոնյանները անցան վճռական հարձակման և պարտության ու փախուստի մատնեցին թշնամուն:

II փուլ – Յակառակորդի մի ջոկատ (5.000) ամրացավ քաղաքի մոտ գտնվող բարձունքում, բայց Յովհաննես Չմշիկի անձնական ղեկավարությամբ հետևակ վիճակում հարձակված քրիստոնյա ռազմիկները այն ևս ոչնչացրին:

Յայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 14.000 զինվոր: Կայսրության բանակը, կայազոր թողնելով Միսում, անասնակերի պակասի պատճառով հիմնական ուժերով նահանջեց՝ գերելով 15.000 խաղաղ բնակիչ:

963 թվականի կեսերին և հայկական, և հունական խմբակցությունները, սակայն, Կոստանդնուպոլսում արդեն գործում էին ամենայն եռանդով: Ի սկզբանե թվում էր, թե բոլոր առավելությունները, կարծես թե, ավելի շուտ տեղ հասած և ավելի ամուր դիրքերի տիրապետող Արգիրոսների կողմում են, ընդ որում բանը նույնիսկ հասավ նրան, որ, գուցե ինչ-որ տեղ թերազնահատելով դիմացինին, Մարիանոս Արգիրոսը Յովսեփ Բրինգասի գիտությամբ հատուկ նամակով դիմեց Նիկեփոր Փոկասին և առաջարկեց գահը գրավելու գործում աջակցել իրեն, իսկ երբ որևէ որոշակի պատասխան չստացավ, դիմեց արդեն Յովհաննես Չմշիկին՝ առաջարկելով վերջինիս մի կողմ մղել քեռուն և հենց սեփական անձով առաջին դերերի վրա դուրս գալ: Յովհաննես Չմշիկը, սակայն, ակնհայտորեն ճիշտ գնահատելով իրադրությունը և ուժերի ընդհանուր դասավորությունը, արված առաջարկի մասին անմիջապես էլ տեղյակ պահեց Նիկեփոր Փոկասին, որից հետո, հատուկ հավաքով ի մի բերեց Արևելքում գործող կայսրության բանակի բարձր ղեկավար կազմին: Արդյունքում՝ Յովհաննես Չմշիկի ակտիվ նախաձեռնությամբ 963 թվականի հուլիսի 2-ին բանակը կայսր հռչակեց բոլորի կողմից պաշտելի իր գորավար Նիկեփոր Փոկասին՝ Նիկեփոր II Փոկասին (963-969):

Իր հերթին, ռազմական արագ և նախաձեռնողական գործողությունների սովոր նոր կայսրը, անմիջապես էլ ձեռքը վերցնելով նախաձեռնությունը և գործելով ծովում գերիշխանություն ապահովելու, ինչպես նաև մայրաքաղաքում իր մասին հատուկ նամակով հայտարարելու մտայնությամբ, իր տրամադրության տակ առկա նավատորմն արագորեն ուղարկեց Կոստանդնուպոլսի ուղղությամբ: Ի պատասխան սրան՝ Յովսեփ Բրինգասը արագորեն ձերբակալեց այդ պահին մայրաքաղաքում գտնվող Նիկեփոր Փոկասի հորը՝ ութանասուներեքամյա Վարդին, և փորձ կատարեց ձերբակալել նաև Լևոնին, սակայն վերջինս հասցրեց թաքնվել: Սրա հետ միաժամանակ արդեն Մարիանոս Արգիրոսը, մայրաքաղաքում հաջող դիմադրություն կազմակերպելու մտայնությամբ, սկսեց ակտիվ ռազմական պատրաստություններ տեսնել: Այդ նպատակով վերջինս նույնիսկ Կոստանդնուպոլիս մտցրեց կայսրության բնականաբար արևմտյան շրջաններից տեղափոխված որոշ ուժեր, սակայն ապահովել ինչպես բնակչության, այնպես էլ նույն Թեոփանոյի համակրանքն այդպես էլ չհաջողվեց: Արդյունքում՝ Կոստանդնուպոլսում սկիզբ առան և երեք օր շարունակվեցին փողոցային ընդհարումներ, ինչն, ըստ էության, վերացրեց հետագա դիմադրության բոլոր հնարավորությունները: Ավելին, փողոցային այդ ընդհարումներից մեկի ժամանակ էլ հենց 963 թվականի օգոստոսի 15-ին Մարիանոս Արգիրոսը մերձակա տներից մեկի տանիքից նետված կճուճից հարված ստացավ գլխին և մահացավ, իսկ սեփական հույսերի վերջնական տապալումին ականատես եղած Յովսեփ Բրինգասն էլ դիմեց փախուստի: Յաջորդ օրը՝ 963 թվականի օգոստոսի 16-ին, մինչ այդ արդեն ցամաքային ուժերով քաղաքին մոտեցած Նիկեփոր II Փոկասն իր հերթին մտավ Կոստանդնուպոլիս և վերջնականապես հաստատվեց կայսրության

<sup>1</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Յամառոտություն պատմության», «Նիկեփոր Փոկաս», մաս 10; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 13, գլուխ 3; Բար-Յերբետ «Վշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Մսիկ «Լիակատար պատմություն»; Միքտ իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»:

կառավարման համակարգի ամենավերևում: Ավելին, նրա մասին տարածված հենց միայն լուրերով իսկ մինչ այդ ակնհայտորեն հիացած լինելով ռազմի դաշտում մեծ փառքի հասած այդ զորավարով, արդեն ամսվա վերջին Թեոփանոն տվեց իր համաձայնությունը և ամուսնացավ Նիկեփոր II Փոկասի հետ: Այսպիսով՝ երկարատև ընդմիջումից հետո կայսրության գահին կրկին հայտնվեց գործուսյա և խիստ ռազմունակ մի անձնավորություն, ինչն անմիջապես էլ իրենց զգացնել տվեց բոլոր ուղղություններում:

## Գլուխ 77

### Բյուզանդական կայսրության պայթյալի ավարտական փուլի վերջը Համդանյանների էմիրության դեմ

Նիկեփոր II Փոկասն իրենից ներկայացնում էր կայսրության լավագույն ժամանակների փայլուն մի զորավար, որը զորականի հսկայական խիզախության և զորավարական մեծ տաղանդի տեր մի անձնավորություն էր, ընդ որում նա, զբաղեցնելով կայսերական գահը, ոչ մի կերպ չհղփացավ պալատական փայլից՝ շարունակելով աննկուն պայթարը կայսրության շահերի համար ինչպես մարտի դաշտում, այնպես էլ՝ Կոստանդնուպոլսում: Սրանով հանդերձ, սակայն, նոր կայսրն ուներ նաև թերություններ, որոնցից առաջնայինը զինվորական որոշակի ուղղամտությունն էր, ինչպես նաև քաղաքացիական կյանքի թերագնահատումը, մանրութների մեջ չմտնելու սովորույթը և մարդկանց մի քիչ վատ ճանաչելը: Այս առումով հետաքրքիր է նաև ժամանակակիցների գնահատականը, երբ, օրինակ, ըստ Լևոն Սարկավազի. «Նիկեփորը քաջ էր և հզոր, պատերազմական հարցերում՝ ամենափորձվածը, ծայր աստիճանի տոկուն, ժուժկալ, մեծախոհ ու հանճարեղ, քաղաքական հարցերում՝ արդար դատավոր, ճշգրիտ օրենսդիր, շատ հավատացյալ և, եթե նրան չսպանեին, ապա հռոմեական պետությունը աննախընթաց փառքի կհասներ»: Այսպես թե այնպես, սակայն ամուր ձեռքի հայտնվելը Կոստանդնուպոլսում նշանակում էր ամենից առաջ ռազմական գործողությունների ակտիվացում սահմաններում և այս առումով կայսրությունը քայլեր ձեռնարկեց նույնիսկ այն ուղղություններում, որոնցում մինչ այդ որդեգրված էր ավանդական պասիվ դիրքորոշումը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

963 օգոստոսի սկիզբ - 964 դեկտեմբերի վերջ - Ռամետայի ճ-մ (Սիցիլիայի հյուսիս, Մեսինայի մոտ)<sup>1</sup>

Ղալբյանների էմիրության և Ֆաթիմյանների խալիֆության միացյալ բանակը (մոտ 20.000) պաշարեց քաղաքը Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 200):

I փուլ - 963 թ-ի օգոստոսի սկզբից մինչև 964 թ-ի աշնան սկիզբ թշնամին շրջափակեց քաղաքը, սակայն իրականացված մասնակի գրոհները վերջինիս որևէ հաջողություն չբերեցին:

II փուլ - 964 թ-ի աշնանը կղզում ափ իջան նավատորմի հրամանատար Նիկիտայի և պատրիկ Մանուիլ Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000, մոտ 1.000 նավ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000)՝ գրեթե անմիջապես էլ առանց լուրջ մարտերի մտնելով Մեսինա, Սիրակուզա, Տավրոմիսիա, Գիմերա (վերջինը՝ Բուռնֆորնելոյի մոտ) ու Լեոնտիա (Սիրակուզայի մոտ):

III փուլ - Ցանկանալով զարգացնել հաջողությունը՝ Մանուիլ Փոկասը հիմնական ուժերով շարժվեց դեպի Ռամետա, սակայն դեկտեմբերի 25-ին քաղաքի մոտակայքում գտնվող կիրճում նրա բանակը դարանն ընկավ և գլխովին ոչնչացավ: Չոհվեց նաև Մանուիլը:

IV փուլ - Ղալբյանների էմիրության ու Ֆաթիմյանների խալիֆության միացյալ բանակը արագորեն շարժվեց դեպի Մեսինա և ծովային ու ցամաքային մարտում ոչնչացրեց

<sup>1</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 4, մաս 7; 8; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Նիկեփոր Փոկաս», մաս 3; 9; Լիտուպրանդոս Կրեմոնացի «Դեսպանություն», գլուխ 43:

կղզուց հեռանալ փորձող քրիստոնյաների բանակի մնացորդին: Նավատորմի հրամանատար Նիկիտան գերվեց:

V փուլ – Չարգացնելով հաջողությունը՝ թշնամին առանց լուրջ մարտերի մտավ **Ռամետա, Մեսինա, Տավրոսինիա, Սիրակուզա և Գիմեռոն:**

Հայերը կորցրին մոտ 3.000, դաշնակիցը՝ մոտ 30.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Արևմուտքում կայսրության ռազմական մեքենան խոշոր մի անհաջողության մատնվեց: Մինչ Սիցիլիայում զարգանում էին ռազմական գործողությունները ու դեռևս թվում էր, թե ամեն ինչ դրական է, կայսրության ռազմական մեքենան մարտական գործողություններ սկսեց նաև Արևելքում, որտեղ հաջողության նախապայմանները զգալի էին:

Իրոք, նույն 964 թվականի սկզբին անհանգիստ Նասր-էդ-Դուլան հերթական անգամ ընդհարվել էր Մուիզ-էդ-Դուլայի հետ և պատճառն այս անգամ արդեն ծերացող ու հաճախակի հիվանդացող Համդանյանների ավագ Էմիրի հետևորդի խնդիրն էր: Ինչպես և սպասելի էր, սակայն, պարսիկները կրկին առավելության հասան և արդեն 964 թվականի մարտին Բուլեհյանների Էմիրության բանակը ու քրդական ապստամբած Մրվանյան ցեղի գլխավորած քրդերը (մոտ 15.000) Համդանյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեցին Մոսուլը ու Մծբինը<sup>1</sup>: Այլ արդյունքներից զատ վերջին իրադարձությունների հետևանքը եղավ նաև այն, որ հենց նույն այս ժամանակ վերելքի ուղու վրա գտնվող քրդական տարրը իր ակտիվ աջակցությունը ցույց տվեց իրեն ավելի հարազատ պարսիկ Բուլեհյաններին և, դուրս գալով Համդանյանների դեմ ու ձգտելով հետ մղելով արաբներին, ստեղծեց Մրվանյանների Էմիրությունը: Այսպիսով՝ Համդանյանների Էմիրության հյուսիսում հայտնվեց մարտունակ մի Էմիրություն, որը շուտով զգալի դերակատարություն էր ստանձնելու Հարավային Հայաստանում և Հյուսիսային Միջագետքում: Սեյֆ-էդ-Դուլայի խնդիրները, սակայն, միայն ապստամբած եղբոր փլուզված գործերը կարգի գցելով չսահմանափակվեցին:

964 թվականի գարնան սկզբին մասնակի կաթվածը, ինչպես նաև մարտողական ծանր խնդիրները երբեմնի հզոր ու հաջողակ այս ռազմիկ-գորավարին գամել էին անկողնուն և Սեյֆ-էդ-Դուլան կարողանում էր շարժվել առավելագույնը միայն պատգարակի օգնությամբ: Արդյունքում՝ առաջին դերերի վրա հայտնվեց նույն այն հավատարիմ գուլյամ Նաջան, որը վերջին տարիների իրադարձություններում արդեն իսկ մի քանի անգամ հաջողությամբ իրականացրել էր Սեյֆ-էդ-Դուլայի ռազմական մեքենայի ղեկավարությունը: Այժմ, սակայն, օգտվելով Համդանյան Էմիրների ծանր դրությունից, Նաջան ապստամբեց և որոշեց սեփական խաղը խաղալ: Հարվածն ամենից առաջ եկավ Կայսիկների արդեն ծայրահեղ թուլացած Էմիրությանը, ընդ որում Նաջան ապագա հաջող ռազմական գործողությունների հեռանկարով կարողացավ գայթակղեցնել և իր կողմը գործելուն հրավիրել նաև 5.000 դագիներից կազմված խոշոր մի զորագնդի, որը վերջերս էր ժամանել Սինդից: Արդյունքում՝ 964 թվականի ապրիլին Նաջայի գլխավորած Համդանյանների Էմիրության ապստամբած բանակը (մոտ 20.000) Մանազկերտի ճ-մ-ում հաղթեց Աբուլ-Ասվադին հաջորդած նրա եղբայր Աբու-Սալիմին (952-953) փոխարինած, վերջինիս ավագ եղբայր Աբու-Վարդի որդի Աբու-Վարդ իբն Աբու-Վարդի (953-964) գլխավորած Կայսիկների Էմիրության բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000)<sup>2</sup>: Մահացու հարված հասցնելով Կայսիկների Էմիրությանը՝ Նաջան 964 թվականի նույն ապրիլին էլ վերջինիցս գրավեց Մանազկերտը, Բաղեշը, Խլաթը, Արծկեն, Արճեշը ու Բերկրին, ընդ որում այս քաղաքներից մեկի գրավման ժամանակ տեղի ունեցած բանակցությունների ընթացքում էլ հենց Սեյֆ-էդ-Դուլայի ճարպիկ գուլյամը Աբու-Վարդ իբն Աբու-Վարդին ցած գլորեց պարսպից և սպանեց<sup>3</sup>:

964 թվականի մայիսին Նաջայի գլխավորած Համդանյանների Էմիրության ապստամբած բանակը (մոտ 34.000) ասպատակեց Բասենը և Ապահունիքը, սակայն արդեն բացահայտ ավազակախմբի ղեկավարի վերածված այս զորավարի դեմ այս անգամ շարժվեց արդեն արքայից-արքա Աշոտ IV Ողորմածի գլխավորությամբ առաջխաղացող Անիի թագավորության

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Միսբավեի «Ժողովուրդների փորձը»; Աբու Ֆարաս իբն Համդան «Ներքողականներ»:

բանակը (մոտ 50.000), որից խուսափելով էլ հակառակորդը հետ քաշվեց դեպի Տարոն ու մտավ Մուշ<sup>1</sup>: 964 թվականի հունիսին արքայից-արքա Աշոտ IV Ողորմածի գլխավորած Անիի թագավորության բանակը (մոտ 50.000), սակայն, Տարոնի ճ-մ-ում հաղթեց Նաջալի գլխավորած Համդանյանների էմիրության բանակին (մոտ 30.000), որից հետո առանց լուրջ մարտերի մտավ Արծե, Արճեշ և Բերկիր<sup>2</sup>: Արդյունքում ամեն ինչ կորցրած Նաջան, հալածվելով բոլորի կողմից, ստիպված եղավ ընդունել իրեն իբր թե ներած Սեյֆ-էդ-Դուլայի կողմից արված հաշտության առաջարկը և վերադառնալ վերջինիս մոտ, որտեղ էլ, սակայն, իրեն դավաճանած գուլյամին իրականում այդպես էլ չներած Համդանյան էմիրի իմացությամբ, նրան սպանեցին: Այս իրադարձությունների արդյունքում Բաղեշի լեռնանցքից հյուսիս ընկած տարածքները վերջնականապես ազատագրվեցին և միացվեցին Անիի թագավորությանը: Ավելին, արդեն 964 թվականի հուլիսին սխուրթի դոմեստիկոս Հովհաննես Չմշիկի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000) ասպատակեցին Դաշտային Կիլիկիան, սակայն, խուսափելով տարածված համաճարակից, նահանջեցին<sup>3</sup>: Կայսրության բանակի դեմ խաղաց համաճարակը, ընդ որում այլ դիմադրող, ըստ էության, արդեն իրոք որ չկար, քանի որ նույն այս ժամանակ Համդանյանների էմիրությունում զարգանում էին լրջագույն իրադարձություններ:

Իրոք, հազիվ էր թուլացած Սեյֆ-էդ-Դուլան լուծել հյուսիսային ապստամբության խնդիրը, երբ պայթեց իրավիճակը արդեն հարավում: Արդյունքում՝ ապստամբները, որոնց շարքերում աչքի ընկնող տեղ էին զբաղեցնում հետագայում սեփական ռազմաքաղաքական դիրքը գրաված բեդվիկները Ուկայյանների ցեղախմբից, տիրեցի Հեմսին, պարտության մատնեցին իրենց դեմ ուղարկված Սեյֆ-էդ-Դուլայի բանակին և փորձ կատարեցին նույնիսկ մոտենալ Հալեպին, սակայն այս ընթացքում տեղի ունեցած մանր ընդհարումներից մեկի ժամանակ նրանց առաջնորդը մահացու վերք ստացավ ու կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո ապստամբները մի պահ հետ քաշվեցին: Մինչ Սեյֆ-էդ-Դուլան փորձ էր կատարում տիրապետել իրավիճակին, սակայն, արևմուտքից առաջացավ բոլոր հակառակորդներից ամենաահեղն, ի դեմս արդեն իսկ կայսերական աստիճանի հասած ահեղ զորավարի, որը, մազաչափ իսկ չազդվելով իր նոր կարգավիճակից, նույն ուժով ու եռանդով շարունակում էր հետևողական հարվածներ հասցնել Սուլդուրին՝ ձգտելով վերջնականապես ճզմել արդեն երրորդ տասնամյակը կայսրության արյունը պղտորող այդ համառ հակառակորդին, ընդ որում այս անգամ կայսրության բանակին աջակցում էր նաև Անիի թագավորության բանակը:

965 թվականի մարտի սկզբից մինչև մարտի կես Նիկեփոր II Փոկասի, Արևելքի դոմեստիկոս Հովհաննես Չմշիկի և կյուրապաղատ Լևոն Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 170.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 60.000), ինչպես նաև Անիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) Համդանյանների էմիրության բանակից (մոտ 3.000) պաշարեցին Սուլդուրի վերջին խոշոր ամրացված կետ հանդիսացող Տարսուրը, սակայն չկարողացան գրավել այն<sup>4</sup>: Փոխարենն արդեն 965 թվականի մարտի կեսերից մինչև մարտի վերջ ընկան Անարզաբան, Ադանան, Զեսունը, ինչպես նաև Ըռասաս, Պադրաս (վերջինը՝ Կիլիկիա, Հռոսոս գավառ), Բեհեսնի (Կիլիկիա, Բեհեսնի գավառ), Հիսն-Մանսուր և Սիննեֆին ամրոցները (Կիլիկիա)<sup>5</sup>: Իր հերթին, 965 թվականի ապրիլին քրիստոնյաները տիրեցին արդեն Մամեստիային՝ սկզբում գրավելով քաղաքի հիմնական մասը, իսկ հետո՝ գետով վերջինիցս առանձնացված միջնաբերդը<sup>6</sup>: Այսպիսով՝ Կիլիկիայում ընկան մահմեդականների, ըստ

<sup>1</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»: Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 3, մաս 10:

<sup>5</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Նիկեփոր Փոկաս», մաս 11, 16; Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 3, մաս 10; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 13, գլուխ 3; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Յակոբ ալ-Համադի «Աշխարհագրական բառագիրք»; Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»:

<sup>6</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 3, մաս 10; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Նիկեփոր Փոկաս», մաս 12; 16; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 8; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Յակոբ ալ-Համադի «Աշխարհագրական բառագիրք»; Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

Եուրօրինակ, բոլոր ամբողջությունները, սակայն դեռևս դիմադրում էր դրանցից ամենավերջինը, ամենակարևորն ու ամենամարացվածը՝ Տարսուկը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

965 ապրիլի կես - օգոստոսի 16 – *Տարսուկի գրավումը*<sup>1</sup>

Նիկեփոր II Փոկասի, Արևելքի դոմեստիկոս Հովհաննես Չմշիկի և կյուրապաղատ Լևոն Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 150.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 60.000), ինչպես նաև Անիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) սկսեցին մոտենալ քաղաքին: Տեղեկանալով այդ մասին՝ քաղաքում տեղակայված Համդանյանների Էմիրության բանակը (մոտ 3.000) Ռաշիկ ալ-Նասիհի գլխավորությամբ պատրաստվեց ակտիվ գործողությունների:

I փուլ – Ապրիլի կեսին քաղաքին մոտեցան Նիկեփոր II Փոկասի բանակի հիմնական ուժերը և ճամբար զարկեցին: Ի պատասխան դրա՝ Համդանյանների Էմիրության բանակը դուրս եկավ ճամբարից և մարտակարգ ընդունեց: Մարտակարգ ընդունեցին նաև քրիստոնյաները՝ առաջին շարքում տեղակայելով ծանր հեծելազորին, իսկ երկրորդ շարքում՝ ծանր ու թեթև հետևակի ուժերը: Աջ թևի հրամանատարությունը ստանձնեց կայսր Նիկեփոր II Փոկասը՝ իսկ ձախ թևի ղեկավարությունն իր վրա վերցրեց Հովհաննես Չմշիկը: Կարճ ժամանակ անց քրիստոնյաները անցան համընդհանուր հարձակման և պարտության ու փախուստի մատնեցին հակառակորդին, որից հետո պաշարեցին քաղաքը:

II փուլ – Ապրիլի կեսերին քաղաքի շրջափակումն ավարտվեց, ընդ որում նպատակ էր դրվել այն գրավել սովի շնորհիվ: Միաժամանակ նաև քրիստոնյաները ասպատակեցին *Ղաշտային Կիլիկիան*: Ի վերջո, խիստ դաժան սովը ծայրահեղ թուլացրեց քաղաքի պաշտպաններին և վերջիններս դադարեցրին դիմադրությունը:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր: Քաղաքի մահմեդական բնակչությանը առաջարկվեց կամ քրիստոնեություն ընդունել և մնալ քաղաքում, կամ էլ լքել այն:

965 թվականի օգոստոսի 19-ին, դիտավորությամբ<sup>2</sup>, թե՛ պատահականության արդյունքում ընդամենը միայն երեք օր ուշացած իրենց ավանդական մրցակցին վրա հասած վերջնական աղետից, Տարսուկն մոտեցավ Իսլամյանների Էմիրության նավատորմը, սակայն հաջողությունն այս անգամ ևս քրիստոնյաների կողմում եղավ և Եգիպտոսից առաջխաղացած նավատորմը ծանր կորուստներով հետ շարտվեց, իսկ նույն այդ նավատորմի փրկված մնացորդներին էլ վերջնականապես տրորեց բռնկված փոթորիկը<sup>3</sup>: 965 թվականի աշնանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000, այդ թվում Վահրամ Հայը) Իսլամյանների Էմիրության բանակից (մոտ 2.000) գրավեցին արդեն նաև Կիպրոսը, ընդ որում Վահրամ Հայը դարձավ Կիպրոսի դուքս<sup>4</sup>: Տարին ամփոփվեց կարծես խորհդանշականորեն, երբ 965 թվականի նույն աշնանը քրիստոնյաները տիրեցին Կիլիկիայի ծայր արևելքում գտնվող Ալեքսանդրեկին<sup>4</sup>:

Հարկ է նշել, որ, այս ամենով հանդերձ, սակայն, անձամբ Սեյֆ-Էդ-Դուլայի համար չարաբաստիկ այդ տարին նույնիսկ սրանով էլ չամփոփվեց, քանի որ նույն այս ժամանակ նախ կյանքից հեռացան նրա երկու սիրելի որդիները, իսկ հետո էլ արդեն բռնկվեց հերթական ապստամբությունը, երբ Տարսուկից հեռացած ուժերի գլուխ անցած Ռաշիկ ալ-Նասիհին, ճարպիկ հնարքներով խաբելով Սեյֆ-Էդ-Դուլայի ներկայացուցիչներին, սկզբում իր իշխանությունը հաստատեց Անտիոքում, իսկ հետո էլ արդեն պատրաստվեց շարժվել Հալեպի ուղղությամբ:

<sup>1</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 4, մաս 1-4; Հովհաննես Երկրաչափ «Նիկեփոր Փոկաս»; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Նիկեփոր Փոկաս», մաս 12; 16; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 8; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Յակուտ ալ-Համադի «Աշխարհագրական բառագիրք»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»; Պանտալեոն Պոլիսեցի «Հիշատակարան 965 թվականի»; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Հեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 15:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Նիկեփոր Փոկաս», մաս 13:

<sup>3</sup> Հովհաննես Երկրաչափ «Նիկեփոր Փոկաս»; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Նիկեփոր Փոկաս», մաս 15:

<sup>4</sup> իբն Հաուկալ «Երկրի պատկերը»; Շամ; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Նիկեփոր Փոկաս», մաս 14:

Արդյունքում՝ արդեն տարվա վերջին օրերին ապստամբները պաշարել էին Յալթայը, ընդ որում բանը հասավ նույնիսկ նրան, որ վերջիններս գրավեցին քաղաքը և ի վերջո շրջափակեցին նաև իր այդ տխուր դերով վերջին տարիներին բավականին հայտնի դարձած քաղաքի միջնաբերդը: Պատահականությունը, իսկ գուցե փորձված ռազմիկի հեռատեսորեն հղացած ծրագիրը, սակայն, այս անգամ ևս Սեյֆ-Էդ-Դուլայի օգտին խաղացին և, ինչպես տարվա սկզբին էր եղել, քաղաքի համար մղվող մարտերից մեկի ժամանակ Ռաշիկ ալ-Նասսինին սպանվեց, ինչից հետո ապստամբները թողեցին քաղաքը և, արդեն ունի Դիզբարի գլխավորությամբ, հեռացան՝ այնուհանդերձ իրենց իշխանության տակ պահելով Անտիոքը: Ընդհանուր արդյունքը, սակայն, չնայած այս վերջին, կարծես թե, հաջողությանը, Յամդանյան եղբայրների համար ավելի քան ողբալի էր:

966 թվականի հունվարին Արևելքից իր հիմնական ուժերն առժամանակ հետ քաշած Նիկեփոր II Փոկասը ռազմական գործողություններ սկսեց նաև արդեն ծերացած Պետրոս I-ի դեմ՝ ասպատակելով Բուլղարական թագավորության տարածքի հարավային մասը<sup>1</sup>: Բուլղարական թուլացած թագավորությանը հարված հասցնելով ռազմունակ կայսրը նպատակ ուներ, ապագայում սպասվող Կիևյան Ռուսիայի մոտալուտ առաջխաղացման լույսի ներքո, ապահովել այս թագավորության դաշնակցային կարգավիճակը և ամրապնդել պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի դիրքերը տեղում: Դանության ճակատին, սակայն, խաղաղության դեռևս մի քանի տարիներ այնուհանդերձ վիճակված էին և արդյունքում Նիկեփոր II Փոկասն իր հարվածային ուժերը շուտով կրկին տեղափոխեց դեպի Արևելք, որտեղ մի վերջին անգամ փորձ էր կատարում ոտքի կանգնել Յամդանյանների Էմիրությունը:

Նախորդ տարվա ծանր իրադարձություններից հետո քրիստոնյաների իշխանության տակ մահմեդական շատ գերիներ էին հայտնվել և մինչև իր կյանքի վերջն էլ սեփական գաղափարներին հավատարիմ մնացած Սեյֆ-Էդ-Դուլան, գործի դնելով խոշոր նյութական միջոցներ, այնուհանդերձ փրկագնեց նրանց: Փրկագնված անձիք, սակայն, իրենց հիմնական մասով գրեթե անմիջապես էլ միացան Դիզբարին, որից հետո այս ամենից խոցված աննկուն Սեյֆ-Էդ-Դուլան, 966 թվականի հունվարին հավաքելով վերջին ուժերը և այնուհանդերձ շարժվելով Յալթայի ուղղությամբ, պարտության մատնեց Դիզբարի գլխավորած ապստամբների՝ գոնե որոշակիորեն կայունացնելով դրությունը տեղում: 966 թվականի փետրվարի սկզբին, սակայն, Բյուզանդական կայսրության բանակը (40.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 15.000) Կեսարիայի ճ-մ-ում հաղթեցին Յամդանյանների Էմիրության առաջխաղացած բանակին (մոտ 25.000)<sup>2</sup>, որից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, 966 թվականի նույն փետրվարի կեսերին ասպատակեցին Սյուրճի շրջակայքը և Նահանջեցին<sup>3</sup>: Ավելին, 966 թվականի փետրվարի վերջին Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 12.000) ասպատակեցին արդեն նաև Անտիոքի շրջակայքը և Նահանջեցին՝ գերելով 12.000 խաղաղ բնակիչ<sup>4</sup>: Դրանից հետո 966 թվականի մարտի կեսին, շարժվելով դեպի հյուսիս և մոտենալով կրկին հետ քաշված Սեյֆ-Էդ-Դուլային, Բյուզանդական կայսրության առաջխաղացած բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) Ամիդի ճ-մ-ում կրկին հաղթեցին Յամդանյանների Էմիրության բանակին (մոտ 2.000) ու մոտեցան քաղաքին, սակայն չկարողացան գրավել այն<sup>5</sup>: Փոխարենը, սկսած արդեն 966 թվականի մարտի կեսերից մինչև ապրիլ կայսրության մասերի բաժանված բանակը ասպատակեց Ամիդի և Մծբինի, ինչպես նաև Դարա ամրոցի շրջակայքը<sup>6</sup>: Յենց նույն այս ժամանակ էլ խոշոր ուժերով իր հերթին Արևելք ժամանեց Նիկեփոր II Փոկասը, որից հետո մարտական գործողություններն ավելի մեծ թափ հավաքեցին:

966 թվականի մայիսի կեսից մինչև դեկտեմբերի կես Նիկեփոր II Փոկասի գլխավորությամբ Տարսոնից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 110.000), նրա կազմում

<sup>1</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 4, մաս 5; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>5</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Յամառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>6</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Սիբտ իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»; Աբուլ-Ֆիդա «Յամառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50.000), ինչպես նաև Անիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) Համդանյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեցին Անտիոքը, սակայն ի վերջո, խոշոր փրկագնի դիմաց թողնելով քաղաքը և վերջինիս մոտ տեղակայելով պահակային մի ջոկատ, շարունակեցին արշավանքը դեպի հարավ-արևմուտք<sup>1</sup>: 966 թվականի հունիսին Անտիոքից առաջխաղացած կայսերական բանակը (մոտ 106.500) Համդանյանների էմիրության բանակից առանց լուրջ մարտերի գրավեց Եդեսիան<sup>2</sup>, որից հետո նույն ամսին լրիվ նույն կերպ ընկավ նաև Մեմփիքը<sup>3</sup>: 966 թվականի հունիսից մինչև հուլիս Նիկեփոր II Փոկասի գլխավորությամբ Մեմփիքի առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 90.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 40.000), ինչպես նաև Անիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) Համդանյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեցին Անտարտուս բերդը (Լիբանան, Միջերկրական ծովի ափին), սակայն չկարողացան գրավել այն և նահանջեցին<sup>4</sup>: Փոխարենն արդեն հուլիսին Նիկեփոր II Փոկասը առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու տիրեց Լաոդիկեային<sup>5</sup>, իսկ օգոստոսին էլ նույն կերպ ընկավ Տրիպոլիսը: Հասկանալիորեն լիովին գոհ մնացած ձեռք բերած արդյունքներից՝ Նիկեփոր II Փոկասն իր ցրված ուժերը հավաքվեց Անտիոքի մոտ, որից հետո դրանք հետ քաշեց Կիլիկիա<sup>6</sup>:

Վերջ, սրանով Սուղուրը, որպես երեք հարյուրամյակ գոյություն ունեցած ամրաշինական յուրօրինակ ռազմական մի համակարգ, ըստ էության, դադարեց գոյություն ունենալ նաև իր վերջին մասով, երբ անկում ապրեց մինչ այդ դիմադրող վերջինիս նաև հարավային հատվածը: Ավելին, Կիլիկիայի գրավումով կայսրության ռազմական մեքենան ավելի քան երկու և կես հարյուրամյակ անց փաստորեն կրկին զբաղեցրեց Ամանոսյան լեռներն ու վերջնականապես ամրացավ Անտիտավրոսյան լեռնաշղթայում, դիրքեր, որոնք ձեռքի տակ ունենալով, խիստ հարմար էր հսկողություն իրականացնել Ասորիքի նկատմամբ, իսկ առիթի դեպքում էլ՝ հարված հասցնել վերջինիս: Սրանով, ըստ էության, եզրափակվեց նաև մարտական գործողությունների այն երկար շղթան, որը կայսրությունը գրեթե երեք դար մղում էր Սուղուրում:

Սուղուրի վերջնական անկումը, ըստ էության, եզրափակեց նաև Սեյֆ-Էդ-Դուլայի անցած ռազմական ուղին, որը, ունենալով փայլուն սկիզբ և, ընդհանուր առմամբ հաջող ընթացք, ի վերջո ավարտվեց ռազմական, քաղաքական ու նույնիսկ հոգեբանական մի իսկական աղետով: Արդյունքում՝ ապրած կյանքն ուղղելու արդեն ոչ ուժ և ոչ էլ հնարավորություն չունեցող Սեյֆ-Էդ-Դուլան 967 թվականի փետրվարի առաջին օրերին Հալեպում կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո նրա մարմինը տեղափոխեցին Տիգրանակերտ և թաղեցին քաղաքի մոտ գտնվող մի գեղեցիկ դամբարանում: Հետաքրքիր կյանք ապրած այս էմիրի մասին հիշողությունները, սակայն, դրանից հետո երկար պահպանվեցին և հետագայում ոգեշնչման հիմք հանդիսացան շատ շատերի համար, ընդ որում հատկանշական է, որ սրանից հետո դեռ երկար ժամանակ էլ պատմում էին, թե իբր հանգուցյալ էմիրի գլխի տակ մի քառակուսի քար են դրել, որը կազմված է եղել իր կյանքի ընթացքում Սեյֆ-Էդ-Դուլայի կրած ռազմական հանդերձանքի վրա հավաքված փոշուց: Նույն այս ժամանակ, սակայն, կրքերը թեժանում էին Կոստանդնուպոլսում:

## Գլուխ 78

### Բյուզանդական կայսրության ներքին դրությունը Նիկեփոր II Փոկասի գահակալման վերջին շրջանում

Նիկեփոր II Փոկասը, որը մինչև ուղն ու ծունծը մի իսկական զորավար և ռազմիկ էր, իր սովորություններին գերադասում էր հրաժեշտ չտալ նաև կայսրության գահը զբաղեցնելուց հետո, իսկ այն հանգամանքն էլ, որ վերջինս կայսրությանն Արևելքում ռազմական ակնհայտ, ինչ-որ տեղ

<sup>1</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 4, մաս 10; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Նիկեփոր Փոկաս», մաս 15; Մատթեոս Ուռայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 4, մաս 10:

<sup>3</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Նիկեփոր Փոկաս», մաս 15; Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 4, մաս 10:

<sup>4</sup> իբև Հաուկալ «Երկրի պատկերը»; իբև Աբդ ալ-Հաիիրի «Պատմություն»; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Նիկեփոր Փոկաս», մաս 15:

<sup>5</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Նիկեփոր Փոկաս», մաս 15, 16:

<sup>6</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 4, մաս 10:

Նույնիսկ աննախադեպ հաջողություն էր ապահովել, ընդհանրապես բերել էր կտրուկության վերջնական աճի: Ոչ պակաս դերակատարություն ուներ նաև այն հանգամանքը, որ, ի տարբերություն մինչ այդ հայերին մեծ տեղ տվող կայսրերի և նրանց ձևավորած շրջապատի, որոնք այնուհանդերձ հայտնի հավասարակշռություն էին պահպանում հույների հետ հարաբերություններում և ձգտում էին որևէ կերպ չգրգռել կայսրության արևմտյան հատվածի բնակչությանը, Նիկեփոր II Փոկասի օրոք հայերի դերը ակնհայտորեն շեշտադրվեց՝ մեծապես օբյեկտիվորեն, սակայն ինչ-որ տեղ նաև՝ Նոր կայսեր գործունեության արդյունքում:

Միաժամանակ արդեն զգալի ժամանակ էր, որ, մի կողմ թողած ռազմական գործը, հատկապես ազդեցիկ դիրքեր էին գրավել արդեն ինստունին մոտեցող Վարդ Փոկասը, ինչպես նաև Նրա որդի, ճարպիկ ու գործույա Լևոնը: Ավելին, վերջինս իր ձեռքում էր կենտրոնացրել կայսրության և, մասնավորապես Կոստանդնուպոլսի սննդամթերքի ու հատկապես ցորենի առևտրի մենաշնորհը, ինչից հետո, օգտվելով մի բանի բերքագուրկ տարիներից, հսկայական հարստություն էր կուտակել՝ մեղմ ասած, սակայն, բնականաբար չավելացնելով նաև մարդկանց սերն իր նկատմամբ: Վիճակը հատկապես ծանր տեսք էր ստացել այն բանի ֆոնին, որ, օգտվելով մայրաքաղաքից եղբոր երկարատև բացակայություններից, ինչպես նաև վերջինիս ավանդական անուշադրությունից քաղաքացիական և տնտեսական հարցերին, Լևոնը, երբեմն, ինքն էր արհեստական թանկացումներ կազմակերպում ու լրացուցիչ հարստություն դիզում: Վերջին հանգամանքն ինքնին ավելի էր սրում տրամադրությունները Փոկասների դեմ հատկապես մայրաքաղաքում, թեև բանակում այս տոհմի հեղինակությունը, բնականաբար, անբեկանելի էր:

Եվ վերջապես իր բացասական դերը խաղաց նաև այն հանգամանքը, որ Նիկեփոր II Փոկասը, իր կառավարման հենց ամենասկզբում խորը բարեփոխման ենթարկելով կայսերական թիկնապահ գունդը ու, ըստ էության, վերաստեղծելով այն, գնդի շարքերը համալրեց հիմնականում հայերով, ինչը մեծացրեց իր անվտանգության մակարդակը մայրաքաղաքում, սակայն ավելի չարացրեց Կոստանդնուպոլսի բնակչության հիմնական մասը կազմող հույներին: Արդեն 967 թվականի գարնանը մայրաքաղաքում իրադրությունը լարված էր, ընդ որում երկարատև արշավանքներն ավարտած և, կարծես թե, վերջնականապես մայրաքաղաքում հաստատված կայսրն ինքն էլ, որ սովոր էր սրանից ավելի ուժեղ ու ռազմական բնույթ ունեցող լարումներին, որևէ կերպ չէր լիցքաթափում այն, իսկ այս ամենն էլ համակցության մեջ ի վերջո բերեց պայթյունի:

967 թվականի ապրիլի սկզբին Նիկեփոր II Փոկասի թիկնապահ գունդը (մոտ 5.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.500) ընդհարվեցին տարերային ելույթներ սկսած Կոստանդնուպոլսի բնակիչների հետ (մոտ 20.000) ու բնականաբար առավելության հասան<sup>1</sup>: Այս դեպքերի մասին տարբեր կարծիքներ էին հայտնվում, սակայն հավանականը, թերևս, այն էր, որ կայսրը, կամ ուզենալով զվարճանալ, կամ էլ մայրաքաղաքի բնակչությանը սեփական ռազմական հզորությունը ցույց տալ, իր թիկնապահներին հրամայել էր մարզադաշտում հավաքված ժողովրդի ուղղությամբ գեները մերկացրած զինախաղ իրականացնել, ինչը մարդկանց խուճապի էր մատնել: Արդյունքում՝ ոմանք հարվածել էին զինվորներին, շատերն էլ դուրս էին փախել և սկիզբ առած ճիւղտոցի մեջ մարդկային զոհեր էին եղել, ընդ որում մանր ընդհարումները հետևել էին սրան նաև մարզադաշտից արդեն դուրս: Եվս մեկ և իր չափերով այս անգամ ավելի մեծ մի ընդհարում տեղի ունեցավ նաև 967 թվականի հունիսի 10-ին, երբ տարերայնորեն ոտքի կանգնած քաղաքացիներին այս անգամ միացան նաև ծովայինները<sup>2</sup>: Առավելությունն այս անգամ ևս, սակայն, մնաց կայսերական թիկնազորի օգտին, սակայն առկա խնդիրները որևէ կերպ չլուծվեցին: Մինչ կայսրության մայրաքաղաքում զարգանում էին մեր կողմից նկարագրված իրադարձությունները, սակայն, ուշագրավ իրադարձություններ տեղի ունեցան նաև ինչպես Աբխազական թագավորությունում, այնպես էլ Վրաստանում և հարակից երկրամասերում, ընդ որում դրանք, իրենց հիմքում ունենալով սոցիալ-տնտեսական և ժողովրդագրական հեռուն գնացող արմատներ, Նույն չափ նաև հեռուն գնացող հետևանքներ էին ունենալու:

<sup>1</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 4, մաս 6:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Նիկեփոր Փոկաս», մաս 19; Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 4, մաս 7:



## Գլուխ 79

### X դարի վրացական վերածնունդը

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ, չնայած առանձին դրսևորումներին, վերջին առնվազն երկու հարյուրամյակներում Վրաստանում այնուհանդերձ ստեղծվել էր մի դրություն, երբ, պայմանավորված ռազմական գործողությունների համեմատական սակավությամբ, տեղում բնակչության զգալի քանակական աճ էր նկատվում: Կարևոր դերակատարություն ունեցավ, սակայն, նաև այն հանգամանքը, որ Իբերիայի թագավորությունն ի սկզբանե ավելի պարզ մի տիպի ֆեոդալական պետություն էր, քան օրինակ նույն Մեծ Հայքի թագավորությունը: Արդյունքում, այն բանից հետո, երբ Իբերիայի թագավորությունը վերացավ, տեղում, ի տարբերություն նույն Մեծ Հայքի թագավորության, չմնացին խոշոր ֆեոդալական տներ, որոնք կփոխարինեին պետական կառույցներին այնպես, ինչպես դա Հայաստանում եղավ: Որպես հետևանք՝ առաջնային դերերի վրա հայտնվեց կոնկրետ ժամանակատարածային հարթության մեջ ազգային միջուկի շուրջ ավելի հաջող համախմբում իրականացրած Աբխազական թագավորությունը:

Արդեն մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում, սակայն, Աբխազական թագավորությունն իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր տարածաշրջանային միկրոտերության տիպի պետական մի միավոր, երբ վերջին հաջողակ տիրակալների և, հատկապես, Լևոն III-ի ջանքերի արդյունքում սկզբնական աբխազական միջուկի շուրջ արտաքին այլացել մի պատյան էր հավաքվել, ի դեմս ամենից առաջ վրացիների ու վրացականացող լեռնեցիների: Այս առումով իրավիճակը յուրօրինակ տեսք էր ստանում հատկապես այն բանի ֆոնին, որ աբխազական միջուկը, մշակութային առումով լինելով զարգացման ավելի ցածր մակարդակի վրա, քան ոչ աբխազական արտաքին պատյանն էր, մեր կողմից դիտարկվող նույն այս ժամանակահատվածում արդեն ոչ միայն քանակապես էր սկսել զիջել ոչ աբխազական տարրին, այլև աբխազական տարր ինքն էր ընկել ոչ աբխազական, բնականաբար հիմնականում վրացական և ավելի բարձր զարգացման աստիճանի վրա գտնվող էթնոմշակութային ազդեցության տակ: Այսպիսով՝ մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում ազգային վարչաիրավական մեխանիզմներից գրեթե չորս դար զրկված վրացական տարրը Վրաստանի տարածքում այնուհանդերձ վերելք էր ապրում և ուժեղանում էր: Այս գործընթացը տեղի էր ունենում ամենից առաջ և հիմնականում աբխազական տարրի կլանման հաշվին, սակայն նույն այդ կլանումից ամենևին ապահովագրված չէին նաև այլ էթնիկ միավորները, օրինակ լեռնեցիները, ի դեմս նույն ծանարների, ինչպես նաև բնականաբար՝ տեղի հայերը: Այս առումով օրինաչափ եղավ ամենից առաջ հենց Առանշահիկների արքայատոհմի արքայական մի ճյուղի իշխանության տակ գտնվող Հերթի թագավորության կործանումը, որտեղ իշխող հայկական գահատոհմը այդպես էլ չկարողացավ ամրապնդել իր դիրքերը:

Իրոք, այն բանից հետո, երբ Ատրներսեհ Պատրիկի մահից հետո նրան փոխարինեց իր երիտասարդ որդի Իշխանիկը (944-958), իսկ նրան էլ՝ արդեն լրիվ երեխա իր տղա Յովհաննես-Սենեքերիմը (958-959), թագավորությունում փաստացի իշխանությունն անցավ Ատրներսեհ Պատրիկի կին Դինարին: Անհեռատես այս թագուհին, սակայն, որն, ի դեպ, Աբբաս Քաջի աներ Գուրգեն Բագրատունու քույրն էր ու նաև՝ Հերթի թագավորության վերջին արքաների բնականաբար մայրն ու տատը, ատելով ատում էր ամենայն հայկականը՝ ինչի հետևանքով իրական իշխանության հասնելուց հետո մի շարք վճռական քայլերով տեղում հաստատեց վրացական կրոնա-մշակութային գերիշխանությունը: Արդյունքում՝ ստեղծվեց մի իրավիճակ, սակայն, երբ, ի դեմս հայկականության և հայերի աջակցության, Հերթի թագավորությունում ընկավ վերջին այն պատվարը, որը թույլ էր տալիս նրան հաջողությամբ դիմադրել Կախեթիի քորեպիսկոպոսության նկրտումներին: Որպես հետևանք այս ամենի՝ Հերթի թագավորությունը փլվեց հենց ներսից ու, թեև մանրամասները մեզ հայտնի չեն, սակայն հետևանքը հայտնի է՝ 959 թվականին Հերթի թագավորությունը, չդիմանալով վրացականացող լեռնեցիների նկրտումներին, ի դեմս Կախեթիի քորեպիսկոպոսության ծանարների կողմից կազմակերպված ճնշման, ուղղակի ոչնչացավ, իսկ Դինարն էլ կորցրեց ամեն ինչ: Արդյունքում՝ Կուրի ձախափնյակում տարածվող Հերթի թագավորության տարածքներն անցան Կախեթիի քորեպիսկոպոսությանը, իսկ Կուրի

աջափնյակի տարածքներն էլ՝ Խաչենի թագավորությանը, որտեղ այս ժամանակ իշխում էր Սահակ Սևադայի որդի Գրիգորի տղա Սևադայի երիտասարդ որդի Յովհաննես-Սենեքերիմը (940-1003): Նմանատիպ խնդիրներ եղան նաև Արտանուշի թագավորությունում, ընդ որում վերջնական և ամենածանր զարգացումներն, ի դեմս աբխազական տարրին և Աբխազական թագավորությանը բաժին հասած ճակատագրի, դեռևս առջևում էին:

## Գլուխ 80

### Արտանուշի թագավորության ներքաղաքական վիճակի ընդհանուր բնութագիրը

923 թվականին մահացած Ատրնետսեհին Արտանուշի թագավորության գահին հաջորդել էր նրա որդի Դավիթը (923-937), որի օրոք էլ հենց, սակայն, հայկական այս թագավորությունում կենտրոնական կառավարումը իր վերջնական կործանումն ապրեց: Անգավակ մահացած Դավիթին հաջորդեց եղբայրը՝ Սմբատը (937-958), որի օրոք ևս իրավիճակը էական փոփոխություն չկրեց: Արդյունքում՝ փաստացի ստեղծվեց մի դրություն, երբ նույն այս ժամանակ մեծապես զարգացած և, ի դեմս առանձին ճյուղերի, ավելի բազմացած ու հզորացած Յյուսիսային Բագրատունիների ենթաճյուղերը և նրանց առանձին ներկայացուցիչները Արտանուշի թագավորության սահմաններում իշխում էին արքայական տիտղոսը կրող անձնավորությունից, ըստ էության, փաստացի անկախ:

959 թվականին Արտանուշի թագավորության արքա Սմբատը մահացավ և նրան հաջորդեց իր քսանմեկամյա որդին՝ «Բարեհոգի» մականվանյալ Բագրատը (958-994): Վերջինիս իշխանության օրոք, սակայն, մեծ հզորության և իրական ազդեցության էր հասել ամենից առաջ Յյուսիսային Բագրատունիների մեկ այլ ենթաճյուղի ներկայացուցիչներից մեկը՝ թագավորության հիմնադիր արքա Ատրնետսեհի մյուս որդի, «Մագիստրոս» մականվանյալ Բագրատի տղա Ատրնետսեհի որդի Դավիթը, որը սեփական ենթաճյուղում փոխարինել էր անգավակ մահացած իր ավագ եղբայր Բագրատին: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, սակայն, որ այս Դավթի հզորության հիմքը դրել էր դեռևս նրա նույն այդ եղբայր Բագրատը, որը կարողացել էր իր ձեռքում կենտրոնացնել 941 թվականին անգավակ մահացած, սակայն մինչ այդ մեծ հզորության հասած Յայոց արքա Աբբաս Զաչի աներ Գուրգեն Բագրատունու տիրույթները: Յետաբերքիր է նշել, սակայն, որ Դավթի Բագրատունին և նրա հոր հորեղբոր որդի Բագրատ Բարեհոգի արքան ոչ միայն չէին նեղվում այս ամենից, այլև սերտորեն համագործակցում էին ամենից առաջ հենց Դավթի առաջնորդության ներքո, ինչն էլ, թերևս, զարմացած ժամանակակիցների կողմից պայմանավորեց Բագրատին տրված մականունը:

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ, եթե արժանահիշատակ Բագրատ Երիսմտավար Աշոտի Բագրատունու սերունդները իրենց ենթաճյուղի ներսում, ըստ էության, հաջողությամբ փոխլրացնում կամ ժառանգում էին միմյանց, ապա դրությունը ոչ այդքան միանշանակ էր Յյուսիսային Բագրատունիների մյուս ենթաճյուղի պարագայում, երբ դեռևս 888 թվականի իրադարձությունների ժամանակ Յայոց արքային աջակցած Բագրատ Բագրատունու (899-900) եղբայր Դավթի (900-943) որդի Սմբատ Դավթի Բագրատունին (943-988) կարողացել էր իր ձեռքում կուտակել նաև հորեղբոր՝ նույն Բագրատի, սերունդների ժառանգությունը ու հասնել զգալի հզորության՝ արդյունքում որոշակի սառը դիրք գրավելով արդեն Բագրատ Բարեհոգի արքայի և նրա հետ գործող Դավթի նկատմամբ: Եվ այսպես մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Արտանուշի թագավորությունում արքայի տիտղոսը պատկանում էր Բագրատ Բարեհոգի արքային, սակայն իր փաստացի հզորությամբ առաջին տեղում էր նրա հետ սերտորեն համագործակցող Դավթի Ատրնետսեհի Բագրատունին, ընդ որում ազդեցիկ էր նաև իրեն որոշակիորեն առանձնահատուկ պահող Սմբատ Դավթի Բագրատունին:

## Գլուխ 81

### Անիի և Աբխազական թագավորությունների մրցակցության գազաթնակետը

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում, ինչպես արդեն ասվեց, վրացական տարրի սկիզբ առած վերելքի արդյունքում Վրաստանի կենտրոնական հատվածներում ինչպես հայկական, այնպես էլ աբխազական պետական միավորների գերիշխանության ժամանակաշրջանը արդեն մոտենում էր իր ավարտին: Այսպիսով՝ խորքային ժողովրդագրական զարգացումներն արդեն իսկ առկա էին և պակասում էր միայն առիթը, որը շուտով ներկայացավ: Արդյունքում՝ ամեն ինչի ձևական սկիզբը եղավ այն, որ 967 թվականի գարնանը իր մահկանացուն կնքեց Աբխազական թագավորության վերջին հզոր արքա Լևոն III-ը, որից հետո գահը զբաղեցրեց նրա եղբայր Դեմետրե II-ը (967-975): Արդեն 967 թվականի գարնանից սկսած, սակայն, հենց նոր զբաղեցրած գահին դեռևս այնքան էլ ամուր չհաստատված Դեմետրե II-ի դեմ սեփական թագավորությունում ուժեղ դիմադրություն առաջացավ, ընդ որում բանը հասավ նույնիսկ նրան, որ դավադիրները հատուկ կոչով Աբխազական թագավորությունում թագավորելու համար Կոստանդնուպոլսից հետ կանչեցին մինչ այդ հոր կողմից կայսրության մայրաքաղաք ուղարկված Դեմետրե II-ի եղբայր Թեոդոսիոսին: Դատելով ըստ ամենայնի՝ Դեմետրե II-ի դեմ էին գործում նաև պաշտոնական Կոստանդնուպոլսում, սակայն գահի այս հավակնորդին հիմնական ռազմական աջակցություն ապահովողն այնուհանդերձ Արտանուշի թագավորությունն էր, երբ հայերը ձգտում էին սահմանափակել զգալի հզորության հասած Աբխազական թագավորության նկրտումները Կենտրոնական Վրաստանի նկատմամբ:

Հայերի մտադրությունը, սակայն, սկզբում անհաջողության մատնվեց, քանզի 967 թվականի հունիսի սկզբն Դեմետրե II-ի գլխավորած Աբխազական թագավորության բանակը (մոտ 5.000) Մարգիս-Մերեի ճ-մ-ում (Գուգարք, Գողերձականի հյուսիս) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Թեոդոսիոսին օժանդակող Արտանուշի թագավորության բանակին (մոտ 3.000, այդ թվում աբխազներ)<sup>1</sup>: Դրանից հետո Թեոդոսիոսը ապաստանեց Չարգամա ամրոցում (Գուգարք, Գողերձականի հյուսիս, Ախալցխայից մոտ 28 կմ հյուսիս-արևմուտք), որը Դեմետրե II-ի գլխավորած Աբխազական թագավորության բանակը (մոտ 15.000) 967 թվականի հունիսի սկզբից մինչև օգոստոսի վերջ պաշարեց Թեոդոսիոսին օժանդակող Արտանուշի թագավորության բանակից (մոտ 1.000), սակայն, այդպես էլ չկարողանալով հաջողության հասնել, նահանջեց<sup>2</sup>: Այնուհանդերձ Դեմետրե II-ը ևս իր օգտին որոշակի արդյունք գրանցեց, քանի որ Թեոդոսիոսը չմտավ Աբխազական թագավորության տարածք և մնաց Արտանուշի թագավորությունում:

968 թվականի ամռանը Թեոդոսիոսի և Գուրգեն Դոնուրիի գլխավորած Արտանուշի թագավորության (մոտ 20.000) ու Կախեթիի բորեպիսկոպոսության (մոտ 15.000) միացյալ բանակը, անցնելով հաջող հակահարձակման, մտավ Աբխազական թագավորության տարածք և սեղմեց Դեմետրե II-ի ուժերին: Վերջինս, չկարողանալով հաջողության հասնել զուտ ռազմական միջոցառումներով, եղբոր հետ բանակցություններ սկսեց և, տալով սրբազան երդումներ, ի վերջո հասավ նրան, որ Թեոդոսիոսը դադարեցրեց պայքարը ու ներկայացավ իրեն: Կարճ ժամանակ անց, սակայն, գտնելով կամ հորինելով մի չնչին պատրվակ, Դեմետրե II-ի հրամանով Թեոդոսիոսին կուրացրին և բանտարկեցին<sup>3</sup>: Խնդիրները, սակայն, սրանով ևս չէին սպառվել, և այս ամենը ապագա մեծ փոփոխությունների ընդամենը միայն սկիզբն էր: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում հետաքրքիր փոփոխություններ էին տեղի ունեցել, սակայն, նաև Եվրոպայում, որոնց անմիջական ազդեցությունը Բյուզանդական կայսրությունում այդքան էլ զգալի չէին, սակայն հեռանկարում դրանք հսկայական հետևանքներ էին ունենալու:

<sup>1</sup> «Զարթիս-Ցիսվրեբա»; «Զարթիի մատյանը»; Վախուշտի Բագրատունի «Եգերքի; Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»:

<sup>2</sup> «Զարթիս-Ցիսվրեբա»; «Զարթիի մատյանը»:

<sup>3</sup> «Զարթիս-Ցիսվրեբա»; «Զարթիի մատյանը»:

## Հոմեական «սրբազան» կայսրության ստեղծումը և դրա հետևանքները

Բյուզանդական կայսրության կայսրերի կայսերական տիտղոսի վիճարկման գործընթացը 800 թվականին դրել էր դեռևս Կառլոս I Մեծը, սակայն հզոր այս տիրակալի մահից հետո իրենց նախնիին մեծ հաշվով այդպես էլ արժանի չեղած նրա հետևորդները չկարողացան իրական բովանդակություն հաղորդել նույն այդ տիտղոսին: Իրոք, չնայած այն բանին, որ ինչպես Ֆրանկական կայսրության, այնպես էլ Արևմտյան, Արևելյան և Միջին Ֆրանկական թագավորությունների մի շարք տիրակալներ այնուհանդերձ կարողացել էին Հոմեական կայսերական կոչում ընդունել, սակայն, գտնվելով անվերջ բախումների ու ռազմաքաղաքական մրցակցության մեջ, ինչպես նաև ենթարկվելով արտաքին ռազմական մշտական սպառնալիքների, այս տիրակալներից և ոչ մեկը չէր կարողացել իրեն փաստացի ամրապնդել կայսերական կոչումում ու իրական բովանդակությամբ լցնել այն: Այն բանից հետո, սակայն, երբ Արևելյան Ֆրանկական թագավորության արքա Օտտոն I Մեծը ջախջախեց Հունգարական խանությանը և դրանով իսկ վերջ դրեց վերջինիս ավերիչ արշավանքներին դեպի Կենտրոնական Եվրոպա, ավելի ու ավելի աճող իր հեղինակության պայմաններում 962 թվականի փետրվարի 2-ին վերջինս Հոմեական իր հերթին կայսերական տիտղոս ընդունեց՝ հղթնապես ոչնչացնելով նաև Միջին Ֆրանկական թագավորությունը: Ի տարբերություն իր նախորդ շատ շատերի, սակայն, այս անգամ ամեն ինչ ավելի քան ամուր էր և հեռուն գնացող հետևանքներ ունեցավ, քանի որ կենտրոնական իշխանության անկման պայմաններում զգալիորեն թուլացած Արևմտյան Ֆրանկական թագավորության ֆոնին այժմ ոտքի էր կանգնում կարող տիրակալի կողմից դեկավարվող Արևելյան Ֆրանկական թագավորությունը, որն, ըստ էության, իրենով էր արել նաև Միջին Ֆրանկական թագավորության տարածքի զգալի մասը, այդ թվում նաև՝ Ապենինյան թերակղզու հյուսիսային և կենտրոնական հատվածները: Ավելին, հենց այս ժամանակ էլ Արևելյան Ֆրանկական թագավորությունը հռչակվեց որպես կայսրություն՝ սկսելով կոչվել Հոմեական Սրբազան կայսրություն, իսկ Արևմտյան Ֆրանկական թագավորությունն էլ այդուհետ ավելի ու ավելի շատ սկսեց կոչվել ուղղակի Ֆրանկական կամ, ավելի ժամանակակից տերմինով ասած՝ Ֆրանսիական թագավորություն:

Հարկ է նշել, որ «սրբազան» տերմինի կիրառումը կոչված էր մի կողմից ուղղակի տարբերակելու նոր այս պետությունը ժամանակակիցների կողմից որպես դեռևս «Հոմեական կայսրություն» ընկալվող Բյուզանդական կայսրությունից, մյուս կողմից էլ այն պետք է ընդգծեր այս կայսրության կապը Հոմեական քաղաքի հետ և վերջինիս «սրբազան» բնույթը: Այսպես թե այնպես, սակայն Ֆրանկական կայսրության, ըստ էության, վաղանցիկ գոյությունից հետո, այս անգամ արդեն երկրորդ անգամ և վերջնականապես, Եվրոպայում ի հայտ եկավ մի ուժեղ պետական միավոր, որը ոչ միայն կարողացավ հռչակվել որպես կայսրություն ու մնալ այդ կարգավիճակում, այլև փաստացի բովանդակություն հաղորդել այդ ձևին և դրանով իսկ, որպես Բյուզանդական կայսրության հակառակորդ, հանդես գալ ռազմական, քաղաքական, իրավական, գաղափարական, ժողովրդագրական ու նույնիսկ մշակութային մակարդակներում:

Վերոհիշյալ երկու կայսրությունները սուր մրցակցության մեջ մտան վերևում թվարկված բոլոր մակարդակներում, իսկ այդ մրցակցությունն էլ երբեմն իր կոնկրետ արտահայտությունն էր գտնում Ապենինյան թերակղզում, երբ իրեն «իսկական» հոմեական համարող Հոմեական Սրբազան կայսրությունը ձգտում էր թերակղզուց դուրս մղել Հոմեական կայսրություն ընկալվող և իրեն իր հերթին Հոմեական կայսրության հետևորդը համարող Բյուզանդական կայսրությանը: Այս առումով հետաքրքիր է, որ արդեն երկար հարյուրամյակներ գերմանական բնույթ ունեցող տեղական իշխանությունները քաղաքական նախասիրությունն այնուհանդերձ տալիս էին հենց ավելի մոտիկ գտնվող ու հարազատ Հոմեական Սրբազան կայսրությանը, այլ ոչ թե հեռավոր և որոշակիորեն արդեն անընկալելի հունա-հայա-սլավոնական Բյուզանդական կայսրությանը: Վերոհիշյալ գործընթացի ամենաառաջին ծիծեռնակը հանդիսացավ պայթարը Ապենինյան թերակղզու հարավային հատվածի Նկատմամբ, երբ 968 թվականի ամռանը Բենվենտի իշխանության և Հոմեական Սրբազան կայսրության միացյալ բանակը (մոտ 10.000)

Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող 3 այ ռազմիկներից (մոտ 50) պաշարեց Բարին, սակայն, չկարողանալով տիրել այս քաղաքին, հետ քաշվեց<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ ներքին խմորումներից շարունակվում էին տառապել, սակայն, նաև Սալարյանների Էմիրությունում, ինչը մի էական կորստի պատճառ հանդիսացավ:

### Գլուխ 83

#### Սալարյանների Էմիրության ներքին դրություն և նրա անկման սկիզբը

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ, դեռևս 960 թվականին ամուր երդումներով իր մոտ հրավիրելով Զուլթան իբն Մարգուբանին, նրա եղբայր Նասրին և նրանց մորը, Վահսուդան իբն Մուհամմեդը ձերբակալել էր սրանց բոլորին ու ազատության մեջ մնացած իր վերջին եղբորորդի Իբրահիմ իբն Մարգուբանից պահանջել էր դադարեցնել դիմադրությունն և ի վերջո հնազանդվել իրեն: Դրանից հետո, սակայն, ստանալով, թերևս, սպասելի մերժում, Վահսուդան իբն Մուհամմեդի հրամանով սպանվել էին ինչպես իր եղբորորդիներն և նրանց մայրը, այնպես էլ արդեն տարիներ ի վեր բանտարկության մեջ գտնվող իր հայր Մուհամմեդ իբն Մուսաֆիրը: Մարդկային և բնական օրենքների դեմ ելած այս գործողությունները, սակայն, ամենևին էլ չէին նպաստել այն հանգամանքին, որ Սալարյանների ողջ Էմիրությունն ի վերջո հավաքվի Վահսուդան իբն Մուհամմեդի ձեռքի տակ, քանի որ դրանից հետո Էմիրության արևմտյան հատվածում վերջնականապես իր իշխանությունն էր հաստատել Իբրահիմ իբն Մարգուբանը (960-979):

Զիամակերպվելով այս փաստի հետ՝ Վահսուդան իբն Մուհամմեդը խոշոր ուժերով եղբորորդու դեմ ուղարկեց իր որդի Իսմայիլ իբն Վահսուդանին, որը 961 թվականին սկզբում հաջողության հասավ և հետ մղեց Իբրահիմ իբն Մարգուբանին, սակայն 962 թվականի սկզբում մահացավ կամ սպանվեց հորեղբորորդու կողմից հղացած դավադրության արդյունքում, որից հետո նույն 962 թվականին հաջող հակահարձակման անցած Իբրահիմ իբն Մարգուբանն ինքը ստիպեց հորեղբորը հետ քաշվել դեպի Սալարյանների Էմիրության արևելյան տարածքներ:

Սալարյանների ներքին հակամարտությունը շարունակվեց նաև հաջորդ տարիներին, երբ 966 թվականին առավելությունը հերթական անգամ իր կողմը թեքած և հակահարձակման անցած Վահսուդան իբն Մուհամմեդը այս անգամ ևս ոչ միայն կարողացավ հետ շարտել Իբրահիմ իբն Մարգուբանին, այլև՝ այն աստիճանի հուսահատական դրության մեջ դնել եղբորորդուն, որ նա փախուստի դիմի ու ապաստանի Բուվեհյանների Էմիրության փաստացի ղեկավար և իր քրոջ ամուսին Ռուբն-էդ-Դուլայի մոտ, ինչից հետո Սալարյանների Էմիրության արևմտյան հատվածի կառավարիչ Նշանակեց իր մյուս որդի Նուհ իբն Վահսուդանին: Ռուբն-էդ-Դուլան, սակայն, ի վերջո որոշեց այնուհանդերձ աջակցել Իբրահիմ իբն Մարգուբանին և արդյունքում իր ռազմական ուժով շրջակա բոլոր մահմեդական իշխանություններին գերազանցող Բուվեհյանների Էմիրության բանակային թրծված մեքենան ոչ միայն հետ շարտեց Նուհ իբն Վահսուդանին, այլև հերթական անգամ դեպի իր Էմիրության արևելյան տարածքներ ստիպեց հետ քաշվել նաև Վահսուդան իբն Մուհամմեդին:

Իրադարձությունները, սակայն, սրանով ևս չսպառվեցին, քանի որ Ռուբն-էդ-Դուլան, այսպես թե այնպես, ի վիճակի չէր իր հարվածային ուժերը երկար ժամանակ պահել Սալարյանների Էմիրության արևմտյան հատվածում և, այն բանից հետո, երբ 967 թվականի գարնանը դրանք հեռացան, Վահսուդան իբն Մուհամմեդը կրկին հակահարձակման անցավ: Զակառակորդին հաջողվեց գրավել և կրակի մատնել Արդեբիլը, սակայն, դատելով ըստ ամենայնի, այս ամենը հիմնովին հոգնեցրել էր Սալարյաններին և արդյունքում հորեղբայրն ու եղբորորդին ի վերջո համաձայնության եկան, երբ Իբրահիմ իբն Մարգուբանը, ընդունելով Վահսուդան իբն Մուհամմեդի առաջնայնությունը, պետք է իշխեր Սալարյանների Էմիրության արևմտյան հատվածում: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Իբրահիմ իբն Մարգուբանի տիրակալության տակ գտնվող տարածքներում նոր խնդիրներ առաջացան:

Ճադդադյան ցեղի քրդերը, որոնք Դվինի անկումից հետո կրկին կիսաքոչվոր ապրելակերպի էին անցել, այնուհանդերձ որևէ կերպ չէին ցանկանում հրաժարվել մի որևէ խոշոր քաղաքի տիրելու և այնտեղ հաստատվելու գաղափարից, իսկ վերջին տարիներին Սալարյանների

<sup>1</sup> Լիտուպրանդոս Կրեմոնացի «Պատմություն», գլուխ 11:

Եմիրությունում տիրող խառնաշփոթն ու հատկապես Իբրահիմ իբն Մարգուբանի անկայուն դրությունն էլ միայն ամրապնդում էր նրանց հույսերը: Արդյունքում՝ արդեն 967 թվականի ամռան վիճակով դեռևս 955 թվականին մահացած արժանահիշատակ Մուհամմեդ իբն Շադդադի որդիներ Լաշբարի իբն Մուհամմեդը, Մարգուբան իբն Մուհամմեդը և Փատուն իբն Մուհամմեդը իրենց ցեղակիցների հետ միասին զգալիորեն ամրացրել էին սեփական դիրքերը Գանձակում ու նրա շրջակայքում: Եվ ահա նույն այս ժամանակ էլ եկավ այս եղբայրների աստեղային ժամը, երբ, Իբրահիմ իբն Մարգուբանի ռազմական ուժերի բացակայության պայմաններում, Շադդադյան եղբայրներ գլխավորած բրդերը (մոտ 300) 967 թվականի ամռանը Գանձակի ճ-մ-ում (Ուտիք, Շակաշեն գավառ, Կուրի Գանձակ վտակի ափերին) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին քաղաքի շրջակայքն ասպատակող Սևորոյաց գնդին (400) և լեզգիներին (մոտ 600)<sup>1</sup>, ինչից հետո նրանց հեղինակությունը քաղաքում ավելի բարձրացավ: Վերջին հանգամանքը շուտով իր վրա զգալու էր արդեն նաև Իբրահիմ իբն Մարգուբանը:

## Գլուխ 84

### Իխշյանների Եմիրության ներքին դրություն և անկումը

Չռոմեական «սրբազան» կայսրության հռչակման հետ կապված Բյուզանդական կայսրության համար վերևում նկարագրված բացասական զարգացումների ֆոնին, որը, սակայն, պաշտոնական Կոստանդնուպոլսում սկզբում այնքան էլ չզգացվեց, իր ուժերի ծաղկման գագաթնակետում գործող Նիկեփոր II Փոկասը որոշեց ևս մեկ արևելյան արշավանք կատարել: Միաժամանակ, քանի որ Սուղուրը, որպես ռազմական ամբողջություն, ըստ էության, արդեն չկար, որոշվեց հարված հասցնել Ասորիքին, մանավանդ որ նույն այս ժամանակ Ասորիքի իրական տերը համարվող Իխշյանների Եմիրությունը, ինչպես այդ փորձանքը մի ժամանակ պայթել էր Թուլունյանների Եմիրության գլխին, լրիվ նույն սկզբնապատճառներով և պայմաններում հայտնվել էր լուրջ ճգնաժամի մեջ, որից այդպես էլ վիճակված չէր լինելու դուրս գալ:

Իրոք, վերջին երկու տասնամյակներում տաղանդավոր սևամորթ Աբուլ-Միսք Զաֆուրին մեծ հաշվով հաջողվել էր պահպանել ֆինանսական հոսքերի և բանակի վրա ծախսվող միջոցների այն համաչափությունը, որը հանդիսանում էր այս տիպի պետական միավորների գոյության կարևորագույն գրավականը, ընդ որում անչափահաս Եմիր Աբուլ-Կասիմ Ունուջուրը սկզբում ևս որևէ կերպ չէր խանգարում այս գործընթացին: Իրավիճակը սկսեց փոխվել, սակայն, 960 թվականին, երբ արդեն չափահասության հասած Եմիրը սկսեց նեղվել Աբուլ-Միսք Զաֆուրի խելամիտ կառավարումից, սակայն հենց վերջինիս դրդմամբ էլ 961 թվականի հունվարին նրան թունավորեցին ու սպանեցին: Նոր Եմիր հռչակվեց հանգուցյալի երիտասարդ եղբայր Աբուլ-Յասան Ալին (961-966), որի օրոք իրական իշխանությունը կրկին Աբուլ-Միսք Զաֆուրի ձեռքում էր:

Արդեն այս ժամանակ, սակայն, Իխշյանների Եմիրության ընդհանուր դրությունն այնուհանդերձ սկսեց ծանրանալ, ընդ որում բացասական ազդեցություն ունեցան ինչպես Բյուզանդական կայսրությունից կրած ծանր պարտությունները ծովի վրա, այնպես էլ աստիճանաբար ուժեղացող ճնշումը Եմիրության արևմտյան սահմաններին, որը կազմակերպում էր բեդվինների խոշոր քանակություն շարժի մեջ դրած Ֆաթիմյանների խալիֆությունը: Թեթև չէր դրությունը, սակայն, նաև Ասորիքում, որտեղ Եգիպտոսի տիրակալների դիրքերը միշտ էլ ավանդականորեն թույլ էին, սակայն այժմ վիճակն ավելի էր բարդանում Կարմատյանների Եմիրության մշտական հարվածների պատճառով, որոնք գալիս էին Ասորիքի ու Եգիպտոսի շփման հատվածին և խաթարում էին երկու այս երկրամասերի բնականոն կապը: Եվ վերջապես թեթև չէր նաև Եմիրության ներքին դրությունը, երբ Աբուլ-Յասան Ալին, զգուշանալով կրկնել եղբոր ճակատագիրը, Աբուլ-Միսք Զաֆուրին վերաբերում էր խորն անվստահությամբ:

Արդյունքում՝ 966 թվականի հունվարին Աբուլ-Յասան Ալին այնուհանդերձ մահացավ կամ նրան, ինչպես և եղբորը, սպանեցին, որից հետո հերթական Եմիր հռչակվեց վերջինիս մանկահասակ որդի Աբուլ-Փարս իբն Ալին (966-968), որից հետո Աբուլ-Միսք Զաֆուրի դիրքերը կրկին ամրապնդվեցին: 968 թվականի ապրիլին, սակայն, մահն ի վերջո այցելեց նաև ամենագոր այս խնամակալին, ինչից հետո պարզվեց, որ Իխշյանների Եմիրությունն իր գոյությունն, ըստ

<sup>1</sup> ալ-Ֆակիհ «Ալ-Բաքի և Շիրվանի պատմություն»; Մյունենցիմ-Բաշի «Պատմություն»:

Եուրօրինակ, պահպանում էր միայն վերջինիս շնորհիվ: Իրավիճակն իրոք բացառիկորեն ծանր էր, քանզի Ֆաթիմյանների ուժեղացող ճնշումը Եմիրության ներսում իր արտահայտությունն էր գտնում տեղական բերքերների և բեղվիների մշտական հուզումների տեսքով, մի քանի տարի շարունակ Նեղոսի վարարումների ընդհատումը սովի էր հանգեցրել ու ծանր ազդեցություն էր ունեցել երկրի ընդհանուր տնտեսական դրության վրա, իսկ, որպես այդ ամենի հետևանք էլ, սկսել էր ոտքի կանգնել բանակը, երբ սակավացած ֆինանսական հոսքերն իրենց կողմն ուղղելու համար դաժան մրցակցության մեջ իրար էին գալիս Եմիրության ռազմական համակարգի հիմքը կազմող գուլյամական ռազմական մեքենայի երեք մասերն, ի դեմս արաբներից, սևամորթներից և նախկին քրիստոնյաներից կազմված գուլյամական զևոների:

Աբուլ-Փարս իբն Ալիի նոր վեզիրը որևէ կերպ ի վիճակի չեղավ տիրապետել իրավիճակին և առաջացած խառնաշփոթն ավելի ուժեղացավ: Վիճակն ավելի էր բարդանում այն բանի ֆոնին, որ իշխանական իր նկրտումներն ուներ նաև գործող Եմիրի պապի եղբոր երիտասարդ որդի Յասսան իբն Ուբեյդալլահը, ընդ որում վերջին հանգամանքը, շեղելով բոլոր ուժերը Եգիպտոսի ուղղությամբ, Բյուզանդական կայսրության հնարավոր առաջխաղացման պարագայում անպաշտպան էր թողնում բուն Ասորիքը: Ահա այսպիսին էր դրությունը Յուսիսային Ասորիքում, երբ Նիկեփոր II Փոկասը ձեռնարկեց իր երկրորդ և վերջին արևելյան արշավանքը:

## Գլուխ 85

### Նիկեփոր II Փոկասի գահակալման ավարտական փուլը

968 թվականի ամռանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 12.000) ասպատակեցին Քաֆար-Տաբ ամրոցի շրջակայքը և նահանջեցին՝ գերելով 800 խաղաղ բնակիչ ու ձեռք գցելով մեծ քանակի անասուններ<sup>1</sup>: Դրանից կարճ ժամանակ անց կայսրության բանակը ոտնատակ տվեց արդեն նաև Յեմսի շրջակայքը՝ գերելով մեծ քանակի խաղաղ բնակիչների և հրի մատնելով շրջակայքը<sup>2</sup>: Սա, սակայն կայսրության բանակի, ըստ Եուրօրինակ, միայն առաջապահի գործողությունն էր, որին պետք է հետևեր հարվածը հիմնական ուժերով: Մինչ այդ, սակայն, հայազգի կայսրը հաջողացրել էր իր ազդեցության տակ գցել Տարոնը, որից հետո վերջինս մի սահմանափակ ծավալի ռազմագործողություն էլ ձեռնարկեց Անիի թագավորության ուղղությամբ, երբ 968 թվականի սեպտեմբերին կայսեր եղբայր Լևոնի որդի, Խաղկտիքի և Կոլոնիայի բանակաթեմերի զորավար Վարդ Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20.000) Կայսիկների Եմիրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեցին Մանազկերտը<sup>3</sup>: Այս ամենի արդյունքում Կայսիկների Եմիրությունը ոչնչացավ, ընդ որում դրանից հետո Անիի թագավորությունն իր մասնակցությունը բերեց դեպի Ասորիք կայսերական բանակի արշավանքին: Արդյունքում՝ շուտով սկիզբ առավ արդեն բուն արշավանքը, ընդ որում հարվածի սուր ծայրում Անտիոքն էր:

968 թվականի հոկտեմբերի 19-ից 22-ը Նիկեփոր II Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 150.000), նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 40.000, այդ թվում Միքայել Բուրցես<sup>4</sup>), ինչպես նաև Անիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) Յամդանյանների Եմիրության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեցին Անտիոքը, սակայն չկարողացան գրավել այն և հետ քաշվեցին: Միաժամանակ հատուկ հարվածային ջոկատով (500) Պաղրաս ամրոցում հաստատվեց Միքայել Բուրցեսը՝ խնդիր ունենալով անակնկալ հարվածով գրավել Անտիոքը<sup>5</sup>: Դրանից հետո, արդեն 968 թվականի հոկտեմբերի վերջից մինչև նոյեմբերի սկիզբ,

<sup>1</sup> Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 8; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Յամառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

<sup>4</sup> Պ. Խարանխը միանշանակ Բուրցեսներին հայեր է համարում: Մի քիչ ավելի քիչ վստահություն է դրսևորում Կաժդանը: Ինքս էլ հակված եմ կարծելու, որ Բուրցեսները ունեին հայկական ծագում, քանի որ մի կողմից ակտիվորեն հարաբերվել են ազգությամբ հայ զինվորականների հետ, մյուս կողմից էլ նրանցից ոմանք կրել են հայերին քնորոշ անուններ (օրինակ՝ Վարդ):

<sup>5</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 4, մաս 11; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Այս մասին հայտնում է նաև Յահա Անտիոքացին իր «Ժամանակագրություն»-ում:

Նիկեփոր II Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 140.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000), ինչպես նաև Անիի թագավորության բանակը (մոտ 9.500) ասպատակեցին Տրիպոլիսի շրջակայքը<sup>1</sup>, իսկ արդեն 968 թվականի նոյեմբերի 7-ին էլ, առաջանալով Տրիպոլիսից, գրավեցին Արկան<sup>2</sup>: 968 թվականի նոյեմբերի կեսից մինչև դեկտեմբեր Նիկեփոր II Փոկասի գլխավորությամբ Տրիպոլիսից հետ քաշվող Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 120.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000), ինչպես նաև Անիի թագավորության բանակը (մոտ 8.000) ասպատակեցին Յեմսի ու Յալեպի շրջակայքը և Նահանջեցին<sup>3</sup>: Արդյունքում՝ Համդանյանների Եմիրությունը, ինչպես նաև Իխշյանների Եմիրության քայքայման արդյունքում առաջացած Ասորիքի մանր Եմիրությունները դարձան Բյուզանդական կայսրությանը հարկատու:

Այսպիսով՝ Նիկեփոր II Փոկասը, զարգացնելով նախորդ տարիներին ձեռք բերած հաջողությունը, իր արևելյան հերթական արշավանքով ավելի ամրապնդեց դիրքերն Արևելքում՝ հետագայում պատրաստվելով Նորանոր ձեռքբերումների: Նորանոր ձեռքբերումների համար նախապայմաններն իրոք ավելի քան հարմար էին, քանի որ Ասորիքն իր տիրապետության տակ ունեցող Իխշյանների Եմիրությունը նույն այս ժամանակ իր վերջին օրերն էր ապրում:

## Գլուխ 86

### Իխշյանների Եմիրության ոչնչացումը և Ֆաթիմյանների խալիֆության առաջխաղացումը

Իրոք, 969 թվականի սկզբին արևմուտքից Եգիպտոսի ուղղությամբ սկիզբ առավ Ֆաթիմյանների խալիֆության վաղուց նախապատրաստվող լայնածավալ հարձակումը, ընդ որում, դատելով ըստ ամենայնի, Իխշյանների Եմիրությունը չունեի դիմադրության արդեն և ոչ մի հնարավորություն: Սեփական պապի եղբոր տղան դեռևս 968 թվականի աշնանն էր գահընկեց արել Աբուլ-Փարս իբն Ալին, որից հետո Իխշյանների Եմիրության Եմիր էր հռչակվել նույն այդ Հասան իբն Ուբեյդալլան (968-969), սակայն կայսերական բանակի աննահանջ առաջխաղացումը Ասորիքում ստիպել էր վերջինիս, տեղում նշանակելով մի քանի պաշտոնյանների, տարվա վերջին հետ վերադառնալ Ասորիք: Այժմ, սակայն, թեկուզ և կայսերական բանակը առժամանակ հետ էր քաշվել, սակայն Ֆաթիմյանների խալիֆության կազմակերպած լայնածավալ հարձակման դեմն առնելու արդեն ուղղակի և ոչ միջոց կար ու ոչ էլ հնարավորություն:

Արդյունքում՝ 969 թվականի հունիսին Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը տիրեց Իխշյանների Եմիրության մայրաքաղաք Ֆուստատին, իսկ վերջին պահին տեղ հասած Հասան իբն Ուբեյդալլահն ինքն էլ նախկին Եմիր Աբուլ-Փարս իբն Ալիի հետ միասին հայտնվեց գերության մեջ: Իխշյանների Եմիրությունը ոչնչացավ, իսկ Եգիպտոսն և Ասորիքն էլ ընկան Ֆաթիմյանների խալիֆության իշխանության տակ, ընդ որում հենց անմիջապես էլ հիմնադրվեց խալիֆության նոր մայրաքաղաքը՝ հետագայում այդքան հայտնի դարձած Կահիրեն: Ինչ վերաբերում է Իխշյանների Եմիրության վերջին երկու Եմիրներին, ապա Հասան իբն Ուբեյդալլահը 982 թվականի հունվարի 19-ին հենց գերության մեջ էլ մահացավ, իսկ նույն կարգավիճակում գտնվող Աբուլ-Փարս իբն Ալին էլ հրաժեշտ տվեց կյանքին 987 թվականի հուլիսի 13-ին:

Այսպիսով՝ տեղի ունեցած փոփոխության արդյունքում կայսրության ավանդական հակառակորդը Արևմուտքում նույն այդ հակառակորդի դերը զբաղեցրեց նաև Արևելքում, ի դեմս Ասորիքի, ընդ որում ձեռք բերած հսկայական հաջողությունը միայն ավելացրեց շիիզմը դավանող այս խալիֆության հասարակ հպատակների և ղեկավար կազմի ցանկությունը՝ Ասորիքով ավելի առաջանալ դեպի հյուսիս ու փորձ կատարել հետ բերել մինչ այդ կորսված դիրքերը Սուղուրում: Արդյունքում՝ կայսրության դրությունը Արևելքում զգալիորեն բարդացավ, քանի որ թուլացած Համդանյանների և ավանդականորեն Ասորիքով քիչ հետաքրքրվող Իխշյանների Եմիրությունների փոխարեն այժմ այստեղ հայտնվեց ոչ միայն հզոր, այլև դեպի հյուսիս ծավալվելու հակված մոլեռանդ մի հակառակորդ: Նույն այս ժամանակ, սակայն, բարդացավ կայսրության դրությունը

<sup>1</sup> Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 4, մաս 10; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Նիկեփոր Փոկաս», մաս 16; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 93:

<sup>3</sup> Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:



Նաև Արևմուտքում, ընդ որում խնդիրներ առաջացան ինչպես Ապենինյան, այնպես էլ Բալկանյան թերակղզիներում:

## Գլուխ 87

### Պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի արևմտյան հոգսերը

Իրոք, վերջին ամիսներին Օստոն I Մեծը բանակցությունների մեջ էր մտել Նիկեփոր II Փոկասի հետ, որպեսզի իր որդու համար կայսերական ընտանիքին պատկանող մի որևէ հարսնացու ձեռք բերի, սակայն այդ բանակցությունները ոչ միայն տապալվեցին, այլև բանը հասավ զինված ընդհարման: 969 թվականի հունիսի կեսին Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 1.000) Բովինոյի ճ-մ-ում (Ջարավային Իտալիա, Բարիի մոտ) հաղթեցին Բենվենտի իշխանությունների իշխան Պանդուլֆի (967-981) գլխավորությամբ Բարին պաշարած Բենվենտի իշխանության և Յոմեական Սրբազան կայսրության միացյալ բանակին (մոտ 10.000), ընդ որում գերիների թվում էր նաև Պանդուլֆը<sup>1</sup>: Դրանից հետո 969 թվականի հունիսի կեսից մինչև հուլիսի վերջ կայսերական բանակը Բենվենտի իշխանության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Կապուան, սակայն, տեղեկանալով Յոմեական Սրբազան կայսրության բանակի (մոտ 25.000) առաջխաղացման մասին, Նահանջեց<sup>2</sup>: 969 թվականի օգոստոսի սկզբին, սակայն, Բենվենտի իշխանության և Յոմեական Սրբազան կայսրության միացյալ բանակը (մոտ 30.000) Ասկոլիի ճ-մ-ում (Ջարավային Իտալիա, Բարիի մոտ) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկներին (մոտ 1.500)<sup>3</sup>, իսկ 969 թվականի օգոստոսի կեսին էլ արդեն Սպոլետոյի ճ-մ-ում կրկնեց հաղթանակը<sup>4</sup>: Այսպիսով՝ Ապենինյան թերակղզում հաջող ընթացք ստացած ռազմական գործողությունները մեծապես փոխեցին իրենց տեսքը, ինչը հակամարտող երկու կողմերին էլ ստիպեց բանակցությունների դիմել:

Արդյունքում՝ արդեն 970 թվականի սկզբներին Պանդուլֆը բաց թողնվեց և կողմերի միջև վերականգնվեց մինչպատերազմական վիճակը: Նույն այս ժամանակ, սակայն, հեշտ չէր կայսրության դրությունը նաև, ինչպես արդեն ասվեց, Բալկանյան թերակղզում, որտեղ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի դեմ դուրս եկավ հեռավոր, սակայն մեծ հավակնությունների տեր մի հակառակորդ:

## Գլուխ 88

### Պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հյուսիսային հոգսերը

Պետրոս I-ի օրոք Բուլղարական թագավորությունը, ինչպես մինչ այս արդեն իսկ ասվեց մի քանի անգամ, դանդաղ, բայց անշեղորեն թուլանում էր, ընդ որում բանը մի քանի անգամ հասավ նույնիսկ նրան, որ Պետրոս I-ը ստիպված եղավ թույլ տալ Զոնգարական խանությանը, առաջանալով իր տարածքներով, հարված հասցնել Բյուզանդական կայսրությանը: Արդյունքում, օգտվելով Բուլղարական թագավորության վերջնական թուլացումից, ինչ-որ տեղ սկսած արդեն 960-ական թվականների կեսերից Կոստանդնուպոլսում որոշման հանգեցին լուծել Բուլղարական թագավորության խնդիրը, որպես այդպիսին՝ սկզբունքային մակարդակում: Այս առումով Նիկեփոր II Փոկասը վճռական քայլի էր դիմել դեռևս 967 թվականին, երբ, անցած կայսրության բանակի գլուխ, հարված էր հասցրել Պետրոս I-ի թագավորությանը, ընդ որում դրա հետ միաժամանակ էլ կայսերական դիվանագետները կապեր էին հաստատել նաև իր հզորության գագաթնակետին հասած Կիևյան Ռուսիայի իշխան Սվյատոսլավի (945-972) հետ՝ առաջարկելով վերջինիս իր կողմից ևս հարված հասցնել Բուլղարական թագավորությանը:

Սվյատոսլավն իր հերթին դեռևս 965 թվականին մի մեծ արշավանք էր իրականացրել Խազարական խաթանության դեմ և ոչնչացրել էր երբեմնի ահարկու այս տափաստանային

<sup>1</sup> Անանուն «Սալերնոյի ժամանակագրություն», գլուխ 171; Վիդուկինդ Կորվեացի «Սաքսերի պատմությունը», գլուխ 71; Տիտմար Մարգերուրգի «Ժամանակագրություն», գիրք 2, գլուխ 15:

<sup>2</sup> Անանուն «Սալերնոյի ժամանակագրություն», գլուխ 172:

<sup>3</sup> Անանուն «Սալերնոյի ժամանակագրություն», գլուխ 172, 173:

<sup>4</sup> Անանուն «Սալերնոյի ժամանակագրություն», գլուխ 173:

հեգեմոնին, ինչից հետո լի էր եռանդով ուժերը փորձել արդեն բալկանյան սահմանում: Փաստորեն Արևելյան Եվրոպայում ի հայտ էր եկել հերթական գերիշխող ուժը, որն, այս անգամ արդեն սլավոնների գլխավորությամբ և առաջնորդությամբ, այնուհանդերձ ի մի էր բերել ու մարտի դաշտ էր հանել սլավոնների և քոչվորների հինավուրց այն համադաշնությունը, որին կայսրությունը ծանոթ էր դեռևս Յոնական տերության ու Ավարական խաթանության ժամանակներից: Սկիզբն այնուհանդերձ դաշնակցային էր և, քանի որ խնդիր էր դրված ճգմել Բուլղարական թագավորությունը, երկու դաշնակից ուժերը հարված հասցրին վերջինիս: Արդյունքում՝ արդեն 967 թվականի վերջի վիճակով Կիևյան Ռուսիայի բանակը տիրել էր Բուլղարական թագավորության արևելյան՝ ծովափնյա լայնարձակ շրջաններին, իսկ կայսրությունն էլ դիրքերն էր ամրապնդել Բուլղարական թագավորության հարավային և արևմտյան շրջաններում:

Շուտով պարզվեց, սակայն, որ Սվյատոսլավի հավակնություններն ավելին են, քան Բուլղարիայում կայսրության դաշնակցի դերը տանելը, երբ արդեն 968 թվականին պարզ էր, որ Կիևյան Ռուսիան ինքը հավակնություններ ունի Բուլղարական ողջ թագավորության նկատմամբ: Սվյատոսլավի հավակնությունները, սակայն, մի պահ զսպվեցին Պադինական խանության ըմբոստ վարքագծով, որը, կարծես թե, դաշնակցելով Կիևյան Ռուսիային, իրականում օգտվեց վերջինիս խոշոր ուժերը դեպի հարավ տեղափոխված լինելու հանգամանքից և նույն այս ժամանակ, իր ճանապարհին ամայացնելով ամեն ինչ, պաշարեց Կիևը: Արդյունքում՝ Կիևյան Ռուսիայի եռանդուն իշխանը ստիպված եղավ այդ տարի հետաձգել Բուլղարական թագավորությանը հարվածներ հասցնելը և դեպի Կիև հետ քաշել իր հարվածային ուժերը, ինչի արդյունքում Կիևից իր հերթին հեռացավ նաև Պադինական խանության բանակը՝ ընդ որում դրանից հետո պարտավորվելով դաշնակցել Սվյատոսլավին: Վերջին դեպքերը ավելի քան մեկ տարով հետաձգեցին հետագայում տեղի ունեցած խոշոր իրադարձությունները, ընդ որում հետաքրքիր է, որ, երբ նույն այդ իրադարձություններն այնուհանդերձ վրա հասան, ռազմաքաղաքական դաշտում հիմնական խաղացողների ղեկավար կազմը զգալի փոփոխություններ էր կրել:

## Գլուխ 89

### Քաղաքական նոր փոփոխությունները Կոստանդնուպոլսում

969 թվականին, այդպես էլ ոչինչ չարած իր երկրի համար, տապալած ամեն ինչ և մի իսկական աղետի հասցրած սեփական թագավորությանը, Պետրոս I-ը հրաժարվեց Բուլղարական թագավորության գահից ու վանք հեռացավ, որից հետո արքա հռչակվեց նրա ավագ որդի Բորիս II-ը (969-970): Բուլղարական թագավորությունը, սակայն արդեն քայքայման այն աստիճանին էր հասել, որ շուտով ստեղծվեց ուշագրավ մի դրություն, երբ երկու հակադիր ուժեր այս թագավորության տարածքում պայքար էին մղում միմյանց դեմ՝ կարծես մազաչափ իսկ չնկատելով վերջինիս գոյության փաստը: Իրադրության լարվածության այս ֆոնին, սակայն, իրավիճակը լարվեց նաև Կոստանդնուպոլսում, ընդ որում, չնայած խորքային պատճառներին, դեպքերի անմիջական հանգուցալուծման համար տարօրինակ ձևով անմիջական պատճառ հանդիսացավ Արևելքում կայսրության ձեռք բերած խոշոր հաջողություններից ևս մեկը:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

969 հոկտեմբերի 27 - 29 - Անտիոքի գրավումը<sup>1</sup>

Արևելքի ստրատոպեդարքոս Պետրոս Յայի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող և Պադրաս ամրոցում ամրացած Միքայել Բուրցեսը, կապ հաստատելով Անտիոքում բնակվող մի արաբի հետ, կաշառեց վերջինիս ու համոզեց աջակցել իր

<sup>1</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Նիկեփոր Փոկաս», մաս 17; Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 5, մաս 4; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 13, գլուխ 3; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 8; Յեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 15; իբն Հաուկալ «Երկրի պատկերը»; Շամ; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; իբն ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության: Այս մասին հայտնում է նաև Յահա Անտիոքացին իր «Ժամանակագրություն»-ում:

համարձակ ձեռնարկմանը: Այնուհետև Միքայելի, Վարդ Փոկասի, ինչպես նաև Սահակ Վարաժնունու գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (300) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 150) աննկատ մոտեցան քաղաքին:

I փուլ – Հոկտեմբերի 27-ին քրիստոնյաները, աստիճաններով աննկատ բարձրանալով պարիսպների վրա, անակնկալ հարձակումով գրավեցին 2 աշտարակ և, տեղեկացնելով այդ մասին Պետրոսի գլխավորած հիմնական բանակին (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 12.000), անցան շրջանաձև պաշտպանության:

II փուլ – Կայսերական բանակի ռազմիկները մինչև հոկտեմբերի 29-ը հետ մղեցին քաղաքի կայազորի ու աշխարհագորի (մոտ 3.000) բոլոր զորիները, որից հետո Միքայել Բուրցեսին հաջողվեց բացել մոտակա դարպասը և նույն այս ժամանակ Կհիկհայից առաջխաղացում իրականացրած հիմնական բանակին մտցնել քաղաք:

III փուլ – Հոկտեմբերի 29-ին կայսերական բանակը վերջնականապես գրավեց քաղաքը:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ կայսրության բանակը, այն էլ առանց լուրջ կորուստների, Արևելքում մի աննախադեպ հաջողության հասավ՝ կրկին իր տիրապետության տակ վերցնելով Հյուսիսային Ասորիքի կարևորագույն և տարածաշրջանի ամենախոշոր քաղաքներից մեկը, որի կորուստն իրեն զգացնել էր տալիս արդեն ավելի քան երեք հարյուրամյակ: Այս հաջողությունը, սակայն, զարմանալի կարպով ոչ մի կերպ չուրախացրեց Նիկեփոր II Փոկասին, ընդ որում ժամանակակիցները տարօրինակ այդ հանգամանքը, այլ բացատրություն չգտնելով, բացատրում էին այն բանով, թե իբր ինչ-որ մեկը ժամանակին կանխագուշակել էր, թե, երբ Անտիոքը գրավվի, հենց այդ ժամանակ էլ Նիկեփոր II Փոկասը կմահանա: Դատարկ այս կանխագուշակությանը հավատ ընծայած կայսեր սնոտիապաշտությունն էր պատճառը, թե՞ այն հանգամանքը, որ հաղթականորեն քաղաք մտած կայսերական բանակի առաջխաղացման արդյունքում նույն այդ քաղաքը այնուհանդերձ զգալիորեն տուժել էր, սակայն Նիկեփոր II Փոկասը իր այդ փայլուն ռազմագործողության համար Միքայել Բուրցեսին ոչ միայն չպարգևատրեց, այլ նրան նույնիսկ նկատողություն արեց, իսկ քաղաքի կառավարիչ էլ նշանակեց լիովին այլ մեկ անձի, որը ոչ մի կապ չէր ունեցել վերջին հաղթահանողների հետ: Այս հանգամանքը կայսեր դեմ բանակում լուրջ դժգոհություն առաջացրեց, ընդ որում վերջինիս դեմ խաղաց նաև անձնական գործոնը:

Անչափ գեղեցիկ, բայց նույնքան էլ փառասեր Թեոփանոն, որը հասարակության ամենաստորին շերտերից մի քանի տարում վեր էր բարձրացել և, շնորհիվ Կոնստանդին VII-ի մեծահոգության, բազմել էր կայսրուհու գահին, ինչպես միշտ գոհ չէր ձեռք բերածից ու Նիկեփոր II Փոկասի հետ ամուսնանալուց հենց անմիջապես հետո էլ սկսել էր գործել նրա դեմ մոտավորապես այնպես, ինչպես մինչ այդ գործել էր իրեն անհուն սիրով սիրած Ռոմանոս II-ի և նրա հոր դեմ: Իրոք, իրենից սառնասիրտ ռազմիկի մի իսկական դասական կերպար ներկայացնող խստասիրտ և խստաբարո Նիկեփոր II Փոկասը ամուսնությունից հետո կարճ ժամանակ անց էլ հենց միանգամից հիասթափեցրեց Թեոփանոյին, որը նույն այդ ժամանակ էլ հասկացավ, որ հզոր այդ զորականն ու ռազմիկը ամենևին էլ չի պատրաստվում իր հետ ժամավաճառ լինել կյանքից կտրված զգացմունքային ելևէջներում, ընդ որում սրան գումարվեց նաև այն հանգամանքը, որ փառասեր այդ տիրուհին միանգամից զրկվեց նաև մինչ այդ իրեն պատկանող ողջ այն աննկատ ազդեցությունից, որն ուներ իրեն սիրող և պետական գործերը մի կողմ թողած Ռոմանոս II-ի, ինչպես նաև ամեն ինչին թեթև վերաբերվող նրա հոր օրոք:

Տարիների ընթացքում այս ամենին գումարվեց նաև այն հանգամանքը, որ կայսրուհու շուրջ սկսեց պտտվել Նիկեփոր II Փոկասի քրոջորդի Հովհաննես Չմշիկը: Վերջինս, լինելով խենթության աստիճանի քաջ և մեծ փառասիրության տեր մի ռազմիկ, որն իր հերթին պատված էր գեղեցիկ ռազմական փառքով, դրա հետ միասին նաև անչափ փորձառու էր զգացմունքային խաղերում՝ ի տարբերություն իր քեռու հիանալի գլուխ հանելով կանանցի սեռից: Այժմ դժվար է որոշակիորեն ասել, Նիկեփոր II Փոկասի կենդանության օրոք կապը Թեոփոնայի և Հովհաննեսի Չմշիկի միջև անցել էր արդյոք թույլատրելիի սահմանը, թե՞ այն այնուհանդերձ մնացել էր զգացմունքային ու ոչ

մարմնական մակարդակի վրա, սակայն մի բան փաստ էր, որ վերջին տարիներին Նիկեփոր II Փոկասը աչքից զգալիորեն զցել էր իր փայլուն քրոջորդուն և, հետ մղելով վերջինիս առաջին դերերից, հեռացրել էր կայսրության արևելյան սահմաններ: Այս պայմաններում էլ հենց գործող կայսեր դեմ ծնվեց դավադրությունը, երբ Յովհաննես Չմշիկը հմտորեն օգտագործեց և իրեն պետք եղած հունի մեջ դրեց խստասիրտ կայսեր հանդեպ Միքայել Բուրցեսի ու մի բանի այլ բարձրաստիճան զինվորականների մոտ առկա դժգոհությունը՝ միաժամանակ ունենալով նաև Թեոփանոյի աննկատ, սակայն գործուն աջակցությունը: 969 թվականի դեկտեմբերի առաջին օրերին Նիկեփոր II Փոկասի դեմ դավադրությունն արդեն վերջնական տեսք էր ստացել և եկել էր ժամանակը կոնկրետ գործողությունների:

Արդյունքում՝ 969 թվականի դեկտեմբերի 10-ի երեկոյան մինչ այդ Թեոփանոյի օգնությամբ ձեռք բերած թույլտվության հիման վրա Զադկեդոն ժամանած Յովհաննես Չմշիկը Միքայել Բուրցեսի և Լևոն Աբալանտեսի, ինչպես նաև իր հավատարիմ զինակիրներ Ացաիթեոդորոսի, Սահակ Վարաժնունու ու Լև մեկի հետ միասին աննկատ անցավ Բոսֆորի նեղուցը: Դրանից հետո ծովահայաց Բուկոլեոնի պալատում գտնվող Թեոփանոյի մարդիկ դավադիրներին պարաներից կախված կողովներով հենց նավակների վրայից էլ վեր բաշեցին և պալատ մտցրին: Թեոփանոն մինչ այդ ձեռք էր բերել Բուկոլեոնի պալատի բոլոր դռների բանալիները և բնականաբար բացել էր բոլոր պետք եղած դռները, իսկ պետք եղածներն էլ փակել էր, ինչի արդյունքում դավադիրները ներխուժեցին կայսեր ուղիղ ննջարան:

Տեղում պարզվեց, սակայն, որ Նիկեփոր II Փոկասը կողքի սենյակում է, որտեղ էլ, մինչ այդ մի պահ արդեն այն է հուսալքված, դավադիրները նրան այնուհանդերձ գտան, ընդ որում ռազմիկի սովորույթներին այդպես էլ հրաժեշտ չոված կայսրը քնած էր գետնին փռված արջի մի մշակված մորթու վրա և, երբ նրան ոտքով հրելով արթնացրին ու նա փորձեց ոտքի ելնել, Լևոն Աբալանտեսը Նիկեփոր II Փոկասի գլխի հատվածում թրի անմիջապես էլ մի ծանր հարված հասցրեց: Փորձառու ռազմիկը, սակայն, չնայած ստացած հարվածին, այնուհանդերձ հաջողացրեց մի կողմ գլորվել և հասնել մոտակայքում կախված սեփական թրին, սակայն դրանից հետո պարզվեց արդեն, որ, նույն Թեոփանոյի ջանքերով, թուրը պինդ կապված էր պատյանին: Դավադիրներն իրենք էլ իրենցից բնականաբար փորձառու ռազմիկներ էին ներկայացնում, բայց դրա հետ միաժամանակ նրանք նաև զինված էին և բանակապես շատ: Արդյունքում՝ դավադիրներն ի վերջո կարողացան ոլորել Նիկեփոր II Փոկասի ձեռքերը և վերջինիս բարձր տալ ննջասենյակ, որտեղ, անկողնու վրա նստած, նրանց էր սպասում Յովհաննես Չմշիկը: Տեսնելով քրոջորդուն և հասկանալով ամեն ինչ՝ ոգին այնուհանդերձ պահպանած Նիկեփոր II Փոկասը նետեց. *«Կատաղած շուն, ի՞նչ ես կորցրել այստեղ»*: Յովհաննես Չմշիկն ինքը, սակայն, ամենևին էլ տարված չէր սենտիմենտներին տրվելու տրամադրություններով և, ի պատասխան այս հանդիմանանքի, սեփական թրով անմիջապես էլ երեք հատու հարվածներ հասցրեց քեռուն, ինչի ընթացքում կյանքից հեռացող Նիկեփոր II Փոկասը ընդամենը կարողացավ միայն ասել. *«Տեր ողորմյա, Աստվածածին՝ օգնական»*:

Քաջքոցը, ընկնող մարմինների աղմուկը, աղմուկ աղաղակը, զենքերի շայցունն ու գոռգոռոցները մինչ այդ ոտքի էին հանել Բուկոլեոնի պալատում գտնվող Նիկեփոր II Փոկասի պալատական թիկնազորի անդամներին, սակայն նրանց առջև, ինչպես արդեն ասվեց, հեռատեսորեն փակված էին պալատի բոլոր պետքական դռները և, մինչև արդեն կյանքից հեռացած կայսեր թիկնապահները փորձ կկատարեին դրանք կոտրելով առաջանալ, Յովհաննես Չմշիկը անձամբ պատուհանից երևաց վերջիններիս ու նրանց նետեց Նիկեփոր II Փոկասի կտրված գլուխը՝ առաջարկելով այդուհետ ծառայել արդեն իրեն: Նիկեփոր II Փոկասի մահը փաստորեն արդեն կայացած փաստ էր, դավադիրներն էլ հեղինակավոր մարդիկ էին և արդյունքում հանգուցյալ կայսեր թիկնազորը ենթարկվեց իրերի ստեղծված դասավորվածությանը: 969 թվականի դեկտեմբերի 11-ը Կոստանդնուպոլսում բացվեց կայսրության գահին նոր կայսր ունենալով, ի դեմս Յովհաննես I Չմշիկի (969-976):

## Գլուխ 90 Հովհաննես I Չմշիկը

Նոր կայսրը բացառիկ մի անձնավորություն էր և նույնիսկ ծանր այն արյունը, որի գնով վերջինս զբաղեցրեց գահը, չէր կարող ստվերել այդ հանգամանքը: «*Հովհաննեսը մանկությունից ի վեր արիության բազմաթիվ գործեր էր կատարել և շատ շատերին զարմացրել*», - այս կայսեր մասին արտահայտվում է գործնականում ժամանակակից Ստեփանոս Տարոնեցին Անիի թագավորությունից: «*Կայսր Հովհաննես Չմշիկը հռոմեացիների պետության մեծ հաջողությունների պատճառ դարձավ, նա մեծացրեց նրա հզորությունը*», - իր հերթին հայտնում է այս դեպքերից մոտ կես դար հետո ծնված կայսերական մտավորական և քաղաքական գործիչ Միքայել Պսելլոսը: Եվ վերջապես այս ամենը կարծես ամփոփում է Գուստավ Շյումբերթեն ասելով, թե. «*Ընդամենը վեց տարի ու վեց ամիս թագավորեց այս մեծ կայսրը, հերոսական ուժ ունեցող այդ փոքրիկ մարդը՝ հանդուգն, անհաղթելի, վտանգի մեջ աներկյուղ, եզակի քաջության տեր, մի մարդ, որի քաջահաղթ բազուկը վերադարձրեց հռոմեական պատմության լավագույն օրերը*»:

Կայսրության կառավարման համակարգի ամենավերևում հայտնվելուն պես Հովհաննես Չմշիկն նաև ամուսնացավ, սակայն նրա ընտրյալը ոչ թե այս ամենին մեծապես աջակցած և արդեն երրորդ կայսեր հետ ամուսնական առաջաստ կիսել պատրաստվող Թեոփանոն էր, այլ, ի մեծ հիասթափություն վերջինիս, Կոնստանդին VII-ի աղջիկը՝ համեստ և աննկատ Թեոդորան: Կյանքը ցույց տվեց, որ Հովհաննես I Չմշիկն իրոք որ լավ էր ճանաչում կանանց և այս պայմաններում նա ոչ մի կերպ չէր պատրաստվում ամուսնանալ երեք կայսրերի ուղղակի կամ անուղղակի կործանման մեջ մեղավոր մի կնոջ հետ՝ դրանից հետո, ըստ էության, հարվածի տակ դնելով նաև իրեն: Արդյունքում՝ Թեոփանոն վանք աքսորվեց ու դրանից հետո պալատում այլևս և ոչ մի ազդեցություն այդպես էլ չունեցավ, իսկ 971 թվականի նոյեմբերին էլ Հովհաննես I Չմշիկը վերջնականապես օրինական տեսք տվեց Թեոդորայի հետ իր հարաբերություններին:

Գահ բարձրանալուց անմիջապես հետո նոր կայսեր առջև միանգամից հառնեցին մի քանի խնդիրներ, որոնցից առաջնայինը անգուսպ կերպով դեպի հյուսիս մղվող Ֆաթիմյանների խալիֆության հիմնահարցն էր, ինչպես նաև ոչ պակաս անզսպությամբ դեպի հարավ մղվող Կիևյան Ռուսիայի եռանդը: Բուլղարական թագավորությունը, սակայն, դեռևս մի քանի ամիս այնուհանդերձ ի վիճակի էր դիմանալ և Հովհաննես I Չմշիկը իրավացիորեն առաջնայինը համարեց Արևելքը:

Արդյունքում՝ 970 թվականի փետրվարին Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 100.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 40.000) Անտիոքի ճ-մ-ում ծանր պարտության մատնեցին Ասորիքն արդեն իրենով արած, դեպի հյուսիս արշաված ու քաղաքը պաշարած Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակին (100.000), որն ուղղակի թավազվոր հետ շարտվեց<sup>1</sup>: Նորեռանդ խալիֆության ուժը, սակայն, հսկայական էր և, թեև ծանր, բայց այս պարտությունը չէր, որ պետք է կանգնեցներ Ֆաթիմյանների խալիֆության եռանդու խալիֆ ալ-Մուհիդին (953-975): Իրականում Եգիպտոսում և Ասորիքում վերջնականապես ամրապնդվելու հոգսերը, ինչպես նաև Կարմատյանների Էմիրության մշտական նկրտումներն էին, որ զգալի ժամանակով կասեցրին Ֆաթիմյաններին՝ առաջին այդ հարվածի անհաջողությունից հետո կայսրության հետ հետագա մրցակցությունը հետաձգելով զգալի մի ժամանակահատված: Իր հերթին, քիչ թե շատ կայունություն հաստատելով Արևելքում, Հովհաննես I Չմշիկը ի վերջո անդրադարձ կատարեց նույն այս ժամանակ արդեն փլուզվող բալկանյան սահմանին, որտեղ այս ժամանակ վաղուց խաղաղիկների վերածված Բուլղարական թագավորությունն ուղղակի ճգնվում էր իրար եկած երկու հզոր ուժերի արանքում:

<sup>1</sup> Հովհաննես Սկլիցեյ «Համառոտություն պատմության», «Հովհաննես Չմշիկ», մաս 4; Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 6, մաս 8; Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն», իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»:

## Գլուխ 91

### Բուլղարական ժառանգության համար Բյուզանդական կայսրության և Կիևյան Ռուսիայի պայթարի սկիզբը

Ապագա ռազմական գործողություններում հաջողություն ապահովելու համար Յովհաննես I Չմշիկին այսպես թե այնպես, սակայն կարող գորավարներ էին պետք և, քանի որ իրենց առաջնորդի անակնկալ ու դավադիր սպանությունից հետո Փոկասների ամենագոր գորավարական խմբակցության հետ որևէ համագործակցության մասին նույնիսկ սկզբունքորեն իսկ խոսք գնալ չէր կարող, կայսրը գորավարական առաջին դերերի բերեց իրենց տաղանդով ոչ պակաս ակնառու մարդկանց, որոնց մեջ առաջնային տեղը զբաղեցրեց Յովհաննես I Չմշիկի առաջին և արդեն հանգուցյալ կնոջ եղբայր Վարդ Սկլերոսը՝ մի եռանդուն, անչափ խելացի ու անձնական մեծ խիզախության տեր անձնավորության: Սկլերոսների տոհմը, մինչ այս չլինելով առաջին դերերի վրա, բայց նաև չլինելով էլ լիովին անհայտ, VIII դարի վերջից իր վերելքի ուղին էր բռնել, հետագայում հասցրել էր իր ոչ այնքան հայտնի մասնակցությունը բերել նույնիսկ Արմինիայի XIII ապստամբությանը<sup>1</sup>, իսկ հետո էլ, հարս բերելով Վասիլ I-ի եղբոր աղջիկներից մեկին և իր ժամանակին աջակցելով նաև Ռոմանոս I Լգաբենոսին, Վասիլյան գահատոհմի ժամանակ աննկատ, սակայն կայուն վերելք էր ապրել: Արդյունքում՝ ահա արդեն այժմ Վարդ Սկլերոսը իր տոհմը հասցրեց մի իսկական գազաթնակետի:

Չորավարական դերերում նոր կայսրը չէր մոռացել, սակայն նաև, Փոկասների ամենագոր ռազմական խմբակցության գերիշխանության օրոք որոշակիորեն հետին պլան մղված սեփական տոհմակիցներին, ի դեմս ամենից առաջ իր հորեղբայր Ռոմանոս-Կիրակոսի որդի Յովհան-Կիրակոսի, թեև խիզախ այս երիտասարդն ամենից առաջ հենց ռազմիկ էր, այլ ոչ թե գորավար, ինչպես նաև Մլեհ Յայ Մեծի որդի Մլեհ Յայ Փոքրին, չնայած նույնիսկ այն բանին, որ Լևոն Փոկասի որդի Վարդը վերջինիս քոջ ամուսինն էր: Այս ամենի հետ միաժամանակ կայսրը սկսեց տեղադրել Արևելքից Արևմուտք տեղափոխել իր թրծված զնդերը և դա այն պայմաններում, երբ նույն այս ժամանակ դեպի Բուլղարական թագավորության խորքերն իր առաջխաղացումը վերսկսած Սվյատոսլավը, ահաբեկելով ու համոզելով, ի վերջո ստիպել էր Բորիս II-ին իր կողմն անցնել:

Արդեն 970 թվականի գարնանը Պետրոս Յայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Ադրիանապոլիսի ճ-մ-ում անորոշ ելք ունեցած մարտում ընդհարվեցին Կիևյան Ռուսիայի բանակի (մոտ 10.000 հետ և նահանջեցին, ընդ որում մարտի ընթացքում Պետրոսը, մարտադաշտում հանդիպելով թշնամու առաջնորդին, հեծյալ նիզակամարտում հզոր հասցրեց հակառակորդին ու, միջաթափանց խոցելով վերջինիս, սպանեց նրան<sup>2</sup>: Սրան հաջորդեցին խոշոր իրադարձություններ:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 970 ամառ – Արկադիապոլիսի ճ-մ

Իշխան Սվյատոսլավը Բուլղարական թագավորության տարածքում տեղակայված Կիևյան Ռուսիայի բանակից (308.000, այդ թվում բուլղարներ, պածիսակներ և հունգարներ) առանձնացրեց մի ուժեղ ջոկատ (30.000), որը, շարժվելով դեպի հարավ, սկսեց մոտենալ Արևմուտքի դոմեստիկոս Վարդ Սկլերոսի և նրա եղբայր Կոնստանդինի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (12.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 6.000): Մի քանի օր սպասելով ու թույլ տալով բազմացել հակառակորդի բանակում զարգանալու ներքին տարածայնություններին, ինչպես նաև պետք եղած կարգով հետախուզելով հակառակորդի բանակը՝ Վարդ Սկլերոսը քաղաքից դուրս հանեց սեփական բանակը և, թևերում տեղավորելով դարաններ, ընդունեց կենտրոնը դեպի հակառակորդը ուղղված կիսալուսնաձև մարտակարգ:

<sup>1</sup> Թեոփանոս Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն», գիրք 4, մաս 17

<sup>2</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 6, մաս 11:

<sup>3</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 6, մաս 11-13; Յովհաննես Սկլիցես «Յամառոտություն պատմության», «Յովհաննես Չմշիկ», մաս 5; 6:

I փուլ – Պաժինակները կենտրոնում անցան հարձակման, սակայն քրիստոնյաները կեղծ նահանջով զցցեցին նրանց թևերում տեղավորված դարանների հարվածների տակ և մատնեցին փախուստի:

II փուլ – Հարձակման անցան հունգարները: Բռնկվեց համառ մարտ, որի ընթացքում Վարդը, մարտադաշտում հանդիպելով հունգարների առաջնորդին, թերով մենամարտում ծանր թրի հզոր հարված հասցրեց հակառակորդի ուսին և սպանեց նրան: Միաժամանակ Կոնստանդինը, մենամարտելով մեկ ուրիշ հունգարի հետ, թրատեց նրա ձիուն, իսկ հետո, մենամարտը շարունակելով արդեն հետևակ վիճակում, սպանեց իր հակառակորդին:

III փուլ – Ի վերջո հարձակման անցավ Կիևյան Ռուսիայի բանակը, սակայն համառ ու փոփոխակի հաջողությամբ ընթացած մարտից և հակառակորդի դարանների հարվածների տակ ընկնելուց հետո այն ևս նահանջեց: Այդ ընթացքում Վարդը մարտադաշտում հանդիպեց հակառակորդի առաջնորդ մի հզոր ռազմիկի և նրան ևս հաղթեց ու սպանեց:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ 20.000 զինվոր: Կիևյան Ռուսիայի բանակը նահանջեց դեպի հյուսիս:

Վարդ Սկլերոսի շահած այս հաղթանակը կարևոր նշանակություն ունեցավ պատերազմի հետագա ընթացքի համար՝ հնարավորություն տալով պաշտոնական Կոնստանդնուպոլսին ավարտել ուժերի տեղափոխումը Արևելքից Արևմուտք: Ոչ պակաս դեր ունեցավ նաև այս հաղթանակի բարոյահոգեբանական նշանակությունը, երբ մինչ այդ սեփական ինքնավստահության մեջ անզուսպ Սվյատոսլավն առաջին անգամ իրապես զգաց առաջիկա հակառակորդի իրական ուժը, իսկ նրա բանակի ռազմիկներն էլ որոշակիորեն հուսալքվեցին: Ամեն դեպքում, բալկանյան ճակատում հետագա իրադարձությունները այսպես թե այնպես հետաձգվեցին մեկ ամբողջ տարով, իսկ այդ ընթացքում Արևելքում նոր զարգացումներ եղան:

## Գլուխ 92

### Սատրապական Հայաստանի XIII ապստամբությունը

Իրոք, Փոկասների հզոր տոհմը, որը անակնկալ և կոպիտ կերպով մի կողմ էր մղվել կայսրության կառավարման դեկից, նույն այս ժամանակ ամենևին էլ չէր պատրաստվում այդքան հեշտորեն զիջել դիրքերը, ընդ որում այժմ նույն այդ Փոկասներին, այն բանից հետո, երբ ավագ Վարդը Փոկասը 968 թվականին մահացել էր, իսկ Լևոն Փոկասն ու նրա որդի Նիկեփորն էլ ձերբակալվել էին, սկսել էր ղեկավարել Լևոնի մյուս որդին՝ Վարդ Փոկասը, որն իր անձնական և գործնական հատկանիշներով ևս բացառիկ մի մարդ էր: Վարդ Փոկասը համարվում էր կայսրության լավագույն զորավարներից մեկը և այս առումով վերջինս, թերևս, իր կայսր հորեղբոր մի իսկական շարունակությունն էր: Իրոք, անչափ վճռական, զորավարական փայլուն դպրոց անցած, անձնական անսահման քաջության, հսկայական ֆիզիկական ուժի և ռազմիկի խիզախության տեր այս մարդը բոլոր հիմքերն ուներ իր ժամանակի կայսրության լավագույն զորավարներից մեկը համարվել, ընդ որում այն հանգամանքը, որ վերջինս իր ֆիզիկական հատկություններով ու զորական փորձով նաև կայսրության լավագույն ռազմիկներից մեկն էր, ևս որևէ կասկած չէր հարուցում: Եվ այսպես, խորապես խոցված սիրելի հորեղբոր սպանությունից, Վարդ Փոկասը պայթար սկսեց իր հորաթոռ որդու դեմ և բալկանյան ճակատում ստեղծված այս բարդ ժամանակաշրջանում էլ հենց կայսրության ասիական տիրույթներում ապստամբության դրոշ պարզեց:

Դատելով ըստ ամենայնի, սակայն, ապստամբությունը վատ էր նախապատրաստված և այդ հանգամանքը Վարդ Փոկասի դեմ խաղաց: Արդյունքում, ձերբակալելով Լեսբոս կղզում աքսորված Լևոնի ու Նիկեփորի կապն արտաքին աշխարհի հետ ապահովող եպիսկոպոսին և պարզելով ամեն ինչ, կայսրը, դատավարություն սկսելով արդեն իսկ ձերբակալված երկու Փոկասների նկատմամբ ու չհանելով բալկանյան ճակատից այնտեղ գտնվող կայսրության հիմնական ուժերը, որոշ ընտրյալ ջոկատներով ուղղակի կայսրության ասիական մաս տեղափոխեց գործունյա Սկլերոսներին, ի դեմս Վարդ Սկլերոսի ու նրա եղբայր Կոնստանդինի, որն, ի դեպ, ամուսնացած էր Վարդ Փոկասի քրոջ հետ: Արդյունքում՝ 970 թվականի աշնանը

Վարդ Սկլերոսի և Նրա եղբայր Կոնստանդինի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակը (մոտ 30.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) Ժռանգի ճ-մ-ում (Կեսարիայի մոտ) մանր մարտերում հաղթեցին Խաղկտիք և Կոլոնիա բանակաթեմերի զորավար Վարդ Փոկասի, ինչպես նաև վերջինիս եղբորորդիներ Վարդ, Թեոդորոս ու Նիկեփոր Փոկասների գլխավորությամբ Սատրապական Հայաստանի XIII ապստամբությունը (970) սկսած, ապստամբած Խաղկտիք և Կոլոնիա բանակաթեմերի բանակին (մոտ 20.000) ու Նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 10.000), որը հիմնական կազմով անցավ հաղթողների կողմը<sup>1</sup>:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

970 աշուն – *Տյուրոպիոս ամրոցի գրավումը* (Կեսարիայի մոտ)<sup>2</sup>

Վարդ Սկլերոսի և Նրա եղբայր Կոնստանդինի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակի առաջապահ հեծելազորը (մոտ 1.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) Կոնստանդին Խարոնի գլխավորությամբ սկսեցին հետապնդել փոքրաթիվ ուղեկիցներով (300, այդ թվում մոտ 150 հայ) ամրոցում ապաստանել փորձող Վարդ Փոկասին:

I փուլ – Հետապնդողները հասան Վարդ Փոկասի ջոկատին, սակայն վերջինս մենամարտեց առաջ անցած Խարոնի հետ և լախտի հզոր հարվածով սպանեց վերջինիս, որից հետո պատասպարվեց ամրոցում:

II փուլ – Կայսերական կառավարական բանակը պաշարեց ամրոցը, ինչի արդյունքում բավարար երաշխիքներ ստացած Վարդ Փոկասը հանձնվեց և աքսորվեց Զեոս կղզի:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 10, պարտվողներից՝ հայերը մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 5 զինվոր: Սատրապական Հայաստանի XIII ապստամբությունը ճնշվեց:

### Գլուխ 93

#### Բուլղարական ժառանգության համար Բյուզանդական կայսրության և Կիևյան Ռուսիայի պայքարի հետագա ընթացքը

971 թվականին կոչված էր վճռականը լինել Բուլղարական թագավորության վրա ազդեցության համար պայքարում: Իրոք, հենց այս ժամանակ էր, որ Բյուզանդական կայսրությունը և Կիևյան Ռուսիան իրար բերեցին ուժերը՝ վճռական պայքարի համար:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

971 ապրիլի 12 - 13 – *Պրեսլավի ճ-մ<sup>3</sup>*

Նպատակ ունենալով Մինչդանուբյան տարածքներից դուրս մղել Կիևյան Ռուսիայի բանակին (մոտ 300.000, այդ թվում բուլղարներ, պածիսակներ և հունգարներ)<sup>4</sup> Յովհաննես I Չմշիկի, Արևմուտքի դոմեստիկոս Յովհան-Կիրակոսի, ինչպես նաև Վարդ Սկլերոսի և Վասիլ Լգաբենոս Հայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 150.000, ուղիղ 300 նավ), Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 60.000, այդ թվում Անեմաս Հայը), ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը ապրիլի սկզբին մեծ արշավանք սկսեցին դեպի հյուսիս: Օգտվելով այն բանից, որ հակառակորդի բանակը չէր զբաղեցրել լեռնանցքները՝ արդեն ապրիլի 9-ից 12-ը Յովհաննես I Չմշիկի, Յովհան-

<sup>1</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 7, մաս 1-6; Յովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Յովհաննես Չմշիկ», մաս 7; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 8:

<sup>2</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 7, մաս 8; Յովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Յովհաննես Չմշիկ», մաս 7; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 7, մաս 9, գիրք 8, մաս 1-8; Յովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Յովհաննես Չմշիկ», մաս 9; 10: Այս մասին հայտնում է նաև Յահա Անտիոքացին իր «Ժամանակագրություն»-ում:



Կիրակոսի և Վարդ Սկլերոսի գլխավորած առաջապահը (37.000, որից 13.000 հեծյալ, ինչպես նաև 9.000 հոգանոց կայսերական թիկնազորը, որից 5.000 հեծյալ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000, այդ թվում Անեմաս Հայրը), առաջ անցնելով Վասիլի գլխավորությամբ վերջապահում թողնված հիմնական ուժերից, մոտեցան Պրեսլավին, որի դիմաց հանդիպեցին այս ամենից անակնկալի եկած Սֆանգելլոսի և Բորիս II-ի գլխավորած Կիևյան Ռուսիայի բանակի մի մասին (16.500, այդ թվում բուլղարներ):

I փուլ – Կայսերական բանակը հարձակվեց թշնամու վրա, ինչի արդյունքում բռնկվեց համառ մարտ:

II փուլ – Կայսերական թիկնապահ գունդը հզոր հարված հասցրեց հակառակորդի բանակի ձախ թևին և ստիպեց վերջինիս նահանջել: Արդյունքում՝ հակառակորդի ողջ բանակը ստիպված նահանջեց ու պատսպարվեց քաղաքում՝ կորցնելով 8.500 ռազմիկ:

III փուլ – Կայսերական բանակը, կիրառելով պաշարողական տեխնիկա, գրավեց պարիսպները և ներխուժեց քաղաք:

IV փուլ – Քաղաքում և, հատկապես, միջնաբերդում բռնկված համառ մարտում հակառակորդի բանակը վերջնական պարտություն կրեց ու, Հովհաննես I Չմշիկի կողմից անձնապես գլխավորված գրոհից հետո, գլխովին ջախջախվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր, որոնց թվում գերվեց նաև Բորիս II-ը:

Այսպիսով՝ Կիևյան Ռուսիայի բանակը նոր և ծանր մի հարված ստացավ, ինչը վերջնականապես կայսրության բանակի ձեռքը տվեց օպերատիվ նախաձեռնությունը: Ավելին, Բորիս II-ի գերվելուց հետո հետագա ռազմական գործողություններից, ըստ էության, դուրս եկավ նաև Բուլղարական թագավորությունը: Բորիս II-ը արական սեռի զավակ չունեւ, իսկ նրա հետ միասին գերության մեջ հայտնված եղբայրն էլ՝ Ռոմանոսը, կայսեր հրամանով ներքինացվեց, ինչից հետո, օգտվելով պատեհ առիթից և մինչև վերջ իրացնելով ձեռք բերած ռազմաքաղաքական հաջողությունը, պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը Բուլղարական թագավորությունը հայտարարեց ոչնչացված: Իրականացված միջոցառումների հետ միասին, սակայն, կայսերական բանակը նաև շարունակեց ռազմական գործողությունները:

Արդյունքում՝ 971 թվականի ապրիլի կեսին Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 80.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000) Կիևյան Ռուսիայի բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) գրավեցին Պլիսկովան և Դինիան<sup>1</sup>: Հաջորդը Դորոստոլի համար մղված մեծածավալ ռազմական գործողություններին էին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 971 ապրիլի կես - հուլիսի վերջ – Դորոստոլի ճ-մ<sup>2</sup>

Հովհաննես I Չմշիկի, Արևմուտքի դոմեստիկոս Հովհան-Կիրակոսի, ինչպես նաև Վարդ Սկլերոսի գլխավորությամբ ուժերը կենտրոնացրած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 130.000), նրա կազմում գործող Հայ ռազմիկները (մոտ 50.000, այդ թվում Անեմաս Հայրը), ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 9.000) միացյալ բանակը, շարունակելով արշավանքը դեպի հյուսիս, մոտեցան Դորոստոլում ու նրա շրջակայքում տեղակայված և իշխան Սվյատոսլավի գլխավորությամբ ուժերը կենտրոնացրած Կիևյան Ռուսիայի բանակին (330.000, այդ թվում 60.000 ռուսներ, ինչպես նաև բուլղարներ, պածիկներ և հունգարներ):

I փուլ – Ապրիլի կեսին կայսերական բանակի առաջապահը անակնկալ հարձակումով հաղթեց Կիևյան Ռուսիայի բանակի հետախուզական ջոկատին (7.000):

<sup>1</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 8, մաս 8; Հովհաննես Սկլիցես «Համառոտություն պատմության», «Հովհաննես Չմշիկ», մաս 11:

<sup>2</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 8, մաս 8-10, գիրք 9, մաս 1-3; 5-12; Հովհաննես Սկլիցես «Համառոտություն պատմության», «Հովհաննես Չմշիկ», մաս 11; 12; 14-18; Անանուն «Անցած օրերի տարեգրությունը»; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 8; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Դուկլանին Երեց «Տարեգրություն», գլուխ 30:

II փուլ – Ապրիլի 23-ին Կիւլյան Ռուսիայի բանակը հարձակվեց քաղաքին մոտեցած հակառակորդի հիմնական բանակի վրա և ստիպեց վերջինիս նահանջել:

III փուլ – Կիւլյան Ռուսիայի բանակը հետ մղեց հակառակորդի 12 գրոհի և միայն 13-րդ գրոհից հետո նահանջեց: Արդյունքում՝ իշխան Սվյատոսլավի գլխավորած բանակի մեծ մասը ցրվեց, դաշնակիցները լքեցին նրան և արդեն միայն Կիւլյան Ռուսիայի ուժերից կազմված 60.000 ռազմիկ իր իսկ գլխավորությամբ պատսպարվեց քաղաքում:

IV փուլ – Ապրիլի 24-ին կայսերական հիմնական բանակը մոտեցավ քաղաքին և ճամբարեց, իսկ հաջորդ օրը վերջինիս նավատորմը Դանուբի կողմից վերջնականապես շրջափակեց քաղաքը:

V փուլ – Ապրիլի 26-ին կայսերական բանակը հարձակվեց քաղաքից դուրս եկած թշնամու վրա և, համառ մարտերից հետո միայն հաջորդ օրը կարողացավ վերջինիս ուժերի մի մասին հետ մղել դեպի քաղաք ու սկսել նրա կանոնավոր պաշարումը: Այդ մարտերում աչքի ընկավ Թեոդորոս Լալակոնը, որին հավասարը լախտամարտում այդպես էլ չգտնվեց և որը մեկ հարվածով փշրում էր թշնամու ռազմիկների սաղավարտներն ու գլուխները: Աչքի ընկավ նաև մեկ այլ քրիստոնյա ռազմիկ, որի հարվածներից զոհվեց Սֆանգելլոսը:

VI փուլ – Յուլիսի 19-ին Կիւլյան Ռուսիայի բանակը արտագրոհ իրականացրեց և այրեց հակառակորդի պաշարողական տեխնիկան: Այս ընթացքում զոհվեց նաև Յովհան-Կիրակոսը, որի ոսկեզօծ զրահից դատելով թշնամու ռազմիկները կարծել էին, թե գործ ունեն կայսեր հետ և իրենց միահամուռ հարվածները կենտրոնացրել էին հատկապես նրա վրա:

VII փուլ – Յուլիսի 21-ին քրիստոնյաների բանակը հարձակվեց քաղաքից դուրս եկած հակառակորդի բանակի վրա և մեծ դժվարությամբ վերջինիս ստիպեց նահանջել դեպի քաղաք: Այս ընթացքում բազում հակառակորդների հաղթած Անեմաս Յայը, մարտադաշտում հանդիպելով քաջաբար մարտնչող թշնամու առաջնորդ Իկամորին ու հեծյալ թրամարտում ընդհարվելով վերջինիս հետ, ձիով արագորեն մանևրելու շնորհիվ գերազանցեց հակառակորդին և, ծանր թրի հուժկու հարված հասցնելով վերջինիս ուսին, սպանեց նրան:

VIII փուլ – Յուլիսի 22-ին Կիւլյան Ռուսիայի բանակը իշխան Սվյատոսլավի անձնական ղեկավարությամբ կրկին դուրս եկավ քաղաքից և հարձակվեց մարտակարգ ընդունած հակառակորդի բանակի վրա: Բռնկվեց համառ մարտ: Արդյունքում՝ արդեն կեսօրին կայսերական բանակը սկսեց նահանջել:

IX փուլ – Յովհաննես I Չմշիկը մարտի մեջ մտնեց իր ծանր հեծելազորը ու թիկնապահ գունդը: Բռնկված համառ մարտում Անեմաս Յայը, մարտադաշտում հանդիպելով Սվյատոսլավին ու մենամարտում ընդհարվելով վերջինիս հետ, կրկին ձիով արագորեն մանևրելու շնորհիվ գերազանցեց հակառակորդին և, ծանր թրի հուժկու հարված հասցնելով վերջինիս կրծքին, տապալեց նրան ձիուց: Այս անգամ, սակայն, Կիւլյան իշխանի զրահը փրկեց նրան, իսկ վերջինիս թիկնապահների կողմից շրջապատված ու քաջաբար մարտնչող Անեմասն էլ ի վերջո ընկավ՝ խոցված հակառակորդի նիզակներից: Ի վերջո, Կիւլյան Ռուսիայի բանակը սկսեց աստիճանաբար նահանջել: Միաժամանակ Յովհաննես I Չմշիկը Վարդ Սկլերոսի կողմից գլխավորվող իր բանակի մի մասը աննկատ ռազմերթով անցկացրեց մարտով տարված և քաղաքից բավականին հեռացած հակառակորդի բանակի թիկունք:

X փուլ – Յովհաննես I Չմշիկի անձնական ղեկավարությամբ ճակատային հարձակման անցած ուժերը կեղծ նահանջով իրենց հետևից տարան հակառակորդի բանակին և ավելի հեռացրին վերջինիս քաղաքից:

XI փուլ – Վարդ Սկլերոսի գլխավորած ուժերը թիկունքից հարվածեցին հակառակորդի բանակին, կտրեցին վերջինիս քաղաքից և շրջապատեցին: Ողջ օրը տևած համառ մարտում Կիւլյան Ռուսիայի բանակը, կորցնելով 15.000 ռազմիկ, միայն մեծ դժվարությամբ կարողացավ ճեղքել շրջապատման օղակը և ապաստանել քաղաքում:

Հայերը կորցրին մոտ 4.000, դաշնակիցը՝ մոտ 18.000, թշնամին՝ մոտ 50.000 զինվոր: Հուլիսի վերջին կնքվեց հաշտություն, համաձայն որի Կիևյան Ռուսիայի բանակի մնացորդը իրավունք ստացավ անարգել հեռանալ, սակայն հետագայում վերջինս հարձակման ենթարկվեց պաժինակների կողմից և գրեթե լիովին ոչնչացավ: Այդ մարտում ընկավ նաև Սվայտոսլավը:

Այսպիսով՝ Բուլղարական ժառանգության համար մղվող համառ պայքարն ավարտվեց Բյուզանդական կայսրության լիակատար հաղթանակով, որի բալկանյան սահմանը, երկար հարյուրամյակների ընդմիջումից հետո, կրկին հասավ Դանուբին այս գետի ստորին և միջին հոսանքում: Պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը, սակայն, այդպես էլ չկարողացավ իր ազդեցությունը տարածել Բուլղարական թագավորության արևմտյան տարածքների վրա, որտեղ ստեղծվեց անիշխանության խառնակ մի դրություն: Արդյունքում, թեև պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը Բուլղարական թագավորությունը հայտարարեց ոչնչացված, սակայն այն շուտով, ըստ էության, վերակերտվեց Բուլղարական Նախկին թագավորության արևմտյան տարածքներում և, ավելի սահմանափակ սահմաններով, շարունակեց իր գոյությունը: Այսպես թե այնպես, սակայն այդուհետ Բուլղարական թագավորությունն արդեն մեծապես թուլացած մի պետություն էր, որի հետ հարաբերություններում ռազմավարական Նախաձեռնությունը լիովին ու վերջնականապես գտնվում էր կայսրության ձեռքում:

Ինչ վերաբերում է Կիևյան Ռուսիային, ապա, ինչպես Կոստանդնուպոլիսի պարիսպների տակ Ավարական խաթանության կրած անհաջողության պարագայում եղավ, վերջինս, ըստ էության, արդեն անցած սեփական հզորության գագաթնակետը, աստիճանաբար սկսեց թուլանալ՝ զրկվելով Արևելյան Եվրոպայի իր միանշանակ գերիշխողի Նախկին դերից: Այսպիսով՝ Կիևյան Ռուսիան զրկվեց Արևելյան Եվրոպայի պետական միավորների միանձնյա գլխավորողի մինչ այդ առկա իր կարգավիճակից և կրկին հետ մղվեց դեպի հյուսիս, ինչի պայմաններում, որպես կայսրության անմիջական հարևան դանուբյան սահմանում, մնաց Պաժինակական խանությունը:

Եվ վերջապես, ինչ վերաբերում է վերևում նկարագրված ռազմաքաղաքական փայլուն հաջողությունն ապահովված Հովհաննես I Չմշկին, ապա, քանի որ բալկանյան ճակատում երկար ժամանակով խաղաղ դրություն հաստատվեց, վերջինս հնարավորություն ստացավ իր հիմնական բանակային ուժերը կրկին տեղափոխել Արևելք: Իր հերթում Արևելք մինչ այս ստեղծվել էր ուժերի ուշագրավ մի դասավորություն:

## **Գլուխ 94**

### **Հովհաննես I Չմշկի արևելյան գործերը**

Իրոք, մինչ կայսրությունը Կիևյան Ռուսիայի հետ ծանր մրցակցության մեջ իր իրավունքներն էր հաստատում Բալկանյան թերակղզում, Ֆաթիմյանների խալիֆությունը, կայսրության բանակի կողմից հետ մղվելով Անտիոքի պարիսպների տակից, ներքաշվել էր Ասորիքում իր դիրքերը ամրապնդելու և տեղական քոչվոր, կիսաքոչվոր կամ նստակյաց ուժերին հնազանդեցնելու գործին, ընդ որում սա նույնիսկ եռանդի պակաս չզգացող խալիֆ ալ-Մուիզից էլ երկար ժամանակ խլեց: Նույն այս ժամանակ գործերն իրենց հերթին լիակատար աղետալի դրության մեջ էին գտնվում նաև Համդանյանների Էմիրությունում, որտեղ, այդպես էլ չհամակերպված եղբոր մահվան հետ և իրեն արդեն լիովին կորցրած, Նասր-է-Դուլան գահընկեց արվեց, բանտարկվեց և հենց բանտում էլ մահացավ, որից հետո նրան հաջորդեց որդին՝ Աբու-Տադլիբը (967-978): Նոր Էմիրը, սակայն, որն ամենևին էլ խելքի ու եռանդի պակաս չունեց, այնուհանդերձ հենց սկզբից էլ ստիպված էր գահակալական պայքար մղել մյուս եղբոր՝ Համդանի դեմ, ինչը ձգձգվեց մի քանի տարի:

Մոտուլում իշխող հորեղբորորդու համեմատ, սակայն, ավելի բարդ դրության մեջ էր գտնվում Սեյֆ-է-Դուլային հաջորդած արդեն նրա որդի Սաադ-է-Դուլան (967-991), որը նույնիսկ իշխանությունից էլ էր փաստացի զրկված, երբ իր օգնական, հյուսիսկովկասյան ծագում ունեցող գուլյամ Բակջուրի հետ միասին Հալեպում տիրություն էր անում նրա հոր երբեմնի հավատարիմ գուլյամ Զարբեհը, ընդ որում, թեև այս երկուսի իշխանությունն տեղում ամենևին էլ ամուր չէր,

սակայն Սաադ-էդ-Դուլային այնուհանդերձ հրաժարվեցին ճանաչել ոչ միայն Յալթայում, այլև Եմիրության հիմնական բաղաձայնում և նույնիսկ Սեյֆ-էդ-Դուլայի սիրելի Տիգրանակերտում: Իրավիճակն առավել բարդացավ այն բանի ֆոնին, որ, ինչ որ տեղ իրավացիորեն համարելով, որ գործում էր Համդանյանների իշխանատոհմի շահերի համատեքստում, նույն այս ժամանակ Աբու-Տալիբը ապստամբներից, իսկ, ըստ էության՝ Յալթայի Համդանյանների Եմիրությունից, խլեց մի շարք կարևոր շրջաններ և առանցքային ամրություններ: Արդյունքում, զրկված փաստացի իշխանությունից, Սաադ-էդ-Դուլան այդ վիճակում մնաց մի քանի տարի: Իր հերթին դեռևս Անտիոքի փառահեղ հաջողությունից անմիջապես հետո կայսերական արևելյան բանակի ղեկավարությունը կապեր հաստատեց Յալթայում փաստացի իշխանության հասած Զարբեհի հետ, որը խնդիրներ ուներ Յալթայում իր իշխանությունն ամրապնդելու հարցում: Արդյունքում՝ արդեն 969 թվականի դեկտեմբերի 14-ից մինչև 970 թվականի հունվարի 11-ը Անտիոքից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (10.000 հեծյալ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000) ասպատակեցին Յալթայի շրջակայքը և, Զարբեհից ու Բակչուրից ստանալով հնազանդության երաշխիքներ և ամրապնդելով վերջիններիս դիրքերը տեղում, նահանջեցին<sup>1</sup>: Շուտով, սակայն, իրավիճակը կրկին փոխվեց:

Իրոք Զարբեհը և Բակչուրը, ամրապնդելով սեփական դիրքերը Եմիրությունում ու մի կողմ մղելով Սաադ-էդ-Դուլային, հետագա տարիներին աստիճանաբար գծովեցին և բանն ի վերջո հասավ նրան, որ 975 թվականին Բակչուրը գահընկեց արեց Զարբեհին ու բանտարկեց: Սեփական դիրքերը Եմիրության գահին, սակայն, պահել չկարողացավ նաև Բակչուրը, ինչի արդյունքում Սաադ-էդ-Դուլան նույն Զարբեհի աննկատ աջակցությամբ ի վերջո մոտեցավ Յալթային և պաշարեց այն: Հանգուցյալ Սեյֆ-էդ-Դուլայի հեղինակությունը տեղում դեռևս շատ ուժեղ էր և արդյունքում Բակչուրը զրկվեց իշխանությունը պահելու հնարավորությունից: Կողմերը հաշտություն կնքեցին, ինչի արդյունքում Բակչուրը ստացավ Հեմսի կառավարչի պաշտոնը, Սաադ-էդ-Դուլան հռչակվեց Համդանյանների Եմիրության Եմիր, իսկ բանտարկությունից ազատված Զարբեհն էլ կրկին կարևոր դիրք գրավեց վերջինիս մոտ: Սրան հաջորդեց պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի կողմից Ֆաթիմյանների խալիֆության հավակնությունների մեծ հաշվով հետ մղումը, ինչը միայն ամրապնդեց վերջինիս դիրքերը Համդանյանների Եմիրության արևմտյան հատվածում:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում խառն էին գործերը նաև Բուվեհյանների Եմիրությունում, որտեղ դեռևս 967 թվականին կյանքից հեռացել էր երեք եղբայրներից ևս մեկն, ի դեմս Մուհ-էդ-Դուլայի, և վերջինիս հաջորդել էր որդին՝ Իզ-էդ-Դուլան (967-978)՝ «Գահատոհմի փառք»-ը: Բաղդադում իշխանության հասած Իզ-էդ-Դուլան, սակայն, ոչ միայն լարված հարաբերություններ ուներ սեփական բանակային ուժերի ղեկավար Սյուբուկ-Թեգինի, այլ նաև ժամանակին Իմադ-էդ-Դուլային հաջորդած, իսկ այժմ էլ հորը՝ Ռուբն-էդ-Դուլային, հաջորդել պատրաստվող և Պարսբում իշխող վերջինիս որդի, «Գահատոհմի հիմք» Ադուդ-էդ-Դուլայի հետ: Իր հերթին լավ չէին հարաբերությունները նաև հենց իր՝ Ռուբն-էդ-Դուլայի, հետ, ինչն ամենևին էլ չէր նպաստում Իզ-էդ-Դուլայի իշխանության ամրությանը բուն Բաղդադում:

Եվ վերջապես խաղաղ չէր դրությունը նաև Սալարյանների Եմիրությունում, որտեղ Իբրահիմ իբն Մարգուբանին միայն մեծ ջանքերի գնով էր հաջողվել կարգավորել հարաբերությունները Վահսուդան իբն Մուհամմեդի հետ, սակայն, այն բանից հետո, երբ տարածաշրջանի առաջատար մահմեդական առաջնորդներին մահ բերած ուշագրավ 967 թվականին վերջինս ևս հեռացավ կյանքից, Եմիրության արևելյան հատվածում նրան հաջորդած իր թոռ Մարգուբան իբն Իսմայիլը (967-984) շարունակեց լարված հարաբերությունները Եմիրության արևմտյան հատվածում իշխող Իբրահիմ իբն Մարգուբանի հետ: Վերջին հանգամանքը, ընդհանուր առմամբ թուլացրեց երկու այս տիրակալներին, ինչից ամենից առաջ օգտվեցին Իբրահիմ իբն Մարգուբանի ազդեցության ոլորտում գտնվող քրդերն, ի դեմս Շադդադյանների: Արդյունքում՝ 971 թվականի ամռանը մինչ այդ էլ իրենց արդեն քաղաքի իրական տերերը համարող Շադդադյան ցեղի քրդերը (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկները (մոտ 200) անակնկալ հարձակումով գրավեցին Գանձակը Սալարյանների Եմիրության բանակից

<sup>1</sup> Բար-Յեքոնու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

(մոտ 500)<sup>1</sup>: Այսպիսով, արդեն, ըստ եռթյան, երկրորդ անգամ, բայց արդեն երկար ժամանակով ստեղծվեց Շաղղաղյանների եմիրությունը, որի եմիր այս անգամ հռչակվեց Լաշբարի իբն Մուհամմեդը (971-978): 972 թվականի գարնանը, չհամակերպվելով առաջնային այդ քաղաքի կորստյան հետ, Իբրահիմ իբն Մարգուբանի գլխավորած Սալարյանների եմիրության բանակը (մոտ 30.000) պաշարեց Գանձակը Շաղղաղյանների եմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200), սակայն, չկարողանալով գրավել այն, ի վերջո հետ քաշվեց<sup>2</sup>: Ահա հենց այս պայմաններում էլ հենց սկիզբ առավ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի կողմից նախաձեռնած ակտիվ ծավալման հերթական փուլը Արևելքում:

972 թվականի սեպտեմբերի կեսին Մելիտեն, որը տեղի եմիրը մինչ այդ հանձնել էր Մոսուլի Յամդանյաններին, Յովհաննես I Չմշկի և Արևելքի դոմեստիկոս Մլեհ Փոթր Յայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 120.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 50.000), օգտագործելով քաղաքում բռնկված սուլը, գրավեցին Յամդանյանների եմիրության բանակից (մոտ 1.000)<sup>3</sup>: Դրանից հետո 972 թվականի սեպտեմբերի վերջից մինչև հոկտեմբերի սկիզբ կայսրության բանակը ասպատակեց Բաղեշի ու Մծբինի շրջակայք և, պաշտոնական Մոսուլից ստանալով հնազանդության երաշխիքներ ու մեկ տարվա հարկ, հետ քաշվեց<sup>4</sup>: Նույն այս ժամանակ, ցանկանալով աջակցել Սաադ-էդ-Դուլային, Արևելքի դոմեստիկոս Մլեհ Փոթր Յայի գլխավորությամբ 972 թվականի հոկտեմբերի կեսին արշավանքը շարունակած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 15.000) Յամդանյանների եմիրության բանակից պաշարեցին Տիգրանակերտը, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, հետ քաշվեցին<sup>5</sup>, որից հետո 972 թվականի նոյեմբերին ասպատակեցին Յայոց Միջագետք արևելքը, սակայն կրկին վերադարձան ելման դիրքեր<sup>6</sup>:

Վերջին իրադարձությունների ֆոնին հակասական զարգացումներ էին ստանում նաև Աբու-Տաղլիբի և Իզ-էդ-Դուլայի հարաբերությունները, ընդ որում այս տիրակալներից երկուսն էլ, ենթարկվելով սպառնալիքների այլ հակառակորդների կողմից, այնուհանդերձ գոնե սկզբում, չնայած Աբու-Տաղլիբի եռանդուն ձգտումների, այնուհանդերձ չկարգավորեցին դրանք: Իրոք, Իզ-էդ-Դուլան, ակնհայտորեն ճիշտ չգնահատելով ուժերը, դեռևս 967 թվականին աջակցել էր եղբոր դեմ պայքար մղող Յամդանին, իսկ վերջինիս անհաջողությունից հետո էլ իր մոտ էր ընդունել նրան: 970 թվականին Իզ-էդ-Դուլայի աջակցությունը վայելող Յամդանը կրկին ոտքի կանգնեց և, մտնելով եղբոր տիրույթներ, մի շարք ձեռքբերումներ արձանագրեց, սակայն 971 թվականին Աբու-Տաղլիբը վերջինիս կրկին քշեց Բաղդադ:

972 թվականը ծախսելով ուժերը կենտրոնացնելու և կայսրության հետ հարաբերությունները վերջնականապես կարգավորելու վրա՝ 973 թվականի գարնանը Աբու-Տաղլիբը ոտքի հանեց իր բանակային ուժերը և, փոխանակ ճակատային մարտի մեջ մտնելու իր տիրույթներ ներխուժած Իզ-էդ-Դուլայի բանակի հետ, շրջանցիկ երթով իջավ ուղիղ դեպի Բաղդադ: Նույն այս ժամանակ ներքին խնդիրներն իրենց հերթին սրվեցին նաև Յամդանյանների եմիրության հարավային տարածքներ մտած, սակայն այժմ ստիպված դեպի Բաղդադ հետ քաշված Իզ-էդ-Դուլայի բանակում, ընդ որում վերջինս, չնայած Բաղդադից Աբու-Տաղլիբի հետ մղմանը, Սյուբուկ-Թեգինին սկսեց մեղադրել դավաճանության և հակառակորդին աջակցելու մեջ ու բանը հասցրեց նույնիսկ նրան, որ ամեն ինչ կորցնող այս զորավարը ապստամբեց: Արդյունքում՝ Իզ-էդ-Դուլան թողեց Բաղդադը և հետ քաշվեց դեպի Յարավային Միջագետք, որից հետո չուզենալով, սակայն ի վերջո, տուրք տալով տոհմական ընդհանուր շահերի առկայությանը, այնուհանդերձ դիմեց Ադուդ-էդ-Դուլայի օգնությանը: Բուվեհյաններից այդ պահին ամենահզոր այս եմիրը, սակայն, ամենևին էլ չշտապեց օգնության հասնել հորեղբորորդուն՝ թողնելով Սյուբուկ-Թեգինին մի լավ ճնշել Իզ-էդ-Դուլային ու, թերևս, գաղտնի հույս ունենալով տեսնել վերջինիս կործանումը: Եղավ, սակայն, հակառակը, քանզի Իզ-էդ-Դուլային ուժերի ծայրահեղ լարումով այնուհանդերձ հաջողվեց պահել դիրքերը, իսկ Սյուբուկ-Թեգինն էլ մարտերից մեկում սպանվեց:

<sup>1</sup> ալ-Ֆակիհ «Ալ-Բաբի և Շիրվանի պատմություն»։ Մյունենցիմ-Բաշի «Պատմություն»։

<sup>2</sup> ալ-Ֆակիհ «Ալ-Բաբի և Շիրվանի պատմություն»։ Մյունենցիմ-Բաշի «Պատմություն»։

<sup>3</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»։ Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»։

<sup>4</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»։ Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10։

<sup>5</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։

<sup>6</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։

Այս պայմաններում Ադուղ-Էդ-Դուլան ի վերջո ժամանեց Միջագետք և, որևէ կերպ հակված չլինելով պահպանել Իզ-Էդ-Դուլայի իշխանությունը տեղում, ի վերջո այդպես վարվեց տուրք տալով միայն հոր՝ Ռուբն-Էդ-Դուլայի, համառ պնդումներին, որը, հավատարիմ եղբայրական ջերմ զգացմունքներին, որևէ կերպ չէր ուզում տեսնել Մուիզ-Էդ-Դուլայի սերնդի իշխանության կորուստը Միջագետքում:

Ստեղծված պայմաններում, հաշվի առնելով նաև հոր դառը փորձը և որևէ կերպ չցանկանալով ընդհարվել ահեղ Բուվեհյանների հետ, 973 թվականի ամռան սկզբին վերջնականապես սեփական էմիրություն հեռացավ նաև Աբու-Տադլիբը, ընդ որում վերջինիս հետ էին կանչում նաև այլ հոգսեր՝ կապված կայսերական բանակի հերթական առաջխաղացման հետ: Իրոք, ցանկանալով օգտվել մահմեդական տիրակալների միջև առաջացած խռովություններից՝ նույն այս ժամանակ Արևելքի դոմեստիկոս Մլեհ Փոթր Յայը փորձ կատարեց տիրել Ամիդին, սակայն հաշվարկը ավելի քան վատ հիմքերի վրա էր դրված և այն կայսրության ռազմական մեքենային մի մեծ անհաջողություն արժեցավ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 973 հունիսի սկիզբ - հուլիսի 4 - Ամիդի ճ-մ<sup>1</sup>

Արևելքի դոմեստիկոս Մլեհ Փոթր Յայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (50.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20.000), օգտվելով այն բանից, որ Յամդանյանների էմիրության հիմնական բանակը (մոտ 30.000) զբաղված է Բուվեհյանների էմիրության դեմ դեպի Բադդադ իրականացվող արշավանքով, աննկատ մոտեցան քաղաքի մոտ ճամբարած Յամդանյանների էմիրության բանակին (մոտ 5.000):

I փուլ - Հունիսի սկզբին կայսերական բանակը հանկարծակի գրոհով ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին և, ճամբարելով քաղաքի մոտակայքում, սկսեց վերջինիս պաշարումը:

II փուլ - Հունիսի 4-ին Բադդադի մոտակայքից ուժերը հետ քաշած ու դրանք կենտրոնացրած Աբու-Տադլիբի գլխավորած Յամդանյանների էմիրության հիմնական բանակը (մոտ 20.000) քաղաքի ուղղությամբ անակնկալ առաջխաղացում իրականացրեց և մանր մարտերից հետո փախուստի մատնելով հակառակորդի բանակի հիմնական մասին, շրջապատեց կայսերական բանակի ավելի փոքր մասին:

III փուլ - Կայսերական բանակը փորձեց ճեղքել պաշարումը և հեռանալ, սակայն անհաջողության մատնվեց՝ արդյունքում մասնավորապես դիմացից փչող ուժեղ քամու ու ավազե փոթորիկի պատճառով մոլորվելով և քաղաքի մոտի մի կիրճում հայտնվելով վերջնական շրջապատման մեջ:

Յայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցը՝ մոտ 12.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր, ընդ որում Մլեհ Փոթր Յայը և 40 ռազմիկներ գերվեցին, տեղափոխվեցին Բադդադ և այնտեղ մահապատժի ենթարկվեցին<sup>2</sup>:

Այսպիսով՝ կայսրությունն Արևելքում մի անակնկալ և բավականին ցավոտ հարված ստացավ, ինչը միայն ուժեղացրեց ռազմատենչ Հովհաննես I Չմշիկի տենչը՝ իրականացնել արևելյան արշավանք: Այս առումով որոշվել էր ամենից առաջ հարված հասցնել Մոսուլին և նրա տիրակալ Աբու-Տադլիբին, ինչից հետո արդեն՝ անդրադարձ կատարել պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի վաղեմի ձգտումներին, ի դեմս Ասորիքի: Այս առումով հարկ է նշել, որ Միջագետքում և Ասորիքում ստեղծված ընդհանուր դրությունը միայն ամրապնդում էր պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի նկրտումները:

<sup>1</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 10; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Ըստ մահմեդական աղբյուրների Մլեհը մահացել է հիվանդությունից, իսկ մահմեդական զորավարներն էլ բոլոր միջոցները ձեռնարկել են նրան բուժելու համար, այն դեպքում, երբ քրիստոնյա աղբյուրները խոսում են այս գերիների սպանության մասին: Կարելի է կարծել, որ վերջին տարբերակը շրջանառության մեջ էր դրվել Հովհաննես I Չմշիկի Արևելյան արշավանքի անմիջական նախօրեին՝ հարվածի դաժանությունը մեղմելու մտայնությամբ:

Արդեն մի քանի անգամ ասվեց, որ, իր սրընթաց առաջխաղացման մեջ հասնելով Ասորիքի հյուսիս, Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը թիկունքում բազմաթիվ չլուծված խնդիրներ էր թողել, ի դեմս ամենից առաջ Իխշյանների էմիրության ավանդական թույլ կառավարման տարիներին սովորած տեղական մանր ու մեծ ուժերի, որոնք որևէ կերպ չէին ցանկանում հրաժեշտ տալ սեփական կիսաանկախ դրությանը: Խնդիր էր նաև Ասորիքի ու Եգիպտոսի շփման թույլ կետը մշտապես հարվածի տակ պահող և Արաբական թերակղզուց առաջացող Կարմատյանների էմիրությունը: Սրանց շուտով գումարվեց, սակայն, նաև մեկ այլ հանգամանք, որը միայն ուժեղացրեց Ասորիքում հաստատված բաոսը:

Բանը կայանում էր նրանում, որ, 973 թվականին իր երկաթյա ձեռքով կարգ ու կանոն հաստատելով Միջագետքում և ավանդականորեն չսիրելով թյուրք գուլյամներին, Ադուլ-է-Դուլան հասել էր մի դրության, երբ արդեն 974 թվականի սկզբին թյուրք գուլյամների խոշոր խմբեր, վերջնականապես թողնելով Միջագետքը, Սյուրուկ-Թեգինին փոխարինած Ալի-Թեգինի ընդհանուր գլխավորությամբ անցել էին Ասորիք: Իր հերթին շուտով պարզվեց, որ Իզ-է-Դուլայի գուլյամները ճիշտ ուղղություն են ընտրել, քանզի առկա պայմանները, ի դեմս ընդհանուր քաոսի, տարանջատվածության ու կենտրոնական իշխանության ուժեղ ձեռքի բացակայության, միայն ուժեղացնում էին իրենց նման կազմակերպված և, ըստ էության, արդեն կորցնելու որևէ բան չունեցող ուժի հաջողության հավանականությունը տեղում: Արդյունքում՝ արդեն տարվա երկրորդ կեսին Ասորիքում առաջացած քաոսն ավելի ուժեղացավ և պաշտոնական Կահիրեն առնվազն գոնե առաջիկա տարում որևէ հնարավորություն չունեի ոչ միայն կարգի գցել գործերը տեղում, այլ նաև՝ պատշաճ դիմադրություն կազմակերպել կայսերական բանակի հարվածներին:

Իր Արևելյան արշավանքը սկսելուց առաջ, սակայն, հայազգի կայսրը որոշեց համենայն դեպս ստուգել Անիի թագավորության վերաբերմունքը այս ամենի նկատմամբ, ընդ որում դեռևս 960-ական թվականների վերջին Տարոնի մի մասում հաստատվելը առնվազն գոնե աղոտ հույսեր էր ներշնչում Հայոց թագավորության նկատմամբ գերիշխանության հասնելու հարցում: Հետաքրքիր է, սակայն, որ իր նպատակները Հովհաննես I Չմշիկը մինչև վերջ այդպես էլ չհստակեցրեց և, դատելով ըստ ամենայնի, վերջինս ուղղակի որոշել էր գործել ըստ իրավիճակի՝ հաշվի առնելով հայերի արձագանքը իր գործողություններին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

974 ամառ – Ալծյաց քերդի ճ-մ (Տարոն, Մուշից արևմուտք)<sup>1</sup>

Հովհաննես I Չմշիկի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (200.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 60.000), արշավելով Ասի-Տիգրանակերտ-Հաշտեանք երթուղով ու քաղաքներում չհանդիպելով լուրջ դիմադրության, մտան Տարոն և, նպատակ ունենալով ավելի խորանալ Անիի թագավորության տարածքում, ճամբարեցին քերդի մոտակայքում գտնվող Մշո դաշտում:

I փուլ – Մի քանի գիշեր շարունակ Տարոնի իշխանության բանակի հետևակ նետածիգները (մոտ 5.000) շրջապատեցին թշնամու բանակատեղին և իրականացրեցին անխնա նետահարում: Միաժամանակ Հայկական բանակի հարվածային խմբերը ներխուժեցին հակառակորդի ճամբար և, գիշերային խավարում կորուստներ պատճառելով հակառակորդի ռազմիկներին, հեռացան:

II փուլ – Ստեղծված աննպաստ պայմաններում, տեղեկանալով արքայից-արքա Աշոտ IV Ողորմածի գլխավորած Անիի թագավորության բանակի (80.000) իր կողմը շարժվելու մասին, ինչպես նաև մահմեդականների դեմ նախատեսվող առաջիկա արշավանքում չցանկանալով ընդհարվել քրիստոնյաների հետ, Հովհաննես I Չմշիկը հաշտության բանակցություններ սկսեց և, ստանալով Անիի թագավորության բանակի օժանդակ մի գունդ (10.000, որից 8.000 հեծյալ<sup>2</sup>), կայսերական բանակով նահանջեց Տիգրանակերտ:

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 10, մաս 1-2:

<sup>2</sup> Անիի թագավորության օժանդակ բանակի ընդհանուր թվի մասին, որպես «10.000», տեղեկացնում է Ստեփանոս Տարոնեցին, իսկ Սամվել Անեցին մանրամասնում է՝ հայտնելով, որ նրա կազմում կար 8.000 հեծյալ և. «...այլ բազում հետևակ»: Այս ամենը հիմք ընդունելով կարելի է

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 5, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 600 զինվոր: Շարունակելով արշավանքը, Տաթևակերտի շարժվելով Սծքիկ ուղղությամբ ու նպատակ ունենալով առաջխաղացում իրականացնել մինչև Համադան<sup>1</sup> Չմշիկն ջրի պակասի ու շոգի պատճառով այնուհանդերձ ի վերջո ստիպված եղավ դադարեցնել առաջխաղացումը և, խուսափելով ընդհարման մեջ մտնել Բուվեհյանների եմիրության հետ, ուժերը հետ քաշել Տաթևակերտ-Ամիդ երթուղով:

975 թվականին Ասորիքում քաոսն ավելի ուժեղացավ, ինչը միայն ուժեղացրեց վերջինիս հարված հասցնելու պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի մտադրությունը: Նույն այս ժամանակ ալ-Մուհիզն իր հերթին, որոշելով, չնայած ամեն ինչին, այնուհանդերձ ամենից առաջ հենց կայսրության հարվածի դեմն առնել, զգալի ուժեր կենտրոնացրեց և դրանք շարժեց Հյուսիսային Ասորիքի ուղղությամբ: 975 թվականի ապրիլին, սակայն Չոփհաննես I Չմշիկի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող և դեպի հարավ արշաված Բյուզանդական կայսրության բանակը (200.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 60.000), ինչպես նաև սպարապետ Գևորգ Զաջ Մարդպետունու ու Իվանեի գլխավորած Անիի թագավորության բանակը (10.000) Անտիոքի ճ-մ-ում հաղթեցին Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակին (մոտ 120.000), որից հետո, քաղաքներում չհանդիպելով լուրջ դիմադրության, առաջացան Անտիոք-Ալաամեա-Հեմս երթուղով<sup>1</sup>: Այս ծանր անհաջողությունից հետո պաշտոնական Կահիրեն ևս մեկ անգամ ի մի բերեց ուժերը, սակայն 975 թվականի ապրիլի վերջին տեղի ունեցած Բաալբեկի ճ-մ-ում ևս մեկ պարտություն կրեց, ինչից հետո քրիստոնյաները առանց մարտերի մտան քաղաք<sup>2</sup>:

Չարագնեցնելով հաջողությունը՝ 975 թվականի ապրիլից մինչև մայիս քրիստոնյաները արշավեցին Բաալբեկ-Դամասկոս-Երուսաղեմ-Կայսարիա երթուղով՝ քաղաքներում չհանդիպելով լուրջ դիմադրության<sup>3</sup>: Եվս մեկ անգամ ի մի բերելով ուժերը՝ Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը 975 թվականի մայիսին Բեյրութի ճ-մ-ում հերթական անգամ դուրս եկավ կայսրության բանակի դեմ, սակայն այս անգամ ևս ջախջախիչ պարտություն կրեց՝ այլ ծանր կորուստների թվում կորցնելով նաև 1.000 գերի<sup>4</sup>: 975 թվականի մայիսից մինչև հունիս կայսերական բանակն ու դաշնակից ուժերը արշավեցին Բեյրութ-Սիդոն (Փյունիկիա, Միջերկրական ծովի ափին) երթուղով՝ քաղաքներում չհանդիպելով լուրջ դիմադրության<sup>5</sup>, իսկ 975 թվականի հուլիսին էլ վերջիններս որոշակի դիմադրության հանդիպելուց հետո, գրավեցին Բիբլոսը<sup>6</sup>: Դրանից հետո իր չափերով նախկիններին Եականորեն զիջող մի ընդհարում ևս տեղի ունեցավ, երբ 975 թվականի օգոստոսին Զարեթս լեռնանցքի ճ-մ-ում (Փյունիկիա, Միջերկրական ծովի ափին) դեպի հյուսիս ասպատակելով արշավող Բյուզանդական կայսրության բանակի հեծելազորը (մոտ 10.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000), ինչպես նաև սպարապետ Գևորգ Զաջ Մարդպետունու և Իվանեի գլխավորած Անիի թագավորության հեծելազորը (մոտ 6.000) հաղթեցին դարան մտած Ֆաթիմյանների խալիֆության հեծելազորին (2.000)<sup>7</sup>:

Ստեղծված ծանր պայմաններում հերթական ու մի վերջին անգամ ի մի բերելով ուժերը՝ պաշտոնական Կահիրեն փորձ կատարեց դիմադարձ կանգնել Ասորիքում անկասելի կերպով առաջացող քրիստոնյաներին, սակայն 975 թվականի օգոստոսին Տրիպոլիսի ճ-մ-ում Չոփհաննես I Չմշիկի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 162.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50.000), ինչպես նաև սպարապետ Գևորգ Զաջ Մարդպետունու և Իվանեի գլխավորած Անիի թագավորության բանակը (մոտ 7.800)

ասել, որ օժանդակ զորաբանակի կազմում կար 8.000 հեծյալ և 2.000 հետևակային (10.000-8.000=2.000: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է Սմբատ Սպարապետի կարծիքը, ըստ որի օգնական այս զորաբանակում կար. «80.000 հեծյալ և 20.000 հետևակ»: Կարծում ենք, որ վերջին դեպքում պետք է առաջնորդվել արդեն իսկ բազմիցս քննարկված «մեկ զոր» պակասեցնելու մեթոդով, որից հետո վերջին հաղորդումը ևս իր տրամաբանական տեղն է գտնում այլ հաղորդումների շարքում:

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; իբն Զուլկալ «Երկրի պատկերը»:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>5</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>6</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1:

<sup>7</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:



հաղթեցին Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակին (մոտ 30.000)<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ կայսրության ռազմական մեքենան լիովին վրեժ լուծեց վերջին տասնամյակներում Արևմուտքում Ֆաթիմյանների խալիֆությունից իր կրած բոլոր անհաջողությունների համար, ինչպես նաև, դեռ մի բան էլ ավելցուկով, մաքրեց 964 թվականի աշնանը Սիցիլիայում կրած խայտառակության ամոթը: Ավարտելով արշավանքը և պատրաստվելով հետ քաշվել դեպի հյուսիս՝ 975 թվականի սեպտեմբերից մինչև հոկտեմբեր Տրիպոլիս-Սիհուն-Անտիոք երթուղով արշաված քրիստոնյաների բանակը գրավեց Բալանես, Ջաբալա, Բորգա և Սիհուն ամրոցները՝ չհանդիպելով որևէ լուրջ դիմադրության<sup>2</sup>: Այս ամենի արդյունքում Կիլիկիա և Ծոփք նահանգները, Հայոց Միջագետքի արևմտյան և կենտրոնական մասը, Տուրուբերանի հիմնական մասը, Հյուսիս-արևմտյան Ասորիքը, Կրետեն ու Կիպրոսը անցան Բյուզանդական կայսրությանը, իսկ Համդանյանների էմիրությունն էլ վերջնականապես ընդունեց վերջինիս գերիշխանությունը:

975 թվականի աշնանն, ըստ էության, սահմանափակվեցին այն հարձակողական գործողությունները, որոնք կայսրությունը մղում էր Արևելքում: Խնդիրը, սակայն, ամենևին էլ ռազմական հնարավորությունների կամ դրանց պակասի մեջ չէր, քանզի կայսրության բանակի հետագա առաջխաղացմանը խանգարեցին ամենից առաջ քաղաքական պատճառները, որոնք էլ իրենց ազդեցությունն ունեցան ռազմական գործողությունների հետագա ընթացքի և այն բանի վրա, որ կայսրությունը, այդուհետ տիրելով հանդերձ ռազմավարական նախաձեռնությանը, օպերատիվ մակարդակում, այն այդպես էլ էականորեն չգարգացրեց: Իրոք, Հովհաննես I Չմշիկը, որն անպատճառ կգարգացներ հետագա հարձակողական գործողությունները և դեռ անկասկած էլի կառաջանար հատկապես Ասորիքում, 976 թվականի ամենասկզբում թունավորվեց և Նույն տարվա հունվարի 10-ին կնքեց իր մահկանացուն: Կայսեր մահվան հարցում շատ տարբերակներ շրջանառվեցին, բայց, թերևս, ամենահավանականը համարվեց այն տարբերակը, որ ակնառու այդ տիրակալին թունավորել էր Ռոմանոս I Լգաբենոսի ապօրինի որդի Վասիլ Լգաբենոս Հայը, որը, այնքան էլ ոչ օրինական ճանապարհներով, Նույն այս ժամանակ հսկայական հարստությունների տեր էր դարձել և լայնարձակ ու շքեղ կալվածքներ էր հիմնել, դե իսկ Հովհաննես I Չմշիկն էլ, հյուրընկալվելով Վասիլի կալվածքներում և հիանալով դրանց մեծությամբ, կատակով թե լուրջ, բայց ի վերջո սպառնացել էր խլել դրանք:

Հովհաննես I Չմշիկը գազաթնակետին հասցրեց և իր կառավարման շրջանով էլ, ըստ էության, ամփոփեց ծագումով հայկական երրորդ գահատոհմի ռազմաքաղաքական զարգացման դրական ընթացքը, որից հետո սկիզբ էին առնելու արդեն ավելի հանդարտ զարգացման երկար տասնամյակներ, իսկ այդ ամենն էլ իր ավարտն էր գտնելու լճացումով ու անկումով: Միաժամանակ հարկ է նաև ամրագրել, որ կոնկրետ ժամանակատարածային հարթության մեջ Հովհաննես I Չմշիկի մահն իր հետ բերեց մի քանի հզոր ապստամբություններից կազմված շղթայի առաջացում, ապստամբություններ, որոնք իրենց հիմքում սոցիալ-քաղաքական խորը ենթատեքստեր ունեին և արտահայտությունն էին, ըստ էության, այն խորը ճգնաժամի, որի մեջ աստիճանաբար խորասուզվում էր կայսրության սոցիալ-տնտեսական և պետաիրավական համակարգը:

## Գլուխ 95

### Բյուզանդական կայսրության հասարակության դուալիստական բնույթը և դրա հետևանքները

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ, կապված վերջին հարյուրամյակի սոցիալ-տնտեսական բուռն զարգացումների և հատկապես այն բանի հետ, որ Սուղուրից խոշոր հարձակումներ դեպի կայսրության տարածքի խորքեր լինում էին ոչ միայն ավելի ու ավելի հազվադեպ, այլև՝ ավելի ու ավելի թուլացող ուժով, կայսրության հատկապես փոքրասիական բանակաթեմային համակարգում սկսվեց նկատվել ուժերի կուտակման և գերհագեցման մի դրություն, երբ

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 10, մաս 4, 6, 10; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Հովհաննես Չմշիկ», մաս 21; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Մկրտիչ Չմշկածագեցի «Հիշատակարան 1436 թվականի»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 13, գլուխ 3; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

փոքրասիական ուժեղացած տիրակալները ոչ միշտ իրենց շահերով առաջնորդվող պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի դեմ դուրս գալու համար իրենց արդեն բավականին պատրաստ էին զգում: Դրություները ծանր տեսք էր ստանում նաև ավանդական այն բաժանման ֆոնին, երբ կայսրության ռազմական համակարգի զգալի մասն և դրա ամենաակնառու ներկայացուցիչներն իրենցից, ըստ էության, ներկայացնում էին կայսրության փոքրասիական տիրույթներից ելած անձիք, որոնք իրենց հենց միայն սոցիալական բնույթով իսկ դուրս էին գալիս մայրաքաղաքային քաղաքացիական ծառայողների սոցիալական խմբի դեմ: Եվ վերջապես իրավիճակն առավել ծանր տեսք էր ստանում նաև ազգային գործոնը հաշվի առնելով, քանզի փոքրասիական զինվորական դասում գերակշռում էին ամենից առաջ հայերը, այն դեպքում, երբ մայրաքաղաքային քաղաքացիական ծառայողների թվում գերակշռում էին արդեն հույները, իսկ բալկանյան տիրույթներում էլ՝ սլավոնները:

Վասիլ I-ը՝ հասարակության ցածր շերտերից դեպի վերին շերտեր ելած այդ ուշագրավ տիրակալը, հիանալի կերպով կարողանում էր ապահովել իրենց հետաքրքրություններով և շահերով այդքան տարբեր այս խմբերի համագործակցությունը, իսկ նրա հաջորդներից Լևոն VI-ը, Կոստանդին VII-ն ու Ռոմանոս II-ն էլ, լինելով, ըստ էության, իսկական մայրաքաղաքային տիրակալներ և, փաստորեն, արտահայտելով քաղաքացիական ծառայողների կուռ դասակարգի շահերը, բանը բացահայտ ընդհարման չէին հասցնում, թերևս, իրենց ավանդական պասիվության պատճառով, երբ որևէ կերպ չէին ոգևորում յուրայիններին, բայց հակոտնյա մյուս խմբին ևս թույլ էին տալիս արտահայտվել: Կայսրության գահին փոքրասիական ռազմական դասակարգի առաջին և տիպիկ ներկայացուցիչն, ըստ էության, Ռոմանոս I Լգաբենոսն էր՝ կայսրության համար այդքան շատ բան արած, սակայն այդպես էլ արժանիորեն չգնահատված այդ ռազմունակ կայսրը: Ավելին, օգտվելով իր հակոտնյա խմբի պասիվությունից, նախաձեռնողականության բացակայությունից և հատկապես այն բանից, որ վերջինս չունեւ գահի հարմար թեկնածու, հետագայում հենց փոքրասիական ռազմական դասակարգն էր, որ իր իսկ շարքերից առաջ քաշեց և կայսրության կառավարման համակարգի ամենավերին օղակին հասցրեց այնպիսի փայլուն գորավար կայսրերի, ինչպիսիք էին Նիկեփոր II Փոկասը և Յովհաննես I Զմշիկը: Այժմ, սակայն, երբ քաղաքական իրոք ցավալի մի շրայության արդյունքում երկու այս փայլուն տիրակալներն էլ հեռացան կյանքից, գահի հետագա հարմար թեկնածու չունեցավ արդեն նաև զորականների խմբակցությունը: Սրան հակառակ՝ հենց նույն այս ժամանակ իր կողմնակիցների հետ միասին սեփական իրավունքների մասին Կոստանդնուպոլսում ոչ միայն ողջ ձայնով հայտարարեց չափահասության հասած Վասիլ II-ը, այլև վերջինս նաև լուրջ հայտ ներկայացրեց նաև կայսրության կառավարման ղեկը փաստացի իր ձեռքը վերցնելու ուղղությամբ:

Իրոք, արդեն չափահասության հասած Վասիլ II-ն իրենից ներկայացնում էր, թերևս, այն իդեալական կայսեր տեսակը, որն ամենից առաջ կարողանում էր հավասարակշռություն պահպանել կայսրության արևմուտքում գերիշխող հունական քաղաքացիական և կայսրության արևելքում գերիշխող հայկական զինվորական դասակարգերի միջև: Կայսրն ինքը անձնական լավագույն որակների և պետական մտածողություն բարձր մակարդակ ունեցող ռազմաքաղաքական գործչի մի իսկական մարմնացում էր՝ իր մեջ միավորելով ողջ այն լավն ու դրականը, որը առկա էր կայսերական սեփական գահատոհմում: Վասիլ II-ը խելացի էր, հավասարակշռված, աչքի էր ընկնում վարչական ու ռազմական կառավարման գերազանց հատկանիշներով և ոտքից գլուխ նվիրված էր իր գործին՝ կայսրության շահերը վեր դասելով բառացիորեն ամեն ինչից: Միակ թերությունը, որը, թերևս, կարելի է մատնանշել այս կայսեր կապակցությամբ, այն էլ մեծ թեականությամբ, դա նրա բնավորության որոշակի կտրուկությունն ու դրանից բխող դաժանությունն էր, թեև դեռ հարց է, թե այն բարդ պայմաններում, որում վերջինս գործում էր, արդյո՞ք դա իրոք անհրաժեշտությունից չէր, որ թելադրված էր:

Վասիլ II-ի կողմից պետական կառավարման լծակները լիովին իր ձեռքը վերցնելն իր հերթին, սակայն, ամենից առաջ ենթադրում էր նախորդ տարիներին առաջնային դերերի վրա եղած փոքրասիական ռազմական դասակարգի ներկայացուցիչների հետին դերեր մղվելը՝ դրա սոցիալական և նույնիսկ ազգային հետևանքներով: Սրա հետ, սակայն, վերջիններս ոչ միայն պատրաստ չէին համակերպվելու, այլև այս խմբի ներկայացուցիչները իրենց մի ինչ-որ պահի նույնիսկ այնքան ուժեղ զգացին, որ սկսեցին գենքը ձեռքին պայթար մղել սեփական

իրավունքների և շահերի համար: Այսպիսով՝ կայսրությունում ստեղծվել էր ներքաղաքական պայթյունավտանգ մի իրավիճակ, սակայն նույն այս ժամանակ հանգիստ չէր նաև քրիստոնյաների ծայր արևելյան հատվածի մոտ և, մինչև առաջ անցնելը, թերևս, ճիշտ կլինի անդրադառնալ նաև նախորդ իրավիճակի հետ որոշակիորեն փոխկապակցված ու դրան առնչվող նաև այս իրավիճակին:

## Գլուխ 96

### Անիի և Աբխազական թագավորությունների մրցակցության ավարտը

975 թվականի ամռանը կյանքից հեռացավ Աբխազական թագավորության արքա Դեմետրե II-ը, ինչից հետո տեղական իշխանները բանտարկությունից ազատեցին և իրենց արքա հռչակեցին մինչ այդ եղբոր կողմից կուրացված Թեոդոսիոսին՝ Թեոդոսիոս II Կույրին (975-978, 987-988): Խնդիրները, սակայն, սրանով էլ չլուծվեցին: Կուրությունն էր պատճառը, կրած հոգեկան տառապանքները, թե՛ այլ հանգամանք կար, սակայն շուտով պարզվեց, որ նոր գահակալը որևէ կերպ պատրաստ չէր արքայական դերը տանելուն, ինչի արդյունքում Աբխազական թագավորության արտաքին և ներքին գործերը բառիս բուն իմաստով հայտնվեցին բարձիթողի դրության մեջ: Ահա այս պայմաններում էլ հենց Կախեթի թորեպիսկոպոսության եռանդուն տիրակալ Գուրգեն Դոնուրին, մինչ այդ Կենտրոնական Վրաստանի նկատմամբ գերիշխանության հարցով անհաշտ մրցակցության մեջ լինելով Աբխազական թագավորության հետ, բայց վերջինիս լավ ժամանակներում ռազմաքաղաքական հզորությամբ զիջելով նրան, հարմար մի առիթ գտավ գոնե իր կյանքի վերջում Կենտրոնական Վրաստանին տիրելու համար:

Այս առումով Գուրգեն Դոնուրին երևի թե կհաջողեր իր նկրտումներում, քանի որ Թեոդոսիոս II Կույր բացարձակ անգործության էր մատնված, իսկ նրա թագավորությունն էլ ընկղմվել էր քաոսի մեջ, սակայն նույն այս ժամանակ սեփական քաղաքական հավակնություններով առաջ եկավ նաև նախկին ճգնաժամն արդեն մեծապես հետևում թողած Արտանուշի թագավորությունը, որը Կենտրոնական Վրաստանի հարցով ևս իր ծրագրերն ուներ, ընդ որում Արտանուշի թագավորության փաստացի տիրակալ Դավիթ Կյուրապաղատն էլ Բագրատ Բարեհոգի արքայի հետ միասին իրենց հերթին որևէ կերպ չէին ցանկանում այդ կարևոր երկրամասը զիջել Գուրգեն Դոնուրիին: Ավելին, Արտանուշի թագավորության տիրակալներին Կենտրոնական Վրաստանի համար պայքարում լրացուցիչ և բավականին ուժեղ հաղթաթուղթ էր ապահովում այն հանգամանքը, որ տեղական բնակչությունը ևս մեծ հաշվով հակված էր ամենից առաջ հենց Աբխազական ու Արտանուշի թագավորությունների օգտին:

Իր հերթին ոչ վատ հույսեր էր ներշնչում նաև այն պարագան, որ Բագրատ արքայի որդի Գուրգենն ամուսնացած էր Աբխազական թագավորության արքա Գեորգի II-ի աղջկա հետ և Դեմետրե II-ն ու Թեոդոսիոս II Կույրը, փաստորեն, այս ամուսնությունից ծնված ու դեռևս պատանի Բագրատի քեռիներն էին: Եվ վերջապես ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ, վերջին հաշվով, Արտանուշի թագավորության թիկունքում կանգնած էր Անիի թագավորությունը, որն իր ռազմաքաղաքական հնարավորություններով միանշանակ առաջնայինն էր Արևելքի քրիստոնյաների շարքերում՝ զիջելով միայն Բյուզանդական կայսրությանը: Այս ամենի ֆոնին Արտանուշի թագավորությունում խնդիր դրվեց ոչ միայն պայքար սկսել Կենտրոնական Վրաստանի համար, այլև, այդ թվում նաև իրավաբանորեն, ապահովել այն եթե ոչ Բարեհոգի արքա Բագրատի կամ նրա որդի Գուրգենի, ապա ամենից առաջ հենց առաջինի թոռ ու երկրորդի որդի, Աբխազական թագավորության վերջին արքաների թրոջորդի, պատանի Բագրատի համար: Այսպիսով՝ Արտանուշի թագավորությունը, բնականաբար ունենալով Անիի թագավորության գաղտնի կամ բացահայտ աջակցությունը, պայքար էր սկսում Վրաստանի տարածքում գերիշխանության հասնելու և տարանջատված այս երկրամասը վերջին հաշվով հենց իր հովանու ներքի ի մի բերելու համար՝ փորձ կատարելով անել այն, ինչին ձգտում էր, բայց այդպես էլ չհասավ Կախեթի թորեպիսկոպոսությունը և ինչի հարցով որոշակի ձեռքբերումներ ունեցավ, սակայն ամեն ինչ այդպես էլ ավարտին հասցնել չկարողացավ Աբխազական թագավորությունը:

Որպես հետևանք այս ամենի և հաշվի առնելով Աբխազական թագավորությունում սկիզբ առած բառը՝ Կենտրոնական Վրաստանի բնակչությունը, այդպես էլ չցանկանալով ընդգրկվել Կախեթիի բորեպիսկոպոսության պետական համակարգում, տեղական առաջնորդ Իվանե Մարուշիձեի միջոցով դիմեց Արտանուշի թագավորությանը, ինչի արդյունքում 975 թվականի աշնանը Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունու գլխավորած Արտանուշի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) մտավ Կենտրոնական Վրաստան՝ դուրս մղելով տեղից Գուրգեն Դոնուրիի գլխավորած Կախեթիի բորեպիսկոպոսության բանակին (մոտ 15.000): Արդյունքում՝ Կենտրոնական Վրաստանը ընկավ Արտանուշի թագավորության գերիշխանության տակ, իսկ Նրա կառավարիչ դարձավ Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունու որդեգիր և Բագրատ Բարեհոգի արքայի թոռ Բագրատը<sup>1</sup>:

Ամեն ինչ ավելի քան հեշտ անցավ, սակայն Գուրգեն Դոնուրին չէր ցանկանում այդքան հեշտությամբ հրաժարվել իր նպատակներից և արդյունքում, այն բանից հետո, երբ Արտանուշի թագավորության հիմնական բանակը հետ քաշվեց, Կախեթիի բորեպիսկոպոսության բանակն իր հերթին սրընթաց առաջխաղացում իրականացրեց ու գերեց ինչպես Գուրգեն Բագրատունուն և Նրա կին Գուրունդուխտին, այնպես էլ բնականաբար նաև՝ պատանի Բագրատին: Սեփական շահերի նման կոպիտ ոտնահարումը, սակայն, այս անգամ անտեսել բնականաբար չէր կարող արդեն Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունին և արդյունքում 976 թվականի գարնանը վերջինս խոշոր ուժերով դեմ ելավ մինչև Թռեղք առաջացած Գուրգեն Դոնուրիին: Ավելին, հենց միայն ուժի իսկ ցուցադրումով սաստելով վերջինիս, Դավիթ Կյուրոպաղատը հասավ ոչ միայն այն բանին, որ գերյալները առանց լուրջ ընդհարման ազատ արձակվեցին, այլ նաև Նրան, որ Կախեթիի բորեպիսկոպոսությունը դրանից հետո, ըստ էության, հրաժարվեց Արտանուշի թագավորության հետ հետագա մրցակցությունից<sup>2</sup>: Շուտով, սակայն, արևելքի քրիստոնյաների մոտ սկսեցին զարգանալ Նորանոր, ավելի ծավալուն և առավել մեծ հետևանքների բերած իրադարձություններ, որոնք իրենցով արեցին ամեն ինչ:

## Գլուխ 97

### Սատրապական Յայաստանի XIV ապստամբությունը

Յովհաննես I Չմշիկի մահից հետո կայսերական բանակը հին հարակայուն ուժով Արևելքում մի որոշ ժամանակ շարունակեց որոշ գործողություններ իրականացնել, թեև արդեն պարզ էր, որ մի ամբողջ դարաշրջան, ըստ էության, ավարտվել է: Այսպես թե այնպես, սակայն 976 թվականի հունվարի վերջից մինչև փետրվար Անտիոքի դուքս Միքայել Բուրցեսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 7.000) ասպատակեցին Տրիպոլիսի շրջակայքը և Նահանջեցին<sup>3</sup>, իսկ ևս մեկ արշավանք էլ Նույն ուղղությամբ ու Նույն արդյունքներով Անտիոքի ռազմունակ դուքսն իրականացրեց արդեն 976 թվականի մարտին<sup>4</sup>: Նույն այս ժամանակ էլ, սակայն, բռնկվեց Սատրապական Յայաստանի XIV ապստամբությունը (976-980), որն առաջին և ամենաուժեղ արտահայտությունն էր կայսրության փոքրասիական տիրույթներում գերիշխանության հասած հայերի ու մայրաքաղաքային քաղաքացիական ծառայողների հիմնական մասը կազմող հույների միջև վաղուց ի վեր գոյություն ունեցող հակամարտության, ընդ որում հենց միայն իր գտնվելու վայրով և, այսպես ասենք, «ծննդի բերումով» հայերից սերող Վասիլ II-ը փաստորեն արդեն «պաշտոնի բերումով» հայտնվեց հայերի հակառակորդների դիրքում:

Այս առումով հարկ է նաև ընդգծել, որ, քանի որ ապստամբությունը սկսեցին և Նրա հիմնական շարժիչ ուժը մեծ հաշվով հենց հայերն էին, այս պայմաններում բնականաբար հայերից էր կազմված նաև ապստամբության հիմնական ղեկավար կազմը, որն էլ հենց կայսերական դերի համար առաջ քաշեց Յովհաննես I Չմշիկի մահվանից հետո անտեսման վտանգին ենթակա Վարդ Սկլերոսին: Ուշագրավ այս զորականին, սակայն, որը Նախորդ կայսեր մահից հետո իր անձնական ու գործնական հատկանիշներով, ինչպես նաև իրական հզորությամբ բոլոր հնարավորություններն

<sup>1</sup> «Զարթիս-Ցիովրեբա»; «Զարթիի մատյանը»:

<sup>2</sup> «Զարթիս-Ցիովրեբա»; «Զարթիի մատյանը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»:

<sup>3</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

ուներ հավակնել կայսեր պաշտոնի, նույն այս ժամանակ ճակատագիրը որպես հակառակորդ տվեց ոչ թե մի ինչ-որ երկրորդական անձնավորության, այլ կրկին իր ոչ պակաս բացառիկ հատկանիշներով աչքի ընկնող հենց Վասիլ II-ին, ինչն էլ մեծապես պայմանավորեց իրերի զարգացման հետագա դրությունը: Այս առումով կրկին ցավալի էր, որ, շարունակելով տխրեցնող քաղաքական շռայլության վերևում արդեն իսկ մատնանշված գործընթացը, դրական հատկանիշների տեր գործիչները իրենց գերկուտակման պայմաններում խժռում էին մեկը մյուսին, ինչը կայսրության ներքին կյանքում հետո բերելու էր նմանատիպ անձանց սոցիալ-քաղաքական մի իսկական սովի:

976 թվականի գարնանը ապստամբությունն արդեն, ըստ էության, սկսվել էր, երբ Անիի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) Տարոնի ճ-մ-ում հաղթեց ապստամբած, Տարոն ներխուժած և այն ասպատակող Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 5.000)<sup>1</sup>: Տարոնի վրա ձեռնարկված հարձակումը կամ պատահականություն էր, կամ էլ այն նպատակ ուներ ինչ-որ կերպ մի ինչ-որ քայլի դրդել Աշոտ IV Ողորմածին, սակայն այս հարցով մեզ մնում է միայն ենթադրություններ անել, քանի որ սկզբնական տեղեկատվությունն անչափ սուղ է: Այսպես թե այնպես, սակայն ապստամբների հիմնական հարվածային ուղղությունն արևմտյանն էր և 976 թվականի նույն գարնանը իրեն արդեն կայսր հռչակած Վարդ Սկլերոսի, ինչպես նաև Գրիգոր և Բագրատ Բագրատունիների, Չափրանիկ Մոկացու, Սահակ Վարաժնունու ու Զորտվանել Բագրատունու գլխավորած ապստամբների բանակը (10.000) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) կառավարական բանակից (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Մելիտեն և Խարբերդը<sup>2</sup>:

Նույն այս ժամանակ, օգտվելով կայսրության արևելյան տարածքներում սկիզբ առած խառնաշփոթից, ոտքի կանգնեց նաև մի ժամանակ Բուլեհյանների կողմից որպես Համդանյաններին հակակշիռ ստեղծված քրդական Մրվանյանների Էմիրությունը, որն այժմ իր հերթին, մեծ հաջողությամբ օգտագործելով շրջակա քրդերին և, որպես վերջիններիս պետականության ու շահերի ամենաուժեղ արտահայտիչ իր կողմը գրավելով քրդերի մեծ քանակություն, իրենից սկսել էր տարածաշրջանային բավականին զգալի մի ուժ ներկայացնել՝ փորձ կատարելով ամենից առաջ զբաղեցնել Համդանյանների Էմիրության կողմից լքվող ռազմաքաղաքական դիրքերը: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը ավելորդ չէ ընդգծել, որ ժողովրդագրական և ազգային վերելք ապրող քրդերը նախորդ դարում տեղի ունեցած սեփական ազգային ինքնագիտակցության երկարատև փնտրտուքներից հետո մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում պարսկական տարրին այս ժամանակ բնորոշ ընդհանուր վերելքի օրինաչափությունների շրջանակներում արդեն, համենայն դեպս գոնե տարածաշրջանային մակարդակում, լուրջ ռազմաքաղաքական հավակնություններ էին ներկայացնում:

Հարկ է ավելացնել նաև, որ, օգտվելով նույն այս ժամանակաշրջանում կենտրոնացված ուժեղ տերությունների բացակայությունից, քրդական առանձին ցեղերի տոհմային հիմքի վրա ստեղծված Էմիրությունները բավականին ազդեցիկ դիրքեր էին գրավել, թեև քրդերը ինչպես այս ժամանակ, այնպես էլ հիմա, ամենատարբեր հոգևոր-մշակութային և սոցիալ-քաղաքական պատճառներով այդպես էլ ի վիճակի չէլան հանդես գալ որպես մեկ ամբողջություն: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Հայաստանի ու հայերի հետ առաջնային հարաբերություններ ունեին Շադդադյանների և վերջինիս հզորությամբ անկասկած գերազանցող Մրվանյանների Էմիրությունները, սակայն Իրանական լեռնաշխարհի ու Հյուսիսային Միջագետքի սահմանային Չագրոսյան լեռնային հատվածում գոյություն ունեին նաև Բուլեհյանների հետ սերտորեն համագործակցող և մեծ հաշվով սրանց ենթակա Հասանվեհյանների ու Ինասյանների Էմիրությունները:

976 թվականի գարնանը Մրվանյանների Էմիրության բանակը (մոտ 17.000) Անիի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) գրավեց Խլաթը և Արճեշը<sup>3</sup>, ինչից հետո 976 թվականի նույն գարնանը արդեն կայսրության բանակից գրավեց նաև Տիգրանակերտն ու

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկլիիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 1; 2; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»;

Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիգրեական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 14:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

Ամիդը<sup>1</sup>: Այս առումով հետաքրքիր է, որ Մրվանյանների էմիրության հիմնադիր Էմիր Բադ իբն Դոստուկը (964-990) բռնել էր ապստամբներին ամեն կերպ աջակցելու, համենայն դեպս, գոնե արտաքինից քարոզվող մի դիրքորոշում և այժմ, օգտվելով հարմար առիթից, պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի դեմ պայքարելու պատրվակի տակ իրենով էր անում վերջինիս ենթակա քաղաքները: Հետաքրքիր է նաև նշել, որ Վարդ Սկլերոսին ամեն կերպ աջակցում էին նաև Մոսուլի Համդանյաններն, ի դեմս Աբու-Տալիբի, որը ձգտում էր որևէ կերպ հետ չմնալ իր երբեմնի հպատակ Բադ իբն Դոստուկից:

976 թվականի հունիսի սկզբին Տարսուսի կառավարիչ Եվստաթիոս Մլեհ Հայի գլխավորած կառավարական բանակը (մոտ 2.000) և նրան կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) Կոկիսոնի ճ-մ-ում հետ մղեցին Անթես Ալիաթեսի գլխավորած ապստամբների բանակի առաջապահին (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000) այն բանից հետո, երբ մարտաշարքից առաջ անցած Անթեսը զոհվեց պատահական հարվածից<sup>2</sup>: Նույն այս ժամանակ հետևողականորեն իր էմիրության շահերն էր առաջ մղում, սակայն, նաև Բադ իբն Դոստուկը, որը 976 թվականի հուլիսին կայսերական բանակից գրավեց Մանազկերտը<sup>3</sup>, իսկ 976 թվականի օգոստոսին էլ, ասպատակելով Տարոնը, արդեն Տարոնի իշխանության բանակից գրավեց Մուշը<sup>4</sup>: Այսպիսով՝ Մրվանյանների էմիրությունն ամեն կերպ ամրապնդում էր իր դիրքերը, սակայն նույն այս ժամանակ հաջող էին ընթանում նաև ապստամբների գործերը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

976 հուլիս – Լապարա դաշտի ճ-մ (Անդրեփրատյան Ծոփք, Ջեյիուն գավառ)<sup>5</sup>

Վարդ Սկլերոսի և Սահակ Վարաժնունու գլխավորած ապստամբների բանակը (մոտ 15.000, այդ թվում 300 արաբ և քուրդ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) մոտեցան Արևելքի ստրատոպեդարքոս Պետրոս Հայի գլխավորած կառավարական բանակին (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 4.000, այդ թվում Անտիոքի դուքս Միքայել Բուրցեսը):

I փուլ – Կողմերն անցան հանդիպակաց հարձակման, ինչի արդյունքում բռնկվեց համառ մարտ:

II փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին ապստամբների բանակը թևանցեց կառավարական բանակին և արդեն երեկոյան անակնկալ թիկունքային հարձակումով պարտության մատնեց վերջինիս:

III փուլ – Ապստամբների բանակը որոշ ժամանակ հետապնդեց կառավարական փախչող բանակին՝ այդ ընթացքում առան մարտի մոտելով Ճամնդավ ամրոց:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000 զինվոր:

Նախորդ ճակատամարտի արդյունքում Կիբրեոտների ծովային բանակաթեմը բանակաթեմի նոր հրամանատար Միքայել-Կուրտիկ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ միացավ Վարդ Սկլերոսին, որի կողմն անցավ նաև Միքայել Բուրցեսը: Վերջին խոշոր ճակատամարտով էլ հենց 976 թվականին սահմանափակվեցին կայսրության տարածքում մղվող ռազմական գործողությունները, ընդ որում ընդհանուր արդյունքը մեծ հաշվով ապստամբների կողմում էր, որոնք, թեև վերջնական հաջողության չհասան, սակայն մեծապես ամրապնդեցին իրենց դիրքերը Արևելքում:

977 թվականի աշնանը Ռոմանոս Բագրատունու և Միքայել Բուրցեսի գլխավորած ապստամբների բանակը (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Օթսիլիթոս ամրոցի մոտ (Յուսիսային Ասորիք) հարձակվեցին Համդանյանների էմիրությունից

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոստանդին», մաս 3; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 14:

<sup>3</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 14:

<sup>4</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 14; Հովհաննես Ավագերեց «Ժամանակագրություն»:

<sup>5</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 10, մաս 7; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոստանդին», մաս 4; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 14:

հավաքված հարկերը կայսրություն տանող քարավանի վրա, սակայն շրջակայքում գործող կառավարական բանակի (մոտ 10.000) դեմ մարտում պարտվեցին ու գրեթե ողջ կազմով գերվեցին: Այս ճակատամարտի հատկանշական առանձնահատկությունն այն էր, որ հաղթանակ տարած կառավարական բանակի ղեկավար կազմի հատուկ հրամանով գերիների ընդհանուր կազմից առանձնացվեցին և սպանվեցին միայն հայերը<sup>1</sup>:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 977 հոկտեմբեր – Ռազեաս դաշտի ճ-մ (Հյուսիսային Ասորիք)<sup>2</sup>

Վարդ Սկլերոսի և Նրա եղբայր Կոնստանդինի, Կոնստանդին Գավրասի, եղբայրներ Գրիգոր ու Բագրատ Բագրատունիների, ինչպես նաև Չափրանիկ Մոկացու գլխավորած ապստամբների բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում արաբներ և քրդեր) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000) շարժվեցին Արևելքի ստրատոպեդարքոս Պետրոս Հայի գլխավորած կառավարական համալրված բանակի (մոտ 50.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 1.000) դեմ: Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին: Ապստամբների բանակի կենտրոնը գլխավորում էր Վարդը, աջ թևը՝ Կոնստանդինը, իսկ լիովին հայ ռազմիկներից կազմված ձախ թևը՝ Կոնստանդին Գավրասը:

I փուլ – Ապստամբների բանակի թևերը անցան հարձակման և ջախջախեցին ու փախուստի մատնեցին կառավարական բանակի թևերին:

II փուլ – Չարգացնելով հաջողությունը՝ ապստամբների բանակը փախուստի մատնեց կառավարական բանակի կենտրոնը:

III փուլ – Ապստամբների բանակը սկսեցին հետապնդել ու կոտորել կառավարական բանակի փախչող մնացորդներին:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 300, որոնց թվում զոհվեց նաև Պետրոսը, դաշնակիցը՝ մոտ 15.000 զինվոր:

Վերջին հաղթանակը ապստամբների բանակին, ըստ Էուբյան, իշխանություն տվեց կայսրության փոքրասիական հիմնական տիրույթների նկատմամբ, որից հետո, չնայած դեռևս դիմադրությունը շարունակող առանձին ամրացված կետերի առկայությանը, Վարդ Սկլերոսը իր հիմնական ուժերը տեղափոխեց դեպի Փոքր Ասիայի արևմուտք: Հաջողությունը, սակայն, Նույն այս ժամանակ ապստամբներին լքեց ծովի վրա, երբ 977 թվականի նոյեմբերին Փոկեայի ծովամարտում կառավարական նավատորմը (մոտ 100) հաղթեց Կիբրեոսների ծովային բանակաթեմի զորավար Միքայել-Կուրտիկ Մամիկոնյանի գլխավորած ապստամբների նավատորմին (մոտ 100)<sup>3</sup>: Սա, սակայն, չկանգնեցրեց ապստամբներին, երբ Նրանց բանակն արդեն 977 թվականի դեկտեմբերի սկզբից պաշարեց Նիկիան և 978 թվականի մարտի վերջին սովի միջոցով գրավեց այն Մանուիլ Կոմնենոսի<sup>4</sup> գլխավորած կառավարական բանակից<sup>5</sup>:

978 թվականի հունվարի 3-ին կյանքից հեռացավ Անիի թագավորության արքա Աշոտ IV Ողորմածը, որից հետո, ինչպես իր հայրը, արքայից-արքա տիտղոսով Անիի թագավորության արքա հռչակվեց վերջինիս որդի Սմբատը՝ Սմբատ II Տիեզերակալը (978-989): Նոր գահակալը, ի տարբերություն իր հավասարակշռված և բարի բնավորության տեր հոր, ավելի բռնկուն և պռոթկուն բնավորության տեր մի տիրակալ էր, որը հակված էր խնդիրների կտրուկ լուծմանը, երբ վերջինս փաստորեն ավելի շատ ռազմիկ էր, այլ ոչ թե դիվանագետ կամ քաղաքական գործիչ: Անիի թագավորության գահի վրա գահակալի հերթական փոփոխությունը, իր հիմքում ունենալով սոցիալ-տնտեսական խորը զարգացումներ, հետը բերեց նաև երկրի հերթական ներքին տրոհում, երբ արդեն երկար տարիներ Կարսում անկախ դիրք գրաված Աշոտ IV Ողորմածի եղբայր Մուշեղը

<sup>1</sup> Հովհաննես Սկլիցցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 5:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկլիցցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 6; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 14:

<sup>3</sup> Հովհաննես Սկլիցցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 7:

<sup>4</sup> Գրականության մեջ կա կարծիք, որ Կոմնենոսները հայկական ծագում ունեն, սակայն որևէ ուղղակի վկայություն առ այդ ինձ չի հանդիպել: Մայրական գծով, սակայն, Կոմնենոսները կապ ունեն հայերի հետ, քանի որ Ալեքսեյ I Կոմնենոսի ու Նրա եղբայրների մայրը հայ էր:

<sup>5</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 10, մաս 7; Հովհաննես Սկլիցցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 7; Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 11, մաս 1:

(978-984) հենց Կարսում էլ արքայական կոչում ընդունեց՝ հիմք դնելով Կարսի թագավորությանը, իսկ ոչ պակաս երկար ժամանակ էլ Լոռի ամրոցում և նրա շրջակայքում իշխող Աշոտ IV Ողորմածի որդի Գուրգենն էլ՝ Գուրգեն I-ը (978-991), հիմնեց Լոռու թագավորությունը:

Այսպիսով՝ Ներքին տրոհումը շարունակվեց ոչ միայն Անիի թագավորությունում, այլև Բագրատունիների Ներքին տոհմում, երբ Անիի գահակալների բարձր հովանու Ներքո արդեն գոյություն ունեին Արտանուշի, Խաչենի, Վասպուրականի, Կարսի և Լոռու թագավորությունները: Այս առումով հետաքրքիր է, որ, եթե եղբոր հետ կապված զարգացումներին Սմբատ II Տիեզերակալը որոշակիորեն սառը վերաբերվեց, ապա նույնը չեղավ նրա հորեղբոր պարագայում, երբ 978 թվականի մարտին Ոստանիկ բանակը (մոտ 2.000) Կարսի թագավորության բանակից (մոտ 200) գրավեց Շատիկ բերդը: Բարեբախտաբար, սակայն, առճակատումը հետագա զարգացում չապրեց և շուտով Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունու միջնորդությամբ կնքվեց հաշտություն<sup>1</sup>: Ի տարբերություն հայերի, սակայն, տրամադրություններն ավելի քան անհանդուրժող էին Ներքին խմորումների հերթական փուլ մտած Արաբական խալիֆությունում, ինչպես նաև արդեն մեկ տարու չափ քաղաքացիական զինված բացահայտ ու խոշորամասշտաբ պայքարի բովով համակված Բյուզանդական կայսրությունում:

977 թվականի առաջին կեսին այդպես էլ հարաբերությունները չկարգավորած Ադուղ-Էդ-Դուլայի և Իզ-Էդ-Դուլայի միջև խնդիրը նորից գեներին հասավ, քանի որ Իզ-Էդ-Դուլան մի կողմից իրեն ամեն առումով իրոք գրգռիչ էր պահում, իսկ մյուս կողմից էլ Ադուղ-Էդ-Դուլային զսպող հիմնական գործոնը, ի դեմս նրա հայր Ռուբեն-Էդ-Դուլայի, վերացել էր, քանզի 976 թվականի սեպտեմբերին վերջինս մահացել էր: Այսպիսով՝ Բուվեհյանների առաջին սերնդի վերջին ներկայացուցչի հեռանալը կյանքից իր հետ անցյալ տարավ նաև եղբայրական միասնության գեղեցիկ ավանդույթը, այն դեպքում, երբ այժմ մահացու մրցակցության մեջ իրար եկան մի ժամանակ եղբայրական հավատարմության բարձր օրինակ ցույց տված անձանց որդիները: Իզ-Էդ-Դուլան, սակայն, ռազմական առումով միանշանակ զիջում էր հորեղբորորդուն և արդյունքում հարձակողական գործողությունների անցած Ադուղ-Էդ-Դուլայի ռազմական մեթենան հերթական անգամ վտարեց նրան Բաղդադից:

Իզ-Էդ-Դուլան ավանդական բարդ հարաբերություններ ուներ նաև Աբու-Տաղլիբի հետ, երբ ժամանակին ապաստան էր տվել վերջինիս եղբայր Յամդանին և ամեն կերպ աջակցել էր նրան, սակայն այժմ վիճակն արդեն այնքան ծանր էր, որ նման բաների վրա ուշադրություն դարձնելու արդեն ոչ տեղն էր և ոչ էլ ժամանակը: Արդյունքում՝ Իզ-Էդ-Դուլան կապ հաստատեց պաշտոնական Մոսուլի հետ և խնդրեց օգնել իրեն: Աբու-Տաղլիբը, որը մի պահ չպատկերացրեց դրության ողջ լրջությունը և այն, թե արդյունքում ինքն ում դեմ է դուրս գալու, փորձեց ամենից առաջ սեփական դիրքերն ամրապնդել՝ որպես համագործակցության առաջնային պայման դնելով Յամդանի հարցը: Իզ-Էդ-Դուլայի համար սա իսկական մի մանրուք էր և նա անհապաղ էլ ձերբակալեց ու Աբու-Տաղլիբին հանձնեց նրա եղբայր Յամդանին, որը բնականաբար անմիջապես էլ սպանվեց: Յամագործակցության սկիզբը դրված էր և արդյունքում արդեն Աբու-Տաղլիբը անցավ կոնկրետ գործողությունների, սակայն այժմ միայն նոր էր պարզվելու, թե ինչ բարդ խնդիր մեջ է նա Ներքաշվել և ինչ ճակատագրական սխալ է գործել՝ դուրս գալով Ադուղ-Էդ-Դուլայի դեմ:

Այսպես թե այնպես, սակայն Աբու-Տաղլիբը և Իզ-Էդ-Դուլան, միավորելով ուժերը, շարժվեցին դեպի հարավ և 978 թվականի մայիսին Սամառայի մոտ հանդիպեցին Ադուղ-Էդ-Դուլայի ռազմական մեթենային: Արդյունքը, սակայն, ջախջախիչ էր ամենից առաջ հենց դաշնակից զույգի համար, երբ վերջիններիս միացյալ բանակը ծանր պարտություն կրեց ու հետ շարտվեց դեպի հյուսիս, ընդ որում, եթե Աբու-Տաղլիբը հասցրեց փախուստի դիմել, ապա Իզ-Էդ-Դուլան գերի ընկավ և անմիջապես էլ մահապատժի ենթարկվեց: Այսպիսով՝ Բուվեհյանների եմիրությունում այդուհետ միանշանակ առաջնային դիրքում հայտնվեց Ադուղ-Էդ-Դուլան (978-983), որն այժմ իր իշխանության տակ ուներ արդեն Իրանական լեռնաշխարհի հարավն ու Յարավային և Կենտրոնական Միջագետքները՝ գերիշխելով իրեն ենթակա մյուս եղբայրների նկատմամբ, որոնք իշխում էին Իրանական լեռնաշխարհի ավելի հյուսիսային մասերում:

Տեղի ունեցած փոփոխությունը, որը Իզ-Էդ-Դուլային կյանք արժեցավ, ծանր անդրադարձ ունեցավ, սակայն, նաև Աբու-Տաղլիբի վրա, ընդ որում, ի տարբերություն իր հայր Նասր-Էդ-

<sup>1</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 11:



Դուլայի ու արժանահիշատակ Մուկ-Էդ-Դուլայի հակամարտության, այժմ Ադուդ-Էդ-Դուլան լցված էր ամենայն վճռականությամբ ի վերջո լուծել անհնազանդ և մշտական անհանգստությունների աղբյուր հանդիսացող արաբ Յամդանյանների հարցերը հյուսիսում: Արդյունքում՝ Բուվեհյանների Եմիրության հզոր ռազմական մեքենան մի վերջին արշավանք սկսեց դեպի հյուսիս և արդեն 978 թվականի հուլիսից մինչև սեպտեմբեր ընկան Աբու-Տաղլիբի բոլոր ամրացված կետերը, այդ թվում նաև ինչպես Մոսուլը, այնպես էլ Մրվանյանների ու Յամդանյանների համատեղ ուժերով պաշտպանվող Տիգրանակերտը և Ամիդը<sup>1</sup>: Ադուդ-Էդ-Դուլան գործում էր եռանդով և ամենայն վարպետությամբ, ինչն ի վերջո բերեց նրան, որ, ի տարբերություն նախկինի, այժմ Բուվեհյանների ռազմավարչական մեքենան կարողացավ հաստատվել Յուսիսային Միջագետքում: Ջախջախումն իսկական էր և ամեն ինչ կորցրած Աբու-Տաղլիբն իր հերթին մի վերջին անգամ դիմեց Մրվանյանների Եմիրության աջակցությանը, սակայն Բադ իբն Դոստուկը վաղուց արդեն սեփական խաղն էր խաղում և, գոնե սկզբում ու ձևի համար աջակցելով Մոսուլի Յամդանյաններին, սակայն շատ արագ զգալով Ադուդ-Էդ-Դուլայի հարվածի թափը, հապճեպ թողեց կործանվող այդ գործը և փորձ կատարեց Բուվեհյանների հետ սեփական հարաբերությունները հաստատել:

978 թվականի օգոստոսին Աբու-Տաղլիբը Բաղեշի մոտ մի փոքրիկ հաջողություն արձանագրեց, երբ Բաղեշից նահանջող Յամդանյանների Եմիրության բանակը (մոտ 5.000), օգտվելով նրանից, որ թշնամու բանակի հրամանատարությունը հրաժարվել է ձեռք բերվելիք ավարը հանձնել սեփական ռազմիկներին, անակնկալ հարձակվեց Բուվեհյանների Եմիրության հետապնդող բանակի (մոտ 9.000) վրա և պարտության մատնեց վերջինիս: Ընդհանուր աղետը, սակայն, դա կասեցնել արդեն որևէ կերպ չէր կարող, քանզի ի վերջո ամեն ինչ կորցրած Աբու-Տաղլիբը փախավ Ռահբա, որտեղից էլ մի վերջին փորձ կատարեց լեզու գտնել ահեղ Բուվեհյանի հետ: Ադուդ-Էդ-Դուլան, սակայն, անդդվելի էր և նույնիսկ ավելին՝ նա հատուկ կոչ հղեց Յալեպ և Սաադ-Էդ-Դուլայից պահանջեց ձերբակալել ու իրեն հանձնել մոտը հայտնված հորեղբոր որդուն: Ստեղծված ծանր պայմաններում Աբու-Տաղլիբին չէր մնում այլ բան, քան շարունակել փախուստը և ապաստանել Ֆաթիմյանների խալիֆության հսկողության տակ գտնվող Ասորիքում: Վերջ, Մոսուլն ընկավ և այս ուղղությամբ Յամդանյանների Եմիրությանը մի ժամանակ պատկանող տարածքների հիմնական մասն անցավ Բուվեհյանների Եմիրությանը, իսկ փոքր մասն էլ՝ Բուվեհյանների Եմիրության գերիշխանությունն ընդունած Մրվանյանների Եմիրությանը<sup>2</sup>: Ինչ վերաբերում է Աբու-Տաղլիբին, ապա նա ընդգրկվեց տեղական ուժերի և Ֆաթիմյանների խալիֆության միջև Ասորիքում մղվող պայքարի մեջ և 979 թվականի օգոստոսի 29-ին պաշտոնական Կահիրեի դեմ հանդես եկող ուժերի համար անհաջող ելք ունեցած խոշոր ճակատամարտերից մեկում էլ հենց գերվեց ու սպանվեց: Մինչ Արաբական խալիֆության տարածքում նման կրքեր էին եռում, սակայն, հարաբերությունները առավել շիկացան նաև Բյուզանդական կայսրության տարածքում, ինչը բերեց ռազմական գործողությունների ծավալի առավել ընդլայնման:

978 թվականը կայսրության տարածքում մղվող լայնածավալ պայքարում բացվեց երկու ուղղություններով՝ Վարդ Սկլերոսը փորձում էր վերջնականապես ամրապնդվել ողջ Փոքրի Ասիայում և վերացնել իր թիկունքում դեռևս դիմակայությունը շարունակող կառավարական ուժերի դիմադրության վերջին օջախները, իսկ Վասիլ II-ի կառավարությունն էլ բնականաբար փորձ էր կատարում ամեն կերպ խոչընդոտել դրան: Վերջին առումով թեժ մարտեր ծավալվեցին հատկապես Անտիոքի համար, քանզի, իր բնակչության կազմում որպես գերակշռող ուժ ունենալով հենց հույներին, այս քաղաքի բնակչությունը բնականաբար ամենևին էլ ոգևորված չէր ապստամբության հիմնական ուժը կազմող հայերի հաջողություններով:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիգրեական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 16; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; իբն Միսբալեի «Ժողովուրդների փորձը»:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

Մինչ այդ ապստամբների կողմում գտնվող Անտիոքի ավագանին ապստամբեց և անցավ կառավարական բանակի կողմը: Ի պատասխան դրա Սահակ Վարաժնունու գլխավորած ապստամբների բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) շարժվեցին քաղաքի ուղղությամբ և օղակեցին այն կառավարական բանակից (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500):

I փուլ – Ապստամբների բանակը ասպատակեց քաղաքի շրջակայքը:

II փուլ – Ապստամբների բանակը անցավ գրոհի, սակայն այն հետ մղվեց, ընդ որում չօգնեց նույնիսկ Սամվել Հայի գլխավորած քաղաքի Հայ աշխարհազորի ապստամբությունը, որին քաղաքի կայազորը պարտության մատնեց և ցրեց:

Պաշտպանվողներից հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 100 զինվոր, պարտվողներից՝ հայերը մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 500 զինվոր:

Անտիոքի պարիսպների տակ կրած անհաջողությունը ապստամբները մասնակի փոխհատուցեցին 978 թվականի փետրվարին, երբ գրավեցին Արտաք ամրոցը (Հալեպից մոտ 50 կմ հյուսիս-արևմուտք)<sup>2</sup>: Համառ Անտիոքի պարիսպների տակ, սակայն, ապստամբներին կրկին անհաջողություն էր սպասում, երբ 978 թվականի նույն փետրվարին Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակը (մոտ 5.000) այս քաղաքի մոտ հաղթեց Վարդ Սկլերոսի կողմում հանդես եկող Համֆանյանների բանակի մի մասին (մոտ 9.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 3.000)<sup>3</sup>:

Թիկունքային մարտերում Վարդ Սկլերոսի գլխավորած ուժերի մասնակի անհաջողությունները այլ հանգամանքների թվում բացատրվում էին, թերևս, նաև նրանով, որ ապստամբները իրենց հիմնական ուժերը նույն այս ժամանակ արդեն կենտրոնացրել էին Փոքր Ասիայի արևմուտքում՝ վերջնականապես Կոստանդնուպոլսում հաստատվելու համար: Ստեղծված իրավիճակը Վասիլ II-ի և նրա կողմնակիցների համար իրոք որ մտահոգիչ էր, քանզի ուժերի ընդհանուր անհավասարությանը զուգարկվում էր նաև այն հանգամանքը, որ վերջիններիս խմբակցությունը չունեին ռազմական կարող ու այնպիսի հեղինակության տեր մի առաջնորդ, որը կհավասարվեր Վարդ Սկլերոսին: Այս պայմաններում ընդունվեց մի անակնկալ, սակայն, ըստ էության, հիմնավորված որոշում, երբ Վասիլ II-ն ու նրա կողմնակիցները փաստացի աքսորյալի կարգավիճակից հանեցին Վարդ Փոկասին և, ներելով վերջինիս ու մեծ հեռանկարներ խոստանալով, դրեցին սեփական ռազմական մեքենայի գլուխ:

Փոկասներն ընդհանրապես և Վարդ Փոկասը, մասնավորապես, բնականաբար ոչ միայն որևէ հիմք չունեին աջակցելու ապստամբներին, այլև նույնիսկ ավելին՝ Հովհաննես I Չմշկի ամենաեռանդուն կողմնակիցներից մեկը հանդիսացող նույն Վարդ Սկլերոսին Վարդ Փոկասը ատում էր և իր հորեղբոր հետ կապված իրադարձությունների համար, և բնականաբար նույնիսկ անձնական մակարդակում, քանի որ հենց Վարդ Սկլերոսն էր սանձել Վարդ Փոկասի ապստամբությունը դեռևս 970 թվականին: Այսպիսով՝ ծագումով հայ, սակայն քաղաքացիական ծառայողների և հույների սոցիալական իղձերը ներկայացնող Վասիլ II-ը ապստամբների դեմ հանեց կրկին ծագումով հայ, սակայն զուտ անձնական մակարդակում ապստամբների դեմ տրամադրված մեծ հեղինակության տեր ու տաղանդավոր մի զորավարի, ինչն իրոք խորապես հաշվարկված և հետագայում իրեն արդարացրած մի քայլ էր: Այս առումով հատկանշական է, որ Վարդ Փոկասի հայտնվելը Վասիլ II-ի կողմում կարծես ինքնըստինքյան բերեց նրան, որ ապստամբների շարքերը թողեցին և կառավարական ուժերի կողմն անցան նաև մի շարք անձիք, այդ թվում նաև Անտիոքի գրավման հերոս Միքայել Բուրցեսը: Կառավարական ուժերի գլխին Վարդ Փոկասի նման մարտունակ մի անձնավորության հայտնվելը զգալիորեն կայունացրեց

<sup>1</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: Այս մասին կրճատ հայտնում է նաև ալ-Մաքին իր «Պատմություն» աշխատությունում՝ հիմնականում կրկնելով Յահա Անտիոքցուն:

<sup>2</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

Վասիլ II-ի և նրա կողմնակիցները դիրքերը, թեև արդյունքը միանգամից չէ, որ իրեն զգացնել տվեց:

978 թվականի մարտի 24-ին Պանկալիայի ճ-մ-ում (Կապադովկիա, Հալիս գետից դեպի Ամորիոն տարածվող հարթավայրում) Վարդ Սկլերոսի, Կոնստանդին Գավրասի, եղբայրներ Գրիգոր և Բագրատ Բագրատունիների, ինչպես նաև Չափրանիկ Մոկացու գլխավորած ապստամբների բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000) հաղթեցին Վարդ Փոկասի գլխավորած կառավարական բանակին (մոտ 60.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 4.000, այդ թվում Անտիոքի դուքս Միքայել Բուրցեսը և Տարսուսի կառավարիչ Եվստաթիոս Մլեի Հայը), ընդ որում Վարդ Փոկասը մարտադաշտում հեծյալ մենամարտ ունեցավ Կոնստանդին Գավրասի հետ ու գուրգի հզոր հարվածով տապալեց նրան ձիուց, սակայն հաջորդ իսկ ընդհարումում հենց ինքը նիզակի կոթով հուժկու հարված ստացավ, տապալվեց ձիուց և հետագայում մեծ դժվարությամբ հազիվ փրկվեց<sup>1</sup>: 978 թվականի մարտի վերջին ապստամբները մանր մարտերից հետո տիրեցին Աթալիային<sup>2</sup>, որից հետո կողմերը վճռական ընդհարման համար հերթական անգամ ուժերն ի մի բերեցին Աբիդոսի թերակղզու մոտակայքում:

978 թվականի մայիս Աբիդոսի թերակղզու մոտակայքում տեղի ունեցած ծովային և ցամաքային մարտաշարքի արդյունքը այնքան էլ միանշանակ չէր, քանզի, Վարդ Փոկասի գլխավորած կառավարական բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) մինչ այդ Վարդ Սկլերոսի որդի Ռոմանոսի գլխավորությամբ քաղաք մտած ապստամբների բանակից (մոտ 20.000) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 10.000) ռազմական ուղղակի ճնշմամբ թեև չկարողացան գրավել Աբիդոս քաղաքը, սակայն ապստամբները, ի վերջո կորուստներ կրելով «Հունական կրակ» օգտագործող հակառակորդի նավատորմից, իրենք նահանջեցին<sup>3</sup>: Անհաջողության մատնվելով Աբիդոսի ուղղությամբ՝ Վարդ Սկլերոսը հարվածի սայրը տեղափոխեց հյուսիս և արդեն 978 թվականի հունիսին Գյոնեի ճ-մ-ում (Խարսիանոնի մոտ) Վարդ Սկլերոսի, եղբայրներ Գրիգոր և Բագրատ Բագրատունիների, ինչպես նաև Չափրանիկ Մոկացու գլխավորած ապստամբների բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000) հաղթեցին Վարդ Փոկասի գլխավորած կառավարական բանակին (մոտ 60.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 4.000, այդ թվում Անտիոքի դուքս Միքայել Բուրցեսը և Տարսուսի կառավարիչ Եվստաթիոս Մլեի Հայը), որին, սակայն, հաջողվեց կազմակերպված նահանջել<sup>4</sup>: 978 թվականին ապստամբներին, ըստ էության, հաջողվեց տիրել Փոքր Ասիային և ծովին սեղմել կառավարական ուժերին, սակայն հաջողությունը որևէ կերպ վերջնական տեսք չէր ստանում, իսկ նավատորմի պակասն ու կառավարական նավատորմի բացարձակ գերակշռությունն էլ ծովում բացառում էր ռազմական միջոցառումներով Կոստանդնուպոլիսը գրավելու որևէ հնարավորություն: Նույն նավատորմի առկայությունը, սակայն, կառավարական ուժերին իր հերթին հնարավորություն էր ապահովում օպերացիոն ավելի լայն ազատություն վայելել, ինչից օգտվելով էլ նոր բացվող տարում Վարդ Փոկասը պատրաստվեց մինչ այդ ի մի բերած ուժերով հենց նույն Փոքր Ասիայում էլ մարտ տալ Վարդ Սկլերոսին:

Այս առումով հարկ է նշել, որ նոր բացվող տարում նախապատրաստվող ռազմական գործողություններում պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը ձեռք էր բերել ռազմավարական մի կարևորագույն դաշնակից, ինչը, սակայն, առժամանակ գաղտնի էր պահվում: Խոսքը Արտանուշի թագավորության և նրա փաստացի տիրակալ Դավիթ Կյուրոպաղատի Բագրատունու մասին էր: Այժմ իրոք դժվար է ասել, թե ի՞նչը ստիպեց Անիի թագավորությանը ընտրություն կատարել հենց Վասիլ II-ի օգտին, քանի որ տեղեկություններն անչափ սուղ են, սակայն զուտ ենթադրական մակարդակում կարելի է կարծել, որ իր դերն ունեցավ մի կողմից այն հանգամանքը, որ ապստամբության հենց ամենասկզբում Վարդ Սկլերոսի բանակը հարձակվեց Անիի

<sup>1</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 10, մաս 7; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 8; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 14:

<sup>2</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 10, մաս 7:

<sup>3</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 10, մաս 7; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 8; Միքայել Պսելլոս «Ժամանակագրություն», «Վասիլ, մաս 7:

<sup>4</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 8; Միքայել Պսելլոս «Ժամանակագրություն», «Վասիլ, մաս 7; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 14:

թագավորության տարածքի վրա, իսկ ամեն կերպ ապստամբներին աջակցող Մրվանյանների եմիրության եմիր Բադ իբն Դոստունը էլ մյուս կողմից սկսել էր գրավել քրիստոնյաներին պատկանող քաղաքները: Կրկին ենթադրական մակարդակում, սակայն, թերևս, կարելի է ասել, որ գուցե իր դերն էր խաղացել նաև այն հանգամանքը, որ Վասիլ II-ը լավ մի դիվանագետ էր, իսկ, ի դեմս Արևելքում հսկայական հեղինակություն ունեցած Վարդ Սկլերոսի էլ Հայոց գահակալները գուցե հենց նույնիսկ Անիի գահի համար վտանգավոր մի թեկնածուի էին տեսնում: Այսպես թե այնպես, սակայն ընտրությունն արվեց Վասիլ II-ի օգտին, իսկ դա իր հերթին վճռական նշանակություն ունեցավ: Բացվում էր 979 թվականը, որին Սատրապական Հայաստանի XIV ապստամբության ընթացքի համար վիճակված էր վճռականը լինել, ընդ որում հենց տարվա սկզբից սկսած էլ ինչպես Վարդ Սկլերոսը, այնպես էլ Վարդ Փոկասը ի մի բերեցին առկա ուժերը վճռական ճակատամարտի համար:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 979 հունիսի 19 – Պանկայիայի ճ-մ<sup>1</sup>

Վարդ Սկլերոսի, եղբայրներ Գրիգոր և Բագրատ Բագրատունիների, ինչպես նաև Չափրանիկ Մոկացու գլխավորած ապստամբների բանակը (մոտ 47.000, այդ թվում արաբներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 18.000) մոտեցան Վարդ Փոկասի գլխավորած կառավարական բանակին (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 5.000):

I փուլ – Ապստամբների բանակը անցավ հարձակման և ստիպեց կառավարական բանակին նահանջել: Այս ընթացքում Վարդ Փոկասը մարտադաշտում հանդիպեց և հեծյալ մենամարտ ունեցավ Վարդ Սկլերոսի հետ: Վերջինս թրի հարվածով վիրավորեց իր հակառակորդին, սակայն դրա փոխարեն Վարդ Փոկասը գուրգի հզոր հարված հասցրեց Սկլերոսին ու, թեև չխոցեց հակառակորդի պաշտպանական հանդերձավորումը, սակայն շշմեցրեց վերջինիս, ինչից հետո կողմերը հեռացան միմյանցից: Չնայած այս ամենին, սակայն, կառավարական բանակի վիճակը շարունակեց աստիճանաբար ծանրանալ:

II փուլ – Մարտադաշտ հասավ Հովհան-Թոռնիկ Մամիկոնյանի ու իշխանաց-իշխան Ջոշիկի գլխավորած Արտանուշի թագավորության հեծյալ գունդը (12.000) և, թիկունքից հարվածելով ապստամբների բանակին, խուճապի մատնեց վերջինիս ու հարկադրեց փախուստի:

III փուլ – Ուժերը վերադասավորած կառավարական բանակը անցավ հակահարձակման և, Արտանուշի թագավորության հեծյալ գնդի օգնությամբ ճակատային ու թիկունքային համակցված հարվածներ հասցնելով, ծանր պարտության մատնեց ապստամբների բանակին:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցները՝ մոտ 13.000, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 13.000, դաշնակիցները՝ մոտ 20.000 զինվոր:

Կրած պարտությունը ամենակործանարար հետևանքներն ունեցավ Վարդ Սկլերոսի կողմից սկզբնավորած գործի համար, ընդ որում դրանից հետո վերջինս, իր եղբայր Կոնստանդինի, որդի Ռոմանոսի և շատ քիչ թվով այլ կողմնակիցների հետ միասին ապավինելով Ադուղ-Էդ-Դուլայի աջակցությանը, հեռացավ Արաբական խալիֆություն: Բաղդադի ամենագոր տիրակալը, սակայն, առժամանակ որոշակիորեն չկողմնորոշվելով իր կողմն անցած անձանց հարցում, նրանց այնուհանդերձ բանտարկեց: Ինչ վերաբերում է Վասիլ II-ին, ապա 979 թվականի ամռանից մինչև 980 թվականի գարուն Վարդ Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակը (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) ասպատակեցին Կապադովկիայի արևելքը, Փոքր Հայքը ու Անդրեփրատյան Ծոփքը՝ ի վերջո դիմադրությունը դադարեցնողներին ներում խոստանալու միջոցով վերջնականապես կոտրելով

<sup>1</sup> Հովհաննես Սկլիցցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 9; Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 10, մաս 7; Միքայել Պսելլոս «Ժամանակագրություն», «Վասիլ, մաս 8, 9; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 15; Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 3; «Զարթոյիս-Ցխովրեբա», «Զարթոյի մատյանը»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

Վարդ Սկլերոսի կողմնակիցների համառությունը: Սատրապական Հայաստանի XIV ապստամբությունը ճնշվեց<sup>1</sup>:

Հարկ է նշել, սակայն, որ ապստամբության ավարտից հետո վերջինիս առաջ բերած և նրա հիմքում ընկած սոցիալ-տնտեսական խորը նախապայմանները այդպես էլ չվերացվեցին, ինչը նշանակում էր որ, չնայած հենց նոր ավարտված իրադարձությունների ծանր բնույթին, որը թանկ գին արժեցավ կայսրությանը, նման ելույթի կրկնությունն ապագայում որևէ կերպ բացառել չէր կարելի: Ինչ վերաբերում է Վասիլ II-ի դաշնակիցներին, ապա ամենից առատ պարգևատրվեց Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունին, որի մինչ այդ առկա հսկայական հեղինակությունը, որպես մի մարդու, որը վայելում էր Բյուզանդական կայսրության ամենագոր կայսեր աջակցությունը, ավելի մեծացավ: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ Կոստանդնուպոլսի ամենագոր տիրակալի հովանավորությունը վայելելը Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունու և Արտանուշի թագավորության համար առավել, քան կարևոր էր ու համապատասխանում էր նաև Հայոց արքա Սմբատ II Տիեզերակալի նկրտումներին՝ ամենից առաջ Կենտրոնական Վրաստանի համար Աբխազական թագավորության և Կախեթի բորեպիսկոպոսության հետ մրցակցությունը վերջնականապես հաջողությամբ ավարտելու համար:

## Գլուխ 98

### Քարթլի թագավորության հռչակումը

Իրոք, դեռևս 978 թվականին, հաջորդելով գործնականում չդիմադրած քեռուն, Արտանուշի թագավորության արքա Բագրատ Բարեհոգու թոռ պատանի Բագրատը՝ Բագրատ II-ը (978-980), հռչակվել էր Աբխազական թագավորության արքա, ինչը հայերի համար քաղաքական մի խոշոր հաջողություն էր: 980 թվականի սկզբին, սակայն, անհնազանդության ոգով էր պատված Կենտրոնական Վրաստանը, որտեղ Արտանուշի թագավորության դիրքերը կրկին հայտնվել էին կասկածի տակ:

Արդյունքում՝ 980 թվականի գարնանը Թիդուայի ճ-մ-ում (Կենտրոնական Վրաստան) Բագրատ II-ի գլխավորած Աբխազական (մոտ 10.000) և Արտանուշի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեց ապստամբած վրաց իշխանների բանակին (մոտ 15.000)<sup>2</sup>: Այս հաղթանակը Բագրատ II-ին և Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունուն վերջնականապես տվեց Կենտրոնական Վրաստանը՝ իրենից, ըստ էության, ներկայացնելով հայերի հաջողությունների գագաթնակետը հյուսիսում, երբ Արտանուշի թագավորության, իսկ միջնորդավորված կերպով նաև Անիի թագավորության գերիշխանության տակ էր հայտնվել ոչ միայն ավանդական նպատակակետ հանդիսացող այս տարածաշրջանը, այլ նույնիսկ՝ Աբխազական թագավորությունը: Հարկ է նշել, սակայն, որ Աբխազական թագավորության պարագայում այնուհանդերձ առկա էին որոշակի յուրօրինակություններ:

Վերևում արդեն նկարագրվեց այն վիճակը, երբ Աբխազական թագավորությունը վերջին հարյուրամյակում իրենից, ըստ էության, արդեն ներկայացնում էր տարածաշրջանային միկրոտերության տիպի պետական մի միավոր, երբ սկզբնական աբխազական միջուկի շուրջ վերջին հաջողակ տիրակալների և, հատկապես, Լևոն III-ի ջանքերով հավաքվել էր այլացեղ արտաքին մի պատյան: Այս առումով իրավիճակը յուրօրինակ տեսք էր ստանում, ինչպես արդեն ասվեց, հատկապես այն բանի ֆոնին, որ աբխազական միջուկը, մշակութային առումով լինելով զարգացման ավելի ցածր մակարդակի վրա, քան ոչ աբխազական արտաքին պատյանն էր, մեր կողմից դիտարկվող նույն այս ժամանակահատվածում արդեն ոչ միայն քանակապես էր սկսել զիջել ոչ աբխազական տարրին, այլև աբխազական տարր ինքն էր ընկել ոչ աբխազական, բնականաբար հիմնականում վրացական, ավելի բարձր զարգացման աստիճանի վրա գտնվող Էթնոմշակութային ազդեցության տակ: Այսպիսով, սկզբնական միասնականության հաշվին լինելով ուժեղ և դրա շնորհիվ զրավելով տարանջատված ու անկում ապրող վրացական տարրի կողմից զբաղեցված տարածքները, արդեն մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում, ընդհակառակը, ստեղծվել էր մի դրություն, երբ տարածաշրջանային միկրոտերության

<sup>1</sup> Հովհաննես Սկլիցեց «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 10:

<sup>2</sup> «Քարթլի-Ցխովրեբա», «Քարթլի մատյանը»:

կարգավիճակի հասած Աբխազական թագավորությունում աստիճանաբար մեծապես սկսել էր գերակշռել արդեն ոչ աբխազական տարրը: Իրավիճակը հատկապես ծանր տեսք էր ստանում այն բանի արդյունքում, որ իր սկզբնական աբխազական կորիզից հեռացել էր հատկապես Աբխազական թագավորության վերնախավը: Ժամանակակիցների համար աննկատ ու ներկայումս ևս շատերի կողմից դեռևս չընդունվող ուշագրավ այս զարգացումն իր արտաքին առաջին դրսևորում ստացավ հենց մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում՝ վերջնական արդյունքում բերելով Աբխազական թագավորության կործանմանը, աբխազական տարրի ծայրահեղ թուլացմանը և վերջին մի բանի հարյուրամյակներում ակնհայտորեն անկում ապրող վրացական տարրի վերածնմանն ու վերջնական գերիշխմանը:

Վերևում նկարագրված ուշագրավ գործընթացը, կարծես թե, իր ավարտուն պսակին հասավ Աբխազական թագավորության գահին Բագրատ II-ի հայտնվելով, քանզի, արդեն այն բանից հետո, երբ 980 թվականին նույն այս Բագրատ II-ը, որպես արդեն Բագրատ I Մեծ (980-1014), դարձավ նոր հռչակված Զարթլիի թագավորության արքա, մեկ թագավորության մեջ միավորելով Վրաստանը և Աբխազական թագավորության տարածքը, վրացական տարրը, համենայն դեպս գոնե աբխազական տարրի նկատմամբ, վերջնականապես ամրապնդեց ջախջախիչ առավելության իր կարգավիճակը: Արդյունքում՝ Արտանուջի թագավորության անմիջական և Անիի թագավորության միջնորդավորված աջակցության արդյունքում Աբխազական թագավորության միջուկի հիման վրա հռչակված Զարթլիի թագավորությունը աստիճանաբար դարձավ մի պետություն, որտեղ վրացիներն ու վրացականացած աբխազները քանակապես միանշանակորեն գերակշռ էին աբխազներին, ընդ որում նոր պայմաններում բուն Աբխազիան անմիջապես էլ հայտնվեց հեռավոր ու մեծապես մոռացված մի մարզի կարգավիճակում:

Բացառիկ այս դերափոխումը, որը ժամանակակիցները գրեթե չնկատեցին, իր հետ, սակայն, խորը փոփոխություններ բերեց, որոնք կործանարար եղան ամենից առաջ մինչ այդ, թվում է, թե եթե ոչ առաջատարի, ապա, համենայն դեպս, գոնե առաջատարների խմբում գտնվող աբխազների ու Աբխազական թագավորության համար: Այս առումով հատկանշական է, որ Բագրատ I Մեծի տիտղոսաշարքում առաջնային տեղ ունեւ հենց «թագավոր Աբխազաց» տիտղոսը և այն միայն հետագայում համալրվեց «թագավոր Վրաց» տիտղոսով՝ իր հերթին շատ ավելի ուշ ստանալով փաստացի ու իրական բովանդակություն: Իր հերթին, այս արքայի թագավորությունը ժամանակակիցները դեռ երկար ժամանակ, թեև ավելի ու ավելի թուլացող չափով, ընկալում էին որպես հենց Աբխազական թագավորություն, թեև այնուհանդերձ, սկսած նույն 980 թվականից, գործընթացն արդեն, ըստ էության, ավարտված էր, երբ առկա էր վրաց էթնոսի կողմից վերստեղծված սեփական պետական մի միավոր, ի դեմս նորահռչակ Զարթլիի թագավորության: Հարկ է նշել, որ բրիտանական մոտ տեղի ունեցած խոշոր փոփոխությունների հետ միաժամանակ զգալի տեղաշարժեր էին տեղի ունենում նաև Արաբական խալիֆությունում:

## Գլուխ 99

### X դարի վերջի Արևելյան Մեծ խաղի սկիզբը

Երկաթյա Ադուդ-էդ-Դուլան, թերևս, ամենահզորը բոլոր ժամանակների Բուվեհյաններից, հաջողությամբ լուծելով հորեղբորորդու հարցերը, ինչպես նաև ոչնչացնելով պարսիկների ավանդական ու ամենաակնառու հակառակորդներից ամենավտանգավորին, ի դեմս Մոսուլում գործող Համդանյանների, դրանից հետո ևս չէր դադարեցրել զարգացնել հաջողությունը և հարվածն ուղղել էր արդեն քրդերի ուղղությամբ, որոնք մի ինչ-որ պահի, կարծես թե, փորձ էին կատարել սեփական քայլերը ձեռնարկել: Ադուդ-էդ-Դուլան, սակայն, վճռականորեն դուրս եկավ քրդերի այս մղումների դեմ և իր ամուր ձեռքով ցույց տվեց բոլորին, որ արաբներից մեծ դժվարությամբ խլած առաջնայնությունը Արաբական խալիֆությունում ինքը պատրաստ չէ ոչ միայն կիսել քրդերի հետ, այլև նույնիսկ՝ վերջիններիս ընկալել որպես քիչ թե շատ հավասար իրավունքների տեր դաշնակիցներ: Այս պայմաններում Բադ իբն Դոստուկը, որն ավելի հեռու էր Բուվեհյաններից, սակայն որի հենց աչքի առաջ էլ տեղի էր ունեցել տեղում ամենագոր թվացող Աբու-Տադլիբի ջախջախումը, ճկուն վարվեց և արագորեն ընդունեց Ադուդ-էդ-Դուլայի

գերիշխանությունը: Հասանվեցիանների Եմիրությունում, սակայն, այդքան հեռատես չեղան ու դաժանորեն հատուցեցին դրա համար՝ ենթարկվելով Բուվեհյանների Եմիրության ծանր հարվածներին և դրանից հետո, ըստ էության, թեքվելով դեպի անկում: Հաշիվ տեսնելով նաև քրդերի հետ՝ Ադուղ-Էդ-Դուլան խնդիր դրեց ամենից առաջ ամրապնդել սեփական դիրքերը Բուվեհյանների Եմիրությունում, իսկ հետագայում էլ նաև՝ ուժեղանալ Չիյարյանների և Սալարյանների Եմիրությունների տարածքներում՝ հեռակա խնդիր ունենալով հետ մղել այդպես էլ Իրանական լեռնաշխարհում իր ունեցած երբեմնի ազդեցությունը վերականգնելու գաղափարից չիրաժարված Սամանյանների Եմիրության նկրտումները:

Սեփական տոհմակիցների հետ հարաբերություններում խնդիրն ամենից առաջ կայանում էր նրանում, որ արժանահիշատակ Ռուքն-Էդ-Դուլան, առաջին դերերի վրա մղելով Ադուղ-Էդ-Դուլային, նաև պայման էր դրել առ այն, որ Իրանական լեռնաշխարհի ավելի հյուսիս ընկած հատվածներում առանձին տիրույթներում պետք է իշխեին իր մյուս որդիներ Ֆախր-Էդ-Դուլան և Մուայիդ-Էդ-Դուլան՝ համապատասխանաբար «Գահատոհմի հպարտություն»-ն ու «Գահատոհմի օգնական»-ը, որոնք պետք է իշխեին, կրկին համապատասխանաբար, Ռեյում և Համադանում: Հոր մահից հետո, սակայն, եղբայրների հարաբերությունները լարվել էին և հատկապես սրվել էր Ադուղ-Էդ-Դուլայի և Ֆախր-Էդ-Դուլայի հակամարտությունը, իսկ դա տեղի էր ունեցել մանավանդ այն բանից հետո, երբ, առաջնորդվելով ինչ-ինչ տեղայնական շահերով, Ֆախր-Էդ-Դուլան Չիյարյանների Եմիրությունում մղվող գահակալական պայքարի պայմաններում աջակցել էր Սամանյանների Եմիրության բանակային ուժերով գահին հասնել փորձող Վուշմահիրի որդի Կավուսին՝ դուրս գալով Բուվեհյանների ավանդական դաշնակից, Վուշմահիրի մյուս որդի Վիշուտունի (967-977) դեմ: Ու, թեև Վիշուտունին հաջողվել էր պահել դիրքերը, սակայն նրա մահից հետո այնուհանդերձ Եմիր էր հռչակվել Կավուսը (977-1012), որը սկզբում ստացել էր պաշտոնական Բաղդադի համաձայնությունը, սակայն ի վերջո անհնազանդության ուղին էր բռնել՝ սեփական խաղը մղող Ֆախր-Էդ-Դուլայի հետ միասին ապավինելով Սամանյանների Եմիրության աջակցությունը: Ահա հենց այս իրավիճակի հետ էր, որ որևէ կերպ չէր պատրաստվում համակերպվել Ադուղ-Էդ-Դուլան՝ հընթացս ցանկանալով լուծել նաև Սալարյանների Եմիրությունում սեփական դիրքերի ամրապնդման հարցը: Վերջին պարագայի հետ կապված հարկ է նշել, որ խնդիրներ, թեև ավելի փոքր ծավալի, առկա էին նաև Սալարյանների մոտ, որտեղ 979 թվականի վերջում Իբրահիմ իբն Մարգուբանի որդի Աբուլ-Հաջ Սալարը (979-982) կարողացել էր գահընկեց անել, բանտարկել, իսկ հետո էլ սպանել հորը և այժմ իրեն փորձում էր որոշակիորեն անկախ պահել բոլորից:

980 թվականի երկրորդ կեսին Ադուղ-Էդ-Դուլայի գլխավորած խոշոր ռազմական ուժերը, ստանալով նաև Մուայիդ-Էդ-Դուլայի աջակցությունը, արշավանքի ելան ամենից առաջ Ֆախր-Էդ-Դուլայի դեմ և տարվա վերջի վիճակով վերջինս արդեն վտարված էր իր տիրույթներից, ընդ որում խոշոր ընդհարումներից հնարավոր էր եղել գերծ մնալ: Հաջորդը Չիյարյանների Եմիրությունն էր, որին Ադուղ-Էդ-Դուլան հարված հասցրեց 981 թվականի սկզբին: Արդյունքում՝ գահագրկվեց նաև Ֆախր-Էդ-Դուլայի ապաստան տված և նրան հանձնել հրաժարված Կավուսը, իսկ որպես ընդհանուր հետևանք էլ՝ երկու այս տիրակալները ապաստանեցին Սամանյանների Եմիրությունում: Սամանյանների Եմիրության որոշակիորեն ուշացած ռազմական մեքենան իր հերթին ռազմարշավ սկսեց Բուվեհյանների Եմիրության դեմ միայն 981 թվականի կեսերին, սակայն անհաջողության մատնվեց և Ադուղ-Էդ-Դուլային հաջողվեց պահպանել իր նվաճումները: Մինչ Արաբական խալիֆության տարածքում տեղի էին ունենում վերևում նկարագրված ներքին խմորումները՝ վերջին ծանր ներքաղաքական ճգնաժամից դժվարությամբ ուշքի եկած պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը կրկին ձեռնամուխ եղավ ակտիվ քաղաքականության կյանքի կոչմանը Արևելքում:

Հարկ է նշել, որ առաջխաղացման համար պայմաններն այստեղ, ընդհանուր առմամբ դեռևս դրական էին, քանի որ Բուվեհյանների Եմիրության հզոր տիրակալ Ադուղ-Էդ-Դուլան նույն այս ժամանակ զբաղված էր Սամանյանների Եմիրության հետ դիմակայությամբ և, ընդհանրապես ասած, իր սահմանների արևմուտքում չէր էլ ձգտում հակամարտության մեջ մտնել Բյուզանդական կայսրության հետ, Ֆաթիմյանների խալիֆությունը պատվել էր Եգիպտոսին տիրած բոլոր պետական միավորների ավանդական ախտով և այդպես էլ չէր կարողանում ամուր

հաստատվել Ասորիքում, իսկ իր զգալի տիրույթներից զրկված Համդանյանների Եմիրությունում էլ գործերը շարունակում էին խառը մնալ: Վերջին պարագայում, սակայն, մեկ փոփոխություն այնուհանդերձ եղավ, երբ 979 թվականին, օգտվելով Աբու-Տաղլիբի ջախջախումից, Սաադ-էդ-Դուլան առերևույթ ընդունեց Ադուդ-էդ-Դուլայի գերիշխանությունը և փոխարենը որոշ կտորներ ստացավ հորեղբորորդու երբեմնի տիրույթներից:

Չնայած վերջին հանգամանքին, սակայն, հարկ է այնուհանդերձ կրկին ընդգծել, որ Բուվեհյանները, ավանդականորեն ակտիվ չէին արևմտյան ուղղությամբ, իսկ 981 թվականին Արևելքում մղվող ծանր հակամարտության ֆոնին էլ Ադուդ-էդ-Դուլան նույնիսկ զգալիորեն ջերմացրել էր իր հարաբերությունները պաշտոնական Կուստանդնուպոլսի հետ: Արդյունքում՝ Համդանյանների Եմիրությունը, ձևականորեն ենթակա լինելով Արաբական խալիֆությանը և Բուվեհյաններին, փաստացի սեղմված մնաց Բյուզանդական կայսրության ու Ֆաթիմյանների խալիֆության միջև, որոնցից առաջինին այն նույնիսկ հարկ էր վճարում: Փորձ կատարելով ընտրություն կատարել այնուհանդերձ հավատակիցների կողմը՝ Սաադ-էդ-Դուլան, սակայն, վերջնական հաշվարկում սխալվեց, քանզի կոնկրետ այդ պահին Ֆաթիմյանների խալիֆությունը դեռևս հնարավորություն չունեց քավարար աջակցություն ցույց տալ իրեն: Արդյունքում՝ 981 թվականի մարտին Բյուզանդական կայսրության բանակի կազմում գործող Հայ հետևակայիները (մոտ 300), գիշերը աստիճաններով ներխուժելով Ռաբան ամրոց, անակնկալ հարձակումով գրավեցին այս ամրությունը Համդանյանների Եմիրության բանակից (մոտ 700) այն բանից հետո, երբ մի հայ կնոջից տեղեկացան ամրոցի կայազորի վիճակի ու պարիսպների բարձրության մասին<sup>1</sup>: Այս պայմաններում Կահիրեում ալ-Մուհիդին փոխարինած Նրա ոչ պակաս եռանդուն որդի ալ-Ազիզը (975-996) առավելագույնը, որ կարողացավ անել, դա առկա ուժերով կայսրությանը հարված հասցնելն էր:

981 թվականի ամռանը, սակայն, Գամրկելիի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.500) Անտիոքի ճ-մ-ում անակնկալ գիշերային հարձակումով հաղթեցին Ֆաթիմյանների խալիֆության ճամբարած բանակին (մոտ 15.000)<sup>2</sup>, ինչից հետո զարգացրին հաջողությունը: 981 թվականի նույն ամռանը նույն Գամրկելիի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.500) Լաոդիկեայի ճ-մ-ում փորձեցին կրկին անակնկալ հարձակվել քաղաքը պաշարած Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակի (մոտ 20.000) վրա, սակայն այս անգամ հենց հակառակորդի բանակն անցավ հակահարձակման ու Նրանց պարտության մատնեց, ընդ որում Գամրկելին գերվեց և հետագայում մահապատժի ենթարկվեց<sup>3</sup>: Վերջին հաջողությունից հետո էլ, սակայն, ալ-Ազիզը այնուհանդերձ հիմնականում մտահոգված էր ամենից առաջ Ասորիքում սեփական դիրքերի ամրապնդմամբ և որևէ կերպ տրամադրված չէր օժանդակել Սաադ-էդ-Դուլային, որն արդյունքում մնաց միայնակ: Որպես հետևանք՝ 981 թվականի նոյեմբերին Արևելքի դոմեստիկոս Վարդ Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) Բաբ ալ-Յահուբի ճ-մ-ում (Հալեպի հյուսիսային դարպասների դիմաց) հաղթեցին Սաադ-էդ-Դուլայի գլխավորած Համդանյանների Եմիրության բանակին (մոտ 20.000)<sup>4</sup>, ինչից հետո Սաադ-էդ-Դուլան վերստանձնեց բոլոր Նախկին պարտավորությունները կայսրության նկատմամբ՝ միաժամանակ այս կամ այն չափով ենթակա լինելով կամ կրելով Նաև պաշտոնական Բաղդադի և պաշտոնական Կահիրեի ազդեցությունը:

981 թվականին ինչպես հարկն է կարգի զցելով գործերը սեփական Եմիրության արևելքում, 982 թվականի սկզբին Ադուդ-էդ-Դուլան սկսեց իր հարվածային ստորաբաժանումները աստիճանաբար դեպի արևմուտք տեղափոխել, որտեղ դեռևս բաց էր մնում Սալարյանների Եմիրության արևելքում իշխող Մարզուբան իբն Իսմայիլի և հատկապես նույն Եմիրության արևմուտքում իշխող Աբուլ-Հաջ Սալարի խնդիրը: Սալարյանների պարագայում, սակայն, հարցը

<sup>1</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: Այս մասին կրճատ հայտնում է Նաև ալ-Մաքին իր «Պատմություն» աշխատությունում՝ հիմնականում կրկնելով Յահա Անտիոքցուն:

<sup>2</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: Այս մասին կրճատ հայտնում է Նաև ալ-Մաքին իր «Պատմություն» աշխատությունում՝ հիմնականում կրկնելով Յահա Անտիոքցուն:

<sup>3</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: Այս մասին կրճատ հայտնում է Նաև ալ-Մաքին իր «Պատմություն» աշխատությունում՝ հիմնականում կրկնելով Յահա Անտիոքցուն:

<sup>4</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: Այս մասին կրճատ հայտնում է Նաև Զեմալ-էդ-Դինը՝ հիմնականում կրկնելով Յահա Անտիոքցուն:



անակնկալ կերպով հեշտ լուծվեց, ընդ որում, եթե Մարգուբան իբն Իսմայիլը անմիջապես ենթարկվեց ամենագոր Ադուղ-Էդ-Դուլային, ապա Աբուլ-Յաջ Սալարը ոչ միայն ինքն էլ արագորեն հաստատեց իր ենթակայությունը, այլև կարողացավ Բաղդադի հզոր տիրակալին համոզել խոշոր ռազմական ուժերով աջակցել իրեն «անհավատների» և, ամենից առաջ, Անիի թագավորության դեմ ռազմարշավ իրականացնելու հարցում: Վերջին հաջողություններից հետո Ադուղ-Էդ-Դուլայի ռազմական մեքենան ոչ միայն մեծացել էր, այլև այն արդեն նաև ենթակա էր որոշակիորեն անգործ մնալու վտանգին և արդյունքում, ահա, հենց նման անցանկալի հեռանկարից խուսափել ձգտող Ադուղ-Էդ-Դուլան տվեց իր համաձայնությունը՝ աջակցել Աբուլ-Յաջ Սալարի որոշակիորեն արկածախնդրական ծրագրին:

Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ, առաջարկելով Ադուղ-Էդ-Դուլային հայերին հարվածելու իր ծրագիրը, հոր նկատմամբ անբարոյական վարքագիծ թույլ տված Աբուլ-Յաջ Սալարը ձգտում էր ամենից առաջ ամրապնդել սեփական դիրքերը իր իշխանության ներսում, ինչպես նաև՝ հարևանների հետ հարաբերություններում: Իր հերթին հարևաններից հատկապես ըմբոստ դիրք էին գրավել քրդերին ներկայացնող Եմիրությունները, ի դեմս ամենից առաջ Գողթնի այնքան էլ ոչ հզոր Եմիրության, որի եռանդուն և փառասեր Եմիր Աբու-Դուլուֆը (մոտ 970-1000), սակայն, որևէ կերպ չհամակերպվելով սեփական իրական դերի ու նշանակության հետ, զգալի հավակնություններ էր դրսևորում և, օգտվելով Աբուլ-Յաջ Սալարի ընդհանուր անկայուն վիճակից, չէր ենթարկվում վերջինիս: Առավել բարդ խնդիր, սակայն, քան սահմանափակ հնարավորությունների տեր Գողթնի Եմիրն էր, Աբուլ-Յաջ Սալարի համար ներկայացնում էր Յերի Եմիրությունը, որը, ի մի բերած Յայաստանի արևելյան շրջաններում ու Ատրպատականի Յյուսիսում առկա քրդական տարրին և այս տարածաշրջանում ավանդականորեն ներկայացնելով նույն քրդերի շահերը, արդեն երկար տասնամյակներ շարունակ ծանր մրցակցության մեջ էր Սալարյանների հետ:

Իրոք, բացառիկ համառություն, սակայն զարմանալի անհաջողականություն դրսևորած Դայսամ Իբրահիմ ալ-Զուրդիի կործանումից հետո Յերի Եմիրության աջակցությունը վայելող քրդերն, ի դեմս Շադդադյանների, այնուհանդերձ կարողացել էին մի որոշ ժամանակ տիրել Դվինին, իսկ հետո էլ, Սալարյաններից խլելով Գանձակը, ստեղծել Շադդադյանների Եմիրությունը: Միաժամանակ, Սալարյանների Եմիրության արևմուտքում վերջին տարիներին Իբրահիմ իբն Մարգուբանի թույլ իշխանության պայմաններում քրդերը նույն այդ տարիներին կարողացել էին ամրանալ նաև Թավրիզում, որտեղ դեռևս նախորդ տասնամյակներում ծանրակշիռ դիրք էին գրավել արմատներով կրկին Յերի քրդերից սերող Յուսեյն իբն Մուհամմեդ առ-Ռավվադին և հատկապես նրա որդի Աբուլ-Յաջ Մուհամմեդ իբն Յուսեյնը (մոտ 961 - ուղ. 988): Եվ այսպես, ձգտելով իր ձեռքի տակ, թեկուզ առժամանակ, խոշոր ուժեր հավաքել և հարված հասցնել հայերին, մոտավորապես այնպես, ինչպես Թուլունյանների Եմիրության կապակցությամբ մի ժամանակ վարվել էր Շեյբանյանների Եմիրության արժանահիշատակ Եմիր Ահմեդ իբն Իսան, Աբուլ-Յաջ Սալարը նպատակ ուներ նաև սանձել քրդերին ու նրանց Եմիրություններին:

Եվ վերջապես իրավիճակը առավել հստակ և վերջնականապես պատկերացնելու համար հարկ է նշել, որ նույն այս ժամանակ Յայոց արքա Սմբատ II Տիեզերակալի համար որոշակի խնդիրներ էին առաջացել Անիի թագավորության հյուսիսում, որտեղ Զարթլիի թագավորության նորահռչակ արքա Բագրատ I Մեծն և իր հայր Գուրգենը դուրս էին եկել իրենց պապ ու հայր Բագրատ Բարեհոգի արքայի, ինչպես նաև Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունու դեմ, ինչը մեծապես շեղել էր պաշտոնական Անիի ուշադրությունն այդ ուղղությամբ: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ, եթե Բագրատ Բարեհոգի արքան որևէ կերպ չէր նեղվում իր թագավորությունում Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունու փաստացի իշխանության առկայությունից, ապա դրա հետ որևէ կերպ համակերպվել չէր պատրաստվում նրա որդի և դեռևս իշխանության չհասած Գուրգենը, ընդ որում այն հանգամանքը, որ իր որդի Բագրատ I Մեծը ևս, ըստ էության, արդեն սեփական թագավորության ղեկավար է, մի կողմից ավելի էր գրգռում զրկված լինելու Գուրգենի զգացումը, մյուս կողմից էլ նոր հույսեր էր ներշնչում նրան՝ արդեն նաև որդու օգնությամբ ի վերջո մի կողմ մղել հորն ու Դավթին: Յոր փառասիրական նկրտումներին, բայց որոշակիորեն նաև սեփական մղումներով, աջակցում էր նաև Բագրատ I Մեծը, որը, մի կողմ թողնելով մարդկային շնորհակալական զգացմունքները ու իրեն անմիջապես էլ զգալով ամենից առաջ հենց վրացիների

թագավոր, իր հերթին սկսել էր մեծապես նեղվել սեփական տիրույթների սահմաններում զգալի ազդեցություն ունեցող և ամենից առաջ հենց հայերին ներկայացնող Զարադուռի իշխանության եռանդուն իշխան, Զարադուռի իշխանության արդեն իսկ հիշատակված հիմնադիր իշխան Լիպարիտի տղա Յրահատի (մոտ 930-950) որդի Լիպարիտի (մոտ 950-970) տղա Յրահատ Օրբելյանի (մոտ 970 - ուղ. 1021) գործունեությունից:

Այս պայմաններում իրադարձությունների կոնկրետ սկիզբ հանդիսացավ այն հանգամանքը, որ Բագրատ I Մեծը, ցանկանալով ձերբակալել Յրահատ Օրբելյանին, զգալի ուժերով մտավ Զարադուռի իշխանության տարածք, իսկ հորն էլ ուղղեց Արտանուշի թագավորության ավելի արևմտյան շրջանների դեմ: Օրբելյան իշխանը, սակայն, կարողացավ խուսափել Զարթլիի արքայից և ապաստանել Արտանուշի թագավորությունում, ընդ որում այստեղ, ակնհայտորեն որոշակի հիմքեր ունենալով դրա համար, իրավիճակն այնպես ներկայացվեց, թե Բագրատ I Մեծը ցանկանում է հաշիվ տեսնել ոչ միայն Օրբելյանների, այլև՝ Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունու հետ՝ ի վերջո ձգտելով նաև սպանել նրան: Այս պայմաններում, ի պատիվ Բագրատ Բարեհոգի արքայի, վերջինս ոչ մի պահ չհապաղեց և, տեղյակ պահելով Սմբատ II Տիեզերակալին ու ի մի բերելով բոլոր առկա ուժերը, Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունու հետ միասին դուրս եկավ սեփական որդու և թոռան դեմ: Այսպիսով՝ հարավից հասունացող ահարկու սպառնալիքի պարագայում Անիի թագավորությունում սկիզբ առավ, ըստ էության, ներքին մի պայքար, որը, սակայն, բարեբախտաբար կարճ տևեց: Ավելին, հարկ է նշել, որ, շեղվելով դեպի հյուսիս, սակայն այնուհանդերձ գիտակցելով հարավից եկող սպառնալիքի վտանգները, Սմբատ II Տիեզերակալը կարողացավ արդյունավետ կապ հաստատել Յերի Էմիր Աբուլ-Յաջ Մուսկի (մոտ 945-990) հետ և, ոտքի հանելով նաև Գողթնի Էմիրության Էմիր Աբու-Դուլուֆին, ընդհանուր շահերի հիման վրա ոչ միայն ապահովեց թեկուզ կարճաժամկետ, բայց այնուհանդերձ՝ դաշնակիցներ, այլև հակառակորդի առաջխաղացման ուղու վրա դժվարություններ հարուցեց:

982 թվականի գարնանը Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունու գլխավորած Արտանուշի թագավորության բանակը (մոտ 15.000) Շավշեթի ճ-մ-ում հաղթեց Գուրգեն Բագրատունու գլխավորությամբ առաջխաղացած Զարթլիի թագավորության բանակի մի մասին (մոտ 5.000), որից հետո Զարթլիի թագավորության բանակի մյուս մասի (մոտ 10.000) գլուխն անցած մարտադաշտին մոտեցող Բագրատ I Մեծի հետ հաշտություն կնքվեց<sup>1</sup>: Իրոք, անձնական հանդիպման ժամանակ Բագրատ I Մեծը Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունուց, ըստ էության, ներողություն խնդրեց և հավաստիացրեց, որ իր գործողությունները ուղղված են ոչ թե վերջինիս, այլ Զարադուռի իշխանության դեմ: Դատելով ըստ ամենայնի, Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունին չհավատաց Բագրատ I Մեծին, սակայն ջինս արդեն բաց էր թողնվել շից և տարբեր կողմից առաջացող խնդիրների պայմաններում Արտանուշի թագավորությունն այլևս ի վիճակի չէր ուժային գործողություններ իրականացնել Զարթլիի թագավորության դեմ, իսկ այդ պայմաններում էլ այլ հնարավորություն, քան ձևացնելն էր, թե Զարթլիի արքային հավատացին, չկար՝ նույնիսկ հաշվի առնելով էլ այն հանգամանքը, որ Զարադուռի իշխանության դեմ ձեռնարկվող գործողությունն ինքնին գործողություն էր հայերի և Արտանուշի թագավորության դեմ: Մինչ զարգանում էին նախորդ իրադարձությունները, սակայն, վերջնականապես ուժերն ի մի բերած Սալարյանների Էմիրության Էմիր Աբուլ-Յաջ Սալարը մեծ արշավանք ձեռնարկեց հյուսիսային ուղղությամբ:

Արդյունքում, սակայն, 982 թվականի գարնանը տեղի ունեցած Ալաշկերտի ճ-մ-ում Անիի թագավորության (մոտ 50.000), ինչպես նաև Յերի, Գողթնի և Շադդադյանների Էմիրություններին (մոտ 30.000) միացյալ բանակը ջախջախեց Աբուլ-Յաջ Սալարի գլխավորությամբ Դվինից առաջխաղացած Սալարյանների Էմիրության բանակին (մոտ 70.000)<sup>2</sup>: Ավելին, զարգացնելով հաջողությունը, դաշնակից ուժերը 982 թվականի նույն գարնանը տիրեցին Դվինին<sup>3</sup>, ընդ որում Յայոց հինավուրց մայրաքաղաքի գրավման ժամանակ գերի ընկավ նաև անհաջողակ Աբուլ-Յաջ Սալարը:

<sup>1</sup> «Զարթլի-Ցիսլիքեթ», «Զարթլիի մատյանը»:

<sup>2</sup> Ստեփանոս Տարունցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 12:

<sup>3</sup> Ստեփանոս Տարունցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 12:

Աբուլ-Յաջ Սալարի գերությունը, ինչպես նաև հենց նոր կրած ծանր պարտությունը կործանիչ հարված հասցրեց Սալարյանների էմիրության հզորությանն ընդհանրապես և վերջինիս տիրապետությանը Ատրպատականում մասնավորապես: Ստեղծված պայմաններում, որպես միջին մի լուծում, Դվինը հանձնվեց Գողթնի էմիրությանը, իսկ կտրուկ թուլացած Սալարյանների էմիրության Ատրպատականում գտնվող հիմնական տիրույթներն էլ անցան հենց այդ ժամանակ էլ, ըստ էության, ստեղծված Ռավվադյանների էմիրությանը: Իրենց բաժին ավարը վերցրին նաև Շադդադյանները, որոնցից Լաշբարի իբն Մուհամմեդին հաջորդած վերջինիս անգործունակ եղբայր Մարգուբան իբն Մուհամմեդի (978-984) օրոք փաստացի իշխանության կրող հանդիսացող երրորդ եղբայր Փատլունը 982 թվականի աշնանը Շիրվանշահերի էմիրության բանակից գրավեց Պարտավը, Շամբորը և Բայլականը<sup>1</sup>, ընդ որում Շիրվանշահերի ռազմական մեքենան այս քաղաքները Սալարյաններից խլել էր սրանից մի քանի ամիս առաջ<sup>2</sup>: Այս ամենի արդյունքում Սալարյանների էմիրությունը պարփակվեց Տաբարիստանի արևմտյան հատվածում և, արդեն վերջնականապես որպես շարքային մի էմիրություն իր գոյությունը շարունակելով ևս մոտ մեկ դար, հետագայում աննկատ հեռացավ պատմության թատերաբեմից: Փոխարենը, սակայն, Անիի թագավորության հարավ-արևելյան սահմաններին վերջինիս փոխարինեց Ռավվադյանների էմիրության առաջնորդությամբ գործող Յերի, Գողթնի և Շադդադյանների էմիրությունների համադաշնությունը, որին, երբեմն, դաշնակցում էր նաև ավելի արևմուտք տեղակայված Մրվանյանների էմիրությունը, իսկ պարսկական տարրի ռազմաքաղաքական գերիշխանությունն էլ Ատրպատականում, ըստ էության, փոխարինվեց քրդական տարրի գերիշխանությամբ: Ինչ վերաբերում է Աբուլ-Յաջ Սալարին, ապա, մատնված անհաջողության և կորցրած իր իշխանությունը նույնիսկ երբեմնի իր էմիրությունում, վերջինս անցավ մասնավոր կյանքի, մի պահ ապաստանեց Բյուզանդական կայսրությունում, հետո փոխադրվեց Արտանուշի թագավորություն և ի վերջո հենց Օլթիում էլ խեղդամահ արվեց յուրայինների կողմից:

Այս առումով հարկ է նշել, որ քրդական վերոհիշյալ էմիրությունների շարքում, չնայած Յերի էմիրության քաղաքական և նույնիսկ բարոյական առաջնայնությանը, իրական առաջնորդի դերը, ամենից առաջ հիմք ընդունելով հենց ռազմական հզորությունը, այնուհանդերձ ստանձնեց որպես իր կենտրոնը Թավրիզն ունեցող Ռավվադյանների էմիրությունը, ընդ որում մյուսների համեմատ այս էմիրության ռազմական հզորության գաղտնիքը կայանում էր նրանում, որ պատմական Յայաստանի տարածքում գտնվող Յերի, Գողթնի և Շադդադյանների էմիրություններում քրդական տարրն այնուհանդերձ քանակապես քիչ էր ու իր թվաքանակով եականորեն զիջում էր տեղի հայ բնակչությանը, այն դեպքում, երբ տեղի մահմեդականները մեծ հաշվով ապահովեցին իրենց աջակցությունը Ատրպատականում գերիշխող Ռավվադյաններին: Այս առումով քրդերի օգտին եղավ նաև այն հանգամանքը, որ նույն այս ժամանակ պարսիկներին ներկայացնող գլխավոր ուժը հերթական անգամ ընկղմվեց քառսային իրավիճակի մեջ, երբ նախորդ տարի Յայաստանում ռազմաքաղաքական զգալի մի անհաջողություն կրած Ադուղ-Էդ-Դուլան, չհասցնելով շտկել իրավիճակը, 983 թվականի մարտի 26-ին Բաղդադում կնքեց իր մահկանացուն, ինչն էլ ամրագրեց Բուվեհյանների էմիրության ռազմաքաղաքական գազաթնակետի առավելագույնը, որից հետո սկսվելու էր անկումը:

Իրոք, Ադուղ-Էդ-Դուլայի մահից հետո Սամանյանների էմիրությունից վերադարձած Ֆախր-Էդ-Դուլան ոչ միայն շարունակեց իշխել իր տիրույթներում, այլև առժամանակ իրենով արեց նաև Չիյարյանների էմիրության տարածք՝ արգելելով Կավուսի տունդարձը: Ավելին, ինքնակամ այս էմիրը իր ձեռքը գցեց նաև նույն այս ժամանակ կյանքից հեռացած Մուայիդ-Էդ-Դուլայի տիրույթները, որից հետո Բուվեհյանների տոհմում առաջնության ունենալու արդեն լուրջ հայտ ներկայացրեց: Իր հերթին, պայմանները առաջնության համար պայթար սկսելու համար շատ հարմար դասավորվեցին, քանի որ Պարսքում իշխանության հասած Ադուղ-Էդ-Դուլայի ավագ որդի, «Գահատոհմի պատիվ» Շարաֆ-Էդ-Դուլան (983-988) անմիջապես էլ պայթար սկսեց Միջագետքին տիրած իր կրտսեր եղբայր, «Գահատոհմի սուր» Սամսամ-Էդ-Դուլայի (983-998), դեմ, ընդ որում, օգտվելով վերջինիս ծանր դրությունից, Յարավային Միջագետքում իրենց իշխանական հավակնություններով առաջ եկան Ադուղ-Էդ-Դուլայի ևս երկու որդիները, որոնք

<sup>1</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 56; ալ-Ֆակի «Ալ-Բաքի և Շիրվանի պատմություն»; Մյուենջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Անանուն «Շիրվանի և Ալ-Բաքի պատմություն»; Մյուենջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

իրենց հերթին, ավագ եղբայրների միջև մղվող պայքարում ութի տակ չգնալու մտայնությամբ, ապավինեցին Ֆախր-եղ-Դուլայի աջակցությանը: Որպես հետևանք, մոտակա 15 տարում Բուվեհյաններին վիճակված էր իրար գալու միջգահակալական ծանր մի մրցակցության մեջ: Արդյունքում՝ թեև ընդհանուր թուլության գնով, բայց գերազահությունը վերջին հաշվով մնալու էր Ֆախր-եղ-Դուլայի ձեռքում, թեև նա ևս այն երկար չէր վայելելու: Այսպիսով՝ կենտրոնացված ուժեղ իշխանության առկայությունը մի ինչ-որ պահ, կարծես թե, զսպեց տեղական փոքր ուժերին, սակայն այժմ, երբ Բուվեհյանները խրվեցին ներքաղաքական ծանր հաշվեհարդարների մեջ, նույն այդ տեղական և ավելի մասնորոշ բոլոր հնարավորությունները ստացան արտահայտվելու: Ահա հենց այս ամենն էլ կազմելու էր Արաբական խալիֆությունում զարգացող ռազմաքաղաքական իրադարձությունների մեխը մոտակա մի քանի տասնամյակներում:

## Գլուխ 100

### X դարի վերջի Արևելյան Մեծ խաղի հետագա ընթացքը

Ոգևորված նախորդ տարում ձեռք բերած ռազմական խոշոր հաջողությունից և առավել հուսավածվելով Բուվեհյանների էմիրությունում սկիզբ առած քառսից՝ նույն 983 թվականին քրդական տարրը, արդեն մի կողմ թողած նախորդ տարիների դաշնակցությունը հայերի հետ, ակտիվ գործողությունների անցավ նույն Անիի թագավորության ուղղությամբ, ընդ որում գործի առաջամարտիկ էր նշանակված գործունյա ու զորավարական ունակությունների պակասից ամենևին էլ չնեղվող Գողթնի էմիրության էմիր Աբու-Դուլուֆը: Արդյունքում՝ որոշվեց առաջին հարվածը հասցնել Վասպուրականի թագավորությանը, որտեղ 958 թվականին կյանքից հեռացած Դերենիկին փոխարինել էր նրա եղբայր Յամագասպը (958-968), իսկ վերջինիս էլ, փոխարինել էր արդեն իր որդի Աշոտը (968-983): Նույն 983 թ-ին, սակայն, կյանքից հեռացել էր նաև Աշոտը և թագավորության գլուխ հենց նոր կանգնել էր վերջինիս եղբայր Գուրգենը (983-1003), ինչից էլ փորձ կատարվեց ամենից առաջ օգտվել:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

983 մայիս – *Բակեար ամրոցի ճ-մ* (Վասպուրական, Ճվաշ գավառ)<sup>1</sup>

Աբու-Դուլուֆի գլխավորած Գողթնի էմիրության բանակը (907 հեծյալ) ներխուժեց *Վասպուրական* և սկսեց մոտենալ ամրոցի շրջակայքում հանգստացող Անձևացիքի իշխան ու Վասպուրականի իշխանաց-իշխան Աբլղարիբ Յավնունու, Վասպուրականի մարզպան Տիգրանի և Գրիգոր իշխանի շքախմբին (մոտ 30):

I փուլ – Թշնամին անակնկալ հարձակվեց և փախցրեց հայերի ձիերը: Յայերը ապաստանեցին ամրոցում, որը շուտով պաշարվեց թշնամու կողմից:

II փուլ – Զուլենալով պաշտպանվելու հնարավորություն՝ հայերը, ստանալով բավարար երաշխիքներ, հանձնվեցին, սակայն գերված հայերը սպանվեցին և միայն Աբլղարիբը, Տիգրանը ու Գրիգորը մեծ փրկագնի դիմաց ազատ արձակվեցին:

Թշնամին կորցրեց մոտ 10 զինվոր:

Այսպիսով՝ հայերի հետ ուժերի փորձարկման մեկնարկը քրդերի համար ոչ այնքան խոշոր, բայց այնուհանդերձ հաջողությամբ ավարտվեց, ինչը հետագայում բերելու էր նորանոր զարգացումների: Նույն այս ժամանակ, սակայն, շարունակվում էր նաև կայսրության ակտիվությունը Արևելքում, ինչն իր պատճառներն ուներ:

Իրոք, Յամգանյանների էմիրության կորուստը, որը պաշտոնական Կահիրեն չէր կարողացել կանխել 981 թվականին, եռանդուն ալ-Ազիզին ի վերջո ստիպեց այնուհանդերձ գործել: Արդյունքում, ի մի բերելով ուժերը 982 թվականին, 983 թվականին աշևան սկզբին Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը մոտեցավ Յալեպին, ընդ որում բանակի ղեկավարությունն իրականացնում էր հալեպիցների հին և լավ ծանոթ Բակչուրը: Յակառակորդի շարժին, սակայն, ուշադիր հետևում էին նաև տեղում, ինչի հետևանքով 983 թվականի

<sup>1</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 13; Զովհաննես Ավագերեց «Ժամանակագրություն»:

սեպտեմբերի 25-ին Հալեպի ճ-մ-ում Արևելքի դոմեստիկոս Վարդ Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000<sup>1</sup>) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000, այդ թվում Չորտվանելը) հաղթեցին Հեմսի կառավարիչ Բակջուրի գլխավորությամբ Համդանյանների Էմիրության բանակից (մոտ 3.000) քաղաքը պաշարած Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակին (մոտ 50.000), ընդ որում խոշոր այս հաջողությունը մթագնվեց Չորտվանելի զոհվելով<sup>2</sup>: Այսպես թե այնպես, սակայն, զարգացնելով հաջողությունը, 983 թվականի սեպտեմբերի վերջից մինչև հոկտեմբեր Արևելքի դոմեստիկոս Վարդ Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 30.000) ասպատակեցին Կենտրոնական Ասորիքը, Հեմսը ու նրա շրջակայքը և Նահանջեցին<sup>3</sup>, ինչի արդյունքում Հեմսը ու Կենտրոնական Ասորիքը հանձնվեցին Բյուզանդական կայսրության գերիշխանությունն ընդունած Համդանյանների Էմիրությանը: Այսպիսով՝ կայսրությունը Արևելքում հերթական անգամ ոչ միայն կարողացավ պահել դիրքերը, այլև, չնայած միջնորդավորված, սակայն իր իշխանության տակ վերցնել Նույնիսկ Կենտրոնական Ասորիքը:

984 թվականին Բուվեհյանների Էմիրությունում մինչ այդ սկիզբ առած քառսը արդեն իսկ հասել էր մեծ չափերի և, ակնհայտորեն ոգևորված իր հայրենակիցների հաջողություններից Ատրպատականում, որոշեց գործել նաև Բադ իբն Դոստուկը՝ ձգտելով ի վերջո տեր դառնալ Աբու-Տաղլիբի ժառանգությանը: Արդյունքում՝ 984 թվականի գարնանը Մրվանյանների Էմիրության բանակը (մոտ 15.000) Բուվեհյանների Էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու քաղաքների Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 500) գրավեց Տիգրանակերտը և Մծբինը<sup>4</sup>, ինչից հետո, արդեն 984 թվականի աշնանը, Բաջլայի ճ-մ-ում (Խաբուր գետի վերին հովտում) վերջնականապես չեզոքացնելով Բուվեհյանների Էմիրության կառավարական բանակին (մոտ 11.000), առանց մարտերի մտավ այդքան ցանկալի Մոսուլ<sup>5</sup>: Այսպիսով, կյանքի կոչելով հաջող ռազմագործողությունների մի ամբողջ շարք, Բադ իբն Դոստուկը հասավ մեծ հզորության, իսկ Մրվանյանների Էմիրությունն էլ մի ինչ-որ պահ սկսեց հավակնել Մոսուլի Համդանյանների աշխարհաքաղաքական կարգավիճակին:

Նույն այս ժամանակ, չնայած իրեն տրվող նորանոր ձեռքբերումներին, Սաադ-Էդ-Դուլան ավելի ու ավելի էր սկսում գիտակցել այն հանգամանքը, որ ինքը վերածվում է ուղղակի պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի ձեռքում գտնվող համր մի գործիքի, որը, լիովին օգտագործելուց և, օրինակ, Ասորիքին վերջնականապես տիրելուց հետո, ի վերջո մի կողմ են նետելու: Դժգոհության համար ոչ պակաս հիմք էր նաև այն հանգամանքը, որ պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը անխնա կերպով քամում էր Համդանյանների Էմիրության հնարավոր բոլոր նյութական միջոցները: Արդյունքում՝ արդեն 985 թվականի սկզբին հարաբերությունները հասան խզման և կայսրության ռազմական մեքենան գործողություններ սկսեց Համդանյանների Էմիրության դեմ:

985 թվականի հունիսին Արևելքի դոմեստիկոս Վարդ Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) Համդանյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Կիլիկյան (Ասորիք, Հալեպից մոտ 70 կմ հյուսիս)<sup>6</sup>, իսկ 985 թվականի հուլիսին էլ Նույն Կիլիկյայի մոտ հաղթեցին իրենց ճամբարի վրա անակնկալ հարձակված Համդանյանների Էմիրության բանակին (մոտ 10.000)<sup>7</sup>: 985 թվականի օգոստոսին կայսրության ռազմական մեքենան մոտեցավ Պիրին և արդեն սեպտեմբերին գրավեց այն, սակայն, տեղեկանալով, որ հակառակորդի բանակը (մոտ 10.000) ասպատակում է Անտիոքի շրջակայքը, Նահանջեց<sup>8</sup>: Արդյունքում՝ 985 թվականի սեպտեմբերին Քաֆար-Տաբ ամրոցի ճ-մ-ում Արևելքի դոմեստիկոս Վարդ Փոկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000)

<sup>1</sup> Զեմալ-Էդ-Դինը հայտնում է, որ Վարդ Փոկասի բանակը կազմել է 500.000 ռազմիկ, որը ակնհայտ չափազանցություն է, քանի որ ողջ կայսրության բանակը քննարկվող ժամանակաշրջանում կազմում էր 200.000 ռազմիկ:

<sup>2</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>3</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>4</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>5</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>6</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: ալ-Մաքին «Պատմություն»:

<sup>7</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>8</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: ալ-Մաքին «Պատմություն»:

հաղթեցին Համդանյանների Եմիրության բանակին (մոտ 10.000)<sup>1</sup>, ինչն, ըստ Էուբայան, վերացրեց Սաադ-Էդ-Դուլայի հետագա բոլոր ռազմական ձեռնարկումների հնարավորությունը: Ստեղծված ծանր պայմաններում, փորձ կատարելով այնուհանդերձ փրկել Համդանյանների Եմիրությանը, ալ-Ազիզը կրկին գործի դրեց իր ռազմական մեքենան և արդյունքում 985 թվականի սեպտեմբերին Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը կայսրության բանակից գրավեց Բալանեսա ամրոցը<sup>2</sup>, ինչից հետո, մի ուժեղ կայազոր թողնելով տեղում, հետ քաշվեց: Այս պայմաններում 985 թվականի հոկտեմբերին Լևոն Մլեհ Յայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 7.000) Ֆաթիմյանների խալիֆության կայազորից (մոտ 500) իրենց հերթին պաշարեցին Նույն Բալանեսա ամրոցը, որը, ստանալով բավարար երաշխիքներ, հանձնվեց<sup>3</sup>: Այսպիսով՝ վերջին մի քանի տարում ներքին ծանր ճգնաժամը գոնե առժամանակ հաղթահարած պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը որոշակիորեն աշխուժացավ Արևելքում, սակայն հենց Նույն այս ժամանակ Նոր խնդիրներ առաջացան մինչ այդ մի իսկական հաղթահանդես ապահոված և, թվում էր, թե արդեն, վերջնականապես հանդարտված Արևմուտքում:

## Գլուխ 101

### Բուլղարական թագավորության վերածնունդը

Իրոք, վերջին ապստամբության ճնշումը կայսրության ռազմական մեքենայի վրա ամենևին էլ Էժան չէր նստել թեկուզ հենց զուտ մարդկային ու ռազմական ռեսուրսների կորստյան տեսանկյունից, սակայն վատ էր նաև այն, որ ապստամբության ճնշման արդյունքում կորուստներ կրեց և առնվազն ապակազմակերպվեց նաև կայսրության ռազմական մեքենայի առավել արժեքավոր մասն, ի դեմս արևելյան ուժերի ու այնտեղ զգալի դերակատարություն ունեցող հայերի: Արդյունքում, տեղում իրերի դրությունը պահպանելու մտայնությամբ, Վասիլ II-ը Արևմուտքից Արևելք տեղափոխեց զգալի ուժեր, ինչը, սակայն, իր հերթին, ինչպես արդեն ասվեց, խնդիրների բերեց արդեն Արևմուտքում:

Դեռևս Բորիս II-ի և Ռոմանոսի գերվելուց հետո Հովհաննես I Չմշիկը Բուլղարական թագավորության նորանվաճ տարածքները կառավարելու լիազորությամբ տեղում նշանակել էր ծագումով Դերջանից սերող և «Կոմս» մականվանյալ իր հին ծանոթ Նիկողայոս անունով մի հայի, որի մահից հետո 975 թվականին Բուլղարական Նախկին թագավորության արևմտյան տարածքներում կառավարչական լայն լիազորություններով իշխելու նշանակվեցին այս Նիկողայոսի արդեն որդիները՝ Մովսեսը, Դավիթը, Ահարոնը ու Սամուիլը: Հովհաննես I Չմշիկի սպանության և, հատկապես, հետագայում դրան կարճ ժամանակ անց հաջորդած հզոր ապստամբության ծանր պայմաններում, սակայն, այս ժամանակ արդեն որպես «Կոմսաձագեր» հայտնի 4 եղբայրները, ի մի բերելով սեփական թագավորության կործանման հետ այդպես էլ չհամակերպված ու կայսրության դեմ պայքարի պատրաստ բուլղարների զգալի ուժեր, բացահայտ պայքարի անցան: Այս առումով հետաքրքիր է նաև նշել, որ եղբայրները իրենց իրավական կարգավիճակը առժամանակ որևէ կերպ չհստակեցրին՝ Բորիս II-ի և Ռոմանոսի կենդանության օրոք գերծ մնալով արքայական տիտղոսի որևէ կերպ կրումից: Արդյունքում՝ դանության ճակատում սկիզբ առան երկարատև և ծանր ընթացք ստացած ռազմական գործողություններ, երբ, որպես երկարատև հակամարտության մի իսկական վերջաբան, մի վերջին անգամ իրար եկան Բուլղարական թագավորությունն ու Բյուզանդական կայսրությունը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

Բուլղարիայի կառավարիչ եղբայրներ Մովսեսի, Դավթի, Ահարոնի և Սամուիլի գլխավորած Բուլղարական թագավորության բանակը (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) սկսեցին մոտենալ Լևոն Մլեհ Հայի գլխավորությամբ ակտիվ պաշտպանության անցած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 200, այդ թվում վալախներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 20):

I փուլ – Կայսրության բանակի մի ջոկատ, կազմված հիմնականում վալախներից, անակնկալ հարձակվեց Դավթի գլխավորած հակառակորդի բանակի առաջապահի վրա և պարտության մատնեց վերջինիս, ընդ որում Դավիթը զոհվեց:

II փուլ – Բուլղարական թագավորության բանակի հիմնական ուժերը մոտեցան ամրոցին և անցան հարձակման, սակայն այն հետ մղվեց, իսկ Մովսեսն էլ պարսպի վրայից նետված քարից վերք ստացավ:

III փուլ – Կայսրության բանակը արտագրոհ իրականացրեց, որի ընթացքում Լևոն Մլեհը Հայը մարտադաշտում հանդիպեց Մովսեսին և, մենամարտում հասնելով առավելության, սպանեց վերջինիս, ինչի արդյունքում Բուլղարական թագավորության բանակը հետ քաշվեց:

Հարձակվողներից հայերը՝ մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500 զինվոր, պաշտպանվողներից հայերը կորցրին մոտ 2, դաշնակիցը՝ մոտ 20, զինվոր:

Սերա ամրոցի վրա անհաջող հարձակումը և չորս եղբայրներից երկուսի զոհվելը սրեց կենդանի մնացած վերջին երկու եղբայրների՝ Ահարոնի և Սամուիլի, հարաբերությունները, ընդ որում խնդիրը կրկին կայսրության հետ հարաբերությունների ձևի մեջ էր, երբ Ահարոնը կողմ էր ավելի մեղմ, իսկ Սամուիլը՝ ավելի կոշտ դիրքորոշման: Ավելին, Ահարոնի պարագայում բանը մինչ այդ հասել էր նույնիսկ նրան, որ վերջինս Վասիլ II-ի քրոջն էր խնդրել որպես իրեն հարսնացու, սակայն կայսրը, ձևականորեն հայտնելով իր համաձայնությանը, այլ կին էր ուղարկել: Ու, թեև խաբեությունն ի վերջո պարզվեց, իսկ այս ամենի կազմակերպիչ Սեբաստիայի եպիսկոպոսին էլ Ահարոնի հրամանով ողջակեզ արեցին, սակայն դա միայն թուլացրեց նրա դիրքերը: Արդյունքում՝ 976 թվականի հունիսի 14-ին Դուլանիցայի ճ-մ-ում (ներկայիս Բուլղարիայի արևմուտք, Սոֆիայից մոտ 50 կմ հարավ-արևմուտք) Բուլղարական թագավորության կառավարիչ Սամուիլ Կոմսաձագի բանակը (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) հաղթեցին Սամուիլի եղբայր, համիշխան իշխող Ահարոն Կոմսաձագի բանակին (մոտ 700) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 70): Ահարոնը գերվեց և սպանվեց, իսկ Սամուիլը (976-997՝ կառավարիչ, 997-1014) սկսեց կառավարել միանձնյա<sup>2</sup>: Այս տարիներին Կոստանդնուպոլսում չափից շատ էին զբաղված այլ հոգսերով, դրա համար էլ Բուլղարական թագավորության առայժմ միայն արևմտյան հատվածում զարգացող իրադարձությունների վրա ուշադրություն դարձնելու ոչ ցանկություն կար, ոչ էլ միջոց:

Պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին չստիպեց գործել նաև նույն այդ խառը ժամանակներում կոստանդնուպոլսյան բանտարկությունից Բորիս II-ի և Ռոմանոսի փախչելը, որոնք ուղղություն էին վերցրել դեպի Սամուիլի տիրույթներ: Այս ճանապարհին, սակայն, դիտավորյալ՝ եղավ դա, թե՞ պատահական, սակայն սահմանը հսկող ռազմիկներից մեկը նետահարեց կայսրության բնակչի հանդերձներով հանդերձավորված Բորիս II-ին և սպանեց նրան, սակայն Ռոմանոսին հաջողվեց փրկվել: Արդյունքում՝ սերունդ տալու հնարավորությունից զրկված Ռոմանոսը (976-997) Սամուիլի համաձայնությամբ ու միջոցներով հռչակվեց Բուլղարական թագավորության արքա, սակայն նա որևէ իրական իշխանություն չունեց և ողջ փաստացի իշխանությունը շարունակում էր պատկանել հենց Սամուիլին, որը հետագա տարիներին առավել ամրապնդեց ինչպես իր, այնպես էլ սեփական թագավորության դիրքերը: Արդյունքում՝ արդեն 981 թվականի վիճակով Սամուիլն իր դիրքերն այնքան ամուր համարեց, որ

<sup>1</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոստանդին», մաս 11:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոստանդին», մաս 11:

ռազմական գործողություններ սկսեց կայսրության դեմ, ընդ որում առաջնային թիրախը Յուլիանոսն էր, որտեղ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի դիրքերը շարունակում էին թույլ մնալ:

## Գլուխ 102 Բուլղարական պատերազմի վերսկսումը

981 թվականի աշնանը Բուլղարական թագավորության կառավարիչ Սամուիլ Կոմսաձագի գլխավորած Բուլղարական թագավորության բանակը (մոտ 10.000) Յուլիանոսի դուքս Կատակոլոնի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) շրջափակեց Լարիսսան (Յուլիանոս, Աթենքից մոտ 200 կմ հյուսիս-արևմուտք) ու հեռացավ միայն այն բանից հետո, երբ քաղաքի ղեկավարը կեղծ հնազանդություն հայտնեց Սամուիլին, ընդ որում դրանից հետո քաղաքն ապահովեց պարենամթերքով<sup>1</sup>: Լարիսսայի համար մղվող պայքարը, սակայն, սրանով չէր ավարտվելու, քանի որ ներքին խնդիրները որոշակիորեն հաղթահարած Վասիլ II-ը նույն այս ժամանակ այդ քաղաքի հարցում կոշտ դիրքորոշում դրսևորեց, ինչը հետևանքով Լարիսսայի նոր տիրակալի դիրքում հայտնված Յուլիանոսի դուքս Նիկոլիցա Տլիփինաս Յայը<sup>2</sup> կրկին հրաժարվեց ճանաչել Սամուիլի գերիշխանությունը:

Արդյունքում՝ 985 թվականի աշնանը Բուլղարական թագավորության կառավարիչ Սամուիլ Կոմսաձագի գլխավորած բանակը (մոտ 10.000) կրկին շրջապատեց Լարիսսան, սակայն այս անգամ խնդիրը լուրջ ռազմական բախմամբ ավարտվեց արդեն կայսրության դաշտային բանակի հետ, դե իսկ Լարիսսան ինքն էլ ի վերջո ընկավ 988 թվականի աշնանը<sup>3</sup>: Եվ այսպես, Բուլղարական թագավորության ահագնացող ակտիվացումը ստիպեց պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին միջոցների դիմել այս ուղղությամբ, ինչը խոշոր հետևանքների բերեց:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

986 հուլիսի 25 - օգոստոսի 17 - Սոֆիայի ճ-մ (= Տրոյանոսի դարպասների ճ-մ) (= Սարոնիկայի ճ-մ)<sup>4</sup>

Վասիլ II-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 15.000, այդ թվում Յուլիանոսի ստրատեգ, պատրիկ Գրիգոր Վիկացին, ինչպես նաև Լևոն Մլեի Յայը) պաշարեցին քաղաքը Բուլղարական թագավորության բանակից (մոտ 1.000):

I փուլ - Յուլիսի 25-ից սկսած կայսերական բանակը 20 օր շրջափակեց քաղաքը, սակայն որևէ հաջողության չհասավ: Հաջողություն չբերեց նաև պաշարողական տեխնիկայի կիրառումը, որը ոչնչացվեց թշնամու կողմից, իսկ պարենամթերքի համար հիմնական ճամբարից հեռացած մի ջոկատ էլ ընկավ Բուլղարական թագավորության կառավարիչ Սամուիլի գլխավորությամբ քաղաքին մոտեցող Բուլղարական թագավորության բանակի (մոտ 30.000) դարանը և գլխովին ոչնչացավ: Արդյունքում՝ կայսրության բանակը շուտով սկսեց նաև պարենամթերքի խիստ պակաս զգալ:

<sup>1</sup> Կատակոլոն Կեկավմենոս «Ստրատեգիկոն», մաս 168, 169:

<sup>2</sup> Տլիփինասների հայականության կապակցությամբ կան մի քանի փաստարկեր: Այսպես, մասնավորապես հայտնի է, որ 986-988 թվականների Յելլադայի նահանգապետ Նիկոլիցա Տլիփինասը խնամիացել էր Դեմետրիոս Կատակոլոնի հետ, որի հայականությունը ավելի որոշակի է, Վարդ Փոկասի ապստամբությանը վերջիսիս կողմից մասնակցել է Զոդակիր Տլիփինասը, Նիկոլիցայի թոռը կամ թոռան որդին կրում էր Բագրատ անունը, իսկ Կեկավմենոս Կատակոլոնն էլ բավականին դրական կամ, այսպես ասենք, ոչ անտարբեր է վերաբերվում Տլիփինասներին, ընդ որում Նիկոլիցա Տլիփինասի տղան ամուսնացած էր Կեկավմենոս Կատակոլոնի պապ Դեմետրիոս Կատակոլոնի աղջկա հետ: Այս կապակցությամբ ավելացնենք, որ Ա. Կաժդանը Տլիփինասների հայ լինելը մեծապես համարում է հավանական (տե՛ս՝ Կաժդան Ա. Պ. «Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в 11-12 вв.», Ереван 1975, стр. 109, 110):

<sup>3</sup> Կատակոլոն Կեկավմենոս «Ստրատեգիկոն», մաս 170; Յովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 11:

<sup>4</sup> Լևոն Սարկավագ «Պատմություն», գիրք 10, մաս 8; Յովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 12; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Յովհաննես Երկրաչափ «Բուլղարական կիրճում հռոմեոսների պարտության մասին»; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 23; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Դուկլյանին Երեց «Տարեգրություն», գլուխ 33: Այս մասին կրճատ հայտնում է նաև ալ-Մաքին իր «Պատմություն» աշխատությունում՝ հիմնականում կրկնելով Յահա Անտիոքցուն:



II փուլ – Օգոստոսի 15-ին կայսերական բանակը թողեց պաշարումը և սկսեց նահանջել, իսկ արդեն օգոստոսի 17-ին այն հասավ Տրայանոսի դարպասներ կիրճին։ Միաժամանակ այս ընթացքում լուրեր տարածվեցին, թե իբր վերջապահի ղեկավար Լևոն Մլեհ Յայը, որը մինչ հիմնական բանակի տեղ հասնելը հետ էր քաշել ուժերը, նպատակ ունի ռազմական հեղաշրջում իրականացնել, ինչը մեծ խառնաշփոթ առաջացրեց առանց այդ էլ մեծապես շփոթված վիճակում նահանջող կայսերական բանակում։

III փուլ – Օգոստոսի 17-ի օրվա երկրորդ կեսում Բուլղարական թագավորության բանակը Տրայանոսի դարպասներ կիրճում դարանը գցեց և գլխովին ջախջախեց կայսերական բանակին։

IV փուլ – Բուլղարական թագավորության բանակը հետապնդեց և ծանր կորուստներ պատճառեց հակառակորդի բանակին, ընդ որում Վասիլ II-ը մեծ դժվարությամբ փրկվեց միայն այն բանի շնորհիվ, որ հիմնականում Յայ ռազմիկներից կազմված կայսերական թիկնազորը շրջապատեց նրան ու հանեց մարտադաշտից։

Յայերը կորցրին մոտ 10.000, դաշնակիցը՝ մոտ 30.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր։

Յենց նոր կրած ծանր պարտությունը միանգամից էլ կտրուկ կերպով անկայունացրեց մինչ այս, կարծես թե, կայունացող կայսրության ներքին դրությունը։ Ռազմական անհաջողությանը, սակայն, շուտով գումարվեցին նաև նոր դժվարություններ։

### Գլուխ 103

#### Սատրապական Յայաստանի XV ապստամբության սկիզբը

Դեռևս դանության ճակատում մղվող ծանր մարտերի օրերին լուրեր էին տարածվել կայսեր դեմ նյութվող դավադրության և ռազմական հեղաշրջման մասին, որոնց գլուխ իբր կանգնած էր Լևոն Մլեհը Յայը։ Այս լուրերը տարածումը, սակայն, թեև դրանք վերջին հաշվով չհաստատվեցին, ինչպես նաև հատկապես դրանց տարածման արդյունքում բանակում սկիզբ առած խառնաշփոթն ինքնին վկայում էին այն մասին, թե նույն այս ժամանակ ինչ աստիճանի անկայուն էին տրամադրությունները կայսրությունում։ Լևոն Մլեհը Յայի խնդիրը ինքնըստիսեյան լուծվեց, սակայն շուտով սկիզբ առավ մեկ այլ և իր բնույթով ավելի վտանգավոր մի շարժում։

Մայրաքաղաքային ծառայողների, հույների և նրանց շահերն արտահայտող Վասիլ II-ի տրամադրություններն Արևելքում վերջին տարիներին որևէ կերպ չէին մեղմվել։ Իր հերթին ապստամբների մեծագույն մասը, վայր դնելով զենքը և, ըստ էության, օգտվելով այն բանից, որ հաղթող կողմն ուղղակի չի կարող պատժել այդքան մեծ քանակի զինվորականների, փաստացի ոչնչացնելով սեփական բանակի մի զգալի մասը, իսկ արդյունքում էլ ուղղակի ստիպված է աչք փակելով ներել բոլորին, հերթական ելույթի համար միայն հարմար առիթի ու նոր առաջնորդի էր սպասում և այս առումով Լևոն Մլեհը Յայի հետ կապված իրավիճակն իրոք հատկանշական էր։ Ապստամբությունն առաջնորդել, սակայն, ամենևին էլ վիճակված չէր այս ամենից ժամանակին հետ կանգնած Լևոն Մլեհը Յային, այլ այդ բախտը այս անգամ ևս զարմանալի ձևով վիճակված էր լինելու նույն Վարդ Սկլերոսին, թեև հետո այն շարունակելու էր արդեն այլ անձնավորություն։

Դեռևս 986 թվականի մայիսին, ինչպես դա մի ժամանակ եղել էր հայերի և Աշոտ Զաջ Արծրունու պարագայում 867-868 թվականներին, Արաբական խալիֆության սիրտ հանդիսացող Բաղդադում սկիզբ առած Բուվեհյանների միջգահակալական քառսում Սամսամ-Էդ-Դուլան, ունենալով զինական ուժի խիստ պակաս, բանտարկությունից ազատել էր Վարդ Սկլերոսին ու նրա հետ միասին մի ժամանակ Բաղդադում ապաստանած ապստամբներին՝ ռազմական աջակցություն խնդրելով վերջիններիցս և հաջողության պարագայում նրանց խոստանալով ազատություն շնորհել։ Կոնկրետ իրավիճակում Սամսամ-Էդ-Դուլայի հակառակորդը նրա եղբայր Շարաֆ-Էդ-Դուլան էր, որն առաջանում էր Պարսից ու իր ռազմական մեքենայում մեծ քանակի թյուրք գուլյամներ և, ընդհանրապես, թյուրքեր ուներ։

Արդյունքում՝ 986 թվականի մայիսին Վարդ Սկլերոսի, նրա եղբայր Կոնստանդինի և որդի Ռոմանոսի գլխավորությամբ գործող գերված քրիստոնյա ռազմիկներից կազմված հեծելազունը

(3.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000), ընդառաջ գնալով Արաբական խալիֆության խնամակալ, փաստացի տիրակալ, Բուվեհյանների Էմիրության Էմիր Սամսամ-էդ-Դուլայի խնդրանքին, գլխովին ջախջախեցին գահակալական պայքար սկսած Շարաֆ-էդ-Դուլայի՝ արևելքից առաջխաղացած բանակին (մոտ 25.000, այդ թվում 20.000 թյուրքեր): Որպես պարզև այս հաղթանակի՝ Վարդ Սկլերոսի հեծելազունը իրավունք ստացավ վերադառնալ Սատրապական Հայաստան և անմիջապես Էլ ճանապարհ ընկավ<sup>1</sup>: Փոփոխական Սամս-էդ-Դուլան, սակայն, մի ինչ-որ պահի մտքափոխվեց և զինական ուժեր ուղարկեց դեպի հյուսիս հեռացող քրիստոնյաների հետևից, սակայն 986 թվականի դեկտեմբերին նրանք հետ մղեցին թիկունքից անակնկալ հարձակվել փորձած Բուվեհյանների Էմիրության բանակին, որից հետո ապաստանեցին Սատրապական Հայաստանում<sup>2</sup>:

Հայերը Սատրապական Հայաստան հասան խիստ հարմար մի պահի և իրերի անչափ հարմար մի դասավորության պայմաններում, երբ դանուբյան սահմանում հենց նոր կրած ծանր ջախջախումից հետո կայսրության արևելյան շրջաններում խիստ ուժեղացել էին տրամադրությունները կենտրոնական իշխանության դեմ, դե իսկ Արևելքում գործող կայսրության բանակային ուժերն ու հատկապես հայերն Էլ լիովին պատրաստ էին հերթական անգամ ապստամբության դրոշմ պարզելուն: Այս առումով հատկանշական էր այն հանգամանքը, որ ծայրահեղ թուլության վիճակում հայտնված պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը դրանից հետո ավելի քան կես տարի անց Էլ որևէ ցանկություն և նույնիսկ հնարավորություն չունեցավ միջոցներ ձեռնարկել կայսրության տարածք վերադարձած Նախկին ու այժմ ևս ապստամբել պատրաստվող անձանց նկատմամբ: Ավելին, պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը չէր կարող որևէ կերպ հույս ունենալ Նաև Վարդ Փոկասի հավատարմության վրա, որը վերջին տարիներին իրեն սկսել էր գործնականում անկախ պահել, իսկ ստեղծված պայմաններում Էլ նրանից որևէ բան պահանջելը ուղղակիորեն կարող էր արագացնել պայթյունը: Հենց նման պայմաններում Էլ սկիզբ առավ Սատրապական Հայաստանի XV ապստամբությունը (987-991), որն իր բովանդակությամբ, բնույթով և մասնակիցների կազմով հանդիսանում էր Նախորդ ապստամբության սկզբունքային կրկնությունը:

Ապստամբության անմիջական սկիզբ դրեց Վարդ Սկլերոսը, որի համալրված հեծելազունը (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000), Մրվանյանների Էմիրության բանակը (մոտ 3.000), ինչպես նաև քոչվոր Նոմայրյան ու Ուկայյան ցեղերի գլխավորած արաբները (մոտ 4.000) 987 թվականի փետրվարին Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 250) անակնկալ հարձակումով գրավեցին Մելիտեն: Դրանից հետո Վարդ Սկլերոսը սկսեց արագորեն մեծացնել իր բանակը և միաժամանակ Նաև, պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի լիակատար անգործության պայմաններում, բանակցություններ վարել Վարդ Փոկասի հետ: Խորամանկ Սկլերոսը, սակայն, որոշեց համենայն դեպս շախմատային այնուհանդերձ միանգամից երկու տախտակների վրա խաղալ:

Արդյունքում՝ Փոկասի հետ համագործակցելու հարցում որդու հետ իբր գժտում ձևացնելով, երբ ինքը իբր կողմնակից է դրան, իսկ Ռոմանոսը՝ դեմ, Վարդ Սկլերոսը ի վերջո մի դրություն ստեղծեց, երբ հոր հետ, կարծես թե, լրջորեն վիճած Ռոմանոսը փախուստի դիմեց և ներկայացավ Վասիլ II-ին: Հաշվարկը խորն էր, սակայն իր բնույթով պարզ, քանզի այս պարագայում, ըստ Վարդ Սկլերոսի մտահաղացման, եթե ինքն և Փոկասը հաղթանակ տանեին, պարզ է, ամեն ինչ լավ կլիներ, իսկ եթե հաղթանակ տաներ կառավարական կողմը, ապա Ռոմանոսը կփրկեր հորը: Միաժամանակ չէր կարելի բացառել Նաև երրորդ մի սցենար, երբ, քանի որ Սկլերոսն ի սկզբանե այնուհանդերձ թույլ էր Փոկասից, առիթի դեպքում Ռոմանոսը մի ինչ-որ պահի, հնարավոր է, կկարողանար փոխարինել Վասիլ II-ին և Փոկասին դիմադրել արդեն որպես պաշտոնական իշխանության ներկայացուցիչ:

Արդյունքը, սակայն, որոշակիորեն անակնկալ եղավ, քանզի այդպես Էլ Վարդ Սկլերոսին ներելու և նրա հետ համագործակցելու ի վիճակի չեղած Վարդ Փոկասը, մանավանդ Սկլերոսի

<sup>1</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 15: Միքայել Պսելլոս «Ժամանակագրություն», «Վասիլ, մաս 11:

<sup>2</sup> Միքայել Պսելլոս «Ժամանակագրություն», «Վասիլ, մաս 11:

վերջին ու ոչ միանշանակ արարքների ֆոնին, անձնական հանդիպման ժամանակ ուղղակի ձերբակալեց վերջինիս, որից հետո, արդեն ինքը միանձնյա կանգնելով ապստամբների միավորված ուժերի գլուխ, 987 թվականի սեպտեմբերի 14-ին հռչակվեց կայսր<sup>1</sup>: Սա դեպքերի, իհարկե, միայն հայտնի շարադրանքն է, քանզի, իմանալով Վարդ Սկլերոսին և Վարդ Փոկասին, գուցե նաև ինչ-որ տեղ հավանական է կարծել, որ զգուշավոր Վարդ Սկլերոսն ինքը դիտավորյալ առաջին դերի վրա թողեց Վարդ Փոկասին ու թույլ տվեց իրեն ձերբակալել, ինչն, ի դեպ ասած, իրավիճակը այս տեսանկյունից վերլուծելիս, Վարդ Սկլերոսի առումով հետագայում իրեն արդարացրեց:

Ապստամբությունը նախորդին կրկնեց նաև մահմեդականների պարագայում, երբ արդեն 987 թվականի սեպտեմբերի վերջից մինչև հոկտեմբեր Մելիտեից հեռացած Մրվանյանների ու Չամդանյանների էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Ապահունիքը և նահանջեց<sup>2</sup>: Այս առումով հետաքրքիր է նաև նշել, սակայն, որ ապստամբության նույնիսկ արդեն բացահայտ ծավալումը միջոցների ծայրագույն պակաս զգացող Վասիլ II-ին այնուհանդերձ չստիպեց գործել, ընդ որում չտապեց առաջանալ նաև Վարդ Փոկասը, որն ուզում էր հարված հասցնել միայն ամեն ինչ ինչպես հարկն է կազմակերպելուց հետո: Եվ այսպես, մինչ ապստամբներն և կառավարական կողմը կայսրության տարածքում սառել էին նման վտանգավոր մի հավասարակշռության վիճակում, կտրուկ սրվեց իրավիճակը Անիի թագավորությունում, որտեղ սկիզբ առավ Ռավվադյան պատերազմը (987-998), երբ Անիի թագավորությունը հարավ-արևելքից օղակաձև քրդերը փորձ կատարեցին հարված հասցնել հայերին:

#### Գլուխ 104

#### X դարի վերջի Արևելյան Մեծ խաղի շարունակությունը

Անիի թագավորության ուղղությամբ նախատեսվող հարվածի գլուխ էր կանգնած Ռավվադյանների էմիրության էմիր Աբուլ-Ջաջ Մուհամմեդ իբն Ջուսեյնը, սակայն այս առումով հետաքրքիր է, որ վերջին տարիներին սրվել էին նրա, ինչպես նաև Աբու-Դուլուֆի հարաբերությունները, այնպես որ Գողթնի էմիրությունը ոչ միայն իր մասնակցությունը չբերեց այս հարձակմանը, այլև Աբուլ-Ջաջ Մուհամմեդ իբն Ջուսեյնն ինքը ամենից առաջ հարված հասցրեց հենց Աբու-Դուլուֆի ուղղությամբ: Արդյունքում՝ 987 թվականի աշնանը Աբուլ-Ջաջ Մուհամմեդ իբն Ջուսեյնի գլխավորությամբ Արտավանյան-Գողթն երթուղով Անիի թագավորության տարածք ներխուժած Ռավվադյանների, Ջերի և Շադդադյանների էմիրությունների միացյալ բանակը (100.000) Գողթնի էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Չայ ռազմիկներից (մոտ 400) գրավեց Նախիջևանը<sup>3</sup>: Հարվածի սուր ծայրում հաջորդը Դվինն էր, որը Նախիջևանից առաջխաղացած թշնամու բանակը գրավեց 987 թվականի նույն աշնանը<sup>4</sup>: Հակառակորդի այս սրընթաց հարձակումը Անիի թագավորության ղեկավար կազմին ակնհայտորեն որոշակի անակնկալի էր բերել, ընդ որում իրավիճակը բարդանում էր նրանով, որ դրությունը Վրաստանի և Աբխազիայի տարածքներում նույն այս ժամանակ հերթական անգամ սպառնալից տեսք էր ընդունել, ինչն իր հերթին սեփական սկզբնապատճառներն ուներ, որոնք այս անգամ, այլ դրդապատճառների թվում, գնում էին նաև դեպի Սատրապական Չայաստանի XV ապստամբություն:

Իրոք, չնայած անգործությանը ռազմական ոլորտում, պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը նույն այս ընթացքում տենդագին ջանքեր էր գործադրում ոչ միայն ուժերն ի մի բերելու, այլև հակառակորդին հնարավորինս թուլացնելու ուղղությամբ: Այս առումով չմոռացվեց այդ թվում նաև այն, որ Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունին, իր ժամանակին մարտի դաշտում աջակցելով Վարդ Փոկասին, լավ հարաբերություններ էր հաստատել վերջինիս հետ, իսկ այժմ էլ, թեև ոչ բացահայտ, սակայն զգալի աջակցություն էր ցույց տալիս նույն Վարդ Փոկասին: Ելնելով այս

<sup>1</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 24, 25; Յովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 14, 16, 17; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Այս մասին հայտնում է նաև ալ-Մաքին իր «Պատմություն» աշխատությունում՝ հիմնականում կրկնելով Յահա Անտիոքցուն:

<sup>2</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 24:

<sup>3</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 18:

<sup>4</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 18:

ամենից՝ Վասիլ II-ն և նրա խորհրդականները որոշեցին բարդացնել Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունու կյանքը, իսկ դա հնարավոր էր անել ամենից առաջ հենց նրա հակառակորդներին ոտքի հանելով: Որպես ընդհանուր հետևանք այս ամենին՝ կայսերական պատգամավորները կապեր հաստատեցին վերջին տարիներին գրկվածի մեծապես անիմաստ մի դերի մեջ մտած և իր բարերարից նեղացած Բագրատ I Մեծի, ինչպես նաև փառասիրական մղումներից տոջորվող նրա հայր Գուրգեն Բագրատունու հետ, ընդ որում չմոռացվեց նաև իրոք գրկված լինելու բավարար հիմքեր ունեցող Աբխազական թագավորության երբեմնի արքա Թեոդոսիոս II Կույրը:

Արդյունքում՝ այն ժամանակ, երբ Անիում դեռ մտմտում էին քրդերից եկող սպառնալիքը հետ մղելու ուղղությամբ, սեփական թիկունքում պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի աննկատ դրոշմներն ունեցող և Բագրատ I Մեծի գաղտնի աջակցությունը վայելող Թեոդոսիոս II Կույրը Աբխազիայում իրեն արքա հռչակեց, որից հետո խիստ սպառնալից դիրք գրավեց Անիի թագավորության նկատմամբ: Ստեղծված ծանր պայմաններում արքայից-արքա Սմբատ II Տիեզերակալը, նպատակահարմար չգտնելով պատերազմել միանգամից երկու ճակատով, խոշոր գումար վճարեց Աբուլ-Յաջ Մուհամմեդ իբն Յուսեյնին, որը, ստանալով այն և կայազորներ թողնելով գրաված քաղաքներում, իր հիմնական բանակային ուժերով հետ քաշվեց: Վճռական ընդհարումը, սակայն, իրականում ընդամենը միայն հետաձգվել էր:

Այս ամենի կապակցությամբ պետք է հատուկ ընդգծել, սակայն, որ Անիի թագավորության հյուսիսային սահմաններում զարգացող իրադարձություններում իրեն այս անգամ ևս արժանապատիվ պահեց բարեհոգի արքա Բագրատը, որը, դրան գումարած, գործեց նաև արագ ու մեծ վճռականությամբ: Արդյունքում՝ 987 թվականի աշնանը Բագրատ Բարեհոգի արքայի գլխավորած Արտանուշի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) Դիվեկի ճ-մ-ում (Գուգարք, Ջավախք գավառ) հաղթեց իր որդի Գուրգեն Բագրատունու գլխավորությամբ Զարադուռի իշխանության դեմ արշաված Զարթլիի թագավորության բանակին և հետ շարտեց<sup>1</sup>: Սրանից կարճ ժամանակ անց գործողության վայրին սկսեցին մոտենալ արդեն Բագրատ I Մեծի գլխավորած Զարթլիի և Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունու գլխավորած Արտանուշի թագավորությունների հիմնական ուժերը, որի արդյունքում հերթական անգամ հաշտություն կնքվեց ու կողմերը հետ քաշվեցին ելման դիրքեր:

Հարկ է նշել, որ հաշտության կնքման և տարածայնության սպառման գործում այս անգամ ամենից առաջ շահագրգռված էին հենց հայերը, երբ Սմբատ II Տիեզերակալը ստիպված էր մշտական ուժեր պահել հարավից սպառնացող Աբուլ-Յաջ Մուհամմեդ իբն Յուսեյնի դեմ, իսկ Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունին էլ Սատրապական Հայաստանի XV ապստամբությանը օժանդակելու կապակցությամբ իր հիմնական ուժերը առիթի դեպքում պետք է պահեր սեփական թագավորության արևմուտքում: Իրենց հերթին, վերջնականապես դեմքը չկորցնելու համար, Գուրգեն Բագրատունին և հատկապես Բագրատ I Մեծն իրենք ևս մի պահ հետ քաշվեցին, սակայն անսանձ ատելության մեջ ոչ մի սահման չճանաչող Թեոդոսիոս II Կույրը, իրեն դուրս համարելով ստանձնած պարտավորություններից և ամեն դեպքում վայելելով Զարթլիի թագավորությունում իշխող հոր ու որդու աննկատ աջակցությունը, շուտով կրկին վերսկսեց ռազմական գործողությունները հայերի դեմ: Արդյունքում՝ 987 թվականի դեկտեմբերին Թեոդոսիոս II Կույրի գլխավորած Աբխազական (մոտ 5.000) և Զարթլիի (մոտ 2.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեց Զարադուռի իշխանության տարածքը<sup>2</sup>:

Տեղեկանալով հյուսիսում առաջացած հերթական բարդության մասին՝ Սմբատ II Տիեզերակալը 988 թվականի հունվարին<sup>3</sup> Թեոդոսիոս II Կույրից պահանջեց դադարեցնել թշնամական գործողությունները և հեռանալ Անիի թագավորության գերագահության տակ գտնվող տարածքներից: Միաժամանակ Հայոց արքան կենտրոնացրեց Անիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում Ոստանիկ, ինչպես նաև Մարզպանական բանակը, որի կազմում էին, մասնավորապես, Գոռամ իշխանի գլխավորած Արտանուշի թագավորության հեծելազորը, Գուրգեն արքայի գլխավորած Վասպուրականի թագավորության բանակը (վերջինս իր կազմում ընդգրկում էր նաև Համակար Արծրունու գլխավորած Անձևյաց իշխանության բանակը և Աշոտ

<sup>1</sup> Ստեփանոս Տարունցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 28:

<sup>2</sup> «Զարթլի-Ցխովերքա», «Զարթլիի մատյանը»:

<sup>3</sup> Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն», գլուխ 4; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3:

Մոկացու գլխավորած Մոկաց իշխանության հեծելազորը, ինչպես նաև Գնունյաց, Քաջբերունյաց, Գաբեղյանց, Գազիրկյանց, Գնդունյանց և Ձյունականյանց գնդերը), Կարսի թագավորության բանակը, Լոռու թագավորության բանակը, Աբուսամբ Սյունու գլխավորած Սյունյաց թագավորության բանակը, Յմայակ Սևորդու, Սմբատ ու Վասակ Առանշահիկների գլխավորած Խաչենի թագավորության բանակը, Գազիկ Բագրատունու գլխավորած Տարոնի իշխանության հեծելազորը, Գրիգորի գլխավորած Սասունի իշխանության բանակը, Կորճալքի հեծելազորը և Ճողքի իշխանության բանակը):

Տեղեկանալով իր դեմ արշավել պատրաստվող Անիի թագավորության բանակի կենտրոնանալու մասին՝ Թեոդոսիոս II Կույրը իր բանակով նահանջեց դեպի հյուսիս և ճամբարեց Գորիի շրջակայքում: Դրանից հետո արքայորդի Մուշեղը, ամուսնացած լինելով Թեոդոսիոս II Կույրի դստեր հետ և զգալով իրեն համեմատաբար ապահով, բանակցությունների նպատակով ժամանեց հակառակորդի ճամբար, սակայն գերվեց: Ի պատասխան դրա՝ Անիի թագավորության բանակը ուղղություն վերցրեց դեպի Գորի: Հակառակորդի բանակը, սակայն, ամուր դիրքեր գրավելով քաղաքի շրջակայքում, միաժամանակ բաց թողեց նաև Կուր գետի ջրերը, ինչի արդյունքում, առաջացնելով արհեստական ջրհեղեղ, սեփական դիրքերի դիմաց ստեղծեց համատարած լերկասառույց: Ստեղծված բարդ իրավիճակից ելք առաջարկեց Վասպուրականի թագավորության արքա Գուրգենը, որը նաև հանձն առավ գերությունից ազատել իր քեռորդի Մուշեղին: Դրանից հետո, հրամայելով սեփական հեծելազորի ձիերը պայտել հաստ և ցցային ելուստներ ունեցող պայտերով, Գուրգենը վերջինիս ուղեկցությամբ լերկասառույցի վրայով առերևույթ խաղաղ երթով շարժվեց թշնամու ուղղությամբ: Թեոդոսիոս II Կույրն իր հերթին, կարծելով, թե հայերը գալիս են բանակցելու, իր թիկնապահ գնդով Մուշեղի ուղեկցությամբ մոտեցավ լերկասառույցի վերջին: Լիակատար լռություն պահպանող Գուրգենի հեծյալները, սակայն, ընդհուպ մոտեցան թշնամուն և միանգամից հզոր աղաղակ բարձրացնելով, անակնկալ հարձակվեցին Թեոդոսիոս II Կույրի թիկնապահ գնդի վրա: Վերջինս, պատրաստ չլինելով ընդհարմանը, խուճապի մատնվեց և դիմեց փախուստի: Մուշեղը ազատվեց, իսկ յուրայինների կողմից լքված Թեոդոսիոս II Կույրը գերվեց: Այսպիսով՝ արդյունքը հայերի համար դրական եղավ, ընդ որում Հայոց արքան մեծահոգի գտնվեց և խստորեն չպատժեց իր ձեռքում հայտնված կույր ծերունուն, որն ուղղակի զրկվեց ամեն մի հեռանկարից: Միաժամանակ Քարադուռի իշխանությունը ընկավ Անիի թագավորության ուղղակի տիրապետության տակ, բայց 989 թվականից նորից անցավ Արտանուշի թագավորությանը:

Այսպիսով՝ Անիի թագավորության հյուսիսային սահմաններում իրավիճակը խիստ ժամանակին լիցքաթափվեց, ինչը հնարավորություն տվեց հայերին հաջողությամբ գործել արդեն այլ ուղղություններով, որտեղ նույն այս ժամանակ վճռական իրադարձություններ էին սպասվում: Իրենց հատկապես ակտիվ էին պահում նախորդ տարվա արդյունքներից մեծապես զոհ մնացած քրդերը, որոնց միայն առիթն էր պակասում, սակայն այն շուտով ներկայացավ: Մինչև առաջ անցնելը, սակայն, հարկ է նաև նշել այն մասին, որ 987 թվականի ճգնաժամն իր հետ ներհայաստանյան ևս մեկ հետևանք բերեց, երբ Անիի թագավորության տարածքում ստեղծվեց հերթական թագավորություն, ի դեմս Սյունիքի թագավորության, որի արքա հռչակվեց Սմբատ I-ը (987-998):

988 թվականի փետրվարին Ապահունիքից Հեր ուղևորվող Հերի Էմիրի Աբուլ-Հաջ Մուսկի որդու շքախումբը մտավ Վասպուրական: Այստեղ, սակայն, գյուղերից մեկի մոտ նկատելով վազվզող հայ երեխաներին, Էմիրի որդու շքախմբի անդամները վերջինիս հրամանով առևանգեցին նրանց և շարունակեցին իրենց ուղին դեպի Հեր: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Սարգիս իշխանի գլխավորած Վասպուրականի թագավորության սահմանապահ ջոկատներից մեկը հասավ թշնամուն և գլխովին ոչնչացրեց վերջինիս, իսկ Սարգիսն էլ հեծյալ թրամարտում հաղթեց ու սպանեց Էմիրի որդուն<sup>1</sup>: Հարմար պատրվակ ունենալով ահա հենց այս ամենը և բնականաբար ենթարկվելով Հերի խոցված Էմիրի կոչին՝ Աբուլ-Հաջ Մուհամմեդ իբն Հուսեյնը հենց նույն այս ժամանակ էլ մարտական գործողություններ սկսեց հայերի դեմ:

<sup>1</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 18:

988 թվականի մարտին<sup>1</sup> Յերի մոտ կենտրոնացած Ռավվադյանների, Շադդադյանների և Յերի եմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 30.000) բաժանվեց երեք մասի ու եմիր Աբուլ-Յաջ Մուհամմեդ իբն Յուսեյնի գլխավորությամբ պատրաստվեց երեք շարասյուններով ներխուժել Վասպուրականի թագավորության տարածք: Յայերի վիճակը բարդանում էր նրանով, որ Վասպուրականի թագավորության հիմնական բանակային ուժերը դեռևս գտնվում էին Անիի թագավորության հյուսիսում և անմիջականորեն թշնամուն դիմադրելու համար տեղում առկա էին սակավաթիվ ուժեր: Այս պայմաններում Յայկական մի ջոկատ գիշերը աննկատ թափանցեց հակառակորդի ճամբար և սպանեց Աբուլ-Յաջ Մուհամմեդ իբն Յուսեյնին ու նրա օգնականներին, իսկ ստեղծված խառնաշփոթ իրավիճակում էլ հակառակորդի բանակն այլևս չիրականացրեց նախատեսված ներխուժումը դեպի Վասպուրական: Դրա փոխարեն, սակայն, հանգուցյալին փոխարինած նրա որդի Մամլանը (988-1000) սկսեց տենդագին պատրաստվել հետագայում ձեռնարկվելիք ավելի խոշոր գործողությունների: Մինչ հայերը մարտավարական ճարպկության հաշվին գոնե առժամանակ լիցքաթափեցին իրավիճակը սեփական թագավորության սահմաններում, սակայն, Բյուզանդական կայսրությունում միացող ապստամբությունը մտավ իր զարգացման վճռական փուլ, ընդ որում առաջինը գործեց Կիևյան Ռուսիայից ի վերջո զգալի բանակի օգնական ուժեր ստացած կառավարական կողմը:

### Գլուխ 105

#### Սատրապական Յայաստանի XV ապստամբության հետագա ընթացքը

988 թվականի մայիսին Խրիստապոլսի ճ-մ-ում Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում 6.000 ռուսներ և վարյագներ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000), աննկատ անցնելով ասիական ափ, կեղծ հարձակումով բաց դաշտ քաշեցին ու դարանակալ և հիմնական ուժերի անակնկալ հարձակումով հաղթեցին մագիստրոս Զողակիր Տլփինաս Յայի ու Նիկեփոր Փոկասի գլխավորած ապստամբներին (մոտ 25.000) և նրանց կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 10.000), ընդ որում Զողակիրը ու Նիկեփորը զերվեցին, որից կարճ ժամանակ անց Զողակիրը սպանվեց<sup>2</sup>: Նախորդ գործողության հետ միաժամանակ պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը նախատեսել էր նմանատիպ մի հարված էլ հասցնել այս անգամ արդեն Տրապիզոնի մոտակայքից, սակայն արդյունքն այս անգամ հակառակ տեսքն ունեցավ: Իրոք, 988 թվականի մայիսին Տարոնի իշխան Զորտվանեյ Բագրատունու ու նրա եղբայր Զորտվանեյ-Բագրատի, ինչպես նաև Վարդ Փոկասի որդի Նիկեփոր Ծովիզ Փոկասի գլխավորած Արտանուշի թագավորության և Տարոնի իշխանության միացյալ բանակը (մոտ 10.000, այդ թվում 2.000 հեծյալ) Բասենի ճ-մ-ում հաղթեց Յովհան-Թոռնիկ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ Տրապիզոնից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակին (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 1.000)<sup>3</sup>: Այսպիսով՝ կանխարգելիչ հարված հասցնելու Վասիլ II-ի փորձը մասնակիորեն անհաջողության մատնվեց, ինչից հետո ի վերջո իր ուժերը գործի մեջ դրեցին արդեն ապստամբները:

Արդյունքում՝ 988 թվականի ամռանը Վարդ Փոկասի գլխավորած ապստամբների բանակը (մոտ 50.000), նրանց կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000, այդ թվում Լևոն Մլեհ Յայը, Եվստաթիոս Մլեհ Յայը և Թեոֆնոստոս Մլեհ Յայը), ինչպես նաև Արտանուշի թագավորության բանակը (մոտ 15.000), վճռական առաջխաղացում իրականացնելով դեպի Արևմուտք և հասնելով մինչև Փոքր Ասիայի ծայր արևմուտք, կառավարական բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեցին Աբիդոսը, սակայն, մինչև 989 թվականի ապրիլի սկիզբ մնալով քաղաքի մոտակայքում, որևէ հաջողության չհասան<sup>4</sup>: Նույն այս ժամանակ ի վերջո առկա բոլոր ուժերն ի մի բերած կառավարական բանակը, սակայն, ևս վճռական քայլերի դիմեց:

<sup>1</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 19; Յովհաննես Ավագերեց «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 10, մաս 9; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 25; Յովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 17; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: Այս մասին հայտնում է նաև ալ-Մաքին իր «Պատմություն» աշխատությունում՝ հիմնականում կրկնելով Յահա Անտիոքցուն:

<sup>3</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 10, մաս 9; Յովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 18:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 989 ապրիլի 13 – Աբիդուսի Ծ-Մ՝

Վասիլ II-ի գլխավորած կառավարական բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում ռուսներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Կոստանդնուպոլսից աննկատ անցան ասիական ափ ու սկսեցին մոտենալ ապստամբներին: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Վարդ Փոկասը, որոշ ուժեր թողնելով պաշարելու Աբիդուսը, հիմնական բանակով (մոտ 45.000), նրան կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներով (մոտ 15.000, այդ թվում Լևոն Մլեհ Հայը, Եվստաթիոս Մլեհ Հայը և Թեոդոսիոս Մլեհ Հայը), ինչպես նաև Արտանուշի թագավորության բանակով (մոտ 15.000) շարժվեց հակառակորդի բանակի դեմ և երեկոյան ճամբարեց:

I փուլ – Կառավարական բանակը աննկատ մոտեցավ հակառակորդին և գիշերային անակնկալ հարձակումով ցրեց վերջինիս: Լուսաբացին, սակայն, Վարդ Փոկասը հավաքեց ցրված ուժերը և մարտակարգով շարեց սեփական բանակը ծովափին մարտակարգ ընդունած հակառակորդի բանակի դեմ գտնվող մոտակա բլուրների վրա:

II փուլ – Արտանուշի թագավորության բանակը Վարդ Փոկասի անձնական ղեկավարությամբ անցավ հարձակման, սակայն Վարդ Փոկասը, որը մինչ այդ թունավորվել էր, կորցրեց գիտակցությունը, ընկավ ձիուց և մահացավ: Միաժամանակ կառավարական բանակը անցավ հակահարձակման, որի պայմաններում Արտանուշի թագավորության բանակը նահանջեց, իսկ ապստամբները ցրվեցին:

III փուլ – Կառավարական բանակը հետապնդեց ապստամբների բանակին և որոշակի կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 500, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 600, դաշնակիցը՝ մոտ 1.200 զինվոր:

Վարդ Փոկասի անակնկալ մահը, որին Վասիլ II-ի պատվերով թունավորել էր վերջինիս մատուցակ Սիմեոնը, երբ մարտի մեկնող իր տիրոջը նրա կողմից պահանջված սառը ջրի հետ միասին Սիմեոնը նաև թույն էր մատուցել, ճակատագրական ազդեցություն ունեցավ ապստամբության հետագա ընթացքի վրա, քանզի այն զրկվեց իր հզոր և ամենահեղինակավոր առաջնորդներից լավագույնից: Վարդ Փոկասի մահից հետո ապստամբներին որոշ ժամանակ գլխավորեց Վարդ Փոկասի կնոջ կողմից ազատություն ստացած Վարդ Սկլերոսը, սակայն նույն այդ ժամանակ Վասիլ II-ը, գործելով Կիևյան Ռուսիայի հետ բարդացած հարաբերությունների պայմաններում, բանակցություններ սկսեց վերջինիս հետ և համոզեց դադարեցնել դիմադրությունը, ինչն էլ ի վերջո տեղի ունեցավ նույն տարվա հոկտեմբերի 11-ին: Այսպիսով՝ ապստամբության ղեկավար կազմից հեռացավ ևս մեկ հզոր և հեղինակավոր մի առաջնորդ, որից հետո ապստամբների ուժերը լքեցին շատ այլք ևս, իսկ դեռևս համառողներն էլ զրկվեցին կենտրոնական կառավարումից ու գործողությունների հաջողության հետագա որևէ հեռանկարից: Հարկ է նշել, որ Վասիլ II-ն իր հերթին իրոք շահագրգռված էր ապստամբության հնարավորինս արագ և անարյուն վերջաբանով, քանի որ վերջինս, սեփական իշխանությունը պահպանելու մտայնությամբ, Արևմուտքից Արևելք էր տեղափոխել կայսրության հիմնական ուժերը, իսկ այդ պայմաններում ակտիվացել էր ոչ միայն ավանդական հակառակորդ Բուլղարական թագավորությունը, այլև՝ հեռավոր և, թվում էր թե, դաշնակցի կարգավիճակ ունեցող Կիևյան Ռուսիան: Արդյունքում՝ 989 թվականի ամռանը Բուլղարական թագավորության կառավարիչ Սամուիլ Կոմսաձագի գլխավորած Բուլղարական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից

<sup>1</sup> Միքայել Պսելլոս «Ժամանակագրություն», «Վասիլ, մաս 10, 12-18; Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 10, մաս 9; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոստանդին», մաս 18, 19; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 26; Արիստակես Լաստիվեցի «Պատմություն», գլուխ 3; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Այս մասին հայտնում է նաև ալ-Մաթին իր «Պատմություն» աշխատությունում՝ հիմնականում կրկնելով Յահա Անտիոքցուն:

(մոտ 500) գրավեց Վերիան (Սոֆիայի մոտ)<sup>1</sup>, իսկ Կիւյան Ռուսիայի բանակն (մոտ 50.000) էլ տիրեց Խերսոնեսին<sup>2</sup>:

Չնայած այս ամենին, սակայն, մարտական գործողությունները ապստամբների դեմ դեռևս իրենց որոշակի շարունակությունն այնուհանդերձ ունեցան, երբ, մասնավորապես, 989 թվականի նոյեմբերին Անտիոքի դուքս Միքայել Բուրցեսի գլխավորած կառավարական բանակը (մոտ 5.000, այդ թվում արաբներ) Վարդ Փոկասի որդի Լևոնի գլխավորությամբ մինչ այդ այն զբաղեցրած ապստամբների բանակից (մոտ 700) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկներից (մոտ 400) 4 օրում գրավեց Անտիոքի միջնաբերդը<sup>3</sup>:

## Գլուխ 106

### X դարի վերջի Արևելյան Մեծ խաղի զարգացումը

989 թվականի ամռանը Սմբատ II Տիեզերակալը Անիում կնքեց իր մահկանացուն և Անիի թագավորության գահի վրա նրան հաջորդեց եղբայրը՝ Գագիկ I Մեծը (989-1020), ընդ որում առկա խիստ աղոտ ակնարկները հիմք են տալիս զգուշորեն ասելու, որ գահակալների այս փոփոխությունը այնքան էլ բնական մահվան արդյունք չէ, որ եղել էր: Այսպես թե այնպես, սակայն Անիի թագավորության գահին հայտնվեց ուժեղ, վճռական և մեծ խելքի տեր մի անձնավորություն, որը դժվարին մարտահրավերներով լի այդ ժամանակներում մեծ հաշվով ոչ վատ կարողացավ ղեկավարել իր թագավորությունը: Գագիկ I Մեծի ձեռնարկներում վերջինիս աջակցում էր սպարապետ Նշանակված Վահրամ Պահլավունին:

Այս կապակցությամբ մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ Արմինիայի VII ապստամբությունից հետո Բյուզանդական կայսրություն չհեռացած Կամսարականները աստիճանաբար փոխեցին իրենց տոհմանունը և, խուսափելու համար պաշտոնական Բաղդադի հետապնդումից ու կարծես վերադառնալով նախասկզբին, արդեն IX դարի կեսերից սկսեցին հանդես գալ որպես Պահլավունիներ՝ ակնարկի մակարդակում ունենալով Զուլանական Արշակունիներին և Բահլ քաղաքը: Արդյունքում, թեև Պահլավունին վերանվանված Կամսարականները զրկվել էին սեփական տոհմական տիրույթների զգալի մասին և կորցրել էին իրենց դիրքերը որպես առաջատար նախարարական տոհմ, սակայն նրանք այնուհանդերձ շարունակեցին իրենց գոյությունը և, ինչպես արդեն ասվեց, Գագիկ I Մեծի օրոք նոր հաջողություններ արձանագրեցին՝ այլ նախարարական տոհմերի շարքում աստիճանաբար կրկին զբաղեցնելով առաջատար դիրքեր:

Մինչ քոդերը հայերի հետ վիճարկում էին գերիշխանությունը հյուսիսում՝ Բաղդադում իշխող Սամսամ-Էդ-Դուլան, պատված հարավ-արևելքից իրեն մշտապես ճնշող իր իսկ եղբայր, Շարաֆ-Էդ-Դուլային փոխարինած ու «Գահատոհմի հրաշք» մականունը կրող մյուս եղբայր Բահա-Էդ-Դուլայի (988-1012) մշտական սպառնալիքներով, բայց միաժամանակ նաև ավելի ու ավելի շատ զիջելով հյուսիսում իշխող հորեղբայր Ֆախր-Էդ-Դուլային, առկա խնդիրները գոնե մի որևէ կերպ թեթևացնելու և գոնե Զյուսիսային Միջագետքը վերջնականապես չկորցնելու մտայնությամբ այստեղ կառավարիչ Նշանակեց մի ժամանակ Իզ-Էդ-Դուլայի կողմից սպանված Չամդանի միանգամից երկու որդիներին, որից հետո, որոշակի զինական աջակցություն ցույց տալով երկու այս եղբայրներին ու դրդելով ի մի բերել արաբների ուժերը, նրանց ուղղեց քոդերի դեմ: Չարկ է նշել, սակայն, որ այս գործողություններում Չամդանյան եղբայրների արաբ ռազմիկները հիմնականում ներկայացված էին Արաբական թերակղզուց դուրս եկած և շիա Կարմատյաններին գաղափարակից Ուկայյան ցեղախմբի բեղվիկներով, որոնք այս ամենում բնականաբար ամենից առաջ հենց իրենց շահն էին տեսնում: Իրոք, դեռևս նախորդ տարիներին Ուկայյանները ակտիվ կերպով իրենց մասնակցությունն էին բերել Ֆաթիմյանների խալիֆության դեմ Չարավային Ասորիքում տեղական ուժերի մղած պայքարին, հետագայում էլ գործել էին նաև հյուսիսում, սակայն, վերջին հաշվով չգրանցելով որևէ էական հաջողություն, այժմ փորձում էին սեփական դիրքերն ապահովել արդեն հյուսիսում:

<sup>1</sup> Ստեփանոս Տարնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 33; Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 10, մաս 10:

<sup>2</sup> Լևոն Սարկավազ «Պատմություն», գիրք 10, մաս 10:

<sup>3</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: Այս մասին հայտնում է նաև ալ-Մաքին իր «Պատմություն» աշխատությունում՝ հիմնականում կրկնելով Յահա Անտիոքցուն:



Այսպես թե այնպես, սակայն 990 թվականի գարնանը դաշնակից ուժերը շարժվեցին Մրվանյանների էմիրության դեմ: Արդյունքում ինչ-որ տեղ Մոսուլի մոտակայքում տեղի ունեցած ճակատամարտում Մրվանյանների էմիրության էմիր Բադ իբն Դոստուկը ոչ միայն ծանր պարտություն կրեց, այլև՝ ընկավ մարտում, ինչի արդյունքում Զյուսիսային Միջագետքի զգալի տարածքներ, այդ թվում նաև Մոսուլը, առժամանակ, կարծես թե, կրկին հայտնվեցին պաշտոնական Բաղդադի գերիշխանության ներքո:

Շուտով պարզվեց, սակայն, որ Ուկայյաններին առաջնորդող Մուհամմեդ իբն Մուսայիբը ոչ միայն տրամադրված չէ նոր ձեռք բերված տարածքները հանձնել Զամդանյան եղբայրներին, այլև նույնիսկ՝ ենթարկվել իրենից արդեն քիչ բան ներկայացնող Սամսամ-էդ-Դուլային: Արդյունքում՝ Զամդանյան եղբայրները, փորձելով զարգացնել հաջողությունը, սկսեցին միայն սեփական ուժերով առաջնալ դեպի հյուսիս, սակայն այս ժամանակ նրանց գործերն արդեն այնքան էլ հաջող ընթացք չստացան: Բադ իբն Դոստուկի զոհվելուց հետո ամուսնանալով հանգուցյալի կնոջ հետ՝ վերջինիս հաջորդեց Մրվանյանների էմիրության հիմնադիր էմիրի քրոջորդի ալ-Հասան իբն Մրվանը (990-997), որին էլ արդյունքում հաջողվեց կազմակերպել ծանր հարված ստացած էմիրության հետագա պաշտպանությունը: Արդյունքում՝ արդեն 990 թվականի գարնանը Տիգրանակերտի ճ-մ-ում Մրվանյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց քաղաքը պաշարած Բուվեհյանների էմիրության բանակին (մոտ 10.000)<sup>1</sup>, ինչից հետո 990 թվականի նույն գարնանը Տիգրանակերտից առաջխաղացած Մրվանյանների էմիրության բանակը (մոտ 9.000) Ամիդի ճ-ում ևս մեկ հաղթանակ տարավ արդեն նաև այս քաղաքը պաշարած Բուվեհյանների էմիրության բանակի (մոտ 6.000) նկատմամբ<sup>2</sup>:

Զամդանյան եղբայրների կրած անհաջողությունը վերջիններիս գերություն արժեցավ, թեև ալ-Ազիզի միջնորդությամբ նրանք շուտով այնուհանդերձ ազատ արձակվեցին: Դեպի հյուսիս հետագա առաջխաղացման մասին, սակայն, արդեն մտածել որևէ կերպ հնարավոր չէր և արդյունքում Զամդանյան եղբայրները փորձեցին ամրանալ գոնե Մոսուլում: Այս քաղաքի հարցով իրենց հերթին վաղուց արդեն սեփական ծրագրերն ունեցող Ուկայյանները, սակայն, նրանց կանխեցին: Արդյունքում՝ Ֆաթիմյանների հետ անհաշտ մրցակցության մեջ գտնվող Ուկայյաններն ուղղակի սպանեցին որպես ալ-Ազիզի հովանավորյալներ ընկալվող Զամդանյան եղբայրներին, որից հետո Մուհամմեդ իբն Մուսայիբը (990-996) հռչակվեց իր իսկ կողմից հիմնադրված Ուկայյանների էմիրության էմիր: Նորաստեղծ էմիրության կենտրոնը Մոսուլն էր և այն իր սահմաններում, ըստ էության, ուներ Զյուսիսային Միջագետքը:

Նոր ստեղծված և իր բնույթում ընդգծված արաբականությունն ունեցող Ուկայյանների էմիրությունը հենց սեփական քաղաքական ասպարեզ իջնելու փաստով իսկ առնվազն գոնե Զյուսիսային Միջագետքում կրկին ուժեղացրեց Զամդանյանների տոհմի անկումից հետո այստեղ թուլացած արաբական տարրի դիրքերը, ընդ որում Ուկայյանները տարածաշրջանի արաբների համար սկսեցին ընկալվել որպես յուրօրինակ, բայց իսկական արաբներ, որոնք իրենց այս կարգավիճակով թեև կրկնօրինակում էին քրիստոնյաներին, սակայն փոխարենը չունեին էմիրի կարգավիճակ և ազատ էին խալիֆի, իսկ արդյունքում նաև՝ Բուվեհյանների, որևէ ենթակայությունից:

Նույն այս ժամանակ, երբ Ուկայյանները հաստատվեցին Մոսուլի Զամդանյաններին պատկանող տարածքում և ռազմաքաղաքական առումով, ըստ էության, փոխարինեցին վերջիններիս, Զամդանյանների էմիրության մյուս մասում էլ, որի կենտրոնը Զալեպն էր, ստեղծվեց Ուկայյանների նույն էմիրության հովանավորությունը վայելող Նոմայրյանների էմիրությունը, ընդ որում վերջինիս իր բնույթով, ըստ էության, հանդիսանում էր Ուկայյանների էմիրության պարզունականացված տարբերակը: Նոր ստեղծված արաբական հերթական այս էմիրությունը տիրույթներ ստացավ հյուսիս-արևմտյան Միջագետքում, Զայոց Միջագետքում և հյուսիս-արևելյան Ասորիքում՝ բնականաբար դեմ դուրս գալով ամենից առաջ Զալեպի Զամդանյանների էմիրությանը: Այսպիսով՝ արաբական տարրի ուժեղանալը մեծապես սահմանափակեց մինչ այդ մեծ ծրագրեր ունեցող, սակայն դրանք այդպես էլ կյանքի կոչել չկարողացած քրդական տարրի հավակնությունները Միջագետքի ուղղությամբ, երբ Մրվանյանների էմիրության ինչպես

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

հզորությունը, այնպես էլ հետագա տարածման հնարավորությունները մեծապես սահմանափակեցին: Եվ վերջապես Ուկրայնաների Եմիրության հաստատումը Հյուսիսային Միջագետքում իր հետ միասին խնդիրների հերթական խումբը նվիրեց նաև Բաղդադում հաստատված Բուլժեյան տիրակալներին, որոնք այդուհետ ստիպված էին լինելու կրկին վերսկսված մրցակցությունն ունենալ հյուսիսում բավականին ուժեղ և մեծ հավակնություններ դրսևորող արաբական տարրի հետ:

Մինչ Մրվանյանների Եմիրության նոր Եմիրը դժվարությամբ հավասարակշռությունն էր պահպանում, իրավիճակից օգտվեցին քրիստոնյաները, երբ 990 թվականի գարնանը Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունու գլխավորած Արտանուշի (մոտ 10.000) և Վասպուրականի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը Մրվանյանների Եմիրության բանակից (մոտ 1.000) ազատագրեց Մանազկերտը<sup>1</sup>: Արդյունքում՝ Մանազկերտը և Ապահունիքը միացվեցին Արտանուշի թագավորությանը: Մանազկերտի նման մի քաղաքի կորուստը, սակայն, իսկական մի պայթյունն առաջացրեց քրդերի շրջանակում, ընդ որում ալ-Հասան իբն Մրվանի պատվիրակներն իրենք ևս ամեն կերպ ձգտեցին բորբոքել տրամադրությունները:

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ նույն այս ժամանակ Մրվանյաններն արդեն մեծապես հանգիստ էին հարավից, քանի որ Ուկրայնաների Եմիրությունը բնականաբար ամենից առաջ խնդիր ուներ հենց ինքը պահել դիրքերը Բուլժեյաններից եկող սպառնալիքներից: Արդյունքում ժամանակը, հետ բերել կորցրած դիրքերը գոնե Հայաստանում, քրդերի մոտ կրկին համարվեց հարմար: Որպես հետևանք, բոլոր քրդերի հայացքն ուղղվեց Ռավվադյանների Եմիրության Եմիր Մամլանի ուղղությամբ, որը մինչ այդ ինքն էլ պատրաստվում էր հարված հասցնել Անիի թագավորությանը, իսկ այժմ արդեն՝ Մանազկերտի անկման ֆոնին, ժամանակը առաջիկա գործի համար համարվեց անչափ հարմար ու տեղին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

990 գարուն – Խուանք գյուղի ճ-մ (Ապահունիք)<sup>2</sup>

Մանազկերտը կորցրած Մրվանյանները համոզեցին Ռավվադյանների Եմիր Մամլանին ռազմական գործողություններ սկսել Անիի թագավորության դեմ: Այդ նպատակով Հերի մոտ կենտրոնացած Ռավվադյանների, Շադդադյանների, Մրվանյանների ու Հերի Եմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 140.000) բաժանվեց երեք մասի և երեք շարասյուններով պատրաստվեց ներխուժել Անիի թագավորության տարածք: Նախատեսված էր, որ ներխուժման պատրաստվող բանակի հյուսիսային (մոտ 60.000) և հարավային (մոտ 60.000) շարասյունները պետք է ուղղություն վերցնեին, համապատասխանաբար, Հեր-Ճվաշ-Արտագ-Կոզոլիտ-Բագրևանդ երթուղով դեպի Արարատի ու Հեր-Մեծ Աղբակ-Անձնաղբե-Սուլք երթուղով դեպի Վասպուրականի հարավ՝ խնդիր ունենալով ապահովել Հեր-Թոռնավան-Բերկրի-Արճեշ երթուղով սրընթաց երթով դեպի Մանազկերտ ուղղություն վերցնել պատրաստվող Մամլանի հիմնական բանակի (20.000) թևերը:

Մամլանը կարողացավ հաջողությամբ իրագործել իր ծրագիրը, երբ իր բանակի հյուսիսային և հարավային շարասյունների երթի միջոցով նա կարողացավ թևերում կաշկանդել Անիի թագավորության բանակի հիմնական մասին (մոտ 70.000), ինչն ապահովվեց իր գլխավորած հիմնական բանակի հաջող երթը մինչև Ապահունիք: Հակառակորդի հիմնական բանակը հասավ Խուանք գյուղին և ճամբարեց Նրա մոտակայքում: Ստեղծված պայմաններում վերջինիս ճանապարհը կարողացավ փակել միայն Գաբրիել սպարապետի, Գամրկելի իշխանի, Վաչեի, Թևդատի և Փերսի գլխավորած Արտանուշի թագավորության բանակը (5.500, որից 3.000 հետևակ նետածիգներ), ընդ որում հակառակորդին քանակապես գիշելու պատճառով Հայկական բանակը որոշեց գիշերային անակնկալ հարված հասցնել:

<sup>1</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 38; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3:

I փուլ – Գամրկելի իշխանի գլխավորությամբ հակառակորդի ուղղությամբ շարժվող Յայկական բանակի առաջապահը (700) անակնկալ հանդիպեց հակառակորդի գիշերապահին (1.000), սակայն հայերը չփոթվեցին և շեշտակի հարվածով պարտության մատնեցին հակառակորդին, որի ջոկատի մնացորդները սկսեցին փախչել իրենց հիմնական բանակի ուղղությամբ:

II փուլ – Յայկական հիմնական բանակը ներխուժեց հակառակորդի ճամբար և սկսեց անխնա կոտորել անակնկալի եկած հակառակորդի ռազմիկներին: Միաժամանակ կազմակերպվեց նաև լեռներից իջնող գյուղացիների հոծ զանգված, ընդ որում գիշերային խավարում կայծակի ակնթարթային փայլատակումներով լուսավորվող այս տեսարանը ստեղծեց հսկայական բանակի հարձակման տպավորություն, իսկ այդ հանգամանքը վերջնականապես բարոյալքեց հակառակորդի բանակին և կոտորեց վերջինիս ռազմիկների դիմադրական ոգին: Արդյունքում՝ հակառակորդի բանակը դիմեց խուճապահար փախուստի:

III փուլ – Յայկական բանակը հետապնդեց թշնամուն և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս, իսկ Գամրկելին գերեց Մամլանի որդուն և կնոջը:

Յայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 16.000 զինվոր, որոնց թվում հատկապես շատ էին գերիները, ընդ որում Մամլան ինքը հազիվ փրկվեց գերությունից: Յայերին բաժին հասավ նաև Ռավվադյանների Էմիրի մարտական ձին, դրոշը և հարեմը:

990 զարուն – **Բանակի ճ-մ** (Վասպուրական, Բուժունիք գավառ, Ոստանի մոտակայքում)<sup>1</sup>

Նախորդ իրադարձությունների հետ միաժամանակ **Յեր-Մեծ Աղբակ-Անձևացիք-Բուժունիք** երթուղով Անիի թագավորության տարածքում խորացող հակառակորդի բանակի հարավային զորասյունը (մոտ 60.000), ենթարկվելով իր դեմ գործող Անիի թագավորության բանակի (մոտ 25.000) անկանոն հարվածներին, հասավ **Ոստան**: Այստեղ Վասպուրականի իշխանաց-իշխան Աբլղարիք Յավնունին, նեղացած լինելով Անձևացիքի իշխան Դերենիկ Արծրունուց այն բանի համար, որ վերջինս բանակի հրամանատարությունը հանձնել է տարիներ առաջ աչքի ընկած Սարգիս իշխանին, դավաճանեց իր բանակին և Յայրենիքին: Արդյունքում, կապ հաստատելով հակառակորդի բանակի հրամանատարի հետ, Աբլղարիքը տեղեկացրեց նրան Յայկական հիմնական բանակից առանձին գործող Անձևացիքի իշխանության բանակի (մոտ 4.000) վիճակի մասին և մատնանշեց մի հարմար վայր, որտեղ հնարավոր կլինի անակնկալ հարձակվել Յայկական բանակի վրա:

Օգտագործելով ստացած տվյալները՝ Ռավվադյանների Էմիրության բանակը գիշերային անակնկալ հարձակում կազմակերպեց ճամբարած Յայկական բանակի վրա և պարտության մատնեց վերջինիս, ընդ որում հակառակորդի բանակի ռազմիկները չհամարձակվեցին մոտենալ միայն Աբլղարիքի ու նրա կողմնակիցների վրաններին, քանի որ վերջիններս զինված էին և պատրաստ դիմադրության:

Յայերը կորցրին մոտ 3.000 զինվոր, այդ թվում գերվեց Անձևացիքի իշխան Դերենիկ Արծրունին, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր: Գերված հայերը բանտարկվեցին Բակեար ամրոցում:

990 զարուն – **Բակեար ամրոցի ճ-մ**

Դավաճան Աբլղարիք Յավնունին, ցանկանալով որևէ կերպ քավել իր մեղքը, որոշեց ազատել հայ գերիներին: Այդ նպատակով Աբլղարիք Յավնունու գլխավորած Յայկական բանակը (50) դարան մտավ ամրոցի շրջակայքում՝ նախատեսելով գերիներին ազատել այն ժամանակ, երբ պահակային ջոկատը (մոտ 200) նրանց կհանի զքոսանքի:

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

I փուլ – Աբլղարիբի գլխավորած մի քանի հեծյալներ հարձակվեցին գերիներին հսկող պահակային ջոկատի վրա և դիմեցին կեղծ փախուստի: Այդ ընթացքում, մենամարտելով մի հաղթանդամ հակառակորդի հետ, Աբլղարիբը թրատեց նրան:

II փուլ – Դարանում գտնվող Հայկական բանակի հիմնական ուժերը հարվածեցին կեղծ նահանջը շարունակող հայ հեծյալներին հետապնդող հակառակորդին և գլխովին ջախջախեցին վերջինիս, ինչի արդյունքում Դերենիկ Արծրունին ազատվեց:

III փուլ – Թշնամու ջոկատի մնացորդները հետապնդվեցին մինչև Յեղ, ընդ որում որպես անձնական հաղթանակի նշան Աբլղարիբի հզոր ձեռքով Յերի դարպասին մխրճված տապարը երկար տարիներ մնաց այդպես էլ մխրճված:

Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր:

### Գլուխ 107

#### Սատրապական Հայաստանի XV ապստամբության ավարտը

Մինչ հայերը, թեկուզ և փոփոխական հաջողություններով, բայց հետ մղեցին հարվածը իրենց թագավորության ուղղությամբ, ընթացիկ տարում ուժերը որոշակիորեն վերականգնած Վասիլ II-ը փորձ կատարեց վերջնականապես ճնշել իր դեմ դեռևս ընթացող ապստամբությունը: Արդյունքում, սակայն, 990 թվականի գարնանը Տարոնի ճ-մ-ում Տարոնի իշխան Չորտվանել Բագրատունու ու նրա եղբայր Չորտվանել-Բագրատի գլխավորած Տարոնի իշխանության բանակը հաղթեց առաջխաղացած կայսերական բանակին և առժամանակ պահեց դիրքերը<sup>1</sup>: 991 թվականի գարնանը, սակայն, Բագրատի դաշտի ճ-մ-ում (Բարձր Հայք, Դերջան գավառ) Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում ռուսներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) հաղթեցին Տարոնի իշխան Չորտվանել Բագրատունու ու նրա եղբայր Չորտվանել-Բագրատի գլխավորած Տարոնի իշխանության բանակին (մոտ 10.000), ընդ որում Չորտվանելը զոհվեց, իսկ Չորտվանել-Բագրատը գերվեց<sup>2</sup>: Արդյունքում՝ Տարոնի իշխանության տարածքի հիմնական մասը ընկավ Բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ, բայց Տարոնի իշխանությունը շարունակեց իր գոյությունը՝ առժամանակ սահմանափակվելով միայն Սասուն և Խուր գավառներով, ընդ որում հիմնականում կայսրության տարածք տեղափոխված Բագրատունիներին Տարոնում շուտով փոխարինեցին տեղում իրենց գոյությունը պահպանած և աստիճանաբար կրկին առաջին դերերի վրա եկած Մամիկոնյանները: Սատրապական Հայաստանի XV ապստամբությունը ճնշվեց:

Վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Վասիլ II-ը այս անգամ ևս ստիպված եղավ գերծ մնալ զենքը ցած դրած ապստամբների նկատմամբ որևէ մեծամասշտաբ պատժիչ գործողություն իրականացնելուց: Այս առումով հատկանշական է Վարդ Սկլերոսի ճակատագիրը, երբ 992 թվականի մարտին Վասիլ II-ը անձնական հանդիպում ունեցավ վերջինիս հետ: Արդյունքում՝ հենց Վարդ Սկլերոսի իսկ տանը ընդունելով կարծես կուրացած, սակայն իրականում, թերևս, զուտ անվտանգության նկատառումներով կուրություն ձևացնող Վարդի սիրալիրությունները և, դեմքը փրկելու համար, կարծես խղճահարված ուժերի լիակատար անկման վիճակ ցուցադրող իր երբեմնի ահեղ հակառակորդի այդ վիճակից, Վասիլ II-ը ապստամբների այս առաջնորդի հետ վերջնական հաշտություն կնքեց՝ նրան ու նրա կողմնակիցներին, այդ թվում նաև Նիկեփոր Ծովիզ Փոկասին, զիջելով հողային հսկայական տարածքներ և պաշտոններ: Այլ ելք իրոք չկար, քանի որ պատժիչ գործողությունները կբերեին կորցնելու այլևս ոչինչ չունեցող ռազմաշունչ այս անձանց նոր ապստամբության, իսկ այդ պարագայում նույնիսկ հաղթանակն էլ խիստ թանկ կարժենար կայսրության ռազմական մեքենային: Ինչ վերաբերում է Վարդ Սկլերոսին, ապա 992 թվականի ապրիլի 2-ին նա կնքեց իր մահկանացուն:

<sup>1</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 27:

<sup>2</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 27; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: Այս մասին հայտնում է նաև ալ-Մաքին իր «Պատմություն» աշխատությունում՝ հիմնականում կրկնելով Յահա Անտիոքցուն:

**Գլուխ 108**  
**X դարի վերջի Արևելյան Մեծ խաղի սրացումը**

Հարկ է նշել, սակայն, որ կայսրության ներսում իրավիճակը հանդարտեցնելու հետ միաժամանակ Վասիլ II-ը որևէ կերպ չէր կարող մոռանալ նաև այն հանգամանքը, որ վերջին ապստամբության ժամանակ ապստամբներին զգալի աջակցություն էր ցույց տվել Արտանուշի թագավորությունը, ինչը վերաբերում էր կայսրության արդեն արտաքին հարաբերություններին: Արդեն 991 թվականին Կոստանդնուպոլսում քննարկվում էր Արտանուշի թագավորությանը հարված հասցնելու հարցը, ինչպես մինչ այդ եղել էր իր հերթին ապստամբներին օժանդակած Տարոնի իշխանության պարագայում, սակայն մի կողմից Գագիկ I Մեծի կողմից սպասվելիք կոշտ դիրքորոշումը, իսկ մյուս կողմից էլ Դավիթ Կյուրապաղատ Բագրատունու ճկունությունը առժամանակ կանխեցին հարվածը: Հաջորդ տարի, սակայն, սկիզբ առավ Հայ-Բյուզանդական III պատերազմը (992-994): Արդյունքում, ձգտելով ահաբեկել նաև ապստամբների օգտին հանդես եկած Դավիթ կյուրապաղատ Բագրատունուն և թուլացնել վերջինիս դիրքերը, 992 թվականի գարնանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) Արտանուշի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեցին Մանազկերտը<sup>1</sup>, բայց այդպես էլ չկարողացան գրավել այն: Վերջին անհաջողությունը, սակայն, կայսրության ռազմական մեքենան հատուցեց խլաթում և Արճեշում, որոնք կարճատև դիմադրությունից հետո գրավեցին արդեն Մրվանյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000), ընդ որում դրանից հետո կայսրության ռազմական մեքենան, ալ-Հասան իբն Մրվանից ստանալով հպատակության երաշխիքներ, նահանջեց<sup>2</sup>: Մրվանյանները անհաշտ ատելություն էին տածում հայերի նկատմամբ և, հատկապես նույն հայերի հետ սկիզբ առած պատերազմի ֆոնին, պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը ձգտում էր ամեն կերպ սիրաշահել նրանց:

992 թվականի գարնանը կայսրությունից Անիի թագավորություն անցած և առժամանակ այստեղ ապաստանած Կատակոլոնի գլխավորած Անիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000), քաղաք թափանցելով որպես քաղաքին ցորեն նվեր բերող շարասյան ուղեկցորդներ, Գողթնի էմիրության բանակից (մոտ 1.000) անակնկալ հարվածով գրավեց Դվինը<sup>3</sup>: Սա լուրջ մի հաջողություն էր, որը Հայոց թագավորությանը նվիրվեց կայսրությունից ժամանած խորամանկ Կատակոլոնի կողմից, սակայն Հայոց արքան սրանով չսահմանափակվեց և դրանից հետո 992 թվականի նույն գարնանը արքայից-արքա Գագիկ I Մեծի գլխավորած Անիի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) առանց լուրջ մարտերի արքայական իշխանությանը միացրեց Վայոց ձոր, Ճահուկ գավառները և Ծղուկ գավառի հյուսիսային մասը՝ խլելով դրանք Սյունիքի թագավորության արքա Սմբատ I-ից<sup>4</sup>:

Եվ վերջապես 992 թվականի նույն գարունից սկսած մինչև ամառ Վասիլ II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 120.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50.000) ասպատակեցին Բուլղարական թագավորության տարածքը, սակայն նահանջեցին<sup>5</sup>: Որևէ լուրջ հաջողություն այս հարվածն, ըստ էության, չբերեց, չնայած, թերևս, կարելի էր հաջողություն համարել այն հանգամանքը, որ հենց այս ժամանակ գերի ընկավ Բուլղարական թագավորության ձևական արքա Ռոմանոսը, որին տեղափոխեցին Կոստանդնուպոլիս: Միաժամանակ կարելի է ենթադրել, սակայն, որ Ռոմանոսի գերությունը ևս վերջինիս սրտովն էր, քանի որ նա, այսպես թե այնպես, իր պաշտոնում ձևական էր, ընդ որում սա իր հերթին ձեռնտու էր նաև Սամուիլին, քանի որ Ռոմանոսի հեռանալու պարագայում որոշակիորեն ազատվում էին նրա ձեռքերը: Նույն այս ժամանակ Արևելքում թեժացած վիճակը, սակայն, կասեցրեց Սամուիլ Կոմսաձագի դեմ ռազմական հետագա գործողությունների ծավալումը:

Իրոք, Ֆաթիմյանների խալիֆությունը, երկու տասնամյակ ծախսելուց հետո ի վերջո, կարծես թե, վերջնականապես ամրանալով Ասորիքում, նույն այս ժամանակ կրկին վերադարձել

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Կատակոլոն Կեկավմենոս «Ստրատեգիկոն», մաս 73:

<sup>4</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 30:

<sup>5</sup> Դովաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 20; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: Դովան Սարկավազ «Վենետիկյան ժամանակագրություն», գիրք 4, գլուխ 6; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»: Այս մասին հայտնում է նաև ալ-Մաքին իր «Պատմություն» աշխատությունում՝ հիմնականում կրկնելով Յահա Անտիոքցուն:

Եր 970 թվականի սկզբի քաղաքական օրակարգին՝ ռազմական գործողություններ սկսելով կայսրության դեմ և, ինչպես Սուղուրի գործողության լավ ժամանակներում էր, փորձ կատարելով հարվածներ հասցնել կայսրության տարածքի դեպի ավելի խորքեր: Այս առումով հարկ է նշել, որ Կենտրոնական Ասորիքում, որը պատկանում էր Բյուզանդական կայսրությանը ենթակա Յամդանյանների եմիրությանը, կայսրության դիրքերը երբեք էլ ամուր չէին եղել, դրա համար էլ հիմնական պայքարը ծավալվեց Յուսիսային Ասորիքի համար:

Երկու տերությունների հարաբերությունների սրման անմիջական պատճառն այս անգամ ևս արժանահիշատակ Բակչուրն էր, որը, նախորդ տարիների անհաջողությունից հետո հաստատվելով Դամասկոսում, սակայն 988 թվականին վտարվելով նաև այստեղից, 991 թվականին մի վերջին փորձ կատարեց տիրել Յալեպին, սակայն այս մասին Անտիոքի դուքս Միքայել Բուրցեսից ժամանակին տեղեկացած Սաադ-էդ-Դուլան գործեց ավելի արագ, ձերբակալեց այդ համառ զուլյամին և մահապատժի ենթարկեց: Դրանից հետո, սակայն, Սաադ-էդ-Դուլան ինքը ևս երկար չապրեց և արդեն տարվա ամենավերջին կնքեց իր մահկանացուն, սակայն մինչ այդ վերջինս հրամայել էր ձերբակալել ու ոչնչացնել նաև Բակչուրի ընտանիքի բոլոր անդամներին, ինչը շատ վատ էր ընդունվել Կահիրեում: Այսպիսով՝ իր մանկահասակ որդի և հաջորդ Սայիդ-էդ-Դուլային (991-1002) Սաադ-էդ-Դուլան թողեց բարդ խնդիրների մի ամբողջ կծիկ, որը ի վիճակի չէր լինելու լուծել ոչ այս երեխան և ոչ էլ նրա խնամակալ ու եմիրության փաստացի տիրակալ հանդիսացող հանգուցյալի հավատարիմ զուլյամ համարվող Լուլուն: Յատկանշական է, որ Լուլուն, անմիջապես էլ իր աղջկան ամուսնացնելով երեխա էմիրի հետ, փաստացի ողջ իշխանությունը կենտրոնացրեց սեփական ձեռքում, ինչից շատ-շատերը դժգոհ մնացին, իսկ դժգոհներից շատերն էլ, դիմելով փախուստի և հայացքն ուղղելով ալ-Ազիզին, սկսեցին պայքարել Լուլուի դեմ:

Դեպի հյուսիս պաշտոնական Կահիրեի կողմից նախատեսված հարվածի համար ալ-Ազիզը նշանակել էր թյուրք զուլյամների իր առաջնորդ Մանջու-Թեգինին, որը համարվում էր խալիֆի լավագույն զորավարներից մեկը: Արդեն 992 թվականի հուլիսին Մանջու-Թեգինը Ապամեայի ճ-մ-ում ջախջախիչ հաղթանակ տարավ Յամդանյանների եմիրության ռազմական մեքենայի նկատմամբ, ինչից կարճ ժամանակ անց էլ պաշարեց Յալեպը: Դրանից հետո Լուլուն դիմեց Միքայել Բուրցեսի օգնությանը և վերջինս որոշեց աջակցել պաշտոնական Յալեպին՝ ձերբակալելով նույն այս ժամանակ իրեն ներկայացած Մանջու-Թեգինի դեսպաններին, որոնք պնդում էին, թե Ֆաթիմյանների խալիֆությունը խնդիր ունի ընդամենը միայն Յամդանյանների եմիրության հետ, որևէ ցանկություն չունի ընդհարվել Բյուզանդական կայսրության հետ և կայսրության ռազմական մեքենային խնդրում է որևէ կերպ չաջակցել Լուլուին: Այսպես թե այնպես, սակայն, ստանալով ինչ-որ տեղ գուցե սպասելի մերժում, Մանջու-Թեգինի գլխավորած Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը (մոտ 60.000) սկսեց առաջանալ արդեն նաև Անտիոքի ուղղությամբ, իսկ ասպատակելով առաջխաղացած վերջինիս մի մասն էլ (35.000<sup>1</sup>) դրանից կարճ ժամանակ անց՝ 992 թվականի հուլիսին, Երկաթյա կամրջի ճ-մ-ում հաղթեց Անտիոքի դուքս Միքայել Բուրցեսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (50.000<sup>2</sup>, այդ թվում 2.000 արաբներ) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 20.000, այդ թվում Միքայել Բուրցեսի բրոջորդին)<sup>3</sup>: Ֆաթիմյանների խալիֆության ռազմական մեքենան, սակայն, առժամանակ չհավակնեց Անտիոքի պաշարմանը՝ արդյունքում Միքայել Բուրցեսի բրոջորդու գլխավորած կայսերական բանակից գրավելով Ամմա ամրոցը (Յալեպից մոտ 30 կմ արևմուտք)<sup>4</sup>:

992 թվականի օգոստոսին Մանջու-Թեգինը իր հարվածային ուժերը կրկին մոտեցրեց Անտիոքին և ասպատակեց այս քաղաքի շրջակայքը, սակայն ամրացված քաղաքի այս անգամ

<sup>1</sup> Այս թիվը ըստ Զեմալ-էդ-Դինի, այն դեպքում, երբ իբն Տադիբերդին հայտնում է 30.000 ռազմիկի մասին, ընդ որում երկու հեղինակներն էլ, ըստ ելույթի, խոսում էին միայն Ասորիք մտած Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակի կորիզի մասին: Եական չհամարելով առկա տարբերությունը՝ մատնանշենք միայն, որ 5.000 ռազմիկները արշավող բանակին կարող էին միանալ ընթացքում:

<sup>2</sup> Զեմալ-էդ-Դինը հայտնում է 70.000 ռազմիկի մասին, սակայն ակնհայտ է, որ նա այս թիվը բխցրել է այն հանգամանքից, որ Միքայել Բուրցեսի բանակում կային թվով 7 «խաչագնդեր»: Այս տեսանկյունից կարծում եմ, որ իբն Տադիբերդին տեղեկությունները, որոնցում գուցե արտացոլված են Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակի հետախուզական որոշակի տվյալներ, ավելի մոտ են իրականությանը, քանի որ իրոք «խաչագնդեր»-ը կարող էին հանդես չգալ իրենց լիակատար հաստիքային թվով, մանավանդ որ նույն այդ ժամանակ կայսրությունը ծանր պատերազմ էր մղում Բուլղարիայում:

<sup>3</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Զեմալ-էդ-Դին «Յալեպի պատմության հատընտիր»; իբն Չաֆի «Տրոհված պետության պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»:

<sup>4</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Զեմալ-էդ-Դին «Յալեպի պատմության հատընտիր»:

ավելի լուրջ պաշարումը կրկին որևէ արդյունք չտվեց<sup>1</sup>: Դրանից հետո, թողնելով Անտիոքը, 992 թվականի նույն օգոստոսին Մանջու-Թեզին գլխավորած Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը ասպատակեց Եդեսիայի ու Մարաշի շրջակայքը և նահանջեց՝ կենտրոնանալով Յալեայի մոտ ու օղակելով արդեն այս քաղաքը: Մանջու-Թեզինը լիովին տիրում էր օպերատիվ նախաձեռնությանը և վերջինս, ըստ էության, կաթվածահար էր արել իր դեմ գործողություն ձեռնարկելու ցանկացած փորձ, սակայն վերջնական հաջողության հասնել նա այդպես էլ չկարողացավ, քանի որ Յալեայը երկար, համառորեն և հաջողությամբ դիմադրեց: Արդյունքում, արդեն ինքը պարենի լրջագույն պակաս զգալով, Ֆաթիմյանների խալիֆության ռազմական մեքենան թողեց Յալեայի պաշարումը և 993 թվականի փետրվարին հետ քաշվեց Դամասկոս<sup>2</sup>: Այս առումով հետաքրքիր է, որ 992 թվականի աշնանը Անտիոքի դուքս Միքայել Բուրցեսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 3.000) ասպատակեցին Լաոդիկեայի շրջակայքը՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները<sup>3</sup>, սակայն սա օգնեց ընդամենը միայն դիրքերը պահել՝ առկա ուժերով Յալեային օգնության հասնելու մասին խոսք գնալ որևէ կերպ չէր կարող:

Մեծ հաշվով համարելով Արևելքը հանգիստ՝ 993 թվականի գարնանից մինչև ամառ Վասիլ II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 120.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 50.000) ասպատակեցին Բուլղարական թագավորության տարածքը և նահանջեցին<sup>4</sup>: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ իր հզորության գագաթնակետին գտնվող Ֆաթիմյանների խալիֆության առաջացրած դժվարությունները կայսրության արևելյան սահմաններին այնուհանդերձ խանգարելու են Սամուիլ Կոմսաձագի դեմ հետագայում ողջ ուժով գործելուն:

Իրոք, 993 թվականի օգոստոսի վերջից մինչև սեպտեմբեր նույն Մանջու-Թեզին գլխավորությամբ Դամասկոսից առաջխաղացած և Յամդանյանների եմիրության բանակից մինչ այդ Ապամեան ու Շեյզար ամրոցը գրաված Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը (30.000) կրկին ասպատակեց Անտիոքի և Եդեսիայի շրջակայքը, որից հետո նահանջեց՝ կենտրոնանալով Յալեայի մոտ: Ու, թեև կարճատև պաշարումից հետո Մանջու-Թեզին ռազմական մեքենան այս անգամ ևս հետ քաշվեց Յալեայից և վերադարձավ Դամասկոս<sup>5</sup>, սակայն արդեն պարզ էր, որ հետագայում ևս Արևելքը անհանգիստ է լինելու: Զետաքրքիր է, սակայն, որ նույն այս ժամանակ պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը փորձեց նաև Անիի թագավորության ամրությունը:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Սատրապական Յայաստանի XV ապստամբության ավարտից հետո, ինչպես արդեն ասվեց, Արտանուշի թագավորությունը հայտնվել էր շատ բարդ դրության մեջ, ընդ որում իրավիճակին լրացուցիչ սրություն հաղորդեց նաև այն հանգամանքը, որ 994 թվականին Բագրատ Բարեհոգի արքան մահացավ և նրան հաջորդեց ի վերջո թագի հասած իր որդի Գուրգենը (994-1000), որը, ինչպես արդեն բազմիցս ասվեց, շատ բարդ հարաբերություններ ուներ նույն այս ժամանակ թագավորությունում հսկայական ազդեցություն ունեցող Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունու հետ: Վերջինս, սա ևս ասվեց, եթե ոչ բացահայտ, ապա համեմայն դեպս գոնե գաղտնի կերպով ժամանակին ամեն կերպ աջակցել էր Վարդ Փոկասին, իսկ այս հանգամանքը Վասիլ II-ը մոռանալ որևէ կերպ չէր կարող: Այս պայմաններում չունենալով այլ ելք և ցանկանալով կանխել հարվածը, Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունին իր ողջ ունեցվածքն կտակեց Վասիլ II-ին, սակայն դա չկանխեց նոր հարվածը:

Իրոք, չկարողանալով կամ չուզենալով այդպես միանգամից հրաժարվել իր ծրագրերից և ակնհայտորեն ենթարկվելով Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունու դեմ այրող ատելություն դրսևորող Գուրգեն արքայի անհեռատես դրդումներին, որը ցանկանում էր թուլացնել Դավթին, բայց չէր հասկանում, որ դրանով թուլացնում է հենց սեփական թագավորությունը, Վասիլ II-ը

<sup>1</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեայի պատմության հատընտիր»; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 35:

<sup>2</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 35; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեայի պատմության հատընտիր»:

<sup>3</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»; իբն Չաֆիր «Տրոհված պետության պատմություն»; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>5</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեայի պատմության հատընտիր»; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; իբն Չաֆիր «Տրոհված պետության պատմություն»:

ռազմական հարված հասցրեց Արտանուշի թագավորությանը: 994 թվականի ամռանը, սակայն, Անիի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ինչ-որ տեղ Տայթում տեղի ունեցած ճակատամարտում հաղթեց թագավորության տարածք ներխուժած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 80.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 20.000)<sup>1</sup>: Անիի թագավորության հետ մղվող պատերազմը պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը սրանցի հետո, թերևս, երևի էլի կշարունակեր, սակայն նույն այս ժամանակ հերթական անգամ սպառնալից դիրք գրավեց Ֆաթիմյանների խալիֆությունը, որին ուշադրություն նվիրելն էլ համարվեց ավելի առաջնային մի նպատակ: Արդյունքում Հայ-Բյուզանդական III պատերազմը ավարտվեց, սակայն Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունու կտակը մնաց և այդ հանգամանքն ապագայում դեր իր դերն ունենալու էր:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

994 սեպտեմբերի 15 – **Բուրգա դաշտի ճ-մ** (Հալեպից մոտ 10 կմ հարավ)<sup>2</sup>

Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը (30.000) մեծ արշավանք սկսեց դեպի հյուսիս և 994 թ-ի հունիսի սկզբին Սայիդ-էդ-Դուլայի գուլյամ Լուլուի գլխավորած Համդանյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) հերթական անգամ պաշարեց **Հայեայր**: Այս պայմաններում Բյուզանդական կայսրության գերագահության տակ գտնվող Համդանյանների Էմիրությունը օգնություն խնդրեց կայսրությունից: Ի պատասխան դրա՝ Անտիոքի դուքս Միքայել Բուրցեսի և Լևոն Մլեհ Հայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000, այդ թվում Ծոփքի իշխան Թորոս Հայը) շարժվեցին Հալեպի ուղղությամբ:

Տեղեկանալով այդ մասին՝ Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը նահանջեց և բանակեց քաղաքից հարավ գտնվող գետի հարավային ափին: Շուտով կայսերական, ինչպես նաև Համդանյանների Էմիրության (մոտ 2.000) միացյալ բանակը մոտեցավ հակառակորդի բանակին և ճամբար դրեց գետի հյուսիսային ափին՝ ճահճուտների մոտ, ընդ որում, միայն այստեղ պարզելով հակառակորդի մեծաթվությունը, Միքայել Բուրցեսը որոշեց խուսափել մարտից, այն դեպքում, երբ Լևոն Մլեհը և Համդանյանները ցանկանում էր անպատճառ հարձակվել հակառակորդի վրա:

I փուլ – Համդանյանների Էմիրության բանակը իր թևում անցավ գետը և հարձակվեց հակառակորդի բանակի վրա: Վերջինս, իր ուժերի հիմնական մասը թողնելով կայսերական բանակի դեմ, մնացած մասը կազմող բեդվիկների ուժերով պարտության և փախուստի մատնեց Համդանյանների Էմիրության բանակին:

II փուլ – Գետն անցած և հակառակորդին հետապնդող Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակի մի մասը թևային, իսկ հիմնական մասը ճակատային համակցված հարված հասցրին կայսերական բանակին՝ ծանր պարտության մատնելով վերջինիս:

III փուլ – Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը, զարգացնելով հաջողությունը և Համդանյանների Էմիրության բանակից առանց լուրջ մարտերի գրավելով **Ազազը**, կրկին վերադարձավ **Հայեայր** մոտ՝ շարունակելով քաղաքի պաշարումը մինչև 995 թ-ի ապրիլ և թողնելով այդ գործողությունը միայն այն բանից հետո, երբ տեղեկացավ Վասիլ II-ի գլխավորած խոշոր բանակի առաջխաղացման մասին:

Ընդհանուր սպանված 5.000 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցները՝ մոտ 3.000 զինվոր: Թշնամին կորցրեց մոտ 500 զինվոր:

Հենց նոր կրած խոշոր պարտությունը ծանր հետևանքներ ունեցավ կայսրության ռազմաքաղաքական դրության վրա Արևելքում, բայց այն նաև ևս մեկ մասնավոր հետևանք ունեցավ, քանզի արդեն երկրորդ անգամ դաշտային բաց ճակատամարտում պարտություն կրած Միքայել Բուրցեսը դրանց հետո պաշտոնազրկվեց, ընդ որում նրան որոշակիորեն մեղադրում էին

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Զեմալ-էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբև Չաֆիր «Տրոիված պետության պատմություն»; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 35; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:



Նաև այն բանում, որ, չդրսևորելով անհրաժեշտ ճկունություն, ինչ-որ տեղ նաև իր մեղքով էր Ֆաթիմյանների խալիֆության դեմ պատերազմը առնվազն գոնե սաստկացել: Կրած ծանր պարտությունն իր հերթին նաև, սակայն, ինչպես արդեն ասվեց, ի վերջո ստիպեց Վասիլ II-ին վերջնականապես անդրադառնալ մինչ այդ մոռացության մատնվելու հակված Արևելքին: Արդյունքում՝ կայսրը, արագորեն խոշոր ուժեր տեղափոխելով այս ուղղությամբ և գոնե առժամանակ ավարտված համարելով հակամարտությունը Անիի թագավորության հետ, պատրաստվեց ի վերջո ողջ ուժով գործել Ֆաթիմյանների խալիֆության դեմ:

995 թվականի գարնան սկզբին Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը, ճամբարած Զալեայի մոտակայքում, ցրել էր ուժերը և զբաղված էր սովորական ավարառությամբ՝ ըստ եղբայր հրաժարվելով հետագայում որևէ կերպ զարգացնել օպերատիվ նախաձեռնությունը: Այս պայմաններում որոտի նման անակնկալ պայթած այն լուրը, որն, ի դեպ ասած, Վասիլ II-ն և նրա հետախույզներն իրենք էլ ամեն ինչ արեցին, որ հակառակորդի ականջն ընկնի, այն էլ որոշակիորեն չափազանցված վիճակում, թե հսկայական բանակի գլուխն անցած դեպի Զյուսիսային Ասորիք է շարժվում կայսրն ինքն անձամբ, մի իսկական բարոյալքիչ ազդեցություն ունեցավ մինչ այդ, թվում էր, թե հզոր, սակայն այժմ ավարով զգալիորեն կշտացած ու այն միայն ապահով հետ տանելու մասին մտածող Մանջու-Թեգինի ռազմիկների վրա, երբ Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը սկսեց արագորեն քայքայվել: Արդյունքում՝ մանր և մեծ խմբերով անկանոն կերպով դեպի Զարավային Ասորիք հեռացող իր բերքեր կամ բեղվին ռազմիկների վերջին խմբերի հետ միասին Զալեայի շրջակայքը ի վերջո ստիպված լքեց նաև Մանջու-Թեգինը: Այսպիսով՝ հակառակորդի բանակը, որպես կազմակերպված ուժ, դադարել էր գոյություն ունենալ, ըստ եղբայր, առանց մարտի և Վասիլ II-ին մնում էր միայն լիովին իրացնել այս հաջողության պտուղները:

Արդյունքում՝ 995 թվականի ապրիլին Վասիլ II-ի գլխավորությամբ Անտիոք-Զալեա երթուղով առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (100.000, այդ թվում ռուսներ և բուլղարներ) և նրա կազմում գտնվող Զայ ռազմիկները (մոտ 35.000) Ֆաթիմյանների խալիֆության կայազորից (մոտ 1.000) ամենից առաջ գրավեցին Շեյզարը<sup>1</sup>, սակայն գործը միայն դրանով չէր սահմանափակվելու: Նույն 995 թվականի արդեն մայիսին Վասիլ II-ի գլխավորությամբ Շեյզարից ասպատակելով արշաված կայսերական բանակը Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակից (մոտ 1.000) գրավեց նաև Զեմսը՝ գերի տանելով 10.000 խաղաղ բնակիչ և առանց մարտերի մտնելով Ռաֆանիա (Տրիպոլիսի մոտ)<sup>2</sup>: 995 թվականի հունիսից մինչև հուլիսի սկիզբ կայսրության ռազմական մեքենան պաշարեց նաև Տրիպոլիսը, սակայն, վերջնական արդյունքում չկարողանալով գրավել այն, վերադարձավ Անտիոք՝ մինչ այդ վերականգնելով և հիմնականում հայերից կազմված կայազորով համալրելով Անտարտուս ամրոցի (Լաոդիկեայից մոտ 50 կմ հարավ, ծովափին) կայազորը<sup>3</sup>: Եվ այսպես, 995 թվականի արդեն օգոստոսի վիճակով խոշոր արշավանքը դեպի հարավ ավարտված էր, սակայն լայնածավալ ռազմական գործողությունների հեռանկարը միայն մեծացել էր: Այս հանգամանքը գիտակցվում էր նաև Վասիլ II-ի կողմից, որը, խնայելով հիմնական ուժերը, այնուհանդերձ գործի մեջ դրեց ավելի սահմանափակ միջոցներ: Արդյունքում՝ 995 թվականի սեպտեմբերին Անտիոքի դուքս Դամիան Դալաշի<sup>4</sup> գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Զայ ռազմիկները (մոտ 2.000) ասպատակեցին Տրիպոլիսի շրջակայքը և Նահանջեցին<sup>5</sup>, իսկ 995 թվականի դեկտեմբերին էլ ոտնատակ տվեցին Արկայի շրջակայքը ու հետ քաշվեցին<sup>6</sup>:

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Զյուսիսային և Նույնիսկ Կենտրոնական Ասորիքից այդքան անակնկալ կերպով հետ մղված ալ-Ազիզը առաջիկա տարում իրեն դեռևս ամենևին էլ պարտված չէր համարում ու նույն այդ տարվա ողջ առաջին կեսը պաշտոնական Կահիրեն

<sup>1</sup> իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»: իբն Զաֆիր «Տրոհված պետության պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Զեմալ-Էդ-Դին «Զալեայի պատմության հատընտիր»:

<sup>2</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: իբն Զաֆիր «Տրոհված պետության պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»:

<sup>3</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 35: իբն Զաֆիր «Տրոհված պետության պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»:

<sup>4</sup> Ըստ Նիկողայոս Ադոնցի Դալաշները սերում են Անդրեփրատյան Ծովի ծայր հարավ-արևմուտքում գտնվող Դալաշ քաղաքից և ազգությամբ հայ էին (տես՝ Ադոնց Ն. «Զայ-բյուզանդական ուսումնասիրություններ», Երևան 2012, էջ 471-484:

<sup>5</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>6</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

ծախսեց ապագա ռազմական գործողությունների հենց նախապատրաստությունների վրա: Ձեռքերը ծալած նստած չէր, սակայն, նաև Վասիլ II-ը, որը ևս մեկ սահմանափակ ծավալի գործողություն իրականացրեց, երբ արդյունքում 996 թվականի սեպտեմբերին Անտիոքի դուքս Դամիան Դալաշի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) կրկին ասպատակեցին Տրիպոլիսի շրջակայքը և նահանջեցին<sup>1</sup>: Շուտով իր հերթին եկավ, սակայն, մինչ այդ սպասված հարվածը հարավից:

996 թվականի հոկտեմբերին Դամասկոսից առաջխաղացած և մինչ այդ Մաառատի մոտից Համդանյանների էմիրության բանակին (մոտ 15.000) նահանջել ստիպած Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Անտիոքի և Եդեսիայի շրջակայքը, որից հետո նահանջեց՝ հերթական անգամ կենտրոնականալով Հալեպի մոտակայքում<sup>2</sup>: Իր ժամանակի երկու մեծագույն տիրակալների ընդհարմանը, սակայն, այս անգամ ևս վիճակված չէր կյանքի կոչվել, քանի որ սեփական առաջապահ ուժերի հետքերով հիմնական բանակի հետ միասին Կահիրեից դուրս եկած ալ-Ազիզը 996 թվականի հոկտեմբերի 14-ին ինչ-որ տեղ հենց Կենտրոնական Ասորիքում էլ կնքեց իր մահկանացուն, ինչից հետո արշավանքը չեղյալ հայտարարվեց, իսկ Հալեպի մոտ գտնվող ուժերն էլ արագորեն հետ քաշվեցին հարավ: Իր հերթին, օգտվելով ճակատագրի այս բարենպաստ նվերից, 996 թվականի նոյեմբերին Անտիոքի դուքս Դամիան Դալաշի գլխավորությամբ Անտիոքից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000), ինչպես նաև ամրոցից արտագրոհ իրականացրած վերջինիս կայազորը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 950) Անտարտուն ամրոցի ճ-մ-ում հաղթեցին մինչ այդ բռնկված փոթորիկից տուժված ու ստիպողական ափհանում իրականացրած Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակին (մոտ 5.000)<sup>3</sup>:

## Գլուխ 109

### X դարի վերջի Արևելյան Մեծ խաղի զագաթնակետը

Ալ-Ազիզից հետո Ֆաթիմյանների խալիֆության խալիֆ հռչակվեց նրա տասնմեկամյա որդի ալ-Հաբիմը (996-1021), որը սկզբում, ըստ էության, չէր կառավարում և իշխանությունը փաստորեն գտնվում էր այս կամ այն կերպ իշխանության հասած ազդեցիկ խմբավորումների առաջնորդների ձեռքում: Բանը կայանում էր նրանում, որ, Եգիպտոսում հաստատվելով բերբերների և բեդվինների օգնությամբ, սակայն, ցանկանալով ունենալ գահի ավելի ամուր մի հենարան, ալ-Ազիզն արդյունքում, ըստ էության, գնացել էր այն հին ու փորձված ճանապարհով, որով մինչ այդ գնացել էին մահմեդական շատ և շատ տիրակալներ՝ փորձ կատարելով ցեղային աշխարհագրայինների հաճախ կասկածելի հավատարմությանը հակադրել պետական գանձարանից վճարվող վարձկան ռազմիկների կիրառությունը:

Արդյունքում՝ գործի մեջ դնելով զգալի դրամական միջոցներ, նույն այդ միջոցների պակաս չզգացող ալ-Ազիզը վերջին տասնամյակներում ստեղծել էր Արևելքից ժամանած թյուրքերից և պարսիկներից կազմված գուլյամական ուժեղ կորպուսներ, որոնք պետական կառավարման համակարգում զգալիորեն սահմանափակել էին ինչպես բերբերների ու բեդվինների ազդեցությունը, այնպես էլ, բնականաբար՝ սրանց հասանելիք ֆինանսական միջոցները: Այսպիսով՝ ալ-Հաբիմի ձևական կառավարման առաջին իսկ տարիներին սուր մրցակցության մեջ մտան բանակային հենց այս երեք խմբավորումները՝ ձգտելով հասնել իրենց շահերի ապահովմանը: Արդյունքում՝ մոտակա մի քանի տարում Ֆաթիմյանների խալիֆությունը սուզվեց ներքաղաքական բարդ մի ճգնաժամի մեջ, որում պարտություն կրեց այդ թվում նաև կայսրությանը լավ հայտնի Մանջու-Թեգինը: Որպես հետևանք՝ խարխվեցին նաև մինչ այդ ահասարսուռ թվացող Ֆաթիմյանների խալիֆության ռազմական հզորության հիմքերը, ընդ որում կյանքը ցույց տվեց, որ Մանջու-Թեգինից հետո Ասորիքում լավ մարտնչող այլ զորավար այդպես էլ չէր գտնվելու: Արդյունքում՝ միայն 1000 թվականից հետո էր, որ արդեն բավականին

<sup>1</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Զենալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

հասուն ալ-Յաքիմը անձամբ ձեռնամուխ եղավ պետության կառավարմանը, թեև խնդիրները այս պարագայում ևս չվերացան, բանզի սեփական թեթևամիտ և անպատասխանատու վարքագծով աչքի ընկնող այս խալիֆն, ըստ էության, դրեց Ֆաթիմյանների խալիֆության անկման սկիզբը: Իր հերթին, օգտվելով այս ամենից, պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը հարվածի սայրը կրկին ուղղեց դեպի Արևմուտք՝ նպատակ դնելով ի վերջո լուծել բուլղարական ցավոտ հիմնախնդիրը:

997 թվականի ամռանը ինչ-որ տեղ Բուլղարիայում տեղի ունեցած ճակատամարտում Նիկեիոր Ուրանոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 15.000) հաղթեցին Բուլղարական թագավորության կառավարիչ Սամուիլ Կոմսաձագի գլխավորած Բուլղարական թագավորության բանակին (մոտ 50.000)<sup>1</sup>, ինչը պարտվող կողմին գրկեց ամեն մի նախաձեռնությունից: Այս ընդհարումից հետո Սամուիլի նախաձեռնությամբ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հետ սկիզբ առան բանակցություններ, սակայն այդ ընթացքում լուր հասավ մինչ այդ Կոստանդնուպոլսում գտնվող Ռոմանոսի մահվան մասին, ինչից հետո նույն բուլղարական կողմի նախաձեռնությամբ էլ բանակցություններն ընդհատվեցին, իսկ Սամուիլն էլ հռչակվեց Բուլղարական թագավորության արքա: Չայրացած այս ամենից՝ Վասիլ II-ը դիմեց ռազմական գործողությունների և արդեն 997 թվականի աշնանը Նիկեիոր Ուրանոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 120.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 50.000) ասպատակեցին Բուլղարական թագավորության տարածքը և նահանջեցին<sup>2</sup>: Այսպիսով՝ կայսրության հյուսիսային սահմաններում լարվածությունը պահպանվեց և այդ վիճակը շարունակվելու էր ևս մոտ 15 տարի: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ, մինչ Ասորիքում իրավիճակը անակնկալ կերպով լիցքաթափվել էր, դրությունը աստիճանաբար սկսել էր լարվել մահմեդական և քրիստոնյա աշխարհների շփման մեկ այլ կետում՝ Անիի թագավորության հարավ-արևելքում:

Իրոք, մեր կողմից քննարկվող ժամանակաշրջանում Ռավվադյանների Էմիրության Էմիր Մամլանը, որը նախորդ տարիներին չէր կարողացել լուրջ հաջողություն գրանցել, այժմ, ի մի բերելով բոլոր ուժերը, վճռական հարվածի էր նախապատրաստվում: Ավելին, Ռավվադյանների Էմիրության Էմիրը հայերին ծնկի բերելու գործում նաև մեկ ուրիշ ուժեղ դաշնակից էր գտել, որ միասին չի խանգարի մի քանի խոսք ավել ասել:

997 թվականին իր մահկանացուն կնքեց Բուլվեհյանների Էմիրությունում վերջին տասնամյակում ի վերջո իր գերիշխանությունը հաստատած Ֆախր-էդ-Դուլան, որից հետո նրա տիրույթներում այս Էմիրին հաջորդեցին վերջինիս անչափահաս որդիները: Արդյունքում՝ գերիշխանությունը Բուլվեհյանների մոտ կրկին անցավ Բաղդադում գործող Սամսամ-էդ-Դուլային, սակայն արդյունքում դա եղավ ոչ թե վերջինիս ուժի, այլ ընդամենը միայն մյուս Բուլվեհյանների վերջնական թուլացման հաշվին, ընդ որում Սամսամ-էդ-Դուլային ցանկացած դեպքում անվերջ սպառնում էր Պարսից առաջանալ ձգտող իր եղբայրը Բահա-էդ-Դուլան: Ավելին, պայմանավորված Ֆախր-էդ-Դուլայի մահով, ի վերջո հայրենի Էմիրություն վերադարձավ և Չիյարյանների Էմիրության ղեկին վերատիրեց նաև Կավուսը, այնպես որ ստեղծված ծանր պայմաններում Բուլվեհյանները ոչ մի կերպ չէին վիճակի չէին աջակցել փառասեր Մամլանին, նույնիսկ, եթե ցանկություն էլ ունենային:

Իր հերթին Իրանական լեռնաշխարհի նկատմամբ մի ժամանակ մեծ հավակնություններ ունեցող Սամանյանների Էմիրությունը վերջին տասնամյակներում դանդաղորեն անկում էր ապրում, իսկ այդ պարագայում բնականաբար ուժեղանում էր արտաքին ճնշումը այս Էմիրության սահմանների վրա: Իրեն հատկապես ագրեսիվ էր պահում ավելի հյուսիս-արևելք գտնվող Ղարախանյանների խանությունը, ընդ որում այստեղ գերիշխող ուլղուրական տարրը ձգտում էր տարածվել դեպի հարավ-արևմուտք և ամենից առաջ տիրել մահմեդական աշխարհի կողմից այդքան մեծ ջանքերի գնով պահված Մավերնահիրին, որը վերջին երկու հարյուրամյակներում արդեն իսկ, ըստ էության, դարձել էր նույն այդ մահմեդական քաղաքակրթական աշխարհի մի մասը: Սամանյանների Էմիրության դրության թեթևացմանն իր հերթին ամենևին չէր նպաստում նաև ներքին անկայունությունը, երբ միմյանց հաջորդող թույլ Էմիրներն անվերջ իրար էին գալիս գահակալական անողորմ պայքարի արյունալի մրցակցության մեջ: Սամանյանների Էմիրության

<sup>1</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1:

<sup>2</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

մի հատվածը, սակայն, մեծապես դուրս էր մնում այս դաժան մրցակցությունից և խոսքը վերաբերում է ամենից առաջ հենց արժանահիշատակ Սինդիս, որին մենք ևս արդեն բավականին երկար ժամանակ է արդեն, որ չենք անդրադարձել:

Իրոք, Սամառայի քառսի արժանահիշատակ տարիները ծանր էին անդրադարձել նաև յուրօրինակ մի Սուղուրի կարգավիճակ ունեցող այս երկրամասի վրա, որտեղ գործող դագիները, ենթարկվելով հնդկական տարրի ուժեղացող ճնշմանը, ի վերջո հետ քաշվեցին և 870-ական թվականների սկզբից սահմանափակվեցին Ինդոս գետի արևմտյան ափով՝ ըստ էության հրաժարվելով Ինդոս գետից դեպի արևելք մինչ այդ այս կամ այն չափով կատարած բոլոր նվաճումներից: Դրանից հետո, ստանալով մոտավորապես այն կարգավիճակն, ինչ կենտրոնական իշխանության անկման շրջանում ունեին, օրինակ, Սուղուրում գտնվող Մելիտեն և Տարսունը, Սինդի դագինների կենտրոնները ևս հետագայում կույզ գնացին սկզբում Սաֆֆարյանների, իսկ ավելի ուշ արդեն՝ Սամանյանների Էմիրությունների նկրտումներին: Միաժամանակ նաև, պայմանավորված այն հանգամանքով, որ սոցիալական սեփական միջավայրից կտրված և իսլամ ընդունած արական սեռի թյուրքերը ամենից առաջ ձգտում էին հենց դագիի կարգավիճակ ստանալ, Սինդում թյուրքերի տեսակարար կշիռն ի վերջո ավելի մեծ թիվ կազմեց, քան Իրանական լեռնաշխարհի այլ հատվածներում էր:

Ավելին, այն քառսի պայմաններում, որի մեջ Սամանյանների Էմիրությունն աստիճանաբար սուզվում էր արդեն 970-ական թվականներից սկսած, հենց Սինդում և այստեղ իր ծաղկումն ապրել սկսած Ղազնի քաղաքում էր, որ իրավիճակը անհամեմատ ավելի կայուն էր: Արդյունքում՝ հենց Սինդի կառավարիչներն էին, որ իրենց ձեռքի տակ հավատարիմ և, այլ շրջանների հետ համեմատած, իրենց միջին մակարդակում ավելի բարձր մարտական որակ ունեցող ռազմական ուժեր ունեին: Սինդի կառավարչի պաշտոնին հասած արդեն թյուրք Ալի-Թեգինն (962-963) իրեն բավականին ազատ էր զգում Սամանյաններից, իսկ նրան հաջորդած որդին՝ Աբու Իսահակ Իբրահիմն (963-966), ինչպես նաև Էմիրները, ի դեմս Բիլգե-Թեգինի (966-974) և Բորի-Թեգինի (974-975), միայն ամրապնդեցին այս դրությունը: Ղազնիների իշխանությունը Սինդում, սակայն, հատկապես ծաղկում ապրեց Ալի-Թեգինի փեսա Սյուբուկ-Թեգինի (975-997) օրոք, ինչին, այլ նախապայմանների թվում, նպաստեց հատկապես այն հանգամանքը, որ նույն այս ժամանակ Սուղուրն արդեն ոչնչացված էր, Բուվեհյանները կողմնակից չէին կայսրության դեմ որևէ ակտիվ գործողության, իսկ արդյունքում էլ դագիի կարգավիճակի ձգտող անձանց համար ուղղակի չէր մնում այլ ելք, քան շարժվել դեպի Իրանական լեռնաշխարհի արևելք ու հաստատվել Սինդում: Իր հերթին նույն այս ժամանակ նաև Մամլանը, տենդագին կերպով պատրաստվելով վաղուց ի վեր ծրագրած իր հարվածին, ի վերջո հակվեց այն մտքին, որ այդ պարագայում չէր խանգարի մի որևէ ուժեղ դաշնակից ունենալ: Եվ այսպես, մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում, բացի Սամանյանների Էմիրության փաստացի տիրակալ դարձած Սյուբուկ-Թեգինից, Արևելքում փաստորեն չէր մնում և ոչ մի մահմեդական տիրակալ, որին օգնության համար կարող էր դիմել Ռավվադյանների Էմիրության Էմիր Մամլանը, սակայն բանակցություններն այնուհանդերձ որոշակիորեն ձգձգվեցին: Այս պայմաններում, հույս ունենալով դեպի դրականը, անհամբեր Էմիրը Անիի թագավորության դեմ մարտական գործողություններ սկսեց առժամանակ միայն տեղական մահմեդական ուժերի դաշնակցությամբ ու միջոցներով: Այս առումով լրացուցիչ լավատեսության հիմք էր ներշնչում նաև ոչ այն միանշանակ դիրքորոշումը, որը Անիի թագավորության հյուսիսային սահմանների մոտակայքում դրսևորում էր Բագրատ I Մեծը: Իրոք, 997 թվականի գարնանը՝ Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) Լոռու թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Շամշուլդե ամրոցը ու Դմանիսը (Գուգարք, Տաշիր գավառ)<sup>1</sup>, ընդ որում միաժամանակ ապստամբեց նաև Գագ ամրոցի տիրակալ Դեմետրեն՝ անցնելով Բագրատ I Մեծի կողմը:

Ռազմական գործողությունների հետ միասին, սակայն, քրդերը չմոռացան նաև ժողովրդագրական վիճակի մասին և ուշագրավ մի գործողություն ձեռնարկեցին: Արդյունքում՝ 997 թվականի նույն գարնանը Մրվանյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) և քաղաքի 3 այլ ռազմիկները (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով Տիգրանակերտից վտարեցին արաբներին

<sup>1</sup> Այս մասին ուղղակի նշում չկա սկզբնաղբյուրներում, սակայն, հաշվի առնելով, որ հաջորդ տարի Շամշուլդե ամրոցը և Դմանիսը հետ են գրավվել Շույուբյանների Էմիրության բանակից, այս փաստը կարելի է համարվել հաստատված:

(մոտ 2.000)<sup>1</sup>: Վերջին հանգամանքը առավել թուլացրեց արաբներին, վերջ դրեց Համդանյանների վերադարձը երազող Նրանց հույսերին և այս պայմաններում առավելագույնը, որ կարողացավ անել արաբական տարրը, դա, որպես ընդհանուր վրիժառության մի գործողություն, Հասան իբն Մրվանի սպանությունն էր, որը տեղի ունեցավ սրանից կարճ ժամանակ անց: Սպանված էմիրին, սակայն, հաջորդեց եղբայրը՝ Մուլահիդ-էդ-Դուլան (997-1010), և Մրվանյանների էմիրությանը ոչ միայն հաջողվեց պահել դիրքերը, այլև արդեն 997 թվականի աշնանը, ինչպես եղավ Տիգրանակերտի պարագայում, լրիվ նույն ոճի մի գործողություն էլ իրականացնել արդեն նաև Ամիրում<sup>2</sup> այս քաղաքում ևս վերջնականապես ամրապնդելով քրդերի դիրքերը:

997 թվականի ամռանը Մամլանի գլխավորած Ռավվադյանների, Յերի և Գողթնի էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 110.000) Յեր-ճվաշ-Արտազ երթուղով ներխուժեց Անիի թագավորության տարածք ու բանակեց Կոզովիտում, սակայն, այն բանից հետո, երբ հյուսիսից հակառակորդի բանակի դեմ շարժվեց Ոստանիկ, ինչպես նաև Կարսի և Արտանուշի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000) ու ճամբարեց Ալաշկերտում, Վասպուրականի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) սկսեց սպառնալ հարավից, իսկ Սյունիքի թագավորության բանակն (մոտ 20.000) էլ՝ արևելքից, Ռավվադյանների էմիրը գերադասեց հաշտություն կնքել և, ասպատակելով շրջակայքը, նահանջել<sup>3</sup>: Հարկ է նշել, սակայն, որ, չնայած հիմնական բանակային խմբավորման նահանջին, թևային ուղղություններում ռազմական զգալի ընդհարումներ այնուհանդերձ եղան, թեև դրանք ևս ամենևին էլ Մամլանի ուզածով չէր, որ զարգացան:

Այսպես, 997 թվականի ամռանը Լոռի ամրոցի ճ-մ-ում (Գուգարք, Տաշիր գավառի հարավ) Լոռու թագավորության Նոր արքա, Գուրգեն I-ին հաջորդած Նրա որդի Դավիթ I Անհողինի (991-1048) գլխավորած Լոռու և Խաչենի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 15.000) հաղթեց Մամլանին օժանդակելու նպատակով Լոռու թագավորության տարածք ներխուժած Շադդադյանների էմիրության բանակին (մոտ 20.000)<sup>4</sup>: Դրանից հետո Լոռու թագավորության ռազմունակ արքան, ժամանակին աջակցություն ստանալով Խաչենի թագավորությունից, Զարթլիի թագավորության բանակից գրավեց Գագ ու Շամշուլդե ամրոցները, ինչպես նաև Դմանիսը<sup>5</sup>:

Հարկ է նշել, որ նահանջի հարցում հայերի ռազմական ազդու հակազդմանը գումարվեց նաև մեկ այլ հանգամանքը, քանզի 997 թվականի օգոստոսին 5-ին Սյուբուկ-թեգինը կնքել էր իր մահկանացուն և ապագայի անորոշության պայմաններում Մամլանը գերադասել էր բախտը գոնե առժամանակ չփորձել: Իրոք, Սյուբուկ-թեգինից հետո Ղազնիում իշխանության էր հասել Նրա կրտսեր որդի Իսմայիլը (997-998), որի հետագա մտադրություններն առայժմ անհայտ էին: Ավելին, դատելով ըստ ամենայնի, Թավրիզում չէին կարող չիմանալ նաև այն մասին, որ Նյուշապուհում հաստատված Նոր էմիրի ավագ եղբայր Մահմուդը նույն այս ժամանակ ամենևին էլ հակված չէր ընդունել կրտսեր եղբոր իշխանությունը, իսկ ղազնիների մոտ էլ պայթար է հասունանում իշխանության համար: Իր հերթին, օգտվելով ընձեռնված դադարից, Գագիկ I Մեծը որոշեց հակաթալ իրականացնել և հարված հասցնել ամենից առաջ Մրվանյանների էմիրությանը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 998 հունվար - հուլիս – Խլաթի ճ-մ<sup>6</sup>

Մագիստրոս Բագրատ Մամիկոնյանի և իշխանաց-իշխան Բակուրյանի գլխավորած Արտանուշի (մոտ 10.000) ու Զարթլիի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը շարժվեց դեպի հարավ-արևելք, մոտեցավ Խլաթի մոտ մարտակարգ ընդունած Մրվանյանների էմիրության բանակին (մոտ 20.000) և մի բարձրադիր վայրում ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավեց:

<sup>1</sup> Ստեփանոս Տարնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 39:

<sup>2</sup> Ստեփանոս Տարնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 40:

<sup>3</sup> Ստեփանոս Տարնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 38:

<sup>4</sup> Ստեփանոս Տարնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 30:

<sup>5</sup> Ստեփանոս Տարնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 30:

<sup>6</sup> Ստեփանոս Տարնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 40:

I փուլ – Հակառակորդի բանակը անցավ հարձակման՝ փորձելով գրավել քրիստոնյաների բանակի դիրքերը: Քրիստոնյաների հեծյալ և հետևակ նետաձիգների, ինչպես նաև տեգավորների ու պարսատիկավորների խիստ արդյունավետ գործունեության արդյունքում, սակայն, վերջինիս բոլոր գրոհները նրա համար ծանր կորուստներով հետ մղվեցին, ընդ որում քրիստոնյաների ծանր հետևակի, ինչպես նաև հետևակ վիճակում մարտնչող ծանր հեծելազորի ռազմիկները կարողացան մերձամարտում արդյունավետ ապահովել թեթև հետևակի պաշտպանությունը վերջինիս չափազանց մոտեցած և ձեռնամարտի ձգտող հակառակորդի մանր ջոկատներից կամ առանձին ռազմիկներից:

II փուլ – Հակառակորդի բանակի վերջին և ամենահզոր հարձակում հետ մղվեց նրա համար հատկապես ծանր կորուստներով:

III փուլ – Հետևակ վիճակում մարտնչող հեծյալները արագորեն հեծնեցին սեփական նժույգները և, օգտվելով հակառակորդի շարքերում առաջացած շփոթից ու խուճապից, ինչպես նաև օգտագործելով բարձունքից արշավող ծանր հեծելազորի հարվածային հզոր թափը, հուժկու հարվածով ջախջախեցին հակառակորդի ռազմիկներին՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջիններին:

IV փուլ – Մայիսից մինչև հուլիս քրիստոնյաների բանակը պաշարեց քաղաքը, սակայն նրա բոլոր գրոհները հետ մղվեցին:

V փուլ – Հուլիսին դաշնակից բանակների ռազմիկների միջև հարաբերությունները սրվեցին, քանի որ վրացիները ախոռի վերածեցին հայկական եկեղեցին: Արդյունքում՝ Արտանուշի թագավորության բանակը թողեց քաղաքի պաշարումը և սկսեց նահանջել:

VI փուլ – Մրվանյանների էմիրության բանակը հուժկու արտագրոհով պարտության մատնեց պաշարումը միայնակ շարունակել փորձող Քարթլիի թագավորության բանակին և, հարձակվելով նաև Արտանուշի թագավորության բանակի վրա, հարկադրեց նրան ևս նահանջել:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000 զինվոր, այդ թվում գերվեցին մագիստրոս Բագրատ Մամիկոնյան և իշխանաց-իշխան Բակուրյանը, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:

Մինչ զարգանում էին մեր կողմից նկարագրվող իրադարձությունները՝ նույն այս ժամանակ իր ռազմաքաղաքական ծրագրերն էր կյանքի կոչում նաև քրիստոնյա մյուս մեծ տիրակալն, ի դեմս Վասիլ II-ի, ընդ որում կայսրը պատրաստվում էր Արևմուտքում պաշտպանվել, իսկ Արևելքում՝ հարձակվել: Սամուիլ Կոմսաձագը, սակայն, իր ազգակից կայսեր նույն այս ժամանակ մի տհաճ անակնկալ մատուցեց:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 998 զարուն – **Թեսալոնիկեի ճ-մ<sup>1</sup>**

Սամուիլ Կոմսաձագի գլխավորած Բուլղարական թագավորության բանակը (մոտ 15.000) սկսեց մոտենալ քաղաքի մոտ մարտակարգ ընդունած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 20.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000), ինչպես նաև Գրիգոր Բագրատունու, նրա որդիներ Գրիգորի, Աշոտի և Սահակ Անձիտցու գլխավորած Տարոնի իշխանության բանակին (մոտ 3.000):

I փուլ – Կայսերական բանակն անցավ հարձակման, ինչին ի պատասխան Բուլղարական թագավորության բանակը սկսեց կեղծ նահանջ իրականացնել՝ արդյունքում իր հետևից տանելով հակառակորդի հետապնդող բանակին և խառնելով վերջինիս մարտակարգը:

II փուլ – Բուլղարական թագավորության բանակը անցավ հակահարձակման և ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին:

<sup>1</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 33; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 23:

Հայերը կորցրին մոտ 3.000 զինվոր, այդ թվում զոհվեց Գրիգոր Բագրատունին և գերվեցին Գրիգորը, Աշոտը ու Սահակը, դաշնակիցը՝ մոտ 8.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Արևմուտքում կրած անակնկալ անհաջողության հետ միասին նույն այս ժամանակ Վասիլ II-ին մի ծանր անակնկալ էլ պատուհասեց նաև Արևելքում: Իրոք, նույն այս ժամանակ Համդանյանների Էմիրությունում իշխող Լուլուն պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի նկատմամբ շատ երկիմաստ դիրք էր գրավել՝ ձևականորեն լինելով վերջինիս դաշնակիցը, սակայն իրականում ձգտելով պաշտպանել ամենից առաջ հենց սեփական շահերն ու չբացառելով համագործակցությունը նույն Ֆաթիմյանների խալիֆության հետ, իսկ այդ հանգամանքը զգալի նշանակություն ունեցավ հետագա իրադարձություններում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

998 մայիսի սկիզբ - հունիսի 19 - Ապամեայի ճ-մ<sup>1</sup>

Տեղեկանալով, որ Համդանյանների Էմիրության բանակը պաշարել է քաղաքը Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակից և վերջինս զենքի ու պարենամթերքի խիստ պակաս ունի՝ Անտիոքի դուքս Դամիան Դալաշի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000, այդ թվում Դամիանի որդիներ Կոստանդինը և Թեոփիլկատոսը, նրա եղբայր Ռոմանոսը, ինչպես նաև Չորտվանել-Բագրատ Բագրատունին) սկսեցին շարժվել քաղաքի ուղղությամբ: Իմանալով այդ մասին՝ Համդանյանների Էմիրության բանակը զենքով ու պաշարով ապահովեց Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակին (մոտ 1.000) և հետ քաշվեց:

I փուլ - Կայսերական բանակը պաշարեց քաղաքը և սկսեցին լրջորեն սպառնալ վերջինիս: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Դամասկոսի Էմիր Ջայիս իբն Շամշամի գլխավորած Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը (մոտ 20.000) շարժվեց քաղաքի ուղղությամբ, որից հետո միմյանց մոտեցած կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

II փուլ - Կայսերական բանակը հաղթեց Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակին և փախուստի մատնեց վերջինի՝ հետապնդելով մինչև Բաալբեկ:

III փուլ - Բաալբեկի մոտ հակառակորդի ջոկատներից մեկը անակնկալ հարձակվեց կայսերական բանակի հրամանատարական խմբի վրա, որի հետևանքով Դամիանը, Ռոմանոսը և Չորտվանել-Բագրատը զոհվեցին, իսկ Կոստանդինը ու Թեոփիլկատոսը՝ գերվեցին:

IV փուլ - Օգտվելով առաջացած խառնաշփոթից՝ շարքերը վերականգնած Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը անցավ հզոր հակահարձակման և պարտության մատնեց հակառակորդին:

Ընդհանուր սպանված 6.000 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցները՝ մոտ 4.000 զինվոր: Թշնամին կորցրեց մոտ 12.000 զինվոր:

Նախորդ հաջողությունից հետո 998 թվականի հուլիսի սկզբին Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը (մոտ 15.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.500) 4 օր շարունակ հերթական անգամ պաշարեց Անտիոքը, սակայն, չկարողանալով տիրել խոշոր այս քաղաքին, հետ քաշվեց<sup>2</sup>: Ռազմական իրադարձություններով գերհագեցած այս տարուն, սակայն, վիճակված էր մահմեդական և քրիստոնյա աշխարհի ևս մեկ ու անհամեմատ ավելի վճռական մի իրադարձության ականատես լինել, որն իր խորքային սկզբնապատճառներն ուներ Արաբական խալիֆության արևելքում:

998 թվականի մարտին, խոշոր ուժերով շարժվելով եղբոր դեմ, դագինների մայրաքաղաք հանդիսացող Ղազնիի մոտակայքում Մահմուդը ծանր պարտության մատնեց վերջինիս բանակին:

<sup>1</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոստանդին», մաս 20; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 37; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

Դրանից հետո Իսմայիլին գահընկեց արեցին և ձերբակալեցին, որից հետո իշխանության գլուխ կանգնեց այդուհետ «Ղազնևի» պատվանունը ստացած Մահմուդը (998-1030), որը մի ուժեղ, եռանդուն և խիստ ռազմաշունչ անձնավորություն էր: Նոր տիրակալն անմիջապես էլ գործուն քայլեր ձեռնարկեց մինչ այդ ղազինների որոշակիորեն անկայուն իշխանությանը վերջնական և կայուն բնույթ հաղորդելու ուղղությամբ, ընդ որում խոհեմ այս ղեկավարը իր ժամանակի համար աննախադեպ, սակայն հետագայում իրեն լիովին արդարացրած մի քայլի գնաց՝ սեփական իշխանության տակ հայտնված նորաստեղծ պետական միավորը հռչակելով ոչ թե «Եմիրություն», ինչպես դա արել էին բոլորը նրանից առաջ, այլ՝ «սուլթանություն»՝ ինքն էլ բնականաբար ընդունելով «սուլթան»-ի կոչում: Տարբերությունն իրոք որ էական էր, քանի որ սուննի իսլամի ճյուղին պատկանող Եմիրությունները գլխավորող Եմիրները, ինչքան էլ հզոր և այս կամ այն չափի անկախ լինեին, բայց փաստացի գործում էին Արաբական խալիֆության իրավաբաղադրական համակարգի սահմաններում՝ իրավական կամ առնվազն թեկուզ բարոյական մակարդակում որոշակիորեն կախյալ վիճակում գտնվելով Բաղդադում իշխող խալիֆից կամ նրա անունից ղեկավարող որևէ ուժից: Սրան հակառակ, սակայն, սուլթան հռչակված Մահմուդ Ղազնևին ստեղծեց նախադեպ և դրանով վերջնականապես այն իմաստը հաղորդեց «սուլթան» տիտղոսին, որ վերջինիս, չնայած պատկանում է մահմեդական տիրակալին, սակայն այն կրողը մահմեդական իրավաբաղադրական մակարդակում ոչ մի ենթակայական կապ չունի Բաղդադում իշխող խալիֆների հետ:

Անելով հեռուն գնացող ռազմավարական հեռատես իր այս քայլը՝ Մահմուդ Ղազնևին, սակայն, չմոռացավ նաև քաղաքականության ավելի մարտավարական մակարդակի մասին և որպես առաջնահերթություն հռչակեց ամենից առաջ հարաբերությունների կարգավորումը հյուսիսից ճնշող Ղարախանյանների խանության հետ: Այս առումով նորընծա սուլթանին, թերևս, պարզ էր, որ Մավերնահրի համար հաջող պայքար մղելու հարցում ինքը այնուհանդերձ բավարար ուժեր չունի, ընդ որում այս երկրամասը չափազանց հեռու էր ընկած Մահմուդ Ղազնևիի հիմնական տիրույթներից և հենց Մավերնահրին սահմանակից Ղարախանյանների դեմ պայքարելն իրոք որ շատ դժվար էր լինելու: Ոչ պակաս դեր խաղաց նաև այն հանգամանքը, որ ղազինները ավանդական ռազմական մրցակցության մեջ էին գտնվում Յնդկաստանի տարածքում գործող ուժերի հետ, իսկ կոնկրետ ժամանակատարածային հարթությունում էլ այս ուղղությամբ Մահմուդ Ղազնևիի հակառակորդն էր հանդիսանում նույն այս ժամանակ Յյուսիսային Յնդկաստանի գերիշխող ուժ դարձած Յինդուշահների ռաջայությունը, որն ինքն էլ ձգտում էր ղազիններին հեռու շարտել Ինդոս գետի արևմտյան ափերից: Այս պայմաններում Ղարախանյանների դեմ շեղվելը ոչ միայն կարող էր իրոք հաջողության չբերել, այլև դա նույնիսկ սպառնում էր վտանգավոր լինել արդեն սուլթանության բուն տիրույթների համար: Արդյունքում՝ Մահմուդ Ղազնևին Մավերնահրը վճռականորեն զիջեց հենց նոր ու դեռևս միայն որոշակիորեն ձևական մակարդակում իսլամն ընդունած Ղարախանյանների խանությանը, ինչից հետո, վերջնականապես և հաջողությամբ բաժանելով արդեն, ըստ էության, ոչնչացված Սամանյանների Եմիրության ժառանգությունը, իսկ հյուսիսում էլ որպես սահման ունենալով Ամու-Դարյա գետը, Ղարախանյանների հետ հարատև խաղաղություն հաստատեց:

Ազատելով ձեռքերը արևելքում նախապատրաստվող պատերազմի համար, սակայն դեռևս որպես փաստ չունենալով նույն այդ պատերազմը ու նաև դեռևս նույնիսկ լիարժեք էլ պատրաստ չլինելով դրան՝ Մահմուդ Ղազնևին որոշեց իր բանակին առկա ուժերը այնուհանդերձ անգործ չթողնել և որևէ մի հաջող պատերազմում գոհացում տալ սեփական ռազմիկներին: Այս պարագայում էլ հենց, ահա, իրեն օգնության հասնելու մասին Ռավվադյանների Եմիրության Եմիր Մամլանի կողմից արված առաջարկը խիստ ժամանակին եղավ: Արդյունքում, գուցե ինչ-որ տեղ լավ չպատկերացնելով իրավիճակը և հույս ունենալով հեշտ ավարով գոհացնել սեփական ռազմիկներին, Մահմուդ Ղազնևին ռազմական զգալի աջակցություն ցույց տվեց Ռավվադյանների Եմիրին: Իր հերթին Մամլանի ուզածը հենց այդ էր և արդյունքում, գործի մեջ դնելով Ղազնևիների սուլթանությունից ստացված զգալի ուժերն ու վերջնականապես կենտրոնացնելով նաև իր ռազմական մեքենան, Ռավվադյանների Եմիրության Եմիրը վերջինս և վճռականը լինելու կոչված հարվածը հասցրեց Անիի թագավորությանը:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.



998 հոկտեմբերի սկիզբ - հոկտեմբերի 18 - Ճուժք ամրոցի ճ-մ (Տուրուբերան, Ապահունիք գավառ, ամրոցից մոտ 15 կմ հյուսիս, Արածանի գետից մոտ 15 կմ արևելք)<sup>1</sup>

Ռավվադյանների եմիրության եմիր Մամլանը, ցանկանալով վերջնականապես ծնկի բերել Անիի թագավորությանը և ոչնչացնել քրիստոնյաներին, նախատեսեց լայնածավալ ռազմական գործողություններ սկսել, ընդ որում վերջինս իր կողմից արդեն իսկ գլխավորվող եմիրությունների դաշինքի մեջ ներգրավեց նաև Ղազնևիների սուլթանությանը<sup>2</sup> և նրանից խոշոր ուժեր ստացավ: Արդյունքում՝ ստեղծվեց մի հսկայական բանակ (մոտ 200.000), որը աշնան սկզբին պատրաստվեց չորս շարասյուններով ներխուժել Անիի թագավորության տարածք: Ըստ նախապես հաստատված ծրագրի՝ Շադդադյանների և Շույուբյանների եմիրության բանակից կազմված արևելյան առանձնացված շարասյունը (մոտ 20.000) պետք է ներխուժումն իրականացնեի Ուտիք-Գուզարք երթուղով՝ խնդիր ունենալով արագ ռազմերթով մտնել Անիի թագավորության խոր թիկունք, իսկ իր կազմում նաև Գողթնի եմիրության բանակը ընդգրկող հյուսիսային (մոտ 50.000), ինչպես նաև հարավային (մոտ 30.000) շարասյունները պետք է ուղղություն վերցնեին, համապատասխանաբար, Յեդ-Ճվաշ-Արտագ-Կոզոլիտ-Բագրևանդ երթուղով դեպի Արարատի և Յեդ-Մեծ Աղբակ-Անձևացիք-Մոկք երթուղով դեպի Վասպուրականի հարավ՝ խնդիր ունենալով ապահովել Յեդ-Թոռնավան-Բերկոյի-Արճեշ երթուղով սրընթաց երթով դեպի Մանազկերտ ուղղություն վերցնել պատրաստվող Մամլանի գլխավորած ու իր կազմում նաև Ռավվադյանների, Մրվանյանների և Յերի եմիրությունների բանակները ընդգրկող հիմնական շարասյան (100.000) թևերը:<sup>3</sup>

Արքայից-արքա Գագիկ I Մեծը, տեղեկանալով հակառակորդի բանակի, շարասյունների թվաքանակի և ներխուժման ուղղությունների մասին, կատարեց զորահավաք ու իրականացրեց սեփական բանակի տեղաբաշխում: Լոռու և Խաչենի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) թողնվեց հյուսիսում, խնդիր ունենալով դիմակայել հակառակորդի արևելյան առանձնացված շարասյանը, Ոստանիկ բանակի, ինչպես նաև Սյունիքի թագավորության բանակի (մոտ 40.000) առջև խնդիր դրվեց դիմագրավել հակառակորդի հյուսիսային շարասյանը, իսկ Վասպուրականի թագավորության, ինչպես նաև Մոկքի ու Անձևացիքի իշխանությունների բանակներին (մոտ 30.000) էլ հրամայվեց դիմագրավել հակառակորդի հարավային շարասյանը: Ոստանիկ բանակի հիմնական մասը, նրա կազմում գործող Մաղխազական գունդը (վերջինը՝ 6.000 ծանր հեծյալ), ինչպես նաև Աբբաս արքայի գլխավորած Կարսի, Գաբրիել սպարապետի, Գամրկելի եղբայրների և իշխանաց-իշխան Փերսի գլխավորած Արտանուշի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) Անիի թագավորության սպարապետ Վահրամ Պահլավունու, նրա որդի Սմբատ Մագիստրոսի, ինչպես նաև Աշոտ մարզպանի ընդհանուր ղեկավարությամբ շարժվեցին Մամլանի գլխավորած հակառակորդի հիմնական

<sup>1</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», մաս 3, գլուխ 41; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Հովհաննես Ավագերեց «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Ըստ Ստեփանոս Տարոնեցու. «*Խորասանի ամիրայի և այլ խուժարուժ ցեղերի օգնությամբ*», որը համապատասխանում է Ղազնևիների սուլթանությանը:

<sup>3</sup> Մամլանի կիրառած այս ռազմավարության մասին ուղղակիորեն նշված էր, սակայն այն, որ թշնամին վարվել է հենց այդ կերպ, գործնականում կասկածից դուրս է: Իրոք, ուշադիր ուսումնասիրության դեպքում ամենից առաջ տեսնում ենք, որ ճակատամարտի դաշտում չեն հիշատակվում X դարի վերջի Անիի թագավորության վասալ հիմնական պետական միավորումները: Այսպես, այս վճռական ընդհարման ժամանակ բացակայում էին Սյունիքի, Խաչենի, Լոռու, Վասպուրականի, Մոկքի, Անձևացիքի և Արտանուշի բանակները: Այս հանգամանքը չի կարող իր բավարար բացատրությունը գտնել նաև բավականին չարգրկված «Ֆեդդալական մասնատվածություն» թեզում, քանի որ, եթե դեռ 988 թվականին հեռավոր արխազական արշավանքի ժամանակ Անիի գահակալի ենթակաները պարտաճանաչորեն կատարեցին իրենց վասալական պարտավորությունները, ապա այս դեպքում, երբ մարտական գործողությունները մղվում էին անմիջականորեն հենց իրենց տարածքում կամ նրանց չափազանց մոտ, անհնար է պատկերացնել հիշատակված պետական միավորների պասիվությունը: Իր հերթին, համաձայն առկա ուղղակի վկայությունների, Անիի թագավորության գերագահության տակ գտնվող և նրա հարևան տարաբնույթ մահմեդական եմիրությունները, Հայոց թագավորության նկատմամբ տածելով անհաշտ ատելության, ամեն կերպ օժանդակել են Մամլանի բանակին և ներխուժում կամ սպառնալից գործողություններ են իրականացրել իրենց տարածքներից: Եվ վերջապես, ըստ Ստեփանոս Տարոնեցու, 988, 990 և 997 թվականների ներխուժումները Մամլանը իրականացրել էր երեք շարասյուներով, այնպես, որ այս անգամ ևս մեծ հավանականությամբ կարելի է ենթադրել նման գործելակերպ: Վերջին հանգամանքն էլ հենց, ի դեպ, բացատրում է, թե ինչու անմիջականորեն մարտի դաշտում չեն հիշատակվում Անիի թագավորության վասալ հիմնական պետական միավորները: Արդյունքում պարզ է դառնում, որ իրականում վերջիններս թշնամու մյուս շարասյուններից պաշտպանել են սեփական իշխանությունների սահմանները, մի հանգամանք, որը ռազմական գործից հեռու Ստեփանոս Տարոնեցին կամ չի ըմբռնել, կամ էլ կարևոր չի համարել հատուկ նշել:

շարասյանն ընդառաջ: Արդյունքում՝ Հայկական բանակը հոկտեմբերի սկզբին ճամբարեց Ծումբ ամրոցի մոտ գտնվող մի բարձրադիր վայրում՝ դաշտային ամրությունների միջոցով ավելի ամրապնդելով իր դիրքերը: Որպես հետևանք, Մամլանի գլխավորած հակառակորդի հիմնական շարասյան առաջխաղացումը կասեցվեց և վերջինս ճամբարեց քրիստոնյաների դիրքերից ներքև:

Հաշվի առնելով հակառակորդի թվական գերազանցությունը և այն, որ վերջինիս հեծելազորը լեռնային պայմաններում կոժվարանա մարտնչել ամուր դիրքեր գրաված իր բանակի դեմ՝ սպարապետ Վահրամ Պահլավունին պատրաստվեց վարել պաշտպանողական մարտ: Հակառակորդ բանակները, սակայն, զգալի ժամանակ մնացին ճամբարած վիճակում և չսկսեցին մարտը, քանի որ Մամլանի բանակը չէր համարձակվում մարտի մեջ մտնել լեռնային, քարքարոտ ու խիստ կտրտված տեղանքում, իսկ սպարապետն էլ իր հերթին չէր ուզում սեփական բանակը իջեցնել բաց դաշտ, որտեղ հակառակորդի քանակական առավելությունը և հատկապես առավելությունը հեծելազորի քանակով կարող էր դառնալ որոշիչ: Շուտով, սակայն, Մամլանի բանակը սկսեց պարենի պակաս զգալ, որի հետևանքով էլ ստիպված անցավ ակտիվ ռազմական գործողությունների:

Հոկտեմբերի 18-ի վաղ առավոտյան Մամլանի բանակը մարտակարգ ընդունեց: Առաջին շարքում տեղավորվեց խոշոր վահաններով զինված ծանր հետևակը, երկրորդում՝ հեծելազորը, իսկ երրորդում՝ թեթև հետևակը: Դրանից հետո հակառակորդի բանակը սկսեց դանդաղ երթով մոտենալ Անիի թագավորության բանակին: Վերջինս, չտապելով մարտի մեջ մտնել և թույլ տալով հակառակորդի բանակին ողջ կազմով խորանալ լեռնային տեղանքում, ինքը ևս մարտակարգ ընդունեց: Կենտրոնի առաջին շարքում լայնարձակ սարահարթի ողջ լայնությամբ տեղավորվեց հետևակի մի մասը, որի առաջին գծում թողնվեց ծանր, իսկ երկրորդում՝ թեթև հետևակը, ընդ որում վերջիններիս թիկունքում գտնվող բարձունքների վրա պատրաստվեցին հատուկ ամրացված պահեստային դիրքեր: Բանակային հիմնական ուժերը, զուգահեռ հակառակորդի շարժման ուղղությանը, դարան մտան աջ և ձախ թևերում՝ սարահարթը եզրող բարձրավանդակների հետևում: Միաժամանակ Արտանուշի թագավորության բանակը լեռնային շրջանցիկ ճանապարհով անցկացվեց հակառակորդի թիկունք՝ խնդիր ունենալով վճռական պահին թիկունքային հարված հասցնել հակառակորդին: Ըստ նախապես հաստատված մարտական ծրագրի՝ Անիի թագավորության բանակը պետք է պարկի մեջ վերցնեք հակառակորդի բանակին և ոչնչացնեք:

I փուլ – Կեսուրին, տեղեկանալով, որ հակառակորդի ամբողջ բանակը արդեն մտել է լեռները, իսկ Արտանուշի թագավորության բանակն էլ զբաղեցրել է ելման դիրքեր, սպարապետ Վահրամ Պահլավունին առաջ ուղարկեց թեթև հեծյալներին, որոնք, նետահարությամբ, առանձին մենամարտերով և մանր մարտերով նահանջելով, հակառակորդի ռազմիկներին քաշեցին իրենց հետևից՝ հասցնելով սարահարթում տեղավորված Անիի թագավորության բանակի կենտրոնի գրաված դիրքերին:

II փուլ – Հայերի կեղծ նահանջից ոգևորված Մամլանի հեծելազորը, տեսնելով Անիի թագավորության բանակի կենտրոնի սակավաթիվ ռազմիկներին, անցավ ուղղակի գրոհի: Բռնկվեց համառ մարտ, որի ընթացքում Անիի թագավորության բանակի կենտրոնը հզոր նետահարության և ծանր հետևակի պարտադրած ձեռնամարտի շնորհիվ կասեցրեց հակառակորդի գրոհի թափը ու սկսեց նահանջել դեպի պահեստային դիրքեր:

III փուլ – Պահեստային դիրքերում տեղակայված նետածիզների հուժկու հարվածի տակ ընկած հակառակորդի հեծելազորը հայտնվեց ծանր վիճակում և սկսեց խոշոր կորուստներ կրել, քանի որ հեծյալները մեծամասամբ չէին կարողանում հաղթահարել կտրուկ բարձունքը ու հասնել նետածիզներին, իսկ որևէ կերպ այնուհանդերձ առաջ եկած հակառակորդի առանձին ռազմիկներին էլ ձեռնամարտում ոչնչացնում էին նետածիզների շարքերում մարտնչող ծանր հետևակայինները: Մարտը այս կերպ շարունակվեց բավականին երկար, քանի որ հակառակորդի բանակի հետևի շարքերը, տեղյակ չլինելով

առաջացած դժվարությունների մասին, շարունակվում էին առաջխաղացումը՝ կուտակվելով Անհի թագավորության բանակի կենտրոնի կողմից լքված սարահարթում:

IV փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին, զգալով, որ սարահարթում կուտակված հակառակորդի բանակը, թեև ծանր կորուստներ կրելով, բայց այնուհանդերձ աստիճանաբար սկսում է հաղթահարել իր բանակի կենտրոնին, սպարապետը մարտի մեջ մտցրեց դարանում գտնվող սեփական բանակի թևերը, ընդ որում սկզբում հակառակորդի հոծ շարքերի վրա գլորվեցին նախապես պատրաստված խոշոր քարեր, որոնք ծանր կորուստներ պատճառեցին ու խուճապի մատնեցին վերջինիս ռազմիկներին:

V փուլ – Թևերից հակառակորդի վրա շարժվող Անհի թագավորության բանակի հեծելազորի և հետևակի հիմնական ուժերը շրջապատեցին բարոյալքված հակառակորդին՝ սկսելով անխնա կոտորել վերջինիս: Միաժամանակ ճակատից շարունակեցին հուժկու հարվածներ հասցնել նետածիզները:

VI փուլ – Հակառակորդի բանակի վերջապահում գտնվող նետածիզները փորձեցին նահանջել, բայց նրանց վրա հարձակվեց Արտանուշի թագավորության բանակը և, միանգամից անցնելով ձեռնամարտի, գլխովին ջախջախեց, որից հետո փակեց հակառակորդի նահանջի ճանապարհը: Բորբոքված մարտում հատկապես աչքի ընկան Գամրկելի եղբայրները, որոնք հուժկու հարվածներով նժույզներից տապալում էին հակառակորդի ռազմիկներին և որոնց հավասար ռազմիկ հակառակորդի բանակի շարքերում այդպես էլ չգտնվեց: Արդյունքում՝ լիակատար շրջապատման մեջ հայտնված հակառակորդի բանակը գլխովին ոչնչացվեց:

VII փուլ – Անհի թագավորության բանակը մինչև երեկո հետապնդեց հակառակորդի փախչող բանակին մինչև Ատրպատական:

Չայերը կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 60.000 զինվոր: Տեղեկանալով իրենց հիմնական բանակի պարտության մասին՝ հակառակորդի հյուսիսային և հարավային զորասյուները արագորեն նահանջեցին ու լքեցին Անհի թագավորության տարածքը:

Հայաստանի տարածքում տարածաշրջանի լավագույն մահմեդական ռազմական մեքենաներից մեկի ջախջախումը իր հետ անմիջական և հեռակա մի շարք հետևանքներ բերեց: Պատերազմում կրած պարտությունը ծանր հետևանքներ ունեցավ ամենից առաջ և հատկապես Ռավվադյանների Եմիրության, ինչպես նաև անձամբ Եմիր Մամլանի համար: Արդյունքում՝ Ռավվադյանների Եմիրությունը անվերադարձ կերպով կորցրեց տարածաշրջանի մահմեդական և նույնիսկ քրդական Եմիրությունների առաջնորդի դերը: Ինքը՝ Ռավվադյանների փառասեր Եմիրը, այս դեպքերից հետո շատ չապրեց և մահացավ մոտավորապես 1000 թվականին: Հետաքրքիր է, որ Մամլանի մահվան կոնկրետ թվականի և հանգամանքների մասին սկզբնաղբյուրներում տեղեկություններ չեն հանդիպում, ինչն էլ անուղղակիորեն վկայում է այն մասին, թե իր ժամանակի քաղաքական երկնակամարում ինչ աստիճանի էր կորել հետաքրքրությունը այս Եմիրի նկատմամբ, դե իսկ հաջորդ Ռավվադյանների օրոք էլ այս Եմիրությունը արդեն լիովին վերածվել էր Ղազնևիների սուլթանության կցորդի, այն որևէ տարածաշրջանային դերակատարություն չունեցավ և այլևս երբեք չունեցավ, չնայած իր գոյությունը պահպանեց ևս յոթ տասնամյակ: Կորուստներ կրեցին, սակայն, նաև Բուվեհյանները:

Պարսկական արմատներ ունեցող և շիիզմը դավանող այս տոհմից նշանակվող վեզիրները, որոնք սուննիզմ դավանող արաբների կողմից ընկալվում էին որպես իշխանության բռնազավթիչներ և «իսկական հավատը դավանող խալիֆ»-ի վրա բռնացողներ, մեծապես նաև հենց Ռավվադյան Եմիրի ռազմաքաղաքական կործանման պատճառով կորցրեցին իրենց հեղինակության վերջին մնացորդները, երբ քրիստոնյաների դեմ ընթացող պատերազմը նրանց ոչ հաջողություն բերեց, ոչ էլ հեղինակություն, իսկ Ղազնևիների սուլթաններն էլ առաջին վարակիչ օրինակը տվեցին առ այն, թե ինչպես կարելի է լինել լիովին անկախ մահմեդական տիրակալ ու գործել Բաղդադի խալիֆի առանց նույնիսկ ձևական համաձայնության: Արդյունքում, ավելի ու ավելի քայքայվող և ամենաթողության հորձանուտը մուտք գործող Բուվեհյանների Եմիրությունում, ի տարբերություն գոնե իրենց առաջին ներկայացուցիչների, տաղանդի որևէ նշույլից բացարձակապես զուրկ Բուվեհյանների վեզիրները իշխեցին ևս հինգ տասնամյակ,

սակայն այդպես էլ որևէ հաջողություն չարձանագրեցին և միայն ավելի խորացրեցին խալիֆության անկումը:

Իր հերթին Ղազնևիների սուլթանության սուլթան, խիստ ռազմատենչ Մահմուդ Ղազնևին, որը լուրջ ներդրումներ էր արել «Արևմտյան գործում», տանուլ էր տվել այն և նյութական կորուստների հետ միասին կորցրել էր նաև դազիի իր հեղինակությունը, հետագայում այն աստիճան սառեց նույն այդ «Արևմտյան գործից», որ, չնայած այն բանին, որ իր երկարատև իշխանության ընթացքում սեփական սուլթանությունը հասցրեց զարգացման գագաթնակետին ու սկսեց ոտք գցել նույնիսկ խալիֆների հետ, հետագայում գերադասեց փշրել Հինդուշահների ռաջայությունը, այլ ոչ թե կրկին փորձել Հայոց քաջերի ուժը: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ այնուհանդերձ հենց Մահմուդ Ղազնևին էր, որ 1002 թվականին ոչնչացրեց Իրանական լեռնաշխարհի երբեմնի մի իսկական առաջնորդ հանդիսացող Սաֆարյանների Էմիրության վերջին մնացորդները:

Հայաստանում պատերազմի անմիջական արդյունքը եղավ այն, որ Մանազկերտը և Ապահունիքը վերջնականապես անցան Արտանուշի թագավորությանը, իսկ Անիի թագավորության տարածքում գտնվող, ինչպես նաև նրա հարևան մյուս Էմիրություններն էլ ստիպված եղան հրաժարվել մինչ այդ վարվող ագրեսիվ քաղաքականությունից, ընդ որում Գողթնի Էմիրությունը ոչնչացավ, իսկ մյուս Էմիրություններն էլ լրջորեն թուլացան: Եվ ընդհանրապես, այս իրադարձություններից հետո ոչ միայն Հայաստանում, այլև Ատրպատականում արաբական տարրը վերջնականապես անկում ապրեց՝ աստիճանաբար իր տեղը զիջելով քրդականին ու պարսկականին: Արդյունքում՝ ավելի քան մեկ դար Անիի թագավորությանը հարավ-արևելքից սպառնացող վտանգը մի քանի տասնամյակով վերացավ, իսկ բուն թագավորությունն էլ մոտեց գործեց խաղաղության մի դարաշրջան, որը տևեց գրեթե 40 տարի: Մինչև Անիի թագավորության հզոր գահակալը հաղթական վերջակետն էր դնում մահմեդական աշխարհի հետ հակամարտության դարերից եկող մրցակցության հերթական փուլին, սակայն, աստիճանաբար լարվում էր դրությունը կայսրության արևմտյան սահմանում, որտեղ Սամուիլ Կոմսաձագը պատրաստվում էր Վասիլ II-ի հետ հերթական հակամարտությանը:

## Գլուխ 110

### **X դարի վերջի Արևելյան Մեծ խաղի ավարտը, Արտանուշի թագավորության կործանումը և պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հաղթահանդեսը Արևելքում**

Այդ նախապատրաստության շրջանակներում 998 թվականի գարնանը Սամուիլ Կոմսաձագ արքայի գլխավորած Բուլղարական թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Սերբական իշխանության տարածքը և, հաստատելով իր գերիշխանությունը տեղում, նահանջեց<sup>1</sup>: Չուշացավ, սակայն, նաև կայսրության պատասխան հարվածը, երբ 998 թվականի հոկտեմբերի վերջին Սպերխիոս գետի ճ-մ-ում (Հյուսիսային Հունաստան) Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000), ինչպես նաև Տարոնի իշխանության բանակը (մոտ 1.000) անցան վարարած գետը և գիշերային անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Սամուիլ Կոմսաձագ արքայի գլխավորած Բուլղարական թագավորության ճամբարած բանակին (մոտ 30.000)<sup>2</sup>: Բալկանյան թերակղզում ձեռք բերած հաջողության հետ միասին, որը վերացրեց դեպի Հունաստան բուլղարական հարվածի հնարավոր վտանգը, կայսրության ռազմական մեքենան շուտով մեկ այլ հաջողություն էլ գրանցեց նաև Ապենինյան թերակղզում, երբ 999 թվականի գարնանը Գրիգոր Տարխանիատես-Կատակոլոնի<sup>3</sup> գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Ղալբյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Գրավինան (Իտալիա, Բարիից 35 կմ հարավ-արևմուտք)<sup>4</sup>: Կայսրության համար հիմնական

<sup>1</sup> Դուկլանին Երեց «Տարեգրություն», գլուխ 36:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 23:

<sup>3</sup> «Տարխանիատես»-ը բնարկվող դեպքում այս անձի մականունն է, որը կարող է իր արմատներով գնալ օրինակ այն փաստին, որ Գրիգորը եղել է Էթնիկ թյուրքական զորամասերի հրամանատար, կամ էլ կապ ունենալ Տարոնի հետ: Հետաքրքիր է, որ մի քանի տասնամյակ անց հիշատակվող Հովսեփի որդուն Նիկեիոր Բրիեննոսը ուղղակիորեն կոչում է «Կատակոլոն», մի անուն, որը բնորոշ է Կեկավմենոսների տոհմին:

<sup>4</sup> Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»:

իրադարձությունները, սակայն, այդ տարվա համար զարգանալու էին Արևելքում, որտեղ հենց նոր խալիֆության իրական կառավարումը ստանձնած ալ-Յաքիմի հետ հարաբերություններում ռազմական Վասիլ II-ը ձգտում էր վերջնականապես հաստատել իրեն ձեռնադրված հարաբերությունների մի տեսակ:

999 թվականի հոկտեմբերի 28-ից մինչև նոյեմբերի սկիզբ Վասիլ II-ի գլխավորությամբ Անտիոքից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 120.000, այդ թվում ռուսներ և բուլղարներ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 45.000) Ֆաթիմյանների խալիֆության կայազորից (մոտ 1.000) գրավեցին Շեյզարը՝ ստիպելով վերջինիս հանձնվել այն բանից հետո, երբ վնասվեց քաղաք տանող ջրատարը: Զաղաքում տեղակայվեց հայերից կազմված կայազոր<sup>1</sup>: Դրանից հետո, շարունակելով առաջխաղացումը, 999 թվականի նոյեմբերի սկզբին կայսրության ռազմական մեքենան առանց լուրջ մարտերի տիրեց Հիսն իբն Կուվեյսին (Շեյզարի մոտ)<sup>2</sup>, իսկ շատ կարճ ժամանակ անց էլ, առաջանալով Հիսն իբն Կուվեյսից, 999 թվականի նոյեմբերի սկզբին քրիստոնյաները տիրեցին Հիսն-Մասյաթին (Համմայից մոտ 45 կմ արևմուտք)<sup>3</sup>:

999 թվականի նոյեմբերի կեսին Վասիլ II-ի գլխավորությամբ Հիսն-Մասյաթից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 112.000, այդ թվում ռուսներ և բուլղարներ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 43.000) Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակից (մոտ 500) գրավեցին Ռաֆանիան<sup>4</sup>, իսկ արդեն 999 թվականի նոյեմբերի վերջին էլ, առաջանալով արդեն Ռաֆանիայից, գրավեցին Հեմսը<sup>5</sup>: Երկաթյա կայսրը սրանով ևս, սակայն, չէր պատրաստվում սահմանափակվել և, խուսափելով Դամասկոսում ու նրա շրջակայքում կուտակվող Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակից (մոտ 150.000), Հեմսից ու Բաալբեկի շրջակայքից հետ քաշվելով հանդերձ, գրավեց Արկան և ավերեց<sup>6</sup>: Դրանից հետո, օգտվելով հակառակորդի դանդաղումից, Վասիլ II-ի գլխավորությամբ Արկայից առաջխաղացած կայսերական բանակը 999 թվականի դեկտեմբերի 6-ին պաշարեց Տրիպոլիսը, սակայն, մնալով քաղաքի պարիսպների տակ մինչև դեկտեմբեր 17-ը, հետ քաշվեց, որից հետո, ասպատակելով Բեյրութի և Ջաբալի շրջակայքը, արշավանքը վերջացրեց Անտիոքում<sup>7</sup>: Հենց նոր ավարտված արշավանքից Վասիլ II-ն իրոք որ կարող էր լիովին գոհ լինել, քանի որ, բացի այն, որ ձեռք էր գցել հսկայական ավար, նաև հստակորեն սահմանագծել էր հարաբերությունների բնույթը Ֆաթիմյանների խալիֆության հետ, երբ Հյուսիսային Ասորիքը միանշանակ մնում էր որպես կայսրության ազդեցության գոտի, իսկ Կեստրոնական Ասորիքին էլ վիճակվում էր յուրօրինակ, սահմանային մի կարգավիճակ: Գծած սահմանները համապատասխանում էին Բյուզանդական կայսրության և Ֆաթիմյանների խալիֆության աշխարհաքաղաքական դերերին և արդյունքում դրանք ամուր մնացին: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, սակայն, որ կայսեր հյուսիս էր կանչում ևս մեկ կարևոր մի հանգամանք, որի մասին միայն ինքը գիտեր և որին, սակայն, կայսրն ինքը ոչ պակաս կարևորություն էր տալիս, քան Ասորիքին: Իրոք, նույն այս ժամանակ դեռևս 994 թվականից առկախված Արտանուշի թագավորության խնդրին կայսրն այժմ մի հարմար լուծում էր գտել, գործի էր դրվել քաղաքական սպանությունների հինավուրց ու փորձված գործիքը և, անհամբեր սպասելով լուրերի, Վասիլ II-ը ցանկանում էր ազատ ու ամեն ինչի պատրաստ վիճակում ձեռքի տակ ունենալ սեփական ռազմական մեքենան:

Հազարամյակի գարունը բացվեց մանր զարգացումներով, երբ 1000 թվականի գարնանը Իտալիայի կատեպան Գրիգոր Տարխանիատես-Կատակոլոնի<sup>8</sup> գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000)

<sup>1</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 42; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; ալ-Այնի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; ալ-Այնի «Պատմություն»:

<sup>3</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; ալ-Այնի «Պատմություն»:

<sup>4</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; ալ-Այնի «Պատմություն»:

<sup>5</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>6</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>7</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 42:

<sup>8</sup> «Տարխանիատես»-ը բնարկվող դեպքում այս անձի մականունն է, որը կարող է իր արմատներով գնալ օրինակ այն փաստին, որ Գրիգորը եղել է երևի թյուրքական զորամասների հրամանատար, կամ էլ կապ ունենալ Տարոնի հետ: Հետաքրքիր է, որ մի քանի տասնամյակ անց հիշատակվող Հովսեփի որդուն Նիկեիոր Բրիեննոսը ուղղակիորեն կոչում է «Կատակոլոն», մի անուն, որը բնորոշ է Կեկավմենոսների տոհմին:

Ղալբյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Մարալդան (Իտալիա)<sup>1</sup>: 1000 թվականի նույն գարնանը Կիպրոսի ծովամարտում Ֆաթիմյանների խալիֆության նավատորմը (մոտ 5 նավ) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության նավատորմին (մոտ 5 նավ)<sup>2</sup>, սակայն այս ամենը ևս վերջին հաշվով ի վիճակի չէին շեղել իր մտահոգացումների կյանքի կոչման մեջ անչափ հետևողական Վասիլ II-ին:

Իրոք, 1000 թվականի գարնան վիճակով արդեն ծերացած և այդպես էլ զավակ չունեցած Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունու դեմ Արտանուշի թագավորությունում դավադրական ցանցն արդեն սեղմվել էր, մի ցանց, որի գլուխ կանգնած էր Իլիրիոն անունով քաղկեդոնական մի հոգևորական: Արդյունքում վերջինս, ամենագոր իշխանի զգոնությունը բթացնելով բացառիկ մի միջոցով, հաղորդության նշխարի հետ միասին նրան թույլ տվեց, որից հետո հենց նույն երեկոյան էլ Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունին իրեն շատ վատ զգաց: Դրանից հետո, վախենալով, որ իր մտադրությունը կյանքի չի կոչվի, Իլիրիոնը նույն գիշեր էլ մի պատրվակով ներկայացավ Դավթին և ի վերջո, օգտվելով այն բանից, որ ուժասպառ իշխանը քնով է անցել, բարձր դնելով նրա բերանին, խեղդեց:

Հանգուցյալը դեռևս տարիներ առաջ էր իր ողջ ունեցվածքը կուտակել Վասիլ II-ին և արդյունքում գործունյա այս կայսրը, ստանալով իր կողմից նախապատրաստված ու այդքան երկար սպասված լուրը, բայց նաև բնականաբար նախատեսելով, որ, ինչպես տեղի հայերը, այնպես էլ Արտանուշի թագավորության արքա Գուրգենը իր որդի, Զարթլի թագավորության արքա Բագրատ I Մեծի հետ միասին, հնարավոր է, դիմադրեն, իրավաբանորեն վիճելի իր իրավունքի պաշտպանության համար գործի դրեց հենց այդ նպատակով էլ մինչ այդ պատրաստի վիճակի բերած սեփական ռազմական մեքենան:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1000 հուլիս – Հավճի ամրոցի ճ-մ

Օգտվելով Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունու մահից՝ Վասիլ II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 80.000, այդ թվում 6.000 ռուս հետևակ նիզակակիրներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000) մտան Արտանուշի թագավորության տարածք, որը, համաձայն կենդանության օրոք Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունու հարկադրված գրած կտակի, պատկանում էր Բյուզանդական կայսրության կայսրին: Ստեղծվեցին լարված հարաբերություններ, որն էլ առիթ դարձավ, որ ամրոցի մոտ տեղավորված ռուսների ջոկատի (6.000) և Հայկական բանակի (մոտ 5.000) մի քանի ռազմիկների միջև խոտի տուկի պատճառով ընդհարում առաջանա:

I փուլ – Ռուսների հիմնական ուժերը շտապեցին ընդհարման վայր և մարտի մեջ մտան: Մարտի մեջ մտավ նաև Արտանուշի թագավորության Մեծ իշխան Պատրիարքի, սպարապետ Գաբրիելի և նրա եղբայր Հովհաննեսի, ինչպես նաև Չորտվանել Մամիկոնյանի գլխավորած Հայկական բանակը:

II փուլ – Կայսերական բանակը մարտի մեջ մտցրեց նոր ուժեր և պարտության մատնեց Հայկական բանակին:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500 զինվոր, պարտվողներից հայերը կորցրին մոտ 500 զինվոր, այդ թվում զոհվեցին Մեծ իշխան Պատրիարքը, սպարապետ Գաբրիելը, Հովհաննեսը, ինչպես նաև Չորտվանելը:

Նախորդ ընդհարումը, կարծես թե պատահական էր եղել, սակայն, դատելով ըստ ամենայնի, այստեղ այնուհանդերձ պակաս չէին եղել Վասիլ II-ի խորամանկ դրդումները,

<sup>1</sup> Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; ալ-Այնի «Պատմություն»:

<sup>3</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 43; Արիստակես Լաստիվոնցի «Պատմություն», գլուխ 1; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 20; Չոնորաս «Պատմություն»; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Անտիոքի դքսության դուքս Նիկեփոր Ուրանոսի նամակից; «Զարթլիս-Ցիտվոնեթա», «Զարթլի մատյանը»; «Զարթլիս-Ցիտվոնեթա», Սմբատ Դավթորդի «Բագրատունյաց պատմություն»:

մանավանդ որ արդյունքը կայսեր համար շատ ցանկալի էր, երբ Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունու մահից կարճ ժամանակ անց կյանքից հեռացան նաև Արտանուշի թագավորության ռազմաքաղաքական ավագանու այլ անհատու անդամներ ևս, ինչը պետք է հեշտացներ և իրոք հեշտացրեց թագավորության հիմնական տարածքի վերջնական կցումը Բյուզանդական կայսրությանը: Իրոք, այս ընդհարումից կարճ ժամանակ անց Վասիլ II-ը իր բանակով արշավեց Հարթ-Մանագլետ-Բագրևանդի արևմուտք-Օլթի երթուղով և վերջնականապես ամրապնդվեց գրաված տարածքներում: Այսպիսով՝ Արտանուշի թագավորությունը կործանվեց, նրա տարածքի հյուսիսային փոքր մասը անցավ Զարթլիի թագավորությանը, իսկ Տայքը և Բարձր Հայքը՝ Բյուզանդական կայսրությանը: Արտանուշի թագավորության ոչնչացումը ամենատարբեր մակարդակներում իր հետ միանգամից մի շարք հետևանքներ բերեց:

Ամենից առաջ նշենք, որ Արտանուշի թագավորության ոչնչացման հետ կապված իրադարձություններից բոլորից շատ դժգոհ մնացած անձանց շարքում առանձնահատուկ տեղ էր գրավում թագավորության արդեն նախկին արքա Գուրգենը, որը, թեև այրող ատելությամբ էր լցված Դավիթ Կյուրոպաղատ Բագրատունու նկատմամբ, սակայն ամենևին էլ տրամադրված չէր նրան, որ վերջինիս մահից հետո ոչ միայն իրավաբանորեն իրեն պատկանող թագավորությունը, իսկ հետևաբար նաև իր արքայական տիտղոսը վերանան, այլև՝ ինքը գրկվի փաստացի հսկայական մեծություն ունեցող մի ժառանգությունից: Արդյունքում, չհամակերպվելով այս իրավիճակի հետ և օգտվելով այն բանից, որ արդեն տարվա վերջին Վասիլ II-ն ի վերջո Արևելքից հեռացրեց իր ռազմական մեքենան ու այն Արևմուտք տեղափոխեց, 1001 թվականի գարունից սկսած մինչև աշուն Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեցին Օլթին (Տայք, Ազորդաց Փոր գավառ), սակայն, մանր մարտերից հետո չհասնելով որևէ հաջողության, ինչպես նաև պատշաճ տեսքով ձևակերպված սպառնալիք ստանալով Կոստանդնուպոլսից, հետ քաշվեցին<sup>1</sup>: Վերջ, տարածաշրջանում վերջնական տեսք ստացավ այն դրությունը, երբ Զարթլիի թագավորությունում սկսեց կառավարել առայժմ միայն «թագավոր Աբխազաց» տիտղոսը կրող Բագրատ I Մեծը, իսկ «թագավոր Վրաց» տիտղոսը կրող, սակայն թագավորությունից և իրավաբանական, և փաստացի մակարդակներում գրկված վերջինիս հայր Գուրգենն էլ ապաստանեց նրա մոտ:

Այս կապակցությամբ ամենից առաջ պետք է նշել, որ, զուտ պետաիրավական մակարդակում, արդյունքում վերջնականապես ձևավորվեց Զարթլիի թագավորությունը, որի տիրակալները, գումարելով մինչ այդ ունեցած «թագավոր Աբխազաց»-ին, մի քանի տարուց սկսեցին կրել նաև Արտանուշի արքաներից ժառանգություն ստացած «թագավոր Վրաց» տիտղոսը: 1000 թվականի վիճակով այս տիտղոսների միացում գոնե ձևականորեն դեռևս չէր եղել, սակայն, այն բանից հետո, երբ Գուրգեն արքան 1008 թվականին կնքեց իր մահկանացուն, նրան պատկանող «թագավոր Վրաց» տիտղոսը անցավ իր որդուն՝ Բագրատ I Մեծին, ընդ որում՝ արդեն ըստ իր ուղղակի նշանակության: Իր հերթին, այս դեպքերից հետո, ազատված Արտանուշի թագավորության բարոյական և քաղաքական հովանավորությունից, քաղաքական մակարդակում Զարթլիի թագավորությունն արդեն փաստորեն սկսեց հանդես գալ որպես ինքնուրույն քաղաքական մի միավոր: Ժողովրդագրական մակարդակում հարցը դիտարկելիս ևս, սակայն, եղան լուրջ փոփոխություններ:

Իրոք, Արտանուշի թագավորության անկումը կտրուկ ավելացրեց հայերի քանակությունը կայսրության արևելյան սահմաններում, սակայն նույն կերպ նաև նվազեցրեց հայերի տեսակարար կշիռն ու ազդեցությունը Զարթլիի թագավորությունում, որն այժմ ներկայացված էր, թերևս, միայն Զարադուռի իշխանությամբ: Կրոնական մակարդակում փոփոխություններն իր հերթին հանգեցին նրան, որ Զարթլիի թագավորությունում վերջնականապես գերիշխեց քաղկեդոնականությունը, երբ վերջինս, որ այդպես էլ միանշանակ և ավարտուն հաղթանակի չէր հասել Արտանուշի թագավորությունում, Զարթլիի թագավորությունում արդեն ստացավ լիովին սպասելի պետական կարգավիճակ: Հետաքրքիր եղան փոփոխությունները նաև Բագրատունիների ներտոհմային մակարդակում, երբ Հյուսիսային Բագրատունիների ենթաճյուղերից մեկի ներկայացուցիչ հանդիսացող Բագրատ I Մեծը Հյուսիսային

<sup>1</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 44:

Բագրատունիների մոտ ի վերջո հասավ վերջնական գերագահության՝ հիմքեր ստեղծելով այն բանի համար, որ հետագա տասնամյակներում Յյուսիսային Բագրատունիներից վերասերված Զարթլիի Բագրատունիների արքայատոհմը հավակնի նաև Բագրատունիների հիմնական ճյուղի ժառանգությանը: Եվ վերջապես զուտ վրացիների քաղաքական ճակատագրի առումով հարցը դիտարկելիս կարող ենք փաստել, որ հենց այս ժամանակ ի հայտ եկավ միջնադարյան վրաց պետականության հիմքը հանդիսացած ուժեղ պետական մի միավոր, ի դեմս Զարթլիի թագավորության:

Խոշոր ուժերով անձամբ Վասիլ II-ի հայտնվելը արևելքում իր հետ անկայունություն բերեց նաև Անիի թագավորությունում: Արդյունքում՝ Անիի թագավորությունից շատերը մեկնեցին Տայբ և այս կամ այն չափի ու տիպի հարաբերություններ հաստատեցին ամենագոր կայսեր հետ: Զմեկնեց, սակայն, Գագիկ I Մեծը, որը, դրան գումարած նաև, պատժեց Բյուզանդական կայսրության կայսեր ներկայացած որոշ անձանց: Մասնավորապես, արդեն 1000 թվականի հուլիսին արքայորդի Յովհաննես-Սմբատի գլխավորած Ոստանիկ բանակը Վասպուրականի թագավորության բանակից գրավեց Կոգովիտ և Ծաղկոտն գավառները՝ պատժելով Վասիլ II-ին ներկայացած ու դրանով անուղղակի կերպով կայսեր գերիշխանությունն ընդունած Անիի արքայի քրոջորդի, Վասպուրականի թագավորության արքա Գուրգենի եղբայր Աբուսահլ Արծրունուն<sup>1</sup>: Սրա հետ միաժամանակ Վասիլ II-ն ինքը, առայժմ գոհ ձեռք բերած արդյունքից և այլևս չցանկանալով բախտը փորձել վճռական տրամադրված Անիի արքայից արքայի հետ ընդհարումում, դրանից հետո իր ռազմական մեքենան մի վերջին անգամ շարժեց դեպի հարավ և արդեն 1000 թվականի աշնանը, անցնելով Անտիոք-Հալեպ-Համմա-Հեմա-Տրիպոլիս-Սիհուն-Անտիոք երթուղով ու քաղաքներում չհանդիպելով լուրջ դիմադրության<sup>2</sup>, այդուհետ պատրաստվեց ռազմական գործողությունների կենտրոնը տեղափոխել Արևմուտք: Բուլղարական թագավորության դեմ պայքարը, սակայն, հետագայում ևս Էլի Էր այնուհանդերձ որոշակիորեն ձգձգվելու, քանի որ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի համար, թեև մանր, սակայն այնուհանդերձ հոգսեր էին առաջանալու այլ սահմաններում և ամենից առաջ Արևելքում:

Նույն այս ժամանակ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի համար մեկ այլ խնդիր, նախորդի հետ գործնականում միաժամանակ, առաջացրեց Նոմայրյանների Էմիրությունը: Իրոք, կիսաբոլոր և կիսաավազակային կյանք վարող Նոմայրյանները 1001 թվականի ամռանը ներխուժեցին Յյուսիսային Անտիոք ու սկսեց ասպատակել Անտիոքի շրջակայքը, սակայն կայսերական զորավարներին հաջողվեց մանր մարտերում հաղթել ու հետ շարժել հակառակորդին<sup>3</sup>:

## Գլուխ 111

### Բուլղարական պատերազմի հետագա ընթացքը

1001 թվականի աշնանը Վասիլ II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 120.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 40.000, այդ թվում Թեոդորական Հայը) Բուլղարական թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) գրավեցին Մեծ Պրեսլավը, Փոքր Պրեսլավը ու Պլիսկովան (ներկայիս Բուլղարիայի հյուսիս)<sup>4</sup>, ըստ էության սկսելով Սամուիլ Կոմսաձագի թագավորության գրավումը ռազմավարական առումով ամենահարմար վայրից՝ վերջինիս արևելքից: Սրան հաջորդեցին Նոր հաջողություններ, երբ 1002 թվականի աշնանը Վասիլ II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 120.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000) Բուլղարական թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) գրավեցին նաև Բերիան ու Սերվիան (Յյուսիսային Հունաստան)՝ նաև այս կողմից սեղմելով Սամուիլ Կոմսաձագին<sup>5</sup>:

<sup>1</sup> Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 43:

<sup>2</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 20:

<sup>3</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 29:

<sup>4</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 26; Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 34:

<sup>5</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 26; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:



1003 թվականի հունվարի կեսին Վասիլ II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 5.000) Բուլղարական թագավորության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեցին Վիդինը (ներկայիս Բուլղարիայի հյուսիս-արևմուտք, Դանուբի աջ ափին) և, չնայած այն բանին, որ հակառակորդի հիմնական բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Ադրիանապոլիսը ու նրա շրջակայքը և նահանջեց, ի վերջո գրավեցին այն<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ հակառակորդի տարածքում խորը մարտարշավով վերջինիս հետ մղելու ռազմավարությունը, որը փորձ կատարեց կիրառել Սամուիլ Կոմսաձագը, վերջինիս հաջողություն չբերեց, իսկ աքցանն էլ Բուլղարական թագավորության շուրջ սեղմվեց արդեն երեք կողմից:

1004 թվականի գարնանը Սկոպիեի ճ-մ-ում (Յյուսիսային Յունաստան) Վասիլ II-ի գլխավորությամբ քաղաքին մոտեցած և այն պաշարած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 70.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 5.000) անակնկալ անցան մոտակա գետը և ծանր պարտության մատնեցին Սամուիլ Կոմսաձագ արքայի գլխավորությամբ ճամբարած Բուլղարական թագավորության բանակին (մոտ 50.000)<sup>2</sup>, որից կարճ ժամանակ անց պաշարեցին Պերնիկը (ներկայիս Բուլղարիա, Սոֆիայից մոտ 20 կմ հարավ-արևմուտք), սակայն չկարողացան գրավել այն<sup>3</sup>: Փոխարենը, սակայն, արդեն 1004 թվականի օգոստոսի վիճակով Վասիլ II-ի ռազմական մեքենան տիրել էր Սոֆիա նահանգի գրեթե բոլոր ամրություններին<sup>4</sup>:

Բուլղարական թագավորության դեմ մարտերի թեժ օրերին պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի համար որոշ խնդիրներ առաջացան Ապենինյան թերակղզում, երբ 1002 թվականի մայիսի սկզբին Դալբյանների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) Իտալիայի կատեպան Գրիգոր Տարխանիատես-Կատակոլոնի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Բարին, բայց ի վերջո, խուսափելով Վենետիկի հանրապետության առաջխաղացող նավատորմից, հոկտեմբերի 18-ին նահանջեց<sup>5</sup>: Այս առումով ուշագրավ էր հատկապես Վենետիկի հանրապետության աստիճանական հզորացումը, ինչը հետագա հարյուրամյակներում կայսրությանը լուրջ խնդիրների առաջ էր կանգնեցնելու:

Վերջին տարիներին Բուլղարական թագավորության դեմ մղված ռազմական գործողությունները պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին լուրջ հաջողություններ էին ապահովել, սակայն դրանք վերջինիս նաև ուժերի լուրջ լարում էին արժեցել, այնպես որ մեծապես թուլացած Սամուիլ Կոմսաձագի դեմ հետագա ռազմագործողությունները մի քանի տարով հետաձգվեցին: Այս պայմաններում իրեն ակտիվություն թույլ տալ չէր կարող, սակայն, նաև Բուլղարական թագավորության արքան և, որպես ընդհանուր հետևանք, դանության սահմանում մի քանի տարի հանդարտություն հաստատվեց:

## Գլուխ 112 Հայաստանյան տեղական հոգսերը

Արտանուշի թագավորության անկման հետ կապված իրադարձությունները իրենց բացասական արձագանքն էին ունեցել Անիի թագավորությունում և, չնայած այս ուղղությամբ կայսրության հետագա պասիվությանն ու անդրադարձին բուլղարական հոգսերին, Գագիկ I Մեծի համար որոշակի խնդիրներն այնուհանդերձ շարունակվում էին: Արդյունքում, ըստ երևույթին համարելով հորեղբորը թուլացած, արդեն 1001 թվականի աշնանը Անիի գահակալի դեմ ապստամբական որոշակի դիրք գրավեց Լոռու թագավորության արքա Դավիթ I Անհողինը, սակայն Հայոց արքան գործեց ամենայն վճռականությամբ: Որպես հետևանք այս ամենի՝ 1001 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1002 թվականի փետրվար արքայից-արքա Գագիկ I Մեծի գլխավորությամբ Լոռու թագավորության տարածք մտած Ոստանիկ բանակը առանց մարտերի գրավեց Դավիթ I Անհողին բոլոր ամրությունները, այս արքան կրկին հնազանդվեց հորեղբորը և

<sup>1</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 30:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 30:

<sup>3</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 31:

<sup>4</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 25; Մատթեոս Ուռշայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>5</sup> Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»:

դրանից հետո կնքվեց հաշտություն<sup>1</sup>: Նոր էր լուծվել Լոռու թագավորության հարցը, սակայն, երբ ի հայտ եկավ խաչենի թագավորության խնդիրը:

1003 թվականի գարնանը խաչենի թագավորության անգամակ մահացած արքա Յովհաննես-Սենեբերիմին կարճ ժամանակ հաջորդելուց հետո մահացավ նաև նրա եղբայրը՝ Գրիգոր I-ը (1003), որից հետո գահն անցավ վերջինիս որդի Ֆիլիպին (1003-1054): Նույն այս ժամանակ, սակայն, խաչենի թագավորության հյուսիսային շրջանների վրա աչք էր դրել Շաղդադյանների Էմիրության Էմիր, դեռևս 984 թվականին եղբորը հաջորդած և հետագա տարիներին իր Էմիրությունը հետևողականորեն ուժեղացրած եռանդուն Էմիր Փատլունը (984-1031), որը Մամլանի ռազմաքաղաքական կործանումից հետո այժմ, թեև ավելի փոքր չափերով, սակայն հենց ինքն էր ձգտում ստանձնել քրդերի առաջատարի դերը՝ համենայն դեպս, գոնե Հայաստանի արևելյան շրջաններում: Արդյունքում՝ 1003 թվականի ամռանը խաչենի թագավորության տարածք մտած Անիի թագավորության բանակը (մոտ 60.000) ստիպեց նահանջել իր հերթին մինչ այդ այս թագավորության տարածք ներխուժած Շաղդադյանների Էմիրության բանակին (մոտ 20.000), ինչի արդյունքում խաչենի թագավորության հյուսիսային լայնարձակ տարածքներն անցան Անիի թագավորությանը, իսկ Ֆիլիպի իշխանության տակ մնացած խաչենի թագավորությունն էլ հիմնականում սահմանափակվեց Արցախով<sup>2</sup>:

Չնայած հյուսիսում կրած անհաջողությանը, սակայն, քրդերը մեկ տեղական հաջողություն այնուհանդերձ ամրագրել էին հարավում, երբ 1002 թվականի ամռանը քրդական Միրդասյան ցեղի գլխավորած քրդերը (մոտ 3.000) Համդանյանների Էմիրության բանակից (մոտ 200) գրավեցին Ագիլ ամրոցը (Աղձնիք, Նփռետ գավառի կենտրոն)<sup>3</sup>, ընդ որում աստիճանաբար ուժեղացող Միրդասյանները հետագայում լուրջ հայտ էին ներկայացնելու Հյուսիսային Ասորիքում Համդանյանների ժառանգությանը տեր կանգնելու հարցով: Եվ վերջապես 1002 թվականի գարնանն էր, որ տեղի էր ունենալու բավականին անսկառ մնացած, սակայն հետագա խոշոր իրադարձությունների նախակարապետը հանդիսացած մի իրադարձություն, երբ տեղի ունեցավ հետագայում որպես «սելջուկ» կամ «սելջուկներ» հայտնի դարձած թյուրքերի հերթական ներկայացուցիչների արշավանքը դեպի Հայաստան ու հարակից երկրներ:

### Գլուխ 113

#### Սելջուկների սկզբնավորումը և սելջուկյան առաջին արշավանքը դեպի Հայաստան

Թյուրքական խաթանության անկումից հետո թյուրքական ցեղերը շարունակում էին իրենց քոչվոր կենսագործունեությունը Միջին Ասիայի կենտրոնական և հատկապես հյուսիսային շրջաններում՝ երբեմն իրենց ազդեցությունը թողնելով նաև Միջին Ասիայի հարավային հատվածի վրա: Թյուրքերից կազմված գուլյամները, ինչպես ոչ մեկ անգամ տեսանք, զգալի դերակատարություն ունեին Արաքսական խալիֆությունում, իսկ հետագայում էլ նրանց նույն այդ դերակատարությունը պահպանվեց նաև Արաքսական խալիֆության անկումից հետո վերջինիս տարածքում ստեղծված այլ իշխանություններում: Այս առումով հատկանշական է, որ թյուրք գուլյամները մի քանի անգամ փորձ կատարեցին նույնիսկ սեփական իշխանությունը հաստատել Արաքսական խալիֆության տարածքում ստեղծվող պետական միավորներում և նույնիսկ բուն Բաղդադում, սակայն այդ ձգտումը նրանց հաջողություն մեծ հաշվով այդպես էլ չբերեց: Այսպիսով՝ Թյուրքական խաթանության և նրա մի քանի ուղղակի հաջորդների անկումով պայմանավորված ծանր կորուստները թյուրքական աշխարհին բերեց որոշակի պասիվության, ինչը ամենից զատ պայմանավորված էր նաև թյուրք բնակչության թվի ընդհանուր անկումով: Ոչ պակաս նշանակություն ուներ, սակայն, նաև երկրագնդի միջին ջերմաստիճանի աստիճանական բարձրացումը, որը կրկին իր ազդեցությունը թողեց Եվրասիայի քաղաքական ճակատագրի վրա: Իրոք, երկրագնդի անշեղորեն բարձրացող միջին ջերմաստիճանը վերջին հարյուրամյակներում սեփական զարգացման մեջ X դարում հասավ գագաթնակետին, ինչի արդյունքում Մեծ

<sup>1</sup> Ստեփանոս Տարունցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 45:

<sup>2</sup> Ստեփանոս Տարունցի «Տիեզերական պատմություն», գիրք 3, գլուխ 30, 48:

<sup>3</sup> Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 2:

տափաստանի հյուսիսային սահմանը առավելագույնը խորացավ դեպի հյուսիս, բայց մյուս կողմից էլ կենսապայմանները Մեծ տափաստանում և Մեծ անապատում սկսեցին վատանալ, ինչը օրինաչափորեն պայմանավորեց մարդկանց արտահոսքը այս տարածքներից: Սկիզբ էր առնում Մեծ տափաստանի հերթական Մեծ ակտիվությունը:

X դարի վերջին, արևելքից արևմուտք դասավորվածությամբ, Մեծ տափաստանում գործող հիմնական ուժերի շարքում ամենից առաջ պետք է մատնանշել Մեծ տափաստանի արևելքում գործող և նախորդ հարյուրամյակներում աստիճանաբար կայացած մոնղոլական ցեղերին: Վերջիններիս շարքերում գերիշխում էր չինական Տանի տերությանը փոխարինած Սունի տերության դեմ պայքարող, բայց մեծապես նաև չինական մշակութային ազդեցության տակ գտնվող, X դարի սկզբին ստեղծված և հաջորդ երկու հարյուրամյակներում Մեծ տափաստանի արևելքում ու Չինաստանի հյուսիսում գերիշխող ուժ հանդիսացող Քիդանական հզոր խաբանությունը, որն ի վերջո իր իշխանությունը հաստատեց նաև Ղրղզական խաբանության կողմից թույլ հսկվող տարածքներում, երբ ղրղզների պետությունը վերածվեց երկրորդական և քիդաններին ենթակա պետական մի միավորի: Իրենց հերթին, Մեծ տափաստանի կենտրոնական հատվածի արևելյան, հյուսիսային ու կենտրոնական, ինչպես նաև հյուսիսկասպյան հատվածներում գոյություն ունեին, համապատասխանաբար, Ղարախանյանների, Ղփչախական և Օղուզական խանությունները, այն դեպքում, երբ Մեծ տափաստանի արևմուտքում գործում էր Պաժինական խանությունը:

Յիշատակված ուժերի շարքում ամենաուժեղը Քիդանական խաբանությունն էր, սակայն աշխարհաբաղաբական մակարդակում վերջինս հետաքրքրված էր ամենից առաջ դեպի ավելի հարավ տարածվող հարուստ Չինաստանը նվաճելով և, որպես արդյունք՝ ավելի հարավ ձգվող Սունի տերության դեմ պայքարով, այնպես որ արևմտյան ուղղությամբ Քիդանական խաբանությունը իր ուժը մեծ հաշվով այդպես էլ չկիրառեց: Ստեղծված պայմանները առավել քան հարմար էին Ղարախանյանների խանության համար, որը, գտնվելով համեմատականորեն ավելի հյուսիս և օգտվելով բնակլիմայական դրական զարգացումներով պայմանավորված վերելքից, սկզբում մեծապես նպաստեց Սամանյանների էմիրության ոչնչացմանը, իսկ հետո էլ բանը հասցրեց նույնիսկ նրան, որ, Քիդանական խաբանության պասիվ արևմտյան քաղաքականության պայմաններում, իր գերիշխանությունը հաստատեց նույնիսկ Կաշագարյան հարթավայրում: Սա առավելագույնն էր, սակայն, որին ուժերի առկա պայմաններում ի վիճակի էին հասնել Ղարախանյանները և հետագա մի քանի ներխուժումները Ամու-Դարյա գետից հարավ, որոնք ուղղված էին Ղազնևիների սուլթանության դեմ, վերջինիս կողմից մեծ հաշվով հետ մղվեցին ու Ղարախանյաններին որևէ հաջողություն չբերեցին:

Արդյունքում՝ պարզվեց, որ ուժերի առավելագույն լարման հաշվին առավելագույնս լայնացած Ղարախանյանների խանությունը ընձեռնված հնարավորություններից վերցրել էր ողջ հնարավորը և այն մեծ հաշվով ի վիճակի չէ դրանից ավել որևէ առաջխաղացում իրականացնել, մասնավորապես նաև, արևմտյան ուղղությամբ, իսկ այս հանգամանքն իր հերթին հնարավորություն տվեց ակտիվանալ բնակլիմայական դրական զարգացումներով պայմանավորված վերելք ապրող հերթական ուժին, ի դեմս Ղարախանյանների խանության հետ նույն օրինաչափությունների մեջ գործող և նրանից արևմուտք տարածվող Ղփչախական խանության: Որպես հետևանք, հերթական այս խանությունը, ինչպես եղել էր Ղարախանյանների պարագայում, իր հերթին ակտիվ նվաճումների ուղին բռնեց՝ հարված հասցնելով ամենից առաջ արևմտյան ուղղությամբ, որտեղ տեղակայված էր Օղուզական խանությունը: Արդյունքում՝ վերջինս, որն իր հերթին մինչ այդ արդեն իսկ տուժվել էր երկրազնդի միջին ջերմաստիճանի առավելագույն բարձրացումից, երբ անապատի էին վերածում Կասպից ծովից հյուսիս և հատկապես արևելք տարածվող տափաստանները, ըստ էության, այդպես էլ ի վիճակի չեղավ լուրջ դիմադրություն ցույց տալ արևելքից իր սահմանները մտած Ղփչախական խանության բանակին: Այս ամենի ընդհանուր հետևանքում Օղուզական խանությունը իր բնակչության մի մասի հետ սեղմվեց Պաժինական խանության արևելյան սահմաններին, ի դեմս ամենից առաջ Դոնից Վոլգա ձգվող տափաստանների: Ոչ պակաս հետաքրքիր դասավորվեց, սակայն, նաև Ղփչախական խանության հարվածներից Կասպից ծովի արդեն արևելյան ափերով դեպի հարավ կամ հարավ-արևելք հեռացող օղուզների մյուս մասի քաղաքական ճակատագիրը:

Արդյունքում՝ սրանք հենց այս ժամանակ իրենց շարքերում քիչ թե շատ հեղինակության հասած Սելջուկի (985-1016) ընդհանուր ղեկավարությամբ հաստատվեցին իր վերջին օրերն ապրող Սամանյանների եմիրության ծայր արևմտյան և հարավ-արևմտյան տարածքներում, որտեղ ընդունեցին մահմեդականությունը, իսկ հետո էլ ընդգրկվեցին այդ տարածքների տեր դարձած Ղազնևիների սուլթանության պետաիրավական ու ռազմական համակարգում: Մահմուդ Ղազնևին ավանդականորեն քիչ էր հետաքրքրվում Արևմուտքով, իսկ մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում էլ վերջինս արդեն սկսել էր Հինդուշահերի ռաջայության դեմ իր լայնածավալ պատերազմը, որն ընդհանուր առմամբ տևելու էր մոտ երեք տասնամյակ և որի ընթացքում ռազմատենչ Ղազնևին գրեթե ամեն տարի արշավանք էր իրականացնելու Ինդոս գետից դեպի ավելի արևելք ձգվող տարածքներում: Արդյունքում՝ Ղազնևիների սուլթանության արևմտյան հատվածում սուլթանի իշխանությունը որոշակիորեն երևութական էր և, որպես հետևանք, այստեղ ավելի ու ավելի ուժեղացող թափով և քանակությամբ սկսեցին հաստատվել դիֆախներից հեռացող օղուզները, ընդ որում, դատելով ըստ ամենայնի, Մահմուդ Ղազնևին ինքն էլ մեծ հաշվով դեմ չէր այդ ամենին՝ տեղական պարսկական տարրին ընդդիմակայելիս դրանում ամենից առաջ տեսնելով սեփական հակակշիռը:

Ռավվադյանների եմիրությունը 998 թվականին ջախջախիչ պարտություն էր կրել, իսկ 1000 թվականին էլ կյանքից հեռացել էր այդպես էլ որևէ հաջողության չհասած Մամլանը, որին եմիրության գահին հաջորդել էր որդին՝ Հուսեյնը (1000-1019): 997 թվականին Ֆախր-էդ-Դուլայի մահից հետո Բուվեհյանների եմիրության հյուսիսային հատվածում սկսել էր իշխել նրա չորսամյա որդի, «Գահատոհմի փառք» Մաջդ-էդ-Դուլան (997-1028), սակայն կառավարման լծակները բնականաբար գտնվում էին նրա մայր Սայադա Շիրինի ձեռքում, որը իր արյան մեջ քրդական կաթիլներ ուներ: Իրերի առկա դասավորվածության պայմաններում Սայադան մեծ հաշվով դեմ չէր այն բանին, որ ռազմատենչ օղուզները Ղազնևիների հարևան սուլթանությունից իր տարածքով առաջանան և, մտնելով Ռավվադյանների եմիրության տարածք, տեղի եմիրին աջակցեն քրիստոնյաների դեմ պայքարում, ընդ որում այս դեպքում հաշվի էր առնեցվում նաև այն հանգամանքը, որ այդ պարագայում նույն այդ օղուզները իրենց հարվածները չեն ուղղի Մահմուդ Ղազնևիից արդեն անհանգստացող Բուվեհյանների եմիրության ուղղությամբ:

Ահա այս ամենի ընդհանուր արդյունքում էլ հենց արդեն 1002 թվականին Սելջուկի գլխավորած օղուզները հայտնվեցին Անիի թագավորության սահմանների անմիջական մոտակայքում, թեև թյուրքերի կամ օղուզների մարտնչող ցեղախմբերի հայտնվելը Մերձավոր և Միջին Արևելքում ամենևին էլ նորություն չէր դեռևս Թյուրքական խաթանության ժամանակներից, դե իսկ առանձին թյուրքերի էլ տարածաշրջանը վաղուց գիտեր, ի դեմս գուլյամների: Այսպես թե այնպես, սակայն որևէ վճռական հետևանքի չբերած հենց 1002 թվականով էլ, ինչ-որ տեղ, իհարկե, դեռևս խորհրդանշական մակարդակով, սկիզբ առան հետագայում այդքան մեծ չափեր ստացած օղուզների արշավանքները դեպի արևմուտք: Այս արշավանքները, սակայն, արժանահիշատակ Սելջուկի անունով կոչվելու էին մի քիչ այլ կերպ, քան ես հենց նոր այն կոչեցի, բայց հարմարության համար այսուհետ ես ևս կկիրառեմ «սելջուկ» տերմինը:

Եվ այսպես, 1002 թվականի գարնանը, Ռավվադյանների եմիրության ղեկավար կազմի դրդումներին ենթակա սելջուկները (մոտ 30.000), սկսելով սելջուկյան առաջին արշավանքը դեպի Հայաստան (1002), Արտավանյան-Գողթն-Ճվաշ երթուղով ներխուժեցին Վասպուրական ու սկսեցին ասպատակել շրջակայքը, սակայն Վասպուրականի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) նրանց ի վերջո հետ շարտեց ելման դիրքեր<sup>1</sup>: Արդյունքում սելջուկյան առաջին արշավանքը դեպի Հայաստան իր ավարտը գտավ: Իր հերթին, սակայն, մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Արևելյան Եվրոպայում ևս տեղի էին ունեցել երեք փոփոխություններ, որոնք էլ հենց մեծ հաշվով պայմանավորեցին այս տարածաշրջանի վերջնական ու ժամանակակից այն տեսքը, որն առկա է այժմ:

<sup>1</sup> Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»:

## Գլուխ 114

### Քրիստոնեության հաղթարշավը և Արևելյան Եվրոպայի քաղաքական վերջնական կայացումը

Փոփոխություններից առաջինն ու ամենաուշագրավն այն էր, որ Բյուզանդական կայսրության հետ հարաբերություններում ռազմաքաղաքական մի իսկական կործանման հասած Սվյատոսլավից հետո Կիևյան Ռուսիայի գահին վերջինիս հաջորդած Յարոպոլկի (972-978) եղբայր Վլադիմիրի (978-1015) օրոք Կիևյան Ռուսիան, օծումը ստանալով Բյուզանդական կայսրությունից, 988 թվականին քրիստոնեությունն ընդունեց որպես պետական կրոն: Սրանով փաստորեն սլավոնների հերթական հզոր պետությունը հանգեց քրիստոնեությանը՝ դրանով իսկ գործընթացին, ըստ էության, արդեն անվերադարձ բնույթ հաղորդելով: Այս առումով հարկ է նշել, սակայն, որ քոչվոր, իսկ հետագայում էլ մահմեդական աշխարհի հարևանությամբ զարգացող ռուսական քրիստոնեությունը գրեթե անմիջապես էլ ձեռք բերեց և հետագայում առավել զարգացրեց իր ուրույն ձևն ու բովանդակությունը՝ անխուսափելիորեն իր մեջ ընդգրկելով հեթանոսական որոշակի տարրեր և, լինելով որոշակիորեն պահպանողական, ուշագրավ այս կրոնին նաև զուտ ռուսական տեսք տվեց:

Կրկին քրիստոնեության և սլավոնների հետ կապված մյուս փոփոխությունը տեղի ունեցավ 960 թվականին ստեղծված ու արևմտյան սլավոնների իշխանությունը ներկայացնող Լեհական իշխանությունում, որտեղի իշխող տեղի իշխան Մեշկո Պյաստը (960-992) 966 թվականին Յոժմեական Սրբազան կայսրությունից ընդունեց քրիստոնեությունը: Սրանով Մեշկո Պյաստը ոչ միայն ամրապնդեց սեփական իշխանությունը, այլև դրեց 1025 թվականին թագավորության աստիճանի բարձրացած և հետագայում Արևելյան Եվրոպայի դասական թագավորության տեսք ստացած Լեհական թագավորության ամուր հիմքերը:

Եվ վերջապես կրկին քրիստոնեության հետ կապված մի վերջին փոփոխությունը տեղի ունեցավ նաև Ղուկարական խանությունում, որը, գործելով զարգացման, ըստ էության, նույն այն օրինաչափությունների սահմաններում, որում նախկինում գործել էր Բուլղարական խանությունը, սակայն այդ օրինաչափությունների սահմաններում վերջնական արդյունքի հասնելով ավելի արագ, իսկ սլավոնների փոխարեն էլ հիմնականում ունենալով գերմանացիներին, 1000 թվականին իր հերթին Յոժմեական Սրբազան կայսրությունից ընդունել էր քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն՝ պետաիրավական մակարդակում վերածվելով թագավորության, իսկ աշխարհաքաղաքական առումով էլ կարճ ժամանակ անց դառնալով Արևելյան Եվրոպայի տիպիկ մի թագավորություն, ինչպիսին օրինակ վատ օրեր ապրող Բուլղարական թագավորությունն էր: Եվ այսպես, եթե դեռևս Ղուկարական խանության վերջին խան Գեզան (972-997) էր լավ հարաբերություններ հաստատել քրիստոնեության հետ, ապա արդեն նրա որդի Իշտվան I-ը (997-1038) այն վերջնականապես հռչակեց պետական կրոն: Այսպիսով՝ Արևելյան Եվրոպան երկրորդ հազարամյակ մտավ մեծ հաշվով քաղաքական արդեն այն տեսքով, որը գոյություն էր ունենալու հետագայում: Երկրորդ հազարամյակի սկզբում Արևելյան Եվրոպան գրեթե վերջնականապես ստանում էր այն տեսքը, ինչին մենք սովոր ենք տեսնել այսօր, բայց նույն այդ ժամանակ Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներում ևս մի կարևոր փոփոխություն տեղի ունեցավ, որը վերջնական տեսք տվեց նաև տարածաշրջանի ապագա հիմնական գործող ուժերից մեկին:

## Գլուխ 115

### Քարթլի թագավորության վերջնական կայացումը

Իրոք, 1008 թվականին, ինչպես արդեն ասվեց, մահացավ որդու մոտ ապաստանած Արտանուշի թագավորության երբեմնի, սակայն այդպես էլ իրապես իշխել չհասցրած արքա Գուրգենը, որից հետո նրան պատկանող «թագավոր Վրաց» տիտղոսը անցավ իր որդուն՝ Բագրատ I Մեծին: Յարկ է նշել, որ վերջինս մինչ այդ էլ էր փաստացի վրաց արքա, քանի որ նրա տիրույթները հիմնականում սահմանափակվում էին հենց Վրաստանով, սակայն այժմ նույն այդ Վրաստանին տիրող Քարթլի թագավորության գահակալը ստացավ արդեն նաև լիարժեք

իրավական հիմքեր՝ լինելու Վրաց արքա: Այսպիսով՝ 1008 թվականի վիճակով Բագրատ I Մեծի տիրոջ սաշարքն ուներ «թագավոր Աբխազաց և Վրաց» տեսքը, իսկ տիրույթներն էլ ընդգրկում էին Կենտրոնական ու Արևմտյան Վրաստանը, այդ թվում նաև երբեմնի Աբխազական թագավորության տարածքը: Այս կապակցությամբ, թերևս, ավելորդ չէ նաև նշել, որ, որպես Բագրատունի, Բագրատ I Մեծը պատիվ վիճակում ուներ և նա կամ նրա հետնորդները առիթի դեպքում կարող էին հավակնել նաև «թագավոր Յայոց» տիտղոսին:

Բուլղարական թագավորության դեմ մղվող ռազմական գործողություններում ի հայտ եկած դադարը պետք էր պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին, թերևս, մեկ առումով ևս, քանզի կայսրության ռազմական մեքենայի հիմնական ուժերի շեղումը դեպի արևմուտք Արևելքում ոմանց այնուհանդերձ հիմք էր տվել կարծելու, թե կարելի է հաջողություններ գրանցել: Արդյունքում՝ 1005 թվականի գարնանը Նոմայրյանների Էմիրության բանակը (մոտ 2.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Շեյզար ամրոցում տեղակայված Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 900)<sup>1</sup>, սակայն հատուցումը չուշացավ, երբ 1005 թվականի նույն գարնանը Մախրունի ճ-մ-ում (Անտիոքից մոտ 10 կմ հարավ) Պողոս Յայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) իրենք հերթին հաղթեցին Նոմայրյանների Էմիրության բանակին (մոտ 3.000)<sup>2</sup>:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1005 ամառ – Սրուճի ճ-մ (= Քաֆար-Ազունի ճ-մ)<sup>3</sup>

Անտիոքի դքսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 7.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 3.000) պաշարեցին Բաղաթը Նոմայրյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000):

I փուլ – Կայսերական բանակը անցավ հարձակման և, հաղթահարելով հակառակորդի դիմադրությունը, գրավեց քաղաքը:

II փուլ – Կայսերական բանակը հաղթեց քաղաքին օգնության շտապող Նոմայրյանների Էմիրության հեծելազորին (6.000) և խոշոր ավարով նահանջեց:

Յայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

1008 թվականին ամրապնդելով դիրքերը գահին՝ Զարթլիի թագավորության արքան պայթար սկսեց միացյալ Վրաստան ստեղծելու ճանապարհին գլխավոր խոչընդոտներից մեկը հանդիսացող Կախեթիի բորեպիսկոպոսության դեմ: Որպես հետևանք, 1009 թվականին Բագրատ I Մեծի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000) ասպատակեցին Կախեթիի բորեպիսկոպոսության տարածքը և նահանջեցին: Արդյունքում՝ Կախեթիի բորեպիսկոպոս Դավիթ Դոնուրին (976-1010) վտարվեց, իսկ Կախեթիի բորեպիսկոպոսությունն էլ ընդունեց Զարթլիի թագավորության գերիշխանությունը<sup>4</sup>: Յաջորդ տարի Դավիթը փորձ կատարեց վերադառնալ հայրենի տիրույթներ, սակայն 1010 թվականի գարնանը Բագրատ I Մեծի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000) կրկին ասպատակեցին Կախեթիի բորեպիսկոպոսության տարածքը ու հերթական անգամ վտարեցին Դավթին<sup>5</sup>: Կրած անհաջողությունները հյուժեցին Կախեթիի բորեպիսկոպոսին և տարվա վերջին նա արդեն կենդանիների շարքում չէր, իսկ դիմադրական պայթարն էլ գլխավորեց վերջինիս հաջորդած որդին՝ Գուրգեն Դոնուրիին (1010-1039), որին վիճակված էր լինել ամենաակնառու, բայց նաև վերջին բորեպիսկոպոսներից մեկը: Գուրգենը, ինչպես հարկն էր, ամրացրել էր Բոջորման և 1010 թվականի աշնանից սկսելով այս քաղաքի պաշարումը, Բագրատ I Մեծը կարողացավ գրավել այն միայն 1011 թվականի գարնանը, ընդ որում գերյալների թվում

<sup>1</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> «Զարթլիս-Ցխովրեբա», «Զարթլիի մատյանը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Յերթի կյանքը»:

<sup>5</sup> «Զարթլիս-Ցխովրեբա», «Զարթլիի մատյանը»:

հայտնվեց նաև Գուրգենի ինքը: Արդյունքում Կախերիի քորեպիսկոպոսությունը վերջնականապես ընդունեց Զարթլիի թագավորության գերիշխանությունը<sup>1</sup>, իսկ Զարթլիի գահակալն էլ փաստորեն ամրագրեց իր հերթական քաղաքական հաջողությունը:

Հաջորդ մի քանի տարին Բագրատ I Մեծը ծախսեց Հյուսիսային Բագրատունիների շարքերում իր գերիշխանության ամրապնդման գործի վրա և արդյունքում, ըստ էության, հասավ մի դրության, երբ Հյուսիսային Բագրատունիների այլ ենթաճյուղերի ներկայացուցիչները կամ հեռացան քաղաքական թատերաբեմից, կամ էլ, անչափ թուլանալով, այլևս որևէ կերպ ի վիճակի չէին մրցակցել Զարթլիի թագավորության արքայի հետ: Մասնավորապես, վերջնականապես սանձվեցին նաև Սմբատ Դավթի Բագրատունու որդի Բագրատի (988) եղբայր Դավթին (988-993) հաջորդած, Դավթի եղբայր Բագրատի տղաներ Սմբատի (993-1011) և Գուրգենի քիչ թե շատ ինքնիշխան մղումները, որոնք 1011 թվականին ձերբակալվեցին ու 1012 թվականին մահապատժի ենթարկվեցին: Որպես հետևանք, Սմբատի որդի Բագրատը և Գուրգենի որդի Դեմետրեն ապաստանեցին Կոստանդնուպոլսում, իսկ Բագրատ I Մեծի դիրքերն էլ Հյուսիսային Բագրատունիների շարքերում դարձան անսասան, միասնական և անբեկանելի:

Ստեղծված պայմաններում ինչպես Զարթլիի, այնպես էլ Անիի թագավորության հիմնական հակառակորդը մնում էր Կուրի աջափնյակում զգալիորեն ուժեղացած Շադդադյանների Էմիրության Էմիր Փատլունը, որը չէր հրաժարվել տարածաշրջանում քրդերի գերիշխանությունը հաստատելու գաղափարից: Այս պայմաններում առաջին քայլը, սակայն, այնուհանդերձ արեցին քրիստոնյաները, երբ 1011 թվականին Անիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000), ինչպես նաև Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 25.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000) ասպատակեցին Շամբորի շրջակայքը՝ ստիպելով Շադդադյանների Էմիրությանը ընդունել Զարթլիի թագավորության գերագահությունը<sup>2</sup>:

#### Գլուխ 116

#### Պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի նորմանական խնդիրների սկզբնավորումը Ապենինյան թերակղզում

Նույն այս ժամանակ, երբ քրիստոնյա աշխարհի ամենաարևելքում քրիստոնյանները հարաբերություններն էին հստակեցնում, իսկ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսում էլ պատրաստվում էին Սամուիլ Կոմսաձագի հետ վերջինն ու վճռականը լինելուն կոչված զոտեմարտին, ապագա մեծ փոթորկի առաջին նախանշաններն ի հայտ եկան Ապենինյան թերակղզում, որտեղ առավելապես դեպի գերմանական աշխարհն և Արևմտյան ու Կենտրոնական Եվրոպան ձգտող տեղի բնակչությունը համառորեն չէր ուզում համակերպվել արևելյան քրիստոնեական կայսրության գերիշխանության հետ: Արդյունքում՝ 1010 թվականի մարտին Բարիի ճ-մ-ում տեղի լանգոբարդները (մոտ 2.000) հաղթեցին Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 50), որից հետո մտան քաղաք, ինչպես նաև առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Տրանին և Ասկոլանը (Բարիի մոտ)<sup>3</sup>: Վասիլ II-ի հետ նման կատակները, սակայն, չէին անցնում և արդյունքում 1011 թվականի հունիսի 10-ին Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) լանգոբարդներից (մոտ 1.000) դավաճանության շնորհիվ հետ գրավեցին Բարին<sup>4</sup>, որից հետո ամրապնդեցին պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի դիրքերը տեղում:

Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ վերոգրյալ իրադարձությունները այդպես էլ կմնային որպես պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի կողմից Արևմուտքում մղվող պայքարի հերթական և նույնիսկ շարքային դրվագների շարքում, իսկ ինձ էլ չէին ստիպի հատուկ շեշտադրում կատարել դրանց վրա, եթե, կապված հենց այս անհաջողության հետ, տեղացիների մոտ առաջին անգամ, ըստ էության, չամրապնդվեր մղումը դիմել մի որևէ արտաքին ուժի և, ծառայեցնելով այն իրեն,

<sup>1</sup> «Զարթլիս-Ցիտվրեբա», «Զարթլիի մատյանը»:

<sup>2</sup> «Զարթլիս-Ցիտվրեբա», «Զարթլիի մատյանը»: Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 56: Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 91, 93:

<sup>3</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 31: Ռաուլ Գլաբեր «Պատմություն», գիրք 3, գլուխ 1:

<sup>4</sup> Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»: Անանուն Բարիացի «Տարեգրություն»: Ռաուլ Գլաբեր «Պատմություն», գիրք 3, գլուխ 1:

հետագայում առավել դրական պայմաններում վերսկսել պայթարը անկախության համար: Եվ ահա, վերջնարդյունքում աստիճանաբար սեփական խնդիրների հորձանուտում խեղդվող Հռոմեական Սրբազան կայսրության փոխարեն տեղի բնակչությունը քայլ առ քայլ հանգեց մեկ այլ և իր տեսակի մեջ ուշագրավ լուծման: Մինչ այդ, սակայն, մի քանի տարի ծախսելով և վերջնական տեսքի բերելով նախապատրաստությունները, 1014 թվականին Վասիլ II-ը վճռական հարձակման անցավ Բուլղարական թագավորության ուղղությամբ:

### Գլուխ 117 Բուլղարական պատերազմի շարունակությունը

Ստեղծված ծանր պայմաններում Սամուիլ Կոմսաձագը, ցանկանալով հակառակորդին շեղել հարվածի հիմնական ուղղությունից, որոշեց հարված հասցնել հարավային ուղղությամբ: Արդյունքում, սակայն 1014 թվականի հուլիսի կեսին Թեսալոնիկեի կառավարիչ Թեոփիլկատոս Բոտինատեսի<sup>1</sup> և նրա որդի Միքայելի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) Թեսալոնիկեի ճ-մ-ում հանդիպակաց մարտում հաղթեցին Բուլղարական թագավորության բանակին (մոտ 40.000)<sup>2</sup>, ինչից հետո և պարտություն կրած բանակի մնացորդները, և հաղթող բանակը միացան հիմնական ուժերին:

Կողմերի միջև վճռական ընդհարումը տեղի ունեցավ 1014 թվականի հուլիսի 29-ին, երբ Կլեյդոնի ճ-մ-ում (= Կլիդիումի ճ-մ), (= Բելասիցայի ճ-մ) (ներկայիս Բուլղարիայի հարավ-արևմուտք, Թեսալոնիկեից մոտ 100 կմ հյուսիս-արևելք) կիրճը փակող պարիսպը թիկունքային և ճակատային գրոհով գրաված Վասիլ II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 70.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) համակցված հարվածներով հաղթեցին Սամուիլ Կոմսաձագ արքայի գլխավորած Բուլղարական թագավորության բանակին (մոտ 50.000): Ճակատամարտի արդյունքում պարտվող կողմը այլ կորուստների թվում տվեց նաև 15.000 զերի<sup>3</sup>: Իր հերթին, Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 80.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) 1014 թվականի օգոստոսի սկզբից մինչև օգոստոսի վերջ առաջանալով դեպի արևմուտք, Բուլղարական թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) գրավեցին Պրիլպան, Սոփիան, Մայուկ և Մելնիկ (վերջինը՝ առանց մարտի) ամրոցները (ներկայիս Հյուսիսային Մակեդոնիա)<sup>4</sup>: Դրանից հետո, ցանկանալով զարգացնել նախորդ ճակատամարտում ձեռք բերած հաջողությունը նաև հարավ-արևմտյան ուղղությամբ, Վասիլ II-ը իր բանակային հիմնական ուժերը շարժեց դեպի արևմուտք, սակայն 1014 թվականի օգոստոսի կեսին Ստրումպիցիա լճի ճ-մ-ում (ներկայիս Հունաստանի հյուսիս) արքայազն Գաբրիել-Ռոդոմիրի գլխավորությամբ կիրճում դարանակալած Բուլղարական թագավորության բանակը (մոտ 1.000) դարանը զցեց և ջախջախեց Թեսալոնիկեի կառավարիչ Թեոփիլկատոս Բոտինատեսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 7.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 700), ընդ որում Թեոփիլկատոսն ընկավ մարտում<sup>5</sup>: Այս անհաջողությունը օպերատիվ մակարդակում վտանգի տակ դրեց Սամուիլի դեմ պատերազմի հետագա շարունակումը և արդյունքում Վասիլ II-ը հետ քաշեց իր ռազմական մեքենան: Միաժամանակ, ցանկանալով վրեժ լուծել հակառակորդից և կոտրել Սամուիլի ռազմական մեքենայի հիմքը, կայսեր հատուկ հրամանով հակառակորդի զերի ընկած ռազմիկներից ամեն 100 հոգուց 99 հոգուն կուրացրին, իսկ մեկ հոգու էլ միայն մեկ աչքը վնասվեց, որպեսզի վերջինս կարողանա գերիների հարյուրյակին տեղ հասցնել:

<sup>1</sup> Սկզբնաղբյուրները հնարավորություն չեն տալիս միանշանակ պնդել Բոտինատեսների տոհմի հայականության հարցը, սակայն հարկ է հաշվի առնել, որ այս տոհմը սերում էր Փոկասներից: Այսպիսով, թերևս, կարելի է վստահությամբ պնդել, որ Բոտինատեսների տոհմը եղել է հայկական:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 36:

<sup>3</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 35: Կատակրոն Կեկավմենոս «Ստրատեգիկոն», մաս 49: Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1: Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»: Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»: Հովհաննես Ավագերեց «Ժամանակագրություն»: Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 13, գլուխ 5: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 35, 36:

<sup>5</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 36:



Մեկ աչքից կույրի կողմից երկու աչքից կուրացված սեփական ռազմիկների քարավանների տեսքը ծանր ազդեցություն ունեցավ այս ամենին հետագայում ականատես եղած Սամուիլի վրա, որը, արդյունքում սրտի կաթված ստանալով, 1014 թվականի հոկտեմբերի սկզբին հեռացավ կյանքից: Սամուիլին հաջորդեց Նրա որդին Գաբրիել-Դոդոմիրը (1014-1015), որը, սակայն, ի տարբերություն հոր, ավելի շատ ռազմիկ էր, քան ռազմական կամ քաղաքական գործիչ: Այսպես թե այնպես, սակայն, օգտվելով կայսերական բանակի նահանջից, Բուլղարական թագավորության Նոր արքան փորձ կատարեց կազմակերպել հետագա ավելի հաջող մի դիմադրություն: Նույն այս ժամանակ, սակայն, հետաքրքիր զարգացումներ եղան նաև կայսրության արևելքում:

## **Գլուխ 118**

### **Համդանյանների Էմիրության ոչնչացումը**

Համդանյանների Էմիրության փաստացի տիրակալ հանդիսացող գուլյամ Լուլուն դեռևս 1002 թվականին կազմակերպել էր իր փեսա Սեյիդ-Էդ-Դուլայի սպանությունը, որից հետո Կահիրե էր ուղարկել հանգուցյալի երկու փոքրահասակ որդիներին: Արդյունքում՝ Համդանյանների Էմիրության Էմիր էր հռչակվել մինչ այդ էլ Էմիրության փաստացի ղեկավարումն իրականացնող Նույն Լուլուն (1002-1008), որի մահից հետո Նրան հաջորդեց իր որդին՝ Մանսուր իբն Լուլուն (1008-1016): Ի տարբերություն սեփական խոհեմ հոր, սակայն, Նոր Էմիրը բռնկուն, անհեռատես, նեղմիտ և մանր խարդավանքների հակված մի անձնավորություն էր, որը, դրան գումարած նաև, լրջորեն տրվում էր հարբեցողությանը: Արդյունքում՝ Էմիրության բնակչության ամենատարբեր խմբերը և խավերը պայթար սկսեցին վերջինիս դեմ, ընդ որում հատկապես անգիջում դիրք էին գրավել բեդվիները, որոնք ցանկանում էին Էմիրության գահին տեսնել Սեյիդ-Էդ-Դուլայի որդիներից որևէ մեկին: Միաժամանակ Էմիրության տարածքում իրենց շահերն էին հետապնդում նաև պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը և Կահիրեն, ինչպես նաև քրդերը, որոնք ձգտում էին իրենցով անել Հալեպը:

Մանսուր իբն Լուլուն, որը սկզբում ձևականորեն ընդունում էր Արաբական խալիֆության գերիշխանությունը, հետագայում աստիճանաբար ընդունեց Ֆաթիմյանների խալիֆության գերիշխանությունը և դրանով ապահովեց ալ-Հաբիմի աջակցությունը: Նոր Էմիրը լուրջ զիջումների գնաց, սակայն, նաև Վասիլ II-ի պարագայում և Կոստանդնուպոլսում ևս գոհ մնացին: Փոխարենը սրվեցին հարաբերությունները, սակայն, տեղական բեդվիների և Նրանց աջակցող քրդերի հետ, ընդ որում վերջիններիս թիկունքում կանգնած էր Մրվանյանների Էմիրության ամենաակնառու Էմիր Նասր-Էդ-Դուլան (1011-1061), որը մինչ այդ սպանել էր Մումահիդ-Էդ-Դուլային սպանած ու Նրան փոխարինած գուլյամ Աբու-Շուլեին (1010-1011) և մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում արդեն իր ձեռքն էր վերցրել Էմիրության կառավարումը: Հարկ է նաև ավելացնել, որ Հալեպի պարագայում Նասր-Էդ-Դուլան հենվում էր քրդական ծագում ունեցող, սակայն արաբացած Սալիի իբն Միրդասիի վրա, որը աչքի էր ընկնում իր եռանդով և զորավարական ունակություններով:

Արդյունքում՝ ցանկանալով հաշիվ տեսնել սեփական հակառակորդների հետ հատկապես բեդվիների շարքերից, 1012 թվականի մայիսի 27-ին Մանսուր իբն Լուլուն բեդվիների առաջնորդներից 100 հոգու իր մոտ խնջույքի հրավիրեց և խնջույքի ընթացքում Նրանց մի մասին սպանեց, իսկ մյուս մասին էլ, որոնց թվում էր նաև Սալիի իբն Միրդասին, ձերբակալեց: Դրանից հետո անափ կատաղությունից եռացող բեդվիների հետ պատերազմը, սակայն, շարունակվեց, ընդ որում, սկսած արդեն 1014 թվականի կեսերից, Նրանց սկսեց գլխավորել Նասր-Էդ-Դուլայի աջակցությունը վայելող Նույն Սալիի իբն Միրդասին, որին մինչ այդ հաջողվել էր փախչել բանտարկությունից: Ստեղծված ծանր պայմաններում Մանսուր իբն Լուլուն դիմեց պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին, որը որոշեց աջակցություն ցույց տալ այս Էմիրին: Արդյունքում՝ 1014 թվականի աշնանը Մանսուր իբն Լուլուի գլխավորած Համդանյանների Էմիրության (մոտ 1.000) և Էմիրի խնդրանքով Վասիլ II-ի կողմից օգնության ուղարկված Հայկական (1.000) միացյալ բանակը Հալեպի ճ-մ հաղթեց Սալիի-իբն Միրդասիի գլխավորած քոչվոր Միրդասյանների ցեղի գլխավորած արաբներին (մոտ 3.000)<sup>1</sup>: Հաղթանակից անմիջապես հետո, սակայն, Հայկական

<sup>1</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»:

բանակը վերադարձավ ելման դիրքեր, որից հետո Մանսուր իբն Լուլուի դիրքերը եմիրությունում ավելի թուլացան:

1016 թվականին Մանսուր իբն Լուլուի դեմ ապստամբեց իսլամ ընդունած նրա հայազգի գուլյամ Ազիզ-Էդ-Դուլա Ֆաթը, որը Սալիհ իբն Միրդասիի աջակցությամբ ի վերջո հասավ նրան, որ Մանսուր իբն Լուլուն ստիպված եղավ թողնել Ջալեպը և դիմել փախուստի, ինչից հետո էլ անհետ կորավ: Արդյունքում՝ Ջամհանյանների եմիրությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքի կառավարիչ նշանակվեց Ազիզ-Էդ-Դուլա Ֆաթը (1017-1022): Վերջինիս օրոք առաջին դերերի վրա հայտնվեց քսան տարին նոր լրացած և կրկին մահմեդականություն ընդունած ևս մեկ հայազգի գուլյամ: Խոսքը Պետրոս Յայի մասին է, որին հետագայում վիճակված էր լինելու շատ հայտնի դառնալ:

1022 թվականին Պետրոս Յայի դրդումով գործող իր գուլյամներից մեկը սպանեց Ազիզ-Էդ-Դուլա Ֆաթին, ինչից հետո Ջալեպի կառավարիչ դարձավ արդեն նույն այս Պետրոսը (1022): Վերջինս, սակայն, կարողացավ իր այդ պաշտոնը պահելը ընդամենը միայն մի քանի ամիս, որից հետո Ջալեպն անցավ արդեն Կահիրեից նշանակված նոր մի կառավարչի, որը սեփական ուժերով խաղաղ կերպով քաղաք մտավ: Ինչ վերաբերում է կրկին գուլյամի կարգավիճակ ստացած Պետրոս Յային, ապա նույն այդ կարգավիճակով նա ծառայության անցավ Տրիպոլիի եմիրի մոտ, թեև, ինչպես արդեն ասվեց, այս ուշագրավ անձնավորությանը դեռ վիճակված էր լինելու իր մեկ այլ և արդեն անհամեմատ ավելի ծանրակշիռ խոսքն ասել Մերձավոր Արևելքի պատմության մեջ: Ողջ վերագրյալի կապակցությամբ միաժամանակ հարկ է նշել, որ Յուսուֆային Ասորիքում գործող Սալիհ իբն Միրդասը և Մովսեսյանների եմիրությունը այս ամենից հետո ևս չարունակեցին պայքարը Ջալեպին համար՝ այս անգամ արդեն Ֆաթիմյանների խալիֆության դեմ:

## Գլուխ 119

### Բուլղարական պատերազմի ավարտը

1015 թվականի սկզբին պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը վերսկսեց ռազմական գործողությունները Բուլղարական թագավորության դեմ և արդեն զարնանը Վասիլ II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 70.000, այդ թվում ռուսներ) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20.000) Բուլղարական թագավորության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեցին Վոդինան և ստիպեցին հանձնվել<sup>1</sup>: 1015 թվականի ամռանը կայսրության ռազմական մեքենան գրավեց նաև Մագլենեն և Էնոտիա բերդը (ներկայիս Յունաստանի հյուսիս, Թեսալոնիկեից մոտ 90 կմ հյուսիս-արևմուտք)<sup>2</sup>, որից հետո, սակայն, իր առաջխաղացումը մի պահ դանդաղեցրեց: Խնդիրը կրկին հանգում էր Արևելքին և նույն Զարթիի թագավորությանը, որի հետ հարաբերությունները այդպես էլ հարթ տեսք չէին ստանում:

Իրոք, 1014 թվականի մայիսի 7-ին կյանքից հեռացել էր Զարթիի թագավորության հիմնադիր արքա և շատ հաջողակ քաղաքական գործիչ Բագրատ I Մեծը, որից հետո արքա էր հռչակվել վերջինիս տասնհինգամյա որդի Գեորգի I-ը (1014-1027): Արդյունքում՝ նոր արքան, գործելով երիտասարդական կտրուկությամբ և կրկին առաջ քաշելով հավակնությունները Արտանուշի կործանված թագավորության ժառանգության նկատմամբ, արդեն 1015 թվականի ամռանը ներխուժեց կայսրության տարածք ու Օլթիի ճ-մ-ում պարտության մատնեց կայսրության տեղական բանակին<sup>3</sup>: Զարթիի թագավորության ռազմական մեքենան, սակայն, այս անգամ ևս հետ քաշվեց, ինչն ազատեց Վասիլ II-ին սեփական հարվածային ուժերը Արևելք տեղափոխելու անհրաժեշտությունից: Ավելին, արդեն 1015 թվականի օգոստոսի վերջին պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսին հաջողվեց որսի ժամանակ կազմակերպել Գաբրիել-Ռոդոմիրի սպանությունը, որից հետո վերջինիս հաջորդեց այս սպանության անմիջական կազմակերպիչ, Սամուիլի եղբայր Ահարոնի որդի Յովհաննես-Վլադիսլավը (1015-1018): Այս առումով իր դարաշրջանի բարբերի տեսանկյունից հետաքրքիր էր մի հատկանշական դետալ, երբ նույն այս Գաբրիել-Ռոդոմիրն էր եղել, որ արդեն հեռավոր 976 թվականին միջնորդել էր հոր մոտ ու փրկել

<sup>1</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Յամառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոստանդին», մաս 37:

<sup>2</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Յամառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոստանդին», մաս 37, 38:

<sup>3</sup> Արիստակես Լաստիվորեցի «Պատմություն», գլուխ 1:

իր հորեղբորորդի Յովհաննես-Վլադիսլավին այն համատարած ջարդից, որը բաժին էր հասել Սամուիլ Կոմսաձագի դեմ պայքարում պարտության կրած Ահարոնի ընտանիքին: Բուլղարական թագավորության նոր արքան, որը եռանդուն մի անձնավորություն էր, կործանման եզրին հայտնված թագավորությունը փրկելու համար անմիջապես էլ մի շարք ակտիվ միջոցառումներ ձեռնարկեց, սակայն վերջին հաշվով դրանք առանձնակի արդյունք չտվեցին, իսկ ներտոհմական թշնամությունն էլ միայն թուլացրեց նրա դիրքերը:

1015 թվականի երկրորդ կեսին Վասիլ II-ի ռազմական մեքենան շարունակեց առաջխաղացումը և հասավ մինչև Բուլղարական թագավորության արևմտյան շրջաններ, սակայն 1015 թվականի աշնանը Պելագոնիայի ճ-մ-ում (= Բիթոլայի ճ-մ) Բուլղարական թագավորության դարանած բանակը (մոտ 5.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Վասիլ II-ի գլխավորությամբ Օխրիդ (Թեսալոնիկեից մոտ 160 կմ հյուսիս-արևմուտք) հասած և առանց մարտերի այս քաղաք մտած Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 100.000, այդ թվում ռուսներ) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկների (մոտ 30.000) վերջապահին, թեև նահանջեց՝ խուսափելով իր դեմ շարժվող հակառակորդի հիմնական բանակից<sup>1</sup>: Կրած մասնակի անհաջողությունը ստիպեց Վասիլ II-ին դադարեցնել հետագա առաջխաղացումը արևմտյան ուղղությամբ և արդյունքում, փոխելով շարժման ուղղությունը, 1015 թվականի աշնանը մասերի բաժանված կայսրության ռազմական մեքենան գրավեց Ստորումիցան (ներկայիս Յյուսիսային Մակեդոնիա), ինչպես նաև Թերմիցա և Բոյանա բերդերը (Սոֆիայի մոտ)<sup>2</sup>:

1016 թվականին սկզբին պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի համար հերթական մի խնդիր ծագեց Ղրիմում, որտեղ ապստամբեց տեղի կառավարիչ Գեորգի Ցուլեսը: Արդյունքում, սակայն, պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին հաջողվեց ճնշել տեղական այդ ելույթը՝ օգտվելով Կիևյան Ռուսիայի բանակի աջակցությունից<sup>3</sup>:

1016 թվականի գարնանը Վասիլ II-ը շարունակում էր Բուլղարական թագավորությանը համակարգված հարվածներ հասցնելու իր ռազմավարությունը: Արդյունքում՝ 1016 թվականի գարնանը Վասիլ II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 80.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20.000) Բուլղարական թագավորության բանակից (մոտ 1.000) հերթական անգամ պաշարեցին Պերնիկը, սակայն այս անգամ ևս հաջողության չհասան<sup>4</sup>:

1017 թվականի ամռանը, սկսելով հերթական հարձակումը Յովհաննես-Վլադիսլավի դեմ, Վասիլ II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 80.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20.000) Բուլղարական թագավորության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Լոնգոն բերդը (ներկայիս Յունաստանի հյուսիս, Թեսալոնիկեից մոտ 130 կմ արևմուտք)<sup>5</sup>, քիչ ժամանակ անց նույն 1017 թվականի ամռանը տիրեցին Կաստորիային (ներկայիս Յունաստանի հյուսիս, Թեսալոնիկեից մոտ 140 կմ արևմուտք)<sup>6</sup>, իսկ արդեն 1017 թվականի օգոստոսին էլ ընկան Բոսոգրադը, Վերիան և Սետենան (Յյուսիսային Յունաստան)<sup>7</sup>: Կայսրության ահեղ ռազմական մեքենան անշեղորեն սեղմում էր Բուլղարական թագավորության բանակին և արդյունքում Յովհաննես-Վլադիսլավը որոշեց, ի մի բերելով բոլոր ուժերը, վճռական մարտ տալ: 1017 թվականի աշնանը, սակայն, Սետենայի ճ-մ-ում Վասիլ II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Յովհաննես-Վլադիսլավի գլխավորած Բուլղարական թագավորության ճամբարած բանակին (մոտ 30.000)<sup>8</sup>:

1018 թվականի փետրվարին Յովհաննես-Վլադիսլավի գլխավորած Բուլղարական թագավորության բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Դիրիխիան, սակայն շուտով Յովհաննես-Վլադիսլավը սպանվեց և նրա բանակը ցրվեց<sup>9</sup>: 1018 թվականի գարնանը, օգտվելով

<sup>1</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Յամառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 38:

<sup>2</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Յամառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 38:

<sup>3</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Յամառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 39:

<sup>4</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Յամառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 39:

<sup>5</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Յամառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 40:

<sup>6</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Յամառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 40:

<sup>7</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Յամառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 40:

<sup>8</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Յամառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 41:

<sup>9</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Յամառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 41:

կազմակերպված դիմադրության արդեն վերջնական անկումից, Վասիլ II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 120.000, այդ թվում ռուսներ) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 20.000) ցրվեցին Բուլղարական թագավորության տարածքում և իրենց տիրապետությունը հաստատեցին երկրում<sup>1</sup>: Ստեղծված ծանր պայմաններում Յովհաննես-Վլադիսլավի այրի Մարիան երկրի ավագանու անդամների հետ միասին կապ հաստատեց Վասիլ II-ի հետ և ընդունեց Բուլղարական թագավորության ինչպես վերջնական պարտության, այնպես էլ՝ ոչնչացման փաստը: Արդյունքում՝ Մարիան իր երեխաների հետ միասին տեղափոխվեց Կոստանդնուպոլիս և ընդգրկվեց կայսերական ազնվական համակարգում, իսկ շուտով էլ այս օրինակին հետևեցին նաև Բուլղարական նախկին թագավորության ավագանու գրեթե բոլոր անդամները: Սրանց մեջ էին, մասնավորապես, նաև երկար տարիների Բուլղարական թագավորության բանակի կազմում գործող իշխան Գավրասը, Ալինախ Չայը, ինչպես նաև Գրիգոր-Ապուբապը և նրա եղբայրը: Պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հաջողությունները Բալկանյան թերակղզում, սակայն, միայն սրանով չսահմանափակվեցին, քանզի կայսրության գերիշխանությունն ընդունեց նաև միևնույն ժամանակ Բուլղարական թագավորության ծանր հարվածներին ենթարկված Սերբական իշխանությունը, ինչպես նաև վերջինիցս ավելի հյուսիս տարածվող Խորվաթական թագավորությունը: Այն ժամանակ, սակայն, երբ Վասիլ II-ը հաղթական պատերազմի վերջին ակորդներն էր կյանքի կոչում Բալկանյան թերակղզում, նույն Արևմուտքում, սակայն արդեն Ապենինյան թերակղզում, տեղի ունեցան իրադարձություններ, որոնց կոչված էր հեռուն գնացող հետևանքներ ունենալ:

## Գլուխ 120

### Պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի նորմանական խնդիրների հետագա ընթացքը Ապենինյան թերակղզում

Արդեն մի քանի անգամ նշվեց, որ Ապենինյան թերակղզու բնակչությունը առնվազն գոնե սառը վերաբերմունք ուներ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի նկատմամբ և էթնոմշակութային առումով ավելի շատ ձգտում էր դեպի գերմանական աշխարհը: Վերջին ընդվզումը տեղի էր ունեցել մի քանի տարի առաջ, սակայն այն, ինչպես և նախորդները, ճնշվել էր, ինչը վերջնականապես ի ցույց էր դրել այն հանգամանքը, որ միայն սեփական ուժերով Ապենինյան թերակղզու հարավի բնակչությունն ի վիճակի չէ ազատվել պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի գերիշխանությունից: Կարիք կար մեկ այլ ուժի, սակայն այստեղ ևս կային խնդիրներ, քանզի մահմեդականների թեկնածությունը սկզբունքորեն նույնիսկ չէր էլ դիտարկվում, իսկ Յուսուֆ Սրբազան կայսրությունն էլ մեծ հաշվով որևէ ցանկություն չուներ իջնել հարավ և ներթափվել կասկածելի հաջողություն ու օգուտ խոստացող ռազմական գործողությունների մեջ: Այս թեկնածուի հետ կապված, սակայն կար նաև այլ խնդիր, քանզի պարզ էր, որ նույնիսկ հաջողության պարագայում էլ Ապենինյան թերակղզու հարավի բնակչությունը ընդամենը միայն մեկ տիրոջը փոխելու է մյուսով, այսինքն, Էական որևէ փոփոխություն հեռանկարային առումով չի լինելու: Անհրաժեշտ էր սկզբունքորեն նոր մի լուծում, ինչը և հաջողությամբ գտնվեց:

Բանը կայանում էր նրանում, որ Ֆրանկական կայսրության անկումից հետո, երբ լայնամասշտաբ պատերազմները շատ էին քչացել, Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպան ժողովրդագրական զգալի աճ էր գրանցել, իսկ սկսած արդեն X դարի կեսերից էլ, երբ սանձվեց Յուսուֆ Սրբազան խանությունը, մեծ պատերազմները ընդհանրապես գրեթե վերացան: Միաժամանակ, հատկապես այն բանի ֆոնին, որ ուժեղացել էր դիմադրությունը տեղերում, աստիճանաբար իր վերափոխումն էին ապրում, սակայն, նաև վիկինգների արշավանքները: Արդյունքում՝ որոշ վայրերում, ինչպես օրինակ Յուսիսային Ֆրանսիայի մի մասն էր, վիկինգները, մեծապես արդեն կորցրած իրենց սոցիալական նույն այդ տեսքը, ռազմական հարվածի փոխարեն աստիճանաբար ավելի ու ավելի շատ ուղղակի սկսում էին նախընտրություն տալ խաղաղ տեղափոխման քաղաքականությանը՝ արդեն ուղղակի որպես հյուսիսից ժամանած նորաբնակներ

<sup>1</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Յամառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոստանդին», մաս 41, 44; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 1; Դուկլանի Տրեց «Տարեգրություն», գլուխ 38; ալ-Մաքին «Պատմություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»:

ծառայության անցնելով այս կամ այն պետական միավորի մոտ, աստիճանաբար անցնելով նստակեցության և մերվելով տեղական պայմաններին: Որպես հետևանք, արդեն X դարի սկզբին Սկանդինավյան թերակղզուց ելած մարտունակ տղամարդիկ, այդուհետ ավելի ու ավելի շատ հայտնի դառնալով որպես նորմաններ, սկսեցին հաստատվել Յուլսիսային Ֆրանսիայում, իսկ 911 թվականին էլ հիմնադրվեց Նորմանդիայի դքսությունը, որն այդուհետ յուրօրինակ մի միջանկյալ հանգրվան էր հանդիսանալու Սկանդինավյան թերակղզուց ժամանող և Եվրոպայի այս կամ այն անկյունում իրենց հետագա բախտը փորձել ցանկացող նորմանների համար: Եվ այսպես, X դարում և հատկապես XI դարի սկզբին Եվրոպայում ուժեղանում էր դիմադրությունը վիկինգների արշավանքների նկատմամբ, որոնք արդյունքում իրենց հերթին աստիճանաբար դառնում էին ավելի ու ավելի քիչ եկամտաբեր: Միաժամանակ, սակայն, շարունակվում էր մարդկային արտահոսքը նաև երկրագնդի միջին ջերմաստիճանի բարձրացմամբ պայմանավորված ժողովրդագրական թռիչք ապահոված Սկանդինավյան թերակղզուց, որի բնական ռեսուրսներն ինչ-որ մի սահմանից անդին քանակական աճ ապրած բնակչության գոյության համար ուղղակի չէին հերիքում:

XI դարի երկրորդ տասնամյակի վերջից սկսած, սակայն, երկրագնդի միջին ջերմաստիճանը սկսել էր կտրուկ անկում ապրել, ինչն էլ լրացուցիչ խթան էր հանդիսանում ցրտից բշվող նորմանների համար՝ դրդելով նրանց բախտ որոնել համեմատականորեն տաք հարավում: Արդյունքում՝ վիկինգների արշավանքների աստիճանական անկման հետ միասին մեծացավ Նորմանդական դքսության դերը, երբ Սկանդինավյան թերակղզուց դուրս եկած մարտունակ տղամարդիկ, փոխանակ ռազմական հարձակումներ գործելն հարևան պետությունների վրա, գերադասում էին ուղղակի ռազմական ծառայության անցնել դրանցում՝ որպես սկզբնական ցատկահարթակ ունենալով Նորմանդական դքսությունը: Միաժամանակ, ամենաընդհանուր իմաստով կրկնելով Արևելքում նույն այս ժամանակ գոյություն ունեցող գուլյամների սոցիալական ինստիտուտի վարքագիծը, նորմանները հաճախ ձգտում էին սեփական իշխանությունը հաստատել այն պետական միավորներում, որտեղ իրենք կոչված էին ռազմական ծառայություն իրականացնել: Այս առումով Ապենինյան թերակղզու հարավն իրոք որ ամենահարմարն էր, քանի որ մի կողմից պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի իշխանությունը տեղում թույլ էր, մյուս կողմից էլ ինքնուրույն գոյություն պահպանելու համար տեղական ուժերը ևս բավականաչափ ուժեղ չէին:

1017 թվականի աշնանը տեղական բնակչությունն, ի դեմս ամենից առաջ լանգոբարդների, պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի դեմ Ապենինյան թերակղզում կրկին ապստամբության դրոշ պարզեց և, հաշվի առնելով նախորդ ելույթների անհաջող փորձը, օգնության համար դիմեց տեղում արդեն բավականին զգալի թիվ կազմող նորմաններին: Այս փորձը, սակայն, առժամանակ ևս հաջողություն չապահովեց, քանի որ կայսրությունում դեռևս իշխում էր երկաթյա Վասիլ II-ը, որը հենց նոր էր ավարտում Բալկանյան թերակղզու նվաճումը և բնականաբար ոչ մի ցանկություն չուներ դիմադրության մի նոր օջախ տեսնել Ապենինյան թերակղզում:

Արդյունքում՝ 1017 թվականի նույն աշնանը Բարիի ճ-մ Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին ապստամբած նորմաններին և լանգոբարդներին (մոտ 5.000)<sup>1</sup>: Յակամարտությունը, սակայն, շարունակվեց նաև հաջորդ տարի, երբ 1018 թվականի մայիսին Արենուլայի ճ-մ-ում (Արևելյան Իտալիա, Ֆորտորե գետի ափին) Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) անորոշ ելքով ընդհարվեցին նորմանների և լանգոբարդների (մոտ 10.000) հետ<sup>2</sup>, իսկ արդեն 1018 թվականի հունիսին նույն Արենուլայի մոտ տեղի ունեցած նոր ճակատամարտում էլ հաջողությունը մնաց արդեն նորմանների և լանգոբարդների (մոտ 15.000) կողմում, որոնք հաղթեցին Իտալիայի կատեպան Լևոն-Թոռնիկ Մամիկոնյանի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 1.000)<sup>3</sup>: Այս հակամարտությունում վերջին խոսքը, սակայն, այնուհանդերձ մնաց պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի կողմում, երբ 1018 թվականի հոկտեմբերին Օֆանտո գետի ճ-մ-ում (Արևելյան Իտալիա, Կաննի մոտ) Բյուզանդական

<sup>1</sup> Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Վիլիելմ Ապուլիացի «Ռոբերտ Գվիսկարի կյանքը», գիրք 1: Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Վիլիելմ Ապուլիացի «Ռոբերտ Գվիսկարի կյանքը», գիրք 1: Ռաուլ Գլաբեր «Պատմություն», գիրք 3, գլուխ 1:

կայսրության բանակը (մոտ 40.000, այդ թվում ռուսներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000) հաղթեցին նորմաններին և լանգոբարդներին (մոտ 20.000)<sup>1</sup>, ինչից հետո երկրամասն առժամանակ խաղաղվեց: Այսպիսով՝ նորմանների օգնությամբ ազատագրվելու առաջին փորձը անհաջողության մատնվեց, սակայն գաղափարը սկզբունքորեն ընդունելի էր, այն չկորավ, նորմաններն իրենց հերթին չմոռացան Ապենինյան թերակղզու մասին և հետագայում այս ամենը կրկին իր զարգացումն էր ստանալու:

Բուլղարական թագավորության խնդրի լուծումը որոշակիորեն սրեց կայսրության և Կիևյան Ռուսիայի հարաբերությունները: Վերջինս փորձեց ռազմական գործողությունների դիմել, սակայն 1019 թվականին Լեմնուսի ծովացամաքամարտում Կիբրեոտների ծովային բանակաթեմի բանակը (մոտ 5.000, 50 նավ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500, այդ թվում Թեսալոնիկեի դուքս Նիկեփոր Վասիլակի Հայրը) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Կիևյան Ռուսիայի ասպատակող բանակին (800, 16 նավ)<sup>2</sup>: Եվ այսպես Վասիլ II-ն արդեն աստիճանաբար ավարտում էր խոշոր պատերազմները ու, դատելով ըստ ամենայնի, ծերացող կայսրն իրոք ձգտում էր հանգստի: Նույն այս ժամանակ, սակայն, խնդիրներ առաջացան Անիի թագավորությունում, երբ, մասնավորապես, սկիզբ առավ նաև սելջուկյան երկրորդ արշավանքը դեպի Հայաստան (1016):

## Գլուխ 121

### Սելջուկյան երկրորդ արշավանքը դեպի Հայաստան

1016 թվականի վիճակով Մահմուդ Ղազնևին մի շարք ծանր հարվածներ էր հասցրել Հինդուշահերի ռաջայությանը և նրա հաջողություններն Ինդոս գետից արևելք ընկած տարածքներում արդեն հսկայական էին: Միաժամանակ, սակայն, վերջին տարիներին մեծապես ստվարացել էր նաև Ղազնևիների սուլթանության արևմտյան տարածքներում հայտնված օղուզների բանակությունը, որոնք հեռանում էին ինչպես առաջացող ավազներից, այնպես էլ Ղփչախական խանության հետ անհարմար հարևանությունից՝ արդեն տեղում ընդունելով իսլամ և հայտնի դառնալով որպես սելջուկներ: 1009 թվականին, այդպես էլ չհասցնելով ժառանգել հորը, կյանքից հեռացել էր Սելջուկի ավագ որդի Միքայել-բեկը, որն իրենից հետո թողել էր երկու որդիներ: Սելջուկը, սակայն, ուներ նաև այլ որդիներ և, այն բանից հետո, երբ 1016 թվականի սկզբին վերջինս կնքեց իր մահկանացուն, նրան հաջորդեց մյուս որդին՝ Արսլան-բեկը (1016-1029): Միաժամանակ կառավարման ընդհանուր համակարգում կարևոր դիրքեր գրավեցին, նաև Միքայել-բեկի որդիներ Չակրի-բեկն և Տուղրիլ-բեկը, ընդ որում առաջինը ղեկավարում էր սելջուկների արևմտյան, իսկ երկրորդը՝ արևելյան գործերը:

1002 թվականին Ռավվադյանների Էմիրության Էմիր Հուսեյնը Բուլժեհյանների Էմիրության հյուսիսային հատվածում որդու փոխարեն իշխող Սայադա Շիրինի աջակցությամբ և սելջուկների հաջող կիրառմամբ մեկ անգամ արդեն իսկ կարողացել էր հարված հասցնել ատելի հայերին: Արդյունքում՝ արդեն այժմ, օգտվելով այն բանից, որ, պայմանավորված ամենից առաջ իշխանությունից հեռանալ չցանկացող Սայադա Շիրինի ու նրա որդու, ինչպես նաև սրանց երկուսի դեմ այլ ուժերի կողմից սկսված պայքարով, Բուլժեհյանների հյուսիսային տարածքներում մի իսկական քաոս էր հաստատվել, Հուսեյնը որոշեց նույն սելջուկների կիրառմամբ կրկնել հարվածը հայերի ուղղությամբ, ինչի համար էլ դիմեց ուղիղ արդեն Չակրի-բեկին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> Վիլհելմ Ապուլիացի «Ռոբերտ Գվիսկարի կյանքը», գիրք 1: Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Բարիացի «Տարեգրություն»;  
Ռաուլ Գլաբեր «Պատմություն», գիրք 3, գլուխ 1:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 45:

Չակրի-բեկի գլխավորած սելջուկները (մոտ 20.000) Յեր-Մեծ Աղբակ-Անձևացիք-Ոչտունիք երթուղով ներխուժեցին Վասպուրական և, ասպատակելով հայկական գյուղերը, ճամբարեցին քաղաքի մոտակայքում: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Վասպուրականի թագավորության արքա, Գուրգենին փոխարինած Նրա եղբայր Սենեբերիմ-Յովհաննեսի (1003-1022) որդի Դավթի և սպարապետ Շապուհ Երկաթաջարդի գլխավորած Վասպուրականի թագավորության ծանր հեծելազորը (մոտ 5.000) մոտեցավ թշնամուն:

I փուլ – Հայկական ծանր հեծելազորը հարվածեց հակառակորդին սկզբում Նիգակներով, իսկ դրանից հետո անցավ թրամարտի: Սելջուկները ծանր կորուստներ կրեցին և դիմեցին փախուստի:

II փուլ – Հակառակորդի արագաշարժ հեծելազորը պոկվեց Հայկական հեծելազորից և սկսեց հեռվից նետահարել, ինչի արդյունքում հայերը սկսեցին կորուստներ կրել, ընդ որում հատկապես շատ էին վիրավորները:

III փուլ – Հայկական հեծելազորը մի քանի անգամ փորձեց հետապնդել հակառակորդին, սակայն չկարողացավ հասնել վերջինիս: Ստեղծված պայմաններում, երբ թեթև հեծելազորի և հետևակ նետածիզների բացակայությունը հետագա մարտը դարձնում էր անհեռանկար, քանի որ թշնամու հեծյալները խուսափում էին ձեռնամարտից, իսկ Հայկական ծանր հեծյալները չէին կարողանում հասնել Նրանց, սպարապետ Շապուհը համոզեց Դավթին Նահանջի հրաման տալ, որից հետո Հայկական հեծելազորը Նահանջեց

Ոստան:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:

Որոշակիորեն վիճահարույց Նախորդ հաջողությունից հետո 1016 թվականի Նույն գարնանը սելջուկները պաշարեցին Վանը և Ամյուկ ամրոցը, սակայն, չհասելով որևէ հաջողության, հեռացան Վասպուրականի թագավորության տարածքից<sup>2</sup>: Այսպիսով՝ սելջուկյան երկրորդ արշավանքը դեպի Հայաստան իր ավարտը գտավ և սելջուկների օգնությամբ հայերին հարվածելու քրդերի կողմից Նախորդի համեմատ Նախածեռնված այս Նոր փորձը ևս Էական հաջողություն չարձանագրեց, սակայն հետագայում նման փորձեր ևս էլի էին լինելու:

## Գլուխ 122

### Գագիկ I Մեծի մահը և Անիի թագավորության երկփեղկումը

1020 թվականին ամռանը իր մահկանացուն կնքեց Անիի թագավորության հզոր արքա Գագիկ I Մեծը և Նրան հաջորդեց հոր տաղանդներից բացարձակապես զուրկ, անգործույա, վախկոտ և եսասեր ավագ որդին՝ Յովհաննես-Սմբատը (1020-1021, 1021-1041՝ համիշխան, 1041): Արքայական տիտղոսի նկատմամբ, սակայն, իր հավակնություններն ուներ Գագիկ I Մեծի Նաև փոքր որդի Աշոտը, որը մի քաջարի և խիզախ ռազմիկ էր ու աչքի էր ընկնում իր եռանդով: Արդեն 1021 թվականի սկզբին եղբայրների հարաբերությունները անհույս կերպով լարվել էին և արդյունքում Աշոտին հաջողվել էր, ապահովելով Նույնիսկ պաշտոնական Բաղդադի աջակցությունը, եղբոր դեմ ութի հանել Անիի թագավորության հիմնական ուժերին: Յովհաննես-Սմբատի օգտին, սակայն, Ոստանիկ ուժերի հետ միասին հանդես էր գալիս Անի մայրաքաղաքը: Այս առումով հետաքրքիր է, որ Յովհաննես-Սմբատին իր աջակցությունը հայտնեց Նաև Զարթլիի թագավորության արքա Գեորգի I-ը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», Հավելված; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», Հավելված:

Արքայից արքա Գագիկ I Մեծի մահից հետո վերջինիս կրտսեր որդի Աշոտը գահակալական պայքար սկսեց արքայից-արքա հռչակված իր ավագ եղբայր Յովհաննես-Սմբատի դեմ և հեռացավ Վասպուրական: Դրանից հետո, իր կողմը գրավելով Մարզպանական բանակը (60.000, որից 20.000 հեծյալ), Աշոտը շարժվեց դեպի մայրաքաղաք և ճամբարեց Նրա մոտակայքում՝ Ախուրյան գետի ձախ ափին, Ոստանիկ բանակի (30.000) մոտակայքում:

I փուլ – Ոստանիկ բանակը անակնկալի հարձակվեց Մարզպանական բանակի վրա, սակայն անհաջողության մատնվեց:

II փուլ – Մարզպանական բանակը անցավ հարձակման և պարտության մատնեց Ոստանիկ բանակին, որը դժվարությամբ նահանջեց Անի, իսկ Նրա շատ ռազմիկներ էլ խեղդվեցին գետում: Այս ընթացքում Աշոտը մարտադաշտում հանդիպեց մինչև մարտը իրեն վիրավորական տոնով մենամարտի հրավիրած Զարթլիի թագավորության դեսպանին և մենամարտեց Նրա հետ: Մենամարտի ընթացքում Աշոտը ճարպկորեն խույս տվեց թշնամու նիզակի հարվածից և, ծանր թրով հզոր հարված հասցնելով հակառակորդի ուսին, ջարդեց վերջինիս զրահը ու թրատեց Նրան մինչև գոտկատեղ:

Մարզպանական բանակը կորցրեց մոտ 1.000, Ոստանիկը՝ մոտ 5.000 զինվոր:

Անիի թագավորության համար հազվադեպ գահակալական այս ընդհարումից հետո կնքվեց հաշտություն, համաձայն որի Յովհաննես-Սմբատը պետք է իշխեր Անիում, իսկ Աշոտը՝ Աշոտ V Զաքը (1021-1041՝ համիշխան), թագավորության մնացած տարածքում: Այսպիսով՝ իրար դեմ մարտնչող եղբայրներից և ոչ մեկն էլ վճռական հաջողության չհասավ, իսկ Անիի թագավորության տարածքում էլ փաստացի հաստատվեց երկիշխանության մի վիճակ, ինչն արդյունքում հողին հավասարեցրեց կենտրոնական իշխանության հեղինակությունը, որը մինչ այդ ապակենտրոնացվածության հակված երկրում ինքնին առանց այդ էլ պահվում էր մեծ դժվարությամբ: Հայերի թուլացումից շատերն էին օգտվելու, սակայն առաջիններից մեկը եղավ Շաղդադյանների Էմիրության արդեն ծերացող Էմիր Փատուլունը, որն այդպես էլ չէր հրաժարվել քրդերի գերիշխանությունը Անիի թագավորության տարածքում հաստատելու գաղափարից: Արդյունքում, ստանալով Ռավվադյանների Էմիրության աջակցությունն, ի դեմս այդ թվում նաև Զակրի-բեկի կողմից ուղարկված սելջուկների ուժեղ մի ջոկատի, փառասեր այս Էմիրը հերթական անգամ որոշեց գործել՝ ամենից առաջ որոշելով հարված հասցնել Դվինին, որը մահմեդականները չէին դադարում համարել իրենցը, և այդ գործի գլուխ դնելով իր երկրորդ որդի Աբուլ-Ասվար Շավուրին:

1021 թվականի գարնանը Զարադուռի իշխանության իշխան Լիպարիտ Զաք Օրբելյանի (1021-1057) գլխավորած Անիի թագավորության բանակի հեծյալ առաջապահը (5.000) Նախիջևանի ճ-մ-ում համառ մարտում ընդհարվեց Աբուլ-Ասվար Շավուրի գլխավորությամբ Արտավանյան-Գողթն երթուղով Անիի թագավորության ներխուժած Շաղդադյանների Էմիրության բանակի (մոտ 25.000, այդ թվում սելջուկներ) հետ և նահանջեց դեպի հյուսիս<sup>2</sup>, ինչից հետո 1021 թվականի Նույն գարնանը հակառակորդը գրավեց Դվինը<sup>3</sup> ու պատրաստվեց շարունակել առաջխաղացումը հյուսիսային ուղղությամբ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Արիստակես Լաստիվերցի «Պատմություն», գլուխ 2; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 54:

<sup>3</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 54:



1021 գարուն – Բջնի ամրոցի ճ-մ (Արարատ, Վարաժնունիք գավառ, Հրազդան գետի աջ ափին)<sup>1</sup>

Աբուլ-Ասվար Շավուրի գլխավորությամբ Նախիջևան-Արած-Ուրծաձոր-Դվին-Հրազդան գետի հունով հյուսիս-Վարաժնունիքի հարավ երթուղով առաջխաղացումը շարունակած Շադդադյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) հասավ Բջնի, որտեղ նրա ճանապարհը փակեց Վասակ Բաջ Պահլավունու, Լիպարիտ Բաջ Օրբեյանի, Ֆիլիպի, Գեորգիի և Եմրանի գլխավորած Անիի թագավորության բանակը (5.000):

I փուլ – Անիի թագավորության բանակը անցավ հարձակման և ջարդեց թշնամու առաջապահին (մոտ 1.000), որը, մինչ այդ ավերելով գյուղը ու շրջապատելով եկեղեցին, կոտորում էր այնտեղ ապաստանած գյուղացիներին: Թշնամու առաջապահը կորցրեց 300 զինվոր, իսկ նրա մնացորդները նահանջեցին դեպի հիմնական բանակ:

II փուլ – Գյուղին մոտեցան հակառակորդի հիմնական ուժերը, ինչից հետո բռնկվեց համառ հանդիպակաց մարտ: Այդ ընթացքում Յոթ Գայլ մականունով հակառակորդի բանակի առաջնորդը՝ ահռելի ուժի տեր և քաջաբար մարտնչող մի հզոր ռազմիկ, սկսեց մարտահրավերներ նետել հայերին: Չգալով, որ իր զինակիցները տատանվում են ընդհարվել Յոթ Գայլի հետ, Վասակը, իրեն էլ պակաս քաջ և հզոր չհամարելով, ընդունեց մարտահրավերը: Մենամարտի ընթացքում Պահլավունյաց իշխանը ճարակորեն խույս տվեց թշնամու նիզակի հարվածից և, ծանր թրով հզոր հարված հասցնելով հակառակորդի ուսին, ջարդեց վերջինիս զրահը ու թրատեց նրան մինչև գոտկատեղ:

III փուլ – Շադդադյանների էմիրության բանակը նոր ուժեր մտցրեց մարտի մեջ, ինչի արդյունքում համառ մարտը շարունակվեց և Հայկական բանակին միայն մեծ դժվարությամբ հաջողվեց ջարդել ու փախուստի մատնել հակառակորդի բանակին:

IV փուլ – Անիի թագավորության բանակը հետապնդեց հակառակորդի բանակին մինչև Դվին: Այդ ընթացքում, սակայն, մենամարտից ու համառ ճակատամարտից ուժասպառ եղած Վասակը բարձրացավ մի բլրի վրա և, պառնկելով հանգստանալու, քուն մտավ, ինչից էլ օգտվելով, մի դավաճան մոտեցավ ու, քարով հարվածելով Վասակի գլխին, սպանեց նրան:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 12.000 զինվոր:

### Գլուխ 123

#### Չարաբաստիկ կտակը, Սատրապական Հայաստանի XVI ապստամբությունը և դրանց հետևանքները

Հենց նոր ավարտված ռազմական գործողությունները, չնայած այն բանին, որ հայերին հաջողվել էր հետ մղել հարվածը, ծանր հետևանք արժեցան Անիի թագավորությանը, որը կորցրեց Դվինը և Նախիջևանը, ինչպես նաև Ոստան Դվնա, Նախիջևան, Արած ու Ուրծաձոր գավառները, ընդ որում այս տարածքներն ընկան Շադդադյանների էմիրության տիրապետության տակ և այստեղ, մեծապես անկախ դիրքերում, սկսեց իշխել Աբուլ-Ասվար Շավուրը: Սրան, սակայն, շուտով գումարվեց ևս մեկ բարդություն, քանզի Զարթլիի թագավորության արքա Գեորգի I-ը, հանուն Արտանուշի թագավորության ժառանգության շարունակելով պայքարը Բյուզանդական կայսրության դեմ, մարտական գործողությունների մի նոր շարքի սկիզբ դրեց, որոնցում կայսրության կողմում ներքաշվեց Հովհաննես-Սմբատը, իսկ Զարթլիի թագավորության կողմում էլ՝ նրա եղբայր Աշոտ V Բաջը:

1021 թվականի հունիսին Գեորգի I-ի և Հրահատ Օրբեյանի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000) հերթական անգամ մոտեցան Օլթիին և այս անգամ ի վերջո գրավեցին այն Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 200)<sup>2</sup>:

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 54:

<sup>2</sup> «Զարթլի-Ցխովրեբա», «Զարթլիի մատյանը»; «Զարթլի-Ցխովրեբա», Սմբատ Դավթորդի «Բագրատունյաց պատմություն»; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանտին», մաս 45:

Հաջորդ հարվածը հասցվեց ինչպես միշտ անվճռականորեն գործող Հովհաննես-Սմբատին, երբ 1021 թվականի հուլիսին Անիի ճ-մ-ում Գեորգի I-ի և Հրահատ Օրբելյանի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 35.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 18.000) հաղթեցին Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 35.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 900), ինչպես նաև Անիի թագավորության Ոստանիկ բանակին (մոտ 5.000) և հետապնդեցին մինչև Անի, ընդ որում Հովհաննես-Սմբատը գերվեց ու ազատվեց գերությունից միայն Զարթլիի թագավորությանը որոշ ամիսներ անց զիջելուց հետո<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, արդեն իսկ հասցրած գործի դնել իր ռազմական երկաթյա մեքենան, արևմուտքից պատերազմական գործողությունների վայր հասավ Վասիլ II-ն իր սեփական անձով:

Արդյունքում՝ 1021 թվականի օգոստոսին Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեցին Օկոմին ու հասան Վանանդ<sup>2</sup>: Շուտով, սակայն, տեղի ունեցան ավելի մեծ չափերի ռազմական գործողություններ:

Հետագան անհրաժեշտ է անդրադառնալ առանձին մեջբերման տեսքով.

1021 սեպտեմբերի 11 – Շղիա ամրոցի ճ-մ (= Շովակ լճի ճ-մ) (= Չորր լճի ճ-մ) (Վանանդ, Շովակ լճի ափին)<sup>3</sup>

Տեղեկանալով Վասիլ II-ի գլխավորությամբ Տայք մտած Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 100.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 20.000, այդ թվում Թեփլիկատոս Դալաշը) առաջխաղացման մասին՝ Գեորգի I-ի, Հրահատ Օրբելյանի ու նրա եղբայր Իվանեի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000) այրեցին Օլթին ու նահանջեցին դեպի հյուսիս-արևելք: Հակառակորդի բանակը հասավ Շովակ լճին և ճամբարեց նրա շրջակայքում:

I փուլ – Փորձելով անակնկալի բերել հակառակորդի ճամբարած բանակին՝ Զարթլիի թագավորության բանակը սկսեց արագ երթով մոտենալ վերջինիս, սակայն Վասիլ II-ը ժամանակին տեղեկացավ այդ մասին և օրվա առաջին կեսին մարտական պատրաստության բերեց իր բանակը: Արդյունքում՝ հակառակորդը կայսերական բանակին մոտեցավ հոգնած վիճակում և, տեղեկանալով այն մասին, որ վերջինիս անակնկալի բերել չի հաջողվել, փորձեց արագորեն հետ քաշվել: Ստեղծված պայմաններում, սակայն, կայսերական բանակն իր հերթին անցավ հարձակման՝ արդեն կեսօրին առաջապահը կազմող ուժերով հասնելով Զարթլիի թագավորության նահանջող բանակի վերջապահին:

II փուլ – Մինչև օրվա վերջը շարունակված համառ մարտում համալրումներ ստացած կայսերական բանակը ի վերջո հաղթանակ տարավ, ընդ որում սեփական ձիով ճահճում խրված Հրահատն և նրա զինակից Խուրսը զոհվեցին, իսկ Իվանեն գերվեց:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 3.000, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000 զինվոր:

Չարգացնելով նախորդ ճակատամարտում ձեռք բերած հաջողությունը՝ 1021 թվականի հոկտեմբերին ասպատակելով առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) պաշարեցին Արդահանը և նոյեմբերին գրավեցին այն: Դրանից հետո կայսերական բանակը ասպատակեց Տայքի արևելքը և Գուգարքի արևմուտքը, սակայն, խուսափելով Թռեղքում կենտրոնացած

<sup>1</sup> Արիստակես Լաստիվլեցի «Պատմություն», գլուխ 2:

<sup>2</sup> Արիստակես Լաստիվլեցի «Պատմություն», գլուխ 2:

<sup>3</sup> «Զարթլի-Ցխովրեթ», «Զարթլիի մատյանը»; «Զարթլի-Ցխովրեթ», Սմբատ Դավթորդի «Բագրատունյաց պատմություն»; Արիստակես Լաստիվլեցի «Պատմություն», գլուխ 2; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Յահա Աստիոբացի «Ժամանակագրություն»; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 45; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 92:

Քարթլիի թագավորության համալրված բանակից (մոտ 50.000, այդ թվում ծանարներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 20.000), Ջավախքը-Թռեղք երթուղով նահանջեց Տրապիզոն<sup>1</sup>: Գեորգի I-ն իրոք լուրջ համալրումներ էր ստացել և ստեղծված պայմաններում Վասիլ II-ը ճիշտ չհամարեց խորանալ Քարթլիի թագավորության տարածքում, սակայն ոչ պակաս կարևոր դեր խաղաց նաև այն հանգամանքը, որ հենց նույն այս ժամանակ բռնկվեց Սատրապական Հայաստանի XVI ապստամբությունը (1021-1022): Հերթական այս ապստամբության գլուխ կանգնած էր Վարդ Փոկասի որդի Նիկեփոր Ծովիզ Փոկասը, որին աջակցում էին Աշոտ V Զաքի գլխավորած Անիի (մոտ 20.000) և Դավիթ արքայորդու գլխավորած Վասպուրականի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը, ընդ որում սոցիալական առումով այս ապստամբությունը նախորդ ապստամբությունների, ըստ էության, հերթական կրկնությունն էր:

Ապստամբները նախատեսում էին կառավարական բանակի դեմ մարտական գործողություններ սկսել 1022 թվականի գարնանը և այս պայմաններում երկու ուժերի մեջ սեղմված Վասիլ II-ը, ընդգծված պաշտպանական դիրք գրավելով ռազմական ոլորտում, որոշեց գործել այլ մակարդակում: Արդյունքում, ուժեղացնելով ապստամբների շարքերում առկա հակասությունները և շռայլ խոստումներով իր կողմը գրավելով հատկապես Սենեքերիմ-Հովհաննեսի որդի Դավթին, կայսրը հասավ նրան, որ հանդիպումներից մեկի ժամանակ Դավիթը սպանեց Նիկեփորին, ինչից հետո ապստամբները, կորցնելով կենտրոնական կառավարումը, ցրվեցին, ընդ որում Փերսը հետագայում ձերբակալվեց և սպանվեց, իսկ Սատրապական Հայաստանի XVI ապստամբությունն էլ վերջացավ<sup>2</sup>: Անչափ հաջող կերպով լուծելով թիկունքից իր վրա կախված սպառնալիքը՝ Վասիլ II-ը իր ռազմական մեքենան կրկին շարժեց նույն այս ժամանակ հերթական անգամ ակտիվացած և առաջխաղացում իրականացրած Քարթլիի թագավորության բանակի դեմ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1022 մարտ – *Բասենի ճ-մ*

Գեորգի I-ի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում ծանարներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000) մոտեցան Բասենում տեղակայված Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 80.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 4.000):

I փուլ – Քարթլիի թագավորության հարձակման անցած բանակը ստիպեց հակառակորդին նահանջել:

II փուլ – Կայսերական բանակը մարտի մեջ մտցրեց նոր ուժեր և պարտության ու փախուստի մատնեց Քարթլիի թագավորության բանակին:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 8.000, դաշնակիցները՝ մոտ 12.000 զինվոր:

Հերթական պարտությունը ծանր հարված հասցրեց Գեորգի I-ի ռազմական մեքենային, որը լիովին կազմաքանդվեց: Սրանով էլ հենց պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի կողմից մղվող մարտական գործողությունների շարանը արդեն Արևելքի քրիստոնյաների դեմ իր վերջը գտավ, ընդ որում արդյունքներից Կոստանդնուպոլսում կարող էին լիովին գոհ լինել: Իրոք, արդյունքում նախկին Արտանուշի թագավորության տարածքը վերջնականապես անցավ Բյուզանդական

<sup>1</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 45; Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 2; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 52; «Քարթլի-Ցխովրեբա», «Քարթլիի մատյանը»; «Քարթլի-Ցխովրեբա», Սմբատ Դավթորդի «Բագրատունյաց պատմություն»:

<sup>2</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 3; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 51; «Քարթլի-Ցխովրեբա», «Քարթլիի մատյանը»; «Քարթլի-Ցխովրեբա», Սմբատ Դավթորդի «Բագրատունյաց պատմություն»:

<sup>3</sup> «Քարթլի-Ցխովրեբա», «Քարթլիի մատյանը»; «Քարթլի-Ցխովրեբա», Սմբատ Դավթորդի «Բագրատունյաց պատմություն»; Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 4; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Հովհաննես Ավագերեց «Ժամանակագրություն»; «Համառոտություն պատմության», «Վասիլ և Կոնստանդին», մաս 45; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 92:

կայսրությանը, իսկ այս ամենից ահաբեկված Անիի թագավորության արքա Յովհաննես-Սմբատն էլ, կայսեր ներկայանալով Տրապիզոնում, հենց տեղում Անին կտակեց Վասիլ II-ին: Ավելին, այս հաջողություններից զատ Վասիլ II-ը ևս մեկ հաջողություն գրանցեց, երբ, հոգեբանական ծանր ճնշման ենթարկելով արդեն Վասպուրականի թագավորության արքա Սենեքերիմ-Յովհաննեսին, ստիպեց վերջինիս Վասպուրականը փոխանցել իրեն՝ փոխարենը կայսրության բարձրաստիճան ազնվատոհմիկի պատվաստիճանով տիրելով Սեբաստիային ու նրա շրջակայքին: Իր ցանկացած լավագույն կերպով կարգի գցելով գործերը Յայաստանում՝ 1022 թվականի ամռանը, առաջ մղվելով Արևմուտքում բարդացած իրավիճակի մասին լուրերով, Վասիլ II-ը վերադարձավ մայրաքաղաք:

Արևմուտքում խնդիրն ամենից առաջ կայանում էր նրանում, որ Ապենինյան թերակղզու ուղղությամբ ավանդականորեն պասիվ Յոմմեական Սրբազան կայսրությունը, այս անգամ ի վերջո ոտքի ելնելով վերջին ապստամբության և դրա ճնշման հետ կապված ծանր լուրերով, որոշել էր գոնե մասնակի գործողությունների դիմել: Արդյունքում՝ 1022 թվականի ապրիլի 12-ին Յոմմեական Սրբազան կայսրության կայսր Յենրիխ II-ի (1002-1024) գլխավորած Յոմմեական Սրբազան կայսրության բանակը և լանգոբարդները (մոտ 30.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 50) պաշարեցին Տրովադան (Յարավային Իտալիա), սակայն արդեն հուլիսի սկզբին, խուսափելով սկսվող համաճարակից, նահանջեցին<sup>1</sup>: Յամմատականորեն հաջող այս ելքի պայմաններում, երբ Վասիլ II-ն ինքն էլ իր հերթին ոչ մի ցանկություն չունեց վերսկսել մարտական գործողությունները հեռավոր Արևմուտքում, պաշտոնական Կոստանդնուպոլսում իրենց լիովին բավարարված համարեցին: Կարգավորելով գործերը արևմտյան ուղղությամբ՝ Վասիլ II-ը Վասպուրականում հաստատված իր ուժերին պատվիրեց ակտիվ ռազմական գործողություններ սկսել կայսրության գերիշխանությունը չճանաչած շրջակա արդեն մահմեդական իշխանությունների դեմ, իսկ այդ դեպքում էլ, ինչպես Վասպուրականի թագավորության պարագայում էր լինում, հարվածն ամենից առաջ գալու էր Յերի Էմիրության դեմ:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 1022 աշուն – Յերի ճ-մ

Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) պաշարեցին քաղաքը Յերի Էմիրության բանակից (մոտ 2.000):

I փուլ – Կայսերական բանակը անցավ գրոհի և, գրավելով պարսպի մի մասը, պատրաստվեց ներխուժել քաղաք:

II փուլ – Ռավվադյանների և Շադդադյանների Էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 30.000) սկսեց մոտենալ քաղաքին, ինչի մասին տեղեկացած քրիստոնյաները սկսեցին նահանջել:

III փուլ – Սկսված քամու և փոթորիկի պատճառով կայսերական բանակի նահանջը վերածվեց անկանոն փախուստի, որից էլ օգտվելով հակառակորդի բանակն անցավ հարձակման ու զգալի կորուստներ պատճառեց քրիստոնյաներին:

Յայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:

Չնայած կրած այս անհաջողությանը՝ Վասիլ II-ը վերջին հաշվով կարող էր լիովին գոհ մնալ իրերի ստեղծված այն դրությունից, որը առաջացրել էր Յայաստանում: Արդյունքում, առժամանակ հրաժարվելով Արևելքում հետագա որևէ ակտիվությունից, հաջորդ տարիներին կայսրը սկսեց նախապատրաստվել Սիցիլիայի հետ գրավման գործողությանը: Այս առումով հատկանշական է, որ կայսրության հակառակորդները Արևելքում իրենց հերթին ևս այլևս և որևէ ցանկություն չունեցան ուժերը չափել անչափ ռազմունակ այդ կայսեր հետ՝ փոխարենը շարունակելով խմորվել ներքին զարգացումներում:

<sup>1</sup> Ռաուլ Գլաբեր «Պատմություն», գիրք 3, գլուխ 1; Անանուն «Կվեդլինբուրգյան ժամանակագրություն»; Չիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»:

<sup>2</sup> Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 4; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

**Ֆաթիմյանների խալիֆության աստիճանական անկումը և  
Միրդասյանների Էմիրության ստեղծումը**

Ֆաթիմյանների խալիֆության խալիֆ ալ-Յաֆիմը, որը խալիֆի դրության մեջ գտնվելով էլ այնուհանդերձ համառորեն հրաժեշտ չէր տալիս իր տարօրինակ սովորույթներին և, մասնավորապես, մահմեդական ճգնեկաց հոգևորականի դերում թափառելուն, 1021 թվականի փետրվարի 13-ին մի վերջին ուղևորություն կատարեց Կահիրեի պարիսպներից դուրս, որից հետո անհետ կորավ, իսկ որոշ ժամանակ անց էլ նրա հպատակները գտան խալիֆի արյունոտված հանդերձներն ու էշին: Խալիֆի անհետացումն այդպես էլ անբացատրելի մնաց, սակայն հավանական համարվեց վարկածը, որ նրան սպանել են: Արդյունքում՝ Ֆաթիմյանների խալիֆության խալիֆ հռչակվեց անհետ կորածի տասնվեցամյա որդի ազ-Չահիրը (1021-1036): Նոր խալիֆն իր հերթին, անմիջապես էլ տրվելով հաճույքներին, մի կողմ թողեց պետական կառավարման հարցերը, ինչն էլ իր հերթին իրական տեսք տվեց այն ճգնաժամին, որի առաջին նշաններն ի հայտ էին եկել դեռևս նրա հոր ժամանակ:

Իրոք, վերջին տասնամյակներում, կապված նոր նվաճումների սահմանափակման և ավելի կենտրոնացված մի պետության առաջացման հետ, բերբերների լայն աջակցությունից զրկված Ֆաթիմյանների խալիֆությունը սոցիալ-տնտեսական և վարչաիրավական առումով աստիճանաբար վերածվում էր Թուլունյանների ու Իխշյանների Էմիրությունների տիպի մի պետության, որտեղ առաջնային խնդիր էր դառնում ֆինանսական հոսքերի պատշաճ բանակության ապահովումը և, պայմանավորված դրանով, դրանց ու բանակային ուժերի միջև հետագա պատշաճ հավասարակշռության ապահովումը: Իր բացասական դերն ունեցավ նաև ժանտախտի ուժեղ համաճարակը, որը Ֆաթիմյանների խալիֆության տարածքում գլորվեց 1023-1025 թվականներին և ծանր կորուստներ արժեցավ ինչպես բնակչությանը, այնպես էլ տնտեսությանը:

Ստեղծված պայմաններում այս կամ այն աստիճանի խռովություններ սկսեցին բռնկվել Եգիպտոսի կողմից ավանդականորեն թույլ վերահսկվող Ասորիքի տարբեր շրջաններում, ընդ որում պաշտոնական Կահիրեի դիրքերն այստեղ առանց այդ էլ երբեք ամուր չէին եղել: Ավելին, արդեն 1024 թվականին Ասորիքում սկիզբ առած քաոսն ավելի ուժեղացավ և այս վիճակը շարունակվելու էր մինչև 1029 թվականը: Ֆաթիմյանների խալիֆության դրությունը հատկապես ծանր էր սկիզբ առած քաոսի առաջին տարիներին, երբ կառավարական ուժերը մեծ դժվարությամբ իրենց տիրապետության տակ էին պահում հագիվ միայն Դամասկոսն և Զարավային Ասորիքը: Ստեղծված իրավիճակում իր հնարավորությունը տեսավ ամենից առաջ արժանահիշատակ Սալիհ իբն Միրդասը, որը, միանալով Ասորիքի ըմբոստ բեդվիններին և ուղղություն տալով նրանց, սկսեց ամեն կերպ աջակցել վերջիններին՝ վերջնական նպատակ ունենալով պաշտոնական Կահիրեին հեռու պահել Զյուսիսային Ասորիքից ու տիրել Զալեային: Դրված նպատակն ի վերջո կյանքի կոչվեց և, երկարատև պաշարումից ու փոփոխական հաջողություն ունեցած մարտերից հետո 1025 թվականի հունիսի 30-ին Զալեայն ի վերջո ընկավ: Արդյունքում՝ ստեղծվեց Զյուսիսային Ասորիքն ընդգրկող Միրդասյանների Էմիրությունը, որի առաջին Էմիր հռչակվեց արդեն իսկ բազմիցս հիշատակված Սալիհ իբն Միրդասը (1025-1029):

Զարկ է նշել, սակայն, որ նորաստեղծ Էմիրությունը անմիջապես էլ կանգնեց աշխարհաբաղաբական նույն այն մարտահրավերների առաջ, ինչ Զամանյանների Էմիրությունը իր գոյության վերջին տարիներին: Իրենց հերթին քրդերը, օգտվելով տարածաշրջանում կենտրոնացված հզոր ուժի առժամանակյա բացակայությունից, երբ Ֆաթիմյանների խալիֆությունն որևէ կերպ ի վիճակի չէր առաջանալ դեպի Զյուսիսային Ասորիք, նույն այս ժամանակ որոշեցին հին հաշիվները պարզել բեդվինների հետ և հետ մղել նրանց դեպի հարավ: Արդյունքում՝ 1025 թվականի գարնանը Մրվանյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Եդեսիայի շրջակայքը՝ փորձելով խլել այն Նոմայրյանների Էմիրության կրտսեր Էմիր, նույն այս ժամանակ Նոմայրյանների Էմիրության հզորության գագաթնակետն ապահոված եռանդուն Էմիր Շաբիբ իբն Վասաբի (1019-1040) հոր հորեղբոր որդի Օթայրից (1014-1031): Ի վերջո, սակայն, և քրդերի, և արաբների հետ լավ հարաբերություններ ունեցող Սալիհ իբն

Միրդասի միջնորդությամբ կնքվեց հաշտություն, երբ, ըստ հաշտության պայմանների, քաղաքի երեք ամրություններից մեկը մնաց Օթայրի տիրապետության տակ, իսկ Վերին բերդը կոչվող միջնաբերդը, ինչպես նաև վերջինիս սահմաններից դուրս գտնվող երկու բերդերն անցան Միրդասյանների էմիրին, որն իր հերթին, սակայն, պարտավորվեց քաղաքից ստացված եկամտի իր մասը փոխանցել Մրվանյանների էմիրությանը<sup>1</sup>:

## Գլուխ 125 Վասիլ II-ի գահակալման արդյունքները

Մինչ Մերձավոր Արևելքը խմորվում էր հերթական հաշիվների մեջ՝ անգուգական Վասիլ II-ը կյանքի կոչեց ռազմական իր վերջին ձեռնարկումներից մեկը և հարված հասցրեց Սիցիլիային, սակայն 1025 թվականի հունիսին Ղալբյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Մեսսինայի ճամուռում հաղթեց կղզում ափ իջած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 1.000)<sup>2</sup>: Չհուսահատված առաջին այդ անհաջողությունից՝ դրված նպատակներին հասնելու գործում համառ հետևողականության անսպառ պաշար ունեցող Վասիլ II-ը Սիցիլիային նոր հարված հասցնելու համար սկսեց եռանդուն կերպով հերթական պատրաստությունները տեսնել, սակայն հենց այս հոգսերի մեջ էլ վաթսուևյոթնամյա այս կայսրը, որն իշխել էր ամբողջ վաթսուներկու տարի, 1025 թվականին դեկտեմբերի 15-ին կնքեց իր մահկանացուն:

Վասիլ II-ը կայսրության կյանքում հենց իրենով իսկ մի իսկական դարաշրջանի ավարտ հանդիսացավ, մոտավորապես այն կերպ, ինչպես եղավ Յուստինիանոս I-ի մահից հետո, սակայն նրա մահը նաև մեկ այլ և ավելի մեծ մի դարաշրջանի ավարտ էր: Իրոք, Վասիլ II-ը, իրենից, ըստ էության, ներկայացնելով վերջին տիրակալը կայսրության հզորության շրջանի կայսրերից, վերջինն էր նաև կայսրության ղեկավարների շարքում, որ տարված էր կայսրության երբեմնի փառքի առավել տարածման գաղափարներով և մի տիրակալ էր, որն այդ գործին իրեն նվիրեց ամբողջությամբ՝ առանց որևէ բացառության: Հանգուցյալ կայսրը իրենից հետո, սակայն, այնուհանդերձ թողեց արտաքին մեծ փայլով պատված, բայց ներքնապես խարխուլվող և խորը խնդիրներ ունեցող մի պետություն:

Վասիլ II-ի կյանքի գլխավոր գործը՝ Բուլղարական թագավորության դեմ տարած վերջնական հաղթանակը կայսրության դանուբյան սահմանում երեք հարյուրամյակից ավել մղվող դաժան հակամարտությունում, մի իսկական պատմական նշանակություն ունեցավ: Իրոք, այդուհետ, ինչպես դեռևս VI դարում էր, Բալկանյան թերակղզում կայսրության սահմանը սկսեց կազմել Դանուբ գետի ստորին և, մասնակիորեն նույնիսկ՝ այս գետի միջին հոսանքը, իսկ սլավոնների լայն խմբեր էլ, ինչպես որոշակիորեն եղավ VII դարում, կրկին ընդգրկվեցին կայսրության սոցիալ-տնտեսական, մշակութային ու նույնիսկ ժողովրդագրական և հոգևոր համակարգում, ինչն իր խորը հետքը թողեց կայսրության կյանքի բոլոր ոլորտներում: Միաժամանակ, սակայն, Վասիլ II-ը նաև նոր խնդիրներ առաջացրեց, ընդ որում այդ հանգամանքը և սուբյեկտիվ, և օբյեկտիվ բնույթ ուներ:

Խնդրի սուբյեկտիվ կողմը կայանում էր նրանում, որ Վասիլ II-ը իշխանության էր եկել փոքրասիական հայկական ռազմական ավագանու հետ դաժան մրցակցության պայմաններում և սուր տեսք ընդունած այդ պայքարը, որը շարունակվեց կայսեր կյանքի ընդհուպ մինչև վերջին տարիները, վերջինս որևէ կերպ մոռանալ կամ աչքաթող անել չէր կարող: Իր ժամանակին փոքրասիական հայկական ռազմական ավագանու, կարծես թե, բնական հակառակորդը Բալկանյան թերակղզու հունական տարրն էր, որը, սակայն, հաճախ չէր կարողանում պատշաճ աջակցություն ցույց տալ Կոստանդնուպոլսում իշխող տիրակալին, նույնիսկ եթե այդ տիրակալը յուրային էր լինում: Իր կյանքի վերջին տարիներին, սակայն, համարելով նաև վերջին պատերազմը հաջողությամբ ավարտած և Արևելքի հետ միասին խաղաղություն հաստատած նաև Արևմուտքում, Վասիլ II-ը վերջնականապես ձեռնամուխ եղավ նաև իր վերջնական նպատակի

<sup>1</sup> Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Ռոմանոս Արզիրոս», մաս 8; Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Բարիացի «Տարեգրություն»:

իրագործմանը՝ սոցիալ-իրավական հստակ ու համակարգված միջոցառումների կիրառմամբ, ըստ էության, վերջ տալով կայսրության, կարծես թե, արդեն ոչ այնքան պետքական, սակայն հակակառավարական մշտական խլրտումների աղբյուր ընկալվող, իսկ ինչ-որ տեղ նաև՝ հանդիսացող ինչպես բանակաթեմային համակարգին, այնպես էլ՝ բանակաթեմային բանակին, այսինքն՝ իր ողջ կյանքի սոցիալական հակառակորդին: Վերջ, սրանից հետո կայսրության բանակը, ինչպես դեռևս Յերակլես I-ի ժամանակներում էր, կազմվելու էր կայսրության տարածքից հավաքագրվող վարժու ռազմիկներից, ինչպես նաև, սկզբում ավելի քիչ, սակայն հետագայում մեծացող համամասնությամբ՝ այլ վարձկաններից՝ այդ առումով ի վերջո նմանվելով արդեն Յուստինիանոս I-ի ռազմական մեքենային: Սրան, սակայն, շուտով գումարվեց նաև մեկ այլ հանգամանք, որն արդեն օբյեկտիվ բնույթ ուներ:

Իրոք, կրկին իր տիրապետության տակ սլավոններով բնակեցված Բալկանյան թերակղզին ստանալը, գումարված գործող կայսեր նպատակամղված ձեռնարկումներին, հետագա տարիներին բերեց մի հստակ իրավիճակի, երբ ինչպես Փոքր Ասիան ու այնտեղից ելած գործիչները, այնպես էլ փոքրասիական ռազմական ուժերը և մասնավորապես հայերը աստիճանաբար հայտնվեցին երկրորդ դերերում: Սա, ամեն ինչից զատ, հենց այս ժամանակ էլ, ըստ էության, սկիզբ դրեց Բյուզանդական կայսրության հայկական դարաշրջանի վերջին, սակայն, գումարվելով վերևում արդեն իսկ քննարկված սուբյեկտիվ գործոնին, ընդհանուր ծանր հետևանք առաջացրեց:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ, որպես ընդհանուր հետևանք այս ամենի, Վասիլ II-ը, ի վերջո հասնելով ուզածին, դրա հետ միաժամանակ ստացավ նաև իր իսկ կողմից այդքան փայփայած ռազմական մեքենայի մարտական հատկանիշների լրջագույն մի կորուստ, որը, կայսեր երկաթյա կառավարման և հենց վերջերս նրա շահած փայլուն հաղթանակների հեղինակության ֆոնին առայժմ այնքան էլ զգալի չէր, սակայն հետագայում շատ արագ ակնհայտ էր դառնալու: Ավելին, եթե բանակաթեմային համակարգում գործող ռազմիկները, ստանալով զինվորական կրթություն կարծես հենց միայն կյանքի բերումով, արդյունքում իրենցից ներկայացնում էին կայսրության հաջողության համար կենաց ու մահու մակարդակում շահագրգռված հիմնալի պատրաստված մարդկանց մի հանրույթ, ապա այժմ, շեշտը դնելով բացառապես միայն ֆինանսական հատկացումների վրա, Վասիլ II-ը ոչ միայն ստացավ ավելի վատ որակի, այլ նաև՝ ավելի վատ մոտիվացված զինվորներ, ընդ որում սրանք հաճախ պատրաստ չէին մարտնչելու մարտական գործողությունների այնպիսի մի յուրօրինակ մի թատերաբեմում, ինչպիսին Մերձավոր Արևելքն էր: Ավելին, ֆինանսական հոսքի պակասի պարագայում պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը վտանգվում էր ընդհանրապես մնալ առանց որևէ զինական ուժի, այն դեպքում, երբ բանակաթեմային համակարգի գործածության պարագայում որակյալ զինվորական կադրերը կայսրության ռազմական մեքենան համալրում էին կարծես ինքնաբերաբար և առանց ֆինանսական խոշոր հատկացումների կարիք ունենալու: Ավելին, նոր պայմաններում նախկինում զինվորական գործիչների հսկայական դարբնոց հանդիսացող Փոքր Ասիայի ու Հայաստանի բնակչությունը պատերազմի սուբյեկտից փաստորեն մեծ հաշվով վերածվում էր պատերազմի օբյեկտի: Այսպիսով՝ իրոք արտառոց այս կայսրը հանուն կայսրության արեց իրենից հասանելիք ամեն ինչը, բայց մի բան նա չկարողացավ անել և կարծես նույնիսկ չհասկացավ էլ դրա անհրաժեշտությունը՝ Վասիլ II-ը իր թողած պետության համար չկանխորոշեց զարգացման ճիշտ ուղի: Իրոք, ելնելով այն կանխավարկածից, որ բոլոր խոշոր հակառակորդներն արդեն տապալված են, իսկ նոր խոշոր մարտահրավերներ էլ այլևս չեն լինի, խորապես սխալ այս մտայնությամբ առաջնորդվող Վասիլ II-ը ի վերջո ոչ միայն հրաժարվեց իր համար սոցիալական և նույնիսկ հոգեբանական մակարդակում անընդունելի բանակաթեմային տիպի բանակից, այլև արդյունքում, փաստորեն, կազմակերպեց կայսրության ռազմական մեքենայի դեգրադացումը:

Եվ վերջապես, որպես հանգուցյալ կայսեր կարևոր բացթողումներից մեկը, պետք է մատնանշել նաև վերջինիս թերացումը պետական կառավարման համակարգի ժառանգականության ապահովման հարցում, երբ կայսրը, գործելով մեն միայնակ և ամեն ինչ պայմանավորելով միայն սեփական անձնական հատկանիշներով, ոչ միայն չունեցավ գաղափարակիցներ, այլև, լինելով անժառանգ, իրենից հետո ոչ ֆիզիկական և ոչ էլ նույնիսկ գաղափարական որևէ հետնորդ չթողեց: Այսինքն՝ կայսրը իր հետևից չթողեց ոչ միայն պետության

գարգացման համակարգային ճիշտ ուղղվածություն, այլ նույնիսկ՝ գաղափարական հետևորդ, իսկ այն պայմաններում էլ, երբ չկար համակարգ և ամեն ինչ պայմանավորված էր իշխող կայսեր բացառապես միայն անձնական հատկանիշներով, նույն այդ հատկանիշների բացասական առկայությունը պետության հետագա ընդհանուր վիճակի վրա սպառնում էր ամենածանր հետևանքներն ունենալ:

Այսպիսով, թերևս, կարող ենք փաստել, որ Վասիլ II-ը, ըստ էության, ամենավերջինը Բյուզանդական կայսրության հզոր կայսերից, իրենից հետո թողեց խիստ հակասական մի ժառանգությունը, երբ, բացարձակացրած կայսրության սահմանների վերականգման ու պահպանման, ինչպես նաև կենտրոնական իշխանության ամրության գերնպատակը և այդ ոլորտներում մեծապես հաջողած, վերջինս իր կենդանության օրոք կայսրության հզորության համար արեց հնարավորինս ամեն ինչ, սակայն իր կողմից այդքան փայփայված տերության համար արդյունքում վատ հեռանկարներ թողեց: Վասիլ II-ին հաջորդեց մինչ այդ համակայսր հանդիսացած և պետական կառավարման համակարգում որևէ դեր չունեցած Նրա եղբայր Կոնստանդին VIII-ը, որն այժմ սկսեց կառավարել միանձնյա:

Նոր կայսրը, սակայն, որ մի թեթևամիտ և անպատասխանատու անձնավորություն էր, որևէ կերպ պատրաստ չէր պետության կառավարման այն բարձր դերին, որին այդքան պատասխանատվությամբ էր մոտենում Նրա հանգուցյալ եղբայրը: Ինչպես ցույց տվեց կյանքը, Կոնստանդին VIII-ը մի անգործույնյա, ալարկոտ, որևէ եռանդ չդրսևորող, դաժան և հաճույքներին տրվելու հակված մարդ էր, որն կարճ ժամանակում ընդամենը մսխեց սեփական եղբոր կողմից այդքան ջանքերի գնով ի մի բերված թանկարժեք ժառանգությունը: Արդյունքում՝ կյանքը ցույց տվեց, որ նույն այն խնդիրները, որոնք Վասիլ II-ը չեզոքացնում էր իր անձնային հատկանիշների շնորհիվ, այժմ բզկտելու են կայսրությանը ահագնացող մի նոր ուժով, իսկ որևէ գաղափարական ժառանգության կամ գործող համակարգի բացակայությունն էլ անմիջապես արժեզրկեց Վասիլ II-ի բոլոր և նույնիսկ ամենափայլուն ձեռքբերումները: Կոնստանդին VIII-ի կողմից իշխանության լծակների փաստացի տիրապետելը իրեն անմիջապես էլ զգացնել տվեց սահմաններում, որտեղ, ի տարբերություն նախկին համակարգայնության, անմիջապես էլ ի հայտ եկան չհամակարգված ու պատահական գործողություններ:

## **Գլուխ 126** **Կոնստանդին VIII-ը և Մեծ անկման սկիզբը**

1026 թվականի գարնանը Նիկեիոր Կոմնենոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000) Մրվանյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Արճեշը<sup>1</sup>, սակայն այդ հաջողություն չգարգացվեց: Նույն այս ժամանակ քրդերի հետ հակամարտությունը շարունակվում էր արևելյան քրիստոնյաների մոտ և հակառակորդի առաջամարտիկն այս անգամ արդեն Շադդադյանների Էմիրությունն էր:

1026 թվականի աշնանը Փատլունի գլխավորած Շադդադյանների Էմիրության բանակը (մոտ 30.000) Շամբորի ճ-մ-ում հաղթեց Գեորգի I-ի և Լիպարիտ Զաջ Օրբելյանի գլխավորությամբ քաղաքը պաշարած Զարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 30.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 15.000), ինչպես նաև Դավիթ I Անհողիի գլխավորած Լոռու թագավորության բանակին (մոտ 15.000), ընդ որում քրիստոնյաների կորուստը կազմեց 10.000 զինվոր<sup>2</sup>: Դրանից հետո Շադդադյանների Էմիրը փորձ կատարեց զարգացնել հաջողությունը, սակայն 1027 թվականի գարնանը Էկլիցի գետի ճ-մ-ում Գեորգի I-ի և Լիպարիտ Զաջ Օրբելյանի գլխավորած Զարթլիի թագավորության ու Գուրգեն Դոնուրիի գլխավորած Կախեթիի բորեպիսկոպոսության միացյալ բանակը (մոտ 28.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000), Շույուբյանների Էմիրության Էմիր Ջաֆար իբն Ալիի (1032-1046) գլխավորած Շուաբյանների Էմիրության բանակը (մոտ 3.000), ինչպես նաև Դավիթ I Անհողիի գլխավորած Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեցին Փատլունի գլխավորած Շադդադյանների

<sup>1</sup> Արիստակես Լաստիվեցի «Պատմություն», գլուխ 5; իբն Արդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Կլ-Ֆակիի «Ալ-Բաքի և Շիրվանի պատմություն»; Մյունենշիմ-Բաշի «Պատմություն»:



Եմիրության բանակին (մոտ 30.000)<sup>1</sup>, ինչը վերականգնեց ուժերի ընդհանուր հավասարակշռությունը:

Կոստանդնուպոլսում ուժեղ ձեռքի բացակայությունն Արևելքից գատ իրեն անմիջապես զգացնել տվեց նաև դանուբյան սահմանում, որտեղ Պադինական խանության բանակը անցավ Դանուբը և ոտնատակ տվեց պետականությունից զրկված բուլղարների տարածքները: Արդյունքում՝ 1027 թվականի ամռանը կայսրության ռազմական մեքենան գործի մեջ մտավ, և, չհանդիպելով լուրջ դիմադրության, Ելման դիրքեր հետ մղեց Պադինական խանության բանակին<sup>2</sup>: Եվ վերջապես 1027 թվականի նույն ամռանը Քեոսի ծովամարտում Բյուզանդական կայսրության նավատորմը (մոտ 50 նավ) հաղթեց Ֆաթիմյանների խալիֆության նավատորմին (մոտ 30 նավ)<sup>3</sup>: Այսպիսով՝ սկիզբ էին առնում փոթորկոտ ժամանակներ և, եթե առաջին հարվածները Վասիլ II-ի թողած հարակայունության ուժով մեծ հաշվով հաջողվեց հետ մղել, ապա հետագայում ավելի դժվար էր լինելու:

1028 թվականի գարնանը Փոքր Ասիայում բռնկվեց հերթական ապստամբությունը, ինչի արդյունքում Անատոլիկոն բանակաթեմի գորավար, Ռոմանոս Սկլերոսի որդի և Վարդ Սկլերոսի թոռ Վասիլ Սկլերոսի գլխավորած Անատոլիկոն բանակաթեմի բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 2.000) ինչ-որ տեղ Պաֆլագոնիայում հաղթեցին Բուլղարական թագավորության վերջին արքա 3ովհաննես-Վլադիսլավի որդի Պրուսիան Բուլղարի գլխավորած Բուկելարների բանակաթեմի բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկներին (մոտ 1.000)<sup>4</sup>: Այս ապստամբությունն ևս իր հիմքում ուներ այն խորը հակասությունը, որը, չնայած Սամուիլ Կոմսաձագի հայկական ծագմանը, առկա էր կայսրության Արևմուտքի և Արևելքի միջև, ընդ որում գործն այս անգամ լրացուցիչ սրվում էր այն բանով, որ Բուլղարական թագավորության անկումից հետո շատ բուլղարներ, այդ թվում ազնվականներից, տեղափոխվել էին կայսրության փոքրասիական տարածքներ, այստեղ կոչումներ ու լայնարձակ տիրույթներ էին ստացել և բնականաբար շատ վատ ընդունելության էին արժանացել տեղի ռազմաֆեոդալական ավագանու ներկայացուցիչների կողմից: Արդյունքում՝ հարաբերությունները շատ էին սրվել և գործը, ինչպես օրինակ այս դեպքում էր, երբեմն հասնում էր ռազմական ընդհարման: Դեռ լավ էր, որ կոնկրետ այս դեպքը հեռուն գնացող հետևանքներ չունեցավ, քանի որ Կոնստանդին VIII-ը ձեռքակալեց և Վասիլին, և Պրուսիանին, որից հետո վերջինին բաց թողեց, իսկ Վասիլին Էլ, մեղադրելով փախուստի փորձ կատարելու մեջ, կուրացրեց: Այսպիսով՝ իրավիճակը հանդարտեցվեց, բայց, սրան հակառակ, սրվեցին հարաբերությունները Զարթլիի թագավորության հետ, ինչը շուտով կրկին բերեց ռազմական գործողությունների:

Դեռևս 1022 թվականին Գեորգի I-ը, փորձ կատարելով կարգավորել հարաբերությունները պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հետ, իր որդի Բագրատին որպես պատանդ հանձնել էր կայսրությանը, սակայն արդեն Կոնստանդին VIII-ի օրոք, գործի դնելով ամենատարբեր միջոցներ և օգտվելով գործերից այս կայսեր ընդհանուր անտեղյակությունից, Գեորգի I-ին հաջողվեց հասնել նրան, որ 1027 թվականի սկզբին որդին ազատություն ստանա ու տուն վերադառնա: 3արկ է նշել, սակայն, որ Կոստանդնուպոլսում ինչ-որ մի պահի այնուհանդերձ մտքափոխ եղան և փորձեցին վերադարձնել Բագրատին, սակայն վերջինս արդեն հաջողել էր ապաստանել հայրենի եզերքներում: 3ետագա սպառնալիքները, որոնք Կոստանդնուպոլսից հնչեցին Զարթլիի թագավորության հասցեին, որևէ արդյունք չտվեցին, իսկ դրանից կարճ ժամանակ անց Էլ 1027 թվականի օգոստոսի 16-ին Գեորգի I-ը հանկարծամահ եղավ, ինչից հետո Զարթլիի թագավորության արքա հռչակվեց պատանդությունից այդքան հաջող կերպով ազատված նրա իննամյա որդի Բագրատը՝ Բագրատ II-ը (1027-1072): Մի կողմից այն հանգամանքը, որ արդեն արքայի կարգավիճակ ունեցող անձին պատանդության հանձնելն անընդունելի էր, իսկ մյուս կողմից Էլ վերջինիս մանկահասակությունը երկու պետությունների հարաբերություններում զարգացող դիվանագիտական հակամարտությունը հանգեցրին փակուղու, ընդ որում Զարթլիի թագավորության փաստացի կառավարումն իրականացնող արքայամայր Մարիամը, որը

<sup>1</sup> «Զարթլիս-Ցիտլոբեա», «Զարթլիի մատյանը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Վախեթիի և 3երքի կյանքը»:

<sup>2</sup> 3ովհաննես Սկլիցես «3ամառոտություն պատմության», «Կոնստանդին՝ եղբայրը Վասիլի», մաս 2:

<sup>3</sup> 3ովհաննես Սկլիցես «3ամառոտություն պատմության», «Կոնստանդին՝ եղբայրը Վասիլի», մաս 2:

<sup>4</sup> 3ովհաննես Սկլիցես «3ամառոտություն պատմության», «Կոնստանդին՝ եղբայրը Վասիլի», մաս 1:

Վասպուրականի թագավորության վերջին արքա Սենեթերիմ-Յովհաննեսի աղջկն էր, այս հարցում միանշանակ ժխտողական մոտեցում դրսևորեց, ինչն, իհարկե, արդարացված էր: Իր լավ ժամանակներում Վասիլ II-ն, իհարկե, հնար կգտներ առանց ռազմական միջոցառումների դիմելու սպառել խնդիրը ի առավելագույնս օգուտ կայսրությանը, սակայն Կոնստանդին VIII-ի օրոք Կոստանդնուպոլսում նման մանրութների մեջ չէին մտնում և բանը արագորեն հասավ ռազմական գործողությունների: Այս կապակցությամբ ոչ ռազմական միակ գործողությունը, որը ձեռնարկեց Կոնստանդին VIII-ը, դա, որպես Քարթլիի թագավորության արքայի թեկնածու և Բագրատ II-ի հակակշիռ, Դեմետրե Բագրատունու թեկնածության գործարկումն էր:

1028 թվականի ամռանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 6.000) ասպատակեցին Գուգարքը և Աբխազիան<sup>1</sup>, սակայն կարճ ժամանակ անց 1028 թվականի նույն ամռանը Քարադուռ ամրոցի ճ-մ-ում (= Կլդեբարնի) (Գուգարք, Թռեղք գավառի հյուսիս, Տփղիսից մոտ 50 կմ արևմուտք) Լիպարիտ Քաջ Օրբելյանի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին ամրոցը պաշարած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 2.000)<sup>2</sup>: Կայսրության ռազմական մեքենային անհաջողություն էր սպասում նաև Տբեթիի (Գուգարք, Արդահան գավառի արևմուտք, Արդահանից մոտ 20 կմ հյուսիս-արևմուտք) պարիսպների տակ, որը պաշարվեց կրկին 1028 թվականի նույն ամռանը և կրկին անարդյունք<sup>3</sup>:

Կոնստանդին VIII-ը գուցե դեռ էլի շարունակեր հակամարտությունը Քարթլիի թագավորության հետ, սակայն 1028 թվականի նոյեմբերի 11-ին սեփական կառավարման անիմաստությամբ և անարդյունավետությամբ աչքի ընկած այս կայսրը կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո հանկարծ պարզվեց, որ Վասիլյան գահատոհմում արական ժառանգի մի իսկական խնդիր կա, ինչը նախկինում, կարծես թե, չէր նկատվել: Իրոք, Վասիլ II-ը ընդհանրապես երեխաներ չունեւ, իսկ Կոնստանդին VIII-ն էլ իրենից հետո թողել էր ընդամենը միայն երկու աղջիկների, ի դեմս Չոյայի և Թեոդորայի:

Արդյունքում՝ դեռևս իր մահվանից մի քանի օր առաջ, զգալով անխուսափելի վերջաբանը, Կոնստանդին VIII-ը որոշել էր, գահը հանձնելով հենց այս ժամանակ իր հիսնամյակը բոլորած Չոյային, միաժամանակ նաև վերջինիս ամուսնացնել կայսրության մի որևէ ակնառու ազնվականի հետ, ընդ որում ենթադրվում էր, որ հենց այս ազնվականն էլ պետք է լինի կայսրության իրական կառավարողը: Որպես Չոյայի ամուսնու առաջին թեկնածու սկզբում առաջ քաշվեց Անտիոքի նախկին դուքս Կոնստանդին Դալաշը, ինչը, այլ հանգամանքների թվում, կնշանակեր նաև այն, որ տերության կառավարման ղեկը կրկին կպատկաներ հայերին ու փոքրասիական ռազմական ավագանուն, սակայն, քանի որ Կոստանդնուպոլսի ավագանին կայուն հակակրանք ուներ այս խմբի նկատմամբ, ի վերջո ընտրությունը կանգ առավ հենց վերջինիս ներկայացնող Ռոմանոս Արգիրոսի վրա, որի հետ ամուսնությունը ամրագրվեց նոյեմբերի 10-ին՝ կայսեր մահից մեկ օր առաջ: Եվ այսպես 1028 թվականի նոյեմբերի 15-ին Բյուզանդական կայսրության կայսր հռչակվեց Ռոմանոս Արգիրոսը՝ Ռոմանոս III-ը (1028-1034):

## Գլուխ 127

### Ռոմանոս III-ը և Մեծ անկման հետագա ընթացքը

Երկարատև ընդմիջումից հետո կայսրության գահին ծագումով ոչ հայի հայտնվելն ինքնին մի բացառիկ երևույթ էր, սակայն վատն այն էր, որ, ինչքան էլ լավ ցանկություններով լի, Ռոմանոս III-ը պետական կառավարման հարցերում հենց միանգամից էլ դրսևորեց իր լիակատար անտաղանդությունն և անճարակությունը: Իր հերթին ժամանակներն իրոք աստիճանաբար դառնում էին վտանգներով լի, քանզի, ճիշտ է, Քարթլիի թագավորության հետ

<sup>1</sup> Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: «Քարթլիս-Ցխովրեբա», «Քարթլիի մատյանը», «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Սմբատ Դավթորդի «Բագրատունյաց պատմություն»: Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 92:

<sup>2</sup> «Քարթլիս-Ցխովրեբա», «Քարթլիի մատյանը», «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Սմբատ Դավթորդի «Բագրատունյաց պատմություն»: Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 92:

<sup>3</sup> «Քարթլիս-Ցխովրեբա», «Քարթլիի մատյանը», «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Սմբատ Դավթորդի «Բագրատունյաց պատմություն»: Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»: Յովհաննես Սկիլիցես «Ղազարոսություն պատմության», «Ռոմանոս Արգիրոս», մաս 3: Արիստակես Լաստիվեցի «Պատմություն», գլուխ 5:

հակամարտությունը նոր կայսրն առանց որևէ փոփոխության ավարտեց արդեն 1029 թվականին, ընդ որում դա վերջնականապես թաղեց նաև Դեմետրե Բագրատունու գործը, սակայն նոր զարգացումներ էին հասունանում արդեն գրեթե մոռացված Արաբական խալիֆոթյան տարածքում:

1028 թվականի վերջին Բուվեհյանների Էմիրության հյուսիսում իշխող Մաշդ-Էդ-Դուլան, այդպես էլ որևէ կերպ չկարողանալով կառավարել իրավիճակը և, ի դեմս կայացած փաստ, ունենալով սեփական հպատակների հերթական ապստամբությունը, ի վերջո դիմեց արժանահիշատակ Մահմուդ Ղազնևիի աջակցությանը, որն այս ժամանակ իր հերթին գտնվում էր սեփական հզորության գագաթնակետում: Ղազնևիների սուլթանը, սակայն, որն իրոք օգնության եկավ, արդյունքում ուղղակի իրենով արեց Մաշդ-Էդ-Դուլայի տիրույթները և, գահընկեց հայտարարելով նույն Մաշդ-Էդ-Դուլային, դրանք կցեց իր սուլթանությանը: Այսպիսով՝ Ղազնևիների ռազմական սուլթանության արևմտյան սահմանը հասավ Ռավվադյանների Էմիրության արևելյան սահմանին, Բուվեհյանների Էմիրությունը ծանր հարված ստացավ, իսկ այս ամենն էլ իր հերթին նշանակում էր, որ հեռու չեն նաև ժամանակները, երբ դեպի արևմուտք կշարժվեն նաև սելջուկների մահաշունչ հորդաները:

Իրոք, արդեն 1029 թվականի գարնանը՝ Ռավվադյանների հերթական Էմիր, Յուսեյնին հաջորդած Նրա եղբայր Վահսուդանի (1019-1054) օրոք Չակրի-բեկի գլխավորած սելջուկները, այս անգամ արդեն չստանալով որևէ թույլտվությամբ և կոպիտ հարձակմամբ ուղղակի ոտնատակ տալով Վահսուդանի տիրույթները: Սկսելով սելջուկյան երրորդ արշավանքը դեպի Յայաստան (1029)՝ սելջուկներն առաջացան դեպի ավելի հյուսիս՝ Պարսկահայք-Ճվաշ-Արտագ-Մարդաստան-Բերկրի-Մարդաստան-Արտագ-Ճվաշ-Պարսկահայք-Կորճայք-Մոսուլ երթուղով մարտարշավ իրականացնելով Յայաստանի տարածքում<sup>1</sup>, սակայն ի վերջո հետ քաշվելով: Դրանից հետո 1029 թվականի գարնանը ինչ-որ տեղ Ուրմիա լճի ափերին Չակրի-բեկի գլխավորությամբ Պարսկահայքը ասպատակող սելջուկները (մոտ 30.000) հաղթեցին Վահսուդանի քրոջորդի Աբու-Յայջա իբն Ռաբիա-Էդ-Դուլայի (մոտ 1010-1040) գլխավորած Յերի Էմիրության բանակին (մոտ 10.000) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 1.000)<sup>2</sup>, որից հետո, ի մի բերելով ցրված ուժերը և հերթական անգամ ոտնատակ տալով Ռավվադյանների տիրույթները, կենտրոնացան Ռեյի մոտակայքում՝ ավարտելով սելջուկյան երրորդ արշավանքը դեպի Յայաստան: Այսպիսով՝ քրդերն արդեն իսկ իրենց մաշկի վրա զգում էին թյուրքերի ամենաթողության հետքերը և, եթե նախկինում Նրանք կարողանում էին թյուրքական ալիքը հսկողության տակ պահել ու այն ուղղել քրիստոնյաների վրա, ապա այժմ նույն այդ ալիքը ոչ միայն դուրս էր եկել Նրանց հսկողության տակից, այլև սկսել էր սպառնալ նաև հենց իրենց՝ նույն այն քրդերին, որոնք մինչ այդ իրենց համարում էին տարածաշրջանի մահմեդականների առաջնորդող ուժը: Արևելքում մեծ մի փոթորիկ էր սկիզբ առնում, ընդ որում քրիստոնյաներն իրենք ոչ մի կերպ պատրաստ չէին նոր ժամանակներին ու դրանց հետ եկող վտանգներին: 1029 թվականին, սակայն, նոր զարգացումներ եղան նաև Ասորիքում, որտեղ մի քանի տարի տիրող բեդվինական անկախությունը կամ, ավելի ճիշտն ասած՝ անտերությունը ու քաոսը, արդեն աստիճանաբար այնուհանդերձ իր վերջն էր գտնում:

Իրոք, Ֆաթիմյանների խալիֆոթյան տաղանդավոր զորավար, նախկին թյուրք գուլյամ Անուշ-Թեգինը, որը ազ-Չահիրի օրոք կարողացել էր մեծ ազդեցության հասնել, նախորդ տարիներին իրականացված ռազմաքաղաքական մի շարք հաջող միջոցառումներով քայքայել էր Ասորիքի բեդվինների փխրուն միասնությունը, իսկ արդեն 1029 թվականի սկզբին էլ անցել էր բացահայտ հարձակման: Արդյունքում՝ Սալիհ իբն Միրդասը, որն, ըստ էության, մնացել էր Ասորիքի բեդվինների ամենաուժեղ առաջնորդի դերում և որին էլ հենց բնականաբար վիճակվեց հարվածը հետ մղելու գործի կազմակերպումը, ի մի բերեց հնարավոր բոլոր ուժերը և դուրս եկավ Անուշ-Թեգինի դեմ, սակայն 1029 թվականի մայիսի 25-ին ինչ-որ տեղ Տիբերյան լճի շրջակայքում տեղի ունեցած ճակատամարտում ոչ միայն ջախջախիչ պարտություն կրեց, այլև իր փոքր որդու, վեզիրի և Միրդասյանների Էմիրության ղեկավար կազմի շատ այլ անդամների հետ միասին ընկավ մարտում: Այս ճակատամարտը ծանր հարված հասցրեց Միրդասյանների Էմիրության

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

հզորությանը, որը դրանից հետո սկսեց անշեղորեն դեպի անկում գնալ: Միրդասյանների էմիրության հիմնադիր Էմիրին հաջորդեց նրա որդի Շիրլ-Էդ-Դուլան (1029-1038), սակայն վերջինիս բաժին էր հասել բացառիկ ծանր մի ժառանգություն, քանզի տաղանդավոր Անուշ-Թեգինը, բնականաբար անմիջապես էլ իրացնելով հաջողության պտուղները, նույն այս ժամանակ արդեն սրընթաց երթով առաջանում էր դեպի Յուսիսային Ասորիք:

Ավագ Միրդասյանի կործանումը և Միրդասյանների էմիրության գահին, ինչպես թվում էր, անփորձ մի երիտասարդի հայտնվելը, զումարած այն հանգամանքին, որ Կոստանդնուպոլսում ձգտում էին կասեցնել Ֆաթիմյանների խալիֆության մարտունակ ուժերի հերթական հայտնվելը Յուսիսային Ասորիքում, իրենց հերթին բերեցին նրան, որ կայսրության ռազմական մեքենան նույն այս ժամանակ փորձ կատարեց գրավել Յալեպը և այնտեղ հաստատել կայսերական ուղղակի իշխանություն: Եռանդուն էր գործում, սակայն, նաև երկու հզոր ուժերի միջև սեղմված Շիրլ-Էդ-Դուլան, որը, ամուսնանալով Շաբիբ իբն Վասաբի քրոջ հետ, կարողացավ ապահովել ոչ միայն այս ազդեցիկ Էմիրի աջակցությունը, այլև, ինչ-որ տեղ կարելի էր ենթադրել նաև՝ օժանդակությունը Ուկայյանների էմիրությունից:

Արդյունքում՝ 1029 թվականի հուլիսի 14-ին Միրդասյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Զեյթարի ճ-մ-ում (Յալեպի մոտ) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 5.000)<sup>1</sup> և հետ շարտեց: Կայսրության ռազմական մեքենան մի անակնկալ պարտություն էր կրել, ընդ որում առավել ծանր էր այս պարտության խայտառակ բնույթը և դրանից բխող հոգեբանական ցնցումը, քանի որ Կոստանդնուպոլսում Յալեպն ու այնտեղի տիրակալները արդեն կես դարից էլ ավել դիտարկվում էին որպես իշխող կայսեր ընդամենը միայն ծառաներ: Ահա հենց այս պայմաններում էլ փառասիրական նկրտումներով տարված Ռոմանոս III-ը, չնայած այն բանին, որ բացարձակապես հեռու էր ռազմական գործից, Յուսիսային Ասորիքի ուղղությամբ մի մեծամասշտաբ պատժիչ արշավանք իրականացնելու մտայնությամբ սկսեց ի մի բերել ուժերը, ընդ որում ենթադրվում էր, որ տեղում կայսերական փառապանծ բանակի հենց միայն հայտնվելը իսկ պետք է, որ բոլորին կաթվածահար աներ:

1030 թվականի գարնանը դեպի հյուսիս շարժվող Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը (մոտ 2.000) անակնկալ հարձակումով ոչնչացրեց Մենիկոս ամրոցում տեղակայված Բյուզանդական կայսրության բանակին (1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 400)<sup>2</sup>: Անուշ-Թեգինը, սակայն, առայժմ այնուհանդերձ բավականին խնդիրներ ուներ Ասորիքում և, մանավանդ՝ դեպի երկրամաս սպասվող կայսրության խոշոր բանակի առաջխաղացման պայմաններում, վերջինս առժամանակ որևէ ցանկություն չդրսևորեց իր հիմնական ուժերով երևալ Յուսիսային Ասորիքում:

1030 թվականի սկզբին իր հերթին, ի վերջո ի մի բերած կայսրության ռազմական մեքենային հիմնական հարվածային մասը, Ռոմանոս III-ը սկսեց իր արևելյան արշավանքը, սակայն հենց ամենասկզբից էլ պարզվեց, որ ամեն ինչ շատ վատ է կազմակերպված, ինչի արդյունքում գործերն ի սկզբանե էլ հենց անհաջող գնացին: Իրոք, կայսրության բանակում արդեն չկային նախկին բանակաթեմային այն թրծված ռազմիկները, որոնք հիանալի ծանոթ էին ինչպես տեղական պայմաններին, այնպես էլ այն հակառակորդին, որի հետ վիճակվելու էր ընդհարվել: Կայսրության բանակում այժմ գերակշռում էին վարձու ռազմիկները և վարձկանները, որոնք բնականաբար որևէ կերպ չահագրգռված չէին ապագա հաջողությունում: Ավելին, զուտ ֆիզիկապես խորթ լինելով երկրամասին, նրա բնորոշ պայմաններին և ապագա հակառակորդի յուրօրինակ բնույթին, այս ռազմիկները միանգամից էլ հայտնվեցին հոգեկան, իսկ հետո արդեն ֆիզիկական անկումային դրության մեջ:

Բուն ռազմարշավը ևս շատ վատ էր կազմակերպված և, սկսելով արշավանքը վաղ գարնանը, կայսրության բանակը Յուսիսային Ասորիք հասավ այդ երկրամասում մարտնչելու համար տարվա ամենավատ ժամանակ՝ ամռան սկզբին, երբ սկսվում էին շոգ եղանակները, որոնք գնալով ավելի էին ուժեղանալու: Սկիզբը, սակայն, ընդհանուր առմամբ վատ չէր և 1030

<sup>1</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Ռոմանոս Արգիրոս», մաս 3, 4; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Զենայ-Էդ-Դին «Յալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>2</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Ռոմանոս Արգիրոս», մաս 4:

թվականի հուլիսին Զեյթարի ճ-մ-ում Ռոմանոս III-ի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 100.000<sup>1</sup>, այդ թվում բուլղարներ, ռուսներ, աբխազներ, խազարներ, պաժինակներ ու ֆրանկներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000, այդ թվում Թոռնիկ-Ապուբապ Մամիկոնյանը և Կոնստանդին Դալաշը) հաղթեցին Միրդասյանների Էմիրության բանակին (մոտ 1.000)<sup>2</sup>:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1030 օգոստոսի 9 - 10 – Ազազի ճ-մ<sup>3</sup>

Ռոմանոս III-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 100.000, այդ թվում բուլղարներ, ռուսներ, աբխազներ, խազարներ, պաժինակներ ու ֆրանկներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000, այդ թվում Թոռնիկ-Ապուբապ Մամիկոնյանը և Կոնստանդին Դալաշը) Աստիհնեղ շարժվեցին արևելք, ճամբարեցին ու պատրաստվեցին հետագա առաջխաղացմանը: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Շիր-Էդ-Դուլայի և Շաբիբ իբն Վասաբի գլխավորած Միրդասյանների ու Նոմայրյանների Էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) շարժվեցին հակառակորդին ընդառաջ:

I փուլ – Օգոստոսի 9-ի լուսաբացին Միրդասյանների և Նոմայրյանների Էմիրությունների միացյալ բանակը անակնկալ հարձակումով հաղթեց հետախուզության ուղարկված հակառակորդի մի ջոկատի:

II փուլ – Կեսոբին Միրդասյանների և Նոմայրյանների Էմիրությունների միացյալ բանակը շրջապատեց հակառակորդի ճամբարը ու, կտրելով վերջինիս ջրից և իրականացնելով հախուռն նետաձգություն, որոշակի կորուստներ պատճառեց հակառակորդին:

III փուլ – Երեկոյան կայսերական բանակը Կոնստանդին Դալաշի գլխավորությամբ փորձեց հարձակվել և ցրել հակառակորդին, բայց պարտություն կրեց:

IV փուլ – Օգոստոսի 10-ին կայսերական բանակը սկսեց նահանջել, որից էլ օգտվելով, հակառակորդի բանակն անցավ հարձակման և ծանր պարտության մատնեց ու ցրեց վերջինիս:

V փուլ – Միրդասյանների և Նոմայրյանների Էմիրությունների միացյալ բանակը սկսեց հետապնդել ու կոտորել հակառակորդի փախչող բանակին, իսկ Ռոմանոս III-ը փրկվեց միայն շնորհիվ կայսերական թիկնազորի կազմում գործող հայ հեծյալ նետաձիգների հաջող գործողությունների, որոնք հուժկու նետաձգությամբ ապահովեցին վերջինիս նահանջը:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000 զինվոր, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 5.000, դաշնակիցը՝ մոտ 40.000 զինվոր:

Հենց նոր կրած պարտությունը, բավականին զգալի ռազմական մակարդակում, այնուհանդերձ ծանր էր հատկապես իր խայտառակ բնույթով, քանզի սա արդեն ոչ թե ինչ-որ մի շարքային զորավարի կրած պարտություն էր, որը միշտ էլ կարելի էր վերագրել բուն զորավարի անտաղանդությանը կամ նրա ձեռքի տակ եղած ուժերի անճարակությանը, այլ պարտություն էր կրել հենց կայսրն ինքը՝ անցած իր տերության հարվածային լավագույն ուժերի գլուխ: Խայտառակությունը խորանում էր նաև նրանով, որ կայսեր պարտության էր մատնել ոչ թե կայսրության ավանդական և որպես ուժեղ ընկալվող հակառակորդներից մեկն, ինչպես ասենք

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիրը հայտնում է, որ այս ճակատամարտում Բյուզանդական կայսրության բանակը կազմել է 300.000 ռազմիկ, ինչը, սակայն, կարծում ենք, որ ակնհայտ չափազանցություն է, քանի որ քննարկվող ժամանակաշրջանում Նույնիսկ ողջ կայսրության բանակը չէր կազմում այդքան ռազմիկ:

<sup>2</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>3</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Ռոմանոս Արգիրոս», մաս 3, 5; Միքայել Պսելլոս «Ժամանակագրություն», «Ռոմանոս», մաս 7-11; Արիստակես Լաստիվլեցի «Պատմություն», գլուխ 5; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 49; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Բար-Յեբրեու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 13, գլուխ 6; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

Ֆաթիմյանների կամ գոնե Արաբական խալիֆություններն էին, այլ՝ կայսեր ենթակա և մինչ այդ հարկատու մի ինչ-որ տեղական իշխող կամ իշխողներ, ընդ որում սրանք ոչ միայն կարողացել էին հետ մղել անձամբ կայսեր իսկ կողմից ձեռնարկված հարվածը, այլև՝ այդ անել կայսրության ռազմական մեքենայի համար առավել խայտառակ ձևով ու պայմաններում: Արդյունքում՝ երկաթյա այն հեղինակությունը, որը մահմեդականների դեմ պայքարում վերջին կես դարում ինքն իր համար ապահովել էր կայսրության ռազմական մեքենան, լրջորեն տրորվեց և դա դեռ կայսրության բարեբախտությունն էր, որ իր նախորդ ռազմիկ կայսրերի ստեղծած նույն այդ հեղինակության մնացորդը, ինչպես նաև կայսրության արևելյան սահմաններին որևէ լուրջ ուժի առժամանակ այնուհանդերձ բացակայությունը բացառեցին պատասխան ցավոտ հարվածը դեպի կայսրության տարածքի խորքեր:

Միաժամանակ հարկ է նշել, որ, չնայած կայսեր կողմից հենց նոր կրած անտաղանդ ջախջախմանը, կայսրությունում այնուհանդերձ դեռևս կային ունակ զորավարներ, որոնց տրամադրության տակ գտնվող ուժերը հերիք էին համենայն դեպս գոնե Միրդասյանների էմիրության դեմ հետագա հաջող պայքար մղելու համար: Այդ զորավարներից մեկը գրեթե երկուս և կես մետր կազմող իր անհավատալի բոյով ու ֆիզիկական բացառիկ հզոր ունակություններով աչքի ընկնող Տյուբ բանակաթեմի զորավար Գևորգ Մանիակ Յայն էր, ընդ որում այս հսկան, կայսեր ջախջախումից հենց անմիջապես հետո էլ արագորեն կարգի գցելով իր ռազմական ուժերը, 1030 թվականի սեպտեմբերին Տյուբի ճ-մ-ում գիշերային անակնկալ հարձակումով հաղթեց քաղաքը հանձնել պահանջող Նոմայրյանների էմիրության լկտիացած բանակին (800)<sup>1</sup>:

1030 թվականի նույն սեպտեմբերին, երբ Տյուբի պարիսպների տակ ձեռք բերվեց զգալի մի հաջողություն, կայսրության այլ զորավարներ իրենց հերթին փորձ կատարեցին հետ գրավել նաև Մենիկոս ամրոցը այս անգամ արդեն Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակից, սակայն, այն բանից հետո, երբ ամրոցի կայազորը գիշերային անակնկալ հարձակումով այրեց պաշարողական տեխնիկան, քրիստոնյաները նահանջեցին<sup>2</sup>: Դրանից հետո, սակայն, արդեն ողջ ծավալով վերսկսելով ռազմական գործողությունները Արևելքում, 1030 թվականի նոյեմբերին Անտիոք-Յալեպ երթուղով արշաված Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 120.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 40.000), հետ մղելով Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակին (մոտ 60.000), կրկին մոտեցան Մենիկոս ամրոցին ու առանց մարտերի այնուհանդերձ գրավեցին այն Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակից (մոտ 1.000), որից հետո արշավեց Յամմա-Յեմա-Ռաֆանիա-Յամմա-Յալեպ-Անտիոք երթուղով՝ ամրապնդելով կայսրության իշխանությունը Ասորիքում և գերելով 10.000 խաղաղ բնակիչ<sup>3</sup>: Վերջին գործողությունները մեծապես վերականգնեցին ծիծաղելի պարտություն կրած կայսրության ռազմական մեքենայի հեղինակությունը Դյուսիսային Ասորիքում, թեև նստվածքն այնուհանդերձ բնականաբար մնաց: Այս առումով դեռ լավ էր, որ ռազմաքաղաքական առումով հաջող դասավորված իրավիճակը իրենով ևս պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի օգտին եղավ, քանի որ Միրդասյանների, իսկ մասամբ նաև Նոմայրյանների էմիրությունները վերջին հաշվով ենթակա էին հարավից աննահանջ սպառնացող Ֆաթիմյանների խալիֆության նկրտումներին, իսկ այս պայմաններում էլ արդեն, շարունակել հետագա հակամարտությունը նաև պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հետ, տեղի էմիրները իրոք որևէ կերպ չէին կարող: Արդյունքում՝ արդեն 1031 թվականին, չնայած ինչ-որ տեղ նույնիսկ իր համար շահած անակնկալ հաղթանակին, Շիբլ-Էդ-Դուլան հատուկ պատվիրակություն ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս և, վերաստանձնելով կայսրության առջև իր նախորդների ունեցած պարտավորությունները, դրանով իսկ ազատեց ուժերը Անուշ-Թեգինի հետ շատ շուտով սպասվող հակամարտության համար:

Արդյունքում՝ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին անելով այս խոշոր զիջումը, Շիբլ-Էդ-Դուլան, ինչպես ժամանակին իր հայրը, ի վերջո կարողացավ կրկին ի մի բերել բեդվինների անկազմակերպ ուժերը և տիրել Յամմային՝ առժամանակ կասեցնելով Անուշ-Թեգինի հետագա առաջխաղացումը դեպի հյուսիս Կենտրոնական Ասորիքի սահմաններում: Եվ վերջապես դրամատիկ իրադարձություններով հագեցած 1030 թվականի աշնանն էր, որ Բարիի ճ-մ-ում

<sup>1</sup> Զովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Ռոմանոս Արգիրոս», մաս 6:

<sup>2</sup> Զովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Ռոմանոս Արգիրոս», մաս 7:

<sup>3</sup> Զովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Ռոմանոս Արգիրոս», մաս 7; Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեպի պատմության հատընտիր»:

Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 1.000) մանր մարտերում հետ մղեցին Ղալբյանների Էմիրության բանակին (մոտ 15.000)<sup>1</sup>:

1030 թվականի գարնանը, Դերբենդի Էմիրության կողմում մասնակցելով Դերբենդ ամրոցի համար Շիրվանշահերի Էմիրության դեմ մղվող պայքարին, Կասպից ծով-Կուր գետ երթուղով նավարկելով առաջխաղացած Կիևյան Ռուսիայի բանակը (մոտ 1.500, 38 նավակ) Վարդանաներտ ամրոցի ճ-մ-ում հաղթեց Շիրվանշահերի Էմիրության բանակին (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկներին (մոտ 200)<sup>2</sup>: Դրանից հետո, շարունակելով առաջանալ Արաքս գետով, 1030 թվականի նույն գարնանը Կիևյան Ռուսիայի բանակը իր մասնակցությունը բերեց հենց նույն այս ժամանակ Շադդադյանների Էմիրություն և սկիզբ առած գահակալական պայքարին:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ նույն այս ժամանակ Շադդադյանների Էմիրության Էմիր Փատլունի դեմ ապստամբել էր նրա որդի Ասքվեհը, որն ամրացել էր Բայլականում: Արդյունքում՝ 1030 թվականի գարնանը Աբուլ-Ֆաթ Մուսայի գլխավորած Շադդադյանների Էմիրության (մոտ 5.000) և վերջինիս օգնության եկած Կիևյան Ռուսիայի (մոտ 1.300, մոտ 30 նավակ) միացյալ բանակը Ասքվեհի բանակից (մոտ 700) ու քաղաքի 3այ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Բայլականը<sup>3</sup>, ինչից հետո ռուսները, ստանալով պայմանավորված վարձատրությունը, հեռացան, իսկ դիրքերն ամրապնդած Շադդադյանների Էմիրն էլ պատրաստվեց հարված հասցնել Զարթլիի թագավորությանը: 1030 թվականի աշնանը, սակայն, Տավուշ ամրոցի ճ-մ-ում (Ուտիք, Տուչ Կատակ գավառ, Տավուշ գետի ափին) Բագրատ II-ի և Լիպարիտ Զաջ Օրբելյանի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 15.000), ինչպես նաև Դավիթ I Անհողիի գլխավորած Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 15.000) հաղթեցին Զարթլիի թագավորության տարածք ներխուժած և ավարով նահանջող Շադդադյանների Էմիրության բանակին (մոտ 50.000)<sup>4</sup>: Այսպիսով՝ Փատլունը այդպես էլ չկարողացավ կյանքի կոչել քրիստոնյաների նկատմամբ գերիշխանության հասնելու իր ողջ կյանքի նպատակը և հաջորդ տարի նա արդեն չկար կենդանի մարդկանց շարքում:

1030 թվականին կայսրության ռազմական մեքենան Արևելքում, ինչպես արդեն ասվեց, մի իսկական խայտառակություն էր ապրել, սակայն դրա հիմնական մեղավորն ամենից առաջ, իհարկե, հենց կայսրն էր, այն դեպքում, երբ, չնայած սկիզբ առած ընդհանուր անկման գործընթացին, կայսրությունում դեռ առկա էին, սա ևս ասվեց, ունակ զորավարներ և զորականներ: Դեռ վերջիններիս ուսերին էլ, ահա, ընկավ Արևելքում կայսեր թույլ տված խայտառակության հետևանքների ուղղումն, ընդ որում իրոք լավն այն էր, որ իր տեսածից և վերապրածից հետո Ռոմանոս III-ը այլևս և ոչ մի ցանկություն չէր դրսևորում հետագայում ևս սեփական մասնակցությունը բերել որևէ ռազմական գործողության: Արդյունքում՝ Արևելքում մղվող ռազմական գործողություններում առաջին դերերի վրա հայտնվեց Գևորգ Մանիակ 3այը, որն առաջնային խնդիր դրեց գրավել Եդեսիան, ընդ որում 3այոց հինավուրց այս քաղաքում նույն այս ժամանակ ստեղծվել էր ուշագրավ մի դրություն:

Եդեսիան՝ իր ժամանակի համար ինքնին խոշոր մի քաղաք, ուներ ինչպես միջնաբերդ, այնպես էլ մի շարք այլ ամրություններ: Արդեն ասվեց, որ Վերին բերդ կոչվող միջնաբերդը, ինչպես նաև վերջինիս սահմաններից դուրս գտնվող երկու բերդերը արդեն մի քանի տարի էր, որ պատկանում էին Միրդասյանների Էմիրությանը, այն դեպքում, երբ մեկ բերդ էլ պատկանում էր Նոմայրյանների Էմիրության Էմիր Շաբիբ իբն Վասաբի հոր հորեղբոր որդի Օթայրին: Ուժերի այս հետաքրքիր դասավորությունը, ինչպես արդեն ասվեց, ստեղծվել էր դեռևս սրանից մի քանի տարի առաջ, երբ Մրվանյանների ու Նոմայրյանների Էմիրությունների միջև միջնորդ հանդիսացած Միրդասյանների Էմիրությունը, իրենով անելով քաղաքի երեք ամրությունները, միաժամանակ պարտավորվել էր քաղաքից ստացված եկամտի իր մասը փոխանցել Մրվանյանների Էմիրությանը: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում, սակայն, չնայած խնամիական հարաբերություններին, Միրդասյանների Էմիրության Էմիր Շիբլ-Էդ-Դուլան Մրվանյանների Էմիրության Էմիր Նասր-Էդ-Դուլայի աննկատ աջակցությամբ ձգտում էր

<sup>1</sup> Դովհանես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Ռոմանոս Արգիրոս», մաս 8; Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Անանուն «Շիրվանի և Ալ-Բաքի պատմություն»;

<sup>3</sup> ալ-Ֆակի «Ալ-Բաքի և Շիրվանի պատմություն»;

<sup>4</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

վերջնականապես տիրել քաղաքին, այն դեպքում, երբ Նոմայրյանների էմիրությունը բնականաբար ուզում էր քաղաքն այնուհանդերձ իր ձեռքում պահել: Վերջին պարագայի հետ կապված ևս, սակայն, կային նրբություններ, քանզի, ի դեմս Օթայրի, Շաբիբ իբն Վասաբը Նոմայրյանների էմիրությունում իրեն հնարավոր մի հակառակորդ էր տեսնում և իրականում ամենևին էլ հակված չէր աջակցել վերջինիս: Այս առումով հետաքրքիր է նաև նշել, որ նույն այս ժամանակից սկսած էլ Շաբիբ իբն Վասաբը ոչ միայն թողեց կիսանեթակայի և կիսադաշնակցի հարաբերությունները Ուկայյանների էմիրության հետ, այլև տարածաշրջանում փորձեց ինքը հասնել գերիշխանության, ինչը զրկեց այս էմիրությանը նույն Ուկայյանների բավականին ազդեցիկ աջակցությունից:

1031 թվականի մարտին Արճճի վանքի ճ-մ-ում Նոմայրյանների էմիրության կրտսեր էմիր Օթայրի բանակը (մոտ 50) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Շիբլի գլխավորած Միրդասյանների էմիրության բանակին (մոտ 50) և սպանեց Շիբլին<sup>1</sup>, ինչից հետո Նոմայրյանների էմիրության բանակը (մոտ 500) Շիբլին փոխարինած նրա գուլյամ Սալմանի գլխավորած Միրդասյանների էմիրության բանակից (մոտ 50) պաշարեց Վերին բերդը (Եդեսիայի միջնաբերդը): Այս առումով հատկանշական է, որ հարվածը հասցվել էր հաշվարկված և ճիշտ ժամանակին, քանի որ Միրդասյանների էմիրությունը նույն այս ժամանակ զբաղված էր Ֆաթիմյանների խալիֆության ու Բյուզանդական կայսրության հետ հակասություններով և չէր կարող լուրջ ուժեր շարժել Նոմայրյանների էմիրության դեմ<sup>2</sup>:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1031 մարտ - սեպտեմբեր - **Եդեսիայի գրավումը**<sup>3</sup>

Նախորդ իրադարձություններից հետո Վերին բերդում ամրացած Սալմանը Պայելի գլխավորությամբ քաղաք մտցրեց Մրվանյանների էմիրության հեծելազորը (1.000), որի արդյունքում Պայելը փոխարինեց Սալմանին և Մրվանյանների ու Նոմայրյանների էմիրությունները կարճ ժամանակով հավասար իրավունքներով սկսեցին տիրել քաղաքին: Հետագայում, սակայն, **Վերին բերդում** տեղակայված Պայելը դավադրաբար սպանեց Օթայրին, ինչից հետո Օթայրի որդի իբն Օթայրի և նրա մոր կողմից գլխավորվող Նոմայրյանների էմիրության բանակը (մոտ 1.000) պաշարեց **Վերին բերդը** Պայելի գլխավորած Մրվանյանների էմիրության բանակից (մոտ 100):

I փուլ - Մարտի կեսերին Նոմայրյանների էմիրության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց **Վերին բերդի** ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասավ:

II փուլ - Մարտի վերջին ծավալվող իրադարձությունների մասին տեղեկացած Մրվանյանների էմիրության հիմնական բանակը (մոտ 7.000) մոտեցավ քաղաքին, սակայն Նոմայրյանների էմիրության բանակը ծանր պարտության մատնեց վերջինիս:

III փուլ - Ապրիլին Նոմայրյանների էմիրության բանակը ավելի ուժեղացրեց **Վերին բերդը** պաշարումը: Ստեղծված պայմաններում այլ ելք չտեսնելով՝ քաղաքի համար հետագա պայքարից հրաժարված Մրվանյանները **Վերին բերդը** կրկին հանձնեցին Պայելին փոխարինած Սալմանի գլխավորած Միրդասյանների էմիրության բանակին (մոտ 100), սակայն Միրդասյանների էմիրությունից խոստացված օգնությունը ուշացվեց, ինչի հետևանքով Սալմանը, իր հերթին չունենալով այլ ելք, մի գիշեր գաղտնուղով **Վերին բերդ** մտցրեց Տյուբ բանակաթեմի զորավար Գևորգ Մանիակ Յայի կողմից գլխավորվող մի ջոկատ (400, որից մոտ 300 հայ):

IV փուլ - Ապրիլի վերջին տեղի ունեցածի մասին տեղեկացած Մրվանյանների էմիրության հիմնական բանակը (մոտ 10.000) մտավ քաղաք, ավերեց այն, գրավեց և

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1:

<sup>3</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Հովհաննես Ավագերեց «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 7; Բար-Յեբրեու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Ռոմանոս Արգիրոս», մաս 13; Միքայել Պսելլոս «Ժամանակագրություն», «Չոյա և Թեոդորա: Կոնստանդին IX», մաս 76; Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:



այրեց քաղաքի եկեղեցին, կոտորեց այնտեղ ապաստանած բնակչությանը, պաշարեց Վերին բերդը, սակայն անհաջողությամբ ավարտված գրոհներից հետո նահանջեց:

V փուլ – Մայիսին Ֆաթիմյանների խալիֆության, ինչպես նաև Ուկայյանների, Բուվեյհյանների, Միրդասյանների, Մրվանյանների և Նոմայրյանների էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) մտավ քաղաք ու պաշարեց Վերին բերդը:

VI փուլ – Հունիսից մինչև սեպտեմբեր հակառակորդի միացյալ բանակը բազում գրոհներ կազմակերպեց, սակայն, չկարողանալով գրավել Վերին բերդը<sup>1</sup> փոխարենը դաժանորեն ասպատակեց քաղաքի շրջակայքը:

VII փուլ – Հունիսին Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000) փորձ կատարեցին դրսից օգնության հասնել Գևորգին, սակայն, ենթարկվելով հակառակորդի բանակի մանր հարվածներին, ստիպված եղան նահանջել:

VIII փուլ – Հուլիսին Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000) կրկին փորձ կատարեցին դրսից օգնության հասնել Գևորգին, սակայն կրկին, ենթարկվելով հակառակորդի բանակի մանր հարվածներին, նահանջեցին:

IX փուլ – Օգոստոսին Բյուզանդական կայսրության բանակը (60.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) հերթական անգամ շարժվեցին քաղաքի ուղղությամբ, սակայն դարանակալ հարձակման ենթարկվեցին հակառակորդի բանակի կողմից և, պարտություն կրելով, ցրվեցին: Չնայած ձեռք բերած հաջողություններին, սակայն, Վերին բերդը գրոհներում անհաջողության մատնված հակառակորդի միացյալ բանակն ի վերջո հեռացավ քաղաքից:

Հայերը կորցրին մոտ 6.000, դաշնակիցը՝ մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր: Եղեսիան անցավ Բյուզանդական կայսրությանն, իսկ նրա առաջին դուքս Էլ կարճ ժամանակով դարձավ Գևորգ Մանիակ Հայը:

1031 թվականի օգոստոսին, անհաջողության մատնված Եղեսիայի համար պայքարում, Մրվանյանների էմիրության մասերի բաժանված բանակը (10.000) ասպատակեց Կորճայքը և Վասպուրականի հարավը, Մելիտեն ու նրա շրջակայքը և նահանջեց<sup>1</sup>, սակայն ավազակային այս գործողությունը ցանկացած դեպքում հետ չբերեց Եղեսիան: 1031 թվականի ամռանը ծովային տարածքներում ակտիվացել էր Ֆաթիմյանների խալիֆությունը, սակայն նույն տարվա օգոստոսին ինչ-որ տեղ Ադրիատիկ ծովում<sup>2</sup>, իսկ սեպտեմբերին Էլ՝ Սիցիլիայի ափերի մոտ<sup>3</sup> կայսերական նավատորմը զգալի մեծության երկու հաղթանակ տարավ և սանձեց հակառակորդին:

1032 թվականի գարնանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000) հերթական անգամ արշավեցին Անտիոք-Հալեպ-Մենիկոս-Համմա-Հեմա երթուղով՝ քաղաքներում ու ամրոցներում չհանդիպելով լուրջ դիմադրության, հետ մղելով Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակին (մոտ 20.000) և ամրապնդելով կայսրությանը ենթակա Տրիպոլիսի էմիրի դիրքերը<sup>4</sup>: 1032 թվականի նույն գարնանը ափ իջած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) ասպատակեցին Ալեքսանդրիան ու նրա շրջակայքը և նահանջեցին<sup>5</sup>: Արդյունքում՝ զուտ ռազմաքաղաքական առումով մեծ հաշվով հաջողվեց փոխհատուցել 1030 թվականի կայսրության բանակի կրած անհաջողությունը, սակայն հոգեբանական մակարդակում կայսրության հակառակորդների մտածողության մեջ ի հայտ եղած փոփոխությունը վերջնականապես արմատախիլ անել այդպես էլ չհաջողվեց:

Նույն այս ժամանակ Նոմայրյանների էմիրության էմիր Շաբիբ իբն Վասաբը, որին, չնայած Եղեսիայի կորստին, հաջողվել էր զգալի առավելության հասել Մրվանյանների էմիրության

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»;<sup>2</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Ռոմանոս Արգիրոս», մաս 10:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Ռոմանոս Արգիրոս», մաս 10:

<sup>3</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Ռոմանոս Արգիրոս», մաս 13:

<sup>4</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Ռոմանոս Արգիրոս», մաս 13:

<sup>5</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Ռոմանոս Արգիրոս», մաս 13:

Նկատմամբ, շարունակում էր տենդագին միջոցներ ձեռնարկել տարածաշրջանում իր առավելության հետագա ամրապնդման համար: Արդյունքում՝ 1033 թվականի գարնանը Շաբիբ իբն Վասաբի գլխավորած Նոմայրյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Մծբինի շրջակայքը և Նահանջեց<sup>1</sup>, 1034 թվականի գարնանը Նույնառճ մի հարված հասցրեց Ամիդի շրջակայքին<sup>2</sup>, իսկ 1035 թվականի գարնանն էլ ոտնատակ տվեց Եդեսիայի, Սևավերակ ամրոցի (Սամոսատից մոտ 90 կմ հյուսիս-արևելք) և Ալարի (Սևավերակի մոտ) շրջակայքը<sup>3</sup>, սակայն որոշակի քանակության ավարից զատ այլ հաջողություն վերջին հաշվով, ըստ էության, չգրանցեց: Եռանդուն այս էմիրը, սակայն, չէր մոռանում Նաև բուն Եդեսիայի մասին, ընդ որում այս քաղաքի համար մղվող պայքարում առանձնակի հույսեր էր ներշնչում այն հանգամանքը, որ, զոհ գնալով պալատական ճղճիմ ինտրիգներին, մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Գևորգ Մանիակ Յայը արդեն կորցրել էր Եդեսիայի դքսի պաշտոնը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1035 գարուն – Եդեսիայի ճ-մ<sup>4</sup>

Շաբիբ իբն Վասաբի գլխավորած Նոմայրյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) պաշարեց քաղաքը Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 200), ընդ որում քաղաքում ստեղծվեց պարենամթերքի լուրջ պակաս:

I փուլ – Նոմայրյանների էմիրության բանակը անցավ հարձակման և, հաղթահարելով քրիստոնյաների բանակի թույլ դիմադրությունը, մտավ քաղաք: Կայսերական կայազորի մնացորդը պատասպարվեց միջնաբերդում:

II փուլ – Նոմայրյանների էմիրության բանակը անցավ հարձակման միջնաբերդի ուղղությամբ, սակայն հետ մղվեց՝ կորցնելով 250 զինվոր:

III փուլ – Նոմայրյանների էմիրության բանակը, ամայացնելով քաղաքը, Նահանջեց՝ գերելով 3.000 խաղաղ բնակիչ:

Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:

1032 թվականի մարտին Ղալբյանների էմիրության բանակը (մոտ 15.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) զրավեց Կասսանոն (Իտալիա, Բարիի մոտ)<sup>5</sup>: Այս ամենը, սակայն, արդեն քիչ էր հետաքրքրում Կոստանդնուպոլսում իշխող կայսեր, որը լրիվ տրվել էր իր անձնական հոգսերին:

Խնդիրն ամենից առաջ կայանում էր Նրանում, որ արդեն հիսունհինգ տարեկան Չոյան, որը հանգչող գահատոհմին ամեն գնով ուզում էր այնուհանդերձ ժառանգ պարգևել, այս հողի վրա բանը ի վերջո հասցրեց Նրան, որ իր ու կայսեր հարաբերությունները, որոնք ի սկզբանե առանց այդ էլ հիմնված էին քաղաքական պարզ մի հաշվարկի վրա, վերջնականապես փլուզվեցին, իսկ կայսրուհու շուրջն էլ սկսեցին պտտվել գեղեցիկ տղամարդիկ: Ռոմանոս III-ն ինքն էլ, սակայն, առանձնապես ծանր չէր տանում այս ամենը և արդյունքում Նա ևս շատ շուտով տրվեց սիրուհիներին, իսկ, որպես ընդհանուր հետևանք ստեղծված իրավիճակի էլ, պետական գործերը հայտնվեցին բարձիթողի վիճակում:

1033 թվականի վերջերից կայսրուհի Չոյայի սիրեկանի դերում հայտնվեց Միքայել անունով հասարակ ծագման տեր քսանչորսամյա գեղեցիկ մի երիտասարդ և արդյունքում անբնական այս զույգն ի վերջո որոշման հանգեց սպանել գործող կայսեր՝ կայսրության գահը հետագայում Միքայելին հանձնելու մտայնությամբ: Կյանքի կոչելով իրենց մտադրությունը՝ 1034 թվականի ապրիլի 11-ին դավադիրները սկզբում թունավորեցին Ռոմանոս III-ին, իսկ հետո էլ, երբ վերջինս փորձեց բաղնիք ընդունել և գոնե մի որևէ կերպ թեթևանալ, փորձ կատարեցին խեղդել Նրան

<sup>1</sup> Այս մասին Rice, D. S. (1952). "Medieval Harrān: Studies on Its Topography and Monuments, I". Anatolian Studies. 2:

<sup>2</sup> Այս մասին Rice, D. S. (1952). "Medieval Harrān: Studies on Its Topography and Monuments, I". Anatolian Studies. 2:

<sup>3</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>5</sup> Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»:

արդեն լողավազանում: Արդյունքում՝ կայսեր սպասավորներն արդեն կեսօրին Ռոմանոս III-ին գտան լողավազանի մեջ կիսասուզված և կիսամեռ վիճակում, ընդ որում արդեն երեկոյան կայսրը հոգին վերջնականապես ավանդեց:

## Գլուխ 128

### Միքայել IV-ը և Միքայել V-ը ու Մեծ անկման շարունակությունը

1034 թվականի ապրիլի 12-ին Չոյան ամուսնացավ Միքայելի հետ, ինչի արդյունքում Միքայել IV-ը (1034-1041)<sup>1</sup>՝ նախկին այդ դրամափոխն ու դրամանենգը, որը, դրան գումարած նաև, ենթակա էր եպիեպսիայի լուրջ նոպաների, զբաղեցրեց այդքան հզոր և արժանի անհատականությունների կողմից նախկինում զբաղեցված կայսրության գահը: Ավելին, շուտով պարզվեց նաև, որ արհեստական բնույթ են կրում նաև Միքայելի և Չոյայի հարաբերությունները, երբ առանց այդ էլ աստիճանաբար հոգեկան քառուսի գիրկն ընկղմվող գործող կայսրը սկսեց ավելի ու ավելի քիչ ուշադրություն դարձնել կրթից տոչորվող կայսրուհուն, իսկ պետական կառավարման ողջ համակարգն էլ, ըստ էության, հայտնվեց կայսեր եղբայր Յովհաննեսի ձեռքում, չնայած հենց ամենավերջին այս հանգամանքն էր, որ այնուհանդերձ ամենաքիչն էր հետաքրքրում Չոյային: Այսպիսով՝ կայսրության կառավարման համակարգում առաջացած քառուսը, որը սկիզբ էր առել արժանահիշատակ Վասիլ II-ի մահվան ժամանակներից, շարունակվեց, երբ լուրջ արտաքին մարտահրավերներից առայժմ զերծ մնացած կայսրությունը նույն այդ արտաքին մարտահրավերներին հետագայում հաջող դիմադրելու համար մեծ հաշվով հանգիստ այդ տարիները ոչ մի կերպ չօգտագործեց հօգուտ իրեն: Իրոք, նույն այս ժամանակ կայսրության սահմանների վրա ճնշումն աստիճանաբար ուժեղանում էր, սակայն նույնիսկ դեռևս ոչ այնքան լուրջ այս խնդիրներն էր Միքայել IV-ի կառավարությունը մեծ դժվարությամբ լուծում, դե իսկ աշխարհաբաղաբական բացասական զարգացումների վրա էլ ընդհանրապես որևէ ուշադրություն դարձնող չկար:

1035 թվականի մայիսին Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, այդ թվում նորմաններ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Թրակեսիոնի ճ-մ-ում անակնկալ հարձակումով հաղթեցին ափ իջած և շրջակայքը ասպատակող Ֆաթիմյանների խալիֆության ու Ղալթյանների Էմիրության միացյալ բանակին (7.000)<sup>1</sup>, իսկ արդեն 1035 թվականի ամռանը Թրակեսիոնի ծովամարտում Կոնստանդին Յայի գլխավորած Կիբրեոտների ծովային բանակաթեմի նավատորմը (մոտ 50 նավ) Ֆաթիմյանների խալիֆության և Ղալթյանների Էմիրության միացյալ նավատորմի նկատմամբ ևս մեկ հաղթանակ տարավ<sup>2</sup>: Սրան հակառակ, սակայն, 1035 թվականի արդեն աշնանը Ղալթյանների Էմիրության բանակը կայսրության բանակից գրավեց Սյուրիան (Յարավային Իտալիա)<sup>3</sup>, իսկ 1035 թվականի նույն աշնանն էլ Բագրատ II-ի գլխավորած Քարթլի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեցին Գուգարքի արևմտյան որոշ տարածքներ<sup>4</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Միջին Արևելքում տեղի էին ունենում վճռական փոփոխություններ, որոնք իրենց խորը հետքն էին թողնելու նաև Մերձավոր Արևելքում: Սկիզբ առավ սելջուկյան չորրորդ արշավանքը դեպի Յայաստան (1036-1037):

## Գլուխ 129

### Սելջուկների հզորացումը և սելջուկյան չորրորդ արշավանքը դեպի Յայաստան

1030 թվականի ապրիլի 30-ին, իրենից հետո թողած զուտ ռազմական ուժի հաջող կիրառմամբ միավորված և Իրանական լեռնաշխարհի կենտրոնական հատվածներից մինչև

<sup>1</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միքայել Պափլագոնացի», մաս 8:

<sup>2</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միքայել Պափլագոնացի», մաս 9: Սևորի Սթուրլուսոն «Աշխարհապատում», «Ասք Յարայր Դաժանի մասին», մաս 3:

<sup>3</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միքայել Պափլագոնացի», մաս 6:

<sup>4</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միքայել Պափլագոնացի», մաս 6:

Հյուսիս-արևմտյան Հնդկաստան ու Ամուր-Դարյա ձգվող լայնարձակ մի տերություն, որի սիրտը Ինդոս գետի հովիտն էր, Ղազնևիների սուլթանության ռազմատենչ սուլթան Մահմուդ Ղազնևին կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո սուլթան հռչակվեց նրա զույգ որդիներից ավագը հանդիսացող Մուհամմեդը (1030, 1040-1041): Բանակում, սակայն, հսկայական հեղինակություն ուներ հանգուցյալի մյուս որդին՝ Մուհամմեդի զույգ մյուս եղբայր Մասուդը, և արդյունքում կարճատև գահակալական պայքարից հետո Ղազնևիների սուլթանության սուլթան հռչակվեց հենց նա՝ Մասուդը (1030-1040): Նոր սուլթանը, չնայած հոր նման ռազմունակ էր, սակայն, ի տարբերություն վերջինիս, մարդկանց ավելի վատ էր ճանաչում և չէր կարողանում գրավել նրանց սրտերը: Իր հերթին Ղազնևիների սուլթանության դրությունը նույն այս ժամանակ սկսել էր աստիճանաբար բարդանալ, քանզի սուլթանության արևմտյան տարածքներում սկսել էին զգալի թիվ կազմել սելջուկները, որոնք արդեն լուրջ խնդիրներ էին հարուցում:

Իրոք, Արսլան-բեկը, որ անընդհատ հակամարտության մեջ էր գտնվում Ղարախանյանների խանության հետ և դա մեծ հաշվով ձեռնադրեց Մահմուդ Ղազնևիին, ի վերջո բանը հասցրել էր նույնիսկ նրան, որ 1025 թվականին, դրսևորելով արդեն չափն անցած ինքնուրույնություն, Ղարախանյանների խանության խան Ալի-թեգինին (1020-1034) աջակցել էր նրա եղբայր Կադիր-խանի դեմ պայքարում և դա այն պայմաններում, երբ Մահմուդ Ղազնևին ինքն աջակցում էր հենց Կադիր-խանին: Փոփոխական հաջողությամբ ընթացած պայքարից հետո Ալի-թեգինին 1029 թվականին այնուհանդերձ հաջողվեց պահել դիրքերը, սակայն դա չօգնեց Արսլան-բեկին, որին այս ամենը չներած Մահմուդ Ղազնևին իր մահվանից կարճ ժամանակ առաջ պարտության մատնեց և գերեց, ընդ որում Արսլան-բեկը 1032 թվականին հենց գերության մեջ էլ կնքեց իր մահկանացուն:

Արսլան-բեկի գերվելուց հետո սելջուկներին սկսեցին առաջնորդել նրա եղբոր որդիներ Չակրի-բեկը (1029-1059) և Տուղրիլ-բեկը (1029-1063), որոնք, սեփական ցեղակիցների հետ միասին ինչ-որ տեղ ձևականորեն, բայց այնուհանդերձ արդեն ընդունած լինելով իսլամը, այժմ իրենց անկախ էին պահում ինչպես դեռևս իսլամը չընդունած օղուզների քոչվոր համադաշնության մյուս առաջնորդների, այնպես էլ Ղազնևիների սուլթանի կողմից նշանակված Միջին Ասիայի այլ կառավարիչների հետ հարաբերություններում: Միաժամանակ եղբայրներին լրացուցիչ հույսեր էր ներշնչում այն հանգամանքը, որ Ղարախանյանների խանությունը շարունակում էր լարված հարաբերություններ ունենալ Ղազնևիների սուլթանության հետ, իսկ դեպի արևմուտք Ղիչախական խանության հիմնական ուժերի տեղաշարժի արդյունքում էլ ավելի ու ավելի շատ օղուզներ էին լքում հայրենի եզերքները և, ձգտելով հաստատվել Ղազնևիների սուլթանությունում, ընկնում էին իրենց իշխանության տակ: Վերջնական խզմանը նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ, ի տարբերություն հիմնականում Հնդկաստանում նվաճումներ իրականացնող սեփական հոր, Մասուդը, քանի որ հնդկական ուղղությունն իրեն, ըստ էության, արդեն սպառել էր, իր ռազմաքաղաքական ակտիվությունը աստիճանաբար սկսեց ուղղել դեպի արևմուտք, ինչը միայն մեծացնում էր սելջուկների հետ հետագա ընդհարման հավանականությունը:

Արդեն 1030-ական թվականների սկզբի վիճակով Ղազնևիների սուլթանության ծայր արևմտյան շրջաններում, ի դեմս ամենից առաջ Միջին Ասիայի հարավ-արևմուտքի և Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիսային շրջանների, սելջուկներն իրենց բավականին ուժեղ էին զգում, ընդ որում այս ամենն այն դեպքում, երբ նույն այս ժամանակ Մասուդն ինքը ոչ մի կերպ չէր կարողանում վերջնականապես ամրապնդվել Իրանական լեռնաշխարհի կենտրոնական հատվածում: Իրոք, այս ուղղությամբ Մասուդին համառ դիմադրություն էր ցույց տալիս ամենից առաջ Բուվեհյանների էմիրությունը, սակայն դիմադրության ոգով էին համակված նաև դեռևս պարսկական տարրի գործը պաշտպանող այլ իշխանատոհմեր ևս, որոնց շարքում աչքի էր ընկնում որոշակիորեն քրդական արմատներ ունեցող, սակայն պարսկացած եռանդուն Էմիր Մուհամմեդ իբն Ռուստամի (1008-1041) կողմից ղեկավարվող և Բուվեհյանների էմիրության հյուսիսային հատվածի զգալի տարածքներ, ըստ էության, իրենով արած Կակուվեհյանների էմիրությունը:

Արդյունքում՝ 1035 թվականի սկզբին, տեսնելով, թե ինչ աստիճան անկայուն է Մասուդի իշխանությունը տեղում, Չակրի-բեկն և Տուղրիլ-բեկը հատուկ դիմում հղեցին վերջինիս՝ խնդրելով

իրենց հանձնել մինչ այդ իրենց կողմից զբաղեցված տարածքները՝ այդ պարագայում խոստանալով լինել սուլթանի հավատարիմ հպատակները ու պարտաճանաչ կերպով վճարել հարկերը: Դիվանագիտական անհրաժեշտ ունակություններ չունեցող և հարաբերություններում որոշակի կտրուկությամբ աչքի ընկնող Մասուդը, սակայն, ոչ միայն մերժեց իր, կարծես թե, հպատակների կողմից արված հանդուգն այս խնդրանքը, այլև եղբայրների դեմ շարժեց արևմուտքում գործող սեփական բանակներից մեկը՝ խնդիր դնելով դուրս բերել սելջուկներին մինչ այդ նրանց զբաղեցրած տարածքներից: Այս բանակը, սակայն, 1035 թվականի ամռանն ընկավ սելջուկների կողմից նախապատրաստված դարանը և ծանր պարտություն կրեց, ինչից հետո Մասուդն այնուհանդերձ ստիպված եղավ ընդունել սելջուկ եղբայրների առաջադրած պայմանները՝ գոնե այդ գնով սուլթանության արևմտյան լայնարձակ շրջանները չկորցնելու մտայնությամբ: Այսպիսով՝ արդեն 1035 թվականի երկրորդ կեսի վիճակով ստեղծվեց, ըստ էության, ներքին լայն անկախություն վայելող սելջուկյան տիրապետությունը, որտեղ կառավարումը, ինչպես և առաջ, գործունյա եղբայրները բաժանեցին երկու մասի, երբ արևմտյան գործերի տնօրինումը հանձնվեց Չակրի-բեկին, իսկ արևելյանը՝ Տուղրիլ-բեկին: Սելջուկները, սակայն ուղղակի չէին կարող ապրել առանց ռազմական արտաքին նվաճումների, իսկ վերջերս ձեռք բերած խոշոր հաջողությունն էլ միայն ոգևորում էր նրանց:

Արդյունքում՝ արդեն 1036 թվականի սկզբին Չակրի-բեկը ութի հանեց իր բավականին խոշոր բանակը ու ներխուժեց Ռավվադյանների Էմիրության տարածք: Այստեղ իրենց խնդիրները կային և Էմիրության կենտրոնական կառավարումը մեծապես կորցրած Վահսուդանը որևէ լուրջ դիմադրություն ցույց տալ ուղղակի ի վիճակի չէր, ինչի հետևանքով սելջուկյան ուժերը, անցնելով ողջ Էմիրությունով մեկ, հայտնվեցին Ռավվադյանների Էմիրության արևմտյան սահմաններին: Նույն այս ժամանակ Արևելքում գործող կայսրության զորավարները որոշել էին գրավել Յերի Էմիրության ծայր հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Բերկրին, որն այդ ժամանակ գտնվում էր արդեն իսկ հիշատակված Աբուլ-Յայջա իբն Ռաբիա-Էդ-Դուլայի տիրապետության տակ: Յերի Էմիրները, սակայն, կայսրության բանակին դիմադրելու հաջող և հաղթական փորձ արդեն իսկ ունեին և ահա այժմ, օգտվելով այդ թվում նաև սեփական բեռի, Ռավվադյանների Էմիրության Էմիր Վահսուդանի հետ առկա լարված հարաբերություններից, Աբուլ-Յայջա իբն Ռաբիա-Էդ-Դուլան ոչ միայն հաջող դիմադրություն կազմակերպեց, այլև օգնության համար դիմեց սեփական բեռուն ամեն կերպ նեղող Չակրի-բեկին, որի բանակը հենց այս ժամանակ ոտնատակ էր տալիս Ռավվադյանների Էմիրության արևմտյան տարածքները: Արդյունքը եղավ Բյուզանդական կայսրության և սելջուկների առաջին ընդհարումներից մեկը:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով:

### 1036 գարուն – Բերկրիի ճ-մ<sup>1</sup>

Բյուզանդական կայսրության բանակը (24.000) և նրա կազմում գտնվող ու Քանձի իշխանի և նրա որդի Տաճատի կողմից գլխավորվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000) պաշարեցին քաղաքը Յերի Էմիրության Էմիր Աբուլ-Յայջա իբն Ռաբիա-Էդ-Դուլայի գլխավորած Յերի Էմիրության բանակից (մոտ 2.000):

I փուլ – Կայսրության բանակը գրավեց քաղաքը և սկսեցին միջնաբերդի պաշարումը:

II փուլ – Կայսրության բանակի մեծ մասը պարեն ձեռք բերելու նպատակով ցրվեց շրջակայքում, իսկ միջնաբերդը պաշարել շարունակողները սկսեցին զբաղվել հարբեցողությամբ: Օգտվելով դրանից՝ միջնաբերդից արտագրոհ իրականացրած հակառակորդը, ինչպես նաև Չակրի-բեկի գլխավորությամբ դրսից հարված հասցրած սելջուկները (30.000) գերեցին վերջիններս:

<sup>1</sup> Արիստակես Լաստիվոնցի «Պատմություն», գլուխ 8; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Յովհաննես Ավագեղեց «Ժամանակագրություն»; Յովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Ռոմանոս Արգիրոս», մաս 13; Միրիոնդ «Մաքրության այգի»:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 6.000 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000 զինվոր: Թշնամին կորցրեց մոտ 500 զինվոր: Գերիներին Չակրի-բեկը հրամայեց մորթել և արյունը լցնել մի փոսի մեջ, որի մեջ լողացավ:

Նախորդ հաջողությունից հետո 1036 թվականի նույն գարնանը սելջուկները (մոտ 50.000) ասպատակեցին նաև Ուտիքի հարավային ու կենտրոնական գավառները և նահանջեցին<sup>1</sup>: Ողջ վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նշել, սակայն, որ Արևելքի քրիստոնյաների առաջ հառնած այս վտանգավոր մարտահրավերն, ի դեմս սելջուկների, պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին առայժմ անհայտ էր մնում և այստեղ շարունակում էին ապրել նախկին հոգսերով: Իրոք, նույն այս ժամանակ էր, որ այստեղ որոշեցին օգտվել Ղալբյանների էմիրությունում առաջացած գահակալական ճգնաժամից և ի վերջո նվաճել Սիցիլիան: Այս գործին դրվեց Արևելքում իրենց այդքան լավ դրսևորած Գևորգ Մանիակ Յայը, որն իրեն այս անգամ ևս արդարացրեց:

Արդյունքում՝ 1036 թվականի գարնանը Արևմուտքի դոմեստիկոս Գևորգ Մանիակ Յայի գլխավորությամբ Սիցիլիայում ափ իջած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, այդ թվում՝ նորմաններ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000), աջակցելով գահակալական պայքարում պարտված ու Իտալիայում ապաստանած Ղալբյանների էմիրության էմիր Ահմեդ ալ-Ահալ Մուհամմեդին (1019-1040), Մեսսինայի ճ-մ-ում հաղթեցին Ղալբյանների էմիրության բանակին (մոտ 5.000)<sup>2</sup>: Գահակալական պայքարը, սակայն, շուտով ավարտվեց կողմերի փոխադարձ համաձայնությամբ և այս պայմաններում իր ուժերը Ապենինյան թերակղզու հարավ հետ քաշեց նաև Գևորգ Մանիակ Յայը: Նույն այս ժամանակ Արևելքում չէր դադարում մրցակցությունը, սակայն, Եդեսիայի համար:

1036 թվականի գարնանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում՝ նորմաններ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000), ժամանակին համալրում ստանալով Անտիոքից, Եդեսիայի ճ-մ-ում հաղթեցին Շաբիբ իբն Վասսաբի գլխավորությամբ հերթական անգամ քաղաքին մոտեցած Նոմայրյանների էմիրության բանակին (մոտ 10.000)<sup>3</sup>: Դրանից հետո 1036 թվականի արդեն ամռանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում՝ ռուսներ) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 12.000) կրկին մոտեցան Բերկրիին և այս անգամ առանց մարտերի գրավեցին քաղաքը այն իրենց հանձնած Յերի էմիր բանակից<sup>4</sup>: Աբուլ-Յայջա իբն Ռաբիա-էդ-Դուլան, սակայն, որը մինչ այդ իր կամքով քաղաքը կայսրությանն էր հանձնել, համառորեն չէր հրաժարվում Բերկրին հետ բերելու գաղափարից և արդյունքում նա մի լայն համադաշնություն կազմեց: Որպես հետևանք այս ամենի՝ 1036 թվականի արդեն աշնանը Յերի, Ռավվադյանների, Ուկայյանների և Մրվանյանների էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) պաշարեց Բերկրին<sup>5</sup>, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, հետ շարտվեց:

1037 թվականի սկզբին Չակրի-բեկի սելջուկները շարունակում էին ոտքի տակ տալ Ռավվադյանների էմիրության տարածքը՝ միաժամանակ գերծ չմնալով նաև Յայաստանի վրա հարձակվելու գաղափարից, երբ 1037 թվականի նույն գարնանը ասպատակեցին Գաբիթյան և Բաթեան գավառները<sup>6</sup>, որից հետո պատրաստվեցին հետ քաշվել: Դրանից հետո քրդերը փորձեցին գոնե մի ինչ-որ բան ձեռնարկել, բայց 1037 թվականի գարնանը ինչ-որ տեղ Ուրմիա լճի ափերին շրջակայքը ասպատակող սելջուկյան բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Ռավվադյանների էմիրության բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 100)<sup>7</sup>, որից հետո որոշվեց շարունակել արշավանքը արդեն նաև դեպի արևմուտք:

<sup>1</sup> ալ-Ֆակիհ «Ալ-Բաբի և Շիրվանի պատմություն»:

Մյունենցիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Զովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միքայել Պափլագոնացի», մաս 9, 11; Զովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 3; Գաուֆրեդ Մալատեռա «Ռոջերի և Ռոբերտի կյանքը», գիրք 1, գլուխ 7; Վիլհելմ Ապուլիացի «Ռոբերտ Գվիսկարի կյանքը», գիրք 1; Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Զովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միքայել Պափլագոնացի», մաս 10:

<sup>4</sup> Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 8; Զովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Ռոմանոս Արգիրոս», մաս 13; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>5</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>6</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>7</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

1037 թվականի գարնանը, սակայն, Սասունի ճ-մ-ում Թոռնիկ Մեծ Մամիկոնյանի (մոտ 1030 - ուղ. 1073) գլխավորած Տարոնի իշխանության բանակը (մոտ 15.000) ջախջախեց ներխուժած և ասպատակող սելջուկներին (20.000)<sup>1</sup>, որոնց մնացորդները հետ շարտվեցին դեպի Ատրպատական: Նույն այս ժամանակ էլ հենց ավարտվեց սելջուկյան չորրորդ արշավանքը դեպի Հայաստան: Իրոք, արևելքից սելջուկներին աստիճանաբար ուժեղացող չափով սկսում էր սպառնալ սուլթան Մասուդը և արդյունքում Չակրի-բեկը հետ քաշեց սեփական ուժերը նաև Վահսուդանի տիրույթներից՝ միավորելով դրանք իր եղբայր Տուղրիլ-բեկի ուժերի հետ:

### Գլուխ 130

#### Օրբեյանների և Զարթլիի թագավորության կենտրոնական իշխանության հակամարտության սկիզբը

1037 թվականի գարնանը, հերթական անգամ փորձ կատարելով գրավել Սիցիլիան, Արևմուտքի դոմեստիկոս Գևորգ Մանիակ Հայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000, այդ թվում 500 նորման, որոնց թվում Յելվիոս Ֆրանկապոլը և Հարալդ Դաժանը, ինչպես նաև վարյագներ ու պավլիկյաններ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000, այդ թվում Արմենիակոն բանակաթեմի զորավար Կեկավմենոս Կատակոլոնը) Ռեմատայի ճ-մ-ում հաղթեցին Ֆաթիմյանների խալիֆության (50.000) ու Ղալբյանների էմիրության (մոտ 10.000) միացյալ բանակին<sup>2</sup>: Դրանից հետո 1037 թվականի նույն ամռանը կայսերական բանակը տևական պաշարումից հետո գրավեց Մեսսինան այն բանից հետո, երբ սեփական բները վերադարձող աղավանների միջոցով քաղաքում ուժեղ հրդեհ տարածեց<sup>3</sup>: Այնուհետև կարճ ժամանակ անց քրիստոնյաները տևական պաշարումից հետո տիրեցին Տավրոմինիային այն բանից հետո, երբ անակնկալ հարվածով տիրեցին քաղաքի դարպասներին<sup>4</sup>: Հաջորդը Կատանիան էր, որը կայսերական բանակը տևական պաշարումից հետո գրավեց այն բանից հետո, երբ քաղաք ներխուժեց դեպի այն տանող թունելով<sup>5</sup>: Եվ վերջապես 1037 թվականի նույն ամռանը կայսերական ռազմիկները տևական պաշարումից հետո գրավեցին Սիրակուզան այն բանից հետո, երբ քաղաք ներխուժեցին մեռած ձևացած Հարալդին ուղեկցող թաղման թափորի կազմում<sup>6</sup>:

Մինչ կայսրությունը պայքար էր սկսում Սիցիլիային վերատիրելու համար, սակայն, Արևելքի քրիստոնյաների մոտ ևս տեղի ունեցան փոփոխություններ, քանզի Զարթլիի թագավորության արքա Բագրատ II-ը հենց այս ժամանակ հանգեց Վրաստանի հինավուրց մայրաքաղաք Տփղիսը ազատագրելու գաղափարին: Իրոք, ինչքան էլ տարօրինակ կարող է ինչել, սակայն նույնիսկ քրիստոնյաների լավ ժամանակներում էլ Տփղիսի Շույուբյանների էմիրությունը ոչ միայն չէր դադարեցրել իր գոյությունը, այլև Զարթլիի թագավորության հենց սրտում շարունակում էր պահպանել սեփական կիսաանկախ դրությունը: Ահա հենց այս խնդիրն էր, որ որոշվեց լուծել:

Արդյունքում՝ 1037 թվականի գարնանը Բագրատ II-ի և Լիպարիտ Զաջ Օրբեյանի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 3.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.500), ինչպես նաև Դավիթ I Անհողիի գլխավորած Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) Շույուբյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեցին Օրբեթ ամրոցը (Գուգարք, Տաշիր գավառի հյուսիս, Շամշուլդե ամրոցից մոտ 19 կմ հյուսիս) և Փարցխիս բերդը (վերջինը՝ Ալգետ գետի հովտում, Շամշուլդեի մոտ, Տփղիսից մոտ 30 կմ հարավ-արևմուտք)<sup>7</sup>, որից հետո մոտեցան բուն Տփղիսին: Քաղաքի պաշարումը կամ օղակումը, սակայն,

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միքայել Պափլագոնացի», մաս 16; Կատակոլոն Կեկավմենոս «Ստրատեգիկոն», մաս 246; Գաուֆրեդ Մալատերա «Ռոջերի և Ռոբերտի կյանքը», գիրք 1, գլուխ 7; Սևորի Սթուրլուսոն «Աշխարհապատում», «Ասք Հարալդ Դաժանի մասին», մաս 6:

<sup>3</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միքայել Պափլագոնացի», մաս 16; Սևորի Սթուրլուսոն «Աշխարհապատում», «Ասք Հարալդ Դաժանի մասին», մաս 6:

<sup>4</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միքայել Պափլագոնացի», մաս 16; Սևորի Սթուրլուսոն «Աշխարհապատում», «Ասք Հարալդ Դաժանի մասին», մաս 8, 9:

<sup>5</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միքայել Պափլագոնացի», մաս 16; Սևորի Սթուրլուսոն «Աշխարհապատում», «Ասք Հարալդ Դաժանի մասին», մաս 7:

<sup>6</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միքայել Պափլագոնացի», մաս 16; Սևորի Սթուրլուսոն «Աշխարհապատում», «Ասք Հարալդ Դաժանի մասին», մաս 10:

<sup>7</sup> «Զարթլի-Ցխովրեթ», «Զարթլիի մատյանը»:

որ սկսվեց 1037 թվականի ամռանը և ձգձգվեց մինչև 1039 թվականի գարուն, ոչ միայն քրիստոնյաներին որևէ հաջողություն չբերեց, այլև արդյունքում սրեց նաև ի վերջո Տփղիսի Էմիրի հետ համաձայնության եկած Բագրատ II-ի և ավելի անհանդուրժող դիրքորոշման կողմնակից Լիպարիտ Զաչ Օրբելյանի հարաբերությունները՝ քաղաքական մի բախում, որը հետագա ավելի քան տասնհինգ տարում իր հետքն էր թողնելու Քարթլիի թագավորությունում<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, խոշոր փոփոխություններ եղան նաև Ասորիքում:

### Գլուխ 131

#### Ֆաթիմյանների խալիֆության առաջխաղացումը Ասորիքում

1036 թվականի հունիսին 13-ին այդպես էլ չսանձվող ժանտախտին զոհ գնաց Ֆաթիմյանների խալիֆության խալիֆ ազ-Չահիրը, որից հետո նրան հաջորդեց որդին՝ վեցամյա ալ-Մուսթանսիրը (1036-1094), որի իշխանության սկզբում խալիֆության կառավարումը բնականաբար գտնվում էր նրա խնամակալների ձեռքում: Այս պայմաններում հատկապես ընդգծվեց Դամասկոսում հաստատված Անուշ-Թեգինի դերը, որը, դրա հետ միաժամանակ նաև, չբավարարվելով այս ամենով, սկիզբ դրեց ի վերջո ողջ Ասորիքը հետ գրավելու և, հեռու հեռանկարում, առիթի դեպքում այն իրենով անելու քաղաքականությանը: Արդյունքում, 1037 թվականը ծախսելով նախապատրաստությունների վրա, 1038 թվականի գարնանը Անուշ-Թեգինը խոշոր ուժերով արշավանք ձեռնարկեց դեպի հյուսիս:

Մինչ այս տեղում, Ֆաթիմյանների խալիֆության որոշակի պասիվության պայմաններում, Միրդասյանների Էմիրության Էմիր Շիբլ-Էդ-Դուլային հաջողվել էր, ինչպես արդեն ասվեց, իր ազդեցությունը տարածել Կենտրոնական Ասորիքի նկատմամբ և նույնիսկ ամրանալ Յամմայում: Վերջին հանգամանքը, սակայն, որևէ օգուտ չբերեց Միրդասյաններին և նրանց նույնիսկ մի ծանր անհաջողություն արժեցավ, քանզի Անուշ-Թեգինի գլխավորությամբ դեպի հյուսիս շարժվող Ֆաթիմյանների խալիֆության խոշոր բանակը այնուհանդերձ ոչ միայն ջախջախիչ պարտության մատնեց Շիբլ-Էդ-Դուլայի գլխավորած Միրդասյանների Էմիրության և նրա դաշնակիցների բանակին, այլև, նույնիսկ սրանում էլ կրկնելով հոր ճակատագիրը, մարտում ընկավ նաև հենց ինքը՝ Շիբլ-Էդ-Դուլան: Հանգուցյալին հաջորդեց նրա եղբայր, մարտից ժամանակից շուտ հեռացած Մուհիդ-Էդ-Դուլան (1038-1057, 1061), որին, սակայն, ինչպես եղբորը ժամանակին, կրկին բացառիկ ծանր մի ժառանգություն էր բաժին հասել:

Միրդասյանների Էմիրությունում մեծ ճշգրտությամբ կրկնվում էր ութնամյա վաղեմության իրավիճակը և այս պայմաններում նորընծա Էմիրը, ամուսնանալով եղբոր կնոջ հետ և հետը վերցնելով ինչ-որ տեղ նաև իր մեղքով մարտում զոհված եղբոր ընտանիքը, ի վերջո թողեց Հալեպը ու հետ քաշվեց դեպի արևելք՝ աննկատ կերպով ապաստանելով արդեն իր խնամի Շաբիբ իբն Վասաբի տիրույթներում: Իր հերթին Անուշ-Թեգինը, հերթական անգամ լիովին իրացնելով հաջողության պտուղները, սրընթաց ռազմարշավ իրականացրեց դեպի հյուսիս և 1038 թվականի հունիսի 22-ին արեց այն, ինչ չէր հաջողվել անել ութ տարի առաջ՝ տիրեց Հալեպին: Այսպիսով՝ ողջ Ասորիքը հերթական անգամ հայտնվեց Ֆաթիմյանների խալիֆության գերիշխանության տակ, որն այս անգամ ի վերջո քիչ թե շատ ամրությամբ ամրացավ երկրամասում: Միաժամանակ, սակայն, իր իշխանության տակ ունենալով արդեն լայնարձակ մի երկրամաս, ինչպես նաև հաշվի առնելով խալիֆի մանկահասակությունը, Անուշ-Թեգինը աստիճանաբար ինքը սկսեց քայլեր ձեռնարկել Եգիպտոսից առանձնանալու ուղղությամբ, ընդ որում այս մտայնությունն ավելի ուժեղացավ այն բանից հետո, երբ 1040 թվականի աշնանը Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը (մոտ 30.000) Յամմայի ճ-մ-ում հաղթեց Բյուզանդական կայսրության առաջխաղացած բանակին (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 15.000)<sup>2</sup>: Կարծես թե վերելքի ուղին բռնած այս զորավարի հետագա գործունեությունը, սակայն, արդյունքում հենց սաղմնային վիճակում էլ խեղդվեց: Իրոք, 1041 թվականի վերջին պաշտոնական Կահիրեի դրոմամբ Անուշ-Թեգինի դեմ բանակային ուժեղ ապստամբություն

<sup>1</sup> «Քարթլիս-Ցխովրեբա», «Քարթլիի մատյանը»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերթի կյանքը»:

<sup>2</sup> Բար-Յեբրեու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:



բռնկվեց, իսկ 1042 թվականի հունվարին էլ փախստականի վիճակում հայտնված Ասորիքի երբեմնի հզոր տիրակալը սպանվեց:

1038 թվականի հուլիսին Ֆաթիմյանների խալիֆության 12 արաբ զորավարներ, ծալվելով որպես առևտրականներ, յուրաքանչյուրում մեկական զինվոր պարունակող 2.000<sup>1</sup> արկղ ունեցող քարավան մտցրին Եդեսիա, սակայն մի հայ լսեց արկղերում թաքնված ռազմիկների խոսակցությունը, որից հետո Եդեսիայի դուքս Թոռնիկ-Ապուբապ Մամիկոնյանի գլխավորած քաղաքի կայազորը կազմող Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող 3 այլ ռազմիկները (մոտ 500) անակնկալ հարձակվեցին վերջիններիս վրա և նրանց, ինչպես նաև քարավանի անձնակազմը ոչնչացրին: Փրկվեց միայն թշնամու զորավարներից մեկը, որի քիթը և ականջները կտրեցին ու բաց թողեցին<sup>2</sup>:

### Գլուխ 132

#### Օրբեյանների և Զարթլիի թագավորության կենտրոնական իշխանության հակամարտության հետագա ընթացքը

1039 թվականի սեպտեմբերին արդեն իսկ անհաջողությամբ ավարտված Տփղիսի պաշարման ֆոնին, ինչպես արդեն ասվեց, խիստ սրվել էին Զարթլիի թագավորության արքա Բագրատ II-ի հարաբերությունները Լիպարիտ Զաջ Օրբեյանի հետ: Ավելի լավ չէին, սակայն, Զարթլիի թագավորության արքայի հարաբերությունները նաև պետաիրավական համակարգում իրենից ավելի ցածր կանգնած մյուս ենթակաների հետ:

Իրոք, նույն 1039 թվականին նույն սեպտեմբերին որսի ժամանակ սպանվել էր Կախեթիի բորեպիսկոպոսության վերջին բորեպիսկոպոս Գուրգեն Դոնուրին, որին մինչ այդ հաջողվել էր հետ մղել Ալանական թագավորության նկրտումները և պահպանել իր ուժեղ իշխանությունը հատկապես Բագրատ II-ի հետ հարաբերություններում: Գուրգենը, սակայն, արու ժառանգ չունեց և, օգտվելով դրանից, Բագրատ II-ը բանակ մտցրեց Կախեթիի բորեպիսկոպոսության տարածք՝ հայտարարելով այն վերացված, իսկ բորեպիսկոպոսների երբեմնի տիրույթներն էլ ընդգրկված իր արքայական տիրույթների շարքում: Այս ամենի կապակցությամբ, սակայն, Լոռու թագավորության արքա Դավիթ I Անհողինը, որ ամուսնացած էր Գուրգեն Դոնուրիի քրոջ հետ, ինչպես նաև Զարթլիի և Կախեթիի հայերը տեղերում իրենց կարծիքն ունեին՝ մանավանդ Զարթլիի տիրակալի հետ աստիճանաբար սրվող մրցակցության ու արդեն իսկ բացահայտ տեսք ստացած Օրբեյանների ելույթի ֆոնին: Տփղիսի անհաջող պաշարումն իր հերթին, երբ Բագրատ II-ը բաց թողեց Լիպարիտ Զաջ Օրբեյանի ջանքերով գերված Շույուբյանների էմիրին և հաշտություն կնքեց վերջինիս հետ, ավելի սրեց Բագրատ II-ի ու հայերի հարաբերությունները, երբ արդեն պարզ էր, որ Զարթլիի թագավորությունում առաջին դերերի վրա է հայտնվում հենց վրաց-աբխազական տարրը, իսկ Բագրատ II-ն էլ հանդիսանում է ամենից առաջ հենց այս տարրի, այլ ոչ թե հայերի արքա:

1039 թվականի սեպտեմբերին Զարադուշի իշխանությունն արդեն ապստամբ դրության մեջ էր, ընդ որում վերջինս վայելում էր Լոռու թագավորության հստակ աջակցությունը: Այս պայմաններում հայերը որոշեցին Զարթլիի թագավորության արքայի տիրույթների շարքից հանել ամենից առաջ հենց նույն Կախեթին, մանավանդ որ առկա էր վերջինիս գահի հարմար մի թեկնածու: Արդյունքում՝ 1039 թվականի նույն սեպտեմբերին դաշնակից ուժերը մտան Կախեթիի նախկին բորեպիսկոպոսության տարածք և, դուրս մղելով տեղից Բագրատ II-ի պաշտոնյաներին, Կախեթիի բորեպիսկոպոսության հիման վրա ստեղծված Կախեթիի թագավորության արքա հռչակեցին Դավիթ I Անհողինի որդի Գագիկին (1039-1058): Այսպիսով՝ Բագրատ II-ի դեմ արդեն իսկ ձևավորված դաշինքի կազմում ընդգրկվեց նաև նորաստեղծ Կախեթիի թագավորությունը: Ձգտելով թույլ չտալ իր հակառակորդներին կենտրոնացնել ուժերը՝ Բագրատ II-ը, սակայն, անմիջապես էլ ռազմական գործողություններ սկսեց Կախեթիի թագավորության դեմ:

Արդյունքում՝ 1039 թվականի հոկտեմբերին Միքելգաբրիելիի ճ-մ-ում (Կախեթիի արևմուտք) Բագրատ II-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) և նրա

<sup>1</sup> Ըստ Զովհաննես Սկիլիցեսի Բոննի հրատարակության: Այլ հրատարակություններում՝ 1.000:

<sup>2</sup> Զովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միքայել Պափլագոնացի», մաս 17:

կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին Գագիկ Բագրատունու գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակին (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000), որից հետո ասպատակեցին շրջակայքը<sup>1</sup>: Պատասխան հարվածի հերթը, սակայն, հայկական կողմին էր և 1039 թվականի նոյեմբերին Լիպարիտ Քաջ Օրբելյանի, Դավիթ I Անհողիի և Գագիկի գլխավորած Զարադուռի իշխանության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 5.000) և Կախեթիի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեց Աթենի ամրոցի շրջակայքը (Գորիից մոտ 10 կմ հարավ): Այս մասին տեղեկացած Բագրատ II-ը, այլևս որևէ հնարավորություն չունենալով ռազմական միջոցներ կիրառել, Լիպարիտին շնորհեց Զարթիի իշխանաց-իշխանի տիտղոսը և գոնե այդ ճանապարհով փորձ կատարեց վերջինիս պահպանել սեփական թագավորության պետաիրավական համակարգում: Իրականում, սակայն, Բագրատ II-ը լուրջ մի անհաջողություն կրեց, ինչի արդյունքում Զարադուռի իշխանությունը փաստացի դուրս եկավ Զարթիի թագավորության կազմից, իսկ Կախեթիի թագավորությունն էլ ոչ միայն պահպանվեց, այլև այստեղ իշխել շարունակած Գագիկը դադարեց ընդունել վերջինիս գերիշխանությունը<sup>2</sup>:

Այս ամենի կապակցությամբ հարկ է նշել, որ մեր կողմից վերևում նկարագրված իրադարձությունների շղթան երբեք չի դիտարկվել որպես հայերի լայն մասնակցությամբ իրականացված մի գործողություն և երբևիցե չի ընկալվել որպես Հայոց պատմության բաղկացուցիչ մաս, թեև գործող ուժերի հիմնական մասը հայեր էին ու իրադարձությունները իրենց հիմնական մասով ծավալվում էր հոծ հայկական բնակչություն ունեցող բնիկ հայկական տարածքում՝ Գուգարքի հյուսիսային շրջաններն ընդգրկող Զարադուռի Օրբելյանների իշխանությունում: Արդյունքում՝ կարծում եմ, որ Զարթիի թագավորությունում հայերի և վրաց-աբխազական տարրի միջև սրված հարաբերությունները, որոնք ի վերջո հանգեցրեցին հայկական տարածքներում բռնկված ապստամբության, խորը պատճառներ ունեն և հարցը չի կարող իր բավարար բացատրությունը ստանալ լոկ միայն Զարթիի թագավորության ֆեոդալական բնույթի կամ Լիպարիտ Քաջ Օրբելյանի փառասիրական նկրտումների մասին ընդհանուր դատողություններով, ինչպես սովորաբար արվում է:

Իրականում Զարադուռի իշխանության ապստամբության համար հիմք հանդիսացավ վերևում արդեն իսկ քննարկված գործընթաց՝ Արտանուշի թագավորության, ըստ էության, փոխակերպումը Զարթիի թագավորության, իսկ արդյունքում էլ՝ վրացիների, աբխազների և ծանարների ժողովրդագրական միաձուլումը, որի արդյունքում նախկինում առաջնային տեղ ու դեր ունեցող հայ ազնվականները իրենց խաղացած սոցիալական նույն այդ դերակատարությամբ աստիճանաբար հետին պլան մղվեցին: Այս գործընթացը սկսվել էր դեռևս Բագրատ I Մեծի թագավորության կեսերից, երբ վերջինս ոչ միայն աստիճանաբար իր հենարանը դարձրեց աբխազներին ու վրացիներին, այլև սկսեց բռնություններ գործադրել նաև հենց սեփական տոհմակիցների նկատմամբ, սակայն գործընթացն իր զարգացումը ստացավ հատկապես Բագրատ II-ի երկարատև իշխանության ընթացքում և դա այն պայմաններում, երբ ժամանակակիցների հոգեբանության մեջ Բագրատ II-ի թագավորությունը, որպես երբեմնի Արտանուշի թագավորություն, դեռևս ընկալվում էր որպես մի թագավորություն, որտեղ առաջնային դերը պետք է պատկաներ հենց հայերին: Ահա հենց այդ տրամադրությունների կրողն էլ փաստորեն հանդիսացավ Զարադուռի իշխանությունը, որի իշխան Լիպարիտ Քաջ Օրբելյանը, ուղղորդելով հայերին, ի վերջո անջատվեց Զարթիի թագավորությունից: Եվ այսպես ստեղծված պայմաններում, երբ Զարթիի թագավորության Բագրատունիների արքայատոհմը Բագրատ II-ի օրոք մեծապես կորցրեց իր հայականությունը, իսկ հայերն էլ, ըստ էության, սկսեցին սպառնալ Զարթիի թագավորության ամբողջականությանը, Զարթիի թագավորության արքան վերջնականապես սկսեց հենվել իրենց ընդհանուր թվով թագավորությունում հայերին գերազանցող վրացիների, աբխազների և ծանարների եթնամբողջության վրա, ինչն էլ բնականաբար բերեց հայերի սպասելի հակազդեցությանը:

<sup>1</sup> «Զարթիս-Ցխովրեբա», «Զարթիի մատյանը»:

<sup>2</sup> «Զարթիս-Ցխովրեբա», «Զարթիի մատյանը»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 54:

## Գլուխ 133 Միջայել IV-ը և Մեծ անկման զարգացումը

Մինչ Բագրատ II-ը խրվեց և դրանից հետո երկար ժամանակով այդպես էլ խրված մնաց իր երբեմնիս հպատակների հետ բարդացած հարաբերությունների հորձանուտի մեջ՝ ահեղ Մանիակը շարունակում էր կյանքի կոչել Սիցիլիան հետ գրավելու սեփական ծրագիրը: Արդյունքում՝ 1039 թվականի աշնանը Արևմուտքի դոմեստիկոս Գևորգ Մանիակ Յայի և Վասիլ Թեոդորական Յայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000, այդ թվում նորմաններ, որոնց թվում Յելվիոս Ֆրանկապոլը և Յարալդ Դաժանը, ինչպես նաև պավլիկյաններ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 6.000, Արմենիական բանակաթեմի զորավար Կեկավմենոս Կատակոլոնը) Դրագինե դաշտի ճ-մ-ում (= Տրոյնիեի ճ-մ) (Սիցիլիայի հյուսիս-արևելք) հաղթեցին Ֆաթիմյանների խալիֆության ու Ղալբյանների Էմիրության միացյալ բանակին (մոտ 70.000)՝ վերջնականապես ամրապնդվելով տեղում: Շուտով, սակայն, Գևորգ Մանիակ Յայը իր բանակով հետ կանչվեց կղզուց և ձերբակալվեց<sup>1</sup>, ինչի պատճառ հանդիսացան Կոստանդնուպոլսում հերթական անգամ իրենց զարգացումը ստացած ներպալատական ինտրիգները: Սիցիլիայում մարտնչող կայսրության բանակի ղեկավար կազմի փոփոխությունը, սակայն, էականորեն ազդեց վերջինիս հարվածային թափի վրա:

Արդյունքում՝ 1040 թվականի մարտին Էմիր Ահմեդ ալ-Ահալ Մուհամմեդի գլխավորած Ղալբյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Արմենիական բանակաթեմի զորավար Կեկավմենոս Կատակոլոնի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (350, որից 300 հեծյալ) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 300) պաշարեց Մեսսինան, սակայն քրիստոնյաները, օգտվելով հակառակորդի անհոգությունից, գիշերային անակնկալ հարձակումով գլխովին ջախջախեցին վերջինիս և հեռացան: Սպանվածների թվում էր նաև Էմիր Ահմեդ ալ-Ահալ Մուհամմեդը: Այս հաջողությունը, սակայն, ընդամենը միայն մարտավարական նշանակություն ունեցավ, քանի որ արդյունքում Սիցիլիան, բացառությամբ Մեսսինայի, կրկին ընկավ Ղալբյանների Էմիրության տիրապետության տակ<sup>2</sup>: 1040 թվականը, սակայն, կայսրության համար նոր հոգսերով լցվեց վաղուց ի վեր, կարծես թե, հանդարտեցված նաև բալկանյան ճակատում, որտեղ իր հերթին արդեն ավելի ու ավելի ուժեղացող թափով էր իրեն զգացնել տալիս վերջին տասնամյակի թույլ իշխանության առկայությունը Կոստանդնուպոլսում:

Արդյունքում՝ նույն 1040 թվականի գարնանը Սերբական իշխանության բանակը (մոտ 10.000) Չետայի ճ-մ-ում (Սերբիայի հարավ-արևմուտք) հաղթեց ապստամբական ելույթները ճնշելու նպատակով առաջխաղացած և դժվարանցանելի վայրերում հայտնված Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 50, այդ թվում Արմենուպոլ Յայը)<sup>3</sup>: Նույն այս ժամանակ ութի կանգնեցին նաև բուլղարները, որոնք 1040 թվականի ամռանը Թեբեի ճ-մ-ում իրենց հերթին հաղթանակ տարան կայսերական բանակի նկատմամբ<sup>4</sup>: Ավելին, դրանից հետո 1040 թվականի նույն ամռանը ապստամբները մտան Դեմետրիաս, թեև Թեսալոնիկեից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) անակնկալ հարձակումով այնուհանդերձ հետ գրավեցին քաղաքը<sup>5</sup>: Չնայած սրան՝ ապստամբությունը շարունակեց իր հետագա զարգացումը ստանալ և 1040 թվականի աշնանը բուլղարներն արդեն Թեսալոնիկեի պարիսպների տակ էին: Արդյունքում, սակայն, 1040 թվականի հոկտեմբերին Թեսալոնիկեի ճ-մ-ում կառավարական բանակը, անակնկալ հարձակումով և «Յունական կրակ»-ի արդյունավետ կիրառմամբ, գլխովին ջախջախեց ու փախուստի մատնեցին ապստամբ բուլղարներին<sup>6</sup>: Յետաքրքիր այս տարում, սակայն, վճռական և հեռուն գնացող իրադարձությունները տեղի

<sup>1</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միջայել Պափլագոնացի», մաս 17; Միջայել Աթալիաթես «Պատմություն» «Միջայել IV և Միջայել V»; Կատակոլոն Կեկավմենոս «Ստրատեգիկոն», մաս 246; Գաուֆրեդ Մալատերա «Ռոջերի և Ռոբերտի կյանքը», գիրք 1, գլուխ 7: Այս ճակատամարտի մասին հայտնում է նաև Նիդոս Դեկտապորեսը իր «Հինգ Պատրիարքներ» աշխատանքում, որն այս պահին ինձ անհասանելի է:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միջայել Պափլագոնացի», մաս 20:

<sup>3</sup> Դուկկանին Երեց «Տարեգրություն», գլուխ 38; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միջայել Պափլագոնացի», մաս 22:

<sup>4</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միջայել Պափլագոնացի», մաս 25:

<sup>5</sup> Կատակոլոն Կեկավմենոս «Ստրատեգիկոն», մաս 75:

<sup>6</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միջայել Պափլագոնացի», մաս 27; Կատակոլոն Կեկավմենոս «Ստրատեգիկոն», մաս 63:

ունեցան ամենից առաջ հենց Միջին Արևելքում, որոնք արդեն իրենց ուղղակի ազդեցությունն էին ունենալու նաև Մերձավոր Արևելքի վրա:

#### Գլուխ 134

### Սելջուկյան սուլթանության ստեղծումը, վերջինիս բնութագիրը և ռազմաքաղաքական հետևանքները

Իրոք, դեռևս 1037 թվականին, վայելելով բոլոր ճակատներում և, հատկապես, Արևմուտքում ձեռք բերած հաջողության պտուղները, սելջուկ եղբայրները իրենց նույն այդ հաջողությունների ամրապնդման ուղղությամբ արել էին հերթական քայլը ու հենց նույն այս ժամանակ էլ Նյուշապուհին տիրած Տուղրիլ-բեկը հռչակել էր իսլամի պատմության մեջ երկրորդ սուլթանության ծնունդը՝ ստեղծվելով Սելջուկյան սուլթանությունը: Չակրի-բեկն իր հերթին, ըստ էության, չընդդիմացավ կրոսեր եղբոր կողմից արված քայլին և նույնիսկ ավելին՝ եռանդուն կերպով պաշտպանելով վերջինիս, հաջորդ մի քանի տարիներին հաջող պայքար կազմակերպեց նորաստեղծ սուլթանության սահմանների ուղղությամբ արևելքից առաջխաղացող սուլթան Մասուդի ռազմական մեքենայի դեմ:

Արդյունքում՝ մի քանի տարի շարունակ այդպես էլ էական որևէ հաջողություն չգրանցելով, 1040 թվականի սկզբում Մասուդն ի վերջո ի մի բերեց Ղազնևիների սուլթանության ողջ ռազմական մեքենան և մեծ արշավանք սկսեց Սելջուկյան սուլթանության ուղղությամբ: 1040 թվականի մայիսի 23-ից մինչև 25-ը, սակայն, Մերվ քաղաքի մոտակայքում գտնվող Դանդանականի լայնարձակ հարթավայրում ռազմերթի մեջ գտնվող Մասուդի 100.000 հոգանոց բանակը ենթարկվեց Սելջուկյան սուլթանության բանակի անկանոն, բայց ուժեղ հարվածներին, ընդ որում ստեղծվել էր մի իրավիճակ, երբ Ղազնևիների սուլթանությանը բանակը կտրվել էր նաև ջրից: Արդյունքում՝ առանց այդ էլ հանուն Մասուդի գործի առանձնապես պայքարելու մղումով չհամակված նրա բանակի ռազմիկները մասամբ զոհվեցին, իսկ իրենց ավելի մեծ մասով էլ ցրվեցին՝ վերջնական արդյունքում զիջելով պարտության պարագայում, ըստ էության, ամեն ինչ կորցնող և նույն այդ պատճառով էլ աննահանջ ու եռանդուն մարտնչող սելջուկյան ռազմիկներին:

Մասուդի կրած պարտությունը վերջինիս տերություն արժեցավ, քանզի, թեև Ղազնևիների սուլթանությունը չոչնչացավ և այս պարտությունից հետո դեռևս դար ու կես էլ շարունակեց իր գոյությունը արդեն միայն Ինդոս գետի հովտում և Զյուսիս-արևմտյան Զնդկաստանում, սակայն այն, ըստ էության, արդեն անվերադարձ կերպով զրկվել էր տերունական կարգավիճակից: Փաստորեն եղավ այնպես, ինչպես մի ժամանակ եղել էր Սաֆարյանների էմիրության պարագայում՝ իջնել տեղական մի մահմեդական իշխանության մակարդակի, հետագայում ընդունել հզոր ուժի գերիշխանությունը և ի վերջո կույ գնալ հարևան պետական միավորների հարվածներին: Ինչ վերաբերում է արդեն միանձնյա առաջատար Սելջուկյան սուլթանությանը, ապա իր արևելյան սահմաններում այն այժմ ուներ փաստացի արդեն իրեն ենթակա Ղազնևիների սուլթանության կողմից ապահովվող Ինդոս գետը, իսկ հյուսիսում էլ՝ Ամու-Դարյա գետն ու Կասպից ծովի հյուսիսային ու արևելյան ափերը: Համեստ էին ձեռքբերումներն առայժմ, թերևս, միայն հարավում, որտեղ Տուղրիլ-բեկի տերության սահմանները սահմանափակվում էին Իրանական լեռնաշխարհի դեռևս միայն հյուսիսային շրջաններով: Այս ուղղությամբ, սակայն, նորաստեղծ սուլթանության տիրույթները դեռևս աճելու էին և մոտակա տասնամյակներում հենց այս ուղղությամբ էլ արվելու էին հիմնական նվաճումները: Այսպիսով՝ արդեն մի քանի տասնամյակ խմորվող սելջուկյան խմորը 1040 թվականի ամռան սկզբի վիճակով տվեց իր ռազմաքաղաքական պտուղը, ի դեմս Սելջուկյան սուլթանության վերջնական ձևավորման: Ավելին, Սելջուկյան սուլթանությունը ոչ միայն ձևավորվեց կամ ընդամենը միայն իր գոյությունը հաստատեց, այլև վերջինս, կենտրոնացնելով և, ըստ էության, ուղղություն տալով տարածաշրջանի ողջ թյուրքական տարրի ռազմաքաղաքական եռանդին ու ակտիվությանը, իրենից գրեթե անմիջապես էլ հենց սկսեց Մերձավոր ու Միջին Արևելքի, ըստ էության, ամենաուժեղ պետական միավորը ներկայացնել:

Տուղրիլ-բեկը, մահացու հարված հասցնելով Ղազնևիների սուլթանությանը, այդուհետ կանգնեց աշխարհաքաղաքական նույն այն առաջնությունների առաջ, որոնք նախկինում առկա

Էին Ղազնևիների սուլթանության տիրակալների քաղաքական օրակարգում և որոնց վերջիններս լուծում էին տվել շատ կասկածելի հաջողությամբ: Հյուսիս-արևելքում Սելջուկյան սուլթանությունը իրեն ավանդականորեն պահիվ էր պահում, թեև արդեն աստիճանաբար թուլացող Ղարախանյանների խանության հետ հեռանկարում չէր բացառվում նաև պայթարը Մավերնահրի համար: Սրան հակառակ, սակայն, իրենց ռազմաքաղաքական հիմնական ակտիվությունը նորաստեղծ սուլթանության տիրակալները ձգտում էին արտահայտել արևմտյան ուղղությամբ՝ սկզբում նպատակ ունենալով գերիշխանության հասնել Արաբական խալիֆության տարածքում, իսկ հեռանկարում էլ արդեն՝ հարված հասցնել քրիստոնյաներին:

Առաջնային խնդիրը կյանքի կոչելիս իսլամի սուննի ուղղության հետևորդ սելջուկները գաղափարական ոլորտում առաջ էին քաշում պայթարը «անհավատ» շիա Բուվեհյանների դեմ, որոնք գերիշխում էին Բաղդադում և, ըստ էության, իրենցով դեռևս ներկայացնում էին Արաբական խալիֆության իրական տերերին: Գաղափարական քողով պատված այս պայթարն արդեն ժողովրդագրական մակարդակում իրենից իր հերթին, ըստ էության, ներկայացնում էր թյուրքական տարրի հետագա առաջխաղացումը պարսկական աշխարհում, երբ, պարսկական տարրին մինչ այդ աստիճանաբար դուրս մղելով Մավերնահրից, իսկ հետագայում էլ արդեն՝ Միջին Ասիայի հարավային շրջաններից, թյուրքական տարրը այժմ ձգտում էր գերիշխել արդեն նաև Իրանական լեռնաշխարհում: Հետագայում, սակայն, երբ Արաբական խալիֆության տարածքում ևս հաստատվելու էր Սելջուկյան սուլթանության գերիշխանությունը, սուլթաններն աստիճանաբար մտնելու էին հավատի համար պայթարողների արդեն նոր դերի մեջ՝ գործելով ընդդեմ քրիստոնյաների:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Սելջուկյան սուլթանության ռազմական մեքենան իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր իր ժամանակի ողջ այն դրականի արտացոլումը, որին մինչ այդ հասել էր քոչվոր և մահմեդական աշխարհը: Թյուրք ռազմիկները նախկինում ևս աչքի էին ընկնում իրենց մարտական հատկանիշներով, սակայն, հանդես գալով հիմնականում որպես գուլյամներ, նրանք գործում էին իրենց վարձած հիմնական պետական միավորի ռազմական համակարգի սահմաններում, իսկ դա ոչ միշտ կամ, այլ կերպ ասած, հազվադեպ էր ենթադրում Մեծ տափաստանին բնորոշ մարտավարության կիրառում: Սրան հակառակ, սակայն, այժմ, երբ Սելջուկյան սուլթանությունում տոն էին տալիս ամենից առաջ հենց քոչվորները, սուլթանության ռազմական մեքենան ևս համապատասխանաբար ընդունեց ամենից առաջ հենց քոչվոր աշխարհին բնորոշ մարտավարության ընդգծված հատկանիշներ:

Սուլթանության բանակի հիմքը կազմում էր գուլյամներից կազմված սուլթանական գուլյամների կորպուսը: Գուլյամների մասին արդեն բավարար խոսվել է, սելջուկյան գուլյամները գործում էին իր ժամանակի մահմեդական պետական միավորներին բնորոշ տիպիկ ռազմասոցիալական վարքագծի սահմաններում և այս խնդրին լրացուցիչ անդրադառնալն իմաստ չունի:

Սուլթանության բանակի երկրորդ մասը ներկայացված էր երկու խմբով: Դրանցից առաջինն և ամենամեծաքանակը այն ուժերն էին, որոնք հավաքվում էին ու ներկայանում պատերազմական գործողությունների ըստ անհրաժեշտության: Այս խմբում ամենից առաջ պետք է առանձնացնել թյուրքական քոչվոր աշխարհագրին, որի ներկայացուցիչները, վարելով մշտական քոչվոր, ռազմական վտանգներով ու վարժություններով լի կյանք, խիստ մարտունակ էին, ընդ որում հենց սրանք էին, որ, կազմելով սուլթանության բանակի հիմնական մասը, իրենցով իսկ պայմանավորում էին վերջինիս մարտավարական, իսկ հաճախ նույնիսկ ռազմավարական ձեռագիրը՝ խուսափում կանոնավոր ճակատամարտից, խուսափում ձեռնամարտից, աղեղնամարտի հստակ շեշտադրում, ձգտում դեպի անկանոն ճակատամարտ, հակառակորդին հյուժելու ձգտում և այլն: Սուլթանական բանակի երկրորդ մասի մյուս խումբը ներկայացված էր տեղական, ինչպես նաև թյուրք-օղուզական ռազմաֆեոդալական ավագանու ներկայացուցիչներով: Սրանք, լինելով տեղական ազգերի ներկայացուցիչներ՝ նստակեցության անցած օղուզներ, պարսիկներ, քրդեր, նստակյաց արաբներ և նմանատիպ այլ տարրեր, մարտնչում էին իրենց բնորոշ մեթոդներով ու միջոցներով և համեմատականորեն ավելի մոտ էին Բյուզանդական կայսրության բանակին ու սուլթանական գուլյամներին, թեև, քանի որ սելջուկյան բանակի հիմքն ամեն դեպքում քոչվոր արագաշարժ հեծյալներն էին, նրանք ևս մեծ հաշվով

ենթարկվում էին վերջինիս պարտադրած հենց այս օրինաչափություններին: Այս խմբին որոշակիորեն մոտենում էր նաև տեղական՝ բեդվինա-բրդական քոչվոր կամ կիսաքոչվոր, ինչպես նաև այս կամ այն մակարդակի պարսկական աշխարհագրորդ՝ հեծյալ կամ հետևակ վիճակում: Սրանք ի համեմատ նույն քոչվոր օղուզների, որպես կանոն, ավելի վատ էին զինված ու պատրաստված, բայց բավականին մեծաքանակ էին և, որպես կանոն, այրվում էին մահմեդական եռանդի ուժեղ կրակով:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում ուժերի լիակատար կենտրոնացման պարագայում Սելջուկյան սուլթանության բանակի թվաքանակը տատանվում էր մոտ 150.000 ռազմիկի սահմաններում, սակայն հետագայում, կապված նորանոր նվաճումների հետ, այս թիվը դեռ մեծանալու էր: Այս առումով համեմատության համար հարկ է նշել, որ Ղազնևիների սուլթանության տապալումից հետո Սելջուկյան սուլթանության արևմտյան սահմաններին նման բանակի ռազմիկների տիրապետում էին, թերևս, միայն Բյուզանդական կայսրությունն ու Ֆաթիմյանների խալիֆությունը, սակայն վերջիններս, ամենատարբեր պատճառներով, ի վիճակի չէին սուլթանության առաջխաղացող բանակների դեմ այս բանակի ռազմիկների միաժամանակյա կենտրոնացում ապահովել: Ինչ վերաբերում էր արդեն անկում գնացող պարսկական տարրին, ապա վերջիններիս նույնիսկ ամենաուժեղ ներկայացուցիչն, ի դեմս Բուվեհյանների Էմիրության, նույնիսկ չէր էլ մոտենում այս մակարդակին: Այսպիսով՝ Տուղրիլ-բեկի սուլթանության արևմտյան սահմաններին առկա էին մասնատված, իրար հետ մրցակցող և իրար ոչնչացնելու պատրաստ մի շարք ուժեր, որոնց հետ հաշիվ տեսնելու մանավանդ աստիճանական սկզբունքը ռազմունակ սուլթանին մեծ հեռանկարներ էր խոստանում:

### Գլուխ 135

#### **Սելջուկյան սուլթանության հարաբերությունների բնույթը քրդական Էմիրությունների հետ և սելջուկյան հինգերորդ արշավանքը դեպի Ջայաստան**

Սելջուկյան սուլթանության 1040 թվականին հաղթարշավը Արևմուտքում և ամենից առաջ քրդական աշխարհում հակասական տպավորություններով արտացոլվեց: Արդեն մեկ տասնամյակից ավել էր, որ քրդերը, հաճախ ենթակա լինելով սելջուկների հարվածներին, անհանգստությամբ էին հետևում նույն այդ սելջուկների հաջողություններին, սակայն մյուս կողմից էլ արդեն ակնհայտ էր նաև, որ քրդերն իրենք միայն սեփական ուժերով ի վիճակի չեն տարածաշրջանում քրիստոնյաների նկատմամբ գերակշռության հասնել, իսկ այս պայմաններում էլ Սելջուկյան սուլթանության հզորությունը կիրառելով քրիստոնյաներին հարված հասցնելը իրենից իրոք որ անչափ հրապուրիչ մի գաղափար էր ներկայացնում: Յերի Էմիրության Էմիր Աբուլ-Ջայջա իբն Ռաբիա-եդ-Դուլան, Նրա քեռի, Ռավվադյանների Էմիրության Էմիր Վահսուդանը և նույնիսկ Փատլունի տղա Աբուլ-Ֆաթի Մուսային (1031-1034) փոխարինած վերջինիս որդի, Շադդադյանների Էմիրության հերթական Էմիր Լաշբարին (1034-1049), որը մինչ այդ առանձնապես չէր շփվել սելջուկների հետ, այս առումով այնուհանդերձ զգուշանում էին, սակայն, դրան հակառակ, որոշեց ակտիվություն դրսևորել քրդական մեկ այլ գործիչ, որը իր ժամանակի մահմեդական տիրակալների և հատկապես բուրդ առաջնորդների շարքերում իրոք ակնառու մի անձնավորություն էր և որի մասին չի խանգարի մի քանի խոսք ավել ասել:

Աբուլ-Ասվար Շավուրը, հանդիսանալով Շադդադյանների Էմիրության Էմիր Փատլունի երկրորդ որդին և հիանալի գիտակցելով, որ գլխավորի դիրքն Էմիրությունում առայժմ իր համար հասանելի չէ, դեռևս 1021 թվականին իր համար սեփական իշխանություն էր ապահովել Դվինում՝ ընդունելով սկզբում հոր, իսկ վերջինիս մահից հետո էլ արդեն իր եղբայր Աբուլ-Ֆաթի Մուսայի ու սրա որդի Լաշբարիի գերիշխանությունը: Եղբորորդու տիրապետության ժամանակ, սակայն, իր հեղինակությամբ և եռանդով Աբուլ-Ասվար Շավուրը Շադդադյանների տոհմում արդեն միանշանակ գերազանցում էր բոլորին, այդ թվում նաև գործող Էմիրին, ընդ որում այս տիրակալի օգտին էր հատկապես այն հանգամանքը, որ նա, որպես կին ունենալով Դավիթ I Անիոդիի աղջկան, վերջինս հաշվով վատ հարաբերություններ չունեի նաև քրիստոնյաների հետ: Արդյունքում՝ Աբուլ-Ասվար Շավուրը, որն իր եռանդով, ինչպես նաև դիվանագիտական ու զորավարական ունակություններով գերազանցում էր նույնիսկ հորը և իրենից, ըստ էության,

ներկայացնում էր բոլոր ժամանակների ամենաակնառու Շաղդադյանին, որոշեց նախաձեռնությունն իր ձեռքը վերցնել, կապ հաստատել Տուղրիլ-բեկի հետ ու զգալի ուժերով հարված հասցնել քրիստոնյաներին: Ահա այսպես սկիզբ առավ սելջուկյան հինգերորդ արշավանքը դեպի Հայաստան (1040):

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1040 իրկտեմբեր – Գուզարքի ճ-մ<sup>1</sup>

Աբուլ-Ասվար Շավուրի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Սելջուկյան սուլթանության, ինչպես նաև Հերի, Ռավվադյանների և Շաղդադյանների էմիրությունների միացյալ բանակը (150.000), սկսած արդեն սեպտեմբերից առաջանալով Ուսիքով, ներխուժեց Գուզարքի արևելք ու ճամբարեց: Մոտ մեկ ամսից իր հերթին Գուզարքում կենտրոնացավ Անիի թագավորության Ոստանիկ (մոտ 100.000, այդ թվում Մաղխազական գունդը (4.000 հեծյալ)), Կարսի (մոտ 20.000), Լոռու (մոտ 20.000, որից 10.000 կանոնավոր բանակի ռազմիկ), Սյունիքի (մոտ 15.000, որից 2.000 հեծյալ), Խաչենի (մոտ 5.000) և Քարթլիի (մոտ 10.000, որից 4.000 հեծյալ) թագավորությունների, ինչպես նաև Քարադուռի իշխանության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը: Տեղեկանալով այդ մասին՝ հակառակորդի բանակը ռազմերթ իրականացրեց և ճամբարեց քրիստոնյաների բանակից ոչ հեռու՝ մեկ անցում հեռավորության վրա: Ստեղծված պայմաններում քրիստոնյաների բանակն իր հերթին ողջ գիշեր ռազմերթ իրականացրեց և փորձեց անակնկալի բերել թշնամուն, սակայն, արդեն լուսաբացին մոտենալով հակառակորդի բանակին, գտավ նրան մարտակարգով շարված:

I փուլ – Կենտրոնում ծանր հեծելազորի և նրան կրկնած ծանր հետևակի հասցրած ճակատային, ինչպես նաև թեթև հետևակի թևային համակցված հուժկու հարվածներով քրիստոնյաների բանակը ջախջախեց թշնամու բանակին ու մատնեց փախուստի:

II փուլ – Քրիստոնյաների բանակը 5 օրվա ընթացքում հետապնդեց թշնամու բանակին մինչև Ատրպատական և ծանր կորուստներ պատճառեց նրան:

Հայերը կորցրին մոտ 15.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 70.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ սելջուկյան հինգերորդ արշավանքը դեպի Հայաստան իր վերջը գտավ: Հայերի շահած խոշոր այս հաղթանակի արդյունքում Անիի թագավորությունը առժամանակ չեզոքացրեց հարավ-արևելքից սպառնացող վտանգը, սակայն արդեն, թերևս, և ոչ մի սահմանափակման չենթարկվող Սելջուկյան սուլթանությունից եկող սպառնալիքներն այնուհանդերձ մնում էին: Նույն այս ժամանակ ի վերջո պայթեց դրությունը նաև Ապենինյան թերակղզու հարավում, որտեղ արդեն երրորդ տասնամյակը տեղում հաստատվող Նորմաններն իրենց այսուհետ այնքան ուժեղ զգացին, որ տեղական բնակչության հիմնական մասի աջակցությամբ հերթական անգամ պայթար սկսեց պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի դեմ: Սկիզբ էր առնում մի գործընթաց, որի արդյունքը լինելու էր Բյուզանդական կայսրության վերջնական վտարումը նույն այդ Ապենինյան թերակղզուց:

### Գլուխ 136

#### Միքայել V-ը և Մեծ անկման իրական գծերը

1041 թվականի մարտի 16-ին Ամֆիս գետի ճ-մ-ում (= Օլիվենտո գետի ճ-մ) (Արևելյան Իտալիա, Կաննի մոտ) ապստամբած Նորմանները (500) հաղթեցին իրենց դեմ շարժված Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 50), ընդ որում կայսրության բանակի կորուստները կազմեցին 50 զինվոր<sup>2</sup>: Սա ընդամենը,

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Վիլիելմ Ապուլիացի «Ռոբերտ Գվիսկարի կյանքը», գիրք 1; Գաուֆրեդ Մալատերա «Ռոջերի և Ռոբերտի կյանքը», գիրք 1, գլուխ 9; Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 3:

սակայն, միայն սկիզբն էր, իսկ առջևում դեռևս խոշոր և զգալի քանակի ընդհարումներ կային: Նույն այս ժամանակ իր հերթին շարունակվում էր նաև բուլղարների, թեև վատ կազմակերպված ու հախուռն, բայց այնուհանդերձ ապստամբությունը և ի վերջո բանը հասավ նրան, որ արդեն ծանր հիվանդ, մասնակի կաթվածահար եղած և այդ պատճառով էլ հենց փտախտի երևույթներով տառապող ու ջրծաղիկի հետևանքներից «գեղեցկացած» կայսրն ինքը որոշեց արշավանք կազմակերպել ապստամբների դեմ:

Արդյունքում՝ 1041 թվականի գարնանը Սերդիկայի ճ-մ-ում Միքայել IV-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում նորմաններ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) հաղթեցին բուլղարների բանակին (մոտ 20.000) և, հետապնդելով վերջիններիս, մտան քաղաք<sup>1</sup>: Դրանից հետո այլևս ոչ մի կազմակերպված դիմադրության մասին խոսք գնալ չէր կարող և 1041 թվականի գարնանից մինչև ամառ կայսրության ռազմական մեքենան ասպատակեց Բուլղարիայի տարածքը՝ ի վերջո ճնշելով բռնկված ապստամբությունը<sup>2</sup>:

1041 թվականի ապրիլի 22-ին, հազիվ նոր միայն ավարտած բուլղարական ապստամբության ճնշումը, հապճեպ Կոստանդնուպոլիս վերադարձած Միքայել IV-ը ի վերջո կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո կայսրության գահը կրկին մնաց նույն Չոյային, որին, սակայն, շարունակում էր սկզբունքորեն չհետաքրքրել պետական կառավարումը և որը միայն տարված էր, թերևս, իր վաղուց անցած ջախելությունը ուշացած մի կրթով վերապրելու հոգսով: Արդյունքում՝ նոր կայսր հռչակվեց նախորդ կայսեր քրոջորդի Միքայելը՝ Միքայել V-ը (1041-1042)՝ քսանվեցամյա մի երիտասարդ, որը մինչ այդ որդեգրվել էր կայսերական զույգի կողմից: Ի տարբերություն իր նախորդի՝ Միքայել V-ը պետական կառավարման համակարգում իրեն քիչ թե շատ ավելի ակտիվ դրսևորեց, սակայն այդ ակտիվությունը, համադրվելով ընդհանուր պատրաստվածության և նույնիսկ խելքի պակասի հետ, ի վերջո ծանր հետևանքներ առաջացրեց ամենից առաջ հենց իր՝ կայսեր, համար:

Իրոք, հաշվի չառնելով ոչինչ, Միքայել V-ը երկրի կառավարման դեկից ամենից առաջ հեռացրեց Չոյային, որը, վատ թե լավ, սակայն այնուհանդերձ ընկալվում էր ոչ միայն որպես Վասիլյան փառահեղ գահատոհմի մի վերջին մնացուկ, այլ նաև՝ մայրաքաղաքային հունական դասակարգի շահերի պաշտպան: Այս պարագան, զումարած կայսեր սեփական հասարակ ծագման, ընդհանուր անգույն անձնական հատկանիշներին, բանակում հեղինակություն չունենալուն և այն բանին, որ իշխանության դեկից հեռացվեցին նաև նախկինում այստեղ ազդեցիկ դերակատարություն ունեցող այլ անձիք ևս, ի վերջո գործնականում բոլորին տրամադրեց կայսեր դեմ:

### Գլուխ 137

#### Անիի թագավորության ժառանգության խնդրի առաջացումը

1041 թվականի գարնանը իր մահկանացուն կնքեց Անիի թագավորության համիշխան արքա Աշոտ V Քաջը, իսկ ոչ շատ ժամանակ անց էլ՝ ինչ-որ տեղ նույն տարվա ամռան սկզբին, մահացավ նաև նրա եղբայրը՝ մի վերջին անգամ միանձնյա իշխել հասցրած Հովհաննես-Սմբատը: Վերջինս ժառանգ չէր թողել և արդյունքում Անիի թագավորությունում սկիզբ առավ գահակալական ճգնաժամ:

Ի սկզբանե իր իրավունքներով առաջ եկավ Հովհաննես-Սմբատի օրոք մեծ դիրքի և ազդեցության հասած ոմն Վեստ Սարգիս, որը կապ ուներ Սյունիների տոհմի հետ: Վերջինս, արագորեն զբաղեցնելով Անիի միջնաբերդը, փորձ կատարեց սեփական հավակնություններն առաջ տանել, սակայն 1041 թվականի հունիսին սպարապետ Վահրամ Պաիլավունու գլխավորած Ոստանիկ բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Անիի միջնաբերդը և Վեստ Սարգիսին վտարեց Անիից<sup>3</sup>:

<sup>1</sup> Կատակոլոն Կեկավմենոս «Ստրատեգիկոն», մաս 80; Միքայել Աթալիաթես «Պատմություն» «Միքայել IV և Միքայել V»; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միքայել Պաիլագոնացի», մաս 29; Միքայել Աթալիաթես «Պատմություն» «Միքայել IV և Միքայել V»; Միքայել Պսելլոս «Ժամանակագրություն», «Միքայել IV», մաս 43, 44, 49; Կատակոլոն Կեկավմենոս «Ստրատեգիկոն», մաս 246; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1:

<sup>3</sup> Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 10; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:



1041 թվականի հուլիսին իր հերթին սեփական բանակով Անիի շրջակայքում հայտնվեց Դավիթ I Անհողինը, սակայն վերջինիս թեկնածությունը ևս բավարար աջակցություն չստացավ<sup>1</sup>: Լոռու թագավորության արքայի ակտիվության ֆոնին Անիում սկսվեց քննարկվել նաև Զարթլիի թագավորության արքա Բագրատ II-ի թեկնածությունը, սակայն ի վերջո այս գաղափարը ևս հավանության չարժանացավ:

Հովհաննես-Սմբատի մահը, սակայն իր հերթին նրբությունների մեջ մտնելուն առանձնապես չհակված Կոստանդնուպոլսում, հաշվի առնելով հանգուցյալի կտակը, լավ առիթ համարվեց Անիի թագավորության նկատմամբ հավակնությունները մեջտեղ բերելու համար: Այս կապակցությամբ ենթադրվում էր, որ Հայոց թագավորությունը ևս պետք է կցվի Բյուզանդական կայսրությանը մոտավորապես այնպես, ինչպես մինչև այդ եղել էր Արտանուշի և Վասպուրականի թագավորությունների, ինչպես նաև Տարոնի իշխանության պարագայում: Անիի թագավորությունում, սակայն, առժամանակ այլ կարծիք ունեին և արդյունքում սկիզբ առավ Հայ-Բյուզանդական IV պատերազմը (1041-1044):

### Գլուխ 138 Հայ-Բյուզանդական IV պատերազմի սկիզբը

1041 թվականի օգոստոսի սկզբին Անիի ճ-մ-ում սպարապետ Վահրամ Պահլավունու գլխավորած Ոստանիկ բանակը (30.000) հաղթեց Անին կայսրությանը հանձնելու պահանջով առաջխաղացած և քաղաքը պաշարած Բյուզանդական կայսրության բանակի (100.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 10.000) մի թևին (20.000)<sup>2</sup> ստիպելով հակառակորդի հիմնական բանակին նահանջել, ընդ որում կայսրության բանակի կորուստը կազմեց 19.900 զինվոր<sup>3</sup>: Արդյունքում՝ Անիի թագավորության արքա հռչակվեց Աշոտ V Զաչի որդի, տասնութամյա Գագիկը՝ Գագիկ II-ը (1041-1044), որը լավ կրթություն ստացան և ազնիվ մի երիտասարդ էր, սակայն վերջինիս թերությունը կայանում էր հենց նույն այդ ազնվության մեջ, ինչը հետագայում իր ճակատագրական հետևանքներն էր ունենալու:

Անիի ուղղությամբ կայսրության բանակի վերջին հարձակման ժամանակ թշնամական դիրքորոշում էր գրավել նաև Դվինում իշխող Աբուլ-Ասվար Շավուրը, ինչի արդյունքում 1041 թվականի օգոստոսի կեսին արքայից-արքա Գագիկ II-ի գլխավորած Անիի թագավորության բանակը ասպատակեց Դվինի շրջակայքը և նահանջեց<sup>4</sup>: Հատկանշական է, որ վերջին իրադարձություններին, թեև ավելի փոքր չափով, բայց Աբուլ-Ասվար Շավուրը հերթական անգամ ներթաշել էր նաև Սելջուկյան սուլթանությանը, որի բանակը, մի կողմ թողած Դվինը, փորձ էր կատարել խորանալ Անիի թագավորության տարածքում: 1041 թվականի օգոստոսի վերջին, սակայն, Բջնի ամրոցի ճ-մ-ում Վասակ Պահլավունու որդի Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու գլխավորած Անիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ջախջախեց Անիի թագավորության տարածք ներխուժած Սելջուկյան սուլթանության բանակին (մոտ 20.000) և գերեց նրա հրամանատարին<sup>5</sup>:

1041 թվականի սեպտեմբերի սկզբին Անիի թագավորության արքա հռչակվելու նպատակ հետապնդող Դավիթ I Անհողիի գլխավորած Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ևս մեկ անգամ ասպատակեց Անիի շրջակայքը և նահանջեց<sup>5</sup>, սակայն որևէ արդյունքի այդպես էլ չհասավ: Այսպիսով՝ հայերը զենքը ձեռքին պահպանեցին իրենց թագավորության ամբողջությունն և ինքնիշխանությունը, սակայն դժվարությունները դեռ առջևում էին: Նույն այս ժամանակ Ապենինյան թերակղզում գործող Նորմանները, արդեն տեղական բնակչության աջակցությամբ, շարունակում էին իրենց հաջող գործողությունները պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի դեմ:

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>5</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1:

**Գլուխ 139**  
**Ապուլիայի դքսության ստեղծումը և Արևմուտքում նորմանների  
դեմ պատերազմի սկիզբը**

1041 թվականի սեպտեմբերի 3-ին Օլիվենտոյի ճ-մ-ում Վիլիելմ Երկաթաձեռքի գլխավորած նորմանները և լանգոբարդները (1.200, որից 700 հեծյալ) հաղթեցին Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 200)<sup>1</sup>, որից հետո 1041 թվականի սեպտեմբերի վերջին Օֆաստո գետի ճ-մ-ում (= Մոնտեմաջորոյի ճ-մ) (Արևելյան Իտալիա, Կաննի մոտ) ևս մեկ հաղթանակ տարան, ընդ որում վերջին այս իրադարձություններում զոհվեց նաև Անգել Հայը<sup>2</sup>: 1041 թվականի նոյեմբերին Ատենուֆի ճ-մ-ում (= Մոնոպոլսի ճ-մ = Մոնտեպոլոզոյի ճ-մ) կայսրության ռազմական մեքենան, որի շարքում նույնիսկ պավլիկյաններ կային, ևս մեկ պարտություն կրեց նորմաններից և լանգոբարդներից (70.000)<sup>3</sup>:

Արդյունքում՝ ստեղծվեց Ապուլիայի դքսությունը, որի հիմնադիր հանդիսացավ հասարակ ռազմիկների շարքերից ելած և իր անձնական հատկանիշների շնորհիվ իշխանության ամենավերին բարձունքները հասած արդեն իսկ հիշատակված նույն Վիլիելմ Երկաթաձեռքը (1041-1046): Այսպիսով՝ Ապենինյան թերակղզում արդեն իր վերջնական տեսքով ի հայտ եկավ նորմանների շահերը ներկայացնող և նրանց կողմից եռանդուն պաշտպանվող մի ուժ, որն այդուհետ աստիճանաբար դուրս էր մղելու կայսրությանը թերակղզուց: Այս առումով ավելորդ չի լինի նշել, որ նորմաններն իրենք, անհատական և նույնիսկ փոքր խմբերի մակարդակում լինելով ոչ վատ ռազմիկներ, իր լավ ժամանակներում կայսրությանը ձեռնոց նետելու համար այնուհանդերձ չափազանց փոքրաքանակ էին, սակայն կայսրության լավ ժամանակները, ինչպես արդեն պարզ էր, թերևս, բոլորին, արդեն անցյալում էին:

**Գլուխ 140**  
**Կոնստանդին IX-ը և «Անտարբեր կայսրերի» դարաշրջանի սկիզբը**

Մինչ կայսրության սահմաններում կուտակվում էին սպառնալիքները՝ Միքայել V-ը սեփական կտրուկ գործողություններով իր դեմ էր հանել, թերևս, բոլորին այդ թվում նաև սեփական ազգականների շարքից, իսկ գործնականում և ոչ մի կողմնակից չունենալու պարագայում էլ դա ուղղակի չէր կարող չբերել աղետի: Արդյունքում՝ 1042 թվականի ապրիլի 21-ին Կոնստանդինուպոլսի բնակչությունը ապստամբեց և, ենթարկվելով հմուտ, սակայն աննկատ դրոշմների, գրոհի անցավ կայսերական պալատի ուղղությամբ՝ ի վերջո գրավելով այն Արմենիակոն բանակաթեմի զորավար Կեկավմենոս Կատակոլոնի գլխավորած կայսերական թիկնապահ զնդից (մոտ 4.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 3.000)<sup>4</sup>: Որպես հետևանք այս ամենի, մեկ օր չկառավարած մինչև իր իշխանության մեկ տարին լրանալը, Միքայել V-ը գահընկեց արվեց, իր քեռի Հովհաննեսի հետ միասին կուրացվեց, ներքինացվեց և վանք աքսորվեց, որտեղ էլ մի քանի ամսից կնքեց իր մահկանացուն, իսկ Բյուզանդական կայսրության կայսր էլ հռչակվեց նույն տարվա հունիսի 11-ին Չոյայի հերթական ամուսնու դերում հայտնված Կոնստանդինը՝ Կոնստանդին IX-ը (1042-1055):

Նոր կայսրը իր բնույթով պատկանում էր հույների կողմից պաշտպանվող պետական ծառայողների դասակարգին և արդյունքում սեփական անհոգ ու շվայտ կյանքով վերջինս շարունակեց քայքայել կայսրության արդեն առանց այդ էլ ճեղքեր ստացած ռազմավարչական

<sup>1</sup> Վիլիելմ Ապուլիացի «Ռոբերտ Գվիսկարի կյանքը», գիրք 1; Անանուն Բարիացի «Տարեգրություն»; Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 3:

<sup>2</sup> Գաուֆրեդ Մալատեռա «Ռոջերի և Ռոբերտի կյանքը», գիրք 1, գլուխ 10; Վիլիելմ Ապուլիացի «Ռոբերտ Գվիսկարի կյանքը», գիրք 1; Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Բարիացի «Տարեգրություն»:

<sup>3</sup> Վիլիելմ Ապուլիացի «Ռոբերտ Գվիսկարի կյանքը», գիրք 1; Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Բարիացի «Տարեգրություն»; Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»; Չիգերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 3:

<sup>4</sup> Միքայել Պսելլոս «Ժամանակագրություն», «Միքայել V», մաս 25-33, 36-37; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միքայել Կալափատես», մաս 1; Միքայել Աթալիաթես «Պատմություն» «Միքայել IV և Միքայել V»; Կատակոլոն Կեկավմենոս «Ստրատեգիկոն», մաս 250; Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 8; Մատթեոս Ուռշայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»:

համակարգը: Վերջին փոփոխությունն իր հետ, սակայն, նաև ևս մեկ, անսկառ ու մեծապես ռազմական բնույթի փոփոխություն բերեց, քանզի կայսերական պալատի պաշտպանության ժամանակ ծանր կորուստներ կրած կայսերական հայկական թիկնազորը դրանից հետո այլևս չհամարվեց և իր հայկական տեսքով, ըստ էության, վերացվեց՝ այդուհետ համարվելով հիմնականում արդեն վարձկան նորմաններով: Կայսրությունը հետևողականորեն զրկվում էր իր հայկականության հատկանիշներից և թիկնազորի հետ կապված այս փոփոխությունը, երբ հայերին փոխարինեցին նորմանները, դրա արտահայտություններից մեկն էր:

#### **Գլուխ 141**

##### **Սելջուկյան սուլթանության արևմտյան սկզբնախաղի սկիզբը և սելջուկյան վեցերորդ արշավանքի սկիզբը դեպի Յայաստան**

1041 թվականի վերջին սկիզբ առավ Սելջուկյան սուլթանության բանակի հերթական արշավանքը դեպի արևմուտք, ընդ որում հարվածի սուր ծայրում այս անգամ հիմնականում հայերից հարավ տեղակայված մահմեդական պետական միավորներն էին: Սկիզբ առավ սելջուկյան վեցերորդ արշավանքը դեպի Յայաստան (1041-1043):

1041 թվականի սեպտեմբերից մինչև նոյեմբեր Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Յայոց Միջագետքը և Յյուսիսայի Միջագետքը<sup>1</sup>: Ստեղծված ծանր պայմաններում Ուկայյանների էմիրության էմիր, հսկայական հեղինակության հասած և նույնիսկ որպես արաբների արքա ընկալվող Մութամիդ-էդ-Դուլան (1001-1050), ինչպես նաև քրդերի մեջ ոչ պակաս հեղինակություն վայելող Նասր-էդ-Դուլան որոշեցին միավորել ուժերը, ընդ որում հատկանշական է, որ երկար կառավարած երկու այս էմիրների օրոք էլ նրանց էմիրությունները գտնվում էին իրենց զարգացման գագաթնակետերում: Արդյունքում, սակայն, 1041 թվականի նոյեմբերին Մծբինի ճ-մ-ում քաղաքի շրջակայքը ասպատակող Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 25.000) հաղթեց Մրվանյանների և Ուկայյանների էմիրությունների միացյալ բանակին (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 1.000)<sup>2</sup>, ինչից հետո խոշոր ավարով հետ քաշվեց:

1042 թվականի գարնանը Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) հերթական անգամ ասպատակեց Յայոց Միջագետքը և Յյուսիսայի Միջագետքը<sup>3</sup>, սակայն Մութամիդ-էդ-Դուլայի ու Նասր-էդ-Դուլայի համագործակցությունն այս անգամ անհամեմատ ավելի լավ արդյունք ապահովեց և հակառակորդը հետ քաշվեց: Այսպիսով՝ արաբներն ու քրդերը, կարծես արդեն մոռացած հարյուրամյակների մրցակցությունը, ուժերն ի մի էին բերում մի նոր թշնամու դեմ պայքար մղելու համար, սակայն նույնիսկ այդ պարագայում էլ նրանք ռազմական ուժի թվաքանակի տեսանկյունից էականորեն զիջում էին հակառակորդին և վերջնական հաջողությունն ավելի քան կասկածելի էր:

#### **Գլուխ 142**

##### **Գևորգ Մանիակ Յայի ապստամբությունը**

1042 թվականի մայիսին Կաննի ճ-մ-ում Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին Ապուլիայի դքսության բանակին (մոտ 5.000)<sup>4</sup>, սակայն Ապենինյան թերակղզում կայսրության ընդհանուր դրությունը շարունակում էր անկում ապրել, ինչին վերջ տալու նպատակով էլ նոր կայսրը ձերբակալությունից ազատեց և կրկին Արևմուտք ուղարկեց մինչև այդ այստեղ մեծապես աչքի ընկած փառապանծ Գևորգ Մանիակ Յային: 1042 թվականի ամռանից մինչև աշուն Արևմուտքի դոմեստիկոս Գևորգ Մանիակ Յայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 15.000) և նրա կազմում

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»; Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»:

գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հրով ու սրով անցան Հարավային Իտալիայով<sup>1</sup>, ինչը որոշակիորեն սահմանափակեց Ապուլիայի դքսության հետագա ակտիվությունը, սակայն գործընթացն այս անգամ ևս իր վերջնական տեսքը չստացավ, քանի որ արդեն դեկտեմբերին, խուսափելով Ապուլիայի դքսության առաջխաղացած խոշոր բանակից, կայսերական բանակը նահանջեց և կենտրոնացավ Օթրանտի ու Տերենտի շրջակայքում:<sup>2</sup>

Գևորգ Մանիակ Հայի հայտնվելը Ապենինյան թերակղզում այստեղ մի պահ, կարծես թե, հավասարակշռեց ուժերի առկա դրությունը, սակայն նույն այս ժամանակ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի համար հերթական բարդություններն առաջացան արդեն Բալկանյան թերակղզում, որտեղ թուլացած կայսրության հետ հերթական անգամ հաշվի նստել չէր պատրաստվում Սերբական իշխանությունը՝ սրանով իսկ բնականաբար կանխորոշելով նաև կայսրության նավը լքած ու ավելի հյուսիս գտնվող Խորվաթական թագավորության դիրքորոշումը: Արդյունքում՝ 1042 թվականի հոկտեմբերի կեսին Սկադարի ճ-մ-ում (Ներկայիս Ալբանիայի հյուսիս) Սերբական իշխանության բանակը (մոտ 20.000) զիջեց Հայկական անակնկալ հարձակումով հաղթեց իշխանության տարածքն ասպատակած և վերադարձած Բյուզանդական կայսրության բանակին (60.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 300), ընդ որում կայսրության բանակի կորուստները կազմում էին 40.000 զինվոր<sup>3</sup>: Առանց այդ էլ բարդ իրավիճակը Արևմուտքում, սակայն, պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին ինքն իր ձեռքով շուտով ավելի բարդացրեց:

Կոստանդին IX-ը ի սկզբանե իսկ կասկածով էր վերաբերվում Գևորգ Մանիակ Հային, իսկ վերջինիս անձնական հատկանիշներն և հսկայական հեղինակությունն էլ բանակում միայն ուժեղացնում էին այդ կասկածները: Իրավիճակն ավելի լարեց Սկլերոսների տոհմից սերող կայսեր հերթական սիրուհիներից մեկը, որը, առաջնորդվելով ինչ-որ հին հաշիվներով, կայսեր աչքում ավելի սևացրեց ուղղամիտ այդ զորավարին: Արդյունքում՝ արդեն 1043 թվականի սեպտեմբերին, երբ Գևորգ Մանիակ Հայը պատրաստվում էր նորմանների հետ հակամարտության նոր փուլին, վերջինս հատուկ հրաման ստացավ՝ թողնել ամեն ինչ և վերադառնալ Կոստանդնուպոլիս: Նախորդ երկու անգամները նման հրամանը նշանակել էր պաշտոնազրկում ու ձերբակալում և Գևորգ Մանիակ Հայն այժմ ևս բոլոր հիմքերն ուներ ենթադրելու, որ այս անգամ ևս ամեն ինչ նույն տեսքը կունենա: Արդյունքում, արդեն, ըստ էության, չունենալով կորցնելու և ոչ մի բան, Արևմուտքին տիրող հզոր այդ ռազմիկն ու զորավարը ապստամբության դրոշ բարձրացրեց: Մի ինչ-որ բան, սակայն, հզոր այս անհատականությանը միշտ չէր հերիքում ու այս անգամ ևս չհերիքեց:

Արդյունքում՝ 1043 թվականի փետրվարին Օստրովի ճ-մ-ում (Թեսալոնիկեից մոտ 60 կմ հյուսիս-արևմուտք) մինչ այդ ապստամբած և սեփական բանակային ուժերը Բալկանյան թերակղզի անցկացրած Գևորգ Մանիակ Հայի բանակը (20.000, այդ թվում նորմաններ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակին (40.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 6.000), ինչպես նաև եղբայրներ Հասան և Ճնճոյկ Արծրունիների գլխավորած Վասպուրականի ազատագնդին (մոտ 5.000), սակայն հենց մարտի ընթացքում Գևորգը պատահական մի հարվածից սպանվեց, որից հետո նրա բանակը դադարեցրեց դիմադրությունը<sup>4</sup>: Գևորգ Մանիակ Հայի հեռանալ ռազմաքաղաքական ասպարեզից ամրապնդեց գործող կայսեր դիրքերը մայրաքաղաքում, սակայն այն նաև ակտիվացրեց կայսրության հակառակորդներին Ապենինյան թերակղզում:

Արդյունքում՝ 1043 թվականի գարնանը Սպոլետոյի կոմսության բանակը (մոտ 5.000, այդ թվում նորմաններ) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող

<sup>1</sup> Վիլհելմ Ապուլիացի «Ռոբերտ Գվիսկարի կյանքը», գիրք 1; Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Վիլհելմ Ապուլիացի «Ռոբերտ Գվիսկարի կյանքը», գիրք 1; Անանուն Բարիացի «Տարեգրություն»; Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Դուկյանին երեց «Տարեգրություն», գլուխ 38; Հովհաննես Սկլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 2; Կատակոլոն Կեկավմենոս «Ստրատեգիկոն», մաս 71:

<sup>4</sup> Միքայել Պսելլոս «Ժամանակագրություն», «Չոյա և Թեոդորա: Կոնստանդին IX», մաս 79-86; Հովհաննես Սկլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 3; Վիլհելմ Ապուլիացի «Ռոբերտ Գվիսկարի կյանքը», գիրք 1; Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»; Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 10; Մատթեոս Ուռշայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Բար-Յերբեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

Հայ ռազմիկներից (մոտ 20) պաշարեց Բարին, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, հետ քաշվեց<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի դեմ մեկ այլ ապստամբություն բռնկվեց նաև Կիպրոսում, սակայն 1043 թվականի գարնանը Կոնստանդին Հայը առանց լուրջ ջանքերի ճնշեց այն<sup>2</sup>: Եվ վերջապես հարվածի հետևից ստացող և թվում էր, թե հարվածը տապալման եզրին գտնվող Կոնստանդին IX-ի կառավարությունը նույն այս ժամանակ ևս մեկ վտանգավոր մարտահրավերի դեմ կանգնեց, երբ մի վերջին անգամ Բյուզանդական կայսրության դեմ մեծ ծավալի ռազմական գործողություններ սկսեց իր երբեմնի հզորության վերջին ցնցումներն ապրող Կիւլյան Ռուսիան:

### Գլուխ 143 Կիւլյան Ռուսիայի արևմտյան վերջին հարվածը

Հարկ է նշել, որ կայսրության ուշագրավ այս հակառակորդը այս անգամ պատրաստվում էր հարված հասցնել ինչպես ծովով՝ ուղիղ Կոստանդնուպոլսին, այնպես էլ ցամաքով՝ դեպի կայսրության մայրաքաղաքն առաջանալով Թրակիայի տարածքով: Այս ծրագիրը, սակայն, ի սկզբանե չգործեց, քանզի Վասիլյան գահատոհմի կողմից թողնված ռազմական մեքենան և, մասնավորապես, հայերը դեռևս քիչ թե շատ իրենց տեղերում էին:

Արդյունքում՝ 1043 թվականի հունիսի սկզբին Արևելյան Բուլղարիայի կառավարիչ Կեկավմենոս Կատակոլոնի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000) Վառնայի ճ-մ-ում հաղթեցին Կիւլյան Ռուսիայի ափ իջած բանակի մի մասին (մոտ 10.000, այդ թվում նորմաններ)<sup>3</sup>: Հակառակորդին հաջողություն չբերեցին, սակայն, նաև մարտերը ծովի վրա:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1043 հունիսի 17 – *Իսկրեստրոս փարոսի ճ-մ* (Կոստանդնուպոլսից մոտ 5 կմ հյուսիս-արևելք)<sup>4</sup>

Կիւլյան Ռուսիայի բանակը (100.000, այդ թվում նորմաններ, 400 նավ) ծովով ու ցամաքով արևելքից մոտեցավ Կոստանդնուպոլսին, որից հետո ցամաքային ուժերը ափում տեղավորեց, իսկ նավատորմը թողեց նրա հարևանությամբ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Կոնստանդին IX-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000, 50 նավ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000, այդ թվում Հասան ու Ճնճղուկ Արծրունիների գլխավորած Վասպուրականի ազատագուևորը) ցամաքով, իսկ Վասիլ Թեոդորական Հայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության նավատորմը՝ ծովով, շարժվեցին հակառակորդի բանակի ուղղությամբ: Անհաջող ավարտված բանակցություններից հետո կողմերը պատրաստվեցին մարտի:

I փուլ – Կեսոբին կայսերական 2 նավեր Վասիլի անձնական ղեկավարությամբ հարձակվեցին թշնամու նավատորմի առաջապահի վրա և, արդյունավետ օգտագործելով «Հունական կրակ»-ը, հասան լիակատար հաջողության: Հակառակորդը կորցրեց 10 նավ, ընդ որում աբորդաժային ընդհարումներից մեկի ժամանակ Վասիլը առաջինը ցատկեց հակառակորդի նավերից մեկի մեջ և իր զինակիցների հետ միասին ոչնչացրեց նրա անձնակազմին: Միաժամանակ կայսերական բանակի մի մասը հարձակվեց հակառակորդի ճամբարի վրա և վերջինիս ցամաքային ուժերին ևս ստիպեց նահանջել:

II փուլ – Կայսերական ցամաքային բանակը ու նավատորմը ողջ ուժով անցան հարձակման և ի վերջո պարտության ու փախուստի մատնեցին հակառակորդին: Կիւլյան Ռուսիայի նավատորմը ցրվեց բաց ծովում և շուտով ծանր կորուստներ կրեց սկիզբ առած

<sup>1</sup> Վիլհելմ Ապոլիպացի «Ռոբերտ Գվիսկարի կյանքը», գիրք 2:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 4:

<sup>3</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 6; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Միքայել Պսեղոս «Ժամանակագրություն», «Չոյա և Թեոդորա: Կոնստանդին IX», մաս 90-95; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 6; Անանուն «Անցած օրերի տարեգրությունը»; Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

փոթորիկից, իսկ փրկված ու ափ դուրս եկած հակառակորդի ռազմիկներն էլ սպանվեցին կամ գերվեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 50.000 զինվոր: Կիւլյան Ռուսիայի նավատորմի մնացորդը նահանջեց ու սկսեց շարժվել դեպի հյուսիս-արևելք, իսկ ցամաքային ուժերը ուղղություն վերցրին դեպի Դանուբի գետաբերան:

1043 թվականի հունիսի վերջին Բոսֆորի մոտակայքում Կիւլյան Ռուսիայի նավատորմը (մոտ 100 նավ) դարանը զցեց և համառ ծովամարտում հաղթեց հետապնդող Բյուզանդական կայսրության նավատորմին (24 նավ) ու ոչնչացրեց նավերում գտնվող Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 2.000) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 100)<sup>1</sup>: Այս ռազմագործողության ժամանակ առաջին ու վերջին այս հաջողությունը, սակայն, Կիւլյան Ռուսիայի համար չէր կարող փոխել մարտական գործողությունների ընդհանուր խիստ անհաջող ընթացքը, մանավանդ որ արդեն 1043 թվականի հուլիսի սկզբին Արևելյան Բուլղարիայի Նույն կառավարիչ Կեկավմենոս Կատակոլոնը Նույն Վառնայի մոտ հերթական անգամ պարտության մատնեց վերջինիս բանակին<sup>2</sup>:

#### Գլուխ 144

### Սելջուկյան սուլթանության արևմտյան սկզբնախաղի հետագա ընթացքը և սելջուկյան հինգերորդ արշավանքի վերջը դեպի Հայաստան

Մինչ զարմանալի կենսունակություն դրսևորող Կոնստանդին IX-ը Կոստանդնուպոլսի մոտակայքում պայքար էր մղում իր գահի, իշխանության և տերության համար, Տուրքիլ-բեկը հերթական հարվածը հասցրեց արևմտյան ուղղությամբ: Իրոք, 1043 թվականի հուլիսին Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) ասպատակելով արշավեց Մոսուլ-Բզաբդե-Հիսն-Քեֆ-Ամիդ-Տիգրանակերտ-Բաղեշ-Խլաթ երթուղով<sup>3</sup>, որից հետո ներխուժեց Վասպուրական:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1043 օգոստոս – Թոռնավան գավառի ճ-մ (Վասպուրական)<sup>4</sup>

Խլաթից առաջխաղացած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (15.000) սկսեց ասպատակել Թոռնավանը, որտեղ չկային բավարար բանակային ուժեր: Հակառակորդի դեմ շարժվեց միայն Թոռնավանի ծերունագարդ իշխան Խաչիկ Առյուծ Արծրունին՝ 70 հեծյալ ռազմիկներով:

I փուլ – Հայկական բանակը անակնկալ հարձակվեց հակառակորդի բանակի վրա, ընդ որում խիզախ այդ մարտին մասնակցեց Նույնիսկ ամրոցում մարտին իր մասնակցելը արգելելու նպատակով փակված Խաչիկի տասնհինգամյա որդին:

II փուլ – Հակառակորդի բանակը շրջապատեց Հայ հեծյալներին, որի արդյունքում, կռվելով մինչև վերջ, ի վերջո ընկան Խաչիկը ու նրա որդին և զոհվեցին գրեթե բոլոր Հայ մարտիկները:

III փուլ – Կարճ ժամանակ անց մարտադաշտ հասավ հարձակման մասին տեղեկացված և եղբայրներ Հասան ու Ճնճղուկ Արծրունիների գլխավորությամբ Թոռնավանին մոտեցող Վասպուրականի ազատագուևորը (5.000): Մարտից անմիջապես առաջ Հասանը դուրս եկավ հակառակորդ բանակների մարտակարգերի միջատարածք և մենամարտի հրավիրեց իր հորը սպանողին: Առաջ եկավ մի հաղթանդամ ռազմիկ, որի հետ տեղի ունեցած հեծյալ թրամարտում Հասանը հաղթեց ու սպանեց նրան՝ հետ խլելով հոր դրոշը և հանդերձանքը: Այնուհետև հակառակորդի շարքերին մարտահրավեր նետեց Ճնճղուկը՝ մարտի կանչելով իր փոքր եղբորը սպանողին: Թշնամու շարքերից առանձնացավ մարտահրավերը ընդունած հակառակորդի հրամանատարը: Անմիջապես էլ

<sup>1</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 6; Անանուն «Անցած օրերի տարեգրությունը»:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 6; Անանուն «Անցած օրերի տարեգրությունը»:

<sup>3</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

տեղի ունեցած մենամարտում Ճնճղուկը հաղթեց և սպանեց նաև սրան՝ հետ խլելով սպանված եղբոր զենքերը: Դրանից հետո Վասպուրականի ազատագրվող անցավ հզոր հարձակման և գլխովին ջախջախեց հակառակորդի բարոյալքված բանակին:

Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ 4.000 զինվոր: Սելջուկյան վեցերորդ արշավանքը դեպի Հայաստան ավարտվեց:

## Գլուխ 145

### Հայ-Բյուզանդական IV պատերազմի հետագա ընթացքը և ավարտը

Չարմանալի հաջողականությամբ հաղթահարելով 1043 թվականին իր դեմ հառնած մարտահրավերները՝ արդեն 1044 թվականի սկզբին պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը ձեռնամուխ եղավ Անիի թագավորության խնդրին: Հայերը, սակայն, պատրաստ չէին այդքան հեշտությամբ տեղի տալ և արդյունքում 1044 թվականի ապրիլին Անիի ճ-մ-ում սպարապետ Վահրամ Պահլավունու գլխավորած Ոստանիկ բանակը (մոտ 40.000) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության առաջխաղացած բանակին (մոտ 70.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 15.000)<sup>1</sup>: Եվս մեկ հաղթանակ կրկին հարձակման անցած կայսրության ռազմական մեքենայի դեմ Անիի պարիսպների տակ հայերը շահեցին 1044 թվականի մայիսին<sup>2</sup>, իսկ մեկն էլ՝ հունիսին<sup>3</sup>: Այս առումով հետաքրքիր է, որ, կայսրության բանակի հետ միաժամանակ հարձակման էր անցել նաև Աբուլ-Ասվար Շավուրը, որի գլխավորած բանակը 1044 թվականի նույն հունիսին Անիի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Սուրմարուն (Արարատ, Մասյացոտն գավառի հյուսիս, Արաքսի աջ ափին), Ամբերդը (Արարատ, Արագածոտն գավառի արևմուտք, Արագածի հարավային լանջին) և խոր Վիրապ ամրոցը<sup>4</sup>:

1044 թվականի հուլիսին կայսրության ռազմական մեքենան հերթական հարվածը հասցրեց Անիի ուղղությամբ: Անիի պարիսպների տակ, սակայն, սպարապետ Վահրամ Պահլավունու գլխավորած Ոստանիկ բանակը (մոտ 30.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց քաղաքը պաշարած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 55.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 10.000)<sup>5</sup>: Դրանից հետո, ռազմական ոլորտում մատնվելով վերջնական անհաջողության, պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը Անիի հարցով որոշեց գործել դիվանագիտական դաշտում:

Արդյունքում՝ իր ժամանակի դիվանագիտական երաշխիքների զինանոցի ողջ կիրառմամբ կազմվեց և Գագիկ II-ին ուղարկվեց մի ուղերձ, որով վերջինս, կարծես թե, հարաբերությունները վերջնականապես պարզաբանելու նպատակով, հրավիրվում էր Կոստանդնուպոլիս: Իրավիճակը իր ողբերգականությամբ կրկնում էր չարաբաստիկ 368 թվականը և, եթե այն ժամանակ Արշակ III-ը և իր սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանը մեկնելով Տիգրոն ուղղակի սխալվեցին, ապա այժմ Գագիկ II-ը, կարծես թե, նույնիսկ գիտակցաբար սխալվեց՝ այդպես էլ չլսելով բազմափորձ սպարապետ Վահրամ Պահլավունուն ու տեղի տալով իր արքային արդեն վաղուց դավաճանած քսու պալատական Վեստ Սարգսի, ինչպես նաև բոլոր ժամանակների Հայոց, թերևս, ամենաանհաջող կաթողիկոս Պետրոս I Գետադարձի (1019-1058) պնդումներին: Արդյունքն ավելի քան սպասելի էր, քանի որ, այն բանից հետո, երբ արքայից-արքա Գագիկ II-ը մեկնեց Կոստանդնուպոլիս, այստեղ նա գերվեց և այլևս Անի չվերադարձավ: Իր հերթին ստեղծված ծանր պայմաններում բուն Անիում ծվարած դավաճաններին հաջողվեց մեկուսացնել անզիջում պայքարի կողմնակից ու անկախության շատագուժ Վահրամ սպարապետին, զրկել նրան իր կողմնակիցների աջակցությունից և, կապ հաստատելով թշնամու հետ, 1045 թվականի սկզբին

<sup>1</sup> Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 10; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 8:

<sup>2</sup> Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 10; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 8:

<sup>3</sup> Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 10; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 8:

<sup>4</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 8; Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»:

<sup>5</sup> Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 10; Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 8; Անանուն Թավրիզեցի «Ժամանակագրություն»:

Անին, իսկ արդյունքում նաև ողջ թագավորությունը, հանձնել Բյուզանդական կայսրությանը: Հայ-Բյուզանդական IV պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում՝ համահայկական նշանակություն ունեցող Անիի թագավորությունը կործանվեց:

Լուծելով Անիի թագավորության խնդիրը ու դեռևս գործելով նախկին հարաշարժությամբ՝ կայսրության ռազմական մեքենան հենց անմիջապես էլ փորձեց զարգացնել հաջողությունը և հարձակողական նոր ռազմագործողություն իրականացնել: Այս տիպի գործողությունները, սակայն, կայսրության ռազմական մեքենան, սկսած դեռևս 1020-ական թվականների վերջից ու հատկապես Արևելքում գտնվող մահմեդականների դեմ, առանձնակի չէր հաջողում, ընդ որում նույնիսկ Անիի ուղղությամբ ձեռք բերած վերջնական հաղթանակն ինքն էլ ավելի շուտ քաղաքական, քան թե ռազմական մակարդակում էր: Այսպես թե այնպես, սակայն որոշվեց հարված հասցնել Դվինին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1045 աշուն – Դվինի ճ-մ<sup>1</sup>

Անիի կառավարիչ Ասիդի, Վահրամ Պահլավունու, նրա որդի Գրիգորի, ինչպես նաև Լիպարիտ Զաչ Օրբելյանի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000), ինչպես նաև Քարադուռի իշխանության բանակը (մոտ 5.000) արշավեցին Դվինի դեմ: Դվինում իշխող Աբուլ-Ասվար Շավուրը, սակայն, որի բանակը (մոտ 5.000) քանակապես զիջում էր հակառակորդին, չցանկացավ բաց մարտի մեջ մտնել, այլ դրա փոխարեն նետաձիգներին դարան դրեց Դվինի շրջակայքի այգիներում, ինչպես նաև բաց թողեց Արաքս գետի ջրերը՝ ստեղծելով սայթաքուն ցեխաջրի լայնարձակ մի դաշտ:

I փուլ – Աբուլ-Ասվար Շավուրի հեծելազորը անցավ հարձակման և կեղծ նահանջով հակառակորդի հիմնական ուժերին քաշեց դեպի այգիները:

II փուլ – Հակառակորդին հետապնդող բրիստոնյաների հեծելազորը հայտնվեց Աբուլ-Ասվար Շավուրի կողմից նախապատրաստված ցեխաջրի դաշտում, որտեղ նժույգները սկսեցին սայթաքել կամ խրվեցին, ինչը կոտորեց հեծելազորի հարվածային թափը: Գրեթե միանգամից էլ, թույլ չտալով բրիստոնյաներին ուշքի գալ, դարանակալ նետաձիգները հարվածի տակ առան վերջիններիս: Հենց այս մարտում էլ ընկան Վահրամ Պահլավունին և Գրիգորը, իսկ կայսերական բանակը զգալի կորուստներով հետ քաշվեց դեպի հյուսիս:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:

Անիի թագավորության կործանումից հետո Հայաստանում Բյուզանդական կայսրության տիրույթները կտրուկ ավելացան՝ գրեթե կազմելով այն դրությունը, որն առկա էր 629 թվականի վիճակով: Այս ձեռքբերումը, սակայն, մեծապես կյանքի կոչվեց արդեն ոչ թե կայսրության ներքին ուժի հաշվին, որն աստիճանաբար անկում էր ապրում, այլ՝ Անիի թագավորության թուլության շնորհիվ: Սկզբում Տարոնի իշխանության, հետո՝ Արտանուշի և Վասպուրականի, իսկ վերջում էլ Անիի թագավորությունների վերացումը ու դրանց տարածքների ընդգրկումը կայսրության ռազմավարչական համակարգում, սակայն, իր հետ ևս մեկ աննկատ, սակայն ծանրակշիռ մի հետևանք բերեց, քանզի այդ տարածքներում սկսեց գործել բանակային ուժերի նկատմամբ միևնույն կիրառվող նույն այն քաղաքականությունը, որը Վասիլ II-ի կառավարման վերջին տարիներից սկսած կիրառվում էր կայսրության արևելյան տարածքներում՝ հրաժարում տեղական բանակային ուժերից և մայրաքաղաքի կողմից ապահովվող վարձու ուժերի կիրառում: Արդյունքում, ըստ էության, վերացվեց նաև Անիի թագավորության բանակը, ինչպես միևնույն այդ վերացվել էին Արտանուշի ու Վասպուրականի թագավորության զինված ուժերը, ինչը հեռանկարում կայսրության և, ընդհանրապես, արևելյան բոլոր բրիստոնյաների համար ծանրագույն հետևանք էր ունենալու:

<sup>1</sup> Արիստակես Լաստիվեցի «Պատմություն», գլուխ 10; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 8:



Իրոք, բանակաթեմային համակարգի, ըստ էության, վերացումը իրեն չէր արդարացրել նույնիսկ մինչ վերջին այս փոփոխությունները, երբ կայսրության ռազմական մեքենան զրկվել էր իր գրեթե բոլոր լավագույն որակներից, սակայն այժմ վիճակն ավելի ծանրացավ: 1030 թվականի աղետը ամենից առաջ և պարզորեն ցույց տվեց ողջ այն կործանարար փոփոխությունները, որոնք արդեն իսկ առկա էին կայսրության ռազմական համակարգում: Ավելին, եթե վերջին դեպքում խոսքը վերաբերում էր ընդամենը միայն ոչ այնքան ուժեղ հակառակորդի դեմ հարձակողական անհաջող գործողության իրականացմանը, ապա արդեն այս պարագայում ակնհայտ էր, որ կայսրությունը կհայտնվի ավելի բարդ դրության մեջ, երբ, ապագա զարգացումների արդյունքում, ինչպես նախորդ հարյուրամյակներում եղել էր Արաբական խալիֆության պարագայում, արդեն նման հզորության տիրապետող մի ուժ հանկարծ սկսի ներխուժումներ իրականացնել դեպի կայսրության տարածքի խորքեր:

Առայժմ դեռևս մեծապես աննկատ մնացած վերջին խնդիրը հենց Անիի թագավորության անկումով էլ, սակայն, պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի առջև հառնեց իր առավել սրությամբ, քանի որ այս զարգացումների արդյունքում ոչ միայն վերացավ արևելյան քրիստոնյաների պաշտպանական համակարգի կարևորագույն մասը կազմող հայկական գործոնը, այլև Հայաստանի լայնարձակ տարածքների պահպանության հոգսը ընկավ նույն այդ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի վրա և դա այն դեպքում, երբ վերջինս դրան որևէ կերպ, ըստ էության, պատրաստ չէր: Եվ վերջապես իրավիճակը իր վերջնական և առավել ծանր տեսքը ստացավ այն բանի ֆոնին, որ հենց նույն այս ժամանակ արևելքից քրիստոնյաների սահմաններին էր մոտենում Տուրքիլ-բեկի կողմից տարին տարու վրա հզորացող Սելջուկյան սուլթանությունը:

#### Գլուխ 146

#### Սելջուկյան սուլթանության արևմտյան սկզբնախաղի շարունակությունը

1040 թվականին Շաբիբ իբն Վասաբի մահից հետո Նոմայրյանների Էմիրությունը մասնատվեց և արագորեն կորցրեց իր նախկին հզորության զգալի մասը: Այս հանգամանքն իր հերթին մեծապես ուժեղացրեց մինչ այդ արաբական այս Էմիրության հետ մրցակցության մեջ գտնվող ինչպես քրդական Էմիրությունների, այնպես էլ վերջին տարիներին քրդական տարրի հետ սերտորեն դաշնակցող և սելջուկյան վտանգից ահաբեկված Ուկայյանների Էմիրության Էմիր Մուլամիդ-Էդ-Դուլայի դիրքերը: Արդյունքում սեփական Էմիրության հզորության գազաթնակետն ապահոված Մրվանյանների Էմիրության Էմիր Նասր-Էդ-Դուլան մի ինչ-որ պահի իրեն այնքան ազատ զգաց, որ, դուրս գալով Մերձավոր Արևելքում արդեն զգալիորեն հեղինակազրկված Բյուզանդական կայսրության դեմ, 1045 թվականի գարնանային մի գիշեր փոքր մի ջոկատով (120) ասպատակեց Մելիտենե գավառը և նահանջեց<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին ավելի մեծ բարդություններ էին սպասում Ապենինյան թերակղզում:

Իրոք, թեև 1045 թվականի գարնանը Տերենտի ճ-մ-ում Արևմուտքի դոմեստիկոս Արգիրոս Բարիացու գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին Ապուլիայի դքսության բանակին (մոտ 5.000)<sup>2</sup>, սակայն արդեն 1045 թվականի ամռանը Տրանոյի ճ-մ (Հարավային Իտալիա) պարտություն կրեցին<sup>3</sup>, որն ի չիք դարձրեց նախորդ հաջողության բոլոր պտուղները: Մինչ Մերձավոր արևելքում տեղական ուժերը մանր մրցակցության մեջ էին և մանր հակամարտություններում դիմադրում էին արդեն իսկ թուլացող կայսրությանը՝ սկսած արդեն 1040 թվականից հաջողությունը հաջողության հետևից էր գրանցում Սելջուկյան սուլթանությանը տարին տարու վրա հզորացնող Տուրքիլ-բեկը, ընդ որում հաջողակ այս տիրակալի օգտին խաղաց նաև բնակլիմայական գործոնը:

<sup>1</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 235:

<sup>2</sup> Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»; Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»:

Իրոք, սկսած XI դարի երկրորդ տասնամյակի վերջից երկրագնդի միջին շերմաստիճանը, ինչպես արդեն ասվեց, սկսել էր աստիճանական անկում ապրել, ինչի պայմաններում ուժեղացող ցրտերից աստիճանաբար դեպի հարավ հետ քաշվող Ղիչախական խանությունը հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղությամբ ավելի ուժեղացրեց ճնշումը, ընդ որում հարվածի հիմնական ծայրում այս անգամ ևս օղուզներն էին: Արդյունքում՝ օղուզները վերջնականապես լքեցին հայրենի տափաստանները և բաժանվեցին երկու մասի, երբ նրանց մի մասը Կասպից ծովի արևելյան ափերով շարժվեց դեպի հարավ և ի վերջո ապաստան գտավ Սելջուկյան սուլթանությունում, իսկ մյուս մասն էլ համալրեց Օղուզական խանության հպատակների շարքերը՝ առավել ուժեղացնելով պետական այս երկու միավորներին: Արդյունքում՝ Օղուզական խանությունը, դաշնակցային հարաբերություններ հաստատելով Պաթիսական խանության հետ, շուտով ուժեղացնելու էր ճնշումը կայսրության վրա վերջինիս դանության սահմանում, սակայն հեշտ չէր լինելու քրիստոնյաների դրությունը նաև Մերձավոր Արևելքում, քանզի նոր ուժերով համալրված Սելջուկյան սուլթանությունն ինքն էլ Մերձավոր Արևելքում իր հերթին միայն ուժեղացնելու էր ճնշումը արևմտյան ուղղությամբ:

Արդեն 1041 թվականին Տուղրիլ-բեկը սկսեց և 1042 թվականի վիճակով ավարտին հասցրեց Տաբարիստանի արևելյան մասի ուղղակի բռնակցումն իր սուլթանությանը, երբ Չիյարյանների Էմիրության հերթական Էմիր Անուշիրվանը (1030-1050) ընդունեց Սելջուկյան սուլթանության գերիշխանությունը: Շուտով նույն բախտին արժանացան նաև վերոհիշյալ երկրամասի արևմուտքում իշխող մի շարք մանր տիրակալներ ևս, որոնք Սալարյանների Էմիրության հերթական Էմիր Յուսթան իբն Իբրահիմի (1029-1050) հետ միասին իրենք ևս ի վերջո ստիպված ընդունեցին Սելջուկյան սուլթանության գերիշխանությունը: Հաջորդը Կակուվեհյանների Էմիրությունն էր, որտեղ մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում կառավարում էր Մուհամմեդ իբն Ռուստամի որդի Փարամուրզը (1041-1051): Վերջինս իր հերթին, արդեն 1043 թվականի վիճակով, զգալի տարածքներ էր զիջել Սելջուկյան սուլթանությանը և, ընդունելով վերջինիս գերիշխանությունը, ըստ էության, սահմանափակվել էր միայն Սպահանով: Այսպիսով՝ Տուղրիլ-բեկի տերությունը ընդհուպ և արդեն փաստացի մոտեցավ Ռավվադյանների Էմիրության արևելյան սահմաններին: Ռավվադյանների Էմիրության Էմիր Վահսուդանը, սակայն, կարողացավ առժամանակ, եթե ոչ կասեցնել, ապա հարաբերությունների գոնե նախկին տեսքը պահպանել ահեղ Տուղրիլ-բեկի հետ, երբ, ուղղակիորեն դեռևս չենթարկվելով վերջինիս, Ռավվադյանների Էմիրությունն այնուհանդերձ ստանձնում էր սուլթանության դաշնակցի կարգավիճակը:

Իր հերթին, զարգացնելով հաջողությունը, 1045 թվականին Սելջուկյան սուլթանության բանակը տիրեց նաև Համադանին ու նրա շրջակայքին: Սրանով Տուղրիլ-բեկն, ըստ էության, ավարտին հասցրեց Իրանական լեռնաշխարհի կենտրոնական հատվածի նվաճումը, դեպի ավելի հարավ սեղմեց Բուվեհյանների Էմիրությանը, ավելի մեծացրեց Ռավվադյանների Էմիրության շրջափակման օղակը արդեն նաև հարավից, ինչպես նաև հնարավորություն ստացավ անմիջականորեն մուտք ունենալ արդեն նաև դեպի Հյուսիսային Միջագետք: Արդյունքում՝ օրակարգ էր մտնում դեպի արևմուտք հերթական հզոր առաջխաղացման խնդիրը և այս պայմաններում, որպես հարվածային ուժերի հրամանատար, Տուղրիլ-բեկը նշանակեց հոր կողմից իր խորթ եղբայր Իբրահիմ Ինալին, որի հայրը իր հորեղբայր Յուսուֆն էր, ինչպես նաև մյուս հորեղբոր որդի Գթլմուշ իբն Արսլանին՝ նրանց տրամադրության տակ ղեկավարելով զգալի ուժեր:

Ռավվադյանների Էմիրության հետ ձեռք բերած համաձայնության արդյունքում 1046 թվականի գարնանը Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 40.000) ներխուժեց Սյունիք և, ենթարկվելով Սյունիքի թագավորության բանակի (մոտ 10.000) անկանոն հարվածներին, հասավ մինչև Տաթևի վանք (Սյունիք, Ծղուկ գավառի հարավ), սակայն ի վերջո նահանջեց<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, չնայած հարավից ահագնացող վտանգներին, քրիստոնյաների մոտ շարունակվում էին ներքին խմորումները, ընդ որում իրավիճակը հատկապես բարդ էր Զարթլիի թագավորությունում, որտեղ Բագրատ II-ի իշխանությունը չէր ընդունում իր թագավորության մի մեծ հատվածը:

<sup>1</sup> Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 58:

**Օրբեյանների և Քարթլիի թագավորության կենտրոնական իշխանության  
հակամարտության շարունակությունը**

1046 թվականի գարնանը Բագրատ II-ի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) պաշարեցին Անակոփիան, սակայն, տեղեկանալով, որ Շուաբյանների Էմիր Ջաֆար իբն Ալին մահացել է և հրավեր ստանալով քաղաքից, հիմնական ուժերով շարժվեցին դեպի հարավ ու մտան Տփղիս<sup>1</sup>: Տփղիսի ազատագրումը կարևոր քայլ հանդիսացավ Քարթլիի թագավորության համար ընդհանրապես, սակայն ընդհանուր խնդիրները մնում էին, իսկ քաղաքում էլ ամուր հաստատվել ի սկզբանե չհաջողվեց: Հաջորդը հին հաշիվների պարզումն էր Քարադուռի իշխանության հետ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1046 աշուն – Շավշթի ճ-մ (Գուգարք, Շավշթ գավառ)<sup>2</sup>

Բագրատ II-ի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում 3.000 նորման) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) մեծ արշավանքի դուրս եկան Քարադուռի իշխանության դեմ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Լիպարիտ Քաջ Օրբեյանի գլխավորած Քարադուռի իշխանության և Լոռու թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 10.000), ինչպես նաև Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավեցին Կուր գետի մոտ՝ վերջինիս մեջ թափվող վտակի ձախ ափին: Շուտով հակառակորդը մոտեցավ վտակի աջ ափին և մարտակարգ ընդունեց:

I փուլ – Դաշնակից բանակը հետ մղեց Կուրի վտակով հարձակման անցած թշնամու ճակատային հարվածը՝ կորուստներ պատճառելով վերջինիս:

II փուլ – Դաշնակից բանակը անցավ հակահարձակման և փախուստի մատնեց հակառակորդի բանակին:

III փուլ – Դաշնակից բանակը շրջապատեց նորմաններին, որոնք գերի հանձնվեցին:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցները՝ մոտ 100, պարտվողներից՝ հայերը մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000 սպանված և վիրավոր, մոտ 1.000 գերի: Գերված նորմանները սկսեցին ծառայել Քարադուռի իշխանության բանակում:

Նախորդ դեպքերից կարճ ժամանակ անց՝ 1046 թվականի նույն աշնանը, Լիպարիտ Քաջ Օրբեյանը Աբբասթումանի ճ-մ-ում (Ախալցխայից մոտ 20 կմ հյուսիս-արևմուտք) ևս մեկ հաղթանակ տարավ<sup>3</sup>, ինչը ոչ միայն լուրջ հարված հասցրեց Քարթլիի արքայի ծրագրերի իրականացմանը, այլև լիակատար կերպով հակառակորդին տվեց ռազմավարական նախաձեռնությունը: Ստեղծված ծանր պայմաններում Կոնստանդին IX-ի միջնորդությամբ կնքվեց հաշտություն, ըստ որի Քարթլիի թագավորությունը փաստացի ճանաչեց Քարադուռի իշխանության անկախությունը, իսկ վերջինս էլ հռչակվեց Բյուզանդական կայսրության դաշնակից: Այս հաշտության մոտակա արդյունքներից մեկն էլ այն եղավ, որ Բյուզանդական կայսրության հետ հարաբերություններում Քարթլիի թագավորությունը հիմնականում սկսեց ներկայացնել հենց Քարադուռի իշխանությունը, երբ Լիպարիտ Քաջ Օրբեյանը ստանձնեց կայսրության գլխավոր դաշնակցի դերն Արևելքում: Ի կատարումն հենց նոր ձեռք բերած պայմանավորվածությունների՝ 1046 թվականի նոյեմբերից մինչև դեկտեմբեր Լիպարիտ Քաջ Օրբեյանի գլխավորած Քարադուռի իշխանության, Լոռու (մոտ 10.000, այդ թվում մոտ 2.000 նորմաններ) և Կախեթի (մոտ 1.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ու նրա կազմում

<sup>1</sup> «Քարթլիս-Ցխովրեբա», «Քարթլիի մատյանը»; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3:

<sup>2</sup> «Քարթլիս-Ցխովրեբա», «Քարթլիի մատյանը»; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 11; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»; Անանուն Սյունեցի «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> «Քարթլիս-Ցխովրեբա», «Քարթլիի մատյանը»; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Հերթի կյանքը»; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 11:

գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100), ինչպես նաև Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) ասպատակեցին Դվինի շրջակայքն և Նահանջեցին<sup>1</sup>:

1047 թվականի սեպտեմբերի սկզբից մինչև հոկտեմբերի կես քրիստոնյաները հերթական հարվածը հասցրին Դվինի ուղղությամբ, երբ Արևելքի դոմեստիկոս Կեկավմենոս Կատակոլոնի ու Լիպարիտ Քաջ Օրբելյանի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000), ինչպես նաև Քարադուռի իշխանության բանակը (մոտ 5.000) Շադդադյանների Էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) պաշարեցին Սուրմարուն, Ամբերդը, Խոր Վիրապ ամրոցը և Ծիծեռնակաբերդը (վերջինը՝ Երևանի մոտ): Նույն այս ժամանակ, սակայն, տեղեկանալով Արևմուտքում առաջացած բարդությունների և ամենից առաջ բռնկված Թոռնիկյան ապստամբության մասին (1047), քրիստոնյաները հաշտություն կնքեցին և հետ քաշվեցին, երբ Աբուլ-Ասվար Շավուրը, գուցե ինչ-որ տեղ ձևականորեն, ընդունեց կայսրության գերիշխանությունը<sup>2</sup>:

## **Գլուխ 148** **Թոռնիկյան ապստամբությունը**

Իրոք, նույն այս ժամանակ Արևմուտքում կայսրության վիճակը շարունակում էր դանդաղ, սակայն անշեղորեն վատթարանալ, երբ 1046 թվականի ամռանը Ապուլիայի ճ-մ-ում (Հարավային Իտալիա) Ապուլիայի դքսության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 100)<sup>3</sup>: Առավել մեծ դժվարություններ հարուցեց, սակայն, գահակալական հերթական ապստամբությունը, որը բռնկվեց Կոնստանդին IX-ի դեմ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### **1047 սեպտեմբերի 25 - հոկտեմբերի սկիզբ - Կոստանդնուպոլսի ճ-մ**

Ապստամբած Լևոն-Թոռնիկ Քաջ Մամիկոնյանի բանակը (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000, այդ թվում Հովհաննես Բատացեը<sup>5</sup>, Թեոդորոս Հայը, Պողոս Հայը և Մարիանոս Բրանասը<sup>6</sup>) պաշարեցին քաղաքը Կոնստանդին IX-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակից (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000):

I փուլ - Սեպտեմբերի 25-ի օրվա առաջին կեսին ապստամբները քաղաքի պարիսպների դիմաց մարտակարգ ընդունեցին: Տեսնելով այդ՝ կառավարական բանակը (1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) դուրս եկան քաղաքից և գրոհի անցան, սակայն ապստամբները, կեղծ փախուստով հեռացնելով հարձակվողներին պարսպից, անցան կտրուկ հակահարձակման ու ծանր պարտության մատնեցին նրանց: Նույն օրը գիշերն էլ կառավարական ուժերը պարիսպների դիմաց պաշտպանական կառույցներ կառուցեցին, որոնք, սակայն, բավարար հզորություն չունեին:

II փուլ - Սեպտեմբերի 26-ի օրվա երկրորդ կեսին ապստամբները անցան վճռական հարձակման՝ ծանր պարտության մատնելով կառավարական բանակին, գրավելով վերջինիս ամրությունները և ստիպելով հակառակորդին պատսպարվել քաղաքի

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; «Քարթլի-Ցխովրեբա», «Քարթլիի մատյանը»; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 8; Միքայել Պսելլոս «Ժամանակագրություն», «Չոյա և Թեոդորա: Կոնստանդին IX», մաս 105; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Միքայել Պսելլոս «Ժամանակագրություն», «Չոյա և Թեոդորա: Կոնստանդին IX», մաս 99, 104-119; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 8; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>5</sup> Ըստ Հովհաննես Սկիլիցեսի («Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 8) Բատացեները ազգական էին Բյուզանդական կայսրության Մամիկոնյաններին (Թոռնիկյաններին), ինչից էլ հենց բխեցվել է այն հանգամանքը, որ նրանք ծագումով հայեր էին:

<sup>6</sup> Ըստ Հովհաննես Սկիլիցեսի («Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 8) Բրանասները ազգական էին Բյուզանդական կայսրության Մամիկոնյաններին (Թոռնիկյաններին), ինչից էլ հենց բխեցվել է այն հանգամանքը, որ նրանք ծագումով հայեր էին:

պարիսպներից ներս: Ապստամբները, սակայն, չգարգացրին հաջողությունը՝ հույս ունենալով խուսափել արյունահեղությունից և հաջորդ օրը խաղաղ մուտք գործել քաղաք:

III փուլ – Սեպտեմբերի 27-ի օրվա առաջին կեսին ապստամբները մոտեցան քաղաքի պարիսպներին, սակայն ընկան քարանետների հզոր հարվածի տակ և վերադարձան սեփական ճամբար:

IV փուլ – Մինչև հոկտեմբերի սկիզբ ապստամբները շրջափակեցին քաղաքը, սակայն, այն բանից հետո, երբ քաղաքին սկսեցին մոտենալ արևելքից ժամանած կառավարական խոշոր բանակային ուժեր ու սկիզբ առան տատանողական տրամադրություններ, թողեցին պաշարումը և նահանջեցին հյուսիս:

Ապստամբներից հայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 400, հակառակորդից՝ հայերը՝ մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 500 զինվոր:

1047 թվականի հոկտեմբերի կեսից մինչև նոյեմբերի սկիզբ Լևոն-Թոռնիկ Զաջ Մամիկոնյանի բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500, այդ թվում Հովհաննես Բատաղեան, Թեոդորոս Հայր, Պողոս Հայր և Մարիանոս Բրանասը) Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեցին Ռեդեստոսը (Բուլղարիա, Ադրիանապոլսի մոտ), սակայն այդպես էլ չկարողացան գրավել այն: Դրանից հետո ապստամբները վերջնականապես կորցրին նախաձեռնությունը, իսկ սրան էլ գումարվեց այն, որ շուտով նրանց մոտեցան Կոստանդնուպոլսից ժամանած կառավարական խոշոր ուժեր: Այս պայմաններում Լևոնի շատ կողմնակիցներ, այդ թվում Թեոդորոս Հայր, Պողոս Հայր և Մարիանոս Բրանասը անցան հակառակորդի կողմը, իսկ դեկտեմբերի 25-ին էլ Լևոն-Թոռնիկ Զաջ Մամիկոնյանը խաբեությամբ գերվեց, որից հետո կուրացվեց: Սրանով էլ հենց Թոռնիկյան ապստամբությունը ճնշվեց<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, մինչ կայսրությունը խմորվում էր գահակալական հերթական պայքարից, արևմտյան ուղղությամբ սկիզբ առավ Տուրքիլ-բեկի կողմից հղացած հերթական հարվածը, որը նախորդ բոլոր հարվածներից լինելու էր ամենաուժեղը և ամենամեծածավալը: Սկիզբ առավ սելջուկյան յոթներորդ արշավանքը դեպի Հայաստան (1047-1048):

## Գլուխ 149

### Սելջուկյան սուլթանության հարաբերությունների հետագա ընթացքը մերձավորարևելյան եմիրությունների հետ և սելջուկյան յոթներորդ արշավանքը դեպի Հայաստան

1047 թվականի նոյեմբերին Իբրահիմ Ինալի և Գթլմուշ իբն Արսլանի գլխավորությամբ Մինչեփրատյան Ծովքը ու Ամիդի շրջակայքը ասպատակող Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 25.000) Ամիդի ճ-մ-ում հաղթեց Մրվանյանների և Ուկայյանների եմիրության միացյալ բանակին (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000)<sup>2</sup>: Նասր-էդ-Դուլային և Մուրամիդ-էդ-Դուլային, սակայն, հաջողվեց ի մի բերել ուժերը, ինչի արդյունքում 1047 թվականի նոյեմբերին Մծբինի ճ-մ-ում Մրվանյանների ու Ուկայյանների եմիրության միացյալ բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին Ամիդից արշաված ու ասպատակելով քաղաքին մոտեցած Սելջուկյան սուլթանության բանակին (մոտ 24.000)<sup>3</sup>:

Փոփոխական ընթացք ունեցած նախորդ իրադարձություններից հետո Մրվանյանների և Ուկայյանների եմիրությունների դեմ պայքարի հոգսը հետաձգելով այլ ժամանակների՝ Իբրահիմ Ինալի և Գթլմուշ իբն Արսլանի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 14.000), 1047 թվականի նոյեմբերին առաջանալով Մծբին-Բաղեշ-Աղթամար-Վան-Աղիովիտ երթուղով ու մտնելով Վասպուրական, Արճեշի ճ-մ-ում հաղթեց Վասպուրականի կատեպան Ստեփանոսի

<sup>1</sup> Միքայել Պետլուս «Ժամանակագրություն», «Չոյա և Թեոդորա: Կոնստանդին IX», մաս 120-121; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 8:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 10; Նիկեփոր Բրիեննոս «Պատմական նոթեր», գիրք 1, մաս 10; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000), որից հետո նահանջեց Առբերանի-Գառնի-Մարդաստան-Արտագ-Ճվաշ-Չարավանդ-Յեր-Բաքեան-Գաբիթյան-Թավրիզ երթուղով<sup>1</sup>: Գերիների մեջ էր նաև Վասպուրականի անհաջողակ կատեպան Ստեփանոսը, որին հետագայում Թավրիզում սպանեցին: Դրանից հետո, ի տարբերություն նախորդ տարիների, 1047 թվականի վերջում արշավանքն ավարտելով Թավրիզում, Տուղրիլ-բեկը չցրեց իր ուժերը կամ չհեռացրեց դրանք տարածաշրջանից, այլ, արդեն ակնհայտորեն զգալով միևնույն աշխարհային պատկերացումներում հզոր համարվող կայսրության ռազմական մեթենայի ակնհայտ թուլությունը, Իբրահիմ Ինալի և Գթլմուշ իբն Արսլանի գլխավորությամբ պատրաստվեց հաջորդ տարի իսկ շարունակել ռազմական գործողությունները:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1048 օգոստոսի սկիզբ – Մեծ Չար գետի ճ-վ

Իբրահիմ Ինալի և Գթլմուշ իբն Արսլանի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (120.000), արշավելով Թավրիզ-Գաբիթյան-Բաքեան-Յեր երթուղով, հիմնական ուժերով ճամբարեց Չարավանդում, սակայն նրա առաջապահը (20.000) շարունակեց արշավանքը ու մտավ Թոռնավան. Տեղեկանալով այդ մասին՝ Արևելքի դոմեստիկոս Կեկավմենոս Կատակոլոնի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) լքեցին իրենց ճամբարը ու իրականացրին կեղծ նահանջ:

I փուլ – Սելջուկյան սուլթանության բանակը մտավ ճամբար և սկսեցին հավաքել տեղում թողած ավարը:

II փուլ – Անակնկալ ճամբար ներխուժած կայսերական բանակը ծանր պարտության մատնեց հակառակորդի բանակին:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:

Նախորդ հաղթանակից հետո, սակայն, տեղեկանալով արշավանքի ելած հակառակորդի բանակի իսկայական բանակության մասին, կայսերական բանակը նահանջեց և բանակեց Բասենում՝ դաշտային ամրություններով ամրացնելով սեփական ճամբարը ու այդ ամենի մասին տեղեկացնելով կայսեր: Ստեղծված պայմաններում կայսրությունը Լիպարիտ Քաջ Օրբելյանից պահանջեց իրականացնել իր դաշնակցային պարտավորությունները և միանալ Բասենում տեղակայված բանակին, իսկ այդ ընթացքում, 1048 թվականի օգոստոսի կեսից մինչև օգոստոսի վերջ ոտնատակ տալով Արարատը, Տայքը, Բարձր Հայքը, Գուգարքի արևմուտքը ու Արշարունիքը, Սելջուկյան սուլթանության բանակը հետագա խոշոր մի քանի գործողությունների համար ի վերջո վերամիավորեց ուժերը<sup>2</sup>: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ կայսերական բանակում, ըստ էության, բացակայում էր հստակ կառավարումը, երբ Բուլղարական թագավորության վերջին արքա Հովհաննես-Վլադիսլավի որդի Ահարոնը, հայտնի «Բուլղար» մականունով, այժմ, գտնվելով կայսրության ծառայության մեջ, ամենատարբեր մղումներով համակված, ամեն կերպ հակադրվում էր Արևելքի դոմեստիկոս Կեկավմենոս Կատակոլոնին, ինչն իր բացասական հետևանքներ ունեցավ տեղում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

<sup>1</sup> Արիստակես Լաստիվլեցի «Պատմություն», գլուխ 11; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 10; Նիկեփոր Բրիեննոս «Պատմական նոթեր», գիրք 1, մաս 10:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 10, 12; Նիկեփոր Բրիեննոս «Պատմական նոթեր», գիրք 1, մաս 10; իբն ալ-Ասիր «Լիպկատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Արիստակես Լաստիվլեցի «Պատմություն», գլուխ 11; իբն ալ-Ասիր «Լիպկատար պատմություն»; Սադր-Էդ-Դին ալ-Հուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 4:

1048 օգոստոսի վերջ – Արծնի ճ-մ (Բարձր Հայք, Կարին գավառ, Կարինից մոտ 10 կմ հյուսիս-արևմուտք)<sup>1</sup>

Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) մոտեցավ պարիսպներ չունեցող քաղաքին, որի դիմաց նրանց դիմավորեց մարտակարգ ընդունած Հայկական բանակը (մոտ 7.000):

I փուլ – Հայկական բանակը, օգնության սպասելով Բասենում տեղակայված կայսերական բանակից, 6 օր շարունակ համառորեն դիմադրեց հակառակորդին: Կայսերական բանակը, սակայն, չնայած Կեկավմենոս Կատակոլոնի համառ պնդումներին, բանակի հրամանատարական կազմում գտնվող Ահարոն Բուլղարի պնդումների համաձայն այդպես էլ օգնության չհասավ քաղաքին:

II փուլ – Պաշարման յոթերորդ օրը, չդիմանալով հակառակորդի բանակի բանակական առավելությանը, Հայկական բանակը նահանջեց դեպի քաղաքի խորքերը:

III փուլ – Սելջուկյան սուլթանության բանակը համառ մարտերով և տներն այրելու ու դրանք փլելու միջոցով գրավեց քաղաքը, հիմնովին ավերեց այն և կոտորեց վերջինիս բնակչությանը:

Հայերը կորցրին մոտ 6.800, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:

1048 սեպտեմբերի 19 – Կապուտառ ամրոցի ճ-մ (Արարատ, Բասեն գավառ, Արջովիտի դաշտում)<sup>2</sup>

Կարսի (10.000) և Լոռու (մոտ 10.000) թագավորությունների, ինչպես նաև Քարադուռի իշխանության (16.700, այդ թվում մոտ 700 նորման) միացյալ բանակը միավորվեց Բյուզանդական կայսրության բանակի (60.000, որից 15.000 հեծյալ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 20.000) հետ, որից հետո Արևելքի դոմեստիկոս Կեկավմենոս Կատակոլոնի, Ահարոն Բուլղարի, Միջագետք բանակաթեմի զորավար Գրիգոր Պահլավունու, Լիպարիտ Զաչ Օրբելյանի և Չորտվանել Բագրատունու ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող դաշնակից ուժերը դուրս եկան ամրացված ճամբարից ու կենտրոնացան Կապուտառ ամրոցի շրջակայքում: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Իբրահիմ Ինալի և Գթլմուշ իբն Արսլանի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (100.000) շարժվեց հակառակորդի ուղղությամբ, ընդ որում դաշնակից ուժերի հրամանատարությունը Ահարոն Բուլղարի պնդումների ազդեցության տակ այս անգամ ևս չհետևեց Կատակոլոն Կեկավմենոսի խորհրդին, որը պահանջում էր հարձակվել դեռևս երթի մեջ գտնվող հակառակորդի բանակի վրա ու անակնկալի բերել վերջինիս: Արդյունքում՝ հակառակորդի բանակը անարգել մոտեցավ քրիստոնյաներին և ճամբարեց: Ստեղծված պայմաններում դաշնակից ուժերի ղեկավարությունը, հաշվի առնելով հակառակորդի բանակական գերակշռությունը, որոշեց աննկատ մոտենալ վերջինիս և լուսաբացին անակնկալ հարված հասցնել, ընդ որում Չորտվանելի գլխավորած Քարադուռի իշխանության բանակի մի ջոկատ (700) ստանձնեց գիշերապահի պարտականությունը: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ Սելջուկյան սուլթանության բանակը գիշերվա ընթացքում ինքը հայտնաբերեց հակառակորդին և դիմեց ակտիվ գործողությունների:

I փուլ – Վաղ լուսաբացին հակառակորդի բանակի մի ջոկատ փորձեց անակնկալ հարված հասցնել քրիստոնյաների բանակին, սակայն ընդհարվեց Չորտվանելի ջոկատի հետ: Բռնկված համառ հանդիպակաց մարտ, որի ընթացքում Չորտվանելը, բերանին նետի հարված ստանալով, զոհվեց:

<sup>1</sup> Արիստակես Լաստիվլեցի «Պատմություն», գլուխ 12; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 13; Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; ալ-Ազիմի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Արիստակես Լաստիվլեցի «Պատմություն», գլուխ 13; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 13, 14; «Քարթլիս-Ցխովրեբա», «Քարթլիի մատյանը»; իբն ալ-Ասիր «Լիպակատար պատմություն»; ալ-Ազիմի «Պատմություն»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 94; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»:

II փուլ – Առավոտյան հարձակման անցավ Լիպարիտի անձնական ղեկավարությամբ գործող Քարադուռի իշխանության բանակը և փախուստի մատնեց հակառակորդին: Մարտը որոշ ժամանակ դադարեց և կողմերը սկսեցին արագորեն մարտակարգ ընդունել: Քրիստոնյաների մարտակարգի առաջին շարքը զբաղեցրին Քարադուռի իշխանության և Լոռու թագավորության բանակները, երկրորդ շարքը գրավեց Կարսի թագավորության բանակը, իսկ երրորդ շարքը մնաց կայսերական բանակին: Աջ թևի ղեկավարումը ստանձնեց Կեկավմենոսը, ձախ թևի հրամանատարությունը հանձնվեց Ահարոնին, իսկ կենտրոնի ղեկավար նշանակվեց Լիպարիտը: Սելջուկյան սուլթանության բանակի առաջին շարքը զբաղեցրեց թեթև, իսկ երկրորդ շարքը՝ ծանր հեծելազորը: Մինչև մարտը հակառակորդի մարտակարգին մոտեցավ Լիպարիտը և, փայլեցնելով հսկայական տապարը, մենամարտի հրավիրեց թշնամու ցանկացած ռազմիկի, սակայն նրա մարտահրավերը այդպես էլ պատասխան չստացավ:

III փուլ – Օրվա առաջին կեսին Քարադուռի իշխանության ու Լոռու թագավորության միացյալ բանակները անցան հարձակման և, փախուստի մատնելով հակառակորդի բանակի առաջին շարքին ու հետապնդելով նրան, հարձակվեցին հակառակորդի բանակի երկրորդ շարքի վրա: Բռնկվեց համառ մարտ, որը շարունակվեց բավականին երկար:

IV փուլ – Կեսօրին մարտի մեջ մտավ Կարսի թագավորության բանակը, սակայն նույն այդ ժամանակ կայսերական բանակը սկսեց խուճապահար լքել մարտադաշտը:

V փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին Կարսի ու Լոռու թագավորությունների, ինչպես նաև Քարադուռի իշխանության միացյալ բանակները, չդիմանալով հակառակորդի բանակի հսկայական բանակական գերակշռությանը, սկսեցին նահանջել, ընդ որում Կարսի թագավորության բանակը հասցրեց համեմատաբար հեշտությամբ հեռանալ, սակայն Քարադուռի իշխանության և Լոռու թագավորության բանակները շրջապատվեցին: Բռնկված կատաղի մարտում Լիպարիտ Քաջը, դավաճանի հարվածից վիրավորված ձիու պատճառով ի վերջո մնալով հետևակ վիճակում, թշնամու ռազմիկների միահամուռ ջանքերով գերվեց:

VI փուլ – Օրվա վերջում քրիստոնյաների ծանր հեծելազորի մի մասին հաջողվեց ճեղքել շրջապատման օղակը և հեռանալ, քանի որ հակառակորդը, վախենալով չափազանց հեռանալ ավարով լիքը սեփական ճամբարից, երկար չհետապնդեց նրան:

Հայերը կորցրին մոտ 20.000, դաշնակիցները՝ մոտ 20.000, որոնց թվում 660 նորման, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:

Անմիջապես ճակատամարտից հետո, քանի որ արշավանքն, ըստ էության, ավարառուական նպատակ էր հետապնդում, Իբրահիմ Ինալը ու Գթլմուշ իբն Արսլանը Բագրևանդ-Կոզովիտ-Մարդաստան-Թոռնավան-Չարավանդ-Յեր-Բաքեան-Գաբիթյան-Թավրիզ երթուղով հետ քաշեցին իրենց ուժերը և, ասպատակելով շրջակայքը, զավթած ավարով հեռացան Սատրապական Հայաստանից: Միաժամանակ, սակայն, այս զորավարները չմոռացան նաև Շադդադյանների Էմիրության մասին և, ցանկանալով ապագայի համար ճնշել քրդերի դիմադրության նաև այդ օջախը, իրենց բանակի մի մասը շարժեցին Շադդադյանների Էմիրության Էմիր Լաշբարիի դեմ:

Արդյունքում՝ 1048 թվականի սեպտեմբերի վերջից մինչև հոկտեմբերի սկիզբ Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) Շադդադյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Գանձակը, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, ձեռք բերած ավարով հետ քաշվեց Թավրիզ<sup>1</sup>: Սրանով էլ հենց սելջուկյան յոթներորդ արշավանքը դեպի Հայաստան իր ավարտը գտավ: Հենց նոր ավարտված ճակատամարտը և դրան նախորդող իրադարձությունները, նույնիսկ եթե մի պահ մեզ թույլ տանք մոռանալ էլ այն հանգամանքը, որ հայ ժողովրդի կորուստներն այդ արյունոտ իրադարձություններում կազմեցին 150.000 հոգի, մի շարք կարևոր հետևանքներ ունեցան միանգամից մի քանի մակարդակներում:

Կրած ծանր պարտությունը իր արձագանքն ունեցավ ամենից առաջ Արևելքի մասին համառորեն մոռանալ ձգտող Կոստանդնուպոլսում, որտեղ ի վերջո, կարծես թե, սկսեցին գիտակցել և սեփական ռազմական մեթենայի իրական քայքայվածությունը, և Արևելքից եկող

<sup>1</sup> ալ-Ազիմի «Պատմություն»:



վտանգի հսկայական չափը: Որպես հետևանք այս ամենի՝ Արևելքի նկատմամբ ընդհանրապես և Արևելքում գործող բանակի նկատմամբ վերաբերմունքը հատկապես կայսրության մայրաքաղաքում որոշակիորեն վերանայվեց, սակայն արված քայլերն ամեն դեպքում ոչ համակարգային, կիսատ ու անհետևողական բնույթ էին կրում, ընդ որում պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը առաջնային համարեց կրկին քաղաքական գործոնը՝ փորձելով ուժեղացնել տեղական իշխանություններին:

Պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսի կրած վերջին անհաջողությունը կարևոր հետևանքներ ունեցավ նաև Քարթլիի թագավորության համար, որտեղ Բագրատ II-ը, այդքան հաջող կերպով ազատված Լիպարիտ Զաք Օրբելյանից, աստիճանաբար սկսեց ուժեղացնել իր դիրքերը, թեև վերջնական հաջողության հասնել նա այս անգամ ևս չկարողացավ: Ինչ վերաբերում է հենց Լիպարիտին, ապա, Տուղրիլ-բեկի արթունք տարված Օրբելյան իշխանը մի որոշ ժամանակ մնաց այստեղ՝ տեղի ունեցած մենամարտերում հաղթելով մի քանի հակառակորդների և վաստակելով անպարտելի ռազմիկի անուն:

Եվ վերջապես հարկ է նշել, որ մահմեդական աշխարհի շահած այդ փայլուն հաղթանակը լայն արձագանք գտավ նաև նույն այդ մահմեդական աշխարհի բոլոր ծայրերում, որտեղ, կարծես վաղուց համակերպված Սուղուրի կորստյան և Բյուզանդական կայսրության դեմ պատերազմի անհեռանկար բնույթի հետ, հետագա հաջողության հետ կապված այժմ նոր հույսեր առաջացան: Այս առումով հարկ է նաև ընդգծել, որ Տուղրիլ-բեկն ինքն էլ, ըստ էության չունենալով առաջխաղացման այլ ուղղություն, սրանից հետո առաջնային համարեց հարվածը հենց արևմտյան ուղղությամբ: Արդյունքում՝ շուտով սկիզբ էր առնելու քրիստոնյաների դեմ կազմակերպվող արշավանքների մի ամբողջ շարան, որը սկզբում ունենալու էր ավարառուական բնույթ, բայց հետո արդեն վերածվելու էր նվաճողականի:

## Գլուխ 150

### Ներքաղաքական նոր դրությունը Շադդադյանների Էմիրությունում և պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը

1049 թվականի հունվարին իր մահկանացուն կնքեց Շադդադյանների Էմիրության Էմիր Լաշբարին, որից հետո իշխանությունն անցավ նրա մանկահասակ որդի Անուշիրվանին (1049), իսկ վերջին հանգամանքն էլ ի վերջո ապահովեց Աբուլ-Ասվար Շավուրի աստեղային ժամը: Արդյունքում՝ օգտվելով տեղում նոր Էմիրի և նրա խնամակալների ունեցած անչափ ցածր հեղինակությունից, Աբուլ-Ասվար Շավուրը Շամբորում ու Գանձակում ներքին ըմբոստություն նախապատրաստեց և, այն բանից հետո, երբ Անուշիրվանի խնամակալները փորձեցին ճնշել այն, իր ձեռքի տակ գտնվող ուժերով արագորեն շարժվեց Ուտիք: Որպես հետևանք, առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու մտնելով Շամբոր և Գանձակ, Շադդադյանների Էմիրության Էմիր հռչակվեց Աբուլ-Ասվար Շավուրը (1049-1067)<sup>1</sup>: Ճակատագրի զարմանալի հեգնանքով, սակայն, Շադդադյանների նոր Էմիրին գրեթե անմիջապես էլ բախտ վիճակվեց կրկին, ինչպես դա եղավ 1044 թվականին Դվինի պարիսպների տակ, դիմադարձ կանգնել դեպի արևելք առաջանալու վերջին փորձերից մեկն անող կայսրության ռազմական մեքենային՝ այս անգամ արդեն Գանձակի պարիսպների տակ:

Իրոք, 1049 թվականի գարնանը Դվին-Սողբ-Քուստ-ի-Փառնես-Գարդման-Շակաշեն երթուղով քաղաքին մոտեցած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000), ինչպես նաև Կուրի ափով Բագրատ II-ի զլխավորությամբ դեպի հարավ արշաված Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) Գանձակի ճ-մ-ում հաղթեցին Շադդադյանների Էմիրության բանակից քաղաքը պաշարած Սելջուկյան սուլթանության բանակին (մոտ 40.000)<sup>2</sup>: Արդյունքում՝ Աբուլ-Ասվար Շավուրը, սեղմված երկու ուժերի միջակայքում և

<sup>1</sup> «Քարթլիս-Ցխովրեբա», «Քարթլիի մատյանը»; ալ-Ազհմի «Պատմություն»; ալ-Ֆակիի «Ալ-Բաքի և Շիրվանի պատմություն»; Մյունենշիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Յովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 20; «Քարթլիս-Ցխովրեբա», «Քարթլիի մատյանը»:

առժամանակ այնուհանդերձ չցանկանալով տեղի տալ Տուղրիլ-բեկին, որպես պատանդ կայսրությանը հանձնեց Անուշիրվանին և առերես ընդունեց վերջինիս գերիշխանությունը:

## Գլուխ 151

### Խալիֆի համար պատերազմի սկզբնական փուլը

1048 թվականի հաղթահանդեսից հետո Տուղրիլ-բեկը, հեռանկարում ունենալով հարվածը դեպի Արևմուտք, այնուհանդերձ այդ գերնպատակը որոշեց կյանքի կոչել միայն Իրանական լեռնաշխարհին և Միջագետքին լիարժեք տիրելուց հետո: Այս առումով նախատեսվում էր, որ Իրանական լեռնաշխարհը գրավելուց հետո հնարավոր կլինի տիրել նաև Միջագետքին՝ որտեղ սուննի մահմեդականների գլխավոր առաջնորդ համարվող խալիֆի հետ միասին գտնվում էր ցանկալի Բաղդադը: Իրոք, Տուղրիլ-բեկը, նպատակ ունենալով խալիֆին ազատել շիա «անհավատ» Բուվեհյանների գերիշխանությունից, դրանով իսկ նախատեսում էր նաև խալիֆին վերցնել արդեն իր ազդեցության տակ և սուննի մահմեդական աշխարհում մեծ հեղինակության հասնել, ինչով էլ հետագա առաջխաղացման համար արդեն ավելի ամուր նյութական, հոգեբանական և նույնիսկ բարոյական հիմքեր ունենալ: «Խալիֆի համար պատերազմ»-ում Տուղրիլ-բեկի գլխավոր հակառակորդը Բուվեհյանների Եմիրությունն էր, որն ինքն էլ, սակայն, լավ օրեր չէր ապրում:

998 թվականի դեկտեմբերին արդեն իսկ հիշատակված Սամսամ-եդ-Դուլայի մահից հետո Բաղդադում նրան հաջորդել էր եղբայրը՝ մինչ այդ Պարսքում տիրող Բահա-եդ-Դուլան, որից հետո էլ իշխանության դեկն անցել էր արդեն վերջինիս ավագ որդի, «Գահատոհմի ուժ» հռչակված Սուլթան-եդ-Դուլային (1012-1024): Այս Եմիրի իշխանության տարիներին, սակայն, նրա եղբայրները գահակալական պայքար էին սկսել ավագ եղբոր դեմ և արդեն 1020-ական թվականների կեսին Բուվեհյանների Եմիրությունը կրկին մասնատված էր մի քանի մասերի, ընդ որում նույն 1020-ական թվականների վերջի վիճակով Բուվեհյաններն, ինչպես արդեն ասվեց, արդեն կորցրել էին իրենց Եմիրության հյուսիսային հատվածը: 1048 թվականին, մինչ Սելջուկյան սուլթանության բանակը իր խոշոր հաջողությունն էր գրանցում քրիստոնյաների դեմ պայքարում, կյանքից հեռացավ եղբայրների գահակալական պայքարում հաջողության հասած և Բուվեհյանների Եմիրությունը մի պահ գրեթե միավորած «Գահատոհմի սյուն» Մուհի-եդ-Դուլան (1024-1048), որի մահից հետո, սակայն, նրա որդիները մի վերջին անգամ բաժանեցին հայրական տիրույթները և, ինչպես, թերևս, սպասելի էր, անմիջապես էլ իրար եկան գահակալական արյունոտ մրցակցության մեջ: Արդյունքում՝ 1040-ական թվականների վերջի վիճակում Բաղդադում իշխում էր ալ-Մելիք ալ-Ռահիմը (1048-1055), իսկ նրա երկու եղբայրներն էլ, երբեմն դաշնակցելով, երբեմն էլ դուրս գալով վերջինիս դեմ, այս կամ այն հաջողությամբ փորձում էին իրենց իշխանությունը հաստատել Պարսքում: Այսպիսով՝ Բուվեհյաններն իրենք, առանց այդ էլ զիջելով Սելջուկյան սուլթանությանը ռազմական մակարդակում, սեփական վարքագծով ավելի թուլացրին իրենց Եմիրության դիմադրական հնարավորությունները: Որոշ խնդիրներ, սակայն, Տուղրիլ-բեկին առժամանակ այնուհանդերձ կասեցրին:

1049 թվականին վերջին արշավանքի հերոս Իբրահիմ Ինալը, սեփական պատճառներն ունենալով դժգոհ լինել Տուղրիլ-բեկից, ապստամբություն բարձրացրեց, որը ճնշվեց միայն 1050 թվականին: Այս հանգամանքը հասկանալիորեն հետաձգեց նախապատրասվող հարվածը դեպի հարավ, սակայն շուտով մի նոր խնդիր առաջացավ, քանի որ չէր հնազանդվում Կակուվեհյանների Եմիրությունը:

Արդյունքում՝ Տուղրիլ-բեկի հարվածի սուր ծայրում հայտնվեց ամենից առաջ հենց այս Եմիրությունը, որի կենտրոն Սպահանը համառ դիմադրությունից հետո ընկավ միայն 1051 թվականի վերջում, դե իսկ Եմիրությունն էլ, հասկանալի է, ոչնչացվեց: Դրանից հետո նույն Սպահանը հռչակվեց Սելջուկյան սուլթանության մայրաքաղաք և պահպանեց այդ կարգավիճակը բավականին երկար ժամանակով: Ոչնչացնելով Կակուվեհյանների Եմիրությունը՝ Տուղրիլ-բեկը պատերազմական գործողություններ սկսեց արդեն Բուվեհյանների Եմիրության դեմ և, օժանդակելով գահակալական հերթական մրցակցությունում ալ-Մելիք ալ-Ռահիմի դեմ պայքար սկսած նրա եղբայրներից հերթականին, 1054 թվականի վերջում արդեն տիրել էր, ըստ էության,

որչ Դարսքին: Արդյունքում՝ օրակարգ մտավ հարվածը Բաղդադում իշխող Բուվեհյաններից վերջինին՝ ալ-Մելիք ալ-Ռահիմին: Մինչ Արևելքում վերջնականապես ձևավորվում էր աշխարհասասան մի ուժ, սակայն, Բյուզանդական կայսրությունն իր հերթին շարունակում էր դանդաղ, սակայն անշեղորեն զիջել դիրքերը բոլոր սահմաններում, ընդ որում Արևելքին բաժին հասած դժվարությունները շուտով կրկնվեցին նաև Արևմուտքում:

## Գլուխ 152 Պաժինակական I պատերազմը

1048 թվականի գարնանը Ապուլիայի դքսության բանակը (մոտ 5.000) Տրիկարիկայի ճ-մ-ում (Հարավային Իտալիա, Կալաբրիա) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 100)<sup>1</sup>: Նորմանների դեմ մվմացող ու կայսրությանը կայուն անհաջողություն բերող պատերազմը չէր, սակայն, որ շուտով կազմելու էր կայսրության հիմնական հոգսը Արևմուտքում, քանզի, պայմանավորված Ղիչախական խանության հայտնի շարժով դեպի արևմուտք, լարվեց դրությունը նաև դանուբյան սահմանում: Իրոք, օղուզները, չնայած այն բանին, որ սեփական խանությունն ունեին, ղիչախների կողմից սեղմվելով դեպի Արևմուտք, ի վերջո այնուհանդերձ ընդունեցին Պաժինակական խանության գերիշխանությունը, ինչն իր հերթին կտրուկ մեծացրեց Պաժինակական խանության ինչպես հարձակողական հնարավորությունները, այնպես էլ, բնականաբար նաև, ագրեսիվության մակարդակը: Սկիզբ առավ Պաժինակական I պատերազմը (1049-1052)

1049 թվականի հունվարին Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Դանուբի ճ-մ-ում անակնկալ հարձակումով հաղթեցին գետն անցած և շրջակայքն ասպատակող Պաժինակական խանության բանակին (մոտ 50.000)<sup>2</sup>: 1049 թվականի գարնանը, սակայն, Դամպուլսի ճ-մ-ում-ում (= Յաիբուլայի ճ-մ) (Ադրիանապոլսի մոտ) օրվա վերջին Պաժինակական խանության բանակը (մոտ 40.000) հաղթեց շոգ և անջրդի տեղանքով շարժված, լրջորեն հոգնած, մարտակարգը կորցրած ու առաջին իսկ ընդհարումից հետո անկանոն փախուստի դիմած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 60.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 6.000, այդ թվում Թեոդորոս Հայր և Պողոս Հայր): Այս անհաջող ճակատամարտում այլոց թվում զոհվեցին նաև Թեոդորոս Հայր և Պողոս Հայր<sup>3</sup>: Վճռական ընդհարումը, սակայն, առջևում էր:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1049 ամառ – Ղիսկենե դաշտի ճ-մ (Բուլղարիա)<sup>4</sup>

Նիկեփոր Ռեկտորի, Հելվիոս Ֆրանկապոլի և Արևելքի դոմեստիկոս Կեկավմենոս Կատակոլոնի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000, այդ թվում ֆրանկներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) արշավանքի ելան ընդդեմ Պաժինակական խանության բանակի (մոտ 80.000), ընդ որում Նիկեփորը չհետևեց Կեկավմենոսի հրամանին, որը պահանջում էր հարձակվել դեռևս երթի մեջ գտնվող հակառակորդի բանակի վրա և անակնկալի բերել վերջինիս: Արդյունքում՝ Պաժինակական խանության բանակը անարգել մոտեցավ կայսերական բանակին և ճամբարեց: Հաջորդ օրը կողմերը մարտակարգ ընդունեցին: Նիկեփորը իր վրա վերցրեց կենտրոնի ղեկավարումը, իսկ ձախ թևի ղեկավարումը հանձնեց Հելվիոսին: Կեկավմենոսը ստանձնեց աջ թևում տեղաբաշխված Հայ ռազմիկների ղեկավարումը:

I փուլ – Պաժինակական խանության բանակը հաղթեց դեռ մարտը սկսելուց առաջ անկանոն փախուստի մատնված կայսերական բանակի ձախ թևին և կենտրոնին:

<sup>1</sup> Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 17:

<sup>3</sup> Կատակոլոն Կեկավմենոս «Ստրատեգիկոն», մաս 64: Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 22:

<sup>4</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 22:

II փուլ – Պաժինակական խանութային բանակը հարձակման անցավ Հայ ռազմիկների ուղղությամբ, որոնք համառորեն դիմադրեցին: Արդյունքում, թեև փախուստի դիմած կայսերական բանակին ի վերջո հաջողվեց կտրվել հակառակորդի հետապնդումից, սակայն անհավասար մարտում ընկան գրեթե բոլոր հայերը: Կեկավմենոսը ծանր վիրավորվեց կոկորդին ստացված հարվածից և, անօգնական ընկած լինելով մարտադաշտում, փրկվեց միայն շնորհիվ դիակապտությամբ զբաղվող մի մարդու ջանքերի:

Հայերը կորցրին մոտ 8.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:

Նախորդ ճակատամարտում կրած պարտությունը առժամանակ շարքից հանեց բալկանյան ճակատում գործող կայսերական բանակը, ինչը հակառակորդին շնորհեց օպերատիվ նախաձեռնությունը: Արդյունքում, ձգտելով ավելի զարգացնել հաջողությունը, Պաժինակական խանութային բանակը առաջիկա տարում նախատեսեց ևս մեկ հարված հասցնել կայսրությանը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1050 հունիսի 8 – Լևադայի ճ-մ (Ադրիանապոլսի մոտ)<sup>1</sup>

Պաժինակական խանութային բանակը (մոտ 70.000), սրընթաց արշավելով դեպի հարավ-արևմուտք, մոտեցավ Ադրիանապոլսին: Տեղեկանալով հակառակորդի արշավանքի, ինչպես նաև վերջինիս բանակական գերակշռության մասին, Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000, այդ թվում հետևակի հրամանատար Սամվել Բուրցետը) ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավեցին սեփական ճամբարի մոտակայքում:

I փուլ – Կայսերական բանակի հետևակը հարձակվեց սեփական դիրքերին մոտեցած հակառակորդի բանակի վրա, սակայն պարտություն կրեց և նահանջեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Անհաջողությամբ ավարտվեց նաև կայսերական բանակի հեծելազորի հարձակումը, որից հետո կայսերական բանակը թողեց զբաղեցրած դիրքերը և ամրացավ սեփական ճամբարում:

III փուլ – Պաժինակական խանութային բանակը շրջապատեց կայսերական բանակի ճամբարը, որտեղից հակառակորդին շարքերին սկսեցին հարվածել բալիստներով: Ի վերջո, ստացվեց այնպես, որ պաժինակների առաջնորդը սեփական ձիու հետ միասին միջանցիկ տեգահարվեց բալիստից արձակված տեգի հզոր հարվածից, որից էլ բարոյալքված վերջինիս բանակը նահանջեց և հետ քաշվեց ելման դիրքեր:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

Նախորդ տարիների խոշոր հաջողություններից հետո հերթական տարում Պաժինակական խանութային բանակը կրկին հարձակման անցավ, ընդ որում այս անգամ հակառակորդը հարվածն ուղղեց կայսրության հենց մայրաքաղաքին: 1051 թվականի հունվարին տեղի ունեցած Կատապոլոնտասի ճ-մ-ում, սակայն Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000, այդ թվում ֆրանկներ և նորմաններ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (20.000) գիշերային անակնկալ հարվածով ջախջախեցին Պաժինակական խանութային բանակին (մոտ 50.000)<sup>2</sup>, ինչը մեծապես թեթևացրեց կայսրության դրությունը բալկանյան ճակատում: Ավելին, նույն 1051 թվականի գարնանը կայսրության ռազմական մեքենան նոր հաջողություններ գրանցեց՝ սկզբում հաղթանակի հասնելով Պաժինակական խանութային բանակի նկատմամբ դաշտային ուղիղ ընդհարման քնույթ ունեցող Գուլեի (Յյուսիսային Բուլղարիա)<sup>3</sup> և Տոպլիցայի (Յյուսիսային Բուլղարիա) ճակատամարտերում<sup>4</sup>, իսկ հետո էլ Խարիոպոլսի ճ-մ-ում (Յյուսիսային Բուլղարիա)

<sup>1</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 22; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 24:

<sup>3</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 25:

<sup>4</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 25:

գիշերային անակնկալ հարվածով ջախջախելով վերջինիս նաև անկանոն մարտում<sup>1</sup>: Կայսրության ռազմական մեքենայի վերջին հաջողությունները, գումարվելով մինչ այդ համաճարակից կրած հարվածներին, ոչ միայն մարդկային լուրջ կորուստներ արժեցան Պաժինակական խանությանը, այլև այստեղ սթափեցրին նույնիսկ ամենատաքելուխներին, երբ բոլոր համար պարզ դարձավ, որ, թեև կայսրության դրությունն էլ հեշտ չէր, սակայն ուղղակի ռազմական ներխուժումներով վերջինիս ծնկի բերելը առայժմ իրական չէ:

1052 թվականի գարնանը Մեծ Պրեսլավի ճ-մ-ում Պաժինակական խանության բանակը (մոտ 20.000) արտագրոհ կազմակերպեց և պարտության մատնեց իր ճամբարը պաշարած, սակայն անկանոն նահանջել սկսած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 10.000), ինչից հետո ստեղծվեց ուժերի հավասարակշռության յուրօրինակ մի դրություն: Այսպիսով՝ Պաժինակական I պատերազմը ավարտվեց, ինչի արդյունքում Բյուզանդական կայսրությանը հաջողվեց առժամանակ ապահովվել իր սահմանների հյուսիս-արևելյան մասի անվտանգությունը<sup>2</sup>:

Պաժինակական հարվածը հետ մղելը, սակայն, ամենևին էլ չթեթևացրեց կայսրության դրությունը Արևմուտքում, որտեղ նորմանները շարունակում էին հաջողությունը հաջողության հետևից գրանցել: Իրոք, նույն 1052 թվականի գարնանը Տերենտի ճ-մ-ում Ապուլիայի դքսության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 100), իսկ 1052 թվականի արդեն ամռանն էլ Կրոտոնի ճ-մ-ում (Յարավային Իտալիա, Կալաբրիա) կրկնեց հաջողությունը<sup>3</sup>:

### Գլուխ 153

#### Պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի արևելյան հոգսերը, Զարթլիի թագավորության ներքին նոր դրությունը և Սատրապական Յայաստանի XVII ապստամբությունը

1050 թվականի գարնանը պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի թափած ջանքերի արդյունքում Լիպարիտ Զաջ Օրբելյանը, մինչ հայրենի եզերքներում նրան վաղուց արդեն մահացած էին համարում, վերադարձավ Սելջուկյան սուլթանությունից: Դրանից հետո Օրբելյան իշխանը մեկնեց Կոստանդնուպոլիս և շնորհակալություն հայտնեց կայսեր, ինչից հետո նրա կողմից տրամադրված զգալի ուժերով հայրենիք վերադարձավ ու կրկին ստանձնեց Զարադուռի իշխանության կառավարումը: Արդյունքում՝ 1050 թվականի ամռանը Զարադուռի իշխանության, Լոռու (մոտ 10.000, այդ թվում մոտ 2.500 նորմաններ) և Կախեթի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100), ինչպես նաև Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20.000) Բագրատ II-ին ենթակա Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Տփղիսը<sup>4</sup>: Ստեղծված պայմաններում Բագրատ II-ի դիրքերը կրկին և ավելի մեծ չափով թուլացան, ինչը ստիպեց այս անգամ Կոստանդնուպոլիս ներկայանալ արդեն Զարթլիի թագավորության արքային:

Պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը, որը վարում էր Զարթլիի թագավորության թուլացման քաղաքականություն և առիթի դեպքում չէր բացառում նույն այն սցենարի կրկնությունը, որը եղավ Գագիկ II-ի և Անիի թագավորության պարագայում, Բագրատ II-ին մայրաքաղաքում պահեց ամբողջ երեք տարի, ընդ որում նույն այդ ընթացքում Լիպարիտ Զաջ Օրբելյանի ջանքերով Զարթլիի թագավորության արքա օծվեց Բագրատ II-ի նորածին որդի Գեորգին, իսկ նրա, ըստ ելության, գլխավոր ինսամակալ էլ նշանակվեց նույն Լիպարիտը, որը փաստացի դարձավ Զարթլիի թագավորության ամենաուժեղ տիրակալը: Այսպիսով՝ Կոնստանդին IX-ի ջանքերով Զարթլիի թագավորության տարածքում վերականգնվեց ի վնաս Բագրատ II-ի դասավորված իրերի այն

<sup>1</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 25:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 28; Կատակոլոն Կեկավմենոս «Ստրատեգիկոն», մաս 67:

<sup>3</sup> Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> «Զարթլի-Ցիսուրեթա», «Զարթլիի մատյանը», Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերբի կյանքը»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 55:

դրությունը, որը պետք էր իրեն, ընդ որում Կոստանդնուպոլսում ոչ պակաս կարևորում էին նաև այն հանգամանքը, որը հենց ի դեմս Լիպարիտի էին տեսնում սելջուկյան առաջիկա առաջխաղացման դեմ դիմադրության գլխավոր կազմակերպչին, ինչն իր կոնկրետ արտահայտությունն էր ստանում ռազմական մակարդակում:

1051 թվականի ամռանը բռնկվեց Սատրապական Յայաստանի XVII ապստամբությունը (1051), ինչին ի պատասխան Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 3.000) ասպատակեցին Մինչեփրատյան Ծոփքի արևմուտքը ու Անգեղտուն գավառը<sup>1</sup>: Ապստամբությունը, սակայն, թույլ էր և վատ էր կազմակերպված, ինչի արդյունքում ապստամբները ի սկզբանե հակառակորդին զիջեցին օպերատիվ նախաձեռնությունը: Արդյունքում՝ 1051 թվականի ամռանը Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 3.000) պաշարեցին Արկնի ամրոցը (Աղծնիք, Անգեղտուն գավառ) և Յարպիկ, Դավիթ, Լևոն ու Կոնստանդին եղբայրների գլխավորած Յայկական կայազորին (մոտ 1.000) ստիպեցին հանձնվել այն բանից հետո, երբ պաշարման երրորդ օրը ամրոցում գտնվող դավաճանները քնած ժամանակ սպանեցին պարսպի խոցելի մասում 3 օր պահակություն արած և իրենց դրդումով քնի անցած Յարպիկին<sup>2</sup>: Արդյունքում՝ Սատրապական Յայաստանի XVII ապստամբությունը ճնշվեց, իսկ Դավիթը, Լևոնն ու Կոնստանդինը աքսորվեցին և ազատ արձակվեցին միայն 1056 թվականին՝ հետ ստանալով Արկնի ամրոցը:

Այս ընթացքում Շադդադյանների Էմիրության Էմիր Աբուլ-Ասվար Շավուրը, վերջնականապես ամրապնդվելով Էմիրության գահին, լարված հարաբերությունների մեջ էր մտել Բագրատ II-ի հետ, իսկ 1053 թվականի գարնանն էլ, օգտվելով սեփական թագավորությունում վերջինիս բացակայությունից, վերջինս գրավեց Բասրա ամրոցը (Վրաստան)<sup>3</sup>: Յաջողության գրանցելով Զարթլի թագավորության ուղղությամբ՝ Շադդադյանների եռանդուն Էմիրը դրանից հետո իր ջանքերը կենտրոնացրեց Խաչենի թագավորության ուղղությամբ:

Արդյունքում՝ 1053 թվականի աշնանը Աբուլ-Ասվար Շավուրը բանակցությունների պատրվակով իր մոտ հրավիրեց Խաչենի թագավորության արքա Ֆիլիպին և ուխտադրժորեն գերեց, որից հետո Շադդադյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Գեղարքունիքը ու նահանջեց: Արդյունքում՝ Ֆիլիպի ազատության փոխարեն Շադդադյանների Էմիրությանը զիջվեցին Շաշուաշ և Սողբ ամրոցները (Գեղարքունիք, Սևանա լճի հարավային ափին)<sup>4</sup>: Տեղական այս հաշիվները, սակայն, շուտով հետին պլան մղվեցին, քանի որ հենց նույն այս ժամանակ Տուղրիլ-բեկը սկսեց դեպի արևելք իր հերթական խոշոր արշավանքներից ևս մեկը: Սկիզբ առավ սելջուկյան ութերորդ արշավանքը դեպի Յայաստան (1053-1054):

## Գլուխ 154

### Սելջուկյան սուլթանության արևմտյան միջնախաղի սկիզբը և սելջուկյան ութերորդ արշավանքը դեպի Յայաստան

1053 թվականի աշնանը Սելջուկյան սուլթանության և Ռավվադյանների Էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 60.000) Շադդադյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Պարտավը, որից հետո մտավ Գանձակ<sup>5</sup>: Ստեղծված ծանր պայմաններում մինչ այդ համառոտ Աբուլ-Ասվար Շավուրին չէր մնում այլ բան, քան, հետևելով Ռավվադյանների Էմիրության Էմիր Վահսուդանի օրինակին, ի վերջո ընդունել Սելջուկյան սուլթանության գերիշխանությունը: Վերջնական հարվածը դեպի արևմուտք, սակայն, ևս մի քիչ հետաձգվեց, ինչն իր պատճառներն ուներ:

Իր ժամանակին Գթմուշ իբն Արսլանն աջակցել էր Իբրահիմ Ինալին և այժմ նա դեռևս լարված հարաբերություններ ուներ սուլթանի հետ: Բանն ի վերջո հասավ խզման և 1053 թվականի վերջին Գթմուշ իբն Արսլանը, արդեն բացահայտ ապստամբելով Տուղրիլ-բեկի դեմ և

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> ալ-Ֆակիհ «Ալ-Բաթի և Շիրվանի պատմություն»;

<sup>4</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 56:

<sup>5</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»;

ցանկանալով անցնել Բյուզանդական կայսրություն, շարժվեց Հայաստանի ուղղությամբ: Առջևում, սակայն, ձմեռ էր և Գթմուշ իբն Արսլանին հետապնդելու, ինչպես նաև քրիստոնյաների հետագա խոշոր հարված հասցնելու հարցում Տուղրիլ-բեկը մի պահ այնուհանդերձ հապաղեց: Արդյունքում՝ 1054 թվականի հունվարի 6-ին, մինչ հայերը զբաղված էին Սուրբ ծնունդ նշելով, Գթմուշ իբն Արսլանի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (6.000) Հայկական բանակից (մոտ 100) անակնկալ հարձակումով գրավեց Կարսը, պաշարեց միջնաբերդը, սակայն ի վերջո նահանջեց<sup>1</sup>:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1054 հունվարի կես – Վանանդի ճ-մ

Սպարապետ Թաթուլ Վանանդեցու գլխավորած Կարսի թագավորության բանակը (մոտ 2.000) սկսեց հետապնդել Գթմուշ իբն Արսլանի գլխավորությամբ Կարսից նահանջող Սելջուկյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.500):

I փուլ – Հայկական բանակը անակնկալ հարձակվեց հակառակորդի բանակի վրա և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

II փուլ – Սելջուկյան սուլթանության բանակը սկսեց մարտի մեջ մտցնել նոր ուժեր: Այս պայմաններում, զգալով, որ հակառակորդի բանակը առավելություն է ձեռք բերում, Թաթուլը միտնվեց վերջինիս շարքերի մեջ և տեղի ունեցած մենամարտում ծանր վիրավորեց հակառակորդի բանակի հրամանատարներից մեկին, սակայն շուտով վիրավորվածի թիկնապահներին հաջողվեց գերել Թաթուլին:

III փուլ – Սելջուկյան սուլթանության բանակը խուճապի մատնվեց և միայն ծանր կորուստներով կարողացավ հեռանալ մարտադաշտից՝ իր հետ տանելով գերված Թաթուլին, որը հետագայում սպանվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

Գթմուշ իբն Արսլանի և նրա ջոկատի արկածները, սակայն, սրանով էլ չէին ավարտվելու, քանզի 1054 թվականի հունվարի վերջին Սուրմարուի Հայկական աշխարհագրորի ռազմիկները (մոտ 1.000) Գթմուշ իբն Արսլանի գլխավորությամբ նահանջող Սելջուկյան սուլթանության բանակի (մոտ 3.500) ռազմիկներին, իբր նրանց հանգիստը կազմակերպելու համար, ցրեցին տներում, հարբեցրին ու գիշերային անակնկալ հարձակումով ոչնչացրին<sup>3</sup>: Այսպիսով՝ ձմռանը քրիստոնյաներին հարվածելու փորձը անհաջողությամբ ավարտվեց, սակայն դա, իհարկե, չխանգարեց Տուղրիլ-բեկին արդեն ընթացիկ տարվա ամռանը շարժի մեջ դնել իր հսկայական ռազմական մեքենան և անցնել վճռական գործողությունների: Ինչ վերաբերում է Գթմուշ իբն Արսլանին, ապա նա վերադարձավ Տուղրիլ-բեկի մոտ և ներման արժանացավ, իսկ Թաթուլ Վանանդեցին էլ մահապատժի ենթարկվեց:

1054 թվականի ամռանը Գաբիթյան-Բաբեան-Հեր-Չարավանդ-Թոռնավան-Մարդաստան-Կոգովիտ-Բագրևանդ երթուղով արշաված և մի քանի խոշոր ջոկատների բաժանված Սելջուկյան սուլթանության, ինչպես նաև Ռավվադյանների ու Շադդադյանների էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 110.000) ասպատակեց Տայքը և Բարձր Հայքը<sup>4</sup>, այդ ընթացքում գրավելով Արծկեն, Արճեշը ու Բերկրին<sup>5</sup>: Ստեղծված ծանր պայմաններում մի կողմից հակառակորդի բանակի քանակական, իսկ ինչ-որ տեղ նույնիսկ արդեն որակական գերազանցությունը, իսկ մյուս կողմից էլ կայսրության արևելյան շրջաններում պետական և ռազմական կառավարման համակարգերի լիակատար քայքայվածության վիճակը ոչ մի հնարավորություն չտվեցին կազմակերպված դիմադրություն կազմակերպել: Գրանցվեցին դաշտային ընդհարման միայն հազվադեպ դեպքեր, որոնցից մեկի ընթացքում 1054 թվականի ամռանը Բաբերդի մոտ կայսերական ծառայության

<sup>1</sup> Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 15; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 27; Բուրիան-Էդ-Դին ալ-Անի «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 16:

<sup>3</sup> Բուրիան-Էդ-Դին ալ-Անի «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 16: «Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 27; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

<sup>5</sup> Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 16; Մատթեոս Ուռշայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

մեջ գտնվող վարձկան ֆրանկները (2.000) հաղթեցին շրջակայքը ասպատակած Սելջուկյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.000)<sup>1</sup>՝ հետ խլելով ավարը և ազատելով գերիներին<sup>1</sup>: Փոքրիկ այս հաջողությունը, սակայն, բնականաբար չէր կարող կանգնեցնել հակառակորդի հորդային և 1054 թվականի ամռանը վերջինս տիրեց Ավնիկ ամրոցին<sup>2</sup>, իսկ հետո էլ արդեն պաշարեց Կարինը<sup>3</sup>, թեև գրավել այն ի վերջո այդպես էլ չկարողացավ: Անհաջողության մատնվելով Սատրապական Հայաստանի կարևորագույն ամրություններից մեկը հանդիսացող քաղաքի պարիսպների տակ և արդյունքում, ըստ էության, այլևս հնարավոր չհամարելով շարունակել արշավանքը դեպի արևմուտք՝ Տուղրիլ-բեկը իր ռազմական մեքենան շարժեց դեպի հարավ ու պատրաստվեց հարված հասցնել արդեն Հարավային Հայաստանին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1054 ամառ – Մանագլերտի պաշտպանությունը<sup>4</sup>

Տուղրիլ-բեկի գլխավորությամբ Կարինից արշաված Սելջուկյան սուլթանության, ինչպես նաև Ռավվադյանների և Շադդադյանների էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 100.000) պաշարեց քաղաքը Վասիլ-Ապուբապ Մամիկոնյանի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 2.000, այդ թվում ֆրանկներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000):

I փուլ – Հակառակորդի բանակը մի շարք գրոհները ձեռնարկեց քաղաքի ուղղությամբ, որոնք կայսրության բանակը հետ մղեց:

II փուլ – Տուղրիլ-բեկը հրամայեց փորել պարսպահատվածներից մեկի տակ, սակայն քաղաքի կայազորը փորվածքը հատեց մեկ այլ փորվածքով և, անակնկալ հարձակումով ջարդելով աշխատանքները կատարող հակառակորդի ռազմիկներին, ոչնչացրեց թշնամական փորվածքը:

III փուլ – Տուղրիլ-բեկը Բաղեշից քաղաքի մոտ բերել տվեց մի մեծ բաբան, որը հենց առաջին իսկ հարվածով լուրջ վնաս հասցրեց պարսպին, սակայն կարճ ժամանակ անց քաղաքի կայազորը սեփական բաբանի դիպուկ հարվածով փշրեց հակառակորդի բաբանը: Տուղրիլ-բեկը վերանորոգեց Բաղեշից բերված բաբանը և, պաշտպանելով այն վահաններով, շարունակեց հարվածել քաղաքի պարիսպներին: Այս անգամ էլ, սակայն, դրությունից ելք գտավ մի ֆրանկ ռազմիկ, որը իբր բանակցելու նպատակով մոտեցավ հակառակորդի ճամբարին և, նախապես թաքցրած նավթի տարաների պարունակությունը լցնելով բաբանի վրա ու այրելով այն, դրանից հետո, օգտվելով հակառակորդի ռազմիկների շփոթմունքից, անվնաս վերադարձավ քաղաք:

IV փուլ – Հակառակորդի բանակը անցավ գրոհի և փորձեց փորել պարսպահատվածներից ևս մեկի հիմքերը, սակայն պաշտպանվողները սկսեցին կռուրով վերև քաշել պարսպի տակ աշխատողներին ու ոչնչացնել նրանց: Այս ամենի արդյունքում Տուղրիլ-բեկը ի վերջո քաղաքից հեռանալու հրաման տվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ սելջուկյան ութերորդ արշավանքը դեպի Հայաստան ավարտվեց: Հենց նոր ավարտված արշավանքը հսկայական մարդկային և նյութական կորուստներ արժեցավ արևելքի քրիստոնյաներին, բայց հատկապես՝ հիմնականում հայերին: Պակաս չէր, սակայն, նաև արշավանքի ռազմաքաղաքական հետևանքը, քանի որ, եթե նախկինում ձեռք բերած հաջողությունները, մեծ պայմանականությամբ, բայց այնուհանդերձ կարող էին ինչ-որ տեղ համարվել վիճելի, ապա այժմ արդեն պարզից էլ պարզ էր, որ կայսրության արևելքն ուղղակի անպաշտպան դրության մի վիճակում է: Այս առումով ամենից ցցուն չափանիշը, թերևս, այն էր, որ

<sup>1</sup> Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 16:

<sup>2</sup> Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 16:

<sup>3</sup> Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 16:

<sup>4</sup> Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 16; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Զովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Կոնստանդին Մոնոմախ», մաս 19; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբու-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:



բաց դաշտային ճակատամարտում հակառակորդին դիմադրելու և ոչ մի մեծամասշտաբ փորձ, ըստ էության, այդպես էլ չարվեց ու գործը սահմանափակվեց միայն սահմանափակ ռեսուրսներ ունեցող հայերի դիմադրական խիզախ, սակայն քիչ արդյունավետ փորձերով, ինչպես նաև կայսրության բանակի առանձին ջոկատների ոչինչ չփոխող գործողություններով:

Կայսրության վիճակն իրոք որ ծանր էր, իսկ դրան էլ լրացուցիչ սրություն էր հաղորդում այն հանգամանքը, որ Կոստանդնուպոլսում կարծես դեռևս լիովին չէին գիտակցում նույն այդ հանգամանքը: Ավելին, ողջ այս քաոսին իր հերթին շուտով գումարվեց նաև այն, որ 1055 թվականի հունվարի 11-ին կյանքից հեռացավ կայսրության համար, ըստ էության, այդպես էլ ոչ մի բան չարած, թանկարժեք ժամանակը անիմաստ վատնած և միայն սեփական իշխանությունը պահելու հարցում զարմանալի եռանդ ու հաջողականություն դրսևորած Կոնստանդին IX-ը, որից հետո կայսրության ավագանին կրկին գահակալական ճգնաժամի առջև կանգնեց: Ավելին, Կոնստանդին IX-ի մահվան պահին արդեն կենդանի չէր նաև իր անձնական կյանքում այդպես էլ երջանկություն չգտած և շատերին կործանած Չոյան, որը հանգուցյալ կայսեր իշխանության սկզբի տարիներից սկսած աստիճանաբար խաղաղվել էր ու իր մահկանացուն էր կնքել դեռևս 1050 թվականին, ընդ որում նրա մահից հետո Կոնստանդին IX-ը չէր ամուսնացել և, ընդհանրապես, նա որևէ ժառանգ չուներ:

Վասիլյան երբեմնի փառահեղ գահատոհմը անփառունակ կերպով հանգչում էր և մի գահատոհմ, որը սրանից ութ տասնամյակ առաջ տառապում էր ունակ անձանց մի իսկական գերառատությունից, այժմ գահի գոնե առնվազն պատշաճ մի թեկնածու ուղղակի չուներ: Այս առումով, թերևս, խորհրդանշական էր, որ, հանելով վանքի խորը մոռացումից ու, թերևս, ինչ-որ տեղ դեռևս հույս ունենալով վերականգնել կայսրության փայլուն ժամանակները, կայսրության ավագանին, տեղի տալով նոր թեկնածուի եռանդուն պնդումներին, կայսր հռչակեց Կոնստանդին VIII-ի փոքր աղջիկ Թեոդորային (1055-1056), որն այս ժամանակ արդեն իսկ յոթանասունմեկ տարեկան էր և, ինչպես իր քույրը, ոչ մի ժառանգ չուներ: Թեոդորան, բոլոր իմաստներով, ըստ էության, իր քրոջ կրկնությունը, մշտապես եղել էր սովորում և այժմ, գոնե այդ հարցում տարբերվելով Չոյայից, ամենայն եռանդով ձեռնամուխ եղավ պետական կառավարչական գործունեությանը: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ այնպիսի մի բարդ համակարգ կառավարելու համար, ինչպիսին բազում մարտահրավերների դեմ կանգնած Բյուզանդական կայսրությունն էր, միայն եռանդը քիչ էր, պետք էր նաև փորձառություն կամ գոնե խելք ունենալ, սակայն Թեոդորայի մոտ երկուսն էլ իսպառ բացակայում էին: Արդյունքում՝ ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ, արտաքինից, կարծես թե, եռանդուն կառավարման ենթակա կայսրությունը իր ռազմավարչական միջին օղակներում ընկղմվեց մի նոր տեսակի քաոսի մեջ, որը կայսրուհին իր անտեղի միջամտություններով միայն խորացնում էր: Այս առումով հատկանշական էր նաև այն, որ Թեոդորան երբեք, ընդհուպ մինչև իր մահը, որևէ կերպ քննարկել իսկ չցանկացավ սեփական հետևորդի հարցը և ի վերջո հեռացավ կյանքից այդպես էլ չլուծած գոնե այդ կարևոր խնդիրը, որի լուծումն իր ձեռքում էր: Իր հերթին նույն այս ժամանակ կայսրության դրությունը դանդաղ, բայց անշեղորեն շարունակում էր վատնալ և Արևելքում, և Արևմուտքում:

1055 թվականի աշնանը Օրիայի ճ-մ-ում (Յարավային Իտալիա) Ապուլիայի դքսության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 100), որից հետո մտավ Օրիա, Նարդո և Լեչչե<sup>1</sup>: Կարճ ժամանակ անց՝ 1055 թվականի նույն աշնանը, Տերենտի ճ-մ-ում Ապուլիայի դքսության բանակը (մոտ 5.000) հերթական անգամ հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 100)<sup>2</sup>: Նորմանների այս հաջողությունները, սակայն, Կոստանդնուպոլսում իշխող Թեոդորան և նրա շրջապատը գերադասեցին նկատելու չտալ, սակայն, եթե Ապենինյան թերակղզում տեղի ունեցող զարգացումները գոնե առժամանակ ուղղակի ազդեցություն չունեին կայսրության հիմնական տարածքների վրա, ապա նույնը որևէ կերպ չէր կարելի ասել Արևելքի մասին, որտեղ իր եռանդուն և հետևողական քայլերով

<sup>1</sup> Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»; Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միքայել VII Պարսպափական»;

Կատակոլոն Կեկավմենոս «Ստրատեգիկոն», մաս 78:

հստակորեն առաջ էր շարժվում Տուղրիլ-բեկը: Սկիզբ էր առնում սելջուկյան իններորդ արշավանքը դեպի Յայաստան (1055-1057):

## Գլուխ 155

### Խալիֆի համար պատերազմի վերջին փուլը և սելջուկյան իններորդ արշավանքը դեպի Յայաստան

1055 թվականի աշնանը Գաբիթյան-Բաքեան-Յեր-Չարավանդ-Թոռնավան-Մարդաստան-Կոգովիտ-Բագրևանդ-Վանանդ-Շիրակ երթուղով արշաված Սելջուկյան սուլթանության, ինչպես նաև Ռավվադյանների և Շադդադյանների էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 100.000) Յայկական բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) պաշարեց Անին ու Կարսը, սակայն, չկարողանալով գրավել դրանք, ուժերը հետ քաշեց դեպի հարավ<sup>1</sup>: Տուղրիլ-բեկը, սակայն, նույն այս ժամանակ ռազմական բռնուցք էր ստեղծում Բուվեհյանների էմիրության հետ վերջնականապես հաշիվ տեսնելու համար և այս առումով Յայաստանի ուղղությամբ հարվածը մի ինչ-որ պահից հետո համարվեց երկրորդական:

Արդյունքում՝ 1055 թվականի աշնանը, միաժամանակ առաջանալով և Պարսփից, և Յամդանից ու և Յուսիսային Միջագետքից, Տուղրիլ-բեկի ռազմական մեքենան ուղղակի աքցանների մեջ վերցրեց ալ-Մելիք ալ-Ռահիմի կողմից ղեկավարվող Բուվեհյանների էմիրության երբեմնի հզոր իշխանության ադամանդը համարվող Բաղդադը: Այս առումով, թերևս, հատկանշական էր, սակայն, այն, որ Սելջուկյան սուլթանության ռազմական մեքենան լուրջ դիմադրության, ըստ էության, այդպես էլ չհանդիպեց, իսկ դրա գլխավոր պատճառը կրկին գուլյամներն էին: Իրոք, սեփական արմատներից վաղուց արդեն կտրված վերջին Բուվեհյանները, մինչ այդ ամենատարբեր ուժերի դեմ խրված լինելով մանր ռազմական գործողությունների մեջ, սեփական զինված ուժերի կազմում, ինչպես այդ արել էին շատ շատերը իրենցից առաջ, աստիճանաբար մեծացրել էին թյուրք գուլյամների կորպուսի դերը, որն էլ, ինչպես և սպասելի էր, վճռական պահին անցավ Տուղրիլ-բեկի կողմը: Արդյունքում՝ ճակատագրական այդ պահին Բուվեհյանների ռազմական մեքենան ուղղակի կաթվածահար եղավ և 1055 թվականի դեկտեմբերի 18-ին Տուղրիլ-բեկը հանդիսավոր կերպով մուտք գործեց Բաղդադ:

Ողջ վերոգրյալի կապակցությամբ հետաքրքիր է նշել, որ իսլամի մայրաքաղաք մուտք գործելուց առաջ Տուղրիլ-բեկը դիվանագիտական ծխածածկույթ դնելու մի իսկական գործողություն իրականացրեց, երբ, ընդամենը միայն Մեքքա այցելելու պատրվակի տակ, ճանապարհին, կարծես թե, իմիջիայլոց, Բաղդադ մտնելու պարագայում նա խոստացավ հավատարմության երդում տալ ոչ միայն գործող խալիֆ ալ-Կայիմին (1031-1075), որն, ի դեպ ասած, ամուսնացած էր Չակրի-բեկի աղջկա հետ, այլև նույնիսկ՝ ալ-Մելիք ալ-Ռահիմին: Ամեն ինչ արված էր արևելյան նենգ դիվանագիտության լավագույն կանոններով և արդյունքում ալ-Մելիք ալ-Ռահիմին չմնաց այլ բան, քան փորձարկել մի վերջին այդ հնարավորությունը՝ հույս ունենալով, ի դեմս Տուղրիլ-բեկի, այնուհանդերձ տեսնել իսլամի համար մարտնչող հասարակ ու պարզամիտ մի դազիի: Տուղրիլ-բեկը, սակայն՝ տասնամյակների փորձառություն ունեցող իր ժամանակի այդ լավագույն ռազմաքաղաքական գործիչներից մեկը, բնականաբար չարդարացրեց վերջին Բուվեհյանի հույսերը և արդյունքում, հայտնվելով Բաղդադում, անմիջապես էլ տիրացավ ամեն ինչի: Ավելին, արդեն դեկտեմբերի վերջին սելջուկները, բնականաբար իրենց սուլթանի թողուվությամբ, Բաղդադում և նրա շրջակայքում սկսեցին թալանի հետ կապված որոշակի գործողություններ իրականացնել ու հենց այս հարցը կարգավորելու համար էլ Տուղրիլ-բեկի ճամբար հրավիրվեց արդեն ամեն ինչ կորցրած, սակայն դեռևս որոշակի հույսեր փայփայող ալ-Մելիք ալ-Ռահիմը: Արդյունքը, սակայն, սպասելի էր, քանզի անհաջողակ այդ վերջին Բուվեհյանին Տուղրիլ-բեկն անմիջապես էլ ձերբակալեց և աքսորեց, որից հետո Բուվեհյանների էմիրությունը հայտարարեց ոչնչացված, իսկ ինքն էլ սկսեց հանդես գալ խալիֆի հովանավորի նույն այն դերով, ինչ դեր ոչ մինչ այդ ունեցել էին Բուվեհյանների էմիրները:

1056 թվականը Մերձավոր և Միջին Արևելքում բացվեց նոր իրականությամբ՝ Արաբական խալիֆության տերն էր դարձել Սելջուկյան սուլթանությունն ի դեմս վերջինիս երկաթյա ղեկավար

<sup>1</sup> Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 17:

Տուղրիլ-բեկի, որն այդուհետ իր ռազմաքաղաքական ձեռնարկումներն իրականացնելու էր ոչ միայն սեփական առաջնակարգ ռազմական մեքենայի կիրառմամբ, այլև՝ գործող խալիֆի օրինությամբ ու համաձայնությամբ: Այս առումով հարկ է նշել, որ արդյունքում փոխվեց Տուղրիլ-բեկի նաև իրավական դրությունը և, եթե նախկինում այս կամ այն մահմեդական տիրակալը կարող էր ընդդիմանալ Տուղրիլ-բեկին իր զինանոցում ունենալով նաև իրավական գործոնը, ապա այժմ, խալիֆի անունից գործելու պարագայում, այդ հանգամանքը իսպառ վերանում էր:

### Գլուխ 156

#### Օրբեյանների և Քարթլիի թագավորության կենտրոնական իշխանության հակամարտության ավարտը

Բաղդադում տեղի ունեցած վճռական փոփոխության հետ միաժամանակ իր չափերով բնականաբար ավելի համեստ, բայց այնուհանդերձ ուշագրավ մի փոփոխություն էլ եղավ քրիստոնյաների մոտ, երբ 1056 թվականի գարնանը աննկատ կերպով Քարադուռի իշխանության տարածք մտած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 50), օգտվելով դավաճանական աջակցությունից, անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Լիպարիտ Բաջ Օրբեյանի շքախմբին (մոտ 100): Սա Բագրատ II-ի համար, որն արդեն երկրորդ տասնամյակն էր որ արքա էր, ըստ էության, առանց կոնկրետ թագավորության, մի իսկական հաջողություն էր: Լիպարիտը և նրա որդի Իվանեն գերվեցին ու աքսորվեցին Բյուզանդական կայսրություն, իսկ նրանց տիրույթներն անցան Քարթլիի թագավորությանը: Այս առումով այնուհանդերձ հետաքրքիր է, որ Քարթլիի տիրակալը այդպես էլ չհամարձակվեց հաշվեհարդար տեսնել Օրբեյան իշխանի հետ, այլ ուղղակիաբար վերջինիս դեպի հեռավոր կայսրություն, որտեղ Լիպարիտը դարձավ վանական և 1058 թվականին կնքեց իր մահկանացուն: Ինչ վերաբերում է Իվանեին, ապա հետագայում նա այնուհանդերձ վերադարձավ և, արդեն որպես Քարթլիի արքայի հպատակ, սկսեց տիրել Քարադուռի իշխանությունում<sup>1</sup>:

Արժանահիշատակ այս փոփոխության արդյունքում տարածաշրջանի քրիստոնյա արքաների շարքում իրական ուժն ու ազդեցությունը, ինչպես նաև բնականաբար դրանով պայմանավորված նաև՝ նախաձեռնությունը, վերջնականապես անցան Բագրատ II-ին, իսկ մինչ այդ՝ նախաձեռնողի դերում գտնվող նրա հակառակորդները ստիպված անցան ծանր պաշտպանության: Այս հանգամանքը հատկապես ծանրացրեց Քարթլիի թագավորության հետ լուրջ մրցակցության մեջ գտնվող Լոռու թագավորության դրությունը: Նույն այս ժամանակ իր հերթին, սակայն, սելջուկյան վտանգը, ևս ոչ-ոք չէր վերացրել և 1056 թվականի ողջ առաջին կեսը Գաբիթյան-Բաբեան-Յեր-Չարավանդ-Թոռնավան-Մարդաստան-Կոզովիտ-Բագրևանդ երթուղով արշաված և մի քանի խոշոր ջոկատների բաժանված Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) ասպատակեց Տայքը ու Բարձր Յայքը և նահանջեց<sup>2</sup>, թեև դրանից հետո ևս սելջուկյան առանձին ջոկատներ շարունակեցին գործել տարածաշրջանում:

### Գլուխ 157

#### Միքայել V-ը և զինվորականների հակաքայլը

Մինչ Արևելքում հասունանում էր սելջուկյան հերթական սպառնալիքի հեռանկարը, 1056 թվականի օգոստոսի 31-ին, մինչև վերջ այդպես էլ որևէ ցուցում չտալով սեփական հետնորդի վերաբերյալ, Կոստանդնուպոլսում իր մահկանացուն կնքեց այդպես էլ ոչ մի բան անել չհասցրած Թեոդորան, որի հետ միասին, այս անգամ արդեն և իրավաբանորեն, և փաստացի, իր վերջը գտավ նաև Բյուզանդական կայսրության գահը զբաղեցրած ծագումով հայկական երրորդ գահատոհմը: Վասիլյան գահատոհմի անկումը կայսրության կյանքում իրենով իսկապես պայմանավորեց մի իսկական դարաշրջանի վերջ, երբ հայերի կողմից ուժեղացված կայսրությունը հետ մղեց բոլոր մարտահրավերները և հասավ իր զարգացման գագաթնակետներից մեկին, սակայն նույն այդ գահատոհմի օրոք էր նաև, որ սկիզբ դրվեց վերջինիս ճգնաժամին ու հետագա

<sup>1</sup> «Քարթլիս-Ցխովրեբա», «Քարթլիի մատյանը»; Միքայել Պսելլոս «Ժամանակագրություն», «Միքայել VI, Իսահակ Կոմնենոս», մաս 67:

<sup>2</sup> Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 18:

անկմանը: Այս առումով ինչ-որ տեղ նույնիսկ խորհրդանշական էին ինչպես անգազակ մահացած Վասիլ II-ի, այնպես էլ նրա եղբոր երկու աղջիկների օրինակները, որոնք կայսրության ռազմաքաղաքական զարգացման ֆոնին իրենց ապրած կյանքներով իսկ կարծես ցուցադրեցին Հայաստանի ու հայ իրականությունից կտրված հայերի կյանքի ուղին՝ փայլուն արդյունքներ, սակայն, կտրված հայրենի հողից, զարգացման փակուղային հեռանկարներ, որոնք ի վերջո ավարտվում են անպտղությամբ:

Թեոդորան, ինչպես ասվեց, հետնորդի հարցով որևէ հստակ ցուցում չէր տվել, սակայն, իր օգտին վերագրելով մահվան մահճում արված նրա գլխի հաստատական մի քանի շարժումները, կայսրության ռազմաքաղաքական ավագանու ազդեցիկ խմբավորումներից մեկը որպես կայսրության գահի թեկնածու առաջ քաշեց և ի վերջո հաստատեց Միքայել VI-ին (1056-1057), որը Բրինգասների տոհմին պատկանող, նախկինում ինչ-որ պահի զինվորական անցյալ ունեցած, սակայն այժմ ուժերի անկման վիճակում գտնվող ընդամենը մի ծերունի էր՝ Թեոդորայի երբեմնի լավ ընկերը: Նոր կայսրը քաղաքական առումով իրենից ներկայացնում իր անմիջական նախորդների շարունակությունը և արդյունքում, բնականաբար, շարունակվեց բանակն անտեսելու ու ռազմական գործիչներին մայրաքաղաքից հեռու պահելու քաղաքականությունը: Որևէ այլ եական քայլ Միքայել VI-ն այդպես էլ չարեց կամ չհասցրեց անել, ընդ որում նրա կառավարման հենց ամենասկզբից էլ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հսկողության տակից արդեն աստիճանաբար դուրս եկող Արևելքում սկիզբ էին առնում առանձին զինվորական ելույթներ, որոնք հետագայում ավելի մեծ թափ էին ստանալու:

1056 թվականի աշնանը Սամուխի գլխավորությամբ Բաղեշի Ձորա Պահակ կիրճը անցած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (3.000) ասպատակեց Խլաթը ու նրա շրջակայքը և նահանջեց<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ Յելվիոս Ֆրանկապոլի գլխավորությամբ Խլաթի շրջակայքում գործում էին նաև ապստամբության ուղին ընտրած ֆրանկները (300), որոնք էլ հենց հաղթեցին Սամուխի գլխավորությամբ անակնկալ հարձակվել փորձող Սելջուկյան սուլթանության բանակին (3.000)<sup>2</sup>: Հաջողությունը, սակայն, զգուշության հետ միասին հետագայում լքեց ֆրանկներին և արդյունքում, նախորդ դեպքերից շատ չանցած՝ 1056 թվականի նույն աշնանը, Խլաթի ճ-մ-ում Մրվանյանների եմիրության և Սելջուկյան սուլթանության միացյալ բանակը (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկները (մոտ 100) անակնկալ հարձակումով ոչնչացրեցին Յելվիոս Ֆրանկապոլի գլխավորությամբ քաղաքում հանգստի տեղավորված ֆրանկներին (մոտ 250): Արդյունքում՝ Յելվիոսը գերվեց և հանձնվեց կայսերական իշխանություններին<sup>3</sup>, սակայն ներման արժանացավ և կրկին ուղարկվեց Արևելք: Դրանից հետո 1056 թվականի դեկտեմբերին Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Հարթը և առժամանակ նահանջեց<sup>4</sup>:

Նույն այս ժամանակ լավ չէին, սակայն, նոր կայսեր գործերը նաև Ապենինյան թերակղզում, որտեղ 1056 թվականի սեպտեմբերին Տերենտի ճ-մ-ում առանց մարտերի Գալիպոլին զբաղեցրած Ապուլիայի դքսության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 100), որից հետո մտավ Օթբանտ ու Միներվինոն<sup>5</sup>: Այս ճակատում մղվող և ռազմական գործողություններին, և հատկապես անհաջողություններին, սակայն, Կոստանդնուպոլսում վաղուց արդեն ուշադրություն չէին դարձնում, մանավանդ որ շուտով սկիզբ առավ Սատրապական Հայաստանի XVIII ապստամբությունը (1057):

## Գլուխ 158

### Սատրապական Հայաստանի XVIII ապստամբությունը

Չինվորականները և ամենից առաջ նրանց շարքերում գործող հայերը վաղուց էին դժգոհ մայրաքաղաքային իշխանություններից, սակայն հայտնի ապստամբությունների ճնշումից հետո

<sup>1</sup> Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միքայել Ծերունի», մաս 3:

<sup>2</sup> Արիստակես Լաստիվոնցի «Պատմություն», գլուխ 17: Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միքայել Ծերունի», մաս 3:

<sup>3</sup> Արիստակես Լաստիվոնցի «Պատմություն», գլուխ 17: Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միքայել Ծերունի», մաս 3:

<sup>4</sup> Արիստակես Լաստիվոնցի «Պատմություն», գլուխ 17:

<sup>5</sup> Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»:

Նրանք մի կողմից դեռևս շատ թույլ էին, իսկ մյուս կողմից էլ դեռևս ուժեղ էր և մեծ հեղինակության տեր էր Վասիլ II-ի թողած իշխանությունն ու դրա հմայքը: Այժմ, սակայն, վերջին պարագան անկում էր ապրել, իսկ զինվորականներն էլ, պայմանավորված ավելի ու ավելի մեծ թափ հավաքող ռազմական գործողություններով, որոշակիորեն ուժեղացել էին:

Եվ այսպես, ըմբոստ տրամադրությունները Արևելքում վաղուց էին հասունացել, իսկ առանձին ելույթներ էլ, ինչ-որ տեղ հախուռն ու անկազմակերպ, սկսվել էին դեռևս մինչ այս, սակայն կոնկրետ իրադարձությունների սկզբի համար հիմք հանդիսացավ ամենից առաջ հորը բաժին հասած ճակատագրից դժգոհ Զարադուռի իշխանության հերթական իշխան Իվանե Օրբեյանի (1057-1076) ելույթը, որը ձգտում էր կայսերական իշխանության վրա ճնշում գործադրելով ազատել արդեն մահվան եզրին գտնվող Լիպարիտ Զաչ Օրբեյանին: Այս առումով հետաքրքիր է, որ իր ժամանակի սահմանների անորոշության, կայսրության բանակում հայ ռազմիկների առկայության, ինչպես նաև Արևելքում սկիզբ առած ընդհանուր քաոսի պայմաններում կենտրոնական իշխանության դեմ ուղղված ապստամբությանը սկիզբ դրեց, ըստ էության, մեկ այլ պետության ներկայացուցիչը, որը, գումարած դրան, նույն այդ պետության կենտրոնական իշխանության նկատմամբ նաև զգալի անկախություն ուներ:

1057 թվականի գարնանը Իվանե Օրբեյանի գլխավորած Զարադուռի իշխանության բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 200) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 100) խաբեությամբ գրավեց Եղանց բերդը (Տուրուբերան, Արշամունիք գավառ) ու Հավճիչ ամրոցը<sup>1</sup>, որից հետո 1057 թվականի նույն գարնանը մոտեցավ Կարինին և պաշարեց այն: Վերջին ռազմագործողությունը, սակայն, հաջողությամբ չպսակվեց և ի վերջո, խուսափելով Անիից առաջխաղացող Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 20.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 2.000), Իվանե Օրբեյանը հետ քաշեց իր ուժերը<sup>2</sup>: Ապստամբության մեխանիզմը, սակայն, ըստ էության, արդեն գործում էր և կենտրոնական իշխանություններին չփրկեց նույնիսկ ապստամբության ենթադրյալ ղեկավար Նիկեփոր Բրիեննոսի հապշտապ ձերբակալումը ու նույնիսկ կուրացումը, երբ վերջինս ուղղակի ժամանակից շուտ էր սկսել իր ելույթը:

Սատրապական Հայաստանի XVIII ապստամբության գլխավոր մասնակիցների շարքում աչքի էին ընկնում ամենից առաջ Կոմնենոսները, Կատակոլոնները, Բրիեննոսները, Բոտինատեսները և Սկլերոսները, որոնց մասին, քանի որ այս տոհմերի ներկայացուցիչները հետագա տասնամյակներում ևս շարունակելու էին աչքի ընկնող դեր ունենալու կայսրության կյանքում, չի խանգարի մի քանի խոսք ավել ասել:

Կարծիք կա, թե Կոմնենոսները հայկական ծագում ունեն, սակայն որևէ ուղղակի վկայություն առ այդ ինձ առայժմ չի հանդիպել և այս առումով հավանական է համարել, որ այս տոհմն այնուհանդերձ սերում էր փոքրասիական հույներից: Միաժամանակ հարկ է նշել, սակայն, նաև, որ իր ժամանակի փոքրասիական հունական ռազմաֆեոդալական ավագանու ներկայացուցիչները տարբեր ժամանակներում առնվազն ինամիական կապեր ունեին հայկական ռազմաֆեոդալական ավագանին ներկայացնող այնպիսի տոհմերի հետ, ինչպիսիք էին, օրինակ Կուրտիկ-Մամիկոնյանները, Մամիկոնյանները, Թոռնիկյանները, Դալաշները և նույնիսկ Սամուիլ Կոմսաձագի տոհմը, ընդ որում սրանից կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ փոքրասիական հունական ռազմաֆեոդալական ավագանու ներկայացուցիչները զուտ սոցիալական մակարդակում գործում էին հայերին բնորոշ սոցիալական վարքագծի շրջանակներում: Այս առումով հատկանշական է, որ հայերից հարս բերելու սովորությունը անչափ արմատացած էր հենց նույն Կոմնենոսների մոտ: Սատրապական Հայաստանի XVIII ապստամբության ժամանակ Կոմնենոսներին գլխավորում էր լավ զինվորականի համբավ ունեցող Իսահակը, որը ժամանակի դեռևս Վարդ Սկլերոսի դեմ Նիկիայում պայքարած Մանուիլի որդին էր:

Բրիեննոսները ևս պատկանում էին հունական տարրին, սակայն միաժամանակ նաև կասկածից վեր է, որ սոցիալական մակարդակում նրանց համակրանքն, անկասկած, ևս իրենց զինակիր ընկերների՝ հայերի, կողմն էր: Կատակոլոնները սերում էին Փոքր Հայքի Կոլոնիա քաղաքից և այս տոհմի հայականությունը միանշանակ ընդունում են ոլորտի այնպիսի

<sup>1</sup> Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 18: Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 18:

հեղինակավոր մասնագետներ, ինչպիսիք են, օրինակ, Ա. Կաժդանը ու Յ. Բարթիկյանը<sup>1</sup>: Այս առումով, թերևս, միայն ավելացնենք, որ Կատակոլոններից սերեցին մի շարք այլ տոհմեր, ինչպիսիք էին Տարխանիատես-Կատակոլոնները, Մավրո-Կատակոլոնները, Եվթորվիոսները և այլն: Բոտինատեսների տոհմը սերում էր Փոկասներից, իսկ Սկլերոսների հայականությունն էլ ինքս ուղղակի քննարկել իսկ չեմ պատրաստվում, քանի որ ամեն ինչ ավելի քան ակնհայտ է:

1057 թվականի հունիսի վերջ Կեկավմենոս Կատակոլոնի գլխավորած ապստամբների բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում ֆրանկներ և ռուսներ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000) կառավարական բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100, այդ թվում Թեոփիլկատոս Մանիակ Յայը) առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Նիկիան<sup>2</sup>: Այս առումով իրոք ցավալի էր, որ, մինչ կայսերական ռազմական մեքենան մասնակցում էր ներքին խլրտումներին, 1057 թվականի հուլիսից մինչև օգոստոս Անձիտ-Բալահովիտ-Պաղևատուն-Խորձյան-Մանանադի-Բասեն-Խաղկտիք-Սպեր-Դերջան-Երզնկա-Փոքր Յայք-Մելիտե-Ամիդ երթուղով ասպատակելով արշավեց Սելջուկյան սուլթանության մասերի բաժանված բանակը (մոտ 60.000)<sup>3</sup>, ինչով էլ հենց սելջուկյան իններորդ արշավանքը դեպի Յայաստան ավարտվեց: Իր հերթին, նույն այս ընթացքում կայսրության գահի համար պայքարող ուժերը շուտով իրար եկան վճռական ընդհարման մեջ:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1057 օգոստոսի վերջ – Յադեսի ճ-մ (= Պոյունի ճ-մ) (Նիկիայից հյուսիս)<sup>4</sup>

Իսահակ Կոմնենոսի, Կեկավմենոս Կատակոլոնի, Նիկեփոր Բոտինատեսի և Ռոմանոս Սկլերոսի գլխավորած ապստամբների բանակը (մոտ 40.000, այդ թվում ֆրանկներ և ռուսներ) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 12.000) մոտեցան Միքայել Բուրցեսի գլխավորած կառավարական բանակին (մոտ 40.000, այդ թվում ֆրանկներ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 1.000, այդ թվում Մավրո-Կատակոլոնը): Ապստամբների բանակի ձախ թևի հրամանատարությունը ստանձնեց Կեկավմենոսը, աջ թևինը՝ Ռոմանոսը, իսկ կենտրոնի ղեկավարումն իր վրա վերցրեց Իսահակը:

I փուլ – Ապստամբների բանակ անցավ հարձակման և հաղթեց կառավարական բանակի աջ թևին, բայց միաժամանակ նաև հակառակորդի բանակին հաջողվեց պարտության մատնել իրենց բանակի աջ թևին ու գերել Ռոմանոսին:

II փուլ – Ապստամբներին հաջողվեց վերադասավորել ուժերը և վերջնական պարտության մատնել հակառակորդին, ընդ որում Նիկեփորը մարտադաշտում հանդիպեց Նորման Ռուևոլոֆին ու թրամարտում կիսեց նրա վահանը, թեև ինքն էլ թրի մի հարված ստացավ սաղավարտին, որից հետո իր զինակիցների օգնությամբ գերեց հակառակորդին:

Յադեթողներից հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 8.000 զինվոր:

Այս ճակատամարտը իրենով էլ հենց պայմանավորեց ապստամբների վերջնական հաղթանակը, ինչի արդյունքում կարճատև բանակցություններից հետո 1057 թվականի օգոստոսի 31-ին Միքայել VI-ը հրաժարվեց գահից և վանք հեռացավ, որտեղ էլ նույն տարում կնքեց իր մահկանացուն, իսկ կայսր հռչակվեց Իսահակ Կոմնենոսը՝ Իսահակ I-ը (1057-1059): Այսպիսով՝ Սատրապական Յայաստանի XVIII ապստամբությունը ավարտվեց և արդյունքում, երկարատև ընդմիջումից հետո, Կոստանդնուպոլսում ի վերջո իշխանության հասավ մեծ հաշվով կրկին

<sup>1</sup> Sten' Kaждан A. П. "Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в 11-12 вв.", Ереван 1975, стр. 28; Օտար աղբյուրները հայերի և Յայաստանի մասին, Թեոփանոս Խոստովանոզ, Երևան 1979, էջ XXIV և 343:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միքայել Ծերունի», մաս 7-9:

<sup>3</sup> Արիստակես Լաստիվեցի «Պատմություն», գլուխ 18, 19; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 1; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Հովհաննես Սկլիցես «Համառոտություն պատմության», «Միքայել Ծերունի», մաս 9, 10; Միքայել Պսելլոս «Ժամանակագրություն», «Միքայել VI, Իսահակ Կոմնենոս», մաս 11-14; Արիստակես Լաստիվեցի «Պատմություն», գլուխ 18, 20; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 1; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»:

փոքրասիական ռազմաֆեոդալական ավագանու ներկայացուցիչը, թեև, այս մասին արդեն ասվեց, նոր կայսրը հայ չէր և վերջինս հայականության կրող կարող էր հանդիսանալ առավելագույնը միայն սոցիալական վարքագծի տեսանկյունից: Կայսրության սոցիալ-քաղաքական և ռազմական կյանքում հայկական տարրի սկիզբ առած աստիճանական անկման ֆոնին, սակայն վերջին հանգամանքն այս առումով իր հերթին ինչ-որ տեղ նաև խորհրդանշական էր:

Իսահակ I-ն իր բնույթով հակասական մի անձնավորություն էր: Մի կողմից լինելով եռանդուն և իրոք ոչ վատ մի զինվորական, մյուս կողմից էլ այս կայսեր հաճախ չէին հերիքում նույն այդ զինվորական հատկանիշները, սակայն, ինչն էր առավել կարևոր՝ այս կայսրը լավ չէր տիրապետում կայսրության կառավարման վարչաքաղաքացիական նրբություններին, իսկ զինվորական ուղղամտությամբ գործելն էլ վերջինիս խոցելի էր դարձնում պալատական տարաբնույթ խարդավանքների հանդեպ: Նույն այս ժամանակ, սակայն, դրությունը ոչ այնքան միանշանակ էր նաև մահմեդականների մոտ:

### Գլուխ 159

#### Խալիֆի համար պատերազմի ավարտը և սելջուկյան տասներորդ արշավանքը դեպի Ղազախստան

Իրոք, չնայած իր գերիշխանության հաստատմանը Բաղդադում, սելջուկյան իշխանությունն այստեղ սկզբնական տարիներին գերծ չմնաց դիմադրությունից, քանի որ խալիֆ ալ-Կալիմը, զգուշանալով արդեն իսկ հեռացված Բուվեհյաններին փոխարինել Սելջուկյաններով, անվերջ տատանվում էր, ընդ որում Միջագետքի նկատմամբ ծրագրեր առկա էին նաև Ֆաթիմյանների խալիֆությունում, որը տեղում ևս աջակիցների ուներ: Դեռևս վերջին Բուվեհյանների օրոք սրանց պետական համակարգում առաջին դերերի վրա էր թյուրք գուլյամ ալ-Բասասարին, որն էլ իր հերթին այժմ սկսեց ինքնուրույն գործել՝ ձգտելով ապահովել ինչպես տեղի արաբների, այնպես էլ սեփական շահերը հետապնդող պաշտոնական Կահիրեի աջակցությունը: Ինչ վերաբերում է հենց տեղի արաբներին, ապա նրանք ներկայացված էին ամենից առաջ ի դեմս Ուկայյանների և վերջիններիս ենթակա Նոմայրյանների Եմիրությունների, սակայն սրանց արդեն միացել էր նաև մի նոր դաշնակից, ի դեմս ընդգծված բեդվինական բնույթ ունեցող Մագհադյանների Եմիրության, որը Արաբական թերակղզու հյուսիսում և Ղազախստանի Միջագետքում գտնվում էր մոտավորապես նույն այն դրության մեջ, ինչ Նոմայրյանների Եմիրությունը՝ Ասորիքում:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Մագհադյանների Եմիրության գլուխ կանգնած էր բազմափորձ Դուբայսը (1018-1082), որը, ի պաշտպանության համաարաբական շահերի, լայն համագործակցություն էր սկսել Ուկայյանների Եմիրության Եմիր Մուրթամիդ-Էդ-Դուլային հաջորդած նրա եղբայր Չալիմ-Էդ-Դուլայի (1050-1052) որդի Ալամ-Էդ-Դինի (1052-1061) հետ: Այս առումով այնուհանդերձ հարկ է ընդգծել, որ ալ-Կալիմն ինքն իր հերթին որոշակիորեն զգուշանում էր նաև, թվում է թե, յուրային իր այս դաշնակիցներից, քանի որ բացառված չէր, որ վերջնական հաջողության պարագայում «արաբների արքաները» կարող էին ուղղակի այլևս չտեսնել Աբբասյան խալիֆի անհրաժեշտությունը կամ այդպես էլ իրական աջակցություն չունեցող հոգևոր այս առաջնորդին թողնել միայն հոգևոր ուրրտը:

Արդեն 1056 թվականի երկրորդ կեսից Միջագետքը եռում էր, իսկ տարվա վերջին էլ այստեղ բանը հասավ բացահայտ ըմբոստության, ընդ որում Տուրքիլ-բեկի գործը լրացուցիչ կերպով բարդացնում էր այն հանգամանքը, որ այս երկրամասի պատասխանատուներ համարվող Գթլմուշ իբն Արսլանն ու Իբրահիմ Ինալն իրենք էլ, պատված սուլթանական սեփական հովերով, իրենց աննկատ դրդումներով առնվազն չէին խանգարում ապստամբներին ծավալվել: Ի վերջո, սակայն, դեմ առնելով արդեն բացահայտ ռազմական դիմադրության, Տուրքիլ-բեկը Գթլմուշ իբն Արսլանին հրամայեց միջոցներ ձեռնարկել, ինչից հետո վերջինս առժամանակ իրեն դեռևս Սելջուկյանների կողմնակից ներկայացնող Ուկայյանների Եմիրության բանակի հետ միասին շարժվեց ապստամբների դեմ: Վճռական ճակատամարտը, սակայն, որը 1057 թվականի հունվարի 9-ին տեղի ունեցավ Շնջարի մոտակայքում, ավարտվեց ալ-Բասասարի խոշոր հաղթանակով, որից հետո Գթլմուշ իբն Արսլանը ապաստանեց Ատրպատականում, իսկ վիրավոր

վիճակում գերի ընկած Ալամ-Էդ-Դինն էլ պարտավորվեց այդուհետ աջակցել արդեն ապստամբներին:

Հարկ է նշել, սակայն, որ Տուղրիլ-բեկն ակնհայտորեն նախատեսել էր այս ամենը որպես հնարավոր տարբերակ և արդյունքում, ի մի բերած արևելքից բերած իր խոշոր ուժերը, նա արդեն 1057 թվականի հունվարի 19-ին ելավ Բաղդադից՝ ռազմարշավ սկսելով ապստամբների դեմ: Հարվածի սուր ծայրում Մոսուլը և Ուկայյանների էմիրության մյուս տիրույթներն էին, որոնք ընկան արդեն տարվա կեսերին: Արդյունքում՝ Ֆաթիմյաններին ներկայացնող ալ-Բասասարին ապաստանեց Յուսիսային Ասորիքում, Դուբայսը վերադարձավ անապատ, իսկ Ալամ-Էդ-Դինն էլ յուրայինների հետ միասին սկսեց քոչվոր կյանք վարել: 1058 թվականի հունվարի 24-ին, համարելով իր խնդիրները լուծած, Տուղրիլ-բեկը Մոսուլում թողեց Իբրահիմ Ինալին և վերադարձավ Բաղդադ: Այս հանգամանքը, սակայն, հնարավորություն տվեց նրա հակառակորդներին կրկին հակահարձակման անցնել:

Ամեն ինչ վերսկսվեց նրանից, որ Իբրահիմ Ինալը, որն, ինչպես արդեն ասվեց, իր ծրագրերն ուներ սուլթանական գահի նկատմամբ, կապ հաստատեց ապստամբների հետ և արդեն տարվա երկրորդ կեսին նրանց հանձնեց Մոսուլը, թեև Տուղրիլ-բեկին հավատարիմ ուժերը, փակված քաղաքի միջնաբերդում, 4 ամիս շարունակ այնուհանդերձ դիմադրեցին: Ստեղծված պայմաններում Բաղդադից խոշոր ուժերով ելած Տուղրիլ-բեկը նոր հարված հասցրեց հյուսիսային ուղղությամբ՝ 1058 թվականի նոյեմբերի սկզբի դրությամբ կրկին հաստատվելով ինչպես Մոսուլում, այնպես էլ Ուկայյանների էմիրության գործնականում ողջ տարածքում: Դրանից հետո, առժամանակ նախատեսելով մնալ Յուսիսային Միջագետքում, բայց միաժամանակ նաև ցանկանալով անգործ չթողնել սեփական ռազմական մեքենան, 1059 թվականի ամենասկզբին Տուղրիլ-բեկը հերթական արշավանքը ձեռնարկեց Հայաստանի ուղղությամբ, ընդ որում հարվածն այս անգամ ուղղված էր Հայաստանի առավելապես արևմտյան շրջաններին, երբ Տուղրիլ-բեկն ու նրա ռազմական տեսաբանները ամենայն հավանականությամբ տրվել էին Կարինը շրջանցելու միջոցով կայսրության միանգամից խորքային շրջաններ ներխուժելու գայթակղությունը: Սկիզբ առավ սելջուկյան տասներորդ արշավանքը դեպի Հայաստան (1059):

Արդյունքում՝ 1059 թվականի հունվարին Ամիդից առաջացած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (3.000) Մելիտեի ճ-մ-ում հաղթեց քաղաքից դուրս ելած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 400), որից հետո մտավ վաղուց արդեն պարիսպներից զրկված այդ քաղաքը, ավերեց այն ու հեռացավ<sup>1</sup>:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1059 փետրվարի սկիզբ - Սորմիյանոս բերդի ճ-մ (Մինչեփրատյան Ծոփք, Խորձյան գավառ)<sup>2</sup>

Խորձյան գավառը ասպատակող Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) մոտեցավ բերդին, որտեղ տեղակայված Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) անցան ամուր պաշտպանության:

I փուլ - Սելջուկյան սուլթանության բանակը մոտեցավ բերդի պարսպին, սակայն վերջինիս կայազորի հրամանատարը նետահարեց հակառակորդի առաջնորդին: Դրանից հետո, օգտվելով Սելջուկյան սուլթանության բանակի շփոթությունից, ինչպես նաև սպասելով դրսից եկող օգնական ուժերի, կայսերական բանակը հարձակվեց նահանջել սկսած հակառակորդի բանակի վերջապահի վրա և կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

II փուլ - Սպասվող օժանդակ ուժերը այդպես էլ մարտադաշտ չհասան, որից էլ օգտվելով Սելջուկյան սուլթանության բանակը մարտի մեջ մտցրեց հիմնական ուժերը և

<sup>1</sup> Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 21; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 1; Անանուս Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 234; Բար-Շեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 21:



հաղթանակ տարավ, թեև վերջնական արդյունքում այնուհանդերձ թողեց բերդի պաշարումը ու նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

1059 թվականի փետրվարի կեսին Հայկական բանակը (մոտ 2.000) Եղնուտ գյուղի ճ-մ-ում (Մինչեփրատյան ճովք, Խորձյան գավառ) հաղթեց Սելջուկյան սուլթանության բանակին (մոտ 4.000) և ազատեց գերիներին<sup>1</sup>: Սրան, սակայն, հաջորդեց ավելի խոշոր մի ընդհարում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1059 մարտի սկիզբ – Սուրբ Կարապետ վանքի ճ-մ

Թոռնիկ Մեծ Մամիկոնյանի գլխավորած Տարոնի իշխանության բանակը (մոտ 5.000) մոտեցավ Տարոն ներխուժած Սելջուկյան սուլթանության բանակին (մոտ 10.000), որից հետո կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Հայկական բանակը անցավ հարձակման և ջախջախեց հակառակորդի բանակի ձախ թևը:

II փուլ – Հայկական բանակը ճակատային ու թևային համակցված հարված հասցրեց հակառակորդի բանակի կենտրոնին և ջախջախեց նաև այն:

III փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց հակառակորդի փախչող բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ 3.000 զինվոր:

1059 թվականի հունիսին Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) Սեբաստիայի թագավորության կայազորից (մոտ 1.000) գրավեց Սեբաստիան ու ավերեց<sup>3</sup>, ինչից հետո հետ քաշվեց Վասպուրականի ուղղությամբ և, մինչև ամռան վերջ ոտնատակ տալով նաև Հայոց այս նահանգը<sup>4</sup>, վերադարձավ Ելման դիրքեր: Այսպիսով՝ սելջուկյան տասներորդ արշավանքը դեպի Հայաստան ավարտվեց: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ, ամեն ինչից զատ, այդ նահանջին նպաստեց, սակայն, նաև իրավիճակի հերթական սրումը հարավում:

Իրոք, մինչ Տուղրիլ-բեկի ռազմական մեթենան գործում էր հյուսիսում, ապստամբները և ամենից առաջ ալ-Բասասարին հարված էին հասցրել Բաղդադի ուղղությամբ և այն աստիճանի էին հաջողել, որ 1059 թվականի հունվարի 8-ին ոչ միայն գրավել էին Բաղդադը, այլև, մինչ այդ չտեսնված բան, այստեղ հաստատել էին Ֆաթիմյանների խալիֆության իշխանությունը: Ավելին, սեփական պալատում ամրացած և մինչ այդ, կարծես թե, դիմադրության հակված ալ-Կայիմը 1059 թվականի հունվարի 29-ին ինքն էլ ի վերջո անցավ ապստամբների կողմը, ընդ որում վերջիններս ցուցադրական դաժանությամբ մահապատժի ենթարկեցին խալիֆի վեզիրին և մի քանի այլ մերձավորների՝ ցույց տալով բոլորին, թե ով է Բաղդադում իրական տերը: Իր հերթին, 1059 թվականի հաջող արշավանքից հետո Ռեյ հեռացած Տուղրիլ-բեկը, ինչպես դա եղել էր 10 տարի առաջ, այս անգամ ևս կրկին ապստամբական դրության մեջ գտավ հավերժ անհանգիստ Իբրահիմ Ինալին: Իր կյանքի վերջին տարիներին մոտեցած Տուղրիլ-բեկը, սակայն, այնուհանդերձ պահպանել էր հարվածի լիակատար ուժը: Արդյունքում՝ սկզբնական հաջողություններից հետո դեպի Ռեյ շարժված Իբրահիմ Ինալը 1059 թվականի հուլիսին Տուղրիլ-բեկի բանակից ծանր պարտություն կրեց, որից հետո դիմեց փախուստի, սակայն ի վերջո գերի ընկավ: Նախորդ անգամ Տուղրիլ-բեկը ներել էր խորթ եղբորը, սակայն այժմ ներման մասին խոսք գնալ արդեն չէր կարող և արդյունքում Իբրահիմ Ինալին մահապատժի ենթարկեցին՝ խեղդելով նրա իսկ աղեղի լարով:

<sup>1</sup> Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 21:

<sup>2</sup> Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», գլուխ 21; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Յովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 3; Յովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Կոնստանդին X»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Յովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Կոնստանդին X»:

Ամրանալով հյուսիսում՝ Տուրքիլ-բեկը կրկին անդրադարձավ արդեն գրեթե կորսված Միջագետքին և ամենից առաջ պահանջ հղեց ալ-Բասասարիին՝ թողնել Բաղդադը, ընդ որում արդեն այս ժամանակ պարզ էր դարձել, որ հեռավոր ու ծանր այդ պատերազմը պաշտոնական Կահիրեի վրա խիստ թանկ էր նստել ամենից առաջ հենց ֆինանսական տեսանկյունից, իսկ ֆինանսների բացակայությամբ պայմանավորված բանակի քայքայումն էլ արդյունքում այն աստիճանի էր հասել, որ այդ գործի գլուխ կանգնած Ֆաթիմյանների խալիֆության խալիֆ ալ-Մուսթանսիրի վեզիրն ինքը, մեղադրվելով այս ամենի համար, մահապատժի ենթարկվեց։ Այսպիսով, որպես կազմակերպված ուժ, Տուրքիլ-բեկին հակառակորդ էին մնում միայն երեք արաբական էմիրությունների բեդվինները, ինչպես նաև ալ-Բասասարիի փոքրաքանակ զուլյամները, որոնց բոլորի ուժերը, սակայն, Սելջուկյան թրծված ռազմական մեքենային պատշաճ դիմադրություն ցույց տալու համար վճռականորեն քիչ էին։ Չնայած ուժերի ակնհայտ այդ տարբերությանը, սակայն, ապստամբներն այնուհանդերձ հրաժարվեցին կատարել անեղ սուլթանի պահանջը, թեև կազմակերպված դիմադրություն ի վերջո այդպես էլ ցույց չտվեցին։

Արդյունքում՝ 1059 թվականի ամենավերջին Սելջուկյան սուլթանության բանակը վերագրավեց Բաղդադը, իսկ արդեն 1060 թվականին հունվարին էլ ալ-Կայիմը Տուրքիլ-բեկին կրկին ընդունեց որպես իր հովանավոր։ Առժամանակ համառում էր, թերևս, միայն Դուբայսի հետ դաշնակցությունը շարունակող ալ-Բասասարին, որին 1060 թվականի հունվարի սկզբին Նույնիսկ հաջողվեց դարանը քաշել և պարտության մատնել Սելջուկյան սուլթանության բանակներից մեկին, սակայն արդեն 1060 թվականի հունվարի 15-ին նա վերջնական պարտություն կրեց և ընկավ մարտի դաշտում, ինչից հետո Սելջուկյան գերիշխանությունը Բաղդադում դարձավ վերջնական։ Արդյունքում՝ Մագիադյանների և Ուկայյանների էմիրությունները կրկին ընդունեցին Սելջուկյան սուլթանության գերիշխանությունը, որը, ի վերջո ազատված արևմտյան խնդիրներից, պատրաստվեց նոր հարված հասցնել քրիստոնյաներին։ Սկիզբ էր առնում սելջուկյան տասնմեկերորդ արշավանքը դեպի Հայաստան (1062-1063)։

### Գլուխ 160

#### Իսահակ I-ը, գնդաձև կայծակը և սելջուկյան տասնմեկերորդ արշավանքը դեպի Հայաստան

Կայսրության արևելյան տարածքների գլխին 1059 թվականին պայթած հերթական աղետը իր արձագանքը գտավ մայրաքաղաքում այն ժամանակ, երբ եռանդի պակաս ամենևին էլ չզգացող կայսրը դեպի Դանուբ ուղղված հերթական արշավանքի նախապատրաստական արդեն վերջին գործողություններն էր իրականացնում։ Այս կապակցությամբ պետք է նշել, որ Նույն այս ժամանակ դանուբյան ուղղությամբ ևս իրավիճակը թեթև չէր ու, թեև իր ծանրությամբ այն անկասկած զիջում էր Արևելքում ստեղծված դրությանը, սակայն կայսրության սահմաններին Յունգարական թագավորության և հատկապես Պաժինակական խանության ակտիվության ֆոնին Արևմուտքն այնուհանդերձ ևս խիստ ուշադրության կարիք ուներ։ Արդյունքում՝ որոշվեց, մանավանդ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Արևելքում հակառակորդն աստիճանաբար այնուհանդերձ հետ է քաշվում, հարվածի սկզբնական ուղղությունը պահել դեպի Դանուբ։

Այսպես թե այնպես, սակայն, ձեռնամուխ լինելով առաջիկա արշավանքին՝ Իսահակ I-ը, խոշոր ուժերով առաջանալով դեպի Դանուբ, Նույն թվականի ամռանը հենց տեղում էլ ընդունեց Յունգարական թագավորության դեսպաններին և այս ուղղությամբ կարգավորեց հարաբերությունները, սակայն Պաժինակական խանության հետ գործն առանց ընդհարման այնուհանդերձ չվերջացավ։ Արդյունքում՝ 1059 թվականի սեպտեմբերի 22-ին ինչ-որ տեղ Դանուբի ափերին տեղի ունեցած խոշոր ճակատամարտում Իսահակ I-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) հաղթեցին Պաժինակական խանության բանակին (մոտ 10.000) և վերջինիս հետ շարժվեցին ելման դիրքեր<sup>1</sup>։ Այս խոշոր հաջողությանը, սակայն, հաջորդեց ինչ-որ տեղ Նույնիսկ

<sup>1</sup> Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Իսահակ Կոմնենոս»։ Միքայել Պսելլոս «Ժամանակագրություն», «Միքայել VI, Իսահակ Կոմնենոս», մաս 70; Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 3, մաս 8; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»։ Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 2։

կենցաղային բնույթ ունեցող մի դժբախտ պատահար, որը կրկին անհաջողության գիրկը նետեց կայսրությանը:

Իրոք, ավարտելով հակառակորդի ջախջախումն և իրացնելով հաղթանակի պտուղները ինչպես հարկն է՝ Իսահակ I-ը կարգի գցեց իր ուժերը ու սկսեց երթարշավ իրականացնել դեպի ելման դիրքեր: Այս ընթացքում, սակայն, սկիզբ առավ մի իսկական փոթորիկ, որը ուղեկցվում էր երբեմն կարկուտի վերածվող ուժեղ անձրևով: Արդյունքում՝ մի ինչ-որ պահի բանը հասավ Նույնիսկ Նրան, որ կայսրն ու իր ուղեկիցները ստիպված եղան ընդհատել երթարշավը և ապաստանել մոտակա սաղարթախիտ ծառերի տակ: Հետագա իրադարձությունների նկարագրման հարցում տարբեր վարկածներ կան, իսկ շատ հեղինակներ էլ ուղղակի տեղյակ չեն իրադարձություններից կամ այն լավ չեն պատկերացնում, սակայն բանը ամենայն հավանականությամբ հանգում է Նրան, որ սաղարթախիտ ծառի տակ պատսպարված Իսահակ I-ը հենց այս ժամանակ հարված ստացավ գնդաձև կայծակից, ինչը ուժեղ այս զորականին թեև չսպանեց, սակայն ի վերջո բերեց գիտակցության լուրջ մթագնման: Այսպես թե այնպես, սակայն հենց այս ուշագրավ դեպքից հետո է, որ մեր առջև հառնում է լրիվ ուրիշ մի անձնավորություն, երբ նախկին եռանդուն զորականի փոխարեն ժամանակակիցներն արդեն գործ ունեին թուլամիտ, թուլակամ և իր ուժերին խորապես անվստահ մի թույլ անձնավորության հետ, որը լիովին ընկել էր որոշակի նպատակ հետապնդող իր շրջապատի որոշ մարդկանց ազդեցության տակ:

Արդյունքում կայսրը, չունենալով որդի, սակայն ունենալով այլ տոհմակիցներ և Նույնիսկ կայսերական կոչմանն արժանի գաղափարակից ակնառու զինակիցներ, սրանց բոլորին մի կողմ թողեց և, ականջալուր չլինելով Նույնիսկ կնոջ՝ Բուլղարական թագավորության վերջին արքա Հովհաննես-Վլադիսլավի աղջիկ Եկատերինայի, հուսահատ աղաչանքներին, 1059 թվականի Նոյեմբերի 22-ին համաձայնեց վանք հեռանալ: Նույն տարվա դեկտեմբերի 23-ին Իսահակ I-ը վերջնականապես կյանքի կոչեց իր այդ որոշումը և դրանից կարճ ժամանակ անց մահացավ: Այսպիսով՝ կայսրությանը առողջանալու և ոտքի կանգնելու, իսկ արդյունքում նաև Արևելքից առաջացող սելջուկյան լուրջ վտանգին դիմադրելու հնարավորություն ապահովող ուժը, որն այդքան մեծ ջանքերի գնով և այդքան ժամանակ հետին պլանում մնալուց հետո կրկին առաջին դերերի վրա էր մղվել, կայսրության կառավարման համակարգի հենց ամենավերևում անակնկալ կերպով զիջեց դիրքերը, որից հետո կայսր հռչակվեց հակադիր հոսանքի ներկայացուցիչ հանդիսացող Կոնստանդին X-ը (1059-1067):

Նոր կայսրը, որը ելել էր Դուկասների տոհմից, իր ծագումի բերումով մեծ հաշվով ինքն էլ, կարծես թե, պատկանում էր ռազմաֆեոդալական ավագանու սոցիալական խմբակցությանը, սակայն Դուկասները այս ժամանակ վաղուց արդեն կորցրել էին իրենց երբեմնի ռազմական որակները և վերջին հարյուրամյակում ներկայանում էին հիմնականում որպես հունական դատը պաշտպանող քաղաքացիական ծառայողներ: Արդյունքում՝ իր կառավարման հենց ամենասկզբից էլ անգործունյա Կոնստանդին X-ը կտրուկ պակասեցրեց կայսրության ռազմական մեքենային հատկացվող միջոցները, վերջնականապես ոչնչացրեց բանակաթեմային համակարգի Նույնիսկ այն վերջին բեկորները, որ դեռևս առկա էին, հրաժարվեց միջոցներ հատկացնել ամրաշինական աշխատանքների համար և բանակը վերջնականապես համալրեց վարձու ռազմիկներով ու տարաբնույթ վարձկաններով: Ժամանակները, սակայն, նման հակակառուցողական վարքագծի համար ամենաանհարմարն էին, քանի որ, եթե 1030-1040-ական թվականներին սելջուկյան արշավանքները կրում էին հիմնականում անկանոն և թալանչիական բնույթ, իսկ 1050-ական թվականներին էլ դարձել էին ավելի համակարգված, վտանգավոր ու ավարառուական ավելի լայն ծավալ ունեցող, ապա առաջիկա տասնամյակում դրանք արդեն բացահայտ նվաճողական մի բնույթ էին ստանալու: Այս առումով հետաքրքիր էր նաև այն, որ նախորդի հետ միաժամանակ Նույն այս տասնամյակում Ապենինյան թերակղզում բացահայտ նվաճողական գործողությունների անցան նաև Նորմանները:

1059 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1060 թվականի մայիս Ապուլիայի դքսության բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 50) գրավեց Տերենտը և Բրինդիզին<sup>1</sup>, 1060 թվականի մայիսին գրավվեց Ռեջոն (Հարավ-արևմտյան Իտալիա), դրանից հետո ընկան Գարիատին, Ռոսանոն և

<sup>1</sup> Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»:

Ջերչեն (Չարավ-արևմտյան Իտալիա)<sup>1</sup>, իսկ 1060 թվականի ամռանն էլ Ապուլիայի դքսության բանակը (մոտ 5.000) Օրիայի ճ-մ-ում հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկներին (մոտ 100)<sup>2</sup>: Տեղական մի հակահարված կայսրության ռազմական մեքենան կարողացավ հասցնել միայն տարվա վերջին, երբ 1060 թվականի հոկտեմբերին Տերենտի ճ-մ-ում Արևմուտքի դոմեստիկոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 2.000) հաղթեցին Ապուլիայի դքսության բանակին (մոտ 10.000) և տիրեցին Չարավ-արևելյան Իտալիային, սակայն հետո, խուսափելով նոր մարտերից, հետ քաշվեցին ու կրկին ամրացան Բարիում՝ առժամանակ մնալով միայն Բրինդիզիայում<sup>3</sup>: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ նույնիսկ այս վիճակն էլ դժվար է լինելու պահել, քանի որ 1061 թվականի հունվարին Մելֆիի ճ-մ-ում (Չարավային Իտալիա) առանց մարտերի Աբերտոնիոս (Չարավային Իտալիա) մտած Ապուլիայի դքսության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկներին (մոտ 100)<sup>4</sup>, ինչից հետո վերջնականապես ամրացրեց մինչ այդ ձեռք բերած դիրքերը՝ հետագայում պատրաստվելով նոր առաջխաղացման: Իրոք, արդեն 1062 թվականի ամռանը Ապուլիայի դքսության բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկներից (մոտ 50) գրավեց Բրինդիզին<sup>5</sup>, սակայն ի վերջո նահանջեց, իսկ դրանից կարճ ժամանակ անց էլ 1062 թվականի նույն ամռանը Օրիայի ճ-մ-ում կայսրության ռազմական մեքենայի նկատմամբ ևս մեկ հաղթանակ տարավ<sup>6</sup>:

Կոնստանդին X-ի իշխանության ամենասկզբում մի պահ իրոք թվաց, թե սելջուկյան վտանգը վերացել է, սակայն շուտով պարզվեց, որ դա ընդամենը միայն պարզ մի դադար էր: Արդյունքում, 1061 թվականը ծախսելով ուժերը կարգի գցելու վրա, արդեն 1062 թվականին Տուրիլ-բեկը պատրաստվեց հերթական հարվածը հասցնել քրիստոնյաներին: Որպես հետևանք, 1062 թվականի նոյեմբերի սկզբին Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց Անգեղտուն գավառը և նահանջեց<sup>7</sup>, իսկ հաջորդ տարվա սկսվելուն պես էլ մի նոր արշավանք ձեռնարկեց քրիստոնյաների դեմ:

Չետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 1063 գարուն – Ամիոյի ճ-մ<sup>8</sup>

Չելվիոս Ֆրանկապոլի և Եդեսիայի դուքս Լևոն Քաջ Դավաթանոս Չայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (60.000) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 20.000, այդ թվում Չովհաննես Սևավերակցին) մտան Անգեղտուն գավառ՝ նպատակ ունենալով հետ շարտել այն ամայացրած Սելջուկյան սուլթանության բանակին (մոտ 40.000): Վերջինս իր հերթին, միանալով Մրվանյանների Էմիրության բանակին (մոտ 10.000), քաղաքի մոտ մարտակարգ ընդունեց և պատրաստվեց մարտի, ընդ որում հակառակորդին հաջողվեց մարտից անմիջապես առաջ կաշառել Չելվիոսին, որը դիտավորյալ հապաղեց՝ առաջ թողնելով Լևոնի գլխավորած ուժերին:

Ի փուլ – Լևոնի գլխավորած ուժերը հարձակվեցին հակառակորդի վրա: Բռնկվեց համառ մարտ, որի ընթացքում հակառակորդի շարքերում մարտնչող և հզոր ռազմիկի համբավ ունեցող Չեն-Պշարան սպանեց բազում քրիստոնյա ռազմիկների ու սկսեց մոտենալ Լևոնին: Վերջինս սլացավ հակառակորդին ընդառաջ ու, թեև նիզակի ուժեղ հարվածով Չեն-Պշարային տապալեց ձիուց, սակայն ինքն էլ ընկավ գետին: Չակառակորդները մենամարտը շարունակեցին հետևակ վիճակում: Արդյունքում՝ Լևոնը

<sup>1</sup> Գաուֆրեդ Մալատերա «Ռոջերի և Ռոբերտի կյանքը», գիրք 1, գլուխ 34:

<sup>2</sup> Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»: Միքայել Պսելլոս «Ժամանակագրություն», «Կոնստանդին X», մաս 70:

<sup>4</sup> Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»:

<sup>5</sup> Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»:

<sup>6</sup> Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»:

<sup>7</sup> Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>8</sup> Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Չովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Կոնստանդին X»; Բար-Չեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

սպանվեց, սակայն գրեթե միաժամանակ էլ մահացավ նաև Լևոնի կողմից ծանր վերք ստացած Յեճն-Պշարան:

II փուլ – Մարտի մեջ մտան քաղաքում տեղակայված հակառակորդի բանակի թարմ ուժերը, որի արդյունքում կայսերական բանակը սկսեց նահանջել: Ցանկանալով փրկել իրավիճակը՝ Տավար Չայը սլացավ Յելվիոսի մոտ և, մեղադրելով նրան Եդեսիայի դքսի մահվան մեջ, պահանջեց ի վերջո մարտի մեջ մտնել:

III փուլ – Մարտի մեջ մտան Յելվիոսի գլխավորած ուժերը և ծանր պարտության մատնեցին արդեն հաղթանակ տոնող թշնամուն:

Չայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:

Ցանկանալով իրացնել նախորդ ճակատամարտում շահած հաղթանակի պտուղները՝ 1063 թվականի ամռանը Յովհաննես Սևապերակցու գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (5.000) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 3.000) ասպատակեցին Նփոնտ գավառը և նահանջեցին<sup>1</sup>, սակայն 1063 թվականի նույն ամռանը Ամիդի ճ-մ-ում Մրվանյանների եմիրության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Յովհաննես Սևապերակցու բանակին ու հետ շարտեց<sup>2</sup>: Յակասական այդ տարվա ռազմական գործողությունների վերջն այնուհանդերձ կայսրության բանակի կողմում եղավ, երբ 1063 թվականի կրկին ամռանը Յելվիոս Ֆրանկապոլի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 20.000) Կարինի ճ-մ-ում հաղթեցին Սելջուկյան սուլթանության բանակին (մոտ 50.000) և հետ մղեցին<sup>3</sup>: Յենց սրանով էլ սելջուկյան տասնմեկերորդ արշավանքը դեպի Յայաստան ավարտվեց:

1063 թվականի սեպտեմբերի 4-ին, ըստ Էուբայան, հիմնադրած Մերձավոր և Միջին Արևելքի ամենաուժեղ տերությունը, յոթանասուներեքամյա Տուղրիլ-բեկը Ռեյում կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո նրան հաջորդեց դեռևս 1059 թվականին մահացած Չակրի-բեկի որդի Ալի-Արսլանը (1063-1072): Նոր սուլթանը, որ մասնակցել էր հորեղբոր ռազմաքաղաքական բոլոր կարևորագույն ձեռնարկումներին, նույն ռազմաքաղաքական մակարդակում մեծ հաշվով վերջինիս շարունակությունն էր, թեև կար նաև տարբերություն, քանզի, եթե Տուղրիլ-բեկը անցել էր հասարակ ռազմիկից մինչև հզոր տերության միանձնյա ղեկավարի բարդ մի ճանապարհ, ապա Ալի-Արսլանը կայացել էր արդեն որոշակիորեն պատրաստի հիմքերի վրա, իսկ արդյունքում էլ երկու այս տիրակալներն ունեին նաև բնավորությունների տարբերություններ, երբ Ալի-Արսլանը, ի տարբերություն հորեղբոր, պակաս զգուշավոր, ավելի բռնկուն և բովանդակության նկատմամբ արտաքին ձևին ավելի տեղ տվող մի անձնավորություն էր:

Չհամաձայնելով Ալի-Արսլանի գահակալման հետ՝ 1063 թվականի աշնանը ապստամբության ուղին բռնեց արևմուտքում իրականացված հաջող արշավանքների հերթական հերոսն, ի դեմս Գթմուշ իբն Արսլանի, որը նպատակ դրեց գահընկեց անել հորեղբոր թոռանը: Կողմերը արագորեն հավաքեցին բոլոր հնարավոր ուժերը և շարժվեցին միմյանց դեմ, սակայն 1063 թվականի դեկտեմբերի ամենասկզբին Դամագանի մոտակայքում տեղի ունեցած ճակատամարտում Ալի-Արսլանը վճռական հաղթանակ տարավ, իսկ Գթմուշ իբն Արսլանն էլ, կրկնելով Իբրահիմ Ինալի ճակատագիրը, դիմեց փախուստի և 1063 թվականի դեկտեմբերի 4-ին սպանվեց:

Սելջուկյան արշավանքների ծանր տարիներին արևելյան քրիստոնյաների մոտ մեծ հաշվով ստեղծվել էր նույն այն դրությունը, ինչն առկա էր այստեղ արաբական առաջին արշավանքների տարիներին: 630-ական թվականներին, սակայն, եթե գոնե առաջ էր քաշվում միակամությունը, որն, ինչպես արդեն ասվեց միաբնակների և երկաբնակների միջև, ըստ Էուբայան, փոխհամաձայնային մի տարբերակ էր, ապա սելջուկյան արշավանքների տասնամյակներում, այսինքն՝ չորս դար անց, ուղղակի շեշտադրվեց հենց քաղկեդոնականության պարտադրանքը: Որպեսզի պարզ լինի քննարկվող ժամանակահատվածում արևելքի և այստեղի ոչ քաղկեդոնական քրիստոնյաների նկատմամբ Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաքային

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

ռազմաքաղաքական ավագանու մոտ տիրող հիմնական տրամադրությունները, այս առումով ավելորդ չէ մի փոքրիկ մեջբերում անել: «Սրանից առաջ»,- հետագայում իր հուշերում անկեղծանում է իր ժամանակ ռազմաքաղաքական գործիչ և պատմիչ Միքայել Աթալիատեանը,- «այլազգիների այսքան մեծ ուժն և փվածությունը, ինչպես նաև հռոմեական հպատակների կոտորածը համարվում էր Իբերիայում, Միջագետքում, մինչև Լիկանոս ու Մելիտենե և կից Հայաստանում ապրող հերետիկոս բնակիչների՝ Նեստորի հրեադավան ու Ալեքսանդրի հերձվածք պաշտողների, դեմ ուղղված աստծո ցասման հետևանք, քանզի այդ շրջանները վիստում են նման չարափառությանը, բայց, երբ փորձանքը սկսեց թափվել նաև ուղղափառների գլխին, բոլոր հունադավաններն ընկան տարակուսանքի մեջ, երբ եկան մտքի և սկսեցին հավատալ, որ, ամուլրացիների նման, իրենց էլ գործած մեղքերի բաժակը ևս լցվել է, իսկ ուղղափառ հավատքը դավանելն էլ դեռ բավական չէ, անհրաժեշտ է նաև այդ հավատքին չհակասող ապրելակերպ: Այդ պատճառով երկուսն էլ, այսինքն և հավատքի հարցում սխալվողը, և կյանքում կաղացողն ու թերացողը, նույն պատժին են արժանանում, իսկ արարողն և վարդապետողը՝ ներքոզվում ու փառավորվում»:

Հետաքրքիր է նշել, որ վերագրյալը միայն կայսրության մայրաքաղաքային ավագանուն բնորոշ մի մտածողություն չէր, այլ լիովին նույն մտածողությունն էր տիրում նաև մարզերում, երբ հունական տարրը, առաջնորդվելով գերակայության խորը զգացումով և հետևում ունենալով նախորդ հարյուրամյակի փայլուն ձեռքբերումները, որն ինքը բնականաբար ամենից առաջ հենց իրեն էր վերագրում, սեփական ծայրահեղ անհանդուրժականությամբ միայն ավելի էր ծանրացնում դրությունը: Այս առումով բոլոր տեսակետներից տիպիկ էր, թերևս, հայազգի անեցի վաճառական Գևորգ Շիրակացու և Վանա լճից ձկներ արտահանած վաճառականների հետ տեղի ունեցած իր ճնշող գերակշիռ կազմով հույներով բնակեցված Անտիոքում, ինչի մասին մեզ լավագույն կերպով կպատմի այս դեպքերի ժամանակ դեռևս չծնված կամ, առավելագույնը, երեխա եղած Մատթեոս Ուռհայեցին. «Մի ուրիշ հետաքրքիր բան էլ պատմեմ ձեզ, որը քսան տարի առաջ կատարվեց Անտիոքում, որը մենք ինքներս ենք լսել քաղաքացիներից: Անտիոքացիք այնքան վատ և հայատյաց մարդիկ էին, որ քաղաքում հայտնված հայ օտարականի մորուքը կտրում և նրան քաղաքի դռնից դուրս էին հանում: Մի օր նրանք բռնեցին մի պատկառելի անեցու, կտրեցին նրա մորուքը, թալանեցին ունեցած-չունեցածը և քաղաքից դուրս շարտեցին: Նա, սաստիկ վիրավորված, գնաց, 500 թուրք զինվորներ առավ, եկավ և գրավեց ողջ Անտիոք գավառը, դուրսին պատկանող տասներկու գյուղերն էլ կրակի տվեց: Նա քաղաքի դուռը բերեց բազում գերիների, կոտորեց նրանց, գետը թափեց և, դիմելով բնակիչներին, ասաց. «Ես Գևորգ Շիրակացին եմ, որի մորուքը դուք կտրեցիք: Հիմի ասեք, իմ արածը մի մորուք արժի՞, թե՞ ոչ», որից հետո նա բազում ավարով հեռացավ: Նույն տարվա բարեկենդանի օրերը արևելքից Անտիոք քաղաքն եկավ մի քարավան՝ բերելով տառեխ ձուկ: Քարավանի մարդիկ շուկայում հարբեցողությամբ էին զբաղված: Քաղաքացիները, նրանց պարի նվագի ձայնը լսելով, բոլորը միասին թափվեցին, սաստիկ գանակոծեցին և սկսեցին քաղաքից դուրս հանել նրանց: Նրանք շուրջ 80 հոգի էին՝ մահակավոր և շատ քաջ: Իրենց ավագի կոչով նրանք, սակայն, որոնց գլուխները գինուց դեռ տաք էր, հարձակվեցին քաղաքացիների վրա և Սեոտիի դռնից սկսած մինչև տեղի Պետրոսի եկեղեցին բոլորին փախուստի մատնեցին, շատերի գլուխը կտրեցին ու ոտքերը ջարդեցին: Այդ բանի վրա քաղաքացիները խաչով և ավետարանով երդվեցին հայերին այլևս վատություն չանել, դրա վրա հաշտվեցին ու վերադարձան իրենց տեղերը»<sup>1</sup>: Մեկնաբանություններն, ինչպես ընդունված է ասել, ավելորդ են:

Եվ վերջապես արժանահիշատակ 1063 թվականի գարնանն էր, որ Ֆաթիմյանների խալիֆությունում ծագեց մի ժամանակ դեռևս որպես քսանամյա մի երիտասարդ մի ինչ-որ պահ Համդանյանների ժառանգությունը կառավարած, հետագա չորս տասնամյակներում Տրիպոլիսի Էմիրների գուլյամի համեստ դերը ստանձնած, իսկ այժմ էլ արդեն վաթսուհին մոտեցած, եռանդով լի ու մեծ փորձառության տեր դարձած Պետրոս Հայի աստղը: Վերջին հանգամանքն, իհարկե, իր բացատրությունն ուներ:

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

**Գլուխ 161**  
**«Հայկական դարաշրջանի» սկիզբը**  
**Ֆաթիմյանների խալիֆությունում**

Իրոք, XI դարի կեսերին Ֆաթիմյանների խալիֆության լավ ժամանակներն արդեն վաղուց անցյալում էին: Ալ-Մուսթանսիրը, որը 1036 թվականին գահին էր բազմել վեցամյա հասակում և մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում ևս շարունակում էր համարվել պետության գլուխ, պետական կառավարման ոլորտում իրականում տապալել էր այն ամենն, ինչն հնարավոր էր տապալել: Այս խալիֆի օրոք Ֆաթիմյաններից վերջնականապես հիասթափված բերբերներն ու բեդվիները արդեն սկզբունքորեն իսկ դադարել էին որպես մի որևէ հեղինակություն ընդունել Ֆաթիմյանների գործող խալիֆին, իսկ այդ պարագայում էլ Ֆաթիմյանների խալիֆությունը անխուսափելիորեն հանգում էր հին և վտանգավոր այն նույն ուղուն, որին մի ժամանակ հանգել էին Թուլունյանների ու Իխշյանների էմիրությունները և որը սրանց կործանում էր արժեցել: Իրոք, նույն ալ-Մուսթանսիրը արդյունքում ստիպված էր, սեփական ռազմական մեքենային գոնե նվազագույն պատշաճ տեսք տալու մտայնությամբ, այն համարել գուլյամներով, ինչն իր հետ, այս մասին մի քանի անգամ արդեն ասվել է, ֆինանսական մեծ ծախսեր բերեց: Այլ ելք, սակայն, ըստ էության, արդեն չկար:

Արդյունքում՝ արդեն 1060-ական թվականների սկզբին Ֆաթիմյանների խալիֆությունում ստեղծվել էին իրար հետ մրցող և իրար բնականաբար ատող գուլյամների երկու մեծ էթնոմշակութային խմբեր, ի դեմս ամենից առաջ, բնականաբար, գուլյամության մշտական թեկնածու թյուրքերի, ինչպես նաև հարավից բերված սևամորթների: Պետական միջոցները, սակայն, անշեղորեն պակասում էին, ընդ որում բանը հասել էր նույնիսկ նրան, որ շքեղության սովոր խալիֆն ինքն էլ փաստորեն ապրում էր կենցաղային հագիվ նվազագույն պայմաններում, իսկ այս պարագայում բնականաբար խիստ սրվել էին թյուրքերի և սևամորթների հարաբերությունները, որոնք, բացահայտ ռազմական ընդհարումների մեջ մտնելով միմյանց հետ, ըստ էության, փլուզել էին պետական կառավարման ողջ հիերարխիկ համակարգը: Իրավիճակը, ինչպես և լինում է նման պարագաներում, ծանրացավ նաև տնտեսական այլ անհաջողություններով, սովով ու համաճարակներով, իսկ անհաջողությունների ողջ այս շղթային էլ, ինչպես և պետք էր սպասել, հետևեց ռազմաքաղաքական անկումը, երբ Ֆաթիմյանների խալիֆությունը, մասնավորապես, շատ թույլ էր կառավարում Ասորիքը: Իրավիճակը թեթև չէր, սակայն, նաև Հյուսիսային Աֆրիկայի պարագայում, որտեղ պաշտոնական Կահիրեն արդեն փաստացի կորցրել էր հսկողությունը Եգիպտոսից արևմուտք ձգվող տարածքների նկատմամբ, քանզի հերթական անգամ իրենց անկախ զգացող բերբերական մանր ցեղերն ու գահատոհմերը այստեղ սկսել էին ձգտել դեպի Հյուսիսային Աֆրիկայի ծայր արևմուտքում 1050-ական թվականներին ութի կանգնած Ալմորավյանների էմիրությանը, որի առաջին էմիրները հաջողությամբ տանում էին բարեպաշտ և արդարադատ մահմեդական տիրակալների նույն այն դերակատարությունը, ինչ իր ժամանակին տարել էին առաջին Ֆաթիմյանները:

Ահա հենց նման ծանր պայմաններում էլ հերթական անգամ ռազմաքաղաքական ասպարեզ եկավ Պետրոսը Հայը, որին, գոնե Ասորիքը վերջնականապես չկորցնելու մտայնությամբ, ալ-Մուսթանսիրը նշանակեց մինչ այդ հերթական քաոսի մեջ խրված նույն Ասորիքի կառավարիչ: Այս առումով հարկ է նաև ավելացնել, որ մշտապես ըմբոստ տրամադրությունների հակված տեղական քոչվոր կամ կիսաքոչվոր արաբական տարրին մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Ասորիքում միացել էին արդեն նաև Սելջուկյան սուլթանությունից ժամանած առանձին ուժեր, որոնք բնականաբար իրենց շահերն ունեին, իսկ այդ ամենն էլ միայն խորացրել էր տեղում առկա ավանդական քաոսը: Եվ վերջապես մինչև առաջ անցնելը ավելորդ չի լինի նշել, որ, կապված վերջին տասնամյակների բուռն իրադարձությունների հետ, ուժեղացել էր նաև հայերի շարժը դեպի Ասորիք և նույնիսկ Եգիպտոս, ինչի արդյունքում հենց հայերի այս խմբից էլ իր կյանքի գլխավոր գործին պատրաստվող Պետրոսը զորակոչ իրականացրեց՝ ձեռքի տակ հավաքելով սեփական հայրենակիցներից կազմված կուռ և ուժեղ ռազմական մի գործիք:

Այսպես թե այնպես, սակայն սկիզբը Պետրոսի համար հաջող էր և արդյունքում 1063 թվականի ապրիլին Պետրոս Հայի գլխավորած Ֆաթիմյանների խալիֆության (մոտ 7.000) և Հայկական (մոտ 5.000, այդ թվում Ավետիք Հայը) միացյալ բանակը քաղաքի աշխարհագրից ու Սելջուկյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Դամասկոսը, ինչի հետևանքով Դամասկոսը կրկին ընկավ Ֆաթիմյանների խալիֆության տիրապետության տակ, իսկ Պետրոսը հռչակվեց վերջինիս կառավարիչ<sup>1</sup>: 1064 թվականի հունիսի վերջին քաղաքի ապստամբած աշխարհագրորդ և Սելջուկյան սուլթանության բանակը հետ գրավեցին Դամասկոսը<sup>2</sup>, սակայն 1064 թվականի աշնանը Պետրոսը այնուհանդերձ կրկին հետ գրավեց այն<sup>3</sup>:

## Գլուխ 162

### Դեպի Հայաստան Սելջուկյան տասներկուերորդ արշավանքի սկիզբը

1064 թվականի ապրիլին Ապուլիայի դքսության բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 50) գրավեց Մատերան (Հարավային Իտալիա)<sup>4</sup>: Նորմանական ճակատում արդեն սովորական դարձած անհաջողությունը, սակայն, ոչինչ էր այն մեծ աղետի հետ համեմատած, որը շուտով պայթելու էր անճարակ Կոնստանդին X-ի կողմից ղեկավարվող տերության գլխին Արևելքում, որտեղ Ալի-Արսլանը ձգտում էր ամեն կերպ գերազանցել հորեղբորը: Սկիզբ առավ սելջուկյան տասներկուերորդ արշավանքը դեպի Հայաստան (1064-1067):

1064 թվականի մայիսի սկզբին Թավրիզ-Գաբիթյան-Բաքեան-Գողթն երթուղով առաջխաղացած և ապրիլ ամսից սկսած Արի-Արսլանի ընդհանուր հրամանատարությամբ Նախիջևանում կենտրոնացած Սելջուկյան սուլթանության բանակի (180.000) սուլթանի որդի Մելիք-Շահի գլխավորությամբ գործող Արևմտյան զորասյունը (80.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Վանը<sup>5</sup>, ինչի հետ գործնականում միաժամանակ պաշարեց նաև Ամյուկ ամրոցը, սակայն այն գրավել չկարողացավ<sup>6</sup>: 1064 թվականի նույն մայիսի սկզբին Վանից առաջխաղացած հակառակորդի բանակը գրավեց Արճեշը<sup>7</sup>, որից հետո 1064 թվականի հունիսի կեսին առանց լուրջ մարտերի ընկավ Սուրմարուն<sup>8</sup>: 1064 թվականի հունիսի կես Սուրմարուկից առաջխաղացած Մելիք-Շահի բանակը գրավեց Ամբերդը և Բջնի ամրոցը<sup>9</sup>, այնուհետև հաջողությունը զարգացրած հակառակորդի բանակը 1064 թվականի հունիսի վերջին գրավեց նաև Մարմաշենը<sup>10</sup>, ինչից հետո մի պահ դադարեցրեց առաջխաղացումը՝ ցրված ուժերը ի մի բերելու, դրանք համալրելու ու Ալի-Արսլանի գլխավորած բանակային ուժերի հետ հետագայում համագործակցություն ապահովելու մտայնությամբ:

1064 թվականի մայիսի վերջին Նախիջևան-Ճահուկ-Ճղուկ-Հաբանդ-Մյուս Հաբանդ-Գանձակ երթուղով Ալի-Արսլանի գլխավորությամբ արշաված Սելջուկյան սուլթանության բանակի Արևելյան զորասյունը (100.000) Լոռու թագավորության բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Աղ-կալա ամրոցը (Գուգարք, Ծոբոփոր գավառ, Դեբեդ գետի մոտ)<sup>11</sup>, որից հետո 1064 թվականի հունիսին ընկավ Շամշուղե ամրոցը<sup>12</sup>: Հաջորդը ռազմական գործողություններն էին Զարթլիի թագավորության դեմ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբու-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբու-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբու-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

<sup>4</sup> Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»:

<sup>5</sup> Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», Հավելված; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>6</sup> Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», Հավելված; Սադր-Էդ-Դին ալ-Հուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 13:

<sup>7</sup> Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», Հավելված:

<sup>8</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Սադր-Էդ-Դին ալ-Հուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 13:

<sup>9</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Սադր-Էդ-Դին ալ-Հուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 13; ալ-Ֆակիհ «Ալ-Բաքի և Շիրվանի պատմություն»; Մյուսնեջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>10</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Սադր-Էդ-Դին ալ-Հուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 13:

<sup>11</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Սադր-Էդ-Դին ալ-Հուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 13:

<sup>12</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 57; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»:



1064 հունիս – Ախալքալաքի գրավումը (Գուգարք, Ջավախք գավառ, Շամշուկե ամրոցից մոտ 75 կմ հարավ-արևմուտք)<sup>1</sup>

Ալի-Արսլանի գլխավորությամբ Շամշուկե ամրոցից արշաված Սելջուկյան սուլթանության բանակի Արևելյան զորասյունը (մոտ 98.000) ներխուժեց Ջավախք և սկսեց մոտենալ քաղաքին, որտեղ ամրացած Զարադուռի իշխանության բանակը (մոտ 3.000) անցավ համառ պաշտպանության:

I փուլ – Հայկական բանակը երեք օր հետ մղեց հակառակորդի բանակի գրոհները:

II փուլ – Պաշարման չորրորդ օրը Սելջուկյան սուլթանության բանակը հաղթահարեց պարիսպը և ներխուժեց քաղաք:

III փուլ – Հայկական բանակը քաղաքային մարտերում համառ դիմադրություն ցույց տվեց, սակայն քաղաքն ի վերջո ընկավ: Սելջուկյան սուլթանության բանակը ավերեց քաղաքը և կոտորեց նրա բնակչությանը:

IV փուլ – Քաղաքի կայազորի մնացորդը ամրացավ միջնաբերդում, սակայն համառ մարտերից հետո միջնաբերդի պարիսպների տակ հրդեհ առաջացնելու միջոցով Սելջուկյան սուլթանության բանակը գրավեց նաև այն:

Հայերը կորցրին մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:

1064 թվականի հուլիսի սկզբին Ալի-Արսլանի գլխավորությամբ արշաված Սելջուկյան սուլթանության բանակի Արևելյան զորասյուն մի մասը (մոտ 20.000) Լոռու թագավորության բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Զվեշ ամրոցը<sup>2</sup>: Հենց վերջին իրադարձություններին ընթացքում էլ Ալի-Արսլանին ներկայացավ Լոռու թագավորության արքա, Դավիթ I Անհողիի մահից հետո նրան փոխարինած իր որդի Գուրգեն II-ը (1048-1089) և, հպատակություն հայտնելով Ալի-Արսլանին ու սուլթանին որպես կին տալով սեփական աղջկան, փրկեց իր թագավորության տարածքը հետագա ասպատակություններից<sup>3</sup>: Սրանից հետո Ալի-Արսլանին ներկայացավ նաև Զարթլիի թագավորության արքա Բագրատ II-ը և, իր հերթին հպատակություն հայտնելով սելջուկյան տիրակալին ու արդեն նաև իր աղջկան կնության տալով սուլթանի վեզիր Նիզամի ալ-Մուլքին, փրկեց սեփական թագավորության տարածքը հետագա ասպատակություններից: Վերջին պարագայի հետ կապված հարկ է նշել, սակայն, որ Ալի-Արսլանն ինքն էլ առանձնապես չէր ձգտում, թիկունքում թողնելով ոտնատակ չտրված տարածքներ, ներխուժել դեպի Վրաստանի հեռավոր շրջաններ: Արդյունքում, ընդունելով Բագրատ II-ի հպատակությունը, 1064 թվականի հուլիսի կեսից մինչև օգոստոսի սկիզբ Ալի-Արսլանի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության բանակի Արևելյան զորասյունը (մոտ 90.000) ռազմարշավ իրականացրեց Գուգարքի արևմուտք-Տայք երթուղով, որից հետո նահանջեց և մտավ Շիրակ: Սուլթանի նպատակը Անին էր և հենց այս քաղաքի պաշարումն էլ վերջինս նախատեսում էր սկսել հարավից նույն այս ժամանակ առաջխաղացած Մելիք-Շահի ուժերի հետ միասին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> «Զարթլի-Ցխովրեբա», «Զարթլիի մատյանը»; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 57; Անանուն «Ժամանակագրություն 1175 թվականի»; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Սադր-Էդ-Դին ալ-Հուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 13; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Սադր-Էդ-Դին ալ-Հուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 13: Այս մասին հայտնում է նաև Սիբու իբն ալ-Ջուզին:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Սադր-Էդ-Դին ալ-Հուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 14; ալ-Բունդարի; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 94:

Սելջուկյան սուլթանության բանակի Արևելյան (մոտ 90.000) և Արևմտյան (մոտ 70.000) զորասյունները սկսեցին հյուսիսից ու հարավից մոտենալ Անիին, որտեղ գտնվող Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) Գրիգոր Բակուրյանի, Բագրատ Վիսկացու, Սարգիս ու Մխիթար-Կուրտիկ Մամիկոնյանների, ինչպես նաև Գրիգոր-Լապաստակ Հայի գլխավորությամբ պատրաստվեցին պաշտպանության:

I փուլ - Հուլիսի վերջին, օգտվելով հակառակորդի բանակի չհամաձայնեցված գործողություններից, կայսերական բանակը անակնկալ հարձակվեց հարավից մոտեցող վերջինիս զորասյան վրա և, ծանր կորուստներ պատճառելով ու հետ շարտելով հակառակորդին, վերադարձավ քաղաք: Դրանից հետո Սելջուկյան սուլթանության բանակը միավորեց ուժերը և սկսեց քաղաքի պաշարումը:

II փուլ - Հուլիսի վերջից մինչև օգոստոսի կես կայսերական բանակը համառորեն հետ մղեց հակառակորդի բանակի բոլոր գրոհները:

III փուլ - Օգոստոսի 16-ին Սելջուկյան սուլթանության բանակը սկսեց նահանջել: Միաժամանակ, սակայն, կայսերական բանակը լքեց իր պաշտպանությանը հանձնված պարսպի հատվածը և ամրացավ միջնաբերդում: Օգտվելով այս ամենի հետևանքով ստեղծված խառնաշփոթից՝ Սելջուկյան սուլթանության բանակը վերսկսեց գրոհը և, հաղթահարելով պարիսպները, մտավ քաղաք:

IV փուլ - Հայ ռազմիկները քաղաքային մարտերում համառորեն դիմադրեցին Սելջուկյան սուլթանության բանակին, սակայն քաղաքը, բացառությամբ միջնաբերդի, ի վերջո ընկավ: Սելջուկյան սուլթանության բանակը ավերեց քաղաքը և կոտորեց նրա բնակչությանը:

Հայերը կորցրին մոտ 4.500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:

Արդյունքում՝ Ալի-Արսլանին հպատակություն հայտնեց նաև Կարսի թագավորության արքա, Մուշեղին հաջորդած նրա որդի Աբբասի (984-1029) տղա Գագիկը (1029-1065), որը դրանով իսկ փրկեց իր թագավորության տարածքը հետագա ասպատակություններից: Սելջուկյան սուլթանություն բանակն իր հերթին չամրացավ գրաված տարածքներում և ձեռք բերած հսկայական ավարով հեռացավ Ատրպատական:

Հենց նոր ավարտված իրադարձությունները հսկայական մարդկային և նյութական կորուստներ արժեցան ամենից առաջ հենց հայերին, ընդ որում արդեն պարզ էր, որ խոսքը չի գնում միայն թալանչիական կամ ավարառուական գործողությունների մասին, խոսքն արդեն վերաբերում է մահմեդական մի հզոր ուժի կողմից իրականացվող նպատակամղված գործողությունների շարանին, ինչի նպատակը կայսրությանը այս կամ այն ուժի պարտության մատնելու միջոցով վերջինիս առնվազն գոնե Մերձավոր Արևելքից դուրս մղելն է: Կոստանդնուպոլսում, սակայն, այս անգամ ևս զերծ մնացին կտրուկ փոփոխություններից, թեև քայքայման այն խորը աստիճանի պայմաններում, որում հայտնվել էր կայսրության ռազմավարչական ապարատը, դեռևս հարց էր՝ կիրառվելիք փոփոխությունները կամ ձեռնարկվելիք միջոցառումները նույնիսկ այդ պարագայում իսկ կտայի՞ն արդյոք պատշաճ արդյունք, թե՞ ոչ: Այս առումով, թերևս, միայն ավելացնենք, որ, որպես կարծես յուրօրինակ մի

<sup>1</sup> Արիստակես Լաստիվերցի «Պատմություն», գլուխ 24; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Անանուհ «Պատմություն Արծրունյաց տան», Հավելված; Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», Հավելված; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1; Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 57; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Անանուհ «Ժամանակագրություն 1175 թվականի»; Հովհաննես Երեց «Ժամանակագրություն»; Վասիլ Դպիր «Ժամանակագրություն»; Հովհաննես Դարդել «Ժամանակագրություն Հայոց», գլուխ 7; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուհ Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 1; Սիմեոն Երևանցի «Ջամբռ», գլուխ 1, 2; Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Կոնստանդին X»; «Քարթլի-Յխովերեա», «Քարթլիի մատյանը»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 3; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Սադր-էդ-Դին ալ-Հունեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 14; Սիբու իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»; ալ-Ֆակի «Ալ-Բաքի և Շիրվանի պատմություն»; Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

լրացում Արևելքում եկած փորձանքներին, 1064 թվականի հունիս Ապուլիայի դքսության բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 50) գրավեց Կաստանետան (Յարավային Իտալիա)<sup>1</sup>: Ալփ-Արսլանի հետ քաշվելուց հետո արյունով լցված տարածաշրջանում հերթական անգամ ատիվացավ հյուսիսից հարավ իջնող Ալանական թագավորությունը:

### Գլուխ 163

#### Դեպի Յայաստան սելջուկյան տասներորդ արշավանքի հետագա ընթացքը և ավարտը

Իրոք, նույն այս ժամանակ, կապված հարավում գտնվող ուժերի թուլացման հետ, ակտիվացել էին նաև կովկասյան լեռնականները, որոնք, փորձելով խաղարկել «լեռնականի ուժը», նման դեպքերում միշտ ձգտում էին հարված հասցնել հարթավայրերին: Դեռևս 1062 թվականի գարնանը Ալանաց դուռ լեռնանցքից ներխուժած Ալանական թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակել էր Կախեթին և Ուտիքը ու նահանջել՝ գերելով 20.000 խաղաղ բնակիչ<sup>2</sup>, իսկ այժմ էլ կրկնեց հարվածը: Արդյունքում՝ 1064 թվականի հոկտեմբերին Շամքորի ճ-մ-ում Ալանաց դուռ լեռնանցքից ներխուժած ու Վրաստանի Արևելքը և Ուտիքը ասպատակած Ալանական թագավորության բանակը (մոտ 30.000) հաղթեց Շադդադյանների Էմիրության բանակին (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 1.000), որից հետո, ասպատակելով Գանձակի և Պարտավի շրջակայքը, ինչպես նաև Արցախի հարավը, նահանջեց<sup>3</sup>: Ալանները ավանդականորեն չէին ձգտում գերիշխել հարթավայրային շրջաններում և նրանց պետք էր ավարը, սակայն փոխարենը սրվեցին հարաբերությունները տեղական գահակալների միջև: Այս առումով առաջին դերերում հայտնվեց հակամարտությունը Զարթլիի և Լոռու թագավորությունների միջև, երբ վրացիների ու հայերի միջև Զարթլիի թագավորությունում առկա հինավուրց մրցակցությանը գումարվեց նաև մրցակցությունը Բագրատունյաց տոհմում առաջնայնության համար:

Բախման, համեմայն դեպս, գոնե ձևական պատճառն այն էր, որ Ալփ-Արսլանը Բագրատ II-ի աղջկանից բացի սեփական վեզիրի համար որպես կին էր պահանջում նաև նրա քրոջ աղջկան, որը, սակայն, դրա հետ միաժամանակ նաև, Լոռու թագավորության արքա Գուրգեն II-ի եղբայրներից մեկի դուստրն էր, ընդ որում հայրը հրաժարվում էր հանձնել աղջկան: Արդյունքում՝ 1065 թվականի գարնանը Բագրատ II-ը իր բանակային ուժերը շարժեց դեպի հարավ և, բանակցությունների նպատակով իր մոտ հրավիրելով Գուրգեն II-ին ու գերելով և սպառնալով վերջինիս, գրավեց Շամշուղե, Լուկիա, Կաթավաթար, Օրբեթ, Կոշկ ու Վարազաթարը ամրոցները, ինչպես նաև Գագ բերդը (Գուգարք): Յետագայում բոլոր ամրությունները վերադարձվեցին Լոռու թագավորությանը՝ բացառությամբ Շամշուղեի, իսկ Գուրգեն II-ն էլ ընդունեց Բագրատ II-ի գերիշխանությունը<sup>4</sup>: Ամեն ինչից զատ վերջին հանգամանքը կարևորվեց նաև այն տեսանկյունից, որ այդուհետ Բագրատունիների տոհմում փաստացի գերիշխանությունն անցավ Զարթլիի թագավորությունում իշխող ճյուղին, ինչին պետք է հաջորդեր արդեն ձգտումը այդ փաստին նաև իրավական ձևակերպում ապահովել: Նույն 1065 թվականին էր նաև, որ Կարսի թագավորության արքա Գագիկը իր թագավորությունը հանձնեց Սելջուկյան սուլթանությանը և հեռացավ Բյուզանդական կայսրություն՝ ըստ Էության ամրագրելով Կարսի թագավորության ոչնչացումը և առաջնայնությունը վերջնականապես թողնելով Յյուսիսային Բագրատունիներին կամ, արդեն այլ կերպ ասած՝ Զարթլիի թագավորության իշխող արքայատոհմ Բագրատունիներին: Իր հերթին Կարսը հանձնվեց Ահմեդ Ուղուղիանին (1065-1125), որը հիմնադրեց Կարսի Էմիրությունը:

1065 թվականի սկզբին Օղուզական խանությունը, մի ինչ-որ պահի դուրս գալով Պածինականական խանության հսկողության տակից, սեփական ուժերով արշավանք սկսեց Բյուզանդական կայսրության դանուբյան տարածքների ուղղությամբ: Արդյունքում՝ 1065 թվականի հունիսին գետն անցած Օղուզական խանության բանակը (60.000) Դանուբի ճ-մ-ում

<sup>1</sup> Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> ալ-Ֆակիի «Ալ-Բաթի և Շիրվանի պատմություն»;

<sup>3</sup> ալ-Ֆակիի «Ալ-Բաթի և Շիրվանի պատմություն»;

<sup>4</sup> «Զարթլի-Ցիսուրեթա», «Զարթլիի մատյանը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»:

ջախջախեց Վասիլ-Ապուբապ Մամիկոնյանի և Նիկեփոր Բոտինատեսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 70.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 10.000), որից հետո, ասպատակելով Թրակիան և Հունաստանը, ավարով հետ քաշվեց՝ որոշակի կորուստներ կրելով սկսված ցրտերից: Այլոց թվում գերվեցին նաև Վասիլ-Ապուբապ և Նիկեփորը<sup>1</sup>, սակայն նրանց շուտով հաջողվեց փախչել գերությունից, իսկ Օղուզական խանության բանակն էլ ծանր կորուստներ կրեց Պաթինական խանության բանակի հարձակումներից: Այս պարտությունը թանկ նստեց Օղուզական խանության վրա, որը դրանից հետո, ըստ էության, լուծվեց Պաթինական խանության մեջ և ոչնչացավ: Պաթինական խանության լավ ժամանակները ևս, սակայն, աստիճանաբար արդեն անցնում էին, քանի որ արևելքից առաջանում էր Ղիչախական ահեղ խանությունը:

1064 թվականի հաղթահանդեսից հետո Ալփ-Արսլանը հատկապես արևմտյան ուղղությամբ մի քանի տարի ձեռնպահ մնաց խոշոր ռազմական միջոցառումներից, սակայն առանձին գործողություններ, մասնավորապես, Ասորիքի ուղղությամբ, այնուհանդերձ ձեռնարկվեցին: Արդեն 1065 թվականի ամռանը Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) պաշարեց Թլմուխ ամրոցը (Ադձնիք, Անգեղտուն գավառ), սակայն չկարողացավ գրավել այն ու հետ քաշվեց<sup>2</sup>:

Նույն այս ժամանակ կայսրության արևելյան տարածքներում և հատկապես Հայաստանում առաջացած քաոսի պայմաններում պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը ևս ոչ մի կազմակերպված գործողության չէր դիմում, իսկ այդ պայմաններում առավելագույնը, որ հնարավոր էր անել, դա առանձին ջոկատների գործողություններն էին, որոնք ընդհանուր պատկերը փոխել բնականաբար չէին կարող: Նման գործողություններից մեկի արտահայտությունը եղավ 1065 թվականի ամռան Սևավերակ ամրոցի ճ-մ-ը, որտեղ նորմանները (200) սկզբում հաղթեցին Սելջուկյան սուլթանության բանակին (մոտ 1.000), բայց հետո պարտություն կրեցին<sup>3</sup>, ինչից հետո 1065 թվականի նույն ամռանը Սելջուկյան սուլթանության համալրված բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Սևավերակ ամրոցի ու Նզբինի շրջակայքը (վերջինը՝ Հայոց Միջագետքի արևմուտք, Եփրատի աջ ափին, Պիրի և Այնթապի միջև) և նահանջեց<sup>4</sup>: Նախորդի ոճի ևս մեկ իրադարձություն տեղի ունեցավ քիչ անց:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1065 ամառ – **Թռռիճայի ճ-մ** (Եդեսիայից մոտ 10 կմ հյուսիս)<sup>5</sup>

Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) պաշարեց քաղաքը Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500):

1 փուլ – Սելջուկյան սուլթանության բանակը անցավ գրոհի և գրավեց քաղաքը, սակայն միջնաբերդում ամրացած քրիստոնյաները շարունակեցին դիմադրությունը: Այս ընթացքում Անտիոքի դուքս Խաչատուրի և Եդեսիայի դուքս Պիղոնիտի օգնական Վարդ Հայի գլխավորությամբ **Եդեսիայից** արշաված Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) արդեն գիշերով սկսեցին մոտենալ **Թռռիճային**, ընդ որում Խաչատուրի գլխավորած ուժերը առաջինը մոտեցան հակառակորդին: Վարդը, սակայն, որին Պիղոնիտը հրամայել էր որևէ կերպ վնասել Խաչատուրին, անմիջապես հնչեցրեց մարտական շեփոհները՝ դրանով իսկ, ըստ էության, հակառակորդին տեղեկացնելով վտանգի մասին:

<sup>1</sup> Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Կոնստանդին X»; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2:

<sup>3</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2:

<sup>4</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2:

<sup>5</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

II փուլ – Խաչատուրի գլխավորած ուժերը այնուհանդերձ հարձակվեցին քաղաքում տեղակայված Սելջուկյան սուլթանության բանակի վրա և սկզբում հաջողության հասան, սակայն հակառակորդը շուտով մարտի մեջ մտցրեց նոր ուժեր:

III փուլ – Խաչատուրի գլխավորած ուժերը արագորեն նահանջեցին և ամրացան **Ճուլմանի բերդի** շրջակայքում:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր: Ծավալված իրադարձությունների մասին Խաչատուրը տեղեկացրեց Կոնստանդին X-ին, որը Վարդին մահապատժի ենթարկեց, իսկ Պիղոնիտին էլ պաշտոնազրկեց:

1066 թվականի գարունը բացվեց Սելջուկյան սուլթանության բանակի (մոտ 50.000) նոր ակտիվությամբ: Արդյունքում՝ վերջինս ասպատակեց Եդեսիայի շրջակայքը և նահանջեց<sup>1</sup>, ինչի ընթացքում տիրեց Տեպ բերդին (Եդեսիայի մոտ)<sup>2</sup>:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1066 գարուն – **Քսու ամրոցի ճ-մ** (Եդեսիայից 5 կմ հարավ-արևելք)<sup>3</sup>

Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 8.000) սկսեց մոտենալ Բյուզանդական կայսրության բանակին (4.000, այդ թվում նորմաններ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000):

I փուլ – Դեռևս մինչև մարտի սկիզբը Բյուզանդական կայսրության բանակի ահաբեկված հիմնականում ոչ հայ ռազմիկները լքեցին մարտակարգը և դիմեցին խուճապահար փախուստի:

II փուլ – Ստեղծված ծանր պայմաններում շարքում մնացած ռազմիկները սկսեցին կանոնավոր մարտով նահանջել դեպի **Եդեսիա**, ընդ որում մոտակա մի կամրջի վրա 2 հայ եղբայր հետևակայիններ իրենց կյանքի գնով այնքան դիմադրեցին թշնամու առաջապահին, մինչև հիմնական բանակը սկսեց ավարտել գետանցը: Դրանից հետո փոքրաթիվ ուժերով մարտի մեջ մտան նորմանները և, դիմադրելով հակառակորդին ու կրելով կորուստներ, հնարավորություն տվեցին սեփական բանակին վերջացնել գետանցը:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Նախորդ հաջողությունից հետո մի պահ նահանջելով՝ 1066 թվականի ամռանը Սելջուկյան սուլթանության բանակը կրկին առաջխաղացում իրականացրեց, հերթական անգամ ասպատակեց Եդեսիայի շրջակայքը և կրկին հետ քաշվեց<sup>4</sup>, իսկ արդեն տարվա վերջում էլ հարվածը տեղափոխեց դեպի ավելի հյուսիս: Արդյունքում՝ 1066 թվականի աշնանը Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Աղձնիքը, Հայոց Միջագետքը ու Անդրեփրատյան Ծովքի հարավը և նահանջեց<sup>5</sup>, ընդ որում այս ընթացքում հակառակորդը Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 100) գրավեց Թլմուխ և Թլթեուք ամրոցները (Մինչեփրատյան Ծովք)<sup>6</sup>: 1066 թվականի աշնանը Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) չկարողացավ գրավել Նզբինը<sup>7</sup>, որից հետո տեղում գտնվող կայսրության ռազմավարչական ղեկավարությունը ի վերջո որոշեց քայլեր ձեռնարկել:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2:

<sup>3</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2:

<sup>5</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>6</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>7</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

Եդեսիայի դուքս Երվանդ Յայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (21.500, որից 1.500 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 7.000), նպատակ ունենալով անակնկալ հարձակում գործել հակառակորդի վրա, մոտեցան Սելջուկյան սուլթանության բանակին (մոտ 30.000): Վերջինս, սակայն, տեղեկացավ հակառակորդի բանակի արշավանքի մասին, ինչը ստիպեց հարձակվողներին լեռնոտ մի վայրում ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավել:

I փուլ – Կայսերական բանակը համառորեն հետ մղեցին թշնամու բոլոր գրոհները:

II փուլ – Սելջուկյան սուլթանության բանակը հաղթեց կեղծ նահանջով հակառակորդին դարանը գցել փորձող, սակայն ի վերջո այն անկանոն փախուստի վերածած կայսերական բանակին:

III փուլ – Սելջուկյան սուլթանության բանակը հետապնդեց հակառակորդին և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Յայերը կորցրին մոտ 3.000, դաշնակիցը՝ մոտ 8.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր: Երվանդ Յայը գերվեց և հետագայում ազատվեց գերությունից միայն մեծ փրկագնով:

Սելջուկյան սուլթանության բանակի միմյանց հաջորդող հարվածները տարածաշրջանում մի իսկական քաոս էին ստեղծել, որտեղ քիչ թե շատ կազմակերպված ուժերը երբեմն իրենք էլ ձգտում էին սեփական այս կամ այն խնդիրը լուծել: Որպես այդ գործընթացի օրինակներից մեկը՝ 1066 թվականի ամռանը Անիի թագավորության երբեմնի արքա Գագիկի գլխավորած Ճամսդավի թագավորության բանակը (1.000) ասպատակեց Կապադովկիան<sup>2</sup>, իսկ նույն 1066 թվականի օգոստոսին էլ արդեն Մելիտեի և Հիսն-Կալավդիա ամրոցի շրջակայքը ասպատակեց Սելջուկյան սուլթանության (մոտ 1.000) ու Յայկական (300) միացյալ բանակը և նահանջեց<sup>3</sup>: Արևելքից գալով, սակայն, 1066 թվականին պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը լուրջ մարտահրավերների առաջ երկանգնած նաև Արևմուտքում, որտեղ օղուզներին սանձած պաժինականներն արդեն իրենք հարված հասցրին դանության սահմանում:

Արդյունքում, սակայն, 1066 թվականի գարնանը Սոֆիայի ճ-մ-ում Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին Պաժինական խանության բանակին (մոտ 20.000)<sup>4</sup>: Սրա հետ միաժամանակ նույն այս ժամանակ մի փոքրիկ հաջողություն էլ ձեռք բերվեց Ապենինյան թերակղզում, երբ 1066 թվականի դեկտեմբերին Բրինդիզիի ճ-մ-ում Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000), նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000), ինչպես նաև ապստամբած Նորմանները (մոտ 500) հաղթեցին Ապուլիայի դքսության բանակին (մոտ 5.000), որից հետո մտան Բրինդիզի, Տերենտ և Կաստանետա<sup>5</sup>: Ընդհանուր ծանր դրությունը, սակայն, այս ամենը բնականաբար որևէ կերպ չփոխեց:

Նախորդ տարիների բավականին մեծածավալ, սակայն մեծ հաշվով չհամակարգված գործողություններից հետո 1067 թվականին Ալփ-Արսլանը նախատեսել էր արևմտյան ուղղությամբ հիմնական մի հարված հասցնել: Միաժամանակ այս ձեռնարկի օգտին եղավ նաև այն հանգամանքը, որ 1067 թվականի մայիսի 22-ին, այդպես էլ ոչինչ չարած կայսրության համար և փոխարենը վնասած վերջինիս ինչքան հնարավոր է շատ, իր մահկանացուն կնքեց Կոնստանդին X-ը, ինչը կայսրությունում գահակալական հերթական ճգնաժամն առաջացրեց:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ թեև հանգուցյալն իրենից հետո միանգամից երեք որդիներ էր թողել, ի դեմս Միքայելի, Անդրոնիկոսի և Կոնստանդինոսի, սակայն նրանցից նույնիսկ ավագն էլ, ի դեմս Միքայելի, նույն այս ժամանակ հազիվ 17 տարեկան էր: Արդյունքում, քանի որ Կոնստանդին X-ը դեռևս ծնվելու պահին համակայսր էր հռչակել միայն Միքայելին և

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռշայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Վասիլ Դպիր «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռշայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 1; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Եվդոկիա Դուկենա»:

<sup>5</sup> Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»:

Կոնստանդինոսին, այնուհանդերձ կայսր հռչակելով Կոնստանդին X-ի ավագ որդի Միքայելին՝ Միքայել VII-ին (1067-1078), իսկ նրան համակայսր էլ կարգելով երրորդ որդի, յոթնամյա Կոնստանդինոսին՝ Կոնստանդին III-ին (1067-1078), կայսրության կառավարումը փաստացի իր ձեռքը վերցրեց Կոնստանդին X-ի կին Եվդոկիան։ Վերջին հանգամանքը, սակայն, լրացուցիչ մի աստիճանով բարդացրեց առանց այդ էլ ծանր փորձությունների առաջ կանգնած պաշտոնական Կոնստանդինոպոլսի դրությունը։

1067 թվականի հունիս Մելիտեի ճ-մ-ում Ամիդից առաջացած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 7.000)<sup>1</sup>, որից հետո մինչև հուլիս ասպատակեց Անդրեփրատյան Ծոփքը, Կապադովկիան, Կեսարիան և նրա շրջակայքը, Կիլիկիան ու Հյուսիսային Ասորիքը<sup>2</sup>։ Այսպիսով՝ հարվածի տակ հայտնվեցին արդեն Հայաստանից անդին գտնվող կայսրության հիմնականում հունաբնակ տարածքները, ինչը ամեն ինչից զատ նաև խորհրդանշական էր։ 1067 թվականի հուլիսից մինչև օգոստոս Անտիոքի դուքս Նիկեփոր Բոտինատեսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000, այդ թվում նորմաններ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) մանր հարձակումներով ստիպեցին Հյուսիսային Ասորիքը ու Անտիոքի շրջակայքը ասպատակող Սելջուկյան սուլթանության և Միդասյանների Էմիրության միացյալ բանակին (մոտ 30.000) նահանջել<sup>3</sup>, որը հետ քաշվեց 1067 թվականի օգոստոսին՝ այդ ընթացքում ոտնատակ տալով, սակայն, Մծբինի, Ամիդի ու Եդեսիայի շրջակայքը<sup>4</sup>։ Սրանով էլ հենց սելջուկյան տասներկուերորդ արշավանքը դեպի Հայաստան ավարտվեց։ Այս առումով հետաքրքիր է, որ սեփական խնդիրների մեջ խմորվող Ֆաթիմյանների խալիֆությունը ևս նույն այս ժամանակ ուղղակի և ոչ մի հնարավորություն չունեի շարժվել դեպի հյուսիս և բանը հասել էր նույնիսկ նրան, որ 1067 թվականի օգոստոսին Պետրոս Հայը կրկին կորցրեց Դամասկոսը<sup>5</sup>։

1067 թվականի վերջին Ալփ-Արսլանը սկսեց իր հարվածային բանակը հետ քաշել դեպի արևելք, ինչից օգտվելով էլ հերթական անգամ ակտիվացան տեղական ուժերը։ Վերջին գործընթացի արտահայտություններից մեկն էլ եղավ այն, որ 1067 թվականի հոկտեմբերին Սելջուկյան սուլթանության (մոտ 1.000) և Հայկական (մոտ 300) միացյալ բանակը ասպատակեց Մելիտեն, նրա շրջակայքը, ինչպես նաև Հիսն-Կալավդիա ամրոցի շրջակայքը և նահանջեց, ընդ որում Մելիտեի կառավարիչ Կարինիտ Հայը սպանվեց<sup>6</sup>։

1067 թվականի ամռանը իր մահկանացուն կնքեց Շադդադյանների Էմիրության Էմիր Աբուլ-Ասվար Շավուրը՝ իր հետ գերեզման տանելով նաև այս Էմիրության ոչ միայն գազաթի դարաշրջանը, այլ նաև՝ հեռանկարը։ Հանգուցյալին հաջորդեց նրա որդի Փատլուն իբն Շավուրը (1067-1068, 1069-1076), որը առանձնակի հատկանիշներով աչքի չընկնող մի անձնավորություն էր և որի օրոք Շադդադյանների Էմիրությունը վերջնականապես վերածվեց Սելջուկյան սուլթանության սովորական մի կցորդի։ 1067 թվականի նոյեմբերի կեսից մինչև նոյեմբերի վերջ, փորձ կատարելով օգտվել Շադդադյանների մոտ տեղի ունեցած գահակալական փոփոխություններից, Բագրատ II-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) ասպատակեցին Պարտավի շրջակայքը և նահանջեցին<sup>7</sup>, սակայն սրանից միայն վնաս եղավ, քանի որ արևմուտքից դեպի արևելք իր ուժերը հետ քաշող Ալփ-Արսլանին միայն առիթ էր պետք Զարթլիի թագավորությանը հարվածելու համար, իսկ Փատլուն իբն Շավուրի շահերի պաշտպանությունից լավ առիթ էլ ուղղակի հնարավոր չէր ունենալ։ Արդյունքում՝ 1067 թվականի դեկտեմբերի սկզբին Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 200.000) ասպատակեց Ուտիքը և Կախեթին՝ ի վերջո վերջնականապես ընդունելով Շադդադյանների, Շիրվանշահերի և Դերբենդի Էմիրությունների,

<sup>1</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»։ Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Եվդոկիա Դուկենա»։

<sup>2</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»։ Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Եվդոկիա Դուկենա»։

<sup>3</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»։ Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Եվդոկիա Դուկենա»։ Բար-Հեբրես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10։

<sup>4</sup> Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»։

<sup>5</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ Մուջիր-էդ-Դին «Երուսաղեմի և Հեվրոնի պատմությունը»։ Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»։ Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»։ Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 4։

<sup>6</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 1։ Բար-Հեբրես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10։

<sup>7</sup> Սադր-էդ-Դին ալ-Հուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 17։

ինչպես նաև Կախեթի թագավորության արքա, 1058 թվականին մահացած Գագիկին փոխարինած Նրա որդի Աղսարթան I-ի (1058-1084) հնազանդությունը<sup>1</sup>:

1067 թվականի դեկտեմբերի սկզբից Ալի-Արսլանի գլխավորությամբ ասպատակելով կրկին առաջխաղացած Սելջուկյան սուլթանության, Շադդադյանների, Շիրվանշահերի և Դերբենդի եմիրությունների (մոտ 200.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 10.000) ու Կախեթի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) Զարթի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեցին Տփղիսը ու Ռուսթավին (Տփղիսից մոտ 20 կմ հարավ-արևելք), որից հետո, ուժեղ զորախումբ թողնելով տեղում, մինչև 1068 թվականի հունվար նահանջեցին<sup>2</sup>: Ալի-Արսլանի առժամանակ հետ քաշվելու գործում այս անգամ առաջնայինն այն եղավ, որ հենց այս ժամանակ կաթվածահար էր եղել Ղարախանյանների խանության խան Իբրահիմ իբն Նասրը (1040-1068), Նրա օրերը հաշված էին և սուլթանը չէր բացառում հարվածը Մավերնահիրին: Ղարախանյանների խանությունում, սակայն, Իբրահիմ իբն Նասրի մահից հետո գահակալական փոփոխությունն առանց լուրջ ցնցումների անցավ և հարվածն այս ուղղությամբ առժամանակ հետաձգվեց, մանավանդ որ շուտով բարդացավ դրությունը արդեն Սելջուկյան սուլթանության արևմտյան սահմաններում:

### Գլուխ 164 Ռոմանոս IV-ի կառավարման սկիզբը

1067 թվականի երկրորդ կեսը պարզորեն ցույց տվեց, որ Եվդոկիան ուղղակի ի վիճակի չէ կառավարել կայսրությունը և, եթե այն նախկինում վատ էր կառավարվում, ապա այժմ ուղղակի արդեն չէր կառավարվում: Վիճակն իրոք աստիճանաբար դառնում է օրհասական և արդյունքում, քանի որ Կոնստանդին X-ի կրտսեր եղբայրը Յովհաննեսը, ըստ քրիստոնեական սովորույթների, չէր կարող ամուսնանալ իր մահացած եղբոր կնոջ հետ, ի վերջո որոշվեց կայսրուհուն գոնե մի ռազմունակ ազնվականի հետ ամուսնացնել, որն ի վիճակի կլիներ պատշաճ մակարդակով իրականացնել լրջագույն խնդիրների առջև կանգնած Բյուզանդական կայսրության կառավարումը: Վասիլյան գահատոհմի անկումից հետո կայսրության գահը զբաղեցնելու փորձ արդեն ունեցել էին Արգիրոսները, Կոմենենոսները, Բրինգասներն ու Դուկասները և այժմ ճակատագիրը դեպի կայսրության գահ բերեց Դիոգենեսներին, ի դեմս Նրանց ակնառու ներկայացուցիչ Ռոմանոսի, որն, ի դեպ, միանգամից էլ շատ դուր եկավ Եվդոկիային: Արդյունքում, արդեն 1067 թվականի ամենավերջին օրերին ամուսնանալով Եվդոկիայի հետ, Ռոմանոս IV-ը (1067-1071) Նոր տարվա հենց առաջին օրերին էլ ձեռնամուխ եղավ իր պարտականությունների կատարմանը:

Պետք է ասել, որ Ռոմանոս IV-ն ի սկզբանե մեծ հույսեր էր ներշնչում: Երիտասարդ, գեղեցիկ, ռազմունակ, մարդկանց հետ շփումներում, իր նախորդների հետ համեմատած, ավելի պարզ ու մատչելի մի մարդ, որն ի սկզբանե արդեն մեծ ուշադրություն էր դարձնում բանակին և ռազմական գործերին՝ թվում էր, թե ստեղծված պայմաններում Նրանից լավ թեկնածու ունենալ իրոք որ հնարավոր չէ: Իհարկե, Նոր կայսրն ուներ նաև թերություններ, սակայն սկզբում դրանք այնքան էլ նկատելի չէին, դե իսկ հետո էլ մարդիկ աշխատում էին դրանց վրա քիչ ուշադրություն դարձնել:

Իրոք, Ռոմանոս IV-ը, մինչև ուղնուծուծը լինելով հունական աշխարհին պատկանող կայսերական դասական տիպի մի ռազմիկ, քաղաքական հարցերում հաճախ դրսևորում էր անհեռատեսություն, երբեմն դոգմատիկության աստիճան համառ էր, դժվար էր ընկալում ամեն մի Նորը և ուշ ու դժվար էր ըմբռնում իրավիճակի փոփոխությունները: Կայսրը որոշակիորեն նաև վատ էր ճանաչում մարդկանց, իսկ մշտապես հրամաններ տալու դրությունն էլ, բնական կայսեր համար, ժամանակի հետ ավելի խորացրեց առկա թերությունները: Եվ վերջապես կար նաև մեկ

<sup>1</sup> «Զարթիս-Ցիտվրեբա», «Զարթիի մատյանը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերքի կյանքը»; Բար-Յերբեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Սադր-Էդ-Դին ալ-Յուսեյնի «Յադրոդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 17; Անանուն «Շիրվանի և Ալ-Բաքի պատմություն»; ալ-Ֆակիի «Ալ-Բաքի և Շիրվանի պատմություն»; Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> «Զարթիս-Ցիտվրեբա», «Զարթիի մատյանը»; Սադր-Էդ-Դին ալ-Յուսեյնի «Յադրոդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 17; ալ-Ֆակիի «Ալ-Բաքի և Շիրվանի պատմություն»; Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»:



հանգամանք ևս, որը Բյուզանդական կայսրության վերնախավում նույնիսկ ամենահեռատեսները չէին նկատում, բայց որը ինքնին կարող էր խիստ իջեցնել կայսեր և նրա ռազմական մեքենայի արդյունավետությունը հատկապես Արևելքում մղվող ռազմական գործողություններում: Իրոք, Ռոմանոս IV-ը, լինելով տոհմիկ քաղկեդոնական մի ազնվական, անչափ սառը, եթե ոչ նույնիսկ ատելության աստիճանի էր վերաբերվում հայերին, իսկ այն պարագայում էլ, երբ ընդհանրապես Բյուզանդական կայսրության բանակում և հատկապես արևելքում տեղավորված կայսերական բանակային խմբավորումում հսկայական դեր ունեին հայ ռազմիկները, իսկ հաջող մարտական գործողությունների համար խիստ կարևոր տեղական քրիստոնյա բնակչության աջակցության գործում էլ նույն այդ բնակիչները իրենց մեծամասնությամբ կազմված էին հենց հայերից, կայսեր կրոնական այս նեղմտությունը ապագա ռազմական գործողություններում մեծապես ծանրացնելու էր նրա բանակի վիճակը: Այս ամենով Ռոմանոս IV-ը, յոթ հարյուրամյակների տարբերությամբ, փաստորեն կրկնում էր Յուլիանոս Ուրացողին, ինչը խելացի մարդկանց մոտ պետք է, որ անհանգստություն առաջացներ:

Այն, որ Հայաստանի ու հարակից երկրների համար մեծապես դեռևս անուղղակի միջոցներով ընթացող նախկին մրցակցությունը Բյուզանդական կայսրության և Սելջուկյան սուլթանության միջև թևակոխում է նոր ու վճռական ընդհարման մի կարևոր փուլ, լավ էին հասկանում, սակայն, նաև Սելջուկյան սուլթանությունում: Ալփ-Արսլանն ամենից առաջ հենց լավ ռազմիկ ու զորավար էր, սակայն, ի տարբերություն կայսրության, վերջինիս կողքին կար նաև ազգությամբ պարսիկ մի տաղանդավոր վեզիր՝ խոսքը Նիզամի ալ-Մուլքի մասին է, որը հաջողությամբ լրացնում էր իր ռազմիկ-սուլթանին՝ արդյունքում ստեղծելով ռազմաքաղաքական խիստ հաջող մի տանդեմ: Պետք է ասել, սակայն, որ դեպի արևմուտք առաջանալիս իր խնդիրներն ուներ, սակայն, նաև Սելջուկյան սուլթանությունը և այստեղ ևս ամեն ինչ չէր, որ այդքան հարթ էր:

Այսպես, Աբբասյան խալիֆները, որոնք Տուղրիլ-բեկի աջակցությամբ 1055 թվականին հաջողությամբ ազատվեցին ավելի քան մեկ դար իրենց անունից փաստացի իշխող շիա պարսիկ Բուվեհյաններից, ամենևին էլ անկեղծորեն չէին վերաբերվում Միջին Ասիայից եկած ռազմունակ և նույնիսկ իսլամն ընդունած սուննի օղուզներին ու նրանց սուլթաններին: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Աբբասյանները հույս ունեին կրոնական իշխանության հետ միաժամանակ վերստանալ նաև մի ժամանակ իրենց պատկանող քաղաքական իշխանությունը, իսկ այդ հանգամանքն էլ, սրված արաբ և թյուրք տարրերի մշտական մրցակցությամբ, որոշակի անկայունություն էր հաղորդում Սելջուկյան տերության ներքաղաքական դրությանը: Վիճակը հանգիստ չէր նաև սահմանային շրջաններում:

Այսպես, արևելքում իրենից մշտական սպառնալիք էր ներկայացնում Ղարախանյանների խանությունը և նրա ռազմական մեքենան, ընդ որում օղուզների հետ մեծ հաշվով նույն արմատներն ունեցող այս խանության բնակիչները, որոնց շարքերում իսլամը դեռևս այնքան էլ չէր արմատավորվել, վախով ու մրցակցության սուր զգացումով էին դիտարկում սելջուկների հաջողությունները: Ալփ-Արսլանի համար վիճակը կայուն չէր կարող համարվել, սակայն, նաև կայսրության հետ պատերազմի ապագա թատերաբեմում:

Իրոք, թեև այստեղ մեծ հաշվով սուլթանության օգտին էին գործում տեղական մանր մահմեդական գահատոհմերը, սակայն սրանք ևս, մի կողմից ենթարկվելով պաշտոնական Բաղդադի աներևույթ դրդումներին, մյուս կողմից էլ սովոր լինելով սահմանային շրջանում և Բյուզանդական կայսրության ու մահմեդական աշխարհի ուժերի բախման հավասարման կետում գոյություն ունեցող իրենց կիսաանկախ դրությանը, առանձնապես չէին այրվում սելջուկյան սուլթանին հնազանդվելու գաղափարով, մանավանդ որ արդեն բոլորին էլ պարզ էր, որ սելջուկյան վերջնական հաջողության դեպքում հին գահատոհմերի իշխանությունը կամ գոնե համեմատական ինքնիշխանությունը գտնելու է իր վերջը:

Արդյունքում՝ արաբական արմատներ ունեցող և մեծապես քոչվոր բեդվինական տարրի վրա հենվող Ուկայյանների ու Նոմայրյանների էմիրները, որոնք իրենց փաստացի իշխանությունն էին տարածել Հյուսիսային Միջագետքի, ինչպես նաև Հայաստանի և Ասորիքի որոշ տարածքների նկատմամբ, ինչպես նաև արմատներով քրդական, սակայն արդեն արաբացած ու Հալեպում իշխող Միրդասյանները, մի կողմ թողնելով համաիսլամական միասնության իդեալիստական

գաղափարը, ինչ-որ տեղ նույնիսկ հակված էին դիմադրել իսլամն ընդունած օղուզներին: Նույն տրամադրություններն էին տիրում նաև քրդերի մոտ, որոնց հայաստանյան երկու գլխավոր գահատոհմերն էլ, ի դեմս Մրվանյանների ու Շադդադյանների, ինչպես նաև Ատրպատականի Ռավվադյանների, զգուշորեն և նույնիսկ երկյուղով էին նայում իրենց երկրներում հայտնված վայրագ օղուզներին՝ կարծես յուրօրինակ կերպով կանխազգալով, որ սկիզբ է առնում թյուրք-քրդական հազարամյա մի մրցակցություն, որտեղ թյուրքերը մշտապես ձգտելու են սահմանափակել քրդերի ազատությունները: Եվ վերջապես քրիստոնյա պետական միավորները, ի դեմս Զարթլիի, Կախեթիի, Լոռու, Սյունիքի և Խաչենի թագավորությունների, ինչպես նաև Տարոնի իշխանության, մեծապես ձևականորեն ենթարկված լինելով Ալի-Արսլանի տերությանը, բոլորի համար էլ պարզ էր, սպասում էին միայն հարմար առիթի՝ Բյուզանդական կայսրության հաջող առաջխաղացմանը:

## Գլուխ 165

### Ռոմանոս IV-ի կառավարման հետագա ընթացքը

1068 թվականը կողմերը հիմնականում օգտագործեցին ապագա վճռական բախմանը պատրաստվելու համար: Այսպես, Ռոմանոս IV-ը, գործ մեջ դնելով խոշոր ֆինանսական միջոցներ, սկսեց ուժեղացնել բանակը և, քանի որ Նախկին բանակաթեմային ուժերին պատշաճ ռազմական մակարդակի բերելու համար ժամանակը շատ քիչ էր, ամենից առաջ շեշտը դրեց վարձկան ուժերի քանակի կտրուկ ավելացման վրա: Նախկինում գոյություն ունեցող վարձկաններին ավելացվեցին նորերը և արդյունքում մոտ մեկ տարվա ընթացքում կայսրը ստեղծեց իր քանակով հսկայական, բայց նաև սեփական տարացեղությամբ աչքի ընկնող մի մեծ բանակ: Բյուզանդական կայսրության բանակի կազմում, բացի կայսրության հպատակ ազգերից և, մասնավորապես, հայերից, կային մեծաթիվ օղուզներ, պաժինակներ, ղփչախներ, խազարներ, նորմաններ, ռուսներ, սլավոններ, բուլղարներ, ֆրանկներ, գերմանացիներ, վրացիներ ու արբիազներ:

Վարձկանների առաջին խումբը, որում ընդգրկվում են թյուրքական ծագումով վարձկանները, կայսրության բանակ էր բերվել Մեծ տափաստանի արևմտյան հատվածից: Սրանք տարացեղ էին, բավականին ռազմունակ և իրենց զինվածությամբ ու մարտավարական հատկանիշներով առավել էին համապատասխանում Սելջուկյան սուլթանության տիպի հակառակորդի բանակի հետ ընդհարվելու նպատակին, բայց մյուս կողմից էլ՝ լինելով սելջուկներին արմատներով շատ մոտ, սրանք ամենաանհուսալիներն էին, իսկ կայսրության շահերն էլ նրանց հետաքրքրում էին ամենաքիչը: Վարձկանների մյուս խումբը ներկայացված էր եվրոպական տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներով, որոնք կայսրության բանակ էին եկել ամենատարբեր մղումներից ելնելով:

Այսպես, սլավոնները և, մասնավորապես, բուլղարները կայսրության հպատակներն էին, այն դեպքում, երբ ռուսները, ֆրանկներն ու Հռոմեական Սրբազան կայսրությունից ժամանած գերմանացիները հանդես էին գալիս որպես մաքուր վարձկաններ: Եվրոպացիներից քիչ թե շատ կայսրության շահերի գիտակցությամբ էին տարված, թերևս, միայն նորմանները, այն էլ՝ մեծապես արդեն հարաբերական չափով, քանի որ հենց քննարկվող ժամանակաշրջանում էր, որ նորմանների հայրենակիցները բավականին հաջող պայքար էին մղում կայսրության դեմ և, չնայած իրենց տարանջատվածությանը, նորմանների մոտ արդեն սկսվել էր կայսրությունից հեռանալու գործընթացի արդիականության դիտակցումը: Բալկանյան երկրներից եկած եվրոպացիները մեծապես գտնվում էին Բյուզանդական կայսրության ռազմական մեքենայի ազդեցության տակ, այն դեպքում, երբ եվրոպական այլ երկրներից եկածներն իրենցից ներկայացնում էին ծանր զինված հեծյալ ասպետական տիպի զորք, որը ուժեղ էր առաջին հզոր հարված հասցնելիս և ձեռնամարտում, սակայն հարատև մարտում այն շուտ էր հոգնում, քիչ շարժունակ էր, իսկ սելջուկյան հյուծման մարտավարության հետ հանդիպելիս էլ ի հայտ էին գալիս այս ռազմական մեքենայի լուրջ թերությունները: Վարձկան կամ, նույնիսկ ինչ-որ տեղ կարելի է ասել, դաշնակից ուժերի մեջ ամենաանհուսալի արբիազներն ու վրացիներն էին, որոնք, վաղուց ի վեր ծանոթ լինելով ապագա մարտերի թատերաբեմին և իրենց հակառակորդին, բոլոր վարձկանների մեջ Բյուզանդական կայսրության բանակի ամենապատրաստված տարրերն էին:

Հայերը կայսրության բանակում հանդես էին գալիս երկու կարգավիճակով՝ որպես կայսրության հպատակներ և հայեր, որոնք այս կամ այն մղումից ելնելով, բայց չլինելով կայսրության հպատակներ, միացել էին քրիստոնյաների բանակին: Կայսրության բանակը կազմող բոլոր եթնոսների մեջ, թերևս, միայն հայերն էին, որ ոչ միայն աչքի էին ընկնում իրենց բարձր մարտական հատկանիշներով<sup>1</sup>, այլև, որ ոչ պակաս կարևոր էր, առավելագույնն էին շահագրգռված կայսերական զենքի հաղթանակով: Արդեն մի քանի տասնամյակ էր, որ Հայաստանը տառապում էր սելջուկյան արյունոտ արշավանքներից և հայերը հասկանալիորեն առավել, քան որևէ մեկը, շահագրգռված էին սելջուկյան վտանգի վերացմամբ: Հայերն ունեին ուժեղ, առնվազն Բյուզանդական կայսրության լավագույն ժամանակներին բնորոշ հեծելազոր, սակայն հատկապես պետք է ընդգծել այն հանգամանքը, որ հայերը կայսրության բանակ էին բերել հիմնալի որակի տեր իրենց հետևազորը, որի մեջ առավելապես աչքի էին ընկնում նետածիգները՝ անչափ կարևոր մի զորատեսակ Սելջուկյան սուլթանության բանակի տիպի բանակի հետ ընդհարվելու ժամանակ և մի զորատեսակ, որի պակասը կայսրության բանակը զգում էր մշտապես:

Այսպես թե այնպես, սակայն Ռոմանոս IV-ին հաջողվեց ստեղծել 200.000 հոգանոց<sup>2</sup> զործող մի բանակ<sup>3</sup>: Պետք է ասել, սակայն, որ այս բանակի ռազմական հզորությունը կասկած էր հարուցում նույնիսկ ժամանակակիցների մոտ<sup>4</sup>, ընդ որում այս բանակը կազմող ռազմիկների մի զգալի մասը ապագա ռազմական գործողությունների հաջողության հարցում թույլ էր մոտիվացված, առկա էին կրոնական լուրջ հակասություններ նույնիսկ քրիստոնյաների շարքերում, իսկ բուն բանակում էլ կար կառավարման արդյունավետության էական ճգնաժամ:

1068 թվականի հունիսին Ապուլիայի դքսության բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 50) գրավեց Ռեջինոն<sup>5</sup>, որից հետո, 1068 թվականի արդեն հոկտեմբերին Օթրանտի ճ-մ-ում առանց մարտերի քաղաք մտած Ապուլիայի դքսության բանակը (մոտ 5.000) կրկին հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 100)<sup>6</sup>: Իր

<sup>1</sup> Հայերի բարձր մարտունակությունը ընդգծում են շատ հեղինակներ, ընդ որում ոչ հայ հեղինակներից այս հանգամանքը հատկապես շեշտում է դեպքերին ակնատես ու մասնակից, կայսերական բանակի զորավար Միքայել Աթալիատեսը (Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»):

<sup>2</sup> Այս թիվը ըստ իբև ալ-Ասիրի և ալ-Բունդուրիի (իբև ալ-Ասիրի «Լիակատար պատմություն»; ալ-Բունդարիի մասին Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-даулат ас-сельджукийа. М. Восточная Литература. 1980, стр. 60, комм. 20): Ալ-Հուսեյնի և ալ-Ֆարիհին հայտնում են, որ Բյուզանդական կայսրության բանակը կազմել է 300.000 ռազմիկ, ալ-Ջուզին խոսում է 400.000-ի մասին, իսկ իբև ալ-Կալանիսին այս թիվը հասցնում է 700.000-ի: Մատթեոս Ուռհայեցին, Միքայել Պետլոսը և Միքայել Ասորին, առանց կոնկրետ թիվ նշելու, հայտնում են, որ արշավի էր դուրս եկել Բյուզանդական կայսրության գործնականում ողջ բանակը, Արիստակես Լաստիվոնցին հիշատակում է «անհամար բազմություն», Կիրակոս Գանձակեցին հայտնում է. «մեծ բանակ»-ի մասին, իսկ Նիկեփոր Բրիեննոսը տեղեկացնում է, որ Ռոմանոս IV-ի բանակը ավելի մեծ էր, քան որևէ կայսր ունեցել էր դրանից առաջ: Հաշվի առնելով այս հաղորդումները, ինչպես նաև Բյուզանդական կայսրության բանակի քանակական պատենցիալը XI-րդ դարի կեսերին՝ կարելի է կարծել, որ ճշմարտությանը առավել մոտ են իբև ալ-Ասիրի և ալ-Բունդուրիի տվյալները:

<sup>3</sup> Ռազմապատմական գրականության մեջ, կամայականորեն անտեսելով սկզբնաղբյուրների հայտնած ուղղակի և անուղղակի տեղեկությունները, որոնք բոլորը միաբերան վկայում են այն մասին, որ կայսերական բանակը ոչ միայն կարող էր կազմել, այլ նաև փաստորեն կազմում էր 200.000 ռազմիկ, արվել են որոշակի փորձեր նրա թվաքանակը ներկայացնել ավելի փոքր: Այսպես, արտահայտվել են կարծիքներ, որ այս ճակատամարտում Բյուզանդական կայսրության բանակը կազմել է 40.000 (Haldon, John (2001). The Byzantine Wars: Battles and Campaigns of the Byzantine Era. Stroud: Tempus., page 115, Markham, Paul "Battle of Manzikert: Military Disaster or Political Failure?" կամ 70.000 (Norwich (1991). Byzantium: The Apogee. London: Viking - P. 238) ռազմիկ, իսկ երբեմն էլ հայտնվում են նույնիսկ ավելի փոքր թվեր: Հարկ է նշել, սակայն, որ այս մոտեցման կողմնակիցները իրենց կարծիքը հիմնավորող ոչ մի լուրջ փաստարկ, ըստ էության, չեն բերում և ընդամենը միայն սահմանափակվում են ընդհանուր բնույթի դատողություններով, որ. «Այդքան շատ ուղղակի չէր կարող լինել»: Հետաքրքիր է, որ այս մոտեցման կողմնակիցները ոչ մի կերպ խնդիր չեն դիտարկում կոնկրետ ժամանակատարածային հարթությունում, քանզի, քչացնելով տարածաշրջանում միանշանակ առաջատար համարվող կայսրության բանակի ռազմական պատենցիալի հնարավորությունները, առաջանում են այլ և նույնիսկ համակարգային պատմական բնույթի խնդիրներ: Ասվածը հստակեցնելու համար ընդամենը մեկ պարզ օրինակ՝ Անիի թագավորությունն իր հզորության ժամանակաշրջանում ուներ մոտ 100.000 ռազմիկ, իսկ այդ պարագայում դառնում է անհասկանալի, թե ինչպե՞ս էր Բյուզանդական կայսրությունը ռազմաքաղաքական առումով մշտապես պահպանում իր գերիշխանությունը Անիի թագավորության նկատմամբ: Փաստորեն, եթե այս տեսակետի կողմնակիցները համառեն և անեն հաջորդ բայը՝ կասկածի տակ դնելով նաև Անիի թագավորության բանակի թվականները, տրամաբանական շղթայական սկզբունքով պետք է կասկածի տակ դրվեն նաև ուժերի ռազմաքաղաքական յուրօրինակ վիճակում գտնվող նաև այլ պետական միավորների բանակների թվաքանակը, ընդ որում և կոնկրետ ժամանակատարածային հարթության մեջ, ասենք օրինակ՝ 1010 թվականին, այլև՝ պատմական համայնապատկերում (օրինակ, Զարթոյի թագավորությունը 1220-ական թվականների սկզբին ուներ 90.000 հոգանոց բանակ, արդ ի՞նչ, այս թագավորությունը հզոր է եղել իր ծաղկման դարաշրջանի վերջի Բյուզանդիայից): Արդյունքում՝ առկա է երկու ելք, որոնցից երկուսն էլ բավարար չէ: Այսպես, կամ պետք է կասկածի տակ դնել սկզբնաղբյուրի հայտնած թվերը և, ինչպես վերևում ասվեց, շղթայական սկզբունքով կասկածի ենթարկել նաև, ըստ էության, առանց չափազանցության գործնականում բոլոր թվերը, քանի որ սրանք իրար հետ գտնվում են տրամաբանական և ռազմապատմական միանգամայն հիմնավորված շղթայական կապի մեջ, կամ էլ, մոռանալով այդ մասին, ուղղակի պնդել կարծիքը, իսկ այդ պարագայում արդեն չի մնա և ոչ մի հիմնավորում, թե ինչու պետք է սկզբնաղբյուրների հայտնած ուղղակի տվյալները և անուղղակի տեղեկությունները, որոնք հաստատում են սրանք, դրվեն կասկածի տակ:

<sup>4</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես», Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»:

<sup>5</sup> Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», Միքայել VII- Պարապիսակես: Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»:

<sup>6</sup> Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»:

հերթին, դեռևս 1068 թվականի օգոստոսի 5-ին Ապուլիայի դքսության բանակը (մոտ 20.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Ապենինյան թերակղզում կայսերական տիրույթների սիրտը հանդիսացող Բարին<sup>1</sup>: Եվս մեկ հաղթանակ տորմանները շահեցին հաջորդ տարվա սկզբին, երբ 1069 թվականի գարնանը Լեչչեի ճակատում Ապուլիայի դքսության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 100), որից հետո մտավ Գավինին ու Օբիանի (Հարավային Իտալիա)<sup>2</sup>: Բարիի պաշարման օրերին՝ 1070 թվականի գարնանից սկսած, Ապուլիայի դքսության բանակը (մոտ 20.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Նաև Բրինդիզին և 1071 թվականին տիրեց Նաև վերջինիս<sup>3</sup> ըստ Էռեթյան վերջ տալով կայսրության տիրապետությանը Ապենինյան թերակղզում:

Իշխանության գլուխ կանգնելուց հետո Ռոմանոս IV-ը առաջնահերթ ուղղություն հռչակեց Արևելքը, ընդ որում ոչ Ռեջիոյի անկումը և ոչ էլ տորմանների կողմից Բարիի երկարատև պաշարումը չստիպեցին կայսեր Նահանջել Նախնական Նպատակից՝ Արևելք ու միայն Արևելք, ամեն ինչ զոհելով հենց այս ուղղությամբ էր առաջանալ տեսչում Կոստանդնուպոլսի գահին հայտնված գորական կայսրը՝ ինչ-որ տեղ արդարացիորեն լինելով այն մտքին, որ Արևելքում հանգստություն ձեռք բերելուց հետո դժվար չի լինի վերատիրել Նաև կորցրած դիրքերին Արևմուտքում: 1068 թվականին անգործ Նստած չէր, սակայն, Նաև Ալփ-Արսլանը:

Արագորեն հասկանալով, որ նոր կայսեր օրոք իր սուլթանությանը վիճակված է լինելու վճռական ընդհարման մեջ մտնել Բյուզանդական կայսրության հետ, գործունյա այս սուլթանը կյանքի կոչեց մի շարք ռազմաքաղաքական միջոցառումներ: Այնուհանդերձ սուլթանի գործերում ամեն ինչ չէր, որ հարթ էր ընթանում և գործերը բարդ էին հատկապես Զարթլիի թագավորության պարագայում, որը մնաց առնվազն սպառնալից դրության մեջ: Իրոք, մինչ տարածաշրջանի հիմնական խաղացողները իրենց ուժերն էին կարգի բերում, 1068 թվականի օգոստոսին Մուխրանիի ճակատում (Ալգետ գետի հովտում) Բագրատ II-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) հաղթեցին Տփղիսից առաջխաղացած և շրջակայքն ասպատակող Սելջուկյան սուլթանության, Շուաբյանների ու Շադդադյանների Եմիրության միացյալ բանակին (33.000), ինչի արդյունքում Տփղիսը, Ռուսթավին և Գավազնի ամրոցը, ինչպես նաև Գագ ու Սուրբ Գրիգոր բերդերը անցան Զարթլիի թագավորությանը, իսկ Շամշուդե ամրոցը՝ Զարթլիի թագավորությանը ենթակա Զարադուռի իշխանությանը<sup>4</sup>: Ի պատասխան այս գործողության՝ 1068 թվականի սեպտեմբերին Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Ուտիքը և Գուզարքը՝ ամրապնդելով իր իշխանությունը տեղում<sup>5</sup>: 1069 թվականի գարնանը Ուտիքը ասպատակեց Նաև Շիրվանշահերի Եմիրության բանակը (մոտ 50.000) և հետ քաշվեց<sup>6</sup>, սակայն արդեն այդ ժամանակ սկիզբ էր առնում վճռական ընդհարումը տարածաշրջանի երկու գերտերությունների միջև:

1069 թվականի հունիսին, երբ երկու կողմերն էլ, թվում է, թե բոլոր պատրաստությունները տեսել էին ապագա ընդհարման համար, Սելջուկյան սուլթանության խոշոր բանակներից մեկը ասպատակեց Նեոկեսարիան ու նրա շրջակայքը<sup>7</sup>, սակայն ոչ ավել, քան մեկ ամիս անց Ռոմանոս IV-ի գլխավորությամբ արշաված Բյուզանդական կայսրության գլխավոր բանակը հասավ և 1069 թվականի հուլիսին Սեբաստիայի մոտ հաղթեց ավարով Նահանջող հակառակորդին<sup>8</sup>: Հաստատվելով Եփրատի վերին հոսանքներում՝ ռազմատենչ կայսրը որոշեց մարտական գործողությունները տեղափոխել գետի ափով դեպի հարավ՝ մաքրելով Եփրատի ողջ հունը և միայն դրանից հետո ավելի խորանալ հակառակորդի տարածքում: Կայսերական ռազմական

<sup>1</sup> Վիլհելմ Ապուլիացի «Ռոբերտ Գվիկարի կյանքը», գիրք 2, 3; Գաուֆրեդ Մալատերա «Ռոջերի և Ռոբերտի կյանքը», գիրք 2, գլուխ 41, 43; Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»; Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»; Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Միքայել VII- Պարապինակես»:

<sup>2</sup> Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> «Զարթլիս-Ցիուվրեբա», «Զարթլիի մատյանը»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; ալ-Ֆակիի «Ալ-Բաբի և Շիրվանի պատմություն»; Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>5</sup> ալ-Ֆակիի «Ալ-Բաբի և Շիրվանի պատմություն»; Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»:

<sup>6</sup> ալ-Ֆակիի «Ալ-Բաբի և Շիրվանի պատմություն»; Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>7</sup> Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»:

<sup>8</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»; Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»:

տեսաբանները, կարծես թե, ամեն ինչ ճիշտ էին հաշվարկել, սակայն իրականում նրանք թերացել էին մի կարևոր հարցում: Իրոք, խաբված լինելով հակառակորդի, կարծես թե, բացակայությամբ և իրապես չպատկերացնելով սուլթանության բանակի ընդհանուր թվաքանակը, մարտավարական որակները ու, մասնավորապես, տեղաշարժի արագությունը, նրանք, շարժվելով դեպի հարավ, բացեցին հարվածի ուղղությունը ուղիղ դեպի Փոքր Ասիայի խորքերը, ինչից էլ շտապեց օգտվել Ալի-Արսլանը: Այսպես թե այնպես, սակայն 1069 թվականի հոկտեմբերին կայսերական բանակը արշավանք սկսեց դեպի հարավ:

Սեբաստիա-Կոկիսոն-Մարաշ-Տլուբ երթուղով արշավող կայսերական հիմնական բանակի դեպի Մելիտե թեքված լրացուցիչ զորասյունը 1069 թվականի հոկտեմբերին Սելջուկյան սուլթանության խոշոր բանակի հետ առաջին ընդհարումը ունեցավ Մելիտեի մոտ ու, թեև կայսերական հեղինակները հստակ չեն արտահայտվում, սակայն միակարծիք են, որ կրած անհաջողությունն արդյունք էր հրամանատարական թերացումների<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ արդեն իսկ ի հայտ էին գալիս կառավարման ոլորտում առկա լրջագույն թերություններ, որոնք հետո այնքան թանկ էին արժենալու կայսրության բանակին և Ռոմանոս IV-ին անձամբ: Այսպես թե այնպես, սակայն, տիրելով Զյուսիսային Ասորիքում գտնվող Արտաք և Ղաթ ամրոցներին<sup>2</sup>, կայսրական բանակը 1069 թվականի նոյեմբերի սկզբին ասպատակեց Յալեայի շրջակայքը<sup>3</sup>, իսկ ամսվա կեսերին էլ Միրդասյանների եմիրության բանակից պաշարեց Մեմփիքը:

Զյուսիսային Ասորիքի կարևորագույն ամրացված կետերից մեկը հանդիսացող Մեմփիքի պաշարումը տարբեր հեղինակների կողմից նկարագրված է բավականին մանրամասն, ընդ որում բոլոր նկարագրություններում էլ պարզորեն երևում են կայսերական բանակի նույն այն թերությունները, որոնց մասին մի քանի անգամ արդեն խոսվեց՝ բանակի վատ կառավարում, կազմակերպչական ու մարտավարական խնդիրներ, կրոնագաղափարական երկփեղկում, ռազմիկների մեծ մասի թույլ մոտիվացվածություն և այլն: Կային, սակայն, նաև ռազմավարական ընկալումների լուրջ խնդիրներ, որոնք հենց այստեղ էլ ի հայտ եկան ամենայն սրությամբ:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1069 նոյեմբերի կես - նոյեմբերի 20 – Մեմփիքի ճ-մ<sup>4</sup>

Ռոմանոս IV-ի գլխավորությամբ Յալեայից արշաված Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 145.000, այդ թվում մեծաթիվ օղուզներ, պածիկներ, ղփչախներ, նորմաններ, ռուսներ, սլավոններ, բուլղարներ, ֆրանկներ, գերմանացիներ, վրացիներ և արբիսներ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 19.800, այդ թվում Փարսման-Ապուբապ Մամիկոնյանը) նոյեմբերի կեսին պաշարեցին քաղաքը Միրդասյանների եմիրություն ու Սելջուկյան սուլթանության միացյալ կայսրից (մոտ 1.000)՝ միաժամանակ նաև զգալի ուժեր թողնելով արևելքից քաղաքին մոտեցող Սելջուկյան սուլթանության, ինչպես նաև Միրդասյանների, Մրվանյանների, Շադդադյանների, Շիրվանշահների, Ուկայյանների և Նոմայրյանների եմիրությունների միացյալ բանակի (մոտ 100.000) դեմ:

I փուլ – Մինչ հիմնական բանակը զբաղված էր ճամբար զարկելով՝ հայկական հետևակը, պարզելով, որ պարիսպները ամուր չեն պաշտպանվում, անցավ հարձակման և գրավեց դրանք: Տեսնելով այդ՝ հարձակման անցավ նաև կայսերական հիմնական բանակը և արդյունքում քաղաքը գրավվեց, իսկ մի քանի կետերում դիմադրություն կազմակերպելու հակառակորդի բանակի փորձերն էլ հաջողություն չբերեցին:

II փուլ – Նոյեմբերի 18-ին քրիստոնյաները սկսեցին քաղաքի միջնաբերդի գրոհը և հաջորդ օրը գրավեցին այն: Միաժամանակ Սելջուկյան սուլթանության և Միրդասյանների եմիրություն միացյալ բանակը արևելքից ընդհուպ մոտեցավ քաղաքին: Նույն օրն էլ, սակայն, հրաժարվելով ենթարկվել քաղկեդոնականություն ընդունելու կայսեր պահանջին,

<sup>1</sup> Միբայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»; Զովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»:

<sup>2</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Միբայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»; Զովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»:

<sup>4</sup> Միբայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»; Զովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»; Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Միբայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 3; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

հայկական հետևակը ապստամբեց և հանդարտվեց միայն այն բանից հետո, երբ կայսրը հայտարարեց իր մտադրությունից հրաժարվելու մասին: Հայկական հետևակը տեղաբաշխվեց քաղաքի պարիսպների մոտ:

III փուլ – Նոյեմբերի 19-ին հակառակորդի բանակը անցավ հզոր հարձակման և, փախուստի մատնելով իրեն ընդդիմակայող ուժերին, պաշարեց կայսերական բանակի ճամբարը:

IV փուլ – Նոյեմբերի 20-ին ուժերը կենտրոնացրած կայսերական բանակը Ռոմանոս IV-ի անձնական ղեկավարությամբ հզոր հարձակման անցավ հակառակորդի բանակի ուղղությամբ և պարտության ու փախուստի մատնեց վերջինիս, սակայն չհետապնդեց՝ վերադառնալով քաղաք և ամրացնելով այն:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 8.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր: Փարսման-Ապուբապ Մամիկոնյանը նշանակվեց Մեմֆիշի կառավարիչ:

Մինչ ընթանում էին մարտերը Մեմֆիշի համար, Ալփ-Արսլանը աննկատ, բայց ուշադիր հետևում էր քրիստոնյաների բանակի տեղաշարժին և այն, որ նա լրջորեն չխոչընդոտեց կայսեր արշավանքին դեպի Ասորիք, իր բացատրությունն ուներ: Իրոք, արդեն մոտ կես դար Հալեպին և Հյուսիսային Ասորիքին տիրող Միրդասյանները նույն այս ժամանակ իրենց բավականին անկախ էին պահում շրջակա տիրակալների, այդ թվում նաև սելջուկյան հզոր սուլթանների նկատմամբ, ինչն էլ հենց ստիպեց Ալփ-Արսլանին թույլ տալ կայսերական բանակին մի լավ ահաբեկել Միրդասյաններին: Արդյունքում՝ Հալեպի շրջակայքի ասպատակումը, ինչպես նաև մի քանի օր տևած Մեմֆիշի պաշարումը և ամրացված այդ քաղաքի անկումը հպարտ Միրդասյանների հերթական եմիր Մահմուդ իբն Նասրին (1065-1075) ի վերջո ստիպեց դիմել սելջուկյան սուլթանի աջակցությանը, որն էլ առաջ շարժեց իր բանակներից մեկը: Որպես հետևանք, թեև Միրդասյանների եմիրության և Սելջուկյան սուլթանության բանակի համատեղ հարձակումը Մեմֆիշի ուղղությամբ վերջնական հաջողության չբերեց և քաղաքը մնաց կայսեր ձեռքում, սակայն նույն այդ հարձակումը լուրջ խնդիրներ առաջացրեց նաև քրիստոնյաների համար, որոնք արդեն ի վիճակի չէղան առաջանալ: Ալփ-Արսլանի օգտին էր նաև այն, որ ինչպես Միրդասյանները, այնպես էլ շրջակա այլ տիրակալներ, արդեն ոչ միայն «մահմեդական եղբայրության» ինչ-որ տեղ իդեալիստական գաղափարախոսությունից դրդված, այլ նաև ավելի կոնկրետ պատճառով առաջ մղվելով՝ իրենց տիրույթները կորցնելու ահից, վերջնականապես ենթարկվեցին հզոր Սելջուկյանին: Կար, սակայն, նաև ևս մեկ հանգամանք և հենց վերջին այդ հաղթաթուղթն էր, որ արդեն Նոյեմբեր ամսվա ամենավերջին տարածաշրջանի ռազմական սեղանին նետեց Ալփ-Արսլանը:

Եվ այսպես, մինչ ծանրաշարժ և դժվար կառավարվող կայսերական բանակը, ենթարկվելով հակառակորդի հյուժիչ հարվածներին, ձմեռելու և հանգստանալու համար Հյուսիսային Ասորիքից կնահանջեր Կիլիկիա<sup>1</sup>, Սելջուկյան սուլթանության խոշոր մի բանակ, անցնելով Հարավային Հայաստանի միջով ու գետանցելով Եփրատը, կարկտաբեր ու կործանիչ մի ամպի պես մտավ Փոքր Ասիա՝ հասնելով երկրամասի ամենախորքերը<sup>2</sup>: Մահմեդականները գործում էին ամենայն դաժանությամբ և Փոքր Ասիան այժմ արդեն ինքն էլ լիովին տեսավ այն բոլոր աղետներն ու սարսափները, որոնք վաղուց ի վեր ճաշակում էին հայերը բուն Հայաստանի տարածքում, ընդ որում Կիլիկիայում գտնվող կայսրը, որն իր ծանրաշարժ բանակը հենց նոր հագիվ էր տեղավորել ձմեռոցներում, առժամանակ ի վիճակի չէր որևէ բան ձեռնարկել:

1070 թվականի փետրվարի ապստամբություն բարձրացրին կայսերական բանակի եվրոպացի վարձկանների մի քանի հարյուրակներ: Ապստամբները, Կրիսպինի և կոմս Ռասսել Բեյլիի գլխավորությամբ մարտ ամսին ոտնատակ տալով Շապին-Գարահիսարի շրջակայքը<sup>3</sup>, նույն 1070 թվականի մարտի 4-ին հաղթեցին իրենց դեմ ուղարկված կայսերական ջոկատներից մեկին<sup>4</sup>, իսկ մի քանի օր անց էլ, ըստ էության, պատահաբար հանդիպելով սելջուկյան ավարառու

<sup>1</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»; Յովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»:

<sup>2</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»; Յովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»; Միքայել Պսելլոս «Ժամանակագրություն», «Եվրոպիա, Ռոմանոս IV», մաս 13; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»; Յովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»:

<sup>4</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»; Յովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»:

շոկատներից մեկին, ոչնչացրին նաև այն<sup>1</sup>: Եվրոպացիները, սակայն, որևէ հստակ ծրագիր չունեին, նրանք սեղմված էին երկու հզոր ուժերի միջև և շուտով աստիճանաբար ցրվեցին<sup>2</sup>: Եվրոպացի վարձկանների հատվածական այս ապստամբությունը վերջացավ, Կրիսպինն ու Ռասսել Բեյլին ներում ստացան և վերադարձան կայսերական ծառայության, սակայն արյունոտ տարին դեռ նոր էր սկսվում:

Իրոք, ցանկանալով ինչ-որ կերպ վերջ տալ Լեռնային Կիլիկիայից հյուսիս և հյուսիս-արևմուտք տարածվող սեփական տարածքներին ամայացմանը, 1070 թվականի ապրիլին ի վերջո կրկին ուժերն ի մի բերած Ռոմանոս IV-ը մի խոշոր բանակով սկսեց առաջանալ Կիլիկիա-Կեսարիա երթուղով: Իրենց հերթին թշնամու ուժերը, նահանջելով և ի մի գալով, քրիստոնյաների դեմ ելան Կեսարիայից հյուսիս-արևելք գտնվող Կապադոկիայի Լարիսա քաղաքի մոտակայքում:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1070 մարտի կես – Լարիսայի ճ-մ (Արաբկիրից մոտ 105 կմ արևմուտք)<sup>3</sup>

Սելջուկյան սուլթանության, ինչպես նաև Միրդասյանների, Մրվանյանների, Շադդադյանների, Շիրվանշահերի, Ուկայյանների և Նոմայրյանների եմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 80.000) մոտեցավ Կիլիկիա-Կեսարիա-Լարիսա երթուղով Ռոմանոս IV-ի գլխավորությամբ արշաված ու սեփական ճամբարում ամրացած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 100.000, այդ թվում մեծաթիվ օղուզներ, պածինակներ, դիչախներ, նորմաններ, ռուսներ, սլավոններ, բուլղարներ, ֆրանկներ, գերմանացիներ, վրացիներ և աբխազներ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 15.000):

I փուլ – Յակառակորդի բանակն անցավ գրոհի, սակայն այն հետ մղվեց:

II փուլ – Յակառակորդի բանակը սակավ ուժերով անցավ հարձակման և կեղծ նահանջով դուրս քաշեց կայսերական բանակին սեփական ճամբարից:

III փուլ – Յակառակորդի բանակը մարտի մեջ մտցրեց հիմնական ուժերը, սակայն, հանդիպելով համառ դիմադրության, ստիպված եղավ նահանջել:

Յայերը կորցրին մոտ 6.000, դաշնակիցը՝ մոտ 6.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

Վերջին ճակատամարտը ինչ-որ իմաստով կարող էր համարվել Ռոմանոս IV-ի հաղթանակ, բանգի թշնամին վերջին հաշվով նահանջեց, սակայն մյուս կողմից էլ դա հաղթանակ չէր այնքանով, որ իրականում թշնամին նահանջեց ըստ սեփական ծրագրի՝ քրիստոնյաների համար առջևում նախատեսելով օպերատիվ հերթական մի ծուղակ: Այսպես թե այնպես, բայց 1070 թվականի մայիս-հունիս ամիսներին Ռոմանոս IV-ի գլխավորությամբ արշաված Բյուզանդական կայսրության հիմնական բանակը դանդաղորեն առաջացավ Լարիսա-Արաբկիր-Մելիտե-Խարբերդ-Ճապաղջուր-Խորձյան-Մուզուր-Եկեղյաց երթուղով՝ փորձելով գալարած և իր այդ տեղաշարժով գուշակել թշնամու հարվածի հիմնական ուղղությունը և առնել դրա դեմը: Յետագան, սակայն, կրկին խառնեց Ռոմանոս IV-ի բոլոր ծրագրերը:

Բանն այն է, որ Եկեղյաց գավառի հարավային սահմաններում տեղի ունեցած մի քանի մարտերում սխուլերի դոմեստիկոս Փիլարտոս Վարաժնունու գլխավորած կայսերական բանակի վերջապահը պարտություն կրեց մինչ այդ Արճեշը գրաված<sup>4</sup> և այժմ միավորված ուժերով Ամիդից առաջխաղացող Սելջուկյան սուլթանության բանակի մանր հարձակումներից ու դժվարությամբ միացավ հիմնական բանակին, որի արդյունքում կայսերական բանակը, ըստ էության, չկարողանալով ապահովել Եփրատի պաշտպանական գիծը, առժամանակ փակվեց Նույն Եկեղյաց գավառում<sup>5</sup>: Փաստորեն, եթե 6 ամիս առաջ կայսրության բանակը պատասպարվել էր հարավում՝ Կիլիկիայում, և թշնամու հարվածի առաջ բաց էր թողել հյուսիսային օպերատիվ ուղղությունը, ապա այժմ էլ ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ Ռոմանոս IV-ի բանակը պարփակվեց արդեն հյուսիսում, սակայն հակառակորդի համար կրկին բաց թողեց հարվածի այս անգամ

<sup>1</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»; Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»:

<sup>2</sup> Յովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»; Յովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»:

<sup>3</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»; Յովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»:

<sup>4</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>5</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»; Յովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»:

արդեն հարավային օպերատիվ ուղղությունը: Արդյունքում՝ Սելջուկյան սուլթանության հիմնական բանակը, լիովին օգտվելով սեփական բարձր օպերատիվությունից և իր դիմաց չգտնելով Փոքր Ասիայի ուղղությունը փակող մի որևէ լուրջ դիմադրական ուժ, 1070 թվականի ամռանը կրկին ներխուժեց Անդրեփրատյան Ծոփք ու Կապադովկիա՝ հասնելով մինչև Իկոնիա ու ամայացնելով վերջինիս շրջակայքը<sup>1</sup>:

Ստեղծված ծանր պայմաններում կայսրը, որ պարփակվել էր Հայաստանի հյուսիսային լեռներում, ի վերջո կարգի բերեց սեփական ուժերը և կրկին ոտքի հանեց իր տանջված բանակը՝ փորձելով հասնել հակառակորդին: Կայսրության ռազմիկները, ընդհանուր ուղղություն ունենալով հարավ-արևմուտքը, փորձում էին փակել հակառակորդի վերադարձի ուղիները և, որ ամենակարևորն էր, թույլ չտալ Իկոնիայի մոտ կուտակված ու այնտեղից նահանջող մահմեդական ուժերին արևմուտքից մտնել Կիլիկիա: Իրոք, նահանջի այլ ճանապարհ Ալփ-Արսլանի բանակի համար արդեն չկար և Կիլիկիայից հյուսիս ձգվող ուղղությունը փակվել էր արևելքից առաջխաղացող Ռոմանոս IV-ի բանակի կողմից, սակայն արագությունը այս անգամ ևս փրկեց մահմեդականներին ու նրանք կարողացան հասցնել անցնել Հերակլեա-Տարսոն-Ադանա-Մամեստիա երթուղով<sup>2</sup>: Այս պայմաններում ուշացած բրիտանյանները թշնամու հետքերով իրենք ևս արևմուտքից մտան Կիլիկիա, սակայն, այսպես թե այնպես, կայսերական բանակը ի վիճակի չեղավ հասնել հակառակորդին: Արդյունքում՝ Սելջուկյան սուլթանության բանակի հիմնական ուժերը, օպերատիվ արվեստում լիովին գերազանցելով հակառակորդին, արագ տեղաշարժով հարվածներ հասցնելով ամենաթույլ կետերին և ստիպելով վերջինիս անարդյունք հետապնդում իրականացնել, ամենայն հաջողությամբ ապաստանեցին Հյուսիսային Ասորիքի իրենց դաշնակից Միրդասյաններին ենթակա տարածքներում: Այս ընթացքում կայսերական բանակը, այն էլ միայն տեղական ուժերի հաշվին, կարողացավ գրանցել միայն երեք հաջողություն՝ Թոռնավանի երբեմնի հերոս Հասանի որդի Աբլղարիբ Արծրունու գլխավորած բանակը Տարսոնի մոտ դարանը գցելով ջախջախեց ավարով նահանջող հակառակորդի բանակի մի ոչ փոքր ջոկատի<sup>3</sup>, Անտիոքի դուքս Խաչատուրի գլխավորած բանակը Հառնի ամրոցի ճ-մ-ում հաղթեց շրջակայքն ասպատակող թշնամու բանակի մի մասին<sup>4</sup>, իսկ Իսահակ I-ի եղբայր Հովհաննեսի որդի Մանուիլ Կոմնենոսի գլխավորությամբ Կապադովկիայում գործող կայսրական բանակն էլ կարողացավ մանր մարտերով երկրամասը մաքրել մահմեդականների ցրված ուժերից<sup>5</sup>, չնայած վերջին դեպքում սրանք մեծ հաշվով արդեն իրենք որևէ ցանկություն չունեին մնալ տեղում և այդ պահին առավելագույնը, որ ուզում էին, ավարով հեռանալն էր:

1070 թվականի աշնան կեսերին, երբ Ալփ-Արսլանի բանակի հիմնական ուժերը հեռացան դեպի սեփական տիրույթների խորքերը և առժամանակ ցրվեցին, իր բանակը ձմեռոցներում ու հատկապես Սեբաստիայի շրջակայքում տեղավորելուց հետո մայրաքաղաք վերադարձավ նաև Ռոմանոս IV-ը: Իհարկե, կայսերական քարոզչամեթենան ոչ մի ջանք չխնայեց ավելի քան մեկ տարի տևած ռազմական գործողությունները հոգուտ կայսեր ներկայացնելու համար ու թվում էր, թե դրա համար բոլոր հիմքերը կային և մասնավորապես գլխավորը՝ թշնամին նահանջել էր կայսրության տարածքներից: Այդ ամենը, սակայն, ռազմական գործից հեռու և անտեղյակ մարդկանց համար էր, իսկ իրերի դրությունից իրապես տեղյակ մարդկանց ու հատկապես Ռոմանոս IV-ի համար պարզ էր՝ իրականում այդ ինքն և իր բանակը չէին, որ դուրս էին մղել թշնամուն կայսերահպատակ տարածքներից, այդ ուղղակի թշնամին ինքն էր, հարստացած ավարով, ինչ-որ մի պահի հարմար գտել հեռանալ: Կայսերական բանակի կասկածելի հաջողությունները գիտակցում էին, օրինակ, ռազմական գործից ոչ վատ տեղյակ Նորմանները, որոնց տեսակետի կրող Վիլիելմ Ապուլիացին արտահայտվում էր բավականին միանշանակորեն, նշելով, որ. «Այդ պատերազմում հաջողությունը փոփոխական եղավ, քանզի, թեև Ռոմանոսը մի կողմից հաղթական էր մնում ու փախուստի էր մատնում հակառակորդին, բայց մյուս կողմից էլ վճռական ճակատամարտ չէր լինում»<sup>6</sup>:

<sup>1</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»; Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»:

<sup>2</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»; Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»; Միքայել Պսելլոս «Ժամանակագրություն», «Եվդոկիա, Ռոմանոս IV», մաս 17:

<sup>3</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»; Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»:

<sup>4</sup> Վասիլ Դաիր «Ժամանակագրություն»:

<sup>5</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»; Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»:

<sup>6</sup> Վիլիելմ Ապուլիացի «Ռոբերտ Գվիսկարի կյանքը», գիրք 3:



Ռոմանոս IV-ը բավականին հասկանում էր ռազմական գործից ու, թերևս, կարելի է ենթադրել, որ նա ինքը ևս գիտակցում էր օպերատիվ այն սխալները, որը թույլ էր տվել: Իրոք, խաբված հակառակորդի կողմից, կայսրն և նրա մերձավոր շրջապատը երկու անգամ անընդմեջ, ըստ էության, լիովին անպաշտպան էին թողել հարվածի հիմնական ուղղությունը, որի արդյունքում թշնամին ոտնատակ էր տվել կայսրության նույնիսկ այնպիսի հեռավոր շրջաններ, որտեղ թշնամական ուժեր չէին տեսել արդեն գրեթե երկու հարյուրամյակից էլ ավել:

Մարտական գործողություններում առաջացած մոտ հնգամսյա դադարը կողմերը օգտագործեցին ըստ արժանվույն: Ռոմանոս IV-ը, վերջնականապես ի մի բերելով բոլոր ուժերը, կայսրության փոքրասիական տիրույթներում կենտրոնացրեց 200.000 հոգանոց մի հսկայական բանակ: Հաշվարկն արվում էր առ այն, որ, նույնիսկ, եթե չհաջողվի էլ հակառակորդին վճռական մարտ պարտադրել, գոնե ստեղծվի այնպիսի մի իրավիճակ, որ մի բանի գլխավոր ուղղություններում տեղակայված այս ուժերը զուտ ֆիզիկապես խոչընդոտեն հակառակորդի հետագա առաջխաղացմանը՝ թույլ չտալով Նախորդ տարիների ներթափանցումների տիպի ներթափանցում դեպի սեփական տիրույթների խորքեր: Այս անգամ թվում էր, թե ամեն ինչ ճիշտ է արվել, սակայն այնուհանդերձ թույլ տրվեցին քաղաքական բնույթի մի շարք սխալներ, որոնք էլ վերջին հաշվով կործանարար ազդեցություն ունեցան վերջնական արդյունքի վրա:

Ամենից գլխավոր սխալն այն էր, որ կայսրը, հրապուրված մեծաբանակ վարձկանների ուժով և թվացյալ հզորությամբ, համառորեն ոչ միայն աչքաթող էր անում տեղացիներին ու նրանց ուժերին, խոսքն ամենից առաջ հայերի մասին է, այլև ամեն կերպ հալածում էր նրանց: Տարված միակրոն պետություն ունենալու մարմաջով և դրա մեջ տեսնելով սեփական տերության ապագա հզորության հիմքերից մեկը՝ կայսրն այնուհանդերձ գործում էր անչափ ուղղամիտ՝ իր դեմ հանելով ամենից առաջ հենց սեփական բանակի կարևորագույն տարրերից մեկը կազմող միաբնակ հայերին: Հնարավոր է, որ հայերին համառորեն չսիրելու խորքային և նույնիսկ գուցե ենթագիտակցական պատճառների մեջ Ռոմանոս IV-ի պարագայում առաջնային դեր ուներ այն հանգամանքը, որ ժամանակին դեռևս սովորական ազնվականի կարգավիճակում գտնվող Ռոմանոսի կողմից իշխանությանը տիրելու ուղղությամբ հղացած ու անհաջողությամբ ավարտված դավադրության մեջ վերջինիս մատնելու դերը ստանձնել էր ազգությամբ հենց հայ մի անձնավորություն և կայսրը համառորեն չէր կարողանում մոռանալ այդ հանգամանքը, հնարավոր է կային նաև այլ պատճառներ, սակայն մի բան փաստ էր, որ հայերին հալածելու մշտական այդ մոլուցքը հանդիսացավ կայսեր ռազմական ձեռնարկումների ձախողման գլխավոր պատճառներից մեկը՝ յոթ դար անց կրկին յուրօրինակ ողջույն հղելով Հուլիանոս Ուրացողին:

Պետք է ասել, սակայն, որ կայսեր առանձնապես սիրելու հիմքեր չունեին նաև եվրոպական վարձկանները, որոնք, հատկապես իտալական նորմանների հաջողությունների և Նախորդ տարիներին ականատես եղած կայսերական ռազմական մեքենայի անհաջողությունների ֆոնին, ավելի ու ավելի քիչ էին սկսում հարգել Ռոմանոս IV-ին ու նրա ռազմական մեքենան: Այս առումով հատկանշական էր ամենից առաջ հենց Կրիսպինի վարքագիծը, որը, մի պահ ապստամբելով և հետո կարծես կրկին ենթարկվելով կայսեր, իրականում լրջորեն տրամադրված էր հենց նույն այդ կայսեր դեմ: Եվրոպացի վարձկանների սրտով չէին նաև կայսեր դրսևորած խստությունները, դե իսկ ինչ վերաբերում է արմատներով թյուրք վարձկաններին, ապա սրանք, ընդհանրապես, տեսնելով իրենց ցեղակիցների հաջողությունները, աստիճանաբար ավելի ու ավելի քիչ էին հակվում կայսրությանը հետագայում ևս ծառայելու մտքին:

## Գլուխ 166

### Մանազկերտի աղետը և Ռոմանոս IV-ի կառավարման ավարտը

1071 թվականի՝ վճռական լինելուն կոչված այդ տարվա, մարտական գործողությունների սկիզբը դրվեց մանր ընդհարումների տեսքով: Արդեն հունվարի վերջին Ալփ-Արսլանին ենթակա Շադդադյանների և Շիրվանշահերի եմիրությունների միացյալ բանակը, օգտվելով այն բանից, որ քաղաքի կայսերական կայազորը մինչ այդ դիմել էր ահաբեկված փախուստի, Հայկական

բանակից գրավեց Մանազկերտը<sup>1</sup>: Քաղաքն ավերվեց, իսկ Կոստանդնուպոլսում էլ հասկացան, որ սկիզբ է առնում նոր մի պատերազմաշրջան:

1071 թվականի փետրվարին Սելջուկյան սուլթանության սահմանապահ բանակներից մեկը կայսերական բանակից գրավեց Թլմուխ և Թլթովրաթ ամրոցները<sup>2</sup>, որից հետո արդեն սուլթան Ալփ-Արսլանի գլխավորած խոշոր բանակը ասպատակեց Տիգրանակերտի, Ամիդի և Սևավերակ ամրոցի շրջակայքը՝ նահանջելով միայն խոշոր փրկագին ստանալուց հետո<sup>3</sup>: Այսպիսով՝ սուլթանը միաժամանակ և բավարարություն էր տալիս իր բանակի ռազմիկների նյութական ձգտումներին, և ահաբեկում էր սահմանամերձ տիրակալներին՝ ապագա մարտական գործողություններում նրանց հավատարմությունն ապահովելու նպատակով:

1071 թվականի մարտի սկզբից ապրիլի վերջ Ալփ-Արսլանի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության հիմնական բանակը, դաշնակցած տեղական մահմեդական գահատոհմերի հետ, պաշարեց Եդեսիան<sup>4</sup> և Մեմֆիշը<sup>5</sup>: Արդյունքում, թեև երկու այս քաղաքներն էլ սուլթանը չգրավեց, սակայն Մեմֆիշի պաշարումը մեկ այլ հաջողության հիմք դարձավ:

Իրոք, թեև Սեբաստիայից առաջխաղացած կայսերական խոշոր բանակն ի վերջո ստիպեց թշնամուն մի քիչ նահանջել այս քաղաքից, սակայն օգտվելով այն բանից, որ հակառակորդի հիմնական ուժերը շարժվել են դեպի Մեմֆիշ, Սելջուկյան սուլթանության բանակներից մեկը մոտեցավ Արևելքի դոմեստիկոս Մանուիլ Կոմնենոսի, Միքայել Բագրատունու և Նիկեփոր Մլեհ Յայի գլխավորությամբ արդեն հենց Սեբաստիային մոտ ճամբարած Բյուզանդական կայսրության բանակին ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (այդ թվում Թոմնիկ-Գողերձ Յայը և Միքայել Բագրատունին), որից հետո հարձակումով և կեղծ նահանջով առաջ քաշելով, գլխովին ջախջախեց կայսերական թիկունքային այդ ուժերին<sup>6</sup>, ընդ որում Մանուիլ Կոմնենոսը, Միքայել Բագրատունին, Նիկեփոր Մլեհը ու Թոմնիկ Գողերձը գերվեցին: Պարտությունն այսպես թե այնպես լիակատար էր, իսկ այն, որ գերված կայսերական զորավարները կարողացան համոզել թշնամու առաջնորդին անցնել կայսրության կողմը, թողնել իր բանակը և գերիների հետ միասին փախչել Կոստանդնուպոլիս, ստեղծված պայմաններում հազիվ թե կարող էր որևէ սփոփանք հանդիսանալ: Ավելին, վերացնելով իրենց ուղին փակող, ըստ էության, միակ խոչընդոտը, Սեբաստիայի ջարդից կարճ ժամանակ անց հակառակորդի բանակը, ինչպես և նախորդ տարիներին, կրկին ամայացրեց Անդրեփրատյան Ծովքը, Կապադովկիան, Փռյուզիան, Պիսիդան, Ամորիոնը ու նրա շրջակայքը և նահանջեց միայն խոշոր ավար ձեռք բերելուց հետո<sup>7</sup>: Փաստորեն այս անգամ ևս Սելջուկյան սուլթանության բանակը, մարտավարական առումով գերազանցելով կայսերական բանակին, կարողացավ լուրջ հաջողություն գրանցել և կրկին ներխուժել կայսրության թիկունքային շրջաններ՝ հերթական անգամ, ըստ էության, ցույց տալով Ռոմանոս IV-ի հղացած ռազմական համակարգի ողջ սնանկությունը:

1071 թվականի ապրիլի 16-ին, մինչև վերջին պահը հայացքը ծովին հառած օգնության սպասելով մայրաքաղաքից, ռոմանների հարվածների տակ ընկավ կայսրության ապենինյան տիրույթների սիրտը համարվող Բարին, սակայն նույնիսկ այդ քաղաքին օգնության հասնելու մշտական խնդրանքները, ինչպես նաև քաղաքի անկումով պայմանավորված Ապենինյան տիրույթների, ըստ էության, վերջնական կորուստը չէին կարող ստիպել որպես ռազմիկ, զորավար և կայսր խորապես խոցված Ռոմանոս IV-ին շարժվել Արևմուտքին օգնության: Իրոք, կարծես մի խորը կրթով տարված խաղամուլ, որը ողջ խաղագուժմարդ դրել է միայն մեկ և միակ մի հնարքի վրա, կայսրը, չմտածելով արդեն նույնիսկ օպերատիվ նրբությունների մասին, 1071 թվականի հունիսի սկզբին ոտքի հանեց իր հսկայական բանակն ու շարժվեց Յայաստանի ուղղությամբ:

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Յովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; ալ-Ֆակիի «Ալ-Բաքի և Շիրվանի պատմություն»; Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատմության պատմությունը»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>5</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»; Յովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»:

<sup>6</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»; Յովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»; Նիկեփոր Բրիենոս «Պատմական նոթեր», գիրք 1, մաս 7, 11; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Յովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 3:

<sup>7</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»; Յովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»:

«Կայսերական հրամանով բոլորն էլ հավաքվեցին Փռյուզհայում, այսինքն՝ Անատոլիկոն բանակաթեմում: Այստեղ կարելի էր տեսնել մի ապշեցուցիչ բան: Ողջ արևելքն ու արևմուտքը հպատակեցնող հռոմեացիների հռչակավոր մարտիկներն այստեղ շատ փոքրաթիվ էին, այն էլ թշվառությունից ու տառապանքներից գլխիկոր, անգրահ: Սուրբ գրքի ասածի պես՝ նրանք թրերի և այլ զենքերի տեղ պատերազմի ժամանակ կրում էին խոփեր ու մանգաղներ, չունեին պատերազմական ձիեր և այլ անհրաժեշտ հանդերձանք: Դրա պատճառն այն էր, որ վաղուց էր, ինչ կայսրը պատերազմի չէր գնացել, իսկ նրանք, որպես ոչ պետքական ու ոչ զինապարտ, ռոճիկ, ինչպես նաև սովորական ուտեստներ չէին ստանում: Նրանք անարի էին և վախկոտ, անընդունակ ոչ մի սխրանքի և այդ բանի լուռ վկան անգամ նրանց կեղտոտ, կարծես ծխից մրոտված դրոշներն էին, որոնց հետևում էին փոքրաթիվ ու խղճուկ զինվորներ», - չարագուշակ կանխատրամադրվածությամբ հայտնում է Զովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը<sup>1</sup>, իսկ կայսերական բանակի գործող զորավար Միքայել Աթալիատեսն էլ իր հուշերում ցավով նշում է. «Կայսերական հրամանով բոլորն էլ հավաքվեցին Փռյուզհայում, այսինքն՝ Անատոլիկոն բանակաթեմում: Ըստ նախնական հրամանի այնտեղ հավաքվեցին զնդերի հրամանատարները և նրանց զինվորները, որոնք համալրեցին զնդերը: Շատ հայտնի զնդերից, սակայն, միայն անուններն էին մնացել և՛ մի քանի տղամարդիկ, որոնք թշվառ ու տառապած տեսք ունեին, լիովին զինված չէին ու առանց ձի էին: Դրա պատճառն այն էր, որ վաղուց էր, որ նրանց պատշաճ ուշադրություն չէին հատկացնում, քանի որ ահագին ժամանակ էր, ինչ կայսրը պատերազմի չէր գնացել արևելք, նրանք ռոճիկ չէին ստացել և, այդ պատճառով էլ թուլանալով ու անհրաժեշտ ուշադրությունից զրկված լինելով, սեփական խեղճության և թշվառության պատճառով թիկունք էին դարձրել հակառակորդներին: Այս կերպ նրանք անարի և անկարող էին դարձել ու ոչ մի լավ բանի պիտանի չէին: Այդ բանի լուռ վկան անգամ նրանց կեղտոտ, կարծես ծխից մրոտված դրոշներն էին, որոնց հետևում էին փոքրաթիվ ու խղճուկ զինվորներ»՝ չզլանալով մանրամասն պատմել նաև մի շարք վատ նախանշանների մասին, որին ուշադրություն դարձրին սևահավատությամբ պատված շատ մարդիկ<sup>2</sup>: Փոքր Ասիայի տարբեր ճանապարհներով, վերջնական հավաքակետ ունենալով Սեբաստիան, վարգում էին մեծաթիվ օղուզները, պածինակները, ղփչախներն ու խագարները, իրենց ծանր հանդերձների մեջ հպարտորեն արձանացած, սեփական խոշոր նժույզներով ընթանում էին նորմանները, ֆրանկներն և գերմանացիները, սրանցից ամեն կերպ փորձում էին հետ չմնալ վարձկան ռուսները, ինչպես նաև կայսերահպատակ կամ վարձկան սլավոններն ու բուլղարները, իսկ հյուսիսից էլ՝ Տրապիզոնի կողմից, մոտենում էին վարձկան և դաշնակից վրացիներն ու աբխազները, որոնք բոլորին, արդեն հիմնականում տեղերում, պետք է միանային հայերը: Եվ այսպես, նպատակ ունենալով վերջնականապես մաքրել կայսրության տարածքը Սելջուկյան սուլթանության բանակից և վերջ տալ նրա ասպատակություններին՝ ստեղծվեց մի մեծաքանակ, բայց բազմազգ, թույլ ու վատ կառավարվող բանակ և արշավանք սկսվեց դեպի արևելք:

Բանակի ղեկավար կազմում էր ամենից առաջ կայսր Ռոմանոս IV-ը, որի մասին բավարար ասվեց: Գլխավոր դերակատարներից էր նաև սիսուրի դոմեստիկոս Փիլարտոս Վարաժնունին, որը նախորդ ռազմական գործողություններում, մեղմ ասած, ամենևին էլ չէր փայլել, բայց որին կայսրը շարունակում էր գնահատել բավականին բարձր ամենից առաջ իր կազմակերպչական հմտությունների և, ի տարբերություն շատ այլ հայերի, կրոնական հարցերում վերջինիս դրսևորած ծայրահեղ ճկունության համար: Առաջնային տեղ ուներ նաև իր ժամանակի լավագույն ռազմիկ զորավարներից մեկը հանդիսացող Արևմուտքի դոմեստիկոս, 1057 թվականին կուրացված Բրիեննոսի որդի, Նույնանուն Նիկեփորը: Զենց այս Նիկեփորի որդի, կրկին Նույնանուն Նիկեփորն էր, որ հետագայում, գրիչը վերցրած ձեռքը, պատմելու էր այդ թվում նաև իր հոր մասնակցությամբ տեղի ունեցած վճռորոշ այս իրադարձությունների մասին: Բյուզանդական կայսրության բանակի կազմում էր նաև մագիստրոս Զովսեփ Տարխանիատես-Կատակոլոնը<sup>3</sup>, Կատակոլոնների հատկի ռազմական տոհմից սերող այդ բարձրաստիճան ազնվականը, որին,

<sup>1</sup> Զովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»:

<sup>2</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»: Զովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»:

<sup>3</sup> «Տարխանիատես»-ը քննարկվող դեպքում այս անձի մակնունն է, որը կարող է իր արմատներով գնալ օրինակ այն փաստին, որ Գրիգորը եղել է Եթովպ թյուրքական զորամասերի հրամանատար, կամ էլ կապ ունենալ Տարոնի հետ: Զետաքթիր է, որ մի քանի տասնամյակ անց հիշատակվող Զովսեփի որդուն Նիկեփոր Բրիեննոսը ուղղակիորեն կոչում է «Կատակոլոն», մի անուն, որը քննորոշ է Կեկավմենոսների տոհմին:

սակայն, ապագա իրադարձություններում վիճակված էր բավականին ոչ միանշանակ դեր խաղալ: Այլ զորավարներից հայտնի էին կայսեր շքախմբի զորավարների թվին պատկանող Միքայել Աթալիատեսը, որը հետագայում այս ամենի մասին խիստ արժեքավոր հուշեր էր թողնելու, ինչպես նաև Թեոդորոս Ալիաթեսը, որը մինչև վերջ հավատարիմ էր մնալու կայսեր: Բանակում բնականաբար ազդեցիկ էին նաև Դուկասները, որոնք ամենից առաջ ներկայացված էին ի դեմս Զովհաննես Դուկասի որդիներ Անդրոնիկոսի և Կոնստանդինի:

Եվրոպացի վարձկաններից հայտնի էր ամենից առաջ կոմս Ռասսել Բեյլին: Այլոց պահով, թեև ուղղակի չի հայտնվում, սակայն ամենայն հավանականությամբ կայսեր բանակում էին Կրիսպինը, ինչպես նաև արդեն ծեր, սակայն երիտասարդական եռանդը պահպանած Զելվիուս Ֆրանկապոլը:

Արշավանքի ելած կայսր Ռոմանոս IV-ի բանակում ամենաընդհանուր գնահատականներով կային ազգությամբ կամ գոնե արմատներով հայ համարվող մոտ 50.000 ռազմիկներ, որոնցից Փիլարտոս Վարաժնունու և Զովսեփ Տարխանիատես-Կատակոլոնի մասին արդեն խոսվեց: Այլ հայերից հայտնի է ամենից առաջ Կարինի դուքս Նիկեփոր Վասիլակի Զայը<sup>1</sup>: Վերջինս ըստ Աննա Կոմնենոսի վկայության. «*Արիական և անվախ հոգու տեր մի մարդ էր, իսկ նրա ողջ պահվածքում, ընդհանրապես, ինչ-որ իշխանական մի բան կար: Նա ուներ որոտի նմանվող ձայն, որը շփոթի էր մատնում ողջ զորքը, իսկ նրա գոռոցն էլ ի վիճակի էր յուրաքանչյուր մեկին լքել քաջությունից: Դա խոսքով անպարտելի մի մարդ էր, որը կարողանում էր և մարտի կոչել ռազմիկներին, և՛ նրանց փախուստի մատնել*»<sup>2</sup>: Զենց այս մարդուն էր, որ, ինչ որ տեղ գուցե սեփական հորը մեծարելու, իսկ ինչ-որ տեղ էլ, հնարավոր է, նրան արդարացնելու համար, հետ չմնալով իր կնոջից, պատմիչ Նիկեփոր Բրիեննոսը բնորոշում էր որպես մի համարձակ և ուժեղ, սակայն միաժամանակ նաև՝ հանդուգն ու պոռթկումների մեջ անզուսպ մարդու<sup>3</sup>: Նիկեփոր Վասիլակիին, որպես մի քաջ ու պատերազմող մարդու, գիտեն նաև Մատթեոս Ուռհայեցին և Սմբատ Սպարապետը<sup>4</sup>: Արշավող բանակում հայերից հայտնի էին նաև Եղեսիայի դուքս Պետրոս Զայը, որին հենց վերջերս հաջողվել էր բավականին հաջող կազմակերպել իր քաղաքի պաշտպանությունը, պրոտովեստարիոս Վասիլ Մլեհ Զայը, այլոց հետ միասին վերջերս գերի ընկած ու գերությունի ազատված Թոռնիկ Գողերձ Զայը, Լևոն Դավաթանոս Զայը, ինչպես նաև Խատապ Զայը, որին որպես մի քաջ ու պատերազմող մարդու են ճանաչում Նույն Մատթեոս Ուռհայեցին և Սմբատ Սպարապետը<sup>5</sup>: Ինչպես արդեն ասվեց, կայսերական բանակի արշավանքի կապակցությամբ ոտքի էր ելել նաև ողջ Զայաստանը: Լոռու, Սյունիքի ու Խաչենի թագավորությունները, ինչպես նաև Տարոնի իշխանությունը, գտնվելով սուլթանության թիկունքում և զգուշանալով բացահայտ ու պաշտոնական աջակցություն ցույց տալ քրիստոնյաներին, այնուհանդերձ ոչ պաշտոնական մակարդակով զգալի ուժեր էին ուղարկել, որին գումարվեց նաև կայսերահպատակ հայերի ոգևորությունը: Ոգևորված էին նաև Սեբաստիայում հաստատված Արծրունիները և համընդհանուր այդ ոգևորությունը չէր կիսվում, թերևս, միայն Անիի թագավորության վերջին արքա Գագիկի գլխավորած Ծամնդապի թագավորությունում, ընդ որում կյանքը ցույց տվեց, որ վերջին մոտեցման կողմնակիցներն էին հենց, որ ամենաշատը մոտ էին իրական, թեև ոչ միութարական իրականությանը:

Այսպիսով, տարբեր ուղիներով և մանր ու մեծ խմբերով առաջանալով Փոքր Ասիայի ու Զայաստանի ամենատարբեր մասերից, ուժերն ի մի բերող կայսերական բանակը սկսեց աստիճանաբար մոտենալ և հավաքվել Սեբաստիայում: Նույն այս ժամանակ այս ամենի մասին ժամանակին տեղեկացած սուլթան Ալի-Արսլանը իր հերթին սկսեց արագորեն կենտրոնացնել սեփական բանակը: Արդյունքում՝ արդեն 1071 թվականի հուլիսին Ալի-Արսլանի առաջապահը, կրկին Նույն Սեբաստիայի մոտ հարձակման անցավ հակառակորդի առաջապահի ուղղությամբ և կեղծ նահանջով առաջ քաշեց նրան, իսկ հետո էլ, մարտի մեջ մտցնելով դարանում տեղադրված

<sup>1</sup> Բյուզանդական կայսրության արքայությունում այս տոհմը հայտնի է «Վասիլակի» անունով: Սակայն այս տոհմի ամենահայտնի ներկայացուցիչը՝ Գող Վասիլը, ըստ ուսումնասիրությունների (օրինակ՝ ԶՄՅ, հատոր 3, էջ 150) Կամսարականների տոհմից էր: Այնպես, որ սխալ չի լինի, եթե նրանց կոչենք իրենց իրական՝ հայկական տոհմանունով:

<sup>2</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիադա», գիրք 1, մաս 7-9:

<sup>3</sup> Նիկեփոր Բրիեննոս «Պատմական նոթեր», գիրք 1, մաս 14:

<sup>4</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>5</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

հիմնական ուժերը, ծանր պարտության մատնեց վերջինս<sup>1</sup>: Այս դեպքերից շատ կարճ ժամանակ անց, երբ կայսերական հիմնական բանակը հավաքվեց Սեբաստիայի շրջակայքում, իսկ քաղաքի հայերն էլ Վասպուրականի թագավորության արքայազն Դավթի (1025-1036) որդիների Ատոմ և Աբուսահլ Արծրունիների (1036-1080) գլխավորությամբ եկան հարգանքի իրենց հավաստիքը մատուցելու հենց նոր քաղաք ժամանած Ռոմանոս IV-ին, վերջինս, ենթակա լինելով մի շարք քաղկեդոնականների ամբաստանություններին, թե Սեբաստիայի մոտ տեղի ունեցած վերջին պարտության մեջ մեղավոր են եղել հայերը, մի շարք սպառնալիքներ տեղաց Նույն հայերի գլխին, իսկ հետո էլ հրամայեց իր բանակին ասպատակել քաղաքի շրջակայքը: Ավելին, կայսրը նաև ավելի հեռուն գնաց և սպառնաց, որ արշավանքից վերադառնալուց հետո դավանափոխ է անելու բոլոր հայերին ու նրանց դարձնելու է քաղկեդոնական<sup>2</sup>: Այլ ավելի անհաջող միտք պատերազմական այդ դրության մեջ գտնվող կայսերական բանակում, թերևս, հնարավոր չէր արտահայտել, բայց կայսրն այնուհանդերձ ոչ միայն արտահայտեց այդ միտքը, այլև՝ պնդեց իրենը<sup>3</sup>:

Ինչպես արդեն ասվեց, Սեբաստիայում և հարակից շրջաններում կուտակվում էր աննախադեպ մեծության, բայց նաև խայտաբղետ ու վատ կառավարվող մի բանակ, որի ռազմիկների մեծ մասը հաջողության գործում հիմնականում մոտիվացված էր բավականին թույլ: Արդեն Սեբաստիային մոտենալիս կար պարենամթերքի զգալի պակաս, որը, համապատասխան ռազմիկների թվի ավելացմանը, ավելի ու ավելի էր սրվում: Այս կապակցությամբ բացատրական մի որևէ աշխատանք այդպես էլ չէր կատարվում, որպեսզի վարձկանները հասկանային, որ գտնվում են ոչ թե գրավված կամ թշնամական, այլ հենց կայսեր պատկանող երկրում: Բանը հասավ Նույնիսկ նրան, որ գերմանացի վարձկանները, որոնց հետ կայսրը մինչ այդ առանձնակի հույսեր էր կապում, անցան բացահայտ թալանի և դրա հետևանքով հենց կայսեր իսկ կողմից շնորհագրկվեցին: Այսպիսով, թեև առկա էին նաև ռազմական բնույթի այլ գործոններ ևս, որի արդյունքում Սեբաստիան տուժվեց, և կայսեր կրոնական դոգմատիկությունն ու հայատյացությունը չէին միայն, որ բերեցին Սեբաստիայի և հարակից շրջանների ամայացմանը, բայց փաստը մնում է փաստ, որ կայսրության բանակի կարևորագույն տարրերից մեկը հանդիսացող հայերը հերթական անգամ ընկան հարվածի տակ, ինչը, մեղմ ասած, ոչ մի կերպ չէր կարող նպաստել կայսերական բանակի մարտունակության բարձրացմանը: Գերմանացիները, իհարկե, արժանի պատիժ էին ստացել, սակայն այդ հանգամանքն իր հերթին եվրոպացի բոլոր վարձկանների շարքերում այնուհանդերձ խուլ դժգոհություն առաջացրեց:

Կային նաև այլ խնդիրներ և ամենագլխավորը քաղաքականն էր՝ Դուկասները, որոնք փաստորեն հեռացվել էին կայսրության կառավարման ղեկից, բայց մնացել էին պետական ու ռազմական համակարգի բարձր օղակներում, Նույն այս ժամանակ Բյուզանդիայում հաստատված Կոնստանդին X-ի եղբայր Զովհաննեսի գլխավորությամբ հմտորեն օգտագործելով կայսեր դեմ առկա դժգոհությունները, բանակում դավադրական մի իսկական ցանց էին ստեղծել՝ նախատեսելով վճռական պահին, ըստ էության, թշնամուն հանձնել իրենց այդքան խանգարող կայսեր, կառավարման ղեկին կրկին դնել Միքայել VII-ին, որպես վերջինիս կրտսեր համակայսր կրկին հաստատել նրա փոքր եղբայր Կոնստանդինոս III-ին ու կայսրության կառավարումը վերադարձնել սեփական խմբակցության իշխանությանը: Այս կապակցությամբ առավելագույնը, որ արեց Ռոմանոս IV-ը, դա Միքայել VII-ի կրտսեր և Կոնստանդինոս III-ի ավագ եղբորը համակայսր ճանաչելն էր, ընդ որում հաշվի էր առնեցվում այն հանգամանքը, որ Անդրոնիկոսը (1071-1077) կհակակշռի ու կթուլացնի իր եղբայրներին: Արդյունքում՝ արշավանքի ելած բանակի կազմում Ռոմանոս IV-ի հետ էր գտնվում միայն Անդրոնիկոսը, սակայն, սրան հակառակ, Նույն այդ բանակում ազդեցիկ ղեկավար դերերի վրա էին նաև Զովհաննես Դուկասի որդիներ, արդեն իսկ հիշատակված Անդրոնիկոսն ու Կոնստանդինը:

Հուլիսի սկիզբը Ռոմանոս IV-ը ծախսեց Սեբաստիայում հավաքվող իր բոլոր ուժերը ի մի բերելու վրա, որից հետո սկսեց արշավանքը դեպի արևելք: Հարկ է նշել, որ, թեև կայսերական

<sup>1</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»; Զովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Զովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 3:

<sup>3</sup> Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Զովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 3:

բանակի ղեկավար կազմում Հայաստանից անդին տարածվող Արևելքի մասին պատկերացումները բավականին աղոտ էին, սակայն ընդհանուր միտքը պարզ էր՝ ուղղություն ունենալով արևելքը հասնել Ռեյ և գրավել Սելջուկյան սուլթանության հիմնական տարածքները: Հետաքրքիր է, որ, ինչպես մի ժամանակ հերակլես I-ը, այս անգամ արդեն Ռոմանոս IV-ը, իմանալով, որ Ալփ-Արսլանի հիմնական ուժերը տեղակայվել են Մեմֆիշի մոտակայքում ու Հյուսիսային Ասորիքում, նախատեսել էր ոչ միայն թևանցումով ստիպել հակառակորդին նահանջել, այլև՝ պատերազմն ավարտել հակառակորդի տերության հենց սրտում:

Եվ այսպես, ինչպես արդեն ասվեց, հուլիսի սկիզբը ծախսելով Սեբաստիայում ու Նրա շրջակայքում սեփական բանակի կենտրոնացման վրա, նույն ամսվա կեսերին էլ մաս առ մաս առաջացող կայսերական բանակը սկսեց աստիճանաբար առաջ խաղալ Սեբաստիա-Երզնկա-Կարին երթուղով: Կարինը, ինչպես իր ժամանակին Սեբաստիան, հռչակվել էր բանակի միջանկյալ կանգառի և ուժերի հերթական կենտրոնացման մի վայր, որտեղ կայսերական բանակը հավաքվեց հուլիսի երկրորդ կեսին: Այնուհետև, վերսկսելով առաջխաղացումը և չհանդիպելով որևէ լուրջ դիմադրության, կայսերական բանակը կտրուկ թեքվեց դեպի հարավ և արդեն հուլիսի վերջին տեղակայվեց Մշո դաշտավայրում:

Հետաքրքիր է նշել, որ, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ կայսրության բանակն արդեն դուրս էր գալիս քիչ թե շատ կայսրության ազդեցությանը ենթակա վայրերից և նախատեսվում էր առաջանալ կայսերական պահեստարաններից արդեն հեռու ու ավերակ դարձած տարածքներով, կարգադրվեց յուրաքանչյուր ռազմիկի համար վերցնել երկու ամսվա պարեն<sup>1</sup>: Փաստորեն խոսքը գնում էր հսկայական քանակությամբ պարենամթերքի մի ծավալի մասին, որը, կայսրության տարբեր մասերից հավաքվելով Կարինում, պետք է բանակի հետքերով բերվեր վերջինիս շարժման ուղղությանը համապատասխան: Հատկանշական է, որ կազմակերպչական մեծ ջանքեր պահանջող այս գործի համար կայսրն առանձնացրել էր 14.000 սայլ<sup>2</sup>: Միաժամանակ, սակայն, մինչ բանակի կենտրոնական և վերջապահ մասերը տեղ կհասնեին, առաջապահ ուժերը, շարունակելով առաջխաղացումը դեպի արևելք, մոտեցան Խլաթին: Խլաթի մոտ ծավալվող իրադարձությունների մասին կրճատ հայտնում է ալ-Բունդարին, ըստ որի 1071 թվականի օգոստոսի 3-ին Սելջուկյան սուլթանության հիմնական բանակի առաջապահը, ամենայն հավանականությամբ տեղի Մրվանյանների աջակցությամբ, պարտության է մատնել կայսերական բանակի առաջապահին և հետ է շարտել<sup>3</sup>:

Հարկ է նշել, որ վտանգը գիտակցում էին նաև հակառակորդ կողմում, թեև պետք է ասել, որ կայսերական բանակի ահռելի չափերը, ինչպես նաև հարվածի ընդհանուր ուղղությունը սուլթանության զորավարներին առաջին պահին որոշակիորեն այնուհանդերձ անակնկալի էր բերել: Իրոք, այն բանից հետո, երբ Ալփ-Արսլանն և Նրա շրջապատը տեղեկացան Սեբաստիայում կենտրոնացած հակառակորդի բանակի մեծաքանակության ու հարվածի ընդհանուր ուղղության մասին, շփոթվեցին և ինչ-որ տեղ նույնիսկ խուճապի մատնվեցին<sup>4</sup>: Մինչ այդ սուլթանը երբեք էլ չէր մտածել Հայաստանում ամրապնդվելու մասին և առաջինն, ինչի մասին մտածեցին Ալփ-Արսլանն ու Նրա շրջապատը, դա գոնե Ատրպատական իրենց իշխանության տակ պահելն էր: Արդյունքում՝ մեծ արագությամբ հետ քաշվելով Հյուսիսային Ասորիքից, Ալփ-Արսլանը իր ուժերը կենտրոնացրեց Թավրիզի շրջակայքում, ընդ որում դրանից հետո, չհամարելով յուրայիններին բավարար անվտանգության մեջ նույնիսկ այստեղ, նա Նիզամի ալ-Մուլքի գլխավորությամբ ընտանիքի սեփական անդամներին և զանձարանն ուղարկեց ավելի հեռու՝ դեպի Համադան<sup>5</sup>: Մեկ ամիսը, սակայն, սուլթանի համար, կարծես թե, բավարար եղավ, որ նա վերագտնի իրեն, իսկ կայսերական բանակի դանդաղ առաջխաղացումն էլ հիմքեր տվեց Նոր լավատեսության: Արդյունքում՝ Ալփ-Արսլանը, հիանալի գիտակցելով իր և հակառակորդ բանակների ուժեղ ու թույլ կողմերը, ամեն կերպ սկսեց ձգտել խուսափել դաշտային ուղիղ և կանոնավոր ճակատամարտից՝ ձգտելով շեշտը դնել հյուժման ռազմավարության վրա: Սելջուկյան իր ժամանակի ռազմական

<sup>1</sup> Միքայել Աթալիանտես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»: Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»:

<sup>2</sup> Սադր-Էդ-Դին ալ-Հուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 18:

<sup>3</sup> Համաձայն ալ-Բունդարի:

<sup>4</sup> Վերջին հանգամանքը զգացվում է նույնիսկ իսլամամետ այնպիսի գովերգու պատմիչների երկերում, ինչպիսիք են իբն ալ-Ասիրն ու Սադր-Էդ-Դին ալ-Հուսեյնին, որոնք երկուսն էլ գույները մեղմելով պատմում են Հյուսիսային Ասորիքից սուլթանի խելագար արագությամբ նահանջի մասին (իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն», Սադր-Էդ-Դին ալ-Հուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 18:

<sup>5</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Սադր-Էդ-Դին ալ-Հուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 18:

տեսաբանների համար Հայաստանի ողջ տարածքը մեծ հաշվով դիտարկվում էր որպես պատերազմի մի լայնարձակ թատերաբեմ և, եթե Ռոմանոս IV-ը հենց թեկուզ իր ու կայսրության անվան համար ձգտում էր գրավել այն և պահել ձեռքում, ապա հակառակորդի համար բավարար էր Հայաստանը թեկուզ միայն որպես պատերազմի թատերաբեմ ու մշտական ասպատակությունների վայր ունենալը, իսկ արդյունքում էլ այս կապակցությամբ վերջինս գործում էր ավելի ազատ:

1071 թվականի օգոստոսի սկզբին, հերթական անգամ կուտակելով ուժերը այս անգամ արդեն Մշո դաշտավայրում, կայսերական բանակը վերսկսեց առաջխաղացումը դեպի արևելք և արդեն օգոստոսի կեսերին սկսեց մոտենալ պատմական Հայաստանի Հարթ գավառին: Խլաթի ուղղությամբ առաջխաղացման փորձը, ինչպես արդեն ասվեց, ձախողվել էր դեռևս օգոստոսի սկզբին, բայց այդ ուղղությամբ առաջխաղացումը, այսպես թե այնպես, համարվեց երկրորդական, քանի որ մի կողմից առաջխաղացման ուղին էր երկար, մյուս կողմից էլ նաև ճանապարհն էր ոչ այնքան հարմար: Փոխարենը, ինչպես բավականին հիմնավոր կերպով եզրակացրին կայսերական զորավարները, կարելի էր, կտրելով անցնելով Մուշ-Մանազկերտ ճանապարհով, Մշո դաշտավայրից շարժվել հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ և արդյունքում առկա հսկայական ուժերով բանակել Մանազկերտի մոտ տարածվող լայնարձակ հարթավայրում, ինչն իր հերթին շատ հարմար էր կայսերական հսկայաքանակ բանակին որպես ճամբար ծառայելու համար: Արդյունքում՝ 1071 թվականի օգոստոսի առաջին կեսին մոտենալով Մանազկերտին, Ռոմանոս IV-ը հրամայեց տեղակայվել քաղաքի մոտ տարածվող լայնարձակ հարթավայրում, հիմնական մի ամրացված ճամբար կառուցել և այնտեղ տեղակայել զուժակը<sup>1</sup>: Մինչ Ռոմանոս IV-ը, շրայելով միջոցները, տեղավորվում էր Մանազկերտի մոտ տարածվող լայնարձակ հարթավայրում, Թավրիզում իր բանակը կենտրոնացրած Ալի-Արսլանը, տեսնելով բոլոր անհրաժեշտ պատրաստությունները, իր հերթին աննկատ կերպով սկսեց առաջանալ Հերի ու Սալմաստի ուղղությամբ, իսկ հետո էլ՝ Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափերով սկսեց մոտենալ Մանազկերտին:

Այս իրադարձություններում Սելջուկյան սուլթանության բանակի թվաքանակի մասին հայտնող մահմեդական 3 պատմիչներն էլ այն սահմանում են որպես 15.000<sup>2</sup>: Իրականում, սակայն, կարելի է կարծել, որ «մահմեդական ոգեշնչմամբ» տոգորված հեղինակները ոչ պակաս, քան տասն անգամ փոքրացրել են իրենց սիրելի հերոսի բանակի թվաքանակը: Այս պնդումը անուղղակիորեն հաստատվում է նրանով, որ մի կողմից Սելջուկյան սուլթանության ողջ ռազմական պոտենցիալը քննարկվող ժամանակահատվածում կազմում էր ոչ պակաս, քան 300.000 ռազմիկ, իսկ մյուս կողմից էլ՝ ճակատամարտի նախօրեին սուլթանության բանակը գտնվում էր ցրված վիճակում և հավանական է համարել, որ Ալի-Արսլանը կարողացել էր հավաքել իր բանակի միայն մոտավորապես կեսը, բայց ոչ երբեք՝ հազիվ քսաներորդ մասը, մանավանդ որ, հակառակորդին ավելի քան տասնապատկի զիջելու պայմաններում, վերջինիս դեմ գնալն ու ընդհարում փնտրելն ինքնին հիմարության նման մի բան էր և Ալի-Արսլանը, ինչքան էլ իր կրոնակից պատմիչները նրան խանդավառ իսլամական գույներով ներկայացնեն, նման բան հաստատ երբեք չէր անի:

Այս առումով հատկանշական է, որ, համաձայն Սմբատ Սպարապետի, բանակի մեծագույն մասը այնուհանդերձ եղել է Ալի-Ասլանի տրամադրության տակ, իսկ ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու էլ՝ Ալի-Ասլանը առաջ է շարժվել. «*անթիվ բազմությամբ*»: Այս առումով կարելի է կարծել, որ մահմեդական հեղինակները ամենայն հավանականությամբ խոսում են սուլթանի միայն գուլյամական կորպուսի մասին, ընդ որում, քանի որ հետագայում սուլթանության հիմնական բանակը կազմում էր 400.000 ռազմիկ, իսկ գուլյամական կորպուսը՝ 46.000 ռազմիկ<sup>3</sup>, կոպիտ ասած ընդհանուր բանակի հետ 1/8 հարաբերակցությամբ, ապա կարելի է կարծել, որ քննարկվող պարագայում ևս, երբ առկա է 15.000 հոգանոց գուլյամական կորպուս, սուլթանի ընդհանուր բանակը կազմել է մոտ 150.000 ռազմիկ, եթե այս թվին գումարենք նաև դաշնակից Միրդասյանների, Մրվանյանների, Շադդադյանների, Շիրվանշահերի, Ուկայյանների և

<sup>1</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»; Յովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»:

<sup>2</sup> Այս թիվը ըստ իբև ալ-Ասիրի, ալ-Հուսեյնի, ալ-Բուհարիի և ալ-Ջուզիի:

<sup>3</sup> Гибб Г. Дамасские хроники крестоносцев, Москва 2009, стр. 28:

Նոմայրյանների էմիրությունների ուժերը<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ կարելի է, թերևս, գալ հետևության, որ երկու բանակների միջև բանակական այնպիսի մի տարբերություն, որը նման մեծ թվերի պարագայում կարող էր սկզբունքային կամ էական լինել, չկար: Հասունանում էր հարյուրամյակների ճակատագիրը որոշող վճռական ընդհարումը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1071 օգոստոսի 15 - 19 - Մանազկերտի ճ-մ (Տուրուբերան, Հաթ գավառ, Խլաթի և Մանազկերտի միջև, Տողատափի դաշտում)<sup>2</sup>

Ռոմանոս IV-ի, սխուլերի դոմեստիկոս Փիլարտոս Վարաժնունու, Արևմուտքի դոմեստիկոս Նիկեփոր Բրիեննոսի և մագիստրոս Յովսեփ Տարխանիատես-Կատակոլոնի գլխավորությամբ Մուշ-Մանազկերտ երթուղով արշաված Բյուզանդական կայսրության բանակը (200.000<sup>3</sup>, այդ թվում մեծաթիվ օղուզներ, պաժինականեր, դիչախներ, խազարներ, նորմաններ, ռուսներ, սլավոններ, բուլղարներ, ֆրանկներ, գերմանացիներ, վրացիներ և արբազներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50.000, այդ թվում Կարինի դուքս Նիկեփոր Վասիլակի Հայը, Եդեսիայի դուքս Պետրոս Հայը, պրոտովեստարիոս Վասիլ Սլեի Հայը, Խատապ Հայը և Թոռնիկ-Գողերձ Հայը) ճամբարեցին Մանազկերտի շրջակայքում: Այստեղ կայսրը, որևէ տեղեկություն չունենալով թշնամու մասին և իրեն զգալով լիակատար ապահովության մեջ, ինչպես նաև ցանկանալով ապահովել իր մեծաթանակ բանակի պարենավորումը, ցրեց վերջինիս ուժերը<sup>4</sup>: Արդյունքում, հիմնական

<sup>1</sup> Ռազմապատմական գրականության մեջ, կամայականորեն անտեսելով Սելջուկյան սուլթանության ռազմական պոտենցիալի մասին ուղղակի տեղեկությունները և ընդամենը օգտվելով միայն այն բանից, որ աչառու մահմեդական պատմիչները ակնհայտորեն փոքրացրել են մահմեդական բանակի թվաքանակը, արվել են որոշակի փորձեր Սելջուկյան սուլթանության բանակը Ներկայացնել անտրամաբանականության աստիճան փոքր: Այսպես, արտահայտվել են կարծիքներ, որ այս ճակատամարտում Բյուզանդական կայսրության բանակը կազմել է 20.000 ռազմիկ (Haldon, John (2001). The Byzantine Wars: Battles and Campaigns of the Byzantine Era. Stroud: Tempus.) կամ 30.000 ռազմիկ (Markham, Paul "Battle of Manzikert: Military Disaster or Political Failure?": Հարկ է նշել, սակայն, որ, ինչպես Բյուզանդական կայսրության բանակի պարագայում, այս անգամ ևս հիշատակված մոտեցման կողմնակիցները իրենց կարծիքը հիմնավորող ոչ մի լուրջ փաստարկ, ըստ էության, չեն բերում: Այս մասին մանրամասն խոսվեց Բյուզանդական կայսրության բանակի թվաքանակի հարցը քննարկելիս և այստեղ կարիք չկա կրկնության:

<sup>2</sup> Միջայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»: Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»: Նիկեփոր Բրիեննոս «Պատմական նոթեր», գիրք 1, մաս 12-17: Միջայել Պսելլոս «Ժամանակագրություն», «Եվդոկիա, Ռոմանոս IV», մաս 18-22: Արիստակես Լաստիվոցի «Պատմություն», գլուխ 25: Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2: Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»: Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»: Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20: Անանուն «Պատմություն Սրբոց»: Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 57: Կիրակոս Փանծակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1: Վահրամ Րաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»: Վասիլ Դպիր «Ժամանակագրություն»: Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»: Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 3: Վիլիելմ Ապուլիացի «Ռոբերտ Գվիսկարի կյանքը», գիրք 3: Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 1, գլուխ 8: Միջայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 3: Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 236: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»: Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 94: Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Սադր-էդ-Դին ալ-Հունեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 18: ալ-Բունդարի: Աբու-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

<sup>3</sup> Այս թիվը ըստ իբն ալ-Ասիրի և ալ-Բունդարի (Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: ալ-Բունդարիի մասին տես՝ Садрад-диналиал-Хусайни. Ахбарад-даулатас-сельджукида. М. Восточная литература. 1980, стр. 60, комм. 20): Ալ-Հունեյնի և ալ-Ֆարիկի հայտնում են, որ Բյուզանդական կայսրության բանակը կազմել է 300.000 ռազմիկ, ալ-Ջուզին խոսում է 400.000-ի մասին, իսկ իբն ալ-Կալանիսի այս թիվը հասցնում է 700.000-ի: Մատթեոս Ուռնայեցի, Միջայել Պսելլոսը և Միջայել Ասորին, առանց կոնկրետ թիվ նշելու, հայտնում են, որ արշավի էր դուրս եկել Բյուզանդական կայսրության գործնականում ողջ բանակը, Արիստակես Լաստիվոցին խոսում է. «անհամար բազմության» մասին, Կիրակոս Փանծակեցին հայտնում է. «մեծ բանակ»-ի մասին, իսկ Նիկեփոր Բրիեննոսը տեղեկացնում է, որ Ռոմանոս IV-ի բանակը ավելի մեծ էր, քան որևէ կայսր ունեցել էր դրանից առաջ: Հաշվի առնելով այս հաղորդումները, ինչպես նաև Բյուզանդական կայսրության բանակի բանակական պոտենցիալը XI-րդ դարի կեսերին՝ կարելի է կարծել, որ ճշմարտությանը առավել մոտ են իբն ալ-Ասիրի և ալ-Բունդարիի տվյալները:

<sup>4</sup> Այս կապակցությամբ պետք է ասել, սակայն, որ ամենայն հավանականությամբ, երևի, միայն պարենի հիմնախնդիրը չէր, որ կայսեր դրոշմը մասնատել ուժերը: Այսպես, թշնամու գտնվելու Նույնիսկ մոտավոր վայրը հայտնի չէր և բացառված չէր, որ կայսրը ուժերը տարբեր կողմեր էր ուղարկելու ինչպես հետախուզության, այնպես էլ այլ ուղղություններով թշնամու առաջխաղացման դեմ առնելու համար: Հետաքրքիր է, որ վարձյալ Նորմանների մոտ կարծիք էր թևածում, թե կայսրը տարբեր զորավարներ ուղարկեց տարբեր ուղղություններով ամենից առաջ հենց այն պատճառով, որ. «... սրանք տիրեն այն բաղաբներին, որոնք իր փառքի պատճառով անցել էին իր կողմը» (տես՝ Վիլիելմ Ապուլիացի «Ռոբերտ Գվիսկարի կյանքը», գիրք 3): Իր դերը կարող էր ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ Նույնիսկ բանակի ամենաբարձր հրամալագումը Ռոմանոս IV-ի դեմ մի խուլ դժգոհություն էր թևածում, իսկ ոմանք էլ արդեն ընդհանրապես սկսել էին ահաբեկվել և, չհավատալով գործի հաջողությանը, փորձում էին այս կամ այն կերպ գլուխ պահել կամ իրենց գլուխը փրկել: Ամենախոշոր ջոկատով այլ կողմ գնաց Յովսեփ Տարխանիատես-Կատակոլոնը, իսկ հենց նրան է, որ ականատես պատմիչ Միջայել Աթալիատեսը, ինչպես նաև Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը, ուղղակիորեն մեղադարձում են դավաճանության մեջ՝ Յովսեփին իր խոշոր ջոկատով ոչ միայն հետախուզություն չկատարեց կամ որևէ կերպ չառավ թշնամու առաջխաղացման դեմը, այլև, խախտելով իր կողմից ստացվող ուղղակի հրամանները, վարվեց լրիվ հակառակ կերպ և Հյուսիսային Միջագետքով ու Ասորիքով վերադարձավ կայսրության տարածքի խորքեր: Իրեն որևէ կերպ չդրսևորեց նաև Վրաստանի ուղղությամբ ուղարկված ջոկատը, դե իսկ Ռասսել Բելլին էլ կարողացավ լուծել միայն շատ սահմանափակ խնդիրներ: Բոլոր հեղինակները, սկսած հենց ժամանակակիցներից, քննադատում են բանակից խոշոր ուժեր առանձնացնելու կայսեր այս ռազմավարությունը և այդ քննադատությունը մեծապես հիմնավոր է, քանզի իրոք բանակը զգալիորեն թուլացավ: Մյուս կողմից, սակայն, ուժերի մասնատման արդյունքում բանակից հեռացան միայն մոտ 50.000 ռազմիկներ, իսկ այն պարագայում, երբ առկա էին 200.000 ռազմիկներ, դեռևս մնում էին 150.000 հոգի, որոնք, ավելի լավ կառավարման պայմաններում, ի վիճակի էին առնվազն լուրջ դիմադրություն ցույց տալ Ալի-Արսլանին: Այսինքն, քննադատելով հանդերձ ուժերի մասնատման և իրեն, ըստ էության, դավաճանած անձանց զգալի ռազմական ուժերով սեփական բանակից հեռացնելու հարցում Ռոմանոս IV-ի սխալ ռազմավարությունը,



բանակը ճամբարելով Մանազկերտի մոտ, Ռոմանոս IV-ը Յովսեփ Տարխանիատես-Կատակյոլունի գլխավորությամբ մի ջոկատ (30.000) ուղարկեց Խլաթի ուղղությամբ, մյուսը (12.000<sup>1</sup>) ուղղեց դեպի հյուսիս, իսկ երրորդն էլ Ռասսել Բեյլիի գլխավորությամբ (10.000, այդ թվում ֆրանկներ և օղուզներ) ուղարկեց դեպի արևելք: Ջոկատների առջև խնդիր դրվեց զբաղվել ավարառությամբ: Այս ամենի մասին տեղեկացած սուլթան Ալի-Արսլանը Սելջուկյան սուլթանության, ինչպես նաև Միրդասյանների, Մրվանյանների, Շադդադյանների, Շիրվանշահերի, Ուկայյանների և Նոմայրյանների եմիրությունների միացյալ բանակը (150.000<sup>2</sup>) վերջնականապես կենտրոնացրեց Յեդի ու Սայմաստի շրջակայքում և, օգտվելով հակառակորդի անհոգությունից, սկսեց անսկսած երթով մոտենալ վերջինիս:

I փուլ – Օգոստոսի 15-ին Յայկական հետևակը անցավ գրոհին և երեկոյան գրավեց Մանազկերտի պարսպի մի հատվածը: Դրանից հետո քաղաքի կայազորը գթություն հայցեց և պարտավորվեց դադարեցնել դիմադրությունը՝ եթե անձի ու գույքի ապահովություն ստանա: Կայսրը համաձայնեց այդ պահանջին, սակայն դրանից հետո քաղաք մտած քրիստոնյա ռազմիկները կոտորվեցին: Տեղեկանալով կատարվածի մասին՝ քրիստոնյաների ողջ բանակը մոտեցավ պարսպին և դրանից ահաբեկված թշնամին, արդեն ավելի մեծ փրկագնի դիմաց, կրկին համաձայնվեց դադարեցնել դիմադրությունը ու հաջորդ օրը, ողջ կազմով դուրս գալով քաղաքից, հեռացավ դեպի արևելք:

II փուլ – Օգոստոսի 18-ի կեսօրին ավարառությամբ զբաղվող Ռասսել Բեյլիի ջոկատը ուղղություն վերցրեց դեպի սեփական ճամբար, սակայն անակնկալ հարձակման ենթարկվեց թշնամու առաջապահի կողմից և պարտություն կրեց: Դրանից հետո Սելջուկյան սուլթանության բանակի առաջապահը անցավ հարձակման, սակայն շուտով սկսեց իրականացնել կեղծ նահանջ՝ ձգտելով իր հետևից տանել հակառակորդին և խառնել նրա մարտակարգը:

III փուլ – Մարտի մեջ մտավ Նիկեփոր Բրիեննոսի ղեկավարությամբ գործող բանակը և վերականգնեց հավասարակշռությունը:

IV փուլ – Նիկեփոր Վասիլակի Յայի անձնական ղեկավարությամբ մարտի մեջ մտավ Յայկական բանակը՝ ի վերջո փախուստի մատնելով թշնամուն: Օգտվելով նրանից, սակայն, որ Ռասսել Բեյլիի և Նիկեփոր Բրիեննոսի ուժերը չեն հետևում Նիկեփոր Վասիլակի Յայի գլխավորած բանակին՝ Ալի-Արսլանը մարտի մեջ մտցրեց նոր ուժեր ու շրջապատեց Յայկական բանակին: Բռնկված համառ մարտում Խատապ Յայը զոհվեց, իսկ Նիկեփոր Վասիլակի Յայը՝ գերվեց<sup>3</sup>:

V փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին կայսրը ի վերջո մարտի մեջ մտցրեց իր հիմնական ուժերը և անցավ հարձակման, սակայն Ալի-Արսլանը ևս խոշոր ուժեր նետեց մարտի ու, հետ մղելով հակառակորդին, շարունակեց նեղել շրջապատված Յայկական բանակին:

VI փուլ – Սելջուկյան սուլթանության և նրա դաշնակիցների միացյալ բանակը կրկին անցավ հարձակման, բայց, շնորհիվ Յայկական բանակի կայունության, այն հետ մղվեց:

VII փուլ – Չարզացնելով հաջողությունը՝ կայսերական հիմնական բանակը թիկունքից հարված հասցրեց Յայկական բանակին շրջապատած հակառակորդի բանակին: Գրեթե միաժամանակ էլ շրջապատման օղակի ներսից գրոհի անցան նաև շրջապատվածները: Համակցված հարվածների արդյունքում արդեն երեկոյան

միաժամանակ պետք է փաստել, որ մյուս բացասական գործոնների շարքում հետագա աղետի գործում այս հանգամանքը հանդես եկավ որպես ընդամենը գործոններից միայն մեկը և վերջնական պարտության բերեց միայն մյուս բացասական գործոնների հետ միավորվելիս:

<sup>1</sup> Համաձայն Մատթեոս Ուռհայեցու և Սմբատ Սպարապետի: Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու այս ջոկատը կազմել է 20.000, իսկ ըստ Սմբատ Սպարապետի՝ 10.000 ռազմիկ: Կարելի է կարծել, որ Մատթեոս Ուռհայեցու մոտ այս ջոկատի կազմի մեջ է հաշվվել նաև Ռասսել Բեյլիի ջոկատը:

<sup>2</sup> Այս թիվը ըստ իբև ալ-Ասիրի, ալ-Հուսեյնիի, ալ-Բունդարիի և ալ-Ջուզիի: Իրականում, սակայն, կարելի է կարծել, որ «մահմեդական ղեռնչմամբ» տոգորված հեղինակները ոչ պակաս, քան տասն անգամ փոքրացրել են իրենց սիրելի հերոսի բանակի թվաքանակը: Այս պնդումը անուղղակիորեն հաստատվում է նրանով, որ մի կողմից Սելջուկյան սուլթանության ողջ ռազմական պոտենցիալը կազմում էր ոչ պակաս, քան 300.000 ռազմիկ, իսկ մյուս կողմից էլ՝ ճակատամարտի նախօրեին սուլթանության բանակը գտնվում էր ցրված վիճակում և հավանական է համարել, որ Ալի-Արսլանը կարողացել է հավաքել իր բանակի միայն մոտավորապես կեսը, բայց ոչ երբեք հազիվ՝ բնակեցրել մասը: Հատկանշական է, որ, համաձայն Սմբատ Սպարապետի, բանակի մեծագույն մասը այնուհանդերձ եղել է Ալի-Արսլանի տրամադրության տակ, իսկ ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու, Ալի-Արսլանը առաջ է շարժվել. «անթիվ թազմությամբ»:

<sup>3</sup> Համաձայն Մատթեոս Ուռհայեցու և Սմբատ Սպարապետի՝ Նիկեփորը զոհվել է, սակայն Յովհաննես Սկիլիցեսը հայտնում է, որ նա գերվել է, այն դեպքում, երբ բյուզանդական արքյունները հայտնում են նրա հետագա գործունեության մասին:

շրջապատումը հաջողությամբ ճեղքվեց և քրիստոնյաների ուժերը ապաստանեցին սեփական ճամբարում:

VIII փուլ – Օգոստոսի 18-ի լույս 19-ի ողջ գիշերվա ընթացքում Սելջուկյան սուլթանության և նրա դաշնակիցների միացյալ բանակը, խոշոր ուժերով անընդհատ մոտենալով քրիստոնյաների ճամբարին, իրականացրեց հախուռն նետաձգություն: Ի պատասխան դրա՝ քրիստոնյա ռազմիկները իրենք ևս աղեղների հարվածների տակ առան թշնամու շարքերը՝ թույլ չտալով վերջինիս հասնել Էական առավելության: Նույն գիշեր էլ, սակայն, Ալի-Արսլանին հաջողվեց բանակցություններ սկսել օղուզների և պաժինակների առաջնորդների հետ ու համոզել նրանց իրենց ցեղակիցներով անցնել իր կողմը: Թոռնիկ Գողերձ Չայի ղեկավարության տակ գտնվող օղուզների մի մասը հենց նույն գիշերն էլ միացավ Ալի-Արսլանին, իսկ օղուզների մյուս մասն ու պաժինակներն էլ պատրաստվեցին նույնը անել մարտի ժամանակ:

IX փուլ – Օգոստոսի 19-ի առավոտյան կայսերական բանակը դուրս եկավ ճամբարից և մարտակարգ ընդունեց: Աջ թևի ղեկավարությունը ստանձնեց Թեոդորոս Ալիաթեքը, ձախ թևինը՝ Նիկեփորի Բրիեննոսը, կենտրոնի և ողջ բանակի ղեկավարությունն իր վրա վերցրեց Ռոմանոս IV-ը, իսկ պահեստազորը հանձնվեց Յովհաննես Դուկասի որդի Անդրոնիկոսին: Սելջուկյան սուլթանության բանակը ևս մարտակարգ ընդունեց՝ առաջին շարքում տեղաբաշխելով թեթև, իսկ երկրորդ շարքում՝ ծանր հեծելազորը: Կարճ ժամանակ անց հակառակորդի բանակի ռազմիկները մոտեցան քրիստոնյաների բանակի առաջին շարքին և սկսեցին նետերի տարափ տեղալ ծանր հեծյալների վրա: Ի պատասխան դրա՝ մարտի մեջ մտան Չայկական բանակի հետևակ նետաձիգները և, չեզոքացնելով հակառակորդի հեծյալ նետաձիգներին, հետ շարտեցին նրանց: Ցանկանալով զարգացնել հաջողությունը՝ կայսրը հարձակման նետեց ծանր հեծյալներին, որոնք կարճ ժամանակամիջոցում պարտության մատնեցին հակառակորդի թեթև հեծյալներին: Վերջիններս, սակայն, հեշտությամբ պոկվեցին ծանր հեծյալներից և սկսեցին հեռվից նետահարել՝ իրենց հերթին ստիպելով ծանր հեծյալներին նահանջել: Չգալով նման կերպ մարտ վարելու անհեռանկարությունը՝ Սելջուկյան սուլթանության և նրա դաշնակիցների միացյալ բանակը առժամանակ նահանջեց, կենտրոնացրեց հիմնական ուժերը ու ընդունեց դուրս եկած մասով դեպի հակառակորդի մարտակարգի կենտրոնն ուղղված աղեղնաձև մարտակարգ: Ի պատասխան դրա՝ քրիստոնյաները իրենց հերթին ևս ընդունեցին խաչածն մարտակարգ<sup>1</sup>՝ առաջին շարքի կենտրոնում տեղավորելով հիմնականում Չայկական բանակը, նրա հետևի երկրորդ շարքում՝ օղուզներին և պաժինակներին, իսկ վերջիններիս հետևում էլ՝ երրորդ շարքի կենտրոնում՝ պահեստազորը: Մնացած ուժերը տեղաբաշխվեցին երկրորդ շարքի թևերում:

X փուլ – Կեսօրին Սելջուկյան սուլթանության և նրա դաշնակիցների միացյալ բանակի կենտրոնը անցավ հարձակման, սակայն շուտով սկսեց իրականացնել կեղծ նահանջ և, իր հետևից տանելով հետապնդող հակառակորդին, խառնեց նրա մարտակարգը: Կռահելով հակառակորդի մարտավարությունը, սակայն՝ քրիստոնյաները դադարեցրեցին հետապնդումը և, վերադառնալով ելման դիրքեր, վերականգնեցին մարտակարգը: Այս կերպ ընթացող փոխադարձ գրոհներով մարտը շարունակվեց բավականին երկար և արդյունքում մահմեդականների բանակը ի վերջո սկսեց աստիճանաբար նահանջել:

XI փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին կայսերական բանակի իրականացրած հերթական հակահարձակումներից մեկի ժամանակ կայսրը մարտի մեջ մտցրեց օղուզներին և պաժինակներին: Վերջիններս, սակայն, անակնկալ կերպով անցան հակառակորդի կողմը և, միանալով վերջինիս, հարձակվեցին քրիստոնյաների բանակի վրա: Ստեղծված ծանր պայմաններում, սակայն, Չայկական բանակը արագորեն նահանջեց և, զբաղեցնելով դավաճանների կողմից լքված երկրորդ շարքի կենտրոնը, ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավեց: Հակառակորդի բանակի հերթական հարձակումը հետ մղվեց:

<sup>1</sup> Այս մասին հայտնում են Մատթեոս Ուռհայեցին և Սմբատ Սպարապետը: Նկարագրված մարտակարգը քննարկվող ժամանակում հանդիսանում էր Բյուզանդական կայսրության բանակի հիմնական մարտակարգը դաշտային ճակատամարտերում:

XII փուլ – Սելջուկյան սուլթանության և նրա դաշնակիցների միացյալ բանակը, հիմնական ուժերը կենտրոնացնելով սեփական ձախ թևում, անցավ հզոր գրոհի, փախուստի մատնեց ու մասամբ շրջապատեց հակառակորդի բանակի աջ թևը: Այս վճռական պահին պահեստազորի հրամանատար Անդրոնիկոս Դուկասը, կեղծ լուր տարածելով կայսեր մահվան մասին, պահեստազորի հիմնական ուժերով լքեց մարտի դաշտը և դիմեց փախուստի:

XIII փուլ – Հայկական բանակի թիկունքով արշաված կայսերական բանակի ձախ թևը փորձեց օգնության հասնել սեփական աջ թևին, սակայն իր հետևից բերեց թշնամու աջ թևի ուժերին, որոնք, հետապնդելով քրիստոնյաներին, անցան կենտրոնում մարտնչող Հայկական բանակի թիկունք: Այդ ընթացքում պահեստազորը, ինչպես նաև կայսերական բանակի հիմնական այլ ուժերը և հատկապես վարձկանները, թալանելով գումակը, վերջնականապես դիմեցին անկանոն ու խուճապահար փախուստի:

XIV փուլ – Հայկական բանակը, հայտնվելով ճակատից հարձակվող և թիկունք անցած թշնամու խոշոր ուժերի շրջապատման վտանգի մեջ, կարողացավ թևային գորաշարժով պոկվել թշնամուց ու հեռանալ մարտի դաշտից:

XV փուլ – Արդեն մութն ընկնելիս Սելջուկյան սուլթանության և նրա դաշնակիցների միացյալ բանակը շրջապատեց հակառակորդի բանակի մնացորդին ու մինչև ուշ գիշեր անխնա ոչնչացրեց կամ գերեց դեռևս դիմադրող քրիստոնյա ռազմիկներին: Կայսր Ռոմանոս IV-ը, որը մինչ այդ իրավիճակը գոնե ինչ-որ կերպ փրկելու համար իր թիկնազորով և յուրայիններով քաջաբար մարտի էր նետվել, անդուլ մարտնչելով բոլոր կողմերից առաջացող հակառակորդի ռազմիկների դեմ, արդյունքում մնաց լիովին մենակ, իսկ նրա նժույգն էլ կարկտի պես թափվող նետերի ու նիզակների հարվածներից ի վերջո տապալվեց: Այս պայմաններում Ռոմանոս IV-ը, որի անձնական արիությունն ընդունում էին նույնիսկ հակառակորդները, այնուհանդերձ նույնիսկ հետևակ վիճակում էլ շարունակում էր համառորեն դիմադրել, սակայն ի վերջո հարված ստացավ թևին, այլևս չկարողացավ գործադրել ծանր թուրը և ուժասպառ վիճակում գերի ընկավ:

Հայերը կորցրին մոտ 15.000 զինվոր, որոնց թվում գերվեցին Նիկեփոր Վասիլյակի Հայը և պրոտովեստարիոս Վասիլ Մլեհ Հայը, իսկ խատապ Հայը զոհվեց: Դաշնակիցը կորցրեց մոտ 70.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր:

Մութը վերջնականապես պատեց շրջակայքը և արյունոտ նախորդ օրվան լիովին գերազանցած արյունոտ այս երկրորդ օրն էլ ճակատամարտի հետ միասին ավարտվեց: Ընդհանուր արդյունքները, սակայն, Արևելքի քրիստոնյաների համար ընդհանրապես և Բյուզանդական կայսրության համար մասնավորապես, ավելի քան ողբերգական էին:

Ոչ մի աղբյուր կոնկրետ տեղեկություններ չի տալիս այս ճակատամարտում կողմերի կրած կորուստների մասին, սակայն բոլոր աղբյուրներն էլ, ըստ էության, միակարծիք են, որ օգոստոսի 19-ի լույս 20-ի գիշերվանից սկսած Բյուզանդական կայսրության արևելյան բանակը, որպես կազմակերպված ուժ, սկզբունքորեն արդեն դադարեց գոյություն ունենալ: Ավելին, ըստ էության, դադարել էր գոյություն ունենալ կայսրության փաստորեն ողջ բանակը և միայն մեկ տասնամյակ հետո էր, որ հսկայական ջանքերի գնով այն դժվարությամբ վերստեղծվելու էր, ընդ որում դա արդեն լինելու էր լիովին այլ տիպի մի բանակ: Խնդիրը, սակայն, ինչքան էլ տարօրինակ հնչի, նույնիսկ հսկայական այդ կորուստները չէին: Այս առումով, թերևս, մի պահ արժե կանգ առնել և փորձ կատարել հասկանալ 1071 թվականի օգոստոսի 15-ից 19-ն ընթացած Մանազկերտի ճ-մ-ի իրական դերն ու նշանակությունը՝ փորձ կատարելով խնդիրը դիտարկել հնարավորինս տարբեր մակարդակներում:

Մանազկերտի ճակատամարտի դերի և նշանակության գնահատման հարցում արտահայտվում են տրամագծորեն միմյանց հակասող տեսակետներ, որոնց էլ կփորձենք անդրադառնալ ստորև: Մասնագետների մի մասը, ամեն կերպ ձգտելով փոքրացնել մարտնչող ուժերի թվաքանակը, արդյունքում նվազեցնում է նաև ճակատամարտի ունեցած նշանակությունը: Այս խումբ մասնագետները իրենց կարծիքը հիմնավորում են ամենից առաջ այն հանգամանքով, որ այս պարտությանը ոչ միայն անմիջապես, այլ նաև նույնիսկ մոտակա

տարիների հեռանկարով էլ չբերեց Սելջուկյան սուլթանության բանակի մասսայական ներխուժմանը դեպի Փոքր Ասիա, որը կայսրությունը վերջնականապես կորցրեց միայն 1070-ական թվականների ամենավերջին և 1080-ական թվականների սկզբին: Միաժամանակ նշվում է նաև, որ մի կողմից կորուստներն այնքան էլ մեծ չեն եղել, իսկ մյուս կողմից էլ, համապատասխան միջոցների և կամքի առկայության պարագայում, միշտ էլ հնարավոր էր դրանք համալրել: Հարկ է նշել, որ այս խմբի բոլոր ներկայացուցիչներն էլ, սակայն, այս ամենով հանդերձ ընդունում են, որ ճակատամարտի արդյունքում, ըստ էության, վերջնականապես կորսվեց որակյալ ռազմիկների մշտական աղբյուր հանդիսացող Հայաստանը, իսկ Կապադոկիան ու Փոքր Ասիան էլ հայտնվեցին հարվածի տակ և այնտեղից ևս արդեն շատ դժվար էր ռազմիկներ հավաքագրել: Մասնագետների մյուս մասը, դեմ դուրս գալով նախորդ կարծիքին, պնդում է, որ Մանազկերտի ճակատամարտը վերջնականապես վերացրեց Բյուզանդական կայսրության գերիշխանությունը Արևելքում ու հիմք հանդիսացավ կայսրության հետագա անկման համար, իսկ դեպի կայսրության տարածք սելջուկյան ներխուժումներ էլ, այս կամ այն կերպ, եղան սկսած նույն 1073 թվականից և դրանք, տարին տարու հետ աստիճանաբար ուժեղանալով, 1080-ական թվականների սկզբին վերջնականապես բերեցին կայսրության փոքրասիական տիրույթների հիմնական մասի կորստին:

Մանազկերտի ճակատամարտի իրական նշանակությունը, ըստ իս, կայանում էր նրանում, որ այս պարտության արդյունքում, ըստ էության, ոչ միայն կազմալուծվեց կայսրության գործնականում ողջ բանակը, այլև, որ ոչ պակաս կարևոր էր, դրանից հետո այլևս չկար և ոչ մի ուժ, որը միջոցներ կներդնէր ու համապատասխան կամք կդրսևորեր նոր բանակի կազմակերպման համար: Իրոք, արդյունքում Կոստանդնուպոլսում իշխանությանը վերատիրեցին Դուկասները և Միքայել VII-ը, որոնց անձարակ խմբակցությունը, սակայն, այդպես էլ ոչ կամք ու ոչ էլ ցանկություն չդրսևորեց որևէ կերպ փոխել իրավիճակը: Մանազկերտի պարտությանը հաջորդեցին առնվազն անպտուղ 10 տարիներ, որոնք, Սելջուկյան սուլթանության ռազմաքաղաքական, ինչպես նաև թյուրքական տարրի աստիճանական առաջխաղացման պայմաններում, լի էին կենտրոնական իշխանության դեմ կայսրության տարբեր մասերում բռնկվող ապստամբություններով, ինչպես նաև տնտեսական և բարոյական անկմամբ: Հարկ է նաև նշել, սակայն, նաև մեկ այլ ոչ պակաս կարևոր հանգամանք, որը կոժժարացներ նոր բանակի ստեղծումը նույնիսկ համապատասխան կամքի ու միջոցների առկայության պարագայում էլ:

Բանն այն է, որ, թեև Ռոմանոս IV-ը կենտրոնացրել էր 200.000 հոգանոց մի բանակ, սակայն այս բանակի կազմում շատ էին տարացեղ վարձկանները, որոնք ճակատամարտին անմիջապես հաջորդող ժամանակաշրջանում բնականաբար ցրվեցին: Իրոք, արդյունքում թյուրքական արմատներ ունեցող վարձկանները միացան Սելջուկյան սուլթանության բանակին, իսկ քրիստոնյա վարձկաններն էլ իրենց հիմնական մասով կամ վերադարձան իրենց տեղերը, քանի որ նրանց վճարող արդեն չկար, կամ էլ, խոսքը սրանց ավելի փոքր մասի մասին է, իրենց մասնակցությունը բերեցին սկիզբ առնող գահակալական պայքարի քաոսին՝ պայքարող ուժերից որևէ մեկի կողմում: Այս առումով յուրօրինակ էր հատկապես կայսրության բանակում գտնվող հայերի վիճակը, որոնք, այն պայմաններում, երբ կայսրական իշխանությունը Արևելքում, ըստ էության, լիովին վերացել էր, արագորեն ինքնակազմակերպվեցին, տաղանդավոր Փիլարտոս Վարաժնունու ու նրա հաջորդների օրոք ստեղծեցին իրենց ռազմական պետությունները և, մտնելով պետականաշինության մի նոր փուլ, կայսրության համար իրենք ևս, ըստ էության, վերջնականապես կորան:

Այսպիսով, թերևս, կարելի է ասել, որ, եթե նույնիսկ մի կողմ էլ թողնենք կայսերական բանակի կրած բավականին մեծաքանակ կորուստները, որոնք ինքնին ծանր էին ցանկացած բանակի համար, ոչ պակաս աղետաբեր հետևանք ունեցավ ամենից առաջ հենց այն հանգամանքը, որ, ըստ էության, վերջնականապես վերացան, համենայն դեպս գոնե իր նախկին տեսքով, կայսերական բանակը վերստեղծելու նյութատնտեսական, սոցիալական, քաղաքական և նույնիսկ հոգեբանական գործնականում բոլոր նախադրյալները: Վերջ, Արևելքը դրդագնող Բյուզանդական կայսրության աշխարհակալ բանակը վերջնականապես անցավ պատմության գիրկը, իսկ այդ պարագայում կայսրությանը վիճակված էր լինելու ընդամենը միայն սահմանափակվել Կոստանդնուպոլսով ու նրա շրջակայքով, ինչպես նաև, լավագույն դեպքում, բալկանյան որոշ տարածքներով:

«*Դա մեծ Բյուզանդայի մահվան ժամն էր*»<sup>1</sup>, - տարիներ առաջ ասված այս խոսքերը, թերևս, առավելագույնն են բնորոշում Մանազկերտի 1071 թվականի աղետն ու դրա հետևանքները: Այո, դա մեծ Բյուզանդայի մահվան ժամն էր, Բյուզանդական մեծ կայսրությունն այլևս չկար, իսկ նրա փոխարեն էլ հայտնվեց լավագույն դեպքում հազիվ միայն տարածաշրջանային նշանակություն ունեցող մի պետություն, որը իր նույնիսկ այդ նշանակությունից էր զրկվելու այս դեպքերից մոտ 130 տարի հետո:

Մանազկերտի ճակատամարտը ևս մեկ, ինչ-որ տեղ սոցիալ-հոգեբանական, բայց վերջնական արդյունքում նաև քաղաքական հետևանքներ ունեցավ, քանի որ տեղի էր ունեցել, ըստ էության, բացառիկ մի բան՝ գերության մեջ էր հայտնվել Բյուզանդական կայսրության կայսրը: Նախկինում եղել էին դեպքեր, երբ կայսրերը զոհվել էին մարտի դաշտում, սակայն արժանահիշատակ Վալերիանոս I-ից հետո դեռևս դեպք չէր եղել, որ կայսրը հայտնվեր գերության մեջ, ինչը, կարծես, առավել ստորացուցիչ էր: Ալփ-Արսլանն ինքն էլ իր հերթին, կարծես ցանկանալով առավել խորացնել իրավիճակի հոգեբանական կողմը, ընդգծել սեփական հաղթահանդեսը և ստորացնել կայսրությանը, գրեթե մեկ ամբողջ օր Ռոմանոս IV-ին պահեց ստրուկների վաճառքի համար նախատեսված հարթակում և հետո միայն, իբր թե պատահաբար պարզելով, որ խոսքը կայսեր մասին է, բարեհաճեց փոխել իր դիրքորոշումը ու տեսակցել գերված կայսեր հետ, ընդ որում հանդիպման սկզբում նա այնուհանդերձ մտրակահարեց գերուն: Իրականում, սակայն, նույնիսկ Ալփ-Արսլանն ինքն էլ չէր պատկերացնում սեփական հաղթանակի հսկայական բնույթն և դրա հեռուն գնացող հետևանքները, դրա համար էլ առաջիկա բանակցություններում կայսեր ազատության համար նա համեմատականորեն մեղմ պահանջներ առաջադրեց, եթե իհարկե կարելի է մեղմ համարել աստղաբաշխական այն գումարը, որը սուլթանը պահանջեց կայսրությունից:

Այս առումով գուցե ինչ-որ տեղ դեր խաղաց նաև այն հանգամանքը, որ Ալփ-Արսլանի կարծիքով Ռոմանոս IV-ի ազատ արձակմամբ քրիստոնյաների մոտ կարող էր գահակալական ճգնաժամ առաջանալ, ինչն իրեն ձեռնադրեց: Կյանքը ցույց տվեց, որ այս հաշվարկ իր հիմքում զգալի հիմնավորվածություն ուներ:

## Գլուխ 167

### Սատրապական Հայաստանի XIX ապստամբությունը, ռազմական պետությունների ստեղծումը և դրանց ընդհանուր բնութագիրը

Ռոմանոս IV-ի գերեվարման լուրը ահասարսուռ դրոշմումով տարածվեց սկզբում Հայաստանում, հետո՝ կայսրության արևելյան այլ շրջաններում, հետագայում հասավ մայրաքաղաք, իսկ հետո էլ տարածվեց կայսրության եվրոպական տիրույթներում և Եվրոպայի մնացած մասում: Այս փաստն ամենակործանարար և անմիջական ազդեցությունն ունեցավ բնականաբար ամենից առաջ հենց Հայաստանում, որպես դեպքերին ամենամոտիկ մի տարածք և որպես մի տարածք, որն անմիջականորեն էր իր վրա կրելու այս ամենի հետևանքները: Այս առումով իրավիճակը լրացուցիչ դրամատիզմով լցվեց այն բանի ֆոնին, որ կայսրության ռազմական մեթենան, որպես այդպիսին, ըստ էության, դադարել էր գոյություն ունենալ, բայց դրա հետ միաժամանակ նաև առկա էր կազմակերպվածության բավականին բարձր մակարդակ ունեցող Հայ ռազմիկների մեծ մի քանակություն, որոնք իշխանության առաջացած դատարկության պայմաններում սկսեցին սեփական բայլերն իրականացնել: Արդյունքում, ինչ-որ տեղ հախուռն և առանց կենտրոնական կազմակերպվածության, սակայն, սկիզբ առավ Սատրապական Հայաստանի XIX ապստամբությունը (1071-1072), որի շարժիչ ուժն ամենից առաջ Հայ ռազմիկներն էին:

1071 թվականի սեպտեմբերից մինչև նոյեմբեր երբեմնի կայսերական զորավար Փիլարտոս Վարաժնունու գլխավորած Հայկական բանակը (20.000) առանց լուրջ մարտերի տիրեց Մամեստիա, Անարզաբա, Տարսուս, Մարաշ, Զեսուն (վերջինը՝ Կիլիկիայի արևելք, Զեսուն գավառ), Ռաբան, Հավատանք, Մելիտե, Հռոմկլա (վերջինը՝ Կիլիկիա, Պիրից մոտ 50 կմ հյուսիս-արևմուտք, Եփրատի աջ ափին) քաղաքներին ու ամրոցներին: Արդյունքում՝ ստեղծվեց Կիլիկիան,

<sup>1</sup> Stü` H. Gelzer. "Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte", München 1897, s. 1010.

Անդրեփրատյան Ծովքը, Մինչեփրատյան Ծովքի Գավրեք, Անձիտ, Բալահովիտ և Հաշտեանք գավառները, Աղձնիքի Անգեղտուն գավառը, ինչպես նաև Հայոց Միջագետքի արևմուտքը ընդգրկող Փիլարտոս Վարաժնունու ռազմական պետությունը, որի մասին, որպես սոցիալական երևույթ, չի խանգարի մի երկու խոսք ավել ասել<sup>1</sup>:

«Ռազմական պետություն» հասկացությունը մեր պատմագիտության մեջ նոր է: Այն չի հանդիպում նաև համաշխարհային պրակտիկայում, թեև շատ միջնադարյան պետություններ (օրինակ՝ խաչակիրների պետությունները) իրենց բնույթով հենց «ռազմական պետություն»-ներ էին:

Այս հասկացության օգտագործումը հիմնավորվում է նրանով, որ սկսած 1071 թվականի վերջից, պայմանավորված Բյուզանդական կայսրության բանակի ջախջախիչ պարտությամբ և Հայաստանի արևմուտքում սկզբնական տարիներին պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի իշխանության ձևական բնույթով, իսկ հետագայում էլ հաստատված ոչ կայուն սելջուկյան գերիշխանությամբ, առաջացավ և մատնանշված տարածքներում մոտ 80 տարի շարունակվեց իշխանության վակուումի մի վիճակ: Այս պայմաններում որևէ մի բերդի, ամրոցի, գավառի կամ նույնիսկ նահանգի տիրած հայազգի զորավար-իշխանը իր շուրջն էր հավաքում կայսերական բանակի կազմալուծումից հետո ցրված պրոֆեսիոնալ հայ ռազմիկներին և, հենվելով իր տիրապետության տակ հայտնված տարածքի հայ բնակչության վրա, որն ինքն էլ էր շահագրգռված լինել ռազմունակ իշխանի հովանու տակ ու ապրել համեմատաբար ապահով, սկսում էր կառավարել ինքնիշխան:

Մեզ հասած սակավ և կցկտուր տեղեկությունների հիման վրա կարելի է շարադրել «Ռազմական պետության» հետևյալ բնորոշ հատկանիշները.

1. Ըստ կառավարման ձևի «Ռազմական պետություն»-ը անսահմանափակ իշխանությամբ օժտված ռազմական իշխանի կողմից կառավարվող իշխանություն էր, որտեղ ռազմական տարրի դերը շատ բարձր էր և որը, ի տարբերություն ֆեոդալական իշխանության, առավել ռազմականացված էր, սակայն միաժամանակ նաև՝ ավելի անկայուն,

2. Ըստ կառուցվածքի «Ռազմական պետություն»-ը ֆեոդալական տիրույթ է, սակայն նրա համեմատ առավել ռազմականացված էր և նմանվում էր մի լայնատարած գինվորական ճամբարի,

3. Ըստ իրավունքի տեսակի «Ռազմական պետություն»-ում տիրում էր ֆեոդալական իրավաձևը,

4. Ըստ տնտեսության վարման ձևի «Ռազմական պետություն»-ում տիրում էր տնտեսության վարման ֆեոդալական տնտեսաձևը:

Ռազմական պետություններից նրանք, որոնք կարողացան ստեղծել կայուն կառավարման համակարգ և տեղակայված էին բարենպաստ աշխարհագրական դիրքերում, հետագայում արագորեն վերափոխվեցին ու դարձան լիարժեք ֆեոդալական պետություններ կամ իշխանություններ: Որպես ամենահաջողված օրինակ կարելի է մատնանշել Ռուբինյանների պետությունը, որը մի քանի տասնամյակում վերափոխվեց լիարժեք պետության: Հաջողված օրինակների շարքին կարելի է դասել նաև Վասիլ Գող Կամսարականի և հատկապես Հեթումյանների պետությունները: Իր անկրկնելի յուրօրինակություններով աչքի ընկավ նաև Տրապիզոնի իշխանությունը: Միաժամանակ նաև նշենք, որ այն ռազմական պետությունները, որոնք չկարողացան ստեղծել կառավարման կայուն համակարգ և ունեին ոչ շահավետ աշխարհագրական դիրք, իրենց հիմնադրի մահից հետո սովորաբար վերանում էին, իսկ նրանց տարածքն էլ անցնում էր հարևաններին, ինչպես եղավ, օրինակ, Փիլարտոս Վարաժնունու ռազմական պետության հետ: Հայաստանի տարածքում ստեղծված ռազմական պետություններին բաժին ընկան տարբեր ճակատագրեր: Մի մասը զոհ գնաց հարևան իշխանությունների ոտնձգություններին, իսկ մի մասն էլ ընդգրկվեց Ռուբինյանների հզորացած իշխանության

<sup>1</sup> Միքայել Ասրի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 4, 8; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 237; Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Նիկեփոր Բոտինատես»; Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 6, մաս 9; Նիկեփոր Բրիենոս «Պատմական նոթեր», գիրք 2, մաս 28; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»:

կազմում: Ռազմական պետություններին ունեին ռազմական տարբեր հնարավորություններ՝ ունենալով մի քանի տասնյակից մինչև մի քանի հազար ռազմիկներ:

Եվ այսպես, արդեն 1071 թվականի վերջին կայսրության երբեմնի արևելյան տարածքներում սկիզբ առավ հայերի կողմից ձեռնարկվող պետականության վերակերտման մի գործընթաց, որը հեռուն գնացող հետևանքներ էր ունենալու: Ավելի մոտակա զարգացումներում, սակայն, իրավիճակը բարդացավ ամենից առաջ գերությունից, ըստ էության, արդեն Նախկին կայսր Ռոմանոս IV-ի ազատմամբ, քանի որ իրական կառավարման լծակներին մինչ այդ վերատիրած ու Միքայել VII-ին, Կոնստանդինոս III-ին և Նույնիսկ Անդրոնիկոսին Կոստանդնուպոլսում իշխանության դեկին հաստատած Դուկասների տոհմն ու նրա համակիրները, վանք աթորելով Եվդոկիային, որտեղ էլ վերջինս 1095 թվականին կնքեց իր մահկանացուն, այժմ որևէ կերպ տրամադրված չէին հետ տալ արդեն իսկ վերագրված դիրքերը: Արդյունքում՝ սկիզբ առած պայթարն իր բնույթով, ըստ էության, մաս կազմեց Սատրապական Հայաստանի հերթական ապստամբությանը:

1071 թվականի հոկտեմբերին Ամասիայի ճ-մ-ում Հովհաննես Դուկասի որդի Կոնստանդինի գլխավորությամբ Միքայել VII-ի կողմում հանդես եկող բանակը (մոտ 10.000, այդ թվում ֆրանկներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000), մոտենալով ու հեռամարտով ստիպելով հակառակորդին բաց մարտի համար քաղաքից դուրս գալ, հաղթեցին Ռոմանոս IV-ի բանակին (մոտ 7.000, այդ թվում ֆրանկներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000)<sup>1</sup>: Դրանից հետո պայթարը հետաձգվեց արդեն հաջորդ տարվան:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1072 մարտ – Աղանայի ճ-մ

Միքայել VII-ի կողմում Անդրոնիկոս Հովհաննեսի Դուկասի, Կրիսպինի և Ռասսել Բեյլիի գլխավորությամբ գործող բանակը (մոտ 8.000, այդ թվում ֆրանկներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) մոտեցան քաղաքում ապաստանած Անտիոքի դուքս Խաչատուրի և Ռոմանոս IV-ի բանակին (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000):

I փուլ – Կրիսպինի գլխավորած կառավարական բանակի ձախ թևը հարվածեց հակառակորդի բանակի աջ թևին և փախուստի մատնեց վերջինիս:

II փուլ – Կառավարական բանակը փախուստի մատնեց Նաև կենտրոնում գտնվող հակառակորդի հեծելազորին ու հետևակին և հաղթանակ տարավ: Խաչատուրը գերվեց:

III փուլ – Մի քանի օրից կառավարական բանակը առանց լուրջ մարտերի դավաճանության շնորհիվ գրավեց քաղաքը, որի միջնաբերդում ապաստանած Ռոմանոս IV-ը հանձնվեց:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 700, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000 զինվոր:

Ռազմի դաշտում անհաջողության մատնված Ռոմանոս IV-ը, ինչպես նաև վերջինիս մինչև վերջ հավատարմությունը պահպանած Խաչատուրը այս ամենի արդյունքում շատ այլոց հետ միասին գերվեցին, ինչն էլ, ըստ էության, պայմանավորեց Սատրապական Հայաստանի XIX ապստամբության վերջը: Քինախնդիր Դուկասները, սակայն, դաժան վարվեցին, ըստ էության, ոչ վատ մտադրություններով լի և մինչ այդ կայսրության համար պայթարի ելած Ռոմանոս IV-ի հետ,

<sup>1</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»; Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»; Նիկեփոր Բրիեննոս «Պատմական նոթեր», գիրք 1, մաս 21; Միքայել Պսելլոս «Ժամանակագրություն», «Եվդոկիա, Ռոմանոս IV», մաս 32; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»:

<sup>2</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Ռոմանոս Դիոգենես»; Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Ռոմանոս IV»; Նիկեփոր Բրիեննոս «Պատմական նոթեր», գիրք 1, մաս 21-24; Միքայել Պսելլոս «Ժամանակագրություն», «Եվդոկիա, Ռոմանոս IV», մաս 34-41; Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Արիստակես Լաստիվլեցի «Պատմություն», գլուխ 25; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 57; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Վասիլ Դպիր «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 3; Վիլիելմ Ապուլիացի «Ռոբերտ Գվիսկարի կյանքը», գիրք 3; Բար-Յեբրեոս «Ալշարիիկ պատմություն», գիրք 10; Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»:

որին աքսորեցին, աքսորի ճանապարհին թունավորեցին ու կուրացրին, ինչն էլ դրանից կարճ ժամանակ անց նախկին կայսեր ի վերջո կյանք արժեցավ:

Այսպես թե այնպես, սակայն Միքայել VII-ի իշխանությունը վերջնականապես ամրապնդվեց, նրա հետ միասին ընդգծված երկրորդական դերերում սկսեցին իշխել իր եղբայրներ Կոնստանդինոս III-ը և Անդրոնիկոսը, ազդեցիկ դերերում հայտնվեցին Զովհաննես Դուկասն իր որդիներ Անդրոնիկոսի ու Կոնստանդինի հետ միասին, սակայն այս ամենը կայսրությանը միայն վնաս բերեց: Իրոք, Միքայել VII-ը, որը մեծացել էր կայսրության ռազմաքաղաքական հետաքրքրությունները որպես հեռավոր և երկրորդական մի բան դիտարկելու մթնոլորտում, այժմ լիովին տրվեց նույն այդ մտայնությանը՝ ստեղծված բացառիկորեն ծանր պայմաններում այնուհանդերձ մի կողմ թողնելով կայսրության կառավարման հոգսերը և տրվելով կեղծ մտավարժանքներին ու կյանքից կտրված արվեստագետի կյանքին: Այլ վարքագիծ չդրսևորեցին, սակայն, նաև մնացյալ Դուկասները և արդյունքում, Միքայել VII-ն, ըստ էության, հանդիսացավ իր տեսակի կայսրերի բացասական գազաթնակետը՝ վերջնականապես և հաջողությամբ թաղելով կայսրությունը վերականգնելու բոլոր հույսերը:

### Գլուխ 168

#### Ալի-Արսլանի գահակալման ավարտը և Մելիք-Շահի գահակալման սկիզբը

Մանազկերտի հաղթահանոյեսից հետո Ալի-Արսլանը, թեև հետաձգեց անմիջական ու խոշոր ներխուժման հետագա քայլերը դեպի արևմուտք և նույնիսկ հաշտություն կնքեց, սակայն Ռոմանոս IV-ի քաղաքական ու անձնական կործանման պայմաններում, բանի որ իր պայմանավորվածությունները հենց վերջինիս հետ էին, հաշտության պայմանների պահպանման պարտականությունից իրեն, ըստ էության, հետագայում ազատ համարեց: Այսպիսով, թեև պատերազմ, ըստ էության, չհայտարարվեց, իսկ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հետ էլ շփումները մեծ հաշվով բացակայում էին, սակայն, ինչպես Սուղուրի լավագույն ժամանակներում էր, սուլթանը ազատություն տվեց կայսրության դեմ գործելու պատրաստ իր առանձին զորավարներին, որոնք շուտով սկսեցին գործել ամենայն եռանդով:

Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ պայթարի Նոր այս փուլում առաջին դերերի վրա եկան առանձին ցեղերի ցեղապետների սոցիալական դիրքից աստիճանաբար զորավարի սոցիալական դերի մեջ մտած անհատներ, որոնց սոցիալական էվոլյուցիան շուտով պետք է ավարտվեր նստակյաց և իր ժամանակին ու տարածաշրջանին բնորոշ տիպիկ հողատեր ազնվականների վերածվելով: Այս տիպի առաջնորդներից կարելի է մատնանշել ամենից առաջ օղուզական Դոգեր ցեղի առաջնորդ Արտուխ իբն Աբսաբին, օղուզական Նավիկ ցեղի առաջնորդ Ասթիզին, ևս մեկ օղուզական առաջնորդ Սալդուխին, դերվիշի և մահմեդական օրենսդրի մտավորական կերպարի մեջ մտած Ահմեդ Ղազիին, ղազիի կարգավիճակով գործող հաջողական զորավարներ Մանկուչեկին, Ահմեդ Ուղուղիանին, Բուզանին և այլոց:

Եվ վերջապես մինչև առաջ անցնելը հարկ է նաև ընդգծել, որ Մանազկերտի նույն հաղթահանոյեսից հետո Ալի-Արսլանը, ինչպես և սպասելի էր, փոխեց իր վերաբերմունքը նաև մինչ այդ սահմանային գոտում գտնվող և այս կամ այն կերպ իրեն դաշնակցող Եմիրությունների նկատմամբ՝ ձգտելով կամ միանգամից, կամ աստիճանաբար ոչնչացնել դրանք: Առաջիններից մեկն ընկավ բնականաբար Ռավվադյանների Եմիրությունը, որի հիմնական տիրույթ հանդիսացող Ատրպատականը իրոք չափից դուրս համեղ պատառ էր այն քրդերի ձեռքում թողնելու համար, իսկ նրա հետ միասին էլ ոչնչացվեցին նաև Զերի և Սալարյանների Եմիրությունները, սակայն առաջիկա տարիներին հերթը պետք է հասներ նաև մնացած ինչպես քրդական, այնպես էլ արաբական և պարսկական մյուս Եմիրություններին:

Նույն այս ժամանակ, երբ հյուսիսում տեղի էին ունենում մեր կողմից նկարագրվող վճռական իրադարձությունները, ներքին խնդիրներից չէր կարողանում գլուխ բարձրացնել Ֆաթիմյանների խալիֆությունը, որը այդպես էլ չէր կարողանում ամուր հաստատվել Ասորիքում, ընդ որում այս ճանապարհին այժմ արդեն լրացուցիչ, իսկ հետո արդեն հիմնական խոչընդոտ էր հանդիսանում այն հանգամանքը, որ երկրամասում կտրուկ ակտիվացել էր նաև Սելջուկյան



սուլթանությունը: 1069 թվականի նոյեմբերի վերջից մինչև 1070 թվականի գարուն Ալկայի կառավարիչ Պետրոս Յայի գլխավորած Յայական (մոտ 10.000) և Ֆաթիմյանների խալիֆության կառավարական (մոտ 5.000) միացյալ բանակը տեղի էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ցամաքից ու ծովից պաշարեց Տյուրոսը, սակայն, այն բանից հետո, երբ Սելջուկյան սուլթանության բանակը (12.000 հեծյալ) մոտեցավ Սիդոնին, Պետրոսը թողեց քաղաքի պաշարումը ու շարժվեց վերջինիս ուղղությամբ: Ստիպելով հակառակորդին նահանջել՝ Պետրոսը իր բանակով կրկին մոտեցավ Տյուրոսին, սակայն այդպես էլ չկարողացավ գրավել այդ քաղաքը և ի վերջո նահանջեց<sup>1</sup>:

1072 թվականի մարտին Արտուխ իբն Աբսաբի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 45.000) Յայական բանակից (մոտ 500) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Եդեսիան<sup>2</sup>, սակայն չամրացավ քաղաքում, իսկ տեղի հայերն էլ, պահպանելով ներքին լայն ինքնավարությունը, ընդունեցին Սելջուկյան սուլթանության գերիշխանությունը: Ասորիքի ուղղությամբ ակտիվանալու հետ միաժամանակ Սելջուկյան սուլթանության ռազմական մեքենան ակտիվացավ, սակայն, նաև Զարթլիի թագավորության ուղղությամբ, ընդ որում այս ուղղությամբ առաջամարտիկն առժամանակ Շադդադյանների էմիրությունն էր:

1072 թվականի գարնանը Փատլուն իբն Շավուրի գլխավորած Շադդադյանների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) Զարթլիի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Գավազնի և Ագարակ ամրոցները (վերջինը՝ Լոռի ամրոցի մոտ)<sup>3</sup>, սակայն 1072 թվականի հունիսից մինչև օգոստոս հակահարձակման անցած Բագրատ II-ը հետ խլեց Ագարակ ամրոցը<sup>4</sup>: Դրանից հետո, արդեն 1072 թվականի աշնանը, դաշնակցած Ալանական թագավորության բանակի (40.000) հետ, Զարթլիի թագավորության բանակը ասպատակեց Գանձակն և նրա շրջակայքը, սակայն, չկարողանալով գրավել քաղաքի միջնաբերդը, նահանջեց ելման դիրքեր<sup>5</sup>:

Ռազմական պետության և նրանց առաջնորդների հաստատումը տարածաշրջանում իր հերթին որոշակի խնդիրներ առաջացրեց մինչ այդ այստեղ այս կամ այն չափով ազդեցություն ունեցող ավանդական տոհմերի առաջնորդների հետ: Վերջիններիս շարքերում աչքի էր ընկնում ամենից առաջ Տարոնի իշխանության իշխան Թոռնիկ Մեծ Մամիկոնյանը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1072 աշուն – Ալեյուլայի դաշտի ճ-մ (Մինչեփրատյան Ծովիք, Անձիտ գավառ, Խարբերդի մոտ)<sup>6</sup>

Փիլարտոս Վարաժնունին Տարոնի իշխանությունից պահանջեց ընդունել իր գերիշխանությունը, բայց ստացավ մերժում: Ի պատասխան՝ դրա Փիլարտոս Վարաժնունու բանակը (2.000, որից 1.200 հեծյալ), իր կազմում ունենալով Ռասսել Բեյլիի և Յելվիոս Ֆրանկապոլի գլխավորած վարձկան Նորմաններին (800), շարժվեց դեպի Անձիտ ու մոտեցավ Թոռնիկ Մեծ Մամիկոնյանի և Կապոսի գլխավորած Տարոնի իշխանության բանակին (1.300, որից 300 հեծյալ): Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին: Տարոնի իշխանության բանակի առաջին շարքում տեղավորվեցին հետևակ նետածիգները, երկրորդում տեղաբաշխվեց ծանր հետևակը, իսկ երրորդում՝ Կապոսի գլխավորած հեծելազորը (300): Փիլարտոսը իր բանակի կենտրոնում տեղավորեց Նորմաններին, իսկ մասամբ կենտրոնում և հիմնականում թևերում էլ տեղաբաշխեց իր մնացած բանակը:

Ի փուլ – Տարոնի իշխանության բանակի առաջին շարքը նետերի տարափ տեղաց հակառակորդի բանակի կենտրոնի վրա և կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Հեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 15:

<sup>3</sup> «Զարթլիս-Ցիովրեբա», «Զարթլիի մատյանը»; «Զարթլիս-Ցիովրեբա», Ամանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»:

<sup>4</sup> «Զարթլիս-Ցիովրեբա», «Զարթլիի մատյանը»:

<sup>5</sup> «Զարթլիս-Ցիովրեբա», «Զարթլիի մատյանը»:

<sup>6</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

II փուլ – Փիլարտոսի բանակի կենտրոնը անցավ հարձակման և, ճեղքելով հակառակորդի մարտակարգի առաջին շարքը, մխրձվեց վերջինիս երկրորդ շարքի դասավորության մեջ:

III փուլ – Տարոնի իշխանության բանակ թևային հարվածեց հասցրեց հակառակորդի բանակի կենտրոնին, շրջապատեց այն և ստիպեց գերի հանձնվել:

IV փուլ – Տարոնի իշխանության բանակը անցավ հարձակման ողջ ճակատով և փախուստի մատնեց հակառակորդին բանակի թևերին:

Հաղթողներից հայերը կորցրին 300 զինվոր, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 200 սպանված և վիրավոր: Պարտվողները կորցրին նաև 1.500 գերի, որոնց թվում գերվեց նաև Ռասսել Բեյլին:

Տարոնի իշխանության ուժեղանալը, սակայն, նույն այս ժամանակ հասկանալի հակադարձություն առաջացրեց այդ ժամանակ արդեն աստիճանաբար սեփական խնդիրների մեջ խրվող Մրվանյանների էմիրությունում, որտեղ, հաջորդելով Նասր-էդ-Դուլային, մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում իշխում էր վերջինիս որդի Նիզամ-էդ-Դինը (1061-1079): Որպես հետևանք՝ որոշվեց մի որևէ կերպ վնասագերծել Մամիկոնյան հզոր իշխանին:

Արդյունքում՝ 1073 թվականի գարնանը Բեքիրի գլխավորությամբ Տարոնի իշխանության տարածք մտած Մրվանյանների էմիրության բանակը (մոտ 2.000) մոտեցավ Թոռնիկ Մեծ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ Արշամաշատի մոտ տեղակայված Տարոնի իշխանության բանակին (մոտ 1.000): Սկսվեցին բանակցություններ, որոնց ընթացքում տեղի ունեցած խնջույքի ժամանակ Բեքիրը փորձեց սպանել Տարոնի իշխանին: Թոռնիկը, սակայն, ինքը սպանեց Բեքիրին և ոչնչացրեց նրա թիկնազորի անդամներին, ինչի հետ գրեթե անմիջապես էլ հարձակման անցավ Հայկական բանակը և փախուստի մատնեց թշնամուն, սակայն յուրայինների մոտ վերադառնալիս հակառակորդի դարանակալ Նետաձիգը մահացու Նետահարեց Մամիկոնյան իշխանին, որը կարճ ժամանակ անց մահացավ<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ իր հերթին, սակայն, քաղաքական սպանության հետ կապված յուրօրինակ մի փոփոխություն էր տեղի ունեցել նաև Սելջուկյան սուլթանությունում:

1072 թվականին, ի մի բերելով իր ռազմական մեքենայի հիմնական ուժերը և արդյունքում որոշակիորեն թուլացնելով ճնշումը արևմտյան ուղղությամբ, Ալի-Արսլանը պատրաստվեց ի վերջո մի մեծ արշավանք ձեռնարկել Ղարախանյանների խանության ուղղությամբ: Մինչև Ամու-Դարյա գետն անցնելը, սակայն, առկա էին մի շարք սահմանային ամրություններ, որոնք դեռևս գտնվում էին Ղարախանյանների խանության հսկողության ներքո: Սուլթանական բանակի համար դրանք գրավելն, ըստ էության, դժվարություն չէր ներկայացնելու, սակայն վերջնական արդյունքն իրոք որ անսպասելի էր: Ամրություններից մեկի կայազորի հրամանատարն էր մի ոմս Յուսուֆ, որը հայտնի էր իր կատաղի և անզիջում բնավորությամբ, իսկ այն հանգամանքն էլ, որ մինչ այդ գերության մեջ էր հայտնվել նաև նրա ընտանիքը, ընդհանրապես հունից հանել էր վերջինիս: Արդյունքում, երբ 1072 թվականի նոյեմբերի 21-ին այս Յուսուֆին այլ գերյալների հետ միասին ներկայացրին Ալի-Արսլանին, վերջինս, մի կողմ հրելով պահապաններին և դուրս քաշելով աստված էլ գիտի թե ինչ կերպ դեռևս մոտը պահպանած դաշույնը, նետվեց Ալի-Արսլանի վրա: Նույնիսկ սուլթանական գահի վրա էլ մինչև հոգու խորքը ռազմիկ մնացած Ալի-Արսլանը, սակայն, սա ընկալեց որպես անձնական մի մարտահրավեր և, բոլորի առաջ կարծես թե ցանկանալով պարծենալ սեփական զորական խիզախությամբ, հրամայեց իր թիկնապահներին չխառնվել, ձեռքն առավ աղեղը ու պատրաստվեց Նետահարել իր վրա շարժվող Յուսուֆին: Վերջին պահին, սակայն, Ալի-Արսլանը սայթաքեց և վրիպեց, արդյունքում միայն թեթև վիրավորելով Յուսուֆին, ինչից հետո արդեն վերջինս իր հերթին դաշույնով խոցեց Ալի-Արսլանին: Մահացու հարված ստացած սուլթանի թիկնապահներն, իհարկե, անմիջապես էլ հաշիվ տեսան Յուսուֆի հետ, սակայն սա չերկարացրեց Ալի-Արսլանի կյանքը, որը 1072 թվականի նոյեմբերի 25-ին կնքեց իր մահկանացուն: Դրանից հետո Ղարախանյանների դեմ իրականացվող արշավանքի մասին բնականաբար արդեն խոսք իսկ գնալ չէր կարող, մանավանդ

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

որ մահվան մահճում սուլթանն իրեն հաջորդ էր հռչակել իր տասնյոթնամյա որդի Մելիք-Շահին (1072-1092):

Նոր սուլթանը ժառանգել էր հոր և հոր հորեղբոր կողմից լավագույն ձևով կարգի գցված ռազմավարչական մի համակարգ, ընդ որում այս համակարգի գլխին կանգնած էր պարսկական պետականաշինական լավագույն ավանդույթների կրող Նիզամի ալ-Մուլքը: Այս առումով հարկ է ավելացնել, որ, եթե ինչ-որ տեղ Ալի-Արսլանը, բայց հիմնականում իհարկե Տուղրիլ-բեկը, պատկանում էին Մելջուկյան տիրակալների այն առաջին ռազմաշունչ սերնդին, որի ներկայացուցիչները տերություն էին կառուցել մարտի դաշտում և սեփական ջանքերի գնով, ապա Մելիք-Շահն արդեն իսկ առկա ձեռքբերումներին, ըստ էության, ժառանգորդն էր դարձել միայն ծննդյան փաստով: Այս հանգամանքն իր հերթին որոշակի ազդեցություն ունեցավ նոր սուլթանի բնավորության, իսկ արդյունքում նաև գործունեության վրա, քանզի վերջինս եռանդի որոշակի պակաս ուներ, ավելի շատ հակված էր պալատական հաճույքների և լավ չէր տեսնում մարդկանց ու իրերի բնույթը:

Արդեն 1072 թվականի դեկտեմբերի վիճակով Մելջուկյան սուլթանությունում ծագեց գահակալական հերթական ճգնաժամ, ի դեմս Չակրի-բեկի որդի Կավուրտի, որն այս ժամանակ լայնարձակ տիրույթների տեր էր Իրանական լեռնաշխարհի հարավում՝ դրանք ժամանակին խլած լինելով վերջին Բուվեհյաններից: Եվ ահա այժմ Կավուրտն ամենայն լրջությամբ հայտարարեց, որ հանգուցյալ սուլթանի հետևորդը պետք է լինի ոչ թե նրա որդին, այլ՝ տոհմում ամենաավագը, այսինքն՝ հենց ինքը: Այս առումով հատկանշական էր, որ Կավուրտին պաշտպանում էին ամենից առաջ Նախորդ դարաշրջանի կողմնակիցներն, ի դեմս քոչվորների, այն դեպքում, երբ հակառակորդ կողմում էին պետական համակարգում ավելի ներգրավված սուբյեկտները, որոնց կորիզը կազմում էր գուլյամական 46.000 հոգանոց կորպուսը: Մելիք-Շահն և Նիզամի ալ-Մուլքը իրենց հերթին բնականաբար չընդունցին գահակալական այս նկրտումները և բանը շուտով հասավ ռազմական բախման: Արդյունքում՝ 1073 թվականի գարնանը Համադանի մոտ կողմերն իրար եկան դաժան մի ճակատամարտում, որը շարունակվեց ամբողջ երեք օր: Որպես հետևանք՝ Կավուրտն և նրա կողմնակիցները ծանր պարտություն կրեցին, ընդ որում Կավուրտն ինքը երկու որդիների հետ միասին գերի ընկավ ու նրանց հետ միասին էլ մահապատժի ենթարկվեց՝ խեղդամահ արվելով աղեղի լարով:

## Գլուխ 169

### Օրբելյանների և Զարթլիի թագավորության նոր հակամարտությունը

1072 թվականի նոյեմբերի 24-ին, մինչև Արևելքում իր վերջին ժամերն էր ապրում Ալի-Արսլանը, Զարթլիի թագավորությունում իր հերթին սեփական մահկանացուն կնքեց երկար, սակայն, շատ բարդ գահակալում ունեցած Բագրատ II-ը, որից հետո գահն անցավ նրա որդի Գեորգի II-ին (1072-1089): Բագրատ II-ին իրոք բարդ մի գահակալություն էր բաժին ընկել, սակայն, չնայած առանձին և նույնիսկ շատ լուրջ անհաջողությունների, նրան ի վերջո հաջողվել էր պահել դիրքերը, ինչը ցանկացած դեպքում խոսում էր այս տիրակալի ռազմաքաղաքական դրական հատկանիշների մասին: Տասնութնամյա Գեորգի II-ը, սակայն, ըստ էության, չէր տիրապետում հոր հատկանիշներից և ոչ մեկին՝ լինելով պասիվ ու ռազմաքաղաքական մեծ ձեռնարկումներին օտար մի անձնավորություն: Արդյունքում՝ Բագրատ II-ի օրոք մեծ դժվարությամբ կայունությունը պահպանած Զարթլիի թագավորության դրությունը կրկին սկսեց վատանալ:

1073 թվականի աշնանը, օգտվելով ընդհանուր քաոսային դրությունից, հերթական անգամ ոտքի կանգնեց Զարադուշի իշխանությունը և Իվանե Օրբելյանը նույն տարվա նոյեմբերին անակնկալ հարվածով գրավեց Գագ բերդը<sup>1</sup>: 1073 թվականի նույն նոյեմբերին, սակայն, ապստամբների դեմ շարժվեցին Գեորգի II-ի գլխավորած Զարթլիի և Աղսարթան I-ի գլխավորած Կախեթիի (մոտ 50.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ու նրա կազմում գտնվող Հայ

<sup>1</sup> «Զարթլիս-Ցխովրեբա», «Զարթլիի մատյանը»:

ռազմիկները (մոտ 10.000): Արդյունքում՝ արդեն դեկտեմբերին փոխադարձ զիջումներով կնքվեց հաշտություն, որն ավելի շատ ձեռնտու էր այնուհանդերձ Իվանին<sup>1</sup>:

## Գլուխ 170

### Փոքր Ասիայի և Ասորիքի ուղղությամբ Սելջուկյան սուլթանության առաջխաղացման սկիզբը

Նույն այս ժամանակ, պայմանավորված սկզբում Ղարախանյանների դեմ նախատեսվող արշավանքով, իսկ հետո արդեն՝ գահակալական ճգնաժամով, Մանազկերտի արժանահիշատակ ճակատամարտից հետո, ինչպես արդեն ասվեց, որոշակիորեն թուլացել էր Սելջուկյան սուլթանության ճնշումն արևմուտքում: Արդեն 1073 թվականի երկրորդ կեսին, սակայն, այս ուղղությամբ ճնշումը կրկին սկսեց ուժեղանալ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1073 աշուն – Կեսարիայի ճ-մ<sup>2</sup>

Եղբայրներ Իսահակ և Ալեքսեյ Կոմնենոսների, ինչպես նաև գերությունից ազատված Ռասսել Բեյլիի գլխավորությամբ Փռնուզիայից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում 400 ֆրանկներ) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) մոտեցան Կեսարիային և ճամբարեցին, ինչի մասին տեղեկացած Սելջուկյան սուլթանության բանակն (մոտ 50.000) իր հերթին սկսեց աննկատ մոտենալ հակառակորդին: Այդ ընթացքում Ռասսել Բեյլին, գծովելով Կոմնենոս եղբայրների հետ, օրերից մի օր երեկոյան իր ջոկատով լքեց հիմնական բանակի ճամբարը, իսկ կեսգիշերին էլ աննկատ փախուստի դիմեց Սեբաստիայի ուղղությամբ: Վաղ լուսաբացին, իմանալով Ռասսել Բեյլիի հեռանալու մասին, Իսահակ Կոմնենոսը ցանկացավ Ալեքսեյի գլխավորությամբ հետապնդում ուղարկել, սակայն, հենց այդ պահին էլ հետախույզներից իմանալով թշնամու մոտենալու մասին, փոխեց մտադրությունը, որից հետո, Ալեքսեյին թողնելով ճամբարում, ինքը պատրաստվեց արտագրոհ իրականացնել:

I փուլ – Վաղ առավոտյան Ռասսել Բեյլիի ջոկատը անակնկալ հարձակումով հաղթեց հակառակորդի բանակի մի մասին և հեռացավ:

II փուլ – Նախորդ իրադարձությունների հետ միաժամանակ կայսերական բանակը փորձեց անակնկալ հարձակվել հակառակորդի բանակի վրա, որը, սակայն, իրականում խուճապի չմատնվելով, դիմեց կեղծ փախուստի:

III փուլ – Հակառակորդին հետապնդող կայսերական բանակը ընկավ վերջինիս նախապատրաստած թակարդը և ծանր պարտություն կրեց, ընդ որում Իսահակը գերվեց:

IV փուլ – Օրվա վերջում հակառակորդի բանակը մոտեցավ կայսերական բանակի ճամբարին և անցավ գրոհի, սակայն քրիստոնյաները այն հետ մղեցին: Դրանից հետո, սակայն, պաշտպանվողները սկսեցին մանր խմբերով լքել ճամբարը և հեռանալ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ ի վերջո հեռացողներին հետևեց նաև Ալեքսեյը՝ արդյունքում հազիվ փրկվելով գերվելուց:

Հայերը կորցրին մոտ 3.000, դաշնակիցը՝ մոտ 8.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր: Շուտով Իսահակ Կոմնենոսը փրկագնով ազատվեց գերությունից:

<sup>1</sup> «Զարթիս-Ցիտվրեբա», «Զարթիի մատյանը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»:

<sup>2</sup> Նիկեփոր Բրիեննոս «Պատմական նոթեր», գիրք 2, մաս 3-6; Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Միքայել VII»; Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Միքայել VII- Պարապինակես»:

**Գլուխ 171**  
**Բուլղարական խնդրի հերթական սրացում պաշտոնական**  
**Կոստանդնուպոլսի համար**

Մանագկերտի աղետն և դրան հաջորդած իրադարձությունները մեծ արձագանք էին ունեցել նաև մի ժամանակ Վասիլ II-ի երկաթյա ձեռքով հնազանդեցված Բալկանյան թերակղզում, որտեղ ինչ-որ մի պահի հանկարծ գիտակցեցին, որ արդեն ամենևին էլ պարտադիր չէ շարունակել հավատարմություն պահպանել օրըստօրե թուլացող Կոստանդնուպոլսին: Որպես հետևանք՝ տեղում սկսեց հասունանալ բուլղարների հերթական ապստամբությունը, որոնց աջակցում էին ազգակիցներն, ի դեմս Սերբական իշխանության և Խորվաթական թագավորության:

Արդյունքում՝ 1073 թվականի սեպտեմբերին Պրիստրինայի ճ-մ-ում (Սկոպիեի մոտ) Խորվաթական թագավորության և Սերբական իշխանության միացյալ բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում բուլղարներ) հաղթեց Բուլղարիայի դուքս Դամիան Դալաշի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 4.000), ընդ որում Դամիանը գերվեց<sup>1</sup>: Նախորդ դեպքերից կարճ ժամանակ անց՝ 1073 թվականի հոկտեմբերին, սակայն Կաստորիայի ճ-մ-ում Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 4.000, այդ թվում պատրիկ Թեոդոստոս Բուրցետը) իրենց հերթին հաղթեցին Խորվաթական թագավորության ու Սերբական իշխանության միացյալ բանակին (մոտ 28.000, այդ թվում բուլղարներ)<sup>2</sup>, իսկ 1073 թվականի նոյեմբերին էլ Տաոնիոսի ճ-մ-ում (Սկոպիեի մոտ) անակնկալ հարձակումով ևս մեկ հաղթանակ տարան<sup>3</sup>, ինչը նախաձեռնությունը վերջնականապես հանձնեց կայսերական կողմին: 1074 թվականի գարնան Դիրիխիայի ճ-մ-ում Իլիրիայի դուքս Նիկեփոր Բրիեննոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հերթական անգամ հաղթեցին ևս մեկ անգամ ուժերը փորձել ձգտող Խորվաթական թագավորության ու Սերբական իշխանության միացյալ բանակին (մոտ 10.000), ինչի արդյունքում մարտական գործողությունների շղթան իր վերջը գտավ, իսկ տեղում էլ կայսրության իշխանությունն ամրապնդվեց<sup>4</sup>:

**Գլուխ 172**  
**«Յայկական դարաշրջանի» հաստատումը**  
**Ֆաթիմյանների խալիֆությունում**

1073 թվականի վիճակով գործերը Ֆաթիմյանների խալիֆությունում հասել էին քայքայման ամենածանր աստիճանին, երբ թյուրք ու սևամորթ գուլյամները, մագաչափ իսկ ուշադրություն չդարձնելով ալ-Մուսթանսիրի վրա, պատերազմական բացահայտ գործողություններ էին մղում միմյանց դեմ, ընդ որում հաճախ՝ խոշոր քաղաքներում և հատկապես Կահիրեում: Իրավիճակն իրոք արդեն խայտառակ տեսք էր ընդունում և խնդիրը նույնիսկ արդեն սովորական դարձած սովն էլ չէր, քանզի 1070 թվականին թյուրք գուլյամները թալանեցին Կահիրեի նույնիսկ հայտնի գրադարանը, իսկ մզկիթներից էլ խուլբա կարդացի Բադդադի խալիֆի անունով: Այս առումով հատկանշական է, որ, մի կողմից ցեղակիցներին օգնած լինելու, իսկ մյուս կողմից էլ գործելով կենտրոնական իշխանությանը հավատարիմ ուժերին Կահիրեից հնարավորինս երկար հեռու պահելու մտայնությամբ, թյուրք գուլյամները ամեն կերպ աջակցում էին դեպի Ասորիք տարածվող սելջուկներին՝ նույնիսկ սրանց առանձին ցեղերի ու սրանց առաջնորդների մակարդակով: Այս հողի վրա վերջիններիս հաջողվեց իրենց կողմը գրավել ի սկզբանե, կարծես թե, Պետրոսի հետ համագործակցության հակված Ասթիզին, երբ այս երկու զորականների հարաբերությունները վերջնարդյունքում բացահայտ թշնամական քնույթ ստացան:

<sup>1</sup> Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Միքայել VII- Պարապինակես»; Նիկեփոր Բրիեննոս «Պատմական նոթեր», գիրք 2, մաս 3, գիրք 3, մաս 1:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Միքայել VII- Պարապինակես»:

<sup>3</sup> Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Միքայել VII- Պարապինակես»; Դուկլանին Երեց «Տարեգրություն», գլուխ 40:

<sup>4</sup> Նիկեփոր Բրիեննոս «Պատմական նոթեր», գիրք 3, մաս 3:

Արդյունքում՝ ի վերջո այն մտքի հանգեցնում, որ, առանց թիկունքում ամուր իշխանություն ունենալու հնարավոր չէ հաջողություն արձանագրել Նույնիսկ Հարավային Ասորիքում, Պետրոսը ակտիվացրեց շփումները ալ-Մուսթանսիրի հետ, որն այն աստիճանի անկման մի դրության մեջ էր գտնվում, որ դա Նույնիսկ Նրա Նման մի պասիվ անձնավորությանը ստիպեց գործել: Որպես հետևանք այս ամենի՝ Պետրոս Հայն ու Նրա կողմից գլխավորվող Հայկական բանակը 1073 թվականի ամենավերջին խալիֆի համաձայնությամբ աննկատ, սակայն, սրընթաց երթով ժամանեցին Կահիրե, ինչը մի իսկական անակնկալ հանդիսացավ սևամորթների, բայց հատկապես թյուրքերի համար:

1074 թվականի հունվարին Պետրոս Հայը, գործելով իր հայազգի զինակիցների սերտ աջակցությամբ, որոնցից հայտնի էին Պետրոսի մամլուք Ավետիքը, Պետրոսի որդիներ Ահմեդը, Աֆդալը և Ջաֆարը, ինչպես նաև վերջինիս մամլուք Կոնստանդինը, կարծես թե, խորհրդակցության նպատակով իրենց մոտ հավաքեցին թյուրքերի ու սևամորթների բոլոր աչքի ընկնող առաջնորդներին և ոչնչացրին Նրանց, ինչից հետո, թույլ չտալով հակառակորդներին ուշքի գալ, սեփական ամուր իշխանությունը հաստատեցին Կահիրեում<sup>1</sup>: Շուտով Պետրոսին հաջողվեց տիրել նաև Ասուանին (Ստորին Եգիպտոս), ինչի արդյունքում Ստորին Եգիպտոսում տիրող ապստամբական տրամադրությունները վերացան<sup>2</sup>: Որպես հետևանք, Պետրոսը հռչակվեց Ֆաթիմյանների խալիֆության վեզիր՝ սկսելով աստիճանաբար սանձահարել երկրում տիրող անկարգությունները և արդյունքում նաև բարելավելով խալիֆության տնտեսական վիճակը:

### Գլուխ 173

#### Միքայել VII-ի կառավարման առաջին փուլը

Մինչ Սելջուկյան սուլթանությունն և Ֆաթիմյանների խալիֆությունը աստիճանաբար հաղթահարում էին ներքաղաքական ճգնաժամը, Միքայել VII-ը Նույնիսկ մատն էլ մատին չէր տալիս սեփական տերությունում հսկայական չափեր ընդունած ճգնաժամը հաղթահարելու ուղղությամբ, երբ գործող կայսրն, անվերջ զբաղված իր դատարկ մտավարժանքներով, կեղծ-խոհական փրկիստփայությամբ և անտաղանդ բանասիրությամբ, ամեն ինչ թողել էր բարձիթողի վիճակում ու կայսրությունն ուղղակի ձեռքից գնում էր: Քիչ թե շատ ակտիվ դիրքորոշում էին դրսևորում միայն մի քանի այլ Դուկասներ, որոնց գլխավորում էր կայսեր հորեղբայր, կեսար Հովհաննեսը: Նույն այս ժամանակ էր, որ Արևելքում բացահայտ ապստամբություն սկսեցին կայսրության բանակում ծառայող Նորմանները, որոնց գլխավորում էր Ռասսել Բեյլին, ընդ որում Նորմանները աջակցություն ստացան նաև հայերի կողմից:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերմանա տեսքով.

#### 1074 գարուն – Սանգարիա գետի ճ-մ<sup>3</sup>

Կեսար Հովհաննես Դուկասի, Նրա որդի Անդրոնիկոսի, Նիկեփոր Բոտինատեսի և Պապասի գլխավորած կառավարական բանակը (մոտ 7.000, այդ թվում ֆրանկներ և վարյագներ) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 700) մոտեցան Ռասսել Բեյլիի ու Վասիլ Մլեի Հայի գլխավորած Նորմաններին (մոտ 2.000) և Նրանց միացած Հայ ռազմիկներին (մոտ 200): Կառավարական բանակի աջ թևում Պապասի ղեկավարությամբ տեղակայվեցին ֆրանկները, ձախ թևը Անդրոնիկոսի գլխավորությամբ զբաղեցրին վարյագները, իսկ կենտրոնի և ողջ բանակի ղեկավարությունն իր վրա վերցրեց Հովհաննեսը: Նիկեփորը Նշանակվեց պահեստազորի հրամանատար: Մարտակարգ ընդունեց նաև ապստամբների բանակը՝ երկու մասի բաժանելով սեփական ուժերը:

I փուլ – Ապստամբների բանակը ողջ ճակատով անցավ հարձակման և ընդհարումից անմիջապես հենց առաջ կառավարական բանակի աջ թևը կազմող ֆրանկները անցան վերջինիս կողմը:

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»։

<sup>2</sup> Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»։

<sup>3</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Միքայել VII»։ Հովհաննես Սկլիցցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Միքայել VII- Պարապինակես»։ Նիկեփոր Բրիեննոս «Պատմական նոթեր», գիրք 2, մաս 14, 15։ Աննա Կոմենտոս «Ալեքսիական», գիրք 1, մաս 1։

II փուլ – Ապստամբների բանակը հարձակման անցավ հակառակորդի բանակի կենտրոնի և ձախ թևի ուղղությամբ: Արդյունքում՝ կառավարական բանակի ձախ թևի հիմնական ուժերը դիմեցին փախուստի, իսկ կենտրոնը և ձախ թևում համառորեն մարտնչող վարյագներն էլ, ի վերջո, կրելով ծանր կորուստներ, պարտություն կրեցին: Այս ընթացքում Յովհաննես Դուկասը գերի ընկավ: Տեսնելով այս ամենը՝ Նիկեփորի գլխավորած պահեստագործ լքեց մարտադաշտը:

III փուլ – Անդրոնիկոս Դուկասը, հավաքելով փախուստի դիմած որոշ ուժեր, հուսահատ գրոհով փորձ կատարեց ազատել հորը, սակայն բռնկված համառ մարտում ստանալով ծանր վերքեր, ինքն էլ գերի ընկավ:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 200, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000 զինվոր:

Մինչ կայսրության զորականներն և զորավարները իրենց հարաբերություններն էին պարզում Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջաններում, 1074 թվականի գարնան սկզբից արևելքից սկսել էր առաջանալ Սելջուկյան սուլթանության խոշոր մի բանակ (100.000<sup>1</sup>), որն արդյունքում ասպատակեց Անդրեփրատյան Ծոփքը, Կապադովկիան, Փոյուզիան, Պիսիդան, Ամորիոնը ու Նրա շրջակայքը<sup>2</sup>: Այս ընթացքում, սակայն, կայսրության ռազմական մեքենան շարունակում էր ինքնառնչացման գործընթացը՝ մի մասի ուժերով պայքար մղելով մյուս մասի ուժերի դեմ, ընդ որում ապստամբներն իրենք, բավարար ուժեր չունենալով զարգացնել հաջողությունը, ոչ միայն ազատ արձակեցին ծանր վերքեր ստացած Անդրոնիկոսին ու Նրա հորը, այլև Նույն Յովհաննես Դուկասին ի վերջո Նույնիսկ կայսր հռչակեցին: Ի պատասխան դրա՝ Միքայել VII-ը, ինքն էլ իր հերթին այլևս որևէ ուժ չունենալով դիմադրել հակառակորդին, դիմեց Սելջուկյան սուլթանությանը՝ առաջարկելով արշավանք իրականացնել ապստամբների ուղղությամբ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1074 գարուն – Խրիստոպոլսի ճ-մ (= Մետավոլիի ճ-մ), (= Սոֆոնա լեռան ճ-մ), (= Մարոկոսի ճ-մ), (= Տրիստալի ճ-մ)<sup>3</sup>

Սելջուկյան սուլթանության բանակը (100.000) սկսեց մոտենալ կեսար Յովհաննես Դուկասի, Ռասսել Բեյլիի և Վասիլ Մլեի Հայի գլխավորությամբ ամուր դիրքեր գրաված ապստամբներին (2.700) ու Նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 250):

I փուլ – Սելջուկյան սուլթանության բանակի առաջապահը (6.000) հարձակվեց հակառակորդի բանակի վրա և, Նետերի տարափ տեղալով վերջինիս ամրացված դիրքերի ուղղությամբ, դիմեց կեղծ փախուստի:

II փուլ – Ապստամբները, նեղվելով թշնամու հարվածներից և ցանկանալով զարգացնել իբր ձեռք բերած հաջողությունը, դուրս եկան ամրացված դիրքերից ու սկսեցին հետապնդել հակառակորդի բանակին:

III փուլ – Հարձակման անցնելով հիմնական ուժերով՝ Սելջուկյան սուլթանության բանակը շրջապատեց և գլխովին ջախջախեց հակառակորդի բանակին:

Հայերը կորցրին մոտ 150, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, որոնց թվում գերվեցին Նաև Յովհաննես Դուկասն ու Ռասսել Բեյլին, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:

Հենց Նոր ավարտված ճակատամարտը ջախջախիչ հարված հասցրեց ապստամբների գործին, սակայն Նաև հիմք հանդիսացավ Սելջուկյան սուլթանության ղեկավար կազմի համար՝ առիթի դեպքում արդեն դիտարկել Փոքր Ասիայում լրջորեն ամրանալու հեռանկարը: Իրադարձությունը հետևանքներ ունեցան, սակայն Նաև անձնական մակարդակում:

<sup>1</sup> Այս թիվը տրվել է այն հիմնավորմամբ, որ քիչ անց, կապված Խրիստոպոլսի ճ-մ-ի հետ, Յովհաննես Սկիլիցեսը հայտնում է հենց 100.000 ռազմիկի մասին: Կարծում ենք, որ, եթե Խրիստոպոլսի ճ-մ-ի պարագայում դա քիչ հավանական է, ապա դրան հակառակ, որպես Փոքր Ասիայում 1071 թվականի աշնանը գործող Սելջուկյան սուլթանության բանակի ընդհանուր թվաքանակն արտահայտող թիվ, այն միանգամայն ընդունելի է:

<sup>2</sup> Յովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Միքայել VII- Պարապիսակես»; Նիկեփոր Բրիեննոս «Պատմական նոթեր», գիրք 2, մաս 3; Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 237:

<sup>3</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Միքայել VI»; Յովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Միքայել VII- Պարապիսակես»; Նիկեփոր Բրիեննոս «Պատմական նոթեր», գիրք 2, մաս 16:

Իրոք, Ռասսել Բեյլին, որ հայտնվել էր գերության մեջ, սեփական կնոջ ջանքերով խոշոր փրկագնի դիմաց այնուհանդերձ գրեթե անմիջապես էլ ազատվելով գերությունից, մեկնեց արևելք: Հովհաննես Դուկասն իր հերթին ևս, փրկագնով ազատ արձակվելով, նույն կերպ ազատ արձակված իր ծանր վիրավոր որդի Անդրոնիկոսի հետ միասին մեկնեց Կոստանդնուպոլիս, սակայն այլևս և ոչ մի քաղաքական կշիռ չվայելելով ու ենթարկվելով եղբորորդու մշտական կասկածներին, ի վերջո դարձավ վանական՝ նույն տարվա վերջում էլ հրաժեշտ տալով կյանքից այնուհանդերձ հեռացած իր որդի Անդրոնիկոսին, ընդ որում Հովհաննեսի մյուս որդի Կոնստանդինն էլ մահացավ արդեն 1075 թվականին:

Ինչ վերաբերում է նորմաններին, ապա նրանք գերությունից ազատված Ռասսել Բեյլիի գլխավորությամբ շարունակեցին իրենց ըմբոստ վարքագիծը, թեև՝ անհամեմատ ավելի փոքր չափով: Արդյունքում արդեն 1074 թվականի աշնանը Ռասսել Բեյլիի գլխավորած ապստամբների բանակը (մոտ 2.000, այդ թվում մեծաթիվ ֆրանկներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) Ամասիայի ճ-մ-ում հաղթեցին Նիկեփոր Պալեոլոգոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակին (մոտ 500, այդ թվում մեծաթիվ ալաններ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 50)<sup>1</sup>, սակայն հաջողությունը որևէ կերպ կրկին վերջնական չէր:

Իրոք, արդեն 1075 թվականի գարունից մինչև ամառ Ալեքսեյ Կոմնենոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակը (մոտ 500, այդ թվում 150 ալան) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50), շրջափակելով քաղաքն ու նրա հարակից ամրությունները և մատակարարման լուրջ խնդիրներ ստեղծելով հակառակորդի համար, ի վերջո Թուրուխի գլխավորությամբ առաջխաղացած Սելջուկյան սուլթանության բանակի (մոտ 30.000) օգնությամբ Ամասիայի ճ-մ-ում խաբեությամբ գերեցին Ռասսել Բեյլիին ու ստիպեցին ապստամբներին (մոտ 1.000, այդ թվում մեծաթիվ ֆրանկներ) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 200) դադարեցնել դիմադրությունը ու հանձնվել<sup>2</sup>: Հերթական անգամ գերության մեջ հայտնված Ռասսել Բեյլին այս անգամ տեղափոխեցին արդեն Կոստանդնուպոլիս և այնտեղ բանտարկեցին: Այսպիսով՝ Միքայել VII-ի դեմ բռնկված ապստամբությունն, ըստ էության, իր վերջը գտավ, սակայն դրա հետ միաժամանակ իր վերջը գտավ նաև վերջին այն ուժը, որը քիչ թե շատ կայունություն էր ապահովում նույն Միքայել VII-ի կառավարությանը:

1075 թվականի աշնանը Թուրուխի գլխավորությամբ Արտանուշ-Խաղկտիք երթուղով արշաված Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) Թեոդորոս Գավրասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) պաշարեց Տրապիզոնը, սակայն, մատնվելով անհաջողության, Խաղկտիք-Արտանուշ-Վանանդ-Անի երթուղով նահանջեց<sup>3</sup>: Պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը տարածաշրջանում ուղղակի բացակայում էր և այս պայմաններում տեղում մնացած անձանց մնում էր, թերևս, միայն ինքնակազմակերպվել: Արդյունքում զորավարական ոչ վատ ունակություններով և քաղաքական մեծ հեռատեսությամբ աչքի ընկնող Թեոդորոս Գավրասը (1075-1098) ստեղծեց Տրապիզոնի ռազմական պետությունը, որն ընդգրկում էր Փոքր Հայքը՝ բնականաբար հենց ինքն էլ զբաղեցնելով նորաստեղծ այս պետության ղեկավարի դերը:

## Գլուխ 174

### Փոքր Ասիայի և Ասորիքի ուղղությամբ Սելջուկյան սուլթանության առաջխաղացման հետագա ընթացքը

Նույն այս ժամանակ իր հերթին աստիճանաբար սկսեց սկիզբ առնել դեպի արևմուտք ուղղություն ունեցող Սելջուկյան սուլթանության բանակի հերթական առաջխաղացումը, ընդ որում այս անգամ այն հիմնականում ուղղված էր տեղական ուժերի դեմ, որոնք դեռևս պահպանում էին կենսունակությունը: Արդեն 1075 թվականի աշնանը Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 12.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում

<sup>1</sup> Նիկեփոր Բրիեննոս «Պատմական նոթեր», գիրք 2, մաս 19:

<sup>2</sup> Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Միքայել VII»։ Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Միքայել VII- Պարապիկակես»։ Նիկեփոր Բրիեննոս «Պատմական նոթեր», գիրք 2, մաս 19-22, 24։ Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 1, մաս 2:

<sup>3</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 8, մաս 1:



գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Մեմֆիշը<sup>1</sup>, սակայն ավելի լուրջ հարվածը դեռևս առջևում էր:

1076 թվականի ամռանը լայն լիազորություններով Սելջուկյան սուլթանության արևմտյան տարածքներ ժամանած Շավ-Թեգինի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (48.000) Շադդադյանների էմիրության էմիր, Փատլուն իբն Շավուրի որդի և հաջորդ Փատլուն իբն Փատլունի (1076-1088) գլխավորած Շադդադյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Գանձակը<sup>2</sup>: Մայրաքաղաքի կորուստը մահացու մի հարված էր Շադդադյանների էմիրությանը, որը դրանից հետո շարունակեց գոյություն ունենալ, ըստ էության, ոչ իրական մի մակարդակում: Շադդադյան քրդերը, սակայն, որ մինչ այդ արդեն իսկ տեսել էին իրենց էմիրության վերացումը, դեռևս մեկ փորձ այնուհանդերձ կատարելու էին վերականգնել այն: Արդյունքում, սպասելով ավելի լավ ժամանակների, Փատլուն իբն Փատլունը տեղափոխվեց արևելք և ընդունեց Մելիք-Շահի կողմից իրեն նվիրված մանր ամրություններից մեկի ղեկավարությունը: Զրդական այս էմիրության հարցերը լուծելուց հետո Շավ-Թեգինը շարունակեց իր հետևողական գործունեությունը և օրակարգ մտքոց հարվածն արդեն Զարադուռի իշխանությանը, որի իշխան Իվանե Օրբեյանին Գեորգի II-ը բնականաբար մեծ հաճությամբ մենակ թողեց:

Իվանեն մի պահ փորձ կատարեց լեզու գտնել հակառակորդի հետ և բանակցությունների համար նույնիսկ նրա մոտ ուղարկեց իր որդի Լիպարիտին, սակայն վերջինս, որոշ ժամանակ մնալով Շավ-Թեգինի ճամբարում և հասկանալով, որ որևէ իրական օգուտի հասնել ինքը չի կարող, այնտեղից դիմեց փախուստի: Օրբեյան երիտասարդ իշխանն այսպիսով փրկվեց, սակայն դա որևէ կերպ չհետաձգեց հետագա հարվածը Զարադուռի իշխանությանը:

1076 թվականի ամռանը Շավ-Թեգինի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 90.000) Իվանե Օրբեյանի գլխավորած Զարադուռի իշխանության բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Շամշուղեն<sup>3</sup>, ինչով էլ փաստվեց Զարադուռի իշխանության տարածքի, ըստ էության, գրավումը Սելջուկյան սուլթանության կողմից: Անհնազանդ իր ենթակային բաժին հասած անհաջողությունը, սակայն, պետք է որ կարճ ժամանակ ուրախություն պատճառեր Զարթլիի թագավորության արքային, քանի որ դրանից հետո Սելջուկյան սուլթանության ռազմաքաղաքական օրակարգ մտավ արդեն նաև հարվածը բուն Զարթլիի թագավորությանը: Առաջիկա մեծ իրադարձությունների առաջին արարը, սակայն, քրիստոնյաների օգտին եղավ, երբ 1076 թվականի աշնանը Գեորգի II-ի գլխավորած Զարթլիի և Աղսարթան I-ի գլխավորած Կախերիի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) Փարցխիսի ճ-մ հաղթեցին Շավ-Թեգինի գլխավորությամբ առաջխաղացած Սելջուկյան սուլթանության բանակին (մոտ 40.000)<sup>4</sup>, ինչը որոշ ժամանակով հետաձգեց հետագա հարվածը:

1076 թվականի ամռանը Սելջուկյան սուլթանությունից անջատված և Դամասկոսի էմիրությունը հիմնադրած Ասթիզի (1076-1079) գլխավորած Դամասկոսի էմիրության բանակը (մոտ 50.000) Ֆաթիմյանների խալիֆության կայազորից (մոտ 2.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Երուսաղեմը, որից հետո առանց լուրջ մարտերի մտավ Բաալբեկ, Դամասկոս, Կայսարիա, Բեյրութ, Սիդոն, Բիբլոս և Տրիպոլիս: Արդյունքում Ասորիքը և Պաղեստինը ընկան Սելջուկյան սուլթանության տիրապետության տակ<sup>5</sup>, իսկ պաշտոնական Կախիրեն էլ, փաստորեն, որպես մեկ ամբողջություն, վերջնականապես կորցրեց մինչ այդ առանց այդ էլ թույլ կառավարվող Ասորիքը: Կարգի զցելով գործերը հարավում կենտրոնական իշխանության հետ յուրօրինակ հարաբերություններ ունեցող Ասթիզը, սակայն, հարվածն այս անգամ ուղղեց արդեն դեպի հյուսիս:

<sup>1</sup> Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> ալ-Ֆակի «Ալ-Բաքի և Շիրվանի պատմություն»; Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»; «Զարթլիս-Ցխովրեբա», «Զարթլիի մատյանը»:

<sup>3</sup> «Զարթլիս-Ցխովրեբա», «Զարթլիի մատյանը»; «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

<sup>4</sup> «Զարթլիս-Ցխովրեբա», «Զարթլիի մատյանը»; «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»:

<sup>5</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Անանուն «Պատմություն Սրբոց»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 4; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 237; Գվիբերդ Նոժանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 7, գլուխ 1; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 1, գլուխ 7; Մուշիր-եդ-Ղին «Երուսաղեմի և Յվրոնի պատմությունը»:

Արդյունքում՝ 1076 թվականի աշնանը Ասթիգի գլխավորած Դամասկոսի Էմիրության բանակը (մոտ 100.000) Անտիոքի ճ-մ-ում հաղթեց Անտիոք դուքս Իսահակ Կոմնենոսի և Ռոմանոս IV-ի առաջին կնոջից ծնված որդի Կոնստանդին Դիոգենեսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկներին (մոտ 1.000), ընդ որում Կոնստանդինը սպանվեց, իսկ Իսահակը գերվեց, թեև շուտով կրկին փրկագնով ազատվեց գերությունից<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ Ասորիքում ի հայտ եկավ 3արավային Ասորիքն ընդգրկող Դամասկոսի Էմիրությունը, որը, փոխելով տերերին, այնուհանդերձ դեռ երկար էր շարունակելու իր գոյությունը՝ լուրջ խոչընդոտ հանդիսանալով պաշտոնական Կահիրեի համար՝ Ասորիքի ուղղությամբ առաջխաղալու փորձ կատարելու պարագայում:

Եվ վերջապես 1076 թվականի Նույն ամռանը շատերի կողմից անսկաւտ մնացած, սակայն հեռուն գնացող մի իրադարձություն էլ տեղի ունեցավ Կիլիկիայի արևմտյան հատվածում, երբ Գանձակի շրջակայքի իր տիրույթներից գաղթած իշխան Յեթումի (1071-1076) որդի Օշին Յեթումյանի (1076-1112) և նրա եղբայր Յալկամի գլխավորած ջոկատը (մոտ 1.000) Սելջուկյան սուլթանության բանակից (մոտ 300) գրավեց Լամբրոն ամրոցը (Կիլիկիայի արևմուտք, Լամբրոն գավառ, Տարսուսից մոտ 40 կմ հյուսիս-արևմուտք): Արդյունքում՝ ստեղծվեց Լամբրոնի Յեթումյանների ռազմական պետությունը<sup>2</sup>:

1077 թվականի գարնանը Գեորգի II-ի գլխավորած Զարթլի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 3.000), իրենց հերթին օգտվելով կայսրության բառսային դրությունից, Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեցին Անակոփիան<sup>3</sup>: Նույն այս ժամանակ, ի վերջո համակարգելով գործողությունները Ասթիգի հետ, Սելջուկյան սուլթանության ռազմական մեքենան ուղղակի ռազմական բախման մեջ մտավ Ֆաթիմյանների խալիֆության հետ:

Արդյունքում, սակայն, 1077 թվականի գարնանը Պետրոս Յայի ու հազարապետ Ասթեզին Յայի գլխավորած Ֆաթիմյանների խալիֆության (մոտ 10.000) և Յայկական (10.000, այդ թվում Ահմեդը, Աֆդալը, Ջաֆարը, Ավետիք Յայը և Կոնստանդին Յայը) միացյալ բանակը Կահիրեի ճ-մ-ում հաղթեց Ասթիգի գլխավորած Դամասկոսի Էմիրության առաջխաղացած բանակին (20.000): Որպես հետևանք, Պաղեստինը մնաց Սելջուկյան սուլթանության տիրապետության տակ, սակայն վերջինս սկզբում առժամանակ, իսկ հետո արդեն ընդմիջտ դադարեցրեց ոտնձգությունները Ֆաթիմյանների խալիֆության նկատմամբ<sup>4</sup>: Ավելին, կրած պարտությունը կործանարար ազդեցություն ունեցավ Դամասկոսի Էմիրության Էմիր Ասթիգի ոչ միայն ռազմական հզորության, այլ նաև հեղինակության վրա, երբ Մելիք-Շահը դրանից հետո խնդիր դրեց ի վերջո լուծել կիսաանկախ դիրք գրաված այս զորավարի խնդիրը: Նույն այս ժամանակ, սակայն, շարունակում էր ծանր մնալ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի դրությունը, ընդ որում արդեն հաջորդ տարի Արևմուտքում միանգամից մի քանի ապստամբություններ բռնկվեցին:

## Գլուխ 175

### Միքայել VII-ի կառավարման վերջին փուլը

Իրոք, իրարից գործնականում անկախ, սակայն Բալկանյան թերակղզու հարավում շատ շուտով ապստամբեցին Նիկեփոր անունով միանգամից երկու զորավարներ, որոնք փորձ էին կատարում տիրել կայսրության գահին, ընդ որում շուտով սրանց միացավ նաև ևս մեկ Նիկեփոր՝ այս անգամ արդեն կայսրության փոքրասիական հատվածից: Ապստամբությանը հետագայում միանալու էր ևս մեկ Նիկեփոր և արդյունքում կարելի է ասել, որ սկիզբ առավ «Զորս Նիկեփորների» կարճատև, սակայն արյունոտ մրցակցությունը, ընդ որում արդեն լրիվ այն վիճակն էր ստեղծվել, երբ Միքայել VII-ը կայսրության գահին էր մնում ընդամենը միայն ուժերի հավասարակշռման ու հակակշռման գոնե առժամանակ հաջող դասավորության շնորհիվ:

<sup>1</sup> Նիկեփոր Բրիեննոս «Պատմական նոթեր», գիրք 2, մաս 29:

<sup>2</sup> Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուս Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Եփրեմ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> «Զարթլիս-Ցիովրեբա», «Զարթլի մատյանը»:

<sup>4</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Անանուսներ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 1, գլուխ 7; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

Արդեն 1077 թվականի ամռանը ապստամբած Նիկեփոր Բրիեննոսի բանակը (մոտ 3.000, այդ թվում նորմաններ և ֆրանկներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) Թեսալոնիկեի ճ-մ-ում հաղթեցին քաղաքից առաջխաղացած ու իր հերթին ապստամբած Նիկեփոր Վասիլակի Հայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 3.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 300): Արդյունքում՝ Նիկեփոր Վասիլակին ընդունեց Նիկեփոր Բրիեննոսի առաջնությունը և միացավ վերջինիս ապստամբությանը<sup>1</sup>:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1077 հոկտեմբերի կես - Տրայանապոլսի ճ-մ (Հարավային Թրակիա, ծովափից 14 կմ հյուսիս)<sup>2</sup>

Նիկեփոր Բրիեննոսը միավորեց ուժերը իր եղբայր Հովհաննես Բրիեննոսի ուժերի հետ, ինչից հետո ապստամբների բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում նորմաններ և ֆրանկներ) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում Նիկեփոր Վասիլակի Հայը, Տարխանիատես-Կատակոլոնը և Վասիլ-Կուրտիկ Մամիկոնյանը) կենտրոնացան քաղաքի մոտակայքում, ուր քիչ առաջ ժամանել էին Կոնստանդին Թեոդորական Հայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500):

I փուլ - Ապստամբներ բանակի ռազմիկները մոտեցան քաղաքին և քաղաքի կայազորը կազմող ռազմիկների հետ փոխադարձ ծանակցումներից հետո պատրաստվեցին գրոհի անցնել, սակայն սկիզբ առած մանր ընդհարումներից հետո Նիկեփոր Բրիեննոսը հետ պահեց նրանց այդ ձեռնարկումից՝ քաղաքի մոտ նշանակելով պահակակետեր:

II փուլ - Նիկեփոր Բրիեննոսի որդի Պատրիկը Կացամուտիոսի և Վասիլ-Կուրտիկի հետ միասին մոտեցավ պարիսպներին ու, պարզելով, որ քաղաքի պահակազորը քնած է, մինչ այդ հապճեպ պատրաստված աստիճաններով յուրայինների հետ վերև մագլցեց և, գերելով քնած պահակազորայիններին, ստիպեցին նրանց կայսր հռչակել Նիկեփորին:

III փուլ - Քաղաքի կայազորը գնեքի դիմեց, սակայն շուտով ստիպված եղավ դադարեցնել դիմադրությունը և կայսր հռչակել Նիկեփոր Բրիեննոսին:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 2, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 400 զինվոր, այդ թվում գերվեց Կոնստանդին Թեոդորական Հայը, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000 զինվոր:

Նախորդ հաջողությունից հետո 1077 թվականի նոյեմբերին Հովհաննես Բրիեննոսի գլխավորած ապստամբների բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում նորմաններ և ֆրանկներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) ասպատակեցին Կոստանդնուպոլսի շրջակայքը: Տեղեկանալով, սակայն, որ Միքայել VII-ի դրդումով գործող Պաժինակական խանության բանակի խոշոր ուժեր հայտնվել են իրենց թիկունքում և ասպատակում են Թրակիան, վերջիններս հետ քաշվեցին, ինչը կառավարական կողմին անհրաժեշտ ժամանակ ապահովեց<sup>3</sup>:

Ուժերն իրոք որ ծայրահեղ քիչ էին և այս պայմաններում Միքայել VII-ին չէր մնում այլ բան, քան դիմել Կոմնենոսների մարտունակ տոհմի օգնությանը, որի ներկայացուցիչները մինչ այս, մեծ հաշվով անհաջող, սակայն մարտեր էին մղում արևելքից առաջխաղացող Սելջուկյան սուլթանության ռազմական մեքենայի դեմ: Չմոռացվեց, սակայն, նաև դեպքերի բերումով մայրաքաղաքում գտնվող Ռասսել Բեյլին, որին կայսրը ազատեց բանտարկությունից և նշանակեց Կոմնենոսների գործի ղեկավար դրված Ալեքսեյի օգնական: Արդյունքում՝ 1077 թվականի նոյեմբերից մինչև 1078 թվականի հունվար Ալեքսեյ Կոմնենոսի և Ռասսել Բեյլիի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) ասպատակեցին Թրակիան<sup>4</sup> ըստ Էուբայան փորձ կատարելով սահմանափակել

<sup>1</sup> Նիկեփոր Բրիեննոս «Պատմական նոթեր», գիրք 3, մաս 8; Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Միքայել VII- Պարապիկակես»:

<sup>2</sup> Նիկեփոր Բրիեննոս «Պատմական նոթեր», գիրք 3, մաս 8, 9; Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Միքայել VII- Պարապիկակես»:

<sup>3</sup> Նիկեփոր Բրիեննոս «Պատմական նոթեր», գիրք 3, մաս 11; Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Նիկեփոր Բոտիկատես»:

<sup>4</sup> Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Նիկեփոր Բոտիկատես»; Միքայել Աթալիատես «Պատմություն», «Նիկեփոր Բոտիկատես»:

ապստամբների հետագա հաջողությունները: Հենց նույն այս ժամանակ, սակայն, բռնկվեց Սատրապական Հայաստանի XX ապստամբությունը (1077-1081), որը, ամեն ինչից զատ, պայթարի մեջ ներգրավեց արդեն նաև երրորդ Նիկեիոսի, ի դեմս Նիկեիոս Բոտինատեսի:

1077 թվականի աշնանը Վասիլ-Ապուբապ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ վեց ամիս քաղաքի մոտ ճամբարած Փիլարտոս Վարաժնունու բանակը (մոտ 10.000), հերթական անգամ օգտվելով Արևելքում կայսրության կենտրոնական իշխանության, ըստ էության, բացակայությունից, քաղաքի հայերի աջակցությամբ Եդեսիայի դուքս Լևոն Դավաթանոս Հայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) անակնկալ հարվածով ի վերջո գրավեց Եդեսիան: Լևոն Դավաթանոսը սպանվեց, իսկ քաղաքի կառավարիչ Նշանակվեց Վասիլ-Ապուբապ Մամիկոնյանը<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ Փիլարտոս Վարաժնունու պետությունը բռնեց վերելքի ուղի, որը մեծապես տեղի էր ունենալու պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հաշվին, սակայն վերջինիս այդ պահին այլ հոգսեր ուներ:

1077 թվականի վերջում պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը կայսրության արևելքում, ինչպես արդեն ասվեց, գտնվում էր բացարձակապես կաթվածահար վիճակում, սակայն տեղում գործող հույները, անչափ գրգռված Եդեսիայի կորստով, չէին պատրաստվում անգործ մնալ: Արդյունքում՝ 1077 թվականի նոյեմբերին Անտիոքի հույները, այդպես էլ չկարողանալով կամ չցանկանալով համակեցության բնականոն հարաբերություններ հաստատել հայերի հետ, հենց փողոցում սպանեցին Անտիոքի դուքս, Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու որդի Վասակ Պահլավունուն: Դրանից հետո քաղաքի հայերի աջակցությունը ստացած Փիլարտոս Վարաժնունու բանակը (մոտ 3.000), սակայն, իբր մահմեդականների դեմ արշավելու մտադրությամբ, Անտիոքի մոտ գտնվող Ափշուն գյուղում հավաքեց քաղաքի կայազորը կազմող կայսերական ռազմիկներին (700), սակայն շրջապատեց նրանց և ոչնչացրեց, որից հետո մտավ Անտիոք<sup>2</sup>: Սրանով Փիլարտոս Վարաժնունու պետությունն հասավ իր զարգացման գագաթնակետին, որը, սակայն, տևելու էր ընդամենը միայն մի քանի տարի: Իր հերթին, Արևելքում ստեղծված ծանր պայմաններում որևէ հնարավորություն չունենալով սեփական միջոցներով գործել հայերի դեմ, պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը, ինչպես Բալկանյան թերակղզու պարագայում էր, կրկին որոշեց դիմել կայսրության հարևան գիշատիչ պետություններին և, եթե նախորդ պարագայում խոսքը Պաթինական խանության մասին էր, ապա այժմ խոսք կարող էր գնալ միայն Սելջուկյան սուլթանության մասին:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում փոքրասիական ուղղությամբ սելջուկյան հարվածի գլխավոր էր Նշանակվել մի ժամանակ ապստամբած և արդյունքում կյանքից զրկված Գթլմուշ իբն Արսլանի որդի Սուլեյման իբն Գթլմուշը (1064-1086), որին Ալի-Արսլանը, ժամանակին ներել էր և, ըստ էության, աքսորյալի կարգավիճակով, Նշանակել էր ոչ կարևոր համարված սուլթանության ամենաարևմտյան տարածքների ռազմաքաղաքական առաջնորդ: Արդյունքում՝ Սուլեյման իբն Գթլմուշը, իր ազդեցությունը տարածելով տեղի քոչվոր մահմեդականների վրա և օգտվելով այն բարձ հեղինակությունից, որն այդ ժամանակ Սելջուկի տոհմն ուներ մահմեդական աշխարհում, հիմնեց առժամանակ դեռևս երևութական, սակայն հետագայում լիովին իրական բնույթ ստացած Իկոնիայի սուլթանությունը՝ ըստ էության դառնալով դրա առաջին ղեկավարը: Ինչ վերաբերում է պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին, ապա վերջինս, հերթական անգամ սելջուկներին ներթաշելով կայսրության ներքաղաքական պայթարի մեջ, միայն ավելի խորացրեց փոքրասիական տիրույթները վերջնականապես կորցնելու իր գլխին կախված վտանգը:

1078 թվականի հունվարին Նիկեիոս Բոտինատեսի բանակը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) Նիկիայի ճ-մ-ում հետ մղեցին Միքայել VII-ի դրդումով գործող Սուլեյման իբն Գթլմուշի գլխավորությամբ իրենց առաջխաղացումը կասեցնել փորձող Իկոնիայի սուլթանության բանակին (մոտ 10.000), որը, ստանալով խոշոր գումար, նահանջեց<sup>3</sup>: Որպես

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 6, մաս 9; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 60; Անանուս Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 4; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Նիկեիոս Բրիենոս «Պատմական նոթեր», գիրք 3, մաս 15-17; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 5; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

հետևանք, Նիկիան և Փոքր Ասիայի մնացած քաղաքները ընկան Նիկեոսի Բոսինատեսի տիրապետության տակ, իսկ Միքայել VII-ի իշխանությունը, որը, բանը արդեն հասցնելով նույնիսկ դրամանենգության, հասցրել էր մարդկանց զգվեցնել նույնիսկ բուն Կոստանդնուպոլսում, վերջնականապես զրկվեց որևէ հեռանկարից: Արդյունքում՝ 1078 թվականի մարտի 31-ին Կոստանդնուպոլսում պալատական հեղաշրջում տեղի ունեցավ, ինչի հետևանքով Միքայել VII-ը գահընկեց արվեց և վանք աքսորվեց, որտեղ 1090 թվականին կնքեց իր մահկանացուն, իսկ կառավարող կայսր էլ հռչակվեց Կոնստանդինոս III-ը: Տեղեկանալով այս մասին, սակայն, Նիկիայից մայրաքաղաք անցավ Նիկեոսի Բոսինատեսը և արդյունքում հենց սեփական կողմնակիցները ձերբակալեցին Կոնստանդինոս III-ին ու հանձնեցին իր հակառակորդին: Արդյունքում՝ Կոնստանդինոս III-ը աքսորվեց Արքայազների կղզի, իսկ կայսր էլ հռչակվեց նույն Նիկեոսի Բոսինատեսը՝ Նիկեոս III-ը (1078-1081):

Միքայել VII-ը, անգործունակության տեսանկյունից չարահիշատակ Փոկասից հետո կայսրության գահին լինելով, թերևս, ամենաանհաջող տիրակալը, իսկ ինչ-որ տեղ, թերևս, գերազանցելով նույնիսկ նույն այդ Փոկասին, իրենից հետո անհավատալիորեն ծանր մի ժառանգություն էր թողել: Արդյունքում՝ կարելի է, թերևս, փաստել, որ, եթե Միքայել VII-ի հայր Կոնստանդին X-ը սեփական անգործությամբ պայմանավորեց կայսրության վերջնական անկումը, ապա Միքայել VII-ի անգործությունն արդեն պարզ ու սովորական մի վնասարարության տեսք ուներ: Այս առումով հարկ է հիշատակել նաև, թերևս, մասնավոր, սակայն խիստ հատկանշական մի հանգամանք՝ կայսեր հետ միասին քաղաքական ազդեցությունից զրկվեց ու մոռացության գիրկը նետվեց նաև Դուկասների օրոք իր կեղծ մտավորականությամբ, իսկ իրականում ընդամենը միայն փայլուն սովետությամբ ու դեմագոգիայով աչքի ընկած Միքայել Պսելլոսը՝ պատմիչ գրիչ վերցրած և հունական դատը պաշտպանող քաղաքացիական ծառայողներին ներկայացնող այդ քաղաքական գործիչը, որն, ի դեմս վերջին Դուկասների այլասերման, ականատես էր լինում սեփական ողջ գաղափարախոսության կործանմանը: Ինչ վերաբերում է Նիկեոս III-ին՝ պատմիչ Նիկեոսի Բրիեննոսի բնորոշմամբ Արևելքի երբեմնի այդ ամենաարիագույն մարդկանցից մեկին, ապա վերջինս, պատկանելով կայսրության արևելյան շրջաններից ելած ռազմիկների դասին, որը հիշում էր դեռևս Վասիլ II-ի փայլուն ժամանակները և մասնակցել էր Սատրապական Հայաստանի XVIII ապստամբությանը, իրենից ներկայացնում էր արդեն կյանքի ութսունամյակին մոտեցող մի ծեր ռազմիկ՝ ռեանդի, այնուհանդերձ, դեռևս զգալի պաշարով:

## Գլուխ 176

### Նիկեոս III-ի կառավարման ընթացքը

Ստանձնելով կայսրության կառավարմանը դեկը՝ Նիկեոսներից երրորդն ապստամբած, սակայն կայսրության գահին առաջինը հասած այդ անձնավորությունը, սակայն, կանգնեց նույն այն խնդիրների առաջ, որոնց առաջ մինչ այդ կանգնած էին իր նախորդները: Միքայել VII-ին այդ ամենը քիչ էր հուզում, սակայն ռազմիկի անցյալ ունեցած Նիկեոս III-ը, որ գործողությունների մարդ էր, բնականաբար այլ մոտեցումներ ուներ: Արդյունքում՝ որոշվեց ամենից առաջ պայքար սկսել մյուս երկու Նիկեոսների դեմ, ընդ որում այդ պայքարի գլուխ նշանակվեց Կոմնենոսների նույն մարտունակ տոհմը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1078 մայիսի կես – Կայրվարիայի ճ-մ (Մարմարայի ծովի հյուսիսային ափին, Թրակիական Հերակլեայից արևմուտք)<sup>1</sup>

Արևմուտքի դոմեստիկոս Ալեքսեյ Կոմնենոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակը (մոտ 10.000, այդ թվում 2.000 սելջուկներ, ինչպես նաև նորմաններ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում Կոնստանդին Կատակոլոնը) մոտեցան Նիկեոսի Բրիեննոսի գլխավորած ապստամբների

<sup>1</sup> Նիկեոսի Բրիեննոս «Պատմական նոթեր», գիրք 4, մաս 4-14; Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 1, մաս 4-6; Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Նիկեոսի Բոսինատես»; Վիլիելմ Ապոլլիացի «Ռոբերտ Գվիսկարի կյանքը», գիրք 4:

բանակին (12.000, այդ թվում պածիսակներ և ֆրանկներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 500, այդ թվում Կատակոլոնը և Վասիլ-Կուրտիկ Մամիկոնյանը): Միաժամանակ Ալեքսեյ Կոմեննոսը, սպասելով մարտադաշտին մոտեցող սելջուկյան լրացուցիչ ուժերի (մոտ 3.000), ցանկանում էր հետաձգել մարտը, սակայն դա չհաջողվեց: Իր հերթին Նիկեփոր Բրիեննոսը, հակառակորդի գերված հետախույզներից իմանալով թշնամու արշավանքի և նրա բանակի թվակազմի մասին, մարտական պատրաստության բերեց իր ուժերը, որից հետո կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

Ապստամբների բանակը բաժանվեց երկու շարքի: Աջ թևի (5.000) ղեկավարությունը ստանձնեց Հովհաննես Բրիեննոսը, ձախ թևինը (3.000)՝ Կատակոլոնը, իսկ կենտրոնի (4.000) և ողջ բանակի ղեկավարությունն իր վրա վերցրեց Նիկեփոր Բրիեննոսը: Ձախ թևից առանձնացված տեղակայվեցին պածիսակները՝ խնդիր ունենալով մարտի ընթացքում թևանցել հակառակորդին և թիկունքային հարված հասցնել: Կառավարական բանակի աջ թևի ղեկավարությունը ստանձնեց Կոնստանդին Կատակոլոնը, իսկ հիմնականում Նորմաններից կազմված ձախ թևի, կենտրոնի, ինչպես նաև ողջ բանակի ղեկավարությունն էլ իր վրա վերցրեց Ալեքսեյ Կոմեննոսը: Թևերից առանձնացված՝ դարաններում տեղակայվեցին սելջուկները՝ խնդիր ունենալով մարտի ընթացքում թևային հարված հասցնել առաջխաղացած հակառակորդին:

I փուլ – Ապստամբների բանակը անցավ հարձակման և, պարտության մատնելով հակառակորդին, ստիպեց վերջինիս նահանջել, սակայն այդ վճռական պահին մինչ այդ դարանում տեղավորված սելջուկյան ջոկատները մտան մարտի մեջ և, հարվածելով հակառակորդին, կանգնեցրին վերջինիս առաջխաղացումը:

II փուլ – Նիկեփոր Բրիեննոսը մարտի մեջ մտցրեց իր բանակի երկրորդ շարքը և կրկին հզոր հարված հասցրեց հակառակորդի բանակին: Արդյունքում՝ արդեն հակառակորդի ողջ բանակը սկսեց նահանջել, որի հետևանքով կենտրոնում տեղակայված ուժերը գրեթե շրջապատվեցին, իսկ շատ Նորմաններ էլ, դադարեցնելով դիմադրությունը, անցան հակառակորդի կողմը: Դրանից հետո պածիսակները, սակայն, թողնելով հակառակորդի բանակի հետապնդումը, սկսեցին զբաղվեցին ավարառությամբ, որից հետո էլ, թալանելով ապստամբներ բանակի գումակը, լքեցին մարտադաշտը և հեռացան: Որպես ընդհանուր հետևանք այս ամենին՝ ապստամբների բանակի մարտակարգը խառնվեց և այն մեծապես զրկվեց կառավարումից:

III փուլ – Նորմանների ուղեկցությամբ կենտրոնում շրջապատված Ալեքսեյը իր մտերիմների հետ միասին հուսահատ հարձակումով ճեղքեց հակառակորդի բանակի շարքերը և անցավ վերջինիս թիկունք, որտեղ, պածիսակների կողմից առաջացրած խառնաշփոթի պայմաններում ձեռք գցելով Նիկեփոր Բրիեննոսի ձին ու հանդերձանքը, վերադարձավ յուրայինների մոտ՝ տեղեկանալով մարտադաշտին մոտեցող սելջուկյան լրացուցիչ ուժերի մասին և հրամայելով ամենուր հայտարարել, որ Նիկեփոր Բրիեննոսը սպանված է: Դրանից հետո Ալեքսեյը սկսեց կենտրոնացնել ցրված ուժերը՝ միաժամանակ տեղաբաշխելով նաև մարտադաշտ ժամանած սելջուկյան ուժերը, որոնց երկու ջոկատ նա տեղակայեց դրանում, իսկ մեկը առաջ ուղարկեց:

IV փուլ – Առաջ ուղարկված սելջուկյան ջոկատը հարվածեց հակառակորդի բանակին և, այն բանից հետո, երբ Նիկեփոր Բրիեննոսը կարգի բերելով իր ուժերը հետ մղեց այդ հարվածը, դիմեց կեղծ փախուստի:

V փուլ – Դարանում տեղաբաշխված սելջուկյան ջոկատներ սկսեցին սրընթաց հակահարձակում և, անցնելով սեփական կենտրոնում առաջխաղացած ու մարտակարգը կորցրած հակառակորդի բանակի թիկունք, թևանցեցին և շրջապատեցին այն: Գրեթե միաժամանակ էլ ապստամբների բանակին հարվածեց նաև նահանջը դադարեցրած սելջուկյան ջոկատը, ինչպես նաև ճեղքման գնաց կառավարական բանակի շրջապատված կենտրոնի ռազմիկները:

VI փուլ – Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում մարտակարգը վերջնականապես կորցրած ապստամբների բանակը ի վերջո պարտություն կրեց: Նիկեփոր Բրիեննոսը

գերվեց, իսկ նրա որդին և եղբայրը միայն մեծ դժվարությամբ ճեղքեցին շրջապատողների օղակը և հեռացան:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 2.500, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 250, դաշնակիցը՝ մոտ 6.000 զինվոր:

Նախորդ դեպքերից անմիջապես հետո գերված Նիկեփոր Բրիեննոսը տեղափոխվեց մայրաքաղաք և կուրացվեց: Ապստամբությունը, սակայն, այնուհանդերձ շարունակվեց:

1078 թվականի հունիսի սկզբին Ռասսել Բեյլիի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Կիզիկոսի ճ-մ-ում անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Հովհաննես Բրիեննոսի բանակին (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 100)<sup>1</sup>, ինչի արդյունքում Բրիեննոսները վերջնականապես հեռացան ապստամբությունից, ընդ որում Հովհաննեսը ներման արժանացավ, սակայն հետագայում Կոստանդնուպոլսում սպանվեց: Սպանվեց, սակայն, նաև Ռասսել Բեյլին, որին ֆրանկների ավանդաբար չսիրող Նիկեփոր III-ը մեղադրեց ապստամբական մտադրությունների մեջ: Մյուս երկու Նիկեփորները, սակայն, այնուհանդերձ շարունակեցին ծանր մրցակցությունը:

Արդյունքում՝ 1078 թվականի հունիսի վերջին Պերիթեորինիումի ճ-մ-ում (Թեսալոնիկեի մոտ) Արևմուտքի դոմեստիկոս Ալեքսեյ Կոմնենոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակը (մոտ 10.000, այդ թվում մոտ 1.000 սելջուկ և նորմաններ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում Կոնստանդին Կատակոլոնը, Վասիլ-Կուրտիկ Մամիկոնյանը և Պետրոս Բագրատունին) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Նիկեփոր Վասիլակի Հայի բանակին (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 100)<sup>2</sup>: Վճռական ընդհարումը, սակայն, առջևում էր:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1078 հուլիսի սկիզբ – Թեսալոնիկեի ճ-մ

Արևմուտքի դոմեստիկոս Ալեքսեյ Կոմնենոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակը (մոտ 10.000, այդ թվում մոտ 1.000 սելջուկներ և նորմաններ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում Կոնստանդին Կատակոլոնը, Վասիլ-Կուրտիկ Մամիկոնյանը և Պետրոս Բագրատունին) մոտեցան Նիկեփոր Վասիլակի Հայի ու նրա եղբորորդի Մանվելի բանակին (մոտ 7.000, այդ թվում պածինակներ, ֆրանկներ, նորմաններ, բուլղարներ և ալբանացիներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 700):

I փուլ – Ուշ երեկոյան կառավարական բանակը լքեց սեփական ճամբարը և նրա շրջակայքում դարան մտավ: Ապստամբները, կարծելով թե հակառակորդը դիմել է փախուստի, մտան ճամբար, գրավեցին այն և սկսեցին զբաղվել ավարառությամբ:

II փուլ – Կառավարական բանակը հարձակվեց հակառակորդի վրա և ողջ գիշեր տևած համառ մարտի արդյունքում ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս: Մարտում աչքի ընկավ հատկապես Պետրոս Բագրատունին:

III փուլ – Մանվել Վասիլակի Հայը սեփական բանակի մի մասին հավաքեց մոտակա բլրի վրա և փորձեց անցնել հակահարձակման, սակայն Վասիլ-Կուրտիկ Մամիկոնյանի անձնական ղեկավարությամբ գործող կառավարական բանակը ինքը անցավ հարձակման բլրի վրա տեղակայված հակառակորդի ուղղությամբ: Բռնկվեց համառ մարտ, որի ընթացքում Վասիլ-Կուրտիկը մենամարտեց Մանվելի հետ: Մենամարտի ընթացքում Մանվելը փորձեց թրով հարված հասցնել հակառակորդին, սակայն վերջինս ինքը լախտի հզոր հարվածով տապալեց Մանվելին ձիուց ու գերեց:

<sup>1</sup> Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Նիկեփոր Բոտինատես»:

<sup>2</sup> Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Նիկեփոր Բոտինատես»:

<sup>3</sup> Նիկեփոր Բրիեննոս «Պատմական նոթեր», գիրք 4, մաս 18-27: Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 1, մաս 7-9: Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակող «Պատմություն», «Նիկեփոր Բոտինատես»: Վիլիելմ Ապոլիցի «Ռոբերտ Գվիսկարի կյանքը», գիրք 4:

IV փուլ – Կառավարական բանակը, հետապնդելով Նիկեփոր Վասիլակի Յայի գլխավորությամբ նահանջող հակառակորդի բանակին, կարճատև դիմադրությունից հետո մտավ Թեսալոնիկե և վերջնական հաղթանակ տարավ:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000 զինվոր:

Արդյունքում՝ Նիկեփոր Վասիլակի Յայը գերվեց, և, ինչպես դրանից առաջ Նիկեփոր Բրիեննոսը, տեղափոխվեց մայրաքաղաք ու կուրացվեց, որից հետո Նիկեփոր III-ը, հաղթած երկու Նիկեփորներին, առժամանակ ամրացրեց դիրքերը կայսրության գահին: Նույն այս ժամանակ, սակայն, ուշագրավ իրադարձություններ տեղի ունեցան նաև Մերձավոր Արևելքում:

1078 թվականի գարնանը Գետրգի II-ի գլխավորած Զարթլիի և Աղսարթան I-ի գլխավորած Կախեթիի թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000) Կարսի եմիրության բանակից (մոտ 1.000)<sup>1</sup> գրավեցին Կարսը: Սա հաջողության այն գագաթնակետն էր, որին հասավ Գետրգի II-ը:

Նույն այս ժամանակ մեկ հաջողություն էլ հարավում փորձեց գրանցել Պետրոսը, երբ, 1078 թվականի աշնանը սկսելով բազմաչարչար Դամասկոսի պաշարումը, Ավետիք Յայի գլխավորած Ֆաթիմյանների խալիֆության (մոտ 20.000) և Յայկական (մոտ 10.000, այդ թվում Կոնստանդին Յայը) միացյալ բանակը այդպես էլ չկարողացավ գրավել այն Ասթիգի գլխավորած Դամասկոսի եմիրության բանակից (մոտ 2.000) ու 1079 թվականի գարնանը հետ քաշվեց ելման դիրքեր<sup>2</sup>: Վերջին ռազմական գործողություններում Ասթիգը, կարծես թե, հաջողության էր հասել, սակայն նրա դիրքերն իրականում արդեն անչափ թույլ էին, քանի որ նրա պետությունը սեղմված էր Սելջուկյան սուլթանության և Ֆաթիմյանների խալիֆության միջև, ընդ որում իրավիճակը բարդանում էր նաև նրանով, որ Դամասկոսի եմիրության տարածքում գտնվող սելջուկները հիմնականում աջակցում էին Սելջուկի տոհմին ու որևէ հիմք չէին տեսնում ենթարկվելու Ասթիգին:

Ավելին, 1079 թվականի ամռանը Մելիք-Շահի կողմից տրամադրված ամենալայն լիազորություններով Հարավային Ասորիք ժամանեց Մելիք-Շահի եղբայր Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանը, որը, լքված սեփական իշխանությունը հիմնադրելու մարմաջով, միաժամանակ բնականաբար նաև որևէ ցանկություն չուներ իր տոհմին պատկանող տիրույթների մի մասը զիջել այլ անձնավորության: Արդյունքում՝ ռազմական որևէ դիմադրություն ցույց տալու այլևս ոչ ունակ Ասթիգը ստիպված եղավ Դամասկոսում ընդունել Մելիք-Շահի եղբորը և ամեն ինչ նրան հանձնել, սակայն բանը դրանով չսահմանափակվեց, քանի որ Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանի հրամանով Ասթիգին շուտով ձերբակալեցին ու խեղդամահ արեցին, ինչից հետո Դամասկոսի եմիրության եմիր հռչակվեց Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանը (1079-1095):

1079 թվականի գարնանը, դեռևս, ըստ էության, Սատրապական Հայաստանի XX ապստամբության սահմաններում, իր կյանքի գլխավոր գործը տապալած և անցած տասնամյակների ընթացքում դրա հետ, ըստ էության, չհամակերպված Անիի թագավորության նախկին արքա Գագիկի գլխավորած Ծամնդավի թագավորության բանակը (1.000) ասպատակեց Կիլիկիայի հյուսիսը ու Կապադոկիան: Դատելով ըստ ամենայնի՝ Հայոց երբեմնի արքան հեռուն գնացող նպատակներ ուներ, սակայն շուտով Մանդալե եղբայրները խաբեությամբ գերեցին նրան և, բանտարկելով իրենց պատկանող Կիզիստրա ամրոցում (Կիլիկիա, Տիանա գավառ), խեղդամահ արեցին<sup>3</sup>: Տարածաշրջանում զարգանում էր հայ-հունական ատելության հերթական արարներից մեկը և արդյունքում, իմանալով Գագիկին բաժին հասած ճակատագրի մասին, 1079 թվականի նույն գարնանը Գագիկի որդի Դավթի գլխավորած Ծամնդավի, Գագիկ Բագրատունու գլխավորած Կեսարիայի, Ատոմ և Աբուսահլ Արծրունիների գլխավորած Սեբաստիայի թագավորությունների, ինչպես նաև Փիլարտոս Վարաժնունու (մոտ 5.000) միացյալ բանակը

<sup>1</sup> «Զարթլիս-Ցիտվերթա», «Զարթլիի մատյանը»; «Զարթլիս-Ցիտվերթա», Անանուն «Դավթի արքայից-արքայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վահրամ Ռաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 60; Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Յեթում II «Տարեգրություն»; Վասիլ Դպիր «Ժամանակագրություն»; Յովհաննես Դարդել «Ժամանակագրություն Հայոց», գլուխ 6:



Մանդալե եղբայրների գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 700) պաշարեց Կիզիստրան, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, հետ քաշվեց<sup>1</sup>: Ավելին, այս դեպքերից կարճ ժամանակ անց մինչ այդ Տարսոնում քիչ թե շատ ինքնուրույն իշխող Աբլղարիբ Արծրունին իր մոտ հրավիրեց Գագիկի որդի Դավթին և թունավորելով սպանեց նրան: Այսպիսով՝ Ճամնդավի թագավորությունը կործանվեց, իսկ Ճամնդավ ամրոցն էլ արդյունքում ընկավ դեռևս 1071 թվականին ստեղծված Դանիշմանյանների էմիրության տիրապետության տակ:

Նույն այս ժամանակ, սակայն, սկիզբ առավ «Զորս Նիկեփորների» պատերազմի հերթական և վերջին արարը: Իրոք, հազիվ էր Նիկեփոր III-ը պարտության մատնել Նիկեփոր Բրիեննոսին և Նիկեփոր Վասիլակի Յային, երբ ապստամբեց հերթական Նիկեփորն, ի դեմս Նիկեփոր Մլեի Յայի:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով:

### 1079 նոյեմբեր – Նիկիայի ճ-մ<sup>2</sup>

Յովհան Ներքինու, Գեորգի Պալեոլոգոսի և Կուրտիկ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ Վասիլ ամրոցից (Նիկիայից մոտ 5 կմ հյուսիս) առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) պաշարեցին քաղաքը ապստամբած Նիկեփոր Մլեի Յայի բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100): Չերժ մնալով ակտիվ գործողություններից՝ քաղաքը պաշարողները բանակցություններ սկսեցին դիմադրությունը դադարեցնելու վերաբերյալ, սակայն պաշարյալները, իմանալով, որ Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) մոտենում է քաղաքին, սկսեցին ձգձգել բանակցությունները:

I փուլ – Տեղեկանալով Իկոնիայի սուլթանության բանակի մոտենալու մասին՝ քաղաքը պաշարողները սկսեցին նահանջել:

II փուլ – Օգտվելով ստեղծված խառնաշփոթից՝ Իկոնիայի սուլթանության բանակը սկսեց հետապնդել և մանր հարձակումներով զգալի կորուստներ պատճառեց նահանջողներին, որոնք միայն մեծ դժվարությամբ կարողացան հեռանալ ու կենտրոնանալ Վասիլ ամրոցի մոտակայքում:

Յայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

Այսպիսով՝ Սելջուկյան սուլթանության ռազմական մեքենայի հերթական առաջխաղացումը Փոքր Ասիայում օգնեց պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի դեմ ապստամբած հերթական զորավարին, երբ, որպես վերջնարդյունք, Նիկիան, Կիզիկոսը և Փոքր Ասիայի մնացած քաղաքները ընկան Նիկեփոր Մլեի Յայի իշխանության տակ: Իրական տնօրինողը շրջակայքում, սակայն, վաղուց արդեն սելջուկներն էին և այս առումով, թերևս, խորհրդանշական էր այն հանգամանքը, որ, չունենալով բավարար ուժեր իրեն բաժին հասած քաղաքները սեփական տիրապետության տակ պահելու համար, Նիկեփոր Մլեի Յայը դրանցում տեղակայեց Իկոնիայի սուլթանության ռազմիկներից կազմված կայազորներ: Այսպիսով՝ սելջուկյան առաջխաղացումը, որը նախորդ տարիներին որոշակիորեն ժամանակավոր բնույթ ուներ, այժմ արդեն, ի դեմս կայսրության փոքրասիական քաղաքներում սելջուկյան կայազորների հաստատման, լիովին առարկայական տեսք ստացավ: Սրանով, ամեն ինչից զատ, ուժեղանում էին նաև Սուլեյման իբն Գթլմուշի դիրքերը, որի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանությունն արդեն ավելի որոշակի տեսք էր ստանում:

1079 թվականի նոյեմբերին Անիի թագավորության վերջին արքա Գագիկ II-ի հեռավոր ազգական և նրա թիկնազորի երբեմնի անդամ Ռուբեն Ռուբինյանի (1079-1095) գլխավորած Յայկական բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) ազատագրեց Բարձրաբերդը (Կիլիկիա, Սիսից մոտ 30 կմ հյուսիս-արևմուտք), ինչպես նաև Կոպիտառ (Կիլիկիա, Սիսից մոտ 20 կմ արևելք) ու Կոռնոզուլ ամրոցները (Կիլիկիա, Սիսից մոտ

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Նիկեփոր Բրիեննոս «Պատմական նոթեր», գիրք 4, մաս 33-39; Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 2, մաս 3, 8; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 4; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

22 կմ հյուսիս)՝ հիմք դնելով Ռուբինյանների իշխանությանը, որն ի սկզբանե ևս ռազմական պետության բնույթ ուներ: Այսպիսով՝ Սատրապական Հայաստանի XX ապստամբությունը կայսրության արևելյան տարածքներում, ըստ էության, իր վերջնական տեսքը ստացավ, սակայն այն հետաքրքիր զարգացում ունեցավ նաև Կոստանդնուպոլսում:

Նիկեփոր Մլեհ Հայն ամուսնացած էր Ալեքսեյ Կոմնենոսի քրոջ հետ և այս պայմաններում Նիկեփոր III-ը ոչ միայն որևէ կերպ չէր կարող նրա դեմ ուղարկել նախորդ Նիկեփորների պարագայում իրեն այդքան լավ դրսևորած Ալեքսեյ Կոմնենոսին, այլև դա ինչ-որ տեղ նաև ճիշտ էլ չէր լինի: Ավելին, շուտով պարզվեց, որ, կապված Նիկեփոր Մլեհ Հայի ելույթի հետ, կայսերական իշխանությունից անսկսած հեռանում են նաև Կոմնենոսները, որոնք իրենց հետ տանում էին նաև պետության, ըստ էության, բոլոր գինված ուժերը, իսկ այդ պարագայում մայրաքաղաքում իշխող կայսրը կրկին մնում էր առանց ոտքի տակ որևէ ամուր հիմք ունենալու: Այս առումով հետաքրքիր է նաև նշել, որ նույն այս ժամանակ Կոմնենոսներին իր եռանդուն աջակցությունը ցույց տվեց նաև վանքից ելած և կրկին աշխարհիկ կյանքի անցած Հովհաննես Դուկասը, որը դեռևս 1078 թվականին իր թոռնուհի և Անդրոնիկոսի դուստր Իրինային ամուսնացրել էր նույն Ալեքսեյ Կոմնենոսի հետ ու Կոմնենոսներին, ըստ էության, ապահովել էր նաև Դուկասների դեռևս պահպանված ուժերի աջակցությունը, ընդ որում նոր կայսեր մոտ բարձր դիրքի հասավ նաև Իրինայի եղբայր Միքայել Դուկասը:

Արդյունքում՝ 1081 թվականի սկզբի վիճակով Նիկեփոր Մլեհ Հայի հետ կապեր հաստատած Ալեքսեյ Կոմնենոսն, ըստ էության, արդեն լիովին իրենով էր արել դրությունը և, կայսեր վերջին ու անվճռական փորձերը տիրապետել իրավիճակին, այլևս ոչինչ փոխել չէին կարող: Որպես հետևանք նոր այս զարգացման, այն բանից հետո, երբ Նիկեփոր Մլեհ Հայն իր ուժերով մոտեցավ Քաղկեդոնին, իսկ հյուսիսից առաջացող Ալեքսեյ Կոմնենոսն էլ սեփական բանակային մեքենայով ճամբար զարկեց մայրաքաղաքի ցամաքային պարսպի դիմաց, 1081 թվականի ապրիլի 1-ին Նիկեփոր III-ը հրաժարվեց գահից և վանք հեռացավ, որտեղ էլ նույն տարում կնքեց իր մահկանացուն, իսկ Բյուզանդական կայսրության կայսր հռչակվեց սեփական գահատոհմի հիմնադիր հանդիսացած Ալեքսեյ Կոմնենոսը՝ Ալեքսեյ I-ը (1081-1118):

### Գլուխ 178 Ալեքսեյ I-ի գահակալման սկիզբը և իրերի նոր դրությունը Փոքր Ասիայում

Նոր կայսրը անչափ հետաքրքիր մի անձնավորություն էր: Խելացի, բաջ, կամային, համեստ, մարդկանց հետ շփումներում ընկալունակ և նրանց իր կողմը տրամադրող, կենսուրախ ու բանիմաց՝ նախորդ կայսրերի անգույն կամ մռայլ ֆոնին Ալեքսեյ I-ն իրոք որ դրականորեն տարբերվում էր բոլորից: Միաժամանակ, սակայն, կայսրն ուներ նաև թերություններ, որոնցից գլխավորը, թերևս, ռազմավարական մտածողության բացակայությունն էր, որն ապագայում դեռ իր անդամալի դերն ունենալու էր: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ գահը զբաղեցնելուց հետո Ալեքսեյ I-ը իր արթունքում պատշաճ դեր հատկացրեց նաև Հովհաննես Դուկասին: Ավելին, չմոռացվեց նաև Կոնստանդինոս III-ը, որը իր հետագա գործունեությունը շարունակեց բանակում: Ինչ վերաբերում է Նիկեփոր Մլեհ Հային, ապա վերջինս, չնայած մի ինչ-որ պահ համառեց, բայց ի վերջո համաձայնության եկավ սեփական աներձագի հետ, դադարեցրեց ապստամբությունը, լքեց Փոքր Ասիան և միացավ վերջինիս գործին: Սրանով էլ հենց Սատրապական Հայաստանի XX ապստամբությունը վերջացավ: Այս առումով հատկանշական էր, սակայն, որ Իկոնիայի սուլթանության կայազորներն այնուհանդերձ այդպես էլ չհեռացան մինչ այդ զբաղեցված տարածքներից և արդյունքում վերջնականապես ձևավորվեց գրեթե ողջ Փոքր Ասիան ընդգրկող Իկոնիայի սուլթանությունը<sup>1</sup>: Մինչ Արևմուտքում զարգանում էին մեր կողմից վերևում նկարագրված իրադարձությունները, սակայն, հետաքրքիր իրադարձություններ տեղի ունեցան նաև Արևելքում:

<sup>1</sup> Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1; Վահրամ Ռաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Հեթում Պատմիչ «Ռուբինյաց ազգի պատմություն»; Հեթում II «Տարեգրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Մյունենշիմ-Բաշի «Պատմություն»:

1080 թվականի ամռանը Կարսի եմիրության եմիր Ահմեդ Ուղուղիանի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության և Կարսի եմիրության միացյալ բանակը (մոտ 50.000) Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) հետ գրավեց Կարսը<sup>1</sup>: Դրանից հետո 1080 թվականի հոկտեմբերին Զվեշ ամրոցի ճ-մ-ում Սելջուկյան սուլթանության, ինչպես նաև Կարսի եմիրության միացյալ բանակը (մոտ 50.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Գեորգի II-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 20.000)<sup>2</sup>, ինչից հետո, օգտվելով Զարթլիի թագավորության ռազմական մեթենայի ծանր վիճակից, 1080 թվականի հոկտեմբերից մինչև նոյեմբեր ասպատակեց Տայքը, Գուգարքը, ինչպես նաև Զարթլիի թագավորության մնացած տարածքը<sup>3</sup>: Վերջին իրադարձություններն իրենցով էլ հենց, ըստ էության, պայմանավորեցին Գեորգի II-ի քաղաքական գծի ողջ սևանկությունը, որի գլխավորած թագավորությունը դրանից հետո զրկվեց հետագա ակտիվության որևէ հնարավորությունից՝ երկար տասնամյակներով անցնելով զուտ պասիվ պաշտպանության: Արդյունքում՝ 1081 թվականի աշնանը Սելջուկյան սուլթանության գերիշխանությունն ընդունած Գեորգի II-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 8.000), ինչպես նաև Սելջուկյան սուլթանության (մոտ 80.000) միացյալ բանակը ասպատակեցին Ուտիքը և Կախթեին՝ ի վերջո հասնելով նաև Կախեթի թագավորության հնազանդությունը<sup>4</sup>: Որպես հետևանք, Զարթլիի և Կախեթի թագավորությունները վերջնականապես ընդունեցին Սելջուկյան սուլթանության գերիշխանությունը: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ, որպես հաշտության պայման, Գեորգի II-ը սուլթանությանը զիջեց Զարադուշի իշխանության տարածքը, ինչի հետևանքով կտրուկ թուլացած Օրբելյանները լքեցին հայրենի կալվածքները և տեղափոխվեցին Զարթլիի թագավորության ավելի խորքային շրջաններ: Այսպիսով, նույնիսկ վնասի մեջ էլ, Զարթլիի արքան այնուհանդերձ մի փոքր օգուտ քաղեց՝ մի կողմից թուլացնելով և, ըստ էության, հաշիվ տեսնելով իրեն չենթարկվող ուժերի հետ, մյուս կողմից էլ նույն այդ զիջումով գնելով Մելիք-Շահի համերաշխությունը:

1081 թվականի ապրիլ արդեն իսկ մեջքն ուղղող Սուլեյման իբն Գթմուշի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 13.000), ակտիվանալով նաև արևելքում, ասպատակեց Եդեսիայի շրջակայքը և նահանջեց<sup>5</sup>, որից հետո 1081 թվականի նույն ապրիլին Լտար բերդի ճ-մ-ում (Եդեսիայի մոտ) հաղթեց Վասիլ-Ապուբապ Մամիկոնյանի ու Սմբատ Վիսկացու կողմից գլխավորվող Փիլարտոս Վարաժնունու բանակին (մոտ 10.000)<sup>6</sup>: Այս պարտությունը ծանր հարված հասցրեց Փիլարտոս Վարաժնունու ռազմական պետությանը, որը դրանից հետո սկսեց դեպի անկում գնալ:

Իրոք, Փոքր Ասիայում խոշոր նշանակետեր այլևս չկային, Կոստանդնուպոլսին հարված հասցնելը նույնիսկ չէր էլ քննարկվում, իսկ այս պայմաններում Իկոնիայի սուլթանության հիմնադիր Սուլեյման իբն Գթմուշը, գիտակցելով այդ պարագան, թե՛ ոչ, գործեց իր պետության բաժին հասած աշխարհաքաղաքական կանոններին լիովին համահունչ՝ առաջանալ Ասորիքում և Յայկական լեռնաշխարհում: Այս ճանապարհին հարվածի սուր ծայրում հայտնվում էր ամենից առաջ Փիլարտոս Վարաժնունու ռազմական պետությունը, սակայն հետագայում Սուլեյման իբն Գթմուշի համար ի հայտ էին գալու արդեն նոր հակառակորդներ:

Եվ այսպես, պատմական համայնապատկերի տեսանկյունից աննկատ այս իրադարձությունները, միաժամանակ նաև, խիստ ուշագրավ, իսկ ինչ-որ տեղ նույնիսկ խորհրդանշական նշանակություն ունեին, քանի որ, ըստ էության, արդեն երկար հարյուրամյակներ, Հռոմեական, իսկ հետո արդեն Բյուզանդական կայսրությանը պատկանող աշխարհաքաղաքական դերակատարումը Մերձավոր Արևելքում ստանձնեց արդեն այլ՝ ոչ հունահռոմեական, պետական մի միավոր, որի դերում հանդես եկավ Իկոնիայի սուլթանությունը:

<sup>1</sup> «Զարթլիս-Ցիտվրեբա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

<sup>2</sup> «Զարթլիս-Ցիտվրեբա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 95:

<sup>3</sup> «Զարթլիս-Ցիտվրեբա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»:

<sup>4</sup> «Զարթլիս-Ցիտվրեբա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Սադր-Էդ-Դին ալ-Հուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 22, 26:

<sup>5</sup> Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>6</sup> Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

Արդյունքում՝ իր հերթին բնականաբար նաև օրինաչափ էր, որ դիրքերը զիջած Բյուզանդական կայսրությանը փոխարինող կամ արդեն փոխարինած Իկոնիայի սուլթանությանն էլ հենց փոխանցվեցին նաև աշխարհաբաղաբալական նույն այն խնդիրները, գործառույթները և դերակատարությունը Հայկական լեռնաշխարհում, Ասորիքում և Միջագետքում, որի կրողը մինչ այդ նույն այդ Բյուզանդական կայսրությունն էր: Այսպիսով, այդ, թեև քրիստոնեական կայսրությանը փոխարինեց մահմեդական սուլթանությունը, սակայն վերջինիս այդուհետ վիճակված էր լինելու ինչպես ձգտումը կյանքի կոչել նախկինում քրիստոնեական կայսրությանը պատկանող աշխարհաբաղաբալական նկրտումները, այլ նաև ընդհարվելը սկզբունքորեն նույն այն խնդիրների հետ, որոնք ի հայտ էին գալու այդ պարագայում:

Ողջ վերոգրյալի հետ կապված միաժամանակ պետք է նշել նաև, որ անմիջական բացասական հետևանքներից, կոնկրետ այդ պահին, հայերին այնուհանդերձ հաջողվեց խուսափել, քանի որ 1081 թվականի մայիսին Ուկայյանների էմիրության էմիր Ալամ-էդ-Դինին հաջորդած նրա եռանդուն որդի Շարաֆ-էդ-Դուլայի (1061-1085) գլխավորած Ուկայյանների էմիրության (2.000 հեծյալ) և Փիլարտոս Վարաժնունու (մոտ 500) միացյալ բանակը Խառանի ճ-մ-ում հաղթեց Սամոսատի շրջակայքը, Հայոց Միջագետքը ու Հյուսիսային Ասորիքը ասպատակած Իկոնիայի սուլթանության բանակին (10.000)՝ ազատելով գերվածներին, հետ խլելով ավարը և գոնե առժամանակ վերականգնելով կորսված դիրքերը<sup>1</sup>:

Սելջուկների դեմ տարած խոշոր հաղթանակը կարճատև, սակայն հսկայական հեղինակություն բերեց Շարաֆ-էդ-Դուլային, երբ, տեղական իշխանությունների ընդհանուր անկման պայմաններում, արաբների և նույնիսկ քրդերի բոլոր հուսալառ հայացքներն ուղղվեցին դեպի վերջինս: Արդյունքում՝ իր հերթին, օգտվելով դեպի անկում գնացող և թուլացած հարևան էմիրություններում առաջացած խնդիրներից, Շարաֆ-էդ-Դուլան նույն 1081 թվականի ամռանը ոչնչացրեց Միրդասյանների և Նոմայրյանների էմիրությունները՝ իր ազդեցության տակ վերցնելով արդեն գրեթե ողջ Հյուսիսային Ասորիքը: Սուլթման իբն Գթմուշի ուժերի դեպի արևելք շեղվելը, սակայն, հենց նոր կայսրության գահը զբաղեցրած Ալեքսեյ I-ին իր հերթին մի ինչ-որ պահ գայթակղություն տվեց հետ մղել Իկոնիայի սուլթանությանը կայսրության երբեմնի փոքրասիական տիրույթներից:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 1081 մայիս – Նիկոմեդիայի ճ-մ<sup>2</sup>

Վարդ Բուրցեսի, Գեորգի-Լևոն Հայի և Նավատորմի հրամանատար Կոնստանդին Դալաշի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) նավերով մոտեցան փոքրասիական ափին տեղակայված Իկոնիայի սուլթանության բանակին (մոտ 5.000):

I փուլ – Կայսերական բանակը ծովից ձեռնարկած մանր հարձակումներով ոչնչացրեց հակառակորդի բանակի ցրված ջոկատներից ոմանց:

II փուլ – Կայսերական բանակը ափհանում իրականացրեց ողջ ուժերով և մանր մարտերում պարտության մատնեց հակառակորդին, սակայն, արդյունքում ի վիճակի չլինելով զարգացնել հաջողությունը, հետ քաշվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ փոքրասիական ուղղությամբ առաջխաղացում իրականացնել չհաջողվեց և նույնիսկ ավելին, այս ուղղությամբ հետագա մի քանի տարիներին արդեն չէր էլ հաջողվելու որևէ լուրջ քայլ ձեռնարկել: Իրոք, Ալեքսեյ I-ի առջև հենց նույն այս ժամանակ իր ողջ հասակով ծառացավ վաղուց ի վեր միացող Արևմուտքը՝ լրջագույն խնդիրներ առաջացնելով Բյուզանդական կայսրության համար նաև բալկանյան ճակատում:

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Աննա Կոմենես «Ալեքսիական», գիրք 3, մաս 11; Հեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 15:

## Գլուխ 179 Նորմանական I պատերազմը

Բանը կայանում էր նրանում, որ Նախորդ տասնամյակների ավանդական անուշադրությունը Արևմուտքին և հատկապես Ապենինյան թերակղզուն Ալեքսեյ I-ի գահակալման արդեն ամենասկզբում այստեղ մի իսկական ճգնաժամ էր առաջացրել, որը, գումարվելով այն ողբալի վիճակի հետ, որն առկա էր Արևելքում, իր հերթին ծայրահեղ ծանրացրել էր կայսրության ընդհանուր դրությունը: Նորմանները, որոնք Ալեքսեյ I-ի գահակալումից դեռևս մի քանի տասնամյակ առաջ Ապենինյան թերակղզում պայթար էին սկսել կայսրության դեմ, ի սկզբանե ներկայացնում էին տեղական բնակչության շահերն ընդդեմ կենտրոնական իշխանությանը, սակայն հետագայում, քանակապես աստիճանաբար ստվարանալով, նրանք արդեն իրենք հանդես եկան սեփական շահերով՝ մի կողմ մղելով տեղացիներին և սրանց վատ կազմակերպված ու հախուռն ապստամբությունները կենտրոնական իշխանության դեմ վերածելով, ըստ էության, մի իսկական ու համակարգված պատերազմի:

Միաժամանակ հարկ է նշել, որ նորմաններն իրենք, ինչպես արդեն ասվել է, առանձին ռազմիկների մակարդակում լինելով շատ մարտունակ և ոչ վատ զործելով Նաև փոքր ջոկատների զործողություններում, իրենցից խոշոր ուժ, զուտ քանակապես, այնուհանդերձ չէին ներկայացնում, իսկ վերջին պարագան էլ նրանց մի կողմից առժամանակ զերծ էր պահում պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի խոշոր ռազմական միջամտությունից, մյուս կողմից էլ որոշակիորեն սահմանափակում էր հենց իրենց հարվածային թափը: Անհաջող կայսրերը, սակայն, որոնք միմյանց փոխարինելով իրար հաջորդեցին կայսրության գահին, և հատկապես 1071 թվականի աղետը իրենց սպասելի արտացոլումն ունեցան Նաև Արևմուտքում, որտեղ կայսրության առանց այդ էլ սահմանափակ ուժերն ավելի սահմանափակվեցին, իսկ կենտրոնական իշխանությունից սպասվող օժանդակության հնարավորությունն էլ, ընդհանրապես, պահպանվեց միայն տեսական մակարդակում: Ստեղծված պայմաններում նորմաններն և նրանց ռազմաքաղաքական շահերը ներկայացնող Ապուլիայի դքսությունը, հաջողությամբ ընդունելով, տեղաբաշխելով և հետագայում կիրառելով նորմանների, ինչպես Նաև Կենտրոնական ու Արևմտյան Եվրոպայից ժամանած այլ ազգությունների ռազմիկների նորանոր խմբեր, մեծ հզորության հասավ:

Ապուլիայի դքսության առաջին և հիմնադիր դուքս Վիլիելմ Երկաթածեռքին արդեն իսկ հաջողվել էր ամուր հիմքերի վրա դնել նորմանների պետությունը և հենց այս վիճակում էլ Նա այն փոխանցեց իր փոքր եղբայր Դրոգոյին (1046-1051): Դրոգոն ևս մեծ հաշվով կայուն զարգացում ապահովեց դքսությանը, ինչից հետո իշխանությունը փոխանցեց արդեն իր փոքր եղբայր Զեմփրիին (1051-1057): Զեմփրիից հետո Ապուլիայի դքսության չորրորդ դուքս հռչակվեց Նախորդ երեք եղբայրներին միայն հոր կողմից հարազատ, իսկ մոր կողմից խորթ եղբայր Ռոբերտ Գվիսկարը (1057-1085), որը բացառիկ հատկանիշների տեր մի անձնավորություն էր և հենց որն էլ իր զարգացման գագաթնակետին հասցրեց Ապուլիայի դքսությունը:

Յսկայական բոյի և արտառոց ֆիզիկական ունակությունների տեր այս խիզախ ռազմիկը արդեն իսկ աչքի ընկնող իր այս հատկանիշներին գումարում էր Նաև սուր խելքը, մեծ խորաթափանցությունը, հսկայական խորամանկությունն ու անսպառ եռանդի պաշարը: Արդյունքում՝ Նախկինում արձանագրված Ապուլիայի դքսության կայուն ձեռքբերումներն այժմ փոխարինվեցին արդեն զգալի նվաճումներով, երբ 1071 թվականի ամռան վիճակով Ռոբերտ Գվիսկարն արդեն իսկ տիրել էր, ինչպես արդեն ասվեց, Ապենինյան թերակղզում գտնվող կայսրության գործնականում բոլոր տիրույթներին, իսկ 1072 թվականին էլ, մինչ այդ ոչնչացած Ղալբյանների էմիրությանը փոխարինած մանր էմիրությունների դեմ պայթարում ավարտին հասցնելով դեռևս 1063 թվականին սկսած Սիցիլիայի նվաճումը և այստեղ որպես կոմս կարգելով իր փոքր եղբայր Ռոջերին (1072-1101), վերջինս առավել մեծացրեց սեփական իշխանությունը: Ձեռք բերելով զգալի ուժ և հզորություն՝ Ռոբերտ Գվիսկարը սկսեց աստիճանաբար այս կամ այն չափի իր գերիշխանությանը ենթարկել Նաև Ապենինյան թերակղզու կենտրոնական հատվածում գտնվող պետական մանր միավորները՝ միաժամանակ ամեն կերպ ընդգծելով սեփական անկախությունը Նաև Զոմբեական Սրբազան կայսրության կայսրերից, իսկ երբեմն էլ տեղում

Նույնիսկ մրցակցելով վերջիններիս հետ: Արդյունքում՝ արդեն 1070-ական թվականների վերջին Ռոբերտ Գվիսկարն իրեն այնքան ամուր էր զգում, որ սեփական դքսությանը պատրաստ համարեց Ադրիատիկ ծովն անցնելու, Բալկանյան թերակղզի ներխուժելու և տեղում Բյուզանդական կայսրության գերիշխանությունը արդեն այստեղ վիճարկելու համար:

Հարկ է նշել, որ նախատեսված հարվածի համար ժամանակն իրապես, որ հարմար էր ընտրված, իսկ հաշվարկն էլ իր հիմքում մեծապես հիմնավորված էր: Իրոք, չնայած այն բանին, որ միմյանց դեմ էին դուրս գալու մի կողմից հարյուրամյակների պետականաշինական և բանակաշինական ավանդույթներ ունեցող Բյուզանդական կայսրությունը, իսկ մյուս կողմից էլ ընդամենը կես դարի պատմություն ունեցող վարձկան ռազմիկների, ըստ էության, պատահական մի պետություն, ուժերի հարաբերակցությունն ամենևին էլ կայսրության կողմում չէր, քանի որ Ռոբերտ Գվիսկարն ի վիճակի էր գործի մեջ դնել մինչև 30.000 հոգանոց բավականին մարտունակ մի բանակ, միաժամանակ հույսեր ունենալով պաշտոնական Կոստանդնուպոլսից դժգոհ տեղական սլավոնների առնվազն որոշ մասի աջակցության վրա, այն դեպքում, երբ քայքայման ծայրահեղ աստիճանի հասած կայսրությունն ինքը նույնիսկ այդ թիվը չէր կարող ապահովել, քանզի բանակաթեմային համակարգի վերացման պայմաններում վարձկանների բանակությունը լրջորեն սահմանափակվում էր առկա անչափ սուղ ֆինանսական միջոցներով: Այսպիսով՝ սկիզբ առավ Նորմանական I պատերազմը (1081-1085)՝ ամենից առաջ բացառիկ նաև այն առումով, որ հազարամյակից էլ ավել ընդմիջումից հետո այդ հենց Ապենինյան թերակղզում գերիշխող ուժն էր ձգտում իր գերիշխանությունը տարածել Բալկանյան թերակղզու վրա և հետ մղել այստեղ իշխող ուժին, այլ ոչ թե հակառակը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1081 հունիսի 17 - 1082 փետրվարի 18 – *Դիրիխիայի ճ-մ*<sup>1</sup>

Ապուլիայի դուքս Ռոբերտ Գվիսկարի և Նրա որդի Բոհեմունդ Տերենտացու գլխավորությամբ *Բոհնիզոն* ծովով առաջխաղացած Ապուլիայի դքսության բանակը (30.000, 150 նավ<sup>2</sup>), առանց մարտերի տիրելով *Կորֆու կղզուն*, շարժվեց դեպի հյուսիս ու, ծանր կորուստներ կրելով վրա հասած փոթորկից, ափ իջավ հյուսիս-արևմտյան Զունաստանում, ինչից հետո հունիսի 17-ին պաշարեց Դիրիխիան, որտեղ Գեորգիոս Պալեոլոգոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20) անցան համառ պաշտպանության: Տեղեկանալով հակառակորդի առաջխաղացման մասին՝ Ալեքսեյ I-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000<sup>3</sup>, այդ թվում 7.000 սելջուկներ, 2.000 հունգարներ, 1.000 ֆրանկներ, 1.000 հետևակ վարյագներ, ինչպես նաև 2.800 պավլիկյաններ) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում մեծ դոմեստիկոս Գրիգոր Բակուրյանը, Նիկեփոր Մլեհ Հայը, Ասպենդ Հայը, Գեորգի Լևոն Հայը, Վասիլ-Կուրտիկ Մամիկոնյանը, Դավաթանոս Հայը և Վարդ Բուրցեսը) սկսեցին շարժվել քաղաքի ուղղությամբ:

<sup>1</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 1, մաս 16, գիրք 3, մաս 6, 9, 12, գիրք 4, գիրք 5, մաս 1, գիրք 12, մաս 2; Վիլհելմ Ապուլիացի «Ռոբերտ Գվիսկարի կյանքը», գիրք 4; Գաուֆրեդ Մալատերա «Ռոջերի և Ռոբերտի կյանքը», գիրք 4, գլուխ 24, 27; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 7, գլուխ 4; Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»; Ռաուլ Կաենացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 2; Գվիբերդ Նոմանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 3, գլուխ 1; Վիլյամ Մալմսբերգի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2:

<sup>2</sup> Համաձայն Օրդերիկ Վիտալիսի՝ Ապուլիայի դքսության բանակը ունեցել է հազիվ 10.000 ռազմիկ, իսկ «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»-ը և Պետրոս Սարկավազը հայտնում են 15.000 հոգու մասին: Կարծում են այնուհանդերձ, որ ավելի հավաստի կարող են համարվել հենց Աննա Կոմնենոսի բերած տվյալները, քանի որ մի կողմից նա ավելի լավ էր տեղեկացված կայսերական առաջնակարգ հետախուզական տվյալներից ու Նրա բերած թիվն զուտ ռազմական առումով իրոք, որ ավելի հավանական է, իսկ մյուս կողմից էլ՝ եվրոպական հեղինակները, առաջնորդվելով ֆեոդալական մտածելակերպով, նկատի են ունեցել Ապուլիայի դքսության բանակի միայն կորիզը՝ Օրդերիկի դեպքում հաշվի առնելով միայն ազնվականներին կամ ասպետներին, իսկ Պետրոսի և «Նորմանական համառոտ ժամանակագրության» պարագայում էլ՝ հաշվի դուրս թողնելով վարձկաններին և մնացած դաշնակիցներին:

<sup>3</sup> Ընդ Պրոտոպաթարիոսը հայտնում է, որ կայսրության բանակը կազմել է 70.000 ռազմիկ, Պետրոս Սարկավազը այդ թիվը հասցնում է 170.000-ի, իսկ Գաուֆրեդ Մալատերան ուղղակի հայտնում է. «*անթիվ զորք*»-ի մասին: Կարծում են, սակայն, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում Բյուզանդական կայսրությունը որևէ կերպ չէր կարող ունենալ 170.000 ռազմիկ, իսկ 70.000 հոգի էլ լավագույն դեպքում կարող էր հաշվվել միայն կայսրության ողջ հաստիքային բանակը, այն դեպքում, երբ պարզ է, որ կոնկրետ արշավանքի ելած դաշտային բանակը պետք է, որ ավելի փոքր լիներ: Հաշվի առնելով վերոգրյալը, ինչպես նաև մարտի պատկերը, կարելի է ենթադրել, որ Ալեքսեյ I Կոմնենոսի բանակը կազմել է մոտ 20.000 ռազմիկ:

I փուլ – Հունիսի երկրորդ կեսին քաղաքը պաշարողները բանակցություններ սկսեցին, սակայն այդ ընթացքում պաշարյալների մի շրկատ հարձակվեց նրանց վրա և, որոշակի կորուստներ պատճառելով, վերադարձավ քաղաք:

II փուլ – Նախորդ իրադարձությունների հետ միաժամանակ Ալեքսեյ I-ի գործադրած դիվանագիտական միջոցառումների շնորհիվ Վենետիկի հանրապետությունն անցավ կայսրության կողմը և արդեն հունիսի վերջին քաղաքին մոտեցած վերջինիս նավատորմը (59 նավ) ծանր պարտության մատնեց Բոհեմոնոյ Տերենտացու գլխավորությամբ հարձակման անցած Ապուլիայի դքսության նավատորմին, որից հետո, Գեորգիոս Պալեոլոգոսի անձնական ղեկավարությամբ քաղաքից արտագրոհ իրականացրած կայազորի օգնությամբ արդեն ցամաքային ուժերով (մոտ 7.000) պարտության մատնելով նաև թշնամու ցամաքային ուժերին, մտավ Դիրիխիայի նավահանգիստ:

III փուլ – Հուլիսի սկզբից մինչև օգոստոսի կեսեր Ապուլիայի դքսության բանակը մի շարք գրոհներ իրականացրեց քաղաքի ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասավ: Անհաջողությամբ ավարտվեց նաև քաղաքի գլխավոր գրոհը, որն իրականացվեց պաշարողական հսկայական մի աշտարակի կիրառմամբ, քանզի պաշտպանվողները հատուկ այդ նպատակով պատրաստված գերանի կիրառմամբ թույլ չտվեցին բացվել պարսպի վերին հատվածի ուղղությամբ բացվող պաշարողական այդ աշտարակի դարպասը, որից հետո նետերի ու այրվող նյութերի տարափ տեղացին աշտարակում տեղակայված ռազմիկների (500) վրա: Արդյունքում՝ թշնամու ռազմիկները դիմեցին փախուստի, իսկ հաջող արտագրոհ իրականացրած պաշտպանվողներն էլ լիովին շարքից հանեցին պաշարողական աշտարակը: Այս և իրականացված այլ գործողությունների, ինչպես նաև սեփական ճամբարում տարածված սովի ու հիվանդությունների պատճառով Ապուլիայի դքսության բանակը կորցրեց 10.500 ռազմիկ:

IV փուլ – Հոկտեմբերի 15-ին Ալեքսեյ I-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը, միանալով Կոնստանդին Բողիսի (1081-1099) գլխավորած Սերբական իշխանության բանակին (մոտ 5.000), արևելքից մոտեցավ քաղաքին և ճամբար զարկեց: Գնահատելով իրավիճակը՝ որոշում ընդունվեց մոտ օրերին վճռական մարտի մեջ մտնել հակառակորդի բանակի դեմ: Նախապես որոշվել էր գիշերային հարձակում գործել վերջինիս ճամբարի վրա և այդ նպատակով որոշ ուժեր ուղարկվել էին առաջ՝ թևանցում կատարելով թիկունք դուրս գալու նպատակով, սակայն, այն բանից հետո, երբ, տեղեկանալով հակառակորդի առաջխաղացման մասին, Ապուլիայի դքսության բանակը հոկտեմբերի լույս 18-ի գիշերը իր հերթին շարժվեց վերջինիս դեմ, թերակղզուց, որի վրա տեղավորված էր քաղաքը, դեպի մայրցամաք անցնելով նեղ ջրային հատվածի վրայով զգված կամրջով, նախնական ծրագիրը փոխվեց: Շրջանցման ուղարկված ուժերի հիմնական մասը հետ դարձավ, իսկ ավելի փոքր մասը անցավ քաղաք և միացավ վերջինիս կայազորին: Հոկտեմբերի 18-ի առավոտյան կողմերը մարտակարգ ընդունեցին, ընդ որում կայսերական բանակի աջ թևի ղեկավարությունը ստանձնեց Նիկեփոր Մլեի Հայը, ձախ թևինը՝ Գրիգոր Բակուրյանը, իսկ կենտրոնի և ողջ բանակի ղեկավարությունն իր վրա վերցրեց Ալեքսեյ I-ը: Կենտրոնի և ձախ թևի առաջին շարքում տեղավորվեցին սելջուկները և հունգարները, ձախ թևի երկրորդ շարքում՝ վարյագները, աջ թևի երկրորդ շարքում՝ սերբերը, իսկ երրորդ շարքում տեղաբաշխվեցին մնացած ուժերը:

V փուլ – Ալեքսեյ I-ի բանակի կենտրոնի և ձախ թևի առաջին շարքը դանդաղորեն շարժվեցին թշնամու մարտակարգի ուղղությամբ, իսկ երկրորդ շարքը աստիճանաբար հետևեց նրան, ընդ որում սելջուկներն ու հունգարները խնդիր ունեին մարտերով առաջ քաշել հակառակորդին, իսկ հետևակ մարտնչող վարյագները՝ ապահովել նրանց պաշտպանությունը մերձամարտում: Իր հերթին Ռոբերտ Գվիսկարը սեփական բանակի կենտրոնում և աջ թևում առաջ ուղարկեց հեծելազորը՝ վերջինիս առաջ խնդիր դնելով հրապուրել հակառակորդին և խախտել նրա մարտակարգը: Արդյունքում՝ երկու կողմերն էլ որոշ ժամանակ չկարողացան իրականացնել նախնական մարտական ծրագիրը և մարտ հեռամարտի բնույթ ստացավ:

VI փուլ – Ապուլիայի դքսության հեծելազորը, աստիճանաբար հետ մղելով սելջուկներին և հունգարներին, ի վերջո հարձակման անցավ սեփական աջ թևում ու հարվածեց վարյագներին, որից հետո, որոշ ժամանակ մարտը շարունակելուց հետո դիմեց կեղծ փախուստի: Հրապուրված իրենց իբր ձեռք բերած հաջողությամբ՝ վարյագները սկսեցին հետապնդել թշնամուն, սակայն, գործելով հետևակ վիճակում, արագորեն հոգնեցին, ընդ որում, զգալի տարածություն հեռացած լինելով սեփական ուժերից, նրանք շրջապատվեցին և որոշ ժամանակ անց գրեթե ողջ կազմով ոչնչացան: Այս ընթացքում Գեորգիոս Պալեոլոգոսի գլխավորությամբ քաղաքից արտագրոհ իրականացվեց, սակայն այն որևէ եական արդյունքի չհանգեցրեց և քաղաքի կայազորը վերադարձավ ելման դիրքեր:

VII փուլ – Օգտվելով այն բանից, որ կայսերական բանակի ձախ թևը գործնականում արդեն ոչնչացված է, իսկ կենտրոնն էլ առաջ է անցել աջ թևից՝ Ռոբերտ Գվիսկարը վճռական հարձակման անցավ սեփական աջ թևում և կենտրոնում: Արդյունքում՝ կայսերական բանակի կենտրոնը և ձախ թևի մնացորդները ծանր պարտություն կրեցին ու համառ ձեռնամարտից հետո դիմեցին փախուստի: Բռնկված մարտում այլոց թվում ընկան նաև Նիկեփոր Պալեոլոգոսը և Կոնստանդինոս III-ը, իսկ Ասպենդ Յայն ու Ալեքսեյ I-ն էլ, համապատասխանաբար, ծանր ու թեթև վերքեր ստացան: Տեսնելով կատարվածը՝ Կոնստանդին Բողինի գլխավորած Սերբական իշխանության բանակը, որը մինչ այդ էլ չէր մասնակցել մարտին, հեռացավ մարտադաշտից:

VIII փուլ – Ապուլիայի դքսության բանակը հետապնդեց հակառակորդին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս, ընդ որում այս ընթացքում գրեթե միայնակ մնացած Ալեքսեյ I-ը, մարտնչելով հակառակորդի հետապնդող ռազմիկների դեմ, միայն մեծ դժվարությամբ փրկվեց:

IX փուլ – Ապուլիայի դքսության բանակը շարունակեց քաղաքի պաշարումը, որը 1082 թ-ի փետրվարի 18-ին ի վերջո դադարեցրեց դիմադրությունը և հանձնվեց:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 6.000<sup>1</sup> զինվորից հայերը կորցրին մոտ 300 զինվոր, որոնց թվում ծանր վիրավորվեց Ասպենդ Յայը, դաշնակիցները՝ մոտ 6.700 զինվոր, թշնամին կորցրեց մոտ 12.000 զինվոր:

Ընդունելով Դիրիխիայի հանձնվելը՝ 1082 թվականի գարնան սկզբին Ռոբերտ Գվիսկարը տրամադրված էր շարունակել մարտական գործողությունները կայսրության դեմ, սակայն վերջինիս այդ ծրագրին վիճակված չէր կյանքի կոչվել: Իրոք, տեղեկանալով այն մասին, որ Ալեքսեյ I-ի դրդումով գործող Հռոմեական Սրբազան կայսրության բանակը նույն այս ժամանակ պատրաստվում է Ներիսուժել Ապուլիայի դքսության տարածք, Ռոբերտ Գվիսկարը, մարտական գործողությունները շարունակելու համար տեղում թողնելով որդուն՝ Բոհեմունդ Տերենտացուն, ինքը որոշ ուժերով վերադարձավ Իտալիա:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1082 մայիսի սկիզբ – **Յանինայի ճ-մ** (Հունաստանի հյուսիս-արևմուտք, Յանինա լճի ափին)<sup>2</sup>

Բոհեմունդ Տերենտացու գլխավորած Ապուլիայի դքսության բանակը (մոտ 20.000) կենտրոնացավ **Յանինայում** և ամրացրեց քաղաքը: Այս պայմաններում Ալեքսեյ I-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 700 հեծյալ, այդ թվում մեծ դոմեստիկոս Գրիգոր Բակուրյանը, Նիկեփոր Մլեհ Յայը, Վասիլ-Կուրտիկ Մամիկոնյանը, Գեորգի Լևոն Յայը, Դավաթանոս Յայը և Վարդ Բուրցեսը) սկսեցին շարժվել քաղաքի ուղղությամբ:

Տեղեկանալով հակառակորդի բանակի առաջխաղացման մասին՝ Ապուլիայի դքսության բանակը դուրս եկավ քաղաքից և նրա մատույցներում մարտակարգ ընդունեց:

<sup>1</sup> Համաձայն Լուկա Պրոտոսպաթարիոսի:

<sup>2</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 5, մաս 4; Վիլիելմ Ապուլիացի «Ռոբերտ Գվիսկարի կյանքը», գիրք 5; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 7, գլուխ 6; Գվիբերդ Նոժանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 3, գլուխ 1:



Կայսերական բանակը ևս մարտակարգ ընդունեց, ընդ որում, ցանկանալով խուսափել կենտրոնի ուղղությամբ հակառակորդի հեծելազորի հզոր հարձակումից, այստեղ պատրաստվեցին հատուկ սայլեր, որոնք նախատեսված էին հակառակորդի հարձակումը սկսվելուն պես վերջինիս առաջխաղացող հեծելազորի ուղղությամբ դրանք գլորելու և այդ կերպ հեծելազորի հուժկու հարվածը հնարավորինս չեզոքացնելու համար:

I փուլ – Կայսերական բանակի թեթև հետևակայինները մոտեցան հակառակորդի բանակին և աղեղների հարվածի տակ առան վերջինիս:

II փուլ – Կենտրոնից դեպի թևեր տեղաշարժված և երկու մասի բաժանված Ապուլիայի դքսության բանակը թևային շրջանցիկ հարված հասցրեց հակառակորդին: Բռնկվեց համառ մարտ, սակայն ի վերջո կայսերական բանակը տեղի տվեց և դիմեց փախուստի:

III փուլ – Ապուլիայի դքսության բանակը հետապնդեց հակառակորդին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս, ընդ որում գրեթե մենակ մնացած Ալեքսեյ I-ը, մարտնչելով հակառակորդի հետապնդող ռազմիկների դեմ, դժվարությամբ փրկվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

1082 թվականի մայիսի վերջին Յանինայի նոր ճ-մ-ում Բոհեմունդ Տերենտացու գլխավորած Ապուլիայի դքսության բանակը (մոտ 20.000), խուսափելով հակառակորդի բանակի կենտրոնի առջև ցրված մանր և սուր չորսձայրանի ոգնիներից ու հարվածելով վերջինիս թևերին, կրկին հաղթեց Ալեքսեյ I-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000 հեծյալ, այդ թվում մեծ դոմեստիկոս Գրիգոր Բակուրյանը, Նիկեփոր Մլեհ Հայը և Վասիլ-Կուրտիկ Մամիկոնյանը)<sup>1</sup>: Արդյունքում՝ 1082 թվականի հունիսին նորմանները սկսեցին Օխրիդի պաշարումը, սակայն, մինչև հոկտեմբեր մնալով այս քաղաքի պարիսպների տակ, հետ քաշվեցին՝ Բուլղարիայի հյուսիսային և կենտրոնական մասերն ասպատակելով կենտրոնանալով Լարիսսայի շրջակայքում<sup>2</sup>:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1082 նոյեմբերի 26 - 1083 ապրիլի 26 – Լարիսսայի ճ-մ<sup>3</sup>

Ապուլիայի դքսության բանակը (մոտ 20.000) պաշարեց քաղաքը, որտեղ Լևոն Կեֆալիոնոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20) անցան համառ պաշտպանության:

I փուլ – 1082 թ-ի նոյեմբերի 26-ից մինչև 1083 թ-ի ապրիլի կես Ապուլիայի դքսության բանակը մի շարք գրոհներ իրականացրեց քաղաքի ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասավ:

II փուլ – 1083 թ-ի ապրիլի 23-ին սեփական բանակ ժամանեց Բոհեմունդ Տերենտացին՝ պատրաստվելով վճռական գործողությունների: Միաժամանակ, տեղեկանալով զարգացող իրադարձությունների մասին, Ալեքսեյ I-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում 7.000 սելջուկներ և օղուզներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում մեծ դոմեստիկոս Գրիգոր Բակուրյանը, Նիկեփոր Մլեհ Հայը և Վասիլ-Կուրտիկ Մամիկոնյանը) ապրիլի երկրորդ կեսին մոտեցան քաղաքին ու ապրիլի 23-ին ճամբար զարկեցին նրա մոտակայքում: Հակառակորդի մասին անհրաժեշտ տեղեկություններ հավաքելով՝ Ալեքսեյ I-ը գլխավոր հրամանատարներ նշանակեց Նիկեփոր Մլեհին և Վասիլ-Կուրտիկին, ինչից հետո նրանց հիմնական ուժերով թողեց տեղում և հրամայեց սովորական ձևով մարտակարգ ընդունել ու մարտ տալ, իսկ ինքը ընտրյալ ջոկատով անցավ հակառակորդի թիկունք:

<sup>1</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 5, մաս 4:

<sup>2</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 5, մաս 5:

<sup>3</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 5, մաս 5-7; Վիլիելմ Ապուլիացի «Ռոբերտ Գվիսկարի կյանքը», գիրք 5; Ռաուլ Կաենացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 2:

III փուլ – Ապրիլի 24-ին, ցանկանալով աննկատ դարձել Ալեքսեյ I-ի ուժերի տեղաշարժը, Նիկեփոր Մլեհի ու Վասիլ-Կուրտիկի ղեկավարած ուժերը հարձակվեցին հակառակորդի վրա և, մինչև ուշ երեկո մարտնչելով նրա հետ ու շեղելով վերջինիս ուշադրությունը, հնարավորություն տվեցին Ալեքսեյ I-ի ուժերին դարանակալ դիրքեր գրավել, որից հետո նահանջեցին ելման դիրքեր:

IV փուլ – Ապրիլի 25-ի առավոտյան, ցանկանալով վճռական բեկում մտցնել մարտում, Բոհեմունդ Տերենտացին երկու ջոկատների ուժով վճռական հարձակման անցավ կենտրոնում, որտեղ հակառակորդի բանակը, որոշակի դիմադրություն ցույց տալուց հետո, դիմեց կանխամտածված նահանջի՝ իր հետևից քաշելով Ապուլիայի դքսության բանակի հիմնական ուժերին:

V փուլ – Ալեքսեյ I-ի տրամադրության տակ եղած ուժերը թիկունքից ներխուժեցին հակառակորդի ճամբար, որտեղ զգալի ջարդ իրականացրին և մեծ ավար ձեռք գցեցին:

VI փուլ – Ցանկանալով ամրապնդել հաջողությունը՝ Ալեքսեյ I-ը կենտրոնում ճեղքած և առաջ անցած հակառակորդի ջոկատների հետքերով ուղարկեց սելջուկներին և օղուզներին: Սրանք, հասնելով Բրիենի գլխավորությամբ գործող վերջապահ ջոկատին, ուժեղ նետածգությամբ ծանր կորուստներ պատճառեցին վերջինիս և շփոթի մատնեցին:

VII փուլ – Տեղեկանալով թիկունքում զարգացող իրադարձությունների մասին՝ Բոհեմունդ Տերենտացին շուռ տվեց առաջապահում գործող իր ջոկատը և մյուս ջոկատի հետ միասին հարձակվեց սելջուկների ու օղուզների վրա, որոնք, չդիմանալով այդ հարձակմանը, դիմեցին փախուստի՝ հետապնդվելով հակառակորդի կողմից: Դրանից հետո, հավաքելով ցրված ուժերը, Ապուլիայի դքսության բանակը սկսեց նահանջել և օրվա վերջում ճամբար զարկեց միայն մեկ ու նեղ անցում ունեցող մի հովտում:

VIII փուլ – Ապրիլի 26-ի առավոտյան Միքայել Դուկասի գլխավորությամբ թշնամուն հետապնդող ուժերը մոտեցան Ապուլիայի դքսության ճամբարած բանակին և փորձեցին անակնկալ հարված հասցնել: Արդյունքում՝ առաջապահում գտնվող սելջուկները և օղուզները զգալի կորուստներ պատճառեցին հակառակորդի բանակին, սակայն վերջապահ ուժերի շարքում սկիզբ առած չհամաձայնեցված գործողությունների արդյունքում վերջինս կարողացավ կենտրոնացնել ուժերը, անցնել հակահարձակման և, պարտության մատնելով ընդդիմակայողներին, կեսօրին դուրս շարտել նրանց հովտից:

IX փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին մարտադաշտին մոտեցող Ալեքսեյ I-ի հիմնական ուժերը, հարվածելով Միքայել Դուկասի ջոկատին հետապնդող հակառակորդի բանակին, հետ շարտեցին վերջինիս: Արդյունքում՝ Ապուլիայի դքսության բանակը, ի վերջո պոկվելով հակառակորդից, շարժվեց դեպի **Տոփկալա** (Լարիսսայի մոտ), իսկ հետո էլ հավաքվեց **Կաստորիայի** մոտ:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:

Նախորդ ճակատամարտից մի քանի օր անց Ապուլիայի դքսության բանակի ռազմիկները, մասամբ սեփական նախաձեռնությամբ, իսկ մասամբ էլ Ալեքսեյ I-ի դրդումով, սկսեցին պահանջել պատերազմի նախորդ տարիների համար իրենց խոստացված ու չվճարված գումարները և, քանի որ Բոհեմունդը ի վիճակի չէր կատարել նրանց այդ պահանջը, նրա բանակի մարտունակությունը էականորեն անկում ապրեց, իսկ շատ ռազմիկներ էլ, լքելով վերջինիս շարքերը, հեռացան: Արդյունքում՝ 1083 թվականի նոյեմբերին Ալեքսեյ I-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000, այդ թվում մեծ դոմեստիկոս Գրիգոր Բակուրյանը, Նիկեփոր Մլեհ Հայը և Վասիլ-Կուրտիկ Մամիկոնյանը) Ապուլիայի դքսության բանակից (մոտ 500) գրավեցին Կաստորիան այն բանից հետո, երբ ցամաքի ու լճի կողմից իրականացված միաժամանակյա գրոհի արդյունքում ստիպեցին հակառակորդի կայազորին հանձնվել, ընդ որում հանձնվողների մի մասը հետագայում ծառայության անցավ կայսերական բանակի կազմում<sup>1</sup>: Այսպիսով, չնայած դաշտային ճակատամարտերում ընդհանուր հաշիվն ունենալով իր օգտին, Ապուլիայի դքսության ռազմական մեքենան որևէ փաստացի հաջողություն այդպես էլ չկարողացավ արձանագրել:

<sup>1</sup> Աննա Կոմենես «Ալեքսիական», գիրք 6, մաս 1:

Ստեղծված երկիմաստ պայմաններում, աչքի տակ ունենալով սեփական բանակի փաստացի կազմալուծումը, Բոհեմուսը Տերենտացին նոր ուժեր բերելու նպատակով անցավ Ապենինյան թերակղզի, որտեղ Ռոբերտ Գվիսկարն իր հերթին նոր պատրաստություններ տեսավ: 1084 թվականին, սակայն, պատերազմական գործողությունների ծանրությունն անցավ ծովին: Արդյունքում՝ Ապուլիայի դքսության և Ալեքսեյ I-ի դրդումով գործող Վենետիկի հանրապետության նավատորմերի միջև Ադրիատիկ ծովում տեղի ունեցան մի շարք ընդհարումներ, որոնք ավարտվեցին Սուրբ Մարկոսի հանրապետության նավատորմի համոզիչ հաղթանակով: Իր հերթին Ռոբերտ Գվիսկարը, կենտրոնացնելով նոր ուժեր և նախատեսելով պատերազմը վերսկսել արդեն հաջորդ տարի, իր այդ ծրագրերի կյանքի կոչվելը այնուհանդերձ այդպես էլ չտեսավ, քանի որ 1085 թվականի հուլիսին 17-ին մահացավ: Դրան հաջորդած խառնաշփոթի պայմաններում Դիրիխիան անցավ Բյուզանդական կայսրությանը, իսկ Նորմանական I պատերազմն էլ փաստացի ավարտվեց: Այսպիսով՝ բալկանյան ճակատում կայսրությանը հաջողվեց պահել դիրքերը, սակայն խորքային զարգացումները, որոնք տեղի էին ունենում ողջ Արևելյան Եվրոպայում, ամենևին էլ կայսրության օգտին չէին և դրանք իրենց դեռ զգացնել տալու էին: Մինչ Արևմուտքում տեղի էին ունենում մեր կողմից նկարագրվող իրադարձությունները, սակայն, Սելջուկյան սուլթանությունում բռնկվեց գահակալական հերթական ճգնաժամը՝ այս անգամ արդեն Մելիք-Շահի և նրա եղբայր Շիհաբ-էդ-Դուլա Թեկիշի միջև:

### **Գլուխ 180** **Մելիք-Շահի գահակալման հետագա ընթացքը**

Սելջուկյան սուլթանության խոշոր բանակը դեռևս 1080 թվականին էր, որ, անցնելով Ամու-Դարյան, հարված էր հասցրել Ղարախանյանների խանությանը, սակայն, այդպես էլ չկարողանալով ամրանալ տեղում, շուտով հետ էր քաշվել: Տեղի ունեցած անհաջողության պատճառները վերլուծելիս Մելիք-Շահն և նրա տեսաբանները ի վերջո հանգել էին հետևության, որ բանակը պատշաճ պատրաստված չէր եղել: Արդյունքում՝ արդեն 1081 թվականին որոշվեց սուլթանության արևելքում տեղակայված ուժերի մի համընդգրկուն ստուգատես իրականացնել: Եղբայրների միջև առաջացած հակասության պատճառն, իհարկե, խորքային էր, սակայն վերջնական խզման, համենայն դեպս, գոնե ձևական պատճառն այն հանդիսացավ, որ 1081 թվականի գարնանը, Ռեյում ստուգատեսի ենթարկելով եղբոր բանակը, սուլթանն այնտեղ հայտնաբերել էր սելջուկյան ձևով հանդերձավորված 7.000 հայ ռազմիկների, որոնց հեռացրել էր բանակից, իսկ սրանք էլ մեկնել էին իրենց տիրոջ մոտ, որն արդյունքում ապստամբել էր: Որպես հետևանք այս ամենի՝ 1081 թվականի ամառից մինչև աշուն ապստամբած Շիհաբ-էդ-Դուլա Թեկիշի բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (7.000) ասպատակեցին Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքը և Բահլի շրջակայքը<sup>1</sup>: Դրանից հետո, սակայն, եղբայրները փոխադարձ զիջումներով հաշտություն կնքեցին, թեև խնդիրներն այնուհանդերձ մնացին, իսկ Ղարախանյաններին հասցվող հարվածն էլ հետաձգվեց:

Մելիք-Շահի դիրքերի ուժեղացումն արևելքում անխուսափելիորեն բերելու էր վերջինիս հերթական հարվածին դեպի արևմուտք, որտեղ այս կամ այն ըմբոստ դիրքում էին գտնվում սուլթանի հետ հարաբերություններում սեփական ինքնիշխանությունը պահպանել ձգտող ամենատարբեր ուժեր: Հարվածի սուր ծայրում էին հատկապես քրդերի պետականության վերջին ներկայացուցիչներն, ի դեմս Շադդադյանների մնացորդների, Մրվանյանների Էմիրության, ինչպես նաև հյուսիսում արաբական տարրի վերջին հույսը հանդիսացող Ուկայյանների Էմիրության: Առիթի դեպքում, բնականաբար, Մելիք-Շահի ռազմական մեքենան խնդիր ուներ նաև սաստել վերջին տարիներին իրենց չափազանց անկախ զգացող սուլթանի ազգականներին ևս, ի դեմս Իկոնիայի սուլթանության և Դամասկոսի Էմիրության տիրակալների, ինչպես նաև հիմքեր դնել Ֆաթիմյանների խալիֆության նկատմամբ հետագայում գերիշխանության հասնելու համար: Եվ այսպես, քիչ թե շատ կարգի գցելով գործերը եղբոր հետ արևելքում, Մելիք-Շահն անդրադարձավ իր սուլթանության արևմուտքում առաջացած խնդիրներին:

<sup>1</sup> Իմադ-էդ-Դին ալ-Սայահանի «Պատմություն»:

1083 թվականի սեպտեմբերի 13-ին, ճնշելով ներքին խռովությունը, Եդեսիա մտավ Փիլարտոս Վարաժնունու գլխավորած բանակը (մոտ 5.000) և գերեց քաղաքի դուքս հռչակված Սմբատ Վիսկացուն, ինչպես նաև իրեն ընդդիմացող Արջուկ, Իշխան ու Թոտոռակ մեծամեծներին: Արջուկը սպանվեց, իսկ մնացածները կուրացվեցին<sup>1</sup>: Փիլարտոս Վարաժնունու պետությունը, սակայն, արդեն ճեղքվում էր ներքին խնդիրներից, որոնք շուտով առավել սրությամբ էին մեջտեղ գալու: Նույն այս ժամանակ իր հերթին որոշակի խնդիրներ առաջացան նաև աստիճանաբար ոտքի կանգնող Ֆաթիմյանների խալիֆությունում:

1084 թվականի հունիսի 20-ին, ավարտին հասցնելով Յուսիսային Եգիպտոսում կենտրոնական իշխանության վերահաստատման գործընթացը, վեզիր Պետրոս Յայի ու հազարապետ Ասթեզին Յայի գլխավորած Ֆաթիմյանների խալիֆության (մոտ 20.000) և Յայկական (մոտ 10.000, այդ թվում Աֆդալը, Ջաֆարը, Ավետիք Յայը և Կոնստանդին Յայը) միացյալ բանակը Պետրոսի ապստամբած որդի Ահմեդի բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Ալեքսանդրիան<sup>2</sup>: Ապստամբների հաջորդ կենտրոնը Սայիդն էր (Եգիպտոսի հյուսիս, ծովի ափին), որը Ֆաթիմյանների խալիֆության կառավարական բանակը գրավեց 1084 թվականի հունիսի 24-ին<sup>3</sup>: 1084 թվականի հուլիսի կեսին Դամիեթայի ճ-մ-ում վեզիր Պետրոս Յայի ու հազարապետ Ասթեզին Յայի գլխավորած Ֆաթիմյանների խալիֆության (մոտ 30.000) և Յայկական (մոտ 10.000, այդ թվում Աֆդալը, Ջաֆարը, Ավետիք Յայը և Կոնստանդին Յայը) միացյալ բանակը վերջնականապես ջախջախեց Ահմեդի բանակին (մոտ 20.000)<sup>4</sup>: Ահմեդը գերվեց և հոր կողմից ներում ստացավ, սակայն որոշ ժամանակ անց, այն բանից հետո, երբ կրկին անհնազանդություն ցուցաբերեց, հոր հրամանով սպանվեց:

Վերականգնելով ներքաղաքական կայունությունը երկրում՝ պաշտոնական Կահիրեն փորձեց հերթական անգամ լուծում տալ նաև Ասորիքի խնդրին: Արդյունքում, սակայն, 1084 թվականի սեպտեմբերին սկսելով Դամասկոսի պաշարումը Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանի գլխավորած Դամասկոսի Էմիրության բանակից (մոտ 1.000), 1085 թվականի գարնանը վեզիր Պետրոս Յայի ու հազարապետ Ասթեզին Յայի գլխավորած Ֆաթիմյանների խալիֆության (մոտ 50.000) և Յայկական (մոտ 10.000, այդ թվում Աֆդալը, Ջաֆարը, Ավետիք Յայը և Կոնստանդին Յայը) միացյալ բանակը այնուհանդերձ ստիպված եղավ հետ քաշվել ելման դիրքեր<sup>5</sup>:

1084 թվականի սեպտեմբերին, որպես հետագայում գալիք հարվածի առաջապահ, իր հարվածային ուժերն արաբների և քրդերի դեմ շարժած Արտուխ իբն Աբսաբի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) հաջողությամբ ավարտված բանակցություններից ու հաշտության կնքումից հետո լուսաբացին անակնկալ հարձակումով հաղթեց Ամիդի մոտ ճամբարած Ուկայյանների և Մրվանյանների Էմիրությունների միացյալ բանակին (մոտ 20.000), որից հետո պաշարեց քաղաքը, սակայն որևէ արդյունքի չհասավ<sup>6</sup>: Չնայած վերջին հանգամանքին, սակայն, այս պարտությունը երկու Էմիրությունների հզորությանն էլ ծանր հարված հասցրեց: Ավելին, յուրայինների ակտիվանալը իր հետ բերեց նաև Սուլեյման իբն Գթմուշի ակտիվությանը, որը ոչ մի կերպ չէր կարողանում համակերպվել սեփական սուլթանության արևելյան սահմաններում 1081 թվականին կրած անհաջողության հետ, ընդ որում հարվածի սուր ծայրում այս անգամ կրկին հայերն էին, իսկ ավելի կոնկրետ՝ Փիլարտոս Վարաժնունու պետությունը:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 4, գիրք 17, գլուխ 7; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»:

<sup>3</sup> Այս մասին ամենայն հավանականությամբ հայտնում է Մակրիզին:

<sup>4</sup> Այս մասին ամենայն հավանականությամբ հայտնում է Մակրիզին:

<sup>5</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>6</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության; Զեմալ-Էդ-Ղին «Յալեպի պատմության հատընտիր»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

Փիլարտոս Վարաժնունու որդի Պարսամի<sup>2</sup> աջակցությամբ գործող Սուլեյման իբն Գթմուշի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (3.000) դեկտեմբերի 10-ի լույս 11-ի գիշերը աննկատ մոտեցավ Փիլարտոս Վարաժնունու բանակի (մոտ 100) կողմից պաշտպանվող քաղաքի պարիսպներին:

I փուլ - Թշնամու ռազմիկները նիզակներին ամրացված պարանների օգնությամբ բարձրացան պարիսպների վրա և վաղ առավոտյան անակնկալ հարձակումով գրավեցին քաղաքը, ընդ որում քաղաքի կայազորի մնացորդը ամրացավ միջնաբերդում:

II փուլ - 1085 թվականի հունվարի 12-ին, չունենալով պաշտպանվելու հետագա հնարավորություն, միջնաբերդում ամրացած հայերը, ստանալով բավարար երաշխիքներ, հանձնվեցին, սակայն սպանվեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 95, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր:

Անտիոքի կորուստը ծանր անդրադարձավ Փիլարտոս Վարաժնունու վրա, որի պետությունը սկսեց արագորեն կորցնել հեռանկարը: Ինչ վերաբերում է իր գահակալման գագաթնակետին հասած Սուլեյման իբն Գթմուշին, ապա նա շարունակեց տարածաշրջանում սեփական գերիշխանությունը հաստատելու գործընթացը և ընդհարման մեջ մտավ խոշոր ուժերով իր հերթին Անտիոքին մոտեցած արդեն Շարաֆ-եդ-Դուլայի հետ: Արդյունքը արաբների համար ավելի քան ծանր եղավ, քանի որ նախորդ դեպքերից կարճ ժամանակ անց Անտիոքի մոտ տեղի ունեցած խոշոր ճակատամարտում Ուկայյանների Էմիրության բանակը ոչ միայն ջախջախիչ պարտություն կրեց, այլև մարտում ընկավ նաև Շարաֆ-եդ-Դուլան: Գործնականում նույն այս ժամանակ՝ 1085 թվականի հունվարի կեսին, Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) Տրապիզոնի իշխանության բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 50) անակնկալ հարվածով գրավեց նաև Սինոպը<sup>3</sup>, սակայն, շուտով, օգտվելով այն բանից, որ Մելիք-Շահի դեսպան Չաուշը անցել է իր կողմը, Ալեքսեյ I-ը համոզեց վերջինիս, օգտվելով սուլթանական հրովարտակից, հեռացնել թշնամական կայազորը քաղաքից ու հանձնել այն կայսրությանը: Սինոպի հետ կապված անհաջողությունը, սակայն, ամենևին էլ չկանգնեցրեց Սուլեյման իբն Գթմուշին, որը շարունակում էր տարածաշրջանում սեփական գերիշխանության հաստատման քաղաքականությունը, ընդ որում հարվածի սուր ծայրում այս անգամ ևս հայերն էին:

Արդյունքում՝ 1085 թվականի գարնանը Սուլեյման իբն Գթմուշի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) Փիլարտոս Վարաժնունու բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Տարսուսը, Ադանան, Մամեստիան, Անարզաբան, Մարաշը, Խարբերդը և Բալուս, ինչպես նաև Մառ ամրոցը (վերջինը՝ Կիլիկիա, Ալեքսանդրեկ գավառ, Ամանուսյան լեռների հարավ, Պադրասից մոտ 7 կմ հյուսիս-արևելք), որից հետո Կիլիկիայի հիմնական մասը ընկավ Իկոնիայի սուլթանության տիրապետության տակ<sup>4</sup>: Փիլարտոս Վարաժնունու ժառանգությանը, սակայն, տիրեցին այլ մահմեդական տիրակալներ ևս և նրանցից մեկը Խարբերդը ձեռք գցած Մուհամմեդ իբն Ջաբակն (1085-1104) էր, որը հիմնադրեց Խարբերդի Էմիրությունը: Իր հերթին, նույն այս ժամանակ Թլպաշար ամրոցը գրավեց և այստեղ հաստատվեց նաև արդեն տարիքն առած Հելվիոս Ֆրանկապոլը, որը տեղում ստեղծեց իր իշխանությունը:

<sup>1</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 6, մաս 9; Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Անանու «Պատմություն Սրբոց»; Խսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Հեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 15; Հեթում II «Տարեգրություն»; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 4; Անանուս Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 238; Անանուս Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Բար-Յեբրես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Օրդերիկ Վիտայիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 10, գլուխ 19; Հիգբերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 1, գլուխ 4; Զեմալ-եդ-Դին «Հայկաի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

<sup>2</sup> Ըստ իբն ալ-Ասիրի:

<sup>3</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 6, մաս 9: Այս մասին հայտնում է նաև ալ-Ջուզին:

<sup>4</sup> Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սամվել Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 6; Անանուս Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 238; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

Նույն այս ժամանակ տեղական ուժերի դեմ պայքարը շարունակում էր նաև Մելիք-Շահի կենտրոնական իշխանությունը, երբ 1085 թվականի գարնանը Արտուխ իրեն Աբսաբի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) Մրվանյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 8.000) և քաղաքների Չայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Նախորդ տարի իրենց անհաջողության բերած Ամիդը, որից հետո տիրեց Տիգրանակերտին, Խլաթին, ինչպես նաև Բզաբդե ամրոցին, իսկ արդյունքում էլ, Մրվանյանների էմիրության էմիր Մանսուրից (1079 - մոտ 1100) ստանալով հնազանդության երաշխիքներ, հետ քաշվեց<sup>1</sup>։ Չնայած ձևական հաջողությանը հարկ է նշել, սակայն, որ Սելջուկյան սուլթանության ռազմական մեթենայի առաջխաղացումը իր վերջարդյունքում այնքան էլ միանշանակ դրական չէր, ընդ որում իսնդիրն ամենից առաջ ներքին էր։

Իրոք, վերջին իրադարձությունները սրել էին հարաբերությունները Սելջուկի տոհմի երկու ճյուղերի միջև, ընդ որում, ի տարբերություն հեռու և ապահով դրության մեջ գտնվող Մելիք-Շահի, հատկապես ուժեղ էր մրցակցությունը իրեն բաժին հասածից այնուհանդերձ դժգոհ մնացած Տուտուշ իրեն Ալի-Արսլանի և ավելիին ձգտող Սուլեյման իրեն Գթլմուշի միջև։ Արդյունքում՝ 1085 թվականի ամռան սկզբին Տուտուշ իրեն Ալի-Արսլանի գլխավորությամբ դեպի հյուսիս շարժված և Արտուխ իրեն Աբսաբի խոշոր ուժերով համալրված Դամասկոսի էմիրության բանակը, ինչպես մինչ այդ արել էր Շարաֆ-էդ-Դուլան Ուկայյանների էմիրության բանակով, սկսեց մոտենալ Անտիոքին։ Հաջորդած ճակատամարտը, որը տեղի ունեցավ 1085 թվականի հուլիսին, եղավ նույն այն վայրում, որտեղ մինչ այդ ընդհարվել էին Սուլեյման իրեն Գթլմուշը և նույն Շարաֆ-էդ-Դուլան։ Արդյունքը, սակայն, հակառակ տեսքն ունեցավ, երբ համառ ճակատամարտում ծանր պարտություն կրեց այս անգամ արդեն Իկոնիայի սուլթանության բանակը, իսկ շրջապատված Սուլեյման իրեն Գթլմուշն էլ, խուսափելով գերությունից, ինքնասպան եղավ՝ ինքն իրեն խոցելով սեփական սրով։

Սուլեյման իրեն Գթլմուշի ջախջախումը և մահը որոշակի թեթևացում բերեց մինչ այդ վերջինիս կողմից բավականին տրորված տարածաշրջանում, քանի որ Տուտուշ իրեն Ալի-Արսլանը, այսպես թե այնպես, չէր կարող երկար մնալ հյուսիսում ու պետք է վերադառնար Դամասկոս, ընդ որում, գործեց արդեն իսկ նկարագրված օրինաչափությունը, երբ Դամասկոսում և Հարավային Ասորիքում գերիշխող ուժը երբեք էլ չէր կարող իր ամուր իշխանության տակ ունենալ Հալեպը ու Հյուսիսային Ասորիքը։ Քրիստոնյաների համար լավը նաև այն եղավ, որ այս պարտությունից հետո Իկոնիայի սուլթանությունն ինքը տրոհվեց մանր իշխանությունների և մի քանի տարի, ըստ էության, դադարեց գոյություն ունենալ։ Սրա հետ միաժամանակ, սակայն, հարկ է նաև այնուհանդերձ նշել, որ մինչ այդ տեղում գործող ուժերին Սուլեյման իրեն Գթլմուշի հասցրած հարվածն ամեն դեպքում այնքան ուժեղ էր, որ կորուստները ամոքել կամ, առավել ևս, վերականգնվել Նախկին հզորությամբ, ոչ մի ուժի մեծ հաշվով այդպես էլ չհաջողվեց։ Իրադարձություններով հագեցած տարին տարածաշրջանում ավարտվեց 1085 թվականի հոկտեմբերին, երբ տարածաշրջանում գործող Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) փորձ կատարեց գործողություններ ձեռնարկել Հայաստանի արևելքում, որտեղ մինչ այս ներքին էական փոփոխություններ էին եղել, երբ Սյունիների հինավուրց տոհմը աստիճանաբար սպառնում էր։

Իսնդիրը կայանում էր նրանում, որ արդեն Սյունիքի թագավորության հիմնադիր արքա Սմբատ I-ի որդի Վասակ Զաջը (998-1040) արական սեռի ժառանգ չունեւր և նրան հաջորդել էր իր աղջկա որդի Սմբատ II-ը (1041-1051), սակայն ժառանգության իսնդիր այստեղ ևս առաջացավ ու վերջինիս հաջորդեց նրա եղբայր Գրիգորը (1051-1084), որն իր հերթին ևս արական սեռի ժառանգ չունեւր։ Գրիգորի աղջիկը, սակայն, ամուսնացած էր Խաչենի թագավորության արքա Ֆիլիպի որդի Սենեբերիմի (1054-1095) հետ և ահա աներոջ մահից հետո հենց վերջինս էլ 1084 թվականին Սյունիքի թագավորությունը անձնական ունիայով միացրեց Խաչենի թագավորությանը՝ սկսելով իշխել միանձնյա։ Հետագա տարիներից մեկում, սակայն, երբ օրերից մի օր Սենեբերիմը ժամանել էր Մելիք-Շահի արքունիք, Չորթման անունով սուլթանի մատուցված ամենատարբեր ճնշումներով ի վերջո կարողացել էր վերջինիցս խոստում կորզել առ այն, որ նա իրեն կնության կտա սեփական աղջկան։ Հետագայում, սակայն, տարածաշրջանում սկիզբ առած

<sup>1</sup> Շարաֆ խան Բադիշեյի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 2; իրեն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։

քառսի պայմաններում Սենթերիմը բնականաբար դուրս իսկ ցանկություն չէր դրսևորել կյանքի կոչել իր խոստումը և ահա հենց այս պայմաններում էլ հաջենի թագավորության արքայի չկայացած փեսան ինքը, հենց իրեն համարելով աներոջ ժառանգորդ, ոտքի հանեց տարածաշրջանում գտնվող սուլթանության բանակը, որն առժամանակ ազատ էր որևէ գործունեությունից: Արդյունքում՝ 1085 թվականի հոկտեմբերին Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) Ծղուկ-Բաղբ-Կովսական երթուղով ներխուժեց հաջենի թագավորության տարածք, սակայն, ենթարկվելով Մեհևան և Գևորգ Մեհևանյան իշխանների գլխավորած հաջենի թագավորության բանակի (մոտ 8.000) անկանոն հարվածներին, նահանջեց, իսկ հայերին էլ, ըստ ելության, հաջողվեց պահել դիրքեր<sup>1</sup>:

Ռազմաքաղաքական ասպարեզից Սուլեյման իբն Գթլմուշի հեռանալը և Իկոնիայի սուլթանության քայքայվելը դրդեց Նորմանական I պատերազմը հենց նոր ավարտած պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին փորձ կատարել հետ բերել կորցրածն Արևելքում: Ինչպես շուտով պարզվեց, սակայն, կայսրության ռազմական մեքենան, ինչպես 1081 թվականին էր, լուրջ առաջխաղացման համար այնուհանդերձ դեռևս բավականին թույլ էր:

Արդյունքում՝ 1085 թվականի հոկտեմբերի սկզբին Թաթիկի գլխավորությամբ քաղաքին մոտեցած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 1.000, այդ թվում՝ Նորմաններ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) Նորմանների համարձակ հակազդուհից հետո Նիկիայի ճ-մ-ում հաղթեցին քաղաքից հարձակված Իկոնիայի սուլթանության բանակին (200 հեծյալ), որից հետո, խուսափելով թշնամու առաջխաղացած խոշոր ուժերից (15.000), նահանջեցին Վասիլ ամրոց, իսկ հետո էլ՝ Նիկոմեդիայի շրջակայք<sup>2</sup>: Նախորդ դեպքերից կարճ ժամանակ անց՝ 1085 թվականի նույն հոկտեմբերի սկզբին, Պրենեստոսի ճ-մ-ում (Նիկոմեդիայի մոտ) Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) հասավ Թաթիկի գլխավորությամբ նահանջող Բյուզանդական կայսրության ճամբարած բանակին (մոտ 900, այդ թվում՝ Նորմաններ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 99) ու փորձեց անակնկալ հարված հասցնել, սակայն պարտություն կրեց<sup>3</sup>:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1085 հոկտեմբերի կես - հոկտեմբերի վերջ - Կիլանդիսիոսի ծովագամաքամարտ (Զեոս կղզու մոտ)<sup>4</sup>

Թաթիկի և Նավատորմի հրամանատար Մանուիլ Բուտումիտի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000, այդ թվում՝ Նորմաններ, 50 նավ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) մոտեցան Իկոնիայի սուլթանության գերագույն կառավարիչ հռչակված Աբուլ-Կասիմի գլխավորած բանակին (մոտ 7.000), որը զբաղված էր Նավաշինությամբ:

I փուլ - Հոկտեմբերի կեսին կայսրության բանակը, ծովով սրընթաց երթով մոտենալով հակառակորդին, այրեց արդեն իսկ կառուցված կամ կառուցվող նավերը: Մինչ այդ, սակայն, Աբուլ-Կասիմի ռազմիկները հասցրին նահանջել և որոշ հեռավորության վրա ամուր դիրքեր գրավել:

II փուլ - Հաջորդ օրը մոտեցավ քրիստոնյաների ցամաքային բանակը, որը, հարմար դիրքեր գրավելով, 15 օր շարունակ մանր մարտեր մղեց հակառակորդի բանակի դեմ: Վերջինս, սակայն, այդ ընթացքում սկսեց համալրումներ ստանալ:

III փուլ - Հոկտեմբերի վերջինը կայսրության բանակն անցավ համընդհանուր հարձակման և, մեծապես շնորհիվ Նորմանական հեծելազորի հաջող գործողությունների, ծանր պարտության ու փախուստի մատնեց հակառակորդին:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:

<sup>1</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 83: Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 60:

<sup>2</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 6, մաս 11:

<sup>3</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 6, մաս 10:

<sup>4</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 6, մաս 10:

Անհաջողությամբ ավարտված նախորդ ճակատամարտից հետո Իկոնիայի սուլթանությունում Սուլեյման իբն Գթլմուշի մահից հետո իշխանությունն, ըստ Էուբայան, բռնազավթած Աբուլ-Կասիմը, հաշվի առնելով այն, որ ի դիրքերը տեղում անշեղորեն թուլանում են, իսկ արևելքից էլ Էմիր Բորսուկի գլխավորությամբ իր դեմ արշավանք է սկսվել, ի վերջո ընդունեց Ալեքսեյ I-ի առաջարկը և հաշտություն կնքեց: Ինչպես ցույց տվեց կյանքը՝ վերջին ձեռնարկը խիստ ժամանակին էր, քանի որ արդեն 1086 թվականի մարտի սկզբին Էմիր Բորսուկի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) Աբուլ-Կասիմի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության և Բյուզանդական կայսրության միացյալ բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 20) իրոք պաշարեց Նիկիան, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, նահանջեց Լամպասկոս<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ կենտրոնական իշխանությանը չհաջողվեց լիակատար հսկողություն սահմանել սուլթանական տիրույթների նկատմամբ, սակայն Մելիթ-Շահն այնուհանդերձ դեռ չէր հրաժարվել նման մտադրությունից: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Աբուլ-Կասիմի հետ կնքված հաշտությունը խիստ ձեռնտու էր նաև Ալեքսեյ I-ին, քանզի, ինչպես շուտով պարզվեց, Նորմանական I պատերազմից ավարտից հետո կայսրությանը Արևմուտքում այնուհանդերձ հերթական մի նոր պատերազմ էր սպառնում, որը ոչ պակաս ծանր էր լինելու:

### Գլուխ 181 Պաժինակական II պատերազմի սկիզբը

Իրոք, Մեծ տափաստանի կենտրոնական շրջաններից դեպի արևմուտք առաջացող Ղփչախական խանությունը նույն այս ընթացքում արևելքից հսկայական ճնշում էր գործադրում արդեն Պաժինակական խանության վրա՝ հարցականի տակ դնելով վերջինիս նույնիսկ գոյությունը: Ստեղծված ծանր պայմաններում Պաժինակական խանության ռազմաքաղաքական ղեկավարությունն իր հերթին, ձգտելով վարվել այնպես, ինչպես մի ժամանակ վարվել էր Մեծ Բուլղարիայի թագավորությունը, նպատակ դրեց անցնել Դանուբը և, հաստատվելով Թրակիայում, Ղփչախական խանության ու իր միջև ունենալ Դանուբ գետը: Վերջին հանգամանքն էլ հենց սկիզբ դրեց պատերազմական գործողություններին Բյուզանդական կայսրության դեմ, ընդ որում պաշտոնական Կոստանդնուպոլսում իր հերթին, այն էլ այլ սահմաններում առաջացած ծանր դրության ֆոնին, որևէ կերպ չէին ուզում Դանուբի ափերին ունենալ 680 թվականի կրկնությունը: Արդյունքում՝ սկիզբ առավ Պաժինակական II պատերազմը (1086-1091):

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1086 ամառ – Բելլատոլոյի ճ-մ (Բուլղարիա, Պլովդիվից հյուսիս)<sup>2</sup>

Արևմուտքի դոմեստիկոս Գրիգոր Բակուրյանի և Բրանասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) մոտեցան Թրակիա ներխուժած Պաժինակական խանության բանակին (մոտ 70.000) և ճամբարեցին: Հաշվի առնելով ուժերի անհավասարությունը՝ Գրիգոր Բակուրյանը առաջարկեց պաշտպանողական մարտ տալ, սակայն Բրանասը պնդեց հարձակողական գործողության անհրաժեշտության մասին: Արդյունքում՝ Գրիգոր Բակուրյանը ստիպված համաձայնեց վերջինիս հետ, քանի որ հակառակ դեպքում նրան կմեղադրեին հանցավոր անգործության մեջ, որովհետև հակառակորդն ամայացնում էր շրջակայքը: Կայսերական բանակը մարտակարգ ընդունեց, ընդ որում կենտրոնի և ողջ բանակի ղեկավարությունը ստանձնեց Գրիգոր Բակուրյանը:

I փուլ – Կայսերական բանակը անցավ հարձակման, որի արդյունքում բռնկվեց համառ մարտ:

II փուլ – Օգտվելով թվական գերակշռությունից՝ Պաժինակական խանության բանակը շրջապատեց հակառակորդի բանակին և ծանր պարտության մատնեց:

<sup>1</sup> Աննա Կոմենոս «Ալեքսիական», գիրք 6, մաս 11:

<sup>2</sup> Աննա Կոմենոս «Ալեքսիական», գիրք 6, մաս 14:



Հայերը կորցրին մոտ 700 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Գրիգոր Բակուրյանը, դաշնակիցը՝ մոտ 7.000, զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Բրանսսը, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

Նախորդ ճակատամարտում կրած պարտությունը ճգնաժամային վիճակ առաջացրեց կայսրության բալկանյան սահմաններում, սակայն 1086 թվականի սեպտեմբերին Մարիցա գետի ճ-մ-ում (Ֆիլիպոպոլսի մոտ) Թաթևի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում նորմաններ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000), հարձակվելով թևերից, հաղթեցին հավաքած ավարը պահպանող Պաժինակական խանության բանակին (մոտ 10.000), ինչից հետո Պաժինակական խանության բանակը հավաքեց ցրված ուժերը, մոտեցավ հակառակորդին, սակայն, այն բանից հետո, երբ կողմերը մարտական կարգ ընդունած վիճակում երեք օր առավոտից երեկո կանգնեցին միմյանց դիմաց, ի վերջո նահանջեց<sup>1</sup>: Արդյունքում՝ հավասարակշռությունը դանդաղեցրեց ճակատում վերականգնվեց, թեև խնդիրները բնականաբար չվերացան և պատերազմը շարունակվեց:

1087 թվականի գարնանը Կուլիի ճ-մ-ում (Էնոսից մոտ 10 կմ հյուսիս-արևելք) Նիկողայոս Մավրո-Կատակոլոնի, Վասիլ-Կուրտիկ Մամիկոնյանի և Բեբեցիոտ Հայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) համառ մարտում հաղթեցին Պաժինակական խանության բանակին (80.000, այդ թվում մեծաթիվ ղվչախներ և փոքրաթիվ հունգարներ)<sup>2</sup>: Սրան, սակայն, շուտով հաջորդեցին ավելի մեծածավալ իրադարձություններ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1087 օգոստոսի 1 - օգոստոսի կես – Դորոստոլի ճ-մ<sup>3</sup>

Ցանկանալով վերջ տալ Դանուբն անցած և սեփական տերությունը ասպատակող Պաժինակական խանության բանակի (մոտ 60.000, այդ թվում մեծաթիվ ղվչախներ) զործողություններին՝ Ալեքսեյ I-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000, այդ թվում պավլիկյաններ, բուլղարներ, նորմաններ և օղուզներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000, այդ թվում Նիկեիոր Մլեհ Հայը, Վասիլ-Կուրտիկ Մամիկոնյանը, Նիկողայոս Մավրո-Կատակոլոնը, Գրիգոր Մավրո-Կատակոլոն և Բեբեցիոտ Հայը) ամառվա սկզբին սկսեցին աստիճանաբար շարժվել հակառակորդի ուղղությամբ: Միաժամանակ Գեորգիոս-Թորոս Կատակոլոնի<sup>4</sup> գլխավորությամբ Դանուբ գետով Դորոստոլի ուղղությամբ ուղարկվեց ուժեղ նավատորմ (մոտ 100 նավ), որի առջև խնդիր դրվեց ոչնչացնել հակառակորդի հաղորդակցությունը գետով, խոչընդոտել վերջինիս նահանջին և առիթի դեպքում թիկունքային հարված հասցնել:

I փուլ – Օգոստոսի առաջին կեսին, ենթարկվելով հակառակորդի բանակի մանր հարձակումներին, կայսերական բանակը հասավ Դորոստոլ և պաշարեց քաղաքը: Ի պատասխան դրա՝ հակառակորդը ամուր պաշտպանություն կազմակերպեց քաղաքում և սկսեց կենտրոնացնել ուժերը, իսկ Ղվչախական խանության խոշոր ուժեր էլ պաժինակների առաջնորդների խնդրանքով հյուսիսից սկսեցին մոտենալ Դանուբին:

II փուլ – Օգոստոսի կեսին կայսերական բանակը մի քանի գրոհներ ձեռնարկեց և ի վերջո գրավեց քաղաքը, սակայն հակառակորդի կայազորի մնացորդը ամրացավ միջնաբերդում: Ստեղծված պայմաններում, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ միջնաբերդը գրավելը զգալի դժվարություն էր ներկայացնում, իսկ ուժերը կենտրոնացրած Պաժինակական խանության բանակն էլ արդեն մոտենում էր քաղաքին, Ալեքսեյ I-ը հետ քաշեց իր ուժերը քաղաքից և ճամբար զարկեց դրա մոտակայքում: Հաջորդ օրը

<sup>1</sup> Աննա Կոմենոս «Ալեքսիական», գիրք 6, մաս 14:

<sup>2</sup> Աննա Կոմենոս «Ալեքսիական», գիրք 7, մաս 1:

<sup>3</sup> Աննա Կոմենոս «Ալեքսիական», գիրք 7, մաս 2-4; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Ուսումնասիրողները հակված են մի քանի տարի անց հիշատակվող «Ալեքսանդր Եվթորվիոս» անվան տակ տեսնել Չոկրասի կողմից հիշատակվող Թորվիոս Կատակոլոնին, որի տղա Նիկեիորը հետագայում ամուսնացավ Ալեքսեյ I-ի աղջիկ Մարիայի հետ: Այսպիսով՝ Եվթորվիոսները կարող են համարվել Կատակոլոնների մի ճյուղը:

առավոտյան կողմերը մարտակարգ ընդունեցին, ընդ որում կայսերական բանակի ձախ թևի ղեկավարությունը ստանձնեց Նիկեփոր Մլեի Հայը, աջ թևի կառավարումը հանձնվեց Կաստամոնիտոսին ու Թաթիկին, իսկ կենտրոնի և ողջ բանակի ղեկավարությունն էլ իր վրա վերցրեց Ալեքսեյ I-ը: Օղուզները և Նորմանները տեղակայվեցին պահեստազորում: Մարտակարգ ընդունեց նաև Պաժինակական խանության բանակը՝ հիմքում ունենալով իրար կապված սայլերից կազմված դաշտային ամրությունը և սպասելով մարտադաշտին մոտեցող Ղփչախական խանության բանակին (36.000): Ալեքսեյ I-ը Նախատեսել էր մոտիկ թողնել հակառակորդի բանակին և կտրուկ հակահարձակումով պարտության մատնել վերջինիս, այն դեպքում, երբ Պաժինակական խանության բանակի հրամանատարությունը Նպատակ ուներ մանր հարձակումներով սեփական ամրացված դիրքերի վրա քրիստոնյաների հարձակում հրահրել, այդ կերպ կորուստներ պատճառել վերջինիս և օգնության հասած ուժերի հետ միասին վերջնական պարտության մատնել:

III փուլ – Վաղ առավոտվանից մինչև երեկո ընթացքով փոխադարձ հարձակումների բնույթ ստացած համառ մարտ, ընդ որում մի քանի անգամ հակառակորդին այնուհանդերձ հաջողվեց իրենց ամրացված դիրքերի վրա հրահրել կայսերական բանակի հարձակումը և զգալի կորուստներ պատճառել վերջինիս: Ծանր կորուստներ կրեցին հատկապես Նորմանները:

IV փուլ – Օրվա վերջում ի վերջո մարտադաշտին մոտեցավ Պաժինակական խանության բանակի մյուս մասը և հուժկու հարված հասցրեց կայսրության բանակին, ինչի հետևանքով վերջինս ծանր պարտություն կրեց ու դիմեց փախուստի:

V փուլ – Պաժինակական խանության բանակը հետապնդեց հակառակորդին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս, ընդ որում գրեթե միայնակ մնացած Ալեքսեյ I-ը, մարտնչելով հակառակորդի հետապնդող ռազմիկների դեմ, դժվարությամբ փրկվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 1.500 զինվոր, որոնց թվում գերվեց, սակայն հետագայում փրկագնվեց նաև Նիկեփոր Մլեիը, դաշնակիցը՝ մոտ 30.000 զինվոր, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:

Հենց նոր ավարտված ճակատամարտը նոր և ավելի ծանր մի հարված հասցրեց կայսրության ռազմական մեքենային, սակայն քաղաքական մակարդակում ծանր հետևանքներից այնուհանդերձ մեծապես հաջողվեց խուսափել, ընդ որում Ալեքսեյ I-ն ինքը խոշոր միջոցներ հատկացրեց քրիստոնյա մեծաթիվ գերիների փրկագնման համար, ինչն էլ կատարվեց: Հենց վերջին հանգամանքն էլ իր հերթին, ի դեպ, հիմնական դերակատարությունն ունեցավ հետագայի համար:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ արդեն մարտից հետո տեղ հասած Ղփչախական խանության բանակի և Պաժինակական խանության բանակի առաջնորդների միջև ստացված գումարի ու ավարի բաժանման վերաբերյալ մեծ վեճ առաջացավ, քանզի պաժինակները սկսեցին ղփչախներին մեղադրել դիտավորյալ ուշանալու ու միայն մարտի հիմնական մասի ավարտից հետո ժամանելու մեջ, իսկ այդ պարագայում էլ նրանք, բնականաբար, որևէ հիմք չէին տեսնում ձեռք բերածը Նորեկների հետ կիսելու համար: Հարաբերությունները անկասելիորեն սրվեցին և շուտով բանը հասավ ճակատամարտի, որտեղ Ղփչախական խանության բանակը ծանր պարտության մատնեց Պաժինակական խանության բանակին, ինչը առժամանակ չեզոքացրեց քրիստոնյաների համար վերջինիցս բխող վտանգը: Ավելին, հաջորդ երկու տարում, Ղփչախական խանության կողմից աստիճանաբար ուժեղացող ճնշման պայմաններում, Պաժինակական խանությունն ու Բյուզանդական կայսրությունը մի քանի անգամ նույնիսկ կարճատև հաշտություններ կնքեցին, թեև դրանք մշտական բնույթ այդպես էլ չստացան և Պաժինակական խանության բանակի մանր ասպատակությունները շարունակվեցին:

## Գլուխ 182 Մելիք-Շահի գահակալման շարունակությունը

Նախորդ տարիներին Մելիք-Շահի կենտրոնական իշխանությունը որոշակիորեն ուժեղացրել էր դիրքերը Մերձավոր Արևելքում, սակայն խնդիրներ տեղում այնուհանդերձ կային, երբ ամենատարբեր ուժեր դիմադրում էին ոչ միայն կենտրոնական իշխանությանը, այլև նաև մարտնչում էին միմյանց դեմ: Մասնավորապես, 1086 թվականի նոյեմբերին Խարբերդի Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ֆրանկներից (մոտ 1.000) պաշարեց Թլպաշար ամրոցը և, սպառնալով մահապատժի ենթարկել մինչ այդ գերված Թլպաշար ամրոցի տեր Յելվիոս Ֆրանկապոլին, ստիպեց ամրոցի կայազորին հանձնվել: Դրանից հետո Յելվիոսն այնուհանդերձ մահապատժի ենթարկվեց, Թլպաշարի ռազմական պետությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն անցավ Խարբերդի Էմիրությանը<sup>1</sup>:

1087 թվականի հունվարի 3-ին Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 40.000) Պարսամ Յայի գլխավորած Փիլարտոս Վարաժնունու ռազմական պետության կայազորից (մոտ 2.000) պաշարեց Եղեսիան և մարտի 3-ին գրավեց այն<sup>2</sup>: Պարսամը զոհվեց, իսկ կարճ ժամանակ անց մահացավ նաև Մելիք-Շահի մոտ մեկնած, սակայն այդպես էլ որևէ արդյունքի չհասած Փիլարտոս Վարաժնունին, ինչը բերեց նրա պետության ոչնչացմանը: Փիլարտոս Վարաժնունու պետության կործանումից հետո նրա տարածքի հիմնական մասը անցավ Իկոնիայի սուլթանությանը, թեև վերջինիս իշխանությունը գրաված տարածքներում մեծապես ձևական բնույթ կրում էր: Եղեսիայի կառավարիչ դարձավ Փիլարտոսի նախկին ենթակա Թորոս իշխանը ու, թեև քաղաքի միջնաբերդում տեղավորվեց Սելջուկյան սուլթանության կայազոր, սակայն մի քանի տարի անց Թորոսին հաջողվեց վերջինիս հեռացրել քաղաքից՝ վերջնական տեսքի բերելով իր ռազմական պետությունը: Միաժամանակ Զեսունը և Ռաբան ամրոցը անցան Վասիլ Գող Կամսարականին, որը ստեղծեց չափերով ավելի փոքր հերթական ռազմական մի պետություն: Իրենց հերթին Մելիտեում, Մարաշում և Սևավերակ ամրոցում լիովին անկախ շարունակեցին իշխել, համապատասխանաբար, Փիլարտոսի նախկին ենթականեր Գաբրիել իշխանը, Թաթուլ իշխանը, ինչպես նաև Պողոս Սևավերակցին իր եղբայր Նիկեփորի հետ միասին, որոնք բոլորն էլ ստեղծեցին իրենց ռազմական պետությունները: Եվ վերջապես 1087 թվականի գարնանը Վասակ Պահլավունու որդիներ Աբլղարիբի և Լիկի գլխավորած Յայկական բանակը (մոտ 1.000) Խարբերդի Էմիրության բանակից (մոտ 200) գրավեց Պիրը ու Նզբինը, երբ ստեղծվեց Պիրի Պահլավունիների ռազմական պետությունը<sup>3</sup>:

1086 թվականի աշնանը հերթական անգամ ապստամբած Շիհաբ-Էդ-Դուլա Թեկիշի բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (7.000) ասպատակեցին Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքը ու Բահլի շրջակայքը<sup>4</sup>, սակայն 1086 թվականի նույն աշնանը Սելջուկյան սուլթանության կառավարական բանակը (մոտ 100.000) Շիհաբ-Էդ-Դուլա Թեկիշի բանակից պաշարեց Թերմեզը (Յյուսիս-արևելյան Պարսկաստան, Ամու-Դարյա գետի աջ ափին) և ստիպեց հանձնվել<sup>5</sup>: Թեկիշը գերվեց և որոշ ժամանակ անց սպանվեց, իսկ նրա ապստամբությունը ճնշվեց:

Արդյունքում՝ համարելով արդեն ամեն ինչ պատրաստված, Մելիք-Շահն ի մի բերեց սեփական հսկայական ռազմական մեքենան և 1087 թվականի գարնանը կանխարգելիչ ստուգայցի տեսք ունեցող մի ռազմարշավ սկսեց սեփական տերության արևմտյան շրջաններում՝ դանդաղ ու առանց ռազմական որևէ դիմակայության հանդիպելու հասնելով մինչև Միջերկրական ծով և հնազանդեցնելով բոլոր ըմբոստներին: Սա սելջուկյան նվաճումների արդյունքների ռազմաքաղաքական, սոցիալական, իսկ ինչ-որ տեղ նույնիսկ նաև հոգեբանական ամփոփումն էր, երբ Մելիք-Շահն ինքը, անձամբ մտնելով Միջերկրական ծովը և ջրերի մեջ

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Յայոց պատմություն», մաս 3; Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 238; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 7; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Զենալ-Էդ-Դին «Յալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 67:

<sup>4</sup> Սադր-Էդ-Դին ալ-Յուսեյնի «Յադդոդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 22: Այս մասին հայտնում է նաև Սիբու իբն ալ-Զուգին:

<sup>5</sup> Սադր-Էդ-Դին ալ-Յուսեյնի «Յադդոդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 22:

միտնելով սուրը, ամրագրեց սեփական իշխանության արևմտյան սահմանները: Այս առումով հարկ է նշել, որ այս արշավանքի արդյունքում սուլթանը նաև տեղական որոշ նշանակություններ կատարեց, որոնք հետագայում հեռուն գնացող հետևանքներ էին ունենալու: Իրոք, առայժմ հաստատված լինելով միայն որպես տեղական կառավարիչներ, մի քանի տարի անց, կապված կենտրոնական իշխանության թուլացման հետ, տեղական նույն այս կառավարիչները ռազմաքաղաքական զգալի ինքնուրույնություն էին ձեռք բերելու:

Եվ այսպես, դեպի արևմուտք այս ստուգայցի արդյունքում Մելիք-Շահը Եդեսիայի Էմիրի պաշտոնում հաստատեց արդեն իսկ հիշատակված Բուզանին (1087-1094), նորաստեղծ Հալեպի Էմիրության Էմիր նշանակեց Ադ-Սոնկուրին (1087-1094), իսկ կրկին նորաստեղծ Անտիոքի Էմիրության Էմիր էլ նշանակվեց Յադի-Սիանը (1087-1098): Երեք այս Էմիրներն էլ խնդիր ստացան լինել Մելիք-Շահի ներկայացուցիչները տեղում և ամեն կերպ ուժեղացնել վերջինիս ազդեցությունը ինչպես Իկոնիայի սուլթանության տարածքում, այնպես էլ Ասորիքում:

Վերջին ստուգայցից հետո միակ խնդիրը, որ առաջացավ, դա այս դեպքերից կարճ ժամանակ առաջ Գանձակ վերադարձած և Շադդադյանների Էմիրության դիրքերը վերականգնել փորձող Փատլուն իբն Փատլունի պարագան էր: 1087 թվականի ամռանը, սակայն, Սելջուկյան սուլթանության (մոտ 60.000) և Գրիգոր Զաչ Պահլավունու գլխավորած Անիի (մոտ 6.000) միացյալ բանակը պարիսպը փլելով ու աշտարակներից մեկը զավթելու միջոցով գրավեց Գանձակը Փատլուն իբն Փատլունի գլխավորած Շադդադյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100), որոնց մեջ էր Գագիկ II-ի որդի Յովհաննեսի տղա Աշոտը: Արդյունքում՝ Շադդադյանների Էմիրությունը կորցրեց Ուտիքում ունեցած իր բոլոր տիրույթները, իսկ Փատլուն իբն Փատլունն էլ զրկվեց ամենի ինչից և հեռացավ պատմության թատերաբեմից: Որպես հետևանք, Շադդադյանների Էմիրության կենտրոնը տեղափոխվեց Անի, որտեղ իշխանության էր հասել Աբու-Ասվար Շավուրի որդի Մանուչե իբն Շավուրը (1087-1118)<sup>1</sup>, որն ամուսնացած էր Գագիկ II-ի որդի Յովհաննեսի աղջիկ Կատայի հետ:

1089 թվականի հոկտեմբերին Հալեպից առաջխաղացած Հալեպի Էմիրության բանակը (մոտ 40.000) Հայկական կայազորից (մոտ 500) գրավեց Բարգավիան (Ասորիք, Լաոդիկեայից մոտ 60 կմ հյուսիս-արևելք)<sup>2</sup>: Մերձավոր և Միջին Արևելքներում, սակայն, շուտով անհամեմատ ավելի խոշոր զարգացումներ եղան:

1089 թվականին Մելիք-Շահը, մինչ այդ, ըստ Էության, կարգի գցած գործերը սեփական տերության արևմտյան շրջաններում, ի վերջո անդադարձավ նաև արևելքին և, ձգտելով տիրել Մավերնահիրին, պատրաստվեց վճռական հարված հասցնել արդեն զգալիորեն թուլացած Ղարախանյանների խանությանը: Հարկ է նշել, որ այս անգամ արդյունքն իրոք գոհացուցիչ եղավ, բանգի, այն բանից հետո, երբ, սեփական հսկայական բանակի գլուխն անցած սուլթանը գետնացեց Ամու-Դարյան, մտավ Մավերնահիր, առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու զբաղեցրեց Բուխարան և համառ դիմադրության հանդիպելուց հետո գրավեց Սամարղանդը, գերության մեջ հայտնված Ղարախանյանների խանության խանը Ահմեդը (1087-1089, 1092-1095) ընդունեց Սելջուկյան սուլթանության գերիշխանությունը և երեք տարի անց կրկին հաստատվեց իր պետության գահին: Այս խոշոր հաջողությունից հետո արդեն տարվա վերջին սուլթանական բանակը հասավ մինչև Կաշագարյան հարթավայր և, իր գերիշխանությունը հաստատելով նաև այստեղ, 1090 թվականին ռազմարշավն ավարտեց Սիր-Դարյայից անդին՝ հնազանդության երաշխիքներ ստանալով նաև Յոթնագետքի արևմտյան շրջանների կառավարիչներից: Այսպիսով՝ արդեն 1090-ական թվականների ամենասկզբին Սելջուկյան սուլթանությունը հասավ իր հզորության գագաթնակետին, երբ Մելիք-Շահի իշխանությունը տարածվում էր Ինդոսից, Կաշագարյան հարթավայրի արևմտյան հատվածից ու Յոթնագետքից մինչև Բոսֆորի նեղուց, Միջերկրական ծովի արլեյան ափեր և Սինայի թերակղզի, Արալյան ու Սև ծովերի հարավային ափերից և Կովկասյան լեռնաշղթայից էլ մինչև Հնդկական օվկիանոս ու Պարսից ծոց: Նույն այս ժամանակ, սակայն, երբ Մելիք-Շահը ռազմաքաղաքական հզորության գագաթնակետին էր հասցնում իր սուլթանությունը, քրիստոնեական աշխարհի երբեմնի հզոր

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 61; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Զեմալ-էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

տերության տիրակալը հազիվ էր հետ մղում հակառակորդի հարվածները սեփական մայրաքաղաքի մոտակայքում:

### Գլուխ 183

#### Պաժինական II պատերազմի հետագա ընթացքը և ավարտը

1088 թվականի սկզբին Ալեքսեյ I-ի կողմից բարձր պատիվների արժանացած վերջինիս կնոջ պապ Յովհաննես Դուկասը կնքեց իր մահկանացուն, սակայն դա չխանգարեց այն բանին, որ նույն 1088 թվականի գարունից մինչև աշուն հանգուցյալի թոռ և Ալեքսեյ I-ի աներձագ Յովհաննես Դուկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 300) ասպատակեց Սերբական իշխանության տարածքը<sup>1</sup>, իսկ արդեն 1088 թվականի աշնանն էլ Դուկլայի ճ-մ-ում հաղթեց Կոնստանդին Բողինի գլխավորած Սերբական իշխանության բանակին (մոտ 15.000)<sup>2</sup>: Այս հաջողությունը զգալիորեն ամրապնդեց կայսրության դիրքերը դանուբյան ճակատում, որտեղ, սակայն, դեռևս չարունակվում էր պատերազմը պաժինականների դեմ:

1090 թվականի գարնանը խարիոպոլսի ճ-մ-ում Պաժինական խանության բանակը (մոտ 5.000) դարանը գցեց և անակնկալ հարվածով հաղթեց սեփական ճամբարի վրա հարձակվող Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 200), որոնք կորցրին 300 ռազմիկ<sup>3</sup>: Դրանից հետո, սակայն, 1090 թվականի նույն գարնանը Ապրոսի ճ-մ-ում (Յյուսիսային Բուլղարիա) Թաթիկի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 2.000, այդ թվում նորմաններ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 200) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին ավար ձեռք բերելու համար մեկնած Պաժինական խանության բանակին (մոտ 1.000), ընդ որում այս անգամ արդեն հակառակորդը կորցրեց 300 զերի<sup>4</sup>:

1090 թվականի մայիսի 19-ին Զեոսի ծովամարտում Էմիր Չախանի գլխավորությամբ ծովափնյա շրջանները ասպատակող Իկոնիայի սուլթանության նավատորմը (մոտ 100 նավ) հաղթեց առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության նավատորմին (մոտ 100 նավ)<sup>5</sup>: Դրանից հետո կայսրության ռազմական մեքենան հերթական հարվածը հասցվեց կիսաանկախ այս Էմիրին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1090 ամառ – Զեոսի ճ-մ<sup>6</sup>

Կոնստանդին Դալաշի և Օպոսի գլխավորությամբ ավիանում իրականացրած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, այդ թվում նորմաններ և պաժինակներ, մոտ 70 նավ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) պաշարեցին կղզու գլխավոր ամրոցը Էմիր Չախանին ենթարկվող ծովահենական կայազորից (մոտ 500):

I փուլ – Կայսերական բանակը, մի շարք գրոհներից հետո քանդելով պարիսպը, պատրաստվեց ներխուժել քաղաք: Միաժամանակ, չցանկանալով, որ քաղաքը ավերվի, Կոնստանդինը հրամայեց սպասել կայազորի խաղաղ հանձնմանը, սակայն այդ ընթացքում սկսեցին քաղաքին մոտենալ Էմիր Չախանի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության նավատորմը (մոտ 80) և բանակը (8.000): Տեղեկանալով այս մասին՝ Օպոսի գլխավորած կայսերական նավատորմը շարժվեց վերջինիս ուղղությամբ, սակայն, չհամարձակվելով մարտի մեջ մտնել, հետ վերադարձավ: Իր հերթին Չախանը, ավիանում իրականացնելով, մանր ընդհարումներից հետո դիրքեր գրավեց կայսերական բանակի մոտակայքում: Այս

<sup>1</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 7, մաս 8:

<sup>2</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 7, մաս 8:

<sup>3</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 7, մաս 7:

<sup>4</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 7, մաս 7:

<sup>5</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 7, մաս 8:

<sup>6</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 7, մաս 8; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2:

պայմաններում քրիստոնյաները թողեցին ամրոցի պաշարումը և, որոշակի տարածություն հեռանալով նրանից, տեղակայվեցին ամրացված ճամբարում:

II փուլ – Հաջորդ օրը կողմերը մարտակարգ ընդունեցին, որից հետո էմիր Չախանի բանակը անցավ հարձակման: Տրվելով խաբկանքին՝ նորմանները փորձեցին հակահարձակում կազմակերպել, սակայն հակառակորդի ռազմիկները, հարվածելով առաջ եկած հեծյալների ձիերին, հետագայում արդեն ձեռնամարտում ծանր պարտության մատնեցին առանց ձիերի մնացած հեծյալներին, որոնցից կենդանի մնացածները միայն մեծ դժվարությամբ պատսպարվեցին նավերում:

III փուլ – Սկիզբ առան բանակցություններ, որոնց անհաջող ավարտից հետո Չախանը մեկնեց Նոր ուժեր բերելու, այն դեպքում, երբ Կոնստանդինը, վերսկսելով ամրոցի պաշարումը, ի վերջո գրավեց այն՝ արդյունքում սեփական տիրապետությունը տարածելով նաև ողջ կղզու վրա:

Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցները՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:

Նույն այս ժամանակ, սակայն, վճռական իրադարձությունները հասունանում էին ամենից առաջ հենց բալկանյան ճակատում: Իրոք, մի քանի տարի տևած հարաբերական խաղաղությունից հետո պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հարաբերությունները Պաթինակական խանության հետ ի վերջո կրկին հանգեցին խոշոր ընդհարումների:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

1090 ամառ – **Ռուսչուկի ճ-մ**<sup>1</sup> (Հյուսիսային Բուլղարիա, Դանուբի հարավային ափին)<sup>1</sup>

Պաթինակական խանության բանակը (մոտ 50.000) հյուսիսից սկսեց մոտենալ Ալեքսեյ I-ի գլխավորությամբ հարավից քաղաքին մոտեցած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 30.000, այդ թվում բուլղարներ, նորմաններ և օղուզներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000, այդ թվում Վասիլ-Կուրտիկ Մամիկոնյանը և Նիկողայոս Մավրո-Կատակոլոնը):

I փուլ – Կայսերական բանակը անակնկալ հանդիպեց պարենամթերք ձեռք բերելու նպատակով գետն անցած հակառակորդի բանակի ռազմիկներին, հանկարծակի սկսված այդ մարտում պարտություն կրեց ու հետ քաշվեց քաղաքի շրջակայք:

II փուլ – Հաջորդ օրը լուսաբացին գետն անցած կայսերական բանակը մարտակարգ ընդունեց և անցավ հարձակման, սակայն հակառակորդը, համառ մարտում պարտության մատնելով նրան, ցրեց ու ստիպեց նահանջել: Միաժամանակ, սակայն, Ալեքսեյ I-ին հաջողվեց գետի հյուսիսային ափին որոշակի դիմադրություն կազմակերպելուց հետո հետ անցնել քաղաք, հավաքել շրջակայքի աշխարհագործ և արդեն օրվա վերջում, գետի հարավային ափին շարելով այն մարտական կարգով ու տպավորություն ստեղծելով, թե դա մի նոր և թարմ բանակ է, ստիպել Պաթինակական խանության բանակին դադարեցնել առաջխաղացումը:

III փուլ – Հաջորդ օրը Պաթինակական խանության բանակը անցավ գետը ու հարձակվեց կայսերական բանակի վրա, սակայն վերջինս, առաջին շարքում տեղակայելով նետածիզներին, անցավ հուժկու հակահարձակման և, միաժամանակ նաև թիկունքային հարված հասցնելով, համառ մարտում ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:

1090 աշուն – **Յուրուլ ամրոցի ճ-մ**<sup>2</sup>

Պաթինակական խանության համալրված բանակը (մոտ 50.000) մոտեցավ Ալեքսեյ I-ի գլխավորությամբ քաղաքի մոտ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 30.000, այդ թվում բուլղարներ, նորմաններ և օղուզներ) և

<sup>1</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 7, մաս 9-10:

<sup>2</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 7, մաս 11:

նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000, այդ թվում Վասիլ-Կուրտիկ Մամիկոնյանը և Նիկողայոս Մավրո-Կատակունը):

I փուլ – Կայսերական բանակը հարձակումով և կեղծ նահանջով հակառակորդի բանակին քաշեց ամրոցի պարիսպների տակ, որից հետո, կտրելով պարիսպներից կախած ու քարերով լցված սայլերի պարանները, դրանք թողեց վերջինիս վրա: Միաժամանակ կենտրոնում առաջ եկած հակառակորդին թևային հարվածներ հասցրին նաև քրիստոնյաների բանակի թևերը: Արդյունքում՝ Պաժինակական խանության բանակը ծանր կորուստներ կրեց և հետ շարտվեց:

II փուլ – Հաջորդ օրը կայսերական բանակը, դուրս գալով ամրացված դիրքերից, հարձակվեց հակառակորդի բանակի վրա և, կրկին ծանր պարտության մատնելով վերջինիս, հեռու քեց նրա մնացորդներին քաղաքից:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:

Արդյունքում՝ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի և Պաժինակական խանության հարաբերությունները շարունակեցին մնալ ոչ հստակ վիճակում, սակայն, թերևս, արդեն պարզ էր, որ այդ կերպ երկար շարունակվել չէր կարող: Որպես հետևանք, վճռական ընդհարումը, որին կոչված էր վերջակետ դնել Պաժինակական խանության հետ երկարամյա մրցակցության գործում, ընդամենը միայն հետաձգվեց հաջորդ տարուն:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

1091 փետրվարի 17 – **Խիռովկախի ճ-մ** (Կոստանդնուպոլսի մոտ 40 կմ հյուսիս)<sup>1</sup>

Պաժինակական խանության բանակը (մոտ 15.000) արշավանք սկսեց դեպի հարավ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Ալեքսեյ I-ի գլխավորությամբ **Կոստանդնուպոլսից** առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) արագորեն մտան քաղաք ու պատրաստվեցին պաշտպանության:

I փուլ – Տեսնելով, որ հակառակորդի բանակի մի մասը (6.000) մեկնել է պարեն ձեռք բերելու՝ կայսերական բանակը դարանակալ հարձակումով ոչնչացրեց այն, որից հետո կայսերական բանակի ռազմիկները հանդերձավորվեցին թշնամու ռազմիկների հանդերձներով:

II փուլ – Կայսերական բանակի ռազմիկները, ընկալվելով որպես արշավանքից վերադարձող յուրայիններ, մտան հակառակորդի ճամբար և անակնկալ հարվածով պարտության մատնեցին Պաժինակական խանության բանակին:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:

1091 ապրիլի 28 - 29 – **Էնոսի ճ-մ** (= **Լևոնյան բլրի ճ-մ**) (Հարավ-արևմտյան Թրակիա, Էգեյան ծովի հյուսիս-արևելյան ափին, Մարիցա գետի վտակ Էրգենեի ափին)<sup>2</sup>

Ուժերը կենտրոնացրած Պաժինակական խանության բանակը (մոտ 60.000) սկսեց շարժվել դեպի հարավ, որից հետո, պատրաստվելով դիմագրավել Ալեքսեյ I-ի գլխավորությամբ արևելքից մոտեցող Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 40.000, այդ թվում 500 նորմաններ, մեծաթիվ բուլղարներ և օղուզներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 3.000, այդ թվում Նիկեփոր Մլեհ Հայը, Կոնստանդին Դալաշը և Վասիլ-Կուրտիկ Մամիկոնյանը), շարժվեց դեպի արևմուտք ու տեղակայվեց Մարիցա գետի ստորին հոսանքում տարածվող հարթավայրում: Այս ընթացքում կայսերական բանակը, գումակը թողնելով Էնոսում, անցավ **Մարիցա գետը** և **Խիռնի ամրոցի** մոտակայքում ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավեց: Միաժամանակ հյուսիս-արևելքից Մարիցա գետի աջ

<sup>1</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 8, մաս 1:

<sup>2</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 8, մաս 3-6; Մատթեոս Ուռշայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 61:

ափով սկսեց մարտադաշտին մոտենալ նաև Ղփչախական խանության բանակը (40.000) ու, թեև այն ժամանել էր որպես Ալեքսեյ I-ի դաշնակից, սակայն վերջինս, չվստահելով նոր ժամանողներին, թողեց մինչ այդ զբաղեցրած դիրքերը և երեք օր անց իր բանակով կրկին անցավ գետի ձախ ափ: Կարճ ժամանակ անց կայսեր միացավ գորահավաքային գործը կազմակերպող Նիկեփոր Մլեհ Յայի կողմից ուղարկված մի խոշոր ջոկատ, որին որոշ ժամանակ անց հետևեցին նաև մի քանի այլ ջոկատներ: Հաջորդ օրը Ալեքսեյ I-ը ընդունեց Ղփչախական բանակի առաջնորդներին և հասավ նրան, որ վերջիններս խոստացան մարտնչել իր կողմում, թեև այդ հարցում լիակատար վստահություն մինչև վերջ այդպես էլ չեղավ: Միաժամանակ Ղփչախական խանության բանակը, մանր հարձակումներ գործելով Պաժինակական խանության բանակի վրա և մերժելով պաժինակների կողմից մշտապես արվող դաշնակցելու առաջարկը, իր հերթին շարժվեց դեպի գետանց և այնտեղ ճամբարեց:

I փուլ – Դեռևս լիովին չվստահելով Ղփչախական խանության բանակին՝ Ալեքսեյ I-ը փորձեց իր բանակով նահանջել դեպի Ֆիլակոյան ծանծաղուտ, սակայն հանդիպեց մինչ այդ գետն անցած հակառակորդի մի խոշոր ջոկատի: Բռնկվեց համառ մարտ և քրիստոնյաները, թեև հաղթանակ տարան, սակայն վերադարձան ելման դիրքեր: Ապրիլի 28-ին կայսերական բանակը հարմար դիրքեր գրավեց Լևոնյան բլրի ստորոտում<sup>1</sup> հյուսիսում գտնվող հակառակորդի բանակի դիմաց: Ի վերջո, զիջելով մարտ տալու Ղփչախական խանության բանակի առաջնորդների կոչին, կայսրը, հաշվի առնելով նաև այն, որ վերջին պահին իրեն է միացել մի օժանդակ ջոկատ (5.000 վալախներ) ևս, պատրաստվեց հաջորդ օրը վճռական մարտ տալ:

II փուլ – Ապրիլի 29-ի առավոտյան կողմերը մարտակարգ ընդունեցին, ընդ որում կայսերական բանակի ձախ թևի ղեկավարությունը ստանձնեց Կոնստանդին Դալաշը, աջ թևի կառավարումը հանձնվեց Գեորգիոս Պալեոլոգոսին, իսկ կենտրոնի և ողջ բանակի ղեկավարությունն իր վրա վերցրեց Ալեքսեյ I-ը: Ձախ թևից ավելի ձախ տեղակայվեց Ղփչախական խանության բանակը, նրանից ավելի ձախ դիրքեր գրավեցին դաշնակից օղուզները, իսկ կայսերական բանակի ձախ թևից ավելի ձախ ու Ղփչախական խանության բանակից աջ էլ կայսրը, համենայն դեպս, տեղակայեց լրացուցիչ ուժերը, այդ թվում նաև՝ նորմաններին: Մարտակարգ ընդունեց նաև Պաժինակական խանության բանակը՝ հիմքում ունենալով իրար կապված սայլերից կազմված դաշտային ամրությունը: Դաշնակից ուժերը անցան վճռական հարձակման և, բոլոր կողմերից շրջապատելով հակառակորդի դաշտային ամրությունը, համառ գրոհներից հետո օրվա երկրորդ կեսին ի վերջո գրավեցին այն:

III փուլ – Համառ մարտ շարունակվեց մինչև օրվա վերջ, որի արդյունքում Պաժինակական խանության բանակը գլխովին ջախջախվեց, իսկ կենդանի մնացած ռազմիկներն ու նրանց ընտանիքի անդամներն էլ գերի ընկան: Նույն գիշեր էլ գերիները իրենց հիմնական մասով սպանվեցին, քանի որ պարզվեց, որ կայսերական բանակի ռազմիկներն ուղղակի ի վիճակի չեն պատշաճ կերպով հսկել գերիների այդքան մեծ բանակությունը:

Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցները՝ մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 50.000 զինվոր:

Կրած պարտությունը կործանարար հետևանքներ ունեցավ Պաժինակական խանության համար, որը ոչ միայն ինքը վերացավ, այլև հետագայում վերացան նաև ազգային հստակ դիմագիծ չունեցող պաժինակները, որոնք աստիճանաբար ձուլվեցին այլ ազգերի և, մասնավորապես, Ղփչախների մեջ: Պաժինակական նախկին խանության բոլոր տիրույթները անցան Ղփչախական խանությանը, որի արևմտյան սահմանը վերջնականապես ամրագրվեց Դանուբի ձախ ափում՝ այս գետի ստորին հոսանքում: Այսպիսով՝ աշխարհաքաղաքական առումով Պաժինակական խանությունն, ըստ էության, փոխարինվեց ավելի հզոր Ղփչախական խանությամբ, սակայն այս առումով կայսրության համար լավն այնուհանդերձ այն եղավ, որ հսկայական տարածությունների վրա ձգված հերթական այս խանության համար դանուբյան սահմանը մի քանի տարի անց վերջնականապես համարվեց երկրորդական, երբ հետագայում իր ռազմաքաղաքական հիմնական ջանքերը այս խանությունը, որպես կանոն, ուղղում էր Կիևյան



Ռուսիայի դեմ պայքարին, ինչպես նաև Կասպից ծովի հյուսիս-արևելյան տափաստաններն ընդգրկող իր արևելյան սահմանների նկատմամբ հսկողության պահպանմանը: Այս ամենի հետևանքով կայսրության դանուբյան սահմանում վերջին հաշվով խաղաղություն հաստատվեց, իսկ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի դիրքերն էլ բալկանյան ճակատում էականորեն ամրապնդվեցին: Մինչ տեղի էին ունենում վերևում նկարագրված իրադարձությունները, սակայն, շարունակվում էր մրցակցությունը Իկոնիայի սուլթանության փլատակների վրա առաջացած առանձին ուժերի դեմ, որոնից մեկն էլ ծովահենական գործունեության հակված էմիր Չախանն էր: Զետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1092 մարտի սկիզբ - հունիսի կես - Միլեթի ճ-մ<sup>1</sup>

Յովհաննես Դուկասի և հետագայում իրեն միացած Կոնստանդին Դալաշի գլխավորությամբ Կոստանդնուպոլսից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000, մոտ 100 նավ) ու նրա կազմում գտնվող Զայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում Ալեքսանդր-Թորոս Կատակոլոնը) պաշարեցին քաղաքը Էմիր Չախանի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 1.000, 20 նավ):

I փուլ - Մարտի սկզբից մինչև հունիսի սկիզբ կայսերական բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց քաղաքի ուղղությամբ, սակայն որևէ արդյունքի չհասավ:

II փուլ - Զունիսի սկզբին քրիստոնյաները անցան վճռական հարձակման և սկսեցին առավելության հասնել: Ստեղծված պայմաններում Չախանը առաջարկեց հաշտություն կնքել՝ պայմանով, որ, որևէ վնաս չպատճառելով քաղաքի բնակչությանը, իրեն թույլ տրվի անարգել հեռանալ Չմյուռնիա:

III փուլ - Տեղեկանալով այն մասին, որ հեռացող Չախանը փորձում է իր հետ տանել քաղաքի բնակիչներից ոմանց՝ Կոնստանդինը հետապնդեց վերջինիս ուժերին և զգալի կորուստներ պատճառեց, իսկ Յովհաննեսն էլ մտավ թշնամու ճամբար ու մեծ ավար ձեռք բերեց: Զետապոլսից դժվարությամբ խույս տված Չախանը ապաստանեց Չմյուռնիայում:

Զայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:

1092 թվականի հուլիսին Յովհաննես Դուկասի և Կոնստանդին Դալաշի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, մոտ 100 նավ) և նրա կազմում գտնվող Զայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հարակից կղզիների հետ միասին Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 500) գրավեցին նաև Սամոսը<sup>2</sup>: Զենց սրանով էլ Իկոնիայի սուլթանության բանակի դեմ մղվող ռազմական գործողությունները ծովի վրա ավարտվեցին:

## Գլուխ 184

### «Զայկական դարաշրջանի» նոր երանգները Ֆաթիմյանների խալիֆությունում

Նույն այս ժամանակ իր կյանքի վերջին տարիներն էր ապրում Ֆաթիմյանների խալիֆությունում գործերը գրեթե կարգի գցած Պետրոս Զայը, որին չէր հաջողվել, թերևս, միայն տիրել Ասորիքին, թեև այս երկրամասին Ֆաթիմյանների խալիֆությունը ամուր չէր տիրում նույնիսկ իր լավ ժամանակներում: Այնուհանդերձ, ցանկանալով հետ բերել Ասորիքը, 1089 թվականի գարնանը վեզիր Պետրոս Զայի ու հազարապետ Ասթեզին Զայի գլխավորած Ֆաթիմյանների խալիֆության (մոտ 60.000) և Զայկական (10.000, այդ թվում Աֆդալը, Ջաֆարը, Ավետիք Զայը և Կոնստանդին Զայը) միացյալ բանակը տեղի էմիրությունների բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 4.000) գրավեց Ակկան, Տյուրոսը, Սիդոնը և Բիբլոսը, ինչից հետո ստեղծվեց Ֆաթիմյանների խալիֆության գերիշխանությունն ընդունող ու հիշատակված քաղաքներն

<sup>1</sup> Աննա Կոմենես «Ալեքսիական», գիրք 9, մաս 1:

<sup>2</sup> Աննա Կոմենես «Ալեքսիական», գիրք 9, մաս 1:

ընդգրկող Ամմարյանների ամորֆ Էմիրությունը<sup>1</sup>: 1093 թվականի հուլիսին Տյուրոսն ապստամբեց, սակայն Պետրոսին հաջողվեց վերահաստատել պաշտոնական Կահիրեի գերիշխանությունն այս քաղաքում<sup>2</sup>: Սա Ֆաթիմյանների խալիֆությունում հայտնված տաղանդավոր այս հայի, սակայն, թերևս, վերջին ձեռնարկումն էր, քանզի, այն բանից հետո, երբ 1094 թվականի հունվարի 10-ին կյանքից հեռացավ բոլոր Ֆաթիմյաններից ամենաերկարն իշխած ալ-Մուսթաֆին, արդեն նոր խալիֆ, հանգուցյալի որդի ալ-Մուսթաֆի (1094-1101) օրոք 1094 թվականի հունիսի 21-ին իր մահկանացուն կնքեց նաև Պետրոսը:

Հենց նոր մահացած Պետրոսին, ինչպես ամիսներ առաջ խալիֆի պարագայում էր եղել, հաջորդեց նրա որդի Աֆդալը և սկզբում թվում էր, թե, ըստ էության, որևէ բան չի փոխվել, սակայն, հետագան ցույց էր տալուն, որ նրբություններ կային նաև այս հարցում: Արդեն 1095 թվականի սկզբին քաղաքական սեփական հավակնություններով առաջ եկավ Պետրոսի երբեմնի հավատարիմ զինակից Ավետիքը, որը, որպես խալիֆի թեկնածու առաջ քաշելով Նիզար իբն Մուսթաֆին, Ալեքսանդրիայում ապստամբություն բարձրացրեց, իսկ 1095 թվականի հունիսի 30-ին էլ քաղաքին մոտեցած կառավարական բանակի նկատմամբ հաղթանակ տարավ<sup>3</sup>: Առաջին հարվածին, սակայն, հետևեց երկրորդը և 1095 թվականի աշնանը Ալեքսանդրիայի պարիսպների տակ տեղի ունեցած նոր ճակատամարտում Աֆդալի և նրա որդի Ալի Ահմեդի գլխավորությամբ քաղաքին մոտեցած Ֆաթիմյանների խալիֆության (մոտ 20.000) ու Հայկական (մոտ 9.000, այդ թվում Ջաֆարը և Կոնստանդին Հայր) միացյալ բանակը վճռական հաղթանակ տարավ, ինչի արդյունքում Ավետիքը և Նիզարը գերվեցին ու սպանվեցին, իսկ ալ-Մուսթաֆի և Աֆդալի իշխանությունը վերջնականապես ամրապնդվեց<sup>4</sup>:

## Գլուխ 185

### Մելիք-Շահի մահը և Մելջուկյան սուլթանության անկման սկիզբ

1092 թվականի աշնանը Սպահանի սուլթանական կենտրոնական իշխանությունը հերթական փորձը կատարեց իր ուղղակի տիրապետությունը հաստատել փոքրասիական տիրույթների նկատմամբ, ընդ որում հույսերն այս անգամ ավելի շատ տեղական ուժերի վրա էին: Արդյունքում՝ Բուզանի, Ադ-Սոնկուրի և Յադի-Սիանի գլխավորած Մելջուկյան սուլթանության, ինչպես նաև Հալեպի ու Անտիոքի Էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) Աբուլ-Կասիմի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության ու Բյուզանդական կայսրության միացյալ բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 20) պաշարեցին Նիկիան, սակայն այս անգամ ևս անհաջողության մատնվեցին ու հետ քաշվեցին Լամպասկոս<sup>5</sup>: Այսպիսով՝ Իկոնիայի սուլթանության վերականգման նախադրյալները մնացին, իսկ շուտով էլ տեղի ունեցան իրադարձություններ, որոնք ավելի մեծ հիմքեր ստեղծեցին այդ նախադրյալների հետագա զարգացման համար:

1092 թվականի նոյեմբերի 19-ին Մելիք-Շահը որսի ժամանակ հանկարծամահ եղավ, ընդ որում համառ շշուկներ էին պտտվում, թե սուլթանին սպանել են: Մելիք-Շահի մահից հետո իշխանությունն անցավ նրա չորսամյա որդի Մահմուդին (1092-1094), իսկ նորընծա սուլթանի խնամակալ էլ կարգվեց նրա մայր, Ղարախանյանների խանության խան Ահմեդի աղջիկ, իշխանատենչ Թարխան-խաթունը: Մելջուկյան սուլթանությունում տիրող ռազմաքաղաքական մշակույթի պայմաններում, սակայն, նույնիսկ Ալի-Արսլանի կամ Մելիք-Շահի նման անձանց համար էր դժվար լինում ժառանգել գահը կամ սկզբնական ժամանակներում ամուր պահել այն սեփական ձեռքերում, այն դեպքում երբ այժմ, երբ գահին էր հայտնվել ոչինչ չորոշող մի երեխա, իսկ իշխանությանն էլ տիրում էր ճարպիկ, բայց այնուհանդերձ՝ մի կին, փոթորիկն ուղղակի անխուսափելի էր և այն շուտով իրոք բռնկվեց:

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>5</sup> Աննա Կոմենենոս «Ալեքսիական», գիրք 6, մաս 11; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2:

Առաջինը, ինչպես և սպասելի էր, ոտքի կանգնեց Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանը, որը, ինչպես այդ իր ժամանակին արել էր Կավուրտը, հայտարարեց, թե գահը պետք է անցնի ոչ թե հորից որդուն, այլ՝ տոհմում ավագին, այսինքն՝ իրեն: Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանը սուլթանության արևմտյան տարածքներում հսկայական ազդեցություն ուներ և արդյունքում, այստեղ իր ձեռքի տակ հավաքելով ամեն ինչ, 1093 թվականի սկզբին վերջինս ռազմարշավ սկսեց դեպի արևելք: 1093 թվականի փետրվարին Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանի գլխավորած Դամասկոսի էմիրության (մոտ 60.000) և Թորոս Եղեսիացու (մոտ 5.000) միացյալ բանակը Ուկայյանների չինազանդված էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի 3այ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Մծբինը<sup>1</sup>, իսկ արդեն 1093 թվականի ապրիլի սկզբին էլ 3երմես գետի ճ-մ-ում (Դարա ամրոցի մոտ) հաղթանակ տարավ Թարխան-Խաթունի կողմից Մոսուլի կառավարիչ Նշանակված հանգուցյալ Շարաֆ-Էդ-Դուլայի եղբայր Իբրահիմի (1085-1093) գլխավորած Ուկայյանների էմիրության դաշտային բանակի (մոտ 30.000) նկատմամբ<sup>2</sup>, ընդ որում մարտում ծանր վերք ստացած Իբրահիմն ինքն էլ գերի ընկավ: Իբրահիմին հաջորդեց նրա եղբայր, մանկահասակ Ալին (1093-1096), որի փոխարեն կառավարում էր մայրը, սակայն Ուկայյանների էմիրությունն արդեն իսկ մահացու հարված էր ստացել և կանգնած էր կործանման եզրին: Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանը անմիջապես էլ պահանջեց իրենց հանձնել Մոսուլը, սակայն ստացավ լիովին սպասելի մերժում և, քանի որ այդ պահին նպատակահարմար չհամարեց մարտական գործողություններ սկսել այդ քաղաքի համար, ուղղակի մահապատժի ենթարկեց առանց այդ էլ ծանր վերքից տառապող Իբրահիմին:

Արաբներից զատ Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանը լարված հարաբերություններ ուներ ու չէր սիրում, սակայն, նաև քրդերին և արդյունքում 1093 թվականի ապրիլից մինչև մայիս Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանը արդեն Մրվանյանների չինազանդված էմիրության բանակից գրավեց Ամիդը, Տիգրանակերտը, Խլաթը և Բզաբդե ամրոցը, ինչը կործանիչ հարված էր այս անգամ արդեն Մրվանյանների էմիրության համար: Արդյունքում՝ Մրվանյանների էմիրությունն այլևս երբեք չկարողացավ հանդես գալ որպես կենտրոնացված ուժ, կտրուկ թուլացավ և, փակված մի քանի ամրություններում, աստիճանաբար անկում ապրեց: Մինչ Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանը փորձ էր անում առաջանալ արևմուտքից և աստիճանաբար իրեն էր ենթարկում չինազանդվողներին, սակայն, նույն այս ժամանակ նրանից արևելք գործող այլ ուժեր ևս պայթար էին սկսել սուլթանական գահի համար:

Իրենց հերթին ոտքի կանգնած այս ուժերի թեկնածուն Մելիք-Շահի ավագ որդի Բերքիարուխն էր, որը, սկզբում մի պահ տեղի տալով առավել կազմակերպված և նույնիսկ ամուսնու մահը որոշ ժամանակ գաղտնի պահած Թարխան-Խաթունին, 1093 թվականի ամենասկզբին ինքն էլ ի վերջո այնուհանդերձ մեջտեղ բերեց սեփական հավակնությունները: Այս առումով կարևորն այն էր, որ Մելիք-Շահի կողմնակիցները և պետական համակարգի հիմնական տարրերը պաշտպանում էին ամենից առաջ հենց Բերքիարուխին, այլ ոչ թե Ղարախանյանների թեկնածու համարվող Մահմուդին կամ նրա փոխարեն փաստացի իշխել պատրաստվող վերջինիս մորը, իսկ քանի որ Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանը ամեն դեպքում հեռու էր, նրանք հենց Բերքիարուխին էին համարում գահի իրական թեկնածու: Արդյունքում՝ 1093 թվականի հունվարին Բերքիարուխը ծանր պարտության մատնեց Թարխան-Խաթունի կողմնակիցներին, որից հետո կողմերը առժամանակ հաշտություն կնքեցին՝ միասին իշխելու պայմանով: Այդպես, սակայն, բնականաբար երկար շարունակվել չէր կարող, իսկ արդեն տարվա երկրորդ կեսին էլ Թարխան-Խաթունի դիրքերն այն աստիճան էին թուլացել, որ 1093 թվականի սեպտեմբերին Բերքիարուխը նրան ուղղակի սպանեց՝ ի դեպ ասած վրեժ լուծելով վերջինիս կողմից մինչ այդ սպանված սեփական մոր համար:

Մինչ տեղի էին ունենում վերևում նկարագրված իրադարձությունները՝ Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանի և Թորոս Եղեսիացու միացյալ բանակը, ավարտելով գործերը 3յուսիսային Միջագետքում ու 3այաստանում, 1093 թվականի երկրորդ կեսին ի վերջո հասավ Թավրիզ, սակայն դա տեղի ունեցավ այն ժամանակ, երբ Բերքիարուխն արդեն փաստացի իր ձեռքն էր վերցրել կենտրոնական իշխանության կառավարումը: Վերջին հանգամանքն, իհարկե, ինքնին չէր

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «3ալեպի պատմության հատընտիր»; Աբուլ-Ֆիդա «3ամառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «3ալեպի պատմության հատընտիր»:

կանգնեցնի այս ամենը իր կյանքի գլխավոր գործը համարող Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանին, սակայն այժմ նրա դեմ խաղաց արդեն մեկ այլ հանգամանք, քանզի նույն Թալիհզում էլ Մելիք-Շահին և նրա սերնդին հավատարմություն պահպանած Եդեսիայի Էմիր Բուզանի ու Յալեայի Էմիր Ադ-Սոնկուրի գլխավորությամբ ապստամբած բանակի մեծ մասը լքեց նրան և անցավ Բերքիարուխի կողմը: Արդյունքում՝ Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանը ստիպված եղավ թողնել ամեն ինչ և հապճեպ հետ քաշվել ելման դիրքեր<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ Բերքիարուխին հաջողվեց պահել դիրքերը և դրանք վերջնականապես ամրապնդելու համար նա բնականաբար արեց ամեն ինչ, որ 1094 թվականի հենց սկզբին, իբր պատահական մի հիվանդությունից, իր մահկանացուն կնքի նաև վեցամյա սուլթան Մահմուդը: Ահա այս ամենից հետո էլ հենց Սելջուկյան սուլթանության սուլթան հռչակվեց Բերքիարուխը (1094-1104, 1104-1105՝ համիշխան): Սելջուկյան սուլթանությունում միացող գահակալական պայքարը, սակայն, սրանով ևս որևէ կերպ չէր ավարտվելու:

Իրոք, կատաղած ու անչափ խոցված նախորդ տարի իրեն բաժին հասած անակնկալ անհաջողությունից և այդպես էլ չցանկանալով համակերպվել Բերքիարուխի սուլթանական իշխանության հետ, Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանը շուտով կրկին կարգի գցեց իր ռազմական մեքենան ու պատրաստվեց նոր մի հարված հասցնել արևելյան ուղղությամբ: Մինչ այդ, սակայն, կարիք կար հենց տեղում հաշիվ տեսնելու նախորդ տարի իրեն այդքան դաժանորեն խաբած զորավարների հետ և Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանը չհապաղեց:

Արդյունքում՝ 1094 թվականի մարտին Յադի-Սիանի գլխավորությամբ Անտիոքից արշաված Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանի բանակը (մոտ 10.000) Յալեական բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 700) գրավեց Չարինակ բերդը (Անտիոքի մոտ)<sup>2</sup>: Դրանից հետո 1094 թվականի մայիսի 27-ին Թել աս-Սուլթանիեի ճ-մ-ում (Յալեայի մոտ) Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանի գլխավորած Դամասկոսի Էմիրության (մոտ 20.000) և Թորոս Եդեսիացու (մոտ 5.000) միացյալ բանակը հաղթեց Եդեսիայի Էմիր Բուզանի և Յալեայի Էմիր Ադ-Սոնկուրի միացյալ բանակին (6.000), ինչպես նաև Եդեսիայի աշխարհագորին (մոտ 1.000)՝ արդյունքում առանց լուրջ մարտերի մտնելով Սրուճ, Խառան և Եդեսիա: Բուզանը և Ադ-Սոնկուրը գերվեցին ու սպանվեցին<sup>3</sup>: Չնայած այս ամենին, սակայն, Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանը այնուհանդերձ ստիպված եղավ այդ տարի ևս հետաձգել հարվածը արևելյան ուղղությամբ, քանի որ առկա էր ուժերի ընդհանուր պակաս և փորձառու այդ զորավարը չէր կարող դա աջաթող անել:

Յարկ Է նշել, սակայն, որ 1094 թվականի երկրորդ կեսի վիճակով Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանը գահակալական պայքարում հաջողության հասնելու հարմար հնարավորությունն, ըստ էության, արդեն բաց էր թողել և փառասեր այս Սելջուկյանին այժմ պետք էր ընդամենը միայն զսպել սեփական նկրտումները ու սպասել հարմար մի պահի, ինչը անխուսափելիորեն գալու էր, սակայն անզուսպ այս տիրակալը չցանկացավ այդպես վարվել: Արդյունքում՝ 1094 թվականի ամենավերջում այնուհանդերձ ոտքի հանելով սեփական ռազմական մեքենան, 1095 թվականի սկզբին դրա գլուխն անցած Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանն արդեն Ռեյի մոտակայքում էր: Սեփական բանակի հիմնական մասը, սակայն, այս անգամ ևս դավաճանեց Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանին և արդյունքում 1095 թվականի փետրվարի 26-ին տեղի ունեցած Ռեյի ճ-մ-ում Բերքիարուխի գլխավորած կառավարական բանակը (մոտ 70.000) հաղթեց Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանի գլխավորած Դամասկոսի Էմիրության (մոտ 50.000) և Թորոս Եդեսիացու (մոտ 5.000) միացյալ բանակին<sup>4</sup>, ընդ որում հանձնվել չցանկացած Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանը ձեռնամարտում դիմադրեց մինչև վերջ ու սպանվեց, իսկ Բերքիարուխի դիրքերն էլ վերջնականապես ամրապնդվեցին: Սելջուկյան սուլթանությունում մղվող վերջին գահակալական պայքարը և մանավանդ այն հանգամանքը, որ դրանում հաղթանակ տարած ուժը ավանդականորեն

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2:

<sup>3</sup> Սադր-Էդ-Դին ալ-Յուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 28; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Անանու Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 241; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 7; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեայի պատմության հատընտիր»:

<sup>4</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեայի պատմության հատընտիր»; Սադր-Էդ-Դին ալ-Յուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 28; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 62; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Անանու Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

կարևորում էր իշխանությունը սուլթանության հենց արևելյան մասում, սուլթանության արևմտյան մասում բերեց տեղայնականության ու անկախության մի իսկական շքերթի, երբ, ազատված Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանի երկաթյա հսկողությունից, մեկը մյուսի հետևից ի հայտ եկան և սեփական հավակնություններից մասին հայտարարեցին ուժեր, որոնք մինչ այդ ճնշված վիճակում էին:

Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանի մահից հետո հորեղբորորդուց փախած և իրենց անձը փրկած հանգուցյալի երկու որդիներ Ռիդվանը (1095-1114) և Դուկակը (1095-1104) հաստատվեցին, համապատասխանաբար, Յալեպում ու Դամասկոսում, որից հետո այս երկու եմիրությունները թշնամական դիրք գրավեցին ինչպես միմյանց, այնպես էլ կենտրոնական իշխանության նկատմամբ: Այս առումով հատկանշական էր, սակայն, որ դեռևս պատանեկան տարիքում գտնվող երկու եմիրներն էլ գործում էին իրենց խնամակալ գուլյամների հսկողության և, ըստ էության, իշխանության տակ, որոնք էին, Ռիդվանի պարագայում, Ջանահ-էդ-Դուլան, իսկ Դուկակի պարագայում էլ՝ Թուգ-Թեգինը: Սկիզբ առած քառսի պայմաններում կողմերն անմիջապես էլ փորձեցին դաշնակիցներ ձեռք բերել, ընդ որում Անտիոքի եմիրության եմիր Յադի-Սիանը, թշնամական հարաբերություններ ունենալով Ջանահ-էդ-Դուլայի հետ, սկզբում դաշնակցում էր Թուգ-Թեգինին:

Օգտվելով տեղում առաջացած քառսից՝ Նույն այս ժամանակ իր անկախության մասին հայտարարեց նաև Դանիշմանյանների եմիրության հիմնադիր եմիր Ահմեդ Ղազին (1071-1104), որը, 1080 թվականին Ատոմ և Աբուսահլ Արծրունիների մահից հետո իրենով արած լինելով Սեբաստիան ու վերացրած լինելով Սեբաստիայի թագավորությունը, մինչ այդ իրեն այնուհանդերձ շատ աննկատ էր պահում: Այժմ, սակայն, վերջինս արդեն բուռն գործունեություն ծավալեց: Նույն այս խառը դեպքերի ժամանակ գերությունից հաջողացրեց փախչել և Արևմուտքում ապաստանել նաև Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանի մոտ գտնվող Սուլեյման իբն Գթմուշի որդի Խլիճ-Արսլանը (1095-1107), որը կարճ ժամանակում կարողացավ ի մի բերել մասնատված Իկոնիայի սուլթանությունը: Այս պայմաններում բնական էր, որ իրենց իշխանությունը պահպանեցին նաև Յայոց ռազմական պետությունները:

Զիաջողեց, թերևս, միայն Ուկայյանների գործը, որոնց վերջին ներկայացուցիչ Ալին փորձ կատարեց ամրանալ Մոսուլում և, այս մտայնությամբ, իր հորեղբայր Մուհամմեդին Նույսիսկ ուղարկեց Բուզանի և Ադ-Սոնկուրի զինակից ու գաղափարակից, Բերքիարուխի կողմից ամենալայն լիազորություններով սուլթանության արևմտյան շրջանների կառավարիչ նշանակված Զեր-Բուղայի մոտ: Մուհամմեդը փորձ կատարեց կաշառել տարածաշրջանում հենց Նոր նշանակված կենտրոնական իշխանության այս ներկայացուցչին, սակայն Զեր-Բուղան ուղղակի ձերբակալեց Մուհամմեդին, որից հետո Նույն 1095 թվականի ամռանը պաշարեց դեռևս չհնազանդվող Մոսուլը: Առաջին հարվածը Ալին հետ մղեց և դա Զեր-Բուղայի ձեռքում գտնվող Մուհամմեդին կյանք արժեցավ, բայց 1096 թվականի հունվարին Զեր-Բուղան կրկին մոտեցավ Մոսուլին: Զաղաթի պաշարումը ձգձգվեց բավականին երկար, սակայն 1096 թվականի դեկտեմբերին այն այնուհանդերձ ընկավ, ինչն էլ հենց փաստեց Ուկայյանների եմիրության ողնացումը:

1095 թվականի սկզբի վիճակով Յայաստանի արևելքում բավականին ուժեղ դիրքեր ուներ Խաչենի թագավորությունը և ահա հենց այս թագավորության արքա Սենեբերիմի բավականին ուժեղ Նույն այդ իշխանությունն էր, որ հանգիստ չէր տալիս Անիում հաստատված ու Անիի Բագրատունիների հետ խնամիական կապեր ունեցող Շադդադյանների եմիրության եմիր Մանուչե իբն Շավուրին, որը ցանկանում էր ինքը լինել հայերի ու քրդերի ապագա միակ առաջնորդը: Այս առումով հարկ է նշել, որ, գտնվելով Յայաստանում, կտրված լինելով մահմեդական և հատկապես քրդական միջավայրից ու ինքնին լինելով բավականին թույլ, Շադդադյանների այս եմիրը Նույն այս ժամանակ լայն համագործակցություն էր հաստատել Անիում դեռևս իշխող Պահլավունիների մի ճյուղի հետ: Միաժամանակ Անիի Պահլավունիներն իրենք ևս իրենց ծրագրերն ունեին հետագայի կապակցությամբ և նրանց բնականաբար ևս առժամանակ պետք էր մահմեդական եմիրության բողի տակ ապահովել սեփական շահերի առաջխաղացումը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

Մանուչե իբն Շավուրի և Գրիգոր Քաջ Պահլավունու գլխավորած Շադդադյանների եմիրության (մոտ 45.000, այդ թվում սելջուկներ) ու Անիի (մոտ 5.000) միացյալ բանակը, ենթարկվելով Սենեբերիմ արքայի գլխավորած խաչենի թագավորության բանակի (մոտ 10.000) անկանոն հարվածներին, ի վերջո պաշարեց քաղաքը Հայկական բանակից (մոտ 1.000):

I փուլ – խաչենի թագավորության բանակը հետ մղեց հակառակորդի բանակի բոլոր գրոհները: Դրանից հետո անհաջողության մատնված Մանուչե իբն Շավուրի կոչով Գրիգոր Քաջ Պահլավունին բանակցություն սկսեց Սենեբերիմի հետ, որի ընթացքում, սակայն, Սենեբերիմը նենգորեն սպանվեց:

II փուլ – խաչենի թագավորության բանակը անակնկալ հարձակվեց հակառակորդի բանակի վրա և ծանր պարտության մատնեց վերջինիս:

III փուլ – խաչենի թագավորության բանակը հետապնդեց փախուստի դիմած հակառակորդի բանակին և, ծանր կորուստներ պատճառելով նրան, դուրս մղեց թագավորության տարածքից:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 2.000, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 12.000 զինվոր:

Սենեբերիմից հետո խաչենի թագավորության արքա հռչակվեց նրա մանկահասակ որդի Գրիգոր II-ը (1095-1166): Վերջինիս երկարատև թագավորության շրջանում խաչենի թագավորությունը խուլ պաշտպանության մեջ համառ մարտեր մղեց սեփական գոյության պահպանման համար:

Տուտուշ իբն Ալի-Արսլանի սպանվելուց և Սելջուկյան սուլթանության գահին Բերքհարուխի հաստատվելուց հետո սուլթանության արևմտյան տարածքներում, ինչպես արդեն ասվեց, հաստատվեց խառն ու անկայուն մի դրություն, ընդ որում իրավիճակը բարդանում էր նաև նրանով, որ այստեղ ոչ մի ուժ այնքան ուժեղ չէր մյուսների նկատմամբ վերջնական առավելության հասնելու համար, իսկ կենտրոնական իշխանությունն էլ իր հերթին այնքան թույլ էր, որ որևէ իրական հնարավորություն չունեցավ փաստացի վերահսկողություն իրականացնել Մոսուլից արևմուտք, հյուսիս կամ հարավ ձգվող տարածքների նկատմամբ: Արդյունքում՝ այստեղ սկիզբ առավ «բոլորը բոլորի դեմ» սկզբունքով ընթացող մի երկարատև պատերազմ, որին շուտով վիճակված էր լինելու նաև նոր երանգներ ստանալ: Արդեն 1095 թվականի սկզբին սկիզբ առավ պայթյալը Եդեսիայի համար:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1095 գարուն - աշուն – Եդեսիայի ճ-մ<sup>2</sup>

Օգտվելով Տուտուշ իբն Ալի-Արսլան պարտությունից՝ Թորոս Եդեսիացին միջնաբերդի դիմաց պարիսպ կառուցելով անջատեց այն քաղաքից և հռչակեց իր անկախությունը: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 40.000) պաշարեց քաղաքը Թորոս Եդեսիացու բանակից (մոտ 5.000)

I փուլ – Հակառակորդի բանակ մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, սակայն Հայկական բանակը դրանք բոլորը հետ մղեց:

II փուլ – Պաշարման 65-րդ օրը հակառակորդի բանակը, մեծ կորուստների գնով հաղթահարելով պարիսպը, ներխուժեց քաղաք:

III փուլ – Հայկական բանակը կենտրոնացրեց ուժերը և, անցնելով հակահարձակման, ծանր պարտության մատնեց ու հետ շարտեց հակառակորդի բանակին:

<sup>1</sup> Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 59; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 59; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 241; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Զեմալ-եդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 63:

IV փուլ – Զաղաքին սկսեց մոտենալ Անտիոքի և Յալեայի եմիրությունների միացյալ բանակը (40.000), ինչը ստիպեց Մելիտյան սուլթանության բանակին նահանջել:

V փուլ – Զաղաքի պաշարումը շարունակած Անտիոքի և Յալեայի եմիրությունների միացյալ բանակը բազում զրոհներ ձեռնարկեց, սակայն Յայկական բանակը հետ մղեց դրանք՝ ի վերջո ստիպելով նաև այս հակառակորդին նահանջել:

VI փուլ – Թորոս Եդեսիացու բանակը կապ հաստատեց միջնաբերդում դեռևս դիմադրող սելջուկյան կայազորում գտնվող Մխիթար զորականի ու նրա 30 հայազգի ռազմիկների հետ և նրանց օգնությամբ անակնկալ զրոհով ի վերջո գրավեց միջնաբերդը:

Յայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 12.000 զինվոր:

Մելիտյան սուլթանության արևմտյան տարածքում առաջացած քաոսի պայմաններում աստիճանաբար ձևավորվեցին նաև հակառակորդ խմբերն ու խմբակցությունները: Արդյունքում, եթե Անտիոքում իրար հետ մրցակցում էին Յալեայի ու Դամասկոսի եմիրությունները, ապա Յայաստանի արևմտյան հատվածում և երբեմնի կայսրությանը պատկանող փոքրասիական տարածքներում էլ համառ մրցակցության մեջ մտան Իկոնիայի սուլթանությունն ու Դանիշմանյանների եմիրությունը, ընդ որում բոլոր այս ուժերը բնականաբար դեմ էին նաև պաշտոնական Սպահանի իշխանությանը:

Արդեն 1095 թվականի գարնանը Ահմեդ Ղազիի գլխավորած Դանիշմանյանների եմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Մելիտի շրջակայքը և նահանջեց<sup>1</sup>, սակայն այս քաղաքի նկատմամբ իր ծրագրերը կային նաև Իկոնիայի սուլթանությունում: 1095 թվականի աշնանը, ինչպես մի ժամանակ իր հայրը, կրկին արևելյան ուղղությամբ ակտիվացած Խլիճ-Արսլանը Իկոնիայի սուլթանության բանակով (մոտ 1.000) հարձակվեց Թոսիճ բերդը (Եդեսիայի մոտ) Թորոս Եդեսիացու գլխավորությամբ պաշարած Յայկական բանակի (մոտ 1.000) վրա և ստիպեց վերջինիս նահանջել<sup>2</sup>, որից հետո հարվածի սայրն ուղղեց դեպի հյուսիս: Նույն այս ժամանակ, սակայն, կրկին լարվեց դրությունը Բյուզանդական կայսրության դանուբյան սահմանին:

## Գլուխ 186 Ղփչախական պատերազմը

Իրոք, թեև Պաժինական խանության ոչնչացումից հետո կայսրության դանուբյան սահմանում խաղաղություն էր հաստատվել, որը տևել էր մի քանի տարի, սակայն նույն այս ժամանակ այնուհանդերձ նոր բարդություններ առաջացան: Արդեն 1094 թվականի գարնանը Վուկանի գլխավորած Սերբական իշխանության բանակը (մոտ 5.000) Չինգա լեռան ճ-մ-ում (Սերբիայի հարավ-արևելք, Կոսովոյի դաշտում, Չվեչան քաղաքի մոտ) անակնկալ գիշերային հարձակումով ծանր կորուստներ պատճառեց կայսեր եղբայր Իսահակի որդի Յովհաննես Կոմնենոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության ճամբարած բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 1.000)<sup>3</sup>, ընդ որում կորուստներն այն աստիճանի էին, որ, չնայած պարտության հատկանիշների ձևական բացակայությանը, Յովհաննես Կոմնենոսի բանակը դադարեց իրենից մարտական արժեք ներկայացնել, իսկ Սերբական իշխանության բանակն էլ ասպատակեց հյուսիս-արևմտյան Թրակիան: Սերբերն այնուհանդերձ բավականին թույլ էին լուրջ սպառնալիքներ առաջացնելու համար, սակայն վատն այն էր, որ պաշտոնական Կոստանդնուպոլիս համար շուտով ի հայտ եկավ մի նոր հակառակորդ, ի դեմս Ղփչախական խանության:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ, թեև դանուբյան սահմանը, ինչպես արդեն ասվեց, մեծ հաշվով չէր գտնվում Ղփչախական խանության ռազմաքաղաքական առաջնահերթությունների շրջանակում, սակայն հենց նույն այս ժամանակ ի հայտ եկավ մի անձնավորություն, որն իրեն սկսեց ներկայացնել որպես իբր հրաշքով վերապրած Ռոմանոս IV-ի որդի Լևոն, որը, սակայն,

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 6:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2:

<sup>3</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 9, մաս 4:

իրականում գոհվել էր դեռևս 1087 թվականի օգոստոսի 1-ից օգոստոսի կես ընթացած Դորոստոլի ճ-մ-ում: Այս պայմաններում Ղիչախական խանությանում, որտեղ դեռևս լավ չէին պատկերացնում պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի վերջնական հնարավորությունները, որոշեցին, համենայն դեպս, ակտիվանալ այս ուղղությամբ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1095 մարտ – Գոլոնեի ճ-մ<sup>1</sup>

Ցանկանալով կայսր հռչակել որպես Ռոմանոս IV-ի որդի Լևոն ներկայացող մի ինքնակոչի՝ Ղիչախական խանության մասերի բաժանված բանակը (մոտ 100.000) անցավ Դանուբը և սկսեց շարժվել դեպի հարավ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Ալեքսեյ I-ի գլխավորությամբ Կոստանդնուպոլսից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 70.000, այդ թվում նորմաններ, բուլղարներ, սելջուկներ և օղուզներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000, այդ թվում Նիկեփոր Մլեխ Հայը, Հովհաննես Բագրատունին, Կոնստանդին Կատակոլոնը, Կոնստանդին-Թորոս Կատակոլոնը, վերջինիս որդի Նիկեփորը, Գեորգիոս-Թորոս Կատակոլոնը, Նիկողայոս Մավրո-Կատակոլոնը, նրա որդի Մարիանը, Դավաթանոս Հայը և Միքայել Անեմասը) կենտրոնացան Անքիոսի մոտ: Ստեղծված պայմաններում Ալեքսեյը I-ը, մնալով տեղում ու ստուգելով պաշտպանական աշխատանքների իրականացման մակարդակը, խոշոր ջոկատներ առանձնացրեց հիմնական բանակից և ուղարկեց տարբեր կողմեր: Դավաթանոսը, Գեորգիոս-Թորոս Կատակոլոնը և Կոնստանդին Ումբերտոպոլոսն ուղարկվեցին հսկելու Չիգայի շրջակայքը, Սկալիարիոս Իլիանը, Կանտակուզենոսը ու Թաթիկը՝ Թերմալի շրջակայքը, երբեմնի ապստամբ, հետագայում կուրացված Նիկեփոր Բրիեննոսին, Կոնստանդին Կատակոլոնին և Մարիանոս Մավրո-Կատակոլոնին հանձնարարվեց կազմակերպել Ադրիանապոլսի պաշտպանությունը, իսկ Կոնստանդին-Թորոս Կատակոլոնի, Միքայել Անեմասի ու Մոնաստրայի գլխավորած ջոկատն (մոտ 5.000, որոնց թվում մոտ 500 հայ) էլ խնդիր ստացավ աննկատ շարժվել թշնամու առաջխաղացող բանակի հետքերով և անակնկալ հարված հասցնել վերջինիս:

I փուլ – Հաջողությունը զարգացնող Ղիչախական խանության բանակի մի մասը (մոտ 10.000) մոտեցավ Գոլոնեին, որի բնակչությունը և կայազորը անցավ նրա կողմը ու վերջինիս ներս թողեցին քաղաք:

II փուլ – Կոնստանդին-Թորոս Կատակոլոնի, Միքայել Անեմասի և Մոնաստրայի գլխավորած ջոկատը անակնկալ հարձակվեց պարենամթերք ձեռք բերելու նպատակով քաղաքից ելած հակառակորդի մի ջոկատի վրա ու ջախջախեց այն:

Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 2.000 սպանված և վիրավոր, ինչպես նաև 500 գերի:

1095 թվականի ապրիլի սկզբին Ալեքսեյ I-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000, այդ թվում նորմաններ, բուլղարներ, սելջուկներ և օղուզներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000) Անքիոսի ճ-մ-ում իրենց հերթին հետ մղեցին քաղաքին մոտեցած Ղիչախական խանության բանակին (մոտ 80.000)<sup>2</sup>: Առջևում, սակայն, այնուհանդերձ խոշոր իրադարձություններ էին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

#### 1095 ապրիլի վերջ - հունիսի սկիզբ – Ադրիանապոլսի ճ-մ<sup>3</sup>

Անքիոսից առաջխաղացած Ղիչախական խանության բանակը (մոտ 60.000) պաշարեց քաղաքը, որտեղ Նիկեփոր Բրիեննոսի, ինչպես նաև Կոնստանդին Կատակոլոնի և Մարիանոս Մավրո-Կատակոլոնի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը

<sup>1</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 10, մաս 2, 3:

<sup>2</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 10, մաս 3:

<sup>3</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 10, մաս 4:



(մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) անցան համառ պաշտպանության:

I փուլ – Ապրիլի վերջից մինչև մայիսի կեսեր հակառակորդի բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց քաղաքի ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասավ:

II փուլ – Մայիսի երկրորդ կեսին Կոնստանդին-Թորոս Կատակոլոնի և վերջինիս որդի Նիկեփորի գլխավորած մի ջոկատ փորձեց աննկատ քաղաք թափանցել, սակայն հակառակորդի բանակի հետ սկիզբ առած համառ մարտի արդյունքում ստիպված եղավ նահանջել, ընդ որում մարտի ընթացքում հեծյալ նիզակամարտում աչքի ընկավ Նիկեփորը:

III փուլ – Հունիսի սկզբին քաղաքի կայազորը հզոր արտագրոհ իրականացրեց և ծանր կորուստներ պատճառեց հակառակորդի բանակին, որն ի վերջո հետ քաշվեց: Այս մարտի ընթացքում հեծյալ նիզակամարտում աչքի ընկավ Մարիանոսը:

Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

1095 հունիսի կես – Տավրոկոմայի ճակատ (Հյուսիսային Բուլղարիա)<sup>1</sup>

Ղփչախական խանության բանակի մի մասը (12.000) սկսեց ասպատակել քաղաքի շրջակայքը: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Ալեքսեյ I-ի գլխավորությամբ Ալեքսանդր առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, այդ թվում՝ նորմաններ, բուլղարներ, սելջուկներ և օղուզներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում՝ Նիկեփոր Մլեհ Հայը, Հովհաննես Բագրատունին և Նիկողայոս Մավրո-Կատակոլոնը) շարժվեցին թշնամու դեմ և ճամբար զարկեցին Տավրոկոմայի կիրճում՝ հակառակորդի դիրքերից ներքև:

I փուլ – Ալեքսեյ I-ի հրամանով սելջուկները անցան հարձակման՝ խնդիր ունենալով կեղծ նահանջով ներքև քաշել ամրացված դիրքերում պատսպարված հակառակորդի բանակին: Արդյունքում, սակայն, թեև թշնամու բանակը դուրս եկավ սեփական դիրքերից և սկսեց հետապնդել սելջուկներին, բայց ժամանակին դադարեցրեց այդ ու վերականգնեց մարտակարգը:

II փուլ – Ալեքսեյ I-ի հիմնական բանակը անցավ վճռական հարձակման և համառ մարտում ծանր պարտության մատնեց թշնամուն:

Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000 զինվոր, թշնամին՝ 7.000 սպանված և վիրավոր, 3.000 գերի:

1095 հուլիսի կես – Ալփիլուոյի ճակատ (Ադրիանապոլսից մոտ 8 կմ հյուսիս-արևմուտք)<sup>2</sup>

Ալեքսեյ I-ի գլխավորությամբ ուժերը կենտրոնացրած և Ադրիանապոլսից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000, այդ թվում՝ նորմաններ, բուլղարներ, սելջուկներ և օղուզներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.500, այդ թվում՝ Նիկեփոր Մլեհ Հայը, Հովհաննես Բագրատունին, Կոնստանդին Կատակոլոնը, Կոնստանդին-Թորոս Կատակոլոնը, վերջինիս որդի Նիկեփորը, Գեորգիոս-Թորոս Կատակոլոնը, Նիկողայոս Մավրո-Կատակոլոնը, նրա որդի Մարիանոսը, Դավաթանոս Հայը և Միքայել Անեմասը) մոտեցան ուժերը կենտրոնացրած Ղփչախական խանության բանակին (մոտ 70.000), ընդ որում Ալեքսեյ I-ի հրամանով ամեն մի վրանի մոտ գիշերը մեկ տասնյակից ավելի խարույկներ վառվեցին, որպեսզի հակառակորդն ահաբեկվի կայսերական բանակի իբր մեծաթվությունից: Հաջորդ օրը լուսաբացին կողմերը պատրաստվեցին մարտի:

I փուլ – Կայսերական բանակը անցավ վճռական հարձակման և, ծանր պարտության մատնելով հակառակորդի բանակին, հարկադրեց դիմել փախուստի:

II փուլ – Կայսերական բանակը հետապնդեց հակառակորդի բանակին, ծանր կորուստներ պատճառեց և խլեց վերջինիս ձեռք բերած գրեթե ողջ ավարը:

<sup>1</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 10, մաս 4:

<sup>2</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 10, մաս 4:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 8.000 զինվոր, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր:

Կրած անհաջողություններից հետո Ղիչախական խանության բանակը հետ մղվեց Դանուբից հյուսիս, հրաժարվեց պաշտպանել որպես Ռումանոս IV-ի որդի ներկայացած ինքնակոչի գործը և այդուհետ, ընդհանրապես, Դանուբից անդին ձգվող տարածքների նկատմամբ մեծ հաշվով անտարբերություն դրսևորեց: Այսպիսով՝ Ղիչախական պատերազմն ավարտեց:

### Գլուխ 187 Վերջը և Նորի սկիզբը

Ղիչախական խանության հետ հարաբերությունների կարգավորումը Ալեքսեյ I-ին հնարավորություն տվեց ուժերը կրկին կենտրոնացնել կայսրության փոքրասիական տիրույթները հետ բերելու վրա: Արդյունքում՝ որոշվեց հերթական անգամ լուծել փոքրասիական խնդիրները:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1096 զարուև – Ապոլոնիայի ծովագամաքամարտ (Կիզիկոսից հարավ, լճի ափին)<sup>1</sup>

Ալեքսանդր-Թորոս Կատակոլոնի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, 200 նավակ) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) պաշարեցին քաղաքը Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 1.000):

I փուլ – Կայսերական բանակը 6 օր շարունակ գրոհներ կազմակերպեց քաղաքի ուղղությամբ, սակայն մատնվեց անհաջողության:

II փուլ – Կայսերական բանակը անցավ գիշերային գրոհի և ի վերջո տիրեց պարիսպներին, սակայն հակառակորդի կայազորի մնացորդը ամրացավ միջնաբերդում:

III փուլ – Տեղեկանալով, որ Խլիճ-Արսլանի գլխավորությամբ քաղաքին է մոտենում Իկոնիայի սուլթանության խոշոր մի բանակ (մոտ 50.000), Ալեքսանդրը, տեղակայելով ռազմիկներին նավակներում, լճի վրայով ուղղություն բռնեց դեպի Մարմարայի ծով դուրս եկող գետերից մեկի գետաբերանը, սակայն այստեղ քրիստոնյաներն ընկան թշնամու կողմից նախապես պատրաստված դարանը և ծանր պարտություն կրեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 700, դաշնակիցը՝ մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Հետ մղելով կայսրության հարվածը իր սուլթանության արևմտյան սահմաններին՝ 1096 թվականի գարունից մինչև ամառ Խլիճ-Արսլանի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) Գաբրիել Մելիտեցու գլխավորած Հայկական բանակից (մոտ 3.000) պաշարեց Մելիտեն<sup>2</sup>, սակայն չկարողացավ գրավել այն, իսկ հենց Նույն այս ժամանակ էլ արևմուտքից եկող ամենատարօրինակ, հակասական ու անհավատալի լուրերը վերջինիս ստիպեցին թողնել այս ձեռնարկումը և իր հարվածային ուժերը աստիճանաբար տեղափոխել սեփական սուլթանության արևմտյան սահմաններ: Նույն այս ժամանակ՝ 1096 թվականի աշնանը, կրկին տեղական մանր պատերազմի լիակատար տրամաբանության շրջանակներում, Հալեպի Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Խարբերդի Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Թլպաշար ամրոցը<sup>3</sup>, սակայն փոփոխությունների քամի շուտով այստեղ ևս հասնելու էր:

1096 թվականի Նույն ամռանը կայսերական բանակը, օգտվելով դեպի արևելք Խլիճ-Արսլանի հիմնական ուժերի հեռանալուց, Իկոնիայի սուլթանության բանակից գրավեց Կիզիկոսը, Ապոլոնիան ու Պիմանիոնը (վերջինը՝ Կիզիկոսի մոտ)<sup>4</sup>: Ալեքսեյ I-ն անկասկած հետագայում ևս կշարունակեր կայսրության երբեմնի արևելյան տիրույթները, եթե ոչ միանգամից, ապա գոնե աստիճանաբար հետ բերելու իր փորձերը, սակայն Նույն այս ժամանակ արդեն իրենց վերջնական

<sup>1</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 6, մաս 13:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 63; Բար-Շեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 6, մաս 11:

<sup>3</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>4</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 6, մաս 13:

հաստատումը գտան մինչ այդ անհավատալի թվացող լուրերը մարդկային այն հսկայական շարժի մասին, որը սկիզբ էր առել Արևմտյան ու Կենտրոնական Եվրոպայում և ուղղվում էր դեպի արևելք:

Մերձավոր և Միջին Արևելքում սկիզբ էին առնում անդառնալի փոփոխությունների բերած ժամանակներ:

# Մաս III

## Խաչակրա-մահմեդական աշխարհը և Հայաստանը

### Գլուխ I

#### Խաչակրաց արշավանքների նախադրյալները

XI դարը կարող է առանձնահատուկ համարվել «մութ» համարվող միջնադարի երկար այն դարերի շարանում, որոնք մինչ այդ եղել էին: Հենց այդ դարում էր, որ մահացու վերք ստացավ և այդ վերքից այդպես էլ չապաքինվեց Բյուզանդական կայսրությունը, հենց այդ դարում էր, որ Արևելքից Առաջավոր Ասիա խուժեցին արյունարբու օղուզների սելջուկյան հորդաները և հենց այս դարում էր, որ աստիճանաբար սկսեց ուժ հավաքել Եվրոպական մեծ քաղաքակրթությունը, որն իրեն արդեն հավասար, իսկ ինչ-որ տեղ նույնիսկ առավել էր համարում հռոմեական մեծ քաղաքակրթությանից: Եվ ահա հենց նույն այս XI դարին էլ բաժին ընկավ Խաչակրաց I արշավանքը, որին կոչված էր խորը հետք թողնել մարդկության պատմության մեջ:

Ֆրանկական կայսրության անկումից հետո Եվրոպայում սկիզբ առավ և շարունակվեց խաղաղության ընդհանուր առմամբ երկարատև մի դարաշրջան՝ արգասաբեր հատկապես այն բանից հետո, երբ X դարի երկրորդ կեսին վնասագերծվեց հունգարական վտանգը, իսկ վիկինգների ավերիչ արշավանքներն էլ սկսեցին աստիճանաբար անկում ապրել: Արդյունքում, սկսած ինչ-որ տեղ արդեն X դարի կեսերից, Եվրոպայում սկսեցին բուռն զարգացում ապրել ֆեոդալական հասարակական հարաբերությունները և վերջնականապես ձևավորվեց «ասպետական աշխարհը»: Նույն այս ժամանակ Եվրոպան սկսում է նաև մի իսկական «մարդկային բում» ապրել: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Եվրոպայում սկիզբ առած ժողովրդագրական աճին նպաստեցին մի քանի հանգամանքներ, որոնց շարքում կարելի է առանձնացնել ամենից առաջ եկեղեցու կողմից ծնելիության սահմանափակման խիստ արգելքը, ինչպես նաև արտաամուսնական կապերի մեծ տարածվածությունը, ընդ որում ամուսնություններն իրենք էլ տեղի էին ունենում վաղ տարիքում<sup>1</sup>: Արդյունքում՝ արդեն XI դարի երկրորդ կեսում ինչպես Եվրոպայում, այնպես էլ Առաջավոր Ասիայում ու Մերձավոր Արևելքում ի հայտ եկան մի շարք լուրջ նախապայմաններ, որոնք իրենց վերջնարդյունքում էլ հենց բերեցին Խաչակրաց արշավանքներին ընդհանրապես և Խաչակրաց I արշավանքին մասնավորապես:

Այս կապակցությամբ ամենից առաջ պետք է նշել, որ ֆեոդալական հասարակական կացութաձևի վերջնական հաստատումն իր արդյունքում բերեց նաև նրան, որ հասարակության մեջ ի վերջո ի հայտ եկավ մարդկանց մի մեծ քանակություն, որն իր տեղը չէր գտնում հայրենիքում, ընդ որում վերջինս ոչ միայն իր այդ տեղը չէր գտնում, այլև ի վիճակի չէր նաև ինքնաարտահայտվել: Իրոք, խոշոր պատերազմներ արդեն չէին մղվում, համենայն դեպս այնպիսիները, որոնք կարող էին լրջորեն հետաքրքրել և զբաղեցնել մարտունակ այդ անձանց, որոնք պատերազմից բացի այլ բանի, ըստ էության, ունակ չէին, իսկ մյուս կողմից էլ ժառանգությունն անցնում էր հորից միայն ավագ որդուն, ինչի արդյունքում բավականին մեծաքանակ մյուս փոքր եղբայրները ուղղակի մնում էին առանց հողի և ապրելու համար տարրական միջոցների: Իրավիճակը բարդանում էր նաև մյուս հանգամանքով, ի դեմս ժողովրդագրական աճի, երբ ընդհանուր ժողովրդագրական վերելքը հասարակության մեջ ոչ միայն ասպետական դասին պատկանող մարդկանց ավելցուկ էր առաջացնում, այլև ավելցուկ էր առաջանում նաև հասարակության այլ շերտերի մոտ, որոնց ներկայացուցիչները, ինչպես ասպետների պարագայում էր, ավելի ու ավելի քիչ միջոցներ էին ունենում գոյությունը պահպանելու համար:

Եվ վերջապես հենց XI դարի վերջին էր, որ ի վերջո իրար եկան քաղաքական, տնտեսական, բնակլիմայական և նույնիսկ հոգևոր բոլոր այն նախադրյալները, որոնք արդյունքում էլ հենց բերեցին Խաչակրաց I արշավանքին: Վերջինների թվում կարելի է մատնանշել արյունարբու սելջուկների հայտնվելը Սուրբ Երկրում և, որպես արդյունք, խաղաղ ուխտագնացության պայմանների վատթարացումը, Բյուզանդական կայսրության թուլացումն ու վերջինիս կողմից

<sup>1</sup> Մանրամասն տես՝ <http://maxbooks.ru/geohis/insar23.htm>.

հղվող օգնության կոչերը, Էկոլոգիական դժվարություններն և դրանցից բխող տնտեսական անկումը և այլն:

Չոռմի պապ Ուրբանոս II-ի (1088-1099) ելույթը, որը տեղի ունեցավ Կլերմոն քաղաքում 1095 թվականի նոյեմբերի 24-ին, լայն արձագանք գտավ հասարակության ամենատարբեր շերտերի ներկայացուցիչների սրտերում, որից հետո Եվրոպայում մարդիկ համատարած սկսեցին պատրաստվել արշավանքի: Արդեն 1095-1096 թվականների ձմռանը սկսվեց այսպես կոչված «աղքատների խաչակրաց արշավանքը», երբ հսկայական քանակի գրեթե անզեն կամ շատ վատ զինված չքավորների հոծ բազմությունը, որը նույնիսկ տարրական ռազմական տեսք իսկ չուներ, ի մի եկավ և սկսեց շարժվել դեպի Արևելք: Դա խաչակրաց I արշավանքի առաջին ալիքն էր: Տեսնելով իր մոտ՝ Կոստանդնուպոլսում, հավաքված նման մի ամբոխի, որը ոչ մի կերպ չէր համապատասխանում իր ժամանակի տեսանկյունից բանակի համար նախատեսված չափանիշներին, պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը անմիջապես որոշեց այն անցկացնել Փոքր Ասիա, որտեղ էլ 1096 թվականի գարնանը ինչ-որ տեղ Նիկիայի մոտակայքում այս ուխտավորները գլխովին ոչնչացվեցին Իկոնիայի սուլթանության ռազմական մեքենայի կողմից: Այսպիսով՝ խաչակրաց I արշավանքի առաջին ալիքն, ըստ էության, լիակատար անհաջողության մատնվեց, սակայն դա միայն սկիզբն էր և, եթե չքավորների այդ ամբոխն, ըստ էության, ընդամենը միայն անիմաստ սպառվեց, ապա հետագայում գալիս էր ավելի կազմակերպված մի խմբի հերթը, որն արդեն լիովին բանակի տեսք ուներ և առաջնորդվում էր երկաթով պատված ռազմունակ ասպետների կողմից:

Պետք է ասել, որ Արևելքն և արևելյան գործերը մեծ հաշվով այնքան էլ հեռավոր ու անծանոթ չէին վերևում հիշատակված ասպետների մի որոշ մասին, ինչպես դա կարող է թվալ առաջին հայացքից և ինչպես դա իրականում այդպես էր չքավորների ողբերգական արշավանքի գործնականում բոլոր ներկայացուցիչների համար: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ արդեն նույն XI դարի առաջին կեսից իր սկիզբն էր առել Նորմանների շարժը դեպի Արևելք, երբ Նորմանները, միայնակ կամ մեծ ու փոքր խմբերով, ժամանում էին Արևելք և ծառայության էին անցնում Բյուզանդական կայսրությունում: Իրոք, ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացումը և առանց տիրույթների մնացած ասպետների մեծ քանակի առկայությունն իր վրա ամենից առաջ զգացին Ֆրանսիայի հյուսիսն ընդհանրապես ու Նորմանդիան մասնավորապես, որտեղից մարդիկ անվերջ շարանով առաջանում էին դեպի հարավ-արևելք և, ամենից առաջ որպես վարձկաններ, համալրում էին Բյուզանդական կայսրության բանակի շարքերը<sup>1</sup>: Արդյունքում՝ փաստորեն կարող ենք ամրագրել, որ մարդկային ընդհանուր շարժը Եվրոպայից դեպի Արևելք սկիզբ է առնում դեռևս XI դարի առաջին կեսից, չնայած բնականաբար դա տեղի էր ունենում ամենից առաջ հենց սոցիալ-տնտեսական, այլ ոչ թե հոգևոր պահանջմունքներին տուրք տալու այն հիմքով, որն առկա էր խաչակրաց արշավանքների պարագայում: Իր հերթին, նույն XI դարում Արևելքն ընդհանրապես և Պաղեստինը մասնավորապես հեռու չէր մնում նաև հոգևոր բավարարվածության նպատակ ունեցող ուխտավորների ուշադրությունից, ընդ որում, եթե Ֆաթիմյանները ինչ-որ տեղ ըմբռնումով էին մոտենում ու գոնե նվազագույն հանդուրժողականություն էին դրսևորում կրոնապաշտ Եվրոպացիների նկատմամբ, ապա, սկսած արդեն 1070-ական թվականների սկզբից, երբ Ասորիքն և Պաղեստինը հայտնվեցին մոլեռանդ, երկրամասն ու նրա պայմանները վատ ճանաչող և ընդհանրապես վատ կառավարվող սելջուկների ձեռքում, նույն այդ ուխտավորների դրությունը սկսեց բարդանալ, իսկ դեպի սուրբ վայրեր կատարվող ճանապարհորդություններն էլ իրենցից սկսեցին ներկայացնել իսկական փորձություններ՝ կապված լրջագույն վտանգների հետ:

Եվ այսպես, ծառայության անցնելով Բյուզանդական կայսրությանը սկսած արդեն 1010-ական թվականների վերջից, Նորմանները, ինչպես արդեն ասվեց, դրանից հետո ավելի քան երկու տասնամյակ իրենցից ներկայացնում էին, ըստ էության, կայսրության հավատարիմ ռազմիկների, որոնք հիանալի էին դրսևորում իրենց մարտական հատկանիշները կայսրության բազում ռազմական գործողություններում, հատկապես Արևմուտքում: Նորմանների խիզախության բազում օրինակներից կարելի է մատնանշել ամենից առաջ նրանց զգալի դերը 1036-1039 թվականների Սիցիլիայի հետ գրավման ռազմագործողության ընթացքում: Սրա հետ

<sup>1</sup> Տե՛ս օրինակ՝ Դ. Որվիչ "Норманцы в Сицилии. Второе норманское завоевание. 1016-1130" Москва 2005.

միաժամանակ, սակայն, նորմաններն, աստիճանաբար իրենց գտնելով կայսրության ռազմավարչական համակարգում, սկսած արդեն 1040-ական թվականների սկզբից աստիճանաբար առաջխաղացում ապրեցին ղեկավար պաշտոններում, ընդ որում արդեն ոչ միայն Արևմուտքում, այլ նույնիսկ նաև Արևելքում:

Այսպես, դեռևս Սիցիլիայի համար մղվող մարտերի տարիներին, այսինքն 1030-ական թվականների վերջին, հայտնի դարձավ ծագումով նորման Յելվիուսը, որը հայկական սկզբնաղբյուրներում հայտնի է որպես «Ֆրանկապոլ» և որը դրանից հետո դեռևս երկար տասնամյակներ պետք է գործեր Արևելքում: Հայտնի է նաև Ռոմանոս IV-ի նավատորմում գործող ևս մեկ նորմանի անունը, ի դեմս Ժոսլինի, որը փորձ կատարեց ճեղքելով օգնության հասնել պաշարված Բարիին, սակայն անհաջողության մատնվեց և գերի ընկավ: Նույն այս ժամանակ, այն բանից հետո, երբ Բյուզանդական կայսրության գահը զբաղեցրած ծագումով հայկական երրորդ Վասիլյան գահատոհմը անկում ապրեց և նրանց փոխարինեցին արդեն այլ ծագման տեր կայսրեր, զգալի փոփոխություն ապրեց նաև ինչ-որ տեղ բանակի կորիզը հանդիսացող կայսերական թիկնապահ գունդը, որը մինչ այդ կազմված էր հիմնականում հայերից: Իրոք, կայսերական թիկնապահ այս գունդը, որն առանց այդ էլ ծանր կորուստներ էր կրել Միքայել V-ի գահազրկման հետ կապված բուռն իրադարձություններում, այժմ, հատկապես հայերի հետ հարաբերությունների սրման ֆոնին, սկսեց մեծապես համալրվել ամենից առաջ հենց նորմանների կողմից: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ նոր կայսրերը մի կողմից արդեն չէին ուզում որպես իրենց իշխանության հիմք ունենալ այն հայերին, որոնք սերտ կապերի մեջ էին նախկին իշխանությունների հետ, մյուս կողմից էլ արդեն հայերն և Հայաստանն իրենք էլ կայսրության կյանքում կորցրել էին իրենց այն առանձնահատուկ դերն ու նշանակությունը, որը նրանք այնտեղ ունեին նախկին գահատոհմի կայսրերի օրոք: Եվ վերջապես նորմանական առանձին ջոկատներ, ձևականորեն իհարկե կայսրության դրոշի ներքո, սակայն հաճախ փաստացի սեփական հայեցողությամբ, սելջուկյան արշավանքների մոլթ տարիներին գործում էին Բյուզանդական կայսրության ամայացված ու ասպատակված արևելյան տարածքներում: Այս առումով պետք է նշել, որ առանձին նորմանական ջոկատներ նույնիսկ հայտնվում էին ծառայության մեջ Բյուզանդական կայսրության հարևան պետություններում: Եվ այսպես, Արևելքն ընդհանուր առմամբ ծանոթ էր նորմաններին, որոնք կազմում էին խաչակիրների կորիզն ու նրանց, որպես ամբողջություն դիտարկելիս, կարևորագույն տարրերից մեկը և, եթե մի որևէ պրովանսցու կամ բավարացու համար Արևելքն ու մահմեդականներն իրենցից մի ինչ-որ հեռավոր և անհասկանալի բան էին ներկայացնում, ապա նորմանները որոշակի գիտելիքներ այս ոլորտում այնուհանդերձ ունեին ու դա խաչակրաց I արշավանքի ընթացքում ընդհանուր գործին զգալի օգուտ տվեց:

Նորմաններից զատ, որոնք իրենցից ինքնին ներկայացնում էին արշավանքի ելած խաչակիրների, թեև համեմատականորեն փոքր, սակայն կարևոր մասը, խաչի ռազմիկների բանակում առկա էին նաև մարտիկներ Եվրոպայի գրեթե բոլոր ծայրերից, ընդ որում, արեգակի ճառագայթների սկզբունքով, հիմնական մասը կազմում էին Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպայի բնակիչները, իսկ հետո արդեն՝ նվազող չափով՝ այլք: Եվ այսպես, կոպիտ ասած, խաչակրաց I արշավանքի մասնակիցների հիմնական մասը կազմում էին հենց ֆրանսիացիները, գերմանացիները և իտալացիները, թեև խաչակիրների շարքերում կային նաև մարդիկ Եվրոպայի ավելի ծայրամասային հատվածների բնակիչներից, ինչպիսիք էին օրինակ շոտլանդացիները, իռլանդացիները, իսպանացիները, դանիացիները, շվեդները, նորվեգացիները, լեհերը և այլք: Մի խոսքով, թերևս, կարելի է ամրագրել, որ խաչակրաց I արշավանքը XI դարի կաթոլիկ աշխարհի համատեղ ձեռքի գործն էր:

## **Գլուխ 2**

### **Խաչակրաց I արշավանքի ղեկավար կազմի ընդհանուր բնութագիրը**

Խաչակրաց արշավանքի առաջնորդներին, որոշակի պայմանականությամբ, կարելի է բաժանել երկու մասի.

- Ֆրանսիական խմբակցություն,
- Նորմանական խմբակցություն:

**Ֆրանսիական խմբակցության** առաջնորդներն էին.

1. **Գոտֆրիդ Բուլյոնացի:** Բուլյոնի կոմս (1076-1096) և Ներթին Լոթարինգիայի դուքս (1087-1096), Բուլյոնի կոմս Էստաշի որդի Գոտֆրիդը ծնվել էր 1060 թվականի սեպտեմբերի 18-ին: Մինչև Խաչակրաց I արշավանքը Գոտֆրիդն արդեն իսկ հասցրել էր մասնակցել այն պայքարին, որը Զոմմեական Սրբազան կայսրության կայսր Զենրիխ IV-ը (1084-1105) մղում էր Զոմմի պապ Գրիգոր VII-ի (1073-1085) դեմ՝ հանդես գալով կայսեր օգտին: Ահա հենց այդ պայքարի ընթացքում էլ Գոտֆրիդը առաջին անգամ դրսևորեց իր ռազմական ունակությունները<sup>1</sup>: Զարկ է նշել, որ, մինչ կկանգնեի Խաչակրաց I արշավանքի գլուխ, Գոտֆրիդը վաճառեց կամ գրավ դրեց իր ողջ գույքը, այդ թվում նաև Բուլյոնի կոմսությունը<sup>2</sup>, իսկ այդ հանգամանքը մի կողմից երիտասարդ կոմսի ձեռքը զգալի ֆինանսական միջոցներ էր տալիս, որն իր հերթին հնարավորություն էր ապահովում հաջող գործել ամենատարբեր իրավիճակներում, բայց մյուս կողմից էլ այրում էր նահանջի բոլոր կամուրջները: Իրոք, Գոտֆրիդն այժմ պետք է կամ հաղթեր և իր համար նոր տիրույթ ձեռք բերեր Արևելքում, կամ էլ ինչ-որ տեղ Եվրոպայում իր օրերն ավարտեր որպես սովորական մի ասպետ: Գոտֆրիդը ոտքից գլուխ մի իսկական ասպետ էր, ուներ հսկայական ուժ, ասպետական մեծ փորձառություն և ի վիճակի էր ղեկավարել խաչակիրների խոշոր բանակը, սակայն դրա հետ միաժամանակ նա նաև որոշակիորեն ուղղամիտ մի մարդ էր և չէր տիրապետում խորամանկության բավարար պաշարի, որն օդի ու ջրի պես անհրաժեշտ էր մոտակա արտակարգ իրավիճակներում,

2. **Էստաշ Բուլյոնացի:** Բուլյոնի կոմս Էստաշը (1088-1125)՝ Գոտֆրիդի ավագ եղբայրը, ծնվել էր մոտավորապես 1059 թվականին: Նա հորից ժառանգել էր Բուլյոնի կոմսությունը, ոչ փոքր տիրույթներ ուներ նաև Անգլիայում և ի վիճակի էր մարտադաշտ դուրս բերել 120 ասպետ, ինչն իր ժամանակի համար ծանրակշիռ մի արդյունք էր: Էստաշը, որն ինքն էլ զգալի զորական ունակությունների և մեծ ֆիզիկական ուժի տեր մի մարդ էր, դրա հետ միաժամանակ նաև իրեն որոշակիորեն զուսպ էր պահում ու չէր ձգտում առաջին դերերին, չնայած նրա հենց միայն դիրքն իսկ իր համար հաճախ ապահովում էր նույն այդ դերերը: Ի տարբերություն իր փոքր եղբոր, որը ապագայում ընդհանրապես չէր նախատեսում վերադառնալ Եվրոպա, Էստաշը ջանադրաբար և մինչև վերջ կատարեց իր ուխտը՝ դրա հետ միաժամանակ նաև նախատեսելով վերադառնալ Եվրոպայում գտնվող սեփական տիրույթներ: Արդյունքում, չնայած այն բանին, որ ավագության հարցով առաջնությունը Էստաշինն էր, Խաչակրաց I արշավանքում նա մեծապես մնում էր իր փոքր եղբայր Գոտֆրիդի ստվերում,

3. **Բալդուին Բուլոնացի:** Էստաշի և Գոտֆրիդի երրորդ ու ամենափոքր եղբայր Բալդուինը ծնվել էր մոտ 1061 թվականին: Չնայած բարձր ծագմանը, սակայն, Բալդուինն իրենից, ըստ Էության, ներկայացնում էր «ժառանգությունից զրկված ասպետի» դասական մի տիպար և, ինչպես ակնհայտ է նրա իսկ գործողությունների վերլուծությունից, նա Աստծո գերեզմանն ազատելու գործին լծվել էր ամենից առաջ հենց Արևելքում սեփական տիրույթներ ձեռք բերելու ու սեփական իշխանությունը ունենալու համար: Բալդուինը խենթության աստիճան քաջ էր և շատ խորամանկ, տիրապետում էր ասպետական գործի բոլոր նրբություններին, թեև մեծ բանակների կառավարման գործը նրան հաճախ դժվար էր տրվում, նա կենցաղային մեծ խելքի ու խորաթափանցության տեր մի անձնավորություն էր, ուներ առաջնակարգ դերասանական ունակություններ և անձնական հմայք, ընդ որում իր առջև դրված նպատակներին հասնելու համար նա հաճախ կանգ չէր առնում միջոցների առաջ: Ստիպված լինելով մնալ իր երկու ավագ եղբայրների հովանու տակ՝ արշավանքի ընթացքում Բալդուինն այնուհանդերձ անընդհատ գործում էր սեփական հայեցողությամբ՝ փորձ կատարելով, եթե նույնիսկ առաջին դերերի վրա էլ դուրս չգալ, ապա, համենայն դեպս, գոնե ամեն կերպ ընդգծել իր կարգավիճակը,

4. **Ստեփան Շարտրացի:** Բլուայի, Բրիի, Շարտրի և Մոի կոմս 1089 թվականից, Շամպայնի պֆալցգրաֆ և, արդյունքում, եկեղեցու կողմից իր տեր, Ֆրանսիական թագավորության արքա Ֆիլիպ I-ի (1060-1108) մերժման կամ բանադրանքի ֆոնին հանդես գալով որպես նույն այդ

<sup>1</sup> Տե՛ս՝ Մ. Виймар "Крестовые походы", СПб 2006, стр. 36.

<sup>2</sup> Տե՛ս՝ Մ. Виймар "Крестовые походы", СПб 2006, стр. 50.

թագավորության ամենահզոր տիրակալ, Ստեփանը ծնվել էր մոտավորապես 1045 թվականին և առաջին արշավանքի առաջնորդների ընդհանուր շարքում լիովին ի վիճակի էր զբաղեցնել առաջին տեղը, սակայն դրա համար, այն բացառիկ պայմաններում, որում ընթանում էր արշավանքը, նրան չհերիքեցին անձնական հատկանիշները: Արդյունքում՝ Ստեփանը, այն էլ միայն առժամանակ, հազիվ միայն մնում էր առաջնորդների խմբում: Ստեփանի վարկը ուժեղ անկում ապրեց արդեն Նիկիայի պաշարման ժամանակ, սակայն ավելի շատ՝ հետագայում, երբ բոլորը նրա վերաբերվում էին ավելի քան սառը, իսկ այն բանից հետո էլ, երբ նա, կիսատ թողած Անտիոքի պաշարումը, լքեց խաչակրաց գործը և հեռացավ սկզբում Ալեքսանդրեկ, իսկ հետո արդեն՝ Ալեքսեյ I-ի տիրույթներ, նրան գրեթե պաշտոնապես բանադրանքի ենթարկեցին: Ստեփանը զգացմունքային և տպավորվող մի անձնավորություն էր, որին հաճախ չէին հերիքում ոչ ասպետական խիզախությունը, ոչ այնքան անհրաժեշտ ավանտյուրիզմը, ոչ էլ նույնիսկ՝ կամային հատկանիշները,

**5. Զյուզդ Մեծ:** Վերմուռդի և Վալուայի կոմս (1080-1102), Ֆրանսիական թագավորության արքա Զենրիխ I-ի (1027-1060) որդին ու Ֆիլիպ I-ի եղբայր Զյուզդն ծնվել էր 1057 թվականին: Ինչպես և Ստեփանի դեպքում, ի սկզբանե ենթադրվում էր, որ այդ հենց նա պետք է հանդես գա արշավանքի գործնական ղեկավարի դերում, սակայն, ինչպես նույն Ստեփանի դեպքում եղավ, դրան խանգարեց կամային անհրաժեշտ հատկանիշների պակասը: Զյուզդն քաջ էր, սակայն նրան հաճախ չէին հերիքում անձնական հմայքը և կամքի ուժը, ինչի արդյունքում նա հազիվ միայն մնում էր արշավանքի առաջնորդների շարքում,

**6. Ռայմոնդ Տուլուզցի:** Տուլուզի կոմս (1088-1105), Պրովանսի մարկիզ և Նարբոնայի դուքս Ռայմոնդը ծնվել էր մոտավորապես 1042 թվականին ու մինչև Խաչակրաց I արշավանքը արդեն հասցրել էր իր մասնակցությունը բերել Պիրենեյան թերակղզում ընթացող Ռեկոնքիստային, իսկ 1071 թվականին էլ նա ուխտագնացության մեկնեց Երուսաղեմ, ընդ որում այդ ընթացքում սելջուկները գերեցին նրան և զրկեցին մեկ աչքից: Ռայմոնդը Ֆրանսիայի հարավի և նույնիսկ Իսպանիայի հյուսիսի ընդունված առաջնորդներից մեկն էր, նա հսկայական հարստության տեր էր և մահմեդականների դեմ պատերազմի զգալի փորձ ուներ: Կոմսը քաջ էր, համառ, կամային և իրենից ներկայացնում էր խորապես հոգևոր մի անձնավորություն, սակայն դրա հետ միաժամանակ էլ իր հայացքներով նա նաև որոշակիորեն սահմանափակ էր, չունեւ ուղեղի ճկունության անհրաժեշտ աստիճան, դժվար էր ընկալում իրավիճակի փոփոխությունները ու հարմարվում դրանց: Հարկ է նշել, որ Ռայմոնդ Տուլուզցու հետ միասին գործում էր նաև արշավանքի ճանաչված հոգևոր առաջնորդ, Լե-Պյուի քաղաքի եպիսկոպոս Ադեմար Մոնտեյլացին, որն իր խելքով, խորը հավատով և անձնական հմայքով ոչ միայն հաջողությամբ լրացնում էր Ռայմոնդին, այլև՝ արշավանքի մյուս առաջնորդներին,

**7. Ռոբերտ Նորմանդացի:** Նորմանդիայի դուքս (1087-1106) Ռոբերտը՝ Անգլիայի հանրահայտ նվաճող Վիլհելմ I Նվաճողի (1066-1087) որդին, ծնվել էր 1054 թվականին: Հայրը, սակայն, որն իր պատճառներն ուներ չսիրելու որդուն, ի վերջո սեփական ժառանգորդ հռչակեց ոչ թե Ռոբերտին, այլ նրա եղբայր Վիլհելմին՝ Վիլհելմ II-ին (1087-1100): Արդյունքում՝ Ռոբերտը մինչև կյանքի վերջն էլ անդադար պայքար էր մղում իր իրավունքների համար, սակայն հաջողության փոխարեն հաճախ անհաջողության էր մատնվում և, երբեմն, նույնիսկ կորցնում էր սեփական տիրույթները Նորմանդիայում: Այսպիսով՝ իր ժամանակի Եվրոպայում ունենալով անկասկած բարձր դիրք, Ռոբերտի նույն այդ դիրքը գործնականում շատ անկայուն էր և դա մեծապես արժեզրկում էր նրա քաղաքական գործունեությունը: Ռոբերտը մի իսկական ասպետ էր և, չնայած ցածրահասակությանը, մի շատ քաջ, եռանդուն ու գործունյա անձնավորություն էր,

**8. Ռոբերտ Ֆլանդրիացի:** Ֆլանդրիայի կոմս Ռոբերտը ծնվել էր 1065 թվականին և իր երկրամասում հսկայական հեղինակություն ուներ: 1085-1091 թվականներին, մինչև հայրը ուխտագնացության էր մեկնել Սուրբ երկիր, նա հոր անունից կառավարում էր Ֆլանդրիան: Ռոբերտը ուժեղ էր և քաջ, նա համառ էր ու համբերատար կերպով տանում էր ռազմական արշավանքի բոլոր դժվարությունները,

**9. Վելֆ Բավարացի:** Բավարիայի դուքս (1070-1077, 1096-1101) Վելֆը ծնվել էր մոտավորապես 1035 թվականին: Դուքսը քաջ և գործունյա անձնավորություն էր, թեև հաճախ՝ ոչ հետևողական,



10. **Բալդուին Բուրգոնի:** Բալդուին Բուրգոնի՝ Ռետելյի կոմս Զյուգոյի (մոտ 1081-1118) երրորդ որդին, ըստ սկզբնաղբյուրների մայրական կողմից մի ինչ-որ ազգական էր գալիս երեք եղբայրներ Գոտֆրիդին, Էստաշին և Բալդուինին: Արդյունքում, թեև առայժմ անհնար է խոսել ազգակցական կապի կոնկրետ աստիճանի մասին, այնուհանդերձ փաստը, որն արտացոլված է շատ սկզբնաղբյուրներում, կասկածի ենթակա չէ: Բալդուին Բուրգոնի ծնվել էր մոտավորապես 1075 թվականին և իրենից ներկայացնում էր «ժառանգությունից զրկված ասպետի» հերթական դասական մի տիպար: Երրորդ որդու կարգավիճակը Բալդուինին Ռետելյի կոմսության ժառանգության նույնիսկ փշրանքն իսկ չէր խոստանում և արդյունքում նա առանց որևէ տատանումի միացավ առաջիկա արշավանքին: Գերադասելով գործել հիշատակված երեք ուժեղ եղբայրների հովանու ներքո, որոնք մորական կողմից, ինչպես արդեն ասվեց, իր ազգականներն էին, Բալդուին Բուրգոնի հատուկ ընկերական հարաբերություններ հաստատեց հատկապես իր անվանակից Բալդուին Բոլոնացու հետ, որն ամեն կերպ հովանավորում էր նրան և հետը վերցնում էր բոլոր կարևոր գործողություններին: Բալդուին Բուրգոնի խիզախ զորական էր և, ընդհանուր առմամբ՝ ոչ վատ մի ասպետ, սակայն նրան հաճախ պակասում էին զորավարական ունակությունները, իսկ երբեմն նաև՝ վճռականությունը,

11. **Զյուգո Սեն-Պոլ:** Սեն-Պոլի կոմսի (1083-1130) ծննդյան ճշգրիտ թվականը հայտնի չէ, սակայն խաչակրաց I արշավանքի ընթացքում նա հանդես էր գալիս որպես տարիքն առած մի անձնավորություն, որը, ըստ անուղղակի տվյալների, պետք է ծնված լիներ 1040-ական թվականների մոտակայքում: Զյուգոն և նրա որդի Անգերանը, հանդես գալով որպես Ստեփան Շարտրացու վասալներ, հսկայական խիզախություն դրսևորեցին արշավանքի բոլոր փուլերում՝ գործելով մեծ եռանդով ու ճարակությամբ:

**Նորմանական խմբակցության առաջնորդներն էին.**

1. **Բոհեմունդ Տերենտացի:** Ապուլիայի դուքս Ռոբերտ Գվիսկարի որդի և Տերենտի առաջին իշխան (1088-1111) Բոհեմունդը ծնվել էր 1054 թվականին: Հսկայական ֆիզիկական ուժի, ճարակության և հմայքի տեր այս մարդը դրա հետ միաժամանակ նաև ոչ պակաս խորամանկության ու գործնական խելքի տեր էր, սակայն, չնայած այդ ամենին, նա իրենից ևս, ըստ էության, ինչ-որ տեղ այնուհանդերձ ներկայացնում էր «ժառանգությունից զրկված ասպետների» արժանահիշատակ դասակարգի մի յուրօրինակ ներկայացուցիչ: Իրոք, չնայած որ ակտիվ մասնակցությունն էր բերել հոր կողմից Բյուզանդական կայսրության դեմ նախորդ տասնամյակում մղվող ռազմական գործողություններին և արժանիորեն կարող էր հավակնել նույն այդ հոր ժառանգորդի դերին, նա այնուհանդերձ ի վերջո զրկվեց ժառանգությունից, քանի որ Ռոբերտ Գվիսկարի առաջին ամուսնությունը, որից էլ հենց ծնվել էր Բոհեմունդը, ամուսնու ու կնոջ անընդունելի արյունակցական հարազատության պատճառով արդյունքում հայտարարվեց անօրինական: Այսպիսով՝ Բոհեմունդը հայտնվեց բաստարդի աննախանձ կարգավիճակում, սակայն Բոհեմունդը Բոհեմունդ չէր լինի, եթե համակերպվեր դրա հետ: Արդյունքում՝ հոր մահից հետո նա դաժան հակամարտության մեջ մտավ հոր կողմից իր արյունակից, իսկ մոր կողմից էլ խորթ եղբայր, Ապուլիայի դուքս Ռոջերի (1085-1111) հետ և ի վերջո հիմնադրեց Տերենտի իշխանությունը՝ դառնալով նրա հիմնադիր իշխան: Ամենայն եռանդով ընդունելով արշավանքի ելնելու կոչը՝ Բոհեմունդն իր ուժերով ամենաակտիվ մասնակցությունը բերեց նույն այդ արշավանքին, թեև տակ հավաքեց նորման անգլուսա ռազմիկներին և իր համար արժանի կերպով ապահովեց կատաղի այս մարդկանց ընդունված ռազմական առաջնորդի դերը,

2. **Տանկրեդ Տերենտացի:** «Բարի» մականվանյալ Օդոյի և Բոհեմունդի հարազատ քույր Էմմայի որդի Տանկրեդը ծնվել էր 1072 թվականին: Տանկրեդը՝ խաչակրաց արշավանքների այդ փառահեղ հերոսն և ասպետականության հայելին, հսկայական ֆիզիկական ուժի, խիզախության, խելքի, խորամանկության, հեռատեսության ու զորավարական ունակությունների տեր մի մարդ էր, որը, սեփական համեստ ծագման արդյունքում ստիպված լինելով գործել իր քեռի Բոհեմունդի սովորում, այնուհանդերձ նույն այդ դերի մեջ զգալի ազատություն էր վայելում: Նա միակն էր խաչակիրների առաջնորդներից, որը այդպես էլ վասալական երդում չտվեց Բյուզանդական կայսրության կայսեր և միակն էր 1100 թվականից հետո հանդես եկած խաչակիրների առաջնորդների իր սերնդում, որը ոչ մի անգամ չհայտնվեց գերության մեջ: Տանկրեդի հետ

միասին արշավանքի սկզբում գործում էր նաև նրա շատ սիրելի եղբայր Գիյոմը, որը, սակայն, զոհվեց Դորիլեոնի 1097 թվականի հուլիսի 1-ի ճակատամարտում,

**3. Ռիչարդ Սալերնացի:** Պրինչիպատոյի կոմս Ռիչարդը ծնվել էր մոտավորապես 1060 թվականին: Նա Ռոբերտ Գվիսկարի եղբայր Վիլյամի որդին էր և գործում էր իր հորեղբորորդի Բոհեմունդի հովանու ներքո: Ռիչարդը մի քաջ, հաշվենկատ ու դաժան անձնավորություն էր, ընդ որում հաճախ նրան չէր հերիքում մտահորիզոնի լայնությունը և նա պատրաստ չէր մեծամասշտաբ գործողությունների,

**4. Ռոջեր Սալերնացի:** Ռիչարդի որդի Ռոջերի ծննդյան կոնկրետ թվականը հայտնի չէ, սակայն անուղղակի որոշ հանգամանքներ հաշվի առնելով կարելի է ենթադրել, որ նա ծնվել էր ինչ-որ տեղ 1080-ական թվականների առաջին կեսին: Այս ասպետը, քայլելով հոր գործունեության սահմաններում, շատ քաջարի մի անձնավորություն էր, ուներ հսկայական ֆիզիկական ուժ ու զորական հմտություն, սակայն նրան հաճախ պակասում էին մտահորիզոնի լայնությունը և զորավարական ունակությունները:

Եվ այսպես, ինչպես ակնհայտ է վերևում շարադրվածից, երկու ղեկավար խմբակցությունների ուժերն ակնհայտորեն հավասար չէին ու դրանք ամենևին էլ Նորմանական խմբակցության օգտին չէին, որը զիջում էր Ֆրանսիականին և քանակական առումով, և տիտղոսների տեսանկյունից և առկա ռեսուրսների քանակի առումով: Սրան հակառակ, սակայն, Նորմանների կողմում էր ավելի կազմակերպված և Արևելքում մարտական գործողություններ վարելու համար առավել հարմարեցված ռազմական մեքենան, իսկ Նորմանական խմբակցության անդամներն էլ իրար հետ կապված էին ոչ միայն շահերի ու հետաքրքրությունների, այլև ազգակցական կապերի և միմյանց հետ անցած ռազմական ուղու ամուր շղթաներով: Ոչ պակաս նշանակություն ուներ նաև այն հանգամանքը, որ Նորմանական խմբակցության առաջնորդներն իրենցից ներկայացնում էին մարդիկ, որոնք ամեն ինչին հասել էին սեփական ջանքերով, խելքով, ուժով և բնավորության դրական գծերի առկայության շնորհիվ: Իր հերթին, Նորմանական խմբակցության օգտին էր նաև այն հանգամանքը, որ Ֆրանսիական խմբակցությունը հաճախ ի վիճակի չէր հանդես գալ որպես մեկ ամբողջություն և համակարգված կերպով, իսկ այս խմբակցության որոշ ներկայացուցիչներ էլ ոչ վատ հարաբերություններ ունեին Նորմանների հետ, ինչպես օրինակ՝ Ռոբերտ Նորմանդացին և Ռոբերտ Ֆլանդրիացին, կամ գերադասում էին գործել ըստ սեփական հայեցողության, ինչպես օրինակ՝ Ռայմոնդ Տուլուզցին:

### Գլուխ 3

#### Խաչակրաց I արշավանքի պետաիրավական կազմի ընդհանուր բնութագիր քրիստոնյաների կողմում

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում տարածաշրջանում հատուկ խաղացող էր Բյուզանդական կայսրությունը՝ ծեծված և թուլացած, սակայն այնուհանդերձ դեռևս բավականին ուժեղ մի տերություն, որը կազմակերպչական հսկայական ռեսուրս ուներ: Խաչակրաց I արշավանքի սկզբի վիճակով կայսրության գլուխ էր կանգնած Ալեքսեյ I-ը, որը ծնվել էր 1056 թվականին և որին ճակատագիրը կայսրության ղեկի մոտ բերեց այդ տերության համար ամենածանր մի պահի: 1096 թվականի վիճակով, սակայն, Ալեքսեյ I-ին արդեն մեծապես հաջողվել էր կայունացնել իրավիճակը և, եթե նախկինում նա ինքն էր օգնության խնդրանքներ ուղղում եվրոպական երկրներ, ապա այժմ, երբ իրավիճակն արդեն որոշակիորեն փոխվել էր դեպի դրականը, սեփական տիրույթներում ռազմունակ ուխտավորների անկանխատեսելի բազմություն տեսնելու հեռանկարը վերջինիս որևէ կերպ չէր հրապուրում:

Իրոք, 1090-ական թվականների կեսերին արտաքին սպառնալիքները կայսրության համար արդեն այնքան էլ արդիական չէին, իսկ այդ պայմաններում էլ Ալեքսեյ I-ն իր հերթին, որպես կայսերական մի իսկական ազնվական և նախկին հզոր կայսրերի հավակնությունների հետևորդ, պետք համարեց հիշել ամեն ինչ՝ սկսած 1054 թվականի քրիստոնեական բաժանումից ու Իտալիայի կորստից, վերջացրած քրիստոնեական աշխարհում Հռոմի պապի ուժեղացող հավակնություններով և իտալական Նորմանների հետ հենց վերջերս ավարտված պատերազմով: Ալեքսեյ I-ը, ինչպես արդեն ասվեց, սկզբունքորեն վատ մարդ չէր և, որպես քաղաքական ու

ռազմական գործիչ, նա մի գլուխ բարձր էր կանգնած իր շատ ժամանակակիցներից, սակայն, կույր մղումը դեպի վաղուց արդեն հանգած կայսերական բացարձակությունն, արդյունքում, այնուհանդերձ, բերում էր քաղաքական կարճատեսության՝ բարդացնելով առանց այդ էլ լարված հարաբերությունները խաչակիրների հետ՝ դրանով մեծապես դժվարացնելով սրանց ուղին դեպի հաջողություն և արդյունքում օբյեկտիվորեն վնաս հասցնելով հենց նույն կայսրությանը: Կայսրության բանակը մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում կազմում էր մոտավորապես 70.000 ռազմիկ: Եվ ի վերջո պետք է ավելացնել, որ դե-յուրե, սակայն ոչ դե-ֆակտո, պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հետ ենթակայական վիճակում էր գտնվում Տրապիզոնի իշխանությունը՝ հայկական արմատներ ունեցող Թեոդորոս Գավրասի գլխավորությամբ:

Ալեքսեյ I-ի հետ իրենց հատուկ հարաբերություններն ունեին արևելյան քրիստոնեական և հատկապես հայկական տիրակալները, որոնք, ձևականորեն ընդունելով կայսեր գերիշխանությունը, իրականում կիսաանկախ իշխանությունների երկար մի շղթայով ձգվել էին Անտիոքի մարտիկների ամենաարևմտյան մասից ու Կիլիկիայից մինչև Եփրատ գետի ստորին հոսանքները Չայաստանում: Ամենաարևմտյանը՝ Արևմտյան Կիլիկիայում, գտնվում էին Գանձակից շրջակայքից սերող Նախկին սեպուհ Օշին Զեթումյանի տիրույթները, որը Ալեքսեյ I-ին ամենալավ վերաբերվող Չայոց տիրակալն էր: Դեպի ավելի արևելք, արդեն մեծապես Դաշտային Կիլիկիայի մի մասում և Լեռնային Կիլիկիայում, ձգվում էին 1095 թ-ի Նոյեմբերի 20-ին մահացած Ռուբենին հաջորդած Նրա որդի Կոնստանդին Ռուբինյանի (1095-1100) տիրույթները, որն իրեն համարում էր ոչ միայն սերունդը, այլ նույնիսկ իրավահաջորդը վաղուց արդեն հանգած Անիի Բագրատունիների թագավորության, իսկ արդյունքում՝ նաև՝ բոլոր հայերի առաջնորդը: Կոնստանդինը հատուկ հարաբերություններ ուներ կայսեր հետ և, գերծ մնալով բացահայտ ընդհարումից, այնուհանդերձ ապահովում էր փաստացի անկախ իր իշխանությունը: Կիլիկիայի արևելքում ձգվում էին Վասիլ Գող Կամսարականի (1086-1112) տիրույթները, որն ավելի համեստ սահմաններով, սակայն, ըստ էության, կրկնում էր Փիլարտոս Վարաժնունու իշխանությանը: Սկզբնաղբյուրներում Վասիլը հայտնի է «Գող» մականունով, ինչը կարող է ակնարկել այն կրողի կամ անցյալի վրա, երբ վերջինս, հնարավոր է, ավազակ էր եղել, կամ, որ, ավելի հավանական է, Վասիլն այդ մականունը ստացել էր այն պատճառով, որ գերադասում էր անակնկալ հարձակումների մարտավարությունը և ժամանակակիցներից շատերի կողմից ընկալվում էր որպես «հաղթանակը գողացող»: Այսպես թե այնպես, սակայն Վասիլը չէր ենթարկվում գործնականում ոչ-ոքի և քրիստոնյաների ու մահմեդականների հետ բարդ հարաբերությունների հորձանուտում պահպանում էր իր փաստացի անկախ գոյությունը: Դեպի ավելի արևելք՝ Եփրատի վերին հոսանքում ձգվող հայտնի գետանցման մոտ, սկսվում էին Գաբրիել Մելիտեցու (1086-1102) տիրույթները: Գաբրիելն իրենից ներկայացնում էր քաղկեդոնություն ընդունած մի հայ, որը իրավաբանորեն ենթարկվում էր կայսրությանը, սակայն փաստացի անկախ կերպով տիրում էր Մելիտեին և հարակից տարածքներին: Ավելի հարավ, արդեն պաշտոնական Կոստանդնուպոլսից ավելի կախյալ վիճակում, գտնվում էին Թաթուլ Մարաշցու (1086-1104) տիրույթները, որոնց սիրտը Մարաշն էր: Եվ վերջապես էլ ավելի հարավ՝ արդեն Եփրատից դեպի արևելք, Ասորիքի գրեթե սահմանների վրա մոտավորապես այն վիճակում, որում Մելիտեում գտնվում էր Գաբրիելը, տիրում էր մեկ այլ հայ իշխան, ի դեմս Գաբրիելի աներ Թորոս Եդեսիացու (1086-1098): Չայ իշխանների ուժերը ներկայացված էին ոչ ավել, քան առավելագույնը մի քանի հազար ռազմիկներով յուրաքանչյուրը, ընդ որում պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ, բացառությամբ անձնական պահակազորի և ամրությունների մշտական կայազորների ռազմիկների, դրանք հիմնականում համալրված էին աշխարհագորայիններով՝ գուցե մարտունակ, բայց այնուհանդերձ մարդկանցով, որոնց համար ռազմական գործը հիմնական զբաղմունք չէր և որոնք իրենց իշխանի դրոշի տակ էին կանգնում միայն ըստ անհրաժեշտության: Բացի հիշատակված քիչ թե շատ ուժեղ իշխանություններից, սակայն, տարածաշրջանում կային ևս այլ մանր հայկական պետական միավորներ, որոնք, որպես կանոն, ներկայացված էին միայն մեկ ամրությամբ՝ Ծովք, Սևավերակ, Պիր, Կարկառ, և հիմնականում գործում էին Վասիլ Գող Կամսարականի գործողությունների շրջանակներում՝ յուրաքանչյուրն ունենալով մոտավորապես 500-ական ռազմիկ: Չայոց այլ քրիստոնյա թագավորությունները, ինչպես նաև Զարթիի ու

Կախերթի թագավորությունները գտնվում էին հեռու և ի վիճակի չէին եական ազդեցություն ունենալ խաչակրաց I արշավանքի ընթացքի վրա:

Հայերը, որոնք մինչ այս ականատեսներն էին դարձել սելջուկյան արշավանքների և իշխանության բոլոր սարսափներին, խաչակրաց I արշավանքում հանդես էին գալիս, կարծես, որպես խաչակիրների բնական դաշնակիցներ, որոնց նրանք ընկալում էին որպես ազատարարների: Մոտավորապես նույն կարգավիճակում էին գտնվում նաև տեղական ասորիներն ու հույները, չնայած վերջին խումբը մի քիչ յուրահատուկ դիրքորոշում ուներ և առիթի դեպքում հանդես էր գալիս կայսերական իշխանության օգտին:

#### **Գլուխ 4**

#### **Խաչակրաց I արշավանքի պետաիրավական կազմի ընդհանուր բնութագիր մահմեդականների կողմում**

Ամենաընդհանուր իմաստով խաչակիրների հակառակորդները մահմեդականներն էին, ինչպես նրանց կոչում էին նաև՝ «սարակինոսները» կամ «անհավատները»: Մոտավորապես այսպես էր պատկերացնում իր ապագա հակառակորդին միջին վիճակագրական խաչակիրը՝ իրականում նույնիսկ չպատկերացնելով էլ, սակայն, թե 1090-ական թվականների կեսերի վիճակով հարաբերություն ինչ բարդ շղթա է հասցրել ստեղծվել Մերձավոր Արևելքում:

Իրոք, 1096 թվականի վիճակով արդեն հետևում էին մնացել սելջուկյան «փառահեղ» արշավանքների ժամանակները, իսկ Սելջուկյան սուլթանության հզորության գագաթնակետն էլ արդեն անցյալում էր: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում սուլթանության ղեկին կանգնած էր Բերքիարուխը, որի իշխանությունը, սակայն, հեռու էր ամրությունից: Իրոք, նույն 1096 թվականի վիճակով միասնական Սելջուկյան սուլթանություն, ըստ էության, արդեն գոյություն չուներ, իսկ նոր ուժերը, որոնք գլուխ էին բարձրացնում, ամենևին էլ հետաքրքրված չէին Բերքիարուխի հաջողություններով: Այսպես, սուլթանության արևելքում իրեն բավականին ազատ էր զգում ապագա սուլթան և Բերքիարուխի եղբայր Սանջարը, իսկ արդյունքում էլ գործող սուլթանի համար սեփական սուլթանության ողջ արևելքն, ըստ էության, արդեն կորսված էր: Թեթև չէր վիճակը, սակայն, նաև սուլթանության արևմտյան շրջաններում, որտեղ Հայաստանը, Վրաստանը, Աղվանքն և Ատրպատականը Բերքիարուխի համար ևս գրեթե կորսված էին, քանզի այստեղ գերագույն տիրակալի յուրօրինակ մի կարգավիճակով գործում էր նրա հերթական եղբայր ու ապագա սուլթան Մուհամմեդ Տափարը, իսկ բուն Միջագետքում էլ խալիֆ ալ-Մուսթադհիդի (1094-1118) աննկատ դրդումներով սկիզբ էր առնում XII դարի արաբական ռազմաքաղաքական վերածնունդը: Մելիք-Շահի լավ ժամանակներում Սելջուկյան սուլթանության բանակի թվաքանակը հասնում էր 400.000 ռազմիկի, սակայն այժմ այդ թիվը բաժանված էր առնվազն երեք մասի, ընդ որում Սելջուկյաններից յուրաքանչյուրն իր խնդիրներն ուներ:

Իրոք, նույն Բերքիարուխի համար հեշտ չէր նաև Եփրատից անդին, որտեղ Ասորիքը փաստացի բաժանված էր միմյանց թշնամի և իրար փոխադարձաբար չվստահող ուժերի միջև, ի դեմս Անտիոքի Էմիրության, որտեղ իշխում էր արդեն իսկ հիշատակված Յադի-Սիանը, Հալեպի Էմիրության, որտեղ իշխանության ղեկին էր կանգնած Բերքիարուխի հորեղբոր որդի, երիտասարդ, փառասեր, սակայն սահմանափակ Ռիդվանը, ինչպես նաև Դամասկոսի Էմիրության, որտեղ իշխանությունը պահել հաջողացրեց Ռիդվանի եղբայր Դուկակը, որն ինքն էլ առանձնակի հատկանիշներով աչքի չէր ընկնում և սովորական մի միջակություն էր: Վերոհիշյալ պետական միավորների բանակները տատանվում էին մոտ 30.000-ական ռազմիկի սահմաններում յուրաքանչյուրը: Եվ վերջապես երբեմնի միասնական սուլթանության ամենաարևմուտքում, փլատակներից վեր հանելով հորենական իշխանությունը, Իկոնիայի սուլթանության ղեկին կանգնած էր երիտասարդ ու քաջարի Խլիճ-Արսլանը, որին հաջողվեց երկրորդ շունչ հաղորդել իր ժառանգությանը և ղնել այն ամուր հիմքերի վրա՝ ունենալով մոտ 50.000 ռազմիկ: Եվ այսպես, Սելջուկյան իշխանական գահատոհմում միասնություն չկար, երբ փոխադարձ թշնամությունը, ատելությունը, վիրավորանքներն ու, ամենագլխավորը՝ իշխանության կորստի վախը, կաթվածահար էին արել բոլորին՝ Բերքիարուխը սառել էր իրենց խնդիրներն ունեցող Սանջարի և

Մուհամմեդ Տափարի հետ վտանգավոր մրցակցության մեջ, Ասորիքում մրցում էին Ռիդվանս ու Դուկակը, իսկ սրանց բոլորին էլ վերին աստիճանի անվաստահությամբ հետևում էին Յադի-Սիանը և Խլիճ-Արսլանը: Հարկ է նշել, սակայն, որ միայն հիշատակվող ուժերով չէր, որ սահմանափակվում էին Մերձավոր Արևելքում իշխանության համար պայքարող ուժերը:

Ալլի-Արսլանի մահից հետո Մելք-Շահի թեթև ձեռքով իշխանության այս կամ այն մասին ձեռք էին մեկնել սեփական քոչվոր ցեղերի օղուզ առաջնորդները և, դրա հետ նաև՝ ռազմական ժամանակի զորավարները, որոնք հասցրել էին արժանանալ սուլթանի գովեստին: 1096 թվականի վիճակով սրանցից հարկ է առանձնացնել ամենից առաջ Դանիշմանյանների էմիրությունը, որը կառավարում էր բավականին ռազմունակ և տաղանդներից ամենևին էլ ոչ զուրկ մի զորավար, ի դեմս էմիր Ահմեդ Ղազիի: Վերջինս, լինելով մահմեդական աստվածաբանի որդի, իշխելով Փոքր Հայքի հարավ-արևմտյան և Կապադոկիայի արևելյան հատվածներում ու կենտրոն ունենալով Սեբաստիան, սերտ կապեր ուներ տեղի հայերի հետ և զգոն կերպով հետևում էր Խլիճ-Արսլանի գործողություններին՝ ձեռքի տակ ունենալով մոտ 30.000 հոգանոց մի բանակ: Իր ժամանակի մեկ այլ հայտնի զորավար ևս, որին հաջողվել էր սեփական իշխանություն ստեղծել, օղուզական Դոգեր ցեղի առաջնորդ, 1098 թվականին մահացած Արտուխ իբն Աքսաբի որդի, Հիսն-Զեֆի տեր Սուլեման իբն Արտուխն էր (1098-1105), որի ազգականները իրենց հերթին ևս տիրույթներ ունեին շրջակայքում: Սրանցից էին, օրինակ՝ Մարդինի տեր, հետագայում այդքան հայտնի դարձած Սուլեման իբն Արտուխի եղբայր Էլդազին, ինչպես նաև կրկին հետագայում մեծապես հայտնի դարձած նրա հորեղբորորդի Բալակը (1095-1098՝ Սամոսատում, 1105-1124՝ Խարբերդում), որը տիրում էր Սամոսատին: Այլ ոչ Մելջուկյաններից Սուլեման իբն Արտուխն ամենաշատն էր պայքարում Մելջուկյանների դատի համար և այդ ֆոնին լարված հարաբերություններ ուներ ամենից առաջ Ահմեդ Ղազիի հետ: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Հայաստանի տարածքում դեռևս գոյություն ունեին երկու քրդական էմիրություններ, ի դեմս արդեն գրեթե հանգած Մրվանյանների էմիրության Հայաստանի հարավում և զգալիորեն թուլացած Շադդադյանների էմիրության, որի կենտրոնը Անին էր: Կային նաև օղուզական Կարսի էմիրությունը, որի կենտրոնը Կարսն էր, Կարինի Սալդուխյանների էմիրությունը, Մանկուչակյանների էմիրությունը՝ Երզնկա կենտրոնով, Ինայանների էմիրությունը՝ Ամիդ կենտրոնով, ինչպես նաև Խարբերդի և Արզնի էմիրությունները:

Հիշատակված էմիրությունների բանակները կարելի է գնահատել ոչ ավելի, քան մինչև 10.000 ռազմիկի սահմաններում յուրաքանչյուրը: Տարածաշրջանի բոլոր այս խաղացողները մշտական լարված հարաբերությունների մեջ էին ինչպես մեկը մյուսի, այնպես էլ Մելջուկյանների և հատկապես Բերքիարուխի հետ՝ մշտապես ու բնականաբար վախենալով կորցնել իրենց իրավունքները, տիրույթները, իշխանությունը և կիսաանկախ դրությունը: Ողջ այս քաոսում որպես Բերքիարուխի իշխանության միակ հիմք կարող էր հանդես գալ միայն 1096 թվականի վերջին կործանված Ուկայյանների էմիրության վերջին էմիր Ալիի ձեռքից խլված Մոսուլը, որը վերածվել էր սուլթանական ներկայացուցչի նստավայրի: Այս քաղաքում, որպես կենտրոնական իշխանության ներկայացուցիչ, Բերքիարուխի անունից Հյուսիսային Միջագետքի և Ասորիքի կառավարումը փորձում էր իրականացնել Բերքիարուխի հավատարիմ գուլյամ Զեր-Բուդան (1096-1102): Խաչակիրների ապագա հակառակորդների ցանկը, սակայն, չէր սահմանափակվում միայն Մելջուկյան սուլթանության սահմաններում գործող տարաբնույթ խաղացողներով:

Յուրօրինակ, իսկ որոշ պայմաններում խաչակիրների նաև բնական հակառակորդի դերում էր հանդես գալիս Ֆաթիմյանների շիա խալիֆությունը, որը հենց վերջերս էր Ասորիքը զիջել Մելջուկյան սուլթանությանը, սակայն շարունակում էր անվերջ կերպով հավակնել այդ երկրամասին: Խաչակիրների առաջին հարվածը գալիս էր Մելջուկյան սուլթանությանը և դա վերջիններիս դարձնում էր Ֆաթիմյանների, կարծես թե, բնական դաշնակիցը, սակայն հետո, հավասար համեմատական այն բանին, ինչքան խաչակիրները շարժվում էին դեպի հարավ ու հատկապես հաշվի առնելով նրանց վերջնական նպատակակետն, ի դեմս Երուսաղեմի, հարաբերությունները պետք է անխուսափելիորեն հանգեին ընդհարման նաև սրանց հետ: 1096 թվականի վիճակով Ֆաթիմյանների խալիֆության փաստացի ղեկավարն էր երկրի ռազմական մեքենայի գլխավոր հրամանատարը, որը, անակնկալ եվրոպացիների համար, սակայն լիովին սպասելի նրանց համար, ովքեր ծանոթ էին Մերձավոր Արևելքի վերջին զարգացումներին,

մահմեդականություն ընդունած մի հայ էր, ի դեմս Պետրոսի որդի Աֆդալի: Աֆդալն իր ձեռքի տակ ուներ 200.000 հոգանոց, սակայն բազմամբոխ և ամենևին էլ իր մարտական հատկանիշներով չփայլող մի բանակ, որում, առանց որևէ ընտրության, ընդգրկված էին խալիֆության բնակչության բոլոր խավերի ներկայացուցիչները, այդ թվում նաև վարձկանները: Աֆդալի այս կամ այն չափի ազդեցության տակ էին գտնվում նաև Հարավային Ասորիքի և Պաղեստինի նավահանգստային կիսաանկախ քաղաքների կառավարիչները, որտեղ տիրում էին Ամմարյանների տոհմին պատկանող տիրակալները՝ յուրաքանչյուրն ունենալով մոտ 1.000-ական ռազմիկ:

Ահա այսպիսին բազմաբնույթ էր Մերձավոր Արևելքը և տարբեր հետաքրքրությունների ու ձգտումների կրող ահա այսպիսի տարաբնույթ ուժերի հետ էր վիճակված լինելու ընդհարվել դեպի Աստծո գերեզման ուղղություն բռնած խաչակիրներին: Այնուհանդերձ պետք է ավելացնել, սակայն, որ մահմեդականների նկատմամբ քրիստոնյաների կողմից առաջացրած ընդհանուր սպառնալիքի պայմաններում, հատկապես սկզբում, այս խառնամբոխը, բացառությամբ, թերևս, միայն Ֆաթիմյանների խալիֆության, խաչակիրներին հետ շարտելու հստակ մտայնությամբ այնուհանդերձ միավորվեց քիչ թե շատ միասնական մի մարմնում, սակայն այդ վիճակը, հատկապես անհաջողությունների պարագայում, ակնհայտորեն երկար չէր տևելու:

## **Գլուխ 5**

### **Խաչակրաց I արշավանքի երկրորդ և հիմնական փուլը**

Արդեն 1096 թվականի վերջին խաչակիրների բանակները սկսեցին հավաքվել Կոստանդնուպոլսի մոտ, որին դրանից հետո վիճակված էր լինելու դառնալ մի յուրօրինակ հավաքատեղի և անցողիկ մի կայան դեպի Սուրբ երկիր ճանապարհին: Այս կապակցությամբ մինչև առաջ անցնելը հարկ է ուշադրություն բևեռել մի հետաքրքիր հանգամանքի վրա:

Իրոք, դատելով ըստ ամենայնի, հայերն այնուհանդերձ տեղյակ էին սկիզբ առնող արշավանքի մասին և դա նրանց համար ոչ միայն անակնկալ չէր, այլև ավելին՝ նույն այս ժամանակ Կոստանդնուպոլսում էր գտնվում Վասիլ Գոդ Կամսարականի եղբայր Բագրատ Կամսարականը: Վերջինս, դատելով ըստ ամենայնի, խնդիր ուներ հասկանալ ու գնահատել իրավիճակը, ինչպես նաև՝ կապեր հաստատել խաչի ռազմիկների առաջնորդների հետ: Արդյունքում՝ Կամսարական իշխանին հաջողվեց հարաբերություններ հաստատել խաչակիրների և հատկապես Ֆրանսիական խմբակցության ղեկավարների հետ, ինչը հետագայում մեծապես օգտակար եղավ և հայերի, և խաչակիրների համար:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1096 դեկտեմբերի սկիզբ - 1097 ապրիլի կես - **Կոստանդնուպոլսի ճ-մ<sup>1</sup>**

Սկիզբ առած Խաչակրաց I արշավանքի պայմաններում առանձին խմբերով ժամանող խաչակիրները սկսեցին աստիճանաբար կենտրոնանալ **Կոստանդնուպոլսի մատույցներում**: 1096 թ-ի դեկտեմբերի սկզբից սկսած մինչև դեկտեմբերի 23 քաղաքի մոտ հավաքվեց նաև Գոտֆրիդ Բուլյոնացու, նրա եղբայրներ Էստաշ ու Բալդուին Բուլյոնացիների, ինչպես նաև մոր կողմից վերջիններիս ազգական Բալդուին Բուրգուն գլխավորած բանակը (80.000, որից 10.000 հեծյալ), ընդ որում Գոտֆրիդը միանգամից ընդունվեց ոչ միայն որպես յուրայինների, այլև այդ ժամանակ քաղաքի մոտ գտնվող խաչակիրների միասնական առաջնորդ: Որոշակիորեն չվստահելով նորեկներին, բայց միաժամանակ նաև ցանկանալով կիրառել նրանց ուժը Իկոնիայի սուլթանության դեմ

<sup>1</sup> Անանուն «Ֆրանկների գործերը», գիրք 1; Պետրոս Տուղբերդ «Երուսաղեմի արշավանքի պատմությունը», գլուխ 1; Ռոբերտ Ռեյմսցի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2; Գվիբերդ Նոմանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 2, գլուխ 6; Բոդրի Դուլացի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 1; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 9-15; Օրդերիկ Վիտայիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 6; Էբհարդ Աուրացի «Համընդհանուր ժամանակագրություն»; Գրենդորու Դուացի «Անտիոքի երգը», գլուխ 38-41; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 1, գլուխ 29, գիրք 2, գլուխ 7-9, 11; Աննա Կոմենենոս «Ալեքսիական», գիրք 10, մաս 9, 10; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 6; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; ալ-Ազիմի «Պատմություն»:

մղվող պայքարում՝ Ալեքսեյ I-ը, ապահովելով խաչակիրներին պարենամթերքով, միաժամանակ նաև աստիճանաբար քաղաքում կենտրոնացրեց Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000, այդ թվում Նիկեփոր Մլեհ Հայրը) և սկսեց համոզել Գոտֆրիդին հպատակության երդում տալ իրեն: Վերջինս, սակայն, սպասելով Նոր ժամանող ուժերին, հասկանալով, որ ժամանակն իր օգտին է աշխատում և մեծ հաշվով քիչ հիմքեր տեսնելով կայսրից կախման մեջ հայտնվելու համար, ամեն կերպ սկսեց ձգձգել այդ արարողությունը: Խաչակիրների բանակը, սակայն, աստիճանաբար սկսեց պարենի պակաս զգալ:

I փուլ – 1096 թ-ի դեկտեմբերի 23-ին խաչակիրները ասպատակեցին քաղաքի շրջակայքը՝ բավարարելով պարենամթերքի սեփական պահանջները և ձգտելով ստիպել Ալեքսեյի I-ին գնալ գիջումների:

II փուլ – 1096 թ-ի դեկտեմբերի 24-ին խաչակիրները կրկին ասպատակեցին քաղաքի շրջակայքը, սակայն ենթարկվեցին կայսերական բանակի հարձակմանը և որոշակի կորուստներ կրեցին: Այս պայմաններում Բալդուին Բուլոնացու գլխավորած խաչակիրները օրվա վերջում իրենց հերթին հարձակվեցին հակառակորդի վրա և պարտության մատնեցին վերջինիս՝ գերելով 60 հոգու: Հաջորդ օրը կնքվեց զինադադար, ըստ որի խաչակիրները պետք է հավաքվեին քաղաքի պարիսպների հյուսիսային հատվածի մոտակայքում՝ Լուկոս գետից հյուսիս և Ոսկե Եղջուր հրվանդանի հարևանությամբ:

III փուլ – 1097 թ-ի հունվարի սկզբին հարաբերությունները կրկին սկսեցին սրվել, որի արդյունքում կայսերական իշխանությունները հրաժարվեցին պարենամթերք տրամադրել, իսկ վերջինիս պակասը կրկին զգացած խաչակիրներն էլ, ի պատասխան դրա, կրկին սկսեցին ասպատակել ու ամայացնել քաղաքի շրջակայքը, ընդ որում հատկապես տուժվեցին քաղաքի պարսպի հյուսիսային հատվածների դիմաց գտնվող տարածքները: Միաժամանակ, կասկածելով, թե Ալեքսեյ I-ի մոտ բանակցությունների մեկնած անձիք գերվել են, Գոտֆրիդ Բուլոնացին մարտական վիճակի բերեց իր բանակը և ուժեղացրեց ասպատակությունները:

IV փուլ – Հունվարի 13-ին առավոտյան, իր հերթին ցանկանալով որևէ կերպ սանձահարել հակառակորդին, Ալեքսեյ I-ի բանակը (500) ափիանում իրականացրեց և աղեղների հարվածների տակ առավ հակառակորդի դասավորությունը: Միաժամանակ երբեմնի ապստամբ, հետո կուրացված Նիկեփոր Բրիեննոսի որդի, կայսեր աղջիկ Աննայի ամուսին Նիկեփորի գլխավորությամբ Սուրբ Ռոմանոսի դարպասներից դուրս եկավ մեկ այլ ու ավելի խոշոր ջոկատ (20.000)՝ փորձելով գրավել հիշատակված դարպասներից ավելի հյուսիս հոսող Լուկոս գետի կամուրջը և արգելել խաչակիրներին վերադառնալ գետից հարավ ձգվող տարածություններ: Այս պայմաններում խաչակիրները հեռամարտ սկսեցին Ոսկե Եղջուր հրվանդանի կողմից հարձակվող հակառակորդի հետ, սակայն որևէ հաջողության չհասան, քանի որ հարձակվողների հիմնական ուժերը կազմող թուրքապուլները ու պածինակները գերազանցում էին իրենց որակապես և հաջողությամբ չեզոքացնում էին վերջիններիս նետածիգների բանակական առավելությունը՝ հարկ եղած պարագայում վերադառնալով նավեր ու կրկին ափիանում իրականացնելով: Միաժամանակ Գոտֆրիդ Բուլոնացին, նկատելով գետի ուղղությամբ հակառակորդի իրականացրած շարժը, Բալդուինի գլխավորությամբ այդ կողմն ուղարկեց մի ուժեղ հեծյալ ջոկատ (500), որին հաջողվեց հակառակորդին կանխելով զբաղեցնել կամրջի երկու ելքերը և այն պահել խաչակիրների հսկողության տակ:

V փուլ – 1097 թ-ի հունվարի 13-ին կեսօրին, ցանկանալով այնուհանդերձ հետ խլել կամուրջը, Ալեքսեյ I-ի բանակը համակցված հարված հասցրեց վերջինիս, որն իրականացվեց հարավից՝ Սուրբ Ռոմանոսի դարպասների, ինչպես նաև հյուսիսից՝ Ադրիանապոլսի դարպասների, կողմից: Բռնկվեց և մինչև երեկո շարունակվեց համառ մարտը, ընդ որում Բալդուին Բուլոնացին, հիմնական ուժերով գործելով կամրջի հարավային ելքի ուղղությամբ, ի վերջո պարտության մատնեց և քաղաք շարտեց Նիկեփոր Բրիեննոսի ուժերին: Միաժամանակ հաջողությունը Բալդուինի ջոկատի կողմում եղավ

Նաև կամրջի հյուսիսային ելքի մոտ, որտեղ, գործելով արդեն թիկունքից հակառակորդին հարվածած խաչակիրների հիմնական բանակի հետ միասին, նրան ևս հաջողվեց հետ շարտել հակառակորդին, որը կորցրեց 160 զերի: Արդյունքում՝ կամուրջը մնաց խաչակիրների հսկողության տակ, որոնք դրանից հետո վերադարձան իրենց սկզբնական դիրքերը:

VI փուլ – 1097 թ-ի հունվարի 14-ից 20-ը խաչակիրները հիմնովին ասպատակեցին քաղաքի շրջակայքը՝ առաջանալով դեպի հյուսիս զգալի տարածության վրա:

VII փուլ – 1097 թ-ի հունվարի 20-ին Ալեքսեյ I-ը Գոտֆրիդ Բուլյոնացու մոտ բանակցությունների համար դեսպաններ ուղարկեց, սակայն նրանք ենթարկվեցին հարձակման, ինչը աստիճանաբար վերածվեց խոշոր ընդհարման, որի արդյունքում կողմերն ի վերջո վերադարձան ելման դիրքեր: Մի քանի օր անց կրկին սկիզբ առան բանակցություններ, որոնց արդյունքում Գոտֆրիդ Բուլյոնացին ի վերջո համաձայնեց վասալական երդում տալ Ալեքսեյ I-ին, թեև փետրվարի վերջին խոշոր ուժերով քաղաք ժամանած Բոհեմունդ Տերենտացու քողջորդի Տանկրեդ Տերենտացին այնուհանդերձ խուսափեց նման երդում տալուց: Վայելելով կայսեր աջակցությունը՝ խաչակիրների բանակը, որին միացել էր արդեն Ռայմոնդ Տուլուզցին, սկսեց աստիճանաբար անցնել Փոքր Ասիա և կուտակվել **Քաղկեդոնի շրջակայքում**:

VIII փուլ – Ապրիլի կեսին տեղ հասավ կոմս Ռեյնալդ Տուլոնցու գլխավորած բանակը (15.000): Նախնական բանակցություններից հետո, սակայն, կրկին ընդհարում սկսվեց, որի արդյունքում խաչակիրները, ենթարկվելով ծովի կողմից ափհանում իրականացված ուժերի հարձակմանը, ի վերջո դադարեցրին դիմադրությունը և համաձայնեցին դառնալ Ալեքսեյ I-ի վասալները:

Չայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 200 զինվոր, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

1097 թվականի փետրվարի 18-ին Վարդար գետի ճ-մ-ում (Կաստորիայի մոտ) Բոհեմունդ և Տանկրեդ Տերենտացիների, ինչպես նաև Ռիչարդ ու Ռոջեր Սալերնացիների գլխավորած խաչակիրները (2.000), որ մինչ այդ ուժերի մի մասով անցել էին գետը, անակնկալ հետ դարձան և հաղթեցին իրենց վերջապահի վրա հարձակված Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 1.000, այդ թվում պածիկներ) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկներին<sup>1</sup>: Ինչպես եղել էր նորմանների պարագայում, խնդիրներ եղան նաև Ռայմոնդ Տուլուզցու բանակի հետ, երբ 1097 թվականի մարտի վերջին նրա ռազմիկները Ռեդեստոսի ճ-մ-ում հաղթեցին իրենց վրա անակնկալ հարձակում գործել փորձող կայսերական բանակին<sup>2</sup>: Այս առումով հետաքրքիր է, որ, եթե քրիստոնյաների մոտ կար չհասկացվածություն և պառակտվածություն, ի դեմս խաչակիրների և Բյուզանդական կայսրության, ապա նույն վիճակն էր նաև նրանց հակառակորդների ճամբարում, երբ 1097 թվականի մարտի 22-ին Չալեպի եմիրության բանակը (մոտ 20.000) Կիննասրիսի ճ-մ-ում հաղթեց Դամասկոսի և Անտիոքի եմիրությունների միացյալ բանակին (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկներին (մոտ 2.000)<sup>3</sup>: Այս առումով կարևոր է նշել, որ նույն այս ժամանակ Խլիճ-Արսլանի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) 1097 թվականի ապրիլին դեռևս զբաղված էր Մելիտեի շրջակայքը ասպատակելով, թեև ի վերջո այն հետ քաշվեց<sup>4</sup>:

Առջևում Նիկիան, էր, սակայն, քանի որ արդեն այստեղ խաչակիրները հանդես եկան իրենց ողջ առկա կազմով, թերևս, արժե մի պահ կանգ առնել և քննարկել նրանց թվաքանակի հարցը: Խնդիրն իրապես խիստ կարևոր է՝ հատկապես հետագա իրադարձությունները ճիշտ հասկանալու տեսանկյունից: Իրոք, խաչակրաց I արշավանքում խաչակիրների թվաքանակի հարցը մինչ այժմ

<sup>1</sup> Անանուն «Փրանկների գործերը», գիրք 1; Պետրոս Տուղերդո «Երուսաղեմի արշավանքի պատմությունը», գլուխ 1; Ռոբերտ Ռեյմսցի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2; Ռաուլ Կանեսցի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 4-6; Գվիբերդ Նոժանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 3, գլուխ 1; Բողրի Դոլացի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 1; Օրդերիկ Վիտայիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 6; Չիգերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 13, 14:

<sup>2</sup> Անանուն «Փրանկների գործերը», գիրք 2; Պետրոս Տուղերդո «Երուսաղեմի արշավանքի պատմությունը», գլուխ 2; Ռայմոնդ Ամիլացի «Փրանկների պատմությունը, որ գրվեցին Երուսաղեմը»; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 20:

<sup>3</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Չալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>4</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 8:



բուն վեճերի տեղիք է տալիս: Ինքնին լինելով բարոյ և խճճված, ինչպես բանակների թվաքանակի հետ կապված ամեն մի խնդիր, այն առավել բարդանում է աղբյուրների հակասական տեղեկությունների ֆոնին: Չմտնելով հարցի քննարկումների մանրամասների մեջ և այս հարցում խորհուրդ տալով ծանոթանալ իմ աշխատանքներից մեկին<sup>1</sup>, այստեղ միայն սեղմ կերպով նշեմ իմ մոտեցումը հարցին:

Ըստ Աննա Կոմենտսի, Գոտֆրիդ Բուլյոնացու տրամադրության տակ կար 80.000 ռազմիկներից կազմված բանակ: Գոտֆրիդը ներկայացնում էր Յուսիս-արևելյան Ֆրանսիան հարակից շրջաններով և Յուսիսային Գերմանիան: Խաչակրաց I արշավանքը ձեռնարկողների շարքում ուժով սկզբունքորեն նրան հավասար կային ևս երկու անձիք՝ Յարավային և Կենտրոնական Ֆրանսիան, ինչպես նաև մասնակիորեն Կենտրոնական Գերմանիան ու Յուսիսային Իտալիան ներկայացնող Ռայմոնդ Տուլուզցին, ինչպես նաև Յուսիսային Ֆրանսիան ներկայացնող Ռոբերտ Ֆլանդրիացին: Մի կողմ թողնելով աղբյուրների հակասական տեղեկությունները՝ կարող ենք մոտավորապես ասել, որ նրանք ևս, ընդհանուր առմամբ, առաջնորդում էին մոտավորապես այնքան ռազմիկ, ինչքան Գոտֆրիդ Բուլյոնացին: Հիշատակված անձանց հետ միասին պետք է հիշատակել նաև Բոհեմունդ Տերենտացուն, որը ներկայացնում էր Կենտրոնական և Յարավային Իտալիան: Բոհեմունդը իր ռազմական ուժով զիջում էր առաջին երեքին և նրա բանակի թիվը կարող էր կազմել մոտավորապես 60.000 ռազմիկ: Այսպիսով՝ արդեն իսկ առկա է 300.000 ռազմիկներից կազմված մի բանակ: Այս թվին, սակայն, պետք է գումարել նաև մոտավորապես այդքան էլ կազմող աշխարհագրային-կամավորական բանակը: Այսպիսով՝ կարելի է զգալի վստահությամբ պնդել, որ խաչակրաց I արշավանքի հիմնական փուլին մասնակցել են մոտ 600.000 ամենատարբեր մակարդակի ռազմիկներ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1097 մայիսի 6 - հունիսի 19 - *Նիկիայի գրավումը*<sup>2</sup>

Գոտֆրիդ Բուլյոնացու, Էստաշ ու Բալդուին Բուլյոնացիների, Ռայմոնդ Տուլուզցու, Յուզո Մեծի, Ստեփան Շարտրացու, Ռոբերտ Նորմանդացու, Ռոբերտ Ֆլանդրիացու, Բալդուին Բուրգոն, Յուզո Մեն-Պուլի, Բոհեմունդ և Տանկրեդ Տերենտացիների, Ռիչարդ ու Ռոջեր Սալերնացիների և այլոց կողմից գլխավորվող խաչակիրները (600.000, որից 100.000 հեծյալ) Թաթիկի, Մանուիլ Բուստունիտի ու Սիստայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակի (2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 200, այդ թվում Բագրատ Կամսարականը) ուղեկցությամբ բազմաթիվ ջոկատների բաժանված, սակայն գործելով ընդհանուր ծրագրով, արշավանքի ելան Իկոնիայի սուլթանության դեմ: Ուժերը կենտրոնացնելով Նիկիայի շրջակայքում՝ քրիստոնյաները հյուսիսից, արևելքից և հարավից պաշարեցին քաղաքը Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 2.000), ընդ որում Գոտֆրիդ Բուլյոնացու ուժերը քաղաքը շրջափակեցին հյուսիսից, Բոհեմունդ Տերենտացուն՝ արևելքից, իսկ մի քիչ ուշ տեղ հասած Ռայմոնդ Տուլուզցուն՝ հարավից: Միաժամանակ, սակայն, արևմուտքում գտնվող Ասկանյան լճի կողմից քաղաքի

<sup>1</sup> Տես՝ Акопян М. И. «Первый крестовый поход и армяне (Столкновение миров и библейский народ)», Ереван 2019, стр. 37-44:

<sup>2</sup> Անանուն «Ֆրանկների գործերը», գիրք 2; Պետրոս Տուղբեղոյ «Երուսաղեմի արշավանքի պատմությունը», գլուխ 2; Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 4; Ռայմոնդ Աժիլացի «Ֆրանկների պատմությունը, որ գրավեցին Երուսաղեմը»; Անսելմ Ռիբեմունցի «Նամակ, ուղղված Ռեյմսի արքեպիսկոպոսին», նամակ առաջին; Ստեփան Շարտրացի «Նամակ Ադելին»; Գոդֆրուա, Ռայմոնդ և Դամիերտ «Նամակ պապին»; Բոհեմունդ, Ռայմոնդ, Գոդֆրիդ, Ռոբերտ Նորմանդացի, Ռոբերտ Ֆլանդրիացի և Էստաշ Բուլյոնացի «Նամակ պապին»; Ռոբերտ Ռեյմսցի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 3, գլուխ 1; Ռաուլ Կանեացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 14-17; Գվիբերդ Նոժանցի «Աստծո գործերը Ֆրանկների միջոցով», գիրք 3, գլուխ 3, 4; Բոդրի Դուլացի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 1; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 21-37; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 7; Էբհարդ Աուրացի «Համընդհանուր ժամանակագրություն»; Չիգերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»; Անանուն Հաբսբուրգցի «Հաբսբուրգյան ժամանակագրություն»; Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»; Հենրիխ Հանտինգտոնցի «Անգլների պատմությունը», գիրք 7; Վիլյամ Մալմսբերցի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Գրեկորոս Դուացի «Անտիոքի երգը», գլուխ 47-77; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 21, 23, գիրք 3, գլուխ 1-12, գիրք 4, գլուխ 1; Աննա Կոմենտոս «Ալեքսիական», գիրք 11, մաս 1, 2; Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տեղեկական պատմություն», գլուխ 64; Հովհաննես Պառլամեցի «Հիշատակարան 1098 թվականի»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Վասիլ Դպիր «Ժամանակագրություն»; Հեթում II «Տարեգրություն»; Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 244; ալ-Ազիմի «Պատմություն»:

շրջափակում չիրականացվեց, ինչը հնարավորություն տվեց թշնամու կայազորին կապ պահպանել սեփական հիմնական բանակի հետ:

I փուլ – 16 օր շարունակ քաղաքի կայազորը հետ մղեց քրիստոնյաների գրոհները: Այդ ընթացքում սեփական մայրաքաղաքի պաշարման մասին տեղեկացած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (50.000) սկսեց մոտենալ հակառակորդին:

II փուլ – Մայիսի 21-ի առավոտյան Իկոնիայի սուլթանության բանակի առաջապահը (10.000) հարավից հարձակվեց քրիստոնյաների վրա, սակայն հետ շարտվեց՝ կորցնելով 4.000 զինվոր:

III փուլ – Մայիսի 22-ի առավոտյան, նպատակ ունենալով ճեղքելով քաղաք մտնել, մարտի մեջ մտավ Խլիճ-Արսլանի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության հիմնական բանակը, շեղող հարվածը հասցնելով արևմուտքից, իսկ հիմնական հարվածը՝ հարավից, սակայն մինչև օրվա վերջ տևած մարտում այն ևս պարտություն կրեց՝ կորցնելով, այդ թվում 3.000 զեքի:

IV փուլ – Մայիսի վերջից մինչև հունիսի կես խաչակիրները պաշարողական մեթեանների լայն կիրառմամբ բազում գրոհներ իրականացրին, սակայն որևէ հաջողության չհասան: Անհաջողությամբ ավարտվեց նաև թունելի կիրառումը, քանզի, թեև պարսպի մի հատվածը արդյունքում փլուզվեց, սակայն հակառակորդն այն արագորեն վերականգնեց: Միաժամանակ, զգալով, որ առանց Ասկանյան լճի կողմից քաղաքի շրջափակման հաջողության հասնելը անհնարին է, քրիստոնյաները դիմեցին Ալեքսեյ I-ին և, ցամաքով քարշ տալով լիճ մտցնելով վերջինիս կողմից տրամադրված նավակներ, այդ կողմից ևս կտրեցին քաղաքի կապն արտաքին աշխարհի հետ:

V փուլ – Հունիսի 19-ին խաչակիրներն անցան համընդհանուր գրոհի և սկսեցին ներխուժել քաղաք: Չգալով, որ քաղաքի գրավումն անխուսափելի է՝ թշնամու կայազորը հանձնվեց Ասկանյան լճի կողմից քաղաքին մոտեցած Մանուիլ Բուլտումիտի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության նավատորմին:

Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցները՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 40.000 զինվոր:

1097 թվականի հունիսի սկիզբին սկսելով Տիանայի պաշարումը՝ Անտիոքի Էմիրության բանակը (մոտ 20.000) մինչև ամսվա վերջ մնաց այդ քաղաքի պարիսպների տակ, սակայն այդպես էլ չկարողացավ գրավել այն Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100)<sup>1</sup>: Խլիճ-Արսլանի առաջնային հոգսը, սակայն, արդեն ամենևին էլ, ըստ էության, թիկունքային և ոչինչ չնշանակող այդ քաղաքը չէր, այլ՝ խաչակիրների երկաթյա հորձանքը, որը արևմուտքից խորանում էր նրա տիրույթներում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1097 հուլիսի 1 – Ղոթիլեոնի ճ-մ (Նիկայից մոտ 100 կմ հարավ-արևելք)<sup>2</sup>

Թաթիկի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 200, այդ թվում Բագրատ Կամսարականը) ուղեկցությամբ հունիսի 26-ին Նիկիայից առաջխաղացումը վերսկսած և դեպի հարավ-

<sup>1</sup> Անանուն «Ֆրանկների գործերը», գիրք 4; Ռոբերտ Ռեյմսցի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 3, գլուխ 5; Գվիբերդ Նոժանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 4, գլուխ 1; Բողրի Դուլացի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 1; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 8:

<sup>2</sup> Անանուն «Ֆրանկների գործերը», գիրք 3; Պետրոս Տուղբերդ «Երուսաղեմի արշավանքի պատմությունը», գլուխ 3; Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 4, 5; Ռայմոնդ Աժիլացի «Ֆրանկների պատմությունը, որ գրավեցին Երուսաղեմը»; Անսելմ Ռիբեմունցի «Նամակ, ուղղված Ռեյմսի արքեպիսկոպոսին», նամակ առաջին; Բոհեմունդ, Ռայմոնդ, Գոդֆրիդ, Ռոբերտ Նորմանդացի, Ռոբերտ Ֆլանդրիացի և Էստաշ Բուլոնացի «Նամակ պապին»; Գոդֆրուա, Ռայմոնդ և Դամիբերտ «Նամակ պապին»; Ստեփան Շարտրացի «Նամակ Ադելին»; Ռոբերտ Ռեյմսցի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 3, գլուխ 2, 3; Ռաուլ Կանեսցի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 20-32; Գվիբերդ Նոժանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 3, գլուխ 5, գիրք 8, գլուխ 11; Բողրի Դուլացի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 2; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 38-43; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 7; Էբհարդ Աուրացի «Համընդհանուր ժամանակագրություն»; Չիզբերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»; Հենրիխ Հանտինգտոնցի «Անգլիկների պատմությունը», գիրք 7; Կիլյամ Մալմսբերցի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Գրենդորու Դուլացի «Անտիոքի երգը», գլուխ 85-101; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 13-14; Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 11, մաս 3; Մատթեոս Ուռշայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 64; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; իբև ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

արևելք շարժված խաչակիրները (մոտ 500.000) հունիսի 28-ին բաժանվեցին 2 զորասյան, որոնցից առաջինը Բոհեմունդ ու Տանկրեդ Տերենտացիների, Ռիչարդ և Ռոջեր Սալերնացիների, ինչպես նաև Ստեփան Շարտրացու գլխավորությամբ բռնեց որոշակիորեն կարճ՝ ուղիղ դեպի արևելք, իսկ հետո դեպի հարավ-արևելք տանող, ճանապարհը, իսկ մյուսը Գոտֆրիդ Բուլյոնացու, Էստաշ ու Բալդուին Բուլոնացիների, Ռայմոնդ Տուլուզցու, Յուզո Մեծի, Ռոբերտ Նորմանդացու, Ռոբերտ Ֆլանդրիացու, Բալդուին Բուրգուն և Յուզո Սեն-Պոլի գլխավորությամբ առաջացավ մի քիչ երկար՝ դեպի հարավ, իսկ հետո՝ կտրուկ դեպի արևելք, ուղղվող ճանապարհով։ Տեղեկանալով այդ մասին՝ Խլիճ-Արսլանի և Ահմեդ Ղազիի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության, ինչպես նաև Դանիշմանյանների, Անտիոքի, Յալեայի և այլ եմիրությունների միացյալ բանակը (200.000, որից 150.000 հեծյալ) կուտակվեց քաղաքից արևելք՝ պատրաստվելով անակնկալ հարձակում գործել քրիստոնյաների առաջին զորասյան վրա։ Հունիսի 30-ի երեկոյան քրիստոնյաների առաջին զորասյունը հասավ Դորիլեոնի հարթավայրի հյուսիս-արևմտյան ծայրամասին և ճամբարեց, իսկ արդեն հուլիսի 1-ի առավոտյան էլ, շարունակելով առաջխաղացումը, կեսօրին սկսեց մոտենալ Դորիլեոնից մոտ 10 կմ արևմուտք հոսող փոքր գետին, մինչդեռ երկրորդ զորասյան առաջապահ ուժերը հասան առավոտյան առաջին զորասյան կողմից լքված կայանատեղիին։

I փուլ – Հուլիսի 1-ի առավոտյան թշնամու բանակը հարձակում գործեց վերջին պահին վտանգի մասին տեղեկացված քրիստոնյաների առաջապահ զորասյան վրա։ Արդյունքում՝ բռնկվեց և մի քանի ժամ շարունակվեց համառ մարտ, որի հենց սկզբում Բոհեմունդը հատուկ սուրհանդակի միջոցով հարձակման մասին տեղեկացրեց մյուս զորասյանը։

II փուլ – Կեսօրին թշնամին, կեղծ նահանջով առաջ քաշելով հակահարձակման անցնել փորձող քրիստոնյաների հիմնական ուժերին, աղեղների հարվածի տակ առավ վերջինիս։ Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում քրիստոնյաները կորցրին 2.000 զինվոր և դիմեցին փախուստի։ Միաժամանակ, կաշկանդելով քրիստոնյաների ուժերը, թշնամին շրջանցեց վերջիններիս աջ թևից, ներխուժեց հակառակորդի ճամբար և ծանր կորուստներ պատճառեց քրիստոնյաներին, որոնք կորցրին 4.000 զինվոր։

III փուլ – Տեղեկանալով ստեղծված իրավիճակի մասին՝ Ռոբերտ Նորմանդացին հետ շրջեց թշնամուն հետապնդող իր հիմնական ուժերի մի մասը և հարձակվեց սեփական ճամբար ներխուժած թշնամու բանակի վրա։ Կրկին բռնկվեց համառ մարտ, սակայն այս անգամ արդեն թշնամին, մարտի մեջ մտցնելով նոր ուժեր, կրկին սկսեց հաղթանակ տանել։ Քրիստոնյաները կորցրին 3.000 զինվոր։

IV փուլ – Մարտի մեջ մտավ Բոհեմունդի գլխավորած ուժերի մյուս մասը, բայց թշնամին իր հերթին ևս, մարտի նետելով նոր ուժեր, հերթական անգամ սկսեց առավելության հասնել։

V փուլ – Օրվա վերջին մարտադաշտ հասավ խաչակիրների վերջապահ զորասյունը (60.000, որից 40.000 հեծյալ) և հզոր հարված հասցրեց հակառակորդին, ընդ որում առաջինը մարտի մեջ մտավ Յուզո Մեծի գլխավորած ջոկատը (300), հետո տեղ հասան Ռոբերտ Ֆլանդրիացու գլխավորած ուժերը, իսկ վերջում արդեն՝ Գոտֆրիդ Բուլյոնացու գլխավորած երկրորդ զորասյան հիմնական ուժերը։ Արդյունքում՝ թշնամու բանակը պարտություն կրեց և սկսեց նահանջել։

VI փուլ – Թշնամու բանակը, ամրանալով հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ տարածվող բլրաշղթաների առաջին շարքում, փորձեց դիմադրություն կազմակերպել, սակայն արդյունքում դուրս մղվեց այդ դիրքերից և, կրելով ծանր կորուստներ, անցավ բլրաշղթայի երկրորդ շարք, որտեղ պահեստազորի ընտիր ուժերի հետ միասին գտնվում էին Խլիճ-Արսլանը ու Ահմեդ Ղազին։

VII փուլ – Քրիստոնյաները, վերադասավորելով ուժերը, գրոհեցին թշնամու դիրքերը արդեն գլխավոր հրամանատարի դիտակետի մոտակայքում, ընդ որում Գոտֆրիդ Բուլյոնացու գլխավորած մի քանի ճակատային անհաջող գրոհներից հետո հաջողվեց հաջողության հասնել միայն այն բանից հետո, երբ Յուզո Մեծի գլխավորած ուժերը թևային

հարված հասցրին թշնամու ձախ թևին, իսկ դրանից հետո էլ Ռայմոնդ Տուլուզցու գլխավորությամբ թևանցում իրականացրած քրիստոնյաների ուժերին էլ հաջողվեց թևային հարված հասցնել հակառակորդին արդեն վերջինիս աջ թևում և դուրս գալ նրա թիկունք:

VIII փուլ – Քրիստոնյաները մինչև ուշ գիշեր հետապնդեցին հակառակորդին և ծանր կորուստներ պատճառեցին՝ ձեռք բերելով նաև հսկայական ավար ու գերիններ:

Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցները՝ 30.000, թշնամին՝ մոտ 60.000 զինվոր:

Կշտանալով ավարով, հողին հանձնելով հանգուցյալներին և ինչպես հարկն է հանգստանալով՝ 1097 թվականի հուլիսի 3-ին խաչակիրները բռնեցին Դորիլեոնի հարթավայրից դուրս տանող հարավային ճանապարհը ու, բավականին բարդ անցումից հետո, երբ պարենամթերքի զգալի խնդիրներ առաջացան, ինչպես նաև շարքից դուրս եկավ մարտական նժույգների մեծ քանակություն, ամսվա վերջին սկսեցին մոտենալ Անտիտավրոսյան լեռներին: 1097 թվականի օգոստոսի սկզբին Հերակլեայի ճ-մ-ում խաչակիրները ևս մեկ հաղթանակ տարան այս անգամ արդեն Ահմեդ Ղազիի գլխավորած բանակի նկատմամբ, որը, իր ուժերին միացնելով նախորդ ճակատամարտից հետո ցրված սուլթանության բանակային ուժերը, փորձ էր կատարել կասեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը<sup>1</sup>: Դրանից հետո, շարունակելով առաջխաղացումը, քրիստոնյաների բանակը արդեն 1097 թվականի սեպտեմբերի սկզբին Լուլուա ամրոցի ճ-մ-ում հերթական հաղթանակը տարավ մի վերջին անգամ ուժերն ի մի բերած իսլամի բանակի նկատմամբ, որից հետո խաչակիրները առանց լուրջ մարտերի տիրեցին Լուլուա ամրոցին<sup>2</sup>: Լուլուա ամրոցը, ինչպես նաև Դուռն Կիլիկիո և Կուկլակա կիրճի հսկողությունը հանձնվեց հայազգի Սիմոնին, որը մեծ ազդեցություն ուներ շրջակայքում և մինչ այդ զգալի աջակցություն էր ցույց տվել ուխտավորներին:

Վերջ, այս ճակատամարտից հետո արդեն պարզ դարձավ, որ կոնկրետ ժամանակատարածային հարթության մեջ մահմեդականներն ի վիճակի չեն կասեցնել քրիստոնյաներին, ինչով պայմանավորված էլ հետագա դիմադրության թափը զգալիորեն ընկավ: Այսպիսով՝ Խլիճ-Արսլանն և Ահմեդ Ղազին վերջնականապես հրաժարվեցին հակառակորդի առաջխաղացմանը դիմադրելու գաղափարից, երբ Ահմեդը վերադարձավ իր տիրույթներ, իսկ Խլիճ-Արսլանն էլ նահանջեց Անտիոք: Ստեղծված պայմաններում խաչակիրների հիմնական բանակը, առաջանալով Տիանա-Կեսարիա-Կոմանա-Կոկիսոն երթուղով, հոկտեմբերի սկզբին մտավ Արևելյան Կիլիկիա՝ հայտնվելով Խաչի ռազմիկներին ուրախությամբ դիմավորած Թաթուլ Մարաշցու տիրույթներում: Միաժամանակ, սակայն, հետաքրքիր իրադարձություններ զարգացան ավելի հարավ ձգվող տարածքներում, ինչի կապակցությամբ չի խանգարի մի քանի խոսք առանձին ասել:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> Անանուն «Ֆրանկների գործերը», գիրք 4; Պետրոս Տուղբեղ «Երուսաղեմի արշավանքի պատմությունը», գլուխ 4; Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 5, 6; Ստեփան Շարտրացի «Նամակ Ադելին»;

<sup>2</sup> Անանուն «Ֆրանկների գործերը», գիրք 4; Պետրոս Տուղբեղ «Երուսաղեմի արշավանքի պատմությունը», գլուխ 4; Ստեփան Շարտրացի «Նամակ Ադելին»;

Ռոբերտ Ֆլանդրիացի և Էստաշ Բուլոնացի «Նամակ պապին»;

Ռոբերտ Ռեյմսցի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 3, գլուխ 4; Գվիբերդ Նոժանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 3, գլուխ 6; Բողոի Դուլացի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 2; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 1, 3) Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 8; Գրենդորու Դուլացի «Անտիոքի երգը», գլուխ 102-104, 106; Վիլյամ Մալմսբերցի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Հենրիխ Հանտինգտոնցի «Անգլիների պատմությունը», գիրք 7; Գիլյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 17-19; Աննա Կոմենեսու «Ալեքսիական», գիրք 11, մաս 3; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Անանուն «Ֆրանկների գործերը», գիրք 4; Պետրոս Տուղբեղ «Երուսաղեմի արշավանքի պատմությունը», գլուխ 4; Ստեփան Շարտրացի «Նամակ Ադելին»;

Ռոբերտ Ռեյմսցի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 3, գլուխ 5; Գվիբերդ Նոժանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 4, գլուխ 1; Բողոի Դուլացի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 2; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 8; Աննա Կոմենեսու «Ալեքսիական», գիրք 11, մաս 3; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»:

Յերակցեայում խաչակիրների հիմնական բանակից առանձնացած և սեպտեմբերի սկզբին Կիլիկիա մտած Տանկրեդ Տերենտացու, Ռիչարդ ու Ռոջեր Սալերնացիների (800, որից 500 հեծյալ), ինչպես նաև տեղում վերջինիս միացած Օշին Յեթումյանի և Բագունի իշխանի (մոտ 500) միացյալ բանակը արշավանք սկսեց դեպի Տարսուն:

I փուլ – Քաղաքի մատույցներում քրիստոնյաների առաջապահը հետ մղեց Իկոնիայի սուլթանության բանակի (500) հարձակումը, որը նահանջեց դեպի քաղաք և պատրաստվեց դիմադրության:

II փուլ – Քրիստոնյաները պաշարեցին քաղաքը: Կարճ ժամանակ անց նրանց միացավ նաև Բալդուին Բուլոնացու, Բալդուին Բուրգոնի և Բագրատ Կամսարականի զլխավորած խաչակիրների (2.000, որից 700 հեծյալ) բանակը: Տեղեկանալով այդ մասին՝ թշնամու կայազորը համաձայնեց հանձնել քաղաքի երկու աշտարակ՝ պայմանով, որ մնացած ամրություններն էլ կհանձնի քրիստոնյաների հիմնական բանակի տեղ հասնելուն պես: Թեժ վեճից հետո քաղաքն անցավ Բալդուինին, իսկ Տանկրեդն իր ուժերով շարժվեց Ադանայի ուղղությամբ:

III փուլ – Սեպտեմբերի 24-ին քաղաքին մոտեցավ Տանկրեդ Տերենտացու բանակին միանալ ձգտող նորմանների մի ջոկատ (300), որին, սակայն, Բալդուինը թույլ չտվեց ապաստանել քաղաքում: Օգտվելով դրանից՝ Իկոնիայի սուլթանության բանակի մի մասը (300) նույն գիշեր էլ անակնկալ հարձակում գործեց վերջիններիս վրա և զլխովին ոչնչացրեց:

IV փուլ – Սեպտեմբերի 25-ի առավոտյան քրիստոնյաները, պարզելով գիշերվա իրադարձությունները, հարձակվեցին քաղաքում մնացած թշնամիների վրա և, ոչնչացնելով սրանց, վերջնականապես տիրեցին բոլոր ամրություններին:

Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 320, թշնամին՝ 200 զինվոր:

Այս ընթացքում կամ գուցե նույնիսկ մինչ այս, երբ զարգանում էին վերևում մեր կողմից նկարագրված դրամատիկ իրադարձությունները Տարսունի մոտ, սկսեց գործել նաև Կոնստանդին Ռուբինյանը, որը, օգտվելով իրավիճակից, առանց լուրջ մարտերի տիրեց լեռնային Կիլիկիայում գտնվող Վահկային<sup>2</sup>, որը դարձրեց իր տիրույթների կենտրոն: Դրանից հետո Կոնստանդինը սկսեց համագործակցել արդեն Կիլիկյան դարպասներով երկրամաս մտած Վելֆ Բավարացու հետ, որից հետո 1097 թվականի սեպտեմբերի 20-ին նրանք համատեղ ուժերով առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու տիրեցին Անարգաբային<sup>3</sup>: Դրանից հետո վերջիններս այդպես էլ չհամաձայնեցին քաղաք թողնել քաղաքին տիրելուց քիչ անց վերջինիս պարիսպներին մոտեցած Տանկրեդին, թեև հանուն արդարության պետք է նշել, որ նրանք նորմաններին այնուհանդերձ ոչ քիչ բանակի պարենամթերք և այլ անհրաժեշտ միջոցներ տրամադրեցին: Այս կապակցությամբ, թերևս, պետք է ավելացնել, որ մի կողմից քաղաքը հայտնվել էր Ֆրանսիական խմբակցության տիրապետության տակ և Վելֆ Բավարացին ամենայն հավանականությամբ ուղղակի որևէ կերպ չէր ցանկանում վտանգի ենթարկել այն, ի դեմս նորմանների կողմից կատարվող հնարավոր ոտնձգության, սակայն մյուս կողմից էլ ոչ կարող դերն կարող էր ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ Ռուբինյաններն իրենք ուժեղ մրցակցության մեջ էին գտնվում Յեթումյանների հետ, որոնք գործում էին Նորմանական խմբակցության հետ համագործակցված, երբ Ռուբինյանները

<sup>1</sup> Անանուն «Ֆրանկների գործերը», գիրք 4; Պետրոս Տուղեթոյ «Երուսաղեմի արշավանքի պատմությունը», գլուխ 4; Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 6; Աստելմ Ռիբեմոնցի «Նամակ, ուղղված Ռեյմսի արքեպիսկոպոսին», նամակ առաջին; Ռոբերտ Ռեյմսցի «Երուսաղեմյան պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 4; Ռաուլ Կանեսացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 33-38, 41; Գվիբերդ Նոժանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 3, գլուխ 6; Բոդրի Դոլացի «Երուսաղեմյան պատմությունը», գիրք 2; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 3, 5-13; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 8; Գրենդորու Դուացի «Անտիոքի երգը», գլուխ 106-108; Վիլյամ Սալմսթերցի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Յենրիխ Յանտինգտոնցի «Անգլների պատմությունը», գիրք 7; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 18, 20, 23:

<sup>2</sup> Հովհաննես Դարդել «Ժամանակագրություն Հայոց», գլուխ 8; Վահրամ Ռաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Ներսես Պալինց «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Յեթում II «Տարեգրություն»; Յեթում Պատմիչ «Ռուբինյաց ազգի պատմություն»; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»; Մյուենցլիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>3</sup> Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 10; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 21; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

ցանկանում էին հենց իրենց ձեռքում ունենալ սեփական տիրույթներին ավելի մոտ այդ քաղաքը: Այսպես թե այնպես, սակայն, հեռանալով Անարգաբայից՝ Տանկրեդ Տերենտացին ու Նրա հետ համատեղ գտնվող Օշին Յեթումյանը ի վերջո հասան քիչ թե շատ կայուն հաջողության՝ 1097 թվականի սեպտեմբերի 25-ին Նրանք առանց լուրջ մարտերի տիրեցին Ադանային<sup>1</sup>:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով:

#### 1097 սեպտեմբերի 28 – Մամեստիայի գրավումը<sup>2</sup>

Ադանայից առաջխաղացած Օշին Յեթումյանի և Բագունի իշխանի (մոտ 500), ինչպես նաև Տանկրեդ Տերենտացու, Ռիչարդ ու Ռոջեր Սալերնացիների (մոտ 950) միացյալ բանակը սկսեց մոտենալ Մամեստիային, որտեղ գտնվող Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 300) պատրաստվեց պաշտպանության, սակայն մինչ այդ Օշինի և Բագունու ռազմիկները, անսկսած տեղավորելով քաղաք մտցվող խոտի սայլերում, կարողացան ներթափանցել քաղաք:

I փուլ – Խաչակիրները անցան ճակատային գրոհի և համառ մարտերով մտան քաղաք:

II փուլ – Իկոնիայի սուլթանության բանակը, կենտրոնացնելով ուժերը, անցավ հակահարձակման: Արդյունքում՝ խաչակիրները սկսեցին հետ մղվել, սակայն այդ պահին անակնկալ թիկունքային հարված հասցրին Օշինի ու Բագունու ռազմիկները և արդյունքում քրիստոնյաները վերջնականապես տիրեցին քաղաքին:

Յայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր: Տեղեկանալով այս մասին՝ Ադանայի միջնաբերդում ամրացած Իկոնիայի սուլթանության բանակը թողեց այս քաղաքն ու հեռացավ: Արդյունքում՝ Տարսուսն ու Ադանան ընկան Տանկրեդ Տերենտացու տիրապետության տակ:

1097 թվականի սեպտեմբերի 30-ին Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 2.000) Օշին Յեթումյանի, Բագունի իշխանի (մոտ 500), ինչպես նաև Տանկրեդ Տերենտացու և Ռիչարդ ու Ռոջեր Սալերնացիների (մոտ 950) միացյալ բանակից պաշարեց Մամեստիան, սակայն, անհաջող գրոհներից հետո տեղեկանալով Բալդուին Բուլոնացու, Բալդուին Բուրգոնի և Բագրատ Կամսարականի գլխավորությամբ Տարսուսից առաջխաղացող խաչակիրների (մոտ 2.000) մասին, նահանջեց<sup>3</sup>: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ Տանկրեդը ոչ մի կերպ չի մոռացել Տարսուսի մոտ տեղի ունեցած վեճի մասին և ահա այժմ նա կտրականապես հրաժարվեց քաղաք ներս թողնել Բալդուինին, Նրա ջոկատին կամ գոնե որևէ մեկին Նոր ժամանածներից և, ընդհանրապես, նա ինքը ոչ մի ցանկություն չուներ որևէ հարաբերություն ունենալ Նորեկների հետ, ընդ որում դա այն դեպքում, երբ սրանք պարենի պակաս էին զգում: Այս պայմաններում, սկսած արդեն հոկտեմբերի սկզբից, խաչակիրների երկու ճամբարների ներկայացուցիչների մեջ սկիզբ առան փոխադարձ ծանակումներ, ինչից հետո գործը հասավ փոխադարձ մարտահրավերների և տեղային ընդհարումների:

Մի բանի օր անցած Տանկրեդը, տեղի տալով իրեն մարտի դրդելուն ուղղված Ռիչարդ Սալերնացու կծու ակնարկներին և հաշվի չառնելով իր ուժերի փոքրաքանակությունը, ի վերջո հրամայեց սեփական մարդկանց զինվել ու անսկսած հետևել Բալդուինի այն պատգամավորներին, որոնք ժամանել էին քաղաք և այժմ վերադառնում էին յուրայինների մոտ: Տանկրեդը նախատեսել էր ամենից առաջ խլել Բալդուինի ռազմիկների Նժույգները, սակայն այդ ծրագիրը ի սկզբանե չգործեց: Իրոք, Բալդուինի մարդիկ ժամանակին նկատեցին իրենց հետևող Տանկրեդի

<sup>1</sup> Ռաուլ Կանեացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 39-40; Անանուս «Ֆրանկների գործերը», գիրք 4; Ռոբերտ Ռեյմսի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 3, գլուխ 4; Գվիբերդ Նոմանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 3, գլուխ 6; Բոդրի Դոլացի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 2; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 7; Յենրիխ Յանտինգտոնցի «Անգլիների պատմությունը», գիրք 7; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Ռաուլ Կանեացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 40-41; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 15; Անանուս «Ֆրանկների գործերը», գիրք 4; Ռոբերտ Ռեյմսի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 3, գլուխ 4; Գվիբերդ Նոմանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 3, գլուխ 6; Բոդրի Դոլացի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 2; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 7; Յենրիխ Յանտինգտոնցի «Անգլիների պատմությունը», գիրք 7; Գրենդորու Դուացի «Անտիոքի երգը», գլուխ 109-110; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 22:

<sup>3</sup> Գրենդորու Դուացի «Անտիոքի երգը», գլուխ 110:

ռազմիկներին, տազնապ բարձրացրին և Բալդուինի ջոկատը հասցրեց մարտակարգ ընդունել: Արդյունքում՝ Տանկրեդին և նրա մարդկանց չէր մնում այլ բան, քան սկսել նահանջը, որն աստիճանաբար վերածվեց անկանոն փախուստի: Հետաքրքիր է, որ հենց այդ ընթացքում էր, որ այս ամենին մեծապես դրդած Ռիչարդ Սալերնացին քաղաքային պարսպի մոտի խրամի վրա գցված կամրջակով անցնելիս ձիուց ընկավ ուղիղ խրամի մեջ և Ռոբերտ Խեյսի հետ միասին գերվեց: Մյուս կողմից էլ Տանկրեդի մարդկանց հաջողվեց գերել հետապնդմամբ չափից շատ տարված Ժիլբերտ Մոնկլարին, ընդ որում բոլոր գերյալներին էլ մյուս կողմում սկսեցին համարել սպանվածների թվում, որոնք երկու կողմից էլ իրոք որոշ քանակությամբ այնուհանդերձ առկա էին: Հաջորդ օրը, սակայն, գիտակցելով իրենց վարքագծի ողջ անընդունելիությունը, կողմերը կամք դրսևորեցին դեպի խաղաղություն, բաց թողեցին գերիներին և հավաստիացրին, որ ցավում են տեղի ունեցածի համար<sup>1</sup>:

Այն բանից հետո, երբ Տանկրեդն ու Բալդուինը գոնե ձևի համար հաշտվեցին, թեև նրանց հարաբերություններն այդուհետ այլևս երբեք էլ աչքի չեն ընկնի անկեղծությամբ ու փոխվստահությամբ, մարդիկ Բալդուինին սկսեցին խորհուրդ տալ վերադառնալ հիմնական բանակ, քանի որ Գոտֆրիդի առողջությունը, որը այս ամենից քիչ առաջ որսի ժամանակ արջի հետ մենամարտելիս ծանր վերքեր էր ստացել, անհանգստություն էր հարուցում: Այս առումով, թերևս, բացառված չէր, սակայն, նաև այն հանգամանքը, որ Բալդուինի ընդհանուր առմամբ անվայել վարքագծի մասին լուրերն արդեն հասել էին ավագ եղբայրներին և սրանք, առիթ ունենալով Գոտֆրիդի առողջական խնդիրները, ընդամենը միայն ուզում էին Կիլիկիայից հետ կանչել իրենց եղբորը՝ մասնավորապես այն բանի ֆոնին, որ այս ամենի մասին լուրերն արդեն լայն տարածում էին գտել: Եվ ի վերջո բացառված չէ նաև այն հանգամանքը, որ Բալդուինն ինքն ևս արդեն ձգտում էր հեռանալ և նա ընդամենը փորձ կատարեց օգտվել առիթից, վերջացնել իրեն մեծ հաշվով հաջողություն չբերած այս գործը և Նորից սկսել մի ինչ-որ այլ բան: Այսպես թե այնպես, սակայն Բալդուինը, իր փոխարեն Տարսոնում ձևականորեն թողնելով իրեն հավատարմության երդում տված ծովահեններին, իսկ փաստացի քաղաքը թողնելով ինքն իրեն, ի վերջո միացավ խաչակիրների հիմնական բանակին, որն այս ժամանակ արդեն հասցրել էր անցնել Կեսարիան և Կոմանայի մոտակայքով հյուսիսից մուտք գործել Կիլիկիայի արևելք՝ երկար շղթայով ձգվելով Կոկիսոսից մինչև Մարաշ ու Այսթապ<sup>2</sup>:

Այս պայմաններում Տանկրեդը, ի վերջո ազատվելով այդ համառ մրցակցից ու միավորելով ուժերը իրեն միացած խաչի ռազմիկների հետ, այդ թվում նաև ծովահեններից, հարձակվեց Կիլիկիայի արևելյան շրջանների վրա և, ասպատակելով շրջակայքը, ստիպեց տեղական բոլոր ուժերին ընդունել իր գերիշխանությունը<sup>3</sup>: Դեպքերով հարուստ Նույն այդ հոկտեմբերի առաջին օրերին Տանկրեդին հաջողվեց գրավել նաև Ալեքսանդրեկը, ինչպես նաև, առանց լուրջ մարտերի, իր տիրապետությունը հաստատել Գաստոն և Դարպասկ ամրոցների նկատմամբ<sup>4</sup>: Դրանից հետո Տանկրեդը, վերջնականապես կարգի գցելով գործերը Կիլիկիայում և հնազանդեցնելով Ադանայի մահմեդականներին, անձամբ ժամանեց Մամեստիա ու, քաղաքը հանձնելով հայերին, իսկ սեփական տիրույթների պաշտպանության համար էլ իր ուժերի զգալի մասը թողնելով Կիլիկիայում, հոկտեմբերի 15-ին ընդամենը միայն 50 ասպետների և նրանց զինակիցների ուղեկցությամբ Ամանոսյան լեռների կողմից մտավ Ասորիք ու Արտաք ամրոցի մոտակայքում միացավ մինչ այդ հյուսիսից այս քաղաքին մոտեցած խաչակիրների հիմնական բանակին:

Ինչ վերաբերում է Բալդուինին, ապա նա, տեղի տալով ավագ եղբայրների պնդումներին և անվերջ հետապնդվելով Բոհեմունդի կողմից, Կիլիկիայում իր վարքագծի համար այնուհանդերձ հրապարակային ներողություն խնդրեց, թեև այդ ընթացքում մեղքի հիմնական մասը նա

<sup>1</sup> Ռաուլ Կանեացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 42-44; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 15-17; Գրենդորու Դուացի «Անտիոքի երգը», գլուխ 110; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 24:

<sup>2</sup> Անանուն «Ֆրանկների գործերը», գիրք 4; Պետրոս Տուղեբոդ «Երուսաղեմի արշավանքի պատմությունը», գլուխ 4; Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 6; Ստեփան Շարտրացի «Նամակ Ադելին»; Ռոբերտ Ռեյմսցի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 3, գլուխ 5; Գլիբերդ Նոմանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 4, գլուխ 1; Բոդրի Դուացի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 2; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 27, 28; Օրդերիկ Վիտայիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 8; Հենրիխ Հանտինգտոնցի «Անգլների պատմությունը», գիրք 7; Գրենդորու Դուացի «Անտիոքի երգը», գլուխ 113; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 7; Էմմա-Էդ-Դին «Հայկաի պատմության հատընտիր»; իբև ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի պատմությունը»:

<sup>3</sup> Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 26; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 25;

<sup>4</sup> Ռաուլ Կանեացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 44; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 26; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 25:

այնուհանդերձ բարդեց վատ մարդկանց վրա, որոնք իրեն, իբր, վատ խորհուրդներ էին տվել: Դրանից հետո Բալդուինը, որոշակիորեն վարկաբեկված, բայց այնուհանդերձ մարդկանց սրտերը գրավող իր անձնական հմայքով, կրկին լքեց խաչակիրների հիմնական բանակը և, հետևելով Բագրատին, մեկնեց Վասիլի տիրույթներ: Այստեղ, միավորելով ուժերը Վասիլի ուժերի հետ, քրիստոնյաները Յալեայի Էմիրության բանակից գրավեցի առաջնակարգ ամրոց հանդիսացող Թլպաշարը, որին ապագայում վիճակված էր լինելու այդքան մեծ դերակատարություն ունենալ, ինչպես նաև առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու տիրեցին Արևանդան ամրոցին: Թլպաշար ամրոցը հանձնվեց կոմս Թոմաս Դ'Լա-Ֆերին, իսկ Արևանդանն էլ անցավ եղբայրներ Վասիլին ու Բագրատին, ընդ որում բուն ամրոցում հաստատվեց Բագրատը<sup>1</sup>:

1097 թվականի հոկտեմբերի սկզբին խաչակիրների բանակը, ի մի բերելով ցրված ուժերը, աստիճանաբար սկսեց կենտրոնանալ Մարաշի ու Այնթապի շրջակայքում՝ հրնթացս տեղեկություններ հավաքելով հակառակորդի բանակի մասին և նախատեսելով շարժվել դեպի հարավ: Խաչակիրների բանակի կազմում, բացի բուն եվրոպացիներից, գործում էր նաև Թաթիկի կայսերական ջոկատը, այնտեղ էին նաև Ռուբինյանների, Յեթումյանների և տեղի հայերը ջոկատները՝ Թաթուլ Մարաշցու հրամանատարությամբ: Միաժամանակ տեղի հայերը նաև հայտնեցին խաչակիրների առաջնորդներին, որ Մարաշից որոշակիորեն հարավ, փակելով Յալեայից դեպի Անտիոք տանող ճանապարհը, գտնվում է ամրացված Արտաք քաղաքը, որի կայազորի դրությունը, սակայն, որևէ վստահություն չէր ներշնչում: Այս պայմաններում քրիստոնյա առաջնորդները, որպեսզի տիրեն հիշատակած ամրությանը, 1.000 ռազմիկների հետ միասին առաջ ուղարկեցին Ռոբերտ Ֆլանդրիացուն, որին պետք է օժանդակեր Թաթուլ Մարաշցին: Վերջին պահին քաղաքին մոտեցավ նաև Բալդուին Բուլոնացին, որը, սակայն, ինչպես միշտ սեփական ծրագրերն ուներ, ինչպես նաև այնտեղ հայտնվեց նաև Տանկրեդ Տերենտացին, որը հենց նոր էր իջել Ամանոսյան լեռներից: Այսպես թե այնպես, սակայն ճիշտ պաշարում ցանկացած դեպքում չստացվեց, քանի որ Արտաքի կայազորը, հետևության գալով, որ չի կարող դիմանալ պաշարմանը արտաքին պարիսպների վրա, սկսեց հապճեպ ուժերը դեպի միջնաբերդ քաշել, սակայն հենց այդ պահին տեղի հայերը ապստամբություն բարձրացրին, ոչնչացրին հակառակորդի հիմնական ուժերը և դրսից հարձակված քրիստոնյաների հետ միասին տիրեցին քաղաքին<sup>2</sup>: Մինչ խաչակիրների հիմնական բանակն իր ուժերն էր կենտրոնացնում Անտիոքի մոտակայքում, սակայն, ևս էլի տեղի ունեցան ուշագրավ իրադարձություններ, որոնք լուսաբանում են պահանջում:

Իրոք, դեռևս հոկտեմբերի սկզբին Թլպաշար ամրոցում գտնվող Բալդուինին էին ներկայացել Եդեսիայի ավագանու 12 անդամներ, որոնք Բուլոնի իշխանին էին փոխանցել Թորոս Եդեսիացու և քաղաքու ավագանու խնդրանքը՝ իր ուժերով ժամանել քաղաք ու ստանալ Թորոս իշխանի համակառավարչի կարգավիճակ՝ հետագայում վերջինիս ժառանգելու հեռանկարով: Այս կապակցությամբ հարկ է ավելացնել, սակայն, որ իրավիճակը քաղաքում ամենաին էլ պարզ չէր: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Թորոսը, հանուն անվտանգության ստիպված լինելով անընդհատ բարձրացնել քաղաքացիներից գանձվող գումարները, դրանով իսկ, ըստ Էուբյան, իր դեմ էր տրամադրել վերջինիս բնակչության մի զգալի մասին, որը իր հերթին, ունենալով լայն ինքնավարություն և փաստացի անկախություն, արդյունքում հանդես էր եկել խաչակիրների քաղաք կանչելու նախաձեռնությամբ: Այսպիսով՝ Թորոս Եդեսիացին իր համաձայնությունը տվել էր, ըստ Էուբյան, փաստորեն ստիպված՝ մանավանդ այն բանի ֆոնին, որ հենց այդ օրերի Սելջուկյան սուլթանության բանակը ասպատակել էր քաղաքի շրջակայքը<sup>3</sup>: Չնայած այդ ամենին,

<sup>1</sup> Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 6; Ռոբերտ Ռեյմսի «Երուսաղեմյան պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 4; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 17; Վիլյամ Մալմսբերցի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Գրենդորու Դուացի «Անտիոքի երգը», գլուխ 113; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 1; Մատթեոս Ուռնիայեցի «Ժամանակագրությունը», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմությունը», գլուխ 64:

<sup>2</sup> Անանուն «Ֆրանկների գործերը», գիրք 4; Պետրոս Տուղբերդ «Երուսաղեմի արշավանքի պատմությունը», գլուխ 4; Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 6; Ստեփան Շարտրացի «Նամակ Աղեյին»; Ռոբերտ Ռեյմսի «Երուսաղեմյան պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 5; Գլիբերդ Նոմանցի «Աստուծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 4, գլուխ 1; Բոդրի Դուացի «Երուսաղեմյան պատմությունը», գիրք 2; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 27, 28; Օրդրիկ Վիտայի «Նորմանների պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 8; Յենրիխ Յանտինգտոնցի «Անգլների պատմությունը», գիրք 7; Գրենդորու Դուացի «Անտիոքի երգը», գլուխ 113; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 7; Էմմալ-Էդ-Դին «Յալեայի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի պատմությունը»:

<sup>3</sup> Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 6; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 19, 20; Օրդերիկ Վիտայի «Նորմանների պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 13; Էբհարդ Աուրացի «Յամբլիհանուր ժամանակագրություն»; Վիլյամ Մալմսբերցի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Յենրիխ Յանտինգտոնցի «Անգլների պատմությունը», գիրք 7; Գրենդորու Դուացի



սակայն, Թորոսը ևս ինչ-որ տեղ հույս ուներ մարտունակ ֆրանկների ժամանման արդյունքում գոնե մի ինչ-որ չափով կայունացնել և սեփական դրությունը, և քաղաքի անվտանգությունը:

Հարկ է նշել, որ կիլիկյան վերջին արկածներից հետո Բալդուինն ինքն էլ առանձնապես չէր այրվում ցանկությամբ իր ուղին շարունակել հիմնական բանակի հետ միասին, ընդ որում առաջարկն ինքն էլ ինքնին, դառնալ մի այնպիսի առաջնակարգ քաղաքի տեր, ինչպիսին Եդեսիան էր, բավականին գայթակղիչ էր, որպեսզի այն առանց արձագանք թողնվեր: Արդյունքում՝ Բալդուին Բուլղոնացին, հավաքելով 500 ասպետների, ուղղություն վերցրեց դեպի Եդեսիա: Պետք է ավելացնել, սակայն, որ առաջիկա այս ճանապարհորդությունը խաչակիրների համար բավականին վտանգավոր էր, քանի որ մահմեդականները, որոնք մինչ այդ տեղեկություններ ունեին այս կամ այն քանակի ուխտավորների կողմից դեպի Եդեսիա հնարավոր շարժի մասին, Եփրատի ձախ ափին պահում էին 20.000 ռազմիկներից կազմված մի ուժեղ բանակ: Արդյունքում՝ պարզ էր, որ զուտ ուժի կիրառմամբ դեպի Եդեսիա ճեղքել անցնելու մասին որևէ կերպ սկզբունքորեն իսկ խոսք չկարող և խոսքը կարող էր լինել բացառապես միայն աննկատ տեղաշարժի մասին: Ծանապարհորդության սկիզբը ոչ մի լավ բան չէր խոստանում և Թլպաշար ամրոցից ելած Բալդուինի ջոկատը արդյունքում ստիպված եղավ հետ դառնալ, քանի որ տեղի հայերը տեղեկացրին նրան առաջիկայում նախապատրաստված դարանի մասին: Դրանից հետո, շարժվելով ավելի հարավ և իր մասնակցությունը բերելով, ինչպես արդեն ասվեց, Արտաքի գրավմանը, Բալդուինը արդյունքում հասավ այն բանին, որ հակառակորդը, հոգնելով սպասել խաչակիրներին, թողեց դարանը և, ամայացնելով շրջակայքը, հեռացավ Սամոսատ: Իր հերթին, այն բանից անմիջապես հետո, երբ Անտիոքում հայտնի դարձավ Արտաքի անկման մասին, Յադի-Սիանն և Խլիճ-Արսլանը ոտքի հանեցին մի բանակ, ընդ որում այս բանակը հիմնականում կազմված էր Հյուսիսային Ասորիքի բոլոր թյուրքերից:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1097 հոկտեմբերի 16 – Արտաք ամրոցի ճ-մ<sup>1</sup>

Իկոնիայի սուլթանության ու Անտիոքի Էմիրության միացյալ բանակը (20.000, որից 10.000 հեծյալ) պաշարեց ամրոցը Ռոբերտ Ֆլանդրիացու, Բալդուին Բուլղոնացու, Բալդուին Բուրգոնու, Ռոջեր Սալերնացու և Տանկրեդ Տերենտացու ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող խաչակիրների (1.000) ու Թաթուլ Մարաշցու (մոտ 1.000) միացյալ բանակից:

I փուլ – Հակառակորդը փոքր ուժերով անցավ հարձակման և, կեղծ նահանջով դուրս քաշելով քրիստոնյաներին ամրոցից, փորձեց շրջապատել: Արդյունքում՝ բռնկվեց համառ մարտ և քրիստոնյաները միայն մեծ դժվարությամբ կարողացան վերադառնալ ելման դիրքեր:

II փուլ – Հակառակորդը պաշարեց ամրոցը, սակայն շուտով, իմանալով քրիստոնյաների հիմնական բանակի (մոտ 320.000) առաջխաղացման մասին, նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

Այս պայմաններում Բալդուինը, այնուհանդերձ առաջանալով Արտաքից և, խուսափելով հիմնական ճանապարհներից, հաճախ փոխելով շարժման ուղղությունները ու ձեռնարկելով շեղող լայնածավալ միջոցառումներ, այդ թվում նաև շարժել մի քանի մանր ջոկատներով, այնուհանդերձ սկսեց իր առաջխաղացումը դեպի Եդեսիա: Այսպես, ամենասկզբում Բալդուինի ջոկատը բաժանվեց երկու անհավասար մասերի 300 և 200 հոգի կազմով, ընդ որում այդ երկու ջոկատներից կազմից դուրս ոչ-ոք ճշգրիտ չգիտեր, թե իր 8 զինակիրների հետ միասին որտեղ է գտնվում Բալդուինը: Դրանից հետո, ճանապարհին կրկին բաժանելով ուժերը և մանր ջոկատներ թողնելով հարակից գյուղերում, Բալդուինը սկսեց առաջանալ սկզբում միայն 80 հեծյալից

«Անտիոքի երգը», գլուխ 110, 113; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 64; Հեթում II «Տարեգրություն»; Անանուս Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 245; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 7, 8, գիրք 17, գլուխ 7; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>1</sup> Ռաուլ Կաենացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 45-47; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 29; Գրենդորու Դուացի «Անտիոքի երգը», գլուխ 114; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 7:

բաղկացած շոկատով, հետո սրանց թիվն իջավ մինչև 69 հոգի, իսկ Եդեսիա Էլ Բուլունի իշխանը մտավ արդեն 60 հեծյալների ուղեկցությամբ, ինչը, սակայն, բնականաբար չխանգարեց քաղաքի հայերին մի իսկական հանդիսավոր ընդունելություն կազմակերպել վերջինիս համար: Եվ այսպես, Բալդուին Բուլունացին կանգնեց Եդեսիայի կառավարման համակարգի գլուխ և միանգամից Էլ սուլվեց տեղում առկա բարդ հարաբերությունների շրջապատույտի մեջ:

Իրենց հերթին, սակայն, 1097 թվականի հոկտեմբերի 17-ին Մարաշի մոտակայքից առաջացած խաչակիրների առաջապահ ուժերը 500 հոգու կազմով մոտեցան ալ-Բալանու ամրոցին, որը գտնվում էր Անտիոքից հյուսիս, որից հետո տեղի հայերի աջակցությամբ գրավեցին այն՝ ոչնչացնելով 400 հոգուց կազմված տեղի կայազորը<sup>1</sup>: Հաջորդը Երկաթյա կամրջի համար մղված մարտերն էին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 1097 հոկտեմբերի 19 - 20 – Երկաթյա կամրջի ճ-ւթ

Գոտֆրիդ Բուլյոնացու, Էստաշ Բուլոնացու, Ռայմոնդ Տուլուզցու, Հյուգո Մեծի, Ստեփան Շարտրացու, Ռոբերտ Նորմանդացու, Ռոբերտ Ֆլանդրիացու, Հյուգո Սեն-Պոլի, Բոհեմունդ Տերենտացու և այլոց գլխավորությամբ Արտաքիզ Թաթիկի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 1.400) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 140) ուղեկցությամբ առաջխաղացած խաչակիրների (մոտ 320.000), ինչպես նաև Կոնստանդին Ռուբինյանի, Օշին Հեթումյանի, Բագունի իշխանի և Թաթուլ Մարաշցու միացյալ բանակը (մոտ 2.000), ենթարկվելով Անտիոքի Էմիրության բանակի (մոտ 1.000) մանր հարձակումներին, աստիճանաբար սկսեց մոտենալ կամրջին, որի կայազորը (900) անցավ համառ պաշտպանության:

I փուլ – Հոկտեմբերի 19-ի օրվա առաջին կեսին Ռոբերտ Նորմանդացու և Հյուգո Սեն-Պոլի գլխավորությամբ գործող քրիստոնյաների առաջապահը (մոտ 10.000) հարձակման անցավ կամրջի ամրությունների ուղղությամբ, սակայն հետ մղվեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին տեղ հասած քրիստոնյաների հիմնական բանակը ծանծաղուտով անցավ գետը, պարտության մատնեց գետի մյուս ափին գտնվող հակառակորդի ուժերին, որից հետո, հարվածելով արդեն երկու կողմից, ըստ էության, տիրեց գետի երկու ափերին, թեև բուն աշտարակներում և կամրջի մոտ ամրացած թշնամու ռազմիկները շարունակեցին դիմադրությունը:

III փուլ – Հոկտեմբերի լույս 20-ի գիշերը աշտարակներում ամրացած թշնամու ռազմիկները փորձեցին անակնկալ գրոհ իրականացնել քրիստոնյաների բանակի վրա, սակայն, մատնվելով անհաջողության, հեռացան Անտիոքի ուղղությամբ:

IV փուլ – Հոկտեմբերի 20-ին քրիստոնյաների բանակը, հետ մղելով հակառակորդի մանր հարձակումները, վերջնականապես տիրեց գետի բոլոր անցումներին և պատրաստվեց առաջանալ Անտիոքի ուղղությամբ:

Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

Տիրելով դեպի Անտիոք ընկած ճանապարհին տարածվող նաև վերջին այդ ամրությանը՝ Խաչի ռազմիկները ձեռնամուխ եղան իր ժամանակի լավագույն ամրաշինական կառույցներից մեկը հանդիսացող Անտիոքի պաշարմանը: Սկիզբ առավ միջնադարի ամենախոշոր ճակատամարտերից մեկը:

<sup>1</sup> Անանուն «Ֆրանկների գործերը», գիրք 4; Պետրոս Տուղեբոզ «Երուսաղեմի արշավանքի պատմությունը», գլուխ 4; Ռոբերտ Ռեյմսի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 3, գլուխ 5; Գվիբերդ Նոմանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 4, գլուխ 1; Բոդրի Դուլացի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 2; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 8; Անսելմ Ռիբեմունցի «Նամակ, ուղղված Ռեյմսի արքեպիսկոպոսին», նամակ առաջին; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի պատմությունը»:

<sup>2</sup> Անանուն «Ֆրանկների գործերը», գիրք 4, 5; Պետրոս Տուղեբոզ «Երուսաղեմի արշավանքի պատմությունը», գլուխ 5; Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 6; Ռոբերտ Ռեյմսի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 3, գլուխ 5; Անսելմ Ռիբեմունցի «Նամակ, ուղղված Ռեյմսի արքեպիսկոպոսին», նամակ առաջին; Գվիբերդ Նոմանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 4, գլուխ 1; Բոդրի Դուլացի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 2; Վլեբրտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 30-35; Գրենդորու Դուացի «Անտիոքի երգը», գլուխ 116-124; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 8:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1097 հոկտեմբերի 21 - 1098 հուլիսի 5 – Անտիոքի գրավումը<sup>1</sup>

Գոտֆրիդ Բուլյոնացու, Էստաշ Բուլյոնացու, Ռայմոնդ Տուլուզցու, Հյուգո Մեծի, Ստեփան Շարտրացու, Ռոբերտ Նորմանդացու, Ռոբերտ Ֆլանդրիացու, Հյուգո Սեն-Պոլի, Բոհեմունդ և Տանկրեդ Տերենտացիների, Ռիչարդ ու Ռոջեր Սալերնացիների և այլոց գլխավորությամբ Երկաթյա կամոքից Թաթևի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 1.400) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 140) ուղեկցությամբ առաջխաղացած խաչակիրները (300.000), ինչպես նաև Կոնստանդին Ռուբինյանի, Օշին Հեթումյանի, Բագունի իշխանի, Բագրատ և Վասիլ Գող Կամսարականների ու Թաթուլ Մարաշցու միացյալ բանակը (մոտ 2.000) մոտեցան քաղաքին և հոկտեմբերի 21-ին արևելքից, հյուսիսից ու արևմուտքից պաշարեցին այն: Անտիոքի Էմիր Յադի-Սիանի գլխավորած Անտիոքի Էմիրության բանակը (27.000, որից 7.000 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500, այդ թվում Գևորգ-Փիրուզ Հայը և նրա 2 եղբայրները), օգտվելով այն բանից, որ հակառակորդի մոտ հատկապես սկզբնական շրջանում բացակայում է պաշարողական տեխնիկան, ձեռնամուխ եղան համառ պաշտպանության, թեև քաղաքի պաշտպանությանը մասնակցող հայերը ամեն կերպ օժանդակում էին հակառակորդին, իսկ պարիսպների վրա գործելիս էլ ձգտում էին հնարավորինս քիչ վնաս պատճառել քրիստոնյաներին:

I փուլ – 1097 թ-ի հոկտեմբերի 22-ին քրիստոնյաները ողջ ուժով գրոհ կազմակերպեցին քաղաքի պարիսպների ուղղությամբ, սակայն համառ մարտերից հետո մղվեցին ելման դիրքեր:

II փուլ – 1097 թ-ի հոկտեմբերի 23-ից սկսած 15 օր, օգտվելով պաշարողների ժամանակավոր անգործությունից ու ինքնավստահությունից, քաղաքի կայազորը ներսից՝ հյուսիս-արևմտյան՝ Շան, և արևմտյան՝ Դքսի, դարպասներից, ինչպես նաև Արեգ ամրոցում տեղակայված թշնամու ուժերը՝ դրսից, մի քանի խոշոր ու բազում մանր արտագրոհներ ձեռնարկեցին, որոնցից մեկի արդյունքում ոչնչացվեց հատուկ արտագրոհները կանխելու նպատակով Շան դարպասի դիմաց կառուցված ամրությունը, իսկ մյուսի արդյունքում էլ մասնակիորեն խլվեց Սուրբ Սիմոնի Նավահանգստից (= Սելևկիա Պիերիա) քաղաքի ուղղությամբ շարժվող պարենամթերքով բեռնված քարավանը: Այսպես շարունակվեց այնքան ժամանակ, մինչև քրիստոնյաներին Ռայմոնդ Տուլուզցու գլխավորությամբ հաջողվեց խոշոր քարերից և փայտերից կազմված մի ամրության շնորհիվ Շան դարպասների ուղղությամբ փակել թշնամու արտագրոհի հիմնական ուղին: Միաժամանակ քրիստոնյաները, պարզելով, որ իրենց թիկունքից

<sup>1</sup> Անանուն «Ֆրանկների գործերը», գիրք 5-10; Պետրոս Տուղեբոզ «Երուսաղեմի արշավանքի պատմությունը», գլուխ 5-7, 9-11; Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 7-14; Ռայմոնդ Աժիլացի «Ֆրանկների պատմությունը, որ գրվեցին Երուսաղեմը»; Անսելմ Ռիբեմոնցի «Նամակ, ուղղված Ռեյմսի արքեպիսկոպոսին», Նամակ առաջին; Անսելմ Ռիբեմոնցի «Նամակ, ուղղված Ռեյմսի արքեպիսկոպոսին», Նամակ երկրորդ; Ստեփան Շարտրացի «Նամակ Ադելին»; Բոհեմունդ, Ռայմոնդ, Գոդֆրիդ, Ռոբերտ Նորմանդացի, Ռոբերտ Ֆլանդրիացի և Էստաշ Բուլյոնացի «Նամակ պապին»; Գոդֆրուա, Ռայմոնդ և Դամիերտ «Նամակ պապին»; Անանուն «Լուկացիների ուղերձը»; Ռոբերտ Ռեյմոնցի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 3, գլուխ 5, գիրք 4-6, գիրք 7, գլուխ 1-4; Ռաուլ Կանենացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 48-93; Գվիբերդ Նոթանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 4, գլուխ 2-7, գիրք 5, գիրք 6, գլուխ 1, 2, գիրք 7, գլուխ 4, գիրք 8, գլուխ 9; Բողրի Դուլացի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 2, 3; Բողրի Դուլացի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 2, 3; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 36-40, գիրք 4, գիրք 5, գլուխ 1, 2; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 9-12; Հենրիխ Հանտինգտոնցի «Անգլիների պատմությունը», գիրք 7; Վիլյամ Մալմսբերցի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Էբհարդ Աուրացի «Համընդհանուր ժամանակագրություն»; Հիգբերտ ժամբացի «Տարեգրություն»; Անանուն Հաբսբուրգցի «Հաբսբուրգյան ժամանակագրություն»; Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»; Գրեյնդոր Դուլացի «Անտիոքի երգը», գլուխ 125-140, 144-174, 177, 186, 187, 193, 195, 196, 198, 215-219, 224, 225, 227-230, 232-237, 239, 241-269, 273, 274, 283-285, 287, 292, 293, 305-330, 332-370, 374; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 9, 11-19, 21-25, գիրք 5, 6; Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 11, մաս 4-6; Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 64; Հովհաննես Պառլամեցի «Հիշատակարան 1098 թվականի»; Ահարոն Ալեքսանդրիացի «Հիշատակարան 1098 թվականի»; Անանուն «Պատմություն Սրբոց»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1; Հեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 15; Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Վասիլ Դպիր «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 7; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 248; Բար-Յերեմես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Զենալ-Էդ-Դին «Հայեպի պատմության հատընտիր»; իբև ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի պատմությունը»; իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբու-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; իբև Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»:

հարձակումներն իրականացվում են Արեգ ամրոցից, Բոհեմունդի գլխավորած ջոկատի (1.000) ուժերով այդ ուղղությամբ հարձակում գործելով ու կեղծ նահանջ ձևացնելով, դուրս քաշեցին թշնամու հիմնական ուժերին ամրոցից և ոչնչացրին: Թշնամին կորցրեց 700 զինվոր: Նոյեմբերի վերջին և դեկտեմբերին քրիստոնյաները իրականացրին քաղաքի լիակատար շրջափակում՝ օղակելով այն նաև հարավից, սակայն սեփական ճամբարում տարածված համաճարակների, ինչպես նաև դաժան սովի պատճառով հենց իրենք հայտնվեցին ծանր վիճակում, քանզի դեռևս նոյեմբերին Սուրբ Սիմոնի նավահանգիստ ժամանած ջնուկական նավերը շատ քիչ պարենամթերք էին բերել: Ծանր պայմանների և անասնակերի պակասի պատճառով շարքից դուրս եկան նաև մարտական նժույգները: Իրավիճակից ելք գտան հայ իշխանները, որոնք քրիստոնյաների ճամբար բերեցին մեծ քանակությամբ մսնդամթերք, ինչը մասամբ մեղմեց սովը:

III փուլ – 1097 թ-ի դեկտեմբերի 31-ին պաշար ձեռք բերելու նպատակով Բոհեմունդ Տերենտացու և Ռոբերտ Ֆլանդրիացու գլխավորությամբ քաղաքից հեռացած խաչակիրները (30.000, որից 20.000 հեծյալ, որից 700 ասպետ) 1098 թ-ի հունվարի 26-ին հանդիպեցին Հալեպի ու Դամասկոսի էմիրությունների միացյալ բանակին (100.000, որից 60.000 հեծյալ): Արդյունքում՝ հեծելազորի առաջապահ ուժերով մարտի մեջ մտած Ռոբերտ Ֆլանդրիացին, ժամանակին օգնության չստանալով Բոհեմունդ Տերենտացու գլխավորած հետևակայիններից, ստիպված եղավ ի վերջո նահանջել, սակայն կարճ ժամանակ անց, միավորելով ուժերը Բոհեմունդի հետևակի հետ և անցնելով հակահարձակման, քրիստոնյաները կտրտված տեղանքում հասան հաջողությունը զարգացնել փորձող, սակայն ուժերը ցրած Հալեպի էմիրության ջոկատներից մեկին (12.000) ու ծանր պարտության մատնեցին վերջինիս:

IV փուլ – 1098 թ-ի հունվարի 1-ին քաղաքի կայազորը, տեղեկանալով պաշարողների ուժերի նոսրանալու մասին ու դուրս գալով Շան դարպասից, հարձակում գործեց այդ հատվածում տեղակայված քրիստոնյաների վրա, որի հետևանքով մոտակա կամրջի մոտ համառ մարտ բռնկվեց: Արդյունքում՝ հակառակորդը մի պահ նահանջեց, սակայն հետո փախուստի դիմեցին արդեն քրիստոնյաները և քաղաքի կայազորը, բավարար տարածություն հետապնդելով ու կորուստներ պատճառելով վերջիններիս, վերադարձավ և կրկին պատսպարվեց քաղաքում: Այս ընդհարման ժամանակ վիրավորվեց Ռայմոնդ Տուլուզցին, իսկ 15 հեծյալներ, այդ թվում Բեռնար-Ռայմոնդ Բեգերացին, ինչպես նաև 20 հետևակայիններ ընկան մարտի դաշտում, ընդ որում շատերն էլ խեղդվեցին կամ մահացու վերքեր ստացան Օրոնտես գետում: Հունվարի վերջին Բոհեմունդ Տերենտացու և Ռոբերտ Ֆլանդրիացու գլխավորած ուժերը, հավաքելով հնարավորինս շատ պարենամթերք, վերադարձան բանակատեղի, որտեղ, սակայն, մինչ այդ սկիզբ առած սովը ու ամենաանհրաժեշտ պարագաների պակասը նույնիսկ դրանից հետո էլ աստիճանաբար հսկայական չափերի հասավ: Արդյունքում՝ սովից և տարածված հիվանդություններից շատ-շատերը մահացան կամ հյուժվեցին, վերջնականապես շարքից դուրս եկավ նժույգների հիմնական մասը, իսկ շատերն էլ, այդ թվում Ստեփան Շարտրացին, Թաթիկն ու նրանց գլխավորած ուժերը փետրվար ամսվա ընթացքում թողեցին բանակը և հեռացան: Միաժամանակ, ցանկանալով որևէ կերպ մեղմել իրավիճակը, քրիստոնյաների բանակի ղեկավարությունը ճամբարից հեռացրեց անմարտունակ հնարավորինս շատ մարդու, ինչպես նաև սկսեց մշտական արշավներ կազմակերպել դեպի հակառակորդի տարածքի խորքերը, թեև եական արդյունք այդպես էլ չեղավ: Ստեղծված աղետալի վիճակը որոշակիորեն թեթևացրեց այն, որ շրջակա տարածքների հայերն և ասորիները Կոնստանդին Ռուբինյանի գլխավորությամբ հերթական անգամ զգալի քանակությամբ պարեն հացրեցին քրիստոնյաների ճամբար:

V փուլ – 1098 թ-ի փետրվարի 12-ին քրիստոնյաները, քաղաքում բնակվող հայերից և ասորիներից իմանալով, որ Հալեպում կուտակված Հալեպի ու Դամասկոսի էմիրությունների միացյալ բանակը (30.000, որից 28.000 հեծյալ) պատրաստվում է քաղաքի կայազորի հետ միասին անակնկալ համակցված հարձակում գործել, անցան պատասխան գործողությունների: Բոհեմունդ Տերենտացու գլխավորած 6 զնդերից

կազմված քրիստոնյաների մի ջոկատ (12.000, որից 7.000 հեծյալ) գիշերով, որպեսզի քաղաքի կայազորը չիմանա այդ մասին, անսկառ դուրս եկավ և դարանակալեց քաղաքից մոտ 20 կմ հյուսիս-արևելք տարածվող մի վայրում: Լույսը բացվելուն պես քրիստոնյաների բանակի 5 ջոկատները փակեցին ընթացքի մեջ գտնվող հակառակորդի բանակի ճանապարհը, որից անմիջապես հետո **Երկաթյա կամոցի** մոտ համառ մարտ բռնկվեց: Արդյունքում, սակայն, երբ մարտի մեջ մտավ Բոհեմունդի անձնական ղեկավարությամբ գործող վեցերորդ ջոկատը, թշնամին ի վերջո ծանր պարտություն կրեց և դիմեց փախուստի **Խարիժ ամրոցի** ուղղությամբ (Հյուսիսային Ասորիք, Հալեպից արևմուտք), սակայն, չկարողանալով ամրանալ ամրոցում, այն ևս ավերեց ու դիմեց փախուստի: Այս մարտում աչքի ընկան հայերը, որոնք, սակայն, տարվեցին հետապնդմամբ: Արդյունքում՝ թշնամին, շրջապատելով Նահանջող և մի լքված ամրոցում ապաստանած հայերին, երկօրյա մարտերից հետո ստիպեց վերջիններին հանձնվել: Հայերից գերվեցին 1.500 հոգի, որոնք հետագայում Հալեպում սպանվեցին: Միաժամանակ հետ մղվեց Նաև քաղաքի կայազորի կողմից իրականացված արտագրոհը: Արդյունքում՝ թշնամին ընդհանուր առմամբ կորցրեց 2.000 սպանված և մեծ բանակի գերիներ, ինչպես նաև քրիստոնյաներին հասան 1.000 մարտական նժույգներ: Նույն օրն էլ, քաղաքի կայազորը արտագրոհ իրականացրեց, որը համառ մարտերից հետո հետ մղվեց:

VI փուլ – 1098 թ-ի փետրվարի երկրորդ կեսին, տեղեկանալով, որ Սուրբ Սիմոնի Նավահանգիստ են ժամանել պարենամթերքով և այլ անհրաժեշտ պարագաներով բարձված Նավեր, Բոհեմունդ Տերենտացու ու Ռայմոնդ Տուլուզցու գլխավորությամբ քաղաքի մոտից այդ ուղղությամբ շարժվեց խաչակիրների մի ջոկատ՝ Նպատակ ունենալով ապահով կերպով քաղաք հասցնել Նոր ժամանածներին և Նրանց գույքը:

VII փուլ – 1098 թ-ի փետրվարի վերջին քաղաքից անսկառ դուրս եկած Անտիոքի Էմիրության բանակը (4.000) դարանակալ հարձակում գործեց Սուրբ Սիմոնի Նավահանգստից վերադարձող քրիստոնյաների վրա, որոնք պարտություն կրեցին և ցրվեցին: Քրիստոնյաները կորցրին 1.000, հակառակորդը՝ 500 ռազմիկ: Միաժամանակ, փորձելով աջակցել յուրայիններին, քաղաքից արտագրոհ իրականացրեց Նաև կայազորային ուժերի մյուս մասը, սակայն միասնական գործողություն իրականացնել չհաջողվեց և այս հարձակումը տեղի ունեցավ բավականին ուշ: Արդյունքում՝ քրիստոնյաներին հաջողվեց ծանր պարտության մատնել քաղաքից արտագրոհ իրականացնողներին և, զգալի կորուստներ պատճառելով վերջիններին, հետ շարժել դեպի քաղաք: Քրիստոնյաները կորցրին 300, հակառակորդը՝ մարտի դաշտում 5.000 սպանված, այդ թվում 12 Էմիրներ, ընդ որում 1.400 հոգի խեղդվեցին գետում, իսկ 7.000 հոգի էլ գերվեցին:

VIII փուլ – 1098 թ-ի մարտին քրիստոնյաները քաղաքի հարավ-արևմտյան կողմում գտնվող Երկու քույրեր աշտարակի դիմաց ևս մեկ ամրություն կառուցեցին, որը հանձնեցին Տանկրեդ Տերենտացու հրամանի տակ գործող մի ջոկատի (մոտ 1.000, այդ թվում 500 ասպետներ) հսկողությամբ և վերջնականապես շրջափակեցին քաղաքը: Այդ ընթացքում քաղաքի կայազորը հարձակում ձեռնարկեց այս ուղղությամբ, որը հետ մղվեց միայն համառ մարտերից հետո: Քրիստոնյաները կորցրին 2.055, հակառակորդը՝ 800 ռազմիկ: Դրանից հետո գրեթե անմիջապես էլ Տանկրեդը ձեռք գցեց քաղաքի համար Նախատեսված պարենամթերքի մի մեծ քարավան, ոչնչացնելով վերջինիս պահակազորը (700), ինչը մեծապես մեղմեց քաղաքը պաշարողների պարենային ծանր վիճակը:

IX փուլ – 1098 թ-ի ապրիլի սկզբին քրիստոնյաները անակնկալ հարձակում գործեցին **Հալեպի շրջակայքի** վրա և ձեռք գցեցին 2.000 նժույգներ ու 3.000 գլուխ այլ անասուն:

X փուլ – 1098 թ-ի մայիսի վերջին քաղաքի կայազորը 14 վայրերում միաժամանակ անակնկալ հարձակում ձեռնարկեց քաղաքը պաշարողների ուղղությամբ: Արդյունքում՝ քրիստոնյաները սկսեցին ծանր կորուստներ կրել և միայն հետագայում, կենտրոնացնելով ուժերը, կարողացան հետ մղել թշնամուն՝ զգալի կորուստներ պատճառելով վերջինիս, ընդ

որում գերիների թվում հայտնվեց նաև քաղաքի արևմտյան կողմի երեք աշտարակների հրամանատար, զինագործ Գևորգ-Փիրուզ Յայի որդին:

XI փուլ – 1098 թ-ի ապրիլի կեսերից սկսած Զեր-Բուղայի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (300.000, որից 200.000 հեծյալ) սկսեց արևելքից աստիճանաբար մոտենալ Անտիոքին՝ սպառնալից իրավիճակ ստեղծելով խաչակիրների (165.000, որից 15.000 հեծյալ) և Յայ ռազմիկների (մոտ 1.600) համար, ընդ որում շրջակայքի հայերն ու ասորիները հասցրեցին տեղեկացնել խաչակիրներին թշնամու խոշոր ուժերի առաջխաղացման մասին: Այս վճռական պահին մինչ այդ Բոհեմունդի հետ կապ հաստատած Գևորգ-Փիրուզ Յայը առաջարկեց քրիստոնյաներին քաղաք մտնել իր հսկողությանը հանձնված աշտարակներով: Բանակցությունները տևեցին ողջ մայիս ամիսը, սակայն ամսվա վերջում ի վերջո համաձայնություն ձեռք բերվեց: Դրանից հետո, թշնամու զգոնությունը ավելի բթացնելու նպատակով, 1098 թ-ի հունիսի 2-ի երեկոյան քրիստոնյաների ողջ բանակը դուրս եկավ ճամբարից և, ցուցադրաբար շարժվելով Սելջուկյան սուլթանության մոտեցող բանակի դեմ, գիշերը արագորեն հետ վերադարձավ: Գրեթե անմիջապես էլ Բոհեմունդ Տերենտացու գլխավորած նորմանները Գևորգ-Փիրուզ Յայի հսկողությանը հանձնված աշտարակներով անարգել մուտք գործեցին քաղաք, որից հետո հարձակման անցան քրիստոնյաների հիմնական ուժերը: Համառ դիմադրությունից հետո հունիսի 3-ին քաղաքը գրավվեց, ընդ որում թշնամին կորցրեց 10.000 խաղաղ բնակիչ, իսկ քաղաքի կայազորի մի մասը (3.000) ամրացավ միջնաբերդում: Յադի-Սիանը փորձեց փախչել, բայց սպանվեց Յայ ռազմիկների կողմից: Տեղեկանալով քաղաքի գրավման մասին՝ թշնամու ուժերը լքեցին նաև Անտիոքի հարակից մի շարք ամրություններ, որոնք գրավվեցին հայերի կողմից:

XII փուլ – 1098 թ-ի հունիսի 4-ից սկսած գրեթե ամեն օր միջնաբերդում ամրացած թշնամին սկսեց համարձակ արտագրոհներ կատարել դեպի քաղաքի փողոցներ, ընդ որում միջնաբերդին տիրելու բոլոր փորձերը, այդ թվում նաև փորձը, որը կատարվեց քաղաքի այդ հատվածը հրդեհելու միջոցով, մատնվեց անհաջողության: Այս պայմաններում քրիստոնյաները միջնաբերդի կողմում թշնամու արտելքի ուղղությամբ բարիկադներով պատեցին քաղաքի փողոցները, սակայն դա էլ միայն որոշակիորեն մեղմեց իրավիճակը:

XIII փուլ – 1098 թ-ի հունիսի 6-ին Սելջուկյան սուլթանության բանակի առաջապահը (300 հեծյալ) մոտեցավ քաղաքին, փոքր ուժերով (30) գրոհելով ու կեղծ նահանջով բաց դաշտ քաշեց Ռոջեր Բառնեիլի գլխավորած ջոկատին (50, որից 15 ասպետ), զցեց դարանը և ոչնչացրեց:

XIV փուլ – 1098 թ-ի հունիսի 8-ին հյուսիս-արևելքից քաղաքին մոտեցավ Սելջուկյան սուլթանության բանակը, որը, հետ շարտելով արտագրոհ իրականացնել փորձող քրիստոնյաներին, շրջափակեց քաղաքը:

XV փուլ – 1098 թ-ի հունիսի 11-ին Սելջուկյան սուլթանության բանակը հզոր գրոհ կազմակերպեց քաղաքի ուղղությամբ, որը հետ մղվեց միայն մեծ դժվարությամբ:

XVI փուլ – 1098 թ-ի հունիսի 12-ին Սելջուկյան սուլթանության բանակը կրկին հզոր գրոհ կազմակերպեց քաղաքի ուղղությամբ, որը համառ մարտերից հետո այս անգամ ևս հետ մղվեց:

XVII փուլ – 1098 թ-ի հունիսի 13-ին քրիստոնյաները արտագրոհ իրականացրին, սակայն, համառ մարտում մատնվելով անհաջողության և կրելով ծանր կորուստներ, ստիպված նահանջեցին ու կրկին ապաստանեցին քաղաքում, ընդ որում դեպի քաղաք նահանջելիս, միայն դարպասներով խուճապահար անցնելիս, առաջացած հրմշտոցի ժամանակ զոհվեց 100 հոգի: Միաժամանակ միջնաբերդից արտելք իրականացրին նաև այստեղ գտնվող ուժերը և ծանր կորուստներ պատճառեցին քաղաքում գտնվող քրիստոնյաներին: Հենց նույն գիշեր էլ քրիստոնյաներից ոմանք, ցած իջնելով պարիսպներից, փախան դեպի Սուրբ Սիմոնի նավահանգիստ կամ անցան թշնամու կողմը:

XVIII փուլ – 1098 թ-ի հունիսի 14-ին թշնամու մի ջոկատ (30) գաղտնի վեր մագլցեց աշտարակներից մեկով և փորձ կատարեց տիրել քաղաքին, սակայն այդ մասին ժամանակին տեղեկացած քրիստոնյաները կարողացան հետ շարտել հակառակորդին:

XIX փուլ – 1098 թ-ի հունիսի 15-ին Սելջուկյան սուլթանության բանակը գրոհ իրականացրեց արևելյան ուղղությամբ, որը, թեև համառ մարտերից հետո հետ մղվեց, սակայն թշնամին տիրեց մինչ այդ Տանկրեդ Տերենտացու հսկողությանը հանձնված ամրությանը:

XX փուլ – 1098 թ-ի հունիսի 16-ին Սելջուկյան սուլթանության բանակի մի մասը (2.000) գրոհ իրականացրեց մինչ այդ Ռայմոնդ Տուլուզցու հսկողությանը հանձնված ամրության ուղղությամբ, սակայն համառ մարտերից հետո Ռոբերտ Ֆլանդրիացու գլխավորությամբ գործող ամրության կայազորը (500) թշնամուն հետ շարտեց: Նույն գիշեր էլ, սակայն, այլևս հնարավոր չհամարելով հետագա դիմադրությունը, Ռոբերտը իր տրամադրության տակ եղած ուժերով այրեց ամրությունը և վերադարձավ քաղաք:

XXI փուլ – Քրիստոնյաների մոտ սկիզբ առավ և շուտով մեծ չափերի հասավ պարենի պակասը: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը՝ 1098 թ-ի հունիսի 18-ին քրիստոնյաները մի ջոկատ ուղարկեցին Սուրբ Սիմոնի Նավահանգստի ուղղությամբ, որը, սակայն, հաջորդ օրը հետ դառնալիս ենթարկվեց թշնամու հարձակմանը և միայն ծանր կորուստներ կրելուց հետո կարողացավ պարենամթերքի մի մասի հետ քաղաք հասնել:

XXII փուլ – 1098 թ-ի հունիսի 20-ի Սելջուկյան սուլթանության բանակի մի մասը (2.000) հարձակվեց Սուրբ Սիմոնի Նավահանգստի վրա և գրավեց այն՝ ոչնչացնելով տեղում գտնվողներին, գրավելով պարենի մնացած պաշարները և ստիպելով փրկված փոքրաքանակ մարդկանց նավերով բաց ծով դուրս գալ: Այս պայմաններում պարենամթերքի պակասը քրիստոնյաների մոտ հասավ ծայրահեղ աստիճանի, ինչն էլ հաշվի առնելով, բանակի առաջնորդները որոշեցին վճռական ճակատամարտի մեջ մտնել թշնամու դեմ:

XXIII փուլ – 1098 թ-ի հունիսի 28-ի վաղ առավոտյան քրիստոնյաների բանակը, նախապես բաժանված երկու շարքերից կազմված վեց ջոկատների, երբ հինգ գծից կազմված առաջին շարքում հեծելազորն էր, երկրորդում, կազմված ևս հինգ գծից՝ հետևակը, սկսեց դուրս գալ քաղաքի հարավ-արևմտյան դարպասներից, անցավ Զարե կամուրջը և մարտակարգ ընդունեց: Մարտակարգ ընդունեց նաև հակառակորդը՝ ընդ որում Զեր-Բուղայի բանակի ձախ թևը, գործելով խլիճ-Արսլանի հրամանի տակ, հասնում էր հյուսիս-արևմուտքում գտնվող լեռներին, աջը՝ հարավ-արևելքում հոսող Օրոնտես գետին, իսկ կենտրոնը տեղակայված էր թևերից քիչ հետ, քանզի նախատեսված էր կենտրոնում առաջ քաշել հակառակորդին և, շրջապատելով թևերից, ոչնչացնել: Քրիստոնյաների բանակի առաջին ջոկատը (30.000) գլխավորում էին Հյուզո Մեծը և Ռոբերտ Ֆլանդրիացին, երկրորդը (30.000)՝ Գոտֆրիդ Բուլյոնացին, երրորդ ջոկատը (15.000) գործում էր Ռոբերտ Նորմանդացու հրամանի տակ, չորրորդը (20.000)՝ Ռայմոնդ Տուլուզցու ու Եպիսկոպոս Ադեմար Մոնտելյացու, ընդ որում հիվանդ Ռայմոնդը մի ջոկատով (200) մնաց միջնաբերդի դեմ կառուցած ամրության վրա և նրա ջոկատի հրամանատարությունը փաստացի իրականացնում էր Ադեմար Մոնտելյացին, հինգերորդ ջոկատի (4.000) հրամանատար կարգվեց Ռեյնալդ Տուլոնցին, վեցերորդ հատուկ ջոկատը (1.000) տրվեց Տանկրեդ Տերենտացուն: Յոթերորդ ջոկատը (30.000), որը թողնվել էր որպես ընդհանուր պահեստազոր, պետք է օգնության հասներ մարտի վճռական պահին, ինչպես նաև խոչընդոտեր միջնաբերդի կողմից իրականացվող արտելքներին, դրվեց Բոհեմունդ Տերենտացու հրամանի տակ: Զեր-Բուղան, ցանկանալով խանգարել հակառակորդին բացազատվել, մի ուժեղ ջոկատ (2.000) ուղարկեց Զարե կամրջի ուղղությամբ, սակայն վերջինս չկարողացավ լիովին տիրել կամրջին, ընդ որում Ռոբերտ Ֆլանդրիացու գլխավորությամբ ճակատային, ինչպես նաև թևային հարված հասցրած քրիստոնյաներին հաջողվեց պարտության մատնել այս ջոկատին և հետ շարտել, ինչը հնարավորություն տվեց ողջ բանակին անցնել կամուրջը և մարտակարգ ընդունել Օրոնտես գետի աջ ափին:

XXIV փուլ – Կեսօրին քրիստոնյաները ողջ ճակատով անցան հարձակման, որի արդյունքում բռնկվեց ու բավականին երկար շարունակվեց համառ ու խիստ արյունահեղ մի մարտ: Արդյունքում, սակայն, կենտրոնում թշնամին ի վերջո սկսեց տեղի տալ և

նահանջել, որին հետևեց նաև թևերի նահանջը, երբ ձախ թևը սկսեց հեռանալ լեռների, իսկ աջ թևը՝ Օրոնտես գետի ուղղությամբ:

XXV փուլ – Օգտվելով այն բանից, որ կենտրոնում առաջխաղացող քրիստոնյաների թևերը հայտնվել են հարվածի տակ՝ Սելջուկյան սուլթանության բանակը կենտրոնում դադարեցրեց նահանջը և անցավ հակահարձակման՝ միաժամանակ նույնն անելով նաև թևերում ու ստեղծելով թևանցման և շրջապատման վտանգ:

XXVI փուլ – Մարտի մեջ մտավ Բոհեմունդ Տերենտացու գլխավորած քրիստոնյաների վեցերորդ ջոկատը, որը փորձեց կանխել հիմնական ուժերի շրջապատումը, բայց դրա հետ միաժամանակ էլ հակառակորդի ձախ թևի լեռներից հարվածեցին խլիճ-Արսլանի գլխավորած ուժերը, որոնք, կիրառելով նաև «Հունական կրակ», կարողացան առժամանակ կանգնեցնել Բոհեմունդ Տերենտացու ուժերին և համառ մարտ պարտադրել:

XXVII փուլ – Մարտի մեջ մտավ Ռեյնալդ Տուլոնցու գլխավորած առանձին հարվածային ջոկատ, որը, թիկունքից շրջանցելով հակառակորդի ձախ թևը, թիկունքային հարված հասցրեց խլիճ-Արսլանի ուժերին: Բռնկվեց համառ մարտի, որ արդյունքում, թեև քաջաբար մարտնչող Ռեյնալդը զոհվեց, սակայն Սելջուկյան սուլթանության բանակի ձախ թևը խուճապի մատնվեց և սկսեց քայքայվել, ինչից օգտվելով էլ կրկին հարձակման անցած Բոհեմունդ Տերենտացու ուժերը դրսից, ինչպես նաև նահանջը դադարեցրած հիմնական բանակը ներսից հարվածեցին հակառակորդին: Արդյունքում՝ Սելջուկյան սուլթանության բանակի ձախ թևը դիմեց խուճապահար փախուստի:

XXVIII փուլ – Քրիստոնյաները, վերականգնելով շարքերը, հարձակման անցան հակառակորդի կենտրոնի և աջ թևի ուղղությամբ՝ վերջնական պարտության մատնելով Սելջուկյան սուլթանության բանակին:

XXIX փուլ – Քրիստոնյաները, այդ թվում նաև տեղի հայերն ու ասորիները, մինչև օրվա վերջ հետապնդեցին և կոտորեցին թշնամու փախչող բանակին:

XXX փուլ – 1098 թ-ի հունիսի 29-ից հուլիսի 5-ը քրիստոնյաները շրջափակեցին միջնաբերդը, որտեղ ամրացած թշնամու ռազմիկներն ի վերջո դադարեցրին դիմադրությունը և հանձնվեցին:

Հաղթողներից հայեր կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 170.000, պարտվողներից՝ հայերը մոտ 200 զինվոր, այդ թվում Գևորգ-Փիրուզ Հայի եղբայրը, դաշնակիցը՝ մոտ 130.000 զինվոր: Ստեղծվեց Անտիոքի դքսությունը, որի դուքս հռչակվեց Բոհեմունդ Տերենտացին (1098-1111): Նորաստեղծ դքսության կազմում ընդգրկվեցին նաև Կիլիկիայում Բալդուին Բուլոնացու և մնացած խաչակիրների ձեռքբերումները:

Կիթխարի ճակատամարտը Անտիոքի համար, որն իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր ողջ արշավանքի ամենամեծ և ամենաորոշիչ իրադարձությունը ու որը կոտրեց Սելջուկյան սուլթանության դիմադրական ոչ միայն ուժը, այլև՝ ոգին, հեշտ չտրվեց նաև խաչակիրներին, որոնց այն մտավոր, հոգեկան և ֆիզիկական ուժերի հսկայական մի գերլարում արժեցավ: Այս առումով իրոք զարմանալի չէր, որ դրանից հետո ուխտավորներին բավարար ժամանակ էր պետք, որպեսզի ուշքի գային և հետագա առաջխաղացման համար վերականգնեին ուժերը: Դրանից զատ նաև պետք է մատնանշել, որ Անտիոքի անկումը տեղի ունեցավ ամռան հենց կեսին, իսկ տարվա շոգ այդ ժամանակաշրջանում մարտնչել Հարավային Ասորիքում և Պաղեստինում հեշտ չէր ու նաև նպատակահարմար էլ չէր: Միաժամանակ, սրընթաց արշավանքը դեպի արևելք խաչակիրների ձեռքն էր տվել հսկայական տարածքներ և այժմ, զուտ ռազմական անհրաժեշտությունից ելնելով, պետք էր ամրանալ դրանցում՝ միաժամանակ նաև՝ ի վերջո պարզել Ալեքսեյ I-ի իրական մտադրությունները: Հենց վերջին խնդիրը պարզաբանելու նպատակով էլ, ի դեպ, կայսեր մոտ ուղարկվեց Հյուգո Մեծը:

Ընդմիջումը մի բանի ամիս, ինքնին իրենից չէր ներկայացնում մի ինչ-որ չափից դուրս մեծ բան և պետք էր, ինչպես արդեն ասվեց, ուժերի ընդհանուր վերականգման և հետագայում դեպի հարավ ավելի ուժեղ հարված հասցնելու համար: Այս առումով կարծում եմ, որ քննադատությունը խաչի ռազմիկների հասցեին, թե նրանք գործում էին բացառապես միայն շահադիտական



մղումներով և չէին շտապում Երուսաղեմ, հիմնավորված չէ<sup>1</sup>: Եվ վերջապես, մինչ առաջ անցնելը, անհրաժեշտ եմ համարում ևս մի պահ կանգ առնել ու թռուցիկ մի հայացք գցել այն իրադարձությունների վրա, որոնք իրենց զարգացումը ստացան հարակից այլ տարածքներում և այս կամ այն չափով կապված էին իրականացվող արշավանքի հետ:

Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է ամենից առաջ անդրադառնալ Բալդուին Բուլոնացուն, որը, ինչպես արդեն ասվեց, իր զինակիցների հետ միասին, որոնց շարքերում էր նաև Բալդուին Բուրգոնի, Երկաթյա կամրջի ճ-մ-ից հենց անմիջապես առաջ ուղղվեց դեպի Եդեսիա և հաստատվեց այնտեղ: Հայտնվելով Եդեսիայում և զբաղեցնելով Թորոս Եդեսիացու համակառավարչի դերը՝ Բալդուին Բուլոնացին, ինչպես արդեն ասվեց, անմիջապես էլ սուզվեց ոչ միայն տեղում տիրող հարաբերությունների բարդ հորձանուտի մեջ, այլև միանգամից սկսեց դրանցում անմիջապես իրենը փնտրել՝ միաժամանակ փորձ կատարելով նաև լուծում տալ արտաքին վտանգների հետ մղման հարցին: Խնդիրներ ամենից առաջ հարուցում էր Սամոսատի ուժեղ Էմիր Բալակը, որն հարևաններին այդ ժամանակ դեռևս առավելապես հայտնի էր որպես Բալդուկ և որը ժամանակին ամեն ինչ արել էր, որ խաչակիրները չհայտնվեն Եդեսիայում: Այժմ, ահա, անհաջողության մատնվելով իր նախորդ այդ նպատակում, այս Էմիրն այնուհանդերձ անվերջ սպառնում էր Եդեսիային:

Այս կապակցությամբ որոշվեց ամենից առաջ արշավանք իրականացնել Սամոսատի ուղղությամբ, ընդ որում առաջիկա ռազմագործողության համար նախատեսված բանակի կորիզը կազմում էր Եդեսիայի տեղական կայազորը, ինչպես նաև Կոնստանդին Կարկառեցու հեծելազորը: Եվ այսպես, չնայած այն բանին, որ այնպիսի մի խոշոր քաղաքի գրավման համար, ինչպիսին Սամոսատն էր, ուժերը ակնհայտորեն քիչ էին, որոշվեց գործել: Արդյունքում, սակայն, 1097 թվականի նոյեմբերի կեսին Սամոսատի ճ-մ-ում Բալակի գլխավորած Արտուխյանների Էմիրության բանակը (300 հեծյալ) անակնկալ հարձակումով պարտության մատնեց քաղաքին մոտեցած ու ավարառություն սկսած Բալդուին Բուլոնացու, Բալդուին Բուրգոնի և Թորոս Եդեսիացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակին (մոտ 1.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (800), ինչպես նաև Կոնստանդին Կարկառեցու բանակին (50 հեծյալ): Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 1.000 զինվորից կորուստների հիմնական մասը բնականաբար կրեցին հայերը, այն դեպքում, երբ խաչակիրները կորցրին ընդամենը մի քանի զինվոր<sup>2</sup>: Վերջին հանգամանքը կործանիչ հարված հասցրեց հայերի ռազմական հզորությանը Եդեսիայում:

Այս կապակցությամբ, թերևս, կարելի է ենթադրել, որ հեռատես ու հաշվենկատ Բալդուին Բուլոնացին ինքը մինչ այդ պնդեց արշավանքի հարցով և ինչ-որ տեղ դեմը չառավ կամ նույնիսկ նպաստեց անհաջողությանը երկու պատճառով: Նա այդ արեց նախ նրա համար, որպեսզի թուլացնի եդեսահայերի ռազմական հզորությունը և ուժեղացնի սեփական դիրքերը, իսկ հետո նաև՝ որպեսզի քաղաքացիներին անհրաժեշտ աստիճանի վախ ներշնչի մահմեդական վտանգի հանդեպ ու լրացուցիչ ատելություն ներարկի Թորոսի նկատմամբ, որին շատ հեշտ էր ներկայացնել որպես ընդհանուր անհաջողության հիմնական մեղավոր: Այս առումով հատկանշական է, որ Օրդերիկ Վիտալիսը մեզ է փոխանցում կատարյալ անվստահության այն պատկերը, որը տիրում էր հայերի ու եվրոպացիների միջև և որը հազիվ չավարտվեց բախմամբ<sup>3</sup>: Բալդուինի հաշվարկները մեծապես արդարացան, քանի որ վերոհիշյալ անհաջողությունից հետո Եդեսիայում տրամադրությունները Թորոսի դեմ հասան իրենց շիկացման գագաթնակետին, ինչի արդյունքում 1098 թվականի մարտի 8-ին քաղաքում, դատելով ըստ ամենայնի եվրոպացիների աննկատ դրդումներով, Թորոս Եդեսիացու դեմ իսկական մի ապստամբություն բռնկվեց: Այս պայմաններում Թորոսը, թուլացած և այլևս հնարավորությունից զրկված հետագայում դիմադրել, հույսը եվրոպացիների վրա դրած, ամրացավ քաղաքի միջնաբերդում, սակայն Բալդուին Բուլոնացին, հանգստացնելով վերջինիս ու համոզելով փախչել, Թորոս Եդեսիացուն փաստացի հանձնեց ապստամբների ձեռքը, որոնք բզկտեցին իրենց համար ատելի այդ առաջնորդին: 1098

<sup>1</sup> Տե՛ս օրինակ՝ Заборов М. "Крестовосцы на Востоке" Москва 1980, стр. 98.

<sup>2</sup> Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 6; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 21; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 10, գլուխ 13; Եփհարդ Աուրացի «Համընդհանուր ժամանակագրություն»; Վիլյամ Մալմսբերցի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 4; Մատթեոս Ուռշայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 10, գլուխ 13:

թվականի մարտի 8-ը կարող է համարվել Եդեսիայի կոմսության ծննդյան օրը, որի առաջին կոմս դարձավ հենց նույն այդ փառասեր Բալդուին Բուլոնացին (1098-1100)<sup>1</sup>:

Ինչպես արդեն ասվեց, Անտիոքը պաշարած խաչակիրների դեմ իր արշավանքի ընթացքում Զեր-Բուղան 1098 թվականի մայիսին կանգառ կազմակերպեց Եդեսիայի մոտ՝ մի կողմից ցրված ուժերը հավաքելու համար, իսկ մյուս կողմից էլ՝ հույս ունենալով գրավել քաղաք: Բալդուին Բուլոնացին, սակայն, ժամանակին պարզելով հակառակորդի մտադրությունը, ամենից առաջ ապահովեց քաղաքը բավարար բանակի պարենամթերքով, ինչից հետո, երբ հակառակորդի բանակը սկսեց մոտենալ Եդեսիայի պարիսպներին, պատրաստվեց ամուր պաշտպանության:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1098 մայիսի սկիզբ - մայիսի վերջ - Եդեսիայի պաշտպանությունը<sup>2</sup>

Անտիոքին օգնության շտապող Սելջուկյան սուլթանության բանակի (300.000, որից 200.000 հեծյալ) մի մասը (մոտ 20.000), առաջանալով խառակից, սկսեց մոտենալ քաղաքին, որտեղ Բալդուին Բուլոնացու և Բալդուին Բուրգոն գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 1.500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) պատրաստվեցին համառ պաշտպանության:

I փուլ - Մայիսի սկզբին քրիստոնյաները անակնկալ հարձակվեցին քաղաքին մոտեցող թշնամու բանակի առաջապահի վրա և, ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս, պատսպարվեցին քաղաքում:

II փուլ - Մինչև մայիսի վերջ Սելջուկյան սուլթանության բանակը մի շարք գրոհներ իրականացրեց քաղաքի ուղղությամբ, սակայն չհասավ որևէ հաջողության:

III փուլ - Մայիսի կեսին Սելջուկյան սուլթանության բանակը թողեց քաղաքի պաշարումը և հեռացավ, ընդ որում քրիստոնյաները, օգտվելով առիթից, հարձակվեցին թշնամու վերջապահի վրա ու որոշակի կորուստներ պատճառեցին վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 5, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:

Նախորդ անհաջողությունից հետո Զեր-Բուղան, ինչ-որ տեղ արդարացիորեն ենթադրելով, որ, այն բանից հետո, երբ կջախջախվի խաչակիրների հիմնական բանակը, դժվար չի լինի նաև հաշիվ տեսնել Եդեսիայի հետ, շարժվեց առաջ, սակայն, ինչպես արդեն ասվեց, Անտիոքի պարիսպների տակ Մոսուլի առաջին կառավարիչը լիակատար անհաջողության մատնվեց: Եվ այսպես, Սելջուկյան սուլթանության խոշոր բանակի ջախջախումը և դրանից հետո բավականին երկար ժամանակով մահմեդական Էական սպառնալիքի բացակայությունը հնարավորություն տվեցին Բալդուին Բուլոնացուն ոչ միայն վերջնականապես ամրացնել Եդեսիան, այլ նաև՝ իր իշխանությունն այնտեղ: Մինչ Բալդուին Բուլոնացին ամրացնում էր իր դիրքերը Եդեսիայում, իսկ խաչակիրներն էլ սառնում և սովում էին Անտիոքի պարիսպների տակ, եռանդուն գործունեություն ծավալեց, սակայն, դեպքերի նաև մեկ այլ ակտիվ մասնակից, ի դեմս Ալեքսեյ I-ի:

Ըստ երևույթին ի սկզբանե այնուհանդերձ տրամադրված լինելով շարժվել խաչակիրների հետքերով՝ Ալեքսեյ I-ը 1098 թվականի մարտի սկզբին իր բանակի գլուխն անցած առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու զբաղեցրեց Չմյուռնիան: Դրանից հետո 1098 թվականի մարտի կեսին Հովհաննես Դուկասի գլխավորությամբ առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300, այդ թվում Միքայել Կեկավմենոսը) Եփեսոսի ճ-մ-ում հաղթեցին Իկոնիայի սուլթանության բանակին (մոտ 10.000), որից հետո առանց մարտերի մտան Սարդես, Ֆիլադելֆիա, Լաոդիկիա, Հոմա ու Լամպասկոս

<sup>1</sup> Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 4; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 22-24; Գվիբերդ Նոմանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 3, գլուխ 6; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 10, գլուխ 13; Վիլյամ Մալմսբերցի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 5; Մատթեոս Ուռշայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 246; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 7:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռշայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վասիլ Դպիր «Ժամանակագրություն»; Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 11) Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 11, 12; Գրենդորու Դուացի «Անտիոքի երգը», գլուխ 225-227; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 14:

(Փոքր Ասիայի հարավ-արևմուտք)<sup>1</sup>: 1098 թվականի մարտի կեսին Յովհաննես Դուկասի գլխավորած կայսերական բանակը Պոլիվոտի ճ-մ-ում (Փոքր Ասիայի հարավ-արևմուտք) անակնկալ հարձակումով ևս մեկ անգամ պարտության մատնեց Իկոնիայի սուլթանության ճամբարած բանակին<sup>2</sup>, որից հետո հակառակորդի կազմակերպված դիմադրությունը Փոքր Ասիայի արևմուտքում դադարեց: Այս ամենի արդյունքում ստեղծվեցին բոլոր անհրաժեշտ նախադրյալները դեպի Արևելք շարժվելու համար, ընդ որում դրա հետ միաժամանակ անհրաժեշտ հրահանգներ ուղարկվեցին նաև Տրապիզոնի իշխանություն, որտեղ Թեոդորոս Գավրասն իր հերթին կարգի բերեց սեփական ուժերը և պատրաստվեց հյուսիսից հասցված հարվածով աջակցել իր կայսեր գործողություններին:

Խաչակիրների հզոր բռնկմանը, որը ջախջախիչ հարված հասցրեց փոքրասիական սելջուկներին և հասավ մինչև Անտիոք, Ալեքսեյ I-ի ձեռքը տվեց անակնկալ, կարծես երկնքից ընկած մի հաջողություն՝ հնարավորություն ապահովելով վերականգնել այն դիրքերը, որը 1071 թվականից հետո կայսրությունը կորցրել էր տարածաշրջանում: Իկոնիա քաղաքը խաչակիրներին հանձնվեց առանց դիմադրության և բարեհամբույր կերպով, ընդ որում Խլիճ-Արսլանն ինքը իր ուժերով քաղաքում չէր, իսկ, ինչպես բխում է այս սուլթանի գործողությունների ներքին տրամաբանությունից, նա ինքն էլ արդեն հակված չէր իր ձեռքում պահել Փոքր Ասիան: Այս պայմաններում, կառուցելով գործողությունների զարգացման արդեն ենթադրական շղթան, կարելի է կարծել, որ, գործեր Ալեքսեյ I-ը ավելի վճռական, ոչ թե փոխարենը 1098 թվականի զարնանային վճռական այդ ամիսները Փոքր Ասիայի արևմուտքում անցկացնել անգործության մեջ, կայսրությունը հնարավորություն կունենար, ինչպես նախորդ դարում էր եղել, իր սահմանները կրկին հասցնել Անտիտավրոսյան լեռների հյուսիսային լանջեր և Նույնիսկ, հնարավոր է՝ մինչև Տավրոսյան լեռնաշղթա ու Եփրատ գետ՝ խաչակիրների գործունե աջակցությամբ հետ գրավելով այդ տարածքները և ունենալով տեղի բնակչության լիակատար աջակցությունը: Այս պայմաններում հնարավոր է, որ կայսրությունը, որպես մի մղձավանջային երազ, մոռանար սելջուկյան տիրապետության ծանր տարիները մոտավորապես այնպես, ինչպես մոռացավ իր պատմության 617-629 թվականները, երբ կորսված էր Նույն Փոքր Ասիան:

Իրոք, ի սկզբանե կասկածանքով և Նույնիսկ արհամարհանքով վերաբերվելով Ալեքսեյ I-ին՝ խաչակիրները, հավասար համեմատական հակառակորդի վտանգավոր տարածքներում իրենց առաջխաղացման, աստիճանաբար ավելի ու ավելի ջերմ զգացումներով էին լցվում կայսեր նկատմամբ, իսկ Անտիոքի պաշարման ծանր օրերին էլ նրանք Նույնիսկ անվերջ կերպով սպասում էին Նույն այդ կայսեր, որն իր ուժերով պետք է նրանց օգնության զար: Այս պայմաններում, կրկին ենթադրական մակարդակում, բայց այնուհանդերձ կարելի է կարծել, որ, եթե Ալեքսեյ I-ը աջակցեր ուխտավորներին և օգներ հողային տիրույթների նկատմամբ անհազ ագահություն դրսևորող խաչակիրներին հաստատվել Փոքր Ասիայում, Նույն Բյուզանդական կայսրության հովանու ներքո կստեղծվեր պաշտոնական Կոստանդնուպոլսից այս կամ այն չափի կախման մեջ գտնվող խաչակրաց իշխանությունների մի անկրկնելի շղթա, որի մասերը, ինչպես փրկարար օղակ, անվերջ կախված կլինեին կայսրությունից և որոնց եվրոպացի բնակչությունը աստիճանաբար կծուվեր կայսրության լուծիչ կաթսայում: Այդ պարագայում կայսրությունը փաստացի ստացած կլինեի մարդկային հսկայական մի Նյուրթ և Կուժեղանար, իսկ մահմեդական սպառնալիքն էլ երկար ժամանակ հետ մղված կլինեի Տավրոսյան լեռնաշղթայից ու Եփրատից անդին: Այս ամենին, սակայն, վիճակված չէր կյանքի կոչվել ու հենց դրանում է կայանում Ալեքսեյ I-ի հսկայական և աններելի մեղքը պատմության առջև, երբ, այդ մարդու ձեռքում մի պահ առկա էր բացառիկ ու անկրկնելի մի հնարավորություն փոխել պատմության ընթացքը, սակայն վերջինս, չունենալով և ոչ մի արգելող հանգամանք, ուղղակի չօգտվեց այդ հնարավորությունից:

Ալեքսեյ I-ը ընդունեց կայսրության կառավարման սանձերը վերջինիս համար ծանրագույն մի ժամանակաշրջանում և իր գահակալման առաջին շրջանում մեծապես կարողացավ ուղղել իրավիճակը, նա, առանց որևէ կասկածի, անձնական մեծ քաջության ու կամքի հսկայական ուժի տեր մի անձնավորություն էր, ուներ զորավարական և վարչարարական զգալի տաղանդներ ու

<sup>1</sup> Աննա Կոմենես «Ալեքսիական», գիրք 11, մաս 5; Անսելմ Ռիբեմոնցի «Նամակ, ուղղված Ռեյմսի արքեպիսկոպոսին», Նամակ առաջին; Զիգբերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»:

<sup>2</sup> Աննա Կոմենես «Ալեքսիական», գիրք 11, մաս 5:

այս առումով մեծապես արդարացված է այն, որ Աննա Կոմնենոսը այդքան հպարտանում է իր հորով: Սրա հետ միաժամանակ, սակայն, Ալեքսեյ I-ի ակնհայտորեն սահմանափակ մտածողությունը, որն այդպես էլ չկարողացավ գնահատել պատմական հեռանկարը և խնդիրներին հարատև լուծում ապահովել, թույլ չտվեցին նրան իրացնել իր տերության համար անհավատալի կերպով հաջող դասավորված իրադարձությունների զարգացումը ու կայսրությանը վերադարձնել իր հին ուժը և ազդեցությունը: Այս հանգամանքը, երբ Ալեքսեյ I-ը, ամեն ինչից զատ նաև, դավաճանեց իր տված խոսքին, թե ինքը կաջակցի խաչակիրներին, կարելի է բնութագրել հայտնի խոսքով, թե. «*Ղա ավելին էր, քան հանցագործություն, դա սխալ էր*»<sup>1</sup>: Ալեքսեյ I-ը պատմության առջև ճակատագրական մի սխալ գործեց ու հենց դրանով էլ իր համար ընդմիշտ փակեց մուտքը դեպի կայսրության մեծ գործիչների շարքը՝ արդյունքում կորցնելով իրեն տրված այդ ամենաարժեքավոր հնարավորությունը և այդպես էլ մնալով ընդամենը միայն կայսրության տաղանդավոր զորավարների ու վարչարարների շարքում: Այս առումով ինչ-որ տեղ հատկանշական է, որ Նույնիսկ Աննա Կոմնենոսը, գուցե ինչ-որ տեղ ենթագիտակցական մակարդակում, սակայն ինքն էլ այնուհանդերձ հասավ այս ամենի գիտակցությանը, երբ մինչև այս իրադարձությունները նա հոր գործունեությունը ներկայացնում է մեծ վերելքով ու ոգևորությամբ, սակայն այս իրադարձություններից հետո իր պատումը նա շարունակում է ավելի շատ զուտ վերջինիս ամբողջականությունն ապահովելու մտայնությամբ՝ առանց առանձնակի ոգևորության:

Ալեքսեյ I-ի ժամանակակիցներից, թերևս, միայն Թեոդորոս Գավրասն էր այն մարդը, որը և հասկանում էր պատմական պահի նշանակությունը, և հնարավորություն ուներ գոնե մի որևէ կերպ ազդեցություն ունենալ դեպքերի զարգացման վրա: 1098 թվականի մարտյան այդ վճռական օրերին Թեոդորոսը, ոտքի հանելով իր ուժերը և, ըստ երևույթին, դեռևս մինչև վերջ տեղեկություն չունենալով այն մասին, որ կայսրը այնուհանդերձ չի պատրաստվում շարժվել դեպի Արևելք, իսկ ինչ-որ տեղ էլ գուցե գաղտնի հույս ունենալով դրդել վերջինիս գործել, ոտքի հանեց սեփական ռազմական մեքենան ու 1098 թվականի մարտի վերջին Մանկուչակյանների էմիրության բանակից գրավեց Բաբերդը<sup>1</sup>, իսկ մի կարճ ժամանակ անց էլ 1098 թվականի մարտի վերջին Ճորոխ գետի ճ-մ-ում անակնկալ գիշերային հարձակումով հաղթեց<sup>2</sup> Սելջուկյան սուլթանության, ինչպես նաև Մանկուչակյանների և Սալդուխյանների էմիրությունների միացյալ ճամբարած բանակին<sup>3</sup>: Կարելի է ենթադրել, որ ինչ-որ տեղ հենց այս ժամանակ էլ, սակայն, Թեոդորոս Գավրասն ի վերջո հասու եղավ ողբերգական ճշմարտությանը, որ Ալեքսեյ I-ը չի պատրաստվում առաջանալ դեպի Արևելք: Այս պայմաններում, հուսահատ մի փորձ կատարելով այնուհանդերձ դրդել սեփական կայսեր բաց չթողնել պատմական բացառիկ հնարավորությունը, Թեոդորոս Գավրասը միայն իր ձեռքի տակ առկա ուժերով, որոնք, սակայն, դրված խնդիրը կյանքի կոչելու համար ակնհայտորեն հերիք չէին, հարձակում սկսեց Կարինի ուղղությամբ, սակայն ինչ-որ տեղ այս քաղաքի մոտակայքում Սալդուխյանների էմիրության բանակը քրիստոնյաներին ծանր պարտության մատնեց: Արդյունքում՝ Թեոդորոսն ինքն էլ գերի ընկավ և մահապատժի ենթարկվեց, ինչից հետո Տրապիզոնի իշխանության կողմից հետագա ռազմաքաղաքական ամեն տեսակի ակտիվության մասին, ըստ էության, խոսել արդեն հնարավոր չէր:

Անտիոքի գրավումից հետո խաչակիրները ամենից առաջ ինչպես հարկն է հանգստացան և կարգի բերեցին իրենց, որից հետո սկսեցին ուսումնասիրել քաղաքի շրջակայքը: Մշտապես վիճելով այն հարցի շուրջ, թե ո՞ւմ պետք է պատկանի այդ քաղաքը, կայսե՞ր, նրա անունից տիրող Ռայմոնդ Տուլուզցո՞ւն, թե՞ Բոհեմունդ Տերենտացուն, խաչակիրները արդեն ինչ-որ տեղ 1098 թվականի հուլիսի կեսերին, օգտվելով Ազազ քաղաքում Ռիդվանի կառավարիչ Օմարի ապստամբությունից, Ռայմոնդ Տուլուզցու և Ռայմոնդ Պիդատոսի գլխավորությամբ

<sup>1</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 11, մաս 6:

<sup>2</sup> Այս ճակատամարտի ելքի մասին նրա հիմնական աղբյուր հանդիսացող Աննա Կոմնենոսը, խոստանալով հայտնել հետագայում, դժբախտաբար այդպես էլ չի հայտնում: Այնուհանդերձ, սակայն, հաշվի առնելով, որ դրանից քիչ անց Տրապիզոնի իշխանության բանակը արդեն գործում էր Կարինի մոտակայքում, կարելի է գրեթե վստահությամբ պնդել, որ այս ճակատամարտում քրիստոնյաները հաղթանակ են տարել:

<sup>3</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 11, մաս 6:

ասպատակեցին Յալեայի շրջակայքը ու մեծ ավարով հետ դարձան<sup>1</sup>: Հետո, սակայն, արդեն, 1098 թվականի հուլիսի վերջին, նույն Ռայմոնդ Պիղատոսի գլխավորած խաչակիրների մի ուժեղ շուկատ փորձ կատարեց շարժվել դեպի հարավ, սակայն Մարատ ան-Նուման քաղաքի մոտակայքում ենթարկվեց հակառակորդի հարվածին և ծանր պարտություն կրեց<sup>2</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, սրվեցին Բալդուին Բուլոնացու հարաբերությունները իր նախկին դաշնակիցների հետ, ի դեմս Վասիլ և Բագրատ Կամսարականների:

Արդյունքում՝ 1098 թվականի օգոստոսին Արևանդան ամրոցի մոտակայքում ընդհարում եղավ<sup>3</sup>, որից հետո Գոտֆրիդ Բուլյոնացին օգնության հասավ եղբորը: Դրանից հետո խաչակիրները 50 ասպետների ու նրանց ուղեկիցների գլուխն անցած ամայացրին նույն Արևանդանի շրջակայքը<sup>4</sup>, ինչից հետո կողմերը պայմանավորվեցին խաղաղության մասին և ոչ մի փոփոխություն տեղի չունեցավ: Դրանից հետո ևս այլ մանր վեճեր և նույնիսկ ընդհարումներ եղան, երբ, մասնավորապես, 1099 թվականի մարտին Տարսոսի աշխարհագրորդ (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին և գերեցին ափիանում իրականացրած խաչակիր ծովահեններին (մոտ 1.000), ընդ որում հաղթողներին բաժին հասան մեծաքանակ գերիներ, որոնք, սակայն, հետագայում Բալդուին Բուլոնացու միջնորդությամբ ազատ արձակվեցին<sup>5</sup>: Ավելի հեռուն գնացող հետևանքներ ունեցավ, սակայն, այն, որ 1099 թվականի գարնանը, կիրառելով «Հունական կրակ», կայսրության նավատորմը Հռոդոսի ծովամարտում ծանր պարտության մատնեց պիզայական և ջենովական նավատորմին<sup>6</sup>, ըստ էության պատերազմական գործողություններ սկսելով խաչակիրների դեմ: Եղան նաև այլ բարդություններ, ինչպես նաև խաչակիրների շարքերում մի ծանր համաճարակ բռնկվեց, ինչին, այլոց թվում, զոհ գնաց նաև Լե-Պյուի քաղաքի փառահեղ եպիսկոպոս Ադեմար Մոնտեյլացին:

Եվ վերջապես նույն այս օրերին, մինչ խաչակիրները ուժերն էին վերականգնում, ևս մեկ արժանահիշատակ իրադարձություն տեղի ունեցավ, երբ Ֆաթիմյանների խալիֆությունը, օգտվելով Սելջուկյան սուլթանությանը բաժին հասած ծանր խնդիրներից, զորք մտցրեց Պաղեստին և քառասուրյա, սակայն քիչ արյուն արժեցած պաշարումից հետո ճեղքելով պարսպի մի հատվածը, տիրեց Երուսաղեմին<sup>7</sup>: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է նշել, որ Աֆդալը շատ մեղմ վերաբերվեց քաղաքում իրեն դիմադրություն կազմակերպած օղուզների և նրանց առաջնորդ Սուբման իբն Արտուխի հետ, որի կողքին էր, ի դեպ ասած, նաև նրա եղբայրը՝ Էլդազին: Դատելով ըստ ամենայնի՝ Աֆդալը արդեն տեսնում էր ապագա անխուսափելի ընդհարումը խաչակիրների հետ և հույս էր տածում օգտվել Արտուխյան եղբայրների ուժից ու աջակցությունից: Իրոք, քաղաքում թողնելով բավականին զորեղ մի կայազոր՝ Աֆդալը, Դավթի աշտարակը, որպես պաշտպանության կարևորագույն կետերից մեկը, թողեց նույն օղուզներին՝ պայմանով, իհարկե, որ այդուհետ նրանք պետք է ծառայեն պաշտոնական Կահիրեին: Այսպես թե այնպես, սակայն արդեն 1098 թվականի երկրորդ կեսին խաչակիրներն ի վերջո որոշում ընդունեցին այնուհաղեն Վերսկսել առաջխաղացումը դեպի Երուսաղեմ:

Արդյունքում՝ 1098 թվականի նոյեմբերի 26-ին Ռայմոնդ Տուլուզցու, ինչպես նաև Բոհեմունդ և Տանկրեդ Տերենտացիների ու Ռիչարդ և Ռոջեր Սալերնացիների գլխավորած խաչակիրները (100.000) ու նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500, այդ թվում Գևորգ-Փիրուզ Հայը) պաշարեցին Մարատ ան-Նումանը և դեկտեմբերի 21-ին գրավեցին այն

<sup>1</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեայի պատմության հատընտիր»; Անանուն «Ֆրանկների գործերը», գիրք 10; Պետրոս Տուղերդ «Երուսաղեմի արշավանքի պատմությունը», գլուխ 12; Գոդֆրուա, Ռայմոնդ և Դավիթերտ «Նամակ պապին»; Հիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»; Էքհարդ Աուրացի «Համընդհանուր ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Անանուն «Ֆրանկների գործերը», գիրք 10; Պետրոս Տուղերդ «Երուսաղեմի արշավանքի պատմությունը», գլուխ 12; Ռայմոնդ Ամիլացի «Ֆրանկների պատմությունը, որ գրավեցին Երուսաղեմը»; Ռոբերտ Ռեյնսի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 7, գլուխ 5; Գվիլբերդ Նոմանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 6, գլուխ 3; Բոդրի Դոլացի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 4; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 15; Հենրիխ Հանտինգտոնցի «Անգլիների պատմությունը», գիրք 7; Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեայի պատմության հատընտիր»:

<sup>3</sup> Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 5, գլուխ 14; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 7, գլուխ 5:

<sup>4</sup> Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 5, գլուխ 14:

<sup>5</sup> Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 7, գլուխ 16:

<sup>6</sup> Աննա Կոմենտոս «Ալեքսիական», գիրք 11, մաս 10; Էքհարդ Աուրացի «Համընդհանուր ժամանակագրություն»:

<sup>7</sup> Ռաուլ Կաենացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 111; Գվիլբերդ Նոմանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 7, գլուխ 1; Բոդրի Դոլացի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 4; Էքհարդ Աուրացի «Համընդհանուր ժամանակագրություն»; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 10; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 7; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Մուշիր-Էդ-Դին «Երուսաղեմի և Յեվրոսի պատմությունը»:

համառ դիմադրություն ցույց տված Հալեպի Էմիրության բանակից (մոտ 1.000): Չոհվեց 20.000 խաղաղ բնակիչ, իսկ քաղաքն ավերվեց<sup>1</sup>:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1099 փետրվարի 14 - մայիսի 13 – Արքայի ճ-մ (Հեմսից մոտ 70 կմ հարավ-արևմուտք)<sup>2</sup>

Գոտֆրիդ Բուլոնացու, Էստաշ Բուլոնացու, Ռայմոնդ Տուլուզցու, Ռոբերտ Նորմանդացու, Ռոբերտ Ֆլանդրիացու, Հյուգո Սեն-Պոլի, Տանկրեդ Տերենտացու և այլոց գլխավորությամբ Աստիղեից առաջխաղացած խաչակիրները (80.000) ու նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 350, այդ թվում Գևորգ-Փիրուզ Հայը) պաշարեցին քաղաքը Ամմարյանների Էմիրության բանակից (մոտ 2.000):

I փուլ – Փետրվարի 15-ին խաչակիրները (14) Տոհայոյի մոտ անակնկալ հարձակում գործեցին դեպի քաղաք անասունների հոտ տեղափոխող Ամմարյանների Էմիրության բանակի (մոտ 60) վրա՝ ոչնչացնելով հակառակորդի 60 ռազմիկի ու խլելով 1.500 գլուխ անասուն և 6 նժույգ:

II փուլ – Փետրվարի երկրորդ կեսից մինչև մայիսի սկիզբ խաչակիրները մի շարք գրոհներ իրականացրին քաղաքի ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասան:

III փուլ – Փետրվարի երկրորդ կեսին խաչակիրները, ասպատակելով շրջակայքը և ահաբեկելով հակառակորդին, առանց լուրջ մարտերի մտան Աստարտոս ու Մարաբեյլա:

IV փուլ – Մարտին խաչակիրները պաշարեցին Ջաբալ, սակայն, ստանալով տեղեկություն, որ Ռայմոնդ Տուլուզցու գլխավորությամբ Արքայի մոտ մնացած բանակին սպառնում է Սելջուկյան սուլթանության բանակը, փրկագին վերցնելով վերադարձան քաղաքի մոտ:

V փուլ – Ապրիլին Տոհայոյի ուղղությամբ արշաված խաչակիրները (մոտ 5.000) ծանր պարտության մատնեցին Ամմարյանների Էմիրության բանակին (մոտ 1.500), ընդ որում խաչակիրները կորցրին 40, հակառակորդը՝ 700 զինվոր:

VI փուլ – Մայիսի սկզբին խաչակիրները մի շարք փորձեր ևս կատարեցին տիրել քաղաքին, սակայն, մատնվելով անհաջողության, բայց միաժամանակ նաև հաշտություն կնքելով Ամմարյանների Էմիրության հետ, թողեցին քաղաքի պաշարումը և վերսկսեցին առաջխաղացումը Երուսաղեմի ուղղությամբ:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

1099 թվականի մայիսի վերջին Սիդոնի ճ-մ-ում Գոտֆրիդ Բուլոնացու, Էստաշ Բուլոնացու, Ռայմոնդ Տուլուզցու, Ռոբերտ Նորմանդացու, Ռոբերտ Ֆլանդրիացու, Հյուգո Սեն-Պոլի, Տանկրեդ Տերենտացու և այլոց գլխավորությամբ Արքայից առաջխաղացած խաչակիրները (մոտ 65.000) ու նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 350, այդ թվում Գևորգ-Փիրուզ Հայը) հաղթեցին անակնկալ հարված հասցրած Ամմարյանների Էմիրության բանակին (մոտ 1.000)<sup>3</sup>: Դրանից հետո,

<sup>1</sup> Ամանուն «Ֆրանկների գործերը», գիրք 10; Պետրոս Տուղբերդ «Երուսաղեմի արշավանքի պատմությունը», գլուխ 12; Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 16; Ռայմոնդ Ածիլացի «Ֆրանկների պատմությունը, որ գրվեցին Երուսաղեմը»; Գոդֆրուա, Ռայմոնդ և Դամիբերտ «Նամակ պապին»; Ռոբերտ Ռեյմսցի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 8, գլուխ 2; Ռաուլ Կաենացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 96-104; Գվիբերդ Նոժանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 6, գլուխ 6; Բոդրի Դուլացի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 4; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 5, գլուխ 26, 29, 30; Էքհարդ Աուրացի «Համընդհանուր ժամանակագրություն»; Չիգերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 15; Հենրիխ Հանտինգտոնցի «Անգլների պատմությունը», գիրք 7; Գրենդորու Դուացի «Անտիոքի երգը», Վերջաբան; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 7, գլուխ 9; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Էմմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբև ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Ամանուն «Ֆրանկների գործերը», գիրք 10; Պետրոս Տուղբերդ «Երուսաղեմի արշավանքի պատմությունը», գլուխ 12; Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 17; Գոդֆրուա, Ռայմոնդ և Դամիբերտ «Նամակ պապին»; Ռոբերտ Ռեյմսցի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 8, գլուխ 3-5; Ռաուլ Կաենացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 105-110; Գվիբերդ Նոժանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 6, գլուխ 7, 8, գիրք 7, գլուխ 1; Բոդրի Դուլացի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 4; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 5, գլուխ 31, 33-38; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 16; Էքհարդ Աուրացի «Համընդհանուր ժամանակագրություն»; Չիգերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»; Հենրիխ Հանտինգտոնցի «Անգլների պատմությունը», գիրք 7; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 7, գլուխ 14, 16, 17, 21; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 5, գլուխ 39-40; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 7, գլուխ 21; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

սակայն, խաչի ռազմիկները ուղիղ առաջացան արդեն իրենց արշավանքի վերջնական նպատակակետի ուղղությամբ:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 1099 հունիսի 7 - հուլիսի 15 – Երուսաղեմի գրավումը<sup>1</sup>

Գոտֆրիդ Բուլյոնացու, Էստաշ Բուլոնացու, Ռայմոնդ Տուլուզցու, Ռոբերտ Նորմանդացու, Ռոբերտ Ֆլանդրիացու, Յուզո Սեն-Պոլի, Տանկրեդ Տերենտացու և այլոց գլխավորած խաչակիրները (60.000<sup>2</sup>) ու նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300, այդ թվում Գևորգ-Փիրուզ Հայր) պաշարեցին քաղաքը Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակից (1.500, այդ թվում 500 օղուզներ):

I փուլ – Հունիսի 7-ին խաչակիրները հաղթեցին քաղաքի շրջակայքում գործող Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակին (200), ընդ որում խաչակիրները կորցրին 4, թշնամին՝ 30 զինվոր:

II փուլ – Հունիսի 10-ի առավոտյան խաչակիրները պաշարողական աստիճանների կիրառմամբ անցան գրոհի, սակայն մինչև կեսօր տևած համառ մարտից հետո այն հետ մղվեց:

III փուլ – Հունիսի 13-ին խաչակիրները պաշարողական աստիճանների կիրառմամբ կրկին անցան գրոհի, սակայն հետ մղվեցին ելման դիրքեր:

IV փուլ – Հունիսի 17-ին, տեղեկանալով, որ Հայֆա (Երուսաղեմից մոտ 60 կմ հյուսիս-արևելք, ծովի ափին) են ժամանել պարենամթերք և անհրաժեշտ հանդերձանք բերած ջենովական ու պիզանյան 6 նավեր, խաչակիրների մի ջոկատ (200, որից 120 հեծյալ<sup>3</sup>) շարժվեց այդ ուղղությամբ՝ բեռը անվտանգ քաղաք հասցնելու նպատակով: Այդ ընթացքում, սակայն, քաղաքի մոտակայքում գործող Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը (700) անակնկալ հարձակում գործեց հիմնական ուժերից առանձնացած

<sup>1</sup> Անանուն «Ֆրանկների գործերը», գիրք 10; Պետրոս Տուրքոզ «Երուսաղեմի արշավանքի պատմությունը», գլուխ 12; Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 17, 18; Ռայմոնդ Ածիլացի «Ֆրանկների պատմությունը, որ գրվեցին Երուսաղեմը»; Գոտֆրիդ, Ռայմոնդ և Դամիբերտ «Նամակ պապին»; Ռոբերտ Ռեյմսիցի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 8, գլուխ 5, գիրք 9, գլուխ 1; Ռաուլ Կանեացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 111-134; Գվիբերդ Նոմանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 6, գլուխ 5, գիրք 7, գլուխ 1-4; Բողրի Ղուլացի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 4; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 5, գլուխ 40-46, գիրք 6, գլուխ 1-23; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 16-18; Էքհարդ Աուրացի «Համընդհանուր ժամանակագրություն»; Չիգերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»; Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Հաբսբուրգցի «Հաբսբուրգյան ժամանակագրություն»; Վիլյամ Մամբերցի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Հենրիխ Հանտինգտոնցի «Անգլների պատմությունը», գիրք 7; Գրեյնորու Ղուլացի «Աստիճի երգը», գլուխ 135, Վերջաբան; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 7, գլուխ 22, 24, 25, գիրք 8, գլուխ 5-20; Լեոնտիոս Մախերոս «Պատումը Կիպրոսի բազոր երկրի մասին», գիրք 1; Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 11, մաս 6; Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Պատմություն Սրբոց»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 64; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; Սամվել Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Հեթում Պատմիչ «Երուսաղեմի և Կիպրոսի թագավորների ազգաբանությունը»; Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Հեթում II «Տարեգրություն»; Վասիլ Դպիր «Ժամանակագրություն»; Միխայիլ Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Անանուն «Ժամանակագրություն 1382 թվականի»; Հեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն Թավրիզեցի «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Եղեւնիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 250; Բար-Հեբերտ «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի պատմությունը»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; ալ-Ազհմի «Պատմություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն Մուհասար «Պատմություն»; Սիբու իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»:

<sup>2</sup> Ըստ Ռայմոնդ Ածիլացու Երուսաղեմը պաշարած խաչակիրների բանակը, ըստ բանակի ղեկավարության իրականացված հաշվարկների, կազմում էր, ոչ ավել, քան 12.000 հոգի, ընդ որում նրա կազմում շատ աղքատներ և հաշմանդներ կային, իսկ ասպետներն էլ հազիվ կազմում էին 1.200 կամ 1.300 հոգի՝ վերջին տվյալը, ըստ հեղինակի իսկ գնահատման: Իր հերթին Ալբերտ Ախենցին փոխանցում է, որ Երուսաղեմին մոտենալիս քրիստոնյաների բանակը կազմում էր 50.000 մարդ, սակայն, ըստ հեղինակի, պայքարելու ունակ էին միայն 20.000 հոգին, այն դեպքում, երբ անմիջապես քաղաքի պաշարման սկզբում այն կազմում էր 60.000 ռազմիկ՝ կանայք, և տղամարդիկ: Եվ վերջապես Գիյոմ Տյուրացին տեղեկացնում է, որ բանակում առկա բոլոր մարդկանց՝ տղամարդկանց և կանանց, ընդհանուր թիվը կազմում էր 40.000 հոգի, որոնցից 20.000-ը հետևակայիններ էին, իսկ հեծյալներն ընդամենը 1.500 հոգի էին, ընդ որում նույն հեղինակը չի զանազան նաև ավելացնել, որ առկա էին նաև այլոք, որոնք, սակայն, ուժազուրկ, հիվանդ, թույլ ու ծեր մարդիկ էին: Միաժամանակ ըստ Զեմալ-Էդ-Դինի տեղեկությունների հայտնի էր, որ խաչակրաց I արշավանքի վերջին փուլի սկզբում՝ Աստիճիցի դեպի Երուսաղեմ իրականացված արշավանքի ամենասկզբում, քրիստոնյաների բանակը կազմել է 100.000 մարդ: Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ կարծում եմ, որ, հաշվի առնելով բոլոր-բոլորին, որոնք առկա էին քրիստոնյաների բանակում և այս կամ այն կերպ իրենց մասնակցությունն էին բերում մարտական գործողություններին, քրիստոնյաների բանակը կազմել է տարբեր մակարդակի 60.000 ռազմիկ:

<sup>3</sup> Դեպի Հայֆա մարտադաշտի համար առանձնացվել է ասպետների մարտավարական միավոր հանդիսացող մեկ հարյուրյակ, որի կազմում իրականում, ըստ տվյալների, եղել է 80 ասպետ, ընդ որում այս ասպետներից 30-ին ուղեկցել են 50 հետևակայիններ: Հավանական համարելով, որ մոտավորապես այս նույն հարաբերակցությունը կարող էր լինել նաև ասպետների մյուս՝ 50 հոգու, պարագայում, հավանական եմ համարում, որ նրանց հետ իրենց հերթին եղել են մոտ 70 հետևակայիններ: Այսպիսով՝ Հայֆա արշավող ջոկատի թիվը կարող էր կազմել 200 հոգի, որից 80-ը հեծյալ ասպետներ, իսկ 120-ը՝ հետևակայիններ:

խաչակիրների ջոկատի մի մասի վրա (80, որից 30 հեծյալ<sup>1</sup>) և որոշակի կորուստներ պատճառեց վերջինիս, բայց հետո, երբ տեղ հասան այս մասին իմացած հիմնական ուժերը, թշնամին պարտություն կրեց ու հետ շարտվեց՝ կորցնելով 200 զինվոր:

V փուլ – Յուսուբի լույս 18-ի գիշերը Ֆաթիմյանների խալիֆության նավատորմը անակնկալ ծովային հարձակում գործեց Յաֆայի վրա, որի հետևանքով խաչակիրները, կորցնելով նավերը, ստիպված հավաքեցին դրանց բերած բեռները և նավաստիների հետ միասին հետ վերադարձան Երուսաղեմի մոտ:

VI փուլ – Յուսուբի 19-ից մինչև հուլիսի 13-ը խաչակիրները, օգտագործելով ծովով ստացված միջոցները, ինչպես նաև անտառանյութ բերելով բավականին հեռվից, կառուցեցին պաշարողական 2 աշտարակներ, ինչպես նաև այլ մեքենաներ: Այս ընթացքում խաչակիրները սկսեցին պարենամթերքի և, հատկապես, ջրի սուր պակաս զգալ, ընդ որում քաղաքի մոտ առկա միակ աղբյուրի ջուրը չէր հերիքում բանակին, իսկ այլ կերպ այն հնարավոր էր ձեռք բերել միայն մոտ 10 կմ հեռավորության վրա գտնվող աղբյուրներից, ինչը, սակայն, կապված էր մեծ վտանգների հետ ու քաղաքի մոտակայքում գործող Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակի ջանքերով մշտապես ուղեկցվում էր մանր հարձակումների շարանով, որոնք զգալի վնաս էր պատճառում խաչակիրներին: Ի վերջո, պաշարողական աշտարակները և այլ մեքենաների կառուցումը ավարտվեց, ընդ որում դրանց հիմնական մասը տեղավորվեց քաղաքի հարավային և արևմտյան կողմում, բայց հետո, որպեսզի թշնամին անակնկալի գա, վճռական գրոհի հենց նախորդ գիշերը դրանց մեծ մասն ու աշտարակներից մեկը աննկատ տեղափոխվեցին քաղաքի արևելյան կողմ:

VII փուլ – Յուսուբի 14-ին խաչակիրները հյուսիս-արևելքից, հյուսիս-արևմուտքից և հարավից անցան համընդհանուր հարձակման, սակայն ողջ օրը տևած մարտից հետո նրանք կարողացան հասնել միայն այն բանին, որ պաշարողական աշտարակները հաստատվեցին պարիսպների ուղիղ դեմ դիմաց, ընդ որում, թեև վրա հասած գիշերն ընդհատեց մարտը, սակայն երկու կողմերն էլ մնում էին զինված և մարտի պատրաստ վիճակում, քանի որ պաշտպանվողները վախենում էին գիշերային գրոհից, իսկ հարձակվողներն էլ զգուշանում էին այն բանից, որ թշնամին անակնկալ արտագրոհ կիրականացնի ու կայրի պաշարողական մեքենաները:

VIII փուլ – Յուսուբի 15-ի առավոտյան խաչակիրները կրկին անցան գրոհի և ի վերջո սկզբում հյուսիս-արևելյան, իսկ հետո արդեն մյուս ուղղություններով մտան քաղաք՝ կոտորելով քաղաքի ոչ քրիստոնյա բնակչությանը, ընդ որում Դավթի աշտարակում հավաքված քաղաքի կայազորի մնացորդը (500) պատվավոր անձնատվության ենթարկվեց ու հեռացավ Ասկայոն:

Յայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 1.200 զինվոր: Կոտորվեցին նաև մոտ 50.000 խաղաղ բնակիչներ:

Երուսաղեմի գրավումից հետո ստեղծվեց տարածաշրջանում առաջացած խաչակիրների մյուս իշխանությունների նկատմամբ գերագահություն ունեցող Երուսաղեմի թագավորությունը, որի թագավոր հռչակվեց Գոտֆրիդ Բուլյոնացին (1099-1100): Միաժամանակ իր վերջնական տեսքով հաստատվեց նաև Անտիոքի դքսությունը, որի առաջին դուքս, վերջնականապես հաղթահարելով այդ ամենից այնուհանդերձ խիստ դժգոհ մնացած Ռայմոնդ Տուլուզցու դիմադրությունը, մնաց Բոհեմունդ Տերենտացին: Ինչ վերաբերում է Աֆդալին, ապա, վստահ լինելով, որ Երուսաղեմն անառիկ է և դաժանորեն սխալվելով իր այդ հաշվարկում, Ֆաթիմյանների խալիֆության տիրակալը մի քանի տեղագիտական միջոցառումներով ավարտին հասցրեց սեփական ռազմական մեքենայի ուժեղ կուտակումը ու պատրաստվեց վճռական հարված հասցնել խաչակիրներին:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով:

<sup>1</sup> Ռայմոնդ Աժիլացին, Գվիթերդ Նոժանցին, Օրդերիկ Վիտալիսը և այլ հեղինակներ հայտնում են միայն ասպետական ուժերի մասին ու միայն Գիյոմ Տյուրացին է, որ հայտնում 30 ասպետների հետ եղած 50 հետևակայիների մասին:



Տեղեկանալով Աֆդալի գլխավորությամբ Ասկալոնում Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակի (200.000<sup>2</sup>) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկների (մոտ 2.000, այդ թվում Աֆդալի եղբայր Ջաֆարը<sup>3</sup>) կենտրոնական մասին՝ Գոտֆրիդ արքայի, ինչպես նաև Էստաշ Բուլոնացու, Ռայմոնդ Տուլուզցու, Ռոբերտ Նորմանդացու, Ռոբերտ Ֆլանդրիացու, Յուզո Սեն-Պոլի, Տանկրեդ Տերենտացու և այլոց գլխավորությամբ Երուսաղեմից ու հարակից վայրերից առաջխաղացած և ընթացքում ուժերը միավորած Երուսաղեմի թագավորության բանակը (մոտ 50.000<sup>4</sup>) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 250, այդ թվում Գևորգ-Փիրուզ Յայը) մոտեցան քաղաքին, ընդ որում հակառակորդի ճամբար մեկնած և վերադարձած Գևորգ-Փիրուզը սպառնիչ տեղեկատվություն ներկայացրեց վերջինիս բանակի, զինվածության ու ռազմական ծրագրերի մասին։ Սրան հակառակ, Աֆդալը, տրվելով կործանարար ինքնավստահությանը և վստահ լինելով, որ հակառակորդը անչափ փոքրաքանակ է ու հազիվ միայն կարողանա պաշտպանել Երուսաղեմը, ոչ մի կերպ չնախապատրաստվեց ճակատամարտին։

Օգոստոսի 12-ի առավոտյան խաչակիրները հյուսիս-արևելքից մոտեցան քաղաքին հարակից լայնարձակ դաշտավայրին և մարտակարգ ընդունեցին։ Մինչև ծովափ ձգվող աջ թևի հրամանատարությունը ստանձնեց Ռայմոնդ Տուլուզցին, իսկ ձախ թևինը՝ Գոտֆրիդ արքան, ընդ որում վերջինս իրենից ձախ թողեց մի առանձնացված ուժեղ ջոկատ (5.000, որից 2.000 հեծյալ), որը խնդիր ուներ խոչընդոտել Ասկալոնից դուրս եկած այլ ուժերի կողմից հնարավոր շրջանցիկ թևային հարվածին։ Կենտրոնում՝ Գոտֆրիդի ուժերից աջ ու ավելի առաջ, դիրքեր գրավեց Էստաշ Բուլոնացու գլխավորած ջոկատը, նրանից աջ տեղավորվեց Ռոբերտ Ֆլանդրիացու հրամանատարության տակ գտնվող ջոկատը, իսկ նրանց դիմաց էլ Ռոբերտ Նորմանդացու գլխավորությամբ դիրքեր գրավեցին ծանր հետևակայիններից ու նետածիգներից կազմված առաջապահ ուժերը։ Միաժամանակ թողնվեց ուժեղ պահեստազոր, որը պետք է գործեր Տանկրեդ Տերենտացու գլխավորությամբ։ Աֆդալը, տեսնելով հակառակորդի ծավալվող մարտակարգը, իր հերթին մարտակարգով շարեց սեփական ուժերը՝ դաշնակից ուժերին տեղավորելով առաջին շարքում, իսկ ինքը սեփական ուժերով մնալով երկրորդ շարքում։

I փուլ – 09:00-ի մոտակայքում Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը մոտեցավ քրիստոնյաների առաջապահին և սկսեց նետերի տարափ տեղալ վերջինիս վրա։ Սրան ի պատասխան՝ խաչակիրների աղեղնավորները սկսեցին պատասխան նետածությունը։

<sup>1</sup> Ամանուն «Ֆրանկների գործերը», գիրք 10; Պետրոս Տուղեբոզ «Երուսաղեմի արշավանքի պատմությունը», գլուխ 13; Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 19; Գոդֆրուա, Ռայմոնդ և Դամիբերտ «Նամակ պապին»։ Ռոբերտ Ռեյմսցի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 9, գլուխ 3; Վիլհելմ Նոմանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 8, գլուխ 2, 3; Բոդրի Դոլացի «Երուսաղեմյան պատմություն», գիրք 4; Ռաուլ Կաենացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 138; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 6, գլուխ 41-50; Օրդերիկ Վիտայիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 19, 20; Էփարդ Աուրացի «Համընդհանուր ժամանակագրություն»։ Չիգերտ ժամբացի «Տարեգրություն»։ Վիլյամ Սալմսթերցի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 10-12; Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»։ Աննա Կոմենտու «Ալեքսիական», գիրք 11, մաս 7; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբև ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»։ իբև Մուխասար «Պատմություն»։

<sup>2</sup> Ըստ Պետրոս Տուղեբոզի և Օրդերիկ Վիտայիսի այս ճակատամարտում Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը կազմել է 200.000 ռազմիկ, Ալբերտ Ախենցին, Մատթեոս Ուռնայեցին ու Սմբատ Սպարապետը այս թիվը հասցնում են 300.000-ի, Ռաուլ Կաենացին հայտնում է 360.000 հեծյալի և անթիվ հետևակայինների մասին, Էփարդ Աուրացին տեղեկացնում է 100.000 հեծյալների ու 400.000 հետևակայինների մասին, իսկ Չիգերտ ժամբացին էլ կրկնում է նրան։ Այս առումով կարծում եմ, որ իրականությանն ավելի մոտ են, թերևս, Պետրոս Տուղեբոզի և Օրդերիկ Վիտայիսի տեղեկությունները, բանի որ մի կողմից դա համապատասխանում է Ֆաթիմյանների խալիֆության ու Ասորիքի միացյալ ռազմական հնարավորություններին, իսկ մյուս կողմից էլ հաստատվում է նաև քրիստոնյաների բանակի թվաքանակի և կողմերի կորուստների վերլուծությամբ, որի մասին կիսովի ստորև։

<sup>3</sup> Այս մասին տեղեկացնում է Մակրիգիլը։

<sup>4</sup> Ըստ Գիյոմ Տյուրացու այս ճակատամարտում քրիստոնյաների բանակը կազմել է 1.500 հեծյալ և 9.000 հետևակային, Ալբերտ Ախենցին հայտնում է 20.000 ռազմիկի մասին, Էփարդ Աուրացին, հաստատելով նախորդին, տեղեկացնում է 5.000 հեծյալների ու 15.000 հետևակայինների մասին, իսկ Չիգերտ ժամբացին էլ կրկնում է նախորդին։ Այս առումով կարծում եմ, սակայն, որ բոլոր հեղինակներն էլ մեծապես նվազեցրել են քրիստոնյաների բանակի թվաքանակը, բանի որ, ինչպես ցույց տրվեց վերևում, Երուսաղեմի պաշարումը իրականացրել է քրիստոնյաների 60.000 հոգանոց բանակը, իսկ, հաշվի առնելով կորուստների և այլ պատճառով բանակի շարքերից դուրս եկած մարդկանց առավելագույնը 10.000 հոգու կազմով, ցանկացած դեպքում կտանանք 50.000-ի մոտ մի թվաքանակ։ Միաժամանակ պետք է հաշվի առնել, որ Երուսաղեմի պաշարումից և գրավումից անցել էր համապատասխանաբար հազիվ մի քիչ ավել երկու ամսից և մի քիչ պակաս մեկ ամսից, իսկ այդ պարագայում հիշատակված 30.000 հոգին, այն էլ քննարկվող տարածաշրջանում ու ժամանակաշրջանում, ուղղակի որևէ տեղ կորել չէին կարող, այլ, ընդհակառակը, Սուրբ քաղաքի գրավումը պետք է ուխտավորների նոր հոսք ապահովեր։ Այսպիսով՝ հիմնավորված եմ համարում այն տեսակետը, որ այս ճակատամարտում քրիստոնյաների բանակը կազմել է 50.000 ամեն մակարդակի ռազմիկ, ընդ որում սա հաստատվում է նաև կողմերի կորուստների վերլուծությամբ, որի մասին կիսովի ստորև։

Հեռամարտը տևեց բավականին երկար, սակայն ի վերջո այն աստիճանաբար սկսեց առավելություն ապահովել խաչակիրներին:

II փուլ – 11:00-ի մոտակայքում Ֆաթիմյանների խալիֆության հեծելազորը, ցանկանալով բեկում մտցնել հեռամարտում, անցավ հարձակման խաչակիրների առաջապահի ուղղությամբ, սակայն հանդիպեց համառ դիմադրության, իսկ այն բանից հետո, երբ խաչակիրներին օգնության հասան Էստաշ Բուլոնացու և Ռոբերտ Ֆլանդրիացու գլխավորած ուժերը, ծանր պարտություն կրեց ու դիմեց փախուստի:

III փուլ – 14:00-ի մոտակայքում խաչակիրները կենտրոնում և թևերում անցան համընդհանուր հարձակման, ընդ որում այդ ընթացքում Տանկրեդը, իր ուժերից ավելի հետ հաջող դասավորելով ճակատամարտից անմիջապես առաջ որպես ռազմավար ձեռք բերած ու մի քանի հազար գլխից կազմված անասունների խոշոր հոտը, սրանց բարձրացրած փոշում կարողացավ տպավորություն ստեղծել, թե խաչակիրների ուժերն ավելի շատ են, քան իրականում կան, իսկ այդ հանգամանքն էլ իր հերթին կործանարար ազդեցություն ունեցավ հակառակորդի բանակի վրա: Արդյունքում՝ վերջինս ողջ կազմով դիմեց խուճապահար փախուստի՝ մասամբ փորձելով պատսպարվել Ասկալոնում, մասամբ էլ՝ այլ վայրերում ու ընդհանուր առմամբ կորցնելով 30.000 զինվոր, երբ, մասնավորապես 3.000 հոգի խեղդվեց ծովում, 10.000 հոգի զոհվեցին ճամբարում ու դեպի քաղաք փախչելիս, իսկ 2.000 հոգի էլ սպանվեցին քաղաքի դարպասների մոտ առաջացած հրմշտոցի ժամանակ:

IV փուլ – Մինչև օրվա վերջ խաչակիրները հետապնդեցին հակառակորդի փախչող բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեցին վերջինիս: Փախուստի դիմեց Նաև Աֆդալը՝ միայն մեծ դժվարությամբ կարողանալով պատսպարվել Ասկալոնում:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 20.000, պարտվողներից՝ հայերը մոտ 1.200, դաշնակիցը՝ մոտ 120.000<sup>1</sup> զինվոր:

Հենց նոր ավարտված ճակատամարտը, որի արդյունքում ջախջախիչ հարված ստացավ Երուսաղեմի թագավորության հիմնական հավակնորդներից մեկն, ի դեմս Ֆաթիմյանների խալիֆության, իրենով նշանավորեց Նաև Խաչակրաց I արշավանքի երկրորդ ու հիմնական փուլի ավարտը: Այդ ճակատամարտը, իրենով, ըստ Էուբայն, կյանք հաղորդելով Երուսաղեմի թագավորությանը, Անտիոքի դքսությանը ու Եդեսիայի կոմսությանը, թույլ տվեց երեք այս պետական միավորներին հաջողությամբ ոտքի կանգնել և դրանով իսկ, փաստորեն, նոր էջ բացել Մերձավոր Արևելքի պատմության մեջ:

Վերոհիշյալ ճակատամարտից հետո խաչակիրների ճանապարհները՝ մարդկանց ուղիները, որոնք մինչ այդ ուս ուսի տված անցել էին քառամյա դժվարին մի ընթացք, վերջնականապես բաժանվեցին, երբ Խաչի ռազմիկների մեծ մասը վերադարձավ հայրենի եզերքներ, իսկ ավելի

<sup>1</sup> Ըստ Ալբերտ Ալխենցու այս ճակատամարտի երեք էպիզոդներում՝ բաց դաշտում տեղի ունեցած ընդհարման վերջին փուլում, դեպի ծով Նահանջելիս և Ասկալոնի դարպասների մոտ տեղի ունեցած հրմշտոցում, Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը կորցրել է համապատասխանաբար 30.000, 3.000 և 2.000 ռազմիկ: Էփհարդ Աուրացին իր հերթին հայտնում է ճակատամարտի մեկ այլ էպիզոդի՝ Ասկալոնի Նավահանգստում զոհված հակառակորդի 2.000 ռազմիկների մասին, իսկ հակառակորդի ընդհանուր կորուստներն էլ գնահատում է առնվազն 100.000 հոգի: Այս տվյալները կրկնում է Նաև Չիգբերտ Ժամբլացին, իսկ վերջին երկու հեղինակների հետ համաձայն են Մատթեոս Ուռհայեցին և Սմբատ Սպարապետը: Իր հերթին, խոսելով այս ճակատամարտում միայն Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակի մի մասը կազմող Ասկալոնի ասկարի կրած կորուստների մասին, իբև ալ-Կալանիսին հայտնում է, որ, համաձայն հարգարժան ու արժանահավատ ասկալոնցիների պնդումների, այն կազմել է 2.700 մարդ: Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակի կրած կորուստների հարցը պարզելիս, ըստ իս, կարևոր է հաշվի առնել Նախ հենց այս բանակի իսկ թվաքանակը մինչև ճակատամարտը, իսկ հետո Նաև՝ քրիստոնյաների բանակի թվաքանակը: Վերևում ցույց տրվեց, որ ամենայն հավանականությամբ Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը կազմել է 200.000, իսկ քրիստոնյաներին՝ 50.000 ռազմիկ: Կարևոր է Նաև հաշվի առնել, որ ամենատարբեր պատճառներով (ռազմական սխալները, կազմակերպական բացթողումները, ասորիքյան ուժերի չկամությունը Ֆաթիմյանների լուրջ հաջողությանը և այլն) Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը ներքևապես թույլ էր և ռազմիկների զգալի մասը տրամադրված էր լուրջ մարտի, իսկ դրան հակառակ էլ՝ հենց նոր Սուրբ քաղաքն ազատագրած քրիստոնեական բանակի ռազմիկների մարտական ոգին ալեգաի բարձր էր և նրանք լի էին իրենց ձեռքբերումները պահպանելու վճռականությամբ, մանավանդ որ պարտությունը կարող էր նշանակել լիակատար կործանում: Ավելին, վերցնելով առաջարկված նվազագույն 200.000 թիվը և հաշվի առնելով Ֆաթիմյանների խալիֆության ռազմական հնարավորությունը, ակնհայտ է, որ Աֆդալը հավաքել էր ռազմիկներին ամենից առաջ հենց մեծ քանակությամբ, այլ ոչ թե որակ ապահովելու մտայնությամբ, քանի որ 200.000-ը կարող էր լրացվել միայն Ֆաթիմյանների խալիֆության և Անտիոքի զենք կրելու ունակ զորձնականում ողջ բնակչությանը զենքի տակ դնելու հաշվին, իսկ այդ պարագայում պարզ է, որ նման բանակի ռազմիկի միջին որակական մակարդակը բավականին ցածր է: Մինչև առաջ անցնելը իմ կարծիքով կարևոր է հաշվի առնել Նաև Ասկալոնի ասկարի կորստի չափը, թեև, դժբախտաբար, մենք չգիտենք այդ ասկարի սկզբնական չափը և այդ հանգամանքը որոշակիորեն արժեզրկում է այս փաստարկը: Այնուհանդերձ կարող ենք ամրագրել, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում Ասկալոնի ասկարը կարող էր կազմել առավելագույնը 5.000 ռազմիկ, որոնց մոտ կեսը զոհվել է: Ընդհանրացնելով վերը շարադրվածը՝ հավանական են համարում, որ Ֆաթիմյանների խալիֆության 200.000 հոգանոց բանակը այս ճակատամարտում կորցրել է իր կազմի կեսից մի քիչ ավելին՝ մոտ 120.000 ռազմիկ, իսկ 50.000 կազմող քրիստոնյաների բանակը կորցրել է մոտ 20.000 ռազմիկ:

փոքր մասն էլ մնաց Մերձավոր Արևելքում: Այսպես, խաչակիրների առաջնորդներից Նրանք, որոնք հասան Երուսաղեմ և շահեցին փառահեղ հաղթանակը Ասկալոնի մոտ, Գոտֆրիդն ու Նրա փոքր եղբայր Բալդուինը այլևս չվերադարձան Եվրոպա, սակայն Էստաշը թողեց իր եղբայրներին և հետ դարձավ տուն: Տուն դարձան նաև երկու փառահեղ Ռոբերտները, ինչպես նաև որդուն կորցրած, բայց այնուհանդերձ իր ուխտը կատարած քաջարի Զյուգո Սեն-Պոլը, սակայն Բոհեմունդ և Տանկրեդ Տերենտացիները, հայր ու որդի Ռիչարդ և Ռոջեր Սալերնացիների հետ միասին իրենց հերթին մնացին Մերձավոր Արևելքում:

Տուն դառնալով՝ նախկին խաչակիրները սուզվեցին եվրոպական իրականության և նույնիսկ պատերազմների մեջ ու հետագայում տարբեր բախտի արժանացան: Ռոբերտ Նորմանդացին կրկին պայքար սկսեց հորենական ժառանգության համար և իր օրերը վերջացրեց գերության մեջ, Ռոբերտ Ֆլանդրիացին, որին խնայել էին մահմեդականների հարվածները, վերջին դեպքերից 12 տարի անց ընկավ նույն եվրոպական պատերազմներից մեկում, իսկ Էստաշը, դրան հակառակ, ապրեց մինչև խոր ծերություն: Հեշտ բաժին չհասավ, սակայն, նաև այն խաչակիրներին, որոնք մնացին Մերձավոր Արևելքում, քանզի Նրանց առջև իր ողջ սրությամբ ամենից առաջ հառնեց սեփական նորաստեղծ տիրույթների պաշտպանության հոգսը: Եվ ի վերջո հակասական դասավորվեց նաև այն խաչակիրների ճակատագիրը, որոնք մնացին կարծես «երկնքի ու երկրի» միջև:

## **Գլուխ 6** **Խաչակրաց I արշավանքի երկրորդ և երրորդ** **փուլերի միջակայքում**

Ասկալոնի վերջին ճակատամարտը, ինչպես արդեն ասվեց, ըստ Էության, դարձավ Խաչակրաց I արշավանքի երկրորդ և հիմնական փուլի ավարտական կետը, որից հետո արշավի հիմնական մասնակիցները վերադարձան իրենց տները կամ մնացին Մերձավոր Արևելքում: Միաժամանակ պարզվեց, սակայն, որ Եվրոպայում դեռևս կան մարդիկ, որոնք, չնայած այս կամ այն պատճառով բաց էին թողել հիմնական իրադարձությունները, բայց այնուհանդերձ այրվում են Աստծո գերեզմանը տեսնելու տենչով, ընդ որում հետաքրքիր է ավելացնել, որ, այն բանից հետո, երբ Երուսաղեմն, ըստ Էության, արդեն ազատագրված էր, բացակայում էր այն հիմնական առիթը, որը մարդկանց զուտ ռազմական նպատակներով Եվրոպայից բերում էր Արևելք: Այս մասին, սակայն, քչերն էին մտածում: Մինչև Խաչակրաց I արշավանքի երրորդ ու ավարտական փուլի սկսվելը, սակայն, տեղի ունեցան ևս այլ իրադարձություններ, որոնք, թեև Մերձավոր Արևելքում լուրջ փոփոխությունների չբերեցին, սակայն իրադարձությունների հետագա ընդհանուր ընթացքը պատկերացնելու համար, մինչև առաջ անցնելը, անհրաժեշտ է դրանց վրա ևս թեկուզ թռուցիկ մի հայացք գցել:

Եվ այսպես, սկսած արդեն 1099 թվականի օգոստոսի վերջից մինչև նոյեմբերի վերջ Բոհեմունդ Տերենտացին, հետը որպես գինակիցների ունենալով Ռիչարդ ու Ռոջեր Սալերնացիներին, ինչպես նաև համագործակցելով Պիզայի ու Ջոնավայի հանրապետությունների ծովային ուժերի հետ, պաշարեց Բյուզանդական կայսրությանը պատկանող Լաոդիկեան և, թեև արդյունքում տիրեց ընդամենը երկու պահակային աշտարակների, սակայն դրանք քաղաքի համար հսկայական նշանակություն ունեին, քանի որ գտնվում էին հենց առևտրական ճանապարհների վրա<sup>1</sup>: Սրանով էլ, հենց, ըստ Էության, սկիզբ առան խաչակիրների ցամաքային ռազմական գործողությունները պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի դեմ՝ վերջնականապես ոչնչացնելով մինչ այդ առանց այդ էլ ջերմությամբ չփայլող հարաբերությունները երկու այս քրիստոնյա ուժերի միջև: 1099 թվականի աշնանը փոփոխություններ եղան, սակայն, նաև Արտուխյանների մոտ:

Իրոք, լիակատար անհաջողության մատնվելով Պաղեստինում, Սելջուկյան սուլթանության հատկապես արևմտյան տարածքներում սկիզբ առնող քաոսի պայմաններում Արտուխյաններն իրենց հավատարիմ հիմնական ուժերով շարժվեցին դեպի Հայաստանի հարավ և այնտեղ

<sup>1</sup> Աննա Կոմենոս «Ալեքսիական», գիրք 11, մաս 10; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 6, գլուխ 55; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 10, գլուխ 11:

դարձան գերիշխող ուժերից մեկը: Դրանից հետո Երուսաղեմի ջարդից փրկված և վերջնականապես Հիսն-Քեֆում հաստատված Սուբման իբն Արտուխն ու Մարդինում հաստատված Նրա եղբայր Էլղազին 1099 թ-ի աշնանը իրենց փոքր եղբայր Յակուտի ուղեկցությամբ արշավանք կազմակերպեցին արդեն Անիի Շադդադյանների դեմ: Արդյունքում, սակայն, 1099 թվականի աշնանը Մանուչե իբն Շավուրի գլխավորած Շադդադյանների Եմիրության (մոտ 1.000) և Գրիգոր Զաջ Պահլավունու գլխավորած Անիի (մոտ 3.000) միացյալ բանակը Կաղզվանի ճ-մ-ում (Արարատ, Գաբեղանք գավառ) ջախջախեց Էլղազիի ու Նրա եղբայր Յակուտի գլխավորած Արտուխյանների Եմիրության բանակին (7.000), ընդ որում մարտի ընթացքում Գրիգորը մենամարտեց անհաղթ ռազմիկ համարվող Յակուտի հետ, հաղթեց և սպանեց Նրան<sup>1</sup>: Անի վերադառնալիս, սակայն, հակառակորդի դարանակալ Նետաձիգները հարվածի տակ առան հաղթողների բանակի ղեկավար կազմին, ինչի ընթացքում, փրկելով Մանուչեի կյանքը, բերանից մահացու վերք ստացավ Պահլավունյաց իշխանը և դրանից կարճ ժամանակ անց մահացավ: Այսպես թե այնպես, սակայն այս ամենից հետո Արտուխյանները սեփական տիրույթների հյուսիսային հարևանների նկատմամբ սկսեցին իրենց ավելի զուսպ պահել՝ կրկին ուշադրությունը բևեռելով հարավի վրա:

1100 թվականի նույն գարնանը, երբ Մրվանյանների իշխանությունը փլուզվում էր, տեղի հայերը Մրվանյանների Եմիրության ձեռքից իրենց հերթին խլեցին Խլաթը և հանձնեցին Մարադայի տիրակալ Քուրթ-եդ-Դին Իսմայիլի գուլյամ Սուբման ալ-Քուրթիին<sup>2</sup>: Արդյունքում՝ ստեղծվեց Վասպուրականը, ինչպես նաև Վանա լճի հյուսիսային ափերն ընդգրկող Շահարմենների Եմիրությունը, որի առաջին հիմնադիր Եմիր դարձավ արդեն իսկ հիշատակված նույն Սուբման ալ-Քուրթին (1100-1111): Շահարմենների Եմիրության ստեղծումը ավելի սահմանափակեց Արտուխյանների հավակնությունները հյուսիսում՝ Հայաստանի կենտրոնական շրջանների ուղղությամբ: Ինչ վերաբերում է Մրվանյաններին, ապա Նրանք, որպես արդեն միայն մանր բերդատերեր, ինչպես սրանից մոտ երկու դար առաջ Շեյբանյանների Եմիրության պարագայում եղավ, դեռ որոշ ժամանակ ևս շարունակեցին իրենց գոյությունը տարածաշրջանում, սակայն սրանք բոլորն արդեն միայն չնչին ազդեցություն ունեին: Արդյունքում՝ վերացավ նաև Մրվանյանների Եմիրության իշխանությունը Հարավային Հայաստանում, իսկ դրան Էլ փոխարինեց Շահարմենների և Արտուխյանների գերիշխանությունը: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը կարծում եմ, որ չի խանգարի մի պահ կանգ առնել և քննախույզ մի հայացք գցել Հայաստանում ստեղծվող Եմիրությունների նոր սերնդի վրա:

## **Գլուխ 7** **Հայաստանի տարածքում ստեղծված սելջուկյան Եմիրությունների** **ընդհանուր բնութագիրը**

Դեռևս արաբական ժամանակաշրջանի Եմիրությունների կապակցությամբ է ասվել, որ դրանք, հաշվի առնելով Հայաստանի անկրկնելի պայմանները, անցան զարգացման իրենց յուրօրինակ ուղին, որը տարբերվում էր խալիֆության այլ տարածքներում ստեղծված Եմիրությունների անցած ուղուց: Արդյունքում, ահա, Հայաստանի տարածքում ստեղծված այժմ արդեն սելջուկյան Եմիրությունները ստացան յուրօրինակ մի տեսք և սկսեցին անցնել զարգացման անկրկնելի մի ուղի, որն իրենց տարբերում էր Սելջուկյան սուլթանության այլ տարածքներում ստեղծված Եմիրություններից: Ինչպես և արաբականների պարագայում, այժմ ևս յուրօրինակությունը պայմանավորող առաջին և հիմնական գործոնն ամենից առաջ այն էր, որ արաբական կամ նույնիսկ մահմեդական տարրը Հայաստանում ոչ միայն եկվոր էր, այլև՝ կրկին կազմում էր, ըստ էության, քանակական փոքրամասնություն՝ վարելով քոչվոր կամ կիսաքոչվոր կյանք ու որպես հիմք ունենալով, ըստ էության, միայն խոշոր քաղաքներն, ի դեմս օրինակ Անիի, Դվինի, Խլաթի, Կարինի, Երզնկայի, Սեբաստիայի և այլն: Երկրորդ առանձնահատկությունը, թեև այժմ ավելի քիչ չափով, քան նախկինում էր՝ հայերի ինքնուրույն ռազմաքաղաքական միավորներ

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 63:

<sup>2</sup> Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3:

ունենալու հանգամանքն էր, ինչը, եթե չէր դժվարացնում Էմիրությունների առաջացումը, ապա ամեն դեպքում զգալիորեն խոչընդոտում էր դրանց հետագա գոյությանը:

Հայաստանի տարածքում ստեղծված մահմեդական Էմիրությունների սոցիալ-վարչական և ռազմական հիմքը այս անգամ ևս ամենից առաջ կրկին հենց մահմեդական տարրն էր, ընդ որում, կախված Էմիրության բնույթից, խոսքն ամենից առաջ գնում էր որևէ ցեղի կողմից ստեղծված Էմիրության մասին, որի հիմքն իր ցեղակիցներն էին: Այս առումով կրկին առավել շահեկան էին քրդական Էմիրությունների դիրքերը, երբ քրդերն ավելի մոտ էին տեղակայված Հայաստանին, իսկ հաճախ նաև արդեն գործում էին Հայաստանի տարածքում, այն դեպքում, երբ թյուրքական տարրը հանդես էր գալիս մաքուր եկվորի դերում: Արդյունքում, պայմանավորված այս կամ այն ռազմաքաղաքական զարգացումով, որպես կանոն ի հայտ էր գալիս մի իրավիճակ, երբ նստակեցության անցած իր ցեղակից Էմիրներին քոչվոր տարրն աստիճանաբար զրկում էր սեփական աջակցությունից, իսկ դա էլ իր հերթին բերում էր Էմիրության կտրուկ թուլացմանը: Այս պարագայում նմանատիպ Էմիրությունների համար միակ ելքը մնում էր, ըստ էության, վարձկան բանակը, ի դեմս ամենից առաջ գուլյամների, սակայն ֆինանսական միջոցների պակասն իր հերթին թույլ չէր տալիս այս ուղղությամբ լուրջ հաջողություն արձանագրել և նմանատիպ Էմիրությունները, որպես կանոն, գտնվում էին շատ թույլ դրության մեջ: Արդյունքում՝ վերջիններս իրենց գոյությունը հիմնականում պահպանում էին այն բանի հաշվին, որ կենտրոնական իշխանությունը այնուհանդերձ գոնե մի որևէ կերպ աջակցում էր քրիստոնեական միջավայրում հաստատված յուրայիններին: Իրենց հերթին տեղի հայերը, եթե դուրս գային նույն այդ Էմիրության դեմ, դրանով, ըստ էության, դուրս կգային նաև մահմեդական կենտրոնական իշխանության դեմ, իսկ, բանի որ դրա համար ուժերն արդեն բավարար չէին, վերջիններս խուսափում էին այդ կերպ վարվել և կոնկրետ Էմիրության իշխանությունը տեղի հայերի նկատմամբ արդյունքում մնում էր բավականին կայուն: Կար, սակայն, նաև մեկ այլ հանգամանք:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ մեր կողմից դիտարկվող Էմիրությունների սիրտն, ըստ էության, Հայաստանի խոշոր քաղաքներն էին, որտեղ տեղի առևտրա-արհեստավորական դասը դեռևս պահպանել էր իր զգալի ազդեցությունն ամենից առաջ հենց առկա նյութական ռեսուրսների առումով: Արդյունքում, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ քանակապես գերակշռում էին հենց հայերը, որոնք նաև նյութական զգալի միջոցներ ունեին, Հայաստանի տարածքում ստեղծված սելջուկյան գրեթե բոլոր Էմիրություններն ի վերջո սկսեցին գործել տեղի հայ բնակչության հետ համագործակցության յուրօրինակ միաձուլման ապահովման պայմաններում, երբ տեղի բնակչությունը ապահովում էր Էմիրության գոյությունը նյութական և մարդկային ռեսուրսի տեսանկյունից, իսկ մահմեդական վերնախավը կազմող Էմիրության ղեկավար կազմն էլ Էմիրության տարածքում ապահովում էր հայերի քիչ թե շատ տանելի դրությունը ու զերծ էր պահում տեղի հայերին հարևան այս կամ այն այլ ուժի ոտնձգությունից: Իհարկե, որևէ կերպ պետք չէ հակվել ծայրահեղության և բանը հասցնել նրան, որ, ի դեմս այս Էմիրությունների, խոսք գնա հայկական բնույթ ունեցող պետական միավորների մասին, սակայն մի բան փաստ է, որ հայերի դերն այս Էմիրություններում ծանրակշիռ էր և նրանք այնտեղ այնքան էլ ճնշված իրավազուրկի կարգավիճակում չէին, ինչպես ընդունված է կարծել:

Վերոհիշյալ տեսանկյունից դիտարկելիս հայերի դիրքերն ամենից առաջ և ավանդականորեն ուժեղ էին Անիում, որտեղ Շադդադյանների Էմիրությունն ինչ-որ իմաստով իրենից ներկայացնում էր այդ թվում նաև հայերի պետական մի միավոր, որոնց ներկայացուցիչներն իրենց հերթին ելնում էին Պահլավունիների տոհմից: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Շադդադյանների Էմիրությունը իրենից ներկայացնում էր հայ-քրդական համագործակցության յուրօրինակ մի տեսակ, որտեղ քրդական աշխարհից կտրված Շադդադյանները, ըստ էության, արդեն չունենալով այլ ելք, ձգտում էին պահել իրենց իշխանությունը հենվելով ամենից առաջ հենց հայերի վրա, իսկ հայերն էլ, արդյունքում, վայելում էին քիչ թե շատ լայն ներքին ազատություն՝ մահմեդական արտաքին պատյանի ներքո: Այս Էմիրության պարագայում փաստորեն մենք ունենք մի իրավիճակ, երբ քոչվոր քրդերի և նստակյաց հայերի աննկատ փոխհամագործակցությունը, որը երբեմն առկա էր նախկինում, այժմ փոխարինվեց արդեն նստակյաց քրդերի ու նստակյաց հայերի համագործակցությամբ: Անիի Պահլավունիների գլուխ կանգնած էր Վահրամ ու Վասակ Պահլավունիների եղբայր Հասանի (մոտ

990-1010) որդի Գրիգորի (մոտ 1010-1021) տղա Վասակի (1021-1061) ճյուղը, ի դեմս վերջինիս որդիներ, Ամենայն Յայոց կաթողիկոս Բարսեղ II Վկայասերի (1066-1105), Անիի հայերի ռազմավարչական առաջնորդ Գրիգոր Զաք Պահլավունու, ինչպես նաև Հասանի և Ալվախաֆի:

Ասվածի լույսի ներքո դիտարկելիս իրենից անչափ ուշագրավ երևույթ էր ներկայացնում նաև հենց նոր ստեղծված Շահարմենների Եմիրությունը, որտեղ հայկական նստակյաց տարրի և մահմեդական արտաքին պատյանի համագործակցությունն արտահայտվեց գույամական ինստիտուտի զարգացումով: Իրոք, Շահարմենների Եմիրության առանձնահատկությունն ամենից առաջ կայանում էր նրանում, որ նրա արմատներում կանգնած չէր մի որևէ թյուրքական տոհմ կամ ցեղ, իսկ այս Եմիրության հիմնադիրն էլ մինչ այդ Մարաղայի տիրակալ Քուրբ-եղ-Դին Իսմայիլի գույամն էր: Արդյունքում՝ Սուլթան ալ-Քուրթիի կառավարման հենց ամենասկզբից էլ, մի կողմից պայմանավորված նախկին գույամ հանդիսացող այս Եմիրի անձնավորությամբ, իսկ մյուս կողմից էլ այն հանգամանքով, որ Եմիրությունը, ինչպես արդեն ասվեց, չէր վայելում որևէ թյուրքական ցեղի գոնե ձևական աջակցությունը, Շահարմենների Եմիրության պետականաշինական համակարգի հիմքում դրվեց վերջին հարյուրամյակներում Մերձավոր ու Միջին Արևելքին քաջ ծանոթ գույամական ինստիտուտը, երբ առաջնային խնդիր էր դառնում ֆինանսական հոսքերի պատշաճ բանակության ստեղծումը և, պայմանավորված դրանով, դրանց ու բանակային ուժերի միջև պատշաճ հավասարակշռության ապահովումը: Վերջին խնդիրը Շահարմենների Եմիրության տիրակալներին ավելի քան մեկ հարյուրամյակ հաջողվեց բավականին հաջող լուծել, իսկ արդյունքում էլ հենց միայն իր անունով իսկ հայերի դերն ընդգծող սելջուկյան մահմեդական այս պետական միավորում ազդեցիկ դեր ստանձնեցին գույամները, որոնք շարքերում զգալի թիվ էին կազմում ծագումով նաև հայերը:

Նմանատիպ վերլուծություն իրականացնելու համար տեղեկությունները Յայաստանի տարածքում ստեղծված սելջուկյան այլ Եմիրությունների պարագայում, ցավոք, առայժմ չափազանց սուղ են, սակայն որոշ անուղղակի տվյալներ այնուհանդերձ թույլ են տալիս ասելու, որ գույամական կորպուսի գերակշռման սկզբունքով էր գործում նաև 1098 թվականին ստեղծված Ինայանների Եմիրությունը, իսկ օրինակ Արտուխյանների Եմիրությունում գերակշռում էր քոչվոր տարրը և սա ամենից առաջ հենց օղուզական Դոգեր ցեղի պետական միավորն էր, ընդ որում, զգալի հավանականությամբ, նույն օրինաչափության մեջ էր նաև Խարբերդի Եմիրությունը: Որոշակիորեն որևէ բան դժվար է ասել Սալդուխյանների, Մանկուչակյանների ու Կարսի Եմիրությունների պարագայում, թեև, հաշվի առնելով սրանց համեստ չափերը և այն, որ այս Եմիրություններն, ըստ էության, կազմված էին միայն խոշոր մի քաղաքից ու վերջինիս անմիջականորեն հարակից տարածքներից, կարելի է ենթադրել, որ այստեղ ևս այս կամ այն կերպ գործում էր հենց Շադդադյանների Եմիրության հասարակական մոդելի տարբերակը:

Ինչ վերաբերում է Դանիշմանյանների Եմիրությանը, ապա հեռատես Ահմեդ Ղազին հենց սկզբից էլ, չնայած քոչվոր տարրի զգալի աջակցությանը, պատշաճ հարաբերություններ հաստատեց տեղի հայերի հետ և այս քաղաքականությունը շարունակեցին նաև նրա հաջորդները, իսկ այդ հանգամանքն իր հերթին այս Եմիրությանը հնարավորություն ապահովեց զբաղեցնել Յայաստանի առաջատար Եմիրություններից մեկի տեղը ու երկար տասնամյակներ հաջողությամբ ոտք մեկնել նույնիսկ Սելջուկյան տոհմի մի ճյուղի կողմից կառավարվող և արդյունքում բնականաբար անհամեմատ ավելի մեծ հեղինակություն ու աջակցություն վայելող Իկոնիայի սուլթանության հետ:

## Գլուխ 8

### Խաչակրաց I արշավանքի երրորդ փուլի նախօրեին

1100 թվականի գարնանը Դամասկոսի Եմիրության բանակը (մոտ 10.000) Ինայանների Եմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) և քաղաքների Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 200) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Ամիդը և Տիգրանակերտը, ինչի արդյունքում Ինայանների Եմիրությունը որոշ ժամանակ ընդունեց Դամասկոսի Եմիրության գերիշխանությունը<sup>1</sup>: Դամասկոսի Եմիրության դիրքերը, սակայն, Յարավային Յայաստանում այնուհանդերձ անչափ

<sup>1</sup> իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

թույլ էին և արդյունքում հնալանների եմիրության նկատմամբ իրական չէր նաև Դամասկոսի տիրակալների գերիշխանությունը: Արդյունքում հնալանների եմիրության հիմնադիր Էմիր Սադրի (1095-1096) եղբայր Ինալի (1096-1098) որդի Իբրահիմը (1098-1110) իրեն սկսեց մեծապես անկախ զգալ:

1100 թվականի գարնանը Մանուիլ Բուտունիտի գլխավորությամբ Սելևկիա (Կիլիկիայի հարավ-արևմուտք, ծովի ափին, Կոռնիկոսից մոտ 25 կմ հարավ-արևմուտք) -Կոռնիկոս-Ադանա-Տարսոն-Մամեստիա երթուղով արշաված Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող 3-րդ ռազմիկները (մոտ 500, այդ թվում Կիպրոսի դուքս Կոնստանդին-Թորոս Կատակոլոնը և Վարդը) Անտիոքի դքսության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի 3-րդ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեցին Մարաշը<sup>1</sup>: Արդյունքում՝ կայսրությունը հյուսիսից կախվեց Զյուսիսային Ասորիքում գտնվող խաչակիրների տիրույթների վրա, թեև անմիջական հետևանքներ կոնկրետ այդ պահին չեղան, քանի որ, հնազանդության երաշխիքներ ստանալով Թաթուլ Մարաշցուց և մի փոքրիկ կայազոր թողնելով տեղում, կայսերական բանակը հետ քաշվեց: Այս պայմաններում 1100 թվականի հուլիսի 22-ին մի ուժեղ բանակով իր հերթին Մարաշին մոտեցավ Անտիոքի դուքս Բոհեմունդ Տերենտացին, սակայն, մինչև օգոստոսի 3-ը մնալով քաղաքի պարիսպների տակ և այդպես էլ ի վիճակի չլինելով գրավել այն<sup>2</sup>, ձեռք զարկեց մեկ այլ գործի:

Բանը կայանում էր նրանում, որ Ահմեդ Ղազին, որը ծանր հարվածներ էր ստացել դեռևս Փոքր Ասիայի համար մղված մարտերում և հետ էր քաշվել սեփական տիրույթներ, կարծես կամավոր ինքնամեկուսացվելով խաչակիրների դեմ հետագա պայքարից, ավելի ուշ, այն բանին հավասար համեմատական, ինչքան խաչակիրների հիմնական ուժերը հեռանում էին դեպի հարավ, աստիճանաբար վերականգնեց իր ուժերը ու կրկին սկսեց մասնակցել ընդհանուր խաղին՝ բնականաբար փորձ կատարելով ամենից առաջ լայնացնել սեփական տիրույթների սահմանները: Այս ճանապարհին ամենագլխավոր խոչընդոտը Գաբրիել Մելիտացու գլխավորած Մելիտեն էր, ընդ որում Ահմեդ Ղազին դեռևս 1099 թվականին հուլիսին էր ասպատակել<sup>3</sup> այս քաղաքի շրջակայքը ու նահանջել, և ահա այժմ, մեկ տարի անց՝ 1100 թվականի ամռան կեսերին, նա կրկին սպառնում էր Գաբրիելին ու արդեն մասնակիորեն նաև ոտնատակ էր տվել նրա տիրույթները<sup>4</sup>:

Այս կապակցությամբ պետք է ասել, սակայն, որ ձեռքերը ծալած չէր նստած նաև Գաբրիելը, որը, մի պահ հույս ունենալով ստանալ կայսերական բանակի աջակցությունը, սակայն, ըստ ելույթի, չստանալով այն, որոշեց կրկնել նույն այն քայլը, ինչը ժամանակին արել էր Թորոս Եդեսիացին՝ քաղաք կանչել խաչակիրներին և ընդունել նրանց իշխանությունը: Սկզբնաղբյուրները միանշանակ չեն Գաբրիելի և Թորոսի ազգակցական կապերի հարցով, սակայն, թերևս, հավանական է համարել տարբերակը, որ Գաբրիելն, ինչպես արդեն ասվեց, ամուսնացած էր Թորոսի աղջկա հետ: Այս պայմաններում պարզ էր, որ դիմել Եդեսիայի կոմս Բալդուին Բուլոնացուն, հաշվի առնելով այն ճակատագրական դերը, որը վերջինս ունեցել էր իր աներոջ հարցում, Գաբրիելն ուղղակի չէր կարող, ինչի արդյունքում ընտրությունը, կարծես թե, ինքնաբերաբար կանգ առավ արդեն Եդեսիայի կոմսի վաղեմի մրցակից, Անտիոքի դուքս Բոհեմունդ Տերենտացու վրա, որը, այս ամենին գումարած նաև, հենց այդ պահին գտնվում էր մոտակայքում:

Արդյունքում՝ կողմերն արագորեն ընդհանուր հայտարարի եկան, որից հետո Բոհեմունդ Տերենտացին, որն ինքն էլ արդեն հասկանում էր Մարաշի պաշարման ողջ անհեռանկարությունը, օգոստոսի 3-ին թողեց այն և իր ուժերով սկսեց առաջանալ Մելիտեի ուղղությամբ: Այստեղ, սակայն, փառահեղ Բոհեմունդին մի խոշոր անհաջողություն էր սպասում, որը ճակատագրական ազդեցություն ունեցավ նրա հետագա ողջ կյանքի վրա: Իրոք, Ահմեդ Ղազին, ժամանակին իմանալով այն մասին, որ իր վրա է գալիս Անտիոքի դուքսը, ինչի արդյունքում ինքը վտանգվում է որպես հարևան ունենալ այն դիրությունը, որն առկա էր Եդեսիայում, ամեն ինչ արեց նման

<sup>1</sup> Աննա Կոմենոս «Ալեքսիական», գիրք 11, մաս 9; Ռաուլ Կաենացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 143:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 8:

<sup>4</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Բար-Յերբետ «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Զենալ-Էդ-Դին «Չալեպի պատմության հատընտիր»:

գարգացման դեմն առնելու համար և ինչ-որ տեղ Մելիտեի մոտակայքում դարան դրեց: Որպես հետևանք այս ամենի՝ 1100 թվականի օգոստոսի 5-ին Դանիշմանյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) անակնկալ հարձակում գործեց Բոհեմունդ Տերենտացու, ինչպես նաև Ռիչարդ և Ռոջեր Սալերնացիների գլխավորությամբ քաղաքին օգնության շտապող Անտիոքի դքսության բանակի (5.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկների (մոտ 1.000) վրա և, օգտվելով նրանից, որ վերջինիս ռազմիկները զենքերը թողել էին գումակում, լիակատար հաղթանակ տարավ, ընդ որում այլոց թվում գերվեցին նաև Բոհեմունդ Տերենտացին ու Ռիչարդ Սալերնացին<sup>1</sup>:

Իմանալով քրիստոնյաների գլխին եկած այդ մեծ փորձանքի մասին՝ Եդեսիայի կոմս Բալդուին Բուլոնացին այնուհանդերձ հավաքեց իր ուժերը և սկսեց առաջանալ Մելիտեի ուղղությամբ, սակայն Դանիշմանյանների խորամանկ էմիրն իր հերթին, կանխատեսելով դեպքերի նման զարգացումը ու հիանալի հասկանալով, որ այդ պահին դրանից ավելի որևէ բանի ինքը հավանել չի կարող, չցանկացավ այս անգամ արդեն Եդեսիայի կոմսի դեմ պայքարում ևս մեկ անգամ ճակատագիրը փորձել և արագորեն հետ քաշվեց հյուսիսային ուղղությամբ՝ պատասպարվելով սեփական տիրույթներում: Իր հերթին Բալդուին Բուլոնացին, որն ինքն էլ առանձնապես չէր այրվում Բոհեմունդին փրկելու փափագով, այլ ամենից առաջ ցանկանում էր վերացնել սեփական քաղաքի վրա հյուսիսից եկող սպառնալիքը, ինչ-որ տեղ հիմնավորված կերպով եկավ հետևության, որ Ահմեդ Ղազիի հետագա հետապնդումը կարող է վտանգավոր լինել արդեն նաև հենց իր համար: Այս կապակցությամբ, թերևս, միայն ավելացնենք, որ, չնայած Բալդուին Բուլոնացին բուն Մելիտե այդպես էլ չմտավ, սակայն Գաբրիելն այնուհանդերձ ի վերջո ընդունեց նրա գերիշխանությունը՝ իր աղջիկ Մարթային կնության տալով Բալդուին Բուլոնացուն:

Մինչ խաչակիրների տիրույթների հյուսիսում զարգանում էին մեր կողմից նկարագրված դրամատիկ իրադարձությունները, 1100 թվականի հուլիսի 18-ին ծովափնյա Ակկա քաղաքի պաշարման ընթացքում հին վերքերի առաջացրած բարդացումների արդյունքում մահացավ Երուսաղեմի թագավորության առաջին հիմնադիր արքան՝ փառահեղ Գոտֆրիդ Բուլոնացին: Ավագ եղբոր մահվան լուրը Բալդուին Բուլոնացուն հասավ Մելիտեի ուղղությամբ արշավանքի ամենաթեժ պահին, երբ Եդեսիայի կոմսն ինքն էլ տատանումների մեջ էր Բոհեմունդի գերեվարման առթիվ իր հետագա անելիքի կապակցությամբ: Արդյունքում, քանի որ Երուսաղեմի թագավորության գահն, ըստ էության, ազատ էր մնացել, Եդեսիայի կոմսը ի վերջո որոշեց թողնել իր կողմից այդքան էլ չսիրված Բոհեմունդին ազատելու մեծ հաշվով անհեռանկար ու վտանգավոր գործը և փոխարենը զբաղեցնել քրիստոնեական աշխարհում հսկայական հեղինակություն ապահովող Երուսաղեմի թագավորության գահը: Մինչ այդ, սակայն, տեղում առկա էին ինչ-ինչ հոգսեր, որոնք մի պահ ուշացրին վերջինիս:

Իրոք, Սրուճի էմիրը, զգալով, որ չի կարող քաղաքը պահել իր ձեռքում, 1100 թվականի հունիսին դիմեց Սամուսատի էմիր Բալակին և նրան իր ուժերով քաղաք հրավիրեց, սակայն դրանից որոշ ժամանակ անց կապ հաստատեց քաղաքին մոտեցած արդեն Բալդուին Բուլոնացու հետ ու քաղաքը հանձնեց վերջինիս: Արդյունքում՝ միջնաբերդում հաստատվեցին կոմս Ֆուրչեր Շարտրացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (100) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 50)<sup>2</sup>: Նույն թվականի օգոստոսի վերջին, սակայն, Սրուճի էմիրը կրկին մտքափոխվեց, որի արդյունքում միջնաբերդի քրիստոնեական կայազորը կորցրեց իշխանությունը քաղաքի նկատմամբ: Ավելին, փորձելով դարանը զցել քաղաքի մասին իրական տեղեկատվություն չունեցող Բալդուին Բուլոնացուն, 1100 թ-ի հուլիսին էմիրը վերջինիս քաղաք

<sup>1</sup> Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 21; Ռաուլ Կանեացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 141; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 10, գլուխ 21; Էփարդ Աուրացի «Համընդհանուր ժամանակագրություն»; Վիլյամ Մալմսբերգի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 21; Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 65; Դովհանես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 3; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 8; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 252; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Զենալ-Էդ-Ղին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

<sup>2</sup> Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 25, գիրք 5, գլուխ 18-22; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 6, գիրք 7, գլուխ 7; Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 257, 258; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:



հրավիրեց և առաջարկեց բարձրանալ պարիսպների վրա, սակայն Բալդուինը, դարան կասկածելով, իր փոխարեն յուրայիններից առաջ ուղարկեց 12 հոգու, որոնք գերվեցին: Դրանից հետո Բալդուինը, պատրաստ չլինելով քաղաքի պաշարմանը, նահանջեց, ինչից հետո, այլևս չցանկանալով հապաղել, որոշեց շարժվել դեպի Երուսաղեմ: Եվ այսպես, արագորեն վերադառնալով Եդեսիա և այստեղ իր փոխարեն Եդեսիայի կոմս հռչակելով արդեն ոչ մեկ անգամ հիշատակված Բալդուին Բուրգուն (1100-1118), Բալդուին Բուլոնացին ոչ պակաս արագությամբ ուղղվեց Երուսաղեմ ու նույն տարվա արդեն հոկտեմբեր ամսին զբաղեցրեց եղբոր տեղը: Այսպիսով՝ Երուսաղեմի թագավորության երկրորդ արքա հռչակվեց Բալդուին Բուլոնացին կամ, ինչպես ճիշտ է այժմ նրան արդեն կոչել՝ Բալդուին I Բուլոնացին (1100-1118):

Մինչ Եդեսիայի փառամոլ կոմսը զբաղված էր եղբոր ժառանգությունն ընդունելով՝ ցանկանալով օգտվել քրիստոնյաների մոտ ի հայտ եկած կառավարման հնարավոր ճգնաժամից, պաշտոնական Կահիրեն իր հերթին փորձ կատարեց հետ բերել կորսված դիրքերը հյուսիս-արևելքում: Արդյունքում, սակայն, 1100 թվականի հոկտեմբերին Բալդուին I Բուլոնացու և նրան հյուսիսից օգնության եկած Տանկրեդ Տերենտացու գլխավորած Երուսաղեմի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) Ասկալոնի ճ-մ-ում անակնկալ հարձակումով հաղթեց քաղաքին մոտեցած Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակին (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկներին (մոտ 150)<sup>1</sup>:

Բալդուին Բուրգին, Եդեսիայի կոմսությունում ժառանգելով իր համանուն Բալդուինին, դրա հետ միասին ժառանգեց նաև բոլոր այն խնդիրները, որոնք առկա էին այստեղ, դե իսկ տեղում էլ ամենից առաջ դեռևս առկա էին մահմեդական զգալի ուժեր, որոնք չէին պատրաստվում համակերպվել խաչակիրների իշխանության հետ: Խնդիրն ամենից առաջ շրջակայքի և հատկապես Սամոսատի ու Սրուճի տիրակալներն էին:

Չետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1100 հունիս - 1101 փետրվարի 10 – Սրուճի ճ-մ

Նպատակ ունենալով վերջնականապես հետ խլել քաղաքը՝ Արտուխյանների Էմիրության բանակը (մոտ 7.000), 1101 թ-ի հունվարի սկզբին ասպատակելով Սրուճի շրջակայքը, մտավ քաղաք, որտեղից իր ուժերի հետ միասին արդեն հեռացել էր Նախկին Էմիրը: Ֆուրչեր Շարտրացին, իր հերթին ստեղծված իրավիճակի մասին տեղեկացնելով Բալդուին Բուրգուն, պատրաստվեց պաշտպանության: Արդյունքում՝ Բալդուին Բուրգուն գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 1.000) մոտեցան քաղաքին:

I փուլ – 1101 թ-ի հունվարի առաջին կեսին Ֆուրչեր Շարտրացին, դարանը քաշելով թշնամու ուժերին, ոչնչացրեց հակառակորդի մի քանի ռազմիկի, իսկ 6 հոգու էլ գերեց՝ նրանց հետագայում փոխանակելով մինչ այդ գերի ընկած 12 յուրայիններից 6-ի հետ, որից հետո ևս 4 գերիներ փախան, իսկ երկուսը մահապատժի ենթարկվեցին:

II փուլ – 1101 թ-ի հունվարի երկրորդ կեսին անսկատ քաղաքին մոտեցած Բալդուին Բուրգուն ուժերը դրսից, իսկ Ֆուրչեր Շարտրացու կայազորը՝ միջնաբերդից, միաժամանակյա հարձակում գործեցին քաղաքում տեղակայված թշնամու վրա, սակայն պարտություն կրեցին: Ֆուրչերը զոհվեց, նրա ուժերի մնացորդները կրկին ամրացան միջնաբերդում, իսկ Բալդուինն էլ իր բանակի մնացորդներով դժվարությամբ պատսպարվեց Եդեսիայում:

III փուլ – 1101 թ-ի փետրվարի սկզբին Բալդուին Բուրգուն և Տանկրեդ Տերենտացու գլխավորած Անտիոքի դքսության (8.700, որից 700 հեծյալ) ու Եդեսիայի կոմսության (1.300, որից 600 հեծյալ) միացյալ բանակը, ինչպես նաև նրա կազմում գտնվող Չայ

<sup>1</sup> Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 15; Վիլյամ Մալմսբերցի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2:

<sup>2</sup> Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 25, գիրք 5, գլուխ 18-22; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 6, գիրք 7, գլուխ 7; Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Անանուս Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 257, 258; Իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; Իբն ալ-Ասիր «Լիվանտար պատմություն»:

ռազմիկները (մոտ 800) անակնկալ հարձակվեցին քաղաքի մոտ ճամբարած թշնամու բանակի վրա և փախուստի մատնեցին վերջինիս, որը կորցրեց 1.000 սպանված, 50 գերի:

IV փուլ – Քրիստոնյաները գրավեցին քաղաքը՝ ոչնչացնելով վերջինիս ոչ քրիստոնյա բնակչությանը:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր: Այս պայմաններում Բալակը, այլևս հույս չունենալով իր իշխանության տակ պահել նաև Սամուսատը, այն վաճառեց Բալդուին Բուրգցուն, որը այստեղ իշխող նշանակեց Կոնստանդին Կարկառեցուն:

1101 թվականի գարնանը Տանկրեդ Տերենտացին, որը քեռու գերության սկզբից ի վեր իսլամականական սկզբունքով տիրություն էր անում Անտիոքի գործերին, մի բավականին մեծածավալ արշավանք իրականացրեց Կիլիկիայի ուղղությամբ և, որպես իրավական հիմնավորում ունենալով չորս տարի առաջ այդ տարածքներին տիրելը, իր իշխանությունը վերահաստատեց Ադանայի, Տարսուսի ու Մամեստիայի նկատմամբ: Սրանով խաչակիրները փաստորեն ևս մեկ էջ գրեցին կայսրության դեմ պատերազմի մատյանում<sup>1</sup>:

1101 թվականի հունիսին, ինչպես նախորդ տարիներին էր, Ահմեդ Ղազիի գլխավորած Դանիշմանյանների էմիրության բանակն իր հերթին ասպատակեց Մելիտեի շրջակայքը և նահանջեց: Արդեն այս ժամանակ, սակայն, արևմուտքից գալիս էին սպառնալից լուրերը՝ սկիզբ էր առնում խաչակրաց I արշավանքի երրորդ ակիբը՝ մեծածավալ Վերջապահ արշավանքը, որի նպատակներից մեկը, անակնկալ կերպով Դանիշմանյանների էմիրի համար, հենց նրա անձնավորությունն ու իր սեփական տիրույթներն էին:

## Գլուխ 9

### Խաչակրաց I արշավանքի երրորդ և վերջին փուլը

Իրոք, արդեն 1101 թվականի ամռան սկզբից Կոստանդնուպոլսում հերթական անգամ սկսեցին հավաքվել խաչակիրների խոշոր ջոկատներ, որոնք ձգտում էին դեպի Աստծո գերեզմանը: Այս կապակցությամբ ամենից առաջ պետք է ասել, սակայն, որ, ի տարբերություն հինգ տարի առաջ ստեղծված վիճակի, այժմ Մերձավոր Արևելքում խաչակիրների ու Բյուզանդական կայսրության միջև արդեն, ըստ էության, բացահայտ պատերազմ էր ընթանում և այդ հանգամանքը Ալեքսեյ I-ի նենգամիտ վարչակազմը ոչ մի կերպ աչքաթող անել չէր կարող: Արդյունքում՝ վերջինս սկսեց աննկատ, մանր, իսկ հաճախ նույնիսկ քինախնդիր ամենատարբեր խոչընդոտներ առաջացնել ուխտավորների համար: Ավելին, մի կողմից չցանկանալով հրաժարվել «Արևելքում քրիստոնյաների գլխավոր պաշտպանի» դիմակից, բայց նաև հիշելով 1096 թվականի վերջին և 1097 թվականի սկզբին Կոստանդնուպոլսի պարիսպների տակ տեղի ունեցած ընդհարումների տխուր բնույթը, Ալեքսեյ I-ը սկսեց գործել ավելի նենգամիտ միջոցներով, ինչն էլ արդյունքում մի իսկական ողբերգության բերեց:

Արշավանքի ղեկավարների նախորդ կազմից այժմ խաչակիրների գլխավորների դերում էին միայն Ստեփան Շարտրացին, Հյուգո Մեծը, Վելֆ Բավարացին և Ռայմոնդ Տուլուզցին, ընդ որում առաջին երեքը, այրվելով ամոթից, այնուհանդերձ ցանկանում էին ի վերջո կյանքի կոչել իրենց ուխտը, իսկ վերջինը, դժգոհ մնալով արշավանքի նյութական արդյունքներից ամենից առաջ հենց իր համար, ձգտում էր գոնե այս անգամ մի որևէ առարկայական ու էական արդյունքի հասնել: Միայն այս չորսն էին, սակայն, որ գոնե մի որևէ պատկերացում ունեին այն հակառակորդի մասին, որի հետ խաչակիրներին վիճակված էր լինելու ընդհարվել, իսկ արշավանքի մյուս առաջնորդները՝ ոչ ավագակաբարո էդ Բուրգունդացին (1079-1103), ոչ նրա համերկրացի, քաջարի Ստեփան Բուրգունդացին (1097-1102), ոչ գոռոզաբարո Գիյոմ Ակվիտանցին (1086-1126) և ոչ էլ երիտասարդ ու անփորձ Գիյոմ Նեվերցին (1097-1148), չէին տիրապետում ոչ բավարար փորձի, ոչ էլ, ընդհանրապես, խոշոր բանակների ղեկավարման համար անհրաժեշտ գիտելիքների, որոնք օդի ու ջրի պես անհրաժեշտ էին հատկապես այն բարդ պայմաններում, որոնցում նրանց վիճակված էր լինելու հայտնվել: Արդյունքում՝ այս արշավանքի

<sup>1</sup> Ռաուլ Կաենացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 143; Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 249:

անփորձ առաջնորդների շարքերում, թերևս, միայն ժուլին Կուրտունեացին էր, որ կարող էր հպարտանալ իր որոշակի հատկանիշներով: Այս փառահեղ ասպետը, որ Բալդուին Բուրգուն մորաքրոջ տղան էր, ծնվել էր 1080-ական թվականների սկզբին: Նա անձնական մեծ խիզախության և քաջության տեր մի մարդ էր, ուներ ֆիզիկական հսկայական ուժ ու տիրապետում էր կազմակերպչական և գորավարական լուրջ ունակությունների, նա խելացի էր, հաշվենկատ էր ու խորամանկ, երբեմն նաև՝ դաժան և բռնկուն: Որպես արշավանքի հոգևոր հովիվ նշանակվել էր արքեպիսկոպոս Անսելմ Միլանցին, որն էլ հենց, ի դեպ ասած, ամենից շատ էր քարոզում Բոհեմունդ Տերենտացու ազատման օգտին:

Ինչպես արդեն ասվեց, արշավանքի ձևական նպատակը՝ Աստծո գերեզմանի ազատագրումը, այժմ ոչ մի կերպ չէր կարող որպես այդպիսին հանդես գալ, քանի որ Երուսաղեմն արդեն պատկանում էր քրիստոնյաներին: Սրան հակառակ՝ Բոհեմունդ Տերենտացու ողբերգական գերեվարության մասին լուրը այրում էր մարդկանց սրտերը և, հաշվի առնելով ամենից առաջ հենց այս հանգամանքը, Անսելմի քարոզներից ոգևորված ուխտավորները որոշվեցին շարժվել վերջինիս օգնության, իսկ հետագայում էլ՝ գործել ըստ իրավիճակի: 1101 թվականի հունիսի 23-ին Ռայմոնդ Տուլուզցու, Ստեփան Շարտրացու, Ալբերտ Բլանդրացու ու նրա եղբայր Յուզոյի և այլոց գլխավորությամբ Կոստանդնուպոլսից Նիկոմեդիա-Նիկա-Դորիլեոն երթուղով Սիստայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակի (300) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկների (մոտ 30) ուղեկցությամբ առաջխաղացած խաչակիրները (մոտ 170.000, այդ թվում 50.000 հեծյալ<sup>1</sup>) Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Անկյուրան<sup>2</sup>:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

1101 հուլիսի 1 - 31 - Մարզվան ամրոցի ճ-մ (Կապադովկիայի հյուսիս, Ամասիայից մոտ 30 կմ հյուսիս-արևելք)<sup>3</sup>

Ռայմոնդ Տուլուզցու, Ստեփան Շարտրացու, Ստեփան Բուրգունդացու, Էդ Բուրգունդացու, Ալբերտ ու Յուզո Բլանդրացիների և այլոց գլխավորած խաչակիրները (մոտ 163.000) Սիստայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 295) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկների (մոտ 25) ուղեկցությամբ հունիսի վերջին վերսկսեցին իրենց առաջխաղացումը Անկյուրայից և, առանց մարտերի զբաղեցնելով Գանգրան, շարունակեցին առաջանալ դեպի հյուսիս-արևելք: Այս ընթացքում Խլիճ-Արսլանի և Ահմեդ Ղազիի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության, ինչպես նաև Դանիշմանյանների ու Յալթայի Էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 150.000) տեղաբաշխվեց հակառակորդի բանակի թիկունքում:

I փուլ - Յուլիսի 1-ին թշնամին, գործելով հակառակորդի թիկունքում, բազմաթիվ մանր հարձակումներ գործեց քրիստոնյաների վերջապահի վրա՝ զգալի կորուստներ պատճառելով վերջինիս ու նաև՝ ոչնչացնելով բոլոր հետ մնացողներին:

II փուլ - Յուլիսի 2-ին թշնամին վերսկսեց թիկունքային հարձակումները, ընդ որում դրանց վերջը տալու համար առանձնացված հեծյալ ջոկատը (700) ընկավ հակառակորդի հեծյալ Նետաձիգների ջոկատի (500) հարվածի տակ և հետ շարտվեց, որից հետո թշնամին շարունակեց հարձակումները: Քրիստոնյաները կորցրին 1.000 զինվոր:

III փուլ - Յուլիսի 3-ին թշնամին կրկին վերսկսեց թիկունքային հարձակումները, իսկ դրա վերջը տալու համար Ռայմոնդ Տուլուզցու գլխավորությամբ առանձնացված հեծյալ ջոկատն էլ այս անգամ ևս պարտություն կրեց, ընդ որում հակառակորդը նահանջեց միայն

<sup>1</sup> Ըստ Ալբերտ Ախենցու այս ճակատամարտում քրիստոնյաները կորցրել են 160.000 հոգի: Յաշվի առնելով, որ փրկվածները կարող էին կազմել մոտ 10.000 հոգի, որպես արշավող բանակի հիմնական քանակություն ընդունվել է իմ բերված թիվը: Միաժամանակ հեծելազորի քանակությունը տրվել է ըստ Աննա Կամենետսի տվյալների:

<sup>2</sup> Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 8, գլուխ 1-8; Աննա Կամենետս «Ալեքսիական», գիրք 11, մաս 8; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 8, գլուխ 8-21; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 10, գլուխ 17, 18; Վիլյամ Մալմսբերցի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 10, գլուխ 12, 13; Աննա Կամենետս «Ալեքսիական», գիրք 11, մաս 8; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Յայոց պատմություն», մաս 3; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

այն բանից հետո, երբ Ստեփան Շարտրացու գլխավորությամբ տեղ հասան հիմնական բանակից առանձնացած խոշոր ուժեր (10.000 հեծյալ):

IV փուլ – Հուլիսի 4-ից 18-ը, ենթարկվելով հակառակորդի մանր հարձակումներին և աստիճանաբար պարենամթերքի ու անասնակերի պակաս զգալով, քրիստոնյաները հասան Կաստամոնիս (Գանգրայից 120 կմ հյուսիս-արևելք) և ճամբարեցին:

V փուլ – Հուլիսի 19-ին, այրելով շրջակայքի բուսականությունը, թշնամին բազում մանր հարձակումներ գործեց՝ ծանր կորուստներ պատճառելով շրջակայքում պարեն և անասնակեր ձեռք բերելու համար ցրված քրիստոնյաներին:

VI փուլ – Հուլիսի 20-ից 25-ը, կրկին ենթարկվելով հակառակորդի մանր հարձակումներին և շարունակելով զգալ պարենամթերքի ու անասնակերի սուր պակաս, քրիստոնյաները հասան մի հարթավայր և ճամբարեցին՝ հավաքելով ցրված ուժերը:

VII փուլ – Հուլիսի 26-ի վաղ առավոտվանից սկսած թշնամին տարբեր կողմերից բազում հարձակումներ գործեց քրիստոնյաների վրա, սակայն ի վերջո մղվեց ելման դիրքեր՝ կորցնելով 700 զինվոր:

VIII փուլ – Հուլիսի 27-ին, կրկին ենթարկվելով հակառակորդի մանր հարձակումներին, պարենամթերքի ու անասնակերի արդեն ահագնացող պակաս զգացող քրիստոնյաների բանակի առաջապահը (3.000) հասավ Մարգվանիս և Նույն օրն էլ գրավեց այն, սակայն, այն բանից հետո, երբ փորձեց զարգացնել հաջողությունը, ընկավ դարանը ու հետ շարվեց ելման դիրքեր՝ կորցնելով 700 զինվոր, դադարեցնելով առաջխաղացումը և հավաքելով ցրված ուժերը:

IX փուլ – Հուլիսի 30-ի վաղ առավոտյան քրիստոնյաները չորս շաբթերից կազմված մարտակարգ ընդունեցին և պատրաստվեցին հարձակողական գործողությունների: Նույն կերպ վարվեց նաև հակառակորդը: Վաղ առավոտյան հարձակման անցավ Ալբերտ Բլանդրացու գլխավորած քրիստոնյաների բանակի առաջին շարքը, սակայն անվերջ նահանջող, մերձամարտից խուսափող և հեռամարտ մղող հակառակորդի դեմ մարտում մոտ մեկ ժամ տևած առճակատումից հետո կորցնելով Նժույգների մեծ մասը ու կրելով զգալի կորուստներ, ստիպված նահանջեց և պատսպարվեց սեփական ճամբարում:

X փուլ – Օրվա առաջին կեսին Կոնրադի գլխավորությամբ հարձակման անցավ քրիստոնյաների բանակի երկրորդ շարքը, սակայն մինչև կեսօր տևած համառ մարտում այն ևս, Նույն կերպ մարտնչող հակառակորդի դեմ մարտում կրելով ծանր կորուստներ, կեսօրին նահանջեց սեփական ճամբար:

XI փուլ – Կեսօրին հարձակման անցավ Ստեփան Շարտրացու գլխավորած քրիստոնյաների բանակի երրորդ շարքը, սակայն մինչև երեկո տևած մարտում այն ևս նահանջեց ելման դիրքեր:

XII փուլ – Օրվա վերջում Ռայմոնդ Տուլուզցու գլխավորությամբ մարտի մեջ մտավ քրիստոնյաների բանակի չորրորդ շարքը, որի թվում նաև կայսերական բանակը, սակայն սրանք ևս որևէ հաջողության չհասան, ընդ որում արդեն գիշերով կայսերական բանակը լքեց քրիստոնյաների ճամբարը և հեռացավ հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ՝ ձգտելով հասնել Սինոպին: Միաժամանակ հակառակորդի շրջապատման մեջ հայտնվեց Ռայմոնդ Տուլուզցին, որը փրկվեց միայն մեծ դժվարությամբ և Ստեփան Շարտրացու ժամանակին ցույց տված օգնության շնորհիվ: Արդյունքում՝ քրիստոնյաները կորցրին 50.000, թշնամին՝ 3.000 ռազմիկ:

XIII փուլ – Հուլիսի լույս 31-ի գիշերը քրիստոնյաների առաջնորդները, լքելով հիմնական բանակը, փրկություն որոնելու նպատակով շարժվեցին դեպի հյուսիս: Այս կամ այն կերպ Նույնը փորձեցին անել նաև այդ մասին տեղեկացված մնացած ռազմիկները, սակայն այդ մասին ժամանակին իմացած թշնամին սկսեց հետապնդել նրանց, որի արդյունքում սկզբում տիրեց հակառակորդի ճամբարին, իսկ հետո, հետապնդելով մնացածներին, գլխովին ջախջախեց: Ռայմոնդ Տուլուզցու և Ստեփան Շարտրացու գլխավորությամբ փրկվեցին միայն 3.000 հոգի, որոնք մեծ դժվարությամբ հասան Սինոպ և այնտեղից հեռացան Կոստանդնուպոլիս:

Հայերը կորցրին մոտ 15, դաշնակիցները՝ 160.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:

Գիյոմ Նեվերցու, Ժուլիեն Կուրտուենացու և այլոց գլխավորած խաչակիրները (200.000), Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 100) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 20) ուղեկցությամբ օգոստոսի սկզբին առաջանալով Նիկոմեդիայից, հասան Դոդիեռն, որից հետո, տեղեկանալով, որ հյուսիս-արևելքից մոտենում է խլիճ-Արսլանի և Ահմեդ Ղազիի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության, ինչպես նաև Դանիշմանյանների ու Հալեպի Էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 120.000), փոխեցին արշավանքի ուղղությունը և շարժվեցին Իկոնիայի ուղղությամբ:

I փուլ – Օգոստոսի 8-ից 18-ը քրիստոնյաները, ենթարկվելով թշնամու բազմաթիվ մանր հարձակումների, հասան Իկոնիային, սակայն, որևէ հնարավորություն չունենալով պաշարել այն, շարունակեցին արշավանքը:

II փուլ – Օգոստոսի 18-ից 30-ը քրիստոնյաները, կրկին ենթարկվելով հակառակորդի մանր հարձակումներին, առաջացան Յերակլեայի ուղղությամբ, սակայն հետագա օրերին պարենամթերքի և, հատկապես, ջրի պակասից սկսեցին ծանր կորուստներ կրել:

III փուլ – Օգոստոսի 30-ին քրիստոնյաների բանակի առաջապահ ուժերը, համառ մարտեր մղելով հակառակորդի դեմ, հասան Յերակլեային և արդյունքում, կրելով զգալի կորուստներ, այնուհանդերձ կարողացան անցնել Կիլիկիա:

IV փուլ – Օգոստոսի 31-ին մոտեցավ քրիստոնյաների հիմնական բանակը, սակայն, ենթարկվելով հակառակորդի հուժկու հարվածներին և ինքն էլ լինելով անչափ հյուժված, ի վերջո գլխովին ջախջախվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցները՝ 100.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:

1101 սեպտեմբերի սկիզբ - վերջ – Ալյոսի ճ-մ (Յերակլեայի մոտ)<sup>2</sup>

Գիյոմ Պուլատիեցու, Հյուգո Մեծի, Ռայմոնդ Տուլուզցու, Ստեփան Շարտրացու, Հյուգո Լուսինյանին և այլոց գլխավորած խաչակիրները (մոտ 120.000, որից 60.000 հեծյալ) Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 100) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 20) ուղեկցությամբ սեպտեմբերի սկզբին առաջանալով Նիկոմեդիայից, հասան Դոդիեռն, որից հետո մոտեցան Իկոնիային: Իմանալով այդ մասին՝ խլիճ-Արսլանի և Ահմեդ Ղազիի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության, ինչպես նաև Դանիշմանյանների ու Հալեպի Էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 100.000) պատրաստվեց ակտիվ գործողությունների:

I փուլ – Սեպտեմբերի կեսից մինչև սեպտեմբերի վերջ քրիստոնյաները, ենթարկվելով հակառակորդի մանր հարձակումներին և պարենի ու ջրի պակասից կրելով ծանր կորուստներ, ի վերջո հասան Յերակլեային և, անցնելով առաջ, մտան դեպի Կուկյակա կիրճը:

II փուլ – Սեպտեմբերի վերջին Կուկյակա կիրճը մտած քրիստոնյաների բանակը, ընկնելով հակառակորդի դարանը, գլխովին ջախջախվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցները՝ 100.000 զինվոր, ընդ որում ծանր վիրավորված Հյուգո Մեծը կարճ ժամանակ անց Տարսոնում մահացավ: Թշնամին կորցրեց մոտ 20.000 զինվոր:

Վերջ, վիթխարի ճակատամարտը Կապադոկիայի համար խաչի ռազմիկները վերջնականապես տանուլ տվեցին: Այդուհետ ցամաքային ճանապարհը դեպի Սուրբ երկիր փակ

<sup>1</sup> Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 8, գլուխ 27-30: Գվիբերդ Նոթանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 8, գլուխ 6; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3:

<sup>2</sup> Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 27; Գվիբերդ Նոթանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 8, գլուխ 11; Էթհարդ Աուրացի «Համընդհանուր ժամանակագրություն»; Վիլյամ Մալմսբերցի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Պետրոս Մալիզեցի «Ժամանակագրություն»; Ռաուլ Կաենացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 147; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 65; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 253:

Եր: Այս արյունահեղ ճակատամարտերով էլ հենց ավարտվեցին ինչպես Վերջապահ արշավանքը, այնպես էլ Խաչակրաց I արշավանքը:

## **Գլուխ 10**

### **Խաչակրաց I արշավանքի ռազմաքաղաքական արդյունքը**

Խաչակրաց I արշավանքը, որը Մերձավոր Արևելքում անակնկալ փոփոխությունների բերեց, իրենից հետո մի շարք կարևոր հետևանքներ թողեց: Ամենից կարևորն այն էր, որ այդուհետ Ասորիքի ծովափնյա նեղ շերտում ստեղծվեցին խաչակրաց իշխանությունները, որոնք, Եգիպտոսի հյուսիս-արևելքից բարակ շերտով ձգվելով մինչև Կիլիկիայի հարավ-արևելյան շրջաններ, ինչպես Ֆաթիմյանների խալիֆությանը կտրեցին Ասորիքից, այնպես էլ Սելջուկյան սուլթանությանը՝ Միջերկրական ծովից ու, մեծ հաշվով նաև՝ Եգիպտոսից: Վերջին հանգամանքն ինքնին էական չէր, քանի որ Միջերկրական ծովը Սելջուկյան սուլթանության համար ավելի շուտ խորհրդանշական, քան գործնական նշանակություն ուներ, սակայն Ասորիքի վերջնական կորուստը Ֆաթիմյանների խալիֆության համար բավականին զգալի եղավ: Խաչակրաց իշխանությունների հաստատումը Մերձավոր Արևելքում, որոշակի ուղղումներով, սակայն վերականգնեց այն դրությունը, որն այստեղ առկա էր դարեր ի վեր, ի դեմս Սուլդուրում մահմեդականների և քրիստոնյաների միջև մղվող պայքարի: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, սակայն, որ Սուլդուրն այս դեպքում որոշակիորեն արդեն պայմանական տեսք էր ստացել, քանի որ Իկոնիայի սուլթանությունը տիրում էր Կապադովկիային, խաչակիրներն իրենք տիրում էին հարավ-արևմտյան Ասորիքին, ի դեմս ամենից առաջ Պաղեստինի, իսկ Քարթլիի թագավորությունն ու հայերն էլ հյուսիսից շարժվում էին դեպի հարավ՝ իրենց մաս պայքարը մղելով մահմեդականների դեմ: Իրերի ստեղծված դրությունը զգալի դրական ազդեցություն ունեցավ Արևելքի քրիստոնյաների համար ընդհանրապես և Քարթլիի թագավորության, Բյուզանդական կայսրության ու հայերի համար մասնավորապես:

Իհարկե, Բյուզանդական կայսրությունը կարող էր ավելիին հասնել և պատմական այդ հնարավորությունն, ըստ էության, բաց թողնվեց, սակայն խաչակիրների հայտնվելը Մերձավոր Արևելքում, որը մահմեդականների ռազմական մեքենային ինքնին ծանր հարվածներ արժեցավ, այնուհանդերձ զգալիորեն թուլացրեց մինչ այդ առանց այդ էլ ոչ այնքան ուժեղ ճնշումը կայսրության փոքրասիական տիրույթների վերջին՝ ամենաարևմտյան, մասի վրա, որը հաջողվեց պահպանել: Միաժամանակ հարկ է նշել նաև, որ Բյուզանդական կայսրությունն այնուհանդերձ որոշակիորեն հեռացվեց Մերձավոր Արևելքի գործերից, քանզի այն այժմ այստեղ տիրույթներ գրեթե չունեւր և առանձին ռազմական գործողություններն էլ, որ հաջողվում էր վարել, իրենցից առաջ անպատճառ պետք է քաղաքական բաղադրիչ ունենային, ի դեմս կայսրության հիմնական տիրույթների և Մերձավոր Արևելքի երկրների միջև ձգվող պետական միավորների հետ համաձայնության ձեռք բերման: Այլ տարբերակ էր ծովային արշավանքը, սակայն այն կապված էր կազմակերպչական զգալի դժվարությունների հետ, ծովով հնարավոր չէր խոշոր ուժեր տեղաշարժել և արդյունքում առաջնայինը, այսպես թե այնպես, մնում էր քաղաքական համաձայնության տարբերակը:

Արդյունքը դրական եղավ նաև Քարթլիի թագավորության համար, որը, եթե նախկինում մեծ դժվարությամբ հազիվ միայն պաշտպանվում էր, ապա այժմ նախադրյալներ ստացավ հաջող հակահարձակման անցնելու համար: Վերջին հանգամանքը իր լրացուցիչ դրական ազդեցությունը ունեցավ նաև հայերի ու Հայաստանի համար, քանզի Քարթլիի թագավորությունը իր ժամանակի հայերի կողմից ընկալվում էր որպես Բագրատունիների կողմից կառավարվող և ինչ-որ տեղ նաև նույնիսկ հայերի պետություն, ընդ որում այլընտրանքի բացակայությունը Հայաստանի հիմնական մասի բնակչությանը ստիպում էր հայացքն ուղղել հենց դեպի հյուսիս:

Եվ վերջապես Սելջուկյան սուլթանության ընդհանուր թուլացումը, որը զգալիորեն պայմանավորվեց այդ թվում նաև Խաչակրաց I արշավանքով, թույլ տվեց ոտքի կանգնել ինչպես հայերի առանձին ու մինչ այդ գոյությունը պահպանած պետական միավորներին, այնպես էլ հատկապես՝ ռազմական պետություններին: Այս առումով կարևոր էր, որ Սելջուկյան սուլթանության կենտրոնացված կառավարման անկման պայմաններում հայերին որպես

հակառակորդներ բաժին էին ընկնում նախկին միասնական սուլթանության ընդամենը միայն որոշ հատվածային մասեր, որոնց հետ ռազմաքաղաքական հակասության մեջ մտնելն ու դրանում հաջողության հույս ունենալն արդեն, հաշվի առնելով քանակական գործոնը, բավականին իրատեսական էր:

Ընդհանուր արդյունքում՝ Մերձավոր Արևելքում փաստորեն սկիզբ առավ և գրեթե մեկ դար շարունակվեց համեմատականորեն փոքր և սահմանափակ ռազմական հնարավորություններ ունեցող, սակայն մեծաքանակ պետական միավորների դարաշրջանը: Վերջին հանգամանքը հենց իրենով էլ պայմանավորեց ռազմական գործողությունների մի կողմից քանակական զգալի աճը, իսկ մյուս կողմից էլ՝ դրանց ծավալների նվազումը:

Տեղի ունեցած զարգացումների արդյունքում Մերձավոր Արևելքում վերջնականապես ձևավորվեց պետական միավորների մի ամբողջ շարան, որոնք, հարավից հյուսիս-դասավորությամբ, ունեին հետևյալ տեսքը: Ֆաթիմյանների խալիֆության հյուսիս-արևելյան սահմաններից սկսվում էր Երուսաղեմի թագավորությունը, որն այնուհետև լրացվելու էր Տրիպոլիսի կոմսությամբ, թեև Երուսաղեմի թագավորության ռազմավարչական համակարգում վերջինիս ինքնուրույնությունը որոշակիորեն պայմանական էր: Ավելի հյուսիս ձգվում էր Անտիոքի դքսությունը, իսկ վերջինիցս էլ դեպի ավելի հյուսիս-արևելք՝ Եդեսիայի կոմսությունը: Կիլիկիայում գերիշխում էին հայերի ռազմական պետությունները, իսկ Անտիտավրոսյան լեռներից հյուսիս էլ տարածվում էր Իկոնիայի սուլթանությունը: Մահմեդականների կողմից խնդիրը դիտարկելիս վերջնականապես ձևավորված պետական միավորների շարքում հարավից հյուսիս դիտարկմամբ պետք է առանձնացնել Հարավային Ասորիքում գերիշխող Դամասկոսի և Հյուսիսային Ասորիքում գերիշխող Հալեպի Էմիրությունները, վերջինից ավելի հյուսիս տարածվող Արտուխյանների մի քանի ճյուղերից կազմված Էմիրությունը, ինչպես նաև հենց նոր ստեղծված Շահարմենների Էմիրությունը՝ Տավրոսյան լեռներից հյուսիս: Հայաստանի տարածքում գոյություն ունեին նաև Դանիշմանյանների, Սալղուխյանների, Մանկուչակյանների, Ինալյանների, Շադդադյանների, Արզնի, Կարսի և Խարբերդի Էմիրությունները:

Ինչ վերաբերում է հայերին, ապա նրանց պետական միավորները ներկայացված էին ի դեմս Լոռու ու Խաչենի թագավորությունների, Տարոնի իշխանության, ինչպես նաև արդեն իսկ բազմիցս հիշատակված առանձին ռազմական պետությունների: Յուրօրինակ հայ-բյուզանդական մի պետական միավոր էր իրենից ներկայացնում նաև Տրապիզոնի իշխանությունը: Եվ վերջապես Հայաստանի հարավ-արևելյան շրջաններում գործող քրդերը, որոնց Էմիրությունները ծանր հարվածներ էին ստացել, նույն այս ժամանակ առժամանակ փորձում էին բացահայտ ըմբոստություն չդրսևորել և մեծ հաշվով հավատարիմ էին Սելջուկյան կոնկրետ պահին իշխող տիրակալին՝ բնականաբար առիթի դեպքում որևէ կերպ չիրաժարվելով սեփական քայլերն անելու հեռանկարից:

## Գլուխ 11

### Իդեալական և իրական քաղաքականությունների բնութագիրը

Խաչակրաց I արշավանքից հետո ուժերի հերթական այն դասավորությունը, որն առաջացավ Մերձավոր Արևելքում, իր հետ բերեց նաև շահերի բախման ու համընկման յուրօրինակ մի դրություն, որը, չնայած առանձին տարրերի առկայությանը մինչ այդ, ըստ էության, չկար և չէր լինելու նաև հետագա հարյուրամյակներում: Խնդիրը XII դարի Մերձավոր Արևելքի կոնկրետ ժամանակատարածային հարթությունում «իդեալական քաղաքականություն» և «իրական քաղաքականություն» հասկացությունների կիրառման սրբությունների մեջ է, երբ, քրիստոնյա կամ մահմեդական պետական միավորները, իդեալում կոչված լինելով պայքար մղել կրոնական իրենց հակառակորդների դեմ, կենցաղային մակարդակում ընդդեմ յուրայինների ոչ միայն հաճախ դաշնակցում էին վերջիններիս հետ, այլև նույնիսկ դուրս էին գալիս կենտրոնական իշխանության դեմ՝ ըստ էության մեծապես դժվարացնելով իրենց հակառակորդ խմբավորմանը հարված հասցնելու վերջինիս գործողությունները: Այսպես, Դամասկոսի և Հալեպի Էմիրությունները, իդեալում կոչված լինելով պայքարելու ամենից առաջ խաչակրաց իշխանությունների դեմ, միաժամանակ նաև զգուշանում էին ինչպես իրարից, այնպես էլ

Ֆաթիմյանների խալիֆությունից և հատկապես Սելջուկյան սուլթանությունից: Որպես հետևանք այս ամենի՝ հիշատակված երկու պետական միավորները, իդեալում հռչակելով քրիստոնյաների դեմ համախալամական պայքարի գաղափարները, կենցաղային մակարդակում հաճախ ձգտում էին այն բանին, որ կենտրոնական իշխանությունն այս ոլորտում որևէ հաջողություն չունենա:

Սկզբունքորեն նույնն էր դրությունը նաև քրիստոնյաների մոտ, որոնք, իդեալում հռչակելով պայքարը խաչի հաղթարշավի համար, կենցաղային մակարդակում հանդիպում էին հայերի ու խաչակիրների մրցակցությանը, ասորիների և հույների թշնամանքին, իսկ առաջին երեք խմբերն էլ իրենց հերթին չէին ցանկանում Բյուզանդական կայսրության ուժեղացումը տեղում: Խնդիրներ կային նույնիսկ վերոհիշյալ առանձին խմբերի ներսում, երբ հայերի մոտ, օրինակ, մրցակցում էին Դեթումյաններն ու Ռուբինյանները, Եդեսիայի կոմսությունում և Անտիոքի դքսությունում ևս միմյանց առնվազն փոխադարձաբար սառն էին վերաբերվում, իսկ երկու այս պետական միավորներն էլ չէին ցանկանում իրենց վրա ունենալ Երուսաղեմի թագավորության չափից դուրս մեծ իշխանությունը: Իդեալական և իրական քաղաքականության շահերի այս բախումն էլ հենց որոշելու էր Մերձավոր Արևելքում քաղաքական գործընթացների ընդհանուր ուղղվածությունը մոտակա ավելի քան մեկ հարյուրամյակում, մինչև այն պահը, երբ կրկին ի հայտ կգար կենտրոնական բավարար ուժ ունեցող մի պետական միավոր: Մինչև առաջ անցնելը հարկ է, սակայն, ևս մեկ ու այս անգամ արդեն մեծապես հոգեբանական բնույթի մի դիտարկում անել:

Վերևում նկարագրված և կոնկրետ ժամանակատարածային հարթությունում ստեղծված ուժերի դասավորությունն ու դրան հաջորդած զարգացումները, տակը պարարտ հող ունենալով մինչ այդ արդեն մի քանի տասնամյակ տեղում ստեղծված անիշխանության գործնական վիճակը, իրենց թելադրած պայքարի նաև դաժան կանոնների օրինաչափության համաձայն աստիճանաբար քաղաքական ասպարեզ բերեցին նոր սերնդի ավելի դաժանացած մարդկանց, որոնք որոշակի պայմանականությամբ էին վերաբերվում նաև բարոյական հարցերին: Արդյունքում՝ «ճիշտ ժամանակների ճիշտ մարդիկ» աստիճանաբար լքեցին ռազմաքաղաքական թատերաբեմը և այն աստիճանաբար լցվեց կյանքի ավելի բարդ ուղի անցած ու ավելի դաժանացած մարդկանցով, ընդ որում այս երևույթը հաճախ նաև ծայրահեղ արտահայտություն էր ստանում, ի դեմս բարոյական նորմերի վրա ուշադրություն չդարձնող այնպիսի անհատների ի հայտ գալուն, որոնք իրենք իրենցով զարմացնում էին բարբերի նույնիսկ ամենևին էլ նրբությամբ աչքի չընկնող սեփական ժամանակակիցներին:

## Գլուխ 12

### Խաչակիրների պայքարի սկիզբը Ֆաթիմյանների խալիֆության դեմ

1100 թվականի երկրորդ կեսին տեղափոխվելով հարավ՝ Երուսաղեմի թագավորության նորընծա արքա Բալդուին I Բուլոնացին Եդեսիայի կոմսության կրկին նորընծա կոմս Բալդուին Բուրգուն թողեց, ինչպես արդեն ասվեց, այդ կոմսության հետ կապված խնդիրների ողջ ամբողջությունը՝ ինքն էլ իր հերթին, սակայն, խնդիրների մի ամբողջ փունջ ժառանգելով թագը հանգուցյալ եղբորից ընդունելիս: Իրոք, խնդիր էր դրված նորաստեղծ թագավորությունը կայացնել ամենից առաջ հենց ռազմավարչական մակարդակում, ինչպես նաև՝ հետ մղել խաչակրաց իշխանությունների վրա ընդհանրապես և Երուսաղեմի թագավորության վրա մասնավորապես կախված արտաքին ռազմական վտանգները: Սելջուկյան սուլթանությունը դեռևս ուշքի չէր եկել ստացած հարվածներից, իսկ վերջինիս ծայրամասերում գործող պետական միավորներն էլ դեռևս թույլ էին խաչակիրների համար լուրջ սպառնալիքներ առաջացնելու համար, սակայն փոխարենը փոխվրեժի տրամադրություններով էր հակված այդքան անակնկալ ու ծանր անհաջողություններ կրած պաշտոնական Կահիրեն: Արդյունքում՝ առաջնայինը, ինչպես և նախկինում, հենց պաշտոնական Կահիրեից եկող հարվածը հետ մղելն էր:

Դետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.



Տեղեկանալով Աֆդալի գլխավորությամբ Ռամայայի մոտակայքում Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակի (31.000, որից 11.000 հեծյալ<sup>2</sup>) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 300) կենտրոնանալու մասին՝ Բալդուին I Բուլոնացու գլխավորությամբ Երուսաղեմից ու հարակից վայրերից առաջխաղացած և ընթացքում ուժերը միավորած Երուսաղեմի թագավորության բանակը (մոտ 11.000, որից 1.000 հեծյալ) սկսեց շարժվել հակառակորդի ուղղությամբ։ Սեպտեմբերի 7-ի առավոտյան քրիստոնյաները հյուսիս-արևելքից մոտեցան քաղաքին և ընդունեցին վեց ջոկատների ուժով կազմված իրենից երեք շարք ներկայացնող սեպածև մարտակարգ, երբ թևերի ու կենտրոնի դիմաց տեղակայվեցին ևս երկու ջոկատներ, իսկ մեկն էլ տեղավորվեց դրանցից առաջ՝ սեպի սուր ծայրում։ Միաժամանակ նաև թողնվեց ուժեղ պահեստազոր, որը պետք է գործեր Բալդուին I Բուլոնացու գլխավորությամբ։ Աֆդալը, տեսնելով հակառակորդի ծավալվող մարտակարգը, իր հերթին ևս մարտակարգով շարեց սեփական բանակը՝ հիմնական ուժերը տեղավորելով թևերում։

I փուլ – Առավոտյան Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը անցավ հարձակման քրիստոնյաների թևերի ուղղությամբ, իսկ քրիստոնյաներն էլ հարձակման անցան կենտրոնում։ Ողջ ճակատով բռնկվեց և մի բանի ժամ շարունակվեց համառ մարտ, որի արդյունքում քրիստոնյաները աստիճանաբար սկսեցին տեղի տալ։

II փուլ – Կեսօրին Բալդուին I Բուլոնացու անձնական գլխավորությամբ մարտի մեջ մտավ պահեստազորը և մեկ ժամ տևած համառ ձեռնամարտից հետո պարտության ու փախուստի մատնեց հակառակորդի կենտրոնին։

III փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին քրիստոնյաները զարգացրին հաջողությունը և համառ մարտից հետո արդեն երեկոյան պարտության մատնեցին հակառակորդի բանակի թևերին ու գրավեցին հակառակորդի ճամբարը։

IV փուլ – Չտարվելով հետապնդմամբ՝ քրիստոնյաները բանակը սկսեց նահանջել Հայֆայի ուղղությամբ՝ ողջ կազմով գերելով այդ ուղղությամբ շարժված թշնամու հեծյալ ջոկատին (500)։

Ընդհանուր սպանված ու ծանր վիրավորված 5.000 և գերված 500 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 50 զինվոր, թշնամին կորցրեց մոտ 300 զինվոր։

Բաց դաշտային ճակատամարտում կրած արդեն երկրորդ պարտությունը Էժան չնստեց Ֆաթիմյանների խալիֆության ռազմական մեքենայի վրա։ Պաշտոնական Կահիրեի միջոցները, սակայն, դեռևս սպառված չէին և հենց հաջորդ տարի ռազմական գործողությունները շարունակվեցին։

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

## 1102 մայիս 17 - 18 – Ռամայայի ճ-մ<sup>3</sup>

Աֆդալի գլխավորությամբ Ասկայոնից առաջխաղացած Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը (30.000, որից 20.000 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) մտան Երուսաղեմի թագավորության տարածք ու պաշարեցին

<sup>1</sup> Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 26; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 7, գլուխ 63-67; Վիլյամ Մալմսբերցի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 10, գլուխ 17; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»։

<sup>2</sup> Վիլյամ Մալմսբերցին հայտնում է, որ քրիստոնյաների բանակը կազմված էր 250 հեծյալներից և 700-ից էլ քիչ հետևակայիններից, Գիյոմ Տյուրացին՝ 260 ասպետներից և 900 հետևակայիններից, իսկ Ֆուլխեր Շարտրացին՝ 270 հեծյալներից և 900 հետևակայիններից։ Սրան հակառակ, սակայն, իբն ալ-Կալանիսին տեղեկացնում է, որ քրիստոնյաների բանակը կազմված է եղել 1.000 ասպետներից և 10.000 հետևակայիններից։ Հաշվի առնելով Երուսաղեմի թագավորության ռազմաքաղաքական դրությունը և մարտի պատկերը՝ հավանական եմ համարում հենց վերջին տեղեկությունը։

<sup>3</sup> Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 27; Գվիբերդ Նոժանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 8, գլուխ 6; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 2-9; Էքհարդ Աուրացի «Համընդհանուր ժամանակագրություն»։ Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 10, գլուխ 19; Վիլյամ Մալմսբերցի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 10, գլուխ 20; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»։ Աննա Կոմենես «Ալեքսիական», գիրք 11, մաս 7; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»։

քաղաքը Երուսաղեմի թագավորության կայազորից (մոտ 200): Տեղեկանալով այս մասին՝ Բալդուին I Բուլոնացին Երուսաղեմի թագավորության բանակի մի մասով (700 հեծյալ) առաջացավ թշնամու ուղղությամբ՝ Երուսաղեմից և հարակից վայրերից հավաքվող ու ընթացքում ուժերը միավորող Երուսաղեմի թագավորության բանակին (10.000) հրամայելով հավաքվել Հայֆայում:

Մայիսի 17-ի առավոտյան Բալդուին I Բուլոնացու գլխավորած քրիստոնյաները, սխալմամբ հանգելով այն մտքին, թե գործ ունեն հակառակորդի փոթաբանակ ուժերի հետ, մոտեցան Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակին և մարտակարգ ընդունեցին: Առաջապահ ջոկատի (500) հրամանատարությունը ստանձնեցին Ստեփան Շարտրացին և Ստեփան Բուրգունդացին, իսկ պահեստագործը (200) մնաց արքայի հրամանի տակ: Տեսնելով հակառակորդի առաջխաղացումը՝ մարտակարգ ընդունեց նաև Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը:

I փուլ – Կեսորին քրիստոնյաների առաջապահը անցավ հարձակման և, պարտության մատնելով ու ցրելով հակառակորդի բանակի առաջին շարքում տեղակայված հետևակայիններին, ներխուժեց վերջինիս հիմնական ուժերի շարքերը, սակայն միանգամից էլ հայտնվեց լիակատար շրջափակման մեջ: Արդյունքում՝ բաշարի դիմադրությունն ցույց տված քրիստոնյաները ողջ կազմով զոհվեցին:

II փուլ – Բալդուին I Բուլոնացու գլխավորությամբ գործող պահեստագործը, միայն վերջին պահին զերծ մնալով մարտի մեջ մտնելուց, դժվարությամբ հետ քաշվեց Ռամալայի ուղղությամբ և պատսպարվեց քաղաքում: Նույն գիշեր էլ, սակայն, Բալդուին I Բուլոնացին աննկատ թողեց քաղաքը և, հաջողությամբ խուսափելով հակառակորդի պարեկային խմբերից, հասավ Երուսաղեմ:

III փուլ – Մայիսի 18-ին Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը անցավ գրոհի և համառ մարտից հետո գրավեց Ռամալան՝ ոչնչացնելով վերջինիս կայազորը:

Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեցին նաև Ստեփան Շարտրացին և Ստեփան Բուրգունդացին, թշնամին՝ 695 զինվոր:

Այսպիսով՝ խաչակիրները պարտություն կրեցին, սակայն լավն այն էր, որ նրանց հիմնական ուժերն այնուհանդերձ զերծ էին մնացել հարվածի տակ ընկնելուց, ինչի հետևանքով եռանդուն Բալդուին I Բուլոնացին, կանգնելով իր հիմնական ուժերի գլուխ, կարճ ժամանակ անց պատրաստվեց մարտի դաշտում ևս մեկ անգամ փորձել ռազմական բախտը: Արդյունքում՝ 1102 թվականի օգոստոսի 5-ին Բալդուին I Բուլոնացու գլխավորած Երուսաղեմի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) Հայֆայի ճ-մ-ում անակնկալ հարձակումով այնուհանդերձ հաղթեց քաղաքին մոտեցող Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակին (29.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 290), ընդ որում հակառակորդի կորուստը կազմեց 3.000 ռազմիկ<sup>1</sup>: Արդյունքում՝ Ֆաթիմյանների խալիֆությունից եկող ռազմական սպառնալիքը մի որոշ ժամանակով դադարեց: Խաչակիրների համար, սակայն, նույն այս ժամանակ առավել մեծ վտանգ էր ներկայացնում արդեն մեջքն ուղղող Սելջուկյան սուլթանությունը, որը, մի բերելով սեփական ուժերը և ոտքի հանելով նաև տեղական ուժերին, շուտով հարվածը հարվածի հետևից էր հասցնելու նրանց:

### Գլուխ 13

#### Սելջուկյան սուլթանության ռազմաքաղաքական ընդհանուր բնութագիրը Մանր պատերազմների դարաշրջանի սկզբում

Այս առումով ամենից առաջ հարկ է նշել, որ Բերքիարուխն ինքը, խնդիրներ ունենալով սեփական իշխանության ամրապնդման հարցում և մրցակցելով ամենից առաջ Մուհամմեդ

<sup>1</sup> Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 27, 28; Գվիբերդ Նոժանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով», գիրք 8, գլուխ 6, 12; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 9-12; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 10, գլուխ 19; Էփարդ Աուրացի «Համընդհանուր ժամանակագրություն»; Վիլյամ Մալմսբերցի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 10, գլուխ 21, 22; Անսա Կոմենտոս «Ալեքսիական», գիրք 11, մաս 7; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

Տափարի հետ, բացարձակապես ոչ մի հնարավորություն չունեի անձամբ գլխավորելու ռազմական գործողությունները, ընդ որում այս հանգամանքը պահպանվելու և ինչ-որ տեղ նույնիսկ ավելի էր խորանալու նաև հաջորդ սուլթանների պարագայում: Ավելին, եղբայրները դեռևս նախորդ տարիներին գործն արդեն իսկ հասցրել էին ռազմական բախման, երբ 1100 թվականին հաջողությունը եղել էր Մուհամմեդ Տափարի կողմում, սակայն 1101 թվականի նոյեմբերին Յամադանի ճ-մ-ում նա պարտություն էր կրել, իսկ ևս մեկ պարտություն էլ կրել էր արդեն 1102 թվականի սկզբին:

Բերքիարուխի մյուս հակառակորդը, որը մեծապես դաշնակցում էր Մուհամմեդ Տափարի հետ, Ուկայյանների երբեմնի ենթակա, սակայն վերջիններիս անկումից հետո այժմ իր հերթին որպես «արաբների արքա» ընկալվող, Յարավային Միջագետքում և Արաբական թերակղզու հյուսիսում մեծ ազդեցության հասած Մագհադյանների էմիրությունն էր: Իրոք, Մագհադյանների էմիրության տաղանդավոր էմիր, Դուբայսի որդի Քամիլ ալ-Մանսուրի (1082-1086) տղա Սադակա իբն Մանսուրը (1086-1108), որն ի սկզբանե պաշտպանում էր Բերքիարուխին, 1100 թվականից սկսած անցել էր Մուհամմեդ Տափարի կողմը, սակայն 1102 թվականին էլ, վերջնականապես հրաժարվելով մինչ այդ Ուկայյանների հետ միասին դավանվող շիիզմից, անցնելով սուննիզմի և Արաբական խալիֆության խալիֆ ալ-Մուսթադիհիից արդեն պաշտոնապես ճանաչվելով որպես արաբների աշխարհիկ առաջնորդ, սկսել էր մեծապես դաշնակցել ամենից առաջ հենց յուրային համարող Բաղդադի տիրակալին: Արդյունքում, մի կողմ թողնելով նաև Մուհամմեդ Տափարի գործը և ճանաչելով միայն խալիֆին, մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Սադակա իբն Մանսուրը ամենից առաջ հենց բեդվին արաբների ուժերն ի մի բերելու միջոցով փորձում էր հետ շարտել Սելջուկյաններին Բաղդադից, ընդ որում նույն այս ժամանակ այս էմիրն արդեն զգալի նվաճումներ էր իրականացրել Յարավային Միջագետքում:

Եվ այսպես, Բերքիարուխի դրությունն անորոշ էր և արդյունքում միակ իրական ղեկավարը, որը սուլթանի անունից կարող էր Մերձավոր Արևելքում ղեկավարել ինչպես կենտրոնական, այնպես էլ տեղական ուժերը, դա Մոսուլի կառավարիչն էր, որի պաշտոնը մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում դեռևս զբաղեցնում էր անհաջողակ Քեր-Բուղան: Վերջին անհաջողությունները, սակայն, ծանր էին անդրադարձել նաև Մոսուլի առաջին կառավարչի հեղինակության վրա և տեղական ուժերը, մասնավոր զգալով Մուհամմեդ Տափարի ուժեղացող շունչը, աստիճանաբար ավելի ու ավելի քիչ էին հակվում ենթարկվել Բերքիարուխի այս դրածոյին: Արդյունքում՝ ըմբոստների շարքում հայտնվեց նույնիսկ մինչ այդ առանձնակի հավակնություններով չփայլող Ինալյանների էմիրությունը, դե իսկ Քեր-Բուղան ինքն էլ, փորձելով հնազանդեցնել բոլոր անհնազանդ ենթականերից գոնե ամենաթույլին, հարվածն ամենից առաջ ուղղեց հենց վերջինիս ուղղությամբ:

## Գլուխ 14

### Մանր պատերազմների դարաշրջանի սկիզբը Մերձավոր Արևելքում

#### 1102 զարուն – Ամիդի ճ-մ<sup>1</sup>

Քեր-Բուղայի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) պաշարեց Ամիդը Ինալյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յա ռազմիկներից (մոտ 100):

I փուլ – Սելջուկյան սուլթանության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց քաղաքի ուղղությամբ, սակայն որևէ արդյունքի չհասավ, ընդ որում այդ ընթացքում Ինալյանների էմիրի խնդրանքով սկսեց քաղաքին մոտենալ Արտուխյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000):

II փուլ – Սելջուկյան սուլթանության բանակը հարձակվեց Արտուխյանների էմիրության բանակի վրա ու պարտության մատնեց վերջինիս, սակայն, չնայած ձեռք բերված հաջողությանը, ի վերջո թողեց քաղաքի պաշարումը և նահանջեց:

Յայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցները՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

Այսպիսով՝ Մոսուլի կառավարիչ Քեր-Բուղան, ըստ էության, անհաջողության մատնվեց նաև Ինսայանների հարցում և տեղական ուժերը մնացին ըմբոստ վիճակում, ընդ որում ընդհանուր անհաջողությունը որևէ կերպ ուղղել չէր կարող նաև Արտուխյանների էմիրության դեմ ձեռք բերած տեղական հաջողությունը: Ստեղծված ծանր այս դրության մեջ էլ հենց 1102 թվականի մայիսին Քեր-Բուղան կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո արդեն նոր բարդություններ առաջացան, քանզի Մոսուլի կառավարչի պաշտոնի համար մի իսկական պատերազմ սկսվեց:

Քեր-Բուղան որպես իրեն հաջորդ էր նշանակել սեփական գուլյամ Սոնկուրին (1102), սակայն Մոսուլի նոր կառավարչի հենց իր իսկ զորավարների աջակցությամբ գործած հերթական հաջողակ գուլյամը սպանեց վերջինիս, որից հետո Մոսուլի կառավարիչ հռչակվեց հենց մարդասպան Նույն այդ գուլյամ Մուսան (1102-1103): Վերջինիս դիրքերը ևս, սակայն, որևէ կերպ ամուր համարվել չէին կարող: Այս պայմաններում, մինչ կողմերը թեժ պայթար էին մղում Մոսուլի համար և սուլթանական իշխանությունն, ըստ էության, այդ քաղաքից արևմուտք չէր տարածվում, Դանիշմանյանների էմիրության էմիր Ահմեդ Ղազին որոշեց ի վերջո լուծել Մելիտեի հարցերը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1102 սեպտեմբերի 18 – Մելիտեի գրավումը<sup>1</sup>

Ահմեդ Ղազիի գլխավորությամբ Մելիտեի շոջակալքը ասպատակած Դանիշմանյանների էմիրության բանակը (մոտ 40.000) պաշարեց քաղաքը Գաբրիել Մելիտեցու բանակը (5.000):

I փուլ – Դանիշմանյանների էմիրության բանակը անցավ հարձակման և, կեղծ նահանջով դուրս քաշելով հակառակորդին քաղաքի առջև գտնվող բաց դաշտ, ծանր պարտության մատնեց վերջինիս:

II փուլ – Հակառակորդի բանակը զարգացրեց հաջողությունը և գրավեց քաղաքը:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր: Գաբրիելը գերվեց, իսկ Մելիտեն ընկավ Դանիշմանյանների էմիրության տիրապետության տակ:

Զարգացնելով նախորդ խոշոր հաջողությունը՝ 1102 թվականի սեպտեմբերի վերջին Դանիշմանյանների էմիրության բանակը արդեն Գաբրիել Մելիտեցու կնոջ բանակից պաշարեց Զյաիթան (Կարկառից մոտ 15 կմ հյուսիս-արևմուտք), սակայն անհաջողության մատնվեց: Դրանից հետո Ահմեդ Ղազին քաղաքին մոտեցրեց Գաբրիելին և վերջինիցս պահանջեց հորդորել սեփական կնոջը դադարեցնել դիմադրությունը, սակայն Գաբրիելը կոչ արեց, ընդհակառակը, շարունակել պայքարը, ինչի համար թեև կյանքով հատուցեց, սակայն թշնամին ի վերջո նահանջեց<sup>2</sup>: Այսպիսով, թեև Զյաիթան պահպանվեց, սակայն Գաբրիել Մելիտեցու ռազմական պետությունն այնուհանդերձ, ըստ էության, ոչնչացավ: Ողջ վերոգրյալի կապակցությամբ հատկանշական է, որ Մելիտեի համար պայքարի վճռական օրերին որպես յուրայիններ ընկալվող ուժերին փրկելու մի վերջին փորձ էլ արեց տարածաշրջանում պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին ներկայացնող Տրապիզոնի իշխանությունը:

Հեռատես և ողբերգականորեն հերոսական Թեոդորոս Գավրասին Տրապիզոնի իշխանության գահին հաջորդել էր նրա որդի Գրիգորը (1098-1105, 1106-1119, 1120-1126), որը հոր նման եռանդուն մի անձնավորություն էր և քաջարի զորական: Զվստահելով Թեոդորոս Գավրասին՝ Ալեքսեյ I-ը վերջինիս դեռևս կենդանության օրոք Գրիգորին որպես քաղաքական պատանդ երկար տարիներ պահում էր Կոստանդնուպոլսում, ընդ որում և որդուն փախցնելու հանդուգն փորձը, որը Թեոդորոսը փորձ կատարեց կյանքի կոչել 1091 թվականին, և Գրիգորի ինքնուրույն փախուստի փորձը, որը կատարվեց դրանից հետո, ավարտվել էին անհաջողությամբ: Սա, սակայն, չէր ազդել Գրիգորի նկատմամբ Կոստանդնուպոլսում առկա ընդհանուր վերաբերմունքի վրա և Ալեքսեյ I-ը վերջինիս պատրաստվում էր նույնիսկ ամուսնացնել իր եղբոր

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 8; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Իսահակ Երեց «ժամանակագրություն», գլուխ 20; Անանուն Եդեսիացի «ժամանակագրություն», գլուխ 255; Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»;

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 8; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

աղջիկներից մեկի հետ, սակայն այդ ծրագիրը ևս խափանվեց: Այսպես թե այնպես, սակայն Թեոդորոսի զոհվելուց հետո, ըստ էության, արդեն չունենալով այլ ելք, Ալեքսեյ I-ը Տրապիզոնն ընդհանրապես կորցնելու սպառնալիքի տակ ի վերջո բաց թողեց Գրիգորին և վերջինս ստանձնեց հորենական իշխանության ղեկը: Արդյունքում՝ 1102 թվականի սեպտեմբերի վերջին<sup>1</sup> Գրիգոր Գավրասի և Դավաթանոս Յայի գլխավորությամբ արշաված Տրապիզոնի իշխանության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) Սեբաստիայի ճ-մ-ում հաղթեցին Դանիշմանյանների էմիրության բանակին (մոտ 10.000), սակայն ի վերջո, տեղի տալով Մելիտեից վերադարձող հակառակորդի հաղթական բանակին, հետ քաշվեցին<sup>2</sup>: Այսպիսով՝ Ահմեդ Դազին վերջին հաշվով մի փայլուն հաղթանակ տարավ՝ ի վերջո լուծելով ըմբոստ Մելիտեի հարցերը:

1102 թվականի նույն աշնանը, երբ հյուսիսում սեփական դիրքերն էր ամրապնդում Դանիշմանյանների եռանդուն էմիրը, քիչ հարավ նույն գործով էր զբաղված նաև Արտուխյանների էմիրության գլխավոր էմիր Սուլեման իբն Արտուխը: Իրոք, վերջինս այս ընթացքում ասպատակեց Մարդինի շրջակայքը և Յյուսիսային Միջագետքը<sup>3</sup>, տեղում ամրապնդելով սեփական ազդեցությունը:

1102 թվականի աշնանից սկսած Տանկրեդ Տերենտացու և Ռոջեր Սալերնացու գլխավորած Անտիոքի դքսության բանակը (մոտ 10.000), պաշարելով քաղաքը, 1103 թվականի գարնանը սովի միջոցով ի վերջո գրավեց Լաոդիկեան Անդրոնիկոս Ցինցիլուկոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 50)<sup>4</sup>: Այսպիսով՝ պատերազմը պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի և խաչակիրների միջև նույն այս ժամանակ իր հերթին ընթանում էր ողջ թափով:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Բերքիարուխը, ինչպես արդեն ասվեց, չափազանց թույլ էր որևէ գործողություն իրականացնելու համար, սակայն որևէ մեկի կողմից չարտոնված Մուսայի կողմից Մոսուլի զբաղեցումը նրան այնուհանդերձ ստիպեց գործել: Արդյունքում՝ Բերքիարուխի գորավար Ջկրմիշը, մինչ այդ առանց մարտերի զբաղեցնելով Մծբինը, 1103 թվականի գարնանը պաշարեց Մոսուլը, սակայն տեղական ըմբոստ ուժերի այս անգամ արդեն մի իսկական հովանավորի դերում հանդես եկած Արտուխյանների էմիրության էմիր Սուլեման իբն Արտուխը հերթական անգամ խոշոր ուժերով առաջացավ Մոսուլի ուղղությամբ, ինչից հետո Ջկրմիշը ստիպված եղավ հետ քաշվել<sup>5</sup>: Երկար վայելել ուրախությունը, սակայն, չվիճակվեց նաև Մուսային, քանի որ Սուլեման իբն Արտուխը, շուտով պայմանավորվածությունների մեջ մտնելով մարտի դաշտում անհաջողության մատնված և դիվանագիտական միջոցների անցած Բերքիարուխի հետ, այնուհանդերձ սպանել տվեց Մուսային, որից հետո 1103 թ-ի գարնանը Մոսուլի կառավարչի դերում ի վերջո հաստատվեց արդեն իսկ հիշատակված Ջկրմիշը (1103-1105): Նույն այս ժամանակ, սակայն, Բերքիարուխի դիրքերն իրենք էլ արդեն այնուհանդերձ չափից շատ էին թուլացել, իսկ տեղական ուժերն էլ չափից շատ էին ուժեղացել, որպեսի Մոսուլի նոր կառավարիչը ի վիճակի լիներ որևէ եական ինքնուրույն քայլ անել: Ավելին, 1103 թվականի նույն գարնան ամենասկզբին Բերքիարուխի և Մուհամմեդ Տափարի միջև հարաբերությունները կրկին հասան ռազմական բախման:

Արդյունքում՝ 1103 թվականի մարտի 19-ին դեպի հյուսիս առաջացած սուլթան Բերքիարուխի բանակը (մոտ 50.000) Յերի ճ-մ-ում օրվա երկրորդ կեսին հաղթեց Մուհամմեդ Տափարի, ինչպես նաև Շահարմենների, Շադդադյանների ու Սալդուխյանների էմիրությունների միացյալ բանակին (մոտ 30.000): Յաղթանակը, սակայն, վերջնական չեղավ և Մուհամմեդ

<sup>1</sup> Այս ճակատամարտի թվականը տատանվում է 1101-ից 1103 թվականների միջև: 1101 թվականը քիչ հավանական է, քանի որ այդ ժամանակ դեռևս ընթացքի մեջ էր խաչակրաց I արշավանքի երրորդ փուլը, իսկ 1103 թվականն էլ քիչ հավանական է, քանի որ արդեն այդ թվականի մայիս ամսին Բոհեմոնը Տերենտացին ազատվեց գերությունից: Այսպիսով՝ կարելի է հավանական համարել հենց 1102 թվականը, ընդ որում օգոստոսի վերջին, երբ Դանիշմանյանների էմիրության բանակը շեղվեց և արշավեց Մելիտեի ուղղությամբ:

<sup>2</sup> Այս ճակատամարտի տեղը խիստ մոտավոր է, քանի որ նրա համար միակ աղբյուր հանդիսացող Թեոփիլկատոս Բուլդարացին Գրիգոր Բագրատունուն ուղարկած իր բանակում որևէ տեղագրական տեղեկություն չի հաղորդում:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիվանատար պատմություն»:

<sup>4</sup> Աննա Կոմենոս «Ալեքսիական», գիրք 11, մաս 7; Ռաուլ Կանեսցի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 144, 146; Վիլյամ Մալմսբերգի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 10, գլուխ 23; Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 29:

<sup>5</sup> Sté' René Grousset, Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem - I. 1095-1130 L'anarchie musulmane, Paris, Perrin, 1934 (réimpr. 2006), p. 439.

Տափարն իր բանակի մնացորդով նահանջեց դեպի Արճեշ, հետո անցավ Անի, որից հետո էլ, օգտվելով հակառակորդի հետ բաշվելուց, կրկին առաջացավ, մտավ Թավրիզ և ամրացավ այդ քաղաքում<sup>1</sup>: Կողմերը, սակայն, բավարար ուժեր չունեին հետագայում ևս պատերազմը շարունակելու համար և արդյունքում 1103 թվականի մարտի վերջին կնքվեց հաշտություն, ըստ որի Սելջուկյան սուլթանության հյուսիս-արևմտյան մասում արդեն սուլթանական իրավունքներով վերահաստատվեց Մուհամմեդ Տափարը (1104-1105՝ համիշխան, 1105-1118), իսկ մնացած մասում շարունակեց իշխել Բերքիարուխը:

Սելջուկյան սուլթանությունում սկիզբ առնող քառսը, ինչպես դա եղավ 1095 թվականին, այս անգամ ևս իր ազդեցությունն ունեցավ խաչենի թագավորության վրա: Պատճառը կրկին ամուսնական նույն հարցն էր, որը մեջտեղ էր եկել նախորդ անգամ, ընդ որում սեփական քրոջը այդ անհայտ թուրքմենին որպես կին տալու ցանկություն չէր դրսևորում այս անգամ արդեն Սենեբերիմի որդի Գրիգոր II-ը: Ստեղծված պայմաններում վրեժխնդրության զգացումներով լցված Զորթմանը, օգտվելով արդեն այս հերթական քառսից, որոշեց հարված հասցնել խաչենի թագավորությանը: Արդյունքում՝ 1103 թվականի գարնանը Արտավանյան-Գողթն երթուղով աննկատ խաչենի թագավորության տարածք ներխուժած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) Հայկական բանակից (մոտ 500) անակնկալ գրոհով գրավեց Կապանը, որից հետո, սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդը, ձեռք բերած ավարով նահանջեց<sup>2</sup>: Հենց նոր ավարտված իրադարձությունները խաչենի թագավորության համար ռազմաքաղաքական անմիջական հետևանքներ, ըստ էության, չունեցան և այս առումով, թերևս, չի կարելի համաձայնել Ստեփանոս Օրբելյանի հետ, թե այս ամենը բերեց խաչենի թագավորության անկմանը: Եվ այսպես, Մերձավոր Արևելքն աստիճանաբար ընկղմվում էր մանր պատերազմների բնույթ ստացած ընդհարումների այն հորձանուտում, որն ընթացիկ հարյուրամյակում այդքան բնորոշ էր լինելու վերջինիս:

1103 թվականի հոկտեմբերին Տանկրեդ Տերենտացու ու Ռոջեր Սալերնացու գլխավորած Անտիոքի դքսության բանակը (մոտ 10.000), ինչպես նաև Բալդուին Բուրգուն և Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ասպատակեցին Հալեպի շրջակայքը և նահանջեցին՝ ստիպելով Ռիդվանին դառնալ խաչակիրներին հարկատու<sup>3</sup>: Նույն 1103 թվականի նոյեմբերին Հալեպի շրջակայքը ոտնատակ տվեցին արդեն Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) և նահանջեցին՝ ստիպելով մինչ այդ, կարծես թե, տատանվող Ռիդվանին այնուհանդերձ հավատարիմ մնալ ստանձնած պարտավորություններին<sup>4</sup>, իսկ 1103 թվականի դեկտեմբերին էլ կրկնեցին հարվածը՝ վերջնականապես կոտրելով Հալեպի Էմիրի համառությունը<sup>5</sup>: Նույն այս ժամանակ շարունակում էր իր դիրքերն ամրապնդել նաև Արտուխյանների Էմիրությունը:

Արդյունքում՝ 1104 թվականի մարտին Արտուխյանների Էմիրության բանակը (մոտ 40.000) հարբերդի Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց հարբերդը և Պաղին ամրոցը<sup>6</sup>: հարբերդի Էմիրությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն անցավ Արտուխյանների Էմիրությանը: Ամիջապես էլ, չթուլացնելով հարվածի թափը, Սուլթան իբն Արտուխը հարված հասցրեց Ամիդին, ի դեմս Ինայանների Էմիրության՝ անհաջողակ Քեր-Բուղայի փոխարեն արդեն ինքը տիրելով այս քաղաքին<sup>7</sup>: Արդյունքում՝ Ինայանների Էմիրությունը շարունակեց տիրել քաղաքին՝ որպես Արտուխյանների Էմիրության ենթակա:

Եվ այսպես 1104 թվականի սկզբի վիճակով և խաչակիրները, և Արտուխյանների Էմիրության Էմիր Սուլթան իբն Արտուխը գտնվում էին իրենց հզորության գագաթնակետին և այս առումով նրանց ընդհարումն արդեն ամենևին էլ սարերի հետևում չէր, ընդ որում նույն այս ժամանակ, հիմնականում Վասիլ Գող Կամսարականի տրամադրած միջոցներով ու հայերի թափած ակտիվ ջանքերի արդյունքում, Բոհեմունդ Տերենտացին Ռիչարդ Սալերնացու հետ

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Սադր-Էդ-Դին ալ-Հուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 28:

<sup>2</sup> Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 61:

<sup>3</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>4</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>5</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>6</sup> Միքայել Ասրի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 11:

<sup>7</sup> Միքայել Ասրի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 11:

միասին ի վերջո փրկագնվել էր գերությունից, վերադարձել էր Անտիոք և իր հերթին այրվում էր փոխվրեժի զգացումով: Այս առումով ընդհարումների հերթական շարանի սկիզբն այնուհանդերձ դրեցին քրիստոնյաները, որոնք, մինչ Սուլթան իբն Արտուխը զբաղված էր հարևան եմիրությունների հետ պատերազմներով, ներխուժեցին վերջինիս տիրույթներ, երբ 1104 թվականի մարտին Բալդուին Բուրգուն և Ժոսլին Կուրտունեացու զլիավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 9.300) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 4.300) ասպատակեցին Մարդինի շրջակայքը և Նահանջեցին<sup>1</sup>: Որպես հետևանք այս հարվածի՝ Եդեսիայից Թլկուրան ամրոց (վերջինը՝ Եդեսիայից մոտ 80 կմ հյուսիս-արևելք) ընկած տարածքները անցան Եդեսիայի կոմսությանը և սա կարող է համարվել Եդեսիայի կոմսության զարգացման իրոք գագաթնակետը, քանզի շուտով սկիզբ էին առնելու իրադարձություններ, որոնք աստիճանաբար նվազեցնելու էին այս յուրահատուկ պետական միավորի ուժն ու հզորությունը:

Նույն այս ժամանակ, ինչպես արդեն ասվեց, Բերթիարուխի և Մուհամմեդ Տափարի գահակալական մրցակցությունը վերջնականապես կաթվածահար էր արել կենտրոնական իշխանությունը սուլթանությունում, ինչից էլ սկսել էին օգտվել արդեն Նաև այլ ուժեր: Այս պայմաններում էլ հենց սեփական ռազմաքաղաքական հավակնություններով կրկին մեջտեղ եկավ Զարթլիի թագավորությունը, ինչի կապակցությամբ անհրաժեշտ է մի քանի խոսք ավել ասել:

## Գլուխ 15

### Զարթլիի թագավորության Ոսկյա դարաշրջանի սկիզբը

Իրոք, դեռևս 1089 թվականին Գեորգի II-ի տասնվեցամյա որդի Դավիթը, օգտվելով հոր անգործության քաղաքականության նկատմամբ թագավորության ողջ տարածքում առկա դժգոհությունից, գահընկեց արեց վերջինիս, որից հետո Զարթլիի թագավորության արքա հռչակվեց Նույն այդ Դավիթը՝ Դավիթ I Շինարարը (1089-1125): Նոր արքան, չնայած իր երիտասարդ տարիքին, բացառիկ անձնական ու գործնական հատկանիշներով օժտված մի անձնավորություն էր՝ մեծ խելքը, խորաթափանցությունը և զորավարական տաղանդը համատեղելով ուժեղ կամքի ու հսկայական եռանդի հետ: Հետաքրքիր է նաև ավելացնել, որ նոր արքան, ի տարբերություն իր նախնիների, ստեղծված նոր պայմաններում կտրուկ կերպով փոխեց վերաբերմունքը նաև հարավից դեպի հյուսիս հետ քաշվող հայերի նկատմամբ՝ լիակատար կերպով մոտենալով միակ Բագրատունու դերի մեջ և այդ լույսի տակ ընդառաջ գնալով Նույն հայերի ձգտումներին: Այս առումով հատկանշական է, որ նոր արքան փոխեց վերաբերմունքը նաև Օրբելյանների նկատմամբ և, սիրաշահելով հերթական Օրբելյանին, ի դեմս Իվանեի որդի Լիպարիտի (1076-1093) տղա Հրահատին (1093-1101) հաջորդած նրա եղբայր Իվանեի (1101-1128), ձգտում էր ամենից առաջ հետ գրավել հենց իր իսկ հոր կողմից Սելջուկյան սուլթանության զիջված Զարադուռի նախկին իշխանության տարածքը:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Դավիթ I Շինարարն արդեն գրեթե 15 տարի էր, որ կյանքի էր կոչում իր բարեփոխումների հսկայածավալ ծրագիրը, ինչի արդյունքում Զարթլիի թագավորությունը զգալի հզորության էր հասել: Արդյունքում՝ գործելու ժամանակը եկավ հենց սուլթանական գահի համար պայքար մղող երկու եղբայրների միջև ուժերի հավասարակշռության ստեղծված վիճակի պայմաններում, երբ, օգտվելով մահմեդականություն ընդունած և մեծապես հեղինակազրկված Աղսարթան I-ի ու նրա որդի Գուրգենին (1084-1102) հաջորդած վերջինիս որդի Աղսարթան II-ի (1102-1104) անչափ թույլ իշխանությունից, 1103 թվականի մարտի վերջին Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 8.000<sup>2</sup>, այդ թվում Սարգիս Ավագ Չափարյանը, Իվանե Օրբելյանը

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 65:

<sup>2</sup> XII դարի սկզբից մինչև XII դարի երրորդ քառորդը Զարթլիի թագավորության բանակի կազմում գործող Յայ ռազմիկների թիվը տրվել է, հաշվի առնելով Սմբատ Սպարապետի այն տեղեկությունը, որ 1121 թվականի օգոստոսի 14-22-ի Դիզգորի ճակատամարտում Յայ ռազմիկները կազմում էին 10.000 մարդ: Հետաքրքիր է նշել, որ այս թիվը հաստատվում է նաև անուղղակիորեն: Այսպես, 1240-ական թվականների սկզբին, երբ Մոնղոլական տերությունը անցավ ռազմավարչական «թումանային» համակարգի, սահմանվեց, որ Չափարյանների իշխանությունը պատերազմի դեպքում պետք է հանդես գա 3 թումանով (30.000 ռազմիկ): XII դարի սկզբից մինչև XII դարի երրորդ քառորդը հետազայում Չափարյաններին պատկանած հիմնական տարածքները դեռևս չէին գտնվում Զարթլիի թագավորության ազդեցության ոլորտում: Քննարկվող ժամանակաշրջանում

և Վահրամ Արծրունին) Կախերթի թագավորության կայազորից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեցին Չեղազաղենի ամրոցը (Տփղիսից հյուսիս-արևելք)<sup>1</sup>:

Կախերթին հասցված հարվածը, որի գահակալը տարածաշրջանում հանդիսանում էր Սելջուկյան կենտրոնական իշխանության շահերի գլխավոր ներկայացուցիչը, ցավոտ ընդունվեց սուլթանությունում, որտեղ որոշվեց պատասխան հարված հասցնել: Արդյունքում, սակայն, 1104 թվականի ապրիլին Դավիթ I Շինարարի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) Էրցուխի ճ-մ-ում (Կախերթի, Գանձակից մոտ 95 կմ հյուսիս) հաղթեցին Սելջուկյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 60.000)<sup>2</sup>: Արդյունքում՝ մինչ այդ ծայրահեղ թուլացած Կախերթի թագավորությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն էլ ընկավ Քարթլիի թագավորության տիրապետության տակ: Սրանից զատ, սակայն, այս ճակատամարտը նաև հեռուն գնացող ռազմաքաղաքական և նույնիսկ հոգեբանական մի հետևանք էլ ունեցավ, երբ Քարթլիի թագավորությունը փաստորեն արդեն բացահայտ կերպով ազատվեց Սելջուկյան սուլթանության գերիշխանությունից ու հետագայում, աստիճանաբար ուժեղանալով, անցավ հակահարձակման: Սկիզբ էր առնում վրացական Ոսկեդարը, որին կոչված էր լինելու շարունակվել ավելի քան մեկ դար:

### Գլուխ 16 Մանր պատերազմների դարաշրջանի հետագա ընթացքը Մերձավոր Արևելքում

1104 թվականի սկզբին կյանքից հեռացավ Ահմեդ Ղազին, որից հետո Դանիշմանյանների Էմիրության գահին վերջինիս հաջորդեց իր որդին՝ Ամիր Ղազին (1104-1134): Նոր Էմիրը բոլոր առումներով արժանի էր հորը և վերջինս խոհեմ կերպով շարունակեց նաև նույն այն քաղաքականությունը, որը հաջողություն էր բերել իր նախնուն: Արդյունքում՝ Դանիշմանյանների Էմիրությունում գահակալի փոփոխությունը հեռանկարային առումով որևէ կերպ չազդեց տարածաշրջանի վրա, երբ այս Էմիրությունը դրանից հետո զգալի ժամանակ ևս շարունակեց իր նույն այն քաղաքականությունը, ինչ առաջ:

Այսպես թե այնպես, սակայն, կապված Էմիրության գահին գահակալի փոփոխության հետ, 1104 թվականի ապրիլին Բոհեմունդ և Տանկրեդ Տերենտացիների, Ռիչարդ ու Ռոջեր Սալերնացիների գլխավորած Անտիոքի դքսության բանակը (մոտ 10.000), ինչպես նաև Բալդուին Բուրգոն և Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Դանիշմանյանների Էմիրության բանակից (մոտ 500) գրավեցին Պլասթան (Անդրեփրատյան Ծոփք, Ջեյհուն գավառ, Ջեյհուն գետի ափին)<sup>3</sup>: Հիմնական հարվածը, սակայն քրիստոնյաները նախատեսել էին այնուհանդերձ հասցնել ոչ թե բավականին հեռու գտնվող Դանիշմանյանների Էմիրության նորընծա Էմիր Ամիր Ղազինին, այլ իրենց բավականին մոտիկ գտնվող և խաչակիրների առաջնային հակառակորդ հանդիսացող Արտուխյանների Էմիրությանը, ի դեմս սեփական հզորության գագաթնակետին հասած Սուլեման իբն Արտուխի:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

Քարթլիի թագավորության կազմում էր գտնվում հետագա Չաթաբյանների իշխանության 30.000 հոգանոց մոբիլզացիոն հնարավորություն ունեցող տարածքի ընդամենը մոտ մեկ երրորդը, ինչը հիմք է տալիս Հայ ռազմիկների թվաքանակը 1100-1110 թվականներին ընդունել մոտավորապես 10.000-ի, իսկ հետագա տարիներին, համապատասխան նորանոր հայաբնակ շրջանների ազատագրման գործընթացին, 15.000-ից մինչև 30.000-ի սահմաններում: Ընդ որում՝ պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ հայերը, որոնք շահագրգռված էին Քարթլիի թագավորության հաջողություններով, անկասկած մասսայական մասնակցություն էին ունենում իրականացվող ռազմական գործողություններին՝ դրանով ավելի իսկ մեծացնելով իրենց «միջին-սահմանված» թիվը:

<sup>1</sup> «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախերթի և Հերթի կյանքը»:

<sup>2</sup> «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 10:



Մոսուլի կառավարիչ Ջկրմիշի և Սուլեման իբն Արտուխի գլխավորությամբ Մոսուլից առաջխաղացած Սելջուկյան սուլթանության ու Արտուխյանների էմիրության միացյալ բանակը (30.000) սկսեց մոտենալ Եդեսիային։ Տեղեկանալով այս մասին՝ Բալդուին Բուրգոնյն օգնություն խնդրեց Անտիոքի դքսությունից, սակայն այդ ընթացքում հակառակորդի բանակը հասցրեց առաջանալ և մայիսի 10-ին պաշարել քաղաքը Եդեսիայի կոմսության բանակից (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 1.000)։

I փուլ – Թշնամին ասպատակեց քաղաքի շրջակայքը, սակայն, տեղեկանալով, որ Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորությամբ Թլաշար ամրոցից առաջխաղացած Եդեսիայի կոմսության բանակի մի մասի (2.000, այդ թվում մոտ 1.000 հայ) ուղեկցությամբ քաղաքին է մոտենում Բոհեմունդ ու Տանկրեդ Տերենտացիների, ինչպես նաև Ռիչարդ և Ռոջեր Սալերնացիների գլխավորած Անտիոքի դքսության բանակը (10.000, որից 3.000 հեծյալ), նահանջեց Խառանի ուղղությամբ։

II փուլ – Մայիսի 11-ից 12-ը ուժերը Եդեսիայում միավորած Անտիոքի դքսության և Եդեսիայի կոմսության միացյալ բանակը իրականացրեց աստիճանաբար նահանջող հակառակորդի հետապնդում, որը, սակայն, իր հերթին սկսեց առաջ քաշել քրիստոնյաներին՝ սպասելով խոշոր համալրումների։

III փուլ – Մայիսի 13-ին քրիստոնյաները ասպատակեցին Խառանի շրջակայքը, սակայն ներքին հակասությունների պատճառով չպաշարեցին այն և շարունակեցին առաջանալ դեպի արևելք։

IV փուլ – Մայիսի 14-ի օրվա կեսին, անցնելով Բալիկ գետը և տեղեկանալով, որ հակառակորդը մոտակայքում է, քրիստոնյաների միացյալ բանակը մարտակարգ ընդունեց, ընդ որում Բոհեմունդ Տերենտացին ստանձնեց աջ թևի, իսկ Տանկրեդ Տերենտացին՝ կենտրոնի հրամանատարությունը, այն դեպքում, երբ Բալդուին Բուրգոնյն և Ժուլին Կուրտունեացին իրենց վրա վերցրին ձախ թևի ղեկավարությունը։ Այս ընթացքում Սելջուկյան սուլթանության և Արտուխյանների էմիրության միացյալ բանակը ի վերջո ստացավ սպասված համալրումը (30.000), որից հետո պատրաստվեց ակտիվ գործողությունների։

V փուլ – Մայիսի 14-ի օրվա վերջին մարտակարգ կազմած վիճակով առաջացող քրիստոնյաների բանակը հասավ Օշունի հովիտ՝ պատրաստվելով ճամբար զարկել։ Այս ընթացքում, սակայն, թշնամին ողջ ճակատով անցավ հարձակման։ Տեղեկանալով ստեղծված իրավիճակի մասին՝ քրիստոնյաները դադարեցին ճամբար զարկելը, կարգի բերեցին ուժերը և անցան հակահարձակման։ Արդյունքում՝ աջ թևում և կենտրոնում գործող Անտիոքի դքսության բանակը հասավ հաջողության, սակայն ձախ թևում գործող Եդեսիայի կոմսության բանակը ծանր պարտություն կրեց, իսկ Բալդուին Բուրգոնյն և Ժուլին Կուրտունեացին էլ գերվեցին։

VI փուլ – Տեղեկանալով ստեղծված իրավիճակի մասին՝ Տանկրեդ Տերենտացին արդեն ուշ գիշերով փորձեց օգնության հասնել ձախ թևին, սակայն հաջողության չհասավ, որից հետո ստիպված եղավ վերամիավորվել ուժերը Բոհեմունդ Տերենտացու ուժերի, ինչպես նաև սակավաթիվ այլ փրկված քրիստոնյաների հետ և ի վերջո ճամբարել։

VII փուլ – Մայիսի լույս 15-ի գիշերը քրիստոնյաները, խուճապահար լքելով սեփական ճամբարը, սկսեցին մանր խմբերով հեռանալ Բալիկ գետի ուղղությամբ, սակայն գետանցման ընթացքում գետանցումը հսկող թշնամու հարվածներից ծանր կորուստներ կրեցին։

<sup>1</sup> Ռաուլ Կաենացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 148-150։

Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 38-41; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 10, գլուխ 29, 30; Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»։ Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 10; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 261-263; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»։ Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեպի պատմության հատընտիր»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։

VIII փուլ – Մայիսի լույս 15-ի առավոտյան Բոհեմունդ ու Տանկրեդ Տերենտացիները, զգալով, որ բանակը քայքայվում է, իրենց ձեռքի տակ եղած ուժերով միացան հեռացողներին և միայն դրանից հետո հաջողվեց մաքրել գետանցումը ու արդեն օրվա վերջում ապաստանել Եդեսիայում։

Ընդհանուր սպանված 10.000 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցները՝ մոտ 8.000 զինվոր, որոնց թվում գերվեցին Նաև Բալդուին Բուրգոնի և Ժոսլինը։ Թշնամին կորցրեց մոտ 5.000 զինվոր։

#### 1104 մայիսի 25 – Եդեսիայի ճ-մ<sup>1</sup>

Մոսուլի կառավարիչ Ջկրմիշի և Սուբման իբն Արտուխի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության ու Արտուխյանների էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 50.000) մայիսի 24-ի երեկոյան պաշարեց քաղաքը Տանկրեդ Տերենտացու, ինչպես նաև Ռիչարդ ու Ռոջեր Սալերնացիների գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակից (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 2.000)։

I փուլ – Մայիսի 25-ի վաղ առավոտյան Տանկրեդ Տերենտացու ու Ռիչարդ Սալերնացու անձնական գլխավորությամբ գործող Եդեսիայի կոմսության բանակը անակնկալ հարձակում գործեց նախորդ օրը գործնականում ողջ կազմով հարբեցողության տրված և այժմ խորը քնի մեջ ընկղմված թշնամու բանակի վրա ու ծանր պարտության մատնեց վերջինիս։

II փուլ – Եդեսիայի կոմսության բանակը, միավորելով ուժերը Բոհեմունդ Տերենտացու գլխավորությամբ առաջացած Անտիոքի դքսության բանակի (մոտ 9.000) հետ, մինչև օրվա վերջ հետապնդեց հակառակորդին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս։

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր։

Այսպիսով՝ տարածաշրջանի քրիստոնյա ուժերը ծանր մի պարտություն կրեցին, երբ, թեև հարվածը վերջին հաշվով հաջողվեց հետ մղել, սակայն Նույն այդ պարտությունը զգալի հարված հասցրեց նրանց առանց այդ էլ սահմանափակ մարդկային միջոցներին։ Ավելին, հենց նոր գերությունից ազատված Բոհեմունդ Տերենտացու փոխարեն այժմ գերության մեջ էր հայտնվել արդեն Եդեսիայի կոմսության ղեկավար կազմը, ընդ որում, եթե նախկինում Տանկրեդ Տերենտացին Անտիոքի դքսությունում բավականին հաջողությամբ փոխարինում էր սեփական քեռուն, ապա այժմ Եդեսիայի պարագայում նման հնարք կիրառելու հնարավորությունը բացակայում էր, քանի որ իր քեռու հետ միասին գերության մեջ էր հայտնվել նաև Ժոսլին Կուրտունեացին։ Այսպիսով՝ Եդեսիայի կոմսությունում կառավարման ճգնաժամն իրոք սուր տեսք ստացավ և արդյունքում, չնայած մինչ այդ առկա և այժմ էլ բնականաբար պահպանվող սուր մրցակցությանը, որոշվեց խնամակալության իրավունքներով Եդեսիայի կոմսության ղեկավար նշանակել Ռիչարդ Սալերնացուն, որն այս պաշտոնը զբաղեցրեց մինչև 1105 թվականը։ Սա, սակայն, քիչ թեթևացրեց ընդհանուր ծանր դրությունը, քանզի Ռիչարդը, ինքսին լինելով կոպիտ և դիվանագիտական ունակություններից զուրկ մի անձնավորություն, Եդեսիայում իրեն անմիջապես էլ սկսեց պահել կարծես նվաճված ու ժամանակավորապես միայն իր տիրապետության տակ գտնվող երկրամասում, ինչն իր հերթին զգալիորեն վատթարացրեց հայերի վերաբերմունքը խաչակիրների նկատմամբ, իսկ այս ամենն էլ արդյունքում ծանր ազդեցություն ունեցավ քրիստոնյաների ռազմաքաղաքական հնարավորությունների վրա։ Միաժամանակ նաև, հանուն արդարության, հարկ է այնուհանդերձ նշել, որ առաջացած դժվարին իրավիճակում Ռիչարդ Սալերնացին մեծ հաշվով վատ չկազմակերպեց քաղաքի պաշտպանությունը։ Այսպիսով՝ մի պահ վիճակը հաջողվեց կայունացնել, սակայն, ըստ էության, արդեն պարզ էր, որ առավելությունը, ընդ որում ամենից առաջ հենց մարդկային ռեսուրսների տեսանկյունից, արդեն միանշանակորեն մահմեդականների կողմում է, ընդ որում այս տեսանկյունից իրավիճակն այլևս երբեք փոփոխություն չէր կրելու։

<sup>1</sup> Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 42-45։

Մինչ քրիստոնյաները փորձում էին արևելքից հասցված ծանր հարվածի հուժկու թափի ներքո հավասարակշռություն պահպանել, ակտիվացավ նաև նրանց ավանդական հակառակորդն, ի դեմս Բյուզանդական կայսրության, որը, օգտվելով իրավիճակից, ծովով առաջխաղացում իրականացրեց և 1104 թվականի հունիսի սկզբին Անտիոքի դքսության բանակից գրավեց Ադանան, Տարսուսը, Մամեստիան ու Անարզաբան<sup>1</sup>: Պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը, սակայն, միայն սրանով չէր ուզում սահմանափակվել և շուտով փորձ կատարեց հետ բերել իր ևս մեկ խոշոր կորուստը:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1104 հունիսի վերջ – Լաոդիկեայի ճ-ւթ

Կանտակուզենոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 25.000) և նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 500) պաշարեցին քաղաքը Անտիոքի դքսության բանակից (մոտ 1.000):

I փուլ – Կայսերական բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց քաղաքի ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասավ:

II փուլ – Տիրելով քաղաքի շրջակայքի բնակավայրերին ու շրջափակելով այն ծովից՝ Կանտակուզենոսը վերսկսեց քաղաքի գրոհը և ի վերջո գրավեց այն: Հակառակորդի կայազորի մնացորդը պատսպարվեց միջնաբերդում՝ սպասելով Բոհեմոնոյ Տերենտացու գլխավորությամբ քաղաքին մոտեցող Անտիոքի դքսության բանակին (մոտ 10.000):

III փուլ – Քաղաքին մոտեցած Անտիոքի դքսության բանակը անցավ գրոհի և, համառ մարտից հետո ճեղքելով պաշարումը, լրացուցիչ ուժեր ու պարենամթերք մտցրեց միջնաբերդ: Ի վերջո, սակայն, Անտիոքի դքսության բանակը քաղաքից հետ շարտվեց:

IV փուլ – Կայսերական բանակը շարունակեց պաշարումը և ի վերջո ստիպեց հակառակորդին դադարեցնել դիմադրությունը ու հանձնվել:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 2.500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ խաչակիրները անհաջողության մատնվեցին ինչպես մահմեդականների, այնպես էլ քրիստոնյաների դեմ պայքարում: Արդեն պարզ էր, որ Մերձավոր Արևելքում ստեղծված խաչակրաց իշխանություններին օդի ու ջրի պես չէր հերիքում մարդկային ռեսուրսը և իրերի նման դասավորության շարունակման պարագայում նույնիսկ դիրքերը պահելն էր շատ դժվար լինելու, իսկ հաջող առաջխաղացման մասին էլ ուղղակի խոսք իսկ գնալ չէր կարող: Արդյունքում՝ Բոհեմոնոյ Տերենտացին, որոշելով խնդրին հիմնարար մի լուծում ապահովել, Անտիոքի կառավարումը հանձնեց Տանկրեդ Տերենտացուն և օգնական ուժեր բերելու նպատակով 1104 թվականի աշնանը մեկնեց Եվրոպա: Խաչակիրների հերթական խոշոր բանակի կազմակերպման խնդիրը, սակայն, Եվրոպայում այս անգամ զգալի բարդությունների հանդիպեց և գործը ձգձգվեց, իսկ հետո էլ պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսի հետ սրված հարաբերություններն արդեն նոր խնդիրների բերեցին, ինչի արդյունքում արժանահիշատակ այս զորավարն այլևս երբեք Արևելք այդպես էլ հետ չվերադարձավ: Իր հերթին նույն այս ժամանակ Եդեսիայում կառավարում էր Ռիչարդ Սալերնացին և փաստորեն ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ խաչակրաց երկու իշխանություններում էլ իշխանությունը սկսեց պատկանել ինամակալներին: Այս առումով հետաքրքիր էր նաև այն, որ խաչակրաց արդեն երեք իշխանություններում պետական կառավարման լծակները հայտնվեցին խաչակրաց I արշավանքի կրտսեր սերնդի ղեկավարների ձեռքում:

Այսպես թե այնպես, սակայն, օգտվելով ընձեռնված դադարից և առաջացած դրական նախապայմաններից, Ռիչարդ Սալերնացին բանակցություններ սկսեց Արտուխյանների հետ և զգալի մեծության փրկագնի դիմաց հասավ Ժուլին Կուրտուլնեացու ազատմանը, թեև հետաքրքիր է արձանագրել, որ Եդեսիան դրանից հետո որոշ ժամանակ այնուհանդերձ դեռևս մնաց Ռիչարդի ընդհանուր ինամակալության տակ, իսկ Ժուլինը բավարարվեց Թլպաշարի սենյորությամբ:

<sup>1</sup> Աննա Կոմենես «Ալեքսիական», գիրք 11, մաս 11; Ռաուլ Կաենացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 151:

<sup>2</sup> Աննա Կոմենես «Ալեքսիական», գիրք 11, մաս 11; Ռաուլ Կաենացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 151, 156, 157:

Արդյունքում՝ 1104 թվականի նույն աշնանը Ռիչարդ և Ռոջեր Սալերնացիների, ինչպես նաև Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 7.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000), ինչպես նաև Անտիոքի դքսության բանակը (մոտ 5.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 500) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեցին Մարաշը<sup>1</sup>: Թաթուլ Մարաշցին մեկնեց կայսրության տարածքներ, Մարաշի ռազմական պետությունը ոչնչացավ, իսկ քաղաքն անցավ Անտիոքի դքսությանը:

Վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նշել, որ նայած Անտիոքի դքսության դեմ պատերազմում ձեռք բերած հաջողությանը՝ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի դիրքերը տարածաշրջանում այնուհանդերձ բավականին թույլ էին, իսկ այն հանգամանքն էլ, որ խոշոր ռազմական գործողությունների ավարտից և հատկապես այն բանից հետո, երբ կայսրության մայրաքաղաքում իմացան Մերձավոր Արևելքից Բոհեմունդ Տերենտացու հեռանալու մասին, բանակային միջոցների լուրջ պակաս զգացող Ալեքսեյ I-ը իր հերթին ավելի քնացրեց կայսրության բանակի թվաքանակը Արևելքում, ըստ էության, սահմանափակվելով միայն կայազորային ուժերով և կենտրոնանալով Արևմուտքի վրա, դրանք ավելի թուլացան: Վերջին հանգամանքն իր հերթին, սակայն, հնարավորություն տվեց արդեն հայերին, ինչ-որ տեղ գուցե ոչ պաշտոնապես դաշնակցած խաչակիրների հետ, հարված հասցնել կայսրությանը և ձեռք զարկել արդեն սեփական շահերի առաջ մղմանը:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Կիլիկիայում շարունակում էին առաջատար դերերի մեջ մնալ Հեթումյանների, Ռուբինյանների, ինչպես նաև Վասիլ Գոդ Կամսարականի ռազմական պետությունները, ընդ որում Ռուբինյանների մոտ տեղի էր ունեցել փոփոխություն և 1100 թվականին կյանքից հեռացած Կոստանդինին փոխարինել էր նրա որդի Թորոսը (1100-1129): Ռուբինյաց երիտասարդ իշխանը ուժեղ էր, քաջ, եռանդուն և խելացի, ընդ որում վերջինս, տարածաշրջանում ամեն կերպ առաջ մղվող իրական քաղաքականության պայմաններում զգալով, որ բոլորն իրենց հենց այս, այլ ոչ թե իդեալական շահերն են առաջ տանում, ինքն էլ մեծ հաշվով սկսեց գործել հենց այդ մակարդակում: Արդյունքում՝ 1104 թվականի աշնանը Թորոս Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 4.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 400) գրավեց Անարզաբան<sup>2</sup>, հիմքեր ստեղծելով Դաշտային Կիլիկիայում հետագա առաջխաղացման համար: Նույն այս ժամանակ, սակայն, անգործության չէին մատնված նաև խաչակիրները, որոնք մի անակնկալ նվեր էին ստացել, երբ 1105 թվականի զարնանը խաչակիրների ուղղությամբ հերթական արշավանքի նախապատրաստության հենց ամենաեռուն պահին էլ ահեղ Սուլեյման իբն Արտուխը հանկարծամահ եղավ, ինչից հետո Արտուխյանների հզորությունը որոշակիորեն սասանվեց:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Սուլեյման իբն Արտուխի մահից հետո մինչ այդ էլ ճյուղերի բաժանված, սակայն այնուհանդերձ որպես մեկ ամբողջություն գործող Արտուխյանների էմիրությունում միասնությունը զգալի անկում ապրեց, երբ Հիսն-Զեֆում սկսեց իշխել վերջինիս որդի Իբրահիմը (1105-1108), իսկ Մարդինում էլ, արդեն հավակնելով առաջնային դերի, ամրացավ Սուլեյման իբն Արտուխի եղբայր Էլզազին (1105-1122): Նույն այս ժամանակ Խարբերդում իր հերթին սկսեց իրեն ազատ զգալ նաև Բալակը ու, թեև բոլորը վերջին հաշվով ընդունում էին Էլզազի առաջնությունը, սակայն մի կողմից հենց ինքը՝ Էլզազին, չունեւ այն հատկանիշները, ինչն առկա էր Սուլեյման իբն Արտուխի պարագայում, իսկ մյուս կողմից էլ Իբրահիմն ու Բալակն իրենց հերթին որոշակիորեն այնուհանդերձ չէին ընդունում նրան:

Մինչ տեղի էին ունենում մեր կողմից նկարագրվող իրադարձությունները, հակասության նոր էջեր էին բացվում Սելջուկյան սուլթանության գահի համար մղվող պայքարում, որտեղ, արդեն հոգնած պայքարից և հիվանդ, Բերքիարուխն ավելի ու ավելի շատ էր զիջում Մուհամմեդ Տափարին, ընդ որում ամենայն հավանականությամբ հենց այս մրցակցության հետ էր կապված նաև 1104 թվականի ամռանը տեղի ունեցած Բայլականի բնակչության ապստամբությունը, որն իր բնույթով ավելի շուտ ուներ սոցիալական խռովության բնույթ և ուղղված էր քաղաքի իշխող

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 65:

<sup>2</sup> Վահրամ Ռաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Հեթում Պատմիչ «Ռուբինյաց ազգի պատմություն»; Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»:

վերնախավի դեմ<sup>1</sup>: Այսպես թե այնպես, սակայն վերջնարդյունքում փոփոխություններ եղան նաև քրիստոնյաների և մահմեդականների շփման սահմանում: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ համասեղության գահի նկատմամբ իր իրավունքներով աստիճանաբար առաջ էր գալիս արդեն նաև խաչակիրներին ծանր պարտության մատնած և արդյունքում մեծ հեղինակության հասած Իկոնիայի սուլթանության սուլթան Խլիճ-Արսլանը:

Իրոք, իր ժամանակին ուժերի հայտնի հարաբերակցության պայմաններում Արտուխյանների Եմիրությունն, ի դեմս Սուլթան իբն Արտուխի, գործնականում առաջատարն էր շրջակա մահմեդական իշխանությունների հետ հարաբերություններում, սակայն այժմ Սուլթան իբն Արտուխն արդեն չկար, իսկ վճռական պայքարի համար աստիճանաբար իրար եկող ուժերի մեջ էլ Արտուխյաններին արդեն ավելի ու ավելի դժվար էր լինում պահպանել իրենց նախկին դերն ու նշանակությունը և դա դեռ այն պայմաններում, երբ Արտուխյաններին չէր հերիքում նաև ներքին միասնությունը: Իրոք, թեև Բալակն առայժմ դեռևս հեռուն գնացող հավակնություններ չունեց, սակայն փոխարենն աստիճանաբար սրվում էին ինքնուրույն քայլերի հակված և դեպի Արևելք նայող Էլզագիի ու հոր իշխանության ուժը պահպանել ձգտող և աստիճանաբար դեպի Խլիճ-Արսլանը հակվող Իբրահիմի հարաբերությունները: Ավելին, պարզ չէին, սակայն, նաև Էլզագիի հարաբերությունները գործող սուլթանների հետ:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ վերջին տարիներին Մուհամմեդ Տափարի դիրքերն անշեղորեն ուժեղանում էին, դա նշանակում էր, որ պետք է ուժեղանար նաև վերջինիս ձգտումը ամրանալ տեղում, իսկ դրան իր հերթին հնարավոր էր հասնել այդ թվում նաև դեռևս դիրքերը պահող հայերին սիրաշահելով, ինչն էլ պետք է բերեր Արտուխյանների հակազդեցությանը: Արդյունքում մեծապես հենց սրանով կարելի է բացատրել Հայաստանի արևելքում դեռևս իրենց գոյությունը պահպանած Հայոց երկու թագավորությունների դեմ նույն այս ժամանակ սկիզբ առած հարվածները: Այս առումով ամենից առաջ հետաքրքիր է նշել, որ մատնանշված իրադարձություններում առաջամարտիկի դեր էր ստանձնել Արտուխյանների Եմիրությունն, ի դեմս Էլզագիի հովանավորությունը վայելող Արզնի Եմիրության հիմնադիր Եմիր Ալի-Թեգինի (1095-1104) որդի Թողան-Արսլանի (1104-1138), երբ դեռևս Բերքիարուխի օգտին գործող Էլզագին, շահագրգռված տեղում ունենալու հենց Բերքիարուխի թույլ, այլ ոչ թե Մուհամմեդ Տափարի ուժեղ ձեռքը, կարծես թե, ձգտում էր հակակշռել նույն Մուհամմեդ Տափարին՝ սահմանափակելով վերջինիս իշխանությունը Հայաստանի արևելյան տարածքներում կամ նույնիսկ վիճարկելով այն:

Այսպես թե այնպես, սակայն արդյունքում 1104 թվականի ամռանը հարավ-արևելքից Խաչենի թագավորության տարածք ներխուժած ու անկանոն հարվածների ենթարկվող Արզնի Եմիրության բանակը (մոտ 40.000) Խաչենի թագավորության բանակից (մոտ 700) գրավեց Որոտ ամրոցը (Սյունիք, Ծղուկ գավառ) և, ավերելով այն, նահանջեց<sup>2</sup>: Առաջին հարվածի արդյունքներից Ինայանների և Արզնի Եմիրություններում ակնհայտորեն գոհ մնացին և շուտով նոր հարված նախապատրաստեցին:

Որպես հետևանք, արդեն 1105 թվականի փետրվարի վերջից մինչև մարտի կես Ղզիլ-Արսլանի գլխավորությամբ Լոռու թագավորության տարածք ներխուժած և անկանոն հարվածների ենթարկվող Արզնի Եմիրության բանակը (մոտ 30.000) Լոռու թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Լոռի, Հաղպատ ու Սանահին ամրոցները (Գուգարք, Տաշիր գավառ) և, ավերելով դրանք, հետ քաշվեց դեպի հարավ<sup>3</sup>: Իրոք, հակառակորդի հարվածի հիմնական նպատակակետն, այս անգամ Դվինն էր, ընդ որում իր նախկին դերն ու նշանակությունը մեծապես արդեն կորցրած այս քաղաքում իշխում էր Շադդադյանների Եմիր Մանուչե իբն Շավուրի եղբայրը: Այսպես թե այնպես, սակայն 1105 թվականի մարտի վերջ Ղզիլ-Արսլանի գլխավորած Արզնի Եմիրության բանակը Շադդադյանների Եմիրության բանակից գրավեց Դվինը, ընդ որում տեղի Եմիրը սպանվեց<sup>4</sup>: Դրանից հետո, շարունակելով ակտիվ

<sup>1</sup> Մասուդ իբն Նամդար «Նոթեր»:

<sup>2</sup> Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 61:

<sup>3</sup> Հովհաննես Սարկավազ «Պատմություն»: Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»: Անանուն «Ժամանակագրություն 1175 թվականի»: Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 65: Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1: Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3:

<sup>4</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 65:

ռազմական գործողությունները, Ղզիլ-Արսլանը հարված հասցրեց կրկին Սյունիքի ուղղությամբ ու 1105 թվականի ապրիլի սկզբին սպարապետ Խոսրով Ծեր Սյունու գլխավորած Խաչենի թագավորության բանակից (մոտ 700) գրավեց Բղեն ամրոցը (Սյունիք, Ձորք գավառ) և, ավերելով այն, հետ նահանջեց դեպի Դվին<sup>1</sup>: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ Արզնի Եմիրության ռազմունակ զորավարը ակնհայտորեն փորձ է կատարում հաստատվել մի տարածաշրջանում, որը դուրս էր վերջինիս հովանավոր Արտուխյանների Եմիրության իրական ազդեցության ոլորտից, ընդ որում վերջինս հարված էր հասցրել Մուհամմեդ Տափարի ազդեցության ոլորտում, իսկ այս ամենը չէր կարող իր հետևանքները չունենալ: Քայլն իրոք արկածախնդրական էր, մանավանդ այն բանի ֆոնին, որ շատ շուտով Արտուխյանների Եմիրությունում առկա ներքին մրցակցությունը բացահայտ պայքարի բնույթ ընդունեց, ինչը Էլզազիին ստիպեց հյուսիսից հետ քաշել Արզնի Եմիրությանը հանձնված իր հիմնական հարվածային ուժերը: Իրոք, 1105 թվականի մարտի կեսին Արտուխյանների Եմիրությունում դեռևս հոր դերը պահպանել ձգտող Իբրահիմը, փորձելով հնազանդեցնել սեփական հորեղբայր Էլզազիին, ասպատակեց Մարդինի շրջակայքը և, վերջինիս համար մի իսկական անակնկալ ապահովելով, գրավեց բուն Մարդինը, թեև չամրացավ քաղաքում ու արդյունքում հետ քաշվեց<sup>2</sup>: Խնդիրները, սակայն, բնականաբար չսպառվեցին և այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ, ավելի փոքր չափով, սակայն Արտուխյանների Եմիրությունում փաստորեն ընթանում էր սկզբունքորեն նույն այն պայքարը, ինչ Սելջուկյան սուլթանությունում:

Արդյունքում՝ Մանուչե իբն Շավուրը, տեղեկանալով այն մասին, որ հարավում գործող Ղզիլ-Արսլանի ուժերը կտրուկ նվազել են, որոշեց պատասխան հարված հասցնել՝ ամենից առաջ դիմելով Մուհամմեդ Տափարի աջակցությանը, որը չմերժեց: Որպես հետևանք այս համագործակցության՝ 1105 թվականի ապրիլի կեսին Շադդադյանների Եմիրության (մոտ 10.000), Անիի (մոտ 5.000) և Սելջուկյան սուլթանության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը Ղզիլ-Արսլանի գլխավորած Արզնի Եմիրության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Դվինը և, հաղթահարելով հակառակորդի համառ դիմադրությունը, նոյեմբերի կեսին գրավեց այն: Ղզիլ-Արսլանը գերվեց և Մանուչե իբն Շավուրը հենց եղբոր գերեզմանի վրա էլ մորթեց վերջինիս<sup>3</sup>:

Եվ վերջապես նույն այս ժամանակ մի ոչ այնքան զգալի, սակայն ուշագրավ մի փոփոխություն էլ տեղի ունեցավ նաև Դամասկոսում, երբ, այն բանից հետո, երբ 1104 թվականի հունիսի 8-ին Դուկակը կնքեց իր մահկանացուն, մինչ այդ նրա մանկահասակ որդի Տուտուշի (1104) խնամակալ նշանակված նույն Դուկակի աթաբեկ Տուղ-Թեզինը (1104-1128) գրեթե անմիջապես էլ իշխանությունից հեռացրեց այդ Սելջուկյանին՝ ըստ Էության հիմնելով Բուրյանների աթաբեկությունը: Այս տեսանկյունից իրավիճակն իրոք խորհրդանշական էր միանգամից երկու առումով:

Իրոք, ամենից առաջ կարևոր էր այն, որ առաջին անգամ, ի դեմս «Եմիրության» մի տարատեսակի, ըստ Էության, հաստատվեց «աթաբեկություն» կոչվող սոցիալ-իրավական և պետական ինստիտուտը: Պետաիրավական մակարդակում «աթաբեկություն»-ն, ըստ Էության, իրոք կրկնում էր «Եմիրության»-ը, սակայն կար մեկ կարևոր տարբերություն՝ «Եմիր»-ի փաստացի կարգավիճակ ունեցող «աթաբեկը»՝ բեկերի այդ առաջնորդը կամ հայրը, իրենից ներկայացնում էր սելջուկյան մի որևէ տիրակալի որդու խնամակալը, որը բնականաբար ձգտում էր առաջ մղել ամենից առաջ հենց իր խնամարկյալի շահերը: Արտաքինից բարոյական այս մղումը, սակայն, իրական կյանքում բերում էր տրոհման և գահակալական զգվռոցի, իսկ, որ ավելի կարևոր էր՝ աթաբեկերն հենց իրենք էին հաճախ ձգտում կառավարել սեփական ուժերով՝ ըստ Էության միայն ձևականորեն ստանձնելով այս կամ այն, որպես կանոն, փոքրահասակ Սելջուկյան խնամարկյալի խնամակալությունը: Ավելին, հաճախ, ինչպես դա եղավ նույն Տուղ-Թեզինի պարագայում, աթաբեկն իր խնամարկյալին ի վերջո հեռացնում էր նույնիսկ իրավական իշխանությունից և փաստորեն հիմնում էր սեփական ժառանգական գահատոհմը: Երկրորդ խորհրդանշական հանգամանքն այն էր, որ հենց այս ժամանակ էր, որ, երկարատև հաջողություններից հետո Սելջուկյանները տարածք կորցրին՝ թեկուզ և սուլթանության ամենածայրամասում: Այսպես թե

<sup>1</sup> Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 61:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 65; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3:

այնպես, սակայն, մինչ Սելջուկյան սուլթանությունում ներքին հաշիվներն էին պարզում, իրենց առջև զգալի ուժեր չունեցող խաչակիրները որոշեցին գործել:

1105 թվականի մարտի վերջին Տանկրեդ Տերենտացու գլխավորած Անտիոքի դքսության բանակը (մոտ 15.000), ինչպես նաև Ռիչարդ ու Ռոջեր Սալերնացիների և Ժոսլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Արտաք ամրոցի ճ-մ-ում հաղթեցին Հալեպի եմիրության բանակին (30.000), որը փորձում էր պաշտպանել մինչ այդ ամրոցի կայազորը կազմած Հայ ռազմիկների կողմից իրեն հանձնված ամրոցը<sup>1</sup>, որից հետո քրիստոնյաները 1105 թվականի մարտի վերջից մինչև ապրիլ ասպատակեցին Հալեպի շրջակայքը<sup>2</sup>: Մեկ այլ վայրում, սակայն, խաչակիրներին զգալի անհաջողություն պատուհասեց, քանզի 1105 թվականի հունիսին Ռիչարդ Սալերնացու կողմից քաղաքում հաստատված խաչակիրների բռնություններին ի պատասխան Պլասթայի շրջակայքի աշխարհագրորդ (մոտ 300) հանդուգն մարտահրավերով քաղաք իջեցրեց միջնաբերդում ամրացած վերջիններիս կայազորին (300) և, միանալով Դանիշմանյանների եմիրության բանակին (մոտ 500), անակնկալ հարձակումով ոչնչացրեց նրան, ընդ որում քաղաքն անցավ Դանիշմանյանների եմիրությանը<sup>3</sup>: Նույն այս ժամանակ Ֆաթիմյանների խալիֆությունը մի վերջին փորձ կատարեց դուրս մղել խաչակիրների Երուսաղեմից՝ այս ընթացքում դաշնակցելով ամենից առաջ Տուղ-Թեգինի գլխավորած Բուրյանների նորաստեղծ աթաբեկության հետ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1105 օգոստոսի 27 – Ռամալայի ճ-մ<sup>4</sup>

Տեղեկանալով Ռամալայի մոտակայքում Աֆդալի որդի Շարաֆի գլխավորությամբ Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակի (15.000<sup>5</sup>) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 150) կենտրոնանալու մասին՝ Բալդուին I Բուլոնացու գլխավորությամբ Երուսաղեմից ու հարակից վայրերից առաջխաղացած և ընթացքում ուժերը միավորած Երուսաղեմի թագավորության բանակը (4.000, որից 1.000 հեծյալ<sup>6</sup>) մոտեցավ քաղաքին: Միաժամանակ թիկունքից քրիստոնյաներին սկսեց մոտենալ Տուղ-Թեգինի գլխավորած Բուրյանների աթաբեկության բանակը (1.000):

Օգոստոսի 27-ի առավոտյան քրիստոնյաները հյուսիս-արևելքից մոտեցան քաղաքին և ընդունեցին վեց ջոկատների ուժով կազմված իրենից երեք շարք ներկայացնող սեպածև մարտակարգ, երբ թևերի ու կենտրոնի դիմաց տեղակայվեցին ևս երկու ջոկատներ, իսկ մեկն էլ տեղավորվեց դրանցի առաջ՝ սեպի սուր ծայրում: Միաժամանակ նաև թողնվեց ուժեղ պահեստազոր (650, որից 150 հեծյալ), որը պետք է գործեր Բալդուին I Բուլոնացու

<sup>1</sup> Ռաուլ Կաենացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը», գլուխ 151, 154-155; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 47; Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 31; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 11, գլուխ 2; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»: Այս իրադարձության մասին հայտնում է նաև Վահրամ Բաբունին:

<sup>2</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

<sup>3</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 32; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 9, գլուխ 48-50; Էբհարդ Աուրացի «Համընդհանուր ժամանակագրություն»; Չիգբերտ ժամբլացի «Տարեգրություն»; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 11, գլուխ 3; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

<sup>5</sup> Ըստ իբն ալ-Կալանիսիի այս ճակատամարտում Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը կազմել է 10.000 հեծյալ և հետևակային, Ֆուլխեր Շարտրացին և Գիյոմ Տյուրացին հայտնում են 15.000 ռազմիկի մասին, Ալբերտ Ախենցին այս թիվը հասցնում է 40.000-ի, իսկ Էբհարդ Աուրացին՝ 50.000-ի: Այս առումով կարծում եմ, որ իրականությանն ավելի մոտ են, թերևս, Ֆուլխեր Շարտրացու և Գիյոմ Տյուրացու տեղեկությունները, քանի որ մի կողմից կրած անհաջողություններից հետո դա առավել է համապատասխանում Ֆաթիմյանների խալիֆության ռազմական հնարավորություններին, իսկ մյուս կողմից էլ հաստատվում է նաև քրիստոնյաների բանակի թվաքանակի ու կողմերի կորուստների վերլուծությամբ, որի մասին կխոսվի ստորև:

<sup>6</sup> Ըստ Ֆուլխեր Շարտրացու այս ճակատամարտում քրիստոնյաների բանակում եղել են 500 ասպետներ, ինչպես նաև վերջիններիս աջակցելու ուղղված անորոշ քանակի հետևակայիններ, Ալբերտ Ախենցին հայտնում է 5 ջոկատների և պահեստազորի առկայության մասին, ընդ որում վերջինս ըստ այս հեղինակի կազմված է եղել 160 ասպետներից, Գիյոմ Տյուրացին տեղեկացնում է 500 հեծյալի և 2.500 հետևակայինի մասին, իսկ քրիստոնյաների բանակի թիվը հասցնում է 4.000-ի: Այս առումով կարծում եմ, որ հիմնավորված է, թերևս, վերջին հեղինակի հաղորդումը, որը, եթե հաշվի առնենք, որ մյուս հեղինակների տեղեկությունները այս կամ այն չափով ամբողջական չեն, չի հակասում մյուսներին, համապատասխանում է Երուսաղեմի թագավորության ռազմական հնարավորություններին, ինչպես նաև հաստատվում է կողմերի կորուստների վերլուծությամբ, որի մասին կխոսվի ստորև:

գլխավորությամբ: Շարաֆը, տեսնելով հակառակորդի ծավալվող մարտակարգը, իր հերթին մարտակարգով շարեց սեփական ուժերը:

I փուլ – Առավոտյան Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը անցավ հարձակման: Ողջ ճակատով բռնկվեց և մի քանի ժամ շարունակվեց համառ մարտ, որի արդյունքում քրիստոնյաները աստիճանաբար սկսեցին տեղի տալ:

II փուլ – Կեսօրին թիկունքից հարձակման անցավ Բուրյանների աթաբեկության բանակը, սակայն Բալդուին I Բուլոնացու անձնական գլխավորությամբ գործող պահեստագործը փախուստի մատնեց վերջինիս:

III փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին քրիստոնյաների պահեստագործը, զարգացնելով հաջողությունը, վերադարձավ մարտի դաշտ և արդեն երեկոյան համառ մարտից հետո քրիստոնյաների բանակը վերջնականապես պարտության մատնեց հակառակորդին:

Ընդհանուր սպանված ու ծանր վիրավորված 5.000<sup>1</sup> և գերված 2.000 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 40 զինվոր, թշնամին կորցրեց մոտ 500<sup>2</sup> զինվոր:

Վերջ, ըստ էության խափանվեց Ֆաթիմյանների խալիֆության վերջին մեծամասշտաբ հարվածը խաչակիրների իշխանությունների ուղղությամբ և Երուսաղեմի թագավորությունը Ֆաթիմյանների խալիֆության հարևանությամբ հաստատեց իր գոյության իրավունքը: Այդուհետ, չնայած մանր ընդհարումներին, կողմերի միջև մեծամասշտաբ ռազմական գործողություններ այլևս, ըստ էության, չեղան: Սրան հակառակ, սակայն, խաչակիրների համար որպես վտանգի գլխավոր աղբյուր վերջնականապես սկսեց հանդես գալ արդեն զգալիորեն մեջքն ուղղած Սելջուկյան սուլթանությունը:

Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է նաև նշել, որ պաշտոնական Կահիրեի հաջողությամբ առանձնապես հետաքրքրված չէին նաև Դամասկոսում, երբ, ի սկզբանե ինչ-որ տեղ ստիպված լինելով առաջնորդվել իդեալական քաղաքականության կանոններով, իրական քաղաքականության թելադրած կանոնների պարագայում Տուղ-Թեգինն ինքն էլ կարող էր լիովին գոհ մնալ: Իրոք, Ֆաթիմյանների խալիֆության հաջողությունը արդյունքում կբերեր պաշտոնական Կահիրեի իշխանության ուժեղացմանը Ասորիքում, իսկ դա Դամասկոսում տիրող Բուրյանների աթաբեկին հասկանալիորեն որևէ կերպ պետք չէր: Նույն այս ժամանակ, սակայն, քրիստոնեական և մահմեդական աշխարհների բախումը միայն վերևում նկարագրվածով չսահմանափակվեց:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1105 սեպտեմբեր – **Եղեսիայի ճ-մ<sup>3</sup>**

**Եղեսիայի շրջակայքը** ասպատակած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) մոտեցավ քաղաքին, որտեղ Ռիչարդ և Ռոջեր Սալերնացիների գլխավորած Եղեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000 հետևակային) պատրաստվեցին պաշտպանության:

I փուլ – Թշնամին անցավ հարձակման և, կեղծ նահանջով դուրս քաշելով քրիստոնյաների ուժերին քաղաքի առջև գտնվող բաց դաշտ, պարտության մատնեց նրանց: Յայերը կորցրին 450 զինվոր:

II փուլ – Թշնամին վերսկսեց գրոհը, մտավ քաղաք, սակայն, չկարողանալով գրավել քաղաքի միջնաբերդը, նահանջեց:

Յայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

<sup>1</sup> Ըստ Ալբերտ Ախենցու այս ճակատամարտում քրիստոնյաները կորցրել են միայն 100 ասպետ, իսկ Գիյոմ Տյուրացին, առանց կոնկրետացնելու, խոսում է 60, հավանաբար ասպետների, մասին: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով ասպետների և հետևակայիների մեկը հինգին հարաբերակցությունը, կարծում եմ, որ ընդհանուր կորուստները կազմել են մոտ 500 ռազմիկ:

<sup>2</sup> Ըստ Գիյոմ Տյուրացու այս ճակատամարտում Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակը կորցրել է 4.000 սպանված և 2.000 գերի, իսկ Ալբերտ Ախենցին հայտնում է 7.000 հոգու մասին: Յայի առնելով, որ ամենայն հավանականությամբ լիովին ոչնչացվել է նաև Բուրյանների աթաբեկության հազարյակը, կարծում եմ, որ երկու հեղինակների տեղեկություններն էլ հաստատում են միմյանց և արտացոլում իրականությունը:

<sup>3</sup> Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 259; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 10:



Եվ այսպես քրիստոնյաները այս անգամ արդեն պարտությունը կրեցին, որը ևս մեկ հարված հասցրեց նրանց ռազմական հզորությանը: Այս կապակցությամբ վատը նաև այն էր, որ նույն այս ժամանակ Եվրոպայում գործող և ամեն գնով խաչակիրների հերթական ալիքը ոտքի հանել փորձող Բոհեմունդ Տերենտացուն որևէ կերպ չէր հաջողվում կյանքի կոչել իր այդ մտադրությունը: Ավելին, շուտով նոր զարգացումներ եղան և Բոհեմունդ Տերենտացին ներքաշվեց Բյուզանդական կայսրության դեմ նախապատրաստվող ռազմական հարվածի մեջ, ինչն էլ հաշվի առնելով, Ռիչարդ Սալերնացին, Եդեսիայի կառավարումը ի վերջո հանձնելով Ժուսլին Կուրտունեացուն, 1105 թվականի աշնանը Ռոջերի հետ միասին մեկնեց Եվրոպա, որտեղ նրանք միացան Բոհեմունդ Տերենտացուն:

Իրոք, Եվրոպայում գտնվելու ընթացքում Բոհեմունդ Տերենտացին արդեն հասցրել էր ամուսնանալ Ֆրանսիական թագավորության արքա Ֆիլիպ I-ի աղջկա հետ և այս հանգամանքը վերջինիս փառքն ավելի էր մեծացնել, ընդ որում մի ինչ-որ պահի թվում էր, թե նա ի վիճակի է հաղթել նույնիսկ Բյուզանդական կայսրությանը: Իր հերթին նույն Եվրոպայում վաղուց արդեն իրենց հաշիվներն ունեին արևելյան կայսրության հետ, դե իսկ Բոհեմունդի հայտնվելն էլ այնտեղ և տեղական արքունիքները բազմաթիվ պատմություններով լցնելն էլ այն մասին, թե ինչ պարզ քաջությամբ ու նվիրումով են Եվրոպայից ժամանած ուխտավորները մարտնչում Արևելքում ու ինչ աստիճանի նենգությամբ է նրանց խանգարում արևելյան նույն այդ կայսրության նենգամիտ տիրակալը, գումարած այն հանգամանքին, որ, չնայած ներդրած հսկայական ջանքերին և կրած կորուստներին, խաչակրաց I արշավանքի արդյունքները շատ համեստ էին, այդ թվում նաև հոգեբանական մակարդակում ի վերջո իրենց գործն արեցին: Իհարկե, Բոհեմունդը հիանալի ծանոթ էր արևելյան գործերին և լավ էր հասկանում, թե այնտեղ որը որից հետո է, սակայն, անհաջողության մատնվելով խաչակիրների հերթական ալիքը ոտքի հանելու գործում, նա այժմ ուզում էր ծնկի բերել գոնե ատելի Ալեքսեյ I-ին ու այդ ճանապարհով և մեծ փառքի ու իշխանության հասնել, և, ի վերջո, այնուհանդերձ ուղիղ ցամաքային ճանապարհի առաջին դուռը բացել դեպի Արևելք:

Բալկանյան սահմանում սկիզբ առնող ռազմական գործողությունների նախաշեմին պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսն իր հերթին որոշեց հնարավորինս ամրապնդել դիրքերը Արևելքում և այդ նպատակով ամենից առաջ լուծել Տրապիզոնի իշխանության հարցը, ընդ որում այս ոլորտում, կարծես թե, որոշակի հաջողություն այնուհանդերձ կար: Իրոք, Ալեքսեյ I-ը, որ պատրաստ չէր համակերպվել Թեոդորոս Գավրասի ինքնիշխանության հետ, այժմ որևէ կերպ չէր ուզում ընդունել նաև Գրիգոր Գավրասի ինքնիշխանությունը, իսկ, քանի որ Գրիգորը հրաժարվում էր ենթարկվել պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին, կայսրն ի վերջո դիմեց ռազմական ուժի:

Արդյունքում՝ 1105 թվականի աշնանը մոր կողմից Գրիգոր Գավրասին ազգականներ եկող Յովհաննես Բագրատունու և նրա եղբորորդի Գրիգոր Բագրատունու գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 200) Տրապիզոնի ճ-մ-ում հաղթեցին Գրիգոր Գավրասի գլխավորած Տրապիզոնի իշխանության բանակին (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 500), ընդ որում մարտի ընթացքում հակառակորդի երկու ռազմիկներ տապալեցին Գրիգոր Գավրասին ձիուց ու գերեցին<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ Տրապիզոնի իշխանության ինքնիշխանությունն առժամանակ վերացվեց, իսկ նրա ժամանակավոր կառավարիչ Նշանակվեց Գրիգոր Բագրատունին (1105-1106): Չնայած դրան, սակայն, 1106 թվականին Գրիգոր Գավրասը, հնազանդության երաշխիքներ տալով Ալեքսեյ I-ին, ազատ արձակվեց և կրկին հռչակվեց Տրապիզոնի իշխանության իշխան: Նույն այս ժամանակ, սակայն, արդեն Տրապիզոնի հոգսերը չէին, որ զբաղեցնում էր պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին, քանի որ սկիզբ էր առնում հերթական պատերազմը կայսրության համառ հակառակորդ Բոհեմունդ Տերենտացու դեմ, ընդ որում այս անգամ Ալեքսեյ I-ն ինքն էր որոշել նախահարձակ լինել: Սկիզբ առավ Նորմանական II պատերազմը (1106-1108):

<sup>1</sup> Աննա Կոմենոս «Ալեքսիական», գիրք 12, մաս 7:

## Գլուխ 17 Նորմանական II պատերազմը

1106 ամառ – Օթբալստի ճ-մ<sup>1</sup>

Իսահակ Կոնտոստեփանոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, այդ թվում պածիսակներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200, այդ թվում Ալեքսանդր-Թորոս Կատակոլոնը) ափ իջան քաղաքի մոտ ու պաշարեցին այն Ապուլիայի դքսության բանակից (մոտ 1.000):

I փուլ – Կայսերական բանակը անցավ հարձակման և գրավեց քաղաքը: Դրանից հետո միջնաբերդում ամրացած հակառակորդի կայազորը կեղծ հնազանդություն հայտնեց՝ միաժամանակ նաև ստեղծված իրավիճակի մասին տեղեկացնելով քաղաքին մոտեցող Ապուլիայի դքսության հիմնական բանակին (մոտ 5.000) և սպասելով նրա օգնությանը:

II փուլ – Ապուլիայի դքսության բանակը անակնկալ հարձակվեց կայսերական բանակի վրա և, ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս, հետ մղեց դեպի ծովը:

III փուլ – Կետրոնացնելով ուժերը՝ կայսերական բանակը անցավ հակահարձակման ու հետ շարեց հակառակորդի բանակին, սակայն ստեղծված պայմաններում արդեն որևէ խոսք իսկ գնալ չէր կարող քաղաքի գրոհի մասին և արդյունքում կայսերական բանակն ի վերջո նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցները՝ մոտ 3.500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Ապենինյան թերակղզու ուղղությամբ հասցված հիմնական հարվածի հետ միաժամանակ նաև պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը, նախատեսելով այն հանգամանքը, որ պատասխան հարվածը ցանկացած դեպքում հնարավոր է գա բալկանյան ճակատում, այստեղ փորձեց ամրապնդել իր դիրքերը և վերականգնել գերիշխանությունը ամենից առաջ Սերբական իշխանության նկատմամբ: 1106 թվականի հոկտեմբերին, սակայն, Սերբական իշխանության բանակը (մոտ 10.000) Ռաշկայի ճ-մ-ում հաղթեց Հովհաննես Կոմնենոսի գլխավորությամբ առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 100)<sup>2</sup>: Արդյունքում, թեև Ալեքսեյ I-ը այս հարցում անհաջողության մատնվեց, սակայն սեփական սահմանների մոտակայքում զարգացող ռազմական գործողությունների կապակցությամբ Սերբական իշխանությունը հետագայում այնուհանդերձ ընդգծված չեզոք դիրքորոշում որդեգրեց, ինչն ինքնին վատ արդյունք չէր:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1106 հոկտեմբերի վերջ - 1108 սեպտեմբեր – Դիրիխիայի ճ-մ<sup>3</sup>

Բոհեմունդ Տերենտացու, ինչպես նաև Ռիչարդ և Ռոջեր Սալերնացիների գլխավորությամբ Բոհունգոհիգ ծովով առաջխաղացած Ապուլիայի դքսության բանակը (72.000, այդ թվում գերմանացիներ, ֆրանսիացիներ և իսպանացիներ, ինչպես նաև 230 ռազմական, մեծ քանակի այլ բեռնակիր նավեր<sup>4</sup>) ափ իջավ Դիրիխիայի մոտ: Տեղեկանալով հակառակորդի բանակի առաջխաղացման մասին՝ Ալեքսեյ I-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000, այդ թվում պածիսակներ, սելջուկներ, բուլղարներ և ալաններ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում Կոնստանդին

<sup>1</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 12, մաս 8:

<sup>2</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 12, մաս 4:

<sup>3</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 12, մաս 9, գիրք 13, մաս 1-7; Ալեքստ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 10, գլուխ 39-44; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 11, գլուխ 12; Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 24, 25; Անանուս Բարիացի «Ժամանակագրություն»; Վիլյամ Մալմսբերցի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 11, գլուխ 1, 6; իբև ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

<sup>4</sup> Համաձայն «Բարիական տարեգրության» Ապուլիայի դքսության բանակը ունեցել է 34.000 ռազմիկ և 230 նավ, Գիյոմ Տյուրացին հայտնում է 45.000-ի մասին, Ֆուլխեր Շարտրացին՝ 65.000-ի, իսկ Ալեքստ Ախենցին՝ 72.000-ի մասին: Թորգարիոսի տվյալները ընդհանրապես քննարկման ենթակա չեն: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ մոտավորապես 50-60.000 ռազմիկ ունեցող Ալեքսեյ I-ը այնուհանդերձ զերծ մնաց ուղիղ ընդհարումից, կարելի է կարծել, որ իրականությանը առավել մոտ է Ալեքստ Ախենացու տեղեկատվությունը:

Գավրասը, Միքայել Կեկավմենոսը, Մարիանոս Մավրո-Կատակոլոնը, Ալեքսանդր Զայը և Թորոս Զայը) պատրաստվեցին շարժվել քաղաքի ուղղությամբ:

I փուլ – 1106 թ-ի հոկտեմբերի վերջից մինչև 1107 թ-ի գարուն Ապուլիայի դքսության բանակը ասպատակեց քաղաքի շրջակայքը՝ պատրաստվելով սկսել նրա պաշարումը:

II փուլ – 1107 թ-ի գարնանից մինչև 1108 թ-ի մարտ Ապուլիայի դքսության բանակը պաշարողական տեխնիկայի լայն կիրառմամբ մի շարք գրոհներ իրականացրեց քաղաքի ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասավ: Անհաջողության մատնվեց նաև պարիսպների տակ թունել փորելու միջոցով դրանց մի հատվածը փլելու փորձը: Միաժամանակ Ապուլիայի դքսության բանակի թիկունքում հայտնված կայսերական բանակը իր հաջող գործողություններով փակեց հակառակորդի բանակի ելքը դեպի այլ տարածքներ, իսկ կայսերական ու Վենետիկի հանրապետության նավատորմն էլ կտրեց վերջինիս կապը Ապուլիայի դքսության հետ ծովով: Արդյունքում՝ Բոհեմոնդ Տերենտացու բանակում աստիճանաբար սով սկսվեց, ամենաանհրաժեշտ իրարի պակաս զգացվեց, իսկ ձիերն էլ սկսեցին անկում ապրել:

III փուլ – 1108 թ-ի ապրիլի 8-ին Ապուլիայի դքսության բանակի մի ջոկատ ճակատային ու թիկունքային համակցված հարվածով պարտության մատնեց շրջակայքը հսկող Ալեքսեյ I-ի բանակի ջոկատներից մեկին: Մի քանի օր անց նմանատիպ պայմաններում պարտություն կրեց Ալեքսեյ I-ի ջոկատներից ևս մեկը:

IV փուլ – 1108 թ-ի ապրիլի վերջին Կանտակուզենոսի գլխավորած ուժերը հարձակվեցին Միոս ամրոցի վրա և գրեթե գրավեցին այն, սակայն, տեղեկանալով հակառակորդի բանակի խոշոր ուժերի առաջխաղացման մասին, նահանջեցին: Շուտով հակառակորդի առաջխաղացող բանակը հարձակվեց Միքայել Կեկավմենոսի ջոկատի վրա, որը հսկում էր Ավյոնի շրջակայքը, և պարտության մատնեց վերջինիս: Շուտով, սակայն, բռնկված նոր ճակատամարտում Ապուլիայի դքսության բանակը, թեև հետ շարժեց Կանտակուզենոսի գլխավորած ուժերի առաջապահը կազմող պաժինակներին ու սելջուկներին, ինչպես նաև աջ թևում տեղակայված ալաններին, այնուհանդերձ վերջնական պարտություն կրեց կենտրոնում վճռական հարձակման անցած կայսերական հիմնական բանակից:

V փուլ – 1108 թ-ի մայիսի սկզբին կայսերական բանակի ջոկատներից մեկ հաղթեց Ապուլիայի դքսության բանակի ջոկատներից մեկին, կարճ ժամանակ անց անակնկալ հարձակումով ջախջախեց հակառակորդի ևս մեկ ջոկատ (6.000), իսկ հետո էլ գերեց մեկ հարյուրյակ:

VI փուլ – 1108 թ-ի ամռանը, մանր ընդհարումներ ունենալով հակառակորդի հետ, Ալեքսեյ I-ի բանակը ավելի ուժեղացրեց վերջինիս շրջափակումը ցամաքից ու ծովից: Միաժամանակ հակառակորդի ճամբարում պարենամթերքի պակասը ավելի սուր չափերի հասավ, ծայր առան դասալքություն և հիվանդություններ, իսկ Բոհեմոնդի մերձավոր շրջապատի շատ մարդիկ էլ, այդ թվում նաև Ռիչարդ Սալերնացին, սկսեցին գործել կայսեր օգտին: Ստեղծված պայմաններում Բոհեմոնդ Տերենտացին դադարեցրեց դիմադրությունը և հաշտության բանակցություններ սկսեց:

Զայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 25.000 զինվոր: Կնքվեց հաշտություն և Նորմանական II պատերազմն ավարտվեց: Բոհեմոնդ Տերենտացին իր բանակի մնացորդներով հեռացավ Դիրիխիայից և վերադարձավ Ապուլիայի դքսության տարածք՝ հրաժարվելով իր հետագա նվաճողական ծրագրերից ու կայսրությանը զիջելով, մասնավորապես, Ադանան, Տարսոնը և Մամեստիան:

Վերջ, սա կայսրությանը մարտահրավեր նետած փառասեր այս ասպետի ռազմաքաղաքական գործունեության իրոք որ վերջն էր, երբ կյանքը ցույց տվեց, որ, չնայած անձնական մեծ հատկանիշներին և ներդրված հսկայական ջանքերին, մեկ անհատը, նույնիսկ եթե վերջինս Բոհեմոնդ Տերենտացու պես մի անձնավորություն է, այնուհանդերձ ի վիճակի չէ առավելության հասնել համակարգի նկատմամբ: Այս խոշոր ու վերջնական անհաջողությունից

հետո Բոհեմունդ Տերենտացու միակ մխիթարանքը կարող էր հանդիսանալ, թերևս, միայն 1107 թվականի վերջին ծնված իր որդին, որի հասունությունը այդպես էլ չտեսնելով, սակայն, 1111 թվականի մարտի 3-ին նա կնքեց իր մահկանացուն: Մինչ բալկանյան ճակատում քրիստոնյաները իրենց հաշիվներն էին պարզում, սակայն, ուշագրավ իրադարձություններ էին տեղի ունենում նաև Արևելքում:

## Գլուխ 18

### Մանր պատերազմների դարաշրջանի շարունակությունը Մերձավոր Արևելքում

1105 թվականի հունվարին Բերքիարուխը մահացավ, որից հետո Սելջուկյան սուլթանության սուլթան իռչակվեց նրա հնգամյա որդի Մելիք-Շահ իբն Բերքիարուխը (1105): Գրեթե անմիջապես էլ, սակայն, սեփական հավակնություններով բնականաբար մեջտեղ եկավ նաև մինչ այդ նույն Բերքիարուխի դեմ եռանդուն պայքար մղած նրա եղբայր Մուհամմեդ Տափարը, որն ի վերջո գահից հեռացրեց եղբորորդուն և հետագայում սպանեց նրան: Արդյունքում՝ Սելջուկյան սուլթանության միանձնյա սուլթան մնաց Մուհամմեդ Տափարը և իրավիճակը որոշակիորեն կայունացավ: Ավելին, նոր սուլթանն, ի համեմատ իր հանգուցյալ եղբոր, ավելի եռանդուն մի անձնավորություն էր, ընդ որում գահակալական երկփեղկվածության վերացումը միայն մեծացրեց նրա հարվածային հնարավորությունները: Միաժամանակ նաև հարկ է նշել, սակայն, որ, կապված այս գահակալման հետ, իր իրավունքներով մեջտեղ եկավ նաև վերջնականապես դիրքերն ամրապնդած Իկոնիայի սուլթանության սուլթան խլիճ-Արսլանը՝ փորձ կատարելով հարված հասցնել արևելյան ուղղությամբ: Ավելին, նախորդ անիշխանության տարիներին Սելջուկյան սուլթանների համար հնազանդության հարցով խնդիրներ էին առաջացել նաև սեփական պետության ամենատարբեր հատվածներում և արդյունքում նոր սուլթանը ստիպված եղավ, հետաձգելով հարվածը քրիստոնյաներին, մի քանի տարի ծախսել հենց այս հոգսերի վրա:

Անհնազանդություն դրսևորեց ամենից առաջ Մոսուլի կառավարիչ Ջկրմիշը, որը, պնդելով, թե իրեն նշանակել է Բերքիարուխը, հրաժարվեց ենթարկվել պաշտոնը լքելու վերաբերյալ նոր սուլթանի պահանջին: Անհնազանդ կառավարչի հետ հաշիվ տեսնելու համար Մուհամմեդ Տափարը զգալի քանակի զինական ուժով ուղարկեց իր գուլյամ և Մոսուլի նոր կառավարիչ նշանակված Ջավալիին (1105-1109), որին մանր մարտերից հետո 1105 թվականի նոյեմբերին այնուհանդերձ հաջողվեց գերել Ջկրմիշին: Վերջնական հաջողություն, սակայն, դա չապահովեց, քանի որ Մոսուլի բնակչությունը, վախենալով հնարավոր բռնություններից, ամրացրեց քաղաքը և, այնուհանդերձ հրաժարվելով հնազանդվել Ջավալիին, իշխելու հրավիրեց խլիճ-Արսլանին: Վերջինս ինքը ևս վաղուց ի վեր ցանկանում էր Սելջուկյան սուլթանությունում բարձրագույն իշխանության համար մղվող պայքարում սեփական խոսքն ասել և արդյունքում չհապաղեց: Այս պայմաններում Ջավալին, որն իր հետ գտնվող ուժերով պատրաստ չէր ոչ միայն գրոհել Մոսուլը, այլև՝ դիմադրել Իկոնիայի սուլթանության ռազմական մեթենային, մահապատժի ենթարկեց արդեն ամեն ինչ կորցրած Ջկրմիշին և սպասողական դիրք գրավեց: Ընդհարումը չարագացրեց, սակայն, նաև խլիճ-Արսլանը, որը, ստիպված լինելով գործել սեփական ապահովման բազաներից բավականին հեռու, կազմակերպչական զգալի խնդիրների առաջ էր կանգնած: Սրանից զատ, սակայն, Իկոնիայի սուլթանը ցանկանում էր նաև ապահովել տեղական եմիրների աջակցությունը:

Խլիճ-Արսլանի հնարավոր դաշնակիցների կամ հակառակորդների շարքում առաջնայինը Զալեպի եմիրության եմիր Ռիդվանի, ինչպես նաև Արտուխյանների առաջնորդների դիրքորոշումն էր, ընդ որում, եթե Իբրահիմը միանշանակորեն ընդունեց խլիճ-Արսլանի կողմը, ապա Էլդագին մինչև վերջ էլ տատանողական դիրք գրավեց և ի վերջո, ճիշտ գնահատելով ուժերի առկա հարաբերակցությունը, անցավ հակառակ ճամբար: Ինչ վերաբերում է Ռիդվանին, ապա վերջինս մինչև վերջ էլ փաստացի չեզոքություն պահպանեց: Եվ վերջապես կարևոր էր նաև Խարբերդի եմիրության նախկին եմիր Մուհամմեդ իբն Ջաբակի դիրքորոշումը, որը, կարծես թե, անցնելով խլիճ-Արսլանի կողմը, իրականում լիովին այլ մտադրություններ ուներ:

Արդյունքում՝ ստացվեց այնպես, որ սեփական տիրույթների արևելքում ամրանալու և Սելջուկյան սուլթանության գահի համար պայքար մղելու ճանապարհին խլիճ-Արսլանի հիմնական հակառակորդի դերը նույն այս ժամանակ ստանձնեց Դանիշմանյանների եմիրության եմիր Ամիր Ղազին, որը, ինչպես և իր հայրը, ոչ մի կերպ չէր ցանկանում տեսնել Իկոնիայի սուլթանության հզորացումը: Այս առումով հետաքրքիր է, որ տեղական եմիրներից հենց միայն այս մեկն էր, որ, գտնվելով խլիճ-Արսլանի հարվածի հասանելիության սահմաններում, համարձակվեց բացահայտորեն դեմ գնալ նրան:

Արդյունքում՝ 1106 թվականի սեպտեմբեր 2-ին խլիճ-Արսլանի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) Դանիշմանյանների եմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց մրցակցության հին առարկա հանդիսացող Մելիտեն<sup>1</sup>: Որպես հետևանք այս հարվածի՝ Ամիր Ղազին, խուսափելով հետագա ընդհարումից, վերադարձվեց իր թափված, սակայն այնուհանդերձ այդպես էլ չհնազանդվեց խլիճ-Արսլանին: Այսպես թե այնպես, սակայն Մելիտեի համար մղվող մարտերը Դանիշմանյանների եմիրին ցույց էին տվել ուժերի իրական հարաբերակցությունը տարածաշրջանում և հետագայում վերջինս, գոնե առժամանակ, հրաժարվեց Իկոնիայի սուլթանության հետ բացահայտ հակամարտությունից, իսկ դա էլ իր հերթին խլիճ-Արսլանին կարծես արդեն ինքնըստիսբյան դարձրեց նույն այդ տարածաշրջանի միակ առաջնորդը՝ առերևույթ բավարար հիմքեր տալով ի վերջո սկսել պայքարը արդեն նաև Սելջուկյան սուլթանության գահի համար:

Իր հերթին նույն այս ժամանակ Սելջուկյան նոր սուլթանին ճանաչելու հարցով շարունակում էին համառել նաև Բայլականում: Արդյունքում՝ 1105 թվականի աշնանը քաղաքի աշխարհագորը (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) Բայլականի ճ-մ-ում հաղթեցին Գանձակից առաջխաղացած Սելջուկյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.000)<sup>2</sup>, սակայն շուտով կնքվեց հաշտություն և Բայլականն այնուհանդերձ պարտավորվեց ճանաչել գործող սուլթանին:

1106 թվականի սեպտեմբերի կեսին խլիճ-Արսլանի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը, մինչ այդ մտնելով Սելջուկյան սուլթանության կայսրի կողմից իրեն առանց մարտերի հանձնված Խառան (մոտ 70.000), ասպատակեց Եդեսիայի շրջակայքը և Նահանջեց<sup>3</sup>՝ այս անգամ արդեն խաչակիրներին ցույց տալով իր իրական ուժը ու վերջնականապես նախապատրաստելով վճռական հարվածը դեպի արևելք: Այս առումով Իկոնիայի սուլթանին որևէ կերպ հակառակվելու մտքից հեռու կանգնեց նաև Եդեսիայի կոմսության փաստացի կառավարումն իրականացնող Ժուլին Կուրտունեացին, իսկ սա նշանակում, որ խլիճ-Արսլանը ավարտին էր հասցրել բոլոր նախապատրաստությունները և ի վերջո կարող էր վճռական պայքար սկսել Սելջուկյան սուլթանության գահի համար:

1107 թվականի վաղ գարնանը Իկոնիայի սուլթանության բանակը անցավ ակտիվ ռազմական գործողությունների, սակայն խլիճ-Արսլանի համար շուտով պարզվեց, որ Արևելքում մարտնչելու հարցում հաջողությունն ինչպես իր հորը չի հերիքել, այդպես էլ առկա է լինելու նույն դրությունը նաև իր պարագայում: Իրոք, ինչ-որ տեղի Յյուսիսային Միջագետքում անցնելով Խաբուր գետը, գետի արդեն արևելյան ափին խլիճ-Արսլանը հանկարծ պարզեց, որ Մուհամմեդ Տափարի բանակի հակահարձակման պայմաններում ներքին լուրջ խնդիրներ ունեցող իր բանակի միասնությունն ուղղակի հալչում է գարնանային ձյան նման: Արդյունքում՝ Իկոնիայի հզոր սուլթանը, դեռևս մարտը չսկսած իսկ արդեն տեսնելով, որ սեփական բանակը քայքայվում է, ինչպես նաև ականատես լինելով այն բանին, թե Մուհամմեդ իբն Ջաբալի գլխավորած ուժերը ինչպես անցան հակառակորդի կողմը և հարվածեցին առանց այդ էլ քայքայվող իր բանակին, փորձեց գոնե անձնապես փրկվել ու իրեն հավատարիմ մնացած ուժերով Նահանջել՝ անցնելով գետի այն ափ, որը հենց նոր լքել էր: Հակառակորդի բանակի և Մուհամմեդ իբն Ջաբալի ուժերի անմիջական հարվածի պայմաններում, սակայն Իկոնիայի սուլթանության բանակի Նահանջն ի վերջո վերածվեց իսկական խուճապահար մի փախուստի, ընդ որում հենց այդ ընթացքում էլ

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 9; Բար-Յեբրեու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

<sup>2</sup> Այս մասին հայտնում է Մասուդ իբն Նամդարը իր «Նոթեր»-ում:

<sup>3</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

Խլիճ-Արսլանը գետի ուղիղ մեջտեղում ընկավ ձիուց և, ծանր գրահավորման պատճառով միանգամից էլ անցնելով ջրի տակ, խեղդվեց՝ վերջնականապես կրկնելով հոր ճակատագիրը նաև այս հարցում: Արդյունքում՝ սեփական սուլթանին կորցրած երբեմնի հզոր բանակից մնացին միայն խղճուկ մնացորդներ: Իկոնիայի սուլթանության ռազմաքաղաքական ջախջախումը, որը վերացրեց գերիշխող և բոլորին հրամայելու պատրաստ տարածաշրջանային առաջատար այդ ուժին, այստեղ ամեն ինչ կրկին վերադարձրեց ի շրջանս յուր, երբ բոլոր խաղացողները վերադարձան իրենց համար սովորական դարձած դերերին:

Այսպես, ազատվելով Իկոնիայի ահեղ սուլթանության ռազմական մեքենայի հարևանությունից, 1107 թվականի արդեն մայիսից մինչև հունիս Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) ասպատակեցին Յալեպի շրջակայքը և նահանջեցին<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ նոր սրությամբ կրկին դրվեց, սակայն, նաև Մոսուլի կառավարչի հարցը, քանի որ Ջավալին այնուհանդերձ ցանկանում էր հաստատվել այս քաղաքում, սակայն տեղական ուժերը և հատկապես Արտուխյանները, որոնք մինչ այդ հազիվ էին ազատվել Խլիճ-Արսլանից, բնականաբար դեմ էին դրան: Արդյունքում 1107 թվականի աշնանը Արտուխյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Սելջուկյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Մծբինը, սակայն հետագայում, այնուհանդերձ համաձայնության գալով Մոսուլի հարցով, ազատեց քաղաքը<sup>2</sup>, երբ Ջավալին մտավ Մծբին և ի վերջո հաստատվեց նաև Մոսուլում: Պետք է ասել, սակայն, որ նույնիսկ դրանից հետո էլ Մոսուլի նոր կառավարիչը տեղում իրեն ամուր չէր զգում, քանի որ տեղական ուժերը, ինչպես նաև Մոսուլի աշխարհագրորդ մշտապես դիմադրում էին նրան:

Ինչ վերաբերում է բուն Իկոնիայի սուլթանությանը, ապա, ինչպես եղավ արժանահիշատակ Սուլեյման իբն Գթլմուշի պարագայում, Խլիճ-Արսլանի զոհվելուց հետո ևս այս սուլթանության կենտրոնական կառավարումը կորսվեց, այն, ըստ էության, քանդվեց և ի վիճակի եղավ ուշքի գալ միայն զգալի ժամանակ անց: Արդյունքում՝ հետաքրքիր է նշել, որ Իկոնիայի սուլթանության կենտրոնական կառավարման փլուզումը իր հետաքրքիր զարգացում ունեցավ նաև տեղերում, երբ սահմանային առանձին ուժեր սկսեցին գործել սեփական հայեցողությամբ: Այս առումով լավն այն էր, սակայն, որ նախկին սուլթանության հետ համեմատած, նույն այդ ուժերն ինքնին հատվածական բնույթ ունեին և իրենց դեմ դուրս եկող ու մինչ այդ իրենց ավանդականորեն զիջող ուժերն արդեն ի վիճակի էին դիմադրել վերջիններս:

Արդյունքում՝ թեև 1107 թվականի աշնան Իկոնիայի սուլթանության բանակը (12.000) ասպատակեց Անարզաբայի շրջակայքը և նահանջեց<sup>3</sup>, սակայն կարճ ժամանակ անց 1107 թվականի նույն աշնանը Բերդուս ամրոցի ճ-մ-ում (Կիլիկիայի արևելք, Բերդուս գավառ) Թորոս Ռուբինյանի ու Վասիլ Գող Կամսարականի միացյալ բանակը (մոտ 10.000) ջախջախեց Անարզաբայից նահանջող այս բանակին (12.000)<sup>4</sup>: Ռազմական գործողությունները շարունակվեցին նաև հաջորդ տարի, երբ 1108 թվականի գարնանը Յարգանի ճ-մ-ում (Կիլիկիայի հյուսիս, Յարգան գավառ) Ապլասաթ Մամիկոնյանի, Վասիլ Գողի որդեգիր Վասիլ Տղայի ու քեռորդի Պետրոսի, ինչպես նաև Տիգրան Զաջի գլխավորած Վասիլ Գող Կամսարականի բանակը (1.500, որից 500 հեծյալ) թևային հարվածներով ջախջախեց հավաքված ավարը պահպանող Իկոնիայի սուլթանության բանակին (7.000, որից 6.000 հեծյալ)<sup>5</sup>՝ ազատելով գերիներին ու հետ խլելով ավարը: Այս ճակատամարտում գերի ընկան հակառակորդի բանակի 5 առաջնորդները<sup>5</sup> ու այդ հանգամանքը, ինչպես նաև բնականաբար կրած ծանր պարտությունը Իկոնիայի սուլթանության թեկուզ և հատվածական ուժերին վերջնականապես զրկեցին հայերի դեմ պատերազմելու ցանկությունից:

1108 թվականի գարնանը Տանկրեդ Տերենտացու գլխավորած Անտիոքի դքսության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000), գործելով նույն այս ժամանակ բալկանյան ճակատում Բոհեմունդ Տերենտացու կողմից մղվող պատերազմական

<sup>1</sup> իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 9: Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20:

<sup>3</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3: Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3: Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>5</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3: Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

գործողությունների տրամաբանության սահմաններում, Արևելքի դոմեստիկոս Ասպենդ Յայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500) ու քաղաքների Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 600) գրավեցին Ադանան, Տարսուսը և Մամեստիան<sup>1</sup>, սակայն այս քաղաքներում խաչակիրների դիրքերն այսպես թե այնպես թույլ էին, իսկ շուտով էլ, ի կատարում բալկանյան ճակատում կնքված հաշտության, այդ քաղաքները, ինչպես արդեն ասվեց, վերադարձվեցին պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին: Իր հերթին 1108 թվականի նույն ամռանը Թորոս Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 6.000) Իկոնիայի սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 700) գրավեց Ամուտա Թիլ ամրոցը (Անարգաբայից մոտ 30 կմ հարավ-արևելք)<sup>2</sup>:

Արդեն ընթանում էր, ըստ էության, չորրորդ տարին, որ Մուհամմեդ Տափարը զբաղեցրել էր Սելջուկյան սուլթանության գահը, սակայն, չնայած մեծ հաշվով հաջող ընթացքին, նրան ոչ մի կերպ չէր հաջողվում վերջնականապես կարգի գցել գործերը և ի վերջո լուրջ հարված հասցնել քրիստոնյաներին: Ավելի լավ չէր դրությունը, սակայն, նաև մյուս ուղղություններում:

1106 թվականին սուլթանը մի արշավանք ձեռնարկեց Տաբարիստանում նույն այս ժամանակ գերիշխող ուժ դարձած Բավանյանների Եմիրության դեմ, սակայն, բոլորի համար անսպասելի, լեռնային մարտում սուլթանական բանակը մի անակնկալ և բավականին ցավոտ պարտություն կրեց ու հետ շարվեց: Արդյունքում, մի կողմ թողած նույնիսկ Մոսուլի համար պայքարը, 1107 թվականին պաշտոնական Սպահանը ստիպված էր ուժերը կենտրոնացնել Բավանյանների այս ըմբոստ Եմիրության դեմ պայքարի վրա և միայն տարվա վերջում էր, որ պարսկական տարրն ի վերջո տեղի տվեց՝ ընդունելով Սելջուկյան սուլթանության գերիշխանությունը: Պարսկական խնդրի լուծումից հետո, սակայն, առաջնային հռչակվեց այս անգամ արդեն արաբական խնդիրը, քանզի Մագհադյանների Եմիրության եռանդուն Եմիր Սադակա իբն Մանսուրը նույն այս ժամանակ հարավում իրեն արդեն չափից դուրս վստահ էր զգում և վտանգ կար կորցնել նույնիսկ Բաղդադը: Արդյունքում՝ Մուհամմեդ Տափարը աստիճանաբար կարգի գցվող իր ռազմական մեքենան ուղղեց այս անգամ արդեն արաբների դեմ և հինավուրց Տիգրոսի ավերակների մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտը արաբներին մի ծանր պարտություն արժեցավ, ընդ որում այլոց հետ միասին նույն այս ճակատամարտում իր մահը գտավ նաև Սադակա իբն Մանսուրը: Այսպիսով՝ պաշտոնական Սպահանը քիչ թե շատ հաջող լուծում ապահովեց նաև արաբական խնդրին, սակայն Քարթլիի թագավորության խնդիրը հյուսիսում, ինչպես նաև Ալամուլթում ապաստանած և իրենց անկախ պահող Յաշիջյանների Եմիրության հարցն այնուհանդերձ դեռևս լուծում էր պահանջում, ընդ որում ամուր չէին դիրքերը, ինչպես արդեն ասվեց, նաև Մոսուլի ուղղությամբ: Մինչև առաջ անցնելը, սակայն, մի քանի խոսք Յաշիջյանների ուշագրավ Եմիրության մասին:

Յաշիջյանների Եմիրությունը իրենից իրոք բացառիկ մի երևույթ էր ներկայացնում, քանի որ վերջինիս հիմնադիր Եմիր Յասան իբն Սաբբահը (1090-1124), ժամանակակիցներին հայտնի նաև որպես «Լեռան ծերունի», շիա դավանանքի սահմաններում մի նոր աղանդ էր ստեղծել և անձնական ահաբեկչական լայն գործունեություն էր ծավալել՝ ամենատարբեր հոգեբանական հնարքների կիրառմամբ իր նկատմամբ կույր ենթակայություն ապահոված հավատակիցների միջոցով ֆիզիկապես ոչնչացնելով իրեն այս կամ այն պատճառով դուր չեկած անձանց: Յաշիջյանների հարվածներին զոհ էր գնացել Նիզամի ալ-Մուլքը, մինչև վերջ չհաստատված կասկածներ կային, որ նրանք էին սպանել Սելիբ-Շահին և, ընդհանրապես, իր ժամանակի քաղաքական շատ սպանությունների հետևում հենց «Լեռան ծերունուն» անմասցորդ նվիրված նրա մարտիկների հետքն էր երևում, մարտիկներ, որոնք խորապես վստահ էին, որ Յասան իբն Սաբբահի հրամանը կատարելուց հետո, եթե թեկուզ նույնիսկ մահանային էլ, մի իսկական դրախտ են ընկնելու, որտեղ նրանց սպասելու են հավերժական հաճույքներ: Արդյունքում՝ իրոք արտառոց մտավոր ունակությունների և անձնական հմայքի տեր Յասան իբն Սաբբահը, ճարպկորեն օգտագործելով հոգեբանական ներշնչման ամենատարբեր հնարքներ, ստեղծել էր Տաբարիստանի արևմտյան լեռնային հատվածն ընդգրկող մի Եմիրություն, որը, սակայն,

<sup>1</sup> Աննա Կոմենես «Ալեքսիական», գիրք 12, մաս 2; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»: Այս մասին հայտնում է նաև իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկին «Մայիարիկի պատմություն»-ում:

<sup>2</sup> Մխիթար Այրիվանցի «Յայոց պատմություն», մաս 3:

առանձին կղզյակների տեսքով առանձին ամրությունները ուներ մահմեդական աշխարհի շատ ծայրերում, ընդ որում նույն այդ մահմեդական աշխարհի տարանջատվածությունը թույլ էր տալիս վերջիններիս գոյատևել, իսկ հաշիշյանների ներշնչած սարսափն էլ ստիպում էր ավելի ուժեղ տիրակալներին վերջիններիս հետ հնարավորինս չվիճել՝ հաճախ գերադասելով վճարել ինչ-որ տեղ խորհրդանշական մի գումար և փոխարենը մոլագար հաշիշյաններին ուղղել իրենց հակառակորդների դեմ:

Ջավալին Մոսուլի հետ միասին ժառանգել էր նաև մի թանկարժեք գերու, ի դեմս Բալդուին Բուրգցու, և այս հարցում ի վերջո որոշվեց, մի կողմից գործերը նյութապես կարգի գցելու, իսկ մյուս կողմից էլ մահմեդական տեղական իշխողներին մի եռանդուն հակառակորդ ապահովելու մտայնությամբ, ի վերջո համաձայնության տալ վերջինիս փրկագնելու վերաբերյալ քրիստոնյաների համառ առաջարկներին: Արդյունքում՝ ավելի քան քառամյա գերությունի հետո խոշոր փրկագնի դիմաց ազատություն ստացած Բալդուին Բուրգցին 1108 թվականի ամռանը կրկին Եդեսիայում էր, սակայն շուտով պարզվեց, որ քեռին շատ դժգոհ է զարմիկի գործողություններից և իր ազատման, և գործերի ընդհանուր վարման համար, և հատկապես այն հարցում, որ վերջին տարիներին Եդեսիայում չափից դուրս էին ուժեղացել պաշտոնական Աստիոքի դիրքերը, դե իսկ Տանկրեդ Տերենտացին էլ իր հերթին ոչ մի կերպ տրամադրված չէ սեփական կոմսություն վերադարձած Բալդուին Բուրգցուն հետ տալ իշխանությունը Եդեսիայում: Ավելին, այս ճանապարհին Տանկրեդ Տերենտացին, առաջնորդվելով իրական քաղաքականության դասական կանոններով, դաշնակցության մեջ մտավ Հալեպի էմիրության էմիր Ռիդվանի հետ, որն իր հերթին որևէ կերպ չէր ուզում սեփական տիրույթներում տեսնել Սելջուկյան կենտրոնական իշխանության ներկայացուցիչներից որևէ մեկին և հատկապես Ջավալին: Այս առումով հետաքրքիր է, որ Բալդուին Բուրգցուն էլ իր հերթին, կրկին իրական քաղաքականության կանոններին լրիվ համահունչ, աջակցություն ցույց տվեց Մոսուլի կառավարիչ Ջավալին, որը բնականաբար այրվում էր ինչպես ընդհանրապես խաչակիրների և հատկապես Տանկրեդ Տերենտացու կյանքը բարդացնելու, այնպես էլ Հալեպում երևալու բուռն ցանկությունից:

1108 թվականի սեպտեմբերին Հալեպի էմիրության (մոտ 1.000) և Տանկրեդ Տերենտացու գլխավորած Աստիոքի դքսության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը Թլպաշար ամրոցի ճ-մ-ում անորոշ ելքով ընդհարվեց Բալդուին Բուրգցու, ինչպես նաև Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության (մոտ 1.000) բանակի ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 200) հետ<sup>1</sup>: Դրանից կարճ ժամանակ անց կողմերը իրար եկան մեկ այլ և ավելի վճռական մի ընդհարումում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1108 իրադարձություններ – Թլպաշար ամրոցի ճ-մ<sup>2</sup>

Տանկրեդ Տերենտացու գլխավորած Աստիոքի դքսության (մոտ 3.000, որից 1.000 հեծյալ) և Հալեպի էմիրության (3.000, որից 1.000 հեծյալ) միացյալ բանակը մոտեցավ Բալդուին Բուրգցու, Ժուլին Կուրտունեացու ու Ջավալիի գլխավորած Եդեսիայի կոմսության (մոտ 500, այդ թվում մոտ 100 հայ), Վասիլ Գող Կամսարականի (3.800, որից 800 հեծյալ, 1.000 և վարձկան պաճինականներ) և Սելջուկյան սուլթանության (5.000) միացյալ բանակին: Ճակատամարտից առաջ Տանկրեդ Տերենտացին և Ժուլին Կուրտունեացին կարճատև հանդիպում ունեցան, սակայն չկարողացան համաձայնության գալ, ընդ որում այդ հանդիպումը կասկածներ առաջացրեց Ջավալիի մոտ, որ այս ամենը կարող է իր դեմ ուղղված լինել:

1 փուլ – Կողմերը ողջ ճակատով անցան հանդիպակաց հարձակման: Բռնկվեց ու բավականին երկար շարունակվեց համառ մարտ, որից հետո կողմերը վերադարձան ելման դիրքեր:

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռշայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 14; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 266; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 10, գլուխ 36-37; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 11, գլուխ 8; իբն ալ-Ֆուլկատ «Պատմություն»; Զենալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:



II փուլ – Որոշ ժամանակ անց կողմերը կրկին ողջ ճակատով անցան հանդիպակաց հարձակման, սակայն, այս անգամ ևս որևէ արդյունքի չհասնելով, վերադարձան ելման դիրքեր:

III փուլ – Կողմերը երրորդ անգամ անցան հանդիպակաց հարձակման, որի ընթացքում Տանկրեդն ու Ժուլիենը ընդհարվեցին մենամարտում: Տանկրեդը գետին տապալեց Ժուլիենին, որի հետ ընկավ նաև նրա դրոշը: Դրանից կարճ ժամանակ անց, սակայն, Տանկրեդի հետ ընդհարվեց արդեն գետնից Ժուլիենի դրոշը ճանկած ու այն կրկին պարզած Վասիլ Գոդ Կամսարականը, որը, նույն այդ դրոշի ձողով ծանր հարված հասցնելով Տանկրեդին, այս անգամ արդեն ինքը նրան տապալեց գետին: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ Բալդուին Բուրգոն բանակը, մինչ այդ տեսնելով Ժուլիենի ընկնելն և նրա դրոշի տապալվելը, խուճապի մատնվեց ու աստիճանաբար սկսեց նահանջել:

IV փուլ – Ջավալին, որը մինչ այդ էլ կասկածով էր վերաբերվում զարգացող իրադարձություններին, իր բանակով հարվածեց դաշնակից քրիստոնյաներին, ծանր կորուստներ պատճառեց նրանց և դիմեց փախուստի, ընդ որում ծանր կորուստներ կրած հաղթողներն իրենք էլ ի վիճակի չեղան հետապնդում կազմակերպել:

Հայերը կորցրին մոտ 1.500, դաշնակիցները՝ մոտ 1.700, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր: Բալդուին Բուրգոնի ապաստանեց Արևանդան ամրոցում<sup>1</sup>, իսկ Ժուլիենը ամրացավ Թյաշար ամրոցում:

Վերջին ընդհարումը, որը իրական քաղաքականության մի իսկական հաղթահանդեսի օրինակն էր իդեալական քաղաքականության նկատմամբ, իրական խնդիրների լուծմանն այնուհանդերձ այդպես էլ չբերեց, թեև քաղաքական փոփոխությունների ցանկացած դեպքում հանգեցրեց: Թույլ էին հատկապես Ջավալիի դիրքերը, որն իր հերթին, սակայն, բանը հասցրեց նրան, որ սկսեց չենթարկվել նույնիսկ Մուհամմեդ Տափարին: Ստեղծված պայմաններում Ջավալիի դեմ պայքարելու համար Մուհամմեդ Տափարը ոտքի հանեց իր մեկ այլ զորավար Մավդուդին, որը, գերծ մնալով Մուսուլի ուղղակի գրոհից, այնուհանդերձ հաստատվեց քաղաքի մոտակայքում: Արդյունքում՝ 1109 թվականի օգոստոսին քաղաքի մի քանի ապստամբ աշխարհագորայիներ գրավեցին Մոսուլի դարպասները և բաց արեցին դրանք, ինչից հետո Մավդուդի բանակը քաղաք մտավ, իսկ Ջավալին էլ դիմեց փախուստի: Այսպիսով՝ Մոսուլի կառավարիչ հռչակվեց Մավդուդը (1109-1113), իսկ Մուհամմեդ Տափարն էլ, ներելով Ջավալիին, նրան նշանակեց Հաշիմյանների էմիրության դեմ պայքարող բանակի հրամանատար, թեև իրական արդյունք ապահովել Ջավալին այս անգամ ևս չկարողացավ:

Մավդուդի վերջնական և ամուր հաստատվելը Մոսուլում իր հերթին բերեց նրան, որ պաշտոնական Սպահանը ի վերջո հնարավորություն ստացավ համակարգված և հզոր հարվածներ հասցնել խաչակիրներին: Դա լինելու էր, սակայն, քիչ հետո, իսկ առայժմ, քանի դեռ Մավդուդը զբաղված էր իր գործերը կարգի գցելով, քրիստոնյաներին որոշեց հարված հասցնել Էլդագին, որը, այն բանից հետո, երբ 1108 թվականին կյանքից հեռացած Իբրահիմի փոխարեն Հիսն-Էթֆում կարողացավ հաստատել իրեն համակիր վերջինիս եղբայր Դաուդին (1108-1144), իրեն արդեն լիովին կարող էր համարել Արտուխյանների էմիրության գլխավոր առաջնորդը: Մինչև առաջ անցնելը միաժամանակ հարկ է նշել, սակայն, որ Էլդագիի հեղինակությունը սեփական էմիրության սահմաններից դուրս այնուհանդերձ շատերն էին վիճարկում և նրա ամենակատիվ հակառակորդների թվում էր Շահարմենների էմիրության հիմնադիր Էմիր Սուլեման ալ-Զուլեթին, ընդ որում վերջինս, կրկին մի կողմ թողնելով իդեալական քաղաքականությունը ու գերադասելով իրականը, ակտիվ միջոցառումներով պայքարում էր Էլդագիի ու նրա կողմնակիցների դեմ: Արդյունքում՝ 1109 թվականի հունվարին Սուլեման ալ-Զուլեթիի գլխավորած Շահարմենների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) պաշարեց Տիգրանակերտը և քաղաքում բռնկված սովի շնորհիվ նույն տարվա մայիսին էլ գրավեց այս քաղաքը Ինայանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 400)<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ Ինայանների էմիրությունը լուրջ հարված ստացավ, իսկ դա նշանակում էր, որ Էլդագիի դաշնակիցներից ևս մեկն, ի դեմս Իբրահիմի, թուլացավ:

<sup>1</sup> իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1109 սեպտեմբեր – խառանկի ճ-մ<sup>1</sup>

Բալդուին Բուրգուն ու Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000, այդ թվում Ապլասաթ Մամիկոնյանը) մոտեցան քաղաքին: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Արտուխյանների Եմիրության բանակը (8.080, որից 1.080 հեծյալ) դարանեց քաղաքի շրջակայքում:

I փուլ – Արտուխյանների Եմիրության բանակը անակնկալ հարձակում գործեց քաղաքի շրջակայքը ասպատակող քրիստոնյաների վրա, որի արդյունքում խաչակիրները, կորցնելով 150 ռազմիկ, դիմեցին փախուստի:

II փուլ – Միայնակ մնացած Հայ ռազմիկները Ապլասաթի անձնական ղեկավարությամբ հակահարձակման անցան հաջողությունը զարգացնել փորձող հակառակորդի ուղղությամբ և, ճեղքելով վերջինիս դասավորությունը, խուճապի մատնեցին նրան:

III փուլ – Մարտադաշտ վերադարձած խաչակիրները կրկին մտան մարտի մեջ, որից հետո թշնամին վերջնական պարտություն կրեց:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000 զինվոր, այդ թվում ձեռքից վիրավորվեց Ապլասաթ Մամիկոնյանը, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

1109 թվականի հուլիսի 12-ին երկարատև պաշարումից հետո խաչակիրներին ի վերջո հաջողվել էր գրավել Տրիպոլիսը, որը վերածվեց կոմսության կենտրոնի, իսկ նորաստեղծ այդ կոմսության առաջին կոմս էլ հռչակվեց Նույն այդ պաշարումը սկսած, սակայն 1105 թվականի հունիսի 22-ին մահացած Ռայմոնդ Տուլուզցու որդի Բերտրան Տուլուզցին (1109-1112), ընդ որում նա այդ արեց այն բանից հետո, երբ Տրիպոլիսի գրավման իրական կազմակերպիչ, Ռայմոնդ Տուլուզցու քրոջորդի և զինակից Գիյոմը պաշարման հենց ամենավերջում նետի պատահական կամ գուցե ոչ այնքան պատահական հարվածից սպանվեց: Այսպես թե այնպես, սակայն Տրիպոլիսի կոմսության կոմս Բերտրանը առանձնակի հատկանիշներով աչքի չընկնող մի անձնավորություն էր, որը, ընդամենը միայն ավելի անգույն տարբերակով, կրկնում էր իր անկառու հորը:

1110 թվականի գարնանը Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) Սելջուկյան սուլթանության բանակից (մոտ 500) անակնկալ հարվածով գրավեցին Շամշուղե ամրոցը<sup>2</sup>: Արդյունքում՝ Գուզարթի հյուսիս-արևելքը ընկավ Զարթլիի թագավորության տիրապետության տակ, իսկ Օրբելյանները հաստատվեցին կրկին վերականգնված Զարադուռի իշխանությունում: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, 1110 թվականի Նույն գարնանը Զարթլիի թագավորության բանակը ասպատակեց Գանձակի շրջակայքը և նահանջեց՝ խուսափելով Սելջուկյան սուլթանության առաջխաղացած բանակից (200.000)<sup>3</sup>:

### Գլուխ 19 Հակախաչակրաց I արշավանքը

1110 թվականի մարտից մինչև մայիս Բալդուին I Բուլոնացու գլխավորած Երուսաղեմի թագավորության բանակը (մոտ 25.000), ինչպես նաև Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 100) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10) Ամմարյանների Եմիրության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Բեյրութը, որից հետո պաշարեցին

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> «Զարթլի-Ցիլովերա», Անանուն «Դավիթ արթայից-արթայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

<sup>3</sup> Սադր-Էդ-Դին ալ-Ֆուսեյլի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 29:

Սիդոնը: Շուտով, սակայն, հյուսիսից ստացվող կարևոր լուրերի պատճառով գերադասելով հաշտություն կնքել և ստանալով խոշոր փրկագին, վերջիններս նահանջեցին<sup>1</sup>:

Իրոք, հենց այս ժամանակ Մավդուդն ի վերջո կարողացել էր կարգի գցել իր ուժերը և մահմեդականները սկսել էին իրենց հակախաչակրաց I արշավանքը: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ Մոսուլի կառավարիչը կարողացել էր մեկ դաշինքում ի մի բերել նաև իրար ատող Արտուխյանների եմիրության եմիր Էլդագին և Շահարմենների եմիրության եմիր Սուբման ալ-Զուբբին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 1110 մայիսի 3 - հուլիսի վերջ – Եդեսիայի ճ-ւթ

Մավդուդի, Էլդագիի, Սուբման ալ-Զուբբիի, Իբրահիմի և Թողան-Արսլանի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության, ինչպես նաև Արտուխյանների, Շահարմենների, Ինայանների ու Արզնի եմիրությունների միացյալ բանակը (100.000), ասպատակելով քաղաքի շրջակայքը, պատրաստվեց պաշարել այն Բալդուին Բուրգուն գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500): Իր հերթին Բալդուին Բուրգին, տեղեկանալով թշնամու առաջխաղացման մասին Ժուլին Կուրտունեացուն ուղարկեց դեռևս Բեյրութի և Սիդոնի մոտ գտնվող Բալդուին I Բուլունացու մոտ՝ նկարագրելով նրան իրավիճակը ու խնդրելով շտապ օգնության հասնել:

I փուլ – Մայիսի 3-ին հակառակորդի բանակը սկսեց քաղաքի պաշարումը: Միաժամանակ, տեղեկանալով ստեղծված իրավիճակի մասին, Բալդուին I Բուլունացու գլխավորած Երուսաղեմի թագավորության (մոտ 30.000), Տանկրեդ Տերենտացու, Ռիչարդ և Ռոջեր Սալերնացիներին գլխավորած Անտիոքի դքսության (մոտ 20.000), Բերտրան Տուլուզցու գլխավորած Տրիպոլիսի կոմսության (մոտ 5.000), ինչպես նաև Վասիլ Գող Կամսարականի (մոտ 5.000) ու Աբլղարիբ Պահլավունու (մոտ 500) միացյալ բանակը սկսեց շարժվել դեպի հյուսիս՝ ի վերջո ուժերը կենտրոնացնելով Սամուսաուն: Իր հերթին, արդեն հուլիսի սկզբին, իմանալով քաղաքին մոտեցող քրիստոնյաների միացյալ բանակի առաջխաղացման մասին, մահմեդականների միացյալ բանակը առժամանակ նահանջեց խառան, որտեղ վերջինիս միացավ նաև Տուղ-Թեգինի գլխավորած Բուրյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 15.000):

II փուլ – Հուլիսի վերջին, ցանկանալով խուսափել հակահարձակման անցած մահմեդականների միացյալ բանակից և բավարար ուժեր չունենալու պատճառով վտանգավոր համարելով քաղաքի հետագա պաշտպանությունը, Եդեսիայի կոմսության ղեկավարությունը վճռեց սեփական բնակչության հետ հեռացող հիմնական բանակի ուղեկցությամբ նահանջել Եփրատի աջ ափ՝ բուն քաղաքում թողնելով հայերից կազմված կայազոր: Նահանջը, սակայն, իրականացվեց ծայրահեղ անկազմակերպ ձևով, ինչից օգտվելով էլ ասպատակելով Եփրատին մոտեցած թշնամու բանակը թույլ տվեց քրիստոնյաների բանակին անցնել գետի աջ ափ, որից հետո անցավ անակնկալ հարձակման և կոտորեց անցումը դեռևս չսկսած ու Եփրատի ձախ ափում մնացած խաղաղ բնակչությանը:

III փուլ – Մահմեդականների միացյալ բանակը մինչև հուլիսի վերջ պաշարեց քաղաքը, որից հետո, հիմնովին ասպատակելով շրջակայքը, նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցները՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր: Չոհվեց մոտ 30.000 խաղաղ բնակիչ:

<sup>1</sup> Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 11, գլուխ 15-17; Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 37: Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; Հեթում II «Տարեգրություն»:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 66; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 267, 268; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 11, գլուխ 16, 18-25; Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 37; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 11, գլուխ 7; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

Հակառակորդի հետ քաշվելուց հետո Երուսաղեմի թագավորության, Անտիոքի դքսության և Տրիպոլիսի կոմսության, ինչպես նաև Վասիլ Գող Կամսարականի ու Աբլղարի Դահլավունու բանակները հեռացան սեփական տիրույթներ, սակայն արդյունքը, հատկապես Եդեսիայի հայ բնակչության համար, ավելի քան ողբերգական էր: Իրոք, սրանով քաղաքի հայ բնակչությունը ծանր հարված ստացավ, ընդ որում դրանից հետո, թեև ընդհանուր թուլացման հաշվին, սակայն խաչակիրների դիրքերը քաղաքում ավելի ամրացան՝ արդեն միանշանակ առաջնային դառնալով հայերի նկատմամբ:

Եդեսիայի համար պայթարի թեժ օրերին՝ 1110 թվականի մայիսի վերջին, Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց Անարզաբայի շրջակայքը և նահանջեց<sup>1</sup>: Նմանատիպ ևս մեկ հարձակում Իկոնիայի սուլթանության բանակը ձեռնարկեց 1110 թվականի աշնանը, երբ, ոտնատակ տալով Նույն Անարզաբայի շրջակայքը, կրկին հետ քաշվեց<sup>2</sup>:

Նույն այս ժամանակ 1110 թվականի հունիսին Դավիթ I Շինարարի գլխավորությամբ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Զարթլիի թագավորության բանակը (1.500) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) Թռեղքի ճ-մ-ում մեկօրյա համառ մարտում հետ մղեցին Սելջուկյան սուլթանության և Սալդուխյանների Էմիրության միացյալ բանակին (100.000), որը, պատրաստ չլինելով տևական դիմակայության, նահանջեց<sup>3</sup>: Այսպիսով՝ միանգամից երկու ճակատով հարված հասցնելու ռազմավարությունը, որը Մուհամմեդ Տափարը կիրառեց իր 200.000 հոգանոց բանակը երկու մասի բաժանելով, մնայուն ռազմաքաղաքական արդյունքի այդպես էլ չհասցրեց:

## Գլուխ 20

### Մերձավոր Արևելքում վերադարձը մանր պատերազմներին

Մավրուդի հետ քաշվելը թույլ տվեց քրիստոնյաների կրկին վերադառնալ տեղական հոգսերին: Արդյունքում՝ 1110 թվականի դեկտեմբերի կեսից մինչև 1111 թվականի հունվարի սկիզբ Տանկրեդ Տերենտացու, Ռիչարդ և Ռոջեր Սալերնացիների գլխավորած Անտիոքի դքսության բանակը (մոտ 30.000), ինչպես նաև Բալդուին Բուրգուն գլխավորությամբ Հալեպի շրջակայքն ասպատակած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 3.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Հալեպի Էմիրության բանակից (մոտ 500) գրավեցին Թերեպը (Հալեպից մի քանի կմ արևմուտք) և, ստանալով հնազանդության երաշխիքներ, նահանջեցին<sup>4</sup>: Հաջորդ տարին բացվեց ավելի շատ խորհրդանշական մի իրադարձությունով:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1111 զարուն – Կիզիստրա ամրոցի գրավումը<sup>5</sup>

Թորոս Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 1.000) պաշարեց ամրոցը Մանդալե եղբայրների կայազորից (մոտ 300), ընդ որում ամրոցը հանձնելու կապակցությամբ սկսված բանակցությունները ավարտվեցին անհաջողությամբ:

I փուլ – Հայկական բանակը թշնամու զգոնությունը բթացնելու նպատակով լքեց դիրքերը և, ցուցադրաբար հեռանալով ամրոցից, գիշերը արագորեն հետ վերադարձավ ու աննկատ դիրքեր զբաղեցրեց ամրոցի մոտակայքում:

II փուլ – Հաջորդ օրը վաղ առավոտյան Հայկական բանակը, օգտվելով այն բանից, որ ամրոցի դռները բացվել են և կայազորի ռազմիկները ելումուտ են անում, անակնկալ գրոհով գրավեց ամրոցը: Մանդալե եղբայրները պատասպարվեցին ամրոցի գլխավոր աշտարակում:

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3:

<sup>3</sup> «Զարթլիս-Ցիսովրեբա», Անանուս «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»:

<sup>4</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 14:

<sup>5</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վահրամ Ռաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 66; Հեթում Պատմիչ «Ռուբինյաց ազգի պատմություն»; Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Հովհաննես Դարդել «Ժամանակագրություն Հայոց», գլուխ 8:

III փուլ – Հայ ռազմիկները, այրվող նետերով այրելով գլխավոր աշտարակի դարպասը, գրավեցին այն:

Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր: Մանդալե եղբայրները գերվեցին և սպանվեցին:

Այսպիսով՝ Թորոս Ռուբինյանին մի կարևոր ամրություն բաժին հասավ, սակայն, թերևս, ավելի կարևոր էր այն, որ նա հետ խլեց Գագիկ II-ի դրոշն ու սպառնազինությունը՝ տեղափոխելով դրանք իր նստավայր Վահկա: Միաժամանակ 1111 թվականի գարնանը Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) Վասիլ Գոդ Կամսարականի (մոտ 3.000) և վերջինիս օգնության եկած Անտիոքի դքսության (մոտ 1.000) միացյալ բանակից գրավեց Ջեյհուն գավառը (Անդրեփրատյան Ծոփքի արևմուտք)<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ Ֆաթիմյանների խալիֆությունում արդեն հեղինակության զգալի կորուստ արձանագրած Աֆդալը այնուհանդերձ մի հաջողություն արձանագրեց:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանհին մեջբերման տեսքով.

#### 1111 մայիս – Ասկալոնի գրավումը<sup>2</sup>

Վեզիր Շահնշահ Հայի գլխավորած Ֆաթիմյանների խալիֆության (մոտ 30.000) և Հայկական (մոտ 6.000, այդ թվում Ալի Ահմեդը, Ջաֆարը և Կոնստանդին Հայը) միացյալ բանակը, ցույց տալով, թե իբր արշավում է դեպի Երուսաղեմի թագավորություն, սակայն իրականում նպատակ ունենալով անակնկալ բերել Ամմարյանների Էմիրության բանակին (մոտ 1.000), մոտեցավ Ասկալոնին: Դրանից հետո Աֆդալը իր մոտ հրավիրեց Ամմարյանների Էմիրին, սակայն վերջինս հրաժարվեց ներկայանալ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Ֆաթիմյանների վեզիրը, ցանկանալով բթացնել հակառակորդի զգոնությունը, իր բանակով նահանջեց: Միաժամանակ Աֆդալին հաջողվեց պատրանք ստեղծել, թե սեփական բանակի Հայկական մի ջոկատ (մոտ 700) ապստամբել է և չի ենթարկվում իրեն:

I փուլ – Առերես ապստամբած Հայկական ջոկատը հեռացավ Աֆդալի բանակից և, շահելով Ամմարյանների Էմիրի վստահությունը, մտավ քաղաք:

II փուլ – Հայկական ջոկատը անակնկալ հարձակվեց քաղաքի կայազորի վրա և, պարտության մատնելով վերջինիս, գրավեց քաղաքը:

Հայերը կորցրին մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր: Ասկալոնն ընկավ Ֆաթիմյանների խալիֆության տիրապետության տակ:

### Գլուխ 21

#### Հակախաչակրաց II արշավանքը

Մերձավոր Արևելքի տարվա իրադարձությունը, սակայն, միանշանակ հակախաչակրաց հերթական արշավանքն էր, որը Մավդուդը կազմակերպեց արդեն ամռանը: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ այժմ առկա էր հատկանշական, սակայն մեծապես աննկատ մի լրացում՝ հարված հասցնող Էմիրությունների շարք լրացվել էր քրդերին ներկայացնող, Ուրմիա լճի հարավում զգալի տիրույթներ ունեցող և արմատներով դեպի Ռավվադյանները գնացող Ահմեդալիների Էմիրությունով, որի առաջին Էմիր էր հռչակվել Ահմեդալին (1111-1116):

1111 թվականի հունիսի սկզբին Մավդուդի, Էլդագիի, Սուբման ալ-Քուլթեբիի, Իբրահիմին հաջորդած Նրա որդի Աբու-Մանսուրի (1110-1142), Ղզիլ-Արսլանի և Ահմեդալիի գլխավորությամբ խառանից արշաված Սելջուկյան սուլթանության, ինչպես նաև Արտուխյանների, Շահարմենների, Ինալյանների, Արզնի ու Ահմեդալիների Էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 80.000) Եդեսիայի կոմսության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 500) գրավեց Թկուրան ու Գոտեթիլ ամրոցները (Եդեսիայից մոտ

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 11; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 11, գլուխ 35, 37:

80 կմ հյուսիս-արևելք)<sup>1</sup>, որից հետո 1111 թվականի հունիսի 13-ից մինչև հուլիսի 28 ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Թլպաշար ամրոցը, ընդ որում հակառակորդն ի վերջո նահանջեց միայն խոշոր փրկագին ստանալուց հետո<sup>2</sup>: 1111 թվականի հունիսի կեսին մահմեդականների միացյալ բանակը Եդեսիայի կոմսության բանակից պաշարեց, սակայն չկարողացավ գրավել Ջուլման ամրոցը<sup>3</sup>, իսկ 1111 թվականի հունիսի վերջին էլ պաշարեց արդեն բուն Եդեսիան՝ ի վերջո, սակայն՝ կրկին առանց որևէ հաջողության<sup>4</sup>: Նույն արդյունքը գրանցվեց նաև Սրուճի մոտ, որի պաշարումը եղավ 1111 թվականի հուլիսի սկզբին<sup>5</sup>: Իրոք, դատելով ըստ ամենայնի, քրիստոնյաները, հիանալի հասկանալով, որ բաց դաշտային ճակատամարտում որևէ հնարավորություն չունեն հետ մղելու հակառակորդի հեղեղը, ամենից առաջ ապահովել էին ամուր ամրոցային պաշտպանություն՝ մի ռազմավարություն, որն իրեն արդարացրեց:

1111 թվականի հուլիսի կեսին Տանկրեդ Տերենտացու, Ռիչարդ և Ռոջեր Սալերնացիների գլխավորած Անտիոքի դքսության ու Բերտրան Տուլուզցու գլխավորած Տրիպոլիսի կոմսության միացյալ բանակը (մոտ 15.000), ինչպես նաև Բալդուին Բուրգցու և Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) ասպատակեցին Յալեպի շրջակայքը, որից հետո շարժվեցին դեպի Շեյզար<sup>6</sup>: 1111 թվականի հուլիսի վերջին շրջակայքը ողողած մահմեդականների միացյալ բանակը ևս մեկ փորձ կատարեց գրավել Եդեսիան, սակայն, մատնվելով անհաջողության, ինքն էլ շարժվեց Շեյզարի ուղղությամբ<sup>7</sup>:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1111 օգոստոսի վերջ - սեպտեմբերի սկիզբ – Շեյզար ամրոցի ճ-մ<sup>8</sup>

Մավրուդի, Էլզագիի, Սուբման ալ-Քուրթիի, Աբու-Մանսուրի, Ղզիլ-Արսլանի և Ահմեդալիի գլխավորությամբ Եդեսիայից դեպի հարավ շարժված Սելջուկյան սուլթանության, ինչպես նաև Արտուխյանների, Շահարմենների, Ինալյանների, Արզնի ու Ահմեդալիների Էմիրությունների միացյալ ուժերից առանձնացած Սելջուկյան սուլթանության, ինչպես նաև այդ ժամանակ վերջինիս միացած Բուրյանների աթաբեկության միացյալ բանակը (մոտ 20.000) մոտեցավ Օրոնտես գետի ափին տեղակայված Տանկրեդ Տերենտացու, Ռիչարդ և Ռոջեր Սալերնացիների գլխավորած Անտիոքի դքսության ու Բերտրան Տուլուզցու գլխավորած Տրիպոլիսի կոմսության ճամբարած միացյալ բանակին (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 2.000)՝ կտրելով քրիստոնյաներին ջրից:

I փուլ – Օգոստոսի վերջից սեպտեմբերի սկիզբ տեղի ունեցան մանր մարտեր, որոնց արդյունքում քրիստոնյաների վիճակն աստիճանաբար սկսեց վատանալ:

II փուլ – Սեպտեմբերի սկզբին քրիստոնյաները փորձեցին վճռական հարձակման անցնել իրենց դիրքերից ներքև տեղակայված թշնամու բանակի ուղղությամբ, սակայն, դավաճանից իմանալով այս մասին, մահմեդականների բանակն ինքը անակնկալ

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության»:

<sup>2</sup> Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 11, գլուխ 36, 38; Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 38; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 11, գլուխ 16; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 14; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության»:

<sup>3</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3:

<sup>4</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության»; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 14; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>5</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>6</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեպի պատմության հատընտիր»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>7</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>8</sup> Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 11, գլուխ 39-42; Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 38; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 11, գլուխ 16; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 14; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեպի պատմության հատընտիր»; իբն Մունկիզ «Խորհուրդների գիրք»:

հարձակումով ներխուժեց քրիստոնյաների ճամբար, թալանեց այն, իսկ հետո էլ պարտության մատնեց նրանց հիմնական ուժերին, որոնք միայն մեծ դժվարությամբ վերադարձան ելման դիրքեր:

III փուլ – Այլևս անհեռանկար համարելով մարտի շարունակությունը՝ քրիստոնյաները լքեցին իրենց ճամբարը և, հետ մղելով թշնամու բանակի մանր հարձակումները, ի վերջո պատսպարվեցին Աստիոքում<sup>1</sup>: Իր հերթին, սակայն, հաշվի առնելով, որ Ահմեդալիների և Շահարմենների էմիրությունների միացյալ բանակն արդեն հեռանում է Ասորիքից, իսկ Յալեպի էմիրությունն էլ այդպես էլ իրական միջոցներ չի ձեռնարկում աջակցելու ընթացող մարտական գործողություններին, Սելջուկյան սուլթանության բանակը վերադարձավ Մոսուլ, իսկ մնացածներն էլ դարձան իրենց տեղերը:

Յայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Նախորդ տարվա համեմատ ավելի լավ Նախապատրաստված հարվածը մահմեդականներին այս անգամ ևս այնուհանդերձ էական հաջողություն չապահովեց, ընդ որում արդեն իր ողջ մերկությամբ պարզ դարձավ նաև խնդիրների խնդիրը՝ տեղական մահմեդական իշխանությունները որևէ կերպ չահագրգռված չէին հետևելու իդեալական քաղաքականության կանոններին և առաջնորդվում էին իրական քաղաքականության կոնկրետ հրամայականով, ինչն էլ հենց ապահովեց, օրինակ, այն հանգամանքը, որ Յալեպի էմիրությունը ընդհանրապես չմիացավ Մոսուլի կառավարչի բանակին, իսկ մյուս էմիրներն էլ, որոնք այնուհանդերձ ներկա էին, գործում էին առանց որևէ եռանդի՝ միաժամանակ ունենալով նաև ներքին լուրջ տարաձայնություններ:

Ասվածի առումով, ըստ էության մանր, սակայն հատկանշական մի տեսարան՝ այն բանից հետո, երբ մահմեդական միացյալ բանակի տարրերը վերադառնում էին ելման դիրքեր, իսկ Շահարմենների էմիրության էմիրն էլ հենց այդ ժամանակ հանկարծամահ եղավ, այս պայմաններում, նույնիսկ դույզն իսկ չհարգելով երեկվա զինակցի հիշողությունը, բայց փոխարենը հիշելով հին մրցակցությունը և վրեժ լուծելով այն բանի համար, որ Սուլեման ալ-Քուլթեին Նախորդ տարի սուլթանի մոտ հաջողությամբ չարախոսել էր Արտուխյանների հարցով ու հասել էր Էլդագիի եղբորորդի Բալակի ձերբակալմանը, Էլդագին 1111 թվականի սեպտեմբերին հենց սեփական Մարդինի մոտ էլ ռազմական ուղղակի հարձակմամբ փորձ կատարեց տիրել ինչպես Շահարմանների արդեն հանգուցյալ էմիրի ունեցվածքին, այնպես էլ նաև՝ Նրա դիակին: Ու, թեև այս կոպիտ ոտնձգությանը Շահարմենների էմիրության ռազմիկները նոր էմիր, Սուլեման ալ-Քուլթեիի որդի Իբրահիմի (1111-1127) գլխավորությամբ ի վիճակի եղան հաջող դիմադրություն կազմակերպել, սակայն երևույթն ինքնին խոսուն էր<sup>1</sup>: Եվ այսպես, հիշատակված խնդիրների խնդիրը, որը առկա էր լինելու նաև հետագա տարիներին ու աստիճանաբար սրվելու էր, պաշտոնական Սպահանին հաղթահարել այդպես էլ չհաջողվեց: Նույն այս ժամանակ, սակայն, իր հերթին սրվեց իրավիճակը նաև քրիստոնեական և մահմեդական աշխարհի հատման մեկ այլ կետում, ի դեմս Բյուզանդական կայսրության և Խլիճ-Արսլանի մահից հետո այդպես էլ ուշքի չեկող Իկոնիայի սուլթանության շահերի բախման հատվածի:

## Գլուխ 22

### Բյուզանդական կայսրության ակտիվության սկիզբը Արևելքում

Իրոք, Խլիճ-Արսլանի անփառունակ ջախջախումից հետո նույնիսկ Նրա եղբայր Մելիք-Շահն և որդիներ Մասուդն ու Արաբն էին գերության մեջ հայտնվել, ընդ որում առաջինն ու վերջինը գտնվում էին Սպահանում, իսկ երկրորդը՝ Դանիշմանյանների էմիրությունում: Եվ ահա Մուհամմեդ Տափարը, ցանկալով պայքար մղել փոքրասիական տեղայնականության դեմ, ամբողջ երեք տարի իր մոտ պահեց Մելիք-Շահին ու Արաբին, սակայն շուտով պարզվեց, որ այդ հանգամանքը ի վերջո ոչ թե ամրացնում է պաշտոնական Սպահանի դիրքերը Իկոնիայի սուլթանության տարածքում, այլ՝ ընդհակառակը, և համառելն ընդամենը կարող է բերել նրան, որ այս կարևոր երկրամասը կանցնի այլ ուժերի տիրապետության տակ: Արդյունքում՝ 1110

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

թվականին Մուհամմեդ Տափարը ազատ արձակեց Խլիճ-Արսլանի եղբորը և ոչ միայն Իկոնիայի սուլթանության սուլթան հռչակեց Մելիք-Շահին (1110-1116), այլև զգալի ռազմական աջակցության հետ միասին վերջինիս իր տիրույթներ ուղարկեց: Իկոնիայի սուլթանության նոր սուլթանը, սակայն, տարված արևելքում իր տեսած սելջուկյան գերիշխանության արդեն մեծապես ժամանակավրեպ գաղափարներով, նոր տիրույթներում բանն ի վերջո հասցրեց նրան, որ Իկոնիայի հագիվ միայն ոտքի կանգնող սուլթանությունը ռազմական գործողությունների մեջ ներթաշվեց Բյուզանդական կայսրության դեմ, ռազմական գործողություններ, որոնք սկսեցին զարգանալ զուգահեռ Մերձավոր Արևելքում քրիստոնյաների ու մահմեդականների միջև մղվող ընդհանուր պայքարին:

1111 թվականի սեպտեմբերի կեսին Եվմաթիոս Թիլոկալոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) Լամպասկոսի ճ-մ-ում հաղթեցին Իկոնիայի սուլթանության ասպատակող բանակին (մոտ 10.000)<sup>1</sup>, որից հետո կարճ ժամանակ անց 1111 թվականի հոկտեմբերին նույն Եվմաթիոս Թիլոկալոսը Կելվիանայի ճ-մ-ում (Փոքր Ասիայի արևմուտք, Ֆիլադելֆիայի մոտ) անակնկալ գիշերային հարձակումով ևս մեկ հաղթանակ տարավ Ֆիլադելֆիայի (Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմուտք) մոտից առաջխաղացած Իկոնիայի սուլթանության հիմնական բանակից (24.000) առանձնացած, առաջխաղացած ու ճամբարած հակառակորդի առաջին բանակի (10.000) նկատմամբ<sup>2</sup>: 1111 թվականի հոկտեմբերին Եվմաթիոս Թիլոկալոսը Մենանդրոս գետի ճ-մ-ում պարտության մատնեց հակառակորդի ևս մեկ բանակի (14.000)<sup>3</sup>: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, 1111 թվականի նոյեմբերին Գեորգիոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 7.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 70) քաղաքի ապստամբած կառավարիչ Միթայել Ամաստրիսացու բանակից (մոտ 1.000) պաշարեցին Ակրոյինոնը և 1112 թվականի փետրվարին ի վերջո ստիպեցին վերջինիս հանձնվել<sup>4</sup>: Հաջողությանը կայսրության ռազմական մեքենայի կողմում եղավ նաև հետագայում, երբ 1112 թվականի զարնանը Կոնստանդին Գավրասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին Իկոնիայի սուլթանության բանակին (մոտ 15.000) Կելվիանայի ճ-մ-ում<sup>5</sup>:

## Գլուխ 23

### Հակախաչակրաց III արշավանքը և հայ-նորմանական հարաբերությունները

1112 թվականի սկզբին, կրկին իրական քաղաքականության սահմաններում, սրվեցին Տանկրեդ Տերենտացու և Վասիլ Գոդ Կամսարականի հարաբերությունները: Ընդհանրապես ասած, իրոք, կյանքը ցույց էր տվել, որ հայերն, իր նրբություններով հանդերձ, բայց ավելի լավ հարաբերություններ էին հաստատել ամենից առաջ հենց Ֆրանսիական խմբակցության հետ, այն դեպքում, երբ հարաբերությունները Նորմանական խմբակցության հետ կրում էին ակնհայտ բացասական բնույթ: Կարելի է ենթադրել, որ այս հարցում ամենից առաջ իր բացասական դերակատարությունն ունեցավ այն հանգամանքը, որ, դեռևս նախորդ հարյուրամյակում, Բյուզանդական կայսրության բանակում հենց հայերն ու նորմաններն էին միմյանց հետ վիճարկում ռազմական առաջնայնության հարցը և այս մրցակցությունն իր ազդեցությունն էր ունենում նաև այժմ: Չէր կարող իր դերակատարությունը չունենալ նաև այն հանգամանքը, որ Նորմանական խմբակցության գլխավոր տիրույթ հանդիսացող Անտիոքում ավանդականորեն չէին սիրում հայերին և հույներին իրոք հաջողվել էր տեղի տիրակալ Նորմաններին որոշակի հակահայականություն ներշնչել, ընդ որում դա այն բանի ֆոնին, որ արդեն Ֆրանսիական խմբակցության առաջնային տիրույթներից մեկը հանդիսացող Եդեսիայում գերիշխում էին հենց հայերը: Եվ վերջապես կար նաև Կիլիկիայի խնդիրը, որը իր ձեռքում պահել Նորմաններին ոչ մի

<sup>1</sup> Աննա Կոմենոս «Ալեքսիական», գիրք 14, մաս 1:

<sup>2</sup> Աննա Կոմենոս «Ալեքսիական», գիրք 14, մաս 1:

<sup>3</sup> Աննա Կոմենոս «Ալեքսիական», գիրք 14, մաս 1:

<sup>4</sup> Աննա Կոմենոս «Ալեքսիական», գիրք 14, մաս 3:

<sup>5</sup> Աննա Կոմենոս «Ալեքսիական», գիրք 14, մաս 3:



կերպ չէր հաջողվում, ընդ որում հայերը հենց անձամբ Տանկրեդ Տերենտացուն հակառակվել էին դեռևս արդեն հեռավոր 1097 թվականին, իսկ դրանից հետո էլ, ամեն հարմար առիթ օգտագործելով, դուրս էին մղում նորմաններին այդ երկրամասից: Այս առումով հատկանշական է, որ հարաբերությունների ջերմացմանը չնայած նաև այն հանգամանքը, որ հենց հայերն ու Վասիլ Գող Կամսարականն անձամբ էին հսկայական նյութական և ոչ նյութական ջանքեր ներդրել Բոհեմունդ Տերենտացուն գերությունից ազատելու հարցում: Եվ վերջապես անձամբ Տանկերդ Տերենտացուն ակնհայտորեն խոցել էր նաև այն հանգամանքը, որ հենց հայերն էին մի մեծ բիծ թողել նրա ասպետական հանրահայտ խիզախության փառքի վրա, երբ վերջին ընդհարումում Վասիլ Գող Կամսարականին հաջողվել էր վերջինիս տապալել նժույգից: Այսպես թե այնպես, սակայն հենց մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում բանը հասավ բացահայտ ռազմական բախման:

1112 թվականի գարնանը Վասիլ Գող Կամսարականի բանակը (մոտ 5.000) Անտիոքի դքսության բանակից (մոտ 700) գրավեց Հիսն-Մանսուր ամրոցը<sup>1</sup>, բայց 1112 թվականի նույն գարնանը Տանկերդ Տերենտացու, ինչպես նաև Ռիչարդ ու Ռոջեր Սալերնացիների գլխավորությամբ հակահարձակման անցած Անտիոքի դքսության բանակը (մոտ 10.000) Վասիլ Գող Կամսարականի բանակից (մոտ 500) իր հերթին գրավեց Ռաբան ամրոցը<sup>2</sup>, որից հետո 1112 թվականի նույն գարնանը պաշարեց Զեսունը, սակայն չկարողացավ այն գրավել<sup>3</sup>: Դրանից հետո սկսվեցին բանակցություններ, որոնց արդյունքում Ռաբան ամրոցը Հիսն-Մանսուր ամրոցի և այլ տարածքային զիջումների փոխարեն վերադարձվեցին Վասիլին:

Մինչ Վասիլ Գող Կամսարականը պայքարում էր քրիստոնյաների դեմ, սակայն, Ռուբինյանները ինդիրներ ունեին մահմեդականների հետ, երբ 1112 թվականի նույն գարնանը Թորոս Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 7.000) հետ մղեց իր տիրույթների ուղղությամբ առաջացող Իկոնիայի սուլթանության բանակին (մոտ 12.000), ընդ որում հայերից այլոց թվում գոհվեցին նաև Ապլասաթ Մամիկոնյանը և Տիգրան Զաջը<sup>4</sup>: Եվ վերջապես նույն այս ժամանակ, թեև ոչ այն չափի, ինչ նախորդ տարի էր և ավելի շատ սեփական ուժերով, սակայն հարված հասցրեց նաև Մոսուլի կառավարիչ Մավդուդը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 1112 հունիսի 15 - հունիսի 22 – Եղեսիայի ճ-մ<sup>5</sup>

Մավդուդի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) պաշարեց քաղաքը Բալդուին Բուրգուն գլխավորած Եղեսիայի կոմսության բանակից (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000):

I փուլ – Հունիսի 15-ին Թյալաշար ամրոցից առաջխաղացած Ժուլին Կուրտունեացու բանակը (մոտ 2.000), կեղծ ռազմերթ իրականացնելով Սոունի ուղղությամբ, անակնկալ փոխեց ուղղությունը և պարտության մատնեց իրեն հետապնդող թշնամու ջոկատին (1.500), որը կորցրեց 150 ռազմիկ, իսկ 8 ղեկավար էմիրներն էլ գերվեցին: Դրանից հետո Եղեսիայի մոտ գտնվող թշնամու հիմնական բանակը ուղղություն վերցրեց դեպի Սոուն, ինչից օգտվելով էլ, Ժուլինի բանակը սրընթաց երթով մտավ Եղեսիա:

II փուլ – Հունիսի 22-ին Սելջուկյան սուլթանության բանակը կրկին մոտեցավ քաղաքին: Այս պայմաններում սովի մատնված մի քանի դավաճան հայեր կապ հաստատեցին Մավդուդի հետ և նույն գիշեր էլ քաղաքի արևելյան աշտարակներից մեկը հանձնեցին նրան: Վերջինս զավթած աշտարակ մտցրեց մի ջոկատ (100), դրանից հետո անմիջապես զարգացրեց հաջողությունը և գրավեց մոտակա 2 աշտարակները ևս:

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 11:

<sup>4</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3:

<sup>5</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Պատմություն Սյրբոց»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 10; Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 270; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

III փուլ – Քրիստոնյաները ժոսլինի ու Բալդուինի անձնական ղեկավարությամբ անցան հակահարձակման և հետ գրավեցին աշտարակները, ընդ որում թշնամին կորցրեց 30 զինվոր:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր: Սելջուկյան սուլթանության բանակը թողեց քաղաքի պաշարումը և նահանջեց:

Այսպիսով՝ քրիստոնյաները հերթական անգամ հետ մղեցին հարվածը, սակայն վերջին իրադարձությունները վերջնականապես փչացրին քեռու և զարմիկի հարաբերությունները, ընդ որում առաջինը մշտապես մեղադրում էր երկրորդին նաև այն բանում, որ վերջինս բավականին եռանդուն չի եղել իրեն գերությունից հնարավորինս արագ ազատելու հարցում: Բալդուին Բուրգին և ժոսլին Կուրտունեացին այդպես էլ չկարողացան հաղթահարել իրենց տարաձայնությունները և արդյունքում ժոսլինը, զրկված Թլաշարի սենյորությունից, ի վերջո թողեց ամեն ինչ, տեղափոխվեց Երուսաղեմի թագավորություն և ծառայության անցավ Բալդուին I Բուլոնացու մոտ:

1112 թվականի հոկտեմբերի 12-ին կյանքից հեռացավ հայերի համար այդքան շատ բան արած Վասիլ Գոզ Կամսարականը, որին արժանի հետևորդ, դժբախտաբար, այդպես էլ չգտնվեց: Վասիլին հաջորդեց «Տղա» մականվանյալ Նրա որդեգիր Վասիլ Տղա Կամսարականը (1112-1115): Նոր այս իշխանը, սակայն, իր հոգևոր հոր թողած ժառանգությանը պատշաճ ձևով տեր կանգնելու համար չափազանց երիտասարդ էր և անփորձ, մանավանդ, որ դեռևս մլմլում էր վեճը այնպիսի փորձառու ու գիշատիչ մի տիրակալի հետ, ինչպիսին Տանկրեդ Տերենտացին էր, ընդ որում վերջինս իրոք իրեն սպասեցնել չտվեց:

Արդյունքում՝ 1112 թվականի հոկտեմբերի կեսից մինչև դեկտեմբերի կես Տանկրեդ Տերենտացու, ինչպես նաև Ռիչարդ ու Ռոջեր Սալերնացիների գլխավորած Անտիոքի դքսության բանակը (մոտ 9.000) պաշարեց Քեսունը և Հռոմկլա ամրոցը, սակայն չկարողացավ գրավել դրանք Վասիլի Գոզ Կամսարականի կնոջ բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000)<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ հակառակորդը պաշարեց նաև Բեհեսնի ամրոցը Վասիլի Գոզ Կամսարականի կնոջը ենթակա Կուրտիկի բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 500), սակայն, մատնվելով անհաջողության, ի վերջո տիրեց վերջինիս միայն այն բանից հետո, երբ Կուրտիկի վստահությունը նվաճած Կալամարի անունով եվրոպացի մի կին թունավորվելով սպանեց Նրան<sup>2</sup>: Իր հերթին շուտով, սակայն, Տանկրեդն ինքը վարակվեց տիֆով և ստիպված եղավ նահանջի հրաման տալ՝ Նույն թվականի դեկտեմբերի 25-ին իր այդքան սիրելի Անտիոքում այնուհանդերձ կնքելով սեփական մահկանացուն: Այս պայմաններում սկիզբ առան բանակցություններ, որոնց արդյունքում Վասիլ Գոզ Կամսարականի կինը Քեսունի փոխարեն, որպես Եդեսիայի կոմսության ենթակա, սկսեց իշխել Սամոսատում, Հռոմկլա ամրոցը անցավ Աբլղարի Դահլավունուն, իսկ Վասիլ Տղա Կամսարականն էլ շարունակեց իշխել Ռաբանում: Այսպիսով՝ իրական քաղաքականությունը նաև կարծես խորհրդանշական մի ավարտ հաղորդեց հայերի ու նորմանների հարյուրամյա մրցակցությանը, երբ երկու ազգերի փառապանծ տիրակալներից և ոչ մեկն էլ մյուսի դեմ պայքարում ոչ փաստացի հաջողության հասավ, ոչ էլ վայելեց մի որևէ հաղթանակի իրական ռազմաքաղաքական մի պտուղ:

## Գլուխ 24 Հակախաչակրաց IV արշավանքը

Տանկրեդ Տերենտացու մահը հերթական անգամ դրեց Անտիոքի դքսության տիրակալի հարցը, քանի որ Բոհեմունդ Տերենտացին, ինչպես արդեն ասվեց, մահացել էր դրանից դեռևս մեկ տարի առաջ, իսկ Նրա որդի Բոհեմունդն էլ Նույն այս ժամանակ ընդամենը միայն 5 տարեկան էր և, բացի այդ, նաև, վերջինս գտնվում էր Եվրոպայում: Արդյունքում՝ որոշվեց, կրկին ինսամակալության իրավունքով, Անտիոքի դքսության կառավարիչ հռչակել տեղական

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 11:

<sup>2</sup> Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

պայմաններին լավ ծանոթ և ռազմաքաղաքական գործնական լավ դպրոց անցած Ռոշեր Սալերնացուն: Այս առումով հետաքրքիր է, որ վերջինիս հայր Ռիչարդի թեկնածությունը մերժվեց՝ ամենից առաջ հաշվի առնելով Բալկանյան թերակղզում Բյուզանդական կայսրության դեմ մղվող պատերազմում նրա դրսևորած այն անփառունակ վարքագիծը, որը վերջինս թույլ էր տվել իր հորեղբոր որդի Բոհեմունդ Տերենտացու նկատմամբ: Այսպիսով՝ Անտիոքի դքսության տիրակալ հռչակվեց Ռոշեր Սալերնացին (1112-1119), իսկ Ռիչարդ Սալերնացուն էլ, որդու հովանու ներքո, որպես տիրույթ հանձնվեց Մարաշը:

1113 թվականի հունիսին Ամիր Ղազիի գլխավորած Դանիշմանյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Ապիրատ Զաջ Պահլավունու կայազորից (մոտ 1.000) պաշարեց Շովք ամրոցը (Միսլեփրատյան Շովք, Անձիտ գավառ, Շովք լճի արևմտյան ափի ժայռոտ թերակղզում), սակայն, չնայած այն բանին, որ Ապիրատն ընկավ մարտում, հետ չպարտվեց<sup>1</sup>: Մանր այս պատերազմներին, սակայն, կոչված էր շուտով վերջ տալու հերթական հակախաչակրաց արշավանքը, որը հենց նույն այս ժամանակ կազմակերպեց անդուլ Մավդուդը:

Իրոք, Մոսուլի եռանդուն կառավարիչը, հաշվի առնելով 1111 թվականի ընդհանուր առմամբ անհաջող փորձը, երբ իր հարվածային բանակը կանգ էր առել քրիստոնյաների ամրությունների առջև դեռևս հյուսիսում, այս անգամ որոշել էր, առաջանալով Հարավային Ասորիքով, հարված հասցնել ուղիղ Երուսաղեմի թագավորությանը: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հետաքրքիր է նաև ավելացնել, որ այս անգամ Մավդուդը հրաժարվել էր նախկին արշավանքներում իրեն դաշնակցած տեղական մահմեդական էմիրների օգնությունից և դաշնակցում էր, թերևս, միայն Բուրյանների աթաբեկության հետ, ընդ որում Տուղ-Թեգինն ինքը, որպես Երուսաղեմի թագավորության անմիջական հարևան, այս ամենից զերծ մնալ որևէ կերպ չէր կարող:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1113 հունիսի 28 - օգոստոսի վերջ - Սինարարի կամոքի ճ-մ (Պաղեստին, Տիվերդիսյան լճի մոտ)<sup>2</sup>

Մավդուդի և Տուղ-Թեգինի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության ու Բուրյանների աթաբեկության միացյալ բանակը (30.000, որից 7.000 հեծյալ) Հարավային Ասորիքից ներխուժեց Երուսաղեմի թագավորության տարածք: Իր հերթին, Բալդուին Բուրգուն կողմից ուղարկված հայ սուրհանդակներից տեղեկանալով այս մասին և ցանկանալով կանխել թշնամու առաջխաղացումը, Բալդուին I Բուլոնացին ու Տիբերիայի կոմսության կոմս Նշանակված Ժոսլին Կուրտունեացին, չսպասելով Անտիոքի դքսության և Եդեսիայի կոմսության ոտքի ելած բանակներին ու ցանկանալով միայն սեփական ուժերով հասնել թշնամու բանակը ջախջախողի փառքին, Երուսաղեմի թագավորության բանակի մի մասով (4.700, որից 700 հեծյալ) շարժվեցին վերջինիս ընդառաջ՝ հունիսի 28-ի օրվա վերջում պատրաստվելով ճամբարել թշնամու բանակի անմիջական հարևանությամբ:

I փուլ - Հունիսի 28-ի օրվա վերջում մահմեդական միացյալ բանակի առաջապահը (2.000 հեծյալ), որը պարեն ձեռք բերելու նպատակով ցրվել էր շրջակայքում, հայտնաբերեց հակառակորդին և, միավորելով ուժերը, անցավ հարձակման, ինչի արդյունքում բռնկվեց համառ մարտ: Թշնամին կորցրեց 310 զինվոր:

II փուլ - Արդեն ուշ գիշերով Երուսաղեմի թագավորության բանակին հաջողվեց հետ մղել հարձակումը և, անցնելով հակահարձակման, սկսել թշնամու բանակի հետապնդումը, որը սակայն երկար չտևեց, քանզի քրիստոնյաները ընկան հակառակորդի պատրաստած դարանը և, ենթարկվելով հակահարձակման, հետ շարտվեցին: Քրիստոնյաները կորցրին 1.530 ռազմիկ:

<sup>1</sup> Ներսես Շնորհալի «Չափածո գործեր»:

<sup>2</sup> Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 41; Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը», գիրք 12, գլուխ 9, 11, 12; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 11, գլուխ 19, 20; Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Դեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Բար-Յերեմես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

III փուլ – Հունիսի 29-ի առավոտյան քրիստոնյաներին մոտեցավ մահմեդականների հիմնական բանակը և վերսկսված մարտում ծանր պարտության մատնեց Երուսաղեմի թագավորության բանակին, ընդ որում Բալդուին I Բուլոնացին, մարտի ժամանակ երկաթյա լախտի հարված ստանալով թիկունքին, հազիվ փրկվեց և իր բանակի մնացորդներով պատսպարվեց Տիբերիայի լեռներում:

IV փուլ – Հուլիսի սկզբից մինչև օգոստոսի վերջ Սելջուկյան սուլթանության և Բուրյանների աթաբեկության միացյալ բանակը ցրվեց Երուսաղեմի թագավորության տարածքում ու ասպատակեց այն, ընդ որում այս ընթացքում Բալդուին I Բուլոնացուն ընդամենը միայն հաջողվեց դարանը գցել և պարտության մատնել Տյուրոսից առաջացած վերջինիս կայազորին (մոտ 1.000), որը փորձ էր կատարում օգտվել իրավիճակից:

V փուլ – Օգոստոսի վերջին Բալդուին I Բուլոնացուն հաջողվեց կենտրոնացնել սեփական թագավորության բոլոր ուժերը և, միացնելով իր բանակին (16.000) Ռոջեր ու Ռիչարդ Սալերնացիների գլխավորությամբ առաջխաղացած Անտիոքի դքսության (1.000, որից 400 հեծյալ) և հոր մահից հետո վերջինիս փոխարինած Պոնս Տուլուզցու (1112-1137) գլխավորած Տրիպոլիսի կոմսության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը, ինչպես նաև Բալդուին Բուրգցու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 300), շարժվել թշնամու բանակին ընդառաջ, սակայն ստեղծված պայմաններում հակառակորդի բանակ ղեկավարությունն ինքը հավաքեց ցրված ուժերը և հեռացավ Երուսաղեմի թագավորության տարածքից:

Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000<sup>1</sup>, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ քրիստոնյաները ծանր հարված ստացան և Մավդուդը այս անգամ պետք է, որ գոհ մնացած լիներ: Իրական քաղաքականության թելադրած կանոնները, սակայն, այս անգամ ևս, ու արդեն մի վերջին անգամ, նրա դեմ խաղացին:

Իրոք, Տուր-Թեգինը շատ էր վախճնում կենտրոնական իշխանության հաջողություններից, իսկ Մավդուդի վերջին հաղթարշավն էլ միայն ուժեղացրել էր այս անհանգստությունը: Արդյունքում՝ Բուրյանների աթաբեկը դավադիր համաձայնության մեջ մտավ Մավդուդի հետ սեփական հաշիվներն ունեցող Հաշիջյանների Էմիրության Էմիր Հասան իբն Սաբբախի հետ և 1113 թվականի հոկտեմբերի 2-ին Դամասկոսի հենց գլխավոր մզկիթից դուրս գալիս էլ երկու հաշիջյաններ դաշունահար արեցին ու սպանեցին Մավդուդին՝ զրկելով Մուհամմեդ Տափարին իր լավագույն զորավարներից մեկից: Մավդուդի անակնկալ մահը, որը, համենայն դեպս մահմեդականների շարքերում և գոնե առժամանակ, վերացրեց կենտրոնական իշխանության հավակնությունները առաջ տանող մի ակնառու անձնավորության, քրիստոնյաների դեմ մղվող պայքարում վերջիններիս այդքան պետքական մի դադար ապահովեց, քանի որ Մոսուլի նոր կառավարիչ նշանակված Բարսուխը (1113-1115), որը ժամանակին եղել էր դեռևս Հալեպի Էմիր Աղ-Սոնկուրի գուլամը, իր նախորդի կողմից մղվող քաղաքականությունը կյանքի կոչելու համար դեռևս զգալի ժամանակի ու ջանքերի կարիք ուներ, քանի որ տեղական ուժերն ավելի ու ավելի մեծ համառությամբ էին հակառակվում նրան: Մինչ տեղի էր ունենում այս ամենը, Ալեքսեյ I-ը, արդեն իսկ անհույս կերպով բաց թողած իրեն ընծեռնված պատմական հնարավորությունը, բայց կարծես ոգևորվելով մանր այն հաջողություններից, որոնց հասնում էր Իկոնիայի թուլացած սուլթանության դեմ պայքարում, շարունակում էր իր նույն այդ մանր պատերազմը Փոքր Ասիայի ծայր արևմուտքում:

## Գլուխ 25

### Մերձավոր Արևելքում հերթական վերադարձը մանր պատերազմների

Արդյունքում՝ 1113 թվականի ամռանը Նիկիայի դուքս Եվտաթիոս Կամիցայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (500, այդ թվում պածինակներ և ֆրանկներ) և նրա

<sup>1</sup> Ըստ Բար-Յեբրեոսի զոհվել են 1.300 հետևակայիններ, իսկ Սիժեբերայի շարունակողը հայտնում է 1.500 հետևակային զոհվելու մասին: Միաժամանակ իբն ալ-Կալանիսին հայտնում է, որ թշնամին քրիստոնյաները կորցրել են 2.000 հեծյալ և մեծ թվով հետևակայիններ, սակայն այս տեղեկությունը, այն բանի ֆոնին, որ քրիստոնեական այլ աղբյուրներից հայտնի է 30 հեծյալի զոհվելու մասին, կարող է մոտ լինել ճշմարտությանը միայն այն պայմանով, որ խոսքը գնա քրիստոնյաների ողջ բանակի կորստի մասին:

կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5) Ադրատայի ճ-մ-ում (Փոքր Ասիայի արևմուտք, Ռինդակես գետի ներքին հոսանքում) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Իկոնիայի սուլթանության հիմնական բանակի (50.000) մի մասին (մոտ 1.000), սակայն մի քանի օր անց ուժերը կենտրոնացրած թշնամին շրջապատեց ու պարտության մատնեց նրանց<sup>1</sup>: Դրանից հետո 1113 թվականի նույն ամռանը Ալեքսեյ I-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում պածիկներ և ֆրանկներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300, այդ թվում առաջապահի հրամանատար Կոնստանդին Գավրասը և Գեորգիոս-Լևոնը) Ակրոկայի ճ-մ-ում (Փոքր Ասիայի արևմուտք) ևս մեկ անգամ հաղթեցին Իկոնիայի սուլթանության բանակին (մոտ 40.000)<sup>2</sup>, իսկ 1113 թվականի նույն ամռանը ու նույն վայրում էլ կրկին հաղթանակ տարան սեփական վերջապահի վրա հարձակված հակառակորդի բանակի նկատմամբ<sup>3</sup>:

1114 թվականի ապրիլին, օգտվելով ընձեռնված դադարից և գործելով իրական քաղաքականության կողմից թելադրվող պահանջների սահմաններում, Բալդուին Բուրգուն գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) Կոնստանդին Կարկառեցու բանակից (մոտ 700) գրավեցին Կարկառ ամրոցը (Անդրեփրատյան Ծովք, Կոմագենե գավառ, Մելիտեից մոտ 60 կմ հարավ-արևելք)<sup>4</sup>: Կոնստանդին Կարկառեցին գերվեց, տեղափոխվեց Սամոսատ և նույն տարվա դեկտեմբերի 10-ին տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժի ժամանակ հենց Սամոսատի բանտում էլ կնքեց իր մահկանացուն: Նույն այս երկրաշարժին, ի դեպ ասած, զոհ գնաց նաև Մարաշում գտնվող Ռիչարդ Սալերնացին:

1114 թվականի դեկտեմբերի 10-ի ավերիչ երկրաշարժի արդյունքում, բացի վերևում արդեն իսկ հիշատակված տարածաշրջանի ակնառու առաջնորդներից, Հալեպում իր մահկանացուն կնքեց նաև Ռիդվանը, որը, կյանքի վերջին տարիներին փակվելով նույն Հալեպում ու զգուշանալով և քրիստոնյաներից, և մահմեդականներից, քաղաքն, ըստ էության, հանձնել էր հաշիշյանների տնօրինությանը՝ փորձ կատարելով գոնե այդ կերպ պահպանել սեփական հզորությունը: Հարյուր տարվա տարբերությամբ, սակայն, արդյունքում եղավ այնպես, ինչպես եղել էր արժանահիշատակ Համդանյաններից վերջինների և հատկապես Սաադ-Էդ-Դուլայի պարագայում, երբ, ինչպես սա էր իր մանկահասակ որդի Սայիդ-Էդ-Դուլային թողել թուլացած ու արդեն ոչինչ չնշանակող Հալեպը, այնպես էլ այժմ կյանքից հեռացած Ռիդվանն իր տասնվեցամյա որդի Ալի-Արսլանին (1114-1115) թողեց նույն կերպ թուլացած և արդեն ոչինչ չնշանակող Հալեպը:

Այս առումով հետաքրքիր է, որ պատմությունն իրոք որ զարմանալի խաղ խաղաց նաև անունների հետ, քանզի, եթե մանկահասակ Սայիդ-Էդ-Դուլայի խնամակալ նշանակված իր հոր գուլյամի անունը Լուլու էր, ապա նույն անունը կրում էր նաև պատանի Ալի-Արսլանի խնամակալ նշանակված Ռիդվանի գուլյամը, ընդ որում վերջին Լուլուն, ինչպես իր մեկդարյա նախորդը, շուտով կրկին սեփական սանին հեռացրեց քաղաքի կառավարումից և իր ձեռքը վերցրեց Հալեպի Էմիրության ղեկավարումը: Իրոք, եթե Ռիդվանը, թեև վատ, բայց այնուհանդերձ գոնե կառավարում էր Հալեպը, ապա Ալի-Արսլանն ինքը, անվերջ տրվելով հարբեցողությանը, ամենաչնչին առիթով կիրառելով մահապատիժներ և ընդհանրապես չգբաղվելով Էմիրության գործերով, սեփական պետության վիճակն անչափ ծանրացրեց ու բանը ի վերջո հասցրեց նրան, որ պատանի այդ բռնակալից երես թեթեցին բառացիորեն բոլորը: Արդյունքում՝ Հալեպի թուլացած Էմիրությունը դուրս մղվեց իր ժամանակի բոլոր ռազմաքաղաքական զարգացումներից, իսկ 1115 թվականի սեպտեմբերին էլ, օգտվելով իրավիճակից, Լուլուն կազմակերպեց Ալի-Արսլանի սպանությունը՝ Էմիր հռչակելով սպանվածի վեցամյա եղբայր Սուլթան-Շահին (1115-1118), սակայն ողջ իշխանությունը բնականաբար կենտրոնացնելով հենց սեփական ձեռքերում:

<sup>1</sup> Աննա Կոմենոս «Ալեքսիական», գիրք 14, մաս 5:

<sup>2</sup> Աննա Կոմենոս «Ալեքսիական», գիրք 14, մաս 5:

<sup>3</sup> Աննա Կոմենոս «Ալեքսիական», գիրք 14, մաս 5:

<sup>4</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 67:

## Գլուխ 26 Հակախաչակրաց V արշավանքը

1114 թվականի մայիսի 24-ին Բարսուխի գլխավորությամբ Մոսուլից արշաված Սելջուկյան սուլթանության բանակը (15.000 հեծյալ) Բալդուին Բուրգուն գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) պաշարեց Եդեսիան, սակայն, քաղաքի պարիսպների տակ մնալով մինչև հունիսի 24-ը, հետ քաշվեց<sup>1</sup>: Առջևում, սակայն խոշոր իրադարձություններ էին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 1114 հունիսի վերջ – Սամոսատի ճակատ

Բարսուխի գլխավորությամբ Եդեսիայից արշաված Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) պաշարեց քաղաքը Վասիլ Գոզ Կամսարականի կնոջ գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500):

I փուլ – Թշնամին անցավ գրոհի և համառ մարտերից հետո գրավեց քաղաքը, որի կայազորը նահանջեց միջնաբերդ: Սկսվեցին բանակցություններ, որի արդյունքում Վասիլ Գոզ Կամսարականի կինը համաձայնեց ընդունել Սելջուկյան սուլթանության գերիշխանությունը:

II փուլ – Մի քանի օրից քաղաքին մոտեցան Բալդուին Բուրգուն գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (700 հեծյալ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) և, անակնկալ հարձակման անցնելով, պարտության մատնեցին թշնամուն:

Հայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 70, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:

Անհաջողության մատնվելով Սամոսատի պարիսպների տակ՝ Բարսուխը հարվածն ուղղեց այլ ուղղությամբ և 1114 թվականի հուլիսի սկզբին գրավեց Սրուճը, սակայն, չկարողանալով տիրել միջնաբերդին, ավերեց քաղաքը ու ավարով հեռացավ<sup>3</sup>: Դրանից հետո 1114 թվականի հուլիսի կեսին Մոսուլի կառավարիչը արդեն Աբլղարիբ Պահլավունու բանակից պաշարեց Պիրը և Հռոմկլա ամրոցը (ընդհանուր՝ մոտ 500), սակայն, անհաջողության մատնվելով նաև այստեղ, ոտքի տակ տալով շրջակայքը, բայց այնուհանդերձ խուսափելով ընդհարվել Եփրատի աջ ափին մոտեցող Բալդուին I Բուլունացու գլխավորած Երուսաղեմի թագավորության, Ռոջեր Սալերնացու գլխավորած Անտիոքի դքսության ու Պոնս Տուլուզցու գլխավորած Տրիպոլիսի կոմսության միացյալ բանակի (մոտ 30.000) հետ, Եդեսիա-Խառան երթուղով նահանջեց Մոսուլ<sup>4</sup>: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ, կապված վերջին իրադարձությունների հետ, փառասեր Բարսուխը ոչ մի կերպ աչքաթող չէր կարող անել նաև այն հանգամանքը, որ տեղական մահմեդական եմիրները և հատկապես հենց մոտակայքում գտնվող Էլդագին Նույն այդ ժամանակ իրեն որևէ կերպ այդպես էլ չաջակցեցին, ինչն էլ հենց բերեց երկու այս տիրակալների հարաբերությունների սրմանը:

## Գլուխ 27 Մերձավոր Արևելքում Նոր վերադարձը մանր պատերազմներին

Արդյունքում՝ արդեն 1114 թվականի աշնանը առաջանալով մինչև Խառան, Բարսուխը Էլդագիից պահանջեց իրեն ներկայանալ, սակայն վերջինս, բնականաբար հասկանալով, թե դա ինչի կարող է հանգեցնել, իր փոխարեն ուղարկեց որդուն, իսկ ինքն էլ այդ ընթացքում ի մի բերեց Արտուխյանների եմիրության բանակը: Փոխադարձ անվստահությունն ի վերջո հանգեցրեց

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 274; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության»:

<sup>2</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 12; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

ռազմական բախման և արդյունքում 1114 թվականի աշնանը Դարա ամրոցի ճ-մ-ում Էլզագիի, Դաուդի ու հենց Նոր ձերբակալությունից ազատված Բալակի գլխավորած Արտուխյանների Էմիրության բանակը (մոտ 5.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Խառանից Նահանջած և Արտուխյանների Էմիրության բանակից Բարսուխի գլխավորությամբ ամրոցը պաշարած Սելջուկյան սուլթանության բանակին (մոտ 15.000)<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ Բարսուխը զգալի մի հարված ստացավ, ընդ որում՝ յուրային համարվող ուժի կողմից, իսկ այդ հանգամանքն էլ մեծապես սահմանափակեց նրա հարվածային հետագա հնարավորությունները: Ավելին, վերջին հաշվով անհաջողակ այս կառավարչի հեղինակության վրա ամենակործանարար ազդեցություն ունեցավ նաև այն հանգամանք, որ կրած պարտության արդյունքում գերի էր ընկել Մուհամմեդ Տափարի որդի և սուլթանական գահի ապագա հավակնորդ, յոթնամյա Մասուդ իբն Մուհամմեդը: Ստեղծված պայմաններում Մուհամմեդ Տափարը պաշտոնազրկեց Բարսուխին և նրա փոխարեն Մոսուլի կառավարիչ հռչակեց նրա իսկ գուլյամ ալ-Բարսուխին (1115-1125), որն ի հերթին սկսեց Նոր հարված նախապատրաստել քրիստոնյաների ուղղությամբ:

Մինչ ալ-Բարսուխը կգործեր, սակայն, ձեռք բերած հաղթանակով հպարտ Էլզագին, պատվով ազատ արձակելով Մուհամմեդ Տափարի գերված որդի Մասուդ իբն Մուհամմեդին և, դրանով ավելի մեծ հեղինակություն շահելով այդ թվում նաև սուլթանի մոտ, տեղական ինչ-ինչ հաշիվներ կարգավորելու մտայնությամբ փոքրաթիվ ուժերով առաջացավ Բուրյանների Էմիրության ազդեցության ոլորտում գտնվող Յեմսի ուղղությամբ, սակայն, տրվելով հարբեցողությանը, հենց քաղաքի մոտ էլ անակնկալ հարձակման ենթարկվեց Տուղ-Թեգինի զորավարներից մեկի կողմից և գերի ընկավ: Արտուխյանների անլուրջ Էմիրի գերությունը, սակայն, երկար չտևեց, քանի որ կենտրոնական իշխանության կողմից Նոր հարված էր սպասվում ինչպես տեղի քրիստոնյաներին, այնպես էլ նաև, մասնավորապես, տեղի անհնազանդ մահմեդական ուժերին և այս պայմաններում Տուղ-Թեգինին խիստ անհրաժեշտ էր հյուսիսում ունենալ Էլզագիի նման մի դաշնակից, ինչն էլ հաշվի առնելով, նրան ազատ արձակեցին: Մեկ այլ հետևանք, որն ունեցավ Էլզագիի անակնկալ գերությունը, դա այն էր, որ 1115 թվականի գարնանը Արտուխյանների Էմիրության ապստամբած բանակը (մոտ 2.000) ասպատակեց Խարբերդի շրջակայքը, որից հետո քաղաքը հանձնեց Իկոնիայի սուլթանությանը, սակայն, մինչ Մելիք-Շահը կայազոր կհաստատեր քաղաքում, այն զբաղեցրեց ալ-Բարսուխի ուղարկած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000)<sup>2</sup>, որն իր հերթին հաջորդ տարի այս քաղաքը հետ փոխանցեց Արտուխյանների Էմիրությանը: Նույն 1115 թվականի գարնանը Տիգրանակերտի շրջակայքը ասպատակեց Աբու-Մանսուրի գլխավորած Ինայանների Էմիրության բանակը (մոտ 3.000) և Նահանջեց<sup>3</sup>: Մինչ այս, մինչ այն, սակայն, սկիզբ առավ ալ-Բարսուխի ձեռնարկած հերթական հակախաչակրաց արշավանքը դեպի արևմուտք, ընդ որում հարվածի սուր ծայրում ամենից առաջ բնականաբար այնուհանդերձ քրիստոնյաներն էին:

## Գլուխ 28

### Հակախաչակրաց VI արշավանքը

1115 թվականի մայիսին ալ-Բարսուխի գլխավորությամբ Խառանից արշաված Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 100.000) Եդեսիայի կոմսության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) պաշարեց Եդեսիան, սակայն որևէ հաջողության չհասավ: Դրանից հետո, շարունակելով արշավանքը Պիր-Հալեպ երթուղով, թշնամին ճամբարեց Շեյզար ամրոցի մոտակայքում: Շուտով ամրոցին մոտեցան ու ճամբարեցին, սակայն, նաև Բալդուին I Բուլոնացու գլխավորած Երուսաղեմի թագավորության, Ռոջեր Սալերնացու գլխավորած Անտիոքի դքսության, Պոնս Տուլուզցու գլխավորած Տրիպոլի կոմսության, Տուղ-Թեգինի գլխավորած Դամասկոսի, Էլզագիի գլխավորած Արտուխյանների և Նույնիսկ Լուլուի ուղարկած Հալեպի Էմիրությունների (մոտ 80.000) միացյալ բանակը, ինչպես նաև Բալդուին Բուրգոն գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 3.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 14; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 12; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

ռազմիկները (մոտ 500): Իրական քաղաքականությունը լիակատար հաղթանակ էր տանում իդեալական քաղաքականության նկատմամբ նաև այս անգամ և արդյունքում ալ-Բարսուխը, տեղի տալով ու գլուխը կախ խուսափելով ընդհարումից, հետ քաշվեց դեպի Մոսուլ, որից հետո, ապահովության համար և ամեն մի փորձանքից համենայն դեպս հեռու, շտապեցին միմյանցից հեռանալ նաև տեղի քրիստոնյաներն ու մահմեդականները<sup>1</sup>:

Օգտվելով հակառակորդի ուժերի ցրումից և այդպես էլ չցանկանալով համակերպվել իրականության հետ, սակայն՝ 1115 թվականի երկրորդ կեսին ալ-Բարսուխը այնուհանդերձ ևս մեկ հարված հասցրեց՝ այս անգամ նախատեսելով տիրել գոնե անչափ խոցելի վիճակում գտնվող Յալեային: Մահմեդական տիրակալի կողմից կառավարվող այս քաղաքի համար մղվող պայքարում, սակայն, Մոսուլի համառ տիրակալին այս անգամ ևս բախտ վիճակվեց ընդհարվել ամենից առաջ հենց քրիստոնյաների հետ:

Արդյունքում՝ 1115 թվականի սեպտեմբերի 14-ին Դանիսի ճ-մ (= Թել-Դանիֆի ճ-մ) (Յալեայի մոտ) Ռոջեր Սալերնացու գլխավորած Անտիոքի դքսության (8.000, որից 700 հեծյալ) և Բալդուին Բուրգոն գլխավորած Եդեսիայի կոմսության միացյալ բանակը (մոտ 3.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) անակնկալ հարձակումով փախուստի մատնեցին ալ-Բարսուխի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության ասպատակություններ սկսած և ուժերը ցրած բանակին (50.000), ընդ որում այլ կորուստների թվում թշնամին կորցրեց նաև 500 զերի<sup>2</sup>: Այսպիսով՝ իրական քաղաքականությունը կրկին փայլեց իդեալական քաղաքականության նկատմամբ: Իր հերթին, սակայն, կենտրոնական ուժի բացակայությունն, ի դեմս Մոսուլում այդուհետ սպասողական դիրք գրաված Սելջուկյան սուլթանի կառավարչի, բերեց նրան, որ տեղական ուժերը կրկին անցան հին և իրենց համար սովորական դարձած հաշիվների պարզաբանմանը: Արդյունքում՝ ավելի ու ավելի ուժեղացող թափով կրկին սկսեց ընթանալ իր չափերով անհամեմատ ավելի մանր «հին և բարի» պատերազմը՝ մեծ հաշվով «բոլորը բոլորի դեմ» սկզբունքով:

## Գլուխ 29

### Մերձավոր Արևելքում հերթական վերադարձը մանր պատերազմների

1115 թվականի հոկտեմբերի սկզբին Բալդուին Բուրգոն գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 10.000) Վասիլի Տղա Կամսարականի բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Ռաբան ամրոցը, սակայն չկարողացավ գրավել այն<sup>3</sup>: Դրանից հետո Վասիլ Տղա Կամսարականը, մանավանդ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ամուսնացած էր Թորոս Ռուբինյանի եղբայր Լևոնի աղջկա հետ, օգնություն հայցելու նպատակով մեկնեց սեփական աներոջ և այդ եղբոր մոտ, սակայն Թորոս Ռուբինյանը գերեց վերջինիս և հանձնեց Բալդուին Բուրգոն: Վերջինս իր հերթին, սպառնալով գերված երիտասարդին, ի վերջո խլեց նրանից Ռաբան ամրոցը: Դրանից հետո ազատություն ստացած Վասիլ Տղա Կամսարականը մոր հետ միասին հեռացավ Կոստանդնուպոլիս: Մինչ զարգանում էին մեր կողմից նկարագրված իրադարձությունները Յայաստանի հարավ-արևմուտքում, սակայն, Յայաստանի հյուսիս-արևելքում շարունակում էր մեջքն ուղղել Զարթլիի թագավորությունը:

1115 թվականի ամռանը Դավիթ I Շինարարի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 7.000, այդ թվում Սարգիս Ավագ Չաբարյանը, Յրահատ Օրբելյանը և Վահրամ Արծրունին) Շույուբյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Ռուսթավին<sup>4</sup>: Քրիստոնյաների համար կարևոր այս հաջողությունը լայն արձագանք ստացավ հարևան մահմեդական իշխանություններում, որոնք

<sup>1</sup> Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 43; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 11, գլուխ 24; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 12, 14; Անանուս Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 274; Զենալ-Էդ-Դին «Յալեայի պատմության հատընտիր»:

<sup>2</sup> Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 11, գլուխ 25; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Անանուս Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 274; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Զենալ-Էդ-Դին «Յալեայի պատմության հատընտիր»; իբն Մունկիզ «Խորհուրդների գիրք»:

<sup>3</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 67:

<sup>4</sup> «Զարթլիս-Ցիսուրեբա», Անանուս «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:



պատասխան հարված հասցրին: Արդյունքում՝ 1116 թվականի փետրվարին, սակայն, Դավիթ I Շինարարի գլխավորած Զարթլի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000) Տայքի ճ-մ-ում անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Բասենից Կող ձգվող տարածությունում ուժերը փռած վիճակում ճամբարած Սելջուկյան սուլթանության, ինչպես նաև Սալդուխյանների ու Մանկուչականների էմիրությունների միացյալ բանակին (մոտ 50.000)<sup>1</sup>՝ առավել ամրապնդելով Զարթլի թագավորության դիրքերը:

Նույն այս ժամանակ հաջողությունը քրիստոնյաների կողմում էր նաև մահմեդականների դեմ պայքարի մյուս ճակատում, որտեղ պաշտոնական Կոստանդնուպոլիս իր հերթին փորձ էր կատարում օգտվել Իկոնիայի սուլթանության աստիճանաբար վատթարացող ներքին դրությունից: Իրոք, դեռևս 1114 թվականի աշնանը ասպատակելով Դանուբի հյուսիսային ափերը և հետ մղելով Ղիչախական խանության ակտիվացած բանակին (մոտ 10.000)<sup>2</sup>, Ալեքսեյ I-ը նոր բացվող տարում իր ողջ ուշադրությունը կրկին սևեռեց Իկոնիայի սուլթանության դեմ պայքարի վրա:

### Գլուխ 30

#### Բյուզանդական կայսրության ակտիվության հետագա ընթացքը Արևելքում

Արդյունքում՝ 1116 թվականի հունիսին Կելիայի ճ-մ-ում (Դորիլեոնի մոտ) Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին ասպատակած ու ավարով նահանջող Իկոնիայի սուլթանության բանակին (մոտ 10.000)<sup>3</sup>, որից հետո նույն 1116 թվականի սեպտեմբերի կեսին Գերմիայի ճ-մ-ում (Բյուբանիա) հակառակորդի կրկին առաջխաղացած բանակի նկատմամբ ևս մեկ հաղթանակ տարան<sup>4</sup>: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, 1116 թվականի սեպտեմբերի վերջին Պոլիվոտի ճ-մ-ում (Դորիլեոնի մոտ) կայսերական ռազմական մեքենան կրկին առավելության հասավ Իկոնիայի սուլթանության ռազմական մեքենայի նկատմամբ<sup>5</sup>: 1116 թվականի հոկտեմբերի սկզբին Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 50) Պիմանիոնի ճ-մ-ում<sup>6</sup>, իսկ 1116 թվականի հոկտեմբերի սկզբին էլ Ամորիոնի ճ-մ-ում հերթական հաղթանակները տարան<sup>7</sup>, սակայն Մելիք-Շահը ոչ մի կերպ չէր համարում իր գործը տանուլ տված և հենց նույն ժամանակ էլ զգալի ուժերով կրկին հարված հասցրեց:

Արդյունքում՝ 1116 թվականի հոկտեմբերի սկզբին Սանգարիա գետի ճ-մ-ում Վարդ Բուրցեսի և Գեորգի-Լևոն Յայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 50) հաղթեցին Իկոնիայի սուլթանության բանակի մի մասին (մոտ 10.000), սակայն թիկունքից հարձակված թշնամու բանակի մյուս մասը գրավեց նրանց ճամբարը<sup>8</sup>: 1116 թվականի հոկտեմբերի կեսին նույն Սանգարիա գետի ափին տեղի ունեցած հերթական ճակատամարտում Վարդ Բուրցեսի և Գեորգի-Լևոն Յայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 50) երկօրյա համառ մարտում կրկին ընդհարվեցին Իկոնիայի սուլթանության բանակի (մոտ 15.000) հետ, որը նահանջեց միայն այն բանից հետո, երբ տեղեկացավ Ալեքսեյ I-ի գլխավորությամբ արշավող Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկների (մոտ 400, այդ թվում Կոնստանդին Գավրասը, Միքայել Կեկավմենոսը) մոտենալու մասին<sup>9</sup>:

Իրոք, ցանկանալով ի վերջո իր կողմը թեքել թեժ ռազմական գործողություններում տատանվող ռազմական բախտը, Ալեքսեյ I-ը նույն այս ժամանակ մեծ ուժեր գործի դրեց, ինչից հետո, անձամբ գլխավորելով դրանք, իր կյանքի մայրամուտին էլ եռանդը պահպանած

<sup>1</sup> «Զարթլի-Ցխովերա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 95:

<sup>2</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 14, մաս 8; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 12:

<sup>3</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 15, մաս 1:

<sup>4</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 15, մաս 2:

<sup>5</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 15, մաս 4:

<sup>6</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 15, մաս 4:

<sup>7</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 15, մաս 4:

<sup>8</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 15, մաս 4:

<sup>9</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 15, մաս 4:

ռազմունակ այս տիրակալը, չնայած ուժեղ հողացավին, 1116 թվականի հոկտեմբերի վերջից մինչև նոյեմբերի սկիզբ ասպատակեց Իկոնիայի շրջակայքը՝ նահանջելիս հետը տանելով նաև տեղի քրիստոնյա բնակչության<sup>1</sup>: Վերջին քայլը, մարդկային առումով միանգամայն հասկանալի և ընդունելի, միաժամանակ, սակայն, մեծապես թուլացրեց ապագայում այդ տարածքները հետ գրավելու պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հնարավորությունները: Այսպես թե այնպես, սակայն կողմերը ի մի էին բերում ուժերը վճռական ընդհարման համար:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1116 նոյեմբերի կես – Իկոնիայի ճ-մ<sup>2</sup>

Ալեքսեյ I-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 400, այդ թվում Կոնստանդին Գավրասը, Միքայել Կեկավմենոսը, Վարդ Բուրցեսը և Գեորգի-Լևոն Չայի), կենտրոնացնելով ավարը ու հավաքելով շրջակա քրիստոնյա բնակչությանը, սկսեցին նահանջել՝ երթային կարգով ձգվող բանակի կենտրոնական հատվածում պահելով գումակը, ինչպես նաև խաղաղ բնակչությանը: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Մելիք-Շահի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) սկսեց հետապնդել կայսերական բանակին՝ մշտապես պահելով վերջինիս երկու մասի բաժանված սեփական բանակի հարվածի կենտրոնում:

I փուլ – Կայսերական բանակը, մինչև օրվա վերջ հաջողությամբ հետ մղելով թշնամու մանր գրոհները, հաջողությամբ շարունակեց երթը և ճամբարեց: Նույն գիշեր էլ խոշոր ուժերով ժամանեց անձամբ Մելիք-Շահը՝ պատրաստվելով հաջորդ օրը վճռական մարտ տալ:

II փուլ – Լույսը բացվելուն պես կայսերական բանակը, շարունակելով հաջողությամբ հետ մղել թշնամու մանր գրոհները, շարունակեց երթը: Ցանկանալով բեկում մտցնել մարտում՝ Իկոնիայի սուլթանության ողջ բանակը Մելիք-Շահի անձնական ղեկավարությամբ անցավ վճռական գրոհի, սակայն բռնկված համառ ձեռնամարտում ծանր պարտություն կրեց և դիմեց խուճապահար փախուստի: Օրվա վերջում կայսերական բանակ բանակը կրկին ճամբարեց:

III փուլ – Իկոնիայի սուլթանության բանակը գիշերային հարձակում գործեց կայսերական բանակի վրա, սակայն այդ մասին նախապես տեղեկացված Ալեքսեյ I-ը մասերի բաժանեց իր բանակը և ողջ գիշեր տևած համառ մարտում հետ շարտեց թշնամուն:

IV փուլ – Չաջորդ օրը լուսաբացին կայսերական բանակը շարունակեց երթը, սակայն գրեթե միանգամից էլ համառ մարտի բռնվեց Իկոնիայի սուլթանության բանակի հետ: Ողջ օրը ընթացած մարտը, սակայն, թշնամուն որևէ հաջողություն չբերեց և արդյունքում, հույսը կտրելով հաջողության հասնել, Մելիք-Շահը բանակցություններ սկսեց Ալեքսեյ I-ի հետ:

Չայերը կորցրին մոտ 80, դաշնակիցը՝ մոտ 8.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր: Կնքվեց հաշտություն, որի արդյունքում Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմտյան, արևմտյան և հարավային ափաշերտը ընկավ Բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ, իսկ Իկոնիայի սուլթանությունն էլ ձևականորեն ընդունեց Բյուզանդական կայսրության գերիշխանությունը:

Այսպիսով՝ իր կյանքի մայրամուտին Ալեքսեյ I-ը, թերևս, կարող էր իրեն մխիթարել այն բանով, որ ինչ-որ իմաստով վերականգնել է կայսրության սահմանները արևելքում, սակայն իրականում դա արվել էր ընդամենը միայն Իկոնիայի սուլթանության ձևական հնազանդեցմամբ, ինչը բնականաբար ոչ մի կերպ չէր կարող համարվել կայսրության արևելյան սահմանների վերականգնում: Արդյունքում՝ իր այդ վերջին պատերազմում Ալեքսեյ I-ը, մինչ այդ կորցրած կյանքի գլխավոր հնարավորությունը, ընդամենը միայն ձևն ապահովեց՝ խորացրոլ նորանոր

<sup>1</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 15, մաս 4:

<sup>2</sup> Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական», գիրք 15, մաս 5, 6:

խնդիրները թողնելով իր հաջորդների ուսերին: Այս առումով հարկ է նշել, որ, ինչքան էլ հոր գործունեությունն ընդհանրապես և վերջին խոշոր այդ ճակատամարտը, մասնավորապես, Աննա Կոմենսոսը փորձում է ներկայացնել որպես փառահեղ մի վերջաբան, իրականությունն ավելի քան խղճուկ էր: Վերջին իրադարձությունները, սակայն, իրենց արձագանքն ունեցան նաև Իկոնիայի սուլթանությունում:

Իրոք, Մելիք-Շահի կողմից, թեկուզ և ձևական մակարդակում, Բյուզանդական կայսրության գերիշխանությունն ընդունելը, մանավանդ մինչ այդ կրած ռազմական պարտությունների ֆոնին, կործանարար ազդեցություն ունեցավ այս սուլթանի առանց այդ էլ ցածր հեղինակության վրա: Արդյունքում՝ արդեն տարվա ամենավերջին ոտքի ելավ Մելիք-Շահի եղբայր Մասուդը և, վայելելով Դանիշմանյանների էմիրության էմիր Ամիր Ղազիի աջակցությունը, զգալի ուժերով մտավ Իկոնիայի սուլթանության տարածք: Որպես հետևանք՝ Մելիք-Շահը գահընկեց արվեց, կուրացվեց և շուտով սպանվեց, իսկ Իկոնիայի սուլթանության սուլթան էլ հռչակվեց Մասուդը (1116-1156)՝ մեծ եռանդի և խելքի, դիվանագիտական ու զորավարական հսկայական ունակությունների տեր մի ուժեղ անձնավորություն: Նորընծա սուլթան Մասուդը, հիանալի կրթություն ստացած լինելով Դանիշմանյանների ռազմաքաղաքական դպրոցում, սեփական քառասնամյա տիրապետության ընթացքում ոտքի հանեց Իկոնիայի սուլթանությունը մոտավորապես այնպես, ինչպես Խլիճ-Արսլանն էր արել այդ իր ժամանակին՝ արդյունքում ի վերջո ապահովելով պետական այս միավորի հերթական ռազմաքաղաքական գագաթնակետերից մեկը:

### Գլուխ 31

#### Մերձավոր Արևելքում մանր պատերազմների հետագա ընթացքը

Եվ վերջապես նույն այս ժամանակ իր հերթին, ի տարբերություն տարտամ վիճակում գտնվող կայսրության, հաջողության վերելքի մեջ էր քրիստոնյա մեկ այլ ուժ, ի դեմս Զարթլիի թագավորության: Իրոք, 1117 թվականի գարնանը արքայորդի Դեմետրեի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 10.000) Շիրվանշահերի էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) գրավեցին Զալաձոր ամրոցը (Աղվանք, Պարտավից մոտ 35 կմ հյուսիս-արևելք), ինչի արդյունքում Կախեթի արևմտյան և կենտրոնական հատվածներն ընկան ընկավ Զարթլիի թագավորության տիրապետության տակ<sup>1</sup>:

1117 թվականի գարնանը Ռոջեր Սալերնացու գլխավորած Անտիոքի դքսության և Բալդուին Բուրգցու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության միացյալ բանակը (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 3.000) Բագրատ Կամսարականի բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Արևանդան ամրոցը, ինչն էլ ի վերջո բերեց Վասիլ Գոդ Կամսարականի ռազմական պետությունը ոչնչացմանը<sup>2</sup>: Չսահմանափակվելով հայերի դեմ մղվող պայքարում ունեցած իրենց հաջող այս քայլով՝ 1117 թվականի նույն գարնանը Ռոջեր Սալերնացու գլխավորած Անտիոքի դքսության և Բալդուին Բուրգցու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության միացյալ բանակը (մոտ 13.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 3.000) պաշարեցին Պիրը և Նզբինը ու ի վերջո, բռնկված սովի շնորհիվ, 1118 թվականի մարտին գրավեցին դրանք Աբլղարիք և Լիկ Պահլավունիների բանակից (ընդհանուր՝ 1.000), ընդ որում Պահլավունի եղբայրները տեղափոխվեցին Ռուբինյանների իշխանություն: Այսպիսով՝ ընկավ նաև Պիրի ռազմական պետությունը, իսկ նրա տարածքն էլ անցավ Աբլղարիք Պահլավունու աղջկա հետ ամուսնացած Ժուսլին Կուրտունեացու քրոջ որդի Գալերիան Կուրտունեացուն<sup>3</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, միասնականություն չկար նաև մահմեդականների մոտ:

Բանը կայանում էր նրանում, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում հատկապես սրվել էին Էլզազիի ու ալ-Բարսուխի հարաբերությունները և այդ ամենն այն բանի ֆոնի վրա, որ Մոսուլի կառավարչին ոչ մի կերպ չէր հաջողվում իր իրական իշխանությունը տարածել Մոսուլից արևմուտք գտնվող գոնե մահմեդական իշխանությունների նկատմամբ: Ավելին, բանը հասավ

<sup>1</sup> «Զարթլիս-Ցիսվոբեա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»; «Զարթլիս-Ցիսվոբեա», Անանուն «Դեմետրեի, Գեորգիի, Թամարայի և Գեորգի Լաշայի պատմությունը»:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 67:

<sup>3</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 275; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 67:

Նույնիսկ նրան, որ 1117 թվականի ամռանը Էլզագիի գլխավորած Արտուխյանների Եմիրության բանակը (մոտ 10.000) Սելջուկյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) հերթական անգամ գրավեց Մծբինը<sup>1</sup>, ընդ որում ալ-Բարսուխը ոչինչ անել այդպես էլ չկարողացավ: Շուտով, սակայն, Էլզագիին իր դիրքերը ամրապնդելու ևս մեկ առիթ ընձեռնվեց:

Իրոք, պատմությունը, կրկին զարմանալի խաղ ապահովելով թվականների, գործող անձանց և իրավիճակների հետ, ինչպես սրանից ուղիղ 100 տարի առաջ Մանսուր իբն Լուլուի պարագայում եղավ, նույնատիպ մի իրավիճակ էլ ստեղծեց այժմ, երբ 1117 թ-ի օգոստոսին Յալեպում սպանվեց Եմիրության փաստացի տիրակալ գուլյամ Լուլուն, ինչից հետո արդեն ոչ իննամյա Սուլթան-Շահը ու ոչ էլ նրա խնամակալները չկարողացան պահպանել իրենց դիրքերը քաղաքում: Արդյունքում, այն բանից հետո, երբ Լուլուին հաջորդած Սուլթան-Շահի նոր խնամակալ Յարիթթաշը նույն 1117 թվականի վերջում իր հերթին զոհ գնաց դավադրությանը, արդեն 1118 թվականի սկզբին, հեռացնելով քաղաքից բոլոր Սելջուկյաններին և նրանց կողմնակիցներին, Էլզագին Յալեպի Եմիրության Եմիրի պաշտոնում հաստատեց Ռիդվանի աղջկա հետ ամուսնացած սեփական որդի Սուլեյմանին (1118-1124): Այս ամենն իր հերթին զգալիորեն մեծացրեց Էլզագիի և Արտուխյանների ուժն ու հեղինակությունը տարածաշրջանում:

Մասուդի գահ բարձրանալը Իկոնիայի սուլթանության ոչ բոլոր վայրերում և ոչ միանգամից ընդունվեց տեղական ուժերի կողմից, ընդ որում դիմադրական նման օջախներից մեկն էլ Մելիտեն էր, որտեղ իշխում էր Խլիճ-Արսլանի այրին ու Մասուդի խորթ մայրը, որը բնականաբար պաշտպանում էր իր հարազատ որդի Արաբի գործը: Արդյունքում, որպեսզի չմեղադրվի Իկոնիայի սուլթանության ավանդական հակառակորդ հանդիսացող Դանիշմանյանների Եմիրության միջոցով սեփական սուլթանությանը հարվածելու մեջ, ինչպես նաև ինքն էլ առայժմ բավարար ուժեր չունենալով հնազանդեցնելու Մելիտեն, Մասուդն ու Ամիր Ղազին ոտքի հանեցին Մանկուչակյանների Եմիրության Եմիր Մանկուչակին (մոտ 1090-1120), որի բանակը (մոտ 10.000) 1118 թվականի մարտի 15-ին ասպատակեց Մելիտեի շրջակայք և նահանջեց<sup>2</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, լուրջ մի փոփոխություն էլ տեղի ունեցավ նույն քրիստոնյաների մոտ:

Իրոք, Ֆաթիմյանների խալիֆության դեմ իրականացված արշավանքի ամենաթեժ պահին վերջին տարիներին առանց այդ էլ հիվանդ Բալդուին I Բուլոնացու հին մարտական վերքերը բացվեցի և արդյունքում 1118 թվականի ապրիլի 4-ին ուշագրավ այս արքան կնքեց իր մահկանացուն: Դրանից հետո այս ամենի մասին տեղեկացած Եդեսիայի կոմսը մեկնեց Երուսաղեմ, որտեղ էլ հենց Բալդուին Բուրգին՝ Բալդուին II Բուրգին (1118-1131), հռչակվեց Երուսաղեմի թագավորության արքա՝ Եդեսիայի կոմս հռչակելով իր քրոջ տղա, հետը վերջնականապես հաշտված ժոսլին Կուրտունեացուն (1118-1131):

1118 թվականի ապրիլի 5-ին՝ Բալդուին I Բուլոնացու մահից ընդամենը մեկ օր անց, իր մահկանացուն կնքեց նաև Մուհամմեդ Տափարը, որը դրանով էլ, սակայն, իր հետ վերջնականապես անցյալ տարավ նաև Սելջուկյան սուլթանության նույնիսկ այն երևութական հզորության պատրանքը, որը կար մինչ այդ և հատկապես Մերձավոր Արևելքում: Իրոք, ստանձնելով սուլթանության կառավարման սանձերը բավականին ծանր մի ժամանակաշրջանում, Մուհամմեդ Տափարը, վատ թե լավ, սակայն իր կյանքի վերջում հասել էր նրան, որ իրավիճակը որոշակիորեն կայունացրել էր, իսկ երբեմն էլ նույնիսկ դրական միտումներ էին արձանագրվում: Խորթային սոցիալ-տնտեսական զարգացումները, սակայն, ի դեմս ամենից առաջ խոշոր նվաճումների դարաշրջանի ավարտի և ֆեոդալական հասարակական հարաբերությունների հաստատմամբ պայմանավորված տեղայնականության աճի, իրենցն այնուհանդերձ արեցին, ընդ որում Մուհամմեդ Տափարը ոչինչ չարեց ու, երևի, նաև ոչինչ չէր էլ կարող անել այդ ամենի դեմն առնելու համար:

Մուհամմեդ Տափարի մահից հետո Սելջուկյան սուլթանության սուլթան հռչակվեց նրա տասներեքամյա որդի Մահմուդ իբն Մուհամմեդը (1118-1119), սակայն նույն այս ժամանակ համասուլթանյան մակարդակում սեփական իշխանական հավակնություններով ի վերջո առաջ եկավ նաև արդեն վերջինիս հորեղբայր Սանջարը, որը սեփական եղբայրների իշխանության և

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 14:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 12:

հակամարտության երկար տարիներին հասցրել էր զգալիորեն ամրապնդել իր անձնական իշխանությունը Սելջուկյան սուլթանության արևելքում:

Իրոք, Սանջարը, դեռևս 1102 թվականին ծանր պարտության մատնելով հակառակորդին, հնազանդեցրել էր Ղարախանյանների խանությանը, որից հետո 1107 թվականին հնազանդեցվել էր արդեն Նաև, կոպիտ նկարագրամբ, ներկայիս Աֆղանստանի լեռներն ընդգրկող Գիորյանների Էմիրությունը: Աստիճանաբար ավելի ու ավելի ամրացնելով սեփական իշխանությունը՝ 1115 թվականին Սանջարը իր մասնակցությունն էր բերել Նաև Ղազնևիների սուլթանությունում սկիզբ առած գահակալական պայքարին և, 1117 թվականին հենց Ղազնևայի մոտ պարտության մատնելով գործող սուլթան Մելիք-Արսլանին (1116-1117), Ղազնևիների սուլթանության սուլթան էր հռչակել իր գերիշխանությունն ընդունած Վահրամ-Շահին (1117-1152): Այսպիսով՝ մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Սանջարը ձեռքի տակ իրապես գործող ռազմավարչական գործուն մի մեխանիզմ ուներ, որն, ի հակադրության զարգացած ֆեոդալիզմի բացասական հետևանքները կրող կենտրոնական իշխանության, իր հիմքում դեռևս ուներ քոչվոր կամ կիսաքոչվոր ցեղային համակարգը և համեմատականորեն ավելի ամուր էր:

Նոր էր Մահմուդ իբն Մուհամմեդը հաստատվել գահին, երբ նրա դեմ ապստամբեցին իր իսկ եղբայրներ Տուղրիլ իբն Մուհամմեդը, Սելջուկ-Շահը և արդեն իսկ հիշատակված Մասուդ իբն Մուհամմեդը, ընդ որում սրանցից վերջինը վայելում էր Սելջուկյան սուլթանության արևմտյան հատվածի ու հատկապես ալ-Բարսուխի աջակցությունը, իսկ առաջինը լայն տիրույթներ ուներ Ատրպատականում և Աղվանքի տարածքում: Իրավիճակն իր հերթին լրացուցիչ բարդացրեց Նաև Նոր սուլթանը, որը անզգուշություն ունեցավ սեփական հզոր հորեղբորից պահանջել ոչ միայն փաստացի իրեն հանձնել որոշ տարածքներ, այլև, դրան գումարած Նաև՝ իրեն հարկ ուղարկել:

Սանջարը, սակայն, որն, ինչպես արդեն ասվեց, վերջին տասնամյակներում զգալիորեն ուժեղացրել էր իր դիրքերը և հաջող պայքար էր մղել Նույնիսկ սեփական եղբայրների ու հատկապես Մուհամմեդ Տափարի դեմ, ընդամենը միայն ծիծաղեց եղբորորդու այդ պահանջների վրա և, ինչպես իմանում էր Սելջուկյանների վարկը, հայտարարեց, թե սուլթանն ընդամենը միայն վատ խորհրդատուների կողմից ուղղորդվող մի երեխա է: Ավելին, դրանից հետո մեծ ազգականի, կարծես թե, կյանք տեսած իմաստունի դերի մեջ մտած Նույն Սանջարը, որն, ի պատիվ իրեն, այնուհանդերձ հիանալի կերպով գիտակցում էր Սելջուկյան տոհմի հեղինակության պահպանման կարևորությունը, գործի դնելով սեփական արդյունավետ ռազմական մեթեևան, մեծ արշավանք սկսեց դեպի արևմուտք: Արդյունքում՝ 1119 թվականի օգոստոսի 11-ին Սավե քաղաքի մոտ տեղի ունեցած խոշոր ճակատամարտում ծանր պարտության մատնելով կենտրոնական իշխանության կողմում գործող բանակային ուժերին, Սանջարն ի վերջո հասավ հաշտության, որը, սակայն, բնականաբար ավելի թուլացրեց Նույն այդ կենտրոնական իշխանության դիրքերը: Այսպես թե այնպես, սակայն արդյունքում Սելջուկյան սուլթանության սուլթան հռչակվեց Սանջարը (1119-1157), իսկ նրա եղբորորդիներն ու նրանց սերունդներն էլ այդուհետ գործելու էին հենց բացառապես միայն վերջինիս հովանու ներքո:

Այս առումով հետաքրքիր է, որ, միայն հարմար առիթի սպասելով ազատվելու Սելջուկյանների հսկողությունից, ալ-Մուսթադհիրին հաջորդած Արաբական խալիֆության Նոր խալիֆ ալ-Մուսթարշիդը (1118-1135), որը մինչ այդ կրկին ոտքի էր հանել Մագհադյանների գրեթե ոչնչացված Էմիրությունը, իր խորհրդական էր նշանակել Մագհադյանների Էմիրության հերթական տաղանդավոր Էմիր, Սադակա իբն Մանսուրի որդի Դուբայս իբն Սադակային (1118-1135) և փորձ էր կատարում արաբական տարրի ուժերի կենտրոնացմամբ հետ մղել թյուրքերին, հենց անմիջապես էլ հրաժարվեց ճանաչել Մահմուդ իբն Մուհամմեդի իշխանությունը: Սանջարը, սակայն, որ, ինչպես արդեն ասվեց, հիանալի հասկանում էր Սելջուկյան տեղական գահակալի կրած այս կորստի ծանր հետևանքները ողջ սուլթանության համար, 1120 թվականի ապրիլին Նոր խալիֆից անձամբ պահանջեց Բաղդադում ճանաչել իրեն և Մահմուդ իբն Մուհամմեդին: Ազդու սպառնալիք ստացած խալիֆն արդյունքում այնուհանդերձ վերադարձավ հնազանդության՝ որպես սուլթան ճանաչելով, բնականաբար, ամենից առաջ Սանջարին, հետո Նոր միայն Մահմուդ իբն Մուհամմեդին, ընդ որում վերջինիս՝ միայն որպես տեղական մի իշխող: Այս առումով հատկանշական է, որ ապագայում եղբորորդուն հնարավորինս թուլացնելու մտայնությամբ Սանջարն ինքն իր հերթին հասավ Նաև Նրան, որ Տուղրիլ իբն Մուհամմեդը, Սելջուկ-Շահը և

Մասուդ իբն Մուհամմեդը իրենց եղբայր Մահմուդ իբն Մուհամմեդի տիրույթների հաշվին նոր տիրույթներ ստացան իսկ վերջինիս դիրքերն էլ շարունակեցին մնալ անչափ երերուն: Արդյունքում՝ Մահմուդ իբն Մուհամմեդին ոչ մի կերպ չէր կարող մխիթարել արդեն նաև այն հանգամանքը, որ Սանջարը խոստացավ իր մահից հետո հենց վերջինիս ճանաչել սեփական ժառանգորդ:

Այս առումով հետաքրքիր է, որ, նոր էր իրավիճակը, կարծես թե, հանդարտվում, երբ սեփական աթաբեկի դրդումով եղբոր դեմ բացահայտ ապստամբություն սկսեց Մասուդ իբն Մուհամմեդը, որը, սակայն, 1120 թվականի ամռանը պարտություն կրեց, թեև արդյունքում կրկին պահեց դիրքերը: Հաջողություն չունեցավ նաև Տուղրիլ իբն Մուհամմեդի ելույթը, որը արդյունքում ևս պահեց դիրքերը, իսկ, որպես ընդհանուր հետևանք, Մուհամմեդ Տափարի բոլոր որդիներն էլ միաժամանակ թուլացան: Մինչ Սելջուկյաններն իրենց ներքին խնդիրներն էին պարզաբանում, սակայն, սրվեց դրությունը հատկապես Քարթլիի հետ թագավորության սահմանում:

Դեռևս 1118 թվականի ապրիլի վերջին էր, որ Սելջուկյան սուլթանության և Սալյուկիյանների էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 50.000), փորձ կատարելով հետ շարտել քրիստոնյաներին, ասպատակել էր Գուգարքը, սակայն տեղեկանալով Մուհամմեդ Տափարի մահվան մասին, նահանջել էր<sup>1</sup>: Ստեղծված պայմաններում պատասխան հարվածի հերթը բնականաբար քրիստոնյաներինն էր:

Արդյունքում՝ 1118 թվականի մայիսին Ախուրյան գետի ճ-մ-ում Դավիթ I Շինարարի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին ճամբարած Սելջուկյան սուլթանության ու Սալյուկիյանների էմիրության միացյալ բանակին (մոտ 50.000)<sup>2</sup>: Որպես յուրօրինակ պատասխան՝ 1118 թվականի մայիսին Ահմեդալիների էմիրության բանակը ասպատակեց Վասպուրականը և նահանջեց<sup>3</sup>: Նախաձեռնությունը, սակայն, այնուհանդերձ քրիստոնյաների կողմում էր:

1118 թվականի հուլիսին Դավիթ I Շինարարի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը Լոռու թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500) գրավեց Լոռի և Ագարակ ամրոցները (վերջինը՝ Լոռու մոտ)<sup>4</sup>: Արդյունքում՝ Տաշիր, Նիգ ու Վարաժնունիք գավառները ընկան Քարթլիի թագավորության տիրապետության տակ, իսկ իր նախկին տարածքով էլ լիակատար կերպով սկսեց գործել նաև Քարադուռի իշխանությունը, որտեղ հաստատվեց Իվանե Օրբելյանը, ընդ որում Սարգիս Ավագ Չափարյան (մոտ 1080-1130) էլ հաստատվեց որպես Օրբելյանների ենթակա: Վերջին զարգացումների հետ կապված, սակայն, ևս մեկ ուշագրավ բան եղավ, որը վերջնականապես ամրապնդեց Հյուսիսային Բագրատունիներից սերող Քարթլիի թագավորության արքաների դիրքերը Բագրատունիների հիմնական ճյուղի հետ մրցակցությունում:

1089 թվականին Գուրգեն II-ի մահից հետո Լոռու թագավորության գահին վերջինիս հաջորդեց նրա որդի Աբբաս I-ը (1089-1113, 1113-1145՝ համիշխան), որի օրոք, սկսած արդեն 1111 թվականից, Դավիթ I Շինարարը հյուսիսից ուժեղացրեց ճնշումը Լոռու թագավորության վրա, ընդ որում ճնշումներն ավելի ուժեղացան 1113 թվականին: Արդյունքում՝ նույն 1113 թվականին Աբբաս I-ը ոչ միայն ստիպված եղավ իրեն համիշխան ճանաչել սեփական եղբայր Դավիթ II-ին (1113-1145՝ համիշխան), այլև՝ գերագահությունը Բագրատունիների տոհմի ներսում վերջնականապես զիջել Հյուսիսային Բագրատունիներին, ի դեմս Դավիթ I Շինարարի: Ավելին, արդեն մեր կողմից նկարագրվող ժամանակաշրջանում Քարթլիի թագավորության արքան տիրեց նաև Լոռի ամրոցին, որից հետո Լոռու թագավորությունը արդեն և իր չափերով, և հավակնություններով ոչ մի կերպ ի վիճակի չէր մրցակցել Քարթլիի թագավորության հետ: Այս առումով հատկանշական է, որ հենց այս ժամանակից էլ Քարթլիի թագավորության արքաների տիտղոսաշարում նախկինում արդեն իսկ ավելացած «թագավոր Աբխազաց, Վրաց, Հերաց և Կախաց» ձևակերպումներին ավելացավ նաև մինչ այդ էլ ստատիկ վիճակում Հյուսիսային

<sup>1</sup> «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»:

<sup>2</sup> «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»:

<sup>3</sup> Հովհաննես Մարմեղի «Հիշատակարան 1113 թվականի»:

<sup>4</sup> «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»; «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաց համառոտ պատմություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 2; Վարդան Արևելցի «Տեղեկական պատմություն», գլուխ 68; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

Բազրատունիներին պատկանող, սակայն այժմ արդեն լիիրավ կերպով ակտիվացած «թագավոր Յայոց»-ը: Այսպիսով՝ այս ամենից հետո Դավիթ I Շինարարի տիտղոսաշարը իր լրիվ ձևով ունեցավ հետևյալ տեսքը. «*թագավոր Աբխազաց, Վրաց, Յերաց, Կախաց և Յայոց, Շիրվանշահի ու Շահնշահի*», որտեղ նկատի էին ունեցվում, մասնավորապես, արդեն իսկ վերացած և Զարթլիի թագավորության կազմի մեջ մտած Աբխազական, Յերքի, Կախեթիի և Յայոց թագավորությունները, ցույց էր տրվում Շիրվանշահերի եմիրության կախյալ վիճակը Զարթլիի թագավորությունից, ինչպես նաև ընդգծվում էր Անիի թագավորության գահակալներից ժառանգությունն ստացած արքայից-արքայի կամ շահնշահի կարգավիճակը: Ահա այսպես Բազրատ I Մեծի կողմից թողնված համեստ տիտղոսն ի վերջո նման մի ճոխ տեսք ընդունեց:

1118 թվականի<sup>1</sup> մայիսին Գալերիան Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 7.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) ասպատակեցին Խառանի շրջակայքը և Նահանջեցին՝ գերելով 5.000 թուրքմենի, ինչպես նաև ձեռք բերելով մեծ քանակի ռազմավար<sup>2</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, քրիստոնյաները, օգտվելով Սելջուկյան սուլթանությունում սկիզբ առած քաոսից, որոշեցին ավելի լուրջ մի նպատակ կյանքի կոչել և արդյունքում հարված հասցնել Յուսիսային Ասորիքին:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1118 հունիս - հուլիս – Ազազի ճ-մ<sup>3</sup>

Ռոջեր Սալերնացու գլխավորած Անտիոքի դքսության բանակը (մոտ 7.000) պաշարեց քաղաքը Արտուխյանների եմիրության կայազորից (մոտ 3.000):

I փուլ – 30 օր շարունակ խաչակիրները գրոհեցին քաղաքի վրա, սակայն արդյունքի չհասան: Ի վերջո, նրանց միացավ Թորոս Ռուբինյանի եղբայր Լևոնի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 2.000):

II փուլ – Մարտերի 31-րդ օրը վաղ առավոտյան թշնամին հզոր արտագրոհի իրականացրեց, ընդ որում միաժամանակ էլ դրսից հարձակման անցավ Արտուխյանների եմիրության առաջխաղացած հիմնական բանակը (մոտ 10.000), սակայն Յայկական բանակը ծանր պարտության մատնեց քաղաքից հարձակվողներին և, հետապնդելով թշնամուն մինչև քաղաքի դարպասները, վերացրեց վերջինիս արտագրոհի հետագա բոլոր հնարավորությունները, իսկ Ռոջեր Սալերնացու բանակն էլ ջախջախեց Արտուխյանների եմիրության հիմնական բանակին:

III փուլ – Քրիստոնյաները շարունակեցին քաղաքի պաշարումը, որի կայազորը ի վերջո դադարեցրեց դիմադրությունը և հանձնվեց:

Յայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

Նախորդ հաջողությունից հետո 1118 թվականի օգոստոսին Ժուսլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Յալեպի ճ-մ-ում ևս մեկ հաղթանակ տարան Արտուխյանների եմիրության բանակի (մոտ 3.000) նկատմամբ: Դրանից հետո, միանալով Ազազից առաջխաղացած Ռոջեր Սալերնացու գլխավորած Անտիոքի դքսության (մոտ 5.000) ու Լևոնի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակին (մոտ 1.500), վերջիններս ասպատակեցին քաղաքի շրջակայքը և Նահանջեցին<sup>4</sup>:

1118 թվականի օգոստոսի 15-ին, շրջապատված սեփական ընտանիքի անդամների հոգատարությամբ, Կոստանդնուպոլսում իր մահկանացուն կնքեց վերջին ամիսներին իրոք արդեն անհույս հիվանդությամբ տառապող Ալեքսեյ I-ը: Մահացող կայսեր շրջապատած նրա

<sup>1</sup> Անանուն Եդեսիացին ակնհայտորեն սխալվելով այս դեպքերը տեղադրում է 1115 թվականին, սակայն Գալերիան Կուրտունեացու, որպես Պիրի տիրակալի հիշատակումն իսկ ցույց է տալիս, որ մենք գործ ունենք 1117 թվականից ընկած ժամանակահատվածի հետ: Այս պայմաններում հավանական է կարծել, որ հարձակումը տեղի է ունեցել 1118 թվականի մայիսին, երբ տեղ է հասած եղել Սելջուկյան սուլթանության սուլթան Մուհամմեդ Տափարի մահվան մասին լուրը:

<sup>2</sup> Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 278:

<sup>3</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Վահրամ Րաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Գևորգ Սյևռացի «Ժամանակագրություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>4</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեպի պատմության հատընտիր»:

ընտանիքի անդամների ցուցադրական այդ համերաշխության մեջ, սակայն, իրական միասնությունն չկար և բոլորին բզկտում էր անհուն մրցակցության տենչը: Ի սկզբանե նախատեսված էր, որ հորը պետք է հաջորդի ավագ որդին, ի դեմս Յովհաննեսի, սակայն ընտանիքի գրեթե բոլոր անդամները դեմ էին այս թեկնածությանը և մահացող կայսեր ամենագոր կին Իրինայի գլխավորությամբ արտահայտվում էին կայսեր փեսա ու Աննա Կոմսենոսի ամուսին, պատմիչ և ռազմաքաղաքական գործիչ Նիկեփոր Բրիեննոսի օգտին: Ստեղծված բացառիկ պայմաններում, սակայն, Յովհաննեսը, գործելով ամենայն վճռականությամբ, հենց հոր իսկ մահվան գիշերը վերցրեց վերջինիս կողմից իրեն տրված իշխանական մատանին և ընտանիքի անդամներից իր կողմնակից միակ եղբայր Իսահակի օգնությամբ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի կողմից թագադրվեց, թեև հաստատվել պալատում ու վերջնականապես մի կողմ հրել փառասեր բրոջ և նրա կողմից առաջ մղվող փեսայի հավակնությունները նա կարողացավ միայն կայսերական պահակազորի համառությունը կոտրելուց հետո: Այսպիսով՝ Բյուզանդական կայսրության կայսր հռչակվեց Յովհաննես II-ը (1118-1143), որը մի եռանդուն, խելացի և ռազմունակ անձնավորություն էր, թեև կայսրության առջև հառնած առկա ու աստիճանաբար խորացող խնդիրները նա կարծես այնուհանդերձ ոչ նկատեց, ոչ էլ փորձ կատարեց դրանց հեռանկարային որևէ լուծում ապահովել: Մոտակա երկու տարիներին նոր կայսրը, դեռևս ոչ այնքան ամուր լինելով գահին, ճնշեց մինչ այդ իրեն աջակցած Նույն Իսահակի, ինչպես նաև այս ամենի հետ այդպես էլ չհամակերպված Աննայի գահակալական դավադրությունները և պահեց դիրքերը, ընդ որում երկու դեպքում էլ Յովհաննես II-ը բարի եղավ ու ընտանիքի սեփական անդամներին և նրանց կողմնակիցներին խիստ չպատժեց: Նույն այդ ժամանակ քրիստոնյաները, սակայն, շարունակեցին նաև լիովին օգտվել Մելչունկյան սուլթանությունում շարունակվող քաոսից:

1119 թվականի փետրվարին Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 7.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) ասպատակեցին Մելիտեի շրջակայքը և նահանջեցին<sup>1</sup>: 1119 թվականի Նույն փետրվարին Մասուդի և Բալակի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության ու Խարբերդի Արտուխյանների Էմիրության միացյալ բանակն (մոտ 10.000) իր հերթին ասպատակեց Կարկառ ամրոցի շրջակայքը<sup>2</sup>, որից հետո դաշնակիցները 1119 թվականի փետրվարին ոտնատակ տվեցին արդեն նաև Անի-Կեմախ ամրոցի շրջակայքը<sup>3</sup>: Դրանից հետո 1119 թվականի գարնանը Մասուդի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) Դանիշմանյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Պլասթան<sup>4</sup>: Այսպիսով՝ կյանքը ցույց տվեց, որ մեջքն աստիճանաբար ուղղող Մասուդը՝ ծուռ ոտքերով, ցածրահասակ, բայց հաղթանդամ կազմվածքով, բչախոս, սակայն եռանդուն այդ տիրակալը, որը զարմացախառն հիացմունք էր առաջացնում իր ժամանակակից կայսերական պաշտոնյաների մոտ, ակնհայտորեն նպատակ ուներ ոչ միայն սեփական իշխանությունն ամրապնդել իրեն բաժին հասած սուլթանության արևելյան հատվածում, այլև հասկացնել նաև Ամիր Ղազին, թե ով է իրական գերիշխողը տեղում: Արդյունքում՝ ռազմատենչ Ամիր Ղազին, ինչպես մի ժամանակ եղավ Խլիճ-Արսլանի պարագայում, այս անգամ արդեն վերջինիս որդու հարվածներից հետո մարտական կեցվածքը պահպանած տեսքով վերքերը լիզող գազանի նման այնուհանդերձ ստիպված եղավ հերթական անգամ հետ քաշվել՝ երևի թե արդեն զղջալով այն կապակցությամբ, որ ժամանակին օգնել էր Մասուդին ոտքի կանգնել: Այս առումով հատկանշական էր, որ, արդեն որերորդ տարին էր, որ ոչ ոք չէր հիշում Մոսուլի կառավարչի ու, առավել ևս, վերջինիս վերադասի մասին:

1119 թվականի հուլիսից մինչև օգոստոս Էլլազիի և Տուղ-Թեզիկի գլխավորած Արտուխյանների Էմիրության ու Բուրյանների աթաբեկության միացյալ բանակը (80.000, որից 40.000 հեծյալ) ասպատակեց Եդեսիայի շրջակայքը, Յայոց Միջագետքի արևմուտքը և Յյուսիսային Ասորիքը<sup>5</sup>: Այս ամենն իր հերթին բերեց լուրջ փոփոխությունների:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 12; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 12; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 12:

<sup>4</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 12; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>5</sup> Էսմայլ-Էդ-Դին «Յայեայի պատմության հատընտիր»; Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 279; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:



1119 հուլիսի 28 – Սարմադի ճ-մ (= Արյան հովտի ճ-մ, (= Կարմրահովտի ճ-մ) (Հալեպից 38 կմ արևմուտք)<sup>1</sup>

Ռոջեր Սալերնացու գլխավորած Անտիոքի դքսության բանակը (11.300, այդ թվում 10.000 աշխարհագորային, 1.000 հեծյալ), ինչպես նաև Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (8.700) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (900, որից 500 հեծյալ), չսպասելով Բալդուին II Բուրգուն գլխավորած Երուսաղեմի թագավորության ու Պոնս Տուլուզցու գլխավորած Տրիպոլիսի կոմսության միացյալ բանակին (մոտ 40.000), սկսեցին մոտենալ Էլլազիի ու Տուղ-Թեգիհի գլխավորությամբ Եփրատը գետանցած, շրջակայքը ասպատակած և արագորեն նահանջող Արտուխյանների և Արզնի Էմիրությունների, ինչպես նաև Բուրյանների աթաբեկության միացյալ բանակին (80.000, որից 40.000 հեծյալ), որը, սակայն, ինքը մարտի հենց նախորդ օրը աննկատ շրջապատեց քրիստոնյաներին:

I փուլ – Կեսոբին քրիստոնյաները անցան հարձակման թշնամու առաջապահ ուժերի (7.000) ուղղությամբ, սակայն ընկան հիմնական բանակի հարվածի տակ շրջապատվեցին և, ենթարկվելով հուժկու նետահարության, գլխովին ջախջախվեցին: Մարտում ընկավ նաև մինչև վերջ քաջաբար մարտնչած Ռոջեր Սալերնացին:

II փուլ – Թշնամին ոչնչացրեց քրիստոնյաների բանակի մնացորդը, որից հետո ցրվեց շրջակայքում և սկսեց ավարառությամբ զբաղվել:

III փուլ – Թշնամու բանակի որոշ ջոկատներ հանդիպեցին մարտադաշտին մոտեցող Երուսաղեմի թագավորության և Տրիպոլիսի կոմսության միացյալ բանակին ու որոշ հաջողությունների հասան, սակայն արդեն իսկ իրերի իրական դրության մասին տեղեկացված Բալդուին II Բուրգոնի կարողացավ իր բանակը ուղղել դեպի Անտիոք և, ամրացնելով քաղաքը, պատրաստվել դեպքերի հետագա զարգացմանը:

Ընդհանուր սպանված 15.000 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 800, դաշնակիցները՝ մոտ 14.200 զինվոր, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Ռոջեր Սալերնացու զոհվելը Անտիոքի դքսությունում կառավարման հերթական ճգնաժամն առաջացրեց, ընդ որում ինդիրն այս անգամ ավելի բարդ էր, քանի որ մարտում ընկած Ռոջերին փոխարինող հարմար թեկնածու արդեն չկար: Ավելին, վերջին ճակատամարտը ինչ-որ տեղ խորհրդանշական եղավ նաև այն առումով, որ դրանից հետո իր շրջակա հարևանների նկատմամբ ակտիվ արտաքին քաղաքականություն վարող Անտիոքի դքսության նույն այդ ակտիվությունը մեծապես անկում ապրեց, ընդ որում իր նախկին տեսքով այն այլևս երբեք չէր վերականգնվելու: Ստեղծված ծանր պայմաններում Բալդուին II Բուրգոնի իր հերթին, որը միանգամից բարդ ինդիրների առաջ կանգնեց, առժամանակ հետաձգելով Անտիոքի դքսության կառավարման ճգնաժամի լուծումը, ամենից առաջ ձեռք զարկեց ռազմական հարվածը հետ մղելու գործին:

1119 թվականի հուլիսի վերջին Էլլազիի ու Տուղ-Թեգիհի գլխավորած Արտուխյանների Էմիրության և Բուրյանների աթաբեկության միացյալ բանակը (մոտ 20.000) Անտիոքի դքսության ու Եդեսիայի կոմսության միացյալ բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 200) պաշարեց Թերեպ քաղաքը ու Չարդանա ամրոցը (Եդեսիայի մոտ) որից հետո, տալով երաշխիքներ, օգոստոսի սկզբին ստիպեց հանձնվել, թեև հետագայում Չարդանայից հեռացող կայազորը ենթարկվեց հարձակման և որոշակի կորուստներ կրեց<sup>2</sup>: 1119 թվականի օգոստոսի սկզբին, սակայն, Սև լեռների ճ-մ-ում Բալդուին II Բուրգուն գլխավորած Երուսաղեմի թագավորության և Պոնս Տուլուզցու գլխավորած Տրիպոլիսի կոմսության

<sup>1</sup> Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 47; Վիլյամ Մալմսբերգի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 12, գլուխ 9, 10; Մատթեոս Ուռշայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Պատմություն Սրբոց»; Զեթում Պատմիչ «Անտիոքի պրինցների ազգաբանությունը»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 12; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 280; Բար-Յեթեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; իբն Մունկիզ «Խորհուրդների գիրք»:

<sup>2</sup> Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 12, գլուխ 11; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

միացյալ բանակը (մոտ 15.000), ինչպես նաև ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 700) հաղթեցին Արտուխյանների Էմիրության և Բուրյանների աթաբեկության միացյալ բանակին (3.000), ինչը որոշակիորեն կայունացրեց դրությունը<sup>1</sup>: Դրանից հետո Երուսաղեմի արքան օգնության համար դիմեց հայերին, որից հետո կողմերը ի մի բերեցին ուժերը վճռական ընդհարման համար:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1119 օգոստոսի 16 – Թերեայի ճ-մ<sup>2</sup>

Բալդուին II Բուրգուն գլխավորած Երուսաղեմի թագավորության, Անտիոքի դքսության, Պոնս Տուլուզցու գլխավորած Տրիպոլիսի կոմսության միացյալ բանակը (մոտ 50.000), ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000), ինչպես նաև Թորոս ու Լևոն Ռուբինյանների գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 1.000) շարժվեցին Էլլազիի և Տուղ-Թեգինի գլխավորած Արտուխյանների Էմիրության ու Բուրյանների աթաբեկության միացյալ բանակի (մոտ 70.000) դեմ: Կողմերը մոտեցան իրար և մարտակարգ ընդունեցին: Քրիստոնյաների բանակի առաջին շարքում տեղավորվեց հեծելազորը, երկրորդում՝ հետևակը: Հակառակորդի բանակի լավագույն ուժերը տեղաբաշխվեցին թևերում:

I փուլ – Քրիստոնյաները անցան հարձակման և, ջախջախելով թշնամու բանակի կենտրոնը, փախուստի մատնեցին այն:

II փուլ – Մահմեդականների բանակը, թևանցելով քրիստոնյաների դասավորությունը, հարձակվեց վերջիններիս երկրորդ շարքի վրա և կորուստներ պատճառեց նրան:

III փուլ – Փախչող հակառակորդին հետապնդելուց հետո մարտադաշտ վերադարձած քրիստոնյաները հզոր հարված հասցրեցին թշնամու բանակին և փախուստի մատնեցին նրան:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ 10.000 զինվոր:

Քրիստոնյաների շահած վերջին հաղթանակը վերջնականապես կայունացրեց դրությունը խաչակրաց իշխանությունների հյուսիսում, ընդ որում նախորդ հաջողություններից և հատկապես վերջին հաղթանակից հետո հսկայական հեղինակության հասած Էլլազիի նույն այդ հեղինակությունը արդյունքում զգալիորեն խամրեց, իսկ մշտապես տատանվող ու խուսափող Տուղ-Թեգինի մոտ էլ այդուհետ վերջնականապես կորավ ամեն մի ցանկություն առանց ծայրահեղ անհրաժեշտության խառնվելու հյուսիսի գործերին: Վերջին հանգամանքն իր հերթին թույլ էր տալիս Բալդուին II Բուրգուն վերադառնալ հարավ և տեղում հակակշռել Բուրյանների աթաբեկությանը, իսկ այս պայմաններում արդեն հյուսիսում, որպես միմյանց գլխավոր հակառակորդներ, մնում էին, ըստ էության, միայն Եդեսիայի կոմսությունն ու Արտուխյանների Էմիրությունը:

Ինչ վերաբերում է այդպես էլ պատշաճ ռազմական առաջնորդ չստացած Անտիոքի դքսությանը, ապա այստեղ ձևական առումով շարունակում էին ճանաչել Բոհեմունդ Տերենտացու արդեն տասներկուամյա որդի Բոհեմունդի իշխանությունը, իսկ ռազմաքաղաքական ընդհանուր իրավիճակին էլ, խնամակալի կարգավիճակով, տիրություն էր անում ժուլին Կուրտունեացին, քանի որ նրա կինը հենց այս ժամանակ մահացել էր և նա ամուսնացել էր Ռոջեր Սալերնացու քրոջ հետ: Հետաքրքիր, սակայն հակառակ տեսքով, փաստորեն կրկնվում էր տասնհինգամյա վաղեմության իրադրությունը, երբ այն ժամանակ Անտիոքի տերերն էին տիրություն անում Եդեսիայում, այն դեպքում, երբ այժմ հենց Եդեսիայի տերերն էին որոշում գործերի դրությունը

<sup>1</sup> Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 12, գլուխ 11:

<sup>2</sup> Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 48; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 12, գլուխ 12; Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 12; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 281; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Ջեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն Մունկիզ «Խորհուրդների գիրք»:

նույն Անտիոքում: Այս առումով հետաքրքիր է նշել նաև այն, որ նույն այս ժամանակաշրջանում նորմաների ընդհանուր անկման արդեն իսկ ակնհայտ ֆոնին խաչակրաց իշխանություններում վերջնականապես սկսեց գերիշխել հենց Ֆրանսիական խմբակցությունը, ընդ որում նույնիսկ Անտիոքի դքսության պատանի տիրակալ Բոհեմունդն իսկ մոր կողմից հենց այս խմբակցության ներկայացուցիչ էր:

1119 թվականի սեպտեմբերից մինչև հոկտեմբեր ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ասպատակեցին Հալեպի շրջակայքը և նահանջեցին<sup>1</sup>: Սա ոտնձգություն էր Էլդազիի դեմ և արդյունքում 1119 թվականի նոյեմբերին Արևանդան ամրոցի ճ-մ-ում Արտուխյանների Էմիրության բանակը (մոտ 1.000) գիշերային ընդհարումում հաղթեց ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակին (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 700)<sup>2</sup>: Վերջին պարտությունը զգալիորեն սառեցրեց Եդեսիայի կոմսի եռանդը, իսկ որոշ ժամանակ անց էլ արդեն մահմեդականներն իրենք փորձեցին հարված հասցնել:

Արդյունքում, սակայն, 1120 թվականի մայիսի 20-ին արդեն ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Անտիոքի դքսության, ինչպես նաև Եդեսիայի կոմսության միացյալ բանակը (մոտ 6.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Զեսունի ճ-մ-ում ջախջախեցին Հալեպից առաջխաղացած և Անտիոքի շրջակայքն ասպատակած ու նահանջող Արտուխյանների Էմիրության բանակին (մոտ 9.000)<sup>3</sup>: Դրանից հետո 1120 թվականի մայիսի 26-ին հակառակորդը փորձեց գրոհել Թլապաշար ամրոցը, սակայն այս անգամ ևս մատնվեց անհաջողության ու հետ շարտվեց<sup>4</sup>: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ սա միայն սկիզբ էր, ընդ որում խոցված Էլդազին կարողացել էր գործի դնել իրոք որ մեծաքանակ ուժեր:

## Գլուխ 32 Հակախաչակրաց VII արշավանքը

1120 թվականին հունիսին ալ-Բարսուկի, Էլդազիի և Տուղ-Թեգիի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության, Արտուխյանների Էմիրության ու Բուրյանների աթաբեկության միացյալ բանակը (133.000) ասպատակեց Եդեսիայի շրջակայքը, Հայոց Միջագետքի արևմուտքը և Հյուսիսային Ասորիքը, սակայն շուտով թշնամուն մոտեցան Բալդուին II Բուրգուն գլխավորած Երուսաղեմի թագավորության, Անտիոքի դքսության ու Պոնս Տուլուզցու գլխավորած Տրիպոլիսի կոմսության միացյալ բանակը (մոտ 60.000), ինչպես նաև ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000), որի արդյունքում Մաառատ Միսրինի մոտակայքում (Հալեպից մոտ 70 կմ հարավ-արևմուտք) կողմերը իրար դեմ ճամբարեցին մի քանի օր, իսկ հետո մահմեդականների միացյալ բանակը նահանջեց<sup>5</sup>: Այսպիսով՝ Էլդազիի ներդրած խոշոր ջանքերի արդյունքում իրար եկած մահմեդական հսկայական ուժերն այդպես էլ չկարողացան որևէ Եական արդյունք ապահովել, ընդ որում արդեն պարզ էր, որ տեղական ուժերին ձեռնտու չէր ոչ միայն Մոսուլի կառավարչի, այլև իրենցից ընդամենը միայն մեկը հանդիսացող Արտուխյանների Էմիրի դիրքերի չափից դուրս ուժեղացումը տարածաշրջանում, երբ այժմ արդեն հենց վերջինիս դեմ խաղացին նույն այն օրինաչափությունները, որոնք նախկինում խանգարել էին Մոսուլի կառավարիչներին:

Արդյունքում, քրիստոնյաների և մահմեդականների միավորված ուժերի վերջին գործողությունից հետո կողմերը կրկին վերադարձան իրենց համար սովորական դարձած դերերին ու մանր պատերազմին: Իրոք, արդեն 1120 թվականի ամռանը Կոնստանդին Կարկառեցուն հաջորդած նրա որդի Միքայելի (1114-1124), վերջինիս որդի Կոնստանդինի ու

<sup>1</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>2</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>3</sup> Մատթեոս Ուռշայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>4</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>5</sup> Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 49; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 12, գլուխ 14; Մատթեոս Ուռշայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 12; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 282; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

Հովհան գորականի բանակը (մոտ 1.000) ասպատակեց Անձիտ գավառը և Նահանջեց<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, ուշագրավ մի ընդհարում էլ եղավ ավելի հյուսիս, որն իր հետևից շղթայական հետևանքներ առաջացրեց:

### Գլուխ 33

#### Մերձավոր Արևելքում հերթական վերադարձը մանր պատերազմներին

Ամեն ինչ սկսվեց նրանից, որ Հովհաննես II-ի գահ բարձրանալուց հետո վերջինիս որոշակի թեականությամբ իր ենթակայությունը հայտնած Գրիգոր Գավրասը 1119 թվականի գարնանը պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի իսկ ջանքերով գահընկեց արվեց, ինչից հետո Տրապիզոնի իշխանությունում գործերի գլուխ կանգնեց վերջինիս եղբայր և կենտրոնական իշխանությանն անհամեմատ ավելի հավատարիմ Կոստանդին Գավրասը (1119-1120, 1126-1180): Շուտով պարզվեց, սակայն, որ Տրապիզոնի իշխանության նոր ղեկավարը լավ չի կողմնորոշվում տարածաշրջանում առկա ուժերի իրական հարաբերակցության հարցում, ինչն էլ լրացուցիչ բարդություններ առաջացրեց: Իրոք, Տրապիզոնի իշխանությունում իշխանության գլուխ կանգնելուց հետո Կոստանդին Գավրասը, բնականաբար սեփական շահերի համատեքստում, անմիջապես էլ սկսեց լայն աջակցություն ցույց տալ Մանկուչակյանների Էմիրության նոր Էմիր Իսահակ իբն Մանկուչակին (1120), որի հետ, սակայն, իրենց հաշիվներն ունեին Իկոնիայի սուլթանության, ինչպես նաև Դանիշմանյանների և Արտուխյանների Էմիրությունների տիրակալները:

Արդյունքում՝ 1120 թվականի ամռանը, հետապնդելով փախուստի դիմած և Տրապիզոնի իշխանության օգնությանը դիմած Մանկուչակյանների Էմիրության Էմիր Իսահակ իբն Մանկուչակին, Էլզագիի ու Բալակի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության, ինչպես նաև Արտուխյանների Էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 20.000) Սիրմանի ճ-մ (Երզնկայի մոտ) հաղթեց վերջինիս (մոտ 5.000), ինչպես նաև Կոստանդին Գավրասի գլխավորած Տրապիզոնի իշխանության բանակին (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 10.000)<sup>2</sup>: Կոստանդին Գավրասը գերվեց և միայն մեծ փրկագին վճարելուց հետո հետագայում ազատ արձակվեց, սակայն մինչ այս նա արդեն իսկ կորցրել էր իշխանությունը Տրապիզոնում, որտեղ, պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի լուռ համաձայնությամբ, կրկին հաստատվեց Գրիգոր Գավրասը: Վերջին ճակատամարտը, սակայն, բարդություններ առաջացրեց նաև մահմեդականների շարքերում:

Իրոք, թեև Իսահակ իբն Մանկուչակը հայտնվել էր գերության մեջ, բայց արդյունքում վերջինս ազատ արձակվեց առանց փրկագնի, սակայն, պայմանով, որ Մանկուչակյանների Էմիրության Էմիր Է հռչակվում Իսահակ իբն Մանկուչակի որդի Դաուդը (1120-1155)<sup>3</sup>: Էլզագիի աղջկա որդին: Վերջին հանգամանքը, սակայն, իր հերթին լարեց արդեն Էլզագիի և նրա եղբորորդի Բալակի հարաբերությունները, քանի որ Էլզագին, սեփական շահերի համատեքստում, հրաժարվեց փրկագին վերցնել Իսահակի համար ու դրանից, բնականաբար, զրկվեց նաև Բալակը: Էլզագիի վարքագծից գոհ չմնաց, սակայն, նա Մասուդը, քանի որ Արտուխյանների գլխավոր Էմիրի ազդեցությունն արևելքում այժմ իր ուզածից շատ էր մեծանում, ընդ որում Իկոնիայի սուլթանը դեռևս անսպարտ հաշիվներ ուներ նաև Ամիր Ղազիի հետ: Եվ վերջապես նույն այս իրադարձությունները մեկ անակնկալ հետևանք ևս ունեցան, քանի որ Արտուխյանների Էմիրության դիրքերը Մանկուչակյանների Էմիրությունում մեծապես ամրապնդվել էին, սակայն այդ հանգամանքը, ինչպես նաև հյուսիսի քրիստոնյաների նկատմամբ հենց նոր տարած մեծ հաղթանակը Էլզագիի մոտ ցանկություն առաջացրեց հարված հասցնել արդեն նաև Զարթլիի թագավորությանը: Իրոք, Արտուխյանների փառասեր Էմիրը տեղում հանկարծ պարզել էր, որ Դավիթ I Շինարարը նույն այս ժամանակ հաջողությունը հաջողության հետևից է գրանցում:

Զարթլիի թագավորությունը նույն այս ժամանակ իրոք հաջողության մեջ էր, քանի որ 1120 թվականի փետրվարի 14-ին Բոտորայի ճ-մ-ում (Կախեթի) Դավիթ I Շինարարի գլխավորած

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 12; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 277, 299; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 12; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 20; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000, այդ թվում մեծաթիվ ղվախներ և ալաններ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000, այդ թվում Սարգիս Ավագ Չաքարյանը, Հրահատ Օրբեյանը և Վահրամ Արծրունին) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Սելջուկյան սուլթանության ճամբարած բանակին (մոտ 60.000)<sup>1</sup>, ինչից հետո 1120 թվականի փետրվարի վերջին Շիրվանշահերի էմիրության բանակից գրավեցին Կապադակը (= Գաբալա) (Աղվանք, Շաքեից մոտ 65 կմ հարավ-արևելք)<sup>2</sup>: Արդյունքում՝ ողջ Կախեթին վերջնականապես ընկավ Քարթլիի թագավորության տիրապետության տակ:

Զսահմանափակվելով դրանով՝ 1120 թվականի մայիսի 7-ից մինչև հունիսի սկիզբ Դավիթ I Շինարարի ռազմական մեքենան ասպատակեց Շիրվանշահերի էմիրության տարածքը և Նահանջեց<sup>3</sup>, ընդ որում չօգնեց նաև քրիստոնյաներին հակահարված հասցնելու ծրագիրը, քանի որ 1120 թվականի ամռանը Դավիթ I Շինարարի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 100.000, այդ թվում 40.000 ղվախներ, ինչպես նաև ալաններ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) Գանձակի ճ-մ-ում հաղթեցին Շիրվանշահերի էմիրության նորընծա էմիր Աֆրիդունի (1118-1120) գլխավորած Շիրվանշահերի էմիրության բանակին (30.000), ընդ որում պարտվողների թվում գոհվեց նաև Աֆրիդունը<sup>4</sup>: Վերջին իրադարձություններից, սակայն, չնայած պարտությանը, շահած դուրս եկավ նաև Նույն այդ իրադարձություններին իր մասնակցությունը բերած ոմն Մուհամմեդ, քանի որ Դերբենդի էմիրությունը, սկսած 1077 թվականից, կցվել էր Շիրվանշահերի էմիրությանը և ահա այժմ այն կրկին վերագտավ իր ինքնուրույնությունը, իսկ Դերբենդի էմիրության էմիր Էլ հոջակվեց Նույն այս Մուհամմեդը (1120-1147): Ահա հենց այս ամենն իր համար հանկարծակի պարզեց մինչ այդ իրեն քրիստոնյաների դեմ պայքարի առաջամարտիկ հռչակած Էլդագին, որը դրանից հետո որոշեց գործել:

Մինչ Էլդագին կգործեր, սակայն, անհաջողության մատնվելով Քարթլիի թագավորությանը հարավ-արևելքից հասցվող հարվածում, մահմեդականները որոշեցին հարվածը կրկնել հարավ-արևմուտքից, սակայն, 1120 թվականի նոյեմբերին Արշարունիքի ճ-մ-ում Դավիթ I Շինարարի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում ղվախներ, ինչպես նաև ալաններ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) հաղթեցին Կարին-Բասեն-Գաբեդյանք երթուղով առաջխաղացած Սալդուխյանների ու Կարսի էմիրությունների միացյալ բանակին (մոտ 30.000)<sup>5</sup>, ինչի արդյունքում Վանանդի հյուսիսը, Գուգարքի արևմուտքը և Շիրակի արևելքը ընկան Քարթլիի թագավորության տիրապետության տակ: Նույն այս ժամանակ, սակայն, իր փոքրիկ պատերազմը Արտուխյանների էմիրության դեմ շարունակում էր նաև Կարկառի մարտունակ իշխանը:

1120 թվականի աշնանը Անձիտի ճ-մ-ում Միքայել Կարկառեցու, Կոնստանդինի և Հովհան գորականի գլխավորած բանակը (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Արտուխյանների էմիրության բանակին (մոտ 2.000)<sup>6</sup>, սակայն արդեն 1121 թվականի հունվարին պատասխան հարված հասցրած Արտուխյանների էմիրության բանակը (մոտ 2.000), որը, խորը ձյան միջով իր համար ճանապարհ բացելով ձիերի մի երամակ (1.000 ձի) առաջ թողնելու միջոցով, Միքայել Կարկառեցու բանակից (մոտ 200) անակնկալ հարձակումով գրավեց Կարկառ ամրոցը: Կարկառ ամրոցի շրջակայքի բնակչությունը գերվեց և փոխադրվեց Անձիտ, իսկ Միքայել Կարկառեցին էլ առժամանակ ընդունեց Արտուխյանների էմիրության գերիշխանությունը<sup>7</sup>:

1121 թվականի հունվարին Ժուսլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ասպատակեցին Հալեպի շրջակայքը և Նահանջեցին<sup>8</sup>, ընդ որում հարվածը Հալեպին Եդեսիայի ռազմունակ իշխանը կրկնեց նաև 1121 թվականի ապրիլին<sup>9</sup>, մայիսին<sup>1</sup> ու հունիսին<sup>2</sup>՝ ամեն անգամ զգալի

<sup>1</sup> «Քարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»:

<sup>2</sup> «Քարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»:

<sup>3</sup> «Քարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»:

<sup>4</sup> «Քարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»:

<sup>5</sup> «Քարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»:

<sup>6</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 12:

<sup>7</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 12; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 277; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Անանուն «Պատմություն Սրբոց»:

<sup>8</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 282:

<sup>9</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

ավարով հետ քաշվելով ելման դիրքեր: Այս առումով հետաքրքիր է, որ 1121 թվականի հուլիսից մինչև օգոստոս տեղի ունեցած վերջին և անհամեմատ ավելի խոշոր հարվածին մասնակցեց նաև Բալդուին II Բուրգուն գլխավորած Երուսաղեմի թագավորության, Անտիոքի դքսության և Պոնտ Տուլուզցու գլխավորած Տրիպոլիսի կոմսության միացյալ բանակը (մոտ 35.000)<sup>3</sup>:

1121 թվականի մարտին Դավիթ I Շինարարի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 60.000, այդ թվում մեծաթիվ ղվիչախներ և ալաններ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) Հունան ամրոցի ճ-մ-ում հաղթեցին Շիրվանշահերի ու Դերբենդի Էմիրությունների միացյալ բանակին (մոտ 30.000)<sup>4</sup>: Դրանից հետո 1121 թվականի հունիսին արդեն Պարտավի ճ-մ Դավիթ I Շինարարի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 80.000, այդ թվում մեծաթիվ ղվիչախներ և ալաններ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) հաղթեցին Սելջուկյան սուլթանության բանակին (մոտ 100.000), որից հետո, ասպատակելով Պարտավի և Գանձակի շրջակայքը, նահանջեցին<sup>5</sup>: Հիմնական հարվածը, սակայն, հյուսիսի քրիստոնյաներին գալու էր հարավ-արևմուտքից, որի կազմակերպիչը խաչակիրներին լավ ծանոթ, սակայն հյուսիսում դեռևս այնքան էլ ոչ հայտնի Էլդազին էր:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1121 օգոստոսի 14 - 22 - Դիզգորի ճ-մ (Տիգրիսից 10 կմ արևմուտք)<sup>6</sup>

Սելջուկյան և Իկոնիայի սուլթանությունների, ինչպես նաև Դանիշմանյանների, Արտուխյանների, Շահարմենների, Շիրվանշահերի, Շադդադյանների, Սալդուխյանների, Կարսի, Մանկուչակյանների, Ինալյանների ու Արզնի Էմիրությունների միացյալ բանակը (150.000, որից 50.000 հեծյալ), արշավելով Կարին-Տայք-Արդահան-Ջավախքի հյուսիս-Թոնդ-Մանգլյաց Փոր երթուղով, մոտեցավ Դավիթ I Շինարարի գլխավորությամբ ուժերը միավորած և մարտակարգ ընդունած Զարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 120.000, այդ թվում 40.000 ղվիչախ, 18.000 ալան, 500 խաչակիր, 100 ռուս) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (10.000):

I փուլ - Զարթլիի թագավորության բանակի առաջապահ հեծելազորը, անակնկալ մոտենալով թշնամուն, ներխուժեց վերջինիս ճամբար և, կորուստներ պատճառելով թշնամուն, նահանջեց դեպի կիրճի խորքը՝ իր հետևից քաշելով ձեռք բերված կեղծ հաջողությունից ոգևորված թշնամու հիմնական ուժերին:

II փուլ - Դավիթ I Շինարարը մարտի մեջ մտցրեց դարանում գտնվող իր բանակի թևերը և հզոր հարված հասցրեց հակառակորդին: Ավելին, սկզբում թշնամու հոծ շարքերի վրա գլորվեցին նախապես պատրաստված խոշոր քարեր, որոնք ծանր կորուստներ պատճառեցին ու խուճապի մատնեցին թշնամու ռազմիկներին:

III փուլ - Թևերից առաջացող Զարթլիի թագավորության բանակի հեծելազորի ու հետևակի հիմնական ուժերը շրջապատեցին թշնամու բարոյալքված բանակին՝ սկսելով անխնա ջարդ: Ի վերջո, լիակատար շրջապատման մեջ հայտնված թշնամու ուժերը դադարեցին դիմադրությունը և հանձնվեցին:

IV փուլ - 8 օր շարունակ Զարթլիի թագավորության բանակը հետապնդեց և ոչնչացրեց հակառակորդի մնացորդներին՝ հասնելով մինչև Անի:

<sup>1</sup> Զեմալ-էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>2</sup> Զեմալ-էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 12; Բար-Յեբրեու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Զեմալ-էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>4</sup> «Զարթլի-Ցիտվերթա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>5</sup> «Զարթլի-Ցիտվերթա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

<sup>6</sup> «Զարթլի-Ցիտվերթա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 95; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Պատմություն Սրբոց» Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 12; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 283; Բար-Յեբրեու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկի «Մայիարկինի պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Զեմալ-էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 12.000 զինվոր, թշնամին՝ 40.000<sup>1</sup> սպանված և 50.000 գերի:

Ձախջախիչ հարվածը, որը ստացավ մահմեդականների ռազմական մեքենան վերջին ճակատամարտում և որը, ամեն ինչից զատ, նաև հսկայական հոգեբանական հետևանքներ ունեցավ, համենայն դեպս մահմեդականների դեմ մղվող գոնե Քարթլիի թագավորության պայքարում նախաձեռնությունը վերջնականապես տվեց քրիստոնյաներին: Արդյունքում՝ արդեն օրակարգ էր մտնում նաև Վրաստանի հինավուրց մայրաքաղաքի համար պայքարի խնդիրը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1122 գարուն – *Տիդիսի գրավումը*<sup>2</sup>

Դավիթ I Շինարարի և Իվանե Լիպարիտի Օրբելյանի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (300) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) պաշարեցին քաղաքը Շույուբյանների Էմիրության բանակից (մոտ 100)<sup>3</sup>՝ դարան դնելով քաղաքի մոտակայքում գտնվող *Ավճալայի հովտում*:

I փուլ – Քրիստոնյաները (15) հարձակվեցին քաղաքի մոտ տարածվող *Լիչինի հովտում*՝ արածող Շույուբյանների անասունների հոտերի վրա և, փախցնելով դրանք, իրենց հետևից հրապուրեցին քաղաքի կայազորին (100 հեծյալ):

II փուլ – Հետապնդողները, հասնելով քրիստոնյաներին, մարտի մեջ մտան վերջիններս հետ:

III փուլ – Քրիստոնյաների հիմնական ուժերը Դավիթ I Շինարարի անձնական ղեկավարությամբ հարձակվեցին Շույուբյանների Էմիրության բանակի վրա և ծանր պարտության մատնեցին վերջինի:

IV փուլ – Չարգացնելով հաջողությունը՝ Քարթլիի թագավորության բանակը մտավ քաղաք:

Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 80 զինվոր: Շույուբյանների Էմիրությունը ոչնչացավ:

Տիդիսի ազատագրումը կարևորվեց ոչ այնքան արդեն իսկ իրենից քիչ բան ներկայացնող Շույուբյանների Էմիրության ոչնչացմամբ, այլև առաջնային այն հենակետի վերացմամբ, որը ամենատարբեր մակարդակներում նշանակում էր մահմեդականների գերիշխանություն բուն Վրաստանում և դրա հարակից տարածքներում: Այս քաղաքի ազատագրումը վերջնականապես ամրապնդեց Քարթլիի թագավորության դիրքերը՝ բավարար հիմքեր ստեղծելով հետագա հաջողությունների համար: Այսպիսով՝ Քարթլիի թագավորությունը հաջողությամբ հետ մղեց հարվածը, իսկ մինչ այդ աննկուն ղազիի դերի մեջ մտած Էլղազին Էլ ստիպված եղավ հեղինակագրված ու լքված վիճակում վերադառնալ սեփական տիրույթներ, որտեղ, սակայն, արդեն իրենց խնդիրներն էին հասունացել:

1121 թվականի դեկտեմբերին Արտուխյանների Էմիրության բանակը (մոտ 1.000) ասպատակեց Կարկառ ամրոցի շրջակայքը և նահանջեց<sup>3</sup>: Այս առումով հետաքրքիր է, որ վճռականորեն և ոչ մեկին ենթարկվել չպատրաստվող Միքայել Կարկառեցին նույն այս ժամանակ խնդիրներ ունեցավ նաև խաչակիրների հետ հարաբերություններում:

<sup>1</sup> Ըստ Սմբատ Սպարապետ՝ «400.000»: Այս տեղեկությունը ակնհայտ չափազանցություն է և, հավանաբար, հանդիսանում է հետագա կրկնակողների անհրաժեշտ միջամտությունների արդյունքը, քանի որ ռազմական գործի լավագույն գիտակ Սմբատը չէր անի նման տարրական սխալ, համաձայն որի հակառակորդի վերջնական կորուստը... ավելին է նրա սկզբնական թվից:

<sup>2</sup> «Քարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»; «Քարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Դեմետրեի, Գեորգիի, Թամարայի և Գեորգի Լաշայի պատմությունը»; Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Հովհաննես Երեց «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1258 թվականի»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 68; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկի «Մայիարկինի պատմություն»; Մյունցշիմ-Բաշի «Պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»; իբն Հաուկայի Շարունակող «Երկրի պատկերը», Շամ; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Միխթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 2:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 12:

Արդյունքում՝ 1122 թվականի փետրվարին Կարկառ ամրոցի ճ-մ-ում Բալդուին II Բուրգուն գլխավորած Երուսաղեմի թագավորության, Անտիոքի դքսության և Պոնս Տուլուզցու գլխավորած Տրիպոլիսի կոմսության միացյալ բանակը (մոտ 25.000), ինչպես նաև Ժոսլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին Միքայել Կարկառեցու բանակին (մոտ 1.000), որն ի վերջո ճանաչեց Երուսաղեմի թագավորության գերիշխանությունը և այստեղից ստացավ ռազմական օժանդակություն<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Էլզազին, փորձելով վերականգնել իր տրորված հեղինակությունը, հերթական հարվածն էր նախապատրաստում քրիստոնյաներին և այս առումով վերջիններիս միասնությունն իրոք որ պետք էր:

1122 թվականի հունիսին Բալակի գլխավորած Արտուխյանների Էմիրության բանակը (մոտ 100.000) Եդեսիայի կոմսության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) պաշարեց Եդեսիան, սակայն որևէ հաջողության չհասավ և հետ քաշվեց<sup>2</sup>: 1122 թվականի հունիսից մինչև հուլիսի 28 Էլզազի և Տուղ-Թեզինի գլխավորած Արտուխյանների Էմիրության ու Բուրյանների աթաբեկության միացյալ բանակը (10.000) ասպատակեց Հիսն-Մանսուր և Չարդանա ամրոցների, Քեսունի, Եդեսիայի, Յալեայի, ինչպես նաև Շեյզար ամրոցի շրջակայքը ու ճամբարեց Շեյզար ամրոցի մոտակայքում: Շուտով թշնամուկ մոտեցան Երուսաղեմի թագավորության, Անտիոքի դքսության և Պոնս Տուլուզցու գլխավորած Տրիպոլիսի կոմսության միացյալ բանակը (մոտ 1.200), ինչպես նաև Ժոսլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) և ճամբարեցին գետի ափին: Կողմերն, ընթացքում փոխելով դիրքերը և իրականացնելով փոխադարձ մանր ասպատակություններ, իրար դեմ կանգնեցին մինչև օգոստոսի վերջ, որից հետո մահմեդականների միացյալ բանակը նահանջեց<sup>3</sup>: Թվում էր, թե ամեն ինչ հարթ ու քրիստոնյաների համար ցանկալի հունով ընթացավ և, ինչպես նախորդ տարիներին էր, հարվածը կարելի էր համարել հետ մղված ու վերադառնալ ելման դիրքեր, սակայն խաչակիրները մի պահ ավելիին ձգտեցին, ինչը լուրջ բարդություններ առաջացրեց:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 1122 սեպտեմբերի 13 – Տալիթի ճ-մ (Եդեսիայից մի քանի կմ հյուսիս)<sup>4</sup>

Ժոսլին և Գալերիան Կուրտունեացիների գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (1.000 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) շարժվեցին հիմնական բանակից առանձնացած ու Բալակի գլխավորությամբ դեպի Անծիս հեռացող Արտուխյանների Էմիրության բանակի (800 հեծյալ<sup>5</sup>) հետքերով և հասան վերջինիս:

I փուլ – խաչակիրները անցան հարձակման, սակայն անհարթ տեղանքը կոտրեց վերջիններիս հարձակման թափը, իսկ կարճ ժամանակ անց էլ նրանց ձիերը խրվեցին խորը ցեխի մեջ: Օգտվելով դրանից՝ թշնամու ռազմիկները, նետահարելով շարժունակությունից զրկված խաչակիրներին, ծանր կորուստներ պատճառեցին հակառակորդին

II փուլ – Արտուխյանների Էմիրության բանակ շրջապատեց քրիստոնյաներին և գործնականում ողջ կազմով գերեց:

Հայերը կորցրին մոտ 90, դաշնակիցը՝ մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 50 զինվոր: Քրիստոնյաներից գերվեցին 60 հոգի, որոնց թվում նաև Ժոսլինն ու Գալերիանը:

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 12; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 51; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 12, գլուխ 17; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Զենալ-Էդ-Դին «Յալեայի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

<sup>4</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Պատմություն Սրբոց»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 13; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 286; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 51; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 11, գլուխ 13; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 12, գլուխ 17; Զենալ-Էդ-Դին «Յալեայի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>5</sup> Ըստ իբն ալ-Ասիր այս ճակատամարտում Արտուխյանների Էմիրության բանակը կազմված է եղել 400 հեծյալից: Այս դեպքում ավելի հավանական է թվում Մատթեոս Ուռհայեցու տեսակետը, որպես դեպքերին առավել մոտ կանգնած հեղինակ, թեև հարցն, իհարկե, չի կարող համարվել վերջնականապես լուծված:



Եվ այսպես խաչակիրների իշխանությունները հյուսիսում լիովին անսպասելի ու ծանր մի հարված ստացան, ընդ որում բուն ռազմական պարտությունից զատ, թերևս, ավելի կարևոր էր այն հանգամանքը, որ Ռոջեր Սալերնացու զոհվելուց հետո հյուսիսում մեծ գործողությունների ունակ վերջին առաջնորդը ևս, ի դեմս Ժոսլին Կուրտունեացու, ըստ էության շարքից դուրս եկավ: Այս հանգամանքը լուրջ անհանգստություն առաջացրեց Երուսաղեմում, ընդ որում իրավիճակին լրացուցիչ հոգեբանական սրություն էր հաղորդում նաև այն հանգամանքը, որ Ժոսլին Կուրտունեացին Բալդուին II Բուրգոս քրոջորդին էր: Յետաքրքիր կերպով հերթական անգամ կրկնվեց գրեթե քսանամյա վաղեմության իրավիճակը, թեև հակառակ դերերով, երբ այժմ ազատության մեջ գտնվող հենց քեռին պետք է պայքարեր քրոջորդու ազատության համար: Այս պայմաններում 1122 թվականի հոկտեմբերին Թլպաշար ամրոցից առաջխաղացած Անտիոքի դքսության, ինչպես նաև Եդեսիայի կոմսության միացյալ բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) Բուզայի ճ-մ-ում (Յալեայի մոտ) հաղթեցին Յալեայի Էմիրության բանակին (մոտ 500)<sup>1</sup>, իսկ 1122 թվականի նոյեմբերին էլ ասպատակեցին Յալեայի շրջակայքը և նահանջեցին<sup>2</sup>:

Այս առումով հարկ է նշել, որ վերջին իրադարձություններն, ի դեմս փառապանծ Ժոսլին Կուրտունեացու գերման, հսկայական հեղինակություն էին ապահովել արդեն Բալակին, որն այժմ միանշանակ գերազանցում էր իր հերթին արդեն վերջնականապես հարբեցողության տրված, հիվանդ և իրեն կորցրած հորեղբորը, ընդ որում Էլզաբիի օգտին չեղավ նաև այն հանգամանքը, որ նրա ազդեցության ոլորտում գտնվող Յալեայի Էմիրությունը դրանից հետո ռազմական պարտության մատնվեց ու հարվածների ենթարկվեց: Արտուխյան Էմիրների հարաբերություններում, սակայն, ինչպես սովորաբար լինում էր նման դեպքերում, բանը ընդհարման չհասավ, քանի որ 1122 թվականի նոյեմբերին Էլզաբին մահացավ և, ինչպես ժամանակին արժանահիշատակ Սեյֆ-էդ-Դուլայի պարագայում եղավ, նրա դին ամփոփվեց հայկական Տիգրանակերտում: Էլզաբիի մահից հետո Արտուխյանների մոտ միանգամից էլ անվիճելի կերպով առաջի դերի վրա կանգնեց Բալակը, որն, իր հերթին հաջողությամբ մտնելով դազիի դերի մեջ և շահարկելով այդ կերպարը, եռանդուն կերպով շարունակեց գործերի վարումը ու հատկապես քրիստոնյաների դեմ մղվող պատերազմը: Արտուխյանների մոտ Բալակի այս հաղթահանդեսի ժամանակ Յալեայում դեռևս տիրում էր վերջինիս հորեղբորորդի Սուլեյմանը ու, թեև Յալեայի հարցով Բալակը բնականաբար սեփական ծրագրերն ուներ, սակայն սկզբի համար այս բաղաժը դեռ պետք էր իր տոհմի ձեռքում պահել, հետո նոր միայն մտածել հետագայի մասին: Արդյունքում՝ Բալակը եռանդուն ռազմական աջակցություն ցուցաբերեց Յալեայի Էմիրության գլխին կանգնած Էլզաբիի որդի Սուլեյմանին, ինչի հետևանքով էլ հետագա ռազմական գործողությունների ընթացքը փոխեց իր օգտին:

1122 թվականի դեկտեմբերի սկզբին Յալեայի Էմիրության բանակը (մոտ 1.500) հաղթեց Յալեայի մոտից առաջխաղացած և Բալիս ամրոցը (Յալեայից մոտ 150 կմ հարավ-արևելք, Եփրատի աջ ափին) պաշարած Անտիոքի դքսության, ինչպես նաև Եդեսիայի կոմսության միացյալ բանակին (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 100)<sup>3</sup>, որից հետո, տիրելով արդեն օպերատիվ նախաձեռնությանը, 1122 թվականի նույն դեկտեմբերի կեսին պաշարեց Պիրը, սակայն, որոշակի ժամանակ մարտնչելուց հետո ստանալով փրկագին, նահանջեց<sup>4</sup>: Դրանից հետո քրիստոնյաները փորձ կատարեցին վիճարկել նույն այդ օպերատիվ նախաձեռնությունը և 1123 թվականի հունվարին Անտիոքի դքսության, ինչպես նաև Եդեսիայի կոմսության միացյալ բանակը (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 400) ասպատակեցին Յալեայի շրջակայքը և նահանջեցին<sup>5</sup>, սակայն 1123 թվականի մարտի սկզբին Բալակի գլխավորած Արտուխյանների Էմիրության բանակն (մոտ 10.000) ինքը ասպատակեց Սամոսատի ու Զյաթայի, ինչպես նաև Կարկառ և Յիսն-Մանսուր ամրոցների շրջակայքը<sup>6</sup>: Ավելին, 1123 թվականի մարտի վերջից մինչև ապրիլի սկիզբ Բալակի գլխավորած

<sup>1</sup> Զեմալ-էդ-Դին «Յալեայի պատմության հատընտիր»:

<sup>2</sup> Զեմալ-էդ-Դին «Յալեայի պատմության հատընտիր»:

<sup>3</sup> Զեմալ-էդ-Դին «Յալեայի պատմության հատընտիր»:

<sup>4</sup> Զեմալ-էդ-Դին «Յալեայի պատմության հատընտիր»:

<sup>5</sup> Զեմալ-էդ-Դին «Յալեայի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

<sup>6</sup> Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 288:

Արտուիսյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) պաշարեց նաև Կարկառ ամրոցը, որի տեր Միքայելն, ինչպես արդեն ասվեց, մինչ այդ ընդունել էր Երուսաղեմի թագավորության գերիշխանությունը<sup>1</sup>: Ահա հենց այս ամենն էր, որ ստիպեց Բալդուին II Բուրգուն, ի մի բերելով առկա ուժերը, կրկին ակտիվանալ հյուսիսում և հարված հասցնել Արտուիսյանների էմիրությանը: Արդյունքը, սակայն, ինչքան անակնկալ եղավ, այնքան էլ՝ քրիստոնյաների համար կրկին ծանր ու ողբերգական:

1123 թվականի ապրիլի 18-ին Բալակի գլխավորությամբ Կարկառից հեռացած Արտուիսյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Հիսն-Մանսուր ամրոցի ճ-մ-ում (Եփրատի վտակ Սինջի ափին) վաղ առավոտյան անակնկալ հարվածով հաղթեց Բալդուին II Բուրգուն գլխավորած Երուսաղեմի թագավորության, Անտիոքի դքսության, Պոնս Տուլուզցուն գլխավորած Տրիպոլիսի կոմսության միացյալ բանակին (մոտ 35.000), Եդեսիայի կոմսության բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000), ինչպես նաև Միքայել Կարկառեցուն բանակին (մոտ 500) այն դեպքում, երբ քրիստոնյաների հեծելազորը սկսել էր երթը, իսկ հետևակը դեռևս գտնվում էր ճամբարում<sup>2</sup>: Քրիստոնյաների ստացած հարվածն իրոք որ ծանր էր, քանի որ կրած ռազմական կորուստներից զատ սեփական քոջ որդի Բարլուֆի հետ միասին գերվեց նաև հենց ինքը՝ Երուսաղեմի թագավորության արքա Բալդուին II Բուրգին, ընդ որում դրանից հետո, խոշտանգելով ու սպառնալով վերջինիս, Բալակը ի վերջո Կարկառ ամրոցի կայազորին ստիպեցին ամրոցն իրեն հանձնել:

Այսպիսով՝ Բալակի ռազմական փառքը ավելի և աննախադեպ չափով մեծացավ, քանզի այժմ նրա մոտ գերության մեջ էր արդեն ոչ միայն Եդեսիայի կոմսը, այլ նաև Երուսաղեմի թագավորության արքան անձամբ, ընդ որում քրիստոնյաների վիճակին լրացուցիչ ծանրություն հաղորդեց նաև այն հանգամանքը, որ խաչակիրների չորս իշխանություններից երեքի առաջնորդները փաստորեն չեզոքացված էին, իսկ ազատության մեջ մնացած միակ առաջնորդը՝ Տրիպոլիսի կոմս Պոնսը, բավարար ուժ, հեղինակություն և հնարավորություն չունեի շարունակելու հետագա պայքարը: Իր հերթին Բալակը, փառավորված, թերևս, ավելին, քան որևէ մեկն իր տոհմում, ամենևին էլ տրամադրված չէր կանգ առնել ձեռք բերածի վրա:

1123 թվականի ապրիլի վերջին Բալակի գլխավորած Արտուիսյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Պիրի ճ-մ-ում հաղթեց Եդեսիայի կոմսության բանակին (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 100)<sup>3</sup>, որից հետո, վերջնականապես զրկելով խաչակիրներին որևէ բան ձեռնարկելու հնարավորությունից, անդրադարձավ Հալեպի խնդրին: Արդյունքում՝ արդեն խիստ ուժեղացած Բալակը ուղղակի զրկեց Սուլեյմանին Հալեպի էմիրության ղեկավարի պաշտոնից և առաջարկեց վերջինիս հորը փոխարինել Մարդինում, ինչից հետո հենց ինքն իր վրա վերցրեց Հալեպի էմիրության կառավարումը: Հաջողությամբ լուծելով նաև Հալեպի խնդիրը՝ Բալակը հերթական հարված հասցրեց քրիստոնյաներին և արդյունքում 1123 թվականի մայիսին նրա գլխավորած Արտուիսյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Եդեսիայի, Տուրքի, ինչպես նաև Ազազ ամրոցի շրջակայքը՝ առանց մարտի մտնելով Հիսն-Մանսուր ու Հիսն-Կալավդիա ամրոցներ և ավերելով ու այրելով դրանք<sup>4</sup>:

Բալակը շողում էր իր հզորության, փառքի և ամենակարողության ճաճանչներում, քրիստոնյաները զրկված էին ունակ ու հեղինակավոր որևէ առաջնորդից և, ըստ էության, գտնվում էին պասիվ պաշտպանվողի վիճակում ու ահա հենց այս ծանրագույն պայմաններում էլ, ահա, որոշեցին գործել տեղի հայերը՝ ի վերջո իրավիճակը փոխելու և հակառակորդին հետ շարտելու մտայնությամբ: Բալակը քրիստոնյա գերիներին պահում էր իր տիրույթների սիրտը համարվող Խարբերդում և հայերը, որոնց շարքերում քիչ չէին նաև Վասիլ Գող Կամսարականի

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>2</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Պատմություն Սրբոց»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գիրք, գլուխ; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 13; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 288; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 52; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 11, գլուխ 13; Վիլյամ Մալմսբերցի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 12, գլուխ 17; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

<sup>4</sup> Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 289; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

երբեմնի զինակիցները, գործելով անակնկալ հարվածներին իրենց բնորոշ մարտավարությամբ, որոշեցին ամենից առաջ ազատել հենց այս գերիներին:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

## 1123 օգոստոսի 2 - սեպտեմբերի 16 – Խարբերդի ճ-մ<sup>1</sup>

Հայ ռազմիկները (40), նպատակ ունենալով ազատել Խարբերդի միջնաբերդում գերության մեջ պահվող Բալդուին II Բուրգուն, Ժուլին ու Գալերիան Կուրտունեացիներին, Բարլուֆին և ուրիշ խաչակիր ու հայ գերիների՝ սկսեցին նախապատրաստվել անակնկալ հարձակման:

I փուլ – Օգոստոսի 2-ին Հայ ռազմիկները, ծալվելով իբրև գյուղացիներ, վանականներ և վաճառականներ, ներս մտան քաղաք: Մոտենալով միջնաբերդում ու նրա դիմաց տեղավորված Արտուխյանների եմիրության բանակին (մոտ 300)<sup>1</sup> Հայ ռազմիկները անակնկալ հարձակումով ոչնչացրեցին այն և, միջնաբերդում գտնվող գերված հայ կանանց (80) օգնությամբ գրավելով միջնաբերդը, ազատեցին գերիներին:

II փուլ – Ժուլինն ու մի հայ ռազմիկ օգնություն բերելու նպատակով սրընթաց երթով դուրս եկան քաղաքից, որից հետո, ծալվելով գյուղացի մի հայ կնոջ հանդերձների մեջ և գրկում պահելով վերջինիս ծծկեր երեխային, Եղեսիայի կոմսը հաջողությամբ հասավ Եղեսիա: Օգնություն կազմակերպելու բոլոր փորձերը, սակայն, անցան ապարդյուն:

III փուլ – Բալակի գլխավորությամբ ուժերը կենտրոնացրած Արտուխյանների եմիրության բանակը (մոտ 3.000) պաշարեց միջնաբերդը և, փորելով միջնաբերդի աշտարակներից մի բանիսի տակ ու փլուզելով դրանք, սեպտեմբերի 16-ին գրավեց այն Հայ ռազմիկներից (120, այդ թվում 80 կին) ու խաչակիրներից (69):

Հայերը կորցրին 120, դաշնակիցը՝ մոտ 65, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր: Բալդուին II Բուրգուն, Գալերիան Կուրտունեացին և Բարլուֆը կրկին գերվեցին:

Այսպիսով՝ հայերի հղացած փայլուն ռազմագործողությունը, թեև կյանք արժեցավ նույն այդ հայերին և լրիվ չափով չտվեց սպասելիք արդյունք, սակայն գոնե լավն այն եղավ, որ Ժուլին Կուրտունեացին այնուհանդերձ ազատություն ձեռք բերեց: Այս կապակցությամբ պետք է ավելացնել, որ այս ամենի ողբերգական ավարտում մեղքի հիմնական բաժինը պատկանում էր հենց Բալդուին II Բուրգուն, որը, հրաժարվելով քաղաքից հեռանալու ժամանակին արված իրական առաջարկից, փոխարենը գերադասեց իր գերությունն ըստ երևույթին գոնե մի բանով փոխհատուցել և, հաշվի չառնելով ուժերի իրական հարաբերակցությունը, ցանկացավ խաչակիրների համար ապահովել այնպիսի առաջնակարգ մի ամրություն, ինչպիսին Խարբերդն էր:

Իր հերթին ավելորդ էլ է ասել, որ կրկին գերության մեջ հայտնված քրիստոնյաներին այս ամենից խիստ կատաղած Բալակը, որն ամեն ինչից զատ նաև ստիպված էր եղել սեփական ձեռքով ավիրել սեփական տիրույթների սիրտը հանդիսացող միջնաբերդի աշտարակները, ամենևին էլ լավ չվերաբերվեց՝ նրանց համար ապահովելով իսկական դժոխային պայմաններ: Իրոք, կրկին իր տիրապետության տակ հայտնված գրեթե բոլոր քրիստոնյա գերիներին Բալակը հրամայեց տանջամահ անել, իսկ Գալերիան Կուրտունեացու էլ ձեռքը կտրեցին և նա այդ վերքից հետագայում մահացավ: Տարաբնույթ կոտանքների ենթարկվեց նաև Բալդուին II Բուրգուն, որի, ամեն ինչից զատ նաև, չորս ատամները քաշեցին: Իր հերթին, անհաջողության մատնվելով յուրայիններին ազատելու հարցում, 1123 թվականի սեպտեմբերի վերջից մինչև նոյեմբերի վերջ Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եղեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 8.000) և նրա կազմում

<sup>1</sup> Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 53; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 11, գլուխ 13, 14; Վիլյամ Մալմսբերգի «Անգլիական արքաների պատմությունը», գիրք 4, գլուխ 2; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 12, գլուխ 18-20; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 13; Անանուս Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 290; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Քեմալ-էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) ասպատակեցին Հալեպի շրջակայքը ու Հայոց Միջագետքի արևելքը և Նահանջեցին<sup>1</sup>:

Խարբերդի հետ կապված իրադարձությունները, թեև Բալակի համար ընդհանուր առմամբ դրական ավարտ ունեցան, սակայն դրանք այնուհանդերձ ազդեցին վերջինիս հզորության վրա և արդյունքում, քրիստոնյաների դեմ հետագայում պայքարը հաջողությամբ շարունակելու համար, նա օգնության կանչեց Մոսուլի կառավարչին, ինչպես նաև Բուրյանների աթաբեկին: 1123 թվականի դեկտեմբերին, սակայն, Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) Ազազի ճ-մ-ում հաղթեցին ալ-Բարսուկի, Բալակի ու Տուղ-Թեգիի գլխավորությամբ Ազազ ամրոցը պաշարած Սելջուկյան սուլթանության, Արտուխյանների Եմիրության և Բուրյանների աթաբեկության միացյալ բանակին (մոտ 10.000)<sup>2</sup>:

Հաջորդ տարում Բալակի հակամարտությունը Ժուլինի հետ շարունակվեց և, որպես հետևանք, 1124 թվականի ապրիլի սկզբին Մաշխալի ճ-մ-ում (Ազազի մոտ) Արտուխյանների Եմիրության բանակը (մոտ 500) հաղթեց Եդեսիայի կոմսության բանակին (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 50), ընդ որում քրիստոնյաները կորցին 40 զինվոր<sup>3</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, ներքին խնդիրները կրկին շեղեցին Բալակին, քանի որ նրա նկատմամբ անհնազանդություն դրսևորեց ամենայն հավանականությամբ դեռևս Մարդինում իշխող և Հալեպի մասին չմոռացած Սուլեյմանի դրոդումներով գործող Մեմբիջի կայազորի հրամանատարը: Դրանից հետո կրկին սկսեցին գործել իրական, այլ ոչ թե իդեալական քաղաքականության կանոնները:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1124 մայիսի 5 – Մեմբիջի ճ-մ<sup>4</sup>

Բալակի գլխավորած Խարբերդի Արտուխյանների Եմիրության բանակը (12.000<sup>5</sup>, որից 7.000 հեծյալ) պաշարեց քաղաքը Մարդինի Արտուխյանների Եմիրության բանակից (մոտ 1.000): Այլ ելք չունենալով՝ քաղաքի կայազորը օգնություն հայցեց Եդեսիայի կոմսությունից՝ խոստանալով դրա դիմաց քաղաքը հանձնել խաչակիրներին: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Ժուլին Կուրտունեացու, Ժոֆրուա Զեսունցու, Մահ Տլուբցու և Հերի Ռաբանցու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (10.000, որից 900 հեծյալ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) շարժվեցին քաղաքին օգնության: Կողմերը մոտեցան իրար և մարտակարգ ընդունեցին: Թևերի ղեկավարությունը ստանձնեց Ժուլինը, իսկ կենտրոնինը՝ Ժոֆրուան:

I փուլ – Քրիստոնյաները Ժուլինի անձնական ղեկավարությամբ անցան հարձակման և փախուստի մատնեցին հակառակորդի թևերին:

II փուլ – Խարբերդի Արտուխյանների Եմիրության բանակի կենտրոնը հարձակվեց քրիստոնյաների կենտրոնի վրա և փախուստի մատնեց վերջինիս: Մարտում ընկավ Ժոֆրուա Զեսունցին:

III փուլ – Իմանալով տեղի ունեցածի մասին՝ քրիստոնյաները լքեցին մարտադաշտը և ամրացան Թուպաշար ամրոցի շրջակայքում: Խարբերդի Արտուխյանների Եմիրության բանակը փորձեց սկսել Մեմբիջի պաշարումը, սակայն, այն բանից հետո, երբ Բալակը սպանվեց պարսպի վրայից արձակված մի նետի հարվածից, նրա բանակը հապճեպ Նահանջեց:

<sup>1</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն Մունկիզ «Խորհուրդների գիրք»; Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 53; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 12, գլուխ 20; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 291:

<sup>2</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>3</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>4</sup> Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 53; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 11, գլուխ 14; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 13, գլուխ 11; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 15, գլուխ 13; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 292; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>5</sup> Ըստ Օրդերիկ Վիտալիսի այս ճակատամարտում Բալակի բանակը կազմել է 300.000 ռազմիկ, որը ակնհայտ չափազանցում է, քանի որ այդքան բանակ մարտադաշտ կարող էր հանել միայն ողջ Սելջուկյան սուլթանությունը և այն էլ՝ իր լավ ժամանակներում:

Հայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 2.600 զինվոր, թշնամին՝ 3.000 հեծյալ և մոտ 1.000 հետևակային:

Այսպիսով՝ փառքի և ճանաչման ամենագագաթնակետին գտնվող Բալակը անակնկալ կերպով հեռացավ կյանքից, ինչն իր հերթին ծանր հարված հասցրեց մահմեդականներին, որոնք, ինչպես մինչ այդ քրիստոնյաների մոտ էր, հայտնվեցին կառավարման ճգնաժամում: Բալակի մահն իր հերթին իրենով նշանավորեց նաև Արտուխյանների Էմիրության քաղաքական անկումը, երբ նրանից հետո Արտուխյանների մոտ այլևս ոչ միայն չմնաց միանշանակ առաջնայնություն ունեցող որևէ առաջնորդ և Էմիրությունը վերջնականապես դադարեց հանդես գալ որպես քիչ թե շատ մեկ ամբողջություն, այլև Արտուխյանների տարբեր ճյուղերն այդուհետ, ըստ էության, իրենք հրաժարվեցին տարածաշրջանում մինչ այդ վարվող ակտիվ քաղաքականությունից, ինչպես նաև մահմեդականների առաջնորդի դերը ստանձնելու նկրտումներից:

Բալակից հետո Արտուխյանների խարբերդի ճյուղում սկսեց իշխել Հիսն-Զեֆի ճյուղի Էմիր Դաուդի մանկահասակ որդի Արսլան-Թուղմիշը (1124-1167), թեև փաստացի ու սկզբում՝ բնականաբար Դաուդը, իսկ ինչ վերաբերում է Արտուխյանների Մարդինի ճյուղին, ապա այստեղ, հաջորդելով Սուլեյմանին, շուտով սկսեց կառավարել նրա եղբայր Թեմուրտաշը (1124-1152): Այսպիսով, թեև Դաուդն Արտուխյանների մոտ հայտնվեց առաջին դերի վրա, սակայն դա ավելի շատ եղավ ընդհանուր թուլացման, այլ ոչ թե Դաուդի ուժեղացման հաշվին: Այս առումով հետաքրքիր է, սակայն, որ Բալակի զոհվելուց հետո քրիստոնյա բարձրաստիճան գերիները հայտնվեցին հենց նույն Թեմուրտաշի տիրապետության տակ, որը, բնականաբար որևէ կերպ չցանկանալով այդ արժեքավոր ավարով կիսվել Դաուդի հետ, բանակցություններ սկսեց քրիստոնյաների հետ և, ստանալով մեծ փրկագին, ի վերջո ազատ արձակեց գերիներից ողջ մնացածներին: 1124 թվականի օգոստոսի 29-ին Բալդուին II Բուրգին արդեն ազատության մեջ էր:

Մեմբիջի համար մղվող դրամատիկ պայքարի օրերին, մինչ Բալդուին II Բուրգին դեռևս գերության մեջ էր, Երուսաղեմի թագավորությունը նրա անունից կառավարող անձիք Տյուրոսի գրավման հարցով հաջող համաձայնության եկան Վենետիկի հանրապետության հետ: Արդյունքում՝ 1124 թվականի մայիսի սկզբին դոժ Դոմենիկե Միքելլեի (1118-1130) գլխավորած Վենետիկի հանրապետության, Երուսաղեմի թագավորության, Անտիոքի դքսության և Պոնտ Տուլուզցու գլխավորած Տրիպոլիսի կոմսության միացյալ բանակը (մոտ 30.000, 100 նավ), ինչպես նաև Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) պաշարեցին Տյուրոսը և պաշարողական տեխնիկան ղեկավարող հայ մասնագետների օգնության շնորհիվ հուլիսի 7-ին գրավեցին այն Ամմարյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000): Ամմարյանների Էմիրությունը ոչնչացավ<sup>1</sup>: Եվ վերջապես իրադարձություններով հագեցված այդ տարվա հենց առաջին կեսին էր, որ սկսեց գործել նաև ինքն իրեն մնացած Միքայել Կարկառեցին:

Արդյունքում՝ 1124 թվականի մայիսի սկզբին Միքայել Կարկառեցու բանակը (մոտ 1.000) ասպատակեց Սևավերակի շրջակայքը և, խուսափելով առաջխաղացող Պողոս ու Նիկեփոր Սևավերակցիների (մոտ 1.000), ինչպես նաև Արտուխյանների Էմիրության (մոտ 5.000) միացյալ բանակից, նահանջեց<sup>2</sup>: Ի պատասխան դրա՝ 1124 թվականի մայիսի կեսին արդեն Պողոսակ Սևավերակցու (մոտ 1.000) ու Արտուխյանների Էմիրության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը ասպատակեց Կարկառ ամրոցի շրջակայքը և նահանջեց<sup>3</sup>: Իր հերթին, 1124 թվականի մայիսի կեսին Շաբախտան ամրոցի ճ-մ-ում (= Մարջ Ակսասի ճ-մ) (Ռաշ-անի և Խառանի միջև) խարբերդի Արտուխյանների Էմիրության բանակը (300) անակնկալ հարձակումով հաղթեց շրջակայքն ասպատակող Եդեսիայի կոմսության բանակին (մոտ 700) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 70)<sup>4</sup>, իսկ 1124 թվականի օգոստոսին էլ Միքայել Կարկառեցու բանակը (50) Արտուխյանների Էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 100) գրավեց Կարկառ և Պեպուլավ

<sup>1</sup> Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 293, 294; իբև ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 8:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 8; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Զեմալ-էդ-Դին «Հայկաի պատմության հատընտիր»:

ամրոցները (վերջինը՝ Կարկառի մոտ)<sup>1</sup>: Նույն այս ընթացքում, սակայն, Մասուղի հետ հակասությունում իր օգտին մի կարևոր հաղթանակ գրանցեց արդեն Նաև Ամիր Ղազին:

Իրոք, ինչպես արդեն ասվեց, նույն այս ժամանակ Մելիտեն, թեև ձևականորեն պատկանում էր Իկոնիայի սուլթանությանը, սակայն սուլթան Մասուղին այս քաղաքում, մեղմ ասած, լրջորեն չէին սիրում և տեղում փաստորեն հաստատվել էր ինքնավար մի դրություն: Ի վերջո, սակայն, մշտապես զգուշանալով պաշտոնական Իկոնիայից, Մելիտեի տիրուհին ընդունեց Արտուխյանների էմիրության գերիշխանությունը, իսկ այդ հանգամանքն էլ արդեն բոլոր հիմքերը տվեց գործելու հենց Ամիր Ղազին, քանի որ վերջինս որպես արդարացում ուներ այն հանգամանքը, որ հարված է հասցնում ոչ թե Իկոնիայի սուլթանությանը, այլ՝ Արտուխյանների էմիրությանը: Արդյունքում՝ 1124 թվականի հունիսի 13-ին քաղաքի շրջակայքը ասպատակելով այն պաշարած Դանիշմանյանների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) նույն թվականի դեկտեմբերի 10-ին սովի շնորհիվ գրավեց Մելիտեն Իկոնիայի սուլթանության ապստամբած և Արտուխյանների էմիրության կողմն անցած կայազորից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200)<sup>2</sup>: Սա, ինչպես արդեն ասվեց, Դանիշմանյանների էմիրության համար լուրջ մի հաջողություն էր, իսկ նույն Մելիտեի համար պայքարն էլ պաշտոնական Իկոնիային դեռ շատ ջանքեր էր արժենալու:

Նույն այս ժամանակ էր նաև, որ Ինայանները չմոռացան Նաև ժողովրդագրական վիճակի մասին և ուշագրավ մի գործողություն ձեռնարկեցին: Արդյունքում 1124 թվականի ամռանը Աբու-Մանսուրի գլխավորած Ինայանների էմիրության բանակը (մոտ 5.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկները (մոտ 500) անակնկալ հարձակումով ոչնչացրին կամ Ամիդից վտարեցին հաշիշականներին (մոտ 1.000)<sup>3</sup>: Այս առումով հարկ է նշել, որ հակամարտությունը շարունակվում էր նաև մահմեդականների շարքերում:

Իրոք, 1124 թվականի ամռանը Շահարմենների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) պաշարեց Բաղեշը Արզնի էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 300) և ի վերջո ստիպեց հանձնվել<sup>4</sup>: Քաղաքը մնաց Արզնի էմիրությանը, որը, սակայն, ընդունեց Շահարմենների էմիրության գերիշխանությունը: Խնդիրը, սակայն, սրանով ևս չսպառվեց, քանզի 1124 թվականին աշնանը Շահարմենների և Արզնի էմիրությունների միացյալ բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 300) Բաղեշը պաշարեց արդեն Դաուդի գլխավորած Յիսն-Զեֆի Արտուխյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000), որը, սակայն, չկարողացավ գրավել այն և Նահանջեց<sup>5</sup>: Եվ այսպես, մինչ միաժամանակ թուլացող խաչակիրներն և մահմեդականները իրենց հարաբերությունն էին պարզում հարավ-արևմուտքում, քրիստոնյաների ու մահմեդականների շփման մյուս կետում միանշանակ հաջողությունը գտնվում էր Զարթլիի թագավորության կողմում, որը հաջողությունը հաջողության հետևից էր գրանցում:

1123 թվականի մայիսի սկզբին Դավիթ I Շինարարի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 120.000, այդ թվում 50.000 ղվչախներ, ինչպես նաև ալաններ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 15.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) Գանձակի ճ-մ-ում հաղթեցին Սելջուկյան սուլթանության, ինչպես նաև Ահմեդալիների էմիրության միացյալ բանակին (60.000), ընդ որում, այրելով Կուր գետի վրայով զցված նավակամուրջը, քրիստոնյաները արգելեցին թշնամու բանակի փախուստը և դրանով իսկ հատկապես ծանր կորուստներ պատճառեցին վերջինիս<sup>6</sup>: Դրանից հետո 1123 թվականի մայիսի կեսին քրիստոնյաները պաշարեցին Շամախին (Աղվանք, Պարտավից մոտ 130 կմ արևելք), սակայն, այն բանից հետո, երբ սրվեցին հարաբերությունները ղվչախների և քրիստոնյաների միջև, վերջիններս, ասպատակելով քաղաքի շրջակայքը, Նահանջեցին<sup>7</sup>: Դրանից հետո, 1123

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 8:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 1; Անանուս Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 285; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 23; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

<sup>4</sup> Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

<sup>5</sup> Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

<sup>6</sup> «Զարթլիս-Յիսուկերա», Անանուս «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 68; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>7</sup> «Զարթլիս-Յիսուկերա», Անանուս «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

թվականի արդեն հունիսին Դավիթ I Շինարարը Շիրվանշահերի Եմիրության բանակից գրավեց Գուլաստանը (Աղվանք, Շամախիից մոտ 7 կմ հյուսիս), որից հետո, ասպատակելով Շիրվանշահերի Եմիրության տարածքը, նահանջեց<sup>1</sup>: Արդյունքում՝ Շիրվանշահերի Եմիրության արևմտյան զգալի հատվածներ միացվեցին Զարթլիի թագավորությանը: Զբաղարարվելով սրանով, սակայն, հաջորդ տարի Զարթլիի տիրակալը շարունակեց հարված հասցնել մահմեդականներին:

1124 թվականի ապրիլին Շաբուրանի ճ-մ-ում (Աղվանքի հյուսիս-արևելք, Դերբենդ ամրոցից մոտ 100 կմ հարավ) Դավիթ I Շինարարի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 70.000, այդ թվում ղվչախներ և ալաններ) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 15.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեցին Դերբենդի Եմիրության բանակին (մոտ 40.000, այդ թվում քոդեր, լեզգիներ, ղվչախներ և ալաններ), որից հետո առանց լուրջ մարտերի մտան Զասան և Խոզաունդ ամրոցներ (Աղվանքի հյուսիս)<sup>2</sup>: Հետ մղելով Շիրվանշահերի Եմիրության շահերի պաշտպանի դերում հանդես եկած Դերբենդի Եմիրությանը՝ 1124 թվականի մայիսին Դավիթ I Շինարարի և Իվանե Լիպարիտի Օրբելյանի գլխավորած ռազմական մեքենան Սելջուկյան սուլթանության բանակից ազատագրեց Խալինջաբար (Գուգարք, Կողբուփոր գավառ), Կայծոն (Գուգարք, Տաշիր գավառ), Մահկանաբերդ (Գուգարք, Ձորափոր գավառ), Տերունական (վերջինը՝ Շամքորից 50 կմ հարավ-արևմուտք), Կայեն, Տավուշ, Գավազնի, Գագ և Նոր բերդ բերդերն ու ամրոցները (վերջին երկուսը՝ Ուտիք, Տուչ Կատակ գավառ), ինչպես նաև Շամքորը<sup>3</sup>: Արդյունքում՝ ողջ Գուգարքը, ինչպես նաև Ուտիքի հյուսիսը ընկան Զարթլիի թագավորության տիրապետության տակ և միացվեցին Զարադուշի իշխանությանը, ընդ որում Մահկանաբերդը ու նրա շրջակայքը հանձվեց Օրբելյանների գերագահությանը ընդունող Արծրունիներին: Իր հերթին, 1124 թվականի հունիսին Զարթլիի տիրակալը հարված հասցրեց հարավ-արևմտյան ուղղությամբ և Սալդուխյանների Եմիրության բանակից գրավեց Օլթին, որից հետո, ասպատակելով շրջակայքը, հետ քաշվեց<sup>4</sup>:

### Գլուխ 34 Մեծ պայքարը Անիի համար

Հաջորդը Շադդադյանների Եմիրության հերթն էր, որտեղ, փոխարինելով հորը, արդեն իշխում էր Աբուլ-Ասվար Շավուր իբն Մանուչեն (1118-1124): Վերջինս, սակայն ի տարբերություն սեփական հոր, խստացրել էր քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ և այս հողի վրա քաղաքի հայերի ու գործող Եմիրի հարաբերությունները անչափ սրվել էին: Անիի համար սկիզբ առած պայքարը, ինքնին կարևոր և ռազմաքաղաքական, և իրավական և նույնիսկ հոգեբանական մակարդակում, ուներ ամենից առաջ ընդգծված հակամահմեդական բնույթ, երբ Զարթլիի տիրակալն ու հայերը աստիճանաբար հետ էին գրավում իրենց տարածքները նորընծա զավթիչներից, սակայն այս տեսանկյունից կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ, վերջնականապես կանգնելով Բագրատունիների տոհմի գլուխ, Դավիթ I Շինարարը բնականաբար ուզում էր իր իշխանության տակ ունենալ նաև Բագրատունիների այնպիսի առաջնակարգ մի քաղաք, ինչպիսին Անին էր: Ինչ վերաբերում է հայերին, ապա, ինչքան էլ յուրօրինակ հարաբերություններ ունենալով Շադդադյանների հետ, նրանք, այսպես թե այնպես, գերադասում էին ենթարկվել հենց հավատակից տիրակալին, մանավանդ այն պարագայում, երբ նույն այդ տիրակալը Բագրատունիներից էր: Անիի համար պայքարի սկիզբը դրեցին հայերը, որոնց հետ Աբուլ-Ասվար Շավուր իբն Մանուչեն, ի տարբերություն իր խոհեմ հոր, ինչպես արդեն ասվեց, իրոք որ ոչ մի կերպ չէր կարողանում ընդհանուր լեզու գտնել:

<sup>1</sup> «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»:

<sup>2</sup> «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»:

<sup>3</sup> Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 68; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Հովհաննես Երեց «Ժամանակագրություն»; «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմություն»:

<sup>4</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 68; «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմություն»:

Արդյունքում՝ 1124 թվականի հունիսին Անիի բանակը (մոտ 5.000) հենց քաղաքում և նրա մոտակայքում տեղի ունեցած ճակատամարտում հաղթեց Աբուլ-Ասվար Շավուր իբն Մանուչեի գլխավորած Շադդադյանների էմիրության բանակին (մոտ 2.000)՝ քաղաքում հաստատելով հայերի ինքնավար իշխանություն և կարճ ժամանակ անց Շադդադյանների գերված էմիրի հետ միասին այն հանձնելով Զարթլիի թագավորությանը<sup>1</sup>: Առժամանակ լուծելով Անիի խնդիրը՝ Դավիթ I Շինարարը հերթական հարվածը հասցրեց Շիրվանշահերի էմիրությանը և 1124 թվականի սեպտեմբերին գրավեց Շամախին<sup>2</sup>: Արդյունքում՝ Շիրվանշահերի էմիրության տարածքն անցավ Զարթլիի թագավորությանը, իսկ էմիրության ռազմաքաղաքական ղեկավարությունն էլ հետ քաշվեց դեպի հյուսիս և առժամանակ պատսպարվեց Դերբենդի էմիրությունում:

1125 թվականի հունվարի 24-ին, գտնվելով սեփական ռազմաքաղաքական ձեռքբերումների գագաթնակետին, կյանքից հեռացավ իր ժամանակի Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյա, թերևս, ամենահզոր տիրակալն, ի դեմս Դավիթ I Շինարարի, որից հետո Զարթլիի թագավորության արքա հռչակվեց հայազգի կնոջից ծնված նրա որդի Դեմետրեն՝ Դեմետրե I-ը (1125-1155, 1156): Նոր արքան, որը մի կրթված, խելացի և լայնախոհ անձնավորություն էր, միաժամանակ նաև, ինչպես հաճախ լինում է նման դեպքերում, երբ որդին ստացած է լինում արդեն իսկ պատրաստի ու հաջողությունների մեջ գտնվող մի ժառանգություն, եռանդի որոշակի պակաս ուներ ու այս առումով էականորեն զիջում էր հորը: Արդյունքում՝ Զարթլիի թագավորության ռազմաքաղաքական այն բացառիկ ակտիվությունը, որն առկա էր Դավիթ I Շինարարի իշխանության վերջին տարիներին, ըստ էության, վերացավ, թեև նույն այդ ակտիվության առանձին դրսևորումներ այնուհանդերձ եղան: Այս առումով հատկանշական է, որ նոր արքայի օրոք ռազմական ասպարեզում առաջին դերերի վրա եկան թագավորության մարտունակ տոհմերը, ինչով պայմանավորված էլ նրանց դերն ավելի ընդգծվեց, այն դեպքում, երբ նախկինում Դավիթ I Շինարարը ռազմական ղեկավարումը պահում էր բացառապես սեփական ձեռքերում: Արդյունքում՝ առաջին դերերի վրա հայտնվեցին հատկապես հայերին ներկայացնող Օրբելյանները, թեև առաջատարների թվում էին նաև վրացիներին ներկայացնող Դադիանիները, Ջակելիները, Գամրելիները և այլ տոհմեր: Այս ամենով հանդերձ ամեն դեպքում դրական էր այն, որ Դեմետրե I-ը իր հիմնական գծերով, և հատկապես հայերին սիրաշահելու առումով, մեծ հաշվով շարունակեց հոր ներքին քաղաքականությունը:

Դավիթ I Շինարարի խոշոր հաջողությունները հյուսիսում փոթորկել էին մահմեդական աշխարհը, որտեղ պատրաստվում էին հակահարձակման անցնել, ընդ որում ռազմունակ այս արքայի մահան մասին լուր միայն բորբոքեց հաջողության հասնելու հույսը: Արդյունքում՝ 1125 թվականի մարտին Կարսի էմիրության բանակը (մոտ 5.000) Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Դմանխը<sup>3</sup>, սակայն խնդիրը ամենից առաջ Յայոց Բագրատունյաց մայրաքաղաքն էր, որին էլ հենց ուղղվեցին հիմնական հարվածները:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», Հավելված; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 68; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Յայոց պատմություն», մաս 3; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Հովհաննես Երեց «Ժամանակագրություն»; «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»; «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաց համառոտ պատմություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»:

<sup>2</sup> «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը»; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Այս իրադարձության մասին նշվել է այն հիմնավորմամբ, որ, համաձայն «Զարթլի-Ցխովրեբա»-ում պարունակվող Անանուն հեղինակի գրչին պատկանող «Դավիթ արքայից-արքայի կյանքը» պատումի քաղաքը գրավվել է 1124 թվականի մարտին, սակայն նույն «Զարթլի-Ցխովրեբա»-ում պարունակվող մեկ այլ Անանուն հեղինակի գրչին պատկանող «Վրաց համառոտ պատմություն» Դեմետրե I-ը հոր մահից հետո ստիպված է եղել կրկին գրավել քաղաքը՝ հետագայում ջախջախելով Կարսի էմիրության բանակին: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը հավանական է համարել, որ 1124 թվականի մարտից հետո Կարսի էմիրության բանակը գրավել է քաղաքը՝ ըստ երևույթին փորձելով օգտվել 1125 թվականի հունվարի 24-ին տեղի ունեցած Դավիթ I Շինարարի մահվան հանգամանքից:



## 1125 ապրիլ - հոկտեմբերի կես - Անիի ճ-մ<sup>1</sup>

Սելջուկյան սուլթանության, ինչպես նաև Շադդադյանների, Շահարմենների, Ահմեդալիների, Սալդուխյանների, Մանկուչակյանների և Կարսի էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 30.000) պաշարեց քաղաքը Անիի բանակից (մոտ 5.000):

I փուլ - Ապրիլից մինչև սեպտեմբեր թշնամին բազում գրոհներ ձեռնարկեց ու, թեև որևէ հաջողության չհասավ, սակայն քաղաքում սով սկսվեց:

II փուլ - Սեպտեմբերին Անիի բանակը անակնկալ գիշերային հարվածով պարտության մատնեց թշնամուն բանակին:

III փուլ - Անիի բանակը հետապնդեց հակառակորդի փախչող բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս, սակայն ի վերջո հետ քաշվեց ու կրկին պատսպարվեց քաղաքում:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր: Արդյունքում՝ հակառակորդի բանակը, խուսափելով քաղաքը օղակելուց, այնուհանդերձ շարունակեց մնալ վերջինիս շրջակայքում՝ աստիճանաբար ստանալով խոշոր համալրումներ:

1125 թվականի սեպտեմբերի սկզբին, ըստ էության, միջամտելով Անիի համար մղվող պայքարին, Դեմետրե I-ի, Իվանե Լիպարիտի Օրբելյանի, նրա որդի Սմբատի, եղբայր Աբուլեթի և վերջինիս որդի Իվանեի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում ղվչախներ և ալաններ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) Կարսի էմիրության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Դմանիսը<sup>2</sup>: Կարսում այնուհանդերձ դեռևս չէին համարում իրենց վերջնական պարտված և ակտիվ դիմադրության պատրաստվեցին, սակայն 1125 թվականի սեպտեմբերի վերջին Դեմետրե I-ի ռազմական մեքենան արդեն Կարսի ճ-մ-ում հաղթեց Կարսի էմիրության բանակին<sup>3</sup>:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

## 1125 հոկտեմբերի կես - Անիի ճ-մ<sup>4</sup>

Դեմետրե I-ի, Աբուլեթ Օրբելյանի և նրա որդի Իվանեի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում ղվչախներ և ալաններ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000), Անիի բանակը (մոտ 5.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) մոտեցան Սելջուկյան սուլթանության, Փատլուն իբն Մանուչեի գլխավորած Շադդադյանների, Իբրահիմի գլխավորած Շահարմենների, Ալի իբն Աբուլ-Կասիմի (1102-1153) գլխավորած Սալդուխյանների, Դաուդի գլխավորած Արտուխյանների, ինչպես նաև Ահմեդալիների, Մանկուչակյանների և Կարսի էմիրությունների միացյալ բանակին (80.000):

I փուլ - Զարթլիի թագավորության բանակը հզոր հարվածով պարտության մատնեց թշնամու բանակին:

II փուլ - Զարթլիի թագավորության բանակը 5 օր շարունակ հետապնդեց հակառակորդի փախչող բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 4.000, դաշնակիցը՝ մոտ 8.000, թշնամին՝ մոտ 40.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Անիի համար մղվող հսկայածավալ պայքարը առժամանակ ավարտվեց քրիստոնյաների օգտին: Միաժամանակ, բարձր համարելով հաջորդ տարի նոր հարվածի կրկնության հավանականությունը, քրիստոնյաները սկսեցին եռանդուն միջոցառումներով

<sup>1</sup> Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաց համառոտ պատմություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 68; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66:

<sup>3</sup> «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաց համառոտ պատմություն»:

<sup>4</sup> Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Մատթեոս Ուռիայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաց համառոտ պատմություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

ամրացնել քաղաքը, որտեղ, որպես Զարթիկի թագավորության արքայի ներկայացուցիչ, սկսեց գործել նաև Սարգիս Ավագ Չաքարյանը: 1126 թվականին մահմեդական աշխարհը իրոք նոր հարված հասցրեց Անիին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1126 գարուն - աշուն – Անիի գրավումը<sup>1</sup>

Սելջուկյան սուլթանության, Փատլուն իբն Մանուչեի գլխավորած Շադդադյանների, Իբրահիմի գլխավորած Շահարմենների, Ալի իբն Աբուլ-Կասիմի գլխավորած Սալդուխյանների, Դաուդի գլխավորած Արտուխյանների, ինչպես նաև Ահմեդալիների, Մանկուչականների և Կարսի Էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 70.000) պաշարեց քաղաքը Աբուլեթ ու Իվանե Աբուլեթի Օրբելյանների գլխավորած Անիի բանակից (մոտ 1.000):

I փուլ – Մի քանի ամիս Հայկական բանակը համառորեն հետ մղեց թշնամու բոլոր գրոհները, ընդ որում պաշտպանությանը մասնակցում էին նաև կանայք, որոնց մեջ հատկապես աչքի ընկավ Այծեմնիկ անունով մի աղջիկ:

II փուլ – Ամռանը Զարթիկի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000, այդ թվում Սմբատ Օրբելյանը և Վահրամ Արծրունին) հարձակվեցին քաղաքը պաշարողների վրա, սակայն որևէ արդյունքի չհասան և հետ մղվեցին:

III փուլ – Մինչև աշուն Հայկական բանակը շարունակեց դիմադրությունը, սակայն քաղաքում բռնկված սովը ի վերջո հարկադրեց բանակցություններ սկսել:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:

Հենց նոր ավարտված իրադարձությունների արդյունքում Աբուլեթ և Իվանե Աբուլեթի Օրբելյանները բոլոր ցանկացողների հետ միասին իրավունք ստացան հեռանալ քաղաքից, իսկ Անիին կրկին տիրացած Շադդադյանների Էմիրության նոր Էմիր Փատլուն իբն Մանուչեն (1126-1128) իր հերթին պարտավորվեց որևէ վնաս չհասցնել քաղաքին ու նրա բնակչությանը: Այսպիսով՝ վերջին տարիներին իրենց ծավալով աննախադեպ ռազմական գործողությունները Անիի համար ավարտվեցին քրիստոնյաների որոշակի անհաջողությամբ, թեև լիովին գոհ լինել չէին կարող նաև մահմեդականները, քանի որ Շադդադյանների Էմիրության նոր Էմիր Փատլուն իբն Մանուչեն լուրջ զիջումների էր գնացել, քաղաքում հայերի դիրքերը շարունակում էին մնալ անչափ ուժեղ, իսկ մահմեդականների ընդհանրապես և մասնավորապես քրդերի դիրքերն էլ ոչ միայն շարունակեցին թույլ մնալ, այլև շարունակվեց նաև դրանց հետագա թուլացման գործընթացը: Այս առումով հատկանշական էր, որ Փատլուն իբն Մանուչեն, ի տարբերություն իրեն նախորդած եղբոր, կտրուկ փոխեց սեփական Էմիրությունում վարվող ներքին քաղաքականությունը՝ վերսկսելով հոր օրոք վարվող սիրալիր վերաբերմունքը նույն հայերի նկատմամբ: Նույն այս ժամանակ, սակայն, ուժերի հարաբերակցության փոփոխություն էր եղել նաև Հայաստանում և նրա սահմաններում գործող մահմեդական պետական միավորներում:

### Գլուխ 35

#### Հակախաչակրաց VIII արշավանքը

Իրոք, Արտուխյանների Էմիրության թուլացումն և այն հանգամանքը, որ Իկոնիայի սուլթանությունն իր արևելյան սահմաններում դեռևս թույլ էր, իսկ Մասուդն էլ հիմնականում գործում էր նույն այդ սուլթանության արևմուտքում, երկար տարիներ ակտիվանալու իր ժամին սպասած Դանիշմանյանների Էմիրության Էմիր Ամիր Ղազիին ի վերջո հնարավորություն տվեցին կրկին գործել, ընդ որում վերջինս, արդեն բացահայտ խնդիրներ ունենալով Իկոնիայի սուլթանության հետ, փորձ կատարեց ամրանալ նաև ավելի հարավ ձգվող տարածքներում:

<sup>1</sup> Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 69; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3:

Արդյունքում՝ 1125 թվականի հունիսի սկզբին Ամիր Ղազիի գլխավորած Դանիշմանյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Անձիտը, ինչպես նաև Խարբերդի ու Մելիտեի շրջակայքը և նահանջեց՝ խուսափելով Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների էմիրության առաջխաղացող բանակից (մոտ 10.000)<sup>1</sup>: Դրանից կարճ ժամանակ անց՝ 1125 թվականի նույն հունիսի առաջին կեսին, Ամիր Ղազին Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների էմիրության բանակից գրավեց Մասար ամրոցը (Անդրեփրատյան Ծոփք)<sup>2</sup>, որից հետո ասպատակեց վերջինիս շրջակայքը, սակայն շուտով կրկին, խուսափելով Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների էմիրության առաջխաղացող բանակից (մոտ 30.000), նահանջեց, ընդ որում ընդհարումից խուսափելով ու շրջակայքն ասպատակելով հետ քաշվեց նաև Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների էմիրության նույն բանակը<sup>3</sup>: Այսպիսով՝ Ամիր Ղազին բացահայտ մարտահրավեր նետեց այն ուժին, որից մի ժամանակ մեծապես զգուշանում էր ու, թեև ուժերի առաջին այս փորձությունը Դանիշմանյանների էմիրության էմիրին առարկայական հաջողություն չբերեց, սակայն առջևում դեռ լուրջ զարգացումներ էին լինելու:

Նույն այս ժամանակ Սելջուկյան սուլթանության արևմտյան հատվածի գլխավորը համարվող Մահմուդ իբն Մուհամմեդը արդեն որոշակիորեն կարգավորել էր գործերը: Արդյունքում վերջինս հրամայեց Մոսուլի մեծ հաշվով անգործության մատնված կառավարիչ ալ-Բարսուխին կրկին գործի անցնել՝ հերթական հարվածը հասցնելով քրիստոնյաներին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 1125 հունիսի 13 - 24 – Ազազի ճ-մ<sup>4</sup>

Հունիսի 13-ին ալ-Բարսուխի և Տուղ-Թեզինի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության, Արտուխյանների էմիրության ու Բուրյանների աթաբեկության միացյալ բանակը (40.000) պաշարեց Ազազը Անտիոքի դքսության կայազորից (մոտ 1.000) և, կիրառելով 12 բաբան ու փլելով քաղաքի պարսպի զգալի հատվածներ, պատրաստվեց վճռական գրոհով գրավել այն: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Բալդուին II Բուրգուն գլխավորած Երուսաղեմի թագավորության, Անտիոքի դքսության և Պոնս Տուլուզցու գլխավորած Տրիպոլիսի կոմսության միացյալ բանակը (30.000), Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (5.800, որից 1.300 հեծյալ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (500) շարժվեցին թշնամուն ընդառաջ՝ հունիսի 20-ին ճամբարելով Կյուրոս ամրոցի մոտակայքում: Ի պատասխան դրա՝ հակառակորդի բանակը նահանջեց և ճամբարեց Հալեպի մոտ: Օգտվելով դրանից՝ քրիստոնյաները, գումակը թողնելով Կյուրոսի մոտի իրենց ճամբարում, մոտեցան Ազազին: Հունիսի 21-ին հակառակորդը սրընթաց երթով մոտեցավ քաղաքին և պաշարեց այնտեղ տեղակայված քրիստոնյաներին, որոնք միանգամից սկսեցին պարենի սուր պակաս զգալ:

I փուլ – Հունիսի 21-ից 23-ը քրիստոնյա ուժերը հետ մղեցին հակառակորդի բանակի հարձակումները, սակայն պարենի պակասը պաշտպանվողների վիճակը դարձնում էր անհուսալի:

II փուլ – Հունիսի 24-ին քրիստոնյա ուժերը, իրականացնելով կեղծ նահանջ, սկսեցին հեռանալ Թեբեպի ուղղությամբ: Օգտվելով դրանից՝ հակառակորդի բանակը, առանց պահպանելու մարտակարգը, սկսեց հետապնդել նահանջողներին:

III փուլ – Քրիստոնյաների բանակը անցավ հարձակման և ծանր պարտության մատնեցին թշնամու բանակին, որի մնացորդները ցրվեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ 35.000 զինվոր:

Նախորդ դեպքերից կարճ ժամանակ անց՝ 1125 թվականի հունիսի վերջին, Անտիոքի դքսության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 1:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 1:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 1:

<sup>4</sup> Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 60, 62-64; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 13, գլուխ 16; Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 297; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 1; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

կոմսության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Մաառատ Միսրինի ճ-մ-ում ևս մեկ հաղթանակ տարան Սելջուկյան սուլթանության բանակի (մոտ 20.000) նկատմամբ<sup>1</sup>: Երկարատև ընդմիջումից հետո ի վերջո հարվածի հնարավորություն ստացած, թեկուզ և սկզբում այն տապալած Մոսուլի կառավարիչը, սակայն, իրեն այնուհանդերձ դեռևս պարտված չէր համարում: Իրենց հերթին խաչակիրները, ձգտելով հնարավորինս ամբողջական իրացնել վերջին հաջողության պտուղները, որոշեցին ի վերջո հարված հասցնել նաև Դամասկոսին, որտեղից արդեն երկար տարիներ, գտնվելով, ըստ էության, ապահով դրության մեջ, Տուղ-Թեգինն ինքն էր հարված հասցնում քրիստոնյաներին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1126 հունվարի 25 – Մարջ-աս-Սուֆֆայի ճ-մ<sup>2</sup>

Բալդուին II Բուրգուն գլխավորած Երուսաղեմի թագավորության, Անտիոքի դքսության և Պոնս Տուլուզցու գլխավորած Տրիպոլի կոմսության միացյալ բանակը (մոտ 30.000), ինչպես նաև Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) արշավի ելան Դամասկոսի ուղղությամբ: Իմանալով այդ մասին՝ Տուղ-Թեգինի գլխավորած Բուրյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում 2.000 թուրքմեն հեծյալներ) ելավ թշնամուն ընդառաջ: Կողմերը ճամբար գարկեցին, իսկ հունվարի 25-ի առավոտյան էլ մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Բուրյանների աթաբեկության բանակը անցավ հարձակման և, պարտության մատնելով քրիստոնյաների բանակի թևերին, նրանց փախուստի մատնեց, սկսեց հետապնդել ու զգալի կորուստներ պատճառել՝ ի վերջո ներխուժելով հակառակորդի ճամբար:

II փուլ – Օգտվելով այն բանից, որ թշնամին տարվել է ավար հավաքելով, քրիստոնյաները վերականգնեցին շարքերը և վճռական հակահարձակման անցան՝ գլխովին ջախջախելով թշնամու բանակը:

III փուլ – Քրիստոնյաները հետապնդեցին թշնամու փախչող բանակին մինչև Դամասկոսի շրջակայք և ծանր կորուստներ պատճառեցին վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:

Ընթացիկ տարվա ամռան կեսերին Մոսուլի կառավարիչը մի վերջին փորձ կատարեց շտկել իրավիճակը, սակայն 1126 թվականի հուլիսին Թերեայի ճ-մ-ում Բալդուին II Բուրգուն գլխավորած Երուսաղեմի թագավորության, Անտիոքի դքսության և Պոնս Տուլուզցու գլխավորած Տրիպոլի կոմսության միացյալ բանակը (մոտ 10.000), ինչպես նաև Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին ալ-Բարսուլիի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության բանակին (մոտ 20.000)<sup>3</sup>, ինչն էլ, ըստ էության, նշանավորեց հակախաչակրաց արշավանքների նաև այս փուլի վերջը՝ համենայն դեպս դրանց այն տեսքով, ինչ առկա էր մինչ այդ: Իրոք, թեև ահագնացող թափով դեպի մասնատում գնացող Սելջուկյան սուլթանության վերջին հարվածներն արդեն ինքնին թույլ էին, սակայն այժմ՝ վերջին այդ անհաջողություններից և հատկապես դրանց հետագայում հաջորդած ներքաղաքական ցնցումներից հետո, պաշտոնական Սպահանը, ըստ էության, այդուհետ վերջնականապես զրկվեց քրիստոնյաներին նույնիսկ այն տիպի հարված հասցնելու հնարավորությունից, ինչ տիպի հարվածներ, որ հասցնում էր վերջին երկու տասնամյակներում: Արդյունքում՝ սրանից հետո խաչակիրների դեմ պայքարի հոգան, ըստ էության, իրենց վրա վերցրին արդեն միայն տեղական մահմեդական ուժերը, իսկ այդ պայմաններում էլ, թեև

<sup>1</sup> Զեմալ-Էդ-Ղին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 2:

<sup>2</sup> Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը», գլուխ 60; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 13, գլուխ 18; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 2; Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

<sup>3</sup> Զեմալ-Էդ-Ղին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 13, գլուխ 20; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 2:

քանակական առավելությունը, որպես կանոն, կրկին մահմեդականների կողմում էր լինում, սակայն դա ամեն դեպքում այնքան էլ ճնշող չէր լինում, ինչպես նախկինում էր:

Ինչ վերաբերում է այդպես էլ որևէ էական հաջողություն չարձանագրած ալ-Բարսուխին, ապա, ինչպես արժանահիշատակ Մավդուդի հետ եղավ, 1126 թվականի նոյեմբերի 26-ին նույն հաշիշյան ահաբեկիչները հենց Մոսուլում էլ սպանեցին նրան: Հոր մահից հետո Մոսուլի կառավարիչ հռչակվեց ալ-Բարսուխի որդի Մասուդ իբն Բարսուխը (1125-1127), սակայն նա կարճ տիրեց և շուտով մահացավ, իսկ վերջինիս մահից հետո էլ Մոսուլում ստեղծվեց արդեն լրիվ նոր մի իրադրություն, ինչն էլ իրենով, ըստ էության, ազդարարեց Մոսուլի կառավարչի պաշտոնի վերացումը: Այսպիսով՝ ռազմաքաղաքական ակտիվությունը պահպանած իրենց երկու հիմնական հակառակորդների նկատմամբ շահած վերջին երկու նշանակալից հաջողություններից հետո խաչակիրների դիրքերը զգալիորեն ամրապնդվեցին, ինչից օգտվելով էլ Երուսաղեմում որոշվեց ի վերջո հարված հասցնել նաև արդեն, կարծես թե, մոռացված Ֆաթիմյանների խալիֆությանը, մանավանդ, որ գործերի դրությունը պետական այս միավորում խառն էր:

### Գլուխ 36

#### Մերձավոր Արևելքում վերջնական վերադարձը մանր պատերազմներին

Իրոք, Ֆաթիմյանների մոտ գործերը նույն այս ժամանակ արդեն լավ վիճակում չէին, քանի որ դեռևս XI դարի սկզբին նրանց խալիֆությունն, ըստ էության, կանգնել էր այն ճանապարհի վրա, երբ, զրկվելով բերբերական, իսկ ինչ-որ տեղ նույնիսկ բեդվինական քոչվոր տարրի աջակցությունից ու հայտնվելով կառավարչական լիակատար քառսի մեջ, ստիպված ընտրել էր Միջին Արևելքին բաշ ծանոթ գուլյամական ինստիտուտի կիրառումը, որի պայմաններում էլ, ինչպես բազմիցս ասվեց, առաջնային խնդիր էր դառնում արդեն ֆինանսական հոսքերի պատշաճ քանակության ապահովումը և, պայմանավորված դրանով, դրանց ու բանակային ուժերի միջև պատշաճ հավասարակշռության ապահովումը: Լավ կառավարման պարագայում, ինչպես եղավ Ահմեդ Թուլունի օրոք Թուլունյանների և Մուհամմեդ իբն Թուգջ ալ-Իխշանի օրոք Իխշանների պարագայում, այս վտանգավոր ուղին, ըստ էության, ի վիճակի էր ոչ վատ արդյունքներ ապահովել, սակայն լավ կառավարումը մի հազվագյուտ ձեռքբերում էր, որը միայն քչերին էր բաժին հասնում: Արդյունքում, եթե Պետրոս Հայը, իսկ հետո նաև ինչ-որ տեղ որոշ վերապահումներով, բայց այնուհանդերձ Աֆդալը Ֆաթիմյանների խալիֆությունում լավ ռազմավարչական արդյունք էին ապահովում, ընդունելի հավասարակշռություն ստեղծելով ստացվող ֆինանսական միջոցների և բանակային ուժերի միջև, ապա ռազմաքաղաքական ասպարեզից վերջիններիս հեռանալուց հետո իրավիճակը փոխվեց:

Ալ-Մուսթալին, հետևելով հոր քաղաքականությանը, թույլ էր տալիս Աֆդալին գործել, սակայն, այն բանից հետո, երբ 1101 թվականի դեկտեմբերի 27-ին վերջինս կնքեց իր մահկանացուն և նրան հաջորդեց որդին՝ ալ-Ամիրը (1101-1130), Աֆդալի նկատմամբ վերաբերմունքը զգալիորեն փոխվեց: Արդյունքում՝ նոր խալիֆի աննկատ դրդումներով ամենագոր կառավարչին աստիճանաբար սկսեցին մեղադրել բոլոր անհաջողությունների և հատկապես ռազմական այն պարտությունների մեջ, որոնք Ֆաթիմյանների խալիֆությունը կրում էր խաչակիրներից, ընդ որում այս պարագայում հատկապես ընդգծվում էր Աֆդալի ազգային պատկանելիությունը, որպես նախկին մի քրիստոնյայի: Իր հերթին Աֆդալի նկատմամբ լրացուցիչ ատելություն էր առաջացնում նաև այն հանգամանքը, որ, ինչպես հայրը, այնպես էլ որդին երկրում խիստ սահմանափակել էին մահմեդական ծայրահեղականությունը և հատկապես հաշիշյանների գործունեությունը: Արդյունքում՝ ալ-Ամիրի աննկատ աջակցությամբ գործող հաշիշյանները 1121 թվականի դեկտեմբերի 11-ին դավադրաբար սպանեցին Աֆդալին, ինչը, սակայն, Ֆաթիմյանների խալիֆությանն ավելի շատ վնասեց, քան օգուտ տվեց:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում պաշտոնական Կահիրեն վաղուց արդեն կորցրել էր հսկողությունը Եգիպտոսից արևմուտք ընկած տարածքների նկատմամբ, որտեղ, իրենց հերթական անգամ անկախ զգացող բերբերական ցեղերն ու գահատոհմերը, հիասթափված սեփական կրոնական ձգտումների դավաճանած Ֆաթիմյաններից, դեռևս XI դարի կեսերից իրենց եռանդը ներդրել էին Ալմորավյանների Էմիրության կայացման գործում:

Արդեն ասվեց, որ Ալմորավյանների առաջին եմիրները, կրկնելով առաջին Ֆաթիմյաններին, հերթական անգամ հաջողությամբ տանում էին բարեպաշտ, արդարադատ, շիման մեջ պարզ և դրանով իսկ բերբերներին սիրելի դարձած մահմեդական տիրակալների դերակատարությունը: Աֆդալի մահվան պահին, սակայն, մահմեդական եղբայրության և ազատատենչ բերբերների սրտին այդքան հարազատ համահավասարության ու ազատության գեղեցիկ գաղափարից արդեն, ըստ էության, հասցրել էին հրաժարվել նաև իրական կյանքի հաճույքների մեջ լողալ հասցրած և իրենց սոցիալական հիմքից կտրված նույն Ալմորավյանների եմիրները, ինչի արդյունքում Յուսուֆային Աֆրիկայի բերբերական տարրը հերթական անգամ փոխել էր նախասիրությունը ու աստիճանաբար սկսել էր աջակցել Ալմորավյանների եմիրության դեմ պայքար սկսած Ալմոհադյանների խալիֆությանը:

Պատմությունը փաստորեն զարմանալի ձևով կրկնվում էր, երբ, ինչպես մի ժամանակ Ալմորավյանների եմիրությունն էր պայքար սկսել Ֆաթիմյանների խալիֆության դեմ կամ հենց նույն ինքը՝ Ֆաթիմյանների խալիֆությունն, էր պայքարի դրոշ պարզել Աղլաբյանների եմիրության դեմ, այդպես էլ այժմ Ալմոհադյանների խալիֆությունը սկսեց պայքարել Ալմորավյանների եմիրության դեմ: Արդյունքում՝ ընդամենը երեք տասնամյակում Ֆաթիմյանների խալիֆությունից արևմուտք ոտքի կանգնեց Ալմորավյանների եմիրությունը ոչնչացրած Ալմոհադյանների հզոր խալիֆությունը և, կարծես կրկնելով Ֆաթիմյանների խալիֆության անցած ուղին դրա ամենասկզբում, ամուր կերպով վերացրեց պաշտոնական Կահիրեի ամեն մի առաջխաղացման փորձ դեպի արևմուտք՝ հաճախ նույնիսկ ինքը սպառնալով վերջինիս: Այս առումով ամեն դեպքում լավն այն էր, սակայն, որ Ալմոհադյանների խալիֆությունն ինքը, աշխարհաքաղաքական առումով այնուհանդերձ կրկնելով Ալմորավյանների եմիրությանը, իր արևելյան սահմաններում, որպես կանոն, պասիվ էր՝ հիմնական ջանքերն ուղղելով քրիստոնյաների դեմ մղվող այն պայքարին, որն ընթանում էր Պիրենեյան թերակղզում: Այսպիսով՝ մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Ֆաթիմյանների խալիֆությունը սկսել էր աստիճանաբար դեպի անկում գնալ և, ինչպես մի ժամանակ Իխշյանների եմիրության պարագայում եղավ, Ալմոհադյանների հզոր խալիֆության հարվածներին կույ գնալուց վերջինիս փրկեց, թերևս, միայն Պիրենեյան թերակղզում մղվող պայքարը, երբ արևմտյան հզոր հարևանն արդյունքում որևէ լուրջ ծրագիր չունեի առաջանալ դեպի Եգիպտոս, ընդ որում արևելքում գործող խաչակիրներն իրենք էլ այնքան ուժեղ չէին նույն այդ Եգիպտոսին որևէ լուրջ սպառնալիք ներկայացնելու համար: Այսպես թե այնպես, սակայն 1126 թվականի մարտի 25-ին Բալդուին II Բուրգուն գլխավորած Երուսաղեմի թագավորության, Անտիոքի դքսության և Պոնս Տուլուզցու գլխավորած Տրիպոլիսի կոմսության միացյալ բանակը (մոտ 30.000), ինչպես նաև Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Ռաֆանիան (Ասկալոնից մոտ 50 կմ հարավ-արևմուտք)<sup>1</sup>, ինչն իր հերթին արդեն փաստական մակարդակում վկայեց խաչակիրների նաև այս հակառակորդի մոտ առկա ճգնաժամի առկայության մասին:

Անիի համար մղված պայքարում Շադդադյանների եմիրության թուլանալը ավանդականորեն վերջինիս հակառակորդներ համարվող եմիրություններում նոր հույսեր առաջացրեց հերթական անգամ փորձ կատարելու համար հաջողության հասնել հյուսիսում, ընդ որում տրամադրություններն ընդհանրապես սրվել էին նաև քրիստոնյաների դեմ: Արդյունքում՝ 1126 թվականի աշնանը խաչենի թագավորության տարածք ներխուժած և անկանոն հարվածների ենթարկվող Սելջուկյան սուլթանության և Ահմեդալիների եմիրության միացյալ բանակը (մոտ 30.000) խաչենի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500) գրավեց Արևիկը (Սյունիք, Արևիք գավառ), Կաթավաբերդը (Սյունիք, Արևիք գավառ, Մեղրիից մոտ 12 կմ հյուսիս-արևմուտք) ու Բաղակուբար ամրոցը (Սյունիք, Արևիք գավառ) և, ավերելով դրանք, նահանջեց<sup>2</sup>:

Նույն այս ժամանակ Շադդադյանների մոտ արդեն նաև գահակալական որոշակի խնդիրներ առաջացան և արդյունքում 1127 թվականի աշնանը Փատլուն իբն Մանուչեի

<sup>1</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

<sup>2</sup> Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 61:

գլխավորած Շաղդադյանների էմիրության բանակը (մոտ 7.000) գրավեց Դվինը Շաղդադյանների էմիրության բանակի մյուս մասից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100)<sup>1</sup>: Փատլուն իբն Մանուչեն որոշակիորեն ամրապնդեց իր դիրքերը սեփական էմիրության գահին, սակայն առկա խնդիրները որևէ կերպ չվերացան:

1128 թվականի գարնանը Նոր բերդի ճ-մ-ում Դեմետրե I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) ջախջախեցին Աղվանքի կառավարիչ Նշանակված Դարա-Սոնկուրի գլխավորության առաջխաղացած Սելջուկյան սուլթանության բանակին (մոտ 30.000)<sup>2</sup>: Նույն այս ժամանակ, իր հերթին ուղղակի կամ անուղղակի օգտվելով Զարթլիի թագավորության հաջողություններից, 1128 թվականի գարնանը Փատլուն իբն Մանուչեի գլխավորած Շաղդադյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Սելջուկյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց նաև Գանձակը<sup>3</sup>: Շաղդադյանների էմիրությունը, սակայն, ակնհայտորեն իր ուժերից մեծ բեռ էր վերցնում վրան և այդ հանգամանքը վատ վերջ չունենալ չէր կարող:

Արդյունքում՝ 1128 թվականի ամռանը Արզնի էմիրության էմիր Թողան-Արսլանի որդի Հուսամ-եդ-Դին խուրթի գլխավորած Արզնի էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Դվինի ճ-մ-ում հաղթեց Փատլուն իբն Մանուչեի գլխավորած Շաղդադյանների էմիրության բանակին (մոտ 7.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000) և մտավ քաղաք, որից հետո Դվինն ընկավ Արզնի էմիրության տիրապետության տակ<sup>4</sup>: Այս քաղաքի համար մղված մարտերում էր հենց նաև, որ Փատլուն իբն Մանուչեն ծանր վերք ստացավ, որից հետո, օգտվելով էմիրի այս վիճակից, վերջինիս հակառակորդները հենց մահվան մահճում էլ խեղդեցին նրան: Փատլուն իբն Մանուչեի մահից հետո Շաղդադյանների էմիրության էմիր հռչակվեց նրա եղբորորդի Մահմուդ իբն Աբուլ-Ասվարը (1128-1131), որը փորձ կատարեց վերադառնալ հոր կողմից կյանքի կոչվող քաղաքականությանը, թեև էական հաջողության այդպես էլ չհասավ:

1130 թվականի ամռանը Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) Գագ ամրոցի ճ-մ-ում ջախջախեցին Սելջուկյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 12.000)<sup>5</sup>: Դրանից հետո քրիստոնյաները որոշեցին հարված հասցնել Դվինի ուղղությամբ: Արդյունքում, սակայն 1131 թվականի գարնանը Գառնի ամրոցի ճ-մ-ում Հուսամ-եդ-Դին խուրթի գլխավորած Արզնի և Արտուխյանների էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 30.000) հաղթեց Աբուլեթ Օրբելյանի ու նրա որդի Իվանեի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 20.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 10.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակին (մոտ 5.000)<sup>6</sup>: Դրանից հետո սպանված քրիստոնյա ռազմիկների գլուխները խուրթի հրամանով կտրվեցին, եփվեցին կաթսաներում և մաշկազերծ արվեցին, որից հետո չորացված գանգերը տեղադրվեցին Դվինի պարիսպների վրա: Կարևորը, սակայն, թերևս, սա չէր, այլ այն, որ այս ծանր պարտությունից հետո Զարթլիի թագավորությունը զգալի ժամանակով սահմանափակեց իր ծավալապաշտական քաղաքականությունը հարավային ուղղությամբ: Մինչ քրիստոնյաները անհաջողության մատնվեցին մահմեդականների և քրիստոնյաների պայթարի հյուսիս-արևելյան ճակատում, հաջողությունը հարավ-արևմուտքում, սակայն, թեև բնականաբար ոչ իր վերջնական տեսքով, աստիճանաբար նրանց կողմն էր թեքվում: Սկիզբը, սակայն, անհարթ էր, ինչն իր հիմքում այդ թվում նաև անձնական գործոններ ուներ:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում արդեն իսկ Անտիոք էր ժամանել Խաչակրաց I արշավանքի հերոս Բոհեմունդ Տերենտացու որդի, բսան տարին արդեն բոլորած Բոհեմունդ Տերենտացին, որը, որպես կին վերցնելով Բալդուին II Բուրգոն աղջիկ Ալիսային, ձեռնամուխ էր եղել իր ժառանգության կառավարմանը, սակայն տեղի

<sup>1</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 69:

<sup>2</sup> Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»: Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3:

<sup>3</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 69:

<sup>4</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 71:

<sup>5</sup> «Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Դեմետրեի, Գեորգիի, Թամարայի և Գեորգի Լաշայի պատմությունը»: Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 71:

<sup>6</sup> «Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 4: Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»: Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 71:

քրիստոնյա իշխողների հետ հարաբերություններում անմիջապես էլ մեծ խնդիրներ էր հարուցել: Եվ հարցը կրկին իդեալական և իրական քաղաքականությունների առկայության ու գործնական կիրառման հարթության վրա էր, երբ Արևելքում մինչ այդ գործող տիրակալները, որպես կանոն, առաջնորդվում էին ավելի շատ իրական, իսկ Եվրոպայից ժամանողները՝ մեծապես հենց իդեալական քաղաքականության կանոններով: Արդյունքում՝ նույն Բոհեմունդ Տերենտացին, երիտասարդական ավյունով ժամանելով Անտիոք և միանգամից էլ ձեռնամուխ լինելով իրեն բաժին հասած դքսության կառավարմանը, անմիջապես էլ ծայրահեղ կտրուկությամբ աչքի ընկավ շրջակա ինչպես մահմեդական, այնպես էլ քրիստոնյա տիրակալների հետ հարաբերություններում՝ ոչ մի կերպ չցանկանալով հաշվի առնել ուժերի ու շահերի հարաբերակցության յուրահատուկ այն վիճակը, որն առկա էր տեղում: Անտիոքի երիտասարդ դուքսը ամենից առաջ հատկապես կոպտեց հենց Եդեսիայի բազմափորձ կոմս Ժուլին Կուրտունեացուն, որը շատ բան տեսած և դեռևս խաչակրաց I արշավանքն ու դրան հաջորդած բուռն իրադարձություններին մասնակցած մի անձնավորություն էր: Արդյունքում՝ 1127 թվականի գարնանը Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 7.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000), ինչպես նաև Արտուխյանների Եմիրության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեցին Անտիոքի դքսության տարածքը և Նահանջեցին<sup>1</sup>: Այս գծությունը, սակայն, շուտով հաջողվեց հարթել, թեև Բոհեմունդ Տերենտացին շարունակեց իր ուղղամիտ քաղաքականությունը նաև դրանից հետո:

1127 թվականի կեսերին գահակալական ճգնաժամ բռնկվեց նաև Իկոնիայի սուլթանության տարածքում, որտեղ Արևելքից ի վերջո ժամանած Արաբը, վայելելով հայերի աջակցությունը, պայքար սկսեց գործող սուլթան Մասուդի դեմ, որին այնուհանդերձ աջակցում էր Ամիր Ղազին: 1127 թվականի հունիսի սկզբին Ռուբինյանների (մոտ 2.000) և Արաբի (մոտ 5.000) միացյալ բանակը Ջեյհուն գավառի ճ-մ-ում դարանը զցեց ու հաղթեց Մուհամմեդի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության և Դանիշմանյանների Եմիրության միացյալ բանակին (մոտ 10.000), ընդ որում գերիների թվում էր նաև Մուհամմեդը<sup>2</sup>: Նախորդ դեպքերից կարճ ժամանակ անց՝ 1127 թվականի հունիսի կեսին, Ջեյհուն գավառի ճ-մ-ում Ռուբինյանների (մոտ 1.800) և Արաբի (մոտ 4.500) միացյալ բանակը կրկին հաղթեց Դանիշմանյանների Եմիրության բանակին (մոտ 8.000)<sup>3</sup>, սակայն 1127 թվականի հունիսի վերջին Ջեյհուն գավառի նոր ճ-մ-ում Դանիշմանյանների Եմիրության համալրված բանակը (մոտ 8.000) սկզբում պարտվեց, բայց հետո արդեն հաղթեց Ռուբինյանների (մոտ 1.300) և Արաբի (մոտ 3.500) միացյալ բանակին<sup>4</sup>: Մուհամմեդն ազատվեց գերությունից: Դրանից հետո 1127 թվականի հունիսի վերջին Արաբի փախչող բանակը (մոտ 3.000) Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 200) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 50) գրավեց Կոմանան<sup>5</sup>, որից հետո Արաբը շարժվեց դեպի արևմուտք, սակայն հետագայում սպանվեց, իսկ սուլթան Մասուդի դիրքերը վերջնականապես ամրապնդվեցին:

Արաբի ելույթը, չնայած արտաքին համերաշխությանը, վերջնականապես սրեց Մասուդի և Ամիր Ղազիի հարաբերությունները, ընդ որում առաջինը երկրորդին կասկածում էր այս ամենը կազմակերպելու մեջ, իսկ երկրորդն էլ ամենևին հակված չէր ընդունելու այդ դիտողությունը: Միաժամանակ հարկ է նշել, սակայն, որ երկու մահմեդական պետական միավորների հարաբերություններում խնդիրներն արդեն վաղուց էին կուտակվել և Արաբի հետ կապված չհասկացվածությունը, թերևս, միայն առիթ էր:

Չհասկացվածության հիմնական պատճառը, բացի, իհարկե, ընդհանուր մրցակցության հանգամանքից, Մելիտեն էր, որին ժամանակին երկու պետական միավորներն էլ տիրել էին և այժմ նրանցից յուրաքանչյուրն այս քաղաքին հետագայում ևս տիրելու հարցում իր փաստարկներն էր առաջ բերում: Այս առումով հետաքրքիր է, որ, կարծես թե, կանխազգալով արևմուտքից առաջացող Իկոնիայի սուլթանության հզորությունն և վտանգ իրենց համար, Մոսուլից արդեն իսկ հանգիստ տեղական ուժերն ու ամենից առաջ Արտուխյանների Եմիրությունը վերջնարդյունքում սկսեցին պաշտպանել հենց Ամիր Ղազիին: Այսպես թե այնպես, սակայն բանը

<sup>1</sup> Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 13, գլուխ 23; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 2:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 2:

<sup>4</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 2; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>5</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 2:



հասավ զենքի և արդյունքում 1127 թվականի հուլիսին Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Մելիտեի շրջակայքը<sup>1</sup>: Ի պատասխան դրա՝ 1127 թվականի օգոստոսին Դաուդի գլխավորությամբ Խարբերդից առաջխաղացած Արտուխյանների և Դանիշմանյանների էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) ու քաղաքի Զայ ռազմիկները (մոտ 100) Մելիտեի ճ-մ-ում հաղթեցին քաղաքի շրջակայքն ասպատակող Իկոնիայի սուլթանության բանակին (մոտ 15.000)<sup>2</sup>: Այսպիսով՝ արևելքում Մասուդի առաջխաղացման առաջին փորձերից մեկը հետ մղվեց, սակայն հետագայում նման փորձեր ևս էլի էին լինելու:

1127 թվականի հոկտեմբերի կեսին սեփական հարաբերություններն արդեն իսկ կարգավորած Բոհեմունդ Տերենտացու և Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Անտիոքի դքսության ու Եդեսիայի կոմսության միացյալ բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Զայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ասպատակեցին Զալեպը ու նրա շրջակայքը և նահանջեցին<sup>3</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, արևելքում հայտնվեց մահմեդական մի նոր ուժ, որին մոտակա գրեթե չորս տասնամյակում վիճակված էր իրենց սահմանների մոտ քրիստոնյաների ամենավտանգավոր հակառակորդը դառնալ:

Զալեպի էմիրության երբեմնի էմիր Ադ-Սոնկուրը, որը մահապատժի էր ենթարկվել 1094 թվականին, իրենից հետո, ի դեմս քրիստոնյաների ապագա ահեղ հակառակորդի, թողել էր Չանգի անունով այդ պահին դեռևս ինձամյա մի որդու, որը դրանից հետո, լքված բոլորի կողմից և ի վերջո հասնելով սովորական գուլյամի մի կարգավիճակի, ծառայության էր անցել Մոսուլի կառավարիչների մոտ, ընդ որում նրան հատկապես լավ էին վերաբերվում Քեր-Բուդան ու ալ-Բարսուխը: Աստիճանաբար հասունանալով և աչքի ընկնելով ռազմական գործում՝ 1123 թվականին Չանգին սկսեց ծառայել արդեն Մահմուդ իբն Մուհամմեդին և հետագա մի քանի տարիներին մեծապես օգնեց վերջինիս ալ-Մուսթարշիդի դեմ պայքարում՝ 1123 թվականին պարտության մատնելով Մազիադյանների էմիրությանը, իսկ 1127 թվականին էլ գլխավորելով Մելջուկյան սուլթանության այն բանակը, որն առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու մտավ Բաղդադ և հերթական անգամ հնազանդության բերեց անհնազանդ խալիֆին: Դրանից հետո Մահմուդ իբն Մուհամմեդը, օգտվելով այն բանից, որ նույն այս ժամանակ Մասուդ իբն Բարսուխի մահից հետո Մոսուլի կառավարչի պաշտոնը թափուր էր մնացել, Մոսուլի կառավարիչ նշանակեց հենց նույն այս Չանգիին, որը, փաստորեն, սկսելով հասարակության ամենացածր շերտերից, արդեն այս պահին իսկ հասավ անհավատալի մի բարձունքի, սակայն դա ևս վերջը չէր:

Իրոք, սկզբում ենթադրվում էր, որ Չանգին կլինի Մոսուլի կառավարիչներից ընդամենը միայն հերթականը, սակայն հետագա իրադարձությունները թույլ տվեցին նրան ոչ միայն ամրանալ տեղում, այլև ստեղծել ուժեղ մի աթաբեկություն, որին վիճակված էր լինելու դառնալ տարածաշրջանի ամենագործող մահմեդական իշխանություններից մեկը: Եվ այսպես, մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Մոսուլի կառավարիչ, բայց, ըստ էության, արդեն, Չանգյանների նորաստեղծ աթաբեկության աթաբեկ հռչակվեց Չանգին (1127-1146), որը մի ուժեղ, եռանդուն, խելացի, հաշվենկատ, դաժան և կյանքի դպրոցի բարդ փորձառություններով անցած անձնավորություն էր, ընդ որում վերջինս աչքի էր ընկնում նաև զորավարական ու դիվանագիտական զգալի ունակություններով: Ինչ վերաբերում է հզոր այս տիրակալի ստեղծած պետական միավորին, ապա այն մեծ հաշվով կրկնեց աշխարհաքաղաքական այն ողջ դերակատարությունը, որը մինչ այդ ունեցել էր Զամդանյանների էմիրությունը Մեյֆ-Էդ-Դուլայի և Նասր-Էդ-Դուլայի օրոք:

Արդեն 1127 թվականի աշնանը Չանգիի գլխավորած Չանգյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 30.000) Արտուխյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Զայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Մծբինը<sup>4</sup> բոլորին, այդ թվում նաև յուրայիններին, հստակորեն ցույց տալով, թե ով է տարածաշրջանում իրական տերը: Վերջին հանգամանքը Արտուխյանների էմիրությունում, կարծես թե, մի քիչ ուշ գիտակցեցին և, կարծելով, թե հնարավորություն կլինի հաջող հարված հասցնել քրիստոնյաներին, մի պահ գերադասեցին մոռանալ Մծբինի մասին ու

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 2:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 2; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Քենալ-Էդ-Դին «Զալեպի պատմության հատընտիր»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> իբն ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության:

օգտվել Մոսուլում հայտնված նոր տիրակալի ակտիվությունից, ինչը, սակայն, ինչպես շուտով պարզվեց, մի էական բացթողում էր:

1128 թվականի գարնանը Արտուխյանների էմիրության բանակը ասպատակեց Եդեսիայի շրջակայքը և Նահանջեց<sup>1</sup>, ինչին ի պատասխան 1128 թվականի ամռանը Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 7.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) իրենց հերթին ասպատակեցին Ամիդի շրջակայքը և Նահանջեցին<sup>2</sup>: Իր հերթին նույն 1128 թվականի արդեն ամռանը, օգտվելով Արտուխյանների մոտ առաջացած խնդիրներից, Չանգիի գլխավորած Չանգյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 10.000) Արտուխյանների էմիրության բանակից (մոտ 500) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 50) գրավեց Նաև Ջազիրան (= Բզաբդե ամրոց)<sup>3</sup>:

Նույն այս ժամանակ, սակայն, իր պատերազմն էր վարում նաև Ամիր Ղազին, որը փորձում էր օգտվել այն հանգամանքից, որ Իկոնիայի սուլթանության սուլթան Մասուդը իր հիմնական ուժերն այնուհանդերձ ստիպված է պահել սեփական սուլթանության արևմուտքում՝ ընդդեմ Բյուզանդական կայսրության: Որպես արդյունք, 1129 թվականի ամռանը Դանիշմանյանների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Փոքր Հայքի հյուսիս-արևմուտքը և Կապադովկիան ու զցեց իր տիրապետության տակ<sup>4</sup>: Եվ վերջապես նույն այս ժամանակ, սրվեցին հարաբերությունները նաև հայերի հետ, որոնց արդեն իսկ գլխավոր պետական միավորը հանդիսացող Ռուբինյանների իշխանությունում ևս փոփոխություն էր եղել:

1129 թվականի փետրվարի 17-ին Թորոս Ռուբինյանը մահացավ, որից հետո մի քանի ամսով նրան հաջորդեց որդին՝ Կոնստանդինը (1129): Շուտով, սակայն, վերջինիս հորեղբայր Լևոնը գահընկեց արեց Կոստանդինին և վանք աքսորեց, որտեղ էլ հենց Կոնստանդինը մահացավ: Արդյունքում՝ Ռուբինյանների իշխանության իշխան իռչակվեց Լևոն Ռուբինյանը (1129-1137), որը իր ֆիզիկական ունակություններով աչքի ընկնող մի անձնավորություն էր, բայց նա ավելի շատ գորավար էր կամ նույնիսկ ռազմիկ, քան քաղաքական կամ վարչական գործիչ: Այսպես թե այնպես, սակայն Ռուբինյաց նոր իշխանն անմիջապես էլ ակտիվ արտաքին քաղաքականություն որդեգրեց՝ սրբագրելով եղբոր կողմից և հատկապես վերջին տարիներին վարվող զգուշավոր ու ինքնամիտ քաղաքականությունը: Արդյունքում՝ արդեն 1129 թվականի ամռանը Լևոն Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Դանիշմանյանների էմիրության տարածքը և Նահանջեց<sup>5</sup>՝ սրանով իսկ, ըստ Էուբյան, հակամարտության դուռ բացելով Ամիր Ղազիի հետ: Նույն այս ժամանակ իրենց հերթին փոփոխություններ եղան, սակայն, նաև Դամասկոսում:

1128 թվականի փետրվարի 28-ին Տուղ-Թեզինը մահացավ և նրան հաջորդեց իր որդի Թաջ ալ-Մուլքը (1128-1132): Նոր տիրակալը, որը հոր հետ միասին անցել էր վերջինիս գործնականում ողջ ռազմաքաղաքական ուղին, իր անձնական հատկանիշներով այնուհանդերձ զգալիորեն զիջում էր վերջինիս, ինչն էլ, համադրած ընդհանուր առմամբ գոնե առաջմ քրիստոնյաների օգտին դասավորվող ուժերի հարաբերակցության ընդհանուր պատկերի հետ, դրդեց խաչակիրներին հերթական անգամ հարված հասցնել Դամասկոսին: Այս առումով հատկանշական է, որ Հարավային Ասորիքում բարդ դրության մեջ հայտնված Բուրյանների նոր աթաբեկը արդյունքում օգնություն խնդրեց նույն այս ժամանակ հյուսիսում սեփական աթաբեկությունը հիմնադրած և այն ամրացնող Չանգիից, սակայն վերջինս, կարծես թե, տալով իր համաձայնությունը, իրականում անձնական հանդիպման ժամանակ ուղղակի զերեց Թաջ ալ-Մուլքի որդուն: Որպես հետևանք, Բուրյանների աթաբեկից ստանալով Համման, իսկ հետո էլ անհաջող պաշարելով Հեմսը և հետ քաշվելով սեփական տիրույթներ՝ Չանգին Թաջ ալ-Մուլքի որդուն բաց թողեց միայն խոշոր փրկագնի դիմաց՝ բնականաբար նաև որևէ օգնություն ցույց չտալով Բուրյաններին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 2:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 2; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության:

<sup>4</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>5</sup> Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 299:

Բալդուին II Բուրգուն և Ֆուլք Անժուացու գլխավորած Երուսաղեմի թագավորության, Բոհեմունդ Տերենտացու գլխավորած Անտիոքի դքսության ու Պոնս Տուլուզցու գլխավորած Տրիպոլիսի կոմսության, ինչպես նաև Ժոսլին Կուրտուենացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության միացյալ բանակը (60.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 600) շարժվեցին Դամասկոսի ուղղությամբ և ճամբար գարկեցին Դեռայի մոտ (Դամասկոսից մոտ 10 կմ հարավ-արևմուտք)։ Տեղեկանալով թշնամու արշավանքի մասին՝ Բուրյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 30.000) կենտրոնացրեց բոլոր ուժերը և պատրաստվեց դիմադրության։ Նոյեմբերի երկրորդ կեսին, որևէ տեղեկություն չունենալով թշնամու մասին և իրենց զգալով լիակատար ապահովության մեջ, ինչպես նաև ցանկանալով ապահովել սեփական մեծաքանակ բանակի պարենավորումը՝ քրիստոնյաները առանձնացրին մի մեծ ջոկատ (մոտ 10.000) և ուղղեցին այն դեպի Հավրան։ Տեղեկանալով այդ մասին՝ Բուրյանների աթաբեկության բանակը հիմնական ուժերով շարժվեց այս ջոկատի հետքերով և նրա վերադարձի ճանապարհի Բարաքի շրջանում դարան դրեց։

I փուլ – Դեկտեմբերի 1-ի վաղ առավոտյան Բուրյանների աթաբեկության բանակը Բարաքի շրջանում անակնկալ հարձակվեց Հավրանից վերադարձող քրիստոնյաների ջոկատի վրա և մինչև օրվա վերջ տևած համառ մարտում այն գլխովին ոչնչացրեց, որից հետո վերադարձավ Դամասկոս։

II փուլ – Դեկտեմբերի 3-ի առավոտյան Բուրյանների աթաբեկության բանակը շարժվեց Դեռայի մոտ ճամբարած թշնամու հիմնական բանակի ուղղությամբ, սակայն շուտով պարզվեց, որ այն դեռևս գիշերով, խուսափելով սկսված անբարենպաստ եղանակից, բռնել է նահանջի ուղին։

III փուլ – Մինչև դեկտեմբերի 5-ը Բուրյանների աթաբեկության բանակը հետապնդեց քրիստոնյաների նահանջող բանակին և նրան որոշակի կորուստներ պատճառեց։

Հայերը կորցրին մոտ 150, դաշնակիցը՝ մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր։

Այսպիսով՝ Բուրյանների աթաբեկությանը հասցվող հարվածը ավարտվեց դեռևս նույնիսկ բուն Դամասկոսի պարիսպներին էլ չհասած, ընդ որում այս անգամ ևս պարզ դարձավ, որ սեփական ռազմական հնարավորություններով քրիստոնյաները զիջում են մահմեդականներին նույնիսկ այն պարագայում, երբ մահմեդականների մոտ իսկական մի քառս էր, իսկ իրենց հակառակորդն էլ նույն այդ մահմեդական պետական միավորներից ընդամենը միայն մեկն էր։ Քառսն, իր հերթին, իրոք որ զգալի էր, քանզի, մինչ զարգանում էին մեր կողմից նկարագրված իրադարձությունները, Սելջուկյան սուլթանությունում հասունանում էր հերթական գահակալական փոփոխիկը, որին այս անգամ վիճակված էր լինելու ավելի լուրջ հետևանքներ ունենալ։

### Գլուխ 37

#### Սուլթանզադեների պայքարը և Սելջուկյան սուլթանության քայքայման սկիզբը

Ամեն ինչ սկսվեց նրանից, որ Արևելքում գործող Սանջարը, որը, ինչպես արդեն ասվեց, վաղուց ի վեր վարում էր արևմուտքում գտնվող սեփական եղբորորդիներին միմյանց դեմ հանելու և նրանց միմյանցով հավասարակշռելու հաշվենկատ մի քաղաքականություն, նույն այս ժամանակ դժգոհ մնաց այն բանից, որ Բաղդադին տիրելուց հետո Մահմուդ իբն Մուհամմեդի դիրքերը զգալիորեն ուժեղացել են։ Արդյունքում՝ 1127 թվականի դեկտեմբերին Սանջարը մեծաքանակ բանակային ուժերով ժամանեց Ռեյ, իր մոտ հրավիրեց Մահմուդ իբն Մուհամմեդին և անձնական հանդիպման ժամանակ վերջինիս հորդորեց ինչպես առավել խիստ լինել խալիֆի

<sup>1</sup> Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 13, գլուխ 26; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 3; Բար-Յեքոնտ «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»։

Նկատմամբ, այնպես էլ՝ մի շարք պաշտոնանկություններ իրականացնել: Մահմուդ իբն Մուհամմեդը տվեց իր ձևական համաձայնությունը և բոլորը վերադարձան իրենց տեղերը, սակայն կյանքը ցույց տվեց, որ եղբորորդին ամենաին էլ հակված չէր կատարել հորեղբոր ցուցումները, որի ամենավառ ապացույցն այն եղավ, որ հենց դրանից հետո Մահմուդ իբն Մուհամմեդը իրեն հետևորդ հռչակեց սեփական մանկահասակ որդի Դաուդին: Ստեղծված պայմաններում Սանջարն իր հերթին, հրաժարվելով եղբորորդիներին զսպելու և նրանց միմյանցով հակակշռելու իր կողմից մինչ այդ վարվող քաղաքականությունից, փոխարենը ստեղծեց բոլոր պայմաններն այն բանի համար, որ վերջիններս բացահայտ կերպով միմյանց դեմ ելնեն:

Արդյունքում՝ արդեն 1130 թվականի Տուղրիլ իբն Մուհամմեդն ու Մասուդ իբն Մուհամմեդը հերթական անգամ ապստամբեցին և նույն 1130 թվականին Մահմուդ իբն Մուհամմեդը նրանց կարողացավ զսպել միայն զգալի նյութական ու տարածքային զիջումների գնով, ընդ որում դա իրավիճակը հանդարտեցրեց միայն ժամանակավորապես: Վերջին իրադարձություններն իրենց հերթին վերջնականապես փչացրին հարաբերությունները արդեն Մահմուդ իբն Մուհամմեդի և Սանջարի միջև, երբ եղբորորդին արդեն ուղղակիորեն կոպտեց հորեղբորը, իսկ հետո էլ, հանդիպելով Արաբական խալիֆության խալիֆ ալ-Մուսթարշիդի հերթական անհնազանդությանը, պատրաստվեց արշավանք սկսել դեպի Բաղդադ, սակայն 1131 թվականի սեպտեմբերի 6-ին կնքեց իր մահկանացուն:

Իրենց եղբոր մահից հետո սեփական գահակալական չբավարարված հավակնություններով անմիջապես էլ կրկին մեջտեղ եկան Տուղրիլ իբն Մուհամմեդը և Մասուդ իբն Մուհամմեդը, որոնց այս անգամ միացավ իրենց արդեն մյուս եղբայր Սելջուկ-Շահը, ընդ որում նրանք ոչ միայն հակված չէին ընդունել միմյանց իշխանությունը, այլև, որ ավելի կարևոր էր, երեքն էլ միասին որևէ կերպ չէին ուզում ճանաչել նաև Մահմուդ իբն Մուհամմեդի մանկահասակ որդի Դաուդի ու, առավել ևս, նրա խնամակալների իշխանությունը, որոնց մեջ իր քրդերի հետ միասին, առաջնային տեղ ունեւր Ահմեդալիների Եմիրության Եմիր, Դաուդի աթաբեկ հռչակված Ադ-Սոնկուր ալ-Ահմեդալին (1116-1133): Առաջինը գործեց Մասուդ իբն Մուհամմեդը և 1131 թվականի հոկտեմբերին գրավեց Թավրիզը: Դրանից հետո Դաուդի և Ադ-Սոնկուր ալ-Ահմեդալի գլխավորած կառավարական բանակը մոտեցավ այս քաղաքին, սակայն խորամանկ Մասուդ իբն Մուհամմեդի դրդումների համաձայն 1131 թվականի դեկտեմբերի 22-ին կողմերը համաձայնություն կնքեցին և կառավարական բանակը հետ քաշվեց դեպի Ահմեդալիների Եմիրության տարածք:

Չէտ մղելով եղբորորդուն՝ Մասուդ իբն Մուհամմեդը արդյունքում հասավ նաև Չանգյանների աթաբեկության արդեն իսկ զգալի հզորության հասած աթաբեկ Չանգիի աջակցությանը: Վերջինս նույն այս ժամանակ ինքն էլ իր հոգսերն ուներ, քանի որ մինչ այս հասցրել էր հերթական լուրջ մի հակասության մեջ մտնել գործող խալիֆի հետ, երբ 1131 թվականի ամռանը պարտության էր մատնել Արաբական խալիֆության բանակին, իսկ հետո էլ փորձ էր կատարել գնել այդ հաղթանակից հետո Բուրյանների աթաբեկությունում ապաստանած Մագիադյանների Եմիրության Եմիր, խալիֆի գորավար Դուբայս իբն Սադակալին: Արդյունքում՝ Չանգին և Մասուդ իբն Մուհամմեդը համաձայնության եկան, ինչից հետո Մասուդ իբն Մուհամմեդն իր բանակով արագորեն շարժվեց Բաղդադի ուղղությամբ, որտեղ իր հերթին ապաստանել էր մինչ այդ խալիֆի հովանավորությանն արժանացած Սելջուկ-Շահը: Մասուդ իբն Մուհամմեդի բանակին, սակայն, նույնիսկ լիարժեք կերպով Բաղդադը պաշարել իսկ չհաջողվեց: Իրոք, Սելջուկ-Շահի գլխավորած բանակը անցավ նրա բանակի թիկունք և անակնկալ հարձակումով ծանր պարտության մատնեց վերջինիս օգնության շտապող Չանգյանների աթաբեկության բանակին, որի մնացորդները հետ քաշվեցին Մոսուլ, իսկ դա էլ իր հերթին ստիպեց Բաղդադի պարիսպների տակից իր բանակով հետ քաշվել արդեն նաև Մասուդ իբն Մուհամմեդին:

Նույն այս ժամանակ Սելջուկյան սուլթանության արևմտյան տարածքներում իշխելու ձգտող բոլոր այս անհանգիստ թեկնածուներին միասին վերացրած, սակայն, սպառնում էր նաև ահեղ Սանջարը, որը, աջակցելով իր հերթին իրեն դիմած Տուղրիլ իբն Մուհամմեդին, 1132 թվականի փետրվարին սեփական 100.000 հոգանոց ուժեղ բանակով կրկին ժամանեց Ռեյ: Այս պայմաններում 1132 թվականի գարնան սկզբին Մասուդ իբն Մուհամմեդն և Սելջուկ-Շահը

համաձայնության եկան, որ սուլթան կլինի առաջինը, իսկ երկրորդը կժառանգի նրան: Դրանից հետո, կարծես թե, վայելելով նաև գործող խալիֆի աջակցությունը, վերջիններս Բաղդադից սկսեցին առաջանալ հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ: Խորամանկ ալ-Մուսթարշիդը, սակայն, արդյունքում իր բանակով քաղաքից շատ չհեռացավ և շուտով հետ դարձավ՝ թողնելով, որ փառասեր Սելջուկյանները հաջողությամբ բզկտեն միմյանց բացառապես միայն սեփական ուժերով: Արդյունքում՝ 1132 թվականի մայիսի 26-ին Համադանի մոտ տեղի ունեցած արյունահեղ ճակատամարտում Սանջարի գլխավորած ռազմական թրծված մեքենան գլխովին ջախջախեց իր եղբորորդիների 30.000 հոգանոց բանակին, թեև Մասուդ իբն Մուհամմեդն և Սելջուկ-Շահն այնուհանդերձ հասցրեցին փախչել ու փրկվել: Որպես հետևանք այս հաջողության, Սանջարը Սելջուկյան սուլթանության արևմտյան տարածքների տիրակալ հռչակեց Տուղրիլ իբն Մուհամմեդին, սակայն, հատկանշական է, որ, հավատարիմ արևմուտքում իրականացվող իր «բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքով իրականացվող նույն քաղաքականությանը, Սանջարը վեճը չարունակեց նաև Մասուդ իբն Մուհամմեդի հետ՝ ճանաչելով վերջինիս իշխանությունը Աղվանքում և կրկին հեռանալով արևելք: Այս առումով կրկին հատկանշական է, որ Բաղդադում նոր սուլթանին իրենց հերթին այնուհանդերձ չճանաչեցին և ալ-Մուսթարշիդը շարունակեց փորձեր կատարել անկախ քաղաքականություն վարել: Այս պայմաններում բնական է, որ կրթերը տեղում ևս որևէ կերպ չհանդարտվեցին:

Իրոք, նոր Էր Սանջարը հեռացել, երբ սեփական աթաբեկի հետ միասին Տուղրիլ իբն Մուհամմեդի դեմ ռազմական գործողություններ սկսեց սեփական հավակնություններից իր հերթին այդպես էլ չիրաժարված արդեն Դաուդը, ընդ որում վերջինիս այդ անել դրդեց նույն Մասուդ իբն Մուհամմեդը, որը հայտարարեց, թե իրեն այլևս ոչինչ պետք չէ և ինքը բավարարվում է միայն «անհավատ» վրացիների դեմ պայքար մղող դագիի համեստ փառքով: Ոգևորված այս ամենից՝ Դաուդն և Աղ-Մոնկուր ալ-Ահմեդալին, ի մի բերելով առկա ուժերը, որոնք մեծապես կազմված էին հենց Ահմեդալիների էմիրությանը ենթակա քրդերից, շարժվեցին դեպի հարավ, սակայն շուտով, շնորհիվ իրենց բանակում առկա թուրքմենների դավաճանության, Տուղրիլ իբն Մուհամմեդի բանակից ծանր պարտություն կրեցին և ապաստանեցին Բաղդադում, ուր շուտով ժամանեց նաև բոլորին մխիթարելու պատրաստ Մասուդ իբն Մուհամմեդը: Արդյունքում, ի դեմս ալ-Մուսթարշիդի, Մասուդ իբն Մուհամմեդի և Դաուդի, ձևավորվեց արդեն նոր մի դաշինք: Դրանից հետո, ինչպես և նախորդ տարի, խալիֆը Սելջուկյան արքայազններին ոտքի հանեց պատերազմելու հյուսիսում գործող Տուղրիլ իբն Մուհամմեդի դեմ, իսկ ինքն իր բանակով կրկին հետ վերադարձավ Բաղդադ:

Ի տարբերություն նախորդ տարվա, սակայն, այս անգամ հաջողությունը Մասուդ իբն Մուհամմեդի և Դաուդի կողմում եղավ, որոնք, 1133 թվականի հունիսին նույն Համադանի մոտ պարտության մատնեցին Տուղրիլ իբն Մուհամմեդին, որից հետո Մասուդ իբն Մուհամմեդը հետապնդեց վերջինիս մինչև Ռեյ: Այսպիսով՝ Մասուդ իբն Մուհամմեդը և Դաուդը, ի դեմս Իրանական լեռնաշխարհի կենտրոնական ու հարավային շրջանների, զգալի տարածքային ձեռքբերումների հասան, սակայն, նույն ամսվա վերջին էլ դաշնակիցների հարաբերությունները սպասելիորեն փչացան:

Արդյունքում՝ Մասուդ իբն Մուհամմեդը իր բանակով շարժվեց Դաուդի դեմ, ինչից օգտվելով էլ հաջող հակահարձակման անցած Տուղրիլ իբն Մուհամմեդը հետ բերեց կորցրածը: Ավելին, այն բանից հետո, երբ Դաուդի դեմ պայքարում այդպես էլ հաջողության չհասած Մասուդ իբն Մուհամմեդը կրկին փոխեց հարվածի ուղղությունը և շարժվեց արդեն Տուղրիլ իբն Մուհամմեդի դեմ, 1133 թվականի հուլիսին Ղազվինի մոտ տեղի ունեցած հերթական ճակատամարտում Տուղրիլ իբն Մուհամմեդի բանակը խոշոր հաղթանակ տարավ, ինչի արդյունքում ծանր կորուստներ կրած Մասուդ իբն Մուհամմեդն իր բանակի մնացորդներով հերթական անգամ ապաստանեց Բաղդադում:

Դեպքերի զարգացումը, սակայն, այս անգամ այնուհանդերձ բարեհաջող եղավ Մասուդ իբն Մուհամմեդի համար, քանզի, մինչ միմյանց բզկտելու գործում Սելջուկյաններին մշտապես օգնելու պատրաստ խալիֆի հետ միասին վերջինս նոր բանակ էր կազմավորում, 1133 թվականի նոյեմբերին Տուղրիլ իբն Մուհամմեդը հանկարծամահ եղավ: Արդյունքում՝ արագորեն դեպի հյուսիս առաջացած Մասուդ իբն Մուհամմեդը ի վերջո իրենով արեց հանգուցյալի ողջ

Ժառանգությունը և իրավիճակը մի պահ, կարծես թե, քիչ թե շատ կայունացավ: Մինչ Սելջուկյան սուլթանության և Արաբական խալիֆության տարածքում տեղի էին ունենում մեր կողմից նկարագրված բուռն իրադարձությունները, սակայն, հանգիստ չէր նաև քրիստոնյաների մյուս հակառակորդի մոտ ու մինչև առաջ անցնելը հարկ է մի քանի խոսքով անդրադառնալ նաև Ֆաթիմյանների խալիֆությունում զարգացող իրադարձություններին:

### Գլուխ 38 «Հայկական դարաշրջանի» նոր մասնակիցները Ֆաթիմյանների խալիֆությունում

Աֆդալի սպանությունից հետո հայերի դիրքերը Ֆաթիմյանների խալիֆությունում մղվել էին հետին պլան, սակայն շուտով պարզվեց, որ հաշվենկատ և պահպանողական այն դերակատարությունը, որոնք վերջիններս իրենց զգուշավոր քաղաքականությամբ վարում էին տեղում, միայն նպաստում էր երկրի ներքին կայունությանը՝ թույլ չտալով կրոնական վեճերի թավուտներում անվերջ մոլորվելու հակված տեղի մահմեդականներին հայտնվել քաոսում: Արդյունքում՝ ալ-Ամիրի իշխանության արդեն վերջին տարիներին Ֆաթիմյանների խալիֆությունում վիճակը բարվոք համարվել որևէ կերպ չէր կարող, իսկ այն բանից հետո էլ, երբ 1130 թվականի հոկտեմբերի 17-ին վերջինս զոհ գնաց հաշիշյանների հասցրած հարվածներին, երկիրն արդեն ուղղակի հայտնվեց քաոսի եզրին՝ ամենից առաջ հենց կրոնական հողի վրա: Դրանից հետո որպես խալիֆի հերթական թեկնածու առաջ քաշվեց հանգուցյալի ութամսյա որդի Աբուլ-Կասիմը (1130), սակայն գրեթե հենց անմիջապես էլ նրան անհետ կորցրին, որից հետո, որպես խնամակալ կամ տեղապահ, համաձայն Ֆաթիմյանների իսկ դավանած կրոնական ուսմունքի, խալիֆ հռչակվեց ալ-Ամիրի հորեղբորորդի ալ-Հաֆիզը (1130-1149):

Աֆդալի սպանությունից հետո նրա ընտանիքի անդամները և կողմնակիցները հալածանքների էին ենթարկվել, իսկ որդին էլ՝ Ալի Ահմեդը, ստիպված էր եղել թաքնվել: Այժմ, սակայն, արդյունքում 1130 թվականի հոկտեմբերի 21-ին ապստամբած Ալի Ահմեդի բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 800, այդ թվում Հովհաննես Հայը) ալ-Հաֆիզի բանակից (մոտ 500) գրավեցին Կահիրեն<sup>1</sup>, ինչի հետևանքով դիմադրությունը դադարեցրած ալ-Հաֆիզը Ալի Ահմեդին հռչակեց Ֆաթիմյանների խալիֆության վեզիր, որի ձեռքում էլ հենց կենտրոնացավ երկրի փաստացի կառավարումը:

Ալի Ահմեդը, գնալով իր նախնիների հետքերով, միանգամից էլ ձեռնամուխ եղավ երկրում կարգուկանոն հաստատելու գործին՝ ձգտելով հասնել մոտավորապես այն վիճակին, ինչ վիճակի, որ հասել էր իր պապ Պետրոսը: Այս ոլորտում Ալի Ահմեդը զգալի հաջողություններ արձանագրեց, սակայն 1132 թվականի դեկտեմբերի 8-ին զոհ գնաց իր իսկ զինակիր Հովհաննես Հայի կազմակերպած դավադրությանը: Արդյունքում՝ Հովհաննես Հայը Ֆաթիմյանների խալիֆությունում կրկին փաստացի իշխանության բերեց մինչև այդ տևային կալանքի ենթարկված ալ-Հաֆիզին և ինքը զբաղեցրեց վերջինիս վեզիրի պաշտոնը<sup>2</sup>, սակայն շուտով հարաբերությունները սրվեցին նաև խալիֆի ու նոր այս վեզիրի միջև: Որպես հետևանք հերթական այս զարգացումների՝ 1133 թվականի աշնանը Հովհաննես Հայի բանակը (500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 400) հաղթեցին ալ-Հաֆիզի դրդումով հարձակման անցած վերջինիս թիկնազորին (500) ու, թեև Հովհաննեսի դիրքերը ամրապնդվեցին, սակայն մի քանի ամիս անց նա այնուհանդերձ թունավորվեց և սպանվեց, իսկ ալ-Հաֆիզն էլ ի վերջո հասավ իրական իշխանության<sup>3</sup>: Հարկ է նշել, սակայն, որ, հարվածներ հասցնելով հայերին, ալ-Հաֆիզը, ըստ էության, ոչնչացնում էր սեփական խալիֆության կայունությունն ապահովող տարրերին և արդյունքն իրեն երկար սպասեցնել չտվեց, երբ ներքաղաքական կայունությունը Եգիպտոսում շուտով կրկին խաթարվեց:

Ալ-Հաֆիզն իրեն հետևորդ էր նշանակել ավագ որդուն, սակայն, այն բանից հետո, երբ վերջինս մահացավ և խալիֆը իր հետևորդ հռչակեց մյուս որդի Հեյդարին, ապստամբեց երրորդ

<sup>1</sup> Այս մասին ամենայն հավանականությամբ հայտնում է Մակրիզին:

<sup>2</sup> Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

<sup>3</sup> Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»: Այս մասին ամենայն հավանականությամբ հայտնում է նաև Մակրիզին:

որդի Հասանը, ընդ որում գահի երկու թեկնածուներին էլ բանակի զգալի մասերի աջակցությունն էին վայելում: Նույն այս ժամանակ Եգիպտոսում զգալի ազդեցության էին հասել տեղի հայ համայնքի արքեպիսկոպոս Գրիգորն ու նրա եղբայրներ, տեղի հայերի ռազմավարչական առաջնորդներ համարվող Վահրամը և Վասակը: Երեք այս եղբայրների հայրը Անիի Պահլավունիների երբեմնի առաջնորդ Վասակի որդի Ապլջահաֆն էր, իսկ մայրը՝ Պիրի երբեմնի տերեր Աբլղարիբ ու Լիկ Պահլավունիների քույրը՝ Անտիոքի երբեմնի դուքս Վասակ Պահլավունու աղջիկը: Երեք այս եղբայրների չորրորդ եղբայր Ապիրատ Զաչ Պահլավունին դեռևս 1113 թվականին զոհվել էր Ծովքում, սակայն այժմ Ֆաթիմյանների խալիֆությունում գործում և հորեղբայրների հովանավորությունից էին օգտվում արդեն Ապիրատի որդիներ Վասիլն ու Շահանը:

Այսպիսով՝ ռազմաքաղաքական զգալի հզորություն ունեցող հայերը անխուսափելիորեն կրկին ներթաշվելու էին երկրում զարգացող իրադարձությունների մեջ և դա տեղի ունեցավ այն բանից հետո, երբ Ֆաթիմյանների խալիֆությունում առաջացած գահակալական հերթական ճգնաժամի պայմաններում Հասանը դիմեց Վահրամ Պահլավունու ու հայերի օգնությանը, որոնք իրենց հերթին, ձգտելով հերթական անգամ վերականգնել սեփական կորսված դիրքերը Եգիպտոսում, տվեցին իրենց համաձայնությունը աջակցել վերջինին: Մինչ Վահրամն և իր բանակը տեղ կհասնեին, սակայն, Յեյդարը գերեց Հասանին ու ստիպեց թույն ընդունելով ինքնասպան լինել, որից հետո հարվածն ուղղեց արդեն հոր դեմ: Այսպիսով՝ երկրում քաոսի մեխանիզմն արդեն սկիզբ էր առել, ինչի պայմաններում մի կողմ քաշված մնալ չէին կարող նաև հայերը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1135 ամառ – Կահիրեի ճ-մ<sup>1</sup>

Ալ-Հաֆիզ խալիֆի ապստամբած որդի Յեյդարի բանակը (մոտ 10.000) պաշարեց մայրաքաղաքը իր հոր բանակից (մոտ 1.000): Այս պայմաններում ալ-Հաֆիզը օգնության խնդրանքով դիմեց Եգիպտոսի արքեպիսկոպոս Գրիգոր Պահլավունուն և Սայիդի կուսակալ նշանակված վերջինիս եղբայր Վահրամին, մյուս եղբայր Վասակին, ինչպես նաև եղբորորդիներ Վասիլին ու Շահանին: Հայկական բանակը (մոտ 8.000 նետածիգ) մոտեցավ Կահիրեին:

I փուլ – Հայկական բանակը հարձակվեց թշնամու վրա և, շնորհիվ նետածիգների գործողությունների, պարտության ու փախուստի մատնեց թշնամուն:

II փուլ – Հայկական բանակը պաշարեց Կահիրեն, որի կայազորը կարճատև դիմադրությունից հետո հանձնվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:

Հենց նոր ավարտված ճակատամարտի արդյունքում Վահրամ Պահլավունին հռչակվեց Ֆաթիմյանների խալիֆության վեզիր, ստացավ «Պետության թագ» կոչումը, իսկ Վասակը նշանակվեց Կուս նահանգի նահանգապետ: Բարձր պաշտոններ ստացան նաև Վասիլը ու Շահանը և Պահլավունիները, փաստորեն, իրենց ձեռքում կենտրոնացրին Ֆաթիմյանների խալիֆության կառավարումը: Մինչ մահմեդական խալիֆությունում և սուլթանությունում հարաբերություններն էին պարզում, սակայն, հարաբերությունները հստակ չէին նաև արդեն, ըստ էության, «բոլոր-բոլորի դեմ» սկզբունքով պայքարի ելած երբեմնի Սուլդուրում, որտեղ յուրաքանչյուրն իր շահն էր հետապնդում: Իրեն հատկապես ակտիվ էր սկսել պահել Դանիշմանյանների էմիրության էմիր Ամիր Ղազին, որն, այն պայմաններում, երբ նրա հիմնական մրցակիցները, կարծես թե, շարքից դուրս էին եկել, ակտիվացրել էր իր գործունեությունը:

<sup>1</sup> Միքայել Ասրի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 7; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

Մերձավոր Արևելքում մանր պատերազմների հետագա ընթացքը

1131 թվականի փետրվարի սկզբին Դանիշմանյանների էմիրության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Սամոսատի շրջակայքը և նահանջեց<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, անգուսպ Բոհեմունդ Տերենտացին հարաբերությունները ռազմական բախման հասցրեց արդեն նաև հայերի հետ, ի դեմս Լևոն Ռուբինյանի:

Արդյունքում՝ Բոհեմունդ Տերենտացու գլխավորած Անտիոքի դքսության բանակը (մոտ 7.000) ճամբարեց Եփրատի մոտ, որից հետո դուքսը, գլխավորելով մի փոքրիկ ջոկատ (200) և հրամայելով հիմնական բանակին հետևել իրեն, հետախուզության նպատակով աննկատ մտավ Կիլիկիա ու հասավ Անարզաբայի շրջակայքին: 1131 թվականի փետրվարի կեսին, սակայն, Պլատանա կիրճի ճ-մ-ում Լևոն Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 2.000) դարանը գցեց և հաղթեց Անտիոքի դքսության հիմնական բանակին (մոտ 5.000)<sup>2</sup>, արդեն իսկ խախտելով Անտիոքի դքսի հղացած ծրագիրը: Խնդիրը, սակայն, միայն սրանով որևէ կերպ չսպառնվեց, քանզի այս ժամանակ Ռուբինյանների իշխանությանը սկսել էր սպառնալ նաև Ամիր Ղազին և արդյունքում Լևոն Ռուբինյանը, գործելով ռազմաքաղաքական ճշգրիտ հաշվարկի պայմաններում, հստակորեն կանոնակարգված գործողություններով հասավ անակնկալ մի արդյունքի:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1131 փետրվարի կես – Անարզաբայի ճ-մ<sup>3</sup>

Բոհեմունդ Տերենտացու գլխավորած Անտիոքի դքսության մի ջոկատ (200) հասավ Անարզաբայի շրջակայքին: Իր հերթին, տեղեկություն չունենալով կատարվածի մասին, Ամիր Ղազին գլխավորած Դանիշմանյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ևս ներխուժեց Ռուբինյանների իշխանության տարածք ու միայն քաղաքի մոտակայքում տեղեկացավ ստեղծված իրավիճակի մասին, ընդ որում Պլատանա կիրճում տեղի ունեցած ճակատամարտի արդյունքում Անտիոքի դքսության հիմնական բանակը չկարողացավ միանալ Բոհեմունդ Տերենտացուն:

I փուլ – Անտիոքի դքսության բանակը անակնկալ հարձակվեց պարենամթերք հավաքող Դանիշմանյանների էմիրության բանակի ցրված ջոկատների վրա և ոչնչացրեց դրանց՝ կորցնելով 12 ասպետ:

II փուլ – Մարտի դաշտին սկսեց մոտենալ Դանիշմանյանների էմիրության հիմնական բանակը: Այս պայմաններում Բոհեմունդ Տերենտացու գլխավորած Անտիոքի դքսության բանակը ամրացավ մոտակայքում գտնվող բարձունքում, սակայն Դանիշմանյանների էմիրության բանակը անցավ վճռական հարձակման և լիովին ոչնչացրեց թշնամուն:

Հաղթողները կորցրին մոտ 500, պարտվողները՝ մոտ 195 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Բոհեմունդը:

Չարգացնելով մեծ հաշվով իր օգտին դասավորված նախորդ իրադարձությունները՝ 1131 թվականի փետրվարի վերջին Լևոն Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 3.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 500) գրավեց Մամեստիան<sup>4</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, հատկապես բարդացել էին գործերը հայերի հարևան խաչակիրների մոտ:

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 6:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 3; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 3; Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 299, 300; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Օրդերիկ Վիտալիս «Նորմանների պատմությունը», գիրք 12, գլուխ 15; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 13, գլուխ 27; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Հեթում Պատմիչ «Անտիոքի պրինցների ազգաբանությունը»; իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> Հովհաննես Կինամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 1, մաս 7; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Հովհաննես Կոմնենոս», բաժին 6; Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Հեթում Պատմիչ «Ռուբինյաց ազգի պատմություն»; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»; Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 309:



Իրոք, անհանգիստ, իսկ ինչ-որ տեղ նույնիսկ անտեղի և վտանգավոր եռանդ դրսևորող Բոհեմունդ Տերենտացու զոհվելը Անտիոքի դքսությանում հերթական անգամ գահակալական ճգնաժամ էր առաջացրել, ընդ որում այստեղ սա արդեն, կարծես թե, մշտական մի երևույթ էր դառնում: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հետաքրքիր է նշել, որ, ինչպես Ահմեդ Ղազին ճակատագրական նշանակություն ունեցավ խաչակրաց I արշավանքի փառահեղ առաջնորդ Բոհեմունդ Տերենտացու հարցում, այդպես էլ, նույնիսկ ավելի ծանր տարբերակով, վերջինիս որդի Ամիր Ղազին առավելության հասավ երիտասարդ Բոհեմունդի նկատմամբ, ընդ որում դա Անտիոքի այս դքսին ոչ միայն կյանք արժեցավ, այլև, ինչպես իր հորը, մեծ փառք բերեց զգուշավոր Ամիր Ղազինին: Իրոք, Անտիոքի երիտասարդ դքսին սպանելուց հետո Դանիշմանյանների էմիրը չհապաղեց անմիջապես էլ գլխատել տալ վերջինիս դիակը, որից հետո փառահեղ վարսերով պատված Բոհեմունդ Տերենտացու գլուխը Ամիր Ղազին շրջագայության ուղարկեց մահմեդական ողջ աշխարհով մեկ, ինչն իրեն, բնականաբար, մեծ հռչակ ապահովեց:

Այդպես անժամանակ և անտեղի զոհված Բոհեմունդին իրենից հետո թողել էր ընդամենը միայն Կոնստանցիա անունով չորսամյա մի աղջիկ, որն էլ հենց հռչակվեց Անտիոքի դքսուհի, թեև գործերն այստեղ, ինքնին հասկանալի է, մնացին անորոշ և գործնականում անկառավարելի մի դրության մեջ: Ստեղծված պայմաններում դքսության կառավարումն իր ձեռքը վերցրեց Բոհեմունդի այրի Ալիսան, որն իր հերթին, հակված չլինելով ենթարկվել տեղի ունեցած աղետից հետո անմիջապես էլ խոշոր ուժերով հերթական անգամ դեպի հյուսիս շարժված հորը, Բալդուին II Բուրգուն ներս չթողեց Անտիոք և նույնիսկ փորձ կատարեց կապեր հաստատել Չանգիի հետ: Անտիոքի ավագանին, սակայն, չենթարկվեց Ալիսային և անցնելով Բալդուին II Բուրգուն ու նույն այս ժամանակ վերջինիս միացած Ժուլին Կուրտունեացու կողմը, այնուհանդերձ ապահովեց Երուսաղեմի թագավորության արքայի մուտքը քաղաք: Բալդուին II Բուրգուն արդյունքում իր հերթին ամենևին էլ խիստ չեղավ սեփական աղջկա հետ՝ ընդամենը միայն հեռացնելով նրան քաղաքից և Անտիոքի տիրուհի հռչակելով Կոնստանցիային (1131-1136): Այսպիսով՝ խաչակիրների իշխանությունների հյուսիսում կառավարման ճգնաժամը որոշակիորեն հաղթահարվեց, սակայն տղամարդկային ամուր ձեռքի պականն այդուհետ ամեն դեպքում լրջորեն սահմանափակում էր Անտիոքի դքսության ռազմաքաղաքական ակտիվությունը: Այս առումով պետք է նաև ավելացնել, որ 1131 թվականի գարնանը, մինչ քրիստոնյաները զբաղված էին Անտիոքի հարցով, Չանգյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Թլպաշար ամրոցի շրջակայքը և նահանջեց<sup>1</sup>: Թվում էր, թե ամեն ինչ աստիճանաբար գոնե հարաբերականորեն կարգավորվում է, սակայն խաչակիրների դրությունը շուտով ծանրացավ խոշոր մեկ այլ նոր կորստով:

Նման ծանր դեպքերում Անտիոքի դքսության կառավարումը նախկինում իր վրա էր վերցնում շրջակա խաչակիր տիրակալներից որևէ մեկը և, օրինակ Ռոջեր Սալերնացու զոհվելուց հետո, Անտիոքի դքսության խնամակալ էր հռչակվել Երուսաղեմի թագավորության արքա Բալդուին II Բուրգուն, որը մինչ այդ եղել էր Եդեսիայի կոմս և հիանալի պատկերացնում էր գործերի դրությունը խաչակիրների իշխանության հյուսիսային հատվածում: Այժմ, սակայն, այս հանգամանքն արդեն չգործեց, բանգի նույն 1131 թվականի օգոստոսի 21-ին Անտիոքից Երուսաղեմ վերադարձած արդեն իսկ ծանր հիվանդ Բալդուին II Բուրգուն հետո կնքեց իր մահկանացուն, ընդ որում, կարծես իրոք հակառակ խաչակիրների գործին, այս տիրակալը իրենից հետո ևս արական սեռի ժառանգ չէր թողել: Այս ամենը, սակայն, կարծես թե, բավարար չէր խաչակիրների գործերը բարդացնելու համար և շուտով նոր մի կորուստ եղավ:

Իրոք, 1131 թվականի սեպտեմբերի կեսին, մահմեդականների դեմ մղվող մշտական պատերազմի, կարծես թե, սովորական պայմաններում Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 7.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Արտուխյանների էմիրության բանակից (մոտ 500) պաշարեցին Թելարան ամրոցը (Հյուսիսային Ասորիք, Հալեպի և Մեմֆիցի միջև), սակայն այդ ընթացքում Ժուլինը մնաց պարսպի փլվածքի տակ և ծանր վնասվածքներ ստացավ, իսկ նրա բանակը նահանջեց<sup>2</sup>: Օգտվելով

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 4:

<sup>2</sup> Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 14, գլուխ 3; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 5; Անանուս Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 302:

Ժուլիի ծանր ֆիզիկական վիճակից՝ 1131 թվականի սեպտեմբերի վերջին Ամիր Ղազիի գլխավորած Դանիշմանյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Քեսունի շրջակայքը, սակայն, խուսափելով պատգարակի վրա գտնվող Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորությամբ իրեն ընդառաջ շարժված Եդեսիայի կոմսության բանակից (մոտ 7.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 2.000), նահանջեց: Այսպիսով՝ Եդեսիայի աննկուն կոմսը, նույնիսկ պատգարակի վրա էլ գտնվելով, մի վերջին ծառայություն մատուցեց իր կոմսությանն ու խաչակիրներին, սակայն դրանից կարճ ժամանակ անց նա այնուհանդերձ հեռացավ կյանքից, ինչից հետո Եդեսիայի նոր կոմս դարձավ նրա որդի Ժուլինը (1131-1149)<sup>1</sup>:

Եդեսիայի նոր կոմսը, ի տարբերություն սեփական հոր, թեև եռանդուն, սակայն միաժամանակ նաև պոռթկուն, անհեռատես, անխելք, դաժան և մանր գործողությունների հակված մի միջակ անձնավորություն էր, որը աչքի չէր ընկնում ռազմական որևէ ունակությամբ ու չէր կարողանում, ինչպես իր հմայիչ հայրն էր, մարդկանց իր կողմը գրավել: Արդյունքում՝ վիճակը խաչակիրների համար ամենևին էլ հեշտ չեղավ, մանավանդ ղեկավար կազմի առումով ու հատկապես հյուսիսում: 1131 թվականի երկրորդ կեսին, փաստորեն, կյանքից հեռացան խաչակրաց I արշավանքի մասնակիցների ղեկավար կազմի ուշագրավ սերնդի վերջին ներկայացուցիչները, ինչն իրենով էլ հենց, այդ թվում նաև խորհրդանշական մակարդակում, պայմանավորեց, կարծես թե, նոր ժամանակների և նոր մարդկանց ի հայտ գալը, ինչի մասին իր հերթին չի խանգարի մի քանի խոսք ավել ասել:

Իրոք, դեռևս 1129 թվականին Բալդուին II Բուրգոնի իր ավագ աղջիկ Մելիսենդային ամուսնացրել էր Ֆրանսիական թագավորության առաջատար ազնվականներից մեկը հանդիսացող Ֆուլկ Անժուացու հետ, ընդ որում կողմերը պայմանավորվել էին, որ Ֆուլկը Անժուն կթողնի որդուն, կմեկնի արևելք և կգբաղվի բացառապես միայն խաչակիրների գործերով: Արդյունքում՝ Բալդուին II Բուրգոնու մահից հետո Երուսաղեմի թագավորության արքա հռչակվեց նույն այս Ֆուլկ Անժուացին (1131-1143), թեև վերջինիս կառավարման ողջ ընթացքում պետական գործերում ուժեղ էր նաև նրա կնոջ ազդեցությունը: Ֆուլկ Անժուացու հայտնվելը խաչակիրների համար հեղափոխական եղավ ամենից առաջ ռազմաքաղաքական մտածողության տեսանկյունից, քանզի, եթե նախկինում Երուսաղեմի թագավորությունը կառավարում էին խաչակրաց I արշավանքի անմիջական մասնակիցները, որոնք, դրան ավելացրած նաև, տեղական պայմանների ծանոթ լինելու առումով տարիների ընթացքում հսկայական փորձ էին կուտակել, ապա այժմ գահին հայտնվեց ընդհանուր առմամբ ոչ վատ մի զորավար ու տիրակալ, բայց այնուհանդերձ նաև՝ եվրոպական չափանիշներով գործելու հակված մի արքա՝ արդյունքում առաջացնելով մոտավորապես նույն այն խնդիրներ, որոնք եղան Անտիոքի անխոհեմ դուքս Բոհեմունդ Տերենտացու պարագայում:

Ստեղծված պայմաններում որոշեց գործել ամենից առաջ կրկին հենց Ալիսան, որը, իր կողմը գրավելով Տրիպոլիսի կոմս Պոնսին և Եդեսիայի երիտասարդ կոմս Ժուլինին, 1132 թվականի սկզբին որոշեց այնուհանդերձ տիրել Անտիոքին: Այս պայմաններում, բնականաբար պաշտոնական Երուսաղեմի շահերի պաշտպանության համատեքստում, որպես Կոնստանդիայի շահերի պաշտպան հանդես եկավ Ֆուլկ Անժուացին, որի բանակը շարժվեց դեպի հյուսիս և մանր ընդհարումներից հետո ստիպեց ինչպես իր քենի Ալիսային, այնպես էլ նրա դաշնակիցներին հրաժարվել Կոնստանդիային գահընկեց անելու մտադրությունից: Այսպիսով՝ խաչակիրների տիրությունների հյուսիսային հատվածում հավասարակշռությունը մեծ հաշվով վերականգնվեց, թեև կառավարման ընդհանուր որակի վրա շարունակում էր խիստ բացասական ազդեցություն ունենալ այն հանգամանքը, որ Անտիոքում ուժեղ տղամարդ չկար, իսկ Եդեսիայի նոր կոմս Ժուլինն էլ, ի տարբերություն սեփական հոր, ամենևին չէր փայլում դրական հատկանիշներով: Շուտով քրիստոնյաների դեմ մղվող պայքարում ակտիվ դերակատարություն սկսեց ստանձնել, սակայն, նաև մինչ այդ իր ակտիվությամբ այդքան էլ աչքի չընկնող մի մասնակից ևս, որը նոր որակ հաղորդեց ամենից առաջ Յայաստանի կենտրոնական և հյուսիսային հատվածներում մղվող պայքարին:

<sup>1</sup> Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 14, գլուխ 3; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 5; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 302:

1127 թվականին Իբրահիմի մահից հետո Շահարմենների Եմիրության Եմիր էր դարձել Նրա որդին՝ Ահմեդը (1127-1128), իսկ այս Եմիրի կարճաժամկետ տիրապետությունից հետո էլ Շահարմենների Եմիրության Եմիր էր հռչակվել վերջինիս եղբայր Սուլեման իբն Իբրահիմը (1128-1185): Անսովոր երկար և մինչև խոր ծերություն կառավարած Սուլեման իբն Իբրահիմը իրենով իսկ մի իսկական դարաշրջան ապահովեց ոչ միայն Շահարմենների Եմիրության, այլև հարևան այլ Եմիրությունների կյանքում՝ իր իշխանության շրջանում վարելով ակտիվ արտաքին քաղաքականություն և գազաթնակետին հասցնելով սեփական Եմիրության զարգացումը:

1131 թվականի գարնան Գառնիի ճ-մ-ը թեթև չէր նստել Զարթլիի թագավորության վրա, ընդ որում դրան հաջորդել էր նաև այս ճակատամարտում քրիստոնյաների բանակի հրամանատար Իվանե Աբուլեթի Օրբեյանի կողմից հղացած անհաջող դավադրությունը, երբ ինչ-որ տեղ 1132 թվականին վերջինս կարողացավ Դեմետրե I-ին և Նրա եղբորը մի կեղծ պատրվակով հրավիրել Դմանիսի ու ձերբակալել: Իվանեն Զարթլիի արքայի հաշվով հեռուն գնացող ծրագրեր ուներ, սակայն, ի վերջո տեղի տալով իր հայր Աբուլեթի աղաչանքներին և, ըստ երևույթին, միայն այժմ իրապես գնահատելով ուժերի իրական հարաբերակցությունը, նա արքային ի վերջո բաց թողեց, թեև դրանից հետո Նրան այնուհանդերձ մահապատժի ենթարկեցին, իսկ Աբուլեթին էլ՝ կուրացրին: Այս ամենն իր հերթին, գումարած Դեմետրե I-ի կողմից վարվող արտաքին ընդհանուր ավելի պասիվ և ներքին մեղմ քաղաքականությանը, երկար ժամանակով սահմանափակեց Զարթլիի թագավորության ակտիվությունը հարավում ընդհանրապես ու Հայաստանում մասնավորապես: Նույն այս ժամանակ արդեն ամուր կերպով սեփական Եմիրության ղեկին կանգնած Սուլեման իբն Իբրահիմն իր հերթին, սակայն, ընդհակառակը, փորձում էր ամեն կերպ հետ մղել քրիստոնյաներին և սահմանափակել Նրանց ակտիվության ձգտումները: Այս առումով ոչ քիչ դեր չխաղաց նաև այն հանգամանքը, որ Իվանե Աբուլեթի Օրբեյանի փրկված որդի Թիրքաշը և Նրա այլ կողմնակիցներ ապաստան գտան հենց Շահարմենների Եմիրությունում՝ Սուլեման իբն Իբրահիմին ոտքի հանելով յուրայինների դեմ:

Արդյունքում՝ 1132 թվականի գարուն Շահարմենների Եմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Գուգարքը և Նահանջեց<sup>1</sup>՝ դրանով իսկ Զարթլիի թագավորության հետ սկիզբ դնելով երկարատև մի հակամարտության: Հյուսիսին հասցված թեթև հարվածի հետ միաժամանակ խլաթի ռազմունակ տիրակալը չմոռացավ, սակայն, նաև ավելի մոտիկ քրիստոնյաների մասին և արդյունքում, հետ քաշելով ուժերը Զարթլիի ուղղությունից, Սուլեման իբն Իբրահիմը որոշեց պատերազմական գործողություններ սկսել հարևան Տարոնի իշխանության դեմ, որտեղ, հաջորդելով Թոռնիկ Մեծ Մամիկոնյանին փոխարինած Նրա որդի Չորտվանելին (1073-1120), նույն այս ժամանակ իշխում էր վերջինիս որդի Վիգենը (1120-1175): Արդյունքում, սակայն, 1132 թվականի ամռանը Վիգեն Մամիկոնյանի գլխավորած Տարոնի իշխանության բանակը (մոտ 1.000) գիշերային անակնկալ հարվածով հաղթեց Սուլեման իբն Իբրահիմի գլխավորությամբ առաջխաղացած և Տարոնի գյուղերից մեկում ճամբարած Շահարմենների Եմիրության բանակի (մոտ 10.000) մի մասին (մոտ 100)<sup>2</sup>: Ավելին, գերության մեջ հայտնվեց նաև Սուլեման իբն Իբրահիմն ինքը, ինչից հետո Նրա հետ հաշտություն կնքվեց և Շահարմենների Եմիրության բանակը Նահանջեց: Այս ընթացքում, սակայն, շարունակվում էր հակամարտությունը նաև քրիստոնյաների և մահմեդականների շփման գծի այլ հատվածներում:

1132 թվականի գարնանը Ամիր Ղազիի գլխավորած Դանիշմանյանների Եմիրության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Կիլիկիայի հյուսիսը: Սկիզբ առան բանակցություններ և Լևոն Ռուբինյանը ընդունեց Ամիր Ղազիի գերիշխանությունը ու պարտավորվեց հարկ վճարել վերջինիս, սակայն, այն բանից հետո, երբ թշնամին Նահանջեց, Ռուբինյաց իշխանը այդպես էլ որևէ պարտավորություն չկատարեց<sup>3</sup>: Նույն այս ժամանակ իր հերթին աննահանջ հզորանում էր նաև Չանգյանների աթաբեկությունը, ընդ որում հենց այս տարիներին էր, որ Չանգին վերջնականապես ձեռք գցեց Բալսկի մահից հետո մի պահ, կարծես թե, անտեր մնացած Հալեպը և իր ամուր իշխանությունը հաստատեց այնտեղ: Այսպիսով՝ Հալեպի Եմիրությունը ոչնչացավ և Նրա տարածքն ընդգրկվեց Չանգյանների աթաբեկության կազմում, որի հզորությունն ավելի

<sup>1</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 71:

<sup>2</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 72:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 4: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

մեծացավ, իսկ աթաբեկությունն ինքն էլ աշխարհաքաղաքական առումով սկսեց վերջնականապես նմանվել Համդանյանների էմիրությանը՝ իր Մոսուլ և Հալեպ կենտրոններով:

1132 թվականի ամռանը ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 400) Եդեսիայի ճ-մ-ում հաղթեցին Հալեպից առաջխաղացած և քաղաքի շրջակայքն ասպատակող Չանգյանների աթաբեկության բանակին (մոտ 1.500)<sup>1</sup>: Հալեպից գործող Չանգյանների ռազմական մեքենան Եդեսիային նոր հարված հասցրեց նույն 1132 թվականի արդեն աշնանը, սակայն քրիստոնյաներին այս անգամ ևս հաջողվեց պահել դիրքերը, ընդ որում թշնամու բանակի առաջնորդը գերվեց և քաղաքի առջև ողջակեզ արվեց<sup>2</sup>: Այսպիսով՝ Եդեսիայի կոմսությանը հաջողվեց հետ մղել Չանգյանների աթաբեկության առաջին հարվածները, սակայն դա, ըստ ելության, միայն սկիզբն էր:

1132 թվականի աշնանը, մի պահ ազատվելով Չանգիից և ցանկանալով գոնե որոշակիորեն ամրապնդել դիրքերը Արտուխյանների հարցով, ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 3.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Արտուխյանների էմիրության բանակից (մոտ 500) առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Շաբախտան ամրոցը և ավերեցին<sup>3</sup>: Արտուխյանների հետ Չանգին բարդ հարաբերություններ ուներ, սակայն դա չիսանգարեց վերջինիս, բնականաբար սեփական շահերի համատեքստում, այնուհանդերձ հերթական անգամ գործել: Արդյունքում՝ 1132 թվականի կրկին նույն աշնանը Չանգյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 20.000) Եդեսիայի կոմսության բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Շենավ ամրոցը<sup>4</sup>, դրանից կարճ ժամանակ անց՝ 1132 թվականի կրկին աշնանը, Չարդանա ամրոցի ճ-մ-ում հաղթեց Եդեսիայի կոմսության բանակին, որից հետո մոտեցավ Եդեսիայի, սակայն հաշտություն կնքեց և հեռացավ Հալեպ<sup>5</sup>:

1133 թվականի մարտին Լևոն Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 15.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Ադանան և Տարսունը<sup>6</sup>, ընդ որում Ռուբինյաց իշխանը, ցանկանալով իր ձեռքբերումների իրավաբանական հիմնավորման համար հետաքրքիր մի լուծում գտնել, այդ քաղաքները որպես օժիտ տվեց այս ժամանակ Յովհաննես II-ի դեմ ապստամբած ու Կիլիկիայում ապաստանած նրա եղբայր Իսահակի որդի Յովհաննեսին, թեև այդ ամուսնությունն ի վերջո չեղյալ համարվեց և քաղաքներն ուղղակի մնացին Հայոց տիրակալին: Այս ամենին ի պատասխան, սակայն, ի վերջո որոշեցին գործել նաև մինչ այդ տեղում շատերի կողմից արդեն աստիճանաբար մոռացվող Կոստանդնուպոլսում:

#### Գլուխ 40

#### Բյուզանդական կայսրության առջև ծառացած հայեցակարգային խնդիրները և դրանց ազդեցությունը վերջինիս վրա

Իրոք, արդեն 15 տարի կայսրության գահը զբաղեցրած Յովհաննես II-ը, հետևողականորեն շարունակելով հոր բարեփոխումները, մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում արդեն զգալի հաջողություններ էր գրանցել, իսկ այն հանգամանքն էլ, որ վարչական մակարդակում ներքին ավելի թույլ կառուցվածք ունեցող կայսրության հատկապես արևելյան հարևանները նույն այս ժամանակ անկասելիորեն թուլանում էին, հաջող հակահարձակման հարցով վերջինիս համար դրական հիմքեր էր ստեղծում: Միաժամանակ, սակայն, հարկ է նշել նաև, որ նույն այս ժամանակ աշխարհաքաղաքական և նույնիսկ ժողովրդագրական խիստ բացասական զարգացումներ էին

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 5:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 5: Զեմալ-էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 5: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 304:

<sup>5</sup> Իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

<sup>6</sup> Յովհաննես Կինամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 1, մաս 7: Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Յովհաննես Կոմնենոս», բաժին 6: Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 4: Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 309: Վահրամ Ռաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»: Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»: Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»: Յեթում Պատմիչ «Ռուբինյաց ազգի պատմություն»: Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»:

տեղի ունենում կայսրության արդեն բալկանյան սահմանին, ինչը հետագայում ծանր հետևանքներ էր առաջացնելու Նույն կայսրության համար, թեև դրանք այժմ դեռևս մեծապես աննկատ էին մնում: Արդյունքում՝ կարծում եմ, որ, մինչև առաջ անցնելը, այս մասին ևս չի խանգարի մի բանի խոսք ասել:

Խնդրի արմատները գալիս էին դեռևս խորն անցյալից, երբ, սկսած հատկապես անտիկ դարաշրջանից, Հարավային Եվրոպան և հատկապես Բալկանյան ու Ապենինյան թերակղզիները հանդիսանում էին Եվրոպական քաղաքակրթության առաջատարները: Նույն դրությունը պահպանվեց նաև միջնադարի առաջին կեսում, մանավանդ այն բանից հետո, երբ հենց Հռոմեական կայսրությունից ելած քրիստոնեությունն ու վերջինիս հիմքի վրա առաջացած մեծագույն քաղաքակրթությունը սկսեց տարածվել դեպի հյուսիս, իսկ Հռոմեական կայսրությանը հաջորդած Բյուզանդական կայսրությունն էլ միայն ամրապնդեց քաղաքական, մշակութային և նույնիսկ հոգեբանական այդ դրությունը: Միաժամանակ, սակայն, աստիճանաբար սկսեց այնպես ստացվել, երբ աշակերտը, եթե չէր էլ գերազանցում, ապա գոնե հասնում է ուսուցչին:

Արդյունքում՝ Բյուզանդական կայսրության քաղաքական ազդեցությունից դուրս մնացած Եվրոպայի մնացած մասը աստիճանաբար սկսեց իր ուղով ընթանալ, ստեղծել քրիստոնեական ու քաղաքակրթական սեփական արժեքները և այս առումով բանը ի վերջո հասավ նույնիսկ նրան, որ Եվրոպայի Նույն այդ մնացած մասում, ինչպես արդեն ասվեց, ստեղծվեց տեղական քրիստոնեական կայսրությունը, ի դեմս սկզբում Ֆրանկական, իսկ հետո արդեն՝ Հռոմեական Սրբազան կայսրության: Արդյունքում, սկսած ինչ-որ տեղ IX դարի երկրորդ կեսից և հատկապես XI դարում, Արևմտյան ու Կենտրոնական Եվրոպան իրեն բոլոր առումներով արդեն հավասար էր համարում Բյուզանդական կայսրությանը՝ մանավանդ այն ծանր հարվածների ֆոնին, որ վերջինս կրել էր Նույն այս ժամանակ: Նորմանների հաջողությունները, երբ Բյուզանդական կայսրությունը Բալկանյան թերակղզում հազիվ պահեց դիրքերը, ինչպես նաև Խաչակրաց I արշավանքին ուղեկցող և դրանց հաջորդած իրադարձություններն իրենց հերթին ավելի խորացրին «Արևմուտքի մարդկանց» հոգեբանական օտարումը «Արևելքի կայսրությունից»: Արդյունքում, եթե դեռևս XI դարի սկզբին ոչ միայն մի ինչ-որ հասարակ Նորմանի, այլև նույնիսկ Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպայի միջին օղակի իշխանավորների համար արևելյան կայսրության կայսրը ինչ-որ բարձր ու անհասանելի մի երևույթ էր, ապա այժմ այդ մտածողությունից հետք իսկ չմնաց, ընդ որում Հռոմեական Սրբազան կայսրության տիրակալներն իրենք էլ իրենց հերթին ամեն ինչ արեցին տեղում հենց սեփական առաջնությունը ամրագրելու համար: Այս մոտեցումն արդեն XII դարի սկզբում Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպայում իր վերջնական ամրապնդումը գտավ:

Գերմանական աշխարհի սահմաններից դուրս մնացած Արևելյան Եվրոպայում, սակայն, որտեղ նախկինում իշխում էին ասիական տարաբնույթ քոչվորների կողմից ստեղծված պետական միավորները, իսկ վերջին հարյուրամյակներում էլ լիակատար էր սլավոնական ազդեցությունը, օբյեկտիվ մի շարք պատճառներով զարգացումները հետ էին մնում: Արդյունքում, եթե Եվրոպայի մյուս երկու մասերում արդեն մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում վերաբերմունքը Բյուզանդական կայսրության նկատմամբ վաղուց արդեն փոխվել էր, ապա Արևելյան Եվրոպայում պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի ռազմաքաղաքական հմայքը Նույն այս ժամանակ դեռևս պահպանվում էր: Եվ այսպես, որպես հետևանք այս զարգացումների, XI դարում վերջնականապես կորցնելով իր հմայքը Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպայում, Բյուզանդական կայսրությունը մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում այնուհանդերձ դեռևս շարունակում էր վայելել սեփական բարձր հեղինակության պտուղները Արևելյան Եվրոպայում, երբ պետականությունից զրկված բուլղարները կայսրությունը համարում էին այդ թվում նաև իրենց պետական մի միավոր, Սերբական իշխանությունն ու Խորվաթական թագավորությունը դեռևս մեծապես ընկած էին կայսրության հմայքի տակ, իսկ քրիստոնեությունը Նույն այդ Բյուզանդական կայսրությունից ընդունած Կիևյան Ռուսիան էլ, որն իր հերթին աստիճանաբար խրվում էր Ֆեոդալական զարգացող հարաբերությունների հորձանուտը և թուլանում էր, մեծ հաշվով ևս շահագրգռված էր ամենից առաջ հենց համագործակցությամբ:

XII դարի առաջին կեսին, սակայն, Բյուզանդական կայսրության Նույն այդ հմայքը աստիճանաբար սկսեց թուլանալ նաև Արևելյան Եվրոպայում, ինչի առաջին ահագնագերն էլ հենց ինչեցին Հովհաննես II-ի թագավորության սկզբնական տարիներին, երբ Հունգարական

թագավորությունը լուրջ մարտահրավեր նետեց պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին բալկանյան սահմանում, իսկ բուլղարներն ու սերբերն էլ քաղաքակրթական արդեն այնպիսի մի մակարդակի հասան, որ սկսեցին իրենց աստիճանաբար լիովին պատրաստ համարել սեփական պետական լիարժեք միավորներ ստեղծելու և սեփական ստեղծագործ ուժերը հենց դրանց զարգացմանը ծառայեցնելու համար: Այս առումով ոչ պակաս կարևոր էր նաև Ապենինյան թերակղզում զարգացման ու վերելքի բուռն ուղին բռնած իտալական ծովային քաղաք-պետությունների ուժեղացումը, որոնք լրջորեն մրցակցում էին Կոստանդնուպոլսի հետ և իրենց հերթին ամենևին էլ հակված չէին վերջինիս զիջել առաջնությունը ծովային առևտրում:

Իր թագավորության ամենասկզբում Զովհաննես II-ը ստիպված եղավ ամենից առաջ պայքար մղել Իկոնիայի սուլթանության դեմ, որը փորձում էր Աթալիայի մոտակայքում ծովափ դուրս գալ, սակայն նույն այդ հանգամանքն իր հերթին կտրում էր կայսրության ցամաքային կապը ձևականորեն դեռևս պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին ենթակա Կիլիկիայի, ինչպես նաև Զյուսիսային Ասորիքի և խաչակիրների այլ տիրապետությունների հետ: Արդյունքում՝ 1120 թվականի վիճակով Զովհաննես II-ին, որոշակի դժվարություններից հետո, բայց այնուհանդերձ արդեն հաջողվել էր հետ մղել Մասուդի հավակնությունները և պահել ցամաքային կապը Կիլիկիայի հետ, սակայն նույն այս ժամանակ կտրուկ բարդացած գործերը բալկանյան սահմաններում ստիպեցին մարտունակ այս կայսեր իր հարվածային բոլոր ուժերը Արևելքից հենց Արևմուտք տեղափոխել: Դրանից հետո առաջիկա 10 տարում հենց դանության սահմանն էր, որը հանդիսանալու էր պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի ռազմաքաղաքական մտահոգությունների հիմնական առարկան: Այստեղ առաջինը հարված հասցրին Ղիչախական խանության կողմից ուղղորդվող պածիսակները, որոնց, զրկված պետականությունից, Ղիչախական խանությունը համենայն դեպս նետեց Դանուբից անդին: Արդյունքում, սակայն, 1122 թվականի Զովհաննես II-ին հաջողվեց սկզբում դիվանագիտական, իսկ հետո արդեն ռազմական խոշոր հաղթանակ տանել՝ թեև ուժերի ծանր լարումով, բայց այնուհանդերձ գլխովին ու այս անգամ արդեն վերջնականապես ոչնչացնելով պածիսակներին: Նույն այս ժամանակ, սակայն, իր հերթին սրվում էր ծովային մրցակցությունը Վենետիկի հանրապետության հետ, ինչը 1124 թվականին հանգեցրեց պատերազմի:

Խնդիրն այն էր, որ Վենետիկի հանրապետությունը պահանջում էր նույն այն արտոնությունները, որոնք պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի վերջինիս շնորհել էր նորմանների դեմ Ալեքսեյ I-ի մղած պայքարի ժամանակ, սակայն այժմ, քանի որ նորմանական վտանգն արդեն վերացել էր, Զովհաննես II-ը հարմար չէր գտել համաձայնել այդ արտոնությունների հետագա գոյության հետ: Միաժամանակ, քանի որ իտալական ծովային այս քաղաքը ցամաքային լուրջ ուժեր չունեց, վենետիկցիները մարտական գործողությունների հիմնական ծանրությունը նվիրեցին ծովին և մի շարք ծանր հարվածներ հասցրեցին Բյուզանդական կայսրությանը ամենից առաջ հենց ծովի վրա ու ափամերձ տարածքներում: Արդյունքում՝ քրիստոնյաների երբեմնի ծովային առաջատարը, որը երկար հարյուրամյակներ շարունակ նավատորմի կիրառմամբ հենց ինքն էր քրիստոնյաների համար կանոններ թելադրում Միջերկրական ողջ ծովով մեկ, 1126 թվականին ստիպված եղավ տեղին տալ, երբ Զովհաննես II-ը, այլևս չկարողանալով տանել պատերազմը ծովի վրա, կրկին ստանձնեց հոր ունեցած հին պարտավորությունները Վենետիկի հանրապետության հանդեպ: Զարկ է նշել, որ թեկուզ զիջումների գնով վենետիկցիների հետ հարաբերությունները կարգավորելուն պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին դրդեց նաև այն հանգամանքը, որ նույն այս ժամանակ բարդացել էին հարաբերությունները արդեն Զուկարական թագավորության հետ, ընդ որում ամեն ինչ տանում էր ռազմական բախման:

Մտահոգություն էր հարուցում ամենից առաջ այն հանգամանքը, որ Զուկարական թագավորությունը դեռևս 1092 թվականին ոչնչացրել և հաջողությամբ իր կազմում էր ներառել Խորվաթական թագավորությունը, իսկ խորվաթներն իրենք էլ մեծ հաշվով ինտեգրվել էին Զուկարական թագավորության կազմում: Նույն այս հանգամանքը խնդիրներ էր առաջացրել, սակայն, արդեն նաև Սերբական իշխանության հետ, որի բնակչությունը ևս մեծ հաշվով հակված էր հետևել խորվաթների օրինակին: Զատկանշական է, որ սերբերը դեռևս նորմանների դեմ պատերազմի ժամանակ էր, որ, չնայած պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին աջակցելու խոստմանը և այն հանգամանքին, որ իրենց բանակային ուժերով երբեմն նույնիսկ շատ մոտիկ

Էին գտնվում հակամարտող կողմերի բանակներին, ի վերջո այդպես էլ չմտան մարտական գործողությունների մեջ Բյուզանդական կայսրության կողմում: Այսպիսով՝ Սերբական իշխանությունը ավանդականորեն հանդիսանում էր պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի ազդեցության ոլորտներից մեկը և այս հանգամանքը, գումարած նաև Յովհաննես II-ի ներքաշմանը Յունգարական թագավորության ներթափառական ու ամենից առաջ գահակալական հարցերի մեջ, ի վերջո բերեցին բախման:

Մանր ընդհարումները սկիզբ էին առել դեռևս 1125 թվականին, 1126 թվականին դրանց հաճախականությունն ավելի մեծացավ, իսկ արդեն 1127 թվականին էլ Յունգարական թագավորության արքա Ստեփան II-ը (1116-1131), զգալի աջակցություն ստանալով Յոմեական Սրբազան կայսրությունից, անցավ վճռական հարձակման: Նույն այս ժամանակ իր հիմնական ուժերը դանուբյան սահմանում կուտակած Յովհաննես II-ին, սակայն, հաջողվեց ակտիվ հակահարձակմամբ հակառակորդին հետ շարտել ելման դիրքեր: 1128 թվականի գարնան կրկին հարձակման անցած Յունգարական թագավորության բանակը (մոտ 30.000) Կուրտիկ Մամիկոնյանի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 10) գրավեց Բրանիչևը (Սերբիայի արևելք)<sup>1</sup>, սակայն կայսրության բանակի հաջող հակահարձակման արդյունքում վերջինս կրկին հետ շարտվեց ելման դիրքեր, որից հետո արդեն 1129 թվականին կողմերը հաշտություն կնքեցին: Արդյունքում՝ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին հաջողվեց պահել դիրքերը նաև Յունգարական թագավորության հետ մրցակցությունում, սակայն վերևում նկարագրված օտարացման գործընթացը նույն այս ժամանակ արդեն անշրջելի բնույթ էր ընդունել և կայսրությունն աստիճանաբար, ցանկացած դեպքում, մենակ էր մնում:

Այսպես թե այնպես, սակայն բալկանյան ճակատում պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին գոնե առժամանակ հաջողվեց լուծել առաջացող խնդիրները ու, թեև խորքային լուծումներ բնականաբար չտվեցին, սակայն պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը երկարատև ընդմիջումից հետո ի վերջո իրեն պատրաստ համարեց հերթական անգամ անդրադարձ կատարել Արևելքին: Արդյունքում՝ Յովհաննես II-ը, որը եռանդի պակասից որևէ կերպ չէր նեղվում, իր հարվածային բանակը կրկին տեղափոխեց Արևելք և պատրաստվեց հարված հասցնել արդեն նաև մահմեդականներին, ընդ որում ճկուն Մասուդը, որոշակի դիմադրությունից հետո թեկուզ և ձևականորեն կրկին ընդունելով կայսեր գերիշխանությունը, ի վերջո հասավ նրան, որ հիմնական հարվածը գնա ավելի հյուսիս՝ Ամիր Ղազիի ուղղությամբ: Սկիզբ առնող իրադարձություններում, սակայն, կար նաև անձնական գործոնի պահը:

Իրոք, դեպի արևելք Յովհաննես II-ի հարվածի մասնավոր պատճառներից մեկը, որը գումարվեց աշխարհաբաղաձախական հաշվարկներին, այն էր, որ նրա եղբայր Իսահակը, արդեն երկար տարիներ ունենալով գահակալական նկրտումներ, 1130 թվականին անցել էր արևելք և այստեղ Յովհաննես II-ի դեմ լայն գործունեություն էր սկսել՝ ամորֆ մի դաշնակցության մեջ ներգրավելով Տրապիզոնի և Ռուբինյանների իշխանություններին, ինչպես նաև Դանիշմանյանների Էմիրությանը: Այս առումով երկիմաստ էր հատկապես Գրիգոր Գավրասի մահից հետո 1126 թվականին Տրապիզոնի իշխանությունում կրկին հաստատված նրա եղբայր Կոնստանդինի դիրքորոշումը, որը ոչ միայն սկսել էր ընդգծել իր անկախությունը Կոստանդնուպոլսից, այլ նաև աննկատ աջակցություն էր ցույց տալիս Իսահակին:

#### Գլուխ 41 Յովհաննես II-ի Արևելյան արշավանքի սկիզբը

1133 թվականի մարտին Յովհաննես II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) Դանիշմանյանների Էմիրության բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 50) գրավեց Դանիշմանյանների Էմիրության ծայր հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Կաստամոնը<sup>2</sup>: Դրանից հետո, տեղում թողնելով պատշաճ կայազոր,

<sup>1</sup> Յովհաննես Կիևմոս «Յամառոտ պատմություն», գիրք 1, մաս 4:

<sup>2</sup> Յովհաննես Կիևմոս «Յամառոտ պատմություն», գիրք 1, մաս 5; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Յովհաննես Կոմնենոս», բաժին 5; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 5; Բար-Յեթրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 23; իբև ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

կայսրը հետ քաշվեց, սակայն արդեն հաջորդ տարվա սկզբին Ամիր Ղազին հետ գրավեց Կաստամունը<sup>1</sup>:

Այսպիսով, կարծես թե, իրար էին եկել արժանի հակառակորդներ, սակայն, ինչպես ցույց տվեց կյանքը, Յովհաննես II-ին և Ամիր Ղազին վիճակված չէր լինելու շարունակել արդեն իսկ սկիզբ առած իրենց վեճը, քանի որ 1134 թվականին ամռանը Ամիր Ղազին մահացավ ու Դանիշմանյանների էմիրության գահին նրան հաջորդեց որդին՝ Մուհամմեդը (1134-1142): Ամիր Ղազին կարողացել էր պահպանել սեփական էմիրության այն գազաթնակետը, որը ժառանգություն էր ստացել հորից, սակայն արդեն նրա որդի Մուհամմեդին, չնայած վերջինիս թափած հուսահատ ջանքերին, այդ անել չհաջողվեց: Արդյունքում՝ նույն Մուհամմեդի օրոք Դանիշմանյանների էմիրությունը սկսեց աստիճանաբար զիջել դիրքերը, թեև սկզբնական տարիներին, հիմնականում նախկինների թողած հարակայուն ուժի շնորհիվ, այս էմիրությունն իր հզորությունը դեռ պահպանում էր:

Օգտվելով Ամիր Ղազին մահից՝ 1134 թվականի սեպտեմբերին կայսերական բանակը Դանիշմանյանների էմիրության բանակից կրկին պաշարեց նույն Կաստամունը: Այն բանից հետո, սակայն, երբ մինչ այդ իրեն միացած Իկոնիայի սուլթանության բանակը անակնկալ թողեց պաշարումը ու հեռացավ, որոշ ժամանակ պաշարումը շարունակելուց և նույնիսկ գրոհի անցնելուց հետո էլ նույն տարվա դեկտեմբերին Յովհաննես II-ի բանակը ևս այնուհանդերձ նահանջեց<sup>2</sup>:

Հարկ է նշել, որ այս ժամանակ Դանիշմանյանների էմիրության էմիր Մուհամմեդը նաև ներքին լուրջ խնդիրներ ուներ, քանի որ նրա իշխանությունը սկսել էին վիճարկել վերջինիս եղբայրներ Յադի-Բասանը և Այն-Էդ-Դինը, ինչի պատճառով Մուհամմեդը ոչ մի կերպ չէր վիճակի չէր ակտիվ գործել կայսերական բանակի դեմ: Արդյունքում, մինչ սեփական էմիրության բանակը համառ պաշտպանության էր անցել Կաստամունում, 1134 թվականի հոկտեմբերից մինչև նոյեմբեր Մուհամմեդի գլխավորած Դանիշմանյանների էմիրության բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց Մելիտեի շրջակայքը՝ ճնշելով տեղում առկա ապստամբական տրամադրությունները<sup>3</sup>: Գահակալական պայքարը շարունակող Այն-Էդ-Դինի բանակը (մոտ 3.000), սակայն, 1134 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1135 թվականի հունվար կրկին ասպատակեց Մելիտեի շրջակայքը և հետագայում չդադարեցրեց պայքարը<sup>4</sup>:

Իր հերթին, չցանկանալով համակերպվել նախորդ անհաջողության հետ, 1135 թվականի փետրվարին կայսերական բանակը կրկին պաշարեց Կաստամունը և ի վերջո ստիպեց հանձնվել<sup>5</sup>, որից հետո, 1135 թվականի արդեն մարտին Յովհաննես II-ի գլխավորած բանակը (մոտ 40.000) Դանիշմանյանների էմիրության բանակից (մոտ 2.000) պաշարեց Գանգրան ու մի քանի գրոհներից հետո այս քաղաքին ևս ստիպեց հանձնվել<sup>6</sup>: Հետևողական հարվածներ հասցնելով հյուսիսում՝ Յովհաննես II-ը դրանից հետո, ցանկանալով Իկոնիայի սուլթանությունը թևանցել նաև հարավից, պատրաստություններ տեսավ նաև Կիլիկիային հարված հասցնելու համար:

## Գլուխ 42

### Մերձավոր Արևելքում մանր պատերազմների շարունակությունը

Իրոք, դատելով ըստ ամենայնի, չկարողանալով Իկոնիայի սուլթանությանը ուղիղ հարվածով դուրս մղել Փոքր Ասիայից, պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը կարծես մտադրվել էր թևանցումով դուրս գալ թիկունք՝ կտրելով սուլթանությունը մահմեդական աշխարհից և հետագայում հեշտացնելով նրա նվաճումը: Մինչ պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը

<sup>1</sup> Յովհաննես Կիլամու «Համառոտ պատմություն», գիրք 1, մաս 6; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Յովհաննես Կոմնենոս», բաժին 5; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 5; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 23:

<sup>2</sup> Յովհաննես Կիլամու «Համառոտ պատմություն», գիրք 1, մաս 6; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Յովհաննես Կոմնենոս», բաժին 5:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 6:

<sup>4</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 6:

<sup>5</sup> Յովհաննես Կիլամու «Համառոտ պատմություն», գիրք 1, մաս 6; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Յովհաննես Կոմնենոս», բաժին 5; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 5:

<sup>6</sup> Յովհաննես Կիլամու «Համառոտ պատմություն», գիրք 1, մաս 6; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Յովհաննես Կոմնենոս», բաժին 5, 6; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 5:



դանդաղորեն առաջանում էր դեպի արևելք, սակայն, այստեղ շարունակվում էր կրկին աստիճանաբար թափ առնող հակամարտությունը քրիստոնյաների և մահմեդականների միջև:

1133 թվականի ամռանը Սուլթան իբն Իբրահիմը որոշեց նոր հարված հասցնել հայերին և կրկին արշավանքի ելավ Տարոնի իշխանության դեմ: Արդյունքում, սակայն, համառ մարտերից հետո վերջինս կարողացավ գրավել միայն Սասուն ամրոցը (Մուշից մոտ 25 կմ հարավ), սակայն ի վերջո այնուհանդերձ ստիպված եղավ հետ քաշվել<sup>1</sup>:

1133 թվականի ապրիլի 25-ին Թլպաշար ամրոցի ճ-մ-ում Չանգյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 2.500) հաղթեց Եդեսիայի կոմսության բանակին (1.500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 100), ընդ որում քրիստոնյաների կորուստը կազմեց 1.000 զինվոր<sup>2</sup>: Թլպաշար ամրոցի մոտ ևս մեկ հաղթանակ Չանգյանների աթաբեկության բանակը չափեց 1133 թվականի ամռանը<sup>3</sup>:

Նույն այս ժամանակ, սակայն, իրենց հերթին արդեն ծայրահեղ սրվել էին Չանգիի հարաբերությունները Արտուխյանների էմիրության հետ, ընդ որում Մոսուլի աթաբեկն ինքը ոչ մի կերպ հակված չէր շրջակայքում իրեն չենթարկվող որևէ մահմեդական առաջնորդ տեսնել: Ստեղծված պայմաններում միասնությունն իր հերթին կորավ, սակայն, նաև Արտուխյանների էմիրությունում, որտեղ Մարդինում իշխող Էլլագիի որդի Թեմուրտաշը այնուհանդերձ հակված էր դաշնակցել Չանգիի հետ, սակայն Յիսն-Քեֆում իշխող ու Արտուխյանների լավ ժամանակները դեռևս հիշող նրա հորեղբոր որդի Դաուդը համառում էր: Արդյունքում՝ 1134 թվականի ապրիլի 27-ին Ինալյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) Ամիդը պաշարած Չանգյանների աթաբեկության (մոտ 20.000) և Մարդինի Արտուխյանների էմիրության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը հաղթեց Յիսն-Քեֆի Արտուխյանների էմիրության առաջխաղացած բանակին (մոտ 10.000), որից հետո շարունակեց պաշարումը, բայց ի վերջո նահանջեց<sup>4</sup>: Ամիդի պարիսպների տակ կրած մասնակի անհաջողությունը դաշնակիցները, սակայն, փոխհատուցեցին ավելի հարավում և 1134 թվականի մայիսի վերջին գրավեցին Սավուրը, որն անցավ Մարդինի Արտուխյանների էմիրությանը<sup>5</sup>: Դրանից հետո Չանգին ու Թեմուրտաշը, շարունակելով հետևողական հարվածներ հասցնել հակառակորդին, 1134 թվականի ամռանը Դաուդի բանակից գրավեցին ալ-Բարիան, Թանզան, ինչպես նաև Ջաբալջուր և Չուլ-Կարնայն ամրոցները (Ամիդի մոտ)<sup>6</sup>: Թանզան անցավ Չանգյանների աթաբեկությանը, իսկ Ալ-Բարիան, ինչպես նաև Ջաբալջուր և Չուլ-Կարնայն ամրոցները կրկին փոխանցվեցին Թեմուրտաշին: Այս արշավանքի ընթացքում էր նաև, որ 1134 թ-ի նույն ամռանը Չանգյանների աթաբեկության (մոտ 40.000) և Մարդինի Արտուխյանների էմիրության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը պաշարեց Բաղեշը Շահարմենների ու Արզնի էմիրությունների միացյալ բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 300) և հեռացավ միայն խոշոր փրկագին ստանալուց հետո<sup>7</sup>:

Չաջողությամբ ճնշելով Դաուդին՝ Չանգին հարվածն ուղղեց դեպի Անտիոք դքսություն, սակայն 1134 թվականի ամռանը Անտիոքի ճ-մ-ում Ժոսլին Կուրտունեացու զլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (600) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 300) հաղթեցին քաղաքի շրջակայքն ասպատակող Չանգյանների աթաբեկության բանակին (մոտ 1.500)<sup>8</sup>: 1134 թվականի դեկտեմբերին Չանգին կրկնեց հարվածը Անտիոքի ուղղությամբ, սակայն Եդեսիայի կոմսին այս անգամ ևս հաջողվեց հետ մղել հարվածը<sup>9</sup>: 1135 թվականի հունվարին Իմմա ամրոցի ճ-մ-ում (Անտիոքից արևելք) Երուսաղեմի թագավորության, Անտիոքի դքսության և Տրիպոլիսի կոմսության միացյալ բանակը (մոտ 30.000), ինչպես նաև Ժոսլին Կուրտունեացու

<sup>1</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 72:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 5; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

<sup>3</sup> իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 5:

<sup>4</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեայի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>5</sup> իբն Մունկիզ «Խորհուրդների գիրք»; Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեայի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»;

<sup>6</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեայի պատմության հատընտիր»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 410; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 5:

<sup>7</sup> Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

<sup>8</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 5:

<sup>9</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 5:

գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) ևս մեկ անգամ հաղթեցին Չանգյանների աթաբեկության բանակին (մոտ 40.000)<sup>1</sup>: Այսպիսով, ի հակառակ յուրայինների դեմ մղվող պայքարին, Չանգիի գործերը քրիստոնյաների դեմ պայքարում որոշակիորեն զրկվեցին հաջող ընթացքից, իսկ խաչակիրներն էլ իրենց մի պահ այնքան ուժեղ զգացին, որ իրենց հերթին որոշեցին հարված հասցնել Ռուբինյաններին:

Լևոն Ռուբինյանի հետ կապված խնդիրները խաչակրաց իշխանություններում իրոք որ նույն այս ժամանակ անհետաձգելի էին համարվել, քանի որ 1135 թվականի գարնանը Լևոն Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 10.000) Սարվանդիքար ամրոցի ճ-մ-ում (Թիլ-Համտուն գավառ) հաղթել էր Անտիոքի դքսության բանակին (մոտ 5.000) և մտել էր ամրոց: Արդյունքում՝ Ֆուլկ Անժուացին, հետ մղելով Չանգիից եկող սպառնալիքը, բանակցություններ վարելու պատրվակով հանդիպում կազմակերպեց Լևոնի հետ և այդ ընթացքում ուխտադրժորեն գերեց վերջինիս: Որպես հետևանք, Ռուբինյան իշխանը իր ազատության փոխարեն Անտիոքի դքսությանը զիջեց Ադանան, Տարսունը, Մամեստիան, ինչպես նաև Սարվանդիքար ամրոցը<sup>2</sup>: Կրկին ներփակվելով լեռներում: Այսպիսով՝ Ռուբինյանների իշխանությունը ռազմաքաղաքական էական հարված ստացավ, սակայն դժվարություններն իրականում դեռևս լոկ միայն սկսվում էին:

Միաժամանակ, իր ուզած ձևով կարգավորելով հարաբերությունները հայերի հետ, Ֆուլկ Անժուացին, ի վերջո գիտակցելով, որ, այսպես թե այնպես, սակայն խաչակիրների իշխանությունների հյուսիսային հատվածում ուժեղ ձեռքի կարիք կա, իսկ Եդեսիայի կոմսն էլ ոչ մի կերպ չի համապատասխանում այդ պահանջին, ի վերջո կարողացավ արդեն ինքնընդունակ դարձած Կոնստանցիային ամուսնացնել երեսուկյոթամյա փառահեղ մի զորականի հետ, ի դեմս Ռայմոնդ Պուատիեցու: Ռայմոնդը, որը հսկայական ուժի ու զորական խիզախության տեր մի իսկական ասպետ էր, իր հերթին այնուհանդերձ պատկանում էր «ժառանգությունից զրկված ասպետների» աննախանձ դասակարգին և արդյունքում առաջարկը, գլխավորել այնպիսի մի պետական միավոր, ինչպիսին Անտիոքի դքսությունն էր, վերջինիս համար կարծես ուղղակի երկնքից ընկած հսկայական մի նվեր լիներ: Այսպես թե այնպես, սակայն 1136 թվականին սկզբին Ֆուլկ Անժուացու ծրագիրն ի վերջո կյանքի կոչվեց և Անտիոքի դքսությունում հերթական անգամ իր տեղը զբաղեցրեց խիստ մարտունակ, եռանդուն ու ռազմական ակտիվ գործողությունների հակված մի տիրակալ, ի դեմս Անտիոք դուքս Ռայմոնդ Պուատիեցու (1136-1149): Ամեն ինչ իրոք որ ժամանակին էր արվել, քանի որ արդեն 1135 թվականի սկզբին Չանգին, ձգտելով փոխհատուցել նախորդ անհաջողությունները, ուժեղացրեց պայքարը քրիստոնյաների դեմ:

Որպես հարվածի առաջին ծիծեռնակ՝ 1135 թվականի գարնանը Չանգյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Չարդանա ամրոցի շրջակայքը և նահանջեց<sup>3</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Չանգիից հարվածներ ստացած Արտուխյանների էմիրության դեմ պայքարը ակտիվացրին նաև հայերը:

1135 թվականի գարնանը Միքայել Կարկառեցու բանակը (մոտ 200) Արտուխյանների էմիրության բանակից (մոտ 500) անակնկալ հարձակումով գրավեց Կարկառ ամրոցը<sup>4</sup>, իսկ 1135 թվականի ամռանն էլ Միքայել Կարկառեցու, նրա որդի Կոնստանդինի ու Հովհան զորականի բանակը (մոտ 1.000) ասպատակեց Անձիտ գավառը և նահանջեց<sup>5</sup>: 1135 թվականի նույն ամռանը, սակայն, Չիգոնի ճ-մ-ում (Եփրատի ափին) Արտուխյանների էմիրության բանակը (մոտ 1.000) դարանը գցեց Միքայել Կարկառեցու բանակին (մոտ 100) ու հաղթեց, ընդ որում շրջապատված և միայնակ մնացած Միքայելը, օղազրահով ու լրիվ սպառնալիքներով բարձունքից նետվելով գետը և սուզվելով մինչև նրա հատակը, դուրս լողալով անցավ մյուս ափ ու փրկվեց<sup>6</sup>: Արտուխյանների էմիրության էմիր Դաուդի գլխավոր խնդիրը, սակայն, այնուհանդերձ Չանգին էր, որը նույն այս ժամանակ կրկին առաջացել էր մինչև Դարա ամրոց:

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 5:

<sup>2</sup> Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»: Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»: Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 309: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Հովհաննես Կինամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 1, մաս 7:

<sup>3</sup> Զենայ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>4</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>5</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>6</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 8: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

Արդյունքում՝ 1135 թվականի ամռանը Արտուխյանների Էմիրության բանակը (մոտ 20.000) Դարա ամրոցի մոտ մոտեցավ Չանգիի գլխավորած Չանգյանների աթաբեկության ճամբարած բանակին (մոտ 10.000), սակայն բանակի ղեկավարության միջև առաջացած ներքին տարաձայնությունների պատճառով սկսեց անկանոն նահանջել, ինչից օգտվելով Էլ Չանգյանների աթաբեկության բանակը անցավ հարձակման և հաղթանակ տարավ<sup>1</sup>: Դրանից հետո 1135 թվականի ամռանը Չանգին ասպատակեց Մծբինը և Նրա շրջակայքը՝ ճնշելով ապստամբած ու քաղաքը Արտուխյաններին հանձնած տեղի Էմիրի դիմադրությունը<sup>2</sup>: Չանգին ևս Էլի կշարունակեց իր պայքարը Դաուդի դեմ, սակայն Նույն այս ժամանակ ներքաղաքական դրությունը Սելջուկյան սուլթանությունում կրկին սրվեց, ինչն իր հերթին շեղեց Մոսուլի հզոր աթաբեկի ուշադրությունը:

### Գլուխ 43 Սուլթանզադեների պայքարի հետագա ընթացքը

Իրոք, այն բանից հետո, երբ Մասուդ իբն Մուհամմեդը քիչ թե շատ ամուր հաստատեց իր դիրքերը որպես Սելջուկյան սուլթանական արևմտյան հատվածի տիրակալ, սկսեց բարդանալ Արաբական խալիֆության խալիֆ ալ-Մուսթարշիդի դրությունը, որի ուժերը որևէ կերպ հերիք չէին վերջինիս դիմադրելու համար: Արդյունքում՝ ալ-Մուսթարշիդը աննկատ պայքար սկսեց Մասուդ իբն Մուհամմեդի մերձակա շրջապատի ազդեցիկ Էմիրներին իր կողմը գրավելու ուղղությամբ և 1135 թվականի գարնան վիճակով արդեն մեծապես սասանել էր Նույն Մասուդ իբն Մուհամմեդի իշխանության ամրությունը: Ալ-Մուսթարշիդի գործունեության մասին, սակայն, ի վերջո իմացավ նաև Մասուդ իբն Մուհամմեդը, որը փորձեց խաղաղեցնել խալիֆին, սակայն ոչ միայն հաջողության չհասավ, այլև ալ-Մուսթարշիդն ինքն որոշեց անցնել հարձակման:

Արդյունքում՝ սակայն Մասուդ իբն Մուհամմեդի 3.000 հոգանոց բանակը 1135 թվականի մայիսի 24-ին պարտության մատնեց Արաբական խալիֆության 8.000 հոգանոց առաջխաղացած բանակին և հետ շարտեց: Նոր հարձակումը, որը դրանից հետո ձեռնարկեց խալիֆն արդեն անձամբ, 1135 թվականի հունիսի 24-ին ոչ միայն ավարտվեց արաբների ռազմական մեքենայի Նոր պարտությամբ, այլև Նույնիսկ անտեղի եռանդ դրսևորած խալիֆն ինքը հայտնվեց գերության մեջ: Արդյունքում՝ ակնհայտ դարձավ, որ բեդվինական ու գուլյամական տարրերի համակցությամբ գործող խալիֆական բանակը առայժմ որևէ կերպ ի վիճակի չէ պատշաճ դիմադրություն ցույց տալ Սելջուկյան սուլթանության բանակի Նույնիսկ մի մասին, սակայն խնդիրները զուտ ռազմական բնույթ ունեցող այս հայտնագործությամբ որևէ կերպ չսպառվեցին:

Հասնելով առավելության՝ Մասուդ իբն Մուհամմեդը 1135 թվականի ամռան արդեն երկրորդ կեսին այնուհանդերձ դիմեց Սանջարին, քանի որ գերության մեջ հայտնված խալիֆը Նույնիսկ այդ պայմաններում էլ խնդիրներ էր հարուցում: Կողմերը դեսպանություններ փոխանակեցին և, թեև արտաքինից ամեն ինչ ներկայացված էր այն կերպ, որ խալիֆի հարգանքն ու պատիվը պահպանվեն, սակայն իրականում դեպքերն իրենք այնպես դասավորվեցին, որ Մասուդ իբն Մուհամմեդի ճամբարում մի ինչ-որ պահ միայն փոքրաթիվ յուրայինների հետ միայնակ մնացած ալ-Մուսթարշիդը անակնկալ հարձակման ենթարկվեց հաշիշյանների կողմից և 1135 թվականի օգոստոսի 29-ին սպանվեց: Այսպիսով՝ Մասուդ իբն Մուհամմեդն և Սանջարը ազատվեցին ըմբոստ ու անհարմար մի հակառակորդից, սակայն ընդհանուր դրությունը դա քիչ փոխեց, քանի որ շուտով Բաղդադում խալիֆ հռչակվեց սպանվածի որդի առ-Ռաշիդը (1135-1136), որը առանց որևէ փոփոխության շարունակեց հոր քաղաքականությունը: Արդյունքում՝ Մասուդ իբն Մուհամմեդի հարաբերությունները արագորեն սրվեցին նաև առ-Ռաշիդի հետ, ընդ որում դիվանագիտական գործիքակազմի կիրառման անհաջողությունից հետո Մասուդ իբն Մուհամմեդը պատրաստվեց ռազմական արշավանք իրականացնել Բաղդադի ուղղությամբ, իսկ Արաբական խալիֆության մայրաքաղաքն արագորեն ամրացնող առ-Ռաշիդն էլ իր մոտ կանչեց Մասուդ իբն Մուհամմեդի եղբորորդի Դաուդին և հենց Նրան սուլթան ճանաչեց:

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 7:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 7:

Նույն այս ժամանակ Մոսուլի հզոր աթաբեկն իր հերթին փորձ էր կատարում օգտվել այն դժվարություններից, որոնց հանդիպել էր Թաջ ալ-Մուլքի մահից հետո Բուրյանների աթաբեկությունում վերջինիս հաջորդած Նրա որդի Իսմայիլը (1132-1135), ինչպես նաև 1135 թվականի փետրվարի 1-ին Իսմայիլի սպանությունից հետո արդեն Նրան հաջորդած իր փոքրահասակ որդի Մահմուդը (1135-1139): Հաջողության չհասնելով դիվանագիտական միջոցառումների կիրառմամբ քաղաքը իրեն հանձնելու նկրտումներում, սակայն, 1135 թվականի աշնան սկզբին Չանգին ի վերջո ոտքի հանեց սեփական ռազմական մեքենան և սկսեց մոտենալ Դամասկոսին: Միաժամանակ, սակայն, Մոսուլի տիրակալին հասավ նաև առ-Ռաշիդի խնդրանքը՝ թողնել Դամասկոսը և շարժվել դեպի Բաղդադ՝ իրեն օգնության: Այսպիսով՝ արդեն 1135 թվականի վերջի վիճակով Բաղդադում էին հավաքվել Չանգին, Դաուդը և Նրանց կողմնակիցները, ընդ որում շատ շուտով սպասվում էր նաև Մասուդ իբն Մուհամմեդի առաջխաղացումը:

Պետք է ասել, սակայն, որ նույն այս ժամանակ անչափ թույլ էին ինչպես առ-Ռաշիդի, այնպես էլ Մասուդ իբն Մուհամմեդի դիրքերը, ընդ որում, եթե Մասուդ իբն Մուհամմեդի կողմնակիցներից ոմանք ի վերջո լքեցին Նրան ու անցան խալիֆի կողմը, ապա առ-Ռաշիդին էլ իրենց հերթին ի վերջո լքեցին Դաուդը և Չանգին: Իրոք, Դաուդն արդյունքում իրեն վիրավորված համարեց սեփական իշխանության ոչ լիարժեք ճանաչմամբ, իսկ Չանգին էլ Մասուդ իբն Մուհամմեդը խոստացավ ճանաչել Նրա ժառանգական իրավունքները Մոսուլի նկատմամբ, բայց միաժամանակ նաև սպառնաց, որ, հակառակ դեպքում, կհայտարարի Մոսուլը որպես պարզև այն զորականին տալու մասին, որը կսպանի Չանգին, իսկ արդյունքում էլ վերջինս որոշեց ճակատագիրը չփորձել: Ջլատելով իր հակառակորդների ուժերը՝ 1136 թվականի գարնանը Մասուդ իբն Մուհամմեդի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Դաուդին աջակցություն ցուցաբերող Ահմեդալիների էմիրության էմիր, Ադ-Սոնկուր ալ-Ահմեդալիին հաջորդած Նրա որդի Արսլան-Աբայի (1133-1168) տիրապետության տակ գտնվող Ռևանդուզի շրջակայքը (Կորճայք, Մահկերտ տուն գավառի հարավ): Արդյունքում Ահմեդալիներն իրենց հերթին լքեցին սուլթան Դաուդին<sup>1</sup>, որի դիրքերն ավելի թուլացան:

1136 թվականի ամռան վիճակով յուրայիների շարքերում փոխադարձ քայքայումն այնուհանդերձ առավել խորը տեսք էր ընդունել հենց առ-Ռաշիդի մոտ, ինչի հետևանքով 1136 թվականի օգոստոսի 14-ին Բաղդադն առանց լուրջ դիմադրության ի վերջո ընկավ Մասուդ իբն Մուհամմեդի տիրապետության տակ, իսկ խալիֆն էլ դիմեց փախուստի և ապաստանեց Չանգիի մոտ Մոսուլում: Արդյունքում՝ խալիֆ հռչակվեց ալ-Մուսթադիդի որդի ալ-Մուլթթաֆին (1136-1160), որը, սակայն, վերջին հաշվով շարունակեց իր երկու անմիջական նախորդների քաղաքականությունը: Ինչ վերաբերում է առ-Ռաշիդին, ապա, տեղի տալով Սանջարի համառ պնդումներին, Չանգին ի վերջո Նրան հեռացրեց Մոսուլից և նախկին այս խալիֆը, Դաուդի հետ միասին մի վերջին պարտություն ևս կրելով Մասուդ իբն Մուհամմեդից, 1138 թվականի հունիսի 6-ին փախուստի ժամանակ հոր նման զոհ գնաց հաշիշյանների հարվածներին:

Ստեղծված պայմաններում, սակայն, Մասուդ իբն Մուհամմեդի համար դեռևս մնում էր Սելջուկ-Շահի խնդիրը: Արդյունքում, փորձելով որևէ կերպ կարգավորել այն, Մասուդ իբն Մուհամմեդը վերջինիս հանձնեց Արտուխյանների, Ինայանների, Արզնի և Շահարմենների էմիրությունների տարածքները՝ այն պարզ հաշվարկով, որ եղբայրը չի կարողանա սանձել սեփական իշխանությունից որևէ կերպ հրաժարվել չպատրաստվող տեղական անսանձ էմիրներին և, որպես հետևանք, կթուլանա: Այդպես էլ եղավ, քանզի, այն բանից հետո, երբ 1138 թվականի աշնանը Սելջուկ-Շահի գլխավորությամբ շրջակայքն ասպատակող Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) Սուբման իբն Իբրահիմի գլխավորած Շահարմենների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) պաշարեց Խլաթը, ի վերջո այնուհանդերձ ստիպված եղավ նահանջել՝ խուսափելով Հուսամ-էդ-Դին Խուրթի գլխավորությամբ առաջխաղացող Արզնի էմիրության բանակից (մոտ 10.000)<sup>2</sup>: Այս ամենը, սակայն, Սելջուկյան սուլթանությանը ներքին կայունություն այդպես էլ չապահովեց, որովհետև

<sup>1</sup> Միջալել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 7:

<sup>2</sup> Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

ազատության հոտն առած տեղական էմիրներն արդեն որևէ կերպ չէին ուզում ենթարկվել գործող Սելջուկյաններից և ոչ մեկին, իսկ գործող խալիֆն էլ միայն խթանում էր նրանց այս նկրտումները:

#### Գլուխ 44

#### Յովհաննես II-ի Արևելյան արշավանքի հետագա ընթացքը

1135 թվականի ամռանը Լևոն Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 800) գրավեց Սելևկիան<sup>1</sup>, իսկ 1135 թվականի աշնանն էլ Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 50) Զեսունի ճ-մ-ում դարանակալ հարձակումով հաղթեցին քաղաքի շրջակայքն ասպատակող Միքայել Կարկառեցու բանակին (մոտ 700), ընդ որում հայերի թվում զոհվեց նաև Միքայելը<sup>2</sup>, իսկ նրան էլ հաջորդեց որդին՝ Կոնստանդինը: Մանր այս ռազմական գործողություններին, սակայն, շուտով միջամտեց Իկոնիայի սուլթանության դեմ մղվող պատերազմի իր ռազմավարական մեծ ծրագիրը կյանքի կոչող պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը, որը հարված հասցրեց Կիլիկիային:

1135 թվականի աշնանը Յովհաննես II-ի գլխավորությամբ Պամֆիլիայից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 80.000<sup>3</sup>, այդ թվում մեծաթիվ գերմանացիներ, հունգարներ և ղփչախներ, ինչպես նաև սելջուկներ), սկսելով Կիլիկիայի և Յյուսիսային Ասորիքի նվաճումը, Ռուբինյանների իշխանության բանակից (մոտ 800) գրավեց Սելևկիան և Կոռնկոսը: Դրանից հետո կայսրը տարածաշրջանի բոլոր քրիստոնյա տիրակալներին կոչ արեց ներկայանալ և հպատակություն հայտնել իրեն, ինչի վրա ծախսվեց ողջ 1136 թվականը<sup>4</sup>: Այս ընթացքում ոչ մի կերպ հոր դիրքերից նահանջել չցանկացող Դանիշմանյանների էմիրության էմիր Մուհամմեդն իր հերթին, սակայն, անցավ հակահարձակման և, 1135 թվականի աշնանը կայսերական բանակից պաշարելով Գանգրան, դեկտեմբերին գրավեց այն<sup>5</sup>: Դրանից հետո Դանիշմանյանների էմիրը փորձ կատարեց կայսրության հետ վիճարկել տիրապետությունն արդեն նաև Կիլիկիայի վրա, ինչի արդյունքում 1136 թվականի ապրիլի 9-ից 15-ը Դանիշմանյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Զեսունի ու Մարաշի շրջակայքը և նահանջեց<sup>6</sup>:

Նույն այս ժամանակ, սակայն, քրիստոնյաներին ավելի ու ավելի ահազնացող ուժով շարունակում էր սպառնալ նաև Չանգին, ինչի արդյունքում 1136 թվականի մայիսին Չանգյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 20.000) Եդեսիայի կոմսության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Չարդանա ամրոցը<sup>7</sup>: Այս պայմաններում Ժուլին Կուրտունեացին իր հերթին, բավարար ուժ չունենալով դիմադրել հզոր Չանգիին, փորձում էր գոնե տեղի քրիստոնյաներին ոչնչացնելու և նրանց ուժերն իր ուժերի հետ միավորելու միջոցով բավարար հզորության հասնել: Արդյունքում՝ 1136 թվականի ամռանը Եդեսիայի կոմսության բանակը (500) Պարզման ամրոցի ճ-մ-ում հաղթեց Կոնստանդին Կարկառեցու բանակին (մոտ 700)<sup>8</sup>: Ստեղծված ծանր պայմաններում Կոնստանդինը լքեց իր տիրույթների մնացորդները և հեռացավ Կիլիկիա: Կարկառի ռազմական պետությունը ոչնչացավ:

1136 թվականի ամռանը Լևոն Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 20.000) Անտիոքի դքսության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Ադանան, Տարսուսը, Մամեստիան, ինչպես նաև Սարվանդիքար ամրոցը<sup>9</sup>: Այս առումով, թերևս, կարելի է ենթադրել, որ խաչակիրները, կանխատեսելով կայսերական

<sup>1</sup> Յովհաննես Կինամոս «Յամառոտ պատմություն», գիրք 1, մաս 7; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Յովհաննես Կոմնենոս», բաժին 6; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 309:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 8; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Անանուն Եդեսիացին հայտնում է, որ, Բյուզանդիայի բանակը կազմված էր 400.000 ռազմիկից (Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 309), ինչը մեր կարծիքով չափազանցություն է: Իր հերթին Քեմալ-էդ-Դինը տեղեկացնում է 200.000-ի մասին, որը ևս չի կարող համապատասխանել իրականությանը, քանի որ դա համապատասխանում է հազիվ այն թվին, որը Բյուզանդիան ուներ իր ծաղկման դարաշրջանում՝ IX դարի երկրորդ կեսին:

<sup>4</sup> Միքայել Իտալիկոս «Ներքողական Յովհաննես կայսեր», գլուխ 3-5; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>5</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Յովհաննես Կոմնենոս», բաժին 6:

<sup>6</sup> Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 8:

<sup>7</sup> Քեմալ-էդ-Դին «Յալեայի պատմության հատընտիր»:

<sup>8</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 8:

<sup>9</sup> Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

ռազմական մեքենայի անխուսափելի առաջխաղացումը դեպի Կիլիկիայի կենտրոնական, իսկ հետո արդեն արևելյան շրջաններ ու Հյուսիսային Ասորիք, դիտավորյալ թուլացրին դիմադրությունը և թույլ տվեցին հենց հայերին զբաղեցնել Դաշտային Կիլիկիայի վիճահարույց այդ քաղաքները՝ կանխատեսելով այն հանգամանքը, որ Հովհաննես II-ի հարվածը կրի ամենից առաջ հենց Ռուբինյանների իշխանությունը: Միաժամանակ, օգտվելով առիթից, Երուսաղեմի թագավորության և Անտիոքի դքսության միացյալ բանակը (մոտ 20.000) 1136 թվականի աշնանը ասպատակեց Կիլիկիայի արևելքը և Նահանջեց<sup>1</sup>: 1136 թվականի նույն աշնանը Դանիշմանյանների Եմիրության բանակը (մոտ 20.000) իր հերթին ասպատակեց Կիլիկիայի հյուսիսը և Նահանջեց<sup>2</sup>: Կիլիկիայում խաչվում էին երեք իրար հակադիր արտաքին և տեղական մեկ ուժի շահերը, իսկ այդ հանգամանքը չէր կարող լուրջ հետևանքների չհանգեցնել: 1136 թվականին, սակայն, վիճակված էր ռազմաքաղաքական ասպարեզում առաջին անգամ փայլեցնել իր ժամանակի մահմեդական աշխարհի ևս մեկ ակնառու ներկայացուցչի աստղը, ի դեմս Էլտկուզի:

Իրոք, Մերձսևծովյան տափաստաններում դեռևս մանուկ հասակում գերված այդ փոքրիկ դիֆչախին վաճառական գործարքը դեռևս 1110-ական թվականներին տեղափոխել էր Սելջուկյան սուլթանություն, որտեղ էլ վերջինս, դրսևորելով աչքի ընկնող անձնական հատկանիշներ, սուլթանական ծառայության մեջ մեծ առաջընթաց էր ապրել: Ավելին, արդեն 1136 թվականի սկզբին Մասուդ իբն Մուհամմեդը Էլտկուզին ամուսնացրեց իր հանգուցյալ եղբայր Տուղրիլ իբն Մուհամմեդի այրու հետ և որոշակի տիրույթների ղեկավար կարգեց Ատրպատականում ու Աղվանքում, երբ փաստորեն Էլտկուզյանների աթաբեկությունը հիմնադրած Էլտկուզը (1136-1175), ըստ էության, ստանձնեց Տուղրիլ իբն Մուհամմեդի որդիների աթաբեկի դերը: Այստեղ Էլտկուզը սկզբում հավասար դիրքեր ուներ շատերի հետ, իսկ ոմանց էլ նույնիսկ գիջում էր, սակայն հետագայում նա շատ էր ուժեղանալու:

Այսպես թե այնպես, սակայն արդեն 1136 թվականի ամռանը Նորընծա աթաբեկը փորձ կատարեց առաջանալ Հայաստանի կենտրոնական շրջանների ուղղությամբ, սակայն Վասպուրականի ճ-մ-ում Վիգեն Մամիկոնյանի և Սուբման իբն Իբրահիմի գլխավորած Տարոնի իշխանության (մոտ 20.000) ու Շահարմենների Եմիրության միացյալ բանակը հաղթեց Էլտկուզի գլխավորությամբ առաջխաղացած Սելջուկյան սուլթանության բանակին (մոտ 50.000)<sup>3</sup>: 1137 թվականի գարնանը, Նախորդ տարվա անհաջողության հետ չհամակերպված Էլտկուզը Նոր հարված հասցրեց և, Շահարմենների Եմիրության բանակից (մոտ 500) գրավելով Ամյուն ամրոցը, ավերեց այն<sup>4</sup>: Էլտկուզյանների աթաբեկության Նոր առաջխաղացումը իր հերթին քայքայեց Տարոնի իշխանության և Շահարմենների Եմիրության փխրուն դաշինքը, երբ Սուբման իբն Իբրահիմն ի վերջո անցավ սեփական հավատակցի կողմը: Արդյունքում՝ 1137 թվականի գարնանը անկանոն հարվածների ենթարկվող Էլտկուզի ու Սուբման իբն Իբրահիմի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության և Շահարմենների Եմիրության միացյալ բանակը (մոտ 40.000) Վիգեն Մամիկոնյանի գլխավորած Տարոնի իշխանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Սասունի մի քանի ամրոցներ, սակայն, չհասնելով այլ Եական հաջողության, ի վերջո հետ քաշվեց<sup>5</sup>: Այսպիսով՝ Էլտկուզի ռազմաքաղաքական առաջնությունը համեստ արդյունքներ արձանագրեց, սակայն դա միայն սկիզբն էր:

Ողջ 1136 թվականին իրեն ներկայանալու առաջարկին չստանալով կոնկրետ մերժում, բայց նաև չտեսնելով կայսրությանն ընդառաջ գալու իրական քայլեր՝ արդեն հաջորդ տարի Հովհաննես II-ը կրկին գործի դրեց սեփական ռազմական մեքենան: Արդյունքում՝ 1137 թվականի մարտին Հովհաննես II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 80.000, այդ թվում մեծաթիվ գերմանացիներ, հունգարներ և ղիֆախներ) Ռուբինյանների իշխանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500) գրավեց Ադանան, Տարսուղը և Մամեստիան<sup>6</sup>:

<sup>1</sup> Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 72:

<sup>4</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 72: Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3:

<sup>5</sup> Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3:

<sup>6</sup> Միքայել Իսախյուս «Ներթողական Հովհաննես կայսեր», գլուխ 6, 8: Հովհաննես Կիսամուս «Համառոտ պատմություն», գիրք 1, մաս 7: Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Հովհաննես Կոմնենոս», բաժին 6: Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 14, գլուխ 24:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1137 մարտ - ապրիլ – Անարգաբայի ճ-մ<sup>1</sup>

Հովհաննես II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 75.000, այդ թվում մեծաթիվ գերմանացիներ, հունգարներ և ղիջախներ, ինչպես նաև սելջուկներ) սկսեց մոտենալ Լևոն Ռուբինյանի ու Նրա որդիներ Ռուբենի, Թորոսի, Մլեհի և Ստեփանեի գլխավորությամբ Անարգաբայում ամրացած Ռուբինյանների իշխանության բանակին (մոտ 1.000):

I փուլ – Հայկական բանակը հաղթեց սելջուկներից կազմված և քաղաքին մոտեցած հակառակորդի առաջապահին՝ հետապնդելով ու ոչնչացնելով Նրա մնացորդներին: Դրանից հետո, խուսափելով մոտեցող կայսերական բանակից, Հայկական բանակը վերադարձավ քաղաք: Կարճ ժամանակ անց կայսերական բանակը ողջ կազմով մոտեցավ քաղաքին ու պաշարեց այն:

II փուլ – Հայկական բանակը հետ մղեց թշնամու գրոհները, որոնցից մեկի ժամանակ, իրականացնելով հաջող արտագրոհ, ոչնչացրեց թշնամու բանակի պաշարողական տեխնիկան:

III փուլ – Հովհաննես II-ը բերել տվեց բաբաններ և խոյեր ու սկսեց դրանցով հարվածել քաղաքի պարիսպներին: Ի պատասխան՝ դրա քաղաքի կայազորը սեփական բաբանների դիպուկ հարվածներով շարքից հանեց թշնամու բաբանները, իսկ պարսպին մոտեցված խոյերն էլ այրեց շիկացած երկաթներով և այրվող նետերով: Անհաջողության մատնված կայսրը Նոր պատրաստված խոյերը պատեց թաց կավով և, շարունակելով հարվածել քաղաքի պարիսպներին, պաշարման 30-րդ օրը ի վերջո ճեղքեց պարսպահատվածներից մեկը:

IV փուլ – Կայսերական բանակն անցավ վճռական գրոհի և, կրելով մեծ կորուստներ, ի վերջո մտավ քաղաք:

V փուլ – Քաղաքում բռնկված համառ մարտերի արդյունքում կայսերական բանակին ի վերջո հաջողվեց մոտենալ միջնաբերդին:

VI փուլ – Չորս օր շարունակ միջնաբերդում կենտրոնացած Հայկական բանակի մնացորդը հետ մղեց թշնամու գրոհները:

VII փուլ – Հինգերորդ օր Հայկական բանակը Լևոնի, Ռուբենի Թորոսի, Մլեհի և Ստեփանեի անձնական ղեկավարությամբ գիշերային հարձակումով ճեղքեց պաշարման օղակը ու հեռացավ քաղաքից:

VIII փուլ – Հայկական բանակը մթության մեջ ցրվեց, իսկ Լևոնը, Ռուբենը և Թորոսը փոքրաթիվ ջոկատով մի լեռնահովտում շրջապատվեցին իրենց հետապնդող կայսերական բանակի կողմից:

IX փուլ – Հայկական ջոկատը, փակելով լեռնահովտի մուտքերը, կես ամիս հետ մղեց թշնամու բանակի բոլոր գրոհները: Ի վերջո, սակայն, բռնկված դաժան սովը ստիպեց Լևոնին դադարեցնել դիմադրությունը:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

Սամվել Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Զեթում II «Տարեգրություն»; Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 309; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 8; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

<sup>1</sup> Միքայել Իսախիլոս «Ներքողական Հովհաննես կայսեր», գլուխ 5, 7; Հովհաննես Կիսամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 1, մաս 7; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Հովհաննես Կոմնենոս», բաժին 7; Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Ներսես Կլայեցի «Հիշատակարան 1143 թվականի»; Անանուն «Պատմություն Սրբոց»; Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 73; Ներսես Պալիենց «Ժամանակագրություն»; Ներսես Պալիենց «Հայոց իշխանների ու թագավորների պատմություն»; Զեթում Պատմիչ «Ռուբինյաց ազգի պատմություն»; Զեթում II «Տարեգրություն»; Վասիլ Դալիր «Ժամանակագրություն»; Հովհաննես Դարդել «Ժամանակագրություն Հայոց», գլուխ 10; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 8; Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 309; Բար-Շեքրետս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 14, գլուխ 24; Զեմալ-Էդ-Դին «Հայկաի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Մյունսլինգ-Բաշի «Պատմություն»:

Այսպիսով՝ Ռուբինյանների իշխանությունը ծանրագույն մի հարված ստացավ և մի քանի տարով, ըստ էության, դադարեց գործել, թեև Ռուբինյան իշխանների հեղինակությունը Կիլիկիայում շարունակեց մնալ անսասան: Արդյունքում՝ Լևոնը, Ռուբենը և Թորոսը գերվեցին ու տեղափոխվեցին Կոստանդնուպոլիս, որտեղ Ռուբենը տանջամահ արվեց, իսկ Լևոնն էլ, չդիմանալով այդ տեսարանին, սրտի կաթված ստացավ, սակայն Մլեհը ու Ստեփանեն այնուհանդերձ խուսափեցին գերությունից և ապաստանեցին Անտիոքում:

1137 թվականի մայիսին կայսերական բանակը առանց լուրջ մարտերի գրավեց Խալիճ, Ամոյք (Անարգաբայի մոտ), Ցախուտ (Սիսից 5 կմ արևելք), Կարմիր լեռ և Կապան ամրոցները (վերջինը՝ Ուլնիա գավառ), ինչպես նաև Ալեքսանդրեկը<sup>1</sup>, իսկ Թիլ-Յամտուն ամրոցն էլ նույն այդ ժամանակ ընկավ միայն լուրջ դիմադրություն ցույց տալուց հետո<sup>2</sup>: Այնուհանդերձ հիմնական մարտերը ծավալվեցին Ռուբինյանների իշխանության մայրաքաղաք հանդիսացող Վահկա ամրոցի համար:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1137 մայիս - հունիս - *Վահկա ամրոցի գրավումը*<sup>3</sup>

Յովհաննես II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, այդ թվում մեծաթիվ գերմանացիներ, հունգարներ և ղփչախներ) պաշարեց ամրոցը Կոնստանդին Կարկառեցու գլխավորած Յայկական կայազորից (մոտ 1.000):

I փուլ - Յայկական կայազորը համառորեն հետ մղեց թշնամու բոլոր գրոհները, ընդ որում մարտերի միջև ընկած դադարներից մեկի ժամանակ հսկայական ուժով, խոշոր մարմնով և մեծ քաջությամբ աչքի ընկնող Կոնստանդինը մենամարտի հրավիրեց թշնամու բանակի ցանկացած ռազմիկի: Չինված քառակուսի մեծ վահանով և ծանր թրով՝ վերջինս սկսեց մենամարտել ծանր թրով ու մարդասպանական վահանով զինված և կայսերական բանակում իր խիզախությամբ հայտնի մի ռազմիկի հետ: Մենամարտի ընթացքում հակառակորդի հարվածներից մեկը փշրեց Կոնստանդինի վահանը, սակայն, չնայած դրան, Կոնստանդինը ինքը սկսեց հզոր հարվածներով ճնշել հակառակորդին, որը սկսեց պասիվ պաշտպանվելով նահանջել դեպի սեփական ճամբար: Չգալով, որ հակառակորդի նահանջի արդյունքում հնարավոր է, որ ինքը գերվի՝ Կոնստանդինը վերադարձավ ամրոց:

II փուլ - Կայսերական բանակը շարունակեց գրոհները և ի վերջո գրավեց ամրոցը:

Յայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 2.500 զինվոր: Կոնստանդին Կարկառեցին գերվեց, բայց նավով Կոստանդնուպոլիս փոխադրվելիս սպանեց պահակներին և լողալով ափ հասավ: Շուտով, սակայն, հակառակորդին կրկին հաջողվեց գերել Կոնստանդինին, որի հետագա ճակատագրի մասին այլ տեղեկություններ արդեն չկան:

Ավարտելով Կիլիկիայի նվաճումը՝ 1136 թվականի հուլիսին կայսերական հիմնական բանակը Չորք-Մարզվան ամրոց (Կիլիկիա, Ալեքսանդրեկ գավառ, Յայոց ծոցից հարավ-արևելք) - Ալեքսանդրեկ երթուղով շարժվեց դեպի Անտիոք, օգոստոսի 29-ին բանակ դրեց նրա շրջակայքում, իսկ սեպտեմբերի կեսերին էլ մտավ քաղաք: Արդյունքում՝ կայսերական բանակը գրավեց Ռուբինյանների իշխանության տարածքը և տեղակայվեց նրանում, իսկ Անտիոքի դուքս Ռայմոնդ Պուլատիեցին էլ ընդունեց Յովհաննես II-ի գերիշխանությունը:

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, սակայն, որ դեռևս Կիլիկիայի արևելյան սահմաններում ու Անտիոքի դքսության տարածքում գործելիս կայսրության բանակը հանդիպեց իր այն հակառակորդին, որին շատ շուտով վիճակված էր լինելու ակտիվ դիմադրություն կազմակերպել Ասորիքում առաջանալու փորձ ձեռնարկած Յովհաննես II-ի ռազմական մեքենային: Իրոք, արդեն 1137 թվականի օգոստոսի կեսին Պաղրաս ամրոցի ճ-մ-ում Չանգյանների աթաբեկության

<sup>1</sup> Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Ամանուն եղեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 309:

<sup>2</sup> իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Միքայել Իտալիկոս «Ներքողական Յովհաննես կայսեր», գլուխ 9, 10; Յովհաննես Կիլամոս «Յամառոտ պատմություն», գիրք 1, մաս 8; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Յովհաննես Կոմնենոս», բաժին 6, 7; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 14, գլուխ 24, 30; Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Յամառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:



բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց ձեռք բերված ավարը և գերիներին Անտիոքից փոխադրող Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 5.000)<sup>1</sup> խլելով ավարն ու ազատելով գերիներին<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ էր նաև, որ կայսերական բանակը ընդհարվեց Տաճարականների օրդենի հետ՝ քրիստոնեական ռազմաշունչ այս միավորումից 1137 թվականի աշնանը գրավելով Գաստոն ամրոցը<sup>2</sup>: Այս կապակցությամբ կարծում եմ, որ, մինչև առաջ անցնելը, չի խանգարի մի քանի խոսք ասել նաև քրիստոնեական ռազմավանական օրդենների մասին:

Ողջ միջնադարում և հատկապես մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում քրիստոնեական եկեղեցական համակարգը հսկայական հեղինակություն էր վայելում, սակայն Բյուզանդական կայսրության լավ ժամանակներում այն, ինչքան էլ հզոր, այնուհանդերձ ի վիճակի չէր սեփական ռազմաքաղաքական գիծն ունենալ ու գործում էր կայսրության ռազմաքաղաքական ուղեծրում: 1054 թվականին տեղի ունեցած համաքրիստոնեական պաշտոնական բաժանումից հետո, սակայն, երբ քրիստոնեական աշխարհում ընդգծվեց Յոնմի պապի դերն և այն այդուհետ սկսեց անշեղորեն աճել, արդեն ինքնուրույն տեսք ստացած եկեղեցական ռազմաքաղաքական ակտիվությունը կարիք ստացավ ունենալ սեփական մի արդյունավետ գործիք, ինչն էլ ստեղծվեց, ի դեմս ռազմավանական օրդենների: Ռազմավանական օրդենը հստակ և խիստ հիերարխիկ կառուցվածք ունեցող մի քրիստոնեական կազմակերպություն էր, որը, որպես իդեալական նպատակ հռչակելով պայքարը հանուն քրիստոնեության ու պատերազմը ամենից առաջ ոչ քրիստոնյաների դեմ, իրական կյանքում ծառայում էր հռոմեական կաթոլիկ եկեղեցու շահերին, իսկ հաճախ նաև գործում էր ըստ իր հայեցողությամբ:

Օրդենների ռազմական մեքենան կազմված էր մի քանի հարյուր ասպետներից, նրանց զինակիրներից և ոչ ասպետական խավին պատկանող այլ զինվորականներից ու ծառայողներից: Օրդենների ռազմական հնարավորությունները, որպես կանոն, չէին անցնում մի քանի հազար ռազմիկը, քանի որ վերջիններիս մոբիլիզացիոն բազան խիստ սահմանափակ էր, տեղական բնակչությունը կամավորության հիմունքներով չէր ծառայում օրդենների ռազմական համակարգում և կարիք էր լինում ռազմիկներ ձեռք բերել բացառապես միայն ֆինանսական հատկացումների արդյունքում: Այսպես թե այնպես, սակայն, մանր պետական միավորներ, իսկ արդյունքում նաև սահմանափակ ռազմական հնարավորություններ ունեցող այնպիսի մի տարածաշրջանում, ինչպիսին մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Մերձավոր Արևելքն էր, օրդեններն իրենց առժամանակ բավականին վստահ էին զգում, քանի որ սեփական ռազմական հնարավորություններով քիչ էին զիջում հարևաններին, իսկ կազմակերպչական մակարդակով էլ հաճախ գերազանցում էին նրանց:

Օրդեններից առաջինը, որ ստեղծվեց 1113 թվականին, Յիվանդախնամների օրդենն էր, որը, որպես իր հիմնական նպատակ էր հռչակել բարեգործությունը և դեպի Սուրբ երկիր ուղևորվող ուխտավորների ամեն տեսակի, այդ թվում նաև բժշկական աջակցությունը: Մյուսը 1118 թվականին հիմնադրված Տաճարականների օրդենն էր, որը միանգամից էլ աչքի ընկավ իր ինքնակամ պահվածքով և անհանդուրժող դիրքորոշմամբ՝ հատկապես հայերի նկատմամբ: Տաճարականների հետ հայերը այդպես էլ չկարողացան ընդհանուր լեզու գտնել, այն դեպքում, երբ Յիվանդախնամների օրդենի հետ հարաբերությունները անհամեմատ ավելի լավ էին: Տաճարականներն, ընդհանրապես, ի տարբերություն նույն Յիվանդախնամների անհամեմատ ավելի անհանդուրժող էին բոլորի նկատմամբ և ահա կոնկրետ դեպքում տաճարականները անհանդուրժող դիրք ընդունեցին նաև Բյուզանդական կայսրության կայսեր նկատմամբ, ինչը նրանց առաջնակարգ մի ամրություն արժեցավ:

Ռուբինյանների առաջնորդներից հեռանալուց հետո Կիլիկիայում մի իսկական քառս սկսվեց, քանզի, պայմանավորված Ռուբինյանների իշխանության կազմաքանդմամբ, նրանց ժառանգությանը տիրելու համար ոտքի ելան նորանոր ուժեր: Դրանցից մեկը աննկուն Մասուդն էր, որը, դաշինք կնքելով Օշին իշխանին 1112 թվականին հաջորդած նրա որդի Յեթումի (1112-1143) հետ, որոշեց օգտվել առիթից: Այս ամենում իր հաշիվներն ուներ, սակայն, նաև Յեթումյան

<sup>1</sup> Յովհաննես Կիլևանու «Յամառոտ պատմություն», գիրք 1, մաս 8; Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեպի պատմության հատընտիր»; իբև ալ-Կալանիսի «Համասկոսի տարեգրություն»:

<sup>2</sup> Միքայել Խտալիկուս «Ներքողական Յովհաննես կայսեր», գլուխ 9; Խաիակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25:

իշխանը, որը ուզում էր Կիլիկիայում խլել առաջնությունը Ռուբինյաններից: Արդյունքում՝ 1137 թվականի սեպտեմբերի վերջին Իկոնիայի սուլթանության (մոտ 25.000) բանակը Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի 3 այ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Ադանան<sup>1</sup>:

Նույն այս ժամանակ խաչակիրների դեմ իրենց պատերազմը շարունակում էին նաև մահմեդականները, որոնք, օգտվելով Անտիոքում 30-րդ հալածությունից II-ի հայտնվելու կապակցությամբ խաչակիրների համար առաջացած դժվարություններից, անցան հարձակման, ընդ որում այս անգամ Չանգին, հավաքելով և կենտրոնացնելով իր ուժերը, հարվածի համար առաջ ուղարկեց Արտուխյանների էմիրության էմիր, իր դաշնակից Թեմուրտաշին: Արդյունքում՝ 1137 թվականի հոկտեմբերի 29-ից 30-ը Տափիթլի ճ-մ-ում Թեմուրտաշի գլխավորած Արտուխյանների էմիրության բանակը (10.000 հեծյալ) գիշերը դարանից անակնկալ հարձակվելով մինչև հաջորդ օրը կեսօրը տևած մարտում հաղթեց Եդեսիային պարեն տանող Եդեսիայի կոմսության բանակին (4.300, որից 300 հեծյալ) ու նրա կազմում գտնվող 3 այ ռազմիկներին (մոտ 1.500) և, ասպատակելով քաղաքի շրջակայքը, նահանջեց<sup>2</sup>: Դրանից հետո՝ 1137 թվականի նոյեմբերին, Թեմուրտաշը Եդեսիայի կոմսության բանակից գրավեց նաև Քսոս ամրոցը<sup>3</sup>:

Նույն այս ժամանակ սկիզբ առած բառսում իրենք էր փնտրում նաև Մուհամմեդը, ինչի արդյունքում 1138 թվականի փետրվարին Դանիշմանյանների էմիրության բանակը (մոտ 15.000) Եդեսիայի կոմսության բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող 3 այ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Շուալաս ամրոցը (Եդեսիայի մոտ), սակայն, չկարողանալով տիրել վերջինիս, հետ քաշվեց<sup>4</sup>: Քրիստոնյաների և մահմեդականների միջև այդ ժամանակ մղվող պայքարի հիմնական իրադարձությունները, սակայն, կապված էին դեպի 3արավային Ասորիք 30-րդ հալածությունից II-ի հասցրած հարվածի հետ:

3-րդ հալածության անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

#### 1138 ապրիլի 2 - 9 - Բուզայի ճ-մ

Անտիոքից առաջխաղացած 30-րդ հալածությունից II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության (մոտ 60.000, այդ թվում մեծաթիվ գերմանացիներ, հունգարներ և ղվչախներ), Ռայմոնդ Պուատիեցու գլխավորած Անտիոքի դքսության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Ժոսլին Կուրտուկեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը և նրա կազմում գտնվող 3 այ ռազմիկները (մոտ 2.000) մոտեցան քաղաքի մոտ տեղակայված Չանգյանների աթաբեկության բանակին (մոտ 20.000):

I փուլ - Ապրիլի 2-ին Չանգյանների աթաբեկության բանակը անցավ հարձակման և փախուստի մատնեց քրիստոնյաների բանակի առաջապահին:

II փուլ - Մարտի մեջ մտավ քրիստոնյաների հիմնական բանակը և փախուստի մատնեց Չանգյանների աթաբեկության բանակին, որի մնացորդները պատսպարվեցին քաղաքում:

III փուլ - Ապրիլի 2-ից 9-ը քրիստոնյաների բանակը պաշարեց քաղաքը և ի վերջո գրավեց այն:

3-րդ կորցրին մոտ 200, դաշնակիցները՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր: Գերվեցին 6.000 խաղաղ բնակիչներ:

<sup>1</sup> Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 309; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 8; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «30-րդ հալածություն Կոմենոս», բաժին 8:

<sup>2</sup> Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 401; Անանուն «Պատմություն Սրբոց»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 8; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 8; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»:

<sup>5</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «30-րդ հալածություն Կոմենոս», բաժին 7; 30-րդ հալածություն Կիսամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 1, մաս 8; Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 8; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 402; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Թեմալ-Էդ-Ղին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

Հովհաննես II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության (մոտ 58.000, այդ թվում մեծաթիվ գերմանացիներ, հունգարներ և ղփչախներ), Ռայմոնդ Պուլաուիեցու գլխավորած Անտիոքի դքսության (մոտ 9.500), ինչպես նաև Ժուլիս Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության (մոտ 4.500) միացյալ բանակը և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.800) մոտեցան քաղաքի մոտ տեղակայված Չանգյանների աթաբեկության բանակին (մոտ 20.000):

I փուլ – Ապրիլի 18-ին Չանգյանների աթաբեկության բանակը անցավ հարձակման, սակայն քրիստոնյաների բանակը համառ մարտում փախուստի մատնեց թշնամուն, որի մնացորդները պատսպարվեցին քաղաքում:

II փուլ – Քրիստոնյաների բանակը պաշարեց քաղաքը, սակայն, պարենամթերքի, ջրի և փայտանյութի պակասի պատճառով հնարավոր չհամարելով նրա գրավումը, ապրիլի 23-ին թողեց այն ու հեռացավ՝ առանց մարտերի մտնելով Թեռես, բայց միաժամանակ նաև ենթարկվելով թշնամու մանր հարձակումներին, որի արդյունքում գերիների մի մասն ազատվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցները՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:

### 1138 ապրիլի 29 - մայիսի 21 – Շելզարի ճ-մ<sup>2</sup>

Հովհաննես II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության (մոտ 55.000, այդ թվում մեծաթիվ գերմանացիներ, հունգարներ և ղփչախներ), Ռայմոնդ Պուլաուիեցու գլխավորած Անտիոքի դքսության (մոտ 9.000), ինչպես նաև Ժուլիս Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության (մոտ 4.000) միացյալ բանակը և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.500), առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու մտնելով Քաֆար-Տար ամրոց, մոտեցան քաղաքի մոտ տեղակայված Չանգյանների աթաբեկության բանակին (մոտ 20.000):

I փուլ – Ապրիլի 29-ին Չանգյանների աթաբեկության բանակը անցավ հարձակման, սակայն քրիստոնյաների բանակը համառ մարտում փախուստի մատնեց թշնամուն, որի մնացորդները պատսպարվեցին քաղաքում:

II փուլ – Քրիստոնյաների բանակը պաշարեց քաղաքը, սակայն նրա բոլոր գրոհները հետ մղվեցին: Ստեղծված պայմաններում հնարավոր չհամարելով քաղաքի գրավումը և լուր ստանալով, որ Չանգյանների աթաբեկության ու Արտուխյանների Էմիրության միացյալ բանակը (50.000) հարձակում է ձեռնարկվել Եդեսիայի ուղղությամբ, Հովհաննես II-ը հաշտություն կնքեց և, հարուստ նվերներ ստանալով քաղաքից, մայիսի 21-ին նահանջեց:

III փուլ – Չանգյանների աթաբեկության բանակը անցավ հարձակման քրիստոնյաներ բանակի վերջապահի ուղղությամբ, սակայն վերջինս համառ մարտում փախուստի մատնեցին թշնամուն, որի մնացորդները պատսպարվեցին քաղաքում:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցները՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:

Այսպիսով, ըստ Էության, հրաժարվելով Ասորիքում խորանալու գաղափարից, 1138 թվականի հունիսին քրիստոնյաների բանակը հետ քաշվեց և կրկին ճամբարեց Անտիոքի

<sup>1</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Հովհաննես Կոմնենոս», բաժին 7; Միքայել Իտալիկոս «Ներքողական Հովհաննես կայսեր», գլուխ 12; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 8: «Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «Հայելայի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Հովհաննես Կինամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 1, մաս 8; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Հովհաննես Կոմնենոս», բաժին 8; Միքայել Իտալիկոս «Ներքողական Հովհաննես կայսեր», գլուխ 12; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 15, գլուխ 1, 2; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 403; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «Հայելայի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; իբն Մունկիզ «Խորհուրդների գիրք»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 8:

մոտակայքում: Դրանից կարճ ժամանակ անց Յովհաննես II-ի իր բանակով հեռացավ Կիլիկիա, իսկ քրիստոնյա մնացած ուժերը ցրվեցին և վերադարձան ելման դիրքեր:

1138 թվականի հունիսին, այն բանից հետո, երբ Վահրամ իշխանի գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 200) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 80) լքեցին քաղաքը, Դանիշմանյանների ու Արտուխյանների Եմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Զեսունը ու նրա շրջակայքը և նահանջեց<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ եկավ նաև արդեն վաղուց մոռացված քրդական երբեմնի հզոր Եմիրության վերջը, երբ 1138 թվականի ամռանը Թեմուրտաշի գլխավորած Մարդինի Արտուխյանների Եմիրության բանակը (մոտ 10.000) Մրվանյանների Եմիրության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Յաթթախ ամրոցը (Աղձնիք, Նփոտ գավառ, Տիգրանակերտից մոտ 35 կմ հյուսիս-արևմուտք, Տիգրիսի ձախ վտակ Զադիրթի ափին) և 1139 թվականի ամռանը գրավեց այն: Մրվանյանների Եմիրությունը ոչնչացավ<sup>2</sup>: Ողջ վերոգրյալի կապակցությամբ հետաքրքիր է նշել, սակայն, որ այն տեղը, որը Ռուբինյաններին հարվածելով պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը ազատել էր իր համար, շուտով այլ կողմից սկսվեց վիճարկվել:

1138 թվականի ամռանը Մուհամմեդի գլխավորած Դանիշմանյանների Եմիրության բանակը (մոտ 30.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Վահկա, Կապան ու Ջոմկլա ամրոցները<sup>3</sup> և արդյունքում միայն 1138 թվականի աշնանն էր, որ կայսերական բանակը կարողացավ հետ վերցնել դրանք<sup>4</sup>: Շուտով, սակայն, Յովհաննես II-ը իր հիմնական ուժերով թողեց Կիլիկիան և վերադարձավ կայսրության հիմնական տարածք, ինչից հետո Մերձավոր Արևելքում ամեն ինչ, ըստ էության, վերադարձավ իր հին տեղը:

Այսպիսով՝ հսկայական միջոցներ արժեցած և լայն կերպով ներկայացված ռազմաքաղաքական այն ձեռնարկումը, որը պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը կյանքի կոչեց վերջին տարիներին, զարմանալի կերպով ավարտվեց առանց որևէ էական արդյունքի: Այժմ դժվար է ասել, կարո՞ղ էր արդյոք Յովհաննես II-ը ավելիին հասնել, սակայն, թերևս, կարող ենք ամրագրել, որ, համեմայն դեպս Ասորիքում և մահմեդականների դեմ, սրանից ավելին հասնել, ըստ էության, հնարավոր չէր, քանի որ դեռևս կայսրության լավ ժամանակներում նույն Յովհաննես I Չմշիկն ու Վասիլ II-ն իրենք հազիվ միայն կարողանում էին ամուր կերպով ոտք դնել Յյուսիսային Ասորիքում՝ Կեստրոնական Ասորիքն էլ որպես սահմանային մի գոտի ունենալով Յարավային Ասորիքին դեմ հանդիման: Այժմ, սակայն, կայսրությունն ամենևին էլ այն վիճակում չէր, ինչ Յովհաննես I Չմշիկի և Վասիլ II-ի օրոք էր, ընդ որում սրան գումարվում էր նաև այն հանգամանքը, որ թիկունքում գործում էր Իկոնիայի սուլթանությունը՝ ոչ միայն զրկելով կայսրությանը համալրման կարևոր մի բազայից, այլև հարվածի տակ պահելով վերջինիս բանակի հաղորդակցման ուղիները: Ստեղծված պայմաններում ավելին հնարավոր էր անել երևի թե միայն քրիստոնյաների պարագայում, երբ պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը կարող էր, թերևս, այդքան էլ խիստ չլինել հայերի հետ, ինչպես նաև՝ փաղաքշել մահմեդականների հետ համեմատած իրենց ահագնացող թուլությունն արդեն իսկ լիովին գիտակցող խաչակիրներին, սակայն դա էլ չարվեց: Իրոք, Յովհաննես II-ը, շարունակելով հոր այն թերի քաղաքական գիծը, որի մասին արդեն խոսվեց և որը կայսրությանը զրկեց մեջքն ուղղելու առաջնակարգ այդ հնարավորությունից, տեղի քրիստոնյա առաջնորդների հետ իրեն շարունակաբար պահում էր ընդգծված առավելության դիրքերից, ինչը, զուտ ձևականորեն, գուցե տեղին էր ռազմական այն գերակշռությունն ունենալու պարագայում, որը կոնկրետ ժամանակատարածային հարթության մեջ պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսն այդ պահին ապահովել էր քրիստոնյաների նկատմամբ, սակայն որը նաև բերելու էր նրան, որ նույն այդ ռազմական գերակշռությունն ապահովող ռազմական մեքենայի հետ քաշվելուց հետո տեղի քրիստոնյա առաջնորդները պատրաստակամորեն հիշելու էին բոլոր հին վիրավորանքները և դեմ էին դուրս գալու Բուզանդական կայսրությանը:

<sup>1</sup> Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 8; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 3; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 9; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Յովհաննես Կոմնենոս», բաժին 8; Յովհաննես Կինամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 1, մաս 8:

Հետ մղված Կիլիկիայից՝ 1139 թվականի գարնանը Մուհամմեդի գլխավորած Դանիշմանյանների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Տրապիզոնի իշխանության տարածքը և նահանջեց<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ իր հերթին, սակայն, առավել վստահությամբ լցված այդքան զովերգված կայսերական հարվածի հաջող հետ մղումից, Չանգին ձեռնամուխ եղավ շրջակա մահմեդական իշխանությունների հնարավորինս լայն ընդգրկմամբ հնազանդեցմանը և այս առումով հերթական թիրախը Շահարմենների էմիրությունն էր: Արդյունքում՝ 1139 թվականի գարնանը Չանգյանների աթաբեկության և Ինայանների էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 30.000) Շահարմենների ու Արզնի էմիրությունների միացյալ բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 300) գրավեց Բաղեշը, որից հետո քաղաքն անցավ Չանգյանների աթաբեկությանը ենթակա Ինայանների էմիրությանը<sup>2</sup>: Իր հերթին Սուլեյման իբն Իբրահիմը պարտավորվեց այդուհետ ավելի զգայուն լինել պաշտոնական Մոսուլի պահանջների նկատմամբ:

Նույն այս ժամանակ, սակայն, սրվել էին արդեն նաև նախկին դաշնակիցների հարաբերություններն, ի դեմս նույն Չանգիի և վերջինիս անվերջ պահանջներից աստիճանաբար ավելի ու ավելի շատ նեղվող Թեմուրտաշի: Արդյունքում՝ 1139 թվականի հունիսին Չանգյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 40.000) Մարդինի Արտուխյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.500) և քաղաքների Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 500) գրավեց Դարա ամրոցը, Ռաշ-Այնը, Խառանը, ինչպես նաև Ջաբալջուր ու Չուլ-Կարնայն ամրոցները<sup>3</sup>, որից հետո Չուլ-Կարնայն ամրոցը հետ տրվեց Դաուդին, իսկ Թեմուրտաշն էլ իր հերթին ավելի զգայուն դարձավ Չանգիի պահանջների նկատմամբ: Արդյունքն իրեն անմիջապես էլ զգացնել տվեց տեղում:

Իրոք, արդեն 1139 թվականի աշնանը Դավուդի գլխավորած Յիսն-Քեֆիի Արտուխյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) գրավեց Արզնը Յուսամ-Էդ-Դին Խուրթի գլխավորած Արզնի էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 500)<sup>4</sup>, սակայն Արզնի էմիրության էմիրը, չնայած հենց վերջերս Բաղեշի հետ կապված դեպքերին, դիմեց փախուստի ու հայցեց Թեմուրտաշի և Չանգիի օժանդակությունը: Վերջիններս չմերժեցին և արդյունքում, խուսափելով Չանգիի ու Թեմուրտաշի գլխավորությամբ Արզնի էմիրությանը օգնության շարժված Չանգյանների աթաբեկության (մոտ 30.000) և Մարդինի Արտուխյանների էմիրության (մոտ 10.000) միացյալ բանակից, Յիսն-Քեֆիի Արտուխյանների էմիրության բանակը նահանջեց Արզնից: Մերձավոր Արևելքում զարգացող հիշարժան այս իրադարձությունների ժամանակ, սակայն, հետաքրքիր զարգացումներ էին տեղի ունենում նաև Եգիպտոսում և մինչև առաջ անցնելը անհրաժեշտ է դրանք ևս դիտարկել:

#### Գլուխ 45

##### «Յայկական դարաշրջանի» մայրամուտը Ֆաթիմյանների խալիֆությունում

1135 թվականի ամռանը Պահլավունիների խմբակցությունն իր ձեռքում էր կենտրոնացնել Ֆաթիմյանների խալիֆության կառավարումը և արդեն երկու տարի անց դրական արդյունքներն ավելի քան ակնհայտ էին: Միաժամանակ, սակայն, ի տարբերություն իր շատ նախկինների, այդպես էլ իսլամ չընդունած Վահրամ Պահլավունու առկայությունը խալիֆության կառավարման համակարգի ամենավերևում անչափ կատաղեցնում էր ստորին օղակներում գտնվող մահմեդականներին, որոնց ատելությունն էլ ի վերջո կարողացավ բյուրեղացնել Ռիդվան անունով թյուրք նախկին մի գուլյամ, որն այժմ զբաղեցնում էր Սայիդի նահանգապետի պաշտոնը: Արդյունքում՝ 1137 թվականի փետրվարի 4-ին Կահիրեում և նրա շրջակայքում սկիզբ առած մարտերում Վահրամ, Վասիլ ու Շահան Պահլավունիների գլխավորած Ֆաթիմյանների խալիֆության (մոտ 10.000) և Յայկական (մոտ 10.000, այդ թվում Գայմազ Յայը) միացյալ բանակը մարտի ընթացքում Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակի՝ հակառակորդի կողմն անցնելու պատճառով պարտվեց Սայիդի նահանգապետ Ռիդվանի գլխավորությամբ

<sup>1</sup> Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 5:

<sup>2</sup> Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 2:

<sup>3</sup> Քեմալ-Էդ-Դին «Յայկայի պատմության հատընտիր»: Անանուն եղեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 410:

<sup>4</sup> Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

ապստամբած բանակից (30.000)<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ պայթեց դրությունը նաև Կուս Նահանգում, որտեղ ոտքի ելած տեղի ապստամբները սպանեցին մինչ այդ Նահանգապետ Նշանակված Վասակ Պահլավունուն: Արդյունքում՝ Կահիրեից հետ քաշված Հայկական բանակը 1137 թվականի փետրվարի կեսին Վահրամ, Վասիլ և Շահան Պահլավունիների գլխավորությամբ ասպատակեց Կուս Նահանգը՝ դրանից հետո առժամանակ ամրանալով տեղում<sup>2</sup>: 1137 թվականի փետրվարի վերջին Վահրամ, Վասիլ ու Շահան Պահլավունիների գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 15.000, այդ թվում Գայմազ Հայր) պաշարեց նաև Ասուանը, սակայն պաշարողական տեխնիկայի պակասի պատճառով չկարողացավ գրավել այն ապստամբների կողմն անցած տեղի կայագորից (մոտ 500) և կրկին հետ քաշվեց<sup>3</sup>: Հայկական բանակը ճամբարեց քաղաքի մոտակայքում, սկսվեցին բանակցություններ, որի արդյունքում հայերին թույլատրվեց հեռանալ կամ մնալ տեղում՝ չխառնվելով կառավարման հարցերին:

Շուտով պարզվեց, սակայն, որ Ռիդվանի ձևավորած կառավարությունը չի հաջողում և ոչ մի բնագավառում ու երկրում կրկին մի իսկական քառս է սկիզբ առնում: Դրությունն առավել սրեց նաև հենց Ռիդվանն ինքը, որը անհաջող մի դավադրություն կազմեց և 1139 թվականի մայիսի վերջին փորձ կատարեց գահընկեց անել ալ-Հաֆիզին ու նրա փոխարեն հաստատել իր որդուն: Դավադրությունը, սակայն, ինչպես արդեն ասվեց, չհաջողվեց և խալիֆը, կրկին, ըստ էության, հայտնվելով վտանգավոր դրության մեջ, դիմեց հայերին: Արդյունքում՝ 1139 թվականի մայիսի 31-ին Վահրամ, Վասիլ և Շահան Պահլավունիների գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 15.000) Ռիդվանի բանակից հետ գրավեց Կահիրեն: Որպես հետևանք՝ Ռիդվանն և նրա որդին ձերբակալվեցին, ընդ որում անազատության մեջ հայտնվածներից վերջինը մահապատժի ենթարկվեց:

Արդյունքում՝ Վահրամ Պահլավունին կրկին հռչակվեց Ֆաթիմյանների խալիֆության վեզիր, ընդ որում բարձր պաշտոններ ստացան նաև Վասիլը և Շահանը, որի հետևանքով Պահլավունիները կրկին իրենց ձեռքում կենտրոնացրին Ֆաթիմյանների խալիֆության փաստացի կառավարումը<sup>4</sup>: 1140 թվականի դեկտեմբերի 7-ին, սակայն, խոր ծերության հասած Վահրամ Պահլավունին վախճանվեց, որից հետո Պահլավունիների տոհմը Ֆաթիմյանների խալիֆությունում կրկին կորցրեց առաջատար դիրքերը: Իրոք, արդյունքում իշխանության առաջին դերում կրկին հայտնվեց ալ-Հաֆիզը, որը, այդպես էլ չկարողանալով իրականացնել սեփական պետության արդյունավետ կառավարում, հետագա 9 տարիներում ընդամենը միայն ապահովեց Ֆաթիմյանների խալիֆության սահուն անկումը: Հարկ է նշել, որ նույն այս ժամանակ հեշտ չէր դրությունը նաև Սելջուկյան սուլթանությունում, որտեղ սուլթանության արևմտյան տարածքներում, կարծես թե, գահակալական հակառակորդներից ի վերջո ազատված Մասուդ իբն Մուհամմեդը փորձ էր կատարում ամրացնել սեփական իշխանությունը, սակայն Նախորդ տարիների անիշխանությանն և իրենց ամենաթող ազատությանը սովորած տարաբնույթ եմիրներն ու աթաբեկները դեմ էին դուրս գալիս դրան:

## Գլուխ 46

### Մերձավոր Արևելքում նոր վերադարձը մանր պատերազմներին

Իրոք, ժամանակակիցների աչքում Սելջուկյան տոհմը նույն այս ժամանակ արդեն մեծապես հեղինակազրկված էր, այն մեծապես զրկված էր քոչվոր աշխարհի և մասնավորապես օղուզների աջակցությունից, իսկ եղածն էլ իր կողմն էր քաշում աստիճանաբար սեփական խնդիրների մեջ ընկղմվող Սանջարը: Արդյունքում՝ Մասուդ իբն Մուհամմեդը, որը մեծ հաշվով չէր կարող հույս ունենալ նաև արաբների, պարսիկների կամ քրդերի աջակցության վրա, փաստորեն արդեն մեծապես զրկվել էր սոցիալական աջակցության քիչ թե շատ ամուր որևէ հենարանից, երբ գործող սուլթանի վերջին հույսը մնում էր Նյութական միջոցների կիրառմամբ հավաքագրվող գուլյամական կորպուսը: Նյութական միջոցները, սակայն, ինչպես միշտ, չէին հերիքում և

<sup>1</sup> Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն ալ-Վարդի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Այս մասին ամենայն հավանականությամբ հայտնում է Մակրիզին:

<sup>3</sup> իբն ալ-Վարդի «Պատմություն»:

<sup>4</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

գույամական կորպուսը չէր կարող զգալի թիվ կազմել, դե իսկ գույամներն էլ, հասկանալի է, վերջին հաշվով իրենք ևս անհուսալի էին:

Արդյունքում՝ արդեն 1139 թվականի գարնան վիճակով Սելջուկյան սուլթանությունը հերթական անգամ փոթորկվում էր, ընդ որում անհնազանդների գլուխ էր կանգնել Սելջուկ-Շահի աթաբեկ Ղարա-Սոնկուրը, որը լայնարձակ տիրույթներ ուներ Աղվանքում և, համեմայն դեպս, հովանավորում էր նաև դեռևս իր իրավունքների մասին չմոռացած Դաուդին: Արդյունքում՝ 1139 թվականի հունիսին ապստամբները մոտեցան Յամադանին և Մասուդ իբն Մուհամմեդից վերջնագրային տեսքով պահանջեցին մահապատժի ենթարկել իր վեզիրին, որը նրան, իբր, վատ խորհուրդներ էր տալիս: Փակուղում հայտնված սուլթանը կատարեց ապստամբների այս պահանջը, սակայն դա բնականաբար ամենևին էլ չուժեղացրեց նրա դիրքերը: Ավելին, Ղարա-Սոնկուրը հասավ նրան, որ հենց իր թեկնածուն զբաղեցնի սուլթանի վեզիրի ազատված պաշտոնը, որից հետո, վերջնականապես զրկելով Մասուդ իբն Մուհամմեդին ինքնուրույնությունից, հասավ նաև նրան, որ սուլթանի հետևորդ նշանակվեց նրա եղբորորդի Դաուդը: Այսպիսով, կարծես թե, ինչպես պետքն է կարգի գցելով գործերը, Ղարա-Սոնկուրը արշավանքի ելավ Պարսքի ուղղությամբ, որտեղ վերջին իրադարձությունների ֆոնին սկսել էր իրեն լրիվ անկախ պահել նաև արժանահիշատակ Կավուրտի սերունդը:

Պարսքում հաջողությունը սկզբում Ղարա-Սոնկուրի կողմում եղավ և արդեն ամռան կեսերին նա տեղում հաստատեց իր մյուս հովանավորյալ Սելջուկ-Շահին, սակայն շուտով պարզվեց, որ սա առավելագույնն էր, որին հասել էր դեպքերի բերումով բարձր իշխանության հասած այս աթաբեկը, քանզի, այն բանից հետո, երբ նա իր հիմնական ուժերով հեռացավ Պարսքից, տեղական ուժերը հակահարձակման անցան և գերեցին Սելջուկ-Շահին, ընդ որում վերջինս հետագայում հենց գերության մեջ էլ մահացավ: Ավելին, Ղարա-Սոնկուրը շուտով ևս մեկ կորուստ կրեց, քանզի արդեն աշնան կեսերին ամենայն հավանականությամբ Մասուդ իբն Մուհամմեդի դրդումով գործող հաշիշյանները սպանեցին նաև Դաուդին, ինչից հետո արժանահիշատակ այս աթաբեկը մնաց առանց որևէ խնամարկյալի:

Անհաջողակ այս տիրակալի դժբախտությունները, սակայն, սրանով ևս չէին ավարտվելու, քանզի 1139 թվականի դեկտեմբերին Աղվանքի և Ուտիքի տարածքում մի ուժեղ երկրաշարժ տեղի ունեցավ, որը մեծ ավերածություններ գործեց հատկապես Գանձակում, ընդ որում երկրաշարժին զոհ գնաց Ղարա-Սոնկուրի ողջ ընտանիքը: Սրան գումարվեց նաև այն հանգամանքը, որ, օգտվելով առիթից, 1139 թվականի հոկտեմբերին Զարթլի թագավորության բանակը (մոտ 40.000), նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 15.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեցին Գանձակը ու նրա շրջակայքը, առանց մարտերի մտան քաղաք և նահանջեցին<sup>1</sup>: Ի պատասխան այս ամենի՝ 1139 թվականի նոյեմբերին Ղարա-Սոնկուրի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Ուտիքի հյուսիսը, Գուգարքի արևելքը և Կախեթի հարավ-արևմուտքը, սակայն առանց որևէ էական արդյունքի հետ քաշվեց<sup>2</sup>: 1140 թվականի գարնանը Ղարա-Սոնկուրը կրկնեց հարվածը քրիստոնյաների ուղղությամբ, սակայն այս անգամ ևս առանց լուրջ հաջողության հետ քաշվեց<sup>3</sup>, որից հետո ծանր հիվանդացավ թոքերի բորբոքումով և արդեն օգոստոսին կնքեց իր մահկանացուն: Այսպիսով՝ Մասուդ իբն Մուհամմեդը զարմանալի հաջողականությամբ ազատվեց ոչ միայն իր բոլոր հիմնական մրցակիցներից, այլ նաև նրանց հովանավորող հզոր մի աթաբեկից, սակայն դա ամեն դեպքում քիչ փոխեց ընդհանուր ծանր այն դրությունը, որում գտնվում էր այս տիրակալը: Իրոք Ղարա-Սոնկուրից հետո վերջինիս տիրույթներում նրան հաջորդեց իր գույամ Ջավալին, որը ևս քիչ հիմքեր էր տեսնում հաշվի նստել նույն Մասուդ իբն Մուհամմեդ հետ:

<sup>1</sup> Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն»: Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 1, 10; իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկի «Մայիարկինի պատմություն»: Մյունենշիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն»:

Հովհաննես II-ի Արևելյան արշավանքի շարունակությունը

1139 թվականի սկզբին, ցանկանալով զարգացնել նախորդ տարիներին Արևելքում ձեռք բերած իր հաջողությունը՝ Հովհաննես II-ը իր բանակային հարվածային ուժերը տեղափոխեց դեպի հյուսիս և հարված հասցրեց արդեն Դանիշմանյանների էմիրությանը: Չիջել չէր պատրաստվում, սակայն, նաև սեփական նախկիններին ամեն կերպ արժանի լինել ձգտող Մուհամմեդը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1139 մայիս - 1140 մայիս - Նեոկեսարիայի ճ-մ<sup>1</sup>

Հովհաննես II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000, այդ թվում մեծաթիվ գերմանացիներ և իտալացիներ) պաշարեց քաղաքը Դանիշմանյանների էմիրության բանակից (մոտ 2.000):

I փուլ - 1139 թ-ի մայիսից մինչև սեպտեմբերի կես, հետ մղելով թշնամու մանր հարձակումները, կայսերական բանակը մոտեցավ քաղաքին:

II փուլ - 1139 թ-ի դեկտեմբերից մինչև 1140 թ-ի գարուն կայսերական բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց քաղաքի ուղղությամբ, սակայն դրանք բոլորը հետ մղվեցին:

III փուլ - 1140 թ-ի գարնանը Մուհամմեդի գլխավորած Դանիշմանյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) փորձեց դրսից հարձակվել կայսերական բանակի վրա, սակայն համառ մարտում, շնորհիվ արքայազն Մանուիլի ու նրա շքախմբի հանդուգն հակահարձակման, հետ շարտվեց: Շուտով, սակայն, կայսեր եղբորորդի Հովհաննես Կոմնենոսը անցավ թշնամու կողմը: Արդյունքում, անհանգստանալով այն հանգամանքից, որ հակառակորդը շուտով կիմանա սեփական բանակի վատ վիճակի մասին, Հովհաննես II-ը հրամայեց նահանջել:

IV փուլ - 1140 թ-ի մայիսին կայսերական բանակը սկսեցին նահանջել: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Դանիշմանյանների էմիրության բանակը անցավ հարձակման քրիստոնյաների վերջապահի ուղղությամբ, սակայն վերջիններս համառ մարտում հետ մղեց թշնամուն բանակին:

V փուլ - Հետ մղելով թշնամու բանակի մանր հարձակումները և շարժվելով դեպի հյուսիս՝ կայսերական բանակի բանակը ի վերջո պոկվեց թշնամուց:

Հաղթողները կորցրին մոտ 5.000, պարտվողները՝ մոտ 15.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ լարված դիմակայությունը, որը բռնկվեց Նեոկեսարիայի պարիսպների տակ, կայսրության ռազմական մեքենային որևէ հաջողություն չբերեց, ինչը զգալի հարված հասցրեց պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի կողմից վարվող ակտիվ քաղաքականությանը Արևելքում: Հովհաննես II-ի ամեն դեպքում զգալի ժամանակ և միջոցներ էին պետք իր բանակային ուժերը կարգի գցելու համար և այս ընթացքում Արևելքում գործող այլ խաղացողներ շարունակեցին սեփական գործունեությունը:

1141 թվականի փետրվարին Մուհամմեդի գլխավորած Դանիշմանյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) Մելիտեի ճ-մ-ում հաղթեց Անտիոքի դքսության, Բյուզանդական կայսրության (մոտ 15.000), ինչպես նաև Ժուլիս Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության (մոտ 6.000) առաջխաղացած միացյալ բանակին ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000)<sup>2</sup>: Հայոց այս քաղաքի շուրջն իր շահերն էր հետապնդում, սակայն, նաև սուլթան Մասուդը և արդյունքում 1141 թվականի հոկտեմբերին Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) իր հերթին ասպատակեց Մելիտեի շրջակայքը ու նահանջեց<sup>3</sup>: 1142 թվականի գարնանը Մուհամմեդի գլխավորած Դանիշմանյանների էմիրության բանակը (մոտ

<sup>1</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Հովհաննես Կոմնենոս», բաժին 8; Հովհաննես Կիսամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 1, մաս 9; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 9; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 9; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:



20.000) Մանկուհայանների էմիգրացիայի բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Անի-Կեմախ ամրոցը, սակայն ի վերջո վերադարձրեց այն իր նախկին տիրոջը<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, պատերազմական գործողությունները շարունակվում էին նաև հարավում:

Իրոք, 1142 թվականի մայիսի սկզբին Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 6.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.500) ասպատակեցին Չապետրա ամրոցի ու Արկայի շրջակայքը (վերջինը՝ Մելիտեից մոտ 30 կմ արևմուտք) և նահանջեցին<sup>2</sup>: Իր հերթին, 1142 թվականի մայիսի վերջին Չապետրա ամրոցի ու Արկայի շրջակայքը ասպատակեց նաև Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) և նահանջեց<sup>3</sup>: 1142 թվականի հունիսին Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 8.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Պլասթայի ճ-մ-ում հաղթեցին Իկոնիայի սուլթանության բանակին (մոտ 10.000)<sup>4</sup>: Դրանից հետո 1142 թվականի հուլիսին Ժուլին Կուրտունեացին արդեն Եդեսիայի մոտ ևս մեկ հաղթանակ տարավ՝ այս անգամ արդեն Արտուխյանների էմիգրացիայի բանակի նկատմամբ<sup>5</sup>:

## Գլուխ 48

### Սելջուկյան սուլթանության քայքայման հետագա ընթացքը

Մասուդ իբն Մուհամմեդի կողմից վերջին տարում արձանագրած, կարծես թե, հաջողությունը, երբ նա ազատվեց իր բոլորի հիմնական մրցակիցներից, ամեն դեպքում, ինչպես արդեն ասվեց, որևէ կերպ չէր ուժեղացրել նրա դիրքերը, երբ վերջինս աստիճանաբար ավելի ու ավելի շատ էր կախվածության մեջ հայտնվում տեղական տարաբնույթ տիրակալներից և քոչվորների առաջնորդներից: Նույն այս ժամանակ, սակայն, տեղի ունեցավ ևս մեկ և իր ծավալներով իրոք աննախադեպ մի ռազմաքաղաքական զարգացում, որը կործանիչ հարված հասցրեց արդեն ոչ միայն Մասուդ իբն Մուհամմեդին, այլև նույնիսկ Սանջարին և Սելջուկյանների ողջ ուժին ու հեղինակությանը:

Բանը կայանում էր նրանում, որ դեռևս XI դարի վերջի վիճակով Մեծ տափաստանի արևելքում և Հինաստանի հյուսիսում գերիշխող ուժ հանդիսացող Քիդանական խաքանությունը մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում արդեն թուլացել էր և գտնվում էր քայքայման եզրին, իսկ այդ պայմաններում ոտքի էին կանգնում քոչվոր նոր ուժեր, որոնք պատրաստ էին մի կողմ հրել քիդաններին ու զբաղեցնել նրանց տեղը: Իրոք, մինչ այդ տափաստանաբնակ և քոչվոր քիդանները, որոնք երկու հարյուրամյակ առաջ ոչ միայն հաջողության էին հասել իրենց նման քոչվորների, այլ նաև՝ նստակյաց չինացիների պետական որոշ միավորների նկատմամբ ու դրանից հետո ուժեղ մի պետություն էին ստեղծել, հետագայում, չնայած զգալի դիմադրությանը, աստիճանաբար ընկել էին չինական սոցիալ-մշակութային ազդեցության տակ, իսկ արդյունքում էլ, քոչվորների կողմից նստակեցության անցնելու ընդհանուր և վերևում արդեն բազմիցս նկարագրված օրինաչափությունների շրջանակներում կորցնելով իրենց մարտական որակները, թուլացել էին:

Որպես հետևանք այս ամենի՝ արդեն 1120-ական թվականների սկզբի վիճակով քիդանների գերիշխանությունը Մեծ տափաստանի արևելքում պատրաստ էին վիճարկել ծագումով և սոցիալական վարքագծով երկու հարյուրամյակ առաջ գոյություն ունեցած նույն քիդաններին, ըստ էության, կրկնող չժուրջժեները: Արդյունքում՝ չժուրջժեները, դաշնակցած Քիդանական խաքանության դեմ համառ պայքար մղող ու նրանից հարավ տարածվող չինական Սունի տերության հետ, 1125 թվականին մահացու հարված հասցրին Քիդանական խաքանությանը, որը զրկվեց իր տիրույթների զգալի մասից, ընդ որում քիդանների մի զգալի հատված էլ, որևէ կերպ չցանկանալով ենթարկվել նոր տերերին, անցավ Ջունգարյան դարպասները և սեփական պետականության գոյությունը շարունակեց իրենց նախկին տիրապետության այդ արևմտյան, նախկինում՝ մեծապես երկրորդական համարված, հատվածում: Նոր պայմաններում քիդանների

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 10:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 9: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 9: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 9:

<sup>5</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 9:

առաջնորդ հռչակվեց կազմակերպչական և գործնական ակնառու հատկանիշների տեր, քիզանների իշխող վերնախավին պատկանող Ելույ-Դաշին (1125-1142): Արդյունքում տաղանդավոր Ելույ-Դաշին, ի մի բերելով սեփական ուժերը ու դրանց արդյունավետ կառավարում ապահովելով, հետագայում շարունակեց շարժը դեպի արևմուտք և, ինչպես այդ նախկինում արել էին շատ այլ քոչվոր ուժեր, առանց լուրջ դիմադրության իր իշխանությունը հաստատեց տեղում՝ կոնկրետ դեպքում՝ արդեն քայքայման եզրին հասած Ղարախանյանների խանության տարածքում: Որպես հետևանք այս շարժի՝ Ղարախանյանների խանության հպատակների մեծ մասը կազմող ոչ մահմեդական քոչվորները պատրաստակամություն հայտնեցին ենթարկվել ամենից առաջ հենց իրենց հարազատ և քոչվոր միջավայրի սոցիալական վարքագիծը դավանող քիզաններին, այլ ոչ թե մեծապես արդեն կենտրոնացված կառավարման ձգտող Սելջուկյան սուլթանության սուլթան Սանջարին կամ նրան ենթակա Ղարախանյանների արդեն անգույն ու իսլամ ընդունած տիրակալներին: Արդյունքում՝ Ելույ-Դաշին հիմնադրեց Ղարա-Քիզանական խաբանությունը, որում ծանրակշիռ դեր ունեին և քիզանները, և Ղարախանյանների փաստացի ոչնչացված խանության նախկին հպատակներն, ի դեմս ամենից առաջ ուլուխական տարաբնույթ ցեղերի ներկայացուցիչների:

Հարկ է նշել, որ Ելույ-Դաշին ի սկզբանե դեպի արևմուտք էր հետ քաշվել ուժերն ի մի բերելու և նախկինում Քիզանական խաբանությանը պատկանող կորցրած տարածքները հետ նվաճելու մտայնությամբ, սակայն դեպի արևելք ռազմական հարված հասցնելու հետագա փորձերը որևէ արդյունք այդպես էլ չտվեցին: Իրոք, եթե Քիզանական խաբանության ավերակների վրա չժուրջժեների կողմից ստեղծված Չժուրջժեական խաբանությունը մեծապես զբաղված էր դեպի ավելի հարավ տարածվող իր նախկին դաշնակից Սունի տերության դեմ համառ պատերազմով և որևէ հնարավորություն չունեի ակտիվանալու արևմտյան ուղղությամբ, ապա Ղարա-Քիզանական խաբանությունն ինքն էլ, ինչպես ցույց տվեց կյանքը, իր հերթին չափազանց թույլ էր Չժուրջժեական խաբանությանը լուրջ սպառնալիք ներկայացնելու համար: Արդյունքում, սկսած արդեն 1135 թվականից, Ելույ-Դաշին դադարեցրեց ռազմաքաղաքական ամեն տեսակի ակտիվությունը սեփական խաբանության արևելքում և կենտրոնացավ արևմուտքի վրա՝ այդուհետ ռազմաքաղաքական մրցակցության մեջ մտնելով արդեն Սելջուկյան սուլթանության և Սանջարի հետ, որն ինքն էլ նույն այս ժամանակ անչափ խոցված էր Ղարախանյանների նախկին խանության տարածքներում սեփական գերիշխանության կորստի փաստով: Այսպիսով՝ Ելույ-Դաշին, ըստ էության, հրաժարվեց քիզանների տոհմական տիրույթների համար մղվող պատերազմից և արդյունքում սկսեց գործել համաձայն Ղարա-Քիզանական խաբանությանը բաժին հասած աշխարհաքաղաքական նոր դերակատարության, իսկ դա իր հերթին ամենից առաջ ենթադրում էր հարված հենց արևմտյան ուղղությամբ:

Արդեն 1130-ական թվականների վերջերին, երբ Մասուդ իբն Մուհամմեդը Սելջուկյան սուլթանության արևմտյան տարածքներում հուսահատ պայքար էր մղում սեփական իշխանության ամրապնդման համար, իսկ Մերձավոր Արևելքում էլ ընթանում էր բոլորի համար արդեն սովորական դարձած և «բոլորը բոլորի դեմ» սկզբունքով ընթացող մանր պատերազմը, Ղարա-Քիզանական խաբանությունը սկսեց հարվածներ հասցնել Սելջուկյան սուլթանության արևելյան սահմաններին՝ լրջագույն մի մարտահրավեր նետելով մինչ այդ բոլորի նկատմամբ գերիշխող ու բոլորից ուժեղ Սանջարին: Արդյունքում՝ Սանջարը, այլևս որևէ հնարավորություն չունենալով իր մասնակցությունը բերել Սելջուկյան սուլթանության արևմտյան տարածքներում ընթացող պայքարին, ստիպված եղավ դաժան մրցակցության մեջ մտնել Ելույ-Դաշիի հետ: 1137 թվականին Ելույ-Դաշին ծանր պարտության մատնեց Սանջարի զորավարներից մեկին, հաջորդ տարիներն անցան փոփոխական հաջողություններով և ահա արդեն 1141 թվականի սկզբին կողմերը որոշեցին վճռական մեկ մի ընդհարման պայմաններում ի վերջո պարզել առաջնայնությունը:

1141 թվականի մայիսին Ելույ-Դաշին, ծայրահեղ կենտրոնացման հաշվին ի մի բերելով սեփական առկա բոլոր ուժերը, 300.000 հոգանոց հզոր մի բանակով հյուսիս-արևելքից սկսեց առաջանալ Սամարղանդի ուղղությամբ: Նույն այս ժամանակ Սանջարը, որը կանխատեսել էր այդ հարվածը, իր հերթին ի մի բերեց սեփական բոլոր ուժերը և 100.000 հոգանոց իր թրծված բանակով շարժվեց հակառակորդին ընդառաջ: Արդյունքում՝ 1141 թվականի սեպտեմբերի 9-ին

Սամարղանդից մոտ 30 կմ հյուսիս-արևմուտք տարածվող Կատավանյան լայնարձակ դաշտում կողմերն իրար եկան վճռական մի ճակատամարտում, որը աշխարհաքաղաքական առումով, ըստ էության, կրկնում էր 751 թվականի հուլիսի վերջի Տալլաս գետի մոտ տեղի ունեցած արժանահիշատակ ճակատամարտը: 751 թվականին Արաբական խալիֆությանը հաջողվեց պահել դիրքերը և մահմեդական քաղաքակրթությունն, ըստ էության, հաղթանակ տարավ չինական քաղաքակրթության նկատմամբ, սակայն այս անգամ արդյունքը հակառակը եղավ և հաղթահանդես տոնեց արդեն հենց չինական քաղաքակրթությունն, ի դեմս մեծապես հենց չինական ազդեցությունը կրող քիդանների: Իրոք, բանական, իսկ ինչ-որ տեղ նաև նույնիսկ որակական գործոնը Ելույ-Դաշիի օգտին էր, իսկ այդ պայմաններում էլ ողջ կյանքում, ըստ էության, բացառապես միայն բանական տեսանկյունից իրեն զիջած հակառակորդների նկատմամբ գերիշխանության հասած Սանջարը զոնե մարտավարական հնարքների կիրառմամբ որևէ կերպ այդպես էլ չկարողացավ չեզոքացնել հակառակորդի առավելությունները: Արդյունքում՝ Ելույ-Դաշիի բանակը բոլոր առումներով կարողացավ գերազանցել Սանջարի բանակին և, թևանցելով վերջինիս ու ծանր մարտերից հետո ողջ կազմով սեղմելով մի կիրճում, համառ մարտում գլխովին ջախջախեց:

Սելջուկյան ռազմական մեքենայի ստացած հարվածն իրոք որ տպավորիչ էր, քանի որ 100.000 հոգանոց երկաթյա այն բանակը, որն իր միայն հայտնվելով իսկ կարգուկանոն և Սանջարի գերիշխանությունն էր հաստատում Սելջուկյան սուլթանության ցանկացած հատվածում, այն ահեղ ռազմական մեքենան, որի միայն հատվածական մասերը լուրջ խնդիրներ էին առաջացնում արևելքի քրիստոնյաների համար, որպես կազմակերպված ուժ, ըստ էության, փաստորեն դադարեց գոյություն ունենալ: Սպանվածները հաշվվում էին տասնյակ հազարներով և այս ամենից ազդված ժամանակակիցները տպավորված պատմում էին, որ շրջակայքն ուղղակի պատված էր Սանջարի ռազմիկների դիակներով, ընդ որում սուլթանն ինքն էլ առավելագույնը միայն մեկ հարյուրյակ ռազմիկների ուղեկցությամբ էր, որ հազիվ պատսպարվեց Թերմեզում: Իհարկե, անկասկած կային նաև այլ փրկվածներ և միայն այդ հարյուրյակը չէր, որ այժմ կազմում էր Սանջարի ռազմական մեքենան, սակայն մի բան փաստ էր, որ Կատավանյան այդ աղետից հետո Սանջարի ռազմական մեքենան կտրուկ թուլացավ և այդուհետ այդպես էլ, ըստ էության, այլևս երբեք ուշքի չէկավ:

Այս առումով հատկանշական էր նաև այն հանգամանքը, որ մահմեդականների կրած այդ ջախջախիչ պարտության արձագանքները հասան ընդհուպ մինչև Եվրոպա, որտեղ, սակայն, ընկալելով աղավաղված ձևով, առժամանակ սկսեցին հավատալ այն բանին, որ Սելջուկյան սուլթանությունից արևելք գործում է քրիստոնեական մի գերիզոր պետական միավոր, որի տիրակալ Յովհաննեսը առիթի դեպքում կօգնի Մերձավոր Արևելքում գործող խաչակիրներին: Իրականում, սակայն, ինչպես արդեն ասվեց, խոսքը Ղարա-Քիդանական խաքանության և Ելույ-Դաշիի մասին էր, որի հպատակների թվում, ընդամենը միայն, բավականին թիվ էին կազմում նեստորական քրիստոնյաները:

Սելջուկների նկատմամբ շահած հաղթահանդեսը Ելույ-Դաշիին, ըստ էության, տվեց ողջ Մավերնահիրը և այս առումով Սանջարի համար լավը զոնե այն եղավ, որ իր այդ խոշոր հաղթանակից հետո ահեղ այդ տիրակալը երկար չապրեց և 1142 թվականի փետրվարին մահացավ, իսկ նրա մահից հետո էլ Ղարա-Քիդանական խաքանության ռազմաքաղաքական ակտիվությունը, կապված արժանի ժառանգորդի բացակայության ու գահակալական խնդիրների առաջացման հետ, մեծապես անկում ապրեց: Այսպես թե այնպես, սակայն Սելջուկյան սուլթանությունն ու գահատոհմը արևելքում մի իսկական աղետ ապրեցին, որը բնականաբար իր կործանարար ազդեցությունն ունեցավ նաև սուլթանության այլ հատվածների և, մասնավորապես նաև, Մասուդ իբն Մուհամմեդի դիրքերի վրա, որին առաջ հարգում էին ինչ-որ տեղ նաև քաշվելով Սանջարից՝ այն Սանջարից, որն այժմ կործանիչ հարված էր ստացել ու հազիվ սեփական դիրքերը պահելու հարցով էր մտահոգված: Արդյունքում՝ կենտրոնական իշխանությունը ողջ սուլթանությունով մեկ ավելի թուլացավ, իսկ տեղական ուժերն էլ աստիճանաբար սկսեցին ավելի ակտիվ առաջ մղել իրենց իրավունքները: Ղարա-Սոնկուրը, ինչպես արդեն ասվեց, իր իշխանությունը ժառանգություն էր թողել ամենից առաջ Ջավալիին և մեծ ուժի հասած հերթական այս ժամիշխանի հետ Մասուդ իբն Մուհամմեդը մեծ հաշվով քիչ թե

շատ կարողացավ կարգավորել հարաբերությունները, սակայն Ղարա-Սոնկուրը այլ ժառանգներ ևս ուներ, որոնց հետ ամեն ինչ արդեն այդքան էլ հեշտ չստացվեց:

Արդեն 1142 թվականի ամռանը սուլթանական իշխանության դեմ անհնազանդության ուղին էր բռնել դեռևս Ղարա-Սոնկուրի կողմից Գանձակի կառավարիչ Նշանակված Ղութլուղը: Գործելով ինքնագլուխ՝ 1142 թվականի ամռանը Ղութլուղը հարված հասցրեց խաչենի թագավորությանը և վերջինիս բանակից գրավեց Յադահեր, Կարապետքար ու Բերդակուր ամրոցները (Արցախ)<sup>1</sup>: Ղութլուղի դիրքերը, սակայն, ամուր չէին և 1143 թվականի փետրվարին Ջավախին պաշարեց Գանձակն ու մարտ ամսին գրավեց այն, իսկ Ղութլուղն էլ գերվեց և կուրացվեց<sup>2</sup>:

Այս ամենից իր հերթին օգտվեց նաև Գրիգոր II-ը, ինչի արդյունքում 1143 թվականի մարտին խաչենի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) Սելջուկյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) հետ գրավեց Յադահեր, Կարապետքար և Բերդակուր ամրոցները<sup>3</sup>: Ղութլուղին փոխարինած Ջավախն, սակայն, ամենևին էլ չէր պատրաստվում զիջել դիրքերը Արցախում: Արդյունքում՝ 1143 թվականի գարունից մինչև նոյեմբեր խաչենի թագավորության բանակի (մոտ 10.000) անկանոն հարվածների ենթարկվող Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց խաչենի թագավորության տարածքը և նահանջեց<sup>4</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Մերձավոր Արևելքում կրկին ակտիվացավ պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը, երբ իր ուժերը կարգի բերած կայսրությունը որոշեց ևս մեկ խոշոր հարված հասցնել:

#### Գլուխ 49

#### Յովհաննես II-ի Արևելյան արշավանքի վերջին փուլը և մանր պատերազմների հետագա ընթացքը Մերձավոր Արևելքում

1142 թվականի օգոստոսի սկզբին Յովհաննես II-ի գլխավորությամբ Աթալիայից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) Ժոսլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Թլպաշար ամրոցը ու սեպտեմբերի կեսին նահանջեց միայն այն բանից հետո, երբ Եդեսիայի կոմսը ընդունեց կայսրության գերիշխանությունը: Դրանից հետո կայսերական բանակը շարժվեց դեպի Անտիոք և բանակ դրեց վերջինիս պարիսպների տակ, բայց շուտով, հաշվի առնելով սկսվող ձմեռը, Յովհաննես II-ն իր բանակով կրկին նահանջեց Կիլիկիա<sup>5</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, ակտիվ էին նաև համընդհանուր այդ պատերազմի այլ մասնակիցներ ևս:

Այսպես, 1142 թվականի աշնանը Մուհամմեդի գլխավորած Դանիշմանյանների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Մարաշի շրջակայքը և նահանջեց<sup>6</sup>: Միաժամանակ ակտիվացավ նաև Մոսուլի տիրակալ Չանգին, որը 1142 թվականի նույն աշնան Եդեսիայի կոմսության բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Շաբախտան ամրոցը<sup>7</sup>:

Յետագա ակտիվ գործողություններ մղելուն, սակայն, Չանգին խանգարեց հարաբերությունների հերթական ճգնաժամը Արտուխյանների էմիրության հետ, երբ նախորդ տարիներին, կապված Չանգիի և Թեմուրտաշի հարաբերություններում առաջացած ճեղքվածքի հետ, ուղի էր կանգնել արդեն Դիսն-Քեֆի Արտուխյանների էմիրության էմիր Դաուդը, որը սպառնում էր իր հորեղբոր որդի Թեմուրտաշին: Արդյունքում՝ Թեմուրտաշն, իր հերթին հայտնվելով բարդ իրավիճակում, կրկին ընդունեց Չանգիի բարձր հովանավորությունը, որից

<sup>1</sup> Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»:

<sup>5</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Յովհաննես Կոմնենոս», բաժին 11; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 15, գլուխ 19; Յովհաննես Կիլամոս «Յամառոտ պատմություն», գիրք 1, մաս 10; Ներսես Կլայեցի «Յիշատակարան 1143 թվականի»; Վահրամ Դաբուկի «Ռուբինյաց պատմություն»; իբև ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

<sup>6</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 9:

<sup>7</sup> Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 410:

հետո նրա հետ միասին հարված հասցրեց Դաուդին: Որպես հետևանք այս ամենի՝ 1142 թվականի հոկտեմբերին Չանգիի և Թեմուրտաշի գլխավորությամբ Ամիդին մոտեցած ու Ինայանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) քաղաքը պաշարած Չանգյանների աթաբեկության (մոտ 20.000) ու Մարդինի Արտուխյանների էմիրության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը մեկօրյա համառ մարտում հաղթեց Դաուդի գլխավորած Յիսն-Զեֆի Արտուխյանների էմիրության առաջխաղացած բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 100), բայց ի վերջ, հրաժարվելով քաղաքի պաշարումից, նահանջեց<sup>1</sup>: Վերջին հանգամանքը, սակայն, որևէ կերպ չթեթևացրեց նաև Դաուդի դրությունը, քանի որ Ամիդի մոտից հետ քաշված դաշնակիցների բանակը 1142 թվականի նույն հոկտեմբերից մինչև նոյեմբեր Դաուդի կայազորներից գրավեց Սուր, Թլկուրան, Սարգուն և Սաքան ամրոցները<sup>2</sup>: Դաշնակիցները չկարողացան գրավել միայն Բար ամրոցը (Յայոց Միջագետքի հյուսիս-արևելք)<sup>3</sup>, որից պարիսպների տակից հետ մղվելուց հետո էլ հենց 1142 թվականի նոյեմբերի սկզբին նրանք կրկին մոտեցան Ամիդին: Նախորդ անգամ Դաուդին հաջողվել էր պահել դիրքերը և վճռական այս էմիրն այս անգամ ևս տրամադրված էր համառ դիմադրության, սակայն վերջինիս ողջ տիրույթներն արդեն, ըստ էության, կորսված էին, իսկ Ամիդում էլ հավերժ փակված մնալ նա ուղղակի չէր կարող: Արդյունքում՝ 1142 թվականի նոյեմբերի վերջին Յիսն-Զեֆի Արտուխյանների էմիրությունը ևս դադարեցրեց դիմադրությունը և Դաուդն իր ուժերով Ինայանների հետ միասին համալրեց Չանգիի բանակային մեքենայի շարքերը<sup>4</sup>:

1142 թվականի դեկտեմբերի սկզբին մահացավ Դանիշմանյանների էմիրության էմիր, սեփական դիրքերի պահպանման համար հորն և պապին արժանի եռանդով, բայց ոչ նրանց չափ հաջողականությամբ պայքար մղած Մուհամմեդը, որի օրոք նրա էմիրությունը, չնայած իր իսկ ներդրած հսկայական ջանքերին, անշեղորեն դեպի անկում էր գնում: Այժմ, սակայն, դրությունն ավելի ծանրացավ, քանզի կրկին սկիզբ առավ դեռևս Մուհամմեդի օրոք մեծ դժվարությամբ զսպված գահակալական պայքարը: Մուհամմեդի մահից հետո Դանիշմանյանների էմիրության էմիր հռչակվեց նրա փոքրահասակ որդի Չուն-Նունը (1142, 1168-1176): Գրեթե անմիջապես էլ, սակայն, իր իրավունքներով մեջտեղ եկավ գահակալական պայքարը իրապես երբեք էլ չդադարեցրած Մուհամմեդի եղբայր Յադի-Բասանը: Արդյունքում՝ փոքրահասակ էմիրը գահընկեց արվեց և Դանիշմանյանների էմիրության էմիր հռչակվեց Մուհամմեդի եղբայր և Չուն-Նունի հորեղբայր Նույն Յադի-Բասանը (1142-1164), որն ինքը ևս բավականին եռանդուն ու խելացի մի անձնավորություն էր: Խնդիրները, սակայն, սրանով էլ չսպառվեցին, քանզի իր իրավունքներով շուտով մեջտեղ եկավ նաև կրկին դեռևս Մուհամմեդի դեմ գահակալական պայքար մղած նրա մյուս եղբայր Այն-Էդ-դինը:

Արդյունքում՝ 1143 թվականի հունվարին Այն-Էդ-դինի գլխավորած Դանիշմանյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Մելիտեի ու Արկայի շրջակայքը<sup>5</sup>, իսկ 1143 թվականի փետրվարի 17-ին էլ, առանց մարտի փախուստի մատնելով կառավարական բանակին (2.000), իր կողմն անցած քաղաքի կայազորից գրավեց Մելիտեն<sup>6</sup>: Այսպիսով՝ Դանիշմանյանների էմիրությունը տրոհվեց երկու մասերի, երբ Սեբաստիայում և էմիրության հյուսիսային հատվածում սկսեց իշխել Յադի-Բասանը, իսկ Մելիտեն ու էմիրության հարավային հատվածն էլ բաժին հասան Այն-Էդ-դինին (1143-1150): Ինչ վերաբերում է իշխանությունից զրկված Չուն-Նունին, ապա նա քաշվեց դեպի էմիրության հարավ-արևմուտք, որտեղ, հաստատվելով Կեսարիայի մոտակայքում, իսկ 1151 թվականից էլ արդեն՝ բուն Կեսարիայում և սկսելով մեծապես վայելել Իկոնիայի սուլթանության հովանավորությունը, հատկապես հասուն տարիքում շարունակեց պայքարը Մելիտեի և Սեբաստիայի տիրակալների դեմ: Որպես հետևանք, Դանիշմանյանների էմիրությունը հեռանկարում նույնիսկ եռափեղկվեց, երբ Մելիտեի ու Սեբաստիայի միջև առաջացած մրցակցությանը գումարվեցին Կեսարիայի մոտակայքում, իսկ

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 9:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 9:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 9:

<sup>4</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 9: Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 23:

<sup>5</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 10: Բար-Յեթրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>6</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 10: Բար-Յեթրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

1151 թվականից էլ արդեն բուն Կեսարիայում հաստատված Չուն-Նունի անվերջ պահանջները, ընդ որում վերջին հանգամանքից ակտիվորեն օգտվում էին Իկոնիայի սուլթանությունում ինչպես նույն Դանիշմանյանների էմիրության դեմ պայքարելու, այնպես էլ արևելքում սուլթանության դիրքերի ընդհանուր ամրապնդման համար: Առաջացած տարանջատվածությունը ծանր հարված հասցրեց Դանիշմանյանների էմիրության ռազմաքաղաքական հզորությանը, որից չհապաղեց օգտվել այս էմիրության երդվյալ հակառակորդներից մեկը:

Արդյունքում՝ 1143 թվականի մարտին Մասուդի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) Յադի-Բասանի գլխավորած Դանիշմանյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 300) գրավեց Սեբաստիան, սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդը, ավարով նահանջեց<sup>1</sup>: Երկու պետական այս միավորների հարաբերություններում սա աննկատ մնացած, սակայն կարևոր մի սահմանագիծ էր, քանի որ դրանից հետո Իկոնիայի սուլթանությունը մինչ այդ, կարծես թե, Դանիշմանյանների գործունեության ոլորտը հանդիսացող տարածքներում սկսեց իրեն ավելի ու ավելի ակտիվ պահել՝ արդյունքում ձգտելով կուլ տալ նաև աստիճանաբար պաշտպանական ռազմավարության անցած Դանիշմանյանների էմիրությանը:

1143 թվականի մարտին Չանգիի գլխավորած Չանգյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 20.000) Եդեսիայի կոմսության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 500) գրավեց Համզին, ալ-Մաուզիր ու Թելմաուզիր բերդերը (Եդեսիայի մոտ)<sup>2</sup>: Կայսրության հովանավորության տակ գտնվող խաչակիրների ուղղությամբ մահմեդականների այս ակտիվությունը, սակայն, ստիպեց գործել նաև պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին, որն իր հերթին ձգտում էր առաջանալ դեպի Հյուսիսային Ասորիք:

Արդյունքում՝ արդեն 1143 թվականի մարտին Հովհաննես II-ը պատրաստվեց նոր արշավանք սկսել դեպի արևելք, սակայն ապրիլի սկզբի օրերին տեղի ունեցած որսի ժամանակ կայսեր կողմից ձգված աղեղը հենց Նրա իսկ ձեռքում կոտրվեց կամ, ըստ այլ տեսակետի, կտրվեց աղեղի աղեղնալարը, և Հովհաննես II-ը նետածայրով խորը վնասեց ձեռքը: Վերքը շուտով բարդացումներ տվեց և 1143 թվականի ապրիլի 8-ին Հովհաննես II-ը Տարսոսում կնքեց իր մահկանացուն: Հանգուցյալին հաջորդեց Նրա որդի Մանուիլը՝ Մանուիլ I-ը (1143-1180), որը, իսկողներ ունենալով գահին ամրանալու հետ, ընդհատեց նախատեսվող արշավանքը և սկսեց հետ քաշել ուժերը Կիլիկիայից:

Մանուիլ I-ը, որն իր անձնական հատկանիշներով զիջում էր հորը մոտավորապես այնքան, ինչքան վերջինս էր զիջում իր հորը, երեք այս տիրակալներից հանդիսանում էր, ըստ էության, ամենաանհաջողը, որը, ունենալով միայն ձև և չլցնելով այն իրական բովանդակությամբ, իր երկարատև թագավորության ողջ ընթացքում մի շարք եռանդուն միջոցառումներ իրականացրեց, որոնք, սակայն, որևէ էական արդյունք այդպես էլ չտվեցին: Այսպիսով, եթե հիմնալի ռազմական և քաղաքական գործիչ Ալեքսեյ I-ին չհերիքեց պատմական համայնապատկերը դիտարկելու խորաթափանցությունը, իսկ Հովհաննես II-ն էլ ավելի շատ լավ զորավար էր, քան քաղաքական գործիչ, ապա Մանուիլ I-ը նույնիսկ զորավարական դրական հատկանիշներ էլ առանձնապես չունենալով՝ ավելի շատ հանդես գալով որպես ընդամենը միայն լավ զորական: Արդյունքում՝ 1143 թվականի մայիսին Մանուիլ I-ի գլխավորությամբ Կիլիկիայի հեռացող Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 500) գրավեց Պռականա ամրոցը (Կոռնիկոսից մոտ 30 կմ հյուսիս-արևմուտք): Դրանից հետո, սակայն, Մանուիլ I-ը կայսրության հիմնական ուժերով վերջնականապես հեռացավ Կոստանդնուպոլիս<sup>3</sup>, իսկ Մերձավոր Արևելքում էլ բոլորը վերադարձան իրենց սովորական վիճակին:

Այսպես, չհամակերպվելով Դանիշմանյանների էմիրությունը գլխատելու հարմար առիթը ձեռքից բաց թողնելու գաղափարի հետ, Սեբաստիայի պարիսպների տակից հեռանալուց հետո Մասուդը դաշինք կնքեց իր եղբորորդու աղջկա հետ ամուսնացած Այն-Էդ-Դինի հետ և որոշեց շուտով կրկնել հարվածը: Արդյունքում՝ 1143 թվականի մայիսին Մասուդի և Այն-Էդ-Դինի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության ու Մելիտեի Դանիշմանյանների էմիրության միացյալ

<sup>1</sup> Բար-Յեբրեու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Մանուիլ Կոմնենոս», գիրք 1, մաս 1:

բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Սեբաստիայի շրջակայքը, բայց այս անգամ արդեն չկարողանալով նույնիսկ քաղաք մտնել, հետ քաշվեց<sup>1</sup>: Դրանից հետո սրվեցին արդեն Մասուդի և Այն-էդ-Դիսի հարաբերությունները, երբ, դատելով ըստ ամենայնի, Իկոնիայի սուլթանը մտադրվեց տիրել գոնե վաղեմի կռվախնձոր հանդիսացող Մելիտեն:

Արդյունքում՝ 1143 թվականի հունիս 17-ին Մասուդի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) Այն-էդ-Դիսի գլխավորած Դանիշմանյանների էմիրության բանակից (մոտ 2.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) պաշարեց Մելիտեն, սակայն, մինչև սեպտեմբերի 14 մնալով այդ քաղաքի պարիսպների տակ, մերժելով հաշտության առաջարկները, բայց ինքն էլ չանցնելով ակտիվ գործողությունների, այստեղից ևս ի վերջո նահանջեց<sup>2</sup>: Սրանով հանդերձ, սակայն, Իկոնիայի ուժեղացող սուլթանն իրեն կարող էր այնուհանդերձ որոշակիորեն պարզևատրված զգալ, քանի որ, Մելիտեի պարիսպների տակից հետ քաշվելիս և սեփական տիրույթներ վերադառնալիս 1143 թվականի սեպտեմբերի վերջին Իկոնիայի սուլթանության բանակը (20.000) ասպատակեց Պլասթայի շրջակայքը ու Ջեյհուն գավառ, ինչի արդյունքում արդեն Չուս-Նուսը ընդունեց Իկոնիայի սուլթանության հովանավորությունը՝ շարունակելով պայքարը Մելիտեի և Սեբաստիայի տիրակալների դեմ<sup>3</sup>: Այսպիսով՝ մոտակա տասնամյակներում Չուս-Նուսը Իկոնիայի սուլթանության ձեռքում վերածվում էր Դանիշմանյանների էմիրության երկու կենտրոնների դեմ պայքարի կարևորագույն մի գործիքի, ընդ որում Չուս-Նուսի տիրապետության տակ գտնվող տարածքները շարունակում էին առաջնային նշանակություն ունենալ պաշտոնական Իկոնիայի համար և որպես Դանիշմանյանների էմիրության դեմ գործելու ցատկահարթակ, և, ընդհանրապես՝ Արևելքում իր շահերը առաջ տանելու տեսանկյունից:

1143 թվականի նոյեմբերի 10-ին իրականացված որսը ճակատագրական եղավ Արևելքի այս անգամ արդեն քրիստոնյա մեկ այլ տիրակալի համար, ի դեմս Երուսաղեմի թագավորության արքա Ֆուլկ Անժուացու, որի նժույզը խրտնեց մի պատահական նապաստակից և հեծյալի հետ միասին գետին տապալվեց: Ֆուլկի գլուխը ճգմվեց թամբով և ստացած ծանր վնասվածքից Երուսաղեմի թագավորության արքան նոյեմբերի 13-ին կնքեց իր մահկանացուն: Ֆուլկ Անժուացու մահից հետո Երուսաղեմի թագավորության գահին վերջինիս հաջորդեց իր որդի, տասներեքամյա Բալդուին III-ը (1143-1163), որի իշխանության առաջին տասը տարիներին թագավորությունն, ըստ էության, կառավարում էր մայրը՝ իշխանատենչ Մելիսենդան: Կարևոր այդ թագավորության գահին երեխայի և, թեկուզ Մելիսենդայի նման, բայց այնուհանդերձ մի կնոջ հայտնվելն իր հերթին ծանր անդրադարձավ խաչակիրների իշխանությունների վրա ու կրկին՝ հատկապես հյուսիսում, որտեղ կախվածությունը, բայց նաև աջակցությունը հարավից ավելի թուլացավ:

Նույն այս ժամանակ իր հերթին անշեղորեն սեփական դիրքերն էր ամրապնդում, սակայն նաև Չանգյանների աթաբեկության աթաբեկ Չանգին, որն, արդեն հաշվի չնստելով նույնիսկ Մարդինի Արտուխյանների էմիրության էմիր Թեմուրտաշի հետ, 1144 թվականի գարնանը, օգտվելով այն բանից, որ նույն այս ժամանակ իր մահկանացուն էր կնքել Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների էմիրության համառ էմիր Դաուդը, Հիսն Զեֆի Արտուխյանների և Ինալյանների էմիրությունների միացյալ բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) ու քաղաքների Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 500) գրավեց Ամիդը, Սղերդը (վերջինը՝ Աղձնիք, Սերխեթք գավառ), Թանզան, Հիզանը, ինչպես նաև ալ-Դուկ, Մաթլիս, Բանիսբա, Չուլ-Կարնայն և Հանի ամրոցները (Ամիդի մոտ)<sup>4</sup>: Ստեղծված ծանր պայմաններում Դաուդին հաջորդած նրա որդի Ղարա-Արսլանը (1144-1167) հավաքեց իր բոլոր ուժերը և փորձեց դիմադրություն կազմակերպել, սակայն 1144 թվականի գարնանը Բահմադի ճ-մ-ում (Հայոց Միջագետքի արևելք) Չանգիի գլխավորած բանակը լիակատար հաղթանակ տարավ<sup>5</sup>: Չանգիի դեմ պայքարում մատնվելով անհաջողության՝ Ղարա-Արսլանը դիմեց փախուստի ու ապաստանեց Իկոնիայի սուլթանությունում, որի սուլթան

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 10:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 16, գլուխ 10: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 1: Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25:

<sup>4</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Իբն ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության: Իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»: Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 410:

<sup>5</sup> Զեմալ-էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

Մասուղը, աստիճանաբար և, հատկապես Դանիշմանյանների թուլացման ֆոնին, ավելի ու ավելի ուժեղանալով Արևելքում, նույն այս ժամանակ արդեն պատրաստվում էր կյանքի կոչել իր սուլթանությանը ավանդականորեն բաժին հասնող աշխարհաբաղաբաական նույն ավանդական դերակատարությունը Արևելքում՝ վարվելով սեփական հոր ու պապի նման, սակայն, բնականաբար՝ հույս ունենալով լինել ավելի հաջողակ: Իր հերթին Չանգին, Դաուդի ժառանգորդ ճանաչելով Խարբերդի Արտուխյանների էմիրության էմիր, Դաուդի մյուս որդի Արսլան-Թուլմիշին, պատրաստվեց սեփական շահերի պաշտպանությանը:

Մինչ Մասուղը պատրաստվում էր վիճարկել առաջնայնությունը Չանգիի հետ, Արևելյան իր առաջին արշավանքը ձեռնարկեց Մանուիլ I-ը, երբ 1144 թվականի գարնանը ցամաքային զորքերի հրամանատարներ Անդրոնիկոս և Յովհաննես Կոնտոստեփանոսների, ինչպես նաև նավատորմի հրամանատար Դմիտրիոս Բրանասի գլխավորությամբ Աթալիա-Սելևկիա-Տարսոն-Անտիոք երթուղով արշաված Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000, 100 նավ) Ռայմոնդ Պուլատիեցու գլխավորած Անտիոքի դքսության բանակից (մոտ 2.000) պաշարեց Անտիոքը: Արդյունքում, սակայն, ստանալով հնազանդության երաշխիքներ, կայսերական բանակը նահանջեց<sup>1</sup>:

Յետաքրքիր կերպով նմանատիպ աշխարհաբաղաբաական բովանդակություն ունեցող մեկ այլ իրադարձություն էլ, սակայն, նույն այս ժամանակ տեղի ունեցավ մահմեդականների մոտ, երբ 1144 թվականի հունիս Մասուդի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) Այն-Էդ-Դինի գլխավորած Մելիտեի Դանիշմանյանների էմիրության բանակից (մոտ 2.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) հերթական անգամ պաշարեց Մելիտեն, որից հետո, արդեն օգոստոսին ստիպելով Չանգիի գլխավորությամբ առաջխաղացած Չանգյանների աթաբեկության բանակին նահանջել, Յիսն-Զեֆի Արտուխյանների էմիրության էմիր հաստատեց իր 20.000 հոգանոց բանակի աջակցությունը վայելող Ղարա-Արսլանին<sup>2</sup>: Այսպիսով՝ Իկոնիայի սուլթանությունն և Չանգյանների աթաբեկությունը, որպես տարածաշրջանի առավել հզոր ու կենտրոնացված ավելի ուժեղ կառավարում ունեցող պետական միավորներ, լիուլի օգտվում էին Դանիշմանյանների և Արտուխյանների էմիրություններում տիրող տարանջատված դրությունից՝ սեփական շահերն առաջ մղելու հարցում: Միաժամանակ հետաքրքիր է նշել, որ երկու այս պետական միավորների մրցակցությունն աշխարհաբաղաբաական առումով իրենից ներկայացնում էր նույն այն մրցակցության հերթական փուլերից մեկը, երբ Փոքր Ասիայում տիրող ուժը ձգտում, բայց, որպես կանոն, չի կարողանում հաստատվել Տավրոսյան և Անտիտավրոսյան լեռներից հարավ, իսկ հարավում գտնվող ուժն էլ նույն հարցում անհաջողության է մատնվում հիշատակված լեռնաշղթաներից հյուսիս:

## Գլուխ 50 Եդեսիայի անկումը

1144 թվականի աշնանը Ջավալիի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) Լոռու թագավորության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Տավուշ ամրոցը և 1145 թվականի փետրվարին գրավեց այն<sup>3</sup>: Լոռու թագավորության երկու գահակալներն էլ զոհվեցին, իսկ ծանր հարված ստացած Յայոց այս թագավորության արքա հռչակվեց Դավիթ II-ի որդի Գուրգեն III-ը (1145-1170): Նույն այս ժամանակ, սակայն, քրիստոնյաները մի անհամեմատ ավելի ծանր հարված ստացան:

Իրոք, Չանգյանների աթաբեկության հիմնադիր աթաբեկ Չանգին, ի տարբերություն մեծապես հենց օղուզական քոչվոր ավանդույթներով առաջնորդվող Արտուխյանների կամ էլ իրենցից, որպես կանոն, միջակություններ ներկայացնող Մոսուլի կառավարիչների, վերջին տարիներին, ինչպես արդեն ասվեց, կարողացել էր լրջորեն ուժեղացնել սեփական աթաբեկությունը: Յետաքրքիր է նշել, որ Չանգիի ուժի կարևոր գրավականներից մեկն էլ այն էր, որ Մոսուլի աթաբեկը կարողացել էր իրեն օժանդակող ռազմական լուրջ մի թիմ հավաքել, ինչն իր

<sup>1</sup> Յովհաննես Կիսամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 2, մաս 3; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Մանուիլ Կոմնենոս», գիրք 1, մաս 2; Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 1; Բար-Յեքոնու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 2:



ժամանակի և հատկապես մահմեդական միջավայրի համար ինքնին բավականին բացառիկ մի բան էր: Չանգիի մոտ մահմեդականներից իրոք որ կարող մարդիկ էին հավաքվել, դե իսկ աթաբեկն ինքն էլ, կրկին ի տարբերություն շատ շատերի, աչքի էր ընկնում և խելքով, և ռազմաքաղաքական մեծ փորձառությամբ, և հատկապես՝ լայնախոհությամբ: Սրան հակառակ, սակայն, լրիվ այլ դրություն էր տիրում Չանգիի հակառակորդների մոտ:

Իրոք, Ժուլին Կուրտունեացին, որ, հատկապես շահերի ընդհանրության հողի վրա, ժամանակին մոտիկ ընկերություն էր անում Անտիոքի իր նման երիտասարդ դուքս Ռայմոնդ Պուատիեցու հետ և Շեյզարի պաշարման ժամանակ նրանք երկուսով միասին նույնիսկ բավականին նյարդացրին էլ Հովհաննես II-ին, այժմ անհուսալի կերպով փչացած հարաբերություններ ուներ Անտիոքի նույն այդ տիրակալի հետ, երբ փոխադարձ մրցակցությունն ու նախանձը թեթևամիտ երիտասարդների վարքագիծ դրսևորող երկու այս տիրակալներին նույնիսկ ստեղծված վտանգավոր իրավիճակում էլ ուղղակի խանգարում էր համագործակցել: Ավելի լավ չէր դրությունը, սակայն, նաև հարավում, որտեղ Երուսաղեմի թագավորությունում ձևականորեն իշխում էր տասնչորսամյա Բալդուին III-ը, սակայն գործերի իրական գլուխ կանգնած էր ընդամենը մի կին, ի դեմս նրա մոր՝ իշխանատենչ, սակայն սահմանափակ և անգործույթ Մելիսենդայի: Ինչ վերաբերում է Տրիպոլիսի կոմսությանը, ապա այստեղ, 1137 թվականին փոխարինելով հորը, իշխում էր Ռայմոնդ Տուլուզցին (1137-1152), որը սակայն մի թույլ անձնավորություն էր և ամուր հեղինակություն չունեի նույնիսկ սեփական կոմսության սահմաններում:

Քրիստոնյաների մոտ առկա կառավարման ճգնաժամի այս ծայրահեղ վտանգավոր պայմաններում իրավիճակը միայն ավելի ծանրացրեց այն հանգամանքը, որ Եդեսիայի կոմսը, մոռացած ամեն ինչ և տրվելով հաճույքներին, հաստատվել էր Թլպաշար ամրոցում ու գործերը բուն Եդեսիայում թողել էր բարձիթողի վիճակում, իսկ Չանգին էլ իր հերթին, դրան ուղիղ հակառակ, հետախուզական մի իսկական կենտրոն հաստատելով Խառանում, ինչ-որ մի պահ սկսել էր նույնիսկ Ժուլինից էլ լավ պատկերացնել, թե ինչպիսի՞ն է իրերի իրական դրությունը Եդեսիայում: Արդյունքում, այն բանից հետո, երբ Խառանում տեղակայված Չանգիի հետախույզները ճշտեցին և հաստատապես իմացան, որ դեպի Եդեսիա վերջին կարճատև այցից հետո Ժուլինը կրկին լքել է այդ քաղաքն և իր լավագույն ուժերի հետ հեռացել է արևմուտք, իսկ քաղաքում էլ մնացել է վարձկաններից կազմված ընդամենը թույլ մի կայազոր, որը դրան գումարած էլ դժգոհ է նաև իրեն հասանելիք վճարի քչությունից ու դրա մշտական ուշացումից, որոշեց վճռական հարված հասցնել:

Եդեսիայի ուղղությամբ վերջին տարիների իր ընդգծված պասիվությամբ Մոսուլի աթաբեկը վաղուց էր կարողացել համոզել խաչակիրներին, որ իր հիմնական հոգսը ամենից առաջ հենց Արտուխյաններին են, ընդ որում նրանց դեմ նույն տարում իսկ մղվող մարտական գործողություններն էլ, կարծես թե, հաստատում էին այդ պնդումը: Իր հերթին թեթևամիտ Ժուլինը չէր գլացել էր և մինչ այդ, այն բանից հետո, երբ Իկոնիայի տերը թողել էր արևելքը, նույնիսկ աջակցել էր Իկոնիայի սուլթանության սուլթան Մասուդի կողմից որպես Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների էմիրության թեկնածու առաջ քաշված Չանգիի հակառակորդ Ղարա-Արսլանին, իսկ վերջին այդ հանգամանքն էլ, կարծես, Չանգիին մի լրացուցիչ առիթ տվեց գործելու:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

Չանգիի գլխավորած Չանգյանների աթաբեկության և Արտուխյանների եմիրության (մոտ 60.000), ինչպես նաև Եսայի Սևավերակցու գլխավորած Սևավերակի ռազմական պետության (մոտ 500) միացյալ բանակը, օգտվելով նրանից, որ Ժուսին Կուրտունեացին Եղեւսիայի կոմսության հիմնական բանակով գտնվում է Թլպաշար ամրոցում, սրընթաց երթով առաջանալով, պաշարեց քաղաքը, որտեղ գտնվող Եղեւսիայի կոմսության բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 800) արթախսկոպոս Հյուզոյի գլխավորությամբ անցան համառ պաշտպանության:

I փուլ – Նոյեմբերի 28-ից նոյեմբերի 30-ը թշնամին պատրաստեց 7 բաբան և դեկտեմբերի 1-ից սկսեց դրանցով հարվածել քաղաքի պարիսպներին: Դրանից հետո թշնամին նետերի տարափ տեղաց պարիսպների ուղղությամբ և անցավ գրոհի, որը, սակայն, համառ մարտից հետո հետ մղվեց:

II փուլ – Դեկտեմբերի 2-ից դեկտեմբերի 20-ը Չանգյանների աթաբեկության բանակը ներսից փայտյա հենարաններով ամրացված թունել փորեց մոտակա 2 աշտարակները միացնող պարսպի տակ: Եվս մեկ թունել փորվեց դեպի քաղաքի ներս: Այս ընթացքում քրիստոնյաները փորձեցին արտագրոհով ոչնչացնել փորված թունելները, սակայն մատնվեցին անհաջողության: Դրանից հետո քաղաքի կայազորը քաղաքի ներս տանող թունելի մուտքի դիմաց թշնամու ռազմիկների համար աննկատ կառուցեց լրացուցիչ մի պարիսպ:

III փուլ – Դեկտեմբերի 21-ին Չանգին քրիստոնյաներին առաջարկեց հանձնվել, սակայն բացասական պատասխան ստացավ, որից հետո դեկտեմբերի 22-ի լույս 23-ի գիշերը, այրելով 2 աշտարակները միացնող պարսպի տակ փորված թունելում տեղակայված փայտյա հենարանները, փլեց պարսպի այդ հատվածը:

IV փուլ – Դեկտեմբերի 23-ի առավոտյան թշնամու բանակն անցավ գրոհի, սակայն քաղաքի կայազորի կառուցած նոր պարսպի մոտ բռնկված համառ մարտում կորուստներով հետ շարտվեց:

V փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին թշնամուն հաջողվեց բաբանների հարվածներով ճեղքել լրացուցիչ պարիսպը: Դրանից հետո թշնամու բանակը հզոր հարձակում կազմակերպեց ճեղքվածքի ուղղությամբ՝ ստիպելով քրիստոնյաներին այլ հատվածներից ուժեր տեղափոխել այդ ուղղությամբ:

VI փուլ – Օգտվելով պարիսպների այլ հատվածներում պաշտպանության թուլացումից՝ թշնամու բանակի ռազմիկները աստիճաններով բարձրացան դրանց վրա և, գրավելով քաղաքի ողջ պարիսպը, սկսեցին այնտեղից նետերի ու քարերի տարափ տեղալ պաշտպանությունը շարունակել փորձող քրիստոնյա ռազմիկների վրա:

VII փուլ – Առաջացած խուճապի պայմաններում քրիստոնյա ռազմիկները շարժվեցին դեպի միջնաբերդ: Այստեղ ամրացած կայազորի ռազմիկները, սակայն, հրաժարվեցին որևէ մեկին ներս թողնել մինչև Հյուզոյին տեսնելը, որը, սակայն, արդեն զոհվել էր միջնաբերդի շրջակայքում:

VIII փուլ – Թշնամու բանակը մոտեցավ միջնաբերդին և ոչնչացրեց նրա շրջակայքում պաշտպանվող քրիստոնյա ռազմիկներին:

IX փուլ – Դեկտեմբերի 24-ին թշնամու բանակը պաշարեց միջնաբերդը, որտեղ ամրացած քաղաքի կայազորի մնացորդը դեկտեմբերի 28-ին դադարեցրեց դիմադրությունը և հանձնվեց:

<sup>1</sup> Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Պատմություն Սյրբոց»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 24; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 73; Մար Սիմոն «Հիշատակարան 1149 թվականի»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 2, 7; Անանուն Եղեւսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 411-415; Բար-Յեբրեսու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 16, գլուխ 4, 5; իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբև ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության; Զեմալ-էլ-Դին «Հայկաի պատմության հատընտիր»; իբև ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»: Այս հանրահայտ իրադարձության աղբյուր է հանդիսանում նաև Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եղեւսի»-ն: Միաժամանակ պետք է նշել, սակայն, որ, հաշվի առնելով վերջինիս յուրօրինակ, գեղարվեստական և հայտնի բնույթը, ինչպես նաև փոքր իմֆորմատիվությունը և՛ ես այն այստեղ շարադրել հարկ չեմ համարում:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, պարտվողներից՝ հայերը մոտ 800, դաշնակիցը՝ մոտ 150 զինվոր:

Եդեսիայի անկումը ռազմաքաղաքական ծանրագույն մի հարված էր Եդեսիայի կոմսությանը մասնավորապես և խաչակիրներին ընդհանրապես, ընդ որում ուժեղ էր քաղաքի անկման նաև հոգեբանական ազդեցությունը: Այս առումով հատկանշական էր, որ, նույնիսկ ուժերն, ըստ Էուբայն, իրար գլուխ հավաքելուց հետո էլ խաչակիրների բանակը բավարար չհամարվեց քաղաքին օգնության հասնելու համար: Արդյունքում՝ Մոսուլի ահեղ աթաբեկը շարունակեց իր առաջխաղացումը և 1145 թվականի փետրվարի սկզբին Չանգյանների աթաբեկության բանակը առանց լուրջ մարտերի գրավեց նաև Սրուճը<sup>1</sup>: Ըստ Էուբայն, կորսվել էր Եդեսիայի կոմսության ողջ այն հատվածը, որը ձգվում էր Եփրատից արևելք, և միայն Պիրի՝ Եփրատի այդ հայտնի գետանցման, մոտ էր, որ քրիստոնյաներն ի վերջո կարողացան ի մի բերել ուժերը և կասեցնել հակառակորդի հետագա առաջխաղացումը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1145 փետրվարի կես - մարտի վերջ - Պիրի պաշտպանությունը<sup>2</sup>

Չանգիի գլխավորած Չանգյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 30.000) պաշարեց քաղաքը Եդեսիայի կոմսության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 300):

I փուլ - Փետրվարի վերջին վճռական գրոհի անցած թշնամու բանակը ներխուժեց քաղաք:

II փուլ - Քրիստոնյաները կենտրոնացրեցին ուժերը և, անցնելով հակահարձակման, ծանր պարտության մատնեցին ու հետ շարտեցին թշնամու բանակին:

III փուլ - Մարտի կեսին Տրիպոլիսի կոմսության բանակը (200), շեփորահարելով իր գալստյան մասին, փորձեց գետի կողմից մուտք գործել քաղաք, սակայն քաղաքի կայազորի հետ չհամաձայնեցված գործողությունների, ինչպես նաև թշնամու հարձակման պատճառով ծանր կորուստներ կրեց: Որպես հետևանք՝ միայն փոքրաթիվ ռազմիկների հաջողվեց պատսպարվել քաղաքում: Մարտի վերջին Չանգյանների աթաբեկության բանակը պատրաստվեց նոր գրոհի, սակայն, տեղեկանալով Մոսուլում սկսված անկարգությունների մասին, նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Այսպիսով, թեև Չանգին չկարողացավ ավարտին հասցնել Եդեսիայի կոմսության վերջնական ոչնչացումը, սակայն ստացած հարվածից պետական այս միավորը այդպես էլ այլևս ուշքի չեկավ՝ աստիճանաբար թեքվելով դեպի անկում, երբ այդուհետ Եդեսիայի կոմսությունը փաստորեն սահմանափակվեց Եփրատի աջ ափին գտնվող միայն Թլպաշարի սենյորության տարածքով: Ստեղծված իրավիճակն իր հերթին իր ծանր անդրադարձն ունեցավ խաչակրաց բոլոր իշխանությունների վրա մասնավորապես և քրիստոնյաների վրա ընդհանրապես, որոնք դրանից հետո աստիճանաբար սկսեցին ավելի ու ավելի տեղի տալ:

## Գլուխ 51

### Ռուբինյանների իշխանության վերակերտումը

1145 թվականի գարնանը, մինչ Չանգին զբաղված էր իր ներքին խնդիրներով, Արտուխյանները որոշեցին սեփական հաշիվները պարզել, ընդ որում խարբերդում տիրող

<sup>1</sup> Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 417; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 3; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 3; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 418, 419; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

սեփական եղբայր Արսլան-Թուղմիշին Ղարա-Արսլանը չէր կարողանում ներել իրեն հարվածելու հարցում Չանգիին օժանդակելը: Արդյունքում՝ Ղարա-Արսլանի գլխավորած Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) Խարբերդի Արտուխյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Արշամաշատը<sup>1</sup>, սակայն հաջողության հետագա զարգացումն ապահովել չկարողացավ: 1145 թվականի նույն գարնանը Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 30.000), ի վերջո ինքն էլ դուրս գալով պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի դեմ և կայսրության նկատմամբ վերջնականապես զբաղեցնելով այն դերը, որը մինչ այդ զբաղեցնում էր Դանիշմանյանների էմիրությունը, Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 500) գրավեց Պոականա ամրոցը<sup>2</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, վերստին սկսեց գործել նաև Ռուբինյանների, թվում էր, թե արդեն, անվերադարձ կորսված իշխանությունը:

1145 թվականի գարնանը Լևոնի որդի Թորոս Ռուբինյանը մի կնոջ օգնությամբ հաջողությամբ փախուստի դիմեց Կոստանդնուպոլսից: Իրոք, Մանուիլ I-ը, որն, ի տարբերություն հոր, ամեն ինչին ավելի թեթև էր վերաբերվում, Թորոսին վաղուց արդեն ընկալում էր որպես Վասիլ Տղա Կամսարականի նման կայսրությանը նվիրված ու կայսերական սովորական մի ազնվականի կարգավիճակով մայրաքաղաքում հաստատված անձնավորության, իսկ արդյունքում էլ Ռուբինյանց իշխանորդուն վերջինս նույն մայրաքաղաքի մակարդակով նույնիսկ ազատություն էր տվել: Որպես հետևանք, Թորոսը հեռացավ Կոստանդնուպոլսից և ծալված ժամանեց Լեռնային Կիլիկիա, որտեղ էլ իր ով լինելը բացահայտեց մի քանի մտերիմների: Ռուբինյանների փառահեղ օրերի մասին հիշողությունները Հայոց լեռներում դեռևս թարմ էին, իսկ անիշխանության վերջին տարիներն էլ, երբ Կիլիկիան ոտքի տակ էր գնում որպես ամենատարբեր ուժերի ընդհարման մի թատերաբեմ, միայն ամրապնդել էր հայերի վճռականությունը վերակերտել իրենց սիրելի իշխանությունը: Արդյունքում՝ ռազմունակ հայերն արագորեն հավաքվեցին Թորոսի շուրջը, որից հետո Ռուբինյանների իշխանության իշխան հռչակված Թորոս Ռուբինյանը (1137-1168) սկսեց գործել: Որպես հետևանք, ընդամենը իր 12 զինակիրների հետ աննկատ մոտենալով Ամուտա Թիլ ամրոցին, Ռուբինյանց իշխանը գրավեց այս ամրությունը տեղի կայսերական կայազորից այն բանից հետո, երբ որպես խաղաղ բնակիչներ ամրոց մտած Հայ ռազմիկները անակնկալ հարձակումով ոչնչացրին այնտեղ տեղակայված թշնամու ռազմիկներին: Դրանից կարճ ժամանակ անց Թորոս Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը առանց մարտերի մտավ նաև Վահկա և Սիմանակալա ամրոցներ (վերջինը՝ Անարզաբա գավառ)<sup>3</sup>:

1145 թվականի ամռանը, զարգացնելով մինչ այդ ձեռք բերած հաջողությունը, Թորոս Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 2.000) Ռաբան ամրոցի ճ-մ-ում հաղթեց ամրոցի շրջակայքը ասպատակող Իկոնիայի սուլթանության բանակին (3.000): Հերթական այս հաջողությունից կարճ ժամանակ անց Թորոս Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը առանց մարտերի մտավ Անարզաբա, ինչպես նաև Թիլ-Համտուն, Կապան և Սատարա ամրոցներ (վերջինը՝ Կիլիկիայի հարավ-արևելք), ընդ որում Սատարա ամրոցը Թորոսը նվիրեց Հիվանդախնամների օրդենին, որը դրա փոխարեն պարտավորվեց ռազմական օժանդակություն ցույց տալ Ռուբինյանց իշխանին՝ իրենց օգնականների հետ միասին մարտի հանելով 400 ասպետներ<sup>4</sup>: Այսպիսով՝ Ռուբինյանների իշխանությունը կրկին ոտքի կանգնեց և, ըստ էության, զբաղեցրեց նույն այն սահմանները, որոնք ուներ նախկինում: Իշխանության գլուխ կանգնեց Թորոսը, սակայն վերջինիս հետ միասին սկսեցին գործել և նրան ակտիվորեն աջակցել նաև Անտիոքից վերադարձած նրա եղբայրներ

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 3; Անանուն Եդեսիացի «ժամանակագրություն», գլուխ 435; Բար-Չեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Հովհաննես Կիևամու «Համառոտ պատմություն», գիրք 2, մաս 5:

<sup>3</sup> Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյանց պատմություն»; Սամվել Անեցի «ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետ «ժամանակագրություն»; Անանուն «Պատմություն Սրբոց»; Հեթում Պատմիչ «Ռուբինյանց ազգի պատմություն»; Հովհաննես Դարդել «ժամանակագրություն Հայոց», գլուխ 10; Գրիգոր Երեց «ժամանակագրություն»; Գևորգ Սկևռացի «ժամանակագրություն»; Ներսես Պալիեց «ժամանակագրություն»; Հեթում II «Տարեգրություն»; Հեթում Ալիտեցի «ժամանակագրություն»; Վասիլ Դպիր «ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «ժամանակագրություն»; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»; Միքայել Ասորի «ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 8; Բար-Չեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Հովհաննես Կիևամու «Համառոտ պատմություն», գիրք 3, մաս 14; Մյուսելջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>4</sup> Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1; Սամվել Անեցի «ժամանակագրություն»; Ներսես Պալիեց «ժամանակագրություն»; Հովհաննես Դարդել «ժամանակագրություն Հայոց», գլուխ 8; Միքայել Ասորի «ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 8; Բար-Չեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Հովհաննես Կիևամու «Համառոտ պատմություն», գիրք 4, մաս 16, 17; Սիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Մանուիլ Կոմնենոս», գիրք 3, մաս 1; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 18, գլուխ 23:

Ստեփանեն ու Մլեիր, որոնք ևս, ինչպես Թորոսը, աչքի էին ընկնում եռանդով, ինչպես նաև զորական և զորավարական դրական հատկանիշներով:

## Գլուխ 52

### Պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի Նոր ակտիվությունը Արևելքում

Հարկ է նշել, որ Կոստանդնուպոլսում ամենևին էլ բարի աչքով չէին նայում Թորոս Ռուբիկյանի գործունեությանը Կիլիկիայում, իսկ Ռուբիկյաց իշխանի փախուստն և հետագա հարվածներն էլ փառասեր Մանուիլ I-ը ընկալում էր անձնական մարտահրավերի նման մի բան: Միաժամանակ, սակայն, հենց այս ժամանակ Բյուզանդական կայսրությունը մարտական գործողությունների մեջ ներթաշվեց հնագանդ ենթակայի դիմակն ի վերջո մի կողմ նետած Իկոնիայի սուլթանության և նրա բազմափորձ ղեկավար Մասուդի հետ, ինչը պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին ոչ միայն մեծ ջանք ու եռանդ արժեցավ, այլև բավականին երկար ժամանակով շեղեց Կիլիկիայի ուղղությամբ Նոր հարված հասցնելու մտադրությունից:

1146 թվականի ամռանը Պիթիկիայի ճ-մ-ում (Իկոնիայի մոտ) Մանուիլ I-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 70.000, այդ թվում Նիկողայոս Անգեղը, Գողերձ Հայր և Բեբեցիոտ Հայր) մի մասը (մոտ 20.000) հաղթեց շրջակայքը ասպատակող Իկոնիայի սուլթանության բանակին (մոտ 10.000)<sup>1</sup>: 1146 թվականի Նույն ամռանը Կալոգերիի ճ-մ-ում (Իկոնիայի մոտ) կայսերական ռազմական մեքենան պարտության մատնեց հակառակորդի ավելի խոշոր մի բանակի<sup>2</sup>, որից կարճ ժամանակ անց տիրեց Ֆիլոմելիոնին<sup>3</sup>: Դրանից հետո 1146 թվականի ամռանը Անդրամահոնի ճ-մ-ում (Իկոնիայի մոտ) Մանուիլ I-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 60.000, այդ թվում Նիկողայոս Անգեղը, Գողերձ Հայր և Բեբեցիոտ Հայր) հաղթեց Իկոնիայի սուլթանության հարձակման անցած բանակին (մոտ 30.000), ընդ որում հակառակորդի բանակի գլուխ այս անգամ կանգնած էր հենց Մասուդն ինքը<sup>4</sup>:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

#### 1146 ամառ – Իկոնիայի ճ-մ<sup>5</sup>

Մանուիլ I-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 55.000, այդ թվում Նիկողայոս Անգեղը, Գողերձ Հայր և Բեբեցիոտ Հայր) պատրաստվեց պաշարել քաղաքը Մասուդի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 20.000), որը, բուն քաղաքում թողնելով ուժեղ կայազոր, հիմնական ուժերով տեղաբաշխվեց վերջինիս շրջակայքում:

I փուլ – Կայսերական բանակը անցավ հարձակման և փախուստի մատնեց քաղաքի մոտ տեղակայված հակառակորդի բանակին:

II փուլ – Քաղաքից արտագրոհ իրականացրած Իկոնիայի սուլթանության բանակը անակնկալ հարձակվեց հետապնդում իրականացնող կայսերական բանակի վերջապահի վրա և սկսեց հաղթանակ տանել:

III փուլ – Մանուիլ I-ը, դադարեցնելով հետապնդումը, հետ շրջեց իր բանակի մի մասը և փորձեց վերականգնել հավասարակշռությունը: Շուտով, սակայն, նա ստիպված եղավ հետ դառնալ արդեն ողջ բանակով և միայն դրանից հետո ու նաև այն բանի շնորհիվ, որ Բեբեցիոտ Հայրի միջոցով կեղծ լուր տարածեց Մասուդի գերվելու մասին, թշնամու բանակը կրկին փակվեց քաղաքում:

IV փուլ – Հաջորդ օրը կայսերական բանակը ձեռնամուխ եղավ բուն քաղաքի պաշարմանը, սակայն արդյունքում, զգալով, որ առկա ուժերով և ստեղծված պայմաններում ի վիճակի չէ գրավել այն, նահանջեց:

<sup>1</sup> Հովհաննես Կիլամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 2, մաս 5:

<sup>2</sup> Հովհաննես Կիլամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 2, մաս 5:

<sup>3</sup> Հովհաննես Կիլամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 2, մաս 5; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Մանուիլ Կոմնենոս», գիրք 1, մաս 2:

<sup>4</sup> Հովհաննես Կիլամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 2, մաս 5:

<sup>5</sup> Հովհաննես Կիլամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 2, մաս 5, 6; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Մանուիլ Կոմնենոս», գիրք 1, մաս 2:

Հաղթողները կորցրին մոտ 1.500, պարտվողները՝ մոտ 5.000 զինվոր:

1146 ամառ – **Պոլսոսի ճ-վ** (Տուգ լճի մոտ)<sup>1</sup>

Մասուդի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության և Դանիշմանյանների էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 40.000, այդ թվում Գավրասը) սկսեց հետապնդել Մանուիլ I-ի գլխավորությամբ **Իկոնիայից** Նահանջող Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 50.000, այդ թվում Նիկողայոս Անգեղը, Գողերծ Հայը և Բեբեցիոտ Հայը): Տեղեկանալով այս մասին՝ Մանուիլ I-ը Նիկողայոս Անգեղի և Գողերծ Հայի գլխավորությամբ վերջապահում դարանակալ ջոկատներ թողեց:

I փուլ – Օրվա սկզբում Մանուիլ I-ը, ցանկանալով աչքի ընկնել անձնական խիզախությամբ և հրապուրել թշնամիներին հարձակվել սեփական դարանների ուղղությամբ, առաջացավ հակառակորդի բանակի ուղղությամբ, սակայն տեղի ունեցած մանր ընդհարումների արդյունքում այնպես ստացվեց, որ Նահանջող թշնամուն հետապնդելիս հենց ինքն ու իր շքախումբը առաջ անցան և հայտնվեցին կիսաշրջապատման մեջ:

II փուլ – Օրվա կեսին, տեղեկանալով կայսեր սպառնացող վտանգի մասին, Նիկողայոս Անգեղը և Գողերծ Հայը թողեցին Նախապես զբաղեցրած դարանակալ դիրքերը ու շարժվեցին վերջինիս օգնության: Բռնկվեց համառ և փոփոխական հաջողությամբ ընթացող մարտ:

III փուլ – Օրվա վերջում մարտի մեջ մտավ սեփական ճամբարից առաջխաղացած կայսերական հիմնական բանակը, որի արդյունքում թշնամին պարտություն կրեց և դիմեց փախուստի: Այլևս չտարվելով հետապնդմամբ՝ քրիստոնյաները վերադարձան սեփական ճամբար:

IV փուլ – Հաջորդ օրը առավոտյան կայսերական բանակը շարունակեց Նահանջը, սակայն վերջապահի ուղղությամբ հզոր հարձակում կազմակերպած հակառակորդի բանակը խոշոր հաջողության հասավ՝ արդեն կեսօրին ծանր կորուստներ պատճառելով այստեղ գտնվող հետևակին ու խուճապ տարածելով ողջ բանակում:

V փուլ – Իմանալով կատարվածի մասին՝ քրիստոնյաների հեծելազորի ընտրյալ ուժերը կայսեր անձնական ղեկավարությամբ անցան հակահարձակման և ծանր կորուստներով հետ շարտեցին թշնամուն: Չնայած ձեռք բերած հաջողությանը, սակայն, կայսերական բանակում խուճապը աստիճանաբար ավելի մեծ չափեր ընդունեց, իսկ ուժերը վերախմբավորած թշնամին էլ օրվա վերջում պատրաստվեց կրկնել հարձակումը:

VI փուլ – Երեկոյան հակառակորդի բանակը հարձակվեց քրիստոնյաների վրա, սակայն ուժերը համախմբած կայսերական բանակը վճռական հակահարձակման ծանր պարտության և փախուստի մատնեց վերջինիս, որից հետո արդեն կեսգիշերին ճամբար զարկեց: Հաջորդ օրը Նահանջը շարունակող Մանուիլ I-ը բանակցություններ սկսեց Մասուդի հետ և զինադադար կնքեց:

Քրիստոնյաները կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 13.000 զինվոր, որոնց թվում գերվեց ու սպանվեց Նաև Գավրասը:

1146 թվականի նույն ամռանը ինչ-որ տեղ Մենանդրոս գետի ակունքների մոտ Մանուիլ I-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, այդ թվում Նիկողայոս Անգեղը, Գողերծ Հայը և Բեբեցիոտ Հայը) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Իկոնիայի սուլթանության ճամբարած բանակին (մոտ 5.000) և, հետապնդելով թշնամուն, կրկին գործած անակնկալ հարձակումով վերջնական պարտության մատնեց վերջինիս<sup>2</sup>: Արդյունքում, չնայած ձեռք բերած հաջողություններին, կայսերական բանակն այնուհանդերձ հետ քաշվեց ելման դիրքեր:

Հակասական այս արդյունքն ի վերջո իր օգտին դարձնելու համար արդեն հաջորդ տարի Մանուիլ I-ը պատրաստվեց կրկին արշավի ելնել Իկոնիայի սուլթանության դեմ, սակայն, հետ

<sup>1</sup> Հովհաննես Կիսամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 2, մաս 7, 8; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Մանուիլ Կոմնենոս», գիրք 1, մաս 2:

<sup>2</sup> Հովհաննես Կիսամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 2, մաս 9, 11:

ստանալով Պռականա ամրոցը, ի վերջո հրաժարվեց այդ ծրագրից: Իրոք, սուլթան Մասուդը, որն ուզում էր ազատել ձեռքերը սեփական սուլթանության արևելյան տարածքներում սկիզբ առնող վճռական մրցակցության պայմաններում հաջողության հասնելու համար, ամենևին էլ տրամադրված չէր Պռականայի հարցում համառել: Իր հերթին այս ընթացքում, մինչ սուլթանն ու կայսրն իրենց հարաբերություններն էին պարզում Փոք Ասիայի արևմուտքում, հեռուն գնացող իրադարձություններ տեղի ունեցան արդեն Մերձավոր Արևելքում:

### Գլուխ 53

#### Չանգյանների աթաբեկության վերջնական ձևավորումը

Եդեսիայի կոմսությանը մահացու հարված հասցրած Չանգին, գտնվելով փառքի ամենագազաթնակետում, դեռևս 1145 թվականին հերթական փորձն էր կատարել իրենով անել Բուրյանների աթաբեկությունը և ի վերջո տիրել ողջ Ասորիքին, սակայն որևէ հաջողության չէր հասել: Դրանից հետո արդեն հաջորդ տարի Մոսուլի հզոր աթաբեկը փորձ կատարեց զբաղվել ավելի տեղական հոգսերով և, անձամբ գլխավորելով բանակը, սկսեց Ղալաթ-Ջաբար ամրոցի անհնազանդ Եմիրի պաշարումը, այն դեպքում, երբ 1146 թվականի օգոստոսին էլ Ֆանաբ բերդում (Ջազիրայի մոտ) ամրացած քրդերին էլ պաշարեց նրա մեկ այլ բանակ<sup>1</sup>: 1146 թվականի սեպտեմբերի 15-ի լույս 16-ի գիշերը, սակայն, մինչ Չանգին հարբած քնած էր սեփական վրանում, նրա նախկին քրիստոնյա գուլյամներից մեկը, որին ինչ-որ մի չնչին զանցանքի համար աթաբեկը խոստացել էր արթնանալուն պես պատժել, սպանեց նրան, որից հետո ընդհատվեցին և Ղալաթ-Ջաբարի, և Ֆանաբի պաշարումը: Ավելին, արդյունքում Չանգյանների աթաբեկությունում մի իսկական խուճապ սկսվեց, որը վերածվեց անիշխանության, իսկ հետո էլ արտացոլվեց սկիզբ առած երկիշխանությամբ, երբ Չանգիի ավագ որդի Սեյֆ-Էդ-Դինը (1146-1149) իշխանության գլուխ կանգնեց Մոսուլում, իսկ կրտսեր որդի Նուր-Էդ-Դինը (1146-1174)<sup>2</sup> Յալեպում, ընդ որում Սեյֆ-Էդ-Դինը կարողացավ Մոսուլին տիրել միայն զգալի դիմադրություն հաղթահարելուց հետո: Այս առումով կարևոր է ընդգծել, որ, եթե Սեյֆ-Էդ-Դինը իր ժամանակի մահմեդական տիրակալներից, ըստ էության, ոչնչով չտարբերվող շաբային մի կառավարիչ էր, ապա Նուր-Էդ-Դինն իրենից ներկայացնում էր խելացի, եռանդուն և դիվանագիտական ու զորավարական մեծ տաղանդ ունեցող մի անձնավորություն՝ այդուհետ Մերձավոր Արևելքում երկար ժամանակով զբաղեցնելով քրիստոնյաների ամենավտանգավոր հակառակորդի դերը և այս առումով ինչ-որ տեղ գերազանցելով նույնիսկ հորը:

Չանգյանների աթաբեկությունն իր Յալեպ և Մոսուլ կենտրոններով, ինչպես նաև սեփական ռազմաքաղաքական գործառույթներով ու աշխարհաքաղաքական դերով նախկինում ևս շատ նման էր Յամդանյանների արժանահիշատակ Եմիրությանը, սակայն այժմ, երբ նույն Եմիրության տարածքում վերջնականապես ձևավորվեցին երկու եղբայրների կողմից կառավարվող երկու կենտրոններն, ի դեմս Մոսուլի և Յալեպի, սկզբունքային նմանությունները Յամդանյանների Եմիրության հետ դարձան վերջնական: Ինչպես և Յամդանյանների մոտ, այս անգամ ևս Եմիրության գլխին կանգնած էին երկու եղբայրներ, այս անգամ ևս առաջնայինն ու առավել հեղինակավորը համարվում էր Մոսուլի տիրակալը, սակայն իր փաստացի հզորությամբ, եռանդով և հատկապես հեղինակությամբ առաջին դերում էր հենց Յալեպի տիրակալը: Ինչպես և Յամդանյանների մոտ էր, Չանգյանների աթաբեկությունում տիրակալները ևս այդուհետ սկսեցին հանդես գալ դերերի յուրօրինակ բաժանմամբ, երբ Մոսուլի տիրակալը տնօրինում էր պետության արևելյան գործերն ու պարտավոր էր տիրապետել դրությանը աթաբեկության արևելյան սահմաններին և հատկապես Բաղդադի հետ հարաբերություններին, իսկ Յալեպի տիրակալն էր նմանատիպ խնդիրները լուծում էր պետության արևմուտքում: Եվ վերջապես աշխարհաքաղաքական առումով նույնն էին խնդիրները նաև այլ ուղղություններում, երբ Յալեպի տիրակալը անդուլ պայքար էր մղում քրիստոնյաների դեմ և ձգտում էր իր տիրապետությունը հաստատել Յարավային Ասորիքի նկատմամբ, այն դեպքում, երբ Մոսուլի տիրակալը մրցակցում էր Սելջուկյան սուլթանության բարձրագույն իշխանության ներկայացուցիչների հետ և առիթի դեպքում ձգտում էր գերիշխել Բաղդադում: Մեկ տարբերություն, սակայն, Յամդանյանների

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

Եմիրության հետ ամեն դեպքում կար և դա ավելի շատ անձնական մակարդակում էր, քանզի, եթե Սեյֆ-Էդ-Դուլան ու Նասր-Էդ-Դուլան գործում էին եղբայրական սիրո և միասնության գեղեցիկ սահմաններում, ապա Մոսուլի ու Չալեպի բոլոր տիրակալների փոխադարձ հարաբերություններն այժմ առնվազն սառն էին և մրցակցային, իսկ, երբեմն, նույնիսկ բանը հասնում էր ոչ մեծածավալ, բայց այնուհանդերձ՝ ընդհարման:

## Գլուխ 54 Եդեսիայի վերագրավումը և վերջնական անկումը

Չանգիի մահից հետո առաջին ամիսներին Չանգյանների աթաբեկությունում բոլորը խառն էին իրենց հոգսերով և արդյունքում փորձեց սեփական քաղաքականությունը վարել ամենից առաջ Չանգիի հին հակառակորդ, Յիսն-Զեֆի Արտուխյանների Եմիրության Եմիր Ղարա-Արսլանը: Որպես հետևանք, 1146 թվականի հոկտեմբերին Ղարա-Արսլանի գլխավորած Յիսն-Զեֆի Արտուխյանների Եմիրության բանակը (մոտ 20.000) Չանգյանների աթաբեկության բանակից (մոտ 5.000) գրավեց Տուռ-Աբդին գավառը (Չայոց Միջագետքի արևելք)<sup>1</sup>: Մոտավորապես նույն այս ժամանակ Չանգյանների հետ իր հին հաշիվների մասին հիշեց նաև Արտուխյանների մյուս ճյուղի ներկայացուցիչը, երբ, արդյունքում, 1147 թվականի ամռանը Թեմուրտաշի գլխավորած Մարդինի Արտուխյանների Եմիրության բանակը (մոտ 20.000) Չանգյանների աթաբեկության կայազորից (մոտ 1.000) գրավեց Դարա ամրոցը<sup>2</sup>:

Ավելի մեծ խնդիր, սակայն, հարուցելու էին շուտով խաչակիրները, որոնք չէին համակերպվել Եդեսիայի կորստի հետ և հենց նույն այս ժամանակ, օգտվելով առիթից, որոշեցին հետ բերել իրենց կոմսության մայրաքաղաքը: Այս առումով պետք է ասել, որ Չանգին, տիրելով Եդեսիային, այն մեծապես զերծ էր պահել ավերածություններից և ինչպես էր քաղաքի բնակչությանը, ինչը, ինքնին հեռատես մի քայլ ամենից առաջ տնտեսական առումով, կոնկրետ դեպքում հենց դրանով էլ նրա որդիների համար անակնկալ մի խնդիր առաջացրեց:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 1146 հոկտեմբերի 26 - դեկտեմբերի 1 - Եդեսիայի ճ-ժ

Ծրագրելով հետ գրավել Եդեսիան Չանգյանների աթաբեկության կայազորից (մոտ 1.000)<sup>3</sup> ժուլին Կուրտունեացին ու Բալդուին Զեսունցին կապ հաստատեցին քաղաքի հայ բնակչության հետ և, ապահովելով նրանց օժանդակությունը, իրենց բանակով (մոտ 900) աննկատ մոտեցան քաղաքին:

I փուլ - Յոկտեմբերի 26-ի գիշերը պարիսպը պահպանող Չայկական աշխարհազորի (մոտ 600) աջակցությամբ խաչակիրները ներխուժեցին քաղաք, որից հետո, չմտնելով լուրջ մարտի մեջ, հակառակորդի կայազորը ամրացավ միջնաբերդում:

II փուլ - Յոկտեմբերի 26-ից դեկտեմբերի 1-ը քրիստոնյաները շրջափակեցին միջնաբերդը՝ զերծ մնալով, սակայն, վճռական գործողություններից, իսկ այդ ընթացքում Չանգյանների աթաբեկության բանակը (10.000) սկսեց մոտենալ քաղաքին: Այս պայմաններում ժուլին Կուրտունեացին, անհնարին համարելով հետագա դիմադրությունը, որոշեց տեղական բնակչության հետ միասին հեռանալ քաղաքից:

III փուլ - Դեկտեմբերի 1-ի ժամը 02:00-ի մոտակայքում քաղաքի բնակչությունը Եդեսիայի կոմսության բանակի և նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկների (մոտ 600) ուղեկցությամբ սկսեց դուրս գալ քաղաքից, սակայն ամեն ինչ արվեց շատ անկազմակերպ: Արդեն դարպասներից անցնելու ժամանակ առաջացած հրմշտոցի արդյունքում խաղաղ

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 4:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 6:

<sup>3</sup> Մար Սիմոն «Յիշատակարան 1149 թվականի»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 5, 7; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 427-430; Բար-Յեբրեու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 16, գլուխ 14-16; Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 24; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 73; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «Չալեպի պատմության հատընտիր»:



բնակչությունը մեծաթիվ զոհեր տվեց, իսկ դրան էլ շուտով գումարվեց նաև այն, որ գրեթե անմիջապես էլ միջնաբերդում ամրացած հակառակորդի կայազորը քաղաք մտավ և կոտորեց քաղաքում մնացած կամ դեռևս հեռանալ չհասցրած հայերին:

IV փուլ – Առավոտյան Չանգյանների աթաբեկության բանակը հարձակվեց քաղաքից արդեն դուրս եկած և դեպի հյուսիս շարժվող քրիստոնյաների վրա: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում Եդեսիայի կոմսության բանակը և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները սկսեցին մարտերով նահանջել:

V փուլ – 18:00-ի մոտակայքում Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած խաչակիրները լքեցին մարտադաշտը և, դիմելով փախուստի, ապաստանեցին Սամուսառում:

VI փուլ – Բալդուին Զեսունցու գլխավորած խաղաղ բնակիչները և Յայ ռազմիկները, հետ մղելով թշնամու բանակի հարձակումները, շարժվեցին դեպի մոտակայքում գտնվող կիսաբանդ մի ամրոց, սակայն ռազմիկներից տեղ հասան միայն քչերը, իսկ բնակչությունը համարյա ամբողջությամբ կոտորվեց: Չոհվեց նաև Բալդուին Զեսունցին:

VI փուլ – Գիշերը ամրոցում ապաստանած սակավաթիվ քրիստոնյաները աննկատ լքեցին այն և ապաստանեցին Սամուսառում:

Յայերը կորցրին մոտ 550, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:

Եդեսիայի հերթական այս աղետը, որի հարվածն իր վրա հիմնականում կրեց տեղի հայ բնակչությունը, վերջնականապես ոչնչացրեց այս քաղաքը որպես տարածաշրջանի կարևոր մի կենտրոն: Վերջ, դրանից հետո, թեև Եդեսիան շարունակեց իր գոյությունը ևս երկար հարյուրամյակներ և վերջնականապես դատարկվեց հայերից միայն Մեծ եղեռնից հետո, սակայն այն այլևս երբեք էլ առաջնային, առավել ևս ռազմաքաղաքական քրիստոնեական կենտրոնի դեր չունեցավ՝ շարունակելով ընդամենը մնալ որպես հայերով բնակեցված սովորական մի քաղաք: Այս առումով իր դերն ունեցավ, սակայն, նաև այն հանգամանքը, որ քրիստոնյաների դեմ պայքարի ճակատը այդուհետ ավելի ու ավելի սկսեց հեռանալ Եդեսիայից և տեղափոխվել դեպի արևմուտք, ինչը լրացուցիչ անգամ արժեզրկեց այս քաղաքի նշանակությունը: Իր հերթին հենց սրանով էլ վերջնականապես ամրապնդվեց նաև այն դրությունը, որ Եդեսիայի կոմսությունը զրկվեց Եփրատի արևելքում ձգվող իր տարածքներից:

## Գլուխ 55

### Սուլթանզադեների պայքարի շարունակությունը

Վերջին իրադարձություններից հետո Եդեսիայի կոմսության դրությունը այնուհանդերձ հեշտ չէր նաև մեկ այլ առումով, քանզի, եթե կոմսությանը Եփրատի ձախ ափից հետ շարտելուց հետո Չանգյանների աթաբեկությունը որոշակիորեն կորցրեց հետաքրքրությունը խաչակիրների այս ուշագրավ պետական միավորի նկատմամբ, ապա քրիստոնյաների ուժերի և հետաքրքրությունների կուտակումը Եփրատի աջ ափին բերեց նրան, որ ուժեղացավ սպառնալիքը այս ամենից անհանգստացած արդեն Իկոնիայի սուլթանության կողմից: Իրոք, արդեն 1147 թվականի գարնանը Մասուդի որդի և գահաժառանգ Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Մարաշի ու Զեսունի շրջակայքը՝ պատրաստվելով հարձակվել ընդառաջ շարժված Ռեյնալդ Զեսունցու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակի (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկների (մոտ 1.000) վրա, սակայն միաժամանակ կողմերին սկսեց մոտենալ նաև Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000), որի արդյունքում Իկոնիայի սուլթանության բանակը, խուսափելով ընդհարումից, նահանջեց<sup>1</sup>: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում խնդիրները շարունակվում էին, սակայն, նաև Սելջուկյան սուլթանության արևմտյան տարածքների ղեկավարի համար, երբ Մասուդ իբն Մուհամմեդը այդպես էլ չէր կարողանում վերջնականապես ամրանալ գահի վրա:

Արդեն 1146 թվականի գարնանը գործող սուլթանի դեմ հերթական անգամ ապստամբեցին Սելջուկյան սուլթանության հիմնականում հարավային տարածքներում մեծ ազդեցության հասած

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 6; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 435:

տիրակալները, որոնք, որպես Մասուդ իբն Մուհամմեդի փոխարինողներ, առաջ քաշեցին վերջինիս հերթական եղբայր Սուլեյման-Շահին, ինչպես նաև Մահմուդ իբն Մուհամմեդի որդիներ և Մասուդ իբն Մուհամմեդի եղբորորդիներ Մուհամմեդ իբն Մահմուդին և Մելիք-Շահ իբն Մահմուդին: Արդյունքում՝ Մասուդ իբն Մուհամմեդը սկսեց տենդագին կերպով իր ուժերն ի մի բերել Մարաղայի մոտ և, մասնավորապես, նույն այս ժամանակ էր նաև, որ նա իր մոտ կանչեց Ջավալիին, ինչն ինքնին որոշակիորեն թեթևացրեց հայերի դրությունը խաչենի թագավորությունում: Իրենց հերթին նույն այս ժամանակ ապստամբները, զգալով, որ դանդաղ, բայց հաստատուն կերպով ուժեղանում են և իրենց կողմնակիցները շատանում են, առժամանակ գերծ մնացին ակտիվ հարձակողական գործողություններից, որոնցից գերծ մնաց նաև 1146 թվականի վերջում Արաբական խալիֆության խալիֆ ալ-Մուքթաֆիի մոտ Բաղդադում ապաստանած Մասուդ իբն Մուհամմեդը: Վերջինիս դեմ եղավ, սակայն, այնուհանդերձ այն հանգամանքը, որ 1146 թվականի նոյեմբերին Ջավալին մահացավ, ինչը սուլթանին ոչ միայն զրկեց եռանդուն մի օգնականից, այլև իշխանության հերթական ճգնաժամն առաջացրեց Աղվանքում:

Իրոք, Ջավալիին ժառանգեց Թողան-Յարուխը, որը, սակայն, ձևականորեն լինելով սուլթանի հետ, ավելի շատ հակված էր գործել հենց ապստամբների օգտին: 1147 թվականի ապրիլին, սակայն, Մասուդ իբն Մուհամմեդի օգտին գործող Յասան-բեկը սպանեց Թողան-Յարուխին, ընդ որում դրանից հետո նրա կողմնակիցները կարողացան սպանել անհնազանդների ևս մեկ ակնառու առաջնորդի, ի դեմս Սուլեյման-Շահի աթաբեկ Աբբասի: Թողան-Յարուխի սպանությունից հետո, սակայն, Յասան-բեկի դեմ ապստամբեց նրա կողմնակից Էրգիշը, որը 1147 թվականի մայիսին փորձեց գրավել Գանձակը, սակայն, մատնվելով անհաջողության ու խուսափելով Զարթիի թագավորության առաջխաղացած բանակից, ասպատակեց քաղաքի շրջակայքը և նահանջեց<sup>1</sup>:

Արդյունքում՝ ապստամբների ակնառու առաջնորդներից կենդանի մնացած վերջինը, ի դեմս Բոգ-Ափայի, թերևս, արդեն զգալով, որ վճռական պահը բաց է թողել, ի վերջո գործի դրեց սեփական ռազմական մեքենան և այնուհանդերձ շարժվեց Մասուդ իբն Մուհամմեդի դեմ, սակայն 1147 թվականի հուլիսին Յամադանի մոտ տեղի ունեցած արյունահեղ ճակատամարտում, երբ արդեն գրեթե հաղթել էր կառավարական բանակին, հենց մարտի դաշտում էլ սպանվեց, որից հետո վերջինս բանակը դադարեցրեց դիմադրությունը: Հենց այս խառը օրերին էր, որ մահմեդական աշխարհի ուղղությամբ ի վերջո գործուն տեսք ստացավ Եվրոպայի քրիստոնյաների երկրորդ կազմակերպված հարվածը՝ սկիզբ առավ խաչակրաց II արշավանքը:

## **Գլուխ 56** **Խաչակրաց II արշավանքը**

Այս առումով մինչև առաջ անցնելը ամենից առաջ հարկ է նշել, որ քննարկվող դեպքում, ի տարբերություն Նախորդի, մահմեդական աշխարհի օգտին եղավ ամենից առաջ այն հանգամանքը, որ քրիստոնյաների հարվածն այս անգամ անհամեմատ ավելի թույլ էր և վերջինիս դիմադրելու համար, ըստ էության, հերիք էին միայն Իկոնիայի սուլթանության ուժերը՝ մանավանդ այն պարագայում, որ դրանց ղեկավարությունը իրականացնում էր մարտունակ Մասուդը: Այսպիսով՝ Սելջուկյան սուլթանության ընդհանուր քայքայված դրությունն այս անգամ խաչակիրների օգտին որևէ ձևով չգործեց:

Եդեսիայի անկումն, իրոք, ողջ Եվրոպայում մեկ իր տխուր ու մեծ արձագանք էր գտել և հենց այս հանգամանքն էր, որ նույն Եվրոպայի աշխարհիկ ու հոգևոր առաջնորդներին ստիպեց, ինչպես կես դար առաջ էր, հերթական արշավանքը ձեռնարկել դեպի արևելք: Ի տարբերություն Նախկինի, սակայն, այս անգամ արշավանքի գլուխ կանգնած էին բոլոր առումներով Եվրոպայի հենց առաջնորդներն, ի դեմս Հռոմեական Սրբազան կայսրության կայսր Կոնրադ III-ի (1138-1152) և Ֆրանսիական թագավորության արքա Լյուդովիկոս VII-ի (1137-1180): Երկու այս տիրակալներից իր ռազմաշունչ կեցվածքով և զորավարական հատկանիշներով աչքի էր ընկնում

<sup>1</sup> Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն»:

ամենից առաջ հենց Հռոմեական Սրբազան կայսրության կայսրը, սակայն վերջինս Արևելքի յուրօրինակ պայմաններում պատերազմելու ոչ միայն այնուհանդերձ որևէ փորձ չունեի, այլև, ծայրահեղ թերագնահատելով հակառակորդին, որևէ կերպ չհոգաց նաև փորձի այդ պակասը գոնե ինչ-որ կերպ լրացնելու մասին: Ինչ վերաբերում է Ֆրանսիական արքային, ապա փափուկ կյանքի սովոր և կրոնական գեղեցիկ հովերով տարված այս տիրակալն ինքնին ընդհանրապես հարմար չէր ռազմական գործողությունների ղեկավարի դերի համար:

Ինչպես և Խաչակրաց I արշավանքի պարագայում, Խաչակրաց II արշավանքում խաչակիրների թվաքանակի հարցը ևս մինչ այժմ բուռն վեճերի տեղիք է տալիս: Այս անգամ ևս, ինչպես բանակների թվաքանակի հետ կապված ամեն մի խնդիր ինքնին լինելով բարդ և խճճված, վերջինս կոնկրետ դեպքում ավելի բարդանում սկզբնաղբյուրների հակասական ու համառոտ տեղեկությունների ֆոնին: Խնդրի պարզաբանման առումով ամենից առաջ պետք է նշել, որ դեպի Արևելք արշավանքը իրականացվեց երկու խոշոր բանակներով, որոնցից մեկը և առավել խոշորը գլխավորում էր Հռոմեական Սրբազան կայսրության կայսր Կոնրադ III-ը, իսկ մյուսը՝ Ֆրանսիական թագավորության արքա Լյուդովիկոս VII-ը: Այս երկու բանակների թվաքանակների մասին տեղեկություններ հայտնող հեղինակներին պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք խմբի:

Առաջին խումբը կազմում են դեպքերին ականատես կամ գոնե ժամանակակից եվրոպական հեղինակները, որոնց տվյալները, քանի որ այս մարդիկ ակտիվ կերպով հետաքրքրված էին զարգացող իրադարձություններով, համարում են առավել արժանահավատ: Դժբախտաբար այս խմբում գտնվող հեղինակներից միայն Գիյոմ Տյուրացին է խոսում կոնկրետ թվերի մասին, այն դեպքում, երբ մնացած բոլոր հեղինակները ուղղակի սահմանափակվում են այս կամ այն կերպ իրենց զարմանքն և հիացմունքը արտահայտելով քրիստոնյաների բանակի հսկայական թվակազմի վերաբերյալ՝ այս կամ այն կերպ արտահայտելով այն միտքը, որ դրանից առաջ նման մեծության բանակ չի եղել, երբ ոտքի էին ելել բոլորը և «...գետերը հազիվ էին հերիքում լողալու, իսկ դրանց ափերը՝ առաջխաղանալու համար»<sup>1</sup>: Ինչ վերաբերում է Գիյոմ Տյուրացուն, ապա, ըստ այս սթափ հեղինակի տեղեկությունների, Կոնրադ III-ի բանակում կային 70.000 ծանրազեն հեծյալներ. «...հաշված հետևակայիներին, կանանց, երեխաներին և թեթևազեն հեծյալներին»<sup>2</sup>: Իր հերթին, խոսելով Լյուդովիկոս VII-ի բանակի մասին, ըստ նույն Գիյոմ Տյուրացու, այստեղ ևս. «...հնարավոր էր հաշվել 70.000 ուժեղ և զրահապատ այրերի՝ այս անգամ ևս հաշվի չառած երկրորդական մարդկանց»<sup>3</sup>, թեև քիչ հետո այս հեղինակը այնուհանդերձ հարկ է համարում ճշգրտել, որ Ֆրանսիական թագավորության արքայի բանակում «...համեմատաբար ավելի քիչ բանակի զորք կար»<sup>4</sup>:

Երկրորդ խումբը կազմված է բյուզանդական երկու հեղինակներից՝ դեպքերին որպես հասուն անձ ականատես Հովհաննես Կինամոսից և նկարագրվող իրադարձություններից միայն 8 տարի անց ծնված Նիկիտա Խոնիացուց: Այսպես, ըստ Հովհաննես Կինամոսի, հենց որ խաչակիրները մոտեցան Դանուբին, Բյուզանդական կայսրության կայսր Մանուիլ I-ը գետանցման համար նրանց ամենայն անհրաժեշտն ուղարկեց, որից հետո. «...հրամայեց գրագիրներին, մեծ բանակության կանգնելով գետի այս ու այն ափերին, գրանցել բոլոր նավերի բեռները: Գրագիրները, սակայն, հաշվելով մինչև 90 բյուր, հետագայում այլևս հաշվել չկարողացան»<sup>5</sup>: Նիկիտա Խոնիացին ևս խոսում է նույն դրվագի մասին՝ զերծ մնալով, սակայն, կոնկրետ թիվ հայտնելուց ու իր հերթին ավելացնելով, որ. «...զորքի բանակն այնքան անթիվ էր, որ այդ զորքը ի վերջո թողեցին և, հույսը կորցնելով որևէ հաջողության հասնելուց, վերադարձան իրենց բանին»<sup>6</sup>: Հետաքրքիր է, որ խաչակիրներին հաշվարկի ենթարկելու դրվագի մասին հայտնում է նաև Առաջին խմբին պատկանող պատմիչ Հելմուլֆ Բոսաուեցին:

Երրորդ խումբը ներկայացված է ասորի պատմիչներով, որոնք ևս շահագրգռված էին խաչակիրների հաջողություններով: Այսպես, դեպքերին ժամանակակիցներ Մար Սիմոնը

<sup>1</sup> Օտտոն Ֆրայզինգեցի «Ֆրիդրիխի կյանք», գիրք 1, գլուխ 50:

<sup>2</sup> Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 16, գլուխ 20:

<sup>3</sup> Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 16, գլուխ 20:

<sup>4</sup> Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 16, գլուխ 22:

<sup>5</sup> Հովհաննես Կինամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 2, մաս 12:

<sup>6</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Մանուիլ Կոմնենոս», գիրք 1, մաս 5:

հայտնում է, որ Կոնրադ III-ի բանակը կազմված է եղել 930.000, իսկ Լյուդովիկոս VII-ի բանակը՝ 600.000 ռազմիկից<sup>1</sup>: Այս խմբին պատկանող Միքայել Ասորին, սակայն, ի տարբերություն նախորդների, խոսում է այս բանակների անհամեմատ ավելի փոքր թվերի մասին և գնահատում է դրանք համապատասխանաբար 9.000 և 5.000 հոգու սահմաններում՝ միաժամանակ չզննարկելով ավելացնել, որ սրանցից զատ. «...կային նաև այլք՝ այլալեզուներից»<sup>2</sup>: Իր հերթին, նախորդներից մի քանի տասնամյակ ավելի ուշ ապրած Անանուն Եդեսիացին Կոնրադ III-ի բանակը գնահատում է 395.000, իսկ Լյուդովիկոս VII-ի բանակը՝ 100.000 ռազմիկի չափով<sup>3</sup>: Եվ, վերջապես, դեպքերից դարուկես հետո ապրած Բար-Յեբրեոսը խոսում է, համապատասխանաբար, 90.000 և 50.000 հոգու մասին<sup>4</sup>: Վերոշարադրյալից կարելի է անել մի քանի կարևոր հետևություններ:

Նախ, հաշվի առնելով ինչպես ռազմաքաղաքական վերլուծությունը, այնպես էլ հեղինակի անձը, ակնհայտ է, որ հավաստիություն ունեն ամենից առաջ Գիյոմ Տյուրացու տեղեկությունները և, չնայած դրանք թվական առումով լրիվ չեն, սակայն Կոնրադ III-ի ու Լյուդովիկոս VII-ի բանակների թվակազմը կարելի է համապատասխանաբար գնահատել 90.000 և 60.000 ռազմիկների չափով: Այս առումով հետաքրքիր է, որ Յովհաննես Կինամոսը Կոնրադ III-ի բանակը հաշվում է «90 միրիադ»-ի չափով, ընդ որում «միրիադ» տերմինի նշանակությունը հունական գրական համակարգում որպես «10.000» թե «1.000» ընդունելու հարցը մինչև այժմ էլ վիճելի է և, եթե առավել տարածված է այն տեսակետը, որ այն հավասարազոր է «10.000»-ի ու համարժեք է հայկական «բյուր»-ին, ապա ինքս կողմնակից եմ այլ կարծիքի և համարում եմ, որ, համեմայն դեպս դեպքերի զգալի մեծամասնությունում ու հատկապես այս դեպքում այն հավասար է հենց «1.000»-ի, քանի որ հունական այբուբենը կազմված է 28 տառից և «միրիադ» կամ «բյուր» տերմինով կամ նշանով այստեղ նկատի են ունենում ամենից առաջ հենց «1.000» թիվը: Այս առումով անչափ հատկանշական է, որ Յովհաննես Կինամոսի «90 միրիադ»-ը որպես «90.000» է մեկնաբանում նաև հայտնի բյուզանդագետ Ֆ. Ուսպենսկին<sup>5</sup>: Ավելին, այս պարագայում Յովհաննես Կինամոսի հայտնած տեղեկությունը լիովին համահունչ է դառնում Գիյոմ Տյուրացու և Բար-Յեբրեոսի տեղեկությունների հետ, սակայն բանը միայն դրանով չի սահմանափակվում, քանզի այս պարագայում իր բացատրությունն են գտնում նաև ասորի հեղինակների տվյալները:

Այսպես, ամենից առաջ ակնհայտ է, որ ժամանակակից, բացառված չէ նաև իրար ծանոթ ասորի երկու հեղինակները՝ Մար Սիմոնը և Միքայել Ասորին, հայտնում են թվական առումով միմյանցից 100 անգամ տարբերվող տվյալներ: Այս առումով կարծում եմ, որ երկու հեղինակների գլխին էլ չար կատակ է խաղացել այլ թվական տվյալների շարքում նրանց հասած տեղեկությունը, որը փոխանցվել է «միրիադ»-ի կիրառմամբ և ամենայն հավանականությամբ ստացվել է հունական աղբյուրներից: Կարծում եմ, որ տասն անգամ, այսինքն «մեկ զրո պակասեցնելու» մեթոդով պետք է քննել Մար Սիմոնի տեղեկությունները, իսկ Միքայել Ասորու տվյալներն էլ, ընդհակառակը, անհրաժեշտ է 10 անգամ ավելացնել: Այս առումով հատկանշական է, որ Բար-Յեբրեոսի տվյալները իրականությանն ավելի մոտ են: Ինչ վերաբերում է Անանուն Եդեսիացուն, ապա, եթե այստեղ չկա որևէ գրչական սխալ, քանի որ առկա և գրականորեն որոշակիորեն ոչ ստանդարտ «395.000» թիվը նման կասկածներ է հարուցում, ապա այս հեղինակն ուղղակի սխալվել է: Այսպիսով՝ կարելի է վստահությամբ պնդել, որ խաչակրաց II արշավանքի հիմնական փուլին մասնակցել են մոտ 150.000 ամենատարբեր մակարդակի ռազմիկներ, որոնցից 90.000-ը Կոնրադ III-ի և 60.000-ը Լյուդովիկոս VII-ի բանակներում:

Միաժամանակ, հետազայում խաչակիրների թվաքանակը վերջնականապես պարզելիս պետք է հաշվի առնել, որ արդեն Նիկիայում Կոնրադ III-ի բանակից առանձնացան 15.000 հեծյալներ, որպեսզի սեփական նախաձեռնությամբ շարժվեն դեպի Պաղեստին այլ ճանապարհով: Հաշվի առնելով, որ, ինչպես Կոնրադ III-ի մնացած բանակում, այնպես էլ այստեղ 3 հեծյալին բաժին էր ընկնում միջինը մեկ հետևակային, առանձնացված այս ուժերի ընդհանուր թիվը կարելի է սահմանել որպես 20.000:

<sup>1</sup> Մար Սիմոն «Հիշատակարան 1149 թվականի»:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 6:

<sup>3</sup> Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 433:

<sup>4</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>5</sup> Стu' Успенский Ф. И. "История Византийской империи", том 4, Москва 1997, стр. 165:

Հարկ է նշել, որ այժմ ևս, ինչպես կես դար առաջ էր, խաչակիրներն ու պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը միանգամից էլ մտան նույն հարաբերությունների մեջ՝ դրանց բնորոշ անվստահությամբ, մրցակցության զգացումով և փոխադարձ վիրավորանքներով: Ավելին, այժմ արևելք էր ժամանում Զոմմեական Սրբազան կայսրության կայսրն անձամբ և այդ հանգամանքը հենց միայն ինքն իրենով ծանր անդրադարձավ իրավիճակի վրա, քանի որ պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը հակված չէր Մանուիլի I-ից զատ այլ կայսր տեսնել, իսկ Կոնրադ III-ն էլ, բնականաբար, որևէ հիմք չէր տեսնում որևէ բանով տեղի տալ Մանուիլ I-ին: Այս իրադարձություններում հետաքրքիր է նաև նորմանների խաղացած դերակատարությունը, որոնք, ի տարբերություն նախկինի, բուն արշավանքում այժմ գրեթե որևէ մասնակցություն չունենալով, հետագա իրադարձությունների վրա զգալի ազդեցություն այնուհանդերձ անուղղակիորեն ունեցան:

Իրոք, նախորդ տասնամյակներում Ապուլիայի դքսությունը ռազմաքաղաքական անկում էր ապրել և փոխարենը առաջին դերերի վրա էր հայտնվել մինչ այդ վերջինիս ենթակա Սիցիլիայի կոմսությունը, ընդ որում բանն ի վերջո հասավ նրան, որ Սիցիլիայի կոմս Ռոջերի որդի Ռոջերը (1105-1130, 1130-1154՝ արքա), Սիցիլիայի կոմսությունում հաջորդելով իր եղբայր Սիմոնին (1101-1105), սեփական պետությանը մեծ զարգացում ապահովեց՝ ի վերջո խլելով առաջնայնությունը Ապուլիայի դուքս Ռոջերին հաջորդած նրա որդի Վիլհելմից (1111-1127): Ավելին, Վիլհելմը անգավակ մահացավ և դրանից հետո Սիցիլիայի կոմս Ռոջերը միավորեց երկու պետական այս միավորները, իսկ 1130 թվականին էլ հռչակեց Սիցիլիայի թագավորության ստեղծումը, ինչից հետո ինքը, որպես Սիցիլիայի թագավորության արքա Ռոջեր I, գործի դնելով Հարավային Իտալիայի և Սիցիլիայի հարուստ միջոցները ու դրանց արդյունավետ կառավարում ապահովելով, վերսկսեց ագրեսիվ այն քաղաքականությունը Բյուզանդական կայսրության նկատմամբ, որը մինչ այդ վարում էին նորմանները: Այս առումով հետաքրքիր է, սակայն, նաև, որ Սիցիլիայի թագավորությունն իր խնդիրներն ուներ նաև դեպի Ապենինյան թերակղզու հարավ առաջանալ ձգտող Զոմմեական Սրբազան կայսրության հետ հարաբերություններում: Եվ այսպես, խաչակրաց II արշավանքի հենց ամենաթեժ օրերին էր, որ Սիցիլիայի թագավորությունը հարձակման անցավ Հունաստանի ուղղությամբ, ինչն էլ հենց որպես ծանրակշիռ փաստարկ ունենալով, Մանուիլ I-ը հրաժարվեց իր ուժերով ուղեկցել խաչակիրներին:

Խաչակիրներին խորը անվստահությամբ վերաբերվող Մանուիլ I-ի հետախույզները տեղեկություններ էին հավաքում հնարավոր հակառակորդի մասին դեռ այն պահից սկսած, երբ վերջինիս հիմնական ուժերը սկսեցին անցնել Դանուբը այդ գետի վերին հոսանքներում և առաջանալ դեպի հարավ: Այս ընթացքում կողմերը բնականաբար զերծ չմնացին նաև փոխադարձ մանր ընդհարումներից, մոտավորապես այն կերպ, ինչ եղել էր նախորդ արշավանքի ժամանակ, ընդ որում, եթե այն ժամանակ խաչակիրների արյունը պղտորեցին պածինականներն ու կայսերական թուրքապոլները, ապա այժմ այդ դերը հիմնականում իրենց վրա վերցրին վարձկան ղվիչախները: Հարաբերությունները դրական զարգացում չապրեցին, սակայն, նաև այն բանից հետո, երբ 1147 թվականի սեպտեմբերի 10-ին Կոնրադ III-ն իր բանակային հիմնական ուժերով տեղավորվեց Կոստանդնուպոլսի պարիսպների տակ, ընդ որում Զոմմեական Սրբազան կայսրության կայսրը իր պաշտոնական ուղերձում Մանուիլ I-ին կոչեց ոչ թե «կայսր», այլ՝ «հույների արքա», ինչը առկա պայմաններում հավասարազոր էր ծանր մի վիրավորանքի:

Հետագա իրադարձությունները կրկին զարգացան այնպես, ինչպես նախորդ արշավանքի ժամանակ՝ պարենի պակաս զգացող խաչակիրները սկսեցին ամայացնել շրջակայքը, կայսերական բանակը մանր ու մեծ ընդհարումներում փոփոխակի հաջողությամբ փորձ կատարեց սանձել վերջիններիս և գործն ի վերջո ավարտվեց նրանով, որ երկու կայսրերը եկան համաձայնության ու խաչակիրների հիմնական ուժերը Մանուիլ I-ի տրամադրած ուղեկից ուժերի ուղեկցությամբ ի վերջո անցան ասիական ափ: Դրանից հետո հետագա առաջխաղացման համար խաչակիրները կրկին ընտրեցին նույն այն ճանապարհը, որով առաջացել էին խաչակրաց I արշավանքի մասնակիցները:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

Հոկտեմբերի 15-ին Կոնրադ III-ի գլխավորությամբ Նիկիալից առաջխաղացած և խաչակրաց II արշավանքը սկսած խաչակիրների առաջին խումբը (70.000, որից մոտ 45.000 հեծյալ) Փոկասի<sup>2</sup> գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 40) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 10, այդ թվում Գրիգոր Երեցը) ուղեկցությամբ սկսեց շարժվել դեպի հարավ-արևելք՝ ի վերջո ճամբար զարկելով Դորիլեոնի մոտակայքում։ Տեղեկանալով այդ մասին՝ Մասուդի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) սկսեց անսկսած մոտենալ քրիստոնյաներին։

I փուլ – Հոկտեմբերի 26-ի առավոտյան քրիստոնյաների հեծելազորը, փորձելով ձեռնամարտում պարտության մատնել սեփական մարտակարգին մոտեցած հակառակորդին, անցավ հզոր հարձակման, ի պատասխան որի, սակայն, թշնամու հեծելազորը, չմտնելով ձեռնամարտի մեջ և գերազանցելով հակառակորդին արագաշարժությամբ, նահանջեց ու պոկվեց վերջինիցս։ Արդյունքում՝ քրիստոնյաների հեծելազորը հոգնեց, կորցրեց մարտակարգը և ի վերջո ստիպված կանգ առավ։

II փուլ – Իկոնիայի սուլթանության բանակը անցավ անակնկալ հակահարձակման և համառ մարտում ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին։ Քրիստոնյաների բանակի մնացորդը դժվարությամբ նահանջեց և պոկվեց հակառակորդից։

III փուլ – Կեսոբին Իկոնիայի սուլթանության բանակը մոտեցավ քրիստոնյաների ճամբարին և մանր հարձակումներով ու հզոր նետաձգությամբ ծանր կորուստներ պատճառեց հակառակորդին, ընդ որում անհաջողությամբ ավարտվեցին արտագրոհներ իրականացնելու բոլոր փորձերը։

IV փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին քրիստոնյաները սկսեցին նահանջել և, ենթարկվելով թշնամու բանակի մշտական հարձակումներին ու կրելով ծանր կորուստներ, ի վերջո ծանր պարտություն կրեցին, ընդ որում փոքրաքանակ ուղեկիցների հետ միասին միայն Կոնրադ III-ին հաջողվեց համեմատաբար բարեհաջող հասնել Նիկիա։

Հայերը կորցրին մոտ 2, դաշնակիցները՝ 60.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր։

Այսպիսով՝ խաչակրաց II արշավանքի առաջին՝ գերմանական ու ամենաորակյալ, ալիքը հետ մղվեց, ընդ որում մահմեդականների ընդհանրապես և մասնավորապես սելջուկների ռազմական մեքենան միանշանակորեն ապացուցեց իր գերազանցությունը եվրոպական ռազմական մեքենայի նկատմամբ՝ ըստ էության ոչնչացնելով ոչ միայն Հռոմեական Սրբազան կայսրության, այլև ողջ Եվրոպայի ռազմական մեքենայի ծաղիկը։ Սեփական ռազմական բռնուցքի ջախջախումից հետո Կոնրադ III-ի ռազմաքաղաքական կշիռն անմիջապես էլ կտրուկ ընկավ և դրանից հետո նա ստիպված եղավ արդեն գործել հենց նույն այս ժամանակ իր հերթին սեփական բանակով Կոստանդնուպոլիս ժամանող Լյուդովիկոս VII-ի հետ միասին։ Ֆրանսիական թագավորության արքան իր հերթին, հաշվի առնելով Կոնրադ III-ին բաժին հասած դառը ճակատագիրը, որոշեց այս անգամ դեպի արևելք շարժվել ոչ թե սովորական ճանապարհով ու Դորիլեոնի հարթավայրով, այլ՝ փոքրասիական ծովափնյա նեղ ափաշերտով՝ ակնհայտորեն հույս ունենալով գերծ մնալ այնպիսի տարածքներից, որտեղ մահմեդական ռազմական մեքենան մարտավարական առավելություն կունենար։ Ահեղ Մասուդը, սակայն, որը վեջին իրադարձություններից հետո հատկապես բարձր հեղինակության էր հասել, ուշադիր հետևում էր Լյուդովիկոս VII-ի գործողություններին և այս անգամ արդեն Ֆրանսիական թագավորության

<sup>1</sup> Օդոն Դեյլացի «Դեպի արևելք Լուի արքայի ճամփորդության մասին», գիրք 5; Դեյմուլդ Բոսաուեցի «Սլավոնական ժամանակագրություն», գիրք 1, գլուխ 59, 60; Օտտոն Ֆրայզինգեցի «Փրիդրիխի կյանքը», գիրք 1, գլուխ 42, 44, 50; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 16, գլուխ 19-22; Հովհաննես Կիկանոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 2, մաս 12, 16; Նիկիտա խոնիացի «Պատմություն», «Մանուիլ Կոմնենոս», գիրք 1, մաս 5, 6; Մար Սիմոն «Հիշատակարան 1149 թվականի»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 6; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 433; Բար-Չեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Պատմություն Սրբոց»; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 2; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Դեթում II «Տարեգրություն»; իբև ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»։

<sup>2</sup> Այս մասին տես՝ Каздан А. П. "Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в 11-12 вв.", Ереван 1975, стр. 74, որտեղ էլ հեղինակը հղում է կատարում առաջմ ինձ անհասանելի Mon. Germ. Hist. Scriptores, t. XVI, p. 5 աղբյուրին։

բանակի գլխին խաղաց խայտառակ այն կատակը, որը մինչ այդ խաղացել էր Յոմեհանյան Սրբազան կայսրության բանակի գլխին:

1147 թվականի նոյեմբերին սկսելով իրենց առաջխաղացումը դեպի արևելք՝ Լյուդովիկոս VII-ի և Կոնրադ III-ի գլխավորած խաչակիրները արդեն դեկտեմբերին մոտեցան Եփեսոսին, որի մոտ 1147 թվականի դեկտեմբերի 24-ին տեղի ունեցած ոչ այնքան մեծածավալ ճակատամարտում հաղթանակ տարան Իկոնիայի սուլթանության բանակի նկատմամբ: Մի քանի օրից Մենանդրոս գետի մոտակայքում խաչակիրները ևս մեկ ոչ այնքան մեծածավալ հաղթանակ տարան, սակայն արդեն 1148 թվականի հունվարի սկզբին մոտեցան այն վայրին, որտեղ 1147 թվականի դեկտեմբերի երկրորդ կեսին Մասուդը ոչնչացրել էր դեռևս Դորիլեոնին մոտենալուց առաջ Կոնրադ III-ի բանակից առանձնացած և այժմ Լյուդովիկոս VII-ի բանակի յուրօրինակ առաջապահ հանդիսացող խաչակիրների 20.000 հոգանոց ուժեղ բանակը: Արդյունքում, չէին հասցրել դեռ խաչակիրները լիակատար կերպով գնահատել իրադրությունը, երբ 1148 թվականի հունվարի 6-ին Մասուդը հարձակման նետեց իր հիմնական ուժերը: Ծանր մարտը տևեց ողջ օրը և արդյունքը նույնքան անմխիթար եղավ քրիստոնյաների համար, ինչքան Կոնրադ III-ի պարագայում՝ գլխովին ջախջախված խաչակիրների բանակից քչերի հետ միասին կարողացան փրկվել միայն Կոնրադ III-ն ու Լյուդովիկոս VII-ը: Վերջ, ցամաքային ճանապարհով դեպի Սուրբ երկիր ճեղքելով դուրս գալու հերթական ու արդեն վերջին փորձն ավարտվեց անհաջողությամբ:

Կրած այս ծանր պարտություններից հետո Կոնրադ III-ն ու Լյուդովիկոս VII-ը, հավաքելով իրենց ուժերի վերջին մնացորդները և առաջանալով արդեն ծովով, 1148 թվականի գարնան երկրորդ կեսին միայն մեծ դժվարություններից հետո հասան խաչակիրների տիրույթներ: Լավագույն ուժերը, սակայն, արդեն կորսվել էին, իսկ կրած մեծաքանակ կորուստներն էլ որևէ հնարավորություն չէին տալիս լուրջ հարված հասցնել մահմեդականներին: Ավելին, եթե խաչակիրների սկզբնական նպատակը Եդեսիան և Չանզյանների աթաբեկությունն էր, ապա այժմ, դեպքերի բերումով հայտնվելով ավելի հարավում, եկվոր ու տեղի քրիստոնյա առաջնորդները որոշեցին հարված հասցնել արդեն Բուրյանների աթաբեկությանը:

Դեռևս 1147 թվականի ամռանը Բալդուին III-ը մեծամասշտաբ մի հարված էր հասցրել Դամասկոսի ուղղությամբ, սակայն Բուրյանների աթաբեկության և իր հիմնական ուժերով դեպի հարավ շարժված Նուր-Էդ-Դինի գլխավորած միացյալ բանակը ծանր պարտության էր մատնել խաչակիրներին ու հետ էր շարտել նրանց ելման դիրքեր: Չնայած այդ հանգամանքին, սակայն, Բուրյանների աթաբեկությունն ամենևին էլ չէր կարող համարվել խաչակիրների հակառակորդ, քանի որ Նուր-Էդ-Դինից մեծապես ահաբեկված Բուրյանների աթաբեկության հերթական աթաբեկի աթաբեկ, այդպես էլ էր լինում, Իսմայիլին հաջորդած Նրա եղբայր Մահմուդին (1135-1139) փոխարինած մյուս եղբայր Մուհամմեդի (1139-1140) որդի Մուշիր-Էդ-Դինի (1140-1154) խնամակալ Մուհին-Էդ-Դինը բավականին լավ էր տրամադրված խաչակիրների նկատմամբ՝ ընդհուպ մինչև վերջին ընդհարումը հաճախ դաշնակցելով նրանց հետ ընդդեմ նույն Նուր-Էդ-Դինի: Դամասկոսի հարցում կոպիտ սխալ էր գործել դեռևս Բալդուին III-ը, սակայն այժմ այդ սխալը կրկնապատկվեց, երբ հարված հասցվեց զուտ հարվածի համար՝ բացարձակապես հաշվի չառնելով Բուրյանների ու Չանզյանների մրցակցությունը և արդյունքում առաջիններին վերջնականապես մղելով երկրորդների գիրկը:

Արդյունքում՝ եկվոր և տեղական խաչակիրները հարված հասցրեցին Դամասկոսին, սակայն 1148 թվականի հուլիսի 24-ից 29-ը ընթացած այդ քաղաքի պաշարումը ցանկալի արդյունք չտվեց, որից հետո, այս ամենից հիմնովին հիասթափված եկվոր խաչակիրները, համարելով սեփական ուխտը կատարված, իրենց հիմնական մասով հետ վերադարձան Եվրոպա: Սրանով էլ հենց վերջացավ այդքան մեծ հույսեր և սպասելիքներ առաջացրած ու դրանք այդքան դաժանորեն չարդարացրած խաչակրաց II արշավանքը: Մինչ սուլթան Մասուդը ճարպկորեն հետ էր մղում քրիստոնյաների հարվածները և, ըստ էության, պատերազմում էր ողջ մահմեդական աշխարհի և հատկապես Սելջուկյան սուլթանության համար, Սելջուկյան սուլթանության նրան համանուն տիրակալ Մասուդ իբն Մուհամմեդն իր հերթին, սակայն, շարունակում էր ճոճվել սեփական, թվում էր թե, անվերջ օրորվող գահի վրա:

## Գլուխ 57

### Սուլթանզադեների պայթարի նոր փուլը

Իրոք, նոր էր հանգստացել 1147 թվականի փոթորիկը, երբ 1148 թվականի գարնանը տեղական ուժերը կրկին ապստամբեցին, ընդ որում, ապստամբության պատճառներից մեկն էլ այն հանդիսացավ, որ 1148 թվականի մայիսից մինչև հունիս քաղաքի նոր կառավարիչ Նշանակված Ռավվադի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Գանձակի շրջակայքը՝ փորձելով վերացնել քոչվոր թուրքմենների շրջանում տիրող ապստամբական տրամադրությունները<sup>1</sup>։ Դրված նպատակը, սակայն, կյանքի կոչվել վերջին հաշվով չհաջողվեց և արդեն 1148 թվականի հուլիսի վերջից Մասուդի իբն Մուհամմեդի դեմ գործող ուժերն ավելի ակտիվացան։

Արդյունքում՝ 1148 թվականի օգոստոսին ապստամբները շարժվեցին Բաղդադի ուղղությամբ և մանր մարտերից հետո Նույն թվականի սեպտեմբերին Ներխուժեցին Բաղդադ։ Մասուդի իբն Մուհամմեդը և գործող խալիֆ ալ-Մուքթաֆին դիմեցին փախուստի, իսկ ապստամբների բանակն էլ թալանեց քաղաքը։ Դրանից հետո ապստամբները, որպեսզի թողնեն քաղաքը, խալիֆից մեծ փրկագին պահանջեցին, սակայն ալ-Մուքթաֆին հրաժարվեց այն վճարել և, ի մի բերելով սեփական բեդվիններին, պատրաստվեց հակահարված հասցնել։ Նույն այս ժամանակ, սակայն, արևմուտքի գործերին մի վերջին անգամ իր միջամտությունն բերեց Նախորդ տարիներին որոշակիորեն ուշքի եկած Սանջարը, որը երկու կողմերին էլ որոշակի զիջումներ պարտադրեց և ապստամբները հեռացան Բաղդադից, իսկ գործող խալիֆն էլ վերահաստատվեց քաղաքում։ Այս առումով հետաքրքիր է, որ Սելջուկյան սուլթանությունում մղվող գահակալական պայքարը Նույն այս ժամանակ իր հազվադեպ արտացոլումներից մեկն ունեցավ Նաև հայերի մոտ, երբ, կապված սուլթանությունում իշխող ուժին աջակցելու կամ չաջակցելու հետ, 1148 թվականի աշնանը Խոխանաբերդի ճ-մ-ում (Արցախ, Մեծիրանք գավառ) Հասան Առանշահիկի բանակը (մոտ 500) հաղթեց Գրիգոր և Սմբատ Առանշահիկների բանակին (մոտ 500), ընդ որում պարտվողների թվում զոհվեց Նաև Սմբատը<sup>2</sup>։ Այսպիսով՝ Խաչենի թագավորությունը ընտրություն արեց ապստամբների օգտին, ինչը, սակայն, նոր բարդություններ էր հարուցելու։

Իրոք, իրավիճակը, որևէ կերպ չէր լիցքաթափվում, քանզի արդեն 1149 թվականի Նոյեմբերին ոտքի կանգնեց հզոր Էմիրների մեկ այլ խումբ ևս՝ որպես սեփական թեկնածու առաջ քաշելով Սելիբ-Շահ իբն Մահմուդին։ Ապստամբները պահանջ ներկայացրին խալիֆին որպես Սելջուկյան սուլթանության արևմտյան հատվածի տիրակալ ճանաչել իրենց հենց այս թեկնածուին, սակայն ալ-Մուքթաֆին մերժեց այդ պահանջը և իր մոտ հրավիրեց Մասուդի իբն Մուհամմեդին։ Նույն այս ժամանակ, սակայն, հերթական անգամ ապստամբական դրության մեջ էր հայտնվել Նաև Գանձակը։

Արդյունքում՝ 1149 թվականի սեպտեմբերին Գանձակի ճ-մ-ում քաղաքի աշխարհագորը (մոտ 6.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին Մասուդի իբն Մուհամմեդի որդի Ջահր-Շահի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 6.000)<sup>3</sup>։ Դրանից հետո քաղաքը հնազանդեցնելու փորձ կատարեց Նաև Մասուդ իբն Մուհամմեդին հավատարիմ Ռավվադը, բայց 1149 թվականի հոկտեմբերին Նա ևս անհաջողության մատնվեց և, ասպատակելով շրջակայքը ու խուսափելով Զարթլիի թագավորության առաջխաղացած բանակից (մոտ 50.000), Նահանջեց<sup>4</sup>։ 1149 թվականի հոկտեմբերին, սակայն, Հերթան ամրոցի ճ-մ-ում (Արցախ, Կողթ գավառ) Գանձակից առաջխաղացած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) այնուհանդերձ հաղթեց ապստամբների (մոտ 10.000) ու Գրիգոր Առանշահիկի (մոտ 1.000) միացյալ բանակին<sup>5</sup>, ինչը զգալիորեն փոխեց ուժերի հարաբերակցությունը հոգուտ կառավարական բանակի։

1149 թվականի դեկտեմբերի 6-ին Էլտկուզի գլխավորությամբ Նախիջևանից առաջխաղացած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) քաղաքի աշխարհագորից

<sup>1</sup> Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն»։

<sup>2</sup> Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն»։

<sup>3</sup> Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն»։

<sup>4</sup> Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն»։

<sup>5</sup> Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն»։



(մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Գանձակը և ի վերջո, հասնելով փոխհամաձայնության, 1150 թվականի հունվարի 6-ին տիրեց վերջինիս<sup>1</sup>: Սրան հակառակ, սակայն, 1150 թվականի մարտին խաչենի թագավորության բանակը (մոտ 200) Սելջուկյան սուլթանության բանակից (մոտ 500) անակնկալ հարձակումով գրավեց Հարու ամրոցը (Արցախ)<sup>2</sup>: Մինչ այս, սակայն, 1150 թվականի փետրվարին Մասուդ իբն Մուհամմեդը ժամանեց Բաղդադ և ապստամբները ընդհանուր ճակատով հետ քաշվեցին:

Հարկ է նշել, սակայն, որ Մասուդի իբն Մուհամմեդի հաջողությունը այնուհանդերձ միայն երևութական էր, քանի որ խորամանկ խալիֆը ստեղծված իրավիճակից ամենից առաջ հենց իր օգուտը քաղեց՝ ի վերջո ազատվելով Մասուդի իբն Մուհամմեդի հովանավորությունից: Արդյունքում՝ հենց այս ժամանակից էլ Արաբական խալիֆությունն, ըստ էության, վերջնականապես վերագտավ իր անկախությունը՝ ազատվելով Սելջուկյան սուլթանների վերադասությունից և փաստորեն վերադառնալով այն դրությանը, որն առկա էր խալիֆությունում ու հարևան պետությունների հարաբերություններում 870-945 թվականներին: Ինչ վերաբերում է հայերին ու ամենից առաջ խաչենի թագավորությանը, ապա, մի պահ, կարծես թե, կայունացնելով ներքին դրությունը, հակառակորդը պատասխան հարված հասցրեց:

Արդյունքում՝ 1151 թվականի ամռանը հարավ-արևմուտքից խաչենի թագավորության տարածք ներխուժած ու անկանոն հարվածների ենթարկվող Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 40.000) խաչենի թագավորության բանակից (մոտ 700) գրավեց Շլորուտ ամրոցը (Սյունիք, Ձորք գավառ) և, ավերելով այն, նահանջեց<sup>3</sup>: Այս պայմաններում էլ հենց 1152 թվականի սեպտեմբերի 13-ին, այդպես էլ չհասցնելով իրապես իշխել և գահակալման իրեն բաժին հասած ողջ ընթացքը ծախսելով ընդամենը միայն գահի վրա մնալու ջանքերի վրա, Մասուդ իբն Մուհամմեդը կնքեց իր մահկանացուն:

## Գլուխ 58

### Մերձավոր Արևելքում հերթական վերադարձը մանր պատերազմներին

Խաչակրաց II արշավանքի տապալումից հետո Մերձավոր Արևելքում բոլորը վերադարձան իրենց համար սովորական դարձած դերերին, ընդ որում արդեն ավելի ու ավելի շատ էին ընդգծվում մահմեդականների երկու առաջատար ուժերն, ի դեմս վերջին հարվածի հետ մղումից հետո հսկայական հեղինակության հասած Իկոնիայի սուլթանության, ինչպես նաև թյուրք-արաբա-բերդական տարրի հաջող համադրման արդյունքում աստիճանաբար ավելի ու ավելի հզորացող Չանգյանների աթաբեկության: Դեռևս կային, սակայն, նաև այլ խաղացողներ:

Իրոք, 1148 թվականի գարնանը Յաղի-Բասանի գլխավորած Սեբաստիայի Դանիշմանյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Մելիտեի շրջակայքը և նահանջեց<sup>4</sup>: Իրենց հերթին 1148 թվականի հունիսի 18-ից մինչև 20-ը Եդեսիայի կորստից հետո չարացած և այդպես էլ իր տեղը չգտնող Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) ասպատակեցին Մելիտեի շրջակայքը և նահանջեցին<sup>5</sup>: Իր հերթին, 1148 թվականի ամռանը Թեմուրտաշի գլխավորած Մարոդիի Արտուխյանների Էմիրության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Սղերդի շրջակայքը և նահանջեց<sup>6</sup>: Եվ վերջապես 1149 թվականի հունվարին Ղարա-Արսլանի գլխավորած Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների Էմիրության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Ամիդի շրջակայքը և նահանջեց<sup>7</sup>: Արտուխյանների Էմիրն ակնհայտորեն փորձում էր օգտվել այն հանգամանքից, որ Նուր-էդ-Դինն ու նրա հարվածային ուժերը մինչ այդ չեղվել են դեպի հարավ, սակայն այս ամենի համար ժամանակն իրոք որ հարմար չէր, քանզի հենց նույն այս տարում Հալեպի ահեղ աթաբեկը հարվածի ուղղությունը կրկին տեղափոխել էր դեպի հյուսիս:

<sup>1</sup> Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 61:

<sup>4</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 9:

<sup>5</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 9: Ամանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 436: Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25:

<sup>6</sup> Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

<sup>7</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 10:

1149 թվականի գարնանը Եդեսիայի ճ-մ-ում Չանգյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 5.000) դարանը գցելով հաղթեց Ժոսլին Կուրտունեացու գլխավորությամբ քաղաքի շրջակայքն ասպատակող Եդեսիայի կոմսության բանակին (մոտ 3.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 300)<sup>1</sup>: Ավելի խոշոր հաջողությունը, սակայն, առջևում էր և կապված էր Անտիոքի դքսության հետ:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Ժոսլին Կուրտունեացին և Ռայմոնդ Պուլատիեցին միմյանց հետ դեռևս թշնամական հարաբերություններ ունեին, քանի որ առաջինը երկրորդին արդեն մեղադրում էր նաև Եդեսիայի հարցով իրեն ժամանակին չօժանդակելու մեջ, իսկ նախկին ընկերությունից էլ հետք ուղղակի չէր մնացել: Այս պայմաններում հենց վերջին ճակատամարտից հետո, երբ Ժոսլինը Եդեսիայի պարիսպների տակ կրկին անհաջողության մատնվեց, նա կապ հաստատեց Յալեայի աթաբեկի հետ և զինադադարի հասավ: Իր հերթին Նուր-էդ-Դինին այդ զինադադարը ևս պետք էր, քանզի դեռևս 1148 թվականի աշնանն ու 1149 թվականի գարնանը նա հարված էր հասցրել Անտիոքի ուղղությամբ, սակայն, մատնվելով անհաջողության, հետ էր շարտվել: Եվ վերջապես մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել նաև, որ Նույն այս ժամանակ Եդեսիայի կոմսության գրեթե արդեն քայքայված ռազմավարչական համակարգի առկայության պայմաններում Զետունի տիրակալ Ռեյնալդը արդեն դուրս էր եկել Ժոսլինի ենթակայությունից և այնուհանդերձ դաշնակցում էր Անտիոքի դքսին:

Եվ այսպես, մինչ քրիստոնյա և մահմեդական երկու այս տիրակալները իրական քաղաքականության թելադրած կանոնների պայմաններում իրենց հարաբերություններն էին կարգավորում, Ռայմոնդ Պուլատիեցին, ինքը ևս գործելով իրական Նույն այդ քաղաքականության թելադրած կանոնների սահմաններում, որոշեց աջակցել պաշտոնական Յալեայի տիրույթներում գտնվող, սակայն հաշիշյաններին ենթակա և իրեն անկախ պահող Ինաբ ամրոցի տիրակալին, որը բնականաբար թշնամական հարաբերություններ ուներ Նուր-էդ-Դինի հետ: Այսպիսով՝ պաշտոնական Անտիոքը որոշեց աջակցել հաշիշյաններին, սակայն 1149 թվականի հուլիսի 30-ին տեղի ունեցած Մաարաթայի ճ-մ-ում (= Յագրայի ճ-մ) (= Ինաբի ճ-մ) (Յալեայից մոտ 40 կմ հյուսիս-արևմուտք) Չանգյանների և Բուրյանների աթաբեկության միացյալ բանակը (մոտ 10.000, որից 6.000 հեծյալ) շրջապատեց Ռայմոնդ Պուլատիեցու գլխավորած Անտիոքի դքսության բանակին (մոտ 5.000, որից 4.000 հեծյալ, որոնցից 3.000 հաշիշյաններ) և Ռեյնալդ Զետունցու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակին (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 500), որոնք դիրքային անհավասար պայմաններում հուսահատ հարձակման անցան, սակայն ծանր պարտություն կրեցին: Պարտվողները ոչնչացվեցին գրեթե ողջ կազմով, ընդ որում ընկան նաև քաջաբար և մինչև վերջ մարտնչած Ռայմոնդն ու Ռեյնալդը<sup>2</sup>: Դրանից հետո, ինչպես եղել էր 1131 թվականին զոհված Բոհեմունդի պարագայում, փառասեր և սեփական հեղինակության բարձրացման ուղղությամբ անշեղ աշխատող Նուր-էդ-Դինը Ռայմոնդ Պուլատիեցու դիակը գլխատել տվեց և Անտիոքի երբեմնի դքսի գլուխն ուղարկեց Բաղդադ: Խաչակիր հայտնի այս առաջնորդի նկատմամբ նման հաղթանակը մահմեդականների մոտ հիմք դրեց Նուր-էդ-Դինի հեղինակությանը, որը հետագայում ավելի էր աճելու:

Ռայմոնդ Պուլատիեցու զոհվելը Մերձավոր Արևելքում ընդհանրապես և Անտիոքի դքսությունում մասնավորապես ստեղծեց մոտավորապես այն վիճակը, որն այստեղ առկա էր 1119 թվականից հետո, ընդ որում հերթական անգամ սրված կառավարման ճգնաժամն այս անգամ ավելի ծանր տեսք ստացավ, քանի որ Եդեսիայի կոմսությունը ռազմաքաղաքական իմաստով արդեն գործնականում չկար, իսկ Երուսաղեմի թագավորության գահին գործող Բալդուին III-ն էլ ամենևին աչքի չէր ընկնում իր հասուն վարքագծով: Այսպիսով՝ Անտիոքի դքսությունը մի քանի տարով կրկին մնաց առանց տղամարդկային ամուր ձեռքի, ինչը ընդհանուր բացասական ազդեցություն ունեցավ խաչակիրների գործերի վրա հյուսիսում:

Նուր-էդ-Դինի հետ հարաբերությունները կարգավորելը Ժոսլին Կուրտունեացուն ապահովագրեց միայն մեկ կողմից, սակայն դեռևս մնում էր Իկոնիայի սուլթանության խնդիրը,

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 10:

<sup>2</sup> Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 17, գլուխ 9; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 10; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 438; Յովհաննես Կիևմոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 3, մաս 14; Զեմալ-էդ-Դին «Յալեայի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Յեթում Պատմիչ «Անտիոքի պրինցների ազգաբանությունը»:

որը մոտակա տարիներին իր արևելյան սահմաններում աստիճանաբար ավելի ու ավելի էր ակտիվանալու: Արդյունքում՝ արդեն 1149 թվականի սեպտեմբերի 11-ին Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 40.000) Եդեսիայի կոմսության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 700) գրավեց Մարաշը այն բանից հետո, երբ ուխտադրժորեն հարձակվեց և ոչնչացրեց քաղաքից անվտանգ հեռանալու երաշխիք ստացած քրիստոնյաների կայազորին<sup>1</sup>: Նոր այս հարվածը ավելի ծանրացրեց Եդեսիայի կոմսության դրությունը:

1149 թվականի նույն աշնանը Ղարա-Արսլանի գլխավորած Յիսն-Քեֆի Արտուխյանների էմիրության բանակը (մոտ 7.000) ասպատակեց Կարկառ ամրոցի շրջակայքը<sup>2</sup>, որից հետո 1149 թվականի դեկտեմբերին Եդեսիայի կոմսության բանակից (մոտ 700) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (200) գիշերային անակնկալ հարձակումով գրավեց Տզնկեր ամրոցը<sup>3</sup>: Դրանից հետո 1149 թվականի դեկտեմբերին Ղարա-Արսլանը կրկին ասպատակեց Զյաիթայի, ինչպես նաև Կարկառ ու Յիսն-Մանսուր ամրոցների շրջակայքը և հետ քաշվեց<sup>4</sup>: Ի տարբերություն Ղարա-Արսլանի, սակայն, հետ քաշվել չէր պատրաստվում Մասուդը, որի բանակը շարունակեց գործել Եդեսիայի կոմսության տարածքում, ընդ որում հենց այս ժամանակ նա իր աղջկան կնության տվեց Նուր-էդ-Դինին և, դաշինք կնքելով Չանգյանների հետ, պատրաստվեց ավելի ուժեղացնել ճնշումը քրիստոնյաների ուղղությամբ:

1150 թվականի հունվարի կեսին Ժուսլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում Եգիպտոսից ժամանած ու տեղում հաստատված Վասիլ և Շահան Պահլավունիները) Թլպաշար ամրոցի ճ-մ-ում անակնկալ հարձակումով հաղթեցին ամրոցը պաշարած Իկոնիայի սուլթանության և Չանգյանների աթաբեկության միացյալ բանակին (մոտ 10.000)<sup>5</sup>: Իր հերթին, 1150 թվականի ամռանը Մոսուլի Չանգյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 20.000) Մարդինի Արտուխյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Դարա ամրոցը<sup>6</sup>, որից հետո ասպատակեց Մարդինի շրջակայքը<sup>7</sup>: Դատելով ըստ ամենայնի՝ Սեյֆ-էդ-Դինը ձգտում էր չեզոքացնել Նուր-էդ-Դինի նկատմամբ որոշակի թշնամական դիրքորոշում որդեգրած Թեմուրտաշին՝ թույլ տալով եղբորը հաջողությամբ վարել պատերազմը քրիստոնյաների դեմ աթաբեկության արևմուտքում:

1150 թվականի աշնանը Մախ Զեսունացու գլխավորությամբ Կարկառ ամրոցին օգնության շարժված Եդեսիայի կոմսության բանակը (մոտ 2.000, այդ թվում 500 հեծյալ), նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 800, այդ թվում Վասիլ Պահլավունին և Գրիգոր Զյաիթեցին), ինչպես նաև Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 1.000) փորձեցին անակնկալ հարձակվել Ղարա-Արսլանի գլխավորությամբ ամրոցի մոտ ճամբարած Արտուխյանների էմիրության բանակի (մոտ 3.000) վրա, սակայն ջախջախիչ պարտություն կրեցին<sup>8</sup>, ինչը ծանր հետևանքներ ունեցավ քրիստոնյաների համար: Վասիլ Պահլավունին ու Գրիգոր Զյաիթեցին գերվեցին և, որպես փրկագին իրենց ազատության համար, Արտուխյաններին զիջեցին Կարկառ ու Յիսն-Մանսուր ամրոցները, ինչպես նաև Զյաիթան՝ դրանց փոխարեն տիրույթներ ստանալով Ադանիքում:

Ստեղծված ծանր պայմաններում Ժուսլին Կուրտունեացին, այլևս չտեսնելով որևէ հեռանկար, Եդեսիայի կոմսության դեռևս իր տիրապետության տակ գտնվող մասը վաճառեց Բյուզանդական կայսրությանը և սեփական բանակի մնացորդով (200 հեծյալ) ուղղություն վերցրեց դեպի Անտիոք: Ճանապարհին, սակայն, մինչև վերջ այդպես էլ չպարզված հանգամանքներում Եդեսիայի կոմսն առանձնացավ իր ուղեկիցներից, որից հետո շրջակայքում

<sup>1</sup> Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 10; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; իբն Զուլկալի Շարունակող «Երկրի պատկերը», Շամ; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության»:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 10; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 11; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>5</sup> Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն» Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 11; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 17, գլուխ 10; Միքայել Զամյան «Յայոց պատմություն», գիրք 3; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

<sup>6</sup> Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>7</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 6:

<sup>8</sup> Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 11:

թափառող թուրքմենները, առժամանակ չճանաչելով վերջինիս, գերեցին նրան: Ժուլին Կուրտունեացին իր համար փրկագին առաջարկեց և Նույնիսկ ավելին, այն գյուղի հայերը, որտեղ պահում էին Եդեսիայի կոմսին, իրենք ևս ճանաչեցին նրան ու փրկագին առաջարկեցին, սակայն մոտակայքով անցնող մի հրեա այնուհանդերձ ճանաչեց Ժուլինին և տեղեկացրեց թուրքմեններին այն մասին, թե ով է իրականում հայտնվել իրենց ձեռքում: Իմանալով այդ մասին՝ թուրքմենները Ժուլին Կուրտունեացուն տարան Յալեպ և վաճառեցին Նուր-Էդ-Դինին: Արդյունքում՝ անհաջողության մատնված այս տիրակալին այլևս վիճակված չեղավ ազատություն և Նույնիսկ արևի լույս տեսնել, քանի որ Նուր-Էդ-Դինի հրամանով Ժուլին Կուրտունեացուն կուրացրին ու դրանից 8 տարի անց հենց Յալեպում էլ գերության մեջ նա կնքեց իր մահկանացուն: Հոր գերությունից հետո Եդեսիայի կոմսի պարտականությունները սկսեց կատարել Եդեսիայի գերված կոմսի Նույնանուն որդի, տասնյոթամյա Ժուլին Կուրտունեացին (1150-1151), սակայն Եդեսիայի կոմսությունն արդեն, ըստ Էուբյան, այլևս չկար:

1151 թվականի սկզբի վիճակով Եդեսիայի կոմսության մնացորդները վերջնականապես արդեն ողողված էին մահմեդականների ուժերի կողմից, որոնց շարքերում առանձնապես ակտիվ էր Նուր-Էդ-Դինին աջակցող Մասուդը, սակայն պասիվ չէր մնում նաև Ղարա-Արսլանը, որը, ձգտելով այնուհանդերձ որևէ կերպ հետ չմնալ ավագ դաշնակիցներից, Նույնիսկ հասել էր նրան, որ իրեն օգնական ուժեր էր ուղարկել Թեմուրտաշը: 1151 թվականի գարնանը Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) Ժուլին Կուրտունեացու ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Եդեսիայի կոմսության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 500) գրավեց Քեսունը, Այնթապը, Ազազը, ինչպես նաև Պարզման, Բեհեսնի, Ռաբան, Քաֆար-Տաք, Կյուրոս, Հադաս, Կեֆարլասա, Թել Խալիդ, Բուրջ ալ-Ռուսաս, Հիսն-Բիսիրֆուս և Նահիր ալ-Ջաուզ ամրոցները (վերջին հինգը՝ Եդեսիայի մոտ)<sup>1</sup>, ըստ Էուբյան իրենով անելով կոմսության մնացորդի հիմնական մասը: 1151 թվականի Նույն գարնանը Տյուբի ճ-մ-ում Նուր-Էդ-Դինի գլխավորած Չանգյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակին (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000), մտավ քաղաք, սակայն ավարով նահանջեց<sup>2</sup>: Դրանից հետո 1151 թվականի Նույն գարնանը Իկոնիայի սուլթանության, Չանգյանների աթաբեկության և Հիսն-Քեֆի Արտուխյանների Էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 10.000) Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) պաշարեց Թլպաշար ամրոցը<sup>3</sup>, սակայն չկարողացավ գրավել այն, որից հետո 1151 թվականի ամռանը հիմնովին ասպատակեց քրիստոնյաների տիրույթները<sup>4</sup>:

Եդեսիայի կոմսությունը հոգեվարքի մեջ էր և ստեղծված ծանր պայմաններում Երուսաղեմի թագավորությունում մի վերջին անգամ որոշեցին օգնության հասնել վերջինիս, թեև օգնությունն այս անգամ, ըստ Էուբյան, ուղղված էր արդեն ոչ թե կոմսության պահպանմանը կամ հարվածի հետ մղմանը, այլ ընդամենը միայն տեղի քրիստոնյաների հաջող հեռացմանը: Իրոք, 1151 թվականի ամռանը, այլևս անհնար համարելով դիմադրության հետագա շարունակումը սեփական ուժերով, Ժուլին Կուրտունեացին Բալդուին III-ի համաձայնությամբ Թլպաշար ամրոցը և կոմսության մնացած այլ տարածքները փոխանցեց Բյուզանդական կայսրությանը, ինչից հետո Բալդուին III-ի և Ժուլին Կուրտունեացու գլխավորած Եդեսիայի կոմսության, Անտիոքի դքսության, ինչպես նաև Երուսաղեմի թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500), հետ մղելով Մասուդի, Նուր-Էդ-Դինի և Ղարա-Արսլանի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության, Չանգյանների աթաբեկության ու Արտուխյանների Էմիրության միացյալ բանակի (մոտ 30.000) հարձակումները, Թլպաշար ամրոց-Անտիոք երթուղով մարտերով հեռացան: Քրիստոնյաններն ի վերջո հաջողությամբ ավարտեցին

<sup>1</sup> Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 17, գլուխ 10, 15; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 12; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Քենալ-Էդ-Դին «Յալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության; իբն Հաուկալի Շարունակող «Երկրի պատկերը», Շամ:

<sup>2</sup> Քենալ-Էդ-Դին «Յալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության:

<sup>3</sup> Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 12; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 17, գլուխ 15:

իրենց ռազմերթը, սակայն արդյունքը ցանկացած դեպքում անմխիթար էր, քանի որ Եդեսիայի կոմսությունը ոչնչացավ<sup>1</sup>:

Եդեսիայի կոմսության ոչնչացումը հակախաչակրաց պայքարում մահմեդական աշխարհի կարևորագույն հաջողություններից մեկն էր, որը խաչակրաց իշխանությունների վերջնական անկման գործընթացում առաջին ծիծեռնակը հանդիսացավ: Խաչակրաց իշխանություններից առաջինը ստեղծված Եդեսիայի կոմսությունը առաջինն էլ ընկավ, որից հետո խաչակրաց իշխանությունների հյուսիսում իրավիճակն ավելի ծանրացավ, երբ հարվածի սուր ծայրում արդեն մեծապես հայտնվեց հենց Անտիոքը: Եդեսիայի անկումը միաժամանակ մեկ այլ մասնավոր հետևանք ևս ունեցավ, քանզի հայերի ու խաչակիրների համատեղ այդ յուրօրինակ պետական միավորի վերացումով կտրուկ կերպով թուլացան հայերի կապերը խաչակիրների հետ, որոնք դրանից հետո իրենց հերթին աստիճանաբար ավելի ու ավելի շատ փակվեցին հարավում: Միաժամանակ Արևելքում իրենց հերթին ավելի ուժեղացած մահմեդականները աստիճանաբար նաև ավելի իրական սպառնալիք դարձան Կիլիկիայի ռազմական պետությունների համար: Իրոք, եթե նախկինում վերջիններս մահմեդականներից որպես հակառակորդ ունեին, որպես կանոն, միայն հյուսիսից սպառնացող Դանիշմանյանների էմիրությունը կամ Իկոնիայի սուլթանությունը, ապա այժմ դրան գումարվեց արդեն նաև Զյուսիսային Ասորիքից եկող արևելյան սպառնալիքը: Ինչ վերաբերում է Երուսաղեմ տեղափոխված երիտասարդ Ժուլին Կուրտունեացուն, ապա վերջինիս կրած Եդեսիայի կոմսի կոչումն արդեն դատարկ մի ձևականություն էր: Արդյունքում՝ Ժուլիներից այս վերջինը ծառայության անցավ Երուսաղեմի թագավորությունում ընդամենը միայն սովորական մի ազնվականի կարգավիճակով և, աչքի ընկնելով ֆինանսավարչական ոլորտում ու մահանալով առանց արու զավակի, իրենով էլ հենց սպառեց Եդեսիայի նույն այդ կոմսերի ուշագրավ իշխանատոհմը:

1151 թվականի աշնանը Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) Մելիտեի և Մեբաստիայի Դանիշմանյանների էմիրության միացյալ բանակից (մոտ ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Զայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 200) գրավեց Կեսարիան և Ծամսոյա՝ ամրոցը<sup>2</sup>: Նոր այս ձեռքբերումները հանձնվեցին Չուն-Նունին, որը դրանից հետո, Մասուդի ձեռքում գործելով որպես հարվածային խաղաթուղթ, սկսեց ավելի արդյունավետ գործել Մեբաստիայի և Մելիտեի իր տոհմակից տիրակալների դեմ: Միաժամանակ Մասուդի հարվածային ուղղության վրա էր գտնվում նաև Թլպաշար ամրոցը, որը հենց վերջերս էր անցել Բյուզանդական կայսրությանը:

Արդյունքում՝ 1152 թվականի հունիսի կեսին Իկոնիայի սուլթանության, Չանգյանների աթաբեկության և Արտուխյանների էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 10.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Զայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Թլպաշար ամրոցը, որից հետո մտավ Սամոսատ, Պիր, Տլուք, ինչպես նաև Զեֆարսուտ (Կիլիկիա, Կյուրոս գավառ), Արևանդան և Բաբուլա ամրոցներ<sup>3</sup>: Սրանով Եդեսիայի կոմսերի ժառանգությունը վերջնականապես բաշխվեց հաղթողների միջև, երբ Այնթապը, Մարաշը, Զեսունը, ինչպես նաև Թլպաշար, Պարզման, Ռաբան և Բեհեսնի ամրոցները անցան Իկոնիայի սուլթանությանը, Զյախթան, ինչպես նաև Կարկառ ու Զիսն-Մանսուր ամրոցները՝ Զիսն-Զեֆի Արտուխյանների էմիրությանը, Պիրը, Սամոսատը, ինչպես նաև Զեֆարսուտ և Կյուրոս ամրոցները՝ Մարդինի Արտուխյանների էմիրությանը, իսկ Ազազ ամրոցն ու մնացած ամրացված կետերը՝ Չանգյանների աթաբեկությանը, ընդ որում շուտով Մարդինի Արտուխյանների էմիրությունը Պիրն ու Զեֆարսուտ և Կյուրոս ամրոցները վաճառեց Իկոնիայի սուլթանությանը, իսկ Սամոսատը՝ Չանգյանների աթաբեկությանը:

Ստեղծված նոր պայմաններում նույն այս ժամանակ իրենց դիրքերն էին ձգտում ամրապնդել նաև Արտուխյանները, ընդ որում Ինայանների էմիրության էմիր Մահմուդ-բեկը (1142-1183) հրաժարվում էր ենթարկվել Մարդինի Արտուխյանների էմիրության էմիր

<sup>1</sup> Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 17, գլուխ 15, 16; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 12; Բար-Յեբրեու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Խահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25:

<sup>3</sup> Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 17, գլուխ 16; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 12; Բար-Յեբրեու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»; Զեմալ-Էդ-Դին «Ջալեայի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության:

Թեմուրտաշին: Արդյունքում 1152 թվականի ամռան<sup>1</sup> և աշնանը<sup>2</sup> Թեմուրտաշի գլխավորած Մարդինի Արտուխյանների էմիրության բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց Ամիդի շրջակայքը և նահանջեց՝ ի վերջո հասնելով Ինայանների էմիրության հնազանդեցմանը:

Եվ վերջապես նույն այս ժամանակ ակտիվ էր գործում նաև հայերը, երբ 1151 թվականի նույն աշնանը Թիլ-Համտուն ամրոցի ճ-մ-ում Թորոս Ռուբինյանի բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 7.000), որից հետո առանց մարտերի մտավ ամրոց<sup>3</sup>: Դրանից հետո զարգացնելով հաջողությունը՝ Ռուբինյաց իշխանը 1151 թվականի աշնանը կայսերական բանակից գրավեց Ադանան, Մամեստիան և Սիսը՝ գերելով նահանգի կայսերական դուքս Թորոս Բարձրաբերդուն<sup>4</sup>: Եդեսիայի կոմսության ոչնչացումից հետո Արևելքում Իկոնիայի սուլթանության քրիստոնյա հակառակորդների շարքում առաջին տեղը զբաղեցրեց Ռուբինյանների իշխանությունը, սակայն այս առումով հատկանշական է, որ սուլթանը իրեն պարտավորված չէր համարում հաշվի նստել նաև իր հավատակիցների հետ:

Իրոք, 1152 թվականի հունիսի 12-ին իր մահկանացուն կնքեց Մելիտեի Դանիշմանյանների էմիրության էմիր Այն-Էդ-Դինը, որին հաջորդեց նրա փոքրահասակ որդի Չուլ-Կարնայնը (1152-1162): Մելիտեի և Սեբաստիայի միջև առանձնակի սեր ու համերաշխություն մինչ այդ էլ չկար, սակայն նորընծա մանկահասակ էմիրը չափից դուրս թույլ էր և այս պայմաններում վերջինիս հորեղբայր Յադի-Բասանը Սեբաստիայից հատուկ հրահանգ իջեցրեց նոր էմիրի մորը՝ զգույշ լինել ու տեղի չտալ Մասուդին: Իկոնիայի ռազմունակ սուլթանն իրոք որ իր ծրագրերն ուներ Մելիտեի նկատմամբ և արդյունքում, հանդիպելով սկզբում աննկատ, իսկ հետո արդեն բացահայտ դիմադրության, վերջինս որոշեց գործել ռազմական միջոցներով:

Արդյունքում՝ 1152 թվականի հունիսի վերջից մինչև հուլիսի կես Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Սեբաստիայի շրջակայքը և նահանջեց՝ ստիպելով Յադի-Բասանին հրաժարվել Չուլ-Կարնայնին բացահայտ հովանավորելուց ու առավել ևս՝ այդ քաղաքի նկատմամբ ոտնձգումից<sup>5</sup>: Սաստելով Յադի-Բասանին՝ Մասուդն իր հարվածային բանակը շարժեց դեպի հարավ և, 1152 թվականի հուլիսի 24-ից մինչև հուլիսի վերջ ասպատակելով Մելիտեի շրջակայքը, ի վերջո այնուհանդերձ նահանջեց<sup>6</sup>: Արդյունքում, թեև Մելիտեն տիրել չհաջողվեց, սակայն հեռատես Մասուդը պարզ տեսնում էր, որ Մելիտեն թուլանում է, իսկ այդ պայմաններում նա այս քաղաքը հենց իր համար էր պահում, այլ ոչ թե մեկ ուրիշի:

Վերևում նկարագրված իրադարձությունների հետ կապված հետաքրքիր է, որ գործնականում հենց նույն այս ժամանակ՝ 1152 թվականի հունիսի վերջից մինչև հուլիս, Թորոս Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց Կապադովկիան և նահանջեց<sup>7</sup>՝ կանխելով սեփական տարածքներ ներխուժելու սուլթան Մասուդի մտադրությունը, որին դրա համար մեծ գումար էր տվել Մանուիլ I-ը: Սա, սակայն, միայն սկիզբն էր, քանզի, մինչ Իկոնիայի սուլթանությունն իր դիրքերն էր ամրապնդում Փոքր Ասիայում, այստեղ հերթական անգամ ծանրակշիռ կերպով իրեն հիշեցնել տվեց նաև պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը, որը վերջին տարիների հոգսերի մեջ այնուհանդերձ չէր մոռացել Կիլիկիայի մասին:

Իրոք, Սիցիլիայի թագավորության մեծամասշտաբ հարվածը, որը 1147 թվականի ամռանը Խաչակրաց II արշավանքի թեժ օրերին եկել էր Կորֆու կղզու վրա, կայսրությանը տարածքային զգալի կորուստ էր արժեցել, ընդ որում 1148 թվականին դրան հաջորդել էր Ղփչախական խանության ավազակային հարձակումը կայսրության արդեն բալկանյան տիրույթների վրա: Ղփչախներին հետ մղելուց հետո, սակայն, պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը մի խոշոր

<sup>1</sup> Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

<sup>2</sup> Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

<sup>3</sup> Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Հովհաննես Կիլևանու «Համառոտ պատմություն», գիրք 4, մաս 16, 17; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Մանուիլ Կոմնենոս», գիրք 3, մաս 1; Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Պատմություն Սրբոց»; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Հեթում Պատմիչ «Ռուբինյաց ազգի պատմություն»; Հովհաննես Դարդել «Ժամանակագրություն Հայոց», գլուխ 8; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 18, գլուխ 23:

<sup>5</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 14:

<sup>6</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 17, գլուխ 14; Բար-Յեքոն «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>7</sup> Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 73; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 18, գլուխ 1:

դիվանագիտական հաջողություն այնուհանդերձ արձանագրեց, քանզի խաչակրաց վերջին արշավանքում ծանր կորուստներ կրած Հռոմեական Սրբազան կայսրության կայսր Կոնրադ III-ը, կրկին վերադառնալով եվրոպական քաղաքականության իրողություններին և Ապենինյան թերակղզում կանգնելով Սիցիլիայի թագավորության ըմբոստ դիրքորոշման արդյունքում առաջացած բարդ իրականության առջև, Մանուիլ I-ի հետ ի վերջո դաշինքի մեջ մտավ ընդդեմ Ռոջեր I-ի: Այս պայմաններում էր հենց, որ Մանուիլ I-ը սկսեց հակահարձակում պատրաստել Կորֆուն հետ վերցնելու համար, սակայն Սերբական իշխանության ըմբոստ դիրքորոշումը այնուհանդերձ որոշակիորեն դեռևս խանգարում էր այդ ծրագրերին:

Արդյունքում՝ 1149 թվականի հոկտեմբերից մինչև նոյեմբեր Մանուիլ I գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 70.000, այդ թվում Կոնստանդին Անգեղը) գրավեց Սերբական իշխանության տարածքը և, ստանալով հնազանդության երաշխիքներ, նահանջեց<sup>1</sup>: Դրանից հետո կայսերական բանակը հետ վերցրեց Կորֆուն, իսկ Ռոջեր I-ն էլ դրան պատասխանեց ծովային նոր հարվածով, որը, սակայն, այս անգամ էական արդյունքների չհանգեցրեց: Սկսած արդեն 1150 թվականից Մանուիլ I-ը և Կոնրադ III-ը ակտիվ բանակցությունների մեջ էին Սիցիլիայի թագավորությանը հարված հասցնելու հարցով, սակայն նախապատրաստությունները ձգձգվեցին և ահա հենց այս պայմաններում էլ պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը անգործ մնացած իր ուժերը որոշեց կիրառել Արևելքում՝ հետագայում Արևմուտքում պատերազմական գործողություններ մղելու պարագայում այստեղ դիրքերի բավարար ամրություն ունենալու համար:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1152 աշուն – Մամեստիայի ճ-մ<sup>2</sup>

Անդրոնիկոս Կոմնենոսի և Թեոդորոս Կոնտոստեփանոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (12.000 հեծյալ) ծովից ներխուժեց Կիլիկիա, ընդ որում մինչ այդ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի իրականացրած պառակտիչ գործունեության արդյունքում շատ իշխաններ լքեցին Թորոս Ռուբինյանին, իսկ Օշին ու Սմբատ Հեթումյանները, ինչպես նաև Թորոս, Վասիլ, Տիգրան և Դերենիկ Բարձրաբերդցիներն էլ իրենց բանակներով (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) միացան կայսերական բանակին: Այս պայմաններում հակառակորդը շարունակեց առաջխաղացումը և պաշարեց Մամեստիան, որտեղ ամրացած Թորոս Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 4.000) անցավ ամուր պաշտպանության:

I փուլ – Հայկական բանակը հետ մղեց թշնամու գրոհները, որից հետո Թորոսը փորձեց հաշտության բանակցություններ սկսել, սակայն գոռոզ Անդրոնիկոսը ընդհատեց դրանք և սպառնաց իր հետ բերած Թորոսի հոր շղթաներով վերջինիս ևս հոր նման տանել Կոստանդնուպոլիս:

II փուլ – Անձրևոտ և մուր մի գիշեր Հայկական բանակը դուրս եկավ քաղաքից և անակնկալ հարձակումով գլխովին ջախջախեց թշնամու բանակին: Անդրոնիկոսը դիմեց փախուստի և ապաստանեց Անտիոքում, Սմբատ Հեթումյանը, Դերենիկ Բարձրաբերդցին ու Թեոդորոս Կոնտոստեփանոսը սպանվեցին, իսկ թշնամու բանակի մնացած հրամանատարները ու բազում այլ ռազմիկներ գերվեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 9.000 զինվոր: Օշին Հեթումյանը, ինչպես նաև Թորոս, Վասիլ և Տիգրան Բարձրաբերդցիները, հնազանդության երաշխիքներ տալով Ռուբինյան իշխանին, ազատ արձակվեցին:

Վերջին հաղթանակը, որը Ռուբինյաց իշխանը կայսրության դաշտային բանակի դեմ շահեց դաշտային ճակատամարտում, ռազմաքաղաքական, ինչպես նաև հոգեբանական կարևորագույն նշանակություն ունեցավ, քանի որ և ցույց տվեց Թորոս Ռուբինյանի ստեղծած իշխանության

<sup>1</sup> Հովհաննես Կիսամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 3, մաս 6, 7; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Մանուիլ Կոմնենոս», գիրք 2, մաս 6:

<sup>2</sup> Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Պատմություն Սրբոց»; Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Հեթում Պատմիչ «Ռուբինյաց ազգի պատմություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 73; Վևորդ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Հովհաննես Կիսամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 3, մաս 14, 15:

կայունությունը, և այն, որ վերջինիս նախկին հաջողությունները ամենևին էլ պատահական չէին ու չէին շահված կայսրության միայն կայազորային ուժերի դեմ: Ավելին, շուտով, զարգացնելով հաջողությունը, 1152 թվականի աշնանը Թորոս Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 15.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 500) գրավեց Տարսոնը<sup>1</sup>:

1150 և 1151 թվականներին Նուր-Էդ-Դինը զբաղված էր Դամասկոսի հերթական պաշարումներով, որոնք, սակայն, չնայած այն բանին, որ Մուշիր-Էդ-Դինի եռանդուն աթաբեկ Մուհին-Էդ-Դինը մահացել էր դեռևս 1149 թվականի նոյեմբերի 28-ին, նրան որևէ հաջողություն այդպես էլ չապահովեցին: Այս առումով հատկանշական է, որ, կրկին գործելով իրական քաղաքականության սահմաններում, երկու անգամ էլ Մուշիր-Էդ-Դինը դիմեց Բալդուին III-ին և, կրկին իրական քաղաքականության սահմաններում երկու անգամ էլ պատշաճ արձագանքի արժանանալով, ընդդեմ Նուր-Էդ-Դինի խաչակիրների արքայից իրական օժանդակություն ստացավ: Ավելին, 1153 թվականին պաշտոնական Դամասկոսը նույնիսկ պարտավորվեց հարկ վճարել պաշտոնական Երուսաղեմին և այդ անել հենց միայն այն բանի համար, որ վերջինս օգնի իրեն Չանգյանների աթաբեկությունից եկող հարածուն սպառնալիքները հետ մղելու հարցում:

Այս կապակցությամբ հարկ է նաև հիշատակել, սակայն, որ նույն այս ժամանակ հարթ չէին գործերը նաև Երուսաղեմում, երբ արդեն երիտասարդական տարիքի հասած և սեփական թագավորությունը լիովին ու միանձնյա կառավարելու հակված Երուսաղեմի թագավորության արքայի հարաբերությունները դիրքերը զիջել չպատրաստվող սեփական մոր հետ սրվեցին, իսկ գործն էլ նույնիսկ հասավ թեթև ռազմական բախումների: Հետագա տարիներին, սակայն, մոր և որդու հարաբերություններն այնուհանդերձ կարգավորվեցին հօգուտ գործող արքայի: 1152 թվականին Բալդուին III-ին իր հերթին հաջողվեց որոշակի լուծում տալ նաև Անտիոքի խնդրին՝ հերթական անգամ ամուսնացնելով Կոնստանցիային:

Արդյունքում՝ Անտիոքի դքսության ղեկին հայտնվեց Ռեյնալդ Շատիոնցին (1152-1160), որը սեփական գիշատիչ և բախտախնդիր վարքուբարքով մինչ այդ աչքի ընկած մի քաջարի ու խիզախ, սակայն նաև անսկզբունք և արկածասեր հասարակ ասպետ էր: Իրոք, Անտիոք նոր դուքսը, ի տարբերություն իր ասպետական նախորդների, աչքի էր ընկնում ամենից առաջ հենց շահասիրությամբ, անսկզբունքայնությամբ և մեծ չափերի հասնող ագահությամբ, սակայն դրանց վերջինս գումարում էր նաև հսկայական խորամանկությունն ու դերասանական մեծ ունակությունները, իսկ այդ պայմաններում միակ դրականը, որ վերջինս ուներ, թերևս, միայն ռազմական եռանդն ու անձնական զգալի խիզախությունն էր: Այս ընթացքում իր հերթին փոփոխություններ եղան նաև Տրիպոլիսի կոմսությունում երբ, փոխարինելով հաշիշյանների կողմից 1152 թ-ի մարտին սպանված հորը, այստեղ իշխանության եկավ նույնանուն Ռայմոնդը՝ Ռայմոնդ Տուլուզցին (1152-1187): Վերջինս եռանդուն և մարտունակ, սակայն միջակ ունակությունների տեր մի անձնավորություն էր:

Եվ վերջապես նույն այս ժամանակ Չանգյանների մոտ ևս փոփոխություններ եղան, երբ 1149 թվականի նոյեմբերին կյանքից հեռացած Սեյֆ-Էդ-Դինին Մոսուլում հաջորդեց իր եղբայր Զուրբ-Էդ-Դինը (1149-1170): Մոսուլի նոր տիրակալը, Նուր-Էդ-Դինի հետ հարաբերություններում պահպանելով հանդերձ մրցակցության զգալի տարրեր, այնուհանդերձ այնքան հեռատեսություն ունեցավ, որ ընդունեց վերջինիս գերիշխանությունը և դրանով ոչ միայն ամրապնդեց սեփական դիրքերը, այլ նաև ավելի ուժեղացրեց Չանգյանների աթաբեկությունը: Ստեղծված պայմաններում Նուր-Էդ-Դինն ինքն էլ արդյունքում իրեն արդեն պատրաստ համարեց մինչ այդ Չանգյանների աթաբեկության առջև դրված սովորական խնդիրներից զատ իր վրա վերցնել նաև նորերը՝ նոր մի մակարդակի բարձրացնելով սեփական պետությունը:

1153 թվականի մայիսի սկզբին Նուր-Էդ-Դինի գլխավորած Չանգյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 10.000) Անտիոքի դքսության բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Աֆլիս ամրոցը (Հալեպից մոտ 40 կմ հյուսիս-արևելք)<sup>2</sup>: Նուր-Էդ-

<sup>1</sup> Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 18, գլուխ 23; Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Հեթում Պատմիչ «Ռուբինյաց ազգի պատմություն»; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»:

<sup>2</sup> իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:



Դիևի հիմնական հոգսը, սակայն, առայժմ այնուհանդերձ Բուրյանների աթաբեկությունն էր, որտեղ Յալեայի տաղանդավոր տիրակալն ի վերջո կարողացավ ներքին պայքարն կազմակերպել:

Արդյունքում՝ այն բանից հետո, երբ 1154 թվականի ապրիլի 18-ին Նուր-էդ-Դիևի գլխավորած Չանգյանների աթաբեկության բանակը անակնկալ կերպով մոտեցավ Դամասկոսին, մինչ Բալդուին III-ն իր ուժերը կհավաքեր և օգնության կհասներ, Մուշիր-էդ-Դիևից դժգոհ նրա հպատակները ապստամբություն բարձրացրին, ինչի արդյունքում էլ նույն թվականի ապրիլի 25-ին քաղաքը հանձնեցին Չանգյաններին: Անհաջողակ Մուշիր-էդ-Դիևը հանձնվեց և Նուր-էդ-Դիևը նրան կարճ ժամանակով նշանակեց Յեմսի իրեն ենթակա էմիրի պաշտոնում, սակայն հետո, դժգոհ մնալով նրանից, ցանկացավ տեղափոխել մեկ այլ պաշտոնի, ինչից էլ իր հերթին դժգոհ մնացած արդեն Մուշիր-էդ-Դիևը դիմեց փախուստի և ապաստանեց Բաղդադում: Այսպիսով՝ Բուրյանների աթաբեկությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն անցավ Չանգյանների աթաբեկությանը, ինչն ավելի մեծացրեց Նուր-էդ-Դիևի հզորությունը, բանի որ վերջինիս տրամադրության տակ, ըստ էության, հայտնվեց արդեն ողջ Ասորիքը՝ Յուսիսային Միջագետքի և հարակից այլ շրջանների հետ միասին: Ավելին, դրանից հետո Յալեայի տաղանդավոր այս աթաբեկը ավելի լայնացրեց իր գործունեության ոլորտը և, եթե նախկինում բավականին թույլ Բուրյանները որևէ կերպ չէին ուզում խառնվել Ֆաթիմյանների խալիֆության գործերին, ապա այժմ դեպի անկում գնացող այս խալիֆության հարևանությամբ հայտնված Չանգյանների աթաբեկությունը սկսեց ամենայն եռանդով միջամտել նույն պաշտոնական Կահիրեի գործերին: Իր հերթին Ֆաթիմյանների մոտ վիճակը նույն այս ժամանակ իրոք որ անմխիթար էր:

## Գլուխ 59

### «Յայկական դարաշրջանի» ավարտի սկիզբը Ֆաթիմյանների խալիֆությունում

Իրոք, Վահրամ Պահլավունու մահից հետո, երբ Պահլավունիները հեռացան Եգիպտոսից և կառավարման լծակները կրկին դուրս սահեցին տեղի հայերի ձեռքից, ալ-Յաֆիզը ոչ մի դրական արդյունքի այդպես չհասավ, իսկ ապստամբություններն ու գահակալական պայքարի ծանր իրադարձություններն էլ հետևում էին մեկը մյուսին: Ավելին, բանը հասել էր նույնիսկ նրան, որ արժանահիշատակ Ռիդվանը, որն արդեն գրեթե իննը տարի գտնվում էր բանտարկության մեջ, 1148 թվականի մայիսին ոչ միայն բանտից դիմել էր փախուստի, այլև սեփական կողմնակիցների հետ միասին խալիֆի դեմ հենց Կահիրեում իսկ փողոցային մի իսկական ճակատամարտ էր սկսել, երբ կառավարական ուժերին հաջողվեց հաղթանակ տանել ու սպանել այդ համառ ապստամբին միայն կաշառքի ու դրամական միջոցների լայն կիրառման արդյունքում: Յենց այս խառը տարիներին էր նաև, որ Ֆաթիմյանների մոտ առաջին անգամ հայտնի դարձավ տեղի հայերի ներկայացուցիչ, սակայն շիիզմը դավանող Թալայի իբն Ռուզզիքի անունը, որը աչքի էր ընկել դեռևս 1144 թվականին՝ հերթական ապստամբություններից մեկի ճնշման ժամանակ:

Այսպես թե այնպես, սակայն 1149 թվականի հոկտեմբերի 10-ին ալ-Յաֆիզը մահացավ և նրան հաջորդեց որդին՝ ազ-Չաֆիրը (1149-1154): Նոր խալիֆ օրոք, որը ժառանգել էր պետության բոլոր այն խնդիրները, որոնք առկա էին հոր իշխանության ժամանակ, քառսը շարունակվեց, ընդ որում երկրում անշեղորդեն ուժեղանում էր սուննիների տարածաշրջանային գլխավոր կրողի՝ Չանգյանների աթաբեկության, ազդեցությունը, որը հատկապես ուժեղացավ Դամասկոսի անկումից հետո: Այսպես թե այնպես, սակայն, այդպես էլ, ըստ էության, ոչինչ անել չհասցրած, 1154 թվականի ապրիլի 15-ին ազ-Չաֆիրը սպանվեց, որից հետո խալիֆ հռչակվեց նրա հնգամյա որդի ալ-Ֆայեզը (1154-1160): Այսպիսով՝ Ֆաթիմյանների խալիֆության գլխին հայտնվեց մի երեխա և, ինչպես նախատեսել էին դավադիրները, անմիջապես էլ կառավարման սանձերն իր ձեռքը վերցրեց մինչ այդ վեզիր նշանակված ու սուննիզմի նկատմամբ հակումներ ունեցող Աբբասը, սակայն այդ հանգամանքն իր հերթին հասկանալի դիմադրության հանդիպեց ամենից առաջ Ֆաթիմյանների գահատոհմի ու տեղի շիաների կողմից: Այս պայմաններում էլ, ահա, նոր խալիֆի երկու հորաքույրները դիմեցին այդ ժամանակ Կուսի նահանգապետի պաշտոնը վարող Թալայի իբն Ռուզզիքին, որը չհապաղեց գործել:

1154 թվականի հունիսի 3-ին Թալայի իբն Ռուզգիբի, Նրա որդի Ռուզգիբի և եղբայր Պետրոսի ուժերը, հիմնականում կազմված տեղի բեղվիկներից, Հայ ռազմիկների հետ միասին շարժվեցին Կահիրեի ուղղությամբ ու առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու գրավեցին այն, ընդ որում Աբբասն և Նրա կողմակիցները, որոնց թվում էր նաև Գազազ Հայի գլխավորած Հայկական բանակը (3.000), քաղաքը լքել էին դեռևս մայիսի 29-ին: Նախկին իշխանության կրողները հույս ունեին ապաստանել Չանգյանների աթաբեկությունում և ամենից առաջ հասնել Դամասկոս, սակայն Թալայի իբն Ռուզգիբը հետապնդում կազմակերպեց և հունիսի 6-ին Ասկալոնի մոտ, չնայած սկզբնական հաջողությանը, փախստականներն այնուհանդերձ պարտություն կրեցին: Գազազ Հայը ընկավ մարտում, Նրա կողմակիցները ցրվեցին, Հայկական բանակը անցավ հաղթողների կողմը, իսկ Աբբասն և Նրա կողմակիցներն էլ հասցվեցին Կահիրե ու մահապատժի ենթարկվեցին<sup>1</sup>: Թալայի իբն Ռուզգիբը դարձավ վեզիր, իսկ Նրա որդին էլ նշանակվեց բանակի հրամանատար և գլխավոր դատավոր: Արդյունքում՝ Ռուզգիբները, գործելով ալ-Ֆայեզի խնամակալի դերում, իրենց ձեռքում կենտրոնացրին Ֆաթիմյանների խալիֆության փաստացի կառավարումը և դրանից հետո առաջիկա մի քանի տարում, ինչպես արժանահիշատակ Պետրոսի ժամանակ եղավ, Ֆաթիմյանների խալիֆությունում քառսը վերացավ ու հայերի խելամիտ կառավարման պայմաններում երկիրն աստիճանաբար կրկին սկսեց ուղղել մեջքը: Մինչ տեղի էին ունենում մեր կողմից նկարագրված իրադարձությունները, սակայն, հետաքրքիր զարգացումներ տեղի ունեցան նաև վերջին տարիներին ընդհանուր առմամբ խաղաղ Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում:

## Գլուխ 60 Անիի համար Նոր պայթյարի սկիզբը

1120-ական թվականների բուռն իրադարձություններից հետո, չնայած Մահմուդ իբն Աբուլ-Ասվարի և Նրան հաջորդած իր եղբայր Հուլչեի (1131-1150) փորձերին վերադառնալ իրենց հոր կողմից կյանքի կոչվող հայերի նկատմամբ վարվող ավելի խիստ քաղաքականությանը, քրդերի դիրքերը Շադդադյանների եմիրությունում անշեղորեն թուլանում էին, իսկ հայերի դիրքերն էլ՝ ուժեղանում: 1150 թվականին Հուլչեին հաջորդեց Մահմուդ իբն Աբուլ-Ասվարի որդի Շադդադը (1150-1155), որը, ամուսնանալով Սալդուխյանների եմիրության եմիր Սալդուխի (1153-1165) աղջկա հետ, փորձ կատարեց ավելի խստացնել հայերի նկատմամբ վարվող քաղաքականությունը: Բանը հասավ նույնիսկ Նրան, որ Սալդուխը պատրաստվեց մի մեծ արշավանք իրականացնել Անիի ուղղությամբ և ահա միայն այժմ իր իշխանության նկատմամբ իրական վտանգը գիտակցած Շադդադը ի վերջո հետ կանգնեց այդ վտանգավոր դաշինքից ու դիմեց արդեն ծերացող Դեմետրե I-ի օգնությանը: Արդյունքում՝ 1154 թվականի գարնանը Անիի ճ-մ-ում Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 15.000), Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000), ինչպես նաև Շադդադյանների եմիրության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեցին Սալդուխի գլխավորած Սալդուխյանների և Մանկուչակյանների եմիրությունների միացյալ բանակին (մոտ 10.000): Սալդուխը գերվեց և միայն խոշոր փրկագնի դիմաց ազատ արձակվեց<sup>2</sup>: Արդյունքում, սակայն, չնայած իրենց համար ընդհանուր առմամբ դրական ելքին, Շադդադյաններն իրենց համար պատերազմի մի Նոր թատերաբեմ բացեցին, ինչը հետագայում Նոր զարգացումներ էր ստանալու:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Անիի հայերի գլուխ էր կանգնած 1099 թվականին սպանված Գրիգոր Զաջ Պահլավունու թոռ Գրիգորը, որը հայերի շրջանում մեծ հեղինակություն ուներ: Նույն այս ժամանակ իր հերթին մի կողմից տեղի հայերի, Դեմետրեի I-ի և սեփական աներ Սալդուխի հետ Շադդադի վարած երկդեմի քաղաքականությունը, իսկ մյուս կողմից էլ հայերի նկատմամբ խստացվող միջոցառումները Գրիգոր Պահլավունուն ի վերջո

<sup>1</sup> Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 18, գլուխ 9; Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25; Բար-Յերբեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկի «Մայփարկինի պատմություն»; Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»; Զյաթիր Զեյեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 41; «Զարթլի-Ցխովբեք», Անանուն «Թագավորների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 22; Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Դովհանես Երեց «Ժամանակագրություն»:

ստիպեցին անցնել Շաղդադի հետ գահակալական մրցակցության մեջ գտնվող նրա եղբայր Փատլունի կողմը: Արդյունքում՝ 1155 թվականի ամռանը Անիի ճ-մ-ում Գրիգոր Պաիվադունու գլխավորած Անիի բանակը (6.000), աջակցելով գահակալական պայքար սկսած Փատլունին, հաղթեց Շաղդադի գլխավորած Շաղդադյանների էմիրության բանակին (մոտ 1.000): Շաղդադը դիմեց փախուստի և ապաստանեց Ֆաթիմյանների խալիֆությունում, իսկ Շաղդադյանների էմիրության էմիր էլ հռչակվեց Փատլունը (1155-1164)<sup>1</sup>:

## Գլուխ 61

### Սերձավոր Արևելքում մանր պատերազմների հետագա ընթացքը

1152 թվականին Անարզաբայի պարիսպների տակ կրած անհաջողությունը Մանուիլ I-ը ընկալել էր որպես անձնական մի մեծ վիրավորանք, երբ, կարծես թե, սովորական մի պատժիչ ռազմարշավի բնույթ ունենալ խոստացող արշավանքը վերաճել էր ստորացուցիչ մի պարտություն: Արդյունքում՝ այժմ, բոլոր միջոցների կիրառմամբ պատրաստվելով Արևմուտքում Սիցիլիայի թագավորության դեմ մղվող պատերազմին և հնարավորություն չունենալով սեփական բանակային ուժերով հերթական հարվածը հասցնել Կիլիկիայում, կայսրը գումարային զգալի միջոցներ ուղարկեց Մասուդին ու դրդեց նրան հարձակում գործել հայերի վրա: Այս ընթացքում Մասուդը հասցրել էր իր հերթական աղջկան կնության տալ Սեբաստիայի Դանիշմանյանների էմիրության էմիր Յադի-Բասանին ու ապահովել նաև նրա աջակցությունը, ընդ որում նորընծա փեսան ինքն էլ իր հերթին հույս ուներ գոնե այս ճանապարհով պահել սեփական դիրքերը Սեբաստիայում: Արդյունքում՝ 1154 թվականի ապրիլից մինչև մայիս Իկոնիայի սուլթանության ու Սեբաստիայի Դանիշմանյանների էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 50.000) Ռուբինյանների իշխանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) պաշարեց Մամեստիան և Անարզաբան, սակայն, այդպես էլ չկարողանալով գրավել դրանք, նահանջեց<sup>2</sup>: Այս հարձակումը, սակայն, Էժան չնստեց նաև Իկոնիայի սուլթանության ռազմական մեթենայի վրա, քանզի 1154 թվականի մայիսի կեսին Դարպասկ ամրոցի ճ-մ-ում Ստեփանե Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 1.000), ինչպես նաև մեծ մագիստրոս Ռայմոնդ Դ'Բուայի գլխավորած Հիվանդախնամների օրդենը (մոտ 1.000) դարանը զցցեցին և ջախջախեցին Յադուբի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակին (3.000), ընդ որում Ստեփանեն մարտադաշտում հանդիպեց Յադուբին ու հեծյալ նիզակամարտում սպանեց նրան<sup>3</sup>:

Նախորդ հաջողությունից հետո հայերը, կրկին իրական քաղաքականության սահմաններում, դաշինք կնքեցին Մասուդի հզորանալուց խուսափող ու տարածաշրջանում սեփական շահերն ունեցող Նուր-էդ-Դինի հետ, որի արդյունքում 1155 թվականի հունվարին Նուր-էդ-Դինի, Ստեփանե Ռուբինյանի և մեծ մագիստրոս Ռայմոնդ Դ'Բուայի գլխավորած Չանգյանների աթաբեկության (մոտ 50.000) ու Ռուբինյանների (մոտ 10.000) միացյալ բանակը, ինչպես նաև Հիվանդախնամների օրդենը (մոտ 1.000), անցնելով լայնամասշտաբ հարձակման, Իկոնիայի սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) գրավեցին Պիրը, Այնթապը, Մարաշը, Զեսունը, ինչպես նաև Թլպաշար, Ըռասաս, Կյուրոս, Արևանդան, Պարզման, Բեհեսնի, Բերդուս, Ռաբան ու Ընկուզեկ ամրոցները (վերջինը՝ Կիլիկիա, Ընկուզուտ գավառ)<sup>4</sup>: Շուտով կնքվեց հաշտություն, ըստ որի Պարզման, Բեհեսնի, Բերդուս և Ռաբան ամրոցները, ինչպես նաև Զեսունը Մարաշը և Այնթապը վերադարձվեցին Իկոնիայի սուլթանությանը, Թլպաշար, Ըռասաս, Կյուրոս ու Արևանդան ամրոցները անցան Ռուբինյաններին, իսկ Պիրը ընկավ Չանգյանների աթաբեկության տիրապետության տակ:

Այսպիսով՝ սեփական սուլթանության արևելյան սահմաններին հարևանների համար չափից ավելի ուժեղացած Մասուդը նույն այդ հարևանների համատեղ ուժերի կողմից մի զգալի հարված ստացավ և ստեղծված պայմաններում ստիպված եղավ ոչ միայն զիջումների գնալ, այլ նաև՝

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկի «Մայիարիկին պատմություն»։ Մյունենցիմ-Բաշի «Պատմություն»։

<sup>2</sup> Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»։ Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»։ Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն»։ Գլուխ 73։ Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»։ Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն»։ գիրք 18, գլուխ 1։ Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն»։ գիրք 10։

<sup>3</sup> Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»։ Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն»։ Գլուխ 25։ Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»։ Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն»։ Գլուխ 73։ Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն»։ գիրք 10։ Մյունենցիմ-Բաշի «Պատմություն»։

<sup>4</sup> Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»։ Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն»։ Գլուխ 25։ Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն»։ գիրք 10։

հետագայում սահմանափակել իր ախորժակը: Իկոնիայի տիրակալի համար խնդիրը, սակայն, Արևելքում սրանով ևս չէր սպառնալու, քանզի Մասուդի հետ իրենց հին հաշիվներն ունեին նաև Սեբաստիայում և ահա այժմ, չնայած նախկին դաշինքին ու Նույնիսկ խնամիական կապերին, օգտվելով վերջինիս համար առաջ եկած դժվարություններից, այստեղ ևս որոշեցին գործել:

Արդյունքում՝ 1155 թվականի մարտին Յադի-Բասանի գլխավորած Դանիշմանյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Ջեյհուն գավառը, սակայն, խուսափելով խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության առաջխաղացած բանակից (մոտ 30.000), ի վերջո հաշտություն կնքելով, նահանջեց<sup>1</sup>: Քրոջ ամուսնուն հետ մղելուց հետո խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը շարունակեց առաջխաղացումը և 1155 թվականի մայիսի կեսից մինչև մայիսի 24 Ռուբինյանների իշխանության բանակից պաշարեց Թիլ-Յամտուն ամրոցը, սակայն, ձիերի մեջ բռնկված համաճարակի պատճառով կորցնելով դրանց մեծ մասը<sup>2</sup>, հայտնվեց վատ դրության մեջ: Միաժամանակ, ի պատասխան այս ամրոցի պաշարման, 1155 թվականի մայիսի վերջին Թորոս Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Կապադոկիայի արևմուտքը՝ ստիպելով Իկոնիայի սուլթանությանը ի վերջո հետ քաշել սեփական բանակը Ռուբինյանների իշխանության տարածքից<sup>3</sup>: Այսպիսով՝ Մասուդի ձեռքով հայերի դեմ պատերազմելու գաղափարը պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին որևէ հաջողություն այդպես էլ չբերեց և այս պայմաններում իրեն ավելի շատ խոցված համարած Մանուիլ I-ը, չնայած արդեն սկիզբ էր առել պատերազմը Սիցիլիայի թագավորության դեմ, իսկ կայսերական ռազմական մեքենան էլ իր հիմնական ուժերով Արևմուտքում էր, որոշեց մի վերջին փորձ ևս կատարել՝ այս անգամ արդեն Արևելքում գտնվող սեփական ուժերով:

Արդյունքում, սակայն, 1155 թվականի ամռանը Թորոս Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 15.000)<sup>4</sup> Տարսուսի ճ-մ-ում հաղթեց Միքայել Բրանասի գլխավորությամբ Կիպրոսից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 20.000)<sup>5</sup> և հակառակորդի բանակի մնացորդները կրկին ծովը լցրեց, ինչը ստիպեց պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը գոնե առժամանակ հետ կանգնել Թորոս Ռուբինյանի հետ հակամարտությունից: Իր հերթին, Նույն այս ժամանակ, սակայն, Կոստանդնուպոլսում ի վերջո հանգեցին այն գաղափարին, որ Արևմուտքում հարձակողական գործողություններ ձեռնարկելու համար ժամանակները ավելի քան հարմար են և առժամանակ մոռացան Արևելքի մասին:

## Գլուխ 62

### Պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի արևմտյան վերջին ակտիվությունը

Իրոք, 1154 թվականի փետրվարի 26-ին մահացել էր Սիցիլիայի թագավորության հզոր և սեփական պետության գազաթնակետն ապահոված արքա Ռոջեր I-ը ու նրան հաջորդել էր որդին՝ Վիլիելմ I-ը (1154-1166): Նոր տիրակալը, որն, ի տարբերություն հոր, ավելի անհավասարակշիռ, անհետևողական և ռազմաքաղաքական հարցերում վերջինիս զիջող մի տիրակալ էր, հենց դրանով էլ ապագա հաջողության հարցով պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին մեծ հույսեր էր ներշնչում: Այս առումով կայսրության դեմ էր, թերևս, միայն այն հանգամանքը, որ խաչակրաց II արշավանքի անհաջողությունից հետո Մանուիլ I-ի հետ դաշնակցային հարաբերությունների մեջ գտնվող Հռոմեական Սրբազան կայսրության կայսր Կոնրադ III-ը 1152 թվականի փետրվարի 15-ին ինքը ևս կնքել էլ էր իր մահկանացուն և նրան հաջորդել էր եղբորորդին՝ Ֆրիդրիխ I Բարբարոսան (1152-1190), որը, սեփական հայացքներն ունենալով Բյուզանդական կայսրության

<sup>1</sup> Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»: Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25: Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»: Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»: Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»: Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»: Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»: Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 73: Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3: Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»: Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 18, գլուխ 3: Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>3</sup> Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»: Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»: Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»: Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»: Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»: Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 18, գլուխ 3) Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>4</sup> Այս իրադարձության թվականը խիստ մոտավոր է, սակայն դեպքերի ընդհանուր զարգացման տրամաբանությունը մասնագետների հիմք է տալիս հավանական համարել հենց այս թվականը:

<sup>5</sup> Յովհաննես Կիսամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 6, մաս 11:

հետ դաշնակցելու հարցում ու իր ծրագրերն ունենալով ինչպես Սիցիլիական թագավորության, այնպես էլ Ապենինյան թերակղզում գերիշխելու խնդրում, որևէ կերպ չաջակցեց Մանուիլ I-ին:

Այսպես թե այնպես, սակայն, Մանուիլ I-ը Սիցիլիայի թագավորության դեմ սկիզբ դրեց ռազմական գործողություններին, որի առաջին արդյունքում 1154 թվականի ապրիլին Սիցիլիայի ծովամարտում Սիցիլիայի թագավորության նավատորմը (մոտ 30 նավ) հաղթեց Կոնստանդին Անգելի և Նրա եղբայր Նիկողայոսի գլխավորությամբ առաջադացած Բյուզանդական կայսրության նավատորմին (մոտ 10 նավ) ու գերեց Կոնստանդինին<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ Սիցիլիային ուղղակի հարված հասցնելը արդյունք չտվեց, ինչից հետո որոշվեց հարված հասցնել արդեն Ապենինյան թերակղզու հարավում տարածվող Վիլիելմ I-ի տիրույթներին, որտեղ կենտրոնական իշխանության դիրքերը ավանդականորեն թույլ էին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1155 աշուն – ***Բոսկ ամրոցի ճ-մ*** (Արևելյան Իտալիա, Բարիի մոտ)<sup>2</sup>

Հովհաննես Դուկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում ֆրանսիացիներ, իտալացիներ, գերմանացիներ, վրացիներ և ալաններ<sup>3</sup>) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները<sup>4</sup> (մոտ 500, այդ թվում Հովհաննես Անգելը) պատրաստվեցին պաշարել ամրոցը Սիցիլիայի թագավորության բանակից (մոտ 500):

I փուլ – Ամրոցի կայազորը անակնկալ հարձակվեց Հովհաննես Դուկասի գլխավորությամբ ամրոցին մոտեցող կայսերական բանակի առաջապահի վրա, սակայն կարճ մարտից հետո հետ մղվեց: Դրանից հետո կայսերական հիմնական բանակը ճամբարեց ամրոցի մոտ և սկսեց վերջինիս պաշարումը:

II փուլ – Հաջորդ օրը կայսերական բանակը անցավ գրոհի, սակայն ողջ օրը տևած համառ մարտում որևէ հաջողության չհասավ:

III փուլ – Մի քանի օր անց Սիցիլիայի թագավորության հիմնական բանակը (մոտ 40.000) մոտեցավ կայսերական բանակին, որից հետո հաջորդ օրը կողմերը մարտակարգ ընդունեցին, ընդ որում կայսերական բանակը զգալի ուժեր տեղադրեց դարաններում:

IV փուլ – Սիցիլիայի թագավորության բանակը անցավ հարձակման, որի արդյունքում բռնկվեց և մինչև կեսօր շարունակվեց համառ մարտ:

V փուլ – Տեսնելով, որ յուրայինները սկսում են նահանջել, Հովհաննես Դուկասի գլխավորած ջոկատը հզոր հարված հասցրեց կենտրոնում՝ շփոթի և վերջնական փախուստի մատնելով հակառակորդի բանակին:

VI փուլ – Կայսերական բանակը հետապնդեց Սիցիլիայի թագավորության բանակին, որից հետո վերադարձավ և շարունակեց ամրոցի պաշարումը: Հակառակորդի բանակը կորցրեց 300 հեծյալ և մեծաթիվ հետևակայիններ:

VII փուլ – Կայսերական բանակը անցավ գրոհի և գրավեց ամրոցը:

Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:

Նախորդ հաջողությունից հետո շուտով կամավոր կերպով Հովհաննես Դուկասի իշխանությունն ընդունեցին նաև Մոնտոպոլիսն ու Ռավեննան: Իր հերթին 1155 թվականի աշնանը Հովհաննես Դուկասի գլխավորած բանակը առանց լուրջ մարտերի մտավ Պոլիմիլիա և Մոլիսա (Իտալիայի արևելք, Տերենտի մոտ)<sup>5</sup>:

<sup>1</sup> Հովհաննես Կիլամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 3, մաս 13; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Մանուիլ Կոմնենոս», գիրք 2, մաս 7:

<sup>2</sup> Հովհաննես Կիլամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 4, մաս 6:

<sup>3</sup> Այս և հետագա իրադարձություններում ամենայն հավանականությամբ հենց ալաններին նկատի ունի Հովհաննես Կիլամոսը, երբ խոսում է «մասագետներ»-ի մասին:

<sup>4</sup> Այն հետևությունը, որ 1155-1156 թվականներին Իտալիայում մարտական գործողություններ իրականացնող Բյուզանդական կայսրության բանակի կազմում եղել են Հայ ռազմիկներ, ինձ բերել է հետևյալը: Նախ, որպես Բյուզանդական կայսրության բանակի հրամանատարներից մեկը հիշատակվում է Հովհաննես Անգելը, որը բնականաբար չէր կարող միայնակ լինել: Հետո, նկարագրվող իրադարձություններում հիշատակվում է «իբերներ»-ը, այսինքն՝ վրացիները, իսկ ավելի կոնկրետ՝ Զարթիի թագավորության հպատակները, իսկ սրանց թվում արդեն իսկ, անկասկած, կարող էին լինել հայեր: Իր հերթին պետք է հաշվի առնել, որ կայսերական զրական ավանդույթում «իբերներ» տերմինով հաճախ կոչում էին նաև երբեմնի Իբերիայի բանակաթեմի բնակիչներին, ընդ որում այս բանակաթեմն ընդգրկում էր պատմական Հայաստանի Տայքի նահանգը, Գուգարքի արևմուտքը և Բարձր Հայքի որոշ շրջաններ:

<sup>5</sup> Հովհաննես Կիլամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 4, մաս 8:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1155 աշուն – Մագավիայի ճ-մ (Արևելյան Իտալիա, Բարիի մոտ)<sup>1</sup>

Հովհաննես Դուկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 35.000, այդ թվում ֆրանսիացիներ, իտալացիներ, գերմանացիներ, վրացիներ և ալաններ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 450, այդ թվում Հովհաննես Անգեղը) մոտեցան Սիցիլիայի թագավորության բանակին (մոտ 25.000):

I փուլ – Սիցիլիայի թագավորության բանակը հարձակվեց մարտադաշտին մոտեցող կայսերական հիմնական բանակի առաջապահի վրա և ստիպեց վերջինիս նահանջել:

II փուլ – Մարտադաշտին մոտեցած կայսերական բանակի հիմնական ուժերը մտան մարտի մեջ և փախուստի մատնեցին թշնամու բանակին:

III փուլ – Չարգացնելով հաջողությունը՝ կայսերական բանակը առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու գրավեց Մագավան:

Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:

1155 թվականի աշնանը կայսրության բանակը Սիցիլիայի թագավորության բանակի նկատմամբ ևս մեկ հաղթանակ տարավ Տերենտի ճ-մ-ում<sup>2</sup>, որից հետո 1155 թվականի աշնանը տիրեց Մոնոպոլային (Իտալիայի արևելք, Տերենտի մոտ)<sup>3</sup>: Դրանից հետո 1155 թվականի նույն աշնանը Մոնոպոլային սկսեց մոտենալ Սիցիլիայի թագավորության խոշոր մի բանակ, որը սակայն, տեղեկանալով քաղաքի անկման մասին, սկսեց հետ քաշվել: Արդյունքում, օգտվելով առաջացած խառնաշփոթից, կայսերական բանակը հարձակման անցավ և պարտության մատնեց վերջինիս<sup>4</sup>: Սիցիլիայի թագավորության հետ Բյուզանդական կայսրության հակասության համար, սակայն, որոշիչ լինելուն էր կոչված հաջորդ տարին, երբ կողմերն իրար եկան վճռական մի ընդհարումում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1156 ապրիլի կես - մայիսի 28 – Բոհլնդի ճ-մ<sup>5</sup>

Հովհաննես Դուկասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 25.000, այդ թվում ֆրանսիացիներ, իտալացիներ, գերմանացիներ, վրացիներ և ալաններ, 14 նավ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 350, այդ թվում Հովհաննես Անգեղը), առանց մարտերի մտնելով Օստիա, պաշարեցին քաղաքը Սիցիլիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000):

I փուլ – Ապրիլի կեսին քաղաքի կայազորը մանր հարձակումներ գործեց քաղաքը պաշարողների վրա, սակայն դրանք որևէ եական արդյունքի չհանգեցրին:

II փուլ – Ապրիլի վերջին կայսերական բանակը սկսեց քաղաքի պարիսպներին հարվածել քարանետներով, իսկ որոշ ժամանակ անց էլ հարվածի տակ առավ բուն քաղաքը: Արդյունքում՝ քաղաքի բնակիչները ապստամբեցին, անցան կայսերական բանակի կողմը և քաղաք թողեցին պաշարողներին, իսկ Սիցիլիայի թագավորության կայազորը ապաստանեց միջնաբերդում:

III փուլ – Մայիսի սկզբին Սիցիլիայի թագավորության նավատորմը (մոտ 70 նավ) մոտեցավ քաղաքին և փորձեց նավահանգիստ մտնել, սակայն արդեն նավահանգստում, ընկնելով Հովհաննես Դուկասի բանակի ցամաքային ու ծովային ուժերի համակցված հարվածի տակ, անկանոն փախուստի դիմեց՝ կորցնելով 4 նավ և 2.000 զինվոր:

IV փուլ – Հովհաննես Դուկասի բանակին հաջողվեց փլել միջնաբերդի պարսպի մի հատվածը և, հետ մղելով հակառակորդի արտագրոհը, անցնել հակագրոհի ու գրավել

<sup>1</sup> Հովհաննես Կիլամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 4, մաս 8:

<sup>2</sup> Հովհաննես Կիլամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 4, մաս 8:

<sup>3</sup> Հովհաննես Կիլամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 4, մաս 9:

<sup>4</sup> Հովհաննես Կիլամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 4, մաս 9:

<sup>5</sup> Հովհաննես Կիլամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 4, մաս 10-13:

աշտարակներից մի քանիսը, թեև դրանք ի վերջո փլվեցին և արդյունքում հարձակվողները այնուհանդերձ նահանջեցին: Այդ ընթացքում Վիլիելմ I-ի գլխավորած Սիցիլիայի թագավորության մի խոշոր բանակ (մոտ 50.000) սկսեց մոտենալ քաղաքին, իսկ դաշնակիցներից շատերն էլ լքեցին Հովհաննես Դուկասին:

V փուլ – Մայիսի երկրորդ կեսին, տեղեկանալով, որ թշնամին ցամաքից մոտենում է, կայսերական հեծելազորի մի ջոկատ անցավ հակառակորդի թիկունք և, անակնկալ հարվածով ծանր կորուստներ պատճառելով Սիցիլիայի թագավորության բանակի վերջապահին, վերադարձավ քաղաքի մոտ: Շուտով, սակայն, հակառակորդի հիմնական բանակը վերջնականապես մոտեցավ քաղաքին և մայիսի 27-ին տեղավորվեց կայսերական բանակի հարևանությամբ:

VI փուլ – Մայիսի 28-ին կողմերը մարտակարգ ընդունեցին, որից հետո բռնկվեց և բավականին երկար շարունակվեց համառ մարտ: Ի վերջո, սակայն, Սիցիլիայի թագավորության բանակը ծանր պարտության ու փախուստի մատնեց թշնամուն: Հովհաննես Դուկասը գերվեց, իսկ նրա բանակի մնացորդները ապաստանեցին քաղաքում:

VII փուլ – Սիցիլիայի թագավորության բանակը պաշարեց քաղաքը և ստիպեց այնտեղ ապաստանածներին հանձնվել:

Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 18.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

Նախորդ ճակատամարտում կրած ծանր պարտության արդյունքում կայսրությունը անմիջապես էլ կորցրեց այն ամենը, ինչ մինչ այդ ձեռք էր բերել Ապենինյան թերակղզում: Ստեղծված պայմաններում շուտով սկիզբ առան բանակցություններ և կնքվեց հաշտություն, որի արդյունքում պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը վերջնականապես հրաժարվեց Ապենինյան թերակղզու նկատմամբ ունեցած որևէ հավակնությունից: Այսպիսով՝ Մանուիլ I-ին հսկայական նյութական և մարդկային միջոցներ արժեցած պատերազմը ավարտվեց առանց որևէ արդյունքի, իսկ արված ներդրումներն էլ անվերադարձ կերպով փոշիացան: Սկիզբ էր առնում Կոմնենոսների դարաշրջանի մայրամուտը, երբ հերթական այս կայսրը, ըստ էության, փոշիացնելով հոր ու պապի տքնաջան ջանքերով ձեռք բերված արդյունքները, սեփական տերությունը տանում էր դեպի աստիճանական անկում:

### Գլուխ 63

#### Մերձավոր Արևելքում մանր պատերազմների շարունակությունը

1155 թվականի աշնանը Թորոս Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 5.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 700) գրավեց Գաստոն ամրոցը<sup>1</sup>: Այս ամրոցի նկատմամբ իր հավակնություններն ուներ, սակայն, նաև Անտիոքի դքսությունը, ի դեմս Ռեյնալդ Շատիոնցու: Արդյունքում՝ 1155 թվականի դեկտեմբերին Գաստոն ամրոցի ճ-մ-ում Թորոս Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Ռեյնալդ Շատիոնացու գլխավորած Անտիոքի դքսության բանակին (մոտ 7.000) և ստիպեց նահանջել<sup>2</sup>: Շուտով, սակայն, Գաստոնը, ինչպես նաև Պաղրաս ամրոցները Թորոսն իր հերթին նվիրեց Տաճարականների օրդենին, որը դրա փոխարեն պարտավորվեց ռազմական օժանդակություն ցույց տալ Ռուբինյաց իշխանին: Իր այս քայլով Տաճարականների օրդենի աջակցությունն ապահովելուց զատ Թորոս Ռուբինյանը նաև հասավ Անտիոքի դքսության հետ հարաբերությունների կարգավորմանը և դա այն պայմաններում, երբ մյուս հակառակորդները Ռուբինյանների իշխանության համար դեռևս վերացված չէին:

Իրոք, արդեն 1156 թվականի գարնանը Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) Թոռնիկ Մամիկոնյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Մամեստիան, սակայն, չկարողանալով հասնել որևէ հաջողության, նահանջեց<sup>3</sup>: Մամեստիայի վրա կատարված հարձակման հետ միասին նույն

<sup>1</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25:

<sup>2</sup> Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 18, գլուխ 10: Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25: Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 18, գլուխ 4: Բար-Յեբրեոս «Վշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»:

այդ ժամանակ 1156 թվականի գարնանը Ստեփանե Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 10.000) Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով գրավեց Մարաշը, սակայն, չկարողանալով տիրել միջնաբերդին, նահանջեց՝ հետը տանելով քաղաքի բնակչությանը<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ արդեն երկրորդ անգամ Թորոս Ռուբինյանը, խուսափելով ուժեղ հակառակորդի հետ բաց դիմակայությունից, սեփական տարածքի վրա հարձակման պարագայում կիրառեց ռազմավարական իր յուրօրինակ հնարքը՝ տեղում ամուր պաշտպանություն կազմակերպելու հետ միաժամանակ հարված հասցնել հակառակորդի տարածքին՝ ի վերջո ստիպելով վերջինիս հետ քաշել ուժերը սեփական տարածքից:

1156 թվականի ամռանը<sup>2</sup> Թորոս Ռուբինյանի (մոտ 3.000) ու Ռեյնալդ Շատիոնացու գլխավորած Անտիոքի դքսության (մոտ 3.000) միացյալ բանակը Տարսուսի ճ-մ-ում հաղթեց Անդրոնիկոս-Թորոս Կատակոլոնի գլխավորությամբ Կիպրոսից արշաված Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 10.000): Գերվեց նաև Անդրոնիկոսը, որը ազատություն ստացավ միայն խոշոր փրկագնի դիմաց, ընդ որում ստացված գումարը Թորոսը ամբողջությամբ բաժանեց իր ռազմիկներին<sup>3</sup>:

Այսպիսով՝ արդեն երկրորդ անգամ էր, որ, Կիպրոսից գործելով որպես ռազմական կարևոր մի ցատկահարթակից, պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը հարված էր հասցնում Ռուբինյանների իշխանությանը: Միաժամանակ ավարառության տենչով է բռնված նաև Ռեյնալդ Շատիոնցին և այս պարագայում Մլեհ Ռուբինյանին հաջողվեց լեզու գտնել Անտիոքի դքսի հետ՝ կղզուն համատեղ ուժերով հարված հասցնելու հարցում: Այս կապակցությամբ մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ Մլեհը, որպես Ռեյնալդի հայկական մի տարբերակ, Նույնիսկ բարոյական չափանիշների խորությամբ առանձնապես աչքի չընկնող իր ժամանակներում էլ աչքի էր ընկնում որպես մաքիավելիական տիպի ռազմաքաղաքական իսկական մի գործիչ՝ ամեն տեղ և ամեն ինչում ձգտելով ապահովել ամենից առաջ հենց սեփական շահը: Այս առումով Մլեհն ու Ռեյնալդը որոշակի նմանություններ, իհարկե, ունեին, սակայն մտահղացումների խորությամբ և հեռանկարային մտածելակերպի առումով առաջնայնությունն ամեն դեպքում պատկանում էր Մլեհին: Այսպես թե այնպես, որոշվեց համատեղ ուժերով հարված հասցնել Կիպրոսին:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1157 գարուն – Կիպրոսի ճ-մ

Մլեհ Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների (մոտ 5.000) և Ռեյնալդ Շատիոնացու գլխավորած Անտիոքի դքսության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը ափ իջավ կղզում: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Միքայել Բրանասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 8.000) շարժվեց վերջինիս ուղղությամբ:

I փուլ – Ռուբինյանների իշխանության և Անտիոքի դքսության միացյալ բանակը հաղթեց հարձակման անցած Բյուզանդական կայսրության բանակի մի մասին:

II փուլ – Մի քանի օր անց Ռուբինյանների իշխանության և Անտիոքի դքսության միացյալ բանակը հաղթեց նաև Նիկոսիայից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության հիմնական բանակին՝ գերելով Միքայել Բրանասին:

III փուլ – Ռուբինյանների իշխանության և Անտիոքի դքսության միացյալ բանակը, օգտվելով որևէ կազմակերպված դիմադրության բացակայությունից, ասպատակեց կղզին ու ձեռք բերած հսկայական ավարով վերադարձավ ելման դիրքեր:

Չայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:

<sup>1</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25; Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 18, գլուխ 4; Բար-Յերբեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Այս իրադարձության թվականը խիստ մոտավոր է, սակայն դեպքերի ընդհանուր զարգացման տրամաբանությունը մասնագետների հիմք է տալիս հավանական համարել հենց այս թվականը:

<sup>3</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25; Յովհաննես Կիսամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 6, մաս 11; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 18, գլուխ 1; Բար-Յերբեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25; Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Յովհաննես Դարդել «Ժամանակագրություն Յայոց», գլուխ 9; Յովհաննես Կիսամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 4, մաս 18; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 18, գլուխ 10; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 18, գլուխ 5; Բար-Յերբեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:



1156 թվականի նոյեմբերին, իշխելով ուղիղ 40 տարի, իր մահկանացուն կնքեց Իկոնիայի սուլթանության սուլթան Մասուդը, որին հաջորդեց նրա որդի Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը (1156-1192), ընդ որում Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը եղավ հոր գործի միանգամայն արժանի շարունակողը: Մասուդը, հաջողությամբ հետ մղելով սեփական սուլթանության առաջ ծառացած մարտահրավերները, իր հաջորդին էր թողել արդեն ուժեղ և, համեմայն դեպս գոնե փոքրասիական մահմեդականների մոտ, միանշանակ առաջնորդ ընկալվող մի պետություն: Այս առումով հարկ է նշել նաև, որ, սկսելով որպես թեկուզ և ձևական, բայց այնուհանդերձ կայսրությանը ենթակա մի տիրակալ, իր կյանքի վերջում Մասուդն արդեն վճռականորեն և ոչ մի հեղինակություն չէր ընդունում: Միակ լուրջ մրցակիցը, որը կարող էր վիճարկել Մասուդի թողած Իկոնիայի սուլթանության առաջնությունը տարածաշրջանում ու նաև մահմեդական մերձակա աշխարհում, դա Նուր-էդ-Դինի գլխավորած Չանգյանների աթաբեկությունն էր, սակայն հեռատես Մասուդը այս խնդիրը ևս մեծ հաշվով կարգավորել էր՝ իր աղջկան կնության տալով Յալեպի հզոր աթաբեկին և ոչ պաշտոնական համաձայնության հասնելով այն հարցում, որ այդուհետ Իկոնիայի սուլթանությունը պետք է հիմնականում պայքար մղի հյուսիսային քրիստոնյաների դեմ, իսկ Չանգյանների աթաբեկությունն էլ հարվածն ուղղի դեպի ավելի հարավ: Նուր-էդ-Դինն իր հերթին, որը նույն այս ժամանակ իրենով էր արել ողջ Ասորիքը և ծրագրեր ուներ արդեն նաև Եգիպտոսի նկատմամբ, մեծ հաշվով դեմ չէր դերերի այդ բաժանմանը և խաղաղության հաստատմանը հյուսիսում:

Մասուդը հաջող էր լուծել նաև իր հաջորդի և գործը շարունակողի խնդիրը, քանզի Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը, լիովին արժանի լինելով հորը, սեփական վարքագծով նման էր զգուշավոր մի օձի, որը մեծ հաշվով չէր ձգտում ընդհարման ու դրանից հատկապես զերծ էր մնում իր համար կասկածելի հաջողության պարագայում, սակայն ուժերի գերակշռություն ունենալու դեպքում հարվածում է միանգամից, ողջ ուժով, հատու և վճռական: Միաժամանակ նոր սուլթանն ի վիճակի էր վճռական գործել նաև դժվարին իրավիճակներում, երբ, թեկուզ և նեղ դրության մեջ, նա շարունակում էր մնալ անչափ վտանգավոր՝ չկորցնելով սառնասրտությունը ու սպասելով հակառակորդի վրիպումին: Մեկ խնդիր, սակայն, Մասուդն իր հետևից այնուհանդերձ թողել էր և այդ խնդիրը գահակալական անհարթությունն էր, քանզի սեփական եղբոր մահից հետո իր գահակալական հավակնություններով առաջ եկավ Մասուդի եղբայր Շահնշահը, սակայն այս խնդիրն էլ լուծեց արդեն Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը, որը, որոշակի զիջումներ անելով հորեղբորը, ի վերջո կարողացավ հասնել այն բանին, որ վերջինս ընդունի իր առաջնայնությունը: Այսպես թե այնպես, սակայն իր իշխանության սկզբնական տարիներին Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը ցանկացած դեպքում որոշակի խնդիրներ ունեցավ սեփական սուլթանության ներքին կյանքում և հատկապես Արևմուտքում, ինչը բերեց նրա դիրքերի որոշակի թուլացմանը իր պետության արևելյան սահմաններին, իսկ դրանից էլ բնականաբար որոշեցին օգտվել հարևանները:

1157 թվականի մարտին Յադի-Բասանի գլխավորած Դանիշմանյանների Էմիրության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Ջեյհուն գավառը և նահանջեց դեպի Լարիսա<sup>1</sup>: 1157 թվականի ապրիլին Ստեփանե Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 5.000) Իկոնիայի սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500) իր հերթին գրավեց Կոկիսունը, Քեսունը, ինչպես նաև Բեհեսնի և Բերդուս ամրոցները<sup>2</sup>: Դրանից հետո Ստեփանե Ռուբինյանը 1157 թվականի նույն ապրիլին հարված հասցրեց Ջեյհուն գավառին ու Լարիսայի շրջակայքին և նահանջեց<sup>3</sup>: Այս առումով հարկ է նշել, որ այս ընթացքում Ստեփանեն գործում էր Թորոսի կամքին մեծապես հակառակ կամ, առնվազն, գոնե նրա կամքը հաշվի չառնելով, ընդ որում, ինչպես շատ մշուշոտ ակնարկում են ժամանակակիցները, եղբայրների միջև բանը, երբեմն, նույնիսկ զինված բախման էր հասնում: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Թորոսը Իկոնիայի սուլթանության նկատմամբ ավելի զգուշավոր քաղաքականության կողմնակից էր, այն դեպքում, երբ Ստեփանեն կողմ էր ավելի հարձակողական ռազմավարության:

1157 թվականի մայիսին արևելյան խնդիրներին անդրադարձած Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Ջեյհուն

<sup>1</sup> Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»: Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25: Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»: Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»: Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25:

գավառը և Լարիսայի շրջակայքը, որից հետո Յադի-Բասանի հետ հաշտություն կնքվեց<sup>1</sup>: Հայերի հետ, սակայն, պատերազմը դեռ որոշ ժամանակ ևս շարունակվեց, երբ 1157 թվականի հունիսին Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) Ռուբինյանների իշխանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500) պաշարեց Կոկիսոնը, Քեսունը, ինչպես նաև Բեհեսնի և Բերդուս ամրոցները, սակայն այս ուղղությամբ ևս շուտով կնքվեց հաշտություն, որի արդյունքում Կոկիսոնը մնաց Թորոս Ռուբինյանին, իսկ Քեսունը, ինչպես նաև Բերդուս և Բեհեսնի ամրոցներն անցան Իկոնիայի սուլթանությանը<sup>2</sup>: Այս իրադարձությունները հարթեցին նաև Թորոսի և Ստեփանեի հարաբերությունները, քանի որ կյանքը ցույց տվեց, որ ճիշտ էր ամեն դեպքում Թորոս Ռուբինյանը՝ ուժերի անհավասարությունը հաշվի առնելով զերծ մնալով Իկոնիայի սուլթանության հետ բացահայտ ընդհարումից: Արդյունքում՝ հետաքրքիր է, որ Ռուբինյանների իշխանության կողմից զիջումները կատարվեցին հիմնականում Ստեփանեի ձեռք բերած հաջողությունների հաշվին, ինչին վերջինս, ըստ էության, արդեն ուղղակի չէր կարող հակառակվել՝ բավարարվելով միայն անձնական վրեժի տեսք ունեցող հակառակորդի որոշ եմիրներին սպանության կազմակերպմամբ:

Կնքված հաշտությունից հետո Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը իր հիմնական ուժերով կրկին հետ քաշվեց դեպի սեփական սուլթանության արևմտյան սահմաններ, որտեղ արևմտյան հոգսերից ազատված Մանուիլ I-ը կրկին ուժեղացնում էր ճնշումը դեպի արևելք: Արդյունքում՝ 1157 թվականի աշնանը Ստեփանե Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 5.000) Իկոնիայի սուլթանության բանակից պաշարեց Մարաշը<sup>3</sup>, սակայն, մատնվելով անհաջողության, հետ քաշվեց: Նույն այս ժամանակ, սակայն, քրիստոնյաները ակտիվացրին ռազմական գործողությունները նաև Չանգյանների աթաբեկության դեմ:

Արդյունքում՝ 1157 թվականի աշնանը Թիերի Էլզասցու գլխավորած Երուսաղեմի թագավորության (մոտ 5.000) և Թորոս Ռուբինյանի (մոտ 5.000) միացյալ բանակը Չանգյանների աթաբեկության բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Շեյգար ամրոցը, որից հետո առանց մարտերի մտավ Խարիմ<sup>4</sup>: Ամրոցն ու քաղաքը անցան Երուսաղեմի թագավորությանը: Պատասխան հարվածի հերթը, սակայն, Չանգյաններին էր և արդյունքում 1158 թվականի գարնանը Նուր-Էդ-Դիևի գլխավորած Չանգյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 30.000) Ռուբինյանների իշխանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500) պաշարեց Այնթապը, սովի միջոցով գրավեց այն, հետո մտավ Թլպաշար ամրոց, սակայն ի վերջո նահանջեց<sup>5</sup>: Ահա հենց այս ժամանակ էլ, մինչ Մերձավոր Արևելքում ընթանում էր բոլորի համար սովորական դարձած ընթացիկ պատերազմը, պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը որոշեց հերթական անգամ հարված հասցնել արևելյան ուղղությամբ:

## Գլուխ 64 Մանուիլ I-ի Արևելյան արշավանքը

1159 թվականի նոյեմբերին Մանուիլ I-ի գլխավորությամբ Պամֆիլիայից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (80.000, այդ թվում Թեոդորոս Բատացեսը) Ռուբինյանների իշխանության բանակից (մոտ 5.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Տարսոնը, Ադանան, Մամեստիան և Անարզաբան: Թորոս Ռուբինյանը իր հիմնական ուժերով նահանջեց դեպի հյուսիս և ամրացավ Բարձրաբերդի շրջակայքում<sup>6</sup>: Ռուբինյաց իշխանն այս անգամ տրամադրված էր վճռականորեն և ոչ մի ցանկություն չունեղ ոչ բանակցություններ սկսել Մանուիլ I-ի հետ, ոչ էլ, առավել ևս, հնազանդվել նրան: Արդյունքում՝ որոշվեց նրա դեմ գործի դնել ռազմական միջոցներ, սակայն 1159 թվականի նոյեմբերին Բարձրաբերդի ճ-մ-ում ամուր դիրքեր գրաված

<sup>1</sup> Գրիգոր Երեց «ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Գրիգոր Երեց «ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետ «ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Սմբատ Սպարապետ «ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Անանուն Եղեսիացի «ժամանակագրություն», գլուխ 441; Խաչատր Երեց «ժամանակագրություն», գլուխ 25:

<sup>5</sup> Սմբատ Սպարապետ «ժամանակագրություն»:

<sup>6</sup> Հովհաննես Կիևմոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 4, մաս 17; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Մանուիլ Կոմնենոս», գիրք 3, մաս 1; Սմբատ Սպարապետ «ժամանակագրություն»; Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Խաչատր Երեց «ժամանակագրություն», գլուխ 25; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 18, գլուխ 23; Միքայել Ասորի «ժամանակագրություն», գիրք 18, գլուխ 6; Բար-Յեքեմոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Բյուզանդական կայսրության առաջխաղացած բանակին (մոտ 15.000) և գերեց նրա առաջնորդներին<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ լեռներում ամրացած Թորոս Ռուբինյանն ու իր եղբայրները այս անգամ մնացին անսկզբ և հրաժարվեցին ներկայանալ կայսեր: Միաժամանակ, սակայն, նրանք նաև ամբողջովին չփակեցին բանակցության դռները և ի վերջո համաձայնության եկան՝ կրկին կայսեր ջնդկայանալու պայմանով ընդունել վերջինիս գերիշխանությունը ու ռազմական օժանդակություն տրամադրել կայսերական բանակին: Այսպիսով՝ Ռուբինյաններն, ըստ էության, մնացին անհնազանդ դրության մեջ, սակայն, քանի որ նրանք զուտ պաշտպանական ու սպասողական ռազմավարություն էին որդեգրել և չէին պատրաստվում անցնել հակահարվածի, Մանուիլ I-ը որոշեց Թորոս Ռուբինյանի դեմ պայքարը առժամանակ հետաձգել ու առաջանալ դեպի իր հարվածի գլխավոր նպատակակետը՝ հանդիսացող Անտիոքի ուղղությամբ, որի դուքս Ռեյնալդին էր հենց նա համարում Կիպրոսում ստացած իր վիրավորանքի հիմնական պատասխանատուն:

1159 թվականի աշնան ամենավերջին կայսերական բանակը, ելնելով Կիլիկիայից, մոտեցավ Անտիոքին և ճամբար զարկեց քաղաքի մոտակայքում: Այս պայմաններում Ռեյնալդ Շատիոնցին, կանխելով ռազմական գործողությունների սկսումը, ցանկանալով գոնե ձևականորեն կարգավորել հարաբերությունները հզոր կայսեր հետ և վերջինիս ռազմական մեքենան օգտագործել իր հիմնական հակառակորդ հանդիսացող Նուր-էդ-Դինի դեմ պայքարում, վրան զցած ապաշխարողի մի սովորական պարկ, վզին կապած պարան ու ձեռքում ունենալով սայրից բռնած սեփական թուրը, որի կոթն ուղղված էր կայսեր, ներկայացավ նրա ճամբար՝ իր ողջ տեսքով հայցելով խորը, բայց բնականաբար ոչ անկեղծ, ներողամտություն: Այս պայմաններում Մանուիլ I-ը, որն ինքն էլ հակված էր ավելի շատ ձևին, քան՝ բովանդակությանը, իրեն լիովին բավարարված զգաց, որից հետո հաշտությունը կայացավ և կողմերը որոշեցին միասնական ուժերով հերթական անգամ հարված հասցնել Յալեպին:

Արդյունքում՝ 1159 թվականի դեկտեմբերին Մանուիլ I-ի և Ռեյնալդ Շատիոնցու գլխավորությամբ Անտիոքից առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության (80.000, այդ թվում Թեոդորոս Բատացեսը) և Անտիոքի դքսության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Ռուբինյանների իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը Չանգյանների աթաբեկության բանակից (մոտ 2.000) պաշարեց Յալեպը, սակայն, ենթարկվելով, Չանգյանների աթաբեկության, ինչպես նաև Իկոնիայի սուլթանության միացյալ բանակի (մոտ 40.000) անկանոն հարվածներին, ի վերջո նահանջեց Անտիոք, որտեղից էլ Մանուիլ I-ը իր բանակով հեռացավ Կոստանդնուպոլիս՝ արդյունքում կորցնելով 12.000 ռազմիկ<sup>2</sup>: Այսպիսով՝ մեծ հանդիսավորությամբ ներկայացված և, կարծես թե, հսկայական հույսեր խոստացող պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հերթական հարվածը արևելյան ուղղությամբ ավարտվեց դատարկ անարդյունավետությամբ և Նույնիսկ չհասավ էլ նախորդների մակարդակին, ինչից հետո բոլորը կրկին վերադարձան իրենց համար սովորական դարձած ընթացիկ պատերազմական գործողություններին:

## Գլուխ 65

### Մերձավոր Արևելքում հերթական վերադարձը մանր պատերազմներին

1160 թվականի գարնանը Թորոս և Մլեհ Ռուբինյանների (մոտ 30.000), ինչպես նաև Չանգյանների աթաբեկության (մոտ 3.000) միացյալ բանակը Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) գրավեց Տարսուը, Ադանան, Մամեստիան և Սոլեն, ինչպես նաև Լուլուա ամրոցը<sup>3</sup>: Նույն այս ժամանակ, դատելով Սմբատ Սպարապետի սեղմ մի հաղորդագրությունից, Մոսուլի դրոմամբ Եդեսիայում ինչ-որ ապստամբություն եղավ Նուր-էդ-

<sup>1</sup> Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Յեթում Պատմիչ «Ռուբինյաց ազգի պատմություն»; Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 73; Յովհաննես Կինամոս «Յամամոստ պատմություն», գիրք 4, մաս 20:

<sup>2</sup> Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Խաչիակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25; Յեթում Պատմիչ «Ռուբինյաց ազգի պատմություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 73; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 18, գլուխ 24, 25; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 18, գլուխ 6; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»:

<sup>3</sup> Եսմայ-էդ-Դին «Յալեպի պատմության հատընտիր»; Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Յովհաննես Կինամոս «Յամամոստ պատմություն», գիրք 6, մաս 11:

Դիևի դեմ, սակայն վերջինս այն ճնշեց և վերահաստատեց իր իշխանությունը քաղաքում<sup>1</sup>: Դրանից հետո 1160 թվականի ամռանը Նուր-է-Դիևի գլխավորած Չանգյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 50.000) Իկոնիայի սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) և քաղաքների Չայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Զեսունը, Մարաշը, ինչպես նաև Ռաբան ու Բեհեսնի ամրոցները և նահանջեց<sup>2</sup>:

Նույն այս ժամանակ սեփական որսն էր իրականացնում, սակայն, նաև Ռեյնալդ Շատիոնցին, որը 1160 թվականի նոյեմբերին Անտիոքի դքսության բանակի (1.000, որից 125 հեծյալ) գլուխն անցած ասպատակեց Մարաշի և Այնթապի շրջակայքը<sup>3</sup>: Որսորդին, սակայն, այս անգամ վիճակված էր որս դառնալ, բանգի 1160 թվականի նույն նոյեմբերին Արևանդան ամրոցի ճ-մ-ում Չանգյանների աթաբեկության բանակը (10.000) պարտության մատնեց Ռեյնալդ Շատիոնացու գլխավորած Անտիոքի դքսության նահանջող բանակին (1.000), ընդ որում չարաբաստիկ Ռեյնալդն ինքն էլ արդյունքում հայտնվեց գերության մեջ<sup>4</sup>: Եդեսիայի նախկին կոմս Ժուլինը Չալեպի բանտում հենց նոր էր մահացել ու, թերևս, ճակատագիրը կամ պատահականությունն այնպես տնօրինեցին, որ նրա տեղը բանտախցում դատարկ չմնա: Արդյունքում՝ մոտակա 16 տարում հալեայան տիսուր այդ բանտարկյալի դերն իր վրա վերցրեց Անտիոքի դքսության արդեն նախկին ղեկավարը: Անտիոքի դքսությունը ղեկավարների հարցով իրոք որ զարմանալի ձևով չէր հաջողում և ահա Ռեյնալդի գերվելուց հետո այստեղ այժմ կրկին գահակալական ճգնաժամ առաջացավ:

Կոնստանցիան իր դեռևս առաջին ամուսին Ռայմոնդ Պուատիեցուց ուներ Բոհեմունդ անունով մի որդի, որն իր խորթ հոր գերվելու ժամանակ ընդամենը միայն տասներկու տարեկան էր: Արդյունքում, սակայն, այնուհանդերձ հենց վերջինիս որոշվեց հռչակել Անտիոքի դուքս և, կյանքի կոչելով այս որոշումը, 1160 թվականի դեկտեմբերին Անտիոք մտած Թորոս Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 15.000) Անտիոքի դուքս հռչակեց այս Բոհեմունդին՝ Բոհեմունդ Պուատիեցուն (1160-1201)<sup>5</sup>, որը իր գահակալման սկզբնական շրջանում որոշակիորեն վայելում էր հայերի աջակցությունը: 1161 թվականի գարնանը Անտիոքի դքսության բանակը (1.000) ասպատակեց Պադրասի շրջակայքը, վերացնելով տեղում գործող ավագանիներին, սակայն սա միայն տեղական մի գործողություն էր<sup>6</sup>, իսկ իրական արդյունքում ընդամենը միայն մի երեխայի և կնոջ կառավարման տակ հայտնված դքսության ռազմաքաղաքական ակտիվությունը մոտակա տարիներին զգալի անկում ապրեց: Ընդհանրապես ասած, սրանից հետո Անտիոքի դքսությունը սկսեց աստիճանաբար զիջել դիրքերը: Նույն այս ժամանակ, սակայն, հետաքրքիր իրադարձություններ էին զարգանում նաև Սելջուկյան սուլթանությունում և, հետագայում ավելի հասկանալի լինելու համար, թերևս, չի խանգարի թեկուզ թռուցիկ մի անդրադարձ կատարել նաև դրանց:

## Գլուխ 66 Սուլթանզադեների պայքարի վերջը

Մասուդ իբն Մուհամմեդին մահանալուց հետո 1152 թվականի սեպտեմբերի 13-ին նրան հաջորդել էր իր եղբորորդի Մելիք-Շահ իբն Մահմուդը: Վերջինիս, սակայն, այն բանից հետո, երբ փորձեց գոնե մի ինչ-որ ինքնուրույն քայլ անել, 1153 թվականի հունվարին ամենագործ էմիրներից մեկի կողմից գահընկեց արվեց ու բանտարկվեց, որից հետո գահ բարձրացավ գահագրկված տիրակալի եղբայր Մուհամմեդ իբն Մահմուդը: Նոր սուլթանը, աչքի տակ ունենալով եղբոր տիսուր փորձը, անմիջապես էլ դաժան հաշվեհարդար տեսավ իրեն գահ բարձրացնողների հետ, սակայն դա միայն սրեց իր դեմ առկա տրամադրությունները մնացած տիրակալների շրջանում: Հաշվի

<sup>1</sup> Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Գրիգոր Երեց Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 18, գլուխ 27; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 440:

<sup>3</sup> Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 18, գլուխ 28; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 18, գլուխ 8; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 441:

<sup>4</sup> Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 18, գլուխ 28; Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 441; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 18, գլուխ 8; Բար-Չեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Զեմալ-է-Դիև «Չալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>5</sup> Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25; Բար-Չեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>6</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»:

առնելով այն հանգամանքը, սակայն, որ ոչ Մուհամմեդ իբն Մահմուդը բավարար ուժեր ուներ ապստամբների հետ հաշիվ տեսնելու հարցով, ոչ էլ սրանք էին բավարար ուժեր իրեն գահից զցելու համար, Սելջուկյան սուլթանությունում ստեղծվեց անկառավարելի մի քառս: Շուտով, սակայն, Սելջուկյան գահատոհմը ևս մեկ հարված ստացավ:

Արևելքում գործող Սանջարը, որը վերջին տարիներին մեծ դժվարությամբ հազիվ ուշքի էր գալիս 1141 թվականին Ղարա-Քիդանական խաթանությունից ստացած ջախջախիչ հարվածից, նույն այս տարիներին փորձում էր աստիճանաբար նախկին կարգուկանոնը հաստատել սեփական տիրույթներում, սակայն հեղինակազրկված Սելջուկյաններին ընդհանրապես և մասնավորապես Սանջարին արդեն շատ քչերն էին իրապես լսում կամ ենթարկվում: Հատկապես ըմբոստ դիրք էին գրավել դեռևս իսլամ չընդունած օղուզները և Ղարա-Քիդանական խաթանությունից այս կամ այն պատճառով դժգոհ մնացած ու այնտեղից հեռացած այլ քոչվորներ, որոնց ակնհայտորեն ավելի դուր էր գալիս գործնականում անկախ կյանքը Սելջուկյան թուլացած սուլթանության արևելքում, քան չինական մանրախնդրությամբ կառավարելու հակված համակարգին ենթարկվելը Ղարա-Քիդանների մոտ:

Այսպես թե այնպես, սակայն 1150-ական թվականների սկզբին Սանջարի տիրույթների արևելքում քոչվորներն իրենց արդեն լիովին ազատ էին զգում և հենց նրանց էլ փորձեց կարգի հրավիրել նույն Սանջարը: Արդյունքը, սակայն, ավելի քան ողբալի եղավ, քանզի, այն բանից հետո, երբ Սանջարը ի մի բերեց սեփական ռազմական մեքենան ու հարձակման անցավ օղուզների և նրանց միացած այլ քոչվորների ուղղությամբ, 1153 թվականի հուլիսի 30-ին Բահլ քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ոչ միայն ջախջախիչ պարտություն կրեց, այլև սեփական անձով հայտնվեց խայտառակ գերության մեջ: Ավելին, օղուզներն և նրանց դաշնակից մյուս քոչվորները դրանից հետո գրավեցին ու թալանեցին նաև սուլթանի երկար տարիների նստավայր Մերվը՝ զգալիորեն ավերելով այն և կոտորելով Սանջարի կայուն կառավարմանն արդեն սովորած տեղական բնակչության մի զգալի մասին:

Սանջարի գերվելը վերացրեց այն վերջին ուժը, որից ինչ-որ տեղ բաշվելով էլ հենց տեղական տիրակալները Սելջուկյան սուլթանության արևմուտքում դեռևս հաշիվ էին նստում իրենց գլխին տիրակալ կարգված թույլ Սելջուկյանների հետ: Արդյունքում՝ քառսն ալստեղ իրոք որ արդեն բոլոր չափերն անցավ, ինչը, ամեն ինչից գատ, վերջնականապես ընդգծեց նաև սեփական անկախությունը վերագտած Արաբական խալիֆության դերն ու նշանակությունը: Ավելին, բանը հասավ նույնիսկ նրան, որ իրեն արդեն լիովին անկախ զգացող խալիֆ ալ-Մուքթաֆին 1156 թվականի մարտին իր մոտ կանչեց Մասուդ իբն Մուհամմեդի եղբայր Սուլեյման-Շահին և սուլթանական գահի համար սկսեց հենց վերջինիս թեկնածությունը առաջ մղել: Սուլթանի նոր թեկնածուին, այլոց թվում, պաշտպանում էին նաև այնպիսի ազդեցիկ առաջնորդներ, ինչպիսիք էին օրինակ Էլտկուզյանների աթաբեկության աթաբեկ Էլտկուզը, ինչպես նաև Ահմեդալիների Էմիրության Էմիր Արսլան-Աբան: Արդյունքում՝ արդեն ավելի իրական քայլերով գահակալական պայքար սկսած Սուլեյման-Շահը իր կողմնակիցների գլուխն անցած 1156 թվականի ապրիլին սկսեց առաջանալ դեպի Մուհամմեդ իբն Մահմուդի նստավայր հանդիսացող Համադան, սակայն միաժամանակ նա եղբորորդուն նաև կոչ արեց ենթարկվել իրեն՝ խոստանալով ճանաչել վերջինիս որպես իր ժառանգորդ: Մուհամմեդ իբն Մահմուդը, սակայն, չընդառաջեց այդ կոչին և հեռացավ դեպի արևելք: Այսպիսով՝ Սուլեյման-Շահը հաստատվեց Համադանում, սակայն սեփական բացասական վարքագծով նա բոլորին այն աստիճան իր դեմ տրամադրեց, որ նրա գրեթե բոլոր կողմնակիցները ի վերջո լքեցին իրեն և հեռացան, ընդ որում հեռացողներին թվում էր նաև անչափ ազդեցիկ Էլտկուզը՝ Արսլան-Աբայի հետ միասին:

Իմանալով հորեղբոր թույլ դրության մասին՝ Մուհամմեդ իբն Մահմուդը արդյունքում կապ հաստատեց Մոսուլի աթաբեկ Զուրբ-Էդ-Դինի հետ և խնդրեց օգնել իրեն: Ի պատասխան դրա՝ Զուրբ-Էդ-Դինը, ակնհայտորեն իր եղբայր Նուր-Էդ-Դինի գիտությամբ և թույլտվությամբ, ոտքի հանեց Չանգյանների աթաբեկության թրծված ռազմական մեքենան: Որպես հետևանք այս ամենի վերջինս, դաշնակցած Մուհամմեդ իբն Մահմուդի բանակի հետ, 1156 թվականի հուլիսին պարտության մատնեց Սուլեյման-Շահի բանակին, ընդ որում վերջինս գերվեց և տեղափոխվեց Մոսուլ: Դրանից հետո Մուհամմեդ իբն Մահմուդի հետ բանակցություններ սկսեց արդեն Էլտկուզը և կրկին ճանաչեց նրա իշխանությունը՝ այդ անելով, սակայն, իր ավագ որդի և

ժառանգորդ համարվող Ջահան-Փահլևանին այնուհանդերձ սուլթանական պալատ որպես պատանդ ուղարկելու գնով:

1156 թվականի հոկտեմբերի կեսերին օղուզների մոտ գերության մեջ գտնվող Սանջարն իր հերթին հաջողությամբ փախուստի դիմեց, սակայն երբեմնի հզոր այս տիրակալն արդեն և ոչ մեկին մեծ հաշվով հետաքրքիր չէր ու, թերևս, միայն այս լուրն էր, որ հենց միայն ինքն իրենով մի պահ, կարծես թե, հիշեցրեց Սելջուկյանների հզորության մասին: Իրոք, Սանջարն ինքն այս անգամ արդեն ոչինչ ձեռնարկել այդպես էլ չհասցրեց և 1157 թվականի մայիսի 8-ին կնքեց իր մահկանացուն՝ Սելջուկյան սուլթանության սուլթանի կոչումն, ըստ էության, թողնելով Մուհամմեդ իբն Մահմուդին (1157-1159): Սանջարի մահից հետո Սելջուկյան սուլթանության արևելյան տարածքներում վերջնականապես սկսեցին գերիշխել օղուզները, որոնք նույն 1157 թվականի ամռանը իրենց հերթին գրավեցին արդեն նաև Ղազնին և, դեպի Յուսիսային Յնդկաստան հետ մղելով Ղազնևիների սուլթանության հերթական սուլթան Խոսրով-Շահին (1157-1160), Ղազնևիների սուլթանության հետ սեփական արևելյան սահմանը հաստատեցին Ինդոս գետով:

Նախկին դիրքերում վերահաստատվելուց հետո, մանավանդ օգտվելով Սանջարի հայտնվելով պայմանավորված որոշակի դրական լիցքերից, Մուհամմեդ իբն Մահմուդը խալիֆ ալ-Մուլթաֆիից պահանջեց կրկին հնազանդվել սուլթանությանը, բայց ստացավ սպասելի մի մերժում: Դրանից հետո Սելջուկյան սուլթանության բանակը շարժվեց դեպի Բաղդադ և 1157 թվականի մարտի երկրորդ կեսի վիճակով համառ մարտերից հետո վերջինս արդեն մոտ էր քաղաքի գրավմանը, սակայն հենց նույն այս ժամանակ էլ Մուհամմեդ իբն Մահմուդի թիկունքում կրկին գլուխ բարձրացրին ալ-Մուլթաֆիի դրոշմով գործող ապստամբները: Ապստամբության գլուխ այս անգամ ևս կանգնած էր հզոր աթաբեկ Էլտկուզը, որը, որպես սուլթանական գահի թեկնածու ձևականորեն առաջ էր քաշել բանտարկությունից ազատված Մելիք-Շահ իբն Մահմուդին, սակայն աստիճանաբար առաջին դերերի վրա էր մղում նաև իր խորթ որդի Արսլան-Շահ իբն Տուղրիլին: Արդյունքում՝ Մուհամմեդ իբն Մահմուդը կիսատ թողեց Բաղդադի գրավումը և կրկին շարժեց դեպի հյուսիս, ինչի մասին տեղեկանալով ապստամբներն իրենց հերթին հետ քաշվեցին դեպի Ռեյ, իսկ Էլտկուզն էլ հեռացավ Աղվանք: Ռեյի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Մուհամմեդ իբն Մահմուդի բանակը խոշոր հաղթանակ տարավ, որից հետո ապստամբները ապաստանեցին Էլտկուզի մոտ Աղվանքում, իսկ գործող սուլթանն էլ պատրաստվեց հարված հասցնել արդեն այդ ուղղությամբ:

Արդյունքում՝ 1157 թվականի հուլիսի սկզբին Նախիջևանի ճ-մ-ում Մուհամմեդ իբն Մահմուդի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) հաղթեց Էլտկուզի գլխավորած Էլտկուզյանների աթաբեկության (մոտ 40.000), Խաչենի թագավորության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Արաբական խալիֆության (3.000) միացյալ բանակին<sup>1</sup>: Որպես հետևանք կրած այս պարտության՝ Էլտկուզը կրկին իր հնազանդությունը հայտնեց Մուհամմեդ իբն Մահմուդին, որն ինքն էլ, լինելով բավականին թույլ, իր հերթին բավարարվեց դրանով: Այսպիսով, բանի որ Սանջարն արդեն կենդանի չէր, Սելջուկյան սուլթանության սուլթանի դերում վերջնականապես հաստատվեց Մուհամմեդ իբն Մահմուդը: Այս առումով առարկայական կորուստ կրեց, թերևս, միայն Էլտկուզին դաշնակցած Գրիգոր II-ը, երբ 1157 թվականի հուլիսի կեսին Սելջուկյան սուլթանության բանակը (մոտ 75.000) Խաչենի թագավորության կայազորից (մոտ 1.000) գրավեց Մեղրին և, ավերելով այն, նահանջեց<sup>2</sup>: Վերջին իրադարձությունների ժամանակ հետաքրքիր վարքագիծ էր դրսևորել, սակայն, նաև Քարթլիի թագավորությունը, ընդ որում վերջին տարիներին այստեղ ևս ուշագրավ փոփոխություններ էին եղել, որոնք կարիք ունեն առանձին լուսաբանման:

<sup>1</sup> Սադր-էդ-Դին ալ-Յուսեյնի «Յադրոդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 36:

<sup>2</sup> Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 61:

**Գլուխ 67**  
**Գահակալական պայթարը Զարթիի թագավորությունում**  
**և Գեորգի III-ի գահակալումը**

Դեմետրե I-ի կյանքի վերջին տարիներին ըմբոստ վարքագծով էր աչքի ընկնում նրա ավագ որդի Դավիթը, որը 1155 թվականի կեսերին մի դավադրություն հղացավ: Դավթին հաջողվել էր ապահովել ամենից առաջ հենց վրացական տարրի զգալի աջակցությունը, ինչը նրան հաջողություն բերեց: Արդյունքում՝ Դեմետրե I-ին գահընկեց արեցին և վանք աքսորեցին, իսկ Զարթիի թագավորության արքա էլ հռչակվեց նույն Դավիթը՝ Դավիթ II-ը (1155-1156): Դավիթ II-ի գահ բարձրանալը և հայերին ավանդականորեն առաջնություն տվող Դեմետրե I-ի հեռանալը քաղաքական ասպարեզից, սակայն, Զարթիի թագավորությունում որոշակիորեն ենթադրում էր հենց վրացական տարրի ուժեղացում, ինչի հետ բնականաբար չէին կարող համակերպվել արդեն դեռևս իրենց ավանդական դիրքերի համար պայքարող հայերը: Արդյունքում՝ արդեն նորընծա արքայի դեմ դավադրություն կազմվեց և Իվանե Օրբելյանին հաջորդած նրա որդի Սմբատը (1128-1161) ու վերջինիս որդի Իվանեն 1156 թվականի սկզբին կարողացան կազմակերպել Դավիթ II-ի սպանությունը, որից հետո թագավորության գահին կրկին բազմեց վանքից հետ բերված Դեմետրե I-ը: Վերջին իրադարձություններն էին պատճառը, սակայն, թե՞ արդեն առաջացած տարիքը, բայց նույն 1156 թվականի գարնանն էլ վաթսուհինգամյա Դեմետրե I-ը կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո Զարթիի թագավորության արքա հռչակվեց կրկին հայերի աջակցությունը վայելող նրա կրտսեր որդի Գեորգին՝ Գեորգի III-ը (1156-1184):

Զարթիի թագավորության նոր գահակալը եռանդով, ինչպես նաև քաղաքական և դիվանագիտական մեծ տաղանդով աչքի ընկնող մի անձնավորություն էր, որն այս առումով զգալիորեն նման էր իր հայտնի պապին: Արդյունքում, ի տարբերություն սեփական որոշակիորեն պասիվ հոր, Գեորգի III-ի օրոք Զարթիի թագավորության ռազմաքաղաքական ակտիվությունը մեծ աճ ապրեց: Արդեն 1157 թվականի օգոստոսին, օգտվելով Էլտկուզյան աթաբեկության համար առաջացած ծանր դրությունից, Գեորգի III-ի գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000) ասպատակեցին Արշարունիքը և նահանջեցին<sup>1</sup>: Սա, սակայն, միայն սկիզբն էր, քանզի դրանից հետո պատերազմական գործողությունները միայն թեժանալու էին:

**Գլուխ 68**  
**Սուլթանզադեների պայթարի արդյունք, Էլտկուզյանների աթաբեկության հաստատումը**  
**Մելջուկյան սուլթանության տարածքում և վերջինիս փաստացի վերացումը**

1159 թվականի դեկտեմբերի վերջին Բաղդադի դեմ նախապատրաստվող հերթական արշավանքի հոգսերի մեջ էլ հենց Մուհամմեդ իբն Մահմուդը կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո, որպես սուլթանի հավակնորդներ, առաջ քաշվեցին նույն Մելիք-Շահ իբն Մահմուդի, վերջինիս հորեղբայր, Չանգյանների հովանավորությունը վայելող Սուլեյման-Շահի, ինչպես նաև Էլտկուզյանների դրածո, առաջինի հորեղբոր և երկրորդի եղբոր որդի Արսլան-Շահ իբն Տուղրիլի թեկնածությունները: Իր ժամանակին ալ-Մուլթաֆին ճանաչել էր, սակայն, Սուլեյման-Շահի իրավունքները և այժմ ահա հենց այդ հանգամանքը, ամրապնդված նաև Չանգյանների ազդեցիկ ռազմական մեթենայի առաջխաղացմամբ, իր գործն արեց, երբ Մելջուկյան սուլթանության սուլթան հռչակվեց հենց Սուլեյման-Շահը (1159-1160): Նույն այս ժամանակ Սպահանում գտնվող Մելիք-Շահ իբն Մահմուդը, սակայն, այնուհանդերձ հրաժարվեց ինազանդվել նոր սուլթանին, թեև դա ծանր հետևանքների չբերեց, քանի որ 1160 թվականի մարտին նա թունավորվեց և սպանվեց:

1160 թվականի մարտի 12-ին Բաղդադում մահացավ Արաբական խալիֆության անկախության փաստացի վերականգնած ալ-Մուլթաֆին, որից հետո խալիֆի կոչումն անցավ նրա որդի ալ-Մուսթանջիդին (1160-1170): Նոր խալիֆը, որպես հոր գործի իսկական մի շարունակող, ոչ միայն նույն վերաբերմունքը դրսևորեց սուլթանների նկատմամբ, այլև ավելին՝ Սուլեյման-Շահից պահանջեց հենց իրեն ճանաչել որպես գերագույն տիրակալ՝ անհայտորեն

<sup>1</sup> «Զարթիս-Ցիսովրեթ», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 3:

Նախատեսելով սկզբում հոգևոր, իսկ հետո, հնարավոր է, արդեն նույնիսկ քաղաքական մակարդակում վերականգնել Արաբական խալիֆության երբեմնի սահմանները: Հեղինակագրված և թույլ Սուլեյման-Շահին իր հերթին, ըստ էության, չունենալով այլ ելք, տվեց իր համաձայնությունը: Դրանից հետո, որպես յուրօրինակ միաթարանք, վերջինս Բաղդադ ուղարկեց իր ներկայացուցիչներին, սակայն ալ-Մուսթանջիդը սրանց նույնիսկ չընդունեց էլ:

Այսպիսով՝ Արաբական խալիֆությունը վերջնականապես վերականգնեց իր անկախությունը և ուշագրավ այդ իրադարձությունն իր հետ նաև ժողովրդագրական ու քաղաքական նոր իրողություններ բերեց: Իրոք, քանի որ որպես «արաբների վերջին արքաներ» ընկալվող Մազհադյանների էմիրությունը ոչնչացվել էր դեռևս 1155 թվականին, արդյունքում այժմ արաբական տարրն իր ողջ ստեղծագործական ջանքն ու եռանդը կրկին նվիրեց իրեն ի սկզբանե էլ հոգեհարազատ, սեփական ազգային զգացումները շոյող և դրանք արտահայտող Արաբական խալիֆության զարգացմանը, երբ խալիֆները, փաստորեն, ըստ էության, զբաղեցրին նաև «արաբների արքաների» տեղը: Այս առումով հատկանշական է, որ ալ-Մուսթանջիդի կողմից Սուլեյման-Շահին կոպտելը հեռուն գնացող հետևանքներ այդպես էլ չունեցավ, քանզի 1160 թվականի հոկտեմբերին իրոք արդեն բոլորին հոգնեցրած Սուլեյման-Շահի դեմ Զուլթ-էդ-Դինի գլխությամբ մի հաջող դավադրություն կազմակերպվեց, նրան գահընկեց արեցին ու ձերբակալեցին, իսկ 1161 թվականի ապրիլի 17-ին էլ սպանեցին:

Սուլեյման-Շահին գահընկեց անելուց հետո Սելջուկյան սուլթանության սուլթան հռչակվեց Էլտկուզի խորթ որդի և հովանավորյալ Արսլան-Շահ իբն Տուղրիլը (1160-1176), ինչը Սելջուկյան սուլթանությանը վերջնականապես դրեց այն դրության մեջ, ինչ դրության մեջ, որ հայտնվել էին Աբբասյան խալիֆները Բուվեհյանների կամ նույն Սելջուկյանների օրոք, երբ ձևականորեն սուլթանին պատկանող տերության մնացորդներում քառսն իր վերջը գտավ, սակայն սուլթաններն իրենք էլ, ինչպես մի ժամանակ խալիֆները, զրկվեցին իրական իշխանությունից, ընդ որում միաժամանակ կարծես վերջնականապես ձևավորվեց նաև Էլտկուզյանների աթաբեկությունը՝ հենց աթաբեկության կարգավիճակով: Իրոք, չնայած Սելջուկյան սուլթանությունը ձևականորեն պահպանվեց և նրա գլխավոր տիրակալ մնաց Արսլան-Շահ իբն Տուղրիլը, սակայն Արսլան-Շահ իբն Տուղրիլի իրավական իշխանության տակ գտնվող սուլթանության տարածքում փաստացի սկսեց գործել Էլտկուզյանների աթաբեկությունը՝ ըստ էության հենց իրենով էլ ծածկելով նույն Սելջուկյան սուլթանության ողջ տարածքը: Իրավիճակն, իրոք, մոտավորապես այն տեսքը ստացավ, ինչպես այն ժամանակ, երբ Բուվեհյանների էմիրությունը կամ Սելջուկյան սուլթանությունը գործում էին Արաբական խալիֆության տարածքում, ընդ որում նույն համեմատության մեջ այժմ դրությունն ամենևին էլ սուլթանների օգտին չէր, քանզի խալիֆները սուննի մահմեդական աշխարհում գոնե կրոնական հեղինակություն էին վայելում, իսկ սուլթանները, բացի Սելջուկյան գահատոհմի երբեմնի փառքի ու հզորության մասին արդեն խամրող հիշողություններից, ուրիշ ոչ մի հեղինակավոր փաստարկ, ըստ էության, չունեին: Այսպես թե այնպես, սակայն սուլթանի գահին հաստատվեց Արսլան-Շահ իբն Տուղրիլը, թեև քիչ թե շատ գործնական նշանակություն ունեցող բոլոր պաշտոններում էլ Էլտկուզը բնականաբար չհապաղեց նշանակել յուրայիններին, ընդ որում ռազմավարչական համակարգը ղեկավարում էին նրա երկու որդիներ Զահան-Փահլևանն և Ղզիլ-Արսլանը, իսկ վերջիններիս ընդհանուր ղեկավարումն էլ բնականաբար իրականացնում էր հենց Էլտկուզն ինքը: Այս կապակցությամբ մինչև առաջ անցնելը, սակայն, հարկ է ևս մի պահ կանգ առնել և կրկին հիշել աշխարհաքաղաքական բնույթի այն կանոնը, որի մասին մինչ այս խոսվել է:

Իրոք, արդեն նշվեց, որ, IX դարի կեսերին, երբ Արաբական խալիֆությունը քայքայվում էր, Ատրպատականում տարածքում կենտրոնական իշխանության դիրքերը բնականաբար թուլացան, ինչը դրական եղավ հարևան երկրամասերի և հատկապես քրիստոնյաների համար, քանի որ այստեղ գործող ուժերը պայքարում էին ամենից առաջ հենց նույն կենտրոնական իշխանության դեմ, իսկ արդյունքում էլ ոչ միայն որևէ հնարավորություն չունեին պայքար մղել ավելի հյուսիս գտնվող քրիստոնյա պետական միավորների դեմ, այլև նույնիսկ շահագրգռված էին վերջիններիս հետ համագործակցության հարցում: Հետագայում, սակայն, երբ այս երկրամասերը վերջնականապես անջատվեցին կենտրոնական իշխանությունից և համախմբվեցին արդեն տեղական գահատոհմերի շուրջ, իսկ կենտրոնական իշխանությունից եկող սպառնալիքն էլ ոչ



միայն վերացավ, այլև վերջինս ինքը սկսեց շահագրգռված լինել այս երկրամասերի ուժեղացման հարցում, ի հակադրում հյուսիսում գործող նույն քրիստոնյա իշխանությունների, քրիստոնյա իշխանությունների դրությունը նույն հյուսիսում կրկին ծանրացավ, քանի որ Ատրպատականի տարածքում ստեղծված ուժերը, մանավանդ միասնականորեն հանդես գալու պարագայում, ամենից առաջ հենց քանակապես գերազանցում էին քրիստոնյա իշխանությունների ուժերին և արդյունքում նրանց համար սկսում էին մեծ վտանգ ներկայացնել: Այսպես եղավ ամենից առաջ հենց նույն Սաջյանների պարագայում, սակայն այդ օրինաչափությունը պահպանվեց նաև Սալարյանների ու Ռավվադյանների դեպքում և ահա այժմ ևս եղավ լրիվ նույն կերպ, քանզի Սելջուկյան սուլթանության իրավական տարածքում գործող Էլտկուզյանների աթաբեկությունը, աշխարհաքաղաքական ժառանգության առումով փոխարինելով Ատրպատականի գահատոհմերին, ինչպես մի ժամանակ Սաջյանները, Սալարյանները կամ Ռավվադյանները, տեղական համախմբման հաշվին սկսեցին լուրջ սպառնալիք ներկայացնել հարևան երկրամասերին: Ահա հենց այս գործընթացի արտահայտումն էր, որ շատ շուտով իրենց վրա զգալու էին քրիստոնյաները, թեև մի քանի տարի այնուհանդերձ դեռևս կար, քանի որ Էլտկուզը դեռևս խնդիրներ ուներ Արսլան-Շահ իբն Տուղրիլի իշխանությունը վերջնականապես հաստատելու համար:

Որպես նոր սուլթանի դիրքերի ամրապնդման առաջնային և կարևորագույն գրավական՝ արդեն 1160 թվականի վերջին Էլտկուզը հատուկ մի դեսպանություն ուղարկեց Բաղդադ և ալ-Մուսթանջիդից պահանջեց ճանաչել Արսլան-Շահ իբն Տուղրիլին, սակայն ստացավ մերժում: Դրանից հետո, արդեն 1161 թվականի սկզբին, Էլտկուզը մի մեծ արշավանք սկսեց դեպի Բաղդադ, սակայն այս ընթացքում ձեռքերը ծալած նստած չէր նաև խալիֆը, որը, որպես սուլթանության թեկնածուներ, առաջ քաշեց Ահմեդալիների Էմիրությունում գտնվող և Արսլան-Աբայի հովանավորությունը վայելող Մուհամմեդ իբն Մահմուդի որդի Մահմուդ-Շահ իբն Մուհամմեդին, ինչպես նաև Պարսքի աթաբեկ Սոնկուրի (1148-1161) մոտ գտնվող Մելիք-Շահ իբն Մահմուդի որդի Մահմուդ-Շահ իբն Մելիք-Շահին: Էլտկուզը, սակայն, գործում էր ամենայն վճռականությամբ և 1161 թվականի օգոստոսի 3-ին նրա բանակը ծանր պարտության մատնեց Մահմուդ-Շահ իբն Մուհամմեդին աջակցող ուժերին, որից հետո վերջինիս աջակցության հայտնած Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիսի բոլոր տիրակալները հնազանդվեցին Արսլան-Շահ իբն Տուղրիլին:

Հաջողությունը, սակայն, մինչև վերջ իրացնել այդպես էլ չստացվեց, քանզի Արսլան-Աբան Ահմեդալիների Էմիրությունում այնուհանդերձ ապաստան տվեց Մահմուդ-Շահ իբն Մուհամմեդին, իսկ այն քանից հետո էլ, երբ Ջահան-Փահլավանի գլխավորած բանակը փորձեց առաջանալ դեպի արևմուտք, Շահարմենների Էմիրության Էմիր Սուբման իբն Իբրահիմից զգալի օգնական ուժեր ստացած Արսլան-Աբան ծանր պարտության մատնեց վերջինիս: Այսպիսով՝ մեծապես հենց քրդական տարրի վրա հիմնված Ահմեդալիների Էմիրությունը, ըստ էության, դուրս եկավ Սելջուկյան սուլթանության ազդեցության ոլորտից և այս առումով Էլտկուզի համար քիչ թե շատ մխիթարանք կարող էր հանդիսանալ միայն այն հանգամանքը, որ սեփական թեկնածուին սուլթանության գահին կրկին հաստատելու ուղղությամբ որևէ ակտիվ քայլ Արսլան-Աբան ի վերջո այդպես էլ չարեց: Ինչ վերաբերում է Սոնկուրի թեկնածու Մահմուդ-Շահ իբն Մելիք-Շահին, ապա Սոնկուրը հենց այս ժամանակ էլ մահացավ և արդյունքում նրա թեկնածուն զրկվեց ամեն մի աջակցությունից:

Վերջ, վերջնականապես հանդարտված Սելջուկյան սուլթանության վերջին տարածքներում սկսեց, ըստ էության, գործել Էլտկուզյանների աթաբեկությունը: Այս առումով իրավիճակը վերջնականապես հստակեցնելու համար նշենք, որ Սելջուկյան սուլթանության վերջին տարածքներում գործող Էլտկուզյանների աթաբեկության ազդեցությունը արևմուտքում չէր անցնում Ուրմիա լճի հարավային ափից անդին, հարավում չէր անցնում Կենտրոնական Միջագետքից ու Իրանական լեռնաշխարհի կենտրոնական հատվածից այն կողմ, արևելքում այն առավելագույնը հասնում էր Մերվին, իսկ հյուսիսում էլ հարում էր Զարթիի թագավորության հարավային և Խաչենի թագավորության հարավային ու արևելյան սահմաններին: Ուշագրավ պետական այս միավորում իշխանության իրավաբանական գլուխն, ինչպես արդեն ասվեց, Արսլան-Շահ իբն Տուղրիլն էր, սակայն փաստացի իշխանությունը բնականաբար պատկանում էր

Նրա աթաբեկին, ի դեմս Էլտկուզի: Այսպիսով՝ Զարթլիի թագավորության հարավում համախմբվեց այս ուղղությամբ քրիստոնյաների դեմ պայքարելու պատրաստ առաջին ուժը, սակայն վերջինս միայնակ չէր մնալու:

### **Գլուխ 69** **Անիի համար Նոր պայթարի հետագա ընթացքը**

Երկրորդ ուժը, որը Նույն այս ժամանակ իրար եկավ Գեորգի III-ի թագավորության դեմ պայթարի համար, դա Հայաստանի կենտրոնական և արևմտյան հատվածում ստեղծված Եմիրությունների անկայուն համադաշնությունն էր, որի գլուխ կանգնեց Սուլթան իբն Իբրահիմի գլխավորած Շահարմենների Եմիրությունը: Իրոք, արդեն երկար տասնամյակներ գտնվելով սեփական Եմիրության գլուխ և ի մի բերելով վերջինիս ուժերը, Նույն այս ժամանակ հաշվենկատ Սուլթան իբն Իբրահիմը ի վերջո իրեն պատրաստ համարեց սկսել համահայկական գերիշխանության հասնելու համար իր վաղուց նախապատրաստվող խաղը և այս ճանապարհին Նրա գլխավոր հակառակորդը բնականաբար Զարթլիի թագավորությունն էր: Այս առումով կրկին սպասելի էր նաև, որ Շահարմենների Եմիրի, կարծես թե, բնական դաշնակիցներն էին հարակից մահմեդական Եմիրները, որոնք իրենք ևս անհանգստացած էին Զարթլիի թագավորության հզորացմամբ, հայերի ակտիվացմամբ և վերջիններիս ազատագրական ձգտումների ուժեղացմամբ:

Սուլթան իբն Իբրահիմը որոշեց ամենից առաջ օգտվել Շադդադյանների Եմիրության համար ստեղծված բարդ դրությունից, որն առաջինն էր գտնվում Զարթլիի թագավորության առաջխաղացման ճանապարհին: Շադդադյանների համար առաջացած բարդություններից բնականաբար խիստ անհանգստացած էին նա Կարսի Եմիրությունում, սակայն ոչ պակաս անհանգստություն էր տիրում նաև Սալդուխյանների և սրանց հավատարիմ դաշնակիցը հանդիսացող Մանկուչակյանների Եմիրություններում, որտեղ հասկանում էին, որ հերթը վաղ թե ուշ նաև իրենց է հասնելու, ընդ որում հեռանկարային առումով Արզնի ու Ինայանների Եմիրության հետ միասին հարվածի տակ էր հայտնվելու նաև հենց Նոր՝ 1160 թվականին Իբրահիմի (1160 - մոտ 1190) կողմից ստեղծված Սուլմարուի Եմիրությունը: Այս պայթարում մահմեդականների հաջողություններով զգալիորեն շահագրգռված էին նաև ավելի հեռու գտնվող Արտուխյանների, Դանիշմանյանների և Ահմեդալիների Եմիրություններում, որոնց ևս չէր ուրախացնում իրենց սահմաններին քրիստոնյա ուժեղ իշխանության հայտնվելը:

Այս առումով համեմատաբար պասիվ դիրքորոշում ունեին, սակայն, քրիստոնյաների դեմ հակամարտությունում արդեն սեփական պայթարի ճակատն ունեցող Իկոնիայի սուլթանությունը և Չանգյանների աթաբեկությունը, որոնք, սրան գումարած նաև, պարզ հարաբերություններ չունեին ինչպես իրար, այնպես էլ Դանիշմանյանների և Արտուխյանների Եմիրությունների հետ: Սուլթան իբն Իբրահիմի ստեղծած համադաշնությունը պարզ հարաբերություններ չունեին նաև Էլտկուզյանների աթաբեկության հետ, քանի որ վերջինս ընկալվում էր որպես Սելջուկյան սուլթանության կենտրոնական իշխանության շահերի պաշտպան և ներկայացուցիչ, իսկ իրենց գլխին կենտրոնական իշխանություն տեսնել էլ տեղական Եմիրները բնականաբար որևէ կերպ չէին ցանկանում: Առաջիկա գործին Դանիշմանյանների Եմիրությունից Եմիրի մակարդակով մասնակցություն չբերվեց, իսկ Արտուխյաններից էլ դաշնակցությանն ամենից առաջ իր մասնակցությունը բերեց Մարդինի Արտուխյանների Եմիրության Եմիրը՝ հորը փոխարինած Թեմուրտաշի որդի Նաջմ-եդ-Դինը (1152-1179), ընդ որում Նույն այս ժամանակ Նրա հոր հորեղբոր թոռ Ղարա-Արսլանն ինքն էլ փորձում էր հետ բերել մինչ այդ Չանգյաններին զիջած դիրքերը տեղում:

1155 թվականի աղետից հետո Սալդուխի հարաբերությունները Զարթլիի թագավորության հետ այդպես էլ բնականոն հունի մեջ չէին մտել և քրիստոնյաների ու մահմեդականների հակամարտության Նոր փուլն հյուսիսային ճակատում այս անգամ սկսվեց հենց այստեղից: Ամեն ինչ սկիզբ առավ Նրանից, որ 1161 թվականի ապրիլին Գեորգի III-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) Կարինի ճ-մ-ում ջախջախեցին Սալդուխի գլխավորած Սալդուխյանների և Մանկուչակյանների

Եմիրությունների միացյալ բանակին (15.000): Սալդուխը հերթական անգամ գերվեց և միայն խոշոր փրկագնի դիմաց ազատ արձակվեց<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, հերթական անգամ պայթեց դրությունը նաև Անիում, որտեղ հայերն այս անգամ խնդիրներ ունեին իր հպատակների հիմնական մասը կազմող անձանց հետ այդպես էլ հարաբերությունները կարգավորել չուզեցած կամ այդ անել չկարողացած արդեն Փատլունի հետ:

Արդյունքում՝ 1161 թվականի մայիսին Գրիգոր Պահլավունու գլխավորած Անիի բանակը (մոտ 6.000) Անիի ճ-մ-ում հաղթեց Փատլունի գլխավորած Շադդադյանների Եմիրության բանակին (մոտ 2.000)<sup>2</sup>՝ քաղաքում հաստատելով հայերի ինքնավար իշխանությունը<sup>3</sup>: Փատլունը, որը կորցրել էր Անին, սակայն չէր կորցրել հույսը վերականգնել սեփական իշխանությունը քաղաքում, այս իրադարձություններից հետո դիմեց փախուստի և սկսեց իր ուժերը հավաքել՝ հետագայում Անիին կրկին վերատիրելու նպատակով: Անիի հայերը, սակայն, ևս ձեռքերը ծալած չստանալով չէին և արագորեն կապ հաստատեցին Գեորգի III-ի հետ, ինչն ավելի մեծացրեց հակամարտության ծավալները:

Որպես հետևանք այս ամենի՝ 1161 թվականի հուլիսի վերջին Օլթիի ճ-մ-ում Գեորգի III-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) և Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) եռօրյա մարտում հաղթեցին Շադդադյանների Եմիրության բանակին (մոտ 30.000)<sup>3</sup>: Արդյունքում՝ Անիի ավագանին քաղաք մտցրեց Սադուն Արծրունու և Սարգիս Մեծ Չաքարյանի գլխավորած Զարթլիի թագավորության ուժերը: Սադունը հռչակվեց Անիի կառավարիչ, սակայն կարճ ժամանակ անց Գեորգի III-ը, որին կասկածելի թվաց այն հանգամանքը, թե ինչ մեծ եռանդով է Սադունը ամրացնում քաղաքի պարիսպները, պաշտոնանկ արեց վերջինիս և քաղաքի կառավարիչ նշանակեց Սարգսին: Ինչ վերաբերում է արդեն երկրորդ անգամ անհաջողության մատնված Փատլունին, ապա նա ապաստանեց Սուլթան իբն Իբրահիմի մոտ Խլաթում, որտեղ էլ կարողացավ Շահարմենների փառասեր Եմիրին համոզել գործի մեջ դնել մինչ այդ ստեղծված համադաշնությունը՝ ի վերջո պատերազմական գործողություններ սկսելով հյուսիսի քրիստոնյաների դեմ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 1161 օգոստոսի վերջ – Անիի ճ-մ<sup>4</sup>

Սուլթան իբն Իբրահիմի գլխավորած Շահարմենների, Սալդուխի գլխավորած Սալդուխյանների և Մանկուչակյանների, Ֆախր-եղ-Դինի գլխավորած Արզնի, Նաջմ-եղ-Դին գլխավորած Մարդինի Արտուխյանների, Ինայանների, Կարսի, ինչպես նաև Իբրահիմի գլխավորած Սուրմարուի Եմիրությունների միացյալ բանակը (80.000), առաջանալով Կարինից, մոտեցավ Անիին ու մարտակարգ ընդունեց: Գեորգի III-ի, ամիրսպասալար Իվանե Օրբեյանի, նրա եղբայր Լիպարիտի և պապի եղբորորդի Կիրկաշ Օրբեյանի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (50.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000, այդ թվում Սարգիս Մեծ Չաքարյանը և Սադուն Արծրունին), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) ևս մարտակարգ ընդունեցին:

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Դեմետրեի, Գեորգիի, Թամարայի և Գեորգի Լաշայի պատմությունը»; Իսահակ Երեց «ժամանակագրություն», գլուխ 25:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկի «Մայփարկինի պատմություն»; Մյունեջիմ-Բաշի «Պատմություն»; Գրիգոր Երեց «ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետ «ժամանակագրություն»; Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», Հավելված:

<sup>3</sup> Գրիգոր Երեց «ժամանակագրություն»; Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «ժամանակագրություն»; Հովհաննես Երեց «ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետ «ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Օրբեյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 74; «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Դեմետրեի, Գեորգիի, Թամարայի և Գեորգի Լաշայի պատմությունը»; «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու զովասանքը», գլուխ 3: Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 97; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու զովասանքը», գլուխ 4; «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Դեմետրեի, Գեորգիի, Թամարայի և Գեորգի Լաշայի պատմությունը»; Գրիգոր Երեց «ժամանակագրություն»; Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», Հավելված; Սամվել Անեցի «ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «ժամանակագրություն», գլուխ 25; Սմբատ Սպարապետ «ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 74; Ստեփանոս Օրբեյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Հովհաննես Երեց «ժամանակագրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկի «Մայփարկինի պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Շարաֆ իսն Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 1; Մյունեջիմ-Բաշի «Պատմություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 97:

I փուլ – Զարթիկի թագավորության բանակը ողջ ճակատով անցավ հարձակման: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում թշնամու բանակի թևերից մեկում տեղակայված Սալոուխյանների էմիրության բանակը, չդիմանալով թևանցող հարվածին, փախուստի դիմեց: Վերջինիս հետևեց նաև մյուս թևում տեղակայված Մարդինի Արտուխյանների էմիրության բանակը, որի ուժերի հիմնական մասը Նաջմ-էդ-Դին գլխավորությամբ դեռևս գտնվում էր երթի մեջ:

II փուլ – Զարթիկի թագավորության բանակը հետապնդեց թշնամու բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 7.000, դաշնակիցը՝ մոտ 7.000 զինվոր, թշնամին՝ 40.000 սպանված և 30.000 գերի, որոնցից 9.000 հոգին Շահարմենների էմիրության բանակից:

Այսպիսով՝ քրիստոնյաների և մահմեդականների պայքարում քրիստոնյաների ամենալուրջ հակառակորդ հանդիսացող ուժերից մեկը ջախջախիչ պարտություն կրեց և դրանից հետո, ըստ էության, դուրս եկավ խաղից: Իրոք, Սուլթան իբն Իբրահիմը ծանր այս պարտության հետ միասին կորցրել էր նաև այդքան տարիների ընթացքում մեծ դժվարությամբ ձեռք բերած սեփական հեղինակությունը, իսկ նրա կողմից ստեղծված համադաշնությունն էլ դրանից հետո, ըստ էության, փլուզվեց, երբ Նույն այդ համադաշնության կազմում գտնվող էմիրությունները, այլևս չցանկանալով գործ ունենալ հյուսիսի քրիստոնյաների հետ, փակվեցին իրենց սահմաններում և, հուսալով, որ խնդիրն իրենց հնարավորինս ուշ կհասնի, որդեգրեցին սպասողական վարքագիծ: Նույն այս ժամանակ, սակայն, հասունանում էր Զարթիկի թագավորության պայքարը հյուսիսում գործող քրիստոնյաների մյուս հակառակորդի հետ, ի դեմս արդեն, ըստ էության, Սելջուկյան սուլթանությունը՝ ներկայացնող Էլտկուզյանների աթաբեկության, ընդ որում հերթական այս հակառակորդը ոչ միայն ավելի ուժեղ էր և ավելի վտանգավոր, այլև, նախորդ իրադարձություններից հետո մինչ այդ Էլտկուզի հետ ոչ մի գործ ունենալուն չհակված նախորդ խմբի շատ էմիրություններ, համենայն դեպս գոնե դաշնակցի կարգավիճակով և առաջնորդվելով վրեժի, ինչպես նաև սեփական անվտանգության ապահովման զգացումով, սկսեցին աջակցել հզոր այս աթաբեկին:

1161 թվականի սեպտեմբերին, երբ Էլտկուզը դեռևս զբաղված էր տեղում Արսլան-Շահ իբն Տուղրիլի դիրքերի ամրապնդմամբ, Զարթիկի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) շարժվեցին դեպի հարավ-արևելք ու Շաբեի ճ-մ-ում հաղթեցին Էլտկուզյանների աթաբեկության բանակին (մոտ 10.000)<sup>1</sup>: Սա, սակայն, ընդամենը միայն սկիզբն էր:

1162 թվականի օգոստոսի 5-ին Գեորգի III-ի գլխավորած Զարթիկի թագավորության բանակը (80.000, որից 20.000 հեծյալ<sup>2</sup>), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000) և Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000), այս անգամ հարված հասցնելով արդեն դեպի հարավ, Դվինի ճ-մ-ում հաղթեցին Արզնի էմիրության բանակին (մոտ 10.000), որից հետո առանց լուրջ մարտերի մտան Դվին և Կաղզվան<sup>3</sup>: Այսպիսով՝ քրիստոնյաները լուրջ մի հաջողություն ձեռք բերեցին, ընդ որում, որպես այս ամենի, կարծես թե, խորհրդանշական արդյունք, Դվինի պարիսպների վրա տեղադրված դեռևս 1131 թվականին զոհված քրիստոնյա ռազմիկների գանգերը հավաքվեցին, մահմեդական հոգևորականների ուսերի վրա տեղափոխվեցին Տփղիս և թաղվեցին զինվորական պատիվներով: 1162 թվականի օգոստոսի վերջին Զարթիկի

<sup>1</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 74:

<sup>2</sup> Այս ճակատամարտում Զարթիկի թագավորության բանակի թվականի մասին գոյություն ունեն իրարից տարբերվող չորս տվյալներ: Այսպես, ըստ Ֆեզալլահ Ռաշիդ-էդ-Դինի վերջինիս թիվը կազմում էր 1.000, ըստ «Զարթիկի Ցիտվերթա»-ի՝ 20.000 ռազմիկ, ըստ իբն ալ-Ասիրի 30.000, իսկ ըստ իսլամական աղբյուրներից մեկի՝ 80.000: Առավել հավանական է թվում, որ վրացական աղբյուրի բերած տվյալը վերաբերվում է միայն վրացական հեծելազորի, իսլամական աղբյուրի տվյալը՝ ողջ բանակի թվաքանակին, իսկ իբն ալ-Ասիրի տեղեկությունը՝ քրիստոնյաների բանակի ողջ հեծելազորին: Ինչ վերաբերվում է Ֆեզալլահ Ռաշիդ-էդ-Դինի տեղեկությանը, ապա կարելի է կարծել, որ այն վերաբերվում է քրիստոնյաների բանակի ընդամենը մի մասին:

<sup>3</sup> Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Խահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 74; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Անանուն «Ժամանակագրություն 1338 թվականի»; «Զարթիկ-Ցիտվերթա», Անանուն «Թագավորների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 3; Վախուստի Բագրատունի «Զարթիկի պատմությունը»; իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկի «Մայփարկինի պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Սադր-էդ-Դին ալ-Ջուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 38; իբն Հաուկայի Շարունակող «Երկրի պատկերը», Շամ; Ռաշիդ-էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 2; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Մյունեջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

թագավորության բանակը (մոտ 50.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 17.000) և Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեցին Գանձակը ու նրա շրջակայքը և նահանջեցին<sup>1</sup>, սակայն նույն այս ժամանակ արդեն հասունանում էր գործերը սեփական աթաբեկությունում վերջնականապես կարգի գցած Էլտկուզի պատասխան հարվածը:

1162 թվականի դեկտեմբերի սկզբին Էլտկուզյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 20.000) Լոռու թագավորության բանակից (մոտ 700) գրավեց Գագ ամրոցը<sup>2</sup>, սակայն 1162 թվականի դեկտեմբերի կեսին Գագ ամրոցի ճ-մ-ում Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 25.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) ու Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) հասան Գագից նահանջող Էլտկուզյանների աթաբեկության բանակին (մոտ 20.000) և, ջախջախելով նրան, մտան ամրոց<sup>3</sup>: Այսպիսով՝ հյուսիսային ուղղությամբ հասցված հակահարվածը Էլտկուզի ռազմական մեքենայի համար անհաջողությամբ ավարտվեց, սակայն փոխարենը նույն այս ժամանակ 1162 թվականի դեկտեմբերի վերջին Էլտկուզյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 40.000) Հայկական կայազորներից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) հետ գրավեց Դվինը և Մրենը (վերջինը՝ Շիրակի հարավ)<sup>4</sup>, որից հետո, արդեն 1163 թվականի մարտին ասպատակեց Աշնակի ու Թալինի շրջակայքը<sup>5</sup>: Վճռական ընդհարումը, սակայն, առջևում էր և դրա համար Էլտկուզն ի մի բերեց բոլոր հնարավոր դաշնակիցներին, ընդ որում եռանդուն աթաբեկը հաջողացրեց ընդհանուր լեզու գտնել նույնիսկ Ահմեդալիների Էմիրության Էմիր Արսլան-Աբայի հետ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 1163 հուլիսի 13 – Լոռի ամրոցի ճ-մ<sup>6</sup>

Էլտկուզի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Էլտկուզյանների աթաբեկության, Սուբման իբն Իբրահիմի գլխավորած Շահարմենների, Արսլան-Աբայի գլխավորած Ահմեդալիների, Փատլունի գլխավորած Շադդադյանների, Ֆախր-Էդ-Դինի գլխավորած Արզնի, ինչպես նաև Ինայանների, Կարսի և Սուրմարուի Էմիրությունների միացյալ բանակը (ընդհանուր՝ մոտ 100.000, որից 50.000 հեծյալ) Թալիզ-Ուտիք երթուղով շարժվեց դեպի հյուսիս: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Գեորգի III-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 100.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000), պատրաստվելով դիմակայել հակառակորդին, ճամբարեցին Լոռու շրջակայքում, որից հետո սկսվեցին բանակցություններ: Արդյունքում՝ զգոնությունը կորցրած Գեորգի III-ը ցրեց ուժերը՝ Լոռու մոտ մնալով բանակի միայն մի մասը կազմող հեծելազորով (30.000 հեծյալ, այդ թվում մոտ 10.000 հայ): Սրան հակառակ՝ բանակցությունների ընթացքում վրաց իշխաններից մեկը կապ հաստատեց Էլտկուզի հետ՝ պարտավորվելով վերջինիս բանակը աննկատ մոտեցնել Լոռի ամրոցի մոտ տեղակայված քրիստոնյաներին ճամբարին և սեփական բանակի վրա անակնկալ հարձակում ապահովել: Արդյունքում՝ թշնամու բանակը աննկատ երթով մոտեցավ ամրոցին և, բաժանվելով երեք մասի ու պատրաստվելով հարվածի, դարան մտավ: Մահմեդականների միացյալ բանակը Էլտկուզի հրամանով դիրքեր գրավեց ճակատում, իսկ Էլտկուզյանների աթաբեկության բանակը անցավ քրիստոնյաների բանակի թիկունք:

<sup>1</sup> իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկի «Մայիարիկի պատմություն»; Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>2</sup> «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու զովասանքը», գլուխ 5; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

<sup>3</sup> «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու զովասանքը», գլուխ 5; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 74; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>4</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 74:

<sup>5</sup> Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»:

<sup>6</sup> Սադր-Էդ-Դին ալ-Հուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 38; իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկի «Մայիարիկի պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 2; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»; «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու զովասանքը», գլուխ 6; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»:

I փուլ – Մահմեդականների միացյալ բանակը մարտակարգ ընդունեց և, ճակատի կողմից մոտենալով քրիստոնյաների բանակին, անցավ հարձակման: Ի պատասխան դրա՝ քրիստոնյաների հեծելազորը ևս մարտակարգ ընդունեց ու անցավ հարձակման, որի արդյունքում թշնամու բանակը սկսեց պարտություն կրել և նահանջել:

II փուլ – Մարտի մեջ մտավ Էլտկուզյանների աթաբեկության բանակի հեծելազորը և թիկունքից հարվածեց քրիստոնյաների հեծելազորին: Միաժամանակ նահանջը դադարեցրեց և կրկին ճակատային հարձակման անցավ նաև մահմեդականների միացյալ բանակը, որի արդյունքում բռնկվեց համառ մարտ:

III փուլ – Մարտի մեջ մտան Էլտկուզյանների աթաբեկության բանակի մնացած ուժերը և հարվածեցին քրիստոնյաներին: Արդյունքում՝ քրիստոնյաներին միայն մեծ դժվարությունից ու ծանր կորուստներից հետո հաջողվեց ճեղքել շրջապատման օղակը և հեռանալ:

Ընդհանուր սպանված 10.000 և գերված 5.000 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ քրիստոնյաները ծանր հարված ստացան, որը զգալիորեն թուլացրեց նրանց հարվածային հնարավորությունները: Ավելին, դրանից հետո մասերի բաժանված հակառակորդի բանակը 1163 թվականի հուլիսի վերջից մինչև աշուն ասպատակեց Տայքը, Գուգարքը, ինչպես նաև Զարթլիի թագավորության մնացած տարածքը<sup>1</sup>:

Քրիստոնյաներն իրոք որ կորցրել էին նախաձեռնությունը և արդյունքում 1163 թվականի դեկտեմբերին մահմեդականների միացյալ բանակը (40.000) կրկին պաշարեց Անին: Հայերն անցան համառ պաշտպանության, սակայն ի վերջո, տեղի տալով քաղաքում բռնկված սովին, 1164 թվականի հոկտեմբերին դադարեցրին դիմադրությունը<sup>2</sup>: Քաղաքը կրկին ընկավ Շադդադյանների Էմիրության տիրապետության տակ, սակայն, որպես փոխգիշումային տարբերակ, Փատլունի փոխարեն այս անգամ Շադդադյանների Էմիրության Էմիր հռչակվեց հայերի հետ արդեն անհույս կերպով հարաբերությունները փչացրած Նույն Փատլունի որդի Շահնշահը (1164-1175): Սկզբնական դրության վերականգնումը հյուսիսում, կարծես թե, բավարարեց Էլտկուզին, որը բնականաբար այլ խնդիրներ ևս ուներ, սակայն Շահնշահի դիրքերը Անիում այսպես թե այնպես ոչ միայն չափազանց թույլ էին, այլև՝ գնալով ավելի էին թուլանում:

## Գլուխ 70

### «Հայկական դարաշրջանի» ավարտը Ֆաթիմյանների խալիֆությունում

1162 թվականի գարունից մինչև ամառ Ղարա-Արսլանի գլխավորած Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների և Յադի-Բասանի գլխավորած Սեբաստիայի Դանիշմանյանների Էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) Չանգյանների աթաբեկության ու Ինալյանների Էմիրության միացյալ բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Ամիդը<sup>3</sup>, սակայն այդպես էլ հաջողության չհասավ: Ավելին, հակառակորդի կայազորի հրամանատարը Նույն այս ժամանակ կարողացավ վեճ հարուցել Ղարա-Արսլանի ու Նրա աներ Յադի-Բասանի միջև, ինչի արդյունքում 1162 թվականի ամռանը Յադի-Բասանի գլխավորությամբ Ամիդից հեռացող Սեբաստիայի Դանիշմանյանների Էմիրության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Մելիտեի շրջակայքը և նահանջեց<sup>4</sup>: Յադի-Բասանը Նույն այս ժամանակաշրջանում նաև սեփական պատերազմն էր մղում Մանկուչակյանների Էմիրության դեմ

<sup>1</sup> Սադր-էդ-Դին ալ-Յուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 38:

<sup>2</sup> «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու զովասանքը», գլուխ 6: Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 74; Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», Հավելված: Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկի «Մայփարկինի պատմություն»; Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 18, գլուխ 8; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 18, գլուխ 8:

ու հենց դրա շրջանակներում էլ 1163 թվականի դեկտեմբերին նրա բանակը ասպատակեց Անի-Կեմախ ամրոցի շրջակայքը և նահանջեց<sup>1</sup>:

1164 թվականի գարնանը Ղարա-Արսլանի գլխավորած Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների էմիրության բանակը (մոտ 1.000) Չանգյանների աթաբեկության և Ինայանների էմիրության միացյալ բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) այս անգամ արդեն գիշերային անակնկալ գրոհով փորձեց գրավել Ամիդը, բայց կրկին հետ շարտվեց<sup>2</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, արդեն բացահայտորեն Նուր-Էդ-Դինի կողմն անցած Յադի-Բասանը 1164 թվականի ամռանը ասպատակեց Հիսն-Զեֆի ու Չմշկածագ ամրոցի շրջակայքը (վերջինը՝ Մինչեփրատյան Ծովք, Շահունի գավառ) և նահանջեց<sup>3</sup>: Այսպիսով՝ փոխադարձ մրցակցությունը Չանգյանների աթաբեկության և Իկոնիայի սուլթանության միջակայքում դժվարությամբ իրենց գոյությունը պահպանող երկու էմիրություններից գոնե մեկին զգալիորեն խանգարեց ուղղել մեջքը, սակայն նույն այս ժամանակ ուշագրավ զարգացումներ եղան նաև Ֆաթիմյանների խալիֆությունում:

1154 թվականից հետո Ֆաթիմյանների խալիֆությունում իշխանությունն իր ձեռքը վերցրած Թալայի իբն Ռուզգիբը մի շարք կտրուկ միջոցառումներով էական դրական արդյունք էր ապահովել, սակայն պետական համակարգի համախմբումը և կենտրոնական իշխանության ուժեղացումը բնականաբար առաջացրել էր նաև դժգոհություններ, որոնք էլ հենց բյուրեղացվեցին խալիֆության կառավարման ղեկին հայտնված հայերի դեմ: Որպես լրացուցիչ փաստարկ Ռուզգիբների դեմ օգտագործվում էր նաև այն հանգամանքը, որ Երուսաղեմի թագավորության դեմ մղվող ռազմական գործողություններն ավարտվեցին Ֆաթիմյանների խալիֆության ոչ խոշոր, բայց այնուհանդերձ անհաջողությամբ: 1160 թվականի հուլիսի 22-ին ալ-Ֆայեզը կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո գահն անցավ ազ-Չաֆիրի որդի, իննամյա ալ-Ադիդին (1160-1171): Արդյունքում՝ Թալայի իբն Ռուզգիբի դեմ դավադրություն կազմեց Նոր խալիֆի հորաքույրներից մեկը, բայց անհաջողության մատնվեց և մահապատժի ենթարկվեց: Նոր դավադրությունը, սակայն, որը կազմակերպեց խալիֆի մյուս հորաքույրը, հաջողության հասավ և 1161 թվականի սեպտեմբերի 12-ին պալատական նեղ միջանցքներում առաջացող Թալայի իբն Ռուզգիբին սրահար արեցին: Հոր մահից հետո իշխանության ղեկն ի ձեռքը վերցրեց նրա որդի Ռուզգիբը, որը պատժեց դավադիրներին և, մասնավորապես, մահապատժի ենթարկեց խալիֆի նաև մյուս հորաքույրը, սակայն իրավիճակն արդեն դուրս էր եկել վերահսկողությունից: Եգիպտոսի ուղղությամբ հատկապես ակտիվ էր գործում Չանգյանների աթաբեկությունը, որի դիրքերը տեղում նույն այս ժամանակ անչափ ուժեղացել էին: Հակառուզգիբյան ճամբարի գլխին կանգնած էր Կուսի նահանգապետ Շավուրը, որն էլ հենց գործի անցավ:

Արդյունքում՝ 1162 թվականի դեկտեմբերի 23-ին Ռուզգիբի գլխավորած Ֆաթիմյանների խալիֆության (մոտ 20.000) ու Հայկական (մոտ 5.000) միացյալ բանակը մարտի ընթացքում Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակի՝ հակառակորդի կողմն անցնելու պատճառով պարտվեց Շավուրի ապստամբած բանակից (30.000): Ռուզգիբը գերվեց և հետագայում փախուստի փորձ կատարելու ընթացքում սպանվեց<sup>4</sup>: Սրանով հայերի իշխանությունը Ֆաթիմյանների խալիֆության ղեկավար կազմում իր վերջը գտավ, սակայն դրա հետ միասին վերջնականապես դեպի իր մայրամուտ ուղղվեց նաև Ֆաթիմյանների խալիֆությունը: Այսպիսով՝ Նուր-Էդ-Դինը հարավում մի իսկական հաղթանակ տարավ, որը հիմք ստեղծեց հետագայում Եգիպտոսում վերջնականապես գերիշխելու համար:

## Գլուխ 71

### Մերձավոր Արևելքում մանր պատերազմների հետագա ընթացքը

Մի զգալի մեծության հաղթանակ էլ, սակայն, Հալեպի ահեղ աթաբեկը նույն այս ժամանակ շահեց նաև ավելի հյուսիս, երբ, օգտվելով այն հանգամանքից, որ 1163 թվականի փետրվարի 10-

<sup>1</sup> Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 442; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25:

<sup>2</sup> Իբն Մունկիզ «Խորհուրդների գիրք»: Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 18, գլուխ 8; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»:

ին Բալդուին III-ը կնքել էր իր մահկանացուն և նրան հաջորդել է եղբայրը՝ Ամորին (1163-1174), վերջինս որոշեց պաշարել հյուսիսային ուղղությամբ Երուսաղեմի թագավորության կարևորագույն ամրություններից մեկը հանդիսացող Խարիմը: Այս պայմաններում արդեն պատանեկան տարիքից դուրս եկող Անտիոքի դուքս Բոհեմունդ Պուատիեցին իր հերթին որոշեց բազմափորձ աթաբեկի ուղղությամբ ակտիվ գործողությունների անցնել և այդ նպատակով ի մի բերեց քրիստոնյաների ուժերը:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1164 օգոստոսի 11 - 12 – Խարիմի ճ-մ<sup>1</sup>

Նուր-էդ-Դինի գլխավորած Ձանգյանների աթաբեկության և Ղարա-Արսլանի ու Նաջմ-էդ-Դինի գլխավորած Արտուխյանների էմիրության միացյալ բանակը (100.000, որից 60.000 հեծյալ) պաշարեց քաղաքը Երուսաղեմի թագավորության բանակից (մոտ 1.000), որից հետո սկսեց քարանետներով հարվածել պարիսպներին: Ի պատասխան դրա՝ Անտիոքում կենտրոնացած Կոնստանդին Կալամանոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության (մոտ 5.000), Բոհեմունդ Պուատիեցու գլխավորած Անտիոքի դքսության (7.200, որից 600 հեծյալ<sup>2</sup>), Ռայմոնդ Տուլուզցու գլխավորած Տրիպոլիսի կոմսության (6.400<sup>3</sup>), Տաճարականների ու Յիվանդախնամների օրդենների (մոտ 2.000), ինչպես նաև Թորոս և Մլեհ Ռուբինյանների գլխավորած Ռուբինյանների (մոտ 10.000) միացյալ բանակը<sup>4</sup> օգոստոսի 10-ին դուրս եկավ քաղաքից ու հաջորդ օրը սկսեց մոտենալ Խարիմին: Տեղեկանալով հակառակորդի առաջխաղացման մասին՝ մահմեդականների բանակը օգոստոսի 11-ին թողեց քաղաքի պաշարումը և բանակեց ոչ հեռու գտնվող Ամու գյուղի մոտակայքում: Այս պայմաններում Թորոս Ռուբինյանը սկսեց քրիստոնյաների բանակի մյուս առաջնորդներին համոզել ամրացնել Խարիմը և հակառակորդի իսկ տարածքում չհետապնդել վերջինիս, սակայն Ռուբինյանց իշխանի կարծիքը բանակի մյուս առաջնորդների մոտ հավանության չարժանացավ:

I փուլ – Օգոստոսի 12-ին մահմեդականների բանակի մի մասը անցավ հարձակման և, արագորեն իրականացնելով կեղծ նահանջ ու իր հետևից տանելով հետապնդմամբ տարված կայսերական բանակին և խաչակիրներին, խառնեց նրանց մարտակարգը՝ այս վիճակում հասցնելով քրիստոնյաներին մարտակարգով շարված սեփական բանակի հիմնական ուժերի մոտ:

II փուլ – Ցանկանալով զարգացնել հաջողությունը՝ թևերում գտնվող կայսերական, ինչպես նաև Անտիոքի դքսության և Տրիպոլիսի կոմսության բանակները, չվերականգնելով մարտակարգը ու չսպասելով Ռուբինյանների իշխանության բանակի տեղ հասնելուն, կրկին անցան հարձակման հակառակորդի արդեն հիմնական ուժերի ուղղությամբ: Արդյունքում՝ մահմեդականների բանակի թևերը որոշ դիմադրություն ցույց տալուց հետո շարունակեցին կանխամտածված նահանջը: Միաժամանակ, հարձակման անցնելով կենտրոնում, թշնամին հասավ լիակատար հաջողության՝ գործնականում ոչնչացնելով այստեղ գտնվող քրիստոնեական հետևակին:

III փուլ – Տեղեկանալով կենտրոնում զարգացող իրադարձությունների մասին՝ քրիստոնյաների բանակի թևերը, ընդհատելով թշնամու հետապնդումը, վերադարձան մարտադաշտ, սակայն պարզվեց, որ արդեն չափազանց ուշ է և բանական հսկայական գերակշռություն ունեցող հակառակորդի բանակը տիրել է ողջ շրջակայքին: Արդյունքում՝

<sup>1</sup> Քեմալ-էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատրնտիր»: Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 19, գլուխ 9; Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 441; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 18, գլուխ 10; Բար-Յեքոնու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Հովհաննես Կիսամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 5, մաս 6; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25:

<sup>2</sup> Այս մասին հայտնում է Անանուն Եղեսիացին (գլուխ 443)՝ վերագրելով այս թիվը Անտիոքի դքսության և Տրիպոլիսի կոմսության միացյալ բանակին: Այն բանի ֆոնին, սակայն, որ Միքայել Ասորին և Բար-Յեքոնուսը հայտնում են, որ Անտիոքի դքսության ու Տրիպոլիսի կոմսության միացյալ բանակը կազմել է 13.000 ռազմիկ, կարելի է ենթադրել, որ Անանուն Եղեսիացու հաղորդումը վերաբերվում է միայն Անտիոքի դքսության բանակին:

<sup>3</sup> Տես Նախորդ ծանոթագրությունը:

<sup>4</sup> Իբն Ասակիրը և ալ-Ջուզին նշում են, որ քրիստոնյաների բանակը կազմված էր 30.000 ռազմիկից: Հաշվի առնելով, որ ըստ Միքայել Ասորու և Բար-Յեքոնուսի միայն Անտիոքի դքսության ու Տրիպոլիսի կոմսության բանակը կազմել է 13.000 ռազմիկ, կարելի է ենթադրել, որ, ինչպես նշված 30.000-ի սահմաններում, Ռուբինյանները մարտադաշտ են հանել մոտ 12.000, իսկ Բյուզանդական կայսրությունը՝ մոտ 5.000 ռազմիկ:



մահմեդականների բանակը ողջ ուժով անցավ հակահարձակման և ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին, ընդ որում Բոհեմունդ Պուլատիեցին, Ռայմոնդ Տուլուզցին և Կոնստանդին Կալամանոսը գերվեցին:

IV փուլ – Մահմեդականների բանակը զարգացրեց հաջողությունը, որի արդյունքում միայնակ մնացած Հայկական բանակը, պահպանելով մարտակարգը, դժվարությամբ նահանջեց, կտրվեց թշնամուց և պատսպարվեց Անտիոքում: Այս ընթացքում մի պահ գերության մեջ հայտնվեց միայն վերջապահ ուժերի հետ քաշումն ապահովող Մլեհ Ռուբինյանը, սակայն հակառակորդի ծանոթ ռազմիկները նրան ազատ արձակեցին և ի վերջո նա ևս կարողացավ միանալ Ռուբինյանների բանակին:

V փուլ – Երեկոյան Չանգյանների աթաբեկության բանակը մոտեցավ Խարիմին և առանց մարտերի գրավեց այն:

Քրիստոնյաները կորցրին 10.000 սպանված և ծանր վիրավոր, 6.000 գերի, որոնց թվում էին նաև Բոհեմունդ Պուլատիեցին, Ռայմոնդ Տուլուզցին և Կոնստանդին Կալամանոսը: Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 11.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Նուր-էդ-Դինը հերթական հաղթանակը տարավ քրիստոնյաների նկատմամբ, ընդ որում տուժվածների շարքում առանձնապես ծանր դրության մեջ հայտնվեց հենց Անտիոքի դքսությունը: Այս առումով ինչ-որ տեղ հեգնական ծաղր էր հանդիսանում նաև այն հանգամանքը, որ Բոհեմունդ Պուլատիեցու հայրը զոհվել էր նույն Նուր-էդ-Դինի դեմ պատերազմում, իսկ այժմ էլ արդեն նա ինքը պետք է գերության ծանր օրեր անցկացներ Հալեպում՝ որտեղ մինչ այդ գերու կարգավիճակում պահվում էր իր արդեն խորթ հայրը: Իրոք, Անտիոքի դքսերին, կարծես թե, սերնդեսերունդ պակասում էր զորավարական տաղանդը, իսկ այս պայմաններում ռազմական եռանդը միայն բացասական արդյունք էր ապահովում: Այս կապակցությամբ դեռ լավն այն էր, որ Բոհեմունդ Պուլատիեցին, Ռայմոնդ Տուլուզցին ու Կոնստանդին Կալամանոսն այնուհանդերձ երկար ժամանակով չէր, որ մնացին գերության մեջ և Մանուիլ I-ի կողմից իրենց համար վճարված մեծ փրկագնի դիմաց նրանք հաջորդ տարի արդեն ազատության մեջ էին:

Ցանկացած դեպքում, սակայն, քրիստոնյաների ստացած հարվածը զգալի էր և այդուհետ Անտիոքի դքսությունում Չանգյանների աթաբեկության նկատմամբ իրենց սկսեցին արդեն շատ զգույշ պահել: Վերջին ճակատամարտի ոչ պակաս կարևոր հետևանքներից մեկն էլ նաև այն եղավ, որ, քանի որ գերիներն այնուհանդերձ ազատվել էին Մանուիլ I-ի միջնորդությամբ և, ընդհանրապես, Նուր-էդ-Դինը զգուշանում էր Անտիոքին ուղղակի ռազմական հարված հասցնել ամենից առաջ հաշվի առնելով հենց այն հանգամանքը, որ քաղաքը, թեկուզ և ձևականորեն, ենթակա էր Բյուզանդական կայսրությանը, դրանից հետո պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի դիրքերն Անտիոքում ավելի ուժեղացան:

1164 թվականի սեպտեմբերին Սուրմարուի Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Սուրմարուի ճ-մ-ում հաղթեց Զարթիի թագավորության բանակին (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 7.000)<sup>1</sup>: Նույն այս ժամանակ հերթական անգամ սրվեցին, սակայն, նաև Իկոնիայի սուլթանության ու Դանիշմանյանների Էմիրության հարաբերությունները և խնդիրը մեծապես հենց անձնական հարթության վրա էր:

Իրոք, նույն այս ժամանակ Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը որպես իրեն կին էր ուզել Սալդուխյանների Էմիրության Էմիր Սալդուխի աղջկան, սակայն, երբ վերջինս իր հարուստ օժիտով անցնում էր Սեբաստիայով, Սեբաստիայի Դանիշմանյանների Էմիրության Էմիր Յադի-Բասանը գերեց հարսնացուին և նրա ուղեկիցներին, որից հետո էլ Սալդուխի աղջկան կնության տվեց Մելիտեում իշխող իր եղբոր թոռանը՝ Չուլ-Կարնային հաջորդած նրա որդի Նասր-էդ-Դինին (1162-1170): Այս ամենից Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդն իրեն բնականաբար մեծապես վիրավորված զգաց և ակտիվ գործողությունների անցավ, սակայն 1164 թվականի նույն սեպտեմբերին Մելիտեի ճ-մ-ում Յադի-Բասանի գլխավորած Դանիշմանյանների Էմիրության բանակը (մոտ 8.000) հաղթեց Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության

<sup>1</sup> իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկի «Մայիարիկին պատմություն»; Մյունենշիմ-Բաշի «Պատմություն»:

առաջխաղացած բանակին (մոտ 8.000)<sup>1</sup>, որից հետո հարաբերությունները մի ինչ-որ պահ կարգավորվեցին:

1164 թվականի սեպտեմբերին Թորոս, Ստեփանե և Մլեհ Ռուբինյանների գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Մարաշի շրջակայքը և նահանջեց<sup>2</sup>: Դրանից հետո, 1164 թվականի արդեն հոկտեմբերին Թորոս, Ստեփանե և Մլեհ Ռուբինյանների գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 10.000) Մարաշի ճ-մ-ում հաղթեց Չանգյանների աթաբեկության բանակին (մոտ 15.000), ընդ որում գերի ընկած թշնամու 400 ռազմիկները հետագայում փոխանակվեցին Խարիմի ճ-մ-ում գերի ընկած քրիստոնյա ռազմիկների հետ<sup>3</sup>: Ռուբինյանների, սակայն, խոշոր մի անհաջողություն էր սպասում, քանզի պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը, տեղում չկարողանալով հաջողության հասնել ռազմական միջոցառումներով, անցավ քաղաքական սպանությունների հին և փորձված մեթոդին:

Արդյունքում՝ 1164 թվականի նոյեմբերին Կիլիկիայում Կոստանդնուպոլսի պաշտոնական ներկայացուցիչը խնջույքի հրավիրեց Ստեփանեին, որից հետո, զցելով վերջինիս եռացող ջրով լի մի մեծ կաթսայի մեջ, սպանեց: Սա, սակայն, պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի դիրքերին տեղում միայն վնաս տվեց, քանզի, ի պատասխան սրա, 1164 թվականի նույն նոյեմբերին Թորոս Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 20.000) Բյուզանդական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500) գրավեց Անարգաբան և Կոռիկոսը, ինչպես նաև Հումուս ու Պայաս ամրոցները<sup>4</sup>: Հաջորդ տարում Մերձավոր Արևելքում մղվող պատերազմը ևս շարունակվեց, ընդ որում ի հայտ եկան նոր հանգամանքներ:

1164 թվականի վերջին իր մահկանացուն կնքեց Դանիշմանյանների Էմիրության հզորությունը, ըստ էության, միայն սեփական եռանդի շնորհիվ դեռևս քիչ թե շատ պահպանող Յադի-Բասանը, որից հետո Սեբաստիայում նրան հաջորդեց եղբոր թոռը՝ Մուհամմեդի որդի Իբրահիմի տղա Իսմայիլը (1164-1168): Օգտվելով պաշտոնական Սեբաստիայում թույլ տիրակալի հայտնվելուց, սակայն՝ 1165 թվականի ամռանը Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց Սեբաստիայի շրջակայքը՝ ստիպելով Դանիշմանյանների Էմիրությանը ընդունել Իկոնիայի սուլթանության գերիշխանությունը<sup>5</sup>: Սկիզբ էր առնում Դանիշմանյանների Էմիրության անկումը, որը տևելու էր մի քանի տարի: Նույն այս ժամանակ պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսն իր հերթին որոշեց հերթական հարվածը հասցնել Ռուբինյանների իշխանությանը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 1165 նոյեմբեր – *Տարսնի ճ-մ*<sup>6</sup>

Անդրոնիկոս Կոմնենոսի գլխավորությամբ *Կիպրոսից* արշաված Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 15.000) մոտեցավ քաղաքի մոտ մարտակարգ ընդունած Թորոս Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակին (մոտ 10.000), որից հետո Անդրոնիկոսի հրամանով նրա բանակը ընդունեց խաչակիր օրդեններին բնորոշ սեպածև մարտակարգ<sup>7</sup>:

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբու-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

<sup>2</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն»; Գլուխ 26; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 18, գլուխ 11; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն»; Գլուխ 26; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 25; Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 1; Հեթում Պատմիչ «Ռուբինյաց ազգի պատմություն»; Վահրամ Րաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Հովհաննես Դարդել «Ժամանակագրություն Հայոց», գլուխ 8; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»; Հովհաննես Կրիամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 5, մաս 9; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 18, գլուխ 8; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>5</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Մանուիլ Կոմնենոս», գիրք 3, մաս 6; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 18, գլուխ 11; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>6</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Մանուիլ Կոմնենոս», գիրք 4, մաս 4; Հովհաննես Կրիամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 6, մաս 1:

<sup>7</sup> Նիկիտա Խոնիացի կողմից հիշատակվող այն տեղեկությունը, որ Անդրոնիկոսն իր բանակը դասավորել էր «կենդանու» ձևով, ինչը, կարծես թե, կարող է ընկալվել է որպես կայսերական զորավարի արհամարհանքի ցույց հայերի նկատմամբ, իրականում, ըստ իս, պետք չէ հասկանալ ուղղակի իմաստով: Արդյունքում՝ կարելի է կարծել, որ Բյուզանդական կայսրության բանակը, որը մեր կողմից դիտարկվող դարաշրջանում արդեն կորցրել էր իր «հռոմեական» և նույնիսկ «բյուզանդական» դասական որակները և, ըստ էության, վերածվել էր միջին եվրոպական ֆեոդալական պետության հեծելազորային մի բանակի, իրականում ընդունել է սուր ծայրը դեպի հակառակորդի դասավորության կենտրոն ուղղված խաչակիր ռազմական օրդեններին բնորոշ սեպածև մարտակարգ, որտեղ շարքով կանգնած ռազմիկների ամբողջությունը հեծվից նայելիս իրոք նմանվում է խոզի: Կրկին կարելի է կարծել, որ, ամենայն հավանականությամբ հենց այս հանգամանքն է, որ չի ընկալել ռազմական գործին

I փուլ – Հայկական բանակը, ծորակներով աննկատ թևանցելով թշնամու բանակին, անակնկալ թևային հարվածներ հասցրեց և ծանր պարտության մատնեց վերջինիս:

II փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց և ոչնչացրեց թշնամու փախչող բանակին: Այդ ընթացքում, թեև Թորոսին աննկատ մոտեցած հեծյալ Անդրոնիկոսը անակնկալ հարձակումով տապալեց վերջինիս ձիուց և դիմեց փախուստի, սակայն, շնորհիվ հուսալի զրահի ու երկար վահանի, Ռուբինյան իշխանը որևէ էական վնաս չկրեց:

Հայերը կորցրին 400, թշնամին՝ 4.201 զինվոր:

## Գլուխ 72

### Պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հյուսիսային հայաքը

1160-ական թվականների սկզբին Արևմուտքում տարվող իր քաղաքականության սայրը պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսն ուղղել էր դեպի հյուսիս, որտեղ վերելքի վիճակում գտնվող Հունգարական թագավորությունը անվերջ անկայունություն էր տարածում կայսերահպատակ տարածքներում: Այս ուղղությամբ կայսրը պատերազմել էր դեռևս 1151-1153 թվականներին, սակայն այժմ ավելի խոշոր հարված նախապատրաստվեց:

Արդյունքում, սակայն, 1165 թվականի գարնանը Սիրմիայի ճ-մ-ում (= Չևգմիսի ճ-մ) Հունգարական թագավորության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Միքայել Գավրասի և Միքայել Բրանասի գլխավորությամբ հարձակման անցած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 10.000), որից հետո պաշարեց ու որոշ ժամանակ անց գրավեց քաղաքը<sup>1</sup>: Պատասխան հարվածը, սակայն, իր հերթին չուշացավ և 1165 թվականի օգոստոսին Մանուիլ I-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 80.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500, այդ թվում Կոստանդին և Հովհաննես Անգեղները, Միքայել Գավրասը և Միքայել Բրանասը), հետ մղելով Դանուբի ափին տեղակայված Հունգարական թագավորության բանակին (մոտ 20.000), արդեն սեպտեմբերին Հունգարական թագավորության կայազորից (մոտ 2.000) հետ գրավեցին Սիրմիան<sup>2</sup>:

1166 թվականի ամռանը Սիրմիայի ճ-մ-ում Հունգարական թագավորության բանակը (մոտ 20.000), նախապես լքելով սեփական ճամբարը, հաղթեց Միքայել Գավրասի և Միքայել Բրանասի գլխավորությամբ գիշերային անակնկալ հարձակում գործել փորձող Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 10.000)<sup>3</sup>, սակայն, ինչպես և նախորդ տարի եղավ, կայսրությունը պատասխան հարված հասցրեց և 1166 թվականի աշնանը արևմուտքից ու հարավ-արևելքից հարձակված Բյուզանդական կայսրության մասերի բաժանված բանակը (ընդհանուր՝ մոտ 60.000, այդ թվում հարավ-արևելյան ուղղության հրամանատար Լևոն Բատացեսը, ինչպես նաև մեծաթիվ վալախներ) երկու անգամ ասպատակեց Հունգարական թագավորության տարածքը և նահանջեց<sup>4</sup>: Վճռական ընդհարումը, սակայն, տեղի ունեցավ հաջորդ տարի:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

---

անտեղյակ հոգևորական-պատմիչ Նիկիտա Խոնիացին: Կարելի է ենթադրել, որ վերջինս, լսելով ճակատամարտին մասնակցած ռազմիկների կիրառած արտահայտությունները այն մասին, որ Անդրոնիկոսն իր բանակին տվել է «կենդանու», «խոզ»-ի կամ «խոզի գլխի» ձև և չհորանալով դրա ռազմական նրբությունների մեջ, այդ բառերը ընկալել են բառացի՝ արդյունքում արդեն իր կողմից ավելացնելով մանրամասներ, ի դեմս կենդանու մարմնի այլ մասերի: Իմ տեսակետը անուղակիորեն հաստատվում է նաև այն հանգամանքով, որ թշնամու բանակը լիակատար անկարողություն դրսևորեց մասերի բաժանված Հայկական բանակի անակնկալ (հավանական է թևային) հարվածին դիմադրելիս, իսկ հայտնի է, որ «խոզի գլուխ»-ը բավականին արդյունավետ է հակառակորդի մարտակարգերին հզոր ճակատային հարված հասցնելու համար, սակայն միաժամանակ վերջինս նաև խիստ անոյությաբարձ է, անմանևրումակ է, անօգնական է ու հատկապես անապշտպան է թևային հարվածներից: Որպես ավաճի հաստատում կարելի է մատնանշել «խոզի գլուխ» մարտակարգի կիրառման ամենահայտնի օրինակներից մեկը՝ 1242 թ-ի ապրիլի 5-ի «Սառցաշարը» անունով հայտնի Զուլո լճի ճ-մ-ը: Այս օրինակն, ի դեպ, կրկին ցույց է տալիս միջնադարյան պատմիչներին զրեթե համատարած բնորոշ այն թերությունը, որ նրանք, լինելով հոգևորականներ և խորթ ռազմական գործին, չէին մտնում ռազմական մանրամասնությունների մեջ ու իրենց աշխատություններում ներկայացնում էին մարտի ավելի շատ հոգեբանաբարոյական կողմը ու արդյունքը: Ռազմական մանրամասները պարզելու տեսանկյունից արդեն իսկ դժվարընկալելի այս տեղեկատվությունը հետագա մասնագետների թեթև ձեռքով, որոնք իրենք էլ լինելով փայլուն բանասերներ կամ լեզվաբաններ, այնուամենայնիվ չունեին ռազմական պատմության ոլորտի բավարար գիտելիքներ, իր հերթին, արդեն մեր ժամանակներում, ցավոք ավելի էր աղավաղվում:

<sup>1</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Մանուիլ Կոմնենոս», գիրք 4, մաս 3; Հովհաննես Կիևամու «Համառոտ պատմություն», գիրք 5, մաս 8:

<sup>2</sup> Հովհաննես Կիևամու «Համառոտ պատմություն», գիրք 5, մաս 14-16; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Մանուիլ Կոմնենոս», գիրք 4, մաս 3:

<sup>3</sup> Հովհաննես Կիևամու «Համառոտ պատմություն», գիրք 6, մաս 3:

<sup>4</sup> Հովհաննես Կիևամու «Համառոտ պատմություն», գիրք 6, մաս 3:

Անդրոնիկոս Կոնտոստեփանոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 70.000, այդ թվում սելջուկներ, ղիչախներ, գերմանացիներ, իտալացիներ և 500 սերբեր) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300, այդ թվում Վասիլ Տղա Կամսարականը, Թաթիկ Հայը, Կոնստանդին Ասպենդ Հայը, Ասպենդ Հայը, Գեորգիոս Բրանասը և նրա եղբայր Դեմետրիոսը) հմուտ զորաշարժերով ստիպեցին մարտից խուսափող Հունգարական թագավորության բանակին (մոտ 60.000, որից 15.000 հեծյալ) այնուհանդերձ ի վերջո մարտի մեջ մտնել:

Հունգարական թագավորության բանակը տեղաբաշխվեց երկու շարքում՝ առաջինում ունենալով հետևակը: Կայսերական բանակը տեղաբաշխվեց հինգ շարքով: Առաջին շարքում տեղակայվեցին սելջուկների և ղիչախների թեթև հեծյալները, ուժեղացված սակավաթիվ ասպետական ուժերով, երկրորդում՝ Վասիլ Տղա Կամսարականի, Թիդոկալոսի, Թաթիկ Հայի ու Ասպենդի Հայի գլխավորած ուժերը, երրորդ շարքում տեղ զբաղեցրին ավելի ծանր զինված ուժերը, այդ թվում նաև սելջուկյան ծանր հեծելազորը, իսկ չորրորդ շարքում Հովսեփ Բրիեննոսի, Կոնստանդին Ասպենդի, Գեորգիոս Բրանասի և նրա եղբայր Դեմետրիոսի առանձին զևոներն էին: Հինգերորդ շարքում տեղակայվեց Անդրոնիկոս Լամպրադոսի ղեկավարությամբ գործող պահեստազորը: Ողջ բանակի ղեկավարում իրականացնում էր Անդրոնիկոս Կոնտոստեփանոսը:

I փուլ – Կեսոբին կայսերական բանակի առաջին շարքը հարձակվեց թշնամու բանակի առաջին շարքի վրա՝ խնդիր ունենալով, հեռամարտի միջոցով առաջ քաշելով թշնամու հիմնական ուժերին և խախտելով նրա մարտակարգը, տանել իր հետևից, որից հետո պետք է հարվածեին հիմնական ուժերը: Արդյունքում, սակայն, թշնամու բանակի առաջին շարքը այնքան կտրուկ հակահարձակման անցավ, որ կայսերական բանակի առաջին շարքը կեղծ փախուստի փոխարեն իրական փախուստի դիմեց ու ցրվեց:

II փուլ – Հունգարական թագավորության ծանր հեծելազորը, զարգացնելով հաջողությունը, հարձակվեց կայսերական բանակի երկրորդ շարքի վրա ու նրան ևս պարտության մատնեց՝ միաժամանակ, սակայն, զգալիորեն կորցնելով մարտակարգը:

III փուլ – Հունգարական թագավորության ծանր հեծելազորը հարվածեց կայսերական բանակի երրորդ շարքին: Բռնկվեց և բավականին երկար շարունակվեց համառ ու փոփոխակի հաջողությամբ ընթացած մարտ, որի ընթացքում, մասնավորապես, ծանր վիրավորվեց, գերվեց ու գերության մեջ էլ հետագայում մահացավ Դեմետրիոս Բրանասը:

IV փուլ – Օգտվելով այն բանից, որ թշնամու բանակի հետևակը կտրվել է հեծելազորից, Անդրոնիկոս Լամպրադոսի գլխավորությամբ մարտի մեջ մտավ կայսերական բանակի պահեստազորը՝ շրջապատելով թշնամու հեծելազորին: Մարտակարգը վերականգնեցին և վերսկսեցին մարտը նաև կայսերական բանակի մնացած ուժերը: Արդյունքում՝ արդեն երեկոյան Հունգարական թագավորության բանակի հեծելազորը ծանր կորուստներ կրեց, իսկ հետևակն էլ դիմեց փախուստի:

V փուլ – Կայսերական բանակը հետապնդեց թշնամուն և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Հայերը կորցրին մոտ 60, դաշնակիցը՝ մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր, որոնց թվում նաև 2.800 գերի:

Կայսերական բանակի շահած խոշոր հաղթանակից հետո շուտով հաշտություն կնքվեց, որի արդյունքում Բալկանյան թերակղզում Բյուզանդական կայսրության դիրքերն ավելի ամրապնդվեցին, իսկ Հունգարական թագավորությունն էլ երկար ժամանակով հրաժարվեց Դանուբից հարավ ձգվող տարածքների նկատմամբ հավակնություններից: Այսպիսով, կարգի գցելով գործերը Արևմուտքում, պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը աստիճանաբար կրկին կենտրոնացրեց ուշադրությունը Արևելքի վրա:

<sup>1</sup> Հովհաննես Կիլամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 6, մաս 7; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Մանուիլ Կոմնենոս», գիրք 5, մաս 1:

Արդյունքում՝ արդեն 1166 թվականի գարնանը Ցիկանդիլաս Գուդելիայի և Միքայել Անգելի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) Դորիլեոնի ճ-մ-ում անակնկալ գիշերային հարձակումով հաղթեց Իկոնիայի սուլթանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 15.000)<sup>1</sup>, սակայն սա միայն սկիզբն էր: Իր հերթին, մինչ զարգանում էին մեր կողմից նկարագրվող իրադարձությունները, Էլտկուզյանների աթաբեկության աթաբեկ Էլտկուզը տարին տարու վրա ամրապնդում էր դիրքերը, ինչն իրենց վրա էին զգում նաև նրա հարևան հայերը:

### Գլուխ 73

#### Չանգյանների և Էլտկուզյանների աթաբեկությունների հզորացումը

1166 թվականի գարնանը իր մահկանացուն կնքեց 71 տարի կառավարած Գրիգոր II-ը, ինչից հետո խաչենի թագավորության արքա հռչակվեց նրա աղջկա ամուսին, Առանշահիկներից սերող Յասան I-ը (1166-1182՝ համիշխան), որը շուտով սկսեց կառավարել իր եղբայր Յասան II Մեծի (1166-1182՝ համիշխան) հետ միասին: Նույն այս ժամանակ, սակայն, խաչենի թագավորությունը ծանր օրեր էր ապրում, քանզի Էլտկուզն անվերջ ուժեղացնում էր ճնշումը թագավորության սահմաններին:

Իրոք, նույն 1166 թվականի գարնանը հարավ-արևմուտքից խաչենի թագավորության տարածք ներխուժած ու անկանոն հարվածների ենթարկվող Էլտկուզյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 60.000) խաչենի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500) գրավեց Կաթավաբերդը, ինչպես նաև Գեղի (Սյունիք, Ձորք գավառ, Կաթավաբերդից մոտ 22 կմ հյուսիս) ու Գրիամ ամրոցները (Սյունիք, Բաղք գավառ, Գեղիից մոտ 53 կմ արևելք) և, ավերելով դրանք, նահանջեց<sup>2</sup>: Միաժամանակ, փորձելով մի որևէ կերպ օգտակար լինել հայերին ու նաև հնարավորինս սաստել հարավային հակառակորդին, որոշակիորեն ակտիվացավ նաև Գեորգի III-ը: Արդյունքում՝ 1166 թվականի գարնանը Քարթլի թագավորության բանակը (մոտ 20.000), նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեցին Օլթիի և Կարսի շրջակայքը, ինչպես նաև Արշարունիքը, ու նահանջեցին<sup>3</sup>, իսկ արդեն 1167 թվականի գարնանն Էլ հարված հասցրին Գանձակի շրջակայքին և կրկին նահանջեցին<sup>4</sup>:

Այս կապակցությամբ մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ նույն 1167 թվականին Էլտկուզը դիմել էր Քուրթ-Էդ-Դինին, իսկ նրա միջոցով էլ նաև Նուր-Էդ-Դինին՝ պահանջելով Չանգյանների մոտ սուլթան ճանաչել Արսլան-Շահ իբն Տուղրիլի, իսկ փաստացի էլ բնականաբար՝ իր իշխանությունը, ու, թեև Նուր-Էդ-Դինը, ըստ էության, ոչ մի հիմք չունեի իրեն թույլ համարել Էլտկուզից, իսկ դեպի արևմուտք էլ այս աթաբեկի հարվածի հնարավորությունները խիստ սահմանափակ էին, սակայն Յալեպի հզոր տիրակալը, հետևողականորեն կյանքի կոչելով իր ծրագրերը խաչակիրների նկատմամբ և, ըստ երևույթին, ուղղակի չուզենալով շեղվել արևելյան ուղղությամբ, տվեց իր համաձայնությունը: Արդյունքում՝ Չանգյանները ճանաչեցին սուլթան Արսլան-Շահ իբն Տուղրիլի, ինչպես նաև գործող խալիֆ ալ-Մուսթանջիդի գերագույն իշխանությունը, ընդ որում խալիֆի ու սուլթանի համահավասար ճանաչումը զգալիորեն սահմանափակում էր երկուսի գերակայությունն Էլ՝ դա դեռ հաշվի չառած այն, որ ողջ այդ գործընթացն ինքսին ձևական էր և ոչ Էլտկուզյանների աթաբեկությունը, ոչ Արաբական խալիֆությունը ու ոչ Էլ առավել ևս արդեն մեծապես երևութական մակարդակում գտնվող Սելջուկյան սուլթանությունը Չանգյանների մոտ որևէ իրական իշխանություն չունեին: Միջին Արևելքում, սակայն, նույն այս ժամանակ ևս Էլի Նոր զարգացումներ եղան, որոնք իրենց հերթին ավելի սահմանափակեցին Էլտկուզի հարվածային հնարավորությունները:

<sup>1</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Մանուիլ Կոմնենոս», գիրք 3, մաս 6:

<sup>2</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 75:

<sup>3</sup> «Քարթլի-Ցխովրեբա», Ամանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 7: Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»:

<sup>4</sup> «Քարթլի-Ցխովրեբա», Ամանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 7: Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը», իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

Իրոք, նույն այս ժամանակ Էլտկուզյանների աթաբեկության ամենաարևելյան սահմանային կետերից մեկը հանդիսացող Նյուշապուհին սկսել էր սպառնալ Սանջարի մահից հետո իրեն արդեն լիովին ազատ զգացող Իլ-Արսլանի (1157-1172) կողմից հիմնադրված, Սելջուկյան սուլթանության մեկ դար առաջվա անցած աշխարհաբաղաբական ուղին կրկնող ու սոցիալ-մշակութային առումով ևս վերջինին գործնականում վերարտադրող Խորեզմի սուլթանությունը: Արդյունքում, կարգավորելով գործերը սեփական աթաբեկության արևմտյան սահմանների, ի մի բերելով իր հիմնական ուժերը և առաջանալով անչափ վտանգավոր նոր այս հակառակորդի դեմ, դաշտային ընդհարումից այդպես էլ խուսափած Էլտկուզը 1167 թվականի վերջին ի վերջո այնուհանդերձ կարողացավ պահել Նյուշապուհը: Խորեզմի նորահայտ և հզոր սուլթանության առկայությունն ու վերջինիս աշխարհաբաղաբական շահերը տարածաշրջանում, սակայն, արդեն կայացած իրողություններ էին: Նոր էր Էլտկուզյանների աթաբեկն ազատվել արևելյան հոգսերից, սակայն, երբ կրկին խնդիրներ ծագեցին Արևմուտքում:

Իրոք, 1168 թվականի սկզբին համառորեն իրենը պնդող Արսլան-Աբան կրկին մեջտեղ բերեց Մահմուդ-Շահ իբն Մուհամմեդին և խնդրեց խալիֆին վերջինիս այնուհանդերձ ճանաչել որպես Սելջուկյան սուլթանության սուլթան: Ի պատասխան դրա՝ Ջահան-Փահլավանի գլխավորած Էլտկուզի խոշոր բանակներից մեկը մի մեծ արշավանք սկսեց դեպի արևմուտք և Մարաղայի պարիսպների տակ ծանր պարտության մատնեց Ահմեդալիների Էմիրության բանակին: Հետագայում, սակայն, հնարավորություն չունենալով տիրել Ահմեդալիների նստավայրին, Ջահան-Փահլավանը հոր համաձայնությամբ ընդունեց իր հավակնություններից հրաժարվելու գնով հաշտություն կնքելու Արսլան-Աբայի առաջարկը և հետ քաշվեց: Նոր էին, սակայն, կարծես թե, հարթվել խնդիրները Արևմուտքում, երբ Էլտկուզի համար նոր խնդիրներ առաջացան սեփական աթաբեկության կրկին արևելյան սահմաններում:

Իրոք, հենց այս ժամանակ էր, որ Ռեյի կառավարիչը, զգալի բանակային ուժեր ստանալով Իլ-Արսլանից, բացահայտ ապստամբություն բարձրացրեց: Արդյունքում, կրկին ի մի բերելով իր բոլոր ուժերը, 1169 թվականի սկզբին Էլտկուզը հերթական արշավանքն իրականացրեց դեպի արևելք և ծանր պարտության մատնեց ապստամբներին ու նրանց օժանդակող Խորեզմի սուլթանության բանակին, թեև արևելյան հզոր հարևանի հետ հարաբերություններն այնուհանդերձ շարունակեցին լարված մնալ:

1170 թվականի սեպտեմբերի 6-ին կյանքից հեռացավ Մոսուլի աթաբեկ Քուրթ-Էդ-Դինը և նրան հաջորդեց իր որդի Սեյֆ-Էդ-Դինը (1170-1181): Դրանից հետո, սակայն, սեփական ծրագրերն ունենալով այս քաղաքի նկատմամբ, Նուր-Էդ-Դինն ի մի բերեց իր բանակային ուժերը, գրավեց Մծբինը<sup>1</sup> և սկսեց առաջանալ Մոսուլի ուղղությամբ: Այս պայմաններում Մոսուլի տիրակալը դիմեց Էլտկուզին և սեփական հորեղբոր ոտնձգության դեմ պաշտպանություն խնդրեց: Արդյունքում՝ Էլտկուզն իր հերթին կենտրոնացրեց սեփական ռազմական մեքենան և շարժվեց Նուր-Էդ-Դինին ընդառաջ: Իր ժամանակի մահմեդական աշխարհի երկու ակնառու տիրակալների և նրանց ռազմական մեքենաների բախում, սակայն, արդյունքում այդպես էլ տեղի չունեցավ, քանի որ կողմերը հարցը լուծեցին դիվանագիտական ճանապարհով, ընդ որում Նուր-Էդ-Դինը, որը խնդիրներ ուներ սեփական պետության ամենից առաջ արևմտյան սահմաններում, վերջին պահին հենց ինքը չցանկացավ ընդհարման մեջ մտնել արևելյան հզոր այդ հակառակորդի հետ: Արդյունքում՝ ընդհարումից խուսափած Նուր-Էդ-Դինը 1171 թվականի հունվարի 22-ին այնուհանդերձ հետ քաշվեց Մոսուլից, դե իսկ սա էլ մեծ հաշվով գոհացուցիչ էր բոլորի համար, քանզի Մոսուլն ամեն դեպքում, թեև մնում էր Չանգյանների աթաբեկության տիրապետության ներքո, սակայն Սեյֆ-Էդ-Դինն էլ այդուհետ մշտապես պետք է ձգտեր Էլտկուզի հովանավորությանը: Այս առումով հետաքրքիր է նշել մասնավոր մի հանգամանք:

Իրոք, Էլտկուզին ուղղված և զայրացական տոնով գրված նամակում Նուր-Էդ-Դինն այնուհանդերձ զերծ չմնաց կտրուկ արտահայտություններից՝ ընդհարումից իր խուսափելը բացատրելով ընդամենը միայն նրանով, որ ինքն, իբր, չի ուզում մահմեդականների փոխադարձ ջարդ ունենալ, այն դեպքում, երբ իր աթաբեկության արևմուտքում խաչակիրների դեմ շարունակվող պատերազմ կա: Հենց վերջին հանգամանքն էլ իր նամակում Նուր-Էդ-Դինը որպես հանդիմանանք նետեց Էլտկուզի երեսին, թե իբր վերջինս «անհավատների» դեմ պայքարելու

<sup>1</sup> Բահա-Էդ-Դին իբն Շադդադ «Սալահ-Էդ-Դինի պատմությունը»:

փոխարեն յուրայինների դեմ է պայքարում: Ինձ հայտնի չէ, թե ինչ պատասխան տվեց Էլտկուզը Նուր-էդ-Դինի այս հանդիմանանքին, սակայն մի բան փաստ է, որ այս հարցում Յալեայի տիրակալն այնուհանդերձ իրականում այնքան էլ արդարացի չէր, քանի որ Էլտկուզն ինքն էլ իր «անհավատներն» և նրանց դեմ պայքարի սեփական ճակատն ուներ, ի դեմս Զարթլիի թագավորության ու հայերի, իսկ ողջ այս պատմությունն էլ հետաքրքիր է ամենից առաջ հենց իր ժամանակի մտածողության և վարքուբարքի նրբություններին ծանոթանալու առումով: Այսպես թե այնպես, սակայն Մոսուլի խնդիրը կարգավորելուց հետո կողմերը վերադարձան իրենց ավանդական դերերին և արդյունքում, իրեն արդեն սեփական հզորության գագաթնակետին համարող Էլտկուզը հերթական հարվածը հասցրեց հայերին:

1170 թվականի հոկտեմբերին հարավ-արևմուտքից Խաչենի թագավորության տարածք ներխուժած ու անկանոն հարվածների ենթարկվող Էլտկուզյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 60.000) գիշերային հարձակումով և համառ մարտերով Խաչենի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) գրավեց Կկոց քար ամրոցը ու Բաղաբերդը (Սյունիք, Ձորք գավառ)<sup>1</sup>: Այս հաջողությունն իրոք զգալի էր հակառակորդի և ծանր էր Խաչենի թագավորության համար, քանի որ դրանից հետո Սյունիքը ընկավ Էլտկուզյանների աթաբեկության տիրապետության տակ, իսկ Խաչենի թագավորությունն էլ, կորցնելով անձնական ունիայով մի ժամանակ իրեն կցված տիրույթները, կրկին սահմանափակվեց հիմնականում Արցախի տարածքով:

## Գլուխ 74

### Մերձավոր Արևելքում մանր պատերազմների շարունակությունը

1169 թվականի սկզբին իրենց հերթին սրվեցին Տարոնի իշխանության և Շահարմենների Եմիրության միևնույն, այդ թվում էր, թե քիչ թե շատ հարթ հարաբերությունները: Արդյունքում՝ 1169 թվականի գարնանից մինչև 1173 թվականի ամռանը Տարոնի իշխանության բանակը (մոտ 10.000) փոփոխական ելք ունեցած մարտերում հետ մղեց Շահարմենների և Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների Եմիրությունների միացյալ բանակի (մոտ 50.000) հարձակումը<sup>2</sup>:

Նույն այս ժամանակ ծանրացել էր նաև Դանիշմանյանների Եմիրության դրությունը, որտեղ 1168 թվականին մահացած Իսմայիլին փոխարինել էր դեռևս 1142 թվականին գահից հեռացված Մուհամմեդի մյուս որդին, ի դեմս վերջին քառորդ դարում Եմիրության սահմաններում թափառած և Իկոնիայի սուլթանության հովանավորությունը վայելած Չուև-Նուևի: Իր հովանավորյալ Չուև-Նուևի հայտնվելը Սեբաստիայում, սակայն, այնուհանդերձ վատ ընդունվեց Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի կողմից, մանավանդ այն բանի ֆոնին, որ երեկվա դաշնակիցը փորձեց իր ձեռքում պահել նաև Նախկինում իրեն որպես նվեր զիջված տարածքները: Արդյունքում՝ արդեն 1168 թվականի ամռանը Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) Սեբաստիայի Դանիշմանյանների Եմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 100) գրավեց Կեսարիան ու Շամնդավ ամրոցը<sup>3</sup>: Օղակը Դանիշմանյանների շուրջ սեղմվում էր, քանզի կարևոր այս հենակետերի անկմամբ ոչ միայն կտրուկ մեծացավ սուլթանության ազդեցությունը մինչ այդ էլ մշտապես հարվածի տակ գտնվող Անդրեփրատյան Շոփքում, Հայոց Միջագետքում և Նույնիսկ Հյուսիսային Ասորիքում, այլև բաց հարվածի տակ հայտնվեցին Դանիշմանյանների Եմիրության արդեն հիմնական տարածքները:

1168 թվականի ամռանը կյանքից հեռացավ Ռուբինյանների իշխանությունը վերակերտած և նրան նոր շունչ հաղորդած Թորոս Ռուբինյանը, որից հետո իշխան հռչակվեց նրա մանկահասակ որդի Ռուբենը (1168-1170): Հանգուցյալի եղբայր Մլեհը, սակայն, այն անձնավորությունը չէր, որ, այդքան բան տեսնելուց և այն կյանքն ապրելուց հետո, որն ապրել էր, այժմ թույլ տար, որ գահը հասնի մի ինչ-որ երեխայի:

Արդյունքում՝ ապահովելով Նուր-էդ-Դինի աջակցությունը, 1169 թվականի ամռանը Յալեայից առաջխաղացած և գահակալական պայքար սկսած Մլեհ Ռուբինյանի գլխավորած Չանգյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները

<sup>1</sup> Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 61:

<sup>2</sup> Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 455:

<sup>3</sup> Բար-Յեքեռես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

(մոտ 1.000) ասպատակեցին Կիլիկիայի արևելքը և Նահանջեցին<sup>1</sup>: Եվս մեկ հարձակում Մլեիը ձեռնարկեց 1170 թվականի գարնանը: Արդյունքում Ռուբենին հեռացրին գահից և հետագայում նա կասկածելի հանգամանքներում մահացավ, իսկ Ռուբինյանների իշխանության իշխան էլ հռչակվեց Մլեիը (1170-1175)<sup>2</sup>, որը եռանդուն կերպով շարունակեց եղբոր քաղաքականությունը: Այսպիսով՝ գահակալական անհարթությունները հայերի մոտ համեմատականորեն թեթև ընթացք ստացան, ինչը, սակայն, որևէ կերպ հնարավոր չէր ասել արդեն իրապես կառավարել սկսած խալիֆ ալ-Ադիդի կողմից ղեկավարվող Ֆաթիմյանների խալիֆության կապակցությամբ:

## **Գլուխ 75** **Ֆաթիմյանների խալիֆության ոչնչացումը**

Իրոք, վերջին տարիներին Շավուրի դիրքերը Ֆաթիմյանների խալիֆությունում անչափ ամրացել էին, ընդ որում, Երուսաղեմի թագավորության դեմ արդյունավետ պայքար մղելու պատրվակով, արդեն այստեղ էին տեղակայվել նաև Չանգյանների աթաբեկության բանակային զգալի ուժեր: Հեռատես Նուր-էդ-Դինը Եգիպտոսում աստիճանաբար սուննիական հակահարված էր նախապատրաստում և այս հանգամանքն իրեն շատ շուտով զգացնել էր տալու: Ռուզզիքի սպանվելուց հետո, ինչպես արդեն ասվեց, Ֆաթիմյանների խալիֆությունում իրական իշխանությունն անցել էր Շավուրին, սակայն տեղի հայերը դեռևս բավական ուժեղ էին ևս մեկ անգամ իշխանության համար պայքար մղելու համար: Արդյունքում՝ 1164 թվականին հայերը Դիրհեմի գլխավորությամբ ոտքի ելան և այն աստիճանի դժվարություններ հարուցեցին Շավուրի համար, որ այս գորավարը, վերջնական հաղթանակ տանելու համար, ստիպված եղավ դիմել Չանգյանների աթաբեկությանը: Նուր-էդ-Դինը չհապաղեց և արդյունքում նրա քուրդ զորավարներ Շիրկուխն ու վերջինիս եղբորորդի, հետագայում այդքան հայտնի դարձած Սալահ-էդ-Դինը բանակային ուժեր մտցրին Եգիպտոս: Շուտով Դիրհեմը սպանվեց և Շավուրի դիրքերն ամրապնդվեցին, որից հետո ճկուն այս առաջնորդը Չանգյանների աթաբեկության ռազմական մեքենան օգտագործեց արդեն Երուսաղեմի թագավորությունից եկող հարվածը հետ մղելու համար, իսկ երբ այդ խնդիրը ևս լուծվեց, նա հասավ նրան, որ Չանգյանների աթաբեկության բանակը հեռացավ Հարավային Ասորիք:

Շավուրի դիրքերը, սակայն, այնուհանդերձ բավականին թույլ էին և արդյունքում, Երուսաղեմի թագավորությունից հերթական ներխուժման սպառնալիքի ֆոնին, 1168 թվականի վերջին խալիֆության դրությունն այնքան ծանրացավ, որ ալ-Ադիդը կրկին ստիպված եղավ դիմել Չանգյանների աթաբեկությանը: Այս անգամ, սակայն, Շիրկուխը չհապաղեց և, երբ դրա հնարավորությունը հայտնվեց, 1169 թվականի հունվարի 18-ին անմիջապես էլ սպանեց Շավուրին, որից հետո հենց ինքը հռչակվեց Ֆաթիմյանների խալիֆության վեզիր: 1169 թվականի մարտի 23-ին, սակայն, Շիրկուխը կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո ալ-Ադիդի վեզիր հռչակվեց հանգուցյալի եղբորորդի Սալահ-էդ-Դինը:

Այս կապակցությամբ պետք է նշել, որ սկզբնական ժամանակաշրջանում Սալահ-էդ-Դինի դիրքերը, որպես վեզիր, այնուհանդերձ չափազանց թույլ էին, ընդ որում աննահանջ էին տրամադրված ոչ միայն հայերը, այլև գույամական կորպուսի սևամորթները: 1169 թվականի արդեն մայիսին անհաջող մի դավադրություն բացահայտվեց, երբ դավադիրները փորձ էին կատարելու սպանել Սալահ-էդ-Դին: Ավելի լուրջ խնդիրներ, սակայն, ծագեցին ամռան կեսերին, երբ բանը հասավ նրան, որ 1169 թվականի օգոստոսի կեսին հենց Կահիրեում էլ Ֆաթիմյանների խալիֆության (մոտ 7.000) և Հայկական (մոտ 5.000) միացյալ բանակը հաղթեց քաղաքի շրջակայքն ասպատակող Չանգյանների աթաբեկության բանակին (մոտ 7.000)<sup>3</sup>: Մինչ այս, սակայն, հեռատես Սալահ-էդ-Դինն արդեն հասցրել էր զգալի ուժեր ստանալ ոչ պակաս հեռատես Նուր-էդ-Դինից և արդյունքում 1169 թվականի օգոստոսի 23-ին Չանգյանների աթաբեկության

<sup>1</sup> Անանուն «Պատմություն Սրբոց»; Վահրամ Ռաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Հեթում Պատմիչ «Ռուբինյաց ազգի պատմություն»; Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Պատմություն Սրբոց»; Հեթում Պատմիչ «Ռուբինյաց ազգի պատմություն»; Վահրամ Ռաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 20, գլուխ 28; Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»:



բանակը (մոտ 50.000) Կահիրեի մոտակայքում հաղթեց Ֆաթիմյանների խալիֆության (50.000) ու Յայկական (մոտ 10.000) միացյալ բանակին, մտավ քաղաք, որից հետո համառ մարտերով և, ի վերջո հրդեհելով այն, գրավեց Յայոց տունը՝ Յայկական բանակի գորանոցը<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ Սալահ-էդ-Դինը վերջնականապես ամրապնդեց իր դիրքերը որպես Ֆաթիմյանների խալիֆության վեզիր, իսկ այն բանից հետո էլ, երբ Ֆաթիմյանների խալիֆության վերջին խալիֆ ալ-Ադիդը 1171 թվականի սեպտեմբերի 13-ին կնքեց իր մահկանացուն, Նուր-էդ-Դինը հայտարարեց Ֆաթիմյանների խալիֆության վերացման և այն մասին, որ այդուհետ Եգիպտոսը կազմում է Չանգյանների աթաբեկության մի մասը, ընդ որում, որպես Յալեպի հզոր աթաբեկի տեղապահ, Եգիպտոսում բնականաբար թողնվեց այս ամենը հիանալի կազմակերպած Սալահ-էդ-Դինը:

Ֆաթիմյանների խալիֆության ոչնչացումով պատմությունը հերթական անգամ մի հետաքրքիր խաղ խաղաց թվերի հետ, քանզի Յուսուֆային Աֆրիկյան իր հզորությամբ երբեմնի դրոշագնող այս խալիֆությունն ընկավ ուղիղ երկու հարյուրամյակ անց այն բանից հետո, երբ հայտնվեց Եգիպտոսում, ընդ որում ընկավ մոտավորապես այն կերպ, ինչ եկել էր իշխանության՝ հետ մղելով մինչ այդ Եգիպտոսին տիրող և իր հայտնվելու պահին արդեն նույն կերպ քայքայված Իխշյանների եմիրությանը: Տարբերությունը, թերևս, հարվածի ուղղության մեջ էր, քանզի Ֆաթիմյանները Իխշյաններին հարվածեցին արևմուտքից, իսկ այժմ էլ արդեն իրենք հարված ստացան Չանգյաններից, սակայն՝ արևելքից: Այս առումով Ֆաթիմյանների անկումը ավելի շատ նման էր Թուլունյանների անկմանը:

Ֆաթիմյանների անկումով պայմանավորված խնդիրը, սակայն, ամենևին էլ պատմական հետաքրքիր համեմատությունների մեջ չէ, քանզի ռազմաքաղաքական այս իրադարձությունը իր հետ նաև խոշոր հետևանքներ բերեց, որոնցից առաջնային էր այն, որ Եգիպտոսն ու Ասորիքը միավորվեցին մեկ ուժի իշխանության ներքո, ինչն նույն այդ իշխանությանը տարածաշրջանի համար վաղուց արդեն ոչ սովորական դարձած հզորություն էր ապահովելու: Ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն, որ վերացվեց իսլամի շիա ուղղությունը պաշտպանող առաջնային մի ուժ, ընդ որում դրանից հետո, դիրքերը վաղուց արդեն կորցրած նաև Արաբական թերակղզում, շիիզմն հիմնականում պարփակվելու էր Իրանական լեռնաշխարհում: Ֆաթիմյանների անկման հետ կապված մասնավոր հետևանքներից մեկն էլ այն եղավ, որ դրանով վերջացավ նաև Եգիպտոսում գրեթե մեկ դար տևած «Յայկական դարաշրջանը», երբ տեղի հայկական համայնքը, այդուհանդերձ մնալով բավականին ազդեցիկ, դրանից հետո տեղում քաղաքական իշխանության տեր այդպես էլ երբեք չդարձավ: Եվ վերջին մասնավոր հանգամանքը, որը, սակայն, հետագայում հասարակական հսկայական նշանակություն էր ձեռք բերելու, դա Եգիպտոսում հաստատված Սալահ-էդ-Դինի պարագան էր, որն առայժմ իրեն հնարավորինս աննկատ էր պահում, սակայն մի քանի տարի անց դառնալու էր տարածաշրջանի ամենահզոր և խաչակիրներին Մերձավոր Արևելքում երբևէ ամենաուժեղ հարվածներից մեկը հասցրած տիրակալը:

## Գլուխ 76 Մլեհը և խաչակիրները

1170 թվականի ամռանը Մլեհ Ռուբինյան, օգտվելով Օշին Յեթումյանի (1143-1170) մահից և ցանկանալով վերջ տալ Կիլիկիայի արևմուտքում իրենց կիսաանկախ դրությունը պահպանող Յեթումյանների ռազմական պետության գոյությանը, իր բանակով պաշարեց Լամբրոն ամրոցը հանգուցյալին հաջորդած նրա որդի Յեթումի (1170-1198) բանակից, սակայն որևէ հաջողության չհասավ ու հետ քաշվեց<sup>2</sup>: Յաջողությունը Ռուբինյաց իշխանի օգտին եղավ, սակայն, երկրամասի արևելքում, երբ 1171 թվականի գարնանը, օգտվելով մեծ մագիստրոս Ֆիլիպ ԴՄայիի մահից, Մլեհ Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը Տաճարականների օրդենից գրավեց Գաստոն, Պաղրաս և Կյուրոս ամրոցները<sup>3</sup>, որից հետո արդեն Յիվանդախնամների օրդենից գրավեց Սատարա ամրոցը<sup>4</sup>: Դրանից հետո, ցանկանալով ավելի ամրապնդել իր

<sup>1</sup> Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»:

<sup>2</sup> Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 26; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 20, գլուխ 28:

<sup>4</sup> Այս մասին ուղղակի հաղորդումը սկզբնաղբյուրներում բացակայում է, սակայն, հաշվի առնելով, որ հարվածի տակ էին ընկել տաճարականները, քիչ հավանական է կարծել, որ հիվանդախնամներին հաջողվել էր խուսափել տաճարականների բախտից:

իշխանությունը տեղում, 1171 թվականի հունիսին Մլեհ Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Անտիոքի շրջակայքը և նահանջեց<sup>1</sup>: Խաչակիրների իշխանություններից հյուսիսայինի նկատմամբ կատարված ոտնձգությունները և անհանդուրժողականությունը քրիստոնեական օրդենների նկատմամբ, սակայն, արդյունքում բերեց նրան, որ Մերձավոր Արևելքի խաչակիրները պատերազմ սկսեցին Ռուբինյանների իշխանության դեմ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1171 օգոստոսի վերջ – *Պաղրաս ամրոցի ճ-մ*<sup>2</sup>

Ամորի արքայի գլխավորած Երուսաղեմի թագավորության, Բոհեմունդ Պուատիեցու գլխավորած Անտիոքի դքսության և Ռայմոնդ Տուլուզցու գլխավորած Տրիպոլիսի կոմսության միացյալ բանակը (մոտ 30.000), ինչպես նաև Տաճարականների ու Հիվանդախնամների օրդենները (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) մոտեցան ամրոցից բավականին հեռու պաշտպանական դիրքեր գրաված Մլեհ Ռուբինյանի (մոտ 10.000) և Չանգյանների աթաբեկության (մոտ 5.000) միացյալ բանակին:

I փուլ – Խաչակիրները անցան հարձակման, որից ահաբեկված Չանգյանների աթաբեկության բանակը լքեց մարտակարգը և դիմեց խուճապահար փախուստի:

II փուլ – Միայնակ մնացած Հայկական բանակը, պահպանելով մարտակարգը ու հետ մղելով հակառակորդի բանակի գրոհները, նահանջեց և ամրացավ ամրոցի շրջակայքում:

III փուլ – Նոր դիրքերում ամրացած Հայկական բանակը մի քանի օր հետ մղեց հակառակորդի բանակի բոլոր գրոհները և ի վերջո ստիպեց վերջինիս նահանջել:

Հայերը կորցրին մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:

Նախորդ իրադարձություններից հետո Ռուբինյանների իշխանության համար, կարծես թե, առաջացած դժվարությունից որոշեցին օգտվել նաև Կոստանդնուպոլսում: Արդյունքում, սակայն, 1172 թվականի հոկտեմբերին Տարսուսի ճ-մ-ում Մլեհ Ռուբինյանի (մոտ 20.000) և Չանգյանների աթաբեկության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը հաղթեց Կոստանդին Կալամանոսի գլխավորությամբ Կիպրոսից արշաված Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 30.000), ընդ որում Կոստանդինը գերվեց և ազատվեց միայն մեծ փրկագին ստանալուց հետո<sup>3</sup>:

### Գլուխ 77

#### Դանիշմանյանների ժառանգության համար պայքարի սկիզբը

Այսպիսով՝ քրիստոնյաների մոտ իրական քաղաքականության կանոններով մղվող մի բավականին լուրջ հակամարտություն առաջացավ, սակայն նույն այս ժամանակ վիճակն ավելի լավ չէր նաև մահմեդականների մոտ, ընդ որում, եթե Իկոնիայի սուլթանությունն արդեն լիովին տրամադրվել էր ի վերջո կուլ տալու Դանիշմանյանների Էմիրությանը, ապա հյուսիսում Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի հզորանալը որևէ կերպ չէր ուրախացնում արդեն Նուր-էդ-Դինին և վերջինս իր հերթին ամեն կերպ ընդդիմանում էր դրան: Այս առումով հետաքրքիր է, որ Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը որոշեց արևելքում իր նվաճումները սկսել, կարծես թե, ամենաթույլ կետից և հարված հասցնել ամենից առաջ Մելիտեի Դանիշմանյանների Էմիրությանը, որտեղ հենց նոր մահացել էր Նասր-էդ-Դինի եղբայր Ֆախր-էդ-Դինը (1170-1172) և Էմիրության գահին էր փորձում հաստատվել Նախորդների հերթական եղբայր Աֆրիդունը (1172-1175): Այս կապակցությամբ հարկ է նշել նաև, որ Աֆրիդունին աջակցում էր Խարբերդի Արտուխյանների Էմիրության Էմիր, Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների Էմիրության Երբեմնի Էմիր Ղարա-Ասլանի որդի, Արսլան-Թուլմիշին հաջորդած

<sup>1</sup> Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 20, գլուխ 28:

<sup>2</sup> Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 20, գլուխ 28; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 19, գլուխ 6; Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Զեմալ-էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>3</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Մանուիլ Կոմնենոս», գիրք 4, մաս 5; Զովհաննես Կինամոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 6, մաս 11; ալ-Խաֆահանի «Ուղերձների հավաքածու»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»:

Իմամ-Էդ-Դինը (մոտ 1167-1185), քանզի Արտուխյաններն իրենք ևս խիստ անհանգիստ էին Իկոնիայի սուլթանության առաջխաղացումից:

1172 թվականի գարնանը Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի գլխավորությամբ Կեսարիայից առաջխաղացած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) Դանիշմանյանների և Խարբերդի Արտուխյանների Էմիրության միացյալ բանակից (մոտ 2.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) պաշարեց Մելիտեն, սակայն, այդպես էլ չհասնելով հաջողության և գերվելով 12.000 խաղաղ բնակիչ, հետ քաշվեց<sup>1</sup>: Սրան հետևեց դաշնակից ուժերի հակահարվածը, երբ 1172 թվականի ամռանից մինչև հոկտեմբեր Նուր-Էդ-Դինի և Սեյֆ-Էդ-Դինի գլխավորած Չանգյանների աթաբեկության, Չուն-Նունի գլխավորած Դանիշմանյանների, Նաջմ-Էդ-Դին գլխավորած Մարդինի, Հիսն-Զեֆի ու Խարբերդի Արտուխյանների Էմիրությունների (ընդհանուր՝ մոտ 30.000), ինչպես նաև Մլեհ Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը ասպատակեց Կեսարիայի շրջակայքը և Նահանջեց<sup>2</sup>, ընդ որում վերադարձին 1172 թվականի հոկտեմբերին դաշնակիցները ասպատակեցին նաև, կարծես թե, յուրային համարվող Մելիտեի շրջակայքը<sup>3</sup>: Վերջին իրադարձությունների հետ կապված հարկ է հիշատակել մասնավոր, սակայն Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդին ճգրտորեն բնորոշ մի դետալ:

Իրոք, այն բանից հետո, երբ դաշնակիցները Իկոնիայի սուլթանից պահանջեցին անհրաժեշտ զիջումներն անել իր հորեղբայր Շահնշահին և, մասնավորապես, բանտարկությունից ազատել վերջինիս որդիներին, որոնք որպես պատանդ գտնվում էին իր մոտ, Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը, որը խուսափել էր բաց դաշտային ընդհարումից, հրամայեց սպանել ու խորովել հորեղբորորդիներից մեկին ու նրա դիակը այդ վիճակում ուղարկել հորը՝ միաժամանակ իրեն նման պահանջ ներկայացնողներին նաև հրամայելով հայտնել, որ պահանջների շարունակման դեպքում նա նման կերպ կվարվի Շահնշահի նաև մյուս որդու հետ: Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի դեմ Արևելքում մի իսկական դաշնադրություն էր ստեղծվել, սակայն Իկոնիայի սուլթանության հաշվենկատ և զգույշ սուլթանը, միանգամայն ճիշտ իրականացնելով առկա ուժերի և շահերի իրական հարաբերակցության իրատեսական մի հաշվարկ, այնուհանդերձ չնահանջեց, այլ շարունակեց հակամարտությունը:

Արդյունքում՝ 1173 թվականի գարնանը Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) Դանիշմանյանների Էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու քաղաքների Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) այնուհանդերձ գրավեց Սեբաստիան և Մելիտեն ու ասպատակեց շրջակայքը<sup>4</sup>: Դեպքերի զարգացման սկզբնական արարը բաց թողած Նուր-Էդ-Դինը, սակայն, Դանիշմանյանների ժառանգության համար մղվող պայքարում իր հերթին շուտով ավելի հզոր մի պատասխան տվեց:

Որպես հետևանք, 1173 թվականի ամռանը Նուր-Էդ-Դինի և Սեյֆ-Էդ-Դինի գլխավորած Չանգյանների աթաբեկության, Չուն-Նունի գլխավորած Դանիշմանյանների, Նաջմ-Էդ-Դին գլխավորած Մարդինի, Հիսն-Զեֆի ու Խարբերդի Արտուխյանների Էմիրությունների (ընդհանուր՝ մոտ 80.000), ինչպես նաև Մլեհ Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության (մոտ 20.000) միացյալ բանակը Իկոնիայի սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) գրավեց Մարաշը, Այնթապը, Զեսունը, Կոմանան, Սեբաստիան, Նեոկեսարիան, ինչպես նաև Բեհեսնի ու Զորք-Մարզվան ամրոցները<sup>5</sup>, ընդ որում ռազմական մակարդակում հակառակորդին այս անգամ ևս զգալիորեն զիջող զգուշավոր Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը հերթական անգամ խուսափեց դաշտային ընդհարումից: Այսպիսով՝ Նուր-Էդ-Դինի հղացած համադաշնությունն ապահովեց իր

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 19, գլուխ 9; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 19, գլուխ 9; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 27:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 19, գլուխ 9:

<sup>4</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 2; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Մանուիլ Կոմնենոս», գիրք 3, մաս 6; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>5</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; Իզ-Էդ-Դին իբն Շադդադ «Ասորիքի և Ջագիրայի իշխանների մասին»; իբն ալ-Շիհնա «Հնի և նորի պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Բահա-Էդ-Դին իբն Շադդադ «Սալաի-Էդ-Դինի պատմությունը»; Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 2; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 19, գլուխ 9; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 27:

իրական արդյունավետությունը և Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը ստիպված եղավ հրաժարվել սեփական նախնական հաջողությունների պտուղներից:

Արդյունքում՝ շուտով փոխադարձ զիջումներով կնքվեց հաշտություն, ըստ որի Սեբաստիան և Մելիտեն վերադարձվեցին Դանիշմանյանների Էմիրությանը, սակայն մյուս քաղաքներն ու ամրոցները մնացին Իկոնիայի սուլթանության տիրապետության տակ: Այսպիսով՝ թեև ոչ ամբողջապես և վերջնական, սակայն Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը կարող էր այնուհանդերձ գոհ մնալ, քանի որ նա, թեև չկարողացավ լիովին գրավել Դանիշմանյանների Էմիրությունը, սակայն զգալիորեն ամրապնդեց սեփական դիրքերը տեղում: 1173 թվականի ամռանը սեփական աթաբեկության հզորության ապահովման ուղղությամբ իր հերթին հերթական քայլն արեց նաև Էլտկուզը, որը ոչ մի կերպ չէր կարողանում համակերպվել Ահմեդալիների Էմիրության ըմբոստ կեցվածքի հետ:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ 1168 թվականի Արսլան-Աբայի մահից հետո Ահմեդալիների մոտ իշխանությունը սկզբում բռնազավթել էր վերջինիս գուլյամ Ղութլուզը (1168), բայց նրան էլ իր հերթին շուտով հաջորդել էր կրկին գուլյամի կարգավիճակ ունեցող Ալա-Էդ-Դինը (1168-1173): 1173 թվականի սկզբին, սակայն, Ահմեդալիների մոտ կրկին իշխանափոխություն էր տեղի ունեցել և Էմիրության գահին հայտնվել էր Արսլան-Աբայի փոքրահասակ որդի Ֆալախ-Էդ-Դինը (1173-1205): Նոր Էմիրը, հաշվի չառնելով ուժերի իրական դասավորվածությունը, անմիջապես էլ ձեռնոց նետեց Էլտկուզին և, փորձելով այնուհանդերձ ապահովել արդեն մոռացվող Մահմուդ-Շահ իբն Մուհամմեդի շահերի պաշտպանությունը, անակնկալ հարվածով տիրեց Թավրիզին: Պատասխան հարվածը, սակայն, չուշացավ, երբ սեփական ռազմական մեքենան հերթական անգամ ի մի բերած Էլտկուզը միանգամից հարված հասցրեց երկու ուղղությամբ՝ Ղզիլ-Արսլանը պաշարեց Թավրիզը, իսկ Ջահան-Փահլավանի զլխավորած Էլտկուզյանների աթաբեկության բանակի մյուս մասն էլ պաշարեց Ռևանդուզը: Արդյունքում, ինչպես և հինգ տարի առաջ, Ահմեդալիների Էմիրը ստիպված եղավ հրաժարվել սեփական հավակնություններից, ազատել Թավրիզը և հաշտություն կնքել<sup>1</sup>: Ամեն ինչից զատ սա նշանակում էր նաև Մահմուդ-Շահ իբն Մուհամմեդի գործի վերջնական տապալում:

## Գլուխ 78

### Էյուբյանների սուլթանության ստեղծումը

1174 թվականի մայիսի 15-ին Դամասկոսում իր մահկանացուն կնքեց սեփական հզորության գագաթնակետին գտնվող Նուր-Էդ-Դինը, ինչից հետո Մերձավոր Արևելքում ստեղծվեց ռազմաքաղաքական լիովին նոր մի իրադրություն: Նուր-Էդ-Դինն իրենից հետո թողել էր Ասորիքի և Եգիպտոսի համար վերջին տասնամյակներում աննախադեպ հզորության հասած մի պետություն, որի նմանը Հյուսիսային Միջագետքը, Ասորիքն ու Եգիպտոսը չէին տեսել Ֆաթիմյանների լավ ժամանակները համարվող X-րդ դարի վերջից և XI-րդ դարի սկզբից սկսած: Դրանից հետո նմանատիպ ուժը բացակայել էր տարածաշրջանում նույնիսկ Սելջուկյան սուլթանության լավ օրերին, քանի որ այս պարագայում Ֆաթիմյանների խալիֆության և Սելջուկյան սուլթանության իշխանությունը Ասորիքում ավանդականորեն թույլ էր, իսկ երկու այս տերություններն էլ մրցակցում էին միմյանց հետ: Չանգյանների աթաբեկությունը նաև մինչ այդ խաչակիրներին ամենածանր հարվածները հասցրած պետական միավորն էր և, եթե իր ժամանակին մի կարճ ժամանակահատվածում Արտուխյանների Էմիրությունը կարողացել էր նման մի բան անել, ապա Չանգյանների օրոք ամեն ինչ արվեց ավելի հիմնավոր ու համակարգված ձևով, իսկ հետևանքներն էլ խաչակիրների համար արդյունքում բնականաբար ավելի ծանր եղան:

Դեռևս արժանահիշատակ Չանգին էր աչքի ընկել որպես աթաբեկության ղեկավար, սակայն հորն արժանի որդի հանդիսացած Նուր-Էդ-Դինը ոչ միայն զարգացրեց իր նախնու ձեռքբերումները, այլ նաև նույնիսկ գերազանցեց նրան՝ արդյունքում մահվան պահին իր լիակատար իշխանության տակ ունենալով, ինչպես արդեն ասվեց, Հյուսիսային Միջագետքը, Ասորիքը և Եգիպտոսը, երբ մահմեդական այս տիրակալը աշխարհաքաղաքական մակարդակում

<sup>1</sup> Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 2:

ոչ միայն հասել էր ընդամենը միայն կարճ ժամանակով նույն բանն անել ի վիճակի եղած Սեյֆ-էդ-Դուլային, տիրելով Զարավային Ասորիքին ու Դամասկոսին, այլև վստահորեն գերազանցել էր նրան՝ տիրելով նաև Եգիպտոսին: Վերջին հանգամանքի հետ կապված, սակայն, այնուհանդերձ առկա էին որոշակի խնդիրներ, քանզի Զալեպի հզոր աթաբեկի կյանքի հենց վերջին տարիներին այստեղ իշխանության էր հասել Սալահ-էդ-Դինը, որն, ինչպես արդեն ասվեց, իրեն սկզբում հնազանդ էր պահում, սակայն հենց Նուր-էդ-Դինի մահվան ժամանակներում էլ, բանը դեռևս չհասցրած բացահայտ անհնազանդության, Չանգյանների հզոր տիրակալին այնուհանդերձ չենթարկվելու տրամադրությունների մեջ էր: Եգիպտոսի հենց այս վտանգավոր միտումները ճնշելու մտայնությամբ էր հենց, որ 1174 թվականի գարնանը իր երկաթյա բանակով Դամասկոս ժամանեց Նուր-էդ-Դինը, սակայն մահն ընդհատեց նրա ծրագրերը:

Նուր-էդ-Դինի մահը, ինչպես արդեն ասվեց, մի իսկական նվեր էր Սալահ-էդ-Դինի համար, որը դրանից հետո վերջնականապես մեջտեղ բերեց իր իրավունքները և հայտարարեց Եգիպտոսն ընդգրկող սեփական պետության ստեղծման մասին: Ստեղծվեց Եյուբյանների սուլթանությունը, որի առաջին սուլթան հռչակվեց Սալահ-էդ-Դինը (1174-1193): Երեսուկյոթամյա Սալահ-էդ-Դինը, որն ազգությամբ քուրդ էր, սերում էր Ռավվադյաններից և նրա տոհմն իր արմատներով բնականաբար գնում էր նաև դեպի Շադդադյաններ ու Զերի Էմիրություն: Ինքը՝ Եգիպտոսի ապագա հզոր տիրակալի հայրը, ծնվել էր Դվինի մոտակայքում և իր կյանքի առաջին իսկ տարիներից, Չանգիի կողմից հիմնադրված ու վերելքի ուղին բռնած Չանգյանների աթաբեկության բանակային համակարգը քրդերի կողմից համալրելու ընդհանուր գործընթացի սահմաններում, որդու, եղբոր և իր այլ տոհմակիցների ու ազգակիցների հետ միասին այստեղ կայուն վերելք էր ապրել, երբ նրա որդին ի վերջո արդեն Չանգիի որդու օրոք հասավ Եգիպտոսի տիրակալի պաշտոնին: Սալահ-էդ-Դինն, ըստ էության, գազաթնակետ ապահովեց քրդերի վարչաքաղաքական ողջ գործունեությանը, թեև հանուն արդարության պետք է նաև ասել, որ այդ գազաթնակետը նա ապահովվեց ամեն դեպքում քրդերի խիտ բնակեցված տարածքներից հեռու: Այնուհանդերձ մեր կողմից նկարագրվող ժամանակաշրջանում մահմեդական պետական միավորները և հատկապես Եգիպտոսը գտնվում էին ապագաայնականության զգալի ազդեցության տակ ու այստեղ կարևորվում էր ամենից առաջ ոչ թե ազգային, այլ կրոնական գործոնը՝ միախառնված բնականաբար անձնական հեղինակության ու դրսևորվող եռանդի հետ: Եգիպտոսում հենց նոր էր ավարտվել գրեթե մեկ դար տևած «Հայկական դարաշրջան»-ը և ահա այժմ Սալահ-էդ-Դինը սկիզբ դրեց Եգիպտոսի կյանքի «Քրդական դարաշրջանին», որը տևելու էր մոտավորապես գրեթե նույնքան:

Չանգին, սակայն մեծապես արդեն Նուր-էդ-Դինը Չանգյանների աթաբեկության հարվածային մեծ հզորությունը հիմնականում ապահովել էին այն բանի հաշվին, որ այստեղ կարողացել էին մեկ համակարգի մեջ միավորել իր ժամանակի մահմեդական պետական միավորների հզորության հիմքը հանդիսացող միանգամից երեք բաղադրատարրերը: Չանգյանների աթաբեկությունը, ինչպես մի ժամանակ Զամդանյանների Էմիրության պարագայում էր եղել, Չանգիի և Նուր-էդ-Դինի ջանքերով հասել էր մի դրության, երբ վերջինիս ռազմական համակարգն, ըստ էության, հիմնվում էր երեք բաղադրատարրերի միաժամանակյա ու հաջող համադրության վրա՝ կազմված լինելով թյուրքական, բեդվինական և օղուզական ցեղային ուժերից, բավականին զգալի թիվ կազմող գուլյամներից, ինչպես նաև հավատի համար պայքար մղող դագիններից: Այս առումով առաջին Չանգյանների ստեղծած պետական միավորն իրոք որ ակնառու մի երևույթ էր, սակայն հենց դրանից էլ օգտվեցին քրդերն ու Սալահ-էդ-Դինը, որոնք Նուր-էդ-Դինի մահից անմիջապես հետո իրենց ուղին ընտրեցին:

Եզրափակելով թեման այնուհանդերձ պետք է նշել, որ Եյուբյանների սուլթանության հիմնադիր սուլթան Սալահ-էդ-Դինը քաղաքական իմաստով Չանգիի և Նուր-էդ-Դինի այնուհանդերձ իսկական ժառանգորդն էր, ընդ որում վերջինիս նույնիսկ վիճակվելու էր գերազանցել իր նախորդներին: Նոր սուլթանը եռանդուն էր, խելացի և լայնախոհ, աչքի էր ընկնում դիվանագիտական, զորավարական ու դերասանական առաջնակարգ ունակություններով, ինչպես նաև, որպես անհատ, ուներ մի շարք դրական հատկանիշներ, որոնցով գրավում էր մարդկանց սրտերը:

Նուր-էդ-Դինի մահվանը անմիջականորեն հաջորդած ժամանակաշրջանում Չանգյանների աթաբեկությունը ծանր օրեր էր ապրում: Իրոք, այս պետության դեռևս ձևական առաջնորդ, Նուր-էդ-Դինի որդի, տասնմեկամյա Իսմայիլն (1174-1181) ինքը նույն այս ժամանակ աթաբեկի կարիք ուներ և այս առումով հատկանշական էր, որ համարձակ Սալահ-էդ-Դինն իրեն շուտով հռչակեց Իսմայիլի ոչ թե աթաբեկ, այլ՝ ենթակա: Էյուբյանների սուլթանության հիմնադիր սուլթանը մոտակա տարիներին հենց այդ դիրքում էր պատրաստվում իր գերիշխանությունը հաստատել հյուսիսում՝ հաջողությամբ շահարկելով Նուր-էդ-Դինի ունեցած մեծ հեղինակությունը և համոզելով մարդկանց, որ պայքարում է հենց նրա սերնդի գործի բարգավաճման համար: Հարկ է նշել, որ նոր ձեռքբերումների համար պայմաններն իրոք որ դրական էին, քանի որ Չանգյանների աթաբեկության ռազմական մեքենայում ծանրակշիռ դեր ունեցած քրդերը բնականաբար ամեն կերպ աջակցում էին հենց Էյուբյաններին, իսկ թյուրքական տարրն էլ համեմատաբար անկազմակերպ էր և ոչ միատարր: Ռազմաշունչ և հմայիչ Սալահ-էդ-Դինի օգտին էին տրամադրված նաև ղազինները, իսկ ինչ վերաբերում է բանակի երրորդ՝ գուլյամական, տարրին ապա վերջինս ավանդականորեն այնքան էլ մեծաբանակ չէր և մեծ հաշվով ինքն էլ նոր տիրակալի օգտին էր տրամադրված, մանավանդ որ հարուստ Եգիպտոսը հենց վերջինիս ձեռքում էր:

### Գլուխ 79

#### Ասորիքի և Միջագետքի համար Էյուբյանների սուլթանության պայքարի սկիզբը

Հոր մահվան պահին Իսմայիլը, ինչպես արդեն ասվեց, դեռևս երեխա էր և վերջինս բնականաբար որևէ կերպ ի վիճակի չէր ապահովել Չանգյանների աթաբեկության հետագա միասնությունը ու դա այն պարագայում, երբ հարավում ոտքի էին կանգնել Սալահ-էդ-Դինն և իրենց նյութական ու մարդկային միջոցներով հարուստ Եգիպտոսին արդեն լիակատար տերեր համարող քրդերը, իսկ Մոսուլում էլ իր իրավունքներով առաջ էր եկել հին վիրավորանքները չմոռացած պատանի տիրակալի հորեղբոր որդի Սեյֆ-էդ-Դինը: Պաշտոնական Հալեպի և Մոսուլի նույնիսկ միասնական գործելու դեպքում էլ դեռ հարց էր, թե նոր պայմաններում հնարավոր կլինե՞ր արդյոք կասեցնել Սալահ-էդ-Դինին, սակայն Չանգյանների երկու ճյուղերը նույնիսկ չհամագործակցեցին և՛ դրանով միայն արագացնելով վերջնական աղետը:

Արդեն 1174 թվականի ամռանը, ի դեմս Իսմայիլի չտեսնելով Սալահ-էդ-Դինին դիմադրելու ունակ գործուն մի ուժ, Դամասկոսի ավագանին դիմեց պաշտոնական Մոսուլին: Սեյֆ-էդ-Դինն ինքը, սակայն, քանի որ 1174 թվականի մայիսի վերջին սեփական տոհմի հալեպյան ճյուղից հենց նոր խլել էր Մծքինը, Պիրը, Եդեսիան, Սրուճը և Ռաբբան<sup>1</sup> ու տեղերում ամրանալու խնդիրներ ուներ, չարձագանքեց այս խնդրանքին: Արդյունքում՝ Մոսուլի տիրակալը հապաղեց և 1174 թվականի նոյեմբերի 27-ին Դամասկոսին, ինչպես նաև Հարավային Ասորիքին տիրեց Եգիպտոսից առաջացած Սալահ-էդ-Դինը: Դրանից հետո, ինչպես 970 թվականին այդ արեց ալ-Մուհիզը Ֆաթիմյանների խալիֆության բանակով, այս անգամ արդեն Սալահ-էդ-Դինը սրընթաց ռազմարշավ իրականացրեց դեպի Հյուսիսային Ասորիք՝ առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու մտնելով Համմա, խուսափելով ամուր պաշտպանության պատրաստված Հեմսից և 1174 թվականի դեկտեմբերի 30-ին էլ սկսելով Հալեպի պաշարումը: Հալեպի պաշարումը, սակայն, ձգձգվեց, իսկ այդ ընթացքում Սեյֆ-էդ-Դինը կարգի բերեց Չանգյանների ռազմական մեքենան և պատրաստվեց հակահարված հասցնել: Ինչ վերաբերում է Հալեպում փակված Իսմայիլին և նրա խնամակալներին, ապա նրանք չկարողացան այլ բան կազմակերպել, քան հաշիշյաններին պատվիրել Սալահ-էդ-Դինի սպանությունը, թեև մահափորձն ի վերջո ավարտվեց անհաջողությամբ:

1175 թվականի մարտի վերջին, տեղեկանալով այն մասին, որ Սեյֆ-էդ-Դինի բանակը շարժվում է դեպի Համմա և պատրաստվում է Հալեպի մոտ գտնվող Սալահ-էդ-Դինի բանակին կտրել Դամասկոսից, Էյուբյանների սուլթանը ընդհատեց Հալեպի պաշարումը, հետ քաշեց ուժերը

<sup>1</sup> Բահա-էդ-Դին իբն Շադդադ «Սալահ-էդ-Դինի պատմությունը»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 453; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 20, գլուխ 2, 3; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 27:

դեպի հարավ և 1175 թվականի ապրիլի 13-ին Համմայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ծանր պարտության մատնեց Սեյֆ-էդ-Դինի բանակին: Դրանից հետո, լիովին իրացնելով հենց նոր շահած հաղթանակի պտուղները, Էյուբյանների սուլթանության բանակը մինչև Հալեպ հետապնդեց Չանգյանների աթաբեկության բանակին և ի վերջո ստիպեց Իսմայիլին ճանաչել Սալահ-էդ-Դինի իշխանությունը Հալեպից հարավ ձգվող տարածքների նկատմամբ: Նույն այս ժամանակ Էյուբյանների սուլթանությունը ճանաչեց նաև ալ-Մուսթանջիդին փոխարինած Նրա որդի, Արաբական խալիֆության հերթական խալիֆ ալ-Մուսթադին (1170-1180): Հարկ է նշել, սակայն, որ Սեյֆ-էդ-Դինն ինքն ամենևին էլ չէր համարում Չանգյանների գործը վերջնականապես տանուլ տրված, մանավանդ որ Ասորիքում ավանդականորեն դժգոհ էին մնացել ուժեղ ձեռքի հայտնվելուց:

Արդյունքում՝ 1176 թվականի գարնանը Չանգյանների աթաբեկության բանակը կրկին հարձակման անցավ, սակայն 1176 թվականի ապրիլի 22-ին Թել աս-Սուլթանիեի ճ-մ-ում հերթական անգամ ծանր պարտություն կրեց և հետ շարտվեց: Այս անգամ Սեյֆ-էդ-Դինն արդեն ընդունեց պարտությունը և համակերպվեց Սալահ-էդ-Դինի ձեռքբերումների հետ: Էյուբյանների սուլթանը, սակայն, որին այնուհանդերձ բաժին էին հասել խնդիրները Ասորիքում, մոտակա մի քանի տարիները ստիպված էր ծախսել ինչպես դրանց, այնպես էլ Եգիպտոսում իր դիրքերի վերջնական ամրապնդման և Երուսաղեմի թագավորության հետ պայթարի վրա, այնպես որ Չանգյանների վիճակն առժամանակ ավելի չճանրացավ:

## Գլուխ 80

### Անիի համար նոր պայթարի ավարտը

Մինչ Ասորիքի համար համառ պայթարի մեջ էին մտել Էյուբյանների նորաստեղծ սուլթանությունը և դիրքերը զիջել չպատրաստվող Չանգյանների աթաբեկությունը, Դանիշմանյանների Էմիրության դեմ իր պայթարի մասին չէր մոռացել նաև Խլիճ Արսլան իբն Մասուդը, որի համար սեփական փեսա Նուր-էդ-Դինի մահը ևս բախտի մի իսկական նվեր էր: Արդյունքում՝ նույն այս ժամանակ, օգտվելով իրավիճակից, Իկոնիայի սուլթանն իր հերթին սեփական հաղթարշավը կազմակերպեց: Որպես հետևանք՝ 1174 թվականի հունիսին Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 70.000) Չուն-Նունի գլխավորած Դանիշմանյանների Էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) և քաղաքների Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 100) գրավեց Սեբաստիան, Նեոկեսարիան ու Կոմանան<sup>1</sup>: Չուն-Նունը վերջնականապես զրկվեց իշխանությունից, իսկ սեփական իսկական հաղթահանոցը վերջնականապես տոնած Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդն էլ ի վերջո հաջողեց մահացու հարված հասցնել Դանիշմանյանների Էմիրությանը, երբ Իկոնիայի սուլթանության երբեմնի ահեղ մրցակիցը այժմ պարփակվել էր չնչին տարածքներում:

1174 թվականի ամռանը Սուբման իբն Իբրահիմի գլխավորած Շահարմենների Էմիրության բանակը (մոտ 50.000) պաշարեց Սասունի ամրոցները Վիգեն Մամիկոնյանի գլխավորած Տարոնի իշխանության բանակից (մոտ 10.000): Արդյունքում՝ Տարոնի իշխանությունը ընդունեց Շահարմենների Էմիրության գերիշխանությունը և թշնամին նահանջեց<sup>2</sup>: Զրիստոնյանների և մահմեդականների հակամարտությունը, սակայն, նույն այս ժամանակ շարունակվում էր նաև ավելի հյուսիս:

1174 թվականի ամռանը Գեորգի III-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 50.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000), Լոռու թագավորության (մոտ 5.000), ինչպես նաև Շիրվանշահերի Էմիրության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը Բաքվի ճ-մ-ում (Աղվանք, Կասպից ծովի ափին) հաղթեցին Կասպից ծովից և Դերբենդի լեռնանցքից ներխուժած Կիևյան Ռուսիայի բանակին (մոտ 50.000 զինվոր, այդ թվում

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության; Ռաշիդ-էդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 2; Միքայել Ասորի «ժամանակագրություն», գիրք 20, գլուխ 1; Իսահակ Երեց «ժամանակագրություն», գլուխ 27; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «ժամանակագրություն», գիրք 20, գլուխ 2; Անանուս Եղեցիացի «ժամանակագրություն», գլուխ 455; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Իսահակ Երեց «ժամանակագրություն», գլուխ 27:

դիչախներ, 73 նավակ)<sup>1</sup>: Կիւսյան Ռուսիայի բանակը առաջացել էր Դերբենդի Եմիրության դրդումով և արդյունքում այս դեպքերից կարճ ժամանակ անց՝ 1174 թվականի նույն ամռանը, հաղթողները գրավեցին Շաբուրանը<sup>2</sup>: Դրանից հետո, արդեն կարգի գցած գործերը իր թագավորության արևելյան սահմաններին, Քարթլիի գահակալը հարված հասցրեց արևմտյան, իսկ հետո արդեն հարավային ուղղությամբ:

1174 թվականի սեպտեմբերին Գեորգի III-ի գլխավորած ռազմական մեքենան ասպատակեց Բասենը ու Կարինի շրջակայքը և նահանջեց<sup>3</sup>: Դրանից հետո, 1174 թվականի նույն հոկտեմբերին Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 20.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) նույն հարյուրամյակում արդեն երրորդ անգամ գրավեցին Անին՝ այս անգամ արդեն Շահնշահի գլխավորած Շաղդադյանների Եմիրության բանակից (մոտ 1.000)<sup>4</sup>:

Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ նույն այս ժամանակ արդեն իսկ որոշակիորեն սրվել էին մի կողմից հայերի, իսկ մյուս կողմից էլ Գեորգի III-ի հարաբերությունները, ընդ որում այս գործընթացը շուտով ավելի սուր ընթացք էր ստանալու: Առայժմ, սակայն, իրավիճակն իր արտահայտությունը գտավ ամենից առաջ այն բանում, որ, ի տարբերություն նախորդ դեպքերի, Անիի հերթական գրավման այս ժամանակ քաղաքի հայերն և Պահլավունիները աջակցություն ցույց չտվեցին Քարթլիի թագավորության արքային:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Շահնշահի օրոք Շաղդադյանների Եմիրությունն Անիում ինքնին արդեն այնքան երևութական էր դարձել, որ տեղի հայերն և ամենից առաջ Պահլավունիները իրենց իրավիճակի իսկական տերեր էին զգում, իսկ այս պայմաններում նրանք արդեն հիմքեր չէին տեսնում ենթարկվել Քարթլիի թագավորությանը: Հայերի և քրդերի համատեղ այս միջոցառումը, սակայն, ինչպես արդեն ասվեց, ավարտվեց անհաջողությամբ և Անին վերջնականապես անցավ Քարթլիի թագավորությանը: Այս առումով առանձնացնենք հատկանշական, սակայն, թերևս, մասնավոր մի դետալ, երբ Քարթլիի թագավորության բանակի կազմում գործող և Անիում հայտնված սվանները արդյունքում քաղաքում մի շարք հանցագործություններ իրականացրին, ի դեմս մարդկանց առևանգման ու գույքի հափշտակման դեպքերի:

Անիի խնդիրը լուծելուց հետո, օգտվելով Ատրպատականում բռնկված թուրքմենների ապստամբությունից և այն բանից, որ Նախիջևանում կենտրոնացած բանակը շարժվել է վերջիններիս դեմ, 1174 թվականի նոյեմբերին Գեորգի III-ի ռազմական մեքենան ասպատակեց Դվինի շրջակայքը և նահանջեց<sup>5</sup>: Հաջողությամբ ավարտելով նաև այս ռազմագործողությունը՝ 1174 թվականի դեկտեմբերին Գեորգի III-ի ռազմական մեքենան ասպատակեց նաև Գագ ամրոցի, Պարտավի և Բայլականի շրջակայքը, ինչպես նաև Ուտիքը ու Փայտակարանի հյուսիսը և նահանջեց<sup>6</sup>: Արդյունքում, ինչպես և սպասելի էր, բռնկվեց ռազմական գործողությունների հերթական շարանը սեփական հզորության գագաթնակետին գտնվող Էլտկուզի հետ:

1175 թվականի հուլիսից մինչև օգոստոս Էլտկուզի գլխավորած Էլտկուզյանների աթաբեկության, Սուբման իբն Իբրահիմի գլխավորած Շահարմենների և Շահնշահի գլխավորած Շաղդադյանների Եմիրությունների, ինչպես նաև Ահմեդալիների, Կարսի ու Սուրմարուի Եմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 100.000) ասպատակեց Անիի շրջակայքը և Գուգարքը, ինչպես նաև Քարթլիի թագավորության մնացած տարածքը և, հետ քաշվելով, կենտրոնացավ Լոռի ամրոցի մոտակայքում<sup>7</sup>, ընդ որում այս ընթացքում Շահարմենների Եմիրության բանակը

<sup>1</sup> Այս մասին հայտնում է դեպքերի ժամանակակից, պարսիկ պոետ Խաթանի Շիրվանին:

<sup>2</sup> «Քարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 8; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»:

<sup>3</sup> Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»:

<sup>4</sup> Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 76; Անանուն «Ժամանակագրություն 1175 թվականի»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 455; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկի «Մայիարկինի պատմություն»; Մյունեջջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

<sup>5</sup> իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկի «Մայիարկինի պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Մյունեջջիմ-Բաշի «Պատմություն»; «Քարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 8; Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն»:

<sup>6</sup> «Քարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 8; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»:

<sup>7</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 76; Անանուն «Ժամանակագրություն 1175 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկի «Մայիարկինի պատմություն»; Մյունեջջիմ-Բաշի «Պատմություն»:



Շաղկապյանների էմիրության բանակից գրավեց Ճառաքար ամրոցը (Կաղզվանից մոտ 20 կմ հյուսիս-արևմուտք), ինչից հետո վաճառեց այն Էլտկուզյանների աթաբեկությանը<sup>1</sup>: Սրան հաջորդած ճակատամարտում, սակայն, Գեորգի III-ը կարողացավ լիովին վրեժխնդիր լինել տասներկու տարի առաջ մոտավորապես նույն այս պայմաններում և նույն այս վայրում իր կրած ծանր պարտության համար: Իրոք, 1175 թվականի սեպտեմբերին Լոռի ամրոցի ճ-մ-ում Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 60.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 25.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեցին Ղզիլ-Արսլանի գլխավորած Էլտկուզյանների աթաբեկության, Սուլեման իբն Իբրահիմի գլխավորած Շահարմենների և Շահնշահի գլխավորած Շաղկապյանների էմիրությունների, ինչպես նաև Ահմեդալիների, Կարսի ու Սուրմարուի էմիրությունների միացյալ բանակին (80.000)<sup>2</sup>:

Վճռական այս հաղթանակն, ըստ էության, վերջակետ դրեց Անիի համար պայքարին, երբ այն ի վերջո մնաց քրիստոնյաների ձեռքում: Ավելին, դրանից հետո Զարթլիի թագավորությունը վերջնականապես ամրացավ Հյուսիսային Հայաստանում և նախապայմաններ ստեղծվեցին դեպի ավելի հարավ առաջանալու համար: Այս պայմաններում առավելագույնը, որ կարողացան անել Էլտկուզյանների աթաբեկությունում, դա առաջնակետի վերածված Ճառաքարից դեպի Անիի շրջակայք ավազակային բնույթի ունեցող հարվածներ կազմակերպելն էր, ընդ որում, որպես հարվածային հերթական առաջնակետեր, ինչպես նաև պաշտպանական հենակետեր, նույն այս ժամանակ սկսեցին գործարկվել նաև Բջնին ու Ամբերդը, իսկ սրանց բոլորի գործունեությունն էլ համակարգվում էր Դվինից:

Այս առումով, սակայն, անկասկած քրիստոնյաների օգտին եղավ այն հանգամանքը, որ 1175 թվականի հոկտեմբերի վերջին իր մահկանացուն կնքեց քրիստոնյաների դեմ մղվող պայքարում իր կյանքի ամենավերջում լուրջ անհաջողության մատնված ահեղ Էլտկուզը, որին հաջորդեց նրա որդի Ջահան-Փահլևանը (1175-1186): Նոր աթաբեկը, որը որպես եռանդուն, բայց ոչ միշտ հաջողակ զորավար հայտնի էր դեռևս հոր օրոք, այնուհանդերձ իր նախնիին զիջում էր որպես քաղաքական գործիչ, իսկ դա էլ իր հերթին ազդեց Էլտկուզյանների աթաբեկության հզորության վրա: Վերջին հանգամանքին գումարվեց նաև այն, որ Էլտկուզի մահից հետո Սելջուկյան սուլթանության ձևական սուլթան Արսլան-Շահ իբն Տուղրիլը, որը մինչ այդ որևէ կերպ չէր հակառակվում Էլտկուզին, վերջինիս որդու և իր խորթ եղբոր նկատմամբ ըմբոստ դիրք գրավեց: Կողմերը բանը նույնիսկ զենքի հասցրին, սակայն արյուն այնուհանդերձ չթափվեց, քանի որ 1176 թվականի գարնանը Ջահան-Փահլևանին հաջողվեց թունավորել տալով մեջտեղից վերացնել Արսլան-Շահ իբն Տուղրիլին և, նոր սուլթան հռչակելով վերջինիս որդի, յոթնամյա Տուղրիլ իբն Արսլան-Շահին (1176-1194) ու իրեն հռչակելով նրա աթաբեկ, պահպանել նախկինում գոյություն ունեցող դրությունը:

Մոտակա տարիներին, սակայն, Ջահան-Փահլևանն այնուհանդերձ ստիպված էր զբաղվել երկրի ներքին դրության կայունացմամբ և, մասնավորապես նաև, Ահմեդալիների էմիրության հերթական հնազանդեցմամբ: Միաժամանակ Էլտկուզյանների նոր աթաբեկին լրջորեն անհանգստացնում էին նաև Սալահ-Էդ-Դինի հաջողությունները Չանգյանների աթաբեկության դեմ պայքարում, քանզի սրանց պետության տարածքն ու հատկապես Մոսուլը Էլտկուզյանները ավանդականորեն համարում են հենց իրենց ազդեցության ոլորտը: Եվ վերջապես հատկանշական է, որ, չկարողանալով արդեն նույնիսկ երազել իսկ Բաղդադին տիրելու մասին, Ջահան-Փահլևանն իր իշխանության ողջ ընթացքում բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատեց ու դրանք պահպանեց ինչպես արդեն լիակատար անկախություն վայելող Արաբական խալիֆության, այնպես էլ տարին տարու վրա ուժեղացող Խորեզմի սուլթանության հետ: Այս ամենն էլ հենց վերջնարդյունքում բացառեցին Զարթլիի թագավորության դեմ այն քաղաքականության շարունակումը, որը ժամանակին կյանքի էր կոչում վերջինիս արժանահիշատակ հայրը, մի պայքար, սակայն որը վերջում նույնիսկ նրան անհաջողություն բերեց:

Ինչ վերաբերում է քաղաքական անկախությունը արդեն երրորդ ու մի վերջին անգամ կորցրած Շաղկապյաններին, ապա 1175 թվականի վերջին Շահնշահին հաջորդեց նրա

<sup>1</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 76:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկի «Մայփարկինի պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»; «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Դեմետրեի, Գեորգիի, Թամարայի և Գեորգի Լաշայի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 97:

հորեղբայր, Մահմուդ իբն Աբուլ-Ասվարի որդի Սուլթան իբն Մահմուդը (1175-1199), սակայն վերջինս արդեն չունեի գործնականում և ոչ մի իրական իշխանություն: Ավելին, նույն այս ժամանակ քրդերը, ոգևորված հարավում Սալահ-Էդ-Դինի ու քրդերի ձեռք բերած անսախաղեպ հաջողություններով, լրջորեն կորցրին հետաքրքրությունը հյուսիսի նկատմամբ և, թուլացնելով ճնշումն այս ուղղությամբ ու բնականաբար լքելով նաև Շադդադյանների գործը, սկսեցին մասսայաբար շարժվել ամենից առաջ հենց դեպի հարավ: Նույն այս ժամանակ անչափ հետաքրքիր զարգացումներ էին տեղի ունենում, սակայն, նաև հայերի կողմից աստիճանաբար, կարծես թե, մոռացվող Բյուզանդական կայսրությունում, որը, քրիստոնյաների և մահմեդականների ընդհարման իր ճակատում մահմեդականների դեմ վարելով սեփական պատերազմը, հակառակորդի ուղղությամբ խոշոր, վերջինը ու վճռականը լինելու մի հարված էր նախապատրաստում:

### **Գլուխ 81** **Մյուրիկեաֆունի աղետը և Իկոնիայի** **սուլթանության հաղթահանումը**

Իրոք, իր կյանքի արդեն մայրամուտին մոտեցող Մանուիլ I-ը, որը Իկոնիայի սուլթանության հետ հարաբերություններում ամեն անգամ, կարծես թե, հաջողության եզրին էր գտնվում, սակայն վերջնական հաջողության հասնել այդպես էլ չէր կարողանում, նույն այս ժամանակ որոշել էր վերջնականապես լուծել Արևելքի խնդիրը: Կոստանդնուպոլսում որոշել էին Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի սուլթանությանը հարվածել օպերատիվ միանգամից երկու ուղղությամբ, երբ հյուսիսից պետք է օժանդակող հարված հասցվեր Ամասիայի ուղղությամբ, իսկ հարավից էլ հիմնական ուժերով պետք է հարվածեր կայսրն ինքը: 1176 թվականի օգոստոսի կեսին Ամասիա արշավեցին Միքայել Գավրասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության և Տրապիզոնի իշխանության միացյալ բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները, սակայն, չնայած այն բանին, որ քաղաքը պատրաստ էր նրանց ընդունել, իսկ միջնաբերդում էլ արդեն իր կայազորն էր, Միքայել Գավրասը վախեցավ հաստատվել քաղաքում և այն ի վերջո հանձնվեց քաղաքին մոտեցած ու մոտակայքում ճամբարած Իկոնիայի սուլթանության բանակին (մոտ 1.000)<sup>1</sup>:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### **1176 օգոստոսի կես – Նեոկեսարիայի ճակատ**

Անդրոնիկոս Բատացեսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության ու Տրապիզոնի իշխանության, ինչպես նաև Չուն-Նունի գլխավորած Դանիշմանյանների Էմիրության միացյալ բանակը (30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) պաշարեցին քաղաքը Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 10.000):

I փուլ – Քրիստոնյաները անցան գրոհի և 12 օր տևած մարտերի արդյունքում գրեթե գրավեցին քաղաքը:

II փուլ – Քաղաքի կայազորում ծառայողները նետերին ամրացված գրությունների միջոցով քաղաքը պաշարողներին տեղեկացրին, թե իբր Չուն-Նունն իր բանակով պատրաստվում է անցնել հակառակորդի կողմը և հարվածել դաշնակիցներին: Արդյունքում՝ քրիստոնյաները սկսեցին նահանջել: Օգտվելով ստեղծված խառնաշփոթից՝ Իկոնիայի սուլթանության բանակը արտագրոհ կազմակերպեց և պարտության մատնեց նահանջողներին, որոնք կորցրին 1.000 հոգի, որոնց թվում սպանվեց նաև Անդրոնիկոսը, իսկ Չուն-Նունը գերվեց ու տանջամահ արվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Անդրոնիկոս Բատացեսը, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:

<sup>1</sup> Հովհաննես Կիևամու «Համառոտ պատմություն», գիրք 7, մաս 1-3:

<sup>2</sup> Հովհաննես Կիևամու «Համառոտ պատմություն», գիրք 7, մաս 3; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 27; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»: Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 20, գլուխ 4; Անանուն Եղեհիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 467; Բար-Յեբրեոն «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

Այսպիսով՝ հյուսիսային հարվածը ավարտվեց անհաջողությամբ, սակայն այն մի ինչ-որ ժամանակ այնուհանդերձ զբաղեցրեց հակառակորդի ուժերին, ինչը հնարավորություն տվեց կայսերական հիմնական բանակին առաջանալ: Առջևում վճռական իրադարձությունն էին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1176 սեպտեմբերի 17 - 18 - Մյուրիկեաֆուսի ճ-մ (Իկոնիայից մոտ 100 կմ հյուսիս-արևմուտք, Բեյշեհիր լճից մոտ 15 կմ հյուսիս-արևելք)<sup>1</sup>

Մանուիլ I-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 80.000, այդ թվում մեծաթիվ սերբեր, հունգարներ, բուլղարացիներ, իտալացիներ, գերմանացիներ, սելջուկներ և ղիջախներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50, այդ թվում Հովհաննես և Անդրոնիկոս Անգեղները) մտան Իկոնիայի սուլթանության տարածք և, ենթարկվելով թշնամու բանակի մանր հարձակումներին ու պարենամթերքի և ջրի զգալի պակաս զգալով, շարունակեցին առաջխաղացումը: Տեղեկանալով այդ մասին՝ խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության և Չանգյանների աթաբեկության, ինչպես նաև Արտուխյանների էմիրության միացյալ բանակը (50.000, այդ թվում սուլթանի խորհրդական Հասան իբն Գավրասը) դարանեց հակառակորդին վերջինիս առաջխաղացման ուղու վրա գտնվող մի լայնարձակ լեռնահովտում՝ սեփական ուժերը տեղավորելով թևերում գտնվող բարձունքներում:

I փուլ - Առանց հետախուզության առաջ շարժվող կայսերական բանակի առաջապահը մտավ լեռնահովիտ, որտեղ ենթարկվեց հզոր հարձակման: Առաջապահում գտնվող հետևակին հաջողվեց ճեղքել թշնամու բանակի շարքերը և, դուրս գալով կիրճի մյուս կողմից, ամուր դիրքեր գրավել, սակայն հեծելագործ ենթարկվեց լիակատար շրջապատման ու գլխովին ջախջախվեց: Միայն Մանուիլ I-ին հաջողվեց թիկնապահների փոքրիկ խմբով ճեղքել հակառակորդի պաշարման օղակը և պատսպարվել հետևակի զբաղեցրած դիրքերում:

II փուլ - Հակառակորդի բանակը շրջապատեց քրիստոնյաների հետևակի զբաղեցրած դիրքերը և սկսեց նետերի տարափ տեղալ:

III փուլ - Հակառակորդի բանակը անցավ հարձակման, սակայն նրա բոլոր գրոհները հետ մղվեցին:

IV փուլ - Քրիստոնյաները մի քանի արտագրոհներ իրականացրին, այդ թվում Հովհաննես Անգեղի գլխավորությամբ, սակայն հակառակորդը հետ մղեց դրանք: Սեպտեմբերի 17-ի լույս 18-ի ողջ գիշերվա ընթացքում հակառակորդի բանակը խոշոր ուժերով անընդհատ մոտեցավ քրիստոնյաների ճամբարին և սկսեց իրականացնել հախուռն նետաձգություն: Միաժամանակ խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը բանակցություններ սկսեց քրիստոնյաների շարքերում գտնվող սելջուկների հետ՝ համոզելով նրանց անցնել իր կողմը:

V փուլ - Հաջորդ օրը սկսվեցին բանակցություններ և կնքվեց զինադադար, ըստ որի խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը պետք է թույլ տար կայսերական բանակին նահանջել եկած երթուղով: Կայսերական բանակը նահանջեց եկած ճանապարհով և հեռացավ՝ բավականին երկար տարածություն ենթարկվելով մանր հարձակումներին:

Հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 60.000, թշնամին՝ 20.000 զինվոր:

Պատմությունը, երբեմն, սիրում է խաղալ տարեթվերի հետ և, ահա նաև այս անգամ, վրիպելով ընդամենը 5 տարի, սակայն փոխարենը ավելի դիպուկ լինելով ամսաթվի հարցում, մարդկությունը հարյուր տարվա տարբերությամբ հերթական անգամ ականատես եղավ նման մի խաղի: 1071 թվականի օգոստոսի 15-ից 19-ը ընթացած Մանազկերտի ճակատամարտում

<sup>1</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Մանուիլ Կոմնենոս», գիրք 6, մաս 1-6; Հովհաննես Կիևմոս «Համառոտ պատմություն», գիրք 7, մաս 3; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 20, գլուխ 5; Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 468; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը», գիրք 21, գլուխ 9; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 27; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Հեթում II «Տարեգրություն»; Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»:

Բյուզանդական կայսրությունը կրեց իր բոլոր պարտություններից ամենածանրն և ամենաճշմարտականը, որը վերջինիս Արևելք, այդ թվում նաև Հայաստան ու հայեր, ինչպես նաև ծանրագույն մի ճգնաժամ արժեցավ, մի ճգնաժամ, որը մեծ դժվարությամբ հաղթահարել հաջողվեց դրանից միայն երեք տասնամյակ անց, սակայն, որի հետևանքները վերջնականապես վերացնել այդպես էլ չստացվեց: Եվ ահա այժմ՝ այդ վճռորոշ ջախջախումից ընդամենը 105 տարի ու մեկ ամիս անց կայսերական ռազմական մեքենան նոր և իր բնույթով նախորդին սկզբունքորեն նման ևս մեկ ջախջախում կրեց, որի հետևանքները հաղթահարելն արդեն լինելու էր անհնար: Ծանր խոհերով տարված ժամանակակիցները և հենց նույնիսկ Մանուիլ I-ն ինքն էլ արդեն նմանություններ էին տեսնում Ռոմանոս IV-ին ու իրենց բաժին հասած այդ պարտությունների միջև, երբ, օրինակ, մայրաքաղաք ուղարկված հատուկ ուղերձում կայսրը գրում էր, թե. «... եղավ այնպես, ինչպես Ռոմանոս Դիոգենեսի հետ, քանզի այդ արքան ևս, պատերազմի մեջ մտնելով թուրքերի դեմ, շատ զորք կորցրեց և ինքն էլ գերի տարվեց»: Այս առումով հազիվ թե միխթարական էր այն հանգամանքը, որ կայսրն ինքը, ի տարբերություն դժբախտ Ռոմանոս IV-ի, այս անգամ խուսափեց գերությունից:

Մանազկերտի ջախջախումից հետո Ալեքսեյ I-ին իր ժամանակին քիչ ջանքեր չէր արժեցել կայսրության մեջքը գոնե մասնակիորեն ուղղելը, թեև այս կայսրը, ինչպես մի քանի անգամ արդեն ասվեց, բաց էր թողել նաև պատմական անակնկալ նվերը՝ իր կայսրության օգտագործելու աննախադեպ հնարավորությունն, ի դեմս հաջակրաց I արշավանքի: Խաչակրաց II արշավանքի հետ կապված ավելի սահմանափակ, տեսական ու արդեն դժվար օգտագործելի մի հնարավորություն էլ 1147 թվականին իր հերթին բաց էր թողել Ալեքսեյ I-ի թոռ Մանուիլ I-ը, սակայն, ըստ էության, նույնիսկ արդեն դա չէր էականը, քանզի, եթե պապը բաց թողեց կայսրության նախկին հզորությունը վերականգնելու առաջնակարգ այդ հնարավորությունը, ապա թոռը իր երկարատև կառավարման ընթացքում բաց թողեց արդեն հնարավորությունը հետագա կենսունակությունն ապահովել իրեն բաժին հասած տերությանը:

Կոմենենոսների տոհմի գլխին կարծես դառն անխուսափելիության պես կախված էր գործը կիսատ թողնելու և այն ավարտին չհասցնելու անհասկանալի ճակատագիրը, երբ, ինչքան էլ առաջին հայացքից եռանդուն, զուսպ ու խելացի, իսկ այդ հատկանիշների պակասի հարցով այս տոհմի և ոչ մի կայսերական ներկայացուցչի մեղադրել հնարավոր չէ, վերջնական հաջողության համար նրանցից յուրաքանչյուրին մի վերջին պահի մի ինչ-որ բան այնուհանդերձ չէր հերիքում: Իրոք, Իսահակ I-ը՝ փայլուն այդ զինվորականը, որն իր առաջին իսկ քայլերով ժամանակակիցներին մոտ մեծ հույսեր առաջացրեց, մինչ այժմ էլ վերջնականապես անհասկանալի հանգամանքներում լքեց գահն ու կիսատ թողեց սկսած գործը, ակնառու Ալեքսեյ I-ը անդուլ պայքար մղեց կայսրության հզորության համար, սակայն արդյունքներն այդպես էլ վերջնական չէին, հորը մեծ հաշվով արժանի Հովհաննես II-ը, ոչ մի տարի բաց չթողնելով առանց պատերազմական գործողությունների և առանց պետությունը ուժեղացնելու հոգսերի, ամեն ինչ կիսատ թողած դժբախտ պատահարի զոհ գնաց և ահա այժմ արդեն Մանուիլ I-ը, թվում էր, թե անվերջ հաջողության մեջ գտնվելով մահմեդականների դեմ պայքարում, իր կյանքի ամենավերջում ծանր մի անհաջողություն կրեց, որը հիմնովին արժեզրկեց մինչ այդ հասած նրա բոլոր ձեռքբերումները:

Մյուրիկեաֆոլի ջարդից հետո Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը Մանուիլ I-ին զինադադար նվիրեց, սակայն արդեն ամեն ինչ կորցրած և ըստ երևույթին նոր միայն ամեն ինչ խորապես հասկացած կայսրը շարունակեց ռազմական գործողությունները: 1177 թվականի գարնանը Մենանդրոս գետի ճ-մ-ում Հովհաննես Բատացեսի, Կոնստանդին Դուկասի և Միքայել Ասպետ Հայի զլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) դարանը գցեց ու ջախջախեց շրջակայքն ասպատակած և ձեռք բերած ավարով նահանջող Իկոնիայի սուլթանության բանակին, թեև հաղթողների կողմից զոհվեց նաև Միքայել Ասպետը՝ ընկնելով գետը ու խեղդվելով<sup>1</sup>: 1178 թվականի գարնանը, սակայն, գրեթե նույն վայրում Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) գիշերային անակնկալ հարձակումով ինքը փախուստի

<sup>1</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Մանուիլ Կոմենենոս», գիրք 6, մաս 7:

մատնեց Անդրոնիկոս Անգեղի և Մանուիլ Կանտակուզենոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության ճամբարած բանակին (մոտ 10.000) ու խլեց ձեռք բերած ավարը<sup>1</sup>:

Վերջ, արդեն իսկ պարզ էր, որ շատ արյուն կորցրած կայսրությունն ուղղակի ի վիճակի չէ պատերազմի հետագա ընթացքը որևէ կերպ փոխել իր օգտին, իսկ այս պայմաններում հետագա ակտիվությունից զերծ մնաց նույնիսկ Մանուիլ I-ի նման եռանդուն և խորապես խոցված տիրակալը: Ամեն ինչ, ըստ էության, արդեն պարզ էր: Այս առումով հատկանշական էր, սակայն, ևս մեկ այլ հանգամանք, քանզի, մինչ Մանուիլ I-ը թուլացող ուժով գործում էր Արևմուտքում, կարծես ուշադրություն էլ չդարձնելով դրա վրա, Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը իր հարվածային բանակը տեղափոխեց դեպի սեփական սուլթանության արևելք և այստեղ հերթական հաղթահանդեսը կազմակերպեց:

Արդյունքում՝ 1177 թվականի հունիսի 19-ին Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) Աֆրիդունին սպանած ու նրան փոխարինած վերջինիս եղբայր Մուհամմեդ իբն Չուլ-Կարնայի (1175-1178) գլխավորած Դանիշմանյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Մելիտեն ու 1178 թվականի հոկտեմբերի 25-ին գրավեց այն<sup>2</sup>: Վերջ, հզոր սուլթանը վերջակետ դրեց նաև Դանիշմանյանների էմիրության հետ մոտ մեկ դար շարունակվող վեճին՝ Դանիշմանյանների էմիրությունը ոչնչացավ, իսկ մահմեդականների փոքրասիական տիրույթներում միակ տիրակալն այդուհետ հենց Իկոնիայի սուլթանությունն էր:

## Գլուխ 82

### Օրբեյանների և Զարթլիի թագավորության կենտրոնական իշխանության նոր հակամարտությունը

Մինչ Մանուիլ I-ը տանուլ էր տալիս կայսրության համար ճակատագրական դարձած իր կյանքի վերջին պատերազմը, իսկ Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդն էլ ամրապնդում էր սեփական սուլթանության դիրքերը արևելյան սահմաններում, քրիստոնեական աշխարհի արևելքում իրենց հերթին սեփական խնդիրներն առաջացան, թվում է, թե հենց նոր մահմեդական աշխարհի նկատմամբ լրջագույն հաջողություն արձանագրած Զարթլիի թագավորությունում: Եվ խնդիրը կրկին դուալիստական այն դերի մեջ էր, որն այստեղ կատարում էին հայերը:

Իր ժամանակին, երբ Զարադուշի իշխանությունը Լիպարիտ Զաջ Օրբեյանի գլխավորությամբ ապստամբեց Բագրատ II-ի դեմ, խնդիրն ամենից առաջ կայանում էր նրանում, որ վրացիների, աբխազների և ծանարների ժողովրդագրական միաձուլման արդյունքում նախկինում առաջնային տեղ ու դեր ունեցող հայ ազնվականները իրենց խաղացած սոցիալական դերակատարությամբ աստիճանաբար հետին պլան մղվեցին և դա այն պայմաններում, երբ ժամանակակիցների հոգեբանության մեջ Բագրատ II-ի թագավորությունը դեռևս ընկալվում էր որպես մի թագավորություն, որտեղ առաջնային դերը պետք է պատկաներ հենց հայերին: Ապստամբությունը, չնայած երկար ժամանակ փաստացի հաջողություն ապահովեց այն իրականացնողներին, ի վերջո, սակայն, վերջնաարդյունքում ամրագրեց հայերի անհաջողությունը: Միաժամանակ ապստամբությանը հաջորդած իրադարձություններն իրենց հերթին միայն թուլացրին հայերի դերն և նշանակությունը Զարթլիի թագավորությունում, երբ Գեորգի II-ը Սելջուկյան սուլթանությանը զիջեց Զարադուշի իշխանության տարածքը, ինչի արդյունքում կտրուկ թուլացած Օրբեյանները լքեցին հայրենի կալվածքները ու տեղափոխվեցին Զարթլիի թագավորության ավելի խորքային շրջաններ: Սկսած 1110 թվականների սկզբից, սակայն, երբ Զարթլիի թագավորությունը մի կողմից սկսեց աստիճանաբար ազատագրել Յուսիսային Ղազախստանը, իսկ մյուս կողմի էլ Դավիթ I Շինարարի սիրալիր վերաբերմունքի պայմաններում հայերը Ղազախստանի այլ շրջաններից աստիճանաբար սկսեցին կուտակվել Զարթլիի թագավորությունում և հատկապես վերջինիս տիրապետության տակ հայտնված Յուսիսային Ղազախստանում, հայերի դերը ուշագրավ այս պետական միավորում կրկին սկսեց աճ ապրել:

<sup>1</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Մանուիլ Կոմնենոս», գիրք 6, մաս 8:

<sup>2</sup> Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 470; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 20, գլուխ 6; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 27:

Անիի և Յուսիսային Հայաստանի փաստացի ազատագրումից հետո հայերի դերը Զարթլիի թագավորությունում ավելի մեծացավ և, համեմատության համար, օրինակ, նշենք, որ, եթե 1121 թվականին Զարթլիի թագավորության 100.000 հոգանոց բանակից հայ էր ամեն 10-րդ ռազմիկը, ապա այժմ հայ էր նույնաքանակ բանակի արդեն ամեն 3-րդ ռազմիկը: Զարթլիի թագավորությունը, ստեղծվելով հայկական հիմքի վրա և հետագայում վրացականալով, այժմ աստիճանաբար կրկին ձեռք էր բերում հայկական դիմագծին բնորոշ որոշ տարրեր մոտավորապես այնքան, ինչքան Բյուզանդական կայսրությունը IX-X դարերում: Այս առումով հետաքրքիր է, որ գործընթացը իր օրինաչափ զարգացումը ապրեց, չնայած նույնիսկ Լոռու թագավորության թուլացմանը և ինչ-որ տեղ նույնիսկ ավելին՝ հենց այս գործընթացն էր, որ թուլացրեց Լոռու թագավորությունը: Արդյունքում՝ Զարթլիի թագավորության հարավային տարածքներին համապատասխանող Յուսիսային Հայաստանում սկսեցին ուժեղանալ վերստեղծված Զարադուռի իշխանությունն ու այնտեղ վերահաստատված Օրբելյանները, ինչպես նաև նրանցից վասալական կախվածության մեջ գտնվող, մինչ այդ մանր ազնվականներ, իսկ այժմ իրենց հերթին աճ ապրած Չափարյանները: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Օրբելյաններին գլխավորում էր Սմբատի որդի Իվանեն (1161-1177): Ինչ վերաբերում է Չափարյաններին, ապա մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում նրանց գլխավորում էր Սարգիս Ավագ Չափարյանի որդի Չափարեի (մոտ 1130-1160) տղա Սարգիս Մեծը (մոտ 1160 - ուղ. 1187):

Այսպիսով՝ հայկական բնույթ ունեցող տեղական իշխանությունները, ինչպես նաև հայերն ընդհանրապես Զարթլիի թագավորությունում իրենց վերելքն էին ապրում և ուժեղացնում էին նաև նույն այդ թագավորությունը, սակայն մեկդարյա առաջվա իրադրության հետ համեմատած այնուհանդերձ առկա էին նաև էական տարբերություններ, որոնցից գլխավորը այն էր, որ, ի տարբերություն նախկինի, այժմ տեղական հայկական իշխանությունները այնքան էլ ուժեղ չէին, իսկ հայերն էլ հիմնականում ներկայացված էին մանր ազնվականների, առևտրա-արհեստավորական, ինչպես նաև գյուղացիական դասակարգերով: Արդյունքում, եթե նախորդ անգամ առաջնայինը հենց Զարադուռի ուժեղ հայկական իշխանության կողմից Զարթլիի թագավորությունում քաղաքական գերիշխանության վիճարկումն էր վրացիներին աջակցող Յուսիսային Բագրատունիների արքայատոհմի հետ, ապա այժմ ազգային նույն գործոնին հակադրվում էին հայերի հիմնական մասի դասակարգային ձգտումները, որոնք արդեն առավել շահագրգռված էին հենց ուժեղ արքայական իշխանության առկայությամբ: Վերջին հանգամանքն իր հերթին նույն Օրբելյաններին զգալիորեն զրկում էր իրենց ազգակիցների աջակցությունից:

Օրբելյանները ըմբոստ դիրքորոշում ունեին արքայական իշխանության նկատմամբ վաղուց, սակայն սեփական հորեղբորն ու հորեղբորորդուն բաժին հասած դառը ճակատագիրը Սմբատ Օրբելյանին այնուհանդերձ չխանգարեց ամրապնդել իր դիրքերը Զարթլիի թագավորությունում, ընդ որում 1155-1156 թվականին վերջինս իր որդի Իվանեի հետ միասին իր ակտիվ մասնակցությունը բերեց Զարթլիի թագավորությունում բռնկված գահակալական ճգնաժամին: Ժամանակին հայր ու որդի Օրբելյանները ակտիվորեն աջակցել էին Գեորգի III-ին զբաղեցնել եղբոր գահը, սակայն այժմ Սմբատն արդեն չկար, իսկ Իվանե Օրբելյանի հարաբերություններն էլ նույն Գեորգի III-ի հետ ծայրահեղ սրվել էին: Իրավիճակին լրացուցիչ սրություն էր հաղորդում նաև այն հանգամանքը, որ Իվանե Օրբելյանի աղջիկն ամուսնացած էր Դավիթ II-ի արդեն քսանամյակը բոլորած որդի Դեմնայի հետ և այս առումով Օրբելյան հզոր իշխանը իր աղջկա ու փեսայի համար փաստորեն նաև գահակալական խնդիր էր լուծում: Առաջիկա իրադարձություններում հայերի հիմնական մասի դիրքորոշումն այժմ, սակայն, ինչպես արդեն ասվեց, այնուհանդերձ այնքան էլ որոշակի չէր և այս անգամ Օրբելյանները չէին կարող միանշանակորեն հույս դնել նրանց աջակցության վրա, քանի որ, այս մասին ևս արդեն ասվեց, սեփական դասակարգային շահերը հայերին անխուսափելիորեն մղում էին ամենից առաջ հենց Գեորգի III-ի կողմը, որն ինքն էլ հայերին սկզբունքորեն վատ չէր վերաբերվում: Եվ այսպես նույն այն ժամանակ, երբ խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը վերջնականապես հաստատեց իր իրավունքները Փոքր Ասիայի նկատմամբ, անհաջողության մատնված Մանուիլ I-ը նոր միայն հասու եղավ աղետի ողջ ծավալին, իսկ հենց նոր առաջացած Եյուբյանների սուլթանությունն էլ տարածաշրջանային երեկվա առաջատար Չանգյանների աթաբեկության հետ հաջողությամբ վիճարկում էր

գերիշխանությունը Ասորիքի նկատմամբ, Զարթլիի թագավորություն սկիզբ առավ բացահայտ մի ապստամբություն, ընդ որում ապստամբները, սխալ հաշվարկելով ուժերի հարաբերակցությունը, հենց սկզբից էլ հույսները դրել էին Ջահան-Փահլևանի աջակցության վրա:

1176 թվականի մայիսին Իվանե Օրբելյանի, Նրա եղբայրներ Լիպարիտի ու Քավթառի, ինչպես նաև վերջինիս որդի Ինայի գլխավորությամբ Գուգարքից արշաված ապստամբների բանակը (մոտ 35.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (30.000, այդ թվում Սարգիս Մեծ և Վահրամ Չափարյանները, Վահրամի որդիներ Չափարե Փոքրն ու Սարգիսը, ինչպես նաև Հասան Կայենցին, Գրիգոր Պահլավունին և Անանիա Դվինցին) ասպատակեցին Տիգրիսի շրջակայքը: Գետրգի III-ը, սակայն, ապաստանեց Տիգրիսում և սկսեց արագորեն ուժեր հավաքել: Դրան հակառակ, ապստամբների շարքերում առաջ եկան տատանումներ և տարաձայնություններ, իսկ շատերը, այդ թվում նաև Գրիգոր Պահլավունին, ուղղակիորեն լքեցին ապստամբներին ու միացան Զարթլիի արքային: Այս պայմաններում ապստամբները նահանջեցին և ամրացան Լոռիում ու Շամշուղեում<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ ապստամբները կորցրին նախաձեռնությունը, ինչը հնարավորություն տվեց արքայական ուժերին պատասխան հարված հասցնել:

1176 թվականի հունիսին Գետրգի III-ի գլխավորած կառավարական բանակը (մոտ 30.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում Վասակ Արծրունին) Տիգրիսի քաղաքապետ Կուրտ Արծրունու գլխավորությամբ Մահկանաբերդի մոտ գտնվող մի նեղ կիրճում շրջապատեցին Լիպարիտ Օրբելյանի գլխավորությամբ դեպի Կայեն ամրոց շարժվող ապստամբներին (մոտ 15.000) ու Նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 12.000) և հաղթեցին: Լիպարիտ Օրբելյանը պատսպարվեց Լոռիում, իսկ Սարգիս Մեծ, Վահրամ, Չափարե Փոքր և Սարգիս Փոքր Չափարյանները, ինչպես նաև Հասան Կայենացու գլխավորած Կայեն ամրոցի կայազորը լքեցին ապստամբներին ու միացան Գետրգի III-ին<sup>2</sup>: Դրանից հետո 1176 թվականի հունիսի վերջին կառավարական ուժերը պաշարեցին Ագարակ ամրոցը և այստեղ ապաստանած ապստամբներին ստիպեցին հանձնվել<sup>3</sup>:

Նույն այս ժամանակ Իվանե Օրբելյանին հաջողվել էր ոտքի հանել նաև Կախեթիի բնակչությանը, ինչպես նաև լեռնականներին, սակայն 1176 թվականի հուլիսի սկզբին Կախեթիի ճ-մ-ում Տիգրիսի քաղաքապետ Կուրտ Արծրունու գլխավորած կառավարական բանակը (մոտ 30.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000, այդ թվում Սարգիս Մեծ, Վահրամ, Չափարե Փոքր և Սարգիս Փոքր Չափարյանները, Վասակ Արծրունին, ինչպես նաև Հասան Կայենցին), ինչպես նաև Շիրվանշահերի Էմիրության (մոտ 10.000) բանակը հաղթեցին ապստամբած կախեթցիներին, լեզգիներին ու լեռնականներին (մոտ 20.000), ինչպես նաև Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000, այդ թվում Ագատի որդի Գրիգորը, Վարդանի որդի Իվանեն և Արտավազյուսի որդի Աշոտը), ընդ որում պարտվողներից Գրիգորը զոհվեց, իսկ Իվանեն ու Աշոտը գերվեցին<sup>4</sup>: Դրանից հետո 1176 թվականի հուլիսի սկզբին կառավարական ուժերը պաշարեցին Շամշուղե ամրոցը և հուլիսի վերջին գրավեցին այն<sup>5</sup>: Արդյունքում՝ Իվանե Օրբելյանը, կորցրած գրեթե բոլոր ամրությունները և համոզիչ անհաջողության մատնված դաշտային մարտերում, հետ քաշեց ուժերը ու ամրացավ իր Նստավայր Լոռիում: Միաժամանակ, հույսն, ըստ էության, կտրելով սեփական ուժերով որևէ հաջողության հասնելու հարցում, Իվանեն իր եղբայր Լիպարիտին օգնություն բերելու համար ուղարկեց Ջահան-Փահլևանի մոտ:

1176 թվականի հուլիսի 19-ին Տիգրիսի քաղաքապետ Կուրտ Արծրունու գլխավորած կառավարական բանակը (մոտ 20.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000, այդ թվում Սարգիս Մեծ, Վահրամ, Չափարե Փոքր և Սարգիս Փոքր Չափարյանները, Վասակ Արծրունին, ինչպես նաև Հասան Կայենցին) Իվանե, Քավթառ ու Ինա Օրբելյանների գլխավորած

<sup>1</sup> Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Դավիթ Ջոբայրեցի «Հիշատակարան 1178 թվականի»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 76; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 9; «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Դեմետրեի, Գետրգիի, Թամարայի և Գետրգի Լաշայի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

<sup>2</sup> Դավիթ Ջոբայրեցի «Հիշատակարան 1178 թվականի»; «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 9; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 97:

<sup>3</sup> Դավիթ Ջոբայրեցի «Հիշատակարան 1178 թվականի»; «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 9:

<sup>4</sup> «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 9; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

<sup>5</sup> Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66:

ապստամբներից (մոտ 1.000) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 800) պաշարեցին Լոռի ամրոցը և 1177 թվականի փետրվարի 11-ին ստիպեցին հանձնվել<sup>1</sup>: Այս առումով հետաքրքիր է, որ Դեմսան մինչ այդ աննկատ լքել էր Լոռի ամրոցը և հանձնվել էր հորեղբորը, սակայն վերջինս ամենաին էլ ներողամիտ չեղավ նրա նկատմամբ ու ապստամբության վերջնական ճնշումից հետո կուրացրեց և ներքինացրեց Դեմսային, որը դրանից հետո մի քանի տարի անց մահացավ: Ավելի մեղմ ճակատագիր բաժին չհասավ, սակայն, նաև ապստամբության մնացած ղեկավարներին, երբ Իվանե, Զավթառ և Ինա Օրբեյանները գերվեցին ու մահապատժի ենթարկվեցին, Քարադուռի իշխանությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն էլ կցվեց արքունի տիրույթներին: Այս պայմաններում Օրբեյաններից փրկվեց միայն Լիպարիտը, որն իր հերթին, այդպես էլ չկարողանալով օժանդակություն ապահովել սեփական խնդիրների մեջ խրված Էլտուզյանների աթաբեկությունից, այլևս չվերադարձավ հայրենի եզերքներ՝ փոխարենը Ջահան-Փահլավանի կողմից նշանակվելով Սյունիքի կառավարիչ: Լիպարիտ Օրբեյանը (1177 - մոտ 1180), սակայն, շուտով մահացավ և նրան փոխարինեց իր որդի Էլիկումը (մոտ 1180 - ուղ. 1184):

Այսպիսով՝ Գեորգի III-ը վերջնական հաղթանակ տարավ և կրկին ամրապնդեց սեփական դիրքերը գահի վրա, ընդ որում հատկանշական է, որ, չնայած հենց նոր ավարտված իրադարձություններում հայերի հիմնական մասի որոշակիորեն տատանողական դիրքորոշմանը, Քարթլիի թագավորության արքան մասսայական մակարդակում նրանց դեմ այդպես էլ ոչ մի միջոցառում չձեռնարկեց: Ավելին, Քարադուռի իշխանության վերացման պայմաններում Օրբեյանների տիրույթները աստիճանաբար անցան հենց Չաթարյաններին, որոնք էլ շուտով դառնալու էին խոշոր հողատերեր և տեղի հայերի իրական առաջնորդներ:

### Գլուխ 83

#### Էյուբյանների սուլթանության հյուսիսային հաղթարշավը

1175 թվականի մայիսի 15-ին Մլեհը դարձավ յուրայինների կողմից Սիսում կազմակերպած դավադրության զոհը և նրան հաջորդեց իր եղբայր Ստեփանեի որդի Ռուբենը (1175-1187): Նոր իշխանը, որն ի տարբերություն իր ժամանակի և տարածաշրջանի մի իսկական պտուղ հանդիսացող սեփական հորեղբայր Մլեհի, ավելի մեղմ մի անձնավորություն էր, դրա հետ միաժամանակ նաև աչքի չէր ընկնում առանձնակի եռանդով ու զորավարական գործունեության հակումով: Իրոք, ուրախ ու կենսասեր Ռուբենը, ի տարբերություն կյանքի դաժան հարվածները տեսած Ռուբինյանների ավագ սերնդի, ավելի շատ հակված էր արդեն իսկ ունեցածը վայելելուն և այս առումով լավ էր, որ վերջինիս հետ միասին պետական կառավարման գործերը տնօրինում էր գոնե նրա եղբայր Լևոնը, որն, իրոք որ արդեն, ավագ սերնդի իսկական շարունակությունն էր՝ դրա ամենադրական տարբերակով:

1170-ական թվականների վերջին Ասորիքում ու Հյուսիսային Միջագետքում մահմեդականները զբաղված էին սեփական հարաբերությունների պարզաբանմամբ և դա քրիստոնյաներին համեմատականորեն խաղաղ մի քանի տարիներ պարգևեց: Ավելին, նրանք, երբեմն, նույնիսկ ի վիճակի էին լինում ակտիվություն դրսևորել և հենց դրա մասնավոր արդյունքների մեկն էր նաև այն, որ 1178 թվականի դեկտեմբերի սկզբին Ֆիլիպ Էլզասցու գլխավորած Երուսաղեմի թագավորության, Բոհեմունդ Պուատիեցու գլխավորած Անտիոքի դքսության, Ռայմոնդ Տուլուզցու գլխավորած Տրիպոլի կոմսության ու Ռուբեն Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության միացյալ բանակը (30.000, որից մոտ 10.000 հայ) Չանգյանների աթաբեկության բանակից (մոտ 1.000) կրկին պաշարեց չարաբաստիկ Խարիմը, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, 1179 թվականի մարտի վերջին հետ քաշվեց Ելման դիրքեր<sup>2</sup>: Նույն այս ժամանակ իրենց հերթին մահմեդականներին, իրոք, ոչ միայն որևէ կերպ չէր հաջողվում

<sup>1</sup> Ստեփանոս Օրբեյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Դավիթ Քոբայրեցի «Հիշատակարան 1178 թվականի»; «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 9; «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Դեմետրեի, Գեորգիի, Թամարայի և Գեորգի Լաշայի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 97; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 76:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 20, գլուխ 7; Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 473 Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 27; Զեմալ-Էդ-Դին «Հայեպի պատմության հատընտիր»; Բահա-Էդ-Դին Շադդադ «Սալահ-Էդ-Դինի պատմությունը»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»:



կարգավորել հարաբերությունները, այլև անընդհատ նորանոր խնդիրներ ու երկպառակտությունների առիթներ էին ի հայտ գալիս:

1179 թվականի սկզբին իր մահկանացուն կնքեց Մարդինի Արտուխյանների էմիրության էմիր Նաջմ-էդ-Դինը և արդյունքում Չանգյանների աթաբեկությունում առկա երկպառակտությանը զուգարկեց նաև վեճը Արտուխյանների մոտ, երբ, Մարդինի Արտուխյանների էմիրության նոր էմիր, Նաջմ-էդ-Դինի որդի Էլզազի (1179-1185) գլխավորած բանակը 1179 թվականի աշնանը յուրայիններին հնազանդեցնելու մտայնությամբ ասպատակեց Դարա ամրոցի շրջակայքը՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները<sup>1</sup>: Իր հերթին, 1180 թվականի ամռանը Էլզազի գլխավորած Մարդինի Արտուխյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Մարդինի ճ-մ-ում հաղթեց շրջակայքն ասպատակող Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 15.000)<sup>2</sup>:

Նույն այս ժամանակներում էր, սակայն նաև, որ Չանգյանների աթաբեկությունից վերջնականապես ընդգծեց իր անկախությունը Բեգթեգինյանների էմիրությունը: Վերջինիս կենտրոնը Արբելլան էր և իր հիմնադիր էմիր Չեյն-էդ-Դինի (1146-1167) գլխավորությամբ այն առանձնացել էր նույն Չանգյանների աթաբեկությունից դեռևս 1146 թվականին, իսկ այժմ էլ Չեյն-էդ-Դինին հաջորդած նրա որդի Յուսուֆին (1167-1168) փոխարինած վերջինիս եղբայր Մուսաֆար-էդ-Դինի (1168-1233) օրոք այդ անկախությունն, ինչպես արդեն ասվեց, վերջնականապես ընդգծվեց: Այս առումով հետաքրքիր էր նաև այն, որ Սալահ-էդ-Դինի վերջին հաջողություններին աստիճանաբար սկսել էին կասկածով նայել նաև տարածաշրջանի երկու այլ հզոր մահմեդական տիրակալներ ևս, ի դեմս Էյսկուզյանների աթաբեկության աթաբեկ Ջահան-Փահլևանի և Իկոնիայի սուլթանության սուլթան Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի:

Իրոք, նախորդ մի քանի տարիներին Սալահ-էդ-Դինը, չնայած սկզբնական դժվարություններին, ըստ էության, կարողացել էր զգալի առավելության հասնել Երուսաղեմի թագավորության նկատմամբ և արդյունքում 1180 թվականի գարնանը Ամորի արքային հաջորդած վերջինիս որդի Բալդուին IV-ի (1174-1185) հետ իրեն ձեռնտու պայմաններով հաշտություն էր կնքել: Արդյունքում այժմ, մի կողմ թողնելով Երուսաղեմի թագավորությունը ու շրջանցելով այն արևելքից, վերջինս սեփական հարվածային բանակը կրկին տեղափոխել էր հյուսիս և այստեղ ամենայն եռանդով պատրաստվում էր ցույց տալ բոլորին, թե ով է իրականում դրության տերը տարածաշրջանում: Առաջին հարվածը որոշվեց հասցնել համեմատականորեն խաղաղ տրամադրված Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդին, որից հետո պետք է հնազանդեցվեին արդեն տեղի այլ մահմեդական տիրակալներ, իսկ հեռանկարում էլ չէր բացառվում նաև ընդհարումը արևելքում գերիշխող Ջահան-Փահլևանի հետ:

Իկոնիայի սուլթանի հետ պատերազմի առիթն անմիջապես էլ գտնվեց, քանզի Դարա-Արսլանի մահից հետո 1167 թվականին Յիսն-Զեֆում նրան փոխարինած վերջինիս որդի Մուհամմեդը (1167-1185), չնայած փեսայացել էր Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդին, սակայն շուտով բաժանվել էր սուլթանի աղջկանից և այժմ ահաբեկված էր հզոր աներոջ վրեժի հեռանկարից: Արդյունքում 1180 թվականի գարնանը Տաթի-էդ-Դինի գլխավորած Եյուբյանների սուլթանության բանակը (1.000 հեծյալ) Բեհեսնի ամրոցի ճ-մ-ում հաղթեց Իկոնիայի սուլթանության բանակին (20.000) և հետ շարտեց<sup>3</sup>, իսկ 1180 թվականի հուլիսին էլ արդեն Սալահ-էդ-Դինի գլխավորած Եյուբյանների սուլթանության (մոտ 70.000) ու Մուհամմեդի գլխավորած Յիսն-Զեֆի Արտուխյանների էմիրության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը ասպատակեց Ռաբան և Բեհեսնի ամրոցների շրջակայքը ու նահանջեց<sup>4</sup>, ինչից կարճ ժամանակ անց դաշնակիցները Իկոնիայի սուլթանության բանակից գրավեցին նաև Զեսունը<sup>5</sup>: Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդից Սալահ-էդ-Դինի ուզածը շատ բան չէր և, այն բանից հետո, երբ ուժի այդ ազդեցիկ ցուցադրումից հետո նույն այդ ժամանակ Արևելքում իր հերթին լուրջ ռազմական գործողություններ մղելու չհակված Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը խոստացավ հետագայում որևէ կերպ չխառնվել Սալահ-էդ-Դինի գործերին

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 20, գլուխ 4; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 20, գլուխ 4; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»:

<sup>4</sup> Իբն Վասիլ «Սալիյան պատմություն»; Աբու-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 21, գլուխ 1; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>5</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 21, գլուխ 2; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

ու հանգիստ թողնել իր նախկին փեսային, կողմերը փոխհամաձայնությանը եկան, ինչից հետո, ավերելով քաղաքի ամրությունները, Սալահ-էդ-Դինը հեռացավ Զետունից:

Կարգավորելով հարաբերությունները խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի հետ՝ Սալահ-էդ-Դինն անդրադարձավ Ռուբինյանների իշխանությանը՝ այս անգամ արդեն որպես պատրվակ ունենալով այն հանգամանքը, որ 1180 թվականի օգոստոսին Լևոն Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 5.000) հաղթել է Իկոնիայի սուլթանության կողմում հանդես եկող քոչվոր թուրքմեններին (մոտ 7.000), որոնց ի սկզբանե թուլատրված էր եղել օգտվել հայերի տիրապետության տակ գտնվող Կիլիկիայի արևելյան որոշ արոտավայրերից<sup>1</sup>: Արդյունքում՝ 1180 թվականի սեպտեմբերի վերջին Սալահ-էդ-Դինի գլխավորած Էյուբյանների սուլթանության (մոտ 40.000) և Մուհամմեդի գլխավորած Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների էմիրության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը Ռուբինյանների իշխանության կայազորից (մոտ 700) գրավեց Մենաքիր ամրոցը<sup>2</sup>, որից հետո 1180 թվականի սեպտեմբերի վերջից մինչև հոկտեմբեր, ենթարկվելով Ռուբեն ու Լևոն Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակի (մոտ 20.000) անկանոն հարվածներին, արշավեց Մենաքիր-Մամեստիա երթուղով: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ հայերը, վճռական էին տրամադրված, իսկ վերահաս ձմռանը Կիլիկիայում խրված մնալու ու այստեղ մարտեր մղելու հեռանկարն էլ որևէ կերպ չէր հրապուրում Էյուբյանների ռազմատենչ սուլթանին, ինչի արդյունքում 1180 թվականի հոկտեմբերի 2-ին հաշտություն կնքվեց և Էյուբյանների ռազմական մեքենան հետ քաշվեց ելման դիրքեր<sup>3</sup>: Այսպիսով, համարելով, որ հյուսիսային քրիստոնյաների հետ ևս հարաբերությունները կարգավորված են, Սալահ-էդ-Դինը առաջիկա տարում պատրաստվեց վերջակետ դնել արդեն նաև Չանգյանների հետ բավականին երկար ձգձգված իր վեճում:

Այս առումով մինչև առաջ անցնելը նշենք, սակայն, որ վերջին իրադարձությունը արժանահիշատակ էր նաև Կիլիկիայի հայերի համար, քանզի այս առաջին անգամ էր, որ նրանք հարված էին ստանում Ասորիքի տիրակալից, այն դեպքում, երբ նախկինում մահմեդական հակառակորդներից նրանք գործ ունեին հիմնականում միայն Իկոնիայի սուլթանության և Դանիշմանյանների էմիրության հետ: Իրոք, ժամանակներն արդեն փոխվում էին և, եթե նախկինում Ասորիքի թույլ իշխանություններն ուղղակի ի վիճակի չէին սպառնալ կիլիկիահայությանը, ապա այժմ դա լիովին արդեն ողջ Եգիպտոսն ու Ասորիքն իր տիրապետության տակ ունեցող Էյուբյանների սուլթանության ուժի բանն էր, ընդ որում վերջինս դրանից հետո դեռ ավելի էր ուժեղանալու: Եվ այսպես Սալահ-էդ-Դինը, ավարտելով գործերը հյուսիսում, վերադարձավ Կահիրե և, նախապատրաստելով սեփական ուժերը Չանգյանների դեմ նոր պատերազմին, սկսեց հարմար առիթի սպասել, որը շուտով ներկայացավ:

1181 թվականի հունիսին իր մահկանացուն կնքեց Մոսուլի Չանգյանների աթաբեկության աթաբեկ Սեյֆ-էդ-Դինը, որին հաջորդեց նրա եղբայր Իզ-էդ-Դինը (1181-1193): 1181 թվականի դեկտեմբերի 4-ին Հալեպում իր հերթին սեփական մահկանացուն կնքեց Իսմայիլը, որը իր տիրույթները մինչ այդ ժառանգել էր հորեղբոր որդուն, ի դեմս նույն Իզ-էդ-Դինի: Արդեն տարվա վերջին օրերին Իզ-էդ-Դինը ժամանեց Հալեպ և, Չանգյանների աթաբեկության Հալեպի ճյուղն, ըստ Էուբյան, հայտարարելով ոչնչացված, իրենով արեց քաղաքը, որտեղ որպես կառավարիչ նշանակեց իր ավագ եղբայր Իմադ-էդ-Դինին՝ դրանով տեղում դնելով և ունակ մի կառավարչի, և չեզոքացնելով վերջինիս հնարավոր նկրտումները բուն Մոսուլի նկատմամբ: Այս առումով իր հերթին հետաքրքիր է նաև ավելացնել, որ Իսմայիլի մահով Սալահ-էդ-Դինը փաստորեն ազատվեց նաև իր «տիրոջից», որին մինչ այդ գոնե ձևականորեն ծառայում էր: Վերջ, Իսմայիլի մահից հետո իրեն արդեն բավականին ամուր զգացող Էյուբյանների տիրակալը ամենայն հաջողությամբ մտավ սուլթանի անկախ արդեն նոր դերի մեջ և, բացառությամբ, թերևս, միայն հեռվում գտնվող ու մեծապես երևութական խալիֆի, այլևս ոչ մի հեղինակություն այդպես էլ երբեք չընդունեց: Եվ այսպես, սկիզբ էր առնում Էյուբյանների սուլթանության պայքարի նոր փուլը

<sup>1</sup> Աբու Շամմա «Երկու գահատոհմերի պատմությունը»; Բար-Յեբրես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Աբու Շամմա «Երկու գահատոհմերի պատմությունը»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բահա-էդ-Դին իբն Շադդադ «Սալահ-էդ-Դինի պատմությունը»; իբն Խալիքան:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբու-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Բահա-էդ-Դին իբն Շադդադ «Սալահ-էդ-Դինի պատմությունը»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուկյան սուլթանների»; Դավիթ Մլիճեցի «Հիշատակարան 1185 թվականի»; Անանուն Պավղոսականցի «Հիշատակարան 1193 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

Չանգյանների աթաբեկության դեմ, որը նախատեսվում էր դեռ վաղուց, սակայն այժմ այն կոնկրետ տեսք ունեցավ:

Մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, սակայն, որ Նույն այդ ժամանակ տարածաշրջանի մահմեդական մնացած ու ավելի թույլ տիրակալները, իրենց հերթին անչափ անհանգստացած լինելով Յուսիսային Ասորիքում Սալահ-էդ-Դինի հայտնվելու հեռանկարից և բնականաբար չցանկանալով իրենց վրա որպես իշխող ունենալ նրա նման հզոր մի ուժ, համախմբվեցին Չանգյանների շուրջ ու սկսեցին ամեն կերպ աջակցել վերջիններին՝ միաժամանակ չմոռանալով նաև աջակցության համար դիմել ինչպես պաշտոնական Բաղդադին, այնպես էլ Էլտկուզյանների աթաբեկությանը: Արդյունքում, սակայն, գործող խալիֆ, ալ-Մուսթադիին հենց այս ժամանակ հաջորդած Նրա որդի, Էռանդուն, փառասեր և մեծ նպատակների ձգտող ան-Նասիրը (1180-1225), որն ինքը ևս չէր ցանկանում Սալահ-էդ-Դինի հզորացումը, առայժմ այնուհանդերձ սահմանափակվեց միայն բարոյական աջակցությամբ, այն դեպքում, երբ Ջահան-Փահլևանը չբացառելով ընդհարումը արևմտյան հզոր հակառակորդի հետ, ինչպես 1170 թվականին էր, սկսեց կարգի բերել իր բանակային ուժերը:

1182 թվականի մայիսի 11-ին Սալահ-էդ-Դինը, վերջնականապես կարգավորած իր ռազմական հզոր մեքենան, վերջինիս գլուխն անցած լքեց Կահիրեն և, կրկին մի կողմ թողնելով Երուսաղեմի թագավորությունը, շարժվեց դեպի Ասորիք: Էռանդուն այս տիրակալը սկսում էր պատերազմական գործողությունների մի նոր շարան, որի արդյունքում անձամբ ինքն արդեն այլևս երբեք Եգիպտոս չէր վերադառնալու: Եվ այսպես, հունիսին ժամանելով Դամասկոս, 1182 թվականի հուլիս և օգոստոս ամիսներին Էյուբյանների հզոր սուլթանը համենայն դեպս մի քանի հարվածներ հասցրեց խաչակիրներին և, հերթական անգամ ցույց տալով, թե ով է իրական գերիշխողը շրջակայքում, աստիճանաբար սկսեց շարժվել դեպի Յուսիսային Ասորիք: Արդեն 1182 թվականի սեպտեմբերին Սալահ-էդ-Դինն իր բանակի գլուխն անցած ժամանեց Յալեպ, որի կարճատև և ինչ-որ տեղ ձևական պաշարումը նշանավորվեց ամենից առաջ նրանով, որ քաղաքի պարիսպների տակ նրան միացան Չանգյաններից դժգոհ և անձնական նպատակներ հետապնդող մահմեդական միանգամից երկու տիրակալներ՝ Բեգթեգինյանների Էմիրության Էմիր Մուսաֆար-էդ-Դինը և Յիսն-Զեֆի Արտուխյանների Էմիրության Էմիր, դեռևս երկու տարի առաջ Էյուբյանների սուլթանին դաշնակցած ու նրանից աջակցություն ստացած Մուհամմեդը:

1182 թվականի սեպտեմբերի վերջին Իմադ-էդ-Դինի հնազանդությունն ապահոված Սալահ-էդ-Դինի գլխավորած Էյուբյանների սուլթանության (մոտ 60.000), Մուսաֆար-էդ-Դինի գլխավորած Բեգթեգինյանների Էմիրության (մոտ 5.000) և Մուհամմեդի գլխավորած Յիսն-Զեֆի Արտուխյանների Էմիրության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը, առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու մտնելով Ռաբբա, Կիրկեսիոն, Եդեսիա ու Սրուճ<sup>1</sup>, Չանգյանների աթաբեկության կայազորից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 300) պաշարեց Մծբինը, սակայն, մինչև նոյեմբերի վերջ մնալով այդ քաղաքի պարիսպների տակ, այդպես էլ չկարողացավ գրավել այն: Այս ընթացքում, թողնելով քաղաքը պաշարված, Սալահ-էդ-Դինի բանակի հիմնական մասը փորձեց առաջխաղացում իրականացնել Մոսուլի ուղղությամբ, սակայն, տեղեկանալով, որ իր դեմ կուտակվել են հակառակորդի զգալի ուժեր, նահանջեց, հետագայում գրավեց Շնջարը, որից հետո հետ քաշվեց Դարա ամրոց, իսկ այնտեղից էլ՝ Խառան՝ մոտալուտ ձմեռը հաշվի առնելով ցրելով իր բանակի հիմնական ուժերը: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Չանգյանների աթաբեկության, ինչպես նաև Շահարմենների և Մարդինի Արտուխյանների Էմիրությունների միացյալ բանակը շարժվեց դեպի Խառան, իսկ 1182 թվականի աշնանն էլ Չանգյանների աթաբեկության բանակը (մոտ 10.000 հեծյալ) ասպատակեց Սրուճի շրջակայքը, Յայոց Միջագետքի արևմուտքը ու Յուսիսային Ասորիքը<sup>2</sup>: Ի պատասխան դրա՝ Սալահ-էդ-Դինն իր հերթին արագորեն հավաքեց ցրված ուժերը, ինչը ստիպեց այս անգամ արդեն նրա հակառակորդներին այնուհանդերձ նահանջել: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Սալահ-էդ-Դինի գլխավորած Էյուբյանների սուլթանության բանակը

<sup>1</sup> Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 478; Խախակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 27; Դավիթ Մլիճեցի «Յիշատակարան 1185 թվականի»:

<sup>2</sup> Զեմալ-էդ-Դին «Յալեպի պատմության հատընտիր»:

առաջխաղացում իրականացրեց և հասավ Մարդիկ շրջակայքին, բայց ի վերջո վերադարձավ ելման դիրքեր և վերջնականապես ճամբար զարկեց հառանի մոտակայքում<sup>1</sup>:

Հարկ է նշել, որ մարդկային և հատկապես յուրայինների հոգեբանության հիմնալի գիտակ Սալահ-էդ-Դինը իր տիրապետության տակ հայտնված տարածքներում նույն այս ժամանակ տեղացիներին սիրաշահելու ամենալայն միջոցառումներ էր ձեռնարկում, ինչը, գումարվելով դազիի դերի մեջ մտած այս տիրակալի դերասանական հիմնալի ունակություններին, զգալի արդյունք ապահովեց: Սալահ-էդ-Դինը, մասնավորապես, հաջողությամբ խաղալով հավատի համար պայքարող հասարակ ռազմիկի դերը, տեղերում վերացրեց մինչ այդ գանձվող մի շարք հարկեր և բազում արտոնություններ շնորհեց նույն տեղացիներին, ինչով էլ հենց մեծապես սիրելի դարձավ նրանց համար: Եվ վերջապես հարկ է նշել, որ նույն 1182 թվականի ամենավերջին հայտնի դարձավ, որ Երուսաղեմի թագավորությունը ասպատակել է Դամասկոսի շրջակայքը, սակայն այդ հանգամանքը այդպես էլ չստիպեց Սալահ-էդ-Դինին կիսատ թողնել պատերազմը հյուսիսում, քանզի վերջինս լիովին հիմնավորված կերպով եկավ եզրակացության, որ խաչակիրների ուժերը ցանկացած դեպքում անչափ թույլ են Դամասկոսի նկատմամբ իրական սպառնալիք առաջացնելու համար:

1183 թվականի ապրիլի 18-ին Սալահ-էդ-Դինի գլխավորած Եյուբյանների սուլթանության (մոտ 10.000), Մուսաֆար-էդ-Դինի գլխավորած Բեգթեգինյանների Եմիրության (մոտ 5.000) և Մուհամմեդի գլխավորած Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների Եմիրության (մոտ 2.000) միացյալ բանակը Չանգյանների աթաբեկության ու Ինայանների Եմիրության միացյալ բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) պաշարեց Ամիդը ու համառ գրոհներից հետո ապրիլի 26-ին ստիպեց հակառակորդին դադարեցնել դիմադրությունը: Ինայանների Եմիրությունը ոչնչացավ, իսկ քաղաքն անցավ Եյուբյանների սուլթանության գերիշխանությունը ընդունած Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների Եմիրությանը<sup>2</sup>: Նույն այս ժամանակ, սակայն, հսկողությունից դուրս եկած Հալեպի կառավարիչ Իմադ-էդ-Դինը հարված էր հասցրել Հյուսիսային Ասորիքում Սալահ-էդ-Դինի իշխանությանն ընդունած մի շարք քաղաքների և ահա արդեն սա իր հերթին հիմնալի առիթ դարձավ վերջնականապես իրենով անելու Հյուսիսային Ասորիքի ամենագլխավոր այդ քաղաքը:

1183 թվականի մայիսի կեսերին, հայտարարելով, թե արշավանք է սկսում դեպի Կիլիկիա և առաջանալով Այնթապի ու Թլպաշար ամրոցի ուղղությամբ, Սալահ-էդ-Դինի ռազմական մեքենան առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու մտավ Այնթապը ու Թլպաշար ամրոց, սակայն հետագայում անակնկալ կերպով փոխեց շարժման ուղղությունը և, իջնելով դեպի հարավ, նույն թվականի մայիսի 22-ին պաշարեց Հալեպը<sup>3</sup>: Իմադ-էդ-Դինին քաղաքում չէին սիրում, ընդ որում նա ինքն էլ հակված չէր լուրջ դիմադրության և արդյունքում, Սալահ-էդ-Դինից ստանալով Շնջարի ու Ռաբբայի կառավարիչների պաշտոնը, ինչպես նաև հասնելով խոստման հանգիստ թողնել Մծբինը, Իմադ-էդ-Դինը 1183 թվականի հուլիսի 12-ին Հալեպը վերջնականապես հանձնեց Եյուբյանների սուլթանին: Դրանից հետո ոչ մի պահ չհապաղելով՝ Սալահ-էդ-Դինը կրկին լարեց իր ռազմական մեքենան և առաջացավ արդեն հարիմի ուղղությամբ, որին հերթական անգամ սկսել էր սպառնալ Անտիոքի դուքս Բոհեմունդ Պուատիեցին: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ, եթե այդ պահին արդեն մեծապես թուլացած Չանգյաններից հարիմը խլելու ցանկություն Անտիոքում այնուհանդերձ կար, ապա երկաթյա Եյուբյանների հետ գործ ունենալ այստեղ արդեն որևէ կերպ չէին ցանկանում, ինչի արդյունքում Բոհեմունդ Պուատիեցին և Սալահ-էդ-Դինը հաշտություն կնքեցին: Այսպիսով, վերջնականապես ապահովելով թիկունքը արևմուտքից, Սալահ-էդ-Դինը պատրաստվեց կրկին հարված հասցնել Մոսուլի ուղղությամբ: Այս ուղղությամբ, սակայն, կրկին խնդիրներ առաջացան:

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բահա-էդ-Դին իբն Շադդադ «Սալահ-էդ-Դինի պատմությունը»; Զեմալ-էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 21, գլուխ 2; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 478; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 27; Անանուն «Պատմություն Սրբոց»; Դավիթ Մլիճեցի «Հիշատակարան 1185 թվականի»; Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»:

<sup>2</sup> Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 482; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 21, գլուխ 2; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 27; Դավիթ Մլիճեցի «Հիշատակարան 1185 թվականի»; Անանուն «Պատմություն Սրբոց»; Բահա-էդ-Դին իբն Շադդադ «Սալահ-էդ-Դինի պատմությունը»; Զեմալ-էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»:

<sup>3</sup> Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 465; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»:

Իրոք, Մոսուլի գրավումը իրենից այնուհանդերձ բավականին բարդ մի ռազմական խնդիր էր ներկայացնում, որին, ինչպես ցույց էր տվել Նախորդ տարվա փորձը, կոնկրետ ժամանակատարածային հարթության մեջ Եյուբյանների ռազմական մեքենան այնքան էլ պատրաստ չէր: Սրան գումարվեց Նաև այն, որ դեռևս Նախորդ տարվա վերջին Եր Սալահ-Էդ-Դինին ներկայացել խալիֆ ան-Նասիրի դեսպանը և համառոտ խորհուրդ տվել զերծ մնալ Չանգյանների մայրաքաղաքին հարվածելուց, իսկ այժմ էլ, երբ ամեն ինչ, կարծես թե, պատրաստ էր Նույն այդ հարվածի համար, Նրան դեսպաններ ներկայացան արդեն Նաև Շահարմենների Եմիրության Եմիր Իբրահիմ իբն Սուլեմանից և Էլտկուզյանների աթաբեկության աթաբեկ Ջահան-Փահլևանից՝ երկուսն էլ Նույն հորդորով՝ զերծ մնալ Մոսուլին հարվածելուց: Իբրահիմ իբն Սուլեմանը բնականաբար այնքան ուժ չուներ, որ Սալահ-Էդ-Դինին կասեցներ, և այս պարագայում Շահարմենների Եմիրը հույսը դրել էր, թերևս, միայն իր առաջացած տարիքից բխող հեղինակության վրա, սակայն հզոր Ջահան-Փահլևանի ու, դրան գումարած Նաև, գործող խալիֆի հորդորը հաշվի չառնելը կարող էր անկանխատեսելի հետևանքների հանգեցնել, իսկ արդեն այդ հանգամանքը Սալահ-Էդ-Դինը որևէ կերպ աջաթող անել չէր կարող: Արդյունքում՝ Սալահ-Էդ-Դինը, կոպտելով Իբրահիմ իբն Սուլեմանի դեսպաններին և, ի դեմս Շահարմենների Եմիրի սպառնալով տեղական մահմեդական մնացած բոլոր տիրակալներին, բացահայտորեն նետեց. *«Ես ձեզ բոլորիդ ձեր տեղը ցույց կտամ, իսկ հետո կանդրադառնամ արդեն այդ Ջահան-Փահլևանին»*, սակայն, ինչն է հատկանշական, սպառնալից այդ խոսքերին գործ այդպես էլ չհետևեց: Իրոք, ինչպես արժանահիշատակ Նուր-Էդ-Դինի դեսպան եղավ, այս անգամ փաստորեն արդեն Սալահ-Էդ-Դինն էր զգուշանում Էլտկուզյանների աթաբեկությունից, մանավանդ որ շուտով ի հայտ եկած Էլի Նոր զարգացումներն ավելի բարդացրին Եյուբյանների սուլթանի դրությունը:

Անտիոքի երբեմնի դուքս, արժանահիշատակ Ռեյնալդ Շատիոնցին, որը գերվել էր դեռևս 1160 թվականին և դրանից հետո 16 երկար ու ծիգ տարիներ էր անցկացրել գերության մեջ, 1176 թվականին այլ խաչակիրների հետ միասին Մանուիլ I-ի կողմից փրկագնվել էր, որից հետո հաստատվել էր Երուսաղեմի թագավորությունում՝ շարունակելով իր արկածախնդրական գործունեությունը: Արդյունքում՝ հենց ուժերի ծայրահեղ լարման այս վիճակում էլ, որում մեր կողմից նկարագրվող ժամանակաշրջանում Զյուսիսային Ասորիքում ու Զյուսիսային Միջագետքում հայտնվել էր մահմեդական աշխարհը, վերջինս որոշեց հերթական արկածախնդրությունը ձեռնարկել և, վերջնական նպատակ ունենալով թալանել Մեքքան ու Մեդինան, սկզբի համար հարված հասցնել Կարմիր ծովի ափերին գտնվող մահմեդականների ամրություններին: Զարկ է նշել, որ այդ ուղղությամբ նախկինում խաչակիրները երբեք հարված չէին հասցրել և անսպասելիության գործոնը սկզբում իրոք իրենն արեց: 1183 թվականի ամռանը, սակայն, Ալայի ծովամարտում (Կարմիր ծովի հյուսիս-արևելյան ափի մոտ) Լուլու ալ-Ջաջիբ Զայի գլխավորած Եյուբյանների սուլթանության նավատորմը (9 նավ) ոչնչացրեց Ռեյնալդ Շատիոնացու գլխավորությամբ դեպի Մեքքա ուղղություն վերցրած խաչակիրների նավատորմը (5 նավ), որից հետո, հետապնդելով ցամաքում ցրված խաչակիրներին, Եյուբյանների սուլթանության բանակը ոչնչացրեց բարձունքում ամրացած հակառակորդի վերջին մնացորդներին: Ռեյնալդ Շատիոնցին այս անգամ փրկվեց, սակայն գերի ընկած խաչակիրները խաչվեցին<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ հարվածը հետ մղվեց, սակայն Նույն այս ժամանակ Սալահ-Էդ-Դինն արդեն և ոչ մի կերպ չէր կարող վստահ լինել, որ սա խաչակիրների կողմից հարավում սկսվող մեծածավալ պատերազմի սկիզբը չէ: Ահա այս հանգամանքն էլ հենց լրացուցիչ մի խթան հանդիսացավ վերջինիս համար գոնե առժամանակ, մինչև իրավիճակը վերջնականապես չափազանցվի, այնուհանդերձ զերծ մնալ Մոսուլին հարված հասցնելու գաղափարից:

1183 թվականի ողջ երկրորդ մասը կողմերն անցկացրին դիվանագիտական շփումների մեջ, սակայն այդ ամենից զատ Սալահ-Էդ-Դինը Նաև գործունե միջոցներ ձեռնարկեց իր դեմ ձևավորված համադաշնությունը այս կամ այն չափով քայքայելու ուղղությամբ: Անդուլ աշխատելով այս ուղղությամբ՝ Եյուբյանների սուլթանն ամենից առաջ դիմեց ան-Նասիրին և, կոչ հղելով իդեալական քաղաքականությանը, սկսեց ապացուցել, որ Չանգյաններն իրականում խալիֆի թշնամիներն են, Նրանք ամեն կերպ աջակցում են խալիֆին ճնշող Սելջուկյաններին և ոչ միայն չեն մարտնչում անհավատների դեմ, այլև այժմ էլ խանգարում են այդ անել դրան

<sup>1</sup> Մուշիր-Էդ-Դին «Երուսաղեմի և Զեվրոնի պատմությունը»:

պատրաստ եղողներին, այսինքն՝ բնականաբար՝ իրեն: Փոխարենը Սալահ-էդ-Դինը պնդում էր, որ, եթե խալիֆն աջակցի իրեն, ապա ինքը, որպես հավատի համար պայքարող մի իսկական մարտիկ, կվերականգնի խալիֆների հեղինակությունը Յուսսիսային Աֆրիկայից մինչև Կոստանդնուպոլիս, Վրաստան ու Եմեն ձգվող բոլոր տարածքներում: Գաղափարն, իհարկե, լավն էր, սակայն ան-Նասիրն իր հերթին չափից շատ լավ էր տիրապետում իրական քաղաքականության նրբություններին և ուժերի ռազմաքաղաքական իրական հարաբերակցության պատկերին, որ հավատար այդ ամենին ու աջակցեր Սալահ-էդ-Դինին: Արդյունքում, այսպես թե այնպես, սակայն ամենատարբեր հնարքների կիրառմամբ Էյուբյանների սուլթանը ի վերջո այնուհանդերձ հասավ նրան, որ արդեն տարվա վերջին Իզ-էդ-Դինը պաշտոնազրկեց սեփական ազդեցիկ վեզիրին, ինչը խիստ բացասաբար անդրադարձավ Չանգյանների աթաբեկության տնտեսական կայունության վրա: Ավելին, նույն այս ժամանակ նաև, իր հերթին դժգոհ Իզ-էդ-Դինից, իր ուժերը դեպի հյուսիսի շարժեց նաև ան-Նասիրը՝ լիովին Սալահ-էդ-Դինով զբաղված Մոսուլի աթաբեկից գրավելով մի շարք կարևոր ամրություններ:

Սալահ-էդ-Դինի դիվանագիտական ջանքերը նոր արդյունք ապահովեցին արդեն 1184 թվականի գարնանը, երբ Իզ-էդ-Դինի դեմ այս անգամ արդեն բացահայտ ապստամբեց Բեգթեգինյանների Էմիրության Էմիր Մուսաֆար-էդ-Դինը, որն արդեն երկու տարի էր, ինչ համագործակցում է Սալահ-էդ-Դինի հետ: Ստեղծված ծանր պայմաններում Իզ-էդ-Դինն իր հերթին ստիպված եղավ ընդունել Ջահան-Փահլևանի առաջարկած գերիշխանությունը, ինչի փոխարեն վերջինիս ռազմական օժանդակություն խոստացվեց ամենից առաջ հենց Բեգթեգինյանների ըմբոստության դեմ պայքարում: Այն բանից հետո, սակայն, երբ Ջահան-Փահլևանի եղբայր Ղզիլ-Արսլանի կողմից ղեկավարվող Էլտկուզյանների աթաբեկության 3.000 հոգանոց ընտիր հեծելազորը շարժվեց Մուսաֆար-էդ-Դինի ուղղությամբ, վերջինս հենց Արբելայի մոտակայքում էլ ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին ու հետ չարտեց Ղզիլ-Արսլանի ուժերին: Այսպիսով՝ Ջահան-Փահլևանը մի անակնկալ անհաջողություն կրեց, որին գումարվեց ևս մեկը հյուսիսում, երբ 1184 թվականի գարնանը Գանձակի ճ-մ-ում Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեցին Էլտկուզյանների աթաբեկության բանակին (մոտ 40.000, այդ թվում Էլիկում Օրբեյանը), ընդ որում Էլիկում Օրբեյանը զոհվեց, ինչից հետո վերջինիս փոխարինեց իր որդի Լիպարիտը (1184-1226)<sup>1</sup>: Այսպիսով, թեև Սալահ-էդ-Դինի վիճակը բարդ էր և նա գործում էր ուժերի ծայրահեղ լարման հաշվին, սակայն նույն այս ժամանակ ամեն ինչ միանշանակ չէր նաև Ջահան-Փահլևանի մոտ ու հզոր Էյուբյանի հետ ընդհարման նաև ևս առանձնակի չէր ձգտում:

1185 թվականի վիճակով արդեն երրորդ տարին Յուսսիսային Ասորիքում անցկացնող Սալահ-էդ-Դինը այդպես էլ չէր համարձակվում վերջնական հարված հասցնել Մոսուլին, սակայն հենց այդ տարում էր, որ դեպի արևելք հարված հասցնելու հնարավորություն այնուհանդերձ ստեղծվեց: Իրոք, 1185 թվականի հունիսի 12-ին խլաթում իր մահկանացուն կնքեց 57 տարի կառավարած և մեծ հեղինակության հասած, սակայն կյանքից անժառանգ հեռացած Շահարմենների Էմիրության Էմիր Սուլեյման իբն Իբրահիմը, որին հաջորդեց նրա գուլյամ Բեկ-Թեմուրը (1185-1193): Շահարմենների Էմիրության հզորության գագաթնակետը, սակայն, արդեն անցյալում էր և դա իրեն անմիջապես էլ զգացնել տվեց, երբ, հազիվ տեղեկացած այս ամենի մասին ու ստանալով քաղաքի ավազանու խնդրանքը ազատել քաղաքը Բեկ-Թեմուրից, 1185 թվականի հունիսի 19-ին արևելյան ուղղությամբ վաղուց արդեն ակտիվության ձգտող Սալահ-էդ-Դինի ռազմական մեքենան արշավանք սկսեց խլաթի ուղղությամբ: Արդյունքում՝ 1185 թվականի հունիսի վերջին Սալահ-էդ-Դինի գլխավորած Էյուբյանների սուլթանության (մոտ 60.000), Մուսաֆար-էդ-Դինի գլխավորած Բեգթեգինյանների Էմիրության (մոտ 5.000) և Մուհամմեդի գլխավորած Յիսն-Զեֆի Արտուխյանների Էմիրության (մոտ 5.000) Յալեպ-Եդեսիա-Ամիդ-Բաղեշ երթուղով արշաված միացյալ բանակը կարճատև պաշարեց խլաթը Բեկ-Թեմուրի գլխավորած Շահարմենների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200), որից հետո, սակայն, խուսափելով Ջահան-Փահլևանի գլխավորությամբ արևելքից իր հերթին

<sup>1</sup> Ստեփանոս Օրբեյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66:

առաջխաղացող Էլտկուզյանների և Չանգյանների աթաբեկությունների, ինչպես նաև Ահմեդալիների Էմիրության միացյալ բանակից (մոտ 70.000), հետ քաշվեց<sup>1</sup>:

Իրոք, ինչպես պարզվեց, մինչ այս Բեկ-Թեմուրն իր հերթին կապ էր հաստատել Ջահան-Փահլավանի հետ և իսլաթն իր ձեռքից խլելու փորձ կատարելու պարագայում սպառնացել էր քաղաքը Սալահ-Էդ-Դինին հանձնել, բայց միաժամանակ խոստացել էր նաև մնացած այլ պարագաներում ընդունել նույն Էլտկուզյանների գերիշխանությունը: Ստեղծված պայմաններում, մանավանդ երբ Ջահան-Փահլավանն ինքը ևս իր հերթին ցանկություն ուներ տիրել իսլաթին և այդ նպատակով իր աղջկան մինչ այդ նույնիսկ ամուսնացրել էր Սուլթան իբն Իբրահիմի հետ, ամեն ինչի պատրաստ Էլտկուզյանների աթաբեկության և նրա դաշնակիցների բանակը համենայն դեպս առաջացավ իսլաթի ուղղությամբ, որի շրջակայքում, սակայն, ինչպես արդեն ասվեց, իր հերթին արդեն գործում էր Էյուբյանների սուլթանության ռազմական մեքենան: Արդյունքում՝ Ջահան-Փահլավանը, չմոտենալով բուն քաղաքին և որևէ կերպ չահաբեկելով Բեկ-Թեմուրին, որ նա քաղաքը հանկարծ Սալահ-Էդ-Դինին չհանձնի, ի վերջո այնուհանդերձ հասավ նրան, որ, ինչպես արդեն ասվեց Էյուբյանների սուլթանության բանակը հետ քաշվեց իսլաթի պարիսպների տակից, ինչից հետո, ստանալով Բեկ-Թեմուրի հնազանդության հավաստիացումը, Էլտկուզյանների աթաբեկության աթաբեկն ինքն էլ իր բանակով իր հերթին հետ քաշվեց ելման դիրքեր: Այսպիսով՝ Սալահ-Էդ-Դինը փաստորեն հերթական անգամ խուսափեց ռազմական ընդհարման մեջ մտնել Ջահան-Փահլավանի հետ: Իր հերթին Ջահան-Փահլավանն ու իր դաշնակիցները, օգտվելով այդ վտանգավոր հակառակորդի հեռանալուց և ցանկանալով հագուրդ տալ սեփական ռազմիկների ավարի ձգտմանը, հարված հասցրին Տարոնի իշխանությանը՝ համարելով վերջինիս Շահարմենների նախկին Էմիրի դաշնակից: Արդյունքում 1185 թ-ի օգոստոսին Ջահան-Փահլավանի գլխավորությամբ շրջակայքն ասպատակելով առաջխաղացած Էլտկուզյանների ու Չանգյանների աթաբեկությունների, ինչպես նաև Ահմեդալիների Էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 70.000) Տարոնի իշխանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 500) գրավեց Աստղոնք ամրոցը և Յանդերծաբերդը (Տարոն) ու նահանջեց<sup>2</sup>, ևս մեկ հարված հասցնելով և կրկին հետ քաշվելով արդեն նույն թվականի սեպտեմբերից մինչև հոկտեմբեր ու համարելով դիրքերը տեղում ամրացրած<sup>3</sup>:

Վերոգրյալի կապակցությամբ հետաքրքիր է նշել, որ, որպեսզի հիմնավորի իր առաջանալը իսլաթի ուղղությամբ, հավատի համար պայքարող հասարակ դազի կերպարը հաջողությամբ շահագործել շարունակող Էյուբյանների սուլթանը պաշտոնապես դիմեց Էլտկուզյանների աթաբեկին՝ խնդրելով իրեն ուղղակի ճանապարհ տալ առաջանալու դեպի Տաբարիստանի լեռներում գտնվող Յաշիջյանների Էմիրության գլխավոր կենտրոններ՝ ամեն ինչով ցույց տալով, թե իր նպատակը իբր հենց ու միայն և միայն դա է: Ջահան-Փահլավանը, սակայն, որն ինքն էլ իր հերթին զգուշանում էր ընդհարումից, այնուհանդերձ մերժեց քաղաքական և ռազմական ամեն մի հիմնավորումից զուրկ այդ առաջարկը, իսկ դա էլ արդեն Սալահ-Էդ-Դինին իր հերթին բավարար հիմքեր տվեց հերթական անգամ շահարկելու միայն սեփական շահի մասին մտածող ու հավատի գործերը մի կողմ թողած շրջակա մահմեդական տիրակալների կողմից այդպես էլ չհասկացված և բացառապես միայն հավատի համար պայքարող հասարակ ռազմիկի իր կերպարը՝ փրկելով սեփական հեղինակությունը ու վերջնականապես հետ քաշվելով իսլաթի պարիսպների մոտից: Երկու արդյունք, սակայն, Էյուբյանների խորամանկ տիրակալն այս ընթացքում իր համար այնուհանդերձ ապահովեց, որոնցից մեկն իրեն զգացնել տվեց անմիջապես, իսկ մյուսն էլ երևալու էր հետագայում:

Առաջին արդյունքն այն էր, որ, հետ քաշվելով իսլաթի մոտակայքից, 1185 թվականի հուլիսի սկզբին Սալահ-Էդ-Դինը մոտեցավ Տիգրանակերտին, որը դեռևս 1122 թվականին Մահմուդ իբն Մուհամմեդը որպես իբթա շնորհել էր Մարդինի Արտուխյանների Էմիրությանը: Այս քաղաքի պարագայում Սալահ-Էդ-Դինին հաջողության հույս էր ներշնչում ամենից առաջ այն հանգամանքը, որ դեռևս 1184 թվականի վերջին իր մահկանացուն է կնքել Մարդինի Արտուխյանների Էմիրության Էմիր Էլդազին և այժմ Մարդինում իշխում էր նրա փոքրահասակ որդի Բուլակ-

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Բահա-Էդ-Դին իբն Շադդադ «Սալահ-Էդ-Դինի պատմությունը»: Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեայի պատմության հատընտիր»: Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 78:

<sup>3</sup> Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

Արսլանը (1185-1201): Արդյունքում, այնուհանդերձ անելով լուրջ զիջումներ, Հայոց այս ուշագրավ քաղաքին տիրեց արդեն Սալահ-էդ-Դինը, որից հետո, տեղում թողնելով ուժեղ կայազոր, վերջինս վերադարձավ Հալեպ<sup>1</sup>:

Երկրորդ արդյունքը, որը սկզբում այնքան էլ նկատելի չեղավ, դա այն էր, որ, իր հերթին օգտվելով 1185 թվականի գարնանը Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների Էմիրության Էմիր Մուհամմեդի մահից և այն հանգամանքից, որ վերջինիս հաջորդել է արդեն նրա մանկահասակ որդի Սուլեման իբն Մուհամմեդը (1185-1201), Սալահ-էդ-Դինը տեղական քրդերի շարքերից առաջ քաշեց և վերջինիս որպես իսլամական նշանակեց զգալի հեղինակություն ունեցող ոմն Ալկուվամ իբն Սամակայի, որը Հիսն-Զեֆի երիտասարդ տիրոջը հետևելուց զատ պետք է կյանքի կոչեր նաև Էյուբյանների հեռատես սուլթանի կողմից իր վրա դրված ևս մեկ խնդիր: Իրոք, դեռևս 1165 թվականի հոկտեմբերին տեղի ունեցած Հիսն-Թալիբ ամրոցի ճ-մ-ում (Հիսն-Զեֆի մոտ) Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների Էմիրության բանակը (մոտ 5.000) հաղթել էր քրդական Շամսադդինյան ցեղի քրդերին (մոտ 3.000)<sup>2</sup> և ահա այժմ իրավիճակն ուղղելու հնարավորություն էր առաջանում:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Սալահ-էդ-Դինի համար մի կողմից ակնհայտ էր դառնում, որ Մոսուլին հարվածելը, թերևս, արդեն իրատեսական չէ, սակայն մյուս կողմից Իզ-էդ-Դինն ինքն էլ իր հերթին արդեն լիովին հասկացել էր Էյուբյանների ուժն ու այլևս որևէ ցանկություն չուներ ոտնձգություն իրականացնել Ասորիքի նկատմամբ: Այսպիսով՝ մոտենում էր հաշտության պահը և իր վերջն էր գտնում նաև Հյուսիսային Ասորիքում Սալահ-էդ-Դինի ու նրա երկաթյա բանակի ներկայությունը, երբ նախատեսվում էր ի վերջո կյանքի կոչել մինչ այդ երկար ժամանակ նախապատրաստվող հարվածը արդեն Երուսաղեմի թագավորության ուղղությամբ, իսկ այդ պարագայում հյուսիսում Էյուբյանների ու քրդերի դիրքերը կարող էին հայտնվել վտանգի տակ: Արդյունքում՝ Ալկուվամ իբն Սամակայի վրա ոչ պաշտոնապես կարևորագույն մի առաքելություն դրվեց, ի դեմս այն բանի, որ, հսկողության տակ պահելով Արտուխյանների երիտասարդ Էմիրներին և հետևելով Իզ-էդ-Դինին, նա միաժամանակ պետք է նաև հավաքեր, կենտրոնացներ ու պետական և ռազմական հստակ համակարգի մեջ դներ տեղական քրդերին՝ Հյուսիսային Միջագետքում ու նույնիսկ Հյուսիսային Ասորիքում հետագայում Էյուբյանների հարվածային ուժերի բացակայության պայմաններում այստեղ թյուրքերին հակակշռելու համար: Այս կապակցությամբ ոչ պակաս կարևոր էր այն, որ, վերցնելով Ինսլաններից, Ալկուվամ իբն Սամակայի տիրապետությանը հանձնվեց ռազմավարական առաջնային նշանակություն ունեցող Բաղեշը, որը, ինքնին առաջնային ամրություն լինելուց զատ, տեղական քրդերի համար նաև պետք է ռազմավարական կարևորագույն մի բազա հանդիսանար, ինչպես նաև առիթի դեպքում Էյուբյանների ռազմական մեքենայի հեշտ մուտքն ապահովեր դեպի Տավրոսյան լեռնաշղթայից հյուսիս ձգվող տարածքներ, որտեղ Սալահ-էդ-Դինը դեռևս չէր մոռացել Խլաթի մասին ու այն կարծես արդեն նախանշել էր իր տոհմի համար: Այսպիսով՝ 1185 թվականին ստեղծվեց դեռևս որոշակիորեն ամորֆ տեսք ունեցող Շամսադդինյանների Էմիրությունը, որի առաջին և հիմնադիր Էմիր էլ հենց դարձավ քրդական Ռոժակի ցեղախմբին պատկանող Ալկուվամ իբն Սամական (1185-1190): Երևույթը, սակայն, ինքնին խորհրդանշական էր նաև մեկ այլ հանգամանք հաշվի առնելով, քանզի նույն այս ժամանակ արդեն գրեթե վերացել էր քրդերի վերջին Էմիրություններից մեկը հանդիսացող Շադդադյանների Էմիրությունը և փաստորեն Հարավային Հայաստանում հենց նույն այս տարիներին ստեղծվեց նույն քրդերի մի նոր և անհամեմատ ավելի հզոր պետական մի միավոր, որը, դրան գումարած նաև, վայելում էր քրդական Էյուբյանների հզոր տոհմի աջակցությունը:

Այսպես թե այնպես, սակայն 1185 թվականի վերջին կողմերը վերսկսեցին խաղաղության բանակցությունները և իրերի իրական դրությունն, ըստ էության, արդեն պարզ էր բոլորի համար: Արդյունքում, կարծես թե, հիվանդացած և իր հետագա վարքագիծն, ըստ էության, միայն դրանով արդարացրած, Մոսուլից հրաժարված Սալահ-էդ-Դինը ի վերջո տվեց իր համաձայնությունը և

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ Աբու-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»։ Բահա-էդ-Դին իբն Շադդադ «Սալահ-էդ-Դինի պատմությունը»։ Զեմալ-էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»։ Ռաշիդ-էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 2։ Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»։ Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 21, գլուխ 3։ Բար-Շեբեռես «Աշխարհիկ պատմություն»։ Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 482։ Անանուն «Պատմություն Սրբոց»։ Անանուն «Վլեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»։

<sup>2</sup> Յակուտ ալ-Համադի «Աշխարհագրական բառագիրք»։



1186 թվականի մարտի սկզբին կողմերն հաշտություն կնքեցին: Հաշտությունը, սակայն, այնուհանդերձ ձեռնտու էր հենց խորամանկ Սալահ-էդ-Դինին, քանի որ այն վերջնականապես ամրապնդեց նրա նվաճումները Ասորիքում և այլ ձեռքբերումները այս երկրամասի հարակից շրջաններում, ընդ որում Իզ-էդ-Դինն ինքն էլ պարտավորվեց, գոնե ձևականորեն, հնազանդ լինել Էյուբյանների տիրակալին ու այլևս չհավակնել Ասորիքին: Հարկ է ավելացնել նաև, որ ստեղծված պայմաններում այլ ելք չէր մնացել նաև Իզ-էդ-Դինին, քանզի նրա շուրջը հավաքված դաշնակիցների անկայուն զանգվածը պաշտոնական Մոսուլին պատրաստ էր պաշտպանել բացառապես միայն սեփական շահերի համատեքստում, իսկ հակահարձակման էլ անցնելու հանուն նույն Չանգյանների շահերի մանավանդ այն դեպքում, երբ Սալահ-էդ-Դինը հեռանում էր, վերջինս բնականաբար ոչ մի կերպ պատրաստ չէր: Այս հաշվարկն իր հիմնավորումը ստացավ գրեթե հենց անմիջապես, քանզի հաշտության վերջնական կնքումից տառացիորեն մի քանի օր անց՝ 1186 թվականի մարտի վերջին, իր մահկանացուն կնքեց Ջահան-Փահլևանը և նրան հաջորդեց եղբայրը՝ պետական ու ռազմական գործչի հատկություններից մեծապես զուրկ Ղզիլ-Արսլանը (1186-1191)՝ մի տիրակալ, որի օրոք Էլտկուզյանների աթաբեկությունը ավելի շատ էր հրաժեշտ տալու արժանահիշատակ Էլտկուզի ժամանակվա իր հզորությանը: Մինչ մահմեդական աշխարհում, ինչպես նաև մահմեդականների և քրիստոնյաների շփման գծում տեղի էին ունենում մեր կողմից նկարագրված ուշագրավ զարգացումները, սակայն, ոչ պակաս ուշագրավ գործընթացներ էին զարգանում, նաև իր ռազմաքաղաքական արդեն մայրամուտին մոտեցող Բյուզանդական կայսրությունում ընդհանրապես և Կոմնենոսների տոհմում մասնավորապես:

#### **Գլուխ 84** **Կոմնենոսների դարաշրջանի ավարտը**

1180 թվականի սեպտեմբերի 24-ին իր մահկանացուն կնքեց ասպետ-կայսր Մանուիլ I-ը, որից հետո կայսր հռչակվեց նրա տասնմեկամյա որդի Ալեքսեյ II-ը (1180-1183): Հենց դա էլ, սակայն, վերջնականապես պայթեցրեց տեղում վաղուց ի վեր հասունացող համակարգային ճգնաժամը՝ կայսրությունը մուտք գործեց ահագնացող անկման մի ժամանակաշրջան, որն ի վերջո բերելու էր լիակատար կործանման: Մանուիլ I-ը ամուսնացած էր Անտիոքի երբեմնի դուքս Ռայմոնդ Պուատիեցու ու Կոնստանցիայի աղջիկ Մարիայի հետ և այժմ ամենից առաջ ահա հենց վերջինս, որպես դեռևս երեխա կայսեր ինամակալ, հայտնվեց կայսրության կառավարման ղեկին: Մարիայի կողքին էր գտնվում նաև Հովհաննես II-ի երկրորդ որդի, դեռևս 1142 թվականին մահացած Անդրոնիկոսի տղա Ալեքսեյ Կոմնենոսը, որը, ըստ տարածված կարծիքի, նրա սիրեկանն էր: Ինամակալ թագուհուն և նրա սիրեկանին, սակայն, տեղում անչափ ատում էին և նրանց հենց ի սկզբանե ուժեղ ընդդիմություն էր նախապատրաստված:

Իրոք, շուտով պարզվեց, որ իր ժամանակին կայսրության արևմուտքում գերիշխող հունական քաղաքացիական և կայսրության արևելքում գերիշխող հայկական գինվորական դասակարգերի միջև գոյություն ունեցած երբեմնի հակամարտությանն այժմ փոխարինել է նոր հակամարտություն, որի մի կողմում կրկին հունական քաղաքացիական դասակարգն էր, իսկ մյուս կողմն էլ արդեն ներկայացված էր «Արևմուտքի մարդկանցով», ի դեմս ամենից առաջ եվրոպացիների, ինչպես նաև խաչակիրների: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ վերջին խմբում գործող անձանց գտնվելու աշխարհագրական կամ ֆիզիկական վայրն ամենևին էլ կարևոր չէր և Եական չէր, թե խոսքը գնում է Ապենինյան թերակղզում գտնվող Վենետիկի ու Ջենովայի, կամ Սիցիլիայի թագավորության բնակչության, թե՛ Անտիոքի դքսության ու Երուսաղեմի թագավորության տարածքում գտնվող անձանց մասին: Եականն այս անձանց կրոնական, իսկ երբեմն նաև ազգային պատկանելիությունը և դրանից բխող ընդհանուր աշխարհայացքն էր, երբ այս մարդիկ հույների հետ հարաբերություններում իրենցից ներկայացնում էին Էթնոկրոնական մի ամբողջություն՝ ընկալվելով որպես լատինացիներ: Այսպիսով՝ հույների և լատինացիների մեջ արդեն իսկ առկա էր ազգային ու կրոնական մրցակցություն, սակայն վիճակն ավելի էր սրվում տնտեսական մրցակցությամբ առկայությամբ, քանզի վերջին կայսրերը, սկսած արդեն Ալեքսեյ I-ից, լատինացիներից ակնկալվող ռազմաքաղաքական աջակցության փոխարեն նրանց մի շարք, այդ թվում նաև հարկային արտոնություններ էին տվել, ինչը ծանր հարված էր հասցրել ներքին

տնտեսվարողներին, որոնք բնականաբար ներկայացված էին ամեն առաջ հենց նույն հույների կողմից: Արդյունքում ազգային և կրոնական մրցակցությունը, ուժեղացած տնտեսական շահերով, իր վերջնական արտահայտությունը գտավ նույն ազգայնականության ուժեղացմամբ, երբ կայսրության հունական խմբակցությունը բացահայտ պայքար սկսեց «Արևմուտքի մարդկանց» դեմ: Մանուիլ I-ը, դեռևս ունենալով նյութական մեծ ռեսուրսներ և հեղինակություն, ինչպես նաև տիրապետելով անձնական ուժեղ հմայքի, մեծապես կարողանում էր հանդարտեցնել կրթերը ու, չնայած իրավիճակի ընդհանուր վատթարացմանը, զսպել կողմերին: Նրա մահից հետո, սակայն, իրավիճակը ավելի ծանրացավ, իսկ զսպող ուժն էլ վերացավ:

Մարիան և Ալեքսեյ Կոմնենոսը հասկանալիորեն ներկայացնում էին ամենից առաջ հենց լատինացիների շահերը, ինչը մեծապես նրանց դեմ տրամադրեց մայրաքաղաքի բնակչությանը և ամենից առաջ հույներին: Իրավիճակին լրացուցիչ սրություն էր հաղորդում նաև այն հանգամանքը, որ հույների խմբակցությունը ևս ուներ ուժեղ առաջնորդներ, որոնց գլխավորում էին Մանուիլ I-ի առաջին ամուսնությունից ծնված դուստր Մարիա Ծիրանածինը և նրա ամուսին Ռեյնալդ Մոնֆերատցին: Արդյունքում՝ արդեն 1181 թվականի մայիսին իշխող զույգի դեմ մայրաքաղաքում մի մեծածավալ ապստամբություն բռնկվեց, որը մի քանի օր տևած փողոցային մարտերից հետո հևարավոր եղավ ճնշել միայն բանակային խոշոր ուժեր կիրառելուց հետո: Չնայած հաջողությանը, սակայն, իշխող զույգը դրանից հետո ավելի վարկաբեկվեց, իսկ հունական խմբակցությունն էլ սկսեց վերջինիս արդեն բացահայտ մեղադրել կայսրությունը լատինացիներին հանձնելու մեջ:

1182 թվականի գարնանը հունական խմբակցությունը մի նոր ապստամբություն սկսեց և ապստամբներին այս անգամ գլխավորում էր հայերի հին ու լավ ծանոթ Անդրոնիկոս Կոմնենոսը՝ իր ժամանակի այդ հայտնի արկածախնդիրը, ռազմիկն ու կանանց սրտերի նվաճողը: Անդրոնիկոսը Ալեքսեյ I-ի որդի, արդեն իսկ հիշատակված Իսահակի տղան էր և գահի նկատմամբ հավակնություններ դեռևս նրա հայրը ուներ, դե իսկ սերնդային արդեն մյուս աստիճանում էլ իր հավակնությունները Մանուիլ I-ի դեմ առաջ քաշեց նաև Անդրոնիկոսը: Եվ ահա այժմ, ապրած բարդ և վայրիվերումներով լի մի կյանք, արդեն վաթսուներեսամյա Անդրոնիկոսը մի վերջին փորձ կատարեց տիրել կայսրության գահին: Արդյունքում՝ 1182 թվականի մարտին Խարաքսի ճ-մ-ում (Մենանդրոս գետի ափին) գահակալական պայքար սկսած Անդրոնիկոս Կոմնենոսի գլխավորած բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Անդրոնիկոս Անգեղի գլխավորած կառավարական բանակին (մոտ 10.000), ընդ որում Անդրոնիկոս Անգեղը արդյունքում միացավ Անդրոնիկոս Կոմնենոսի բանակին, որի դիրքերը ավելի ամրապնդվեցին և բոլոր պայմանները ստեղծվեցին նրա՝ կայսր դառնալու համար<sup>1</sup>:

Նույն այս ժամանակ կայսրությանը մի վերջին հարված հասցրին արդեն նաև հայերը, երբ 1182 թվականի ապրիլին Ռուբեն ու Լևոն Ռուբինյանների գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության (մոտ 30.000) և Իկոնիայի սուլթանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը Իսահակ Կոմնենոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Կոռնիկոսը ու Սելևկիան՝ վերջնականապես ազատագրելով Կիլիկիան կայսրության ուժերից, ընդ որում Իսահակը գերվեց և հանձնվեց Անտիոքի դքսությանը<sup>2</sup>: Իր ժամանակի բուռն իրադարձությունների ընդհանուր ֆոնին մեծ հաշվով աննկատ մնացած այս իրադարձությունը ամեն ինչից զատ նաև որոշակիորեն խորհրդանշական բնույթ ուներ, քանի որ սա հայերի և Բյուզանդական կայսրության ամենավերջին ընդհարումն էր, երբ, փաստորեն, վերջնականապես փակվեց հայերի և հունահռոմեական աշխարհի ռազմական հարաբերությունների երկար այն շարքը, որը տևել էր գրեթե հազարամյակ ու կես:

Այս առումով հատկանշական էր նաև այն, որ 1182 թվականի նույն ապրիլին Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 10.000) Յեթում Յեթումյանի բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Լամբրոն ամրոցը ու, թեև պաշարումը ձգվեց մինչև 1185 թվականի ապրիլ, սակայն Յեթումյանների ռազմական պետությունն արդյունքում ի վերջո ընդունեց Ռուբինյանների ռազմական պետության գերիշխանությունը<sup>3</sup>: Այսպես թե այնպես, սակայն Կիլիկիայի կորուստը

<sup>1</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Ալեքսեյ Ծիրանածին», մաս 9:

<sup>2</sup> Դավիթ Միհրեցի «Յիշատակարան 1185 թվականի»; Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 1; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Անդրոնիկոս Կոմնենոս», գիրք 1, մաս 5:

<sup>3</sup> Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վահրամ Րաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»:

Կոստանդնուպոլսում իշխող զույգի կողմից այդ պահին կարծես չնկատվեց, քանի որ նույն այս ժամանակ նրանք իրենց իշխանության վերջին օրերն էին ապրում:

Իրոք, հմայիչ և մարդկանց իր կողմը գրավելուն ունակ Անդրոնիկոս Կոմնենոսը սեփական կողմնակիցների օգնությամբ 1182 թվականի նույն ապրիլին արդեն ոչ միայն կարողացավ հերթական անգամ փաստորեն ոտքի հանել մայրաքաղաքի բնակչությունը, այլև այստեղ ներքին մի իսկական պայթյուն կազմակերպել՝ 1182 թվականի մայիսին առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու ի վերջո մուտք գործելով մայրաքաղաք: Արդյունքում՝ Մարիան և Ալեքսեյ Կոմնենոսը հեռացվեցին ինսամակալությունից և կայսրության կառավարումից, ընդ որում դրանից հետո Ալեքսեյ Կոմնենոսին կուրացրին ու ներքինացրին, վերջին գործողությամբ ակնարկելով կայսրուհու հետ նրա սիրային կապը, իսկ Մարիային էլ վանք աքսորեցին, որտեղ էլ արդեն տարվա վերջին սպանեցին: Իր հերթին, բնականաբար, Ալեքսեյ II-ի ինսամակալ հռչակվեց նույն Անդրոնիկոս Կոմնենոսը, սակայն արդեն պարզ էր, որ բարձրագույն իշխանության վերին աստիճանին այդքան մոտեցած փառատենչ այդ ինսամակալը վերջին քայլն անելուց ամենևին էլ չի տատանվելու: Մինչ այդ, սակայն, կարիք կար ամրապնդելու դիրքերը տեղում և այս կապակցությամբ նոր տիրակալը գործը սկսեց նրանից, որ դանդաղ ներգործող թույնով թունավորել տվեց Մարիա Ծիրանածինին ու Ռեյնալդ Մոնֆերատցուն, որոնք տանջամահ եղան նույն թվականի հուլիսին:

1182 թվականի մայիսին Կոստանդնուպոլսում և շրջակայքում պայթեց հակալատինական իսկական մի կազմակերպված ջարդ, որին, ամենաընդհանուր հաշվարկով, զոհ գնաց մոտ 80.000 հոգի, ընդ որում հսկայական էին նաև «Արևմուտքի մարդկանց» կրած նյութական վնասները: Այսպիսով՝ Անդրոնիկոս Կոմնենոսը լիուլի բավարարեց սեփական խմբակցության տենչանքերը, սակայն նույն այս հանգամանքը նաև ծայրահեղ սրեց պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի հարաբերությունները եվրոպական երկրների հետ, որտեղ Բյուզանդական կայսրությունը դրանից հետո վերջնականապես սկսեց ընկալվել որպես մի օտար, անհասկանալի և թշնամական ուժ: Նույն այս ժամանակ խաղաղ չէր, սակայն, նաև կայսրության ներսում:

Իրոք, արդեն 1182 թվականի հուլիսին Անդրոնիկոս Կոմնենոսի դեմ կազմակերպվեց անհաջողությամբ ավարտված մի դավադրություն, իսկ շուտով էլ սկիզբ առավ զինված ապստամբություն: Արդյունքում՝ 1182 թվականի օգոստոսին գահակալական պայքար սկսած մեծ դոմեստիկոս Զովհաննես Բատացեսի, ինչպես նաև նրա որդիներ Մանուիլի և Ալեքսեյի գլխավորած բանակը (մոտ 10.000) Ֆիլադելֆիայի ճ-մ-ում հաղթեց Անդրոնիկոս Լապարդիոսի գլխավորած կառավարական բանակին (մոտ 10.000)<sup>1</sup>, սակայն այս խնդիրը անակնկալ կերպով հեշտ լուծվեց, քանզի Զովհաննես Բատացեսը շուտով հանկարծամահ եղավ ու նրա ապստամբությունը հանգեց:

1182 թվականի երկրորդ կեսին և 1183 թվականի առաջին կեսին Անդրոնիկոս Կոմնենոսը մի շարք կտրուկ բարեփոխումներ իրականացրեց, սակայն դրանց ընդհանուր չհամակարգված ու անկազմակերպ բնույթը մի կողմից էական դրական արդյունք այդպես էլ չապահովեց, իսկ մյուս կողմից էլ փոխարենն աչքի ընկավ ներքին բռնության բազում օրինակներով: Այս ամենն արդյունքում շատ-շատերին դեմ հանեց գործող ինսամակալին և առավել ծանրացրեց կայսրության ներքին դրությունը: Նույն այս ժամանակ իր հերթին անշեղորեն ծանրանում էր նաև կայսրության արտաքին դրությունը, ընդ որում օրըստօրե հասունանում էր «Արևմուտքի մարդկանց» պատասխան հարվածը և դա այն պայմաններում, երբ սահմաններն առանց դրա էլ արդեն փլուզվում էին:

Դեռևս 1181 թվականին, օգտվելով պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի անգործությունից, Զուևգարական թագավորությունն առաջացել էր Բալկանյան թերակղզու հյուսիսում և արդյունքում իրենով էր արել երբեմնի Դալմացիան: Իր հերթին, այն բանից հետո, երբ Կոստանդնուպոլսում իշխանության սանձերն անցան Զուևգարական թագավորության կողմից բացասական ընկալված Անդրոնիկոս Կոմնենոսին, այս թագավորության դրդումներով անհնազանդության ուղին բռնեց նաև Սերբական իշխանությունը, որը մի շարք տարածքային ձեռքբերումներ իրականացրեց Բալկանյան թերակղզու արդեն կենտրոնական հատվածում:

<sup>1</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Ալեքսեյ Ծիրանածին», մաս 16:

1183 թվականի սեպտեմբերին Անդրոնիկոս Կոմնենոսի հրամանով գործող մարդասպանները, խեղդելով աղեղի լարով, սպանեցին պատանի Ալեքսեյ II-ին, որից հետո Բյուզանդական կայսրության կայսր հռչակվեց Նույն Անդրոնիկոս Կոմնենոսը՝ Անդրոնիկոս I-ը (1183-1185): Ընդհանուր բացասական վիճակը, սակայն, դրանից հետո դեպի դրականը ոչ միայն որևէ կերպ չփոխվեց, այլ՝ ավելի խորացավ:

1184 թվականի գարնանը Նորընծա կայսեր դեմ միանգամից երեք ապստամբություններ բռնկվեցին, երբ կայսրության փոքրասիական տիրույթներում ապստամբեց երբեմնի կառավարական գորավար Անդրոնիկոս Լապարդիոսը, Նիկիայում Նույնն արեցին Թեոդորոս Կանտակուզենոսը և Իսահակ Անգեղը, իսկ Կիպրոսում էլ իրեն կայսր հռչակեց Անդրոնիկոս I-ի հեռավոր ազգական, Կիլիկիայի վերջին անհաջողակ կառավարիչ Իսահակ Կոմնենոսը: 1184 թվականի գարնանը Ալեքսեյ Բրանասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակը (մոտ 20.000) Անդրոնիկոս Լապարդիոսի գլխավորած ապստամբներից (մոտ 1.000) գրավեց Լապարդիան (Փոքր Ասիայի արևմուտք)<sup>1</sup>, ընդ որում Անդրոնիկոս Լապարդիոսը ձերբակալվեց, տեղափոխվեց մայրաքաղաք և կուրացվեց: Անցնելով հաջորդ ապստամբությանը՝ 1184 թվականի գարունից մինչև ամառ Անդրոնիկոս I-ի և Ալեքսեյ Բրանասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակը (մոտ 50.000) ապստամբած Թեոդորոս Կանտակուզենոսի ու Իսահակ Անգեղի գլխավորած բանակից (մոտ 2.000, այդ թվում սելջուկներ) պաշարեց Նիկիան, սակայն համառ մարտերից հետո կարողացավ գրավել քաղաքը միայն այն բանից հետո, երբ Թեոդորոսը զոհվեց, իսկ բավարար երաշխիքներ ստացած պաշտպանվողներն էլ դադարեցրեցին դիմադրությունը<sup>2</sup>: Դրանից հետո, արդեն 1184 թվականի ամռանը, Անդրոնիկոս I-ի և Ալեքսեյ Բրանասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակը (մոտ 50.000) Թեոդորոս Անգեղի և այլոց գլխավորած ապստամբներից (մոտ 1.000) գրավեց Նաև Պրուսիան (Նիկայից մոտ 50 կմ արևմուտք)<sup>3</sup>, ընդ որում գերության մեջ հայտնված Թեոդորոս Անգեղը կուրացվեց:

Չնայած այս հաջողություններին, սակայն, 1185 թվականին իրավիճակը շարունակեց ծանր մնալ, քանզի այս անգամ կայսրությանը արդեն ուղղակի ռազմական հարված հասցրին լատինացիները: Այս պայմաններում միակ բանը, որը կարողացավ անել պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը, դա այն էր, որ կայսեր դեսպանները դաշնակցային հարաբերություններ հաստատեցին Նույն այս ժամանակ Յուսիսային Ասորիքում գտնվող Սալահ-էդ-Դինի հետ և, Իկոնիայի սուլթանության հետ հնարավոր հակամարտության պարագայում, փորձ կատարեցին ապահովել վերջինիս աջակցությունը: Այս դաշինքը, սակայն, գործնական որևէ հետևանքի այդպես էլ չհանգեցրեց:

1185 թվականին հունիսի 24-ին Սիցիլիայի թագավորության բանակը (80.000, 200 նավ) Յովհաննես Բրանասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց արժանահիշատակ Դիրիխիան<sup>4</sup>, որից հետո, Սիցիլիա ուղարկելով գերված Յովհաննես Բրանասին, պատրաստվեց զարգացնել հաջողությունը: Արդյունքում՝ 1185 թվականի օգոստոսի 15-ին ընկավ Նաև ոչ այնքան համառ դիմադրություն ցույց տված կայսրության երկրորդ քաղաք համարվող Թեսալոնիկեն, ընդ որում քաղաքի բնակչությանը հակառակորդը դաժան բռնությունների և ընդգծված ստորացումների ենթարկեց: Դրանից հետո Անդրոնիկոս I-ը ի մի բերեց կայսրության գործնականում ողջ բանակը և, բաժանելով այն հինգ մասերի, ուղարկեց հակառակորդի դեմ: Սիցիլիայի թագավորության բանակին հարվածելուց, սակայն, կայսրության գորավարները, որոնց թվում էր Նաև Ալեքսեյ Բրանասը, առժամանակ զերծ մնացին: Նույն այս ժամանակ Անդրոնիկոս I-ը, կանխատեսելով Կոստանդնուպոլսի պաշարումը, սկսեց տենդորեն ամրացնել քաղաքի պարիսպները, սակայն շուտով Նոր և արդեն անհաղթահարելի մեկ այլ խնդիր ծագեց:

1185 թվականի սեպտեմբերի 11-ին կայսրը, կասկածելով Իսահակ Անգեղին կայսերական հավակնությունների մեջ, հրամայեց ձերբակալել վերջինիս, սակայն Իսահակը, որին վտանգը կարծես եռանդ էր տվել, անձամբ սպանեց իրեն ձերբակալելու ժամանած կայսերական

<sup>1</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Անդրոնիկոս Կոմնենոս», գիրք 1, մաս 2:

<sup>2</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Անդրոնիկոս Կոմնենոս», գիրք 1, մաս 2, 3:

<sup>3</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Անդրոնիկոս Կոմնենոս», գիրք 1, մաս 4:

<sup>4</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Անդրոնիկոս Կոմնենոս», գիրք 2, մաս 1:

պատվիրակին, որից հետո դիմեց փախուստի և պատսպարվեց Սուրբ Սոֆիա տաճարում: Մարդիկ իրոք արդեն ծայրահեղ հոգնել էին Անդրոնիկոս I-ից և արդյունքում արդեն հաջորդ օրը Կոստանդնուպոլսում մի իսկական ապստամբություն բռնկվեց, ընդ որում Անգեղներն ամեն ինչ արեցին դրա չափերի մեծացման համար: Իր հերթին այդ ժամանակ քաղաքից դուրս գտնվող Անդրոնիկոս I-ը, լսելով սկիզբ առած իրադարձությունների մասին, իր կողմնակիցների հետ միասին անմիջապես էլ պալատ վերադարձավ, որից հետո ամենայն եռանդով ձեռնամուխ եղավ պաշտպանությանը, սակայն շուտով պարզվեց, որ ուժերը չափից դուրս անհավասար են: Արդյունքում՝ ապստամբները գրավեցին կայսերական պալատը, իսկ Անդրոնիկոս I-ն էլ իր վերջին կողմնակիցների հետ միասին դիմեց փախուստի, սակայն վատ եղանակը նրանց ծովից ափ քշեց, որտեղ էլ Իսահակ Անգեղի կողմնակիցները ձերբակալեցին փախստականներին: Գործող կայսեր անմիջապես էլ հասցրին մայրաքաղաք, որտեղ, ենթարկելով վերջինիս ամենատարբեր խոշտանգումների և ստորացումների, հենց նույն օրն էլ ի վերջո սպանեցին, որից հետո կայսր հռչակվեց Իսահակ Անգեղը՝ Իսահակ II-ը (1185-1195, 1203): Արդյունքում՝ միայն մոր կողմից հայ համարվող Կոմնենոսների գահատոհմը հեռացվեց կայսրության կառավարման դեկից և նրան փոխարինեց ծագումով հայ կայսերական չորրորդ գահատոհմն, ի դեմս Անգեղների: Կոմնենոսները հայ էին միայն մորական կողմից և հայազգի հեղինակի համար գայթակղիչ է վերջնական հաջողության չհասնելու նրանց այդ տարօրինակ ճակատագրի բացատրությունը տեսնել հենց դրանում, այն դեպքում, երբ կայսրության գահին մինչ այդ իրար հաջորդած հորական կողմից ծագումով հայկական երեք գահատոհմերը փայլուն արդյունքներ էին գրանցել, սակայն ես իհարկե այդպես չեմ վարվի, թեև այս կապակցությամբ այնուհանդերձ կարտահայտվեմ:

## Գլուխ 85

### Կոմնենոսների դարաշրջանի հայեցակարգային խնդիրները

Եվ այսպես, չնայած խոսքն իհարկե ազգային սնափառության կամ ինչ-որ անհասկանալի «ճակատագրի» մեջ չէ, սակայն այնուհանդերձ կարելի է ենթադրել, որ միայն մոր կողմից հայ լինելը ու հորական կողմից հունական ազնվական դասին պատկանելը Կոմնենոսների պարագայում ինչ-որ տեղ հոգեբանական ամենախորը ծալքերում ամեն դեպքում իր դերը որոշակիորեն խաղում էր: Իրոք, իրենց սոցիալական վարքագծով լինելով փոքրասիական ռազմաֆեոդալական ավագանու տիպիկ ներկայացուցիչներ՝ դասակարգ, որտեղ միանշանակ տոն էին տալիս հայերը, Կոմնենոսները հայերի լավ տարիներին նույն այս դասակարգում ամենևին էլ առաջին դերերի վրա չէին և, ըստ երևույթին, հենց այս հանգամանքն էր, կարծես տոհմական յուրօրինակ հոգեբանական մի արգելք, որ նրանց ներկայացուցիչներից յուրաքանչյուրին էլ, ամեն անգամ, երբ սա հասնում էր կայսերական գահին, խանգարում էր լիարժեք համագործակցություն հաստատել հայերի հետ, բայց չէ՞ որ Բյուզանդական կայսրության վերջին հարյուրամյակների պատմությունը հստակորեն և աներկբա ցույց էր տվել, որ կայսրությունը հաջողության մեջ էր հայտնվում կառավարմանը միայն հայկական տարրի ակտիվ ներգրավման շնորհիվ, իսկ վերջինիս մերժումն էլ միայն անհաջողություններ էր բերում:

Յոգեբանական արգելակը, որ խանգարեց Կոմնենոսներին կարգավորել հարաբերությունները հայերի հետ, իր հետ, սակայն, նաև անխուսափելի սոցիալական հետևանքներ բերեց, քանզի հենց նույն Կոմնենոսների օրոք էր, որ կայսրության բանակը վերջնականապես հրաժարվեց փայլուն արդյունքներ ապահովված բանակաթեմային Նախորդ համակարգից և, ըստ էության, վերադարձավ դրան Նախորդող վիճակին՝ Յուստինիանոս I-ի վարձկան ռազմական մեթենայի մոդելին: Ալեքսեյ I-ի ընդհանուր առմամբ հաջող և Յովհաննես II-ի ամուր կառավարումը, գումարված կայսրության համար դրական ընթացք ունեցող աշխարհաքաղաքական զարգացումներին, արդեն Մանուիլ I-ի ձեռքը նյութական զգալի միջոցներ տվեցին, սակայն այս կայսրը ոչ միայն չհոգաց դրանց բազմապատկման մասին, այլև չմտածեց նաև սեփական տերության համար զարգացման սկզբունքային նոր հնարավորության ապահովման ուղղությամբ: Մանուիլ I-ի ողջ կառավարման ընթացքն իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր արտաքինից փայլուն, սակայն ներքնապես սևանկ հաջողությունների կամ

իրական անհաջողությունների մի երկար շղթա, որի թագապսակն էլ հենց հանդիսացավ 1176 թվականի աղետը: Չորական այս կայսրը, որն իրոք ավելի շատ ասպետ էր, քան նույնիսկ զորավար ու առավել ևս քաղաքական գործիչ, ըստ էության, ընդամենը միայն արեց այն, որ, մսխելով պապից և հորից ժառանգություն ստացած հարուստ նյութական միջոցները, սեփական բավականին երկար կառավարման ընթացքում անվերջ պատերազմեց, ընդ որում կասկածելի տնտեսական ու քաղաքական օգուտ խոստացող այդ պատերազմները վերջինս վարում էր հիմնականում միայն վարձկանների ուժերով, ինչն էլ ի վերջո կործանման հասցրեց կայսրության տնտեսական համակարգը՝ քայքայելով նաև կայսրության ռազմական համակարգը: Տնտեսական աղետը, որը անխուսափելիորեն մոտենում էր, իր հետ բերելու էր նաև կայսրության ռազմական մեքենայի անկում, սակայն ի վնաս կայսրության դասավորվող տարածաշրջանի սոցիալ-տնտեսական, ժողովրդագրական և նույնիսկ մշակութային փոփոխությունների դեմն առնելու կամ, առավել ևս, դրանք օգտագործելու ուղղությամբ Կոմենենոսներից և ոչ ոք ոչինչ, ըստ էության, այդպես էլ չարեց:

Առաջին Կոմենենոսների ժամանակ Բյուզանդական կայսրությունը, այս մասին արդեն խոսվեց, Արևելյան Եվրոպայում դեռևս շարունակում էր վայելել սեփական բարձր հեղինակության պտուղները, երբ պետականությունից զրկված բուլղարները կայսրությունը համարում էին այդ թվում նաև իրենց պետական մի միավորը, սերբերն ու խորվաթներն էլ դեռևս մեծապես ընկած էին վերջինիս հմայքի տակ: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում, սակայն, Բյուզանդական կայսրության հմայքը Արևելյան Եվրոպայում արդեն գրեթե վերացել էր, երբ բանը հասել էր նրան, որ վերջին հարյուրամյակում կայսրության նույնիսկ հավատարիմ հպատակներն, ի դեմս բուլղարների, արդեն ուզում էին սեփական ուղով ընթանալ, քանի որ սոցիալ-տնտեսական, ժողովրդագրական, մշակութային և նույնիսկ հոգեբանական առումով նույն այդ կայսրությունից նրանք արդեն այնքան էին վերցրել, որ վերջինիս պակասն արդեն չէին զգում: Ազգերն աճեցին ու զարգացան նաև նրանց պետական միավորները, սակայն Բյուզանդական կայսրությունը մեծ հաշվով մնաց նույնը և, եթե նախկինում եղածը հերիքում էր իրենց զարգացման մակարդակով հետամնաց հարևաններին հիացնելու, դեպի կայսրությունը ձգելու ու դրանով ուժեղանալու համար, ապա այժմ նույն այդ հարևաններն արդեն և ոչ մի հիմք չէին տեսնում ձգվելու դեպի կայսրությունը, դե իսկ հայերին էլ պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը վանել էր այս ամենից արդեն դեռ շատ ու շատ առաջ:

Արդյունքում Կոմենենոսների օրոք կայսրությունը դատապարտվեց մնալու որպես ընդամենը միայն արդեն զուտ հույների ազգային մի պետություն, այն կորցրեց նախկին իր ունիվերսալ, համաբրիստոնեական ու համահարթեցնող բնույթը և սկսեց պատկանել, ըստ էության, միայն հույներին, իսկ ուշագրավ այս ազգի միջնադարյան սոցիալական պասիվությունը, քանակական սակավությունն ու աշխարհագրական դիրքն էլ վասիլևսների երբեմնի հզոր տերությանն իր հերթին արդեն և ոչ մի հնարավորություն չէր տալիս պահպանել կայսրական նախկին մակարդակը: Ահա հենց սա չհասկացան Կոմենենոսները և ահա հենց սա նույնիսկ փորձ էլ չարեցին ուղղել նրանք, ինչի համար կայսրությունը վճարելու շատ շուտով՝ ավելի շուտ, քան ինչ-որ մեկը ժամանակակիցներից ենթադրում էր: Ինչ վերաբերում է Անգելներին, ապա, իրենցից ներկայացնելով սոցիալական նույն այն դասակարգին, որին պատկանում էր հենց նոր կայսրության կառավարման ղեկից հեռացված գահատոհմը, նոր այս գահատոհմի ներկայացուցիչները առկա ճգնաժամը հաղթահարելու ուղղությամբ ևս իրենց հերթին որևէ իրական ծրագիր այդպես էլ չառաջարկեցին՝ ընդամենը միայն տենդագին կերպով հետ մղելով կայսրության վրա տարբեր կողմերից կարկտի նման թափվող հարվածները և, փաստորեն, իրականացնելով, թերևս, միայն իրավիճակային կառավարում:

## **Գլուխ 86**

### **Իսահակ II-ի կառավարման սկզբնական շրջանը և բուլղարական խնդրի վերածնունդը**

Իսահակ II-ը Անդրոնիկոս I-ից որպես ժառանգություն էր ստացել խնդիրների մի ամբողջ ու չլուծված կույտ, որոնցից առաջնայինը Սիցիլիական թագավորության կողմից առաջացրած

սպառնալիքն էր, սակայն կարևոր էր նաև Բալկանյան թերակղզում կորսված տարածքների հարցը: Գործելով ամենայն եռանդով՝ նոր կայսրն անմիջապես էլ ի մի բերեց նախկինում հինգ մասերի բաժանված կայսրության բանակը և, հանձնելով այն միասնական ղեկավարության, հրամայեց մարտական գործողություններ սկսեց «Արևմուտքի մարդկանց» դեմ:

1185 թվականի հոկտեմբերի կեսին Ալեքսեյ Բրանասի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) Մոսինոպոլսի ճ-մ-ում (Հունաստանի հյուսիս-արևելքում, Թեսալոնիկեից մոտ 150 կմ արևելք) հաղթեց Սիցիլիայի թագավորության բանակին (մոտ 30.000), որից հետո, հետապնդելով թշնամուն ու ևս մեկ անգամ փախուստի մատնելով նրան, գրավեց քաղաքը<sup>1</sup>: Դրանից հետո 1185 թվականի նոյեմբերի սկզբին Ամֆիոպոլսի ճ-մ-ում (= Դիմիտրիցայի ճ-մ, = Ստրիմոնի ճ-մ) (Հունաստանի հյուսիս-արևելքում, Թեսալոնիկեից մոտ 150 կմ արևելք) Ալեքսեյ Բրանասը նոր հաղթանակ տարավ<sup>2</sup>, իսկ 1185 թվականի նոյեմբերի 7-ին էլ Դիմիտրիցայի ճ-մ-ում (= Ամֆիոպոլսի ճ-մ, = Ստրիմոնի ճ-մ) վերջնականապես ջախջախեց Սիցիլիայի թագավորության բանակին<sup>3</sup>: Դրանից հետո հակառակորդի դիրքերը անչափ թուլացան նաև Թեսալոնիկեում և, այն բանից հետո, երբ քաղաքում ապստամբություն բռնկվեց, զգալի կորուստներ կրած Սիցիլիայի թագավորության բանակը թողեց նաև այս քաղաքը ու հեռացավ ելման դիրքեր: Այսպիսով՝ կայսրությունը կարողացավ վերացնել անմիջական ռազմական սպառնալիքը սեփական սահմաններին, սակայն Կիպրոսի հետ կապված գործերն այդքան հաջող ընթացք չունեցան, քանզի Իսահակ Կոմնենոսը ոչ միայն պարտության մատնեց իր դեմ ուղարկված կառավարական ուժերին, այլև հետագայում դրանց մի մասին էլ համոզեց ծառայության անցնել իր մոտ՝ շարունակելով սեփական տիրապետության տակ պահել կղզին: Նույն այս ժամանակ, սակայն, կայսրությունը անակնկալ հարված ստացավ հենց այն կողմից, որից որևէ կերպ դա չէր սպասում, սակայն որը, հատկապես վերևում ասվածի ֆոնին, անչափ սպասելի էր:

Իրոք, բուլղարները՝ կայսրության արդեն գրեթե երկդարյա այդ հավատարիմ հպատակները, որոնք նույն այս ժամանակ, սակայն, իրենց արդեն լիովին պատրաստ էին համարում լքել կայսրության ռազմաքաղաքական նաժը և սեփական ուղին ընտրել, նույն այս ժամանակ հենց այդպես էլ վարվեցին, ընդ որում թույլ իշխանության առկայությունը Կոստանդնուպոլսում, ինչպես նաև Սիցիլիայի թագավորության դեմ պայքարում կայսրության ռազմական մեքենայի սկզբնական անհաջողությունները միայն ուժեղացրին նրանց այդ ձգտումները: Արդյունքում՝ բուլղար ազնվական եղբայրներ Պետրոս և Հովհան Ասենները արդեն 1185 թվականի ամենավերջին կայսրության դեմ ապստամբություն բարձրացրին, որից հետո, հաջողությամբ ի մի բերելով բուլղարական ուժերը, վերջին հաշվով իրենց տիրապետությունը հաստատեցին Հյուսիսային Թրակիայի նկատմամբ, որտեղ էլ հռչակեցին Բուլղարական թագավորության ստեղծումը մոտավորապես այն սահմաններով, որն ուներ նույն Բուլղարական թագավորությունն, օրինակ, VII դարի վերջին:

Այսպիսով՝ կայսրությունը զրկվեց մինչ այդ և հատկապես փոքրասիական տիրույթների հիմնական մասի կորստից հետո իր մարդկային ու նյութական ռեսուրսների հիմնական մասը կազմող մի կարևորագույն տարածքից և, հետևաբար նաև՝ այնտեղից ստացվող ռեսուրսներից, ընդ որում վատը նաև այն էր, որ մինչ այդ հանգիստ Բալկանյան սահմանը դրանից հետո պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի համար արդյունքում հանդիսանալու էր մշտական պատերազմների աղբյուր մոտավորապես այն վիճակով, ինչի վիճակով, որ դրությունն առկա էր այստեղ VIII դարում: Ավելին, ընդհանուր բացասական այս զարգացումն իր հերթին խորացավ նաև այն բանով, որ Բուլղարական թագավորության հռչակման արդյունքում կայսրությունը վերջնականապես կորցրեց Բալկանյան թերակղզու հյուսիսը հետ բերելու նույնիսկ տեսական հնարավորությունը, իսկ վերջինիս իշխանությունն էլ նույն այդ թերակղզու կենտրոնական հատվածի նկատմամբ մեծապես թուլացավ՝ հայտնվելով լուրջ սպառնալիքի տակ: Եվ վերջապես կայսրության դեմ խաղաց նաև այն հանգամանքը, որ Բուլղարական վերաստեղծ թագավորության առաջին արքա հռչակված Պետրոս II-ը (1185-1196) սերտ կապեր հաստատեց

<sup>1</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Իսահակ Անգեղ», գիրք 1, մաս 2:

<sup>2</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Իսահակ Անգեղ», գիրք 1, մաս 2:

<sup>3</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Իսահակ Անգեղ», գիրք 2, մաս 2:

Ղփչախական խանության հետ և սեփական ռազմական ձեռնարկումներում սկսեց լայնորեն օգտագործել վերջինիս ուժերը, ինչպես նաև սկսեց օգտվել Նույն այս ժամանակ Դանուբ գետի հովտում հիմնականում արդեն որպես առանձին էթնիկ միավոր առանձնացող վալախների մարտունակ ուժերից:

Արդյունքում՝ ցանկանալով հենց ամենասկզբից էլ լուծել բուլղարական խնդիրը և թույլ չտալ նրա տարածումը, 1186 թվականի փետրվարից մինչև մարտ Իսահակ II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Բուլղարական թագավորության տարածքը, սակայն, այդպես էլ չհասնելով որևէ հաջողության, հետ քաշվեց ելման դիրքեր<sup>1</sup>: Պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը հենց Նոր Էր կորցրել Բալկանյան թերակղզու հիմնական մասն ու, դրան գումարած նաև, այստեղ ձեռք էր բերել վտանգավոր մի մրցակից, ի դեմս վերակերտված Բուլղարական թագավորության, սակայն Նույն այս ժամանակ հանգիստ չէր տերության նաև ներքաղաքական դրությունը, որտեղ Իսահակ II-ը այդպես էլ չէր կարողանում վերջնականապես կարգի գցել գործերը:

Իրոք, Նորընծա կայսեր արտաքին ռազմաքաղաքական խոշոր անհաջողությանն, ի դեմս բուլղարական հարցի, Նույն այս ժամանակ հասցրել էր գումարել նաև ներքին դժգոհությունը, որն առաջ էր եկել Անդրոնիկոս I-ի հակալատինական բարեփոխումների վերացման, արևմտյան տնտեսվարողներին դրամական փոխհատուցման տրամադրման գործընթացի սկսման և, ընդհանրապես, «Արևմուտքի մարդկանց» կայսրությունում կրկին առավելություն տալու ձգտման արդյունքում: Իսահակ II-ն ու նրա կառավարությունը գտնվում էին մայրաքաղաքում և նրանց արդեն լիովին հասու էր ծանր այն վիճակը, որում հայտնվել է կայսրությունը, սակայն այդ հանգամանքը դժվար էր բացատրել հունական ազգայնական խմբավորմանը, որին շուտով սկսեցին ղեկավարել վերջին պատերազմում Սիցիլիայի թագավորության դեմ մեծ հաջողության հասած ու դրանով իսկ հույների կողմից արդյունքում որպես իրական առաջնորդներ լինելու արժանի անձիք ընկալվող գորականները: Արդյունքում՝ արդեն 1187 թվականի սկզբին կայսրության տրամադրության տակ մնացած բալկանյան տիրույթներում գտնվող բանակն ապստամբեց և շարժվեց մայրաքաղաքի ուղղությամբ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1186 մարտի վերջ - ապրիլի սկիզբ - Կոստանդնուպոլսի ճ-մ<sup>2</sup>

Ապստամբած Ալեքսեյ Բրանասի բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) պաշարեցին քաղաքը Իսահակ II-ի ու կեսար Կոնրադ Մոնֆերատցու գլխավորած Բյուզանդական կայսրության կառավարական բանակից (մոտ 5.000, այդ թվում իտալացիներ ու գերմանացիներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000): Ապստամբները մարտակարգ ընդունեցին քաղաքի պարիսպների դիմաց, որից հետո Ալեքսեյ Բրանասը կոչ արեց քաղաքացիներին դադարեցնել դիմադրությունը և անցնել իր կողմը: Չհասնելով հաջողության, սակայն, նա պատրաստվեց մարտի:

I փուլ - Մարտի վերջին ապստամբները անցան հարձակման և բավականին երկար տևած մարտում ծանր պարտության մատնեցին կառավարական բանակին՝ ստիպելով հակառակորդին պատսպարվել քաղաքի պարիսպներից ներս: Ապստամբները, սակայն, չզարգացրին հաջողությունը՝ հույս ունենալով խուսափել արյունահեղությունից և հետագայում խաղաղորեն մուտք գործել քաղաք:

II փուլ - Հինգ օր անց ապստամբները ծովային գրոհ իրականացրին, սակայն, թեև սկզբում որոշակի հաջողության հասան, բայց հետագայում պարտություն կրեցին և հետ մղվեցին ելման դիրքեր: Դրանից հետո Ալեքսեյ Բրանասը ավելի ուժեղացրեց քաղաքի շրջափակումը՝ հույս ունենալով հաջողության հասնել սովի միջոցով:

III փուլ - Ապրիլի սկզբին, կենտրոնացնելով ուժերը և պատրաստվելով մարտի, կառավարական բանակը ի վերջո դուրս եկավ քաղաքից ու հարձակման անցնող

<sup>1</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Իսահակ Անգեղ», գիրք 1, մաս 5:

<sup>2</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Իսահակ Անգեղոս», գիրք 1, մաս 6-8:



ապստամբների բանակի դիմաց մարտակարգ ընդունեց: Տեսնելով այդ՝ ապստամբները դադարեցրին առաջխաղացումը և վերականգնեցին մարտակարգը: Սկսվեց հեռամարտ, որը շարունակվեց մինչև կեսօր: Ի վերջո, կառավարական բանակը ողջ ճակատով հարձակման անցավ՝ հզոր հարված հասցնելով հատկապես կենտրոնում: Արդյունքում՝ կենտրոնում մարտնչող Բրանսսը, մենամարտում հանդիպելով Կոնրադին, պարտություն կրեց, գերվեց ու սպանվեց, իսկ նրա բանակն էլ համընդհանուր փախուստի դիմեց:

Ապստամբներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, հակառակորդից՝ հայերը՝ մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500 զինվոր:

Այսպիսով՝ Իսահակ II-ին հաջողվեց պահել դիրքերը: Ընդհանուր բացասական զարգացումները, սակայն, շարունակվում էին և դրանք որևէ կերպ չկանխվեցին:

Իրոք, նոր էր ճշվել Ալեքսեյ Բրանսսի ապստամբությունը, երբ ապստամբեց Թեոդորոս Մանկաթոսը, որը, աջակցություն ստանալով Իկոնիայի սուլթանությունից, սկսեց ոտնատակ տալ կայսրության արևելյան տիրույթները: 1186 թվականի ամառից մինչև աշուն, սակայն, Իսահակ II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, այդ թվում Վասիլ Բատացեսը) ապստամբի բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Ֆիլադելֆիան և ի վերջո աշնանը Թեոդորոսը հրաժարվեց իր տիտղոսից, իսկ հետո էլ ապաստանեց Իկոնիայի սուլթանությունում<sup>1</sup>: Արդյունքում՝ այս ապստամբին հաջողվեց հետ ստանալ Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդից և ձերբակալել միայն նրան անվտանգության երաշխիքներ տալուց հետո: Սրանից հետո ևս, սակայն, հանգստություն չեղավ, քանզի կայսրության նույն փոքրասիական տարածքներում անմիջապես էլ հայտնվեց իրեն որպես Ալեքսեյ II ներկայացնող մեկը և սկսեց ասպատակել շրջակայքը, ընդ որում տեղում կառավարական ուժերի ընդհանուր թուլության պայմաններում պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին այս հոգսից ազատեց միայն այդ ինքնակոչի պատահական մահը:

Նույն այս ժամանակ հակասական էին գործերը նաև արտաքին-քաղաքական ճակատում, երբ 1186 թվականի սեպտեմբերին Յովհաննես Անգեղի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Բուլղարական թագավորության տարածքը, սակայն շուտով Յովհաննեսը հետ կանչվեց և բանակը նահանջեց<sup>2</sup>: Դրանից հետո Իսահակ II-ն անձամբ, կենտրոնացնելով ուժերը նաև փոքրասիական տարածքներից, որոշեց գործել Բուլղարական թագավորության դեմ:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1186 նոյեմբերի 7 – Լադոնայի ճ-մ (Յյուսիսային Բուլղարիա)<sup>3</sup>

Իսահակ II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակի (մոտ 20.000, այդ թվում Կոստանդին Ասպետը) մի մասը (2.000 հեծյալ) հասավ շրջակայքն ասպատակած և ավարով նահանջող Բուլղարական թագավորության բանակին (մոտ 8.000, այդ թվում ղփչախներ և վալախներ) ու մարտակարգ ընդունեց: Ձեռք բերած ավարի հետ առաջ ուղարկելով սեփական ուժերի մի մասը՝ թշնամու բանակը ևս մարտակարգ ընդունեց:

I փուլ – Կայսերական բանակը անցավ հարձակման, ի պատասխան որի թշնամին սկսեց կեղծ նահանջ իրականացնել և, իր հետևից տանելով հետապնդող հակառակորդին, խառնեց նրա մարտակարգը:

II փուլ – Բուլղարական թագավորության բանակը անցավ հակահարձակման և սկսեց պարտության մատնել կայսերական բանակին:

III փուլ – Իսահակ II-ի գլխավորությամբ մարտի մեջ մտան կայսերական բանակի հիմնական ուժերը և վերջնական պարտության մատնեցին հակառակորդին:

Չաղթողները կորցրին մոտ 700, պարտվողները՝ մոտ 3.000 զինվոր:

<sup>1</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Իսահակ Անգեղոս», գիրք 2, մաս 2:

<sup>2</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Իսահակ Անգեղոս», գիրք 1, մաս 5:

<sup>3</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Իսահակ Անգեղոս», գիրք 2, մաս 1, գիրք 3, մաս 2: «Եվստաթիոս Սոլունացի «Պատմություն»:

1186 թվականի վերջին Բուլղարական թագավորության բանակային հիմնական ուժերը սկսեցին հետ քաշվել դեպի հյուսիս և արդեն 1187 թվականի գարնանը կայսերական բանակը հարձակողական որոշակի գործողություններ իրականացրեց, սակայն, այդպես էլ չհասնելով Էական հաջողության, կողմերը հաշտություն կնքեցին: Սրանով Բուլղարական թագավորությունն, ըստ Էության, ապացուցեց իր կենսունակությունը:

### Գլուխ 87

#### Թամարա թագուհու կառավարման սկզբնական շրջանը

1184 թվականի մարտի 27-ին իր մահկանացուն կնքեց Զարթլիի թագավորության արքա Գեորգի III-ը, որը Օրբելյանների վերջին ապստամբության ճշումից հետո մեծ հաշվով զերծ էր մնացել ռազմաքաղաքական խոշոր ձեռնարկումներից և հիմնականում զբաղվել էր երկրի ներքին հոգսերով: Գեորգի III-ի մահը, սակայն, Զարթլիի թագավորությունում գահակալական Էական ճգնաժամ առաջացրեց, ընդ որում ավելի խոշոր խնդիրները դեռ առջևում էին, քանի որ հանգուցյալը իրենից հետո չէր թողել արու գավակ, ինչի պարագայում գահն անցավ նրա աղջիկ, տասնութամյա Թամարային (1184-1213), որը հոր կողմից մասնակից էր դարձվել թագավորության կառավարմանը դեռևս իր կենդանության վերջին տարիներին: Զարթլիի թագավորության նոր տիրուհին խելացի և հեռատես մի անձնավորություն էր, որը, հիմնալի կերպով հասկանալով, որ առկա պայմաններում միայն ինքն ի վիճակի չէ իրականացնել սեփական թագավորության կառավարման բարդ գործը, ստեղծեց ու հաջողությամբ սկսեց ղեկավարել տաղանդավոր անձանցից կազմված կառավարման, ըստ Էության, արդյունավետ մի խորհուրդ, ինչը վերջին հաշվով հիմնալի արդյունքներ ապահովեց: Ի սկզբանե խնամակալական խորհրդի կազմում էին թագուհու հորաքույր Ռուսուդանը և գործող կաթողիկոսը, սակայն հետագայում խորհրդի կազմը փոփոխվեց:

Թամարա թագուհու գահակալման պահին Զարթլիի թագավորությունը գտնվում էր զարգացման ուշագրավ մի փուլում: Հենց նոր էր ճշվել խոշոր հողատերերի և մեծապես նաև հայերի կողմից հղացած Օրբելյանների ապստամբությունը ու այդ հանգամանքը թագավորության տարածքում մեծապես թուլացրել էր խոշոր ֆեոդալների և հայերի դերը: Միաժամանակ, սակայն, ինչպես Գեորգի III-ը, այնպես էլ Թամարան չէին կարող հաշվի չառնել նաև այն հանգամանքը, որ հիմնականում մանր ազնվականների, առևտրա-արհեստավորական, ինչպես նաև գյուղացիական դասակարգերով ներկայացված հայերը նույն այդ ապստամբության վերջում իրենց հիմնական կազմով անցել էին արքայական իշխանության կողմը և մեծապես նպաստել էին վերջինիս հաջողությանը: Այս ֆոնին հայր և աղջիկ չէին կարող հաշվի չառնել նաև այն հանգամանքը, որ հայերին ներկայացնող այնպիսի խոշոր հողատիրոջ մի ջախջախումը, ինչպիսին Օրբելյաններն էին, իր հետ անխուսափելիորեն բերել էր նաև այն հետևանքը, որ տեղում ուժեղացել էին կրկին խոշոր հողատերերի հավակնություններ ունեցող, սակայն մեծապես արդեն վրացիներին ներկայացնող տեղական միևն այդ Էական դեր չխաղացող այլ ուժեր, որոնց շարքում ամենից առաջ աչքի էին ընկնում արմատներով դեռևս Իվանե Մարուշիձեն գնացող Դադիանիների և Ջակելիների տոհմերը: Եվ վերջապես չէր կարելի հաշվի չառնել նաև այն հանգամանքը, որ Զարթլիի թագավորության գահը զբաղեցնող Բագրատունիները հայերի համար ավանդականորեն շարունակում էին ընկալվել որպես յուրայիններ ու սեփական թագավորության երբեմնի արքայատոհմի ներկայացուցիչներ, իսկ, իրենց դասակարգային շահերով առաջնորդվելիս էլ, այժմ արդեն մանր ազնվականների, առևտրա-արհեստավորական, ինչպես նաև գյուղացիական դասակարգերով ներկայացված հայերն իրենք էին շահագրգռված կենտրոնական իշխանության հաջողություններով: Այսպիսով, չնայած վերջին ապստամբության ընթացքում հայերի խաղացած հակասական դերին, այժմ հենց նրանք էին հանդիսանում Զարթլիի թագավորության սոցիալական կազմի այն առաջնային էլեմենտը, որը կարող էր և շահագրգռված էր աջակից հանդիսանալ արքայական իշխանությանն ու նրա ուժեղացմանը: Արդյունքում՝ իր թագավորության վերջին տարիներին Գեորգի III-ը, ինչպես նաև իր թագավորության հատկապես ուշ շրջանում՝ Թամարան, սկսեցին հենվել հիմնականում հենց հայերի վրա, այն դեպքում, երբ վրացիներից նույն այս ժամանակ քիչ թե շատ առաջնային դերերի վրա էին միայն Գամրկելիները,

որոնք, ինչպես և հայերից նույն Չաքարյանները, աճել էին մանր ազնվականներից: Գահը զբաղեցնելուց հետո Զարթլիի թագավորության քաղաքական օրակարգում ամենից առաջ հայտնվեց երիտասարդ թագուհու ամուսնության խնդիրը, ընդ որում ակնհայտ էր, որ սա պարզ մի հարց չէ, մանավանդ որ թագավորությունում նույն այս ժամանակ սեփական շահերի ապահովման համար պայքար մղող երկու հիմնական խմբակցություններն էլ այդ հարցով իրենց տեսակետներն ունեին:

Այսպես, աստիճանաբար խոշոր հողատերերի դիրքերը զբաղեցնող վրացիներն և նրանց սատարող ուժերը ամենից առաջ կողմ էին այն բանին, որ որպես թագուհու ամուսին հանդես գա մի անձնավորություն, որը հնարավորինս հեռու կլինի հայերից, այն դեպքում, երբ զգալի հարված ստացած, սակայն իրենց դիրքերը այնուհանդերձ մեծապես պահպանած հայերը բնականաբար հակառակ կողմնորոշում ունեին: Արդյունքում՝ բուռն քննարկումներից հետո և հատկապես այն բանի ազդեցության տակ, որ Ռուսուդանն իր ժամանակին ամուսնացած էր եղել Կիևյան Ռուսիայի իշխան Իգյասլավ Մստիսլավովիչի (1146-1149, 1150, 1150-1154) հետ, 1185 թվականի սկզբին որոշվեց որպես Թամարայի ամուսին ընտրել Կիևյան Ռուսիայի Ֆեոդալական մասնատումից հետո նրա տարածքում առաջատար դեր ստանձնած Վլադիմիր-Սուզդալյան իշխանության դավադրության զոհ դարձած երբեմնի իշխան Անդրեյ Բոգոլյուբցու (1157-1174) որդի Յուրիին, որը նույն այս ժամանակ փախստականի կարգավիճակով գտնվում էր Ղիչխական խանությունում: Գեղեցիկ, ֆիզիկապես լավ մարզված և հմայիչ Յուրին, որպես Թամարայի ամուսին, իրոք որ բուլղրին հարմար թվաց, սակայն քեյրը նկատեցին, որ այդ գեղեցիկ արտաքինի տակ հոգու իսկական գեղեցկություն չկար, իսկ զարգացած մկաններն էլ դեռ չէին խոսում բսանամյա այդ երիտասարդի իրական ուժի մասին:

Այսպես թե այնպես, սակայն Յուրին ժամանեց Տփղիս և հենց նույն 1185 թվականի աշնանն էլ զույգն ամուսնացավ: Այսպիսով՝ Յուրին հռչակվեց Զարթլիի թագավորության արքա, սակայն՝ ընդամենը միայն այսպես կոչված «կոնսորտ» կամ ուղեկից-արքայի կարգավիճակում, այն դեպքում, երբ, չնայած վերջինիս արքայական տիտղոսին, առաջնային դերն, ինչպես նաև բնականաբար հեղինակությունն ու փաստացի իշխանությունը պատկանում էին նրա կին Թամարային: Չնայած այս ամենի՝ սկզբում իրոք ամեն ինչ ավելի քան լավ լույսի տակ էր երևում, իսկ երիտասարդ և, կարծես թե, ռազմունակ արքան էլ հենց այն երազանքն էր, որին ձգտում էին Զարթլիի թագավորության հզորության համար պայքարող ուժերը: 1185 թվականի վերջը նորապսակներն անցկացրին ամուսնական կյանքով և պետական ներքին հոգսերով, սակայն արդեն հաջորդ տարի եկավ գործելու ժամանակ:

1186 թվականի մարտի վերջին, ինչպես արդեն ասվեց, իր մահկանացուն էր կնքել Զահան-Փահլևանը և նրան հաջորդել էր եղբայրը՝ պետական ու ռազմական գործչի հատկություններից մեծապես զուրկ Ղզիլ-Արսլանը, որի օրոք, ինչպես կրկին ասվեց, Էլտկուզյանների աթաբեկությունն ավելի շատ էր հրաժեշտ տալու արժանահիշատակ Էլտկուզի ժամանակվա իր հզորությանը: Ավելին, քանի որ Ղզիլ-Արսլանը մինչ այդ կառավարում էր աթաբեկության արևելյան շրջաններում, իրեն հենց նոր բաժին հասած պետության արևմտյան գործերին նա ոչ միայն անձանոթ էր, այլև չէր էլ ձգտում այդ ուղղությամբ ինչ որ առանձնակի ակտիվություն դրսևորել: Իր հերթին, այս դեպքերից շատ քիչ առաջ՝ 1186 թվականի մարտի սկզբին, վերջնականապես հրաժարված Չանգյանների աթաբեկությանը հարված հասցնելու մտադրությունից, իր երկաթյա բանակով Յուսիսային Ասորիքից հեռացել էր նաև Սալահ-Էդ-Դինը, որն արդեն պատրաստվում էր մահացու հարված հասցնել Երուսաղեմի թագավորությանը: Այսպիսով տարածաշրջանից խոշոր խաղացողները հեռանում էին և դա ամենից առաջ բերեց տեղական ուժերի ակտիվացմանը:

Իրոք, դեռևս իրադարձություններով գերհագեցած 1185 թվականի օգոստոսի 15-ին էր, որ, օգտվելով պաշտոնական խլաթի համար առաջացած բարդություններից, Սալուխյանների Էմիրության Էմիր, Սալուխին հաջորդած նրա որդի Մուհամմեդի (1165-1184) տղա Մելիք-Շահը (1184-1194) Բեկ-Թեմուրի ձեռքից խլեց Օլթին<sup>1</sup>: Մի պահ թեթևացած առաջացած հոգսերից, սակայն, նույն 1185 թվականի հոկտեմբերի 26-ին Շահարմենների Էմիրության Էմիրը զգալի ուժերով մոտեցավ Կարինին և Մելիք-Շահից պահանջեց հետ տալ իրեն Օլթին: Ստանալով

<sup>1</sup> Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

սպասելի մերժում, սակայն, Բեկ-Թեմուրը ասպատակեց Կարինն ու նրա շրջակայքը, ինչպես նաև Բասենը և հետ քաշվեց ելման դիրքեր<sup>1</sup>: Իրոք, Շահարմենների էմիրության նոր էմիրը Նույնիսկ տեղերում ամրանալու խնդիրներ ուներ և հենց այդ սահմաններում էր, որ 1186 թվականի ապրիլին Բեկ-Թեմուրի գլխավորած Շահարմենների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Վանը, Ոստանը, Բաղեշը ու նրանց շրջակայքը՝ ամրապնդելով սեփական իշխանությունը տեղերում<sup>2</sup>: Նույն Օլթիի հարցով, սակայն, Բեկ-Թեմուրն այնուհանդերձ անհաջողություն կրեց, քանզի, խոշոր ուժերով արագորեն քաղաք ժամանած Մելիք-Շահը ճնշեց 1186 թվականի հունվարի 19-ից 23-ը քաղաքում սկիզբ առած տեղի բնակչության ապստամբությունը, որն ուզում էր Օլթին հանձնել Շահարմենների էմիրությանը, ինչից հետո Սալդուխյանների էմիրությունը վերջնականապես ամրացավ քաղաքում<sup>3</sup>:

Ահա հենց նման հակասական դրության մեջ էր գտնվում Բեկ-Թեմուրը, երբ տեղ հասավ Ջահան-Փահլևանի մահվան լուրը և հենց նույն այս ժամանակ էր նաև, որ վերջինս սկսեց հարավից լուրեր ստանալ այն մասին, որ Սալահ-Էդ-Դինը կենտրոնացրել է ուժերը Երուսաղեմի թագավորությանը հարված հասցնելու ծրագրի վրա: Արդյունքում՝ Շահարմենների էմիրության նոր էմիրն ի վերջո կարող էր այնուհանդերձ քիչ թե շատ հանգիստ շունչ քաշել, թեև վերջինիս էմիրության ընդհանուր արտաքին-քաղաքական դրությունն այնուհանդերձ օրեցօր վատթարանում էր:

Այսպիսով՝ Զարթլիի թագավորության մահմեդական հիմնական հակառակորդներից մեկը թուլացել էր և զբաղված էր իր ներքին խնդիրներով, իսկ մյուսն էլ ներքաշվում էր մեկ այլ ու ավելի ծանր պատերազմի մեջ: Ստեղծված պայմաններում էլ հենց, ահա, Տփղիսում որոշեցին, որ եկել է ամենահարմար ժամանակը վերսկսել դեպի հարավ այն առաջխաղացումը, որի վերջին արարը դրվել էր դրանից դեռևս տասը տարի առաջ: Արդյունքում՝ 1186 թվականի ապրիլին Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեցին Բասենը ու Կարինի շրջակայքը և նահանջեցին<sup>4</sup>: Մելիք-Շահը սաստվեց, որից հետո քրիստոնյաները հարվածը հարավ-արևմուտքից տեղափոխեցին արդեն դեպի հարավ:

Իրոք, Ջահան-Փահլևանի թողած հարատևությունն այստեղ դեռևս առկա էր և, պայմանավորված Զարթլիի թագավորության ակտիվությամբ, ակտիվացավ նաև Էլտկուզյանների աթաբեկությունը, սակայն 1186 թվականի մայիսին Ջաղիձորի ճ-մ-ում (Գուգարք, Տաշիրի հարավ-արևմուտք) Կախախձե Գամրկելիի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.500) հաղթեցին Էլտկուզյանների աթաբեկության առաջխաղացած ու շրջակայքն ասպատակող բանակին (մոտ 10.000)<sup>5</sup>: Նույն այս ժամանակ պարզվեց, սակայն, որ արևմուտքում մահմեդականները իրենց դեռևս ամենևին էլ պարտված չեն համարում և այդ կողմից խոշոր ուժերով կրկին առաջանում են Զարթլիի թագավորության ուղղությամբ: Արդյունքում, սակայն, 1186 թվականի հունիսին Կղարջքի ճ-մ-ում Գուգան Աբուլասանիսիձեի և Բոցո Ջակելիի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) հաղթեցին Սալդուխյանների, Մանկուչակյանների, Շահարմենների, Արտուխյանների և Կարսի էմիրությունների առաջխաղացած ու շրջակայքն ասպատակող միացյալ բանակին (մոտ 20.000)<sup>6</sup>:

1186 թվականի հունիսից մինչև հուլիս Յուրի արքայի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 25.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) կրկին ասպատակեցին Բասենը ու Կարինի շրջակայքը և նահանջեցին<sup>7</sup>: Նույն այս ժամանակ հաջողությունը քրիստոնյաների կողմում եղավ նաև հարավում, երբ 1186 թվականի հուլիսին Գրիգոր Պահլավունու գլխավորած

<sup>1</sup> Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

<sup>2</sup> Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

<sup>5</sup> «Զարթլիս-Յիսուկերա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 18; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

<sup>6</sup> «Զարթլիս-Յիսուկերա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 18; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

<sup>7</sup> «Զարթլիս-Յիսուկերա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 18:

Անիի բանակը (մոտ 4.000) Էլտկուզյանների աթաբեկության բանակից (մոտ 800) գրավեց Անիի անկումից հետո Հայոց այս բաղաբի մոտ մահմեդականների կարևոր սահմանային ամրություն հանդիսացող և ավազակների մի իսկական որջի վերածված Ճառաբար ամրոցը, որտեղից հաճախ էին հարվածներ գալիս Անիի ու շրջակա բնակչության ուղղությամբ և որը մինչ այդ վերածվել էր գերիներին պահելու ու նրանց տանջաթնկելու մի իսկական դժոխքի<sup>1</sup>:

Խոշոր այս հաջողությունները, սակայն, որոնք Զարթլիի թագավորությունը շահեց հարավում մահմեդականների դեմ մղվող պատերազմի ավանդական ճակատում, արդեն տարվա վերջին մոայլվեցին արքայական զույգի մոտ ի հայտ եկած տարածայնություններով, քանզի մեկ տարին բավարար եղավ նորընծա և ընդամենը միայն ուղեկից արքայի կարգավիճակ ունեցող Յուրիի իրական մարդկային դեմքն ու չնչին եությունը վեր հանելու համար: Իրոք, շուտով պարզվեց, որ նոր արքան ընդամենը միայն գոռոզ մի հարբեցող էր, որը բանը հասցնում էր նույնիսկ նրան, որ իրեն անվայելուչ էր պահում սեփական կնոջ և գործող թագուհու նկատմամբ: Արդյունքում՝ անհաջող այդ ամուսնուց մեծապես հիասթափվող Թամարան սկսեց աստիճանաբար սահմանափակել ինչպես Յուրիի փաստացի իշխանությունը, այնպես էլ ղեկավար դերերից քայլ առ քայլ հեռացնել վերջինիս սատարող խմբակցության ներկայացուցիչներին: Սրան հակառակ, նույն այս ժամանակ թագուհին սկսեց իրեն աստիճանաբար շրջապատել հակառակ խմբակցության ներկայացուցիչներով, որոնց ղեկավարն էր Սարգիս Մեծ Չաբարյանը, իսկ այն բանից հետո, երբ 1187 թվականի սկզբին վերջինս մահացավ, Թամարան անմիջապես էլ առաջին դիրքերի վրա բերեց հանգուցյալի որդի Չաբարե Մեծ Չաբարյանին (1187-1212), որն իր կազմակերպչական և ռազմական տաղանդավոր ու բեղուն գործունեությամբ ապահովեց Զարթլիի թագավորության իրական գագաթնակետը:

Թամարա թագուհու կերպարը պաշտոնական պատմագրական երկերում իդեալականացվել է և այժմ դժվար է նույն այդ պաշտոնական լուսապսակից դուրս մի որևէ այլ բան ասել, սակայն, զուտ հոգեբանորեն վերլուծելով իրավիճակն ու այն դիտարկելով կին-տղամարդ հարաբերությունների համատեքստում, ամենևին էլ սխալված չենք լինի, եթե պնդենք, որ Չաբարե Մեծ Չաբարյանի սրընթաց թռիչքի հիմքում ընկած էր ամենից առաջ հենց անձնական համակրանքի այն խորը զգացումը, որը թագուհին սկսել էր տածել իր այդ վասալի նկատմամբ: Իրոք, Չաբարեն ակնհայտորեն դեռահաս և դեռևս չհասունացած առնականության տարիքում գտնվող Յուրին չէր ու ոչ էլ թագուհու սրտին այդքան հարազատ մշակութային կամ կրոնական մի գործիչ էր՝ Չաբարեն երկաթյա ձեռքի, ամուր վճռականության, զորավարական մեծ տաղանդի և ուժերի ծաղկման տարիքում գտնվող մի իսկական տղամարդ էր, որը հենց դրանով իսկ ակնհայտորեն գերել էր անհաջող ամուսնությունից հետո թագուհու մոտ, թերևս, նոր միայն արթնացող կնոջը:

Եվ մենք կրկին սահմանափակված ենք պաշտոնական պատմագրական լուսապսակով, որն այնքան անուշադիր է մարդկային զգացումների հանդեպ և այնքան է սիրում իդեալականացնել, իսկ իրականում՝ պարզունականացնել, ամեն ինչ, որ դժվար է մի որևէ որոշակի բան ասել Չաբարեի ու Թամարայի փոխհարաբերությունների մասին: Այնուհանդերձ այն, թե ինչքան խորն էին հարաբերությունները այս կնոջ ու տղամարդու միջև, մեզ ցույց է տալիս դեսպանի հետ կապված հայտնի դեպքը՝ զգացմունքայնականությունը բացահայտող և պաշտոնական պատմագրության վարագույրը, կարծես թե, իրոք հրաշքով հաղթահարած բացառիկ այդ դրվագը, երբ Թամարա թագուհուն կամ, այլ խոսքերով ասած, ակնհայտորեն իր անձնական տարածքում գտնվող կնոջը խորը վիրավորանք հասցրած լկտի դեսպանը հենց պաշտոնական ընդունելության ժամանակ էլ բռնուցքի ծանր հարված ստացավ և ուշաթափ արվեց այդ ամենը հանգիստ լսել չկարողացած Չաբարեի կողմից: Զարթլիի թագավորությունում երբեք և ոչ-ոք այդքան նվիրվածորեն չէր ծառայել Թամարա թագուհուն, ինչքան այդ քաջարի զորականը, ու ոչ-ոք և երբեք էլ այդքան մանրախնդրորեն ուշադիր չէր եղել սեփական թագուհու նկատմամբ, ինչքան հայազգի այդ սեպուհը, երբ, ով էլ, որ հանկարծ փորձեր վիրավորել նրա թագուհուն, երկաթյա այդ տղամարդը իր ամուր ձեռքով անվարան կերպով կտրորեր վերջինիս:

Անձնական այս գործոնից զատ, սակայն, կար նաև ոչ պակաս մի կարևոր հանգամանք ևս՝ Չաբարեի աջակցությունը ստանալու պարագայում թագուհին ստանում էր նաև նրա մարտունակ

<sup>1</sup> Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», Հավելված; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 78:

հայրենակիցների՝ այդ մանր ազնվականների, առևտրականների, արհեստավորների ու գյուղացիական աշխարհագրորի, աջակցությունը և դա այն պարագայում, երբ իր անհաջող ամուսնուն աջակցող մյուս խմբակցությունն, ի դեմս խոշոր հողատերերի, արքայական իշխանության ու իր տեսակի հենց բնական իսկ թշնամին էր: Այսպիսով՝ ընտրությունը և անձնական ու նաև և գործնական ոլորտում, ըստ էության, իրեն արդեն լիովին արդարացված էր ու հենց հաջորդ իսկ տարում թագուհու սիրելին սկսեց գործել:

1187 թվականի գարնանը խիստ սրվել էին Էլտկուզյանների աթաբեկության աթաբեկ Ղզիլ-Արսլանի և Նրա ենթակա Էմիրների հարաբերությունները, ընդ որում նույն այդ հարաբերությունները խորը ճգնաժամ էին ապրում նաև աթաբեկի խնամարկյալ Տուղրիլ իբն Արսլան-Շահի պարագայում, քանզի իրեն ամեն ինչից զրկված համարող տասնութամյա այս պատանին ոտքի էր ելել սեփական իշխանության պահպանման ու Սելջուկյան սուլթանների երբեմնի իրավունքների վերականգման համար: Էլտկուզյանների աթաբեկությունը մի քանի տարով սուզվում էր քաղաքացիական պատերազմի քաոսը և այս հանգամանքը միայն քրիստոնյաների օգտին էր: Արդյունքում՝ որոշվեց հերթական հարվածը հասցնել Էլտկուզյանների աթաբեկությանը, ընդ որում սա հիմնալի մի առիթ էր ընձեռնում ի ցույց դնելու Չափարյանների ռազմական հնարավորությունները:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

### 1187 ապրիլ – Դվինի ճ-մ<sup>1</sup>

Չափարե Մեծ Չափարյանի և Նրա եղբայր Իվանեի, ինչպես նաև վերջիններիս հորեղբոր որդիներ Չափարե Փոքր ու Սարգիս Չափարյանների գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000), Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 15.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) շրջակայքն ասպատակելով մոտեցան քաղաքին, սակայն, խուսափելով Էլտկուզյանների աթաբեկության և Սուրմարուի Էմիրության միացյալ բանակից (մոտ 40.000) ու հետապնդվելով վերջինիս կողմից, նահանջեցին դեպի հյուսիս ու մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակը հարձակվեց հակառակորդի վրա և պարտության մատնեց վերջինիս:

II փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակը հետապնդեց թշնամու բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց Նրան, որից հետո ձեռք բերած ավարով հեռացավ:

Յայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Չափարեն և Նրա մարտունակ խմբակցությունն առաջին փորձությունը պատվով անցան ու հաջողությամբ ավարտին հասցրին Դվինի ուղղությամբ հասցվող հարվածը: Բանակի գլխավոր հրամանատարը, սակայն, համենայն դեպս գոնե դեռևս ձևական մակարդակում, ուղեկից-արքա Յուրին էր և ահա վերջինս, կամ աստիճանաբար ըմբռնելով իր դերի նվազումը, կամ էլ ուղղակի ցանկանալով հետ չմնալ Չափարյաններից, իր հերթին հերթական արշավանքը ձեռնարկեց:

Արդյունքում՝ նույն 1187 թվականի հունիսին Յուրի արքայի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 60.000), Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 25.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեցին Գագ ամրոցի, Պարտավի ու Բայլականի շրջակայքը, ինչպես նաև Ուտիքը և Փայտակարանի հյուսիսը ու նահանջեցին<sup>2</sup>: Նույն այս ժամանակ Էլտկուզյանների աթաբեկությունում Ղզիլ-Արսլանի ու Տուղրիլ իբն Արսլան-Շահի հարաբերությունները արդեն հասել էին բացահայտ ռազմական առճակատման մակարդակի և իրոք ժամանակն էր նորանոր հարվածներ հասցնելու դեպի հարավ: Արդյունքում՝ 1187 թվականի հունիսին Յուրի արքան կրկնեց նախորդին նմանակող իր գործողությունը, թեև այս անգամ դաշտային ընդհարումից խուսափել այնուհանդերձ չհաջողվեց:

<sup>1</sup> «Զարթլի-Ցխովրեթ», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 19; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

<sup>2</sup> «Զարթլի-Ցխովրեթ», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 19; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1187 օգոստոս – Գեղարքունիքի ճ-մ՝

Յուրի արքայի, ինչպես նաև Չաբարե Մեծ Չաբարյանի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 60.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 25.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000), ասպատակելով շրջակայքը, սկսեցին նահանջել, սակայն Էլտկուզյանների աթաբեկության առաջխաղացած բանակը (մոտ 60.000) հասավ նրանց: Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակը հարձակվեց հակառակորդի վրա և պարտության մատնեց վերջինիս:

II փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակը հետապնդեց թշնամու բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց նրան, որից հետո ձեռք բերած ավարով հեռացավ:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:

Տարվա վերջին, սակայն, որոշվեց հակառակորդին այնուհանդերձ ևս մեկ հարված հասցնել և արդյունքում, ինչպես նախորդ անգամ էր արվել, Յուրի արքայի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 60.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 25.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեցին Գագ ամրոցի, Պարտավի և Բայլականի շրջակայքը, ինչպես նաև Ուտիքը ու Փայտակարանի հյուսիսը<sup>2</sup>: Այս անգամ ևս, սակայն, դաշտային ճակատամարտում քրիստոնյաներին դիմադրելու գայթակղությունից Էլտկուզյանների աթաբեկության սահմանային շրջաններում զերծ չմնացին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1187 հոկտեմբեր – Նախիջևանի ճ-մ՝

Յուրի արքայի գլխավորությամբ Բայլականի շրջակայքը ասպատակած և վերադարձող Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) սկսեցին աստիճանաբար շարժվել դեպի հյուսիս, սակայն Էլտկուզյանների աթաբեկության առաջխաղացած բանակը (մոտ 30.000) հասավ նրանց: Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակը հարձակվեց հակառակորդի վրա և պարտության մատնեց վերջինիս:

II փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակը հետապնդեց թշնամու բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց նրան, որից հետո ձեռք բերած ավարով հեռացավ:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:

Իր փառահեղությամբ աննախադեպ տարին ավարտվում էր և Զարթլիի թագավորության արտաքին քաղաքական հաջողությունները հսկայական էին: Նույնը, սակայն, որևէ կերպ հնարավոր չէր ասել Թամարա թագուհու անձնական կյանքի վերաբերյալ, երբ ամուսնությունը Յուրիի հետ նույն այս ժամանակ վերջնականապես փլուզվեց:

Իրոք, մեկ տարուց ավելի տանելով հիասթափությունն իրեն պարտադրված ընտրությունից, արդեն 1187 թվականի վերջում և 1188 թվականի սկզբում թագուհին ի վերջո բացահայտորեն հարց դրեց սեփական ամուսնալուծության վերաբերյալ: Արդյունքում՝ այլևս իրեն զսպել չկարողացած Թամարան բարձրաձայնեց, որ Յուրին տրվում է հարբեցողությանը, կոպիտ է անձնական կյանքում և նույնիսկ հակված է սեռական անբնական ցանկությունների: Ի պատասխան դրա՝ իրեն մի պահ որպես բացարձակ տիրակալ երևակայած Յուրին իր հերթին

<sup>1</sup> «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Ամանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 20; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

<sup>2</sup> «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Ամանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 20: Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

<sup>3</sup> «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Ամանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 20:

անցավ բացահայտ բռնությունների և սկսեց խոշտանգել ու մարմնական պատիժների ենթարկել իրեն այլևս ենթարկվել չցանկացող պալատականներին: Ի վերջո, թագուհին բացահայտորեն հայտարարեց ամուսնալուծության մասին և ինչպես նրա հորաքույր Ռուսուդանը, այնպես էլ երկրի իշխող վերնախավի հիմնական մասը, համենայն դեպս գոնե ձևականորեն, աջակցեցին այդ որոշմանը:

Արդյունքում՝ արդեն 1188 թվականի գարնանը Յուրիին նյութական զգալի միջոցներ հատկացրին, նաև նստեցրին և, ազդեցիկ կերպով խորհուրդ տալով շարժվել Կոստանդնուպոլսի ուղղությամբ, աքսորեցին Քարթլիի թագավորության տարածքից: Եվ այսպես, քրիստոնեական աշխարհի իր ժամանակի Արևելքի երկու հզոր պետական միավորները բուռն իրադարձություններով էին տարված, սակայն նույն այս ժամանակ հետաքրքիր դեպքեր էին տեղի ունենում նաև քրիստոնեական աշխարհի Արևելքի այլ հատվածներում, որոնք մինչև առաջ անցնելը ևս արժանի են քննարկման:

## Գլուխ 88

### Մերձավոր Արևելքում մանր պատերազմների նոր փուլը և թյուրք-քրդական բախումը

1185 թվականի երկրորդ կեսի լարված օրերին, երբ Սալահ-Էդ-Դինն իր ռազմական բռնացքը պատրաստ էր պահում Զյուսիսային Ասորիքում և դեռևս պարզ չէր, թե կշարժվի՞ նա այնուհանդերձ Մոսուլի վրա, թե՞ կգա դեպի արևմուտք ու կհարվածի Անտիոքի դքսությանը, Ռուբեն Ռուբինյանը սեփական բանակային զգալի ուժերով ժամանեց Անտիոք և բավականին երկար ժամանակ մնաց այնտեղ: 1186 թվականի մարտյան իրադարձությունները, սակայն, երբ Ջահան-Փահլավանը հեռացավ կյանքից և Էլտուկլյանների աթաբեկությունը սուզվեց քաոսի մեջ, իսկ հյուսիսից հիասթափված Սալահ-Էդ-Դինն էլ իր ուշադրությունը կենտրոնացրեց հարավի վրա, մեծապես լիցքաթափեցին իրադրությունը Զյուսիսային Ասորիքում: Արդյունքում՝ Անտիոքի դուքսը, կարծես ազատված մեծ պատերազմի հոգսերից, որոշեց վերադառնալ մինչև այդ տարածաշրջանի համար բնորոշ մանր պատերազմին՝ անմիջապես էլ հիշելով տարածքային այն հին վեճերը, որ Անտիոքի դքսությունն ուներ Ռուբինյանների իշխանության հետ: Եվ ահա այն բանից հետո, երբ Սալահ-Էդ-Դինից սպասվող ռազմական վտանգը վերջնականապես վերացավ, Բոհեմունդ Պուատիեցին, գործելով ինչպես Սալահ-Էդ-Դինի, այնպես էլ Զեթունյանների դրդումներով, ձերբակալեց դեռևս իր մոտ՝ Անտիոքում, գտնվող Ռուբինյաց իշխանին, որից հետո արդեն 1186 թվականի ապրիլին Անտիոքի դքսության բանակը (մոտ 10.000) և մեծ մագիստրոս Ռոջեր Դ'Մուլենի գլխավորած Զիվանդախնամների օրդենը (մոտ 1.000) ասպատակեցին Սարվանդիքար, Գաստուն, Սատարա ու Դարպասակ ամրոցների շրջակայքը:

Հարկ է նշել, սակայն, որ խաչակիրները ակնհայտորեն հաշվի չէին առել կամ թերազնահատել էին գերված իշխանի եղբոր գործոնը և, այն բանից հետո, երբ նրանց ընդամաք շարժվեց Լևոն Մեծ Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 25.000), նրանք ստիպված եղան նահանջել: Հաղթաթղթերը, սակայն, գոնե առժամանակ, այնուհանդերձ խաչակիրների ձեռքում էին և արդյունքում Ռուբինյանները Ռուբենի ազատության փոխարեն Անտիոքի դքսությանը զիջեցին Մամեստիան և Ադանան, ինչպես նաև Սարվանդիքար, Ճկեր ու Թիլ-Յամտուն ամրոցները<sup>1</sup>: Այն բանից հետո, սակայն, երբ Ռուբենը ազատություն ձեռք բերեց և հասավ սեփական տիրույթներ, հայերն անմիջապես էլ հետ խլեցին մինչև այդ իրենց կողմից Անտիոքի դքսությանը զիջած Մամեստիան ու Ադանան, ինչպես նաև Սարվանդիքար, Գաստուն, Սատարա և Դարպասակ ամրոցները<sup>2</sup>: Դրան ի պատասխան՝ 1186 թվականի մայիսին Անտիոքի դքսության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Ալեքսանդրեկ գավառը և նահանջեց<sup>3</sup>: Հետո, սակայն, որպես յուրօրինակ մի փոխգիշում, Սատարա, Դարպասակ և Սարվանդիքար

<sup>1</sup> Անանուն «Պատմություն Սրբոց»: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 27; Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»: Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»: Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»: Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 21, գլուխ 4; Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 27; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 21, գլուխ 4; Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 21, գլուխ 4; Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:



ամրոցները Հայոց իշխանությանը հավատարիմ ծառայելու պայմանով տրվեցին Հիվանդախնամների օրդենին ու կնքվեց հաշտություն: Նույն այս խառը ժամանակ՝ 1186 թվականի ապրիլին, փորձելով կաթողիկոս դարձնել սեփական թեկնածուին, Հռոմկլա ամրոց մտավ Շահնշահ Մամիկոնյանի գլխավորած Տարոնի իշխանության բանակը (մոտ 2.000), սակայն ի վերջո նահանջեց<sup>1</sup>:

Այսպիսով՝ հզոր Սալահ-էդ-Դինի հետ քաշվելուց հետո տարածաշրջանը կրկին ընկղմվեց մանր պատերազմների իր սովորական վիճակի մեջ, որն ամենից առաջ իր արտահայտությունը գտավ քրիստոնյաների մոտ: Մահմեդականների մոտ ևս, սակայն, վիճակը առանձնապես դեպի լավը չէր տարբերվում և նույնիսկ ավելին՝ այն բանից հետո, երբ զսպվող գործոնները վերացան, մահացու մրցակցության մեջ իրար եկան քրդերի վերջին տարիների այդ աննախադեպ հաջողություններից ու հավակնություններից չարացած թյուրքերը, ինչպես նաև սեփական դիրքերը բնականաբար զիջել չպատրաստվող նույն այդ քրդերը:

1186 թվականի մարտյան արժանահիշատակ այդ հաշտությունից հետո, որն իր հետ այդքան հետևանքներ բերեց, Եյուբյանների սուլթանության ռազմական մեթենան իր հերթին հետ քաշվեց դեպի հարավ և պատրաստվեց վերջնական ու մահացու լինելուն կոչված հարված հասցնել Երուսաղեմի թագավորությանը: Նախատեսվող հարվածի համար Սալահ-էդ-Դինն ի մի էր բերում իրոք իր բոլոր ուժերը և այս պարագայում հենց Նոր Նվաճված Հյուսիսային Ասորիքում Եյուբյանների ներկայությունը դառնում էր մեծապես երևութական: Իր հերթին թյուրքերի և քրդերի հարաբերությունները վերջին տարիներին իրոք որ շատ էին լարվել, քանզի, եթե թյուրքերն արդեն երկար հարյուրամյակ է, որ սովոր էին իրենց գերիշխող դիրքին, ապա նույն քրդերն էլ, մինչ այդ հենց իրենք տոն տալով շրջակայքում, այժմ, ի դեմս Սալահ-էդ-Դինի և Եյուբյանների առաջխաղացման, երբեմնի իրենց դիրքերը հետ բերելու հիանալի առիթ էին ստացել ու պատրաստվում էին օգտվել դրանից: Այսպիսով՝ հարաբերությունների սրման սոցիալ-քաղաքական, մշակութային և նույնիսկ հոգեբանական բոլոր հիմքերն արդեն առկա էին ու շուտով սկիզբ առան մեծ ծավալի իրադարձություններ:

Այժմ դժվար է հստակորեն ասել, թե ամեն ինչ ինչից սկսվեց և, թերևս, իրադարձությունների սկզբի ձևական պատճառն, ըստ Էուբյան, կարևոր էլ չէ, քանզի, եթե կա ցանկություն ինչ-որ բան անելու, ապա պատրվակ միշտ էլ կգտնվի: Համենայն դեպս նշենք, սակայն, որ թյուրքերն ու քրդերն արդեն վաղուց էին ընդհարվում կենցաղային մակարդակում, սկսած մեկը մյուսից աղջիկ փախցնելուց, մեկը մյուսի հարսանեկան արարողությունները փչացնելուց կամ ուղղակի փոխադարձ ավազակությամբ իրար վնաս տալուց, իսկ այն հանգամանքն էլ, որ քոչվոր կենսակերպ վարող թյուրքերը ամեն ամառ շարժվում էին դեպի լեռները և ամեն ձմեռ իջնում էին լեռներից, միայն սրում էր փոխադարձ ատելության ու ընդհարումների կենցաղային այն ֆոնը, որն առկա էր մոտավորապես հենց նույն այդ տարածքներում գործող կիսաստակյաց քրդերի հետ:

Կենցաղային այս մակարդակից զատ, սակայն, որը բնականաբար միայն ընդհանուր ֆոն էր ապահովում, թյուրքերին լրջորեն անհանգստացնում էր նաև Եյուբյանների առաջխաղացումը և քրդերի կողմից արդեն ընդհանուր մակարդակում գերիշխող դիրքի հասնելու ձգտումը, ընդ որում վերջին հանգամանքն էլ ավանդականորեն սրվում էր հենց Նոր հաշտությամբ ավարտված, սակայն փոխադարձ հավակնություններին բնականաբար վերջ չդրած մի կողմից թյուրքերի շահերի հիմնական պաշտպան Չանգյանների աթաբեկության ու Նրա դաշնակից Եմիրությունների, մյուս կողմից էլ բոլորի վրա գերիշխել փորձող Եյուբյանների սուլթանության միջև ամենևին էլ չվերացած մրցակցությամբ: Իրոք, Եյուբյանները, ինչպես արդեն ասվեց, արդեն մի քանի տարի էր, որ սպառնում էին ոչ միայն Մոսուլին, այլև հարակից թյուրքական Եմիրություններին և 1186 թվականի մարտյան հաշտության արդյունքներում սրանց միայն հսկայական ջանքերի գնով էր հաջողվել պահել դիրքերը, սակայն բոլորի համար էլ, թերևս, պարզ էր, որ դա միայն սկիզբն է և Եյուբյանների առաջխաղացումը վերսկսվելու է: Եվ այսպես կենցաղային մրցակցությունը, սրված արդեն նաև քաղաքական առաջնայնության շահերով, մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում թյուրքերի ու քրդերի միջև մինչ այդ էլ գոյություն ունեցող ոչ պարզ հարաբերություններն ավելի սրեցին և ի վերջո հանգեցրին մեծածավալ պայթյունի:

<sup>1</sup> Անանուն «Պատմություն Սրբոց»:

Այս առումով, արդեն ավելի կոնկրետ մակարդակում, հարկ է նշել, որ թյուրքերին հատկապես զայրացնում էր Ալկուվամ իբն Սամակայի կողմից ստեղծված Շամսադդինյանների ամորֆ էմիրության զբաղեցրած դիրքը Բաղեշում, երբ ռազմավարական այդ կարևոր անցումում անց ու դարձ անելիս թյուրքերը միշտ էլ խնդիրներ էին ունենում, իսկ նույն այդ անցումն էլ իր հերթին կարևորագույն ճանապարհն էր Էյուբյանների սուլթանության կողմից ապագայում իր ռազմական մեքենան Տավրոսյան լեռներից հյուսիս անցկացնելու համար: Վերջին հանգամանքից, բնականաբար, ամենաշատը անհանգիստ էին ամենից առաջ Շահարմենների էմիրությունում, որը հենց նոր էր վերապրել Սալահ-էդ-Դինի հարձակման սարսափը և փրկվել էր միայն բացառիկ ջանքերի գնով:

Այս առումով ոչ պակաս կարևոր էր նաև հայերի դերակատարությունը, որոնք, իրենք էլ ծանր տանելով թյուրքերի գերիշխանությունը և տեղական քրդերի հետ ունենալով համագործակցության ավելի հարուստ փորձ, այս ամենում մեծ հաշվով աջակցում էին հենց քրդերին: Տարածաշրջանում հայերն ամենից առաջ ներկայացված էին ի դեմս Տարոնի իշխանության, որն իր հերթին մշտական սպառնալիքների տակ էր Շահարմենների էմիրության կողմից ու այս հանգամանքը ևս բնականաբար իր դերն ունենում էր: Եվ վերջապես հայերին էր ներկայացնում նաև Ռուբինյանների իշխանությունը, որի ազդեցությունը Տավրոսյան լեռնաշղթայի հատվածում, սակայն, բնականաբար շատ թույլ էր: Որոշակիորեն հայերի օգտին գործող ուժ կարող էր համարվել նաև հյուսիսից առաջացող Քարթլիի թագավորությունը: Եվ այսպես ամեն ինչ պատրաստ էր մեծածավալ պայթյունի համար և այն շուտով տեղի ունեցավ:

1186 թվականի հուլիսին Թոռձյան ամրոցի ճ-մ-ում (Սասուն) Շահնշահ Մամիկոնյանի գլխավորած Տարոնի իշխանության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Բեկ-Թեմուրի գլխավորած Շահարմենների էմիրության առաջխաղացած բանակին (մոտ 30.000) ու գերեց Բեկ-Թեմուրին, որից հետո առանց մարտերի մտավ ամրոց<sup>1</sup>: Չցանկանալով, սակայն, սրել հարաբերությունները և համաձայնության հասնելով Շահարմենների էմիրի հետ՝ Շահնշահը վերջինիս ազատություն պարգևեց, որին, սակայն, հետևեց նոր հարվածը: Արդյունքում՝ 1186 թվականի օգոստոսի սկզբին Բեկ-Թեմուրի գլխավորած Շահարմենների էմիրության համալրված բանակը նոր հարված հասցրեց Սասունին և այս անգամ արդեն հաջողության հասավ: Տարոնը, Տուրուբերանի արևմուտքը, ինչպես նաև Մինչեփրատյան Ծոփքի արևելքը ընկան Շահարմենների էմիրության տիրապետության տակ, իսկ Տարոնի իշխանությունն էլ ընդունեց վերջինիս գերիշխանությունը, թեև վերջին հանգամանք այնուհանդերձ որոշակիորեն երևութական էր<sup>2</sup>:

Թյուրքերի սկսած շարժը, սակայն, անհանգստացրեց նաև Էյուբյանների տեղական ուժերին և արդյունքում 1186 թվականի օգոստոսի կեսին Եդեսիայից առաջխաղացած Էյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) Չանգյանների աթաբեկության բանակից գրավեց Շաբախտան ամրոցը<sup>3</sup>: Նույն այս ժամանակ Մարդինում իր հերթին ակնհայտորեն չէին մոռացել Տիգրանակերտի կորուստը ու այստեղ ևս փորձեցին ինչ-որ բան ձեռնարկել, սակայն 1186 թվականի օգոստոսի վերջին նույն Շաբախտան ամրոցի ճ-մ-ում Էյուբյանների սուլթանության բանակը հաղթեց Բուլակ-Արսլանի գլխավորությամբ Մարդինից առաջխաղացած Մարդինի Արտուխյանների էմիրության բանակին (մոտ 5.000)<sup>4</sup>: Պատերազմական գործողություններն աստիճանաբար թափ էին հավաքում, սակայն զուտ ձևական կողմից այս անգամ դրանք յուրօրինակ քողարկում ունեցան, քանզի Սալահ-էդ-Դինի հետ հաշտություն կար, դե իսկ Ալկուվամ իբն Սամակն էլ ձևականորեն ենթակա չէր նրան: Արդյունքում՝ տարածաշրջանի թյուրք էմիրները, ոտքի հանելով իրենց ցեղակիցներին և սեփական ռազմական ուժերը ու դրանք ուղղելով Բաղեշի վրա, միաժամանակ ընդգծված ձևով գերծ մնացին իրադարձություններին իրենց անձնական մասնակցությունը բերելուց՝ տեղի ունեցողը ամեն կերպ ներկայացնելով որպես թյուրքերի և քրդերի միջև ընթացող սովորական մի բախում: Բախումը, սակայն, այս անգամ ակնհայտորեն գերազանցում էր սովորական ավազակային ընդհարումների սահմանները:

<sup>1</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 78:

<sup>2</sup> Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Պատմություն Սյրբոց»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 78; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 21, գլուխ 4; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 21, գլուխ 4:

<sup>4</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 21, գլուխ 4:

1186 թվականի սեպտեմբերի սկզբին Բաղեշի ճ-մ-ում Չանգյանների աթաբեկության, ինչպես նաև Շահարմենների և Մարդինի Արտուխյանների էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Ալկուվամ իբն Սամակայի գլխավորած Շամսադդինյանների էմիրության բանակին: Ընդհարման ծավալներն իրոք տպավորիչ էին, քանզի կողմերից յուրաքանչյուրը կորցրեց 10.000-ական ռազմիկ<sup>1</sup>, ընդ որում, եթե թյուրքերը այնուհանդերձ դեռևս համալրումներ ունեին, ապա, ըստ էության, ոչնչացվել էր Ալկուվամ իբն Սամակայի ողջ ռազմական մեքենան: Արդյունքում՝ հաղթողները 1186 թվականի սեպտեմբերի կեսին գրավեցին Բաղեշը<sup>2</sup>, որից հետո, սկսած 1186 թվականի սեպտեմբերի վերջից մինչև նոյեմբերի վերջ, ոտնատակ տվեցին Խարբերդի, Մարդինի և Մելիտեի, ինչպես նաև Հիսն-Կլավդիա ամրոցի շրջակայքը: Զրդերի և թյուրքերի արյունոտ այս ընդհարման ժամանակ կորուստներ կրեցին նաև տեղի ասորիներն ու հատկապես հայերը, երբ միայն գերիների թիվը հասավ 26.000 հոգու<sup>3</sup>: 1186 թվականի վերջի վիճակով քրդերը Տավրոսյան լեռնաշղթային հարվածում ջախջախիչ պարտություն էին կրել, սակայն նրանք իրենց դեռևս պարտված չէին համարում և լի էին առաջիկա տարում փոխվրեժ ապահովելու մտայնություններով:

Ողջ ձմեռ Ալկուվամ իբն Սամական հսկայական կազմակերպչական ջանքեր թափեց և արդյունքում 1187 թվականի գարնանը Շամսադդինյանների էմիրության 30.000 հոգանոց ազդեցիկ բանակով մոտեցավ Մծբինին ու կրկին ձեռնոց նետեց թյուրքերին և ամենից առաջ Չանգյաններին: Արդյունքը, սակայն, քրդերի համար այս անգամ ավելի ծանր եղավ, քանզի, կրկին ոչ պաշտոնապես ուժերն ի մի բերած Չանգյանների աթաբեկության, ինչպես նաև Շահարմենների և Մարդինի Արտուխյանների էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 25.000) 1187 թվականի գարնանը նույն Մծբինի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում գլխովին ջախջախեց հակառակորդին<sup>4</sup>: Դրանից անմիջապես հետո՝ 1187 թվականի նույն գարնանը, թյուրքերի միացյալ բանակը ասպատակեց Հյուսիսային Միջագետքը և Հայոց Միջագետքը՝ ոչնչացնելով Շամսադդինյանների էմիրության բանակի ցրված մնացորդներին, ընդ որում սրընթաց փախուստի մեջ քրդերից ոմանք նույնիսկ հասան Ռուբինյանների իշխանության տարածք և պատսպարվեցին այստեղ<sup>5</sup>:

Քրդերը հյուսիսում ծանր հարվածներ էին ստացել և դա լրջորեն հարվածում էր ոչ միայն Սալահ-էդ-Դինի հեղինակությանը, այլև նույնիսկ Էյուբյանների սուլթանության դիրքերին Հյուսիսային Ասորիքում ու Միջագետքում: Արդյունքում, չնայած Երուսաղեմի թագավորության դեմ նախապատրաստվող հարվածի կազմակերպչական թեժ ժամանակաշրջանին, հեռատես սուլթանն այնուհանդերձ ժամանակ ու միջոցներ գտավ անդրադառնալու հյուսիսին: Որպես հետևանք՝ 1187 թվականի գարնանը Էյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) շարժվեց դեպի հյուսիս և Բուլակ-Արսլանի գլխավորած Մարդինի Արտուխյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 70) պաշարեց Մարդինը<sup>6</sup>: Սալահ-էդ-Դինը, սակայն, կոնկրետ այդ պահին ոչ մի նպատակ չունեի Մարդինին լուրջ հարված հասցնելով հյուսիսում նոր պատերազմ սանձազերծել և դրանով իսկ կասկածի տակ դնել խաչակիրների ուղղությամբ նախապատրաստվող իր հիմնական հարվածի արդյունավետությունը հարավում, երբ նա ուղղակի, ըստ էության, ձգտում էր միայն ապահովել սեփական դիրքերը տեղում՝ սաստելով տեղական տիրակալներին ու փրկելով իր հեղինակությունը քրդերի մոտ: Արդյունքում՝ ի վերջո կնքվեց հաշտություն, ըստ որի Շամսադդինյանների էմիրությունը, ինչ-որ տեղ բնականաբար ձևականորեն, ընդունեց Շահարմենների էմիրության գերիշխանությունը և փոխարենը հետ ստացավ Բաղեշը: Այսպիսով, չնայած կրած ծանր հարվածներին և կորուստներին, քրդերը Տավրոսյան լեռնաշղթայում որոշակիորեն կարողացան պահել սեփական

<sup>1</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 21, գլուխ 5; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 27; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Ծարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 2:

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 21, գլուխ 5; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 21, գլուխ 5; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 27; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>5</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 21, գլուխ 5; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 27; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

<sup>6</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 21, գլուխ 4:

դիրքերը՝ սպասելով ավելի լավ ժամանակների, երբ իրենց ահեղ առաջնորդը կրկին ժամանակ ու միջոցներ կունենա անդրադարձ կատարելու հյուսիսային խնդիրներին:

### Գլուխ 89 Երուսաղեմի անկումը և Մերձավոր Արևելքում խաչակիրների տիրապետության վերջի սկիզբը

1185 թվականի մարտի 15-ին իր մահկանացուն կնքեց Երուսաղեմի թագավորության արքա Բալդուին IV-ը և նրան հաջորդեց իր խորթ որդի, ինևամյա Բալդուին V-ը (1185-1186): 1186 թվականի օգոստոսի վերջին, սակայն, մահացավ նաև այս երեխան, որից հետո նրա մայրն ամուսնացավ ծագումով Պուլատիեից սերող և Լուսինյանների տոհմին պատկանող Գիի հետ, ինչի արդյունքում Երուսաղեմի թագավորության արքա հռչակվեց Գի Դ'Լուսինյանը (1186-1187): Նոր արքան, ոտքից գլուխ լինելով մի իսկական ասպետ և տարված խաչակրաց իդեալիստական գաղափարներով, միաժամանակ նաև թույլ էր որպես քաղաքական գործիչ ու զորավար: Նույն այս ժամանակ Երուսաղեմի թագավորությունում էր գործում նաև Անտիոքի երբեմնի դուքս Ռեյնալդ Շատիոնցին, որը խաչակիր մի շարք այլ տիրակալների հետ միասին ծավալած սեփական ավագակային գործունեությամբ հիմնալի առիթ տվեց առանց այդ էլ դրան ձգտող Սալահ-Էդ-Դինին հարված հասցնել Երուսաղեմի թագավորությանը:

Արդյունքում՝ 1187 թվականի հուլիսի սկզբին Սալահ-Էդ-Դինը Երուսաղեմի թագավորության ուղղությամբ հասցրեց վաղուց նախապատրաստվող հարվածը և, գործի դնելով իր 60.000 հոգանոց երկաթյա բանակը, նույն թվականի հուլիսի 4-ին էլ Հաթթին քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ծանր պարտության մատնեց Երուսաղեմի թագավորության բանակին, ընդ որում գրեթե ողջ կազմով գերվեցին ոչ միայն բանակի ղեկավարները, այլև սպանվեցին կամ գերվեցին նաև խաչակիրների բանակը կազմող գրեթե բոլոր ռազմիկները մոտ 20.000 հոգու կազմով: Ծանրագույն այս հարվածը, որը ստացավ մարդկային ռեսուրսների առանց այդ էլ ծայրահեղ պակաս զգացող Երուսաղեմի թագավորությունը, վերջինս ուղղակի կործանման բերեց: Իրոք, արդեն 1187 թվականի սեպտեմբերի սկզբին Սալահ-Էդ-Դինի գլխավորած Էյուբյանների սուլթանության բանակը (60.000) Երուսաղեմի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Երուսաղեմը ու հոկտեմբերի 2-ին գրավեց այն՝ թույլ տալով քաղաքի կայազորին և բոլոր ցանկացողներին փրկագնի դիմաց լքել քաղաքը: Երուսաղեմի թագավորությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն անցավ Էյուբյանների սուլթանությանը<sup>1</sup>:

Երուսաղեմի անկումը իր ժամանակի քրիստոնեական աշխարհում հսկայական արձագանք ունեցավ, սկզբունքորեն այնպես, ինչպես Եդեսիայի անկումն էր, սակայն անհամեմատ ավելի ուժեղ: Իրոք, քրիստոնեական աշխարհում վաղուց արդեն որպես ընդունված փաստ էին սովորել ընկալել այն հանգամանքը, որ Սուրբ քաղաքը գտնվում է քրիստոնյաների տիրապետության տակ և, չնայած առանձին անհաջողություններին, նաև ընդունված էր կարծել, որ ամեն ինչ հենց այդպես էլ պետք է լինի: Այժմ, սակայն, հանկարծ պարզվեց, որ խաչակրաց արշավանքների հպարտությունն ու վերջնական արդյունքը կորսված է և կարիք կա ամեն ինչ նորից սկսել:

Հոգեբանական այս հարվածից զատ, որը շուտով քաղաքական հետևանք էր ունենալու, ի դեմս խաչակրաց նոր արշավանքի, Երուսաղեմի անկումը կոնկրետ ռազմական արդյունքներ ևս

<sup>1</sup> Երևույ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Սողունցի «Երուսաղեմի երկրի մասին»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 21, գլուխ 6; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 484; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 21; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 80; Ներսես Լամբրոնցի «Հիշատակարան 1187 թվականի»; Մխիթար Գոշ «Հիշատակարան 1188 թվականի»; Սամվել Այվազցի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Մաշկեղոցի «Հիշատակարան 1192 թվականի»; Անանուն «Հիշատակարան 1193 թվականի»; Անանուն Պաղղոսականցի «Հիշատակարան 1193 թվականի»; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 2; Ստեփանոս Կաղզվանցի «Հիշատակարան 1288 թվականի»; Հովհաննես Երեց «Ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Հեթում II «Տարեգրություն»; Հեթում Պատմիչ «Երուսաղեմի և Կիպրոսի թագավորների ազգաբանությունը»; Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1338 թվականի»; Սարգիս Սսեցի «Ժամանակագրություն»; Հեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Լիվոնացի «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Բահա-Էդ-Դին իբն Շադդադ «Սալահ-Էդ-Դինի պատմությունը»; Զենալ-Էդ-Դին «Հայկեցի պատմության հատընտիր»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Շարաֆ իսան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 1, գլուխ 5:

ունեցավ, քանի որ, խաչակիրները դրանից հետո, թեև մոտ մեկ դար ևս իրենց ձեռքում պահեցին մի շարք մանր ու հիմնականում ծովային ամրացված կետեր Պաղեստինում, սակայն քրիստոնյաների իշխանությանը նույն այդ Պաղեստինում արդեն սկզբունքորեն վերջ էր տրված: Այս ամենն իր հերթին հսկայական հեղինակություն ապահովեց Սալահ-էդ-Դինին, որը դրանից առաջ էլ հաջողությամբ շահագործում էր հավատի համար պայքարող ռազմիկի կերպարը, իսկ այժմ նա դրա համար ստացավ լրացուցիչ ու խիստ ծանրակշիռ արդեն ևս մեկ փաստարկ: Այս առումով Սալահ-էդ-Դինն իրոք կարող էր իրեն համարել իրենից առաջ գործած բոլոր հակախաչակիրներին գերազանցած մի անձնավորություն, ընդ որում, եթե Նուր-էդ-Դինը գերազանցել էր մինչ այդ բոլորին գերազանցած Չանգիին, ապա Սալահ-էդ-Դինն էլ փաստորեն գերազանցել էր նույն Նուր-էդ-Դինին: Երուսաղեմի թագավորության անկումից հետո խաչակիրների իշխանությունները մտան իրենց վերջնական անկման փուլ, ընդ որում, որպես նրանց ամենաուժեղ պետական միավոր, մնաց, ըստ էության, միայն Անտիոքի դքսությունը, որն ինքն էլ, սակայն, արդեն չափազանց թույլ էր: Այս պարագայում արդեն մեծապես կարևորվում էր ամենից առաջ հենց հայերի դերը, որոնք խաչակիրների լավ ժամանակներում կարծես որոշակիորեն հետին պլանի վրա էին մնում:

## Գլուխ 90

### Լևոն Ռուբինյանի իշխանության սկզբնական շրջանը

1186 թվականի բուռն իրադարձությունները կոտրել էին Ռուբեն Ռուբինյանի կենսասիրությունը և լիովին վերացրել էին վերջինիս ցանկությունը այդուհետ ևս իր մասնակցությունը բերել ռազմաքաղաքական հետագա իրադարձություններին: Արդյունքում՝ արդեն 1187 թվականի սկզբի Ռուբենը վաղ ևս հեռացավ և մի քանի տարի անց արդեն կենդանի չէր, իսկ Ռուբինյանների իշխանության իշխան էլ հռչակվեց նրա եղբայր Լևոն Մեծ Ռուբինյանը (1187-1198, 1198-1219՝ արքա): Ռուբինյանների նոր տիրակալը անձնական, գործնական, դիվանագիտական և ռազմական ակնառու ունակություններ ունեցող մի անձնավորություն էր, ընդ որում նա իր եղբոր նման կենսասեր էր և աչքի էր ընկնում ֆիզիկական հիանալի ունակություններով ու զորական հատկանիշներով: Նույն այս ժամանակ անակնկալ փոփոխություններ էին եղել, սակայն, նաև Իկոնիայի սուլթանությունում, որոնք իրենց ազդեցությունն ունեցան հարևան երկրների վրա:

Իրոք, արդեն իր կյանքի մայրամուտին մոտեցող Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը, որը, որպես վերջնարդյունք, վստահորեն կարող էր ամրագրել, որ ամրացրել ու մեծացրել էր հորից ստացած ժառանգությունը, նույն այս ժամանակ, սակայն, արդեն նաև մեծապես հոգնել ու ձանձրացել էր իշխանական հոգսերից: Միաժամանակ, ցանկանալով հնարավորինս ամրապնդել սեփական տոհմի իշխանությունը սուլթանությունում, Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդն արդյունքում ընդունեց մեծապես վիճահարույց մի որոշում՝ բաժանել Իկոնիայի սուլթանությունը իր 10 որդիների ու եղբոր միջև, ընդ որում նախատեսվում էր, որ հայրն իր ամենաավագ որդու հետ միասին մինչև կյանքի վերջ կմնա Իկոնիայում և կիրականացնի ինչպես սուլթանության, այնպես էլ ընտանիքի բարոյական ղեկավարումը: 1187 թվականի սկզբի վիճակով սուլթանն արդեն կյանքի էր կոչել իր մտադրությունը, երբ սուլթանի եղբայր Սանջար-Շահը ստացավ Յերակլեան և նրա շրջակայքը, իսկ որդիներից էլ.

- Զուլթ-էդ-Դինը՝ Աղսարայը կամ Նախկին Կոլոնեան ու նրա շրջակայքը,
- Զեյ-խոսրովը՝ Բորզլուն և նրա շրջակայքը,
- Սուլեյման-Շահը՝ Թոքաթն ու նրա շրջակայքը,
- Նասր-էդ-Դինը՝ Նեոկեսարիան և նրա շրջակայքը,
- Տուղրիլ-Շահը՝ Պլասթան ու նրա շրջակայքը,
- Սուլթան-Շահը՝ Սեբաստիան և նրա շրջակայքը,
- Մուիզ-էդ-Դինը՝ Մելիտեն ու նրա շրջակայքը,
- Արսլան-Շահը՝ Նիգդեն կամ Նախկին Տիանան և նրա շրջակայքը,
- Մասուդ-Շահը՝ Անկյուրան ու նրա շրջակայքը:

Իրականացված բաժանումը, սակայն, գեղեցիկ իդեալում, իրական կյանքում ծանր հարված հասցրեց Իկոնիայի սուլթանության ռազմաքաղաքական հզորությանը, որն անմիջապես էլ զրկվեց կենտրոնացված կառավարումից և կենտրոնացված գործողություններ իրականացնելու հնարավորությունից: Սկզբում, սակայն, միասնությունն ամեն դեպքում կար և այս կապակցությամբ որոշվեց ամենից առաջ հարված հասցնել հայերին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով:

#### 1187 մայիս – Ռավինի ճ-մ (Սիսի մոտ)<sup>1</sup>

Ռուստամի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (10.000, որից 5.000 հեծյալ) մոտեցավ Սիսին և ճամբարեց նրա դիմացի դաշտում: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Լևոն Մեծ Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 10.000) անսկստ մոտեցավ թշնամու բանակին:

I փուլ – Հայկական բանակը անակնկալ հարձակվեց թշնամու բանակի վրա և գլխովին ջախջախեց վերջինիս, ընդ որում Լևոնը, մարտի դաշտում հանդիպելով Ռուստամին, հեծյալ նիզակամարտում հաղթեց ու սպանեց նրան:

II փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց թշնամու բանակին մինչև Ջելիուկ գետ և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:

Նույն այս ժամանակ Երուսաղեմի անկումից հետո փառքի ճաճանչներում փայլող Սալահ-Էդ-Դինը իր հարվածի ուժը կրկին տեղափոխեց դեպի հյուսիս, որտեղ որոշվեց ամենից առաջ հարված հասցնել հայերին: 1187 թվականի նոյեմբերին, սակայն, Հառնի ամրոցի ճ-մ-ում Լևոն Մեծ Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Էյուբյանների սուլթանության բանակին (մոտ 40.000)<sup>2</sup>: Այսպիսով՝ Էյուբյանների սուլթանության հերթական հարվածը հետ մղվեց, որից հետո Ռուբինյաց իշխանը պայթարի սայրն ուղղեց դեպի արևմուտք՝ որոշելով ամենից առաջ հարված հասցնել Սանջար-Շահին:

Արդյունքում՝ 1188 թվականի ամռանը սրբ Բալդուինի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (5.000) Իկոնիայի սուլթանության բանակից (500) պաշարեց Պռականա ամրոցը, սակայն այդպես էլ չկարողացավ գրավել, ընդ որում մարտերում զոհվեց նաև Բալդուինը<sup>3</sup>: Կարիք առաջացավ ավելի բարձր մակարդակի միջամտությամբ և շուտով ամրոցի ուղղությամբ շարժվեց արդեն Լևոն Մեծ Ռուբինյանն անձամբ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով:

#### 1188 ամառ – Պռականա ամրոցի ճ-մ<sup>4</sup>

Լևոն Մեծ Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 10.000) մոտեցավ ամրոցին, որում գտնվող Թիպիլ Էմիրի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (500) ձեռնամուխ եղավ պաշտպանության:

I փուլ – Հայկական բանակը հարձակվեց ամրոցի վրա և, իրականացնելով կեղծ նահանջ, իր հետևից բաց դաշտ քաշեց թշնամու կայազորին ու խառնեց վերջինիս մարտակարգը:

II փուլ – Հայկական բանակը անցավ հակահարձակման և ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին, ընդ որում Լևոնը, մարտի դաշտում հանդիպելով Թիպիլին, մենամարտում հաղթեց ու սպանեց նրան:

III փուլ – Հայկական բանակը առանց լուրջ մարտերի մտավ ամրոց:

<sup>1</sup> Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»; Բար-Յեքերեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 3:

<sup>3</sup> Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

<sup>4</sup> Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 78; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»:

Հայերը կորցրին 100, թշնամին՝ 200 զինվոր: Արդյունքում՝ Սելևկիա գավառի հյուսիս-արևմուտքը, Անտիոք Կրյազան գավառը (Կիլիկիայի արևմուտք), ինչպես նաև Լավզառ (վերջինը՝ Կիլիկիայի արևմուտք, Լավզառ գավառ) և Լուլուա ամրոցները ընկան Ռուբինյանների իշխանության տիրապետության տակ:

Մինչ Մերձավոր Արևելքում խաչակրաց իշխանությունները կործանիչ հարված էին ստանում, Իկոնիայի սուլթանությունը ընկղմվում էր քաոսում, իսկ Քարթլիի թագավորությունն և Ռուբինյանների իշխանությունն էլ ուղղում էին իրենց մեջքերը, սակայն, սկիզբ առավ խաչակրաց III արշավանքը: Իրոք, Երուսաղեմի անկումից խորապես ցնցված Եվրոպայի քրիստոնյաները հենց այս ժամանակ փորձ կատարեցին հետ բերել կորսված դիրքերը Մերձավոր Արևելքում:

### Գլուխ 91 Խաչակրաց III արշավանքը

Ինչպես և նախորդ արշավանքի ժամանակ եղավ, այս անգամ ևս խաչակիրների գլխավորում էին Եվրոպայի առաջատար միապետները, որոնց թվում էին Հռոմեական Սրբազան կայսրության կայսր Ֆրիդրիխ I Բարբարոսան և Ֆրանսիական թագավորության արքա Ֆիլիպ II-ը (1180-1223): Հռոմեական Սրբազան կայսրությանն և Ֆրանսիական թագավորությանը, սակայն, նույն այս ժամանակ միացավ նաև իր ռազմաքաղաքական ձգտումներով Հյուսիսային Եվրոպայի սահմաններից, թերևս, առաջին անգամ դուրս եկած Անգլիական թագավորությունն, ի դեմս հենց նոր գահին բազմած վերջինիս արքա Ռիչարդ I Առյուծասիրտի (1189-1199): Ինչպես և նախորդ անգամները եղավ, այս անգամ ևս խաչակիրները դեպի արևելք շարժվեցին մի քանի ալիքներով, ընդ որում առաջին ալիքը ոտքի հանեց, այն գլխավորեց ու ցամաքային ճանապարհով դեպի Երուսաղեմ ուղղեց Ֆրիդրիխ I Բարբարոսան, որն էլ բոլոր տիրակալներից հենց ամենամեծ և ամենաորակյալ բանակն ուներ, մոտավորապես այն կերպ, ինչ կերպ իր հորեղբայր Կոնրադ III-ը նախորդ արշավանքում:

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, սակայն, որ չէին փոխվել դերերը նաև Մերձավոր Արևելքում, երբ, ինչպես մի ժամանակ Ալեքսեյ I-ն և Մանուիլ I-ը, այս անգամ էլ խաչակիրների նկատմամբ խիստ կասկածամիտ ու զգուշավոր դիրքորոշում որդեգրեց արդեն Իսահակ II-ը, ընդ որում հարաբերությունների ջերմությանը բնականաբար որևէ կերպ չէր նպաստում նաև հենց նոր ավարտված պատերազմը Սիցիլիական թագավորության դեմ: Արդյունքում՝ այս պայմաններում գործը ևս բնականաբար առաջ չգնաց նաև առանց տեղական ընդհարումների:

Իրոք, 1189 թվականի նոյեմբերին Ֆիլիպպոպոլսի ճ-մ-ում Ֆրիդրիխ I Բարբարոսայի գլխավորած խաչակիրների բանակի (մոտ 100.000) մի մասը (5.000 հեծյալ), քաղաքում գտնվող հայերից տեղեկանալով իր վրա նախապատրաստվող անակնկալ հարձակման մասին, առաջացավ դեպի կայսերական բանակի ճամբար, սակայն, ոչ-ոքի չգտնելով այդտեղ, վերադարձավ ու հաղթեց Մանուիլ Կամիցայի և Թեոդորոս Բրանսսի գլխավորությամբ անակնկալ հարված հասցնել փորձող Բյուզանդական կայսրության բանակին (2.000, այդ թվում ալաններ)<sup>1</sup>: Արդյունքում, 1189 թվականի աշնանը հասնելով Թրակիա, Ֆրիդրիխ I Բարբարոսայի գլխավորած խաչակիրները դադար վերցրին՝ նախատեսելով փոքրասիական ափ անցնել միայն հաջորդ տարի, ընդ որում առաջիկա հաջողության համար պայմանները, կարծես թե, իրոք դրական էին: Իրոք, նույն այս ժամանակ Իկոնիայի սուլթանությունում իր անխոհեմ արարքի պտուղներն արդեն լիովին վայելում էր դատարկ տեղը իր համար մեծ խնդիրներ ստեղծած խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը, երբ նրա որդիները արդեն ոչ միայն հրաժարվում էին ենթարկվել սեփական հորը, այլև, բացահայտ թշնամական դիրքորոշում որդեգրելով մեկը մյուսի նկատմամբ, բանը, երբեմն, նույնիսկ հասցնում էին ռազմական բախումների:

Դեռևս 1188 թվականի կեսերին Իկոնիայում գտնվող խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի որդին, ըստ էության, լիովին անտեսել էր հորը, որը հայտնվել էր նյութապես ծանր ու լքված վիճակում: Չկարողանալով համակերպվել այս ամենի հետ՝ արդեն տարվա վերջին սուլթանի մյուս որդի Քուլթե-Էդ-Դինը գրավեց Իկոնիան, քաղաքից վտարեց անշնորհակալ ավագ եղբորը և հոր հետ

<sup>1</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Իսահակ Անգեղոս», գիրք 2, մաս 5: Բահա-Էդ-Դին իբն Շադդադ «Սալահ-Էդ-Դինի պատմությունը»:

միասին շարունակեց կառավարել արդեն քաղաքից: 1189 թվականի սկզբին, սակայն, ինդիքներ առաջացան արդեն նաև Սեբաստիայում և նրա շրջակայքում իշխող սուլթանի մյուս որդի Սուլթան-Շահի հետ: Արդյունքում՝ 1189 թվականի գարնանը Սեբաստիայի ճ-մ-ում խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի և Քուբե-էդ-Դինի գլխավորած իկոնիայի սուլթանության կառավարական բանակը (մոտ 15.000) հաղթեց քաղաքում իշխող Սուլթան-Շահին ենթակա իկոնիայի սուլթանության բանակին (մոտ 8.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 40), որից հետո Մանկուչականների էմիրության էմիր ու խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի սանիկ Վահրամ-Շահի (մոտ 1155-1218) միջնորդությամբ հաշտություն կնքվեց<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ իրավիճակը մի ինչ-որ պահ հաջողվեց կայունացնել, սակայն բոլորի մոտ այնուհանդերձ առկա էր փոխադարձ խորը անվստահություն և հենց այս պայմաններում խաչակիրները մոտեցան իկոնիայի սուլթանության սահմաններին: Մինչ իկոնիայի սուլթանությունում խաչակիրներին դիմավորելու համար տեղագին ի մի էին բերում ուժերը, սակայն, նույն այս արշավանքի մասին տեղեկացած Եյուբյանների սուլթանության բանակը ամրապնդում էր իր դիրքերը Կիլիկիայի արևելքում:

Արդյունքում՝ 1189 թվականի սեպտեմբերի 2-ին Եյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) Հիվանդախնամների օրդենից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) պաշարեց Դարպաս և Սատարա ամրոցները ու ստիպեց հանձնվել<sup>2</sup>: Դրանից հետո 1189 թվականի սեպտեմբերի կեսից մինչև սեպտեմբերի վերջ Եյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) 10 օր պաշարեց Պաղրաս և Մառ ամրոցներն արդեն Տաճարականների օրդենից (մոտ 1.000) ու վերջինիս ևս ստիպեց հանձնվել: Սատարա և Պաղրաս ամրոցները ավերվեցին<sup>3</sup>: Սեփական իշխանության արևելքում հակառակորդի ակտիվացման ֆոնին նույն այս ժամանակ այս կողմերում էր գտնվում, սակայն, նաև Ռուբինյաց իշխանը:

Արդյունքում՝ 1189 թվականի հոկտեմբերին Լևոն Մեծ Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Պաղրաս ամրոցի շրջակայքը՝ ստիպելով Եյուբյանների սուլթանության բանակին (մոտ 4.500) նահանջել<sup>4</sup>: Կիլիկիայի արևելքը, սակայն, նույն այս ժամանակ դարձել էր ևս մեկ ուժի հետաքրքրության գոտի և արդյունքում 1189 թվականի նոյեմբերին Պաղրաս ամրոցի շրջակայքը ասպատակեց արդեն նաև Անտիոքի դքսության բանակը (մոտ 5.000)<sup>5</sup>: Կարճ ժամանակ անց, սակայն, 1189 թվականի դեկտեմբեր Լևոն Մեծ Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 10.000) հերթական անգամ ասպատակեց Պաղրաս ամրոցի շրջակայքը՝ ստիպելով արդեն նաև Անտիոքի դքսության բանակին (մոտ 5.000) նահանջել՝ վերջնականապես իր ձեռքը վերցնելով վերակառուցված ու խիստ ամրացված Պաղրասը<sup>6</sup>:

Վերսկսելով առաջխաղացումը դեպի արևելք՝ 1190 թվականի մարտին Ֆրիդրիխ I Բարբարոսայի գլխավորությամբ Կոստանդնուպոլսից առաջխաղացած խաչակիրները (մոտ 100.000) ու նրանց կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) Ֆիլոմելիոնի ճ-մ-ում հաղթեցին իկոնիայի սուլթանության բանակին (մոտ 50.000), որից հետո մտան քաղաք և այրեցին այն<sup>7</sup>: 1190 թվականի ապրիլին Հինկլարիայի ճ-մ-ում (Ֆիլոմելիոնի մոտ) Ֆրիդրիխ I Բարբարոսայի գլխավորած խաչակիրները (մոտ 90.000) և նրանց կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 90) կեղծ նահանջով ամրացված դիրքերից դուրս քաշեցին իկոնիայի սուլթանության բանակին (մոտ 15.000) ու վճռական հարձակումով հերթական հաղթանակը տարան<sup>8</sup>: Իր հերթին 1190 թվականի ապրիլին Միլասայի ճ-մ-ում Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) և նրա

<sup>1</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»:

<sup>2</sup> Բահա-էդ-Դին իբն Շադդադ «Սալահ-էդ-Դինի պատմությունը»; Զեմալ-էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»:

<sup>3</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բահա-էդ-Դին իբն Շադդադ «Սալահ-էդ-Դինի պատմությունը»; Զեմալ-էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»; Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»; Գրիգոր Տղա «Ողբ Երուսաղեմի»; Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»:

<sup>4</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>5</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>6</sup> Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>7</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Իսահակ Անգեղոս», գիրք 2, մաս 6; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բահա-էդ-Դին իբն Շադդադ «Սալահ-էդ-Դինի պատմությունը»:

<sup>8</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Իսահակ Անգեղոս», գիրք 2, մաս 6; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Բահա-էդ-Դին իբն Շադդադ «Սալահ-էդ-Դինի պատմությունը»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»:



կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50, այդ թվում Նիկոլայ-Կուրտիկ Մամիկոնյանը) ևս մեկ անգամ հաղթեցին Իկոնիայի սուլթանության բանակին (մոտ 10.000)<sup>1</sup>:

1190 թվականի մայիսի սկզբին Ֆրիդրիխ I Բարբարոսայի գլխավորած խաչակիրները (մոտ 80.000) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 80) Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 5.000) պաշարեցին Իկոնիան ու մայիսի 18-ին գրավեցին այն, սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդը, հաշտություն կնքեցին և շարունակեցին արշավանքը<sup>2</sup>: Դրանից հետո, արդեն 1190 թվականի մայիսի վերջին վերսկսելով ռազմարշավը դեպի արևելք ու առաջանալով Իկոնիա-Յերակլեա-Սելևկիա երթուղով, Ֆրիդրիխ I Բարբարոսայի գլխավորած խաչակիրները (մոտ 90.000) և նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 90) հասան Կիլիկիայի ամենածայր արևմուտքում գտնվող Սելևկոս գետին, որում լողանալիս կամ որը գետանցելիս էլ, քանզի ժամանակակիցները տարբեր բաներ են պատմում, 1190 թվականի հունիսի 10-ին Ֆրիդրիխ I Բարբարոսան հանկարծամահ եղավ կամ խեղդվեց<sup>3</sup>: Այսպիսով՝ այս անգամ, թվում է, թե ամեն ինչ անելով ճիշտ և լիուլի հաշվի առնելով խաչակրաց Նախորդ արշավանքների դառը փորձը, հետևում թողած ամենադժվարինը ու գտնվելով արդեն բարեկամաբար տրամադրված Կիլիկիայի հենց սահմանին, խաչակրաց բանակը մի լուրջ անհաջողություն կրեց, որը արժեզրկեց Նախորդ բոլոր հաջողությունները:

Իրոք, կայսեր մահանալուց հետո, կիսատ թողած արշավանքը, Ֆրիդրիխ I Բարբարոսայի բանակում գտնվող խաչակիրների զգալի մասը Հռոմեական Սրբազան կայսրության Նոր կայսր ընտրելու մտայնությամբ վերադարձավ հայրենի եզերքներ և արշավանքը շարունակեցին միայն կայսերորդի Ֆրիդրիխ Շվաբացու գլխավորած ուժերը: 1190 թվականի օգոստոսի սկզբին Պադրաս ամրոցի ճ-մ-ում Էյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց ու գերեց Սելևկիա-Տարսոն-Ադանա-Մամեստիա-Ալեքսանդրեյ երթուղով ասպատակելով արշաված խաչակիրների (40.000) մի մասին (200)<sup>4</sup>: 1190 թվականի օգոստոսի վերջին Նույն Պադրաս ամրոցի մոտ տեղի ունեցած ևս մեկ ճ-մ-ում Էյուբյանների սուլթանության բանակը անակնկալ հարձակումով հաղթեց պարեն գտնելու մեկնած խաչակիրներին<sup>5</sup>: Ահա այս ամենից հետո միայն խաչակիրները հասան Անտիոք, որտեղից էլ հետագայում շարժվեցին դեպի հարավ՝ միանալու համար արդեն Նույն այս ժամանակ ծովով Պադեստին ժամանող Ֆիլիպ II-ի և Ռիչարդ I Առյուծասիրտի գլխավորած խաչակիրների մնացած ուժերին: Այս առումով պետք է նշել, սակայն, որ և բանական և ու և որական ամուսնով խաչակրաց III արշավանքի հարվածային հիմնական ուժը կազմում էին հենց Ֆրիդրիխ I Բարբարոսայի հետ գտնվող խաչակիրները, որոնց զգալի մասը, սակայն, կիսատ էր թողել իր արշավանքը: Արդյունքում՝ Երուսաղեմի ուղղությամբ Նախատեսվելիք հարվածը շատ թույլ եղավ և այդպես էլ ցանկալի արդյունքների չբերեց:

Իրոք, բավարար ուժեր չունենալով շարժվել Երուսաղեմի ուղղությամբ, խաչակիրները, ըստ ելույթի, ընդամենը միայն խրվեցին Ակկա քաղաքի համար մղվող հարատև մարտերի մեջ, որոնք

<sup>1</sup> Այս մասին հայտնում է Միլասայի դուքս և անագաթնու Թեոդորոս Պեպագենոսի ծառայության մեջ գտնված Նիկոլայ-Կուրտիկի հեղինակությամբ կազմված և հատվածաբար պահպանված մի փաստաթուղթ, որը կազմվել է 6-րդ ինդիկտոնի ապրիլից հետո: Մեզ հասած հատվածում խոսք է գնում վանքի ամայացման մասին, ինչը տեղի է ունեցել «անհավատ խմայելիների» հարձակման հետևանքով, որոնք, սակայն, փաստաթուղթը գրվելու պահին, ըստ փաստաթղթի «կայսեր շնորհիվ հետ են մղվել»: Ամենայն հավանականությամբ Նույն դեպքի մասին է վկայում Նան Իսահակ II-ի օրոք Միլասայի և Մելանդուիայի կառավարիչ Միքայել Դուկասի մեզ հասած հրամանագրերից մեկը, ըստ որի հրամանագիրը գրելու պահին «Աստծո անհաղթահարելի կամքը» վերադարձրել է վանքին հին փառքը: Հավանական է համարվում, որ հիշատակված հարձակումը տեղի է ունեցել 1188 թվականին, իսկ կայսեր հաղթանակն էլ 1190 թվականին (մանրամասները տես՝ Каздан А. П. "Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в 11-12 вв", Ереван 1975, էջ 17:

<sup>2</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Իսահակ Անգեղոս», գիրք 2, մաս 6; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 21; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 80; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 485; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բահա-էդ-Դին իբն Շադդադ «Սալահ-էդ-Դինի պատմությունը»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»:

<sup>3</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Իսահակ Անգեղոս», գիրք 2, մաս 7, 8; Անանուն Սուրուսցի «Երուսաղեմի երկրի մասին»; Էրնուկ «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 21; Ներսես Լամբրոնցի «Հիշատակարան 1187 թվականի»; Վարդան Մաշկեղոցի «Հիշատակարան 1192 թվականի»; Անանուն Պավղոսականցի «Հիշատակարան 1193 թվականի»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Դեթում II «Տարեգրություն»; Դեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Դեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»; Վասիլ Դպիր «Ժամանակագրություն»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 485; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»; Բահա-էդ-Դին իբն Շադդադ «Սալահ-էդ-Դինի պատմությունը»; Զեմալ-էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»:

<sup>4</sup> Բահա-էդ-Դին իբն Շադդադ «Սալահ-էդ-Դինի պատմությունը»; Զեմալ-էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

<sup>5</sup> Բահա-էդ-Դին իբն Շադդադ «Սալահ-էդ-Դինի պատմությունը»; Զեմալ-էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»:

ձգվեցին մինչև 1191 թվականի հուլիսի 12-ը: Այս մարտերին, ի դեպ, Եյուբյանների սուլթանության բանակի կազմում իր մասնակցությունը բերեց նաև Եյուբյանների արդեն իսկ հիշատակված հայազգի ծովակալ Լուլու ալ-Յաշիբ Յայի գլխավորած Եյուբյանների սուլթանության նավատորմը (մոտ 100 նավ), որը, փոփոխակի հաջողությամբ ընթացած մարտերում ընդհարվելով Վենետիկի, Ջենովայի և Պիզայի Յանրապետությունների նավատորմերի հետ, քաղաքի կայազորին գրեթե անընդհատ ապահովեց պարենամթերքով, իսկ մարտերից մեկում էլ Լուլու ալ-Յաշիբ Յային հաջողվեց գրավել թշնամու մի նավ ու նրանով մուտք գործել քաղաք<sup>1</sup>: Ակկայի անկումից հետո Եյուբյանների սուլթանության հետ փոփոխական հաջողությամբ ընթացած մարտերը շարունակվեցին մինչև 1192 թվականի աշուն, երբ, այդպես էլ Երուսաղեմի ազատագրմանը չհասած խաչակիրները պայմանավորվածություն ձեռք բերեցին Սալահ-Էդ-Դինի հետ, ըստ որի վերջինս պետք է անգն ուխտավորներին թույլատրեր ազատորեն մուտք ու ելք անել քաղաք: Վերջ, սրանով էլ հենց խաչակրաց III արշավանքն ավարտվեց և վերջինիս ամենակայուն արդյունքը, թերևս, միայն այն եղավ, որ ծովով Սուրբ Երկիր առաջացող Ռիչարդ I Անյուծասիրտը դեռևս 1190 թվականին գրավեց Կիպրոսը Իսահակ Կոմնենոսի բանակից ու, գերելով այս ապստամբին, կղզին հայտարարեց խաչակիրների տիրույթ, իսկ, քանի որ Պաղեստինում խաչակիրների տիրույթները խիստ կրճատվել էին, նույն այդ խաչակիրների զգալի ուժեր այդուհետ կենտրոնացան հենց Կիպրոսում:

## Գլուխ 92

### Իսահակ II-ի կառավարման ավարտական փուլը, Ալեքսեյ III-ի կառավարման սկիզբը և բուլղարական խնդրի հետագա զարգացումը

1190 թվականի սկզբին ճանապարհելով խաչակիրներին դեպի արևելք՝ Իսահակ II-ն իր հերթին, այդպես էլ չհամակերպված Բուլղարական թագավորության գոյության հետ և մի կողմ թողնելով իդեալական քաղաքականության կանոնները, արդեն ավելի իրական քաղաքականության սահմաններում որոշեց արշավանք ձեռնարկել դեպի հյուսիս: Բուլղարական թագավորության հետ հարաբերությունները, որոնք վաղուց արդեն բացահայտ թշնամական բնույթ էին ստացել, վերջին տարիներին այնուհանդերձ զերծ էին մնացել արժանահիշատակ ընդհարումներից, ինչի պայմաններում էլ պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը հակահարձակման մի մեծ ծրագիր էր հղացել, որի հիմքում դրված էր ռազմավարական նույն այն մտահղացումը, որն իրականացվել էր դեռևս 917 թվականին և կրկնվել էր 971 ու 1087 թվականներին:

Իրոք, այս անգամ ևս, խոշոր ուժերով հակառակորդին հարվածելուց զատ, նախատեսվում էր ռազմադիվանագիտական ակտիվ միջոցառումներով ի վերջո հասնել նաև նրան, որ, ինչպես նախորդ փորձերում էր, սակայն բնականաբար սպասելի հակառակ արդյունքով, ռազմատրանսպորտային նավատորմի զգալի ուժեր Դանուբի գետաբերան ուղարկվելով և այն որոշակիորեն խորացնելով Դանուբի ստորին հոսանքում, արգելել Ղիչախական խանության բանակին անցնել գետը ու օգնության հասնել Բուլղարական թագավորությանը: Բարդ միջոցառումներից բաղկացած այս ծրագիրը, սակայն, այս անգամ ևս լիարժեք չգործեց, քանի որ, մինչ կայսրության բանակը դանդաղ կառաջանար դեպի հյուսիս, իսկ նավատորմն էլ կխորանար Դանուբի գետաբերանում, Ղիչախական խանության բանակի զգալի ուժեր արդեն իսկ անցան Դանուբը և զգալիորեն համալրեցին հակառակորդի բանակի շարքերը:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում, որոնք լայնորեն լուսաբանում են ժամանակակիցների վրա խոշոր տպավորություն թողած և ռազմաքաղաքական հսկայական նշանակություն ունեցած այս իրադարձությունը: Միաժամանակ, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Յայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առաջմ բավարարվում եմ միայն այն հաղորդմամբ փոխանցմամբ, որը տեղեկացնում է բուն հայերի՝ կոնկրետ դեպքում Լուլու ալ-Յաշիբի, գործողությունների մասին: Եվ այսպես, այս մասին մասնավորապես տեղեկացնում են Աբուլ-Ֆիդան, իր «Յամառոտ պատմություն մարդկային ցեղի» աշխատության մեջ, ինչպես նաև Մակրիդին և ալ-Մունդարին:

1190 մարտի սկիզբ - մայիսի սկիզբ - Տառնովոյի ճ-մ (= Տրոյանոսի դարպասների ճ-մ) (Կենտրոնական Բուլղարիա)<sup>1</sup>

Իսահակ II-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում Ալեքսեյ Անգեղը և Յովհաննես Անգեղը) պաշարեց քաղաքը Բուլղարական թագավորության բանակից (մոտ 1.000):

I փուլ - Մարտի սկզբից սկսած կայսերական բանակը շրջափակեց քաղաքը, սակայն որևէ հաջողության չհասավ՝ փոխարենը ասպատակելով շրջակայքը: Այս ընթացքում արքաեղբայր Յովհան Ասենի գլխավորած Բուլղարական թագավորության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում ղվչախներ ու վալախներ) դարան դրեց թշնամու բանակի նահանջի ուղու վրա գտնվող կիրճում, որից հետո կայսերական բանակում կեղծ լուրեր տարածեց, թե իբր քաղաքին է մոտենում Ղվչախական խանության հսկայական մի բանակ:

II փուլ - Մայիսի սկզբին կայսերական բանակը թողեց պաշարումը և սկսեց նահանջել, իսկ արդեն երկու օրից այն հասավ Տրոյանոսի դարպասներ կիրճին: Բուլղարական թագավորության բանակը, սակայն, հենց կիրճում էլ դարանը գցեց և գլխովին ջախջախեց կայսերական բանակին:

III փուլ - Բուլղարական թագավորության բանակը հետապնդեց և ծանր կորուստներ պատճառեց հակառակորդի բանակին, ընդ որում Իսահակ II-ը մեծ դժվարությամբ փրկվեց միայն այն բանի շնորհիվ, որ կայսերական թիկնազորը շրջապատեց նրան ու հանեց մարտադաշտից:

Հաղթողները կորցրին մոտ 3.000, պարտվողները՝ մոտ 20.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ կայսերական ռազմական մեքենան ծանր պարտություն կրեց՝ շատ նման այն պարտությանը, որը վերջինս կրել էր 986 թվականին: Մեկ տարբերություն, սակայն, և ամենից առաջ ռազմաքաղաքական մակարդակում, այնուհանդերձ կար, քանի որ այժմ պարտություն կրած բանակի թիկունքում չկային փոքրասիական լայնարձակ տիրույթները, որտեղից հնարավոր էր նոր ուժեր հավաքել: Այս առումով, թերևս, լավ էր միայն այն, որ, ենթարկված սկզբում խաչակիրների հարվածներին, իսկ հետո էլ արդեն՝ օրըստօրե ավելի ուժեղացող ներքին քաոսին, Իկոնիայի սուլթանությունը չէր կարող որևէ սպառնալիք ներկայացնել կայսրությանն արևելքից: Այս պայմաններում պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը հնարավորություն ստացավ բոլոր առկա ուժերը տեղափոխել արևմտյան սահման, ինչից հետո որոշվեց, առժամանակ հանգիստ թողնելով Բուլղարական թագավորությանը, այս անգամ զբաղվել արդեն Սերբական իշխանության հարցերով:

Արդյունքում՝ 1191 թվականի մարտ Մորավիա գետի ճ-մ-ում (Յյուսիսային Յունաստան, Սկոպիեի մոտ) Իսահակ II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Սերբական իշխանության բանակին (մոտ 30.000)<sup>2</sup>: Յետագայում, սակայն, տեղեկանալով սեփական թիկունքում Բուլղարական թագավորության բանակի առաջխաղացման մասին, Իսահակ II-ը հաշտություն կնքեց, որն, ըստ էության, ամրապնդեց ամենից առաջ հենց սերբական կողմի ձեռքբերումները Բալկանյան թերակղզու կենտրոնական հատվածում: Այսպիսով՝ կյանքը հերթական անգամ ապացուցեց ռազմավարական կանոնը, որ, առանց Յյուսիսային Թրակիայում ամրանալու, անհնար է հաջողության հույս ունենալ Բալկանյան թերակղզու կենտրոնական հատվածներում, իսկ այս պայմաններում էլ արդեն պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը կրկին վերադարձավ Բուլղարական թագավորության դեմ պատերազմի գաղափարին:

1191 թվականի ապրիլին Ֆիլիպոպոլսի ճ-մ-ում (= Պլովդիվի ճ-մ) Կոնստանդին Անգեղի և Արևմուտքի մեծ դոմեստիկոս Վասիլ Բատացեսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) մանր հարձակումներով հաղթեց շրջակայքն ասպատակող Բուլղարական թագավորության բանակին (մոտ 5.000, այդ թվում ղվչախներ ու վալախներ): Կարճ ժամանակ անց, սակայն, Կոնստանդինը հռչակվեց կայսր և, թեև վերջինս շուտով ձերբակալվեց ու կուրացվեց, սակայն նրա բանակը ցրվեց, ինչի հետևանքով կրկին առաջխաղացած Բուլղարական

<sup>1</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Իսահակ Անգեղոս», գիրք 3, մաս 3: Գեորգիոս Ակրոպոլցի «Ժամանակագրություն», մաս 11:

<sup>2</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Իսահակ Անգեղոս», գիրք 3, մաս 4:

թագավորության բանակը ասպատակելով հասավ մինչև Ադրիանապոլիս և ավարով նահանջեց<sup>1</sup>: Այսպիսով՝ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսին ոչ մի կերպ չէր հաջողվում բալկանյան ճակատում մղվող պատերազմում հաջողության նժարն իր կողմը թեթել և այս առումով լավը դեռ այն էր, որ Պետրոս II-ի ու նրա եղբայր Յովհանի միջև հենց այս տարիներին ի հայտ եկած հակասությունները հակառակորդ կողմին թույլ չտվեցին զարգացնել հաջողությունը:

Բալկանյան ճակատում մարտերի նոր փուլը սկիզբ առավ միայն մի քանի տարի անց, երբ 1194 թվականի աշնանը Արկադիապոլսի ճ-մ-ում Բուլղարական թագավորության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում ղվչախներ և վալախներ) հաղթեց Արևմուտքի մեծ դոմեստիկոս Վասիլ Բատացեսի և Արևելքի մեծ դոմեստիկոս Ալեքսեյ Գիդոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 30.000), ընդ որում Վասիլ Բատացեսը զոհվեց<sup>2</sup>: Դրանից հետո Իսահակ II-ը սկսեց վճռական արշավանք նախապատրաստել դեպի հյուսիս, սակայն 1195 թվականի ապրիլի 8-ին իր իսկ ավագ եղբայր Ալեքսեյի գլխավորությամբ, որը վերջին տարիներին եղբոր հետ միասին մեծ հաշվով մասնակցել էր նրա բոլոր ձեռնարկումներին, նրա դեմ մեծ ապստամբություն բռնկվեց: Արդյունքում, արդեն, ըստ Էուբյան, կորցրած ամեն ինչ և ցանկանալով միայն փրկվել, Իսահակ II-ը դիմեց փախուստի, սակայն նրան ձերբակալեցին, կուրացրին և բանտարկեցին, որից հետո կայսր հռչակվեց վերջինիս նույն եղբայրը՝ Ալեքսեյ III-ը (1195-1203):

Նոր կայսրը նման էր եղբորը տաղանդների ընդհանուր բացակայության առումով, սակայն Իսահակ II-ը գոնե փորձում էր ինչ-որ բան անել և, վատ թե լավ, բայց գոնե իր պատկերացրածի չափով ձգտում էր շտկել օրըստօրե աղետի մոտեցող դրությունը, այն դեպքում, երբ, ի տարբերություն եղբորը, Ալեքսեյ III-ն ռազմաքաղաքական և վարչական ուղղակի լիակատար անգործության տրվեց: Նոր կայսրը կառավարում էր բացառապես միայն իրավիճակային մակարդակում և, ըստ Էուբյան, զբաղված էր միայն նրանով, որ պասիվ դիտորդի դերում հետևում էր հարևան պետություններում զարգացող իրադարձություններին՝ արձագանքելով միայն այն դեպքում, երբ իրեն կոչվեին: Այս պարագայում ևս, սակայն, վերջինս այնուհանդերձ ոչինչ չէր ձեռնարկում՝ միաժամանակ մշտապես զբաղված լինելով գործնականում իրար հետևից մեջտեղ եկող այս կամ ապստամբությունը կամ խռովությունը ճնշելով:

Ալեքսեյ III-ը նույնիսկ փորձ իսկ չարեց օգտվել նույն այս տարիներին Բուլղարական թագավորությունում առաջացած գահակալական անկայուն դրությունից, ինչպես նաև Իկոնիայի սուլթանությունում շարունակվող քաոսից: Ավելին, այդ հենց հակառակորդը հարված հասցրեց, երբ 1195 թվականի օգոստոսին Սերեսի ճ-մ-ում (Յունաստան, Թեսալոնիկեից 80 կմ արևելք) Բուլղարական թագավորության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում ղվչախներ և վալախներ) հաղթեց Ալեքսեյ Ասպետի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակին (մոտ 10.000), որից հետո մտավ քաղաք, ավերեց այն և ավարով նահանջեց, ընդ որում Ալեքսեյը գերվեց<sup>3</sup>: Այսպիսով՝ անգործունյա կայսրը անխուսափելիորեն մոտեցնում էր վերջնական աղետը, որին արդեն շատ քիչ ժամանակ էր մնացել: Մինչ զարգանում էին մեր կողմից նկարագրվող իրադարձությունները, սակայն, աստիճանական քաոսի մեջ էր ընկղմվում նաև տարածաշրջանի երբեմնի ևս մեկ առաջնորդ, ի դեմս Էլտկուզյանների աթաբեկության:

## Գլուխ 93

### Ներթաղաքական պայթյարի սկիզբը Էլտկուզյանների սուլթանությունում

Իրոք, Էլտկուզյանների աթաբեկության աթաբեկ Ղզիլ-Արսլանի և Տուղրիլ իբն Արսլան-Շահի հարաբերությունները նույն այս ժամանակ շարունակում էին պատերազմական բնույթ ունենալ, ընդ որում Արաբական խալիֆության խալիֆ ան-Նասիրը բացահայտ կերպով աջակցում էր հենց աթաբեկին: 1188 թվականի մայիսի 7-ին Տուղրիլ իբն Արսլան-Շահի բանակը Յամադանի մոտակայքում ծանր պարտության մատնեց ան-Նասիրի գերակշիռ բանակին, սակայն 1188 թվականի դեկտեմբերին խալիֆը նոր բանակ հանդերձավորեց և այս անգամ այնուհանդերձ

<sup>1</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Իսահակ Անգեղոս», գիրք 3, մաս 4:

<sup>2</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Ալեքսեյ Անգեղոսի» Իսահակ Անգեղոսի եղբոր թագավորությունը», գիրք 2, մաս 8:

<sup>3</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Ալեքսեյ Անգեղոսի» Իսահակ Անգեղոսի եղբոր թագավորությունը», գիրք 1, մաս 4:

կարողացավ տիրել Համադանին: Շուտով Համադան ժամանեց նաև Ղզիլ-Արսլանը և ան-Նասիրը աթաբեկին իր տեղակալի կոչումն առաջարկեց: Ղզիլ-Արսլանը ընդունեց այս առաջարկ, ինչն էլ հենց նշանավորեց արդեն մեծապես միայն տեսական մակարդակում գոյություն ունեցող Սելջուկյան սուլթանության և լիովին գործնական մակարդակում գործող Էլտկուզյանների աթաբեկության իրավաբաղաբական վերջնական բաժանման սկիզբը:

Տուղրիլ իբն Արսլան-Շահը, սակայն, իր գործը դեռևս տանուլ տված չէր համարում և, մինչև նրա հակառակորդները հարավում էին, անակնկալ հարված հասցրեց, երբ 1189 թվականի գարնանը Տուղրիլ իբն Արսլան-Շահի գլխավորած Սելջուկյան սուլթանության բանակը (50.000) ասպատակեց Ուշնուի (Պարսկահայք, Արիս գավառ, Արասի գետի ափին), Ուրմիայի, Հերի և Սալմաստի շրջակայքը<sup>1</sup>: Դրանից հետո Ղզիլ-Արսլանի որոշ կողմնակիցներ անցան Տուղրիլ իբն Արսլան-Շահի կողմը, իսկ աթաբեկն ինքն էլ իրեն բավարար ուժեղ չհամարեց անմիջապես պատասխան հարված հասցնելու համար:

Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ նույն այս ժամանակ Տուղրիլ իբն Արսլան-Շահը աջակցության համար դիմեց Սալահ-էդ-Դինին, սակայն դա, ըստ էության, վկայեց, թերևս, միայն ռազմաբաղաբական ընդհանուր դրության վերաբերյալ այս տիրակալի վատ պատկերացումների մասին, քանի որ օր օրի վրա խաչակրաց III արշավանքի հզոր ալիքին սպասող Էյուբյանների սուլթանը նույն այս ժամանակ նրան որևէ կերպ աջակցել բնականաբար չէր կարող, ընդ որում նա չէր կարող այդ անել նաև զուտ ֆիզիկապես, քանի որ այդ պարագայում պետք է անցներ իր նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված Չանգյանների աթաբեկության կամ Արաբական խալիֆության տարածքներով: Ի պատիվ իրեն պետք է ասել, սակայն, որ կողմերին հաշտեցնելու նպատակով Սալահ-էդ-Դինն այնուհանդերձ հատուկ դեսպանախումբ ուղարկեց արևելք, սակայն որևէ արդյունքի սպասելիորեն այդպես էլ չհասավ:

1190 թվականի հոկտեմբերին ուժերը կենտրոնացրած Ղզիլ-Արսլանը հակահարձակման անցավ հյուսիսային ուղղությամբ և մի քանի մարտերում պարտության մատնեց շատերի կողմից լքված Տուղրիլ իբն Արսլան-Շահին, որը, կորցրած ամեն ինչ և հույսը դրած Սելջուկյանների երբեմնի հեղինակության՝ իր կարծիքով դեռևս գործող հմայքի վրա, 1190 թվականի նոյեմբերին միայնակ ներկայացավ Բաղդադ: Իրական քաղաքականությունը, սակայն, իր կանոններն ունի և նույն Սելջուկյաններն էլ իրենց արդեն իսկ հիշատակված այդ հմայքը ժամանակին ամրապնդում էին ռազմական հզոր համակարգով, այն դեպքում, երբ այժմ Բաղդադում իրենց ներկայացած երիտասարդին ոչ թե հարգելու, այլ նույնիսկ ընդունելու ու լսելու տարրական ցանկություն իսկ չգտնվեց: Այս ամենից խոցված Տուղրիլ իբն Արսլան-Շահը աննկատ լքեց Բաղդադը և 1190 թվականի դեկտեմբերին իր կողմնակիցների հետ միասին բացահայտ արկածախնդրական բնույթ ունեցող մի հարձակում գործեց սեփական աթաբեկի անհամեմատ ավելի մեծաքանակ բանակի վրա, սակայն արդյունքում բնականաբար ոչ միայն պարտություն կրեց, այլև՝ գերի ընկավ: Ղզիլ-Արսլանը Տուղրիլ իբն Արսլան-Շահին բանտարկեց Երևնայի ամրոցում, որից հետո իր բանակային ուժերով սեփական աթաբեկությունով մեկ սկսեց ռազմերթ իրականացնել՝ ամրապնդելով իր իշխանությունը տեղերում: Միաժամանակ, հոգալով սեփական իշխանության հիմքերի նաև իրավաբանական ամրապնդման մասին, Էլտկուզյանների աթաբեկը մի ինչ-որ պահ մտադրվեց սուլթան հռչակել Սուլեյման-Շահի որդի Սանջարին ու այդ հարցով նույնիսկ դիմեց գործող խալիֆին, սակայն ան-Նասիրը այլ կարծիք ուներ և ահա այս անգամ գործող խալիֆն արդեն բացահայտեց իր իրական մտադրությունը՝ ուղղակի առաջարկելով հենց իրեն՝ Ղզիլ-Արսլանին, սուլթանական տիտղոս ընդունել:

Մինչ այս նախորդ խալիֆը նման մի կոչում առաջարկել էր Սալահ-էդ-Դինին և, ինչպես ցույց էր տվել կյանքը, վերջինս, իհարկե ոչ այդ կոչման ուժով, այժմ իր հզորության գագաթնակետին էր: Թերևս հենց այս հանգամանքը դրդեց Ղզիլ-Արսլանին տալ իր համաձայնությունը և արդյունքում 1190 թվականի վերջին նա հռչակվեց սուլթան, իսկ Էլտկուզյանների աթաբեկությունն էլ, բնականաբար, իր իրավական բնույթով բարձրացավ սուլթանության կարգավիճակի: Սրանով արդեն մեծապես միայն տեսական մակարդակում գոյություն ունեցող Սելջուկյան, ինչպես նաև նորաստեղծ Էլտկուզյանների սուլթանությունները իրավաբաղաբական մակարդակում փաստորեն վերջնականապես բաժանվեցին:

<sup>1</sup> Սադր-էդ-Դին ալ-Հունեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 39:

## Գլուխ 94 Գահակալական պայթարը Զարթիի թագավորությունում

Ղզիլ-Արսլանի պետությունում զարգացող բուռն իրադարձությունների սկզբնական մասից Զարթիի թագավորությունում կարողացել էին օգտվել, սակայն, սկսած արդեն 1188 թվականի սկզբից, կապված Յուրիի և Թամարայի բաժանման հետ, այստեղ բացակայում էր իրական հնարավորությունը այս ուղղությամբ ռազմաքաղաքական հետագա ակտիվություն դրսևորել: Ավելին, շուտով նոր խնդիրներ առաջացան, ինչն իր հերթին արդեն Զարթիի թագավորությունում ներքաղաքական ճգնաժամ առաջացրեց:

Իրոք, Յուրիի Զարթիի թագավորությունից հեռացել էր խորապես խոցված, քանզի, լինելով ոչինչ և հետո դառնալով քրիստոնեական ամենահզոր թագավորություններից մեկի տիրակալ, դրանից կարճ ժամանակ անց նա այդ բարձունքից կրկին գլորվել էր նույն այդ ոչնչության հատակը, ընդ որում Յուրիին առանձնապես խոցում էր այն հանգամանքը, որ հենց իր նախկին կինն էլ նրան ցույց էր տվել այն տեղը, որն իրականում ինքը զբաղեցնում էր Զարթիի հասարակարգում: Յուրիի պարտությունը, սակայն միայն անձնական բնույթի չէր, այն նաև խոշոր հողատերերին ներկայացնող քաղաքական խմբավորման պարտությունն էր, որը չէր պատրաստվում այդքան հեշտությամբ զիջել դիրքերը:

1188 թվականին Յուրին ապաստանեց Կոստանդնուպոլսում, սակայն արդեն 1189 թվականին վերջինս տեղափոխվեց արևելք և հաստատվեց Կարինում, որտեղ իշխող Սալդուխյանների էմիրության էմիր Մելիք-Շահի արքունիքում հակաքաղաքական պայթարի համար առկա էին շատ ուժեղ տրամադրություններ: Հենց այստեղից էլ Յուրին կապ հաստատեց Զարթիի թագավորությունում իրենց դիրքերը կորցրած, սակայն դրանք վերականգնելու համար դեռևս պայթարելու տրամադրվածություն ունեցող ուժերի հետ, որոնց մեջ աչքի էին ընկնում Վարդան Դադիանին և Բոցո Ջակելին: Իրեն որոշակի առանձին էր պահում, սակայն այնուհանդերձ խոշորարական տրամադրություններով էր պատված նաև Յուրիի արտաքսումից հետո իր բարձր դիրքն ու ունեցվածքը կորցրած Գուգան Աբուլասանիսիձեն:

Նույն այս ժամանակ իրադարձությունները զարգանում էին նաև հակառակ ճամբարում, որտեղ Թամարան, այս անգամ արդեն մեծապես հենց իր ցանկությամբ, իրեն որպես ամուսին ընտրեց Ալանական թագավորության արքայազն Դավիթ Սուլանին, որը Զարթիի թագավորության արքա Գեորգի I-ի երկրորդ կին Ալդայից ունեցած նրա որդի Դեմետրեի թոռան թոռն էր, այն դեպքում, երբ Թամարան Գեորգի I-ի և նրա առաջին կին, Վասպուրականի թագավորության արքա Մարիամի սերնդից էր: Նոր այս ամուսնության հարցով 1189 թվականին կողմերն արդեն սկզբունքային համաձայնություն էին կայացրել, սակայն, նույն այս ժամանակ առաջացած բարդությունները ամուսնական գործընթացը որոշակիորեն հետաձգեցին: Իրոք, նույն այս ժամանակ Յուրին և նրա կողմնակիցներն արդեն վերջնական համաձայնության էին եկել ու անցել էին կոնկրետ գործողությունների:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1190 ամառ – Արդահանի ճ-մ<sup>1</sup>

Նպատակ ունենալով գրավել Զարթիի թագավորության գահը՝ մինչ այդ Կոստանդնուպոլիս արտաքսված նախկին արքա Յուրին ժամանեց Կարին, որտեղ էլ սկսեց աստիճանաբար հավաքել իր հավատարիմ ուժերը և որտեղից էլ սկսեց ապստամբություն նախապատրաստել Զարթիի թագավորությունում: Ի վերջո, նախապատրաստությունները համարելով բավարար՝ Յուրին Տրապիզոնի իշխանության բանակի գլուխն անցած մտավ Զարթիի թագավորության տարածք, որտեղ նրան միացան Վարդան Դադիանիի ու Բոցո Ջակելու գլխավորությամբ հավաքված ապստամբները: Դրանից հետո ապստամբները առկա ուժերը բաժանեցին երկու մասի: Ցանկանալով զարգացնել հաջողությունը՝ Յուրին իր բանակի մի մասը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000)

<sup>1</sup> «Զարթի-Ցիսովերա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 24; «Զարթի-Ցիսովերա», Վասիլ Էզոսմոնզվարի «Թագուհիների թագուհի Թամարայի կյանքը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 98:

ուղարկեց Գորհի ուղղությամբ, իսկ ինքը, գլխավորելով ապստամբների բանակի մյուս մասն (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000, այդ թվում Վարդան Կայծոնցին, Իվանե Գագեցին, Մաքա Կայենցին), սկսեց առաջանալ Տինհսի ուղղությամբ: Տեղեկանալով հակառակորդի առաջխաղացման մասին՝ Թամարա թագուհու օգտին գործող ուժերը հավաքվեցին Տփղիսում, որից հետո ամիրսպասալար Կախախճե Գամրեկելիի, ինչպես նաև Չաքարե Մեծ, Իվանե, Չաքարե Փոքր և Սարգիս Փոքր Չաքարյանների ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Զարթլիի թագավորության կառավարական բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) շարժվեցին հակառակորդի բանակի ուղղությամբ: Օրվա վերջին Կուր գետի ափին տարածվող Արդահանի մոտ հակառակորդ բանակները մոտեցան իրար:

I փուլ – Կուր գետի կամրջի մոտ սկիզբ առավ հեռամարտ, սակայն գիշերը վրա հասնելուն պես այն դադարեց:

II փուլ – Գիշերը ապստամբները, բավարար չհամարելով իրենց ուժերը մարտի հետագա շարունակման համար, լքեցին սեփական ճամբարը և, պոկվելով հակառակորդից, փորձեցին ամրանալ Վարժիա լեռան շրջակայքում, սակայն լուսաբացին սկիզբ առած մանր ընդհարումներից հետո հաջողության չհասան ու շարժվեցին Թմբկաբերդի ուղղությամբ:

III փուլ – Երրորդ օրը սկիզբ առավ վճռական մարտ, որի արդյունքում ապստամբները ծանր պարտություն կրեցին:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 500, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 500 դաշնակիցները՝ մոտ 4.500 զինվոր: Ճակատամարտից անմիջապես հետո հաղթանակի բարի ավետիսը Թամարա թագուհուն հասցրեց սրարշավ Տփղիս արշաված Սարգիս Փոքր Չաքարյանը, որը որպես պարգև ստացավ Թմբկաբերդը, իսկ նրա եղբայր Չաքարե Փոքրը՝ Գագը:

Հիմնական հարվածի տապալումից հետո ապստամբները սկսեցին գործել Գորիի շրջակայքում, սակայն, 1190 թվականի նույն ամռանը Դավիթ Սոսլանի, Չաքարե Մեծ, Իվանե, Չաքարե Փոքր և Սարգիս Փոքր Չաքարյանների ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000, այդ թվում դիչախներ և ալաններ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000) ասպատակեցին այն, ինչի արդյունքում Յուրիի օգտին գործող ապստամբները բանակը (մոտ 5.000, այդ թվում կովկասյան լեռնականներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) ի վերջո դադարեցրեց դիմադրությունը ու հանձնվեցին: Յուրին գերվեց, ներման արժանացավ, վտարվեց Զարթլիի թագավորության տարածքից և ապաստանեց այս անգամ արդեն Էլտկուզյանների սուլթանությունում, իսկ Թամար թագուհու իշխանությունը զգալիորեն ամրապնդվեց<sup>1</sup>: Խնդիրները, սակայն, սրանով չսպառնվեցին, բանի որ քիչ անց ապստամբեց արդեն Գուգան Աբուլասանիսիձեն:

Արդյունքում՝ սակայն 1191 թվականի մարտին Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000) Կողի ճ-մ-ում հաղթեցին Գուգան Աբուլասանիսիձեի գլխավորած Շահարմենների, Սալդուխյանների, Մանկուչակյանների, Կարսի ու Սուրմարուի էմիրությունների առաջխաղացած միացյալ բանակին (12.000)<sup>2</sup>: Գուգանը գերվեց և կուրացվեց, իսկ Թամարա թագուհու դիրքերն էլ վերջնականապես ամրապնդվեցին: Հենց այս դեպքերից հետո էր, որ կյանքից հեռացած Կախախճե Գամրեկելին Զարթլիի թագավորության ամիրսպասալարի պաշտոնում փոխարինեց Չաքարե Մեծ Չաքարյանը: Ամրապնդելով դիրքերը գահին՝ Թամարա թագուհին և նրա կողմնակիցները ի վերջո ձեռնամուխ եղան ամուսնական արարողություններին, որոնց ավարտից հետո, որպես համիշխան արքա, Զարթլիի թագավորության արքա հռչակվեց Դավիթ Սոսլանը՝ Դավիթ III-ը (1191-1207): Ի տարբերություն Յուրիի՝ այս անգամ Թամարայի նոր ամուսինը արժանի եղավ իր դերին և հետագա տարիներին արժանապատվորեն տարավ այն:

Այս կապակցությամբ մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ վերոհիշյալ բուռն իրադարձությունների արդյունքում, ամեն ինչից զատ, ուշագրավ վերափոխություն ապրեցին նաև

<sup>1</sup> «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 24:

<sup>2</sup> «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 26:

Հյուսիսային Բագրատունիները, երբ նրանց հիմնական ճյուղն, ի դեմս արական գծով անգավակ Գեորգի III-ի, ըստ Էուբյան, փաստորեն հանգեց և Հյուսիսային Բագրատունիների տոհմը շարունակվեց միայն Բագրատունիների Կովկասյան ճյուղի շնորհիվ, որին էլ հենց պատկանում էր Դավիթ III-ը: Այս առումով առաջնայինն, իհարկե, ոչ թե գենետիկան էր, այլ սոցիալ-մշակութային և հոգեբանական գործոնը, երբ Գեորգի III-ի և Թամարայի հետ միասին էլ հենց փաստորեն պատմության գիրկն անցավ նաև դեռևս Դավիթ I Շինարարից ժառանգված առանձնահատուկ վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ:

Այս առումով, թերևս, կարող ենք փաստել, որ, եթե Բագրատ I-ից մինչև Թամարա, իր շեղումներով հանդերձ, սակայն Զարթլիի թագավորության աստիճանաբար վրացականացող արքաները այնուհանդերձ առանձնահատուկ վերաբերմունք ունեին հայերի նկատմամբ, որպես յուրայինների, ապա Դավիթ III-ից սկսած Հյուսիսային Բագրատունիները վերջնականապես վրացականացան, երբ հայերը նրանց համար մնացին ընդամենը միայն որպես հաճախ շատ կարևոր ու առաջնային, բայց այնուհանդերձ օտարազգի հպատակներ: Այսպիսով՝ հենց Թամարայի մահից սկսած էլ կարող ենք, ըստ Էուբյան, արդեն փաստել Հյուսիսային Բագրատունիների վերջնական վրացականացման մասին՝ իրենց հենց այն վրացական տեսքով, որով նրանք գոյություն ունեն մինչև այսօր:

## Գլուխ 95

### Ներթաղաբական պայթյարի հետագա ընթացքը Էլտկուզյանների սուլթանությունում և Սելջուկյան սուլթանության ոչնչացումը

1191 թվականի սեպտեմբերի սկզբին արդեն վերջնականապես հարբեցողության տրված Ղզիլ-Արսլանը զոհ գնաց դավադրությանը, երբ հաշիշյանները նրան սպանեցին, որից հետո Էլտկուզյանների սուլթանության հյուսիսային հատվածում արագորեն իր իշխանությունը հաստատեց Ջահան-Փահլևան որդի Աբու-Բաթրը (1191-1210): Միաժամանակ, սակայն, իրենց մայր Ինանջ-խաթունի գլխավորությամբ սուլթանության արևելյան և հարավային շրջաններում իշխանության հասան Ջահան-Փահլևանի երկու այլ որդիները՝ Աբու-Բաթրի խորթ եղբայրները, երբ Մահմուդը սկսեց իշխել արևելքում, իսկ Օմարը՝ հարավում: Եղբայրների մեջ հաստատվեցին լարված հարաբերություններ, որոնք ավելի բարդացան այն բանից հետո, երբ 1192 թվականի մայիսին բանտարկությունից հաջողությամբ փախուստի դիմեց և Սելջուկյան սուլթանության արդեն իսկ մարած գործի համար պայթարը վերսկսեց նաև Տուղրիլ իբն Արսլան-Շահը: Վերջինս իր կողմնակիցների հետ միասին սկզբում առաջացավ Աբու-Բաթրի ուղղությամբ, սակայն, Թավրիզի մոտ մատնվելով անհաջողության, հետագայում շարժվեց Մահմուդի և Օմարի դեմ:

Վերջին զարգացման կողմնակի արդյունքներից մեկն էլ այն եղավ, որ հենց նույն այս ժամանակ, օգտվելով Աբու-Բաթրի համար առաջացած լուրջ խնդիրներից, 1192 թվականի հունիսին Դավիթ III-ի, Չաբարե Մեծ ու Իվանե Չաբարյանների, Չաբարե Փոքր Գագեցու, ինչպես նաև Սարգիս Փոքր Թմբկաբերդցու ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 4.000) ասպատակեցին Պարտավի շրջակայքը, ինչպես նաև Ուտիքի հարավը և Նահանջեցին<sup>1</sup>: Դրանից հետո, թողնելով Էլտկուզյանների եփվել սեփական խնդիրներում, Զարթլիի թագավորության բանակը հարված հասցրեց Սալդուխյանների Էմիրությանը, որը մինչ այդ թշնամական վարքագիծ էր դրսևորել հյուսիսային հարևանի նկատմամբ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

<sup>1</sup> Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 4: «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 28:



Դավիթ III-ի և Չաբարե Մեծ ու Իվանե Չաբարյանների, Չաբարե Փոքր Գագեցու, ինչպես նաև Սարգիս Փոքր Թմբկաբերդցու ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակելով մոտեցան քաղաքին, որի դիմաց մարտակարգ էր ընդունել Սալդուխյանների, Մանկուչակյանների, Կարսի ու Սուրմարուի էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 30.000):

I փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակը անցավ հարձակման և, ողջ օրը տևած համառ մարտում պարտության մատնելով թշնամու բանակին, վերջինիս հետ մղեց քաղաք, որից հետո սկսեցին զբաղվել ավարառությամբ:

II փուլ – Հաջորդ օրը թշնամու բանակը կրկին ելավ քաղաքից և մարտակարգ ընդունեց, սակայն սկիզբ առած մարտում ծանր պարտություն կրեց ու կրկին ապաստանեց քաղաքում:

III փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակը ասպատակեց քաղաքի շրջակայքը և ավարով նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:

1192 թվականի հունիսի 28-ին Մահմուդը և Օմարը մի կողմից, իսկ մյուս կողմից էլ Տուղրիլ իբն Արսլան-Շահը Ղազվինի մոտ իրար եկան վճռական ընդհարումում, որի արդյունքում առաջին երկուսը ծանր պարտություն կրեցին: Տուղրիլ իբն Արսլան-Շահի կողմն անցավ հակառակորդի բանակի ռազմիկների հիմնական մասը, սակայն ոչ պակաս կարևոր, իսկ, թերևս, ավելի կարևոր էր հենց այն հանգամանքը, որ արդյունքում Իրանական լեռնաշխարհի կենտրոնական հատվածը կրկին հայտնվեց Սելջուկյան սուլթանության տիրապետության տակ: Դրանից հետո իր հերթին, սակայն, Մահմուդը օգնության համար դիմեց Խորեզմի սուլթանության սուլթան, Իլ-Արսլանին հաջորդած նրա որդի Թեքիշին (1172-1200): Վերջինս, որ նույն այս ժամանակ հաջողությամբ շարունակում էր հոր ծավալապաշտական քաղաքականությունը, նույն այս ժամանակ թեժ մրցակցության մեջ էր 1157 թվականից միայն Հյուսիսային Հնդկաստանով սահմանափակված Ղազնևիների սուլթանությունը դեռևս 1186 թվականին վերջնականապես ոչնչացրած ու վերջինիս տիրույթներին տեր դարձած Գհորյանների էմիրությանը փոխարինած Գհորյանների սուլթանության հետ և ամենից առաջ ձգտում էր առաջանալ դեպի Իրանական լեռնաշխարհ: Էլտկուզյանների սուլթանության համար հենց այս ծանր օրերին էր, որ Զարթլիի թագավորությունը հերթական հարվածը հասցրեց վերջինիս:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով:

Դավիթ III-ի և Չաբարե Մեծ ու Իվանե Չաբարյանների, Չաբարե Փոքր Գագեցու, ինչպես նաև Սարգիս Փոքր Թմբկաբերդցու ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 17.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 3.000) ասպատակելով մոտեցան քաղաքին, որի դիմաց Էլտկուզյանների սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) մարտակարգ էր ընդունել:

I փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակը անցավ հարձակման և, ողջ օրը տևած համառ մարտում պարտության մատնելով թշնամու բանակին, վերջինիս հետ մղեց քաղաք, որից հետո սկսեցին զբաղվել ավարառությամբ:

<sup>1</sup> «Զարթլի-Ցիտլրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 28; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

<sup>2</sup> «Զարթլի-Ցիտլրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 29:

II փուլ – Ասպատակելով դեպի հյուսիս շարժված բրիտանական թշնամու բանակի հետ մանր ընդհարումներում հաջողության հասան և ավարտվ նահանջեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.200, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:

Մինչ Աբու-Բաբը լիովին զբաղված էր հյուսիսում առաջացած խնդիրներով, 1193 թվականի հունվարին, աշխարհաբաղաձաճական մակարդակում հերթական անգամ, ըստ էության, կյանքի կոչելով նույն այն դերակատարությունը, որը դրանից դարուկես առաջ իրականացնում էր Սելջուկյան սուլթանությունը, խորեզմի սուլթանության բանակը առաջխաղացում իրականացրեց դեպի հարավ և տիրեց Իրանական լեռնաշխարհի կենտրոնական շրջաններին: Հարվածն ուղղված էր ամենից առաջ հենց Սելջուկյան սուլթանության վերջին մնացորդին, սակայն Տուղրիլ իբն Արսլան-Շահը կարողացավ խորեզմի սուլթանության գերիշխանությունն ընդունելու գնով այնուհանդերձ կանգնեցնել հակառակորդի հետագա առաջխաղացումը: Ավելին, շուտով Թեքիշի սեփական տիրույթներում ապստամբություն բռնկվեց և նա հետ քաշեց իր հարվածային ուժերը, ինչից օգտվելով էլ, 1193 թվականի մարտ-ապրիլ ամիսներին Տուղրիլ իբն Արսլան-Շահը հետ բերեց կորսված դիրքերը: Այս պայմաններում Ինանջ-խաթունը, փորձ կատարելով խնդիրը լուծել զուտ կանացիորեն, Տուղրիլ իբն Արսլան-Շահին առաջարկեց կին վերցնել իրեն: Սելջուկյան սուլթանը համաձայնեց, սակայն, այն բանից հետո, երբ Ինանջ-խաթունը փորձեց թունավորել Տուղրիլ իբն Արսլան-Շահին, սակայն այդ մասին իմացվեց, վերջինս հենց ինքը ստիպեց Ինանջ-խաթունին ընդունել իր համար նախատեսված թույնը:

Մոր մահվան լուրը ստանալուց հետո Մահմուդն ու Օմարը շարժվեցին դեպի հյուսիս և, փաստորեն արդեն կորցրած ամեն ինչ, փորձ կատարեցին խլել իշխանությունը սեփական խնդիրները ունեցող նույն Աբու-Բաբից: 1193 թվականի ապրիլին, սակայն, Նախիջևանի ճ-մ-ում Աբու-Բաբի գլխավորած Էլտկուզյանների սուլթանության բանակի մի մասը (մոտ 5.000) հաղթեց գահակալական պայքար մղող Մահմուդի գլխավորությամբ Թավրիզից առաջխաղացած Էլտկուզյանների սուլթանության բանակի մյուս մասին (մոտ 7.000)<sup>1</sup>, իսկ քիչ անց էլ, 1193 թվականի ապրիլին Բայլականի ճ-մ-ում Աբու-Բաբի բանակը հաղթեց արդեն Օմարի գլխավորած Էլտկուզյանների սուլթանության բանակի մյուս մասին (մոտ 7.000), ինչպես նաև վերջինիս աջակցող Շիրվանշահերի Էմիրության բանակին (մոտ 7.000)<sup>2</sup>:

Այսպիսով՝ եղբայրներն այս անգամ ևս պարտություն կրեցին, որից հետո Օմարը շարժվեց դեպի հյուսիս և, ապաստանելով Շիրվանշահերի Էմիրությունում, Շիրվանշահերի Էմիրության Էմիր Աղսարթանի (1150-1187, 1187-1196) միջնորդությամբ Աբու-Բաբի դեմ հետագա պայքարի նպատակով փորձեց կապ հաստատել Զարթլիի թագավորության, այսինքն՝ Աբու-Բաբի ամենաակտիվ հակառակորդի, հետ: Ինչ վերաբերում է Մահմուդին, ապա նա իր հերթին շարժվեց դեպի արևելք և Տուղրիլ իբն Արսլան-Շահի դեմ աջակցություն խնդրեց արդեն Թեքիշից:

Նույն այս ժամանակ, սակայն, Սելջուկյան սուլթանության ժառանգության համար պայքարին ներգրավեց նաև Արաբական խալիֆության խալիֆ ան-Նասիրը, որը, ի դեմս խորեզմշահի ռազմական մեքենայի, մի կողմից բավարար ուժ տեսնելով Սելջուկյան սուլթանությունը վերջնականապես ոչնչացնելու համար, իսկ մյուս կողմից էլ կանխատեսելով, որ խորեզմի սուլթանությունն, այսպես թե այնպես, չի կարողանա ամուր դիրքեր ունենալ Իրանական լեռնաշխարհում, հնարավորություն տեսավ վերջնականապես ամրապնդել սեփական դիրքերը: Ստեղծված պայմաններում, իր հերթին, երբ Աբու-Բաբը իր ողջ ուշադրությունն, ըստ էության, կենտրոնացրել էր սեփական սուլթանության արևելյան սահմանների ուղղությամբ և խորապես մտահոգված էր խորեզմի սուլթանության առաջխաղացմամբ, Տփղիսում կրկին հնարավորություն տեսան հարված հասցնել հարավային ուղղությամբ:

Արդյունքում՝ 1193 թվականի ամռանը Դվինի ճ-մ-ում Չաբարե Մեծ և Իվանե Չաբարյանների, Չաբարե Փոքր Գագեցու, ինչպես նաև Սարգիս Փոքր Թմբկաբերդցու ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ

<sup>1</sup> Սադր-Էդ-Դին ալ-Հուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 39; «Զարթլի-Ցիսովերթա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 33:

<sup>2</sup> «Զարթլի-Ցիսովերթա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 33:

5.000) հաղթեցին Էլտկուզյանների սուլթանության և Սուրմարուի Էմիրության միացյալ բանակին (մոտ 10.000)<sup>1</sup>: Դրանից հետո, 1193 թվականի նույն ամռանը քրիստոնյաները ասպատակեցին Գեղարքունիքի շրջակայքը ու Ուտիքը և Նահանջեցին<sup>2</sup>:

Արու-Բաբրի սուլթանության հյուսիսային սահմանը փաստորեն փլուզվելու էր և այս պայմաններում, երբ արդեն իսկ սկսվել էր Թեքիշի հերթական ներխուժումը հարավ-արևմտյան ուղղությամբ, այդպես էլ քրիստոնյաների դեմ լուրջ ուժեր կենտրոնացնելու ոչ ի վիճակի Էլտկուզյանների սուլթանը գործի դրեց իր վերջին խաղաքարտը՝ որոշակի աջակցություն ցույց տալով իր մոտ ապաստանած Յուրիին և ուղղելով վերջինիս Քարթլի թագավորության դեմ: 1193 թվականի աշնանը, սակայն Կամբեճանի ճ-մ-ում Սագիր Մախաթելիսիձեի գլխավորած Քարթլի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.500) հաղթեցին Յուրիի գլխավորած Էլտկուզյանների սուլթանության բանակին (մոտ 20.000)<sup>3</sup>, ընդ որում գերության մեջ հայտնված Յուրին հերթական բարոյական ապտակը ստացավ, երբ նրան նույնիսկ չպատժեցին Էլ, այլ ուղղակի թողեցին, որ, ըստ իր հայեցողության, հեռանա ցանկացած ուղղությամբ: Վերջ, Յուրիի պայթարն ավարտվեց և սրանից հետո ռուսական այս ուշագրավ իշխանը կորում է պատմության թատերաբեմից:

1194 թվականի փետրվարին Խորեզմի սուլթանության վարժ ռազմական մեքենան հերթական անգամ առաջացավ Իրանական լեռնաշխարհի խորքերում և մոտեցավ Ռեյին: Նույն թվականի մարտի 4-ին Էլ, արդեն վաղուց գործելով, ըստ Էության, որպես ընդամենը մի ռազմիկ, այլ ոչ թե զորավար կամ, առավել ևս, քաղաքական գործիչ, Տուղրիլ իբն Արսլան-Շահը սեփական թիկնազորով հարձակվեց հակառակորդի առաջապահ փոքրաթիվ մի ջոկատի վրա, սակայն սկիզբ առած մարտում ոչ միայն պարտություն կրեց, այլև, նետի հարված ստանալով աչքի շրջանում, տապալվեց Նժուլգից, որից հետո տեղ հասած Մահմուդի հրամանով գետնին փռված սուլթանին ուղղակի գլխատեցին: Սպանվածի գլուխն ուղարկեցին Բաղդադ, իսկ մարմինն Էլ մի քանի օր կախած պահեցին Ռեյի շուկայում:

Տուղրիլ իբն Արսլան-Շահի սպանվելով Սելջուկյան սուլթանությունը, որը մինչ այդ արդեն իսկ գոյություն ուներ մեծապես միայն պայմանական մակարդակում, վերացավ արդեն Նաև և փաստացի, և իրավաբանական մակարդակում, քանզի դրանից հետո Սելջուկյաններից այլևս և ոչ-ոք չմնաց կամ, եթե մնաց էլ զուտ գենետիկորեն, ապա համենայն դեպս այդպես էլ պայթար չմղեց Սելջուկյան սուլթանության վերականգման ու դրա գոյության հետագա պահպանման համար: Սրանից հետո, զուտ իրավաբանորեն, Սելջուկյանների ժառանգության հետնորդ մնաց միայն Իկոնիայի սուլթանությունը, սակայն այն հեռու էր և զբաղված էր սեփական խնդիրներով, իսկ այս պայմաններում Էլ, արդեն որպես վերջինիս աշխարհաքաղաքական ժառանգորդ, սկսեց գործել վերելքի մեջ գտնվող Խորեզմի սուլթանությունը:

Խորեզմի սուլթանության շարժիչ ուժը դեռևս Սելջուկյան սուլթանությանը կյանք տված Նույն օղուզներն էին, ինչպես նաև, ավելի քիչ չափով՝ ղվչախները և այլ քոչվորները, ընդ որում ուշագրավ այս պետական միավորն իր հզորության տարիներին ի վիճակի էր գեներալ տակ դնել մինչև 400.000 ռազմիկ: Այսպիսով, Խորեզմի սուլթանությունը իր հզորությամբ փաստորեն միանշանակորեն գերազանցում էր իր ժամանակի բոլոր մահմեդական պետական միավորներին՝ ամեն ինչից զատ մեծապես կասեցնելով նաև Դարա-Քիդանական խաբանության ծավալապաշտական նկրտումները Ամուր-Դարյա գետից հարավ ընկած տարածքների ուղղությամբ: Միաժամանակ հարկ է նշել, սակայն, որ իր լավ տարիներին Սելջուկյան սուլթանության բանակը Խորեզմի սուլթանության բանակի հետ համեմատած այնուհանդերձ անհամեմատ ավելի ամուր էր և մարտունակ, քանզի այն, համենայն դեպս գոնե սկզբնական ժամանակներում, գործում էր Սելջուկի տոհմի անառարկելի հեղինակության պայմաններում, ինչը Նույն Խորեզմի սուլթանության պարագայում, ըստ Էության, բացակայում էր:

Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է նաև նշել, որ փաստորեն, ըստ Էության, կրկնվում էր դարուկես առաջ եղած քաղաքական այն Նույն դրությունը, երբ պաշտոնական Բաղդադը, հենց

<sup>1</sup> «Քարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 29:

<sup>2</sup> «Քարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 29; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլի պատմությունը»:

<sup>3</sup> «Քարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 30; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 98; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլի պատմությունը»:

Նոր ազատված Սելջուկյանների կողմից պարտադրված հովանավորությունից և արդեն իսկ հասած իր այդ առաջնային նպատակին, այժմ անչափ զգուշավոր դիրք գրավեց արդեն խորեզմի սուլթանության նկատմամբ: Ավելին, նոր պայմաններում գործող ան-Նասիրն առիթի դեպքում ինքն էր ձգտում առաջանալ Իրանական լեռնաշխարհում և դա այն պայմաններում, երբ խորեզմի սուլթաններն իրենք էին իրենց հերթին ամեն կերպ ձգտում առաջանալ դեպի Բաղդադ՝ աշխարհաբաղաբական առումով վերականգնելու համար Սելջուկյան սուլթանության դիրքերը տեղում, բայց արդեն բնականաբար՝ իրենց գլխավորությամբ:

Խորեզմի սուլթանության 1194 թվականի հաղթարշավից հետո մեծ հարված ստացավ Նաս. Էլտկուզյանների սուլթանության ռազմական հզորությունը, որը զրկվեց Իրանական լեռնաշխարհում մինչ այդ ունեցած իր տիրույթների զգալի մասից և հիմնականում պարփակվեց արդեն միայն Ատրպատականում ու Նրան հյուսիսից սահմանակից որոշ այլ շրջաններում: Ընդհանուր թուլությունը, սակայն, առժամանակ փոխհատուցվեց, թերևս, միայն այն բանով, որ Էլտկուզյանների և Սելջուկյանների նախկին հպատակներից շատ շատերը, այս կամ այն պատճառով չհամակերպվելով խորեզմի սուլթանի իշխանության հետ, շարժվեցին դեպի արևմուտք և հաստատվեցին Աբու-Բաքրի տիրույթներում: Նույն այս ժամանակ իր հերթին հասունանում էր հերթական ընդհարումը Զարթլիի թագավորության հետ, ընդ որում Տփղիսում ակնհայտորեն չէին կարողանում ներել Աբու-Բաքրի հնարքը, կապված Յուրիի հետ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

#### 1194 հունիսի 1 – Շամքորի ճ-մ<sup>1</sup>

Աբու-Բաքրի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Էլտկուզյանների սուլթանության, Արաբական խալիֆության, ինչպես նաև Կարսի, Ախմեդալիների և Բեգթեգինյանների Էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 100.000), ճամբար գարկելով Գանձակից Շամքոր ձգվող տարածության վրա, պատրաստվեց ներխուժել Զարթլիի թագավորության տարածք: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Դավիթ III-ի, Չաբարե Մեծ և Իվանե Չաբարյանների, Չաբարե Փոքր Գագեցու, ինչպես նաև Սարգիս Փոքր Թմբկաբերդցու ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 90.000, այդ թվում ղվչախներ և ալաններ) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 30.000, այդ թվում Լիպարիտ Իվանեի Օրբելյանը, Վաչե Վաչուտյանը, Սարգիս Մամիկոնյանը, Հասան Դոփյանը, Վասակ Աղբակյանը, վերջինիս եղբայր Գրիգորը և որդիներ Բաբեկը, Մկրտչը ու Պոռոշ Զաջը), Լոռու (մոտ 5.000) և Խաչենի (մոտ 5.000) թագավորությունների, ինչպես նաև Շիրվանշահերի Էմիրության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը, առաջանալով Ուտիքի հյուսիսից, սկսեց մոտենալ թշնամուն: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ ճանապարհների անբարեկարգության պատճառով Չաբարե Փոքր Գագեցու և Սարգիս Փոքր Թմբկաբերդցու գլխավորած առաջապահ հեծելազորային ուժերը առաջ անցան ու կտրվեցին Չաբարե Մեծ և Իվանե Չաբարյանների գլխավորած հետևակի հիմնական ուժերից, իսկ սրանք էլ իրենց հերթին առաջ անցան Դավիթ III-ի գլխավորած վերջապահից: Տեղեկանալով այդ մասին՝ թշնամին արագորեն կենտրոնացրեց ուժերը և փորձեց մաս առ մաս ջախջախել քրիստոնյաներին:

I փուլ – Թշնամու բանակը հարձակվեց Չաբարե Փոքր Գագեցու և Սարգիս Փոքր Թմբկաբերդցու գլխավորած առաջապահի վրա: Բռնկվեց համառ և խիստ արյունահեղ մարտ: Չաբարե Փոքրի տակ սպանվեց ձին, սակայն վերջինս շարունակեց մարտը հետևակ վիճակում:

II փուլ – Մարտադաշտ հասան Չաբարե Մեծի ու Իվանե Չաբարյանների գլխավորած հետևակ ուժերը և, ընթացքից մոտենալով մարտի մեջ, ջախջախիչ հարված հասցրեցին ու փախուստի մատնեցին թշնամուն:

<sup>1</sup> «Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու զովասանքը», գլուխ 32, 34; «Զարթլի-Ցխովրեթա», Վասիլ Էզոսմոճվարի «Թագուհիների թագուհի Թամարայի կյանքը»; «Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Դեմետրեի, Գեորգիի, Թամարայի և Գեորգի Լաշայի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 98; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 4; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 82; Հովհաննես Երեց «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Անանուն «Ժամանակագրություն 1338 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Սադր-Էդ-Դին ալ-Հուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 39:

III փուլ – Մարտադաշտ հասավ Դավիթ III-ի գլխավորած վերջապահը՝ ավարտին հասցնելով թշնամու ջախջախումը:

IV փուլ – Դաշնակից ուժերը հետապնդեցին թշնամու փախչող բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեցին վերջինիս:

V փուլ – Դաշնակից ուժերը առանց մարտերի մտան Շամբոր, Գանձակ, Պարտավ Բայլական, Գարդման, ինչպես նաև Զարահերձ (վերջինը՝ Շամբորից 30 կմ հարավ-արևմուտք), Տավուշ, Երեզվանք (վերջինը՝ Շամբորից 40 կմ արևմուտք), Կածարեթ (Տիղիսից 40 կմ արևելք), Տերունական, Գագ և Չարեթ (վերջինը՝ Ուտիք, Գարդման գավառի հարավ, Չարեթ և Շամբոր գետերի միախառնման վայրում) ամրոցներ:

Չայերը կորցրին մոտ 7.000, դաշնակիցները՝ մոտ 12.000, թշնամին՝ մոտ 60.000 զինվոր: Աբու-Բաթրը հազիվ փրկվեց գերությունից, իսկ հաղթողներին բաժին հասավ խալիֆի դրոշը և այլ դրոշներ, ինչպես նաև՝ թշնամու բանակի գանձարանը: Գանձակը և Ուտիքի հարավը ընկան Զարթլիի թագավորության տիրապետության տակ, իսկ Նրա կառավարիչ դարձավ Էլտկուզյանների սուլթանությունից հեռացած ու Զարթլիի թագավորությունում ապաստանած Օմարը:

Այսպիսով՝ կրած ջախջախիչ պարտության արդյունքում Աբու-Բաթրը կորցրեց Նույնիսկ Գանձակը, սակայն վերջին ինդիրը նա այնուհանդերձ կարողացավ լուծել, քանի որ շուտով դավադրաբար սպանել տվեց Գանձակում իշխանության հասած Օմարին, իսկ 1194 թվականի հուլիսի կեսին Էլ քաղաքի մահմեդական բնակչության աջակցությամբ հետ գրավեց այն<sup>1</sup>: Իրավիճակը կայունացավ, ի դեմս այն վիճակի, որ Գանձակը, Ուտիքի հարավը և Բայլականը կրկին ընկան Էլտկուզյանների սուլթանության տիրապետության տակ:

1195 թվականի գարնանը Խոր-Վիրապի ճ-մ-ում Իվանե Չաբարյանի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 500) և Նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 300) կիրճում դարանը զցցեցին ու ջախջախեցին Էլտկուզյանների սուլթանության և Սուրմարուի Էմիրության միացյալ բանակին (մոտ 5.000)<sup>2</sup>: Դրանից հետո 1195 թվականի ամռանը Դավիթ III-ի, Չաբարե Մեծ, աթաբեկ Իվանե, Չաբարե Փոքր և Սարգիս Չաբարյանների ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 60.000) ու Նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 20.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 5.000) և Խաչենի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեցին Գանձակի և Դվինի շրջակայքը<sup>3</sup>: Արդյունքում՝ Գեղարքունիքը ընկավ Զարթլիի թագավորության տիրապետության տակ և միացվեց Չաբարյանների իշխանությանը, իսկ Խաչենի թագավորությունն Էլ, ի դեմս Չասան I-ին ու Չասան II Մեծին փոխարինած Նրանց որդիների, համապատասխանաբար, Վախթանգ I Մեծի (1182-1214՝ համիշխան) և Վախթանգ II Տանգիկի (1182-1214՝ համիշխան), ընդունեցին Զարթլիի թագավորության գերիշխանությունը: Միաժամանակ Սյունիքի մի մասում շարունակեցին իշխել Չաբարյանների գերագահությունն ընդունող Օրբելյանները, իսկ Սյունիքի մյուս մասում և Արցախի մի մասում Էլ՝ Աղբակյանները:

Վերջին խոշոր անհաջողություններից հետո Աբու-Բաթրը հետ քաշվեց սկզբում դեպի Նախիջևան, իսկ հետո Էլ, իրեն ապահով չհամարելով նաև այստեղ, հեռացավ Թավրիզ: Նույն այս ժամանակ ուշագրավ դրություն էր ստեղծվել Իրանական լեռնաշխարհում, երբ, ուժով գրավելով լեռնաշխարհի զգալի մասը, Խորեզմի սուլթանության իշխանությունը տեղում այնուհանդերձ ոչ մի կերպ ամուր համարվել չէր կարող, քանի որ երկար տարիների իրենց կիսաանկախ դրությանը սովորած տեղական ուժերը ոչ մի կերպ չէին պատրաստվում հնազանդվել Թեքիշին, ան-Նասիրը գաղտնի կամ բացահայտ կերպով օժանդակում էր անհնազանդներին, իսկ Գիորյանների սուլթանությունն Էլ, անհաշտ մրցակցության մեջ գտնվելով Խորեզմի սուլթանության հետ, անկայունության իր բաժինն էր ներդնում այս ամենում:

<sup>1</sup> «Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 36; «Զարթլի-Ցխովրեթա», Վասիլ Էզոսմոզվարի «Թագուհիների թագուհի Թամարայի կյանքը»; Սադր-Էդ-Դին ալ-Յուսեյնի «Չաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 39; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66:

<sup>2</sup> «Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 36:

<sup>3</sup> «Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 36, 37; «Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Դեմետրեի, Գեորգիի, Թամարայի և Գեորգի Լաշայի պատմությունը»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 78; Մխիթար Այրիվանցի «Չայոց պատմություն», մաս 3; Սադր-Էդ-Դին ալ-Յուսեյնի «Չաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 39:

Արդյունքում՝ արդեն 1195 թվականի վերջին Թեքիշը կապ հաստատեց Աբու-Բաքրի հետ և, բնականաբար իր գերակայությունն ընդունելու պայմանով, առաջարկեց վերջինիս սեփական տիրապետությունը հաստատել այն տարածքների նկատմամբ, որոնցից ինքը շուտով նախատեսում էր հետ քաշել սեփական ուժերը: Աբու-Բաքրն ընդունեց այս առաջարկը և, մանավանդ այն բանից հետո, երբ տեղական ուժերի դեմ մղվող պայքարում 1196 թվականի մայիսին Մահմուդը սպանվեց ու վերացավ Էլտկուզյանների սուլթանության գահի համար պայքարող նաև այս թեկնածուն, այդուհետ նրա ուշադրությունը սեփական սուլթանության հյուսիսային սահմանից մեծապես շեղվեց հենց դեպի հարավ-արևելյան սահման: Այս առումով հարկ է ավելացնել նաև, որ սրան հաջորդած մոտակա երկու տասնամյակում Իրանական լեռնաշխարհի հիմնական մասում «ոչ-ոք չի ուզում ենթարկվել մյուսին» և «բոլորը պայքարում են բոլորի դեմ» սկզբունքների լայն կիրառմամբ իսկական մի քառս հաստատվեց, երբ Խորեզմի սուլթանության գերագահությունն ընդունող Աբու-Բաքրը այդպես էլ չէր կարողանում ամրացնել իր իշխանությունը տեղում, իսկ Արաբական խալիֆությունը հարավից ու Խորեզմի սուլթանությունն էլ հյուսիսից, բնականաբար սեփական շահերի համատեքստում, անվերջ միջամտում էին գործընթացներին, սակայն չէին կարողանում ոչ հաղթահարել մեկը մյուսին, ոչ էլ՝ ամրանալ տեղում: Այս պայմաններում Իրանական լեռնաշխարհի հիմնականում մասում նույն Աբու-Բաքրի իշխանությունն էլ իր հերթին, բնականաբար, մեծապես երևութական բնույթ ուներ և դա այն պայմաններում, երբ, ինչպես իր հորեղբայրը, նույն այս ժամանակ Էլտկուզյանների սուլթանը աստիճանաբար սկսեց տրվել հարբեցողությանը՝ մի կողմ քաշվելով պետական կառավարման հոգսերից ու դրանք հիմնականում թողնելով իր եղբայր Ուզբեկի ուներին:

Աբու-Բաքրի կողմից որդեգրված նոր քաղաքականությունը և, մասնավորապես ընդգծված պասիվության դրսևորումը հյուսիսում, երբ Էլտկուզյանների սուլթանն այդուհետ մազաչափ իսկ ցանկություն չունեցավ ընդհարվել Զարթիի ռազմաշունչ թագավորության ու հայերի հետ, տեղական մահմեդական իշխանություններին վերջնականապես զրկեցին Էլտկուզյանների սուլթանության աջակցությունից, որը, վատ թե լավ, սակայն նախկինում առկա էր: Արդյունքում՝ Չայաստանի տարածքում գործող մահմեդական էմիրությունները ստիպված անցան խուլ պաշտպանության, իսկ Զարթիի թագավորության և հայերի համար էլ, որոնք արդեն լիովին տիրում էին ռազմավարական նախաձեռնությանը, բոլոր հնարավորությունները ստեղծվեցին աստիճանաբար հաշիվ տեսնելու դրանց հետո:

1195 թվականի աշնանը Դավիթ III-ի, Չափարե Մեծ, աթաբեկ Իվանե, Չափարե Փոքր ու Սարգիս Չափարյանների ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 10.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 5.000) և Խաչենի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեցին Բասենը ու Կարինի շրջակայքը և նահանջեցին<sup>1</sup>, իսկ 1196 թվականի գարնանն էլ զրավեցին հակառակորդի կարևոր առաջնակետեր համարվող Բջնի ու Ամբերդ ամրոցները<sup>2</sup>: Արդյունքում՝ Մազազ, Կոտայք և Արագածոտն գավառներն ընկան Զարթիի թագավորության տիրապետության տակ ու միացվեցին Չափարյանների իշխանությանը: Չափարե Մեծը Արագածոտն գավառի մի մասը և Նիզը հանձնեց Չափարյանների գերագահությունը ընդունող Վաչուռյաններին: Սրանով էլ հենց, ըստ էության, իրենց ավարտուն տեսք ստացան Զարթիի թագավորության նվաճումները հարավ-արևելքում, երբ Զարթիի թագավորությանը ենթակա Չափարյանների իշխանության սահմանները սկսեցին անցնել Կուր գետով, Արցախով, Սյունիքով, ինչպես նաև Արարատ նահանգի կենտրոնական և Վասպուրական նահանգի հյուսիսային գավառներով: Մինչ տեղի էին ունենում մեր կողմից նկարագրվող իրադարձությունները, սակայն, հետաքրքիր զարգացումներ էին ընթանում նաև արդեն ավելի արևմուտք ընկած տարածքներում, երբ Սալահ-էդ-Դինը ավարտին էր հասցնում Խաչակրաց III արշավանքի հետ մղման գործընթացը, իսկ Իկոնիայի սուլթանությունն էլ շարունակում էր եփվել Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի եփած ճաշում:

<sup>1</sup> «Զարթիս-Ցիտվրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու զովասանքը», գլուխ 37:

<sup>2</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 82; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Գանձակեցի «Չայոց պատմություն», գլուխ 4; Անանուն «Ժամանակագրություն 1338 թվականի»; Յովհաննես Երեց «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66:

**Գլուխ 96**  
**Էյուբյանների սուլթանության աստիճանական վերադարձը**  
**հյուսիսային խնդիրներին**

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ արդեն 1191 թվականի սկզբի վիճակով, թերևս, պարզ էր, որ խաչակիրների հերթական մեծածավալ հարվածը շնչասպառ է լինում և մահմեդականներին մեծ հաշվով հաջողվել է պահպանել դիրքերը: Արդյունքում, հիմնավորված հետևության գալով առ այն, որ խաչակիրների վերջնական հետ մղումն արդեն միայն ժամանակի հարց է, Սալահ-էդ-Դինն ի վերջո որոշեց անդրադարձ կատարել նաև հյուսիսային ցավոտ այն խնդրին, որը մի քանի տարի առաջ մեծ արյուն էր արժեցել քրդերին և կասկածի տակ էր դրել իր իսկ իշխանությունն ու հեղինակությունը հյուսիսում:

Արդյունքում՝ Եդեսիայում իր անունից լայն լիազորություններով իշխող սեփական եղբորորդի Տաթի-էդ-Դինին Սալահ-էդ-Դինը հատուկ հրահանգով հանձնարարեց ակտիվացնել գործողությունները թյուրքերի և ամենից առաջ Չանգյանների աթաբեկության դեմ, ինչի հետևանքով 1191 թվականի նույն մարտին Տաթի-էդ-Դինը փոքր հեծյալ մի ջոկատով (700 հեծյալ) Չանգյանների աթաբեկության կայազորից (մոտ 100) գրավեց Յանի ամրոցը<sup>1</sup>: Ստեղծված ոչ միանշանակ պայմաններում Չանգյանների աթաբեկության աթաբեկ Իզ-էդ-Դինը հապաղեց վերցնել նետված ձեռնոցը, ինչն արեց, սակայն, ակնհայտորեն քաղաքական զսպվածության որոշակի պակաս ունեցող Շահարմենների Եմիրության Եմիր Բեկ-Թեմուրը:

Արդյունքում, սակայն, 1191 թվականի նույն մարտին Յանի ամրոցի ճ-մ-ում Տաթի-էդ-Դինի գլխավորած Էյուբյանների սուլթանության բանակը հաղթեց Բեկ-Թեմուրի գլխավորած Շահարմենների Եմիրության բանակին (4.000)<sup>2</sup>, կրկին ցույց տալով, թե ով է տարածաշրջանի իրական տերը: Դրանից հետո 1191 թվականի ապրիլին Էյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 2.000 հեծյալ) Շահարմենների Եմիրության բանակից (մոտ 100) պաշարեց Սևավերակ ամրոցը և ստիպեց հանձնվել<sup>3</sup>: Այնուհետև 1191 թվականի մայիսին Տաթի-էդ-Դինը Արզնի Եմիրության բանակից պաշարեց Արզնը<sup>4</sup>, սակայն արդյունքում, չցանկանալով հապաղել այս քաղաքի պարիսպների տակ, արդեն 1191 թվականի ամռանը, թեև որոշակիորեն սահմանափակ ուժերով, սակայն կրկին անցավ Տավրոսյան լեռնաշղթայից հյուսիս՝ հարվածի հզորությունը տեղափոխելով Բեկ-Թեմուրի տիրույթների կենտրոնական հատվածներ:

1191 թվականի մայիսից մինչև սեպտեմբեր Տաթի-էդ-Դինի գլխավորած Էյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 2.000 հեծյալ) Շահարմենների Եմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու քաղաքների Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 500) պաշարեց Խլաթը և Մանազկերտը, սակայն, այն բանից հետո, երբ Տաթի-էդ-Դին հանկարծամահ եղավ, նրա բանակը նահանջեց ու ցրվեց<sup>5</sup>, իսկ Շահարմենների Եմիրությունն էլ կրկին վերատիրեց Յանի ամրոցին: Այսպիսով՝ Սալահ-էդ-Դինի հղացած առաջին հանդուգն հարվածը հյուսիսային ուղղությամբ, որը վերջինս իրականացրեց սահմանափակ ուժերով և խաչակիրների դեմ դեռևս շարունակվող պատերազմական գործողությունների պայմաններում, նրան որևէ կոնկրետ հաջողություն չբերեց, սակայն նույն այդ հարվածը մեծապես վերականգնեց Էյուբյանների սուլթանության խախտված դիրքերը հյուսիսում ու զգալի հիմքեր ստեղծեց հետագա առաջխաղացման համար՝ մանավանդ խաչակիրներին վերջնականապես հետ մղելուց հետո: Նույն այս ժամանակ Իկոնիայի սուլթանությունում իրենց հերթին ոչ մի կերպ չէին կարողանում պարզել, թե ո՞վ է ի վերջո գլխավորը և երկրում շարունակում էր մի իսկական ներքին պատերազմ ընթանալ:

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»։

<sup>2</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»։

<sup>3</sup> Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 21, գլուխ 7։ Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 500; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»։

<sup>4</sup> Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 487։

<sup>5</sup> Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 81; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 21, գլուխ 7; Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»։ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»։ Զեմալ-էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»։ Բահա-էդ-Դին իբն Շադդադ «Սալահ-էդ-Դինի պատմությունը»։

**Մերձավոր Արևելքում գործող խաչակրաց իշխանությունների դրությունը նոր պայմաններում,  
Ռուբինյանների իշխանությունը, ինչպես նաև գործերի դրությունը Իկոնիայի և Էյուբյանների  
սուլթանություններում**

1191 թվականի աշնանը, երբ Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը դեռևս կենդանի էր և սուլթանը ձևականորեն դեռևս հենց ինքն էր, ժամանակին հորն օգնած ու այժմ այդ հիմքով իրեն գլխավոր համարող Զուբ-էդ-Դինը ասպատակեց Մելիտեի շրջակայքը՝ փորձելով իր տիրապետության տակ գցել այստեղ իշխող սեփական եղբայր Մուիզ-էդ-Դինին մոտավորապես այնպես, ինչպես երկու տարի առաջ եղել էր Սեբաստիայի և այնտեղ իշխող Սուլթան-Շահի պարագայում: Հաջողությունը, սակայն, այս անգամ լքեց Զուբ-էդ-Դինին, քանզի, այն բանից հետո, երբ Մուիզ-էդ-Դինը ապավինեց Էյուբյանների սուլթանության աջակցությանը և նույնիսկ որպես կին վերցրեց Սալահ-էդ-Դինի եղբայր ալ-Ադիլի աղջկան, հզոր Էյուբյանի հետ ընդհարումից ամեն կերպ խուսափել ձգտող հոր դրդումով Զուբ-էդ-Դինը նահանջեց<sup>1</sup>:

1192 թվականի գարնանը Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը ի վերջո կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո Սեբաստիայից առաջացած Սուլթան-Շահը, շարունակելով վայելել Մանկուհյանների Էմիրության Էմիր Վահրամ-Շահի և նրա բանակի աջակցությունը, ասպատակեց Իկոնիայի շրջակայքը, սակայն, չհասնելով որևէ հաջողության, ի վերջո ստիպված եղավ նահանջել<sup>2</sup>: Այս առումով ի վերջո սուլթան հռչակված Զուբ-էդ-Դինի (1192-1197) օգտին եղավ, թերևս, միայն այն հանգամանքը, որ 1193 թվականի գարնանը, երբ արդեն ինքը պատասխան հարված հասցրեց Սեբաստիայի տիրակալին, Սուլթան-Շահը սպանվեց<sup>3</sup>: Դրանից հետո Իկոնիայի սուլթանությունում զարգացող իրադարձությունները մի ինչ-որ պահ առնչվեցին Ռուբինյանների իշխանությանը և արդյունքում ճիշտ է մինչև առաջ անցնելը քննարկել նաև այն հարցը, թե ի՞նչ էր տեղի ունենում Լևոն Մեծ Ռուբինյանի իշխանությունում նույն այն ժամանակ, երբ հարևանները փոթորկվում էին մեր կողմից նկարագրվող բուռն իրադարձություններում: Ռուբինյանների մոտ զարգացող իրադարձությունները, սակայն, իրենց հերթին սերտորեն կապված էին ընդհանուր այն դրության հետ, որի մեջ նույն այս ժամանակ հայտնվել էին խաչակիրների կողմից ստեղծված իշխանությունները ու խոսքը կսկսենք հենց դրանից:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում խաչակիրների երբեմնի չորս իշխանություններից մնացել է միայն երկուսը կամ, ավելի ճշգրիտ ասած՝ նույնիսկ մեկը, ընդ որում, կապված խաչակրաց III արշավանքի ընդհանուր անհաջող ելքի հետ, վերջիններիս դրությունը ոչ միայն իրոք ծանր էր, այլև այստեղ տիրում էին նաև անկումային տրամադրություններ: Իրոք 1187 թվականի աղետից հետո Երուսաղեմի թագավորությունը գտավ իր վերջը, իսկ խաչակրաց III արշավանքն էլ որևէ եական արդյունքի չհասցրեց և որևէ կերպ չփոխեց անշեղորեն վատացող այն դրությունը, որի մեջ հայտնվել էին խաչակիրները: Երուսաղեմի թագավորության ոչնչացումից հետո խաչակիրների իշխանությունների շարքում առաջնայինը, բայց դժբախտաբար, ըստ Էության, արդեն միակը մնաց հարվածներից առժամանակ զերծ մնացած միայն Անտիոքի դքսությունը: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ խաչակրաց մյուս իշխանությունն, ի դեմս Տրիպոլիսի կոմսության, ևս ենթարկվել էր Սալահ-էդ-Դինի հարվածներին և այժմ ներկայացված էր ընդամենը միայն բուն Տրիպոլիս քաղաքով ու երկու այլ ամրոցներով: Ավելին, դեռևս 1187 թվականին իր մահկանացուն էր կնքել Տրիպոլիսի կոմսությունում Տուլուզցիների տոհմի վերջին ներկայացուցիչ Ռայմոնդ Տուլուզցին և, չունենալով ուղղակի ժառանգորդ, վերջինս իրեն հետևորդ էր կարգել Անտիոքի դուքս Բոհեմունդ Պուատիեցու ավագ որդի Ռայմոնդ Պուատիեցուն: Այսպիսով՝ Անտիոքի դքսությունն և Տրիպոլիսի թուլացած կոմսությունն, ըստ Էության, միավորվեցին, ընդ որում այլընտրանքի կրկին, ըստ Էության, բացակայության պայմաններում հենց Բոհեմունդ Պուատիեցին էլ դարձավ խաչակիրների միակ առաջնորդը տեղում:

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>2</sup> Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

<sup>3</sup> Այս մասին ամենայն հավանականությամբ հայտնում է իբն Բիբին:



Այս առումով կարևոր է նշել, սակայն, որ Անտիոքի դուքսը առաջին դերերի վրա հայտնվեց ոչ թե իր ուժի, այլ՝ ընդամենը միայն մյուսների ոչնչացման արդյունքում, ընդ որում Երուսաղեմի անկումից և Խաչակրաց III արշավանքի փաստացի ձախողումից հետո հարավում գործող խաչակիրների մոտ անկումային տրամադրություններն ու ընդհանուր թուլությունն այնքան ուժեղ էին, որ վերջին հանգամանքը առանձնակի դիմադրության չհանդիպեց էլ: Այսպես թե այնպես, սակայն, ըստ Էուբայան, իր ձեռքը վերցնելով խաչակիրների գործերի կառավարումը, Բոհեմունդ Պուատիեցին անմիջապես էլ, իրեն ամենայն հավանականությամբ արդեն համարելով բավական ուժեղ և չնայելով այն հանգամանքին, որ ժամանակին գահին էր հաստատվել հենց Ռուբինյանների շնորհիվ, մեջտեղ բերեց հին վեճը Կիլիկիայի վերաբերյալ: Այսպիսով՝ Անտիոքի դուքսը, ըստ Էուբայան, վերադարձավ Տանկրեդ Տերենտացու պահանջատիրությանը, ընդ որում պայմանները դրա համար համարվեցին հենց իսկը շատ հարմար:

Իրոք, 1193 թվականի մարտի 4-ին դեպի հյուսիս նախապատրաստվող սեփական երկրորդ մեծ արշավանքի ամենաեռուն պահին Դամասկոսում իր մահկանացուն կնքեց խաչակիրների ահ ու սարսափ Սալահ-Էդ-Դինը, որին էլ, որպես սուլթան, հաջորդեց նրա երկրորդ որդի ալ-Ազիզը (1193-1198): Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, սակայն, որ ամենագոր Սալահ-Էդ-Դինը, ակնհայտորեն այնուհանդերձ դաս չթաղելով Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի սխալից և առաջնորդվելով տոհմական համերաշխության նույն գեղեցիկ, բայց կյանքից կտրված գաղափարներով, մինչ իր մահը սեփական սուլթանության լայնարձակ հատվածներ էր հանձնել իր ընտանիքի այլ անդամների: Արդյունքում, եթե ալ-Ազիզին բաժին հասավ Եգիպտոսը, ապա հանգուցյալի ավագ որդի ալ-Աֆդալը սկսեց տիրել Ասորիքի հիմնական մասում և Դամասկոսում, երրորդ որդի ալ-Թահիրին բաժին հասավ Ասորիքի անհամեմատ ավելի փոքր մասը Զալեպ կենտրոնի հետ միասին, իսկ Սալահ-Էդ-Դինի սիրելի եղբայր ալ-Ադիլն էլ նույնաքանակ սահմանափակ տիրույթներ ստացավ Զարավային Ասորիքում: Այսպիսով՝ Սալահ-Էդ-Դինի կողմից այդքան մեծ ջանքերի գնով ի մի բերված սուլթանությունն, ըստ Էուբայան, մասնատվեց և այստեղ գլխավորը ալ-Ազիզի ու ալ-Աֆդալի հակասությունն էր և դա այն պայմաններում, երբ Եգիպտոսը երբեք էլ ամուր չէր կարողանում տիրել Ասորիքին, իսկ այժմ էլ Ասորիքի առանձնանալու համար լրացուցիչ նախապայմաններ էին ստեղծվել: Այս առումով հարկ է նաև ավելացնել, որ Ասորիքին տիրած ալ-Աֆդալը, սուր մրցակցության մեջ մտնելով Եգիպտոսում տիրող սեփական եղբայր ալ-Ազիզի հետ, այլ ճակատներում գործերի վարումը հանձնեց իր իրավասության սահմաններում գործող սեփական հորեղբայր ալ-Ադիլին, ընդ որում այս ամենում վերջին հաշվով իր շահերն էր հետապնդում նաև վերջինս: Ինչպես և սպասելի էր, սեփական ժառանգության կտորներին տիրելուց հետո առաջատար Էյուբյաններն անմիջապես էլ ծանր վեճի մեջ մտան միմյանց հետ և թշնամական դիրք գրավեցին իրար նկատմամբ, ինչն իր հերթին բնականաբար լրջորեն սահմանափակեց մինչ այդ որպես կուռ միասնություն գործող Էյուբյանների սուլթանության հարվածային հնարավորությունները: Իրավիճակից ամենից առաջ և սպասելիորեն որոշեցին օգտվել հյուսիսային մահմեդական իշխանությունները, որոնք հազիվ հնազանդվում էին միայն Սալահ-Էդ-Դինին, իսկ այժմ էլ որևէ մեկին հնազանդվելու որևէ հիմք բնականաբար արդեն ընդհանրապես չէին տեսնում: Զենց նույն այս դրությունից էր նաև, որ որոշեց օգտվել իր հերթին բախտի կարծես մի իսկական նվեր ստացած Անտիոքի դուքս Բոհեմունդ Պուատիեցին:

Իր ժամանակի Բոհեմունդ Պուատիեցին հաջողել էր Անտիոքում հյուրընկալված և որոշակիորեն պարզամիտ Ռուբեն Ռուբինյանին խաբեությամբ գերեվարելու հարցում, թեև այն ժամանակ նա ակնհայտորեն թերագնահատել էր վերջինիս եղբորը: Եվ ահա նույն այդ հնարքը, հերթական անգամ, սակայն, թերագնահատելով Լևոն Մեծ Ռուբինյանին, Անտիոքի դուքսն այժմ փորձ կատարեց կիրառել արդեն նաև վերջինիս նկատմամբ, սակայն Ռուբինյաց հերթական այս իշխանը հաստատ այն մարդը չէր, որ թույլ տար իրեն այդ կերպ անակնկալի բերել:

Արդյունքում՝ 1193 թվականի ապրիլին Գաստոն ամրոցի ճ-մ-ում Լևոն Մեծ Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (200) անակնկալ հարձակումով հաղթեց բանակցությունների պատրվակով Ռուբինյան իշխանին գերել պատրաստվող Անտիոքի դուքս

Բոհեմունդ Պուատիեցու բանակին (10)<sup>1</sup>՝ գերելով Բոհեմունդին<sup>1</sup>: Դրանից հետո, չբավարարվելով ձեռք բերածով, 1193 թվականի նույն ապրիլին Լևոն Մեծ Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 2.000) ասպատակեց Անտիոքի շրջակայքը և նահանջեց: Արդյունքում՝ արդեն 1194 թվականի գարնան սկզբին կողմերը պայմանավորվեցին, որ Անտիոքի դքսությունը Ռուբինյաններին է փոխանցում Պաղրաս ամրոցից Այաս ընկած տարածքը, իսկ Բոհեմունդի որդի, Տրիպոլսում իշխող Ռայմոնդն էլ ամուսնանում է Լևոնի արդեն հանգուցյալ եղբայր Ռուբենի դուստր Ալիծի հետ՝ պայմանով, որ նրանց որդին ժառանգի Ռուբինյանների ռազմական պետության և Անտիոքի դքսության միացյալ գահերը: Որպես հաշտության լրացուցիչ արդյունք՝ վերաշինված Գաստոնը Լևոնը մի քանի ամիս անց նվիրեց Տաճարականների օրդենին, որը փոխարենը կրկին պարտավորվեց ռազմական օժանդակություն ցույց տալ Ռուբինյաց իշխանին<sup>2</sup>: Այսպիսով՝ Բոհեմունդ Պուատիեցին ազատություն ստացավ, սակայն հայերի և խաչակիրների հարաբերությունները այդուհետև ևս շարունակելու էին լրջորեն տուժվել անկեղծության պակասից ու փոխադարձ մրցակցությունից:

Քիչ թե շատ կարգավորելով գործերը սեփական իշխանության արևելքում՝ 1193 թվականի աշնանը Լևոն Մեծ Ռուբինյանի գլխավորած Ռուբինյանների իշխանության բանակը (մոտ 10.000) Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Բերդուս ամրոցը<sup>3</sup>: Այսպիսով՝ հայերը որոշակիորեն ներթաշվեցին քառսային այն բարդ պայթյարի մեջ, որը նույն այս ժամանակ ընթանում էր Իկոնիայի սուլթանությունում: Նույն այս ժամանակ Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի ժառանգների թվում դեռևս առաջին դերերի վրա էր Աղսարայում ու Իկոնիայում իշխող Զուբե-Էդ-Դինը և արդյունքում 1194 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1195 թվականի հունվար նրա գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) Պլասթայում և նրա շրջակայքում իշխող Տուղրիլ-Շահի բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 50) գրավեց Կեսարիան և Պլասթան: Տուղրիլ-Շահը ապաստանեց Ռուբինյանների իշխանության տարածքում, որտեղից էլ փորձեց աջակցություն ստանալ<sup>4</sup>: Արդյունքում՝ 1195 թվականի փետրվարին Կեսարիայի ճ-մ-ում Ռուբինյանների իշխանության (մոտ 20.000) և Տուղրիլ-Շահի (մոտ 5.000) միացյալ բանակը հաղթեց Զուբե-Էդ-Դինի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակին (մոտ 10.000), ինչի հետևանքով մի քանի կարևոր սահմանային ամրություններ անցան Ռուբինյանների իշխանությանը<sup>5</sup>:

1196 թվականի գարնանը Մարաշից առաջխաղացած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Ռաբան ամրոցի ու Այնթապի շրջակայքը և նահանջեց<sup>6</sup>: Նույն 1196 թվականի ամռանը սահմանի այն կողմում ևս մեկ խնդիր առաջացավ, երբ Դարպասկ ամրոցի կայազորը կազմող Էյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) գրավեց ապստամբած, զենքի դիմած և ամրոցի որոշ ամրություններ գրաված տեղում պահվող քրիստոնյա գերիներից (մոտ 100) ու նրանց կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 10)<sup>7</sup>: Դրանից հետո 1197 թվականի հուլիսի վերջից մինչև օգոստոս Յալեպից առաջխաղացած Էյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Ռաբան ամրոցի շրջակայքը և, ճնշելով տեղում առկա ապստամբական տրամադրությունները, նահանջեց<sup>8</sup>: Այսպիսով Տուղրիլ-Շահը որևէ հաջողության չհասավ: Ավելին, սպառնալից դիրք գրաված Էյուբյաններից Տուղրիլ-Շահն արդյունքում ամեն կերպ ներողություն խնդրեց, ինչից հետո, վերջնականապես հույսը կտրած պաշտոնական Կահիրեի աջակցությունից, ի վերջո առժամանակ դադարեցրեց պայթյարը հոր ժառանգության համար և հեռացավ Կոստանդնուպոլիս:

1197 թվականի գարնանը Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի ավագությամբ երկրորդ որդի Զուբե-Էդ-Դինը կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո սուլթանական գահի նկատմամբ իր իրավունքներով

<sup>1</sup> Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 21; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Յեթում II «Տարեգրություն»; Էրնուկ «Ժամանակագրություն»; Բար-Յեթրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 21, գլուխ 8:

<sup>2</sup> Էրնուկ «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Բար-Յեթրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

<sup>4</sup> Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 21; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»: Այս մասին մանրամասն տեղեկություններ է հայտնում իբն Բիբին:

<sup>5</sup> Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն», գիրք 21, գլուխ 8:

<sup>6</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>7</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեպի պատմության հատընտիր»:

<sup>8</sup> Զեմալ-Էդ-Դին «Յալեպի պատմության հատընտիր»:

առաջ եկավ Բորգլույում և նրա շրջակայքում իշխող Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի ավագությամբ երրորդ որդի Քեյ-Խոսրովը, սակայն ավագությամբ չորրորդ որդու՝ Թոթաթում և նրա շրջակայքում իշխող Սուլեյման-Շահի, բանակը 1197 թվականի ամռանը գրավեց Սեբաստիան ու Կեսարիան, որից հետո, սրընթաց երթով շարժվելով դեպի Իկոնիա, փախուստի մատնեց Քեյ-Խոսրովին<sup>1</sup>։ Վերջինս սկզբում ապաստանեց Էյուբյանների մոտ, սակայն, շատ արագ հասկանալով, որ այստեղ ի վիճակի չեն իրեն օգնել և նույնիսկ հետաքրքրված էլ չեն իր գործերով, հետևեց Տուղրիլ-Շահին ու հետագայում տեղափոխվեց Կոստանդնուպոլիս։ Այսպիսով՝ Իկոնիայի սուլթանության սուլթան հռչակվեց Սուլեյման-Շահը (1197-1204), որն ի վերջո կարողացավ իշխանությունը սուլթանությունում քիչ թե շատ կենտրոնացնել սեփական ձեռքերում։ Ստեղծված պայմաններում, իհարկե, արդեն Սուլեյման-Շահի հովանու ներքո, որոշեց գործել նաև Անկյուրայում և նրա շրջակայքում իշխող Մասուդ-Շահը՝ այս անգամ հարվածն ուղղելով Տուղրիլ-Շահին և Քեյ-Խոսրովին ապաստան տված Բյուզանդական կայսրությանը։

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1196 հոկտեմբեր - 1197 փետրվար - Դադիվարասի գրավումը (Անկարայի մոտ)<sup>2</sup>

Անկյուրայում ու նրա շրջակայքում իշխող Մասուդ-Շահի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) պաշարեց քաղաքը Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 500)։

I փուլ - 1196 թ-ի հոկտեմբերից մինչև 1197 թ-ի փետրվար Իկոնիայի սուլթանության բանակը շրջափակեց քաղաքը և քարանետների կիրառմամբ զգալի ավերածություններ առաջացրեց, սակայն իրականացված բոլոր գրոհները հետ մղվեցին։

II փուլ - 1197 թ-ի փետրվարին Թեոդորոս Բրանասի, Անդրոնիկոս Կատակոլոնի և Թեոդորոս Կազանի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) մոտեցավ քաղաքին, սակայն Իկոնիայի սուլթանության բանակը խորը գիշերով անակնկալ դարանակալ հարձակում գործեց վերջինիս վրա, ծանր պարտության մատնեց ու ցրեց։ Անդրոնիկոս Կատակոլոնը և Թեոդորոս Կազանը գերվեցին<sup>3</sup>։

III փուլ - Վերսկսելով պաշարումը և պաշարյալներին ցուցադրելով կայսերական գերված երկու զորավարներին՝ Մասուդ-Շահը ի վերջո ստիպեց պաշարյալներին դադարեցնել դիմադրությունը։

Հաղթողները կորցրին մոտ 1.500 պարտվողները՝ մոտ 8.000 զինվոր։ Զորիստոնյաները վտարվեցին Դադիվարասից և այնտեղ հաստատվեցին մահմեդական բնակիչներ։

Սալահ-էդ-Դիևի մահը իր ժամանակին ոգևորել էր խաչակիրներին և հատկապես Բոհեմունդ Պուատիեցուն, սակայն, ինչպես արդեն ասվեց, այն ոչ պակաս ոգևորությամբ էր ընդունվել նաև Էյուբյանների սուլթանության հյուսիսային սահմանում տարածվող ու թյուրքերի դատը պաշտպանող մահմեդական պետական միավորներում։ Առաջինը, ինչպես և սպասելի էր, գործեց Շահարմենների Էմիրությունը, որտեղ չէին մոռացել իրենց թանկագին կորստի մասին։ Արդյունքում՝ Բեկ-Թեմուրը, մեծ տոնակատարություններ կազմակերպելով Սալահ-էդ-Դիևի մահվան առթիվ և ամեն կերպ մեծարելով իրեն, 1193 թվականի արդեն ապրիլին Շահարմենների Էմիրության բանակի (մոտ 10.000) գլուխն անցած ասպատակեց Տիգրանակերտի շրջակայքը, սակայն, այդպես էլ որևէ հնարավորություն չտեսնելով տիրել Էյուբյանների հոգատար ձեռքով ամրացված այդ քաղաքին, նահանջեց<sup>4</sup>։ Ավելին, դրանից ոչ շատ ժամանակ անց՝ 1193 թվականի մայիսի 5-ին, Բեկ-Թեմուրի փեսա և զինակից Ադ-Սոնկուրը սպանեց նրան, որից հետո, գահից

<sup>1</sup> իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»։

<sup>2</sup> Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Ալեքսեյ Անգելոսի՝ Իսահակ Անգելոսի եղբոր թագավորությունը», գիրք 1, մաս 7։

<sup>3</sup> Նիկիտա Խոնիացի կոնկրետ չի նշում, թե երեք զորավարներից, որ երկուսը գերվեցին, սակայն, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հետագայում նույն հեղինակը հիշատակում է Բուլղարիայում գործող Թեոդորոս Բրանասին («Պատմություն», «Ալեքսեյ Անգելոսի՝ Իսահակ Անգելոսի եղբոր թագավորությունը», գիրք 2, մաս 6), կարելի է ենթադրել, որ գերվել են հենց Անդրոնիկոս Կատակոլոնը և Թեոդորոս Կազանը։

<sup>4</sup> Բար-Յեքեռն «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10։

հեռացնելով հանգուցյալի յոթնամյա որդի Մուհամմեդին, Աղ-Սոնկուրը (1193-1197) հենց ինքը հռչակվեց Շահարմենների էմիրության էմիր:

1194 թվականի մարտին, կանխարգելիչ հարված հասցնելով Չանգյանների աթաբեկությանը և հարվածի սուր ծայրում ունենալով Մոսուլը, ալ-Ադիլի գլխավորած էյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Սրուճի շրջակայքը, Հայոց Միջագետքի արևմուտքը ու Հյուսիսային Ասորիքը՝ ի վերջո սաստելով Չանգյանների աթաբեկությանը, որտեղ 1193 թվականի վերջին մահացած ու իր կյանքի վերջին ամիսներին կրկին ըմբոստ դիրք գրաված և այդ հողի վրա Մարդինի Արտուխյանների էմիրության էմիր Բուլակ-Արսլանի հետ նույնիսկ դաշինքի հասած Իզ-եդ-Դինին փոխարինել էր նրա որդի Արսլան-Շահը (1193-1211)<sup>1</sup>: Սառեցնելով Չանգյանների և Մարդինի Արտուխյանների եռանդը՝ ալ-Ադիլը իր բանակը շարժեց դեպի հյուսիս ու 1194 թվականի աշնանը ասպատակեց Խլաթի շրջակայքը, որից հետո, խաղաղեցնելով արդեն նաև Աղ-Սոնկուրին, հետ քաշվեց<sup>2</sup>: Ալ-Ադիլի ռազմարշավը իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր սաստիչ մի ռազմագործողություն որը, չհետապնդելով խոշոր նպատակներ, այնուհանդերձ հերթական անգամ զգալիորեն ամրացրեց քրդերի և էյուբյանների դիրքերը հյուսիսում:

1197 թվականի դեկտեմբերի սկզբին իր մահկանացուն կնքեց Շահարմանների էմիրության էմիր Աղ-Սոնկուրը և նրան հաջորդեց արդեն իր գուլյամ, ազգությամբ հայ ու ծննդով Սասունից սերող Ղութլուղը (1197), սակայն վերջինս կարողացավ իշխանությունը պահել ընդամենը 7 օր և, այն բանից հետո, երբ քաղաքի ապստամբած աշխարհագորը (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) գրավեցին Խլաթի միջնաբերդը, Ղութլուղը սպանվեց: Դրանից հետո ապստամբները էմիր հռչակեցին Բեկ-Թեմուրի արդեն տասնմեկամյա որդի Մուհամմեդին (1197-1206): Պայմանավորված նոր էմիրի տարիքով, սակայն, Շահարմենների էմիրությունում իրական իշխանությունը կրկին անցավ նրա խնամակալին, ի դեմս էմիրության գործերի կառավարիչ, ազգությամբ ղփչախ Շուշա-եդ-Դինին, որը, իհարկե իր իշխանության ամրության նպատակով, ամեն կերպ խաղաղեցրեց դրությունը և դրանով իսկ նաև գոնե առժամանակ ամրացրեց նաև Մուհամմեդի դիրքերը<sup>3</sup>:

Սկիզբ էր առնում, սակայն, արդեն լիովին նոր մի դարաշրջան:

<sup>1</sup> Թեմալ-եդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»: Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 488:

<sup>2</sup> Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 488: Սամվել Անեցու Շարունակողներ: Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»:

<sup>3</sup> Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

---

Միեր Հակոբյան  
**Մեծ խաղը**  
(Եվրասիական Մեծ խաղը և Հայաստանը)  
Հատոր II

Խմբագիր՝ Թ. Հակոբյան  
Ձևավորում՝ Ա. Գրիգորյան  
Սրբագրիչ՝ Մ. Սմբատյան

Հեղինակային Հրատարակություն  
Երևան 2025  
Չափսը՝ 70x100 1/16:  
Թուղթը՝ օֆսեթ: Տպագրությունը՝ օֆսեթ  
23 տպ. մամուլ  
Տպաքանակը՝ 100:  
Հեռ.՝ (093) 45-80-04  
e-mail [Lion1700@yandex.ru](mailto:Lion1700@yandex.ru)